

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΩΝ ΔΙΩΓΜΩΝ

ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1991

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ, ΤΟΜΟΣ Β'
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΩΝ ΔΙΩΓΜΩΝ
ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΚΔΟΣΙΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΜΛΙΑΝΔΡΟΣ
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 1991
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ

Παναγιώτη Κ. Χρήστου
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ
ΤΟΜΟΣ Β΄
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΩΝ ΔΙΩΓΜΩΝ
Πρώτη έκδοση: 1978
Δεύτερα έκδοση: 1991
Copyright: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ
Προξένου Κορομηλά 42, 546 22 Θεσσαλονίκη
τηλ. 031/282.427

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	ζ'
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ	23-104
Α' ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ	23
1. Διδαχή Ἀποστόλων	25
2. Διδασκαλία Ἀποστόλων	37
3. Ἀποστολική παράδοσις	40
4. Κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων	44
Β' ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ	52
Γ' ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	62
Δ' Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ	70
1. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι	77
2. Οἱ ὕμνοι τῶν Γνωστικῶν	84
3. Λογία ποιήσις	92
4. Διεσκευασμένα ποιήματα	96
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ Ο ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ	105-198
Α' ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΥ	105
1. Προϊστορία τοῦ Γνωστικισμοῦ	106
2. Χριστιανικός Γνωστικισμός	111
3. Πίναξ σωζομένων Γνωστικῶν κειμένων	116
4. Πίναξ συγγραφέων ὑποχολουμένων μετὰ τοὺς Γνωστικούς	118
Β' ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΥ	123
1. Θεὸς καὶ αἰῶνες	124
2. Ὁ κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος	127
3. Ἡ σωτηρία	129
Γ' ΤΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ	136
1. Ἀρχαῖκά συστήματα	136
Σίμων Μάγος, Δοσίθεος, Μένανδρος, Σιτορνείλος	
2. Ἰουδαῖζοντες Γνωστικοὶ	139
Γνωστικοὶ Ἐβιωναῖοι, Κήρινθος, Ἐλκεσαῖται	

3. Ἀντινομισταὶ	143
Νικολαῖται, Καρποκρατιανοί, Καινῖται	
4. Βασιλειδιανοὶ	148
Βασιλείδης, Ἰσιδωρος	
5. Βαλεντινισταὶ	153
Βαλεντίνος, Ὁ Βαλεντινικός μῦθος, Πτολεμαῖος, Ἡρακλέων, Φλωρίνος καὶ Σακοῦνδος, Θεόδοτος, Μάρκος	
6. Τριαρχικοὶ Ἀνθρωπογονικοὶ	160
Ὀφῖται, Ναασηνοὶ, Μονόιμος, Περῖται, Σηθιανοὶ	
7. Δοκηταὶ	166
8. Βαρβηλογνωστικοὶ	167
9. Βαρδησάνης	168
10. Ἐγκρατῖται	171
Δ' ΔΥΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ	178
1. Μαρκιωνιτισμὸς	178
Μαρκίων καὶ Μαρκιωνῖται, Ἀπελλῆς, Ἐρμογένης	
2. Μανιχαϊσμὸς	188
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ ΑΠΟΚΡΥΦΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	199-348
Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	199
1. Γενικαὶ παρατηρήσεις	199
2. Πίναξ ἀποκρύφων ἔργων	205
Β' ΑΠΟΚΡΥΦΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΙΟΥΔΑΪΚΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ	210
1. Κύκλος Πρωτοκλάστων	211
2. Ἐνώχ	213
3. Ἀβραάμειος κύκλος	214
4. Διαθήκη τῶν δώδεκα πατριαρχῶν	216
5. Κύκλος Ἰωσήφ	217
6. Κύκλος Μωυσέως	218
7. Διαθήκη Ἰώβ	218
8. Κύκλος Σολομώντος	219
9. Βίαι προφητῶν	219
10. Κύκλος Ἡλιοῦ	220
11. Κύκλος Ἡσαίου	221
12. Κύκλος Ἰερεμίου καὶ Βαροῦχ	221
13. Κύκλος Δανιήλ	223
14. Κύκλος Ἔσδρα	223
Γ' ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ	228
1. Συλλογαὶ Εὐαγγελικῶν Λογίων	228
Πάπυρος Οκ. 654, Πάπυρος Οκ. 1, Πάπυρος Οκ. 655	
2. Ἀποσπάσματα Εὐαγγελίων τοῦ τύπου τῶν Κανονικῶν	231
Πάπυρος Οκ. 840, Πάπυρος Egerston 2, Πάπυρος Οκ. 1224, Πάπυρος Cairensis 10735, Πάπυρος Rainier	
3. Εὐαγγέλια τῆς συγγενείας καὶ παιδικῆς ἡλικίας	234
Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου, Γέννη Μαρίας, Παιδικὸν Εὐαγγέ-	

λιον Θωμά, Μεταγενέστερα Συμπλήματα, Κείμενα άναφερόμενα εις συγγενεις του Ίησοϋ Χριστου	
4. Εϋαγγέλια Μαρτυρίας περι τής Θεότητος του Χριστου Πράξεις Πιλάτου, Ύφήγησις Ίωσήφ, Διήγησις Γαμαλιήλ, Κύκλος Άβγάρου	242
5. Εϋαγγέλια Ιουδαιοχριστιανικά Τό Καθ' Έβραίους Εϋαγγέλιον, Τά άπόκρυφα βιβλία Ίακώβου, Εϋαγγέλιον των Άποστόλων	248
6. Ήμιγνωστικά Εϋαγγέλια Έπιστολή Άποστόλων, Εϋαγγέλιον Πέτρου	256
7. Γνωστικά Προελαγγέλια Άποκάλυψις Άδάμ προς Σήθ, Εϋαγγέλιον τής Εϋας, Βιβλία του Σήθ, Ύπόστασις Άρχόντων, Βαρούχ	260
8. Εϋαγγελικαί Συλλογαί Λογιων και Πραγματεται Εϋαγγέλιον κατ' Αίγυπτίους, Εϋαγγέλιον Θωμά, Εϋαγγέλιον Φιλίππου, Εϋαγγέλιον Μαθθίου, Εϋαγγέλιον Τελειώσεως, Εϋαγγέλιον Άληθείας, Περι Άναστάσεως, Βιβλος Ίερά του Μεγάλου Πνεύματος, Δοκίμιον περι τής τριπλής έπιφανείας	265
9. Γνωστικαί Εϋαγγελικαί Άποκαλύψεις Άπόκρυφον Ίωάννου, Εϋαγγέλιον Βαρθολομαίου, Εϋαγγέλιον Ίούδα, Εϋαγγέλιον Μαρίας, Σοφία Ίησοϋ Χριστου, Διάλογος Σωτήρος, Πίστις Σοφία και τά συναφή, Μέγας κατά μυστήριον λόγος και τά συναφή	277
10. Εϋαγγέλια επ' όνόματι αίρεσιταρχών Εϋαγγέλιον Κηρίνθου, Εϋαγγέλιον Βασιλείδου, Εϋαγγέλιον Βαλεντίνου, Εϋαγγέλιον Μαρκίανου, Εϋαγγέλιον Μάνητος	287
Δ' ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ	303
1. Πέτρειος κύκλος	305
2. Κύκλος των Κλημεντείων	312
3. Παύλειος Κύκλος	321
4. Ίωάννειος κύκλος	330
5. Κύκλος Άνδρέου	334
6. Θωμαϊκός κύκλος	337
7. Κείμενα περι των λοιπών άποστόλων	340
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ	349-456
Α' ΕΙΣΑΓΗΓΙΚΑ	349
Β' Ο ΚΛΗΜΗΣ ΡΩΜΗΣ	357
1. Ό Βίος	357
2. Ή Έπιστολή	362
3. Διδασκαλία	369
4. Ή Β' Έπιστολή Κλήμεντος	373
Γ' Ο ΠΟΙΜΗΝ ΤΟΥ ΕΡΜΑ	382
1. Τό περιεχόμενον του Ποιμένος	382
2. Ό Συγγραφεύς	385

3. Διδασκαλία	389
4. Παράδοσις τοῦ Κειμένου	393
Δ' ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΒΑΡΝΑΒΑ	399
1. Ἡ πραγματεία περὶ τῆς ἀληθινῆς λατρείας	399
2. Ἡ πραγματεία περὶ τῶν δύο ὁδῶν	402
3. Σύνταξις τοῦ ἔργου	402
Ε' ΠΝΑΤΡΟΣ ΘΕΟΦΩΡΟΣ	408
1. Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰγνατίου	408
2. Αἱ ἐπιστολαί	414
3. Διδασκαλία	420
4. Αἱ νόθοι ἐπιστολαί	429
ΣΤ' ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΣΜΥΡΝΗΣ	437
1. Ἡ προσωπικότης τοῦ Πολυκάρπου	437
2. Ἡ ἐπιστολή	442
Χ' ΠΑΠΙΑΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ	448
1. Τὸ πρόσωπον τοῦ Παπίου	448
2. Τὸ σύγγραμμα	450
3. Τὰ ἀποσπάσματα	452
ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΑ	457-522
Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	457
Β' ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΑ ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΑ	473
1. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Πολυκάρπου	347
2. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Πιονίου	476
3. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Κάρπου καὶ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ	479
4. Μαρτυρολόγιον τῶν ἐν Λουγδούνῳ	481
5. Μαρτυρολόγιον τῆς Ἁγίας Περπετοβάς καὶ τῶν συνοδῶν αὐτῆς	485
6. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Κόνωνος	491
7. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Δασίου	492
8. Διαθήκη τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων	493
Γ' ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΑ	499
1. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Ἰουστίνου καὶ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ	499
2. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Ἀπολλωνίου	501
3. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Σπεράτου καὶ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ	503
4. Μαρτυρολόγιον τῶν Ἁγίων Ἀγάπης, Εἰρήνης, Χιόνης	504
5. Μαρτυρολόγιον τοῦ Ἁγίου Εὐπλου	507
6. Ἀπολογία τοῦ Ἁγίου Φιλῆα	508
Δ' ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ	513
1. Περὶ τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ Ζεβεδαίου	513
2. Περὶ Ἰακώβου Ἀδελφοθέου	513
3. Περὶ τοῦ Ἁγίου Συμεῶν τοῦ Κλωπῆ	514

4. Περὶ τῶν Ἁγίων Πτολεμαίου καὶ Λουκίου	515
5. Περὶ Μαθητῶν τοῦ Ὠριγένους	516
6. Περὶ τῶν Ἁγίων Ποταμιαίνης καὶ Βασιλείδου	516
7. Περὶ Ἀλεξανδρέων Μαρτύρων ἐπὶ Φιλίππου Ἀραβος	518
8. Περὶ Ἀλεξανδρέων Μαρτύρων ἐπὶ Δεκίου	519
9. Περὶ τοῦ Ἁγίου Μαρίνου	520
10. Περὶ τῶν Θμουϊτῶν	521
ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟΝ ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	523-632
Α' ΗΣΑΙΪΗΚΑ	523
Β' ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	531
1. Κοδρῆτος	531
2. Ἀρισταίδης Ἀθηναῖος	533
Γ' ΑΡΙΣΤΩΝ ΠΕΛΛΑΙΟΣ	539
Δ' ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΣ	542
1. Βίος	542
2. Συγγράμματα	546
3. Θεολογία	561
Ε' ΑΘΙΝΑΓΟΡΑΣ	573
1. Βίος	573
2. Συγγράμματα	575
3. Θεολογία	580
ΣΤ' ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ	586
1. Βίος	586
2. Ἀπολωσθέντα Συγγράμματα	587
3. Πρὸς Αὐτόλυκον	589
4. Θεολογία	594
Ζ' ΤΑΤΙΑΝΟΣ	600
1. Βίος	600
2. Λόγος πρὸς Ἕλληνας	602
3. Ἀπολωσθέντα Συγγράμματα	604
4. Θεολογία	607
Η' ΑΠΟΛΟΓΙΑΙ ΑΘΗΝΑΙΑΣ ΠΡΟΣΚΛΗΣΕΩΣ	615
1. Πρὸς Διόγνητον	615
2. Ἑρμείου διασυρμὸς τῶν Ἐξω Φιλοσόφων	621
3. Ψευδιστίνεια κείμενα	622
ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟΝ ΜΟΝΤΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΝΑΡΧΙΑΝΙΣΜΟΣ	633-648
Α' ΜΟΝΤΑΝΙΣΜΟΣ	633
Β' ΜΟΝΑΡΧΙΑΝΟΙ	639
1. Πατροπάσχιται	639

2. Υιοθετισταί .	644
ΜΕΡΟΣ ΟΓΔΩΘΩΝ ΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ	649-756
Α' ΑΝΤΙΑΙΡΕΤΙΚΟΣ ΑΙΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ	649
Β' ΗΓΗΣΙΠΠΟΣ	654
Γ' ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ	658
Δ' ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ	661
1. Μελίτων Σάρδεων	661
2. Ἀπολινάριος Ἱεραπόλεως	675
3. Μιλτιάδης	677
Ε' ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΡΩΜΗΣ	681
Σωτήρ, Ἐλεύθερος, Βίκτωρ α', Ζεφυρίνος, Κάλλιστος	
ΣΤ' ΑΝΤΙΜΟΝΤΑΝΙΣΤΑΙ	685
1. Ἀνόνημος ἀντιμοντανιστής	685
2. Ἀπολλώνιος	686
3. Γάιος Ρωμαῖος	687
Ζ' ΠΙΡΗΝΑΙΟΣ ΛΥΩΝΟΣ	690
1. Βίος	690
2. Συγγράμματα	694
3. Θεολογικαὶ ἀπόψεις	702
Η' ΠΙΠΟΥΛΤΟΣ ΡΩΜΗΣ	719
1. Βίος	719
2. Συγγράμματα	723
3. Θεολογικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ ἀπόψεις	740
Θ' ἌΛΛΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΑΝΤΙΑΙΡΕΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	750
1. Συγγραφεὶς ἀκμάσαντες ἐπὶ Μ. Αὔρηλιου Ἀγρίππας Κάστωρ, Πινυτιὸς Κνωσσοῦ, Φίλιππος Γορτύνης, Μόδεστος, Μουσανός, Ρόδων	750
2. Συγγραφεὶς ἀκμάσαντες ἐπὶ Κομμόδου καὶ Σεβήρου Σεραπίων Ἀντιοχείας, Ἡράκλειτος, Μάξιμος, Κάνδιδος, Ἀπίων, Σέξτος, Ἀραβιανός, Ζακχαῖος Καισαρείας	752
3. Συγγραφεὶς ἀσχοληθέντες μὲ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ Πάσχα	754
ΜΕΡΟΣ ΕΝΑΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	757-928
Α' Η ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ	757
Β' ΠΑΝΤΑΙΝΟΣ	762
Γ' ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ	765
1. Βίος	765
2. Συγγράμματα	768
3. Θεολογικαὶ ἀπόψεις	789

Δ' ΟΡΙΓΕΝΙΣ	805
1. Βίος	805
2. Συγγραφική δραστηριότης	814
3. Ἑρμηνευτικά συγγράμματα	817
4. Δογματικά καὶ ἀπολογητικά συγγράμματα	841
5. Πρακτικά συγγράμματα καὶ ἐπιστολαί	850
6. Θεολογικαὶ ἀπόψεις	856
7. Ἐπιβίωσις τοῦ Ὀριγένους	869
Ε' ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ	884
1. Βίος	884
2. Συγγράμματα	887
3. Θεολογικαὶ ἀπόψεις	889
ΣΤ' ἌΛΛΟΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	903
1. Δημήτριος Ἀλεξανδρείας	903
2. Ἡρακλῆς Ἀλεξανδρείας	904
3. Ἀμβρόσιος Ἀλεξανδρεὺς	906
4. Τρόφων	907
5. Ἀμμώνιος	907
6. Πιέριος	909
7. Θεόγνωστος	912
8. Ἀνατόλιος	914
9. Ἡσύχιος Ἑρμηνευτῆς	915
10. Ἰέρακας	916
11. Φιλῆας Θμουέως	917
12. Ψενόσιρις	918
Ζ' ΠΕΤΡΟΣ Α' ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ	921
1. Βίος	921
2. Συγγράμματα	923
ΜΕΡΟΣ ΔΕΚΑΤΟΝ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΚΛΙΜΑΤΩΝ	929-993
Α' ΠΑΛΛΙΣΤΙΝΟΙ	929
1. Γενικά	929
2. Ἰούλιος Ἀφρικανὸς	931
3. Ἀλέξανδρος Ἱεροσολύμων	936
4. Βήρυλλος Βόστρων	939
5. Πάμφιλος	940
Β' ΑΝΤΙΟΧΙΑΝΟΙ	944
1. Γενικά	944
2. Μαλχίων καὶ Δωρόθεος	945
3. Παῦλος Σαμοσατεύς	947
4. Λουκιανὸς Ἀντιοχείας	949
Γ' ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ	955
1. Φιρμιλιανὸς Καισαρείας	955

2. Γρηγόριος Νεοκαισαρείας	957
3. Μεθοδῖος	967
4. Ἀδαμάντιος	985
6. Ἄνθιμος Νικομηδείας	988

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εἰς τὸν παρόντα Β' τόμον τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας ἐξετάζεται ἡ πνευματικὴ παραγωγή τοῦ ἐπὶ τρεῖς ὀλοκλήρους αἰῶνας ἀπηνῶς διωκομένου Χριστιανισμοῦ, ἡ ὁποία, διὰ τοιαύτας μάλιστα συνθήκας, εἶναι ἄνευ προηγουμένου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς σκέψεως καὶ τῶν ἰδεῶν. Ὅπως κατεφάνη ἀπὸ τὰ λεχθέντα εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ ἔργου τούτου, τὰ κείμενα τῆς περιόδου ταύτης μόνον κατὰ ἓν μέρος εἶναι ἐπώνυμα, ἐνῶ κατὰ τὸ ἄλλο εἶναι ἀνώνυμα ἢ ψευδώνυμα· ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως κατὰ ἓν μέρος εἶναι πατερικὰ καὶ κατὰ τὸ ἄλλο αἰρετικὰ. Τὰ σωζόμενα σήμερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα ἀποτελοῦν ἓν ποσοστὸν τοῦ συνολικοῦ ὄγκου, πολὺ μικρότερον τοῦ ἡμίσεως πάντως, καὶ ἡ πατρολογικὴ ἔρευνα ὀφείλει νὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ τὰ ἀπολεσθέντα ἐξ ἴσου πρὸς τὰ διασωθέντα. Εἰς ἓν πραγματικὸν χάος κειμένων, ἰδεῶν, παραστάσεων, εἰδήσεων, μόνον κατόπιν πολλοῦ κόπου δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν καθαρὰ ὠρισμένα πράγματα καὶ πρόσωπα, ὥστε νὰ τοποθετήσωμεν τὴν διαπραγμάτευσιν ἐπὶ συγκεκριμένου καὶ σταθεροῦ ἐδάφους.

Ἐξηγεῖται ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ὀμιλῶμεν ἄλλοτε περὶ συγγραφέων, ἄλλοτε περὶ συγγραμμάτων καὶ ἄλλοτε περὶ συστημάτων. Ταξινομοῦμεν ταῦτα εἰς δέκα εὐρεῖς κύκλους, εἰς τοὺς ὁποίους ἀφιερώνονται ἀντιστοιχῶς τὰ δέκα τμήματα τοῦ τόμου. Ἡ βιβλιογραφία εὐρίσκεται συγκεντρωμένη εἰς τὸ τέλος ἐκάστου κεφαλαίου, διηρημένη κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς δύο μέρη περιλαμβάνοντα τὰς ἐκδόσεις κειμένων καὶ τὰς μελέτας. Διὰ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα παρατίθενται συνήθως ἰδιαίτερα ἄρθρα εἰς ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά καὶ πατρολογικὰ ἐγχειρίδια, πολὺ συχνὰ μάλιστα ἐκτενῆ καὶ ἐμπεριστατωμένα. Ἐθεωρήσαμεν περιττὸν νὰ παραθέσωμεν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοὺς σχετικοὺς τίτλους, διότι εἶναι αὐτονόητον ὅτι πᾶς ἐνδιαφερόμενος θὰ καταφύγῃ εἰς αὐτά. Ἐπειδὴ τὸ κείμενον τοῦ τόμου ἦτο κατὰ τὰ κύρια μέρη του ἔτοιμον ἤδη ἀπὸ τοῦ 1972, ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις του κατὰ ἀναθεώρησιν γενομένην μετὰ πενταετίαν δὲν ὑπῆρξε πλήρης.

Μὲ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ ἡ σύνταξις τοῦ παρόντος τόμου ἐπερατώθη ἐν Βασιλικῷ τῆς Ἑπίρου τὴν 24 Αὐγούστου 1977.

ΠΑΝΑΓ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ θρησκευτικὸν καθίδρυμα τὸ ὁποῖον συνεστήθη ὑπὸ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο ἐνιαῖον, ἀλλ' ἀπετέλει ἐν τυπικῶς ἀσύνδετον σύνολον αὐτοτελῶν κοινοτήτων. Παρὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Παύλου νὰ συνδέσῃ τὰς κοινότητάς του μὲ τὴν ἐστίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς κέντρον, τὰ Ἱεροσόλυμα, τοῦτο δὲν κατέστη δυνατόν, διότι πρῶτον μὲν οἱ Ἰουδαῖοι ἀπέκοψαν τοῖς συνδετικοὺς κρίκους διὰ τῆς διώξεως τοῦ Παύλου καὶ τῶν συνεργατῶν του, δεύτερον δὲ οἱ Ῥωμαῖοι κατέστρεψαν αὐτὰ ταῦτα τὰ Ἱεροσόλυμα, ὥστε τὸ κέντρον νὰ ἐξαφανισθῇ. Ἐκτοτε αἱ κατὰ τόπους κοινότητες εἶναι τρόπον τινὰ «πόλεις», κατὰ τὴν κλασικὴν ἑλληνικὴν ἔννοιαν, ὁμοιάζουν ὀργανικῶς μὲ τὰς πόλεις τῆς ἀρχαιότητος, αἱ ὁποῖαι ἦσαν αὐτάρκειαι διοικητικῶς, οικονομικῶς καὶ πολιτιστικῶς, καὶ ἔχουν τὸ ὄνομα τοῦ βασικωτέρου θεσμοῦ τῆς λειτουργίας τῆς πόλεως: Ἐκκλησία.

Δὲν ἔλαβον τυχαίως καὶ ἀδίκως τὸ ὄνομα τοῦτο αὐταὶ αἱ τοπικαὶ κοινότητες, διότι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ βίου των ἦτο ἡ συνάθροισις μὲ ὄλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς. Ἄν καὶ βασικῶς αὕτη ἦτο λατρευτικὴ, εἶχεν ὄλα τὰ γνωρίσματα τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα προσέφερον τὰ ὑλικά μέσα διὰ τὴν συντήρησίν των, ἀνέπεμπον μαζὶ τοὺς ὕμνους, ἐπεδείκνυον ἀγάπην πρὸς ἀλλήλα καὶ ἔδιδον τὴν ψῆφον των.

Ἡ οἰκογενειακὴ ἐστία ἦτο ὁ τόπος τῆς καθημερινῆς λατρείας, εἰς τὴν ὁποῖαν ἡ ἀπαγγελία τῆς κυριακῆς προσευχῆς καὶ ἡ εὐχαριστία διὰ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον κατεῖχον τὴν κυρίαν θέσιν, χωρὶς νὰ ἀποθαρρῖνεται ἡ προσπάθεια ὠρισμένων προσώπων νὰ εἴρουν εἰδικὴν μέθοδον ἐγγίσεώς των πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ οἶκος ἐνὸς χριστιανοῦ κατὰ κοινότητα ἦτο ἀρχικῶς κέντρον γενικῆς συναθροίσεως τῶν μελῶν αὐτῆς, ὅσον καιρὸν ὁ ἀριθμὸς των ἦτο ἀκόμη μικρὸς. Ἄλλ' ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀνάπτυξις ὑπῆρξε ραγδαία, καὶ ἡ κοινότης ἐπλουτίσθη μὲ ὄλα τὰ ἱδρύματα τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀπαραίτητα διὰ τὴν κανονικὴν ἀνέλιξιν τῆς δρα-

στηριδότητός της· διὰ τοῦτο αὕτη ἀπέκτησεν ἰδιαίτερον οἶκον διὰ συναθροίσεις καὶ προσευχὴν, σχολὴν, ξενῶνα μετὰ νοσοκομείου καὶ πτωχοκομείου, συλλόγους πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν κοινοτικῶν ἀναγκῶν. Ὁ βίος τῶν Χριστιανῶν ἐπλέκετο περίξ τῶν δύο θεμελιωδῶν μυστηρίων, τοῦ βαπτίσματος μὲ τὴν μακροχρόνιον προπαρασκευὴν τοῦ καὶ τῆς εὐχαριστίας μὲ τὴν ἀδιάκοπον ἐπανάληψίν της. Ἡ ἀπόλυτος αὐστηρότης τῶν ἠθῶν εἶχε βεβαίως σχέσιν καὶ μὲ τὰς ἐντόνους ἐσχατολογικὰς προσδοκίας, ἀλλ' ἀπετέλει ὀπωσδήποτε ἀνταπόκρισιν εἰς τὰς ἐντολάς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς χριστιανικῆς κίστεως. Κατὰ τόπους τὰ βαρῆα ἁμαρτήματα, τὰ ὅποια βραδύτερον ἐντὸς τῶν μοντανιστικῶν κύκλων ἐπρόκειτο νὰ ὀρισθοῦν εἰς τρία, ἤτοι ἔκπτωσιν εἰς εἰδωλολατρείαν, φόνον, πορνείαν, ἔμενον ἀσυγχώρητα καὶ ἡ συγχώρησίς των ἐπαφίετο εἰς τὸν Θεόν, ἐνῶ ἀλλαγῶν παρείχετο καὶ δευτέρα εὐκαιρία συγγνώμης. Ἡ πρὸς ἑαυτοῖς αὐστηρότης τῶν Χριστιανῶν ἠπαλύνετο ἀπὸ τὴν πρὸς τοὺς συνανθρώπους ἐπεικὴ καὶ εἰργενὴ συμπεριφορὰν των. Παροιμιώδης δὲ ἦτο ἡ φιλοξενία καὶ φιλανθρωπία των, ἀρεταὶ τὰς ὁποίας πολλοὶ ἔθνικοὶ ἐθεώρουν ἀποτελεσματικὸν ὄπλον εἰς τὴν προσέλκυσιν ὀπαδῶν.

Ἀπὸ ἀπόψεως ἀναπτύξεως τῶν θεσμῶν τῆς διοικήσεως ἀποτελεσματικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀμέσως μετὰ τοὺς Ἀποστόλους περίοδος. Παρὰ τὴν τοπικὴν αὐτονομίαν, τὴν ὁποίαν ἐπεσημάναμεν πρὸ ὀλίγου, οἱ θεσμοὶ εἶναι γενικῶς ὁμοιοὶ· διότι, ἂν καὶ ἐν ἀρχῇ φαινομενικῶς παρουσιάζονται δύο διαφορετικὰ συστήματα διοικήσεως, ἤτοι τὸ μοναρχικόν, ἐπικρατοῦν εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν, καὶ τὸ πρεσβυτερικόν, ἐπικρατοῦν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν, εἰς τὴν πραγματικότητά προέκειται περὶ ἐνιαίου συστήματος μὲ ἀσημάντους παραλλαγὰς. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς εἰς ἓκ τοῦ πρεσβυτερίου, τοῦ συμβουλίου τῶν πρεσβυτέρων ἐκάστης κοινότητος ἢ Ἐκκλησίας, κατεῖχε τὴν θέσιν τοῦ προεστῆτος, τοῦ προέδρου, ὁ ὁποῖος ἀλλαγῶν μὲν ἐλέγετο καὶ αὐτὸς ὅπως οἱ ἄλλοι πρεσβύτερος, ἀλλαγῶν δὲ καὶ αὐτὸς ὅπως οἱ ἄλλοι ἐπίσκοπος. Ὅτε σὺν τῷ χρόνῳ ἡ διόγκωσις καὶ ἐπέκτασις ἐκάστης κοινότητος ἐπέβαλεν εἰς τὸν πρόεδρον ἀποκλειστικὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸ ἔργον τῆς διοικήσεως καὶ τοῦ λόγου, ἐνῶ οἱ ἄλλοι πρεσβύτεροι αὐτῆς ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀσχολοῦνται καὶ μὲ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ἄρτου τῆς οἰκογενείας των, τότε ἡ διάκρισις κατέστη σαφέστερα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου περιορίσθη εἰς δήλωσιν μόνον τοῦ προέδρου, τὸ δὲ τοῦ πρεσβυτέρου εἰς δήλωσιν τῶν λοιπῶν ὑπ' αὐτὸν μελῶν τοῦ πρεσβυτερίου τῆς κοινότητος. Εἰς τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος

ὁ ἐπισκοπικὸς θεσμὸς ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην εἶχεν ἐπικρατήσει καθολικῶς.

Βλέπομεν οὕτως ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος ὑπῆρξεν ἐσωτερικὸν γεγονός ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀνεπηρέαστον ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν ἢ ὅποια ἐξεικονίζεται εἰς τὰ κείμενα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, παρ' ὅλα ὅσα ἰσχυρίζονται μερικοὶ ἐρευνηταί. Τὸ ἐπισκοπᾶτον εἶναι νέα μορφή τοῦ ἀποστολάτου καὶ τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα εἶναι ἀναπροσαρμογὴ τοῦ ἀποστολικοῦ ἀξιώματος εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν ὀργανωμένων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν.

Εἰς μερικὰ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἀρχῶν τῆς περιόδου ταύτης συναντᾶται κάποια προτίμησις πρὸς τοὺς ἀνοργανώτους χαρισματούχους λειτουργοὺς, ἐκπροσωπούμενους κυρίως ἀπὸ τοὺς προφήτας τῶρα, φαίνεται δὲ ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐγράφησαν ἀπὸ προφήτας αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Παρὰ ταῦτα ὁ θεσμὸς οὗτος δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνθέξῃ ἐπὶ μακρόν, μόνον δὲ βραδύτερον ἐπανεισήχθη ὑπὸ τοὺς Μοντανιστάς. Ἐξ ἄλλου ὁ θεσμὸς τῶν διδασκάλων ἐνεσωματώθη εἰς τὴν μόνιμον ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ θέσις των ἐπειτα ἀπὸ ὀλιγοχρόνιον παραμερισμὸν ἐξυψώθη ἐκ νέου μετὰ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος. Ἐν βλέμμα εἰς δύο κείμενα τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς φύσεως, ἀπέχοντα ἀλλήλων μόλις ἓνα αἶωνα, δεικνύει πόσον σοβαρὰ εἶναι ἡ ἐξέλιξις τοῦ διοικητικοῦ συστήματος ἀπὸ τοῦ 100 περίπου μέχρι τοῦ 200 περίπου. Ἡ *Λίθαξι* Ἐπιστολῶν προϋποθέτει τὴν Ἐπαρξίν ἀποστόλων, προφητῶν καὶ διδασκάλων, καὶ ζητεῖ νὰ χειροτονηθοῦν ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι. Τὰ πρῶτα ἀξιώματα εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ, τὰ δευτέρα εἰσάγονται τῶρα. Ἡ *Ἀποστολικὴ Παράδοσις* προϋποθέτει ὡς πραγματικότητα τὰ ἀξιώματα τῶν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, ὑποδιακόνων, ἀναγνώστων, θεραπευτῶν, χηρῶν, παρθένων.

Αἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι παρὰ τὴν καθ' ὅλα αὐτοτέλειαν καὶ αὐτάρκειάν των εἶχον στενὸν σύνδεσμον μετὰ τῶν καὶ πυκνὴν ἐπικοινωνίαν. Ἄν εἶχον ἐξωτερικοὺς δεσμούς, ἀλλὰ συνεδέοντο μὲ τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀγάπην. Παρηκολούθει ἡ μία τῆς ἄλλης τὰς ἀγωνίας, ἠπάλυνε τὸν πόνον καὶ μετεῖχε τῆς χαρᾶς. Σπουδαῖα γεγονότα μίᾳ ἐξ αὐτῶν, εὐτυχῆ ἢ ἀτυχῆ, ἀνηγγέλλοντο εἰς ἄλλας γειτονικὰς ἢ καὶ ἀπομακρυσμένας Ἐκκλησίας δι' εἰδικῶν ταχυδρόμων, τοὺς ὁποίους ὁ Ἰγνάτιος καλεῖ μὲ τὸ ποιητικὸν ὄνομα «θεοδρόμοι», καὶ διὰ γραμμάτων, εἰδικαὶ δὲ ἀντιπροσωπεῖαι ἐστέλλοντο διὰ νὰ συμπαρασταθοῦν εἰς τὰς χειμαζομένας κοινότητας.

Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ δεσμοὶ κατέστησαν τυπικώτεροι. Τὸ πλῆθος τῶν κοινοτήτων ἐστράφη κατὰ ὁμάδας πρὸς ὄρισμένα μεγάλα ἀστικά καὶ

πνευματικά κέντρα. Οὕτω προέκυψαν αἱ πολυενοριακαὶ ἐπαρχιακαὶ Ἐκκλησίαι, αἱ ὁποῖαι μὲ τὴν σειρὰν τῶν συνεπτύχθησαν εἰς μεγαλυτέρας ἐνότητας.

Ἐν γένει ἡ συγγραφικὴ δραστηριότης κατὰ τοὺς τρεῖς τοῦτους αἰῶνας περιορίζεται εἰς τὰ κέντρα ταῦτα, τὰ ὅποια εἶναι τὰ κάτωθι, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων εἰς τὰ ὅποια αἴτιον εἶναι περιστασιακὴ καὶ ὑποτονικὴ.

Παλαιστίνη	Ἱεροσόλυμα, Πέλλα, Καισάρεια, Βόστρα
Συρία	Ἀντιόχεια, Ἐδεσσα
Καππαδοκία	Καισάρεια
Πόντος	Νεοκαισάρεια, Ἄμαστρις, Σινώπη
Μ. Ἀσία	Ἐφεσος, Σμύρνη, Πέργαμος, Σάρδεις, Ἱεράπολις, Πάταρα, Νικομήδεια, Ὀλυμπος
Ἑλλάς	Ἀθήναι, Κόρινθος, Θεσσαλονίκη, Φίλιπποι, Νικόπολις, Κνωσσός, Γορτύνη
Παννονία	Πατάβιον
Ἰταλία	Ρώμη, Κατάνη
Γαλλία	Λυών, Ἀρελάτη, Βιέννα
Ἰσπανία	Καρθαγένη, Ἐλβίρα
ΒΔ. Ἀφρική	Καρχηδών
Αἴγυπτος	Ἀλεξάνδρεια, Θμοῦις, Πεντάπολις.

Ἐπειδὴ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πέραν αὐτῆς τῆς τριακονταεπτάδος ὑπῆρχον καὶ μερικὰ ἄλλα κέντρα, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ὑφίστανται σαφεῖς ἐνδείξεις, ταῦτα πιθανῶς ἀνήρχοντο περίπου εἰς πενήκοντα, προφανῶς ὀλίγα, ἂν τὰ συγκρίνωμεν μὲ τὰ τῶν μεταγενεστέρων περιόδων, ἄρκετά δέ, ἂν κρίνωμεν ἐν ὄψει τῆς νεότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν εἰδικῶν περιστάσεων ὑπὸ τὰς ὁποίας διετέλει οὗτος. Εἶναι τὰ κέντρα, τὰ ὅποια πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου, μαζὶ μὲ ὁρισμένα ἄλλα, ἀνεδείχθησαν εἰς μητροπόλεις καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ βραδύτερον εἰς ἐξαρχίας, εὐρίσκονται δὲ εἰς ὀλόκληρον τὸν περίγυρον τῆς Μεσογείου μὲ βάθος μερικῶν ἑκατοντάδων χιλιομέτρων ἐνίστε.

Ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ δυσκολίαι ἠμπόδιζον τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν, τὰς ὁποίας ὑπερενίκησε μὲ σκληρὸν ἀγῶνα. Αἱ πρῶται προήρχοντο ἀπὸ τὰς θεολογικὰς παρεκκλίσεις καὶ αἱρέσεις, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνεται ἐκάστοτε λόγος· αἱ δεῦτεραι ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς. Καὶ σήμερον καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἐποχὴν διδεται μεγάλη προσοχὴ καὶ τιμὴ εἰς τὴν περίοδον ταύτην τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας, ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ

τὸν μαρτυρικὸν στέφανον τὸν ὁποῖον φέρει ἦτο αὕτη τότε Ἐκκλησία τῶν κατακομβῶν καὶ τῶν σπηλαίων.

Ὁ Χριστιανισμὸς, εἰσελθὼν εἰς τὸν κόσμον ὡς κάτι ξένον καὶ θεῖον, συνήντησε τὴν ἐχθρότητα τοῦ κόσμου ὀλοκλήρου καὶ τὰ μέλη του

«ὑπὸ Ἰουδαίων ὡς ἀλλόφυλοι πολεμοῦνται
καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων διώκονται»¹.

Αἱ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ διώξεις ἤρχισαν φυσικὰ ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν Ἰουδαίων καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα αὐτοῦ. Μὲ πρωτοβουλίαν τῶν Φαρισαίων, θιγομένων ἐκ τοῦ ἀντιφαραισαϊκοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐδιώχθη καὶ ἐσταυρώθη αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἀκολουθῶς μὲ πρωτοβουλίαν τῆς ἐπισήμου πλέον θρησκευτικῆς ἡγεσίας τῶν Ἰουδαίων, ἦτοι τῶν Σαδδουκαίων, παρενεβλήθησαν μυρία ἐμπόδια εἰς τὸ ἔργον τῶν Ἀποστόλων, οἱ ὁποῖοι καὶ εἰς φυλακὰς ὠδηγήθησαν ἐπανειλημμένως καὶ πολλὰ δεινὰ ὑπέφεραν. Βίαιος ὑπῆρξεν ὁ περὶ τὸ 30 ἐγερθεὶς διωγμὸς, ὁ ὁποῖος ἀπέληξεν εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ διακόνου Στεφάνου² καὶ τὸν διασκορπισμὸν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἀνά τὴν Ἰουδαίαν καὶ τὴν Σαμάρειαν, καθὼς καὶ ὁ ἐπὶ Ἡρώδου Ἀγρίππα τὸ 42, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐφονεύθη ὁ Ἰάκωβος Ζεβεδαίου καὶ ἐφυλακίσθη ὁ Πέτρος³. Μετὰ δύο δεκαετίας ἐφονεύθη καὶ ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος⁴. Ὁ Πυῦλος, διώκτης ὁ ἴδιος τοῦ Χριστιανισμοῦ κατ' ἀρχάς, ὑπέστη ἐπανειλημμένως ραπίσματα, λιθασμοὺς, διώξεις, φυλακίσεις, παρὰ τῶν ὁμοεθνῶν του πολλαχοῦ καὶ τελικῶς μόλις διεσώθη ἀπὸ τὴν κατασπάραξιν δι' ἐπεμβάσεως ρωμαίων στρατιωτῶν.

Πάντως, ἐπειδὴ εἰς μὲν τὴν διασπορὰν ἢ ἐπιρροή τῶν Ἰουδαίων ἦτο περιορισμένη, ἐντὸς δὲ τῆς Παλαιστίνης κατὰ τὸ 70 μ.Χ. καὶ ἰδίως κατὰ τὸ 135 μ.Χ. ἡ δύναμις τῶν συνετρίβη ὀλοσχερῶς, ἡ ἐπίδρασις τῆς στάσεως τῶν ἐναντι τῶν Χριστιανῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποβῇ ἀποτελεσματικὴ, παρ' ὅλον ὅτι συχνάκις αἱκοὶ ἦσαν ὑποκινηταὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν ἢ τοῦ ἐθνικοῦ πλήθους ἐναντίον ἐκείνων. Εἰς τὸ *Μαρτυρολόγιον Πολυκάριου* (13, 1) σημειώνεται ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι προθυμώτατα συνέλεγον φρύγανα καὶ ξύλα διὰ τὴν πυρὰν τοῦ μαρτυρίου, ὅπως συνήθιζον εἰς τοιαύτας περιστάσεις, «ὡς ἔθος αὐτοῖς».

Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρξε ταυτοχρόνως πατρὶς καὶ διώκτης τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ δὲ στάσις αὐτῆς ἐναντι τούτου εἶχε σοβαρὰς συνεπειὰς εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τρεῖς κυρίως παράγοντας ὠφέλιτο ἡ διώξις.

Πρῶτον εἰς τὴν λαϊκὴν ἐχθρότητα. Παραδόξως ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ

1 *Πρὸς Λιβέρτην* 5, 17.

2 *Πρὸς* 6, 11 ἔξ.

3 *Πρὸς* 12, 1 ἔξ.

4 *Ιωσήφου, Ἀρχαιολογία* 20, 200. Παρ' *ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία* 2, 23, 4-18.

χριστιανική θρησκεία συνήντησε ψυχρότητα και ἔχθραν εἰς τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον τοῦ ἔθνικοῦ κόσμου. Λόγω τῶν ἀριστοκρατικῶν προτιμήσεων τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν συνεπειᾶν αὐτῶν σχετικῶν παραλείψεων τῆς δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὴν νοοτροπίαν ἢ ὁποῖα ἐπέτρεψε τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀντιχριστιανικοῦ φρονήματος εἰς τὰς λαϊκὰς τάξεις. Κατ' ἀρχὴν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμένωμεν ὅτι ὁ λαὸς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος εὐχαρίστως ἐδέχετο πᾶσαν ἐξ Ἀνατολῆς θρησκευτικὴν προσφορὰν, θὰ ὑπεδέχετο εὐμενῶς καὶ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἢ ὁποῖα μάλιστα ὡς θεμέλιον τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων σχέσεων ἔθετε τὴν ἀγάπην. Δὲν συνέβη τοῦτο ἐξ αἰτίας τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτηῆρος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦτοι ἐξ αἰτίας τοῦ ἀσυμβιβαστοῦ αὐτοῦ πρὸς τὰς ἐπικρατούσας τότε καταστάσεις.

Ἡ ἔχθρα ἐξεκίνησε βεβαίως ἀπὸ τὴν πρόκλησιν ζημίας εἰς τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα ὀρισμένων τάξεων, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τῶν κρεοπωλῶν ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως βρώσεως εἰδωλοθύτων, τῶν ἀργυροχόων ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως χρήσεως εἰδωλίων, καὶ ὑπεράνω ὅλων τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ἱερατείου⁵. Ἐπειτα τοὺς Χριστιανοὺς ἀπεξένωσεν ἀκόμη περισσότερον ἢ αὐστηρότης τοῦ βίου. Ἀφοῦ οὗτοι ἤθελον νὰ εἶναι «ἅγιοι» καὶ δὲν ἤρχοντο εἰς στενὴν ἐπαφὴν μὲ τὸν κόσμον, τὸν ὁποῖον ὠκτεῖρον, τότε καὶ ὁ κόσμος, ὅπως ἦτο ἐπόμενον, ἤρχισε νὰ τοὺς περιφρονῇ. Καὶ διὰ νὰ τοὺς περιφρονῇ καὶ νὰ τοὺς διώκῃ δεδικαιολογημένως, ἔπρεπε νὰ εὔρη σοβαρὰς αἰτιολογίας, τὰς ὁποίας ἀνεκάλυψεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τῆς φαντασίας, τῆς φήμης καὶ τῆς κακότητος.

Ἐξ ἄλλου, καθὼς ἤκουον οἱ Ἐθνικοί, εἰς τὰς ἰδιαιτέρας συναθροίσεις των οἱ Χριστιανοὶ ἀπήγγελλον ὀρισμένους λόγους ἀναφερομένους εἰς τὴν λατρείαν των, ὅπως εἶναι, «λάβετε, φάγετε, τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμά μου» καὶ «πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο ἐστὶ τὸ αἷμά μου». Δὲν ἐπρόκειτο μὴπως περὶ ἀνθρώπου σφαζομένου, τοῦ ὁποίου τὴν σάρκα κατέτρωγον; Ἡ λαϊκὴ μυθιστορία εἶχεν ἐδῶ πρότυπον τὸν θρύλον τὸν ὁποῖον εἶχε πλάσει ὀλίγον ἐνωρίτερον τὸ ἀντιιουδαϊκὸν μῖσος. Οἱ Ἰουδαῖοι συνελάμβανον δὴθεν κατ' ἔτος ἓνα Ἕλληνα, τὸν ἐφόνευον, τὸν ἐθυσίαζον καὶ ἔτρωγον τὴν καρδίαν του, ὀρκιζόμενοι αἰωνίαν ἔχθραν κατὰ τοῦ γένους του⁶. Τοιοῦτον ἀνοσιούργημα ἐκαλεῖτο τότε θεέστειον δεῖπνον, ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀτρέως μυθολογουμένης προσφορᾶς εἰς τὸν ἀδελφόν του Θεέστην δεῖπνου παρεσκευασμένου ἀπὸ τὰς σάρκας τῶν υἱῶν τούτου. Κατὰ τὰς λατρευτικὰς συναντήσεις των ἐξ ἄλλου οἱ Χριστιανοὶ ἀντήλασσαν φίλημα εἰρήνης, προσεφώνουν ἀλλήλους «ἀδελφοὺς» καὶ βεβαίως εἰς ἀδελφὸς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὁμόφρονος, κατὰ τὴν πίστιν ἐνυμφεύετο μίαν ἀδελφήν. Τοῦτο διὰ τοὺς

⁵ Πράξ. 16, 16 ἐέ. 19, 23 ἐέ.

⁶ Ιωσηφον, Κατὰ Ἀπλωνος 2, 94 ἐέ.

ἀφελῶς ἀκούοντας τὰς λέξεις ἀπετέλει αἰμομικτικὸν ἀνοσιούργημα, οἰδιπόδειον μῆξιν κατὰ τὸ προηγούμενον τοῦ Οἰδίποδος, νυμφευθέντος τὴν μητέρα του ἐν ἀγνοίᾳ τῆς φυσικῆς συγγενείας των. Ὁ Τερτυλλιανὸς συνοψίζει ὡς ἑξῆς τὰς δύο ταύτας κατηγορίας. «Χαρακτηριζόμεθα ὡς οἱ μεγαλύτεροι ἐγκληματῖαι ἐξ αἰτίας κάποιας κρυφίας τελετῆς συνισταμένης εἰς τὸν σφαγιασμὸν παιδίου καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ παρασκευαζόμενον δεῖπνον καὶ ἐξ αἰτίας αἰμομιξίων διαπραττομένων μετὰ τὸ δεῖπνον, ὅτε καὶ παρέχεται κατάλληλος πρὸς τοῖτο εὐκαιρία, διότι κύνες ἐξησηκήμενοι εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῶν φώτων, ἀληθεῖς μαστροποὶ τοῦ ἑρέβους, μᾶς ἀπαλλάσσουν τῆς αἰσχύνῃς ἐκ τῶν ἀνοσιῶν τούτων ἡδονῶν»⁷.

Καὶ ναὶ μὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ἀναιρεθοῦν αἱ χονδροειδεῖς αὐταὶ κατηγορίαι ἀπὸ τοῖς Χριστιανοῦς, οἱ ὅποιοι οὔτε νὰ ἴδουν αἷμα εἰς τοὺς ἵπποδρόμους δὲν ἠνείχοντο οὔτε νὰ ρίψουν βλέμμα εἰς ξένην γυναῖκα δὲν συνεχῶρουν ἑαυτοὺς. Ἄλλ' οἱ εἰδωολάτραι, μὴ ἔχοντες τὴν διάθεσιν νὰ τοὺς πιστεύσουν, τοὺς ἀνεκήρυξαν «μισητὰς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους»⁸ ὡς ἀποφεύγοντας τὴν συναναστροφὴν μὲ ἀλλοθρήσκους, διὰ νὰ δύνανται νὰ τοὺς μισοῦν καὶ αὐτοὶ δικαίως. Τὸ δὲ μῖσος τοῦτο, ὑποβλήθην εἰς περαιτέρω ἐπεξεργασίαν, ἀπέδωσεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς πᾶσαν δημοσίαν συμφορὰν, διότι οὗτοι διετάρασσον τάχα τὴν «εἰρήνην τῶν θεῶν», τὴν ἐξασφαλιζομένην διὰ τῆς συμβάσεως τὴν ὁποίαν ἐπίστευον οἱ Ἐθνικοὶ ὅτι εἶχον συνάψει μετ' αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς ὁποίας ἐξηρτάτο πλῆθος ἀγαθῶν, ὅπως εἶναι ἡ ἀφθονος συγκομιδὴ καρπῶν, ἡ δημοσία ὑγεία καὶ τὰ τοιαῦτα.

Δεύτερον, ἡ δίωξις ὠφείλετο εἰς τὴν ἀντίδρασιν τῶν φιλοσόφων. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστοῦ χρόνους ἔφερε κάτι τὸ νέον, ἦτοι ἐντονωτέραν θρησκευτικότητα. Ἦ ἔναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ στάσις τῶν φιλοσοφημάτων ἐρρυθμίσθη ἀναλόγως ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὰς ἀρχικὰς τάσεις των, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὰ νέα στοιχεῖα των. Γενικῶς ἀπὸ μακροῦ χρόνου ὠμίλουν περὶ θεοῦ εἰς ἐνικὸν ἀριθμὸν, ἂν καὶ μερικὰ ἐξ αὐτῶν ἐξηκολούθουν ἀκόμη νὰ δέχωνται τὴν ὑπαρξιν καὶ δευτερευόντων κατωτέρων θεῶν, διότι ἐξεκίνουν ἀπὸ τὴν παλαιὰν πολυθεῖαν. Ἄλλὰ δὲν εὕρισκον κατ' ἀρχὰς σημεῖα συναντήσεως μὲ τὸν Χριστιανισμόν.

Ἄγνοοῦντες αὐτὸν ἐπὶ μακρὸν, ἐνδιεφέρθησαν μόνον τότε, ὅταν ἀντελήθησαν πόσον σοβαρὸν κίνδυνον ἀντεπροσώπευε δι' αὐτὰ. Εἶδον κατ' ἀρχὰς τοὺς Χριστιανοὺς ὡς δεισιδαίμονας μὲν ἀλλὰ πάντως ἐναρέτους πολίτας, καθὼς εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πλινίου πρὸς τὸν Τραϊανόν. Ἦκολούθησεν ἡ εἰρωνεία ἀνάμικτος

⁷ *Apologeticus* 7.

⁸ ΤΑΚΙΤΟΥ, *Annales*

μέ περιφρόνησιν, ὅπως φαίνεται εἰς τὰ διηγήματα τοῦ Λουκιανοῦ. Ὁ Μ. Αὐρήλιος ἐθεώρει θεατρικισμὸν τὸ θάρρος τῶν Χριστιανῶν ἐνώπιον τοῦ μαρτυρίου⁹. Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν λογίων προήλθε καὶ ἡ περὶ ὀνολατρίας κατὰ τῶν Χριστιανῶν κατηγορία¹⁰, ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν εὗρεν εὐρείαν διάδοσιν μεταξύ τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ.

Σημαντικὴ μεταβολὴ τῆς στάσεως τῶν φιλοσόφων παρετηρήθη ἀφ' ὅτου οὗται *μέ τὴν βιοήθειαν καὶ τῶν ἀπολογητῶν ἐξέλεβον τὸν Χριστιανισμὸν ὡς φιλοσόφημα*. Τότε πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, κυρίως Στωϊκοὶ καὶ Πυθαγορικοὶ, προσεχώρησαν εἰς αὐτόν, ἐνῶ ἄλλοι τὸν κατεπολέμησαν σκληρότερον, διότι πλὴν ἄλλων συνετέλει καὶ εἰς τὴν μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φοιτητῶν τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Τοιαύτη φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἡ περίπτωσις τοῦ Κρήσκεντος¹¹. Δὲν ἐδίστασαν ἐνίοτε νὰ δανεισθοῦν στοιχεῖα ἀπὸ τὴν λαϊκὴν φαντασίαν, ὅπως ὁ Φρόντων, ὁ ὁποῖος εἰς δημοσίαν ὀμιλίαν του κατηγορήσεν ἀφελέστατα τοὺς Χριστιανοὺς δι' ἀνηθικότητα¹².

Παραλλήλως ἐβάδισε καὶ ἡ σοβαρωτέρα ἀντιμετώπισις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ μέρους τῶν φιλοσόφων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι λόγφ θεωρητικῶν προκαταλήψεων ἠδυνάτων νὰ κατανοήσουν ὠρισμένως θεμελιώδεις διδασκαλίας τούτου, ὅπως εἶναι αἱ περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ, θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀναστάσεως τῆς σαρκός. Ὁ Κέλσος, κινηθεὶς καὶ αὐτὸς ἀπὸ ἀνησυχίαν ἐκ τῆς ραγδαίας ἐξαπλώσεως τῆς νέας θρησκείας, συνέταξεν ἐναντίον αὐτοῦ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀληθοῦς Λόγος ἔργον*, διατηρηθὲν κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους ἀντίκρουσιν αὐτοῦ. Ἀντὶ νὰ προχειρολογήσῃ, προεχώρησε δι' ἐπισταμένης μελέτης τῶν πηγῶν καὶ κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ παραφύαδα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, διαμορφωθεῖσαν διὰ τῆς μεταρρυθμιστικῆς δράσεως τοῦ Χριστοῦ, τὸν ὁποῖον ἐθεώρει διδάσκαλον, θαυματοποιὸν καὶ μάγον. Πολὺ περισσότερον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀποψις τοῦ διασήμου ἱατροῦ Γαληνοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει τὴν ἐξοχότητα τῆς περὶ δημιουργίας διδασκαλίας τοῦ Μωυσέως, ἀλλ' ἐπισημαίνει ὡς ἀδυναμίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν ἐκανάπτωσιν εἰς τὴν πίστιν ἄνευ φιλοσοφικῆς ἀνακρίσεως καὶ ἀποδείξεως¹³. Τὸ λογικὸν σφάλμα ὅλων αὐτῶν συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἀξιολογοῦν τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν ἐπὶ τῆ βάσει φιλοσοφικῶν κριτηρίων, χωρὶς νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν ὅτι οὗτος εἶναι θρησκευμα καὶ ὄχι φιλοσόφημα. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς, διαμορφωθείς ὑπὸ τοῦ Ἀμμωνίου Σακκά, προερχομένου ἐκ χριστιανικῆς οἰκογενείας καὶ ἀντικρίζοντος τὸν Χριστιανισμὸν ὡς φιλοσόφημα, δὲν ἤλθεν ἀμέσως εἰς ρήξιν πρὸς αὐτόν. Οἱ δύο σπουδαιότεροι ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀμμωνίου, ὁ χριστιανὸς Ὠριγένης καὶ ὁ

9 *Εἰς ἑαυτὸν* 11, 3.

10 ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Κέλσου* 6, 30. Βλ. καὶ σκαρίφημα «Ἀλεξαμενοῦ σεβουμένου Θεόν».

11 ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Β' Ἀπολογία* 3. ΤΑΠΑΝΟΥ, *Πρὸς Ἑλληνας* 19.

12 ΜΙΝ. ΦΗΛΙΚΟΣ, *Octavius* 31, 2.

13 ΓΑΛΗΝΟΥ, *Περὶ χρήσεως μορίων* 11, 14.

νεοπλατωνικός Πλωτίνος, είχαν αγαθὰς μεταξύ των σχέσεις. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπομένην γενεὰν ὁ Πορφύριος εἰς τὸ ἔργον του *Κατὰ Χριστιανῶν*, συνταχθὲν περὶ τὸ 270, κατηγορεῖ τοὺς Χριστιανοὺς ὅτι περιφρονήσαντες τὴν πραγματικὴν κληρονομίαν των ἀπεδέχθησαν τοὺς ἰουδαϊκοὺς μύθους, ἠρνεῖτο τὴν ἀποδεικτικὴν ἀξίαν τῶν προφητειῶν καὶ ἐξῆρε τὴν ὑπεροχὴν τῶν μυστηριακῶν θρησκευμάτων. Ἐξ ἄλλου οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπεχείρησαν νὰ ἐμφανίσουν τὸν νεοπυθαγόρειον διδάσκαλον καὶ θαυματοποιὸν Ἀπολλώνιον Τυανέα ὡς προφήτην ὑπέρτερον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὡς ἀνταγωνιστὴν αὐτοῦ.

Τρίτον, ὠφείλετο εἰς τὴν πολιτικὴν καχυποψίαν. Ἡ πολιτεία ἐβράδυνεν ἀκόμη περισσότερο νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ὀργάνωσιν, ὅλαι δὲ αἱ κατ' αὐτοῦ διώξεις τῶν πρώτων χρόνων ἀπετέλουν ἐνεργείας εἴτε ἀνευθύνων παραγόντων εἴτε τοπικῶν διοικητῶν, παρακινουμένων ἀπὸ ἀνθρώπους τῶν ὁποίων ἐθίγοντο τὰ συμφέροντα ἢ ἡ φιλοτιμία. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπίσημοι διωγμοὶ ἀρχικῶς ὠφείλοντο εἰς προσωπικὰς δυσκολίας αὐτοκρατόρων· ὁ Νέρων ἐδίωξε τοὺς Χριστιανοὺς εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἀποσείσῃ τὴν κατηγορίαν ὅτι ἐπροξένησε τὴν πυρπόλησιν τῆς Ρώμης, ὁ δὲ Δομιτιανὸς διότι ἐπεθύμει νὰ ἀπαλλαγῇ ὠρισμένων ἐπικινδύνων συγγενῶν του.

Ἐπεὶτα ὁμως ἡ αὐξήσις τῶν Χριστιανῶν, προκαλέσασα τὴν ἀντίθεσιν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πλήθους καὶ τοῦ ἱερατείου, ἐπῆρθε τὴν στάσιν μερικῶν ἐκ τῶν κατὰ τόπους κυβερνητῶν, οἱ ὅποιοι ἠθέλησαν νὰ ἐφαρμόσουν τοὺς νόμους περὶ ἑταιρειῶν, ὅπως φαίνεται. Εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος δὲν ἀπηγορεύετο ἡ συμμετοχὴ εἰς ξένην ἢ νέαν θρησκείαν, ἀλλὰ πᾶσα νέα θρησκεία ἠδύνατο νὰ γίνῃ δεκτὴ εἰς αὐτό, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο ἀποκλειστικὴ, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ δὲν ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς πιστοὺς αὐτῆς τὴν συμμόρφωσιν εἰς τὴν ἐπίσημον κρατικὴν λατρείαν, στρεφομένην περὶ τὴν θεάν Ρώμην, τοὺς θεοὺς αὐτοκράτορας καὶ τὰς ἀρχαίας θεότητας, διὰ τῆς ὁποίας ἐνεβολιάζετο κατὰ τινα τρόπον εἰς τὴν παλαιάν καὶ ἐδικαιολόγει τὴν ἀποδοχὴν της. Διὰ τοῦτο οἱ διώκται ἐπέμμενον εἰς τὴν ἀπαίτησιν νὰ θυσιάσουν οἱ Χριστιανοὶ εἰς κάποιον εἰδῶλον. Ὁ Χριστιανισμὸς ἀρνούμενος τὴν συμμόρφωσιν ταύτην, ἦτο θρησκεία παράνομος, *religio illicita*, καὶ ἄρα ἑταιρεία παράνομος, ἀλλὰ ἦτο καὶ ἐπικίνδυνος, διότι μὲ τὴν ἔρνησιν αἰσθητῆς λατρείας πρὸς κάποιον συγκεκριμένον θεόν, ἐξώργιζεν ὅλους τοὺς θεοὺς. Διὰ τοῦτο οἱ ἑπαρχοὶ προέβαινον εἰς πράξεις βίας κατὰ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ, ὅσάκις ἐθεώρουν τοῦτο ἀναγκαῖον ἢ ἀναπόφευκτον.

Ἐπὶ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα αἱ ἐνέργειαι των ἐνεπνέοντο ἀπὸ τὸ λαϊκὸν ἀντι-

θησκευτικὸν αἶσθημα καὶ ἐρρυθμίζοντο ἀπὸ τὸν κανονισμὸν τοῦ Τραϊανοῦ καὶ ἄλλων αὐτοκρατόρων μετ' αὐτόν. Ὡς γνωστὸν, ὁ ἑπαρχὸς τῆς Βιθυνίας Πλίνιος ἠρώτησε τὸν αὐτοκράτορα, ἂν ἦτο δίκαιον νὰ τιμωροῦνται οἱ Χριστιανοὶ λόγῳ τῆς ιδιότητός των μόνης, ἦτοι λόγῳ τοῦ ὀνόματος *Χριστιανοί*, χωρὶς ἄλλο κρίμα, ἢ τὸ ὀρθὸν ἦτο νὰ τιμωροῦνται μόνον διὰ συγκεκριμένα κρίματα σχετιζόμενα μὲ τὸ ὄνομα· διηγεῖτο δὲ συγχρόνως τὰς ἐνεργείας του, ἦτοι τὴν παρακολούθησιν, σύλληψιν καὶ ἀνάκρισιν πλήθους Χριστιανῶν. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτοῦ δεικνύει ὅτι οὗτος εἶχε λάβει συνείδησιν τῶν κινδύνων τῆς εἰδωλολατρείας ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Χριστιανισμοῦ, διότι ἐβλεπεν ὅτι οἱ ναοὶ τῶν Ἑθνικῶν εἶχον ἐγκαταλειφθῆ καὶ τὰ εἰδωλόθυτα περιεφρονοῦντο. Ὁ Τραϊανὸς ἀπήντησεν ὅτι εἰς παρόμοια ζητήματα δὲν δύναται νὰ καθορισθῆ γενικὸς κανὼν καλύπτων ὅλας τὰς περιπτώσεις, ἔδωκε δὲ ἐντολὴν νὰ μὴ ἀναζητοῦνται οἱ Χριστιανοὶ οὔτε νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν ἀνόμιοι καταγγέλται, ἀλλὰ νὰ συλλαμβάνωνται μόνον ὅσοι ἐπὶ ὀνόματι καταγγέλλονται, ἐννοεῖται διὰ συγκεκριμένον ἁδίκημα, οἱ δὲ ἀρνούμενοι ὅτι εἶναι Χριστιανοὶ καὶ ἐπιβεβαιῶντες τοῦτο διὰ θυσίας εἰς τὰ εἰδωλα νὰ ἀπαλλάσσωνται¹⁴. Παρόμοια περίπου, ἀλλ' ἠπιώτερα, διέτασσε καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδριανοῦ πρὸς τὸν Μινούκιον Φουνδανόν· «εἰ τις οὖν κατηγορεῖ καὶ δεικνύει τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας»¹⁵. Φαίνεται ὅτι ἀνάλογον κανονισμὸν αὐστηροτέρου χαρακτήρος ἐξέδωκεν ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, καίτοι περὶ τούτου δὲν ὑπάρχει ρητὴ μαρτυρία. Εἰς τὴν πρᾶξιν ὁμοῦ καὶ ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ὄχλου ὁ τρόπος ἐφαρμογῆς τῶν κανονισμῶν ἐποικίλλεν.

Μὲ τὴν χειροτέρευσιν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως ἐχειροτέρευσε καὶ ἡ θέσις τῶν Χριστιανῶν, διότι κατέστη φανερὸν ὅτι οὗτοι ἐβλεπτον τὴν πολιτείαν καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, καὶ μάλιστα οὐσιωδῶς, ἦτοι διὰ τῆς ἀρνήσεώς των νὰ στρατεύωνται, ἢ ὁποῖα ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἐνταθοῦν αἱ ὑποψαίαι περὶ συνωμοσιῶν κατὰ τὰς κρυφίας συναθροίσεις των. Ἴσως μερικοὶ ἐκ τῶν ἁρμοδίων ἤρχισαν νὰ φοβοῦνται ἐνδεχομένην ἐπιβολὴν ἐνός χριστιανικοῦ θεοκρατικοῦ καθεστώτος καὶ οὕτω ἐθεωρήθη ἀναγκαῖα ἡ λήψις γενικῶν μέτρων κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος ἀπηγόρευσε μὲ ποινὴν θανάτου τὸν προσηλυτισμὸν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν Ἰουδαϊσμὸν¹⁶, πρῶτος αὐτός, ἐκτός ἐάν περὶ τούτου προέβλεπε τὸ μὴ διασωθῆν καὶ ὑποτιθέμενον διάταγμα τοῦ Μ. Αὐρηλίου, ὅπερ εἶναι πολὺ πιθανόν. Οὕτως ἡ ἀπόπειρα τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων νὰ προσεγγίσῃ τὴν ρωμαϊκὴν ἐξουσίαν διὰ τῆς ἐπισημάνσεως τῆς συγχρονικῆς καὶ αἰσίας συστάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς αὐτοκρατορίας¹⁷ ἔπεσεν εἰς τὸ κενόν.

14 ΠΛΙΝΙΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ, *Epistola* 10, 97 ἐξ.

15 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 9. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ἀπολογία*, προσάρτημα.

16 ΣΟΥΗΤΑΝΙΟΥ, *Septimius Severus* 17.

17 W. SCHNEEMELCHER, «Heilsgeschichte und Imperium», *Κληρονομία* 5 (1973), 257-276.

Τὰ διατάγματα τοῦ Δεκίου, τοῦ Βαλεριανοῦ καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐπέβαλον αὐστηρότερα μέτρα. Ὁ φιλόδοξος πατριώτης Δέκιος, ἀναλαβὼν διπλοὺν ἀγῶνα ἐπιδιώκοντα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν συντριβὴν τῶν βαρβάρων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ κράτους, ἠθέλε παρὰ τὸν σκεπτικισμόν του νὰ στηριχθῆ εἰς τὴν θρησκείαν τῆς παλαιᾶς ἐνδόξου καὶ ἀδιαφθόρου Ρώμης, πολὺ δὲ περισσότερο ἐπεδίωξαν τοῦτο οἱ εὐσεβεῖς εἰδωλολάτραι Βαλεριανὸς καὶ Διοκλητιανός. Ὁ πρῶτος ἐξήτει ἀπὸ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας, ἂν ἐχρειάζετο, νὰ ἀποδείξουν ἐμπράκτως ὅτι θυσιάζουν εἰς τοὺς θεοὺς· ὁ δεύτερος δι' ἑνὸς διατάγματος ἀπηγόρευε παντὸς εἶδους συνάθροισιν τῶν Χριστιανῶν καὶ δι' ἄλλου διέτασσε τὴν τιμωρίαν ὄλων τῶν κληρικῶν, τὸν θάνατον τῶν χριστιανῶν συγκλητικῶν, τὴν δήμευσιν τῆς περιουσίας τῶν πλουσίων, δηλαδὴ ἐκτύπα αὐτὴν ταύτην τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας· ὁ τρίτος ἐξέδωκε τέσσαρα διατάγματα ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ὑπεχρέωνε τοὺς Χριστιανούς νὰ παραδώσουν ὅλα τὰ εἰς τὴν διάθεσιν των βιβλία πρὸς καταστροφὴν διὰ πυρᾶς, ἀπηγόρευε τὴν χριστιανικὴν λατρείαν καὶ ἐπέβαλλε τὴν καταστροφὴν τῶν ναῶν, τὸ δὲ τέταρτον ἐπέβαλλε τὴν προσφορὰν θυσίας ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ἐπομένως ἤλλασεν ἤδη ὁ χαρακτήρ τῶν διωγμῶν, διότι οὗτοι δὲν εἶναι πλέον ὅπως ἄλλοτε ἀποτελέσματα ἐκσπάσματος τῆς μανίας τοῦ ὄχλου οὔτε μέτρα πρὸς συντριβὴν συνωμοσίας καὶ ἀνυπακοῆς, ἀλλ' ἐνέργειαι ὑπαγορευόμεναι ἀπὸ τὴν νέαν πολιτειακὴν φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν τῆς Ρώμης καὶ ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἐκμηδένισιν τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ ἐχθροῦ καὶ τὴν ἐξύψωσιν τοῦ imperium romanum. Ἐπὶ παρομοίων προϋποθέσεων ἐστηρίζετο ἡ πολιτικὴ καὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀλλ' ἦτο μικρᾶς διάρκειας καὶ ἄνευ συνεπειῶν, διότι τῶρα πλέον ἡ νέα θρησκεία ἀπετέλει τὴν μεγαλύτεραν δύναμιν τοῦ κράτους καὶ αὐτὴ καθώριζε τὰς τύχας του.

Ἡ συνήθεια τῶν παλαιῶν νὰ ὀμιλοῦν περὶ 10 διωγμῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν των νὰ σταθοῦν εἰς ἕνα συμβολικὸν ἀριθμόν. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει ἀριθμὸς διωγμῶν, ἀλλὰ συνεχῆς κατάστασις διώξεως μὲ ἐξάρσεις καὶ ὑφέσεις κατὰ καιροῦς. Οὕτως, ἐνῶ ἐπισήμως ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς Χριστιανούς νὰ ὑπάρχουν, ἐὰν ἦσαν γνωστοὶ εἰς τὰς ἀρχάς, καὶ ἔπρεπε ἢ νὰ ἀρνηθοῦν τὴν πίστιν ἢ νὰ ἀποθάνουν, ἢ ἐπιείκεια πολλῶν ἀρχόντων, αἱ φιλικαὶ σχέσεις μὲ εἰδωλολάτρας, ἢ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων καὶ ἄλλοι παράγοντες ἐπέτρεπον τὴν ὑπὸ ἀνοχὴν διαβίωσιν.

Οἱ διωγμοὶ ἐπέφεραν ἀραίωσιν τῶν τάξεων τῶν Χριστιανῶν κατὰ πολλοὺς τρόπους· ἦτοι διὰ τῆς θανατώσεως πλήθους μαρτύρων, τῆς ἀπο-

στασίας τῶν ὀλιγοψύχων, τῆς παρεμποδίσεως τῶν διστυκτικῶν νὰ προσχωρήσουν εἰς τὴν ὀρησκίαν των. Παρατηροῦμεν δὲ ὅτι ἐνῶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πλινίου μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε σημειώσει τεραστίαν πρόοδον, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος αὕτη καθυστερήθη. Τὸ περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου μάλιστα κτύπημα ὑπήρξε τόσον σκληρόν, ὥστε τὸν ἐκλόνισε σοβαρῶς. Ὅλη ἡ θεολογικὴ ἀνθισις ἡ ὁποία παρετηρήθη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος φαίνεται ὡσάν νὰ διεκόπη τότε ἀποτόμως ἐπὶ μίαν πεντηκονταετίαν περίπου, ἀλλὰ τουλάχιστον ἐπὶ τινὰς δεκαετίας αἱ Ἐκκλησίαι ἠσύχασαν καὶ ἀναδιωργανώθησαν, ὥστε νὰ ἀντεπεξέλθουν νικηφόρως εἰς τὴν νέαν ἐπίθεσιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπομένου αἰῶνος.

Οἱ ἴδιοι ὁμῶς οἱ Χριστιανοί, ὄχι μόνον δὲν ὁμολόγουν τὴν ὑπὸ τῶν διωγμῶν ἀνακοπὴν τῆς ἐπεκτάσεως τῆς πίστεώς των, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐβλεπον εἰς τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων σπόρον αὐξήσεως τῆς Ἐκκλησίας: «Semen est sanguis Christianorum», ἔλεγεν ὁ Τερτυλλιανός¹⁸. Ἄλλωστε ἡ στάσις των δὲν καθωρίζετο ἀπὸ πολιτικὰ ἀλλ' ἀπὸ ἐσχατολογικὰ κίνητρα, καὶ ἐχθρόν δὲν ἐθεώρουν τὴν πολιτείαν ἀλλὰ τὸν διάβολον· διὰ τοῦτο συνέχιζον νὰ εὐχωνται ὑπὲρ τῶν διωκτῶν ἀρχόντων καὶ ἦσαν πεπεισμένοι διὰ τὴν τελικὴν νίκην τῆς πίστεώς των.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας ἀνεπτύχθη ἡ χριστιανικὴ λογοτεχνία τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων· ἐτράφη ἀπὸ τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀνάγκας τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐτράφη ἐπίσης ἀπὸ τὰς ἀντιξοότητας τῶς περιπετείας καὶ τὸν πόνον.

18 *Ad Scapulum* 50.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Αἰτίαι τῶν διωγμῶν», *Ἱστορικαὶ μελέται*, Ἱεροσόλυμα 1906, σσ. 19-55.—«Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία καὶ ὁ χριστιανισμὸς μέχρι τῶν μέσων τοῦ γ' αἰῶνος», *Θεολογία* 1 (1923), 261-297. 2 (1924), 5-23. 105-120.

E. FREUSCHEN, *Analecta* I, 1909 (τὰ περὶ διωγμῶν κείμενα).

A. ΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ἡ νομικὴ θέσις τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν Ἀπολογία* τοῦ Ἰουστίνου, Ἱεροσόλυμα 1910.

P. ALLARD, *Histoire des persécutions du I-IV siècles*, τ. 1-5, Paris 1911 ἐξ.

L. H. CANFIELD, *The early persecutions of the Church*, New York 1913.

A. FRACASSINI, *L'impero e il Cristianesimo da Nerone a Costantino*, Perugia 1913.

A. MANARESI, *L'impero romano e il Cristianesimo*, Torino 1914.

- A. LINSENMAYER, *Die Bekämpfung des Christentums durch den röm. Staat bis zum Tode des Kaiser Julian*, München 1920.
- A. EHRHARD, *Die Kirche der Märtyrer*, München 1932.
- P. DE LABRIOLLE, *La reaction païenne, étude sur la polemique antichrétienne du I^e au VIe siècles*, Paris 1934.
- M. ROBERTIO, E. BUSSI, G. VISMARA, *Cristianesimo e diritto romano*, Milano 1935.
- GEORG HAHN, *Die Kirche der Märtyrer und Katakomben*, 1939.
- K. M. SETTON, *The Christian attitude toward the emperors*, New York 1941.
- H. BERKHOF, *Kirche und Kaiser*, Zürich 1947.
- G. BARDY, *L'Eglise et les derniers Romains*, 1948.
- J. ZEILLER, "Legalité et arbitraire dans les persécutions contre les Chrétiens", *Analecta Bollandiana* 67 (1949), 49-54.
- H. GRÉGOIRE, "Les persécutions dans l'empire romain", *Mémoires de l'Académie de Belgique* 46, 1, Bruxelles 1950.
- A. N. SHERVIN-WHITEY, "The early persecutions and roman law again", *Journal of Theol. Studies* 3 (1952), 199-213.
- G. E. M. DE SAINTE CROIX, "Aspects of the 'great' persecution", *Harvard Theological Studies* 47 (1954), 75-113.
- V. MONACHINO, *Il fondo juridico delle persecuzioni nei primi due secoli*, Roma 1955.
- J. MOREAU, *Les persécutions du Christianisme dans l'empire romaine*, Paris 1956.
- M. SORDI, "I primi rapporti fra lo stato romano e il Cristianesimo", *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei*, Ser. 8, 12 (1957), 58-93.
- H. RAHNER, *Kirche und Staat im frühen Christentum*, München 1961.
- Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, 'Ο χαρακτήρ τῶν διωγμῶν κατὰ τὴν ἀλληλογραφίαν Πλινίου καὶ Τραϊανοῦ, Θεσσαλονίκη 1962.
- H. GRÉGOIRE, P. ORGELS, J. MOREAU, A. MARICQ, "Les persécutions dans l'empire romaine", *Mémoires de l'Académie de Belgique* 56, 3 (1964), 5-187.
- P. R. COLEMAN-NORTON, *Roman State and Christian Church* (συλλογή νομικῶν κειμένων), London 1966.
- J. COLIN, "Les inscriptions païennes et l'histoire des persécutions", *Pallas* 13 (1966), 139-166.
- W. C. FREND, *Martyrdom and persecution in the early Church*, Oxford 1965, New York 1967.
- M. GUIDI, *Fonti per i rapporti tra l'impero romano e il Cristianesimo*, Bologna 1970.
- J. STRAUB, *Regeneratio imperii*, Darmstadt 1972.

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ

Α'. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Ἦδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ α' αἰῶνος ἐμφανίζεται ἓν εἶδος κανονιστικῆς γραμματείας, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ἔργα φέροντα τοὺς τίτλους *διδαχῆ*, *διδασκαλία*, *διατάξεις*. Παρὰ τὴν διεύρυσίν της κατὰ τοὺς ἐπομένους χρόνους καὶ τὴν προσαρμογὴν της εἰς τὰς ἐκάστοτε νέας ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας, διατηρεῖ τὸν ἀρχικὸν της χαρακτήρα μέχρι τοῦ δ' αἰῶνος.

Τὰ ἐπὶ μέρους κείμενα αὐτῆς συνίστανται εἰς συλλογὰς κανονισμῶν, ὁδηγῶν καὶ παραινέσεων, ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, τὴν διοίκησιν, τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων, τὴν λατρείαν ἐν γένει, τὸν βίον τῶν Χριστιανῶν, ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα, ἐνῶ βραδύτερον ἦσαν διαχωρισμένα, ἐν ἀρχῇ ἐξητάζοντο ἡνωμένα. Θὰ ἦτο ἴσως ὑπερβολικὸν νὰ χαρακτηρίσωμεν τὰς συλλογὰς ταύτας ὡς ἐγχειρίδια ταυτοχρόνως κανονικοῦ δικαίου, λειτουργικῆς καὶ ἠθικῆς, εἰς χρῆσιν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ταῦτα ἐκάλυπτον ἀντίστοιχον μὲ αὐτὰ ἄλλο καὶ ἦσαν ὁδηγοὶ ὄχι ἀπλῶς εἰς πρακτικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν ἀποφυγῆς τῆς ἐκκοσμηκεύσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξ οὗ καὶ διατηροῦν ἓνα τόνον Ἰουδαϊζόντα, μολονότι ἐμφοροῦνται ἀπὸ χαρακτηριστικὴν ἐπιείκειαν πρὸς τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας.

Σήμερον ἔχομεν τὴν βολικὴν συνήθειαν νὰ ἀπλουστεύωμεν ὑπερβολικῶς τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν κειμένων τούτων. Εὐρέθη ἡ *Αἰδαχῆ* ἢ *Ἀποστολίων*, ἅρα γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τὸ 100· εὐρέθη ἡ *Ἀποστολικὴ Παράδοσις*, ἅρα γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ λατρεία κατὰ τὸ 220. Τὸ ἀκριβὲς ὅμως ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι γνωρίζομεν ταῦτα μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τόπον ὅπου συνετάχθησαν τὰ δύο ταῦτα ἔργα, ὅπως καὶ πᾶν ἄλλο ἀντίστοιχον. Διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πᾶσα

μείζων εκκλησιαστική περιφέρεια είχε πιθανώς ιδιικήν της συλλογήν, ἢ ὅποια ἴσχυε διὰ τὴν περιφέρειαν ταύτην μόνον. Παρὰ ταῦτα αἱ μεταξὺ των διαφοραὶ δὲν ἦσαν ἀξιόλογοι, καθ' ὅσον εἰς ὄλας ὑπέκειτο ἐν κοινὸν ἄγραφον διάγραμμα, ἔλκον τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴν διδασκαλίαν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κατὰ καιροὺς ἐγίνοντο προσθήκαι, διευρύνσεις καὶ ἑλαφραὶ διαφοροποιήσεις.

Αἱ συλλογαὶ αὗται ἦσαν ἀρχικῶς ἀνόνημοι, ἀλλὰ πάντως, ἐφ' ὅσον διετήρουν τὸ πνεῦμα τῶν Ἀποστόλων, ἀνῆγοντο εἰς αὐτοὺς· ὅθεν ἀπουσίαζον τὰ προσωπικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τὸ «ἐγὼ» καὶ τὸ συγκεκριμένον «σύ». Ἡ ἐκθεσις περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ δευτέρον τμήμα τῆς *Διδαχῆς* ἔφερε τὸν τίτλον «Διδαχαὶ Ἀποστόλων» μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν σύνοψιν τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος διδασκαλίας τῶν Ἀποστόλων. Βραδύτερον ὁμως αἱ διατάξεις ἀπεδόθησαν εἰς τοὺς Ἀποστόλους αὐτούσιοι, ὅπως παρατηροῦμεν κατὰ πρόθετον εἰς τὴν *Διδασκαλίαν Ἀποστόλων*, ὅπου φέρονται οἱ ἴδιοι οἱ Ἀπόστολοι προσωπικῶς νὰ δίδουν ὁδηγίαν κατὰ σειράν. Ἐκτοτε πληθύνεται ἡ σειρά τῶν ψευδαποστολικῶν διατάξεων, αἱ ὁποῖαι μάλιστα προέρχονται κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὴν Συρίαν, πρώτην κοιτίδα των, καὶ τὴν Αἴγυπτον.

Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον μετέπειτα αἱ διατάξεις ἀποδίδονται εἰς αὐτοὺς τούτους τοὺς Ἀποστόλους, εἶναι ὅτι ἐκρίθη ἀναγκαῖος ὁ ἀντιαιρετικὸς ἐξοπλισμὸς των, τίποτε δὲ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ τότε ἰσχυρότερον ὄπλον διὰ τὴν καθοδήγησιν τῶν πιστῶν ἀπὸ τὸ ὄνομα τῶν Ἀποστόλων. Ἄλλ' ἐνῶ αὗται ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐκρίζωσιν «αἵρετικῶν» θεσμῶν ὀργανώσεως καὶ λατρείας, αἱ σωζόμεναι ἐξ αὐτῶν εἶναι αἱ ἴδιαι προϊόντα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σχισματικῶν ομάδων, ἰδίως Ἰουδαιοχριστιανικῶν. Διὰ τοῦτο ἄλλωστε, ἦν καὶ ἀρχικῶς ἦσαν ὄλα γραμμέναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, πλὴν μιᾶς ἐδεσσηνῆς συλλογῆς ἀποστολικῶν κανόνων, εὖρον καταφύγιον εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἰθαγενεῖς Ἐκκλησίας, τὴν συριακὴν, τὴν κοπτικὴν, τὴν αἰθιοπικὴν. Αἱ ἀνεξέλικτοι καὶ συντηρητικαὶ Ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς τὰς ἐχρησιμοποίησαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον καὶ ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ εἰς αὐτὰς εἰσοδος ὀρισμένων προσθέτων Ἰουδαϊκῶν ἐθίμων.

Ὁ κύριος κορμὸς τῆς ἑλληνιζούσης ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας διετήρησε τὰς συλλογὰς τῆς ὑπὸ τὴν συνθετικὴν των μορφῆν, μέχρις ὅτου, λόγῳ τῶν τεραστίων μεταβολῶν εἰς τὰς συνθήκας τοῦ βίου, τῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, αὗται ἀπέβησαν ἀχρηστοί, ἐνῶ τὸ ὑλικόν των ἐχύθη εἰς νέους τύπους. Ἀντὶ τῶν διατάξεων ἔχομεν πλεον τοὺς συνοδικοὺς κανόνας, οἱ ὁποῖοι ὁμως δὲν καλύπτουν ὄλον

τὸν χρόνον ἐκείνων. Ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας κατέστη τόσον ἰσχυρά, ὥστε δὲν ἐχρειάζετο πλέον ὁδηγίας, ὅπως εἶναι αἱ τῶν διατάξεων, ἐνῶ τὸ καθοδηγητικὸν μέρος ἦτο ἀντικείμενον τῆς ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος διδασκαλίας.

Τρία ἢ τέσσαρα βασικῶς συγγράμματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν. Καὶ τὰ τέσσαρα εἶχον ἀπορριφθῆ ἔνωρις ἀπὸ τὸν κύριον κορμὸν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἀπερριφθῆσαν καὶ αἱ ἄλλαι ἄγνωστοι εἰς ἡμᾶς συλλογαί, ἐνεφανίσθησαν δὲ ἔπειτα αἱ Διαταγαὶ Ἀποστόλων, προερχόμεναι ἐκ τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος. Ἄλλ' ἀκριβῶς τὸ σύγγραμμα τοῦτο περιέχει ὑπὸ διεσκευασμένην μορφήν καὶ τὰ τρία προηγουμένως μνημονευθέντα κείμενα καὶ εἶναι πράγματι συμπίλημα ἐξ αὐτῶν μετὰ ἐπεκτάσεως. Δηλαδὴ τὰ ἔργα ἐκεῖνα, καὶ κυρίως τὰ τρία πρῶτα, ἀφοῦ συναπετέλεσαν δι' ἐρατισμοῦ ἐν νέον σύγγραμμα προσηρμοσμένον εἰς τοὺς νέους καιροὺς, τουλάχιστον κατὰ πρόθεσιν, ἀπεσύρθησαν εἰς τὴν ἀφάνειαν, διὰ νὰ ἀνασυρθοῦν ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν τῶν χρόνων ἡμῶν εἴτε εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον εἴτε εἰς μεταφράσεις. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ τὸ νέον σύγγραμμα δὲν εἶχε πολὺ καλυτέραν τύχην, ἐφ' ὅσον ὁ προορισμὸς τῶν τοιαύτης φύσεως κειμένων εἶναι νὰ ἐξυπηρετοῦν τὰς ἀνάγκας τῶν καιρῶν.

1. ΔΙΔΑΧΗ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Ἀπὸ τῆς πρώτης δημοσιεύσεως τοῦ ἐπὶ αἰῶνας λησμονημένου μικροῦ τούτου βιβλίου (1883) ἐσηματίσθη ἡ ἐντύπωσις ὅτι τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πολυτιμότερον θεολογικὸν εὔρημα τῶν νεωτέρων χρόνων, τουλάχιστον ἕως τότε. Εἶναι δὲ ἀληθές ὅτι κανὲν ἄλλο τόσον σύντομον κείμενον δὲν διεφώτισε σπουδαίως τόσον πολλὰς ὄψεις τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ὅσον αὐτό. Καὶ ἡ μὲν ἐντύπωσις ἐκείνη πολλάκις ἔχει ἀνατραπῆ, ἀλλὰ παρ' ὅλας τὰς διακυμάνσεις τῆς κριτικῆς περὶ τῆς ἀξίας του τοῦτο ἐξακολουθεῖ πάντοτε ν' ἀπολαύη πολλῆς ἐκτιμήσεως. Τὸ κείμενον ἐπεδίωκεν ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψιν τῶν Χριστιανῶν ὀρισμένας ἀποστολικὰς διατάξεις περὶ τῆς κατηγήσεως, τῆς τελέσεως τῶν μυστηρίων καὶ τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ βοηθήσῃ ὀρισμένας χριστιανικὰς κοινότητας, διατελοῦσας ὑπὸ εἰδικῆς συνθήκης, νὰ ἀποκτήσουν συνείδησιν τῆς αὐτοτελείας των. Δὲν προσφέρει κώδικα μὲ ἀποτετελεσμένας διατάξεις, ἀλλὰ διαγράφει τὰ γενικὰ πλαίσια, μέσα εἰς τὰ ὅποια ἠδύναντο αἱ κοινότητες νὰ κινηθοῦν ἐλευθέρως· δίδει μὲ πετακτὰ ἀλλὰ ζωηρὰ χρώματα μίαν ἀπερίτεχνον εἰκόνα τοῦ βίου τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν

ὁποῖαν διδαχὴν, λατρεία, ὀργάνωσις, βίος ἀπετέλουν ἐνιαῖον σύνολον. Εὐκόλως διακρίνομεν εἰς τὴν *Διδαχὴν* τέσσαρα τμήματα με ποικίλης προελεύσεως ὕλικόν καὶ χαλαρὰν σύνδεσιν.

Διδασκαλία περὶ τῶν δύο ὁδῶν (1 - 6)

Ὁδηγίαι περὶ προσευχῆς, μυστηρίων, τελετῶν (7 - 10)

Ὁργανωτικαὶ διατάξεις (11 - 15)

Ἐσχατολογικά (16).

A. Αἱ δύο ὁδοὶ

Οἱ ἠθικολόγοι τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς δὲν ᾤθησαν ἀνεκμετάλλευτον τὸ μέγα ἐκεῖνο προσὸν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν δυνατότητα δηλαδὴ νὰ ἐκλέγη τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον θὰ ἀκολουθήσῃ. Οἱ Νεοπυθαγόρειοι, οἱ τυπικώτεροι τῶν ἠθικολόγων καὶ παιδαγωγῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐχρησιμοποιοῦν ὡς σύμβολον τὸ γράμμα ὕψιλον,

Υ

διὰ νὰ δηλώσουν τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ὁ δρόμος χωρίζεται εἰς δύο κατευθύνσεις καὶ ὁ ὁδοιπόρος ὀφείλει νὰ ἐκλέξῃ τὴν μίαν. Αὕτη εἶναι ἡ διδασκαλία περὶ τῶν δύο ὁδῶν.

Ἄπαντᾷ καὶ εἰς χριστιανικὰ κείμενα, παλαιὰ ἢ κάπως νεώτερα, ἰδίως δὲ εἰς τὴν *Διδαχὴν*, τὴν *Ἐπιστολὴν Βαρνάβα*, τὸν *Ποιμένα* τοῦ Ἑρμᾶ¹. Ἐνῶ δὲ παλαιότερον ὑπετίθετο ὅτι οἱ συντάκται ὄλων αὐτῶν τῶν κειμένων εἶχον πρότυπον ἐν ἰουδαϊκῶν συγγραμμάτων, τὸ ὁποῖον θὰ προσήρμοσαν καταλλήλως, εἴτε ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων εἴτε κατ' ἀλληλεπίδρασιν, εὐρέθη ἔπειτα λατινικὸν κείμενον με συγγενῆ πρὸς τὸν τοῦ παρόντος ἔργου τίτλον, ἢ *Doctrina Apostolorum*, τὸ ὁποῖον περιέχει ἀκριβῶς τὰς δύο ὁδοὺς μόνον, καὶ δὲν εἶναι μετάφρασις τοῦ πρώτου τμήματος τῆς *Διδαχῆς*, ἀλλὰ μετάφρασις μιᾶς αὐτοτελοῦς παραλλαγῆς τῶν δύο ὁδῶν. Ἐκ συγκρίσεως τῶν χρησιμοποιουμένων ὄρων εἰς τὰ τέσσαρα ἀνωτέρω κείμενα καθίσταται ἀμέσως προφανὲς ὅτι ὁ μὲν Ἑρμᾶς παραθέτει αὐτοτελῶς ἐξ ἄλλης πιθανῶς πηγῆς, ἢ δὲ *Διδαχῆ* καὶ ἡ *Ἐπιστολὴ Βαρνάβα* παρουσιάζουν κοινὴν ὀρολογίαν καὶ φρασολογίαν, λαμβάνουσαι ὁμοῦς ἐκάστη ἓνα τῶν δύο χαρακτηρισμῶν τῶν ὁδῶν, ζωῆς καὶ θανάτου ἢ πρώτης, φωτὸς καὶ σκοτοῦς ἢ δευτέρα. Οὕτω σήμερον οἱ ἐρευνηταὶ φρονοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον ὅτι τὰ δύο ταῦτα συγγράμματα ἦντλησαν ἀπὸ τὴν *Doctrina*, ἢ ὁποία πάλιν κατὰ τὴν αὐθαίρετον γνώμην πολλῶν πρέπει νὰ ἐχρησιμοποίησεν ἰουδαϊκὰ πρότυπα. Ποῖα ὁμοῦς πρότυπα; Εἰς τὸ *Ἐγχειρίδιον Πειθαρχίας*² γίνε-

¹ Βαρνάβα 18-20. Ποιμὴν, ἐντολαὶ 6-8.

² 3, 13 ἐέ. 4, 2 ἐέ.

ται πράγματι λόγος περί πνεύματος τοῦ φωτός καὶ πνεύματος τοῦ σκότους, τὰ ὅποια ὁδηγοῦν εἰς ἀντιστοίχους ὁδοὺς κατ' ἀνταγωνισμόν. Ἡ ἀγωνιστικὴ αὐτὴ παράστασις δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς περσικὴ, ὅπως ὑποθέτουν μερικοὶ, ἀφοῦ ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ *Λευτερονόμιον* καὶ εἰς ἄλλα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης ὑποτυπωδῶς³.

Ἐξ ἄλλου ὅμως εὐρίσκομεν τὴν ἰδίαν παράστασιν, καὶ μάλιστα πληρέστερον διαμορφωμένην, εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματεῖαν πολὺ ἔνωρίς, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἡ' αἰῶνος π.Χ.⁴, ἰδίως δὲ εἰς τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφῶντος, ὅπου παρατίθεται ὁ μῦθος περὶ τῶν δύο γυναικῶν αἰ ὅποια δεικνύουν εἰς τὸν νεαρὸν Ἡρακλῆν τὰς δύο ὁδοὺς, τὴν εὐρύχωρον ἀλλὰ καταστροφικὴν καὶ τὴν δυσχερῆ ἀλλὰ σωτηριώδη⁵, καὶ εἰς τὸν πυθαγορικὸν *Πίνακα Κέβητος*, ἔργον τοῦ α' π.Χ. αἰῶνος πιθανῶς, εἰς τὸ ὅποιον ἀκριβῶς ἐρμηνεύεται συμβολικῶς πίναξ παριστάων τὰς δύο ὁδοὺς⁶.

Ἡ γενικὴ αὐτὴ τάσις περὶ δυαδισμού τῆς διαγωγῆς ἀπαντᾷ βεβαίως καὶ εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου, ὅπου ἡ μὲν ὁδὸς τῆς ἀπωλείας χαρακτηρίζεται εὐρύχωρος, ἡ δὲ ὁδὸς τῆς ζωῆς στενὴ.

Οἱ χρησιμοποιοῦμενοι ὅροι φαίνονται εἰς τὸν κάτωθι πίνακα.

<i>Ἡσίοδος</i>	Οἶμος τραχὺς	ὁδὸς λείη
<i>Δίφιλος</i>	τρίβος δικαίων	τρίβος ἀσεβῶν
<i>Ξενοφῶν</i>	ὁδὸς χαλεπὴ ἀρετῆς	ὁδὸς ραδίᾳ κακίας
<i>Πίναξ Κέβητος</i>	ὁδὸς ἀληθείας	ὁδὸς πλάνης
<i>Ἐγχειρίδιον Πειθαρχίας</i>	πνεῦμα φωτός	πνεῦμα σκότους
<i>Ματθαῖος</i>	ὁδὸς στενὴ ζωῆς	ὁδὸς εὐρύχωρος ἀπωλείας
<i>Doctrina</i>	via vitae, lucis	via mortis, tenebrarum
<i>Βαρνάβας</i>	ὁδὸς φωτός, δικαιοσύνης	ὁδὸς σκότους, πονηρίας
<i>Ἐρμάς</i>	ὁδὸς ὀρθῆ	ὁδὸς στρεβλῆ
<i>Λιδαγῆ</i>	ὁδὸς ζωῆς	ὁδὸς θανάτου

Παρατηροῦμεν ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ ἐπεξεργασία τῶν δύο ὁδῶν, ἐμφανισθεῖσα ἔνωρίς εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ἔλαβεν ὀριστικὴν μορφήν εἰς τοὺς κύκλους τῶν Νεοπυθαγορείων, ὁπόθεν παρέλαβον τὰς σχετικὰς κυρστάσεις μαζί με πλεῖστα ἄλλα στοιχεῖα οἱ Ἑσσαῖοι τοῦ Κουμράν καὶ τὰς ἐχρωμάτισαν δυαρχικῶς. Εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν περιλαμβάνοντο συνήθως καὶ οἱ ἀπαραίτητοι κατάλογοι ἀρετῶν καὶ κακιῶν. Εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, ἰδίως τὰς ἐπιστολάς, συναντῶμεν πλοῦσιον ὕλικόν τῆς μορφῆς αὐτῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσωμεν

3 *Δευτ.* 27, 15 ἔξ. *Ψαλμ.* 1, 6. *Παροιμ.* 13, 23. *Ἱερ.* 21, 8. *Βαβ.* 4, 1 βλ. καὶ *Διαθήκην Δώδεκα Πατριάρχων.* PG. 2, 1120.

4 ΠΙΣΙΟΔΟΥ, *Ἔργα καὶ Ἱμνῆται*, 287 ἔξ., ΠΑΡΜΕΝΙΔΟΥ, εἰς ΚΛΗΜΗΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στρωματεῖς* 5, 9, 59. ΔΙΦΙΛΟΥ, αὐτόθι 5, 14, 121, 1.

5 B 1, 21-34 κατὰ διήγησιν τοῦ Προδίκου. 6 4, Teubner σ. 4.

ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν ἀντιγράφων ἢ μιμοῦνται συγκεκριμένα ἑλληνικά πρότυπα, καθ' ὅσον ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διὰ καταλόγων προβολῆς τῆς ἠθικῆς δεοντολογίας ἦτο εὐρέως διαδεδομένος τότε.

Χριστιανοὶ κατηχηταὶ συνέταξαν ἐπίσης σχετικὰ κείμενα πολὺ ἐνωρὶς βάσει τῶν εὐαγγελίων καὶ τῶν καινοδιαθηκικῶν ἐπιστολῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ βάσει τῶν ἀπὸ στόματος εἰς στόμα κυκλοφορουσῶν παραστάσεων τῶν Νεοπυθαγορείων, ἂν μὴ καὶ γραπτῶν πηγῶν αὐτῶν. Ἐν ἀπὸ τὰ πρωτοχριστιανικὰ αὐτὰ κείμενα εἶναι τὸ ἐλλεῖπον πρωτότυπον τῆς *Doctrina*, ἄλλο δὲ εἶναι τὸ τμήμα περὶ τῶν ὁδῶν τῆς *Διδαχῆς*, καὶ πρέπει νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ταῦτα εἶναι ὀλίγα ἐκ πολλῶν.

Ἐπειδὴ ἡ διδασκαλία αὐτὴ περὶ τῶν δύο ὁδῶν ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Ἑθνικοὺς καὶ τοὺς κατηχουμένους, ἀπαντᾶται δὲ μάλιστα εἰς τὰ σχετικὰ κεφάλαια ἢ προσφωνήσεις «τέκνον μου», εἶναι φανερόν ὅτι εἰς αὐτὴν ἀρμόζει ὡς ἐπικεφαλὴς ὁ δευτέρος τίτλος τοῦ ἔργου, «Διδαχὴ Κυρίου τῆς ἔθνεσιν». Ἀρχίζει μὲ τοὺς λόγους, «ὁδοὶ δύο εἰσὶ, μία τῆς ζωῆς καὶ μία τοῦ θανάτου, διαφορὰ δὲ πολλὴ μεταξὺ τῶν δύο ὁδῶν», καὶ συνεχίζει μὲ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ὁδοῦ τῆς ζωῆς εἰς ἑβδομήκοντα περίπου παραγγέλματα, εἰσαγόμενα διὰ τοῦ χρυσοῦ λεγομένου κανόνος εἰς τὴν ἀρνητικὴν του μορφήν. Ἡ ὁδὸς τοῦ θανάτου ἔπειτα, ἡ πλήρης ἁμαρτιῶν, περιγράφεται μὲ ὀλιγώτερα στοιχεῖα, ἐνῶ ἐξ ἄλλου πολλαὶ ἀπὸ τὰς ἁμαρτίας, αἱ ὁποῖαι περιέχονται εἰς τὸν σχετικὸν κατάλογον, εὐρίσκονται ἤδη εἰς τὰς ἀπαγορεύσεις τοῦ καταλόγου τῆς ὁδοῦ τῆς ζωῆς.

Μεταξὺ τῶν ἀρετῶν ὑπερτεροῦν αἱ κοινωνικαί, τὰ δὲ λεγόμενα διὰ τὴν κοινωνίαν τῶν ἀγαθῶν ἀπηχοῦν τὴν ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὁμιλίαν καὶ τὴν πρακτικὴν τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Ἡ ἐλεημοσύνη συνάπτεται μὲ τὴν συγχώρησιν τῶν ἁμαρτιῶν·

«ἐὰν ἔχῃς, διὰ τῶν χειρῶν σου
δώσεις λύτρωσιν ἁμαρτιῶν σου» (4, 6).

Εἰς ἓν πιθανῶς πρόσθετον τεμάχιον ἀπαντᾷ τὸ ἀγραφον λόγιον, «ἰδρωσάτω ἡ ἐλεημοσύνη σου εἰς τὰς χεῖράς σου, μέχρις ἂν γνῶς τίνι δῶς» (1, 6). Τόσον εἰς τὸ πρόσθετον τοῦτο τεμάχιον ὅσον καὶ εἰς ὄλον τὸ τμήμα εἶναι παροῦσα ἡ πνοὴ τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ παρά ταῦτα ἀπουσιάζει ἡ εὐρύτης ἐκείνης. Ζητεῖται νὰ καταβάλλεται προσπάθεια πρὸς διάκρισιν τῶν ἀνθρώπων, ὥστε ἡ ἀγάπη νὰ ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀξίους. Ἀναγνωρίζεται μετάνοια μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ συγχώρησις ἁμαρτιῶν, εἶναι δὲ ἡ ἑξομολόγησις δημοσία καὶ πραγματοποιεῖται κατὰ τὴν συνάθροισιν τῆς Κυριακῆς⁷.

Ἡ κατακλείς τῶν δύο ὁδῶν φανερώνει ὅτι ἤδη εἶχε σχηματισθῆ κύκλος τελείων Χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι ἐβάσταζον βαρύτερον ζυγόν, χωρὶς ὁμῶς οὗτοι νὰ διακρίνονται εἰς ἰδιαιτέραν ὁμάδα· «εἰ μὲν γάρ δύνασαι βαστάσαι ὅλον τὸν ζυγὸν τοῦ Κυρίου, τέλειος ἔσῃ· εἰ δ' οὐ δύνασαι, ὁ δύνῃ, τοῦτο ποίει» (6, 2). Ἡ σημείωσις πάντως περὶ βρώσεως φαίνεται μεταγενεστέρα.

Β. Ἡ Παρουσία

Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἐσχάτων κατὰ τὴν φρασεολογίαν τοῦ Ματθαίου καὶ μὲ διατύπωσιν ἢ ὁποία ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἡ ἔλευσις δὲν εἶναι πολὺ μακράν. Δίδονται ὁδηγίαι περὶ ζητήσεως «τῶν ἀνηκόντων ταῖς ψυχαῖς» καὶ προετοιμασίας τῆς ὑποδοχῆς, ἐξαγγέλλεται ἡ ἐμφάνισις τοῦ «κοσμοκλανοῦς» μετὰ πικρῶν δοκιμασιῶν καὶ ἀναφέρονται τὰ «σημεῖα» τῆς ἀληθείας μετὰ τὰ ὅποια θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ ἔλευσις. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἔκθεσις αὕτη ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν Ἐπιστολὴν Βαρθάβα (21), ἐν συντομίᾳ ἔστω, ἀκριβῶς μάλιστα ὡς συνέχεια τῆς ἐκθέσεως περὶ τῶν δύο ὁδῶν ὅπου προφανῶς ἔχει τὴν θέσιν τῆς, δύναται νὰ συνυχθῆ ὅτι ἀπετέλει ἐπίλογον τῆς ἀρχικῆς αὐτοτελοῦς μορφῆς τῶν δύο ὁδῶν.

Γ. Λειτουργικά

Τὸ δεύτερον τμῆμα τῆς Διδαχῆς, περιλαμβάνον διατάξεις περὶ βαπτίσματος, προσευχῆς, νηστείας καὶ θείας εὐχαριστίας (7-10), εἰσάγεται διὰ τῶν λόγων, «περὶ δὲ τοῦ βαπτίσματος, οὕτω βαπτίσατε· ταῦτα πάντα προειπόντες, βαπτίσατε». Ἄλλὰ ποῖα προειπόντες; Τὰ ἐν κ. 1-6 περὶ δύο ὁδῶν δὲν ἐλέγοντο κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος, ἀλλ' ἐδιδάσκοντο μετ' ἄλλων στοιχείων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατηχήσεως. Ἡ διατύπωσις τοῦ κειμένου ἀπαιτεῖ μετὰ τὸ «οὕτω βαπτίσατε» τὴν παράθεσιν ἢ ἐκφορὰν ὠρισμένων λόγων ἐχόντων σχέσιν μὲ τὴν ὁμολογίαν τοῦ βαπτιζομένου, εἰς αὐτοὺς δὲ τοὺς λόγους ἀναφέρεται ἡ ἀκολουθοῦσα φράσις, «ταῦτα πάντα προειπόντες, βαπτίσατε»· ἄλλως ἡ ἐπανάληψις τῆς προστακτικῆς «βαπτίσατε» εἶναι ἄνευ ἐννοίας. Ἐπρόκειτο προφανῶς περὶ στοιχειώδους θεολογικῆς διδαχῆς, συμπεριλαμβανούσης καὶ τὸ σύμβολον τῆς πίστεως, ἢ ὁποία ἦτο τότε ἀντικείμενον μόνον προφορικῆς — ὄχι δὲ καὶ γραπτῆς — ἀναπτύξεως.

Διὰ τὸ βάπτισμα ὀρίζεται νὰ τελεῖται μὲ κατάδυσιν εἰς ζῶν ἤτοι ρέον ὕδωρ, μόνον δὲ εἰς ἐξοικονόμησιν ἀνάγκης ἐπιτρέπεται ἡ χρῆσις ἄλλου ὕδατος, καθὼς καὶ ὁ ραντισμός. Κατὰ τὴν βάπτισιν χρησιμο-

ποιείται ὁ τριαδικὸς τύπος. Πρὸ ταύτης ἐπιβάλλεται νηστεία μιᾶς ἢ δύο ἡμερῶν τόσον εἰς τὸν βαπτίζοντα ὡς καὶ εἰς τὸν βαπτιζόμενον, καθὼς καὶ εἰς πάντα ἄλλον προαιρούμενον. Ἐξ ἄλλου γενικώτερον αἱ νηστεῖαι καθορίζονται διὰ τὰς ἡμέρας τῆς Τετάρτης καὶ τῆς Παρασκευῆς, ὥστε νὰ γίνεται διάκρισις μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν «ὑποκριτῶν», ἤτοι τῶν Ἰουδαίων οἱ ὅποιοι ἐνήστευον Δευτέραν καὶ Πέμπτην. Ὡς πρότυπον δὲ προσευχῆς τίθεται ἡ Κυριακὴ μὲ τὴν ἐντολήν νὰ ἀπαγγέλλεται τρεῖς τῆς ἡμέρας.

Ἡ ἄξια ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι αἱ ὁδηγίαι περὶ τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας, εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν σειρὰν τοῦ Λουκᾶ προηγεῖται ἡ εὐλογία τοῦ ποτηρίου καὶ ἔπεται ἡ τοῦ ἄρτου. Αἱ συντομώταται εὐχαί, εὐχαριστοῦσαι ὑπὲρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαβὶδ τοῦ παιδὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως, ξενίζουσιν σοβαρῶς τὸν ἀναγνώστην. Ἡ δὲ μετὰ τὴν κοινωνίαν εὐχαριστία, ἀναφερομένη εἰς τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ, τὴν γνῶσιν, τὴν πίστιν, τὴν ἀθανασίαν, τὴν αἰώνιον ζωὴν, ἀλλ' ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ὑλικά, κατακλείεται μὲ τὴν παράκλησιν ὑπὲρ τῆς συνάξεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοὺς τέσσαρας ἀνέμους εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Αὐτὰ τὰ ἀρχαῖζοντα στοιχεῖα ἰδιάζουσιν εἰς Ἰουδαιοχριστιανικὸν περιβάλλον ἐντόνως ἐξηλληνισμένον. Αἱ εὐχαί ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Ἰησοῦ, τὸν ὁποῖον ἐμωανίζουσιν ὡς ἀπλοῦν ἀποκαλυπτὴν τῆς γνώσεως, καὶ πάντως δίδονται ὡς ἀπλᾶ πρότυπα, ἐνῶ οἱ «προφήται» ἐπιτρέπεται νὰ ἀπαγγέλλουν αὐτοσχεδίους εὐχάς. Ἡ ἀπουσία τῶν καθιερωτικῶν τῆς θείας εὐχαριστίας λόγων τοῦ Κυρίου ἐξηγεῖται ὑπὸ τῶν κριτικῶν μὲ διαφόρους ὑποθέσεις, ἀβασίμους κατὰ τὸ πλεῖστον. Δὲν ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὸ ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα ἀπλῶς περὶ δεῖπνον ἀγάπης. Φυσικά, ἐφ' ὅσον λέγεται «μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι» (10, 6), ὑπάρχει καὶ δεῖπνον, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀπλῶς τὸ πλαίσιον τελέσεως τῆς εὐχαριστίας, ὅπως δεικνύουσιν αἱ φράσεις, «εἰ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω» (10, 6) «τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπεται εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν» (10, 7). Ὅτι ἡ ἀπουσία τῶν λόγων ὀφείλεται τάχα εἰς εἰδικὸν προορισμὸν τῆς λειτουργίας διὰ τοὺς νεοφωτιστούς, ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν ἀνευ οἰασδῆποτε ἐνδείξεως, τὸ αὐτὸ δὲ δύναται νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αἱ ὁδηγίαι προορίζονται ὄχι διὰ κληρικούς ἀλλὰ διὰ λαϊκούς. Ἡ πιθανώτερα λοιπὸν ἐξήγησις τῆς ἀπουσίας εἶναι ὅτι οἱ λόγοι ἀποτελοῦν πασίγνωστον καὶ σταθερὸν στοιχεῖον τῆς θείας εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖον ὅπωςδήποτε θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ἐπίσης ἀπουσιάζον βαπτισματικὸν σύμβολον κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα.

Ἡ δευτέρως τῶν περὶ θείας εὐχαριστίας λεγομένων τοῦ τμήματος

τούτου εἰς τὸ κ. 14, ὅπου ὀρίζεται ἡ τέλεσις αὐτῆς κατὰ Κυριακὴν μετ' ἐξομολόγησιν τῶν παραπτωμάτων, προέρχεται ἀπὸ τὸν κάλαμον τοῦ τελικοῦ συντάκτου καὶ ἐκρίθη ἀναγκαῖα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τοὺς χρόνους του εἶχε πλέον ἀποχωρισθῆ ἡ εὐχαριστία ἀπὸ τὸ δεῖπνον.

1. Οἱ Ἀξιωματοῦχοι

Εἰς τὸ τρίτον τμήμα τοῦ ἔργου (11-13 καὶ 15), τὸ ὅποιον προφανῶς προοριζέτο δι' ἀπομονωμένας ὀρεινὰς κοινότητας, δίδονται ὁδηγίαι περὶ τῆς στάσεως τῶν κοινοτήτων ἔναντι τῶν περιοδεούντων ἀξιωματούχων καὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως μονίμων. Ἡ περὶ τῆς ὀργανώσεως εἰκὼν, τὴν ὁποίαν δίδει τοῦτο, δεικνύει κάποιαν ρευστότητα, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ ἑνὸς συστήματος εἰς ἄλλο, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ λόγῳ ἀπομονώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρεται. Ἡ κάλυψις τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἐξασφαλίζεται ἐν μέρει διὰ περιοδεούντων ἀξιωματούχων, καθ' ὅσον ἄλλωστε τὸ μορφωτικὸν ἐπίπεδον τῶν μελῶν τῶν κοινοτήτων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι πολὺ ὑψηλόν. Ὁ συντάκτης παραγγέλλει πρὸς τὰ μέλη αὐτῶν νὰ φέρωνται πρὸς τοὺς ἀποστόλους καὶ τοὺς προφῆτας «κατὰ τὸ δόγμα τοῦ εὐαγγελίου» (11, 3), τὸ ὅποιον διδάσκει, «ὁ δεχόμενος ὑμᾶς ἐμὲ δέχεται καὶ ὁ ἐμὲ δεχόμενος δέχεται τὸν ἀποστείλαντά με»⁸. Οἱ διδάσκαλοι πάντως μόλις μνημονεύονται. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ συντάκτου ἐπὶ τῆς ἀνάγκης νὰ συνάγεται ἐκ τῆς διαγωγῆς του, ἐὰν κάποιος ἐπισκέπτης εἶναι προφήτης ἢ ψευδοπροφήτης, σημαίνει ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν περιοδεούντων εἶχεν ἤδη διαβρωθῆ σοβαρῶς καὶ εὕρισκετο πρὸς τὸ τέλος του. Ματαιίως θὰ ἀπεπειρᾶτο ὁ Μοντανισμὸς βραδύτερον νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν προφητείαν εἰς τὴν ζωὴν.

Προφανῶς αἱ κοινότητες πρὸς τὰς ὁποίας ἀπευθύνεται ὁ συντάκτης δὲν ἦσαν αὐτάρκειες ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικῆς καθοδηγήσεως καὶ ἐστεροῦντο μονίμων ἀξιωματούχων. Τώρα ὁ συντάκτης προσπαθεῖ νὰ ἐμβάλῃ εἰς αὐτὰς τὴν συνείδησιν περὶ τῆς ἀνάγκης νὰ αὐτοκυβερνηθοῦν, εἰσάγουσαι τὸν θεσμὸν τῶν μονίμων· «χειροτονήσατε οὖν ἑαυτοῖς ἐπισκόπους καὶ διακόνους ἀξίους τοῦ Κυρίου... Ὑμῖν γὰρ λειτουργοῦσι καὶ αὐτοὶ τὴν λειτουργίαν τῶν προφητῶν καὶ διδασκάλων» (15, 1ε.). Ἡ τάσις λοιπὸν τοῦ βιβλίου εἶναι ὑπὲρ τῆς βαθμιαίας ἀντικαταστάσεως τῶν περιοδεούντων διὰ τῆς μονίμου ὀργανώσεως καὶ ὑπὲρ τῆς ἐξαγωγῆς τῶν κοινοτήτων ἐκείνων ἀπὸ τὸ ἀρχαῖκόν Ἰουδαιοχριστιανικὸν περιβάλλον.

Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀναφέρει πρεσβυτέρους εἶναι εὐεξήγητον. Κατὰ ⁸ Ματθ.

τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ πρεσβύτεροι ἦσαν τὰ μέλη τοῦ ἐνοριακοῦ συμβουλίου, οἱ δημογέροντες ὅπως θὰ ἐλέγομεν ἄλλως· ὁ δὲ προϊστάμενος τοῦ συμβουλίου τούτου, ὀνομαζόμενος *ἐπίσκοπος* — ἀλλαχοῦ δὲ καὶ ὁ *πρεσβύτερος* — ἦτο τὸ ἐκτελεστικὸν ὄργανον τῆς κοινότητος καὶ εἶχεν ὡς βοηθοὺς τοὺς διακόνους. Ἀναφέρονται λοιπὸν μόνον οἱ ἐνεργῶς διοικοῦντες τὴν κοινότητα — ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι — ὅχι δὲ καὶ οἱ γνωμοδοτικῶς ὑπηρετοῦντες τότε αὐτήν.

Ε. Ἡ Σύνταξις

Ἐπικρατεῖ ἀσυνήθως μεγάλη ποικιλία γνωμῶν ὡς πρὸς τὸν χρόνον *συντάξεως* τοῦ ἔργου, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι ἀπ' αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἀξίας αὐτοῦ. Ἄλλοτε ὡς μέτρον συγκρίσεως ἐτίθετο ἡ *Ἐπιστολὴ Βαρνάβα*. Ὁ πρῶτος ἐκδότης Φιλόθεος Βρυέννιος, πρὸς τὸν ὁποῖον συνεφώνησεν ὁ Α. Harnack, ἐτοποθέτει τὴν *Διδαχὴν* μετὰ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, περὶ τὸ 130, ἐνῶ οἱ Zahn καὶ Funk ἐτοποθέτουν ταύτην πρὸ αὐτῆς περὶ τὸ 80. Σήμερον ὁμοῦς ἔχει ἐγκαταλειφθῆ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ σύγκρισις, διότι γίνεται δεκτὸν ὅτι ἀμφοτέρω τὰ ἔργα ἔχουν κοινὰ πρότυπα καὶ δὲν ἀντλεῖ τὸ ἓν ἀπὸ τοῦ ἄλλου τὸ ὑλικὸν περὶ τῶν δύο ὁδῶν, ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὸν παρατεθέντα ἀνωτέρω πίνακα.

Ἰσχυρά ὁμᾶς ἀγγλοσαξῶνων ἐρευνητῶν (Robinson, Dix, Connolly, Muilenburg, Vokes, Telfer) προβάλλει μὲ ἀδιάπτωτον ἐπιμονὴν τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι τὸ ἔργον εἶναι πολὺ μεταγενέστερον, ὅτι δηλαδὴ εἶναι ψευδαρχαῖζον κείμενον, γραμμὸν μεταξὺ 170 καὶ 230. Κατὰ τὸν Vokes θέλει νὰ δώσῃ μίαν φανταστικὴν εἰκόνα περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας, διὰ νὰ δείξῃ πόσον ἀποστολικὴ εἶναι ἡ προφητικὴ κίνησις τοῦ Μοντανισμοῦ. Ἄν τοῦτο ἦτο ὀρθόν, τὸ βιβλίον προσέφερε χειρίστην ὑπηρεσίαν εἰς τὸν Μοντανισμὸν, διότι ὅχι μόνον δὲν καθιστᾷ ἀξιοσέβαστον τὴν προφητείαν, ἀλλ' ἀντιθέτως τὴν παριστᾷ ὡς θεσμὸν καταρρέοντα καὶ ἀνυπόληπτον. Τοιοῦτου εἴδους ἐγχείρημα ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἀπὸ φαντασίαν καὶ πνοὴν ἰσχυρᾶς διανοίας, τὴν ὁποίαν δὲν διαθέτει ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου, καὶ ἔπρεπε νὰ συνίσταται εἰς τὴν παρουσίαν ἰδεώδους εἰκόνας τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συμβαίνει.

Ὁ Audet, ἀντιλαμβανόμενος τὸ μειονέκτημα τοῦτο τῆς ὡς ἄνω ὑποθέσεως, ἐφθασεν εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοποθετῶν τὸ ἔργον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 50 καὶ 70. Ἀλλά, ἂν καὶ πρέπει νὰ ὑπῆρχον πράγματι συλλογαὶ τοιοῦτου ὑλικοῦ εἰς διαφόρους Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην,

ἡ παροῦσα μορφή τοῦ ἔργου ἀπαιτεῖ κάπως μεταγενεστέραν τοποθέτησιν τῆς ἀρμόξευς ἢ περί τὸ 100 μεταβατικῆ ἐποχῆ, καθ' ἣν τὸ βάρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δραστηριότητος μετετίθετο ἀπὸ τῶν περιοδεύοντων εἰς τοὺς μονίμους ἀξιωματούχους. Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἡ ἀνάμειξις ἀρχαϊκῶν μετὰ νεωτεριστικῶν στοιχείων.

Τὸ γεγονός ὅτι ἀπῆλθεν ἰδιαιτέρας τιμῆς εἰς τὴν Αἴγυπτον δὲν ἀποτελεῖ λόγον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἐκεῖ καὶ ἐγράφη, ἀφοῦ μάλιστα ὡς παραληπτρίας προϋποθέτει ὄρεινὰς κοινότητας, αἱ ὁποῖαι ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν χώραν ἐκείνην. Τὸ ὄλον σκηνικὸν ὑποδεικνύει ὡς τόπον συγγραφῆς τὴν Συρίαν, εἰς τὴν ὁποίαν μεταγενεστέρως συνετάχθησαν καὶ ἄλλα παρόμοια κείμενα ἀνασυνθέτοντα τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ ἢ ὑλικὸν συγγενὲς πρὸς αὐτό.

Ὁ συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος μᾶλλον θὰ παραμείνῃ διαπαντὸς ἄγνωστος, παρουσιάζει τὸ ὑλικὸν ὡς προερχόμενον ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους ἢ ἐκφράζον τὰς ἀπόψεις αὐτῶν. Δὲν τὸ ἐκυκλοφόρησε ψευδωνύμως ἀλλ' ἀνωνύμως, ἔχων πάντοτε τὴν πεποιθῆσιν ὅτι ἀποδίδει πιστῶς τὴν ἐν προκειμένῳ διδασκαλίαν τῶν Ἀποστόλων. Βεβαίως δὲν εἶναι ἀπόστολος, διότι, ἂν ἦτο, θὰ ἐδείκνυε μεγαλύτεραν αὐτενέργειαν καὶ τὸ ἔργον του θὰ κατελάμβανεν ὀριστικῶς θέσιν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι μεταγενεστέρως τὸ κείμενον ἀπεδόθη ὑπὸ τινῶν εἰς τὸν Πέτρον⁹, δύναται νὰ ἐκφρασθῆ ἡ γνώμη ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὑπῆρξεν ἴσως μαθητῆς τούτου. Ἐννοιαὶ καὶ θεσμοὶ Ἰουδαϊκῆς προελεύσεως καὶ σαφεῖς σημιτισμοὶ δεικνύουν ὅτι ἦτο χριστιανὸς ἐξ Ἰουδαίων, ὁ ὁποῖος ὅμως ὄχι μόνον δὲν εἶχεν Ἰουδαϊστικὰς τάσεις, ἀλλὰ καὶ ρητῶς κατεπόλεμι τοιαύτας τάσεις.

Ἀκριβέστερον θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεταί λόγος περὶ συγγραφέων καὶ ὄχι περὶ συγγραφῆς, διότι τὸ ἔργον, παρουσιάζον ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐσωτερικὰς παραλλαγὰς καὶ δευτερώσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ προσθήκας ἐπεξεργαζομένας τὸ ἀπλοῦν ἀρχικὸν κείμενον, δὲν φαίνεται νὰ συνετάχθη διαμιάς. Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Audei, διατυπωθεῖσαν πρὸ εἰκοσαετίας περίπου, εἰς περιοδεύων ἀπόστολος συνέταξεν εἰς δύο στάδια τὸ ὄλον κείμενον (1-11, 2 καὶ 11, 3-16, 8), ἄλλος δὲ ἀπόστολος διεσκεύασεν αὐτὸ διὰ παρεμβολῆς ὄλων τῶν τεμαχίων μὲ τὸ «σύ». Ἡ ὑπόθεσις αὐτή, ἂν καὶ δίδει ἀπάντησιν εἰς μερικὰ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν σύνταξιν, δὲν λύει τὸ ὄλον πρόβλημα, τοῦτο δὲ κυρίως, διότι τοποθετεῖ τὴν τομὴν τοῦ κειμένου εἰς τὸ κ. 11, ἐνῶ αὕτη εὐρίσκεται εἰς τὸ κ. 6, καθ' ὅσον τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν λατρείαν κκ. 7-10 συνδέονται φυσικῶς περισσότερον μὲ τὰ ἀκολουθοῦντα ὀργανωτικὰ θέματα παρά μὲ τὴν προηγουμένην ἐκθεσιν περὶ τῶν δύο ὁδῶν, ἢ ὁποῖα μάλιστα διατηρεῖται καὶ αὐτοτελῶς.

⁹ ΡΟΥΪΝΟΥ, *Expositio in Sympolum* 38. Διαταγαὶ Ἀποστόλων 7, 11.

Φρονοῦμεν ὅτι ἡ σύνθεσις ἠκολούθησε τὴν ἐξῆς πορείαν. Κατὰ πρῶτον συνετάχθη ὑπὸ τινος «προφήτου» χάριν προσηλυτιστικῶν καὶ κατηχητικῶν σκοπῶν, βάσει προϋπάρχοντος προτύπου, τὸ βιβλίον τῶν δύο ὁδῶν (1-6) περιλαμβάνον ὡς ἐπίλογον καὶ τὰ τῆς παρουσίας (16). Ἀπευθυνόμενον πρὸς κατηχουμένους, χρησιμοποιεῖ τὴν προσφώνησιν «τέκνον μου», καὶ εἰς τὸ συλλογικὸν τοῦτο «τέκνον» ἀρμόζει τὸ δεύτερον ἐνικὸν πρόσωπον «σύ», ἀλλὰ περὶ ταῦτα, ὁσάκις τὰ εὐαγγελικὰ παραθέματα τὸ ἀπαιτοῦν, χρησιμοποιεῖ ἐπίσης δεύτερον πληθυντικόν, «ἡμεῖς». Ὁ τίτλος «Διδαχὴ τοῦ Κυρίου τοῖς ἔθνεσιν» ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ εἰς τινὰς μάρτυρας τῆς παραδόσεως, περιορίζεται εἰς τοῦτο μόνον τὸ βιβλίον, ὅπως ὑπεδηλώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ κειμένου τοῦτου τοῦ βιβλίου περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας (7-13) ἐγρᾶφη ὑπὸ ἄλλου προσώπου πρὸς καθοδηγήσιν τῶν προϊσταμένων ὁρεινῶν κοινοτήτων τῆς Συρίας. Χρησιμοποιοῦν σταθερῶς β' πληθυντικὸν πρόσωπον, ἀφοῦ ἀπηυθύνετο πάντοτε πρὸς πολλούς, ἔφερε τὸν τίτλον «Λιδαχαὶ Ἀποστόλων» ὑπὸ τὴν ἐννοίαν διατάξεων ἀποστολικῶν.

Τρίτος συντάκτης, ὁ ὀριστικὸς ὅπως φαίνεται, προέβη εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν δύο βιβλίων, ἀναπτύξας πρωτοβουλίαν εἰς τὴν διευθέτησιν τοῦ ὕλικου διὰ μεταθέσεως τοῦ ἐπιλόγου τῶν δύο ὁδῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ ἐνιαίου πλέον ἔργου ὡς κοινὸν ἐπίλογον, εἰς τὴν φρουστικὴν παραλλαγὴν ὀρισμένων σημείων καὶ εἰς τὴν προσθήκην μικρῶν τεμαχίων. Οὕτω, πλησίον τῶν ἀρχικῶν ἀπλῶν καὶ σαφῶν ἐντολῶν συναντῶμεν πλῆθος προσθέτων λεπτομερειῶν (7, 2-4. 13, 3. 13, 5-7) ἢ σχετικῶς ἐκτενῶν νέων τεμαχίων, ὅπως εἶναι τὰ κκ. 1, 3β-2, 1, ὅπου περιέχεται σιλλογὴ ἐντολῶν ἐκ τῶν εὐαγγελίων, τὸ κ. 14, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ Κυριακὴν, καὶ τὸ κ. 15, ὅπου περιέχονται ὁδηγίαι περὶ ἐγκαθιδρύσεως μονίμων ἀξιωματούχων. Ὁ συντάκτης αὐτός, εὐρῶν τὰ δύο κείμενα νὰ φέρουν συγγενεῖς τίτλους, τὸν μὲν πρῶτον ἄφησεν ὡς ἐπικεφαλίδαν τῶν δύο ὁδῶν, τὸν δὲ δεύτερον ἔθεσεν ὡς ἐπικεφαλίδαν τοῦ ὅλου ἔργου. Καὶ οἱ μὲν συγγραφεῖς τῶν δύο αὐτοτελῶν βιβλίων εἰργάσθησαν πιθανῶς περὶ τὸ 80, ὁ δὲ τελικὸς συντάκτης περὶ τὸ 110.

ΣΤ. Παράδοσις τοῦ Ἔργου

10 *Στρωματεὺς* 1, 20, 100, τὸ χωρίον τῆς *Διδαχῆς* 3, 5.

Ἡ *Λιδαχὴ* φαίνεται ὅτι ἀπῆλαυε μεγάλης τιμῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς¹⁰, παραθέτων χωρίον αὐτῆς (ἄγνωστον ἂν ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τῶν δύο ὁ-

δῶν ἢ ἐκ τοῦ ὀριστικοῦ κειμένου τοῦ ἔργου), ἀποκαλεῖ τὴν πηγὴν τοῦ γραφῆν. Παρομοίαν δὲ τιμὴν πρέπει νὰ τῆς ἀποδίδῃ καὶ τὸ ψευδοκυπριάνειον ἔργον *De Aleatoribus*¹¹, τοῦ 300 περίπου, τὸ ὁποῖον, παραθέτον ἄλλο χωρίον, ἀποκαλεῖ τὴν πηγὴν *Doctrina Apostolorum*. Ἡ ἐκτίμησις ὁμῶς μειώνεται ἀμέσως μὲ τὴν εἰσοδὸν εἰς τὸν δ' αἰῶνα. Ὁ μὲν Εὐσέβιος τοποθετεῖ τὸ ἔργον μεταξὺ τῶν νόθων¹², ὁ Ἀθανάσιος μεταξὺ τῶν ἀντιλεγομένων¹³, ἐνῶ τὰ ψευδαθανασιανὰ κείμενα *Σύνυψις Ἁγίας Γραφῆς*¹⁴ καὶ *Κατάλογος κανονικῶν βιβλίων* τὸ τοποθετοῦν μεταξὺ τῶν ἀναγινωσκομένων¹⁵. Δὲν εἶναι σαφές, ἂν ὁ Ρουφῖνος ὑπὸ τὸν τίτλον *Duae vitae vel Judicium secundum Petrum* (Δύο ὁδοὶ ἢ κρίμα κατὰ Πέτρον) ἐννοῇ τὸ σύνολον τῆς *Διδαχῆς* ἢ τὸ αὐτοτελὲς τμήμα τῶν δύο ὁδῶν. Βραδύτερον πάντως ἢ χρῆσις καὶ μνεῖα αὐτοῦ ἀρραιώνεται αἰσθητῶς. Εἰς τὴν *Στιχομετρίαν* τοῦ Νικηφόρου¹⁶, τῶν ἀρχῶν τοῦ 9' αἰῶνος, χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀπόκρυφον καὶ φέρεται νὰ ἔχη ἑκτασιν 200 στίχων, ἐνῶ εἰς τὴν *πραγματικότητα οὗτοι ἀνέρχονται εἰς 300 περίπου*, πολὺ δὲ συζητεῖται, ἂν ὁ συντάκτης αὐτῆς εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἀκέραιον τὸ ἔργον ἢ ἀποσπασματικὴν μορφήν αὐτοῦ, ἀλλ' εἶναι πολὺ πιθανώτερον ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψιν δλόκληρον, ἢ δὲ διαφορὰ ὀφείλεται εἰς πιθανὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ἀριθμοῦ Γ (= 300) διὰ τοῦ Σ (= 200) κατ' ἀντιγραφὴν τοῦ χωρίου. Ὁ Ἰωάννης Ζωναρῆς, ἐρμηνεύων τὴν *Ἐορταστικὴν Ἐπιστολὴν* 39 τοῦ Ἀθανασίου¹⁷, σημειώνει ὅτι τινὲς ταυτίζουσιν τὴν *Διδαχὴν* μὲ τὰς *Διαταγὰς Ἀποστόλων* τοῦ Κλήμεντος, μαρτυρῶν ὅτι ἤδη εἶχεν ἐπέλθει σύγχυσις περὶ τοῦ ἔργου, προελθοῦσα προφανῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τοῦτο εἶχε κατὰ μέγα μέρος ἐνσωματωθῆ τόσον εἰς τὴν *Διδασκαλίαν Ἀποστόλων* καὶ εἰς τὰς *Διαταγὰς Ἀποστόλων* ὅσον καὶ εἰς ἄλλας συλλογὰς διατάξεων, ἂν μὴ καὶ ἐκ τῆς βαθμιαίας ἐξαφανίσεως αὐτοῦ.

Τὸ κείμενον τῆς *Διδαχῆς*, ἀγνοοῦμενον ἐπὶ μακρόν, ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ Φιλοθέου Βρυεννίου εἰς κώδικα τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, περιέχοντα συλλογὴν ἔργων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, καὶ ἐξεδόθη ὑπ' αὐτοῦ. Εἰς τὸ τέλος τοῦ κώδικος ὁ ἀντιγραφεὺς σημειώνει:

11 4. PL 4, 830 B.

12 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 25, 4.

13 Ἐορταστικὴ ἐπιστολὴ 39. PG 26, 1437-1440.

14 76. PG 28, 432.

15 TH. ZAHN, *Geschichte d. neut. Kanons* II, 1, σ. 290 ἐξ.

16 PG 100, 1060.

17 ΡΑΛΛΗ, ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα Ἱερῶν κανόνων* 4, 80 ἐ.

«ἐτελειώθη μηνὶ Ἰουνίῳ εἰς τὴν ια', ἡμέραν γ', Ἰνδικτιῶνος θ', ἔτει ϚΦΞΔ' (= 6564 = 1056 μ.Χ.), χειρὶ Λέοντος νοταρίου καὶ ἀλείτου».

Ἐξ ἄλλου τὰ τεμάχια 1, 3β-1, 4α καὶ 2, 7β-3, 2α διατηροῦνται καὶ εἰς τὸν πάπυρον Ὁξυρύγχου 1782 τοῦ 8' αἰῶνος.

Αἱ ὑφιστάμεναι μεταφράσεις δεικνύουσιν τὴν ἑκτασιν τῆς διαδόσεως

τοῦ ἔργου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ δλόκληρον μὲν σώζεται εἰς γεωργιανικὴν, ἐνῶ ἀξιόλογα τμήματα αὐτοῦ σώζονται ἐκ κοπτικῆς καὶ αἰθιοπικῆς μεταφράσεως. Δύο λατινικαὶ παραλλαγαὶ μὲ τὸν τίτλον *Doctrina Apostolorum*, ἢ μία τῶν κκ. 1 καὶ 2, ἢ ἄλλη τῶν κκ. 1-6, φαίνεται ὅτι προέρχονται ἐκ μεταφράσεως τοῦ ἀρχικοῦ αὐτοτελοῦς κειμένου τῶν δύο ὁδῶν, καθὼς ἐσημειώθη ἀνωτέρω.

2. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, σωζόμενον σήμερον μόνον εἰς συριακὴν καὶ κατὰ μέρος εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, ἀπετελέσθη δι' ἀναμορφώσεως, ἀναπροσαρμογῆς καὶ ἐπεκτάσεως τοῦ περιεχομένου ἐνὸς κειμένου συγγενοῦς μὲ τὴν *Λιδαχὴν* ἢ αὐτῆς ταύτης τῆς *Λιδαχῆς*. Ὁ πλήρης τίτλος του ἦτο *Καθολικὴ διδασκαλία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων καὶ ἁγίων μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν*, ἐνῶ δ' Ἐπιφάνιος τὸ μνημονεῦει ὑπὸ τὸν τίτλον «Διατάξεις τῶν Ἀποστόλων».

Παρουσιάζεται βεβαίως μὲ πολὺ μεγαλυτέρας ἀξιώσεις ἀπὸ τὸ προηγούμενον, ἀφοῦ φέρει τοὺς Ἀποστόλους νά συνέρχωνται εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, μὲ σκοπὸν τὴν καταπολέμησιν τῶν αἵρέσεων, νά συντάσσουν πρὸς τοῦτο τὸ κείμενον αὐτῆς καὶ ἔπειτα νά ἀπομακρύνωνται ἐκ νέου πρὸς συνέχισιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου (24 ἐ.), κατ' ἀνάμνησιν βεβαίως τῆς ἀποστολικῆς συνόδου. Διὰ τοῦτο ἀπευθύνεται ἐξ ἀρχῆς διὰ τοῦ προοιμίου πρὸς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ μάλιστα μὲ κομπώδη τόνον.

«Ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, φυτεία Θεοῦ καὶ ἀμπελῶν αὐτοῦ ἐκλεκτός, οἱ πεπιστευκότες, εἰς τὴν ἀπλανῆ αὐτοῦ θεοσέβειαν..., ἀκούσατε διδασκαλίαν ἱερὰν, οἱ ἀντεχόμενοι τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ, ἐκ προστάγματος τοῦ Σωτῆρος, ὁμοστοίχως ταῖς ἐνδόξοις φθογαῖς αὐτοῦ».

Αἱ ἀκολουθοῦσαι ποικίλης φύσεως ὁδηγίαι πρὸς κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς παρέχονται μὲ κάποιαν ἑλλειψιν τάξεως. Προέχουν βεβαίως αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ προσόντα, τὰ καθήκοντα καὶ τὰ ἔργα τῶν ἐπισκόπων, ὡς καὶ εἰς τὴν πρὸς αὐτοὺς συμπεριφορὰν τῶν λαϊκῶν (4-12). Ἡ θέσις τῶν χηρῶν (14 ἐ.), τῶν διακόνων καὶ τῶν διακονισσῶν (16), ὁ οἰκογενειακὸς βίος (2 ἐ. 17.22), τὸ μαρτύριον (19), ἡ ἀνάστασις καὶ τὸ πάσχα (20 ἐ.), ἡ στάσις ἐναντι τῶν αἵρετικῶν καὶ ἀμαρτωλῶν (13. 18.23) εἶναι τὰ ἄλλα θέματα τοῦ βιβλίου. Ὁ ἐπίλογος ἀποτελεῖ ἀνταπόκρισιν πρὸς τὸν πρόλογον, διὰ τῆς ὁποίας κηρύσσεται ἀπαλλαγὴ

ἀπὸ τὴν τήρησιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου, καὶ τελειώνει μὲ τὴν δοξολογίαν καὶ τὸ σύμβολον τῆς πίστεως (26).

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σύγχρονον αὐτῆς Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, καὶ τὴν παλαιότεραν Διδαχὴν, ἡ Διδασκαλία περιέχει ὀλίγου μόνον λειτουργικά στοιχεῖα καὶ εἶναι μῦλλον συλλογὴ παραινέσεων, αἱ ὅποια ἐμφανίζονται ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου καθορίζονται τὰ καθήκοντα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων.

Εἰς τὸ σκηنيκὸν τοῦ ἔργου ὁ ἐπίσκοπος κατέχει τὸ κέντρον τῆς κοινότητος, ἡ ὅποια ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῇ αὐτοτελῆ μονάδα, δυνάμενος νὰ συγχωρῇ καὶ ἅμα τὰ ἁμαρτήματα. Ἡ θέσις του ἀντικατοπτρίζεται καὶ εἰς τὴν τοποθέτησίν του ἐντὸς τοῦ εὐκτηρίου οἴκου. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦτου, προφανῶς ὑπερυψωμένον, κάθονται οἱ πρεσβύτεροι βεβαίως ἡμικυκλικῶς, ἔχοντες εἰς τὸ μέσον των τὸν ἐπίσκοπον. Ἐναντι αὐτῶν εἶναι τοποθετημένος ὁ λαὸς κατὰ τάξεις, μὲ τὴν φροντίδα τῶν διακόνων, οἱ ἄνδρες, τὰ παιδιά, αἱ ἑγγαμοί, αἱ παρθένοι, αἱ χῆραι, αἱ γραῖαι. Σπουδαίαν θέσιν κατέχουν πλησίον του οἱ διάκονοι, τὰ ἐκτελεστικά του ὄργανα, ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι εὐκαιριακῶς μόνον ἀναφέρονται. Θὰ θεωρήσῃ κανεὶς παράδοξον τὸ τελευταῖον τοῦτο, μόνον εἰάν δὲν ἔχη κατὰ νοῦν τὸ προηγούμενον τῆς Διδαχῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν εἰκόνα ἡ ὅποια διαγράφεται εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰγνατίου. Οἱ πρεσβύτεροι, ὡς λέγομεν ἐκεῖ, εἶναι ἀκόμη μέλη ἐνὸς συμβουλίου, τοῦ πρεσβυτερίου, καί, ἐφ' ὅσον ἡ κοινότης εἶναι περιορισμένης ἐκτάσεως, δὲν ἔχουν πεδῖον αὐτοτελοῦς δράσεως, ὅπως ἔχουν ὁ προϊστάμενος αὐτῆς ἐπίσκοπος καὶ οἱ βοηθοὶ του διάκονοι. Ἡ Διδασκαλία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν τοιοῦτων μικρῶν ἐπισκοπῶν μὲ ἐνιασίαν ἐνορίαν καὶ πρὸς αὐτάς ἀπευθύνεται. Ἐμφανίζονται τώρα ἐδῶ ἐξ ἄλλου οἱ ὑποδιάκονοι, οἱ ἀναγνώσται, αἱ χῆραι, αἱ διακόνισσαι, αἱ τελευταῖαι δὲ μὲ εὐρέα καθήκοντα μέχρι τοῦ νὰ χρίουν τὰς γυναῖκας πρὸ τῆς βαπτίσεώς των.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου, προφανῶς ἐπίσκοπος ἔχων ἐπίδοσιν εἰς τὴν ἱατρικὴν, δὲν δεικνύει πολὺ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ δογματικά ζητήματα, ἀλλ' ἐπιμένει εἰς τὴν πολεμικὴν κατὰ τῶν αἱρέσεων, ἰδίως τῶν ἑγκρατιτῶν, ἡ ὅποια συνοδεύεται ἀπὸ τάσεις ἐπιεικείας ἐναντι τῶν πλανωμένων καὶ τῶν ἁμαρτανόντων. Θεωρεῖ συγχωρητέας ὅλας τὰς ἁμαρτίας, πλην τῆς ἐναντίον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὴν ὅποιαν τιωτίζει μὲ τὴν ἀμετανοησίαν, παρουσιάζει τὸν γάμον ὡς κανονικὴν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν κατάστασιν καὶ ἀγνοεῖ τὴν ἀγαμίαν ἀναγνωρίζει ὁμοῦς τὴν καθ' ἑβδομάδα νηστείαν, ὅπως καὶ ἑξαήμερον πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείαν. Εἶναι παράδοξον ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο τὸν

δ' αἰῶνα ἀπὸ τὴν μοναχικὴν μερίδα τῶν Λυδιδανῶν, ἡ ὁποία ἐχαρακτηρίζετο ὡς αἰρετικὴ.

Ὁ συγγραφεὺς, ἂν καὶ ἐναντι τῶν Ἰουδαϊζόντων τηρεῖ στάσιν σαφῶς ἀρνητικὴν, ἠθικολογικῶς ἰουδαίζει ἐλαφρῶς καὶ τρέφει συμπάθειαν πρὸς τὸν παλαιὸν Ἰσραήλ. Παρουσιάζει τὴν Ἐκκλησίαν ἐξεληθοῦσαν ἐκ τῶν δέκα πληγῶν καὶ λαβοῦσαν τὰς δέκα ἐντολάς. Τόσον εἰς αὐτὴν τὴν παράστασιν ὅσον καὶ εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν θεσμῶν τῆς Ἐκκλησίας παρατηροῦμεν ὅτι ἐκφράζεται δι' ἐπικλήσεως τυπολογικῆς ἀντιστοιχίας εἰς τοὺς θεσμοὺς τῆς Π. Διαθήκης. Οἱ ἐπίσκοποι εἶναι οἱ ἀρχιερεῖς τῶν Χριστιανῶν, οἱ πρεσβύτεροι οἱ ἱερεῖς, οἱ διάκονοι οἱ λευῖται.

Ρητῶς ἐπίσης καταδικάζει τὸν Γνωστικισμὸν καὶ τὸν ἔθνισμὸν. Ἐναντι αὐτῶν τηρεῖ στάσιν τόσον ἀρνητικὴν, ὥστε νὰ δίδῃ τὴν ἐντολὴν νὰ μὴ ἀνοίγουν κἀν τὰ βιβλία τῶν οἱ Χριστιανοί. Εἶναι ὁμοῦ παράδοξον ὅτι, ἐνῶ ἀποφασίζει νὰ μνημονεύσῃ αἰρετικούς καὶ κατ' ὄνομα, περιορίζεται εἰς τὸν Σίμωνα Μάγον καὶ τὸν Κλεόβιον.

Κατὰ τὴν σύνταξιν ὁ συγγραφεὺς ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν πιθανῶς πλὴν τῆς Διδαχῆς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰγνατίου, τὸν *Ἰοιμένα* τοῦ Ἑρμῆ, τὴν *Ἐπιστολὴν Βαρνάβα*, τὴν *Α' Ἀπολογία*ν τοῦ Ἰουστίνου, τὸ *Εὐαγγέλιον Πέτρον*, τὰς *Πράξεις Πέτρον* καὶ τὰς *Ἠρώξεις Παύλου*. Βεβαίως δὲν προσδέεται δουρικῶς εἰς τὰς πηγὰς του ταύτας, αὐτενεργεῖ, ἀλλὰ καὶ δὲν διακρίνεται διὰ λογοτεχνικὴν χάριν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἔργον ἐγγράφη εἰς τὴν Συρίαν, αἱ γνῶμαι ὁμοῦ τῶν κριτικῶν διαφέρουν ὡς πρὸς τὸν ἀκριβῆ χρόνον συντάξεως. Πολλοί, θεωροῦντες ὅτι τὰ λεγόμενα περὶ συγχωρήσεως τῶν ἀμαρτημάτων ἀποτελοῦν ἀπάντησιν εἰς τοὺς Νοβατιανούς, τοποθετοῦν ταύτην μετὰ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος, ἐνῶ ἄλλοι προτιμοῦν τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος τούτου, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι οὗτοι τὰ «ἀντινοβατιανικά» τεμάχια ἐκλαμβάνουν ὡς μεταγενεστέρας προσθήκας. Τὸ ἔργον ὁμοῦ εἶναι ἐνιαῖον καὶ δὲν παρατηροῦνται παρεμβολαί, τὰ δὲ δῆθεν «ἀντινοβατιανικά» τεμάχια δύνανται κάλλιστα νὰ εἶναι «ἀντιμοντανιστικά» καὶ νὰ ἐπιτρέπουν πολὺ πρῶιμωτέραν χρονολόγησιν. Πράγματι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀναφέρει τοὺς Μοναρχιανούς καὶ ὅτι ἐμφανίζει εἰκόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἀρχαιοτέραν τῆς τοῦ Ἰππολύτου δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ τοποθέτησιν του εἰς τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος. Αἱ Ἐκκλησίαι εἶναι ἀκόμη μικραὶ κοινότητες καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ εἶναι μονοενοριακαί. Αὐτὴν τὴν εἰκόνα δὲν δύναται νὰ παραλλάξῃ ἡ τάσις τοῦ συγγραφέως νὰ θεωρῇ τὰς αὐτοτελεῖς κοινότητας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς καθολικῆς ἐνότητος, ὅπως ἔπραττεν ἐνωρίτερον καὶ ὁ Ἰγνάτιος.

Τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον τοῦ ὁποίου μόνον μικρὰ ἀποσπάσματα διεσώθησαν, δύναται νὰ ἀνασυγκροτηθῆ ἕκ τῆς πλήρους συριακῆς μεταφράσεως, τοῦ τέλους τοῦ γ' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος, μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν *Διαταγῶν Ἀποστόλων*, εἰς τὴν βάσιν τῶν ὁποίων κατὰ τὰ ἕξ πρῶτα βιβλία τῶν ὑπόκειται τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ. Ἐξεδόθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ P. A. Lagarde ἕκ τοῦ Cod. Sangermanensis Orient. 38 τοῦ θ' αἰῶνος. Λατινικὴ μετάφρασις σώζεται εἰς τὸν περίφημον κώδικα 55 τῆς Βερώνης κατὰ τὰ δύο πέμπτα, ἐνῶ αἱ λεγόμεναι κοπτικὴ, αἰθιοπικὴ καὶ ἀραβικὴ «Διδασκαλία» εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητά παραλλαγαι τοῦ παρόντος ἔργου.

3. ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Πρόκειται περὶ ἔργου τὸ ὁποῖον ἐγεννήθη μὲν εἰς τὴν Ρώμην, ἠὲδοκίμησε δὲ εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἔπειτα ἐχάθη ἀπὸ τὸ προσκῆνιον, ὅπως ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα αὐτῆς τῆς φύσεως.

Εἰς τὸν κατάλογον τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἰππολύτου, ὁ ὁποῖος εἶναι χαραγμένος εἰς τὸν ἀνδριάντα του, περιλαμβάνεται καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀποστολικὴ παράδοσις*. Ἐχρειάσθη νὰ διενεργηθῆ μακρὰ σειρά ἐρευνῶν, ὑποθέσεων καὶ συγκρίσεων, διὰ ν' ἀποκατασταθῆ κείμενον, τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ ταυτισθῆ πλήρως μετὰ τὸ ἰδικὸν τῆς, πάντως προσεγγίζει τοῦτο κατὰ πολὺ.

Ὁ δρος «παράδοσις» περιέκλειε πολλὰ ἀντικείμενα κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὅσον τὴν διδασκαλίαν περὶ πίστεως καὶ ἠθους, ὅσον καὶ τὴν ζωὴν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν ὀργάνωσιν, τὴν λατρείαν καὶ τὸν τρόπον βίου, πάντοτε ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παραδόσεώς των ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων εἰς τοὺς διαδόχους των. Καὶ περὶ μὲν τῶν πρώτων ἕκ τῶν ἀντικειμένων τούτων δὲν γίνεται ἐδῶ λόγος, προφανῶς διότι ταῦτα ἀπετέλουν περιεχόμενον ἄλλου συγγράμματος τοῦ Ἰππολύτου, τοῦ *Περὶ χαρισμάτων*, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται, ὅσον εἰς τὸν κατάλογον τοῦ ἀνδριάντος ὅσον καὶ εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κειμένου (1, 1, 1). Ὡς πρὸς τὰ τελευταῖα ὅμως ἀντικείμενα παρέχεται πράγματι ἐναργεστάτη εἰκὼν. Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου εἶναι ταξινομημένα εἰς τρία τμήματα.

Περὶ καταστάσεως κληρικῶν 2 - 15

Περὶ εἰσαγωγῆς λαϊκῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν 16 - 23

Περὶ καθηκόντων τῶν πιστῶν 24 - 38.

Τὸ πρῶτον τμῆμα περιέχει διατάξεις περὶ ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας

ἐπισκόπων, τὴν θείαν λειτουργίαν ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ ταύτῃ, εὐχὰς ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, καὶ διατάξεις περὶ ὁμολογητῶν, χηρῶν, ἀναγνωστῶν, παρθένων, θεραπευτῶν. Κατὰ τὰς διατάξεις ὁ ἐπίσκοπος ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῆς περιοχῆς καὶ χειροτονεῖται ὑπὸ τῶν πέριξ ἐπισκόπων μετ' ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν, ἐνῶ εἷς ἐξ αὐτῶν ἀπαγγέλλει εὐχὴν, ἡ ὁποία τονίζει τὴν σημασίαν τῆς συνεχείας τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς. Ἡ λειτουργία, περιοριζομένη εἰς τὴν καθαρῶς χριστολογικὴν ἀναφοράν, εἶναι ἡ ἀρχαιότερα ἀπὸ τὰς διασωθείσας μέχρις ἡμῶν. Ὅπως καὶ εἰς τὴν *Λιδαχήν*, αἱ εὐχαὶ δὲν παρουσιάζονται ἀκόμη ὑπὸ αὐστηρὸν καθορισμὸν, ἀλλὰ δίδονται ὡς ὑπόδειγμα.

Τὸ δεύτερον τμήμα, ἀφοῦ ἐφίστα τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐξετάσεως τῶν ὑποψηφίων διὰ τὸ βάπτισμα, δίδει κατάλογον τῶν ἐπαγγελμάτων τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπηγορευμένα διὰ τοὺς Χριστιανούς (πορνεία, μαστροπεία, κατασκευὴ εἰδωλίων, ἱερατεία εἰς εἰδῶλα, ἀστρολογία), ὁρίζει τὸν χρόνον τῆς κατηχήσεως εἰς τρία ἔτη, πλὴν ἐκτάκτων περιπτώσεων, καθορίζει χειροθεσίαν τῶν κατηχομένων ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, εἴτε κληρικῶν εἴτε λαϊκῶν, τὴν προετοιμασίαν πρὸς τὸ βάπτισμα δι' ἐξορκισμοῦ καὶ νηστείας κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν καὶ τὸ Μ. Σάββατον, καὶ περιγράφει τὴν τελετουργίαν τοῦ βαπτίσματος κατὰ τὴν ἀγρυπνίαν τῆς Ἀναστάσεως, τὴν ἀπόδυσιν, τὸν καθαγιασμὸν τοῦ ἔλαιου, τὴν ἀπόταξιν, τὴν πρώτην χρίσιν, τὴν εἴσοδον εἰς τὸ ὕδωρ, τὴν ὁμολογίαν πίστεως κατ' ἐρωταπόκρισιν, τὴν κατάδυσιν, τὸ χρίσμα διὰ σφραγίσεως, τὴν λειτουργίαν τῆς Ἀναστάσεως κατὰ τὴν ὁποίαν γίνεται ἡ μετάληψις ἄρτου, οἴνου καὶ γαλακτομέλιτος.

Τὸ τρίτον τμήμα περιέχει διατάξεις περὶ τῆς νηστείας, ἡ ὁποία παρουσιάζεται προαιρετικὴ καθ' ὅλας τὰς περιστάσεις πλὴν τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα διημέρου, τῆς ἰδιωτικῆς ἀρτοκλασίας μετὰ γεύματος, τοῦ συσσιτίου χάριν τῶν χηρῶν, τῆς προσεκτικῆς προετοιμασίας διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, τῆς ἐφημερίας τῶν κληρικῶν, καθὼς καὶ περὶ κοιμητηρίου, ὥρων προσευχῆς, σημείου σταυροῦ.

Ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται περὶ συγγράμματος ἀλλὰ περὶ ὁδηγοῦ εἰς χρῆσιν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, δὲν χωρεῖ ἀμφισβήτησις τῆς ἀκριβείας τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ, δύναται δὲ νὰ ἐγερθῆ ζήτημα μόνον ὡς πρὸς τὸ χρονικὸν σημεῖον τοῦ ὁποίου τὴν πρακτικὴν ἐξεικονίζει. Ἀλλὰ ἡ ἐπὶ τούτου κρίσις ἡμῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ καθορισμοῦ τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως. Ὅτι ὁ Ἰππόλυτος συνέταξε βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον μαρτυρεῖται, ὅπως ἐλέχθη ἤδη ἄνωτέρω, ἀπὸ τῶν κατὰλογον τοῦ ἀνδριάντος αὐτοῦ. Ὅτι δὲ τὸ βιβλίον τοῦτο βασικῶς ταυτίζεται μετὰ τὸ

εις πολυαριθμούς μεταφράσεις και παραλλαγές σωζόμενον ομοιότι-
 τλον κείμενον, όπως υπέθεσε πρώτος ο E. Schwartz και κατοχύρωσεν
 ο R. H. Connolly, δεικνύεται από τὸν ἀπαντῶντα εἰς τὸν πρόλογον αὐ-
 τοῦ (1, 2) ὄρον «παράδοσις» καὶ ἀπὸ τὴν σημείωσιν αὐτοῦ (1, 1) καθ'
 ἣν τὸ βιβλίον ἀκολουθεῖ τὴν συγγραφὴν *Περὶ χαρισμάτων*, ἡ ὁποία
 μνημονεύεται καὶ εἰς τὸν κατάλογον τοῦ ἀνδριάντος ἀκριβῶς πρό τῆς
Ἀποστολικῆς παραδόσεως. Προφανῶς τὰ δύο βιβλία ἀπετέλουν μέρη
 ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος¹⁸. Δὲν εἶναι δὲ μικρῆς ἀξίας καὶ ἡ
 μαρτυρία δύο παραγῶγων κειμένων, τὰ ὁποῖα φέρουν εἰς τὸν τίτλον
 τῶν τὸ ὄνομα τοῦ Ἰππολύτου.

Εἶναι πολὺ γνωστὸν πῶσον ἀπρόθυμος ἦτο ὁ καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν
 συντηρητικὸς Ἰππόλυτος νὰ δεχθῆ νεωτερισμοὺς εἰς τὸν βίον καὶ τὴν
 πίστιν τῆς Ἐκκλησίας. Προσκολλημένος εἰς τὴν παράδοσιν, ὅπως τὴν
 εἶχε γνωρίσει κατὰ τὴν νεότητά του, περὶ τὸ 200, καὶ φρονῶν ὅτι αὐτὴ
 ἦτο ἀκριβῶς ἡ ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων διαμορφωθείσα (ἐξ οὗ ἔδωσεν εἰς
 τὸ ἔργον τὸν τίτλον τοῦτον), ἐπέδωκε νὰ προλάβῃ τὴν εἰσαγωγὴν
 ξένων στοιχείων, σταθεροποιῶν αὐτὴν κατὰ τὸ δυνατόν, οὕτως ὥστε
 ὅλοι οἱ ὀρθῶς διδασκόμενοι καὶ πλήρως κατανοοῦντες αὐτὴν νὰ μέ-
 νουν σταθεροὶ εἰς ταύτην (πρόλ. 1, 3). *Ὅσακις ἀφήνει περιθώρια ἐ-*
λευθέρας κινήσεως, ὡς εἰς τὴν ἐξ ὑπογυίου ἐκφορὰν εὐχῶν ὑπὸ τῶν
ἐπισκόπων, ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκην νὰ εἶναι αὕτη ἐπὶ τῆς ὀρθοδόξου
γραμμῆς (10, 5). Δεικνύει ποία ἦτο ἡ γνησία ἀποστολικὴ παράδοσις
εἰς ὅλα τὰ πεδία, τὸν βίον, τὴν λατρείαν, τὴν πίστιν, διότι εἶχον ἐμ-
φανισθῆ νεωτερισμοί, ὡς εἶναι ἡ ὑπερβολικὴ ἐπιείκεια τοῦ Καλλίστου
διὰ τὰς ἠθικὰς παρεκτροπὰς, αἱ νέαι μορφαὶ εἰς τὴν λατρείαν, οἱ ἰσχυ-
ρισμοὶ τῶν Μοναρχιανῶν. Ὅπου ὑπάρχει εὐσέβεια, περικλείουσα
ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ὀρθοῦ θρησκευτικοῦ προσανατολισμοῦ, ἐκεῖ
συνυπάρχει ἡ αὐθεντία τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ὀρθὴν δι-
δασκαλίαν τῆς. Καθίσταται φανερόν ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἐντάσσεται
εἰς τὸν ὅλον ἀντιαιρετικὸν ἀγῶνα τοῦ Ἰππολύτου, ὃν καὶ ὁ προορι-
σμός αὐτοῦ εἶναι νὰ ὀδηγῇ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντας εἰς τὴν
ἐπιτυχῆ διαποιήσανσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἀποστολικὴ παράδοσις, γραφεῖσα περὶ τὸ 217, ἑλληνιστὶ φυσικὰ,
 ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὴν Ρώμην ὀλίγας δεκαετίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ
 Ἰππολύτου καὶ τὴν διάλυσιν τῆς Ἐκκλησίας του, διότι δὲν ἦτο εὐκο-
 λον νὰ παραμείνῃ εἰς ἓν περιβάλλον τὸ ὁποῖον μετεβάλλετο ραγδαίως
 ἀπὸ ἑλληνικοῦ εἰς λατινικόν. Εὔρε τότε καλὴν τύχην εἰς τὴν Αἴγυ-
 πτον, ὅπου πιθανῶς μετεφέρθη ἀπὸ ὁπαδοῦς του, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ

18 Βλ. Διαταγὰς Ἀποστό-
 λων 8, 3, 1, «τά μὲν οὖν
 πρῶτα τοῦ λόγου ἐξεθέ-
 μεθα περὶ τῶν χαρισμά-
 των...».

υπέστη αρκετάς αλλοιώσεις, ὥστε νά μὴ δυνάμεθα νά ἰσχυρισθῶμεν ὅτι κατέχομεν τὸ κείμενον εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν.

Τὸ ἀπολεσθὲν ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἐκπροσωπεῖται σήμερον ἐμμέσως ὑπὸ παραλλαγᾶς προελθούσας ἐξ ἐλαφρᾶς ἢ σοβαρᾶς διασκευῆς, πλὴν μᾶς εὐχῆς ἐπὶ τῆς προσφορᾶς τῶν ἀπαρχῶν τῶν καρπῶν διατηρουμένης εἰς τὸ βυζαντινὸν εὐχολόγιον¹⁹ καὶ ἐλαχίστων ἄλλων λειψάνων. Ἐκ τῶν παραγῶγων συνθέσεων τὴν πρώτην θέσιν ἔχει τὸ ὀγδοὸν βιβλίον τῶν *Διαταγῶν Ἀποστόλων*, στηριζόμενον ἐπ' αὐτοῦ εἰς μεγάλην ἔκτασιν, καὶ ἡ *Ἐπιτομὴ τοῦ ὀγδόου βιβλίου*, ἡ ὁποία ἀπετελέσθη ἀπὸ ἐκλογῆς τεμαχίων αὐτοῦ καὶ ἀπὸ ὀλίγα τεμάχια τῆς *Ἀποστολικῆς παραδόσεως* ληφθέντα ἀπ' εὐθείας, διὸ καὶ καλεῖται ἐπίσης «*Διαταγαὶ δι' Ἰππολύτου*». Ἄλλαι ἑλληνικαὶ διασκευαί, ἡ *Λαθὴκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν* καὶ οἱ *Κανόνες Ἰππολύτου*, σώζονται ἤδη μόνον εἰς ἀρχαίας μεταφράσεις, ἡ πρώτη εἰς συριακὴν, ἡ δευτέρα εἰς αἰθιοπικὴν καὶ ἀραβικὴν.

Πολὺ πλησίον τοῦ πρωτοτύπου εὐρίσκεται δουλικὴ λατινικὴ μετάφρασις, καλύπτουσα μεγάλα τμήματα τοῦ ἔργου καὶ διατηρουμένη εἰς τὸν παλιμψηστον κώδικα τῆς Βερώνης 55. Εἶναι δυσεξιχνίαστος ἡ προέλευσις αὐτῆς καὶ ἡ ἐπικρατούσα ἄποψις ὅτι τὸ κείμενον ἐπαλινόστησεν εἰς τὴν Δύσιν μετὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος διὰ τῶν ἀρειανιζόντων ἱεραρχῶν τῆς Β. Ἰταλίας στερεῖται ἀποδείξεων καὶ εἶναι ἀπίθανος. Θὰ ἔπρεπε νά δεχθῶμεν ὡς φυσικωτέραν τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ κοινότης τοῦ Ἰππολύτου, ἐπιβιώσασα τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ διατηρήσασα ἐπὶ τινα χρόνον τὸν χαρακτηριστὴρα τῆς, μετέφρασε τὸ ἔργον εἰς τὴν λατινικὴν, ὅταν καὶ ἡ ἰδίᾳ κατέστη λατινόγλωσσος, τοῦτο δὲ πρέπει νά συνέβη περὶ τὸ 300, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ μετάφρασις αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχαιότερα ὄλων.

Λόγω τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ τίτλου του τὸ ἔργον ἐνεσωματώθη εἰς συλλογὰς ψευδαποστολικῶν συγγραμμάτων, ὅπως φανερῶνει κυρίως ἡ παρουσία του εἰς τὴν σαϊδικὴν *Ἑπτάτευχον*, ἀποτελεσθεῖσαν διὰ συμπλήσεως ἐξ ἑλληνικῶν ἔργων κατὰ τὸν ε' αἰῶνα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν σαϊδικὴν κοπτικὴν μετάφρασιν προήλθον αἱ μεταφράσεις εἰς τὴν βοχαϊρικὴν κοπτικὴν καὶ εἰς τὴν ἀραβικὴν, ἐνῶ ἡ αἰθιοπικὴ προήλθεν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴν. Εἰς τὴν Αἰθιοπικὴν Ἐκκλησίαν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐπισήμου βιβλίου κανονικοῦ δικαίου *Σένοδος*. Ἐπειδὴ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀρχικῶς τὸ πρωτότυπον ἀντεπροσωπεύετο ἐκ τῆς σαϊδικῆς κοπτικῆς μεταφράσεως, τὸ κείμενον ὠνομάζετο «*Αἰγυπτιακὴ ἐκκλησιαστικὴ διάταξις*», μέχρις ὅτου ἐταυτίσθη μετὰ τὸ ἐν λόγῳ ἔργον τοῦ Ἰππολύτου.

19 GOAR, *Εὐχολόγιον Μέγα*, σ. 522.

4 ΚΑΝΟΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Εἰς ἓν χειρόγραφον τοῦ ιβ' αἰῶνος²⁰ σώζεται συγγραμμάτιον περιέχον παραινέσεις καὶ ὁδηγίας περὶ χριστιανικοῦ βίου καὶ ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας μετὰ τὸν τίτλον *Διαταγαὶ αἱ διὰ Κλήμεντος καὶ κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*, τοῦ ὁποῦοῦ τίτλου τὸ πρῶτον σκέλος προσετέθη πιθανῶς ὑπὸ ἄλλης χειρὸς ἐκ τῶν κύκλων τῶν Κλημεντείων. Τὸ πρῶτον τμήμα αὐτοῦ διατηρεῖται καὶ εἰς τινα ἄλλα χειρόγραφα ὑπὸ τὸν τίτλον «ἐπιτομὴ δρων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων». Τὸ ὅλον κείμενον ὑπὸ τῶν ξένων καλεῖται *Constitutio apostolica*, ὅπως τὸ εἶχε χαρακτηρίσει ὁ πρῶτος ἐκδότης αὐτοῦ Bickel.

Τὸ πρῶτον ἐξετασθὲν κείμενον τῆς παρουσίας κατηγορίας, ἢ *Λιδαχή*, φέρει εἰς τὴν ἐπικεφαλίδαν τὸ ὄνομα τῶν Ἀποστόλων, τὸ δεύτερον, ἢ *Λιδασκαλία*, φέρει τοὺς Ἀποστόλους νὰ συνέρχωνται εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα διὰ νὰ συντάξουν τὸ κείμενον αὐτοῦ, τὸ παρὸν παραινείκει τοὺς Ἀποστόλους νὰ ὁμιλοῦν κατὰ σειράν, ἀπειθονόμενοι ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν χριστιανικὸν λαόν, «Χαίρετε, υἱοὶ καὶ θυγατέρες, ἐν ὀνόματι Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ». Αὐτὴν τὴν γραμμὴν ἀκολουθοῦν βραδύτερον καὶ αἱ *Διαταγαὶ Ἀποστόλων*. Ἐπειδὴ ἀπουσιάζει ὁ ἀναπληρωτὴς τοῦ Ἰσκαριώτου Μαθθίας, οἱ Ἀπόστολοι ἔπρεπε κανονικῶς νὰ εἶναι ἕνδεκα, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἑννέα, διότι ὁ Πέτρος ἐμφανίζεται δις (Πέτρος, Κηφᾶς) καὶ ὁ Ναθαναὴλ λαμβάνει θέσιν ἀποστόλου, χωρὶς νὰ ταυτίζεται μετὰ τὸν Βαρθολομαῖον. Εἰς τὸ δεύτερον τμήμα τοῦ ἔργου ἐμφανίζεται καὶ ὁ Ἰούδας, ἀδελφὸς τοῦ Ἰακώβου, τέλος δὲ θέσιν λαμβάνουν καὶ αἱ Μάρθα καὶ Μαρία.

Εἰς τὸ πρῶτον τμήμα αὐτοῦ (1-14) περιέχονται γενικαὶ παραινέσεις περὶ τοῦ βίου τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὸν τύπον τῶν ὁδῶν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου μετὰ ὑλικὸν τὸ ὅποῖον ἀντλείται ἀπὸ τὴν *Λιδαχὴν* ἢ ἀπὸ ἄλλο συγγενὲς κείμενον. Εἰς τὸ δεύτερον τμήμα (15 - 29) δίδονται ὁδηγίαι περὶ ἐκλογῆς, καταστάσεως καὶ καθηκόντων τῶν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, ἀναγνωστῶν, διακόνων καὶ χηρῶν, καθὼς καὶ περὶ ὑπακοῆς τῶν λαϊκῶν.

Τὸ σύγγραμμα ἀγνοεῖ τελείως τὸν Παῦλον, ὅπως καὶ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ εἴδους τούτου, παραδόξως δὲ δὲν θέτει πρῶτον τὸν Πέτρον, ἀλλὰ τὸν Ἰωάννην, ἐξ οὗ δύναται νὰ συναχθῆ ὅτι ἡ παροῦσα μορφή αὐτοῦ δὲν εἶναι ἡ ἀρχική. Τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸν τίτλον αὐτοῦ κάποτε προσετέθη τὸ ὄνομα τοῦ Κλήμεντος ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τοῦτο

²⁰ Cod. Vindob. hist. gr. 7. παλαιότερον ἔφερε πρῶτον τὸ ὄνομα τοῦ Πέτρου καὶ εἶχε συνταχθῆ

εις τούς κόλπους Ιουδαϊζούσης ομάδος τῆς Συρίας, περί τὸ 300. Μεταφερθέν εἰς τὴν Αἴγυπτον ὑπέστη πολὺ βραδύτερον ἑλωφρὰν διασκευὴν ὑπὸ Μονοφυσιτῶν, οἱ ὅποιοι τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἀποστόλων παρέδωσαν πλεον εἰς τὸν Ἰωάννην.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΕΝΙΚΑ

- E. ROESSER, *Göttliches und menschliches, unveränderliches und veränderliches Kirchenrecht von der Entstehung der Kirche bis zur Mitte des 9. Jh.*, 1934.
- R. LOEHER, *Priestertum im Zeugnis der Väter*, Luzern 1951.
- W. M. PLOECHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, I, Wien 1953.
- J. GUTZ, *Die Entwicklung des Bußstufenwesens in der vorntzänischen Kirchen*, 1955.
- W. MAURER, "Von Ursprung und Wesen kirchlichen Rechts", *Zelt. f. Evang. Kirchenrecht* 5 (1956), 1-32.
- J. COLSON, *Les fonctions ecclésiales aux deux premiers siècles*, Paris 1957.
- A. F. WALLS, "A note on the apostolic claim in the Church order literature", *Studia Patristica* 1957, 83-92.
- M. COQUIN, "Le sort des statuta Ecclesiae antiqua dans les collections canonique jusqu'à la Concordia de Gratien". *Rev. de Théologie Ancienne et Médiévale* 28 (1961), 193-224.
- E. TIPNER, *Didascaliae Apostolorum, Canonum ecclesiasticorum, Traditionis apostolicae versiones latinae*, Texte u. Unters. 75, 1963.
- L. W. BARNARD, "The Dead Sea scrolls, Barnabas, the Didache and the later history of the Two Ways", *in Studies in the Apostolic Fathers* 1966, 87-107.

1. ΔΙΔΑΧΗ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Ἐκδόσεις

- Εἰς τὰς συλλογὰς ἔργων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὰ κάτωθι.
ΦΙΛΩΦΟΥ ΒΡΥΕΛΜΙΟΥ, *Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*. Κωνσταντινούπολις 1883, ἔκδοσις ἀρχικὴ.
- A. HARNACK, *Die Lehre der Zwölf Apostel*, Texte u. Unters. 2, 1-2. Leipzig 1884, 1893.
- R. D. HITCHCOCK, F. BROWN, *Teaching of the Twelve Apostles*, New York 1885.
- J. R. HARRIS, *The Teaching of the Apostles*, Baltimore 1887.
- E. JACQUIER, *La Doctrine des douze Apôtres*, Lyon, Paris 1891.
- J. SCHLECHT, *Doctrina XII Apostolorum*, 1900.
- H. HEMMER, A. LAURENT, *Doctrine des Apôtres, Eptre de Barnabé*, Paris 1907.
- R. KNOFF, *Die Lehre der zwölf Apostel, Die zwei Klemensbriefe*, Tübingen 1920.

- H. LIETZMANN, *Die Didache mit kritischen Apparat*, Kl. Texte 6, Berlin 1936. *1962.
 TH. KLAUSER, *Florilegium Patristicum* I, 1940.
 J. P. AUDET, *La Didaché, Instructions des Apôtres*, Paris 1958, 226-242.
 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΗΜΟΥΣΙΟΥ, τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ὄξυρυγχίου πακύρου, 1922.
 G. HORNBERG, Τὰ ἀποσπάσματα τῆς αἰθιοπικῆς μεταφράσεως (κεφ. 8, 1-2 καὶ 11, 3-13, 7), 1904.—Ἐν ἀπόσπασμα κοπτικῆς μεταφράσεως (κεφ. 10, 3b-12, 2), 1924.
 C. SCHMIDT, τὸ κοπτικὸν ἀπόσπασμα ἐπίσης, 1925.
 G. PERADSE, παραλλαγή τῆς γεωργιανικῆς μεταφράσεως, 1932.

Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι

- TH. ZAHN, "Die Lehre der zwölf Apostel", *Forschungen zur Geschichte der neutestl. Kanons und der altktrchl. Literatur* III, 1884, 278-319.
 C. TAYLOR, *The Teaching of the Twelve Apostles with illustrations of the Talmud*, Cambridge 1886.
 P. SAVI, "La Dottrina degli Apostoli", *Studi e Documenti di Storia e di Diritto* 13 (1892), 209-244. 14 (1893), 3-48.
 H. HEMMER, "La doctrina de douze Apôtres", *Rev. d'hist. et de lit. Religieuses* 12 (1907), 193-239.
 J. A. ROBINSON, *Barnabas, Hermas and the Didache*, London 1920.—"The Didache", with additional notes by R. H. Connolly, *Journ. of Theol. Studies* 35 (1934), 113-146. 225-247.
 A. LOISY, "La Didache et les lettres des pères Apostoliques", *Rev. de l'Hist. des Religions* 7 (1921), 433-481.
 G. HORNBERG, "A new papyrus fragment of the Didache in coptic", *Journ. of Theol. Studies* 25 (1924), 225-231.
 C. SCHMIDT, "Das koptische Didache-Fragment des Britisch Museum", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 24 (1925), 81-99.
 J. MUILENBURG, *The literary relations of the Epistle of Barnabas and the Teaching of the Twelve Apostles*, Marburg 1929.
 A. GREIFT, *Das älteste Pascharitual der Kirche, Didache 1-10 und das Johannesevangelium*, Paderborn 1929.
 R. H. CONNOLLY, "The Didache in Relation to the Epistle of Barnabas", *Journ. of Theol. Studies* 33 (1932), 237-253.—"Canon Streeter on the Didache", αὐτόθι 38 (1937), 364-378. "Barnabas and the Didache", αὐτόθι 38 (1937), 165-167. "The Didache and Montanism", *Downside Review* 55 (1937), 339-347.
 G. PERADZE, "Die Lehre der Zwölf Apostel in den georgischen Ueberlieferungen", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 31 (1932), 111-116.
 ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ, *Νεώτεροι ἀπόκρυφοί ἐπὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς Λιδαχῆς καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, Ἀλεξάνδρεια 1933. Ἀπὸ Ἐκκλ. Φόρον 32 (1933), 481-510.
 J. M. CREED, "The Didache", *Journ. of Theol. Studies* 39 (1938), 370-387.
 F. E. VOKES, *The riddle of Didache*, London 1938.—"The Didache and the canon of the New Testament", *Studia Evangelica* 3 (1964), 427-436.
 W. TELFER, "The Didache and the apostolic synod in Antioch", *Journ. of Theol.*

- Studies* 40 (1939), 133-146. 258-271.—"The plot of the Didache", *αὐτόθι* 1946, 141-151.
- E. J. GOODSPEED, "The Didache, Barnabas and the Doctrina", *Angl. Theol. Review* 27 (1945), 228-247.
- H. RIESENFELD, "Das Brot um den Bergen, zu Did. 9, 4", *Erasmos* 54 (1956), 142-150.
- A. ADAM, "Ergänzungen zur Herkunft der Didache", *Zeit. f. Kirchengeschichte* 68 (1957), 1-47.
- K. HOBRMANN, "Das Reden im Geiste nach der Didache und dem Pastor Hermae", *Myst. Theologie* 3 (1957), 135-161.
- J. P. AUDET, *La Didaché, Instructions des Apôtres*, Paris 1958.
- R. GLOVER, "The Didache's quotations and the Synoptic Gospels", *New Testament Studies* 5 (1958-1959), 12-222.
- A. COPPO, "Problemi antichi e nuovi della Didache in un recentissimo studio", *Ephem. Liturgicae* 73 (1959), 38-48. - *La Didaché. Lettura di un testo cristiano antico*, Milano 1968.
- A. AGNOLETTO, "Motivi etico-escatologici nella Didaché", *Convivium Dominicum*, Università di Catania 1959, 259-276.
- P. NAUTIN, "La composition de la Didaché et son titre", *Rev. de l'Hist. des Religions* 155 (1959), 191-214.—"Notes critiques sur la Didaché", *Vig. Christianae* 13 (1959), 118-120.
- ERIC PETERSON, "Über einige Probleme der Didache-Uebertieferung", *Frühkirche, Judentum und Gnosis*, Rom 1959, 146-182.
- L. CERFAUX, "La multiplication des pains dans la liturgie de la Didaché", *Biblica* 40 (1959), 943-958.
- J. PONTHOT, "La signification religieuse du 'nom' chez Clement de Rome et dans la Didaché", *Ephem. Theol. Lovunienses* 35 (1959), 339-361.
- H. DE RIJDMATEN, "La Didaché: solution du problème ou étape décisive?", *Angelicum* 36 (1959), 410-429.
- B. C. BUTLER, "The literary relations of Didache ch. XVI", *Journ. of Theol. Studies* 11 (1960), 265-283.—"The Two Ways of Didache", *αὐτόθι* 12 (1961), 27-38.
- E. BAMMEL, "Schema und Vorlage von Didache 16", *Studia Patristica* IV, 2 (1961), 253-262.
- A. STUBER, "Das ganze Joch des Herrn, Didache 6, 2-3", *Studia Patristica* IV, 2 (1961), 323-329.
- P. M. GUARANTA, "La comunità della nuova alleanza e la Didaché", *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia*, Napoli 8 (1962), 49-68.
- O. GIORDANO, "L'escatologia nella Didaché", *Oicoumene*, Roma 1964, 121-139.
- L. CLERICI, *Einsammlung der Zerstreuten, Didache 9, 4 und 10, 5*, Münster 1966.
- ST. GIET, "Coûtume, évolution, droit canonique. A propos de deux passages de la Didaché", *Rev. de Droit canonique* 16 (1966), 118-132.—"La Didaché, enseignements des douze Apôtres?" *Mélanges Mgr Pierre D. Kaslik*, Libanon 1967, 223-236.—*L'énigme de la Didaché*, Paris 1970.
- J. H. WALKER, "An argument from the Chinese for the Antiochene origin of the Didache", *Studia Patristica* VIII, 2 (1966), 44-50.
- B. LAYTON, "The sources, date and transmission of Didache 1, 3b-2, 11", *Harvard Theol. Review* 61 (1968), 343-383.

- A. VÖÖBUS, "Regarding the background of the liturgical traditions of the Didache", *Vig. Christianae* 23 (1969), 81-87.
- J. BETZ, "Die Eucharistie in der Didache", *Archiv für Liturgiewissenschaft* 11 (1969), 10-39.
- W. RORDORF, "Les prières eucharistiques de la Didaché", *Eucharisties d'Orient et d'Occident I*, Paris 1970, 65-82.—"La rémission des péchés selon la Didaché", *Irenicon* 46 (1973), 283-297.
- M. MEES, "Die Bedeutung der Sentenzen und ihrer Auxesis für die Formung der Jesusworte nach Didache I, 3b-2, 1", *Voxera Christianorum* 8 (1971), 55-76.
- R. ΤΥΡΖΟΛΙ, "Didaché e S. Scrittura, un esame letterario", *Scuola Cattolica* 100 (1972), 437-457.

2. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Ἐκδόσεις

- P. A. DE LAGARDE, *Didascalia Apostolorum syriace*, Leipzig 1854.
- M. GIBSON, *Horae semiticae* I, London 1903.
- F. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum I*, Paderborn 1905, 97-119.
- R. H. CONNOLLY, *Didascalia Apostolorum*, Oxford 1929 (ή λατ. μετάφρασις καὶ ἡ ἀγγλικὴ μετάφρασις τοῦ συριακοῦ). Oxford 1962 (ή συριακὴ μετάφρασις).
- B. HAUIER, *Didascalie Apostolorum fragmenta Veronansia latina*, Leipzig 1906.
- J. M. HARDEN, *The Ethiopic Didascalia translated*, London, New York 1920.
- N. TILI, J. LIMPOLDT, *Hippolytus Romanus, kopt. Text der Didascalia und Constitutiones Apostolorum*, Texte u. Unters. 58, 1934.
- F. TIDNER, *Didascalie Apostolorum, Canonum Ecclesiasticorum, Traditionis Apostolicae versiones latinae*, Texte u. Unters. 75, 1963.

Μελέται

- P. A. PROKOSCHEN, *Ἡ Διδασκαλία Ἀποστόλων καὶ τὰ ἐξ πρώτα βιβλία τῶν Διαταγῶν Ἀποστόλων* (ρωσ.), Tomsk 1913.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ, *Νεώτεροι ἀπόψεις περὶ τῆς Διδασκαλίας, Διδαχῆς καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, Ἀλεξάνδρεια 1933. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ἐκκλ. Φαρου 32 (1933), 481-510.
- E. TIDNER, *Sprachlicher Kommentar zur lateinischen Didascalia Apostolorum*, Stockholm 1938.
- W. C. VAN UNNIK, "De beteekenis van de Mozaische wet voor de Kerk van Christus volgens de Syrische Didascalie", *Nederlandsch Archief voor Kergeschiedenis* 31 (1939), 65-100.
- J. V. BARTLETT, *Church life and church order during the first four centuries with special reference to early eastern church orders*, London 1943.
- P. GALTIER, "La date de la Didascalie des Apôtres", *Rev. d'Hist. Ecclesiastique* 42 (1947), 315-351.
- J. J. CUESTA, "La penitencia medicinal desde la Didascalia Apostolorum a S. Gregorio di Nisa", *Revista Espanola de Teologia* 7 (1947), 337-362.
- P. BEAUCAMP, "Un évêque du IIIe s. aux prises avec des pécheurs", *Bull. de Litter. Ecclés.* 6 (1949), 26-47.

- K. RAHNER, "Busslehre und Busspraxis der Didascalia Apostolorum", *Zeit. f. Kathol. Theol.* 72 (1950), 257-281.
- U. MOSIENK, "Das altkirchlichen Prozessrecht im Spiegel der Didascalie", *Oesterreich. Archiv f. Kirchenrecht* 16 (1965), 183-208.
- J. BERNHARD, "Les institutions pénitentielles d'après la Didascalie", *Melto* 3 (1967), 237-267.
- K. GAMBER, "Die frühchristliche Hauskirche nach Didascalia Apostolorum II 57, 1-58, 6", *Studia Patristica* 10 (1970), 337-344.
- J. B. BOJARSKI, "La place et le rôle du diacre dans la communauté chrétienne d'après la Didascalia Apostolorum" (πολωνιστί), *Studia Theol. Varsaviensia* 9 (1971), 225-262.

3. ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Ἐκδόσεις

- E. HAUPLER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta veronensia latina*, Leipzig 1900.
- F. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum II*, Paderborn 1905, 97-119.
- TH. SCHERMANN, *Die allgemeine Kirchenordnung, frühchristliche Liturgie und kirchliche Ueberlieferung I*, Paderborn 1914.
- R. H. CONNOLLY, *The So-Called Egyptian Church order and derived documents*, Cambridge 1916.
- B. S. EASTON, *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Cambridge 1934.
- G. DIX, *The treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937.
- B. BOTTE, *Hippolyte de Rome, La Tradition Apostolique*, Sources Chrét. 11, Paris 1946.—*La tradition Apostolique d'après les anciennes versions*, Paris 1968.
- H. DUENSING, *Der äthiopische Text der Kirchenordnung*, Göttingen 1946.

Μελέται

- H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des oriental. Kirchenrechts I. Buch: Die Canones Hippolyti*, Texte u. Unters. 6, 4, 1890.—*Hippolytusstudien*, Leipzig 1897.
- F. X. FUNK, "Die Symbolstücke in der ägyptischen Kirchenordnung und den Kanones Hippolyts", *Theol. Quartalschrift* 1899, 161-187.
- A. BAUMSTARK, "Die nichtgriechischen Paralleltex te zum achten Buche der Apostolischen Konstitutionen", *Or. Christ.* 1 (1901), 98-137.
- J. A. MACLEAN, *The ancient Church orders*, Cambridge 1910.
- E. SCHWARTZ, *Ueber die pseudoapostolischen Kirchenordnungen*, Strassburg 1910.
- TH. SCHERMANN, *Ein Weiheritua le der römischen Kirche am Schlusse des ersten Jahrhunderts*, München 1913.
- A. WILMART, "Le texte latin de la Paradosis de Saint Hippolyte", *Rech. de Science Relig* 9 (1916), 62-71.—"Un règlement ecclésiastique de IIIe s. La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte", *Rev. du Clergé Français* 96 (1918), 81-116.
- E. HENNECKE, "Hippolyts Schrift Apostolische Ueberlieferung über Gnadengaben", *Harnackehrung*, Leipzig 1921, 159-182.
- P. GALTIER, "La tradition apostolique d'Hippolyte", *Rech. de Science Relig.* 11 (1923), 511-527.

- K. MÜLLER, "Kleine Beiträge zur Kirchengeschichte 6: Hippolyts 'Αποστολική Παράδοσις und die Canones Hippolyti", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 23 (1924) 214-247.—"Noch einmal Hippolyts 'Αποστολική Παράδοσις", αὐτόθι 2 (1929), 273-305.
- R. LORENTS, *De Egyptische Kerkordening en Hippolyte van Rome*, Haarlem 1929.
- H. ELFERS, *Die Kirchenordnung Hippolyts von Rom*, Paderborn 1938.—"Neue Untersuchungen über die Kirchenordnung Hippolyts vom Rom", *Festschrift K. Adam*, Düsseldorf 1952, 169-211.
- W. C. VAN UNNIK, "Les cheveux défaits des femmes baptisées. Un rite de baptême dans l'ordre ecclésiastique d'Hippolyte", *Vig. Christianae* 1 (1947), 77-10.
- H. ENGBERDING, "Das angebliche Dokument römischer Liturgie aus dem Beginn d. 3. Jahrhunderts", *Miscell. Liturgica* 1948, 47-71.
- B. BOTTE, "L'origine de canons d'Hippolyte", *Mélanges Mgr. M. Andrieu*, Strasbourg 1956, 53-63.—"Un passage difficile de la Tradition Apostolique sur la signification de la croix", *Rech. de Theol. Ancienne et Médiévale* 27 (1960), 5-19.—"A propos de la Tradition Apostolique", αὐτόθι 33 (1966), 177-186.—"Tradition Apostolique et canon romain", *Maison Dieu* 87 (1966), 52-61.—*La Tradition Apostolique de S. Hippolyte*, Münster in W. 41972.
- R. J. ZWIWERBLOWSKI, "On the baptismal rite according to St. Hippolytus", *Stud. Patristica* 2 (1957), 93-105.
- J. M. HANSSENS, *La liturgie d'Hippolyte*, Rome 1959. 41965.
- J. A. JUNGSMANN, "Die Doxologien in der Kirchenordnung des Hippolyts", *Zeitschrift f. Kathol. Theologie* 86 (1964), 321-326.
- E. SEIGLBERG, "The Benedictio Olei in the Apostolic Tradition of Hippolytus", *Oriens Christianus* 48 (1964), 268-281.
- G. G. BLUM, "Apostolische Tradition und Sukzession bei Hippolyt", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 55 (1964), 95-109.
- J. MAGNE, "La prétendue Tradition Apostolique d'Hippolyte de Rome s'appelle elle ΑΙ διατάξεις τῶν Ἀποστόλων—les statuts des saints Apôtres?" *Oriens Kirchlliche Studien* 14 (1965), 35-67.
- M. DA GL. NOVAK, M. ČIHIN, *Tradição Apostolica de Hipólito de Roma*, Petropolo 1971.

4. ΚΑΝΟΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Ἐκδόσεις

- J. W. BICKEL, *Geschichte des Kirchenrechts I*, Giessen 1843, 107-132.
- P. A. DE LAGARDE, *Reliquiae juris ecclesiasticae antiquissimae graecae*, Leipzig 1857-79.
- J. B. PITRA, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta I*, Roma 1864, 75-8.
- ΦΙΛΘΕΛΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ, *Λίθαξή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*, Κωνσταντινούπολις 1884-85-86.
- A. HARNACK, *Die Lehre der zwölf Apostel*, Texte u. Unters. 2, 41893, 193-241.
- TH. SCHERMANN, *Die allgemeine Kirchenordnung I*, Paderborn, 1914, 12-34.
- E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta veronensia latina*, Leipzig 1907, 92-101.

- A. BAUMSTARK, "Στρωμάτιον ἀρχαιολογικόν", *Mitteil. dem Internat. Kongress f. Christl. Archäologie zu Rom*, Roma 1900, 15-31.
- G. HORNER, *The Statutes of the Apostles or Canones Ecclesiastici*, London 1904.

Μελέται

- A. HARNACK, *Die Quellen der sog. Apostolischen Kirchenordnung*, Texte u. Unters. 2, 5, 1886.

Β'. ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

Όταν εἰς τὰς συζητήσεις τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου (1439) οἱ Λατίνο ἐπεκαλέσθησαν τὴν μαρτυρίαν ἑνὸς *Συμβόλου τῶν Ἀποστόλων*, ἡ Μάρκος Εὐγενικός πρὸς μεγάλην ἐκπληξιν αὐτῶν ἐδήλωσεν ὅτι τοιοῦτον σύμβολον εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ συνεπῶς ἠμφεσβήτησε τὸ κέρως του¹. Ὀλίγοι φυσικὰ ἀπεδέχθησαν τότε εἰς τὴν Δύσιν τὴν ἀποψιν αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, αὕτη ἐπεκράτησεν πλήρως. Εἰς τὴν πορείαν τῆς ἀποδόσεως τῆς πατρότητος τοῦ συμβόλου τούτου παρατηρεῖται ὅτι καὶ εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τὴν ἀνωνυμίαν ἔφθασαν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τοὺς Ἀποστόλους, ἐπὶ τούτῳ δῆθεν συναθροισθέντας καὶ συντάξαντας αὐτάς. Ὁ Ρουφίνος μνημονεῖ τὴν πρόσφατον κατὰ τὴν ἐποχὴν του παράδοσιν ὅτι οἱ Ἀπόστολοι συναθροισθέντες συνέταξαν ἀπὸ κοινοῦ τὸ σύμβολον², ἐνῶ βραδυτέρον μετὰ νέαν ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ ἀπεδόθη εἰς ἕκαστον ἀπόστολον ἐν ἄρθρον.

Ἄν ἐξαιρέσωμεν τὸ στοιχεῖον τῆς ἐπὶ τούτῳ συναθροίσεως, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ πράγματα δὲν διαφέρουν τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ ἰσχυρισμὸν τοῦτον τοῦ Ρουφίνου. Διότι οἱ Ἀπόστολοι, κηρύσσοντες τὴν νέαν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν, ἐκάλουν τοὺς ἀκροατάς των νὰ πιστεύσουν καὶ βαπτισθοῦν εἰς τὴν ἀλήθειαν ταύτην, τὸ δὲ σύμβολον ἦτο ὁ κανὼν τῆς ἀληθείας, ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως ταύτης, ἡ ὁποία βασικῶς δὲν διέφερον ἀπὸ ἀποστόλου εἰς ἀπόστολον.

Τὸ τί περιελάμβανεν ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ παλαιὸν σύμβολον δὲν εἶναι σαφὲς καὶ ἀναζητεῖται εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπαντῶντες τριῶν μορφῶν σύμβολα, μονομερῆ, διμερῆ, τριμερῆ. Τὰ πρῶτα εἶναι χριστολογικὰ καὶ περιορίζονται εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστόν, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενον τῆς νέας θρησκείας καὶ τὸν πυρῆνα αὐτῆς. Οὕτως ὁ Παῦλος διακηρύσσει ὅτι παρὰ δίδει εἰς τοὺς μαθητάς του ὅτι παρέλαβεν, ὅτι δηλαδὴ

«Χριστὸς ἀπέθανεν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν κατὰ τὰς Γραφὰς καὶ ἐτάφη καὶ ἐγήγερται τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς Γραφὰς»³.

1 J. HARDOUIN, *Acta conciliorum* IX, 842 ε.

2 *Commentarium in Symbolum Apostolorum* 2, PL 21, 337.

3 *A' Κορ.* 15, 3 ε.

Όταν εἰς τοῦτο προστεθῆ ἐν ἀρχῇ καὶ ἀναφορὰ εἰς τὴν εἰς Θεὸν Πατέρα πίστιν, τὸ σύμβολον γίνεται διμερές, ὡς κατωτέρω.

«Ἄλλ' ἡμῖν εἰς Θεὸς ὁ Πατήρ, ἐξ οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτόν, καὶ εἰς Κύριος Ἰησοῦς, δι' οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ»⁴.

Τριμερές δὲ γίνεται διὰ τῆς προσθήκης ἀναφορᾶς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

«Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ
καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ
καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»⁵.

Ἐφ' ὅσον στοιχεῖα καὶ τῶν τριῶν τύπων συμβόλου ἀνευρίσκονται εἰς τὸν Παῦλον, εἶναι περιττὸν νὰ συζητῶμεν περὶ διαφοροποιήσεως τῶν ἀπόψεων μεταξὺ συγγραφέων εἰς τοὺς ὁποίους ἀπαντᾷ ὁ εἰς ἢ ὁ ἄλλος τύπος. Ἡ γραμματειακὴ χρῆσις τοῦ συμβόλου ἦτο τότε γενικῶς ἀποσπασματικὴ ἐκ τοῦ λόγου ὅτι οἱ καθ' ἑκάστον συγγραφεὶς δὲν ἐνδιέφεροντο εἰ μὴ μόνον διὰ τὴν ἐπιλογὴν τοῦ σημείου ἐκείνου, τὸ ὁποῖον κατὰ περιστάσιν θὰ ἐβोधῆται καλύτερον εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς διδασκαλίας των.

Διαφορετικῶς ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν ἐπίσημον χρῆσιν αὐτοῦ. Ὡς γνωστὸν, ὁ Φίλιππος κατὰ τὴν κατήχησιν τοῦ ὑπουργοῦ τῆς αἰθιοπίσης βασιλείσης παρὰ τὸν ποταμόν, ἠρωτήθη ὑπ' αὐτοῦ, τί τὸν ἠμπόδιζε νὰ βαπτισθῆ, καὶ ἀπήντησεν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ τὸ βάπτισμα ἐὰν ἐπίστευεν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας. Ὁ δὲ αἰθίωψ διεδήλωσε, «πιστεύω τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν»⁶. Καὶ ἐβιτίσθη. Κατὰ κάποιον τρόπον ἐδῶ ἔχομεν τὴν ἀπαγγελίαν βαπτισματικοῦ συμβόλου, καὶ μάλιστα μονομεροῦς. Τὸ ἀληθὲς ὅμως εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων ἐπισημαίνει ἰδιαιτέρως τὴν πίστιν εἰς Χριστόν, χωρὶς μὲ αὐτὸ νὰ ἐννοῆ ὅτι δὲν ἀπητεῖτο ἢ αὐτονόητος πίστις εἰς τὸν Πατέρα ἢ καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα, ἢ ἔστω ἢ ἀπαγγελία τῶν σχετικῶν μὲ αὐτοὺς φράσεων. Ἀκριβῆ ἐνδειξιν περὶ τῆς ἐπισήμου χρήσεως εὐρίσκομεν εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς Ἀποστόλους νὰ βαπτίσουν τὰ ἔθνη «εἰς τὸ ὄνομα

Τοῦ Πατρὸς
Καὶ τοῦ Υἱοῦ
Καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»⁷.

4 *Α' Κορ.* 8, 6, μετὰ προσθήκης ἀναφερομένης εἰς τὸ Πνεῦμα κατὰ τινα χειρόγραφα.

5 *Β' Κορ.* 13, 13.

6 *Πράξ.* 8, 37.

7 *Ματθ.* 28, 19.

Οὕτω τὸ ἐπίσημον σύμβολον τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας ἦτο βαπτισματικὸν καὶ τριμερές, ἀπηγγέλλετο δὲ ἐπισήμως κατὰ τὴν βάπτισιν καὶ μάλιστα κατ' ἐρωταπόκρισιν. Ἐπομένως ἦτο «προσωπικόν», διότι

περί τὸ 150¹⁸. Συμπληρωμένον πλέον, διατυπώνει εἰς πέντε φράσεις τὴν πίστιν εἰς τὸν Πατέρα, τὸν Υἱόν, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὴν Ἐκκλησίαν τὴν σωτηρίαν, ἃν καὶ τὸ τελευταῖον ἀντικείμενον φέρεται ὡς ὑποκειμένον εἰς τὴν περί Ἐκκλησίας πρότασιν.

Ἐπὶ τῆς ἰδίας βάσεως εἶναι διατυπωμένον καὶ τὸ αἰγυπτιακὸν Ἀλεξανδρινὸν σύμβολον τὸ ὁποῖον περιέχεται εἰς τὸ *Αἰγυπτιακὸν εὐχολόγιον*. Ἄν καὶ τὸ εὐχολόγιον εἶναι πιθανῶς τοῦ δ' αἰῶνος, ὅλα στοιχεῖα του εἶναι παλαιότερα καὶ πολὺ περισσύτερον τὸ σύμβολον τοῦτο¹⁹. Δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὅλα τὰ κατὰ τόπους βαπτισματικὰ σύμβολα ἦσαν διατυπωμένα μὲ τοιαύτην συντομίαν· ἡ ἀφθονία μάλιστα μερικῶν συμπληρωματικῶν φράσεων εἰς ἄλλα προηγούμενα κείμενα καθιστᾷ τοῦτο σχεδὸν ἀπίθανον. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἕκαστον σύμβολον ὑφίστατο ὑπὸ δύο παραλλαγῶν, τὴν ἀπαγγελλομένην ἕκτεν καὶ τὴν γραφομένην βραχεῖαν.

Οὕτως ἢ ἄλλως πρὸς τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος τὰ σύμβολα ἐμπλοτίζονται μὲ νέον ὕλικόν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς προσπαθείας πρὸς διαφύλαξιν ἀνοθεύτου τῆς πίστεως κατὰ τὸν ἀντιαιρετικὸν ἀγῶνα καὶ συχνὰκ ἐνσωματώνονται εἰς τὴν ἀντιαιρετικὴν γραμματεῖαν. Δύο σύμβολα τῆς ἐποχῆς ταύτης προέρχονται ἀπὸ τὴν Δύσιν, ἀλλ' ὀφείλονται εἰς τὴν γραφίδα Ἑλλήνων θεολόγων, καὶ μάλιστα τῶν δύο πρωταγωνιστῶν τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγῶνος Εἰρηναίου καὶ Ἰππολύτου. Τὸ τοῦ πρώτου εἶναι ἐνσωματωμένον εἰς τὰ πλαίσια ἀντιαιρετικῆς διαπραγματεύσεως, ἐν τῷ τοῦ δευτέρου ἀπαντᾶται ἐν μεταφράσει εἰς κανονιστικὸν κείμενον μὲ ἐρωταποκριτικὴν μορφήν. Ἀποδίδοντες εἰς τὸ πρῶτον τυπικὴν μορφήν δι' ἑλαφρῆς διασκευῆς — κυρίως μετακινήσεως φράσεων καὶ ἐπαναφέροντες τὸ δεύτερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ συγχρόνως εἰς τὴν θετικὴν μορφήν του, θὰ ἔχωμεν τὰ κάτωθι κείμενα.

ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 1, 10, 1

ΙΠΠΟΥΛΟΥ, *Ἀποστολικὴ
Παράδοσις* 21, 12-17

18 S. C. SCHMIDT, *Gespräche Jesu mit seiner Jünger*, 1919, σ. 32.

19 Πάπυρος *Der Balyzeh*, G. ROBERTS, B. CAPELLE, *An early Euchologium*, *The Der Balyzeh Papyrus*, Louvain 1949.

Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, τὸν πεποιηκότα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὰς θαλάσσας καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς.

Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα.

Καὶ εἰς ἕνα Χριστὸν Ἰησοῦν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν ἐκ

Πιστεύω εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν ἐκ

Κύριον ἡμῶν, τὸν σαρκωθέντα ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας ἐκ Παρθένου, καὶ παθόντα καὶ ἐγερθέντα ἐκ νεκρῶν καὶ ἐνσάρκως εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀναληφθέντα καὶ ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Πατρὸς ἐρχόμενον.

Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου γεννηθέντα, σταυρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου καὶ ἀποθανόντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ζῶντα ἐκ νεκρῶν καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐν δεξιᾷ χειρὶ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς.

Καὶ εἰς Πνεῦμα Ἅγιον, τὸ διὰ τῶν προφητῶν κεκηρυχὸς τὰς οἰκονομίας.

Πιστεύω εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον.

Καὶ εἰς Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ἀνάστασιν πασης σαρκὸς καὶ κρίσιν δικαίαν ἐν τοῖς πᾶσι καὶ ζωὴν αἰώνιαν.

Εἰς τὴν Ἁγίαν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἀνάστασιν τῆς σαρκὸς.

Ἐπιπλέον τὰ κείμενα παρουσιάζονται πλέον τετραμερῆ, καθ' ὅσον, ἢ ἔντονος ἐνασχόλησις μὲ τὴν ἐκκλησιολογίαν κατὰ τὸν β' αἰῶνα ἐξύψωσε τὴν ἔννοιαν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ὡς στόματος Χριστοῦ, ὥστε ἡ πίστις εἰς αὐτὴν καὶ εἰς τὰ ἐξ αὐτῆς προερχόμενα ἀγαθὰ νὰ πυραβάλλεται πρὸς τὴν πίστιν εἰς τὰ τριαδικὰ πρόσωπα. Ὁ τύπος πλέον εἶναι ὁ διαφαινόμενος εἰς τὰς εὐχὰς τοῦ Ἰππολύτου, «ἐν πάσῃ δὲ εὐλογία λεχθήσεται: Σοὶ ἡ δόξα, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι ἐν τῇ Ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ»⁹⁰. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Ἰππολύτου ἀποτελεῖ πραγματικὸν σύμβολον ἀπαγγελλόμενον κατὰ τὸ βάπτισμα καὶ περικλείει ἀρκετὰ πρόσθετα στοιχεῖα ἐναντι τοῦ συμβόλου τῶν μέσων τοῦ β' αἰῶνος, ἐνῶ τὸ τοῦ Εἰρηναίου εἶναι ἰδεατὸν σύμβολον, μὲ περισσώτερα πρόσθετα στοιχεῖα, κατάλληλα διὰ θεολογικὴν διαπραγμάτευσιν, καὶ δεικνύει τὴν πορείαν τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις αὐτοῦ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν αἵρέσεων. Τὸ σύμβολον κατέστη γνώμων, κανὼν τῆς ἀληθείας· πᾶσα παρέκκλισις ἀπ' αὐτοῦ ἐσήμαινεν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν.

Εἰκὼν 2

Ὁ Ποιμὴν ὁ κυλὸς ἀλμύγει πρόβατον. Σὺμβολον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, κατὰ δὲ τὴ
Μαρτυρολόγιον Περπετοῦας κακίστασις τοῦ Θεοῦ Πατρὸς.
Σαρκοφάγος ἀρχῶν γ' αἰῶνος, Μουσείου Θερινῶν Ρώμης.

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀρχαίου συμβόλου τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ταυτίζεται μὲ τὸ τοῦ Ἰππολύτου, διεμορφώθη εἰς τὴν Λύσιν τὸν στ' αἰῶνα κατόπιν πολλῶν διαδοχικῶν ἐπεξεργασιῶν τὸ λεγόμενον *Σύμβολον τῶν Ἀποστόλων*.

Ἡ τέχνη εἶναι ποιήσις, χρησιμοποιοῦσα ἀντὶ τοῦ λόγου γραμμὰς καὶ χρώματα, ἀλλ' εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἡ τέχνη ἦτο κυρίως θεολογία. Ὅπως λοιπὸν εἰς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν τοῦ Χριστιανισμοῦ εὐρίσκομεν σύμβολα λόγου, ἀπαγγελλόμενα ἢ ἀναγινωσκόμενα, οὕτως εἰς τὰ ὀλίγα σωζόμενα ἀρχαϊκὰ μνημεῖα αὐτοῦ εὐρίσκομεν σύμβολα σχήματος, καθορώμενα καὶ διδάσκοντα. Εἶναι ἐκφράσεις ἀφηρημένης καὶ συμβολικῆς τέχνης.

Ὁ καλὸς ποιμὴν, ὁ φέρων εἰς τοὺς ὤμους τοῦ τὸν κριὸν ὡς Ἑρμῆς, ὁ Ὀρφεύς, τοῦ ὁποίου τὸ θαυμάσιον ἄσμα ἐλκύει τῶρα τοὺς ἀνθρώπους, ὁ ἄμνός ὁ αἴρων τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου, ὁ λύχνος, ὁ πλοίαρχος, εἶναι παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ, καθὼς ἐπίσης ὁ ἰχθύς, αὐτὸς δὲ ὄχι μόνον ὡς σχῆμα ἀλλὰ καὶ ὡς ἀκροστιχίς πρὸς δῆλωσιν ἀκριβῶς τοῦ λυτρωτικοῦ αὐτοῦ ἔργου.

Ἰησοῦς
Χριστός
Θεοῦ
Υἱός
Σωτὴρ

Ὁ τύπος ΑΩ ἐσυμβόλιζε τὸ ἀναρχον καὶ ἀτελεύτητον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ σταυρός, συμβολίζων τὸ οὐσιῶδες νόημα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἐχρησιμοποιήθη καθ' ὄλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους, ἦτοι ὡς γραφικὸν σχῆμα, ὡς αὐτοτελὲς ἀντικείμενον καὶ ὡς χειρονομία.

Εὐρέως διαδεδομένα ἦσαν τὰ συμβολίζοντα τὴν Ἐκκλησίαν πράγματα, ὅπως ἡ ναῦς, ἡ ἄγκυρα, ἡ κιβωτός, ἡ ἄμπελος, τὸ δένδρον, ἡ σελήνη, ἡ προσευχομένη γυνή. Ὁ ἀγαπητός εἰς τοὺς Ἕλληνας ταῶς ἐσυμβόλιζε τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ὁ φοῖνιξ τὴν ἀνάστασιν τῆς σαρκός, ὁ ζωδιακὸς κύκλος τοὺς Δώδεκα Ἀποστόλους. Δευτερεύοντα σύμβολα ἦσαν τὸ ἄρμα, τὸ ἄροτρον, ὁ στέφανος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

- A. HAHN, *Bibliothek der Symbolae und Glaubensregeln der alten Kirchen*, Breslau² 1897. Ἀνατύπωσις 1962.
 H. LILTMANN, *Symbolae der alten Kirche*, Kleine Texte 17 καὶ 18, Berlin² 1931.
 I. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Τὰ συμβολικὰ καὶ δογματικὰ κείμενα τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας Α'*, Ἀθήναι 1951.

Μελέται

- C. P. CASPARI, *Alte und neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*; τ. 1-3, Christiania 1866-1875. Ἀνατύπωσις Bruxelles 1964.
 F. KATTENBUSCH, *Das Apostolische Symbol*, τ. 1-2, Leipzig 1894-1900.
 B. DÖRHOLD, *Das Taufsymbol der alten Kirche*, Paderborn 1898.
 F. X. FUNK, "Die symbolstücke in der ägyptischen Kirchenordnung und den Kanones Hippolyts", *Theol. Quartalschrift* 1899, 161-187.
 A. E. BURN, *An introduction to the creeds*, London 1899.
 C. H. TURNER, *The history of the use of creeds and anathemas*, London² 1910.
 H. WIDELER, *The Apostolic Creed, its history and its contents*, New York 1912.
 J. BRINKTRINE, "Die trinitarischen Bekenntnisformeln und Taufsymbole", *Theol. Quartalschrift* 102 (1921), 156-190.
 A. NUSSBAUMER, *Das Ursymbolum nach der Epideixis des hl. Irenäus und dem Dialog Justins des Märtyrers*, Paderborn 1921.
 R. SEEBERG, "Zur Geschichte der Entstehung des Apostolischen Symbols", *Zeit. f. Kircheng.* 40 (1922), 1-44.
 F. J. BADCOCK, "The old Roman creed", *Journ. of Theol. Studies* 23 (1922), 362-389.—
The history of the creeds, London² 1938.
 H. LIETZMANN, "Symbolstudien", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 21 (1922), 22 (1923), 24 (1925), 26 (1927). Καὶ *Kleine Schriften* 3, 163-281.
 A. WESTPHAL, *Le Symbole des Apôtres, ses origines, sa formation, la valeur religieuse de son enseignement*, Neuilly 1924.
 K. LAKE, "The Apostles' Creed", *Harv. Theol. Review* 17 (1924), 173-183.
 P. FEINE, *Die Gestalt des Apostolischen Glaubenserkennnis in der Zeit des N.T.*, Leipzig 1925.
 A. MAC DONALD, *The Apostles' Creed*, New York² 1925.
 B. CAPELLE, "Le symbole romain du second siècle", *Rev. Benedictine* 39 (1927). —
 "Les origines du symbole romain", *Rech. de Theol. Ancienne et Médiévale* 2 (1930).
 O. SMITAL, *Symbolum Apostolicum*, New York 1929.
 J. LEBRETON, "Les origines du symbole baptismale", *Rech. de Science Relig.* 20 (1930), 97-124.
 A. JEREMIAS, *Die Bedeutung des Mythos f. das Apostolische Glaubenserkennnis*, Leipzig 1930.
 J. BURK, *Studies on the Apostles' Creed*, London 1931.

- A. MÜLLER, *Werdestufen des Glaubenserkenntnisses*, Stuttgart 1932.
- E. DOBSCHÜTZ, *Das Apostolicum in biblisch-theologischer Bedeutung*, Giessen 1932.
- F. T. DÖLGER, "Die Entgliederung des Taufsymbols in den Taufvollzug", *Antike u. Christentum* 4, 1934.
- J. LEBON, "Les anciens symboles dans la définition de Chalcedoine", *Rev. d'Hist. Ecclès.* 32 (1936), 809-876.
- H. J. CARPENTER, "Symbolum as a title of the Creed", *Journ. of Theol. Studies* 43 (1942), 1-11.—"Creed and baptismal rites in the first four centuries", *αἰτόθι* 44 (1943), 1-11.
- P. NAUTIN, *Je crois à l'Esprit Saint dans la Saint Église pour la resurrection de la chair*, Paris 1947.
- G. HEDLEY, *The Symbol of the faith, A study of the Apostles' Creed*, 1948.
- O. CULLMANN, *Die ersten christlichen Glaubenserkenntnisse*, 1948.
- J. CREHAN, *Early Christian baptism and the creed*, 1950.
- E. LICHTENSTEIN, "Die älteste christliche Glaubensformell", *Zeit. f. Kirchengeschichte* 63 (1950-1951), 1-74.
- J. N. D. KELLY, *Early christian creeds*, London 1952. 1960.
- J. F. BETHUNE-BAKER, *The faith of the Apostles' creed*, Greenwich 1956.
- DENZINGER-BANWART, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidel et morum*, εκδ. 30ῆ ἐπιτιμημένη ὑπὸ C. Rahner, Friburg 1957.
- Σ. ΛΙΑΔΗ, *Περί τῶ πρώτου σύμβολου τῆς πίστεως*, Ἀθήναι 1958.
- J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, "Credo in sanctiam Ecclesiam catholicam", *Nederlandsche Archief voor Kerkgeschiedenis* 1958, 194-226.
- C. EICHENSEFFER, *Das Symbolum Apostolicum beim hl. Augustinus*, St. Ottilien 1960.
- J. DANIELOU, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961.
- R. P. C. HANSON, *Tradition in the early Church*, London 1962.
- V. NEWFIELD, *The early christian confessions*, Leiden 1963.
- B. SIDNEY, *From the Apostles' faith to the Apostles' creed*, New York 1964.
- J. D. GORDON, "The articles of the creed and the Apostles", *Speculum* 40 (1965), 634-640.
- J. F. MITROS, "The Apostles' creed", *Thought* 43 (1968), 589-610.
- D. HOLLAND, "The earliest text of the old Roman symbol: A debate with H. Lietzmann and J. N. D. Kelly", *Church History* 34 (1965), 251-281.
- H. DE LUBAC, *La foi chrétienne, essai sur la structure du Symbole des Apôtres*, Paris 1969.
- M. MACCARONE, "Lo sviluppo dell'idea dell'episcopato nel II secolo e la formazione del simbolo della cattedra episcopale", *La Chiesa Antica*, Milano 1970, 85-206.
- P. SMULDERS, "Some riddles in the Apostles' Creed", *Bijdragen* 31 (1970), 234-260.

Γ'. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Λατρευτική παράδοσις τῶν πρώτων ἐν Ἱεροσολύμοις μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν τὰ τελούμενα εἰς τὸν ναὸν καὶ τὴν συναγωγὴν, ἀλλὰ τόπος τῆς λατρείας αὐτῶν δὲν ἦσαν αὐτὰ τὰ δύο. Τὸ ὅτι αἱ Πράξεις (2, 46) βεβαιώνουν ὅτι αἱ μαθηταὶ «καθ' ἡμέραν προσεκαρτέρουν ἐν τῷ ἱερῷ» βεβαιώνει περισσότερον τὴν διατήρησιν ἐνός συνδέσμου με τοὺς ὁμογενεῖς των πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἱεραποστολικοῦ των ἔργου παρὰ ἄσκησιν τῆς λατρείας των. Οἱ ἀπόστολοι καὶ λοιποὶ μαθηταὶ μετέβαινον εἰς τὸν ναὸν διὰ νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἐπιφάν με τοὺς ἄλλους Ἰουδαίους χάριν τοῦ προσηλυτιστικοῦ των ἔργου. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι εἰς μὲν τὴν διασπορὰν οἱ νέοι Χριστιανοὶ διέκοπτον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πάντα τυχὸν προϋπάρχοντα δεσμὸν με τὴν συναγωγὴν, ὅπως καὶ με τὸν εἰδωλολατρικὸν ναὸν ἄλλωστε, εἰς δὲ τὰ Ἱεροσόλυμα οἱ πιστοὶ διέκοψαν τοὺς δεσμοὺς των με τὸν ναὸν μετὰ τινὰς δεκαετίας πλήρως.

Πράγματι ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς κέντρον λατρείας τῶν Χριστιανῶν ὑπῆρξεν ὁ εὐκτήριος οἶκος, ὁ ἐξελιχθεὶς ἔπειτα εἰς ναὸν, ὅπου ἐτελοῦντο τὰ μυστήρια καὶ ἡ προσευχή. Ἐνῶ συζητεῖται ἀκόμη ζωηρῶς τὸ πρόβλημα περὶ τῶν προτύπων τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψις ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ ἀπλῶς μεταφορὰν τῆς λατρείας τῆς συναγωγῆς εἰς τοὺς εὐκτηρίους οἴκους, ἢ ὅποια ὁμοῦ δὲν δύναται νὰ κατοχυρωθῇ, διότι ἀτυχῶς οὔτε κείμενα αὐτῆς τῆς λατρείας οὔτε ἀκριβεῖς περὶ αὐτῆς εἰδήσεις σώζονται ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ, ὅ,τι δὲ σώζεται εἰς τὴν *Μισνά*, τὴν *Τοζεφτάν* καὶ τὰς δύο *Γεμάρρας* προέρχεται ἐκ τῶν μετὰ τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα χρόνων. Οὔτε πάλιν περὶ μεταφορᾶς τῆς ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἱεροσολύμων λατρείας πρόκειται. Τὸ ὅτι καὶ αὕτη καὶ ἡ χριστιανικὴ εἶναι συλλογικαί, εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ ὅποσον δὲν προσιδιάζει μόνον εἰς αὐτάς· τὸ ὅτι ὑπάρχει κάποια κοινότης εἰς τὴν ὁρολογίαν, δὲν εἶναι ἐνδεικτικὸν πλήρως ἐξαρτήσεως. Εἶναι ἄλλωστε ἀξιοσημείωτον τὸ φαινόμενον ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἐδέχθη πολυάριθμα στοιχεῖα Ἰουδαϊκῆς προελεύσεως ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, καὶ ὅχι ἐκ τοῦ ναοῦ ἢ

τῆς συναγωγῆς, ὅπως εἶναι αἱ ὥραι, τὸ θυμίαμα, τὰ ἄμφια, τὰ ἐγκαίνια ναοῦ καὶ ἄλλα. Ἐνωρίτερον ὅμως, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν καὶ μεταποστολικὴν ἐποχὴν, εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἀνεγινώσκετο ἡ Π. Διαθήκη κατὰ τὰς συνάξεις, ἐξαιρέσει τῶν ἰουδαϊζουσῶν κοινοτήτων.

Ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἦτο κἄτι τὸ νέον καὶ εἶχε θεσμούς νέους, μεταξὺ τῶν ὁποίων νέας τελετάς, νέας εὐχάς, νέα ἄσματα· διότι νέα ἦτο καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ πίστις εἰς τὸν ἐνανθρωπήσαντα Λόγον καὶ τὴν ἀληθινὴν ζωὴν, ἡ ὁποία χορηγεῖται διὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ. Τὸ κυρίως νέον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστὸς καὶ ἡ λατρεία τῆς εἶναι χριστοκεντρικὴ· αὐτὸν ἀνέμενον εἰς τὰς συνάξεις τῶν οἱ Χριστιανοὶ καὶ μὲ αὐτὸν ἐπεκοινῶνουν. Διὰ τοῦτο ἀρχικῶς ἡ χριστιανικὴ εὐχαριστία ἐτελεῖτο τὸ ἔσπερας, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ μυστικοῦ δείπνου, ἐνῶ ἡ βασικὴ ἀκολουθία τῶν Ἰουδαίων ἐτελεῖτο τὸ πρωὶ τοῦ Σαββάτου.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ χριστιανικὴ λατρεία δὲν ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴν, διὰ τὴν ἀπομακρυνθῆ ἔπειτα βαθμιαίως ἀπ' αὐτῆς, ἀλλ' ἀντιθέτως ὑπῆρξεν ἐγγενὲς στοιχεῖον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ὁποῖον εἰς τινα σημεῖα προσήγγισε βαθμιαίως πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴν λατρείαν ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Ἀλλὰ βεβαίως θὰ ἦμεθα ἐκτὸς τῶν πραγμάτων, ἐάν ἐθεωροῦμεν ξένην ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴν τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Ἐλάβεν ἀπὸ ἐκείνην πολλοὺς λογοτεχνικοὺς καὶ τελετικούς τύπους, τοὺς ὁποίους προσήρμοσεν εἰς τὰ νέα δεδομένα, ὅπως ἔλαβεν ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν λατρείαν ἄλλους τύπους, ὁσάκις τοῦτο ἦτο ἀκίνδυνον καὶ ἐπωφελές, μέχρις ὅτου ἀπέκτησε τὸν σημερινόν τῆς δραματικὸν χαρακτήρα.

Πόσον στενῶς ἦτο συνδεδεμένος μὲ τὴν λατρείαν ὁ βίος τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν, καθίσταται ἀντιληπτὸν καὶ μόνον ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τοὺς σχετικούς μὲ τὴν μετάνοιαν κανονισμούς, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ μὲν περιπίπτων εἰς παράπτωμα ὤφειλε νὰ ἐξομολογηθῆ ἐνώπιον τῆς συνάξεως, ὁ δὲ ἐν μετανοίᾳ διατελὼν δὲν ἠδύνατο νὰ μετάσχη πλήρως τῆς λατρείας.

Εἰς τὴν προσευκτικὴν λατρείαν ἐχρησιμοποιεῖτο ἀνέκαθεν ἐκείνη ἡ δωρικὴ λιτότης προσευχῆ πρὸς τὸν Πατέρα, ἡ ὁποία ἀπαγγέλλεται καὶ σήμερον καθημερινῶς ἀπὸ ἑκατομμύρια στόματα, ἡ Κυριακὴ προσευχή. Αὕτη ἐδόθη πρὸς χρῆσιν κυρίως εἰς τὴν ἰδιωτικὴν λατρείαν καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἐχρησιμοποιεῖτο πυκνῶς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹, ἀλλ' ἐκάλυπτε μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς δημοσίας λατρείας. Ὑπολείμματα τῆς κατ' ἴδιαν προσευχῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἐκεί-

¹ Βλ. *Διδαχὴ*

νην δὲν δυνάμεθα νὰ εὐρώμεν ἄλλα, πλὴν ὀρισμένων στοιχείων διατηρουμένων εἰς τὰς εὐχὰς τῆς τραπέζης.

Πενιχρὰ εἶναι ἐπίσης ἡ παράδοσις προσευχῶν τῆς δημοσίας λατρείας. Ὅτι οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ διάδοχοί των ἐν συνεχείᾳ ἀπήγγελλον κατὰ τὰς συναθροίσεις τοιαύτας εὐχὰς, δὲν χρειάζεται κἄν συζητήσιν καὶ καθίσταται καταφανὲς ἀπὸ τὴν παρουσίαν προσευκτικῶν λειψάνων εἰς τὰς ἐπιστολὰς τῶν Ἀποστόλων. Δὲν εἶναι πιθανὸν διὰ κατεγράφησαν πολλαὶ τοιαῦται εὐχαὶ ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ βραδύτερον ὁποσδήποτε συνέβη καὶ τοῦτο. Ἡ ἀπουσία των σήμερον ὀφείλεται εἰς λόγους τοὺς ὁποίους θὰ ἐξηγήσωμεν ἐν συνεχείᾳ.

Βεβαίως οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἠγγέται ἐνδιαφέρθησαν περισσότερο διὰ τὴν σύνθεσιν εὐχῶν προοριζομένων διὰ τὰς τελετὰς τῶν μυστηρίων τῆς εὐχαριστίας, τοῦ βαπτίσματος, τοῦ μύρου, τῆς ἐξομολογήσεως καὶ τῶν ἁγιασματικῶν ἀκολουθιῶν. Διατηροῦνται μερικὰ λείψανα δι' ἅσας αὐτὰς καὶ κυρίως διὰ τὴν εὐχαριστίαν, τὴν κατ' ἐξοχὴν λειτουργίαν, ἡ ὁποία καὶ θὰ ἀπασχολήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν. Ἡ μυστηριακὴ λατρεία ἐτελεῖτο τὴν Κυριακὴν πρωὶ καὶ εἶχε κέντρον τῆ πάντοτε τὴν θείαν εὐχαριστίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἐνετάσσοντο καὶ τὰ ἄλλα μυστήρια κατὰ περίπτωσιν. Αὕτη ἦτο ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ἡ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως, καὶ εἶχε τὴν σημασίαν διὰ τὸν βίον τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν, ὥστε οὗτοι δὲν ἐώρταζον ἰδιαιτέρως τὸ Πάσχα πλὴν τῶν Τεσσαρεσκαίδεκατητῶν.

Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆται παράδοξον διὰ εἰς τὰ ἀπόκρυφα τῶν αἵρετικῶν ὁμάδων σιγγράμματα διατηρεῖται ἀφθονώτερον λατρευτικὸν ὕλικόν παρ' ὅσον εἰς τὰ ἔργα τῶν ὀρθοδόξων συγγραφέων τῆς περιόδου ταύτης. Οἱ αἵρετικοὶ κατέγραφον τὰ εἰσυγόμενα νέα στοιχεῖα ἀπὸ ἐπιθυμίαν νὰ διαδώσουν καὶ ἐπιβάλουν τὰς ἀπόψεις των. ἐνῶ οἱ ὀρθόδοξοι δὲν εἶχον λόγους νὰ καταγράψουν τὸ ὕλικόν τῆς λατρείας, διότι τοῦτο εἰς γενικὰς γραμμὰς ἦτο κατὰ παράδοσιν γνωστὸν, αἱ δὲ λεπτομέρειαι ἐκαλύπτοντο δι' ἐλευθέρων συνθέσεων, ἂν καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰ καιρὸν ἐνεφανίζοντο καὶ ὀρισμέναι εὐχαὶ καταγεγραμμέναι. Οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας ἠδύναντο νὰ αὐτοσχεδιάσουν κατὰ τὴν κρίσιν των, κινούμενοι εἰς τὰ γενικὰ πλαίσια τῆ ὁποίας ἦσαν ἐξ ἀρχῆς καθωρισμένα. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν διὰ τὴν ἐκαστὴν Ἐκκλησίαν εἶχε τότε τὴν ἰδικὴν τῆς ἀγραφὸν καὶ κάπως ρευστὴν λειτουργίαν.

Οὕτως ἡ *Λιθαγὴ* δίδει μὲν πρότυπα εὐχῶν, ἀλλὰ προσθέτει διὰ τὸ «πρὸς φήτης» δύναται νὰ συνθέτῃ αὐτοσχεδίως ὅσας θέλει· «τοῖς δὲ πρὸς φήταις ἐπιτρέπεται εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν»². Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ

² *Διδαχὴ* 10, 7.

Ἰουστίνος: «ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ ἀμήν»³. Ὑποδείγματα εὐχῶν δίδει ἐπίσης ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις τοῦ Ἰππολύτου, ἀλλὰ προσθέτει καὶ αὐτὴ ὅτι ὁ ἐπίσκοπος δὲν εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ἀπαγγέλλῃ αὐτὰς ἀπὸ στήθους καὶ ὅτι, ἐάν δύναται νὰ αὐτοσχεδιάσῃ εὐχὰς ἐκτενεῖς καὶ ὑψηλοπρεπεῖς, δύναται νὰ τὸ πράξῃ ἐλευθέρως, ἀρκεῖ αὐταὶ νὰ εἶναι ὀρθόδοξοι⁴. Ἡ τελευταία παρατήρησις τοῦ Ἰππολύτου φανερώνει καὶ τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον ἔκτοτε ἤρχισαν νὰ γράφονται περισσότεραι εὐχαὶ καὶ νὰ ἀποφεύγεται κάπως ὁ αὐτοσχεδιασμός: ἦτο ὁ κίνδυνος τῆς παρεκκλίσεως πρὸς τὰς αἱρέσεις. Ἀπὸ τὰ πολλὰ ὁμοίως κείμενα διεσώθησαν ὀλίγα μόνον, καὶ δὴ εἰς συγγράμματα τὰ ὁποῖα παρεμερίσθησαν καὶ ἐτέθησαν εἰς ἀχρηστίαν. Τὰ ἄλλα ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἐκεῖνα λατρευτικὰ στοιχεῖα, ἐνσωματωθέντα διαδοχικῶς εἰς τὰς ἑκάστοτε νέας λειτουργικὰς μορφάς, παραμένουν δυσεξιχνίαστα, ἐφ' ὅσον δὲν ὑφίστανται μαρτυρίαι περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς των.

Ὁ Ὀριγῆνης, γνωρίζων τὴν πρακτικὴν τῆς διπλῆς κατευθύνσεως τῶν εὐχῶν, πρὸς τὸν Πατέρα Θεὸν καὶ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, προτιμᾷ κατ' ἀποκλειστικότητα τὴν πρώτην, κατὰ τὴν παραγγελίαν ἄλλωστε τοῦ Χριστοῦ. Πρὸς τὸν Χριστόν ἡ εὐχὴ ἀπευθύνεται καταχρηστικῶς, πρὸς τὸν Πατέρα κυριολεκτικῶς⁵. Τὴν ἀνάπεμψιν εὐχῶν πρὸς τὸν Χριστόν συνήθιζον ἀκόμη καὶ μερικοὶ ἐκ τῶν Γνωστικῶν, ἀλλὰ κυρίως οἱ Μοναρχιανοί, τοῦτο ὅμως ἦτο ἤδη ἐντὸς τῆς πράξεως τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ὁ Στέφανος κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαρτυρίου του πρὸς τὸν Χριστόν ἀπευθύνεται καὶ ἡ Ἀποκάλυψις διατηρεῖ εὐχὰς πρὸς τὸ Ἀρνίον Χριστόν. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀπέφευγε τὴν σύνταξιν εὐχῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς κατευθύνσεις, ἂν καὶ τὸ σῆμα ἦτο νὰ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ.

Παρατηροῦμεν μίαν πορείαν ἀπὸ τὴν ἀπλότητα πρὸς τὴν πολλαπλότητα: αἱ ὀλίγαι εὐχαὶ γίνονται σὺν τῷ χρόνῳ πολλαὶ δι' ἑκάστην ἀκολουθίαν καὶ τὰ σύντομα κείμενα γίνονται σὺν τῷ χρόνῳ ἐκτενῆ. Μὲ τὸν καιρὸν εἰσέρχονται εἰς τὰς εὐχὰς πολλὰ παλαιοδιαθηκικὰ καὶ δογματικὰ στοιχεῖα καὶ δίδεται εἰς αὐτὰς συμμετρικὴ κύπως δομὴ. Ἡ βασικὴ εὐχαριστία τῆς λειτουργίας ἐκκινήσασα ἀπὸ τὴν ἀπλότητα τὴν ὁποῖαν ἔχει εἰς τὴν *Λιταρχήν* ἐφθασεν ἐντὸς ὀλίγου εἰς μίαν πληρότητα ἢ ὁποῖα συνίσταται ἀπὸ τέσσαρα στοιχεῖα, τὴν ἐνέργειαν τοῦ Λόγου εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου, τὴν ἐνανθρώπησιν αὐτοῦ, τὸ πάθος καὶ τελευταῖον — διὰ λόγους εἰδικῆς σημασίας — τὸ μυστικὸν δεικνὼν, τὰ ὁποῖα ἔκτοτε διατηροῦν ὄλαι αἱ ὑπερεξήκοντα σωζόμεναι λειτουργίαι, πλὴν τῆς τοῦ Σεραπίωνος.

3 *Α'* Ἀπολογία 67, 5.

4 Ἀποστολικὴ Παράδοσις 10, 4-5.

5 *Περί Εὐχῆς* 15, 2.

Ἡ ἀρχαιοτέρα περὶ τῆς λειτουργίας ἔκθεσις, χωρὶς παράθεσιν κειμένων αὐτῆς, εἶναι τοῦ Ἰουστίνου⁶, ἡ δὲ ἀρχαιοτέρα σωζομένη πλήρης λειτουργία εἶναι ἡ λεγομένη τοῦ Κλήμεντος καὶ περιλαμβανομένη εἰς τὰς *Λειτουργίας Ἀποστόλων*⁷. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ δ' αἰῶνος ὡς πρὸς μὲν τὰ ἄλλα στοιχεῖα ἀνατρέχει εἰς πρότυπα τῶν προηγουμένων αἰώνων, ὡς πρὸς δὲ τὴν λειτουργίαν δὲν ἔχει πουθενά τιποτε τὸ ἀντίστοιχον· διὰ τοῦτο λοιπὸν δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐκτενεστάτη αὐτῆ λειτουργία νὰ ἀποτελῇ λογοτεχνικὸν κατασκευάσμα γραφείου, πιθανῶς μηδέποτε τελεσθὲν, τουλάχιστον ὑπὸ τὴν παρατιθεμένην ἐκεῖ μορφήν του. Διὰ τοῦτο ὀρθὸν εἶναι νὰ μὴ ἐξετάζεται ὡς πραγματικὸν λειτουργικὸν κείμενον. Ὅ,τι ἄλλο σώζεται ἐκ τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἀποσπασματικόν.

Πέραν ὀρισμένων σπαραγμάτων ἀπὸ εὐχᾶς τῆς συνάξεως, τὰ ὅποια ἀπαντοῦν εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, εὐρίσκομεν ὠλοκληρωμένας εὐχὰς εἰς τὴν *Ἀποκάλυψιν*, ὅπως εἶναι ἡ εὐχαριστήριος ἀναφορὰ πρὸς τὸν Κύριον ὡς δημιουργὸν τοῦ παντός,

«ἅγιος εἶ, ὁ Κύριος καὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, λαβεῖν τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν δύναμιν, ὅτι σὺ ἔκτισας τὰ πάντα καὶ διὰ τὸ θέλημα σου ἦσαν καὶ ἐκτίσθησαν» (4, 11).

Ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλαι πολλαὶ πλαισιούμεναι ἀπὸ μίαν φανταστικὴν οὐράνιον λειτουργίαν καὶ ἀπευθυνόμεναι ἄλλαι πρὸς τὸν Πατέρα καὶ ἄλλαι πρὸς τὸ Ἄρνιον, τὸν θυσιασθέντα Υἱόν, αἱ ὅποιοι, ἂν καὶ δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι προέρχονται αὐτούσιαι ἀπὸ τὴν λειτουργίαν κάποιος Ἐκκλησίας, εἶναι βέβαιον ὅτι ἐν τινι μέτρῳ ἀποδίδουν εἰκόνα αὐτῆς. Εἰς τὴν *Διδαχὴν* συναντῶμεν τρεῖς εὐχὰς λεγομένας κατὰ τὴν τέλει τῆς θείας εὐχαριστίας⁸. Αἱ δύο πρῶται ἀναφέρονται εἰς τὸ ποτήριον καὶ τὸν ἄρτον, ἡ δὲ τρίτη ἀποτελεῖ εὐχαριστίαν μετὰ τὴν μετάληψιν, καὶ δὴ εὐχαριστίαν διὰ τὰ ὑλικά καὶ τὰ πνευματικά ἀγαθὰ καὶ ἰκεσίαν ὑπὲρ διαφυλάξεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ εὐχὴ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης⁹ δὲν εἶναι μὲν ἀμέσως εὐχαριστιακὴ ἀλλὰ περιέχει πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ χρησιμοποιομένης τότε εὐχᾶς εἰς τὴν κοινότητα τῆς Ρώμης, τὸ ἴδιον δὲ συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα τεμάχια τῆς ἐπιστολῆς ταύτης.

Εἰς τὴν *Ἀποστολικὴν Παράδοσιν* ἀπαντᾷται ἡ κλασικὴ διατύπωσις τοῦ εὐχαριστιακοῦ διαλόγου καὶ τῆς ἀναφορᾶς, ἡ ὅποια ἀναμφιβόλως προὑπήρχε τοῦ Ἰπολύτου καὶ διετηρήθη εἰς ὅλας τὰς μετὰ ταῦτα λειτουργίας. Ἡ ἀναφορὰ αὐτῆ χαρακτηρίζει τὴν θείαν εὐχαριστίαν ὡς θυσίαν πρὸς τὸν Θεόν, προσφερομένην ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διὰ

Α' Ἀπολογία 65-67,
8, 5-15.
Κεφ. 9 καὶ 10.
Α' Κλήμεντος 59-61.

τοῦ ἐπισκόπου μὲ συλλειτουργίαν τῶν πρεσβυτέρων καὶ παρουσίαν τοῦ λαοῦ. Παρουσιάζει δὲ ταύτην ὡς ἐπανάληψιν τοῦ μυστικοῦ δείπνου τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ. Παρατρέχουσα ἐν συντομίᾳ τὰς διὰ τῆς δημιουργίας εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, ἐπιμένει εἰς τὰς διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ εὐεργεσίας, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς ἰκεσίαν ὑπὲρ ἐνώσεως τῆς Ἐκκλησίας¹⁰. Εἰσάγει εἰς τὴν λατρείαν τὴν διδυσκαλίαν περὶ τῆς εἰς τὸν ἄδην καθόδου τοῦ Χριστοῦ.

«Ὅς παραδοθεὶς εἰς ἐκούσιον πάθος,
ἵνα τὸν θάνατον καταλύσῃ
καὶ τὰ δεσμὰ διαβόλου ρήξῃ
καὶ τὸν ἄδην σκυλεύσῃ
καὶ τὸν ὄρον ἀποκαταστήσῃ
καὶ τὴν ἀνάστασιν δείξῃ»¹¹.

Ἐντελῶς ἀπίθανος εἶναι ἡ ἀποψὶς ὅτι ἡ ὡς ἄνω λειτουργία εἶναι ἀνατολικῆς προελεύσεως, στηριζομένη εἰς τὴν εὐρείαν κυκλοφορίαν τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως τοῦ Ἰππολύτου εἰς τὴν Ἀνατολήν, καὶ δὴ ἀλεξανδρινῆς, ἀφοῦ δῆθεν οὗτος κατὰ βεβιασμένην ἐρμηνείαν χωρίου τοῦ Εὐσεβίου πιθανὸν νὰ κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρείαν¹². Πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ ἀφθουούσης εἰς ἀνατολικά στοιχεῖα μορφῆς τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας, ὅπως ἐτελεῖτο εἰς τὴν κοινότητα τοῦ Ἰππολύτου.

Ἄξιοι λόγου βεβαίως εἶναι καὶ ἄλλαι εὐχαὶ αὐτῆς, ὅπως τῆς χειροτονίας ἐπισκόπου¹³, τῆς εὐλογίας τοῦ ἐλαίου¹⁴, τῆς χειροτονίας πρεσβυτέρου¹⁵, τῆς χειροτονίας διακόνου¹⁶, τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν εἰς τὸν βαπτισθέντα πρὸς κατάπεμψιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁷, κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν λύχνων¹⁸, τῶν ἀπαρχῶν¹⁹, τῆς εὐλογίας τῶν καρπῶν²⁰.

10 Ἀποστολικὴ Παράδοσις 4. Gr. Dix., σ. 6-9.

11 Αὐτόθι 4, σ. 8.

12 J. M. HANSENSS, *La liturgie d' Hippolyte*, Rome 1959. Τὸ χωρίον τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 46, 5.

13 Ἀποστολικὴ Παράδοσις 3, σ. 4-6.

14 Αὐτόθι 6, σ. 11.

15 Αὐτόθι 8, σ. 13.

16 Αὐτόθι 9, σ. 17-18.

17 Αὐτόθι 22, σ. 38.

18 Αὐτόθι 26, σ. 51.

19 Αὐτόθι 28, σ. 54.

20 Αὐτόθι 28, σ. 54.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

J. E. FIELD, *The Apostolic liturgy and the Epistle to the Hebrews*, London 1882.

L. DUCHESNE, *Les origines du culte chrétien*, Paris 1889.

A. ДМИТРИЕВСКИ, *Opisanie liturgiceskich rukopisej*, I Τυπικά, Κίεβον 1895. II Εὐχολόγια, Κίεβον 1901.

F. E. BRIGHTMAN, *Liturgies eastern and western. I Eastern liturgies*, Oxford 1896.

F. CABROL, *Les origines liturgiques*, Paris 1906.—*La prière des premiers chrétiens*, Paris 1929.

- F. E. WARREN, *The liturgy and ritual of the ante-nicene Church*, London 1912.
- TH. SCHERMANN, *Ein Weiherituale der römischen Kirche am Schlusse des ersten Jahrhunderts*, München 1913.—*Die allgemeine Kirchenordnung, frühchristliche Liturgie und kirchliche Ueberlieferung*, Paderborn 1914.
- J. B. THIBAUT, *La liturgie romaine*, Paris 1924.
- A. BAUMSTARK, "Christus Jesus. Ein Alterskriterium römischer liturgischen Texte" *Studia Cath.* 1 (1924-1925), 44-55.
- H. LIETZMANN, *Messe und Herrenmahl*, Bonn 1926.—*Kleine Schriften*, 3: *Studien zur Liturgie-und Symbolgeschichte*, Berlin 1962.
- A. ASTORI, *L'eucaristia nei primi tre secoli della chiesa*, Milano 1935.
- J. QUASTEN, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, *Floril. Patristicum* 7, 1935.
- O. CULMANN, "La signification de la Sainte Cène dans le christianisme primitif" *Rev. Hist. et Phl. Relig.* 16 (1936), 1-22.
- A. ARNOLD, *Der Ursprung des christl. Abendmahles*, Freiburg i. B. 1937.
- F. C. MAC DONALD, *A history of confirmation*, 1938.
- B. BOTTE, "Le rituel d'ordination des Statuta Ecclesiae antiqua", *Rech. de Théol. Méd.* 1939, 223-241.
- P. LUNDBERG, *La typologie baptismale dans l'ancienne Église*, Uppsala 1942.
- GR. DIX, *The shape of the liturgy*, 1947.
- G. A. MICHELL, *Eucharistic consecration in the primitive Church*, London 1948.
- H. ENGBERDING, "Das angebliche Dokument römischer Liturgie aus dem Beginn des 3. Jahrhunderts", *Miscellanea Liturgica in hon. L. C. Mohlberg* 1 (1948), 47-71.
- J. H. CRIBAN, *Early christian baptism and the creed*, London 1950.
- W. H. LAMPE, *The Seal of the Spirit*, London 1951.
- N. MAURICE DEMIS, R. BOULFT, *Eucharistie ou la messe dans ses variétés, son histoire et ses origines*, 1953.
- B. STEUART, *The development of Christian worship*, London 1953.
- A. BENOIT, *Le baptême chrétien au 2e siècle*, 1953.
- W. ELERT, *Abendmahl und Kirchengemeinschaft in der Alten Kirche, hauptsächlich des Ostens*, 1954.
- J. BEIZ, *Die Eucharistie in der Zeit der griechischen Väter*, 1955.
- A. SALLES, "La Tradition Apostolique est-elle un témoin de la liturgie romaine?" *Rev. de l'Histoire de Religions* 148 (1955), 181-213.
- A. HAMMAN, "Genèse et signification de la prière aux origines chrétiennes", *Studia Patristica* II (1957), 468-484.—*Prières des premiers chrétiens*, Paris 1960.
- A. STENZEL, *Die Taufe: Eine genetische Erklärung der Tauf liturgie*, Innsbruck 1958.
- J. DANIÉLOU, *Bible et liturgie. La théologie des sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église*, 1958. Γερμανική μετάφρασις, München 1963.
- G. JOUASSARD, "Aperçu sur l'importance de l'Ancien Testament de la vie liturgique des premiers siècles chrétiens", *Rev. des Etudes Byzantines* 16 (1958), 104-115.
- J. S. HANSENS, *La liturgie d'Hippolyte, ses documents, son titulaire, ses origines et son caractère*, Rome 1959. 1965.
- E. WERNER, *The Sacred Bridge*, London 1959.
- A. ADAM, *Liturgische Texte*, 1, Berlin 1960.

- PH. ROUILLARD, "Temps et rythmes de la prière chrétienne ancienne", *Maison Dieu* 64 (1960), 32-52.
- Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Ἡ λατρεία κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους», *Θεολογία* 31(1960), 183-202.
- R. P. C. HANSON, "The liberty of the bishop to improvise prayer in the liturgy", *Vig. Christianae* 15 (1961), 173-176.
- J. M. TISON, "Salus Israel apud patres primi et secundi saeculi", *Verbum Domini* 39 (1961), 97-108.
- C. W. DUGMORE, "A note on the Quadragessimans", *Studia Patristica* IV, 2 (1961), 411-421.
- M. RICHARD, "La question pascale au second siècle", *L'Orient Syrien* 6 (1961), 179-213.
- J. A. JUNGSMANN, *La liturgie des premiers siècles jusqu'à l'époque de Grégoire le Grand*, Paris 1962.
- TH. MAERSTENS, *Histoire et pastorale du rituel du catéchuménat et du baptême*, 1962.
- J. YZDALRT, *Greek baptismal terminology, Its origins and early development*, Nijmegen 1962.
- CASSIEN, B. BOTTE, *La prière des heures*, Paris 1963.
- Liturgie, Gestalt und Vollzug, Festschrift Jos. Pascher*, hrsg. von W. Dürig, München 1963.
- R. P. MARTIN, *Worship in the early Church*, London 1964.
- E. PETERSON, "Giudaismo e Cristianesimo: Culto giudaico e culto cristiano" *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 1 (1965), 367-391.
- TH. KLAUSER, *Kleine abendländische Liturgiegeschichte*, Roma 1965.
- A. VÖÖBUS, "Regarding the background of the liturgical traditions in the Didache" *Vig. Christianae* 23 (1969), 81-87.
- E. SEGELBERG, "The Benedictio Olei in the Apostolic Tradition of Hippolytus" *Oriens Christianus* 48 (1968), 268-281.
- B. NEUNHUISER, "Erwägungen zur ältesten Tauf liturgie", *Kyriakon, Festschrift J. Quasten* II, Münster 1970, 709-723.
- W. RORDORF, *Sabbat und Sonntag in der Alten Kirche*, Zürich 1972.—"La baptême selon la Didaché", *Mélanges liturgiques offerts au R. P. Dom Bernard Botte*, Louvain 1970, 499-509.
- J. GODART, "Aux origines de la célébration eucharistique", *Questions Liturgiques* 51 (1970), 89-113.
- E. CATTANEO, "Liturgia e storia della Chiesa antica", *La Chiesa Antica*, Milano 1970, 335-358.

Α'. Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ

Ἡ ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις ὅτι ἐσπάνιζον οἱ ὕμνοι εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα προέρχεται μᾶλλον ἐξ ὑποκειμενικῆς ἐντυπώσεως τοῦ σημερινοῦ παρατηρητοῦ παρά ἐξ ἐπισταμένης ἐρεῦνης τῶν πραγμάτων. Ἀναμφιβόλως θὰ ὑπῆρχον πολυάριθμοι ὕμνοι κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, ἀλλὰ διὰ λόγους τοὺς ὁποίους θὰ ἐκθέσωμεν εὐθὺς κατωτέρω μόνον σπιράγματα ἐξ αὐτῶν διεσώθησαν.

Οἱ ὕμνοι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀπηυθύνοντο πρὸς τὸν Θεόν, ἀπετέλουν διάλογον μεταξὺ τοῦ προσευχομένου καὶ τοῦ Θεοῦ, καὶ δὲν προωρίζοντο δι' ἀναγνώστιας. Συνέπεια δὲ τούτου ἦτο ὅτι δὲν καταγράφοντο, ἀλλ' ἐξεμανθάνοντο ὑπὸ τῶν πιστῶν δι' ἀκροάσεως κατὰ τὰς λατρευτικὰς ἢ σχολικὰς συνάξεις. Ἐξ ἄλλου πᾶσα τοπικὴ Ἐκκλησία εἶχε τοὺς ἰδικούς της ὕμνους (ὅπως καὶ τὸ ἰδικόν της εἰχολόγιον, τὸ ἰδικόν της σύμβολον, τὸ ἰδικόν της βιβλίον διατάξεων) καὶ οὗτοι δὲν κατεῖχον μόνιμον θέσιν εἰς τὴν λατρείαν, ἀλλὰ συνήθως ἀντικαθίσταντο ταχέως δι' ἄλλων, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν τότε ἐλευθερίαν εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἐκφερομένων στοιχείων τῆς λατρείας. Ὅσοι δὲ ἐξ αὐτῶν συνέβη νὰ παραμείνουν περισσότερον, ἐξετοπίσθησαν ἀργότερον, ὅταν ἐνεφανίσθησαν ὕμνοι ἐπόνυμοι, καὶ μάλιστα διαπρεπῶν ποιητῶν, διότι οἱ τελευταῖοι ἐθεωρήθησαν πληρέστεροι καὶ διότι εἶχε πλέον μεταβληθῆ ἡ δομὴ τῶν λατρευτικῶν ἀκολουθιῶν. Τὸ ἴδιον ἄλλωστε συνέβη καὶ μὲ τοὺς ὕμνους τοῦ Ρωμανοῦ δύο αἰῶνας μετὰ τὴν σύνταξιν των· πρὶν προλάβουν ἀκόμη νὰ σταθεροποιηθῶν, ἐξετοπίσθησαν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τοῦ κανόνα, μολονότι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ κορυφαῖος μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ποιητῶν καὶ οἱ ὕμνοι του ἦσαν καταγεγραμμένοι. Τέλος, οἱ ἀρχαῖοι ὕμνοι δὲν ἔφερον ὄνομα ποιητοῦ, διότι δὲν ἀνήκον εἰς ἄτομα, ἀλλ' ἦσαν συλλογικὸν ἀγαθὸν τῆς κοινότητος τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο διασκευαζόμενον ἐκάστοτε ἀναλόγως πρὸς τὰς θρησκευτικὰς αὐτῆς ἀνάγκας. Μέγα μέρος τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἐνεσωματώθη εἰς μεταγενέστερα ποιήματα, παραμένον κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεξιχνίαστον.

Ἡ μνημονευθεῖσα ἐντύπωσις περὶ σπάνεως ὕμνων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὠδήγησεν εἰς τὴν γενικῶς ἀποδεκτὴν σήμερον ἐπόθεσιν ὅτι

ὕμνοι τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας ἦσαν οἱ ψαλμοὶ τῆς Π. Διαθήκης, ὑπὲρ τῆς ὁποίας δὲν ὑφίστανται ἐρείσματα, διότι μέχρι μὲν τοῦ 200 μ.Χ. ἔλλείπει πᾶσα ρητὴ μαρτυρία περὶ χρήσεως βιβλικῶν ψαλμῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, αἱ μετὰ ταῦτα δὲ μέχρι τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος διατηρούμεναι τρεῖς ἐν ὄλῳ γνωσταὶ μαρτυρίαι¹ εἶναι τόσον ἀόριστοι καὶ ἐπισυαλεῖς, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται ἀπόλυτος εἰς αὐτὰς ἐμπιστοσύνη.

Ἐξ ἄλλου ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ παρέλαβον τοὺς βιβλικοὺς ψαλμοὺς ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴν συναγωγὴν ὡς μελωδήματα εἶναι μᾶλλον περίεργος, ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζομεν κἄν ἂν ἡ συναγωγὴ ἐχρησιμοποίηται τότε τοιαύτους ψαλμοὺς μελωδικῶς. Οἱ ψαλμοὶ ἀνήκον εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ναοῦ, ἐνῶ τῆς λατρείας τῶν συναγωγῶν κύριον χαρακτηριστικὸν ἦτο ἡ προσευχή, ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἡ διδασχὴ. Εἶναι δὲ φυσικὸν ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων οἱ Ἰουδαῖοι εἰσήγαγον τοὺς ψαλμοὺς εἰς τὴν συναγωγὴν, πάντως χωρὶς ἐνόργανον συνοδείαν ἐκεῖ.

Εἰς τὴν πρώτην λοιπὸν Ἐκκλησίαν, μέχρι τοῦ 70 μ.Χ., οἱ μὲν Ἰουδαιοχριστιανοὶ δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ μελωδήσουν ψαλμοὺς λατρευτικῶς ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, οἱ δὲ Ἑλληνοχριστιανοὶ δὲν τοὺς ἐγνώριζον. Τὸ προκαλοῦν ὁμως ἐντέλωσιν γεγονὸς εἶναι ὅτι μετὰ τινος αἰῶνος οἱ ψαλμοὶ ὑπετέλεσαν τὸν κύριον σκελετὸν τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας. Ἡ πρώτη σωζομένη πραγματικὴ συλλογὴ ὀρθοδόξων χριστιανικῶν ὕμνων περιέχεται εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν κώδικα τῆς Γραφῆς καὶ συγκύεται ἐκ τῶν ψαλμῶν τῆς Π. Διαθήκης, τῶν ᾠδῶν τῆς Π. Διαθήκης, τῶν ᾠδῶν τοῦ *Κατὰ Λουκᾶν* εὐαγγελίου καὶ τινων ἄλλων ἀσμάτων. Ἀλλ' ὁ κώδιξ οὗτος προέρχεται ἐκ τοῦ ε' αἰῶνος, διὰ νὰ φθάσωμεν δὲ ἐκεῖ ἐχρειάσθη μακροχρόνιος ἐξέλιξις.

Ἐν ἀρχῇ διὰ τοὺς Χριστιανοὺς οἱ παλαιοδιαθηκικοὶ ψαλμοὶ δὲν ἦσαν ὕμνοι, ἦσαν «γραφὴ». Ὁ ψαλμῶδὸς ἀπεκαλεῖτο προφήτης τόσον κατὰ τὴν παλαιοτάτην χριστιανικὴν ἐποχὴν ὅσον καὶ κατὰ τὸν δ' αἰῶνα ἀκόμη, ὡς προφήτης δὲ ἢ ὡς προφητάναξ *ζωγραφίζεται καὶ σήμερον* ἀκόμη εἰς τοὺς ναοὺς. Οὕτω τὸ *Ψαλτήριον* ἀνεγινώσκετο κατ' ἰδίαν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ὡς γραφή, ὅπως ἡ *Πεντάτευχος* καὶ οἱ *Προφῆται*, καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο δι' ἀπολογητικοὺς σκοποὺς ἐκτὸς τῶν πλαισίων τῆς λατρείας. Ὅταν βραδύτερον ἡ ἐλευθερία τῆς λατρείας ἐχρειάσθη περιορισμὸν καὶ εἰσήχθη εἰς τὰς συναξεῖς ἢ ἀνάγνωσις καὶ προφητικῶν βιβλίων, ἤρχισαν νὰ ἀναγινώσκονται εἰς αὐτὰς καὶ οἱ ψαλμοὶ ὡς προφητικά κείμενα. Οὕτως ἡ πρώτη χριστιανικὴ χρῆσις τῶν ψαλμῶν ὑπῆρξεν ἀπολογητικὸς καὶ διδακτικὸς χαρακτήρος.

¹ Ἡ πρώτη εἰς ἀπόσπασμα τῶν *Πράξεων Παύλου*, ἐν παπύρῳ Ἀμβούργου, C. S. SCHMIDT, *Praxen Paulus*, Hamburg 1936, σ. 50 ἔ. Ἡ δευτέρα εἰς ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Apologeticus* 39, 18. Ἡ τρίτη εἰς ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Ἀποστολικὴ παράδοσις* 26, 29, Gr. Dix, σ. 51.

Καθ' ἣν ἐποχὴν εἰσήγοντο εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν οἱ βιβλικοὶ ψαλμοὶ ὡς ἀνάγνωσμα, συνέβαινον σπουδαιόταται πνευματικαὶ ζυμώσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως οἱ Γνωστικοὶ διεμόρφωνον ἰδικὴν τῶν λατρείαν, βασιζομένην κυρίως εἰς ἀνάγνωσιν τῶν βιβλίων τῶν καὶ μελώδησιν ὕμνων διαφορετικῶν ἀπὸ τοῖς ψαλμοῖς, οἱ ὅποιοι ἀπερρίπτοντο ὑπ' αὐτῶν ὁμοῦ μετὰ τοῦ συνόλου τῆς Π. Διαθήκης ὡς ἔργου τοῦ πονηροῦ δῆθεν Δημιουργοῦ. Φυσικὰ ἐκ τῶν ὕμνων τῶν Γνωστικῶν, οἱ ὅποιοι σημειωτέον ὅτι ἦσαν καταγεγραμμένοι, ἐδημιουργεῖτο σοβαρὰ ἀπειλὴ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας τὰ μέλη εὐχαρίστως ἐξεμάνθανον τὰς προφανῶς ἔλκυστικὰς μελωδίας τῶν καὶ εὐκόλως παρεσύροντο ἀπὸ τὰς διατυπωμένας εἰς αὐτοὺς αἰρετικὰς δοξασίας. Τότε ἡ Ἐκκλησία ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν μέτρα ἀντιδράσεως· ὅπως δὲ ἐσταθεροποίησε τὰ πράγματα καὶ ἀπὸ ἄλλων πλευρῶν, ἀπεφάσισε νὰ τὰ σταθεροποιήσῃ καὶ ἀπὸ τῆς ὕμνωδικῆς πλευρᾶς. Οἱ Χριστιανοὶ ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγουν κατὰ τὸ δυνατόν τὴν χρῆσιν νέων ὕμνων, διότι οὗτοι δυνατόν νὰ ἦσαν γνωστικῆς προελεύσεως· καλύτερον λοιπὸν ἦτο νὰ μελωδοῦν τοὺς ψαλμοὺς τῆς Π. Διαθήκης, οἱ ὅποιοι ἐξ ἐπόψεως θεολογικοῦ περιεχομένου ἦσαν ἄχροοι καὶ ἀκίνδυνοι.

Τὸ γεγονός ὅτι ἤδη εἶχεν ἀρχίσει ἡ μελώδησις ψαλμῶν εἰς τὴν συναγωγὴν διηκούλυνεν ἴσως τὴν μελωδικὴν χρῆσιν τῶν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης παρετηρήθη ἑλαφρὰ λατρευτικὴ ἐπίδρασις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, συνεχισθεῖσα ἐπὶ αἰῶνας, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστροφον.

Ἄξιοσημείωτον εἶναι ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ πρώτη ἀναμφισβήτητος μαρτυρία περὶ τῆς μελωδικῆς χρήσεως τῶν βιβλικῶν ψαλμῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν προέρχεται ἀπὸ τὰς *Λειτουργίας Ἀποστόλων*², τῶν ὁποίων αἱ κύριαι πηγαὶ ὡς πρὸς τὸ βιβλίον 2 εἶναι Ἰουδαίζουσαι. Ἐξ ἄλλου ὁ υἱοθετιστὴς Παῦλος Σαμοσατεύς, ἀπαιτῶν νὰ μὴ ψάλλωνται ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ὕμνοι «εἰς τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς δὴ νεώτεροι καὶ τῶν νεωτέρων συγγράμματα»³, δύναται νὰ θεωρηθῇ εἴτε ὡς καθυστερημένος εἴτε ὡς νεότευκτος Ἰουδαῖζων, ἐφ' ὅσον ἠρνεῖτο τὴν θεῖαν προέλευσιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Κατ' αὐτὸν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ἤρμοζον περισσότερο οἱ βιβλικοὶ ψαλμοί.

Ὅπως ἦτο φυσικόν, βεβαίως ἡ ἀμυντικὴ αὐτὴ στάσις περιώρισε κάπως τὴν σύνθεσιν χριστιανικῶν ὕμνων, ἀντὶ νὰ προωθῆσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὕμνογραφίας, ὡς λέγεται συχνάκις. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ πιστεῦσῃ κανεὶς ὅτι κατηργήθη ὀλοσχερῶς ἡ ἐλευθερία συνθέσεως αὐτοσχεδίων ὕμνων, καὶ μάλιστα εἰς περιοχάς, ὅπου ὁ ἐκ μέρους τῶν Γνω-

στικῶν κίνδυνος ἦτο ἀσήμαντος, διότι ἀπλῶς ἐτίθεντο τώρα δεσμευτικοὶ περιορισμοί. Ἡ ἐλευθερία τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ ἀναφαίνεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ρωμανοῦ.

Εἰς τὸ ἀξιοπρόσεκτον καὶ πολυσυζητημένον χωρίον τοῦ Παύλου, «ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ ἐνοικῆτω ἐν ὑμῖν πλουσίως ἐν πάσῃ σοφίᾳ· διδάσκοντες καὶ νοιθετοῦντες ἑαυτοὺς, ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ἐν χάριτι ᾄδοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ»⁴, δὲν δυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἄλλην ἐρμηνείαν ὑπὸ τὴν κατωτέρω, ὅπως ἔχομεν ἐκθέσει ἄλλοῦ διὰ μακρῶν. Πνευματικαὶ ᾠδαὶ εἶναι ἄσματα τὰ ὅποια ἀπηγγέλλοντο κατὰ τὰς συνάξεις τῶν Χριστιανῶν ὑπὸ πιστοῖς ἐμπνεομένους αἰφνιδίως ὑπὸ τοῦ Πνεύματος καὶ ἐξ ἐπόψεως λογικῆς συνεπείας ἦσαν μᾶλλον ἀκατάληπτα. Ὁ Παῦλος ἀντιθέτει τὸ «ψάλλω τῷ πνεύματι» πρὸς τὸ «ψάλλω τῷ νοί»⁵. Τὰ ἄσματα ταῦτα δὲν ἐπέζησαν πολὺ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς. Οἱ δύο ἄλλοι ὅροι εἶναι σχεδὸν ταυτόσημοι, σημαίνοντες ἀμφότεροι τὰ χριστιανικὰ ἄσματα «τῷ νοί», τὰ ἔχοντα συνεπῆ ἔννοιαν καὶ λογικὸν εἰρμόν. Τὰ μέλη τῶν κοινοτήτων τοῦ Παύλου ὠνόμαζον ταῦτα διττῶς, οἱ μὲν Ἰουδαιοχριστιανοὶ ψαλμούς, οἱ δὲ Ἑλληνοχριστιανοὶ ὕμνους συμφώνως πρὸς τὰς προχριστιανικὰς τῶν σιναϊτικῶν ἐπιταγῶν. Λέγομεν «σχεδὸν ταυτόσημοι», διότι μεταξὺ τῶν ποιητικῶν τούτων εἰδῶν ὑπῆρχε μία ἀναπόφευκτος διαφορὰ λόγῳ τῆς διαφόρου προελεύσεως τῶν δύο χριστιανικῶν ὁμάδων, ὅπως θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον.

Οὕτως, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἐβρισκώμεθα ἐντὸς τῶν πραγμάτων, πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζωμεν τὴν ἀρχαϊκὴν χριστιανικὴν ποίησιν ὡς νέον λογοτεχνικὸν εἶδος, κινούμενον αὐτοτελῶς εἰς ἴδιας διαστάσεις. Δὲν εἶναι δὲ μόνον ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὴν παλαιοδιαθηκικὴν στιχουργικὴν, ἢ ὅποια δίδει εἰς αὐτὴν κάποιαν ἰδιομορφίαν, ἀλλὰ καὶ τὸ οὐσιωδῶς νέον τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, ἢτοι ἡ νέα πίστις καὶ τὸ νέον φρόνημα, τὸ ὅποιον τῆς ἐξασφαλίζει τὴν αὐτοτέλειαν. Ἡ πίστις, τὴν ὅποιαν διεκήρυσσεν ὁ Παῦλος, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐγκλωβισθῇ εἰς τοὺς παλαιοὺς τύπους λατρείας. Καὶ ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου ἐξαγγέλλει τὴν μελῳδήσιν τῆς «καινῆς ᾠδῆς» ἐνώπιον τοῦ Ἀρνίου καὶ ἐνώπιον τοῦ θρόνου⁶.

Τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἀρχαϊκῶν ἰσμάτων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὅποια κατὰ τὸ πλεῖστον ἦσαν ἔργα ἀνδρῶν περιστατικῶς ἀσχολουμένων μετὰ τὴν ποίησιν, στερεῖται τῶν τεχνικῶν γνωρισμάτων τῆς προσωδίας, τῆς στηριζομένης εἰς τὴν χρῆσιν μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν καθ' ὀρίσμένους κανόνας, ὥστε νὰ σχηματίζουσιν εἰδικὰ στιχουργικὰ μέτρα. Τὸ εἶδος τῆς τεχνικῆς τὸ ὅποιον ἀκολουθοῦν ταῦτα ἔχει διαφορετικὰ

4 Κολ. 3,

5 Α' Κορ.

6 Ἀποκ.

στοιχεῖα, πρὸ πάντων δὲ ρυθμῶν, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ τὸ εἶδος αὐτῆς καλεῖται ρυθμικόν. Καὶ εἶναι μὲν δύσκολον νὰ συναντήσωμεν εἰς τοὺς ἕμνους τῆς περιόδου ταύτης ἄλλα γνωρίσματα τῆς μεταγενεστέρας ποιήσεως, ὅπως εἶναι ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἡ ἰσοσυλλαβία, ἡ ὁμοτονία, ἂν καὶ ταῦτα δὲν ἀπουσιάζουν ἐντελῶς, εἰρίσκομεν ὅμως εἰς αὐτὴν ὁπωσδήποτε στίχους ἀποτελούμενους ἀπὸ συντόμους καὶ ἀποφθεγματικῶς φρίσεις, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν ἢ μελωδίησιν λαμβάνουν ἔντονον τὴν ἔννοιαν τοῦ ρυθμοῦ.

Νεώτεροι γραμματολόγοι προσπαθοῦν νὰ εὑρουν τὰς ρίζας τῆς ρυθμοποιίας τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως εἰς τὴν ποίησιν τῶν Σύρων. Ἐχομεν ἀναπτύξει ἀλλαχοῦ⁷ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ἡ ἄποψις ὅτι μία ποιητικὴ γραμματεία, ἡ ὁποία ἤρχισε νὰ διαμορφώνεται ἤδη ἀπὸ τοῦ α' μ.Χ. αἰῶνος, ἀκολουθεῖ τὴν τεχνικὴν μιᾶς ἄλλης γραμματείας, ἡ ὁποία διὰ πρώτην φοράν ἐμφανίζεται 150 ἔτη βραδύτερον. Κατ' οὐσίαν ἡ συριακὴ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις ἀρχίζει μὲ τὸν Ἀρμόνιον, ὁ ὁποῖος κατὰ ἀκριβεῖς μαρτυρίας εἶχε γενθῆ ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἐμμεῖτο τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, αὐτὸν δὲ τὸν ἴδιον ἐμμήθη μετὰ ἓνα καὶ ἡμισυ αἰῶνα ὁ Ἐφραῖμ, τὸν ὁποῖον φέρουν ὠρισμένοι ἐρευνηταὶ ὡς τὴν συριακὴν πηγὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἠντλήσε τάχα ἡ βυζαντινὴ ἕμνογραφία. Ὁ Σωζομένος δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦτου. «Ἀρμόνιον φασὶ διὰ τῶν παρ' Ἑλλησι λόγων ἀχθέντα πρῶτον μέτροις καὶ νόμοις μουσικοῖς τὴν πάτριον φωνὴν ὑπαγαγεῖν καὶ χοροῖς παρυδοῦναι, καθάπερ καὶ νῦν κολλάκις οἱ Σύροι ψάλλουσιν... Ἐφραῖμ δέ, ἰδὼν κηλουμένους τοὺς Σύρους... τῷ ρυθμῷ τῆς μελωδίας... καίπερ ἑλληνικῆς παιδείας ἄμοιρος, ἐπέστη τῇ καταλήψει τῶν Ἀρμονίου μέτρων καὶ πρὸς τὰ μέλη τῶν ἐκείνου γραμμάτων ἐτέρας γραφὰς συναδούσας τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς δόγμασι συνέθηκεν... Ἐξ ἐκείνου τε Σύροι κατὰ τὸν νόμον τῆς Ἀρμονίου ᾠδῆς τὰ τοῦ Ἐφραῖμ ψάλλουσιν»⁸.

Ἡ ρυθμοποιία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως ὀνομάζεται συνήθως τονικὴ καὶ εἶναι συχνάκις τονικὴ, ἀλλ' ὄχι πάντοτε. Ὁ τονικὸς ρυθμὸς δημιουργεῖται διὰ τῆς κανονικῆς ἐναλλαγῆς τονιζομένων καὶ ἀτόνων συλλαβῶν, οὕτως ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ρυθμὸς ὕψους, ἐνῶ μὲ τὴν ἐναλλαγὴν μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν κατὰ τὴν ἀρχαίαν προσωδίαν ἐπιτυγχάνεται ρυθμὸς πλάτους. Πραγματικὸς τονικὸς ρυθμὸς ὑφίσταται μόνον ὁσάκις ἡ ἐναλλαγή ἀκολουθεῖ καθωρισμένους νόμους, ὡς συμβαίνει κυρίως εἰς τὰ μεταγενέστερα εἶδη ποιήσεως, τὰ κοντάκια καὶ τοὺς κανόνας, ὅπου συναντᾶται ἰσοσυλλαβία καὶ ὁμοτονία κατὰ στρωφάς. Εἰς τὰ προγενέστερα ὅμως ποιήματα ὁ ρυθμὸς ὑποβοηθεῖ-

7 Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ Ὑμνογραφία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1960.

8 ΣΑΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 16.

ται ἀπὸ τὴν ἀπαγγελίαν καὶ τὴν μελωδίαν, μολονότι ἐνίοτε ἐμφανίζονται καὶ εἰς αὐτὰ παρήχησις, ὁμοιοτέλευτον καὶ ὁμοτονία· ἀλλὰ κυρίως ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς κατὰ συντόμους φράσεις συνθέσεως τῶν στίχων.

Εἶναι μᾶλλον εὐχερὲς νὰ ἐπισημάνωμεν τὰ περιστατικά τῆς διαμορφώσεως τοῦ νέου τούτου εἶδους τῆς ποιητικῆς τέχνης. Κατὰ τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴν, ὁπότε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐφέρετο εἰς τὰ στόματα περισσοτέρων ἴσως ξένων παρὰ Ἑλλήνων, μαζί με πολλά ἄλλα στοιχεῖα εἶχε χαθῆ καὶ ἡ ποσοτικὴ ἀξία τῶν συλλαβῶν ἦτο λοιπὸν δύσκολος πλεον ἢ διάκρισις μεταξὺ μακροῦ καὶ βραχείου, καὶ αὕτη παρέμεινε μόνον εἰς τὰς ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν τῆς γραμματικῆς. Ἐχρειάζετο ἐντατικὴ ἐκπαίδευσις διὰ τὴν ἐκμάθησιν τῶν νεκρῶν κανόνων τῆς προσωδίας καὶ ἡ ἀπουσία αὐτῆς συνετέλεσεν εἰς τὴν καθίζησιν τῆς ποιήσεως. Τὸ νὰ ἐπιμένουν οἱ ποιηταὶ εἰς τὴν χρῆσιν τῆς συλλαβικῆς προσωδίας εἶχε τοῦ λοιποῦ ἱστορικὴν μόνον ἢ ἐκπαιδευτικὴν σημασίαν, οἱ δὲ χριστιανοὶ ὑμνογράφοι ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ζωὴν καὶ ὄχι διὰ τὴν ἱστορίαν, ἡ ὁποία ἄλλωστε εὐρίσκετο ἐκτὸς τοῦ ἰδικοῦ τῶν χώρου. Ἡ ἀχρήστευσις αὕτη ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀναζητήσιν νέας ποιητικῆς τεχνικῆς καὶ οἱ ὑμνογράφοι, χρησιμοποιοῦντες τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα στοιχεῖα, διεμόρφωσαν τὴν ρυθμικὴν τεχνικὴν. Οὕτω, μετὰ τὴν ὑπέρβασιν τῆς ποσοτικῆς προσωδίας καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ποιητικῆς, ὁ Χριστιανισμὸς ἔδωκε νέαν ζωὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν. Πέραν τῶν τελευταίων τούτων παρατηρήσεων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν κοινὸν τόπον διὰ τοὺς γραμματολόγους, ὑπάρχει καὶ ἓν σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει δοθῆ ἕως τώρα προσοχή. Ὁ χριστιανικὸς ὕμνος ἐστράφη πρὸς τὴν νέαν αὐτὴν τεχνικὴν ἐπίσης διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐκ τῶν πραγμάτων εἶναι προσκεκολλημένος εἰς περὶ βιβλικὰ ἢ λειτουργικά κείμενα. Ὁ ποιητὴς λαμβάνει τὰ θέματά του ἀπὸ τοιαῦτα κείμενα καὶ δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἀπομακρυνθῆ πολὺ ἀπὸ αὐτὰ, ἐνίοτε μάλιστα εἶναι ἠναγκασμένος νὰ περιλάβῃ εἰς τοὺς ὕμνους του ὀλοκλήρους φράσεις ἐξ αὐτῶν, ὁπότε εἶναι ἀδύνατον νὰ τηρήσῃ τοὺς κανόνας τῆς ποσοτικῆς συλλαβικῆς προσωδίας. Τὸ τυποποιημένον ὕλικόν δὲν εἶναι οὔτε εὐκόλον οὔτε ἐπιτρεπτόν νὰ συμμορφωθῆ πλήρως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς στιχουργικῆς, ἐνῶ δύναται νὰ διοχετευθῆ ἐπιτυχῶς εἰς ἓν εἶδος ἐλευθέρου στίχου.

Ἡ μουσικὴ τῶν ὕμνων, ἄγνωστος εἰς ἡμᾶς καθ' ὀλοκλήριαν σχεδόν, ἐφ' ὅσον καὶ τοῦ μοναδικοῦ σωζομένου μουσικοῦ κειμένου, εὐρεθέντος εἰς πάπυρον τῆς Ὁξυρύγχου, δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνεγνώσθησαν ἐπιτυχῶς τὰ σημαδόφωνα, ἦτο προφανῶς λιτὴ καὶ ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀ-

καιοσύνης του Θεού και εις την τρίτην εξαγγέλλεται ή προσεχής σωτηρία ή όποία θα άποτελέση έκπλήρωσιν της έπαγγελίας του Θεού προς τους πατέρας. Ο ύμνος ούτος, χρησιμοποιούμενος επί πολύν χρόνον μόνον ως ανάγνωσμα, από του δ' αιώνος εισήχθη εις γενικήν χρησην αύτοτελώς και έπειτα ως τό πρώτον μέρος της στιχολογίας της θ' ώδης, ψαλλόμενον άκόμη μέχρι σήμερα εις τον δρθρον και προκαλούν βαθιτάτην κατάνυξιν εις τους πιστούς. Τό σκηνικόν της ώδης ταύτης έν συνδυασμῳ με τό της προηγούμενης παρέχει την έντύπωσιν δραματικού έπεισοδίου έκτελουμένου χορικώς, αλλά φαίνεται ότι ή έναρξις του πολέμου Ιουδαίων και Ρωμαίων κατά του Χριστιανισμού διέκοψε την εξέλιξιν του ψιδους τούτου.

Ἡ *ώδη τοῦ Ζαχαρίου*¹¹ άπηγγέλθη από τον πατέρα του Βαπτιστοῦ κατά την ογδόην από της γεννήσεως του ήμέραν, όποτε έδόθη εις αυτόν τό όνομα Ιωάννης. Εις την πρώτην στροφήν αὐτης έκτίθεται ή αιτιολογία της εύλογήσεως του Κυρίου διά την έκπλήρωσιν της έπαγγελίας, εις δέ την δευτέραν διατυπώνεται ή πρόρρησις περί της προδρομικής άποστολής του παιδίου εις τό έργον της σωτηρίας του λαου. Ο ύμνος, του όποιου αι έννοιαι συνδέονται χαλαρῶς μεταξύ των πιθανῶς λόγω κακής μεταφράσεως, εισήχθη εις γενικήν χρησην μετά του προηγούμενου, άπετέλεσε τό δεύτερον μέρος της στιχολογίας της θ' ώδης, άλλ' ήδη έχει σχεδόν τεθῆ εις άχρησίαν.

Ο ύμνος των άγγέλων¹², ψαλεις από πληθος ουρανίου στρατιῆς, εὐθὺς μετά την άναγγελίαν της γεννήσεως εις τους άγραυλοῦντας ποιμένας, είναι μάλλον αίνος των ανθρώπων προς τον Θεόν. Εις τρεις συντόμους στίχους εκφράζεται κατά τρόπον επιγραμματικόν και μεγαλειώδη ή μέλλουσα νά επικρατήση κατά τον άνατειλάντα αίωνα κατάστασις· εις τους ουρανοὺς δοξολογία προς τον Θεόν, εις την γην ειρήνη φέρουσα εις τους ανθρώπους εύδοκίαν. Ο ύμνος ούτος άπετέλεσεν έκτοτε τό προοίμιον της κατ' έξοχήν *δοξολογίας*, ή όποία ψάλλεται εις τον δρθρον και εις άλλας άκολουθίας.

Ἡ *ώδη τοῦ Συμεών*¹³ εκφράζει τό προσωπικόν βίωμα τό όποιον έδοκίμασεν ο άγιος αὐτός άνθρωπος, όταν, επ' εύκαιρία της παρουσιάσεως του Παιδίου Ιησοῦ εις τον ναόν, αντίκρυσεν ένώπιόν του την σωτηρίαν την όποιαν ήτοιμάσεν ο Θεός δι' όλους τους λαούς. Σήμερα χρησιμοποιείται εις τό τέλος του έσπερινοῦ όλίγον πρό της άπολύσεως, όπου έτέθη όχι άπλῶς λόγω της φράσεως «νῦν άπολύεις» με την όποιαν αρχίζει, αλλά και διότι εξαγγέλλει την μετάβασιν από της παλαιῆς καταστάσεως εις την νέαν, από του έσπερινοῦ εις τον δρθρον. Δέν ψάλλεται άλλ' άπαγγέλλεται, όπως και κατά την αρχαϊκήν εποχήν.

Λουκᾶ 1, 68-79.

Λουκᾶ 2, 14.

Λουκᾶ 2, 29-32.

Όταν μελετώμεν τούς θνους, οί όποιοι περιέχονται άποσπασματικώς εις τās επιστολάς του Παύλου, μεταωερόμεθα εις έντελώς νέον περιβάλλον. Δυνατόν νά διατηροῦν καί αὐτοί λέξεις ή φράσεις έβραϊκάς, ός είναι τό «άμήν» έπί παραδείγματι, αλλά σπανίως χρησιμοποιοῦν όμοίαν φρασεολογίαν. Στηρίζονται εις τήν νέαν ρυθμικήν τεχνικήν, περικλείουν όλην εκείνην τήν νέαν πνοήν, περί τής όποιας ώμιλήσαμεν προηγουμένως, καί έχουν δομήν μαρτυροῦσαν ότι άπετέλουν τό τέλος εὐχών, τό όποϊον άπηγγέλλετο έμμελώς άπό όλόκληρον τό εκκλησίασμα. Δέν ύπάρχει φυσικωτέρα ύπόθεσησ απο τό νύ άποδώσωμεν τούς θνους τούτους, τουλάχιστον κατά τό πλείστον, εις αὐτόν τουτόν τόν Παύλον.

Τρείς έξ αὐτῶν είναι σύντομοι δοξολογίαι, άπευθύνουσαι πρὸς τόν Θεόν δόξαν ώς δημιουργόν καί βασιλέα, άπό τόν όποϊον προέρχονται καί εις τόν όποϊον θά έπιστρέψουν τά πάντα¹⁴. Εις τήν *Ηρός Έφεσίους* επιστολήν ή δόξα άπευθύνεται διά του Ίησοῦ Χριστοῦ καί διά τής Έκκλησίας ώς φορέως τής χάριτος, συμφώνως πρὸς τās ιδιαιτέρας τάσεις αὐτῆς.

Αὐό τεμάχια τής *Α΄ Ηρός Τιμόθεον* είναι όμολογιακοί ύμνοι. Τό έν αναφέρεται εις τήν ύπερβατικότητα του Θεοῦ, ό όποϊος είναι

«ό βασιλεύς τῶν βασιλευόντων
καί κύριος τῶν κυριευόντων»

καί δέν είναι προσιτός εις τήν Θεάν ανθρώπων¹⁵. Ός είναι γνωστόν, μέρος αὐτοῦ ένεσωματώθη εις τό Χερουβικόν του Μ. Σαββάτου. Τό δε άλλο τεμάχιον αναφέρεται εις τό μυστήριον τής εὐσεβείας, δηλαδή εις τήν ένανθρώπησιν καί τό επίγειον έργον του Χριστοῦ¹⁶.

Τεμάχιον τής *Ηρός Φιλιπησίους* επιστολής¹⁷ περιγράφει ρυθμικώς όλόκληρον τήν αίστορίαν του Χριστοῦ άπό τής προϋπάρξεώς του ώς Λόγου μέχρι τής κενώσεώς του διά τής ένανθρωπήσεως καί μέχρι τής νέας άνωψώσεώς του, καταλήγον εις δοξολόγησιν του Θεοῦ.

Τέλος έν σύντομον κείμενον αναφέρεται εις τήν διαδικασίαν τής επιστροφῆς εις τόν Χριστόν

«έγειρε, ό καθεύδων,
καί ανάστα εκ νεκρῶν,
καί έπιφάσει σοι ό Χριστός»¹⁸.

Δέν είναι γνωστόν, ποῖον έννοεΐ ό Παύλος εισάγων τό κείμενον τουτό με τήν ένδειξιν «διδ λέγει», ίσως δε νά έννοη τόν άνόνημον ποιητήν, προφανώς μαθητήν του, άν όχι τό Άγιον Πνεῦμα ύπό του όποϊου ένεπνεύσθη οὔτος ή αὐτό τουτό τό ποίημα.

14 *Ρωμ.* 11, 36. *Α΄ Τιμ.* 1,

17. *Έφ.* 3, 21.

15 *Α΄ Τιμ.* 6, 15.

16 *Α΄ Τιμ.* 3, 16.

17 *Φιλ.* 2, 6-11.

18 *Έφ.* 5, 14.

Μεγαλύτεραν ποικιλίαν ρυθμών και έννοιών παρουσιάζουν οί ὕμνοι τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, τῶν ὁποίων μερικοὶ μὲν εἶναι συντεταγμένοι κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Π. Διαθήκης, οἱ δὲ περισσότεροι ἀκολουθοῦν τὴν νέαν τεχνικὴν, εἶναι «καιναὶ ᾠδαί». Ἐνίστε καὶ οἱ τελευταῖοι περικλείουν ἀπηχήσεις ἀπὸ βιβλικούς ψαλμούς ἢ προφητικὰ κείμενα, ὅπως βεβαίως καὶ οἱ προηγούμενοι ἔχουν ἔντονον χριστιανικὸν χρῶμα, ἀλλὰ γενικῶς δανεῖζονται ἐκεῖθεν ὀλιγωτέρας ἐννοίας καὶ φράσεις ἀπὸ δσας τὸ περὶ αὐτοὺς κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐντεταγμένοι.

Ἡ ποιητικὴ τεχνικὴ τῶν περιορίζεται εἰς τὴν κατὰ στίχους διαίρεσιν καὶ τὸν ρυθμόν, ὃ ὁποῖος εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῆ εἰς αὐτοὺς μὲ κατάλληλον ἀπαγγελίαν ἢ μελωδήσιν, ἐνῶ ὁ ποιητικὸς χαρακτήρ αὐτῶν τονίζεται περισσότερο μὲ τὰς ἐννοίας καὶ τὴν φραστικὴν. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξετασθῆ ἐνταῦθα τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφησαν οὗτοι πρωτοτύπως, ἀλλὰ δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

Δοξολογικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀρχίζουσι συχνάκις μὲ τὴν φράσιν «ἅγιος εἰ». Ἀπὸ τοὺς ἑξ ὕμνους οἱ ὁποῖοι ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Θεὸν εἰς, ἀκολουθῶν τὰ ψαλμικὰ πρότυπα¹⁹, ἐκφράζει τὸ δέος τὸ ὁποῖον προκαλεῖται ἀπὸ τὸ μεγαλεῖον τῶν ἔργων τοῦ Κυρίου καὶ ὁδηγεῖ εἰς δοξολογίαν·

«τίς οὐ μὴ φοβηθῆ, Κύριε,
καὶ δοξάσῃ τὸ ὄνομά σου»

Οἱ ἄλλοι εἶναι δοξολογίαι ἢ προσκλήσεις εἰς δοξολόγησιν τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν δημιουργίαν, τὴν σοφίαν, τὴν δύναμιν καὶ ἰδιαιτέρας τὴν σωτηρίαν²⁰. Τέλος εἰς ἄλλος ἀποτελεῖ διασκευὴν τοῦ τρισαγίου τοῦ Ἡσαίου διὰ τῆς προσθήκης συνήθους εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν στίχου,

«ἅγιος ἅγιος ἅγιος
Κύριος ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ
ὃ ἦν καὶ ὃ ὢν καὶ ὃ ἐρχόμενος»²¹.

Πιθανῶς μέσῳ τοῦ χωρίου τούτου εἰσήχθη πολὺ ἐνωρὶς εἰς τὴν λειτουργίαν ὁ τρισάγιος ὕμνος.

19 Ἀποκ. 15, 4.

20 Ἀποκ. 4, 11, 7, 12, 19, 1, 19, 5.

21 Ἀποκ. 4, 8. Βλ. Ἠσ. 6, 3.

22 Ἀποκ. 5, 13, 7, 10.

23 Ἀποκ. 5, 9, 5, 12.

24 Ἀποκ. 9.

Πέντε ἄλλοι ὕμνοι ἔχουσι ὡς ἀντικείμενον τὸ Ἄρνιον, τὸ ὁποῖον, σφαγὴν, ἠγόρασε διὰ τοῦ αἵματος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ πᾶσαν φυλὴν καὶ πᾶν ἔθνος. Τὸ Ἄρνιον Χριστὸς δοξολογεῖται ἄλλοτε ὁμοῦ μὲ τὸν ἐπίθρονον καθήμενον Θεόν²², ἄλλοτε ἰδιαιτέρας²³. Εἰς τὸν τελευταῖον ψάλλεται χαρμόσυνον ἀλληλουῖα διὰ τοὺς γάμους τοῦ Ἀρνίου μὲ γυναῖκα ὄριμον, τὴν Ἐκκλησίαν²⁴.

«Καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἠτοίμασεν ἑαυτὴν
καὶ ἐδόθη αὐτῇ ἵνα περιβάλῃται
βύσσινον λαμπρὸν καθαρὸν».

Εἰς ἓνα ἀκόμη ὕμνον δοξολογεῖται ὁ Χριστὸς ὡς πρωτότοκος τῶν νεκρῶν καὶ ὡς μέλλων νὰ ἔλθῃ μετὰ τῶν νεφελῶν²⁵.

Οἱ ὕμνοι τῆς Ἀποκαλύψεως παρίστανται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀδόμενοι ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους, τοὺς πρεσβυτέρους καὶ ἄλλα πρόσωπα ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ. Πιθανώτατα ἐψάλλοντο εἰς τὰς κοινότητες τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὰς συνάξεις, ἰδίως κατὰ τὴν ἐπαναλαμβανομένην λειτουργικὴν οὐσίαν τοῦ Ἀρνίου, ἀλλ' ἴσως καὶ εἰς ἀπλᾶς συναθροίσεις. Ὁ δραματικὸς καὶ χορικὸς χαρακτήρ των προοιμιάζει τὴν χορικὴν χριστιανικὴν ποίησιν ἢ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, χωρὶς νὰ ἔχη συνέχειαν.

Τὰ σωζόμενα ἀπὸ τὸν β' αἰῶνα ὕμνογραφικὰ κείμενα εἶναι μειωμένα ἐναντι τοῦ προηγουμένου ἀντὶ νὰ εἶναι ἠϋξημένα, παρ' ὅλον ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μερικοὶ ἀπὸ τοὺς διασημοτέρους ἄνδρας τῆς Ἐκκλησίας ἀφιερῶνουν εἰς τὴν ποίησιν πολλὴν προσπάθειαν. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλινίου (113 μ.Χ.) εἰς τὴν γνωστὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Τραϊανόν, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ συνερχόμενοι τὸ πρωὶ ἀπηύθυνον ἄσμα εἰς Χριστὸν «secum invicem», δηλαδὴ ἐναλλάξ ἀντιφωνικῶς²⁶, φανερώνει ὅτι ἡ ποίησις αὐτῇ κατέστη πολὺ ἐνωρὶς ἀντιφωνικὴ.

Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας ὁ ὁποῖος δεικνύει φανεράν προτίμησιν εἰς τὴν χρῆσιν μουσικολογικῶν παραστάσεων πρὸς διευκρίνησιν τῆς θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιολογικῆς διδασκαλίας του, εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν διαρρυθμίσιν τῆς λατρείας καὶ ὅτι ὑπῆρξεν εἰσηγητὴς τῆς ἀντιφωνίας²⁷. Ὑπάρχει βεβαίως καὶ ἄλλη μαρτυρία, ὅτι τὴν ἀντιφωνίαν εἰσήγαγον τὸν δ' αἰῶνα οἱ μοναχοὶ Φλαβιανὸς καὶ Διόδωρος²⁸, ἀλλὰ πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν πραγμάτων ὁ Ἰγνάτιος εἰσήγαγε τὸ σύστημα τῆς κατ' ἀντιφωνίαν ψαλμωδίας, ἐνῶ βραδύτερον οἱ δύο μοναχοὶ εἰσήγαγον τὴν στιχολογίαν τῶν ψαλμῶν.

Ὁ Ἰουστίνος συνέταξεν ἀπολεσθὲν σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλον *Ψάλτης*²⁹, τὸ ὁποῖον ὀλίγη ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι περιεῖχεν ὕμνους. Ἐξ ἄλλου ὁ Ἰππόλυτος συνέθεσεν Ὡδὰς εἰς ὅλας τὰς Γραφάς, αἱ ὁποῖαι μνημονεύονται εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ ἀνδριάντος του λαξευμένον κατάλογον ἔργων. Ἄλλοι ὕμνογράφοι μνημονεύονται ἐκ τοῦ ἐπομένου αἰῶνος, ὁ Ἀθηνογένης συνθέσας ὕμνους κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον³⁰, ὁ ἐπίσκοπος Ἀρσινόης Νέκωσ συνθέσας ψαλμοὺς³¹, καὶ ὁ Ἱέρακας συνθέσας ἐπίσης

25 Ἀποκ. 1, 4 ἐξ.

26 *Epistola* 10, 96.

27 Βλ. ἐν προκειμένῳ Σακρατοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 8. PG 67, 688 C ἐ.

28 Θεοδωρητοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 24, 9.

29 Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 18, 5.

30 Περὶ Ἁγίου Πνεύματος 29, 73.

31 Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 24, 4.

ψαλμούς³². Δυστυχῶς κανέν ποιητικόν κείμενον τῶν ἀνδρῶν τούτων δὲν διεσώθη ἐπωνύμως, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται μεταξύ τῶν ὀλίγων ἀνω-
νύμως διασωζομένων τεμαχίων νὰ περιλαμβάνονται καὶ ἰδικῆς τῶν
ἐμπνεύσεως στίχοι.

Ὁ ὕμνος τοῦ λυχνικοῦ, περιεχόμενος εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν κώδικα
καὶ ψαλλόμενος πάντοτε μέχρι σήμερον, προέρχεται ἀπὸ τὴν παλαιο-
τάτην χριστιανικὴν ἐποχὴν, ἀλλ' ἐσφαλμένως ἀπεδόθη εἰς τὸν Ἀθηνο-
γέννην ἐκ παρερμηνείας τοῦ ἀνωτέρω σημειωθέντος χωρίου τοῦ Μ.
Βασιλείου. Φαίνεται ὅτι ἀπετελείτο ἀπὸ δύο στροφάς, εἰς τὰς ὁποίας
ὕμνευτο μὲ κατανακτικούς λόγους ὁ Ἰησοῦς Χριστός, καὶ ἐν ἐφύμνιον
πρὸς τὴν Τριάδα, τὸ ὅποσον ἐψάλλετο εἰς τὸ τέλος ἐκάστης στροφῆς.
Εἶναι τὸ μόνον κείμενον τὸ ὁποῖον δίδει κάποιαν εἰκόνα τοῦ τρόπου
κατὰ τὸν ὅποσον ἐψάλλοντο οἱ ἀρχαῖκοι ὕμνοι.

ψάλτης Φῶς ἰλαρὸν
 ἀγίας δόξης,
 ἀθανάτου Πατρός,
 οὐρανίου,
 ἀγίου, μάκαρος,
 Ἰησοῦ Χριστέ,

λαὸς Ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν,
 ἰδόντες φῶς ἑσπερινόν,
 ἕμνουμέν Πατέρα, Υἱὸν
 καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Θεόν

ψάλτης Ἄξιόν σε
 ἐν πᾶσι καιροῖς
 ὑμνεῖσθαι
 φωναῖς ὁσίοις,
 Υἱὲ Θεοῦ,
 ζωὴν ὁ διδούς.

λαὸς Ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν,
 ἰδόντες φῶς ἑσπερινόν,
 ἕμνουμέν Πατέρα, Υἱόν,
 καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Θεόν.

32 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον*
67, 3.

33 Ὑπ' ἀριθ. 1786. H. ALBERT, «Das älteste Denkmal der christlichen Kirchenmusik», *Die Antike* 2 (1926), σ. 282 ἔ.
Ἴσως εἰς τὸ ἐφύμνιον πρέπει νὰ διακρίνωμεν ἐσκεμμένην ὁμοιοκατα-
ληξίαν, ἰσοσυλλαβίαν καὶ ὁμοτονίαν. Εἶναι καθαρῶς χριστιανικῆς
ἐμπνεύσεως.
Παρόμοιος λυρισμὸς ἀπαντᾶται εἰς πάχυρον τῆς Ὁξυρύγχου³³, ἀνε-

κτιμήτου αξίας διά τὸν πρόσθετον λόγον ὅτι εἶναι ὁ μόνος ἀρχαῖος χριστιανικὸς ὕμνος τοῦ ὁποίου διεσώθη ἡ μελωδικὴ παρασημαντικὴ. Μόλις εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶν εἰς μερικά σημεῖα αὐτοῦ ἀναπαιστικά μέτρα. Ὅχι μόνον ἡ τεχνικὴ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔμπνευσις εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἑβραϊκὴν ποίησιν καὶ οἰκία πρὸς τὴν ἑλληνικὴν.

«... ἤὼ σιγάτω
μηδ' ἄστρα φαεσφόρα λειπέτω
ποταμῶν ροθίων πᾶσαι,
ὑμνούντων δ' ἡμῶν
Πατέρα χ' Υἱὸν χ' Ἄγιον Πνεῦμα
...».

Εἰς τὰς *Λειτουργίας Ἀποστόλων*³⁴, αἱ ὁποῖαι εἶναι μὲν τοῦ δ' αἰῶνος ἀλλ' ἔχουν διατηρήσει καὶ ὑλικὸν κατὰ πολὺ προγενέστερον, εὐρίσκομεν ὕμνον τῆς θείας εὐχαριστίας,

«εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός,
εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός,
εὐλογητὸς εἰ εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν».

παλλόμενον ἐπίσης καὶ σήμερον.

Τρεῖς σύντομοι ὕμνοι τῶν Θεοφανείων, ἐκ τοῦ τέλους τοῦ γ' αἰῶνος, διεσώθησαν εἰς πάπυρον τῶν ἀρχῶν τοῦ δ'³⁵. Ἐκ τούτων οἱ μὲν δύο πρῶτοι φαίνονται ἀπλᾶ ἐφύμνια, ὁ δεῦτερος μάλιστα εἶναι μονόστιχος,

«εἶδαμεν σημεῖον ἐξ οὐρανοῦ ἀστέρος φανέντος»,

ὁ δὲ τρίτος παρουσιάζει τοὺς ποιμένας νὰ δοξολογοῦν τὴν Τριάδα. Ἡ συνθετικὴ τεχνικὴ τῶν εἶναι ἀντιφωνικὴ καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν ἐν γένει ἀρχαϊκὴν παράδοσιν τῆς χριστιανικῆς ὑμνογραφίας.

Ἦμνος τῆς τραπέζης, ἐνσωματωμένος εἰς τὴν ἐν ἰσχύει σήμερον ἀκολουθίαν τῆς τραπέζης, διὰ τοῦ ὁποίου εὐλογεῖται ὁ Κύριος ὡς δίδων τροφήν εἰς πᾶσαν σάρκα καὶ παρακαλεῖται νὰ πληρώσῃ εὐφροσύνης τὰς καρδίας ἡμῶν, διατηρεῖται εἰς τὰς *Λειτουργίας Ἀποστόλων*³⁶.

Ἡ ἐν χρήσει σήμερον δοξολογία ἀπετελέσθη διὰ συγχωνεύσεως ὁλοκλήρου σειρᾶς βραχέων ὕμνων, μὲ πρῶτον τὸν ὕμνον τῶν ἀγγέλων τοῦ *Κατὰ Λουκᾶν* εὐαγγελίου. Τρεῖς ἐξ αὐτῶν διατηροῦνται αὐτοτελῶς, ὁ μὲν πρῶτος εἰς τὰς *Λειτουργίας Ἀποστόλων*³⁷, οἱ δὲ ἄλλοι εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν κώδικα³⁸.

Ὁ ὕμνος, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ εἰς τὸν πάπυρον Bodmer XII, ἀκριβῶς μετὰ

34 Βιβλίον 8, 13, 13.

35 G. BICKEL, «Das älteste liturgischen Schriftstück», *Mitteilungen aus der Sammlung des Erzherzogs Rainer II* (1887), 83 ἐέ.

36 Βιβλίον 7, 49.

37 Βιβλίον 7, 48.

38 Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ἔκλογὴ ἑλληνικῆς ὁρθόδοξου ὑμνογραφίας, Ἄθῆναι 1949, σ. 36.

τὸ *Εἰς τὸ Πάσχα* ἔργον τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων, στρέφεται περὶ τὸ θέμα τῆς νύμφης καὶ τοῦ νυμφίου.

«ὕμνήσατε τὸν Πατέρα, ἅγιοι,
ἄσατε τῇ Μητρὶ, παρθένοι·
ὑμνοῦμεν, ὑπερυψοῦμεν, ἅγιοι.
Ἐψώθητε, νύμφαι καὶ νυμφίοι,
ὅτι ἠῦρατε τὸν νυμφίον ὑμῶν Χριστόν·
ἐξ οἴνου³⁹ πίετε, νύμφαι καὶ νυμφίοι».

Τὸ θέμα τοῦτο δὲν εἶναι καθόλου ξένον πρὸς τὸν μνημονευθὲν ἔργον τοῦ Μελίτωνος, τὸ ὁποῖον μάλιστα δλόκληρον εἶναι συντεθειμένον εἰς ρυθμικὴν μορφήν. Ἔχομεν ὑποστηριξομένην ἀλλαγὴν τὴν ἀποψιν ὅτι τοῦτο ἀπετέλει τὸν σκελετὸν τῆς πασχαλινῆς ἀκολουθίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Μελίτωνος⁴⁰, ἡ ὁποία συνέπιπτεν ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς.

Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀποφανθῶμεν περὶ τοῦ χρόνου συνθέσεως μερικῶν ἄλλων ὕμνων, οἱ ὁποῖοι ὁπωσδήποτε εἶναι ἀρχαῖοι, ὡς ὁ πασχαλινὸς «Πάσχα ἱερὸν ὑμῖν σήμερον ἀναδέδεικται» καὶ μερικοὶ κοινωνικοὶ⁴¹. Πιθανῶς προέρχονται ὅλοι ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ δ' αἰῶνος.

2. ΟΙ ΥΜΝΟΙ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΙΚΩΝ

Εἶναι πολὺ εὐλόγον ὅτι, παρὰ τὴν προσπάθειαν τῶν Γνωστικῶν νὰ διαδώσῃ εὐρέως τοὺς ὕμνους τῶν διὰ τῆς καταγραφῆς τῶν μόνων σπαράγματα καὶ αὐτῶν ἔχουν διασωθῆ, ἐκτὸς μιᾶς ἀνεκτιμήτου ἀξίας συλλογῆς ὠδῶν. Ὅλα τὰ τεμάχια προέρχονται ἐκ τῆς περὶ τὸ 200 μ.Χ. ἐποχῆς καί, πλὴν τῶν τῆς συλλογῆς καὶ τῶν εἰς ἀποκρύφους πράξεις, διετηρήθησαν διὰ δευτέρας χειρὸς.

Δύο ὕμνους τῶν Ὀφιτῶν ἢ Ναασσηνῶν διέσωσεν ὁ Ἰππόλυτος. Εἰς τὸν πρῶτον ἐξ αὐτῶν γίνεται λόγος περὶ τοῦ Ἀνθρώπου, τοῦ ἀρσενοθήλεος καὶ ἰσοδυνάμου μετὰ τῆς πρώτης ἀρχῆς, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προήλθον οἱ αἰῶνες·

«ἀπὸ σοῦ Πατὴρ
καὶ διὰ σὲ μήτηρ...
πολιτα οὐρανοῦ,
μεγαλῶνυμε Ἀνθρωπε»⁴².

Εἰς τὸν δεύτερον περιέχεται διήγησις περὶ τῆς τύχης τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἔχει βυθισθῆ εἰς τὴν ὕλην. Ἀγωνιᾷ, καθὼς περιπλανᾷται εἰς τὸ

39 Διορθώνομεν οὕτω τὸ τοῦ πατρῶου «ἐξ οἴνου».

40 Π. Χρήστου, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος περὶ Πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ Πάσχα», *Κληρονομία* 1 (1969), 65-78.

41 Π. Τρεμπέλα, *Ἐκλογή ὁρθόδοξου ἑλληνικῆς ἔμνησας*, Ἀθήναι 1949, σσ. 45-47.

42 *Κατὰ αἰρέσεων* 5, 6.

χάος και κυριαρχείται από τον θάνατον, αλλά τέλος σώζεται διά της γνώσεως τὴν ὁποίαν φέρει ὁ Ἰησοῦς:

«Σφραγίδας ἔχων καταβήσομαι,
αἰῶνας ὄλους διοδεύσω,
μυστήρια πάντα δ' ἀνοίξω,
μορφάς δὲ θεῶν ἐπιδείξω·
τὰ κεκρυμμένα τῆς ἁγίας ὁδοῦ
γνώσιν καλέσας παραδώσω»⁴³.

Ὁ Ἰππόλυτος διέσωσεν ἐν ὀκτάστιχον ποίημα τοῦ Βαλεντίνου, τὸ ὁποῖον καριστῶ τὰ πάντα νὰ κρέμανται καὶ ὀχοῦνται εἰς διαδοχικὴν σειράν πρὸς τὰ ἄνω:

«αἰθέρος πάντα κρεμάμενα πνεύματι βλέπω,
πάντα δ' ὀχούμενα πνεύματι νοῶ»⁴⁴.

Βλέπει τὴν σάρκα κρεμαμένην ἀπὸ τὴν ψυχὴν, τὴν ψυχὴν ὀχουμένην διὰ τοῦ ἀέρος, τὸν ἀέρα κρεμάμενον ἀπὸ τὸν αἰθέρα, τοὺς καρπούς φερομένους ἀπὸ τὸν βυθόν, τὸ βρέφος ἀπὸ τὴν μήτραν. Τὸ ποίημα, τμήμα προφανῶς εὐρυτέρας συνθέσεως γραμμέρον εἰς ποιητικὴν προσωδίαν, ἀναφέρεται εἰς τὴν αἰωνογονίαν καὶ τὴν προέλευσιν τῶν πάντων ἐκ τοῦ ἄρρενος Βυθοῦ καὶ τῆς θηλείας Μήτρας.

Τοῦ κατὰ τὴν κοινὴν πεποιθήσιν διασημοτέρου τῶν γνωστικῶν ποιητῶν Βαρδεσάνους μόνον μετὰ δισταγμοῦ δυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὰ ὀλίγα ἐπωνύμως διασωθέντα τεμάχια, κυρίως εἰς τὴν συριακὴν. Τὰ δύο πρῶτα ἐκ τῶν πέντε παρατιθεμένων ὑπὸ τοῦ Ἐφραὶμ ἀποσπασμάτων⁴⁵ εἶναι μονόστιχα, τὰ δύο ἐκόμμενα, ἀναφερόμενα εἰς τὸν παράδεισον, λέγουσι ὅτι τὸν ἐθεμελίωσαν τὰ θεῖα ὄντα, τὸν ἐφύτευσεν ἡ ἔνωσις τοῦ Πατρὸς καὶ τῆς Μητρὸς καὶ τὸν ἐγονιμοποίησαν τὰ βήματά των, ἐνῶ αἱ πύλαι τοῦ ἀνοίγουν διὰ παρακλήσεως ἐνώπιον τῆς Μητρὸς. Τὸ δὲ τελευταῖον ἀπόσπασμα ἐξεικονίζει τὸν ἀνθρώπινον πόθον πρὸς θεώρησιν τοῦ θεοῦ συμποσίου καὶ τῆς Σοφίας καθημένης εἰς τὰ γόνατα τοῦ Πατρὸς Θεοῦ.

«Πότε ὀψόμεθα τὴν θυγατέρα σου,
πότε ὀψόμεθα τὴν κόρην, τὴν θυγατέρα,
ἦν ἐπὶ τῶν γονάτων σου κρατεῖς
καὶ καταβαυκαλῆς»;

Τὰ ἐλάχιστα ταῦτα σπαράγματα δὲν ἀποδίδουν ὄλην τὴν λαμπρότητα τῆς ποιήσεως τοῦ Βαρδεσάνους καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀρμονίου. Ἄλλα δυνατῆς ἐμπνεύσεως ποιήματα, περισσότερο μάλιστα ὠλοκληρω-

43 Κατὰ αἰρέσεων 5, 10.

44 Κατὰ αἰρέσεων 6, 37.

45 ASSEMANI, *Ephraemi Opera syriaca* II, 1740, σ. 554.

μένα, εμφανίζουν πολλήν συγγένειαν πρὸς ταῦτα, δύο δὲ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐνσωματωμένα εἰς τὰς *Πράξεις Θωμᾶ*, αἱ ὁποῖαι σώζονται τόσον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὅσον καὶ εἰς μεταφράσεις. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ᾠδὴ τοῦ γάμου τῆς θυγατρὸς τοῦ φωτὸς μετὰ τὸν οὐράνιον νυμφίον⁴⁶, ἡ ὁποία ὑπενθυμίζει τοὺς στίχους τοῦ Βαρδυσάνου περὶ τῆς θυγατρὸς. Τὸ ἄλλο εἶναι ἡ ᾠδὴ τοῦ μαργαρίτου, τὸ ἐκλεκτότερον ἐκτενὲς χριστιανικὸν ποίημα τῆς ἀρχαιότητος, μία παραμυθένια διήγησις περὶ τῆς περιπετειᾶς ἡγεμονόπαιδος⁴⁷. Ὁ ποιητὴς διηγείται εἰς πρῶτον πρόσωπον ὅτι εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἐστάλη ἀπὸ τοὺς γονεῖς του, τοὺς βασιλεῖς τῆς Ἀνατολῆς, νὰ ἀρπάσῃ τὸν μαργαρίτην, τὸν ὁποῖον ἐφύλασσαν εἰς τὴν Αἴγυπτον τρομερὸς δράκων καὶ τοῦ ὁποῖου λαμπρότερος δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸν κόσμον. Ὁ νεανίας ὅμως, ἀντὶ νὰ ἀποκοιμίσῃ τὸν δράκοντα, παρεσύρθη ὁ ἴδιος εἰς τὰ δίκτυα τῶν κοσμικῶν τέρψεων καὶ ἀπεχωνώθη, ἕως ὅτου ἐπιστολὴ τῶν γονέων του, φθάσασα εἰς χεῖράς του κατὰ τρόπον θαυμαστόν, τὸν ἀφύπνισεν. Ἦρπασε τότε τὸν μαργαρίτην καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα του, καθὼς δὲ ἐπλησίαζεν εἰς τὸν θρόνον τοῦ βασιλέως πατρός του, τὰ ἐνδύματά του ἔλαβον θεῖαν λάμψιν. Εἶναι ὁ ὕμνος τῆς ἐπιστροφῆς τῆς ψυχῆς εἰς τὴν οὐράνιον πατρίδα, θέμα τὸ ὁποῖον ἐν μέρει ἀναπτύσσεται καὶ εἰς τὴν ᾠδὴν 23 Σολομῶντος.

Αἱ ᾠδαὶ Σολομῶντος εἶναι ἡ μόνη ἐκ τῶν πολλῶν συλλογῶν ὕμνων τῆς περιόδου ταύτης, ἡ ὁποία διεσώθη μέχρις ἡμῶν. Ὄταν ὁ Πομπήσιος κατέκτησε τὰ Ἱεροσόλυμα (63 π.Χ.), εἰς ζηλωτῆς Ἰουδαῖος ἔγραψε τοὺς λεγομένους *Ψαλμοὺς Σολομῶντος*, 18 τὸν ἀριθμὸν, εἰς τὴν ἑβραϊκὴν ἢ τὴν ἀραμαϊκὴν γλῶσσαν, σωζομένους πάντως τώρα ἑλληνιστί καὶ συριστί. Μετὰ τῶν ψαλμῶν τούτων εὐρέθησαν εἰς συριακὸν χειρόγραφον αἱ ᾠδαὶ Σολομῶντος, αἱ ὁποῖαι πλὴν τοῦ ὀνόματος δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸν οὔτε μετὰ αὐτοὺς οὔτε μετὰ τὸν ἀρχαῖον βασιλέα. Τὸ χειρόγραφον, κατεστραμμένον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, περιέχει τὰς ᾠδὰς ἀπὸ τῆς 3 μέχρι τῆς 42, ἐνῶ δεύτερον συριακὸν χειρόγραφον περιέχει τὰς ᾠδὰς ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς 17 μέχρι τοῦ τέλους τῆς 42. Προηγουμένως αὗται ἦσαν γνωσταὶ μόνον ἀπὸ ἑνὸς παράθεμα τοῦ Λακτιαντίου⁴⁸, ἐνῶ μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν ἐδείχθη ὅτι πέντε ἐξ αὐτῶν⁴⁹ περιέχονται εἰς τὸ κοπιιστὶ σωζόμενον γνωστικὸν σύγγραμμα *Ἱστοῖς Σοφίας* καὶ ἡ 11 εὐρέθη ἑλληνιστί εἰς τὸν κάπυρον Bodmer XI. Σήμερον λοιπὸν ἐκ τοῦ συνόλου λείπει μόνον ἡ ᾠδὴ 2.

Ἡ δομὴ τῶν ᾠδῶν τούτων εἶναι ἰδιάζουσα, ἀλλ' αἱ περικλειόμεναι εἰς αὐτάς ἐννοιαὶ προέρχονται ἀπὸ ποικίλας παραδόσεις, ἤτοι τὴν ἑλληνιστικὴν συγκρητιστικὴν, τὴν Ἰουδαϊκὴν καὶ πρωτίστως τὴν χρι-

46 *Πράξεις Θωμᾶ* 6-7.

47 *Πράξεις Θωμᾶ* 108 ἐξ.

48 *Institutiones divinae* IV
12, 3, ᾠδὴ 19, 6 ε.

49 Αἱ 1, 5, 6, 22, 25.

στιανικήν. Τὸ γνωστικὸν χρῶμα εἶναι ἐνίοτε τόσον ἀδιόρατον, ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν αὐταὶ νὰ θεωρηθοῦν ὀρθόδοξοι συνθέσεις μὲ παρεμβολὴν ὀρισμένων τολμηρῶν ποιητικῶν ἐκφράσεων. Ἡ παραστατικότητα καὶ ὁ πνευματικὸς πραγματισμὸς τῶν ᾠδῶν ἐνθυμίζουν τὸ εὐαγγέλιον *Κατὰ Ἰωάννην* καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰγνατίου Θεοφόρου.

Συχνάκις δι' αὐτῶν ἀπευθύνεται αἶνος ἢ εὐχαριστία ἢ παράκλησις πρὸς τὸν Θεόν, τὸ κύριον ὁμῶς γνώρισμα αὐτῶν εἶναι ἡ περιγραφὴ μιᾶς εὐφροσύνου πνευματικῆς καταστάσεως, ἡ ὁποία δημιουργεῖται διὰ τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν Θεόν καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κόσμον.

Ἡ κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄμεσος καὶ ἀνταποκριτικὴ. Ὁ Θεὸς παραγγέλλει:

«Ἀνοίξατε τὰ ὄτα ὑμῶν,
ἵνα λαλήσω ὑμῖν,
δότε μοι τὰς ψυχὰς ὑμῶν,
ἵνα καγὼ δώσω ὑμῖν τὴν ψυχὴν μου» (9).

Ὁ πιστὸς παρακαλεῖ:

«Δίδαξόν με τὰς ᾠδὰς τῆς ἀληθείας σου,
ἵνα διὰ σοῦ φέρω καρπὸν.
Ἄνοιξόν μοι τὴν κιθάραν τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος,
ἵνα ὑμνήσω σε, Κύριε, ἐν πάσῃ μελωδίᾳ» (14).

Τὸ θεῖον γάλα προσφέρεται ὑπὸ τῶν τριαδικῶν προσώπων ὡς εἶδος κοινωνίας.

«Ποτήριον γάλακτος ἐδόθη μοι
καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ ἐν τῇ γλυκείᾳ τοῦ Κυρίου ἀγάπῃ.
Τὸ ποτήριον ὁ Υἱὸς ἐστίν,
ἀμελχθεῖς δὲ ὁ Πατήρ,
ἀμελκτῆς δὲ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα·
ὅτι κεπληρωμένοι ἦσαν οἱ μαστοὶ σου,
οὐκ ἐξῆν δὲ ἀνωφελῶς περιρρέειν τὸ γάλα» (19).

Τὸ ψευδαθανασιανὸν ἔργον τοῦ στ' αἰῶνος *Σύνοψις Ἁγίων Γραφῶν* παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι αἱ ᾠδαὶ αὐταὶ ἐθεωροῦντο ἀναγινωσκόμενον σύγγραμμα εἰδικῶς διὰ τοὺς κατηχομένους, δὲν δυνάμεθα ὁμῶς ἐξ αὐτοῦ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι καὶ τὸν γ' αἰῶνα αὐταὶ κατεῖχον τοιαύτην περιορισμένην μόνον θέσιν ἐντὸς τῆς ομάδος εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθησαν καὶ ἡ ὁποία προφανῶς ἐκυμαίνετο μετὰξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Ἰγνωστικισμοῦ.

ΔΕ ΠΙΣΤΟΔΑΓΓΟΥΣ
 ΠΡΑΓΜΑΤΙΝΗ ΚΟΥΤΙΝΕΣΤΕ. ΙΗΜΑ
 ΥΔΕΧΕΙΔΗΝΑΠΕΡΙΟΥΣΑΤΟΥΤΡΕΠΕΣ
 ΠΡΟΣΕΠΗΤΟΥΣ ΔΥΝΑΜΕΤ ΚΑΙ ΕΣΤΩ
 ΠΡΕΒΥΜΩ Η ΤΗΝΗΝ) —) —) —) —) —) —)

 ΟΔΗ ΣΟΛΩΜΩΝΤΟΣ
 ΠΕΡΙΕΤΗΘΗ Η ΚΑΜΑΔΟΝ ΚΑΙ ΕΦΩΝΗ
 ΤΟΜΟΣ ΑΥΤΗΣ ΕΠ' ΑΥΤΗΣ ΕΪΣ ΤΗ ΣΕΝ
 ΚΑΙ ΕΚΡΥΠΤΟ ΦΟΡΗ ΣΕΝ ΤΩ ΘΩ. ΟΥ ΨΙΣ
 ΠΡΕΪΣΤΕ ΜΕΝ ΜΕΤΩ ΑΓΙΩΙ Η ΤΙ ΔΥΟΙ
 ΚΑΙ ΕΓΥΝΩΝΩ ΣΕ ΠΡΟΣ ΑΥΤΟ ΠΤΟΝ
 ΕΝΕΦΡΥΣΟΜΟΥ ΚΗΘΗΡΩ ΘΗΜΕΚΗ
 ΑΝΑΤΗΣ ΑΥΤΟΥ ΟΤΕΝΕΤΟ Μ' Ι ΕΙΣΤΩ
 ΤΗΡΙΔΗ Η ΠΕΡΙ ΤΟ ΜΗΛΟΥ
 ΕΙΔΕ ΑΡΑΜΩΝ ΟΔΟΝ ΑΛΗΘΙ ΔΕ ΣΤΗΡΙΝΗ
 ΑΠΑΧΗ ΣΕΩΣΤΕ ΛΟΥΣ ΕΛΛΕΒΟΝ ΤΗΝ ΟΥ
 ΝΕΟΙ ΠΑΤΟΥ — ΕΣΤΗ ΡΙΧΘΗ ΠΛΑΤΟ
 ΤΡΕΛΕ ΠΕΤΡ ΔΕ ΣΤΟΥ ΜΕΣΥ ΗΚΕΚΛ
 ΘΙ ΧΘΗ

Εικόνα 3

Όδαι Σολομώντος. Έλληνικόν κείμενον τῆς 11ης ὁδῆς.
Πάπυρος Bodmer XI, τοῦ γ' αἰῶνος.

Ἐκ τῶν περὶ προελεύσεως τῆς συλλογῆς ὑποθέσεων πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἢ προτιμῶσα τὴν ἐβραϊκὴν⁵⁰, καθ' ὅσον ἄλλωστε ἡ ἀπόδοσις εἰς τὸν Σολομῶντα δὲν συνέβη ἐκ προθέσεως τοῦ συντάκτου ἀλλ' ἐκ λάθους ὀφειλομένου εἰς τὴν χειρόγραφον ἐκδοτικὴν σύνδεσιν τῆς μετὰ τοὺς *Ψαλμοὺς Σολομῶντος*. Τὰ ποιήματα εἶναι ἀναμφιβόλως χριστιανικῆς προελεύσεως, μόνον δὲ ὡς πρὸς τὸ ποῖον ἦτο τὸ περιβάλλον τῆς τοιαύτης προελεύσεως χωρεῖ συζήτησις.

Διεξάγεται ἀκόμη σκληρὸς ἀγὼν μεταξύ τῶν μελετητῶν ὡς πρὸς τὴν πρωτάτυπον γλῶσσαν, ἄλλων διεκδικούντων αὐτὴς διὰ τὴν συριακὴν⁵¹ καὶ ἄλλων διὰ τὴν ἑλληνικὴν⁵². Ὑπερισχύουσι δὲ ἑλαφρῶς οἱ δεχόμενοι τὴν τελευταίαν ταύτην ἄποψιν, ὑπὲρ τῆς ὁποίας συνηγοροῦν καὶ συγκεκριμένα δεδομένα, ὡς εἶναι ἡ ἑλληνιστὶ διατήρησις τῆς 11 ᾠδῆς εἰς πᾶνρον τοῦ γ' αἰῶνος καὶ ἡ χρῆσις πολλῶν ἑλληνικῶν λέξεων εἰς τὸ συριακὸν κείμενον. Ἡ ἄποψις ἡμῶν εἶναι ὅτι αἱ *ᾠδαὶ Σολομῶντος*, τῶν ὁποίων ἡ σύνταξις συνέπεσε μετὰ τὸν χρόνον τῆς διγλωσσίας τοῦ συριακοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐγράφησαν ταυτοχρόνως εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν συριακὴν.

Παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω μίαν ὁμοιότητα μεταξύ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Βαρδεσάνου καὶ τοῦ ὕμνου τοῦ μαργαρίτου, σημειώνομεν δὲ ἐδῶ τὴν ἐν μέρει ταύτισιν τοῦ θέματος τῆς 23 ᾠδῆς μετὰ τὸν ὕμνον ἐκεῖνον, ἐνῶ ἐξ ἄλλου καὶ ἀνειδίκευτος ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται μετὰ τὸ πρῶτον βλέμμα ὅτι ὅλα τὰ ποιητικὰ ταῦτα κείμενα ἔχουν κοινὴν ἐμπειυσιν καὶ κοινὴν προέλευσιν. Ἐὰν δὲ ἀνήκουν εἰς ἓν πρόσωπον, ὅπερ δὲν εἶναι ἀδύνατον, εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανόν, τὸ πρόσωπον τοῦτο εἶναι ἴσως ὁ Βαρδεσάνης, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπωνύμως ἀποδίδονται ἐκεῖνα τὰ ἀποσπάσματα, ἢ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀρμόνιος, ἐκτὸς ἂν εἶναι προϊόντα ἀμφοτέρων. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος παρατηρεῖται τὸ φαινόμενον τῆς διγλωσσίας εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου· ὁ Τερτυλλιανὸς εἰς τὴν βορειοδυτικὴν Ἀφρικὴν ἔγραψε τὰ πρῶτα συγγράμματά του ἑλληνιστὶ, τὰ ἐπόμενα ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ συγχρόνως, τὰ τελευταῖα λατινιστὶ, ὁ δὲ Τατιανὸς, ἐφαρμόζων τὴν ἰδίαν τακτικὴν εἰς τὴν ἀνατολικὴν Συρίαν, συνέταξε τὸ *Διατεσσάρον* ἑλληνιστὶ καὶ συριστὶ. Κατὰ τὴν φάσιν αὐτὴν τῆς διγλωσσίας εἰσηλθὼν εἰς τὸ συγγραφικὸν πεδῖον ὁ Βαρδεσάνης ὁμοῦ μετὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀρμόνιος, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Σαζομενὸς παρέχει τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν ἐξαιρετικῶς διαφωτιστικὴν μαρτυρίαν. Δὲν εἶναι καθόλου εὐλόγον νὰ νομίσωμεν ὅτι ὁ Ἀρμόνιος, ἐνῶ ἐχρησιμοποίησεν, ὅπως βεβαιῶνει ὁ Σαζομενὸς, τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ ποιητικὰ στοιχεῖα, ἦτοι τὰ μέτρα καὶ τὴν μελωδίαν, μόνον τὴν γλῶσσαν τὴν ἑλληνικὴν

50 H. Grimme, J. Carmignac κ.ά.

51 Mingana, Abbot, Vöbus, A. Adam, Emerton. Ὁ W. Baumgartner διὰ κάποιαν σημειτικὴν ἁφίσταται.

52 Connolly, W. Bauer, Testuz, Klijn, Philonenko.

ἄφησεν ἐκτὸς χρήσεως. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἀρχικῶς συνέτασσε τὰς ᾠδὰς τοῦ ἑλληνιστῆ καὶ εὐθὺς ἀμέσως τὸς μετέφερεν εἰς τὴν συριακὴν τῆ βοήθεια τοῦ πατρὸς του. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔπραξαν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν συλλογῆς.

Εἰς τὰς *Ἠράξεις Ἰωάννου*, γραφείσας περὶ τὸ 170, συναντῶμεν ἓνα διπλοῦν ὕμνον, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξέτασις δύναται νὰ διαφορτίσῃ πολλὰ σημεῖα τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς ποιήσεως. Παρατηρεῖται εἰς τὸν ὕμνον ἡ παρουσία ἑνὸς κορυφαίου, τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖται εἰς τὸ μέσον, ἑνὸς κυκλοειδοῦς χοροῦ μὲ κράτησιν τῶν χειρῶν, στροφῶν καὶ ἐφουμνίων, μελωδίας ἀντιφωνικῆς μεταξὺ κορυφαίου καὶ χοροῦ, τοῦ ὁποῦ «ἀπακρούειν» τὸ ἐφούμιον. Ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ μεταγενεστέρου χριστιανικοῦ κοντακίου, τοῦ ὁποῖου ὁ παρῶν ὕμνος εἶναι ὁ μακρινώτερος πρόδρομος.

Εἰς τὸ ἀπόκρυφον τοῦτο ἔργον λέγεται. «Πρὶν δὲ συλληφθῆναι αὐτὸν (= τὸν Ἰησοῦν) ὑπὸ τῶν ἀνόμων καὶ ὑπὸ ἀνόμου ὄψεως νομοθετουμένων Ἰουδαίων, συναγαγὼν πάντας ἡμᾶς, ἔφη, ἔπριν με ἐκείνοις παραδοθῆναι ὑμνήσωμεν τὸν πατέρα καὶ οὕτως ἐξέλθωμεν ἐπὶ τὸ προκειμένον». Κελεύσας οὖν ἡμᾶς ὡσπερ γῦρον ποιῆσαι, ἀποκρατούντων τὰς ἀλλήλων χεῖρας, ἐν μέσῳ δὲ αὐτὸς γενόμενος ἔλεγε, ἔτο ἄμην ὑπακούετε μοι. Ἦρξατο οὖν ὕμνον ὑμνεῖν καὶ λέγειν»⁵³.

Εἶναι πλήρως μεμαρτυρημένον ὅτι οἱ Γνωστικοὶ εἶχον ἰδιάζουσιν λατρείαν μὲ χορικὰ ἄσματα, ἐπωδὰς καὶ μαγικὰς τελετάς, μέρος τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ ὕμνοι ὡς ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν, ὁ ὁποῖος εἶναι διπλοῦς⁵⁴. Τὸ πρῶτον ποίημα ἀρχίζει μὲ μίαν προκαταρκτικὴν δοξολογίαν ἐκ τριῶν τριστίχων σαφῶς τριαδικοῦ χαρακτήρος: δοξολογίαν πρὸς τὸν Πατέρα, τὸν Λόγον, τὴν Χάριν (Πνεῦμα). Οἱ στίχοι τοῦ α' τριστίχου εἶναι πεντασύλλαβοι, τοῦ β' ἑξασύλλαβοι, τοῦ γ' ἑπτασύλλαβοι. Ἀκολουθοῦν ὁ ὕμνος τοῦ Χριστοῦ εἰς 8 δίστιχα καὶ ὁ ὕμνος τῆς Χάριτος εἰς 16 δίστιχα, κυρίως πεντασύλλαβα σπανίως δὲ τετρασύλλαβα, ἑξασύλλαβα καὶ ὀκτασύλλαβα· ἄλλ' ἐννοεῖται ὅτι ἡ φθορὰ τοῦ κειμένου ἔχει συμβάλει πολὺ εἰς τὴν ποικιλίαν ταύτην. Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα εἰσάγεται μὲ τὴν σημείωσιν «ἢ Χάρις χορεύει». Ἐδῶ διὰ πρῶτην φορὰν χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν τὸ δίστιχον, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται πάλιν μετὰ 30 περίπου ἔτη εἰς τὸν ὕμνον τῆς ψυχῆς τῶν *Ἠράξεων Θωμᾶ*.

Ὁ ἑλληνικὸς οὗτος ὕμνος εἶναι ἡμιλόγιος καὶ στηρίζεται εἰς τὴν ἑσωτερικὴν στροφικὴν ἰσοσυλλαβίαν, προφανῶς δὲ ἐπηρέασε σοβαρῶς

53 Κεφ. 94. M. BONNET, *Acta Apostolorum apocrypha*, 1959, σ. 197.

54 *Ἠράξεις Ἰωάννου* 94-97.

τὴν συριακὴν ποίησιν ὡς πρὸς τὴν δομὴν τῶν στίχων. Παραθέτομεν μερικά τρίστιχα καὶ δίστιχα.

- Δοξολογία
- α Δόξα σοι, Πάτερ,
δόξα σοι, Λόγε
δόξα σοι, Χάρις.
— Ἀμήν.
- β' Δόξα σοι, τὸ Πνεῦμα,
δόξα σοι, ἅγιε,
δόξα σου τῇ δόξῃ.
— Ἀμήν.
- γ' Αἰνοῦμέν σε, ὁ Πατήρ,
εὐχαριστοῦμέν σοι, φῶς,
ἐν ᾧ σκότος οὐκ οἰκεῖ.
— Ἀμήν.
- Ἕμνος Χριστοῦ
- α' Σωθῆναι θέλω
καὶ σῶσαι θέλω.
— Ἀμήν.
- β' Λυθῆναι θέλω
καὶ λῦσαι θέλω.
— Ἀμήν.
- Ἕμνος τῆς Χάριτος
- α' Λύλῃσαι θέλω,
ὀρχήσασθε πάντες.
— Ἀμήν.
- β' Θρηνησαι θέλω,
κόψουσθε πάντες.
— Ἀμήν.
- ια' Ὁγδοάς μία
ἡμῖν συμπάλλει.
— Ἀμήν.

Τὸ δεύτερον ποίημα ἀπετέλει αὐτοτελῆ ἕμνον, συνδεθέντα μετὰ τοῦ προηγουμένου ὑπὸ τοῦ συντάκτου τῶν Πράξεων Ἰωάννου, ὅστις συνήψεν εἰς αὐτὸ καὶ τὸ α' δοξολογικὸν δίστιχον.

Τοῦ ὅλου ἕμνου ἐδῶ προηγείται ὡς ὀδηγία ἡ πρότασις «ὁ πράττων τὰ μυστήρια σιγῶν», ἡ ὁποία σημαίνει ὅτι ὁ λειτουργὸς δὲν πρέπει νὰ ἀκούεται πλέον, ἀλλὰ νὰ λάβῃ τὸν λόγον ἄλλος, ὁμιλῶν ἐκ προσώπου τοῦ Λόγου, ἂν καὶ ἐνίοτε ὁ Λόγος συνδέεται μὲ τὸν Πατέρα. Τὸ Πνεῦμα παρουσιάζεται μόνον εἰς τὸν πρόσθετον ἐπίλογον. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 στροφῶν τῶν τεσσάρων στίχων, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνισοσυλλά-

βων (δεκασυλλάβων, οκτασυλλάβων, έξασυλλάβων, πεντασυλλάβων) έχούσας πάντως μεταξύ των σκιάδη ίσοσυλλαβίαν. Συνιστᾶ πράγματι αξιόλογον πρότυπον διὰ τὴν στροφικὴν δομὴν τοῦ κοντακίου.

3. ΛΟΓΙΑ ΠΟΙΗΣΙΣ

Ἡ λειτουργικὴ ποίησις εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τὴν δοξολόγησιν καὶ εὐχαριστίαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ συλλογικῇ λατρείᾳ. Ἡ λογία θρησκευτικὴ ποίησις δὲν προορίζεται διὰ τὴν συλλογικὴν λατρείαν· ἐκφράζει τὰ προσωπικὰ συναισθήματα τοῦ συνθέτου ἐνώπιον τοῦ θεοῦ καὶ ἐκτὸς τῆς δοξολογήσεως αὐτοῦ ἐπιδιώκει ἐπίσης τὴν τέρψιν καὶ διδασκαλίαν τοῦ ἀναγνώστου ἢ ἀκροατοῦ.

Ἐξ ὅλης τῆς λογίας χριστιανικῆς ποιήσεως τῆς περιόδου ταύτης σώζονται πέντε ἢ ἕξ μόνον τεμάχια. Ἐν πρῶτον δὲ τούτων εἶναι τὸ ἀποδιδόμενον ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου εἰς ἄγνωστον «θεῖον πρεσβύτην» ὀκτάστιχον εἰς ἰαμβικὰ μέτρα, ὄχι πάντοτε καθαρὰ, κατὰ τοῦ γνωστικοῦ Μάρκου·

«εἰδωλοποιεῖ Μῦρκε καὶ τερασκόπε,
ἀστρολογικῆς ἔμπειρε καὶ μαγικῆς τέχνης»⁵⁵.

Εἶναι τὸ πρῶτον μεμαρτυρημένον χριστιανικὸν κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται ἡ ἀρχαία προσωδία.

Ὁ λόγος τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως λαμβάνει συχνάκις τόνον λυρικόν, εἰδικῶς δὲ εἰς τὸ τέλος τοῦ *Παιδαγωγοῦ* καθίσταται χορικός. Ὁ διδάσκαλος ὀδηγεῖ τοὺς μαθητὰς του εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, διὰ νὰ τοὺς ἀναθέσῃ εἰς τὸν παιδαγωγὸν Λόγον, ἀκολουθεῖ δὲ τὴν σκηνὴν ταύτην ὕμνος, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐψάλλετο εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Κλήμεντος ὑπὸ τοῦ χοροῦ τῶν μαθητῶν του. Οἱ στίχοι, ἀποτελούμενοι κυρίως ἀπὸ ἀνταρτίων με παρεμβολὰς σπονδελίων καὶ δακτύλων, εἰς δίμετρα καταληκτικὰ καὶ μονόμετρα, συνενώνονται ἀντὶ στροφῶν εἰς συστήματα.

Ὁ ὕμνος εἶναι ἐπὶ κλησίς τῶν «χριστογόνων», τοῦ χοροῦ τῆς εἰρήνης, πλεκομένη με ἀφθονα ἐπίθετα καὶ διανθιζομένη με ἀλλεπαλλήλους εἰκόνας. Ὁ Χριστὸς παρίσταται κατὰ συσώρευσιν ὡς

«στόμιον πάλων ἄδαων,
πετρὸν ὄρνιθων ἀπλανδων,
οἷαξ νηδων ἀτρεκῆς,
ποιμὴν ἀμνῶν βασιλικῶν»,

⁵⁵ Ἐλεγχος 1, 15, 6.

καὶ τὰ παρόμοια. Οἱ δὲ παῖδες,

«ἀταλοῖς στόμασιν
ἀτιταλλόμενοι
θηλῆς λογικῆς
πνεύματι δροσερῶ
ἐμπιπλάμενοι»,

μέλπουν αἶνους ἀφελεῖς εἰς τὸν βασιλεῖα Χριστόν.

Ὁ ἕτερος εἰς τὸ τέλος τοῦ *Ἡμεδαγωγοῦ* ἀπαντῶν ὕμνος εἶναι μεταγενέστερον ἱαμβικὸν κοίτημα, συντεθὲν ὑπ' ἀναγνώστου αὐτοῦ.

Ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου, μιμηθεὶς καθ' ὅλα τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, παρουσιάζει εἰς τὸ τέλος τοῦ *Συμποσίου τῶν Δέκα Παρθένων* τὰς κόρας εἰς τὸν κῆπον τῆς Ἀρετῆς νὰ ἀπευθύνουν ὕμνον εἰς τὸν Χριστόν κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἀρχαίων παρθενίων.⁵⁶ Ἡ ὁρολογία τῆς εἰσηγητικῆς ἐκθέσεως δεικνύει τὴν προέλευσιν τοῦ εἴδους ἐκ τῆς κλασικῆς χορικῆς ποιήσεως. «Ταῦτα εἰποῦσαν ἔφη κελεῦσαι πάσας ἀναστήναι τὴν Ἀρετὴν ἢ Θεοπάτρα καὶ στάσας ὑπὸ τὴν ἄγνον εὐχαριστήριον πρεπόντως ὕμνον ἀναπέμψαι τῷ Κυρίῳ, ἐξάρχειν δὲ τὴν Θέκλαν καὶ προῦφηγεῖσθαι. Ὡς οὖν ἀνέστησαν, τὴν Θέκλαν μέσσην μὲν τῶν παρθένων ἔφη, ἐκ δεξιῶν δὲ τῆς Ἀρετῆς στάσασιν κοσμίως ψάλλειν, τὰς δὲ λοιπὰς ἐν κύκλῳ καθάπερ ἐν χοροῦ σχήματι συστάσας ὑπακούειν αὐτῇ».

Αἱ στροφαὶ τοῦ ποιήματος εἶναι 24 κατ' ἀλφάβητον, ἐκάστη δὲ αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων στίχων, τριῶν μὲν μακρῶν ἐκ 14 κατὰ τὸ πλεῖστον συλλαβῶν εἰς τετράμετρα ὑπερκαταληκτικά, ἐνὸς δὲ βραχέος ἐξ 8 συνήθως συλλαβῶν εἰς δίμετρα. Ἐκ τῶν μέτρων ἐπικρατεῖ ὁ ἱαμβος. Τὸ δὲ ἐφύμνιον,

«ἀγνεύω σοὶ καὶ λαμπάδας φεσφόρους κρατοῦσα,
νυμφίε, ὑπαντάνω σοι»,

ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑνα μακρὸν δεκαπεντασύλλαβον καὶ ἀπὸ ἑνα σύντομον ὀκτασύλλαβον στίχον. Ἀντὶ νὰ ζητοῦμεν ἀνωμαλίας εἰς τὴν στιχουργίαν τοῦ ποιήματος ἐκ πιθανῆς ἀδυναμίας τοῦ Μεθοδίου, καλύτερον εἶναι νὰ ἀντιμετωπίζωμεν τὰ ἀναφυόμενα προβλήματα ἐκ τῆς παρατηρουμένης τάσεως αὐτοῦ νὰ εἰσαγάγῃ νέα στοιχεῖα εἰς τὴν ποίησιν, τὴν ἰσοσυλλαβίαν καὶ τὸν τόνον.

Τὸ ποίημα κατὰ τὴν τεχνικὴν του ἀποτελεῖ πρόδρομον τῶν κοντακίων γενικῶς, καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ *Ἀκαθίστου Ὑμνου*, εἶναι δὲ ἀξιόσημειωτον ὅτι εἰς τὰ χειρόγραφα τὸ ἐφύμνιον ἐπιγράφεται τοῦ ὅλου, 56 Λόγος Ἀρετῆς

μελωδούμενον ἐν ἀρχῇ, ὅπως συνέβαινε βραδύτερον μὲ τὸ προοίμιον τοῦ κοντακίου.

Ὁ ὕμνος οὗτος ἀπευθύνεται ἀπὸ τὰς πικρθέτους πρὸς τὸν Νυμφίον Χριστόν, τοῦ ὁποίου τὴν ἔλευσιν ἀναμένουν, ἀλλὰ κατὰ περιστάσεις καὶ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν Νύμφην τοῦ Χριστοῦ. Παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου ὡς ἀντίπους τοῦ προτύπου του, τοῦ πλατωνικοῦ *Συμποσίου*, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Ἀγάθων ἀπευθύνει ὕμνον εἰς τὸν Ἑρωτα. Εἰς τὴν τελευταίαν στροφήν, ὡς εἰς ἐπίλογον, αἱ παρθένοι ζητοῦν ἀπὸ τὸν Θεὸν νὰ τὰς δεχθῆ ὁμοῦ μετὰ τοῦ υἱοῦ του.

Ἀκριστιχίδα ἀκολουθεῖ ἐπίσης ἐν ἀλφαβητικὸν ποίημα διασωθὲν εἰς *πάπυρον τῆς συλλογῆς τοῦ λόρδου Apherst*, τοῦ γ' αἰῶνος.⁵⁷ Αἱ 24 στροφαὶ του εἶναι τριστίχοι, ἑκάστου δὲ τριστίχου οἱ στίχοι ἀρχίζουν μὲ τὸ ἴδιον γράμμα. Κάποια προτίμησις τονισμοῦ τῶν μακρῶν συλλαβῶν δεικνύει τὰσιν μεταβάσεως ἀπὸ τὴν ποσοτικὴν προσωδιάν εἰς τὴν τονικὴν. Ὁ ὕμνος περιγράφει τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἐμπειρίαν τοῦ νέου χριστιανοῦ, δεῖγμα τῆς ὁποίας παρέχουν τὰ δύο ταῦτα τριστίχα.

«Ξένους εἶπε Θεὸς διατρέφειν,
ξένους καὶ μὴ δυναμένους
ξένιζε, τὸ πῦρ ἵνα διαφύγῃς.
Ὅν ἔπεμψε Πατὴρ ἵνα πάθῃ,
ὁ λαβῶν ζωὴν αἰώνιαν,
ὁ λαβῶν κράτος ἀθανασίας».

Εἰς τὸν *Βίον Ἀβερκίου*, ἐπισκόπου Ἱεροπόλεως τῆς Φρυγίας,⁵⁸ γραφέντα τὸν δ' αἰῶνα καὶ διατηρούμενον πλὴν ἄλλων καὶ ὑπὸ τοῦ Συμεῶν Μεταφραστοῦ, ἀνυφέρεται ὅτι οὗτος συνέταξε δι' ἑαυτὸν ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα. Ἀκριβῶς δὲ τοῦτο εὑρέθη ὑπὸ τοῦ W. Ramsay τὸ 1883 εἰς τάφον παρὰ τὰ Σίναδα. Τὸ ὄνομα Ἀβέρκιος, κελτογαλατικῆς προελεύσεως, ὁμοιάζει πρὸς τὸ ὄνομα ἄλλου γνωστοῦ προσώπου ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς, τοῦ Ἀουῖρκίου (Ἀβιρκίου) *Μαρκέλλον*, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Εὐσέβιον⁵⁹ παρεκίνησε τὸν ἀνώνυμον θεολόγον νὰ γράψῃ τὸ γνωστὸν ἀντιμοντανιστικὸν σύγγραμμα περὶ τὸ 190. Εἶναι ἀπολύτως εὐλόγος ἡ ταύτισις τῶν δύο τούτων προσώπων.

Ὁ Ἀβέρκιος αὐτοβιογραφεῖται εἰς 22 ἑξάμετρα δακτυλικά μερικὰς στιχουργικὰς παρεκκλίσεις καὶ εἰς γλῶσσαν συμβολικὴν, πρὸς ἀποφυγὴν προκλήσεως τῆς προσοχῆς τῶν διωκτῶν, λέγων ὅτι ἐστάλη εἰς περιοδείαν ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ποιμένος εἰς τὴν Ρώμην, διὰ νὰ ἴδῃ τὰ βασίλεια,

57 E. PREUSCHEN, «Ein altchristlicher Hymnus», *Zeitschrift f. Neutest. Wissenschaft* 2, 1 (1901), 73 ἑξ.

58 Διαφόρου τῆς Ἱεροπόλεως.

59 Ἐκκλ. Ἱστορίαι 5, 16, 3.

«καὶ βασίλισσαν ἰδεῖν χρυσοστόλον, χρυσοπέδιλον,
λαὸν δ' εἶδον ἐκεῖ λαμπρὰν σφραγεῖδαν ἔχοντα»,

ὁμοίως δὲ εἰς Συρίαν καὶ πέραν τοῦ Εὐφράτου. Ὁδηγὸς τοῦ ἦτο ἡ πίστις, ἡ ὁποία τοῦ προσέφερε τὴν κατάλληλον τροφήν, τὸν Χριστόν·

«καὶ παρέθηκε τροφήν πάντη ἰχθὺν ἀπὸ πηγῆς
πανμεγέθη, καθαρὸν, οὗ ἐδράξατο παρθένος ἀγνή,
καὶ τοῦτον ἐπέδωκε φίλοις ἔσθαι διὰ παντός,
οἶνον χρηστὸν ἔχουσα, κέρυσμα διδοῦσα μετ' ἄρτου».

Ἐπίγραμμα κάποιου Ἀλεξάνδρου Ἀντωνίου, εὑρεθὲν εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν καὶ χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 216, εἶναι ἀπομίμησις τοῦ ἄβερκιανοῦ, ὡς καὶ τὸ ἐπίγραμμα Πεκτορίου, εὑρεθὲν εἰς τὴν Ν. Γαλλίαν ἐπὶ πλακὸς τοῦ δ' αἰῶνος, ἀλλὰ συνταχθὲν τὸν γ' αἰῶνα.

4. ΔΙΕΣΚΕΥΑΣΜΕΝΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Μνημονεύονται προφήτιδες Σίβυλλαι, ἐμπνεόμεναι ὑπὸ τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπὸ τοῦ 500 περίπου π.Χ. Σίβυλλα εἶναι πιθανῶς κύριον ὄνομα ἀβεβαίας προελεύσεως, τὸ ὁποῖον κατέληξεν εἰς προσηγορικόν.⁶⁰ Ἀρχικῶς γίνεται λόγος περὶ μιᾶς Σιβύλλης, ἡ ὁποία δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶχε τὸ ὄνομα τοῦτο ὡς κύριον, ἔπειτα περὶ πολλῶν, ἕως οὗτο ὁ Βάρρων⁶¹ διέκρινε δέκα.

Πρώτη ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείτου ἢ τῶν Δελφῶν ὡς «μαινομένη στόματι, ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθειρομένη»,⁶² νεωτέρα δὲ αὐτῆς φέρεται ἡ Ἰροφίλη τῆς Ἐρυθραίας, ἡ καὶ ἐπισημοτέρα. Γενικῶς αἱ Σίβυλλαι ἐφέροντο ὡς περιοδεύτριαι καὶ ὄχι ὡς παραστάτριαι ὠρισμένων ἱερῶν, οὕτω δὲ ἐξέφερον λόγους ὡς προφήτιδες καὶ ὄχι ὡς μάντισσαι. Σὺν τῷ χρόνῳ μετεφέρθησαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν Ρώμην, τὴν Βαβυλῶνα, τὴν Περσίαν, τὴν Ἰουδαίαν. Μία ἐξ αὐτῶν ἐκινεῖτο εἰς τὴν Κύμην τῆς Ἰταλίας, ὅπου κατὰ τὸν Βιργίλιον ἐχειραγώγησε τὸν Αἰνεῖαν εἰς τὸν Ἄδην καὶ ἐπώλησεν ἀργότερα, κατὰ τὰ τέλη τοῦ στ' π.Χ. αἰῶνος, εἰς τὸν βασιλεῖα τῆς Ρώμης Ταρκύνιον τρία βιβλία γραμμένα εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ φυλασσόμενα ἕκτοτε εἰς τὸν ναὸν τοῦ Καπιτωλίου Διός. Εἰς τοὺς χρησμοὺς αὐτῶν τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν τόσον παλαιὰ ὅσον ἡ παράδοσις τὰ θέλει, οἱ ἑρμηνεῖς τῶν ἱερῶν εὕρισκον ἐνδείξεις περὶ τῆς μελλοντικῆς πορείας τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς Ρώμης. Καταστραφέντα μετὰ τοῦ ναοῦ τὸ 83 π.Χ. ἀνασυνετάχθησαν, διὰ νὰ καταστραφῶν ὀριστικῶς τὸ 400 μ.Χ. ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Στηλίωνος.

60 Ὁ Λακτάντιος τὸ ἔτυμολογεῖ ἐκ τοῦ Σιός (θεὸς δωριστὶ) καὶ βόλλα (βουλὴ αἰολιστὶ).

61 Παρὰ ΛΑΚΤΑΝΤΙΟΝ, *Institutiones divinae* I, 6, 8-12.

62 DIELS, *Fragmente der Vorsokratiker* I, σ. 96, ἀρ. 92.

Εἰκὼν 5

Προφήτης Σίβηλλα. Τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1643, Μονὴ Μπατσικέβου Βουλγαρίας, Τράπεζα.

ρικά σημεῖα σοβαρὰν χριστιανικὴν διασκευὴν. Τῆς αὐτῆς προελεύσεως ἀλλὰ κάπως μεταγενέστερα εἶναι τὰ βιβλία 11-14, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὑποβληθῆ μόνον εἰς ἑλαφρὰν χριστιανικὴν ἐπέμβασιν.

Χριστιανικὰ καθ' ὄλοκληρίαν εἶναι τὰ βιβλία 6-10, τὰ ὁποῖα εἰς τὴν πραγματικότητά ἦσαν τρία (6-8), ἀλλὰ χαρακτηρίζονται τώρα ὡς πέντε διὰ τὸν λόγον ὅτι τὸ ὄγδοον εἰς τὸ κυριώτερον χειρόγραφον φέρεται διηρημένον εἰς τρία τμήματα ἐκληφθέντα ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ἐν ἀρχῇ ὡς χωριστὰ βιβλία. Καὶ τὸ μὲν ἕκτον, συντομώτατον καὶ περιλαμβανόν 28 μόνον στίχους, ὑποτελεῖ θαυμάσιον ὕμνον εἰς τὸν σταυρωθέντα Χριστόν, τὸ δὲ ἑβδομον περιέχει προφητείαν. Σπουδαιότατον εἶναι τὸ ὄγδοον βιβλίον, τὸ ὁποῖον περιέχει διδασκαλίαν περὶ τῆς φύσεως τοῦ Χριστοῦ, καθὼς καὶ περὶ τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Εἰς αὐτὸ ἀνήκει καὶ ἡ περίφημος ἀκροστιχίς «Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ, Σταυρὸς», ἡ ὁποία σχηματίζεται ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ τῶν στίχων ἀπὸ 217 ἕως 250 καὶ μὲ τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν λέξεων τῆς —πλὴν τῆς τελευταίας— δίδει δευτέραν ἀκροστιχίδα, ΙΧΘΥΣ.

Τὰ ποιήματα ταῦτα συνιστοῦν παράλληλον τρόπον χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς πρὸς τοὺς διώκτας, ἐναλλάσσοντα τὴν κατάρσιν καὶ ἀπειλὰς μὲ τὴν ἐλπίδα. Ἐάν ὑποφέρουν οἱ Χριστιανοὶ τώρα προσκαιρῶς, ὅταν ἔλθῃ ὁ ἰδικὸς τῶν βασιλέων, ὁ Κύριος, θὰ ἀπολαύουν τῆς μακαριότητος καὶ οἱ διώκται τῶν θὰ ὑποφέρουν αἰωνίως.

ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Σέξτου σώζονται *Γινῶμαι*, τὴν ὁποίαν ὁ εἰς τὴν λατινικὴν μεταφραστὴς τῶν Ρουφίνος ἀπέδιδεν εἰς τὸν πάπαν Σέξτον β' (257-258), ὃπερ ἀπορρίπτει ὁ Ἰερώνυμος. Τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ρουφίνος, περιεῖχε 451 ἀποφθέγματα, ἀλλ' ἀργότερον προσετέθησαν καὶ ἄλλα, οὕτως ὥστε εἰς τὰ διατηροῦντα τὴν συλλογὴν δύο ἑλληνικὰ χειρόγραφα νὰ ἀπαντᾷ σύνολον 610 τεμαχίων⁶⁵.

Οἱ νεώτεροι ἐρευνηταὶ δὲν δέχονται βεβαίως ὅτι ἡ συλλογὴ αὕτη προέρχεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ χριστιανικῆς χειρᾶς. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἐκυκλοφοροῦντο τότε καὶ ἄλλαι συλλογαὶ μὲ ὁμοίαν φύσεως γνωμικά, ἐνίοτε μάλιστα ταυτιζόμενα, ὅπως εἶναι ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κλειτάρχου. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ὑπόψιν ὑπισθὲν τῶν *Γραμῶν* Σέξτου ὑπῆρχεν ἄλλη συλλογὴ, κοσμικῆς προελεύσεως, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε πηγὴν αὐτῆς. Ἐάν συντάκτης τῆς πρώτης ἐκείνης συλλογῆς ἦτο ὁ φιλόσοφος Σέξτος Κόιντος, φίλος τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ἢ ὁ Κλειτοφῶν ἢ κάποιος ἄλλος, Σέξτος ἐνδεχομένως καλούμενος καὶ αὐτός, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξιχνιασθῆ καὶ τὸ μόνον σαφὲς περὶ

65 Σώζονται ἐπίσης εἰς μίαν ἄρμενικὴν καὶ δύο συριακὰς μεταφράσεις.

αὐτοῦ εἶναι ὅτι εἶχε τάσεις νεοπυθαγορείους καὶ στωϊκὰς συγχρόνως.

Αἱ Ἰνῶμαι ὑπεβλήθησαν εἰς διασκευὴν καὶ ἐπέκτασιν ὑπὸ χριστιανοῦ διδασκάλου περὶ τὸ 200 καὶ κατέστησαν ἀγαπηταὶ εἰς τοὺς Χριστιανούς. Ἔπρεπε δὲ ὁ διδάσκαλος οὗτος διασκευαστῆς νὰ ἦτο τόσο διακεκριμένος, ὥστε νὰ μὴ θεωρηθῆ τολμηρὸν τὸ νὰ ὑποδειχθῆ ταύτισις τοῦ μὲ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα. Σκοπὸς τοῦ φυσικῶ ἦτο νὰ ἐλκύσῃ τοὺς μορφωμένους Ἑθνικοὺς εἰς τὸν Χριστιανισμόν.

Εἰς τὰ οὕτω διεσκευασμένα γνωμικὰ ἐπικρατοῦν τὰ μετρίως ἐγκρατευτικὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια εἶναι κοινὰ μεταξὺ Νεοπυθαγορείων καὶ Χριστιανῶν, καὶ μόλις διακρίνεται τὸ καθαρὸν χριστιανικὸν χρῶμα εἰς ὠρισμένα σημεῖα, ὡς εἶναι τὰ περὶ ἐσχάτων καὶ κρίσεως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- W. CHRIST, M. PARANIKAS, *Anthologia graeca carminum Christianorum*, Leipzig 1871.
- J. MEARNS, *The canticles of the Christian Church, Eastern and Western*, Cambridge 1914.
- J. KROLL, "Die christliche Hymnodik bis zu Klemens von Alexandria", *Programm, der Academie von Braunsberg*, 1921-1922. Darmstadt 2¹⁹⁶⁸.
- C. WESSELY, "Le plus anciens monument du Christianisme écrits sur papyrus", *Patrol. Orientalis*, Paris 1924, 429-450. 496-497.
- C. DEL GRANDE, *Liturgiae, preces, hymni Christianorum e papyris collecti*, Napoli 1934.
- Ε. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ, «Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν ποιήσεως», *Θεολογία* 15 (1937), 323-339. 16 (1938), 5-31.
- Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἐκλογή ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ἠμνογραφίας*, Ἀθήναι 1949.
- B. FISCHER, *Die Psalmenfrömmigkeit der Märtyrerverzeit*, 1949.
- M. PELLEGRINO, *La poesia greca cristiana dei primi secoli*, Torino 1952.
- Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις κατὰ τὰς κυριωτέρας ἀπὸ τῆς φάσεως*, Ἀθήναι 1956.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ ἠμνογραφία τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1959.—«Τὸ ἔργον τοῦ Μελιτωνοῦ Περι Πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ Πάθους», *Κληρονομία* 1 (1969), 65-78.—«Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου», *Κληρονομία* 6 (1974), 273-349.
- A. HAMMAN, "Le rythme de la prière chrétienne ancienne", *Maison Dieu* 64 (1960), 6-28.
- K. THRAEDES, "Untersuchungen zum Ursprung und zur Geschichte der christlichen Poesie", *Jahrbuch f. Antike u. Christentum* 4 (1961), 103-127. 5 (1962), 125-157.

- M. ΝΑΟΥΜΙΔΟΥ, «Υμνογραφικά κείμενα εις παπύρους και δσπρακα», *Ἐπετηρίς Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν* 32 (1963), 60-93.
- B. DEICHKREIBER, *Gotteshymnus in der frühen Christenheit*, Göttingen 1967.
- K. ΜΗΤΣΑΚΗ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1971.
- TH. WOLBERG, *Grlech. religiöse Gedichte der ersten nachchristlichen Jahrhunderte 1*, Meisenheim-s.—Glan 1971.

I. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΥΜΝΟΙ

- G. BICKEL, "Das älteste liturgische Schriftstück", *Mitteilungen aus der Sammlung des Erzherzogs Rainer II*, 1887, 83 ἐέ.
- H. GUNKIL, "Die Lieder in der Kindheitsgeschichte Jesu bei Lukas", *Festgabe Harnack*, Tübingen 1921, 43-60.
- B. P. GRENFELL, A. S. HUNT, *The Oxyrhynchos papyri, part XV*, London 1922, ἀρ. 1786, 21-25.
- R. WAGNER, "Der Oxyrhynchus Notenpapyrus Nr. 1786", *Philologus* 79 (1923), 201-221.
- C. DEL GRANDE, "Inno cristiano antico", *Rivista Indo-Greco-Italica* 7 (1923), 173-179.
- J. LEBRIFON, "La forme primitive du Gloria in Excelsis", *Recherches de Science Religieuse* 13 (1923), 322-329.
- H. ALBERT, "Das älteste Denkmahl der christlichen Kirchenmusik", *Die Antike* 2 (1926), 282 ἐέ.
- O. URSPRUNG, "Der Hymnus aus Oxyrhynchos in Rahmen unserer Kirchenmusikalischen Frühzeit", *Theologie u. Glaube* 18 (1926), 390 ἐέ.
- E. R. SMOTHERS, "Φῶς Ἰλαρόν", *Recherches de Science Religieuse* 19 (1929), 266-283.
- E. T. MONETA, "Caglio, La Laus Angelorum. L'inno mattinale dell'antichità", *Ambrosius* 11 (1935), 209-223.
- G. PRADO, "Una nueva recensión del himno Gloria in Excelsis", *Ephem. Liturg.* 6 (1932), 481-486.
- F. J. DÖLGER, "Lumen Christi", *Antike u. Christentum* 5 (1936), 11-26.
- G. DEVAI, "Φῶς Ἰλαρόν", *Acta Antiqua Academiae Ungariae* 11 (1963), 407-414.— "Notes on Φῶς Ἰλαρόν," *αὐτόθι* 13 (1965), 455-461.
- R. P. MARTIN, "The Bithynian Christians' Carmen Christo", *Studia Patristica VIII*, 2 (1966), 259-265.

2. ΟΙ ΥΜΝΟΙ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΙΚΩΝ

- A. KRHL, "Beiträge zum Verständnis einiger gnostischen und frühchristlicher Psalmen und Hymnen", *Jahrbuch f. Antike u. Christentum* 15 (1972), 92-119.
- K. MACKE, "Syrische Lieder gnostischen Ursprungs, Eine Studie über die apokryphen syrischen Thomasakten", *Theol. Quartalschrift* 56 (1874), 1-70.
- A. A. BEVAN, *The Hymn of the Soul contained in the Syriac Acts of St. Thomas*, Texts and Studies 5, 3, Cambridge 1897.
- G. HOFFMANN, "Zwei Hymnen der Thomasakten", *Zeitschrift f. Neutestl. Wissenschaft* 4 (1903), 273-309.
- R. KÖHRT, "Das Perlenlied", *Orientalia* 38 (1969), 447-456.

- A. I. ΠΑΛΛΑ, «Ὁ ὕμνος τῶν Πράξεων Ἰωάννου κεφ. 94-97», *Mélanges Merlier* II, Ἀθήναι 1956, 221-264.
- J. R. HARRIS, *The Odes and Psalms of Solomon*, Cambridge 1909, 21911.
- W. E. BARNES, "The text of the Odes of Solomon", *Journal of Theol. Studies* 11 (1910), 573 ἔξ.
- H. GRIMME, *Die Oden Salomos, syrisch, hebräisch, deutsch*, Heidelberg 1911.
- R. NEWBOLD, "Bardaisan and the Odes of Solomon", *Journ. of Bibl. Literature* 30 (1911), 161-204.
- J. H. BERNARD, *The Odes of Solomon*, Texts and Studies 8, 3, Cambridge 1912.
- W. STÖLTEN, "Gnostische Parallelen zu den Oden Salomos", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 13 (1912), 29-58.
- W. H. MORFILL, "The Odes of Solomon and the Pistis Sophia", *Journ. of Theol. Studies* 13 (1912), 29 ἔξ.
- R. H. CONNOLLY, "The Odes of Solomon Jewish or Christian?" *Journ. of Theol. Studies* 13 (1912), 298 ἔξ.—"Greek the original language of the Odes of Solomon", αὐτόθι 14 (1913), 530 ἔξ.
- E. A. ABBOT, "The original language of the Odes of Solomon", *Journ. of Theol. Studies*, 14 (1913), 313 ἔξ.
- E. A. ABBOT, R. H. CONNOLLY, "The original language of the Odes of Solomon" *Journ. of Theol. Studies* 15 (1914), 44 ἔξ.
- W. K. L. CLARKE, "The First Epistle of St. Peter and the Odes of Solomon", *Journ. of Theol. Studies* 15 (1914), 47 ἔξ.
- H. M. SIMS, "The sixteenth Ode of Solomon", *Journ. of Theol. Studies* 15 (1914), 454 ἔξ.
- G. KITTEL, *Die Oden Salomos überarbeitet oder einheitliche?* Leipzig 1914.
- J. R. HARRIS, A. MINGIANA, *The Odes and Psalms of Solomon*, τ. 1-2, Manchester 1916-1920 (μετὰ φωτοαντίτυπ. τοῦ συριακοῦ κειμένου).
- R. ADAMOWSKI, "Der Christus der Salomosoden", *Zelt. f. Neutestl. Wissenschaft* 35 (1936), 44-69.
- J. DE ZWAAN, "The Edessene origine of the Odes of Solomon", *Quantalacumque, Studies Presented to K. Lake*, London 1937.
- R. M. GRANT, "The Odes of Solomon and the Church of Antioch", *Journ. of Bibl. Literature* 1944, 363-367.
- F.-M. BRAUN, "L'énigme des Odes de Salomon", *Rev. Thomiste* 1957, 113-123.
- E. FABBRI, "Il tema de Cristo vivificante en las Odes de Salomon", *Ciencia y Fe* 14 (1958), 483-498.
- K. RUDOLF, "War der Verfasser der Oden Salomos ein Qumanchrist?" *Röm. Quartalschrift* 4 (1964), 523-555.
- K. GAMBER, "Die Oden Salomos als altchristliche Gesänge beim heiligen Mahl", *Ostkirchliche Studien* 15 (1966), 182-195.
- S. A. EMERTON, "Some Problems of text and language in the Odes of Solomon", *Journ. of Theol. Studies* 18 (1967), 372-406.
- J. H. CHARLESWORTH, "The Odes of Solomon, not gnostic" *Cath. Bibl. Quarterly* 31 (1969), 357-369.—"Les Odes de Salomon et les manuscrits de la Mer Morte", *Rev. Biblique* 77 (1970), 522-549.
- H. CHADWICK, "Some reflections on the character and theology of the Odes of Solomon", *Kyrlakon, Festschrift J. Quasten I*, Münster 1970, 266-270.

- J. GEFFCKEN, *Oracula Sibyllina*, Griech. Chr. Schriftst. 8, 1902.
- J. GEFFCKEN, *Komposition und Entstehung der Oracula Sibyllina*, Texte u. Unters. 8, 1, Leipzig 1902.
- T. HALUSA, "Das Prophetenamt der Sibyllen in kirchl. Literatur", *Scholastik* 4 (1929), 54-77. 221-246. 498-553.
- A. KURFESS, Μακρὰ σειρά συντόμων σημειωμάτων καὶ μελετημάτων ἐν *Pastor Bonus* 1930-34. *Theol. Quartalschrift* 1936. 1951. 1953. *Mnemosyne* 1938. 1941. *Symbolae Osloenses* 1939. 1950. 1952. *Philol. Wochenschrift* 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 1939. 1941. *Würzb. Jahrbuch* 1947. 1948. *Zeit f. Religion u. Geistesg.* 1951. 1952. 1953. 1955. 1956. *Hermes* 1938. 1939. *Rhein. Museum* 1956. *Hist. Jahrbuch d. Görres-Ges.* 1954. 1957. 1958. *Gymnasium* 1955. *Philologus* 1956. — *Sibyllinische Weissagungen*, München 1951.
- K. HOLZINGER, "Erklärungen zu einigen den umstrittensten Stellen der Offenbarung Johannis und des Sibyllinischen Orakel mit einem Anhang über Marrial. XI 33", *Sitzungsb. d. Akad. Wien*, Phil.-hist. Klasse, 213, 3, 1936.
- H. JEANMAIRE, "La règne de la femme et le rejeunissement du monde. Quelques remarques sur la texte des Oracula Sibyllina VIII, 190-212", *Mélanges Cumont*, Brussels 1936, 297-304.
- K. KERENYI, "Das persische Millenium im Mahabharata, bei der Sibylle und Vergil", *Klio* 11 (1936), 1-35.
- L. MARIÉS, "Strophes et poèmes dans les Livres Sibyllines", *Rev. de Philologie* 1936, 5-19.
- A. PERETTI, *La Sibilla babilonese nella propaganda ellenistica*, Firenze 1943.
- J. B. BAUR, "Die Gottesmutter in dem Orac. Sibyllina", *Marianum* 18 (1956) 118-224. — "Oracula Sibyllina I 323 ab", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 47 (1956) 284 &. — "Das Sprichwort Oracula Sib. III, 737", *Rhein. Museum* 29 (1956), 95 &.

Γ ν ῶ μ α ι

- A. ELFER, *Gnomica* I, 1922.
- H. CHADWICK, *The Sentences of Sextus, Texts and Studies*, Νέα Σελή 5, Cambridge 1959.
- RYSSSEL, *Zeit. f. Wissensch. Theologie* 1898, 613-630 (συρ. μετ.).
- TH. HERMANN, *Zeit. f. Kircheng.* 1938, 217-226 (ἄρμεν. μετάφρασις).
- G. GARITTE, *Muséon* 1959, 277-295 (γεωργ. μετ.).

R. TERZOLI, "Repertorio dei nomi divini nelle Odi di Salomone", *Vetera Christianorum* II (1974), 125-140.

Ἐκ τῶν πολυαρίθμων μεταφράσεων τῶν Ὡδῶν, συνοδωσμένων ἐπὶ ἐμπειριστατωμένων εἰσαγωγῶν καὶ σχολίων σημειώνομεν τὰς τῶν J. Fleming καὶ A. Harnack, Leipzig 1910, G. Dietrich, Berlin 1911, W. Bauer, Berlin 1933, Hennecke, Schneemelcher, *Neut. Apocryphen* II, εἰς τὴν γερμανικὴν, τὰς τῶν J. Labourt, P. Batiffol, Paris 1911, C. Bruston, Paris 1912, εἰς τὴν γαλλικὴν. Τὴν τοῦ L. Tondelli, Roma 1914, εἰς τὴν ἰταλικὴν.

3. ΛΟΓΙΑ ΠΟΙΗΣΙΣ

- G. B. DE ROSSI, *Inscriptiones christianae urbis Romae* 2, I, Roma 1888, XII-XIX
 G. FICKER, *Der heidnische Charakter der Abercius-Inschrift*, Berlin 1894, 187-212.
 TH. ZAHN, *Avercius Marcellus von Hieropolis*, Erlangen 1895.
 A. HARNACK, *Zur Abercius-Inschrift*, Texte u. Untersuchungen 12, 4b, Leipzig 1895.
 L. DUCHESNE, "L'épithaphe d'Abercius", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 15 (1895), 155-182.
 A. DIETRICH, *Die Grabinschrift des Aberkios*, Leipzig 1896.
 TH. W. WEHNER, "Philologische Bemerkungen zur Aberkios-Inschrift", *Röm. Quartalschrift* 10 (1896), 61-84. —"Eine neue Aberkios-Hypothese", αὐτόθι 10 (1896), 351-378.
 G. DE SANCTIS, "Die Grabinschrift des Aberkios", *Zeit. f. Kath. Theologie* 21 (1897), 673-695.
 W. LÜDIKE, TH. NISSEN, *Die Grabinschrift des Aberkios, ihre Ueberlieferung und ihr Text*, Leipzig 1910.
 F. J. DÜLGER, Ἰχθύς I, Roma 1910, 8 ἐέ., 87 ἐέ., 136 ἐέ. Ἰχθύς II, Münster 1922, 454-507.
 TH. NISSEN, *Sancti Abercii Vita*, Leipzig 1912.
 A. GRIFF, "Zum Verständnis der Aberkios-Inschrift", *Theol. u. Glaube* 18 (1926), 78-88. "Zur Aberkios-Inschrift", *Theol. Quartalschrift* 110 (1929), 242-261, 447-474.
 A. ABEL, "Étude sur l'inscription d'Abercius", *Byzantion* 3 (1926), 321-405.
 J. PITRA, "De inscriptione graeca et christiana in coemeterio sancti Petri a via strata reperta, infra urbem Augustodunensem", *Spicil. Solesmense* I, Paris 1852, 534-564.—"Ἰχθύς sive de pisce allegorico et symbolico", αὐτόθι III, Paris 1855, 499-543.
 F. LENORMANT, "Mémoire sur l'inscription d'Autun", *Mélanges d'Archéologie, d'Histoire et de Littérature*, Paris 1853, 115 ἐέ.
 E. LI BELANT, *Inscriptions chrétiennes de la Gaul antérieure au VIIIe s.I.*, Paris 1856, 8-14.
 O. POHL, *Das Ichthys Monument von Autun*, Berlin 1888.
 G. B. DE ROSSI, *Inscriptiones christianae urbis Romae* 2, I, Roma 1888, 18-24.
 F. J. DÜLGER, Ἰχθύς I, Roma 1910, 12-15, 177-183. Ἰχθύς II, Münster 1922, 507-515

4. ΔΙΕΣΚΕΥΑΣΜΕΝΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Σιβυλλικοὶ Χρησμοὶ

A. RZACH, *Oracula Sibyllina*, 1891.

Ο ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Α'. ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΥ

Τὸ χριστιανικὸν μῆνυμα διετυπώθη καὶ ἡρμηνεύθη κατὰ τρία συστήματα, τὸ Ἰουδαϊκόν, τὸ συγκρητιστικόν καὶ τὸ ἑλληνικόν. Ἐκ τῶν τριῶν ἀπέρρευσε τὸ Ἰουδαιοχριστιανισμὸς καὶ ἀπὸ τὸ δεύτερον ὁ Γνωστικὸς Χριστιανισμὸς, ἀλλ' ἐτέθησαν καὶ οἱ δύο ἑνωρὶς εἰς τὸ περιθώριον καὶ ἐξηφανίσθησαν. Ἐκ τῶν τριῶν ἀπέρρευσε ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔμεινε εἰς τοὺς αἰῶνας.

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Γνωστικισμοῦ χαρακτηρίζεται μέγας ἀριθμὸς συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουν τὴν διὰ τῆς γνώσεως ἀποκαλυφθεῖσθαι τῶν ἀληθειῶν ἀπολύτρωσιν τοῦ ταλαιπωρουμένου ἀνθρώπου. Ἡ ρίζα τῶν βυθίζεται εἰς τὰ πράγματι τραγικὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα βασανίζουν τὴν ἀνθρωπότητα καὶ κατὰ τὴν γνωστικὴν διατύπωσιν τῶν ἀπαντῶνται εἰς τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα.

«Τίνες ἡμεν, τί γεγονάμεν;
ποῦ ἡμεν, ποῦ ἐνεβλήθημεν;
ποῦ σπεύδομεν, πόθεν λυτρούμεθα;
τί γέννησις, τί ἀναγέννησις;»¹

Αἱ διδόμεναι ἐκάστοτε ἀπαντήσεις εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα συγκροτοῦν συστήματα σκέψεως καὶ ἐνεργείας ἀνάλογα πρὸς τὰ κίνητρα τῶν ἀντιμετωπιζόντων αὐτὰ. Ἡ ἐν φόβῳ καὶ ἀγνοίᾳ ἀναζητήσεις ἀσφαλείας ἀναθέτει τὰς ἀπαντήσεις εἰς ἀορίστους, πολυπλόκους καὶ σκοτεινὰς δυνάμεις, δημιουργοῦσα οὕτω τὰς προῖποθέσεις ἀναπτύξεως τοῦ Γνωστικισμοῦ.

Τὰ γνωστικά συστήματα ἀνήκουν εἰς ἰδιαιτέραν πνευματικὴν κατηγορίαν, διότι δὲν εἶναι οὔτε θρησκευτικὰ οὔτε φιλοσοφικά, ἂν καὶ λαμβάνουν στοιχεῖα ἀπὸ ἀμφότερα τὰ πεδία ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἀναμιγνύουν μὲ μαγίαν· εἶναι παραθρησκευτικὰ καὶ παραφιλοσοφικά.

¹ Ἐφαρμόζουν μίαν πολύπλοκον μέθοδον ἑρμηνείας τοῦ κόσμου, τῆς 1 Ἐπιτομῆς Θεοδότου 78,

ζωής, και πρό πάντων τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ αἰώνιον ἀντικείμενον τῆς γνώσεως. Καὶ αὐτὴ ἡ γνώσις περικλείει ἐπίσης μίαν ἰδιότυπον πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν διαγωγήν, διότι συναρτᾶται μὲ τὴν προσπάθειαν διασπάσεως τοῦ παραπετάσματος τὸ ὁποῖον χωρίζει δύο κόσμους, διαλύσεως τοῦ μυστηρίου καὶ κατανοήσεως τοῦ Θεοῦ μὲ ὄλας τὰς ἀνθρωπίνους δυνάμεις: νόησιν, διαίσθησιν, πίστιν, φαντασίαν, ἔκστασιν, αἴσθησιν. Ἴδη ταῦτα δεικνύουν ὅτι ὁ Γνωστικισμὸς δυνατὸν νὰ ἔσβησε, ἀλλ' εἶναι πολὺ πλησίον ὠρισμένων σημερινῶν πνευματικῶν κινήσεων.

1. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΥ

Βεβαίως τὸ στοιχεῖον τῆς γνώσεως ἀληθειῶν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀπαντᾶται εἰς ὄλας τὰς ἐξαιλιγμένους θρησκείας, ἀλλ' εἰς τὸν Γνωστικισμὸν κυριαρχεῖ ἀπολύτως, μὲ τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον φυσικὰ κυριαρχεῖ.

Ἄν καὶ ἡ γνώσις κατέχει λειτουργικὴν θέσιν ἀπὸ ἐνωρὲς εἰς ἀνατολικά θρησκευτικὰ συστήματα,² ὁ Γνωστικισμὸς εἶναι κατ' ἐξοχὴν κίνημα τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς, προελθὸν διὰ συγκρητιστικῆς ἀναμίξεως στοιχείων διαφόρου προελεύσεως. Κατὰ τὴν παραχῶδη ἐκείνην ἐποχὴν μὲ τοὺς ἀδιαλείπτους πολέμους καὶ τὰς συνεχεῖς μετακινήσεις πληθυσμῶν, πολλοὶ ἀνήσυχτοι ἄνθρωποι ἀπέδωσαν τὰ δεινὰ εἰς μίαν ὑπερανθρωπίνην πραγματικότητα, εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἦτοι τὰς πλανητικὰς θεότητας, αἱ ὁποῖαι καθορίζουν τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἀνεζήτησαν τρόπον συντριβῆς τῶν τυραννικῶν δεσμῶν τῆς εἰμαρμένης, τῆς μοίρας, τῶν ἀστρῶν. Ὁ Γνωστικισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα τῶν τομέων τοῦ συγκρητισμοῦ ὁ ὁποῖος παρετηρήθη κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ἐφ' ὅσον αἱ προϋποθέσεις μεταδόσεως καὶ ἀναμίξεως τῶν ἰδεῶν ἦσαν ὅμοιαι εἰς ὀλόκληρον τὸν λεγόμενον ἑλληνιστικὸν κόσμον, συγκρητιστικαὶ ἐκδηλώσεις ἐνεφανίσθησαν κατὰ καιροὺς ἢ καὶ ταυτοχρόνως εἰς πολλὰ σημεῖα, ἐντοπιζόμενα ὁμοῦς ὄλα κυρίως εἰς τὸν χώρον τῆς ἀνατολικῆς διαπλώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπου ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν τέσσαρες πολιτισμοί. Διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ συγκεκριμένου εἰσηγητοῦ τοῦ Γνωστικισμοῦ. Αἱ πολλαπλαῖ προσπάθειαι μονομεροῦς ἐρμηνείας τοῦ Γνωστικισμοῦ, δὲν ἀπέληξαν εἰς πειστικὰ συμπεράσματα. Ἄλλοτε πολλοὶ ἐρευνῆται τὸν ἐθεώρουν ἀποτελέσμα τῆς πρὸς δυσμὰς ἐξαπλώσεως βαβυλωνοπερσικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἐγκατελείφθη

2 Τὸν Βουδδισμόν καὶ τὸν Βραχμανισμόν. Εἰς τὴν παλαιάν θρησκείαν τῶν Ἰνδιῶν, ἡ γνώσις δὲν φαίνεται νὰ παίζη σπουδαῖον ρόλον παρὰ τὸν τίτλον τῶν ἀρχαιοτάτων θρησκευτικῶν βιβλίων τῶν (Βέδαί, γνώσις, Σοῖδα).

ἤδη, καθ' ὅσον ἡ παρατηρουμένη εἰς ἀμφότερα τὰ συστήματα --Γνωστικισμὸν καὶ Παρσισμὸν-- δυαρχία δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν προέλευσιν τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, λόγω τῆς παρουσίας ἀξιολόγων διαφορῶν. Εἰς τὸν Παρσισμὸν ὁ Θεὸς εἶναι ἐνδοκόσμιος, ἡ δυαρχία πραγματικὴ καὶ ἡ προοπτικὴ αἰσιόδοξος· εἰς τὸν Γνωστικισμὸν ὁ Θεὸς εἶναι ὑπερκόσμιος, ἡ δυαρχία ὑστερογενὴς καὶ ἡ προοπτικὴ ἀπαισιόδοξος.

Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν κουμρανικῶν συγγραμμάτων καταβάλλονται, ὅπως ἦτο ἀναπόφευκτον, πολλοὶ κόποι πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἰουδαϊκῆς προελεύσεως αὐτοῦ, ὡς προϊόντος τῶν ἐσχατολογικῶν ἐλπίδων, αἱ ὁποῖαι ἰδίως μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἱερουσαλήμ μετεμορφώθησαν εἰς σύστημα ἄχρονον καὶ πνευματικόν. Πρέπει παρὰ ταῦτα νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ Γνωστικισμὸς προηγήθη τῆς καταστροφῆς τῆς Ἱερουσαλήμ, ἡ δὲ παρουσία τῆς ἀντιλήψεως περὶ Θεοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου εἰς αὐτὸν δὲν μαρτυρεῖ προέλευσιν ἀλλὰ δανεισμὸν, καθ' ὅσον ἐξ ἄλλου τῶν μὲν Ἰουδαίων ὁ δημιουργὸς εἶναι ὁ ὕψιστος καὶ ἀγαθὸς Θεός, τῶν δὲ Γνωστικῶν εἶναι ὁ κατώτερος καὶ κακὸς Θεός, καὶ ὁ κόσμος διὰ μὲν τοὺς Ἰουδαίους εἶναι ἡγαπημένη κατοικία, διὰ δὲ τοὺς Γνωστικοὺς μισητὴ φυλακὴ.

Ἐκ παλαιότερας ἐποχῆς ἡρμηνεύθη ἐπίσης ὡς προϊόν τῆς προσπαθείας ἐξελληνίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁξείας μάλιστα ἐξελληνίσεως κατὰ τὸν Ad. von Harnack, εἰς τὸν ὁποῖον καταφεύγουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν νεώτεροι ἐρευνηταί³. Ὅπως δὴποτε περισσώτερον διαδεδομένη εἶναι σήμερον ἡ ἄποψις περὶ ἐξανατολίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ δι' αὐτοῦ, ἀλλὰ τόσον αὐτὴ ὅσον καὶ ἡ προηγουμένη προϋποθέτει τὴν προτεραιότητα τῆς ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐμφανίσεως καὶ διαμορφώσεως τοῦ Γνωστικισμοῦ ἔναντι τῆς ἐκτὸς αὐτοῦ, πρῶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως εἶναι ἀνιστόρητον. Οὗτος εἶναι κίνησις παλαιότερα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ παρέλαβεν ἀπὸ αὐτὸν ὠρισμένα στοιχεῖα, οὕτως ὥστε ἡ τελευταία μορφή του νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ ὡς ἐρμηνεία τούτου ὑπὸ τὸ πρῖσμα ἐξανατολισμένης ἑλληνικῆς σκέψεως.

Ἡ οἰκονομία τῶν γνωστικῶν συστημάτων μαρτυρεῖ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ προϊόντων τὰ ὁποῖα ἔφεραν οἱ Ἄνατολιταὶ ὡς ξένα εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον πρὸς διάθεσιν, ἀλλὰ περὶ κατασκευασμάτων, τὰ ὁποῖα συνέθεσαν οὗτοι κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως⁴. Ἄν δύναται νὰ παραβλεφθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐντὸς αὐτοῦ ἀφθονοῦν, ὁσάκις δὲν κυριαρχοῦν, ἑλληνικὰ στοιχεῖα, τὸ ὁποῖον δὲν αἰρεται διὰ τῶν ἀντιρρήσεων ὅτι αἱ γνωστικαὶ ἀντιλήψεις περὶ ὑπερκοσμίου-

3 Ὅπως ὁ Langerbeck (1967).

4 Ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἤδη ὁ Ἰππολύτος, *Κατὰ Αἰρέσεων*, 1, πρόλ. 2. Τοῦτο βεβαίως εἶχε διαγνώσει καὶ ὁ Εἰρηναῖος.

στικὸν στοιχεῖον ἐπικρατεῖ κυρίως εἰς τὰ ἕξ αὐτῶν ἀστρολογικά, βοτανολογικά, ἰατρικά καὶ εἰς τὰ εἰδικῶς μαγικά. Ἄξιολογώτερα ἕξ αὐτῶν εἶναι τὸ Βροντολόγιον καὶ αἱ Κοιρανίδες (ἢ Κυρανίδες). Τὰ Θεοσοφιστικὰ βιβλία, τῶν ὁποίων σπουδαιότερα εἶναι ὁ Ἄσκληπιός, ἡ Κόρη Κόσμου, ὁ Ποιμάνδρης—ὁδηγὸς καὶ διδάσκαλος τοῦ Ἐρμου— ὁμιλοῦν κυρίως περὶ κόσμου, ἀνθρώπου καὶ μέλλοντος.

Τὰ κείμενα ταῦτα, συνδιάζοντα δημιουργικὴν φαντασίαν μὲ ἀξιολογον ὀρησκειτικὴν πνοήν, ἀκολουθοῦν μὲν ἐνιαίαν γραμμὴν, ἀλλ' εἰς τὰς λεπτομερείας διαφέρουν ἀλλήλων. Πολυθεΐα, μονοθεΐα, διαρχία καὶ πανθεϊσμός ἐναλλάσσονται χωρὶς νὰ ἐνοχλοῦν τοὺς συγγραφεῖς των, ὅπως φυσικὰ δὲν ἠνώχλουν καὶ τοὺς παλαιοὺς ἀναγνώστας των. Τὰ κατὰλοιπα τῆς παλαιᾶς παραδόσεως τείνουν νὰ ἐξαφανισθοῦν ἀπὸ αὐτὰ καὶ κυριαρχεῖ πλέον ἡ ἰδέα περὶ ἑνὸς Θεοῦ, αἰτίας τῶν πάντων, ὁ ὁποῖος εἶναι μὲν ξένος, ἀλλὰ θέλει νὰ γνωσθῆ εἰς τὸν κόσμον. Ἐκ τούτου ἀπορρέει ὁ Λόγος ἡ Νοῦς, μετὰ τὸν ὁποῖον ὑπάρχουν αἱ πλανητικαὶ σφαῖραι καὶ οἱ ἀναρίθμητοι δαίμονες μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Ὁ Λόγος, ἀντιστοιχῶν μᾶλλον πρὸς τὸν Λόγον τοῦ Φίλωνος παρὰ πρὸς τὸν ὁμώνυμον αἰῶνα τῆς βαλεντινιανῆς σχολῆς, δημιουργεῖ τὸν κόσμον, κατ' ἀντίληψιν ἡ ὁποία φαίνεται κάπως ἰουδαϊκῆ. Δὲν ἐμφανίζεται εἰς αὐτὰ σωτήρ, ἀλλ' ἄμεσος διὰ θέας ἀποκάλυψις καὶ λύτρωσις, τὴν ὁποίαν κηρύσσει πᾶς ὁ λαμβάνων.

Ὁ κόσμος παρὰ ταῦτα ἐκλαμβάνεται διαρχικῶς, διακρινόμενος εἰς νοητὸν καὶ εἰς αἰσθητὸν, θεῖον τὸν πρῶτον ἀντιθετικὸν τὸν δεῦτερον. Παρατηρεῖται μάλιστα καὶ ὑποτυπώδης ὄντολογικὴ διαρχία, ἐκφραζομένη διὰ τῶν ἐννοιῶν τοῦ ζῶντος πυρός καὶ τοῦ σκοτεινοῦ πυρός. Κατ' ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἐν μέρει πλατωνίζουσαν καὶ ἐν μέρει γνωστικίζουσαν ἀντίληψιν ταύτην, τὸ σύμπαν θεωρεῖται ἐνίοτε πεπληρωμένον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, συμφώνως πρὸς τὴν στωϊκὴν παράδοσιν. Παρομοία ἀντίφασις ὑφίσταται ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν, καθ' ὅσον, ἐνῶ τονίζεται ἡ τελεολογικὴ συγκρότησις τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, συνήθως τοῦτο θεωρεῖται φυλακὴ τῆς ψυχῆς, ὡς ἐνδύμα ἀγνοίας καὶ θανάτου. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἔρμαιον τῆς μοίρας καὶ τῆς κακῆς ἐπιρροῆς τῶν πλανητῶν, ἀλλ' εὐτυχῶς ὅτι ὁ Λόγος, διακρίνων ἐντὸς αὐτοῦ ἰδικὰ του σπέρματα, ἔρχεται βοηθός, ἀφυπνίζει, διδάσκει καὶ φωτίζει. Οὕτω οἱ ἀνθρώποι ζητοῦν τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων καὶ τοῦ Θεοῦ· «μαθεῖν θέλω τὰ ὄντα καὶ νοῆσαι τὴν τούτων φύσιν καὶ γνῶναι τὸν Θεόν» (1, 3). Ἡ ἀγνοία γεννᾷ τὴν κακίαν, «κακία δὲ ψυχῆς ἀγνώσιον» (10, 8). Ἡ

ψυχή, θεουμένη διὰ τῆς πνευματικῆς θέας, εἰσέρχεται μέσῳ τῶν πλαυνητικῶν σφαιρῶν εἰς τὸν χῶρον τοῦ Θεοῦ.

Τρίτον προσετέθη εἰς τὴν κίνησιν τῶν Γνωστικῶν τὸ ἰουδαϊκὸν στρώμα, ἀποτελούμενον ἀπὸ ὠρισμένας ἀντιλήψεις, γνωσθεΐσας εὐρέως διὰ τοῦ Φίλωνος καὶ ἄλλων προγενεστέρων ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων, καθὼς καὶ ἀπὸ πληθὸς ἰουδαϊκῶν καὶ ἰουδαϊκοφανῶν ὀνομάτων. Θὰ ἐλέγομεν ὅτι τὸ κυριώτερον τῶν στοιχείων τούτων εἶναι ἡ περὶ τοῦ Δημιουργοῦ ἰδέα, ἂν αὕτη εἰς τοὺς Γνωστικούς δὲν ἐνεθύμιζε τὸν πλατωνικὸν *Τίμαιον* ἐξ Ἰσοῦ ζωηρῶς μὲ τὴν *Γένεσιν*.

Τὸ στάδιον τοῦτο τῆς Γνώσεως ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴν μερίδα τῶν Ἑσσαίων, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν κλειστὴν θρησκευτικὴν κοινότητα εἰς τὸν χῶρον τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης. Τὸ *Βιβλίον* τῆς *πειθαρχίας* παραγγέλλει «ἀπόκρυψιν τῶν μυστηρίων τῆς γνώσεως» (4, 6)⁸ καὶ προωθεί τὴν ἰδέαν τῆς ἐγκοσμίου δυαρχίας, τονίζον «ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ φωτός προέρχονται αἱ γενεαὶ τῆς ἀληθείας καὶ ἐκ τοῦ φρέατος τοῦ σκότους αἱ γενεαὶ τῆς πλάνης· ἐν τῇ χειρὶ τοῦ ἄρχοντος τῶν φώτων ὑπάρχει κυριαρχία ἐπὶ πάντων τῶν υἰῶν τῆς δικαιοσύνης, ἐν ταῖς ὁδοῖς τοῦ φωτός περιπατοῦν· καὶ ἐν τῇ χειρὶ τοῦ ἀγγέλου τοῦ σκότους ὑπάρχει πᾶσα ἐξουσία ἐπὶ τῶν υἰῶν τῆς πλάνης καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς τοῦ σκότους περιπατοῦν» (3, 19 ἐξ.). Ἐντὸς τῶν τάξεων τῶν Ἑσσαίων συνηντήθησαν ὁ Πυθαγορισμὸς καὶ ὁ Παρσισμὸς μὲ τὸν Ἰουδαϊσμόν. Ἐξ ἄλλου ὅτι οἱ Μανδαῖοι ἦσαν Γνωστικοί, μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομα τῶν ἀκόμη⁹. Ἐμφανισθέντες ὡς ἰδιαιτέρα θρησκευτικὴ ὁμάς κατὰ τὸν α' μ.Χ. αἰῶνα εἰς τοὺς συγκρητιστικοὺς κύκλους τῆς παριορδανίου περιοχῆς, ἀνεζήτησαν τὴν «γνώσιν τῆς ζωῆς», τὴν ὁποίαν καὶ προσωποποιοῦν, ἐθεώρουν τὴν ψυχὴν ὡς φυλακισμένην καὶ διωκομένην ὑπὸ τῶν δαιμόνων, σωζομένην δὲ ὑπὸ τῆς Γνώσεως τῆς Ζωῆς, ἣτις παρουσιασθεῖσα ἐπὶ τῆς γῆς κατετρόπωσε τὰς δυνάμεις τοῦ σκότους. Ὅπως οἱ Ἑσσαῖοι, ἐτέλουν καὶ αὐτοὶ συχνοὺς βαπτισμοὺς¹⁰.

2. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

Μέχρι τῶν μέσων τοῦ α' αἰῶνος μ.Χ. ὁ Γνωστικισμὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ μικρὰς ὁμάδας ἢ μεμονωμένα ἄτομα, μετακινούμενα ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν καὶ παρουσιάζοντα νέας θεωρίας καὶ θαυματουργικὰς ἐνίοτε πράξεις ἐνώπιον τῶν ἐκπλήκτων ὀφθαλμῶν τῶν θεατῶν. Δὲν ἦτο ἀκόμη «σύστημα» καὶ δὲν εἶχε λάβει τὸ ὄνομα διὰ τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζεται σήμερον. Γνώσις ὀνομάσθη ἀφ' ὅτου εἰς ἓν τέταρτον στάδιον διαμορφώσεως ἔσπευσεν, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χρι-

8 Ἐδίδον μάλιστα ὄρκον ἀποκρύψεως τῶν μυστηρίων ἀπὸ τοὺς ἀμυήτους. *Ιουδαϊκὸς Πόλεμος* 2, 8, 7.

9 Μάνδα σημαίνει γνώσιν.

10 Λείψανά των διατηροῦνται καὶ σήμερον εἰς τὰς χώρας τῆς Μεσοποταμίας, ἀποτελοῦντα μερικὴν δεκάδα κοινότητων.

στιανισμού, να παραλάβη τὰ κύρια στοιχεία τῆς σωτηριολογίας αὐτοῦ, ὡς καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποῖου μάλιστα πολλοὶ διετήρουν εἰκόνας.

Φυσικά δὲν δυνάμθαι καὶ πάλιν νὰ εἰπωμεν ὅτι ἀπετέλεσεν αἴρεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθ' ὅσον δὲν υἱοθέτησε τὰ θεμελιώδη δόγματα τούτου. Ἦτο μᾶλλον ἓν φάντασμα τὸ ὁποῖον ἐδίωκε κατὰ πόδας τὸν Χριστιανισμόν καὶ περιεπλέκετο εἰς αὐτοὺς ἐπὶ δύο τουλάχιστον αἰῶνας. Αὐτὸ εἶχε κατανοηθῆ ἤδη ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, δύο τῶν ὁποίων κατέστησαν ἰδιαίτερος προσεκτικούς τοὺς μαθητάς των «βλέπετε μὴ τις ὑμᾶς ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεία τοῦ κόσμου, καὶ οὐ κατὰ Χριστόν· οὐκ ἔστιν αὕτη ἡ σοφία ἀνωθεν καταρχομένη, ἀλλὰ ἐπίγειος, ψυχικὴ, δαιμονιώδης»¹¹. Παρὰ ταῦτα τὸν κλάδον τοῦτον ἀποκαλοῦμεν χριστιανικὸν πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδέχθησαν καθόλου χριστιανικὰ στοιχεία ἢ ἐδέχθησαν ὑστερογενῶς.

Πᾶσα ἔκθεσις περὶ τοῦ χριστιανικοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀκόμη καὶ ἡ πλέον συστηματικὴ, δὲν δύναται νὰ εἶναι εἰμῆ σκιαγράφημα, διότι, ὅσον καὶ ἂν ηὔξηθησαν διὰ τῶν τελευταίων ἀνακαλύψεων τὰ γνωστικὰ κείμενα, ἔξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀποσπασματικά, καὶ ὅσον καὶ ἂν αὐξηθοῦν εἰς τὸ μέλλον, δὲν θὰ ἔχωμεν ὅλα τὰ μέσα διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν ἐπιτυχῶς τὴν κίνησιν ταύτην. Πάντοτε θὰ λείπη κάτι σπουδαῖον καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι ὁ ψυχολογικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος ἐκίνει τοὺς μεγάλους Γνωστικούς.

Εἶναι βεβαίως εὐχάριστον διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν γεγονὸς τὸ ὅτι εἰς τὰ ἐλάχιστα γνωστὰ ἄλλοτε κείμενα προσετέθη ἱκανὸς ἀριθμὸς βιβλίων, εὑρεθέντων τὸ 1946 εἰς τὸ Χηνοβόσκιον τῆς Αἰγύπτου¹² καὶ περιεχόντων κείμενα εἰς κοπτικὰς παραλλαγὰς. Ἡ συλλογὴ αὕτη, προφανῶς τμήμα βιβλιοθήκης κάποιας μοναχικῆς κοινότητος ἀνηκούσης εἰς γνωστικὴν παραφυάδα, περιλαμβάνει 13 κώδικας, τῶν ὁποίων οἱ ἕνδεκα εὑρέθησαν ἐντὸς τῶν δερματίνων θηκῶν των καὶ οἱ δύο εἰς τεμάχια. Πλήν ὁμως τῶν δύο τούτων καὶ ἄλλος εἰς κώδιξ εἶναι βιρύτητα τραυματισμένος. Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ἡ ἄπορα αἰτιῆ δὲν συνέβη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δεκαῆξ αἰῶνων οἱ ὁποῖοι παρήλθον ἀπὸ τῆς φιλοτεχνήσεως τῶν κωδίκων, εἰς τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν των ὑπὸ χωρικῶν ἀγνοούντων τὴν ἀξίαν των. Ἐκ τῶν περίπου 1400 παπυρίνων σελίδων τὰς ὁποίας καθ' ὑπολογισμόν περιεῖχον οἱ κώδικες σώζονται σήμερον περίπου 1150 σελίδες εἰς ποικίλας καταστάσεις, ἐν μέρει πλήρεις, ἐν

11 Κολ. 2, 8. Ἰακ. 3, 15. Περὶ τούτου ἔγινε λόγος καὶ εἰς τὸν Α' τόμον.

12 Nag Hammadi ἐντὸς πηλίνου δοχείου.

μέρει μὲ ὅπως ἐξ αἰτίας σκωληκοβρωσίας καὶ ἐν μέρει εἰς σπαράγματα. Εἰς ἓκ τῶν κωδίκων —κατ' ἀκρίβειαν τὸ ἡμισυ αὐτοῦ— εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον Jung τῆς Ζυρίχης, οἱ δὲ ἄλλοι φυλάσσονται εἰς τὸ Κοπτικὸν Μουσεῖον τοῦ Καίρου. Συνολικῶς περιέχουν 57 —κατ' ἄλλον ὑπολογισμόν 53— μικρὰ ἢ μεγάλα τεμάχια, τῶν ὁποίων μερικὰ ἐπαναλαμβάνονται, οὕτως ὥστε ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν κειμένων νὰ εἶναι μόνον 51.¹³ Ταῦτα δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς τέσσαρας κατηγορίας.

- α) Ἑρμητικά καὶ ἑρμητικοχριστιανικά
- β) Καθαρῶς γνωστικά ἀποκαλυπτικῆς μορφῆς
- γ) Γνωστικά μὲ χριστιανικὸν χρωματισμὸν
- δ) Χριστιανικά μὲ γνωστικὸν χρωματισμὸν

Μερικὰ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἀποσπασματικά καὶ ἄλλα ἔχουν φθαρῆ. Ἡ παρουσία πλήθους ἑλληνικῶν ὀνομάτων καὶ λέξεων μαρτυρεῖ διὰ πρωτότυπος γλῶσσα τῶν ἦτο ἡ ἑλληνική, ἀπὸ τὴν ὁποίαν μετεφράσθησαν εἰς τὴν κοπτικὴν, τὰ πλεῖστα μὲν εἰς τὴν σαϊδικὴν διάλεκτον τῆς Ἄνω Αἰγύπτου, τὰ ὑπόλοιπα δὲ εἰς τὴν ἀχμιμικὴν ἢ ἀκριβέστερον τὴν ὑπαχμιμικὴν. Ἡ ἀνακάλυψις τῆς βιβλιοθήκης ταύτης ὄχι μόνον διευρύνει τὰς γνώσεις ἡμῶν περὶ τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀλλὰ προσφέρει ὑλικὸν καὶ διὰ τὴν καλυτέραν μελέτην τῆς κοπτικῆς γλώσσης.

Ἦσαν γνωστοὶ ἀπὸ ἐνωρίτερον ἀκόμη καὶ ἄλλοι κοπτικοὶ κώδικες, προερχόμενοι πιθανῶς ὅλοι ἀπὸ τὰς Θήβας τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι δὲ οὗτοι ὁ Cod. Askewianus τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, μὲ 5 κείμενα, τῶν ὁποίων τὸ ἓν περιέχεται καὶ εἰς κώδικα τοῦ Χηνοβοσκίου, ὁ Cod. Bruceianus τῆς Βοδλειανῆς Βιβλιοθήκης, μὲ 3 κείμενα, καὶ ὁ Cod. 8502 τοῦ Βερολίνου, μὲ 5 κείμενα, τῶν ὁποίων τὰ δύο περιέχονται καὶ εἰς κώδικας τοῦ Χηνοβοσκίου, ἀπολεσθεῖς κατὰ τὸ τέλος τοῦ β' παγκοσμίου πολέμου.

Ἐξ ἄλλου αἱ πληροφορίαι τῶν χριστιανῶν ἀντιαιρετικῶν συγγραφέων καὶ ἱστορικῶν, ὀλιγώτερον δὲ καὶ μερικῶν μὴ χριστιανῶν, βοηθοῦν μεγάλως εἰς τὴν σύνθεσιν εἰκόνης περὶ τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν δύνανται νὰ ἀναπληρώσουν καθ' ὅλα τὰς πρῶτας πηγὰς, διότι εἶναι ἐπιλεγεμένα ἡμῶν χάριν πολεμικῶν κυρίως σκοπῶν.

Ὁ χριστιανικὸς Γνωστικισμὸς, παρὰ τὴν ἀπαισιόδοξον προοπτικὴν του, εἶχεν εὐρείαν διάδοσιν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, διότι, μὴ συνδεόμενος μὲ οἰονδήποτε τοπικὸν θρη-

¹³ Μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ ἐμνημονεύοντο ἡδη ὑπὸ τοῦ Πορφυρίου, *Βίος Ἠλωτίνου* 16.

ΕΡΟΣ ΟΥΔΕΝ ΝΕΥΕΩΝΟΕΙ
 ΑΙΜΟΣ Ν ΖΡΑΙ ΖΝ ΝΑΙΩΝΤΗ
 ΡΟΥΝΤΑΧΩΠΕ ΜΗ ΝΕΥΕΩΝ
 ΑΥΩΖΩΨΑΤΕΕΙΜΑ ΝΑΪΔΩΤΗ
 ΡΟΥΝΤΑΧΙ ΡΨΡΠ Ν ΧΟΟΥ ΝΑΚ
 ΛΕΙΧΟΟΥ ΚΑΤΑΘΕ ΕΤΚΝΑΨ
 ΤΩΟΥΝ ΜΜΟΣ ΨΑΝΤΕΠΠ
 † ΣΒΩΟΥΝ Ζ ΕΒΟΛΝ ΖΗΤΚ
 ΔΥΩΝΑΙ ΤΗΡΟΥ ΧΝΑΧΟΥ Ε
 ΡΟΚ ΖΝΟΥΡΑΨΕΝΝΟΥΤΟΟΗ
 ΕΥΤΟΥΒΗΟΥ 557

~~ΕΥΓΝΩΣΤΟΤΗΤΑ~~
 ΚΑΡΙΟΣ

ΤΣΟΦΙΑΝΤΗΣ ΠΕΧΙΣ ΜΗΝ
 ΣΑΤΡΕΥ ΤΩΟΥΝ ΕΒΟΛΖΝΗΕ
 ΤΜΟΟΥΤ ΝΕΡ ΕΠΕΥ ΜΗΤΥΝΟ
 ΟΧΣΙ ΜΑΘΗΤΗΣ ΜΝ ΣΑΨΥΕ
 Ν ΣΙΛΑ Ε ΜΑΘΗΤΕΥ ΕΝΝΑ Ε
 ΔΥΕΙ ΕΥ ΓΑΛΛΑ Ε ΣΑΠ ΤΟΥ

Εικὼν 6

Εὐγκωστος ὁ Μακάριος, ἀρχή. Σοφία Ἰησοῦ Χριστοῦ, τέλος.
 Κώδιξ Χηνοβουσκίου III, 90.

σκευα, διεπνέετο από οικουμενικάς τάσεις. Συγγραφή, περιοδείαι και διδασχῆ ἐχρησιμοποιοῦθησαν χάριν προσηλυτισμοῦ μὲ ἐξαιρετικῶς ἐπιτυχη ἀποτελέσματα, οἱ δὲ ἡγέται του ἐπεδόθησαν συστηματικῶς εἰς τὴν ἐρμηνείαν βιβλικῶν κειμένων, τὴν ἐκθεσιν τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας των καὶ τὴν ὑμνογραφίαν. Ἀπὸ τινος ἀπόψεως τὰ συστήματά των ἦσαν «σχολαί», διὰ τοῦτο δὲ ὠνομάσθησαν «αἱρέσεις», ὅπως ἐκαλοῦντο τότε οἱ φιλοσοφικοὶ ὄμιλοι καὶ τὰ συστήματά των. Δέν ἦτο ὀλιγώτερον ἀποτελεσματικόν τὸ ὑπὸ τῶν περιοδευτῶν ἐπιτελούμενον ἔργον ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν καὶ ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν, μὲ τὴν χρῆσιν λαϊκωτέρων μέσων: φίλτρων, ἐπωδῶν, μυστηριωδῶν ὀνομάτων, μαγείας, θαυματουργίας, ταχυδακτυλουργίας. Προσπαθοῦντες νὰ μὴ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν πολεμικὴν τῆς, ἀλλὰ καὶ προσδεδεμένοι εἰς τὴν περιοδευτικὴν τακτικὴν, δέν εἶχον συνήθως ἰδιαιτέραν ὀργάνωσιν, τουλάχιστον κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τῆς ἐμφανίσεώς των. Οὕτως ἀπετέλουν εἶδη θιάσων ἢ ἐταιρειῶν ἢ παρυσυνυγωγῶν εἰς τὰς παρυφάς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξ ἄλλου λόγῳ τῶν περὶ ἀριστοκρατικῆς διακρίσεως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων πεποιθήσεών των δέν ἐφαίνετο ὅτι ἐπεθύμουν νὰ κατακτήσουν ὀλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν ἢ θελον μᾶλλον νὰ εἶναι μία δῆθεν ἐκλεκτὴ μερίς ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς.

Οἱ Γνωστικοὶ ἐπεξετάθησαν εἰς τὴν Συρίαν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Ρώμην καὶ ἄλλας περιοχάς. Εἰς τὴν Ρώμην ἠνοίχθη πλῆθος γνωστικῶν σχολῶν, ἀλλὰ τὸ ὀρθόδοξον κέντρον αὐτῆς παρέμεινεν ἀνεπαφον. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἐνῶ αἱ ἀνατολικώτεραι ἐπαρχαὶ τῆς Συρίας φαίνεται ὅτι ἐκυριαρχοῦντο ὑπὸ τῶν Γνωστικῶν κατὰ τὸν β' καὶ τὰς ἀρχάς τοῦ γ' αἰῶνος. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐπίσης ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα ἐπεσκίασαν τὴν ὀρθόδοξον καθολικὴν κοινότητα κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἀκούωμεν σχεδὸν τίποτε περὶ τῆς δραστηριότητος αὐτῆς.

Αἱ γνωστικαὶ ὀμάδες ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἤρχισαν νὰ διαλύωνται, ἀπορροφηθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐνσωματωθεῖσαι εἰς νέας αἱρέσεις κατὰ καιροῦς ἐμφανιζομένας, ὅπως εἶναι αἱ τῶν Μασσαλιανῶν, Παυλικιανῶν, Βογομίλων, Καθαρῶν.

3. ΠΙΝΑΞ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ¹⁴

<i>Μέσον παραδόσεως</i>	<i>Τίτλος κειμένου</i>	<i>Παρατηρήσεις</i>
Κώδιξ Χηνοβοσκίου I	α) Ἐπιστολή Ἰακώβου ἀπόκρυφος β) Εὐαγγέλιον Ἀληθείας γ) Περὶ τῆς ἀναστάσεως δοκίμιον δ) Περὶ τῶν τριῶν φύσεων δοκίμιον (τριμερῆς κρα- γματεία) ε) Προσευχὴ Ἀποστόλου Παύλου	Κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τῆς ἐκδόσεως Robinson, Leiden Ὁ Κώδιξ I εἶναι ὁ ἄλλως λεγόμενος Jung Codex Κοπτιστὶ
Κώδιξ Χηνοβοσκίου II	α) Εὐαγγέλιον Ἰωάννου ἀπόκρυφον β) Εὐαγγέλιον Θωμᾶ γ) Εὐαγγέλιον Φιλίππου δ) Ὑπόστασις ἀρχόντων ε) Περὶ γενέσεως τοῦ κόσμου ς) Ἐξηγήσις περὶ ψυχῆς ζ) Βιβλίον Θωμᾶ Ἀθλητοῦ	Κοπτιστὶ
Κώδιξ Χηνοβοσκίου III	α) Εὐαγγέλιον Ἰωάννου ἀπόκρυφον β) Εὐαγγέλιον Αἰγυπτίων γ) Εὐγνωστος ὁ Εὐλόγημένος δ) Σοφία Ἰησοῦ Χριστοῦ ε) Διάλογος Σωτῆρος	Κοπτιστὶ
Κώδιξ Χηνοβοσκίου IV	α) Εὐαγγέλιον Ἰωάννου ἀπόκρυφον β) Εὐαγγέλιον Αἰγυπτίων	Κοπτιστὶ
Κώδιξ Χηνοβοσκίου V	α) Εὐγνωστος ὁ Εὐλόγημένος β) Ἀποκάλυψις Παύλου γ) Ἀποκάλυψις Ἰακώβου α' δ) Ἀποκάλυψις Ἰακώβου β' ε) Ἀποκάλυψις Ἀδάμ	Κοπτιστὶ
Κώδιξ Χηνοβοσκίου VI	α) Πράξεις Πέτρου καὶ Δώδεκα Ἀποστόλων β) Ἡ Βροντὴ, Τέλειος Νοῦς γ) Αἰθηντικὸς Λόγος δ) Ἡ Ἐννοια τῆς μεγάλης Δυνάμεως ἡμῶν	Κοπτιστὶ

14 Δὲν περιλαμβάνονται
κείμενα ἀνήκοντα εἰς
τὸν ἐκτὸς τοῦ χριστιανικοῦ
Γνωστικισμοῦ χώρον, πλὴν τῶν
διατηρουμένων εἰς τοὺς
κοπτικὸς κώδικας. Μερικὰ
ἐξ αὐτῶν ἐξετάζονται μετὰ
τῶν ἀποκρύφων.

	<ul style="list-style-type: none"> ε) Πλάτωνος Πολιτεία 588 B - 589 B ς) Λόγος περί Ὀκτώ και Ἐννέα ζ) Προσευχή Εὐχαριστίας η) Ἀποκάλυψις Ἀσκληπιοῦ 	
Κώδιξ Χηνοβοσκίου VII	<ul style="list-style-type: none"> α) Παράφρασις Σήμ β) Δεύτερος Λόγος τοῦ Μεγάλου Σήμ γ) Ἀποκάλυψις Πέτρου δ) Διδαχαί Σιλουανοῦ ε) Αἱ τρεῖς Στήλαι τοῦ Σήμ 	Κοπτισί
Κώδιξ Χηνοβοσκίου VIII	<ul style="list-style-type: none"> α) Ζωστριανοῦ Λόγοι Ἀληθείας β) Ἐπιστολή Πέτρου πρὸς Φίλιππον 	Κοπτισί
Κώδιξ Χηνοβοσκίου IX	<ul style="list-style-type: none"> α) Μελχισεδέκ β) Ἐννοια Νωραίας γ) Μαρτυρία Ἀληθείας Μαρσάνης 	Κοπτισί
Κώδιξ Χηνοβοσκίου X		Κοπτισί
Κώδιξ Χηνοβοσκίου XI	<ul style="list-style-type: none"> α) Ἑρμηνεῖα τῆς Γνώσεως β) Ἑρμηνεῖα Γνωστικῆ γ) Περὶ βαπτισματος α' δ) Περὶ βαπτισματος β' ε) Περὶ βαπτισματος γ' ς) Περὶ εὐχαριστίας α' ζ) Περὶ εὐχαριστίας β' η) Ἀλλογενῆς θ) Ὑψίφων 	Κοπτισί. Ὁ Κώδιξ σοβαρῶς ἐφθαρμένος
Κώδιξ Χηνοβοσκίου XII	<ul style="list-style-type: none"> α) Αἱ Γνώμαι τοῦ Σέξτου β) Εὐαγγέλιον Ἀληθείας γ) Ἀποσπάσματα 	Κοπτισί. Ὁ κώδιξ σοβαρῶς ἐφθαρμένος
Κώδιξ Χηνοβοσκίου XIII	<ul style="list-style-type: none"> α) Τριμορφος Πρωτένοια β) Περὶ Γενέσεως κόσμου 	Κοπτισί. Ὁ κώδιξ σοβαρῶς ἐφθαρμένος
Κώδιξ Βερολίνου 8502	<ul style="list-style-type: none"> α) Εὐαγγέλιον Μαρίας β) Εὐαγγέλιον Ἰωάννου ἀπόκρυφον γ) Σοφία Ἰησοῦ Χριστοῦ δ) Ἠραξείς Πέτρου 	Κοπτισί
Κώδιξ Askewianus	<ul style="list-style-type: none"> α) Πίστις Σοφία α' β) Πίστις Σοφία β' γ) Τεθχος Σωτήρος α' 	Τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου. Κοπτισί

	δ) Τεύχος Σωτήρος β'	
	ε) Διάλογος Ἰησοῦ καὶ μαθητῶν	
Κώδιξ Brucianus	α) Μέγας κατὰ μυστήριον λόγος α'	Τῆς Βοδλεϊανῆς Βιβλιοθήκης. Κοπιτισί
	β) Μέγας κατὰ μυστήριον λόγος β'	
	γ) Βιβλίον Σηθῶς	
Ἴδιον χειρόγραφον	Ἵδαϊ Σολομῶντος	Συριστί. Μία ἐξ αὐτῶν καὶ ἑλληνιστί εἰς τὸ πάπυρον Bodmer XI Πέντε ἐπίσης καὶ κοπιτισί
Ἴδιον χειρόγραφον	Βαρδεσάνους Βιβλίον νόμων τῶν λαῶν	Συριστί
Ἰὺπό τοῦ Ἰππολύτου Κατὰ Αἰρέσεων 2,26, 1-5,27,4	Βαροῦχ Ἰουστίνου	Ἑλληνιστί
Ἰὺπό Ἐπιφανίου, Πανάριον 33,3,1-33,10	Πτολεμαίου Ἐπιστολὴ πρὸς Φλώραν	Ἑλληνιστί
Ἰὺπό Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ἐπιτομαὶ ἐκ τῶν Θεοδότου	Θεοδότου Συλλογὴ Γνωμῶν	Ἑλληνιστί, ἀνθολογικῶς

4. ΠΙΝΑΞ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΠΡΟΣΦΕΡΟΥΝ ΕΚΘΕΣΙΝ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΟΥΝ ΚΡΙΜΕΝΑ ΑΥΤΩΝ

<i>Συγγραφεὶς</i>	<i>Τίτλοι ἔργων αὐτῶν</i>	<i>Παρατηρήσεις</i>
Ἰουστίνος	Α' Ἀπολογία	Σίμων Μάγος
Εἰρηναῖος	Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου Γνώσεως	Γνωστικισμὸς γενικῶς
Ἰππόλυτος	Κατὰ πιασῶν τῶν αἰρέσεων Ἐλεγχος	Γνωστικισμὸς γενικῶς
Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς	Στραωματεῖς Ἐπιτομαὶ ἐκ τῶν Θεοδότου	Πολλὰ γνωστικὰ συσιματα Θεόδοτος καὶ ἀνατολιβαλεντινικὴ σχολή

Τερτυλλιανός	De praescriptione haereticorum De anima Adversus Valentinianos Adversus Marcionem Ad Hermogenem	Πολλά γνωστικά συστήματα
Ώριγένης	Κατά Κέλσου Εἰς Ἰωάννην	Πολλά γνωστικά συστήματα
Πλωτίνος	Ἐννεάδες	
Πορφύριος	Βίος Πλωτίνου Ἐγκύκλιος ἐπιστολή	Παπύρου J. Rylands
Ἀδαμάντιος	Διάλογος Περί ὀρθῆς πίστεως	Μαρκιωνισταί, Βασιλειδιανοί, Βαρδεσάνης
Μεθόδιος Ὀλύμπου	Περί αὐτοξουσίου	Βαλεντινισταί
Ἀλέξανδρος Λυκόπολιτης	Κατά Μανιχαίων	
Ἰγερμόνιος	Πράξεις Ἀρχελάου	Μανιχαῖοι, Βασιλειδιανοί
Σεραπίων Ἐμοθέως	Κατά Μανιχαίων	
Τίτος Βόστρων	Κατά Μανιχαίων	
Ἰππιφάνιος	Πανάριον	Γνωστικισμός γενικῶς
Κήρυλλος Ἱεροσολύμων	Κατηχήσεις	
Ἐφραίμ Σύρος	Ὁμιλία Κατά Βαρδεσάνου Ὁμιλία Κατά Μαρκίωνα Ὁμιλία Κατά Μάνητος	
Ἀφραάτ	Ἀποδείξεις	Συριστι
Αἰγουστίνος	De utilitate credendi De duabus animabus Contra Fortunatum Contra Felicem De natura boni Contra Secundinum Enodii de fide contra Manichaeos De moribus Manichaeorum De haeresibus ad Quodvult-deum	Κυρίως Μανιχαϊσμός
Θεοδώρητος Κέρου	Αἵρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή	Γνωστικισμός γενικῶς

- K. W. TROEGER, *Mysterienglaube und Gnosis in Corpus Hermeticum XIII*, Berlin 1971.
- W. BRANDT, *Die mandäische Religion*, Leipzig 1889.—*Die Mandäer*, Amsterdam 1915. ἘΚΑΝΕΚΔΟΣΙΣ Wiesbaden 1967.—*Mandäische Schriften*, Göttingen 1893.
- M. LIDZBARSKI, *Ginza, Der Schutz oder das Grosse Buch der Mandäer*, Göttingen 1925.
- H. SCHLIER, "Zur Mandäer Frage", *Theol. Rundschau* 5 (1933), 1-34, 69-92.
- B. S. DROWER, *Diwan, Abatur or Progress through the purgatories*, Città del Vaticano 1950.—*The Book of the zodiac*, London 1949.—*The Secret of Adam*, Oxford 1960.—*The coronation of the Great Sislam*, London 1962.—*A pair of Nasoraean commentaries*, Leiden 1963.—*The Mandaeans of Iraq and Iran*, Leiden 1962.
- E. SEGMELBERG, *Masbuta, Studies in the ritual of Mandaean baptism*, Uppsala 1958.
- K. RUDOLF, *Die Mandäer*, τ. 1-2, Göttingen 1960-1961.—*Theogonie, Kosmogonie und Anthropogonie in den Mandäischen Schriften*, Göttingen 1965.
- W. ANZ, *Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus*, Texte u. Untersuchungen 15, 4, Leipzig 1897.
- J. BIDEZ, F. CUMONT, *Les mages hellénisés*, 2 τ., Paris 1938.
- R. McL. WILSON, "Gnostic origins", *Vig. Christianae* 9 (1955), 193-211. II (1957), 93-110.—*The Gnostic problem*, London 1958.
- H.-M. SCHENKE, "Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis" *Kairos* 7 (1965), 124-133.
- V. BIANCHI (ἐκδ.), *L'origini dello Gnosticismo*. Colloquio di Messina 1966, Leyden 1967.
- R. BERGMAYER, "Quellen vorchristlicher Gnosis", *Tradition und Glaube*, Festgabe K. G. Kahn, Göttingen 1971, 200-220.
- K. PRÜMM, *Gnosis an der Wurzel des Christentums?* Salzburg 1972.
- E. M. YAMAUCHI, *Pre-Christian Gnosticism*, Grand Rapids 1973.

2. ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ. ΠΗΓΑΙ

- A. HILGENFELD, *Die Ketzergeschichte des Urchristentums*, Leipzig 1884.
- W. SCHULTZ, *Dokumente der Gnosis*, Jena 1910.
- W. VÖLKER, *Quellen zur Geschichte der christlichen Gnosis*, Tübingen 1932.
- H.-CH. PUECH, "Les nouveaux écrits gnostiques découverts en Haut Egypt", *Bull. of Byz. Institute* 1950, 91-154.—"Gnost. Evangelien und verwandte Dokumente", HENCKE, SCHNEFMELCHER, *Neut. Apokryphen* 1, 1959, 158-249.
- W. C. TILL, *Die Gnostischen Schriften des koptischen Papyrus Berolinensis 8502*, Texte u. Untersuchungen 60, Berlin 1955.
- S. GIVERSEN, *De gnostiske handskrifter fra Nildalen*, København 1957.
- C. SCHMIDT, W. TILL, *Koptisch Gnostischen Schriften*, Griech. Chr. Schriftst. 45, 1959.
- E. MEYEROWITSCH, "The Gnostic manuscripts of Upper Egypt", *Diogenes* 28 (1959), 84-117.
- W. C. VAN UNNIK, *Newly discovered Gnostic writings*, London 1960.
- J. DORESSE, *The secret books of the Egyptian Gnostics*, London 1960.

Ἑσνικ Κόλβου	Κατά αἵρέσεων	Ἀρμενιστί Γνωστικισμός γενικῶς
Σεβήρος Ἀντιοχείας	Ὁμιλία 123 Ἀναθεματισμοὶ ἑλληνικοὶ Ἀναθεματισμοὶ λατινικοὶ	Συριστί PG 100, 1317-1325 PG 65, 23-26
Σιμπλικίος	Ἐπιτομή εἰς ἐγχειρίδιον Ἐπικτήτου	
Ἰωάννης Δαμασκηνός	Κατά αἵρέσεων Κατά Μανιχαίων	Γνωστικισμός γενικῶς Παυλικιανοὶ
Θεόδωρος Βάρ Κόναϊ	Σχόλια	Συριστί
Πέτρος Σικελιώτης	Ἱστορία Μανιχαίων Λόγος Κατά Μανιχαίων	Παυλικιανοὶ Παυλικιανοὶ
Φώτιος	Κατά Μανιχαίων	
—	Σκάντ Γκουμανικ Βιτσιάρ	Περσιστί: Ἀποφασιστική λύσις ἀμφιβολιῶν
Ἰμπν Ἀν-Ναδιμ	Φιχριστ ἀλ-Οὐλοῦμ	
Ἀλ-Μπιρούνη	Ἀτχάρ-άλ-Βακίγια	
Μωχάμαδ ἄς-Σιαχνα-στάνι	Κιτάβ ἄλ-Μιλᾶλ Βάν-Νιχαλ	Ἀραβιστί: Βιβλίον τῶν θρησκευτικῶν μερίδων καὶ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΥ

- R. RUTZENSTEIN, *Poimandres*, Leipzig 1904.
 TH. ZIELINSKI, "Hermes und die Hermetik" 1-2, *Archiv f. Religionswiss.* 8 (1905), 321-372. 9 (1906), 25-60.
 G. R. MEAD, *Thrice-Greatest Hermes*, 3 τ., London 1906.
 J. KRÖLL, *Die Lehren des Hermes Trismegistos*, Münster 1914.
 A. D. NOCK, A. J. FESTUGIÈRE, *Corpus Hermeticum* τ. 1-4 Paris 1945-1954.
 A. J. FESTUGIÈRE, *La révolution d'Hermès Trismégiste*, τ. 1-4 Paris 1944-1954.
 E. HAENCHEN, "Aufbau u. Theologie des Poimandres", *Zeit. f. Theol. u. Kirche* 53 (1956), 149-191.
 G. VAN MOORSEL, *The mysteries of Hermes Trismegistus*, Utrecht 1957.
 G. S. GASPARRO, "La gnosi ermetica come iniziazione e misterio" *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 36 (1965), 43-61.
 H. D. BETZ, "Schöpfung und Erlösung im Hermetischen Kosmos", *Zeit. f. Theologie u. Kirche* 63 (1966), 160-187.

- R. M. GRANT, *Gnosticism. A sourcebook of heretical writings from the early Christian period*, New York 1961.
- M. KRAUSE, "Der Koptische Handschriftenfund bei Nag Hammadi", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 18 (1962), 121-132.—"Zum koptischen Handschriftenfund bei Nag Hammadi", αὐτόθι 19 (1963) 106-113.—"Der Stand der Veröffentlichung der Nag Hammadi-Texte", *Studies in the History of Religions* XII, Leiden 1967, 61-88.
- R. KASSIR, "Textes gnostiques, remarques", *Muséon* 78 (1965), 71-98, 299-312.
- A. BÖHLIG, "Der jüdischen und judenchristliche Hintergrund in gnostischen Texten von Nag Hammadi", *L'origini dello Gnosticismo. Colloquio di Messina* 1966, 109-140.
- R. HAARDT, *Der Gnosis, Wesen und Zeugnisse* (κείμενα εἰς γερμανικὴν καὶ εἰσαγωγὰι), Salzburg 1967.
- W. FOERSTER, *Die Gnosis*, 2 τ. (κείμενα εἰς γερμανικὴν καὶ εἰσαγωγὰι), Zürich 1969-1971.
- J. M. ROBINSON, "The Coptic Gnostic library", *New Test. Studies* 12 (1968), 356-401. 16 (1970), 185-190.
- K. RUDOLPH, "Gnosis und Gnostizismus, ein Forschungsbericht", *Theologische Rundschau* 34 (1969), 121-175. 181-231. 358-361.
- J. M. ROBINSON (ἐκδ.), *Nag Hammadi Codices, Fascimile edition*, 11 τ., Leiden 1972ἔἔ.—*Nag Hammadi Codices, κριτικὴ ἔκδοσις*, 11 τ., Leiden 1973 ἔἔ.
- I. E. MÉNARD, "Littérature apocalyptique juive et littérature gnostique", *Rev. des Sciences Relig.* 47 (1973), 300-323.

Β'. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΥ

Οι Γνωστικοί, αισθανόμενοι την ανάγκην να στηρίξουν τὰς δοξασίας των εἰς ἰσχυράν αὐθεντίαν, ἐξεμεταλλεύθησαν ἀφθόμως τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης, τὰ ὁποῖα ἠρμήνευον ἢ κερήμενευον κατὰ τὰς ἀπόψεις των, παρεμβάλλοντες εἰς αὐτὰ ἰδικὰ των λόγια ἢ συνθέτοντες ἐξ ἀρχῆς ἴδια συγγράμματα, ἐμφανιζόμενα συχνάκις ὡς μεταβιβασθέντα εἰς αὐτοὺς ἀποκρύφως. Παραλλήλως δέ, αισθανόμενοι κάποια ἀποστροφήν πρὸς τὴν Π. Διαθήκην ὡς προελθοῦσαν ἐκ τοῦ κακοῦ Θεοῦ, παρελάμβανον μὲν ἐξ αὐτῆς ὠρισμένα ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων προσώπων, ὅπως εἶναι ὁ Ἀδάμ, ὁ Κάϊν, ὁ Σὴθ, ἀλλ' ἀπέρριπτον ὅλας σχεδὸν τὰς ἱστορικὰς προσωπικότητας καὶ τοὺς προφήτας αὐτῆς, δηλαδὴ πᾶν τὸ ἀκραιφνῶς Ἰουδαϊκόν. Πρὸς ἐξουδετέρωσιν τοῦ κύρους τῆς Π. Διαθήκης πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀπέδιδον εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιθυμητὴν ἔννοιαν διὰ τυπολογικῆς ἢ ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐφαρμόζοντες ἱστοριοφιλολογικὴν μέθοδον δὲν ἐδίσταζον νὰ τὴν ἀπορρίψουν ὀλοσχερῶς. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἡ τυπολογικὴ μέθοδος κατέλαβε κυρίαρχον θέσιν εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐρμηνευτικὴν.

Λὲν πρέπει νὰ παρασυρθῶμεν μέχρι σημείου νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἐδανείζοντο τὰ πάντα ἀπὸ τὰς ὡς ἄνω μνημονευθείσας πηγὰς, διότι πράγματι εἶχον πολλὴν ἐλευθερίαν ὄχι μόνον εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ ξένου ὕλικου ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προσθήκην νέου. Ἦσαν δὲ κατὰ ὁμάδας καὶ ἐκλεκτικοὶ εἰς τὰς προτιμήσεις των, ἐξ οὗ καὶ ἡ μεγάλη ποικιλία συστημάτων, τὰ ὁποῖα πάντως κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας ἀποκλίσεις των δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς τέσσαρας κατηγορίας: τὰ ἐλληνίζοντα, τὰ παρσιζόντα ἢ δυαρχικά, τὰ Ἰουδαίζοντα καὶ τὰ χριστιανίζοντα. Καθίσταται φανερόν ὅτι ἀπέδιδον εἰς ἰδικόν των ἄμεσον φωτισμόν καὶ κλῆσιν πᾶν τὸ νέον. Εἰδικὰ ἄλλωστε ὑπῆρξαν καὶ τὰ κίνητρα, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν ὄθησιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν συστημάτων τούτων, ἦτοι τὰ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος τμήματος παρατεθέντα ἐρωτήματα, καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰδικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀντιμετώπισις των ὡς

στοιχείων τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας. Εἶναι ἐρωτήματα περὶ τῆς προελεύσεως, τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐκπηδοῦν πάντοτε ἀπὸ ὠρισμένας καταστάσεις δυσκολιών, ὡς εἶναι ἐν προκειμένῳ ἢ συναίσθησις τοῦ πόνου.

Εἰς τί ὀφείλεται ὁ πόνος; Εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ κακοῦ. Εἰς τί ὀφείλεται τὸ κακόν; Εἰς τὴν ὕλην. Πόθεν ἡ ὕλη; Εἶναι δυνατόν νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Θεόν; Ὁ ὀρθόδοξος Χριστιανισμός, μὴ δεχόμενος ὀντολογικὴν ὑπαρξιν τοῦ κακοῦ καθ' ἑαυτὸ, ἀπέδιδε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτεξούσιον τῶν πνευματικῶν ὄντων, τὴν ἀποψιν ὁμῶς ταύτην δὲν ἠδύνατο νὰ ἀσπασθοῦν οἱ Γνωστικοί, διότι, διακηρύσσοντες τὴν ταύτισιν τοῦ κακοῦ μετὰ τῆς ὕλης, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ θεωροῦν τοῦτο ὡς ὀντολογικῶς ὑπαρκτόν. Ἐξ ἄλλου, εὐρίσκοντες γενικῶς πολὺ ἀπλᾶς τὰς ἀπαντήσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπεζήτησαν ἐπεξεργασίαν τῶν θέσεών του, διὰ νὰ τὰς περιπλέξουν καὶ δώσουν περισσοτέραν ἀξίαν εἰς τὴν θεολογίαν των.

Ἡ θεολογία, ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ σωτηριολογία καὶ ἡ ἠθικολογία τῶν Γνωστικῶν, ἐξαιρέσει τῶν δυαρχικῶν, πλέκονται περὶ ἓνα μῦθον ὁ ὁποῖος βασικῶς ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον ὅλης τῆς σειρᾶς τῶν ποικίλων συστημάτων αὐτῶν καὶ δίδει ἀπάντησιν εἰς τὸ ὡς ἄνω ἐρώτημα—ἔστω καὶ ἀσαφῆ— συνοψιζομένην εἰς μίαν φράσιν τῶν Ὀφιδῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀρχὴ μὲν τῆς τελειώσεως εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ Ἀνθρώπου, τέλος δὲ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀναζήτησις τῆς γνώσεως ταύτης ἔπεισε τοὺς Γνωστικούς περὶ τῆς ὑπάρξεως δύο διαφόρων πραγματικότητων, τοῦ φωτεινοῦ ἐπέκεινα καὶ τοῦ ὕλικου ἐνταῦθα. Πᾶν ὑψηλὸν τοποθετεῖται εἰς τὸ ἐπέκεινα, ὡς εἶναι ὁ Θεός, τὸ πνεῦμα, ἡ εὐδαιμονία· πᾶν ταπεινὸν τοποθετεῖται εἰς τὸ ἐνταῦθα, ὡς εἶναι ὁ δημιουργός, τὸ σῶμα, ὁ πόνος. Ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως παρέχεται μία εἰκὼν μεταπλάσεως τῶν δύο κόσμων τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος, τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων.

1. ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΑΙΩΝΕΣ

Οἱ Γνωστικοί, ἀναγκασθέντες λόγῳ τῶν ἀνωτέρω σημειωθεισῶν προϋποθέσεων νὰ διασπάσουν τὴν θεότητα, ἰσχυρίζονται ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ θεμιστος ἀγαθὸς Θεός καὶ ἄλλος ὁ δημιουργὸς τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ ὕλικου κόσμου. Οὕτως ἔλυσαν καὶ τὸ πρόβλημα περὶ τῆς στάσεως τοῦ Θεοῦ ἔναντι τοῦ πάσχοντος ἀνθρώπου. Οἱ ὀρθόδοξοι Χριστιανοί, ἐμμένοντες ἐπὶ τῆς πίστεως εἰς ἓνα μοναδικόν Θεόν, ἀπέδωσαν εἰς αὐτὸν φαινομενικῶς ἀντιφατικὰς ιδιότητες, τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν

δικαιοσύνην. Οί Γνωστικοί, διακρίνοντας τήν θεότητα εἰς ἀνωτέραν καὶ κατωτέραν ἢ εἰς ἀγαθὴν καὶ κακὴν, ἀπέδωσαν εἰς μὲν τὴν πρώτην τὴν ἰδιότητα τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς ἀγάπης, εἰς δὲ τὴν δευτέραν τὴν ἰδιότητα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς κακίας.

Ὁ Η. Puech¹ στηρίζει τὴν γνώμην του περὶ ἀνατολικῆς προελεύσεως τοῦ Γνωστικισμοῦ εἰς τὰς περὶ χρόνου ἀντιλήψεις του. Κατὰ τὴν ἐπικρατήσαν τελευταίως ἄποψιν, εἰς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν ὁ χρόνος παρουσιάζεται κυκλικός, διότι κατὰ διαστήματα ἐπανέρχεται εἰς ἑαυτόν, εἰς τὸν Χριστιανισμόν εἶναι γραμμικός διότι προχωρεῖ συνεχῶς πρὸς τὰ ἔσχατα, εἰς δὲ τὸν Γνωστικισμόν ὑψίσταται διαχωρισμός με σύνορα, οὕτως ὥστε εἰς μὲν τὸν αἰσθητὸν κόσμον νὰ ὑπάρχη χρόνος, εἰς δὲ τὸν ὑπεραισθητὸν νὰ ἐπικρατῇ ἄχρονος κατὰστασις. Πρέπει ἐπὶ τοῦ προκειμένου νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τοιαύτη ἀπλούστευσις καὶ τυποποιήσις τῶν ἀντιλήψεων εἶναι ἐκτὸς πραγματικότητος, διότι πρῶτον δὲν εἶναι ἐπιτρεπτόν νὰ συμπεριλάβωμεν ὅλας τὰς ἑλληνικὰς σχολὰς σκέψεως ὑπὸ τὸν ἐνιαῖον ὄρον «ἑλληνικὴ σκέψις», δεύτερον δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ συγκρίνωμεν τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων με τὴν θρησκευτικὴν σκέψιν τῶν Χριστιανῶν, ἐνῶ καὶ οἱ Ἑλληνες διέθετον θρησκευτικὴν σκέψιν, καὶ τέλος ἡ περὶ διπλῆς καταστάσεως ἰδέα, ἀχρόνου εἰς τὸν ὑπεραισθητὸν κόσμον καὶ ἐγχρόνου εἰς τὸν αἰσθητὸν, ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν.

Ἄλλ' ἡ διάκρισις αὐτὴ δὲν συνεπάγεται ἀπόλυτον δυαρχίαν. Εἰς τὴν πραγματικότητα πλὴν τῶν Μανιχαίων, οἱ ὅποιοι ἐξ ἀρχῆς ἀπετέλεσαν μᾶλλον αὐτοτελὲς σύστημα, καὶ ἐν μέρει τῶν Μαρκιωνιτῶν, οἱ ἄλλοι Γνωστικοί δέχονται πλῆθος θείων ὄντων, τὰ ὅποια τοποθετοῦν εἰς σαφῆ ἱεράρχησιν. Ἐνώπιον τοῦ ὑψίστου Θεοῦ οἱ λοιποὶ ἐμφανίζονται ἄπλοὶ ἄγγελοι ἢ δαίμονες, μόνον δὲ κατὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ παρουσίαν τοῦ ἐνὸς καὶ τῶν ἄλλων παρατηρεῖται δυαρχία, ἡ ὁποία οὕτως εἶναι ὑστερογενῆς καὶ ἠθικῆς φύσεως.

Οἱ Γνωστικοὶ ἐν συνόλῳ θεωροῦν τὸν ὑψίστον Θεὸν αἰώνιον, ἀγέννητον (καὶ φυσικὰ ἀγέννητον), ἀόρατον, ἀκατάληπτον, ἄγνωστον, καὶ ξένον· διὰ τοῦτο τὸν ἀφήνουν καὶ ἀνόνημον. Ὁ Βασιλεῖδης τὸν ὀρίζει ἀρνητικῶς, φθάνων μάλιστα μέχρι τοῦ χαρακτηρισμοῦ «ὁ οὐκ ὢν Θεός», ὁ δὲ Βαλεντίνος καὶ μερὶς τῶν ὁπαδῶν του τοῦ ἔδωσαν σύζυγον τὴν Σιγὴν καὶ ἄλλοι τὴν Ἐννοίαν, ὀνόματα τείνοντα εἰς δήλωσιν τοῦ ἀπροσίτου καὶ ἀποκρίφου τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ αἰρεσιάρχου τούτου, ὄχι μόνον εἶναι ἀπόκρυφος, ἀλλὰ καὶ διάγει «ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἡρεμίᾳ πολλῇ»,² ὅπως αἱ θεότητες τῶν Ἐπικουρείων.

1 *La gnose et le temps*, Paris 1952.

2 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἔλεγχος 1, 1, 1.

Πρέπει όμως εις ταῦτα νὰ διίδωμεν κάτι περισσότερο, διότι Βυθός, Σιγή, Ἐννοια, Ρίζα, εἶναι ὀνόματα τὰ ὁποῖα φανερώουν μίαν ἀόριστον καὶ ἀφηρημένην περί Θεοῦ ἰδέαν καὶ μαρτυροῦν τὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀφετηρίαν τοῦ Γνωστικισμοῦ.

Παρά ταῦτα ὑφίσταται καὶ δι' αὐτοὺς σημεῖον ἐπαφῆς τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ κόσμου, διότι ἀπὸ ἐκεῖνον προέρχονται τὰ πάντα καὶ κατὰ πρῶτον οἱ Αἰῶνες. Λέγεται λοιπὸν πατὴρ καὶ προπάτωρ, καὶ θεωρεῖται ἀκριβῶς ὅ,τι ἐννοεῖ ὁ δεύτερος οὗτος ὄρος. Ὁ τρόπος προελεύσεως τῶν θεῶν ὄντων εἶναι διάφορος κατὰ συστήματα, ἀλλὰ γενικῶς σχεδὸν συνίσταται εἰς γέννησιν καὶ ἀπορροήν. Τυπικώτερος εἶναι ὁ κατ' ἀπορροήν τρόπος, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει ἐκδίπλωσιν τῆς Μονάδος κατὰ πυθαγορικά πρότυπα, ὡς φαίνεται σαφῶς εἰς τὰ συστήματα τῶν Σιμωνιανῶν, τῶν Βαλεντινιστῶν καὶ τῶν Βασιλειδιανῶν, παραστατικώτατα δὲ εἰς τὴν ἐκδίπλωσιν τοῦ βασιλειδιανοῦ ὠοῦ. Ἡ φιλοσοφικὴ αὐτὴ προϋπόθεσις ἐρμηνεύει καλῶς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεογονίας τῶν Γνωστικῶν, ἢ ὁποῖα δὲν ἀποβλέπει εἰς ἐξήγησιν τῆς προελεύσεως τοῦ κακοῦ, ἐφ' ὅσον δι' αὐτὴν θὰ ἤρκει ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς μόνης δευτερευούσης θεότητος.

Εἰς τὴν διόγκωσιν τῆς θεογονίας συνετέλεσε καὶ ἡ βασικὴ ἐπιδίωξις τῶν Γνωστικῶν. Οἱ προβάλλοντες τὴν ἀξίωσιν ὅτι κατέχουν ἀπόκρυφον γνῶσιν δὲν εἶναι εὐλογον νὰ περιορίζωνται εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῆς ὑψίστης θεότητος καὶ μιᾶς κατωτέρας, ἀλλ' ὀφείλουν νὰ ἐπεξεργασθοῦν πολυπλοκώτερα συστήματα, ὅπερ διηκολύνετο μεγάλως ἀπὸ τὴν περί ἐκδίπλώσεως ἰδέαν. Ἐκαστος δὲ αἵρεσιάρχης Ἰδιδεν εἰς τὸ σύστημά του ἰδιαίτερα γνωρίσματα σύμφωνα μὲ τὴν προέλευσιν, τὰς ἐπιδράσεις καὶ τὴν φαντασίαν του, ἐνῶ ὠρισμένοι ἐξ αὐτῶν, διὰ νὰ παρυστήσουν ζωηρότερον τὸ μέγα χάος μετὰξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ἐτοποθέτησαν μακρὰς σειρὰς θεοτήτων. Τὰ ὀνόματα καὶ αἱ ἰδιότητες τῶν θεοτήτων τούτων, ὅπωςδὴποτε καὶ ἂν καλοῦνται — Αἰῶνες, Ἄγγελοι, Ἄρχοντες — μαρτυροῦν τὴν προέλευσιν ἢ τὰς προτιμήσεις τῶν ἐπὶ μέρους συστημάτων. Εἰς πολλὰς ομάδας ἐπικρατοῦν τὰ ἀστρολογικὰ στοιχεῖα καὶ θεότητες εἶναι οἱ ἐπτὰ πλανῆται, οἱ 12 ζωδιακοὶ ἀστερισμοί, οἱ 365 κόσμοι κατὰ τὸ ἀντίστοιχον τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους· εἰς ἄλλας παρουσιάζονται Ἰουδαϊκαὶ ἢ Ἰουδαϊκοφανεῖς προσωπικότητες μὲ ἐντελῶς νέον ρόλον: Σαββαῶθ, Ἐλωείμ, Ἰαλδαβαῶθ, Ἐδέμ, Σήθ, Κάιν, Βαροῦχ κτλ. Εἰς πλείστας δὲ ἐμφανίζονται προσωποποιημέναι ἔννοιαι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας: Νοῦς, Λόγος, Σοφία, Ἄνθρωπος κτλ. Ἡ ἀποδοχὴ προαιωνίου Ἀνθρώπου ὡς γενικῆς ἰδέας πάντων τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρώπων φανερῶνει περισ-

σότερον ἴσως παντός ἄλλου στοιχείου τὴν πλατωνικὴν ἐπίδρασιν. Τὰ θεῖα ὄντα ἀποτελοῦν ἑνιαῖον κόσμον μὲ αὐστηρὰν ἱεραρχικὴν σύνδεσιν μεταξύ των, τὸ Πλήρωμα, ἔξω τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ Κένωμα.

Ἐνθ' ὁ ἔψιστος Θεὸς παίζει περιορισμένον ρόλον εἰς τὰ ἀνθρώπινα, μερικαὶ ἐκ τῶν κατωτέρων θεοτήτων ἔχουν ἐνεργὸν μέρος εἰς αὐτά, ἂν καὶ ἐνίοτε παρουσιάζονται ὡς παίγνια εἰς χεῖρας τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀπόκρυφος γνῶσις καὶ ἡ μαγεία ἀποτελοῦν δυνάμεις πρὸς ἐκβίασιν τῆς θείας βουλήσεως, ὅπερ δεικνύει ὅτι ὁ Γνωστικισμὸς δὲν εἶναι κατὰ βάσιν θρησκεία, ἀλλὰ ὑποκατάστατον θρησκείας.

2. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Εἰς τὰ δυαρχικὰ συστήματα τὸ θέμα τῆς δημιουργίας εἶναι κάπως ἀπλοῦν, ἀλλ' εἰς τὰ ἱεραρχικὰ καὶ τὰ τριαρχικὰ εἶναι πολυπλοκώτερον. Βεβαίως εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει εἰς δημιουργός, ὁ ὁποῖος εἶναι παράγωγος τοῦ πεσόντος Αἰῶνος καὶ φυσικὰ ἔχει βασικὴς κακὴν ὑπόστασιν, ἀλλὰ διατηρεῖ κάτι ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ φωτός, τὸ ὁποῖον ἔλκει καὶ αὐτὸν καὶ τὰ δημιουργήματά του πρὸς ἐκεῖνον. Ὡς ἄρχων τῶν ἐπτὰ πλανητῶν καθορίζει τὴν μοῖραν τοῦ παρόντος κόσμου. Εἰς τὸ ἔργον τῆς δημιουργίας ἔχει βοηθούς, καλεῖται δὲ συνήθως Ἰαλδαβαῶθ, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δεικνύουν διπλὴν προέλευσιν τῆς περὶ δημιουργοῦ ἰδέας, ἰουδαϊκὴν καὶ πλατωνικὴν.³ Ἡ δημιουργικὴ δύναμις αὐτοῦ ἐνίοτε παρουσιάζεται δάνειος, ὡς προερχομένη ἐπὶ παραδείγματι ἐκ θέας τοῦ φωτός τοῦ ὑπερτάτου θεοῦ· τὸ χωρίον «καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς ὅτι καλόν» τῆς Γενέσεως (1, 4) ἐρμηνεύεται ὡς σημαίνον ὅτι ὁ κατώτερος θεὸς ἐνήργησε διότι εἶδε τὸ θεῖον φῶς. Ἐνίοτε παρουσιάζεται ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ τραγικοῦ σφάλματος τοῦ τελευταίου Αἰῶνος τοῦ Πληρώματος. Συνηθέστερον ὅμως τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀποσιωπᾶται, ὁπότε ἐξυπακούεται ὅτι οἱ Αἰῶνες ἔχουν ἐν ἑαυτοῖς τοιαύτην δύναμιν διὰ κληρονομίσεως ἀπὸ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ Θεοῦ. Ἡ δύναμις δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην θετικὸν προσὸν ἀλλὰ φυσικὴ φορά. Ἀφ' ἧς στιγμῆς διεσπάσθη ἡ ἑνιαία θεότης, ἡ Μονάς, διὰ τῆς διαπλώσεώς της εἰς δύο καὶ ἀκολουθῶς εἰς περισσότερα, κατὰ πυθαγόρεια πρότυπα, δὲν ἦτο δυνατόν παρά νά ἐπικρατήσῃ βαθμιαίως εἰς ὀλόκληρον τὸ σύμπαν ἢ διάσπασις, οὕτω δὲ λόγῳ τῆς βαθμιαίας ἐκδιπλώσεως παρατηρεῖται βαθμιαῖος ἐκφυλισμὸς, μέχρις ὅτου τέλος παράγεται ἡ ὕλη.

3 *Τίμαιος* 41d

Δὲν φαίνεται πάντοτε σαφῶς, διὰ ποῖον λόγον ἡ ὕλη εἶναι κακὴ. Εἰς μερικές ομάδας τοῦτο ἀποδίδεται εἰς δυστροπίαν καὶ ἐκδικητικότητα τοῦ Δημιουργοῦ, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδειγματι οἱ Βασιλειδιανοί, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Δημιουργὸς ἰουδαϊκὸς Θεὸς ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν τάσιν τῆς αὐστηρότητος καὶ τυραννικότητος, καὶ εἰς τὸν Μαρκίωνα, ἡ δὲ κακότης αὕτη μεταδίδεται καὶ εἰς τὰ πλάσματα αὐτοῦ. Δὲν ἐρμηνεύεται ὁμοῦς εἰς τὰ ἀνωτέρω συστήματα πῶς ὁ Δημιουργὸς κατέστη κακός, ἀλλὰ ἐρμηνεύεται σαφῶς ὑπὸ τῶν Βαλεντινιστῶν, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ κόσμος εἶναι προϊὼν τοῦ πάθους, τὸ ὁποῖον ὤθησε τὴν Σοφίαν νὰ πλησιάσῃ καὶ κατανοήσῃ τὸν Βυθόν, ἢ τῆς πτώσεως· τοῦτο ἀπορριφθὲν ἐκ τοῦ Πληρώματος ἀπετέλεσε τὴν ὕλην ἐκ τῆς ὁποίας ἐπλάσθη τὸ σύμπαν.

Ἄλλ' ὅταν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς θεογονίας τῶν Γνωστικῶν, ἡ ἐξήγησις τῆς κακότητος καθίσταται πολὺ ἀπλῆ. Λόγω τῆς παρατηρουμένης καταπτώσεως διὰ τῆς βαθμιαίας ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῆς ὑψίστης θεότητος τὸ σύμπαν κατὰ τὴν πρὸς τὰ κάτω φορὰν αὐτοῦ ὑποβαθμίζεται καὶ καθίσταται σὺν τῷ χρόνῳ ἀτελέστερον, τόσον ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ ἐντὸς τοῦ θείου Πληρώματος Αἰῶνες, πλὴν τοῦ πρώτου, νὰ μὴ δύνανται νὰ προσεγγίσουν τὸν ὑψιστον Θεόν, ὁ ὁποῖος ἐνίοτε καὶ δι' αὐτοὺς χαρακτηρίζεται ἄγνωστος. Ἡ ἁμαρτία, ἡ ὁποία προκαλεῖται ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀτέλειαν, ὁδηγεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ὕλικου κόσμου. Ὁ κόσμος λοιπὸν οὗτος δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀτελής, ἀλλὰ καὶ κακός, διότι καὶ ἀπολύτως μακρὰν τοῦ Θεοῦ εὐρίσκεται καὶ τῆς ἁμαρτίας παράγωγον εἶναι.

Οἱ Γνωστικοὶ λόγω τῆς διακρίσεως δύο πραγματικοτήτων διέκρινον φυσικῶς καὶ δύο τάξεις ἀνθρώπων, ἀλλὰ βραδύτερον προσέθεσαν καὶ μίαν μεσάζουσαν τάξιν, φθάνοντες οὕτως εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Παύλου χρησιμοποιουμένην ὀρολογίαν.⁴ Πνευματικοὶ εἶναι οἱ ἄνθρωποι εἰς τοὺς ὁποίους κυριαρχεῖ τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον, ἐπειδὴ δὲ ἔχουν τοῦτο κοινὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ, καλοῦνται καὶ «ὁμοούσιοι Θεῷ»· ψυχικοὶ εἶναι ἐκεῖνοι εἰς τοὺς ὁποίους κυριαρχοῦν τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα, ἧτοι τὸ συναίσθημα καὶ ἡ πίστις· τέλος δὲ ὕλικοι εἶναι ὅσο κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὸ σῶμα, τὸν δερμάτινον χιτῶνα καὶ τὴν φυλακὴν τοῦ πνεύματος, κατὰ τοὺς Βαλεντινιστάς.⁵ Τύποι τῶν τριῶν τούτων τάξεων εἶναι ὁ Ἄβελ (χοϊκός, ὑπηρέτης τοῦ Δημιουργοῦ), ὁ Σὴθ (ψυχικός), ὁ Κάϊν (πνευματικός, πολέμιος τῆς ἐντολῆς τοῦ Δημιουργοῦ). Τυπικῶς, ἀλλ' ὄχι οὐσιωδῶς, ἡ ἀνθρωπολογία αὕτη εἶναι παύλειος συγχρόνως δὲ καὶ ἀριστοτέλειος, ἐφ' ὅσον τὸ πνεῦμα καταλαμβάνει τὴν θέσιν τοῦ ἐξωθεν ἐρχομένου ἀριστοτελείου νοῦ. Εἰς τοὺς ἀρ

⁴ Α' Κορ. 15, 44 ἐέ.

⁵ ΕΙΓΗΝΑΙΟΥ, Ἔλεγχος 1, 5, 5.

κουμένους εις δύο κατηγορίας ανθρώπους οί ανώτεροι ονομάζονται άλλοτε μὲν πνευματικοί —συνηθέστερον μάλιστα— άλλοτε δὲ ψυχικοί.

Ἐκ πρώτης ὄψεως ἢ τόσον ριζική διάκρισις δύο ἢ τριῶν κατηγοριῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐξόχως ἀριστοκρατική, πολὺ περισσότερον μάλιστα καθ' ὅσον πνευματικούς οἱ Γνωστικοὶ ἐθεώρουν μόνον ἑαυτούς, ἀλλ' ἢ ἐντύπωσις αὕτη θὰ ἀνταπεκρίνετο εἰς τὰ πράγματα, εἴαν οὗτοι διεκήρυττον ρητῶς ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως ἀνήκουν εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην κατηγορίαν. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι φαίνεται νὰ ἐκκινῶν ἀπὸ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις. Τὸ ἀνθρώπινον χυτικὸν πλάσμα, κατὰ τὸν Σατορνείλον, κεῖται ἁπελλι καὶ ἀδρανὲς μέχρις ὅτου ὁ Θεὸς στέλλῃ εἰς αὐτὸ σπινθηρα ζωῆς. Κατὰ τὸν Γνωστικὸν Ἰουστίνον, εἰς τὸν πρωτόπλαστον ὁ μὲν Ἑλβεῖμ δίδει τὸ ψυχικὸν στοιχεῖον, ἢ δὲ Ἑδὲμ τὸ πνευματικόν· τὸ πνευματικὸν δὲ στοιχεῖον ἐναποθέτει ἐπίσης εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἡ Κάτω Σοφία τοῦ Βαλεντινιστῶν. Ταῦτα σημαίνουν ὅτι καὶ ὅλοι οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ ἔχουν κληρονομήσει τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον ἢ τὸν σπινθηρα τῆς ζωῆς, ἂν καὶ τὸ κρατοῦν ἐγκλειστον εἰς τὸν κόσμον τοῦτον τῆς κακότητος, ἔχουν λησμονήσει τὴν πραγματικὴν τῶν πατρίδα καὶ ἀδυνατοῦν νὰ εὔρουν λύτρωσιν δι' αὐτό. Ὁ διαχωρισμὸς γίνεται μετέπειτα, μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Σωτῆρος, συμφώνως πρὸς τὴν «μόρφωσιν» ἢ τελείωσιν τοῦ στοιχείου τούτου διὰ τῆς γνώσεως καὶ τοῦ φωτισμοῦ· πνευματικοὶ εἶναι «οἱ τὴν τελείαν γνῶσιν ἔχοντες περὶ Θεοῦ καὶ τῆς Ἀχαμῶθ», ἐνῶ ψυχικοὶ εἶναι «οἱ δι' ἔργων καὶ πίστεως ψιλῆς βεβαιούμενοι καὶ μὴ τελείαν γνῶσιν ἔχοντες», κατὰ τοὺς Βαλεντινιστάς⁶. Ὅστω οἱ πνευματικοὶ κατέχουν μὲν τὴν θεϊαν ιδιότητα αὐτῶν «φύσει», ἀλλὰ μόνον ἐπὶ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἐτελειοποίησαν τὸ ἐν αὐτοῖς ὑπάρχον πνευματικὸν στοιχεῖον.

3. ΣΩΤΗΡΙΑ

Τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ νὰ καταστῆ συνειδητὴ ἢ θεότης τοῦ ἐσκοτισμένου ἀνθρώπινου ἐγώ· αὐτὸ σημαίνει λύτρωσιν τοῦ θείου στοιχείου αὐτοῦ, τὸ ὅποιον εἶναι φυλακισμένον εἰς τὴν ὕλην καὶ τὸ χάος τῆς γῆς, καθὼς καὶ εἰς τὴν τυραννίαν τοῦ Δημιουργοῦ. Κατὰ τὸν παρ' Ἰππολύτῳ⁷ διατηρούμενον γνωστικὸν ὕμνον ἢ ψυχῇ

«κοπιᾶ θανάτῳ μελέτημα κρατουμένη·
ποτὲ μὲν βασιλείον ἔχουσα βλέπει τὸ φῶς,
ποτὲ δ' εἰς ἔλεειν' ἐκριπτομένη κλάει . . .».

⁶ Εἰρηναίου, Ἔλεγχος 6, 1 ἐ.

⁷ Κατὰ αἰρέσεων 5, 10.

Προσπαθεί νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ πικρὸν χάος, ἀλλὰ δὲν γνωρίζει τὸν τρόπον.

«Ζητεῖ δὲ φυγεῖν τὸ πικρὸν χάος
καὶ οὐκ οἶδεν ὅπως διελεύσεται».

Διὰ τοῦτο ὁ Σωτὴρ παρακαλεῖ τὸν Πατέρα νὰ τὸν στείλῃ κάτω, ὥστε νὰ παραδώσῃ τὰ μυστικὰ τῆς ἀγίας ὁδοῦ.

«Τούτου με χάριν πέμψον, πάτερ·
σφραγίδας ἔχων καταβήσομαι . . .
Τὰ κεκρυμμένα τῆς ἀγίας ὁδοῦ,
γνώσιν καλέσας, παραδώσω».

Τὰ πλεῖστα τῶν γνωστικῶν συστημάτων διετήρησαν τὴν ἰδέαν τῆς σωτηρίας καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ σωτήρος, παρατηροῦμεν δὲ ὅτι ἐν προκειμένῳ διασποῦν διὰ δευτέραν φοράν τὴν θεότητα, καθ' ὅσον θεωροῦν τὸν Σωτῆρα διάφορον τοῦ ὑψίστου Θεοῦ, συνήθως ὡς ἓνα τῶν πρώτων ἢ ἐπισημοτέρων Αἰώνων, ἐνῶ τὸν Δημιουργὸν τοποθετοῦν μεταξὺ τῶν τελευταίων. Σχεδὸν ὅλα ταυτίζουσι τὸν σωτῆρα μὲ τὸν Χριστόν, ἂν καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας ἡ διδασκαλία τῶν ποικίλλει καὶ ἐν ἀρχῇ οὗτος ἐφέρετο ἐνίοτε ὑπὸ διάφορα ὀνόματα (Νοῦς, Βαροῦχ κἄ.). Τὸ θεῖον πρόσωπον τοῦ σωτήρος κατὰ τινὰ συστήματα μετενσαρκώνεται περιοδικῶς εἰς διάφορα πρόσωπα, ἤτοι εἰς τοὺς Ἄδάμ, Μωϋσῆν, Ἡρακλῆν, Ἰησοῦν.

Ἡ ἐνσάρκωσις ἢ ἐνανθρώπησις τοῦ σωτήρος ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς ἐγκατοικήσεως τῆς θείας δυνάμεως εἰς τὸν ἄνθρωπον Ἰησοῦν, ἐπιλεγέντα λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἦτο εὐτονος καὶ καθαρά, καὶ τῆς ἐκ νέου ἀπομακρύνσεώς τῆς κατὰ τὴν ὥραν τῆς σταυρώσεως, συμφώνως πρὸς ἰδιότυπον ἑρμηνείαν τῶν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ λόγων τοῦ σωτήρος. Εἰς μερικὰ συστήματα δὲν διευκρινίζεται περαιτέρω τὸ πρᾶγμα καὶ φαίνεται, ὡς ἂν ὁ ἴδιος ὁ σωτῆρ κατήλθεν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ πάντως λαβὼν μορφήν ἀνθρώπου φαινομενικῶς μόνον· διὰ τοῦτο οἱ δεχόμενοι τὴν ἄποψιν ταύτην ἐκαλοῦντο δοκηταί. Ἡ ἄρνησις τῆς πραγματικῆς ἐνσαρκώσεως ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐξηγεῖται ἐκ τῆς περιφρονήσεως τῶν Γνωστικῶν πρὸς τὰ ὑλικά, ἐπομένως δὲ καὶ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα. Ἀλλὰ ἐν πάσῃ περιπτώσει καμμία ἀξία δὲν ἀποδίδεται εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐμφάνισιν τοῦ σωτήρος, παραγνωριζομένου τοῦ ἔργου καὶ τοῦ πάθους αὐτοῦ, ἐνῶ προβάλλεται ὑπερβαλλόντως ἡ ἀποκαλυπτικὴ διδασκαλία του. Διὰ τοῦτο τὰ εὐαγγέλια τῶν Γνωστικῶν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον συλλογαὶ λογίων ἢ ἀποκαλύψεων.

Ὁ σωτήρ εἶναι ἀπλοῦς διαφωτιστής γνωρίσας εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὸν ἄγνωστον καὶ ξένον Θεόν. Δὲν σώζει λοιπὸν ὁ σταυρός, ἀλλ' ἡ γνῶσις τοῦ μυστικοῦ περὶ τοῦ ὅτι ὁ πατήρ ἀπέφυγε τὸν σταυρὸν καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν θείαν πατρίδα του, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ γνῶσις τοῦ ξένου θεοῦ.

Εἰς μερικὰς ομάδας κατ' οὐσίαν ἀπουσιάζει ὁ σωτήρ καὶ ὁ χρόνος τοῦ σωτηριώδους ἔργου ταυτίζεται μὲ τὴν θεραπείαν τοῦ πεσόντος Αἰῶνος ἢ μὲ τὴν πρὸς τοὺς πρωτοπλάστους διαφώτισιν.

Κυρίως ὁμως ἡ σωτηρία εἶναι ἔργον τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι φυσικὴ δύναμις ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ὄχι ἔκτακτον δῶρον τοῦ σωτήρος, ὁ ὁποῖος περιορίζεται εἰς τὸν θεογονικὸν του ρόλον καὶ σπανίως ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἀνθρωπολογικόν. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀδιαλλάκτους φύσεις, τὴν θείαν καὶ τὴν ὑλικήν, καὶ περικλείει δύο ἀντιθετικὰς λειτουργίας, τὴν ἄρρενα καὶ τὴν θήλειαν, εἰς ἀμφοτέρας δὲ τὰς περιπτώσεις τὰ δευτέρα στοιχεῖα εἶναι κακά, ἐπομένως παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἢ νὰ ἀπορροφηθοῦν. Οὐσιώδεις συστατικὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ παραμείνη ἀνέπαφον καὶ ἐλεύθερον, τὸ πνεῦμα, σωτηρία δὲ εἶναι ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴν ὕλην καὶ ἀπὸ τὸ θῆλυ.

Τὸ πνεῦμα ἔχει τὸν τρόπον νὰ ἀμυνθῆ κατὰ τῆς ὕλης. Ὁ Βαλεντίνος εἰς κείμενον ἀπευθυνόμενον πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς του τονίζει ὅτι οὗτοι ἀπ' ἀρχῆς εἶναι ἀθάνατοι καὶ αἰώνως εἶναι τέκνα τῆς ζωῆς· δύνανται νὰ δαπανήσουν καὶ ἀναλώσουν τὸν θάνατον μέχρις ὅτου ἀποθάνῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος, οὗτοι δὲ τότε θὰ κυριεύσουν τῆς κτίσεως.⁸ Ἐπομένως ἡ σωτηρία εἶναι ἰδικὸν τῶν ἔργων. Δὲν αἰσθάνονται οἱ Γνωστικοὶ τὴν παρουσίαν τοῦ θεοῦ εἰς τὸ πλευρόν των, ἀντιθέτως τὴν αἰσθάνονται μέσα των, ἀλλ' αἰχμάλωτον. Πρέπει λοιπὸν νὰ σωθοῦν καὶ θὰ σωθοῦν σώζοντες τὸ ἐν ἑαυτοῖς θεῖον στοιχεῖον, εἰς μίαν ἀγωνιώδη προσπάθειαν ὑπαρξιακοῦ χαρακτήρος. Διὰ τοῦτο ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συγχρόνως καὶ σωτηρία τοῦ Θεοῦ. Πάντως χρειάζεται νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ αὕτη ἡ διαδικασία χωρὶς μίαν προκαταρκτικὴν ἀφύπνισιν, ἡ ὁποία προκαλεῖται ἐκ τῆς φωνῆς τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἀκούσῃ κανεὶς μέσα του, ὅπως ὁ ἡγεμονίδης τῆς ὠδῆς τοῦ μαργαρίτου⁹, ὡς ἀντήχησιν τῆς σωτηριώδους διαφωτίσεως τοῦ σωτήρος.

Ὁ ἀγὼν των δὲν προϋποθέτει ὑπαρξιν συστήματος ἠθικῆς λογικῶς συγκροτημένου. Οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν δὲν ἔχουν οὔτε διδασκαλίαν ἀρετῆς οὔτε ἀσκήσιν αὐτῆς, διότι, ἐφ' ὅσον ἔχουν γνωρίσει τὴν ἀλήθειαν, δὲν χρειάζονται τίποτε ἄλλο· μόνη ἀρετὴ εἶναι ἡ γνῶσις.

8 Παρὰ ΚΑΙΡΜΕΝΤΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙ, *Στρωματεῖς* 4, 13, 89, 1-3.

9 *Πράξεις Θωμᾶ* 110.

Ἡ ἀρετὴ προϋποθέτει θετικὴν ἀξιολόγησιν τοῦ κόσμου καὶ εἶναι προσπάθεια βελτιώσεως τῶν ὄρων τῆς ἀνθρωπίνης διαγωγῆς καὶ συγκροτήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου ἦθους, ἀλλ' οἱ Γνωστικοί, ἀπορρίπτοντες ἐν συνόλῳ τὸν κόσμον, δὲν δύνανται νὰ ἐπιδιώκουν καμμίαν ἀξίαν αὐτοῦ, ἐπομένως οὔτε τὴν ἀρετὴν, ἣ ὁποία εἶναι ἀγαθὸν διὰ τοὺς ἀπλοῦς. Ἀπευθυνόμενοι πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους Χριστιανοὺς ἐτόνιζον ὅτι δι' ἐκείνους εἶναι ἀναγκαίη ἡ ἀγαθὴ διαγωγή, διότι δὲν ἔχουν ἄλλην δύναμιν πρὸς προκοπὴν, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ὁμοῦ δὲν ἔχουν ἀνάγκην ἀγαθῶν ἔργων, διότι οὕτως ἢ ἄλλως θὰ σωθοῦν ὡς πνευματικοί¹⁰. Οὕτω καθίστανται ἐπαναστάται ἐναντίον τῆς συμβατικῆς κοινωνίας καὶ ἠθικῆς, κατὰ κάποιον τρόπον ἀναρχικοί.

Ἀλλὰ βεβυίως ἔχουν κατ' ἀνάγκην ἐν εἶδος συστήματος διαγωγῆς τὸ ὁποῖον ἀπ ; ρέει ἀπὸ τὴν περὶ ἀρχετύπων ἀντίληψίν των. Εἰς τὸ Πλήρωμα ὑπάρχουν τὰ ἀρχέτυπα τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ φθάσουν εἰς αὐτά, διὰ νὰ σωθοῦν πράγματι, πρέπει νὰ εἰσέλθουν εἰς αὐτὰ ἐν ἐνότητι, ὁπότε καὶ τὰ ἀρχέτυπα, διεσπασμένα καὶ αὐτὰ κατὰ τινὰ τρόπον, θὰ ἐνωθοῦν. Ὑψιστον ἰδεώδες τῶν Γνωστικῶν εἶναι ἡ ἐνότης, καὶ πρώτη μορφή αὐτῆς εἶναι ἡ φυλετικὴ, ἡ ἐνότης τῶν δύο φύλων, ἡ ἐνοφυλία καὶ ἀφυλία.

Ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν δύο εἶναι οἱ δρόμοι οἱ ὀδηγοῦντες εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἰδεώδους, ἡ κατάχρησις τοῦ φύλου καὶ ἡ ἀχρηστία τοῦ φύλου. Συνοδεύεται δὲ ἡ δι' ἀμφοτέρων πορεία ἀπὸ πληθοῦς ἐνεργειῶν κατὰ τῆς κατεστημένης κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς διαγωγῆς ἡ κατὰχρησις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐλευθεριότητος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν γνῶμονα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀντινομιστῶν, καὶ ἡ ἀχρηστία ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ ἀσκητισμοῦ, ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται καὶ ὁ πνευματικὸς γάμος. Ἄλλαι ἀκρότητες, ὅπως εἶναι ἡ ἀποφυγὴ βρώσεως ἐμψύχων, ἡ αὐστηρὰ νηστεία καὶ ἡ ἀποφυγὴ οἰνοπνευματωδῶν, ἔχουν διαφορετικὰς αἰτιολογίας, ἀλλὰ συνδέονται μὲ τὰ πυθαγορικά πρότυπα.

Παρὰ τὴν περιφρόνησίν των πρὸς τὰ ἔργα εἶχον ἰδίας τελετὰς καὶ ἴδια μυστήρια, βάπτισμα, χρίσμα, σφράγισμα, εὐχαριστίαν, γάμον. Ὁ ἐκστατικὸς χορὸς ἀπετέλει ἰδιαιτέραν τελετουργίαν, τῆς ὁποίας δεῖγμα ἔχομεν εἰς τὰς Πράξεις Ἰωάννου (95), ὅπου παρουσιάζεται ὁ Χριστὸς διευθύνων κυκλικὸν χορὸν τῶν Ἀποστόλων καὶ ἐκφέρων συμβολικοὺς λόγους εἰς τοὺς ὁποίους οὗτοι ἀπαντοῦν διὰ τοῦ «ἀμήν»¹¹. Εἰς τὰς πλείστας τῶν γνωστικῶν ομάδων ἐτελεῖτο μαγεία μετὰ χρήσεως ἐπωδῶν, φίλτρων, ὄνειροκρισίας, συχνάκις δὲ καὶ μετὰ γενετησίων πράξεων. Πολλῶν δὲ ἐξ αὐτῶν οἱ ὁπαδοὶ ἐχρησιμοποιοῦν εἰ-

ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἔλεγχος 1, 6, 2.

Ἀνάλυσιν τοῦ ὕμνου τούτου βλέπε ἀνωτέρω εἰς τὴν παράγραφον περὶ τῶν γνωστικῶν ὕμνων.

κόννας τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Πυθαγόρου καὶ ἄλλων προσωπικότητων.

Εἰς τὰ συστήματα τῶν Γνωστικῶν τὴν ἐσχατολογίαν ἀντικαθιστᾷ εἰς μέγαν βαθμὸν ἡ ἄμεσος ἔνωσις, διότι εἰς τὰ ἐπίγεια ἀντίτυπα τῶν οὐρανίων ἀρχετύπων πρέπει νὰ ἐξεικονίζεται ἢ εἰς ἓν ἔνωσις τῶν δύο ἀντιθέτων φύλων, εἴτε διὰ σαρκικῆς ἐνώσεως εἴτε διὰ πνευματικῆς ἐνώσεως εἴτε διὰ καταργήσεως. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ἐπίγειον νυμφῶνα εἶναι τὸ πρῶτον στάδιον τῆς εἰσόδου εἰς τὸν οὐράνιον νυμφῶνα, ὅπου μετὰ θάνατον οἱ πνευματικοὶ θὰ ἐνωθοῦν ἕκαστος μὲ τὸν ἄγγελόν του. Παρὰ ταῦτα δὲν ἀπουσιάζει τελείως ἡ ἐσχατολογία. Ἀναμένεται ὁ ἀφανισμὸς τοῦ κόσμου, ὅποτε θὰ ἐπέλθῃ ὀλοκληρωτικὴ ἔνωσις τῶν πάντων. Ὁ ἀφανισμὸς αὐτὸς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς Γνωστικούς, οἱ ὅποιοι ὀφείλουσαν νὰ τὸν καταστήσουν περιττόν· μόλις τὸ ἐπιτύχουν, ὁ κόσμος ἢ θὰ καταστραφῇ διὰ πυρός ἢ θὰ διαλυθῇ εἰς ἀσυνάρτητα μέρη. Οἱ ψυχικοὶ ἀπολαύουν δευτερευούσης τάξεως σωτηρίας, τοποθετούμενοι εἰς τὸ περιθώριον τοῦ Πληρώματος μετὰ τοῦ Δημιουργοῦ. Οἱ δὲ χοϊκοί, ὡς ἀμιγῶς ὑλικοί, καταστράφονται διὰ πυρός, μαζὶ μὲ πᾶν τὸ ὑλικόν κατὰ τὰ ἔσχατα, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουν τίποτε πρὸς σωτηρίαν, διότι ἔχουν σβύσει ἤδη τὸν ἐντὸς αὐτῶν σπινθῆρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- F. CHR. BAUR, *Die christliche Gnosis oder die christliche Religionsphilologie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Tübingen 1835. Ἀνατύπ. 1967.
- H. L. MANSEL, *The Gnostic heresies*, London 1875.
- A. HILGENFELD, *Die Ketzergeschichte des Urchristentums urkundlich dargestellt*, Leipzig 1884.
- N. ANZ, *Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus*, Texte u. Untersuchungen 15, 4, Leipzig 1897.
- C. SCHMIDT, *Plotinus Stellung zum Gnostizismus und Kirchlichen Christentum* (Texte u. Untersuchungen 20), Leipzig 1900.
- R. LIECHTENHAN, *Die Offenbarung ins Gnostizismus*, Göttingen 1901.
- R. REITZENSTEIN, *Hellenistische Wandlererzählungen*, Leipzig 1906.—*Das iranische Erlösungsmysterium*, Bonn 1921.
- W. BOUSSET, *Hauptprobleme der Gnosts*, Göttingen 1907.
- E. BUONAIUTI, *Lo Gnosticismo*, Roma 1907—*Framenti copticl*, Roma 1923.
- E. NORDEN, *Agnostos Theos*, Leipzig 1913.
- J. P. STEFFER, *Das Wesen des Gnostizismus und sein Verhältnis zum Kathol. Dogma*, Paderborn 1922.

- L. FENDT, *Gnostische Mysterium*, München 1922.
- H. ISENGANG, *Die Gnosis* 1924. *1955.
- E. DE FAYE, *Gnostiques et Gnosticisme*, Paris *1925.
- R. REITZENSTEIN, H.-H. SCHAFER, *Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland*, Leipzig 1926.
- C. H. KRAELING, *Anthropos and Son of Man*, New York 1927.
- F. C. BURKITT, *Church and Gnosts*, Cambridge 1932.
- Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ μυστηριακαὶ θεσηκεῖται καὶ ὁ Χριστιανισμὸς*, Ἀθήναι 1932.
- W. BAUR, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, 1934.
- R. P. CASEY, "The study of Gnosticism", *Journal of Theol. Studies*, 36 (1935), 45-59.
- J. TH. CARLYON, *The impact of Gnosticism on early Christianity*, ed. by J. Th. Mc Neill Chicago 1939.
- S. PÉTREMENT, *Le dualisme chez Platon, les Gnostiques et les Manichéens*, 1947.
- H. KRAFT, *Gnostische Gemeinschaftslehre*, Heidelberg 1950.—"Ομοούσιος", *Zeit. f. Kircheng.* 66 (1955), 1-24.
- L. TONDELLI, *Gnostici*, Torino 1950.
- G. QUISPPL, *Gnosis als Weltreligion*, Zürich 1951.—*Gnostic Studies* 1, 1974.
- H.-CH. PUECH, *La gnose et le temps*, 1952.
- R. M. GRANT, "The earliest Christian Gnosticism", *Church History* 22 (1953), 81-98.—*The Jester and the spirit*, 1957.—*Gnosticism and early Christianity*, New York 1959. *1966.—*Gnosticism*, New York 1961.
- G. KRETSCHMAR, "Zur religionsgeschichtlichen Einordnung der Gnosis", *Evang. Theologie* 13 (1953), 354-361.
- C. FRENZ, "The Gnostic sects and the Roman empire", *Journal of Eccles. History* 5 (1954), 25-37.
- W. KINGSLAND, *The Gnosis or ancient wisdom in the Christian Scriptures or the wisdom in a mystery*, London 1954.
- H. SCHLIER, "Das Denken der frühchristlichen Gnosis", *Neut. Studien f. R. Bultmann*, Beihefte z. *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 21 (1954), 67-82.
- W. SCHMITHALS, "Die Häretiker in Galatien", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 47 (1955), 25-67.—*Die Gnosis in Corinth*, 1956. 1965.—*Die Apokalypitik, Einführung und Deutung*, Göttingen 1973.
- H. J. SCHOLPS, *Urgemeinde, Judenchristentum, Gnosis*, Tübingen 1956.
- G. WIDENGRÉN, "Der iranische Hintergrund der Gnosis", *Zeit. f. Religi.-u. Geistesgeschichte* 9 (1957), 95-114. "Des origines du Gnosticisme et l'histoire des religions", *Le origini dello Gnosticismo*, Colloquio di Messina, 1966, 28-60.
- K. RUDOLPH, "Ein Grundtyp gnostischer Urmensch-Adamspekulation", *Zeit. f. Religi.-u. Geistesgeschichte* 9 (1957), 1-20.—*Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus*, Jena 1963.
- J. DAVIÉLOU, *Théologie du Judéochristianisme*, Paris 1958.—"Judéo-Christianisme et gnose", *Aspects du Judéo-Christianisme*, Colloque de Strasbourg Avril 1964, Paris 1965, 139-164.—"Le mauvais gouvernement du monde d'après le Gnosticisme", *Le origini dello Gnosticismo*, Colloquio di Messina 1966, 28-60. 448-459.
- G. HUTIN, *Les Gnostiques*, Paris 1958. *1963.
- E. PETERSON, *Frühkirche, Judentum und Gnosis*, Freiburg 1959.

- S. SCHULZ, "Die Bedeutung neuer Gnosisfunde f. die Neut. Wissenschaft", *Theol. Rundschau* 26 (1960), 209-334.
- H. JONAS, *The Gnostic Religion*, London 1960. ²1963.—*Gnosis und spätantiker Geist*, I Die mythologische Gnosis mit einer Einleitung zur Geschichte und Methodologie der Forschung, Göttingen 1964.
- G. R. S. MEAD, *Fragments of faith forgotten*, Toronto 1960.
- C. COLPE, *Die religionsgeschichtliche Schule*. Göttingen 1961.—"Die Himmelfahrt der Seele innerhalb und ausserhalb der Gnosis", *Le origini dello Gnosticismo*, Colloquio di Messina 1966, 651-667.
- H.-M. SCHENKE, *Der Gott "Mensch" in der Gnosis*, Göttingen 1962.
- R. BULTMANN, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, Zürich 1963.
- A. ADAM, "Neuere Literatur zum Problem der Gnosis", *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 217 (1963), 22-46.
- J. MAHR, "Das Gefährdungsmotiv bei der Himmelfahrt in der jüdischen Apokalyptik und Gnosis", *Kairos* 5 (1963), 18-40.
- A. ORBE, "El pecado de Eva signo de division" *Orient. Christ. Periodica* 29 (1963), 305-330.—*Vom Kultus zur Gnosis*, Salzburg 1964.
- D. NOCK, "Gnosticism", *Harv. Theol. Review* 57 (1964), 224-279.
- J. ZANDIE, "Gnostic ideas on the fall and salvation", *Numen* 11 (1964), 13-14.
- P. POKORNY, *Der Epheserbrief und die Gnosis*, Berlin 1965.—"Der Ursprung von Gnosis", *Kairos* 9 (1967), 94-105.
- K. RÜMMEL, "Zur neut. Gnosis, Problematik", *Zeit. f. Kathol. Theologie* 87 (1953), 322-422. 88 (1966), 1-50.
- C. H. TALBOT, *Luke and the Gnostics*, Nashville 1966.
- N. BROX, *Offenbarung, Gnosis und gnostischer Mythos bei Irenäus von Lyon*, Salzburg 1966.
- A. K. HELMBOLD, *The Nag Hammadi Gnostic Texts and the Bible*, Grand Rapids 1967.
- R. HAARDT, *Die Gnosis, Wesen und Zeugnisse*, Salzburg 1967.
- R. WAGNER, *Die Gnosis von Alexandria*, Stuttgart 1968.
- R. MC L. WILSON, *Gnosis and the New Testament*, Oxford 1968.
- M. SIMONETTI, "Note di cristologia gnostica", *Rivista di Storia e Letter. Religiosa* 5 (1969), 529-553.—"Note sull'interpretazione gnostica dell'Antico Testamento", *Vetera Christianorum* 9 (1972), 331-359. 10 (1973), 103-126.
- R. A. BARR, *Philo's use of the categories male and female*, Leiden 1970.
- F. GARCIA, *La esencia del dualismo gnostico*, Buenos Ayres 1970.
- E. M. YAMAUCHI, *Gnostic ethics and Mandaeen origins*, London 1970.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «'Ενοουσία, τὸ ἰδεῶδες τῶν Γνωστικῶν», *Κληρονομία* 5 (1973), 1-27.

Γ'. ΤΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

Ἡ ταχύτης ἀναπτύξεως τῶν γνωστικῶν συστημάτων προκαλεῖ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοιαύτην σύγχυσιν, ὥστε νὰ καθίσταται δύσκολος ἡ ἀνεύρεσις ὄλων τῶν στοιχείων ἐκάστου ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα αἱ κύριαι γραμμαὶ καὶ διδασκαλίαι αὐτῶν εἶναι εὐδιάκριτοι. Δύσκολος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἐπιτυχὴς ἀπόδοσις τῶν σωζομένων κειμένων εἰς τὸ οἰκεῖον ἐκάστοτε σύστημα· ὡς ἐκ τούτου ἡ διατύπωσις γνώμης ἐπὶ τῶν κειμένων ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης γίνεται μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν.

Ι. ΤΑ ΑΡΧΑΪΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

α. Σίμων Μάγος

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν συστημάτων τούτων δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρχίσωμεν εἰμὴ ἀπὸ ὅπου ἤρχιζον οἱ ἀρχαῖοι υἱρεσιολόγοι, ἤτοι ἀπὸ τὸν Σίμωνα Μάγον, τὸν ὁποῖον οὗτοι ἐθεώρουν ρίζαν ὄλων τῶν γνωστικῶν αἱρέσεων. Βεβαίως ὁ Σίμων ἀνῆκεν εἰς ἓνα εὐρύτερον γνωστικὸν κύκλον σαμαρειτικῆς προελεύσεως, τοῦ ὁποῖου γνώρισμα εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὀνόματος Δύναμις εἰς τὸ ἀνώτατον θεῖον ὄν, οἱ δὲ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς τὸν ἐπρόσεξαν, ὅχι διότι ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος Γνωστικός, ἀλλὰ διότι εἶναι ὁ πρῶτος συνδέσας τὸν Γνωστικισμόν μὲ τὸν Χριστιανισμόν¹.

Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Γίτθαν τῆς Σαμαρείας, εἶχεν ἀποκτησεὶ κάποιαν παιδείαν. Αἱ *Ἠράξεις τῶν Ἀποστόλων* ἀναφέρουν ὅτι ἀπῆλαυε μεγάλης φήμης διὰ τὰς μαγικάς του ἐνεργείας καὶ ὅτι ἐχαρακτηρίζετο ὡς «δύναμις Θεοῦ μεγάλη»², περιγράφουν δὲ τὴν ὑστερόβουλον προσέλευσίν του εἰς τὸν Χριστιανισμόν καὶ τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν θεῖαν χάριν, ἡ ὁποία ἄφησε μερικὰ ἴχνη εἰς τὴν διδασκαλίαν του. Κατὰ τὸν Ἰερώνυμον³ ἰσχυρίζετο ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, *Sermo Dei, Paracletus, omnipotens*, ἐνῶ ἐνωρίτερον ὁ Ἰουστίνος ὁμιλεῖ περὶ ἐπιγραφῆς εἰς Ρώμην ἀφιερωμένης εἰς αὐ-

¹ Βλ. εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ εἰς *ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ Α' Ἀπολογία* 26. *ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἔλεγχον* 1, 23, 2-1, 23, 4.

² *ἸΠΠΟΛΥΤΟΥ, Κατὰ αἱρέσεων* 6, 19, 5, 6, 20, 2 ἔ. *ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, Στρωματεῖς* 2, 11, 52. *ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Κατὰ Κέλσου* 1, 57.

³ *Ἠράξ.* 8, 9 ἔ.

⁴ *In Matthaeum* XXIV 5, PL 26, 183.

τὸν ὡς Θεόν, «Simoni Deo sancto», ἡ ὁποία ὁμοίως ἀποτελεῖ μᾶλλον παρανάγνωσιν ἐπιγραφῆς εἰς μνημεῖον τῆς γνωστῆς ἐτρουσκικῆς θεότητος, «Semoni Sanco Deo Fidio»⁴. Περαιτέρω μυθικαὶ διηγήσεις φέρουσαι αὐτὸν ἐν ἀνταγωνισμῷ πρὸς τὸν Πέτρον, περιέχονται εἰς τὰς *Πράξεις Ἰκτύου* καὶ τὰ *Κλημέντεια*. *

Τὸ ἀπολεσθὲν βιβλίον *Ἀπόκρυφαις Μεγάλῃ*, τὸ ὅπολον ἀποδίδεται εἰς τὸν Σίμωνα⁵, δὲν εἶναι βέβαιον ἂν εἶχε γραφῆ πρᾶγματι ἀπὸ τὸν ἴδιον ἢ ἀπὸ ὁπαδὸν του, ἀλλ' οὕτως ἢ ἄλλως εἶχεν ὑποστῆ μεταγενεστέρως ἐπεξεργασίαν. Οὕτως ὁ,τι συγκεκριμένον γνωρίζομεν περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σίμωνος δὲν εἶναι ἰδικόν του ἀλλὰ τῶν ὁπαδῶν του, οἱ ὅποιοι πάντως διετήρησαν τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ. Κατὰ τὴν θεογονίαν τῶν ὑφίστανται δύο παραφυάδες τῆς θεότητος, ἡ μία ἄνωθεν, ἥτοι ὁ Νοῦς Δύναμις ὁ διέπων τὰ πάντα, ἄρρην, ἡ δὲ ἄλλη κάτωθεν, ἡ Ἐπίνοια ἡ γεννώσα τὰ πάντα, θῆλει. Ἄμφότεραι ὁμοίως προήλθον ἀπὸ ἐνιαίαν ρίζαν, τὴν Δύναμιν Σιγὴν Πατέρα, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἐστὼς στάς στησόμενος, ἀπέραντος ἐν μονότητι, βαστάζων καὶ τρέφων τὰ πάντα. Ὁ Πατήρ ἦτο ἄρρενόθηλος, καθ' ὅσον εἶχεν ἐντὸς ἑαυτοῦ καὶ τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ στοιχεῖον, ἀλλὰ τὸ θῆλυ, ἀποχωρισθὲν ἀπὸ τοῦ Πατρός, ὅπως ἡ Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Λίσ⁶, ἐμορφώθη εἰς τὴν Ἐπίνοιαν, ἡ ὁποῖα μάλιστα ἐκράτησεν ἐντὸς ἑαυτῆς καὶ ἐκ τοῦ ἄρρενος στοιχείου τοῦ Πατρός, τὸν Νοῦν Δύναμιν. Τώρα πλέον Νοῦς καὶ Ἐπίνοια εἶναι συγχρόνως δύο καὶ ἓν, ἀποτελοῦν δύο διακεκριμένας θεότητας, ἀντιστοιχοῦσας ὁμοίως πλήρως εἰς ἄλληλας καὶ ἀπολύτως ἠνωμένους. Συναντῶμεν ἐδῶ μίαν ὑποτυπώδη θεογονικὴν τριαρχίαν (Πατήρ, Νοῦς, Ἐπίνοια), ἡ ὁποῖα ἀνεπτύχθη περισσότερον εἰς μεταγενέστερα συστήματα.

Ἡ Ἐπίνοια μετὰ τὸν ἀποχωρισμὸν ἐκ τοῦ Πατρός κατέστη δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ μήτηρ τῶν ἀγγέλων ἐκ τοῦ Νοῦ, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ ἐνεπλάκη εἰς δεινὰς περιπετείας. Ὑπεισερχομένου δὲ τοῦ στοιχείου τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ θείου, τοῦ μὲν Νοῦ ἐκπρόσωπος παρουσιάζεται ὁ Σίμων, τῆς δὲ Ἐπινοίας ἡ σύντροφός του Ἐλένη, τὴν ὁποῖαν οὗτος περιμαζεῖει ἀπὸ πορνείον τῆς Τύρου⁷. Οὕτως ἡ Ἐπίνοια λαμβάνει στοιχεῖα ἀπὸ τὰς θηλείας θεότητος τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

β. Δοσιθεος

Περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Δοσιθέου δὲν εἶναι ἀρκετὰ πρᾶγματα γνωστά, ὅσαι δὲ πληροφορίαι ὑπάρχουν εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν

4 Α' Ἀπολογία 26. Βλ. καὶ *Διάλογον* 120. Σημειωτέον ὅτι τοιαύτη ἐπιγραφή τῆς ἐτρουσκικῆς θεότητος ἔχει εὑρεθῆ.

5 ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ Αἰρέσεων* 6, II· 14.

6 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 1· 23, 4. Ὁ Σίμων ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν του ὡς Ζεὺς, ἡ δὲ Ἐλένη ὡς Ἀθηνᾶ.

7 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 1, 23, 2.

χριστιανικήν γραμματείαν, συγκεχυμένα και αὐταί, ἀναφέρονται εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῶν ὁπαδῶν του Δοσιθευδῶν. Αἱ καλύτεραι ἐξ αὐτῶν δίδονται ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους, ἀλλ' εἶναι τοιαῦται ὥστε ἐπιβάλλουν νὰ διακρίνωμεν δύο πρόσωπα μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο, ἓνα Φαρισαῖον⁸ καὶ ἓνα Σαμαρείτην συγκρητιστήν⁹. Προφανῶς ἐμφανισθεῖς τὴν ἰδίαν περίπτου μὲ τὸν Ἰωάννην Βαπτιστὴν ἐποχὴν καὶ πρὸ τοῦ Σίμωνος (τὰ Κλημένεια μάλιστα φέρουν καὶ αὐτὸν καὶ τὸν Σίμωνα ὡς μαθητὰς τοῦτου) ἐπεχείρησε νὰ πείσῃ τοὺς συμπατριώτας του «ὅτι αὐτὸς εἶη ὁ προφητευόμενος ὑπὸ Μωϋσέως Χριστὸς» καὶ ὅτι εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ.

Γραφὴν εἶχε τὴν μωσαϊκὴν Ὀκτάτευχον νοθευμένην¹⁰, καὶ πιθανῶς εἶχε γράψῃ ὁ ἴδιος ἰδικὰ του βιβλία, ἂν καὶ αἱ λεγόμεναι «βίβλοι Δοσιθέου»¹¹, ἦσαν μᾶλλον κατασκευάσματα τῶν ὁπαδῶν του. Φαίνεται ὅτι ἐκ τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς διδασκαλίας του ἦτο ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας, τὴν ὁποῖαν διεξεδίκε δι' ἑαυτὸν καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του. Οὗτοι εἶχον ἡμερολόγιον μὲ μῆνας ἐκ 30 ἡμερῶν ἕκαστον, ἦσαν αὐστηροὶ τηρηταὶ τῶν καθαρμῶν, ἀσκητικοὶ καὶ φυτοφάγοι.

γ. Μένανδρος

Ὁ ὡσαύτως Σαμαρείτης Μένανδρος ἦτο μαθητὴς τοῦ Δοσιθέου καὶ τοῦ Σίμωνος καὶ φέρεται διάδοχος τοῦ δευτέρου εἰς τὴν ἡγεσίαν τῆς σιμωνιακῆς μερίδος. Ἐγκητεστάθη καὶ ἔδρασεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Παρουσιάζεται νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι εἶναι σωτὴρ, ἐλθὼν ἀπὸ τὸν οὐράνιον κόσμον¹², ἀλλὰ προφανῶς τοῦτο ὑπεστηρίζετο ἀπλῶς ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν του.

Ἡ διδασκαλία του ἐστρέφετο περὶ τὴν θεογονίαν, ἡ ὁποία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἰδέαν περὶ τοῦ ὑψίστου καὶ ἀγνώστου Πατρὸς, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀπορρέουν τὰ πάντα. Ἡ μεγάλη Δύναμις καὶ Γνώσις, τὴν ὁποῖαν ἔφερον αὐτὸς ἀνωθεν, ἠδύνατο νὰ κατακτήσῃ τοὺς κοσμοποιούς ἀγγέλους, τοὺς κατακρατοῦντας τὸν ἄνθρωπον δέσμιον. Ὁ Μένανδρος προήγαγε πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὸν Σίμωνα τὴν μαγικὴν πρακτικὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν ὅπως καὶ εἰς τὸ βάπτισμα, ἀπέδιδε λυτρωτικὴν ἰσχύν, φέρουσαν ἄμεσα ἀποτελέσματα, ὀδηγοῦσαν εἰς ἀφθαρτον ζωὴν ἀμέσως. Ὅθεν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ σύστημα αὐτὸ ἡ ἐσχατολογία, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἰς ὀλόκληρον τὸν Γνωστικισμὸν εἶναι ἄτονος¹³.

δ. Σατορνείλος

Μαθητὴς τοῦ Μενάνδρου ὑπῆρξεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὁ Σατορ-

8 Περὶ τοῦτου βλ. *Περὶ ἀσχητῶν* 4, 3, 2.

9 Βλ. *Κατὰ Κέλσον* 1, 57. *Εἰς Ἰωάννην* 13, 27.

10 «Κατακιβδηλεύσας», κατὰ τὸν Εὐλόγιον Ἀλεξανδρείας, *Φωτισμῶν, Μισριόβιβλος* 230.

11 *Ωριγένους, Εἰς Ἰωάννην* 13, 27. Ὁ Εὐλόγιος, ὡς ἄνω, ἀναφέρει «συγγράμματα μωρὰ».

12 *Ρυσσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 26, 1.

13 *Ιουστινῶν, Α' Ἀπολογία* 26. *Εἰρηναίου, Ἐλεγχος* 1, 23, 5. *Ἰππολύτου, Κατὰ αἰρέσεων* 7, 28.

νεῖλος, τοῦ ὁποίου τὰς θέσεις γνωρίζομεν καλύτερον ἀπὸ τὰς τῶν προηγουμένων αίρεσιάρχων, διότι οἱ σύγχρονοὶ τοῦ Χριστιανοῦ, ἔχοντες ἤδη συνειδητοποιήσει τὸν ἐκ τῆς πλευρᾶς τῶν Γνωστικῶν ἀπειλητικὸν κίνδυνον, παρηκολούθουν προσεκτικῶς τὴν κίνησιν τοῦ καὶ οὕτω παρέδωσαν εἰς τοὺς μετέπειτα ἀντιαιρετικούς συγγραφεῖς ἀκριβέστερα στοιχεῖα.

Ἄν καὶ ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὰς ἰδίας μὲ τοὺς προηγουμένους ἀρχάς, ἐπροχώρησε περαιτέρω πρὸς ἓν εἶδος ἐλυφρᾶς δυναρχίας, ἡ ὁποία εἰς ἐκείνους ἦτο ἀφανής, ἀλλὰ πάντως καὶ εἰς αὐτὸν εἶναι ὑστερογενής¹⁴. Δὲν ἔχομεν ἐδῶ ἀπορροήν ἀλλὰ δημιουργίαν· ὁ ἄγνωστος Πατὴρ ἐπλασε καὶ αὐτὸς τοὺς ἀγγέλους εἰς μέγα πλῆθος καὶ εἰς κατηγορίας αἱ ὁποῖαι τελικῶς διεμορφώθησαν εἰς δύο γένη, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ πονηρὸν. Οἱ μεταξὺ τῶν πνευματικῶν ὄντων ἐξέχουσιν θέσιν κατέχοντες ἑπτὰ ἄγγελοι, αἱ ἑπτὰ πλανητικαὶ θεότητες δηλαδὴ, ἐδημιούργησαν τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ἐκινήθησαν ὡς πρὸς τὸν τελευταῖον τοῦτον ἀπὸ φωτεινὴν εἰκόνα ἡ ὁποία ἐφάνη ἀνωθεν, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τὴν συγκρατήσουν, ὁ πλάσθεις ἄνθρωπος ἦτο ἄψυχος καὶ ἔκειτο ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὑπερμεγέθους σκώληξ, μόνον δέ, ὅταν ἡ ἄνω Δύναμις ἀπὸ αἰκτον ἔστειλεν εἰς αὐτὸν σκινθῆρα ζωῆς, ἐξωγογήθη καὶ ἠνωρθώθη. Ὁ σπινθῆρ, παραμένων ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου, μετὰ θάνατον ἐπιστρέφει ἄνω.

Οἱ πονηροὶ ἄγγελοι, καὶ ἰδίως ὁ ἰουδαϊκὸς θεὸς ὁ ὁποῖος ἐδῶ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν δημιουργόν, ἐπιδιώκουν τὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποίαν διαιώνιζον μὲ πονηρὰ ἐφευρήματα, ὅπως εἶναι ὁ γάμος καὶ αἱ γεννήσεις. Διακοπὴ τῶν γεννήσεων θὰ ἐσήμαινεν ὀριστικὴν ἐπάνοδον τοῦ σπινθῆρος εἰς τὴν πατρίδα του, δηλαδὴ σωτηρίαν. Τὴν ἐξουσίαν τοῦ πονηροῦ θεοῦ καὶ τῶν συντρόφων του ἤλθε νὰ καταλύσῃ ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος σώζει τοὺς διατηροῦντας τὸν σπινθῆρα τῆς ζωῆς.

2. ΙΟΥΔΑΙ·ΖΟΝΤΕΣ ΓΝΩΣΤΙΚΟΙ

Κατὰ τὴν ἐπίπονον προσπάθειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς ἀποδέσμευσίν του ἀπὸ τῶν Ἰουδαϊσμών, διεμορφώθησαν διακεκριμέναι μερίδες Ἰουδαιοχριστιανῶν. Ἀπὸ τὰς διατάξεις τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου συνετελέσθη ἡ ἀποδέσμευσις εἰς ἓν πρῶτον στάδιον τῶν ἐξ Ἑθνικῶν Χριστιανῶν, εἰς τὸ δεύτερον δὲ στάδιον τῶν ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανῶν. Τότε πολλοὶ Ἰουδαιοχριστιανοὶ ἀπεδέχθησαν τὴν διπλὴν αὐτὴν ἀποδέσμευσιν καὶ συνεχωνεύθησαν μὲ τὸν μέγαν ὄγκον τῶν Ἑθνι-

¹⁴ Εἰρηναίου, Ἐλεγχος 1, 24. Ιησοῦστον. Κατὰ αἰρέσεων 7, 28. Εἰσηλίου, Πανάριον 23.

ξη τὸν Ἄγνωστον Θεὸν καὶ νὰ θυματοποιήσῃ. Πρὸ τοῦ πάθους ὁ Χριστὸς ἀπέπτη καὶ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἔπαθε μόνον ὁ Ἰησοῦς.

Ἡ δρυστηριότης τοῦ Κηρίνθου δύναται νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν τῶν Ἀντινομιστῶν τῆς Μ. Ἀσίας, καὶ ἰδιαιτέρως τῶν Νικολαϊτῶν, ὄχι μόνον διότι αἱ περὶ δύο θεοτήτων καὶ περὶ τοῦ Ἰησοῦ δοξασίαι αὐτοῦ ταυτίζονται μὲ τὰς τῶν Ἀντινομιστῶν, ἀλλὰ καὶ διότι πολλαὶ μαρτυρίαι τὸν παρουσιάζουν ἠδονιστὴν. Ἐξ ἄλλου ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας ἐμφανίζει τὰς περὶ βασιλείας ἀντιλήψεις του ὡς σημαίνουσας τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἑνὸς ἐπιγείου παραδείσου· «ἐπίγειον ἔσσεσθαι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν, καὶ ὡν αὐτὸς ὠρέγετο, φιλοσώματος ὢν καὶ πάνυ σαρκικός, ἐν τούτοις ὄνειροπολεῖν ἔσσεσθαι, γαστρὸς καὶ τῶν ὑπὸ γαστέρα πλησμοναῖς, τουτέστι σιτίοις καὶ ποτοῖς καὶ γάμοις καὶ δι' ὧν εὐφημότερον ταῦτα φήθη ποριεῖσθαι, ἑορταῖς καὶ θυσίαις καὶ ἱερῶν σφαγαῖς»²³. Οὕτω, ἐνῶ κρίνεται πιθανὸν ὅτι οὗτος ἦτο ἡγέτης μιᾶς μετρίως ἀντινομιστικῆς ομάδος, εἶναι ἀξιοσημείωτον δὲ ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ Ἰωάννης ἐφέρετο γράψας κατ' αὐτοῦ ἀκριβῶς τὸ Εὐαγγέλιον προφανῶς δὲ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν ἢ ὅποια κυτοπολεμῆ εἰδικῶς τοὺς Νικολαῖτας²⁴, αἱ ὡς ἄνω ὑλιστικαὶ περὶ βασιλείας ἀντιλήψεις του φαίνονται ἀσυμβίβαστοι μὲ τὴν ἰδεοκρατίαν τῶν Γνωστικῶν, συμβιβάζονται ὁμως ἐν μέρει, ἂν βασιλείαν ἐννοῆ τὴν παροῦσαν εὐφορίαν τῶν Γνωστικῶν.

Ὁ περίεργος ἰσχυρισμὸς τῶν Ἀλόγων, καὶ ἰδίως τοῦ Γαίου, ὅτι ἀντιθέτως τὰ ἔργα ταῦτα τοῦ Ἰωάννου ἔγραψεν ὁ Κήρινθος²⁵, ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὴν διακαῆ ἐπιθυμίαν των νὰ ἀπορρίψουν τὴν αὐθεντίαν τῆς περὶ Λόγου διδασκαλίας τοῦ τετάρτου εὐαγγελίου. Ἡ δὲ σύγχυσις ἐπετάθη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὑφίστατο εὐαγγέλιον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κηρίνθου, τὸ ὁποῖον συνετάχθη διὰ διασκευῆς τοῦ κυτὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου²⁶, φυσικὰ μὲ τὴν προσθήκην τῶν ἀπαραιτήτων γνωστικῶν στοιχείων.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι ὁ Κήρινθος παρουσιάζει εἰς τὴν διδασκαλίαν του σοβαρὰς ἀντιφάσεις, κυριωτέρα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ μεταξὺ τῆς χιλιαστικῆς ὑλιστικῆς ἐσχατολογίας καὶ τοῦ ἀντιυλιστικοῦ δοκητισμοῦ αὐτοῦ. Πρὸς ἐξήγησιν τούτων δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν περὶ ὑπάρξεως δύο ἀνδρῶν μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο, ἑνὸς Ἰουδαίου καὶ ἑνὸς γνωστικοῦ, διότι αὐταὶ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν ἀφομοιώσεως τῶν ποικίλης προελεύσεως στοιχείων αὐτῆς.

γ. Ἐλκεσαῖται

Περὶ τὸ 200 παρουσιάσθη εἰς τὴν Ρώμην διδάσκαλος ὀνομαζόμε-

23 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἔκκλ. Ἱστορία 3, 28, 5.

24 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 3, 11, 1.

25 Κατὰ Ἰππόλυτον, παράθεμα ἐν ΒΑΡ ΣΑΛΙΒΙ, Ὑπόμνημα εἰς Ἀποκάλυψιν, ἔκδ. I. Sedlacek, σ. 1.

26 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 28, 5.

νος Ἀλκιβιάδης καὶ ἐπιδεικνύων βιβλίον τὸ ὁποῖον περιεῖχε πυράδοξον διδασκαλίαν. Ὁ Ἰππόλυτος βεβαιώνει ὅτι εἶχε ἴδει ὁ ἴδιος τὸ βιβλίον τοῦτο²⁷ καὶ κατὰ τὰς πληροφορίας του ἀπεδίδeto εἰς προφήτην καλούμενον Ἡλξαῖον, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε δηθεν πυραλάβει εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος ἐπὶ βασιλείας Τραϊανοῦ διὰ χειρὸς ἀγγέλου εἰς τὴν Παρθίαν. Προφανῶς ὁ ἄγνωστος ἄλλοθεν Ἡλξαῖος εἶναι μυθικὸν πρόσωπον καὶ πιθανῶς τὸ βιβλίον εἶχε γραφῆ ἀπὸ τὸν διαφημιστὴν τοῦ Ἀλκιβιάδην.

Συμφώνως πρὸς τὸ περιεχόμενον του ὁ Χριστὸς πυρίσταται ὡς ὑπερμέγεθες ἀνθρώπινον ὄν, ἔχον πλησίον του τὴν ἀδελφὴν του Ρούχαν (Πνεῦμα), παρομοίων διαστάσεων, ἐμφανίζεται δὲ εἰς τὸν κόσμον κατὰ ἀλλεπαλλήλους μετενσαρκώσεις. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς αἵρέσεως, οἱ Ἐλκεσαῖται ὅπως ἐλέγοντο, ἀπήτουν περιτομὴν καὶ τήρησιν πολλῶν διατάξεων τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ ἀπεδοκίμαζον τὸν Παῦλον, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι αὕτη ἦτο γνωστικῆς Ἰουδαιοχριστιανικῆς κατευθύνσεως καὶ συγγενῆς πρὸς τὴν τῶν Ἐβριωναίων.

3. ANTINOMΙΣΤΑΙ

Ἐνῶ γενικῶς ὅλοι οἱ Γνωστικοὶ διακρίνονται δι' ἀντιουδαϊκὸν φρόνημα, ἐξαιρέσει τῶν Ἰουδαιογνωστικῶν, μία ὁμάς ἐμφανισθεῖσα ἤδη πρὸ τῆς λήξεως τοῦ α' αἰῶνος μ.Χ., ἀκολουθεῖ καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν ἀντιουδαϊκὴν γραμμὴν, εἶναι ἀνεπιφυλάκτως ἐναντίον τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ ζητεῖ ρύθμισιν τῆς διαγωγῆς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ὑπ' αὐτοῦ διατασσόμενα, διὸ οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐτὴν καλοῦνται Ἀντινομισταί²⁸. Σὺν τῷ χρόνῳ βεβαίως ἐξελιχθησαν εἰς ἀρνητὰς πάσης κοινωνικῆς συμβατικότητος. Ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως εἶναι ἱεραρχικοὶ καὶ τὴν δημιουργίαν ἀποδίδουν εἰς τοὺς κοσμοποιοὺς ἀγγέλους.

α. Νικολαῖται

Κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωποι τοῦ ἀντινομισμοῦ παρουσιάζονται οἱ Νικολαῖται, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα διὰ πρώτην φοράν μνημονεύεται εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου²⁹. Οἱ μετέπειτα ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς ὑπέθεσαν ὅτι ἀρχηγὸς τῶν ἦτο ὁ Νικόλαος εἰς τῶν ἑπτὰ διακόνων τοὺς ὁποίους οἱ Ἀπόστολοι ὥρισαν διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου τῆς πρώτης Ἐκκλησίας³⁰, καὶ φαίνεται ὅτι οἱ αἵρετικοὶ αὐτοὶ ἀπέδωσαν οἱ ἴδιοι τὴν ἀρχὴν τοῦ συστήματός των εἰς τὸν Νικόλαον

27 Κατὰ αἵρέσεων 9, 13-15.

28 Μία μερὶς αὐτῆς ὀνομάζοντο Ἀντιτάκται, ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟΥ, ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ 3, 4, 34.

29 2. 6, 2, 15.

30 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 1, 26. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, Κατὰ αἵρέσεων 7, 36.

τουτον. Κατά την πλασθεισαν παράδοσιν ὁ Νικόλαος, ἔχων ὠραίαν σύζυγον, ἠθέλησε νά ἐπιδοθῆ εἰς τὴν ἐγκράτειαν, ἀποτυχὼν δὲ παρεσύρθη εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον, τὴν λαγνείαν, καὶ παρέδωσε τὴν σύζυγόν του εἰς χρῆσιν τῶν βουλομένων. Εἰς δικαιολόγησιν τῆς διωγωγῆς τῶν διεκλήρυσσον, ὅτι ἡ ἐπίδοσις εἰς τὰ γενετήσια εἶναι ἠθικῶς ἀδιάφορος καὶ χρήσιμος πρὸς ἐπίτευξιν ὑψηλοτέρου πνευματικοῦ βίου³¹. Ἐχρησιμοποιοῦν τὴν φράσιν «δεῖν παραχρῆσθαι τῇ σαρκί», ὡς δεῖθεν προερχομένην ἐκ τοῦ Νικολάου. Καὶ αὐτοὶ μὲν ἡρμήνευον τὴν φράσιν κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀκολασίας, ἐνῶ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἐρμηνεύει αὐτὴν κατὰ τὴν ἀντίθετον ἔννοιαν, ὡς σημαίνουσιν κατὰ χρῆσιν τῆς σαρκὸς δι' ἐγκρατείας ἀπὸ τροφῶν καὶ ἡδονῶν³², καὶ βεβαιώνει ὅτι ὄχι μόνον ὁ Νικόλαος καὶ ἡ σύζυγός του ἐξησυν πιστῶς, ἀλλὰ καὶ τὰ τέκνα τῶν παρέμειναν πρῶθενικά. Δέχεται καὶ αὐτὸς ὅτι οὗτος προσήγαγε τὴν σύζυγόν του, εἰς τὸ μέσον τῶν Ἀποστόλων εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας, ἀλλ' ἰσχυρίζεται ὅτι ἔπραξε τοῦτο μόνον διὰ νά συντρίψῃ τὸ πάθος τῆς ἀντιζηλίας ἀπὸ τὸ ὅποιον κατετρώχετο³³. Αἱ εἰδήσεις αὗται ὅμως προέρχονται ὅλοι ἀπὸ μεταγενεστέρους συμπερασμούς. Εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν οἱ αἱρετικοὶ οὗτοι καλοῦνται ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομα «Βαλααμίται», τοῦ ὁποίου μετάφρασις εἶναι τὸ ὄνομα Νικολαῖται. Πράγματι τὸ ὄνομα ἐλήφθη ἐκ τοῦ μεσοποταμίτου μάντεος Βαλαάμ, κατὰ συμβουλήν τοῦ ὁποίου αἱ Μωαβίτιδες παρέσυραν τοὺς Ἰσραηλίτας εἰς ἀκολασίαν³⁴. Ἐπομένως τοῦτο ἐδόθη εἰς τοὺς αἱρετικοὺς τούτους ὑπὸ τῶν σωφρονούντων Χριστιανῶν, κατόπιν συγκρίσεως τοῦ τρόπου βίου τῶν μὲ τὴν κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἐκείνοθς χρόνους ἐπικρατήσασαν ἠθικὴν διαφθοράν. Ὁ Ἐπιφάνιος εἰς τὴν ἐκθεσίν του τοὺς συνδέει μὲ τοὺς Ὀφίτας καὶ φαίνεται ὅτι πράγματι εἶχον κάποιαν συγγένειαν μὲ ἐκείνους, ἂν καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἐχρησιμοποιοῦν καὶ αὐτοὶ τὸν ὄφιν ὡς σύμβολον.

β. Καρποκρατιανοὶ

Κατὰ πληροφορίαν τοῦ Κέλσου διατηρουμένην ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους³⁵ ἡ Σουλῶμη ἦτο ἀρχηγὸς τῶν Ἀρποκρατιανῶν. Ἐφ' ὅσον οὗτοι προφανῶς ταυτίζονται μὲ τοὺς παρ' ἄλλοις φερομένους ὡς Καρποκρατιανούς, ἡ εἰδήσις τοῦ Κέλσου δημιουργεῖ ὀρισμένας ἀμφιβολίας περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Καρποκράτους, ἂν καὶ ἀναντιρρήτως οἱ τότε ἀντιαιρετικοὶ θεολόγοι, Εἰρηναῖος, Ἰγνατίος καὶ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, ἐγνώριζον καλύτερον ἀπὸ τῶν Κέλσον τὰ πράγματα. Κατὰ

ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 25.
Στρωματεῖς 2, 20, 118, 3.
Στρωματεῖς 3, 4, 25, 7.
Ἀριθμοὶ 31, 16.
Κατὰ Κέλσον 5, 62.

τύς ὑπ' αὐτῶν διατηρουμένοις εἰδήσεις ὁ Καρποκράτης ἦτο ἀλεξανδρεὺς ἀκαδημαϊκὸς φιλόσοφος, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος, καὶ διδάσκαλος τῆς ἐγκυκλίου παιδείας.

Ὡς ἐκ τῆς ἰδιότητός του ταύτης ὑφίσταται ἐντονώτερον τὴν ἐπίδρασιν τῶν πλυτωνικῶν διδυγμάτων εἰς τὴν διδασκαλίαν του ἀπὸ ὅσων οἱ ἄλλοι Γνωστικοί. Ἐδίδασκε πράγματι ὅτι ὁ ἀγέννητος θεὸς εἶναι πατὴρ τῶν πνευματικῶν ὄντων, ἦτοι τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ψυχῶν, ἀποτελούντων τὸν νοητὸν κόσμον, καὶ ὅτι μερικοὶ τῶν ἀγγέλων κατέστησαν δημιουργοὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, δοτήρες τοῦ καταπιεστικοῦ νόμου καὶ γεννήτορες τῶν παθῶν. Τὸ ὑλικὸν σῶμα τοῦ ἀνθρώπου συνιστᾷ φυλακὴν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι ἐγκλειστος ἡ ψυχὴ ὡς φυλακισμένη ἀπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν δαιμονικῶν ἀρχόντων τοῦ κόσμου, προορισμὸς δὲ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν ψυχὴν του καὶ νὰ τῆς ἐπιτρέψῃ νὰ ἀνυψωθῇ πρὸς τὸν Θεόν.

Ὁ Ἰησοῦς ὑπήρξε φυσικὸς υἱὸς τῆς Μαρίας καὶ τοῦ Ἰωσήφ, ὁμοίος τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ δικαιότερος αὐτῶν, ἡ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ, «εὐτονος καὶ καθαρὰ», ἐνεθυμεῖτο ὅσα εἶχεν ἰδεῖ κατὰ τὴν μετὰ τοῦ ἀγεννήτου Θεοῦ συναναστροφὴν κατὰ τὴν φάσιν τῆς προεπίπαρξέως τῆς. Διὰ τοῦτο ἐστάλη εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ θεία δύναμις, ὥστε αὐτὴ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἐκφύγῃ τοὺς κοσμοποιούς δαίμονας, καὶ πράγματι, ἀφοῦ ἠσκήθη ἐννόμως εἰς τὰ Ἰουδαϊκά ἤθη, ἱκανώθη νὰ καταφρονήσῃ τὰ πάθη τὰ δοθέντα εἰς τὸν ἄνθρωπον πρὸς τιμωρίαν.

Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἀσκοῦνται καθ' ὁμοίον τρόπον ἀποκοτῶν τὴν αὐτὴν μετὰ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του δύναμιν, ἀνμὴ καὶ ἰσχυροτέρων, ὥστε νὰ καταφρονοῦν τοὺς κοσμοποιούς ἀγγέλους³⁶. Ἡ σωτηρία συντελεῖται μόνον διὰ πίστεως καὶ ἀγάπης· «διὸ πίστεως γὰρ καὶ ἀγάπης σώζεσθαι· τὰ δὲ λοιπὰ ἀδιάφορα ὄντα κατὰ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, πῆ μὲν ἀγαθὰ, πῆ δὲ κακὰ νομίζεσθαι, οὐδενὸς φύσει κακοῦ ὑπάρχοντος»³⁷. Ὅθεν ὅλοι αἱ ἄλλαι πλὴν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης ἀξίαι εἶναι ἠθικῶς ἀδιάφοροι, εἰς τὰς δύο δὲ ὁμοίως ἐκείνας πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἁμαρτία ὡς ἓν εἶδος τρίτου σωτηριώδους μέσου, ἰδίως ἢ ἐντονὸς ἐπίδοσις εἰς τὰς γενετησίους ἡδονὰς ἢ ὁποῖα εἶναι θεμελιώδες μέσον πρὸς καταφθορὰν τῆς σαρκός. Οἱ δυνάμενοι κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς παρουσίας εἰς τὸν κόσμον νὰ ἀνυμιχθοῦν εἰς ὅλας τὰς ἁμαρτίας ἀπαλλάσσονται ἀμέσως τοῦ σώματος· ἄλλως μετενσωματώνονται ἅπαξ ἢ πολλάκις, μέχρις ὅτου κατορθώσουν τοῦτο.

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Καρποκράτους ἐχρησιμοποιοῦν εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ζωγραφιστὰς καὶ πλυστικὰς, μαζί μὲ εἰκόνας τῶν φιλοσόφων

36 ἸΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων* 7, 32.

37 ΕἲΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 1, 25, 5.

Πυθαγόρου, Πλάτωνος και Ἀριστοτέλους, ἐπωδάς, φίλτρα, ὄνειροκρισίαν καὶ ἄλλα εἶδη μαγείας, ὠρισμένοι δὲ ὀργιαστικαὶ ἐνέργειαι αὐτῶν ἔδιδον ὄπλα εἰς τοὺς διώκτας τῶν Χριστιανῶν. Κατὰ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα³⁸ «τούτους φασι καὶ τινὰς ἄλλους ζηλωτὰς τῶν ὁμοίων κακῶν εἰς τὰ δεῖπνα ἀθροιζομένους, ἄνδρας ὁμοῦ καὶ γυναῖκας, μετὰ δὴ τὸ κορεσθῆναι (ἐν πλησμονῇ τοι Κύπρις, ἢ φασι) τὸ καταισχῦνον αὐτῶν τὴν πορνικὴν ταύτην δικαιοσύνην ἐκποδῶν ποιησαμένους φῶς τῆ τοῦ λύχνου περιτροπῆ, μίγνυσθαι, ὅπως ἐθέλοιν, αἷς βούλοιντο, μελετήσαντας δὲ ἐν τοιαύτῃ ἀγάπῃ τὴν κοινωνίαν, μεθ' ἡμέραν ἤδη παρ' ὧν ἂν ἐθελήσωσι γυναικῶν ἀπαιτεῖν τὴν τοῦ καρποκρατείου . . . νόμου ὑπακοήν».

Ὁ υἱὸς τοῦ Καρποκράτους Ἐπιφάνης ἐδιδάχθη τὰ ἐγκύκλια μαθήματα καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τῶν πατέρα του. Παρ' ὅλον ὅτι ἀπέθανε νεώτατος, εἰς ἡλικίαν 17 ἐτῶν, εἶχεν ἤδη προλάβει νὰ ἐπεξεργασθῆ εὐρύτερον τὰς δοξασίας τοῦ πατρός του εἰς τὸ ἀπολεσθὲν σύγγραμμα *Περὶ δικαιοσύνης*, τοῦ ὁποῦ μικρὰ ἀποσπάσματα διασώζει ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, καὶ νὰ τὰς ἀσκήσῃ ἐμπράκτως³⁹. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἀναμασῶν λόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ πατρός του καὶ θέλων νὰ εὕρῃ διέξοδον εἰς τὰς περὶ κακότητος τῆς ὕλης γνώμας του, ἐκήρυσσεν ἀπόλυτον κοινοκτημοσύνην καὶ κοινογαμίαν. Ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς ἐκχέει τὸν ἥλιον ἄνωθεν πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ παρέχει ἀγυθὰ εἰς ὅλους κοινά, κανεὶς δὲ ἀνθρώπινος νόμος δὲν δύναται νὰ μεταβάλῃ τὴν κατάστασιν ταύτην, αἱ ἀπαιτήσεις περὶ ἰδιοκτησίας, αἱ στηριζόμεναι εἰς τὸ «ἐμὸν» καὶ τὸ «σὸν», ἀποτελοῦν καταστρατήγησιν τοῦ θεοῦ βουλήματος. Παρομοίας ἰσχύος εἶναι καὶ ἡ περὶ κοινότητος γυναικῶν θεία βουλή· «τὴν γὰρ ἐπιθυμίαν εὐτονον καὶ σφοδρότεραν ἐνεποίησε τοῖς ἄρρεσιν εἰς τὴν τῶν γενῶν παραμονήν, ἣν οὔτε νόμος οὔτε ἔθος οὔτε ἄλλο τι τῶν ὄντων ἀφανίσαι δύναται· Θεοῦ γὰρ ἐστὶ δόγμα».

Ἐκ τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι δόγμα τοῦ Ἐπιφάνους ὑπῆρξεν ἡ ἀνομία ἢ ἡ ἱκανοποίησις τοῦ εἰς τὸ ἐνστικτον τοῦ ἀνθρώπου προσιδιάζοντος πόθου πρὸς χρῆσιν τῶν πάντων. Ἀνήκει λοιπὸν οὗτος εἰς τὴν ἀκραίαν πτέρυγα τῶν Ἀντινομιστῶν.

38 *Στρωματεῖς* 3, 2, 10, 1. Προφανῶς οἱ Ἐθνικοὶ διὰ τὰς ἠθικῆς φύσεως κατηγορίας κατὰ τῶν Χριστιανῶν εἶχον ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτο.

39 *Στρωματεῖς* 3, 2, 5-3, 2, 9.

Ὁ Κλήμης πληροφορεῖ ἡμᾶς ἐπίσης ὅτι εἰς τὴν Σάμην τῆς Κεφαλληνίας, ὁπόθεν κατήγετο ἢ μήτηρ τοῦ Ἐπιφάνους Ἀλεξάνδρεια, οὗτος ἐλατρεύετο ὡς θεός· «καὶ θεὸς ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας τετίμηται, ἐνθα αὐτῷ ἱερὸν ρυτῶν λίθων, βωμοί, τεμένη, μουσεῖον ὠκοδόμηται τε καὶ καθιέρωται, καὶ συνιόντες εἰς τὸ ἱερὸν οἱ Κεφαλλῆνες κατὰ νομηνίαν, γενέθλιον ἀποθέωσιν θύουσιν Ἐπιφάνει, σπένδουσὶ τε καὶ

εὐωχοῦνται καὶ ὕμνοι φθονταί»⁴⁰. Εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ ἀποδεχθῶμεν τὴν ἀκρίβειαν τῆς εἰδήσεως ταύτης. Πιθανὸν ὁπαδοὶ ἢ συγγενεῖς τοῦ Ἐπιφάνους μετέφεραν ἐξ Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Κεφαλληνίαν τὴν μόλις πρὸ ὀλίγου τότε ὑπὸ τῶν Βασιλειδιανῶν συσταθεῖσαν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανείων ἥτοι τοῦ γενεθλίου βαπτίσματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τελουμένην τὴν 5 Ἰανουαρίου καὶ συμπίπτουσαν μὲ τὴν ὑπὸ τῶν Ἐθνικῶν τηρουμένην ἑορτὴν πρὸς τιμὴν τῆς γεννήσεως τοῦ Αἰῶνος ἐκ τῆς Κόρης. Ἴσως οἱ μνημονευόμενοι Κεφαλλῆνες, ἀκολουθοῦντες ἔθνικογνωστικὴν κίνησιν, συνεδύαζον τὰς δύο ἑορτάς, τὴν ἔθνικὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν. Πάντως φαίνεται ὅτι ἐκ παρεξεγήσεως ἢ ἑορτῆ τῶν Ἐπιφανείων ἐθεωρήθη ὡς ἑορτὴ τοῦ Ἐπιφάνους.

γ. Καίνιται

Οἱ Καίνιται ἔλαβον τὸ ὄνομά των ἐκ τῆς τιμῆς τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον εἰς τὸν ἀδελφοκτόνον Κάιν. Φρονοῦντες ὅτι ὅλοι οἱ παρανομῆσαντες ἔναντι τῶν ἐντολῶν τοῦ δημιουργοῦ, Κάιν, Ἡσαῦ, υἱοὶ Κορέ, Σοδομίται καὶ οἱ ἄλλοι, ἦσαν πλάσματα ἀνωτέρας δυνάμεως τῆς τοῦ Δημιουργοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προήλθον ὁ Ἄβελ καὶ ὅλοι οἱ ὑπηρεταὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ θεοῦ, ἐτίμων τοὺς πρώτους. Ὁ Κάιν ἦτο πλάσμα τῆς Σοφίας, ὁ Ἄβελ τῆς Ὑστέρας, τοῦ ὑλικοῦ Δημιουργοῦ. Εἶναι εὐλόγον ὅτι καταφρόνουν τοῦ νόμου, ἐξ οὗ καὶ δικαιολογεῖται ἢ εἰς τὰ γενετήσια ἐπίδοσις αὐτῶν. Ἰσχυρίζοντο ὅτι εἰς πᾶσαν αἰσχροουργίαν των παρίστατο ἄγγελος, πρὸς τὸν ὁποῖον οὗτοι λέγουν: «ὦ δεῖνα ἄγγελε, καταχρῶμαί σου τὸ ἔργον, ὦ δεῖνα ἐξουσία, πράττω σου τὴν πρᾶξιν»⁴¹.

Ἐτίμων ἐπίσης τὸν Ἰούδα, τοῦ ὁποῖου τὴν προδοσίαν ἐθεώρουν παράγοντα τῆς λυτρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἄλλοι μὲν διότι ἐφρόνουν ὅτι χωρὶς αὐτὴν ὁ Χριστὸς δὲν θὰ ὑπέφερε σταυρικὸν θάνατον, ἐφ' ὅσον αἱ ἐξουσίαι τοῦ κόσμου δὲν προετίθεντο νὰ τὸν θίξουν, ἄλλοι δὲ διότι ἐνόμιζον ὅτι οὕτως ἠμπόδισεν αὐτὸν ἀπὸ σχεδιαζομένην διαστροφήν τῆς ἀληθείας⁴². Ἐχρησιμοποιοῦν μεταξὺ ἄλλων βιβλίων τὸ *Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰούδα*.

Θὰ ἴδωμεν βραδύτερον καὶ ἄλλας ομάδας ἐπιδιδομένας εἰς τὴν ἀκολασίαν.

⁴⁰ *Στρωματεῖς* 3, 2, 5, 2.

⁴¹ ΕΙΡΗΣΝΑΙΟΥ, *Ἔλεγχος* 1, 31.

⁴² ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus omnes haereses* 2.

4. ΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΔΙΑΝΟΙ

α. Βασιλείδης

Ὁ Βασιλείδης, καταγόμενος ἐκ Συρίας καὶ διατελέσας μαθητὴς τοῦ Μενάνδρου μετὰ τοῦ Σατορνείλου, δρᾶσας δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν κατὰ τὰ ἔτη 120-145 ἐπὶ Ἀδριανοῦ καὶ Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς, ὑπῆρξεν ἀρχηγέτης ἑνὸς μονιστικοῦ γνωστικοῦ συστήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπέρρευσε ἐπειτα καὶ δευτέρου κυριαρχούμενον ἀπὸ τὴν ἱεραρχικὴν περὶ ὄντων ἀντίληψιν, ὑπενθυμίζουσιν τὸ πλατωνικὸν περὶ Θεοῦ καὶ ἰδεῶν σύστημα. Ἀνήγε τὴν διδασκαλίαν του εἰς τὸν ἀπόστολον Μαθίαν καὶ τὸν ἑρμηνευτὴν τοῦ Πέτρου Γλαυκίαν.

Συνέταξεν ἴδιον ἀπολεσθὲν εὐαγγέλιον⁴³, ἐνῶ εἰς χρῆσιν τῶν ὁπαδῶν του ἦτο καὶ τὸ ἐπίσης ἀπολεσθὲν εὐαγγέλιον Μαθίου, δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον νὰ ἐπρόκειτο περὶ τοῦ αὐτοῦ κειμένου, ἀκόμη καὶ ἂν τυχὸν βραδύτερον κατόπιν διπλῆς διασκευῆς, ἀπετελέσθησαν δύο χωριστὰ ἔργα. Ἐγραψεν ἐπίσης Ἐξηγητικὰ εἰς τὸ εὐαγγέλιόν του ἐκτεινόμενα εἰς 24 βιβλία, τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα διασώζονται ὁ μὲν Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς περὶ τοῦ προβλήματος τῶν θλίψεων⁴⁴, ὁ δὲ Ἡγεμόνιος περὶ πολέμου τοῦ φωτὸς πρὸς τὸ σκότος⁴⁵, ὅπου φαίνεται ἀνασκευαζομένη ἡ ζωροαστρικὴ δυναρχικὴ διδασκαλία. Πάντως τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα δὲν δύνανται νὰ βοηθήσουν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὸν σχηματισμὸν καλῆς εἰκόνας περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ αἰρεσιάρχου, ἂν καὶ δεικνύουν ὅτι τὸ εὐαγγέλιόν του ἐστηρίζετο εἰς τὰ Συνοπτικά. Τέλος συνέθεσε καὶ ἀριθμὸν ἀπολεσθέντων ψαλμῶν καὶ ᾠδῶν⁴⁶. Κατὰ τὸν Ἀγρίππαν Κάστορα⁴⁷ ἐχρησιμοποιοῖ τὰ βιβλία Βαρκαββᾶ καὶ Βαρκῶφ.

Περὶ τοῦ συστήματος τοῦ Βασιλείδου ἔχομεν δύο ἐντελῶς διαφορετικὰς ἐκθέσεις, μίαν τοῦ Εἰρηναίου καὶ ἑτέραν τοῦ Ἰππολύτου⁴⁸, αἱ ὁποῖαι προφανῶς ἀνταποκρίνονται εἰς δύο χωριστὰ στάδια ἐξελίξεως αὐτοῦ. Τοῦτο κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Εἰρηναίου παρουσιάζει συνοχὴν καὶ ἐνότητα, καθὼς περιγράφει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κόσμων μὲ μίαν σειρὰν ὀρθολογιστικῶν κινήσεων, ἀλλὰ στερεῖται θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς πνοῆς. Προφανῶς οὗτος ἀφειρητὴν εἶχε τὴν πλατωνίζουσιν ἀντίληψιν περὶ μεγίστης ἀποστάσεως μετὰ τοῦ ἀγεννήτου ἀνωμένου Θεοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ ὑλικοῦ κόσμου, διὰ τοῦτο δὲ ἐδέχετο μακρὰν σειρὰν ομάδων θείων ὄντων — Αἰώνων — πρὸς πλήρωσιν τοῦ κενοῦ. Αἱ ὀνομασίαι τῶν πρώτων αἰώνων δεικνύουν τὴν προτί-

43 ΩΡΙΠΕΝΟΥΣ, Ὁμιλία Εἰς Λουκᾶν 1.

44 ΣΤΡΩΜΑΤΕΙΣ 4, 12, 81.

45 ΠΡΑΞΕΙΣ Ἀρχελαῶν 67, 4 ἐξ.

46 ΚΑΝΩΝ ΜΟΥΡΑΤΟΡΙ 83 ἐ.

47 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 7, 7.

48 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 1, 24. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, Κατὰ αἰρέσεων 7, 14 ἐξ.

μησίν του εἰς τὴν προσωποποίησιν νοητικῶν καὶ ἄλλων λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ὕψιστος Θεός, ὡς ἀπρόσωπος φιλοσοφικὴ δύναμις, δίδει τὴν πρώτην ὄθησιν εἰς μίαν προβλητικὴν θεογονίαν καὶ οὕτως ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέει ὁ Νοῦς, ἐκ τούτου ὁ Λόγος, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἡ Φρόνησις, ἡ Δύναμις καὶ ἄλλοι αἰῶνες, ἀπαρτίσαντες τὸν πρῶτον κόσμον ἢ οὐρανόν. Ἀκολούθως συνετελέσθη ἀπὸ αὐτοῦς νέα ἀπορροὴ αἰώνων, οἱ ὅποιοι ἀπῆρτισαν τὸν δεύτερον οὐρανόν, οὕτω δὲ διὰ νέων διαδοχικῶν ἀπορροῶν ἀπετελέσθησαν 365 οὐρανοὶ ἐξ αἰώνων ἀντιτύπων τῶν ἐκάστοτε ὑπεράνω αὐτῶν, τῶν ὁποίων τελευταῖος εἶναι ὁ ὄρατος εἰς ἡμᾶς. ὁ κυβερνώμενος ἀπὸ ἄρχοντα τὸν ὅποιον ἐσφαλμένως οἱ Ἰουδαῖοι θεωροῦν Θεόν καὶ ἀπὸ τὸν ὅποιον προηλθεν ὁ νόμος. Τὸ σύνολον τῶν αἰώνων ἀποτελεῖ τὸ «Πλήρωμα», τὸ ἐκφραζόμενον μὲ τὴν μαγικὴν λέξιν Ἀβραξῦς, τῆς ὁποίας οἱ χαρακτῆρες κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀριθμογραφίαν ἀνέρχονται εἰς 365 μονάδας. Σὺν τῷ χρόνῳ τὸ ὄνομα ἐπροσωποποιήθη καὶ σώζονται ἀκόμη οὐλακτὰ μὲ εἰκόνας τοῦ προσώπου τούτου.

Ἐκ τῆς προσπαθείας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Θεοῦ νὰ ὑποτάξῃ τὰ ἔθνη εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ ἐκ τῆς ἀντιδράσεως τῶν ἄλλων αἰώνων προεκλήθη σάλος εἰς τὸ Πλήρωμα, τὸν ὅποιον μόνον μία ἀνωτέρα δύναμις ἠδύνατο νὰ ἐξομαλύνῃ. Οὕτως ὁ Θεός ἐστειλε τὸν πρωτότοκον υἱόν του, τὸν λεγόμενον Χριστόν, πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ θεοῦ. Ὁ Χριστός, παρουσιασθεὶς φαινομενικῶς ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν ὡς Ἰησοῦς, ἐδιώχθη, ὅπως ἀνεμένετο, ἀπὸ τοῖς Ἰουδαίους, καὶ ἔπαθε, φυσικὰ φαινομενικῶς· διότι εἰς τὴν πραγματικότητά ἐσταυρώθη ὁ Σίμων Κυρηναῖος, εἰς τὸν ὅποιον ὁ Χριστός ἔδωσε τὴν μορφήν του, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐξ ἀποστάσεως φέρων τὴν μορφήν τοῦ Σίμωνος ἐγέλα διὰ τὰ τεκμαινόμενα. Τέλος δὲ ἀνήλθε πρὸς τὸν Πατέρα. Οἱ πιστεύοντες εἰς σταυρωθέντα Χριστόν εἶναι δοῦλοι τῶν δυνάμεων αἱ ὁποῖαι ἐδημιούργησαν τὸν ὕλικόν κόσμον καὶ τὰ σώματα, ἐνῶ οἱ γνωρίζοντες τὸ μυστικόν τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν θάνατον θὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τούτων. Ἐφ' ὅσον λυτρωτικὴ δύναμις εἶναι ἡ γνώσις αὕτη, ὁ σταυρὸς στερεῖται ὁποιασδήποτε λυτρωτικῆς σημασίας.

Ἡ σωτηρία ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς ψυχάς, διότι τὰ σώματα, ὡς φθαρτὰ καὶ θνητὰ, δὲν χρειάζεται καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λυτρωθοῦν. Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερον κακόν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἄγνοιαν· ὅταν κερδίσῃ τὴν γνώσιν, θὰ σωθῇ. Ἀλλ' οἱ ἀποκτιῶντες αὐτὴν εἶναι ἐλάχιστοι, εἰς ἑκατὰ χιλιάδων, δύο ἑκατακισχιλίων⁴⁹.

49 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἔλεγχος 1, 24, 6.

Ὁ Ἴππόλυτος ἐκθέτει ἐν ἐντελῶς διαφορετικὸν σύστημα, μονιστικὸν καὶ πανθειστικόν. Εἰς τὴν ρίζαν τοῦ σύμπαντος τοποθετεῖται τὸ μὴ ὄν, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς θεὸς μόνον καθ' ὅσον εἶναι τὸ ἀρχικὸν στοιχεῖον, ἐνῶ ἄλλως εἶναι ἀκόμη ἄβουλος καὶ ἀσυνείδητος μορφή, εἶναι «ὁ μὴ ὢν θεός». Οὗτος λοιπὸν «ἐποίησε κόσμον οὐκ ὄντα», ἀφοῦ ἀπέθεσε σπέρμα ὡς ὦν ἢ καρπὸν συκῆς, περικλείον ἐν ἑαυτῷ τὴν πανσπερμίαν, ὅλα τὰ σπέρματα τοῦ σύμπαντος, τὸ θεῖον, τὸ αἰθέριον, τὸ οὐράνιον, τὸ κόσμιον. Ἡ σύλληψις τῆς ἰδέας ταύτης δὲν ἀνήκει βεβαίως εἰς τὸν Βασιλείδην, ἀφοῦ τὸ ὦν ἐθεωρεῖτο εἰρητύατα ὡς μυστικὸν σύμβολον τῆς δημιουργίας καὶ ἐμφανίζεται πλὴν ἄλλων εἰς ραψωδιακὴν θεογονίαν τῶν Ὀρφικῶν⁵⁰, γεννῶν τὸν ἀρρενόθηλον ἀρχέγονον θεὸν Φάνην, ὁ ὁποῖος περιεῖχε τὰ σπέρματα παντὸς ὑπαρκτοῦ.

Διὰ τῆς ἐξελικτικῆς ταύτης διαδικασίας ἕκαστον μέρος λαμβάνει τὴν θέσιν του εἰς τὸ σύμπαν, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ θεοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο ἕως τότε εἰς τὸ μηδέν. Ἡ ἀνάδειξις τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξίαν, τὸ μηδέν, εἰς τὴν ὑπαρξιν συνδυάζεται μὲ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου. Τὸ σπέρμα περιέχει ἐν πρώτοις τὴν τριμερῆ υἰότητα, ἤτοι υἱοῦς τοῦ θεοῦ εἰς τρεῖς μερίδας διηρημένους. Ἡ πρώτη υἰότης, ἡ λεπτομερῆς, ἀνῆλθεν ἀπὸ κάτω, ὅπου εἶχεν ἐναποτεθῆ τὸ σπέρμα, ἀμέσως εἰς θεόν. Ἡ δευτέρα υἰότης, ἡ παχυμερῆς, ἠθέλησεν ἐπίσης νὰ ἀνέλθῃ ἐκεῖ, ἀλλὰ λόγῳ ἀδυναμίας παρέμεινε μεταξὺ ὑπερκοσμίων καὶ κόσμου, εἰς τόπον καλούμενον «μεθόριον πνεύμα». Ἡ τρίτη υἰότης παρέμεινεν εἰς τὸν πολὺν σωρὸν τῆς πανσπερμίας, διότι ἐχρειάζετο ἀποκάθαρσιν.

Ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸ κοσμικὸν σπέρμα ἐξῆλθεν ὁ μέγας ἄρχων, ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε μέχρι τοῦ στερεώματος καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ, διότι ἠγνόει ὅτι ὑπάρχει καὶ κάτι ὑπεράνω αὐτοῦ. Δημιουργήσας δὲ τὰ αἰθέρια —τὴν Ὀγδοῦδα— μέχρι τῆς σελήνης, ἐκυβέρνα αὐτὰ μὲ τὸν υἱὸν του, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ἀνώτερος καὶ σοφώτερος αὐτοῦ. Ἐπειτα δὲ ἀνῆλθεν ἀπὸ ἐκεῖνο ἄλλος ἄρχων, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε καὶ ἐκυβέρνα ὅλα τὰ κάτω τῶν αἰθερίων —τὴν Ἑβδομάδα— μὲ τὸν υἱὸν του ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑπῆρξεν ἀνώτερος καὶ σοφώτερος αὐτοῦ. Ὁ σωρὸς τῆς πανσπερμίας κατετέθη εἰς τὴν γῆν τὴν ὁποῖαν κατοικοῦμεν ἡμεῖς.

Ἡ τρίτη υἰότης ἐστέναζεν εἰς τὸν σωρὸν τῆς πανσπερμίας καὶ ἔπρεπε φωτιζομένη νὰ ἀνέλθῃ καὶ αὐτῇ. Ὁ φωτισμὸς σημαίνει γνῶσιν τῶν ὑπερκοσμίων καὶ ἡ γνῶσις προέρχεται ἐκ τοῦ εὐαγγελίου, τὸ ὁποῖον κατὰ πρῶτον ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ μεθορίου πνεύματος εἰς

50 Βλ. ἐν Ο. ΚΕΡΝ, *Orphicorum Fragmenta*, Berlin 1932, ἀρ. 60-235.

τόν υἱόν τοῦ μεγάλου ἄρχοντος, τόν Χριστόν, αὐτός δέ κατήχησε δι' αὐτοῦ τόν πατέρα του, ὁ ὁποῖος διὰ πρώτην τώρα φοράν πληροφορεῖται ὅτι δέν εἶναι ἀπόλυτος ἄρχων διότι ὑπεράνω αὐτοῦ ὑπάρχει ὁ ἀκατονόμαστος καί ἄρρητος θεός, ἡ υἰότης, τὸ Ἅγιον πνεῦμα. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Χριστός κατηγεῖ τόν υἱόν τοῦ ἄλλου ἄρχοντος καί τελικῶς ὀγδοῦς καί ἑβδομῶς γνωρίζουν τήν ἀλήθειαν. Ὁ Ἰησοῦς, ὁ υἱός τῆς Μαρίας, ἀνάπτει εἰς τόν κόσμον ἡμῶν τὸ φῶς, τοῦ ὁποῖου τὸ σωματικόν μέρος πάσχει, τὸ ψυχικόν μεταβαίνει εἰς τήν ψυχικὴν σφαῖραν τῶν πλανητῶν καί ἕκαστον τῶν ἄλλων μερῶν εἰς τήν ἰδικήν του σφαῖραν. Κατὰ τὸ πρότυπον αὐτοῦ θά καθαρθῆ ἡ τρίτη υἰότης καί θά ἀνέλθῃ εἰς τόν ὑπερκόσμιον χῶρον ὅπου καί ἡ πρώτη υἰότης καί μετ' αὐτὴν ἐπίσης ἡ δευτέρα υἰότης. Τότε ὁ Θεὸς θά ἐπιβάλλῃ εἰς τὸ σύμπαν τὴν μεγάλην ἀγνοίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν κανέν μέρος αὐτοῦ δέν θά γνωρίζῃ τί ὑπάρχει ὑπεράνω αὐτοῦ, καί ἐπομένως κανέν μέρος δέν θά ποθῆ τὰ ὑπεράνω αὐτοῦ.

Πᾶσα ἐπιχειρηματολογία περὶ τῶν διαφορῶν αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν μεταξύ τῶν δύο ἐκθέσεων εἶναι περιττή, διότι αὐταὶ εἶναι προφανεῖς. Ὁ Ἰππόλυτος σημειώνει ὅτι τὸ περιγραφόμενον ὑπ' αὐτοῦ σύστημα εἶναι ἀριστοτελείου ἐμπνεύσεως, καί ἔχει δίκαιον τὸ ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου περιγραφόμενον σύστημα εἶναι ἀντιθέτως πλατωνικόν. Τὸ ἓν εἶναι μονιστικόν, τὸ ἄλλο ἱεραρχικόν. Μὲ τόν Εἰρηναῖον συμφωνοῦν ὁ Ἐπιφάνιος, ὁ Ψευδοτερτυλλιανὸς καί ὁ Φιλάστριος μετ' τόν Ἰππόλυτον φαίνεται νὰ συμφωνοῦν ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς καί ὁ Ὠριγένης. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Βασιλείδης ἔδρασεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν δεικνύει ὅτι οἱ ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι καί ὁ Ἰππόλυτος, συνδεόμενος στενῶς μετ' τὴν Ἀλεξάνδρειαν, κατέχουν τὸ αὐθεντικόν σύστημα τοῦ αἰρεσιάρχου, καί μάλιστα ὁ τελευταῖος. Ἄρα ὁ Εἰρηναῖος θά εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ σύστημα κάποιας μερίδος ἢ ὁποῖα ἐσχηματίσθη ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Βασιλείδου εἰς τὴν Δύσιν.

Ἡ στάσις τοῦ Βασιλείδου, ἔναντι τοῦ κόσμου ἦτο εὐρεῖα καί ἐλαστική, ὑπὸ τὸ πνεῦμα δὲ τοῦτο οἱ ὁπαδοὶ του ἔκρινον ἀδιάφορον τὴν βρῶσιν εἰδωλοθύτων καί ἐπέτρεπον ὡς ἀβλαβὴ τὴν πρὸς ἀποφυγὴν τῶν διωγμῶν προσφορὰν θυσίας εἰς τὰ εἰδῶλα, ἐφ' ὅσον ταῦτα εἶναι ἀνύπαρκτα⁵¹. Ἐξ ἄλλου οἱ ὁπαδοὶ του ἐχρησιμοποιοῦν εἰκόνας καί φυλακτά, ἀπήγγελλον ἐπωδὰς καί ἤσκουν μαγείαν καί ἄλλα «περίεργα». Αὐτὸς ἦτο κάπως σώφρων, φαίνεται ὅμως ὅτι μερικοὶ μαθηταὶ του ἐτράπησαν εἰς γεννητήσιον ἐλευθεριότητα.

51 ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Σχόλια Ματθαῖον 38.

β. Ἰσίδωρος

Ἐκ τῶν μαθητῶν του διεκρίθη ἰδιαίτερος ὁ υἱός του Ἰσίδωρος, τοῦ ὁποῖου μαρτυροῦνται τρία ἀπολεσθέντα συγγράμματα, ἐκπροσωπούμενα ἤδη ἀπὸ ἐλάχιστα τεμάχια παρατιθέμενα ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Πρῶτον εἶναι τὸ *Περὶ προσφαιτοῦς ψυχῆς*, εἰς τὸ ὁποῖον μεταξὺ ἄλλων διέκρινεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δύο ψυχάς, ὅπως ἐνωρίτερον οἱ Πυθαγόρειοι καὶ βραδύτερον οἱ Μανιχαῖοι, ἤτοι ἀγαθὴν καὶ πονηράν, βασιζόμενος εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ πατρός του περὶ προσαρτημάτων τῆς ψυχῆς, ἤτοι περὶ ὑπάρξεως ἐν αὐτῇ πολυειδῶν κακῶν πνευμάτων, τὰ ὁποῖα συνίστων δεύτερον εἶδος ψυχῆς. Ἄλλ' ἐφρόνει ὅτι τοῦτο δὲν ἔπρεπε νὰ ἀποτελῇ πρόφασιν τῶν πονηρῶν διὰ τὴν ἀχρεΐαν διαγωγὴν των· διότι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὑποχρέωσιν νὰ καταπολεμῇ τὰς παρορμήσεις τῶν προσαρτημάτων «ἐὰν γάρ τι κείσῃ δῶς, ὅτι μὴ ἔστιν ἡ ψυχὴ μονομερῆς, τῇ δὲ τῶν προσαρτημάτων βία τὰ τῶν χειρόνων γίνεται πάθη, πρόφασιν οὐ τὴν τυχοῦσαν ἔξουσιν οἱ μοχθηροὶ τῶν ἀνθρώπων λέγειν, ἔβιάσθην, ἀπηνέχθην, ἄκων ἔδρασα, μὴ βουλόμενος ἐνήργησα», τῆς τῶν κακῶν ἐπιθυμίας αὐτοὶ ἠγησάμενοι καὶ οὐ μαχεσάμενοι ταῖς τῶν προσαρτημάτων βίαις. Δεῖ δέ, τῷ λογιστικῷ κρείττονας γενομένους, τῆς ἐλάττονος ἐν ἡμῖν κτίσεως φανῆναι κρατοῦντας»⁶².

Δεύτερον ἔργον αὐτοῦ ἦτο τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἠθικά*, τῶν ὁποίων ἐσώθη τεμάχιον περὶ τῶν ἀφροδισίων ὡς φυσικῆς ἀλλ' ὄχι ἀναγκαΐας δρμῆς⁶³. Κατὰ τὴν γνώμην του ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ πράττῃ ἐν παντὶ τὸ καλὸν καὶ νὰ προχωρῇ εἰς γάμον ἢ εἰς ἀγαμίαν μετὰ προσεκτικῶν αὐτοέλεγχων. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Βασιλείδου ὁμῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κλήμεντος εἶχον παραβιάσει ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰ διδάγματα τῶν ἀρχηγῶν των, φρονοῦντες ὅτι ὡς τέλειοι δικαιοῦνται νὰ ἁμαρτάνουν ἢ τουλάχιστον ὅτι θὰ σωθοῦν ἐκ φύσεως παρὰ τὰς ἁμαρτίας των.

- Τρίτον ἔργον αὐτοῦ ἦτο τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐξηγητικὰ τῶν τοῦ Προφήτου Παρχῶρ*, τῶν ὁποίων τρία ἀποσπάσματα διατηροῦνται εἰς τοὺς *Στρωματεῖς*⁶⁴, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων ὑποκλοπὴν τῶν ἀληθειῶν ἐκ τῶν προφητῶν. Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἐτίμα τοὺς προφήτας, ὡς ἀπορρίπτοντας τὴν ἰουδαϊκὴν λατρείαν καὶ κατὰ συνέπειαν τὰς ἐντολάς τοῦ ἰουδαϊκοῦ θεοῦ, ἀλλ' οὗτος ὡς προφήτας ἠννόει κυρίως τοὺς τοῦ βασιλειδιανοῦ συστήματος, εἰς τῶν ὁποίων ἦτο ὁ Παρχῶρ.

5. ΟΙ ΒΑΛΕΝΤΙΝΙΣΤΑΙ

ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν ταύτην καλύπτονται θρησκευτικαὶ μερίδες αἱ ὁποῖαι διεμόρφωσαν παραλλαγὰς συστήματος περὶ τῆς πτώσεως ἑνὸς αἰῶνος καὶ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὡς ἐπακολούθου αὐτῆς. Κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἶναι ἡ συγκρότησις τοῦ Πληρώματος ἀπὸ 30 τουλάχιστον αἰῶνας, ἡ ἀπόδοσις εἰς τοὺς αἰῶνας ὀνομάτων ἑλληνικῶν ἀρετῶν, ἡ προσθήκη τῆς ἐνδιαμέσου τάξεως τῶν ψυχικῶν, καὶ βεβαίως ἡ πτώσις τοῦ αἰῶνος ἐκείνου. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης ὁ κόσμος, ἐφ' ὅσον φέρεται δημιουργούμενος ὄχι ἀπὸ τὸ ἀνώτατον ὄν, ἀλλ' ἀπὸ τὸν τελευταῖον αἰῶνα, εἶναι προφανῶς κακός.

α. Βαλεντίνος

Ὁ ἀρχηγέτης τοῦ συστήματος Βαλεντίνος, πνεῦμα μεγαλεπήβολον καὶ δημιουργικόν⁵⁶, ἐδίδαξεν ἀρχικῶς καὶ ἔδρυσεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀπὸ ὅπου πιθανῶς καὶ κατήγετο, ἀλλὰ κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν αἵρεσιάρχων γενικῶς ἐπεδόθη εἰς περιουσίαν πρὸς διάδοσιν τῆς διδασκαλίας του. Ἐγκαταλείψας τέλος τὴν εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην ἰσχυρὰν κοινότητα, διωτηρηθεῖσαν μέχρι τοῦ δ' αἰῶνος, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ἴδρυσεν σχολὴν καὶ διεξεδίκησε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ὅπως ἐνωρίτερον ὁ Μαρκίων, ἀλλ' ἀπέτυχε, διότι ἀντ' αὐτοῦ προετιμήθη εἰς ὁμολογητῆς⁵⁶, ὁπότε αὐτὸς ἀποσπασθεὶς τῆς Ἐκκλησίας ἴδρυσεν ἰδίαν ἀνεξάρτητον κοινότητα. Ἀκούομεν περὶ σχολῶν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Ἐφεσον, τὴν Κύπρον, ἀποδοτικώτερον δὲ παρουσιάζετο τὸ ἔργον του εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην νῆσον, ὅπου καὶ ἀπέθανε περὶ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος.

Συνέταξε διάφορα βιβλία, εὐαγγέλιον, ὕμνους καὶ ἐπιστολάς, ἀλλὰ μόνον ἀσήμαντα τεμάχια αὐτῶν σώζονται. Κατὰ ἓν ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτά, ἐξ ἐπιστολῆς, εἰς εἶναι «ὁ ἀγαθὸς (θεὸς) οὐ παρρησία ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ φανέρωσις», διὰ τοῦ ὁποῖου καθαιρεται ἡ καρδία τοῦ ἀνθρώπου⁵⁷, εἰς ἄλλο δὲ γίνεται λόγος περὶ προόντος Ἀνθρώπου, εἰς τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ἐπλάσθη ὁ Ἀδάμ⁵⁸. Ἐκ τούτου καταφαίνεται ὅτι οὗτος ἦτο κατ' ἀρχὰς μονοθεϊστῆς καὶ εἶχε δεχθῆ τὸν ὀφειτικὸν μῦθον περὶ τοῦ ἀρχετύπου Ἀνθρώπου ὡς ιδέας, καθὼς καὶ τὸ γενετήσιον στοιχεῖον χωρὶς τὸ πρόσωπον τοῦ ὄφους. Ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν συνάγεται ὅτι ἐθεολόγει ἐπὶ τῆς βάσεως τῆς πυθαγορείου ἐννοίας περὶ ἐκδιπλώσεως τῆς ἀρχικῆς Μονάδος κατὰ τρόπον ἀριθμητικῶς συμμετρικὸν καὶ τῶν πλατωνικῶν ιδεῶν.

Τὰ στοιχεῖα ὁμῶς ταῦτα εἶναι πενιχρὰ διὰ νὰ διαφωτίσουν ἑπαρ-

55 *In Hoseam* 11, 10.56 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Valentianum* 4.57 ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στηρωματεῖς* 2, 20, 114.

58 Αὐτόθι 2, 8, 36.

κῶς τὴν προσωπικότητα τοῦ Βαλεντίνου, ὁ ὁποῖος εἴλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν αἰρεσιολόγων περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους Γνωστικούς. Προικισμένος μὲ ποιητικὴν φαντασίαν καὶ μυστικιστικὴν διάθεσιν, ἀνέμιξεν εἰς τὸ σύστημά του φιλοσοφίαν, μυθολογίαν, μαγείαν καὶ τελετουργίαν, ἀλλὰ πάντως τὰ στοιχεῖα ταῦτα καλύπτουν μέρος μόνον τοῦ περιεχομένου τοῦ συστήματός του, τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποῖου ὁ ἴδιος ἀνήγαγεν εἰς μαθητὴν τοῦ Παύλου, τὸν Θεοδῶν. Ἄδυνατοῦμεν νὰ τὴν ἀνασυγκροτήσωμεν πλήρως, διότι οἱ αἰρεσιολόγοι, ἀκόμη καὶ οἱ ἀρχαιότατοι, ἐκθέτουν τὰ κατ' αὐτὴν βάσει τῶν ἐκτενῶς ὑπὸ μεταγενεστέρως ἐπεξεργασμένων ἀντιλήψεων του.

Δύο ἀξιόλογα συγγράμματα ἐκ τῶν εὑρεθέντων εἰς τὸ Χηνοβόσκιον, τὸ *Εὐαγγέλιον Ἀληθείας* καὶ τὸ *Περὶ Ἀναστάσεως*, ἀποδίδονται ἀπὸ μερικοὺς κριτικοὺς εἰς τὸν Βαλεντίνον.

β. Βαλῶντιανὸς Μύθος

Τὸ διὰ περαιτέρω ἐπεξεργασίας διαμορφωθὲν ὑπὸ τῶν μαθητῶν τοῦ συστήμα ἀναπτύσσεται περὶ ἓνα πολὺπλοκον μύθον, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὸν ἄνομον γενετήσιον πόθον καὶ τὴν καρποφορίαν αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπίσης τὴν δύναμιν τῆς γνώσεως. Φαίνεται ὅτι αἱ ἐκθέσεις τοῦ Εἰρηναίου καὶ τοῦ Ἰππολύτου περὶ τοῦ βαλεντινιανοῦ συστήματος, διαφέρουσαι εἰς ἄρκετὰ σημεῖα μεταξύ των, ἀποδίδουν τὰς ἀντιλήψεις μερικῶν ἀπὸ τοὺς ἀμέσους μαθητὰς τοῦ αἰρεσιάρχου, ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος. Εἰδικοί ἐρευνηταὶ σήμερον ἔχουν διακρίνει δύο παραλλαγὰς, αἱ ὁποῖαι φέρονται ἀναμῆξ εἰς τοὺς δύο αἰρεσιολόγους, μὲ ἐπικράτησιν τῆς μὲν Α εἰς τὸν Εἰρηναῖον, τῆς δὲ Β εἰς τὸν Ἰππόλυτον. Ἐπειδὴ ἐφέροντο ἀνωνύμως, ἀπεδόθησαν εἰς τὸν διδάσκαλον.

Κατὰ τὴν παραλλαγὴν Α ἡ ὑψίστη ἀρχή, ὁ Βυθός, διάγει εἰς συζυγίαν μὲ τὴν Σιγὴν ἢ Ἐννοίαν ἢ Ἐνθύμησιν ἢ Χάριν, εἰς μίαν ἀρχικὴν δυάδα δηλαδὴ, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀπέρρευσε δευτέρα δυάς, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν πάλιν ἄλλαι δύο δυάδες, διὰ νὰ συγκροτήσουν εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῆς θεογονίας τὴν Ὀγδοάδα⁵⁹, κατ' ἐφαρμογὴν μιᾶς παραλλαγῆς τῆς πυθαγορείου τετρακτύος ὡς τελείου ἀριθμοῦ, ἦτοι μιᾶς δυαδικῆς τετράδος. Εἰς δευτέραν φάσιν ἀπὸ τὸ τελευταῖον ζεύγος τῆς Ὀγδοάδος προέρχονται πέντε ζεύγη, ἢ Δεκάς, καὶ εἰς τὴν τρίτην φάσιν ἀπὸ τὸ ἴδιον ζεύγος ἔξ νέα ζεύγη, ἢ Λωδεκάς, ἦτοι σύνολον 30 αἰώνων, ἀποτελούντων τὸ Πλήρωμα.

Κατὰ τὴν παραλλαγὴν Β τὸ ἀνώτατον ὄν, ὁ Πατήρ, εὑρίσκετο

59 Βυθός καὶ Σιγή, Νοῦς καὶ Ἀλήθεια, Λόγος καὶ Ζωή, Ἄνθρωπος καὶ Ἐκκλησία.

ἐκτός τοῦ συστήματος τῶν αἰώνων καὶ ὑπὲρ αὐτό, εἶναι δὲ κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ μὲν Ἰησοῦ τοῦ ἄθλητος καὶ ἄζυγος⁶⁰, τοῦ δὲ Εἰρηναίου ὑπεράρρητον καὶ ὑπερθηλυς⁶¹. Κατὰ τὴν ὀρθὴν γνώμην τοῦ Quispel αὐτὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀρχικὴ παραλλαγή, φθάνουσα ἴσως μέχρι αὐτοῦ τοῦ Βαλεντίνου, ἐνῶ τὸ πρῶτον ζεύγος διμορφώθη εἰς τὴν ἄλλην παραλλαγήν (A) κατ' ἐπίδρασιν τῆς σιμωνιανῆς διδασκαλίας δι' ἀποσπάσεως τῆς Ἐννοίας ἢ Σιγῆς ἀπὸ τὸν Βυθόν. Οἱ ἕξ αἰῶνες τῆς πρώτης φάσεως δὲν συγκροτοῦν ἐξάδα κατὰ τὴν παραλλαγήν B καὶ αἱ ἀκολουθοῦσαι Δεκάς καὶ Δωδεκάς προέρχονται ἀπὸ τὸ πρῶτον—μετὰ τὸν Πατέρα—ζεύγος. Οὕτω τὸ σύνολον τῶν αἰώνων εἶναι ἐδῶ 28 καὶ διὰ τῆς προσθήκης τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, παραγομένων μετὰ τὴν πτώσιν, ἀναβιβάζονται εἰς 30.

Ἡ πτώσις ὀφείλεται εἰς τὸ ἁμάρτημα τῆς Σοφίας, τὸ ὅποιον προέρχεται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀπόπειραν νὰ διαπεράσῃ τὸ μυστήριον τὸ περιβάλλον τὸν Βυθόν (A) εἴτε ἀπὸ τὴν προσπάθειαν νὰ μιμηθῇ τὸν Πατέρα γεννώσα χωρὶς τὸν σύζυγόν της (B). Τὴν πτώσιν ἀκολουθεῖ κατὰ μὲν τὴν A ἡ μορφοποίησις τῆς ἁμαρτωλοῦ σκέψεως τῆς Σοφίας, κατὰ δὲ τὴν B τὸ ἄμορφον, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶναι ἀπάτωρ, ἔκτρομα· εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τὸ παραγόμενον καλεῖται Κάτω Σοφία.

Ἡ Σοφία ὑπ' ἀμφοτέρας τὰς μορφάς—δηλαδὴ καὶ ὡς Ἄνω Σοφία καὶ ὡς Κάτω Σοφία—ἔχει πάθη ἀπὸ τὰ ὁποῖα μνημονεύονται τέσσαρα βασικά, λύπη, φόβος, ἔκστασις, ἄγνοια. Ἡ πτώσις τῆς Ἄνω Σοφίας κατὰ τὴν A εἶναι προσωπικὴ καὶ ἀποκαθίσταται ὑπὸ τοῦ Ὁροῦ, ἐνῶ κατὰ τὴν B ἐπηρεάζει ὅλον τὸ Πλήρωμα καὶ ἀποκαθίσταται τῇ ἐπεμβάσει δύο συμπληρωματικῶν αἰώνων, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Πρὸς διόρθωσιν δὲ τῆς Κάτω Σοφίας ὁ Χριστὸς στέλλει σωτήρα τὸν Παράκλητον (A) ἢ σύζυγον τὸν Κάρπον (B).

Αὐτὰ τὰ ὁποῖα συμβαίνουν εἰς τὸν κόσμον τῶν αἰώνων ἔχουν συνεπειάς καὶ διὰ τὸν ἐπίγειον κόσμον, τὸν ἀνύπαρκτον ἀκόμη. Ἀφοῦ ἡ Κάτω Σοφία (ἢ Ἀγαμῶθ) ἐμορφοποιήθη, ἤρχισε νὰ μορφῶνῃ καὶ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνεκροτεῖτο ἡ προσωπικότης αὐτῆς. Ἀπὸ τὰ πάθη τῆς ἐπλασε τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον, ἀπὸ τὴν διάθεσιν τῆς πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς τὸ Πλήρωμα ἐπλασε τὸ ψυχικόν, ἀλλ' ἠστόχησεν εἰς τὸ νὰ ἀναπλάσῃ τὸ ἐν αὐτῇ πνευματικὸν στοιχεῖον. Διὰ τοῦτο, περιορισθεῖσα εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν δύο ἄλλων στοιχείων, ἐμόρφωσε διὰ τῆς ψυχικῆς οὐσίας τὸν Δημιουργόν, ὁ ὁποῖος, κινούμενος ὑπ' αὐτῆς κατεσκεύασε τοὺς οὐρανοὺς, τὴν γῆν, τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς ἀνθρώπους, χοϊκοὺς καὶ ψυχικοὺς τούτους.

Ἀφοῦ δὲ ὁ Χριστὸς ἀπέστειλεν εἰς αὐτὴν τὸν Παράκλητον Σωτή-

60 Κατὰ αἰρέσεων 6,

61 Ἐλεγγος 1, 2, 4.

ρα, ὅστις ἀπήλλαξεν αὐτὴν ἀπὸ τὰ πάθη, τότε πλέον αὐτὴ ἀπεκύησε τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον, καὶ ὅταν ὁ Δημιουργὸς ἐπλασε τοὺς ἀνθρώπους, αὐτὴ κατέθεσεν εἰς αὐτὸν κάτι ἐκ τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου, ὅπερ ἐναπετέθη εἰς τὰ πλάσματα. Ἄλλ' ἢ σπορά αὕτη δὲν ἀρκεῖ πάντοτε ἢ Κάτω Σοφία, ἢ Ἀχαμῶθ, ἀποστέλλει ἐκ τοῦ Πνεύματος εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἐκεῖνο ἐκ τῶν τριῶν τούτων στοιχείων τὸ ὁποῖον τελειοῦται, ἐπικρατεῖ, οὕτω δὲ οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν στοιχεῖον εἶναι ἢ χοϊκοὶ μὴ δεκτικοὶ σωτηρίας, ἢ ψυχικοὶ δηλαδὴ ἀπλοὶ πιστοὶ ἔχοντες ἀνάγκην ἀγαθῶν ἔργων διὰ νὰ σωθοῦν καὶ μάλιστα εἰς σωτηρίαν κατωτέρου βαθμοῦ ἢ πνευματικοὶ σωζόμενοι φύσει. Τύποι ἐκπροσωπευτικοὶ τῶν κατηγοριῶν τούτων εἶναι ὁ χοϊκὸς Ἄβελ, ὁ ψυχικὸς Σὴθ καὶ ὁ πνευματικὸς Κάιν.

Ὅταν πλέον τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον σταθεροποιηθῇ εἰς τὴν γνώσιν, τότε ἢ Ἀχαμῶθ ἢ Ἐνθύμησις θὰ ἀποκατασταθῇ ὡς σύζυγος τοῦ Σωτῆρος καὶ θὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ Πλήρωμα, οἱ πνευματικοὶ καθιστάμενοι καθαρὰ πνεύματα θὰ γίνουιν νύμφαι τῶν περὶ τὸν Σωτῆρα ἀγγέλων, ὁ Δημιουργὸς μετὰ τῶν ψυχικῶν θὰ ἔλθῃ εἰς τὸν τόπον τῆς μεσότητος, ἐνῶ πῦρ ἐκλάμπον θὰ καταστρέψῃ πᾶν τὸ ὕλικόν.

Τὸ σύστημα τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἰδεοκρατία καὶ ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Πλάτωνος ἀναμιγνύονται μὲ μυθοπλαστικὰ στοιχεῖα, εἶχε μεγάλην διάδοσιν, ἀλλ' ὑπὸ ποικίλας παραλλαγὰς. Σὺν τῷ χρόνῳ διαμορφώθησαν δύο βασικαὶ σχολαί, ἡ ἰταλιωτικὴ καὶ ἡ ἀνατολική, διαφέρουσαι μεταξὺ ἄλλων ὡς πρὸς τὴν περὶ τοῦ ἔγκοσμοῦ Χριστοῦ ἀντίληψιν. Διότι πράγματι οἱ μεταγενέστεροι Βαλεντινισταί, πλὴν τοῦ πρώτου Χριστοῦ, τοῦ διαφωτίσαντος τοὺς λοιποὺς αἰῶνας, καὶ τοῦ Παρακλήτου Σωτῆρος ἢ Δευτέρου Χριστοῦ, τοῦ μορφώσαντος τὴν ἐκτὸς τοῦ Πληρώματος Ἐνθύμησιν (Κάτω Σοφίαν ἢ Ἀχαμῶθ), ἐδέχοντο καὶ ἕνα τρίτον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν ἐκ Μαρίας γεννηθέντα καὶ σώσαντα τὸν κόσμον. Τοῦτου τὸ σῶμα οἱ μὲν Ἰταλιῶται θεωροῦν ψυχικόν, ἰσχυριζόμενοι ὅτι τὸ Πνεῦμα κατέβη εἰς αὐτὸν κατὰ τὸ βάπτισμα μόνον, οἱ δὲ Ἀνατολικοὶ θεωροῦν πνευματικόν, διότι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἦλθεν ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ τὴν Μαρίαν καὶ οὕτω τὸ γεννηθὲν εἶχε τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ. Καὶ οἱ πρῶτοι καὶ οἱ δεῦτεροι ἦσαν βεβαίως καθ' ὅλα δοκηταί, ἀλλὰ πάντως σὺν τῷ χρόνῳ οἱ μεταγενέστεροι Βαλεντινισταὶ προσήγγισαν ἐκ νέου περισσότερον πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν.

Διέφερον ὁμῶς ἐνίστε ριζικῶς οἱ Βαλεντινισταὶ μεταξὺ των καὶ κατὰ τὴν ἠθικὴν διαγωγὴν. Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω τὸν ἀντινομιστὴν Μάρκον. Τὴν ἀντίθετον ἄκραν ἐτήρουν ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἐζήτουν τὴν κατάργησιν τῶν φύλων, τὴν ἀφυλίαν, τὴν ὁποῖαν βλέπομεν ἐντόνως προ-

βαλλομένην εἰς τὸ *Εὐαγγέλιον Φιλίππου* καὶ εἰς τὴν *Ἐξήγησιν περὶ τῆς φωνῆς*, κείμενα κοπτικά τοῦ Χηνοβοσκίου⁶².

Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Βαλεντινίου διεκρίθησαν πολλοί, οἱ Πτολεμαῖος, Ἡρακλέων, Φλωρίνος, Σεκούνδος τῆς Ἰταλιωτικῆς μερίδος, οἱ Ἀξιόνικος, Ἀρδησιάνης (Βαρδησιάνης πιθανῶς), Θεόδοτος τῆς ἀνατολικῆς μερίδος, οἱ Μάρκος καὶ Κολόρβασος τῆς ἀντινομιστικῆς μερίδος.

γ. Πτολεμαῖος

Ἐν ἀπὸ τὰ ὀλίγα ἑλληνιστὶ σωζόμενα γνωστικά κείμενα εἶναι ἡ *Ἐπιστολὴ πρὸς Φλώραν* τοῦ Πτολεμαίου⁶³. Ἡ κυρία αὐτή, ἡ ὁποία δὲν εἶχε μνηθῆ ἀκόμη εἰς τὴν βαλεντινιανὴν διδασκαλίαν, εἶχεν ἐρωτήσει περὶ τῆς προσλεύσεως τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου: εἶναι ἐκ τοῦ Θεοῦ ἢ ἐκ τῶν δαιμόνων; Ἄν καὶ εἰς κείμενον προκληθὲν ἀπὸ τοιαύτην ἀφορμὴν δὲν ἦτο δυνατόν εἰς τὸν Πτολεμαῖον νὰ ἐκθέσῃ ἐλευθέρως τὸ σύνολον τῶν θρησκευτικῶν του ἀπόψεων, πάντως ὅσα λέγει εἰς τὴν ἀπάντησίν του τὰς ἀντιπροσωπεύουν ἱκανοποιητικῶς μέχρις ἑνὸς βαθμοῦ, βλέπομεν δὲ ἀπὸ αὐτὰ ὅτι ἴστατο πολὺ πλησίον τῆς Ἐκκλησίας καὶ παρέμενε προσηλωμένος εἰς αὐτήν· ἄλλ' ἦτο ὅπως ἴσως γινώσκων. Λέγει εἰς τὴν Φλώραν ὅτι δὲν συμβαίνει οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο· ὁ νόμος δὲν εἶναι τοῦ ὑψίστου Θεοῦ διότι παρουσιάζει ἀτελείας οὔτε τῶν δαιμόνων διότι καταδικάζει τὴν ἀδικίαν. Διακρίνεται εἰς τρία μέρη: τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, τὰς προσθήκας τοῦ Μωυσέως, τὰς διατάξεις τῶν πρεσβυτέρων. Ἀλλὰ καὶ ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ ἔχει τριπλῆν διαίρεσιν, περικλείων τὸν καθ' αὐτὸ νόμον δηλαδὴ τὰς δέκα ἐντολὰς τὰς ὁποίας ἐπλήρωσεν ὁ Ἰησοῦς, τὰς τελετουργικὰς διατάξεις αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ νοηθοῦν τυπολογικῶς καὶ συμβολικῶς, ἔστω καὶ ἂν οἱ Ἰουδαῖοι τὰς ἠρμήνευσαν κατὰ γράμμα, καὶ τὸν νόμον ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὸ κακὸν ὅπως εἶναι ἡ ἐντολὴ «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος». Οὕτω διὰ τῆς ἀλληγορεύσεως ὁ συγγραφεὺς διετήρησε μερικῶς τὸ κύρος τῆς Π. Διαθήκης.

Ἐρχόμενος ἔπειτα εἰς τὸ θέμα τῆς ταυτότητος τοῦ νομοθέτου τοῦ Θεοῦ, λέγει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω κατεφάνη κοῖος εἶναι, καὶ τοῦτο εἶναι ὀρθόν, διότι ἡ σκέψις τοῦ Πτολεμαίου εἶναι κρυσταλλίνη. Ἄφοῦ ὁ νόμος δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν τέλειον Θεὸν οὔτε ἀπὸ τὸν Διάβολον, προέρχεται ἀπὸ πρόσωπον διάφορον αὐτῶν, τὸν διαμορφωτὴν καὶ συντηρητὴν τοῦ κόσμου τούτου, τὸν ἰστάμενον εἰς τὸ μέσον καὶ διὰ τοῦτο καλούμενον Μέσον. Οὗτος δὲν εἶναι ἀγαθὸς ὅπως ὁ τέλειος

62 Κωδιξ II. Περὶ τοῦ Εὐαγγελίου Φιλίππου θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ τμήμα τῶν Ἀποκρύφων.

63 Διατηρεῖται ὑπὸ τοῦ ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 33, 3- 33, 7.

Θεός οὔτε κακός ὅπως ὁ ἀντικείμενος Θεός, ἀλλά κάτι τὸ ἐνδιάμεσον. Ἡ φύσις τοῦ ἀγενήτου Πατρὸς τῶν πάντων εἶναι ἀθάνατος καὶ φωτεινή, ἡ φύσις τοῦ ἀντικειμένου εἶναι φθαρτή καὶ σκοτεινή· ἡ φύσις τοῦ Μέσου εἶναι διπλή, αὐτὸς ὁ ἴδιος ὅμως εἶναι εἰκὼν τοῦ Πατρὸς. Πιθανῶς ὁ Πτολεμαῖος εἶχεν ἐπίσης συντάξει ὑπόμνημα εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου⁶⁴. Ὁ Ἐπιφάνιος παραθέτων τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἐκθεσιν τοῦ Εἰρηναίου περὶ τοῦ βαλεντινιανοῦ συστήματος, σημειώνει ὅτι αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πτολεμαίου. Ἴσως ἔχει δίκαιον, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν περὶ τοῦτου ὀριστικῶς.

δ. Ἡρακλέων

Κατὰ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα⁶⁵ ὁ Ἡρακλέων ὑπῆρξεν ὁ διασημότερος μαθητὴς τοῦ Βαλεντίνου. Καὶ αὐτὸς μὲν διετήρησε δύο τεμάχια ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰωάννην, ὁ δὲ Ὀριγένης παραθέτει πολλὰς δεκάδας τεμαχίων⁶⁶. Βλέπομεν εἰς αὐτὰ ὅτι ταυτίζει τὸν Λόγον μὲ τὸν Σωτήρα καὶ μὲ τὸν Δημιουργόν, καλεῖ τὸ Πλήρωμα μέγεθος καὶ χωρίζει ἐπίσης τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τρεῖς κατηγορίας, χοϊκούς, ψυχικούς, πνευματικούς. Θεωρεῖ τοὺς χοϊκοὺς φύσει τέκνα τοῦ Διαβόλου καὶ σύμβολον τῶν ψυχικῶν θέτει τὸν Βαπτιστὴν. Βεβαίως Ἐκκλησία δι' αὐτὸν δὲν εἶναι τὸ σύνολον τῶν πιστῶν ἀλλ' ἡ μικρὰ κοινωνία τῶν πνευματικῶν, τῶν ὀλίγων· διότι ψυχικοὶ μὲν εἶναι πολλοὶ πνευματικοὶ δὲ ὀλίγοι.

Ὑπὸ τινῶν ἐρευνητῶν ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἡρακλέωνα τὸ *Λοκίμιον περὶ τῆς τριπλῆς ἐπιφανείας*, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται κοπτιστὶ εἰς τὸν κώδικα Jung⁶⁷.

64 Εἰρηναίου, Ὑπόμνημα
1, 8.

65 Στρωματεῖς 4, 9, 71. Βλ.
Ἰππολύτου, Κατὰ αἱρέ-
σεων 6, 35.

66 Ὑπόμνημα εἰς Ἰωάν-
νην πολλαχῶς.

67 Κώδιξ Χηνοβοσκίου I.
Εἶναι ἢ ἄλλως λεγο-
μένη τριμερὴς πραγμα-
τεία.

68 Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστο-
ρία 5, 20.

ε. Φλωρίνος

Ὁ Φλωρίνος ἦτο μαθητὴς τοῦ Πολυκάρπου Σμύρνης καὶ συμμαθητὴς τοῦ Εἰρηναίου. Ἀπὸ δύο ἐπιστολιμαίας πραγματείας τοῦ παιδικοῦ τούτου φίλου του μανθάνομεν ὅτι ὁ Φλωρίνος, ἀφοῦ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἔγινε πρεσβύτερος, περιέπεσεν εἰς αἵρετικά δόγματα διὰ τὰ ὁποῖα καθρέθη. Ἡ αἵρεσις ἦτο ἡ βαλεντινιανὴ καὶ ὁ Εἰρηναῖος μὲ τὴν πρώτην ἐπιστολὴν προσπαθεῖ νὰ ἀναιρέσῃ τὴν ἀποψιν περὶ πολυαρχίας καὶ τονίζει ὅτι ὁ Θεός εἶναι εἰς καὶ πάντως δὲν εἶναι ποιητὴς τῶν κακῶν. Μὲ τὴν δευτέραν ἐπιστολὴν ἀναιρεῖ τὴν βαλεντινιανὴν διδασκαλίαν περὶ ὀγδοάδος⁶⁸.

στ. Θεόδοτος

Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς διετήρησε τμήματα μιᾶς συλλογῆς γνώμων τὴν ὁποίαν παρενεῖρει μὲ ἰδικὰς του παρατηρήσεις. Ὁ τίτλος τοῦ κειμένου, *Ἐπιτομαὶ ἐκ τῶν Θεοδότου*, φανερώνει ὅτι οὗτος προέβη εἰς ἐπιτομὴν ὑπαρχούσης συλλογῆς καὶ δὲν συνέλεξεν ὁ ἴδιος τὰς γνώμας, αὐτὴ δὲ ἢ προϋπάρχουσα συλλογὴ φαίνεται ὅτι περιελάμβανε γνώμας περισσοτέρων ἀνδρῶν, μέρος μάλιστα αὐτῆς συμπίπτει πρὸς τὴν περὶ βαλεντινισμού ἔκθεσιν τοῦ Εἰρηναίου⁶⁹. Τὰ ὑπόλοιπα ἴσως περιέχουν διδασκαλίαν αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοδότου. Ὀνομάζουν τὸν ὑψιστον Θεὸν Βυθὸν ἢ Πατέρα καὶ τὴν σύντροφόν του Σιγὴν ἢ Ἐννοϊαν, παρουσιάζουν τὸν Δημιουργὸν ὡς ἐχθρικῶς διακείμενον ἔναντι τῶν πνευματικῶν, ὁμιλοῦν διὰ μακρῶν περὶ τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ. Προορισμὸς τῶν ἀνθρώπων τίθεται ἡ ζωὴ εἰς τὴν Ὀγδοάδα, ἐννοεῖται ὁμως ὅτι πρόκειται μόνον περὶ τῶν πνευματικῶν, τῶν ὁποίων ἡ κοινωνία εἶχεν ἰδρυθῆ ἢ προτοῦ δημιουργηθῆ ὁ κόσμος.

ζ. Μάρκος

Βάσει τοῦ βαλεντινιανοῦ μύθου οἱ Μάρκος καὶ Κολόρβασος διεμόρφωσαν ἴδια ἀντινομιστικὰ συστήματα, τῶν ὁποίων ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ τοῦ πρώτου. Ὁ Μάρκος⁷⁰ ἰσχυρίζεται ὅτι ἐγνώρισε τὰς περὶ τῶν ὄντων ἀληθείας δι' ἀπ' εὐθείας ἀποκαλύψεως παρά τῆς τετράδος, ἐμφανισθείσης εἰς αὐτὸν ὑπὸ μορφήν γυναικός. Ἐμαθε λοιπὸν πολλά, ἀλλὰ ταῦτα μαρτυροῦν τοιαύτην φαντασιοπληξίαν καὶ σύγχυσιν, ὥστε δὲν ἀξίζουν τὸν κόπον νὰ ἀναλυθοῦν λεπτομερῶς. Ἡ πρώτη αὐτῆ τετράς ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἰδιαιτέρων προσώπων, Ἄρρητου καὶ Σιγῆς, Πατρὸς καὶ Ἀληθείας, ἀλλὰ παρά ταῦτα ἐνίοτε λαμβάνει ἐνιαίαν προσωπικότητα. Οὕτως ἐνταῦθα ἡ τετράς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Πατήρ, θελήσας νὰ καταστήσῃ ρητὸν τὸ ἄρρητον, αἰσθητὸν τὸ ἀόρατον αὐτοῦ, ἤνοιξε τὸ στόμα καὶ προέφερε τὸν Λόγον, ὅστις ἐμορφώθη εἰς προσωπικότητα, ἀποτελουμένην ἐκ 30 στοιχείων. Ὁ Λόγος περικλείει ἐν ἑαυτῷ αἰῶνας, ρίζας, λόγους, σπέρματα, πληρώματα, καρπούς, δηλαδὴ εἶδος αἰθυποστάτων ἐννοιῶν, βάσει τῶν ὁποίων μορφώνονται ἔπειτα τὰ ὄντα καὶ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου. Ὁ Λόγος καὶ ἡ Ζωή, ὁ Ἄνθρωπος καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἀποτελοῦν τὴν δευτέραν τετράδα, αἱ δύο δὲ τετράδες συμπληρῶνονται διὰ τῆς Δεκάδος καὶ τῆς Δωδεκάδος. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι γέννημα τῆς Ἀληθείας.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι τυπικὰ γνωρίσματα τοῦ βαλεντινισμού, τὰ συν-

69 Τὰ κεφ. 43, 2-65, 2.

70 Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος* 1, 13-21. Ἰππολύτου, *Κατὰ αἰρέσεων* 6, 39-54.

δυσάζει όμως ούτος με μίαν έκτενεστάτην και κοπιαστικήν ἀριθμολογίαν. Περιεργότερα είναι βεβαίως τὰ μαρτυρούμενα περί τῶν γινομένων κατὰ τὰς συναθροίσεις αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα δεικνύουν ὅτι εἶχε μεταβάλλει τὰς μυστηριακὰς τελετὰς εἰς γενετησίας καὶ μαγικὰς συναντήσεις. Ἐμφανιζόμενος ἐνώπιον τῶν ὁπαδῶν του ὡς σοφὸς προφήτης καὶ κάτοχος ὑπερφυσικῆς δυνάμεως ἐκ τῶν ἀοράτων καὶ ἀκατονομάστων τόπων, ἐπειθεν ἕχι τόσον διὰ τοῦ λόγου του ὅσον διὰ τῆς ταχυδακτυλογικῆς δεξιότητος καὶ τῆς ἰκανότητος ἐπιβολῆς. Λαμβάνων ποτήριον μίγματος μετέβαλε τὸ χρῶμα αὐτοῦ ἄλλοτε εἰς κορφυροῦν καὶ ἄλλοτε εἰς ἐρυθρόν κατόπιν ἐπικλήσεως τοῦ θεοῦ, δίδων δὲ μικρὸν ποτήριον κράματος εἰς γυναῖκα καὶ προσκαλῶν αὐτὴν εἰς ἐπικλήσιν, ἐγέμιζε δι' αὐτοῦ τοῦ μικροῦ ἄλλο μεγαλύτερον κενὸν ποτήριον μέχρις ἐκχειλίσεως, ἐνῶ ἔλεγεν· «ἢ πρό τῶν ὄλων, ἢ ἀνευνόητος καὶ ἀρρητος χάρις πληρώσει σου τὸν ἔσω ἄνθρωπον καὶ πληθύνει ἐν σοὶ τὴν γνῶσιν αὐτῆς, ἐγκατασπείρουσα τὸν κόκκον τοῦ συνάπεως εἰς τὴν ἀγαθὴν γῆν». Καὶ οἱ παριστάμενοι μετελάμβανον.

Ἦσχολεῖτο κατ' ἰδιαιτέραν προτίμησιν μετὰ τὰς ὡραίας καὶ πλουσίας γυναῖκας, τὰς ὁποίας ἐπειθεν ὅτι θὰ ἐλάμβανον παρ' αὐτοῦ τὴν χάριν καὶ θὰ καθίσταντο προφήτιδες, ἐνοούμεναι μετὰ τῆς ἰδικῆς του ὑπάρξεως. «Λάμβανε πρῶτον ἀπ' ἐμοῦ καὶ δι' ἐμοῦ τὴν χάριν. Ἐπρέπισον ὡς νύμφη ἐνδεχομένη τὸν νυμφίον ἑαυτῆς, ἵνα ἔσῃ ὃ ἐγὼ καὶ ἐγὼ ὃ σύ. Καθίδρυσον ἐν τῷ νυμφῶνι σου τὸ σπέρμα τοῦ φωτός. Λαβὲ παρ' ἐμοῦ τὸν νυμφίον καὶ χώρησον αὐτὸν καὶ χωρήθητι ἐν αὐτῷ. Ἴδού ἡ Χάρις κατήλθεν ἐπὶ σέ· ἀνοιξον τὸ στόμα σου καὶ προφήτευσον». Ἡ γυνὴ μετὰ τοὺς πρώτους δισταγμοὺς ὑπνωτίζετο καὶ ἐξέφερεν ἀσυναρτήτους λόγους, ἐλάμβανε δὲ τὴν συνείδησιν ὅτι κατέστη προφήτις. Ὁ Μᾶρκος ἠμείβετο διὰ χρημάτων ἀφθόνων, ἀλλὰ καὶ δι' ἡδονικῶν παροχῶν· διότι ἡ γυνὴ «ἀμείβεσθαι αὐτὸν πειρᾶται, οὐ μόνον κατὰ τὴν τῶν ὑπαρχόντων δόσιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν τοῦ σώματος κοινωνίαν, κατὰ πάντα ἐνοῦσθαι αὐτῷ προθυμουμένη, ἵνα σὺν αὐτῷ κατέλθῃ εἰς τὸ ἔν». Εἰς μίαν στιγμὴν ἐρωτικῆς ἐνώσεως ἤθελε νὰ βιώσῃ τὴν ἐνωσιν μετὰ τοῦ ὑψίστου ὄντος.

6. ΤΡΙΑΡΧΙΚΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΘΕΟΓΟΝΙΚΟΙ

Πολυάριθμοι γνωστικαὶ δμάδες δύνανται νὰ τοποθετηθοῦν εἰς ἐνιαίαν κατηγορίαν, διότι παρὰ τὰς διαφορὰς ἀπόψεων καὶ πρακτικῆς εἰς τὰς λεπτομερείας διατηροῦν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Καὶ ἐν πρώτοις ἐμφανίζουσι τὴν διάπτυσιν τοῦ ἀνωτάτου ὄντος εἰς τρεῖς

μορφάς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν εἶδος τριάδος, αἱ μορφαὶ δὲ αὐταὶ χαρακτηρίζονται ὡς Ἄνθρωποι ἢ Ἀδάμαντες. Ἐπειτα ἔχουν βασικά γνωρίσματα τὴν ὀφιολατρείαν, ἐξ οὗ καὶ μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς φέρουν τὸ ὄνομα τῶν Ὀφιτῶν καὶ Ναασηνῶν⁷¹, καὶ τὴν ἔντονον παρουσίαν γενετησιολογίας, συνήθως θετικῆς, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀρνητικῆς, ἡ ὁποία τὰς συνδέει μὲ τοὺς Ἀντινομιστάς. Ὑπὸ τὴν ἀρχαϊκὴν τῶν μορφῶν πρέπει νὰ ἐπηρέασαν τὸν Βαλεντίνον. Κέντρον ἀναπτύξεως τῶν ὁμάδων τούτων ἦτο ἡ Αἴγυπτος καὶ ἡ ἐκπροσώπησις τῶν εἰς τὰ κοπτικὰ εὐρήματα τοῦ Χηνοβοσκίου εἶναι ἐπιβλητικὴ.

α. Ὀφίται

Κατὰ τὴν κυρίαν ὀφιτικὴν ὁμάδα⁷² ὁ ὑψιστος Θεός, καλούμενος Βυθός, εἶναι ἀρρενόθηλος, ἀγνωστος καὶ ἀνεκδήλωτος. Ὄταν ἐξέρχεται ἀπὸ αὐτὸν τὸ ἀρρεν στοιχεῖον ὡς Δεύτερος Ἄνθρωπος ἢ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τὸ θῆλυ ὡς Πρώτη Γυνή (πνεῦμα, ρούχα), τότε ὁ ἴδιος λαμβάνει τὴν θέσιν τοῦ Πρώτου Ἀνθρώπου. Ἡ Γυνή ἀποτελεῖ ἐδῶ καὶ εἰς ὅλα τὰ συγγενῆ συστήματα μετάπλασιν τῆς μεσογειακῆς θεότητος τῆς γονιμότητος. Κάτω ἀπὸ τὴν τριάδα ταύτην εὐρίσκεται μία ὑλικὴ τετράς, τὸ ὕδωρ, τὸ σκότος, ἡ ἄβυσσος, τὸ χάος. Ὄταν καὶ ἡ θεία τριάς γίνεται τετράς, ἀρχίζει ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας.

Οἱ δύο Ἄνθρωποι, ἐρασθέντες τῆς Γυναικός, ἐτεκνοποίησαν ὁμοῦ τὸ φῶς, ταυτιζόμενον μὲ τὸν Χριστὸν ἢ Τρίτον Ἄνθρωπον, ὅστις ἔπειτα παραλαβὼν τὴν μητέρα του εἰσηλθεν εἰς τὸν ἀφθαρτον αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὴν προαιωνίαν Ἐκκλησίαν, τὴν ἀποτελουμένην ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων ὄντων. Καὶ ὁ μὲν Χριστὸς τοποθετεῖται εἰς τὰ δεξιὰ, ἡ δὲ Γυνή εἰς τὰ ἀριστερά, πᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει καὶ πρὸς τὰ κάτω. Μὴ δυναμένη νὰ βαστάσῃ τὸ ὑπερβάλλον φῶς, τὸ ἀφήνει νὰ ὑπερεκχειλίσῃ, ἡ δὲ ἰκμᾶς αὐτοῦ πίπτει κάτω εἰς τὸ ὕδωρ. Ἡ φωτεινὴ ἰκμᾶς εἶναι ἡ ἀμορφος καὶ ἀρρενόθηλος Σοφία Προύνικος, ἡ ὁποία πολυμβῶσα διὰ τῆς ὑδατίνης ὕλης λαμβάνει σῶμα καί, δεχθεῖσα κάποιαν δύναμιν ἀπὸ τὸ φῶς, ἀνέρχεται ὀλίγον, κατασκευάζει τὸν οὐρανὸν καὶ ἐγκαθίσταται ἐκεῖ, βοηθουμένη δὲ ἀποτελεσματικώτερον τώρα ἀπὸ τὸ φῶς, ἀπορρίπτει τὸ σῶμα.

Ἀκολούθως ἡ Σοφία Προύνικος γεννᾷ—ἀγνωστον πῶς—πρόσωπον τὸ ὁποῖον παίζει σπουδαῖον ρόλον εἰς πολλὰ γνωστικὰ συστήματα, τὸν Ἰαλδαβαῶθ⁷³. Οὗτος χωρὶς μητέρα φέρει υἱὸν τὸν Ἰαῶ, αὐτὸς τὸν Σαβαῶθ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἕκαστος ἄλλον μέχρις ὅτου συμπληρωθῶν 7 μετὰ τοῦ Ἰαλδαβαῶθ, οἱ ὁποῖοι κατασκευάζουν ἀγγέλους, ἀρχάς,

71 Νάχας εἰς τὰς σημεϊκὰς γλώσσας σημαίνει ὄφιν.

72 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Ἔλεγχος 1, 30.

73 Πιθανῶς ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ ἑβραϊκὸν γιαλδὰ βυχῶθ (υἱὸς τοῦ χάους).

ἐξουσίας καὶ κυβερνοῦν μαζί τὰ οὐράνια καὶ τὰ ἐπίγεια. Τοῦτο ὁμῶς γίνεται χωρὶς τὴν συναίνεσιν τῆς μητρὸς του Σοφίας Προυνίκου, ἡ ὁποία διὰ τοῦτο ἐμβάλλει ἐριστικὸν πνεῦμα εἰς αὐτὸν καὶ τοὺς υἱοὺς του. Ὁ Ἰαλδαβαῶθ λυπεῖται καὶ τὰ αἰσθήματα λύτης καὶ ἀπελπισίας ἐνσαρκώνει εἰς τὴν ὕλην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν γεννᾶται υἱὸς του ὁ ὄφης. Καυχᾶται πλεον ὡς ἀνώτατος Θεός, ἀλλ' ἡ μήτηρ τὸν ἐπιπλήττει καὶ αὐτός, διὰ νὰ ἐπιδείξη τὴν δυνάμιν του, ἐπιδίδεται εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸν ὁποῖον κατ' εἰσῆγησιν τῆς μητρὸς του ἐμβάλλει ὀλίγην πνοὴν ζωῆς, καὶ φυσικᾶ μαζί μὲ αὐτὴν μέρος τοῦ ὑπερουρανοῦ φωτός. Ἀλλ' οὕτω ὁ κάτω ἄνθρωπος ἀποκτᾷ κάτι ἀπὸ τὸν Πρῶτον Ἄνθρωπον.

Ὁ δημιουργὸς οὗτος ἔδωκεν εἰς τοῖς πρωτοπλάστους ἐπιγείους ἀνθρώπους, τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐάν, ἐντολὴν ἀπαγορεύουσαν τὴν γνώσιν, ἀλλ' ὁ ὄφης ἐμπνευσθεὶς ἀπὸ τὴν Σοφίαν τοὺς παρασύρει εἰς τὴν γνώσιν τῶν ἄνω μυστηρίων. Ἡ ὄργη τοῦ Ἰαλδαβαῶθ προεκάλεσε τὴν ἀπομάκρυνσιν αὐτῶν ἀπὸ τὸν παράδεισον καὶ τὴν κατάρριψιν τοῦ ὄφους. Ἡ προσπάθεια αὐτοῦ νὰ καταστρέψῃ τὸ ἀνθρώπινον γένος διὰ τοῦ κατακλυσμοῦ ἀπέτυχε, ἀλλὰ πάντως οἱ ἄνθρωποι ἔξω εἰς τὴν δυστυχίαν, διότι ἠγνόουν τὴν ἐντὸς ἑαυτῶν παρουσίαν φωτεινῆς δυνάμεως τὴν ὁποίαν εἶχον λάβει ἀπὸ τὸν δημιουργὸν των. Ἀνησυχούσα ἡ Σοφία Προυνίκος παρακαλεῖ πρὸς σωτηρίαν των τὸν πρῶτον Ἄνθρωπον, οὗτος στέλλει τὸν Χριστὸν καὶ αὐτὸς παραλαβὸν τὸ φῶς καὶ ἠνωμένος μὲ τὴν Σοφίαν κατέρχεται μετ' αὐτῆς εἰς τὸν Ἰησοῦν, τὸν σοφώτερον καὶ καθαρώτερον τῶν ἀνθρώπων. Σώζουσι λοιπὸν τὸν ἄνθρωπον καὶ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ ἀπομακρύνονται ἐκ νέου, αὐτὸς δὲ ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται μὲ σῶμα ἐμψυχωθέν. Ὁ Ἰαλδαβαῶθ οὕτως ἀποσιλῶνεται ἀπὸ τὴν δυνάμιν του.

Ὁ Κέλσος μεταξὺ τῶν μέσων καταπολεμήσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας συμπεριέλαβε καὶ τὴν ἐξευτελιστικὴν κριτικὴν ἐνός σχεδιαγράμματος γεωμετρικοῦ, ἀλλ' ὁ Ὄριγένης ἀπήντησεν ὅτι τοῦτο ἀνήκε εἰς μίαν αἰρετικὴν παραφυάδα, ἦτο τὸ «διάγραμμα τῶν Ὀφιδῶν». Τοῦτο παρουσίαζεν ἑπτὰ κύκλους ἐφαπτομένους καὶ συγκρατούμενους ἀπὸ ἓνα ὄγδοον μεγαλύτερον⁷⁴. Ἡ περιγραφὴ τῆς αἰρέσεως ταύτης συμπίπτει κατὰ τὸ πλεῖστον μὲ τὴν περιγραφὴν τῶν Ὀφιδῶν καὶ προφανῶς πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς παραφυάδος.

Κατὰ τὸ ὄφτικόν σύστημα δὲν ὑπάρχει πτώσις εἰς τὴν φάσιν τῆς ἐπιγείου ἀνθρωπογονίας, ὑπάρχει μάλιστα ἀντιθέτως ἀνοδος τοῦ ἀνθρώπου *λόγω τῆς γνώσεως*· ἡ πτώσις εἶναι φαινόμενον τῆς θεογονικῆς φάσεως, τοῦτο δὲ ἰσχύει γενικῶς διὰ τοὺς Γνωστικούς.

⁷⁴ Κατὰ Κέλσον 6, 24-38.

β. Ναιασηνοί

Ἄλλης ὀφειτικῆς ομάδος, καλουμένης Ναασηνῆς, τὰς δοξασίας ἐκθέτει ὁ Ἰππόλυτος⁷⁵. Τὸ κείμενον τούτου περιέχει κυρίως ἔκθεσιν περὶ μιᾶς ἀλληγορήσεως τῆς φρυγικῆς καὶ ἄλλων μεσογειακῶν λατρειῶν, μὲ ὀλίγας παρατηρήσεις εἰς τὴν ἀρχὴν, τὸ τέλος καὶ ἐνδιαμέσως, ὥστε ἡ διδομένη εἰκὼν νὰ μὴ εἶναι πλήρης. Λατρεύοντες τὸν ὄφιν, ἰσχυρίζονται ὅτι πᾶς ναὸς εἶναι οὐσιαστικῶς ἀφιερωμένος εἰς αὐτὸν κατὰ παρετυμολογίαν τῆς λέξεως ναὸς ἐκ τοῦ νάας (ὄφιν). Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ παντός θέτουν τὸν Ἀρχάνθρωπον (Ἄνωθεν Ἀνθρωπον, Ἀδάμαντα), φέροντα ἐντὸς αὐτοῦ τὰ δύο στοιχεῖα τῆς πατρότητος καὶ τῆς μητρότητος, τὰ ὁποῖα ἔπειτα ἐξῆλθον ἀπ' αὐτοῦ ὡς ἰδιαίτεροι ὀντότητες. Οὕτως ὑμνεῖται εἰς ἓνα ἀπὸ τοὺς ὀλίγους διασωθέντας γνωστικούς ὕμνους⁷⁶.

«Ἀπὸ σοῦ Πατὴρ καὶ διὰ σέ Μήτηρ,
τὰ δύο ἀθάνατα δνόματα, αἰώνων γονεῖς,
πολιτα οὐρανοῦ, μεγαλώνουμε Ἀνθρωπε».

Πρῶτος ἀπέρρευσε ὁ Δεύτερος Ἀνθρωπος ἢ υἱὸς Ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν εἶναι κάτι αὐτοτελές, ἀλλ' εἶναι περίπου αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀρχάνθρωπος, διὸ καὶ καλεῖται Αὐτογενής. «Καὶ ἔστι τὸ μὲν πρῶτον ἀγέννητον, τὸ δὲ δεύτερον ἀγαθὸν αὐτογενές, τὸ τρίτον γεννητόν». Τρίτον εἶναι τὸ πεπληρωμένον χάος, τὸ Πνεῦμα, ἡ Μήτηρ (Ρούχα).

Αὕτῃ ἡ τριαδικότης εἶναι παγκόσμιον φαινόμενον, διότι διαχέεται παντοῦ. Ὁ Ἀρχάνθρωπος ὡς ἀρρενόθηλος ἐκπροσωπεῖ τὸ νοερὸν στοιχεῖον, ὁ ἄρρην Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου ἐκπροσωπεῖ τὸ ψυχικόν, ἡ θήλεια Μήτηρ ἐκπροσωπεῖ τὸ χοϊκόν. Αὐτὰ τὰ τρία στοιχεῖα εἶναι σκορπισμένα εἰς τὸ σύμπαν χωριστὰ καὶ μαζί· καὶ τὰ τρία ὁμοῦ εὐρίσκονται ἠνωμένα εἰς τὸν Ἰησοῦν καὶ χωριστὰ συγχρόνως· τρισσὸς εἶναι ὁ ἐπίγειος ἄνθρωπος, τρισσὴ ἡ Ἐκκλησία. Τὸ νοερὸν ὅμως στοιχεῖον εἰς τὴν τελειότητά του ἔχει κρατήσει ὁ Ἀρχάνθρωπος, τὸ δὲ ψυχικόν ὡς ἄρρεν εἰς τὴν τελειότητά του ἔχει ἀποκοπῆ ἀπὸ τὴν Μητέρα, οὕτω δὲ εἰς τὰ ἐπίγεια κυριαρχεῖ τὸ χοϊκόν. Ὁ γνωστικός ὕμνος, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ἰησοῦς παρακαλεῖ τὸν Πατέρα νὰ σταλῆ πρὸς λύτρωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους⁷⁷ καὶ τὸν ὁποῖον εἶδομεν ἄνωτέρω, ἀνήκει εἰς τοὺς Ναασηνοὺς. Λέγοντες οἱ Ναασηνοὶ ὅτι ἀρχὴ μὲν τῆς τελειώσεως εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ Ἀνθρώπου, τέλος δὲ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ἐννοοῦν πιθανῶς γνῶσιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου ὡς ἀρχὴν καὶ γνῶσιν τοῦ Ἀρχανθρώπου ὡς τέλος.

75 Κατὰ αἰρέσεων 5, 6, 3-5, 11, 1 καὶ 10, 9, 15 ἔε. Τὸ ὄνομα ναασηνὸς εἶναι σημεῖον ἀντίστοιχον τοῦ ὀνόματος ὀφίτης.

76 Αὐτόθι 5, 6, 5.

77 Ἰππολύτου, Κατὰ αἰρέσεων 5, 10.

Περὶ τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς αὐτῶν γνωρίζομεν ὅτι παρήγγελον προφύλαξιν ἀπὸ τὰς γυναῖκας καὶ ἤσκουν αὐστηρὰν ἐγκράτειαν, ἀλλ' ἡ σύνδεσις τῆς ομάδος των μετὰ τὰ μυστήρια, ἰδίως τοῦ Ἄττεως, δεικνύει ὅτι ὁ ἐρωτισμὸς τοὺς ἀπησχόλει ἐντόνως, ἔστω καὶ ἀρνητικῶς.

Τὸ *Κατ' Αἰγυπτίους*, τὸ ὁποῖον καθὼς λέγει ὁ Ἰππόλυτος ἐχρησιμοποίει ἡ ομάδα αὕτη, ἴσως εἶναι τὸ *Ἐναγγέλιον Αἰγυπτίων*, τὸ ὁποῖον εὗρέθη εἰς τὸ Χηνοβόσκιον καὶ ἀσχολεῖται μετὰ θέματα ἀρεστὰ εἰς τοὺς Ναασηνοὺς.

γ. Μονόιμος

Ἐρχόμενοι εἰς τὸν ἄραβα Μονόιμον, εὐρίσκομεν τὰ ἴδια στοιχεῖα μετὰ τὰ τῶν Ὀφιτῶν⁷⁸. Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι τὸ πᾶν, ἡ ἀρχὴ τῶν πάντων, ἀγέννητος, ἀφθαρτος, αἰώνιος, ὁ δὲ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου προήλθεν ἐξ αὐτοῦ ὡσάν τὸ φῶς ἀπὸ τοῦ πῦρ ἀχρόνως καὶ φυσικῶς. Αὐτὸς ὁ Ἄνθρωπος εἶναι μία ἐνότης συγχρόνως ἀμέριστος καὶ μεριστή, εἰρηνικὴ καὶ ἀγωνιστικὴ, περικλείουσα ἐν ἑαυτῇ ὡς μουσικὴ ἀρμονία ὅλας τὰς ἀντιθέσεις. Εἶναι Πατὴρ καὶ Μήτηρ, τὰ δύο ἀθάνατα ὀνόματα, ὅπως ἔλεγον καὶ οἱ Ναασηνοί.

Ἡ ἔκθεσις τοῦ Ἰππολύτου εἶναι ἐν συνεχείᾳ πολὺ σύντομος διὰ τὴν δώση ἄλλα στοιχεῖα περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μονοίμου, πέραν μιᾶς ἀριθμολογίας σχετικῆς μετὰ τὴν δημιουργίαν καὶ σύστασιν τοῦ κόσμου. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἐκθέσεως παρατίθεται μικρὸν τμήμα ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς Θεόφραστον εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος προτρέπει περισυλλογὴν, ὥστε νὰ συναντήσῃ μέσα τοῦ ἑαυτοῦ, τὸ ἐν καὶ τὰ πολλὰ, καὶ νὰ εὕρῃ ὁ ἴδιος τὸν δρόμον πρὸς ἐξοδὸν ἀπὸ τὸν ἑαυτοῦ του.

δ. Περᾶται

Οἱ Περᾶται, περὶ τῶν ὁποίων κάμνει λόγον μόνον ὁ Ἰππόλυτος⁷⁹, φαίνεται ὅτι ἔλαβον τὸ ὄνομα των ἐκ τοῦ ὅτι, ὅπως οἱ παλαιοὶ Ἑβραῖοι (=Περᾶται) διαβάντες διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης εἰς τὴν ἀραβικὴν ἔρημον ἐσώθησαν ἐκ τῶν ὄψεων αὐτῆς προσβλέψαντες εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως κατασκευασθέντα χαλκοῦν ὄφιν, καὶ οὗτοι διαπερῶντες τὸ ὕδωρ τῆς φθορᾶς καὶ ἐρχόμενοι εἰς τὴν ἔρημον σώζονται ἐκ τῶν θεῶν τῆς ἀπωλείας διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν ἀληθινὸν ὄφιν. Ἄν καὶ ὁ Ἰππόλυτος λέγῃ ὅτι τὰ διδάγματα των ἦσαν παλαιὰ καὶ μόλις τώρα τὸ ἀποκαλύπτῃ αὐτός, πιθανῶς ἡ αἵρεσις εἶχε συσταθῆ προσφάτως τότε. ἀλλὰ ἡ σύνδεσις τῆς μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν Ἀδάμου Καρυστίου καὶ Εὐ-

78 ἸΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων* 8, 12, 1-8, 15, 1.

79 *Κατὰ αἰρέσεων* 5, 12, 1-5, 17, 13.

φράτου Περαιτικοῦ εἶναι μᾶλλον προῖον ἐρμηνευτικῆς προσπαθείας ἐκ μέρους προσώπων ἀγνοούντων τὴν ὀρολογίαν αὐτῆς.

Οἱ Περᾶται τὰ βλέπουν ὄλα τριαδικά, Θεούς, Λόγους, Νόας, Ἀνθρώπους. Τὸ πᾶν κατ' αὐτούς εἶναι μία ἀρχή, μία πηγὴ ἢ ὁποῖα δύναται νὰ διαιρεθῆ διὰ τοῦ Λόγου εἰς ἀτελείωτα μέρη. Ἡ τριαδικότης βασιλεύει παντοῦ καὶ ἡ πρώτη παγκόσμιος τριάς ἀποτελεῖται ἀπὸ Ἐν πατρικὸν ὄν, τὸ τέλειον ἀγαθόν, ἀπὸ Ἐν ἀτελείωτον πλήρωμα δυνάμεων αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἐξ ἑαυτῶν καὶ ἀπὸ Ἐν τρίτον μέρος, τὴν ἑτερότητα. Τὸ πρῶτον εἶναι τὸ Ἀγέννητον Ἀγαθόν, τὸ δεύτερον εἶναι τὸ Αὐτογενὲς Ἀγαθόν, τὸ τρίτον εἶναι ἡ δημιουργηθεῖσα Ὑλῆ. Ἡ δευτέρα ἀρχὴ ἀποτελεῖ τὸ μεσολαβητικὸν στοιχεῖον μεταξὺ ὑψίστου ἀκινήτου ἀγαθοῦ καὶ τῆς μεταβαλλομένης Ὑλῆς, εἶναι ὁ Υἱός, ὁ Ὁφίς, ὁ ὁποῖος τρυπῶνει παντοῦ.

Ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἀπὸ ἄνω, ἀπὸ τὸ ἀγέννητον, ἀλλ' ὑπεδουλώθη ὑπὸ τῶν ἀστρῶν, ἰδίως ὁ ἄνθρωπος. Πρὸς λύτρωσιν τοῦ ἤλθεν ὁ Ἰησοῦς, τριμερῆς φυσικά, μὲ τρία σώματα, τρία στοιχεῖα καὶ τρεῖς δυνάμεις.

ε. Σηθιανοὶ

Περὶ τῶν Σηθιανῶν διαθέτομεν δύο ἀρχαίας ἐκθέσεις, πρώτην τοῦ Ἰπολύτου⁸⁰, δευτέραν τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Ἐπιφανίου⁸¹.

Κατὰ τὸν Ἰπολύτον οὗτοι ἐκκινοῦν ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι ἀπὸ τὴν τριαδικότητα. Ὑπάρχουν προαιωνίως τρεῖς ἀρχαί, αἱ ὁποῖαι περικλείουν ἐν ἑαυταῖς ἀπείρους δυνάμεις, τὸ Φῶς, τὸ Σκότος καὶ εἰς τὸ ἐνδιάμεσον αὐτῶν τὸ Πνεῦμα. Ἐφ' ὅσον αὐταὶ εὐρίσκονται καθ' ἑαυτάς, ἐπικρατεῖ ἡρεμία, δταν ἀναμιγνύονται παράγονται ὁ οὐρανός, ἡ γῆ, τὰ λογικά ὄντα. Τότε δμως τὸ Σκότος ἀποκτᾷ συνείδησιν τῆς ἀδυναμίας του καὶ λαμβάνει μέρια ἀπὸ τὸ Φῶς καὶ τὸ Πνεῦμα τὰ ὁποῖα ἀναχωνεῖ εἰς ἑαυτό. Ἐν συνεχείᾳ ἀναμιχθὲν μὲ τὸ Ὑδωρ καὶ τὸν Ὁφιν, παράγει Υἱὸν τὸν Νοῦν, ὁ ὁποῖος δμως εἰς τὴν οὐσίαν εἶναι Υἱὸς τοῦ Φωτὸς καὶ τοῦ Πνεύματος. Φυσικά δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπουσιάσῃ ὁ Σῆθ, καθὼς καὶ οἱ Κάϊν καὶ Ἄβελ.

Ὁ Ἐπιφάνιος συνήνητησεν ὁπαδοῦς τῆς αἵρέσεως ταύτης εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἂν καὶ δταν ἔγραφε δὲν ἐνεθυμείτο ἀκριβῶς τὴν τοποθεσίαν ὅπου τοὺς συνήνητησεν. Κατ' αὐτὸν οὗτοι θεωροῦν τὸν Σῆθ ὡς τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Ἰησοῦν καὶ διδάσκουν ὅτι οὗτος ἐπλάσθη μετὰ τὸν φῶνον τοῦ Ἄβελ ὑπὸ τοῦ Κάϊν πρὸς κάθαρσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Οἱ Σηθιανοί, ἂν καὶ δὲν κατέχουν τόσον πουδαίαν θέσιν εἰς τοὺς ἀρ-

⁸⁰ Κατὰ αἰρέσεων 5, 19, 1-5, 22, 1.

⁸¹ *Adversus omnes haereses* 2. Πανάριον 39, 1, 1-38, 5, 3.

χαίους αίρεσιολόγους, σήμερον εἶναι ἐκ τῶν πλουσιώτερον ἀπὸ κείμενα ἐκπροσωπομένων Γνωστικῶν. Ἦδη ὁ Ἰππόλυτος ὁμιλεῖ περὶ ἀναριθμήτων βιβλίων των, λέγων ἐπίσης, ὅτι ὁποῖος θέλει νὰ μάθῃ περισσότερα ἀπὸ ὅσα αὐτὸς ἐκθέτει περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς αἰρέσεως δύναται νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν *Παράφρασιν Σήθ*, τὴν ὁποίαν προφανῶς εἶχε βασικῶς ὑπ' ὄψιν ὁ ἴδιος κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἐκθέσεώς του. Βιβλίον μὲ παρόμοιον τίτλον, καθὼς καὶ ἄλλα εὑρεθέντα εἰς τὸ Χηνοβόσκιον, ἐξετάζονται εἰς τὸ τμήμα περὶ ἀποκρύφου γραμματείας.

Οἱ Ἀρχοντικοὶ ἀποτελοῦν ὁμάδα κάπως μεταγενεστέραν, ἐπειδὴ δὲ τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται εἰς αὐτοὺς ἦσαν ἐν μέρει κοινὰ μετὰ τῶν Σηθιανῶν, εἶναι προφανές ὅτι αἱ δύο ὁμάδες ἦσαν στενῶς συνδεδεμέναι καὶ ἴσως ἀρχικῶς ἐταυτίζοντο. Ὁ Ἐπιφάνιος, ὁ ὁποῖος ἐκθέτει τὰ κατ' αὐτοὺς⁸², βεβαιώνει ὅτι ὑπήρχον ὁπαδοὶ των εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Ἀρμενίαν, φυσικὰ δὲ θὰ ὑπήρχον καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἐχρησιμοποιοῦν τὰ βιβλία *Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰσαίου*, *Ἀλλογενής*, *Μικρὰ Συμφωνία*, *Μεγάλη Συμφωνία*. Ἀπέρριπτον τὰ χριστιανικὰ μυστήρια καὶ ἦσαν διχασμένοι ὡς πρὸς τὴν γενετήσιον διαγωγὴν, ἄλλοι ἀσκητικοὶ καὶ ἄλλοι ἀκόλαστοι. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ διδασκαλία των συμβαδίζει μετὰ τῆς Σηθιανῆς.

7. ΔΟΚΗΤΑΙ

Ὅλοι οἱ Γνωστικοὶ εἶναι κατ' ἀνάγκην δοκῆται, δηλαδὴ ὑποστηρικταὶ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Σωτὴρ, ὁποῖοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι, μόνον φαινομενικῶς ἐνηθρώπησεν, ὅτι ἔλαβε μόνον κατὰ δόκησιν τῶν βλεπόντων ἀνθρωπίνην μορφήν καὶ ὄχι πραγματικῶς, ἐφ' ὅσον ὅλοι ἀρνοῦνται τὴν δυνατότητα συνδέσεως τοῦ πνευματικοῦ μὲ τὸ χοϊκόν. Ὁ Ἰππόλυτος ὁμῶς περιγράφει μίαν ὁμάδα αἰρετικῶν οἱ ὁποῖοι ἐχαρακτήριζον ἑαυτοὺς ὡς κατ' ἐξοχὴν Δοκητάς⁸³.

Ἡ ἐξέτασις τοῦ συστήματός των φανερώνει τὴν εἰς αὐτὸ παρουσίαν στοιχείων ἐκ πολλῶν ἄλλων συστημάτων, τοῦ βασιλειδιανοῦ σπέρματος, τοῦ βαλεντινιανοῦ τριακονταμελοῦς πληρώματος καὶ τῆς ἀνθρωποθεογονικῆς τριαρχίας. Ὁ πρῶτος Θεὸς εἶναι ὡσάν σπóρος συκῆς, μικρὸς εἰς σχῆμα ἀλλὰ ἀπειρος εἰς δύναμιν καὶ ἀναρίθμητος εἰς πλῆθος. Εἶναι ἀπρόσιτος καὶ ἀναλλοίωτος, ἀλλά, ὅπως τὸ σπέρμα συκῆς παράγει κορμόν, φύλλα καὶ καρπόν, οὕτω καὶ αὐτὸς παράγει τρεῖς αἰῶνας, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν σειρὰν των γίνονται κύριοι τοῦ παντός. Οὗτοι εἶναι ὅμοιοι εἰς τὴν μορφήν, ἀλλὰ διαφέρουν κατὰ τὴν τάξιν, διότι εἶναι κατὰ σειρὰν πρῶτος, δεῦτερος, τρίτος καὶ οὕτως ἔχουν ἐπίσης

82 *Πανάριον* 40, 1, 1-40, 8, 2.

83 *Κατὰ αἰρέσεων* 8, 8, 2-8, 10, 11.

διάφορον δύναμιν. Ἦδη ἀναπτυσσόμενοι, καθίστανται τέλειοι, δηλαδὴ φθάνουν τὸν τέλειον ἀριθμὸν δέκα καὶ οἱ τρεῖς ὁμοῦ ἀνέρχονται εἰς τὸν ἀριθμὸν 30, ἀλλὰ συνεχίζουν τὴν αὔξησιν ἐπ' ἄπειρον.

Τόσον οἱ ἀρχικοὶ αἰῶνες ὅσον καὶ οἱ παραχθέντες ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀρρενοθήλεις, ὅλοι δὲ μὲζι συναχθέντες εἰς ἓνα αἰῶνα ἠράνισαν τὰ καλύτερα στοιχεῖα τῶν καὶ παρήγαγον κοινὸν καρπὸν τὸν Σωτῆρα, τέλειον καὶ ἰσοδύναμον μὲ τὸν σπóρον συκῆς πλὴν τοῦ εἶναι γεννητός, ἀναγκαῖον δὲ παράγοντα διὰ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς τάξεως εἰς τὸν ὑπὸ δημιουργίαν κόσμον.

Οἱ αἰῶνες εἶναι ὅλοι φῶς καὶ περικλείουν ἀπείρους ἰδέας τῶν ζωϊκῶν μορφῶν, ἀρχέτυπα, καθὼς δὲ τὸ φῶς αὐτῶν φωτίζει τὸ κάτω διαχεόμενον ἄμορφον χάος, τοῦτο ἀρχίζει νὰ μορφοποιηθῆται λαμβάνον τὰς ἰδέας ἀπὸ τὸν τρίτον αἰῶνα. Ὁ αἰὼν οὗτος ὁμοῦ δὲν ἠνείχετο τὴν αὔξησιν τῆς δυνάμεως τοῦ χάους διὰ τῆς αἰχμαλωτίσεως τῶν φωτεινῶν ἰδεῶν τοῦ καὶ πρὸς ἐξουδετέρωσίν τῆς κατεσκεύασε τὸ στερέωμα τὸ διαχωρίζον τὸ σκότος ἀπὸ τὸ φῶς. Τότε ἀπὸ τὰς ἰδέας τοῦ αἰῶνος τούτου, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἔγκλεισται εἰς τὸ σκότος, ἐξέρχεται πῦρ ζῶν ἀπὸ τὸ ὁποῖον παράγεται ὁ μέγας Ἄρχων, ὁ Δημιουργὸς τῆς Π. Διαθήκης, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, καθὼς ἱστορεῖ ὁ Μωϋσῆς. Χωρὶς ὑπόστασιν ὁ Ἰδιος, ἔχει ὑπόστασιν τὸ σκότος, χλευάζει ἐπιμόνως τοὺς αἰωνίους σπινθηρας φωτός, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἔλθει ἄνωθεν καὶ κρατοῦνται ἀπὸ τὸ σκότος. Αἱ ψυχαὶ ὑφίστανται οὕτω φθορὰν, ψύχονται, ἐνσαρκώνονται ἀπὸ σώματος εἰς σῶμα, χωρὶς νὰ εὔρουν λύτρωσιν.

Ἀντιλαμβανόμενος τοῦτο ὁ Υἱὸς τῶν αἰῶνων, ὁ Σωτὴρ Ἰησοῦς, ἀπευόασε νὰ κατέλθῃ αὐτός· ἐπειδὴ δὲ ἐγνώριζεν ὅτι οἱ αἰῶνες θὰ ἐθαμβώνοντο, μὴ ἀντέχοντες νὰ ἴδουν ὀλόκληρον αὐτὸν τὸν φορέα τοῦ καὶ τὸ πλήρωμα τῶν 30 αἰῶνων, ἀπεφάσισε νὰ κατέλθῃ μικρός, ὡς ἂν δυνατὴ ἀστραπὴ εἰς ἓν μικρὸν σῶμα. Κατῆλθε καὶ ἐνεδύθη κατὰ τὴν βάπτισιν τὸ σῶμα τὸ ὁποῖον εἶχε γεννηθῆ ἐκ Μαρίας. Ὄταν ὁ ἄρχων τὸν κατεδίκασεν εἰς θάνατον σταυρικόν, ἡ ψυχὴ τοῦ ἐξῆλθε καὶ τὸν ἐβοήθησε διὰ νὰ θριαμβεύσῃ.

Αἱ ψυχαὶ ὡς ἰδέαι τῶν αἰῶνων ἀναγνωρίζουν τὸν Ἰησοῦν διαφοροτρόπως κατὰ τὴν προέλευσίν τῆς ἐκάστη, ἀλλὰ πάντως μερικῶς, ἐνῶ οἱ Δοκῆται τὸν ἀναγνωρίζουν πλήρως.

8. ΒΑΡΒΗΛΟΓΝΩΣΤΙΚΟΙ

Ὁ Εἰρηναῖος⁸⁴ ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὁμάδος τῶν Βαρβηλιτῶν, οἱ ὁποῖοι ὡς θηλείαν δύναμιν προερχομένην ἐκ τοῦ ἀρρήτου Πατρὸς ἐδέχοντο 84 Ἐλεγχος 1, 29, 1.

τήν Βαρβηλώ, ἐνῶ δ' Ἐπιφάνιος⁸⁵ ἀναφέρει σειρὰν παραδόξων παραφυάδων, Γνωστικούς, Φιβιονίτας, Στρατιωτικούς, Λευίτικούς, Βορβορίτας, Ζακχαίους, Βαρβηλίτας, μὲ ἀποτρόπαια ἦθη καὶ ἐλευθέρας σαρκικὰς μίξεις πρὸς πνευματικὴν τελειοποίησιν. Προέρχονται ἀπὸ ἀνάμιξιν καὶ ἐξέλιξιν παλαιότερων παραφυάδων, ἰδίως μάλιστα τοὺς Βαλεντινιστάς, τοὺς Ἀντινομιστάς καὶ τοὺς Βαρβηλογνωστικούς.

Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Εἰρηναίου οἱ Βαρβηλογνωστικοὶ ἔθετον πλησίον τοῦ ἀνωμένου Θεοῦ, τοῦ Πατρὸς, τὸν ἀναλλοίωτον αἰῶνα Βαρβηλώ. Ὁ Πατὴρ θέλει νὰ αὐτοαποκαλυφθῆ εἰς τὴν ἀρρενόθηλον Βαρβηλώ καὶ αὕτη ἡ Ἐννοιά του μορφώνεται εἰς πρόσωπον, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν σειρὰν του παρακαλεῖ διὰ τὴν παραγωγὴν καὶ νέου προσώπου, τῆς Προγνώσεως, καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁμοῦ ἐκζητοῦν νέαν παραγωγὴν αἰώνων, ὅποτε ἔρχονται ἡ Ἀφθαρσία καὶ ἡ Αἰώνιος Ζωή. Καθ' ὃν χρόνον ἡ Βαρβηλώ ἠγαλλία διὰ τὰ φαινόμενα αὐτά, ὁ Πατὴρ ἔρριψεν εἰς αὐτὴν φῶς καὶ τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος. Ὁ Θεὸς ἔχρισε τὸ φῶς μὲ τὰ ἀγαθὰ του καὶ τοῦτο ἔγινε τέλειος Χριστός. Ἀκολουθῶς οἱ μοναδικοὶ αἰῶνες συντάσσονται εἰς ζεύγη καὶ ἡ παραγωγὴ συνεχίζεται ἐπὶ πολὺ. Οὕτω τὸ σύστημα πασουςιῶζει συγγένειαν μὲ τοὺς Βαλεντινιστάς, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ καὶ μὲ τοὺς Τριαρχικούς.

Ἀκριβῶς αὐτά, τὰ ὁποῖα ὁ Εἰρηναῖος ἐκθέτει ἐν συντομίᾳ, ἐκθέτει διὰ μακρῶν τὸ Ἀπόκρυφον Ἰωάννου, περὶ τοῦ ὁποῖου θά γίνῃ λόγος μεταξὺ τῶν ἀποκρύφων.

9. ΒΑΡΔΗΣΑΝΗΣ

Ὁ σῦρος αἰρεσιάρχης Βαρδησάνης ἐγεννήθη τὸ 154 ἀπὸ εὐγενῆ οἰκογένειαν τῆς Ἐδέσσης, ὑπῆρξε συγγενῆς τῶν βασιλικῶν οἰκῶν τῆς Ὀσροηνῆς, τῆς Ἀδιαβηνῆς καὶ τῆς Ἀρμενίας, ἐξεπαιδεύθη παρ' ἔθνικοῦ ἱερέως εἰς τὴν Ἱεράπολιν, ἀλλὰ προφανῶς παρηκολούθησε καὶ φιλοσοφικὰ μαθήματα εἰς τὰς ἑλληνικὰς σχολὰς τῆς πόλεως, αἱ ὁποῖαι ἤκμαζον ἀκόμη τότε. Διετέλεσε φίλος καὶ σύμβουλος τοῦ συγγενοῦς του βασιλέως τῆς Ὀσροηνῆς Ἀβγάρου η', τοῦ πρώτου χριστιανοῦ ἡγεμόνος εἰς τὴν Ἱστορίαν, τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ ὁποῖου ἦτο εἰς ἕκ τῶν βασικῶν διαμορφωτῶν. Βαπτισθεὶς εἰς ἡλικίαν 25 ἐτῶν, ἔδρασεν εἰς τὴν γενέτειράν του καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Καρακάλλα κατάληψιν ταύτης (216) εἰς τὴν Ἀρμενίαν ὅπου κατέφυγεν, ἀπέθανε δὲ τὸ 222.

Καθ' ὃν χρόνον προσεχώρει οὗτος εἰς τὸν Χριστιανισμόν, εἰς τὴν

περιοχήν τῆς δραστηριότητός του εἶχε διαδοθῆ ὁ Βαλεντινισμός, εἰς τὸν ὁποῖον προσήγγιζε τότε ὁ Τατιανός, πιθανῶς διδάσκαλός του, καὶ ὁ Μαρκιωνιτισμός. Ὁ Βαρδησάνης φαίνεται ὅτι ἠγκαινίωσε τὸ χριστιανικὸν του στάδιον εἰς τὰ πλαίσια τοῦ πρώτου καὶ πατεπολέμησε σφοδρῶς τὸν δεύτερον, ἀλλὰ βαθμιαίως ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὴν αἵρεσιν χωρὶς πιθανῶς νὰ προσαρμοσθῆ πλήρως εἰς τὰς γραμμὰς τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου χαρακτηρίζεται ὡς ἀνὴρ «ικανώτατος, ἐν τῇ Σύρων φωνῇ διαλεκτικώτατος»⁸⁶, ἀλλ' ὁ Ἐπιφάνιος προσθέτει καὶ ἄλλο στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθῶμεν μερικὰς πτυχὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου εἰς τὴν Μεσοποταμίαν καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Συρίαν κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον· «Λόγιός τις ὢν ἐν ταῖς δυσὶ γλώσσαις, ἑλληνικῇ τε διαλέκτῳ καὶ τῇ τῶν Σύρων φωνῇ»⁸⁷. Συνέταξε πλῆθος ἀξιολόγων συγγραμμάτων εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν, ἐκ τῶν ὁποίων μερικὰ ἢ καὶ ὅλα φαίνεται ὅτι ἐγράφησαν καὶ εἰς τὰς δύο γλώσσας, ἀφοῦ ἡ ὑπόθεσις τοῦ Εὐσεβίου ὅτι ταῦτα μετεφράσθησαν ὑπὸ μαθητῶν του ἐκ τῆς συριακῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν δὲν εἰσταθεῖ διὰ τὸν πρότερον ἐκεῖνον χρόνον, ὅποτε ἡ μεταφραστικὴ κίνησις ἦτο κατ' ἀντίστροφον διεύθυνσιν. Δυστυχῶς μικρὸν μόνον μέρος τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς διεσώθη.

Διατηρεῖται εἰς τὴν συριακὴν τὸ Βιβλίον τῶν νόμων τῶν λαῶν, φερόμενον ἄλλως καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ Εἰμαρμένης* καὶ ἀποτελοῦν διάλογον ὁ ὁποῖος σημειώνεται ὅτι κατεγράφη ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Βαρδησάνου Ἀβίδα, ὃπερ καθιστᾷ σαφές ὅτι ἡ πατρότης τοῦ ἔργου μερικῶς μόνον ἀνήκει εἰς τὸν αἵρεσιάρχην, ἂν καὶ δυνατὸν ἦ παρέμβυσις τοῦ μαθητοῦ νὰ ἀποτελῆ λογοτεχνικὸν πλάσμα καὶ οὕτως ἢ ἄλλως ὁ Βαρδησάνης πρέπει νὰ ἐπεθεώρησε τὸ κείμενον. Ὁ Εὐσέβιος, ὁ Ἐπιφάνιος καὶ ὁ Θεοδώρητος μνημονεύουν τὸ ἔργον, ὁ πρῶτος δὲ ἐξ αὐτῶν παραθέτει καὶ τεμάχια ἑλληνιστί⁸⁸. Μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν παρατηρεῖται διχογνωμία ὡς πρὸς τὴν προτεραιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ τοῦ συριακοῦ, ἢ ὁποῖα αἶρεται ἂν δεχθῶμεν ὅτι συνετάχθη ἐξ ἀρχῆς δίγλωσσον, κάτι τὸ ὁποῖον εἶναι πολὺ πιθανὸν διὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τῆς διγλωσσίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας.

Καθ' ὅλοκληρίαν ἀπωλέσθησαν οἱ *Διάλογοι κατὰ Μαρκίανου*, τοὺς ὁποῖους συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου ὁ αἵρεσιάρχης εἶχε συντάξει εἰς τὴν συριακὴν καὶ οἱ μαθηταὶ του μετέφρασαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀντέκρουσε δὲ ἔπειτα εἰς σῦρος μαρκιωνίτης. Ἡ διαλογικὴ μορφή τοῦ παρόντος, ὡς καὶ τοῦ προηγουμένου ἔργου φανερώνει τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν τοῦ Βαρδησάνου, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ ἔνδειξιν περὶ τοῦ γλωσ-

86 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 30.

87 Πανάριον 56, 1.

88 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εἰσαγγ.* Πρω-
παρασκευῆ 6, 10-48. Ε-
ΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 56,
1. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Αἵρετι-
κῆς κακομιθίας ἐπιτομή*
1, 22.

σικοῦ ἐνδύματος τῶν ἔργων του, κατὰ τὴν ἀρχικὴν τουλάχιστον εὐ-
σιν τῆς συγγραφικῆς σταδιοδρομίας του. Παρὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Εὐ-
σεβίου λοιπὸν φρονοῦμεν ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ *Διάλογοι* συνετάχθησαν
διγλωσσοί, ἤτοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὴν συριακὴν,
ἢ ὅποια ἦτο ἀκόμη ἀκατέργαστος λογοτεχνικῶς, ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ
συγγραφέως.

Ἄλλο ἔργον ἀπολογητικοῦ χαρακτήρος, γραφέν «προφάσει τοῦ
τότε διωγμοῦ» κατὰ τὸν Εὐσέβιον, εἶναι ἄλλοθεν ἄγνωστον. Δὲν φαί-
νεται πιθανὸν ὅτι ἀναφέρεται εἰς διωγμὸν τοῦ Μάρκου Ἀύρηλίου,
δεδομένου ὅτι ὁ Βαρδησάνης κατέστη χριστιανὸς μόλις πρὸς τὸ τέ-
λος τῆς βασιλείας τούτου, ἀλλὰ καὶ γενικῶς κρίνεται ἀπίθανον ὅτι
θα ἐπεδείκνυε τόσον ἐνδιαφέρον διὰ διωγμὸν κινήθεντα εἰς τὸν ξένον
δι' αὐτὸν χώρον τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ὄφτω τὸ πιθανώτερον
εἶναι ὅτι ἐγράφη μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἑδέσσης ὑπὸ τοῦ Καρακάλλα
καὶ τὸν ἐπακολουθήσαντα ἄγριον διωγμὸν τῶν Χριστιανῶν τῆς
Ἰσοροηνῆς. Ὁ ἄρα συγγραφεὺς Ἰμπν Ἄμπι Γιακούμπ⁸⁹ μνημονεὺει-
τὰ ἄλλως ἄγνωστα ἔργα του *Περὶ φωτὸς καὶ σκότους, Περὶ πνευματι-
κῆς φύσεως τῆς ἀληθείας, Περὶ κωητοῦ καὶ ἀκωητόν*, τῶν ὁποίων καὶ
μόνοι οἱ τίτλοι δεικνύουν τὰς θεολογικὰς του προτιμήσεις.

Τὸ ὡς εὐαγγέλιον τοῦ Βαρδησάνου μνημονευόμενον εἶναι προφα-
νῶς τὸ *Διατεσσάρων* εὐαγγέλιον τοῦ Τατιανοῦ εἰς τὴν συριακὴν
του μορφήν. Ὁ Τατιανὸς ὑπῆρξεν ἴσως ὁ πρῶτος παράγων ὄλης ἐκεί-
νης τῆς χριστιανικῆς δραστηριότητος ἢ ὅποια ἤρχισεν εἰς τὴν Ἑ-
δεσσαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ β' αἰῶνος.

Διὰ τὴν ἀνίχνευσιν τῶν θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Βαρδησάνου
πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὸ μόνον σωζόμενον σύγ-
γραμμα αὐτοῦ, τὸ *Βιβλίον τῶν νόμων*. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον συνάγομεν
ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ εἶναι εἰς Χριστιανισμὸς ἐλαφρῶς διαβεβρω-
μένος ἀπὸ ἓν εἶδος γνωστικῆς δυαρχίας, προδρομικῆς τοῦ Μανιχαϊ-
σμοῦ καὶ διαφόρου τοῦ Μαρκιωνισμοῦ. Φαίνεται ὡσάν νὰ δέχεται τρεῖς
καταστάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα ἢ τρίτη εἶναι ἀδιαμόρφωτος
ἀρνητικὴ κατάστασις.

Ἐπερὰνω ὄλων εὐρίσκεται ὁ Θεὸς καὶ κάτω ὑφίστανται τὰ τέσσα-
ρα ὑλικά στοιχεῖα τῶν Ἑλλήνων φυσιολόγων περίπου, φῶς, ἀήρ,
πῦρ, ὕδωρ. Εἰς τὸν χαώδη βυθὸν ἐπικρατεῖ σκότος καὶ θάνατος. Τὰ
τέσσαρα στοιχεῖα ἀναμιγνύονται διὰ τυχαίας κινήσεως, ὁπότε ἀρχίζει
ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας. Κατὰ τὴν παρατηρουμένην σύγχυσιν
εἰς τὸ μίγμα ὑπεισέρχεται καὶ τὸ σκότος. Τὰ καθαρὰ στοιχεῖα καλοῦν
τὸν Κύριόν των πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὸ σκότος, αὐτὸς δὲ στέλλει τὸν

89 *Κατάλογος τῶν γνώ-
σεων* (ἱστορία τῆς ἁ-
ραβικῆς λογοτεχνίας),
γραφεὶς τὸ 988, παρὰ
G. FLÜGEL, *Mani, Seine
Lehre und seine Schriften*,
Leipzig 1862, σ. 161 ἔ.

Λόγον διὰ νὰ ἐπιφέρῃ τάξιν εἰς τὸ χάος. Οὕτω δημιουργεῖται ὁ κόσμος, ὁ ὁποῖος μερικῶς μὲν εἶναι ἐλεύθερος, μερικῶς δὲ δουλωμένος, διότι μερικῶς εἶναι φωτεινὸς καὶ μερικῶς σκοτεινός. Ὁ ἄνθρωπος, ἂν καὶ ὑπόκειται εἰς τὴν φύσιν καὶ τὰ ἄστρα κατὰ τὰς ὕλικὰς καταστάσεις, ἔχει ζωντανὴν πάντοτε τὴν τάσιν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ διατηρεῖ τὸ πνεῦμα του ἐλεύθερον. Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κάτι τὸ ἰδιαίτερον, τὸ ὁποῖον πραγματοποιεῖται ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος εἰς τὸν κόσμον τοῦτον. Βεβαίως ὁ Χριστὸς κατέρχεται ὡς Λόγος ὁ ὁποῖος κατοικεῖ εἰς τὸν Ἰησοῦν δοκητικῶς, ἀλλ' ἡ σωτηρία ἀρχίζει πολὺ ἐνωρίτερον διὰ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου· εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν καθαρῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ σκοτός. Ὁ κόσμος θὰ διατηρηθῇ ἐπὶ 6.000 συνολικῶς ἔτη, ἔπειτα δὲ θὰ ἐπέλθῃ νέα ἀνάμιξις χωρὶς ὁμως τὸ σκοτός. Οὕτω τὸ κακὸν θὰ παύσῃ ἐνεργοῦν.

Μονιμώτερον ἐπηρέασαν τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν τὰ ποιήματα τοῦ Βαρδῆσανους, εἰς τῶν ὁποίων τὰ σπαράγματα συναντῶμεν καὶ ἄλλα γνωστικὰ βαλεντινιανὰ γνωρίσματα. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν ἔγινε λόγος εἰς τὸ τμῆμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν ποίησιν.

Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Βαρδῆσανης εἶναι ὁ λόγιος, ὁ ὁποῖος ἀνύψωσε τὴν συριακὴν εἰς λογοτεχνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἐπέβαλεν εὐρύτητα μεταξὺ τῶν διανοουμένων τῆς Συρίας, τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Περσίας, μέχρι σημείου ὥστε ὁ μετ' ὀλίγας δεκαετίας ἀκμάσας πέρσης αἵρεσιάρχης Μάνης νὰ κρίνῃ ἀναγκαῖον νὰ γράψῃ εἰς αὐτὴν τὰ ἔργα του.

10. ΕΓΚΡΑΤΙΤΑΙ

Οἱ παλαιοὶ αἵρεσιολόγοι ἀνήγον τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγκρατιτισμοῦ εἰς τὸν Τατιανὸν καὶ ἐθεώρουν τοῦτον ὡς ἰδιαιτέραν αἵρεσιν. Ἡ ἐντύπωσις ὁμως περὶ ὑπάρξεως τοιαύτης αἵρέσεως εἶναι ἐσφαλμένη, διότι ἡ αὐστηρὰ ἐγκράτεια, ἂν ἀπομονωθῇ ἀπὸ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας καὶ πρακτικῆς τῶν Γνωστικῶν, δὲν ἔχει τίποτε τὸ τρωτόν. Ἐγκρατεῖς ἦσαν καὶ τοῦ Μαρκίωνος οἱ ὄπαδοι καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί.

Ὁ ἐγκρατιτισμὸς λοιπὸν ὑπὸ τὴν ἄκρατον μορφήν του εἶναι μία ἀπὸ τὰς δύο ἀκραίας ἠθικολογικὰς ὄψεις τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ ἐμφανίζεται εἰς ποικίλας ομάδας, ὅπως ἐσημειώθη κατὰ περίστασιν ἀνωτέρω. Μίαν ἀπὸ αὐτὰς ἐκπροσωπεῖ ὁ Μαρκίων, περὶ τοῦ ὁποῖου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, ἄλλην ἐκπροσωποῦν ὁ Τατιανὸς καὶ ὁ Ἰούλιος Κασσιανός. Τὸν πρῶτον ἐξετάζομεν μεταξὺ τῶν ἀπολογητῶν.

Διαπρεπής ἐγκρατίτης, ἀκμάσας εἰς τὴν Αἴγυπτον περὶ τὸ 170 πιθανῶς, ἦτο ὁ Ἰούλιος Κασσιανός. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς, συνδέων αὐτὸν λόγῳ τοῦ δοκητισμοῦ καὶ τοῦ ἐγκρατισμοῦ τοῦ μετὰ τοῦ Μαρκίωνος, μνημονεύει δύο ἔργα του ἀπολεσθέντα, τὰ Ἐξηγητικά καὶ τὸ *Περὶ ἐγκρατείας*, παραθέτων μάλιστα ἐξ αὐτῶν. Τὰ πρῶτα, ἀποτελούμενα ἀπὸ πολλὰ βιβλία ὡς συνάγεται ἐκ παραθέματος τοῦ Κλήμεντος⁹⁰, εἶχον ἐν μέρει τουλάχιστον ἀπολογητικὸν σκοπὸν, καθ' ὅσον τὸ πρῶτον βιβλίον των προβάλλει ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς προτεραιότητος τῆς χριστιανικῆς πίστεως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μωϋσῆς ἦτο ἀρχαιότερος τῶν Ἑλλήνων οἰλοσόφων. Θέμα των ἦτο ἡ ἐρμηνεία τῆς Πεντατεύχου⁹¹.

Τὸ *Περὶ ἐγκρατείας*, λεγόμενον ἐπίσης *Περὶ εὐνουχίας*, προβάλλει τὰς γνωστικὰς ἀντιλήψεις περὶ ἐνοφυλίας, δηλαδὴ περὶ ταυτισμοῦ τῶν δύο φύλων ὡς ὄρου διὰ τὴν τελείωσιν καὶ κατάκτησιν τῆς βασιλείας. Ὁ Κλήμης παραθέτει μερικὰ ἀποσπάσματα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦτο⁹², τὰ ὅποια εἶναι συγγενῆ μὲ γνωστὰ χωρία ἄλλων κειμένων, τῆς *Β' Κλήμεντος*, τοῦ *Εὐαγγελίου κατ' Αἴγυπτίους*, τοῦ *Εὐαγγελίου Θωμᾶ*, τῶν *Λογίων* τῆς *Ὁξυγόχου*.

Ὁ Κασσιανὸς φαίνεται ὅτι ἦτο μετριοπαθὴς Γνωστικός, ἀλλ' ἀκόμη μετριοπαθεστέρα εἶναι μία ἄλλη ὁμὰς ἐγκρατιτῶν ὑπὸ τὴν στωϊκὴν σημασίαν τῆς λέξεως, τὴν ὁποίαν ἀνιχνεύομεν εἰς δύο βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Χηνοβοσκίου. Τὸ πρῶτον ἀπὸ αὐτῶν⁹³ φέρει τὸν τίτλον *Διδαχαὶ Σιλουανοῦ* καὶ εἶναι καθαρῶς ἠθικολογικοῦ περιεχομένου, ὡς τὸ ἀρχικὸν τμήμα τῆς *Διδαχῆς Ἀποστόλων*, ἀρχίζει δὲ μάλιστα μὲ τὰς λέξεις «*κὶ ἐγώ*». Ἐλάχιστα εἶναι εἰς αὐτὸ τὰ γνωστικὰ στοιχεῖα. Ὅμιλεῖ περὶ ἀδυναμίας γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀγνοίας ὡς τοῦ κυρίου ἁμαρτήματος, διακρίνει τρεῖς τάξεις ἀνθρώπων (ὕλικούς, ψυχικούς, πνευματικούς), καὶ θεωρεῖ ἀνάξιον τὸ θῆλυ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο ὁμοίως κατακρίνει τὴν ψευδώνυμον γνώσιν καὶ ταυτίζει τὸν ἔψιστον Θεὸν μὲ τὸν Δημιουργόν, πράγμα τὸ ὅποσον τὸν φέρει πλησιέστατα εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν.

Τὸ κύριον γνώρισμα τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἑλληνικότης του. Καλεῖ εἰς αὐτογνωσίαν καὶ αὐτοαγωγήν, διακρίνει εἰς τὸν ἄνθρωπον σῶμα, ψυχὴν καὶ νοῦν ἡγεμονικόν. Ἐκεῖνος τοῦ ὁποίου ὁ νοῦς ὀδηγεῖ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα εἶναι «ἐγκρατής», ὅπως λέγεται ἑλληνιστί εἰς τὸ κοπτικὸν κείμενον (92,5) κατὰ τὰ στωϊκὰ πρότυπα. Ἀλλ' ἐπίσης εἰς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα διακρίνει πλατωνικῶς λογιστικόν, θυμοειδὲς καὶ ἐπιθυμητικόν καὶ θεωρεῖ θεῖον τὸ πρῶτον. Τέλος τονίζει ὅτι τὰ αἰσθητὰ πράγματα εἶναι εἰκόνες τῶν ἀοράτων καὶ ὅτι ὁ Χρι-

90 *Στρωματεῖς* 1, 21, 101.

91 Πιθανῶς τὰ ἐγνώριζε καὶ ὁ **ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ**, *Comentarium in Mattheum*, προλεγόμενα.

92 *Στρωματεῖς* 3, 13, 91 ἐέ.

93 Κώδιξ Χηνοβοσκίου VII.

στός είναι εικών τοῦ Πατρὸς, εἰς τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸν Πατέρα.

Ἐν ἄλλο σύγγραμμα τῆς συλλογῆς⁹⁴ ὁμοιάζει μὲ αὐτὸ εἰς τὴν ἠθικολογίαν. Εὐρισκόμεθα ἐδῶ ἐνώπιον μιᾶς δμάδος ἢ ὁποία ἠρνήθη νὰ παραλάβῃ στοιχεῖα ἀπὸ ἐξωχριστιανικὸν χῶρον καὶ περιωρίσθη εἰς τὴν ἐρμηνεῖαν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἴσως αἱ *Γνώμαι τοῦ Σέξτου* νὰ προέρχωνται ἀπὸ παρομοίους κύκλους. 94 Κώδιξ Χηνοβοσκίου VI.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΤΑ ΑΡΧΑΪΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

- E. HARNACHEN, "Gab es eine vorchristliche Gnosis?" *Zeit. f. Theol. u. Kirche* 49 (1952), 316-349, καὶ *Gott und Mensch, Gesammelte Aufsätze*, Tübingen 1965, 265-268.
- R. M. GRANT, "The earliest Christian Gnosticism", *Church History* 22 (1953), 81-98.
- H. SCHLIEK, "Das Denken der frühchristlichen Gnosis", *Neut. Studien f. Rudolf Bultmann*, Berlin 1954, 67-82.
- L. CERFAUX, "La gnose simonienne", *Recueil Cerfaux* I (1954), 191-262.
- R. MC L. WILSON, "Simon, Dositheus and the Dead Sea Scrolls", *Zeit f. Relig.-u. Geistesgeschichte* 9 (1957), 21-30.
- A. SALLES, "Simon le Magicien ou Marcion", *Vig. Christianae* 12 (1958), 197-224.
- W. FOERSTER, "Die ersten Gnostiker Simon und Menander", *Le origini dello Gnosticismo*, Colloquio di Messina 1966, 190-196.
- G. VAN GRONINGEN, *First century Gnosticism, Its origins and motives*, Leiden 1967.
- J. H. FRICKEL, *Die Apophasis Megale in Hippolyts Refutatio VI*, 9-18, *Orient. Christ. Analecta* 182, Roma 1968.

2. ΙΟΥΔΑΪ-ZONΤΕΣ ΓΝΩΣΤΙΚΟΙ

- A. HILGENFELD, *Judentum und Judenchristentum*, Leipzig 1886.
- M. FRIEDLÄNDER, *Der vorchristliche jüdische Gnostizismus*, Göttingen 1898.
- G. BARDY, "Cerinth", *Rev. Biblique* 30 (1921), 341-371.
- H. J. SCHOMPS, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, 1949. *Urgemeinde, Judenchristentum, Gnosis*, Tübingen 1956.—"Die ebionitische Wahrheit des Christentums", τόμος τιμητικὸς C. H. Dodd, 1956, 115 ἔξ.
- R. GOPPELT, *Christentum und Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert*, 1954.
- J. DANÉLOU, *Théologie du Judéochristianisme*, Paris 1958.—"Judéo-Christianisme et gnose", *Aspects du Judéo-Christianisme*, Colloque de Strasbourg 1965, Paris 1965, 139-164.

G. SCHOLEM, *Jewish Gnosticism, Merkabah mysticism and Talmudic tradition*, New York 1960.

ETHEL STEPHANA DROWER, "Adam and the Elkasaites", *Studia Patristica* 4 (1961), 406-410.

W. C. VAN UNNIK, "Die jüdische Komponente in der Entstehung der Gnosis", *Vig. Christianae* 15 (1961), 65-82.

3. ANTINOMISTAI

H. LIBORON, *Die Karpokratische Gnosis*, Leipzig 1936.

H. KRAFT, "Gab es einen Gnostiker Karpokrates?", *Theol. Zeit.* 8 (1952), 434-443.

N. BROX, "Nikolaos und Nikolaiten", *Vig. Christianae* 19 (1965), 23-30.

4. ΒΑΣΙΛΕΙΔΙΑΝΟΙ

W. VÖLKER, *Quellen zur Geschichte der Gnosis*, Tübingen 1932, 38-57.

G. UHLHORN, *Das basilidianische System*, Göttingen 1855.

A. HILGENFELD, "Das System des Gnostikers Basilides", *Theol. Jahrbuch* 1856 86 ff.—
"Der Basilides des Hippolyt", *Zeit. f. Wissenschaftl. Theologie* 1875, 288-350.

F. X. FUNK, "Der Basilides der Philosophoumena kein Pantheist", *Kirchengeschichtliche Abhandlungen* I, Paderborn 1897, 358-372.

H. STÄHLIN, *Die gnostischen Quellen des Hippolyt*, Texte u. Untersuchungen 6, 3, Leipzig 1899.

S. KENNEDY, "Buddist Gnosticism, The system of Basilides", *Journ. of Asiatic Society* 1902, 377-415.

H. WINDISCH, "Das Evangelium des Basilides", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 7 (1906), 236-246.

P. HENDRIX, *De alexandrijnsche haeresiarch Basilides*, Dordrecht 1926.

G. QUISPÉL, "L'homme gnostique, la doctrine de Basilides", *Franos Jahrbuch* 1948, 89-139, καὶ *Gnostic Studies* 1974, 103-133 (ἀγγλ.).

H. WOLFSON, "Negative Attributes in the Church Fathers and the Gnostic Basilides", *Harv. Theol. Review* 1957, 145-156.

W. FOERSTER, "Das system des Basilides", *New Testament Studies* 9 (1962-1963), 233-255.

5. ΒΑΛΕΝΤΙΝΙΣΤΑΙ

Βαλεντινός, Βαλεντινιανός μύθος

W. VÖLKER, *Quellen zur Geschichte der Gnosis*, Tübingen 1952, 57-141.

G. HEINRICI, *Die Valentinianische Gnosis und die Heilige Schrift*, Berlin 1871.

A. HILGENFELD, "Der Gnostiker Valentinus und seine Schriften", *Zeit. f. Wissenschaftl. Theologie* 23 (1880), 280-300.—"Valentiniana", *αὐτόθι* 26 (1883), 356-360.—
Die Ketzergeschichte des Urchristentums, Leipzig 1884, 292-307.

R. A. LIPSIVS, "Valentinus und seine Schule", *Jahrbuch f. Prot. Theologie* 1887, 585-658.

O. DIBELIUS, "Studien zur Geschichte der Valentinianer", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 9 (1908), 230-244. 329-340.

K. BARTH, *Die Interpretation des Neuen Testaments in der Valent. Gnosis*, Texte u. Untersuchungen 37, 3, Leipzig 1911.

- K. MÜLLER, "Beiträge zum Verständnis der Valent. Gnosis", *Nachrichten der Ges. der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil.-hist. Klasse 1920, 179-242.
- W. FOERSTER, *Von Valentinus zu Herakleon*, Giessen 1928.
- G. QUISPÉL, "The original doctrine of Valentine", *Vig. Christianae* 1 (1947), 43-73, καὶ *Gnostic Studies*, 1974, 23-36.—"La conception de l'homme dans la gnose valentiniennne", *Eranos Jahrbuch* 15 (1947), 249-286, καὶ *Gnostic Studies* 1974, 37-57.
- F.-M. SAGNARD, *La gnose valent. et le témoignage de S. Irénée*, Paris 1947.
- A. ORBE, *Estudios Valentianos*, τ. 1-5, Roma 1955-1966.—"Los hombres y el creador segun una homilia de Valentin". *Gregorianum* 65 (1973), 5-48.
- A. J. VISSER, "Der Lehrbrief der Valentinianer", *Vig. Christianae* 12 (1958), 27-36.
- M. SIMONETTI, "Ψυχὴ ε ψυχικός nella gnosi valentiniana", *Riv. di Storia e Lett. Relig.* 2 (1966), 1-47.
- E. H. PAGELS, "Conflicting Version of Valentinian eschatology", *Harvard Theol. Review* 67 (1974), 35-53.

Πτολμαίος

- G. QUISPÉL, *Ptolémée Lettre à Flora*, Sources Chrét. 24b, Paris, 1966.
- W. FOERSTER, "Die Grundzüge der ptolemäischen Gnosis", *New Testament Studies* 6 (1959-1960), 16-31.

Ἡρακλέων

- A. E. BROOKE, *The fragments of Heracleon*, Texts and Studies I, 4, Cambridge 1891.
- W. FOERSTER, *Von Valentin zu Herakleon*, Giessen 1928.
- J. MOLSSON, "Jean-Baptiste dans les fragments d'Héracléon", *Ephemer. Theol. Lovan.* 30 (1954), 301-322.
- Y. JANSSENS, "Héracléon, Commentaire sur l'Évangile selon Jean", *Le Muséon* 72 (1959), 101-152. 277-299.—"L'épisode de la samaritaine chez Héracléon", *Sacra Pagina* 2 (1959), 77-85.
- R. KASSER, "Les subdivisions du Tract. tripartita (Cod. Jung 51-140)", *Le Muséon* 82 (1969), 101-121.
- E. H. PAGELS, *The Johannine Gospel in Gnostic exegesis, Heracleon's commentary on John*, Nashville 1973.
- E. MULLENBERG, "Wieviel Erlösungen kennt der Gnostiker Herakleon?", *Zeit. für Neutestl. Wiss.* 66 (1975), 170-193.

Φλωρίνος καὶ Σεκοῦνδος

- F. FLIEDNER, *Die ketzergeschichtliche Angaben des Agapius und des system des Florinus*, Marburg 1942.

Θεόδοτος

- H. STÄHLIN, *Clemens Alexandrinus* 3, Griech. Christl. Schriftst. 1909, 103-133. 135-155.
- R. P. CASEY, *The Excerpta ex Theodoto of Clement of Alexandria*, London 1940.
- F.-M. SAGNARD, *Sources Chrétiennes* 26, Paris 1942.

6. ΤΡΙΑΡΧΙΚΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΘΕΟΓΟΝΙΚΟΙ

Ὅφίται

- TH. HOPFNER, "Das Diagramm der Ophianer", *Charisteria f. R. Rzach*, Reichenberg 1930, 86-98.
- S. PÉTREMENT, "Le mythe de sept archontes créateurs peut-il s'expliquer à partir du Christianisme?" *Le origini dello Gnosticismo*, Colloquio di Messina 1966, 460-487.
- A. ORBE, "El pecado de los Arcontes", *Estudios Eclesiásticos* 43 (1968), 345-379.— "Cristologia de los Ofitas", *αὐτόθι* 48 (1973), 190-230.
- W. FAUTH, "Seth-Typhon, Onoel und der Eselköpfige Sabaoth. Zur Theriomorphie der ophitisch-barbelognostischen Archonten", *Oriens Christianus* 57 (1973), 79-120.

Ναασηνοί

- H. SCHLIER, "Der Mensch in Gnostizismus", *Anthropologie Religieuse*, Studies in the History of Religions 2, Leiden 1955, 60-76.
- W. FORSTER, "Die Naassener", *Studi di Storia Religiosa della Tarda Antichità*, Messina 1968, 21-33.
- M. SIMONETTI, "Qualche osservazioni sulle presunte interpolazioni della predica dei Naasseni", *Vetera Christianorum* 7 (1970), 115-124.

8. ΒΑΡΒΗΛΟΓΝΩΣΤΙΚΟΙ

- C. SCHMIDT, W. TILL, *Koptisch-Gnostischen Schriften*, Griech. Christl. Schrift. 1954.
- W. TILL, *Die Gnostischen des Koptischen Papyrus Berolinensis 8502*, Texte u. Untersuchungen 60, Berlin 1955.

9. ΒΑΡΔΗΣΑΝΗΣ

- W. CURETON, *Spicilegium Syriacum*, London 1855.
- F. NAU, *Bardesane l'Astrologue. Le Livre des Lois des Pays* (συριακή και γαλλική μετάφρασις), Paris 1899.— *Patrologia syriaca* 1, 2 (συριακή και γαλλική μετάφρασις), Paris 1907.
- H. J. W. DRIVERS, *The book of the Laws of countries*, Assen 1965.
- A. HAHN, *Bardesanes Gnosticus*, Leipzig 1819.
- C. HÜHNER, *Astronomiae et anthropologiae in doctrinis gnosticis, Vestigia* 1, *Bardesanes gnosticus numina*, Hildburghausen 1833.
- A. MARX, *Bardesanes von Edessa*, Halle 1863.
- A. HILGENFELD, *Bardesanes, der letzte Gnostiker*, Leipzig 1864.
- F. NAU, *Une biographie inédite de Bardesane l'Astrologue*, Paris 1897.
- F. C. BURKITT, *Early Christianity outside Roman Empire*, Cambridge 1899.
- TH. NISSÉN, "Die Petrusakten und ein bardesanischer Dialog in der Aberkios-Vita", *Zeit f. Neutestl. Wissenschaft* 9 (1908), 190-203. 315-328.
- E. BUONAIUTI, "Bardesane l'Astrologo", *Rivista storico-critica delle Scienze Theologicæ* 5 (1909), 691-704.
- F. HAASE, *Zur bardesanischen Gnosis*, Texte u. Untersuch. 34, 4, 1910.— *Neue Bardesanesstudien*, Orient. Christiana, 1925.

- W. R. NEWBOLD, "Bardaisan and the Odes of Solomon", *Journ. of Bibl. Lit.* 30 (1911), 161-204.
- G. LEVI DELLA VIDA, "Bardesane e il Dialogo delle Leggi dei Paesi" *Riv. di Studi Filol. e Relig.* 1 (1920), 399-4300.
- W. H. P. HATCH, "Τὰ στοιχεῖα in Paul and Bardaisan", *Journ. of Theol. Studies* 28 (1927), 181 *et.*
- E. R. HAYNES, *L'école d'Edesse*, Paris 1930.
- G. V. WESENDONK, "Bardesanes und Mani", *Acta Orientalia* 10 (1932), 336-363.
- W. SCHAFFER, "Bardesanes von Edessa in der Ueberlieferung der griech. und jüd. Kirche", *Zeit. f. Kirchengeschichte* 1932, 21-73.
- L. TONDELLI, *Mani, Rapporti con Bardesane*, Milano 1932.
- J. HUBY, "Στοιχεῖα dans Bardesane et dans S. Paul", *Biblica* 15 (1934) 365-368.
- G. FURLANI, "Sur le stoicisme de Bardesane d'Edesse", *Archiv. Orientalni* 9 (1937), 347-352.
- B. REHM, "Bardesanes in den Pseudoklementinen", *Philologus* 93 (1938), 218-247.
- H. J. W. DRIVERS, *Bardaisan of Edessa*, Assen 1966.

10. ΕΓΚΡΑΤΙΤΑΙ

- J. ZANDER, "Die Lehren des Silvanus", M. KRAUSE (ἐκδ.), *Essays on Nag Hammadi texts in honour of A. Böhlig*, Leiden 1972, 144-155.

Δ'. ΔΥΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

1. ΜΑΡΚΙΩΝΙΣΜΟΣ

α. *Μαρκίων και Μαρκιωνίται*

Ὁ Μαρκίων διετήρησε μὲν πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ Γνωστικισμοῦ, οὐσιωδῶς ὁμῶς διεμόρφωσε σύστημα δυαρχικὸν ἀπομακρυνόμενον τῶν πλαισίων τούτου καὶ εἰσάγον περισσότερα χριστιανικὰ στοιχεῖα. Ἄν καὶ μόνον ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα του σώζονται, αἱ γνώσεις ἡμῶν περὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, προερχόμεναι ἐκ τῶν ἐναντίον του γραφέντων ὑπὸ τῶν αἵρεσιολόγων, ὡς καὶ ἐξ εἰδήσεων ἱστορικῶν συγγραφέων, εἶναι σχετικῶς καλαί.

Γεννηθεὶς ἐξ εὐγενῶν γονέων τῆς Σινώπης τοῦ Πόντου κατὰ τὰ τέλη τοῦ α' αἰῶνος, ἐπεδόθη εἰς ἐφοπλιστικὰς ἐπιχειρήσεις ἐκ τῶν ὁποίων ἀπέκτησε πολὺν πλοῦτον καὶ ἔλαβε τὸ ἐπώνυμον «ὁ ναύκληρος» «ὁ ναύτης». Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Ἰππολύτου¹ ἀπεκόπη τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ πατρὸς του, ἐπισκόπου τῆς Σινώπης, διὰ διαφθορὰν παρθένου. Ἐπειδὴ ὁμῶς τοιαύτη πληροφορία δὲν κατοχυρώνεται ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀντιαιρετικῶν, ὁ ἴδιος δὲ μάλιστα ἦτο ἄκρως ἐγκρατής, θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ἡ εἰδήσις προήλθεν ἐκ παρερμηνείας τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῶν συγχρόνων του ὅτι διέφθειρε διὰ τῆς αἵρέσεώς του τὴν νύμφην Ἐκκλησίαν ἢ ὅτι παρεμέρισε τὴν παρθένον Μαρίαν ἀπὸ τὸ σύστημά του.

Ἐπομένως ἄλλοι πρέπει νὰ εἶναι οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι τὸν ἀπεμάκρυναν ἐκεῖθεν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει φεύγων διήλθεν ἐκ Σμύρνης, ὅπου ἐγνωρίσθη μετὰ τοῦ ἐπισκόπου Πολυκάρπου καὶ ἀκολούθως ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ρώμην. Ἐγένετο ἐνθέρμως δεκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκεῖ Ἐκκλησίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐχορήγησε χάριν τῶν φιλανθρωπικῶν ἔργων τῆς τὸ ὑψηλὸν ποσὸν τῶν 200.000 σηστερτίων.

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν διδάσκαλον Κέρδωνα, μετριοπαθῆ γνωστικὸν ἐπηρεάσαντι αὐτὸν μεγάλως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν θεολογικῶν του δοξασιῶν. Ὁ Κέρδων, καταγόμενος ἐκ Συρίας καὶ διατελέσας μαθητῆς τοῦ Σατορνείλου, εἶχεν ἐγκαταστα-

¹ ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus omnes haereses* 51.

θη και ἔδρα εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ τοῦ πάπα Ὑγίνου. Ὅπως συνήθιζον οἱ Γνωστικοί, παρέμεινε καὶ αὐτὸς ἐπὶ τινα χρόνον ἐν συνδέσει μὲ τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ τέλος ἀποχωρισθεὶς αὐτῆς ἤνοιξεν ἰδίαν σχολὴν ἣτοι διδασκαλεῖον μετὰ ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, «αἴρουν». Εἰς τὸ σύστημά του διετήρει μόνον μέρος τῆς διδασκαλίας τοῦ Σατορνείλου, ἀφοῦ ἀπέρριπτε τὴν ἐκτενῆ ἱεραρχικὴν θεογονίαν αὐτοῦ καὶ προώθει τὴν θέσιν τούτου πρὸς τὴν δυαρχίαν· «ἐδίδουξε τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν κεκηρυγμένον Θεὸν μὴ εἶναι Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· τὸν μὲν γὰρ γνωρίζεσθαι τὸν δὲ ἀγνώτα εἶναι, καὶ τὸν μὲν δίκαιον τὸν δὲ ἀγαθὸν ὑπάρχειν»². Ἐπὶ τῆς ἰδίας δὲ ἀκριβῶς βύσεως ἐθεολόγει καὶ ὁ Μαρκίων, ὅστις ὑπῆρξε διάδοχος αὐτοῦ εἰς τὸ διδασκαλεῖον.

Μετ' ὀλίγα ἔτη ἦλθε καὶ αὐτὸς εἰς ρῆξιν μὲ τὴν Ἐκκλησίαν. Συγκαλεσας τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ρώμης πρὸς ἀνακοίνωσιν τῶν θεολογικῶν του θέσεων προέβη μετ' αὐτῶν εἰς συζήτησιν κατὰ τὴν ὁποῖαν κατεφάνη πλήρης διάστασις γνωμῶν. Εἶπε πρὸς αὐτοὺς τὴν περὶ παλαιοῦ ἀσκοῦ καὶ νέου οἴνου παραβολὴν, περὶ τοῦ παλαιοῦ Ἰουδαϊκοῦ νόμου καὶ τῆς νέας εὐαγγελικῆς πίστεως. Κατὰ τὴν μαρκιωνιτικὴν παράδοσιν τοῦτο συνέβη τὸ 144³. Ὑπὸ ποίαν ἰδιότητα συνεκάλεσεν ὁ Μαρκίων τοὺς πρεσβυτέρους; Εὐλόγον εἶναι νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἔπραξε τοῦτο μὲ τὴν ἐπιδίωξιν νὰ καταλάβῃ ἡγετικὴν θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρώμης, δικαιολογουμένην ἐκ τῆς δραστηριότητος καὶ τοῦ θεολογικοῦ του καταρτισμοῦ, ἀλλὰ τοιαύτη σύγκλησις δὲν ἠδύνατο νὰ πραγματοποιηθῇ εἰμὴ μόνον εἰς περίπτωσιν χηρείας τῆς ἐπισκοπικῆς ἑδρας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Εἰρηναῖος περιορίζει τὴν δρᾶσιν τοῦ Κέρδωνος εἰς τὴν ἀρχιερατείαν τοῦ Ὑγίνου (136-140) καὶ βεβαιώνει ὅτι τοῦτον διεδέχθη εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς ὁ Μαρκίων⁴, εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ ἀνωτέρω ἐπεισόδιον συνέβη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὑγίνου, περὶ τὸ 140. Ἄν καὶ ὁ Ἐπιφάνιος προὑποθέτει πυρουσίαν ἐπισκόπου.

Πάντως ὁ Μαρκίων ὄχι μόνον δὲν κατῴρθωσε νὰ πείσῃ τοὺς πρεσβυτέρους νὰ ἐκλέξουν αὐτὸν ἐπίσκοπον, ἀλλ' ἀντιθέτως ἀπεκρούσθη καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἀπομακρυνθῇ τῆς Ἐκκλησίας, φεύγων δὲ ἐκ τῶν τάξεων ταύτης ἠπέιλησε σχίσμα αἰώνιον⁵ καὶ ἀπέσυρεν ἐκ νέου τὸ προηγουμένως ὄρηθὲν εἰς αὐτὴν χρηματικὸν ποσόν. Δι' ἐπιστολῶν του πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις ἐδικαιολόγησε τὴν στάσιν του καὶ διὰ ταξιδίων ἐπέτυχε τὴν ἐντὸς συντόμου χρόνου εὐρείαν διάδοσιν τῶν δοξασιῶν του. Ἐπισκεφθεὶς δὲ πιθανῶς ἐκ νέου τὴν Σμύρνην, συνήνητησε τὸν ἐπίσκοπον Πολύκαρπον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ζητήσας ἀναγνώρισιν διὰ τῆς φράσεως «ἐπιγίνωσκε ἡμᾶς» ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν «ἐπι-

2 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 1, 25.

3 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Marcionem* 1, 19.

4 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 3, 4, 3.

5 «Ἐγὼ σχίσω τὴν Ἐκκλησίαν ὑμῶν καὶ βαλῶ σχίσμα ἐν αὐτῇ εἰς τὸν αἰῶνα», ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Ἡεράριον* 42, 2.

γινώσκω, επιγινώσκω σε τὸν πρωτότοκον τοῦ Σατανᾶ»⁸. Ἀπέθανεν ἐπὶ πάπα Ἀνικήτου τὸ 160.

Εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς δυναμικῆς διδασκαλίας τοῦ Μαρκίωνος συνετέλεσαν ἐξωτερικοὶ καὶ προσωπικοὶ παράγοντες. Ἄν καὶ αὕτη εἶναι πράγματι πολὺ ἀπλή, οἱ κριτικοὶ διχάζονται εἰς τὴν ἐκτίμησίν της. Οὐτω, ἐνῶ ὁ Ad. Haugack ἐξήγαγε τὸν αἵρεσιάρχην ἀπὸ τὸν λαβύρινθον τῶν γνωστικῶν συστημάτων καὶ τὸν παρουσίασεν ὡς ἕνα ἀπώτατον πρόδρομον τοῦ Λουθήρου, νεώτεροι ἐρευνηταὶ τὸν ἐπαναφέρουν ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ἐτοποθετεῖτο ἄλλοτε. Πράγματι οὗτος διετήρησε μὲν ἄφθονα γνωστικὰ στοιχεῖα, ὡς εἶναι ἡ ἀποξένωσις τοῦ ὑψίστου Θεοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον, ἡ κακότης τῆς ὕλης, ὁ ἄκρος ἀσκητισμός, ὁ δοκητισμός, ὁ ἀντιουδαϊσμός, ἀλλ' ἀπέρριψε τὴν ἀνεπτυγμένην ἱεραρχικὴν κοσμογονίαν, θεμελιῶδες στοιχεῖον τοῦ Ἰνωστικισμοῦ. Πλὴν τοῦ διδασκάλου τοῦ Κέρδωνος δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἐπηρέασεν ἄλλος γνωστικὸς ἐπὶ συγκεκριμένου σημείου τῆς διδασκαλίας του.

Εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἤχθη ἀπὸ δύο διαπιστώσεις· ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν διδασκαλιῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ διάκρισιν δύο ἀντιρρόπων ἠθικῶν δυνάμεων. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον σημεῖον ὑπέρριπτε τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς καὶ ἐδέχετο τὴν γνησιότητα ἀμφοτέρων τῶν Διαθηκῶν, ἀλλ' ἔβλεπε τὴν μεταξὺ των διύστασιν τόσον μεγάλην ὥστε νὰ εἶναι ἀγεφύρωτος· εἰς τὴν Παλαιὰν ἐπικρατεῖ ὁ νόμος, ὁ ὀρίζων ἀμοιβὴν διὰ τὴν τήρησιν καὶ τιμωρίαν διὰ τὴν παράβασιν, ἐνῶ εἰς τὴν Καινὴν ἐπικρατεῖ κάτι νέον, ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, ἡ παρέχουσα εἰς τοὺς ἀνθρώπους δωρεὰν ἀγαθά. Πῶς θὰ ἐξηγηθοῦν αἱ ἀντιθέσεις αὐταί; Διὰ τῆς διακρίσεως δύο θεῶν, ἑνὸς κατωτέρου, τοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καὶ ἑνὸς ἀνωτέρου, τοῦ τῆς Καινῆς. Ἐκάστη Διαθήκη ἔχει ἀξίαν ἀνάλογον πρὸς τὸν κύριον αὐτῆς Θεόν. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον σημεῖον ἔβλεπεν ὅτι εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον ἐνεργοῦν αἱ ἀντίρροποι δυνάμεις τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης. Πῶς θὰ ἐξηγηθῇ ἡ διάκρισις; Διὰ τῆς ἀποδόσεως αὐτῶν εἰς δύο διακεκριμένους θεοὺς, τὸν δίκαιον καὶ τὸν ἀγαθόν. Ὁ Ἰππόλυτος ἐπέκρινε τὸν Μαρκίωνα ὡς δανεισθέντα τὰς ἐννοίας ταύτας ἀπὸ τὰς δύο δυνάμεις τοῦ φιλοσοφήματος τοῦ Ἐμπεδοκλέους, τὴν φιλότητα καὶ τὸ νεῖκος.

Εἰργάσθη προσεκτικῶς πρὸς κατοχύρωσιν τῶν θεολογικῶν του ἀπόψεων διὰ βιβλικῆς αἰθεντίας. Εἰς τὰς ἀπολεσθείσας Ἀντιθέσεις του περιέγραφε τὰς ἀσυμβιβάστους διαφορὰς τῶν δύο Διαθηκῶν καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ διετύπωνε τὴν ὄλην θεολογικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν

του. Τὸ ἔργον τοῦτο ὑποκαθίστα κατά τινα τρόπον τὴν Π. Διαθήκην, τῆς ὁποίας τὸ κῦρος ἐθεώρει ἰσότιμον πρὸς τὸ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Θεοῦ καὶ ἐπομένως ὡς μὴ δυνάμενον νὰ ἐπεκταθῆ καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἦτο λοιπὸν τοῦτο τὸ πρῶτον μέρος, τῆς μαρκιωνικῆς Βίβλου καὶ πιθανῶς ἀνεγινώσκετο εἰς τὰς συναθροίσεις τῆς Ἐκκλησίας του ἀντὶ τῆς Π. Διαθήκης. Βεβαίως εἰς τὰς συναθροίσεις ἐψάλλοντο καὶ ἄσματα εἰδικῶς συντεθειμένα καὶ ἀποτελοῦντα εἶδος ψαλτηρίου.

Ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐχρησιμοποιοῦντο ἤδη εὐρύτατα τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη κλειστὸς κανὼν περιλαμβάνων τὰ ἐπιστήμως ὡς ἔγκυρα ἀναγνωριζόμενα βιβλία. Ὁ πρῶτος καθορίσας ἴδιον κανόνα αὐτῆς εἶναι ὁ Μαρκίων, ἀκολουθήσας εἰς τὸ ἔργον τοῦ καθορισμοῦ τὴν θεολογικὴν του γραμμὴν. Εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι ὅλοι οἱ ἀρχικοὶ ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ ἀδυναμίαν κατανόησεως αὐτοῦ μετέπεσαν εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, διὸ ὁ Χριστὸς τελευταῖον ἐκάλεσε τὸν Παῦλον, ὅστις μόνος ἔμεινε πιστὸς καὶ ἐκπροσωπεῖ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα. Διὰ τοῦτο εἰς τὸν κανόνα του περιέλαβεν ἓν μόνον εὐαγγέλιον, τὸ τοῦ Λουκᾶ, μαθητοῦ τοῦ Παύλου, καὶ 10 ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ἐξαιρέσας τὰς ποιμαντικὰς καὶ τὴν Πρὸς Ἑβραίους. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εὐρίσκετο εἰς τοὺς ἀντίποδας τῶν Ἑβριωνάων οἱ ὅποιοι ὡς γνήσιον ἐκπρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἐτίμων τὸν Πέτρον καὶ ὡς εὐαγγέλιον ἐδέχοντο τὸ κατὰ Ματθαῖον. Αὐτὰ τὰ 11 βιβλία ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα τοῦ Μαρκίωνος, εἰς τὸν ὁποῖον βραδύτερον ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν του προσετέθησαν καὶ αἱ τρεῖς ποιμαντικαὶ ἐπιστολαί. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος εὔρισκεν ἐνίοτε καὶ εἰς αὐτὰ τὰ βιβλία ἰουδαϊζούσας παρεκκλίσεις, τὰς ὁποίας δὲν ἠδύνατο νὰ συμβιβάσῃ μὲ τὸ κατ' αὐτὸν γνήσιον κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὅσον ἄλλωστε ἀπέρριπτε τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον ἑρμηνείας, προέβη εἰς διασκευὴν αὐτῶν δι' ἀφαιρέσεων, προσθηκῶν καὶ διορθώσεων⁷. Κυρίως φυσικὰ ἀφήρει πᾶν φιλοῖουδαϊκὸν στοιχεῖον καὶ ὅλα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Τὸ εὐαγγέλιον ἤρχιζεν ὡς ἐξῆς: «ἐν ἔτει πεντεκαιδεκάτῳ Τιβερίου Καίσαρος, ἡγεμονεύοντος Ποντίου Πιλάτου, κατήλθεν Ἰησοῦς εἰς Καπερναοῦμ καὶ ἐδίδασκεν ἐν τῇ συναγωγῇ». Τὸ κείμενον τοῦτο τῆς Κ. Διαθήκης εἶχε μεταφρασθῆ ὁλόκληρον καὶ εἰς τὴν λατινικὴν, ἀλλὰ πλὴν ἀποσπασμάτων δὲν σώζεται οὔτε εἰς τὸ πρωτότυπον οὔτε εἰς τὴν μετάφρασιν.

Εἰς τὰς δέκα μνημονευθείσας ἀνωτέρω ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ὑπάρχουν πρόλογοι, μαρκιωνιτικοὶ λεγόμενοι, ἀνήκοντες πιθανῶς εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Μαρκίωνα, ἐνῶ οἱ εἰς τὰς μεταγενεστέρως εἰσαχθείσας ποιμαντικὰς ἐπιστολάς εἶναι μεταγενέστεροι. Οἱ πρόλογοι, ὁμι-

⁷ ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Κλεγχος* 1, 27, 2, 3, 14, 4. ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Marcionem* 4, 4, 3-5. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 42, 9, 1 ἐ.

λοβντες κατά τῶν ψευδαποστόλων καὶ τῶν Ἰουδαϊζόντων, ἔχουν κατὰ νοῦν καὶ πολεμοῦν τοὺς δώδεκα ἀποστόλους. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχικῶς συντεταγμένοι, σώζονται ἤδη εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, καὶ δὴ εἰς τινα χειρόγραφα τῆς Vulgata, ὅπου εἰσήχθησαν ἐκ λάθους.

Πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ φαινομένου τῶν ἀντιθέσεων ὁ Μαρκίων κατέληξεν εἰς τὴν ἀποδοχὴν δύο ἀρχῶν, ὡς εἶπομεν, τοῦ ἀνωτέρου Θεοῦ καὶ τοῦ κατωτέρου Θεοῦ. Ὁ πρῶτος αὐτῶν εἶναι ἀγαθός, ἀλλὰ καὶ ἄγνωστος καὶ ξένος· δὲν ἀνemίχθη καθ' οἰονδήποτε τρόπον εἰς τὰ ἀνθρώπινα ἢ ἐγκόσμια πράγματα καὶ γενικῶς εἰς τὴν ὑλικὴν κτίσιν, μόνον δὲ ἐν Χριστῷ ἀπεκαλύφθη εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἄλλ' ἐν τῇ ὑπερβιατικῇ αὐτοῦ ὑπάρξει εἶναι δημιουργὸς ἐνὸς ἀσράτου πνευματικοῦ κόσμου. Ὁ δεῦτερος Θεὸς εἶναι δίκαιος καὶ γνωστός, διότι ἐδημιούργησε τὸν παρόντα κόσμον καὶ ἐκηρύχθη ὑπὸ τῶν προφητῶν. Τώρα, πῶς εὑρέθη εἰς τὸν κόσμον ὁ κατώτερος οὗτος Θεός, δὲν λέγεται, τουλάχιστον εἰς τὰ σωζόμενα κείμενα, προφανῶς διότι ὁ αἰρεσιάρχης ἐνδιεφέρετο μόνον νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς ἠθικὰς ἐν τῷ κόσμῳ ἀντιθέσεις καὶ ὄχι τὸ μεταφυσικὸν πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ ὄντος ὄντος.

Εἰς τὸ σύστημα αὐτοῦ εἰσάγεται, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῇ ὁ ἴδιος, καὶ μία τρίτη ἀρχὴ ἢ προϋπάρχουσα ὕλη. Εἰς τὸν Γνωστικισμὸν ἡ ἔλη εἶναι ὑποπροῖδὸν τῆς θείας ἐνεργείας καὶ ὄχι ἀρχὴ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα, εἰς τὸν Μαρκίωνα ὁμοῦς ὑφίσταται ἀνεξαρτήτως τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐπίσης εἰς τινα ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα, καὶ δὴ εἰς τὸ πλατωνικόν. Προφανῶς εἰς τὴν σκέψιν αὐτοῦ ἡ ὕλη εἶναι ἀναγκαῖον ἐξόρτημα τοῦ κατωτέρου Θεοῦ, ὅποτε δὲν ἀποτελεῖ ἴδιαν ἀρχήν.

Ὁ κατώτερος οὗτος Θεός δὲν εἶναι ἀναγκαιῶς κακός· εἶναι ἀπλῶς εὐγενῶν προθέσεων ἀλλὰ περιορισμένων δυνατοτήτων. Μόνον οἱ μεταγενέστεροι Μαρκιωνῖται ἐξ ἐπιδράσεως τῶν Μανιχαίων τὸν ἀνεκήρυξαν κακὸν ἀντὶ δικαίου. Ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν γνωστός εἰς τὸν κόσμον, διότι εἶναι ὁ δημιουργὸς του· ἐδημιούργησε τὰ πάντα ἐκ προϋπαρχούσης ὕλης, τὸν δὲ ἄνθρωπον ἐπλασεν ἀδύνατον κατὰ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ πάντως ὡς ἀπέικασμά του. Τέλος δὲ λόγῳ προσβολῆς ὑπὸ τοῦ διαβόλου εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὸν θάνατον⁸. Ἐδῶ συναντῶμεν μίαν διατάραξιν τοῦ συστήματος, διότι, πῶς συμβιβάζεται ἡ ἐνταῦθα εἰσαγωγή τοῦ διαβόλου καὶ πόθεν ἔλκει οὗτος τὴν δυνάμιν του; Λέν δίδεται ἀπάντησις.

⁸ Βάσει ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Marcionem*. Τὰ χωρία παρὰ Ad. ΗΛΚΝΑΣΚ, *Marcion*, σσ. 264-267 . 274 -277.

Λόγῳ τῆς ἁμαρτίας ὁ Δημιουργὸς ἔδωκεν εἰς τοὺς λάτρεις του τὸν νόμον, ὁ ὁποῖος μετὰ πολλῶν μηδαμινῶν περιεῖχε καὶ μερικά ἀξιόλογα παραγγέλματα, ἀλλὰ κατέστη καθολικῶς ἀνάξιος διὰ τοῦ τρόπου ἐπιβολῆς του. Τὸ σύνθημα τοῦ νόμου ὑπῆρξεν, «ὀφθαλμὸν ἀντὶ

δοθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντι ὀδόντος». Ὁ Δημιουργὸς ἐτιμῶρει σκληρῶς τοὺς παραβαίνοντας τὸν νόμον καὶ παρείχε δευτερευούσης ἀξίας ἀγαθὰ εἰς ὄσους ἐφαίνοντο πιστοὶ εἰς αὐτόν. Ἦτο λοιπὸν δίκαιος, σκληρὸς καὶ πονηρὸς, ὡς προκαλῶν πόνον. Ὁ ἀγαθὸς Θεός, μὴ ἀναμιγνύμενος ὡς ἐλέχθη εἰς τὰ ἀνθρώπινα, ἔκρινεν ἀναγκαῖον τελικῶς νὰ ἐπέμβῃ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν τυραννίαν τοῦ σκληροῦ Δημιουργοῦ. Οὕτω λοιπὸν ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν κόσμον κατὰ πρῶτον ἐν τῷ Χριστῷ.

Ὁ Χριστὸς δὲν ἐγεννήθη ἐκ Παρθένου, ὡς φρονοῦν οἱ ὀρθόδοξοι Χριστιανοί, οὔτε ἐπεβλήθη εἰς τὰς διατάξεις τοῦ νόμου, ὅπως σημειώνεται εἰς ὠρισμένα κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης κατὰ νόθευσιν ὑπὸ τῶν Ἰουδαϊζόντων. Ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ἐνήλικος καὶ ἐνεφανίσθη αἰονιδίως ἀνευ γεννήσεως ἐπὶ Τιβερίου Καίσαρος, τὸ 29 μ.Χ.⁹, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου, ἦτοι μέ φαινομενικόν, δοκητικὸν σῶμα.

Πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦτου οὐδεὶς ἐγνώριζε περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, μόλις δὲ δι' αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη καὶ ἔγινε γνωστός. «Deus noster, etsi non ab initio, etsi non per conditionem, sed per semetipsum revelatus est in Christo Jesu»¹⁰. Καὶ δὲν ἀπεκαλύφθη ἀπλῶς διὰ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἐν τῷ Χριστῷ, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἀγαθὸς Θεός. Ὁ Μαρκίων ἔχει μοναρχιανὴν περὶ τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ἀντίληψιν, διὰ τοῦτο δὲ μεταβάλλει π.χ. τὸ «ἐν Θεῷ» τῆς Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου (1,3) εἰς «ἐν Θεῷ» καὶ τὸ «Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ Πατρὸς τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν» τῆς Πρὸς Γαλάτας (1,1) εἰς «Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν». Ἐπομένως Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ἢ ἐν ἀνθρωπίνῳ συμβόλῳ ἐμφάνισις τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ.

Ὁ Χριστὸς ἔδειξεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν ὀρθὴν ὁδόν, φανερώσας τὸν χαρακτήρα τοῦ ὑψίστου Θεοῦ, συνιστάμενον εἰς τὴν ὑπερβολικὴν ἀγαθότητα λόγῳ τῆς ὁποίας ἔδωκε τόσῃν ἀξίαν εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ πονεμένους ἀνθρώπους. Ἀκόμη καὶ ἐναντι τοῦ Δημιουργοῦ ἔδειξεν ἀνοχήν, καίτοι ἐκήρυσσεν ὅτι δὲν εἶναι ἐπιτρεπτόν νὰ δουλεύουν οἱ ἀνθρώποι εἰς δύο κυρίου. Ἡ σταύρωσις εἶναι ἐνέργεια τοῦ Δημιουργοῦ, καταστάσα μάλιστα ἐξ ἀντιθέσεως ἐξόχως τιμητικὴ ἐνέργεια, διότι δι' αὐτὸν ὁ σταυρὸς ὑπῆρξεν ἀτιμωτικὸν μέσον θανάτου. Βεβαίως αὕτη δὲν ἔθιξε τὸν Χριστὸν κατὰ κανένα τρόπον, καθ' ὅσον τὸ θεῖον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πάθῃ, τὸ δὲ σῶμα αὐτοῦ ἦτο φαινομενικόν, ἄρα φαινομενικὴ ἦτο καὶ ἡ σταύρωσις. Παρὰ ταῦτα ὁ Μαρκίων ἀποδίδει σωτηριώδη ἀποτελέσματα εἰς τὴν σταύρωσιν, πράγμα τὸ ὁποῖον συνιστᾷ νέαν ἀντίφασιν εἰς τὸ σύστημά του, δυναμένην νὰ

⁹ ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Marcionem* 1, 19.

¹⁰ ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, αὐτόθι 1, 19.

άρθῃ μόνον ἐάν τῆς δώσωμεν τὴν σημασίαν τῆς κορυφώσεως τοῦ εἰρηνικοῦ ἐξευτελισμοῦ τοῦ Δημιουργοῦ διὰ τῆς ἀχρηστεύσεως ἐνὸς ἀπὸ τὰ ὄπλα του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει διὰ τοῦ σταυροῦ ὁ Χριστὸς ἐκέρδισε τοὺς δικαίους ἀνθρώπους ἀπὸ τὸν Δημιουργόν, μεταβάς δὲ εἰς τὸν Ἄδην ἐκέρδισε καὶ τοὺς ἐκεῖ ἀδίκους, ἐννοεῖται τοὺς ἐναντι τοῦ Δημιουργοῦ ἀδίκους, ἤτοι τὸν Κάιν, τοὺς Σοδομίτας, τοὺς Αἰγυπτίους, τοὺς Ἑθνικοὺς ἐν γένει. Ἀντιθέτως οἱ ἐν Δημιουργῷ δίκαιοι, ὁ Ἄβελ, ὁ Νῶε, οἱ πατριάρχαι, ὁ Λαβιδ καὶ οἱ ὅμοιοι, δὲν ἠλευθερώθησαν, ἀλλ' ἔμειναν ὅπου εἶχον τοποθετηθῆ, εἰς θέσιν ἀξιόλογον μὲν διὰ τὸν περιορισμένης δυνάμεως Δημιουργόν, ἀναξίαν δὲ διὰ τὸν ἀγαθὸν Θεόν. Δὲν ἠλευθερώθησαν, διότι λόγῳ τῆς ὑπερβολικῆς ἀφοσιώσεώς των εἰς τὸν Δημιουργόν δὲν ἠδύναντο νὰ πιστεύσουν εἰς τὸν Χριστὸν ὡς Σωτῆρα.

Ἄπὸ τὸν Μαρκίωνα θὰ ἀνεμένομεν νὰ ἐτήρει ἐφεκτικὴν ἐναντι τῶν ἀγαθῶν ἔργων στάσιν, ἐφ' ὅσον ὁ ὑποτιμῶν τὸν Θεὸν τοῦ νόμου ὑποτιμᾷ καὶ τὰ ἔργα τοῦ νόμου καὶ ὁ λατρεύων τὸν ἀγαθὸν Θεὸν τιμᾷ ἰδιαιτέρως τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία προσφέρει εἰς τὸν ἀνθρώπον ἀγαθὰ ἄνευ ἀντιπαροχῆς, δωρεάν. Οὗτος παρὰ ταῦτα προτείνει τρόπον βίου ρυθμιζόμενον ἀπὸ αὐστηρᾶς ἠθικᾶς ἀρχᾶς. Ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν τῶν αὐστηρῶν γνωστικῶν συστημάτων ἐκτεινόμενην πρὸς τὸ ἄκρον. Τὸ σῶμα εἶναι ἐχθρικόν κατὰ τοῦ ἀνθρώπου στοιχείον ἐπομένως, πᾶν ὅ,τι ὑποβοηθοῦν τὴν αὔξησιν αὐτοῦ ὑπηρετεῖ τὰ σχέδια τοῦ Δημιουργοῦ, ἀπορρίπτεται, γίνεται δὲ δεκτὸν πᾶν ὅ,τι ὠφελεῖ τὸ πνευματικόν στοιχείον τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ψυχὴν. Κρέας καὶ οἶνος ἀποφεύγονται ὀλοτελῶς, αἱ δὲ γενετήσιοι σχέσεις ὄχι μόνον ἀποθαρρύνονται ἀλλὰ καὶ ἀποκλείονται, διότι ἀποβλέπουν εἰς τὴν συνέχισιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὸ ὁποῖον εἶναι κυρπὸς τοῦ Δημιουργοῦ. Οἱ τυχόν νημφευμένοι ἐκ τῶν προσηλύτων αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ διαζευχθοῦν. Ὁ Μαρκίων διωργάνωσε Ἐκκλήσιαν κατὰ καινοφανῆ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τρόπον. Διατηρήσας τοὺς τρεῖς βαθμοὺς ἱερωσύνης, ἔδιδεν εἰς αὐτοὺς διάφορον ἐννοίαν, πολὺ περισσότερον μάλιστα καθ' ὅσον ἐδέχετο γενικὴν ἱερωσύνην. «*Alius hodie episcopus, cras alius; hodie diaconus qui cras lector, hodie presbyter qui cras laicus; nam et laicis sacerdotalia munera injungunt*»¹¹. Οὕτω οἱ κατέχοντες ἱερατικὸν βαθμὸν δὲν ἦσαν καὶ κάτοχοι ἰδιαιτέρας μυστηριακῆς χάριτος καὶ δυνάμεως, ἀλλ' ὄργανα διοικητικά. Ἐκ τῶν πρεσβυτέρων ἐκάστης κοινότητος εἰς ἀνελάμβανε περιοδικῶς καθήκοντα ἐπισκόπου, ὑπεράνω δὲ ὅλων εὐρίσκετο αὐτὸς οὗτος ὁ Μαρκίων ὡς ἀρχηγὸς μιᾶς ὑπερεπισκοπῆς.

11 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ. *De praescriptione* 41. «Ἄλλος σήμερον ἐπίσκοπος, αὔριον ἄλλος. Σήμερον διάκονος ὁ αὔριον ἀναγνώστης, σήμερον πρεσβύτερος ὁ αὔριον λαϊκός· διότι ἀνωθέτων καὶ εἰς τοὺς λαϊκοὺς ἱερατικά λειτουργήματα».

Ἐδέχετο τὰ μυστήρια τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ ἐτέλει αὐτὰ κατὰ παρόμοιον πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τρόπον ἀλλὰ μὲ χαρακτηριστικὰς ἀλλαγὰς. Τὸ βάπτισμα ἐτέλει πιθανῶς εἰς μόνον τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἦτοι κατ' αὐτὸν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, τὴν δὲ θείαν εὐχαριστίαν ἐτέλει δι' ἄρτου καὶ ἀντὶ οἴνου δι' ὕδατος ὡς ἐγκρατίτης (ὕδροπαραστάτης). Ὡς συνεπὴς δοκητῆς δὲ τοὺς λόγους τοῦ Σωτῆρος «τοῦτό ἐστι τὸ σῶμα μου» εἶχε μεταβάλλει εἰς «τοῦτό ἐστι τὸ σχῆμα τοῦ σώματός μου», δηλώνων ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ πραγματικοῦ σώματος¹². Εἶναι δὲ εὐλογον ὅτι, ἀφοῦ ἐθεώρει φαινομενικὸν τὸ σῶμα, συμβολικὴν ἐθεώρει καὶ τὴν διὰ τῆς εὐχαριστίας παράστασιν αὐτοῦ. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἢ λατρεία ἦτο ὁμοία μὲ τὴν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Μαρκίωνος ὑπῆρξεν ἀποκλειστικῶς προσηλυτιστικὴ, διότι ἀρνούμενη τὸν γάμον μόνον διὰ προσηλυτισμοῦ ἠδύνατο νὰ αἰξήσει ἢ ἀπλῶς νὰ διατηρήσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν μελῶν της. Ἐξ ἄλλου, λόφω τῶν αὐστηρῶν ἠθικῶν ἀπαιτήσεων, ἀφ' ἑνὸς μὲν πολλὰ μέλη της διέμενον ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἢ διὰ παντὸς εἰς τὴν τάξιν τῶν κατηχουμένων, τρόπον τινὰ ὡς «παραγωγικά» μέλη, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς συναθροίσεις τῶν ἐγίνοντο δεκτοὶ ὄχι μόνον οἱ κατηχούμενοι ἀλλὰ καὶ Ἐθνικοί.

Ὁ Ἰουστίνος, γράψας τὴν Λ' Ἀπολογία αὐτοῦ πιθανῶς περὶ τὸ 150, βεβαιώνει ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Μαρκίωνος εἶχεν ἤδη διαδοθῆ «κατὰ πᾶν γένος ἀνθρώπων» (26), ὁ δὲ Κέλσος περὶ τὸ 180 ἀναγνωρίζει τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ ὡς τὸν δεῦτερον μέγαν κλάδον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πράγματι εἶχον ἤδη ὀργανωθῆ κοινότητες αὐτῆς πλὴν τῆς Ρώμης εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Συρίαν, τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ἐκ τῶν ἀμέσων μαθητῶν αὐτοῦ διέπρεψαν ὁ Πρέπων, ὅστις εἰσήγαγε τρεῖς ἀρχάς, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ κακοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον αὐτῶν τῆς δικαιοσύνης, ὁ Ἀπελλῆς, ὅστις ἀποκαλέσας ἄγγελον τὸν δίκαιον Θεὸν μετέπεσεν εἰς μονοθεϊαν, καὶ ἡ Φιλουμένη. Μία μερὶς αὐτῶν ἀπετέλεσε τὸν κύριον ὄγκον τῶν ἐγκρατιτῶν, ἀφοῦ ἔδωσαν ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος τῆς διδασκαλίας, καὶ μεταξὺ αὐτῶν διεκρίθη ὁ Ἰούλιος Κασσιανός.

Γενικῶς ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἔμεινε πιστὸς εἰς τὸν διδάσκαλον καὶ ἐπίστευεν ὅτι ἐν οὐρανοῖς δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ κάθηται ὁ Παῦλος, ἀριστερᾷ δὲ ὁ Μαρκίων¹³. Παρὰ ταῦτα ἐπηρεασθέντες ἀπὸ ἄλλα συστήματα εἰσήγαγον καὶ αὐτοὶ νέα στοιχεῖα εἰς τὴν διδασκαλίαν· ἄλλοι ἔφεραν τοὺς δύο Θεοὺς εἰς σύγκρουσιν μανιχαϊκοῦ τύπου, ἄλλοι ἐδέχθησαν καὶ τρίτον Θεὸν κατὰ τὸν Πρέπων, ἄλλοι προσέθεσαν εἰς

12 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Marcionem* 4, 40.

13 ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Ὁμιλία εἰς Λουκᾶν 25, *Griech. Christl. Schriftsteller* 9, 151.

τὸν ἄνθρωπον καὶ τρίτον στοιχεῖον, τὸ πνεῦμα. Ἐπεδείκνυον γενικῶς ἡρωϊσμὸν κατὰ τοὺς διωγμοὺς καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀνεδείχθησαν εἰς μάρτυρας.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ σύστημα τοῦ Μαρκίωνος, λόγῳ τοῦ μεγάλου κινδύνου τὸν ὁποῖον ἐξεπροσώπει διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, κατεπολεμήθη ὑπὸ διαπρεπῶν θεολόγων, ὡς θὰ ἴδωμεν κατὰ περιστάσεις. Ἡ Ἐκκλησία ἐξ ἀντιδράσεως κατ' αὐτοῦ κυρίως ἐκλείσει τὸν κανόνα τῶν γνησίων βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, σώζονται δὲ καὶ ἀντιμαρκιωνικοὶ πρόλογοι εἰς τὰ εὐαγγέλια Μάρκου, Λουκᾶ καὶ Ἰωάννου, λατινιστί, ὁ δὲ εἰς τὸ Λουκᾶ καὶ ἑλληνιστί. ἐκ τῆς περὶ τὸ 200 ἐποχῆς. Οὕτω περιωρίσθη μεγάλως ἡ ἐπιρροή αὐτοῦ, πολλοὶ δὲ τῶν ὁπαδῶν του μετεστράφησαν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἢ προσεχώρησαν εἰς τὸν Μανιχαϊσμὸν. Ἐνωρίτερον πάντως οἱ ὁπαδοὶ του ἐξέλιπον εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀκόμη καὶ τὸν δ' αἰῶνα κατεῖχον σπουδαίαν θέσιν¹⁴. Τὸν ε' αἰῶνα ὁ Θεοδόρητος προσηλύτισε χιλιάδας Μαρκιωνιτῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν¹⁵, ὁ δὲ Ἀρμένιος ἐπίσκοπος Ἐσνίκ ἀφιέρωσεν ὀλόκληρον βιβλίον τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἔργου του εἰς τοὺς Μαρκιωνίτας, ὃπερ ἀποδεικνύει ὅτι οἱτοὶ ἀντεπροσώπευον τότε ἀπειλητικὴν διὰ τὴν Ἀρμενικὴν Ἐκκλησίαν δύναμιν. Ἡ σι' οἴκουμενικὴ σύνοδος ἡσχολήθη μὲ τὸν Μαρκιωνισμὸν, ἀλλ' ἔκτοτε οὗτος ἐξηφανίσθη.

β. Ἀπελλῆς

Ὁ ἀντιαιρετικὸς συγγραφεὺς Ρόδων ἐγνώριζε προσωπικῶς τὸν σπουδαιότερον τῶν μαθητῶν τοῦ Μαρκίωνος Ἀπελλῆν, ὁ ὁποῖος κατ' ἀρχάς μὲν ἔδρασεν εἰς τὴν Ρώμην μετὰ τοῦ διδασκάλου του, βραδύτερον δὲ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀπὸ ὅπου ἐπέστρεψε πάλιν εἰς τὴν Ρώμην. Ἦτο ἀξιοσέβαστος τόσον διὰ τὸν τρόπον ζωῆς ὅσον καὶ διὰ τὴν μεγάλην ἡλικίαν του. Ἡ ἀπομάκρυνσίς του ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ αἰρεσιάρχου ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε νὰ μὴ διατηρῆ παρὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν εἰς αὐτὸν μαθητείαν του.

Ὁ Ρόδων¹⁶ βεβαιώνει ὅτι, ἐνῶ τὸ κύριον σῶμα τῶν μαθητῶν τοῦ Μαρκίωνος παρέμενε πιστὸν εἰς τὴν δυαρχικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν καὶ μερικοὶ ἐστρέφοντο εἰς χειροτέραν πλάνην, δεχόμενοι τρεῖς ἀρχάς, ὁ Ἀπελλῆς ἔτεινε πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν, δεχόμενος μίαν. Ἀπέρριπτε δὲ ἐπίσης οὗτος τὸν δοκητισμὸν. Εἰς μίαν ὁμῶς ἄκρως ἐνδιαφέρουσαν θεολογικὴν συζήτησιν, τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ δύο ἄνδρες, Ἀπελλῆς καὶ Ρόδων, ὁ πρῶτος δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ κατοχυρώσῃ τὰς ἀπόψεις του, ἂν καὶ παρέμενε πιστὸς εἰς αὐτάς, ὅπως λέγει ὁ δεύτερος.

¹⁴ Ἐπιγραφὴ μαρκιωνιτικοῦ ναοῦ τῆς Δαμασκοῦ φέρει τὴν χρονολογίαν 318.

¹⁵ Ἐπιστολαὶ 81. 113. 145. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 13, 2-7.

Εἰς τὸν τρόπον ἀξιολογήσεως τῆς Π. Διαθήκης ἠκολούθει τὸν διδάσκαλον, ἢ τὸν ὑπερέβαλλεν εἰς ἄρνησιν, θεωρῶν τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ὡς ἀντιφατικὸν καὶ μυθῶδες. Τὸ *Εὐαγγέλιον Ἀπελλῆ* ἦτο πιθανῶς ἄλλη μορφή τοῦ *Εὐαγγελίου τοῦ Μαρκίωνος*¹⁷. Τὰς ἐν γένει δὲ ἀντιλήψεις του ἐξέθετεν εἰς τὸ ἀπολεσθὲν σύγγραμμα *Συλλογισμοί*, ἀπὸ τὸ ὁποῖον διεσώθησαν ἄρκετὰ ἀποσπάσματα, κυρίως εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου *De Paradiso*.

Δεύτερον ἀπολεσθὲν σύγγραμμά του, τιτλοφορούμενον *Φανέρωσις*, μαρτυρεῖ ὅτι εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ δεχθῆ ἐπιδράσεις ἐκ μέρους τῶν Μοντανιστῶν, ἐφ' ὅσον εἰς τοῦτο ἐδημοσίευεν ὁράσεις τῆς προφήτιδος Φιλουμένης.

γ. Ἑρμογένης

Ὁ Ἑρμογένης, αἰρεσιάρχης ἀκμάσας κατὰ τὰ τέλη τοῦ β' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος, ἦτο ἐπίσης δυαρχικὸς, ἀλλ' αἱ ἀπόψεις του εἶχον διαμορφωθῆ μᾶλλον βάσει φιλοσοφικῶν παρά βιβλικῶν προϋποθέσεων.

Ἦτο ζωγράφος καὶ εἶχε νυμφευθῆ δις, μέγα μειονέκτημα δι' ἀντίπαλόν του ὡς εἶναι ὁ Τερτυλλιανός, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ἡ κυρία πηγὴ πληροφοριῶν περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς διδασκαλίας του. Ἐπειδὴ ἡ μερὶς τῶν ὀπαδῶν του παρουσιάζεται ἰδιαιτέρως ἰσχυρὰ εἰς τὴν μικρασιατικὴν Γαλατίαν, δύναται νὰ συναχθῆ ὅτι κατήγετο ἀπὸ τὴν περιοχὴν ταύτην. Φαίνεται ὁμοίως ὅτι τὴν σταδιοδρομίαν του ἤρχισεν ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου συνήνητησε σφοδρὰν ἀντίθεσιν ἐκ μέρους τοῦ ἐκεῖ διακεκριμένου ἐπισκόπου καὶ ἀπολογητοῦ Θεοφίλου, γράψαντος καὶ εἰδικὸν ἔργον *Εἰς τὴν αἵρεσιν Ἑρμογένους* κατὰ τὸν Εὐσέβιον¹⁸. Μὴ εὐρῶν λοιπὸν εὐνοϊκὸν ἄδραφος φαίνεται ὅτι κατέφυγε μέσφ Ἀλεξανδρείας εἰς βορειοδυτικὴν Ἀφρικὴν, ὅπου ἀνέπτυξε πολλὴν δραστηριότητα καὶ προεκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν νέου ἰσχυροῦ ἀντιπάλου, τοῦ Τερτυλλιανοῦ, γράψαντος δύο ἔργα κατ' αὐτοῦ, τὸ ἀπολεσθὲν *De censu animae* καὶ τὸ σωζόμενον *Ad Hermogenem*. Ὁ Θεόδωρος Κύρου¹⁹, ἰσχυρίζεται ὅτι τὸν κατεπολέμησεν ἐπίσης ὁ Ὠριγένης, ἄγνωστον ἂν δι' εἰδικοῦ ἀπολεσθέντος συγγράμματος ἢ δι' ἄλλου μέσου.

Εἶναι προφανὲς ὅτι διέδωσε τὰς δοξασίας του ἔγγράφως, ἴσως διὰ συγγράμματος τὸ ὁποῖον θὰ ἔφερε τίτλον *Περὶ ὕλης καὶ ψυχῆς* ἢ παρόμοιον, ἴσως πάλιν διὰ περισσοτέρων συγγραμμάτων, ἀλλὰ πάντως δὲν σώζεται τίποτε σήμερον ἀπὸ τὴν γραφίδα του. Ὁ Τερτυλλιανός

17 **ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ**, *Commonitorium in Matthaem*, πρόλ. PL 26, 17A.

18 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 24.

19 *Αἰρετικῆς Κακομυθίας* 1, 14.

τόν χαρακτηρίζει ὡς ἄνδρα εὐγλωττον καὶ δραστήριον, τὸν ὁποῖον ἡ ἀνησυχία του προώριζεν ὅπως δὴποτε διὰ τὴν αἵρεσιν. Βεβαιώνει ὅτι μετετέθη ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὴν Στοάν. Πράγματι ὅσα οὗτος παρουσιάζει καὶ ὅσα εἶναι γνωστά ἀπὸ ἄλλας πηγὰς περὶ αὐτοῦ ἀποδεικνύουν ὅτι εἶχε στωϊκὴν περὶ κόσμου ἀντίληψιν, ὡς μιᾶς πραγματικότητος εἰς τὴν ὁποίαν συμφύρονται ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα. Ἡ ὕλη δι' αὐτὸν εἶναι αἰωνία καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι προϊόν ἐνεργειῶν τῆς ὕλης. Ἐδέχετο ἔως ὑπεράνω τοῦ σύμπαντος τὸν Θεόν, δηλαδὴ ἀνεγνώριζε δύο αἰωνίους ἀρχάς, δυνάμενος διὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῆ δυαρχικός. Τὸ θεῖον καὶ τὸ ὑλικὸν δὲν δύνανται νὰ ἔχουν ὀργανικὴν σύνδεσιν, διὸ ὁ Χριστός ἀνερχόμενος εἰς τὰ ὑπερουράνια κατὰ τὴν ἀνάληψιν ἄφησε τὸ σῶμά του εἰς τὸν ἥλιον²⁰.

Ὁ Φιλάστριος²¹, περιγράφων τὴν διδασκαλίαν του, προσφέρει καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ταῦτα ἀνήκουν εἰς τοὺς ὁπαδοὺς του, οἱ ὅποιοι ἐπισημαίνονται μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἔκτοτε ἐξαφανίζονται.

2. ΜΑΝΙΧΑΪΣΜΟΣ

Ὅ,τι δὲν κατώρθωσαν τὰ ἄλλα γνωστικά ἢ ἡμιγνωστικὰ συστήματα, ἦτοι τὴν ὀργάνωσιν εὐρείας διαδόσεως καὶ ἐπιρροῆς θρησκευματος, τὸ κατώρθωσεν ὁ Μανιχαϊσμός, ἡ αἵρεσις τοῦ Μάνητος.

Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ αἰρεσιάρχου ἀπαντῶνται *στοιχεῖα εἰς τὰ ἐν ἀφθονίᾳ εὑρεθέντα κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἀποσπάσματα ἔργων του*, καθὼς καὶ εἰς ἔργα ἀντιπάλων τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, γραφέντα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἔξης, ἰδίως τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Εὐσεβίου, τὰς *Ἠγάζεις Ἀρχελαίου*, τὸ *Πανάριον* τοῦ Ἐπιφανίου, τὰ κατὰ Μανιχαίων κείμενα τοῦ Σεραπίωνος, τοῦ Διδύμου, τοῦ Τίτου Βόστρων καὶ τοῦ Αὐγουστίνου, τὴν ἀραβικὴν *Χρονογραφίαν τῶν ἀρχαίων ἐτῶν* τοῦ Ἄλ Μπιρούνι, περὶ τὸ 1000, τὸ *Φιχρίστ-αλ-Οὐλοῦμ* τοῦ Ἰμπν ἄν-Ἀδίν, τοῦ 988.

Ὁ Μάνης ἐγεννήθη τὴν 14 Ἀπριλίου 216 εἰς τὴν βόρειον Βαβυλωνίαν. Τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον φέρει εἶναι σύνηθος εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην, ἀλλ' εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων θεολόγων ἔγινε λογοπαίγιον, θεωρηθὲν ὡς προαγγέλλον τὴν μανίαν τοῦ αἰρεσιάρχου²². Ὁ τύπος Μανιχαῖος προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ συριακοῦ Μάνι Χαγιά, ἦτοι Μάνης ὁ Ζῶν. Ἐκ τῆς μητρὸς του, φερομένης εἰς τὰς πηγὰς μεταξὺ ἄλλων καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Μαρνάο, ἦτο συγγενῆς τῆς τότε βασιλευού-

20 ΚΛΙΜΕΝΤΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Προφητικὰ ἔκλογα* 56. Βλ. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἵρέσεων* 8, 17.

21 *De haeresibus* 54-56.

22 Ἀπαντῶ ὑπὸ τοὺς τύπους Μάνης-Μάνητος, Μάνης-Μάνεντος, Μανιχαῖος.

σης ἐν Περσίᾳ δυναστείας. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ Πατέκιος, βαθύτατα θρησκευτικός ἄνθρωπος, ἤκουσεν εἰς τὸν εἰδωλολατρικὸν ναὸν ὅπου ἐσύχναζε φωνὴν ἀποτρέπουσαν αὐτὸν ἀπὸ τῆς κρεωφαγίας, τῆς οἰνοποσίας καὶ τῶν γενετησίων, κατόπιν δὲ τούτου συνεδέθη μὲ τοὺς Μανδαίους τῆς περιοχῆς, λεγομένους ἐκεῖ καὶ Μουκτασιλά. Οἱ Μανδαῖοι, γνωστικὴ βαπτισματικὴ κοινότης, παρουσιάσθησαν μὲ ἐκδήλως ἀντιχριστιανικὰ φρονήματα ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ ἐνωρίτερον. Βασιλεὺς τῆς Περσίας κατὰ τὸν χρόνον γεννήσεως αὐτοῦ ἦτο ὁ Πάρθος Ἀρτάβανος ε', τελευταῖος τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν, ὁ ὅποιος ἐφονεύθη τὸ 224 ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς νέας περσικῆς δυναστείας Ἀρδασίρ.

Ὁ Μάνης ἐγεννήθη ἀκριβῶς ὀλίγον μετὰ τὴν προσχώρησιν τοῦ πατρὸς του εἰς τοὺς Μανδαίους, οὕτω δὲ κατὰ τὴν νεότητά του ἔζησεν εἰς περιβάλλον γνωστικίζον. Κληρονομήσας ἀπὸ τοῦ πατρὸς τὴν ὀραματικὴν ιδιοσυγκρασίαν, εἶδε δύο ὁράσεις, κατὰ τὴν πρώτην τῶν ὁποίων ἔλαβε τὴν ἐντολὴν νὰ ἀπομακρυνθῇ τῆς βαπτισματικῆς κοινότητος, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν εἰδοποιήθη ὅτι ἦλθε πλέον ὁ καιρὸς νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἀποστολὴν του. Τὰ ἀκουσθέντα ἐθεώρησεν ὡς προερχόμενα ἐκ τοῦ Παρακλήτου, περὶ τοῦ ὁποίου εἶχεν ὀμιλήσει ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Ἡ ἔνυρξις τῆς ἀποστολῆς ἐπραγματοποιήθη τὸ 240, ἔτος τὸ ὅποιον ὑπὸ τῶν βιογράφων του θεωρεῖται ὡς ὁ χρόνος τῆς πνευματικῆς γεννήσεως αὐτοῦ.

Γνωρίζων ἐπαρκῶς, ὅπως ἐνόμιζε, τὰ τῶν δυτικῶν θρησκευμάτων, ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ περιέλθῃ ἐπὶ διετίαν τὴν Ἰνδίαν, διὰ τὴν ἐπὶ τόπου μελέτην καὶ τοῦ βουδδικοῦ θρησκευήματος. Εἰς τὴν πραγματικότητι ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐγνώριζεν ἦτο ὁ Χριστιανισμὸς μέσφ τοῦ Βαρδεδάουτος καὶ τοῦ Μαρκίωνος, αἱ δὲ ἀπόψεις τῶν ἡμιγνωστικῶν αὐτῶν συστημάτων ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην βᾶσιν τῆς θεολογήσεως αὐτοῦ. Μετὰ τὴν ἐξ Ἰνδίας ἐπιστροφὴν του εἰργάσθη ἐντόνως κατ' ἀρχὴν πρὸς διατύπωσιν τῆς διδασκαλίας του καὶ ἔπειτα πρὸς διάδοσιν αὐτῆς εἰς μὲν τὴν περσικὴν αὐτοκρατορίαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου, εἰς δὲ τὰς ἀνατολικῶς τῆς Περσίας χώρας καὶ δυτικῶς εἰς τὰς περιοχὰς τῆς ἐλληνικῆς ἐξαπλώσεως δι' ἀπεσταλμένων. Ὁ βασιλεὺς Σαπῶρ (241-273) ὄχι μόνον ἠνέχθη, ἀλλὰ καὶ ἐνίσχυσεν αὐτόν, τὸ ἴδιον δὲ ἔπραξε καὶ ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τούτου Ὀρμίσδ, ἐνῶ ὁ ἄλλος υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ τελευταίου Βαράμ Α' (274-277), παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ ζωροαστρικοῦ ἱερατείου καὶ ὑποπτευόμενος σύνδεσμον τοῦ αἵρεσιάρχου μὲ τοὺς ἐχθροὺς τῆς Περσίας, ἐστράφη ἐναντίον του καὶ ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν δραστηριότητά του. Οὕτως ὁ Μάνης, ριφθεὶς σιδηροδέσμιος

εἰς τὴν φυλακὴν, ἐθανατώθη μετὰ τέσσαρας ἑβδομάδας, τὸ 277. Βραδύτερον διεμορφώθη εἰς τοὺς κύκλους τῶν Μανιχαίων ἢ παράδοσις ὅτι ἐσταυρώθη, ἐξεδάρη καὶ τὸ δέρμα αὐτοῦ πεπληρωμένον ἀχύρου ἐκρεμάσθη εἰς τὴν πύλην τῆς Γουνδεσαυώρ. Φαίνεται μόνον ὅτι ἡ μὲν κεφαλὴ ἀποκοπεῖσα ἐξετέθη ἐπὶ τινος ἡμέρας εἰς κοινὴν θέαν, τὸ δὲ σῶμα του ἐτάφη ὑπὸ μαθητῶν του εἰς τὴν Κτησιφῶντα.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλους ἰδρυτὰς θρησκείων ὁ Μάνης ἐπεδόθη καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ ἔγραψε μάλιστα ἱκανὰ βιβλία: *Κεφάλαια*, *Ζῶν Εὐαγγέλιον*, *Θησαυρὸν Ζωῆς*, *Βιβλίον Μυστηρίων*, *Βιβλίον Γιγάντων*, *Ἐπιστολάς*. Ἐχρησιμοποίησε τὴν συριακὴν γλῶσσαν, ἢ ὅποια ἐκυριάρχει τότε εἰς τὴν Μεσοποταμίαν καὶ ἀκόμη ἀνατολικώτερον, ἐξαιρέσει ἑνὸς μόνου βιβλίου τὸ ὅποιον ἔγραψεν εἰς τὴν περσικὴν. Ἐκ τούτων σώζονται σήμερον μόνον ἀποσπάσματα, εὐτυχῶς ἱκανὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ ἐνίοτε ἐκτενῆ, εἰς τὸ πρωτότυπον καὶ ἀφθονώτερον εἰς μεταφράσεις περσικὴν, σινικὴν, οὐιγουρικὴν (ἀρχαιοτουρκικὴν), κοπτικὴν, ἑλληνικὴν.

Λόγω τῶν πολλῶν διαφοροποιήσεων τὰς ὁποίας ὑπέστη ὁ Μανιχαϊσμός κατὰ καιροῦς, εἶναι κάπως δύσκολον νὰ ἀνεύρωμεν μὲ ἀκρίβειαν τὴν ἀρχικὴν του μορφήν. Βεβαίως τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ εἶναι γνωστικά, διότι ἀποκαλύπτει ἀνταγωνιστικὰς δραστηριότητας ὑπερκοσμίων ὄντων, ἀλλὰ γενικῶς τὸ περιεχόμενον του προέρχεται ἐξ ὄλων τῶν μεγάλων θρησκευμάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τοῦ Ζωροαστρισμοῦ, τοῦ Βουδδισμοῦ, τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ προῖον τῆς οἰκουμενικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Μάνητος, καθ' ἣν οὗτος διέβλεπεν εἰς τὸν κόσμον τὴν ἐνότητα τῆς παραδόσεως τῆς μίαις ἀληθείας κατὰ διαφόρους καιροῦς καὶ ὑπὸ διαφόρους μορφὰς διὰ σειρᾶς ἀπεσταλμένων μεγάλων ἀποκαλυπτῶν, Ἀδάμ, Σήθ, Ἐνώχ, Νικοθέου, Νῶε, Σήμ, Ἀβραάμ, Βουδδα, Ζωροάστρου, Ἰησοῦ καὶ τέλος αὐτοῦ τούτου τοῦ Μάνητος. Εὐλόγως ἀπουσιάζει ὁ Μωϋσῆς, καθ' ὅσον διατηρεῖται καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σύστημα τὸ ἀντιουδαϊκὸν στοιχεῖον. Οὕτως, ὅπως διεκήρυξεν ὁ Μάνης, αἱ Γραφαὶ τῶν ἄλλων θρησκείων ἐνσωματώνονται ἐκλεκτικῶς εἰς τὰς ἰδικὰς του: «αἱ γραφαί, αἱ σοφίαι, αἱ ἀποκαλύψεις, αἱ παραβολαί, οἱ ψαλμοὶ τῶν προηγουμένων Ἐκκλησιῶν ἔχουν πανταχόθεν συνενωθῆ ἐντὸς τῆς ἰδικῆς μου Ἐκκλησίας μετὰ τῆς σοφίας τὴν ὁποίαν ἀπεκάλυψα ἐγὼ εἰς ὑμᾶς. Ὅπως εἰς ποταμὸς ἐνώνεται μὲ ἄλλον ποταμὸν διὰ νὰ σχηματίσουν ἰσχυρὸν ρεῦμα, οὕτω τὰ ἀρχαῖα βιβλία ἔχουν προστεθῆ εἰς τὰς γραφὰς μου καὶ ἔχουν σχηματίσει μίαν μεγάλην σοφίαν ἢ ὅποια δὲν ἔχει ὑπάρξει εἰς παρωχημένας ἐποχάς»²³.

Δύναται επίσης τὸ σύστημα τοῦτο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς παραχριστιανικόν, ὄχι μόνον διότι περιελάμβανε πράγματι πλῆθος χριστιανικῶν στοιχείων, ἀλλὰ διότι ὡς σωτῆρα τῆς ἀνθρωπότητος ἀνεγνώριζε τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τῶν πολυαρίθμων ἐκπροσώπων τοῦ ὁποίου τελευταῖος παρουσιάζεται ὁ Μάνης, ὅστις εἰς τὰς ἐπιστολάς του αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς «Μάνης ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν του μάλιστα ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ τὰ κανονικὰ εὐαγγέλιον τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ὅμως προτιμότερον νὰ ἐνταχθῆ τοῦτο εἰς τὸ μέγα καὶ ποικιλόμορφον ρεῦμα τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κρατεῖ τὴν δυναρχικὴν πτέρυγα μαζὶ μὲ τὸν Μαρκιωνισμόν. Τὸ σύστημα πλέκεται βασικῶς περὶ τὸ δράμα τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς ἑνὸς κόσμου κυριαρχουμένου ὑπὸ τοῦ κακοῦ. Εἰς τὸν χῶρον τῆς μεταφυσικῆς ὑπάρχουν κατὰ τὸν Μάνητα δύο ἀπόλυτοι ἀρχαὶ (φύσεις, οὐσίαι, ρίξαι), ἡ τοῦ φωτός καὶ ἡ τοῦ σκότους, ἡ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἡ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὕλης. Κυρπὸς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἀρχῶν τούτων ὑψήρξεν ἡ δημιουργία ἑνὸς ἀναμίκτου σύμπαντος, εἰς τὸ ὁποῖον κυριαρχεῖ τὸ σκότος, ἔχον αἰχμάλωτον τὴν οὐσίαν τοῦ φωτός. Βεβαίως καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἐξ ἀναμίκτων στοιχείων, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ὅθεν ἔχει ἀνάγκην ἀπελευθερώσεως, τὴν ὁποῖαν πραγματοποιεῖ ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ τοῦ φωτός, ἐπιδεικνύων εἰς αὐτὸν τὴν ὁδόν. Ἡ δὲ ὁδὸς εἶναι γνωστικὴ καὶ ἐγκρατευτικὴ· γνῶσις τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ καὶ ἑαυτοῦ φέρει σωτηρίαν, ἀρκεῖ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἄσκησιν, ἥτοι περιφρόνησιν τῶν ὑλικῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἐγκοσμίων σχέσεων, περιλαμβανομένης καὶ τῆς τεκνογονίας, διὰ νὰ μὴ ἐγκλείωνται δι' αὐτῆς ὅλον ἐν περισσότεραι ψυχαὶ εἰς νέα σώματα.

Εἰς τὸ σχετικῶς ἀπλοῦν τοῦτο σύστημα οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Μάνητος προσέθεσαν ἀφθονώτερα γνωστικὰ στοιχεῖα. Αἱ δύο ἀγέννητοι καὶ ἀπόλυτοι ἀρχαὶ ἔχουν ἰδιαίτερα βασιλεία καὶ κατὰ τὸν Μάνητα, ἀλλ' ἤδη ταῦτα θεωροῦνται ὡς ἔχοντα τοπικὴν τρόπον τινὰ ἐπικράτειαν, μὲ σύνορα, τὸ βασιλεῖον τοῦ Ἀγαθοῦ πρὸς βορρᾶν, τὸ βασιλεῖον τοῦ Κακοῦ πρὸς νότον, καὶ ὡς ὀργανωμένα στρατιωτικῶς. Εὐρίσκονται ὅμως εἰς κατάστασιν χωρισμοῦ καὶ ἡρεμίας. Αὐτὸς εἶναι ὁ Πρῶτος Αἰὼν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἀρχὼν τοῦ βασιλείου τοῦ Κακοῦ, τοῦ Σκότους, ἐφιλοδόξησε νὰ κατακτήσῃ τὸ ἔδαφος τοῦ βασιλείου τοῦ Ἀγαθοῦ, τοῦ φωτός, ὁ Θεὸς τοῦ φωτός ἔστειλε πρὸς ἀντίκρουσιν τὰς δυνάμεις του, ἡμίθεα ὄντα, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ τὸν Πρωτάνθρωπον, ὅστις ἐμπλακεῖς εἰς τὴν ὕλην περιήλθεν εἰς ἀδράνειαν. Καὶ ἠλευθερώθη μὲν οὗτος ὑπὸ τοῦ Ζῶντος Πνεύματος (κατὰ τὴν πρώτην θεογονικὴν σωτη-

ρίαν), ἀλλὰ κάποιον στοιχείον τοῦ φωτός παρέμεινεν αἰχμάλωτον εἰς τὴν ἕλην. Αὐτὸς εἶναι ὁ Δεύτερος Αἰὼν.

Ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Ζώντος Πνεύματος, καλουμένου ἐνίοτε Δημιουργοῦ, πρὸς ἀνεύρεσιν διεξόδου καὶ λύτρωσιν τοῦ αἰχμάλωτου φωτεινοῦ στοιχείου. Ὁ τρίτος ἄγγελος φυλάσσει τὸν κόσμον ἀπὸ τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων. Ζεῦχος δαιμόνων—ὁ Ἄσαηλ καὶ ἡ Ναμραήλ—γεννοῦν τοὺς ἀνθρώπους, τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εἰῶν, μὲ σκοπὸν νὰ ἐγκλείσουν εἰς αὐτοὺς τὸ κατεχόμενον ὑπ' αὐτῶν αἰχμάλωτον φῶς καὶ διὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς νὰ καταστήσουν ἀδύνατον τὴν ἀποδέσμευσίν του. Οἱ ἄνθρωποι πλὴν τοῦ στοιχείου τοῦ φωτός ἔχουν ἐν ἑαυτοῖς τὴν ζωώδη ψυχὴν τῶν δαιμονικῶν Ἀρχόντων, ἔχουν δηλαδὴ δύο ψυχάς. Ἄλλ' ἐνῶ οὗτοι εἶναι αἰχμάλωτοι τῆς ἕλης, ἔρχεται ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀπελευθέρωσίν των, ταυτιζόμενος ἄλλοτε μὲ τὸν Πρωτόνθρωπον, ἄλλοτε μὲ τὸν Ἰησοῦν τὸν Φωτεινόν. Ὁ Ἰησοῦς ἤνοιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ Ἀδὰμ καὶ τοῦ ἐχορήγησε τὴν γνῶσιν περὶ τῆς οὐρανοῦ προελούσεως τοῦ πνεύματός του καὶ γενικῶς περὶ τοῦ τί ἦτο καὶ τί θὰ γίνῃ. Τότε ὁ Ἀδὰμ ἀπέρριψε τὸ θνητὸν σῶμα καὶ κατέστη ἐλεύθερος εἰς τὸν αἰῶνα (κυτὰ τὴν δευτέραν ἀνθρωπογονικὴν σωτηρίαν).

Ἄλλὰ τὸ φωτεινὸν στοιχείον ὑφίσταται πανταχοῦ τοῦ κόσμου διάχυτον, ὑπὸ παθητικὴν μορφήν, εἰς τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων, τὰ σώματα τῶν ζώων, τὰ δένδρα, τὴν γλῶσση. Εἶναι ἢ ἐν τῷ κόσμῳ ψυχὴ. Ἀκόμη καὶ ὁ Ἰησοῦς κατεῖχε τοιοῦτον παθητικὸν στοιχείον φωτός, διὸ καὶ ἐνίοτε ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης καλεῖται Ἰησοῦς Παθητός. Ἡ ἀντίληψις περὶ τοιαύτης διασπορᾶς φυσικὰ ἀλλοιώνει τὸ μανιχαϊκὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς οἰκειοποιήσεως στωϊκῶν ἀντιλήψεων καθίσταται πανθεϊστικὸν πλέον κατὰ τοῦτο τὸ μέρος, χωρὶς ὅμως νὰ χάνῃ εἰς τίποτε τὸν δυαρχικὸν χαρακτήρα του. Ὁ Ἰησοῦς ἐσταυρώθη, διότι εἶχε καὶ παθητὸν στοιχείον, ἀλλ' ἢ σταύρωσις εἶναι καθολικὸν φαινόμενον εἰς τὸν κόσμον. «Ὁ Ἰησοῦς, ζωὴ καὶ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων, ἐκτείνεται εἰς πᾶν δένδρον»²⁴. Ἀλλὰ καὶ πᾶν δένδρον εἶναι καθ' ἑαυτὸ τὸπος σταυρώσεως, ἐφ' ὅσον περικλείει ψυχὴν.

Τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἰησοῦ καὶ συγχρόνως τῇ ἰδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου συνεργία ἢ θεία αὐτὴ οὐσία ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸ σκότος καὶ ἀνέρχεται βαθμιαίως. Μόνον ὅταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀκολουθοῦντες τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μάνητος, ἀποστοῦν πάσης γενετησίου ἐπαφῆς, θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ὀριστικὴ σωτηρία τοῦ φωτός καὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Τότε θὰ ἔλθῃ ὁ Τρίτος Αἰὼν, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀρχὴ θὰ σημειωθῇ διὰ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν δύο οὐσιῶν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀρχεγόνου χωρισμοῦ.

τὸ Φῶς καὶ τὸ Σκότος δὲν θὰ εἶναι ἀνάμικτα πλέον, ὅπως δὲν ἦσαν οὔτε κατὰ τὸν πρῶτον Αἰῶνα.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάνητος ἐπῆλθε ρήξις μεταξύ δύο μερίδων τῶν ὀπαδῶν του περὶ τῆς διαδοχῆς αὐτοῦ. τέλος δὲ τὸ 281 τὴν ἀρχηγίαν τῆς Μανιχαϊκῆς Ἐκκλησίας κατέλαβεν ὁ Σισίνιος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου αὕτη ὀργανώθη συστηματικῶς. Μετὰ τὸν ἀρχηγὸν ἔθεσαν 12 ἀποστόλους, ἀκολούθως 72 ἐπισκόπους. τέλος δὲ τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διακόνους.

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς θρησκείας ταύτης διεκρίνοντο εἰς δύο κατηγορίας, τὴν τῶν τελείων καὶ τὴν τῶν κατηγουμένων, τῶν ὁποίων ἡ διάκρισις ἦτο σταθερὰ καὶ μόνιμος λόγῳ τῆς αὐστηρᾶς ἠθικῆς τοῦ συστήματος. Ὑπῆρχον δηλαδὴ δύο κανονισμοὶ ἠθικῆς, εἰς αὐστηρότατος, τὸν ὁποῖον ἠκολούθουν οἱ δυνάμενοι, οἱ ἰσχυροὶ καὶ τέλειοι, καὶ εἰς ἐλαστικὸς, τὸν ὁποῖον ἠκολούθουν οἱ ἀτελεῖς, παραμένοντες διὰ παντός εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ κατηγουμένου. Ἄλλ' οἱ κατηγούμενοι ἦσαν ἐκείνοι οἱ ὁποῖοι παρεῖχον εἰς τὸν Μανιχαϊσμὸν τὸ μέσον τῆς ἐπιβιώσεως, τὰ τέκνα, ἐνῶ οἱ τέλειοι ἔπρεπε νὰ ἀπέχουν τοῦ γάμου. Ἦτο δηλαδὴ καὶ αὕτη Ἐκκλησία προσηλυτιστικὴ. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐστηρότης ἐξέλιπε ταχέως, ἐφ' ὅσον ἤδη ὁ Αὐγουστίνος, διατελέσας ἐπὶ τινα χρόνον μέλος τῆς ὀργανώσεώς των, ἰσχυρίζεται ὅτι αὕτη ἦτο ἀπλοῦς λόγος. Μέσον κατοχυρώσεως αὐτῆς ἦτο ἡ ἐξομολόγησις ἢ ὁποῖα δι' ἀναμοχλεύσεως τῆς αὐτογνωσίας παρεῖχε λύτρωσιν.

Ἡ λατρεία τῶν Μανιχαίων περιωριζέτο εἰς τελετὰς προσευχῆς, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον μυστηριακὸν χαρακτῆρα. Ἀντὶ βαπτίσματος ἐφήρμοζον ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν, ἀντὶ δὲ θείας εὐχαριστίας ἐτέλουν—καθημερινῶς μάλιστα ἐν ἀρχῇ—γεῦμα μετὰ ἀσπασμοῦ εἰρήνης. Δὲν διέθετον νουὺς ἀλλ' αἰθούσας οὔτε εἶχον ἄλλου εἶδους ἐξωτερικὴν λατρείαν, τουλάχιστον κατὰ τὰ πρῶτα στάδια.

Ἡ θρησκευτικὴ ὀργάνωσις τοῦ Μάνητος, καλουμένη ὑφ' ἡμῶν κατὰ τοὺς Πατέρας Μανιχαϊσμός, ἀλλὰ φέρουσα οἰκοθεν τὰ ὀνόματα Ἐκκλησία Δικαιοσύνης καὶ Θρησκεία Φωτὸς, περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ τὴν δυνατότητα εὐρείας διαδόσεως λόγῳ τῆς οἰκουμενικῆς νοοτροπίας τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς. Ὁ Μάνης εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι αὕτη προωριζέτο εἰς παγκόσμιον ἐπικράτησιν. «Οἱ ἐν τῇ Δύσει διεσπαρμένοι (= ὁ Χριστιανισμὸς) δὲν ἐφθασαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ διεσπαρμένοι (= ὁ Παρσισμὸς καὶ ὁ Βουδδισμὸς) δὲν ἦλθον εἰς τὴν Δύσιν... Ἡ ἰδική μου ὁμως ἐλπίς θὰ ἐκταθῇ πρὸς τὴν Δύσιν καὶ θὰ ἐκταθῇ ἐπίσης πρὸς τὴν Ἀνατολὴν, τὸ κήρυγμά της θὰ ἀκουσθῇ εἰς πᾶσαν γλῶσσιν καὶ θὰ ἀναγγελθῇ εἰς πᾶσαν πόλιν. Ἡ Ἐκκλησία

μου εἶναι ἀνωτέρα τῶν προηγουμένων Ἐκκλησιῶν κατὰ τοῦτο τὸ πρωταρχικὸν χαρακτηριστικὸν της»²⁵.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος διεδόθη εὐρύτατα, πλὴν τῆς κοιτίδος της, εἰς τὴν Βακτριανὴν καὶ βραδύτερον εἰς τὴν Ἰνδίαν καὶ τὴν Κίναν. Καταστάσα ἐπὶ τινα χρόνον ἐπίσημος θρησκεία τοῦ κράτους τῶν Οὐιγούρων τοῦ Κινεζικοῦ Τουρκεστάν, ἐπεβίωσεν ἐκεῖ μέχρι τοῦ 18' αἰῶνος, ἀφοῦ εἶχεν ἤδη πληγῆ βαρύτερα ὑπὸ τῆς τυραννίας τοῦ Τζεγκίς Χάν. Εἰς τὴν κοιτίδα της, τὴν Βαβυλωνίαν, κυτεδιώχθη σκληρῶς ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ οἱ τελευταῖοι ὁπαδοὶ του ἐξεδιώχθησαν ἐκεῖθεν τὸν 1' αἰῶνα καὶ κατέφυγον εἰς τὴν Σαμαρκάνδην. Πάντως ὁμως ἐπηρέασε μεγάλως τὸν μουσουλμανικὸν Γνωστικισμὸν. Πρὸς τὴν Δύσιν ἐπεξετάθη βαθμιαίως εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς ρωμαϊκῆς καὶ μετέπειτα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, αἱ ὁποῖαι κεῖνται εἰς τὰς ἀνατολικὰς, νοτιοὺς καὶ δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου. Καίτοι συνηθέστατα ἐδιώκετο, κατώρθωσε νὰ ἐπιβιῶνῃ καὶ νὰ ἐπηρεάζῃ σοβαρῶς ἄλλα συστήματα, ὅπως εἶναι τὰ τῶν Παυλικιανῶν, Βογομίλων, Καθαρῶν, Βαλδίων.

Κεφάλαια 154.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΜΑΡΚΙΩΝΙΤΙΣΜΟΣ

Μαρκίων καὶ Μαρκιωνίται

- A. HAIN, *Antitheses Marcionis gnostici*, Königsberg 1823. *De canone Marcionis*, Leipzig 1824.—*Das Evangelium Marcionis in seiner ursprünglichen Gestalt*, Leipzig 1824.
- J. C. THILO, *Codex apocryphus Novi Testamenti* I, Leipzig 1832, 401-480.
- A. RITSCHL, *Das Evangelium Marcionis*, Tübingen 1846.
- A. HILGENFELD, *Kritische Untersuchungen über die Evangelien Justins, der Klementinischen Homilien und Marcion*, Halle 1850.—"Marcions Apostolicon", *Zeit. f. Histor. Theologie* 1855, 426 ἔξ.
- G. VOLKMAR, *Das Evangelium Marcions*, Leipzig 1852.
- H. v. MEYBOOM, *Marcion et de Marcionieten*, Leiden 1888.
- TH. ZAHN, *Geschichte des neutestl. Kanons* I, 2, 585-718. II, 2, 409-529.
- V. ERNANI, "Marcion dans la littérature arménienne", *Rev. d'Orient Chrétien* 1 (1896), 461 ἔξ.—"Le Marcionisme", *Rev. des Questions Historiques* 82 (1910) 5-33.
- H. WAITZ, *Das Pseudo-Tertullianische Gedicht "Adversus Marcionem"*, Darmstadt 1901.
- E. BOSSHARDT, *Essai sur l'originalité et la probité de Tertullien dans son traité Contre Marcion*, Lausanne 1921.
- A. v. HARNACK, *Marcion, Das Evangelium vom fremden Gott*, Texte u. Unters. 45,

- Leipzig 1921. 1924.—*Neuen Studien zu Marcion*, αὐτόθι 44, 4, Leipzig 1923
- A. D'ALÈS, "Marcion, La reforme chrétienne au IIe s.", *Rech. de Science Relig.* 13 (1922), 137-168.
- H. RASCHKE, "Der Römerbrief des Marcion nach Epiphanius", *Abhandlungen und Vorträge der Bremer Wissenschaftl. Gesellschaft* 1, 1-2, Bremen 1926, 128-201.
- H. KAYSER, "Natur und Gott bei Marcion", *Theolog. Studien u. Kritiken* 99 (1929), 279-296.—"Zur Marcionitischen Taufformel", αὐτόθι 108 (1938), 370-386..
- E. BARNIKOL, *Philipper 2. Der Marcionitische Ursprung des Mythos-Satzes Phil. 2*, 6 sqq., Kiel 1932.—*Die Entstehung der Kirche im zweiten Jahrhundert und die Zeit Marcions*, Kiel 1933.
- R. S. WILSON, *Marcion*, London 1933.
- A. HOLLARD, *Deux hérétiques: Marcion et Montan*, Paris 1935.
- J. COUCHOUD, "Is Marcion's Gospel one of the Synoptics?", *Hibbert Journal* 1936, 265-277.
- A. LOISY, "Marcion's Gospel. A Reply", *Hibbert Journal* 1936, 378-387.
- M. MUELLER, *Untersuchungen zum Carmen adversus Marcionitas*, Würzburg 1936.
- J. KNOX, "On the vocabulary of Marcion's Gospel", *Journ. of Bibl. Literature* 58 (1939), 193-201. — *Marcion and the New Testament*, Chicago 1942.
- G. QUISPEL, *De Bornen van Tertullianus' Adversus Marcionem*, Leiden 1943.
- E. C. BLACKMAN, *Marcion and his influence*, London 1949.
- P. W. EVANS, *Some lessons from Marcion*, Birmingham 1950.
- A. J. B. HIGGINS, "The latin text of Luke in Marcion and Tertullian", *Vig. Christianae* 2 (1951), 1-42.
- H. VOGELS, "Der Einfluss Marcions und Tatians auf Text und Kanon des Neuen Testament", *Synoptische Studien für A. Wickenhauser* 1953, 278-289.
- F. M. BRAUN, "Marcion et la gnose simonienne", *Byzantium* 25-27 (1955-1957), 631-648.
- L. ROUGIER, *La critique biblique dans l'antiquité: Marcion et Fauste de Millève*, Paris 1958.
- A. SALLES, "Simon le Magicien ou Marcion", *Vig. Christianae* 12 (1958), 197-224.
- W. RICHARDSON, "Νόμος Ἐμψυχος: Marcion, Clement of Alexandria and St. Luke's Gospel", *Studia Patristica* 6 (1962), 188-196.
- H. U. SCHÜLE, "Der Ursprung des Bösen bei Marcion", *Zeit. f. Religions—u. Geistesgeschichte* 16 (1964), 23-41.
- F. G. SIRNA, "Arnobio e l'eresia marcionita di Patricio", *Vig. Christianae* 18 (1964) 37-50.
- V. BIANCHI, "Marcion: Théologien biblique ou docteur gnostique?", *Studia Evangelica* II, Texte u. Unters. 103, 1968, 234-241, καὶ *Vig. Christianae* 21 (1967), 141-149.
- K. TH. SCHAEFER, "Marcion und die ältesten Prologe zu den Paulusbriefen", *Kyriakon Festschrift J. Quasten I* Münster 1970, 135-150.
- K. ALAND, "Marcion", *Zeit. f. Theologie u. Kirche* 70 (1973), 420-447.

Ἑρμογένης

- HEINZEL, *Hermogenes, der Hauptvertreter des philos. Dualismus in der alten Kirche*, Berlin 1902.

2. MANIXΑΙΣΜΟΣ

- I. DE BÉAUSOBRE, *Histoire critique de Maniché et du Manichéisme*, Amsterdam τ. 1-2, 1734-1739.
- F. CHR. BAUR, *Das manichäische Religionsystem*, Tübingen 1831.
- G. FÜGEL, *Mani, seine Lehre und seine Schriften*, Leipzig 1868.
- K. KESSLER, *Mani I*, Berlin 1889.
- FR. CUMONT, *La cosmogonie manichéenne d'après Théodore Bar Khoni*, Bruxelles 1908.
- E. CHAVANNE, P. PELLJOT, "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journ. Asiatique* 1911, 499-617. Βλ. καὶ 1913, 99-199. 201-392 (κινεζικὰ πηγὰ).
- V. V. LE COQ, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, 1-3, Abhandlungen d. Preuss. Akademie d. Wissenschaften 1912. 1919. 1922 (ἀρχαιολογικὰ πηγὰ).
- F. ALFARIC, *Les écritures manichéennes*, τ. 1-2, Paris 1918-1919.
- G. v. WESENDONK, *Urmensch und Seele in der iranischen Ueberlieferung*, Hannover 1924.
- F. C. BURKITT, *The religion of the Manichees*, Cambridge 1925.
- E. WALDSCHMIDT, W. LENTZ, "Die Stellung Jesu im Manichäismus", *Abhandlungen d. Preuss. Akademie d. Wissenschaften* 1926, 4, σ. 20-40.
- H. H. SCHAEFER, "Urform und Vorbildungen des Manichäischen Systems", *Vorträge der Bibliothek Marburg IV* (1927), 65-157.
- C. SCHMIDT, H.-J. POLOTSKY, "Ein Mani-Fund in Aegypten", *Sitzungsberichte d. Preuss. Akademie d. Wissenschaften* 1933.
- C. SCHMIDT, *Neue Originalquellen des Manichäismus aus Aegypten*, Stuttgart 1933. (κοπτικὰ πηγὰ).
- H.-J. POLOTSKY, "Manichäische Studien", *Muséon* 46 (1933), 247. 271.—*Manichäische Homilien*, Stuttgart 1934 (κοπτικὰ πηγὰ).
- H.-J. POLOTSKY, H. IBSCHER, *Manichäische Homilien II*, 1938.
- C. R. C. ALLBERRY, *Manichaean Manuscripts in the Chester Beatty Collection II*, Stuttgart 1938.
- H.-J. POLOTSKY, A. BÖHLIG, H. IBSCHER, *Kephalaia I*, 1940 (κοπτικὰ πηγὰ).
- E. ROSE, *Die Christologie des Manichäismus*, Marburg 1942.
- G. WIDENGREN, *Mesopotamian Elements in Manichaetism*, Uppsala, Leipzig 1946.—*The Great Vohu Maudh and the Apostle of God*, Uppsala 1945.—*Mani und der Manichäismus*, Stuttgart 1961.
- E. A. KADEN, "Die Edikten gegen Manichäer von Diokletian bis Justinian", *Festschrift H. Lewald*, Basel 1953, 55-68.
- A. ADAM, *Texte zum Manichäismus*, Kleine Texte 175, 1954 (συριακὰ πηγὰ). "Das Fortwirken des Manichäismus bei Augustin", *Zeit. f. Kirchengeschichte* 69 (1958), 1-25.
- W. LENTZ, "Fünfzig Jahre Arbeit an den iranischen Hss. der Deutschen Turfan-Sammlung" *Zeit. d. Morgenl. Gesellschaft* 1956, 3 -22 (ιρανικὰ πηγὰ).
- A. v. GABAIN, W. VINDER, *Türkische Turfantexte IX*, Abhandlungen d. Deutschen Akademie d. Wissenschaften, 1956, 2 (ἀρχαιοτουρκικὰ πηγὰ).
- A. ΤΑQIZADEH, A. A. SIRAZI, "Ο Μάνης και ἡ θρησκεία του, Τεχεράνη 1335/1957 (περσικά, ἀραβικά καὶ νεοπερσικά πηγὰ)
- J. RIES, "Introduction aux études manichéennes, quatre siècles de recherches", *Anal. Lovantensia Bibliothecae Orientalis III* 7 (1957), 453-482. III 11 (1959), 362-402.

- J. P. AEMUSSEN, "4 Manikæiske Jesus-teksten fra Kinesisk Turkestan", *Dansk Teol. Tidsskrift* 2 (1958), 121-145. — *Studies in Manichæism*, Copenhagen 1965.
- L. H. GRONDIJS, "Sectes Manichéennes", *Πεπραγμένα Ἐ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. 3, 1958, 114 ἑξ.
- F. STEGMÜLLER, "Der Liber Contra Manichæos", *Mélanges Et. Gilson*, Toronto, 1959, 563-611.
- H.-C. PUECH, "Liturgie et pratiques rituelles dans le Manichéisme", *Annuaire du College de France* 1960, 181-189. 1961, 181-190. 1962, 203-208. 1963, 213-221. 1964, 217-226.
- O. KLIMA, *Manis Zeit und Leben*, Prag 1962.
- K. RUDOLPH, "Gnosis und Manichæismus nach den koptische Quellen", *Zeit. d. Martin-Luther-Universität*, Halle 1965, 156-190.
- A. BÖHLIG, "Christliche Wurzel im Manichæismus", *Mysterion und Wahrheit*, Leiden 1968, 202-221.
- G. QUASPFL, "Mani et la tradition évangélique des Judéo-Chrétiens", *Rech. de Science Relig.* 60 (1972), 143-150.

ΑΠΟΚΡΥΦΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Α'. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ι. ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ β' αἰῶνος ἢ καὶ ἐνωρίτερον, ἐνθ' ὃ κανῶν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης ἦτο ἀκόμη ἀκαθόριστος, ἐμφανίζονται συγγράμματα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται ἐκτὸς τοῦ κύκλου αὐτῆς ἀλλὰ ἀναφέρονται εἰς πρόσωπα καὶ πράγματα αὐτῆς, ἐνίοτε δὲ καὶ τῆς Π. Διαθήκης. Ἡ λέξις «ψευδεπίγραφα» δὲν ἀρμόζει ἢ δὲν ἀρκεῖ πρὸς χαρακτηρισμὸν ὅλης αὐτῆς τῆς γραμματείας, τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ὁποίας ἐκυκλοφορήθη μᾶλλον ἀνωμένως κατὰ τὰς τότε συνηθείας αἱ ὁποῖαι ἀνελύθησαν ἐπαρκῶς εἰς τὸ οἰκτεῖον κεφάλαιον τῆς γενικῆς εἰσαγωγῆς τοῦ παρόντος ἔργου.

Ὁ Εὐσέβιος διακρίνει εἰς τρεῖς κατηγορίας τὰ εἰς τὰ γεγονότα τῆς Κ. Διαθήκης ἀναφερόμενα ἐν γένει συγγράμματα: α) τὰς ἐνδιαθηκούς ἢ ὁμολογουμένας γραφάς, δηλαδὴ αὐτάς τὰς ὁποίας ἡμεῖς σήμερον ἀποκαλοῦμεν κανονικάς, β) τὰς ἀντιλεγόμενας γραφάς, αἱ ὁποῖαι, ἔστω καὶ μὴ γνήσιαι, ἀνεγνωρίζοντο ὡς γνήσιαι ὑπὸ τινῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, πολλῶν ἢ ὀλίγων, γ) τὰ ἄτοκα ἢ δυσσεβῆ βιβλία τῶν αἰρετικῶν, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε ὡς νόθα νὰ θεωρηθοῦν¹.

Ὁ χαρακτήρ τῶν βιβλίων τῶν δύο τελευταίων κατηγοριῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὰς ἐπιδιώξεις τῶν ἐναντι τῆς Κ. Διαθήκης. Τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν εἶναι κατὰ κανόνα ὀρθόδοξα· ἐπιδιώκουν τὴν συμπλήρωσιν αὐτῆς ἢ τμημάτων αὐτῆς, ἐρμηνεύουν τὸ περιεχόμενον αὐτῆς κατὰ τρόπον ἰδιόρρυθμον καὶ προσφέρουν νέον ὑλικόν, ἀλλὰ δὲν μεταμορφώνουν τὴν περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔργου τούτου εἰκόνα αὐτῆς. Τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν τρίτην κατηγορίαν εἶναι κατὰ κανόνα αἰρετικά· ἐπιδιώκουν τὴν ἀναπλήρωσιν τῆς Κ. Διαθήκης καὶ δὲν προσφέρουν ἀπλῶς νέον ὑλικόν, ἀλλὰ ἀνατρέπουν τὴν περὶ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἰκόνα ταύτης. Αὐτὸς δὲ εἶναι καὶ ὁ λό-

¹ Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 25, 7. Περὶ τοῦ ὁμοίου διάκρισιν εἶχε κάμει ἐνωρίτερον ὁ Ὡριγένης.

γος τῆς γενέσεως αὐτῶν, νά παρουσιάσουν δηλαδὴ τὸν Χριστὸν, εἴτε πολὺ ἀνθρώπινον, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἰουδαιοχριστιανικῆς προελεύσεως, εἴτε ἐντελῶς μὴ ἀνθρώπινον, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ γνωστικῆς προελεύσεως.

Ἐπομένως κατ' ἀρχὴν ἀποκαλοῦνται τὰ βιβλία ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουν κανονικὸν κύρος, μὴ διαθέτοντα τοῦτο οἴκοθεν ἀλλ' ἐπικαλούμενα κρυφίαν αὐθεντικὴν προέλευσιν. Ἐπομένως ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος συνδέεται μὲ τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης, περὶ τοῦ ὁποῖου θὰ γίνῃ λόγος εἰς ἄλλην συνάφειαν. Δύναται ὁμοίως νά λεχθῆ καὶ ἐδῶ ὅτι ἡ μόρφωσις τῆς συνειδήσεως περὶ τῆς ὑπάρξεως συλλογῆς βιβλίων περιεχόντων τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν δὲν ἀνεπτύχθη τόσον βραδέως ὅπως πιστεῖται καὶ ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἕποψις ὅτι ἡ πρώτη Ἐκκλησία Γραφὴν εἶχε τὴν Π. Διαθήκην κατὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα. Γραφὴν εἶχε τὸν λόγον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἡ δὲ Π. Διαθήκη ἦτο βοηθητικὸν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μέσον. Συνήθως ἐπισημαίνονται ὡς πρώτη ἔνδειξις περὶ κανονικοῦ κύρους τῶν Εὐαγγελίων λόγοι τοῦ Ἰουστίνου, ἀναφερόμενοι εἰς τὰ «ἡμέτερα συγγράμματα» καὶ «τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων»². Τὸ ἀληθὲς ὁμοίως εἶναι ὅτι πρῶτος δεικνύει τοῦτο ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας μὲ χωρίον του τὸ ὁποῖον δὲν ἐτυχε τῆς δεούσης προσοχῆς ὑπὸ τοὺς εἰδικούς. «Προσφυγὼν τῷ Εὐαγγελίῳ ὡς σαρκεὶ Ἰησοῦ καὶ τοῖς Ἀποστόλοις ὡς πρεσβυτερίῳ Ἐκκλησίας. Καὶ τοὺς προφήτας δὲ ἀγαπῶμεν»³. Πρόκειται περὶ τῶν τριῶν κατηγοριῶν συγγραμμάτων—Εὐαγγελίων, Ἐπιστολῶν, Προφητειῶν—ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατὰ παράδοσιν προέρχονται τὰ ἀναγνώσματα κατὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς συνάξεις. Οἱ κατάλογοι τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης συντάχθησαν βραδύτερον, διὰ νά διευκολύνουν τὴν διάκρισιν τῶν γνησίων ἀπὸ τῶν νόθων.

Ἡ ἔννοια τῆς λέξεως «ἀπόκρυφα», ἐξισουμένη ἀρχικῶς μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως «ἀδημοσίευτα», διαφοροποιεῖται συμφώνως πρὸς τὰς προθέσεις ἐκείνων οἱ ὁποῖοι τὴν ἐκφέρουν. Οὕτω σημαίνει πρῶτον τὰ κρυφίως τηρούμενα⁴ ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἀμυήτων ἢ τῶν ἀνικάνων νά τὰ ἐννοήσουν ὀρθῶς, κατὰ τὸ προηγούμενον τῶν Παθαγορείων οἱ ὁποῖοι ἐφέροντο νά τηροῦν μυστικῶς κείμενα τοῦ διδασκάλου καὶ τὸ ἐπόμενον τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ὠριγένους, ἢ τὰ κρυφίως παραδιδόμενα ὑπὸ θείων προσωπικοτήτων. Δεύτερον σημαίνει τὰ σκοτεινῆς προελεύσεως βιβλία. Τὴν πρώτην ἔννοιαν δίδουν οἱ οἰκεῖοι πρὸς αὐτά, τὴν δευτέραν οἱ ἀντιφρονοῦντες. Ἐπειδὴ πάντως κατ' ἀρχὴν «βίβλους ἀποκρύφους» ἐπεκαλοῦντο οἱ Γνωστικοί⁵, σὺν τῷ χρόνῳ ἡ λέξις κατέστη συνώνυμος μὲ τὰς λέξεις «νόθα» καὶ «ἀπό-

2 Α' Ἀπολογία 28, 1. 66, 3. Διάλογος 100.

3 Φιλαδ. 5, 1 ε.

4 Βλ. τὸ τροπάριον τῆς Κυριακῆς τῶν Ἀπόκρυφων, «Καὶ βιβλοὶ ἀνοίγῃσονται καὶ τὰ κρυπτά δημοσιεύονται».

5 ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, Στρωματεῖς 1, 15, 69.

βλητα». Παραλλήλως πρὸς τὰ αἰρετικά ἐδόθη ὁ ἴδιος χαρακτηρισμὸς καὶ εἰς ὠρισμένα ὀρθοδόξου προελεύσεως κείμενα εἴτε διότι παρουσίαζον καὶ αὐτὰ ἐπιδιώξιν κανονικότητος εἴτε δι' ἄλλον λόγον. Εἰς τὴν ἐξέτασιν ἡμῶν συμπεριλαμβάνομεν καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν κείμενα, ἐφ' ὅσον ἔχουν τὴν ἀνωτέρω ἐπιδιώξιν.

Εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἐπὶ μέρους κειμένων τῆς γραμματείας ταύτης ὠδήγησαν κατὰ πρῶτον μὲν αὐτὰ ταῦτα τὰ πράγματα. Οὕτω πληθὸς ἐνεργειῶν καὶ λόγων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μὴ καταγεγραμμένων εἰς τὰ εὐαγγέλια, τὰ ὅποια μετέπειτα ὠρίσθησαν ὡς κανονικά, ἀλλὰ διατηρουμένων εἰς τὴν μνήμην τῶν μαθητῶν του καὶ τῶν ἀκουστῶν αὐτῶν, ἦτο φυσικὸν νὰ τροφοδοτήσουν μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην κατέγραφον πραγματικά γεγονότα, ὅσησδήποτε ἐλευθερίας καὶ ἴν ἀπήλαυον εἰς τὴν διατύπωσιν. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν βίον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν προσώπων τοῦ περιβάλλοντός του ὑφίσταντο ὠρισμένα κενά, τὰ ὅποια ἡ περιέργεια ἀπῆτει νὰ πληρωθοῦν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην εἰς πυρὴν πραγματικῶν γεγονότων ἔδιδεν ὑλικὸν διὰ μυθιστορηματικὴν ἐπεξεργασίαν χάριν τοῦ εὐσεβοῦς ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ἐν συνεχείᾳ ἀνεφάνη ἡ ἀνάγκη κατοχυρώσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως μὲ ἐπιχειρήματα τὰ ὅποια δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθοῦν, καὶ ἡ ἀνάγκη αὕτη συνετέλεσεν εἰς τὴν σύνταξιν κειμένων σχετικῶν μὲ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τέλος ὑφίστατο ἡ φιλοτιμία ὠρισμένων ἐκ τῶν προϊσταμένων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν νὰ ἀναγάγουν τὴν ἰδρυσίν των εἰς ὑποστολικὴς προσωπικότητος, αἱ ὅποια κατὰ τὴν παράδοσιν εἶχον διέλθει ἐκεῖθεν.

Καὶ ταῦτα μὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ ὀρθοδόξου προελεύσεως κείμενα, τὰ ὅποια χαρακτηρίζονται ὡς συμπλήρωσις καὶ συνέχισις τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ αἰρετικὴ γραμματεία εἶχεν ἄλλον λόγον ὑπάρξεως τὴν ὑποκατάστασιν τῆς Κ. Διαθήκης χάριν προβολῆς αἰρετικῶν διδασκαλιῶν.

Ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς τὰ βιβλία ταῦτα ἀπετέλουν μίμησιν τῶν ἀντιστοιχῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, ἐνφ κατὰ τὴν ποιότητα περιεχομένου διαφέρουν αὐτῶν, καθ' ὅσον τὰ μὲν κανονικὰ βιβλία ἐπιδιώκουν ἀκριβολογίαν, τὰ δὲ ἀπόκρυφα ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν θὰ δημιουργήσουν, καὶ διὰ τοῦτο ἀναζητοῦν ἐντυπωσιακοὺς τρόπους λογοτεχνικῆς ἐκφράσεως καὶ δὲν παραλείπουν νὰ καταφύγουν εἰς τὴν ἀφήγησιν παιδαριωδῶν καὶ φανταστικῶν περιπετειῶν. Τὰ ἀπόκρυφα, ὅσονδήποτε εὐγενεῖς προθέσεις καὶ ἴν ἔχουν, ὅσα τυχὸν ἔχουν, εἶναι περίπου θρησκευτικὰ μυθιστορήματα.

Γενικῶς ὅσα ἔργα ἐπιδιώκουν ἐπιμόνως νὰ ἐπιβάλουν αἰρετικὰς διδασκαλίας φθάνουν συχνάκις εἰς ἀποκρουστικὰς περιγραφὰς καὶ διηγήσεις, τὸσον δὲ μὲ τὸ περιεχόμενον ὅσον καὶ μὲ τὸν τρόπον παρουσιάσεως αὐτοῦ καθίστανται ἐξ ἀντιθέσεως μάρτυρες τῆς γνησιότητος τῶν κανονικῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

Ἡ γραμματεία αὐτή, καλλιεργηθεῖσα μὲ ρυθμὸν ἀμείωτον καθ' ὅλον τὸν β' καὶ γ' αἰῶνα εἰς κύκλους αἰρετικῶν καὶ ὀρθοδόξων μὲ ἐπικράτησιν τῶν πρώτων, συνεχίσθη τοῖς ἐπομένους δύο αἰῶνας μὲ ἐπικράτησιν τῶν δευτέρων, ὑπεχώρησε δὲ βραδύτερον μέχρις ὅτου ἐξηφανίσθη σχεδόν, ἂν καὶ κατὰ καιροὺς ἀναζωογονεῖται μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἡ Ἐκκλησία ἀντεμετώπισε τὸν κατακλυσμὸν τοῦτον δι' ἐπιστημάνσεως τῆς ἀποκρύφου προελεύσεως τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων καὶ διὰ τῆς συντάξεως εἰδικῶν πινάκων, οἱ ὅποιοι περιεῖχον τὰ γνήσια καὶ τὰ ἀπηγορευμένα βιβλία.

Ἡ ἐπίμονος ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἐπανάληψις τῆς καταδίκης αὐτῶν δεικνύει ὅτι, λόγῳ τοῦ περιέργου ἢ ἔλκυστικῶδ περιεχομένου των, ἐξηκολούθησαν ἐπὶ πολὺ νὰ εἶναι ἀγαπητὰ καὶ νὰ ἀναγινώσκονται ἐπιμελῶς, ὅπερ ἄλλωστε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπιβίωσις ἀριθμοῦ αὐτῶν διὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ὡς ἐκ τούτου κατώρθωσαν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν πρακτικὴν εἰς ὀρισμένους τομεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, τὴν λατρείαν ἰδίως καὶ τὴν τέχνην. Ἐννοεῖται ὅτι τοῦτο δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ καθαρῶς γνωστικὰ κείμενα τὰ ὅποια, ἀποκρουσθέντα ἔνωρις ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸν κοινὸν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἀπεσύρθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς παρυφὰς αὐτοῦ καὶ εὖρον καταφύγιον εἰς μεταφράσεις ἀνατολικὰς, ἰδίως εἰς τὴν κοπτικὴν, τὴν συριακὴν καὶ τὴν αἰθιοπικὴν γλῶσσαν. Ἐκεῖνα τὰ ὅποια εἴλκυον τὴν προσοχὴν εἶναι μόνον τὰ ἐκ τῶν ὀρθοδόξων κύκλων προερχόμενα, ἔστω καὶ ἂν εἶχον ὑποστῆ κάποιαν αἰρετικὴν διασκευὴν. Ἐξ αὐτῶν δὲ προετιμῶντο τὰ εὐαγγέλια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, αἱ περιπετειώδεις πράξεις ἀποστόλων καὶ αἱ ἀποκαλύψεις.

Τὰ γλωσσικὰ ὄρια τῆς ἀποκρύφου γραμματείας, ὡς διεφάνη ἤδη ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα, εἶναι τὸσον συγκεχυμένα, ὥστε ἐνίοτε θὰ ἐκφεύγωμεν τοῦ περιορισμοῦ, ὃ ὅποῖος ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον τοῦ παρόντος ἔργου, διὰ νὰ ἐξετάσωμεν καὶ κείμενα τὰ ὅποια δὲν διατηροῦνται πλέον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ ἴσως δὲν εἶχον κἂν γραφῆ ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τουλάχιστον κατὰ τὴν γνώμην μερίδος τῶν ἐρευνητῶν.

Τοὺς τίτλους, ἐνίοτε δὲ καὶ τὰς κυρίας γραμμὰς τοῦ περιεχομένου, πολλῶν ἀποκρίφων ἔργων γνωρίζομεν ἀπὸ καταλόγους οἱ ὅποιοι πε-

ριέχονται εις ιστορικά και αίρεσιολογικά συγγράμματα, καθώς και εις τούς καταλόγους συγγραμμάτων. Ἐξ ὄλων τῶν πηγῶν τούτων και ἐκ τῆς χειρογράφου παραδόσεως συνάγεται ὅτι ταῦτα ὑπερέβαινον τὴν ἑκατοντάδα. Ἀπὸ αὐτὰ εὐρίσκονται τώρα εις χεῖρας τῶν ἐρευνητῶν, εἴτε εις τὸ πρωτότυπον εἴτε εις μεταφράσεις, μερικαὶ δεκάδες, ὅχι δὲ πάντοτε πλήρη. Προκαλοῦν βεβαίως ζῶηρον ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ σήμερον κανεὶς δὲν ἀναζητεῖ εις αὐτὰ στοιχεῖα πρὸς στήριξιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, εις πλεῖστα δὲ ἐξ αὐτῶν οὔτε καν ἰθρησκευτικὴν διάθεσιν. Δὲν προσφέρουν σχεδὸν τίποτε εις τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ προσφέρουν πολλὰ εις τὴν παριστορίαν· διότι, εἴτε περικλείουν τούς φόβους και τὰς ἐλπίδας ἐνὸς πλήθους κινουμένου μεταξὺ χριστιανικῆς Ἐκκλησίας και Γνωστικισμοῦ, καθὼς προβάλλονται ἀπὸ συγγραφεῖς οἱ ὅποιοι δὲν ἐγνώριζον οὔτε οἱ ἴδιοι ἂν ἦσαν φιλόσοφοι, θεολόγοι ἢ μάγοι, εἴτε περιγράφουν τὰ ιδεώδη τοῦ βίου μιᾶς μερίδος ὀρθοδόξων χριστιανῶν χαμηλῆς κατὰ τὸ πλεῖστον μορφώσεως, συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα περὶ τοῦ ἰθρησκευτικοῦ, ἠθικοῦ και κοινωνικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐξ ἄλλου, οὔτως ἢ ἄλλως, εἶναι προϊόντα τῆς τέχνης τοῦ λόγου και μάλιστα ἠσκησαν σοβαρὰν ἐπιρροὴν εις ὠρισμένας ἐκφάνσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ὡς ἐπὶ παραδείγματι εις τὴν χριστιανικὴν τέχνην, ἀπὸ καιροῦ δὲ εις καιρὸν ἐνέπνευσαν μεγάλους λογοτέχνας και ἰθρησκευτικούς ἡγέτας.

Ἡ ἐπιστημονικὴ διερεύνησις τῶν ἀποκρύφων ἤρχισε δειλὴ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ἰδίως διὰ τῆς ἐκδόσεως μιᾶς συλλογῆς αὐτῶν ὑπὸ τοῦ M. Neander.⁶ Ἐνα και ἡμισυ αἰῶνα βραδύτερον ὁ ἀκάματος συλλογεὺς J. A. Fabricius ἐξέδωσε πλουσιωτέραν δίτομον συλλογὴν ἐξ αὐτῶν.⁷ Νέα ὤθησις εις τὴν ἐρευναν αὐτῶν ἐδόθη μετὰ τὴν γενικὴν ἀνοδὸν τῶν ἱστορικῶν μελετῶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ὅποτε ἐνεφανίσθησαν αἱ ἀξιόλογοι συλλογαὶ τοῦ C. Tischendorf, αἱ περιέχουσαι εις τρεῖς τόμους εὐαγγέλια, πράξεις και ἀποκαλύψεις, εις ἐπιμελημένον κριτικὸν κείμενον στηριζόμενον εις καλὰ χειρόγραφα, ὑπὸ τοῦ 1851 και ἐξῆς. Τὰς πράξεις ἐπανεξέδωσαν εις δευτέραν ἐκδοσιν οἱ Lipsius και Bonnet. Ὑψηλῆς στάθμης ἐπεξεργασίαν τῶν κειμένων τούτων μετὰ τμηματικῆς μεταφράσεως εις τὴν γερμανικὴν παρουσιάζει ὁ W. Schneemeleher μετὰ ὁμάδο; διαπρεπῶν συνεργατῶν εις τὸ δίτομον ἔργον Neutestamentliche Apokryphen (1959-1964).⁸ Τὰ ἀπόκρυφα θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω εις τρεῖς κατηγορίας, διακρίνοντες αὐτὰ κατὰ μορφήν και περιεχόμενον συγχρόνως. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰ σχετικὰ μετὰ πρόσωπα τῆς Π. Διαθήκης και σαφοῦς ἰουδαϊκοῦ προσανατολισμοῦ κείμενα, ἢ δευτέρα τὰ εὐαγγέλια και

6 *Apocrypha*. Βασιλεία 1564.

7 *Codex apocryphus*, Ἄμβουργον 1703.

8 Μὲ πρότυπον τὸ ὁμοτίτλον ἔργον τοῦ Hennecke.

τὰ εὐαγγελικῆς μορφῆς ἢ ἐπιδιώξεως κείμενα καὶ ἡ τρίτη τὰ σχετικὰ μὲ ἀποστολικούς ἄνδρας κείμενα, ἤτοι πράξεις, ἐπιστολάς καὶ ἀποκαλύψεις. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὴ ἡ διαίρεσις ὑποχρεώνει ἡμᾶς νὰ τοποθετήσωμεν εἰς τὸν ἐπιβαλλόμενον χῶρον κείμενα τὰ ὅποια ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρίσκωνται ἄλλου. Τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «ἀποκάλυψις» βιβλία τοποθετοῦμεν, ἐὰν μὲν φέρουν παλαιοδιαθηκικὸν ὄνομα καὶ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὸ ἰουδαϊκὸν στοιχεῖον, εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν, ἐὰν δὲ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὸ εὐαγγελικὸν στοιχεῖον ἦτοι τὸ πρόσωπον καὶ τὸν λόγον τοῦ Σωτῆρος, ὅποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι, εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν, καὶ ἂν κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὸ ἀποστολικόν, εἰς τὴν τρίτην. Ἐπειδὴ ἡ γραμματειακὴ παραγωγή τοῦ εἶδους τούτου συνεχίσθη ἐπὶ πολὺ καὶ χάριν ὁμοιομορφίας, εἰς τὴν ἐδῶ ἐξέτασιν θὰ περιλάβωμεν καὶ κείμενα ἐκφεύγοντα τῶν χρονικῶν ὁρίων τοῦ παρόντος τόμου, ἀλλὰ πάντως διὰ τὴν πολὺ μεταγενέστερα θὰ γίνεταί ἀπλή μνεΐα.

Εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα πίνακα ἐμφανίζονται οἱ τίτλοι σωζομένων καὶ μὴ ἀποκρίφων συγγραμμάτων κατὰ τὴν μαρτυρίαν πατερικῶν κειμένων καὶ καταλόγων. Οἱ κατάλογοι συχνάκις περιλαμβάνουν καὶ ἄλλα κείμενα, νόθα μὲν ἢ πάντως μὴ βιβλικά, ἀλλὰ μὴ ἐμπύπτοντα εἰς τὰς ὑπὸ ἐξέτασιν κατηγορίας, τὰ ὅποια διὰ τοῦτο παραλείπομεν.

Ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν οἱ κατὰ μίαν ἔποψιν συστηματικοὶ κατάλογοι Μουρατόρι, Γελασιανοῦ διατάγματος, Καταλόγου ἐξήκοντα κανονικῶν βιβλίων, Συνόψεως Ἱερῶς Γραφῆς, Στιχομετρίας Νικηφόρου, καὶ αἱ κατὰ περίπτωσιν ἀναφοραὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ μιᾶς μακρᾶς σειρᾶς συγγραφέων, ἦτοι τοῦ Ἰουστίνου, Εἰρηναίου, Ἰππολύτου, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Τερτυλλιανοῦ καὶ Ψευδοτερτυλλιανοῦ, Ὁριγένους, Εὐσεβίου, Μακαρίου Μάγνητος, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Ἐπιφανίου, Ἀμβροσίου, Ἱερωνίμου, Αὐγουστίνου, Θεοδώρητου, Τουρριβίου Ἀστόργης, Φιλαστρίου Βρεσκίας, Λεοντίου Βυζαντίου, Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, Τιμοθέου Κωνσταντινουπόλεως, Βέδα Αἰδεσίμου, Ἀλκουίνου, Φωτίου, Μαρούτα, Ἀλ Μπιρούνι, Θεοδώρου Βάρ Κόναϊ, Θεοδώρου Ἀββουκάρρα. Τόσον οἱ κατάλογοι ὅσον καὶ οἱ συγγραφεῖς σημειώνονται εἰς τὸν πίνακα μὲ τὰ πρῶτα δύο ἢ τρία γράμματα τοῦ ὀνόματος, πλην τῶν περιπτώσεων κατὰ τὰς ὁποίας ἀπαιτεῖται καλυτέρα διευκρίνησις.

2. ΠΙΝΑΞ ΑΠΟΚΡΥΦΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΚΑΘΑ ΙΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΛΙΡΕΣΙΟΛΟΓΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ

Ἀπόκρυφα κείμενα

Πηγαι εἰς τὰς ὁποίας μνημονεῖονται

Βιβλίον Ἀδάμ	Διατ. Κατ.
Μετάνοια Ἀδάμ	Διατ. Γελ. Κατ.
Διαθήκη Ἀδάμ	Κεδρηνός, Σύγκελλος
Βιβλίον Θησαυρῶν	Γελ.
Βιβλίον Θεμελίων	Γελ.
Βιβλίον Θυγατέρων Ἀδάμ	Γελ.
Εὐαγγέλιον Εὐας	Ἐπιφ.
Ἐνώχ	Διατ. Κατ. Σύν. Στιχ. Σύγκελλος
Βιβλίον Ὠγίου	Γελ.
Ἀποκάλυψις Ἀβραάμ	Ἐπιφ. Σύν. Στιχ.
Διαθήκη Πατριάρχων	Διατ. Κατ. Σύν. Στιχ.
Πρωτευχή Ἰωσήφ	Ὠρ. Σύν. Στιχ.
Μετάνοια Ἰαννῆ καὶ Ἰαμβρῆ	Γελ.
Βιβλίον Μωϋσέως	Διατ.
Διαθήκη Μωϋσέως	Κατ. Σύν. Στιχ.
Ἀνάληψις Μωϋσέως	Κατ. Σύν. Στιχ.
Ἐλδὰδ καὶ Μωδάτ	Ἑρμῆς. Κατ. Σύν. Στιχ.
Διαθήκη Ἰώβ	Γελ.
Βιβλίον Σολομῶντος	Γελ.
Ψαλμοὶ Σολομῶντος	Κατ. Στιχ.
Ὠδαὶ Σολομῶντος	Κατ. Στιχ.
Ἀποκάλυψις Ἥλιου	Ὠρ. Ἱερ. Διατ. Κατ. Σύν. Στιχ.
Ἀποκάλυψις Σοφονίου	Κλ. Κατ. Σύν. Στιχ.
Μαρτύριον Ἰσαίου	Ἰουστ. Ὠρ.
Ὅρασις Ἰσαίου	Διατ. Κατ. Σύν. Στιχ.
Ἀπόκρυφον Ἰερεμίου	Ὠρ.
Ἀπόκρυφον Βαρούχ	Κατ. Σύν. Στιχ.
Βιβλίον Ἀβακούμ	Σύν. Στιχ.
Βιβλίον Ζαχαρίου	Κατ. Σύν. Στιχ.
Βιβλίον Ἰεζεκιῆλ	Σύν. Στιχ.
Βιβλίον Δανιήλ	Σύν. Στιχ.
Ἀποκάλυψις Ἑσδρα	Κατ.
Ἀλληλογραφία Ἀβγαρου - Ἰησοῦ	Εὐσ. Γελ.
Πράξεις Πιλάτου	Ἰουστ. Τερτ. Ἐπιφ.
Γέννα Μαρίας	Ἐπιφ. Γελ.
Ἀνάληψις Μαρίας	Ἐπιφ. Γελ.
Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου	Κλ. Ὠρ. Ἐπιφ. Γελ. Κατ.
Παραδόσεις Ἰακώβου	Ἰππ.
Συγγράμματα Λευκίου	Γελ.

Ἀπόκρυφα κείμενα

Μερὶς Ἀποστόλων
 Εὐαγγέλιον τῶν Δώδεκα
 Εὐαγγέλιον τῶν Ἑβδομήκοντα
 Εὐαγγέλιον Πέτρου
 Πράξεις Πέτρου
 Κήρυγμα Πέτρου
 Ἀποκάλυψις Πέτρου
 Πράξεις Παύλου
 Πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης
 Παύλου πρὸς Λαοδικεῖς
 Παύλου πρὸς Ἀλεξανδρεῖς
 Ἀλληλογραφία Παύλου καὶ Σενέκα
 Ἀποκάλυψις Παύλου
 Ἀναβατικὸν Παύλου
 Εὐαγγέλιον Ἀνδρέου
 Πράξεις Ἀνδρέου
 Εὐαγγέλιον ἀπόκρυφον Ἰωάννου
 Πράξεις Ἰωάννου
 Ἀποκάλυψις Ἰωάννου
 Εὐαγγέλιον παιδικὸν Θωμᾶ
 Εὐαγγέλιον Θωμᾶ
 Πράξεις Θωμᾶ
 Ἀποκάλυψις Θωμᾶ
 Εὐαγγέλιον Φιλίππου
 Πράξεις Φιλίππου
 Εὐαγγέλιον Βαρθολομαίου
 Εὐαγγέλιον ἀπόκρυφον Μάρκου
 Εὐαγγέλιον Βαρνάβα
 Ἀποκάλυψις Στεφάνου
 Εὐαγγέλιον Ἰούδα
 Ἐρωτήσεις Μαρίας
 Κλημένεια
 Εὐαγγέλιον Καθ' Ἑβραίους
 Εὐαγγέλιον Ναζαρηνῶν
 Εὐαγγέλιον Ἐβριωναίων

Πηγαὶ εἰς τὰς ὁποίας μνημονεῖονται

Γελ.
 Ὄρ. Εὐσ. Ἄμβρ. Ἱερ. Βέδας. Μαρούτα.
 Ἄλ Μπιρούνι.
 Ὄρ. Εὐσ. Ἱερ. Θεοδ. Γελ.
 Εὐσ. Ἱερ. Ἰννοκέντιος. Φιλάστρ. Φώτ. Γελ.
 Σύν. Στιχ.
 Κλ. Ὄρ. Ἱερ.
 Μουρατόρι. Ὄρ. Εὐσ. Ἱερ. Κλαρομοντάνους.
 Μακάριος Μάγνης. Κατ. Στιχ.
 Ἰπκ. Τερτ. Ὄρ. Εὐσ. Ἱερ. Φιλάστρ. Ἀνα-
 στάσιος Σιναίτης. Φωτιος. Κατ. Σέν.
 Στιχ.
 Γελ.
 Μουρατόρι. Τερτ. Ἐπιφ. Ἱερ. Φιλάστρ.
 Γρηγόριος Μέγας. Γελ.
 Μουρατόρι. Γελ. Στιχ.
 Ἱερ. Αὐγ. Ἀλκουίνος.
 Ὄρ. Ἐπιφ. Αὐγ. Προυδέντιος. Γελ. Κατ.
 Ἐπιφ.
 Γελ.
 Εὐσ. Ἐπιφ. Φιλάστρ. Γελ.
 Εἰρ. Ἰωάννης Παράλλου. Θεόδωρος Βάρ
 Κόντι.
 Εὐσ. Ἐπιφ. Ἀμφιλόχιος. Ἰννοκέντιος. Αὐ-
 γουστίνος. Φαβστος Μιλεῦσης. Τουρριβ.
 Ἰωάννης Θεσσαλονίκης. Φώτ.
 Στιχ.
 Εἰρ. Τιμόθ. Σύν. Στιχ.
 Κλ. Ἰπκ. Ὄρ. Ἐπιφ. Κύρ. Λέοντ. Τιμόθ.
 Φώτ. Γελ.
 Ἐπιφ. Αὐγ. Τουρρ. Σύν. Στιχ.
 Γελ.
 Ἐπιφ.
 Γελ.
 Ἱερ. Βέδας. Γελ.
 Κλ.
 Γελ. Κατ.
 Γελ.
 Εἰρ. Ἐπιφ.
 Ἐπιφ.
 Γελ. Κατ. Σύν. Στιχ.
 Κλ. Ὄρ. Εὐσ. Ἐπιφ. Ἱερ. Θεοδ. Σύν. Στιχ.
 Ἐπιφ. Ἱερ.
 Εἰρ. Εὐσ. Ἐπιφ. Ἱερ.

Ἀποκρυφα κείμενα	Ἰηγαί εἰς τὰς ἀποίας μνημονεύονται
Εὐαγγέλιον Συριακόν	Εὐσ.
Εὐαγγέλιον Κατ' Αἰγυπτίους	Κλ. Ἰππ. Ὠρ. Ἐπιφ.
Εὐαγγέλιον Κηρίνθου	Ἐπιφ.
Εὐαγγέλιον Βασιλείδου	Μουρατόρι. Κλ. Ὠρ. Ἀμβρ. Ἐπιφ. Ἰερ.
Εὐαγγέλιον Βαλεντίνου	Ἐιρ. Ψευδοτερετ.
Εὐαγγέλιον Μαρκίωνος	Ἐιρ. Ἐπιφ.
Εὐαγγέλιον Ἀπελλῆ	Ἰερ. Ἐπιφ.
Εὐαγγέλιον Μάνητος	Πράξεις Ἀρχελάου. Ἐπιφ. Φώτ. Ἄλ Μπι- ρούνι.
Εὐαγγέλιον Τελειώσεως	Ἐπιφ. Φιλάστρ.
Εὐαγγέλιον Ἀληθείας	Ἐιρ. Ψευδοτερετ.
Βιβλίον Ἀλλογενοῦς	Πυρφόριος. Ἐπιφ. Θεόδωρος Βάρ Κόναϊ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἑλληνικά κείμενα

- M. NEANDER SORAVIENSIS, *Apocrypha hoc est narrationes de Christo, Maria, Josepho, Cognatione et familia Christi, extra Biblia*, Basel 1564-1569. Πρωταρχική συλλογή.
- J. A. FABRICIUS, *Codex apocryphus Novi Testamenti*, 2 τ., Hamburg 1703-1717.
- A. BIRCH, *Auctarium Codicis apocryphi Novi Testamenti*, Leipzig 1832.
- J. C. THILO, *Codex apocryphus Novi Testamenti*, Leipzig 1832.
- C. TISCHENDORF, *Acta Apostolorum apocrypha*, 1851.—*Evangelia apocrypha*, 1952, ἀνατύπωσις 1876.—*Apocalypses apocryphae* 1866.
- K. SCARABELLI, *I Vangeli apocripi*, Bologna 1867.
- A. HILGENFELD, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Leipzig 1884.
- R. A. LIPSIIUS, M. BONNET, *Acta Apostolorum apocrypha*, Leipzig I, 1891. II, I, 1898, II, 2, 1903, ἀνατύπωσις, Darmstadt 1959.
- M. R. JAMES, *Apocrypha anecdota*. Cambridge 1893.—*Apocrypha anecdota*, ser. 2, Texts and Studies 5, I, Cambridge 1897.
- E. PREUSCHEN, *Antilegomena*, Giessen 21905.
- B. PICK, *Paralipomena, Remains of Gospels and Sayings of Christ*, Chicago 1908.
- E. KLOSTERMANN, *Apocrypha I-IV* (Kleine Texte 3, 8, 11, 12), Bonn 1908-1912.
- CH. MICHEL, P. PFETERS, *Évangiles apocryphes* τ. 1-2, Paris 1911-1914.
- K. L. SCHMIDT, *Kanonische und apokryphe Evangelien und Apostelgeschichte*, Basel 1944.
- G. BONACCORSI, *I Vangeli apocryphi I*, 1948.
- A. DE SANTOS OTERO, *Los Evangelios apocrifos*, Madrid 1956.

Ἀρχαῖαι μεταφράσεις

- W. WRIGHT, *Contributions to the apocryphal literature of the New Testament*, London

- 1865 (συριακαὶ μεταφράσεις).—*Apocryphal Acts of the Apostles*, τ. 1-2, 1871 (συριακαὶ μεταφράσεις).
- E. REVILLOUT, *Apocryphes coptes du Nouveau Testament*, Paris 1876.—*Patrologia Orientalis* 2, Paris 1907, 117-198 (κοπτικαὶ μεταφράσεις).
- J. GUIDI, *Frammenti Copti*, Roma 1888.—"Gli Atti apocrifi degli Apostoli nei testi copti, arabici ed etiopici", *Giornale della Società Asiatica* 3 (1888), 1-66.
- O. V. LEMM, "Coptische apokryphe Apostelakten", *Δελτίον Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν Περσολόγου*, Νέα Σειρά 1, 33 (1890) 509-581. 3. 35 (1892), 233-326.
- M. N. SPERANSKI, *Τὸ σλαβονικὰ ἀπόκρυφα εἰσαγγέλια* (αὐ εἰσαγωγαὶ ρωσιστί), Μόσχα 1895.
- J. FRANKO, *Codex apocryphus*, τ. 1-3, Lemberg 1896-1910 (σλαβονικά).
- E. ROBINSON, *Coptic apocryphal Gospels*, 1896.
- ΜΕΧΙΤΑΡΙΣΤΙΝ ΤΟΥ SAN LAZZARO, Ἀρμενικὰ κείμενα, 2 τ., 1898-1904.
- E. A. W. BUDGE, *The Contendings of the Apostles*, τ. 1-2, 1899-1901.—*Miscellaneous coptic texts*, 1915. —*Coptic apocrypha in the dialect of Upper Egypt*, London 1913.
- A. DUFOURCO, *De Manichaeismo apud Latnos quinto sextoque saeculo atque de latinis apocryphis libris*, Paris 1900.
- P. VETTER, (Ἀρμενικὰ κείμενα), *Oriens Christianus* 1901, 217 ἔε. 1903, 16 ἔε. 324 ἔε. *Theol. Quartalschrift* 1906, 161 ἔε.
- A. SMITH LEWIS, *The mythological Acts of the Apostles, Horae semiticae* IV, Cambridge 1904 (ἀραβικαὶ μεταφράσεις).
- T. I. ΚΗΟΥΤΖΙΚΙΔΕ, *Acta Apostolorum apocrypha* (γεωργ.), Tiflis 1959.
- W. C. VAN UNNICK, *Evangelien aus dem Nilsand*, Stuttgart 1960.
- J. M. ROBINSON (ἔκδ.), *Nag Hammadi Codices, Facsimile edition*, τ. 1-11, Leiben 1972 ἔε.—*Nag Hammadi codices, critical edition*, τ. 1-11, Leiden 1973 ἔε.

Νεώτεραι συλλογαὶ μεταφράσεων

- J. BOUSQUET, E. AMANK, *Les apocryphes du Nouveau Testament*, 3 τ., 1910-1922.
- R. H. CHARLES, *The apocrypha and pseudepigrapha of the Old Testament*, 2 τ., Oxford 1913, ἀντ. 1963.
- H. BAKELS, *Nieuw Testamentische apocriefen*, 2 τ., 1922.
- M. R. JAMES, *The apocryphal New Testament*, Oxford 1924.
- W. MICHAELIS, *Die apokryphen Schriften zum Neuen Testament*, Bremen 1956. *1962.
- E. HENNECKE, W. SCHNEEMACHER, *Neutest. Apokryphen*, 2 τ., 1959-1964. Εἰς τὴν ἄγγλ. ὑπὸ R. McL. Wilson, London, 2 τ., 1964-1966.

Μελέται

- TH. ZAHN, *Geschichte des neut. Kanons*, τ. 1-2, 1883-1892.
- E. KAUTZSCH, *Die Apokryphen u. Pseudepigraphen des Alten Testaments* II, Tübingen 1900.
- G. HÖLSCHER, *Kanonisch und Apokryph*, 1905.
- B. J. SCHNELL, *The Value of the Apocrypha*, London 1905.
- S. N. ΣΕΙΔΩΝΙΚ, *Story of the Apocrypha*, Tübingen 1906.
- J. GEFFCKEN, *Christliche Apocryphen*, Tübingen 1908.
- S. SZÉKELY, *Bibliotheca apocrypha* I, Freiburg i. Br., 1913.

- A. V. HARNACK, *Die Entstehung des Neuen Testaments und die wichtigsten Folgen der neuen Schöpfung*, 1914.
- M. R. JAMES, *The lost apocrypha of the Old Testament*, 1920.
- W. C. PROCTOR, *The Value of the apocrypha*, 1926.
- J. A. ROBINSON, *Excluded books of the New Testament*, 1927.
- CH. C. TORREY, *The apocryphal literature*, 1945.
- R. H. PFEIFFER, *History of New Testament times*, 1949.—*Jewish apocryphal literature* 1950.
- J. DORESSE, *The Secret books of the Egyptian Gnostics*, London 1960.
- L. H. BROCKINGTON, *A critical introduction to the apocrypha*, London 1961.
- F. F. BRUCE, "When is a Gospel not a Gospel?" *Bulletin John Rylands Library* 45 (1963), 319-339.
- O. EISSFELDT, *Einleitung in das Alte Testament, unter Einschluss der Apokryphen und Pseudepigraphen*, Tübingen 1964.
- J. B. BAUER, *Die neutestamentliche Apocryphen*, Düsseldorf 1968.
- A.-M. DENIS, *Introduction aux pseudepigraphes grecs d'Ancient Testament*, Leiden 1970.

Β'. ΑΠΟΚΡΥΦΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΙΟΥΔΑΪΚΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ

Πιθανόν και ένωρίτερον, άλλ' όπωςδήποτε άφ' ότου ήλθον εις στενήν έπαφήν με τον έλληνικόν κόσμον, οί Ίουδαίοι έστρεψαν τά βλέμματα όπισω προς τάς καλυιάς προσωπικότητας του γένους των διά νά επικαλεσθουν την βοήθειάν των. Τά υπάρχοντα κείμενα δέν ήσαν έπαρκή όπλα, όπως ένόμιζον, διά νά τους έπιτρέψουν νά καταλάβουν μίαν θέσιν εύπρεπή εις τον πνευματικόν χώρον εις έν κλίμα διεθνούς άνταγωνισμού. Έχρειάζοντο την βοήθειαν της σοφίας, μεμαρτυρημένης ή ύποτιθειμένης, προσώπων, και νεωτέρων του Μωυσεώς και άρχαιοτέρων αύτου. Απέδωσαν λοιπόν εις αύτους άποκαλύψεις, όράσεις, όμιλίας, διαθήκας τας όποιās συνέθυσαν εις μακράν σειράν γνωστών ή άγνωστων σήμεραν άποκρύφων έργων. Ταύτα, άπολογητικοϋ, ως είναι εύλογον, χαρακτηήρος ή και διδακτικοϋ, ήσαν γραμμένα κατά τό πλείστον εις την έλληνικήν, προς ίκανοποίησιν των άναγκών του έλληνοιστικού Ιουδαϊσμοϋ της διασποράς ή της Παλαιστίνης, σπανιώτερον δέ εις την έβραϊκήν ή την άραμαϊκήν. Η παραγωγή αύτη διήρκεσε τρεις ή τέσσαρας αιώνας και έπειτα έδωσε την θέσιν της εις άλλου είδους γραμματείαν, αλλά πάντως όχι έλληνογλωσσον πλέον. Αέν είναι παράδοξον ότι τοιαύτα κείμενα έφθασαν εις χείρας χριστιανών και είλκυσαν την προσοχήν των λόγω της σοβαράς ήθικολογίας και της προσπαθείας έμβιαθύνσεως εις την θεολογίαν της μονοθεΐας. Χριστιανοί συγγραφείς υπέβαλον κολλά έξ αύτών εις διασκευήν, έλαφράν ή έκτενή, κυρίως διά παρεμβολής φράσεων, προτάσεων και τεμαχιών επί κρίσιμων θεολογικών θεμάτων. Εΐδομεν εις προηγούμενον κεφάλαιον τοιαύτην διασκευήν εις τους *Σιβυλλικοϋς χρησμούς*. Έξ άλλου ήτο φυσικόν άλλοι συγγραφείς νά μιμηθουν τους Ίουδαίους με έξ ύπαρχής νέας συνθέσεις, είτε στηριζόμενας εις παλαιότερα Ιουδαϊκά πρότυπα είτε όχι, του αύτου χαρακτηήρος, κάτι τό όποιον συνεχίσθη επί πολύ. Τά περισσότερα των σωζομένων σήμεραν κειμένων αύτου του είδους προέρχονται από πολύ μεταγενεστέραν εποχήν, αλλά πάντως χρησιμοποιουν παλαιότερον υλικόν τό όποιον εις τάς πλείστας περιπτώσεις έχει εξαφανισθή.

Φαίνεται ότι τούτο υπήρξε θεμελιώδης πηγή, από την οποίαν ήν-
τλησαν εμπνευσιν και υλικόν σειρά ὄλη παρομοίων ἔργων, τῶν ὀ-
ποιῶν ἄλλα μὲν περιορίζονται εἰς τὸν ἴδιον κύκλον ἐπεισοδίων, ἄλλα
δὲ προχωροῦν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας μέχρι τοῦ
Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τρεῖς εἶναι αἱ γνωσταὶ συνθέσεις τοῦ εἴδους τούτου,
ἡ ἄρμενικὴ συλλογὴ, τὸ Σπήλαιον καὶ ὁ Πόλεμος.

Ἡ ἄρμενικὴ συλλογὴ, περιοριζομένη ἐπίσης εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν
πρωτοπλάστων, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ κάτωθι ὀκτὼ βιβλία.

- α) Βιβλίον Ἀδάμ
- β) Ἱστορία πλάσεως καὶ ἁμαρτίας Ἀδάμ
- γ) Ἱστορία τῆς ἐξορίας Ἀδάμ
- δ) Ἱστορία Κάλν καὶ Ἀβελ
- ε) Εὐαγγέλιον Σῆθ
- ς') Μετάνοια Ἀδάμ καὶ Εὐς¹
- ζ) Λόγοι Ἀδάμ πρὸς Σῆθ²
- η) Θάνατος Ἀδάμ.

Ἡ συλλογὴ προήλθεν ἀσφαλῶς διὰ μεταφράσεως ἐξ ἑλληνικοῦ πρω-
τοτύπου, ἀπολεσθέντος, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ σλαβικὴ συλλογὴ, ἡ ὁποία
συμπίπτει κατὰ μέγα μέρος μετ' αὐτήν.

Τὸ Σπήλαιον τῶν Θησαυρῶν, ὀνομασθὲν οὕτω ἐκ τοῦ σπηλαίου
εἰς τὸ ὁποῖον κατέφυγον οἱ πρωτόπλαστοι μετὰ τὴν ἐξορίαν ἀπὸ τὸν
παράδεισον, ἐκθέτει περιληπτικῶς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου ἀπὸ τοῦ
Ἀδάμ μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ, μετ' ἄριστον χριστιανικὸν
ἀποκαλυπτικόν. Εἶναι προφανῶς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον μνημονευό-
μενον εἰς τὸ Γελασιανὸν διάταγμα κείμενον καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι
ἔργον χριστιανοῦ συγγραφέως τοῦ τέλους τοῦ β' αἰῶνος. Ἐκ τοῦ ἑλ-
ληνικοῦ πρωτοτύπου αὐτοῦ σώζεται μόνον ἡ ἔκθεσις ἡ ὁποία ἔχει
ἐνσωματωθῆ εἰς τὰ Κλημέντεια ὑπὸ μορφήν λόγων τοῦ Πέτρου
πρὸς τὸν Κλήμεντα, ἄλλα σώζονται πλήρεις συριακὴ καὶ ἀραβικὴ
μεταφράσεις ἐκ τοῦ πρωτοτύπου καὶ αἰθιοπικὴ ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ.

Ὁ Πόλεμος Ἀδάμ καὶ Εὐας ἀρχικῶς περιγράφει τὴν ἑξαήμερον,
βάσει τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου μάλιστα, ἔπειτα διηγεῖται τὰς περιπε-
τείας τῶν πρωτοπλάστων καὶ τέλος ἐκθέτει τὴν γενικὴν ἱστορίαν μέχρι
τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ. Γραφέν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ χριστιανοῦ
συγγραφέως κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον, σώζεται εἰς ἀραβικὴν
μετάφρασιν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου καὶ εἰς αἰθιοπικὴν ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ.

Ἡ Λιαθήκη Ἀδάμ, σωζομένη εἰς τὸ πρωτότυπον, θεωρεῖται ἀν-
εξάρτητος ἀπὸ τὰς προηγουμένης συνθέσεις, ἂν καὶ ἀναφέρεται εἰς

¹ Μνημονεύεται εἰς τὸ
Γελασιανὸν διάταγμα.

² Βλ. γνωστικὴν Ἀποκά-
λυψιν Ἀδάμ.

I. ΚΥΚΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΛΑΣΤΩΝ

Δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παραβλεφθῆ ἡ μοῖρα τῶν πρωτοπλάστων ὑπὸ τοῦ μειωγενεστεροῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ ἀρχηγόνου Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ κατὰ τὴν πεποίθησιν τῶν ὁπαδῶν αὐτῶν αὕτη ἔχει σφραγίσαι τὴν πορείαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Μνημονεύεται ἀπόκρυφον Ἀδάμ εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς καὶ τὸν Κατάλογον ἐξήκοντα βιβλίων, ἀλλ' ὁ τίτλος του δὲν καθορίζεται ἀκριβέστερον. Εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι αἰρεσιολόγοι εἶχον ὑπ' ὄψιν τῶν τὸ σωζόμενον μέχρι σήμερον ὑπὸ τὸν τίτλον Ἱστορία τῶν Πρωτοπλάστων Ἀδάμ καὶ Εὔας κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ πρῶτος ἐκδότης του C. Tischendorf ἔδωκε παραδόξως τὴν ἐπιγραφὴν «Ἀποκάλυψις Μωϋσέως». Εἶναι μετάπλασις τῶν τεσσάρων πρώτων κεφαλαίων τῆς Γενέσεως, τῆς ὁποίας ἡ ἐκθεσις τίθεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ στόμα τῆς Εὔας καὶ ὡς ἐκ τούτου θά ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῆ κατὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο τουλάχιστον «διαθήκη Εὔας».

Ἡ διήγησις ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐξορίαν τῶν πρωτοπλάστων ἐκ τοῦ παραδείσου, ὁ ὁποῖος παρίσταται ὡς κήπος μὲ πληθὸς ὀπωροφόρων δένδρων, προχωρεῖ δὲ μὲ τὴν ἀναφορὰν τῆς μετανοίας αὐτῶν, τὴν γέννησιν τῶν δύο πρώτων υἱῶν, τὸν φόνον τοῦ Ἀβελ, τὴν γέννησιν τοῦ Σὴθ καὶ τὴν ἀσθένειαν τοῦ Ἀδάμ. Ἡ Εὔα μεταβαίνει μετὰ τοῦ Σὴθ εἰς τὸν παράδεισον πρὸς ἀναζήτησιν ἐλαίου ἀπὸ τὸ δένδρον τῆς ζωῆς δι' ἀνακούφισιν τῶν πόνων τοῦ Ἀδάμ. Ὁ Ἀδάμ ἀποθνήσκει καὶ ἡ ψυχὴ του μεταφέρεται ὑπὸ ἀγγέλων εἰς τὸν τρίτον οὐρανόν, τὸν ἀκολουθεῖ δὲ μετὰ ἕξ ἡμέρας ἡ Εὔα.

Δὲν γίνεται λόγος περὶ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος ὑπὸ τὴν χριστιανικὴν ἔννοιαν. Οἱ πρωτόπλαστοι περιγράφονται ὡς ἄνθρωποι καλοπροαίρετοι καὶ πιστοὶ σύζυγοι, ἀλλ' εἰς τὴν κοπτικὴν παραλλαγὴν ἡ Εὔα θεωρεῖται ἐκπρόσωπος τοῦ κακοῦ. Ἡ παρουσία ἑλληνικῶν εἰδωλολατρικῶν παραστάσεων, τοῦ Ἀχέροντος καὶ τοῦ καθαρισμοῦ, φανερῶνει συγκρητιστικὴν διάθεσιν.

Βάσει τῶν στοιχείων τοῦ κειμένου περὶ τοῦ ναοῦ—ὅτι οὗτος ἔχει ἤδη κτισθῆ καὶ παραμένει ὄρθιος—ὁ χρόνος συντάξεως αὐτοῦ δύναται νὰ τοποθετηθῆ ἀπὸ τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ α' π.Χ. μέχρι τῆς ἑβδόμης δεκαετίας τοῦ α' μ.Χ. αἰῶνος. Ἐγρᾶφη ἀπὸ ἑλληνιστῆν Ἰουδαίων, φυσικὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, καὶ βραδύτερον ὑπέστη ἑλαφρὰν χριστιανικὴν παρέμβασιν, χωρὶς ἀλλοίωσιν τῶν τάσεών του. Πλὴν τῆς ἑλληνικῆς σώζεται καὶ εἰς μεταφράσεις, λατινικὴν, ἀρμενικὴν, σλαβονικὴν καὶ ἀποσπασματικῶς κοπτικὴν.

τήν μετάνοιαν τῶν πρωτοπλάστων. Ἐχρησιμοποιήθη ἐκτενῶς ὑπὸ τῶν χρονογράφων Γεωργίου Συγκέλλου³ καὶ Γεωργίου Κεδρηνοῦ.⁴ Ἄρκεται εἶναι αἱ διαφοραὶ μεταξύ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τῶν σωζομένων ἀποσπασμάτων συριακῆς καὶ γεωργιανῆς μεταωράσεως καὶ πολὺ περισσότεραι μεταξύ αὐτῆς καὶ τῶν παραλλαγῶν ἀραβικῆς καὶ αἰθιοπικῆς. Ὁ F. Nau ὑπέθεσεν ἀβασίμως ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ Ἀπολλωνίου Τυανέως, ἐνῶ εἶναι ἔργον χριστιανικὸν τοῦ β' αἰῶνος, βασισθὲν εἰς ἰουδαϊκὸν πρότυπον τοῦ προηγούμενου αἰῶνος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἴσως προέρχεται τὸ παράθεμα τῆς Ἐπιστολῆς Βαρνάβα, «Θυσία τῷ Θεῷ καρδία συντετριμμένη, ὁσμὴ εὐωδίας Κυρίῳ καρδία δοξάζουσα τὸν πεπλακῶτα αὐτήν».⁵

Ἄλλα κείμενα μὲ πρωταγωνιστὰς τὸν Ἀδάμ καὶ ἁμέσους ἀπογόνους αὐτοῦ θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν προεσαγγελίων γνωστικῆς προελεύσεως.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Γελασιανοῦ διατάγματος ἀναφερόμενον μὲ τὸν τίτλον «Βιβλίον τῶν θυγατέρων Ἀδάμ, Λεπτογένεσις» εἶναι προφανῶς τὸ αὐτὸ μὲ τὰ *Ἰουβηλαῖα* ἢ *Μικρὰ Γένεσις*. Τὸ βιβλίον τοῦτο, τοῦ ὁποῖου σώζονται ἑλληνικά, συριακά, λατινικά καὶ ἑβραϊκά ἀποσπάσματα, σώζεται πλήρως εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν. Ἐγράφη εἰς τὴν ἑβραϊκὴν τὸν β' αἰῶνα π.Χ., πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐνώχ εἰς τὸν ὁποῖον μνημονεύεται καὶ δὲν φαίνεται ὅτι ὑπέστη χριστιανικὴν διασκευὴν.

2. ΕΝΩΧ

Εἰς τὴν Γένεσιν (5, 24) βεβαιώνεται ὅτι, ἀφοῦ ὁ Ἐνώχ, ἑβδομος πατριάρχης ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ, εὐηρέστησε τῷ Θεῷ, οὗτος «μετέθηκεν αὐτόν». Ἦτο λοιπὸν εὐλογον νὰ δημιουργηθῇ πλουσία παράδοσις περὶ ἰδιαιτέρας μεταχειρίσεως αὐτοῦ ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνακωνώσεως εἰς αὐτὸν τῶν μυστηρίων περὶ τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων.

Ἀπόκρυφον βιβλίον τοῦ Ἐνώχ μνημονεύεται εἰς τὰς Διαταγὰς Ἀποστόλων⁶, τὸν Κατάλογον ἐξήκοντα βιβλίων, τὴν Σύνοψιν καὶ τὴν Στιχομετρίαν. Σειρὰ ἔργων ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς Ἰούδα (14 ἔ.) καὶ ἔπειτα, ἰδίως δὲ ἡ Χρονογραφία τοῦ Γεωργίου Συγκέλλου, παραθέτουν ἄφθονα χωρία ἐξ αὐτοῦ, πάπυρος δὲ εὑρεθεῖς εἰς Πανόπολιν τῆς Αἰγύπτου,⁷ καθὼς καὶ ὁ πάπυρος Bodmer, διατηροῦν μεγάλα ἑλληνικὰ τεμάχια αὐτοῦ μαζί μὲ ἄλλα σπουδαῖα κείμενα (τὸ Εὐαγγέλιον Πέτρου καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν Πέτρου ὁ πρῶτος, τὴν ὁμιλίαν Εἰς τὸ πάθος τοῦ Μελίτωνος ὁ δεύτερος), οὕτως ὥστε νὰ ἀποκαθίστανται ἀρκετὰ μέρη τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου τμήματος αὐτοῦ. Ἀποσπάσματα αὐτοῦ

3 G. DINIÖRF, Corp. Hist. Byz. 1829, 1, 18.

4 I. BEKKER, Corp. Hist. Byz. 1838, 1, 17-18.

5 Βαρνάβα 2, 10. Εἰς τὸ περιθώριον τοῦ κώδικος Κωνσταντινουπόλεως σημειώνεται «καὶ ἐν ἀποκαλύψει Ἀδάμ».

6 6, 16, 3.

7 Μοιρασμένος μεταξὺ πανεπιστημίου Michigan καὶ Ἰδρύματος Chester-Beaty.

σώζονται εἰς τὴν ἑβραϊκὴν, τὴν ἄραμαϊκὴν, τὴν λατινικὴν, τὴν κοπτικὴν, τὴν περσικὴν, τὸ δὲ σύνολον σώζεται εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ. Τὸ βιβλίον ἐγράφη πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑβραϊκὴν ἢ εἰς τὴν ἄραμαϊκὴν ἢ εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας κατὰ μέρη εἰς μίαν μακρὰν χρονικὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 170 π.Χ. μέχρι τοῦ τέλους τοῦ α' π.Χ. αἰῶνος διὰ συμπλήσεως πολλῶν παραδόσεων εἰς πέντε τμήματα, ὑπέστη δὲ νέαν ἐπεξεργασίαν τὸν α' μ.Χ. αἰῶνα. Συμπληθὲν ὑπὸ ἄσσιδαίου ἢ φαρισαίου συγγραφέως, μετεφράσθη πολὺ ἐνωρίς.

Τὸ βιβλίον τοῦτο, καλούμενον *Ἐνώχ Α'*, δὲν ἔχει ὑποστῆ χριστιανικὴν διασκευὴν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, διὸ καὶ παρὰ τὴν μεγάλην ἀξίαν του δὲν θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐδῶ. Τὸ ἄλλο ὅμως ὁμοτίτλον ἔργον *Ἐνώχ Β'*, τὸ ὁποῖον εἰς τὰ σλαβικά χειρόγραφα φέρει τὸν τίτλον «Βιβλίον τῶν μυστικῶν τοῦ Ἐνώχ», ἐγράφη ἀπὸ Ἰουδαίου χριστιανὸν συγγραφέα τὸν β' αἰῶνα εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Διατηρεῖται εἰς δύο σλαβικάς παραλλαγάς, βραχεῖαν βουλγαρικὴν καὶ ἑκτενή ρωσικὴν, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἀντιπροσωπεύει ἀρχαιότερον κείμενον, ἀλλὰ γενικῶς καὶ αἱ δύο πολὺ ὀλίγας ἀντιστοιχίας μὲ τὸν *Ἐνώχ Α'* ἔχουν. Περιέχουν ἑκθεσιν περὶ τοῦ ταξιδίου τοῦ Ἐνώχ εἰς τοὺς ἑπτὰ οὐρανοὺς καὶ περὶ τῆς ἐνορμητικῆς συλλήψεως τῆς ἱστορίας καὶ ἠθικολογικὴν πραγματείαν.

Ἡ ἑκτενὴς παραλλαγή ἀφιερώνει πολὺν χρόνον εἰς τὸν Μελχισεδέκ, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει νὰ γεννᾶται θαυματουργικῶς ἀπὸ τὸν ἀδελφὸν τοῦ Νῶε Νηρέα. Εἰς αὐτὸν ὅμως ἀφιερώνεται καὶ ἰδιαίτερον κείμενον, ἡ *Ἱστορία Μελχισεδέκ*, ἀποδοθεῖσα κατὰ σύγχυσιν τῆς παραδόσεως εἰς τὸν Ἀθανάσιον⁸ καὶ ἐνσωματωθεῖσα εἰς τὴν κοπτικὴν λειτουργίαν. Πιθανῶς συνετάχθη τὸν ε' αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ ἑρμηνεῖαν τοῦ περὶ Μελχισεδέκ χωρίου τῆς Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς (7, 3). Δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέσιν μὲ τὴν γνωστικὴν ομάδα τῶν Μελχισεδεκιτῶν.

3. ΑΒΡΑΑΜΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Σώζεται μία *Διαθήκη Ἀβραάμ*, ἡ ὁποία εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι διήγησις περὶ τῶν τελευταίων ἐμπειριῶν τοῦ Ἀβραάμ. Φιλοξενήσας οὗτος τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ, ἀρνεῖται νὰ ἀποθάνῃ—θέμα σὺνηθες εἰς αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ ἀπόκρυφα—πρὶν ἴδῃ μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς του τὰ μυστικά τοῦ Θεοῦ περὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Οὕτως ἀνέρχεται εἰς τὰ ὕψη, βλέπει τὴν γῆν καὶ τὸν οὐρανόν, παρατηρεῖ τὴν τρι-

Εἰκὼν 7

Οἱ πατριῶχα Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ. Οἱ εἰς τὰς χεῖρας των κύλινδροι ἔνδει-
κνύουσι συγγραφικὴν δραστηριότητα.

Εἰκὼν τοῦ 17' αἰῶνος, μὴ Ἁγίας Αἰκατερίνης Σινᾶ.

πλήν κρίσιν τῶν ψυχῶν καὶ τέλος ἀποθνήσκει, ὅποτε ἄγγελοι φέρουν τὴν ψυχὴν του εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἀορίστως φερόμενον εἰς τὴν Σύνοψιν καὶ τὴν Στιχομετρίαν «Βιβλίον Ἰακώβ», πιθανὸν νὰ εἶναι τὸ ἐπόμενο. Ἐγράφη εἰς τὴν ἑλληνικὴν πιθανῶς μετὰ τὸ 100 μ.Χ., ἄγνωστον ἂν ἀπὸ χριστιανὸν ἢ ἀπὸ Ἰουδαίου ἑλληνιστὴν συγγραφέα, διατηρεῖται δὲ εἰς δύο ἑλληνικὰς παραλλαγὰς, μίαν ἔκτενῆ, τὴν ἀρχαιοτέραν, καὶ μίαν βραχεῖαν, καθὼς καὶ εἰς πολλὰς μεταφράσεις, κοπτικὴν, ἀραβικὴν, αἰθιοπικὴν, σλαβονικὴν, ρουμανικὴν.

Ἡ Ἰακώβου Ἰβραάμ σώζεται μόνον εἰς σλαβονικὴν καὶ ρουμανικὴν μεταφράσεις, γενομένης ἀπὸ ἀπολεσθὲν ἑλληνικόν. Περιγράφει ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν βίον τοῦ πατριάρχου, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τὴν παρ' αὐτοῦ θέαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Συνετάχθη ἑλληνιστί, ἐφ' ὅσον τὸ κείμενον μαρτυρεῖ ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ (70 μ.Χ.) εἶναι πολὺ ἀπομακρυσμένον γεγονός, καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἂν εἶχε γραφῆ εἰς σημιτικὴν γλῶσσαν, δὲν θὰ μετεφράζετο πλέον. Ἄλλωστε περικλείει καὶ μερικὰ δυναρχικὰ καὶ γνωστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν ἐλαφρῶς γλωσσικίζοντα χριστιανὸν συγγραφέα Ἰουδαϊκῆς προελεύσεως.

Εἰς τὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν σώζεται σειρά ὄλων ἔργων σχετιζομένων μὲ τὸν Ἰακώβ, τὰ ὁποῖα παραμένουν ἀνέκδοτα.

Τὸ γελασιανὸν διάταγμα καταδικάζει ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *Μετάνοια Ἰανῆ καὶ Ἰαμβρη*. Συνταχθὲν ὑπὸ χριστιανοῦ συγγραφέως βάσει προϋπάρχοντος Ἰουδαϊκοῦ μύθου, δὲν σώζεται, ἀλλὰ πρὶν ἀπολεσθῆ εἶχεν ὀποσθὴ διπλὴν ἐπεξεργασίαν ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν παράδοσιν περὶ τῆς σοφίας τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης, ἡ ὁποία παρουσιάζεται νὰ γνωρίζῃ μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὴν νεκρομαντικὴν ἐπιστήμην τῶν δύο ἐκείνων ἀνδρῶν. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν δύο παραλλαγῶν ἔγινε μετὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα.

4. ΔΙΑΘΗΚΑΙ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ

Τὸ βιβλίον τοῦτο, μνημονευόμενον εἰς τὸν Κατάλογον, τὴν Σύνοψιν καὶ τὴν Στιχομετρίαν, σώζεται ἑλληνιστί εἰς δύο παραλλαγὰς καθὼς καὶ εἰς σλαβονικὴν καὶ ἀρμενικὴν μετάφρασιν. Περιέχει τὰς «διαθήκας», τοὺς τελευταίους λόγους τῶν δώδεκα υἱῶν τοῦ Ἰακώβ πρὸς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν συνηθροισμένους περὶ ἐκάστου πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Ἐκάστη διαθήκη συνίσταται εἰς α) διήγησιν τοῦ βίου τοῦ ἀντιστοίχου πατριάρχου β) παραίνεσιν ἠθικὴν γ) προφητείαν περὶ τοῦ μέλλοντος τῆς οἰκείας φυλῆς.

Τὴν ἰδίαν τῆς συντάξεως τοιούτων διαθηκῶν ἐνεπνεύσθη ὁ συγγραφεὺς προφανῶς ἀπὸ τὸ ἀνάλογον τῶν εὐλογιῶν τοῦ Ἰακώβ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως.⁹ Τὸ ἦθος τοῦ ἔργου εἶναι ὑψηλῆς στάθμης καὶ τὰ χριστιανικὰ στοιχεῖα αὐτοῦ εἶναι ἐμφανῆ. Οὕτω δυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ὑπῆρξε χριστιανὸς τῆς περὶ τὸ 200 μ.Χ. ἐποχῆς. Ὑπάρχουν ὁμῶς ἐνδείξεις ὅτι προὔπηρχον σχετικά κείμενα περὶ τοῦ Λευὶ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν καὶ τοῦ Νεφθαλὶ εἰς τὴν ἐβραϊκὴν. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη εἰς ἐσσαϊκὸν κείμενον καὶ τμήμα του εὐρέθη εἰς τὸ Κουμράν, ἐπειδὴ δὲ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον ἐν συνόλῳ παρουσιάζει τάσεις συγγενεῖς πρὸς τὰς τῆς κοινότητος τοῦ Κουμράν, καθίσταται πιθανὸν ὅτι ὁ χριστιανὸς συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησε ἰουδαϊκὸν πρότυπον συντεταγμένον ἀρχικῶς εἰς τὴν ἐβραϊκὴν, ἔπειτα δὲ ἴσως μεταφρασθὲν εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

Τὸ ἔργον μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ R. Grosseteste τὸν 17^{ον} αἰῶνα, ἐνωρίτερον δὲ εἶχε μεταφρασθῆ εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἐβραϊκὴν, δεδομένου ὅτι τὸ παλαιὸν ἐβραϊκὸν πρότυπον, ἂν πράγματι ὑπῆρχεν, εἶχε χαθῆ. Περὶ τῶν ἄλλων μεταφράσεων ἔγινεν ἤδη λόγος.

5. ΚΥΚΛΟΣ ΙΩΣΗΦ

Ὁ Ὀριγένης, ἡ Στιχομετρία καὶ ὁ Κατάλογος μνημονεύουν *Προσεσχὴν τοῦ Ἰωσήφ*, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστικῆς προελεύσεως καὶ ἀπωλέσθη. Σώζεται ὁμῶς ἐν ἄλλο σπουδαίῳ κείμενον, ἀνήκον εἰς τὸν ἴδιον κύκλον, ἡ *Ἐξομολόγησις καὶ μετάνοια τῆς Ἀσενέθ*, ἡ ὁποία διηγεῖται μυθιστορηματικῶς τὴν γνωριμίαν καὶ τὸν γάμον τοῦ Ἰωσήφ μετὰ τῆς Ἀσενέθ, θυγατρὸς τοῦ εἰδωλολάτρου ἱερέως τῆς Ἡλιουπόλεως Πετεφρῆ. Διατηρεῖται εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς μεταφράσεις λατινικὴν, συριακὴν, ἀρμενικὴν, σλαβονικὴν, ρουμανικὴν.

Ὑπὸ τῶν περισσοτέρων σημερινῶν κριτικῶν ὁ συγγραφεὺς τοῦ κειμένου ἀναζητεῖται εἰς τοὺς ἐγκρατευτικούς κύκλους τῶν ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων, κατὰ προτίμησιν τῆς Αἰγύπτου, καὶ ἡ σύνταξις αὐτοῦ τοποθετεῖται εἰς τὴν περὶ τὸ 100 μ.Χ. ἐποχὴν. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀντλεῖ ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης δὲν ἔχει πολλὴν σημασίαν, δεδομένου ὅτι ἀναφέρεται εἰς πρόσωπα προχριστιανικά, ἔχει ὁμῶς παρά ταῦτα πολλὰς χριστιανικὰς παραστάσεις, ὑπερεξαίρει τὴν παρθενίαν, τονίζει τὴν ἀνάγκην συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτιῶν, ὑπενθυμίζει τὴν εὐχαριστίαν, ὑπεράνω δὲ ὅλων θεωρεῖ τὸν Ἰωσήφ τύπον τοῦ Χριστοῦ·

«καὶ νῦν ἰδοὺ ὁ ἥλιος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἦκει πρὸς ἡμᾶς ἐν τῷ ἄρματι αὐτοῦ... Ἰωσήφ υἱὸς Θεοῦ ἐστὶ» (6). Ἐγράφη λοιπὸν ὑπὸ χριστιανοῦ, καὶ δὴ τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα, διότι ἡ μυθιστορηματικὴ μορφή αὐτοῦ προϋποθέτει τὴν ἀνοσιν τοῦ ἐλληνικοῦ μυθιστορήματος κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον.

5. ΚΥΚΛΟΣ ΜΩΥΣΕΩΣ

Εἰς συγγραφεῖς¹⁰ καὶ καταλόγους¹¹ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς μνημονεύονται δύο κείμενα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μωϋσέως: ἡ Διαθήκη Μωϋσέως καὶ ἡ Ἀνάληψις Μωϋσέως.

Ἀποσπάσματα ἐλληνικὰ τῆς Ἀναλήψεως Μωϋσέως σώζονται εἰς τὴν ἐπιστολὴν Ἰούδα, εἰς Σειράς καὶ εἰς τοὺς ἐν λόγῳ συγγραφεῖς καὶ τὸ ἐν τέταρτον αὐτῆς σώζεται εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ ε' αἰῶνος. Ἐπειδὴ παρατηροῦνται διαφοραὶ εἰς ἐξεταζόμενα θέματα μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν τεμαχίων, κρίνεται πιθανὸν ὅτι τὸ ἐκπροσωπούμενον ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ ἀποσπάσματα τμήμα εἶχεν ἀντικείμενον τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Μωϋσέως καὶ προφανῶς ἀπετέλει τὸ ἔργον Ἀνάληψις Μωϋσέως, τὸ δὲ ἐκπροσωπούμενον ἀπὸ τὰ λατινικὰ ἀποσπάσματα περιεῖχε προφητείας περὶ τοῦ μέλλοντος καὶ προφανῶς ἀπετέλει τὸ ἔργον Διαθήκη Μωϋσέως. Τόσον τὸ ἐν ὄσον καὶ τὸ ἄλλο βιβλίον ἐγράφησαν ὑπὸ Ἰουδαίων τὸν α' μ.Χ. αἰῶνα, πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ. Ἐπειδὴ δὲν εὐρίσκονται ἴχνη αὐτῶν εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν γραμματεῖαν, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρωτότυπος γλῶσσα τῶν ὑπεῖρξεν ἡ ἐλληνικὴ.

Διηγήσεις περὶ τοῦ Μωϋσέως ἀφθονοῦν καὶ ἔκτοτε μεταξὺ Χριστιανῶν (εἰς τὴν ἀραβικὴν καὶ τὴν αἰθιοπικὴν) καὶ Μουσουλμάνων, προφανῶς εἰς τὰς γειτονικὰς πρὸς τὸ Σινᾶ περιοχὰς. Οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ὁμῶς δὲν ἔδωσαν συνέχειαν.

7. ΔΙΑΘΗΚΗ ΜΩ

Κατὰ τὸ σύστημα τῶν «διαθηκῶν» τοῦ εἶδους τούτου ὁ Ἰάβ, ὁ βασιλεὺς τῆς Ἐδὼμ Ἰωβάβ, διηγείται τὰς περιπετείας τοῦ βίου του, δίδει παραινέσεις εἰς τοὺς ἀπογόνους του, διαμοιράζει τὰ ἀγαθὰ του εἰς τοὺς υἱοὺς του καὶ χορηγεῖ εἰς τὰς θυγατέρας του προφητικὸν χάρισμα. Τέλος ὁ ἀδελφὸς του Νηρεὺς διηγείται τὰ περὶ τῶν τελευταίων στιγμῶν τοῦ βίου καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὁπότε ἡ ψυχὴ του φέρεται εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὑπὸ ἀγγέλων.

Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς,
Ὀριγένης, Δίδυμος, Γε-
λάσιος Κυζικηνός.
Κατάλογος, Σύνοψις,
Στιχομετρία.

Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ ἔργου εἶναι ἑλληνική καὶ προφανῶς τοῦτο συντελέσθη ὑπὸ ἑλληνιστοῦ Ἰουδαίου, ἴσως εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὸν α΄ π.Χ. αἰῶνα. Περὶ τῆς πρωτοτύπου γλώσσης δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία εἶναι ἢ ἑλληνική. Φαίνεται δὲ ὅτι τοῦτο ἐπέστη ἑλαφρὴν χριστιανικὴν ἐπεξεργασίαν, κυρίως εἰς τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν, ὥστε νὰ χριστιανίσῃ. Τὸ γεγονὸς ὅτι μνημονεύεται εἰς τὸ Γελλισιανὸν σημαίνει ἴσως ὅτι ὑπῆρχε καὶ λατινικὴ μετάφρασις αὐτοῦ, σώζεται δὲ πάντως καὶ σλαβονικὴ παραλλαγή.

8. ΚΥΚΛΟΣ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ

Πλὴν τῶν *Ψαλμῶν Σολομῶντος*, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ ἀπασχολήσουν ἡμᾶς ἐδῶ, καὶ τῶν *Ὁδῶν Σολομῶντος*, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος εἰς ἄλλο τμῆμα τοῦ παρόντος ἔργου, σώζεται σήμερον ἀκόμη ἐν κείμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ μεγαλοπρεποῦς βασιλέως τῶν Ἑβραίων, τοῦ διακρινομένου διὰ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀκράτειαν· εἶναι ἢ *Λιαθήκη Σολομῶντος*. Ὁ Σολομὼν διηγεῖται ὁ ἴδιος περὶ τῶν ἐξόχων θαυματουργικῶν ἰδιοτήτων τοῦ μαγικῆς φύσεως καὶ περὶ τῆς ἀπωλείας αὐτῶν λόγῳ τῶν ἐρώτων τοῦ μὲ ἀλλοφύλους γυναικίως. Ἐξάγει δαιμόνιον ἀπὸ τὸν ἐργοδηγὸν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ καὶ ἀναγκάζει διὰ τὰ δαιμόνια νὰ συνεργασθοῦν εἰς τὸ ἔργον, δέχεται τὰς ἐπισκέψεις καὶ τὸν θαυμασμὸν βασιλέων καὶ βασιλισσῶν καὶ τέλος ὑποκύπτει εἰς τὴν ἁμαρτίαν.

Τὰ ὀνόματα τῶν δαιμονίων εἶναι ἐξ ἡμισείας ἑλληνικά καὶ σημιτικά, ὅπερ δεικνύει συγκρητιστικὰς τάσεις. Τὸ βιβλίον ἐγράφη ἑλληνιστὶ ὑπὸ χριστιανοῦ τὸν γ΄ αἰῶνα, αἱ δὲ παραλλαγαὶ αὐτοῦ διεμορφώθησαν κατὰ τὴν προχωρημένην βυζαντινὴν περίοδον, ἀλλ' εἰς τὴν βάσιν αὐτοῦ ὑπέκειτο Ἰουδαϊκὸν κείμενον τοῦ α΄ αἰῶνος μ.Χ., συντεταγμένον καὶ αὐτὸ ἑλληνιστί.

9. ΒΙΟΙ ΠΡΟΦΗΤΩΝ

Οἱ Βίοι προφητῶν ἀπαντῶνται εἰς ἕξ ἑλληνικὰς παραλλαγὰς, περιλαμβανομένης καὶ τῆς συντόμου συναξαριακῆς, δύο συριακὰς καὶ ἀνὰ μίαν λατινικὴν, ἀρμενικὴν, αἰθιοπικὴν καὶ ἀραβικὴν. Ἀποτελοῦντες ἀντίστοιχον τῶν βίων ἑλλήνων φιλοσόφων, ἐγράφησαν δι' ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀπολογητικῶν στόχων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπειδὴ οἱ Ἰουδαῖοι ἐχαρακτήριζον τοὺς Χριστιανοὺς ἀποστάτας, οὗτοι ἠθέλησαν νὰ διακηρύξουν ὅτι εἶναι κληρονόμοι τοῦ προφητικοῦ πνεύμα-

τος καὶ τῶν προφητικῶν ἐπαγγελιῶν. Οὕτω ἡ συγγραφή των πρέπει νὰ τοποθετηθῆ εἰς χρόνον περὶ τὸ 200 μ.Χ.

Ἐνῶ ὁ βίος τοῦ Ἱερεμίου μαρτυρεῖ γινῶσιν τῶν συνθηκῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἄλλοι βίοι ἐμφανίζουν γινῶσιν τῆς Παλαιστίνης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖται ὑπὸ πολλῶν διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς γνώμης ὅτι δὲν ἐγράφησαν ὅλοι ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Ἡ γραμμὴ ὁμως ἡ ὁποία διήκει δι' ὅλων αὐτῶν εἶναι ἐνιαία καὶ ἡ ἔκτασις των εἶναι πολὺ μικρά, ὥστε νὰ ἀναζητήσωμεν ποικιλίαν συγγραφέων, ἡ δὲ ἀνωτέρω διαφορὰ δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἐκ τῆς δυνατότητος ἑνὸς προσώπου—καὶ μάλιστα χριστιανοῦ τοῦ 200 μ.Χ.—νὰ γνωρίζῃ τόσον τὴν Αἴγυπτον ὅσον καὶ τὴν Παλαιστίνην.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἂν ὑπάρχη ὀπισθεν τῶν βίων τούτων ἰουδαϊκὸν ὑπόβαθρον. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἀποκλείεται, καίτοι δὲν ἔχει εὑρεθῆ οὔτε ἴχνος αὐτοῦ, τὸ βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι πρωτότυπον εἶναι ἐν ἑλληνικῶν κείμενον χριστιανικῆς προελεύσεως, ἀπὸ τὸ ὁποῖον προήλθον ὅλοι αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι παραλλαγαί.

10. ΚΥΚΛΟΣ ΗΛΙΟΥ

Ἄ Ο Ὀριγένης¹² ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ παράθεμα τῆς Α' Κορ. 2, 9 προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψιν Ἡλιοῦ τοῦ προφήτου, ἐνῶ ὁ Ἱερώνυμος βεβαίως διαφωνεῖ, θεωρῶν ἀσεβὲς τὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀπόκρυφον σύγγραμμα μίᾳ παράθεσις τοῦ Παύλου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔχει πολλὴν σημασίαν.

Τοιοῦτο βιβλίον καταδικάζεται εἰς τὸν Κατάλογον, τὴν Σύνοψιν καὶ τὴν Στιχομετρίαν. Πλὴν ἑλληνικῶν σπαραγμάτων, σώζεται τμημα αὐτοῦ εἰς κοπτικὸν πάπυρον τοῦ δ' αἰῶνος, περιέχον κήρυγμα μετανοίας καὶ περιγραφὴν πολέμων, ἐμφανίσεως τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ τοῦ Χριστοῦ, καὶ τέλος τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς χιλιετοῦς βασιλείας. Τὸ κείμενον τοῦτο ἔχει γραφῆ ὑπὸ χριστιανοῦ συγγραφέως τὸν γ' αἰῶνα εἰς τὴν ἑλληνικὴν, εἶναι δὲ ἄγνωστον ἂν ὀπισθεν αὐτοῦ ὑπάρχη ἰουδαϊκὸν πρότυπον.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως ὑπῆρχε βιβλίον Σοφορίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον παρατίθεται ἐν χωρίον,¹³ μνημονεύεται δὲ τοῦτο ἐπίσης εἰς τοὺς τρεῖς πίνακας, τὸν Κατάλογον, τὴν Σύνοψιν καὶ τὴν Στιχομετρίαν. Ὅμοσις τιθεμένη εἰς τὸ στόμα τοῦ Σοφορίου εἶναι ἐνσωματωμένη εἰς τὴν κοπτικὴν Ἀποκάλυψιν Ἡλιοῦ καὶ ἴσως προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνωτέρω βιβλίου. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ παράθεμα τοῦ Κλήμεντος δὲν εὑρίσκεται εἰς τὸ κοπτικὸν δὲν ἀποκλείει τὴν ταύτισιν

12 *Εἰς Ματθαῖον* (27, 9). E. KLOSTERMANN, *Griech. Chr. Schriftst.* 38 (1933), 250.

13 *Στρωματεῖς* 5, 11, 77.

ἀλλ' ἀπλῶς σημαίνει δι τὴν δρασίς ἀποτελεῖ μέρος μόνον τοῦ βιβλίου ἐκείνου.

11. ΚΥΚΛΟΣ ΗΣΑΪΟΥ

Τόσον ὁ Ἰουστίνος¹⁴ ὅσον καὶ ὁ Ὀριγένης¹⁵ γνωρίζουν ὅχι μόνον τὴν παράδοσιν περὶ μαρτυρίου τοῦ Ἡσαΐου ἀλλὰ καὶ κείμενον περιέχον αὐτὴν. Τοῦτο σημαίνει δι τὸ σχετικὸν βιβλίον εἶχε γραφῆ πιθανῶς τὸν α' αἰῶνα μ.Χ. εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ἰουδαίου τῆς Παλαιστίνης βάσει παραδόσεως τὴν ὁποίαν ἐγνώριζε καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς.¹⁶ Ἀναλύοντες τὸ σωζόμενον βιβλίον, εὐρίσκομεν δι τὸ ἀρχικὸν ἐκεῖνο κείμενον περιεῖχε τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πρώτου τμήματος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον περιγράφει τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ προφήτης κατεδικάσθη εἰς τὸν διὰ πριονισμοῦ θάνατον ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἰμανασση, διὰ τὸν λόγον δι τὰ τάχα ἐνεφάνιζεν ἑαυτὸν ἀνώτερον τοῦ Μωϋσέως μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ «εἶδον τὸν Κύριον».

Χριστιανὸς συγγραφεὺς τοῦ β' αἰῶνος, ἐλαφρῶς γνωστικίζων, ἐθεώρησε χρήσιμον νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὴν διήγησιν ταύτην χάριν ἀπολογητικῶν σκοπῶν διὰ προσθήκης εἰς τὸ μέσον τοῦ πρώτου τούτου τμήματος μιᾶς ἐξαγγελίας ὑπὸ τοῦ Ἐζεκίου περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς καθόδου τοῦ Ἀντιχρίστου ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ Νέρωνος. Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς προσέθεσε καὶ τὸ δεῦτερον τμήμα, τὴν δρασίμ Ἡσαΐου, εἰς τὴν ὁποίαν ἱστορεῖται ραψωδιακῶς ἡ ἀνοδος τοῦ Ἡσαΐου διὰ τῶν ἑπτὰ οὐρανῶν, ὅπου οὗτος μανθάνει τὰ ἀπόρρητα μυστήρια περὶ τοῦ ἔργου, τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀνυστάσεως τοῦ Χριστοῦ.

Οὕτω συνετέθη νέον κείμενον, ἢ *Ἀνάληψις Ἡσαΐου*, περιλαμβανούσα

- α) τὸ ἀρχικὸν μαρτύριον Ἡσαΐου (1, 1-3, 12 καὶ 4, 17-5)
- β) τὴν διαθήκην Ἐζεκίου (3, 13-4, 16)
- γ) τὴν δρασίμ Ἡσαΐου (6-11).

Ἀπὸ τὸ ἐνιαῖον τοῦτο ἔργον προέκυψαν βραδύτερον δύο ἑλληνικαὶ παραλλαγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας προῆλθον αἱ εἰς ἄλλας γλώσσας μεταφράσεις. Τμήματα μόνον αὐτοῦ σώζονται σήμερον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, καθὼς καὶ εἰς τρεῖς λατινικάς, δύο κοπτικὰς καὶ τρεῖς σλαβονικὰς μεταφράσεις, τὸ δὲ ὅλον διατηρεῖται εἰς τὴν αἰθιοπικὴν.

12. ΚΥΚΛΟΣ ΙΦΡΕΜΙΟΥ ΚΑΙ ΒΑΡΟΥΧ

Τὰ σχετικὰ κείμενα συνδέονται μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Βαρούχ, τὸ

¹⁴ *Λιόλογος* 120, 5.

¹⁵ *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰουδαίον Ἀφρικανὸν* 9, PG 11, 65.

¹⁶ *Ἐβρ.* 11, 37.

ὁποῖον παίζει σκουδαῖον ρόλον γενικῶς εἰς τὴν ἀπόκρυφον γραμματεῖαν.

Διήγησις ἀναφερομένη εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Ἱερουσαλήμ ὑπὸ τῶν Βαβυλωνίων, τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν ἐπιστροφήν ἐξ αὐτῆς περιέχεται εἰς τὰ *Παραλειπόμενα Ἱερεμίου*.¹⁷ Κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ ὁ Ἱερεμίας, ἀποκρύψας σκεύη τοῦ ναοῦ, ἀναχωρεῖ εἰς τὴν Βαβυλῶνα, ἐνῶ ὁ αἰθίοψ ὑπηρέτης τοῦ Ἀβιμέλεχ, σταλείς πρὸς συλλογὴν σύκων εἰς τοὺς κήπους, παρέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ 66 ἔτη. Ὁ Βαρούχ, παραμείνας ἐπίσης εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, κατόπιν οὐρανοῦ χρηματισμοῦ στέλλει εἰς τὸν Ἱερεμίαν γράμμα, μεταφερόμενον ὑπὸ ἀετοῦ, μετὰ τὴν παραγγελίαν νὰ ἐπιστρέψῃ ὁ λαός, ἀλλὰ χωρὶς ἀλλογενεῖς γυναῖκας, καὶ ὅσοι δὲν ὑπακούσουν εἰς τοῦτο νὰ ἐγκατασταθοῦν χωριστὰ εἰς τὴν Σαμάρειαν. Ὁ Ἱερεμίας λιθοβολεῖται, διότι ἐξαγγέλλει τὴν διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σωτηρίαν, συνέβη δηλαδὴ περίπου τὸ ἴδιον μὲ ὅ,τι συνέβη εἰς τὸν Ἡσαΐαν κατὰ τὸ προηγούμενον κείμενον. Ἡ διήγησις αὐτὴ σώζεται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς αὐτοτελεῖ μορφήν, σχετικῶς ἐκτενῆ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς σύντομον συναξαριακὴν μορφήν ἐν τῷ Μηνιαίῳ τοῦ Νοεμβρίου (4). Σῶζονται ἐπίσης μεταφράσεις αὐτοῦ, αἰθιοπικὴ ἐνσωματωμένη εἰς τὴν Π. Διαθήκην, κοπτικὴ, ἀραβικὴ, ἀρμενικὴ καὶ σλαβονικὴ, κατὰ πολὺ διαφέρουσαι τοῦ πρωτοτύπου συνήθως.

Ἐπειδὴ ἀπαγορεύει τοὺς μικτοὺς γάμους, πρέπει νὰ ἐγράφη ἀπὸ Ἰουδαίου, καὶ ἐπειδὴ προϋποθέτει καταστροφὴν τοῦ ναοῦ ἀλλ' ὄχι καὶ ἀφανισμόν τῆς Ἱερουσαλήμ, πρέπει νὰ ἐγράφη μεταξὺ τῶν δύο ἰουδαϊκῶν πολέμων (70-132 μ.Χ.), ἀλλὰ χριστιανικὴ χεὶρ προσέθεσε τὸ τελευταῖον περὶ λιθοβολισμοῦ κεφάλαιον μεταγενεστέρως.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐκυκλοφορεῖτο καὶ ἄλλο ἔργον *Περὶ τοῦ βίου Ἱερεμίου*, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεδίδεται ὑπὸ τῶν παλαιῶν, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους,¹⁸ τὸ παράθεμα εἰς τὸ εὐαγγέλιον Ματθαίου 27, 9. Εἰς τὴν Σύνοψιν καὶ τὸν Κατάλογον μνημονεύεται *χωρὶς ἄλλην ἔνδειξιν* «Βαρούχ» καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἀσφαλῶς ἂν τοῦτο ἦτο τὸ ἴδιον μὲ τὴν σωζομένην *Ἀποκάλυψιν Βαρούχ*, ἔργον τὸ ὁποῖον περιγράφει τοὺς μηχανισμοὺς καὶ τὰ αἰτία τῶν κοσμολογικῶν φαινομένων καὶ τὴν διαδικασίαν τῶν ἀνταποδόσεων κατὰ τὰς ἀνθρωπίνους πράξεις. Ὁ Βαρούχ ὄχι ἁπλῶς εἶναι ὠργισμένος διὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἱερουσαλήμ ὑπὸ τῶν Βαβυλωνίων ἀλλὰ καὶ ἀμφιβάλλει διὰ τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ. Ὅθεν ἀρπάζεται εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀπὸ ὅπου βλέπει τὰ πράγματα μετὰ διαφορετικοὺς ὀφθαλμοὺς, βλέπει τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ, ἤτοι εἶναι τρόπον τινὰ τὸ ὀρθόδοξον ἀντίστοιχον τοῦ γνωστικοῦ Βαρούχ. Δὲν κατάρθωσε νὰ ἴδῃ τὸν Θεόν,

Καλεῖται ἐπίσης Βαρούχ Β' ἢ Γ' ἢ Δ'.

Εἰς Ματθαῖον E. KLOS-TERMANN, *Griech. Chr. Schriftst.* 38 (1933), 250.

διότι, ἐνῶ ἡ θεὰ τούτου εἶναι ἐφικτὴ εἰς τὸν ἑβδομον οὐρανόν, αὐτὸς ἐφθασε μέχρι τοῦ πέμπτου μόνον. Σημειωτέον ὅτι περιέχει καὶ χιλιαστικὰς ἀντιλήψεις.

Εἶναι καθαρῶς χριστιανικὸν ἔργον, γραφὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὸν β' ἢ γ' αἰῶνα, ἂν καὶ ὑπάρχει ἐπίσης ἡ ἄποψις ὅτι ἦτο ἀρχικῶς Ἰουδαϊκὸν καὶ ὑπέστη χριστιανικὴν ἐπεξεργασίαν. Τὸ κείμενον σώζεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ εἰς νεωτέρας σλαβονικὰς μεταφράσεις, ρωσικὴν, σερβικὴν καὶ βουλγαρικὴν, τῶν ὁποίων μάλιστα αἱ τελευταῖαι παρουσιάζουν τὴν πρωτοτυπίαν ὅτι ἐπεκτείνουν τὴν περιουσίαν τοῦ Βαροῦχ, μέχρι τοῦ ἑβδόμου οὐρανοῦ, ὅπου φυσικὰ βλέπει τὸν Θεόν.

Συριακὴ *Ἀποκάλυψις Βαροῦχ* ἀποτελεῖ συμπίλημα ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύο ἔργων περὶ τοῦ Ἰερεμίου καὶ τοῦ Βαροῦχ, καθὼς καὶ ἄλλων κειμένων, δὲν εἶναι δὲ γνωστὸν ἂν ἡ συμπίλησις ἐγένετο ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν συριακὴν ἢ προηγήθη ἑλληνικὴ συμπίλησις ἢ ὁποία καὶ μετεφράσθη.

13. ΚΥΚΛΟΣ ΔΑΝΙΗΛ

Ἀπὸ πολὺ ὄψιμον ἐποχὴν προέρχονται τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δανιήλ κείμενα, πρῶτον μίαν *Ἀποκάλυψιν Δανιήλ*, περιέχουσα ἀπειλὰς κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ κόσμου μετὰ ἐξαγγελίας περὶ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἀντιχρίστου, ἔργον πιθανῶς τοῦ ιγ' αἰῶνος, καὶ αἱ *Ὁράσεις Δανιήλ*. Περαιτέρω ἀποκαλυπτικὰ ἔργα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ προφήτου τούτου ἀπαντῶνται εἰς τὴν συριακὴν, ἀρμενικὴν, περσικὴν, ρωσικὴν καὶ σερβικὴν. Τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν Στιχομετρίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ προφήτου τούτου βιβλίον πιθανῶς περιεῖχε βιογραφικὰ στοιχεῖα αὐτοῦ.

Μὲ τὰς Ὁράσεις τοῦ Δανιήλ ὁμοιάζουν αἱ *Ἀποκαλύψεις Μεθοδίου Πατάρων*, ἔργον τοῦ ζ' αἰῶνος, τὸ ὁποῖον ἀπεδόθη εἰς τὸν παλαιὸν ἀπολογητικὸν συγγραφέα τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος Μεθόδιον. Αὗται εἶχον εὐρυτάτην διάδοσιν.

14. ΚΥΚΛΟΣ ΕΣΔΡΑ

Ἡ *Ἀποκάλυψις Ἐσδρα* σημειώνει τὸ κορύφωμα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, παρουσιάζουσα τὸν Ἐσδραν ὡς προφήτην ἀνερχόμενον εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ὅπου λαμβάνει θεῖαν ἀποκάλυψιν περὶ τῶν ἐσχάτων, καὶ κατερχόμενον εἰς τὸν Ἄδην, ὅπου βλέπει τὰς βασάνους τῶν κολασμένων. Ἀποθνήσκει μετὰ προσευχὴν εἰς τὸν Θεόν,

ἀφοῦ κατὰ τὰ συνηθιζόμενα εἰς αὐτὴν τὴν γραμματειακὴν μορφήν ἠρνήθη ἐπιμόνως νὰ δεχθῆ τὸν θάνατον.

Τὸ κείμενον, μνημονευόμενον καὶ εἰς τὸν Κατάλογον, φαίνεται ὅτι ἐγράφη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ ὑπὸ Ἰουδαίου εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ τὴν ἀραμαϊκὴν, σήμερον δὲ σώζεται κατὰ μικρὸν μέρος ἑλληνιστί καὶ κατὰ τὸ σύνολον εἰς λατινικὴν μετάφρασιν. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία τὸ ἐνέταξεν εἰς τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης ὑπὸ τὸν χαρακτηρισμὸν Ἑσδρας Δ΄.

Δύο αὐτοτελῆ τμήματα εἶναι σήμερον ἐνσωματωμένα εἰς τὸ ἀνωτέρω βιβλίον, καταλαμβάνοντα τὸ μὲν πρῶτον τὰ κκ. 1-2, τὸ δὲ δεύτερον τὰ κκ. 15-16, καὶ καλούμενα ἀντιστοιχῶς Ἑσδρας Ε΄ καὶ Ἑσδρας Σ΄. Τὸ πρῶτον περιέχει προφητείαν ἐναντίον τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, μέσῳ τοῦ Ἑσδρα, μὲ παρηγορητικούς λόγους πρὸς τὸν χριστιανικὸν λαόν, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς «μητέρα», καὶ προέρχεται ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ΄ αἰῶνος. Τὸ δεύτερον περιγράφει τὰς καταστροφὰς αἱ ὅποια θά συνοδεύσουν τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ δίδει παραινεσίαν πρὸς τὸν λαόν τοῦ Θεοῦ, προέρχεται δὲ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν μεγάλων διωγμῶν τοῦ γ΄ ἢ δ΄ αἰῶνος. Καὶ τὰ δύο τμήματα εἶχον συνταχθῆ πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τοῦ δὲ δευτέρου σώζεται καὶ τεμάχιον ἐκ τοῦ πρωτοτύπου.

Πολυάριθμα κείμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἑσδρα ἐκυκλοφοροῦντο εἰς ὄλας τὰς γνωστὰς τότε γλώσσας, ἀναφερόμενα εἰς ἀντικείμενα μαγικά καὶ ἀστρολογικὰ κυρίως.

Πολλὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν Ἀποκάλυψιν Ἑσδρα παρουσιάζει ἢ Ἀποκάλυψις Σεδράχ. Ὁ Σεδράχ ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ὁμιλήσῃ κατὰ πρόσωπον μὲ τὸν Θεὸν καὶ τὸ αἴτημά του γίνεται δεκτόν, ὁπότε οὗτος λαμβάνει ἱκανοποιητικὰς ἀπαντήσεις. Ἀρνεῖται καὶ αὐτὸς νὰ ἀποθάνῃ, διὰ νὰ συνεχίσῃ τὴν μεσιτείαν του ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ παραφθορᾶς τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἑσδρα καὶ ὄχι τοῦ Σεδράχ ἢ Σεδεκία ἐκ τῶν τριῶν παίδων.¹⁹ Τὸ κείμενον εἶναι πολὺ μεταγενέστερον, συνετάχθη ὑπὸ χριστιανοῦ συγγραφέως ἑλληνιστί, ὁ ὁποῖος ἴσως εἶχεν ὑπὸ ὄψιν παλαιότερον πρότυπον, ἀντίστοιχον πρὸς τὸν Ἑσδραν Δ΄.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΔΑΜΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

C. TISCHENDORF, *Apocalypses apocryphae*, Leipzig 1860, 1-23.

A. M. CERIANI, *Monumenta sacra et profana* V, Milano 1868, 21-24.

¹⁹ Δαν. 3, 12.

- W. MEYER, "Vita Adae et Evae", *Abhandlungen d. bayer. Akad. d. Wiss.*, philos.-philol. Klasse 14, 3, München 1978, 187-250.
- F. C. CONYBEAR, "On the Apocalypse of Moses", *Jewish Quart. Rev.* 7 (1895), 219-235.
- J. H. MOSLEY, "The Vita Adae", *Journ. of Theol. Studies* 30 (1929), 121-149.
- F. NAU, "Apotelesmata Apollonii Tyanaensis", *Patrologia Syriaca Graffin*, τ. 2, 1907 1362-1392.
- E. TRUMPF, *Der Kampf Adams*, München 1880.
- S. C. MALAN, *The Book of Adam and Eve*, London 1882 (ἀγγλ. μετ.)
- C. BRÄNDL, *Die Schatzhöhle*, Leipzig 1888.—"Das arabisch-äthiopisch Testamentum Adami", *Orient. Studien Th. Nöldeke*, Giessen 1906, 893-912.
- H. S. JOSIPHIANZ, *Θησαυροὶ Πατέρων, ἀρχαίων καὶ νέων* (ἀρμ. κείμενα, εἰς ἀρμ.), Βενετία 1896.
- J. ISSAVERDENS, *The uncanonical writings of the Old Testament*, (ἀγγλ. μετ. ἐκ τοῦ ἀρμ.), Venetia 1901.
- H. RÖNSCH, *Das Buch der Jubiläen*, Leipzig 1874.
- FR. MARTIN, "Le Livre de Jubilées", *Rev. Biblique* 20 (1911), 321-344 502 533.

2. ΕΝΟΧ

- J. FLEMMING, L. RADFRMACHER, *Das Buch Enoch*, Griech. Christl. Schriftsteller 5, Leipzig 1901.
- R. H. CHARLES, *The ethiopic version of the book of Enoch*, Oxford 1906.
- C. BONNER, *The last chapters of Enoch in Greek*, Studies and Documents VIII, London 1937.
- G. ZUNTZ, "Notes on the Greek Enoch", *Journ. of Bibl. Liter.* 61 (1942), 193-204.—*Journal of Theolog. Studies* 45 (1944), 161-170.
- P. GRELOT, "La légende d'Enoch dans les apocryphes et dans la Bible", *Rech. de Science Relig.* 46 (1958), 5-26. 181-210.
- E. VAILLANT, *Le livre des secrets d'Enoch*, texte slave et introduction française, Paris 1952.
- N. BONWETSCH, "Das slavische Enochbuch", *Abhandl. d. Kön. Ges. Wiss. Gött.*, philol.-hist. Klasse N.F. 1, 3, Berlin 1896, 5 ἐξ.—*Die Bücher der Geheimnisse Henochs*, Texte u. Untersuchungen 44, 2, 1922.

3. ΑΒΡΑΜΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

- A. VASSILIEV, *Anecdota graecobyzantina I*, Μόσχα 1893, 292-308.
- N. BONWETSCH, *Die Apokalypse Abrahams*, Studien zur Geschichte der Theologie u. Kirche I, 1, 1897.
- G. H. BOX, J. I. LANDSMAN, *The Apokalypse of Abraham*, London 1918.
- M. R. JAMES, *The lost apocrypha*, 1920, 31-38 (μετάνοια Ἰαννῆ καὶ Ἰαμβρῆ).
- J. VITLAU, "Passions de Sainte Écaterine et Pierre d'Alexandrie", *Atti del' Acad. Naz. dei Lincei*, Memorie 1960, VIII, τ. 9, 261-268.

4. ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΩΝ

- M. DE JONGE, *Testamenta XII Patriarcharum*, Leyde 1964.

- R. H. CHARLES, *The Greek versions of the Testaments of the Twelve Patriarchs*, Oxford 1908, ἀνατύπ. 1960.
 F.-M. BRAUN, "Les Testaments des XIV Patriarches et le problème de leur origine", *Rev. Biblique* 67 (1960), 516-549.
 M. PHILONENKO, *Les interpolations chrétiennes des Testaments des douze Patriarches et les manuscrits de Qumran*, 1960.
 J. BICKER, *Untersuchungen z. Entstehungsgeschichte der Testamente der zwölf Patriarchen*, 1970.
 R. EPPÉL, *Le piétisme juif dans les Testaments des douze Patriarches*, 1930.

5. ΚΥΚΛΟΣ ΙΩΣΗΦ

- P. BATHIFOL, *Le livre de la prière d'Asénath*, *Studia Patristica, Études d'Enc. Littér. Chrétienne*, 1-2, Paris 1889-1890.
 V. M. ISTRIN, "Αποκρίψις ἰωσήφ καὶ ἀσενήθ", *Trudy Slavjanskof komissii pri imperat. Moskovskom Archeologiceskom obscestvje*, Moskva 1898, 146-199.
 CHR. BURCHARD, *Untersuchungen zu Joseph und Asenath*, *Wiss. Unters. zum Neuen Testament*, Tübingen 1965.
 M. PHILONENKO, *Joseph et Aséneth*, Leiden 1968.

6. ΚΥΚΛΟΣ ΜΩΥΣΕΩΣ

- R. H. CHARLES, *The Assumption of Moses*, London 1897.
 C. CLEMEN, *Die Himmelfahrt des Moses*, *Kl. Texte* 10, Bonn 1904.
 S. ZEITLIN, "The Assumption of Moses and the revolt of Bar-Kokba", *Jewish Quart. Rev.* 38 (1948), 1-45.
 D. H. WALLACE, "The semitic origin of the Assumption of Moses", *Theol. Zeit.* 11 (1955), 321-368.

7. ΔΙΑΘΗΚΗ ΙΩΒ

- S. P. BROCK, "Testamentum Jobi", *Pseudepigrapha V.T. graece* 2, Leyde 1967, 1-59.

8. ΚΥΚΛΟΣ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ

- C. C. Mc COWN, *The Testament of Solomon*, Leipzig 1922.

9. ΒΙΟΙ ΠΡΟΦΗΤΩΝ

- D. PETAU, Paris 1622 (- PG 43, 393-413).
 TH. SCHERMANN, *Prophetarum vitae fabulosae*, Teubner, Leipzig 1907.

10. ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΗΛΙΟΥ

- G. STEDDORF, *Die Apokalypse des Elias*, eine unbekannte Apokalypse u. Bruckstücke des Sophonias-Apokalypse, *Texte u. Unters.* 17, 3, 1899.
 P. LACAU, "Remarques sur le manuscrit acheminique des apocalypses de Sophonie et d'Elie", *Journ. Asiat.* 254 (1906), 169-195.

11. ΚΥΚΛΟΣ ΗΣΑΪΟΥ

- B. P. GRENFELL, A. S. HUNT, *The Amherst Papyri* 1, London 1900.

- R. H. CHARLES, *The Ascension of Isaiah*, London 1900. ²1917 (αίθιοπ. και έλλ.).
 E. TISSERANT, *Ascension d'Isaïa de la version éthiopienne*, Paris 1909 (γαλλ. μετ.).
 L. LEFORT, *Muséon* 1938, 24-32. 1939, 1-10 (κοпт. άποσπάσμ.).
 P. LACAU, 'Ev *Muséon* 1946, 453-467.
 D. FIVESSA, "The apocryphal book of *Ascensio Isaiae* and the Dead Sea sect", *Israel Explor. Journ.* 3 (1953), 30-47.

12. ΚΥΚΛΟΣ ΙΕΡΕΜΙΟΥ

- J. R. HARRIS, *The Rest of the words of Baruch*, London 1897.
 A. VASSILIEV, *Anecdota graecobyzantina* I, Moskva 1893, 308-316.
 R. BASSET, *Les apocryphes éthiopiens traduits en français* I, Livre de Baruch et la légende de Jérémie, Paris 1893.
 M. R. JAMES, *The Apocalypse of Baruch*, 'Tests and Studies V, 1, Cambridge 1897.
 J.-C. PICARD, "Apocalypsis Baruch graece", *Pseudepigrapha V.T. graece* 2, 1.cyde 1967.
 W. WEBER-OSTWALDEN, *Versuch einer Erklärung u. Sinndeutung der griech. Baruch-Apokalypse*, Graz (χωρίς χρονολόγ(α)ν).

13. ΚΥΚΛΟΣ ΔΑΝΙΗΛ

- E. KLOSTERMANN, *Analecta zur Septuaginta, Hexapla und Patristica*, Leipzig 1895, 115-123.
 A. VASSILIEV, *Anecdota graecobyzantina* I, Moskva 1893, 33-38, 43-47.

14. ΚΥΚΛΟΣ ΕΣΔΡΑ

- A. HUNT, *The Oxyrhynchus Papyri*, VII, 1910, 11 έέ. (έλλ. τεμάχιον).
 O. F. FRITZSCHE, *Libri apocriphi V.T.*, Leipzig 1871, 640 έέ.
 R. L. BENSLLEY, *The Fourth Book of Esra*, Texts and Studies III, 2, 1895.
 M. J. LABOURT, "La cinquième livre d'Esdras", *Rev. Bibl.* 17 (1909), 412-434.
 D. DE BRUYNE, "Fragments d'une Apocalypse perdue", *Rev. Bénéd.* 33 (1921), 97-109.
 A. OEPKE, "Eine bisher unbeachtete Zitat aus dem 5. Buche Esra", *Conject. Neotestamenticae* 11 (1947), 179-195 (= *Zeit. f. Neutestl. Wiss.* 42, 1949, 158-172).

Γ'. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

Ἐκ τῶν ἀ' ἀκόμη αἰῶνος ὑφίσταντο πολυάριθμα κείμενα, τὰ ὅποια ἀνεφέροντο εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς δεικνύει ὁ πρόλογος τοῦ Κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου, «ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων». ¹ Ὁ πρόλογος οὗτος ἐκφράζει μίαν ὑφισταμένην κατάστασιν κατὰ τὸ 70 μ.Χ. περίπου, ἐνῶ ὁ ἐπίλογος τοῦ Κατὰ Ἰωάννην, «ἔστι δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ, ἃ ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς, ἅτινα, ἐὰν γράφηται καθ' ἕν, οὐδ' αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρήσειν τὰ γραφόμενα βιβλία», ² ἐξεικονίζει μίαν δυνατότητα. Ἦδη ταῦτα ἐκαλοῦντο εὐαγγέλια, μὲ μίαν λέξιν, ἣ ὁποία εἶχεν ἀρχίσσει καὶ εἰς τὸν ἑλληνιστικὸν κόσμον νὰ λαμβάνη βαθὺν θρησκευτικὸν χρωματισμὸν, σημαίνουσα τὸ ἄγγελμα τῆς ἀναγεννήσεως μιᾶς θεότητος ἢ τῆς γεννήσεως τοῦ θεοῦ αὐτοκράτορος. Οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης παρέλαβον μίαν ὡραίαν ἑλληνικὴν λέξιν καὶ παρήγαγον ἕνα νέον λογοτεχνικὸν εἶδος, προσιδιάζον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν. Πολλοὶ δὲ τοὺς ἐμιμήθησαν εἴτε τότε εἴτε βρυδύτερον. Τὰ ἀπόκρυφα εὐαγγέλια ἀντλοῦν ὑλικὸν ἀπὸ τὰ κανονικά, τὰς ἀρχαϊκὰς συλλογὰς λογίων, τὴν προφορικὴν παράδοσιν, τὰς θεολογικὰς δολιχοδρομίας τῶν αἰρετικῶν καὶ τὴν λαϊκὴν φαντασίαν. Ἐὰν καὶ εἰς αὐτὰ κατὰ κύριον λόγον χωρεῖ ἡ διάκρισις τὴν ὁποίαν ἐχαράξαμεν περὶ συμπληρωματικῶν καὶ ἀναπληρωματικῶν κειμένων, παρὰ ταῦτα εἴμεθα ἐδῶ ὑποχρεωμένοι νὰ τὰ διαχωρίσωμεν εἰς περισσοτέρας δμάδας, βάσει μικτῶν κριτηρίων μορφῆς, περιεχομένου, συγγραφῆς.

Ι. ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΩΝ ΛΟΓΙΩΝ

Ἐπάρχει ἰκανὸς ἀριθμὸς λογίων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπαντωμένων εἰς πατερικὰ κείμενα, τὰ ὅποια καλοῦνται συνήθως «ἄγραφα λόγια». Ὁ δρος ἄγραφα πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπουσίας τῶν ἀπὸ τὰ τέσσαρα κανονικὰ εὐαγγέλια, διότι ἄλλως μέρος αὐτῶν ἢ καὶ τὸ σύνολον περιείχοντο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς συλλογὰς λογίων αἱ ὁποῖαι ἐχάθησαν.

Λουκᾶ 1, 1.
Ἰω. 21, 25.

Τοιαῦται συλλογαί, ὅποια πρέπει νά ἦτο καί ἡ ὡς πηγὴ τῶν Κατὰ Ματθαῖον καὶ Κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίων θεωρουμένη, ἦσαν ἐκ τῶν πρώτων κειμένων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ συνεχίσθησαν συντασσόμεναι ἐπίσης τὸν β' αἰῶνα. Ὁ Παπίας, ἀποδίδων τὴν σύνταξιν μιᾶς τοιαύτης συλλογῆς εἰς τὸν Ματθαῖον, φαίνεται νά γνωρίζῃ τὴν ὑπαρξιν καὶ ἄλλων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει σήμερον δὲν σώζεται καμμία συλλογὴ τοῦ εἶδους τούτου, ἀφοῦ κατὰ μέγα μέρος ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ κανονικῶν καὶ ἀποκρύφων βιβλίων, καὶ μάλιστα τῶν αἵρετικῶν. Ὁμως τὸ ξηρὸν κλίμα τῆς Αἰγύπτου κατέστη ὁ ἐφοδιαστὴς τῆς γραμματολογίας μὲ τεμάχια παπύρων ἢ πλήρεις παπύρους περιέχοντας κείμενα κλασικά, χριστιανικά καὶ λαϊκά. Ὅλιγον κατ' ὀλίγον ἐδημιουργήθησαν συλλογαὶ τοιούτων παπύρων ὑπὸ φιλοτέχνων καὶ μουσείων, ὅπως εἶναι τῶν Chester Beatty, John Rylands, Bodmer, Rainer, Βρετανικοῦ Μουσείου, Κοπτικοῦ Μουσείου Καΐρου καὶ ἄλλαι.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παπύρων οἱ Ox. I, Ox. 654 καὶ Ox. 655, προερχόμενοι ἐξ Ὁξυρύγχου τῆς μέσης Αἰγύπτου, ἀποτελοῦν ἰδιαιτέραν ὀμάδα, ἢ ὅποια διατηρεῖ ἀποσπάσματα συλλογῆς λογίων χωρὶς ἔκθεσιν ἐπεισοδίων οἴσθησθε φύσεως καὶ μάλιστα λογίων τὰ ὅποια, ἐνθ' ἔχουν καὶ καθ' ἑαυτὰ μεγάλην ἀξίαν, λαμβάνουν μεγαλύτεραν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν ἀπὸ αὐτὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἕτερον εἰς τὸ Κατ' Αἰγυπτίους καὶ τελικῶς ὅλα ἐπεσημάνθησαν εἰς τὸ γνωστικὸν εὐαγγέλιον τοῦ Θωμᾶ. Τὰ λόγια εἶναι γενικῶς τῆς αὐτῆς ὑφῆς μὲ τὴν τῶν περιεχομένων εἰς τοὺς Συνοπτικούς.

Τὰ σωζόμενα φύλλα τῶν τριῶν παπύρων δὲν ἀνήκον εἰς τὸ ἴδιον βιβλίον, ἀν καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἰδίαν χρονικὴν περίοδον, περὶ τὸ 200, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, κατὰ κανόνα τὰ λόγια τῶν εἰσάγονται διὰ τῆς φράσεως «λέγει ὁ Ἰησοῦς» καὶ ὅτι ἡ σειρά τῶν εἶναι ἢ αὐτὴ μὲ τὴν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Θωμᾶ καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις, συνάγεται ὅτι τὸ ἕξ οὐ ἀντεγράφησαν χειρόγραφον περιεῖχε τὴν ἰδίαν συλλογὴν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι αὕτη συνέπιπτε μὲ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θωμᾶ, διότι πλὴν τοῦ ὅτι ἡ ἀλληλοκάλυψις περιορίζεται ἀποσπασματικῶς εἰς τὸ πρῶτον μόνον τρίτον τοῦ εὐαγγελίου τούτου παρατηροῦνται καὶ σοβαραὶ διαφοραὶ μεταξύ τῶν. Προφανῶς λοιπὸν τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θωμᾶ, γνωστικῆς τάσεως ὡς θὰ ἴδωμεν βραδύτερον, ὠκοδομήθη ἐπὶ τοῦ ὑλικοῦ τῆς συλλογῆς ταύτης, ἀλλ' ἐχρησιμοποίησε τουλάχιστον ἀκόμη μίαν ἄλλην πηγὴν, καθ' ὅσον τὸ πέμπτον λόγιον τοῦ Ox. I ἀπαντᾶται δις εἰς αὐτὸ καὶ μάλιστα μὲ ἀρκετὰς διαφορὰς. Ἡ συλλογὴ αὕτη, καθὼς καὶ ἄλλαι παρεμφερεῖς συλλογαὶ τὰς ὁποίας πιθανῶς εἶχον ὡς βάσιν τὰ Καθ' Ἑβραίους καὶ Κατ' Αἰγυπτίους εὐαγγέλια,

γέλια, ήκολούθουν τὴν δοξογραφικὴν γραμματείαν τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἢ ὁποῖα ἠσχολεῖτο μετὰ τὴν συλλογὴν ρητῶν τῶν παλαιότερων σοφῶν.

α. Πάπυρος Οκ. 654

Ὅπως καὶ οἱ ἐπόμενοι, ἐκινήθη εἰς τὴν Ὁξύρυγχον καί, ὅπως αὐτοί, προέρχεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ β΄ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ γ΄ αἰῶνος. Εἶναι γεγραμμένος μετὰ ἐπιμέλειαν ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος κτηματολογικοῦ ἐγγράφου, ἔχει δὲ ὑποστῆ σοβαρὰν φθοράν. Ἐπειδὴ τὸ δεῦτερον λόγιον αὐτοῦ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἀποδίδει εἰς τὸ Κατ' Ἑβραίου εὐαγγέλιον,³ ἐκφράζεται ἡ γνώμη ὅτι ὅλη ἡ συλλογὴ αὐτὴ εἶναι ἀπόσπασμα τοῦ εὐαγγελίου ἐκείνου (Waitz), ἐνῶ κατ' ἄλλην γνώμην τοῦτο εἶναι ἀπόσπασμα τοῦ Κατ' Αἰγυπτίου εὐαγγελίου (Harnack). Εἰς τὸ εἰσαγωγικὸν λόγιον αὐτοῦ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Θωμᾶ ὡς συντάκτου, «Οὗτοι οἱ λόγοι οἱ [ζωοποιοὶ οὓς ἐλάλησεν Ἰησοῦς ὁ Ζῶν κ[αὶ ἔγραψεν Ἰούδας δ] καὶ Θωμᾶς», ὅπως καὶ εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θωμᾶ. Περιέχει συνολικῶς 7 λόγια, τῶν ὁποίων τὰ τέσσαρα ἀπαντῶνται ὑπὸ ἄλλην μορφήν εἰς τοὺς Συνοπτικοὺς, ἀντιστοιχοῦν δὲ πλήρως.

Πάπυρος Οκ. 654

εἰσαγωγή καὶ λόγιον α΄
 λόγιον β΄
 λόγιον γ΄
 λόγιον δ΄
 λόγιον ε΄
 λόγιον ς΄
 λόγιον ζ΄

Κατὰ Θωμᾶν

εἰσαγωγή καὶ λόγιον 1
 λόγιον 2
 λόγιον 3
 λόγιον 4
 λόγιον 5
 λόγιον 6
 λόγιον 7

β. Πάπυρος Οκ. 1

Πρόκειται περὶ φύλλον παπύρου, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ τμήμα πλήρους κώδικος, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς μίαν τῶν δύο σελίδων τοῦ φέρει τὸν ἀριθμὸν 11 μετὰ ἄλλην χεῖρα. Τὸ πέμπτον λόγιον ἀπαντᾶται δις εἰς τὸ Κατὰ Θωμᾶν (λόγια 30 καὶ 77), ὀπισθεν τῆς δευτέρας ὁμῶς πιθανώτατα εὐρίσκεται ἄλλη πηγή. Τοῦτο περιέχει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἀξιοσημεῖωτα· «ὄπου εἰς ἐστὶ μόνος, λέγω, ἐγὼ εἶμι μετ' αὐτοῦ. Ἐγειρον τὸν λίθον κάκει εὐρήσεις με· σχίσον τὸ ξύλον, κἀγὼ

³ Στρωματεῖς 2, 9, 45.

ἐκεῖ εἶμι». Περιέχει 8 λόγια, τῶν ὁποίων τὰ 3 εὑρίσκονται καὶ εἰς τοὺς Συνοπτικούς.

<i>Πάτερως Οκ. 1</i>	<i>Κατὰ Θωμῶν</i>
λόγιον α΄	λόγιον 26
λόγιον β΄	λόγιον 27
λόγιον γ΄	λόγιον 28
λόγιον δ΄	λόγιον 29
λόγιον ε΄	λόγιον 30 καὶ 77
λόγιον ς΄	λόγιον 31
λόγιον ζ΄	λόγιον 32
λόγιον η΄	λόγιον 33

γ. Πάτερως Οκ. 655

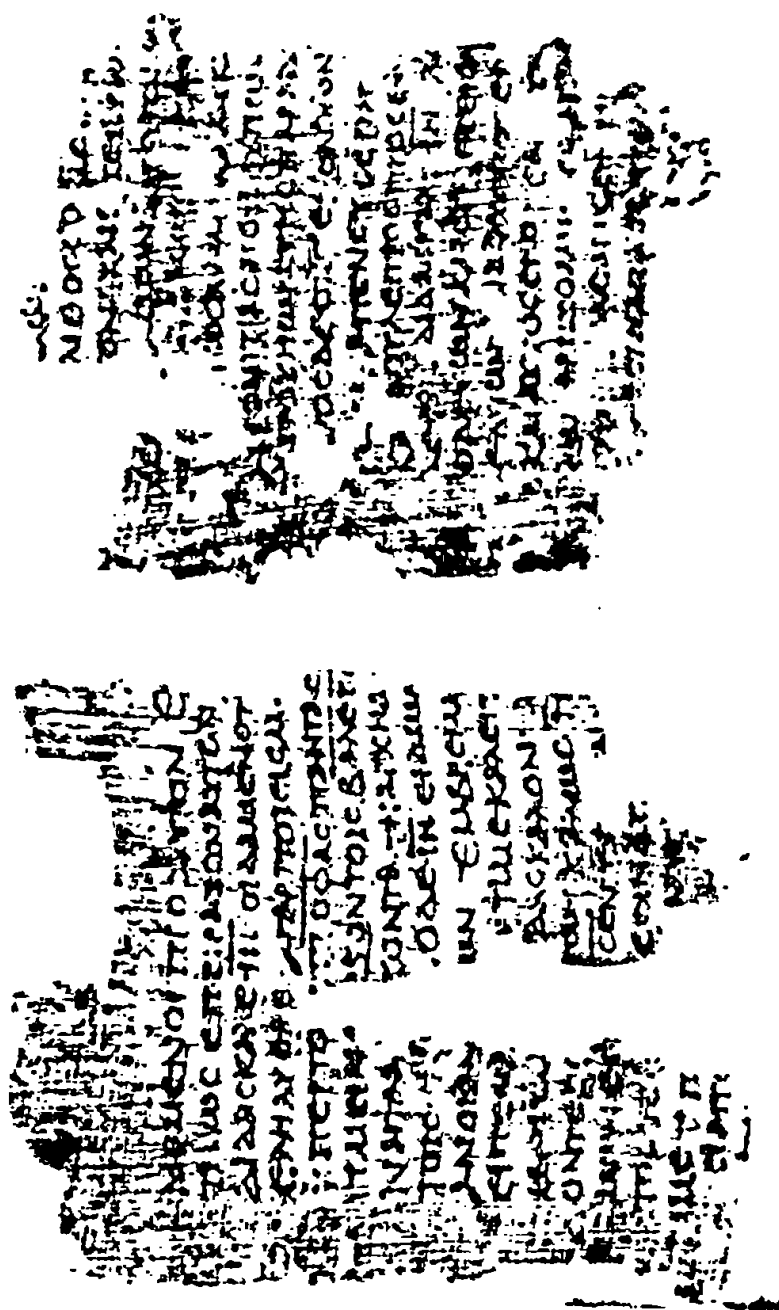
Πρόκειται περὶ σπαραγμάτων τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ παπύρινον κύλινδρον. Δὲν ἔγινεν ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη τοῦ Hennecke ὅτι τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ προήρχοντο ἐκ τοῦ Κατ' Αἰγυπτίους εὐαγγελίου, στηριζομένη εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κλήμης⁴ ἀπόσπασμα αὐτοῦ ἀποδίδει εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰουλίου Κασσιανοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 3 ἀποσπάσματα ἀντιστοιχοῦντα εἰς 3 λόγια τοῦ Κατὰ Θωμῶν, ἀλλ' εἶναι προφανές ὅτι αἱ διαφοραὶ ἐνταῦθα εἶναι σοβαρότεραι.

<i>Πάτερως Οκ. 655</i>	<i>Κατὰ Θωμῶν</i>
ἀπόσπ. α'1	λόγιον 36
ἀπόσπ. α'2	λόγιον 36 καὶ 37
ἀπόσπ. β΄	λόγιον 39

2. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΩΝ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΙΚΩΝ

Ὅταν ὁ Λουκᾶς εἰς τὸν πρόλογον τοῦ εὐαγγελίου τοῦ ὁμιλῆ περὶ πολλῶν ἀποπειρῶν συντάξεως κειμένων διὰ τὸ ἔργον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δυνατόν νά ἐννοῆ καὶ συλλογᾶς λογίων, ἀλλὰ κυρίως πρέπει νά ἐννοῆ πληρέστερα κείμενα ἀναφερόμενα τόσον εἰς τοὺς λόγους ὄσον καὶ εἰς τὰς πράξεις τοῦ Χριστοῦ. Ἡ σύνταξις τοιούτων κειμένων, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἔφερον τὴν μορφήν τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τύπους των, συνεχίσθη ἐπὶ τινος δεκαετίας ἀκόμη καὶ πρέπει νά διεκόπη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος,

⁴ Στρωματεῖς

Εἰκὼν 8
 Λόγιον Ἰησοῦ Χριστοῦ, Πάπυρος Egerton, ἀρχὸν β' αἰῶνος.
 Βρετανικὸν Μουσεῖον.

κατόπιν τῆς βαθμιαίας ἐπιβολῆς τοῦ κύρους τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων. Ἐπὶ τὴν ἐξωκανονικὴν ταύτην, ὀρθόδοξον δὲ πάντως, παραγωγὴν δὲν σώζονται σήμερον εἰμὴ θραύσματα, καὶ δὴ ἀποκλειστικῶς εἰς τεμάχια παπύρων.

α. Πάπυρος Ox. 840

Παρά τὸν τίτλον τοῦ πρόκειται περὶ φύλλον περγαμηνῆς, πολὺ μικροῦ σχήματος, μόλις 8,5×7 ἑκατοστομέτρων, μὲ μικροσκοπικὴν γραφὴν, ἀνήκοντος εἰς βιβλίον τοῦ δ' ἢ ε' αἰῶνος χρησιμοποιούμενον πιθανῶς ὡς φυλακτόν. Εἰς τὸ φύλλον καὶ εἰς 45 στίχους περιέχεται τὸ τέλος μιᾶς ὀμιλίας τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἐν συνεχείᾳ συζήτησις τούτου περὶ καθαρμοῦ μὲ τὸν φαρισαῖον ἀρχιερέα Λεβὶ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ὁ καθαρισμὸς τοῦ φαρισαίου εἰς τὸ ὕδωρ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Δαβίδ, ὅπου ρίπτονται χοῖροι καὶ κύνες, εἶναι ἐξωτερικὸς, ὅπως εἶναι ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς τῶν πορνῶν αἱ ὅποιοι ἐσωτερικῶς εἶναι πλήρεις ἀσχημοσύνης. Ἀντιθέτως ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ ἔχουν πλῆθῃ εἰς τὸ ζῶν ὕδωρ. Ἡ διήγησις εἶναι σαφῶς συνοπτικοῦ τύπου καὶ πιθανῶς τὸ ἴδιον συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπον περιεχόμενον τοῦ κώδικος.

β. Πάπυρος Egerton 2

Συνίσταται ἀπὸ δύο φύλλα καὶ τμήμα ἑνὸς τρίτου ἀπὸ παπύρινον κύλινδρον τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ β' αἰῶνος καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἐν τῶν ἀρχαιοτάτων χριστιανικῶν χειρογράφων. Αἱ τέσσαρες περικοπαί τοῦ μαρτυροῦν γινώσκιν τῆς συνοπτικῆς, τῆς ἰωαννείου καὶ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ἢ ἐκείνου τὸ ὅποιον συνηθίζομεν σήμερον νὰ καλῶμεν προφορικὴν παράδοσιν, καὶ τὰς συνδυάζει ὅλας. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου συνθέτει ἐν εἶδος ἀρμονίας εὐαγγελικῆς, ἀλλὰ περὶ τούτου δὲν δύναται νὰ διατυπωθῇ ὀριστικὴ γνώμη, δεδομένου μάλιστα ὅτι τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τόσον πρῶτον ἐποχὴν. Τὰ ἀποσπάσματα εἶναι 1) συζήτησις τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τοῦ ἀρχιερέως ἐξ αἰτίας παρατηρηθείσης ὑπ' αὐτῶν παραβάσεως τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, ἰωαννείου τύπου, 2) θεραπεία λεπροῦ, συνοπτικοῦ τύπου, 3) συζήτησις περὶ καταβολῆς φόρου εἰς τὸν κυσαίρα, συνοπτικοῦ τύπου, 4) σκηνὴ εἰς τὸν Ἰορδάνην ἀναφερομένη εἰς τυπολογίαν τῆς ἀναστάσεως καὶ κατακλειομένη διὰ σκορπισμοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ σπόρων σίτου οἱ ὅποιοι ἐκυρποφόρησαν ἀμέσως.

γ. *Πάπυρος Ox. 1224*

Διασώζονται σπαράγματα παπυρίνου κώδικος, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ἡ ἀρίθμησις ὠρισμένων φύλλων. Λόγω τῆς μεγάλης φθορᾶς καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐπιτυχούς συναρμολογήσεως τῶν σπαραγμάτων ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου εἶναι ἀνεπαρκής, ἀλλὰ πάντως ἀπὸ τὰ ἀναγινωσκόμενα καθίσταται φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ σπαραγμάτων εὐαγγελίου συνοπτικοῦ τύπου.

δ. *Πάπυρος Cairensis 10735*

Εἰς φύλλον παπύρου τοῦ ζ' ἢ ζ' αἰῶνος διατηρεῖται τμήμα κειμένου, σοβαρῶς ἐφθαρμένου καὶ ἀναφερομένου εἰς τὸν εὐαγγελισμόν περὶ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου καὶ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ πρώτου. Παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Deissmann ὅτι πρόκειται περὶ ὁμιλίας βάσει εὐαγγελικοῦ κειμένου, τὸ τεμάχιον δὲν φαίνεται νὰ περιέχῃ εἰμὴ τὴν εὐαγγελικὴν περικοπὴν.

ε. *Πάπυρος Rainer*

Περιλαμβάνεται εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἀρχιδουκὸς τῆς Αὐστρίας Rainer καὶ ὀνομάζεται σπάραγμα τοῦ Φαγιούμ, ἐκ τοῦ τόπου ἀνευρέσεώς του. Διατηρεῖται εἰς αὐτὸ τεμάχιον συνοπτικοῦ τύπου περὶ τοῦ σκανδαλισμοῦ τῶν μαθητῶν μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς δηλώσεως τοῦ Πέτρου ὅτι δὲν θὰ τὸν ἀπαρνηθῆ ποτέ.

3. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

Τὰ περὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἦσαν προφανῶς γνωστὰ εἰς τοὺς πρώτους Χριστιανούς, ἀλλ' ἀρχικῶς δὲν ἐτονίζοντο ἰδιαιτέρως, διότι ἐνεῖχον τὸν κίνδυνον τῆς δημιουργίας τῆς ἐντυπώσεως μιᾶς ἀποκλειστικῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο τόσον τὸ πρῶτον ὄσον καὶ τὸ τελευταῖον κατὰ χρονολογικὴν ἐμφάνισιν εὐαγγέλιον δὲν μνημονεύουν αὐτήν, ἂν καὶ τὸ τελευταῖον ἀρχίζει τὴν ἐκθεσιν προλογικῶς ἀπὸ τῆς προϋπάρξεως. Ἐκείνο εἰς τὸ ὅποιον ἐδίδετο ἰδιαιτέρα προσοχὴ ἦτο ἡ δημοσία καὶ ὑπὸ ἀποστόλων μεμαρτυρημένη ἐμφάνισις τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν βαπτισιν κατὰ τὴν βίπτισιν εἰς τὸν Ἰορδάνην. Τοῦτο φυσικὰ εἶχε θεολογικὰς συνεπείας, καθ' ὅσον συνετέλεσεν ὥστε ὡς ἑορτὴ τῆς παρουσίας αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον νὰ ὀρισθῆ κατ' ἀρχὰς ἡ βάπτισις, τὰ θεοφάνεια,

ἀλλὰ καὶ ἔδωσε τροφήν εἰς τὰς γνωστικὰς καὶ υἰοθετιστικὰς ἀντιλήψεις περὶ ἐνανθρωπήσεως κατ' αὐτὴν ταύτην τὴν βάπτισιν.

Τὰ δύο ἐνδιάμεσα εὐαγγέλια βεβαίως, Ματθαίου καὶ Λουκᾶ, συμπεριέλαβον καὶ διηγήσεις περὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, προφανῶς κυκλοφορουμένας ἀπὸ παλαιότερας ἐποχῆς προφορικῶς. Ἡ ἐπιθυμία ὁμῶς τῶν ἀναγνωστῶν νὰ γνωρίσουν περισσοτέρας λεπτομερείας, καθὼς καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀντιμετώπισεως ἀπολογητικῶν προβλημάτων προεκάλεσε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γραμματείας τοιούτων ἱστορημάτων, ἢ ὅποια μάλιστα ἔγινε δεκτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς Γνωστικοὺς μεταμορφωμένη, ἂν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον παρέμεινε εἰς χεῖρας τῶν Ὁρθόδοξων, καὶ συνεχίσθη καθ' ὄλον τὸν μεσαῖωνα. Οἱ Γνωστικοὶ ἱκανοποιήθησαν μὲ αὐτὴν λόγῳ τοῦ δοκητικοῦ στοιχείου τὸ ὅποιον εἶναι ἐγγενὲς εἰς πᾶσαν προσπάθειαν ἐξυψώσεως προσώπων ὑπὲρ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα. Ταῦτα ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς τὰ συγγενικῶς συνδεόμενα μετὰ τοῦ Χριστοῦ πρόσωπα.

α. Πρωτεεαγγέλιον Ἰακώβου

Ἄφ' ὅτου τὸ κείμενον τοῦτο ἐξεδόθη διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸ πρωτότυπον ὑπὸ τοῦ M. Neander (Basel 1564), ὠνομάσθη *Πρωτεεαγγέλιον Ἰακώβου*, ἐνῶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν φέρει συνήθως τὸν τίτλον «Ἱστορία Ἰακώβου», μὲ τὴν προσθήκην «Γέννησις Μαρίας τῆς Θεοτόκου». Ἐξεδόθη ἔκτοτε ἐπανειλημμένως βάσει δεκαπεντάδος περίπου χειρογράφων ἀπὸ τὰ ὑπερδιπλάσια σωζόμενα καὶ προερχόμενα σχεδὸν ὅλα ἐκ τῆς μετὰ τὸν 1^ο αἰῶνα περιόδου. Τὸ καλύτερον ὁμῶς κείμενον αὐτοῦ ἐξήχθη διὰ πρώτην φοράν ἀπὸ τὸν πάπυρον Bodmer V, τοῦ 7^{οῦ} αἰῶνος, ὑπὸ τοῦ M. Testuz (1958), ὁπόθεν καὶ ἐλήφθη ὁ ἀρχικὸς τίτλος αὐτοῦ «Γέννα Μαρίας, Ἀποκάλυψις Ἰακώβου».

Σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ διακήρυξις τῆς ἠθικῆς ἐξοχότητος τῆς Μαρίας Θεοτόκου, ὅπως ἐκδηλώνεται αὕτη εἰς ὅλα τὰ ἐπεισόδια τοῦ βίου τῆς, ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὸ πρῶτον τῶν δύο βασικῶν τμημάτων αὐτοῦ περιγράφεται ἡ γέννησις καὶ ὁ βίος τῆς Μαρίας μέχρι τῆς ἐπὶ τοῦ Ἰωσήφ παραλαβῆς αὐτῆς. Ὁ πατὴρ τῆς Ἰωακείμ, γέρον ἀτεκνος, κατέφυγεν εἰς τὴν ἐρημίαν λόγῳ ὄνειδισμοῦ τοῦ ὑπὸ γνωρίμου αὐτοῦ διὰ τὴν ἀτεκνίαν, ἡ δὲ Ἄννα, πλήρης λύπης καὶ ἐλπίδος, ἐνδυθεῖσα τότε νυμφοκὸν φόρεμα, ἀπηύθυνε θερμὴν προσευχὴν ὑπὲρ κυοφορίας, ἣτις καὶ εἰσηκούσθη.⁵ Φυσικὰ κατόπιν τούτου ὁ Ἰωακείμ ἐπέστρεψε καὶ ἔπειτα ἐγεννήθη ἡ Μαρία, ἡ ὅποια τριετῆς

5 Ἐνταῦθα διὰ πρώτην φοράν ἀπαντοῦν τὰ ὀνόματα τῶν γονέων τῆς Μαρίας.

εισήχθη εἰς τὸν ναὸν καὶ παρέμεινεν ἐκεῖ μέχρι τῆς ἡλικίας τῶν δώδεκα ἔτων, ὁπότε διὰ τὴν μὴ μίανη μὲ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἐφηβίας τῆς τὸν ἱερὸν χώρον, ἐδόθη πρὸς φύλαξιν εἰς τὸν Ἰωσήφ.

Εἰς τὸ δευτέρον τμήμα περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ πλέον ἢ γέννησις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων μὲ πολλὰς προσθήκας. Εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖον κατ' ἐξοχὴν ἀπειθύνεται ὕμνος εἰς τὴν ἀειπαρθενίαν τῆς Θεοτόκου μὲ προφανῆ ἐπιδιώξιν τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀρνητῶν αὐτῆς, ὡς ἦσαν τότε οἱ ἀνήκοντες εἰς μίαν τῶν μερίδων τῶν Ἐβιωναίων.

Ἐν τρίτον μέρος, ἀποτελοῦν πρόσθετον τμήμα καὶ καλούμενον Ἱστορία τοῦ Ζαχαρίου, περιγράφει τὴν σφαγὴν τῶν νηπίων, τὴν διαφυγὴν τοῦ Ἰωάννου Βαπτιστοῦ, τὸν φόνον τοῦ πατρὸς τοῦ Ζαχαρίου καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἡρώδου. Εἰς τὸ ἀρχαιότατον τῶν χειρογράφων, τὸν πάπυρον τοῦ γ' αἰῶνος, ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι τὸ ἀρχικὸν κείμενον περιελάμβανε μόνον τὰ δύο πρῶτα τμήματα (κκ. 1-20) καὶ ὅτι τὸ τρίτον τμήμα (κκ. 21-24) προσετέθη εἰς αὐτὰ μετέπειτα, προφανῶς κατὰ τὸν χρόνον τῆς γραφῆς τοῦ παπύρου.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου (κ. 25) ὑπάρχει σημείωσις κατὰ τὴν ὁποίαν συντάκτης τοῦ κειμένου εἶναι ὁ αὐτόπτης τῶν γεγονότων Ἰακώβος, κατὰ πρόθεσιν ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου καὶ υἱὸς τοῦ Ἰωσήφ ἀπὸ προηγούμενον γάμον, ὁ ὁποῖος διαφυγὼν τὴν σφαγὴν ἐπέστρεψεν, ὅταν ἐκόπασεν ὁ σάλος, καὶ ἔλαβε τὴν χάριν τὴν γράψῃ τὴν «ἱστορίαν». Πάντως ὁ συντάκτης, ἀγνοῶν τὴν γεωγραφίαν τῆς Παλαιστίνης καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Ἰουδαίων, οὔτε ὁ Ἰακώβος οὔτε οἰσοδήποτε Ἰουδαῖος τῆς Παλαιστίνης δύναται νὰ εἶναι. Εἰς τὴν πραγματικότητά τὰ δύο πρῶτα τμήματα ἐγράφησαν πιθανώτατα περὶ τὸ 180, ὡς δύναται νὰ συναχθῇ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μὲν Ἰουστίνος δὲν ἐγνώριζε τὸ βιβλίον, καίτοι ἐγνώριζε τὰς παραδόσεις τὰς ὁποίας διατηρεῖ τοῦτο,⁶ ὁ δὲ Ὠριγένης γνωρίζει καὶ μνημονεύει αὐτὸ ὀνομαστικῶς, «βιβλὸς Ἰακώβου».⁷ Δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἀπετελεῖτο ἀρχικῶς μόνον ἀπὸ τὸ πρῶτον τμήμα καὶ τὸ δευτέρον τμήμα νὰ προσετέθη εἰς αὐτὸ βραδύτερον.

Τὸ τρίτον τμήμα προσετέθη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος ὑπὸ προσώπου τὸ ὁποῖον συνέταξε καὶ τὸ σημεῖωμα περὶ τοῦ Ἰακώβου. Μικρὰ τεμάχια, ἐλλείποντα ἀπὸ τὸν πάπυρον, προσετέθησαν εἰς τὸ βιβλίον μεταγενεστέρως.

Ἄφοῦ κατεδικάσθη ὡς αἵρετικὸν ὑπὸ τοῦ Γελασίου διατάγματος περὶ γνησίων καὶ νόθων βιβλίων, εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐξηκολοίθησε νὰ ἀναγινώσκεται ἀπλήστως ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ἀλλὰ δὲν συνέβη τὸ ἴδιον καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Ἀπὸ αὐτὸ παρελήφθησαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας

Λιάλογος 78, 5.

Εἰς Ματθαῖον 10, 17.

τά ὀνόματα τῶν γονέων τῆς Μαρίας, εἰς αὐτὸ ἐστηρίχθη ἡ ἑορτὴ τῆς εἰσόδου αὐτῆς εἰς τὸν ναόν, καθὼς καὶ ἡ σχετικὴ ὑμνογραφία καὶ εἰκονογραφία, καὶ ἐμμέσως εἰς αὐτὸ ἐπίσης ἔχει τὰς ρίζας τῆς ἡ ρωμαιοκαθολικῆς δοξασίας περὶ ἀσπόρου συλλήψεως αὐτῆς. Εἶναι γενικῶς ἡ βῆσις τῆς μεταγενεστέρως μαριολογίας. Εἰς τὴν διάδοσιν καὶ ἐπιρροήν του συνετέλεσαν βεβαίως ἡ εὐγένεια, ἡ γραφικότης, ἡ κοιητικότης καὶ ἄλλαι ἀρεταὶ τῆς διηγήσεως.

Λόγῳ τῆς καταδίκης του εἰς τὴν Δύσιν δὲν διατηρήθη λατινικὴ μετάφρασις αὐτοῦ, ἂν καὶ πρέπει νὰ ὑπῆρχε, σώζονται ὁμως ἀνατολικαὶ μεταφράσεις, ἥτοι συριακὴ, ἀρμενικὴ, αἰθιοπικὴ, κοπτικὴ καὶ σλαβονικὴ. Τὸ ἔργον ὑπῆρξε βῆσις ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη ἡ σύνταξις πολλῶν ἄλλων μεταγενεστέρων ἀποκρύφων ἔργων.

β. Γέννα Μαρίας

Εἰς τὸ τέλος τοῦ παπύρου, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ τὸ ἀνωτέρω ἔργον, ὅπως ἐδηλώθη ἤδη, φέρεται ἡ σημείωσις «Γέννα Μαρίας, Ἀποκάλυψις Ἰακώβου». Ἀκριβῶς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ τίτλου, *Γέννα Μαρίας*, ἔφερεν ἄλλο κείμενον εἰς τὸ ὁποῖον ἀφιερῶνει ἰδιαίτερον σημεῖωμα ὁ Ἐπιφάνιος⁸ μετὰ παραθέσεως συντόμου χωρίου περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ζαχαρίου. Ὁ Ἐπιφάνιος καθιστᾷ σαφές ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἀνήκεν εἰς τοὺς καθ' αὐτὸ Γνωστικούς, τὸ δὲ περιεχόμενον τοῦ παραθέματος μαρτυρεῖ τὸ ἴδιον· ὅθεν καθίσταται προφανές ὅτι τοῦτο εἶχε μὲν περιεχόμενον συγγενὲς μὲ τὸ ἀνωτέρω ἀλλὰ δὲν ἐταυτίζετο μὲ αὐτό· ἀπετέλει τὸ γνωστικὸν ἀντίστοιχον τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰακώβου, τὸ ὁποῖον ἐγράφη ὀλίγον μετ' αὐτὸ καὶ προφανῶς τῇ ἐπιδράσει αὐτοῦ.

γ. Παιδικὸν Εὐαγγέλιον Θωμᾶ

Μεταξὺ ὠρισμένων κύκλων ἐσχηματίσθη ἑνωρὶς ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ Θωμᾶς ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου καὶ μάλιστα δίδυμος, ὡς ἐκ τούτου δὲ δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι εἰς αὐτὸν ἀπεδόθη βιβλίον ἀναφερόμενον εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλωστε οὗτος κατέχει γενικῶς σπουδαίαν θέσιν εἰς τὴν ἀπόκρυφον γραμματείαν, ἰδίως τὴν γνωστικὴν.

Τὸ κείμενον, φέρον μεταξὺ ἄλλων παρεμφερῶν καὶ τὸν τίτλον *Παιδικὰ τοῦ Κυρίου ἐπὶ Θωμᾶ φιλοσόφου Ἰσραηλίτου*, σώζεται σήμερον εἰς τρεῖς ἑλληνικὰς παραλλαγὰς, μίαν ἑκτενήν ἐκ 19 κεφαλαίων, μίαν βραχεῖαν ἐξ 11 κεφαλαίων καὶ μίαν συμπληρωμένην, ἡ ὁποία

⁸ Πανάριον 26, 12, 1-4.

διατηρείται εἰς τὸν κώδικα 355 τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Σώζεται ἐπίσης εἰς πολλὰς μεταφράσεις, παρηλλαγμένας καὶ αὐτάς, λατινικὴν, συριακὴν, γεωργιανικὴν, αἰθιοπικὴν, σλαβονικὴν, αἱ ὁποῖαι διαφέρουν οὐσιωδῶς μεταξύ των εἰς μερικά σημεῖα. Ἰδιαιτέρως ἡ λατινικὴ καὶ ἡ συριακὴ ἔχουν ἐπὶ πλέον τῶν δύο πρώτων ἑλληνικῶν παραλλαγῶν καὶ τὴν εἰς τὴν Αἴγυπτον θαυματουργίαν τὴν ὁποῖαν διατηρεῖ καὶ ἡ τρίτη ἑλληνικὴ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, ἐπειδὴ τὸ παρὸν ἔργον ἤρχιζε τὴν ἔκθεσιν ἀπὸ τοῦ πέμπτου ἔτους τῆς ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἔμενον ἐν κενόν ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι αὐτοῦ, δευτερεύων συντάκτης προσέθεσεν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ ἐν τμήμα περὶ τῆς κατὰ τὴν παραμονὴν εἰς Αἴγυπτον δραστηριότητος, τὸ ὁποῖον ἐνεσωματώθη καὶ εἰς ἄλλα συγγενῆ κείμενα.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀρχικὴ παραλλαγή, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἠντλησαν ὅλοι αἱ ἄλλοι, ἐγράφη περὶ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος, ἐφ' ὅσον ἤδη ὁ Εἰρηναῖος⁹ ἐγνώριζε κείμενον τῶν Μαρκιστῶν, τὸ ὁποῖον περιεῖχε τὸ κεφάλαιον 6 τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν βιβλίου. Τὸ ὅτι εὐρίσκετο εἰς χρῆσιν πυρὰ γνωστικῆς μερίδος δὲν σημαίνει ὅτι ἦτο ἀπ' ἀρχῆς γνωστικῆς προελεύσεως, ἀφοῦ οἴκοθεν προορίζεται «πᾶσι τοῖς ἐξ ἔθνῶν ἀδελφοῖς» (1) καὶ ἴσα δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸν κείμενον, ὅπως εἶναι ὅλα τὰ γνωστικά. Προφανῶς πρόκειται περὶ ὀρθοδόξου μυθιστορηματικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον, περιελθὸν εἰς χεῖρας τῶν Γνωστικῶν, ἐνοθεύθη καταλλήλως ἄλλ' ἑλαφρῶς. Παρὰ ταῦτα δὲν ἔχει καμμίαν συγγένειαν μὲ τὸ κοπτικὸν γνωστικὸν εὐαγγέλιον τοῦ Θωμᾶ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἐγράφη τόσον ἐνωρίς, ἡ ὑπόθεσις τοῦ P. Reeters ὅτι πρωτότυπος γλῶσσαι αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ συριακὴ καταρρίπτεται ἀφ' ἑαυτῆς.

Εἶναι πολὺ διάφορον τοῦ προηγουμένου βιβλίου εἰς χαρακτῆρα καὶ ἦθος. Ὁ συντάκτης, περιγράφων τὴν θαυματουργικὴν δραστηριότητα τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ δωδεκάτου ἔτους τῆς ἡλικίας του, κατακλειομένην μὲ τὴν διήγησιν περὶ τῆς παρουσίας αὐτοῦ δωδεκαετοῦς εἰς τὸν ναόν, κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Λουκᾶ, ἐπιλέγει τὰ θέματα μὲ τρόπον ὥστε νὰ δείξη ὅτι οὗτος εἰς δύναμιν καὶ σοφίαν εἶναι τὸ τρομερὸν παιδίον. Εὐχαριστεῖται νὰ τὸν παρουσιάσῃ εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς χονδροειδοῦς θαυματουργίας, πλήρη ὑπερφυσικῆς δυνάμεως, μὴ ἀνεχόμενον νὰ τὸν ἐνοχλήσῃ ἢ νὰ τὸν πλησιάσῃ κανεὶς. Ὁ ἐνήλικος Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν οὐδέ εἶχε τίποτε περισσότερον ἀπὸ αὐτὸ τὸ τερατώδες παιδίον εἰς θαυματουργὸν ἰκανότητα. Κατεσκεύαζε σπουργίτας ἀπὸ πηλὸν τοὺς ὁποίους ἔπειτα ἐξωποιοεῖ διὰ νὰ πετάξουν, κατηρᾶτο τοὺς ἐνοχλοῦντας αὐτὸν συνομηλικούς διὰ νὰ ἀποθάνουν,

⁹ Ἐλεγγος 1, 7, 1.

ἔφερε πάντοτε εἰς δυσχερῆ θέσιν τοὺς διδασκάλους του καὶ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν προεκύλεσε τὸν θάνατον. Πρόκειται περὶ παραμυθοειδῶν διηγήσεων αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶνται εἰς πολλοὺς ἀρχαίους μύθους περὶ ἱερῶν παιδίων, ἰδίως τῆς Ἰνδίας.

Ἄλλὰ βεβαίως τὸ ἔργον περιέχει καὶ αἰσίας διηγήσεις, ἥτοι ἀναστάσεις, θεραπείας καὶ τὰ παρόμοια. Προαγγέλλει ἐπίσης καὶ τὴν διδασκαλικὴν ἐπίδοσιν τοῦ Χριστοῦ, παρουσιάζων τὸ παιδίον πλήρες σοφίας καὶ γνώσεως. Τὰ περὶ τοῦ ἀλφαβήτου, τοῦ ὁποῖου τὴν μυστηριώδη ἔννοιαν τονίζει ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸν διδάσκαλόν του, περιλαμβάνονται καὶ εἰς τὴν *Ἐπιστολὴν Ἀποστόλων*, ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ὀφριτῶν.¹⁰

Παρά τὰς εἰς βάρους του βασίμους ὑποψίας ἐπὶ δοκητισμῷ, τὸ ἔργον κατώρθωσε νὰ ἐπιβιώσῃ, νὰ διαδοθῆ εὐρέως, νὰ μεταφρασθῆ εἰς πολλὰς γλώσσας καὶ μαζὶ μὲ τὸ *Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου* νὰ ἀποτελέσῃ πηγὴν διὰ μεταγενέστερα κείμενα τοῦ εἶδους τούτου.

δ. Μεταγενέστερα Συμπλήματα

Τὰ δύο ὡς ἄνω εὐαγγέλια, τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Θωμᾶ, ἀπετέλεσαν τὰς πηγὰς, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἤντησαν ἐπὶ αἰῶνας μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, διὰ νὰ συνθέσουν ἰδικὰς τῶν διηγήσεις.

Μία ἀπὸ αὐτὰς εἶναι ἡ ἐκπροσωπούμενη ἀπὸ τὸ *Ἀραβικὸν εὐαγγέλιον τῆς παιδικῆς ἡλικίας*, τὸ περιέχον πλὴν τοῦ ὑλικοῦ τῶν δύο ἐκείνων ἀποκρύφων ἐνδιαμέσως καὶ θαυματουργίαν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Μαρίας εἰς τὴν Αἴγυπτον, περὶ τῆς ὁποίας εἶδομεν εἰς μίαν παραλλαγὴν τοῦ θωμαϊκοῦ. Λέν εἶναι βέβαιον ἂν ἡ μετάφρασις ἔγινεν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἢ ἀπὸ τὴν συριακὴν, ἀλλὰ πάντως ἦτο ἐτοίμη ἤδη τὸν 5^{ον} αἰῶνα, διότι ἐγνώριζεν αὐτὸ ὁ Μωάμεθ καὶ ἐχρησιμοποίησεν ἱκανὰ στοιχεῖα ἐξ αὐτοῦ. Οἱ Νεστοριανοὶ περιοδεύει τὸ μετέφεραν ἐπίσης εἰς τὴν Ἰνδιαν.

Τὸ *Ἀρμενικὸν εὐαγγέλιον τῆς παιδικῆς ἡλικίας*, στηριζόμενον ἐπίσης εἰς πρότυπον ἄγνωστον ἂν ἑλληνικὸν ἢ συριακόν, ἐπεξεργάζεται περαιτέρω τὸ ὑλικὸν τοῦ Ἰακώβου καὶ παρουσιάζει τοὺς μάγους ὡς ἀδελφοὺς βασιλεῖς (Μελχιώρ τῆς Περσίας, Βαλτάσαρ τῆς Ἰνδίας, Γάσπαρ τῆς Ἀραβίας), συνδέων πάλιν αὐτὸ μετὰ τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἄλλων πηγῶν.

Ἄλλαι μεταγενέστεραι παραλλαγὰί τῆς παραδόσεως ὑφίστανται ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὴν κοπτικὴν, τὴν αἰθιοπικὴν καὶ τὴν λατινικὴν. Μεταξὺ τῶν εἰς τὴν τελευταίαν γλώσσαν κειμένων ἀξιωμακτικῶν εἶναι

10 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 20, 1.

τὸ *Liber de ortu beatae Mariae et infantia Salvatoris*, ἄλλως λεγόμενον ψευδοματθαῖος καὶ συνταχθὲν μαζί με μίαν ψευδοϊερωνύμειον ἐπιστολὴν τὸν ζ' αἰῶνα, ἢ *Historia de conceptione beatae Mariae* καὶ τὸ *De nativitate Mariae*, τοῦ η' αἰῶνος ἀμφότερα. Εἰς τὴν Δύσιν, ἀντὶ τοῦ Πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου, τὸ ὁποῖον εἶχε καταδικασθῆ, ἐκκλησοφοροῦντο πολυάριθμα ἄλλα παρόμοια κείμενα.

ε. *Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς συγγενεῖς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*

Κατὰ τὰ ἄλλα ἢ χριστιανικὴ γραμματεία δὲν ἠσυχολήθη τόσον ἐνωρίς ἰδιαιτέρως μετὰ τὴν Μαρίαν καὶ τὰ λοιπὰ πρόσωπα τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀρχικῶς περιωρίζετο εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος. Αὐτοτελῶς διὰ τὴν Μαρίαν τὸ ἐνδιαφέρον ἀνακινεῖται διὰ πρώτην φοράν περὶ τὸ 400, λόγῳ τῶν προανακρουσμάτων τῆς χριστολογικῆς ἔριδος. Ἐπιμέρους ἐπεισόδια τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου ἐκτίθενται εἰς τὴν *Κοίμησιν τῆς Παρθένου Μαρίας*, τῶν ἀρχῶν τοῦ ε' αἰῶνος, ἔργον διατηρούμενον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πεωτότυπον, καὶ εἰς μεταφράσεις συριακῆν, λατινικῆν, κοπτικῆν, ἀρμενικῆν, ἀραβικῆν. Μία *παρλλαγή* αὐτοῦ ἀπεδίδετο εἰς τὸν Μελίτων Σάρδεων. Τὸ κείμενον ἀφοῦ παρουσιάζει τὴν Μαρίαν εἰς στενὴν συναναστροφὴν μετὰ τοὺς Ἀποστόλους μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου, ὅπως ἄλλωστε ὑποδεικνύει καὶ τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων (1, 14), συνεχίζει ἀμέσως μετὰ τὸ κύριον θέμα, τὸν θάνατον καὶ τὴν ταφὴν αὐτῆς καὶ τὰ μετέπειτα. Διὰ πρώτην φοράν ἐδῶ ἡ Θεοτόκος ἀναλαμβάνεται σωματικῶς εἰς τὸν παράδεισον. Ἐκτοτε ὁ βίος τῆς Θεοτόκου ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἑνὸς πλήθους κειμένων, ἑλληνικῶν καὶ μὴ, μετὰξὺ δὲ ἄλλων καὶ τῆς Ἱστορίας τῆς μακαρίας Παρθένου Μαρίας, τοῦ ε' αἰῶνος, σωζομένης εἰς τὴν συριακῆν, τὴν ἀρμενικῆν καὶ τὴν ἀραβικῆν. Τοιοῦτοι βίοι ἦσαν ἐξαιρετικῶς ἀγαπητοὶ εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, ὅχι μόνον κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Ἐπὶ τὰ δύο ἀποκαλύψεις μετὰ τὸ ὄνομα τῆς Μαρίας. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν, ὑπὸ τὸν τίτλον *Ὁρασις Μαρίας Παρθένου*, σώζεται εἰς τὴν αἰθιοπικῆν, ἀλλ' εἶχε προφανῶς γραφῆ ἑλληνιστί. Ἐπειδὴ δὲ μνημονεύει τὸν Μωαμεθανισμόν, πρέπει νὰ ἐγράφη τὸ ἐνωρίτερον τὸν ζ' αἰῶνα, ἐκτὸς ἂν ἡ σχετικὴ μνησὶς ἀποτελεῖ προσθήκην εἰς παλαιότερον ὑλικόν. Ἡ ἀποκάλυψις λαμβάνεται ἀπὸ τὴν Μαρίαν, κατὰ τὴν διάρκειαν προσευχῆς αὐτῆς εἰς τὸν Γολγοθᾶν, καὶ καταγράφεται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου. Ἀφοῦ ἀρπάζεται εἰς τὸν τρίτον οὐρανόν, βλέπει τὴν μακα-

ριότητα τῶν ἁγίων καὶ τὸν βασανισμόν τῶν ἀσεβῶν. Εἰς τὰς προσευχάς της δίδεται ἡ παραχώρησις πρὸς τοὺς τιμωρημένους νὰ εὐρίσκουν ἀναψυχὴν καθ' ἑβδομάδα ἀπὸ τὴν ἑσπέραν τῆς Παρασκευῆς μέχρι τῆς πρωΐας τῆς Δευτέρας. Εἶναι προφανῆς ἡ ἀπὸ τῆς Ἐποκάλυψεως Παύλου ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, εἰς τὸ ὁποῖον δίδεται ἀπάντησις εἰς τὰς ἀνησυχίας τῶν περιδεῶν συνειδήσεων.

Παρόμοιον εἶναι καὶ τῆς δευτέρας τὸ θέμα, τῆς τιτλοφορουμένης Ἐποκάλυψις τῆς Ἁγίας Θεοτόκου καὶ σωζομένης εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ εἰς μεταφράσεις ἄρμενικὴν, αἰθιοπικὴν, σλαβονικὴν. Εἰς τὴν παράκλησιν τῆς Μαρίας νὰ τῆς δοθῇ ἡ εὐκαιρία νὰ ἴδῃ τοὺς πόνους τῶν ἀσεβῶν εἰς τὸν Ἄδην, στέλλεται ὁδηγὸς της ὁ ἄγγελος Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος τῆς παρουσιάζει κατ' ἐξοχὴν τὰς βασάνους τῶν ἀρνούμενων πίστιν εἰς τὴν Τριάδα καὶ μὴ δεχομένων τὴν Μαρίαν ὡς Θεοτόκον. Ὁ Μιχαήλ ἀρνεῖται νὰ μεσιτεύσῃ, ὥστε νὰ ἀνακουφισθοῦν οἱ εἰς τὸν Ἄδην εὐρισκόμενοι, ἀλλὰ τέλος αὕτη ἀνυψώνεται εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ὅπου προσεύχεται μαζί με τὸν Μωϋσῆν, τὸν Ἰωάννην, τὸν Παῦλον καὶ τοὺς ἄγγέλους, ὅποτε ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Ἰησοῦ παρέχει εἰς τοὺς ἀσεβεῖς ἀνακούφισιν.

Φαντασιώδης βίος τοῦ Ἰωσήφ, ὅπως τὸν διηγείται ὁ Ἰησοῦς εἰς τοὺς μαθητάς του, σώζεται κοπιιστὶ εἰς δύο παραλλαγὰς ὑπὸ τὸν τίτλον Ἐστορία Ἰωσήφ τοῦ τέκτονος καὶ εἰς ἀραβικὴν μετάφρασιν ἐκ τοῦ κοπιικοῦ με διαφόρους προσθήκας. Εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, συνταχθὲν τὸν ε' αἰῶνα πιθανῶς εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον πολὺ βραδύτερον ἐφιλοτεχνήθη καὶ λατινικὴ μετάφρασις. Παρουσιάζει ἐλαφρὰν ἐπιρροὴν ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴν θρησκείαν καὶ τὴν Γνώσιν. Τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ὁ βίος οὗτος ἐμφανίζει κάτι νέον ἔναντι τῶν ἄλλων κειμένων αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι ἡ ἐκθεσις τῶν περὶ τῆς ἀσθενείας καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωσήφ.

Ἀπὸ τὴν ἴδιαν περίπου ἐποχὴν προέρχεται καὶ ὁ Βίος Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ὁ ὁποῖος με φανταστικὰς λεπτομερείας περιγράφει τὴν εἰς τὴν ἔρημον διαβίωσιν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου. Φέρεται συνταχθεῖς εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ αἰγυπτίου ἐπισκόπου Σεραπίωνος, καὶ σώζεται εἰς ἀραβικὴν γλῶσσαν με συριακὴν γραφὴν.¹¹

Τὸν ε' αἰῶνα συνετάχθη ἡ Λιγύσις περὶ ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου, ἡ ὁποία περιγράφει ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ, παρα τὸν τίτλον της, καὶ σώζεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον.

Εἰς τὸν Κατάλογον ἀναφέρεται ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐποκάλυψιν Σοφρονίου Ἐποκάλυψις Ζαχαρίου, προφανῶς τοῦ προφήτου, εἰς δὲ 11 Λεγομένην γκαρσοῦνι

τὴν Στιχομετρίαν καὶ εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ἀναφέρεται *Βιβλίον Ζαχαρίου πατρὸς τοῦ Ἰωάννου*. Τοῦτο δὲν σώζεται σήμερον.

4. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΘΕΟΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Τὰ κείμενα τῆς ομάδος αὐτῆς θέλουν νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν θεῖαν ιδιότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δι' ἐπισήμου μαρτυρίας. Ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι συνέβη νὰ μετάσχουν ἐνεργῶς τῶν γεγονότων τὰ ὅποια συνδέονται μὲ τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν, καὶ ἄλλοι, οἱ ὅποιοι εἶχον τὸ προνόμιον νὰ λάβουν πείραν τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ, προσθέτουν τὴν φωνὴν των εἰς τὴν τῶν εὐαγγελίων διὰ νὰ πείσουν τὸν κόσμον δι' οὗτος εἶναι ὁ ἀποσταλὴς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ υἱὸς αὐτοῦ καὶ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν. Χρησιμοποιοῦνται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπίσημα ἔγγραφα, κείμενα καὶ εἰκόνες.

α. Πράξεις Πιλάτου

Ἐν ἄκρως ἐνδιαφέρον κείμενον ἀρχίζει μὲ τοὺς κάτωθι λόγους, ἀκολουθοῦντας σημείωμα περὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ. «Ὅσα μετὰ τὸν σταυρὸν καὶ τὸ πάθος τοῦ Κυρίου ἱστορήσας Νικόδημος παρέδωκε πεπραγμένα τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς ἄλλοις Ἰουδαίοις, συνέταξε δὲ ὁ αὐτὸς Νικόδημος γράμμασιν ἑβραϊκοῖς, ὧδε πῶς ἔχει». Πρὸ αὐτῆς ἄμας ὑπάρχει ἑλληνική προλογικὴ σημείωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κείμενον εὑρεν ὁ ἄξιωματικὸς σωματοφύλαξ Ἄνανίας καὶ τὸ μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπὶ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β', τὸ 425.

Τὸ κείμενον τοῦτο σώζεται εἰς δύο παραλλαγάς. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει τὰς *Πράξεις Πιλάτου* (1-16), εἰς τὰς ὁποίας ἐκτίθενται τὰ περὶ τῆς δίκης, τῆς σταυρώσεως καὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ἰησοῦ διὰ χρησιμοποίησεως τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων ὅσον καὶ ἀποκρύφων διηγήσεων, μὲ τὰσιν νὰ ἀποδειχθῇ πέραν πάσης ἀμφισβητήσεως ἡ ἀθωότης αὐτοῦ, ἔπειτα δὲ παρατίθεται συζήτησις γενομένη εἰς τὸ Συνέδριον περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸ τμήμα τοῦτο ἦτο γνωστὸν εἰς τὸν Ἐπιφάνιον,¹² ὁ ὅποιος λέγει δι' οἱ Τεσσαρεσκαίδεκατῆται ἐστηρίζοντο εἰς τὰς Πράξεις Πιλάτου διὰ νὰ καθορίσουν ἀκριβῶς τὴν ἡμερομηνίαν τοῦ πάθους εἰς τὴν ὀγδόην πρὸ τῶν καλενδῶν τοῦ Ἀπριλίου, τὸ χωρίον δὲ τοῦτο ὑπάρχει εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κείμενον. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ σώζεται ἐπίσης εἰς μεταφράσεις λατινικὴν, συριακὴν, κοπτικὴν, ἀρμενικὴν καὶ ἀραβικὴν.

12 *Ἐπιφάνιον* 50, 1.

Ἡ δευτέρα παραλλαγή πρῶτον μὲν παραλλάσσει ὠρισμένα σημεῖα τοῦ ἠνωτέρω κειμένου, δεύτερον δὲ προσθέτει ἐν ἐπί πλέον τμήμα (17-28), φέρον τὸν ἰδιαίτερον τίτλον *Εἰς Ἴδου καθόδου τοῦ Χριστοῦ* καὶ ἐκθέτον τὴν μαρτυρίαν δύο αὐτοπτῶν Ἰουδαίων ἀναστάντων ἐκ νεκρῶν, υἱῶν Συμεῶν, περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸ τμήμα τοῦτο πρέπει νὰ ἐγράφη μετὰ τὴν γ' οἰκουμενικὴν σύνοδον Ἐφέσου (431), διότι ἐξ ἑσφάρας ἀποδίδει εἰς τὴν Μαρίαν τὸν τίτλον Θεοτόκος. Τὰ δύο τμήματα πάντως ἀκετέλεσαν ἐνιαῖον σύνολον, ἂν καὶ τοῦτο δὲν ἔλαβεν ἐνιαῖον τίτλον εἰμὴ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τῆς παραλλαγῆς ταύτης, *Ἐξαγγέλιον Νικοδήμου*. Εἰς τὴν μετάφρασιν ταύτην παρουσιάζονται δύο ἀξιόλογοι διαφοροποιήσεις, ἧτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν δίδονται τὰ ὀνόματα τῶν δύο υἱῶν τοῦ Συμεῶν, Καρίνος καὶ Λεύκιος,¹³ ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Πιλάτος στέλλει ἀνωοράν εἰς τὸν αὐτοκράτορα περὶ τῶν γεγονότων, οὗτος ὅμως δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ Τιβέριος, ἀλλ' ὁ Κλαύδιος. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη ἑλληνιστὶ ἐμφανίζεται εἰς τὰς *Πράξεις Πέτρου καὶ Παύλου*.

Πάντως αἱ ρίζαι τοῦ κειμένου τούτου ἀνευρίσκονται εἰς προγενέστερον χρόνον ὑπὸ διαφόρους μορφάς. Πρῶτος ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρει δις ἄκτα (πρακτικὰ) τῶν συμβάντων κατὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου κρίσιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, «δύνασθε μαθεῖν ἐκ τῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου γενομένων ἄκτων»,¹⁴ ἐννοῶν φυσικὰ ὅτι ταῦτα εἶναι διαθέσιμα εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ρώμης. Ἐπειτα δὲ ὁ Τερτυλλιανὸς ὁμιλεῖ δις περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Πιλάτου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τιβέριον¹⁵ καὶ παρουσιάζει ὡς πιστεύσαντας εἰς τὴν θείαν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ ὄχι μόνον τὸν ἑπαρχον ἀλλὰ καὶ τὸν αὐτοκράτορα. Εἶναι προφανές ὅτι πολὺ ἐνωρὶς ἐξεδηλώθη πρόθεσις νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ μαρτυρία τοῦ Πιλάτου ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ καὶ νὰ δικαιωθῇ ὁ ἴδιος καὶ πράγματι σὺν τῷ χρόνῳ οὗτος ἐθεωρήθη ἄθῳος τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καὶ μάλιστα εἰσῆλθεν εἰς τὸ ἀγιολόγιον τῆς κοπτικῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ μαρτυρία αὕτη εἶχεν, ὅπως φαίνεται, μεγάλην βαρύτητα, ἐχρησιμοποίησαν τὸ ὄνομά του καὶ οἱ ἐθνικοὶ μὲ τὴν σειρὰν τῶν δι' ἀντιχριστιανικὴν διαφώτισιν, πλάσαντες ὑπομνήματα βλάσφημα κατὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰσαγαγόντες αὐτὰ πρὸς διδασκαλίαν εἰς τὰ σχολεῖα ἐπὶ Μυξιμίνου Δάξια (311), τὰ ὅποια ὁ Εὐσέβιος μνημονεῖ ἐπανελημμένως.¹⁶ Εἶναι παράδοξον ὅτι ὁ Εὐσέβιος φαίνεται ἀγνοῶν τὰς χριστιανικὰς πράξεις Πιλάτου. Ἡ μεταγενεστέρα ἐπεξεργασία τῶν *Ἠρώσεων Πιλάτου*, ἡ ἠνωτέρω περιγραφείσα, ἀποτελεῖ πιθανῶς ἀπάντησιν εἰς τὰ εἰδωλολατρικὰ αὐτὰ ὑπομνήματα.

13 Ὡς γνωστὸν, ὁ ὑποτιθέμενος συγγραφεὺς ἀποστολικῶν πράξεων λέγεται Λεῦκιος Χαρίνος.

14 *Α' Ἀπολογία* 35 καὶ 48.

15 *Apologeticus* 5 καὶ 21.

16 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 9, 3. 1, 11, 9, 9, 5, 1, 9, 7, 1

Ἡ ένασχόλησις τῆς παραδόσεως μὲ τὸν Πιλάτον συνεχίσθη ἐπὶ πολὺν ἀκόμη χρόνον μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραχθῇ πλῆθος ἄλλων κειμένων, ἐκ τῶν ὁποίων ἑλληνιστὶ σώζονται τὰ κάτωθι:

Ἐπιστολὴ Πιλάτου πρὸς Τιβέριον
Ἐπιστολὴ Τιβερίου πρὸς Πιλάτον
Ἐπιστολὴ Πιλάτου πρὸς Ἡρώδην
Ἐπιστολὴ Ἡρώδου πρὸς Πιλάτον
Ἀναφορὰ Πιλάτου¹⁷
Παράδοσις Πιλάτου.

Τὸ τελευταῖον κείμενον περιγράφει τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ ἐπάρχου, τιμωρηθέντος ὑπὸ τοῦ βασιλέως διὰ τὸν λόγον ὅτι κατεδίκασε τὸν Ἰησοῦν. Οὕτως ὁ Πιλάτος καθίσταται ἕγιος· «καὶ ἐξετίναξε τὴν κεφαλὴν ὁ πρέφεκτος καὶ ἄγγελος Κυρίου ἐδέξατο αὐτήν» (10).¹⁸

β. Ὑφήγησις Ἰωσήφ

Τὸ κείμενον τοῦτο παρουσιάζει τὸν ἀπὸ Ἀριμαθείας σὺνεδρον νὰ διηγῆται τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, ἔπειτα δὲ φέρει τὸν Χριστόν, τὸν Ἰωσήφ καὶ τὸν ληστὴν νὰ βαδίζουν εἰς τὴν Γαλιλαίαν, διὰ νὰ προσθέσῃ ὅτι αἰφνης «μετεμορφώθη Ἰησοῦς καὶ οὐκ ἦν ὡς τὸ πρότερον, πρὶν σταυρωθῆναι αὐτόν, ἀλλ' ἦν διαπαντὸς φῶς». Ἔχει ἑλαφρῶς γνωστικίζοντα χρωματισμόν.

γ. Διήγησις Γαμαλιήλ

Συγγενὴς πρὸς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου ἦτο ἡ *Διήγησις Γαμαλιήλ*, τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὰς Πράξεις¹⁹ καὶ τὴν Μισνά νομοδιδασκάλου, ἡ ὁποία ἔχει χαθῆ ὡς αὐτοτελὲς κείμενον, ἀλλὰ σπαράγματα αὐτῆς ἐπεσημάνθησαν εἰς τὴν κοπτικὴν, τὴν ἀραβικὴν καὶ τὴν αἰθιοπικὴν. Εὐρέθη πρὸ ὀλίγου καιροῦ αἰθιοπικὸν κείμενον, προερχόμενον ἀπὸ τὴν χεῖρα τοῦ κόπτου ἐπισκόπου Κυριακοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ Διήγησις χρησιμοποιεῖται καθ' ὀλοκληρίαν σχεδὸν ἐντὸς ὁμιλητικῶν πλαισίων.²⁰ Τὸ ἔργον καλεῖται *Θρηνοὶ Μαρίας* καὶ φαίνεται ὅτι συνετάχθη τὸν ε' αἰῶνα, εἶχε δὲ εὐρυτάτην διάδοσιν μεταγενεστέρως. Ὁ Γαμαλιήλ ἀναφέρει τὰ ἐπεισόδια τῆς σταυρώσεως καὶ τῆς ἀναστάσεως. Συνεπεῖα ἐρεῦνης, τὴν ὁποίαν διέταξεν ὁ Πιλάτος περὶ τοῦ κενοῦ τάφου, οὗτος πιστεύει εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀνταλλάσσει περὶ τούτου ἐπιστολάς μὲ τὸν Ἡρώδην.

17 Εἶναι ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Κλαύδιον κάπως ἐπηυξημένη.

18 Βλ. ἐπίσης τὰ λατινικὰ κείμενα *Mors Pilati*, *Vindicta Salvatoris*, *Cura Sanitatis Tiberii*.

19 5, 34, 22, 3.

20 Ὡς φρονεῖ ὁ ἀνακαλύψας τὸ κείμενον M. A. Van den Oudenrijn.

Ἐνῶ οἱ *Θρηνοὶ Μαρίας* εἶναι μᾶλλον εὐλογον ὅτι ἐγράφησαν πρω-

τοτύπως εἰς τὴν κοπτικήν, εἶναι δύσκολον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὴν *Διήγησιν Γαμαλιήλ*: αὕτη πιθανῶς προέρχεται ἐξ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου.

Θὰ ἠδυνάμεθα ἐδῶ νὰ προσθέσωμεν τὴν δευτέραν μνείαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ *Περὶ Ἰουδαϊκῶν ἀρχαιοτήτων* ἔργον τοῦ Ἰωσήπου. Ὡς γνωστὸν, ὁ Ἰώσηπος μνημονεῦει δις τὸν Ἰησοῦν, ἅπαξ ἐν σχέσει μὲ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἰακώβου, ὁπότε προσθέτει τὴν φράσιν «τοῦ λεγομένου Χριστοῦ»,²¹ αὕτη δὲ ἡ μνεία εἶναι γνωστὴ καὶ εἰς τὸν Ὠριγένην²² καὶ ἅπαξ ἰδιαιτέρως. Ἡ δευτέρα μνεία εἶναι ἐκτενεστέρα καὶ διακηρυκτικὴ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ.²³ Ἐπειδὴ ὁ Ὠριγένης φαίνεται ἀγνοῶν αὐτήν, δὲν ὑπάρχει δὲ καμμία ἄλλη ἔνδειξις περὶ πίστεως τοῦ Ἰωσήπου εἰς Χριστόν, τὸ χωρίον θεωρεῖται ἢ παρέμβλητον ὑπὸ χριστιανικῆς χειρὸς ἢ καταλλήλως διεσκευασμένον.

δ. *Κέκλιος Ἀβγάρον*

Διαφορετικῆς μορφῆς κείμενα εἶναι τὰ σχετιζόμενα μὲ τὸ Ἀβγαρον, ἀλλ' ἔχουν τὴν ἰδίαν ἐπιδιώξιν.

Κατὰ τὴν πρώτην μορφήν αὐτῶν, τὴν *Ἀλληλογραφίαν Ἀβγάρον*, ὁ ἡγεμὼν τῆς Ἐδέσσης Ἀβγαρος ε' (9-46 μ.Χ.), ἀσθενὴς ὢν καὶ ἀκούσας περὶ τῆς θαυματουργοῦ δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ, ἔστειλε πρὸς αὐτὸν ἐπιστολήν διὰ τῆς ὁποίας ἐξεδήλωνε τὴν πεποίθησιν ὅτι οὗτος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ Θεὸς ἢ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐκάλει δὲ τὸν Χριστόν εἰς τὴν Ἐδεσσαν διὰ δύο σκοποῦς, πρῶτον μὲν διὰ νὰ θεραπεύσῃ αὐτὸν, δεύτερον δὲ διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὰς ἐπιβουλάς τῶν Ἰουδαίων «πόλις δὲ μικροτάτη μοί ἐστι καὶ σεμνὴ ἦτις ἐξαρκεῖ ἀμφοτέρωθεν». Εἰς ἀπάντησιν ὁ Χριστὸς τὸν μακαρίζει διότι ἐπίστευσε χωρὶς νὰ ἴδῃ, τὸν πληροφορεῖ ὅμως ὅτι, ἔχων νὰ ἐπιτελέσῃ σπουδαῖον ἔργον εἰς τὴν Ἰουδαίαν, δὲν θὰ μεταβῇ εἰς Ἐδεσσαν, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του πρὸς τὸν ἀποστείλαντα αὐτὸν Πατέρα θὰ στείλῃ εἰς αὐτὸν τὸν κατάλληλον ἄνθρωπον. Πράγματι δὲ μετὰ τὴν ἀνάληψιν ἀπέστειλε διὰ τοῦ Θωμᾶ τὸν Θαδδαῖον ἢ Ἀδδαῖον, ἐκ τῶν ἐβδομήκοντα ἀποστόλων, ὁ ὁποῖος εἰς μεταγενεστέραν ἑλληνικὴν παραλλαγὴν ταυτίζεται μὲ τὸν ἀπόστολον Θαδδαῖον ἢ Λεββαῖον, ἐκ τῶν δώδεκα. Ὁ Ἀβγαρος, ἀφοῦ ἐδήλωσεν εἰς τοῦτον ὅτι εἰς τὸ μεταξύ εἶχεν ἐτοιμασθῆ νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν ἐπιβουλευόντων τὸν Χριστὸν Ἰουδαίων ἀλλ' ἠμποδίσθη νὰ τὸ πράξῃ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἐθεραπεύθη ὑπ' αὐτοῦ.

Ὁ Εὐσέβιος εὑρε τὸ ἔργον εἰς τὴν πρώτην αὐτὴν μορφήν συριστὶ εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐδέσσης καὶ παρέθεσεν ἐξ αὐτοῦ τὰς ἐπιστολάς

21 20, 9, 1.

22 Κατὰ Κέλσου

23 18, 3, 3.

Εἰκὼν 9

Σκηναὶ ἀπὸ τὴν διήγησιν τοῦ Ἀβγαροῦ. Ἀριστερὰ ὁ ἀπόστολος Θαδδαῖος, δεξιὰ ὁ βασιλεὺς Ἀβγαρος λαμβάνων ἀπὸ τὸν Ἀνανίαν τὸ προσόψιον με ἀποτέλεσμα τῆς ὄψεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὸ κάτω μέρος εἰκόνες ἁγίων. Τμήμα τριπέλοῦ τοῦ 1' αἰῶνος, Μονὴ Ἁγίας Αἰκατερίνης Σιωῶ.

5. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΟΥΔΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ

Εἰς τὴν παροῦσαν ομάδα ἀποκρύφων ἐξετάζομεν τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰ ἄλλα συναφή κείμενα τὰ ὅποια προέρχονται τόσον ἀπὸ ἀμιγῶς ἰουδαϊστικῶν ὅσον καὶ ἀπὸ γνωστικίζοντος ἰουδαϊστικῶν κύκλων.

α. Τὸ Καθ' Ἑβραίους Εὐαγγέλιον

Τὸ χαῶδες πρόβλημα περὶ τῶν ἰουδαϊστικῶν εὐαγγελίων μὲ πολλὴν ἐπιφύλαξιν ἐπιτρέπεται νὰ ἀντιμετωπισθῆ καὶ μὲ ἀντίστοιχον δυσκολίαν δύναται κάπως νὰ ἀποσαφηνισθῆ.

Ἡ σύγχυσις προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὰ ἀντιφατικὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ λεγομένου Καθ' Ἑβραίους εὐαγγελίου. Οὕτω, ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος εἰς ἓν χωρίον τῆς ἱστορίας του²⁹ λέγει ὅτι τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο ἐχρησιμοποιοῦντο ἀπὸ μίαν ομάδα Ἑβριωνίων, οἱ ὅποιοι ἐδέχοντο μὲν τὴν ἐκ Παρθένου γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, ἀπέρριπτον δὲ τὴν προῦπαρξιν αὐτοῦ, δύο σωζόμενα ἀποσπάσματα αὐτοῦ δέχονται τὴν προῦπαρξιν. Ἐπομένως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τουλάχιστον δύο εὐαγγέλια ἐφέροντο ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον.

Ἐπειτα ὁ Ἱερώνυμος βεβαιώνει ὅτι τὸ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, εἰς τὴν ἑβραϊκὴν, ἦτοι τὴν ἀραμαϊκὴν, ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν Ναζαρηνῶν, αὐτὸς δὲ τὸ μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν.³⁰ Κατ' ἄλλας ὁμοῦ ἀναντιρρήτους μαρτυρίας τοῦτο ἦτο γραμμένον εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ὅλοι οἱ προαναφερθέντες συγγραφεῖς, παραθέτοντες χωρία ἐξ αὐτοῦ, ἐννοοῦν ἀδιστακτῶς ἑλληνικὸν κείμενον. Ποῖον λόγον λοιπὸν θὰ εἶχεν ἢ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασις κειμένου, τὸ ὅποιον ἦτο οἰκοθεν ἑλληνικόν; Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ σημαίνῃ πάλιν ὅτι μὲ τὸ ἴδιον ὄνομα ὑπῆρχον διάφορα εὐαγγέλια, ἐκ τῶν ὁποίων τουλάχιστον ἓν ἑλληνικὸν καὶ ἓν ἀραμαϊκόν.

29 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 27, 3-4.

30 *De viris illustribus* 2. Καὶ αἱ δύο εἰσὶ μεταφράσεις δὲν σώζονται, εἶναι δὲ προβληματικὸν κατὰ πόσον ὑπῆρξαν ποτὲ ἢ ἐπρόκειτο περὶ ἀπλῆς προθέσεως τοῦ Ἱερωνύμου μὴ πραγματοποιηθείσης.

1 *Πανάριον* 30, 13, 12.

Τέλος ὁ Ἐπιφάνιος δίδει τὴν πληροφορίαν ὅτι οἱ Ἑβριωνῖοι ἐχρησιμοποιοῦν τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου, ἠκρωτηριασμένον καὶ νοθευμένον,³¹ τὸ ὅποιον ἐκάλουν οἱ ἴδιοι Καθ' Ἑβραίους. Ἐπομένως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς ὅ,τι παρετηρήσαμεν προηγουμένως, ἐδῶ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ εὐαγγέλιον ἐφέρετο ὑπὸ δύο τουλάχιστον ὀνόματα.

Ἐξ ὅλων τῶν στοιχείων τούτων, καὶ πολλῶν ἄλλων βεβαίως, συναγομένον ὅτι τὸ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον δὲν ἦτο ἓν συγκεκριμένον κείμενον, ὅπως πιστεύεται γενικῶς, ἀλλ' ἐδήλωνεν ομάδα εὐαγγελίων, συγγενῶν μεταξύ των, τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ διαφόρων ἰουδαιοχριστιανικῶν μερίδων, εἴτε ἑλληνοφώνων εἴτε ἀραμαιοφώνων.

Σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν σύνταξιν αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἔπαιζαν τὰ ἀραμαϊκὰ *Λόγια* τοῦ Ματθαίου, τὰ ὁποῖα «ἠρμήνευσεν ὡς ἦν δυνατὸν ἕκαστος». ³² Δεδομένου ὅτι ταῦτα ἦσαν συλλογὴ λόγων, παραβολῶν καὶ διαλόγων, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀπετέλεσαν πηγὴν διὰ τὴν ἀντλησιν ὑλικοῦ μὴ καταγεγραμμένου εἰς τὰ κανονικὰ εὐαγγέλια. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὸ πρόβλημα ἂν τὰ *Λόγια* ὑπεβλήθησαν εἰς περαιτέρω αὐτοτελεῖ ἐπεξεργασίαν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θεωροῦμεν σχεδὸν βέβαιον εἶναι ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς βασικὸν κείμενον διὰ τὴν συγκρότησιν μιᾶς συγκεκριμένης συνθέσεως μὲ σοβαρὰ συμπληρώματα ἀπὸ τὸ κανονικὸν εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐλήφθησαν πολλὰ ἐπεισόδια ὡς πλυσίωσις τοῦ ὑλικοῦ αὐτῶν. Οὕτω φαίνεται ὅτι συνετάχθη τὸ βασικὸν ἐκεῖνο κείμενον ἀπὸ τὸ ὁποῖον διὰ καταλλήλων διασκευῶν προήλθον ἔπειτα ὅλα τὰ ἰουδαίζοντα εὐαγγέλια, τὰ γνωστὰ εἴτε ὑπὸ τὸ συλλογικὸν ὄνομα Καθ' Ἑβραίους εἴτε ἀπὸ τὰ ἰδιαιτέρα ὀνόματά των. Ἑβραῖοι ἐλέγοντο τότε οἱ ἑλληνογλωσσοὶ Ἰουδαῖοι, ὅταν ὁ ὁμιλῶν ἤθελε νὰ ὑποδείξη τὴν ἐθνικότητά των, ἰδίως εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου πιθανῶς ἐδόθη ὁ τίτλος αὐτὸς εἰς τὸ εὐαγγέλιον.

1. *Ναζαρηνὴ μορφὴ τοῦ Καθ' Ἑβραίους*. Ὅπως εἶδομεν ἄλλοῦ, οἱ Ναζωραῖοι ἦσαν ἡ ἰουδαιοχριστιανικὴ μερὶς ἢ ὁποῖα ἀπεδέχετο τὴν ἐκ Παρθένου γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Ζῶντες κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαϊκῆς χριστιανικῆς κοινότητος, εἰς μικρὰς ομάδας ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Συρίᾳ, ἀνευ ἐπεξεργασμένης θεολογικῆς διδασκαλίας, ἐδέχοντο βεβαίως ὅσα βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ἐγνώριζον, ἰδίως τὰ κανονικὰ εὐαγγέλια, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ στεροῦνται καὶ ἰδιαιτέρου εὐαγγελίου τὸ ὁποῖον μάλιστα εὐλόγως εἶχον εἰς μεγαλυτέραν ἐκτίμησιν ἀπὸ ἐκεῖνα. Τοῦτο δὲ ἔκαλεῖτο *Καθ' Ἑβραίους* εὐαγγέλιον καὶ ἀπετέλει μίαν τῶν μορφῶν τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο κειμένου, ³³ προφανῶς τὴν πρώτην, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐξεκίνησαν ὅλαι αἱ ἄλλαι. Κατὰ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω, ἦτο μετάπλασις τοῦ ἑλληνικοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου, βάσει τῶν Λογίων, μὲ πολλὰς παραλείψεις, ἀλλὰ χωρὶς κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιολόγους μεταβολάς.

Διαμορφωθὲν προφανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος εἰς τὴν Συρίαν ἐντὸς ἐκείνων τῶν ἰουδαιοχριστιανικῶν κύκλων οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν ἄλλων Χριστιανῶν Καθ' Ἑβραίους διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ ομάδα αὕτη διετήρει ἐντονον τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἰουδαϊκῆς τῆς προελεύσεως καὶ τὸν σύνδεσμόν της μὲ τὸν μωσαϊκὸν νόμον, μέχρις ὀρισμένου χρονικοῦ σημείου φυσικά. Τοῦτο ὁμῶς ἐντὸς ὀλίγου μετεφράσθη εἰς τὴν ἀραμαϊ-

32 Κατὰ Παπῖαν, Εὐσεβίου, Ἑκκλ. Ἱστορία 3, 39, 16.

33 Εὐσεβίου, Ἑκκλ. Ἱστορία 3, 27, 4.

κὴν, ἴσως περὶ τὸ 150, χάριν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι παρέμενον πιστοὶ εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτὴν καὶ ἐκράτουν τὸ ἀρχαιότατον χριστιανικὸν ὄνομα Ναζωραῖοι,³⁴ διὸ καὶ ὠνομάζετο ἐπίσης *Εὐαγγέλιον τῶν Ναζωρηῶν*. Τὰς δύο μορφὰς αὐτοῦ ταύτας ἐγνώριζε καὶ ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἠγήσιππος ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου³⁵ «ἐκ τε τοῦ Καθ' Ἑβραίους (= ἑλληνικοῦ Καθ' Ἑβραίους) εὐαγγελίου καὶ τοῦ συριακοῦ (= ἄραμαϊκοῦ Καθ' Ἑβραίους)...τινά τιθησιν». Ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἰδίου εὐαγγελίου εἰς δύο διαφορετικὰς γλώσσας.

Καὶ αἱ δύο αὐταὶ Ἰουδαιοχριστιανικαὶ ὁμάδες, ἡ ἑλληνόγλωσσος καὶ ἡ ἄραμαϊόγλωσσος, διετήρουν τὴν προσήλωσιν εἰς τὸν μωσαϊκὸν νόμον, τίποτε δὲ ἄλλο δὲν ἐκφράζει καλῆτερον τὸν παρ' αὐτῶν συνδυασμὸν Ἰουδαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ ὅτι μετὰ τῆς Κυριακῆς ἐτήρουν καὶ τὸ Σάββατον, ὅπως ἀποδεικνύεται ὄχι μόνον ἀπὸ μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου,³⁶ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐντολήν, τὴν περιεχομένην εἰς τὰς *Διαταγὰς Ἀποστόλων*,³⁷ αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἐκ τῶν κύκλων τῶν.

Γενικῶς ἐδέχοντο τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς μέγαν προφήτην, χωρὶς νὰ ἀποκρούουν ἢ νὰ διακηρύσσουν σαφῶς τὴν θεότητά του, τὴν ὁποῖαν πάντες σὺν τῷ χρόνῳ ὡμολόγησαν ρητῶς, ὅπως ἐπίσης κατ' ὀλίγον ἐδέχθησαν τὴν προσωπικότητα καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου. Ἐνθὺ δὲ κατὰ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω ἐν ἀρχῇ ἐδέχοντο παραλλήλως πρὸς τὸ ἰδικὸν τῶν καὶ τὰ κανονικὰ εὐαγγέλια, εἰς κατωτέραν πάντως μοῖραν, συνέβη βραδύτερον εἰς τοὺς κύκλους τῆς μὲν ἑλληνικῆς μερίδος νὰ μειώνεται βαθμηδὸν τὸ κύρος τοῦ ἰδικοῦ τῶν εὐαγγελίου εἰς ὄφελος τῶν κανονικῶν, μέχρις ὅτου τοῦτο παρεμερίσθη τελείως, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἑλληνικὸν του κείμενον ἐλησημονήθη ἐντελῶς, τῆς δὲ ἄραμαϊκῆς μερίδος νὰ μειώνεται βαθμηδὸν τὸ κύρος τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων εἰς ὄφελος τοῦ ἰδικοῦ τῶν. Διὰ τοῦτο τὸ ἑλληνικὸν κείμενον αὐτοῦ ἐχάθη κάποτε, ἐνθὺ τὸ ἄραμαϊκὸν διετηρήθη ἐπὶ μακρότερον, μέχρις ὅτου τὸ εὗρεν ὁ Ἱερώνυμος, κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος, χρησιμοποιοῦμενον ὑπὸ τῶν Ναζωραίων τῆς συριακῆς Βερροίας, μὲ ἑβραϊκοὺς χαρακτῆρας, καὶ κατὰ τὴν διαβεβαίωσίν του³⁸ τὸ *μετέφρασεν* εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν. Σήμερον τοῦτο ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ σειρὰν μικρῶν ἀποσπασμάτων—ἔχουν ἀναγνωρισθῆ ἤδη 36—, διατηρουμένων κυρίως ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου καὶ μικροῦ ἀριθμοῦ κωδίκων τοῦ Ματθαίου, εἰς τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖται Ἰουδαϊκῶν, ἤτοι πιθυνώτατα ἄραμαϊκῶν.

2. Ἰουδαῖζονσα ἑβραϊτικὴ μορφή τοῦ Καθ' Ἑβραίους. Οἱ Ἑβρι-

34 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανύριον* 29.

35 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 22, 8.

36 *Ἐκκλ. Ἱστορία*, 3, 27.

Ἐδῶ ὁ Εὐσέβιος χαρακτηρίζει καὶ τοὺς Ναζωρηνοὺς ὡς Ἑβραίων, ὅπως ἐνωρίτερον ὁ Ἰσριγένης, διότι ἦτο δύσκολος ὁ διαχωρισμὸς τῶν εἰς τὴν σκέψιν τῶν Ὀρθοδόξων.

37 *Διατ. Ἀποστόλων* 1, 23.

38 *De viris illustribus* 2. Βλ. περὶ τούτου τὰ δέοντα ἀνωτέρω, σημ. 30.

ναίοι ἀπετέλουν τὴν ἑτέραν τῶν μερίδων τῶν αὐστηρῶν Ἰουδαιοχριστιανῶν. Λόγω τῆς προελεύσεώς των ἀπέφευγον τὴν μετὰ τῶν Ἐθνικοχριστιανῶν κοινωνίαν, ἀπέρριπτον τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἀποστολικότητα τοῦ Παύλου, περὶ τοῦ ὁποῦ ἐπλασαν τὸν μῦθον ὅτι ἦτο ἐθνικὸς προσήλυτος καὶ κατέστη ἐχθρὸς τῶν Ἰουδαίων, ἀσοῦ ἀπεκρούσθη ἢ δῆθεν πρότασις του νὰ νυμφευθῆ τὴν θυγατέρα Ἰουδαίου ἀρχιερέως,³⁹ ἦσαν ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν μωσαϊκὸν νόμον, ἠύλαβοῦντο ὑπερβυλλόντως τὰ Ἱεροσόλυμα, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν ὁποίων ἐστρέφοντο κατὰ τὰς προσευχὰς των, ἐτήρουν ταυτοχρόνως Σάββατον καὶ Κυριακὴν⁴⁰ καὶ ἦσαν ἐγκρατευταί.

Πιστοὶ εἰς τὴν μονοθεϊαν τῆς Π. Διαθήκης, ἤρνοῦντο τὴν θεότητα καὶ τὴν ἐκ Παρθένου γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ, δοξάζοντες ὅτι ἡ θεία υἰότης αὐτοῦ μέχρι τῆς στιγμῆς τοῦ βαπτίσματος ἦτο ἀπλῶς ἠθικὴ καὶ ἐπαινεύθη διὰ τῆς πληρώσεως τοῦ νόμου, ὡς ἠδύνατο νὰ συμβῆ καὶ μὲ πάντα ἄλλον ἄνθρωπον. Ἐπειτα τὸ βάπτισμα ἔθεσεν ἐπ' αὐτὸν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ, ὅποτε οὗτος κατέστη Μεσσίας. ἡ δὲ κατελθοῦσα κατ' αὐτὸ δύναμις, καίτοι ἀπετέλει ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν, τὸν Χριστὸν, δὲν ἦτο Θεὸς ἀλλὰ κτίσμα. Ἡ ἔνωσις τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸν Χριστὸν ἦτο τεχνητῆς καὶ διαλυτῆς μορφῆς· ὄθεν τὸ ἀξίωμα τοῦ Χριστοῦ ἦτο προφητικὸν καὶ ὄχι λυτρωτικόν. Ἡ υἰοθετιστικὴ αὕτη δοξασία ἀπαντᾷ ὀλίγον μετὰ ταῦτα εἰς τοὺς Δυναμικοὺς Μοναρχιανούς.

Οἱ Ἐβιωναῖοι διεσπάρησαν ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐφθασαν μέχρι τῆς Ρώμης. Ἄν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοῦ ἦσαν ἐν ἀρχῇ ἀραμαιοφῶνοι, ἐξελληνίσθησαν ἐνωρίς, ὅπως ἦτο εὐλογον, καὶ ἐχρειώσθη μάλιστα νὰ φιλοτεχνηθῆ πρὸς χάριν των νέα μετάφρασις τῆς Π. Διαθήκης ὑπὸ τοῦ ἐκ τῶν τάξεων των Συμμάχου, ὅστις συνέταξε καὶ πραγματείας ἀπολογητικὰς ὑπὲρ τῶν δοξασιῶν των.⁴¹

Τὸ Εὐαγγέλιον αὐτῶν, ὀνομαζόμενον ἄλλοτε Καθ' Ἑβραίους, ἄλλοτε ἑβραϊκὸν ἄλλοτε ἑβωνιτικόν, εἶναι ἀπλῶς παραλλαγή τοῦ ἀρχικοῦ Καθ' Ἑβραίους, ἀλλ' ἐδῶ πλέον τὰ στοιχεῖα τοῦ Ματθαίου εἶχον ὑποστῆ ἀφαίμαξιν καί, ὡς ἦτο φυσικόν, ἔλειπεν ἡ διήγησις περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.

Τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα ἀποσπάσματα αὐτοῦ παρέχουν ἐπαρκῆ εἰκόνα περὶ τῶν τύσεων τῆς ὁποίας ἐνεφάνιζεν ἡ χρησιμοποιοῦσα αὐτὸ ὁμάς. Εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν περιγράφεται τὸ βάπτισμα ὡς πνευματικὴ γέννησις τοῦ Χριστοῦ· «καὶ ὡς ἀνήλθεν ἀπὸ τοῦ ὕδατος, ἠνοίγησαν οἱ οὐρανοὶ καὶ εἶδε τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ τὸ Ἅγιον ἐν εἶδει περιστερῶς κατελθοῦσης καὶ εἰσελθοῦσης εἰς αὐτόν. Καὶ φωνὴ ἐγένετο ἐκ τοῦ οὐρανοῦ

³⁹ ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 30, 16, 25.

⁴⁰ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων* 7, 34. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 27.

⁴¹ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 17. Ἡ μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα παρεμερίσθη ὑπ' αὐτῶν, ὡς μέρος τῆς Βίβλου τῶν ὀρθοδόξων.

λέγουσα, 'σύ μου εἶ ὁ Υἱὸς ὁ ἀγαπητός, ἐν σοὶ ἠδδόκησα', καὶ πάλιν, 'ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε', καὶ εὐθὺς περιέλαμψε τὸν τόπον φῶς μέγα. Ὁ ἰδὼν ὁ Ἰωάννης λέγει αὐτῷ, 'σύ τίς εἶ, Κύριε;' καὶ πάλιν φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ πρὸς αὐτόν, 'οὗτός ἐστιν ὁ Υἱὸς μου ὁ ἀγαπητός, ἐφ' ὃν ἠδδόκησα'. Καὶ τότε ὁ Ἰωάννης προσπεσὼν αὐτῷ ἔλεγε, 'δέομαί σου, Κύριε, σὺ με βάπτισον'. Ὁ δὲ ἐκώλυεν αὐτῷ, λέγων· 'ἄφες, ὅτι οὕτως ἐστὶ πρέπον πληρωθῆναι πάντα'.⁴² Τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο δὲν περιελάμβανεν οὔτε τὴν γενεαλογία οὔτε τὴν θαυμασίαν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἤρχιζε τὴν διήγησιν ἀπὸ τοῦ τριακοστοῦ ἔτους αὐτοῦ. Ἡ πραγματικὴ γέννησις αὐτοῦ ὡς Μεσσίου συνετελέσθη κατὰ τὸ βάπτισμα. Ἐξ αἰτίας τῆς εἰσθητικῆς ταύτης γραμμῆς, τὴν ὁποίαν κατὰ τὰ λεγθέντα ἀνωτέρω ἐδέχθησαν ἐπίσης οἱ Δυναμικοὶ Μοναρχιανοὶ καὶ οἱ Ἀρειανοί, ἡ ἑορτὴ τῶν Ἐπιφανείων, εἰσαχθεῖσα ἀρχικῶς ὑπὸ γνωστικῶν κύκλων, εἶχε τὴν ἐννοίαν τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλο χωρίον αὐτοῦ καταπολεμεῖ τὴν τέλεσιν θυσιῶν· «ἦλθον καταλῦσαι τὰς θυσίας».⁴³

Οἱ Ἐβιωναῖοι ἦσαν ἐγκρατίται, ἴχνη δὲ τῆς πρακτικῆς τῶν εὐρίσκομεν εἰς τὸ περὶ τοῦ Βαπτιστοῦ ἀπόσπασμα, «μέλι ἄγριον, οὗ ἡ γεῦσις ἦν τοῦ μάννα, ὡς ἐγκρίς ἐν ἐλαίῳ»,⁴⁴ συμφώνως πρὸς τὸ ὁποῖον οὗτος δὲν ἔτρωγεν ἀκρίδας ἤτοι ἐμψυχον τροφήν, ἀλλὰ μέλι τοῦ ὁποίου ἡ γεῦσις ἦτο ὡς ἐγκρίδες ἐν ἐλαίῳ, ἤτοι ὡς τηγανίται. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου ἀποδεικνύεται ἐπίσης ὅτι τὸ εὐαγγέλιον εἶχε συνταχθῆ ἑλληνηνιστί, διότι ἄλλως ἢ παρήχησις ἀκρίς-ἐγκρίς δὲν θά ἦτο ἐφικτή.

Ἀπὸ φράσιν διατηρουμένην ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου,⁴⁵ «ὡς ἐξελέξατο ἡμᾶς», συνάγεται ὅτι ὠμίλουν ἐν αὐτῷ οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι καὶ δύναται νὰ πιθανολογηθῆ ὅτι τοῦτο ἑταυτίζετο μὲ ἐν ἀπὸ τὰ κείμενα τὰ φέροντα τὸν τίτλον Εὐαγγέλιον τῶν Δώδεκα.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ διαμορφωσις τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς τοῦ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγελίου συνετελέσθη περὶ τὸ 140. Συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου, «ἀπομνήματα τοῦ Συμμάχου εἰσέτι νῦν φέρεται, ἐν οἷς δοκεῖ πρὸς τὸ Κατὰ Ματθαῖον ἀποτεινόμενος εὐαγγέλιον τὴν δεδηλωμένην αἵρεσιν κρατύνει». ⁴⁶ Προφανῶς ὁ ἐβιωναῖος Σύμμαχος ἠρμήνευε τὴν παραλλαγὴν ταύτην καὶ ἐπέκρινε τὰς θέσεις τοῦ Κατὰ Ματθαῖον εἰς ὅσα σημεῖα αὐτὰι διέφερον. Ἴσως μάλιστα αὐτὸς νὰ ἦτο καὶ ὁ διαμορφωτὴς του.

3. *Γνωστικίζουσα ἐβιωνιτικὴ μορφή τοῦ Καθ' Ἑβραίους.* Τὴν ὁμάδα τῶν γνωστικίζόντων Ἐβιωναίων εἶδομεν ἀνωτέρω μεταξὺ τῶν Γνωστικῶν, ἀποσπάσματα δὲ τοῦ Εὐαγγελίου αὐτῶν, Καθ' Ἑβραίους ἐπίσης καλουμένου,⁴⁷ μαρτυροῦν μερικῶς ἀπὸ τὰς δοξασίας τῶν. Τοῦτο εἶχε

42 ΕΠΙΦΑΝΤΟΥ, Πανάριον 30, 13.

43 Αὐτόθι 30, 16.

44 Αὐτόθι 30, 13.

45 Αὐτόθι.

46 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 17.

47 ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *In Matthaeum* 12, 13.

βεβαίως περισσότερας τροποποιήσεις εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον τοῦ Ματθαίου καὶ παρουσίαζεν ὡς ὁμιλητὰς ὄλους τοὺς Ἀποστόλους· ὅθεν εἰς αὐτὸ ἰσχύει περισσότερο ἢ βεβαίωσις τοῦ Ἐπιφανίου περὶ τοῦ ὅτι ὁ Ματθαῖος εἰς τοὺς Ἑβραίους ἦτο «νοθευμένος καὶ ἠκρωτηριασμένος».⁴⁸ Ἡ παραλλαγή αὐτὴ προέκυψε κατὰ γνωστικὴν διασκευὴν τῆς ἀμέσως προηγουμένης ἰουδαϊζούσης ἑβωνιτικῆς μορφῆς.

Κατὰ τινὰ τῶν ἀποσπασμάτων ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίσταται ὡς πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἀποκαλεῖται μήτηρ αὐτοῦ.⁴⁹ Ὅτε ὁ Χριστὸς ἀνήρχετο ἐκ τοῦ ὕδατος μετὰ τὸ βάπτισμα, κατήλθεν ἐπ' αὐτὸν ὁλόκληρος ἡ πηγὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι τὸν ἀνέμενε μετὰ τῶν προφητῶν νὰ ἔλθῃ, διὰ νὰ ἀναπαυθῇ ἐπ' αὐτόν, διότι ὁ πρωτότοκος αὐτὸς καὶ βασιλεύων εἰς τοὺς αἰῶνας εἶναι ἡ ἀνάπαυσις τοῦ Πνεύματος.⁵⁰ Κατ' ἄλλο ἀπόσπασμα τὸ Πνεῦμα ἀνώψασε τὸν Κύριον εἰς τὸ Θαβώρ· «ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ».⁵¹ Τὸ εὐαγγέλιον ἔδιδεν ἰδιαιτέραν θέσιν εἰς τὸν Ἰάκωβον τὸν Ἀδελφὸθεον, παριστῶν τὸν Κύριον νὰ προσφέρῃ εἰς αὐτόν τὸ κύπελλον κατὰ τὸ Δεῖπνον, αὐτὸν δὲ νὰ ὑπόσχεται νηστειὰν ἀπὸ τῆς ὄρας ἐκείνης μέχρι τῆς ἀναστάσεως,⁵² καὶ περιγράφον τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Κυρίου εἰς τὸν Ἰάκωβον. Κατ' ἄλλην μαρτυρίαν περιείχετο εἰς αὐτὸ καὶ ἡ περὶ τῆς ἀμαρτωλῆς γυναικός, τῆς διαβληθείσης πρὸς τὸν Κύριον, διήγησις, τὴν ὁποίαν μνημονεύει καὶ ὁ Παπίας.⁵³ Προφανῶς πρόκειται περὶ τῆς διηγήσεως τοῦ Ἰωάννου 7,53-8,11, ἡ ὁποία ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χειρόγραφα καὶ τὰς ἀρχαίας μεταφράσεις αὐτοῦ.

Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ παραλλαγή αὐτὴ τοῦ *Καθ' Ἑβραίους* εὐαγγελίου διεμορφώθη περὶ τὸ 160.

β. Τὰ ἀπόκρυφα βιβλία Ἰακώβου

Τοῦ Ἰακώβου ἡ θέσις, ὡς ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου, ὑπῆρξεν ἀξιόλογος εἰς τὴν ἀπόκρυφον γραμματεῖαν. Ὑπερτονισμὸς τοῦ Ἰακώβου κυρίως, δευτερευόντως δὲ τοῦ Πέτρου ἢ τῶν Δώδεκα—ἐναντι τοῦ Παύλου—εἶναι ἐνδειξις ἰουδαϊζούσης τάσεως. Τὰ σχετικὰ κείμενα ὁμως ἔχουν ὑποστῆ γνωστικὴν διάβρωσιν. Εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θωμᾶ⁵⁴ λέγεται, «ὀφείλετε μεταβῆναι πρὸς Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον δι' ὃν οὐρανὸς καὶ γῆ ἐποιήθησαν». Περὶ ἀποκρύφου διδαχῆς τοῦ Ἀδελφοθέου Ἰακώβου, τὴν ὁποίαν οὗτος παρέδωκεν εἰς τὴν Μαριάμμην, προφανῶς τὴν Μαρίαν Μαγδαληνὴν, ὁμιλεῖ ὁ Ἰππόλυτος,⁵⁵ χωρὶς νὰ διευκρινίσῃ ἂν

48 *Πανάριον* 30, 13.

49 Ὡς ἐλέχθη καὶ ἀλλαχοῦ τὸ Πνεῦμα εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν εἶναι γένους θηλυκοῦ (Ρούχα).

50 *ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, In Isaiam* 2, 2.

51 *ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Εἰς Ἰωάννην* 2, 12.

52 *ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, De viris illustribus* 2.

53 *ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία* 3, 39, 17.

54 *Λόγιον* 12.

55 *Κατὰ ἀλωάσεων* 5, 7, 1.

αὕτη εἶχε καταγραφῆ εἰς βιβλίον καί, εἰς θετικὴν περίπτωσιν, ἂν τοῦτο ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰακώβου ἢ τῆς Μαρίας. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου⁵⁶ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς εἰς τὰς Ὑποτιπώσεις του ἐσημείωνεν ὅτι ὁ Κύριος παρέδωκε τὴν γνώσιν εἰς τὸν Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον, τὸν Ἰωάννην καὶ τὸν Πέτρον, αὐτοὶ δὲ τὴν παρέδωσαν εἰς τοὺς λοιποὺς ἀποστόλους καὶ οἱ τελευταῖοι εἰς τοὺς Ἑβδομήκοντα.

Εἰς τὸν κώδικα τοῦ Jung⁵⁷ περιέχεται Ἑπιστολὴ Ἰακώβου ἀπόκρυφος, ἐμφωνιζομένη ὡς γραμμεῖσα μὲ ἑβραϊκοὺς χαρακτήρας, διὰ νὰ φανερωθῆ εἰς περιωρισμένον μόνον κύκλον, καὶ χρονολογουμένη 550 ἡμέρας μετὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Ἐκτίθενται εἰς αὐτὴν ὑποτιθέμενοι λόγοι τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τὸν Πέτρον καὶ τὸν Ἰάκωβον, χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους, ἐνῶ ὁ Ἰάκωβος κρατεῖ κυρίαρχον θέσιν, ἀφοῦ ὁ Πέτρος βραδύτερον ἀποσύρεται πρὸς τοὺς λοιποὺς. Αἱ σκέψεις, διατυπωμέναι εἰς παράδοξον ἵψος καὶ χωρὶς λογικὴν συνέπειαν, εἶναι σαφῶς γνωστικαί, ἐπηρεασμέναι εἰδικῶς ἀπὸ τὸ βαλεντινιανὸν σύστημα, ἀλλ' οἰκοδομοῦνται εἰς ἓν ἰουδαιοχριστιανικὸν ὑπόστρωμα, πάντοτε οἰκεῖον εἰς τὸν Ἰάκωβον, ἢ δὲ ἐμφασίς ἐπὶ τῆς πίστεως, τῆς ἠθικῆς ἐκλογῆς καὶ τοῦ μαρτυρίου ἀνήκει ἀκριβῶς εἰς τὸ ὑπόστρωμα τοῦτο.

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τῶν 550 ἡμερῶν μετὰ τὴν ἀναστάσεως καὶ ἀναλήψεως ὁ Ἰησοῦς ἐμμανίζεται εἰς τοὺς Δώδεκα διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς παραβολὰς, ὡς πράττει καὶ εἰς τὴν Ἑπιστολὴν Ἀποστόλων. Περιέχει παραδοξολογίας, τῶν ὁποίων παρέχομεν ἐδῶ δείγματα:

«Οὐαὶ τοῖς ἰδοῦσι τὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου» (12, 39 ἑ.).

«Οὐαὶ δι' οὓς ἀπεστάλην ἐνταῦθα» (13, 9-11).

«Οὐδεὶς τῶν σάρκα φερόντων σωθήσεται» (12, 12 ἑ.).

Βεβαίως ὅλαι αὐταὶ εἶναι εὐεξηγήητοι κατὰ τὰ γνωστικὰ κριτήρια. Τὸ ἔργον συνετάχθη περὶ τὸ 150.

Δύο ἄλλα ἔργα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰακώβου, χαρακτηριζόμενα ὡς ἀποκαλύψεις καὶ περιεχόμενα εἰς ἄλλον κώδικα τοῦ Χηνοβοσκίου,⁵⁸ ἂν καὶ δὲν παρουσιάζουν πολλὴν συγγένειαν εἰς τὸ περιεχόμενον μὲ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιον περιβάλλον μὲ αὐτὴν. Ἡ Α' Ἀποκάλυψις εἶναι διάλογος μετὰ τὸν Ἰησοῦ καὶ Ἰακώβου, εἰς τὸν ὁποῖον περιγράφεται ἡ μοῖρα τῆς Σοφίας καὶ τῆς Ἀχαμῶθ. Ὁ Ἰησοῦς προσφωνεῖ τὸν Ἰάκωβον «ἀδελφόν», ἀλλὰ τὸ ἰουδαιοχριστιανικὸν χρῶμα μεταπλάσσεται, μέχρι σημείου νὰ πνευματικοποιηθῆ ἢ Ἱερουσαλήμ ἢ ὁποῖα εἰς τὴν γῆνιν μορφήν της εἶναι κέντρον

56 Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 1, 4.
Ἰ, Πιθανῶς ὁ Κλήμης ἀπέ-
διδε ταῦτα εἰς κάποια
γνωστικὴν μερίδα.

57 Χηνοβοσκίου I.

58 Κῶδ. 5, 3, 5, 4.

τῶν Ἀρχόντων. Ὡραῖος ὕμνος παρεμβάλλεται εἰς τὸ κείμενον. Ἡ Β' Ἀποκάλυψις εἶναι μακρὸς λόγος τοῦ Ἰακώβου, συνδεόμενος ἐν τέλει μὲ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ. Ὁ Ἰακώβος παρουσιάζεται νά κηρύττει ἀπὸ τὴν πέμπτην βαθμίδα τῆς κλίμακος τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ὡς ἐκ τοῦτου κρίνεται πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἀπολεσθέντος βιβλίου τὸ ὁποῖον ὁ Ἐπιφάνιος ἀναφέρει μὲ τὸν τίτλον Ἀναβαθμοὶ Ἰακώβου.⁵⁹ Εἰς τὸ κύριον μέρος αὐτοῦ ὁ ἀπόστολος διηγεῖται συνάντησίν του μὲ τὸν Ἰησοῦν καὶ ἀναφέρει τοὺς λόγους τούτου πρὸς αὐτόν. Ἡ ἔκθεσις εἶναι διάσπυρτος ἀπὸ θμνοῦς, ὑπενθυμίζοντις τὰς *Ἠράξεις Ἰωάννου*. Ὁ δοξασμὸς τοῦ παθόντος καὶ ἀναστάντος Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἰακώβου εἶναι ὁ δεύτερος στόχος τοῦ ἔργου· ὁ πρῶτος εἶναι ἡ ἐπισήμανσις τῆς ἀξίας τῆς ὑψηλῆς γνώσεως διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ὑπάρξεως.

γ. *Εὐαγγέλιον τῶν Ἀποστόλων*

Τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα φέρουν συλλογικῶς τὸ ὄνομα τῶν Ἀποστόλων εἶναι περισσότερα τοῦ ἐνός, ὡς δύναται νά ἐξαχθῇ ἀπὸ ἀνάκρισιν τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν. Ἄν ἐξαιρέσωμεν τὴν *Ἐπιστολὴν Ἀποστόλων*, τὴν ὁποῖαν ἄλλωστε οὐ ἐξετάσωμεν εἰς ἄλλην συνάφειαν, ταῦτα πιθανῶς προήρχοντο ἀπὸ ἐν ἀρχικὸν κείμενον Ἰουδαϊζούσης κατευθύνσεως.

Τὸ κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους⁶⁰ μνημονευόμενον «ἐπιγεγραμμένων τῶν Δώδεκα εὐαγγέλίων» εἶδομεν ὅτι εἶναι δυνατὸν νά θεωρηθῇ ὡς μία μορφή—ἂν ὄχι καὶ ὡς δύο—τοῦ Ἰουδαϊστικοῦ εὐαγγελίου, τὸ δὲ δῖλημμα περὶ τοῦ ἂν τοῦτο ταυτίζεται μὲ τὸ Καθ' Ἑβραίους, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ Ἱερώνυμος,⁶¹ ἢ μὲ τὸ τῶν Ἑβριωναίων ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἄλλας μαρτυρίας, αἴρεται διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης ὑποθέσεως ἡμῶν ὅτι τὸ Καθ' Ἑβραίους Εὐαγγέλιον εἶναι συλλογικὸν ὄνομα καλύπτον ὀλόκληρον ὁμάδα εὐαγγελίων. Ἄν ἡ ταῦτισις εἶναι βάσιμος, τότε *Εὐαγγέλιον τῶν Δώδεκα* εἶναι ἡ ἐβριωνιτικὴ μορφή τοῦ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγελίου, τόσον ἢ Ἰουδαϊζουσα ὅσον καὶ ἡ γνωστικίζουσα, καὶ φαίνεται ὅτι οὕτως ἐκάλουν τοῦτο οἱ ἴδιοι οἱ κάτοχοι αὐτοῦ, ἐνῶ οἱ ἐκτὸς τῶν κύκλων τῶν ἐκάλουν αὐτὸ Καθ' Ἑβραίους. Τὸ ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖον διατηρεῖται εἰς τοῖς παπύρους τοῦ Στρασβούργου Corp. 5 καὶ Corp. 6 δύναται νά δώσῃ μίαν εἰκόνα περὶ τοῦ τίνος εἶδους ἴητο τὸ περιεχόμενον τῆς δευτέρας ταύτης μορφῆς, ἂν τὸ ἴδιον ἐταυτίζετο μὲ τὸ εὐαγγέλιον τῶν Δώδεκα, ὡς ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ C. Schmidt.

59 *Πανάριον* 30, 16, 7.

60 *Ὁμιλία εἰς Λουκᾶν* 1.

61 *Dial. adv. Pelagianos* 3,

Δέν είναι βέβαιον, ἂν μία μαρτυρία τοῦ Μαρούτα τοῦ Μαῖπερκάτ,⁶² καθ' ἣν ἡ αἰρετική ὁμάς τῶν Κωκιανῶν τῆς Μεσοποταμίας⁶³ εἶχε εὐαγγέλιον ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, ὑπονοῖ ὑπαρξιν ἰδιαίτερου εὐαγγελίου ἢ κάποιαν ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας μορφάς τοῦ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγελίου, δεόντως διεσκευασμένην.

Ὁ Παῦλος Ὁρώσιος βεβαιώνει ὅτι οἱ Πρισκιλλιανισταὶ εἶχον βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον *Memoria Apostolorum*,⁶⁴ εἰς τὸ ὁποῖον περιεῖχοντο μυστικοὶ διάλογοι μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Ἀποστόλων. Γνωστικῆς μορφῆς καὶ περιεχομένου, εἶχε πιθανῶς συνταχθῆ κατὰ τὰ ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος.

Καθαρῶς μανιχαϊκῆς προελεύσεως ἦτο, ὡς φαίνεται, ἐν ἄλλο κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Εὐαγγέλιον τῶν Δώδεκα*, τὸ ὁποῖον μνημονεῖ ὁ Θεόδωρος Καρρῶν,⁶⁵ λέγων ὅτι οἱ Μανιχαῖοι ἐπέμενον ἐνώπιόν του ἐπὶ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι κατεῖχον τὸ γνήσιον εὐαγγέλιον, τὸ γραφὲν ὑπὸ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων. Ἐν προκειμένῳ εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ὁ Ξενοῦτος Ἀτρίπης τὸν ε' αἰῶνα λέγει ὅτι οἱ αἰρετικοὶ—ἐννοῶν ἐδῶ τοὺς Μανιχαῖους—ἰσχυρίζονται ὅτι ὑπάρχουν 12 εὐαγγέλια,⁶⁶ ὃ δὲ Ἄλ Γιακοῦβι βεβαιώνει ὅτι μεταξὺ τῶν βιβλίων τοῦ Μάνητος ὑπῆρχον καὶ 12 εὐαγγέλια,⁶⁷ ἀλλ' εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θεωρεῖται πιθανόν ὅτι ἔχει παρεισφρήσει ἐσφαλμένη γραφή, διότι πρόκειται περὶ τῶν 22 κεφαλαίων τοῦ Ζῶντος Εὐαγγελίου τῶν Μανιχαίων τὰ ὁποῖα ἐκ λάθους ἐγράφησαν 12 καὶ τέλος μετεβλήθησαν εἰς δώδεκα εὐαγγέλια. Ἐξ ἄλλου οἱ Μανιχαῖοι εἶχον καὶ εὐαγγέλιον τῶν Ἑβδομήκοντα, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἄλ Μπιροῦνι.⁶⁸ Ἄν ὑπῆρχε τοιοῦτο εὐαγγέλιον, ἴσως ἦτο διασκευή τοῦ τῶν Δώδεκα, ὥστε νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν διαδικασίαν καὶ οἱ ἑβδομήκοντα ἀπόστολοι.

Τὸ εὐαγγέλιον τῶν Δώδεκα, τὸ ὁποῖον ἐξέδωσεν εἰς τὴν συριακὴν ὁ J. R. Haggis, ἀνήκει εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχὴν καὶ εἶναι ἀσχετόν μὲ τὰ ἄλλα ὁμώνυμα κείμενα, ἐνῶ διάφορα κοπτικὰ ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθῆ ὡς Εὐαγγέλιον τῶν Δώδεκα, εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνεξάρτητα ἀλλήλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπίσης μεταγενέστερα. Δέν φαίνεται ὅτι οἶονδῆποτε ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἦτο ἀρχικῶς γραμμένον εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

6. ΗΜΙΓΝΩΣΤΙΚΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

Ὁ ὄρος «ἡμιγνωστικά εὐαγγέλια» εἶναι ἐντελῶς τυπικὸς καὶ ὑποβοηθητικὸς εἰς τὴν διαίρεσιν τῆς ὕλης τοῦ παρόντος ἔργου. Πολλὰ κείμενα ἔχουν ἐλαφρὰ γνωστικὰ γνωρίσματα καὶ ὁμοῦ δὲν τὰ κατατάσσ-

62 *Κατάλογος αἰρέσεων*, ἐν Ο. BRAUN, *De sancta synodo Nicaena*, Münster 1898, σ. 49.

63 Ταυτιζομένη ἴσως μὲ τοὺς Κωδιανούς τοῦ ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Παράσιον* 26, 3, 6 ε.

64 *Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum* 21. Βλ. καὶ ΤΟΥΡΡΙΒΙΟΥ, *Epistola ad Idacium et Cepiniam* 5, PG 54, 694 D.

65 *Περὶ δημοσιογοῦ καὶ ἀληθοῦς θεομακειᾶς* 24. G. GRAF, *Des Theodor Abukurra Traktat über den Schöpfer und die wahre Religion*, Münster 1913, σ. 27.

66 Κοπτικὸν κείμενον ἐν C. WESSLEY, *Studien zur Paläographie und Papyrusurkunde IX*, Λειψία 1909, σ. 143.

67 Παρὰ K. KESSLER, *Mani* I, Berlin 1889, σ. 206 καὶ 329.

68 Παρὰ K. KESSLER, *Mani* I, σ. 207 ε.

σομεν ἐδῶ, διότι ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου ἡμῶν ἔχει ἄλλην θέσιν δι' αὐτά. Ἐξετάζομεν ἐδῶ δύο μόνον κείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ μεγάλης ἀξίας.

α. Ἐπιστολὴ Ἀποστόλων

Πρόκειται περὶ ἑνὸς ἀξιολογοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον οὔτε κἀν μνημονεύεται εἰς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν (ἐκτός ἐάν ὁ Ἄριγγένης εἰς τὴν Ὀμιλίαν II Εἰς Λευιτικόν⁶⁹ ὑπαινίσσεται αὐτὸ) οὔτε ἦτο γνωστὸν εἰς τὴν νεωτέραν ἔρευναν μέχρις ὅτου ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ C. Schmidl μέγα τμήμα τοῦ ἀπὸ 15 φύλλα εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν ἐπὶ παπύρου τοῦ δ' αἰῶνος, εἰς τὴν Πανόπολιν (Ἀχμίμ, 1895) τῆς Αἰγύπτου. Ἐκτοτε εὐρέθησαν ἀποσπάσματα λατινικῆς μεταφράσεως καὶ τὸ σύνολον ἔργον εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν ἐνσωματωμένην εἰς τὴν *Λιαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐν Γαλιλαίᾳ*, ἐνῶ τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον παραμένει ἄγνωστον.

Τὸ κείμενον ἔχει τὴν μορφήν ἐγκυκλίου τῶν Ἀποστόλων πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Νότου καὶ Βορρᾶ, εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφεται τὸ ἔργον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκτίθεται ἡ ἀποκάλυψις τὴν ὁποίαν οὗτος παρουσίασεν εἰς αὐτοὺς μετὰ τοὺς διαλόγους πρὸς τοὺς μαθητὰς τοῦ ἐν Γαλιλαίᾳ κατὰ τὰς ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως μέχρι τῆς ἀναλήψεως. Εἰς τοὺς διαλόγους ἐκτυλίσσεται ὁλόκληρον σύστημα διδασκαλίας, καλύπτον τὰ προβλήματα τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Πατρός, τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ ἐπιγείου ἔργου τοῦ Χριστοῦ, τοῦ πάθους, τῆς ἀναστάσεως, τῶν ἐσχάτων.

Οἱ Ἀπόστολοι ἐμφανίζονται ὡς ἕνδεκα, κατὰ σειράν οἱ Ἰωάννης, Θωμᾶς, Πέτρος, Ἀνδρέας, Ἰάκωβος, Φίλιππος, Βαρθολομαῖος, Ματθαῖος, Ναθαναήλ, Ἰούδας Ζηλωτῆς, Κηφᾶς, ἀλλὰ προφανῶς εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἑννέα, διότι ὁ Πέτρος ἀναφέρεται δις (καὶ ὡς Κηφᾶς) καὶ οἱ Βαρθολομαῖος καὶ Ναθαναήλ, ταυτιζόμενοι κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν παράδοσιν, ἐδῶ παρουσιάζονται ὡς χωριστὰ πρόσωπα, ἀπουσιάζουν δὲ ὁ Ἰάκωβος Ἀλφαίου καὶ ὁ Θαδδαῖος. Ὅταν οὗτοι ἐρωτοῦν, τότε θὰ συμβοῦν τὰ ἐσχάτα, λαμβάνουν τὴν ἀπάντησιν κατὰ μὲν τὴν κοπτικὴν μετάφρασιν ὅτι θὰ συμβοῦν μετὰ 120 ἔτη, κατὰ δὲ τὴν αἰθιοπικὴν ὅτι θὰ συμβοῦν μετὰ 150 ἔτη, προφανῶς δὲ πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου πράγματος, τῆς πρώτης δηλώσεως ὑπολογισοῦσης τὸν χρόνον ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως, τῆς δευτέρας ἀπὸ τῆς γεννήσεως.

Τὸ ὕλικόν αὐτῆς λαμβάνεται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος καὶ τοποθετεῖται ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀποστολικοῦ

69 Μετάφρασις Ρουφίνου, PG 12, 528.

καταλόγου, αλλά απαντώνται εις αὐτήν καὶ ἀπηγήσεις ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψιν Πέτρου, τὴν Ἐπιστολὴν Βαρνάβα καὶ ἄλλα χριστιανικὰ κείμενα. Ἡ ἠθικολογία τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἀναμφιβόλως ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Νεοπυθαγορισμὸν καὶ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμῆ. Βεβαίως ὁ συντάκτης θέλει νὰ παραμείνῃ εἰς τὰ πλαίσια τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ πολεμῇ τὸν Σίμωνα καὶ τὸν Γνωστικισμὸν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποφύγῃ τὸν δανεισμὸν ὀρισμένων γνωστικῶν ἀντιλήψεων, καὶ οὗτος γίνεται πολὺ ἀδεξίως. Παρουσιάζει τὸν Χριστὸν ὡς τὸν ἄγγελον Γαβριὴλ ὁ ὁποῖος ἐστάλη εἰς τὴν Μαρίαν καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν κοιλίαν αὐτῆς, ἐξ ἀντιθέτου ὅμως τονίζει τὴν ὑπαρξίν δύο φύσεων εἰς τὸν Χριστὸν, τὴν ταυτότητα αὐτοῦ μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὴν πραγματικὴν ἔνσαρκον παρουσίαν του.

Ἡ ἀξία τῆς καθίσταται μεγαλυτέρα, καθότι παραδίδει τὸ ἀρχαῖκόν σύμβολον, εἰς τὸ ὁποῖον διατυπώνεται ἡ χριστιανικὴ πίστις κατὰ τρία μέρη, ἡ δι' ὑποδιαίρέσεως τοῦ τρίτου κατὰ πέντε.

Πιστεύω εἰς Θεὸν Πατέρα Παντοκράτορα,
εἰς Ἰησοῦν Χριστὸν Σωτῆρα ἡμῶν,
εἰς Ἅγιον Πνεῦμα Παράκλητον,
εἰς Ἁγίαν Ἐκκλησίαν,
εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν.

Ἡ ἐπιστολὴ προλέγει τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Παύλου καὶ ἀφήνει κενὴν τὴν δωδεκάτην ἀποστολικὴν θέσιν δι' αὐτόν, παρουσιάζει δὲ μάλιστα μίαν ἄγραφον προφητείαν περὶ τῆς ἐπιτυχίας αὐτοῦ.⁷⁰ Κέντρον τοῦ Χριστιανισμοῦ, νέα Ἱερουσαλήμ, ὀρίζεται ἡ Δαμασκός. Βάσει τῶν θέσεων τούτων δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ κείμενον ὡς ἀπάντησιν εἰς τὰ Ἰουδαῖζοντα εὐαγγέλια Ἀποστόλων.

Ὁ χρόνος συντάξεως τοῦ κειμένου δύναται εὐκόλως νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸ 150, ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ ἀνιχνευθῇ ὁ τόπος συντάξεως. Ἡ διακύμανσις μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Γνωστικισμοῦ θά ἤνδρει τὴν Αἴγυπτον, ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως ἡ τεσσαρασκαίδεκατιτικὴ ἄποψις περὶ Πάσχα, εὐνοοῦν τὴν Μικρασίαν, καὶ ἡ προτίμησις ἡμῶν πρέπει νὰ πέσῃ εἰς αὐτὴν τὴν τελευταίαν.

Ἄλλη ἐπιστολὴ Ἀποστόλων εἶναι πολὺ μεταγενεστέρα.

β. *Εὐαγγέλιον Πέτρου*

Μοναδικὴ εἶναι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν ἡ περίπτωσις νὰ ἀφιερώνεται ἰδιαιτέρα πραγματεῖα εἰς τὴν ἐξέτασιν ἑνὸς ἀποκρύφου συγ-

γράμματος. Τοῦτο συνέβη μὲ τὸ πόνημα τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Σεραπίωνος *Περὶ τοῦ λεγομένου κατὰ Πέτρον Εὐαγγελίου*,⁷¹ τὸ ὁποῖον ἀπήλυθε πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρωσσοῦ εἰς τὴν Κοίλην Συρίαν. Ὁ ἐπίσκοπος ἐνόμιζεν ὅτι ὅλοι οἱ χριστιανοὶ τῆς Ρωσσοῦ ἦσαν ὀρθόδοξοι. Ἐξ οὗ καί, ὅταν οὗτοι ἠθέλησαν νὰ ἀκούσουν τὴν γνώμην του περὶ τοῦ *Κατὰ Πέτρον Εὐαγγελίου*, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν ἐκεῖ μερικοὶ, συνέστησεν εἰς αὐτοὺς ἀφελῶς νὰ τὸ ἀναγινώσκουν ἀλλὰ βραδύτερον, ἀφοῦ εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸ ἀναγνώσῃ καὶ ὁ ἴδιος, ἀντελήφθη ὅτι ἐπρόκειτο περὶ αἰρετικοῦ μὲ δοκητικὸν χρωματισμὸν κειμένου, καὶ ἔγραψε τὸ ἀνωτέρω μελέτημα, τὸ ὁποῖον ἐχάθη.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους καὶ τοῦ Εὐσεβίου⁷² μνεῖα δὲν ἐβοήθει εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ, καὶ τοῦτο παρέμενεν ἄγνωστον μέχρι τοῦ 1886, ὅποτε ἀνευρέθη τεμάχιον αὐτοῦ εἰς φύλλον χειρογράφου ἀποτεθειμένον ἐντὸς τάφου μοναχοῦ τῆς Πανοπόλεως (Ἀχμίμ) τῆς Αἰγύπτου, ἐνῶ εἰς ἄλλα φύλλα περιείχοντο τεμάχια τῆς Ἀποκαλύψεως Πέτρου καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ Ἐνώχ.

Ἡ ἀνακάλυψις αὕτη ἐπέτρεψε τὴν δικαίωσιν τῆς ἀπόψεως τοῦ Σεραπίωνος περὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ εὐαγγελίου, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιοεῖ μὲν τὸ ἑλικὸν τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων, ἀλλὰ τὸ μεταπλάσσει κατὰ τὴν δοξασίαν τῶν Γνωστικῶν. Παρὰ ταῦτα καὶ πάλιν δὲν εἶναι δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τοῦ περιεχομένου του, διότι τὸ σωζόμενον τεμάχιον περιέχει ἔκθεσιν περὶ συμβάντων περιορισμένης ἐκτάσεως, ἀπὸ τῆς νύψεως τῶν χειρῶν τοῦ Πιλάτου μέχρι τῆς ἀναλήψεως. Καὶ ναὶ μὲν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τοῦ κειμένου παρουσιάζονται διακοσμήματα, ἀλλὰ ταῦτα δὲν σημαίνουν ὅτι τοῦτο ἀπετέλει τὸ ὅλον ἔργον οὔτε ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς αὐτὸ μόνον εἶχεν ἐνώπιόν του. Τόσον ἡ ἐναρξίς ὅσον καὶ τὸ τέλος εἶναι πολὺ ἀπότομα ὥστε νὰ καθίσταται σαφές ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλο κείμενον πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτό. Ἄν ἦτο μόνον τοῦτο, ἔπρεπε νὰ τὸ τοποθετήσωμεν εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀπολογητικῶν εὐαγγελίων, ὅπερ θὰ ἐδικαιολόγῃ ὁ σαφῶς ἀπολογητικὸς χαρακτήρ αὐτοῦ.

Ἡ δοκητικὴ καὶ ἀντιουδαϊκὴ τάσις εἶναι διάχυτος εἰς τὸ ἀπόσπασμα. Τὸ βῆρος τῆς καταδίκης τοῦ Χριστοῦ ἐπιρρίπτεται εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ τὸν Ἡρώδη, ὁ ὁποῖος δίδει τὴν ἐντολὴν τῆς σταυρώσεως, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Διδασκαλίαν Ἀποστόλων, ἐνῶ ὁ Πιλάτος⁷³ φέρεται εὐμενῶς πρὸς τὸν Ἰησοῦν, μετὰ τοῦ ὁποῖου ἔχει κοινὸν φίλον τὸν ἀπὸ Ἀριμαθείας Ἰωσήφ. Ὁ Χριστὸς δὲν αἰσθάνεται πόνον εἰς τὸν σταυρόν,⁷⁴ πρᾶγμα πολὺ εὐλογον δι' ἕνα κατὰ δόκησιν σωματικὸν ὀργανισμὸν, καὶ ἡ μορφή του ἐπὶ τοῦ σταυροῦ χρησιμοποιοηθέντος ψαλμικοῦ στίχου (22, 2), «ἡ δύναμίς μου, ἡ δύναμις, κατέλειψάς με»,

71 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 12.

72 ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Ἐπίλογος εἰς Ματθαῖον* 10, 17.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 3, 3, 25.

73 Γραφόμενος ἐδῶ πάντοτε Πειλάτος.

74 «Ὡς μηδένα πόνον ἔχων», 10.

είναι σαφώς δοκητική, ἀφοῦ μάλιστα μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τούτου «ἀνελήφθη» ἦτοι ἀπεμακρύνθη ἡ θεότης αὐτοῦ (19). Ἄλλ' οὕτω εἶναι παράδοξον, πῶς παρατίθεται ἐν συνεχείᾳ ἔκθεσις περὶ τῆς ἀναστάσεως, μετὰ τὴν ὁποίαν συνδέεται ἀμέσως ἡ ἀνάληψις. Τὸν ἀναστάντα καὶ ἀναληφθέντα Χριστὸν ὑποβαστάζουν δύο ἄγγελοι, εἰσελθόντες εἰς τὸν τάφον, ἀκολουθεῖ δὲ καὶ ὁ σταυρὸς, ὅταν δὲ φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ ἤχησε ἐρωτώσα «ἐκήρυξας τοῖς κοιμημένοις;», ἠκούσθη ὡς ἀντήχησις ἀπὸ τὸν σταυρὸν, «ναί». Προφανῶς ὅλα αὐτὰ ἐξελαμβάνοντο δοκητικῶς.

Τὸ κείμενον τοῦτο, ἀκέφαλον καὶ κολοβόν, δὲν φέρει οὔτε ἐπιγραφὴν οὔτε ὑπογραφὴν, ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ἐφέρετο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πέτρου, διότι εἰς τὸ τέλος αὐτοῦ λέγεται, «ἐγὼ δὲ Σίμων Πέτρος καὶ Ἄνδρέας ὁ ἀδελφός μου λαβόντες ἡμῶν τὰ λῖνα ἀπήλθαμεν εἰς τὴν θάλασσαν» (60). Ἐγράφη πρὸ τοῦ Σεραπίωνος (190) καὶ μᾶλλον πολὺ πρὸ αὐτοῦ, ἀλλὰ παρὰ τὴν ὁμοιότητα ἐνὸς χωρίου αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰουστίνου,⁷⁵ ὁ δεύτερος δὲν φαίνεται νὰ τὸ ἐγνώριζε. Πάντως μία χρονολογία περὶ τὸ 140 εἶναι πολὺ πιθανή. Ἄν τόπος συγγραφῆς εἶναι ἡ Συρία ἢ ἡ Αἴγυπτος ἢ ἡ Μικρασία, κανεὶς δὲν δύναται νὰ ἀποφανθῇ μετὰ βεβαιότητος.

7. ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΠΡΟΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

Εἰς τὸν Γνωστικισμὸν κατ' ἀρχὴν δὲν ἔχουν μεγάλην ἀξίαν οἱ χρόνοι καὶ ἡ ἐνανθρώπησις δὲν ἔχει δι' αὐτὸν τὴν χριστιανικὴν ἐννοιαν, διότι ἡ σωτηρία εἶναι ὑπερχρόνιον καὶ ὑπερκόσμιον γεγονός. Ἐπομένως ἐν εὐαγγέλιον τῆς προχριστιανικῆς Εὔας καὶ ἐν εὐαγγέλιον τῆς χριστιανικῆς Μαρίας δυνατὸν νὰ ἔχουν τὴν ἰδίαν σημασίαν. Παρὰ ταῦτα, ἐξετάζοντες τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν σκοπιὰν ἡμῶν, κρίνομεν ἀπαραιτήτον νὰ κατατάξωμεν εἰς ἰδιαιτέραν ὁμάδα τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα τοποθετοῦν τὴν σωτηρίαν εἰς πλαίσια πρὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ χαρακτηρίσωμεν ταῦτα τυπικῶς ὡς προευαγγέλια.

α. Ἀποκάλυψις Ἀδάμ πρὸς Σήθ

Ἡ Ἀποκάλυψις Ἀδάμ πρὸς Σήθ εἶναι ἐν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀποκαλυπτικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται εἰς τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ Ἰουδαίους καὶ Χριστιανούς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὸ δὲ ἀνευρεθὲν εἰς τὸ Χηνοβόσκιον κείμενον ἴσως εἶναι τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου⁷⁶. Ἀρχίζει καὶ τελειώνει μετὰ τοὺς ἰδίους περίκου λόγους, οἱ

75 Στίχ. 6-9 πρὸς Α' Ἀπολογίων 35, 6.

76 Πανάμιον 26.

όποιοι εις τὸ τέλος ἔχουν ὡς ἐξῆς: «αὐται αἱ ἀποκαλύψεις, ἃς Ἄδάμ ἐφανέρωσε τῷ υἱῷ αὐτοῦ Σήθ, ὁ δὲ υἱὸς ἐδίδαξε ταύτας τοῖς ἀπογόνους αὐτοῦ».

Τὰ ἀποκαλυφθέντα εἰς τὸν Ἄδάμ καὶ μεταδιδόμενα ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν Σήθ ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν αἰώνιαν περιπέτειαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὁ Ἄδάμ καὶ ἡ Εὔα, ἀφοῦ ἐπλάσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἄρχοντος, τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ, μετέβησαν εἰς τὴν δόξαν καὶ ἡ Εὔα ἐδίδαξε τὸν Ἄδάμ τὴν γνώσιν, ὅτι ὁ αἰώνιος Θεὸς καὶ οἱ αἰώνιοι ἄγγελοι του εἶναι ἀνώτεροι ἀπὸ τὸν δημιουργὸν Ἄρχοντα. Τοῦτο ὑπήρξεν ἀφορμὴ νὰ τοὺς ἀποκόψη ὁ Ἄρχων ἀπὸ τὰς δυνάμεις, ὁπότε ἐστερήθησαν τῆς δόξης καὶ τῆς γνώσεως. Ἐκτοτε ἀντὶ τῶν θείων ἐμάνθανον φθαρτὰ πράγματα ὡς θνητοὶ καὶ ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ θανάτου. Ἐπειτα ὁμως ἀρχίζει ἡ διαδικασία τῆς σωτηρίας μὲ τὴν ἔλευσιν διαδοχικῆς σειρᾶς Σωτήρων. Τὸ βιβλίον προήρχετο ἐκ τῶν κύκλων τῶν Σηθιανῶν καὶ τῶν Ἀρχοντικῶν καὶ ἦτο φυσικὰ γραμμένον πρωτοτύπως ἑλληνιστί, ἀλλὰ σώζεται μόνον κοπτιστί⁷⁷.

β. Εὐαγγέλιον τῆς Εὔας

Ὁ Ἐπιφάνιος⁷⁸ παραθέτει ἓν ἐξόχως ἐνδιαφέρον τεμάχιον τοῦ *Εὐαγγελίου τῆς Εὔας*, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἀφηγητῆς, ἰστάμενος ἐπὶ δρους ὑψηλοῦ, εἶδε νὰ ἐμφανίζεται γιγαντιαῖος ἄνθρωπος μετὰ ἐνὸς ἄλλου μικροτέρων διαστάσεων, «κολοβοῦ», καὶ νὰ ἀπαγγέλλῃ τὴν περίφημον καὶ συνήθη εἰς γνωστικά κείμενα φράσιν, «ἐγὼ σὺ καὶ σὺ ἐγώ». Δὲν δύναται νὰ διατυπωθῇ ὀριστικὴ γνώμη περὶ τῆς ταυτότητος τῶν τοῦ ἀφηγητοῦ ὄσων καὶ τῶν ἐμφανισθέντων προσώπων. Ὡς πρὸς τὰ δεύτερα δυνατόν νὰ πρόκειται περὶ τοῦ Ἄνθρώπου καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἄνθρώπου. Οἱ ἀκολουθοῦντες λόγοι (ὅπου εἶσαι σὺ, ἐκεῖ εἶμαι καὶ ἐγώ, καὶ ὅπου θέλεις, μὲ συλλέγεις, ὅταν δὲ μὲ συλλέγῃς, συλλέγεις τὸν ἑαυτὸν σου) θέλουν πιθανὸν νὰ διακηρύξουν ὅτι ὁ Ἄνθρωπος συλλέγει τοὺς πνευματικοὺς σπινθῆρας ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ σωματικά, ὅπου διεσκορπίσθησαν, δυνατόν ὁμως νὰ σημαίνῃ ὅτι ὁ Ἄνθρωπος ἢ Ἄδάμας συλλέγεται ἀπὸ τὴν Γυναῖκα ἢ Εὔαν καὶ τὰ διεσπασμένα ἄρρενα καὶ θήλεα στοιχεῖα ἀποταλοῦν ἐκ νέου μίαν ὀλοκληρωμένην ἀφυλον προσωπικότητα.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἀποκάλυψις αὐτὴ ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ὑπὸ τῆς Εὔας εὑρεσιν τοῦ βρώματος τῆς γνώσεως καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ὄφεος. Ὁ Ἐπιφάνιος βεβυιώνει ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν καθ' αὐτὸ Γνωστικῶν.

77 Κώδ. Χηνοβοσκίου V.

78 Πανάριον 26, 8, 1 ἐ.

γ. Βιβλία τοῦ Σήθ

Τὰ εἰς χρῆσιν τῶν Σηθιανῶν βιβλία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦσαν πολλὰ, ἀλλὰ διὰ τὴν καλύτεραν κατατόπισιν εἰς τὸ σῖσθημα ὁ Ἰππόλυτος παραπέμπει εἰς τὴν *Παράφρασιν Σήθ*⁷⁹. Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Χηνοβοσκίου ἔχει εὑρεθῆ βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον *Παράφρασις Σήμ*⁸⁰, τὸ ἐκτενέστερον ὄλων τῶν κειμένων αὐτῆς. Ἡ διαφορὰ εἰς τὸ ὄνομα δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν βαρύτητα, καθ' ὅσον εἰς τοὺς κύκλους τῶν αἰρετικῶν τούτων ὁ Ἰθύνων αἰὼν ἐκαλεῖτο ἄλλοτε Σήθ καὶ ἄλλοτε Σήμ. Εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου δίδεται ὁ τίτλος «Δευτέρα πραγματεία τοῦ μεγάλου Σήθ», ἀλλ' εἶναι ἀγνωστον ἂν οὗτος ἀναφέρεται εἰς τὸ ὄλον ἔργον, ὅποτε προϋποτίθεται καὶ μία ἄλλη πρώτη πραγματεία, ἣ τοῦτο ἦτο διηρημένον εἰς δύο τμήματα καὶ ὁ τίτλος ἀναφέρεται εἰς τὸ δεύτερον ἐξ αὐτῶν.

Τὸ βιβλίον περιέχει ἀποκάλυψιν δοθείσαν εἰς τὸν Σήμ ὑπὸ τῆς Δερδεκέης κατὰ βοῖλησιν τῆς Μεγαλωσύνης. Φαίνονται νὰ ἐνεργοῦν ἐδῶ τρεῖς δυνάμεις, κατ' ἀρχὰς μὲν τὸ Φῶς καὶ τὸ Σκότος, ἦτοι αἱ ζωροαστρικαὶ δυνάμεις, ἔπειτα δὲ τὸ Πνεῦμα, ἦτοι κατὰ συγκρητιστικὴν παρουσίαν ἢ ἑλληνικὴ μεσότης, ἐφ' ὅσον τὸ Πνεῦμα φέρεται μεσάζον μεταξὺ τῶν δύο ἐκείνων ἄκρων. Εἰς τὸν πρόλογόν του ὁ Σήμ λέγει: «ὁ ἐν τῷ σώματί μου νοῦς ἀφήρπασέ με ἀπὸ τοῦ γένους μου καὶ ὠδήγησέ με εἰς τὰ ὕψη τῆς κτίσεως, διαπερῶν τὸ τὸ σύμπαν διαθέον φῶς. Οὐχ ἐώρων δὲ ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ἐπίγειόν τι φαινόμενον, ἀλλὰ φῶς ἦν. Τότε ἡ ψυχὴ μου ἐχωρίσθη ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ σώματός μου, ὡς ἐν ὄνειρῳ δὲ ἤκουσα φωνῆς λεγούσης μοι· Σήμ, ἐπεὶ ἐκ δυνάμεως καθαρᾶς συνέστης καὶ πρῶτος ἐπὶ γῆς συνέστης, ἄκουσον καὶ κατανόησον τοὺς λόγους, οὓς σοὶ πρώτῳ ἐρῶ». Τὸ ὅτι ὁ Σήθ ἠρπάγη εἰς οὐρανοὺς διὰ χρόνον τεσσαράκοντα ἡμερῶν, βεβαιώνει καὶ ὁ Ἐπιφάνιος ὅτι ἦτο στοιχεῖον τῆς διδασκαλίας τῶν Ἀρχοντικῶν⁸¹.

Μετὰ τὴν ἔκθεσιν περὶ θεογονίας, πρωθυστερώς, περιγράφεται ἡ λαμπρότης τῶν οὐρανίων τόπων, καθὼς ἀντελήφθη αὐτὴν ὁ Σήθ ἀνερχόμενος, καὶ ἔπειτα ὁ λόγος στρέφεται πρὸς τὴν κοσμογονίαν, τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου ὑπὸ πονηροῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι εἶναι ὁ μόνος Θεὸς καὶ διακηρύσσει, «ἐγὼ εἶμι ὁ Θεός, οὐκ ἔστι Θεὸς ἕτερος πλὴν ἐμοῦ». Ὁ Σήμ βεβαίως ταυτίζεται μὲ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὁ ὁποῖος βεβαιώνει, «ταῦτα ὑμῖν ἐγὼ λελάληκα, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν», καὶ εἶναι εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Πατρός, ὅπου προσκαλεῖ τοὺς πνευματικὸς φίλους καὶ ἀδελφούς.

79 *Κατὰ αἰρέσεων* 5, 22.

80 Κώδιξ Χηνοβοσκίου II, 4.

81 *Πανάριον* 40, 7.

Τὸ κείμενον τοῦτο, ὅπως καὶ ἄλλα συγγενῆ με αὐτό, συνετάχθη τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ β' αἰῶνος, φυσικὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

Ἄλλο βιβλίον τοῦ ἰδίου κύκλου εἶναι ἡ σύντομος *Ἀποκάλυψις τῶν τριῶν Σητῶν τοῦ Σήθ διὰ Δοσιθέου*⁸², ἡ ὁποία παρουσιάζει πολλὴν συγγένειαν πρὸς τὰ ἑρμητικά, μετὰ τὴν ἔμμοιήν της εἰς τὴν τριαδικὴν ἔκφρασιν. Τρεῖς στήλαι εἶναι οἱ τρεῖς φωστῆρες τῶν Σηθιανῶν πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται τρισσὸς ὕμνος.

εὐφρανθῶμεν εὐφρανθῶμεν, εὐφρανθῶμεν,
εἶδομεν εἶδομεν εἶδομεν,
ὄ,τι ὑπήρξεν ἀπ' ἀρχῆς ὄντως
ὄ,τι ὑπήρξεν ὄντως,
ὄ,τι ὑπήρξεν ὁ Πρῶτος αἰώνιος, ὁ ἀγέννητος».

Τὸ βιβλίον φέρεται γραφὴν ὑπὸ τοῦ Υἱοῦ, ὁ ὁποῖος ζητεῖ τὴν εὐλογίαν τοῦ Πατρὸς. Δεδομένου ὅτι υἱὸς εἶναι ὁ Σήθ, καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὁ Ἰησοῦς Χριστός, πατήρ δὲ ὁ Ἄνθρωπος—ὁ προαιώνιος—, δυνατόν νὰ πρόκειται περὶ αὐτῶν τῶν δύο, ἐκτὸς ἐὰν υἱὸς λέγεται ὁ Δοσιθέος, ὅποτε Πατήρ θὰ εἶναι ὁ Σήθ.

Τὸ *Βιβλίον Ἀλλογενεῶς τοῦ Ὑμίστου*⁸³ περιέχει ὄρασιν περὶ τῆς κτίσεως τοῦ ἀνωτέρου κόσμου. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους αἰρεσιολόγους⁸⁴ ἀποδίδεται εἰς τοὺς καθ' αὐτὸ Γνωστικούς, τοὺς Σηθιανούς, τοὺς Ἀρχοντικούς καὶ ἄλλας μερίδας. Ἀλλογενεῆς βεβαίως καλεῖται ὁ Σήθ ὡς ἀνήκων εἰς τὸ ἄλλο γένος, τὸ ἄνωθεν πνευματικὸν καὶ θεῖον.

δ. Ὑπόστασις Ἀρχόντων

Ἡ *Ὑπόστασις Ἀρχόντων*, ἡ μετὰ τὸν πληρέστερον τίτλον «Περὶ τοῦ θέματος τῆς ὑποστάσεως τῶν δυνάμεων ἐν τῷ Πνεύματι τοῦ Πατρὸς τῆς Ἀληθείας», δίδει τὴν γνωστικὴν ἑρμηνείαν εἰς τὰ ἐπεισόδια τῶν πρώτων κεφαλαίων τῆς Γενέσεως, κατὰ τὰς ἀπόψεις τῶν Ὀφιτῶν, τῶν Σηθιανῶν καὶ τῶν Βαρβηλιτῶν. Ἄν καὶ ἀρχίζει μετὰ χωρίον τῆς Πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς (6, 12), τὰ χριστιανικὰ στοιχεῖα της εἶναι πενιχρά. Περιγράφει τὴν φύσιν καὶ τὰς περιπετείας τῶν ἀρχοντικῶν δυνάμεων καὶ δεικνύει ποῖα εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῶν προκοσμίων γεγονότων εἰς τὴν μοῖραν τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ Δημιουργός, καλούμενος ἐδῶ Σαμαήλ, Σακλᾶ καὶ Ἰαλδαβαῶθ, παράγει τοὺς Ἀρχοντας καὶ αὐτοὶ μετὰ τὴν σειράν των ἀποφασίζουν νὰ δημιουργήσουν τὸν ἄνθρωπον, «ποιήσωμεν ἄνθρωπον», καὶ ἐκτελοῦν τὴν ἀπόφασίν των. Ἡ διήγησις περὶ

82 Κώδιξ Χηνοβοσκίου VII.

83 Κώδιξ Χηνοβοσκίου XI.

84 ΕΙΜΦΑΝΚΟΥ, *Παράριον* 40, 2. Βλ. καὶ ΠΟΡΟΥΡΙΟΥ, *Βίος Ἠλωπίου* 16.

τῆς δημιουργίας καὶ τῶν μετ' αὐτὴν συνεχίζεται μέχρι τοῦ κατακλυσμοῦ μετὰ τὴν σειρὰν τῆς Γενέσεως ἀλλὰ κατὰ γνωστικὴν ἑρμηνείαν. Εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ἐμφανίζεται ἡ Ὠραία ἢ Νωραία, θυγάτηρ τῆς Εὐίας κατὰ ὑπερκόσμιον γέννησιν, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὀρθῶς ταυτίζεται ὑπὸ πολλῶν κριτικῶν τὸ ἔργον τοῦτο μετὰ τὸ μαρτυρούμενον ὑπὸ τῶν αἵρεσιολόγων βιβλίον τῆς Νωραίας, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν οἱ Σηθιανοὶ καὶ οἱ Ὀφῖται⁸⁵.

Τὸ δευτέρον μέρος τοῦ ἔργου ἀσχολεῖται μετὰ τὴν θεογονίαν, ἂν καὶ θὰ ἀνεμένετο ἀντιστρόφως αἴτιη νὰ ἀπετέλει ἀντικείμενον τοῦ πρώτου μέρους. Ὅπως καὶ εἰς ἄλλα κείμενα τοῦ εἴδους τούτου, ὁ Δημιουργός, καυχᾶται ὅτι εἶναι ὁ μόνος Θεός, «οὐκ ἔστι Θεὸς ἕτερος πλὴν ἐμοῦ», ἀλλ' ἔρχεται ἀνωθεν ἢ ἀπάντησις, «σφάλλασαι, Σαμιάη». Εἰς ἀπάντησιν αὐτὸς ζητεῖ, ἂν πράγματι ὑπάρχη καὶ ἄλλος, νὰ προσέλθῃ. Καὶ τότε ἐξέρχεται ὑπὸ τὸ Πλήρωμα ἢ Σοφία.

ε. Βαρούχ

Ὁ γνωστικὸς Ἰουστίνος εἶναι συγγραφεὺς τοῦ *Βιβλίου τοῦ Βαρούχ*, τὸ ὁποῖον διασώζει ὁ Ἰππόλυτος εἰς μίαν μορφήν ἢ ὁποία φαίνεται νὰ εἶναι ὠλοκληρωμένη ἢ σχεδὸν ὠλοκληρωμένη⁸⁶. Ἄν καὶ εἰς τὸν ὄφιν ἀποδίδῃ πονηρὸν λειτούργημα, ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν μετὰ τὰ ἀμέσως ἀνωτέρω ὁμάδα Γνωστικῶν, διότι τὸ κύριον σημεῖον τῆς διδασκαλίας τοῦ ἔγκειται ἀλλοῦ. Κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ὑπεράνω τῶν πάντων κεῖται ὁ ἄρρητος ἀγαθὸς Θεός, μετὰ τὸν ὁποῖον ἔρχονται ὁ Ἐλωεὶμ καὶ ἡ Ἐδέμ, θεότητες αἱ ὁποῖαι δὲν φαίνεται νὰ προέρχωνται ἐκ διαδοχικῆς προβολῆς ἀπὸ ἐκείνων ἀλλ' εἶναι προαιώνια. Παρὰ ταῦτα αἱ δύο διαφέρουν ἀπὸ τὸν πρῶτον σοβαρῶς, διότι δὲν εἶναι ὁμοούσιοι ἀλλ' ἑτερούσιοι. Ὁ ὕψιστος εὐρίσκεται—ὡς θεότης τῶν Ἐπικουρείων θὰ ἐλέγομεν—εἰς τὰ μετακόσμια, ἐνῶ ὁ Ἐλωεὶμ ὡς πνευματικὴ ὄντοτης εὐρίσκεται εἰς τὰ οὐράνια καὶ ἡ Ἐδέμ ὡς ψυχικὴ ζωικὴ ὄντοτης εἰς τὰ ἐπίγεια.

Οἱ δύο οὗτοι, ἐρασθέντες ἀλλήλων, ἐγέννησαν 24 ἀγγέλους, δώδεκα πατρικοὺς καὶ δώδεκα μητρικοὺς συμφώνως πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν εἰς αὐτοὺς ὑποστασιακὸν στοιχεῖον, τὸ πνευματικὸν ἢ τὸ ψυχικόν. Τρίτος πατρικὸς ἄγγελος εἶναι ὁ Βαρούχ, τρίτος μητρικὸς εἶναι ὁ Νάας. Οἱ ἄγγελοι κατασκευάζουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ γῆνινα ὑλικά καὶ αἱ δύο θεότητες ἐμβάλλουν εἰς αὐτοὺς ὅ,τι ἔχουν, πνεῦμα ὁ πρῶτος, ζωὴν ἢ δευτέρα· ἀλλ' οὕτω τοὺς καθιστοῦν διπλοῦς τὴν φύσιν.

Ἄλλωστε αὐταὶ αὐταὶ αἱ δύο θεότητες λόγῳ τῆς διαφορετικῆς ὑποστά-

85 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 1, 30. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 26, 1.

86 Κατὰ αἰρέσεων 5, 26, 1-5, 27, 5.

σεώς των ἐδιαφοροποίησαν μετέπειτα τὴν θέσιν των. Ὁ Ἐλωείμ, ἐπιθεωρῶν τὸν ὑπ' αὐτοῦ δημιουργημένον ἀνώτερον ἐπουράνιον κόσμον, ἀντίκρυσεν ὑψηλὰ εἰς τὰ ὑπερουράνια φῶς ὑπεραστράπττον καὶ ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὑπεράνω αὐτοῦ εὑρίσκεται κάτι ἀνώτερον, ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ὕψιστος Θεός. Μὲ μίαν προσπάθειαν εἰσέρχεται εἰς τὸν χῶρον τοῦ φωτός, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους του οἱ ὅποιοι μένουν ἐκτὸς αὐτοῦ.

Ἡ Ἐδέμ, ἀντιληφθεῖσα ὅτι ἐγκατελείφθη ἀπὸ τὸν Ἐλωείμ καὶ βεβαίως ἀγνοοῦσα τὰ περὶ ὑψηλοτέρου φωτός, τίθεται εἰς καταδίωξιν τῶν ἀνθρώπων πρὸς καταπίεσιν τοῦ ἐλωειμικοῦ πνεύματος καὶ χρησιμοποιεῖ εἰς τοῦτο ἰδιαιτέρως τὸν Νάας. Ὁ Ἐλωείμ, μὴ δυνάμενος πλέον νὰ κατέλθῃ εἰς βοήθειαν τοῦ ἐντὸς τῶν ἀνθρώπων πνεύματος, διότι ἤδη εὑρίσκεται εἰς τὸν χῶρον τοῦ φωτός, στέλλει τὸν Βαρούχ πρὸς σωτηρίαν, αὐτὸς δὲ ἀποτυγχάνει μὲν εἰς τὸν παράδεισον, ὅπως ἐπίσης ἐντὸς τοῦ Μωυσέως, ἐντὸς τῶν προφητῶν, ἐντὸς τοῦ Ἡρακλέους, ἀλλ' ἐπιτυγχάνει ἐντὸς τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ τελευταῖος, σταυρωθεὶς ἐνεργείαις τοῦ Νάας, πρὸ τοῦ θανάτου παρέδωσε τὸ πνεῖμα του εἰς τὸν Ἐλωείμ καὶ εἰσῆλθε μετ' αὐτοῦ εἰς τὸν χῶρον τοῦ φωτός, οὕτως ὥστε τώρα συνιστᾶται νέα ὁμοιούσιος πλέον τριάς, πνευματικῆ.

Ὁ Ἰουστίνος οὕτως πρέπει νὰ ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ β' αἰῶνος.

8. ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΛΟΓΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ

Θὰ ἐξετασθῶν ἐν συνεχείᾳ δύο εἰδῶν κείμενα, αἱ συλλογαὶ λογίων τοῦ Ἰησοῦ, ὡς αὐταὶ τὰς ὁποίας εἶδομεν εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τμήματος, πάντως γνωστικά, καὶ αἱ θεολογικαὶ μελέται αἱ ὁποιαὶ πραγματεύονται ἐν ἡ περισσώτερον θέματα ἐκάστη μὲ μέθοδον κατὰ πρόθεσιν συστηματικῆν.

α. *Ἐὐαγγέλιον Κατ' Αἰγυπτίους*

Περὶ τοῦ εὐαγγελίου τούτου δὲν γνωρίζομεν τόσον πολλὰ ὅσα γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἀντιστοίχου του *Κατ' Ἑβραίους*. Διὰ τὸν χαρακτηῖρα μέρους τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ λαμβάνομεν εἰκόνα ἀπὸ μίαν σειρὰν χωρίων τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Οὗτος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ γνωστικὸς ἑγκρατίτης Ἰούλιος Κασσιανὸς ἐχρησιμοποῖει ἐδάφιον, εἰς τὸ ὅποιον φέρεται ἡ Σαλώμη ἐρωτῶσα περὶ τοῦ πότε θὰ γνωσθῶν τὰ ἐξαγγελλόμενα ἀπὸ τὸν Κύριον καὶ αὐτὸς ἀπαντᾷ «ὅταν τὸ τῆς αἰσχύνης ἐν-

δυμα πατήσητε και όταν γένηται τὰ δύο ἓν και τὸ ἄρρεν μετὰ τῆς θηλείας οὔτε ἄρρεν οὔτε θῆλυ», ὡς βιβλικὸν και βεβαιώνει ὅτι τὸ κείμενον προήρχετο ἀπὸ τὸ *Κατ' Αἰγυπτίους* εὐαγγέλιον⁸⁷. Ἐν ἀκόμῃ λόγιον ἀποδίδεται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο, «ἦλθον καταλῦσαι τὰ ἔργα τῆς θηλείας»⁸⁸, ἐνῶ δύο ἄλλα προφανῶς προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ αὐτὸ, ἐφ' ὅσον και εἰς τὸ ἴδιον ἀντικείμενον ἀναφέρονται και ὑπὸ παρομοίας συνθήκας ἐκφέρονται, ἂν και τοῦτο δὲν λέγεται ρητῶς. Τὸ πρῶτον, «μέχρις ἂν τίκωσιν αἱ γυναῖκες»⁸⁹, ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς ἐρώτησιν τῆς Σαλώμης περὶ τοῦ ἕως πότε θὰ ἀποθνήσκουν οἱ ἄνθρωποι, τὸ δὲ δεῦτερον εἶναι, «πῦσαν φάγε βοτάνην, τὴν δὲ πικρίαν ἔχουσαν μὴ φάγῃς»⁹⁰.

Ἡ προσπάθεια ἀποδόσεως πολλῶν «ἀγράφων» λογίων τῆς Β' Κλήμεντος, τῶν Πράξεων Πέτρου και τῆς Ἐπιστολῆς Τίτου εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο δὲν ἔχει ἐρείσματα, ἂν και δὲν ἀποκλείεται τουλάχιστον τὰ τοῦ πρῶτου ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ νὰ προέρχωνται ἐξ αὐτοῦ.

Ὅπως εἶδομεν, ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς προσγράφει τὸ εὐαγγέλιον εἰς τοὺς Ἑγκρατίτας. Ὁ σύγχρονός του Ἰππόλυτος⁹¹ μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Νουσηνοὶ τὴν περὶ συνεχοῦς μεταβολῆς τῶν μορφῶν τῆς ψυχῆς διδασκαλίαν εὑρισκον εἰς αὐτὸ και ὁ Ἐπιφάνιος⁹² νομίζει ὅτι οἱ Σαβελλιανοὶ τὴν πλάνην τῶν περὶ ταυτότητος Πατρὸς, Υἱοῦ και Πνεύματος ἦντλουν κυρίως ἀπὸ αὐτοῦ. Τὸ ὅτι οἱ Σαβελλιανοὶ ἦντλουν ἐξ αὐτοῦ τὴν διδασκαλίαν τῶν, φαίνεται ἀπίθανον, ἀλλὰ τοῦτο, ὅπως και ἄλλα κείμενα τῶν γνωστικῶν τριαρχικῶν μερίδων, πιθανῶς νὰ περιεῖχε χωρία εἰς τὰ ὁποῖα διεκηρύσσετε ἢ προαιώνιος ταῦτις τῶν τριῶν προσώπων, ἐξ οὗ και ὁ Ἐπιφάνιος ἐξήγαγε τὸ συμπέρασμα του ἐκεῖνο.

Καθὼς δεικνύει τὸ ὄνομα, τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τοὺς χριστιανικοὺς κύκλους τῆς Αἰγύπτου. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος μ.Χ. εἰς τὴν χώραν αὐτὴν ἐκυκλοφοροῦντο δύο βασικά εὐαγγελικά κείμενα, τὸ ἓν μετὰ τῶν ἐξ Ἑβραίων Χριστιανῶν, προερχόμενον ἐκ Συρίας πιθανῶς, τὸ ἄλλο μετὰ τῶν ἐξ Ἑθνικῶν Χριστιανῶν, τὰ δὲ ὀνόματά τῶν—δοθέντα ἀμοιβαίως ἐπὶ τῶν ἐτέρων—ἦσαν *Καθ' Ἑβραίου* και *Κατ' Αἰγυπτίους*. Εἰς τὴν χώραν ἐκείνην Ἑβραῖοι ἐλέγοντο οἱ ἑλληνόγλωσσοι Ἰουδαῖοι και Ἰουδαιοχριστιανοί, Αἰγύπτιοι δὲ οἱ Ἰθαγενεῖς κάτοικοι, ἐν διακρίσει πρὸς τοὺς Ἑλληνας.

Τὸ ἀνωτέρω χωρίον περὶ καταργήσεως τῶν δύο φύλων διὰ τῆς ἐνοφυλίας και καταπατήσεως τοῦ ἐνδύματος τῆς αἰσχύνῃς—τῶν γεννητικῶν ὀργάνων προφανῶς—ἀπαντᾶται ἐπίσης εἰς τὸ εὐαγγέλιον Θωμᾶ (22), τὸν Πάπυρον Ὁξυρύγχου 655⁹³ και τὴν Β' Κλήμεντος, ἡ σύμπτωσις δὲ αὐτὴ δὲν εἶναι τυχαία. Τὰ λόγια τῶν παπύρων τῆς Ὁξυρύγχου ἀπετέ-

87 *Στρωματεῖς* 3, 13, 92. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἐνοφυλία τὸ ἰδεῶδες τῶν Γνωστικῶν», *Κληρονομία* 5 (1973), 1-27.

88 *Στρωματεῖς* 3, 9, 63.

89 *Στρωματεῖς* 3, 9, 64, 3, 5, 45. Ἐπιτομῆ 67.

90 *Στρωματεῖς* 3, 9, 66.

91 *Κατὰ αἰρέσεων* 5, 7, 8.

92 *Πανάρετος* 69, 2.

93 Βλ. Ε. KLOSTERMANN, *Apocrypha* 2, 1929, 23.

λουν μίαν εὐαγγελικὴν συλλογὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤντησαν τὰ δύο γνωστικὰ εὐαγγέλια, τοῦ Θωμᾶ εἰς τὴν Συρίαν καὶ τοῦ Κατ' Αἰγυπτίους εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἐκ τῆς ἠντιλήσεως ἡ Β' Κλήμεντος, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθῆ ἀσφαλῆς ἀπάντησις, ἀλλὰ αἱ ἐνδείξεις εἶναι ὅτι ἠντιλήσεν ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου.

Γεννᾶται δὲ τὸ ἐρώτημα, ἂν τὸ Κατ' Αἰγυπτίους ἠντιλήσεν ἀπλῶς ὑλικὸν ἀπὸ τὰ Λόγια ἐκεῖνα ἢ ἐπισημαζέτο μὲ αὐτὰ. Εἶδομεν εἰς προηγούμενον κεφάλαιον ὅτι ἀπὸ τὰ Λόγια τοῦ Ματθαίου προέκυψε, διὰ χρησιμοποίησεως καὶ ὑλικῶν τοῦ κανονικοῦ Ματθαίου, τὸ βασικὸν ὀρθόδοξον Καθ' Ἑβραίους, καὶ ἀπὸ αὐτὸ προῆλθον τρεῖς νέαι μορφαί, τὸ ναζαρητὸν Καθ' Ἑβραίους, τὸ ἰουδαιοχριστιανικὸν ἐβιωνιτικὸν Καθ' Ἑβραίους καὶ τὸ γνωστικὸν ἐβιωνιτικὸν Καθ' Ἑβραίους. Ἡ ἰδία διαδικασία φαίνεται ὅτι ἠκολουθήθη καὶ ἐδῶ. Ἀπὸ τὰ Λόγια τῆς Αἰγύπτου προέκυψε, διὰ χρησιμοποίησεως καὶ ὑλικῶν τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων, τὸ βασικὸν ὀρθόδοξον Κατ' Αἰγυπτίους, τὸ ὁποῖον συνέπιπτε μὲ τὸ μαρτυρούμενον ἀπὸ ὠρισμένους τῶν πατέρων Ὁξυρύγχου καὶ εὑρισκόμενον ὀπισθεν αὐτῶν, ἀπὸ αὐτὸ δὲ προῆλθον τρεῖς τουλάχιστον νέαι μορφαί, τὸ γνωστικὸν Κατ' Αἰγυπτίους, τὸ ὀρθόδοξον Κατὰ Θωμᾶν καὶ τὸ γνωστικὸν Κατὰ Θωμᾶν. Προβάλλομεν τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν μετ' ἐπιφυλάξεως, διότι τὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀνεπαρκῆ.

Ἐν ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Χηνοβοσκίου, ἡ Ἱερὰ Βίβλος τοῦ Μεγάλου Πνεύματος, καλεῖται ἐπίσης «Εὐαγγέλιον τῶν Αἰγυπτίων», ἀλλὰ δὲν ἔχει καμμίαν συγγένειαν περιεχομένου μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν εὐαγγέλιον, καὶ τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι ἐδῶ ἐπίσης ὁ τίτλος ἐκάλυπτε περισσότερα τοῦ ἐνὸς κείμενα.

β. Εὐαγγέλιον Θωμᾶ

Ἐν ἐκ τῶν κειμένων τοῦ Χηνοβοσκίου⁹⁴ φέρει τὸν τίτλον *Εὐαγγέλιον Θωμᾶ*, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὸ ὁμώνυμον *Παιδικὸν Εὐαγγέλιον Θωμᾶ*. Περὶ τοιοῦτου εὐαγγελίου κατὰ πρῶτον μαρτυρεῖ ὁ Ἰππόλυτος⁹⁵ λέγων ὅτι οἱ εἰς αὐτὸ περιλαμβανόμενοι λόγοι (4), «ἐμὲ ὁ ζητῶν εὐρήσει ἐν παιδίοις ἀπὸ ἐτῶν ἑπτὰ· ἐκεῖ γὰρ ἐν τῷ τεσσαρεσκαίδεκάτῳ αἰῶνι κρυβόμενος φανεροῦμαι», δὲν εἶναι τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τοῦ Ἰπποκράτους εἰπόντος, «ἑπτὰ ἐτῶν παῖς πατὴρ ἡμῶν». Ὡς λέγει ὁ ἴδιος, τὸ εὐαγγέλιον ἐκεῖνο ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν Ὀφιδίων. Ἐξ ἄλλου ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων μνημονεύει τοιοῦτο εὐαγγέλιον μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι εἶναι κατασκευάσμα μαθητῶν τοῦ Μά-

94 Κώδιξ II.

95 Κατὰ αἰρέσεων

ΤΕΩΣ ΕΠΙΣΤΕΥΟΝΤΩΝ
 ΤΑΤΟΥΣ ΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΔΕΞΙΝΗΣ ΤΟΜΙΣΤΑΝΟΣ
 ΓΙΝΕΙΣ ΕΚΕΙΝΤΑΓΘΗΝΕ
 ΝΗΡΕΣ ΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΠΕΧΕΙΣ ΕΚΕΙΝΤΑΓΘΗΝΕ
 ΜΠΕΤΝΗΝ ΧΕΙΡΑΣ ΑΝΕΙΕΝ
 ΠΕΤΝΗΝ ΧΕΙΡΑΣ ΑΝΕΙΕΝ
 ΧΥΜΜΟΣ ΔΕ ΠΕΤΝΗΝ ΧΕΙΡΑΣ
 ΜΟΣ ΜΑΧΑΡΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΕΚΕΙΝΤΑΓΘΗΝΕ ΤΑΙΣ
 ΝΗΡΕΣ ΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΕΚΕΙΝΤΑΓΘΗΝΕ ΤΑΙΣ
 ΔΕΞΙΝΗΣ ΤΟΜΙΣΤΑΝΟΣ
 ΤΕΜΗΝΟΝ ΕΚΕΙΝΤΑΓΘΗΝΕ
 ΜΠΕΤΝΗΝ ΧΕΙΡΑΣ ΑΝΕΙΕΝ
 ΡΟΜΕΝ ΧΑΝΕΡΟΣ ΠΕΤΝΗΝ
 ΝΗΡΕΣ ΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΔΕΞΙΝΗΣ ΤΟΜΙΣΤΑΝΟΣ
 ΧΕΙΡΑΣ ΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΜΟΣ ΜΑΧΑΡΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΠΕΤΝΗΝ ΧΕΙΡΑΣ ΑΝΕΙΕΝ
 ΜΠΕΤΝΗΝ ΧΕΙΡΑΣ ΑΝΕΙΕΝ
 ΝΗΡΕΣ ΑΝΕΙΕΝ ΤΑΙΣ
 ΕΚΕΙΝΤΑΓΘΗΝΕ ΤΑΙΣ

ΓΕΥΑΓΓΙΟΝ
 ΕΚΑΤΑ ΘΩΜΑΣ

ΟΥΤΕΒΛΙΟΣ ΕΣΩΜΕ
 ΟΥΤΕΒΛΙΟΣ ΕΣΩΜΕ
 ΔΕΠΡΟΣΗΛΥΤΟΣ ΟΥΤΕ
 ΤΑΜΙΣ ΠΡΟΣΗΛΥΤΟΣ
 ΟΥΤΕΒΛΙΟΣ ΕΣΩΜΕ
 ΔΥΝΑΤΕΙΣ ΜΕΙΟΝ ΖΗΚΟΣ

Είχων 10
 Ευαγγέλιον Κατά Θωμᾶν.
 Κώδιξ Χρυσόσκίου II, 151.

νητος,⁹⁶ προφανώς δὲ πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου κειμένου, ἴσως κάπως τροποποιημένου. Ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἰς τὸ βιβλίον *Πίστις Ἰσοφία* μνημονεύονται τρία εὐαγγέλια, συνταχθέντα κατ' ἀνάθεσιν παρὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀποτελοῦντα κάποιαν ἐνότητα· Φιλίππου, Θωμᾶ, Ματθαίου (Ματθίου).

Τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο ἀποτελεῖ συλλογὴν λογίων (114 ἢ 118 κατὰ τὰς ὑφισταμένας δύο διαιρέσεις τῆς ὄλης αὐτοῦ), κατὰ τὸ πλεῖστον ἀτάκτως ἐρριμμένων, ἢ ὁποῖα ἀρχίζει μὲ τὴν πρότασιν, «οὗτοι οἱ λόγοι οἱ ἀπόκρυφοὶ οὓς ἐλάλησεν Ἰησοῦς ὁ Ζῶν καὶ ἔγραψεν ὁ Δίδυμος Ἰούδας Θωμᾶς». Τὸν Ἰησοῦν καὶ τοὺς μαθητὰς παρουσιάζει ὅπως τὰ κανονικὰ εὐαγγέλια, ἀλλ' οἱ τελευταῖοι λαμβάνουν ἐνεργότερον μέρος εἰς τὰς συζητήσεις. Ἀποσπάσματα αὐτοῦ συναντῶμεν εἰς σειρὰν παπύρων τῆς Ὁξυρύγχου, ὅπου μάλιστα μνημονεύεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Θωμᾶ ὡς συγγραφέως. Ὅλα τὰ λόγια τριῶν παπύρων ἀνευρίσκονται εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν εὐαγγέλιον.

Πάπ. Οκ. 654 = Θωμᾶ 1-7

Πάπ. Οκ. 1 = Θωμᾶ 26-33 καὶ 77

Πάπ. Οκ. 655 = Θωμᾶ 36-40

Προφανῶς λοιπὸν τὸ *Ἐὐαγγέλιον Θωμᾶ* ἀποτελεῖ ἐπεξεργασίαν ἐνὸς κειμένου συμπλίπτοντος μὲ τὸ μαρτυρούμενον ἀπὸ τοὺς τρεῖς παπύρους τῆς Ὁξυρύγχου, οἱ ὅποιοι κατ' οὐσίαν ἀπετέλουν τὸ οὕτως εἰπεῖν ὀρθόδοξον Κατὰ Θωμᾶν, μετὰ χρησιμοποίησεως καὶ ἄλλων πηγῶν, ὡς δεικνύει μετὰξὺ ἄλλων ἡ διπλῆ χρῆσις ἐνὸς λογίου (30 καὶ 77) καὶ ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ὀνομάτων τῆς μαθητρίας (Σαλώμη καὶ Μαρία).

Τὸ εὐαγγέλιον παραλείπει τὰς διηγήσεις, τὰ θαύματα, τὸ πάθος, τὴν ἐντολὴν τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς ἐχθρούς, καὶ φέρεται ἀποπνευματωμένον, ἐκτὸς δράσεως καὶ ἐκτὸς χρόνου. Ὁ γνωστικὸς χαρακτήρ αὐτοῦ εἶναι ἐμφανὴς εἰς πλεῖστα σημεῖα, ὅπως εἰς τὸ λόγιον 112, ὅπου διαχωρίζεται ὀξέως ἡ ψυχὴ ἀπὸ τοῦ σώματος, «οὐαὶ τῇ σαρκὶ τῇ ἀπὸ τῆς ψυχῆς κρεμαμένη, οὐαὶ τῇ ψυχῇ τῇ ἀπὸ τῆς σαρκὸς κρεμαμένη», εἰς τὸ λόγιον 114, ὅπου τονίζεται ἡ ἀνάγκη συγχωνεύσεως τῶν δύο φύλων δι' ἐπανόδου εἰς τὸν ἀρχαῖον ἀρρενόθηλον ἄνθρωπον, «πᾶσα γυνὴ ἀνὴρ γενομένη εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν». Ἄλλα σημεῖα δὲν φαίνονται γνωστικά, ἴσως μάλιστα μερικά λόγια ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται καὶ ξένα πρὸς τὸν Γνωστικισμόν, ὅπως π.χ. τὸ εἰς τὸ λόγιον 77, «ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τὸ ὑπὲρ πάντα. Ἐγὼ εἰμι τὸ πᾶν τὸ πᾶν ἐξ ἐμοῦ προήλθε καὶ τὸ πᾶν ὑπ' ἐμοῦ κατορθοῦται. Σχίσετε τὸ ξύλον, ἐκεῖ εἰμι. Ὑψώσατε τὸν λίθον, ἐκεῖ εὐρήσετε με». Ἡ ἀντί-

⁹⁶ Κατηχήσεις 4, 36. 6, 31.

ς όμως αυτή, ἂν καὶ φαίνεται πανθεϊστική, ἀρμόζει ἄριστα εἰς ἴγνωστικισμόν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι τὸ πᾶν προήλθεν ἐκ τοῦ ἀγνώ-
πατρὸς καὶ ὅτι οἱ σπινθηρες τῆς θεότητος εὐρίσκονται εἰς ὅλα
τάγματα τοῦ κόσμου. Τὸ λόγιον πάντως τοῦτο ἄπαντῆ ἔν μέρει
εἰς τὸν Πάπ. Οχ. 1, ἐπομένως προέρχεται ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξον πρό-
τυ-
πο.

Ἐνεχθεῖσαι μεταβολαί εἰς τὸ πρότυπον δὲν πρέπει νὰ ἦσαν μεγά-
κατὰ ποῖον τρόπον εἰργάσθη ὁ διασκευαστὴς δεικνύει ἔν παράδει-
εἰς τὸ ὁποῖον μὲ τὴν ἀπάλειψιν δύο λέξεων τὸ νόημα προσαρμό-
εἰς τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ.

Πάπ. Οχ. 1

Θωμᾶ 27

«ἔάν μὴ νηστεύσητε τὸν κό-
σμον, οὐ μὴ εὔρητε τὴν βα-
σιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔάν
μὴ σαββατίσητε τὸ σάββα-
τον, οὐκ ὄψεσθε τὸν πατέ-
ρα».

«ἔάν μὴ νηστεύσητε τὸν κό-
σμον, οὐ μὴ εὔρητε τὴν βα-
σιλείαν, καὶ ἔάν μὴ σαββα-
τίσητε τὸ σάββατον, οὐκ ὄ-
ψεσθε τὸν πατέρα».

ὁ διασκευαστὴς δὲν ἔκαμε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀπαλείψῃ τὰς
εἰς «τοῦ Θεοῦ», διὰ τὸν λόγον ὅτι οἱ Γνωστικοὶ δὲν ἐχρησιμο-
ῦν τὴν λέξιν «θεοῦ» εἰς δήλωσιν τοῦ ἀνωτάτου ὄντος, ἀλλὰ εἰς
κιν τοῦ πονηροῦ δημιουργοῦ Θεοῦ. Ἀντιθέτως δὲν ἔβριξε τὰς
εἰς «τὸν Πατέρα», διότι ὁ ὄρος ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὑπὸ τῶν Γνω-
δν.

καὶ, ὅπως εἶπομεν ἀνωτέρω, ἡ διῶθεσις τοῦ ὕλικου εἶναι ἀτακτος.
χει μία κεντρικὴ γραμμὴ εἰς τὴν σκέψιν τοῦ συγγραφέως, τοῦ
τικοῦ δηλαδὴ γνωστικοῦ συγγραφέως: ἀναζήτησις τοῦ προορι-
διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὴν οὐρανίαν προέλευσιν, ἄσκησις πνευμα-
πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς ἐνότητος, τῆς ἐνότητος ἀρχῆς καὶ τέλους. Οἱ
μται ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν Ἰησοῦν νὰ τοὺς εἶπῃ πῶς θὰ εἶναι τὸ τέλος,
αὐτὸς ἀπήντησεν, «εἰ τὴν ἀρχὴν εὐρήκατε, τί ζητεῖτε τὸ τέλος;
οὐ ἢ ἀρχή, ἐκεῖ καὶ τὸ τέλος» (18). Ὅθεν πρέπει ἕκαστος νὰ ἐπι-
ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἑαυτοῦ τὴν ἐνότητα, τὴν φυλετικὴν διὰ κατωργή-
; τῶν φύλων, τὴν ὄντολογικὴν δι' ἐνώσεως μὲ τὸ θεῖον.

γνωστικὴ μορφή τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Θωμᾶ, ὅπως καὶ τὸ προγνω-
όν, συνετάχθη εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Συρίαν, ὅθεν δικαιολογεῖται
ἢ χρῆσις αὐτοῦ ἀπὸ τοῦς Μανιχαίους, περὶ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος,
μετάφρασις τοῦ εἰς τὴν κοπτικὴν ἐγένε τὸν δ' αἰῶνα.

γ. Εὐαγγέλιον Φιλίππου

Εἰς τὸ σύγγραμμα Πίστις Σοφία διατηρεῖται παραγγελία τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς Φίλιππον, Θωμᾶν καὶ Ματθαῖον, κατὰ ἐπιβεβλημένην δὲ διόρθωσιν Ματθίαν, νὰ καταγράψουν ὅλους τοὺς λόγους του, καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι τὰ τρία ὑπὸ τὰ ὀνόματα αὐτῶν εὐαγγέλια ἦσαν συγγενῆ μεταξύ των ἀπὸ ἀπόψεως δομῆς καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τοὺς ἰδίους κύκλους. Ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν διατύπωσιν τῆς παραγγελίας, ἡ ὁποία δίδεται ὡς ἀπάντησις τοῦ Χριστοῦ εἰς σχετικὴν ἐρώτησιν τοῦ Φιλίππου, ταῦτα ἀπεσκόπουν εἰς παραγκωνισμόν τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων «ἀκούσον, Φίλιππε μακάριε, τί σοι λέγω. Σοὶ καὶ Θωμᾶ καὶ Ματθαίῳ (=Ματθίᾳ) ἀνεθέμην, διὰ τοῦ πρώτου μυστηρίου, πάντα ὅσα ἂν εἶπω καὶ ποιήσω καὶ πάντα ὅσα ἂν ἴδητε καταγράψαι»⁹⁷.

Τὸ *Εὐαγγέλιον Φιλίππου* εὑρέθη εἰς τὸ Χηνοβόσκιον⁹⁸, εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν τοῦ 8' αἰῶνος. Συντάκτης αὐτοῦ παρουσιάζεται εἰς τὴν τελικὴν σημείωσιν τοῦ κειμένου ὁ Φίλιππος, ΠΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ ΠΚΑΤΑΦΙΛΙΠΠΟΝ, ἐν δὲ χωρίον (91) φέρεται συντασσόμενον ὑπὸ τοῦ ἰδίου, ἐνῶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον κείμενον ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζεται ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Ἀποστόλων. Ὁ πρῶτος ἐκδότης αὐτοῦ Schenke τὸ διήρυσεν εἰς 127 πυραγράφους καὶ τὸ ἐχαρακτήρισεν ὡς ἀνθολόγιον, συλλογὴν λογίων, πράγματι ὁμοῦ δὲν εἶναι ἀνθολόγιον, ἀλλὰ πραγματεία ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖ ἀνάπτυξιν πολυάριθμων θεμάτων ἀτάκτως διατεθειμένων, πλεκομένην ἐκάστοτε γύρω ἀπὸ ὀρισμένους ἐνδεικτικὰς λέξεις. Πολλὰ ἀπὸ τὰ λόγια αὐτοῦ ἀπαντοῦν εἰς τὰ κανονικὰ εὐαγγέλια, τὰς Ἐπιστολάς Παύλου καὶ Ἀ' Πέτρου, ἀλλὰ δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἄγραφα.

Κυριαρχεῖ εἰς αὐτὸ ἐντόνως ἡ ἔμφασις ἐπὶ τῆς ἐπιδιώξεως τῆς σωτηρίας, τῆς ἐπανασυνδέσεως τοῦ πνευματικοῦ σπέρματος μετὰ τὸν ἄγγελόν του, τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸ βασιλεῖον τῆς ἀληθείας ἄνω, βεβαιώνεται δὲ ὅτι τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὴν γνῶσιν καὶ τὰ μυστήρια. Κατὰ τοῦτο διαφέρουν τὰ ἐπιγεία ἀπὸ τὰ οὐράνια, ὡς πρὸς τὰς ἀνθρωπίνους σχέσεις, ὅτι τὰ πρῶτα συνίστανται ἐκ τῆς τετράδος ὕδατος-γῆς-ἀέρος-πυρός, τὰ δεύτερα συνίστανται ἐκ τῆς τετράδος, πίστεως-ἐλπίδος-ἀγάπης-γνώσεως. Ἡ Γνῶσις, ἐνῶ φαίνεται νὰ ἀποδοκιμάζεται, εἶναι πανταχοῦ παροῦσα μετὰ βαλεντινιανὸν χρωματισμόν.

Ἡ σπουδαία θέσις ἡ ὁποία δίδεται εἰς τὰ μυστήρια σημαίνει ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐπιθυμεῖ τὴν διάσπασιν τῶν δεσμῶν του μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Τέσσαρα εἶναι τὰ μυστήρια, τὸ βάπτισμα, τὸ χρισμάτιον, ἡ εὐ-

⁹⁷ Πίστις Σοφία 42.

⁹⁸ Κώδιξ Χηνοβόσκου II.

ἐνδύομεθα νέον φόρεμα, γινόμεθα ὄχι ἄπλῶς χριστιανοὶ ἀλλὰ Χριστοὶ. Ὁ δὲ νυμφῶν διατηρεῖ κυρίαρχον θέσιν. Δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου, ἀλλὰ περὶ μιᾶς τελετῆς τοῦ ἱεροῦ γάμου παγανικοῦ χαρακτήρος. Ἡ ἱερὰ ἔνωσις εἶναι συνήθης παράστασις εἰς τὸν Βαλεντινισμόν, ὅπου ὁ Χριστὸς παρουσιάζεται πολλαπλῶς συνεζευγμένος: Σωτὴρ καὶ Σοφία, Χριστὸς καὶ Πνεῦμα, Ἰησοῦς καὶ Μαρία. Ἡ παράστασις τοῦ νυμφῶνος ἐδῶ εἶναι ἔνωσις διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται ἡ ὑπέρβασις τῆς διαιρέσεως τῶν φύλων καὶ τῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τὸ θεῖον. Ὅποιος ἔλαβε τὸ θεῖον φῶς εἰς τὸν γαμήλιον νυμφῶνα, «κἂν ἐν τῷ κόσμῳ πολιτεύεται... ἤδη τὴν ἀλήθειαν εἴληφεν ἐν εἰκόνι. Ὁ κόσμος καθίσταται αἰῶν» πλήρωμα γὰρ αὐτῷ ὁ αἰῶν» (127). Τὸ χρισμάτιον καὶ ὁ νυμφῶν, πρὸ πάντων δὲ ἡ γνῶσις, εἶναι τὰ ἐφόδια διὰ τὸ Πλήρωμα. Ὁ συντάκτης τοῦ εἶχεν ἰκανὸν συγγραφικὸν χάρισμα καὶ μερικὰ χωρία τοῦ κειμένου εἶναι ἐντυπωσιακὰ διὰ τὴν δυναμικότητα τῆς ἐκφράσεώς του. Ἴδου ἐπὶ παραδείγματι, πῶς ἐκφράζεται ἡ κατάστασις τῆς ἀπομονώσεως τῶν Χριστιανῶν ἐκ μέρους τοῦ τότε κόσμου. «Ἐὰν εἴπῃς, Ἰουδαῖός εἰμι, οὐδεὶς συγκινεῖται. Ἐὰν εἴπῃς, Ῥωμαῖός εἰμι, οὐδεὶς ταρασσεται. Ἐὰν εἴπῃς, Ἕλληνας εἰμί, βάρβαρος, δούλος, ἐλεύθερος, οὐδεὶς ταρασσεται. Ἐὰν εἴπῃς, Χριστιανός εἰμι, οἱ πάντες ταρασσονται» (49).

Ὁ Ἐπιφάνιος¹, ἀφοῦ βεβαιώνει ὅτι οἱ Γνωστικοὶ τῆς Αἰγύπτου «προσφέρουσιν εἰς ὄνομα Φιλίππου τοῦ ἁγίου μαθητοῦ εὐαγγέλιον πεπλασμένον», παραθέτει ἐξ αὐτοῦ ἐν ἀξιόλογον λόγιον, «ἐπέγνων ἑμαυτὴν καὶ συνέλεξα ἑμαυτὴν πανταχόθεν καὶ οὐκ ἔσπειρα τέκνα τῷ ἄρχοντι, ἀλλὰ ἐξερρίζωσα τὰς ρίζας αὐτοῦ, καὶ συνέλεξα τὰ μέλη τὰ διεσκορπισμένα, καὶ οἰδᾶ σε τίς εἶ» αὐτὰ πρέπει νὰ λέγη ἡ ψυχὴ κατὰ τὴν ἀνοδὸν τῆς εἰς τὸν οὐρανὸν πρὸς ἐκάστην τῶν ἄνω δυνάμεων. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ χωρίον τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὸ εὐρεθὲν κοπτικὸν εὐαγγέλιον Φιλίππου, δύναται νὰ ὑποθεθῇ ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου μνημονευόμενον ἦ ἦτο ἐντελῶς διάφορον ἔργον ἢ ἀπετέλει διάφορον παραλλαγήν εἰς τὴν ὁποίαν περιείχετο καὶ πρόσθετον ὕλικόν. Περὶ τοῦ εὐαγγελίου τούτου γίνεται ἐν συνεχείᾳ λόγος καὶ ὑπ' ἄλλων.

δ. *Εὐαγγέλιον Ματθαίου*

Εἰς τὸν Ματθαῖον ἀποδίδονται τρία ἀπόκρυφα βιβλία. Τὸ πρῶτον εἶναι αἱ *Παραδόσεις Ματθαίου*, τῶν ὁποίων ἴχνη συναντῶμεν εἰς τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, ὁ ὁποῖος παραθέτει τρία χωρία². Ἐξ αὐτῶν τὸ πρῶτον προτρέπει κατὰ τὸ πλατωνικὸν πρότυπον «θαύμασον τὰ πα-

¹ Πανάριον 26, 13.

² Στρωματεῖς 2, 9, 45, 3, 4, 26, 7, 13, 82.

» ὡς ἐν βῆμα πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἐπέκεινα γνώσεως, τὸ δεῦτερον «σαρκί μάχεσθαι καὶ παραχρησθαι» πρὸς ἐνδυνάμωσιν τῆς ψυχῆς τὸ τρίτον ἰσχυρίζεται ὅτι ἐάν ἁμαρτάνῃ ὁ γείτων ἐνὸς «ἐκκλη- (χριστιανοῦ) ἡμάρτησεν ὁ ἐκλεκτός. Μόνον τὸ δεῦτερον ἐξ εἶναι γνωστικὸν καὶ ὑπενθυμίζει τοὺς ἀντινομιστάς, πρᾶγματι ἰλήμης μαρτυρεῖ περὶ χρήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Νικολαιτῶν. Πολλοὶ ἐθεώρουν τὸν Ματθίαν ἀκροατὴν τοῦ Χριστοῦ, διότι τὸν ζῶν μετὰ τὸν Ζακχαῖον³, εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον ὅτι οἱ Βασιλεῖ- ἀπέδιδον τὴν ἀπόκρυφον παράδοσιν, τῆς ὁποίας ἐβεβαίωνον τὰν κάτοχοι, εἰς τὸν Ματθίαν⁴.

ρον ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ κείμενον εἶναι τὸ *Εὐαγγέλιον Ματθίου*, οἷον μνημονεύεται μαζί με ἄλλα ἀπόκρυφα ὑπὸ τοῦ Ὁριγένους⁵ ἱρακτηρίζεται ἀπόκρυφον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁶. Σήμερον παρατη- τάσις νὰ ταυτισθῇ τὸ εὐαγγέλιον μετὰ τὰς Παραδόσεις.

ἔρθη ἤδη ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ματθίας μετὰ τοῦ Θωμᾶ καὶ τοῦ Φιλίπ- θεωρεῖτο βασικός παράγων τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλυπτικῆς, δὲ εἰκονίζεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ *Βιβλίον Θωμᾶ τοῦ Ἰθλητοῦ*, οἷον εὗρέθη εἰς κοπιτικὴν μετάφρυσιν⁷. Ἀρχίζει μετὰ τὴν σημειω- Λόγοι ἀπόκρυφοι οὓς εἶπεν ὁ Κύριος Ἰούδα Θωμᾶ, ἔγραψα δὲ ἱαθίας, ἀκούσας αὐτῶν διαλεγομένων. Ὁ Κύριος, ἀδελφὸς Θω- πεν αὐτῷ». Ὁ Θωμᾶς παρακαλεῖ τὸν Ἰησοῦν, πρὶν ἀναληφθῆ, ρὶν ἀποθάνῃ διὰ τοὺς Γνωστικούς, νὰ ἀνακοινώσῃ εἰς αὐτὸν τὰ ρια, καὶ αὐτὸς ἱκανοποιεῖ τὸ αἶτημα. Τὸ κείμενον δὲν ὁμοιάζει ἀποκαλύψεις, διότι δὲν προηγείται ὄρυσις, ἀλλὰ καὶ ὁ διάλογος ρι συνεχῆς. Ἄν καὶ ὁ Θωμᾶς ἐν ἀρχῇ ἐρωτᾷ ἐπανελημμένως, ιντήσεις εἶναι ἐκτενεῖς, εἰς τὸ τέλος δὲ ἀπαντᾶται μονόλογος, ὥστε τὸ βιβλίον νὰ ὁμοιάζῃ μετὰ πραγματείας. Περιγράφει τὴν ἄν κατὰστασιν τῆς διαμονῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ ὕδωρ τοῦ σκό- ῆν ὕλην, καὶ εἰς τὰ θηριώδη σώματα. Μακάριοι εἶναι ὅσοι πεν- ι' αὐτὸ καὶ ὅσοι καταστρέφουν τὰ σώματα· ἀπαλλασσόμενοι ἀπὸ η αὐτῶν. Θά εὑρουν ἀνάπαυσιν πλησίον τοῦ Ἀγαθοῦ καὶ θά βα- ουν μετὰ τὸν βασιλέα εἰς τὸ φῶς.

ινὼς συνετάχθη τὸν β' αἰῶνα ἑλληνιστί καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν ἡν τὸν δ' αἰῶνα.

γγέλιον Τελειώσεως

οῦ *Εὐαγγερίου τελειώσεως* δὲν γνωρίζομεν περισσότερα ἀπὸ μείωσιν τοῦ Ἐπιφανίου⁸, εἰς τὴν ὁποίαν στηρίζεται καὶ ὁ Φι-

3 *Στρωματεῖς* 4, 6, 35.

4 *Στρωματεῖς* 7, 17, 108. ἸΠΠΟΥΛΤΟΥ, *Κατὰ αἰρέ- σεων* 7, 20.

5 *Ὁμιλίαι εἰς Λουκᾶν* 1.

6 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 25, 6 ἔ.

7 *Κώδιξ Χηνοβοσκίου* II.

8 *Πανάριον* 26, 2, 5.

λάστριος Βρεσκίας⁹. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπρόκειτο περί θεολογικῆς πραγματείας κατὰ τὴν ἔννοιαν τῶν Ναασηνῶν, καθ' οὓς ἀρχὴ μὲν τῆς τελειώσεως εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου, ἀπηρτισμένη δὲ τελείωσις ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ¹⁰.

στ. *Εὐαγγέλιον Ἀληθείας*

Μεταξὺ τῶν κειμένων τοῦ Χηνοβοσκίου¹¹ εἶναι τὸ *Εὐαγγέλιον Ἀληθείας*, κατ' οὐσίαν ἀτιτλον, ὀνομασθὲν δὲ οὕτω ὑπὸ τῶν κριτικῶν ἐκ τῶν πρώτων του λέξεων, «εὐαγγέλιον τῆς ἀληθείας χαρὰ ἐστι». Εἶναι μελέτη περί τῆς ἐνεργείας τοῦ Πατρὸς εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ἀκολούθως περί τοῦ τρόπου φυγῆς ἀπὸ τὴν θλιβεράν κατάστασιν ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὸν κόσμον. Μερικοὶ τὸ θεωροῦν βαπτισματικὴν ἢ χρισματικὴν ὁμιλίαν.

Ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὸν Πλατωνισμόν καὶ τὸν Στωϊκισμόν, παρουσιάζει τὸν Θεὸν ὡς τὸ ὑψιστὸν ἀγαθόν, ὡς τὴν Ἀλήθειαν, ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν δὲ ταύτην προέρχεται τὸ εὐαγγέλιον καὶ ἀρχίζει μαζί με αὐτήν. «Τὸ πᾶν ἦν ἐν αὐτῷ», τὰ πάντα ἦσαν εἰς τὸν Θεόν (17, 6 ε.). ἀλλ' ἔπειτα πολλοὶ ἄνθρωποι ἀπεμακρύνθησαν αὐτοῦ, οἱ ἀγνοοῦντες. Εἰς ὅλους αὐτοὺς ἀπεστάλη τὸ εὐαγγέλιον διὰ τοῦ Λόγου καὶ Σωτῆρος, ἀλλὰ τὸ δέχονται ὅσοι ἔχουν τὴν χάριν παρὰ τοῦ Πατρὸς. «Τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀληθείας χαρὰ ἐστι τοῖς λαβοῦσι τὴν χάριν παρὰ τοῦ Πατρὸς τῆς ἀληθείας, ἵνα γνῶσιν αὐτὸν ἐν τῇ δυνάμει τοῦ Λόγου, τοῦ ἀπὸ τοῦ Πληρώματος ἐλθόντος», κατὰ τὸν πρόλογον. Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς ἀποκτήσεως τῆς γνώσεως, διότι ἡ ἀγνωσία ἰσοῦται πρὸς ἀνυπαρξίαν. Οἱ ἐπιστρέφοντες ἀποτελοῦν κοινωνίαν ἐκλεκτῶν, μεταβαίνουν εἰς τὸ Πλήρωμα ἀπὸ τὸ ὁποῖον προήλθον καὶ ἐνώνονται μετὰ τὸν Πατέρα.

Ἐννοεῖται ὅτι τὰ λεγόμενα περί τῆς χάριτος δὲν πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς καταναγκαστικὰ τῆς σωτηρίας. Ἀντιθέτως οἱ ἄνθρωποι διὰ νὰ λάβουν τὴν γνῶσιν πρέπει νὰ προσέχουν καὶ νὰ κοπιοῦν, νὰ συνιστοῦν δὲ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἐγγήγορσιν. «Προσέχετε ὑμῖν αὐτοῖς, μὴ προσέχετε ἄλλοτριῖσι, ἅτινα ἀπέθετε ἀφ' ὑμῶν, ἅτινα ἐξεβάλετε» (33, 1-5). «Ἐγείρετε τοὺς θέλοντας ἐγερθῆναι, ἐξεγείρετε τοὺς ὑπνοῦντας» (33, 6-8).

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ εὐαγγελίου εἶναι προικισμένος μετὰ ἐξαιρετικὴν δυνάμιν σκέψεως καὶ ἐκφράσεως. Ἄν καὶ ἐπωφελεῖται τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, συνήθως ἐμμέσως, εἶναι ὀπωσδήποτε γνωστικός, ἀλλὰ δὲν φθάνει εἰς τὸ στάδιον τῆς χαώδους θεολογήσεως τῶν ἐν συνεχείᾳ

⁹ *De haeresibus* 33, 7.

¹⁰ Ἰππολύτου, *Κατὰ αἰρέσεων* 5, 6, 6.

¹¹ Κώδιξ XII.

ἀνυπτυχθέντων περιπλόκων συστημάτων και παραμένει εις τὰ επίπεδα τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου ὡς τοῦ παράγοντος ὁ ὁποῖος κατέστησε δυνατὴν τὴν σωτηρίαν. Πολλοί, μὲ πρῶτον τὸν Ναν Οὐνικ, στηριζόμενοι εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν παλαιῶν περὶ ἰσχυρῶς «εὐαγγελίου τῆς ἀληθείας» τῶν Βυλεντινιστῶν¹², ὑποστηρίζουν ὅτι οὗτος εἶναι ὁ Βυλεντίνος, πράγματι δὲ ἡ εἰκὼν τὴν ὁποῖαν παρέχουν αἱ πηγὲς περὶ τοῦ αἵρεσιάρχου τούτου κατὰ τὸ ἀρχικὸν στάδιον τῆς δράσεώς του δὲν ἀποκλείει τὴν ἄποψιν ταύτην, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν ὑπάρχει θετικὸν ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον ὑπὲρ αὐτῆς. Ἀντιθέτως ἡ ἀόριστος ἀπόδοσις εἰς κάποιον βυλεντινιστὴν τῆς πρώτου περιόδου δὲν δύναται νὰ προκαλέσῃ ἀντιρρήσεις.

ζ. Περὶ Ἐναστάσεως

Εἰς τὸν ἴδιον κώδικα¹³ διατηρεῖται ἐπίσης ὁ Λόγος περὶ Ἐναστάσεως, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ρηγίνον, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ τὸ τελευταῖον φύλλον τοῦ κώδικος τὸ ὁποῖον περιεῖχεν ἐν ὑπογραφῇ τὸν τίτλον αὐτὸν εἶχεν ἀπομεινῆ εἰς τὸ Κάϊρον, ἀρχικῶς ἦτο γνωστὸς ὡς «Ἐπιστολὴ πρὸς Ρηγίνον». Εἶναι σύντομον δοκίμιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται τὸ θέμα τῆς ἀναστάσεως τῆ βοηθεία χωρίων τῶν Εὐαγγελίων καὶ τοῦ Παύλου, ἰδίως τοῦ δευτέρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον δὲν θελεῖ νὰ ἀπομακρυνθῆ. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον ὅτι ἐπισημαίνει τὴν μεγάλην ἀξίαν τῆς πίστεως καὶ τοῦ βαπτίσματος, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα εἶναι διάφορος τῆς ἰδικῆς του. Ἡ ἀνάστασις εἶναι ἀλήθεια πραγματοποιηθεῖσα διὰ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπίσης Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου, διὰ τοῦ ὁποῖου θὰ πραγματοποιηθῆ καὶ ἡ ἀποκατάστασις εἰς τὸ Πλήρωμα. Ἡ ἀνάστασις εἶναι πνευματικὴ ἀξία, εἶναι συμμετοχὴ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ὁ θάνατος εἶναι στέρησις τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου τούτου, κατὰ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εἶναι ἰδιαίτερος εὐχάριστος. Αἱ σχέσεις ἡμῶν πρὸς τὸν Χριστὸν εἶναι ὅπως αἱ τῶν ἀκτίνων μὲ τὸν ἥλιον· συρόμεθα ἀπὸ τὸν Χριστὸν ὅπως σύρονται αἱ ἀκτῖνες ἀπὸ τὸν ἥλιον. Αὐταὶ αἱ σχέσεις εἶναι ἡ μόνη πηγὴ ἀποδείξεως περὶ τῆς ἀναστάσεως, διὰ τὴν ὁποῖαν ἡ φιλοσοφία ἀδυνατεῖ νὰ προσφέρῃ τὴν ἰδικὴν τῆς.

Ὁ συγγραφεὺς γνωρίζει καλῶς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ ἔχει σπουδάσει ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ὅπως ὁ Ἰουστίνος π.χ., τηρεῖ δὲ ἐναντι αὐτῆς παρομοίαν στάσιν μὲ ἐκεῖνον. Τὸ κείμενον τοῦτο, καθὼς καὶ τὸ προηγούμενον, πρέπει νὰ ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περὶ τὸ 150. Εἰς πολλὰ σημεῖα ὁμοιάζει μὲ τὸ προηγούμενον, οὕτως ὥστε δικαίως νὰ

¹² ΕἰΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 3, 11, 1. ΨΕΥΔΟΤΕΡΓΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus haereses* 4.

¹³ Κώδιξ Χηνοβοσκίου XII, κώδιξ Jung.

θεωρηται ὡς προερχόμενον ἀπὸ τὸν ἴδιον κάλαμον ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν ἴδιον πνευματικὸν κύκλον. Ὁ σύνδεσμος μὲ τὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἀκόμη στενός.

η. Βίβλος Ἱερὰ τοῦ Μεγάλου Πνεύματος

Τὸ βιβλίον τοῦτο, σωζόμενον εἰς δύο κοπτικὸς παπύρους¹⁴, φέρει καὶ δεύτερον τίτλον, «Εὐαγγέλιον τῶν Αἰγυπτίων», προφανῶς δανεισμένον ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω ἐξετασθέν ὁμοίωτίτλον περίπου εὐαγγέλιον. Φέρεται γραφέν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Σήθ καὶ φυλαχθέν ἀποκρύφως εἰς τὸ ὑψηλὸν ὄρος Χαραξιώ, ὅπου δὲν φθάνει ὁ ἥλιος, διὰ τὴν φανερωθῆ εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους διὰ τοῦ θελήματος τοῦ αὐτογενοῦς. Εἰς πρόσθετον σημείωσιν τοῦ τέλους παρέχονται στοιχεῖα περὶ τοῦ γραφέως καὶ τοῦ τίτλου αὐτοῦ, «Εὐαγγέλιον τῶν Αἰγυπτίων, θεόγραφος Ἱερὰ βίβλος τοῦ μεγάλου πνεύματος τοῦ ἀοράτου», καὶ δίδεται ἐπίσης τὸ μονόγραμμα ΙΧΘΥΣ. Γραφεὺς αὐτοῦ εἶναι ὁ Εὐγνωστος, τοῦ ὁποῦν τὸ κοσμικὸν ὄνομα εἶναι Γογγεσός. Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι συνετάχθη πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ Κατ' Αἰγυπτίους Εὐαγγελίου, τὸ ὁποῖον δὲν ἱκανοποιεῖ τοὺς ἄκρους γνωστικὸς κύκλους.

Θέμα του εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς σωτηρίας ἐντὸς θεογονικῶν καὶ μαγικῶν πλαισίων καὶ πρὸς ἀνάπτυξιν αὐτοῦ χρησιμοποιοῦνται ἐν συνδυασμῷ ἄσιατικά, χριστιανικά καὶ ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Ἡ περιγραφή ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀρχέγονον κατάστασιν πραγμάτων. Τρεῖς εἶναι αἱ δυνάμεις αἱ προελθοῦσαι ἀπὸ τὴν Ζῶσαν Σιγὴν τοῦ ἀφθάρτου πατρός· ὁ Πατήρ, ἡ Μήτηρ, ὁ Υἱός, καὶ ὑπ' αὐτῶν καθορίζονται τὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς θεογονίας. Ἡ Ἐκκλησία ἐγκαθιδρύεται προαιωνίως ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Ἀκολουθεῖ περιγραφή τῆς δημιουργίας ὑπὸ τοῦ Σακλᾶ, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ἐδῶ ὁ Δημιουργὸς καὶ ἔχει τὴν ψευδαίσθησιν καὶ κομπάζει ὅτι εἶναι ὁ μόνος Θεός.

Πρὸς τὸ τέλος τὸ κείμενον λαμβάνει λειτουργικὸν μυστηριακὸν χαρακτήρα καὶ παρουσιάζει ζωντανὴν τὴν ἔνωσιν μὲ τὸ θεῖον. «Ἀληθῶς ἀληθῶς, Ἰεσσεῦ Μαζαρεῦ Ἰεσσεδεκεῦ, ζῶν ὕδωρ, παῖ ἐκ παιδός, ἐνδοξὸν ὄνομα, αὐτογενὲς τέλειε, ὧν οὐκ ἐκτός ἐμοῦ· ὄρω σε, ἀόρατε πᾶσιν...ὅτι ἀφ' ἧς ἔγνων σε ἐμίχθην τῷ ἀναλλοιώτῳ, ὡπλίσθην δπλω φωτός, ἐγενόμην φῶς». Φέρει ἐδῶ ἐκεῖνο τὸ πανθειστικὸν χρώμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα γνωστικὰ κείμενα.

Τὸ βιβλίον προέρχεται ἀπὸ τριαρχικὸν γνωστικὸν σύστημα συνδεόμενον μὲ τοὺς Σηθιανούς ἢ τοὺς Βαρβηλογνωστικὸς. Πιθανῶς ἐγράφη τὸν γ αἰῶνα.

14 Κώδιξ Χηνοβοσκίου III καὶ IV.

1. Δοκίμιον περί τῆς τριπλῆς ἐπιφανείας

Γὸ *Δοκίμιον περί τῆς τριπλῆς ἐπιφανείας*¹⁵ διατηρεῖται ἐπίσης εἰς τὴν κοπτικήν. Ἐναλαμβάνει μίαν θρησκευτικὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τρεῖς φάσεις, τὴν ὕλικήν ἢ ὁποῖα ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν Ἑλληνισμόν ὑπὸ θρησκευτικὴν φυσικὰ ἔννοιαν, ἤτοι τὴν εἰδωλολατρείαν, τὴν ψυχικὴν ἢ ὁποῖα ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν ἢ ὁποῖα ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλ' ὅλη ἡ ἱστορία συμπλέκεται μὲ τὸν κοσμογονικὸν μύθον. Ἐδῶ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλα γνωστικά κείμενα, ἡ οὐράνιος Παρθένος φέρει τὸ ὄνομα *Μυροθέα*.

Παρ' ὅλον ὅτι πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῶν Ἑλλήνων δεικνύεται δυσμένεια, τὸ δοκίμιον φιλοσοφεῖ τὸ ἴδιον κατὰ τὸν γνωστικὸν τοῦ τρόπον. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ὑψίστου ὄντος, τοῦ ἀγνώστου Θεοῦ, γίνεται μὲ τοὺς ὄρους τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας ἢ ὁποῖα συγγενεὺει μὲ τὴν πλατωνικὴν, πλατωνίζουσα δὲ εἶναι ἐπίσης ἢ ἀντίληψις περὶ ἀντιθέσεως ψυχῆς καὶ ὕλης, ἢ ἄλλως περὶ καθόδου τοῦ πνευματικοῦ εἰς τὴν σωματικὴν ὑπαρξιν.

Ὅμιλεῖ, ὡς φαίνεται, ὁ Μέγας Σήθ, ὁ ὁποῖος διαβεβαιώνει ὅτι ἐνεδύθη τὸν Ἰησοῦν—αἰχμάλωτον εἰς τὴν γῆν—καὶ τὸν ἐξήγαγεν ἀπὸ τὸν ποτηρὸν δεινῶνα τῆς ὕλης διὰ νὰ τὸν ἐγκαταστήσῃ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Πατρὸς ἄνω. Ἄν τοῦτο εἶναι ἀληθές, τότε τὸ βιβλίον ἀνήκεν εἰς τοὺς Σηθιανούς, ὑπάρχουν ὁμοίως καὶ οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς γνώμης ὅτι συγγραφεὺς τοῦ εἶναι ὁ μαθητὴς τοῦ Βαλεντίνου Ἡρακλέων.

9. ΓΝΩΣΤΙΚΑΙ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ

ἀποκαλύψεις εἶναι ὁ κλασικὸς τύπος γνωστικῶν εὐαγγελίων. Κατὰ γενικὸν σχεδὸν κανόνα ἐκάστη ἀποκάλυψις διαιρεῖται εἰς δύο ἀνισομήματα, πρῶτον τὴν δραματικὴν φανέρωσιν μετὰ τῆς σχετικῆς διήγησεως καὶ δεύτερον τὸν ἐξηγητικὸν διάλογον. Παρουσιάζει μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἓνα μαθητὴν ἢ μαθητὰς νὰ εὐρίσκωνται συνήθως ἐπί βροχῆς καὶ ἐνίοτε εἰς παραλίαν, τοὺς οὐρανοὺς νὰ διανοίγωνται ἀφνιδίως καὶ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν νὰ ἐμφανίζεται. Τὴν ὄρασιν ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν μυστηρίων.

α. Ἐπίκουρον Ἰωάννου

Τὸ Ἐπίκουρον Εὐαγγέλιον Ἰωάννου εἶναι τὸ πλουσιώτερον μεμαρτυ-

15 Κώδιξ Χηνοβοσκίου I (Jung).

ρημένον ἕως σήμερον γνωστικὸν κείμενον, διατηρούμενον εἰς 4 κώδικας καὶ εἰς δύο παραλλαγὰς, μίαν ἑκτενή καὶ μίαν βραχεῖαν¹⁶.

Πρόκειται περὶ εὐαγγελίου συγκειμένου ἐκ μιᾶς ὁράσεως μετὰ ἐρμηνευτικῆς ἐκθέσεως περὶ αὐτῆς καὶ μιᾶς σειρᾶς ὀμιλιῶν αἱ ὁποῖαι δίδονται εἰς ἐρωτήσεις τοῦ Ἰωάννου. Ὁ Ἀπόστολος μετὰ προσβολὴν τὴν ὁποῖαν ὑπέστη ἐκ μέρους τοῦ φαρισαίου Ἀριμανίου εἰς τὸν ναὸν διὰ τῆς εἰρωνικῆς ἐρωτήσεως, «ποῦ ἐστὶν ὁ διδάσκαλος ὃς ἠκολούθεις;», ἀπαντᾷ μὲν ὅτι «ἐπέστρεψεν ὅθεν ἦλθεν». ἀλλὰ καταλαμβάνομενος ἀπὸ ἀμοιβολίαν ἀνέρχεται εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν καὶ στοχάζεται περὶ τῶν λόγων τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ὑπάντησις εἰς τοὺς διαλογισμούς του ἔρχεται ἀπὸ τοὺς οὐρανοῦς, οἱ ὁποῖοι ἀνοίγονται, πλημμυρίζουν τὴν κτίσιν μὲ οὐρανοῦς ἀκτῖνας καὶ παρουσιάζουν ἐξαισίον ὄραμα. Ἐνώπιόν του ἐνεφανίσθη παιδίον, τὸ ὁποῖον ὅμοιος δὲν ἦτο παιδίον εἶχε τρεῖς μορφάς: «Ἰωάννη, ἵνα τί διαλογίζῃ;» Ἦτο ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀποκαλύπτει τὰ μυστήρια περιγράφων ἐν ἀρχῇ τὰ ἐπεισόδια τῆς θεογονίας.

Οὕτω κατ' ἀρχάς ἡ ἐκθεσις ἔχει τὴν μορφήν δογματικῆς πραγματείας περὶ τοῦ ἀνωτάτου ὄντος καὶ τῆς προαιωνίου τάξεως πραγμάτων. Χαρακτηρίζει τὸ ἔνδοξον ὄν ὡς ἐνότητα τελείαν καὶ τὴν ἀποκαλεῖ Πατέρα, ἀλλ' ὄχι θεόν, διότι ὁ ὄρος οὗτος ἀπὸ τοὺς Γνωστικοὺς ἀποδίδεται συνήθως εἰς τὸν κατώτερον αἰῶνα ὁ ὁποῖος εἶναι δημιουργός. Ὁ Πατήρ βλέπει τὴν εἰκόνα του εἰς τὸ καθαρὸν ὕδωρ καὶ τὴν ἐπιθυμεῖ, ἡ δὲ σκέψις του προβάλλεται ἐνεργῶς ὡς τὸ πρῶτον δημιούργημα, ὡς Βαρβηλώ, Μητροπάτωρ, παρθενική, πηγὴ τοῦ παντός. Ἡ Βαρβηλώ περικλείει μέσα τῆς τὴν τριαδικότητα, διότι εἶναι τριάνθρωπος, τριώνυμος, τριδύναμις, ἀλλὰ γενικῶς εἰς τὸ σύστημα δίδεται περισσοτέρα θέσις εἰς τὴν τετράδα καὶ πεντάδα παρὰ εἰς τὴν τριάδα.

Ἀπὸ τὰ ἐν συνεχείᾳ ἐπεισόδια ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ προβολὴ τῶν ὑπολοίπων ἀνωτάτων ὄντων (τοῦ Χριστοῦ, τῶν φώτων, τῶν δυνάμεων, τῶν αἰώνων), ἡ μόρφωσις τοῦ Πρωτανθρώπου (τελείου Ἀνθρώπου, Ἀδάμαντος) καὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου (Σῆθ) καὶ ἡ πτώσις τῆς Σοφίας, τελευταίου αἰῶνος. Ἡ φιλοδοξία τῆς νῦ διενεργήσῃ προβολῆν χωρὶς τὴν ἄδειαν τοῦ Πατρὸς ἢ τὴν συναίνεσιν τοῦ συζύγου ὀδηγεῖ εἰς τὴν παραγωγὴν ἐνὸς ἐκτρώματος ζωομόρφου, τοῦ Ἰαλδαβαῶθ ἢ Σακλᾶ, τοῦ Δημιουργοῦ. Καὶ ἡ μὲν Σοφία μετανοήσασα ἐπανῆλθεν εἰς τὸ Πλήρωμα, ἐνῶ ὁ Υἱὸς τῆς καθίσταται ὁ τύραννος τοῦ κόσμου, ἀφοῦ ἐδημιούργησε σειρὰν ζωομόρφων ὄντων. Καυχώμενος ὅτι ἦτο Θεός, δηλαδὴ ὁ μόνος Θεός, ἤκουσε φωνὴν ἐρχομένην ἀνωθεν εἰς ὑπάντησιν, «ἐστὶν ὁ Ἀνθρώπος καὶ ὁ Υἱὸς Ἀνθρώπου».

¹⁶ Εἰς τοὺς κώδικας Χηνοβοσκίου II καὶ IV ἡ ἑκτενή, Χηνοβοσκίου III καὶ Βερολίνου 8502 ἡ βραχεῖα.

Συγχρόνως τόσον αὐτός ὅσον καὶ οἱ συνοδοὶ του βλέπουν τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀνθρώπου εἰς τὸ ὕδωρ καὶ φιλοδοξοῦν νὰ μορφοποιήσουν κάτι παρόμοιον. Οὕτω πλάσσουν τὰ ἑπτὰ στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ Ἀδάμ, ὅσα νερὰ σάρκα μυελὸν αἷμα δέρμα τρίχας, ἀλλ' οὗτος παρμμένει ἀδρανής· ὅθεν ὁ πρωτάρχων Ἰαλδαβαώθ κατὰ προτροπὴν τῆς μητρὸς του Σοφίας, εἰς τῆς ὁποίας τὰ ἔργα ἀντενεργεῖ πλέον, ἐμφυσᾷ πνοήν, ἀγνοῶν ὅτι οὕτω μεταδίδει καὶ ἐκ τῆς μητρὸς του τὸ πνεῦμα. Ὁ πατήρ ἔστειλε βοηθὸν καὶ διαφωτιστὴν τοῦ Ἀδάμ τὴν Ζωὴν, ἡ ὁποία δεικνύει τὸν δρόμον ἀνόδου πρὸς τὸ Πλήρωμα, ἀλλ' οἱ ἄρχοντες, φθονοῦντες τὴν ἀνωτερότητα τοῦ Ἀδάμ, τὸν ἐγκλείουν εἰς γήινον σῶμα ἐκ πυρὸς γῆς ἀέρος ὕδατος, εἰς «τὸ σπήλαιον τῆς ἀναπλάσεως τοῦ σώματος, ὅπερ οἱ λησται ἔδωσαν τῷ ἀνθρώπῳ». Καὶ δὲν περιορίζονται εἰς τοῦτο· ὁ Ἰαλδαβαώθ βιάζει τὴν Ζωὴν καὶ παράγονται ὁ Ἰαβέ, ἀδικὸς ἀρκτοειδής, καὶ ὁ Ἐλωείμ, δίκαιος γατοειδής, ἦτοι ὁ Κάλιν καὶ ὁ Ἀβελ. Ἀντιθέτως ὁ Σήθ γεννᾶται ἀπὸ τὸν Ἀδάμ πνευματικὸς.

Σωτήρ τῶρα τῆς ἀνθρωπότητος στέλλεται ἡ Πρόνοια, τρίς, τὴν δὲ τρίτην φορὰν φθάσασα μέχρι τοῦ χάους ἐξυπνᾷ τὸν αἰχμάλωτον καὶ τὸν σφραγίζει μὲ σφραγίδας πέντε. Εἰς τὴν ἄλλην παραλλαγὴν στέλλεται ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος τελειώνει μὲ τοὺς λόγους:

«Καὶ ἰδοῦ, ἀναβαίνω πρὸς τὸν τέλειον Αἰῶνα. Τετελειώκά σε τοῖς ὡσί σου ἐν παντί. Ἐγὼ δὲ εἰπὼν σοι ταῦτα, ἵνα καταγράψῃς αὐτὰ καὶ δῶς αὐτὰ μυστικῶς τοῖς ὁμόφροσί σου. Ὅτι τοῦτό ἐστι τὸ μυστήριον τῆς γενεᾶς τῆς μὴ πτοουμένης... Ἐπικατάρατος πᾶς ἄνθρωπος ὃς ἂν μεταδῶῃ τοῦτο ὡς δῶρον ἢ ἐπὶ τροφῇ ἢ ποτῶ ἢ ἐνδύματι εἴ τιτι ἄλλῳ. Παρέδωκε δὲ αὐτῷ τὸ μυστήριον τοῦτο καὶ ἀπέπτη ἀπ' αὐτοῦ. Οὗτος δὲ ἦλθε πρὸς τοὺς συμμαθητάς αὐτοῦ καὶ ἤρξατο λέγων αὐτοῖς τὰ παρὰ τοῦ Σωτήρος εἰρημένα αὐτῷ».

Ὁ Εἰρηναῖος ὄχι μόνον ἐγνώριζε τὸ ἔργον ἀλλὰ καὶ ἐχρησιμοποίησε τὸ πρῶτον μέρος αὐτοῦ εἰς τὴν ἐκθεσίον του περὶ τοῦ συστήματος τῶν Βαρβηλογνωστικῶν¹⁷. Αἰῶνας μετὰ ταῦτα ὁ Θεόδωρος Βάρ Κόνας¹⁸ μνημονεῦει Ἀποκάλυψιν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἰωάννου, ἡ ὁποία ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ σχετικὰ παραθέματα συμπίπτει μὲ τὸ παρὸν ἔργον.

Ἐπάρχει τὸ πρόβλημα, ἂν μία ἐκ τῶν δύο παραλλαγῶν εἶναι τὸ πρότυπον τῆς ἄλλης ἢ καὶ αἱ δύο ἀντλοῦν ἀπὸ ἀρχαιότερον βασικὸν ἔργον. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Εἰρηναῖος φαίνεται νὰ γνωρίζῃ μόνον τὸ πρῶτον μέρος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἀπόψεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ συντάκτης ἀντλεῖ ἀπὸ ποικίλας πηγᾶς καὶ συνάγει ἐνίοτε ἀντιφατικὰ στοιχεῖα. Ἀνῆκεν ὅπωςδήποτε εἰς τοὺς Βαρβηλογνωστικοὺς καὶ ἦτο συντεταγμένον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἤδη ὀλίγον μετὰ τὸ 150¹⁹.

17
18
19

β. *Εὐαγγέλιον Βαρθολομαίου*

Μεταξύ τῶν ποικίλων ἐπ' ὀνόματι τοῦ Βαρθολομαίου κειμένων, ὄλων μεταγενεστέρας σχετικῶς προαλείσεως, ἀναφέρεται καὶ Εὐαγγέλιον Βαρθολομαίου, πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου²⁰ καὶ δεύτερον ὑπὸ τοῦ Γελασιανοῦ διατάγματος. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ ἔργου ἀπολεσθέντος ἢ ταυτιζομένου μὲ τὰς σωζομένας *Ἐρωτήσεις Βαρθολομαίου*, εἰς δύο ἑλληνικὰς παραλλαγὰς ἀποσπασματικῶς, εἰς δύο λατινικὰς, ἐκ τῶν ὁποίων ἢ μία εἶναι πλήρης ἀλλὰ νοθευμένη, καὶ εἰς μίαν σλαβονικήν.

Τὸ κείμενον παρουσιάζει τὸν Βαρθολομαῖον νὰ λέγῃ εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὅτι τὸν εἶχε παρακολουθήσει εἰς τὸν σταυρὸν, ἀλλὰ μόλις ἐσκοτίσθη ἢ ἀτμόσφαιρα ἐστράφη καὶ δὲν τὸν ἔβλεπε· «εἰδὸν σε ἀφανῆ γεγονότα ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, φωνῆς δὲ μόνον ἤκουον ἐν τοῖς καταχθονίοις» (1, 7). Τότε ὁ Ἰησοῦς τοῦ ἐξήγησεν ὅτι ἀπὸ τοῦ σταυροῦ μετέβη ἀμέσως εἰς τὸν Ἄδην διὰ νὰ φέρῃ τὸν Ἀδάμ καὶ τοὺς πατριάρχας. Τόσον ὁ τίτλος ὅσον καὶ τὸ περιεχόμενον ἐν συνεχείᾳ φανερῶνουν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ συνήθους γνωστικοῦ τύπου τῶν ἀποκαλυπτικῶν εὐαγγελίων, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα τὰ γνωστικά στοιχεῖα εἶναι περιωρισμένα καὶ προφανῶς ἢ ὁμᾶς ἢ ὁποῖα τὸ παρήγαγεν ἦτο γνωστικίζουσα μὲν, πλησίον τῆς Ἐκκλησίας δέ. Ἰσως συνετάχθη τὸν γ' αἰῶνα.

Τὸ βαθυστόχαστον λόγιον «καὶ πολλὴν τὴν θεολογίαν εἶναι καὶ ἐλαχίστην, καὶ τὸ εὐαγγέλιον πλατὺ καὶ μέγα καὶ αὐθις συντετμημένον», τὸ ὁποῖον ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης²¹ ἀποδίδει εἰς τὸν «θεῖον Βαρθολομαῖον», δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ διευκρινισθῇ, ἂν εἶναι πλάσμα τοῦ συγγραφέως ἢ πράγματι ἀπηντᾶτο εἰς κάποιον κείμενον, ἀλλὰ τὸ πρῶτον φαίνεται πιθανώτερον.

Ἀποσπάσματα ἐνὸς βιβλίου *Περὶ ἀναστάσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*, συνταχθέντος κατ' ἰσχυρισμὸν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου, σώζονται εἰς κοπτικὸν χειρόγραφον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου²² καὶ εἰς σπαράγματα κοπτικῶν χειρογράφων.

20 *Commentarium in Matthaem*, πρόλογος, PL 26, 17 ε.

21 *Περὶ μυστικῆς θεολογίας* 1, 3.

22 Brit. Mus. Orient. 6804.

23 *Ἐλεγχος* 1, 28, 9. *Πανάριον* 38, 1, 5.

γ. *Εὐαγγέλιον Ἰούδα*

Περὶ τοῦ *Εὐαγγελίου τοῦ Ἰούδα*, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου καὶ τοῦ Ἐπιφανίου²³ καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν ἀντινομιστῶν Καϊνιτῶν καὶ ἄλλων συγγενῶν γνωστικῶν ὁμάδων, δὲν γνωρίζομεν τίποτε τὸ σαφές. Εἶναι πιθανόν, καὶ θὰ ἐλέγομεν προφανές, ὅτι

εις τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας ἔδιδεν ἑρμηνείαν ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς δικαιώσεως τοῦ Ἰούδα, ὡς καταστήσαντος ταύτην δυνατὴν μετὰ τὴν προδοσίαν του. Ἡ προδοσία ἐξησφάλισε τὴν σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ, διὰ τῆς ὁποίου κατηγορήθη ἡ δύναμις τῶν ἀρχόντων τοῦ κόσμου, αὐτοὶ δὲ ἦσαν οἱ ἐπιδιώκοντες τὴν ματαίωσιν τῆς σταυρώσεως. Ἦτο λοιπὸν διήγησις τοῦ πάθους, γραφείσα προφανῶς περὶ τὸ 150, ἀφ' οὗ ἦτο ἤδη γνωστὴ εἰς τὸν Εἰρηναῖον. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ἂν εἶχε διαλογικὴν μορφήν καὶ ἂν διεξήγετο εἰς ἀποκαλυπτικὰ πλαίσια, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν ὅτι συνέβαινον καὶ τὰ δύο.

δ. *Εὐαγγέλιον Μαρίας*

Ἡ Μαρία ἢ Μαριάμμη, βεβαίως ἢ Μαγδαληνή, ἐμφανίζεται συχνάκις εἰς τὴν ἀπόκρυφον γραμματεῖαν ὡς μαθήτρια ἰδιαιτέρως ἐκτιμωμένη ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Μέρος Εὐαγγελίου κατὰ Μαριάμ εὑρέθη εἰς τὸν Βερολίνιον κοπτικὸν πάπυρον 8502 εἰς σαϊδικὴν μετάφρασιν τοῦ ε' αἰῶνος, τὸ δὲ τέλος αὐτοῦ εἰς φύλλον παπύρου John Rylands 463 τοῦ γ' αἰῶνος. Τὸ σύνολον τοῦ κοπτικοῦ κειμένου καθ' ὑπολογισμὸν κατελάμβανε 18 σελίδας τοῦ παπύρου, ἀπὸ τὰς ὁποίας σώζονται 8, τὸ δὲ ἑλληνικὸν φαίνεται ὅτι ἦτο ὀλίγον ἐκτενέστερον. Τὸ κοπτικὸν ἀπόσπασμα περιέχει κατ' ἀρχὰς λόγον τοῦ Ἰησοῦ εἰς ἀπάντησιν ἐρωτήσεως περὶ τοῦ μέλλοντος τῆς ὕλης καὶ τῆς φύσεως τῆς ἁμαρτίας. Ἐν συνεχείᾳ δ' Ἰησοῦς φεύγει καὶ οἱ μαθηταὶ καταλαμβάνονται ἀπὸ ἀθυμίας καὶ δισταγμῶν περὶ τῶν ἐνεργειῶν των, διότι ἀντιλαμβάνονται ὅτι δὲν εἶναι κατατοπισμένοι εἰς ὀλην τὴν ἀλήθειαν.

Ἡ Μαρία ὅμως γνωρίζει τὴν ἀλήθειαν ἐξ ἰδιαιτέρας ἀποκαλύψεως πρὸς αὐτὴν μόνην, κατὰ παράκλησιν δὲ τῶν μαθητῶν, ἐκθέτει εἰς αὐτοὺς ὅσα εἶδε καὶ ἤκουσεν εἰς ὄρασιν. Ἡ ἐκθεσις ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν περιοδείαν τῆς ψυχῆς ἀπὸ οὐρανοῦ εἰς οὐρανόν. Ὅταν δ' Πέτρος, ὁ ὁποῖος συχνάκις εἰς τὰ ἀπόκρυφα δεικνύει δυσμενῆ πρὸς τὰς γυναῖκας στάσιν καὶ περισσώτερον πρὸς τὴν Μαρίαν, ἐκφράζη τὴν ὑποψίαν ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦν φαντασιώσεις, ἡ Μαρία ἀναλύεται εἰς δάκρυα.

Τὸ δεῦτερον τοῦτο τμήμα, παρὰ τὴν ἑλλειψιν τεσσάρων σελίδων παπύρου, φέρεται ὀλοκληρωμένον καὶ ἔχει τὴν συνήθη μορφήν τῶν γνωστικῶν εὐαγγελίων, ἐνῶ τὸ πρῶτον τμήμα, παρὰ τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς συνδετικοῦ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων τεμαχίου, φαίνεται κάπως ξένον πρὸς αὐτό. Ὅθεν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ ἡ γνώμη ὅτι τὰ δύο τμήματα

προέρχονται από δύο χωριστά εὐαγγέλια, γραφέντα τὸν β' αἰῶνα καὶ συνδεθέντα μεταξύ των ὀλίγον μετέπειτα. Πιθανῶς καὶ τὸ πρῶτον τμήμα εἰς τὸ ἀπολεσθὲν τεμάχιον αὐτοῦ περιεῖχεν ὄρασιν.

Κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον οἱ χαρακτηριζόμενοι ὡς καθ' αὐτὸ Γνωστικοὶ κατεῖχον βιβλίον ἐπ' ὀνόματι τῆς Μαρίας²⁴, ἀποτελούμενον ἐκ δύο μερῶν, τῶν *Μεγάλων Ἑρωτήσεων* καὶ τῶν *Μικρῶν Ἑρωτήσεων*. Ἰσχυρίζεται οὗτος ὅτι εἰς τὰς πρώτας ὁ Ἰησοῦς ἐνεφανίζετο ὡς ἀποκαλυπτής καὶ δράστης αἰσχροουργιῶν, τὸ δὲ παρατιθέμενον κείμενον κατοχυρώνει τοὺς λόγους του. Ἐν περὶ τῶν πρώτων τούτων δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο γνωστὸν, περὶ τῶν Μικρῶν Ἑρωτήσεων αἱ πληροφορίες εἶναι ἀνύπαρκτοι, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἢ ὑπὸ τοῦ Α. Harnack καὶ ἄλλων ταύτισις αὐτῶν μὲ τὸ βιβλίον Πίστις Σοφία στερεῖται ἐρείσματος.

ε. Σοφία Ἰησοῦ Χριστοῦ

Εἰς δύο φύλλα τοῦ παπύρου Berol. 1081, τοῦ γ' αἰῶνος, διατηρεῖται ἑλληνιστὶ τεμάχιον εὐαγγελικοῦ κειμένου, περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ ὁποίου κοικίλαι εἰκασίαι διετευπώθησαν, διὰ τὰ ἀχρηστευθῆναι, μόνον ἔγινεν ἀντιληπτὸν ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τμήμα τῆς *Σοφίας Ἰησοῦ Χριστοῦ*, ἔργου διατηρημένου εἰς δύο κοπτικὰ χειρόγραφα τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος²⁵.

Τὸ ἔργον, λαβὼν τὸν τίτλον προφανῶς ἀπὸ τὸν αἰῶνα Σοφία ὁ ὁποῖος κατέχει σπουδαίαν θέσιν εἰς τὰ πλαίσια τῶν γνωστικῶν συστημάτων, φέρει τὰ γνωρίσματα τοῦ κλασικοῦ τύπου γνωστικοῦ εὐαγγελίου, διότι περιέχει ἀποκαλυπτικὴν σκηνὴν ἐπὶ ὄρους μετὰ τὴν ἀνάστασιν, παρουσίαν τῶν δώδεκα μαθητῶν καὶ ἑπτὰ ἀφωσιωμένων γυναικῶν, ἐμφάνισιν τοῦ Σωτῆρος μὲ ὑπερφυσικὴν μορφήν πλήρη φωτός, ἀπορίαν τῶν μαθητῶν, ἐρωτήσεις παρὰ τῶν μαθητῶν, καὶ μάλιστα τῶν κυρίων ἀποκαλυπτικῶν προσώπων. Τὰ ἀποκαλυπτόμενα μυστήρια ἀναφέρονται εἰς τὴν θεογονίαν, τὴν κοσμογονίαν καὶ τὴν σωτηριολογίαν. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ κειμένου ὁ ἀποκαλυπτής λέγει²⁶:

«Ἦλθον παρὰ τοῦ Πρώτου, σταλεῖς ἵνα ἀποκαλύψω ὑμῖν ὃ ἦν ἐξ ἀρχῆς, ἕνεκα τῆς ἀλαζονείας τοῦ ἀρχηγεννήτορος καὶ τῶν ἁγγέλων αὐτοῦ, τῶν λεγόντων θεοὺς εἶναι αὐτοὺς. Ἦλθον δὲ ἐξαγαγεῖν ἡπὸ τῆς τυφλότητος αὐτῶν, ἵνα γνωρίσω πᾶσι τὸν ὑπὲρ πάντα Θεόν. Ὑμεῖς δὲ καταρρίψατε τοὺς τάφους αὐτῶν, καταργήσατε τὴν πρόνοιαν αὐτῶν, θραύσατε τὸν ζυγὸν αὐτῶν καὶ ἐγείρατε τὸν ἑμὸν. Δέδωκα γὰρ ὑμῖν ἐξουσίαν ὑπὲρ πάντα ὡς τέκνοις τοῦ φωτός τοῦ καταπατήσαι τὴν ἰσχύον αὐτῶν τοῖς ποσὶν ὑμῶν».

24 Πανάριον 26, 8, 1 ἐξ.

25 Πάπ. Berol. 8502 καὶ Κώδιξ Χηνοβοσκίου III.

26 Πάπ. Berol. 8502, 124, 9.

Ἐποὺ δε ὁ Σωτὴρ εἶπε ταῦτα ἐξηφανίσθη, οἱ δὲ μαθηταί, καταληφθέντες ἀπὸ ἀγαλλίασιν πνευματικῆν, ἤρχισαν ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἡμέραν νὰ κηρύσσουν.

Τὸ ἔργον δὲν εἶναι πρωτότυπον, ἀλλὰ προῆλθε κατα διασκευὴν ἀπὸ προῦπάρχον κείμενον τὸ ὁποῖον εἰρέθη ἐπίσης εἰς δύο χειρόγραφα τοῦ Χηνοβοσκίου²⁷, τὴν Ἐπιστολὴν τοῦ Ἐγγνώστον. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶναι θεολογικὴ πραγματεία εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς τῆς ἀληθείας, ἄν καὶ ἀνόνημος, ἄρρητος, ἀθάνατος, ἀκατάληπτος, ἄναρχος, χαρακτηρίζεται Πατὴρ τοῦ σύμπαντος καὶ Αὐτοπάτωρ καὶ Αὐτογεννήτωρ. Πρῶτον γέννημά του εἶναι ὁ ἀνδρόγυνος Ἀθάνατος Ἀνθρωπος, τοῦ ὁποῖου τὸ ἄρρεν ὄνομα εἶναι Τέλειος Νοῦς, τὸ δὲ θῆλυ Πάνσοφος Σοφία Μητήρ. Τὸ ἄρρεν στοιχεῖον συνελθὸν μετὰ τὸ θῆλυ ἐγέννησε σειρὰν ἀνδρόγυνων ζευγῶν καὶ βασιλεύει ἐπ' αὐτῶν. Ἐξέρχεται ἀπὸ αὐτὸν ἐπίσης ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ ἄλλα ὄντα καὶ βασιλεύει ὁμοίως, παράγει δὲ ἰδικὸν του Υἱόν. Οὕτω τρεῖς θεοὶ Ἀνθρωποὶ κυριαρχοῦν εἰς τρία διαδοχικὰ βασιλεία.

Ἡ Σοφία Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ μεταποίησις τοῦ κειμένου τούτου εἰς τρόπον ὥστε νὰ προσυρμωσθῆ εἰς τὴν χριστιανικὴν σωτηριολογίαν καὶ νὰ λάβῃ τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ εὐαγγελίου. Τὸ πρότυπον ἦτο ἀκόμη εἰς τὸ ἐρμητικογνωστικὸν στάδιον μετὰ ἑλαφρὰ χριστιανικὰ ἴχνη. Ὅπως δεικνύει τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολέως ἦτο καὶ αὐτὸ ἑλληνιστὶ συντεταγμένον, πιθανῶς τὸν β' αἰῶνα, ἢ δὲ μεταποίησις του εἰς εὐαγγέλιον ἐπραγματοποιήθη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος, εἰς κύκλους τριαρχικοῦς ἀνθρωποθεογονικοῦς.

στ. *Αἰάλογος Σωτήρας*

Σῶζεται εἰς σαϊδικὴν κοπτικὴν²⁸ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν Σοφίαν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ τίτλος ἀρμόζει καλῶς εἰς τὸ κείμενον, διότι τοῦτο δὲν περιλαμβάνει τὴν συνήθη ὕμνον ἐν ἀρχῇ ἀλλ' ἐμφανίζει τὸν Ἰησοῦν νὰ λαμβάνῃ ἀμέσως τὸν λόγον καὶ νὰ τὸν συνεχίσῃ μετὰ τὸ τέλος μετὰ τὴν παρεμβολὴν ἐκάστοτε ἐρωτήσεων τῶν μαθητῶν, κυρίως τοῦ Ἰούδα, τοῦ Μαθαίου καὶ τῆς Μαρίας. Τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ εἶναι ὅμοιον μετὰ τῶν ἄλλων ἀποκαλυπτικῶν εὐαγγελίων ἢ θεολογία, ἢ κοσμογονία, ἢ σωτηριολογία. Χρησιμοποιεῖ δὲ ἀφθονον ὑλικὸν ἀπὸ τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια καὶ τὰς ἀποκρύφους συλλογὰς λογίων.

ζ. *Ἱστοίς Σοφία καὶ τὰ συναφῆ*

Εἰς τὸν περγαμηνὸν κοπτικὸν κώδικα Askewianus τοῦ Βρεττανικοῦ

27 Εἰς τὰ III (ὄπως καὶ ἡ Σοφία) καὶ V.

28 Κώδιξ Χηνοβοσκίου III.

Μουσείου²⁹ περιέχονται τέσσερα ή πέντε κείμενα, τῶν ὁποίων τοὺς τίτλους καὶ τὴν ἔκτασιν μετὰ δυσκολίας δύναται κανεὶς νὰ καθορίσῃ λόγῳ προχειρότητος κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν. Ἐπικρατεῖ ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἡ ἵποψις ὅτι τὰ κείμενα εἶναι τέσσερα καὶ τὰ τρία πρῶτα ἀποτελοῦν ἑνιαῖον ἔργον εἰς τρία τμήματα, τὸ δὲ τέταρτον εἶναι αὐτοτελὲς βιβλίον. Τὰ παρατηρούμενα ὁμῶς εἰς τὸν κώδικα εὐδοκίῳ μίαν ἄλλην ἵποψιν.

Πράγματι βλέπομεν ὅτι κατὰ τὴν εἰς κεφάλαια διαίρεσιν τοῦ C. Schmidt ἔχομεν ἓν πρῶτον κείμενον χωρὶς ἐπιγραφὴν, ἴσως διότι αὕτη κάποτε ἐξέπεσεν, τὸ ὅποιον φθάνει μέχρι τοῦ κ. 62. Ἐν συνεχείᾳ ἔχομεν ἄλλο κείμενον, τὸ ὅποιον ἀρχικῶς ἦτο ἐπίσης ἀνεπίγραφον ἀλλὰ διὰ μεταγενεστέρας χειρὸς ἀπέκτησε τίτλον «ὁ δεύτερος τόμος τῆς Πίστεως Σοφίας», ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι τὸ προηγούμενον κείμενον εἶναι ὁ πρῶτος τόμος τῆς Πίστεως Σοφίας κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ διορθωτοῦ, ὁ ὅποιος δὲν ἀπεῖχε χρονικῶς πολὺ ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν ἀντιγραφέα. Πάντως καὶ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα ἔχουν κοινὰ ἀντικείμενα συνδεδεμένα διὰ τοῦ αἰῶνος Σοφία.

Μετὰ τὸ κ. 82 τὸ ἀντικείμενον τῆς διαπραγματεύσεως ἀλλάσσει καὶ ἡ Σοφία δὲν ἐμφανίζεται πλέον. Προφανῶς λοιπὸν ἐδῶ ἔχομεν τὸ τέλος τοῦ δευτέρου βιβλίου, ὁμοιάζον ἄλλωστε πολὺ μὲ τὸ τοῦ πρώτου καὶ τὴν ἀδηλὸν ἀρχὴν ἑνὸς ἄλλου τὸ ὅποιον εἶναι ἀκέφαλον. Κάποιος ἀντιγραφεὺς, εὐρῶν ταῦτα χωριστά, τὰ συνήνωσεν, ἀφοῦ ἀντελήφθη ὅτι εἰς ἀμφοτέρω κατέχει κυρίαρχον θέσιν ὡς ἐρωτήτρια ἡ Μαρία Μαγδαληνὴ. Μετὰ τὸ κ. 100 δίδεται ὁ τίτλος «Μέρος τῶν τευχῶν τοῦ Σωτῆρος», ὅπερ εὐνοεῖ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ κ. 83 ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν ἑνὸς νέου βιβλίου, τοῦ τρίτου, τὸ ὅποιον ἔφερε γενικὸν τίτλον *Τεύχη τοῦ Σωτῆρος*: ἦτοι τὸν χαρακτηρισμὸν «Μέρος τῶν τευχῶν τοῦ Σωτῆρος» δὲν θὰ ἐκλάβωμεν ὡς ὑπογραφὴν τοῦ δευτέρου κειμένου τοῦ κώδικος, ἀλλ' ὡς ὑπογραφὴν τοῦ τρίτου. Ὁ ἴδιος δὲ ἀκριβῶς χαρακτηρισμὸς ὑπάρχει μετὰ τὸ κ. 135, ὡς ὑπογραφή τοῦ τετάρτου κειμένου. Ἐκ τῶν κ. 135 ἀρχίζει ἓν πέμπτον κείμενον ἀκέφαλον.

Οὕτως ἐνταῦθα ἔχομεν πέντε συνολικῶς βιβλία—πλὴν μικροῦ παρεμβλλομένου ἀποσπάσματος—καὶ τρία συγγράμματα, τὴν Πίστιν Σοφίαν ἐκ δύο βιβλίων, τὰ Τεύχη Σωτῆρος ἐκ δύο βιβλίων καὶ τὸ ἀκέφαλον ἔργον.

Ἡ *Πίστις Σοφία* παρουσιάζει τὸν Ἰησοῦν ἐρχόμενον ἐπανειλημμένως εἰς τὴν γῆν κατὰ τὴν διάρκειαν ἑνδεκα ἐτῶν μετὰ τὴν ἀνάστασιν καὶ συνομιλοῦντα μὲ τοὺς μαθητάς, οἱ ὅποιοι εἶναι ἐνθουσιώδεις, διότι ἔχουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔχουν ἀποκαλυφθῆ εἰς αὐτοὺς τὰ πάντα. Ἐχει

μείνει όμως το ύψιστον μυστήριο, περί του θησαυρού του φωτός, και τούτο πρόκειται να αποκαλυφθῆ τώρα, κατά το δωδέκατον ἔτος. Οἱ μαθηταὶ κάθηνται εἰς ἓν σημεῖον τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν καὶ ὁ Ἰησοῦς Ἰσταται εἰς μικρὰν ἀπόστασιν. Αἰφνιδίως κατέρχεται δύναμις φωτός ἀπὸ τοῦ Φῶς τῶν Φώτων, ἡ ὁποία περιβάλλει τὸν Ἰησοῦν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ προσβλέψουν εἰς αὐτὸν οἱ μαθηταί. Ἀκολουθῶς ὁ Ἰησοῦς αἶρεται εἰς τοὺς οὐρανοὺς δυναμικῶς καὶ παραμένει ἐκεῖ μέχρι τῆς ἐπομένης ἡμέρας, ἐνῶ σεισμὸς μέγας συγκλονίζει οὐράνια καὶ ἐπίγεια. Ἐπιστρέψας εἰς τὸν ὄμιλον τῶν μαθητῶν διηγεῖται περὶ τοῦ ἔργου του εἰς τὰ οὐράνια, ὅπου εἰσηλθε μὲ τὸσον ἐντυπωσιακὸν τρόπον. Εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος εὔρε τὴν Πίστιν Σοφίαν θρηνοῦσαν, διότι παρέμενεν ἀκόμη ἐκτός τοῦ Πληρώματος ἀπὸ ὅπου εἶχεν ἐκπέσει. Τὸ ἀμάρτημα τὸ ὁποῖον εἶχε προκαλέσει τὴν πτώσιν τῆς ἡτοῦ αὐτῆ, ἂν καὶ ἀπόρροια τοῦ ἀοράτου, ἐπόθησε νὰ διαπεράσῃ τὸ παραπέτασμα τοῦ θησαυροῦ τοῦ φωτός, τὸ ὁποῖον ἐκρέματο ὑπεράνω αὐτῆς, ἐνῶ οἱ δώδεκα μοχθηροὶ αἰῶνες τὴν εἴλκυον πρὸς τὰ κάτω.

Εἰς ἀπὸ αὐτοῦς, ὁ Αἰθάδης, παρήγαγε μίαν λεοντόμορφον δύναμιν, τὸν Ἰαλδαβαῶθ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐπλήρωσε τὸ χάος μὲ ὑλικὴς ἀπορροίας, κατεσκεύασε καὶ αὐτὸς ἓν ὁμοίωμα φωτός, διὰ νὰ παραπλανήσῃ τὴν Σοφίαν. Τὴν σωτηρίαν αὐτῆς ἐπιτυγχάνει ὁ Ἰησοῦς διὰ τῶν δώδεκα ὑμολογικῶν προσευχῶν αἱ ὁποῖαι τὴν ἀναβιβάζουν εἰς τὰ ὕψη. Ἐπειτα ὁ Ἰησοῦς διδάσκει εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ ἄλλους ὕμνους, καὶ δὴ πέντε ἀπὸ τὰς γνωστὰς ᾠδὰς Σολομώντος. Ἐν τῷ μεταξύ ἔχει διηγηθῆ τὰ περὶ τῆς πάλης του εἰς τὰς οὐρανίας σφαῖρας τῶν πονηρῶν δυνάμεων, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς συντριβὴν τῶν πλανητῶν, τῶν οὐρανίων στοιχείων, τῆς Εἰμαρμένης, τοῦ τυράννου Ἀδάμαντος.

Εἰς τὰ *Τετάρτη* τοῦ *Σωτήρος* ὁ Ἰησοῦς, εὐρισκόμενος ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῆς Γαλιλαίας, περιγράφει τὸν τρόπον κρίσεως τῶν ψυχῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τρία στοιχεῖα, πνευματικόν, ὑλικόν καὶ μέσον. Αὐταὶ κρίνονται ἐνώπιον τῆς Παρθένου τοῦ φωτός κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἰεοῦ καὶ διαχωρίζονται, οὕτως ὥστε αἱ τέλειαι νὰ ἀνέλθουν εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ θησαυροῦ, αἱ δὲ ἄλλαι νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τοὺς κύκλους τῆς οὐρανίου σφαίρας.

Εἰς τὸ πέμπτον τμήμα τοῦ κώδικος περιέχεται, ὡς ἐλέχθη, ἀκέφαλον κείμενον, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιγραφῆ περὶ ἁμαρτίας καὶ μετανοίας. Ὁ Ἰησοῦς ὁμιλεῖ διαλογικῶς κατ' ἀρχὰς εἰς μίαν παραλίαν, προφανῶς τῆς λίμνης τῆς Γαλιλαίας, ἔπειτα δὲ μεταφέρονται ὄλοι ἀλληλοδιαδόχως εἰς τὰ οὐράνια, εἰς ὄρος τῆς Γαλιλαίας, εἰς τὸ χάος.

Τὰ τρία ταῦτα ἔργα ἔχουν πολλά κοινὰ μεταξύ των σημεῖα, προφανῶς δὲ ἀνήκον εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γνωστικὴν ὁμάδα, ἀλλ' αὕτη δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ ἀκριβῶς. Ἔχουν προταθῆ οἱ Βαλεντινισταί, οἱ Σηθιανοί, οἱ Σεβηριανοί, οἱ Βαρβηλαῖοι, καὶ δύνανται νὰ προστεθοῦν ἐπίσης ἄλλοι. Εἰς τοὺς Περάτας φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ οἰκεία. Πάντως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐδῶ ὁ Ἀδάμας εἶναι τυραννικὴ καὶ ἀντίθεος δύναμις, ἐνῶ εἰς τὰς ἀνθρωποθεογονικὰς καὶ βαρβηλιτικὰς ὁμάδας οὗτος εἶναι ὁ ὕψιστος Θεός. Πιθανῶς ἐγράφησαν τὸν γ' αἰῶνα.

η. *Μέγας κατὰ μυστήριον λόγος καὶ τὰ συναγῆ*

Εἰς τὸν παπυρινὸν κώδικα Βrucianus τῆς Βοδλειανῆς Βιβλιοθήκης, δυσκόλως δυνάμενον νὰ χρονολογηθῇ ἀλλὰ πιθανῶς τοῦ ε' αἰῶνος, διατηροῦνται δύο βιβλία, μὲ διάφορον ἕκαστον καὶ διαφόρου ἡλικίας γραφὴν, ὑπὸ τὸν τίτλον *Μέγας κατὰ μυστήριον λόγος*. Ταῦτα προφανῶς εἶναι τὰ μνημονευόμενα εἰς τὰ Γεύχη Σωτήρος δύο βιβλία τοῦ Ἰεοῦ.

Ἀρχίζουσι μὲ τὴν πρότασιν, «τοῦτο ἐστὶ τὸ βιβλίον τῶν γνώσεων τοῦ ἀοράτου Θεοῦ», καὶ εἶναι κατ' οὐσίαν διαλογικὴ πραγματεία. Εἰς τὸ πρῶτον ὁ Ἰησοῦς περιγράφει λεπτομερῶς τὰς δυνάμεις αἱ ὁποῖαι περιβάλλουσι τὸν Ἰεοῦ ἐντὸς τοῦ Θησαυροῦ τοῦ φωτός, ἐκάστην μὲ τὴν μορφήν, τὸ ὄνομα, τὸ σημεῖον καὶ τὰ ὅμοια, ἀλλὰ ἔκπτωσις φύλων τοῦ κώδικος προεκάλεσε κενὸν τὸ ὁποῖον διακόπτει τὴν περιγραφὴν εἰς τὴν εἰκοστὴν ὀγδόην δυνάμιν ἐκ τῶν ἐξήκοντι συνολικῶς. Περιέχει δὲ ἐν προκειμένῳ καὶ πλῆθος σχεδιαγραμμάτων καὶ τελειώνει μὲ τὸν ὕμνον τοῦ Χριστοῦ εἰς δόξαν τοῦ Πατρὸς, εἰς τὸν ὁποῖον οἱ μαθηταὶ ἀπαντοῦν κατὰ στίχον.

Εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον παραδίδει τὰ τρία βαπτίσματα, ὕδατος πυρός πνεύματος, καὶ περιγράφει τὴν ἀνάβασιν τῶν ψυχῶν ἐκείνων αἱ ὁποῖαι δέχονται τὴν ἀνωθεν πνοήν, καὶ πρῶτων τῶν ἀποστόλων, πρὸς τὸν Θησαυρὸν τοῦ φωτός διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὅπου καθαιρόμεναι γίνονται καθαρὰ πνεύματα. Αἱ ἀποκαλύψεις περὶ τῶν πραγμάτων τούτων εἶναι μυστήρια, προοριζόμενα διὰ τοὺς ἐκλεκτούς. «Τηρήσατε τὰ μυστήρια ἅτινα δώσω ὑμῖν καὶ μὴ δώτε εἰμὴ τις ἄξιος αὐτῶν ἐστὶ. Μὴ δώτε ταῦτα πατρὶ οὐδὲ μητρὶ οὐδὲ ἀδελφῷ οὐδὲ ἀδελφῇ οὐδὲ συγγενεῖ οὐδ' ἐπὶ τροφῇ οὐδ' ἐπὶ ποτῶ οὐδ' ἐπὶ γυναικὶ οὐδ' ἐπὶ χρυσίῳ οὐδ' ἐπὶ ἀργυρίῳ οὐδ' ἐπὶ ἄλλῳ τινὶ τῶν τοῦ κόσμου τούτου»³⁰. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ δοθοῦν εἰς τοὺς ἀναξίους ἀνθρώπους, τοὺς λατρεύοντας τοὺς 72 ἄρχοντας τῶν ὁποίων ὁ Θεός εἶναι πονηρός, εἶναι τριδύναμις τοῦ

Μεγάλου Ἀρχοντος Τυριχέως, υἱοῦ τοῦ Σαββαῶθ τοῦ Ἀδάμαντος.

Εἶναι προφανές ὅτι τὰ βιβλία ταῦτα ἀνήκον εἰς τὴν ἴδιαν μὲ τὰ ἀνωτέρω ὁμάδα καὶ προέρχονται διὰ μεταφράσεως ἐξ ἐλληνικοῦ πρωτοτύπου συνταχθέντος περὶ τὸ 200, ἀφοῦ ἦσαν ἤδη γνωστά καὶ μνημονεύονται ρητῶς εἰς τὰ Τεῦχη Σωτήρος³¹.

Εἰς τὸν ἴδιον κώδικα περιέχεται ἐπίσης ἐν ἀκέφαλον καὶ κολοβὸν κείμενον εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος περὶ τοῦ ὑψίστου Θεοῦ καὶ Πατρός τοῦ παντός, καλουμένου Σηθέως, ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ὁποῖου προέρχεται ὁ Ἄνθρωπος, τέλειος καὶ ἀνδρόγυνος, ἀκολουθῶς περὶ τῆς Μητρός τοῦ σύμπαντος ἀπὸ τὴν ὁποῖαν προέρχεται ἡ Ἐννεὰς (ἐννέα δυνάμεις). Μεταξὺ ἄλλων ὀνομάτων μνημονεύονται ἐδῶ ὁ Ἑρμῆς καὶ ὁ Νικόθεος³². Τὸ κείμενον τοῦτο ἀνῆκε προφανῶς εἰς Σηθιανὴν ὁμάδα συνδεδεμένην κύπως μὲ ὁπαδοὺς τοῦ Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου.

10. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΕΠ' ΟΝΟΜΑΤΙ ΑΙΡΕΣΙΑΡΧΩΝ

α. *Εὐαγγέλιον Κηρίνου*

Ὁ Ἐπιφάνιος³³ βεβαιώνει ὅτι ὁ Κήρινθος καὶ ὁ Καρποκράτης ἐχρησιμοποιοῦν εὐαγγέλιον ὅμοιον μὲ τὸ τῶν Ἐβιωναίων, ἐνῶ εἰς ἄλλο σημεῖον οὗτος ὁμιλεῖ κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἰς τοὺς Κηρινθιανούς ἀπέδιδε χωριστὸν εὐαγγέλιον³⁴. Ὅταν ἤκμαζεν ὁ Κήρινθος, εἶναι ζήτημα ἂν ὑπῆρχε συγκροτημένη ὁμάς μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἐβιωναίων, ἀλλὰ τὸ εὐαγγέλιον τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖ οὗτος ἦτο προφανῶς συγγενές μὲ τὸ ἰδικόν των, διότι καθῶς φαίνεται ἦτο ἡ βασικὴ μορφή τοῦ Καθ' Ἐβραίους εὐαγγελίου, τὴν ὁποῖαν εὔρεν οὗτος εἰς τὴν Αἴγυπτον κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του. Φυσικὰ τὴν ἐτροποποίησε κατὰ τὰς ἀπόψεις του, ὑπ' αὐτὴν δὲ τὴν ἐννοίαν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ εὐαγγελίου τοῦ Κηρίνου.

β. *Εὐαγγέλιον Βασιλείδου*

Εἶναι εὐλογον ὅτι ὁ Βασιλείδης καὶ οἱ ὁπαδοί του διέθετον ἴδιον εὐαγγέλιον, μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Ὁριγένους καὶ ἄλλων³⁵. Δὲν ὑπάρχουν βεβαίως σαφεῖς πληροφορίες περὶ τοῦ χαρακτηῆρός του, ὥστε νὰ καθίσταται γνωστὸν ἂν ἠκολούθει ἐν ἡ περισσότερα ἀπὸ τὰ κανονικὰ εὐαγγέλια ἢ ἦτο πρωτότυπον δημιούργημα, ἀλλ' ὠρισμένα περὶ αὐτοῦ στοιχεῖα δίδουν κάποια, ἀσαφῆ ἔστω, εἰκόνα. Χωρὶα ἐκ τῶν *Ἐξηγητικῶν* του, ὑπομνήματος τοῦ εὐαγγελίου — προφανῶς τοῦ ἰδικοῦ του — εἰς

31 Κεφ. 99 καὶ 134.

32 Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νικόθεου φέρεται Ἀποκάλυψις ἀπορριπτομένη ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου.

33 *Πανάριον* 28, 5, 1.

34 *Πανάριον* 51, 7, 3.

35 ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς Λουκᾶν* 1. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ, *Expositio Evangelii Lucae* I, 2. ΨΕΥΔΩΝΙΜΟΥ, *Commentarium in Matthaem*, πρόλογος.

24 βιβλία, διατηρούμενα ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως³⁶, τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας³⁷, καὶ ἄλλων³⁸, δεικνύουν ἐξάρτησιν τόσον ἀπὸ τὸν Ματθαῖον ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν Λουκᾶν. Κατὰ τὰ ἄλλα φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βασιλείδης καὶ οἱ ὄπαδοί του ἀνήγον τὴν παράδοσιν τῶν εἰς τὸν Ματθαῖον καὶ τὸν ἑρμηνευτὴν τοῦ Πέτρου Γλαυκίαν³⁹.

γ. *Εὐαγγέλιον Βαλεντίνου*

Πολὺ πενιχραὶ εἶναι αἱ μαρτυρίαι περὶ τοιοῦτου εὐαγγελίου. Ὁ Εἰρηναῖος ὁμιλεῖ περὶ εὐαγγελίου τῶν Βαλεντινιστῶν, προσφάτως τότε συνταχθέντος ὑπ' αὐτῶν καὶ χρησιμοποιουμένου μετὰ τῶν κανονικῶν, καλουμένου δὲ «εὐαγγέλιον τῆς ἀληθείας»⁴⁰. Ὁ ψευδοτερτυλλιανὸς ἀποδίδει εὐαγγέλιον εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Βαλεντίνον⁴¹.

Ἄν θὰ ἦτο ἐπιτρεπτόν νά ταυτίσωμεν τὸ ἔργον τοῦτο μὲ κάποιον ἀπὸ τὰ κοπτικά εὐαγγελικὰ κείμενα, θὰ ἔπρεπε νά προτιμήσωμεν τὸ ὁμότιτλον *Εὐαγγέλιον Ἀληθείας*, τὸ ὁποῖον ἐξητύσαμεν ἀνωτέρω. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔχει τὴν μορφήν εὐαγγελίου καὶ δὲν θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς εὐαγγέλιον ὑπὸ τῶν αἵρεσιολόγων. Ὡς ἐκ τούτου ὀρθὸν θὰ ἦτο νά δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἔργον περὶ τοῦ ὁποῖου ὁμιλοῦν οἱ αἵρεσιολόγοι ὡς εὐαγγελίου τοῦ Βαλεντίνου δὲν σώζεται, ἐνῶ τὸ σωζόμενον κοπτικὸν κείμενον ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον, φέρον ὅπως ὅποτε γνωρίσματα τοῦ ἀρχαῖκου βαλεντινισμοῦ, εἶναι δοκίμιον ἐπὶ τοῦ μηνύματος αὐτοῦ.

δ. *Εὐαγγέλιον Μαρκίωνος*

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ εὐαγγέλιον τοῦτου ἦτο τὸ τοῦ Λουκᾶ, καταλλήλως διεσκευασμένον ὥστε νά προσαρμόζεται εἰς τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ. Ἐχει ὅμως δημιουργηθῆ ζήτημα περὶ τοῦ ποίου κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου ἐπρόκειτο. Εἰς τὰς ἀβασίμους παλαιὰς θεωρίας, ἀπὸ τοῦ Semler μέχρι τοῦ Couchoud, ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος Λουκᾶς ἀντέγραψε τὸν Μαρκίωνα καὶ ὅχι ὁ Μαρκίων τὸν Λουκᾶν, προσετέθη ἡ ἐξ Ἰσοῦ μὲ ἐκείνας ἀπαράδεκτος θεωρία τοῦ J. Κποκ καθ' ἣν ὁ Μαρκίων εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἓνα Πρωτολουκᾶν καὶ ἡ Ἐκκλησία μετέπειτα πρὸς ἀντίκρουσιν τοῦ αἵρεσιάρχου κατεσκεύασε τὸν νεώτερον καὶ σημερινὸν Λουκᾶν. Δὲν δύναται νά ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Μαρκίων ὡς βᾶσιν εἶχε τὸν Λουκᾶν, ὅπως τὸν γνωρίζομεν καὶ ἡμεῖς.

Τὸ εὐαγγέλιον τοῦτου τοῦ Μαρκίωνος φαίνεται ὅτι διεσκεύασε μὲ τὴν σειρὰν τοῦ ὁ μαθητῆς αὐτοῦ Ἀπελλῆς μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν διδάσκαλον⁴².

36 *Στρωματεῖς* 4, 12, 81. 3, 1, 1.

37 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 7, 7.

38 *Πράξεις Ἀρχελάου* 67, 5. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 24, 5, 2.

39 ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων* 7, 20, 1. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στρωματεῖς* 7, 17, 106.

40 *Ἐλεγχος* 3, 11, 12.

41 *Adversus haereses* 4.

42 ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Commentarium in Matthaeum*, πρόλογος.

ε. *Εὐαγγέλιον Μάνητος*

Κατὰ τὰς πληροφορίας αἰρεσιολόγων οἱ Μανιχαῖοι ἐχρησιμοποιοῦν ὄχι μόνον τὰ τέσσαρα κανονικὰ εὐαγγέλια, ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἀποκρύφων, εἶχον δὲ καὶ ἰδιαίτερον εὐαγγέλιον ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Μάνητος. Τοῦτο ἦτο τὸ *Zōn Eὐαγγέλιον*, τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ ἑπτὰ κανονικὰ βιβλία αὐτοῦ. Ὁ τίτλος οὗτος, γνωστικῆς προελεύσεως, ἀρμόζει εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Μάνητος ὡς ζῶντος⁴³ καὶ εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν του ὅτι ἐστάλη ἀπὸ τὸν οὐρανόν.

Διηρεῖτο ἀλφαβητικῶς εἰς 22 βιβλία, ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὰ 22 γράμματα τοῦ συριακοῦ ἀλφαβητικοῦ, καὶ οὕτως ἦτο τὸ τέλειον εὐαγγέλιον. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παρουσίαζε τὸν Ἰησοῦν διακηρύσσοντα τὰς ἀπόψεις τοῦ Μάνητος καὶ τοῦτον ὡς ἀπεσταλμένον αὐτοῦ.

43 Μάνι χαγιά (Μανιχαῖος)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΩΝ ΛΟΓΙΩΝ

- C. TISCHENDORF, *De evangeliorum apocryphorum origine et usu*, Haag 1857.
 W. BAUER, *Das Leben Jesu im Zeitalter der neustl. Apokryphen*, Tübingen 1909.
 L. CONARD, *Altchristliche Sagen über das Leben Jesu und der Apostel*, Gütersloh 1909.
 F. HAASE, *Literarkritische Untersuchungen zur orientalisches-apokryphen Evangelienliteratur*, Leipzig 1913.
 A. F. FINDLAY, *Byways in early christian literatures*, Edinburgh 1923.
 C. RUTS, *De Apokryphen uit het N.T. I, Evangelien en Kerkstemmen*, Brussels 1927.
 P. SAINTYVES, "De la nature des Évangiles apocryphes et de leur valeur hagiographique", *Rev. d'Hist. des Rel.* 106 (1938), 435-457.
 H. J. BARDSLEY, "Reconstructions of early christian documents", τ. 1, London 1935.
 L. CÉREFAUX, "Parallèles canoniques de l'évangile inconnu", *Muséon* 49 (1936), 55-78.
 G. GHEDINI, "La lingua de vangeli apocriphi greci", *Studi dedicati alla memoria di Paolo Ubaldi*, Milano 1937, 443-480.
 J. FABRICIUS, *Die Legende im Bild des ersten Jahrtausends der Kirche*, Kassel 1956.
 W. SCHEFFELMECHER, "Bemerkungen zum Kirchenbegriff der apokryphen Evangelien", *Ecclesia*, προσφορά εἰς J. N. Barkhuizen, S-Gravhage, 1959, 18-32.

2. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΩΝ ΤΥΠΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΩΝ

- A. RESCH, *Agapha*, Texte u. Unters. 5, 4, 1889. *1906, ἀνατόπ. 1967.
 J. H. ROPES, *Die Sprache Jesu*, Texte u. Unters. 5, 4, 1889. *1906, ἀνατ. 1967.
 B. P. CRONFELL, A. S. HUNT, *Logia Jesou*, Oxford ¹²1897.—*Oxyrh. Papyri* IV, 1903, 1-28.—*Oxyrh. Papyri* V 1908.—*Fragment of an uncanonical Gospel from Oxyrhynchus*, 1908.

- A. HARNACK, *Ueber die jüngst entdeckten Sprüche Jesu*, Freiburg 1897.
 C. TAYLOR, *The Oxyrhynchus Logia and the apocryphal Gospels*, Oxford 1899.
 H. B. SWETE, *Zwei neue Evangelienfragmente*, Kleine Texte 31, 1908, 21924.
 CH. WESSLEY, "Les plus anciens monuments du Christianisme écrits sur Papyrus", *Patrologia Orientalis IV*, 2, 1908, 57 ἐξ.
 G. E. WHITE, *The sayings of Jesus from Oxyrhynchus*, Cambridge 1920.
 E. KLOSTERMANN, *Apocrypha II*, Kleine Texte 8, 21929.—*Apocrypha III*, 21911.
 H. I. BELL, T. C. SKEAT, *Fragments of an unknown Gospel*, London 1935.
 C. H. DODD, *A new Gospel*, Manchester 1936.
 G. MAYEDA, *Das-Leben-Jesu-Fragment Papyrus Egerton 2*, Bern 1946.
 J. JEREMIAS, *Unbekannte Jerusworte*, Gütersloh, 21951.
 A. DE SANTOS OTERO, *Los Evangelios apocryfos*, 1956, 81-106.
 H. KOSTER, "Die ausserkanonischen Herrenworte als Produkte der christlichen Gemeinde", *Zeit. f. Neutest. Wissenschaft* 48 (1957), 220-237.
 O. SCHLISSKE, *Der Schatz im Schatz-hausen*, Stuttgart 1957.
 J. A. FITZMYER, "The Oxyrhynchus Logoi of Jesus and the Coptic Gospel according to Thomas", *Theol. Studies* 20 (1959), 505-560.
 A. GUILLAUMONT, "Les Logia d'Oxyrhynchos sont-ils traduits du copte?" *Muséon* 73 (1960), 325-333.
 G. GARITTE, "Le Logoi d'Oxyrhynque et l'apocryphe copte dit Évangile de Thomas", *Muséon* 73 (1960), 151-172.—"Les Logoi d'Oxyrhynque sont traduits du copte", αὐτόδι 335-349.

3. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

- L. CONRADY, *Die Quellen der kanonischen Kindheitsgeschichten*, 1906.
 H. PETERSON, *Die wunderbare Geburt des Heilandes*, 1909.
 M. S. ENSLIN, "The Christian stories of the Nativity", *Journ. of Bibl. Literature* 59 (1940), 317-338.
 E. BURROWS, *The Gospel of the infancy and other biblical essays*, 1945.
 S. MUNOZ IGLESIAS, "Los evangelios de la infancia y las infancias de los héroes", *Estudios Bíblicos* 16 (1959), 5-36.
 J. DANIÉLOU, *Les Évangiles de l'enfance*, Paris 1967 και Ιταλ., Brescia 1968.

α. Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου

- M. NEANDER, Basel 1564, ἐκδ. ἀρχική.
 K. TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 1852, 1-50.
 E. AMANN, *Le Protévangile de Jacques et ses remaniements latins*, Paris 1910.
 C. MICHEL, P. PIETERS, *Évangiles Apocryphes I*, 21924, 1-51.
 P. VANUTELLI, *Protevangeliium Jacobi synoptice*, Roma 1940.
 A. DE SANTOS OTERO, *Los Evangelios Apocryphos*, 145-188.
 M. TESTUZ, *Papyrus Bodmer V, Nativité de Marie*, Genève, 1958.
 E. DE STRYCKER, "Une ancienne version latine du Protévangile de Jacques", *Anal. Bollandiana* 83 (1965), 365-402.
 A. JANSSENS, *De H. Maagd en Moeder Gods Maria: Het dogma en de apocriefen*, Amsterdam, 21930.

- B. KLIMNSCHMIDT, *Die hl. Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*, Düsseldorf 1930.
- A. E. W. BUDGE, *Legends of our Lady, the perpetual virgin and her mother Anna*, Oxford 1933.
- L. M. ΡΗΑΒΤΤΟ, "La vergine Maria nel pensiero di uno scrittore del secondo secolo", *Marianum* 16 (1954), 228-265.—"Recenti ricerche sul Protevangelo di Giacomo", *Marianum* 24 (1962), 129-157.
- G. ΓΑΡΙΓΓΕ, "Le Protévangile de Jacques en géorgien", *Museum* 70 (1957), 233-265.
- Κ. DE STRYCKER, "Le Protévangile de Jacques", *Studia Evangelica III*, Berlin 1964, 339-359.—*De griekse handschriften van het protevangelie van Jacobus*, Brussel 1968.
- J. N. BIRDSALL, "A second Georgian recension of the Protevangelium Jacobi", *Muséon* 83 (1970), 49-72.

γ. Παιδικὸν Εὐαγγέλιον Θωμᾶ

- I. B. COTHEUR, 1700. Εκδ. ἀρχικὴ ἑλλικῆς.
- J. A. MINGARELLI, *Nuova raccolta d'opuscoli*, 1764.
- C. TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 1852, 140-180.
- C. MICHEL, P. PEETERS, *Evangelies Apocryphes I*, ²1924, 161-189.
- M. R. JAMES, "The Gospel of St. Thomas", *Journ. of Theol. Studies* 30 (1928), 51 ἔξ.
- A. DE SANTOS OTEIRO, *Los Evangelios Apocrifos*, 1956, 302-324.
- ST. GERO, "The Infancy Gospel of Thomas", *Novum Testam.* 13 (1971), 46-80.

δ. Μεταγενέστερα Συμπλήματα

- H. SIKE, *Evangelium infantiae vel liber apocryphus de infantia Salvatoris*, 1697 (ἀραβικόν).
- J. CH. K. HOFMANN, *Das Leben Jesu nach den Apokryphen*, 1851, 144-265.
- C. TISCHENDORF, *Evangelia apocrypha*, 51-139 (lat.), 181-203 (τὸ ἀραβ. λυτινιστί).
- M. R. JAMES, *Apocrypha anecdota*, 1893, 115-126 ('Αποκάλ. Μαρίας).
- M. CHAINE, *Scriptores aethiopicci*, σειρά I, τ. VII (1909), 43-62 (λατ. μετάφρασις αἰθιοπικῆς 'Αποκαλύψεως Μαρίας).
- TH. ZAHN, *Die Dormitio S. Virginis und das Haus des Johannes Marcus* 1894.—"Brüder und Vettern Jesu", *Forchungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 6, 1900, 225-364.
- F. ROBINSON, *Coptic Apocryphal Gospels*, 1896.
- CH. MICHEL, P. PEETERS, *Evangelies Apocryphes*, II, 1914, 69-286 (ἀρμενικὸν εὐαγγέλιον γαλλιστί).
- E. A. W. BUDGE, *Miscellaneous coptic texts*, 1915.
- A. MINGANA, *Woodbrooke Studies I*, Edition and translation of christian documents in Syriac and garshuni, Manchester 1927 (—*Bulletin of John Rylands Library*, 1927, 329 ἔξ.).
- M. JUGIE, *La mort et l'assomption de la Sainte Vierge*, Studi e Testi 114, 1944.
- R. M. DAWKINS, "Κριτικὴ 'Αποκάλυψις τῆς Παναγίας", *Κρητικὰ Χρονικά* ²(1948), 487-500.
- B. CAPELLE, "Vestiges grecs et latins d'un antique transitus de la Vierge". *Anal. Bollandiana* 67 (1949), 21-48.

- S. MORENZ, *Die Geschichte von Joseph dem Zimmermann, Texte u. Untersuchungen* 56, 1951.
 Μ. ΣΙΩΤΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ἰησοῦ*, Θεσσαλονίκη 1951.
 J. BLINZLER, "Simon der Apostel, Simon der Herrenbruder und Bischof Symeon von Jerusalem", *Pastauer Studien* 1953, 25-55.
 A. DE SANTOS OTERO, *Evangelios Apocryfos*, 1956, 327-357 (τὸ ἀραβικὸν (ισπανιστ)).
 C. ARRAS, *De Transitu Mariae apocrypha aethiopice*, τ. 1-2, Louvain 1973.

4. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

α. Πράξεις Πιλάτου

- C. TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha* 1852, 210-432 (Πράξεις Πιλάτου, Εὐαγγέλιον Νικοδήμου).—433-434 (Ἐπιστολὴ Πιλάτου πρὸς Τιβέριον.—435-449 (Ἄνυφορὰ Πιλάτου).—449-455 (Πυράδοσις Πιλάτου).—456-458 (Mors Pilati).—471-486 (Vindicta Salvatoris).
 R. A. LIPSUS, *Die Pilatusakten*, 1886.
 F. C. CONYBEARE, *Studia biblica et ecclesiastica* IV, 1896 (ἀρμενικὴ μετάφρασις).
 I. E. RAHMANI, ἐν *Studia Syriaca*, τεύχ. II, 1908 (συριακὴ μετάφρασις μετὰ νεωτέρας λατινικῆς).
 A. REVILLIOUT, *Les apocryphes Coptes, II, Acta Pilati*, *Patrologia Orientalis* IX, 2, 1913 (κοπτικὴ μετάφρασις).
 J. KROLL, *Gott und Heile, Der Mythos vom Descensuskampfe*, 1932.
 P. VANNUTELLI, *Actorum Pilati textus synoptici*, Roma 1938.
 A. DE SANTOS OTERO, *Los Evangelios Apocryfos*, 1956, 418-569.
 G. C. O'CEALLAIGH, "Dating the commentaries of Nicodemus", *Hurv. Theol. Rev.* 56 (1963), 21-58.
 MARIANGELA VANDINI, T. URLANDI, *Vangelo di Nicodemo, Testi e Documenti* 15, 15, Milano 1966.
 E. CORULLI, "La légende de l'empereur Tibère et de Pilate dans deux nouveau document éthiopiens", *Byzantion* 36 (1966), 26-34.
 I. CAZZANIGA, "Osservazioni critiche al testo del prologo del vangelo di Nicodemo", *Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e lettere*, 102, 1968, 535-548.
 H. C. KIM, *The Gospel of Nicodemus, Gesta Salvatoris*, Toronto 1973.

β. Ὑφήγησις Ἰωσήφ

- C. TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, 1852, 459-470.

γ. Διήγησις Γαμαλιήλ

- P. LACAU, "Fragments d'apocryphes coptes", *Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* IX, Cairo 1904.
 E. REVILLIOUT, "Les apocryphes coptes I", *Patrologia Orientalis* II, 116-189, Paris 1904.
 P. LADEUZE, "Apocryphes évangéliques coptes, Pseudogamaliel, Evangile de Barthélemy", *Rev. d'Hist. Ecclés.* 7 (1906), 245-268.
 A. MINGANA, *Woodbrooke Studies II* (συν. καὶ ἀγγ. μτ.), Manchester 1928 (= *Bulletin John Rylands Library* 1928, 178-240).

M. R. JAMES, *The apocryphal New Testament*, Oxford⁵1953, 152.

M. A. VAN DEN OUDENRIJN, *Gamaliel, äthiopische Texte zur Pilatus Literatur*, Freiburg Schw. 1959.

δ. Κύκλος Ἀβγάρου

J. A. FABRICIUS, *Codex apocryphus NT*, 1719, 301 e. (Ἐπιστολή Λεντούλου).

G. PHILIPS, *The Doctrine of Addai the Apostle*, 1876.

C. PARSON, *Die Fronica*, 1887.

J. TIXERONT, *Les origines de l'Eglise d'Edesse*, 1888.

LIPSIUS-BONNET, *Acta Apostolorum Apocrypha I*, 1891, 273-283.

H. V. DOBSCHÜTZ, *Christusbilder*, Texte u. Untersuchungen 18, 1899.

JOH. B. AUHHAUSEN, *Antike Jesuszeugnisse*, Kleine Texte 126, 1913, 17-31.

S. GIVERSEN, "Ad Abgarum, The sahidic version of the Letter to Abgar on a wooden tablet", *Acta Orientalia* 24 (1959), 71-82.

I. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑ, Ἡ φραγκική μορφή τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1962.

5. ΙΟΥΔΑΙΖΟΝΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

α. Τὸ καθ' Ἑβραίου Εὐαγγέλιον

E. PREUSCHEN, *Antilegomena*,²1905.

W. BAUER, *Das Leben Jesu im Zeitalter der neutestl. Apokryphen*, 1909.

A. SCHMIDTKE, *Neue Fragmente und Untersuchungen zu den Judeo-christlichen Evangelien*, Texte u. Untersuchungen 37, 1, 1911.—"Zum Hebräerevangelium", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 35 (1936), 24 ἐέ.

B. KLOSTERMANN, *Apocrypha II*, Kleine Texte 8,²1929.

C. H. DODD, *The Gospel according to the Hebrews*, London 1933.

H. WAITZ, "Neue Untersuchungen über die sogenannten judeo-christlichen Evangelien", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 36 (1937), 60-80.

G. BARDY, "Saint Jérôme et l'Évangile selon les Hébreux", *Mélanges de Science Religieuse III* (1946), 5 ἐέ.

H. S. SCHOFPS, *Theologie und Geschichte des Judentums*, 1949.

S. G. F. BRANDON, *The fall of Jerusalem and the christian Church*, 1951.²1957.—(Die ebionitische Wahrheit des Christentums", τόμ. Τμητικὸς C. H. Dodd, 1956, 115 ἐέ.

J. L. TEICHER, "The Dead Sea scrolls, documents of the jewish christian sect of Ebionites", *Journ. of Jewish Studies* 2(1951), 67 ἐέ.

L. GOPPELT, *Christentum und Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert*, 1954.

J. JOX, *The Jewish people and Jesus Christ*, 1954.

J. A. FITZMYER, "The Qumran Scrolls, the Ebionites and their Literature", *Theol. Studies* 16 (1955), 335 ἐέ.

E. E. FARBI, "El bautismo de Jesus en el Evangelio de los Hebreos y en el de los Ebionitas", *Revista de Teologia* 6, 22 (1956), 36-55.

J. DANÉLOU, *Théologie du Judéo-Christianisme*, Paris 1958.

A. A. T. EHRHARDT, "Judaeo-Christians in Egypt: The Epistula Apostolorum and the Gospel of the Hebrews", *Studia Evangelica III*, Berlin 1964, 360-382.

M.-É. BOISMARD, "Évangile des Ebionites et problème synoptique", *Rev. Biblique* 73 (1966), 321-352.

β. Τὰ ἀπόκρυφα βιβλία τοῦ Ἰακώβου

H.-CH. PUECH, G. QUISPFL, "Les écrits gnostiques du codex Jung", *Vig. Christianae* 8 (1954), 7-22.

W. C. VAN UNNIK, "The origin of the recently discovered Apocryphum Jacobi", *Atti del VIII Congresso Internaz. di Storia delle Religioni*, Firenze 1956, 407 ἐξ.

A. BÖHLIG, P. LABIB, *Koptisch-Gnostische Apokryphen aus Codex V von Nag Hammadi*, Halle 1963.

J. ZANDEE, "Gnostische Trekken in een apocryphe brief van Jacobus", *Nederlandske Theol. Tijdschrift* 17 (1963), 401-422.

H.-C. PUECH, G. GLISPFL, W. TILL, R. KASSER, *Epistula Jacobi Apocrypha*, Zürich 1968.

M. MALININE, H.-CH. PUECH, G. QUISPFL, R. KASSER, *Epistula Jacobi apocrypha*, Zürich 1968.

R. KASSER, "Les deux Apocalypses de Jacques", *Rev. de Théol. et Philos.* 18 (1968), 163-186.

W. R. SCHOFDEI, "Scripture and the seventy two heavens of the First Apocalypse of James", *Nov. Testamentum* 12 (1970), 118-127.

W.-P. FUNK, *Die zweite Apokalypse des Jakobus aus Nag Hammadi Codex V*, Berlin 1971.

γ. Ἐὐαγγέλιον Ἀποστόλων

A. JACOBY, *Ein neues Evangelienfragment*, Shassburg 1900.

C. SCHMIDT, ἐν *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 1900, 481-506.

J. R. HARRIS, *The Gospel of the Twelve Apostles with the Apocalypse of each of them* (συριακὴ μετ' ἀγγλ. μεταφράσεως), Cambridge 1900.

E. REVILOUT, *Patrologia Orientalis* II, 2, Paris 1907, 117-198.

A. VON LE COQ, "Ein christliches und ein Manichäisches Manuskriptfragment", *Sitzungb. d. Preuss. Akademie d. Wissenschaften*, 1909, 1205-1208.

H. WAITZ, "Das Evangelium der zwölf Apostel", *Zeit f. Neutestl Wissenschaft* 13, (1912), 338-348.

G. J. R. OUSELEY, *The Gospel of the Twelve*, London 1957.

6. ΗΜΙΓΝΩΣΤΙΚΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

α. Ἐπιστολὴ Ἀποστόλων

L. GUERRIER, *Le Testament en Galilée*, *Patrologia Orientalis* IX 3, Paris 1913.

C. SCHMIDT, *Gespräche Jesu mit seinen Jüngern nach der Auferstehung*, *Texte u. Untersuchungen* 43, Leipzig 1919.

H. DUENSING, *Epistula Apostolorum*, *Kleine Texte* 152, 1925.

A. A. T. EHRHARDT, "Judaeo-Christians in Egypt: The Epistula Apostolorum and the Gospel of Hebrews", *Studia Evangelica* III, Berlin 1964, 360-382.

M. HORNSCHUH, *Studien zur Epistula Apostolorum*, *Patrist. Texte u. Studien*, Berlin 1965.

β. Εὐαγγέλιον Πέτρου

- O. BOURIANT, *en Mémoires publiées par les membres de la mission archéologique française du Caire*, IX, Paris 1892. Ἀρχικὴ ἔκδοσις.
- J. A. ROBINSON, M. R. JAMES, *The Gospel according to Peter and the Revelation of Peter*, London 1892.
- A. HARNACK, *Bruchstücke des Evangeliums und die Apokalypse des Petrus*, Texte u. Untersuchungen IX, 1893.
- H. v. SCHUBERT, *Die Komposition des pseudopetrinischen Evengeliens—Fragments*, 1893.
- TH. ZAHN, "Das Evangelium des Petrus", *Neue Kirchl. Zeit.* IV (1893), 143 ἔξ.
- D. VÖLKER, *Petrusevangelium oder Aegypterevangelium?* 1893.
- E. PREUSCHEN, *Antilegomena*, 21905.
- E. KLOSTERMANN, *Apocrypha I*, Kleine Texte 3, 21908.
- M. DIBELIUS, "Die alttestl. Motive in der Leidensgeschichte des Petrus und Johannes-evangeliums", *Bethefte z. Zeit. für die alttest. Wissenschaft* 33 (1918), 125 ἔξ.
- L. VAGANAY, *L'Évangile de Pierre*, 1930.
- K. L. SCHMIDT, "Kanonische und apokryphe Evangelien u. Apostelgeschichte", *Abhandlungen z. Theologie des AT und NT* 5 (1944), 37-78.
- K. L. SCHMIDT, "Kanonische und apokryphe Evangelien u. Apostelgeschichte", *Abhandlungen z. Theologie des AT und NT* 5 (1944), 37-78.
- A. F. J. KLIJN, "Het Evangelie van Petrus en de westerse tekst", *Nederlandsche Theol. Tijdschrift* 16 (1961), 261-270.

7. ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΠΡΟΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

α. Ἀποκάλυψις Ἀδάμ πρὸς Σὴθ

- A. BÖHLIG, P. LABIB, *Koptisch-gnostische Apokalypsen aus Codex V von Nag Hammadi*, Halle 1963.
- R. KASSIR, "Textes gnostiques: Remarque à propos des éditions récentes du Livre Secret de Jean et des Apocalypses de Paul, Jacques et Adam", *Muséon* 78 (1965), 71-98.—Ὁμοίως αὐτόθι, 299-306.—"Bibliothèque gnostique V: Apocalypse d'Adam", *Rev. de Théol. et de Phil.* 17 (1967), 316-333.
- G. W. MACRAE, "The coptic gnostic Apocalypse of Adam", *Heythrop Journal* 6 (1965), 29-35.
- A. BÖHLIG, "Die Adamapokalypse aus Codex V von Nag Hammadi als Zeugnis jüdisch-iranischer Gnosis", *Oriens Christ.* 48 (1964), 44-49.—"Jüdisches und iranisches in der Adamapokalypse des Codex V von Nag Hammadi *Mysterium und Wahrheit*, gesammelte Beiträge, Leiden 1968, 149-161.

β. Εὐαγγέλιον Εῤαϛ

H.-O. RUECH, *en HENNECKE, SCHNEELMELCHER, Neutestl. Apokryphen* I, 166-168.

γ. Βιβλία τοῦ Σὴθ

Nag Hammadi Codices, facsimile edition Codex VII, Leiden 1972, Παράφρασις Σὴμ VII 1, 1-49, 9. Ἀποκάλυψις ἀποστόλου Σὴθ VII 42, 10-70, 12. Τρεῖς Στῆλαι Σὴθ VII 118, 24-127, 17. Codex XI. Ἀλλογενῆς XI 47, 1-73, 6.

- I. WISSE, "The Redeemer figure in the paraphrase of Schcm", *Nov. Testamentum* 12 (1970), 130-140.
 M. TARDIEU, "Les Trois Stèles de Seth", *Rev. de Sciences Philos. et Theol.* 57 (1973), 545-575.

δ. Ὑπόστασις Ἀρχόντων

- H.-M. SCHENKE, "Das Wesen der Archonten", *Theol. Literaturzeit.* 83 (1958), 661-670.
Nag Hammadi Codices, fascimile edition, Codex II, Leiden 1974, σσ. 86, 20-97, 23.
 P. NAGEL, *Das Wesen der Archonten*, κείμενον, γερμ. μετάφρασις, ἐπαναφορὰ εἰς ἑλληνικὴν, Halle 1970.
 R. H. BULLARD, *The Hypostasis of the Archons*, Berlin 1970.

ε. Βαρούχ Ἰουστίνου

- E. HAFENCIEN, "Das Buch Baruch", *Zeit. f. Theologie u. Kirche* 50 (1953), 123-158.
 M. SIMONETTI, "Note sul Libro di Baruch dello gnostico Giustino", *Vetera Christianorum* 6 (1969), 71-81.
 A. ORBE, "La cristologia di Justino gnostico", *Estudios Ecclesiasticos* 47 (1972), 437-457.

8. ΣΥΛΛΟΓΗ ΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ

α. Εὐαγγέλιον Κατ' Αἰγυπτίου

- M. SCHNECKENBURGER, *Ueber das Evangelium der Aegypter*, Bern 1834.
 D. VÖLTER, *Petrusevangelium oder Aegypterevangelium?* 1893. Καὶ *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft.* 6 (1905), 368-372.
 W. SCHNEEMELCHER, ἐν HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neutest. Apokryphen* I, 1959, 109-117.

β. Εὐαγγέλιον Θωμᾶ

- Nag Hammadi Codices, fascimile edition, Codex II, Leiden 1974. II, σσ. 32, 10-51, 28.*
 J.-A. FITZMYER, "The oxyrhynchus logoi of Jesus and the coptic Gospel according to Thomas", *Theol. Studies* 20 (1959), 505-560.
 T. SAEVE-SOEDERBERGH, *Evangelium Veritatis och Thomas Evangelium*, London 1959.
 S. GIVERSEN, *Thomas Evangeliet*, Copenhagen 1959.
 H.-CH. PUECH, "Doctrines ésoteriques et thèmes quostiques dans l'Évangile selon Thomas", *Annuaire du Collège de France*, κατ' ἔτος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1962 μέχρι 1970.
 A. GUILLAUMONT, H.-CH. PUECH, G. QUISPERI, W. C. TILL, Y. ABD AL MASIH, *Evangelium nach Thomas*, κοπτ. κείμενον καὶ μετάφρασις, Leiden 1959. Τὸ αὐτὸ αὐτόθι ἐπίσης εἰς ὀλλανδικὴν, γαλλικὴν, ἀγγλικὴν.
 B. E. GARTNER, *Est nytt Evangelium? Thomas-evangeliets hemliga Jesusord*, Stockholm, 1960.—*The Theology of the Gospel of Thomas*, London 1961.
 R. M. GRANT, D. N. FREEDMAN, *The Secret Sayings of Jesus*, New York 1960. Τὸ αὐτὸ γερμανιστὶ καὶ ὀλλανδιστὶ.
 W. MICHAELIS, *Das Thomas-Evangelium*, Stuttgart 1960.
 R. SCHIPPERS, *Het Evangelie van Thomas*, Kampen 1960.

1. MCL. WILSON, *Studies in the Gospel of Thomas*, London 1960.
 2. HAENCHEN, *Die Botschaft des Thomas-Evangeliums*, Berlin 1961.
 3. KASSER, *L'Évangile selon Thomas*, Neuchâtel 1961.
 4. E. W. TURNER, H. MONTEFIORE, *Thomas and the Evangelists*, London 1962.
 5. P. MELBRURG, *De structuur van het koptische Evangelie naar Thomas*, Maastricht 1964.
 6. N. SCHRAGE, *Das Verhältnis des Thomas-Evangelium zur synoptischen Tradition und zu den koptischen Evangelienübersetzungen*, Berlin 1964.
 7. O. SCHMIDT, *Die geheimen Herren-Worte des Thomas-Evangeliums*, Pfullingen 1966.
 8. J. H. SIFHER, *A redactional analysis of the Synoptic Gospels with regard of the question of the sources of the Coptic Gospel of Thomas*, Claremont 1966.
 9. J. LEIPOLDT, *Das Evangelium nach Thomas*, Berlin 1967.
 10. G. QUIPPEL, *Mukarius, das Thomasevangelium and das Lied von der Perle*, Leiden 1967.
 11. I. ΚΑΡΑΒΙΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ γνωστικὸν Κατὰ Θωμᾶν Εὐαγγέλιον», *Θεολογικὸν Συμπόσιον εἰς Π. Κ. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, 23-66.
 12. R. SUMMERS, *The Secret Sayings of the Living Jesus*, Waco Texas 1968.
 13. M. MARCOVICH, "Textual criticism on the Gospel of Thomas", *Journ. Theol. Studies* 20 (1969), 53-74.
 14. B. EHLERS, "Kann Thomasevangelium aus Edessa stammen?", *Vig. Christianae* 12 (1970), 284-317.
 15. M. KRAUSE, P. LABIB, *Gnostische und Hermetische Schriften aus Codex II und Codex VI*, Glückstadt 1971.
 16. E. HAENCHEN, "Die Anthropologie des Thomas-Evangelium", *Neues Testament und Christl. Existenz*, Tübingen 1973, 207-227.
 17. J.-É. MÉNARD, *L'Évangile selon Thomas*, Leiden 1975.

γ. Εὐαγγέλιον Φιλίππου

- Nag Hammadi Codices, facsimile edition*, Codex II, Leiden 1974, II, σσ. 51, 29-86, 19.
 H.-M. SCHENKE, "Das Evangelium nach Philippus", *Theol. Literaturzeit* 84 (1959), 1-26.—"Die Arbeit an Philipper-Evangelium", *αὐτόθι* 90 (1965), 321-332.
 E. SEGFELBERG, "The Coptic-Gnostic Gospel according to Philip and its sacramental system", *Numen* 7 (1960), 189-200.—"The Antiochene Background of the Gospel of Philip", *Bull. de la Soc. d'Archéologie* 18 (1965-1966), 205-223.
 C. J. DE CAYANZARO, "The Gospel according to Philip", *Journ. of Theol. Studies* 13 (1962), 35-71.
 R. MCL. WILSON, *The Gospel of Philip*, New York 1962.
 W. C. TILL, *Das Evangelium nach Philippus*, Berlin 1963.
 J.-É. MÉNARD, "La sentence 53 de l'Évangile selon Philippe", *Studi Montii Regii*, 6 (1963), 149-152.—*L'Évangile selon Philippe*, Montréal 1964. Τὸ αὐτὸ ἐν *Studi Montii Regii* 7 (1964), 193-282.—"L'Évangile selon Philippe et la Gnose", *Rev. des Sciences Relig.* 41 (1967), 305-317.—*L'Évangile selon Philippe*, introd., texte, traduction, commentaire, Strasbourg 1967.
 L. BORCHERT, *An Analysis of the literary arrangement and theological views in the gnostic Gospel of Philip*, Princeton 1966.
 FRID, *Philippus evangeliet*, Lund 1968.
 JANSSENS, "L'Évangile selon Philippe", *Muséon* 81 (1968), 79-133.

- S. GIVERSEN, *Filipsevangeliet*, Copenhagen 1969.
 H.-G. GAFFRON, *Studien zum koptischen Philippusevangelium unter besonderer Berücksichtigung der Sakramente* Bonn 1969.
 KL. KOSCHIOKKE, "Die 'Namen' in Philippusevangelium", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 64 (1973), 307-322.
 J.-M. SERVIN, "Les noces spirituelles dans l'Évangile selon Philippe", *Muséon* 87 (1974), 143-193.

δ. Εὐαγγέλιον Ματθίου

Κώδιξ Χηνοβοσκίου (Jung) J, σσ. 16, 31-43, 24.

- A. DE SANTOS OIHRO, *Los Evangelios Apócrifos*, 62-64.
 H.-CH. PUECH, ÉV HENNECKE, SCHNEEMFELCHER, *Neutest. Apokryphen* I, 224-228.

ε. Εὐαγγέλιον Τελειώσεως

H.-CH. PUECH, ÉV HENNECKE, SCHNEEMFELCHER, *Neutest. Apokryphen* I, 159-160.

στ. Εὐαγγέλιον Ἀληθείας

- W. C. VAN UNNIK, *Het kortgeleden ontdekte "Evangelie der Waarheid" en het Nieuwe Testament*, Amsterdam 1954.
 M. MAININE, H.-CH. PUECH, G. QUISPÉL, *Evangelium Veritatis*, Zürich 1954.—Τῶν αὐτῶν καὶ W. TILL, *Evangelium Veritatis, supplementum*, Zürich 1961.
 S. GIVERSEN, *De gnostiske handskrifter fra Nildalen*, Copenhagen 1957.
 H.-M. SCHENKE, *Die Herkunft des sogenannten Evangelium Veritatis*, Berlin 1958.
 T. SÄVE-SDÖERBERGH, *Evangelium Veritatis och Thomasevangeliet*, Uppsala 1959.
 F. SEGELBERG, "Evangelium Veritatis, a confirmation homily and its relation to the Odes of Solomon", *Orientalia Suecana* 8 (1959), 1-42.
 K. GROBEL, *The Gospel of Truth*, Nashville 1960.
 H. LUDIN JANSEN, *Sannhetens evangelium*, Oslo 1961.
 G. FECHT, "Der erste Teil des sogenannten Evangelium Veritatis", *Orientalia* 30 (1961), 371-390. 31 (1962), 85-119. 32 (1963), 298-335.
 A. KRAGERUD, "En gnostisk teodice: Om fall og frelse i Evangelium Veritatis", *Norsk Teologisk Tidsskrift* 62 (1961), 144-171.—"Evangelium veritatis: En oversettelse", *αὐτόθι* 66 (1965), 177-193.
 R. J. HEMPFLING, *The Gospel of Truth and its affinity with the Hermetic Corpus and the Fourth Gospel*, Iliff School of Theology 1961.
 J.-É. MÉNARD, *L'Évangile de Vérité*, μετὰ ἀναμεταφρ. εἰς τὴν ἐλληνικὴν, Paris 1962.
 W. R. NELSON, *The interpretation of the Gospel of John in the gnostic Gospel of Truth*, Princeton Theological Seminary 1963.
 C. I. K. STORY, *The nature of truth in the Gospel of Truth and in the writings of Justin Martyr*, Princeton Theological Seminary 1964.
 S. ARAI, *Die Christologie des Evangelium Veritatis*, Leiden 1964.
 J. ZANDEE, *Het Evangelie der Waarheid*, Amsterdam 1964.
 M. ERBETTA, "Il Vangelo della Verità", *Euntes Docete* 20 (1967), 411-443.

ζ. Περὶ Ἀναστάσεως

Κώδιξ Χηνοβοσκίου (Jung) I, σσ. 43, 25-50, 18.

M. MALININE, H.-CH. PUECH, G. QUISPÉL, W. TILL, *De Resurrectione, Epistula ad Rheginum*, Zürich 1963.

W. C. VAN UNNIK, "The newly discovered gnostic Epistle to Rheginos On the Resurrection", *Journ. of Eccl. History* 15 (1964), 141-167.

B. FRID, *De Resurrectione, Epistula ad Rheginum*, Lund 1967.

M. L. PEHL, *The Epistle to Rheginos. A study in gnostic eschatology*, Yale University 1967.—*The Epistle to Rheginos, A Valentinian letter on the resurrection*, London 1969.

R. HAARDT, "Die Abhandlung über die Auferstehung des Codex Jung", *Katros* 11 (1969), 1-5. 12 (1970), 241-269.

G. C. STEAD, "The Valentinian myth of Sophia", *Journ. of Theol. Studies* 29 (1969), 75-104.

H.-G. GAFFRON, "Eine gnostische Apologie des Auferstehungsglaube", *Die Zeit Jesu*, Freiburg i. Br. 1970, 218-227.

L. H. MARTIN, "The anti-philosophical polemic and gnostic soteriology in the Treatise on the Resurrection", *Numen* 20 (1970), 20-73.

η. Βιβλος τῶν Αἰγυπτίων

Κώδιξ Χηνοβοσκίου III 40, 12-69, 20. IV 50, 1-81 τέλος.

J. DORLSSÉ, "Le Livre sacré du Grand Esprit Invisible ou l'Évangile des Égyptiens", *Journ. Asiatique* 254 (1966), 317-435. 256 (1968), 289-386.

A. BÖHLIG, "Die himmlische Welt nach dem Aegypterevangelium von Nag Hammadi", *Muséon* 80 (1967), 5-26. 365-379.—"Christendom und Gnosis im Aegypterevangelium von Nag Hammadi", ἐν W. ELTESTER, *Christendom and Gnosis*, Berlin 1969, 1-18.—*The Gospel of the Egyptians*, Leiden 1975.

H.-M. SCHENKÉ, "Das Aegypterevangelium aus Nag Hammadi, Codex III", *New Testament Studies* 16 (1969-1970), 196-208.

θ. Δοκίμιον τῶν τριῶν φύσεων

Κώδιξ Χηνοβοσκίου (Jung) I, σσ. 51, 1-140 τέλος.

H.-CH. PUECH, G. QUISPÉL, "Le quatrième écrit gnostique du Codex Jung", *Vlg. Christianae* 9 (1955), 65-102.

J. ZANDEL, *The terminology of Plotinus and of some gnostic writings mainly the Fourth Treatise of the Jung Codex*, Istanbul 1961.—"Die Person der Sophia in der vierten Schrift des Codex Jung", ἐν U. BIANCHI, *Le origini dello Gnosticismo*, Colloquio di Messina, Leiden 1967, 203-214.

R. KASSEL, "Les subdivisions du Tractatus Tripartitus", *Muséon* 82 (1969), 101-121.

9. ΓΝΩΣΤΙΚΑΙ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ

α. Ἀπόκρυφον Ἰωάννου

Ἐκτενές κείμενον, Κώδιξ Χηνοβοσκίου II, σσ. 1, 1-32, 9. IV, σσ. 1, 1-49, 28.

Βραχὺ κείμενον, Κώδιξ Χηνοβοσκίου III, σσ. 1, 1-40, 11. Κώδ. Berol. 8502, σσ. 19, 6-77, 7.

- W. C. TILL, "A formula describing prophecy", *Journ. of Egypt. Archaeol.* 3 (1952), 14-22.—*Die gnostischen Schriften des kopt. Papyrus Berolinensis 8502*, Berlin 1955.
- S. GIVEXSTEN, "Johannes' apocryphon og Genesis", *Dansk Teol. Tidsskrift* 20 (1957), 65-80. Ἀγγλιστί ἐν *Studia Theologica* 17 (1963), 60-76.—*Apocryphon Johannis* (κοпт. κείμενον, μετάφρασις, εἰσαγωγή, ὑπόμνημα), *Acta Theologica Danica* 5, Copenhagen 1963.
- W. FORSTNER, "Das Apokryphon des Johannes, Gott und die Götter", *Festgabe für Erich Fascher*, Berlin 1958, 134-141.
- H.-CH. PLECH, "Das Apokryphon des Johannes", ἐν HENNECKE, SCHNEFMELCHER, *Neuest. Apocryphen* II, Tübingen 1959, 229-243.
- O. LÖFGREN, "Zur Charakteristik des apokryphen Johannesevangelium", *Orient. Suecana* 9 (1960), 107-130.—*Det Apokryfska Johannesevangeliet*, Stockholm 1967.
- A. K. HELMHOLD, *The Apocryphon of John* (κοпт. κείμενον, μετάφρασις, ὑπόμνημα.), Dropsi College 1961.
- A. KRAGERUD, "Apocryphon Johannis: En oversettelse", *Norsk Teol. Tidsskrift* 63 (1962), 1-22. "Apocryphon Johannis: En formanalyse", αὐτόθι 66 (1965), 15-38.
- M. KRAUSE, P. LAUB, *Die drei Versionem des Apocryphon des Johannes im Kopt. Museum zu Alt-Kairo*, Wiesbaden 1962.
- R. KASSER, "Bibliothèque gnostique: Le livre Secret de Jean", *Rev. de Theol. et Philos.* 14 (1964), 140-150. 15 (1965), 129-155. 16 (1966), 163-181. 7 (1967), 1-30.—"Le Livre secret de Jean dans différentes formes textuelles coptes", *Muséon* 77 (1964), 5-16.—"Textes gnostiques: Remarques à propos des éditions récents du Livre Secret de Jean", *Muséon* 78 (1965), 71-98.
- W. C. VAN UNNIK, "Die geöffneten Himmel in der Offenbarungsvision des Apocryphon des Johannes", *Apophoreta*, Festschrift für F. Haenchen, Berlin 1964, 269-280.
- S. ARAI, "Zur Christologie des Apokryphons des Johannes", *New Testament Studies* 15 (1968-1969), 302-312.
- M. ERBETTA, "Apocryphon Johannis: Il Libro di Giovanni", *Euntes Docete* 22 (1969), 611-651.
- Y. JANSENS, "L'Apocryphon de Jean", *Muséon* 83 (1970), 157-165.

β. Εὐαγγέλιον Βαρθολομαίου

- A. VASSILIEV, "Quaestiones sancti Bartholomaei Apostoli", *Anecdota Graecobyzantina* I, 1893.
- N. BONWETSCH, "Die apokryphen Fragen des Bartholomäus", *Nachrichten d. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen*, phil.-hist. Klasse, 1897, 1-42.
- P. LADOUZE, "Apocryphes évangéliques coptes, Pseudogamaliel, Évangile de Barthélemy", *Rev. d'Hist. Ecclesiast.* 7 (1906), 243-268.
- E. RAVILLOUT, "Évangile de St. Barthélemy", *Patrologia Orientalis* 2, Paris 1907, 185-198.
- A. WILMART, E. TISSERANT, "Fragments grecs et latins de l'Évangile de Barthélemy", *Rev. Biblique* 19 (1913), 161-190.
- Ε. A. BUDGE, *Coptic Apocrypha*, London 1913, 1 έέ. 179 έέ. 216 έέ. (κοпт. μετάφρασις).

- G. R. S. MEAD, *Pistis Sophia*, London 1896. Ἀνατύπωσις 1963.
- J. D. C. LIEBLEIN, *Pistis Sophia. L'antimmon gnostique est-il le ka égyptien?* Christiania 1908.—*Pistis Sophia. Les conceptions égyptiennes dans le Gnosticisme*, Christiania 1909.
- F. C. BURKITT, "Pistis Sophia" καὶ ἄλλα σχετικά, *Journ. of Theol. Studies* 23 (1932), 271 ἐξ. 26 (1924-1925), 391-399. 27 (1925-1926), 148-157.
- C. SCHMIDT, *Pistis Sophia*, Copenhagen 1925.—"Die Urschrift der Pistis Sophia", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 24 (1925), 218-240.
- C. SCHMIDT, W. C. TILL, *Koptisch-gnostische Schriften I: Die Pistis Sophia, Die beiden Bücher Jeu. Texte u. Unters.* 45, (1905), *1959, ἀνατύπ. 1962.
- W. C. VAN UNNIK, "Die Zahl der vollkommenen Seelen in der Pistis Sophia", *Abraham unser Vater*, Festschrift für O. Michel. Leiden 1963, 467-477.
- J. CARMIGNAC, "Le genre littéraire du 'péschér' dans Pistis Sophia", *Röm. Quart.* 4 (1963-1964), 497-522.
- A. KRAGERUD, *Die Hymnen der Pistis Sophia*, Oslo 1967.
- G. WIDENGREN, "Die Hymnen der Pistis Sophia und die gnostische Schriftauslegung", *Liber Amicorum* εἰς C. J. BELLKIR. Leiden 1962, 269-281.

Μέγας Κατὰ Μυστήριον Λόγος καὶ Συναφῆ

Codex Brucianus

- C. SCHMIDT, *Gnostische Schriften in copt. Sprache aus dem Codex Brucianus herausgegeben*, Texte u. Unters. 8, 1-2, 1892.—"Die in dem koptisch-gnostischen Codex Brucianus enthaltenen beiden Bücher Jeu in ihren Verhältnis zu der Pistis Sophia untersucht", *Zeit. f. Wissensch. Theologie* 37 (1894), 555-585.
- C. SCHMIDT, W. C. TILL, *Koptisch-gnostische Schriften I, ὡς ἄνω*.
- A. CH. BAYNES, *A coptic gnostic treatise contained in the Codex Brucianus*, Cambridge 1933.

10. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΕΠ' ΟΝΟΜΑΤΙ ΑΙΡΕΣΙΑΡΧΩΝ

βλ. βιβλιογραφίαν εἰς οἰκείαν θέσιν τοῦ περὶ Γνωστικισμοῦ τμήματος.

Δ'. ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ

Κατά πρῶτον λόγον ὁ Παῦλος καὶ κατὰ δεύτερον ὁ Πέτρος εἶχον εὐ-
ρει εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Λουκᾶ ἓνα συγγραφεὴ ἱκανὸν νὰ παραδώσῃ
εἰς τὴν αἰωνιότητα μερικὰ ἀξιόλογα ἐπεισόδια ἐκ τῆς δραστηριότη-
τός των· οἱ ἄλλοι ἀπόστολοι ὁμοίως δὲν εἶχον τὴν ἴδιαν μετ' αὐτοῦς τύ-
χην. Περί τοῦ ἔργου καὶ τοῦ μαρτυρίου πολλῶν ἐξ αὐτῶν εἶχον φυσικὰ
διατηρηθῆ προφορικαὶ ἀναμνήσεις, αὗται δὲ ἔδωσαν σὺν τῷ χρόνῳ
ἀφορμὰς καὶ ὑλικὸν διὰ τὴν σύνταξιν τῶν ἀποκρύφων «πράξεων των»,
αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἐκτεταμένην γραμματείαν, ἢν καὶ σώζονται κατὰ
μικρὸν μόνον μέρος.

Ὑπὸ τὴν παροῦσαν μορφήν των αἱ πράξεις αὗται περικλείουν στοι-
χεῖα περιοδευτικά, ἀρετολογικά, θαυματουργικά, συχνάκις τερατολο-
γικά καὶ ἐνίοτε ἀρνητικῶς ἐρωτικά, διαφέρουσαι κατὰ ταῦτα ἀπὸ τὸ
ἡγησίας *Πράξεις Ἀποστόλων* τοῦ Λουκᾶ, αἱ ὁποῖαι μετ' τὴν λεπτότητα
καὶ εὐγένειαν προθέσεως καὶ ἐκφράσεως δεικνύουν πῶς τὸ χριστιανικὸν
κῆρυγμα μετεφέρθη εἰς τὰ μεγάλα κέντρα τῆς οἰκουμένης. Αἱ ἀπόκρυ-
φοὶ πράξεις ἔχουν συνήθως «ἐξωτικὸν» χαρακτήρα, ἀκόμη καὶ ἢν
ὁδηγοῦν τοὺς ἡρώας των εἰς τὸν γνωστὸν κόσμον.

Χωρὶς ἀμφιβολίαν τὰ κείμενα ταῦτα ἐν ἀρχῇ ἦσαν ἀπέριττα μνημεῖα
εὐλαβείας, παρέχοντα ὠρισμένας συντόμους πληροφορίας, αἱ ὁποῖαι
ἀπουσίαζον ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλά, καθὼς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς γραμ-
ματείας εἶναι ἀνοικτὸν εἰς τὴν μυθιστορίαν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον παρέ-
λαβον ὅλα τὰ ὡς ἄνω χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα καὶ μετεβλήθησαν εἰς
μυθιστορήματα. Αἱ περιοδεῖαι συνεπάγονται περιπετείας καὶ τοιαῦται
περιπέτεια ἀποτελοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ περιεχόμενον τῶν ἀποκρύ-
φων πράξεων, αἱ ὁποῖαι ὀνομάζονται ἐπίσης πολὺ συχνὰ «περίοδοι».
Ἐγένετο ἤδη λόγος εἰς τὸν εἰσαγωγικὸν τόμον περὶ τῆς ἀλληλεπιδρά-
σεως μεταξὺ αὐτῆς τῆς γραμματείας καὶ τῆς μυθιστορίας τῶν χρόνων
ἐκείνων.

Πολλὰ ἀπὸ τὰς πράξεις παρέμειναν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ὀρθο-
δοξίας καὶ τῆς ἀξιοπρεπείας, ἀλλὰ ὁμοίως, ἢν καὶ προήρχοντο ἐκ παρο-
μοίων κύκλων, ὑπέστησαν τοιαύτην ἐπεξεργασίαν, ὥστε κατέστησαν

ἀγνώριστοι. Παρ' ὄλον ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα συγκεκριμένα στοιχεῖα περὶ τῆς ἐπεξεργασίας ταύτης, εἶναι δύσκολον νὰ παρακολουθησῶμεν ὅλας τὰς φάσεις αὐτῆς. Γενικῶς οἱ Γνωστικοί, μὴ ἀρεσκόμενοι κατ' ἀρχὴν εἰς διηγήσεις περὶ τῶν περιπετειῶν τῶν Ἀποστόλων, δὲν ἠσχολήθησαν μὲ τὴν σύνταξιν ἀποστολικῶν πράξεων, ἀλλὰ παρενέβησαν ἐπὶ τῆς γραμματείας ταύτης διασκευαστικῶς. Αὕτη εἶχε περιέλθει ἔνωρις εἰς χεῖρας τῶν ἐγκρατευτικῶν ἐκείνων ομάδων αἱ ὁποῖαι εὐρίσκοντο εἰς τὰς παρυφάς τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο δὲ βραδύτερον κατέστησαν ὀγαπηταὶ εἰς τοὺς Μανιχαίους, υἱοθετήσαντας καὶ διασκευάσαντας καταλλήλως πολλὰς ἀπὸ αὐτὰς εἰς τὰς ἀρχάς τοῦ δ' αἰῶνος.

Ὁ Φάτιος ἀποδίδει τὴν σύνταξιν πέντε ἐκ τῶν σωζομένων πράξεων, τῶν ἀξιολογωτέρων μάλιστα, ἤτοι τῶν Πράξεων Πέτρου, Παύλου, Ἰωάννου, Ἀνδρέου, Θωμᾶ, εἰς μυστηριώδη προσωπικότητα φέρουσιν τὸ ὄνομα Λεύκιος Χαρίνος¹. Εἰς παλαιότερας πηγὰς τὸ πρόσωπον τοῦτο φέρει μόνον τὸ πρῶτον ὄνομα (Λεύκιος), καὶ εἰς αὐτὸν ὁ μὲν Αὐγουστίνος² καὶ ὁ φίλος του Εὐόδιος³ ἀποδίδουν ἀορίστως τὰς Πράξεις Ἀποστόλων, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς χρῆσιν τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν Πρισκιλλιανιστῶν, ὁ δὲ Τουρρίβιος Ἀστόργης⁴ συγκεκριμένως τὰς Πράξεις Ἰωάννου. Ὁ Ἐπιφάνιος μάλιστα προσεπιμαρτυρεῖ ὅτι μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωάννου περιλαμβάνετο καὶ κάποιος Λεύκιος⁵ καὶ ἐπομένως εἶναι εὐλογον, κατὰ τὴν ἐν λόγῳ παράδοσιν, νὰ εἶναι αὐτὸς συντάκτης τοῦ ἔργου τὸ ὁποῖον περιγράφει τὴν δρῶσιν του.

Εἶναι δυνατόν αἱ Πράξεις Ἰωάννου, Ἀνδρέου καὶ Πέτρου, ὡς περιλαμβάνουσαι κοινὰ στοιχεῖα, νὰ προέρχωνται ἀπὸ κοινὸν συντάκτην, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον ὅτι ὁ συντάκτης τῶν ὀνομάζετο Λεύκιος Χαρίνος. Τὸ ὄνομα Λεύκιος, ἔχον λατινικὸν ἀντίστοιχον τὸ *Lucius* (Λούκιος), ἴσως ἐχρησιμοποιήθη διὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν ἀναγωγὴν τῶν ἔργων τούτων εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εὐωδῶθη. Εἶναι πάντως ἀξιοσημειωτὸν ὅτι εἰς μίαν λατινικὴν παραλλαγὴν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου οἱ δύο ἄνδρες, οἱ ἀναστάντες ἐκ τῶν μνημείων καὶ μαρτυρήσαντες περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, φέρουν τὰ ὀνόματα Λεύκιος καὶ Χαρίνος. Πρέπει βεβαίως νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ διαφοραὶ εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ ὀρισμένας πτυχὰς τῆς θεολογικῆς γραμμῆς καθιστοῦν μᾶλλον ἀπίθανον τὴν προέλευσιν τῶν τριῶν ἔργων ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσώπου.

Τὸ ἐμφανισθὲν τὸν στ' αἰῶνα εἰς λατινικὴν μετάφρασιν περιλήπτικόν ἔργον Ἰστορίαι τῶν Ἀποστόλων χρησιμοποιεῖ εὐρέως τὸ παλαιότερον

1 *Μεγιστόβιβλος* 114.

2 *De actis cum Felice Manichaeo* 2, 6.

3 *De fide contra Manichaeos* 5 καὶ 38.

4 *Epistola ad Idacium et Ceronium* 5.

5 *Πανάριον* 51, 6, 9.

ὡς ἄνω ὑλικόν, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἄβδίου, ἀμαρτύρου ἐπισκόπου Βαβυλῶνος κατὰ τὴν μεταποστολικὴν ἐποχὴν.

Ἡ ἀποστολογολογία εἰς τὴν συνέχειαν λαμβάνει ἄλλην μορφήν, κηρυγματικὴν καὶ συναξαριακὴν.

Ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία εἶναι ὁ ἀντίπους τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας, διότι ἀναφέρεται εἰς τὰ συμβησόμενα καὶ ὄχι εἰς τὰ συμβάντα. Διαφέρει δὲ καὶ ἀπὸ τὴν παλαιοδιαθηκικὴν προφητικὴν γραμματείαν, ἂν καὶ ἐνίοτε χρησιμοποιοεῖ παρόμοια μὲ αὐτὴν μέσα, ὅπως εἶναι τὰ ὄραματα, καθ' ὅσον, ἐνῶ ἡ προφητεία ἀναφέρεται εἰς τὴν βουλήν τοῦ Θεοῦ διὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ ἄμεσον μέλλον, αὕτη ἐπιδιώκει τὴν φανέρωσιν τῶν μυστικῶν τῶν ἐσχάτων καιρῶν, ἀσχέτως ἂν τὰ ἐσχάτα συγγέωνται ἐνίοτε μὲ τὴν παρούσαν πραγματικότητα.

Τὴν ἀφετηρίαν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐσημείωσεν αὐτὸ τοῦτο τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀποκάλυψιν τῆς θείας βουλῆς, καὶ κυρίως ὠρισμένοι ἀποκαλυπτικοὶ λόγοι, ὡς οἱ καταγραφέντες εἰς τὸ κ. 13 τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου, πρότυπον δὲ διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐξέλιξιν αὐτῆς ὑπήρξεν ἡ μὲ πολλὴν δυσκολίαν εἰσελθοῦσα εἰς τὸν κανόνα Ἱωάννου.

Εἰς χεῖρας τῶν Γνωστικῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀφήνουν εἰς τὸ σύστημά των πολὺν χῶρον δι' ἐσχατολογίαν, ἡ ἀποκαλυπτικὴ μεταβάλλει ἐπιδιώξιν· καθίσταται μέσον φανερώσεως τῶν μυστικῶν τοῦ «ἄλλου» κόσμου, τοῦ κόσμου τοῦ θείου Πληρώματος. Ἄλλωστε τὰ κείμενα τῶν Γνωστικῶν εἰς τὸ σύνολόν των, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐξ ἐπόψεως ἀντικειμένου μορφῆς των, εἶναι ἀποκαλυπτικά. Τὴν γραμμὴν ταύτην ἠκολούθησεν ἐν πολλοῖς ἡ ἀποκαλυπτικὴ καὶ ἐντὸς τοῦ ὀρθοδόξου Χριστιανισμοῦ, ἐνδιαφερομένη πλέον διὰ πράγματα ἔξω τῶν ἐσχάτων καὶ ἀσχολουμένη μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ ὑπερέραν, τῶν ἐν τῷ Ἄδῃ. Αἱ ἀπόκρυφοι ἀποκαλύψεις ἀντλοῦν ὑλικόν καὶ ἐκφραστικὰ μέσα ἀπὸ εὐρύτατον κύκλον συγγενῶν ἔργων ξένου χώρου, τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Παρσισμοῦ, μὲ τὴν σειρὰν των δὲ θὰ ἐδάνειζον παραστάσεις εἰς τὴν μεταγενεστέραν λογοτεχνίαν καὶ τέχνην.

Εἰς τὸ παρὸν τμήμα θὰ ἐξετασθοῦν ἐν συνδυασμῷ πράξεις, ἀποκαλύψεις καὶ ἐπιστολαί, ταξινομημέναι κατὰ τὰ πρωταγωνιστοῦντα πρόσωπα.

1. ΠΕΤΡΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Ἡ κανονικὴ καὶ γνησίᾳ χριστιανικὴ ἱστοριογραφία δὲν ἐτίμησε τὸν

Πέτρον κατ' ἀνάλογίαν πρὸς τὴν κορυφαίαν μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων θέσιν του, ἀλλ' ἡ ἀπόκρυφος γραμματεία ἡσχολήθη μὲ αὐτὸν ἐν ἐκτάσει, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Χηνοβοσκίου παρουσίασε μερικά *σχετικὰ κείμενα*.

Τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ κύκλου τούτου εἶναι τὸ *Κήρυγμα Πέτρον*, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Ὀριγένης⁶ ἐπανειλημμένως πυροθέτουν χωρία. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος νομίζει ὅτι εἶναι ἀθθεντικόν, ἂν καὶ δὲν τὸ λέγει ρητῶς, ὁ δὲ δεύτερος ἀμφιβάλλει περὶ τῆς γνησιότητός του, διότι γνωρίζει ὅτι τὸ ἐχρησιμοποιοῦν ὁ Ἡρακλέων, ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος τὸ ἀπορρίπτει χωρὶς δισταγμῶν, καθὼς καὶ ὁ Ἱερώνυμος⁷. Ἀπὸ τὰ ὀλίγα σωζόμενα ἀποσπάσματα σχηματίζομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι περιεῖχε πραγματείαν τοῦ Πέτρου περὶ τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, κάτι ἀντίστοιχον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Παύλου εἰς τὰς κανονικὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Ὁ Χριστὸς φέρεται ὅτι ἔδωκεν εἰς τοὺς Ἀποστόλους τὴν ἐντολὴν νὰ κηρύξουν ἀρχικῶς εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας, μετὰ δώδεκα δὲ ἔτη νὰ ἐξέλθουν εἰς τὸν ὑπόλοιπον κόσμον, διὰ νὰ μὴ εἴη κανεὶς, «οὐκ ἠκούσαμεν»⁸. Αὐτὸ δὲ τὸ ὁποῖον ἐκήρυξεν ὁ Πέτρος ὑποτίθεται ὅτι συμπεριέλαβεν εἰς τὸ παρὸν βιβλίον, ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Λώδεκα.

Τὰ δύο κύρια σημεῖα τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, ὅσον δυνάμει νὰ εἰκάσωμεν ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, ἀναφέρονται εἰς τὰς ἰδιότητας τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν καθολικότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατὰ τὴν ἀποφαιτικὴν διατύπωσιν ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, «ἀόρατος ὅς τὰ πάντα ὄρα, ἀχώρητος ὅς τὰ πάντα χωρεῖ, ἀνεπίδεῆς οὐ τι πάντα ἐπιδέεται καὶ δι' ὃν ἔστιν, ἀκατάληπτος, ἀέναιος, ἀφθαρτος, ἀποίητος ὅς τὰ πάντα ἐποίησε λόγῳ δυνάμεως αὐτοῦ». Καὶ οἱ Χριστιανοί, μετὰ τοὺς Ἰουδαίους καὶ τοὺς Ἕλληνας, ἀποτελοῦν τὸ τρίτον θρησκευτικὸν γένος τῆς ἀνθρωπότητος⁹. Ὅλα τὰ παραθέματα δεικνύουν σπανίας ἐκτάσεως εὐρύτητα ἀντιλήψεως, ἀφοῦ μάλιστα ὁ συντάκτης τῶν ἀνεγνώριζε τοὺς Ἕλληνας προφήτας καὶ φιλοσόφους ὡς ἀθθεντικῶς, ἂν καὶ ἀνεπαρκῶς, διακηρύξαντας πολλὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας. Εἰς ἓν παράθεμα λέγεται, «λάβετε καὶ τὰς ἑλληνικὰς βίβλους, ἐπίγνωτε Σίβυλλαν ὡς δηλοῖ ἓνα Θεὸν καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι». Τοῦτο ὁ Κλήμης εἰσάγει μὲ τὴν παρατήρησιν «δηλώσει πρὸς τῷ Πέτρου κηρύγματι ὁ ἀπόστολος λέγων Παῦλος»¹⁰, ὅπερ δυνατὸν νὰ σημαίνῃ ὅτι καὶ ὁ Παῦλος εἰς ἄγνωστον δι' ἡμᾶς ἀπόκρυφον βιβλίον ἔλεγε ταῦτα, ἐκτὸς ἐν τῷ παρὸν βιβλίον ἐνεοράνιζεν ὁμιλοῦντα καὶ τοῦτον εἰς τινα σημεῖα. Ἡ θέσις ὁμῶς τῶν Ἰουδαίων προφητῶν εἶναι προνομιούχος, διότι εἴτε δι' αἰνιγμάτων εἴτε ρητῶς κηρύσσουν τὸν Ἰησοῦν Χριστόν¹¹.

6 ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ, *Στρωματεῖς* 1, 29, 182. 2, 15, 68. 6, 5, 39-6, 5, 41. 6, 5, 43. 6, 6, 48. 6, 7, 58. 6, 15, 128. *Προφητικαὶ Ἐκλογαὶ* 58. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Υπόμνημα εἰς Ἰωάννην* 13, 17.

7 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 3, 2. ΙΕΡΟΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 1.

8 *Στρωματεῖς* 6, 5, 43.

9 *Στρωματεῖς* 6, 5, 41.

10 Αὐτόθι 6, 5, 42.

11 Αὐτόθι 6, 15, 128.

Είναι οὕτω σαφές ὅτι τὸ Κήρυγμα Πέτρου εἶχε ὄχι μόνον ἱεραποστολικὸν ἀλλὰ καὶ ἀπολογητικὸν χαρακτήρα, καθὼς μαρτυρεῖ ἄλλωστε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστείδου χρῆσις αὐτοῦ. Εἶναι κρῖκος μεταξύ τοῦ ἀρχικοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος, τοῦ ὁποίου δείγματα συναντῶμεν εἰς τὰς Πράξεις τοῦ Λουκᾶ, καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἀπολογητικῆς τοῦ β' αἰῶνος¹². Προφανῶς ἐγράφη πρὸ τῆς ἀπολογίας τοῦ Ἀριστείδου, ἂν καὶ ὄχι πολὺν χρόνον πρὸ αὐτῆς, ἦτοι κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ β' αἰῶνος. Καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις δὲν παρουσίαζε τίποτε τὸ αἰρετικόν, καὶ τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἐναντίον τῆς γνώμης ὅτι ἐγράφη εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἢ ὅποια κατεκλίετο τότε ἀπὸ τοὺς Γνωστικούς, ἐνῶ αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Κόρινθος ἀποτελοῦν τὸν καταλληλότετον δυνατὸν τόπον.

Δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλον νὰ λεχθῆ, ἂν ἡ *Διδασκαλία Πέτρον* ἀπετέλει ἄλλο βιβλίον ἢ εἶναι ἀπλῶς ἄλλο ὄνομα τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ἔργου. Ὁ Ὕριγένης¹³ τὴν ἀποκαλεῖ *Doctrina Petri*, διατηρῶν ἐξ αὐτῆς καὶ τὸ ἄλλοθεν γνωστὸν λόγιον, «οὐκ εἰμί ἄσώματον δαιμόνιον», ὃ δὲ Ἡλίας Κρήτης, τὸν ιβ' αἰῶνα, ὑπομνηματίζων λόγιον περὶ προσεγγίσεως τῆς μοχθοῦσης ψυχῆς εἰς τὸν Θεόν, τὸ ὁποῖον περιέχεται εἰς δύο χωρία τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου¹⁴, λέγει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Διδασκαλίαν Πέτρου. Δύο λήμματα αὐτῆς συμπεριέλαβεν ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς εἰς τὰ Ἱερὰ παράλληλα¹⁵.

Τὰ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν φερόμενα *Κηρύγματα Πέτρον* ἀπετέλουν ἄλλο χωριστὸν σύγγραμμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὠκοδομήθησαν τὰ Κλημέντεια, ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Ἡ *Ἀποκάλυψις Πέτρον* παρὰ τὴν βραχύτητά της—αἱ στιχομετρίαι τὴν φέρουν μὲ 300 ἢ 270 στίχους—εἶχε μεγίστην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ μάλιστα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ἀφοῦ ὄχι μόνον ἀναφέρεται εἰς τὸν κατάλογον τοῦ *Muratorii* παρὰ τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου, ἀλλ' εἶχε καὶ τὴν τύχην νὰ ὑπομνηματισθῆ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως εἰς τὰς ἀπολεσθείσας Ὑποτυπώσεις του. Ἄν καὶ ἀπερρίφθη ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου¹⁶ καὶ τοῦ Ἱερωνύμου¹⁷, ἐξηκολούθει νὰ ἀναγινώσκειται καὶ βραδύτερον εἰς μερικὰς Ἐκκλησίας τῆς Παλαιστίνης κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν¹⁸. Τόσον αἱ λαϊκαὶ ἀντιλήψεις τῶν Χριστιανῶν ὅσον καὶ ἡ χριστιανικὴ λογοτεχνία καὶ τέχνη ἔχουν χρησιμοποιήσει παραστάσεις τῆς σχετικῆς μὲ τὸν «ἄλλον κόσμον».

Τὸ ἡμισυ περίπου αὐτῆς ἀνευρέθη εἰς τὴν Πανόπολιν τῆς Αἰγύπτου (Ἀχμίμ, 1886), εἰς χειρόγραφον τοῦ ε' αἰῶνος, μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου Πέτρου, τὸ δὲ κείμενόν της φανερώνει πράγματι ὅτι ἦτο ἡ ἀξιολογώτερα ἀπὸ ὅλας τὰς ἀποκαλύψεις. Εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ Κυρίου, συν-

12 W. SCHNEEMELCHER, ἐν HENNECKE, SCHNEEMELCHER II, 59 ε.

13 *Περὶ ἀρχῶν*, πρόλογος 8.

14 *Ἐπιστολή* 20. Ὁμιλία 17, 5. Τὸ σχόλιον τοῦ Ἡλίου PG 36, 395.

15 K. HOEL, *Texte u. Untersuchungen* 20, 2, 1899, σ. 233, ἀρ. 502 καὶ 503.

16 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 3, 2.

17 *De viris illustribus* 1.

18 ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 19.

ηθροισμένους εις τὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν, ἐμφανίζονται δύο ἀποθανόντες ἀδελφοὶ μὲ παραδεισίαν λαμπρότητα. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἰησοῦς ἐξαγγέλλει τὴν νέαν ἔλευσιν καὶ κρίσιν μὲ λόγους εἰλημμένους ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια καὶ τὴν κανονικὴν Ἀποκάλυψιν, προβάλλονται δὲ ὡς πρότυπα δικαίου ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ἡλίας, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἐπεισόδιον τῆς μεταμορφώσεως. Δεικνύει ἔπειτα τόπον πέραν τοῦ κόσμου τούτου φωτεινὸν καὶ χλοερὸν καὶ ἀπέναντι αὐτοῦ τὸν τόπον τῆς κολάσεως. Εἰς τὸν πρῶτον κατοικοῦν ἄγγελοι, εἰς τὸν δεῦτερον δεσπόζουν ὁ Ἑσραὴλ καὶ ὁ Ταρταροῦχος, οἱ ὅποιοι βυβανίζουσιν τοὺς ἀδίκους μὲ ἰσβόλους ὄφεις, σκώληκας καὶ γύπας. Διὰ πρώτην φοράν ἐδῶ εἰσέρχονται εἰς τὴν χριστιανικὴν λογοτεχνίαν στοιχεῖα ἑλληνικῆς ποιήσεως ὑποχθονίου χαρακτήρος, ὄρφικὰ καὶ πυθαγόρεια, καθὼς καὶ ἀνατολικά παραστάσεις.

Ἐνῶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κειμένου λέγεται, «ἡμεῖς οἱ δώδεκα μαθηταί», ἔπειτα ὁμιλεῖ εἰς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ἡ ἀποκάλυψις αὐτῆ θέλει νὰ εἶναι κοινὴ ἐμπειρία καὶ δημιουργημάτων τῶν δώδεκα ἀποστόλων, καταγεγραμμένη ἀπὸ τὸν κορυφαῖον καὶ ἐκπρόσωπον αὐτῶν Πέτρον, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς¹⁹. Πρέπει νὰ ἐγράφη ἔνωρις τὸν β' αἰῶνα, ἐφ' ὅσον χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴν Ἀποστόλων (10) καὶ τὴν Γ' πρὸς Κορινθίους. Δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ ἐκδήλως αἰρετικόν, ἂν καὶ ἡ ὅλη τοποθέτησις τοῦ εἶναι μακρὰν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Πλὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου σώζεται ἐν συνόλῳ αἰθιοπικὴ μετάφρασις, ἡ ὁποία ὁμως ἔχει σοβαρὰς διαφορὰς ἀπὸ αὐτό, οὕτως ὥστε νὰ θεωρηθῆται πιθανὸν ὅτι αὐτὴ στηρίζεται εἰς ἑλληνικὸν κείμενον παλαιότερον τοῦ σωζομένου.

Μία ἄλλη Ἀποκάλυψις Πέτρον, σωζομένη κοπιτιστί²⁰, εἶναι καθαρῶς γνωστικῆς προελεύσεως. Ὁ Σωτήρ, καθήμενος εἰς τὸν ιαόν, συνομιλεῖ μὲ τὸν Πέτρον καὶ τὸν καθιστᾶ ἱκανὸν νὰ βλέπῃ φῶς ἀνώτερον τοῦ τῆς ἡμέρας, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς ἕνα ἄλλον κόσμον, εἰς τὸν κόσμον τοῦ πληρώματος. Προέρχεται ἐξ ἀπολεσθέντος ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου.

Οὐσιαστικῶς ἀποκάλυψις εἶναι καὶ ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Φίλιππον, εὑρεθεῖσα ἐπίσης εἰς τὸ Χηνοβόσκιον²¹ κοπιτιστί. Ὁ Πέτρος προσκαλεῖ τὸν Φίλιππον εἰς συνάντησιν, διότι ἔχει τὴν γνώμην ὅτι οὗτος ἀγνοεῖ τὴν ἀποστολὴν τῶν Αὐτῆ εἶναι ἡ ἐπιστολὴ, ἐνῶ περαιτέρω τὸ κείμενον μεταβάλλεται εἰς ἔκθεσιν περὶ δραματικῆς ἐμπειρίας. Ὁ Φίλιππος προσέρχεται καὶ οἱ ἀπόστολοι μεταβαίνουν εἰς τὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν διὰ προσευχὴν εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Λαμπρότερον φῶς

19 Ἐκλογαὶ προφητικαὶ 41, «Πέτρος ἐν τῇ Ἀποκάλυψει φησίν».

20 Κώδιξ Χηνοβόσκίου VII.

21 Κώδιξ VIII.

πλημμυρίζει το Ὅρος καὶ ἠχεῖ ἡ φωνή: «ἀκούσατε τὸν λόγον μου, ὃν λέγω ὑμῖν. Ἵνα τί ζητήτέ με; Ἐγὼ εἰμι Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ὢν μεθ' ὑμῶν εἰς τὸν αἰῶνα». Κατ' αἰτησίν των παρέχονται πληροφορίαὶ περὶ τῶν αἰῶνων τῶν παραχθέντων ὑπὸ τῆς Μητρὸς ἀπὸ ἀφροσύνης χωρὶς ἄδειαν τοῦ Πατρὸς, περὶ τοῦ Πληρώματος τὸ ὁποῖον εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστός, περὶ τοῦ μέλλοντος, περὶ τῆς ἀντιμετώπισεως τῶν δαιμόνων καὶ τῶν «ἀρχόντων». Ἀκολουθῶς οἱ μαθηταὶ ἐπιστρέφουν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Τὸ κείμενον ἔχει γραφῆ πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐντὸς τῶν κύκλων μιᾶς γνωστικῆς ομάδος, τῶν καθ' αὐτὸ δοκητῶν πιθανῶς, τὸν β' αἰῶνα.

Ὁ Ὀπτάτος Μιλεῖης²² παραθέτει χωρίον ἀπὸ «ἐπιστολὴν Πέτρου», τὸ δὲ παράθεμά του δὲν προέρχεται ἀπὸ καμμίαν τῶν δι' οὐ κανονικῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, ἄρα ἀνήκει εἰς τρίτην ἢ ὁποῖα προφανῶς ἐκυκλοφορεῖτο κατὰ τὴν ἐποχὴν του, μετὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος, καὶ ἦτο ὀρθόδοξος.

Αἱ *Πράξεις Πέτρου*, ἐν ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων συγγραμμάτων τοῦ κύκλου τούτου, μαρτυροῦνται ἐμμέσως μὲν ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους²³ διὰ τῆς εἰδήσεως ὅτι ὁ ἀπόστολος ἑσταυρώθη ἀνάστροφα καὶ ὑπὸ τῆς Διδασκαλίας Ἀποστόλων²⁴ διὰ τῆς εἰδήσεως ὅτι συνηντήθη μὲ τὸν Σίμωνα τόσον εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὅσον καὶ εἰς τὴν Ρώμην, ἀμέσως δὲ ὑπὸ τοῦ Εἰσεβίου, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ τῶν «ἐπικεκλημένων αὐτοῦ (= Πέτρου) Πράξεων»²⁵.

Ἡ Στιχομετρία τοῦ Νικηφόρου ὑπολογίζει τὴν ἑκτασιν τοῦ ἔργου εἰς 2750 στίχους, τὰ δὲ σαζόμενα ἀποσπάσματα εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ τὰς μεταφράσεις, κοπτικὴν καὶ λατινικὴν, κυρίως ἀναφερόμενα εἰς τὴν δευτέραν περίοδον τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀποστόλου καὶ εἰς τὸ μαρτύριον αὐτοῦ, καλύπτουν περίπου τὸ ἡμισυ αὐτοῦ. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις του εἶναι τόσον διεσπασμένη, ὥστε νὰ μὴ ἔχωμεν πλέον ἑνιαῖον ἔργον, ἀλλ' ἐπεισόδια ταξινομημένα κατὰ τμήματα τείνοντα εἰς τὴν αὐτοτέλειαν. Φαίνεται ὅτι τὸ ἔργον διηρεῖτο εἰς τρία τμήματα, τὸ πρῶτον περιγράφον τὴν δράσιν τοῦ Πέτρου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα (ἴσως καὶ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἂν καὶ τοῦτο φαίνεται ἀποκλειόμενον ἀπὸ τὴν παράγραφον 5 τοῦ λατινικοῦ), τὸ δεύτερον περιγράφον τὴν δράσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὸ τρίτον περιγράφον τὸ μαρτύριον αὐτοῦ. Τὸ δεύτερον καὶ τρίτον διατηροῦνται ἠνωμένα μόνον εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν διὰ χειρογράφου κώδικος τῆς Βερκέλλης, ἐξ οὗ καὶ καλοῦνται συνήθως «Πράξεις Βερκέλλης».

α) Ἐκ τοῦ πρώτου τμήματος διατηρεῖται εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν μόνον μία διήγησις περὶ τῆς ἀπαγωγῆς²⁶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Πέτρου, ἡ

22 *Contra Parmenianum* 1, 5.

23 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 1, 2.

24 Κεφ. 6, 7-9.

25 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 3, 2. Πλὴν τούτων τὰ ἐγνώριζον ὁ ΙΕΡΑΝΥΜΟΣ, *De viris illustribus* 1, τὸ *Γελασιανόν* κἀ.

26 Πάπ. Βερολ. 8502.

ὅποια κατὰ σύστασιν τοῦ πατρός της ἐπεθύμει νά μείνη παρθενος, ὑπό θαυμαστοῦ της καί τῆς κατόπιν προσευχῆς τοῦ ἀποστόλου σωτηρίας αὐτῆς. Αἱ «Περίοδοι Πέτρου», μία τῶν ἀπολεσθεισῶν πηγῶν τῶν Κλημεντείων, πιθανῶς διασώζουσι καί ἄλλο ἕλικόν τοῦ τμήματος τούτου διεσκευασμένον.

β) Ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς δράσεως τοῦ Πέτρου εἰς τὴν Ρώμην σώζεται ὀλόκληρος εἰς λατινικὴν μετάφρασιν καί εἰς τὸν μνημονευθέντα ἀνωτέρω κώδικα (I-32). Ὁ Πέτρος μεταβαίνει εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ δωδεκαετῆ παραμονὴν εἰς Ἱεροσόλυμα κατ' ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, καί ἦτο ἡ μετάβασις αὐτοῦ τοσοῦτον μᾶλλον ἀπαραίτητος καθ' ὅσον ὁ Παῦλος εἶχε φύγει εἰς τὴν Ἰσπανίαν καί οἱ μαθηταὶ τοῦ ἄλλου, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἔμεινεν ἀκέφαλος, λόγῳ δὲ τῆς διαβρωτικῆς δράσεως τοῦ Σίμωνος Μάγου εἶχε περιέλθει εἰς μαρασμόν, καθὼς ἀναφέρει καί ὁ Ἰουστίνος. Ὁ Σίμων συνέχιζε τὸ ἔργον του καί μὲ ἐντυπωσιακὰ προπαγανδιστικὰ εὐρήματα παρασύρει μὲ τὸ μέρος του τοὺς Ρωμαίους: «Viri Romani, deus nascitur? crucifigitur? qui dominum habet, non est deus. Haec autem eo dicente multi dicebant: Bene dicis, Simon»²⁷. Ἄλλ' αἱ ἀποτελεσματικαὶ ἐνέργειαι τοῦ Πέτρου ἀπέληξαν εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς διαλυθείσης χριστιανικῆς κοινότητος μὲ τὴν προσέλευσιν πλήθους ἀνδρῶν καί γυναικῶν. Χάριν τῶν φιλανθρωπικῶν του ἔργων δέχεται χρήματα προσφερόμενα εὐχαρίστως ἀπὸ τὴν πόρνην Χρυσὴν, παρὰ τὰς ἀντιθέτους συστάσεις τῶν συνοδῶν του, καθ' ὅσον αὐτὴ ἔδωσε ταῦτα ὡς χρεώστρια Χριστοῦ (30). Ὁ ἀπόστολος καί ὁ Μάγος διαγωνίζονται εἰς θαυματουργίαν ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἀγορᾷ, ὁ Μάγος θανατώνει ἓνα ἀκόλουθον μὲ μόνον τὸν λόγον, ἀλλ' ὁ Πέτρος τὸν ἀνιστᾷ μὲ μόνον τὸν λόγον. Βλέπων ὁ Μάγος νά καταρρῆ ἡ κίνησις του, ἐπαναλαμβάνει παλαιότεραν θαυμαστὴν πτῆσιν του ὑπὲρ τὴν Ρώμην, ἐνῶ ὁ Πέτρος προσεύχεται ὑπὲρ πτώσεως αὐτοῦ, ὅπερ καί πραγματοποιεῖται. Πίπτων ὁ Μάγος ὑφίσταται θραυσιν τοῦ ποδός καί ἀποχωρεῖ εἰς τὴν Τερρακίνην, ὅπου ἀπέθανε βραδύτερον.

γ) Τὸ μαρτύριον τοῦ Πέτρου σώζεται λατινιστὶ ὡς συνέχεια τοῦ ἀνωτέρω τμήματος (33-41) καί ἑλληνιστὶ εἰς δύο χειρόγραφα. Ἐπειδὴ εἰς τὸ πρῶτον ἡ διήγησις ἀρχίζει ἀπὸ τὴν παράγραφον 30 τοῦ ἀντιστοίχου λατινικοῦ, καθίσταται προφανές ὅτι τὰ δύο τμήματα ἦσαν ἀρχικῶς ἠνωμένα καί πιθανόν ὅτι ἠνωμένα ἦσαν καί τὰ τρία. Τοῦ μαρτυρίου προηγεῖται ἔκθεσις περὶ τῆς σοβαρᾶς ἀπηχίσεως τὴν ὅποιαν εἶχε τὸ ἐγκρατευτικόν κήρυγμα τοῦ ἀποστόλου μεταξὺ τῶν γυναικῶν τῶν ἀρχόντων, ἐκφραζομένης εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν αὐτῶν. Ἡ ὁργὴ τῶν προ-

27 Παρ. 23. «Ἄνδρες Ρωμαῖοι, γεννᾶται ὁ Θεός; Σταυρώνεται; Ὁ ἔχων κύριον, δὲν εἶναι Θεός. Ἄφοῦ δὲ εἶπε ταῦτα, πολλοὶ ἐφώνησαν: Καλῶς λέγεις, Σίμων».

εκάλυψε τὴν δίωξιν τοῦ Πέτρου. οὗτος δὲ κατὰ προτροπὴν ὄλων ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ρώμην πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου, τότε δὲ συνέβη τὸ περίφημον ἐπεισόδιον, *quo vadis, Domine?* Καθὼς ἐξήρχετο ἀπὸ τὴν πύλιν, «εἶδε τὸν Κύριον εἰσερχόμενον εἰς τὴν Ρώμην. Καὶ ἰδὼν αὐτὸν εἶπε· Κύριε, ποῦ ὄδες; Καὶ ὁ Κύριος αὐτῷ εἶπεν· εἰσέρχομαι εἰς τὴν Ρώμην σταυρωθῆναι. Καὶ ὁ Πέτρος εἶπεν αὐτῷ· Κύριε, πάλιν σταυροῦσαι; Εἶπεν αὐτῷ· ναί, Πέτρε, πάλιν σταυροῦμαι». Τότε οὗτος συνήλθεν, ἀντελήφθη τὴν ἐπιτίμησιν καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πόλιν, βλέπων τὸν Κύριον νὰ ἀνέρχεται εἰς τὸν οὐρανόν. Συλληφθεὶς δὲ ἐσταυρώθη κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ ἀνάστροφα. Τὸ μαρτύριον σώζεται ἐπίσης κοπτιστί, συριστί, ἀρμενιστί, ἀραβιστί, αἰθιοπιστί καὶ σλαβονιστί.

Ὡς τόπος συγγραφῆς τοῦ ἔργου μεταξὺ Ρώμης καὶ Μ. Ἀσίας εἶναι ὀρθόν νὰ προτιμηθῇ ἢ δευτέρα, εἰς τὴν ὁποίαν ἔζη καὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων τοῦ Παύλου, ὁ ὁποῖος τὸ γνωρίζει, ὅν καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ προβληθοῦν καὶ ἄλλοι τόποι. Ὁ δὲ χρόνος πρέπει νὰ τοποθετηθῇ μερικῶς δεκαετίας πρὸ τῆς συντάξεως τῶν Πράξεων Παύλου (185), ἤτοι περὶ τὸ 170.

Ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι συγχρόνως οἰκοδομητικὸς καὶ ψυχαγωγικὸς, ἀλλ' ἐνῶ ὁ δεῦτερος ἐπιτυγχάνεται, εἰς τὸν πρῶτον παρατηρεῖται πλήρης ἀποτυχία. Τὰ πολλαπλᾶ δοκητικὰ στοιχεῖα²⁸, φαινόμενα ξένα πρὸς τὸ ἄλλο σῶμα τοῦ κειμένου ἐξηγοῦνται καλύτερον μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἰσῆχθησαν κατὰ γνωστικὴν διασκευὴν ὀρθοδόξου ἔργου παρά μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι παρέμειναν μετὰ ὀρθόδοξον διασκευὴν γνωστικοῦ ἔργου· ὅθεν πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή αὐτοῦ ἐπῆρξεν ὀρθόδοξος, λαϊκοῦ ἐγκρατευτικοῦ χαρακτήρος, καὶ ἡ νεωτέρα μορφή του ἐπετεύχθη κατόπιν ἐλαφρᾶς γνωστικῆς ἐπεξεργασίας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος.

Αἱ Πράξεις αὗται ἀπετέλεσαν τὴν πηγὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἦντλησαν καὶ ἄλλα μὲν μεταγενέστερα κείμενα, ἰδίως δὲ τὰ σχετιζόμενα μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Πέτρου.

Τὸ λατινικὸν *Martyrium beati Petri Apostoli a Lino episcopo consecr-
atum* ἀποτελεῖ παράφρασιν τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Ἀποστόλου, ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν λατινικὴν γενομένην. πιθανῶς κατὰ τὸν στ' αἰῶνα. Ἀντίστοιχον ἔπαρχει καὶ διὰ τὸν Παῦλον.

Τὸ συριακὸν *Κήρυγμα Σίμωνος Κηφᾶ ἐν πόλει Ρώμῃ*, τοῦ ε' ἢ στ' αἰῶνος, χρησιμοποιεῖ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω πράξεις καὶ ἀπὸ ἄλλας παραδόσεις.

Ἡ ἐπίσης συριακὴ *Ἱστορία Σίμωνος Κηφᾶ κορυφαίου τῶν Ἀποστό-*

28 Κατὰ μίαν ἀγόρευσιν τοῦ Πέτρου περὶ μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου, οἱ ἀκούοντες ἐβλεπον τοῦτον κατὰ ποικίλους τρόπους διαδοχικῶς, ὡς γέροντα, νεανίαν, παῖδα. Εἶναι σύνηθες δοκητικὸν θέμα.

λων ἐπεκτείνει τὴν ἔκθεσιν μὲ ὕλικόν εἰλημμένον ἀπὸ τὰ Κλημέντεια καὶ τὸ ἀμέσως ἀνωτέρω μνημονευθὲν Κήρυγμα Σίμωνος.

Παρόμοια δύνανται νὰ λεχθοῦν διὰ τὰ σλαβονικὰ *Διάλογον πρὸς Σίμωνα Μάγον* καὶ *Πάθη Πέτρον*.

Αἱ *Πράξεις Νηρέως* καὶ *Ἀχιλλέως*, διατηρούμεναι εἰς ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ ε' αἰῶνος καὶ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ ζ' αἰῶνος, ἀναφέρονται μὲν εἰς τὸ Μαρτύριον τῆς Δομιτίλλας καὶ ἄλλων προσώπων ἐπὶ Δομιτιανοῦ καὶ Τραϊανοῦ, ἀλλ' ἐν ἀρχῇ περιέχουν εἰδήσεις περὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Πέτρου.

Ὁ *Βίος Πέτρον*, εἰς σλαβονικὴν μετάφρασιν ἐξ ἀπολεσθέντος ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, εἶναι ἀνεξάρτητον κείμενον, τὸ ὁποῖον πάντως ἐπωφελεῖται εἰς μικρὸν βαθμὸν τόσον τῶν Πράξεων τούτου ὅσον καὶ ἄλλων ἀποστολικῶν πράξεων, λαμβάνον ἐκεῖθεν τὰ ἐπεισόδια τῆς πωλήσεως τοῦ ἀποστόλου (ἐκ τῶν Πράξεων Θωμᾶ), τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ ὡς παιδίου εἰς τὴν ἔρημον (ἐκ τῶν Πράξεων Ματθαίου) καὶ ἄλλα.

Εἰς τὸ Χηνοβόσκιον εὐρέθησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ *Πράξεις Πέτρον*²⁹, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μὲ τὰς προηγουμένας καὶ εἶναι καθαρῶς γνωστικά. Προβάλλουν ὁμιλοῦσαν μυστηριώδη προσωπικότητα, τὸν Λιθαργουήλ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ἄλλοτε ὡς θεραπευτῆς καὶ ἄλλοτε ὡς κύριος τῶν μαργαριτῶν καὶ τῶν πολυτίμων λίθων, πάντως δὲ ὡς Σωτήρ.

2. ΚΥΚΛΟΣ ΤΩΝ ΚΛΗΜΕΝΤΕΙΩΝ

Ἡ σὺν τῷ χρόνῳ αὔξουσα προβολὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κλήμεντος Ρώμης συνετέλεσεν ὥστε νὰ ἀποδοθοῦν εἰς αὐτὸν καὶ ἄλλα πλὴν τῆς ἐπιστολῆς του συγγράμματα «πολυεπὴ καὶ μακρὰ» κατὰ τὴν εἶδησιν τοῦ Εὐσεβίου³⁰, ψευδώνυμα ἢ ἀνώνυμα ἄρχικῶς, ποικίλα δὲ τὸν χαρακτῆρα, λειτουργιολογικά, κανονιστικά, βιογραφικά, ἠθικολογικά. Θὰ ἐξετάσωμεν ἐδῶ ἐν συνεχείᾳ τὰ κείμενα ταῦτα, πλὴν τῆς Β' Κλήμεντος ἢ ὁποῖα ἐξετάζεται εὐθὺς μετὰ τὴν Α' Κλήμεντος καὶ τῶν κανονιστικῶν τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετασθοῦν εἰς ἄλλην θέσιν.

Ἐν πρώτοις ὑπὸ πολλῶν ἀπεδίδετο εἰς αὐτὸν ἢ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς ἐπιστολῆς *Πρὸς Ἑβραίους*, διὰ τὴν ὁποῖαν ἐπεκράτει ἢ προφανῶς ἐσφαλμένη ἀντίληψις ὅτι τὴν εἶχεν ἀποστείλει ὁ Παῦλος πρὸς τοὺς ἐν Παλαιστίνῃ ὁμογενεῖς του γεγραμμένην ἀραμαῖστί καὶ ὅτι τὴν μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἄλλος. «Ἑβραίοις γὰρ διὰ τῆς πατρῴου γλώσσης ἐγγράφως ὠμιληκότες τοῦ Παύλου, οἱ μὲν τὸν εὐαγ-

γελιστήν Λουκᾶν, οἱ δὲ τὸν Κλήμεντα τοῦτον αὐτὸν ἐρμηνεύσαι λέγουσι τὴν γραφήν»³¹. Ὁ Εὐσέβιος εὕρσκει πιθανὸν τὸ δεύτερον λόγῳ ὁμοιότητος τοῦ ὄφους καὶ μερικῶν ἐνοιῶν τῆς Α' Κλήμεντος μὲ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην. Ὑπῆρχεν ὁμοῦ παραλλήλως καὶ ἡ παράδοσις ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶχε συνταχθῆ πρωτοτύπως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κλήμεντος, ἀπαντωμένη εἰς χωρίον τοῦ Ὠριγένους, ὁ ὁποῖος πάντως βλέπων ὅτι ἡ σύνταξις αὐτῆς ἀπεδίδοτο εἰς πολλὰ πρόσωπα προσθέτει ἄφ' ἑαυτοῦ, «τίς δὲ ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν, τὸ μὲν ἀληθὲς Θεὸς οἶδεν»³².

Τὸ ὄνομα αὐτοῦ φέρει κανονισμὸς *Περὶ τῶν Δώδεκα Παρασκευῶν* τοῦ ἔτους, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ Χριστιανοὶ πρέπει νὰ τρώγουν μόνον ὕδωρ καὶ ἄρτον, σωζόμενον εἰς ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν, συριακὴ *Λειτουργία* χρησιμοποιοῦμένη ὑπὸ τῶν Ἰακωβιτῶν, διάφορος τῆς εἰς τὰς Διαταγὰς Ἀποστόλων περιεχομένης, γραφείσης δὲ πάντως πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν, μία αἰθιοπικὴ *Ἀποκάλυψις Πέτρον διὰ Κλήμεντος* καὶ μία αἰθιοπικὴ *Ἐπιστολὴ Πέτρον*, κανονολογικοῦ χαρακτήρος, καλουμένη ἄλλως «Κανόνες Κλήμεντος», σωζομένη δὲ καὶ εἰς τὴν ἄρραβικὴν.

Ὁ Ἐπιφάνιος μνημονεῖ ἐγκυκλίου ἐπιστολάς³³, ὁ δὲ Ἱερώνυμος ἐπιστολάς πρὸς εὐνούχους³⁴. Ἐκ τῶν ἀποδοθεισῶν δὲ εἰς τὸν Κλήμεντα ψευδεπιγράφων ἢ νόθων ἐπιστολῶν, σώζονται σήμερον ἑπτὰ. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτῶν³⁵, συνταχθεῖσα τὸ τέλος τοῦ γ' αἰῶνος καὶ σωζομένη ἑλληνιστί καὶ λατινιστί, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἰάκωβον Ἱεροσολύμων καὶ χρησιμεῖ ὡς εἰσαγωγὴ τῶν Ἐπιδημίων Κηρυγμάτων τοῦ Πέτρον, διηγεῖται δὲ πῶς οὗτος ὄρισε διάδοχόν του εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ρώμης τὸν Κλήμεντα. Ἡ δευτέρα³⁶, συνταχθεῖσα ἴσως τὴν ἴδιαν ἐποχὴν μὲ τὴν προηγουμένην καὶ σωζομένη λατινιστί, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν αὐτὸν Ἰάκωβον καὶ ὁμιλεῖ περὶ εὐχαριστίας. Αἱ δύο αὗται ἐπιστολαὶ περιέχονται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς συλλογῆς τῶν *Ψευδοσιλωρείων Διατάξεων* μετὰ τροποποιήσεων καὶ προσθηκῶν, μαζὶ μὲ τρεῖς ἄλλας αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ καταρτίσαντος τὴν συλλογὴν ταύτην, διασκευάσαντος δὲ καὶ ἐκείνας τὰς δύο. Ἐκ τῶν τριῶν ἄλλων λατινικῶν ἐπιστολῶν³⁷ ἢ μία, ἀπευθυνομένη πρὸς κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, πραγματεύεται περὶ τῶν καθηκόντων τῶν κληρικῶν, ἢ ἄλλῃ, ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς ὑποτιθεμένους μαθητὰς τοῦ Κλήμεντος Ἰούλιον καὶ Ἰουλιανόν, προτρέπει εἰς ἐπιστροφὴν ἀπὸ τῆς πλάνης εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ ἡ τελευταία, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ἰάκωβον καὶ τοὺς πιστοὺς τῶν Ἱεροσολύμων, ζητεῖ τὴν τήρησιν τῆς παραδόσεως.

31 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 38, 2.

32 Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἰβραίους, παρ' ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 25, 14.

33 *Πανάριον* 30, 15.

34 *Adv. Iovinianum* 1, 12.

35 PG 2, 32-36.

36 PO 1, 483-490.

37 PG 1, 491-500. 1, 501-506. 1, 505-508.

Αί ἄλλαι δύο ἐπιστολαί, σωζόμεναι μόνον εἰς τὴν συριακὴν διὰ κώδικος γραφέντος τὸ 1470, ἀπευθύνονται *Πρὸς Ἰωσήφον*³⁸ καὶ ἐξετάζουν τὰ προβλήματα τοῦ ἀσκητικοῦ βίου, ἡ μὲν πρώτη ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως, ἡ δὲ δευτέρα ἀπὸ πρακτικῆς. Καὶ ἡ μὲν δευτέρα ἀρχίζει ἀποτόμως διὰ τῶν λέξεων «θέλω δὲ ἵνα γινώσκητε, ἀδελφοί», ὅπερ προφανῶς σημαίνει ὅτι αὕτη εἶναι ἀκέφαλος, ἡ δὲ πρώτη παρουσιάζεται κολοβός· ὡς ἐκ τούτου θεωρεῖται πιθανόν ὅτι αὗται ἀπετέλουν ἐνιαίαν ἐπιστολὴν κάποτε, χωρισθεῖσαν μεταγενεστέρως εἰς δύο, ἄγνωστον ὑπὸ ποίας περιστάσεις.

Θεωροῦν τὴν παρθενίαν ὡς κατάστασιν ἀρμόζουσαν εἰς τοὺς ἀγγέλους καὶ χαρακτηρίζουν τοὺς ζῶντας καὶ τὰς ζώσας ἐν παρθενίᾳ κατ' ἑξαχὴν μέλη τοῦ Χριστοῦ, ἄξια πλουσίου μισθοῦ, τονίζουν ὁμῶς ἐπίσης ὅτι ἄνω ἔργων ἀγάπης αὕτη εἶναι ἀνωφελής. Εἰς τὸ τέλος παρέχουν κανόνας ἀσκητικοῦ βίου καὶ ἀναφέρουν παραδείγματα ἐκ τῆς Γραφῆς. Ἄξιοσημείωτος εἶναι ἡ παραγγελία περὶ ἀποφυγῆς συγκατοικήσεως ἀσκητῶν καὶ ἀσκητριῶν πρὸς πρόληψιν παρεξηγήσεων καὶ καταχρήσεων.

Ὁ Ἐπιφάνιος καὶ ὁ Ἰερώνυμος θεωροῦν ταῦτα ἔργα τοῦ Κλήμεντος καὶ ὡς ἔργα αὐτοῦ φέρονται εἰς τὴν χειρόγραφον παράδουσιν, ἀλλ' οἱ παλαιότεροι συγγραφεῖς τὰς ἀγνοοῦν τελείως. Ἡ καταπολέμησις τῆς συγκατοικήσεως μετ' ἀσκητριῶν («συνεισάκτων») ἤρχισεν ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος καὶ ἀπεκορυφώθη εἰς τὴν διὰ συνόδου καταδικὴν τῆς διαγωγῆς τοῦ Παύλου Σαμοσατέως· ὅθεν αἱ ἐπιστολαὶ εἶναι δυνατόν νὰ συνετάχθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπὸ ἀγνώστου συγγραφέως, ἴσως εἰς τὴν Συρίαν, ὅπου ἐπίσης συνετάχθησαν καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἀρχαίων Κλημεντείων, ἂν ὄχι ὅλα. Γραφεῖσαι πρωτοτύπως ἑλληνιστί³⁹, εἶναι τὰ ἀρχαιότατα κείμενα περὶ μοναχισμοῦ. Ἀναμφιβόλως τὸ κυριώτερον τῶν Κλημεντείων εἶναι τὰ *Ἐπιδήμια Κηρυγμάτων Πέτρου*, τῶν ὁποίων ἡ λατινικὴ παραλλαγή καλεῖται *Recognitiones*. Ὁ πλήρης τίτλος αὐτῶν εἶναι «Κλήμεντος τῶν τοῦ Πέτρου ἐπιδημίων κηρυγμάτων ἐπιτομὴ εἰς βιβλία εἴκοσιν», τοῦ ὁποίου τὴν φράσιν «ἐπιδημίων κηρυγμάτων», ἴτοι δημοσίων κηρυγμάτων, μερικοὶ ἐρευνῆται, παλαιοὶ καὶ νέοι, ἐκλαμβάνουν ἔσφαλμένως ὡς «ἐπιδημιῶν κηρυγμάτων». Σωζόμενον εἰς δύο ἑλληνικὰ χειρόγραφα

PG I, 349-360.

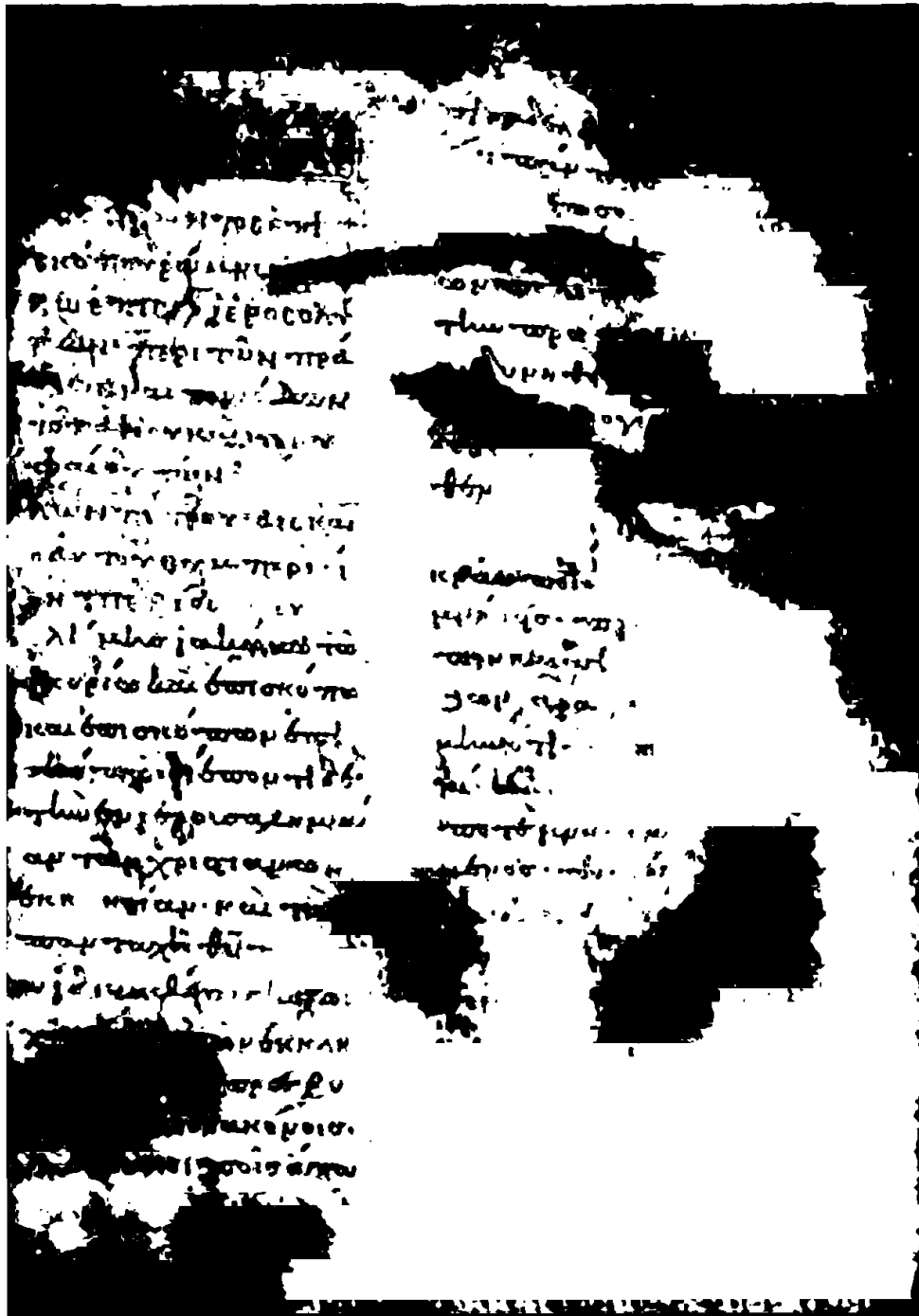
Σώζονται ἑλληνικὰ τεμάχια εἰς τὸν *Πανδέκτην* τοῦ Ἀντιόχου, μέρος δὲ τῆς πρώτης (1-8) σώζεται ἐπίσης κοπιῖται ὡς ἔργον τοῦ Ἀθανασίου.

καὶ καλούμενον σήμερον συνήθως Ὀμιλία ἀποτελεῖται ἐξ εἴκοσι κεφαλαίων (ὁμιλιῶν), εἰς τὰ ὁποῖα περιγράφονται αἱ οἰκογενειακαὶ περιπέτειαι τοῦ Κλήμεντος ἐν συνδυασμῷ μὲ τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἀποστόλου Πέτρου κατὰ τοῦ Σίμωνος Μάγου καὶ διὰ μέσου πλήθους κηρυγμάτων αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν διήγησιν ὁ νεαρὸς ρωμαῖος εὐπατρίδης Κλήμης, συγγενῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ἐβασανίζετο ἀπὸ οἰκογενειακὰ προβλήματα καὶ πνευματικὰς ἀνησυχίας. Μόλις ἐγεννήθη, ἡ μήτηρ του Ματτιδία, προφασισθεῖσα χρηματισμὸν ἐν ὄνειρῳ, πράγματι δὲ θέλουσα νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν ἐρωτικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνδραδέλφου της, ἀνεχώρησεν ἐκ Ρώμης δι' Ἀθήνας μετὰ τῶν δύο πρεσβυτέρων διδύμων υἱῶν της Φαυστίνου καὶ Φουστινιανοῦ, ὁ δὲ πατήρ του Φαῦστος, ἐπειδὴ δὲν ἐλάμβανε καμμίαν εἰδήσιν παρ' αὐτῶν μετέβη εἰς ἀναζήτησιν των. Ἐκτοτε ὁ Κλήμης δὲν ἔμαθε τίποτε διὰ κανένα ἀπὸ αὐτοῦς, ἀφοῦ ἄλλωστε ὅλοι εἶχον διασκορπισθῆ κατόπιν ναυαγίων. Ἐξ ἄλλου ὁ Κλήμης, μόλις ἐνηλικιώθη, ἀπησχολεῖτο ὀδυνηρῶς μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μετὰ θάνατον τύχης τῆς ψυχῆς καί, ἐπειδὴ δὲν εὕρισκε λύσιν αὐτοῦ ἐν Ρώμῃ, ἐσκέφθη νὰ ταξιδεύσῃ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἀκούσας τότε περὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, κηρύσσοντος τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀπεφάσισε νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Ἰουδαίαν, ἀλλ' ἄνεμοι ἀντίθετοι ἠνάγκασαν τὸ πλοῖον νὰ ἀγκυροβολήσῃ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ἄλλωστε ἐπεθύμει νὰ μεταβῇ πρὶν μάθῃ τὰ περὶ Χριστοῦ. Ἐδιδάχθη ἐκεῖ τὰ προκαταρκτικὰ στοιχεῖα κυρὰ τοῦ Βαρνάβη, ἐπιγομένου νὰ ἀναχωρήσῃ εἰς Ἰουδαίαν, ὅπου μετ' ὀλίγον μετέβη καὶ ὁ ἴδιος. Συνεστήθη ὑπὸ τοῦ Βαρνάβα ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης εἰς τὸν Πέτρον, τὸν ὁποῖον ἐκτοτε ἠκολούθησε πιστῶς, παρακολουθῶν τοὺς λόγους καὶ τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ κατὰ τοῦ Σίμωνος Μάγου. Τὰ περὶ τῆς οἰκογενείας του διηγήθη εἰς τὸν Πέτρον κατὰ τὴν παραλιακὴν πόλιν Ἀντάραδον, ἐκτοτε δὲ ἤρχισαν αἱ διαδοχικαὶ ἀναγνωρίσεις τῶν οἰκείων, τῆς μητρὸς εἰς τὸ πρόσωπον ἐπαίτιδος εἰς τὴν νῆσον Ἄραδον, τῶν ἀδελφῶν εἰς τὰ πρόσωπα δύο συνεργατῶν τοῦ Πέτρου καὶ τέλος τοῦ πατρὸς εἰς τὸ πρόσωπον γέροντος ἐργάτου εἰς τὴν Λαιοδίκειαν. Ὁ πατήρ του, ἀναμιχθεὶς εἰς τὴν ἀντισιμωνικὴν πολεμικὴν εἰσέρχεται εἰς δραματικὴν περιπέτειαν, λαμβάνων διὰ μαγικῆς ἐνεργείας τοῦ Σίμωνος τὴν μορφήν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἀλλ' ὁ Πέτρος τὸν ἀπῆλαξεν αὐτῆς, ἀφοῦ ἡ μεταμόρφωσις ἀπέβη ἐπὶ καλῶ τοῦ κηρύγματος

■ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν.

Τοῦ ἔργου προηγούνται δύο ἐπιστολαὶ καὶ μία σύστασις· ἴτοι μία ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου πρὸς τὸν Ἰάκωβον Ἱεροσολύμων, συνοδευτικὴ τοῦ βιβλίου του, μὲ τὴν προτροπὴν νὰ μὴ τὸ δίδῃ πρὸς ἀνάγνωσιν εἰμὴ εἰς ὄριμους ἀνθρώπους μετ' αὐστηρὰν δοκιμασίαν, μία διαμαρτυρία ἢ ἔνορκος σύστασις τοῦ Ἰακώβου πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους νὰ τηρήσουν τὰ ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἀπαιτούμενα καὶ μία ἐπιστολὴ τοῦ Κλήμεντος πρὸς τὸν Ἰάκωβον, διὰ τῆς ὁποίας ἀναφέρει ὅτι ὄρισθη ὑπὸ τοῦ

Εἰκὼν 11

Κλήμενται. Ἐπιστολή πρὸς Ἰάκωβον Ἱεροσολύμων.
Κώδιξ Κοιτωνομουσίου 5, φ. 1α, τοῦ α' αἰῶνος.

Πέτρου ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ διάδοχός του ἐν Ρώμῃ καὶ ὅτι κατ' ἐντολήν αὐτοῦ πάλιν κατέγραψε τὸ ἔργον, ἐπιτέμων τὰ Κηρύγματα τοῦ ἀποστόλου καὶ προσθέτων τὰ περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, καὶ τὸ ἀποστέλλει ἤδη εἰς τὸν Ἰάκωβον.

Πρόκειται περὶ μυθιστορηματικοῦ κειμένου γραμμένου εἰς καλὴν γλῶσσαν καὶ ἀνήκοντος εἰς τὸ εἶδος τῶν μετὰ περιπετειώδεις περιπλανήσεις ἀναγνωρίσεων, εὐρισκόμενον ἐν ἐξάρσει εἰς τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν τοῦ β' καὶ γ' αἰῶνος μ.Χ. Ἀλλὰ μὲ τὸ μυθιστόρημα προβάλλονται ὀρισμένα πρόσωπα καὶ ὀρισμένοι διδασκαλῆς, ἐνίοτε μάλιστα κατὰ τρόπον ἀντιφατικὸν λόγῳ τῆς ποικίλης προελεύσεως τῶν πηγῶν.

Οὕτω κατὰ πρῶτον προβάλλεται ὁ Ἰάκωβος Ἀδελφόθεος ὡς εἶδος ὑπερεπισκόπου, καὶ μετ' αὐτοῦ ἡ ἰουδαΐζουσα ἐκκλησία, ἥδη ἀπὸ τῆς προσφωνήσεως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος: «τῷ Κυρίῳ καὶ ἐπισκόπων ἐπισκόπῳ, διέποντι δὲ τὴν Ἱερουσαλήμ, ἁγίαν Ἑβραίων Ἐκκλησίαν, καὶ τὰς πανταχῆ Θεοῦ προνοίᾳ ἰδρυθείσας καλῶς».

Δεύτερον προβάλλεται ὁ Πέτρος ὡς ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ρώμης καὶ ὁ γνήσιος ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν. Τὸ μαρτυρεῖ ὁ Κλήμης εἰς τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς Ἰάκωβον. «Γνώριμον ἔστω σοι, κύριέ μου, ὅτι Σίμων (Πέτρος), ὁ διὰ τὴν ἀληθῆ πίστιν καὶ τὴν ἀσφαλεστάτην αὐτοῦ τῆς διδασκαλίας ὑπόθεσιν τῆς Ἐκκλησίας θεμέλιος εἶναι ὀρισθεὶς καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ ἀψευδεὶ στόματι μετονομασθεὶς Πέτρος, ἡ ἀπαρχὴ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ὁ τῶν ἀποστόλων πρῶτος, ᾧ πρῶτῳ ὁ Πατὴρ τὸν Υἱὸν ἀπεκάλυψεν, ὃν ὁ Χριστὸς εὐλόγως ἐμακάρισεν, ὁ κλητὸς καὶ ἐκλεκτὸς καὶ συνέστιος καὶ συνοδοιπόρος, ὁ καλὸς καὶ δόκιμος μαθητὴς, ὁ τῆς Δύσεως τὸ σκοτεινότερον τοῦ κόσμου μέρος ὡς πάντων ἰκανώτερος φωτίσαι κελευσθεὶς καὶ κυτωρθῶσαι δυναθεὶς...»⁴⁰.

Τρίτον καταπολεμεῖται ὁ Σίμων Μάγος ὡς ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ τοῦ Πέτρου προσωπικῶς, καὶ διαφθορεῦς. Φέρονται αὐτὸς καὶ ἡ σύντροφός του Ἑλένη μυθηταὶ Ἰωάννου τοῦ Ἡμεροβακτιστοῦ, ἤτοι τοῦ Προδρόμου, ὁ ὁποῖος παρίσταται εὐρισκόμενος ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Τέταρτον καταπολεμεῖται, ἀωνύμως ἢ ψευδωνύμως ὑπὸ τὸ προσωπεῖον τοῦ Σίμωνος, ὁ ἀπόστολος Παῦλος. Ὁ Πέτρος φέρεται γράφων πρὸς τὸν Ἰάκωβον ὅτι «τινὲς τῶν ἀπ' ἐθνῶν τὸ δι' ἐμοῦ νόμιμον ἀπεδέκιμασαν κήρυγμα, τοῦ ἐχθροῦ ἀνθρώπου ἄνομόν τινα καὶ φλυαρώδη προσηκάμενοι διδασκαλίαν»⁴¹, καὶ τονίζων πρὸς τὸν ἴδιον τὸν Σίμωνα (Μάγον) «εἰ μὲν οὖν καὶ σοὶ ὁ Ἰησοῦς ἡμῶν δι' ὀράματος ὀφθεῖς

40 Κλήμεντος πρὸς Ἰάκωβον 1.

41 Πέτρον πρὸς Ἰάκωβον 2.

ἐγνώσθη καὶ ὠμίλησεν, ὡς ἀντικειμένῳ ὀργιζόμενος... πῶς δέ σοι καὶ πιστεύσομεν αὐτὸ κἄν ὅτι ὤφθη σοι; Πῶς δέ σοι καὶ ὤφθη, ὅποτε αὐτοῦ τὰ ἐναντία τῇ διδασκαλίᾳ φρονεῖς; Εἰ δέ ὑπ' ἐκείνου μιᾶς θρας ὀφθῆεις καὶ μαθητευθῆεις ἀποστόλος ἐγένου. τὰς ἐκείνου φωνὰς κήρυσσε, τὰ ἐκείνου ἐρμήνευε, τοὺς ἐκείνου ἀποστόλους φίλει, ἐμοὶ (— Πέτρον) τῷ συγγενομένῳ αὐτῷ μὴ μάχου»⁴².

Πέμπτον πολεμεῖται ὁ Μαρκίῳν ὑπὸ τὸ προσωπεῖον ὡσαύτως τοῦ Σίμωνος, προσπαθοῦντος νὰ χαράξῃ διάκρισιν μεταξὺ δικαίου δημιουργοῦ Θεοῦ καὶ ἀγαθοῦ Θεοῦ⁴³.

Ἐκτον ὁ Χριστιανισμὸς χαρακτηρίζεται ὡς παραφύας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀφοῦ ὁ Κλήμης ἐμφανίζεται ἔχων τὴν συνείδησιν ὅτι, ἀσπασθεῖς τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, προσηλυτίσθη εἰς τὸν νόμον· «διὰ τοῦτο ἐγὼ τῷ ἀγίῳ τῶν Ἰουδαίων Θεῷ καὶ νόμῳ προσέφυγον»⁴⁴. Παρὰ ταῦτα εἰς τὸ κείμενον εὐρίσκεται καὶ ἡ γνώμη ὅτι «πολλὰ ψευδῆ κατὰ τοῦ Θεοῦ προσέλαβον αἱ Γραφαί»⁴⁵, αὐτὴ δέ ἦτο ἡ γνώμη τῶν Ἑβραίων.

Ἐβδομον προβάλλονται ὠρισμένοι παράδοξοι διδασκαλῖαι, ὅπως εἶναι αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ Θεὸς ἔχει συγκεκριμένην μορφήν· «νοῦς γὰρ εἶδος οὐχ ὄρων Θεοῦ κενός ἐστιν αὐτοῦ»⁴⁶.

Ὅγδοον ἐμφανίζεται ὁ Χριστὸς ὡς ἄνθρωπος, υἱὸς Θεοῦ καὶ προφήτης. «Ὁ Κύριος ἡμῶν οὔτε θεοὺς εἶναι ἐφθέγγετο παρὰ τὸν κτίσαντα τὰ πάντα, οὔτε ἐαυτὸν Θεὸν εἶναι ἀνηγόρευσε, υἱὸν δὲ Θεοῦ τοῦ τὰ πάντα διακοσμήσαντος τὸν εἰπόντα αὐτὸν εὐλόγως ἑμακάρισεν»⁴⁷. Θέλει μάλιστα τὸ ἔργον νὰ προβάλλῃ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀληθοῦς προφήτου μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι μετὰ τὸν σκοτασμὸν τῆς πρώτης ἀποκαλύψεως ἡ δευτέρα ἐγινε διὰ τοῦ ἀληθοῦς προφήτου, ὁ ὁποῖος γνωρίζει παρελθόντα, ἐνεστῶτα καὶ μέλλοντα⁴⁸, διότι ἔχει ἀνάγκη καὶ ὄχι προσκαίρως τὸ προφητικὸν πνεῦμα. Αὐτὸς ὅμως ὁ προφήτης ἀνεφάνη διαδοχικῶς εἰς πολλὰ πρόσωπα τῆς ἱστορίας, Ἀδάμ, Ἐνώχ, Νῶε, Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Μωϋσῆν, τοὺς ὁποῖους ὀνομάζει ἑπτὰ στύλους τοῦ κόσμου. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἀληθὴς προφήτης, ὅπως ἐκεῖνοι, υἱὸς Θεοῦ, ἀλλ' ὄχι Θεός. Ἀφοῦ δὲ αὐτὸς ἀπεκάλυψε ὅτι καὶ οἱ ἑπτὰ στύλοι, καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι καθαρὸς Ἰουδαϊσμός, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἀμφοτέρων θεμελιῶδες δόγμα εἶναι ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ, τοῦ Δημιουργοῦ. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ Μωσαϊσμοῦ ἐστηρίχθη ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης περὶ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ καὶ τοῦ ἑνὸς ἀληθοῦς προφήτου του. Φυσικὰ ὅμως εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἐνυπάρχει καὶ ἡ ἀναγνώρισις μιᾶς ὑπεροχῆς τοῦ Χριστοῦ ἐναντι τοῦ Μωϋσέως καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ Χριστιανι-

42 *Κηρύγματα*, διμῆλια 17. 19.

43 Αὐτόθι 17, 4 ἐξ.

44 Αὐτόθι 4, 22.

45 Αὐτόθι 2, 38.

46 Αὐτόθι 17, 11.

47 Αὐτόθι 16, 15. Ὁ Χριστὸς εἶναι προφήτης. αὐτόθι 11, 35.

48 Αὐτόθι 2, 6 καὶ 2, 10. 3, 11.

σμοῦ ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, κατὰ τὴν παράστασιν τοῦ ὀριστικοῦ σταδίου ἔναντι τῆς προπαρασκευῆς.

Ἐνατον κηρύσσεται ἐγκράτεια καὶ πτωχεία, ἀρεταὶ τὰς ὁποίας διαταράσσουν οἱ δαίμονες, εἰσερχόμενοι ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἀνθρώπινα σώματα. διὰ νὰ μετᾶσχουν τῶν ἡδονῶν τῶν ἀνθρωπίνων ὀργάνων, δεδομένου ὅτι αὐτοὶ στεροῦνται τοιούτων ὀργάνων⁴⁹.

Διεφάνη ἤδη ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ὅτι τὰ Ἐπιδήμια Κηρύγματα ὑπὸ τὴν σημερινὴν των μορφήν εἶναι ἀμάλαγμα ὑλικοῦ καὶ δοξαστῶν ποικίλης προελεύσεως, ὅσον δὲ ἀντιφατικὰ παρουσιάζονται ἐνίοτε τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ, τόσον ἀντιφατικαὶ εἶναι καὶ αἱ κρίσεις τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν περὶ τοῦ ἔργου, ἰδίως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Τυβιγγίου Σχολῆς, ἢ ὁποία εὔρε πλουσίαν τροφήν εἰς τὴν ἐκτιθεμένην ἀντίθεσιν μεταξὺ Πέτρου καὶ Παύλου. Σήμερον προβάλλονται δύο κυρίως ὑποθέσεις, κατὰ τὴν πρώτην τῶν ὁποίων ὀπισθεν τῶν δύο πυραυλλαγῶν, ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς, εὐρίσκειται ἐν βυσικόν σύγγραμμα τοῦ γ' αἰῶνος, καὶ ἡ λατινικὴ παραλλαγή πλὴν αὐτοῦ ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἑλληνικὴν (B. Behm), ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέραν αἱ δύο παραλλαγαὶ εἶναι ἀνεξάρτητοι καὶ τὸ ὀπισθεν αὐτῶν εὐρισκόμενον σύγγραμμα εἶναι σύνθεσις δύο ἄλλων προηγουμένων κειμένων, τῶν Περιόδων καὶ τῶν Κηρυγμάτων Πέτρου (H. Waitz). Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ διακριθοῦν τὰ ποικίλα στρώματα τοῦ ὑλικοῦ, προερχόμενα ἀπὸ δλόκληρον σειρὰν κειμένων, τὰ ὁποῖα κατὰ τινα τρόπον ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ἔπαυσαν νὰ ὑπάρχουν αὐτοτελῶς.

α) Εἰς τὴν εἰσαγωγικὴν ἐπιστολὴν τοῦ ὁ Πέτρος λέγει εἰς τὸν Ἰάκωβον ὅτι στέλλει τὰ Κηρύγματα αὐτοῦ. Τοιοῦτο ἔργον, μαρτυρούμενον καὶ ἄλλοθεν, καὶ διάφορον πάντως τοῦ Κηρύγματος Πέτρου, ὑπῆρχεν αὐτοτελῶς. Εἶχε συνταχθῆ περὶ τὸ 200, περιεῖχε κηρύγματα τοῦ Πέτρου ἀναιρετικὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου ἀπὸ ἰουδαιοχριστιανικῆς πλευρᾶς καὶ ἦτο ἀπάντησις εἰς τὰς Πράξεις Πέτρου καὶ τὰς Πράξεις Παύλου, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν τοὺς δύο ἀποστόλους νὰ συνεργάζωνται ἁρμονικῶς.

β) Ὑπῆρχεν ἐπίσης ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *Περίοδοι Πέτρου* συνταχθὲν τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ β' αἰῶνος. Ὁ Ἐπιφάνιος⁵⁰ τὰς ἀποδίδει ρητῶς εἰς τοὺς Ἐβιωναίους, οἱ ὁποῖοι, καθὼς λέγει, τὰς ἔθετον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κλήμεντος· ἀλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι, λέγων ταῦτα, ἔχει ὑπ' ὄψιν τὸ σημερινὸν ὠλοκληρωμένον ἔργον. Ἀντιθέτως ὁ Ὠριγένης, μνημονεύων πρῶτος ἔργον μὲ τὸ ὄνομα αὐτό, γνωρίζει τὴν ἀρχικὴν του μορφήν⁵¹. Προφανῶς περιεῖχεν ἐκθεσιν περὶ τῶν περιουσιῶν τοῦ Πέτρου εἰς τὴν Παλαιστίνην, τὴν Φοινίκην καὶ τὴν Συρίαν, μετὰ τῆς

49 Αὐτόθι 9, 10.

50 *Μανιχαϊσμός* 3, 15.

51 Ἐπιφάνιος εἰς *Γένεσιν Φιλοκαλία* 23.

ἀνταγωνιστικής δράσεως αὐτοῦ κατὰ τοῦ Σίμωνος Μάγου. Εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν τὸ κείμενον τοῦτο θὰ ἦτο μᾶλλον ὀρθόδοξον.

γ) Οἱ Ἀναβαθμοὶ Ἰακώβου, ἔργον Ἰουδαιοχριστιανικῆς προελεύσεως, δίδον προτεραιότητα εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰακώβου Ἀδελφοῦ-θεοῦ. Εἶχον συνταχθῆ περι τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος.

δ) Μία μυθιστορηματικὴ ἔκθεσις περι τῶν περιπετειῶν τοῦ Κλήμεντος, κατὰ τὴν συνηθιζομένην τὸν β' αἰῶνα τόσον μεταξύ τῶν Ἑθνικῶν ὅσον καὶ μεταξύ τῶν Χριστιανῶν μέθοδον. Τὸ κείμενον τοῦτο ἦτο ὀρθόδοξον καὶ εἶχε συνταχθῆ εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος ἀπὸ ἀνθρώπου, ὁ ὅποιος εἶχε ταξιδεύσει εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Συρίαν καὶ ἐπεδίωκε νὰ συγκινήσῃ τοὺς ἀναγνώστας μὲ τὴν παρουσίαν συγγενῶν προσώπων, ἀποχωρισμένων ἀλλήλων ἀπὸ κακὰς συγκυρίας, νὰ ἀναγνωρῶνται πάλιν.

Συγγραφεὺς τοῦ τέλους τοῦ γ' αἰῶνος, ἀνήκων εἰς τὴν γνωστικὴν μερίδα τῶν Ἐβιωναίων, ἔπλεξε στοιχεῖα ὄλων αὐτῶν τῶν πηγῶν εἰς ἑνιαῖον κείμενον. ἔχων πλαίσιον τὸ μυθιστόρημα τοῦ Κλήμεντος—ὅπως δεικνύει καὶ ὁ τίτλος τῆς λατινικῆς παραλλαγῆς «Ἀναγνωρίσεις»—καὶ ἐντάξας ἐπίσης ὕλικόν ἀπὸ τρία ἄλλα κείμενα, ἦτοι ἐν ἀντιμαρκιωνιτικὸν ἔργον τοῦ τέλους τοῦ β' αἰῶνος, μίαν Ἰουδαιοχριστιανικὴν τάξιν χειροτονίας καὶ τὸν περι εἰμαρμένης διάλογον τοῦ Βαρδεδάνου, καὶ προσθέσας ὠρισμένας ἰδικὰς του σκέψεις καὶ ἀπόψεις, ὅπως εἶναι τὰ περι ἀντιθέτων αὐξυγιῶν ἐντὸς τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Αὐτὸς βεβαίως προσέθεσε καὶ τὰς ἐπιστολάς μετὰ τῆς διαμαρτυρίας, αἱ ὅσαι ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω. Ἡ συμπίλησις πιθανῶς ἐπραγματοποιήθη εἰς τὴν Συρίαν, πάντως εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὅποian ἦσαν γραμμένα καὶ αἱ πηγαὶ τοῦ ἔργου.

Τὸν δ' αἰῶνα ὑπῆρχον δύο παραλλαγὰι αὐτοῦ τοῦ κειμένου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ρουφίνου⁵² καὶ κατ' αὐτὰ ταῦτα τὰ πράγματα, ὅπερ σημαίνει ὅτι τοῦτο ὑπέστη περαιτέρω διπλὴν ἐπεξεργασίαν. Ὁ πρῶτος διασκευαστής, τῆς αὐτῆς κατευθύνσεως μὲ τὸν συμπιλητὴν πιθανῶς, δὲν φαίνεται νὰ μετέβαλλε πολλὰ πράγματα, ἀλλ' ὁ δεῦτερος, ἔχων σαφεστέραν ἀντίληψιν περι τῶν αἰρετικῶν δοξασιῶν τοῦ ἔργου, τὸ ἀπῆλλαξεν ἀπὸ τὰς περισσοτέρας. Ὁ δὲ Ρουφίνος, μεταφράσας τὴν δευτέραν αὐτὴν παραλλαγὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Recognitiones*, ἴσως προέβη εἰς περαιτέρω κάθαρσιν τοῦ ἔργου. Πάντως ἐλλείπουν ἀπὸ αὐτὴν αἱ εἰσαγωγικαὶ ἐπιστολαὶ μετὰ τῆς διαμαρτυρίας, τὸ ἐπεισῶδιον τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Σίμωνος καὶ ἄλλα τεμάχια.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἐφιλοτεχνήθη ἐκ τῶν Ἐπιδημίων Κη-

52 Εἰς τὴν εἰσαγωγικὴν ἐπιστολὴν *Ad Gaudentium*, PG 1, 1205 ε.

ρυγμάτων έπιτομή έξ 147 κεφαλαίων υπό τόν τίτλον «Κλήμεντος έπισκόπου Ρώμης περί τών πράξεων, έπιδημιών τε και κηρυγμάτων του άγιου και κορυφαίου τών άποστόλων Πέτρου», εις τήν όποιαν έπισυνάπτεται διήγησις περί θαύματος γενομένου υπό του Κλήμεντος έπί παιδίου και ένίοτε έπίσης τό μαρτυρολόγιον του Κλήμεντος, συνταχθέν υπό του Συμεών Μεταφραστού. Σώζονται έπίσης μία άκόμη βραχυτέρα έπιτομή μεταγενεστέρας έποχής και δύο άραβικαι έπιτομαί, μία τών Έπιδημιών Κηρυγμάτων και μία τών Άναγνωρίσεων.

3. ΠΑΥΛΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Άν και ή δρῶσις του Παύλου ήτο έπαρκώς γνωστή από την Κ. Διαθήκην, όπως έπίσης και τό κήρυγμά του, ή άπόκρυφος γραμματεία κατ' έπανάληψιν έστράφη προς τό πρόσωπόν του, όχι μόνον δέ ή αίρετική, αλλά και ή όρθόδοξος. Θα άρχίσωμεν τήν εξέτασιν από τά κείμενα τά όποια άξιώνουν ότι προέρχονται από την χειρά του, και πρώτον από τάς έπιστολάς.

Άλληλογραφία του Παύλου μετά τών Κορινθίων περιέχεται εις τας Πράξεις αυτού, περί τών όποιών θα γίνη λόγος κατωτέρω. Όπως αύτή έγεννήθη από έπιθυμίαν να συμπληρωθούν κενά εις τήν παράδοσιν της παυλείου έπιστολογραφίας, ούτω και μία έπιστολή *Πρός Λαοδικεϊς* έπλάσθη διά να καλύψη τό κενόν τό όποϊον άφηνεν ή άπόλεια όμοιοτίτλου γράμματος του Παύλου, περί του όποιου ώμίλει εις τό χωρίον Κολοσ. 4, 16: «και όταν άναγνωσθῆ παρ' ύμιν ή έπιστολή, ποιήσατε ίνα και έν τῆ τών Λαοδικέων Έκκλησίᾳ άναγνωσθῆ και τήν εκ Λαοδικείας ίνα και ύμεις άναγνώτε». Η άπολεσθεισα δυνατόν να ήτο αντίγραφον της *Πρός Έφεσίους* έπιστολής, δεδόντως διά τήν περίστασιν παρηλλαγμένης, αλλά πάντως έπλάσθη υποκατάστατόν της. Άν ή *Πρός Λαοδικεϊς* έπιστολή τήν όποιαν ό Μουρατόρειος Κατάλογος άποδίδει εις τούς Μαρκιωνίτας, είναι νέον κείμενον ή είναι ή *Πρός Έφεσίους* με διαφορετικήν έπιγραφήν, κατά τά λεγόμενα του Τερτυλλιανού⁵³, δέν είναι δυνατόν να λεχθῆ μετά βεβαιότητος. Πάντως σώζεται ήδη τοιαύτη έπιστολή εις πολλά χειρόγραφα, μεταφρασθεισα πολύ άργότερα και εις δυτικοευρωπαϊκάς γλώσσας. Άν αύτη είναι ή αύτή με τήν υπό του Καταλόγου μνημονευομένην, θα είχε γραφή πρό του τέλους του β' αιώνος, έλληνιστί, άλλως θα έγράφη μεταγενεστέρωσ, τόν γ' ή δ' αιώνα, ίσως μάλιστα λατινιστί. Η έλλειψις μαρκιωνιτικών στοιχείων καθιστᾷ τήν ταύτισιν προβληματικήν.

53 *Adversus Marcionem*
11. 5, 17.

Ὁ Κατάλογος Μουρατόρι καὶ κατ' αὐτὸν ἐπίσης τὸ Γελασιανόν καὶ ἡ Στιχομετρία Νικηφόρου ἀναφέρουν ἐπίσης ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς, μαρκιωντικῆς προελεύσεως, περὶ τῆς ὁποίας δὲν διαθέτομεν καμμίαν ἄλλην οὐσιαστικὴν πληροφορίαν. Προφανῶς κάποιος ἐσκέφθη ὅτι θὰ ἦτο δύσκολον νὰ μὴ ἔχη τιμήσει δεόντως ἐκείνην τὴν μεγαλόπουλιν ὁ Παῦλος καὶ εἶναι παράδοξον πῶς δὲν ἐσκέφθη καὶ τὴν Ἀντιόχειαν.

Παρά τὰς διαμαρτυρίας τοῦ Τερτυλλιανοῦ, εἰς τὴν Δύσιν συνέβη ὅ,τι καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν· προσέγγιςις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐθνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Σενέκας ἦτο σοφός, ἔδωκε σπουδαία φιλοσοφικά κείμενα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἠθικῆς, θὰ ἦτο δὲ ἐπωφελές νὰ χρησιμοποιηθῆ ἐνδεχομένη μαρτυρία του ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄλλωστε ἤδη αὐτὸς οὗτος ὁ Τερτυλλιανὸς εἶχε γράψει «Seneca sacre poster» καὶ αὐτὴ ἡ φράσις συνετέλεσεν εἰς τὴν γένεσιν τῆς σχετικῆς Ἀλληλογραφίας Παύλου καὶ Σενέκα, ἡ ὁποία περιλαμβάνει 14 ἐπιστολάς, ἤτοι 8 τοῦ Σενέκα πρὸς τὸν ἀποστόλον καὶ 6 τούτου πρὸς ἐκείνον, γραμμένας ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν λατινικὴν. Εἰς τὸν Ἱερώνυμον εἶναι γνωσταὶ αἱ 12 ἐξ αὐτῶν⁵⁴, εἰς τὰς ὁποίας ὁ φιλόσοφος φέρεται συμπαθὼν πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἂν καὶ προβαίνει εἰς παρατηρήσεις σχετικὰς μετὰ τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ἔκφρασιν καὶ ἀποστέλλει βιβλία πρὸς βελτίωσιν τῶν λατινικῶν τοῦ ἀποστόλου· παρουσιάζεται ἐπίσης ἀναγινώσκων ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος, καθ' ὑπόθεσιν τοῦ Νέρωνος φυσικά, καὶ παραπονούμενος διὰ τὸν διωγμὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Λόγῳ τῆς εἰδικῆς αὐτῆς ἀπολογητικῆς τάσεως θὰ ἐλέγομεν ὅτι αὐταὶ ἐγράφησαν ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος εἰς ἕμμεσον ἀντίκρουσιν τοῦ διατάγματος τοῦ Διοκλήτιανου περὶ καταστροφῆς ὄλων τῶν χριστιανικῶν βιβλίων. Αἱ δύο τελευταῖαι ἐπιστολαί, γραφεῖσαι μετὰ τὸν Ἱερώνυμον, παρουσιάζουσιν χριστιανὸν πλέον τὸν Σενέκαν.

Ἐδῶ ἔχει ἴσως τὴν θέσιν τῆς καὶ μνεία τῆς Ἐπιστολῆς Τίτου, εὐρεθείσης εἰς λατινικὸν χειρόγραφον τοῦ 7' αἰῶνος, μετὰ συμπληρωματικὸν τίτλον «De dispositione sanctimonii», περὶ ρυθμίσεως εὐσεβοῦς βίου. Πρόκειται περὶ ὁμιλίας ἢ πραγματείας, ἀπευθυνομένης πρὸς ἀσκητικὴν ὁμάδα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἰς λαϊκὴν λατινικὴν γλῶσσαν, χρησιμοποιοῦσης ἀπόκρυφα κείμενα καὶ γραφείσης πιθανῶς τὸν 7' αἰῶνα εἰς τὴν Ἰσπανίαν πρὸς καταπολέμησιν τῆς τακτικῆς τῶν Πρισκιλλιανιστῶν νὰ συνουῶν τὴν συνήθειαν τῶν συνεισάκτων παρθένων.

Εἰς τὸ Χηνοβόσκιον⁵⁵ εὐρέθη *Προσευχὴ* τοῦ ἀποστόλου Παύλου.

54 *De viris illustribus* 12. Βλ. καὶ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Epistula* 153, 14.

55 Κωδιξ I, Jung.

Ὁ Ἐπιφάνιος μνημονεύει «Ἀναβατικὸν τοῦ Παύλου», προερχόμενον ἀπὸ τοὺς γνωστικούς καίνιτικούς κύκλους τοῦ β' ἢ γ' αἰῶνος, συντεταγμένον φυσικὰ βάσει τῆς διηγήσεως Β' Κορ. 12, 2 καὶ ἐξῆς. Καὶ τοῦτο μὲν ἔχει ἀπολεσθῆ ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, ἀλλὰ τῶρα σώζεται ἐν ἄλλο ἀξιόλογον κείμενον, ἡ *Ἀποκάλυψις Παύλου*, περὶ τῆς ὁποίας ἔκαμε λόγον ὁ Ὠριγένης⁵⁶, λέγων ὅτι αὕτη μαζὶ μὲ ἄλλα ἀποκαλυπτικὰ βιβλία ἦτο δεκτὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Πρῶτη σαφῆς περὶ αὐτῆς μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Λύγουστίνου⁵⁷, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀντιθέτως δὲν ἦτο δεκτὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἀκολουθοῦν δὲ αἱ μαρτυρίαι τοῦ Σωζομένου θεωροῦντος αἰτήν νεοφανῆ⁵⁸ καὶ τοῦ Γελασιανοῦ χαρακτηρίζοντος αὐτὴν ἀπόκρυφον. Ἀπὸ τὸν χρόνον συντάξεως τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Σωζομένου καὶ τῆς πραγματείας τοῦ Λύγουστίνου συνάγεται ὅτι αὕτη συνετάχθη ὀλίγον πρὸ τοῦ 400, ὅποτε πρέπει νὰ εἶναι διάφορον τοῦ παλαιοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖον ἀνέφερεν ὁ Ὠριγένης, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον —εἶναι μᾶλλον εὐλογον— νὰ εἶχεν ἐκεῖνο ὡς πρότυπον. Πράγματι εἰς τὴν κατακλειῖδα τοῦ συριακοῦ κειμένου τὸ ἔργον φέρεται ἀποκλυφθὲν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Παύλου ἐν Ταρσῷ ἐπὶ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου, προφανῶς τοῦ μεγάλου.

Σήμερον σώζεται ἑλληνιστὶ εἰς ἐπίτομον μορφήν, ἐνῶ ὑπὸ τὴν πλήρη μορφήν του σώζεται εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, τιτλοφορούμενον *Visio Pauli*, ἡ ὁποία βεβαίως εἶναι πλησιεστέρα πρὸς τὸ ἀπολεσθὲν ἑλληνικὸν πρωτότυπον παρ' ὅσον ἡ ἐπιτομή. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ἄλλαι λατινικαὶ παραλλαγαί, καθὼς καὶ μεταφράσεις εἰς συριακὴν, ἄρμενικὴν, κοπτικὴν, αἰθιοπικὴν, ἀραβικὴν, σλαβονικὴν, ἀρχαιογυλλικὴν, σαξωνικὴν, ἀρχαιοϊταλικὴν.

Ὡς εἶναι φυσικόν, τὸ βιβλίον περιγράφει τὴν ἀρπαγὴν τοῦ Παύλου καὶ ὁδήγησιν αὐτοῦ εἰς τὰ ὑπερκόσμια. Ὁ Χριστὸς παραγγέλλει εἰς τὸν Παῦλον νὰ κηρύξῃ εἰς τὴν ἁμαρτωλὴν ἀνθρωπότητα, ἐνῶ ἦλιος, σελήνη, ἀστέρες, θάλασσα, ὕδατα, γῆ, ζητοῦν ἀπὸ τὸν Θεὸν ἐκδίκησιν κατὰ τῶν ἀνθρώπων. Οὗτος, παραλαμβανόμενος ἀπὸ ἄγγελον, φέρεται εἰς τὸν παράδεισον ὅπου οἱ δίκαιοι εἶναι ἐγκατεστημένοι κατὰ τάξεις, εἰς τὴν χρυσοῦν πόλιν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀπλώνεται μετὰ τὴν λίμνην Ἀχερουσίαν, ἀκολουθῶν δὲ εἰς τὸν ποταμὸν τοῦ πυρός, τὸν τόπον ὅπου βασανίζονται οἱ ἄδικοι, εὐρίσκοντες κατὰ παράκλησιν τοῦ Παύλου καὶ τῶν συνοδῶν του πρὸς τὸν Χριστὸν ἀνάπαυσιν μόνον κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς· «δίδωμι ὑμῖν νύκτα καὶ ἡμέραν τῆς ἁγίας Κυριακῆς, ἐν ᾗ ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν, ἀνάπαυσιν». Τέλος ἐπισκάντεται ἐκ νέου τὸν παράδεισον, ὅπου συναντᾷ τῶρα τὴν Θεοτόκον περιστοιχιζομένην ἀπὸ χορὸν δικαίων.

56 Συμφώνως πρὸς παράθεμα τοῦ ΒΑΡΕΒΡΑΙΟΥ, *Νομοκάνων* 7, 9.

57 *In Iohanne tractatus* 98, 8.

58 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 19, «ἡ νῦν ἀποκάλυψις Παύλου φερομένη».

Είναι προφανής ἡ συγγένεια τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης πρὸς τὴν τοῦ Πέτρου, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ἔχει ἀντλήσει παραστάσεις. Ὅσα ἔχουν λεχθῆ περὶ τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἀποκαλύψεως Πέτρου ἐπὶ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τέχνης ἰσχύουν καὶ διὰ τὴν παρούσαν, εἰς μεγαλύτερον μάλιστα βαθμὸν, ὅπως ἄλλωστε ἔπρεπε νὰ ἀναμένεται ἀπὸ ἓν τόσον εὐρέως διαδεδομένον κείμενον. Αἱ περὶ παραδείσου καὶ κολάσεως παραστάσεις τῶν μέσων χρόνων ὀφείλονται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς αὐτὴν καὶ αὐτὴν εἶχεν ὁ Δάντης ὡς ἔγγραπτον ὁδηγὸν κατὰ τὴν σύνθεσιν τῶν μεγάλων ποιημάτων του· ἀναφέρει μάλιστα οὕτως ρητῶς τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ «σκεύους ἐκλογῆς» εἰς τὴν κόλασιν⁵⁹.

Διάφορος αὐτῆς εἶναι μία ἄλλη σύντομος Ἀποκάλυψις Παύλου, γνωστικῆς προελεύσεως, εὑρεθεῖσα κοπιτιστὶ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Χηνοβοσκίου⁶⁰. Περιγράφει τὴν ἀνάβασιν τοῦ Παύλου ἀπὸ τῆς γῆς εἰς τὸν ἕβδομον οὐρανὸν κατόπιν ἐμφανίσεως εἰς αὐτὸν παιδίου, τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ Χριστός, ἐν Ἱερουσαλήμ. Ὁ Παῦλος θεωρεῖται ἐκλεκτός ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ. Νὰ εἶναι ἄραγε αὐτὴ τὸ παλαιὸν Ἀναβατικὸν Παύλου τῶν Καϊνιτῶν; Δὲν ἀποκλείεται, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ ἐγράφη ἑλληνιστὶ τὴν ἰδίαν μὲ ἐκεῖνο ἐποχὴν, ἀλλὰ τότε πρέπει νὰ ἀποτελῆ διασκευὴν αὐτοῦ, διότι τοῦτο φαίνεται νὰ ὀρίζῃ ἄνοδον μόνον μέχρι τρίτου οὐρανοῦ.

Αἱ περίφημοι *Πράξεις Παύλου* εἶναι τὸ μόνον «ἀπόκρυφον» ἔργον, τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν κατὰ κάποιον τρόπον τὸν συγγραφέα. Κατὰ τὴν Στιχομετρίαν τοῦ Νικηφόρου ἡ ἔκτασις του ἀνήρχετο εἰς 3.600 στίχους, ἀλλὰ μέχρι τοῦ τέλους περίπου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἦσαν γνωστὰ μόνον δύο τεμάχια αὐτοῦ, ἐνῶ ἔκτοτε εὐρέθησαν ὅσα ἀποσπάσματα, ὥστε νὰ ἀνασυγκροτοῦν τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτοῦ.

Παρ' ὅλον ὅτι περιέχει φανταστικὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπεισόδια, φροντίζει εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς νὰ ἀκολουθῆ τὴν σειρὰν τῶν κανονικῶν Πράξεων Ἀποστόλων, ἀπλοποιοῦν πάντως τὰ πράγματα μὲ τὸ νὰ συγκεντρῶνῃ ὅλην τὴν δραστηριότητα τοῦ Παύλου εἰς ἐνιαίαν μεγάλην περιοδείαν. Ἄλλ' ἡ χειρόγραφος παράδοσις του δὲν ἐπιτρέπε νὰ ἀνασυστήσωμεν μὲ ἀκρίβειαν τὴν σειρὰν τῆς περιοδείας καὶ τῶ ἐπεισοδίων. Τὰ κυριώτερα χειρόγραφα τοῦ ἔργου εἶναι· πρῶτον ἑλληνικὸς πάπυρος τοῦ Ἀμβούργου, τοῦ 300 περίπου, διατηρῶν ἔκθεσιν περὶ μέρος τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀποστόλου εἰς τὴν Ἐφεσον καὶ τὴν Κόρινθον, περὶ τοῦ ταξιδίου εἰς τὴν Ρώμην καὶ τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ, δεύτερον κοπτικὸς πάπυρος τῆς Αἰδελβέργης, τοῦ σ' αἰῶνα διατηρῶν ἐκτεταμένα τμήματα τοῦ συνόλου, συμπεριλαμβανομέντ

Inferno 2, 28.
Κωδιξ V.

ΖΟΥΣΙΝ· ΔΙΝΑΛΤΑ ΕΣΤΙΝ
 ΤΕΝΟΟΠΟΝΝΑΠΙΣΤΟΜΟΙ· ΔΟΥ
 ΙΛΟΤΑΧΕΙΜΟ· ΑΠΩΑΝΕΙΣ
 ΨΑΙΣ· ΜΕΡΠΙΤΕΥΠΕ· ΔΙΡΧ
 ΠΑΧΕ· ΝΗΠΗΡΟΤΕ· ΓΩ· ΦΙΔ
 ΠΙΤΕΥΠΕ· ΑΠΩΑΝΕΙΣ· ΨΑΙ
 Σ· ΜΕΡΠΗΤΕΥΠΕ· ΑΠΩΑΝΕΙΣ
 ΛΟΤΑΧΕ· ΝΗΠΗΡΟΤΕ· ΓΩ· ΦΙΔ
 ΑΤΑΠΟΧΑΛΤ· ΙΟΥΠΙΔΟΟ
~~ΑΠΩΑΝΕΙΣ· ΠΑΠΟΚΑΥΤ· ΑΠΩΑΝΕΙΣ~~
 ΤΙΧΟΕΙΣ· ΔΕΠΕΝΤΑ· ΨΑΧΕ· ΝΗΠΗ
 Ρ· ΧΕ· ΕΝΑ· ΤΟΟ· ΕΠΧΩΚΗ· ΤΕΙΔΟΡΤΕ
 ΔΙ· Τ· ΜΕΙ· ΝΝΑ· ΚΕ· ΝΔ· Ι· ΚΩ· ΚΟΟ·
 ΠΑ· ΚΟ· Ν· ΕΙΚΗ· ΠΑ· ΝΔ· Ι· Ο· Ο· ΤΕ·
 ΕΡΟΚ· ΧΕ· ΠΑ· ΚΟ· Ν· ΕΝ· ΤΟ· Κ· ΠΑ· ΚΟ· Ν·
 ΨΑ· Ι· Ν· Θ· Ι· Ν· Η· Ν· Ο· Ο· ΤΕ· Ν· Τ· Ε· Ν·
 ΝΑ· Ρ· Ε· Μ· Ε· ΕΡΟΚ· Α· Ν· ΧΕ· Κ· Λ· Χ· Ε· Ι·
 ΨΑ· Ν· Φ· Ι· Δ· Ε· Ι· Ν· ΝΑ· Κ· Ε· Μ· Ε· Λ· Ψ·
 Ε· Ν· Τ· Ε· Ν· Ε· Μ· Ν· Δ· Δ· Τ· Ψ· Ο· Ο· Π· Η· Ε·
 Υ· Τ· Ε· Ψ· Ο· Ο· Π· Ο· Τ· Α· Τ· Ψ· Ρ· Α· Ν· Ε· Ρ· Ο·
 Μ· Ν· Ν· Ο· Τ· Α· Τ· Ψ· Α· Χ· Ε· Ι· Μ· Ο· Υ· Τ· Ε·
 Δ· Ν· Ο· Κ· Ψ· Α· Λ· Ν· Ο· Κ· Ο· Τ· Α· Τ· Ψ· Ρ· Α· Ν· Ε· Ρ· Ο·
 Ε· Ρ· Ο· Τ· Ε· Ψ· Ο· Ο· Π· Ο· Τ· Α· Τ· Ψ· Ρ· Α· Ν· Ε· Ρ· Ο·
 Π· Ε· Ν· Ψ· Ρ· Α· Ν· Ε· Ρ· Ο· Ε· Ι· Ν· Ο· Τ· Α· Τ· Ψ·
 ΝΑ· Ι· Μ· Π· Ε· Τ· Ψ· Ο· Ο· Π· Ε· Λ· Ν· Ο· Κ· Δ·
 Ο· Ο· Π· Ψ· Δ· Τ· Ε· Κ· Ψ· Η· Ε· Π· Α· Ν· Α· Κ· Ψ· Ι·
 Ν· Δ· Τ· Ψ· Ι· Ν· Τ· Ε· Ι· Μ· Ε· Ν· Ε· Σ· Ψ· Ο· Ο· Π·
 Π· Ψ· Δ· Τ· Ε· Κ· Ψ· Η· Ε· Π· Α· Ν· Ε· Ρ· Ο·
 Ο· Ο· Τ· Ε· Ν· Α· Σ· Η· Δ· Ψ· Ι· Μ· Ν· Ο· Υ· Τ· Ε·
 Ψ· Ο· Ο· Π· Α· Σ· Η· Δ· Ψ· Ι· Μ· Ν· Ο· Υ· Τ· Ε·

ΕΙΧΩΝ 12

'Αποκάλυψις Παύλου, τέλος, 'Αποκάλυψις 'Ιακώβου, αρχή. Κώδιε Χηνοβοσκίου γ, 24

καί τῆς ἀλληλογραφίας αὐτοῦ μέ τοὺς Κορινθίους, τρίτον πολλὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, διατηροῦντα τὰς πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης, τέταρτον μερικὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα περιέχοντα τὸ μαρτύριον τοῦ Παύλου.

Ἐκ τῆν πρώτων ἐν γένει δραστηριότητα τοῦ ἀποστόλου εἰς τὴν Λαμασκὸν καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα ἐλάχιστα ἴχνη σώζονται, περισσότερα δὲ κάπως εἶναι τὰ ἀπὸ τῆν δραστηριότητα αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Πλήρης εἶναι ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν Πισιδίας, τὰ Μύρα, τὸ Ἰκόνιον, τὴν Σελεύκειαν, με δεσπόζουσαν τὴν φυσιογνωμίαν τῆς Θέκλης, νεαρῆς κόρης εὐγενοῦς οἰκογενείας, ἡ ὁποία ἐνθουσιάζεται τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ ἐγκρατευτικὸν κήρυγμα αὐτοῦ, ὥστε ἐγκαταλείπει τὸν μνηστήρᾳ τῆς Θάμυριν, ἀναλαμβάνει ἱεραποστολικὸν ἔργον, διδάσκει καὶ βαπτίζει ἐν μέσῳ ἀπεριγράπτων κατατρεγμῶν. Μικρὰ ἀποσπάσματα ἀναφέρονται εἰς ἐπεισόδια ἐκ τῆς δράσεως τοῦ ἀποστόλου εἰς τὴν Σιδῶνα καὶ τὴν Τύρον.

Ἐκ τῆν δρῶσιν εἰς τὴν Ἐφεσον διατηρεῖται τὸ περίφημον ἐπεισόδιον μετὸν λέοντα, τὸ ὁποῖον μνημονεύει ἐπίσης ὁ Νίκηφόρος Κάλλιστος⁶¹. Ἡ συγκίνησις τὴν ὁποίαν προκαλεῖ μεταξὺ τοῦ λαοῦ τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου ὁδηγεῖ τὰς ἀρχάς εἰς τὴν σύλληψιν του. Τὸν ἐπισκέπτονται εἰς τὴν φυλακὴν ἡ σύζυγος τοῦ ἀνθυπάτου Ἀρτεμίλλα καὶ μία ἀκόλουθός τῆς, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἑλκυσθῆ ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν του, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐξέρχονται ὅλοι κατὰ θαυμαστὸν τρόπον, διὰ νὰ δοθῆ εἰς αὐτὸν εὐκαιρία νὰ βαπτίσῃ τὰς γυναῖκας. Ἐπειδὴ δὲ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν φυλακὴν, τὴν ἐπομένην ὁδηγεῖται εἰς τὸ στάδιον, διὰ νὰ δοθῆ εἰς τὰ θηρία, ἀλλ' ὁ λέων μένει ἐνώπιόν του ἡρεμὸς καὶ τοῦ ὀμίλει. Ὄταν ὁ ἀπόστολος τὸν ἐρωτᾷ, εἰ εἶναι ἐκεῖνος ὁ λέων τὸν ὁποῖον εἶχε κάποτε βαπτίσει ὁ ἴδιος, ἀπαντᾷ ὅτι πράγματι αὐτὸς εἶναι. Ἐπειτα ἐκσπᾷ θυέλλα προκαλοῦσα τὸν θάνατον ἀνθρώπων καὶ ζῶων καὶ τὸν τραυματισμὸν τοῦ ἀνθυπάτου, ὁ ὁποῖος τελικῶς προσηλυτίζεται. Ὁ λέων φεύγει καὶ ὁ Παῦλος ἐλευθερώνεται. Πρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν συνάφειαν περιείχετο ἔκθεσις περὶ τῆς δράσεως τοῦ Παύλου καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς δυτικῆς Μικρασίας, κυρίως τῆς Μιλήτου.

Περὶ τῆς δράσεώς του εἰς τοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας διατηρεῖται μερικῶς ἔκθεσις εἰς τὴν κοπτικὴν μετάφρασιν μόνον. Ὄταν εὕρισκετο ἐκεῖ, οἱ Κορίνθιοι τοῦ ἔγραψαν περὶ δύο ψευδοδιδασκάλων, Σίμωνος καὶ Κλεοβίου, καὶ αὐτὸς ἀπαντᾷ σχετικῶς, ἡ δὲ ἀπάντησις εἶναι ἡ ἀπόκρυφος ἐπιστολὴ *Πρὸς Κορινθίους*. Φυσικὰ ἐδῶ πρέπει νὰ ἠκολούθουν ἐπεισόδια εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ πιθανῶς εἰς τὴν

Βέροιαν. Ἐκ τῆν δρῶσιν εἰς τὴν Κόρινθον πολὺ ὀλίγα σώζονται. Ὑπάρχουν ἴχνη περὶ ἐπεισοδίων εἰς τὴν Κρήτην, τίποτε ὅμως περὶ τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ πρὸς τὴν Ρώμην ἀναχώρησις τοποθετεῖται ἐπίσης εἰς τὴν Κόρινθον. Ὁ πλοίαρχος, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ τὸ πλοῖον εἰς τὴν Ρώμην, εἶχε βαπτισθῆ ὑπὸ τοῦ Πέτρου, τὸ πλοῖον ὅμως διευθύνεται κατὰ τὸν πλοῦν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ, ἐμφανισθέντος ὑπὸ μορφὴν ἀστέρου.

Ἐκ τῆν ρωμαϊκὴν δραστηριότητα τοῦ ἀποστόλου διατηρεῖται τὸ ἐπεισόδιον «ποῦ ὦδε, Κύριε», γνωστὸν καὶ ἀπὸ τὰς Πράξεις Πέτρου, ὁμιλία τούτου πρὸς τοὺς μαθητάς, ἡ δίκη του ἐνώπιον τοῦ Νέρωνος προσωπικῶς, ὁ ὁποῖος εἶχε ταραχθῆ εἰς τὸ ἄκουσμα περὶ τοῦ αἰωνίου βασιλείου Χριστοῦ, ἡ ἐκτέλεσις του διὰ ξίφους καὶ ἡ μετέπειτα ἐμφάνισις εἰς τὸν Νέρωνα, διὰ τὴν τοῦ προεῖπη τὸ θλιβερὸν τέλος του. εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀπὸ τὰς ἀρτηρίας τοῦ Παύλου ἐξέρχεται γάλα ἀντὶ αἵματος.

Ἐκ καὶ τὸ ἔργον μεμαρτυρημένως ἦτο ἐνιαῖον, μερικὰ ὑπὸ τὰ ἐπεισόδια αὐτοῦ, τὰ περισσότερον ἐντυπωσιακά, ἀποκοπέντα ἀπὸ τὸ σύνολον ἀπετέλεσαν αὐτοτελῆ κείμενα. Ἐξ οὗ καὶ προεκλήθη ἡ χαώδης κατάστασις τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Οὕτω αἱ «Πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης» διατηροῦνται εἰς δεκάδας ἑλληνικῶν χειρογράφων, καθὼς καὶ εἰς μεταφράσεις λατινικὴν, συριακὴν, σλαβονικὴν, ἀραβικὴν. Ἡ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα περιγραφή τοῦ παριστήματος τοῦ Παύλου καθώρισε τὰς γραμμάς τῆς εἰκονογραφήσεως αὐτοῦ, βραχυσώμου, φαλακροῦ, δυνατοῦ, μὲ ὄφρυς ἠνωμένας καὶ ρίνα ἐλαφρῶς γυμψῆν, ἐμπνευσμένου. Φέρεται ἐπίσης αὐτοτελῶς τὸ ἐπεισόδιον μὲ τὸν λέοντα, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται κατ' αἰθιοπικὴν μετάφρασιν εἰς τὴν Ἐπιστολὴν *Ἡελαγίας*, συμπληρώνουσαν τὰ κενὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου τῶν Πράξεων. Τῆς ἀλληλογραφίας μὲ τοῖς Κορινθίους εὐρέθη προσφάτως ἑλληνικὸν χειρόγραφον τοῦ γ' αἰῶνος⁶², ἐνῶ ἦσαν ἀνέκαθεν γνωσταὶ μεταφράσεις τῆς εἰς τὴν συριακὴν, τὴν ἀρμενικὴν καὶ τὴν λατινικὴν. Αὕτη ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Συριακῆς Ἐκκλησίας⁶³ καὶ μετέπειτα ὑπὸ τῆς Ἀρμενικῆς ὡς γ' κανονικὴ ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους. Φυσικὰ ὁ συντάκτης αὐτῆς ἐστηρίχθη εἰς τὰ χωρία Α' Κορ. 7, 1 καὶ 5, 9 «περὶ δὲ ὧν ἐγράψατε» καὶ «ἔγραψα ὑμῖν ἐν τῇ ἐπιστολῇ», καὶ ἐπιδιώκει δικαίωσιν τῆς διδασκαλίας περὶ ἀναστάσεως καὶ καταπολέμησιν τοῦ Γνωστικισμοῦ. Τὸ μαρτύριον τοῦ Παύλου διατηρεῖται πλὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου καὶ εἰς μεταφράσεις λατινικὴν, συριακὴν, κοπτικὴν, ἀρμενικὴν, αἰθιοπικὴν, σλαβονικὴν.

62 Πάπυρος Bodmer X

63 Ὁ Ἐφραίμ Σόρος ὑπεμνημάτισεν.

Αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι περὶ τῶν *Πράξεων Παύλου* εἶναι πυκναί. Ὁ Ἰππόλυτος⁶⁴ ἀναφέρει τὸ ἐπεισόδιον τοῦ λέοντος ὡς ἀποδεκτόν, ὁ δὲ Ὀριγένης χρησιμοποιοῖ δις τὸ κείμενον τούτων καὶ τὰς μνημονεύει ὀνομαστί⁶⁵. Προφανῶς οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες, χωρὶς νὰ τὸ θεωροῦν κανονικόν, τρέφουν ἐμπιστοσύνην πρὸς αὐτό, ὃ Εὐσέβιος ὁμοῦς ρητῶς τὸ χαρακτηρίζει ἀντιλεγόμενον⁶⁶ καὶ ὁ Ἰερώνυμος ἀπόκρυφον⁶⁷.

Ἐκεῖνος πάντως ὃ ὁποῖος μνημονεύει πρῶτος τὸ βιβλίον καὶ δίδει εἰδήσεις περὶ συγκεκριμένων περιστατικῶν τῆς συγγραφῆς του εἶναι ὁ Τερτυλλιανός, λέγων ὅτι ὅσοι, ἀναγινώσκοντες τὸ ἐσφαλμένως φέρον τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου σύγγραμμα, προβάλλουν τὸ παράδειγμα τῆς Θεκλῆς διὰ τὸ δικαίωμα τῶν γυναικῶν νὰ διδάσκουν καὶ νὰ βαπτίζουν, αὐτοὶ πρέπει νὰ γνωρίζουν ὅτι ὁ εἰς τὴν Ἀσίαν πρεσβύτερος ὃ ὁποῖος τὸ συνέταξεν, ἀπελύθη τοῦ λειτουργήματός του, ἀφοῦ ἠλέγχθη καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι ἐνήργησε τοῦτο ἀπὸ ἀγάπην πρὸς τὸν Παῦλον⁶⁸.

Πράγματι αἱ *Πράξεις Παύλου* παρουσιάζουν τὴν Θεκλάν κηρύττουσαν καὶ βαπτίζουσαν, ὡς νὰ διορθῶνουν τὴν περὶ ὑποτελοῦς θέσεως τῶν γυναικῶν διδασκαλίαν τῶν Ποιμαντικῶν Ἐπιστολῶν. Αἱ χριστιαναὶ γυναῖκες εἰς τὴν Μικρασίαν, ἰδίως τὴν Φρυγίαν, εἶχον περίοπτον θέσιν, ὅπως εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῇ ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῶν θυγατέρων τοῦ διακόνου Φιλίππου καὶ τῶν προφητῶν τοῦ Μοντανουῦ, ἐδῶ δὲ ἡ ἐξίσωσις μετὰ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἶναι πλήρης. Τοῦτο ἀποτελεῖ γνώρισμα τοῦ Μοντανισμοῦ, ὅπως καὶ ἡ αὐστηρὰ ἐγκράτεια καὶ τὸ γάλα τὸ ὁποῖον ἔρρευεν ἀπὸ τὴν ἀρτηρίαν τοῦ Παύλου.

Ὅταν ὁ Τερτυλλιανός ἔγραφε τὸ σύγγραμμα *De baptismo*, περὶ τὸ 200, δὲν εἶχεν ἀκόμη στραφῆ εἰς τὸν Μοντανισμόν, ἀλλὰ καὶ ἀφοῦ προσεχώρησε, παρέμεινεν ἰδιόρρυθμος μοντανιστής· ὅθεν δικαιολογεῖται ἡ ἐπίθεσις του κατὰ τῆς γυναικοκρατίας τοῦ βιβλίου. Ἄλλὰ βεβαίως ὁ πρεσβύτερος συγγραφεὺς τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν Πράξεων, ἔχων τοιαύτας ἐγκρατευτικὰς τάσεις, δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνήκεν εἰς τὴν μοντανιστικὴν μερίδα, ἐφ' ὅσον μάλιστα δὲν ἀφωρίσθη, τὸ δὲ βιβλίον του ἐχρησιμοποιήθη εὐρύτατα ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων, ἂν καὶ πρέπει νὰ ἦτο ἐπηρεασμένος ἀπὸ μοντανιστικὰς τάσεις.

Ὁ πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς συγγραφῆς εἶναι οἰκοδομητικὸς καὶ ἠθικολογικὸς, ἤτοι εἶναι ἡ ἐμπέδωσις τῶν αὐστηρῶν ἀρχῶν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν κοινωνίαν δι' ἑνὸς ἀναγνώσματος πλήρους φαντασίας καὶ χάριτος. Ὁ δευτερεύων σκοπὸς εἶναι θεολογικὸς, ἡ ἀνασκευὴ

64 *Εἰς Λαυρέλ* 3, 29.

65 *Περὶ ἀρχῶν* 1, 2, 3. Ὑπόμνημα εἰς Ἰωάννην 20, 12.

66 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 3, 5, 3, 25, 4. Ὅχι ὡς αἰρετικόν.

67 *De viris illustribus* 7.

68 *De baptismo* 17. Ὁ Ἰερώνυμος προσθέτει ὠρισμένα ἀνακριβῆ παραστατικά περὶ καταδίκης τοῦ πρεσβυτέρου, *De viris illustribus* 7.

τῶν ἀρνητικῶν ἀντιλήψεων περὶ Π. Διαθήκης καὶ ἀναστάσεως. Ὁ πρεσβύτερος οὗτος, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ λεχθῆ ὅτι διέθετεν ἀξιόλογον λογοτεχνικὸν χάρισμα καὶ ἦτο γνώστης τῆς ἑλληνικῆς μυθιστοριογραφίας τῶν χρόνων του, συνέταξε τὸ ἔργον περὶ τὸ 185.

Τὸ λατινικὸν *Martyrium Pauli Apostoli a Lino episcopo conscriptum* ἀποτελεῖ, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Πέτρου, παράφρασιν τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Ἀποστόλου, ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν λατινικὴν γενομένην, πιθανῶς τὸν σ' αἰῶνα. Ἡ συριακὴ ὁμοῦς *Ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Παύλου*, φαίνεται ὅτι συνετάχθη μᾶλλον βάσει τῶν Πράξεων τοῦ Λουκᾶ. Εἰς τὰς Πράξεις τόσον τοῦ Πέτρου ὅσον καὶ τοῦ Παύλου παρατηροῦμεν μίαν προσπάθειαν συνδέσεως τοῦ ἔργου τῶν δύο ἀποστόλων, θεωρηθεῖσαν ἀπαραίτητον ὑπὸ τῶν κύκλων ἀπὸ τοὺς ὁποίους προήλθον τὰ κείμενα ταῦτα, λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν Ἰουδαιοχριστιανῶν ἀπορρίψεως τοῦ προσώπου του Παύλου καὶ τῆς ὑπὸ ὀρισμένων γνωστικῶν μερίδων ἀπορρίψεως τοῦ προσώπου τοῦ Πέτρου. Ὀλίγον βραδύτερον, τὸν γ' αἰῶνα, ἐκρίθη σκόπιμον νὰ παρουσιασθῆ ἐντονωτέρα ἢ σύνδεσις. Οὕτως ἀπέρρευσαν αἱ *Ἠράξεις Πέτρου καὶ Παύλου*, αἱ ὁποῖαι σώζονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν καὶ εἶναι συμπλήμα ἐκ τῶν ὡς ἄνω αὐτοτελῶν Πράξεων τῶν δύο ἀποστόλων καὶ τοῦ κανονικοῦ βιβλίου τῶν Πράξεων. Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα περιλαμβάνουν καὶ τὴν περίοδον καὶ τὸ μαρτύριον τούτων, ἐν ὁμοῦς ἐξ αὐτῶν περιέχει ἰδιαιτέρως τὸ Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, τὸ ὁποῖον ἐξ ἄλλου σώζεται αὐτοτελῶς καὶ εἰς λατι-

Εἰκὼν 13

Ἠ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος ἐν ἀδελφώσει. Ὅπως εἰς τὸ κοινὸν βιβλίον Πράξεων τῶν δύο Ἀποστόλων. Τειχογραφία τοῦ 13' αἰῶνος. Μονὴ Ραβδούχου Ἁγίου Ὁρους.

νικήν μετάφρασιν⁶⁹, εἰς πολλά μάλιστα χειρόγραφα μὲ τὴν πρόσθετον σημείωσιν ὅτι ἐγράφη ὑπὸ Μαρκέλλου, μαθητοῦ τοῦ Πέτρου. Ἐν ἄλλο λατινικόν συμπίλημα μὲ τὸν ἴδιον τίτλον εἶναι τοῦ στ' ἢ ζ' αἰῶνος. Εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Ψευδοκυπριανοῦ *De rechartismate* (17) μνημονεύεται *Praedicatione Pauli* ἤτοι Κήρυγμα Παύλου, διὰ τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει ἄλλη πληροφορία, ἐκτὸς ἐὰν ἡ φράσις τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως⁷⁰ ἀδηλώσει πρὸς τὸ Πέτρου Κήρυγμα ὁ ἀπόστολος Παῦλος λέγων» ἀναφέρεται εἰς αὐτό. Δὲν εἶναι ἐπίσης βέβαιον ἂν ὁ Λακτάντιος, ὁμιλῶν περὶ κηρύγματος Πέτρου καὶ Παύλου εἰς τὴν Ρώμην⁷¹, ἐννοῆ ἀπλῶς προφορικὴν διδασχὴν τούτων εἰς τὴν ἐν λόγῳ πόλιν ἢ σύγγραμμα εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται συνδεδεασμένως κατὰ τὸ ἀνωτέρω σύστημα ἢ διδασκαλία αὐτῶν.

4. ΙΩΑΝΝΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Πέραν τῆς κανονικῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου (Α') ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ σώζονται ἄλλα τέσσαρα ἢ πέντε ἀποκαλυπτικά βιβλία, ἐν τῶν ὁποίων, φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον Ἀπόκρυφον Ἰωάννου εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν, ἐξητάσαμεν εἰς τὸ περὶ τῶν ἀποκρύφων εὐαγγελίων τμήμα, ὅπου ἐπίσης εἶδομεν καὶ τὸν Διάλογον Ἰωάννου μετὰ τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου, διάφορος τῶν τριῶν κανονικῶν, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ψευδοκυπριανείου ἔργου *De montibus Sina et Sion* (κ. 13), εἰς τὸ ὁποῖον παρατίθεται καὶ χωρίον αὐτῆς.

Μία ἀπόκρυφος Ἀποκάλυψις Ἰωάννου (Β') μνημονεύεται κατὰ πρῶτον τὸν 8' αἰῶνα, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι συνετάχθη περὶ τὸ 400, βεβαίως ἑλληνιστί. Ὁ Ἰησοῦς, ἔμφανιζόμενος εἰς τὸν Ἰωάννην ἐν Θαβῶρ μετὰ τὴν ἀνάληψιν, τοῦ ἀποκαλύπτει τὰ περὶ Ἀντιχρίστου, δευτέρας παρουσίας, ἀναστάσεως νεκρῶν, καταστροφῆς καὶ ἀνακαινίσεως κόσμου, κρίσεως καὶ τύχης δικαίων καὶ ἀδίκων.

Ἄλλη Ἀποκάλυψις Ἰωάννου (Γ'), συντομωτέρα καὶ γραμμὴν ἐπίσης ἑλληνιστί, φαίνεται νὰ συνετάχθη εἰς τὴν Κύπρον μετὰ τοῦ στ' καὶ τοῦ η' αἰῶνος. Κατ' αὐτὴν ὁ Ἰωάννης λαμβάνει παρὰ τοῦ Χριστοῦ ἀπαντήσεις ἐπὶ ἐρωτήσεων περὶ θεμάτων ἠθικῆς, ὀργανωτικῆς καὶ λειτουργικῆς φύσεως.

Τέλος τὰ *Μυστήρια τοῦ Παρθένου Ἀποστόλου Ἰωάννου* σώζονται κοπτιστί εἰς χειρόγραφον τοῦ 11' αἰῶνος καὶ πιθανῶς προέρχονται διὰ μεταφράσεως ἐξ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου. Ὁ Ἰωάννης, ἀναληφθεὶς εἰς τοὺς οὐρανοὺς μὲ πτερὰ Χερουβὶμ, εἶδεν ἀπὸ ἐκεῖ τὸν ἐπίγειον παρὰδεισον, τὸν Ἀδὰμ πρὸ τῆς πώσεως καὶ μετ' αὐτὴν, τὴν δομὴν τοῦ σύμπαντος καὶ τὰς μυστηριώδεις δυνάμεις.

69 *Passio Sanctorum Apostolorum Petri et Pauli*.

70 *Στρωματεῖς* 6, 5, 42.

71 *Divinae Institutiones* 4, 21, 2-4, «*praedicatione Petri et Pauli*».

Βεβαίως τὸ κυριώτερον ἔργον τοῦ κύκλου τούτου εἶναι αἱ *Πράξεις Ἰωάννου*. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, ἀναφέρων εἰς τὰς Ὑποτυπώσεις⁷² παράδοσιν περὶ φαινομενικότητος τῆς σαρκὸς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἴσως γραπτὸν κείμενον, ἴσως ἀπλῆν προφορικὴν παράδοσιν. Πρώτη σαφὴς ἀναφορὰ αὐτῶν πάντως εὐρίσκεται εἰς τὸν Εὐσέβιον⁷³, ὁ ὁποῖος τὰς χαρακτηρίζει αἰρετικάς, καὶ ἔκτοτε ἡ μνεῖα καὶ χρῆσις αὐτῶν καθίσταται πολὺ πυκνὴ. Πολλὰ εἶναι τὰ διατηροῦντα αὐτὰς χειρόγραφα, ἀλλὰ ὅλα περιέχουν μέρος μόνον τοῦ κειμένου καὶ συνήθως διαφορετικὸν ἕκαστον⁷⁴. Ἡ Στιχομετρία τοῦ Νικηφόρου ὑπολογίζει τὸ μῆκος τοῦ ἔργου εἰς 2.500 στίχους, ἐνθ' ἃ σωζόμενα τεμάχια καλύπτουν ὀλίγον περισσότερον τῶν δύο τρίτων αὐτοῦ.

Εἰς τὰ περιεχόμενά του σήμερον εἶναι ἐνσωματωμένα δύο τεμάχια, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνήκον οὔτε εἰς τὸ πρῶτον οὔτε εἰς τὸ ὀριστικὸν στάδιον τοῦ κειμένου, ἀλλ' εἰσήχθησαν μεταγενεστέρως, ἤτοι πρῶτον μὲν ἡ περιγραφή ταξιδίου εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ὁ ἀπόστολος παρουσιάζεται εὐλαβῶς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Δομιτιανὸν καὶ παρὰ ταῦτα ἐξορίζεται εἰς τὴν Πάτμον, καὶ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν Ἐφεσον, κκ. 1-17, καὶ δευτέρον τὸ ἐπεισόδιον τῆς πέρδικος, κκ. 56-57. Τὰ γνήσια τεμάχια δύνανται νὰ ταξινομηθοῦν κατὰ τὰ κάτωθι⁷⁵.

α) Ταξίδιον τοῦ ἀποστόλου ἀπὸ τὴν Μίλητον εἰς τὴν Ἐφεσον, καὶ πρῶτα ἐπεισόδια εἰς τὴν πόλιν ταύτην, κκ. 18-37. Τὸ πλεῖστον τῆς ἐκθέσεως ἀφιερώνεται εἰς τὴν διήγησιν περὶ τοῦ πλήγματος κατὰ τῆς Κλεοπάτρας, συζύγου τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἐφέσου Λυκομήδους, καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ τῆς θαυματουργικῆς ἐπ' αὐτῶν ἐνεργείας τοῦ ἀποστόλου, κατόπιν τῆς ὁποίας οὔτοι γίνονται ἀφωσιωμένοι μαθηταὶ του. Ὁ εὐγνώμων Λυκομήδης παραγγέλλει τὴν φιλοτέχνησιν εἰκόνας τοῦ ἀποστόλου. Φυσικὰ ἔχουν ἐκπέσει τὰ τμήματα εἰς τὰ ὁποῖα περιεγράφετο ἡ ἀριεξίς εἰς τὴν Μίλητον καὶ πρὸ αὐτῆς ἡ δραστηριότης εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα.

β) Κήρυγμα τοῦ Ἰωάννου εἰς τὴν Ἐφεσον περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, κκ. 87-105, καὶ κυρίως περὶ τοῦ αἵλου τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, λόγῳ τοῦ ὁποίου οὗτος ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἀποστόλους πολυμόρφως, εἰς ἄλλον ἄλλως, παιδίον ἢ νεανίας ἢ ἀνὴρ. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο περιλαμβάνεται καὶ ὁ περίφημος ὕμνος τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Κῆπον τῆς Γεθσημανῆς πρὸ τῆς συλλήψεως.

γ) Ἄλλα ἐπεισόδια εἰς τὴν Ἐφεσον, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ θαυματουργικὴ κατὰστροφὴ τοῦ βωμοῦ καὶ ἀνατροπὴ τῶν ἀναθημάτων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, κκ. 37-55. Ὁ ἀπόστολος προσκαλεῖται εἰς τὴν Σμύρνην καὶ προφανῶς μετέβη ἐκεῖ, ἀλλὰ δὲν

72 *Εἰς Α' Ἰωάννου* 1, 1. Griech. Christl. Schriftsteller 17, σ. 210.

73 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 25, 6.

74 Τὰ κυριώτερα εἶναι Πάτμου 198 τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, Ἄμβρ. Α 63 τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, Paris. graec. 520 τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

75 Βλ. K. SCHÄFERDIEK «Johannesakten, Einleitung», HLN NECKE-SCHNEEMELDER, *Neutest. Apokryphen* II, 125 ἔξ.

σώζεται ἔκθεσις περὶ τῆς ἐκεῖ καὶ εἰς τὴν Λαοδικεῖαν δραστηριότητος.

δ) Ταξίδιον ἀπὸ Λαοδικείας εἰς Ἔφεσον καὶ δευτέρα παραμονὴ εἰς τὴν πόλιν ταύτην, κκ. 58-86. Τὸ τμήμα καλύπτει κυρίως τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἀφωσιωμένης μαθητρίας Δρουσιανῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς μεταστροφῆς τῆς ζῆ μετὸν σίξυγόν τῆς Ἀνδρόνικον ἀδελφικῶς, ἀλλὰ κινεῖ τὸν παράφορον ἔρωτα τοῦ νεαροῦ Καλλιμάχου καὶ φθάνει μέχρι θανάτου πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐνοχλήσεων αὐτοῦ.

ε) Μετάστασις τοῦ Ἰωάννου, κκ. 106-115.

Βλέπομεν ἐκ τούτων ὅτι ὄχι μόνον ἡ ἀρχὴ ἀλλὰ καὶ ἄλλα τμήματα τοῦ ἔργου ἐξέπεσαν, περιλαμβανομένου πιθανῶς καὶ τοῦ ἐπεισοδίου περὶ προσηλυτίσεως τοῦ νεαροῦ ληστάρχου, τὸ ὁποῖον περιγράφει ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς⁷⁶.

Τὰ ἐπεισόδια, μισθώδη γενικῶς, φέρουν συνήθως γνωστικὸν χρωματισμόν. περισσότερον δὲ ὅλων τὸ μακροσκελὲς τεμάχιον, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Ἰωάννης ὁμιλεῖ περὶ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ συναναστροφῆς του, ἰδιαιτέρως περὶ μεταβολῶν καὶ μεταμορφώσεων τὰς ὁποίας ἐπίστατο τὸ σῶμα αὐτοῦ, περὶ παραδόξου χοροῦ εἰς τὸν ὁποῖον ὠδήγησεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς μαθητὰς κατὰ τὴν νύκτα τῆς συλλήψεως, περὶ ἐμφανίσεως αὐτοῦ εἰς τὸν Ἰωάννην ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν καθ' ἣν στιγμήν τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐσταυροῦτο καὶ περὶ ἄλλων τοιούτων πραγμάτων. Περὶ τοῦ γνωστικῆς ἐμπνεύσεως διπλοῦ ὕμνου, τὸν ὁποῖον ἐμελώδησεν ὁ Ἰησοῦς τὴν νύκτα τῆς συλλήψεως, ἔγινε λόγος εἰς τὸ περὶ ποιήσεως τμήμα. Ἀξιόλογος εἶναι ἐπίσης ἡ σύντομος περιγραφή τῆς τελέσεως ἐπιταφίου εὐχαριστίας. Προχωρημένα γνωστικαὶ θέσεις παρατηροῦνται κυρίως εἰς τὸν ὕμνον, ὅπου ἀναφέρονται ἡ ὀγδοῦς καὶ ἡ δωδεκάς, ἀλλ' οὗτος δυνατὸν νὰ προῦπήρχε τοῦ σιντάκτου. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ γνωστικισμὸς εἶναι μετριοπαθὴς καὶ στρέφεται κυρίως περὶ τὸν δοκητισμόν.

Ἐπιδίωξις τοῦ ἔργου εἶναι νὰ προβάλη τὸ ἰδεώδες τῆς ἐγκρατευτικῆς διαβιώσεως καὶ νὰ ὑποδείξη τὸν τρόπον ὁμοιώσεως τοῦ γνωστικοῦ μετὸν ἀποκαλυπτήν, τὸν λυτρωτήν. Λόγω τῶν χαρακτηριστικῶν τούτων ἐχρησιμοποιεῖτο ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν Ἐγκρατιτῶν⁷⁷, ἀπὸ τοὺς ὁποίους παρέλαβον αὐτὸ οἱ Μανιχαῖοι καὶ οἱ Πρισκιλλιανισταὶ τῆς Δύσεως. Ὁ συγγραφεὺς, προικισμένος μετὰ φαντασίαν καὶ καλὸς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἔγραψε πιθανῶς περὶ τὸ 170. Ὅτι ὑπεβλήθη μεταγενεστέρως εἰς μείζονα αὐτοτελεῖ διασκευὴν, ἐπισημαινομένην δὴθεν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (ὑπὸ τῶν Σκυθῶν, τὸ 262), ἢ ὁποία ἀποδίδεται εἰς θαυματουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ

76 *Τις ὁ σωζόμενος πλοῖσος* 42.

77 *ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάμων* 47, 1.

Ἰωάννου, δὲν εἰσταθεῖ, διότι εἰς τὸ κείμενον γίνεται λόγος περὶ καταστροφῆς μόνον τοῦ βωμοῦ καὶ τῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἀναθημάτων. Πάντως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος αὐταὶ συναπετέλεσαν τὰς *Περιόδους Ἀποστόλων* μαζί με τὰς Πράξεις Πέτρου, Παύλου, Ἀνδρέου καὶ Θωμᾶ, κατόπιν ἐπεξεργασίας τοῦ Λευκίου Χαρίνου, κατὰ τὰς ἀμφιβόλους μαρτυρίας τὰς ὁποίας εἶδομεν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ παρόντος τμήματος. Ὁ Λεύκιος βεβαίως ὑπὸ τῆς γνωστικῆς παρυπόθεσεως ἀπωθεῖται πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ γίνεται μαθητῆς τοῦ Ἰωάννου, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἐπιφάνιος⁷⁸, καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ θεωρηθῇ συγγραφεὺς τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου, ὅπως διαβεβαιώνει ὁ Τουρρίβιος Ἀστόργης⁷⁹, ἀλλὰ, καθὼς ἤδη εἶπομεν ἄλλοῦ, τὸ πρόσωπον τοῦτο δυνατὸν νὰ εἶναι πλαστόν, καὶ ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος μανιχαϊκὴ ἐπέμβασις νὰ συνίστατο εἰς ἀπλὴν συλλογὴν τῶν πέντε ἀποστολικῶν Πράξεων.

Αἱ *Πράξεις Ἰωάννου*, ἐπιβιώσασαι ἐπὶ πολὺν χρόνον, ἐχρησιμοποίηθησαν κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴν ἔριδα ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα ὑπὸ τῶν εἰκονοφίλων. Ἡ ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδος, ἡ ὁποία διέδωσε καὶ τρία ἀποσπάσματα αὐτῶν, παρήγγειλε τὴν διακοπὴν ἀντιγραφῆς καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν ὑπαρχόντων ἀντιγράφων αὐτῶν.

Τὸ σύνολον τῶν Πράξεων μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν μετεφράσθη ἐπίσης εἰς ἄλλην ἀρχαίαν γλῶσσαν. Ἐκ τῆς μεταφράσεως ταύτης σώζονται τὰ τεμάχια περὶ Δρουσιανῆς καὶ μεταστάσεως ἐνσωματωμένα εἰς τὰς *Virtutes Joannis*. Ἡ μεταστάσις δὲ μετεφράσθη εἰς ὅλας τὰς ἀνατολικὰς γλώσσας, σώζονται δὲ μία συριακὴ μετάφρασις, μία ἀρμενικὴ εἰσαχθεῖσα καὶ εἰς τὴν ἀρμενικὴν Γραφήν, δύο γεωργιανικαί, μία σλαβονικὴ, μία κοπτικὴ σαϊδική, ἓξ ἀραβικαί, μία αἰθιοπικὴ.

Ἐν τῷ αἰῶνι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προχόρου, τοῦ διακόνου καὶ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ τοῦ Ἰωάννου, ἐγράφη *Βίος τοῦ Ἰωάννου*, περικλείων στοιχεῖα καὶ ἐκ τῶν Πράξεων. Ἡ εἰκονογραφία χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τὸ πρόσωπον τοῦ Προχόρου ὡς γραφέως τοῦ εὐαγγελιστοῦ. Ὁ Ἀβδίας κατὰ τὴν συγκρότησιν τῆς συλλογῆς του ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς Πράξεις διὰ τὴν σύνταξιν τῶν *Virtutes Joannis*, εἰς τὰς ὁποίας, ὅπως εἶδομεν, ἐνσωματώνει καὶ αὐτοῦσια τεμάχια, ἐπιτομὴ δὲ τοῦ κειμένου τούτου εἶναι ἡ *Passio Joannis*, ἀποδιδομένη ψευδωνύμως εἰς κάποιον Μέλητον Λαοδικείας. Ἡ συριακὴ *Ἱστορία Ἰωάννου* πλὴν τοῦ ὅτι περιέχει πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν Πράξεων ἐνσωματώνει καὶ δλόκληρον τὴν μετάστασιν.

78 *Πανάριον* 51, 6.

79 *Epistola ad Idacium et Ceronium* 5.

5. ΚΥΚΛΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Αἱ Πράξεις Ἀνδρέου μαρτυροῦνται εὐρύτατα, ἂν καὶ ἐξ αὐτῶν σώζονται ὀλιγώτερα τεμάχια ἀπὸ ὅσα σώζονται ἐκ τῶν ἄλλων ἀρχαίων κειμένων τοῦ εἶδους τούτου. Καὶ ὁ μὲν Εὐσέβιος τοποθετεῖ ταύτας μεταξὺ τῶν αἰρετικῶν βιβλίων γενικῶς⁸⁰, σειρὰ δὲ ἄλλων μαρτύρων προσγράφουν αὐτάς εἰς μερίδας αὐστηρῶν καὶ δυαρχικῶν· ὁ Ἐπιφάνιος εἰς τοὺς Ἐγκρατίτας, Ἀποστολικούς (Ἀποτακτίτας) καὶ Ὀριγενιστάς⁸¹, ὁ Φιλάστριος εἰς τοὺς Μανιχαίους⁸², ὁ Τουρρίβιος εἰς τοὺς Μανιχαίους καὶ τοὺς Πρισκιλλιανιστάς⁸³.

Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν μορφήν των εὐρίσκονται τώρα εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ἐν ἑλληνικὸν τεμάχιον περὶ τῆς δραστηριότητος εἰς τὰς Πάτρως⁸⁴, καὶ ἐν ἄλλο κοπτικὸν εἰς πάπυρον⁸⁵. Μὲ τὴν βοήθειαν ἐπεξεργασμένων μαρτυρολογίων ἀποκαθίσταται πλήρως ἡ ἀρχικὴ ἐκθεσις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀποστόλου, εἰς σχῆμα χιαστόν. Αἰτία τοῦ μαρτυρίου ὑπήρξε καὶ ἐδῶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐγκρατευτικοῦ κηρύγματος, τὸ ὅποιον ἀπεδέχθη πλήρως ἡ σύζυγος τοῦ ἀνθυπάτου Αἰγαιάτου Μαξιμίλλα, πρὸς μεγάλην δυσἀρέσκειαν τούτου. Ἐξ ἄλλου μὲ τὴν βοήθειαν ἄλλων κειμένων, καὶ ἰδίως τῆς ἐπιτομῆς τὴν ὁποίαν συνέταξεν ὁ Γρηγόριος Τουρώνης, ἀποκαθίσταται περίπου εἰς τὸ σύνολόν του τὸ διάγραμμα τῶν περιουσιῶν τοῦ Ἀνδρέου ἀπὸ τῆς Σινώπης τοῦ Πόντου μέχρι τῶν Πατρῶν μέσῳ Βιθυνίας, Βυζαντίου καὶ Μακεδονίας.

Ἡ θεολογικὴ γραμμὴ ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται τὸ πρωτότυπον κείμενον εἶναι γνωστικὴ, τὰ γνωστικὰ ὅμως στοιχεῖα αὐτῶν εἶναι, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων Πράξεων, μετριοπαθῆ καὶ προέρχονται ἀπὸ ἓν εἶδος γνωστικίζοισης φιλοσοφίας, ἡ ὁποία μεταξὺ ἄλλων μαρτυρεῖται εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἀνθρώπων εἰς «φύσει συγγενεῖς τοῦ οὐρανοῦ» καὶ εἰς «φύσει συγγενεῖς τοῦ σώματος».

Ὁ Φιλάστριος σημειώνει ὅτι αἱ Πράξεις αὐταὶ ἐγράφησαν ἀπὸ μαθητῆς τοῦ Ἀνδρέου, ἐνῶ ὁ Ἰννοκέντιος Α΄⁸⁶ ἀναφέρει ὡς συντάκτας τοὺς «φιλοσόφους» Xenocharides καὶ Leonidas. Καὶ ὅτι μὲν ἐγράφησαν ἀπὸ φιλοσόφους ἢ φιλόσοφον, καλὸν χειριστὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης μάλιστα, εἶναι πολὺ πιθανόν, ἀφοῦ ἔχουν πράγματι τάσιν φιλοσοφικὴν καὶ ἀπολογητικὴν. Τὰ ἀνωτέρω ὅμως δνόματα μεταφέρουν πάλιν ἡμᾶς δι' ὁμοιότητος εἰς τὸν Λεωκίον (Λεω-νίδας) καὶ Χαρίνον (Λεω-Χαρίδης), περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος ἐπανειλημμένως. Πάντως τὸ ἔργον πρέπει νὰ συνετάχθη περὶ τὸ 170

Ὅπως εἶπομεν ἤδη, ὑπάρχουν πολυάριθμοι ἐπεξεργασίαι μεταγενεστέρων χρόνων, αἱ ὁποῖαι συμβάλλουν εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου, αἱ κάτωθι.

80 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 25, 6.

81 Πανάριον 47, 1. 61, 1. 63, 2.

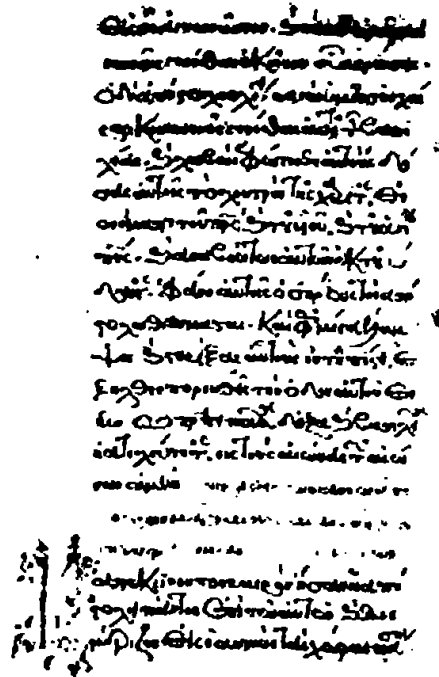
82 *De haeresibus* 61.

83 *Epistula ad Idacium et Cepionum* 5. Χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ψαλτήριον τῶν Μανιχαίων, συνταχθὲν περὶ τὸ 340.

84 Cod. Vat. graec. 808, BONNET, *Acta Apostol. Apocrypha* 2, 1, 38-45.

85 Pap. Copt. Utrecht I.

86 *Epistula ad Exsuperium* 7.

Εἰκὼν 14

Πράξεις τῶν Ἀποστόλων Ματθαίου (ἢ Μαθθίου) καὶ Ἀιθρέου. Εἰς τὴν χώραν τῶν ἀνθρωποφάγων.
 Κώδιξ Ἰσχυρῶν 476, φ. 86β.

Ἑλληνικά.

- α) Μαρτύριον Ἀποστόλου Ἀνδρέου πρῶτον⁸⁷.
 β) Μαρτύριον Ἀποστόλου Ἀνδρέου δεύτερον εἰς δύο παραλλαγὰς⁸⁸.
 γ) Διήγησις περὶ Ἀποστόλου Ἀνδρέου.
 δ) Πράξεις καὶ Περίοδοι Ἀποστόλου Ἀνδρέου μετ' ἐγκωμίου.
 ε) Βίος Ἀγίου Ἀποστόλου Ἀνδρέου ὑπὸ Ἐπιφανίου μοναχοῦ.

Λατινικά.

- α) Liber de miraculis beati Andreae Apostoli, ὑπὸ Γρηγορίου Τουρῶνης, ἐπιτομὴ τῶν Πράξεων ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη ὁ Ἀβδίας.
 β) Martyrium sancti Andreae Apostoli εἰς λατινικὴν καὶ εἰς ἑλληνικὴν μετὰφρασιν ἐξ αὐτῆς.
 γ) Passio sancti Andreae Apostoli.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ συζευτικαὶ *Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Ματθίου*, *Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Πέτρου*, *Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Παύλου*. Εἶναι βεβαίως κάπως μεταγενέστεραι, καθ' ὅσον ὅλα τὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι δευτερογενῆ, ἀλλ' εἶναι πιθανόν ὅτι διασώζουσι ὑλικὸν τῶν ἀρχικῶν Πράξεων Ἀνδρέου, ἀπεσπασμένον ἀπὸ τὴν θέσιν του. Αἱ πρῶται ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουσι τοὺς δύο ἀποστόλους εἰς τὴν χώραν τῶν ἀνθρωποφάγων, ὅπου ὁ Μαθθίας συλλαμβανόμενος ρίπτεται εἰς τὰς φυλακὰς διὰ τὸ παχυνθῆν ἐπὶ 30 ἡμέρας, ὁ δὲ Κύριος εἰς ἀπάντησιν προσευχῆς του ὑπόσχεται νὰ στείλῃ πρὸς σωτηρίαν τὸν Ἀνδρέαν, ὁ ὁποῖος μάλιστα φέρεται εἰς τὸν προορισμὸν του μὲ πλοῖον οἰακὸστροφούμενον ἀπὸ αὐτὸν τοῦτον τὸν Κύριον. Καὶ ὁ μὲν Μαθθίας σώζεται, ὁ δὲ Ἀνδρέας παραμένει διὰ τὸ ἔργον εἰς τὴν χώραν ταύτην, βασανίζεται, ἐλευθερώνεται μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Κυρίου καὶ κατόπιν θαυματουργίας ὁδηγεῖ τοὺς κατοικοὺς εἰς τὴν θεοσέβειαν. Αὗται σώζονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς λατινικὴν, συριακὴν, κοπτικὴν καὶ αἰθιοπικὴν μεταφράσεις. Αἱ δευτέραι εἶναι συμπληρωματικαὶ τῶν πρώτων. Ὁ Ἀνδρέας, φεύγων ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων, μεταφέρεται μὲ σύννεφον εἰς τὸ ὄρος ὅπου εὐρίσκονται ὁ Πέτρος καὶ ὁ Μαθθίας, ἔπειτα δὲ οἱ δύο ἀδελφοί, Πέτρος καὶ Ἀνδρέας, διδάσκουσι εἰς τὴν χώραν τῶν βυρβάρων. Αὗται σώζονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς σλαβονικὴν καὶ αἰθιοπικὴν μεταφράσεις. Ἀνθρωποφάγοι καὶ βάρβαροι χαρακτηρίζονται εἰς τὰς Πράξεις οἱ περὶ τὸν Εὐξείνιον Πόντον Σκύθαι, ὑπήρχε δὲ παλαιὰ παράδοσις περὶ δράσεως τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὴν Σκυθίαν⁸⁹. Αἱ τρίται παρουσιάζουσι τὸν Παῦλον κατερχόμενον εἰς τὰ ὑποχθόνια καὶ τὸν Ἀνδρέαν ἐρχόμενον εἰς βοήθειαν αὐτοῦ.

Cod. Vat. graec. 807.
 Cod. Paris. graec. 770
 καὶ Paris, graec. 1539.
 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστο-
 ρία 3, 1, 1.

6. ΘΩΜΑΪΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Ὁ Θωμᾶς, ἐν ἀπὸ τὰ κύρια ἀποκρυπτικά πρόσωπα τῆς ἀποκρύφου γραμματείας, ἔχει πιστωθῆ μετὰ σειράν εὐαγγελικῶν κειμένων, τὰ ὅποια εἶδομεν. Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ μία Ἀποκάλυψις Θωμᾶ, ἀναφερομένη εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἱερωνύμου⁹⁰ καὶ τὸ Γελασιανόν. Ἄν καὶ σώζεται μόνον λατινιστὶ εἰς δύο παραλλαγὰς, ἀποσπασματικῶς δὲ μετὰ διαφορετικούς τίτλους,

α) *Epistola Domini nostri Jesu ad Thomam discipulum,*

β) *Verba saluatoris ad Thomam,*

φαίνεται ὅτι συνετάχθη πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος, μετὰ σχετικὴν δὲ ἐπεξεργασίαν εἰς τὴν λατινικὴν περιῆλθεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Πρισκιλλιανιστῶν. Παρουσιάζει τὸν Κύριον νῦ ἀποκάλυπτη εἰς τὸν ἀπόστολον τὰ περὶ τῶν ἐσχάτων καὶ περιγράφει τὰ προσημεῖα τῆς καταστροφῆς, ἐπεκτεινόμενα εἰς ἑπτὰ ἡμέρας. Εἶναι γνωστὴ καὶ ἀρχαιοαγγλικὴ μετάφρασις τοῦ θ' αἰῶνος.

Αἱ *Πράξεις Θωμᾶ* εἶναι αἱ μόναι πλήρως σωζόμεναι ἀπὸ τὰς ἀρχαῖκας πράξεις. Ὁ πρωταγωνιστὴς αὐτῶν Ἰούδας Θωμᾶς θεωρεῖται καὶ ἐδῶ, ὅπως ἐπίσης εἰς ἄλλα κείμενα, ὡς δίδυμος ἀδελφὸς τοῦ Χριστοῦ «ὡς δίδυμος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἀπόστολος τοῦ ὑψίστου καὶ συμμύστης τοῦ λόγου τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀποκρύφου, ὁ δεχόμενος αὐτοῦ τὰ ἀπόκρυφα λόγια» (39).

Τὸ βιβλίον περιγράφει τὸ ἔργον τοῦ Θωμᾶ ἐν Ἰνδία εἰς 13 ἐπεισόδια, τῶν ὁποίων τὰ ἕξ πρῶτα εἶναι χαλαρῶς συνδεδεμένα μεταξὺ των, ἐνθὲ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι τεχνικώτερον συντεθειμένα. Λόγοι, εὐχαὶ καὶ ὕμνοι ἐπενδύουν τὰς διηγήσεις. Ὅταν οἱ Ἀπόστολοι ἐβαλον κλήρους πρὸς καθορισμὸν τῶν περιοχῶν ἱεραποστολῆς, εἰς τὸν Θωμᾶν ἐπεσεν ἡ Ἰνδία, ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἠρνήθη νῦ ἀναλάβῃ τὴν μακρινὴν ἀποστολήν, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπώλησεν αὐτὸν ὡς ἀρχιτέκτονα εἰς Ἰνδὸν ἔμπορον, λαβόντα καὶ κανονικὴν ἀπόδειξιν πωλήσεως. Ἐὰ ἀξιοπεριεργὰ ἐπεισόδια συνεχίζονται μόνις ὁ Θωμᾶς ὀδηγεῖται εἰς τὸν βασιλέα τῆς χώρας Ὑνδοφέρνην, τοῦ ὁποίου ἡ θυγάτηρ κατόπιν μυστηριώδους γαμηλίου ἄσματος κείθεται νῦ ματαιώσῃ τὸν γάμον τῆς μετὰ τὸν μνηστῆρά τῆς. Εἰς τὸ ἄσμα (6-7) ὑμνεῖται ὁ γάμος τῆς θυγατρὸς τοῦ φωτὸς μετὰ τὸν οὐράνιον νυμφίον. Ὁ βασιλεὺς δίδει εἰς τὸν ἀπόστολον χρηματικὸν ποσὸν πρὸς ἀνέγερσιν ἀνακτόρου, διὰ δὲ διετύπωσε τὴν ἀπορίαν τοῦ διὰ τὴν καθυστέρησιν τῆς ἀνεγέρσεως, οὗτος ἀπήντησεν ὅτι ἤδη ἔκτισε δι' αὐτὸν ἀνάκτορον εἰς τοὺς οὐρανοὺς, διότι εἶχε δώσει τὰ χρήματα εἰς τοὺς πτωχοὺς. Ἡ ἐπιφανὴς γυνὴ Μυγδονία ἀκούσασα

⁹⁰ Κατὰ τὸ 18ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Τιβερίου, Cod. Philippsianus 1829.

τὰ κηρύγματα τοῦ Θωμᾶ ἐγκαταλείπει τὸν σύζυγόν της, ὅποτε ὁ ἀποστολος ρίπτεται εἰς τὰς φυλακάς, ὅπου ἀπαγγέλλει τὸν ἔξοχον ἐκεῖνον ὕμνον τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ μαργαρίτου. Ὁ ὕμνος οὗτος (108-113) περιγράφει τὴν περιπέτειαν ἀνατολίτου εὐπατρίδου νεανίου, ὁ ὁποῖος εἶχε σταλῆ εἰς τὴν Αἴγυπτον διὰ νὰ φέρῃ τὸν πολύτιμον μαργαρίτην, τὸν φυλασσόμενον ὑπὸ δράκοντος, ἀλλὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ ὕπνον, τέλος δὲ κατόπιν μυστηριώδους ἐπιστολῆς ἀνανήφει, ἀρπάζει τὸν μαργαρίτην, καθὼς δὲ ἐπιστρέφει, μεταμορφώνεται καὶ οὕτως ἐν λαμπρότητι προσώπου καὶ ἐνδυμασίας ἐμφανίζεται εἰς τὸν βασιλέα πατέρα του. Ὁ Θωμᾶς, ἀπολυθεὶς τῆς εἰρκτῆς, πείθει καὶ αὐτὴν τὴν σύζυγον τοῦ νέου βασιλέως Μισδαίου Τερτίαν νὰ ἀπομακρυνθῆ τοῦ ἀνδρός της καὶ βαπτίζει τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Ἰουζάνην, τέλος δὲ κατὰ διαταγὴν τοῦ βασιλέως ὑφίσταται ἐπὶ δρῶν μαρτυρικὸν θάνατον.

Εἶναι ἀξιοσημείωτοι αἱ ἐνδείξεις περὶ ἱστορικότητος τοῦ πυρηνος τῆς ἀνωτέρω διηγήσεως. Ὁ ἡγεμὼν Ὑνδοφάρνης εἶναι πρόσωπον ὑπαρκτόν—Γουνδαφῶρ—ζῆσαν κατὰ τὸν α' μ.Χ. αἰῶνα⁹¹. Κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν παράδοσιν περὶ Πανταίνου πρῶτος ἐκήρυξεν εἰς τὴν Ἰνδίαν ὁ Βυρθολομαῖος, ἐνθὲ κατὰ τὴν συριακὴν, ἀντιπροσωπευομένην ὑπὸ τοῦ παρόντος ἔργου, πρῶτος κηρύξας ἐκεῖ ὑπῆρξεν ὁ Θωμᾶς. Πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν χωρῶν, διότι οἱ Αἰγύπτιοι ἐγνώριζον τὴν Ἰνδίαν ὡς προέκτασιν τῆς Αἰθιοπίας, διὸ καὶ συχνάκις συνέχεον τὰς δύο χώρας, οὕτως ὥστε Ἰνδία κατὰ τὴν αἰγυπτιακὴν παράδοσιν δυνατὸν νὰ σημαίνῃ τὴν Σομαλίαν ἢ τὴν Ν. Ἀραβίαν· οἱ δὲ Σύροι ἐγνώριζον τὴν Ἰνδίαν ὡς προέκτασιν τῆς Περσίας καὶ τῆς Παρθίας, οὕτως ὥστε Ἰνδία κατὰ τὴν συριακὴν παράδοσιν σημαίνει τὴν χώραν ἢ ὁποία καὶ σήμερον χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου. Ὁ Εἰσέβιος βεβαιώνει ὅτι ὁ Ὀριγένης ἐγνώριζε παράδοσιν τοποθετοῦσαν τὴν δραστηριότητα τοῦ Θωμᾶ εἰς τὴν Παρθίαν⁹², φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Ἀλεξανδρινὸς θεολόγος ἐγνώριζε τὴν ἀρχικὴν μορφήν καὶ τῶν πέντε ἀρχαίων Πράξεων, διότι εἰς τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Εὐσεβίου ἀναφέρεται ὁ τόπος δράσεως ὄλων τῶν ἀποστόλων τούτων, Πέτρου, Παύλου, Ἰωάννου, Ἀνδρέου, Θωμᾶ. Ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν τόπον δράσεως τοῦ Θωμᾶ—Παρθία κατὰ τὸν Ὀριγένην, Ἰνδία κατὰ τὰς Πράξεις—δὲν εἶναι τίποτε τὸ σπουδαῖον, δεδομένης τῆς γειτνιασεως τῶν δύο χωρῶν καὶ τῆς ἰνδοπαρθικῆς καταγωγῆς τοῦ ἡγεμόνος Γουνδαφῶρ.

Σειρὰ ὀλόκληρος αἰρέσεων διεξεδίκουν δι' ἑαυτὰς τὸ ἔργον καὶ ἐθεώρουν αὐτὸ κατάλληλον πρὸς χρῆσιν, οἱ Ἐγκρατίται καὶ οἱ Ἀποστολικοὶ (Ἀποτακτίται) κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον⁹³, οἱ Μανιχαῖοι κατὰ τὸν Αὐγουστίνον⁹⁴, οἱ Μανιχαῖοι πάλιν καὶ οἱ Πρισκιλλιανισταὶ κατὰ

91 Εὐρέθησαν νομίσματα του, V. GUTSCHMID, *Kleine Schriften* II, σ. 332 ἔξ.

92 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 1, 1.

93 *Πανάγειον* 47, 1, 61, 1.

94 *Contra Faustum* 22, 79. *Contra Adimantium* 17, 2, 5.

τόν Τουρρίβιον⁹⁵. Ἐχει κοινὰ μὲ ἄλλας τὰς ἀρχαίας Πράξεις τὰς ἐγκρατικὰς καὶ γυναικοκρατικὰς τάσεις, ἰδιαιτέρως δὲ μὲ τὰς τοῦ Ἰωάννου τὴν ἐνασμένισιν εἰς ὕμνους καὶ εὐχὰς. Αἱ Πράξεις αὐταί, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα κείμενα τῆς ομάδος αὐτῆς, παρουσιάζουν σιφῆ ἀλλὰ μετριοπαθῆ γνωστικὴν τάσιν, ἀγνοοῦν τὴν θεογονίαν καὶ περιορίζονται συνήθως εἰς τὴν χριστολογία καὶ τὴν ἀνθρωπολογία. Ἡ μνεία Μητρὸς καὶ Σοφίας εἶναι τόσον περιθωριακῆ, ὥστε νὰ μὴ προκαλῆ τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου. Εἶναι εἶδος ποιητικῆς ἐκφράσεως, «ὑμνησον σὺν τῷ ζῶντι πνεύματι τὸν Πατέρα τῆς Ἀληθείας καὶ τὴν Μητέρα τῆς Σοφίας» (7). Ὁ Χριστὸς εἶναι «πολύμορφος» (48), ἄρα ἄνευ σταθερᾶς ὑλικῆς μορφῆς, καὶ «εἰς ἀπεικασίαν ἀνθρώπων ὤφθη» (80), δοκητικῶς. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ τέλειος βεβαίως, προέρχεται οὐρανόθεν, κατὰ τὸ παράδειγμα αὐτοῦ τούτου τοῦ πρωταγωνιστοῦ τοῦ ἔργου Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος εἶναι «δίδυμος τοῦ Χριστοῦ» καὶ «συγγενῆς τοῦ μεγάλου γένους», ὅπως λέγεται διὰ στόματος πάλου ὄνου. Παρατηρεῖται οὐρανοπορεία καὶ ὑποχθονιοπορεία κατὰ ὀρφικὰ καὶ μιστηριακὰ πρότυπα, ἐπίσης δὲ καὶ ζωολογία. Εἶναι προϊὸν ἐνὸς μετριοπαθοῦς γνωστικοῦ, ὁπωσδήποτε δοκητοῦ, ὡλλὰ πάντως εὕρισκομένου πλησίον τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ σωζόμενον ἑλληνικὸν κείμενον παρουσιάζει μερικὰς γλωσσικὰς ἰδιομορφίας, ἔχει γλῶσσαν λαϊκὴν καὶ σημιτίζουσαν, ἢ ὅποια ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὴν λαμπρότητα τοῦ ὕφους. Διὰ τοῦτο πολλοὶ δέχονται ὅτι τοῦτο προέρχεται διὰ μεταφράσεως ἐκ τῆς συριακῆς, ἂν καὶ τὸ σημερινὸν συριακὸν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τὸ πρωτότυπον, διότι σαφῶς προέρχεται ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ. Κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην αἱ Πράξεις ὑπεβλήθησαν εἰς μεγάλην περιπέτειαν· ἐγράφησαν εἰς τὴν συριακὴν, μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἐχάθη τὸ συριακὸν πρωτότυπον αὐτῶν καὶ ἀναμετεφράσθησαν αὐταὶ εἰς τὴν συριακὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς. Ἰδίως ὁ ὕμνος τῆς ψυχῆς θεωρεῖται ὡς συνιαχθεὶς ὁπωσδήποτε εἰς τὴν συριακὴν.

Διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς πρωτοτύπου γλώσσης τῶν Πράξεων τούτων πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἅψ' ἐνὸς μὲν αἱ πληροφορίες περὶ τοῦ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας κατὰ τὸ μεταίχμιον ἀπὸ τοῦ β' πρὸς τὸν γ' αἰῶνα ἐχρησιμοποιοῦν δίγλωσσα κείμενα καὶ ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον ἡ μεταφραστικὴ φορὰ ἦτο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν πρὸς τὴν συριακὴν—καὶ τὴν λατινικὴν βεβαίως—καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. Οὕτω δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ Πράξεις Θωμᾶ συνετάχθησαν περὶ τὸ 200 ἐντὸς ἐγκρατευτικῶν κύκλων τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας εἰς δίγλωσσον περιβάλλον, ὡς εἶναι τοῦ Τατιανοῦ καὶ τοῦ Βαρδεσάνου

95 *Epistula ad Idacium et Cerepionium* 5.

εις τὴν Ἔδεσσαν. Ἡ παρουσία εὐχῶν καὶ ὕμνων, οἱ ὁποῖοι φυσικὰ φαίνονται κάπως ξένοι πρὸς τὸ σῶμα τῆς διηγήσεως καὶ παρείσρακτοι, στρέφει τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἀμέσως πρὸς τὸν Βυρδεσάνην καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρμόνιον, ἐκλεκτοὺς ποιητὰς καὶ διγλώσσους κατὰ τὰς ὑπαρχούσας μαρτυρίας. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ἡμῶν ταύτην ἡ σύνθεσις ἐπιλοτεχνήθη συγχρόνως εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ συριακὴν, καὶ οὕτως ὅλαι αἱ δυσχέρειαι αἱ ὁποῖαι προκύπτουν ἐκ τῆς ἀποδοχῆς προτεραιότητος εἴτε τοῦ ἑλληνικοῦ εἴτε τοῦ συριακοῦ αἴρονται αὐτομάτως. Οὕτως ἢ ἄλλως ὑπὸ τὴν παροῦσαν μορφήν τῶν αἱ Πράξεις ἀποτελοῦν ἐν ἐκ τῶν λαμπροτέρων δειγμάτων τῆς χριστιανικῆς μυθιστορίας. Σῶζονται δύο λατινικαὶ παραλλαγαὶ αὐτῶν καὶ ἀνὰ μίαν νεοελληνικὴ, αἰθιοπικὴ καὶ ἄρμενικὴ.

7. ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Αἱ περὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων σχετικαὶ παραδόσεις εἶναι μεταγενέστεραι πλὴν τοῦ πυρῆνος τῶν *Πράξεων Θαδδαίου*, περὶ τῶν ὁποίων πάντως ἐγινε λόγος εἰς τὴν συνάφειαν τῶν ἀποκρύφων εὐαγγελίων. Ὁ Ματθαῖος καὶ ὁ Μαθθίας προεκάλουν σύγχυσιν εἰς τοὺς ἀκατατοπίστους περιθωριακοὺς χριστιανοὺς τῶν ἀρχαίων χρόνων, ἐξ οὗ καὶ τὰ εὐαγγελικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα εἶδομεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ματθίου φέρονται ἐνίοτε καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ματθαίου, τοῦτο δὲ συμβαίνει ἐν μέρει καὶ μὲ τὰς Πράξεις. Εἶδομεν τὸν Μαθθίαν εἰς τὴν χώραν τῶν ἀνθρωποφάγων, ὅπου ἡ παράδοσις στέλλει καὶ τὸν Ματθαῖον. Τῶν *Πράξεων Ματθαίου* σῶζονται ἀποσπάσματα κυρίως ἀπὸ τὴν τελευταίαν δραστηριότητα καὶ τὸ μαρτύριον. Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται εἰς τὸν Ματθαῖον ἐπὶ τοῦ ὄρους ὑπὸ μορφήν νηπίου, ὃ δὲ ἀπόστολος δηλώνει πρὸς αὐτὸν ὅτι τὸν εἶδεν εἰς τὸν παράδεισον μαζί μὲ τὰ σφαγέντα νήκια νὰ ψάλλῃ. Ἐν συνεχείᾳ περιγράφεται μέρος τῆς δράσεως αὐτοῦ εἰς τὴν χώραν τῶν ἀνθρωποφάγων, τὴν Μηδίαν ἐδῶ, ὅπου ὁ βασιλεὺς Πλάτων μεταστρέφεται, ἀφοῦ ὁ ἀπόστολος ἀπέθανεν, ἀνέστη καὶ ἐνεφανίσθη εἰς αὐτόν. Συνετάχθησαν τὸν δ' ἢ ε' αἰῶνα καὶ πιθανώτερον αὐταὶ ἐπηρεάσαν τὴν σύνταξιν τῶν Πράξεων Ἀνδρέου καὶ Μαθθίου παρὰ ἐπηρεάσθησαν ὑπ' ἐκείνων.

Αἱ *Πράξεις Φιλίππου*, μνημονευόμεναι κατὰ πρῶτον εἰς τὸ Γελασιανὸν διάταγμα καὶ σωζόμεναι εἰς ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα, καὶ εἰς ἐπεξεργασίας συριακὴν, ἄρμενικὴν, ἀρβικικὴν, φαίνεται ὅτι συνετάχθησαν περὶ τὸ 400. Ἦρωσ αὐτῶν εἶναι βεβαίως ὁ Φίλιππος, οὗτος δὲ εἶναι πρόσωπον ἀποτελεσθὲν διὰ συνδυασμοῦ τοῦ ἀποστόλου Φιλίππου καὶ

τοῦ διακόνου Φιλίππου. Τὸν παρουσιάζουν δρῶντα εἰς τὴν παλαιστίνην, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Παρθίαν καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν. Ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ νὰ κηρύξῃ τὴν «παιδείαν» Χριστοῦ. Ἰκανὸν μέρος τοῦ κειμένου, ἀφιερωμένον εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς δράσεώς του εἰς τὴν Ἱεράπολιν, ἔχει ἀπολεσθῆ. σώζεται ὁμως τὸ περὶ τοῦ μαρτυρίου τμήμα αὐτῶν, ἐπισυμβάντος εἰς τὴν πόλιν ταύτην. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ θαυματολογία καὶ θηριολογία αὐτῶν—τὰ θηρία ὁμιλοῦν καὶ ἀναγινώσκουν—, ἀλλὰ μὴ διακρίνονται μερικὰ γνωστικὰ ἴχνη, τῆ ἐπιδράσει τῶν προγενεστέρων Πράξεων.

Διατηρεῖται τὸ *Μαρτύριον Βαρθολομαίου*, τοῦ ε' ἡ σ' αἰῶνος, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν, καθὼς καὶ εἰς μεταγενεστέρως παραλλαγὰς, αἰθιοπικὴν καὶ ἄρμενικὴν.

Αἱ *Πράξεις Σίμωνος καὶ Ἰούδα*, τοῦ σ' αἰῶνος, σωζόμεναι λατινιστὶ κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ, περιγράφουν τὴν δρᾶσιν τῶν δύο ἀποστόλων εἰς τὴν Βαβυλωνίαν καὶ τὴν Περσίαν.

Αἱ *Περίοδοι καὶ Μαρτύριον τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα*, παρουσιαζόμεναι ὡς ἔργον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου Μάρκου, περιγράφει τὴν δρᾶσιν τοῦ ἀποστόλου καὶ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ εἰς τὴν Κύπρον. Συνετάχθησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ ε' αἰῶνος, ἐνῶ ἄλλα κείμενα περὶ τοῦ Βαρνάβα, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν, εἶναι ἀκόμη μεταγενέστερα.

Τὸ Γελασιανὸν ἀπορρίπτει ὡς αἰρετικῆς προελεύσεως μίαν ἀπολεσθεῖσαν *Revelatio Stephani*, διὰ τὴν ὁποίαν πιστεύεται γενικῶς ὅτι δὲν ἀναφέρεται εἰς βιβλίον ἀποκαλυπτικὸν ἀλλὰ εἶναι ἡ ἐκθεσις τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ λειψάνου τοῦ Στεφάνου, γραφεῖσα τὸ 415 ἑλληνιστὶ ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου Λουκιανοῦ καὶ μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Ἀβίτου Βράγης⁹⁶. Ἐφ' ὅσον ὁμως τὸ διάταγμα ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ ἀποκαλύψεως, θεωροῦμεν ἀβάσιμον τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμόν. Ἄλλωστε, καίτοι δὲν σώζεται τίποτε ἀπὸ τοιαύτην ἀποκάλυψιν, θὰ ἦτο παράδοξον νὰ ἔμενον ἀνεκμετάλλευτοι οἱ περὶ Στεφάνου λόγοι τῶν Πράξ. 7, 5, «ἀτενίσας εἰς τὸν οὐρανὸν εἶδε δόξαν Θεοῦ καὶ Ἰησοῦν ἐστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ εἶπεν», οἱ ὅποιοι προσκαλοῦν τοὺς ἔχοντας ζωηρὰν φαντασίαν εἰς ἐπεξεργασίαν.

96 Βλ. PL 41, 805-815.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- R. A. LIPSUS, *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, τ. 1-2 καὶ συμπλήρωμα, Braunschweig 1883-1896.
J. E. WEIS-LIEDERSDORF, *Christus-und Apostelbilder. Einfluss der Apokryphen auf die besten Kunsttypen*, Freiburg i. Br. 1902.

- F. FIONTEK, *Die Katholische Kirche und die häretischen Apostelgeschichten bis zum Ausgang des sechsten Jahrhunderts*, Breslau 1908.
- B. PICK, *The apocryphal Acts of Paul, Peter, John, Andrew and Thomas*, Chicago 1909.
- F. C. BURKITT, *Jewish and Christian Apocalypses*, London 1914.
- F. HASE, *Apostel und Evangelisten in den orientalischen Ueberlieferungen*, Leipzig 1922.
- H. LJUNGVIK, *Studien zur Sprache der apokryphen Apostelgeschichten*, Uppsala 1926.
- K. KERÉNYI, *Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, 1927.
- R. SCHÖDER, *Die apokryphen Apostelgeschichten und die romanhaften Literatur der Antike*, Stuttgart 1932, úvút. 1968.
- M. BLUMENTHAL, *Formen und Motive in den apokr. Apostelgeschichten* 1933.
- C. L. STURHAHN, *Die Christologie der ältesten apokryphen Apostelakten*, Heidelberg 1951.
- J. BLOCH, *On the Apokalyptic in Judaism*, Philadelphia 1952.
- S. B. FROSI, *Old Testament Apokalyptic*, London 1952.
- L. FABRICIUS, *Die Legende im Bild des ersten Jahrtausends der Kirche*, 1956.
- C. KILURCİKIDZE, *Recensions géorgiennes des acts apocryphes des Apôtres*, Tiflis 1959.
- E. HENNICKF, W. SCHNEFMELCHER, *Neutestl. Apokryphen* τ. II, ³1964.
- A. STROBEL, *Kerygma und Apokalyptik*, Göttingen 1967.
- P. V. DER OSTEN-SACKEN, *Die Apokalyptik in ihrem Verhältnis zu Prophetie und Weisheit*, München 1969.
- F. KÄSEMANN, "Zum Thema der urchristlichen Apokalyptik", *Exegetische Versuche und Besinnungen II*, Göttingen ³1968, 105-131.
- K. KOCH, *Ratlos vor der Apokalyptik*, Gütersloh 1970.
- E. LOISEL, "Apokalyptik und Christologie", *Die Einheit des Neuen Testaments*, Göttingen 1973, 125-144.
- M. HENGEL, *Judentum und Hellenismus*, ²1973.

Ι. ΠΕΤΡΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Ἐκδόσεις

- R. A. LIPSICUS, *Acta Apostolorum apocrypha I*, 1-103.
- U. BOURRIANT, *Mémoires publiées par les membres de la mission archéologique française au Caire*, τ. 9, Paris 1892 (Ἀποκάλυψις).
- E. PREUSCHEN, *Antilegomena*, ²1905, 86 ἑξ. (Ἀποκάλυψις).
- E. KLOSIFERMANN, *Apocrypha I*, Kleine Texte 3, Bonn ²1910.
- S. GRÉBAUT, "Littérature éthiopienne pseudo-Clementine", *Rev. d'Or. Chrétien* 1910, 198 ἑξ. 307 ἑξ. 427 ἑξ. (Ἀποκάλυψις).
- C. SCHMIDT, *Die alten Petrusakten*, Texte u. Untersuch. 24, 1, 1903, 3-7 (κοπιιστή).
- M. KRAUSE, P. LABID, *Gnostische und Hermetische Schriften aus Codex II und VI*, Glückstadt 1971, 107-121 (Πράξεις Πέτρου κοπιικαί).
- Κώδιξ Χηνοβοσκίου VI I, 1-12, 22 (κοπτ. Πράξεις Πέτρου). VIII 132, 10-140, 27 (κοπτ. ἐπιστολή πρὸς Φίλιππον). VII 70, 13-84, 14 (κοπτ. Ἀποκάλυψις Πέτρου).

Μελέται

- E. v. DORSCHÜTZ, *Das Kerygma Petri kritisch untersucht*, Texte u. Untersuch. XI, 1, 1893.
- A. DITTRICH, *Nekya*, Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse, Leipzig 1893.
- A. HARNACK, *Bruchstücke des Evangeliums und der Apokalypse des Petrus*, Texte u. Untersuch. 9, 1893.—*Die Petrusapokalypse in der alten abendländischen Kirche*, Texte u. Untersuch. 13, 1, 1895.
- G. FISCHER, *Die Petrusakten, Beiträge zu ihrem Verständnis*, 1905.
- TH. NISSEN, "Die Petrusakten und ein bardesasanitisches Dialog in der Aberciusvita", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 9 (1908), 190-203.
- J. FLAMION, "Les Actes apocryphes de Pierre", *Rev. d'Hist. Ecclés.* 9 (1908), 233-254. 465-490. 10 (1909), 5-29. 5-29. 215-277. 11 (1910), 5-28. 223-256. 447-470. 675-692. 12 (1911), 209-230. 437-450.
- F. SPITTA, "Die Petrusapokalypse und der zweite Petrusbrief", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 12 (1911), 237-242.
- M. R. JAMES, "A new text of the Apokalypse of Peter", *Journ. of Theol. Studies* 12 (1911), 36-54. 362-383. 573-583.—"The Rainer Fragment of the Apokalypse of Peter", *αὐτόθι* 32 (1931), 270-278.
- H. DUNSIING, "Ein Stück der urchristlichen Petrusapokalypse enthaltender Traktat der äthiopischen pseudoklementinischen Literatur", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 14 (1913), 65-78.
- C. SCHMIDT, "Studien zu den alten Petrusakten", *Zeit. f. Kircheng.* 43 (1924), 321-348. 45 (19127), 481-513.
- K. RÜHM, "De genuino Apokalypsis Petri textu", *Biblica* 10 (1929), 62-80.
- C. H. TURNER, "The latin Acts of Peter", *Journ. of Theol. Studies* 32 (1931), 119-133.
- A. SALLES, "La diatribé antipaulinienne dans le roman pseudoclémentin et l'origine des kerygmes de Pierre", *Rev. Biblique* 64 (1957), 516-551.
- E. PETERSON, "Das Martyrium des hl. Petrus nach der Petrusapokalypse", *Frühkirche, Judentum und Gnosis*, 1959, 88-91.—"Die Taufe in Acherusischen See", *αὐτόθι* 310-332.
- O. CULLMANN, *Petrus, Junger-Apostel-Märtyrer*, Zürich 1960.
- W. SCHNEFMELCHER, "Das Kerygma Petrou", HPNECKE, SCHNEFMELCHER, *Neutest. Apokryphen* II, 1963, 58-63. CH. MAURER, "Offenbarung des Petrus", *αὐτόθι* 468-483.
- MARIA GRAZIA MARA, "Il Kerygma Petrou", *Studi in A. Pincherle*, Roma 1967, 314-342.
- M. KRAUSE, "Die Petrusakten in Codex VI von Nag Hammadi", *Essays in Nag Hammadi*, Texts in Honor of A. Böhlig, Leiden 1972, 36-58.

2. ΤΑ ΚΑΙΝΗΤΕΙΑ

Κείμενον

- F. G. GERSDORF, *Recognitiones*, Leipzig 1838, ἀνατύπωσις PG 1, 1205-1454.
- A. R. M. DRESSER, *Clementis Romanis Homiliae viginti*, Göttingen 1853, πρώτη πλήρης ἔκδοσις, ἀνατύπωσις PG 2, 25-468. ΒΕΠ 1, 1955.

- P. DE LAGARDE, *Clementis Romani Recognitiones Syriace*, Leipzig 1861.—*Clementina*, Leipzig 1865.
- W. FANKENBERG, *Die syrischen Clementinen mit griechischen Paralleltext*, Texte u. Untersuch. 48, 3, 1937.
- B. REHM, *Die Pseudoklementinen*, I Homilien, Griech. Chr. Schrift. 42¹, 1969 (Fr. Paschke).—II Rekognitionen, Griech. Chr. Schrift. 51, 1965 (Fr. Paschke).
- J. WETSTEIN, *Epistulae de virginitate*, Leiden 1752, ἀνατύπωσις PG 1, 349-460.
- F. X. FUNK, F. DIEKAMP, *Epistulae de virginitate*, Patres Apostolic II, 2, 1913, 1-49, PG 2, 32-36. 1, 459-509, αἱ πέντε ἐπιστολαί.

Μελέται

- A. SCHLIEMANN, *Die Klementinen nebst den verwandten Schriften und der Ißionitismus*, Hamburg 1844.
- A. HILGENFELD, *Die Clementinischen Recognitionen und Homilien*, Jena 1848.
- G. UHLIORN, *Die Homilien und Recognitionen des Clemens Romani*, Göttingen 1854.
- G. LIHMANN, *Die Clementinischen Schriften*, Gotha 1889.
- C. BIGG, *The Clementine Homilies*, Oxford 1890.
- A. HARNACK, "Die Pseudo-clementinischen Briefe De virginitate und die Entstehung des Mönchtums", *Sitzb. d. Preuss. Akademie*, philol. hist. Klasse, 1891, 361-385.
- H. V. MEYBORN, *De Clemens-Roman*, Gronigen 1904.
- H. WAITZ, *Die Pseudoklementinen*, Texte u. Untersuch. 25, 4, 1904.—"Die Lösung des Pseudo-clementinischen Problems", *Zeit. f. Kircheng.* 59 (1940), 304-341.
- W. HEINTZE, *Der Clemensroman und seine griechischen Quellen*, Texte u. Untersuch. 40, 2, 1914.
- L. TH. LEFORI, "Le De virginitate de Clément ou de Athanase?", *Le Muséon* 40 (1927), 249-264.—"S. Athanase sur la virginité", αὐτόθι 42 (1929), 197-274.
- C. SCHMIDT, *Studien zu den Pseudoklementinen*, Texte u. Untersuch. 46, 1, 1929.
- O. CULLMANN, *Le problème littéraire et historique du Roman Pseudoclémentin*, Paris 1930.
- E. SCHWARTZ, "Unzeitgemässe Beobachtungen zu den Clementinen", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 31 (1932), 151-199.
- B. REHM, "Zur Entstehung der pseudoclementinischen Schriften", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 37 (1938), 77-184.
- H. DUENSING, "Die dem Klemens zugeschriebenen Briefe über die Jungfräulichkeit", *Zeit. f. Kircheng.* 63 (1950-1951), 166-188.
- F. MOLLAND, "La circoncision, le baptême et l'autorité du décret apostolique dans les milieux judéo-chrétiens des Pseudoclémentines", *Studia Theologica* 9 (1955), 1-39.—"La thèse la prophétie n'est jamais venue de la volonté de l'homme (2. Pierre 1, 21) et les Pseudoclementines", αὐτόθι 67-85.
- A. SALLES, "La diatribé anti-paulinienne dans le roman Pseudo-Clémentin et l'origine des "Kérygmes de Pierre", *Rev. Biblique* 64 (1957), 516-551.—"Simon Magicien ou Marcion?", *Vig. Christianae* 12 (1958), 197-224.
- G. STRECKER, *Das Judenchristentum in den Pseudoklementinen*, Texte u. Untersuch. 70, 1958.—"Die Kerygmata Petrou", HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neutestl. Apokryphen* II, 1963, 63-69.

- W. ULLMANN, "The significance of the Epistula Clementis in the Pseudo-Clementines", *Journ. of Theol. Studies* 11 (1960), 295-317, καὶ σημείωμα *Studia Patristica* 4, 2 (1961), 330-337.
- J. IRMSCHER, "Die Pseudo-Clementinen", HENNECKE, SCHNEFMELCHER, *Neutest. Apokryphen* II, 1963, 373-375.
- F. PASCHKE, *Die heiden griechischen Klementinen-Epistomen und ihre Anhänge*, Texte u. Untersuch. 90, 1966.
- L. L. KLINE, "Harmonized sayings of Jesus in the Pseudo-Clementine Homilies and Justin Martyr", *Zeit. für Neutestl. Wissenschaft* 66 (1975), 223-241.

3. ΠΑΥΛΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

- K. TISCHENDORF, *Apocalypses Apocryphae*, Leipzig 1866, 34-60.
- W. WRIGHT, *Apocryphal Acts of the Apostles* 1, 1871, 128-169. 116-145 (συρ.).
- R. A. LIPSINS, *Acta Apostolorum Apocrypha* I, Leipzig 1891, 23-44. 104-117. 118-177. 178-222. 223-234.
- M. R. JAMES, *Apocrypha Anecdota*, Cambridge 1893, 11-12 (λατ.).
- F. NAU, "La version syriaque de martyres de S. Pierre, S. Paul et S. Luc", *Rev. de l'Orient Chrétien* 3 (1898), 39-57.
- E. J. GOODSPERD, "The Book of Thecla", *Amer. Journ. of Sem. Languages and Literatures* 17 (1901), 65 ἐξ. (α10.).
- O. GEDIARDT, *Die lateinischen Uebersetzungen der Acta Pauli et Theclae*, Texte u. Untersuch. neue Reihe 7, 2, 1902.
- E. A. BUDGE, *Miscellaneous coptic texts*, 1915.
- C. SCHMIDT, *Acta Pauli aus der heidelberger koptischen Papyrushandschrift Nr. 1 herausgegeben*, 1904, 1905, ἀνατύπωση 1965.—*Πράξεις Παύλου, Acta Pauli nach dem Papyrus der Hamburger Stadt- und Universitätsbibliothek*, 1936.
- L. VOUAUX, *Les Actes de Paul et ses lettres apocryphes*, 1913.
- A. V. HARNACK, *Die apokryphen Briefe des Paulus an Laodizeer und die Korinther*, Kl. Texte 12, Berlin 1931.
- G. RICCIOTTI, *L'Apocalisse di Paolo siriana*, 2 τ., Brescia 1932.—"Apocalypsis Pauli syriaca", *Orientalia* 2 (1933), 1-32.
- M. TESTUZ, *Papyrus Bodmer X-XII*, Genéve 1959 (ἀλλ.ηλ.ογραφία Παύλου καὶ Κορινθίων).
- A. BÖHLE, P. LADDE, *Koptisch-gnostische Apokalypsen aus Codex V von Nag Hammadi*, Halle 1963.
- E. ПЕРЦИГОНА, *Glagoliska verzija rune redakcije Pavlove Apokalipse iz Oxfordskog kodeska*, Radovi Staroslavenskog Instituta 6 (1967), 209-254.
- ΚΩΔ. Ξηνοβοσκίου I 141, 1-144 (προσευχή Παύλου). V 17, 19-24, 9 ('Αποκάλ. Παύλου).
- H. BRANDES, *Visto S. Pauli*, Halle 1885.
- E. WIEBER, *De Apocalypsis S. Pauli codicibus*, Marburg 1904.
- ST. H. SLYMOUR, "Irish versions of the Vision of St. Paul", *Journ. of Theol. Studies* 24 (1923), 54 ἐξ.
- K. RIMK, "Die pseudopaulinischen Briefe", *Biblica* 6 (1925), 68-91.
- C. H. KRAHING, "The Apocalypse of Paul and the iranisches Erlösungsmysterium", *Harv. Theol. Rev.* 24 (1931), 209-244.

- W. J. MACKNIGHT, "The Letter to the Laodiceans", *The Bibl. Rev.* 16 (1932), 519-539.
- R. P. CASEY, "The Apocalypse of Paul", *Journ. of Theol. Studies* 34 (1933), 1-32.
- TH. SILVERSTEIN, "Did Dante know the Vision of St. Paul?", *Harv. Studies and Notes in Philol. and Liter.* 19 (1937), 231-247.—"The Vision of Saint Paul", *Archiv d'Hist. Doctrinale et Litter. du Moyen Age*, 26 (1959), 199-248.
- E. PETERSON, "Die Acta Xanthippae et Polyxenae und die Paulusakten", *Anal. Bolland.* 65 (1947), 57-60.—"Einige Bemerkungen zum Hamburger Papyrus-Fragment der Acta Pauli", *Vig. Christianae* 3 (1949), 142-162 και *Frühkirche. Judentum und Gnosts*, 183-208.
- R. KASSEL, *Acta Pauli*, 1959.
- W. SCHNEEMELCHER, "Paulusakten", HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neut. Apokryphen* II, 221-241.
- H. DUENSING, "Apokalypse de Paulus", HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neut. Apokryphen* II, 536-539.
- J. FESTOUCIÈRE, "Les énigmes de Sainte Thècle", *Comptes Rendues Acad. Inscriptions Belles Lettres* 1968, 52-63.

4. ΙΩΑΝΝΕΙΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

- J. ZOHRAV, Venetia 1805, 27-29 (άρμ. Εκδ. Βιβλίου).
- J. C. THILO, *Colliguntur et commentariis illustrantur fragmenta Actuum S. Joannis a Leucio Churino conscriptorum*, Particula I, Halle 1847.
- K. TISCHENDORI, *Acta Apostolorum apocrypha*, Leipzig 1851, 266-276.—*Apocalypses apocryphae* 1896, 70-94.
- W. WRIGHT, *Apocryphal Acts of the Apostles* I, London 1871, 66-72 (συρ.).
- TH. ZAHN, *Acta Joannis*, Erlangen 1880.
- M. R. JAMES, *Apocrypha anecdota* II, Texts and Studies V, 1, Cambridge 1897, 2-25.
- M. BONNET, *Acta Apostolorum apocrypha* II, 1 Leipzig 1898, 151-216.
- A. SMITH LEWIS, *Acta mythologica Apostolorum*, Horae Semiticae III, London 1904.
- E. A. W. BUDGE, *Coptic apocrypha in the dialect of Upper Egypt*, 1913, 59-74.
- F. CORSARO, *Le Imitazioni di Giovanni*, Catania 1968.
- TH. ZAHN, "Die Wanderungen des Apostels Johannes", *Neue Kirchl. Zeit.* 10 (1899), 191 ἔξ.
- M. PULVER, "Jesu Reigen und Kreuzigung nach Johannesakten", *Eranos Jahrbuch* 9 (1942), 141-177.
- Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, "Ο ὕμνος τῶν Πράξεων τοῦ Ἰωάννου κκ. 94-97", *Mélanges offerts à Octave et Mélpo Merlier* II, Athen 1956, 221-264.
- K. SCHALTERDICK, "Johannesakten", HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neut. Apokryphen* II, 125-143.
- J. GAMPPEL, *Die Johannesakten, eine literarkritische und geistsgeschichtliche Untersuchung*, Wien 1965.
- M. BRIGSO, "Sobre el fanzhymnus de Acta Joannis 94-96", *Emerita* 40 (1972), 31-46.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου», *Κληρονομία* 6 (1974), 273-349, ἰδίως 322-327.

5. ΚΥΚΛΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

PG 120, 218-260.

- M. BONNET, *en Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Merovingicarum* τ. 1, μέρ. II, 1885.—*Analecta Bollandiana* 13 (1894), 311-378.—*Acta Apostolorum apocrypha* II, 1, 1898, 1-127.
- M. N. ΣΦΕΡΑΣΚΙΣ, Αἱ ἀπόκρυφοὶ Πράξεις τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὴν παλαιορωσικὴν γραμματείαν (ρωσ.), Μόσχα 1894.
- B. RICK, *The Apocryphal Acts of Paul, Peter, John, Andrew and Thomas*, Chicago 1909.
- J. FLAMION, *Les Actes apocryphes de l'apôtre André et les textes apparentés*, Louvain 1911.
- F. BLATT, *Die lateinischen Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos*, 1930.
- G. QUISPÉL, "An unknown fragment of the Acts of Andrew (pap. copt. Utrecht 1)", *Vig. Christianae* 10 (1956), 129-148.
- P. M. PETERSON, *Andrew brother of Simon Peter*, Leiden 1958.
- M. HORNSCHUH, "Andreasakten", HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neutest. Apokryphen* II, 270-297.
- F. DVORNIK, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the Apostle Andrew*, Dumbarton Oaks Studies IV, Cambridge 1958.
- B. GRABAR, Apokrifna Djela Apostolska u hrvatskogaugoliskoj literaturi (Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Ματθαίου, Ἀνδρέου καὶ Πέτρου εἰς τὴν κρουτογλαγολικὴν γραμματείαν), *Radovisturoslavenskog. Instituta* 6 (1967), 109-206.
- X. JACOUS, "Les deux fragments conservés des Actes d'André et Paul", *Orientalia* 38 (1969), 187-213.

6. ΘΩΜΑΪΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

- C. THULO, *Acta S. Thomae Apostoli*, 1823.
- W. WRIGHT, *Apocryphal Acts of the Apostles* 1871 I, 171 ἔξ. (συριακόν).
- M. BONNET, *Acta Apostolorum apocrypha* II, 2, 99-288.
- E. HAJLER, "Zu den neuen latein. Bruchstücken der Thomasapokalypsen und eines apost. Sendschreibens im Cod. Vindob. 16", *Wiener Studien* 30 (1908), 308-340.
- M. R. JAMES, "Revelatio Thomae", *Journ. of Theol. Studies* 11 (1910), 288 ἔξ.
- G. BORNKAMM, *Mythos und Legende in der apokr. Thomasakten* 1933.—"Thomasakten", HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neutest. Apokryphen* II, 297-372.
- A. ADAM, "Die Psalmen des Thomas und das Perlenlied als Zeugnisse vorchristlicher Gnosis", Beihefte der *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 24, 1959.
- A. F. J. KLUN, "The so-called Hymn of the Pearl", *Vig. Christianae* 14 (1960), 154-164.—*Edessa de stad van de apostel Thomas*, Baarn 1962.—*The Acts of Thomas*, Leiden 1962.
- F. P. RIDOLFINI, Salmi di Tommaso e la gnosi giudeocristiana, *Riv. degli Studi Orientali* 38 (1963), 23-58.
- A. DE SANCTIS OTTIO, "Thomasapokalypse", HENNECKE, SCHNEEMELCHER, *Neutest. Apocryphen* II, 568-572.
- G. GARITTE, "Le martyre géorgien de l'apôtre Thomas", *Le Muséon* 83 (1970), 497-532.

7. ΚΕΙΜΕΝΑ ΛΟΙΠΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

- M. BONNET, *Acta apostolorum apocrypha* II, 1, 128-150 (Βαρθολομαίου). II, 2, 1-98 (Φιλίππου) II, 2, 217-262 (Ματθαίου). II, 2, 292-302 (Βαρνάβα).
- W. WRIGHT, *Apocryphal Acts of the Apostles*, I, 1871, 73-99 (συριακὸν Φιλίππου).
- E. PETERSON, "Die Haretiker des Philippus-Akten", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 31 (1932), 97-111.—"Zum Massalianismus der Philippus-Akten *Oriens Christianus* 29 (1932), 172-179.—"Die Philippus-Akten im armenischen Synaxar", *Theol. Quartalschrift* 113 (1932), 289-298.
- S. VANDERLINDEN, "Revelatio S. Stephani", *Rev. des Études Byzantines* (1946), 178-217.
- A. KURHISS, "Zu den Philipposakten", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 44 (1952-1953), 145-151.
- Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ὁ Ἀπόστολος Βαρνάβας», *Θεολογικά Μελέματα* 1, Θεσσαλονίκη 1973, 135-184.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ

Α'. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Μετά τοὺς χρόνους τῶν Ἀποστόλων ἡ Ἐκκλησία ἀπετέλει ἓνα σφριγῶντα ὄργανισμὸν, ὃ ὁποῖος περιελάμβανε θρησκευτικὰς κοινότητας, διεσκορπισμένας εἰς ὅλα τὰ κέντρα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Εἶχεν ἤδη πλήρη συνείδησιν τῆς δυνάμεώς της, ἀλλὰ συγχρόνως διησθάνετο καὶ ὅλους τοὺς επικρεμαμένους κινδύνους, κατὰ δὲ τὴν προσπάθειαν ἀναμετρήσεως καὶ κατατάξεως τῶν δυνάμεων της ἔζη εἰς ὀλοκληρωτικὴν σχεδὸν ἀπομόνωσιν ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον.

Ἄν καὶ ἤρχιζεν ἤδη ἡ ἀντίδρασις τοῦ Ἔθνισμοῦ μὲ ἀποτέλεσμα τὸν περιορισμὸν τῆς ὁρμῆς της, αὕτη ἦτο ἀκόμη ἀσυστηματοποίητος καὶ ἐπομένως ἀσθενής, ἐνῶ ἀπειλητικώτερος ἦτο ὁ κίνδυνος ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, δηλαδὴ ὁ κίνδυνος νοθεύσεως τῆς πίστεως. Διότι ὅσον καὶ ἂν οἱ Χριστιανοὶ ἐστρέφοντο μὲ νοσταλγίαν πρὸς τὰς ρίζας τῆς πίστεώς των, ἡ προφορικὴ παράδοσις δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ κατοχυρώσῃ τὴν γνησιότητα ὅλων τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, τὰ δὲ εὐαγγέλια ἦσαν ἀκόμη περιωρισμένης κυκλοφορίας καὶ εἰς ὠρισμένα σημεῖα ἦτο δυνατὸν νὰ πυρερμηνευθοῦν. Ἡ Γνώσις εἰς τὴν πρώτην ἀνεξέλικτον μορφήν της ἐπήρχετο ἀπειλητικὴ, ἐνῶ ὁ Ἰουδαϊσμός, ἀνάμικτος μὲ συγκρητιστικὰ στοιχεῖα, ἐνήργει ἀντεπίθεσιν. Ἡ σύγχυσις ἦτο τόσον βαθεῖα, ὥστε εἰς τὰ κείμενα ἡμῶν βλέπομεν ἐνίοτε Ἰουδαίους μὲν νὰ ζοῦν χριστιανοπρεπῶς, Χριστιανοὺς δὲ ἐξ Ἐθνικῶν νὰ τηροῦν τὸν μωσαϊκὸν νόμον¹.

Εἰς τὸ ἔργον τῆς σταθεροποιήσεως τῆς θέσεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν κόσμον πολὺπλευρον δραστηριότητα, φθάνουσαν συχνάκις μέχρις ἡρωϊσμοῦ, ἐπέδειξαν οἱ κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον ἡγέται της. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἀνεδείχθησαν καὶ εἰς δοκίμους συγγραφεῖς, αὐτοὶ δὲ οἱ ἄνδρες, εἴτε ἐπωνύμως εἴτε ἀνωνύμως γνωστοί, χαρακτηρίζονται σήμερον μὲ τὸ συλλογικὸν ὄνομα «ἀποστολικοὶ πατέρες».

¹ Ὁ κώδιξ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τά-

¹ ΙΓΝΑΤΙΟΥ, Πρὸς Φιλαδέλφεις 6, 1.

φοι, περιέχων συλλογὴν τῶν ἔργων τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν, φανερώνει ὅτι ἤδη κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν οὗτοι κατετάσσοντο εἰς ἰδιαιτέραν ὀμάδου, τῆς ὁποίας τὰ συγγραφικὰ προϊόντα συνεξεδίδοντο. Ὁ Cotelier ἐξέδωκεν ὁμοῦ τίποτις τὰ ἔργα τῶν Βαρνάβα, Κλήμεντος Ρώμης, Ἑρμᾶ, Ἰγνατίου Ἀντιοχείας καὶ Πολυκάρπου Σμύρνης², ὁ δὲ ἀνατυπώσας τὴν ἐκδοσὶν ταύτην Gallandi προσέθεσε καὶ τὸν Παπῖαν, τὸν Κοδρᾶτον καὶ τὴν ἐπιστολὴν Πρὸς Διόγνητον. Βραδύτερον προσετέθη εἰς αὐτοὺς καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Φιλοθέου Βρυεννίου ἀνακαλυφθεῖσα Διδαχὴ Ἀποστόλων.

Πρῶτος ἐχρησιμοποίησε τὸ ὄνομα «ἀποστολικοὶ πατέρες» ὁ Πιτιγ³, ὁ ὁποῖος βεβαίως ἠκριβολόγησεν ἐν προκτιμένῳ, διότι ἐξέδωκε τὰ ἔργα μόνον τοῦ Κλήμεντος, τοῦ Ἰγνατίου καὶ τοῦ Πολυκάρπου, οἱ ὁποῖοι καὶ τῶν Ἀποστόλων μαθηταὶ ὑπῆρξαν, ἄρα «ἀποστολικοί», καὶ τὰ γνωρίσματα τοῦ πατρὸς κατεχουν, ἄρα εἶναι «πατέρες». Ἐκ τῶν ὑπολοίπων οἱ συγγραφεῖς τῆς Διδαχῆς καὶ τῆς Ἐπιστολῆς Βαρνάβα τοποθετοῦνται μὲν χρονικῶς εἰς τὴν ἀμέσως μεταποστολικὴν περίοδον, ἀλλὰ, ἐπειδὴ πυριμένον ἀγνωστοί, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βεβαιωθῇ ἂν ὑπῆρξαν ἄξιοι ἢ ἀνάξιοι τοῦ τίτλου. Ἐξ ἄλλου τοῦ Ἑρμᾶ ἡ μὲν ταυτότης ἀμφισβητεῖται, ἡ δὲ διδασκαλία χωλαίνει εἰς μερικὰ σημεῖα, ὅπως καὶ τοῦ Παπίου. Πάντως οἱ τέσσαρες οὗτοι ἄνδρες ἐξετάζονται συνήθως ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀνωτέρω τριῶν, μόνον δὲ ὁ συγγραφεὺς τῆς Πρὸς Διόγνητον καὶ ὁ Κοδρᾶτος ἀφήνονται ἐκτὸς τῆς ὀμάδος, λόγῳ τοῦ διαφορετικοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τὸ ὁποῖον ἐκαλλιέργησαν, ὁ πρῶτος δὲ καὶ λόγῳ τῆς μεταγενεστέρως χρονικῆς τοποθετήσεώς του. Ἡμεῖς ὅμως ἐζητάσαμεν ἤδη καὶ τὴν Διδαχὴν εἰς ἄλλην συνάφειαν. Οἱ ἐξ ἀπομένοντες συγγραφεῖς ἔγραψαν ἐπωνύμως ἢ ἄνωνύμως, οὐδέποτε δὲ ψευδωνύμως, ὡς φορεῖς τοῦ κοινοτικοῦ φρονήματος, ἐμφανίζουσι στενὴν μεταξὺ τῶν σχέσιν καὶ μαρτυροῦσι ὅτι εἶχον τὴν συνείδησιν ὅτι ἐκφράζουσι τὸ πνεῦμα τῶν Ἀποστόλων.

Τὰ συγγράμματά των εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἔργα περιστάσεων. Πιθανῶς ὁ Παπίας καὶ ὁ Ἑρμᾶς θὰ ἔγραψον ὑπὸ οἰασθήποτε συνθήκας, ἀλλ' ὁ Ἰγνάτιος ἴσως δὲν θὰ εἶχε γράψει τίποτε, ἐάν δὲν συνέβαινε νὰ συρθῇ δέσμιος εἰς τὴν Ρώμην. Καὶ ἐπειδὴ οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξαν συγγραφεῖς ἐκ περιστάσεων, ἀπέδωσαν ὀλιγώτερα τῆς δυναμικότητός των, ἐφ' ὅσον πᾶν τὸ περιστατικὸν περικλείει ἐν ἑαυτῷ κάποιαν προχειρότητα. Τὰ ἔργα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων εἶναι βασικῶς μέσα ἐπικοινωνίας μεταξὺ ἡγετῶν ἢ μελῶν ἀπομακρυσμένων Ἐκκλησιῶν πρὸς παραίνεσιν καὶ μετάδοσιν τῶν συναισθημάτων χαρῆς καὶ λύπης διὰ τὰ συμβαίνοντα.

2 *Sanctorum Patrum qui temporibus apostolicis floruerunt opera*, 1672.

3 *Bibliotheca Patrum Apostolicorum* 1699.

Τοῦτο ὁμως δὲν σημαίνει ὅτι ἦσαν προϊόντα ἀκόπου προσπαθείας. Παρ' ὄλον διὰ δὲν ἔχουν τίποτε ἀπὸ τὰς συστηματικὰς πραγματείας, περιέχουν πᾶν θεολογικὸν στοιχεῖον ἀπαραίτητον ὑπὸ τὰς τότε συνθήκας διὰ τὴν κατοχύρωσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀνυφορὰς εἰς τὸν Θεὸν ὡς παντοδύναμον δημιουργὸν τοῦ κόσμου, εἰς τὸν Χριστὸν ὡς θεῖον καὶ ἀνθρώπινον συγχρόνως σωτήρα τῆς ἀνθρωπότητος, εἰς τὰς κακοδοξίας, εἰς τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὰ θεμελιώδη μυστήρια, εἰς τὴν ἠθικὴν ἀγωγήν, εἰς τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν κρίσιν. Καὶ ὅλα αὐτὰ παρέχονται χωρὶς φιλοσοφικὴν ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ μὲ ἐπίκλησιν τῆς αἰθεντίας τῆς Γραφῆς, παραστάσεις, ποιητικὰς εἰκόνας καὶ σύμβολα.

Ἐχουν ἀξίαν δι' ἡμᾶς κυρίως διότι περικλείουν τὸ πνεῦμα καὶ τὸν παλμὸν τῆς νεανικῆς Ἐκκλησίας τῶν μεταποστολικῶν χρόνων, καὶ εἶχον τότε ἀκόμη μεγαλυτέραν, διὸ καὶ ἀνεγινώσκοντο συχνάκις εἰς τὰς συναθροίσεις μετὰ τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων καὶ ὁπωσδήποτε ἐβοήθησαν τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν κοπιώδη προσπάθειαν ὑπερνικήσεως τῶν κατὰ καιροὺς δημιουργουμένων κρίσεων.

Ἀναπαράγουν σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα τὰς λογοτεχνικὰς μορφὰς τῆς Κ. Διαθήκης. Ἐκ τῶν δεκατριῶν συνολικῶς ὑπὸ ἐξέτασιν κειμένων τὰ ἕνδεκα ἀνήκουν τυπικῶς εἰς τὸ ἐπιστολογραφικὸν εἶδος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἤδη σταθεροποιήσει τὴν θέσιν του κατόπιν τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου καὶ τῆς κυκλοφορήσεως τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου μὲ τὰς ἐπιστολάς τῆς πρὸς ἑπτὰ Ἐκκλησίας τῆς Μ. Ἀσίας, ὅσαι εἶναι καὶ αἱ σωζόμεναι γνήσιαι ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰγνατίου, γραφεῖσαι εἰς τὸν ἴδιον μὲ ἐκείνας γεωγραφικὸν χῶρον. Μερικαὶ ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς ταύτας φαίνονται ἀπλᾶ γράμματα, ἐκτενῆ κάπως ἔστω, ἀλλ' ἔχουν μίαν ξεχωριστὴν ἀπόχρωσιν, διότι προορίζονται διὰ δημοσίαν ἀνάγνωσιν καὶ χρῆσιν. Ἄλλαι φέρουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστολογραφίας· εἶναι δηλαδὴ ἐπιστολιμαῖοι λόγοι ἢ δοκίμια ἐπιστολικῆς μορφῆς. Τὰ ὑπόλοιπα δύο συγγράμματα ἀνήκουν εἰς διαφορετικὰ εἶδη· τὸ ἓν εἶναι ἱστορικο-ερμηνευτικὸν καὶ τὸ ἄλλο ἠθικολογικὸν ἐντὸς ἀποκαλυπτικῶν πλαισίων.

Οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες, λόγῳ τῶν ἐπιδιώξεων των, ὡς καὶ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας καὶ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἔγραψαν, ἀπηχοῦν τὴν ἀμεσον παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ εἶχον κτῆμα αὐτὸν τοῦτον τὸν Χριστὸν, ἀκόμη καὶ πρὶν γραφοῦν τὰ εὐαγγέλια· αὐτὸ εἶναι ἡ ζωντανὴ παράδοσις ἢ ὁποία διεβιβάζετο ἀπὸ ψυχῆν εἰς ψυχὴν καὶ ἀπὸ στόμα εἰς στόμα. Ἄλλ' εἶχον πάντοτε ἐνώ-

πιόν των καὶ ἓν γραπτὸν τμήμα τῆς παραδόσεως, μὲ δαψιλεστέραν χρῆσιν αὐτοῦ ὅσον προεχώρουν οἱ χρόνοι. Τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ἐγράφησαν εἰς τὰ πλαίσια τῆς συνολικῆς παραδόσεως, τὰ δὲ συγγράμματα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων ἐγράφησαν ἐπίσης εἰς τὰ πλαίσια αὐτά, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ εἰς τὰ πλαίσια τῆς Κ. Διαθήκης. Παρατηρεῖται βεβαίως τὸ φαινόμενον ὅτι σπανίως πυραυθῆτον ἐκ τῶν βιβλίων αὐτῆς κατὰ λέξιν, ὅπερ ἐξηγεῖται ὄχι ἐκ τῆς σαθρᾶς ὑποθέσεως ὅτι δὲν ἔθεον ἀκόμη αὐτὰ θεόπνευστα, ἀλλ' ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι κατεῖχον ἀπὸ μνήμης τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, ἢ δὲ ἀπὸ μνήμης παράθεσις προκαλεῖ ἀλλοιώσεις τῶν κειμένων, καὶ ἐκ τῆς ἐλλείψεως κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς συνηθείας νὰ γίνεται κατὰ λέξιν παράθεσις. Εἰς τὸ ὑπόβαθρον τῆς διαπραγματεύσεως εὐρίσκεται συχνάκις ἡ Π. Διαθήκη.

Ἡ ἐκτὸς τῆς Γραφῆς Ἰουδαϊκῆ γραμματεία δὲν περιεφρονεῖτο καθ' ὅλοκληρίαν. Εἰς τὰς σελίδας τῶν συγγραμμάτων τούτων παρελαύνουν ὀνομαστὶ ἢ σιωπηρῶς ἀπόκρυφα ἔργα ποικίλης προελεύσεως, ὁ Ἐνώχ καὶ ὁ Δ' Ἐδρας εἰς τὸν Βαρνάβαν, τὸ ἄγνωστον ἄλλοθεν βιβλίον Ἐλδὰδ καὶ Μωδάτ εἰς τὸν Ἑρμῆν. Ἐπειδὴ τελευταίως κατέστη τοῦ συρμοῦ ἡ ἐπισήμανσις εἰς τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων τούτων ἀντιλήψεων ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Κουμράν, εἶναι ἴσως χρήσιμον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τὰ ἔσσατὰ ταῦτα κείμενα δὲν ἀναπτύσσουν σύστημα ἀμιγῶς Ἰουδαϊκῆς σκέψεως, διότι περικλείουν καὶ ξένα στοιχεῖα, ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολικὰ. Οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες, ἔχοντες μεταξὺ τῶν καθηκόντων αὐτῶν καὶ τὸ ἔργον τῆς ἀποκρούσεως τῆς ἐκ μέρους τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἀπειλῆς, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ δέχωνται ἀνεξελέγκτως ἀπ' αὐτοῦ ἰδικὰ του στοιχεῖα, ἀλλὰ μέσφ αὐτοῦ ἐπίσης καὶ ξένα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ θεώρησις αὕτη εἶναι ἀντίστροφος τῆς ὀλίγον παλαιότερας, καθ' ἣν εἰς τὰ ἔργα τῶν πατέρων τούτων παρελαύνουν ὅλαι αἱ συγκρητιστικαὶ θρησκευτικαὶ ἰδέαι, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀστήρικτον καὶ ἀπαράδεκτον ἰσχυρισμόν. Θετικώτερον ἀποτέλεσμα φέρει ἡ ἀναζήτησις εἰς τὴν σκέψιν αὐτῶν γενικῶν μόνον γραμμῶν ἐπιρροῆς ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τῆς προελεύσεώς των. Ὁ Χριστιανισμὸς περικλείει ἀλήθειαν δυναμένην νὰ προσεγγισθῇ καὶ διατυπωθῇ κατὰ ποικίλους τρόπους, καὶ ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ ἴδωμεν τὴν σκέψιν τῶν Πατέρων ἀκολουθοῦσαν ἐνίοτε γραμμὴν χαραγμένην ἤδη ἀπὸ ἄλλου, Ἰουδαϊκὴν ἢ ἑλληνικὴν. Τοῦτο εἶναι ζήτημα μεθόδου, πέρα τῆς ὁποίας ὑπάρχει τὸ περιεχόμενον. Πόσον δὲ ἐπικίνδυνον εἶναι νὰ ἀπλοποιῶνται ἢ νὰ τυποποιῶνται τὰ πράγματα, φαίνεται καὶ μόνον ἐκ τούτου, ὅτι ὁ Κλήμης Ρώμης ἑλληνίζει εἰς τὴν ὀρολογίαν παρὰ τὴν

ἐνασμένισιν εἰς πυκνήν χρῆσιν τῆς Π. Διαθήκης, ὁ δὲ Ἰγνάτιος δὲν ἐλληνίζει εἰς τὴν ὀρολογίαν παρὰ τὴν ἀπουσίαν ἀναφορᾶς εἰς τὴν Π. Διαθήκην.

Ἡ τρέχουσα ἐλληνικὴ γραμματεία δὲν εἶναι δι' αὐτοὺς ἐντελῶς ἄγνωστος, ἰδίως ἡ νεοπυθαγόρειος καὶ ἡ στωϊκὴ, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκφραστικά καὶ ἄλλα μέσα αὐτῆς χρησιμοποιοῦνται ὑπ' αὐτῶν, ἀλλ' ἐντελῶς ἀσυνειδήτως καὶ σποραδικῶς.

Ἐπιδιώκοντες νὰ ζωγραφίσουν τὴν ἐσωτερικὴν ἐμπειρίαν τῶν πιστῶν καὶ νὰ διαγράψουν τὴν ὁδὸν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες ἀπέφευγον καὶ τὸ περίτεχνον εἰς τὴν ἐκφρασιν καὶ τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὰς θεολογικὰς ἐννοίας. Ἐπειδὴ κατὰ τὸν δ' καὶ τὸν ε' αἰῶνα ἐπεδιώκοντο ἀμφότερα, ἐν μέτρῳ ἔστω, ἡ ἔλλειψις κριτικοῦ πνεύματος ἱκανοῦ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παλαιὰν μορφήν θεολογήσεως καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς παλαιᾶς ἀνεξελίκτου θεολογίας νὰ προσφέρῃ ὄπλα εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν νέων προβλημάτων, συνετέλεσαν ὥστε τὰ συγγράμματά των νὰ παραμερισθοῦν καὶ βραδύτερον νὰ ἐξαφανισθοῦν. Εἰς τὴν πραγματικότητα πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐχάθησαν, ἀλλ' εὐτυχῶς ἄλλα διετηρήθησαν εἰς χειρόγραφα εἴτε ἀπομονωμένως εἴτε εἰς σπανίας σὺλλογὰς. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐκινήθη μία διαδικασία νοθεύσεως ἢ ἀντικαταστάσεως τῶν γνησίων συγγρμμάτων, ἡ ὁποία συνετέλεσε μὲ τὴν σειρὰν τῆς εἰς τὸν περαιτέρω περιορισμὸν αὐτῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἑκδόσεις

- J.-B. COTELIER, *Patres aevi apostolici*, Parisiis 1672, Antwerpen 1698 (PG 1, 2, 5).
 L. TH. ITPIG, *Patrum Apostolicorum Bibliotheca*, Leipzig 1699.
 C. I. HEHLE, *Opera Patrum Apostolicorum*, Tübingen 1855.
 A. R. M. DRESSSEL, *Patrum Apostolicorum opera*, Leipzig 1863.
 O. GEHARDT, A. HARNACK, TH. ZAHN, *Patrum Apostolicorum opera*, τ. 1-3, Leipzig 1875-1877, 1878, μικρὰ ἔκδ. 1920.
 J. B. LIGHTFOOT, *The Apostolic Fathers* part 1, 1-2, London 1890, II, 1-3, London 1889.
 J. B. LIGHTFOOT, J. R. HARMER, *The Apostolic Fathers*, London 1891.
 F. X. FUNK, *Patres Apostolici*, 1-2, Tübingen 1901 (1881-1887) τ. 1 ὑπὸ K. Bilmeyer, 1924, ὑπὸ W. Schneemelcher ἐπανέκδ. 1956. τ. 2 ὑπὸ F. Diekamp 1913. ἔκδ. μικρὰ 1906.
 H. HEMMER, G. OGER, A. LAURENT, A. LELONG, *Les Pères Apostoliques*, τ. 1-4, Paris 1907-1918. τ. 1-2 1926.
 K. LAKE, *The Apostolic Fathers* (Loeb Library), London 1930.
 S. COLOMBO, *Patrum Apostolicorum opera*, Torino 1934.

- TH. LEPFORT, *Les Pères Apostoliques en copte*, Louvain 1952.
 J. A. FISCHER, *Die Apostolischen Väter*, Darmstadt 1956.
 D. R. BUENO, *Padres Apostolicos*, Madrid 1965.
 Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, τ. 1-3 (κατ' ἀνατυπώσεις)
 F. J. GOODSPEED, *Index Patristicus, Sive Clavis Patum Apostolicorum*, Leipzig 1907.
 ²1960.
 H. KRAFT, *Clavis Patrum Apostolicorum*, 1964.

Μελέται

- AD. HILGENFELD, *Die apostolischen Väter*, Halle 1853.
 CH. E. FRIPPFL, *Les Pères apostoliques et leur époque*, Paris 1859. ⁴1885.
 J. DONALDSON, *A critical history of Christian literature and doctrine from the death of the Apostles to the Nicene Council*, τ. 1, *The Apostolic Fathers*, London 1864.
 ²1874.
 C. SKWORTZOW, *Patrologische Untersuchungen, Uebver Ursprung der problematischen Schriften der Apostolischen Väter*, Wien 1880.
 H. RÜNHOLD, *De graecitate Patrum apostolicorum librorumque apocryphorum Novi Testamenti quaestiones grammaticae*, Halle 1898.
 D. VOLTER, *Die apostolischen Väter*, μέρη 1-2 (τόμοι 4), Leiden 1904-1910.
 A. STRUCKER, *Die Gottesebendbildlichkeit des Menschen in der christlichen Literatur der ersten zwei Jahrhunderte*, Münster 1913.
 G. ANDRÉ, "La vertu de simplicité chez les Pères Apostoliques", *Recherches de Science Religieuse* 11 (1921), 306-327.
 J. DEBLAVY, *Les idées eschatologiques de S. Paul et des Pères Apostoliques*, Alençon 1924.
 L. CHOPPIN, *La Trinité chez les Pères Apostoliques*, Paris 1925.
 H. KORN, *Die Nachwirkungen des Christumystik des Paulus in den Apostolischen Väter*, Leipzig 1928.
 G. BARDY, "La spiritualité des Pères Apostoliques", *Vie Spirituelle* 42 (1935), 140-161. 251-260. 43 (1936), 40-60.—*La vie spirituelle d'après les Pères de trois premiers siècles*, Paris 1935.—*La théologie de l'Église de Saint Clément de Rome à Saint Irénée*, Paris 1945.
 K. RAHNER, "Sünde als Gnadenerlust in der frühchristlichen Literatur", *Zeit. f. Kath. Theologie* 60 (1936), 471-491.
 A. CASAMASSA, *I padri Apostolici, studio introduttivo*, Roma 1938.
 I. GIORDANI, *Il messaggio sociale dei primi Padri della Chiesa*, Torino 1939.
 G. DEL TON, "L'azione cattolica negli Scritti dei Padri Apostolici", *Scuola Cattolica* 1940, 358-372. 465-480.
 A. HEITMANN, *Imitatio Dei, Die ethische Nachahmung Gottes nach der Väterlehre der zwei ersten Jahrhunderten*, Roma 1940.
 P. PALAZZINI, *Il monotelismo nei Padri Apostolici e nei Apologisti del II s.*, 1946.
 J. KLEVENGAUS, *Die theologische Stellung der Apostolischen Väter zur alttestl. Offenbarung*, 1948.
 E. MASSAUX, *Influence de l'Évangile de S. Matthieu sur la littérature chrétienne avant S. Irénée*, Louvain 1950.

- G. KITTEL, "Der Jakobusbrief und die Apostolischen Väter", *Zeit. f. Neutestl. Wissen-*
schaft 43 (1950-1951), 54-112.
- B. RUCKI, *Diakone, Festfreunde und Zelus in Verbindung mit der alchristlichen*
Agapenteier, Uppsala 1951.
- W. JENTSCH, *Urchristliches Erziehungsdenken*, 1951.
- K. HORMANN, *Leben in Christus. Zusammenhänge zwischen Dogma und Sitte bei den*
Apostolischen Vätern, 1952.
- A. EHRHARDT, *The Apostolic succession in the first two centuries of the Church*,
London 1953.
- J. M. BARTHELEMY, *Lexicologisch-semantic studie over de taal van de Apostol. Vaders*,
Nijmegen 1952.
- A. BENOIT, *Le baptême au II s.*, 1953.
- J. STARCK, "La foi à la résurrection de J.-C. d'après les écrits des Pères Apostoliques",
Nouvelle Rev. Théol. 1953, 337-364.
- M. KAISER, *Die Einheit der Kirchengewalt nach dem Zeugnis des NT und der Apostoli-*
schen Väter, 1956.
- H. KÖSTER, *Synoptische Ueberlieferung bei dem Apostolischen Vater*, Texte.u. Unter-
such. 65, 1957.
- TH. TORRANCE, *The doctrine of grace in the Apostolic Fathers*, Edinburgh 1958.
- Σ. ΑΓΟΥΡΙΑΟΥ, Οι Ἀποστολικοὶ Πατέρες περὶ προβλημάτων τῶν τῆς ἐποχῆς
τῶν, Ἀθήναι 1959.
- Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Νέον ἔρρημα πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τῶν πηγῶν τοῦ ἐκκλ.
πολιτεύματος τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ (29-156 μ.Χ.). Οἱ λειτουργοὶ
καὶ τὰ λειτουργήματα, Ἀθήναι 1959.
- F. X. GORLY, *The terminology for the Devil and evil spirits in the Apostolic Fathers*
Washington 1961.
- I. LAWSON, *A theological and historical introduction to the Apostolic Fathers*, New York
1961.
- W. HARTKE, *Vier urchristliche Parteien und ihre Veretmungung zur apostolischen Kirche*,
t. 1-2, Berlin 1961.
- H. PIESIK, *Bildersprache der Apostolischen Väter*, Bonn 1961.
- H. HILBERT, *Apostle and Bishop*, London 1963.
- J. NEUMANN, "Der theologische Grund für das Kirchliche Vorsteheramt nach dem
Zeugnis der Apostolischen Väter", *Münchener Theol. Zeit.* 14 (1963), 252-
265.
- V. PRESCURE, "Ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τῶν Ἀποστ. Πατέρων" (ρουμ.) *Studia Teologica*
15 (1963), 541-554.
- F. A. SMIT, *Het leken-apostolaat in de geschriften der Apostolische Vaders*, Alkmar
1963.
- L. GOPPELT, *Die apostolische und nachapostolische Zeit*, Berlin 1965.
- D. BELU, "La prédication post-apostolique", *Mitropolia Ardealului* 11 (1966), 367-393.
- V. VALI-BERG, *Det nya testamentets sanning bestyrkt genom de apostoliska fäderna*,
Stockholm 1966.
- L. W. BARNARD, *Studies in the Apostolic Fathers and their background*, Oxford 1967.
- Κ. Χ. ΚΑΡΑΚΟΛΗ, "Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς Ἀποστολικούς Πατέρας",
Γρηγ. Παλαμάς 50 (1967), 299-306, 383-396, 490-495.

- A. P. O'HAGAN, *Material re-creation in the Apostolic Fathers*, Texte u. Unters. 100, Berlin 1970.
- J. LIEBAERT, *Les enseignements moraux des Pères Apostoliques*, Gembloux 1970.
- A. GUACCIARELLI, "Sulla dossologia trinitaria dei Padri Apostolici", *Vetera Christianorum* 10 (1973), 211-241.
- ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Περὶ τοῦ ὄρου ἁποστολικοὶ πατέρες», *Κληρονομία* 6 (1974), 229-234.
- Κ. ΜΠΩΝΗ, *Χριστιανικὴ Γραμματεία. Α' Οἱ λεγόμενοι ἁποστολικοὶ Πατέρες*, Ἀθήναι 1977.

Β'. Ο ΚΛΗΜΗΣ ΡΩΜΗΣ

Ι. Ο ΒΙΟΣ

Με τὸ ὄνομα τοῦ Κλήμεντος συνδέεται ἐπιστολὴ σταλείσα ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου κατὰ τὰ τέλη τοῦ α' αἰῶνος. Καὶ αὐτὴ μὲν ἡ ἰδίᾳ δὲν φέρει μαρτυρίαν περὶ τοῦ συντάκτου τῆς, ἀλλ' ἡ ἀρχαία παράδοσις τῆς Κορινθιακῆς Ἐκκλησίας διέσωσε τὴν εἶδησιν ὅτι αὕτη συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἐτέθη ὑπὸ ἀμφισβήτησιν. Οὕτως ὁ μὲν Διονύσιος Κορίνθου εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Σωτήρα Ρώμης πληροφορεῖ ὅτι ἡ κοινότης αὐτοῦ ἀνεγίνωσκε κατὰ τὰς συναθροίσεις ἐπιστολὴν τοῦ τελευταίου τούτου «ὡς καὶ τὴν προτέραν ἡμῖν διὰ Κλήμεντος γραφεῖσαν»¹, ἐνῶ ὁ Ἡγήσιππος, ὅστις παρέμεινεν εἰς τὴν Κόρινθον ἐπί τινος ἡμέρας κατὰ τὸ ταξίδιον του πρὸς Ρώμην, παρέχει τὴν ἰδίαν εἶδησιν, υἱοθετουμένην καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου².

Κατὰ τὴν προσπάθειαν προσδιορισμοῦ τῆς ταυτότητος τοῦ ἀνδρὸς ὑπεδείχθη ἡ δυνατότης ταυτίσεως αὐτοῦ εἴτε μὲ τὸν ὑπὸ τοῦ Παύλου ἀναφερόμενον Κλήμεντα εἴτε μὲ τὸν Φλάβιον Κλήμεντα. Ὁ ὑπὸ τοῦ Παύλου ἀναφερόμενος μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀνὴρ ὑπῆρξε πιστότατος συνεργάτης αὐτοῦ· «ἐρωτῶ γὰρ σέ, γνήσιε σύζυγε, συλλαμβάνου αὐταῖς, αἵτινες ἐν τῷ εὐαγγελίῳ συνήθλησάν μοι μετὰ καὶ Κλήμεντος καὶ τῶν λοιπῶν συγγενῶν μου, ὧν τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ζωῆς»³. Ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους⁴ διὰ πρώτην φοράν προετάθη ἡ ταύτισις τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης μὲ τὸν ὁμώνυμον τοῦτον συνεργάτην τοῦ Παύλου, ἡ ὁποία ἔγινε δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων⁵. Καὶ εἶναι μὲν ἀπορίας ἀξιον ὅτι ὁ Εἰρηναῖος⁶ ὡς πρὸς αὐτὸν λέγει ἀορίστως ὅτι ἦτο μαθητὴς τῶν Ἀποστόλων, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸν Λῖνον σημειώνει ὅτι ἦτο ὁ γνωστός συνεργάτης τοῦ Παύλου⁷, ἀλλὰ παρά ταῦτα ἡ ὑπόθεσις δὲν εἶναι ὀλοτελῶς ἀπίθανος.

Βάσει τῆς μαρτυρίας τῶν Κλημεντείων⁸, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κλήμης παρουσιάζεται ὡς μέλος τῆς τότε βασιλευούσης οἰκογενείας εἰς τὴν Ρώμην, ἐπεχειρήθη ταύτισις αὐτοῦ μὲ τὸν ὑπατον Φλάβιον Κλήμεντα, ἐξάδελφον τοῦ Δομιτιανοῦ φονευθέντα τῇ διαταγῇ αὐτοῦ τὸ ἔτος 95

1 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 23, 11.

2 Αὐτόθι 3, 16. 3, 38, 1. 4, 22, 2.

3 Φιλίπ. 4, 3.

4 Εἰς Ἰωάννην 6, 36.

5 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 4, 9. 3, 15. ΕΠΙΦΑΝΤΟΥ, Πανάριον 27, 6. ΙΕΡΗΝΥΜΟΥ, Adv. Jovinianum 1, 12. De vtrius illustribus 15.

6 Ἐλεγχος 3, 3, 3.

7 Α' Τιμ. 4, 21.

8 Recognitiones 7, 8 ἐξ.

Εἰκὼν 15

Κλήμης Ρώμης. Ψαφιδωτὸν τοῦ 12' αἰῶνος. Μονὴ Ὁσίου Λουκά.

δι' ἔγκλημα ἀθεότητος, ἦτοι διὰ τὴν χριστιανικὴν αὐτοῦ πίστιν, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Δίων Κάσσιος. «Τὸν Φλαυῖον Κλήμεντα, ὑπατεύοντα, καί-περ ἀνεπιόν ὄντα καὶ γυναῖκα καὶ αὐτὴν συγγενὴ ἑαυτοῦ Φλαυῖαν Δομιτιῶλαν ἔχοντα, κατέπραξεν ὁ Δομιτιανός. Ἐπιγνήχθη δὲ ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος»⁹. Ὑπετέθη δὲ ὅτι ἡ συγγένεια αὕτη δικαιολογεῖ τὴν ἐναντι τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν εὐμενῆ στάσιν τῆς ἐπιστολῆς, συμβουλευούσης ὑποταγὴν εἰς αὐτάς. ἀλλ' ἡ στάσις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξιν, διότι πυρομοίαν συμβουλὴν δίδει μεταξὺ πολλῶν ἄλλων καὶ ὁ Παῦλος χωρὶς νὰ εἶναι μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Ἄν συνέβαινε τοῦτο, αἱ σοβαραὶ χριστιανικαὶ πηγαὶ δὲν θὰ τὸ ἠγνόουν καὶ δὲν θὰ παρέλειπον νὰ τονίσουν ἐν τόσῳ ἀξιόλογον γεγονός. Πέραν δὲ τούτων ὁ ἐπίσκοπος ἐπέζησε τοῦ διωγμοῦ τοῦ Δομιτιανοῦ.

Βάσει τῆς δαψιλοῦς εἰς τὴν ἐπιστολὴν χρήσεως τῆς Π. Διαθήκης εἰκάζεται ὑπὸ τινῶν ὅτι ἦτο ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς καὶ ὅτι ἔλαβε ρωμαϊκὸν ὄνομα ὡς δοῦλος ἀπελειθερος, πρᾶγμα τὸ ὅποσον δὲν εἶναι οὔτε ἀπίθανον οὔτε βέβαιον, καθ' ὅσον πᾶς χριστιανὸς ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν μελέτην τῆς Βίβλου ἐπὶ δεκαετίας ἦτο εὐλογον νὰ ἀποκτᾷ εὐχέρειαν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, οὗτος δὲ ἄλλωστε γνωρίζει ἐξ ἴσου καλῶς ὠρισμένας ἀπόψεις τῶν συγχρόνων του ρευμάτων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἀτελείωτα εἶναι καὶ τὰ ἄλλα περὶ τὸ πρόσωπον καὶ τὸν βίον αὐτοῦ προβλήματα, προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τὴν ἀνέκαθεν ὑφισταμένην διάστασιν γνωμῶν περὶ τῆς σειρᾶς διαδοχῆς τῶν πρώτων ἐπισκόπων Ρώμης. Αἱ σοβαρώτεραι τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, δηλαδὴ τὰ συγγράμματα τοῦ Εἰρηναίου καὶ τοῦ Εὐσεβίου¹⁰, φέρουν αὐτοῖς κατὰ τὴν σειράν Λίνος Ἀνέγκλητος Κλήμης, ἐνῶ τὰ Κλημέντεια καὶ ἄλλα κείμενα¹¹ φέρουν τὸν Κλήμεντα πρῶτον καὶ ὄχι τρίτον, ὁ δὲ Ἱερώνυμος ἀναφέρει καὶ τὰς δύο παραδόσεις¹². Ἡ πρώτη παράδοσις εἶναι προδήλως ἀρχαιότερα καὶ ἀρχικῶς ἐπεκράτει πανταχοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ β' μέχρι τοῦ δ' αἰῶνος ἐπεβλήθη ἡ δευτέρα. Λόγῳ τῆς ἐπισημότητος τοῦ Κλήμεντος εἶναι εὐλογος ἡ πρὸς τὴν προτεραιότητα αὐτοῦ προτίμησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης τὴν ὁποίαν ἄλλωστε προέβαλλον τὰ Κλημέντεια, τῶν ὁποίων μία βασικὴ πηγὴ συνετάχθη πιθανῶς εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ τοῦ ἀπολυταρχικοῦ πάπα Βίκτορος.

Αρχαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, εὐρεθέντες ἐνώπιον τῶν δύο αὐτῶν ἀλληλοσυγκρουσμένων παραδόσεων, ἐπεζήτησαν συμβιβαστικὰς ἐρμηνείας. Κατὰ μίαν ἐξ αὐτῶν ὁ Κλήμης ἦτο δεύτερος μετὰ τὸν Λίνον¹³, κατ' ἄλλην οἱ δύο οὗτοι ἐχειροτονήθησαν κεχωρισμένως,

9 Ρωμ. Ἱστορία 67, 14. βλ. ΣΟΥΗΤΩΜΟΥ, *Domitianus* 15.

10 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 3, 3, 3, «τρίτῳ τόπῳ ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων». ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 2, 3, 13, 3, 15, 3, 34.

11 Κλήμεντος πρὸς Ἰάκωβον 2. ΤΡΕΠΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *De praescriptione* 32.

12 *De viris illustribus* 15, «quartus post Petrum... tametsi plerique Latinorum secundum post apostolum putent fuisse Clementem».

13 ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Epistula* 53. ΟΠΠΑΤΟΥ ΜΙΛΕΝΗΣ, *De schismate Donatistarum* 22.

πρῶτος ὁ Λίνος ὑπὸ τοῦ Παύλου καὶ δεῦτερος ὁ Κλήμης ὑπὸ τοῦ Πέτρου μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου¹⁴. κατ' ἄλλην ἦτο μὲν τρίτος ὁ Κλήμης, οἱ πρὸ αὐτοῦ ὅμως δύο δὲν ἦσαν ἐπίσκοποι ἀλλ' ὑπλοῖ ἐπίτροποι τοῦ εἰς περιοδείας ἀπουσιάζοντος Πέτρου¹⁵, κατ' ἄλλην τέλος ὁ Κλήμης ὑπήρξε καὶ πρῶτος καὶ τρίτος, διότι ὀρισθεὶς ὑπὸ τοῦ Πέτρου πρῶτος παρητήθη τῆς θέσεώς του χάριν τῆς εἰρήνης τῆς Ἐκκλησίας, βραδύτερον δέ, μετὰ τὴν ἀρχιερατείαν τοῦ Λίνου καὶ τοῦ Ἀνεγκλήτου¹⁶, ἐπανήλθε. Πάντως μετὰ τὸν ε' αἰῶνα παρεμερίσθησαν ὅλα αὐταὶ αἱ εἰκοτολογικαὶ ἀπόψεις, διὰ τὴν ἐπικρατήσασαν γενικῶς ἢ ὑπὸ τῶν Εἰρηναίου καὶ Εὐσεβίου διατηρηθεῖσα γνησίᾳ παράδοσις.

Αἱ διχογνωμίαι αὐταὶ δὲν ἔχουν καμμίαν ἀξίαν δι' ἡμᾶς σήμερον, διότι γνωρίζομεν ὅτι τόσον τὸ ὄνομα ὅσον καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου δὲν ἦσαν πλήρως διακεκριμένα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ πρεσβυτέρου κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν. Δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ τρεῖς ἄνδρες, Λίνος Ἀνεγκλήτος Κλήμης, ὑπήρξαν τὰ σπουδαιότερα μέλη τοῦ ὑπὸ τῶν κορυφαίων ἀποστόλων ἐγκατασταθέντος εἰς τὴν Ρώμην πρεσβυτερίου, προήδρευσαν αὐτοῦ κατὰ σειρὰν ἢ περιοδικῶς κατὰ καιροῦς καὶ ἔπειτα ἐθεωρήθησαν ὡς καταλαβόντες τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον κατὰ τὴν σειρὰν τοῦ θανάτου τῶν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Εὐσεβίος¹⁷ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Κλήμης διετέλεσεν ἐπίσκοπος Ρώμης ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου ἔτους τῆς βασιλείας Δομιτιανοῦ μέχρι τοῦ τρίτου τῆς βασιλείας τοῦ Τραϊανοῦ, ἦτοι ἀπὸ τοῦ 92 μέχρι τοῦ 101, καὶ τίποτε δὲν μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν μαρτυρίαν του, ἢ ὅποια κατοχυρῶνεται, κάπως ἐμμέσως ἔστω, καὶ ἀπὸ τὴν μνείαν τούτου εἰς τὸν *Ἡοιμένα* τοῦ Ἑρμῆ¹⁸.

Ἡ μνήμη τοῦ Κλήμεντος ἄγεται ὡς μάρτυρος τὴν 24 Νοεμβρίου. Τὸ πρῶτον μαρτυρολόγιον αὐτοῦ, ἀναφέρον τὸ ἀξίωμα «κόμης τῶν ὀφθικίων» ὅπερ καθιερώθη μόλις τὸ 326, πρέπει νὰ ἐγράφη κατὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος. αἱ δὲ σχετικαὶ μὲ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ εἰδήσεις προσετέθησαν βραδύτερον καὶ εἰς τὴν τρίτην ἔκδοσιν τῶν Κλημεντείων. Κατὰ τὴν διήγησιν ὁ Κλήμης, ἐξορισθεὶς εἰς τὴν Χερσῶνα, ἐρρίφθη ὑπὸ τοῦ ἐκεῖ ἐπάρχου εἰς τὴν θάλασσαν, ἀφοῦ ἐπὶ τοῦ τραχήλου του προσεδέθη ἄγκυρα, κατ' ἔτος δὲ τὰ ὕδατα ὑπεχώρουν, διὰ τὴν τελετὴν ἢ μνήμην αὐτοῦ εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης. Ἐπαναλαμβάνονται δὲ ταῦτα εἰς σειρὰν κειμένων τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος¹⁹. Ἡ ἀκόμη μεταγενεστέρα παράδοσις παρουσιάζει τοὺς φωτιστάς τῶν Σλάβων Κύριλλον καὶ Μεθόδιον νὰ μεταφέρουν τὰ λείψανα τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὴν Ρώμην.

Ἄλλ' ὅμως μαρτύριον Κλήμεντος ἀγνοεῖται ὑπὸ τοῦ καθ' ὅλα ἀξιόπιστου καὶ συνήθως καλῶς πληροφορημένου Εἰρηναίου, ὁ ὁποῖος

14 *Διαταγαὶ Ἀποστόλων* 7, 46.

15 *Κατάλογος Διμίσσον*.

16 *ΕΠΙΦΑΝΟΥ, Ἡανάριον* 27, 6.

17 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 15.

18 *Ὅρασις* 2, 4, 3. Ὑφίσταται βεβαίως διχογνωμία καὶ ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ ἐδῶ ἀναφερομένου Κλήμεντος.

19 *Μαστιγίον Ἁγίου Κλήμεντος* 18—25. *Depositio Martyrum*, 9 Νοεμβρίου. Ἐπιγραφή ναοῦ Ἁγίου Κλήμεντος ἱδρυθέντος ἐπὶ Σιρικίου ΡΟΥΦΙΝΟΥ, παρὰ *Ιερωνύμου, Apologia adv. libros Rufini* 2, 17. Ζασιμοῦ, *Epistola ad Afric. episcopos*, PG 45, 174 kā.

Εἰκὼν 16

Σκηνὴ ἀπὸ τοῦ μαρτύριου τοῦ ἁγίου Κλήμεντος. Εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Χερσονήσου Μικροῦραβίας τοῦ 13' αἰῶνος. Κώδιξ Δοχειαρίου 5, φ. 389.

εις τὸν κατάλογον τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ τοῦ Λίνου μέχρι τοῦ Ἐλευθέρου μόνον τὸν Τελεσφόρον φέρει μαρτυρήσαντα²⁰, καὶ ὑπὸ τοῦ Εἰσεβίου, βεβαιοῦντος ὅτι οὗτος «ἀναλύει τὸν βίον», ἤτοι ἀποθνήσκει φυσικὸν θάνατον²¹. Μάρτυς βεβαίως δύναται νὰ θεωρηθῆ πᾶς Χριστιανός, ὅστις εἶχε τὴν διάθεσιν νὰ μαρτυρήσῃ καὶ ἠγωνίσθῃ καὶ ἐβασανίσθῃ, χωρὶς νὰ ἐκτελεσθῆ, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος· «ἀφ' οὗ τὴν πρόθεσιν ἐπιδειξῆται τῆς ὁμολογίας, μάρτυς ἐστὶ, κἂν μὴ πάθῃ τὰ μάρτυρος»²². Οἱ ἰθύνοντες τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης κατὰ τὸν δ' αἰῶνα ἴσως ἀπεκάλεσαν τὸν Κλήμεντα μάρτυρα ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν, ἢ ὁποία μετέπειτα ἔπειτα εἰς τὴν συνήθη, διὰ ταυτίσεως αὐτοῦ με ἄλλον ὁμώνυμον μάρτυρα.

2. Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν ἐπιστολὴ πρέπει νὰ ἐγράφη κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Εἰσεβίου καθοριζόμενον χρόνον ἀρχιερατείας τοῦ Κλήμεντος, συγκεκριμένως δὲ ἀμέσως μετὰ τὴν κατάπausιν διωγμοῦ (I, I), ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἐπὶ Δομιτιανοῦ (95-96), καθ' ὃν φαίνεται ὅτι πολλαὶ χριστιαναὶ ἐξηναγκάζοντο νὰ παριστάνουν εἰς τὰ ἀμφιθέατρα τὰς Δίρκας καὶ τὰς Δαναΐδας (6). Πρόκειται περὶ χρονολογήσεως, ἢ ὁποία συμβιβάζεται μετὰ τὴν γενικὴν εἰκόνα τὴν ὁποίαν δίδει ἡ ἐπιστολὴ· ἡ Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου λέγεται ἤδη ἀρχαία καὶ ἔχει δημιουργήσῃ παράδοσιν, πολλοὶ πρεσβύτεροι κατασταθέντες ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων ἔχουν ἤδη ἀποθάνει καὶ οἱ κομιζοντες τὴν ἐπιστολὴν ἔχουν ζῆσαι μετὰ τῶν Ρωμαίων Χριστιανῶν πιστῶς ἀπὸ νεότητος μέχρι γήρατος²³. Αὕτη λοιπὸν εἶναι τὸ πρῶτον κείμενον τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν καθ' ἰσότησιν τὴν προέλευσιν καὶ τὸν χρόνον συντάξεως.

Ἡ κοινότης τῆς Κορίνθου, ἐκ τῶν πλέον εὐημερουσῶν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, διετήρει κατάλοιπα παλαιῶν ἔξεων, κυρίως δὲ τὴν ἑλληνικὴν τάσιν πρὸς τὰς διχονοίας. Ὁ Παῦλος εἶχεν ἐπικρίνει τὴν διαίρεσιν τῶν Χριστιανῶν εἰς ομάδας, προσκολλημένας εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον ἀπόστολον, διακηρύσσων ὅτι ὅλη ἀνήκουν εἰς τὸν Χριστόν²⁴, ἔκτοτε δὲ οἱ Κορίνθιοι ἔζησαν ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ ἐπὶ τέσσαρας δεκαετίας, μέχρις ὅτου προεκλήθη σάλος ἐξ αἰτίας ὀρισμένων θυρυβοποιῶν.

Τὰ πρόσωπα ταῦτα, ἀναφερόμενα ἀορίστως καὶ χαρακτηριζόμενα διὰ βαρυτάτων ἐκφράσεων, ἦσαν ἀρχικῶς ὀλίγα²⁵, ἀλλὰ παρέστησαν εἰς στάσιν καὶ πολλοῖς ἄλλους, «ἐπηγέρθησαν οἱ ἄτιμοι ἐπὶ τοὺς ἐντίμους, οἱ ἄδοξοι ἐπὶ τοὺς ἀδόξους, οἱ ἀφρονες ἐπὶ τοὺς φρονίμους, οἱ

20 *Ἰλάγγελος* 3, 3, 3.

21 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 34.

22 *Εἰς Ψαλμὸν* 96.

23 Ἡ Ἐκκλησία ἀρχαία 47, 6, οἱ ἀποθανόντες πρεσβύτεροι 44, 3, οἱ κομιζοντες τὴν ἐπιστολὴν γέροντες 63, 3.

24 *1' Κορ.* 1

25 «Ὀλίγα πρόσωπα προπετῆ καὶ αὐθάδη» 1, 1, «ἐν ἡ δὲ» 47, 6.

έοι επί τούς πρεσβυτέρους»²⁶, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐκδιωχθῶν ἀπό τās έσεις των μερικοί πρεσβύτεροι, αν και έπετέλουν αμέμπτως τὰ έργα των²⁷.

Ότε πειστικά ούτε άπίθανοι είναι αί ύποθέσεις περι τοῦ χαρακτηήρος ής έριδος, ότι δηλαδή αὔτη ύπήρξε συνέπεια τής συγκρούσεως μεταξύ τών περιοδεούντων και τών μονίμων άξιωματούχων ή έπιβιώσεως λληνικών άντιλήψεων περι περιοδικής ανανεώσεως τών εκκλησιαστικών άρχών διά ψήφου, παραβλεπομένης τής άπόψεως περι άνεξαλειπτου τής ίερωσύνης. Έν χωρίον τής έπιστολής ίσως έπιτρέπει νά ήιδωμεν τήν πρώτην έν Κορίνθω έμφάνισιν τοῦ θεσμοῦ τοῦ μονάρχου έπισκόπου: «και οι άπόστολοι ήμών έγνωσαν...ότι έρις υσται επί τοῦ ονόματος τής έπισκοπής»²⁸.

Αί εϊδήσεις περι τής έριδος, διαδοθεϊσαι ειρύτατα όχι μόνον μεταξύ τών Χριστιανών αλλά και μεταξύ τών ειδωλολατρών, έφθασαν φυσικά και εις τήν Ρώμην πιθανώς μέσω ταξιδευτών, τούς όποιους ειχον έπιρροίσει σχετικώς οι Κορίνθιοι. Προφανώς ούτοι έδικαιοῦντο νά ανιμένουν ένωρίτερον έπιστολήν από τούς Ρωμαίους, έξ οῦ και οι τελευταίοι δικαιολογούνται διά τήν καθυστέρησιν, προκληθεϊσαν εκ τών διωγμών.

Το περιεχόμενον τής έπιστολής έχει ως άκολουθως.

Προσφώνησις

- 1-6 Τό πρόβλημα. Έ προτέρα ειρηνική κατάσταση τής Έκκλησίας τής Κορίνθου και ή εκ φθόνου διάσάλευσις αὔτης
- 7-19,1 Άνάγκη μετανοίας και έπιδόσεως εις ύπακοήν, ταπεινοφροσύνην, φιλοξενίαν, πίστιν
- 19,2-36 Αί ευεργεσίαι τοῦ Θεοῦ προς τον κόσμον και τήν ανθρωπότητα και ή ανταπόκρισις αὔτων
- 37-44,5 Κοινοτική εὔταξία έντός τής Έκκλησίας
- 44,6-59,1 Παραινεσις εις μετάνοιαν τών δλίγων ταραχοποιών προς επικράτησιν τής αγάπης και τής ειρήνης
- 59,2-61 Προσευχή προς τον Θεόν
- 62-65 Έπίλογος. Άνακεφαλαίωσις τών παραινεσεων και χαιρετισμοί.

Μετά τον παυλείου χαρακτηήρος άρχικόν χαιρετισμόν φέρεται εις τήν 26 3, 3.
 μήμην τών Κορινθίων ή προτέρα ειρηνική και ευσεβής ζωή τής κοι- 27 44, 6.
 νότητός των, λαμπράν ανάνησιν τής όποιας διετήρουν όλοι όσοι τήν 28 44, 1.

είχον επισκεφθῆ. «Τίς παρεπιδημήσας πρὸς ὑμᾶς τὴν πανάρετον καὶ βεβαίαν ὑμῶν πίστιν οὐκ ἔδοκίμασεν; Τὴν τε σώφρονα καὶ ἐπιεικὴ ἐν Χριστῷ εὐσέβειαν οὐκ ἔθαύμασεν; Καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς τῆς φιλοξενίας ὑμῶν ἤθος οὐκ ἐκήρυξεν; Καὶ τὴν τελείαν καὶ ἀσφαλῆ γνώσιν οὐκ ἐμακάρισεν; ... Οὕτως εἰρήνη βαθεῖα καὶ λιπαρὰ ἐδέδοτο πᾶσι καὶ ἀκόρεστος πόθος εἰς ἀγαθοποιίαν καὶ πλήρης Πνεύματος Ἁγίου ἔκχυσις ἐπὶ πάντας ἐγένετο». Τὴν κατάστασιν ταύτην διεδέχθη ἡ διχόνοια. Αἰτίαν τῆς διαταραχῆς αὐτῆς ἀπετέλεσε τὸ «ζήλος», ὁ φθόνος ὁ ὁποῖος εἶχε προκολέσει ὅλα τὰ δεινὰ εἰς βάρος ἐπίσης τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν εὐσεβῶν γυναικῶν τῆς Γραφῆς.

Διὰ τὴν ἐπιτευχθῆ ἡ εἰρήνευσις τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀπαραίτητος ἡ μετάνοια καὶ ἐπιστροφή εἰς τὸν σεμνὸν κανόνα τῆς παραδόσεως, ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ἐπάρσεως καὶ ἡ πρόσκτισις τῆς ταπεινοφροσύνης, ὁπότε τὴν ἐριστικότητα θὰ ἀντικαταστήσουν ἡ ὑπακοή, ἡ φιλοξενία, ἡ εὐσέβεια, ἡ πίστις.

Αἱ ἄπειροι εὐεργεσίαι τοῦ Θεοῦ ἀπαιτοῦν ἀνταπόκρισιν. Εὐεργετεῖται ὁ φυσικὸς κόσμος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποδίδει τὴν εὐγνωμοσύνην του διὰ τῆς ἀρμονικῆς λειτουργίας του· οἱ οὐρανοὶ ὑποτάσσονται εἰς αὐτόν, ἡμέρα καὶ νύξ διαδέχονται ἀλλήλας ἀνεμποδίστως, οἱ χοροὶ τῶν ἀστέρων ἀκολουθοῦν τὴν πορείαν των χωρὶς συγκρούσεις. Εὐεργετεῖται ἡ ἀνθρωπότης πλουσίως, ὄχι δὲ μόνον κατὰ τὸ παρὸν ἀλλὰ δι' ἐπαγγελίων καὶ κατὰ τὸ μέλλον, ἰδίως διὰ τῆς μεγίστης ὅλων τῶν ἐπαγγελίων, τῆς περὶ ἀναστάσεως, ἡ ὁποία θὰ πραγματοποιηθῆ ὅπως δὴποτε· ἀφείλουν λοιπὸν καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀποδίδουν τὴν εὐγνωμοσύνην των μὲ τὴν ὁμόνοιαν καὶ τὴν ἀγνότητα.

Ἡ ὁμόνοια ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς τηρήσεως ὠρισμένων κανόνων συμβιώσεως ἐντὸς ἐνὸς εὐρυτέρου κοινωνικοῦ συνόλου, διὰ τῆς συμμορφώσεως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ τεθείσαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τάξιν· αὐτὸς καθώρισε χρόνον καὶ τόπον τελέσεως προσφορῶν καὶ λειτουργιῶν, αὐτὸς διέταξε τὰ εἰς αὐτὴν ἀξιώματα.

Ἐν συνεχείᾳ ἐπισημαίνεται ἐκ νέου ἡ ἀνάγκη τῆς διὰ μετανοίας ἐπιστροφῆς εἰς τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ὁμόνοιαν. Εἶναι ἀνεκδιήγητον τὸ ὕψος εἰς τὸ ὁποῖον ἀνάγει ἡ ἀγάπη, ἀνάγει μέχρις αὐτοθυσίας. «Τίς ἐν ὑμῖν γενναῖος, τίς εὐσπλαγχνος, τίς πεπληροφορημένος ἀγάπης; Εἰπάτω, εἰ δι' ἐμὲ στάσις καὶ ἔρις καὶ σχίσματα, ἐκχωρῶ, ἄπειμι οὐ ἔάν βούλησθε καὶ ποιῶ τὰ προστασσόμενα ὑπὸ τοῦ πλήθους· μόνον τὸ ποιῆμιον τοῦ Χριστοῦ εἰρηνεύετω μετὰ τῶν καθεσταμένων πρεσβυτέρων» (54).

Εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν εὐχὴν μνημονεύονται αἱ θαυμασταὶ ἐνέργειαι

τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν δημιουργίαν καὶ συντήρησιν τοῦ κόσμου καὶ παρακαλεῖται οὗτος νὰ διαφυλάξῃ ἀκέραιον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτῶν του εἰς ὀλοκλήρον τὸν κόσμον.

Τέλος εἰς τὸν ἐπίλογον, μετὰ τὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν παραινέσεων, σημειώνεται ὅτι τὴν ἐπιστολὴν καὶ τὰς εὐχὰς τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ ἀποκαταστάσεως τῆς εἰρήνης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου θὰ μετέφερον τρεῖς εὐσεβεῖς καὶ ἀξιοσέβαστοι ἄνδρες—Κλαύδιος Ἐφηβος, Οὐαλέριος Βίτων, Φορτουνᾶτος—καὶ ἐκφράζεται ἡ εὐχὴ νὰ ἀποσταλοῦν οὗτοι ταχέως ὀπίσω μεταφέροντες τὴν χαρμόσυνον εἶδησιν τῆς εἰρηνεύσεως.

Ἄν καὶ δὲν εἶναι ἀμέσως γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνεργείας ταύτης τῶν Χριστιανῶν τῆς Ρώμης, ἐκ τοῦ σεβασμοῦ τὸν ὁποῖον ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἔτρεφον οἱ Κορίνθιοι πρὸς τὴν ἐπιστολὴν, ὡς ἐπισημαίνεται εἰς ἄλλο σημεῖον τῆς παρουσίας διαπραγματεύσεως, εἰκάζεται ὅτι ταῦτα ὑπῆρξαν θετικά. Θὰ ἦτο ἐκτὸς πραγμάτων ἡ στήριξις ἀπειτήσεων ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας, καὶ συγκεκριμένως τοῦ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἐπὶ μιᾷ ἐπιστολῆς ἡ ὁποία ἀπετέλεσε μέσον ἐπικοινωνίας καὶ συμπαραστάσεως πρὸς τὴν κοινότητα τῆς Κορίνθου· διότι πρῶτον εἰς τὴν Ρώμην δὲν ὑπῆρχε τότε ἐπίσκοπος ὑπὸ τὴν νεωτέραν ἔννοιαν τοῦ ὄρου, διὸ καὶ οὐδέποτε ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιοῖ ἐνικὸν ἀριθμὸν, δεύτερον ἢ ἀλληλογραφία μεταξὺ κοινοτήτων πρὸς συμπαραστάσιν ἦτο τότε συχνοτάτη καὶ τρίτον οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐπικαλοῦνται πούθεν εἰς τὸ κείμενον εἰδικὴν ἐξουσίαν, ἀλλ' ἐπικαλοῦνται τὴν ἀγάπην.

Ἡ προκαλέσασα τὴν σύνταξιν τῆς ἐπιστολῆς ἀφορμὴ καθώρισε καὶ τὸν πρακτικὸν αὐτῆς χαρακτήρα. Ὁ συντάκτης αὐτῆς ὅμως δὲν ἤρκεσθη εἰς τὴν παράθεσιν μερικῶν ξηρῶν συμβουλῶν, ἀλλ' ἠθέλησε νὰ ἀνατάμῃ τὴν ὅλην κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου, ἀναζητῶν τὰς ἀπωτέρας ρίζας τῶν ταραχῶν καὶ προτείνων τὰ μέσα θεραπείας τῆς νόσου. Ἐχὼν τὴν συνείδησιν ὅτι διακηρύσσει τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ²⁹, ἔδωκεν εἰς αὐτὴν τὴν μορφήν διατριβῆς περὶ τῆς χριστιανικῆς διαγωγῆς καὶ διακονίας. Τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον του εἰς τὰ ὀργανωτικά καὶ αἱ ἀπόψεις τὰς ὁποίας ἐκφράζει ἐν προκειμένῳ δεικνύουν πόσον ρωμαϊκὸς εἶναι οὗτος.

Ἡ ἐπιστολή, ἂν καὶ φυσικὰ εἶναι συντεταγμένη ὑπὸ ἐνὸς προσώπου, ἐκφράζει τὰς εὐχὰς καὶ παρέχει τὰς συμβουλὰς ὀλοκλήρου κοινότητος· κατὰ παρόμοιον δὲ τρόπον, ἂν καὶ ἀναφέρεται εἰς ἐνέργειαν εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον προβῆ ὀλίγα πρόσωπα, ζητεῖ ὁμαδικὴν προσπάθειαν 29 59.

πρός ἄρσιν τῶν συνεπειῶν αὐτῆς, ἤτοι συλλογικὴν μετάνοιαν τῆς κορινθίας κοινότητος.

Ὁ Κλήμης ἀριεταί ὕλικόν κυρίως ἀπὸ τὰς Γ' γραφάς, τὰς ὁποίας χαρακτηρίζει ἀληθεῖς καὶ θεωρεῖ θεοπνεύστους³⁰. Οἱ ὀλίγες δεκαετίαι μετ' αὐτὸν γράψαντες Ἰγνάτιος καὶ Πολύκαρπος ὡς θεμέλιον τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῶν ἔχουν τὴν Κ. Διαθήκην, ἀλλ' ὁ Κλήμης, χωρὶς νὰ τὴν ἀγνοῇ, τὴν χρησιμοποιεῖ ἐλάχιστα, ἐνῶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης παραθέτει ἀφθόνως, ἐρμηνεύων μάλιστα τὰ σχετικὰ παραθέματα ἀλληγορικῶς, ὅσάκις κρίνει τοῦτο ἀπαραίτητον. Ἡ ὑπόψις πολλῶν ὅτι δὲν ἔχει κἄν ὑπ' ὄψιν ἀπ' εὐθείας γραπτὰ εὐαγγέλια, ἐνῶ ἀσφαλῶς ἔχει ὑπ' ὄψιν τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου³¹, εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμος· διότι ἡ ἀπουσία ἀκριβῶν ἐξ αὐτῶν παραθεμάτων ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς τὴν ἄλλεισιν συνηθείας παραπομπῆς καὶ ἀντιγραφῆς κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ἐγνώριζε τὰ εὐαγγέλια ὑπὸ τὴν σημερινὴν μορφήν των, εἶχεν ὁμοῦς ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ προφορικόν εὐαγγέλιον, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐνίοτε χρησιμοποιουμένην φράσιν «μέμνησθε τῶν λόγων τοῦ Κυρίου». Τὰ χωρία τῶν κεφ. 13 καὶ 46, 8 εἶναι πιθανῶς ἐλευθεραὶ ἀπὸ μνήμης ἀποδόσεις ἐκ τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων, ἐνῶ τέσσαρα ἄλλα χωρία ἀνήκουν προφανῶς εἰς ἄγνωστα χριστιανικὰ ἢ καὶ Ἰουδαϊκὰ κείμενα, πάντως μὴ κανονικά· λόγιον τοῦ Μωϊσῆως, τὰ περὶ διψυχίας, λόγιον περὶ ἀναστάσεως, λόγιον περὶ συναναστροφῆς μὲ τοὺς ἁγίους.

«Ἐγὼ δὲ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ κύθρας»³².

«Ταλαίπωροί εἰσιν οἱ διψυχοὶ, οἱ διστάζοντες τῇ ψυχῇ, οἱ λέγοντες,

ἴαυτα ἠκούσαμεν καὶ ἐπὶ τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ ἰδοὺ, γεγηράκαμεν, καὶ οἰδὲν ἡμῖν τούτων συμβέβηκεν'

Ἵνάνοητοι, συμβάλετε ἑαυτοὺς ξύλω, λάβετε ἄμπελον· πρῶτον μὲν φυλλορροεῖ, εἶτα βλιστὸς γίνεται, εἶτα φύλλον, εἶτα ἄνθος, καὶ μετὰ ταῦτα ὄμφαξ, εἶτα σταφυλὴ παρεστηκυῖα»³³.

«Καὶ ἐξαναστήσεις με καὶ ἐξομολογήσομαί σοι»³⁴.

«Κολλᾶσθε τοῖς ἁγίοις, ὅτι οἱ κολλώμενοι αὐτοῖς ἀγιασθῆσονται»³⁵.

30 45, 2.

31 Πρὸς Κορινθίους, Πρὸς Ρωμαίους, Πρὸς Ἐφεσίους, Πρὸς Ἑβραίους, Ἰωῶς καὶ Α' Πέτρου.

32 17, 6.

33 23, 3 ἔ. Ἐπαντᾶται καὶ εἰς Β' Κλήμεντος ὡς προφητικὸς λόγος.

34 26, 2.

35 46, 2.

Ἡ εἰς τὰ κεφ. 59-61 περιεχομένη ἐκτενὴς ρυθμικὴ εὐχή, διὰ τῆς ὁποίας ζητεῖται παρὰ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἐπιστατοῦντος ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου, βοήθεια εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, εἰρήνην καὶ ὁμόνοια εἰς τοὺς πιστοὺς, ὑγεία καὶ εὐστάθεια εἰς τοὺς ἄρχοντας, φρόνημα εὐπειθείας εἰς

τοὺς ἀρχομένους, συνετάχθη πιθανῶς ἀπὸ στοιχεῖα ἀπηχοῦντα εὐχὰς τῆς λειτουργίας τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, καταλλήλως προσηρμωσμένα εἰς τὴν περίστασιν, ἀφοῦ μάλιστα ἡ χριστολογία ταύτης φαίνεται ἀρχαϊκότερα ἀπὸ τὴν τῆς ἐπιστολῆς. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι χρησιμοποιοῦνται εἰς αὐτὴν ἐκφράσεις ἐκ ψαλμῶν καὶ ἐκ τῆς ᾠδῆς τῆς Θεοτόκου δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ συναχθῆ ὅτι εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν ἰουδαϊκῆς προελεύσεως· καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διότι διαποτίζεται ὁλοκληρῶς ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν φρόνημα, ἀλλὰ καὶ διότι περιέχει ἐπίσης ἐννοίας ἐκ τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ὅπως εἶναι ἡ τῆς «ὑβρεως»³⁶. Καὶ ἄλλα δὲ τεμάχια τῆς ἐπιστολῆς, ὅπως τὸ χριστολογικὸν χωρίον καὶ ὁ ὕμνος τῆς ἀγάπης, τὰ ὁποῖα παρυτίθενται κατωτέρω, καὶ μία δωδεκάς δοξολογιῶν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἐκθέσεως, μαρτυροῦν τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τοῦ συντάκτου διὰ τὰς λειτουργικὰς διατυπώσεις.

Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ παρασιωπηθῆ ἡ παρουσία πολλαπλῶν στοιχείων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ὅπως εἶναι οἱ ὄροι παιδεῖα (κατὰ πρῶτον ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον χρησιμοποιούμενος) ὑπὸ τὴν κλασικὴν τῆς ἐννοίαν τοῦ συνόλου μορφωτικῶν ἀγαθῶν τὰ ὁποῖα κοσμοῦν πᾶσαν καλλιεργημένην προσωπικότητα³⁷, ἀγωγή καὶ εἰδικῶς ἀγωγή φιλαδελφίας³⁸, ὕβρις, φιλοξενία, συνειδήσις, καθήκον. Πολλοὶ ἐννοιοὶ ἐκυκλοσοροῦντο γενικῶς καὶ ἠδύναντο νὰ γίνουν κτήμα ὑπὸ ὄλων, ἀλλ' ἐδῶ παρατηρεῖται καὶ μία ἐξειδίκευσις εἰς τὸν φιλοσοφικὸν τρόπον ἐκφράσεως μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς ἀρμονίας καὶ τῆς διακοσμήσεως τῆς κτίσεως³⁹ καὶ ἐκτενοῦς ἀρετολογίας, πράγματα τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν ἡμᾶς εἰς τὰ δύο δημοφιλεῖς τότε συστήματα τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Νεοπυθαγορείων. Ἀκόμη καὶ μυθολογικαὶ παραστάσεις, ὅπως ἡ τοῦ πτηνοῦ φοίνικος, ἔχουν εὔρει ἐδῶ θέσιν⁴⁰.

Ἡ ἐπιστολή, ἀποτελεσθεῖσα κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀπὸ ὑλικὰ ποικίλης προελεύσεως, συνιστᾷ ἀδιάσπαστον ἐνότητα, αἱ δὲ ἀντιρρήσεις περὶ τῆς ἀκεραιότητος αὐτῆς, ἀναφανείσαι ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἔπαυσαν νὰ ἰσχύουν αἱ γνώμαι προτεσταντῶν γραμματολόγων κατὰ τῆς γνησιότητος αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι βεβαίως ὠφείλοντο εἰς τὴν ἀμηχανίαν των ἐνώπιον τῆς ἐκκλησιολογίας τῆς, εἶναι τελείως ἀβάσιμοι. Ἡ ἐνότης ἐκφράσεως καὶ σκέψεως, διήκουσα δι' ὅλης τῆς ἐκθέσεως, δὲν συμβιβάζεται ὄχι μόνον μὲ τὰς ἀκραΐας ἀπόψεις τοῦ R. Κορὶ περὶ συμπληματικῶν χαρακτηρισμῶν τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν μετριοπαθεστέραν τοῦ L. Lemarchand περὶ τῆς διογκώσεως τοῦ ἐπιστολικοῦ πυρήνους τοῦ ἔργου μὲ ἄλλα ὁμιλητικὰ κείμενα τοῦ ἰδίου συγγραφέως. Κατὰ τὰ

36 59, 3.

37 21, 6. 21, 8.
16. 62, 3.

38 47, 6. 48, 1.

39 19. 20, 33.

40 25.

άλλα σήμερον παρατηρεῖται γενική σχεδὸν ὁμοφωνία μεταξύ τῶν κριτικῶν περὶ τῆς ἀκεραιότητος τοῦ κειμένου.

Λιακρίνεται διὰ τὴν σαφήνειαν, τὴν ἀπλότητα καὶ τὸ ἀπερίτεχνον παρὰ τὴν κατὰ περιστάσεις ρυθμικότητα τοῦ ὕφους, καθὼς παρετήρει ἤδη ὁ Φώτιος, ὁ ὁποῖος ἐξ ἄλλου ἐσημεῖωνε μερικά μειονεκτήματα αὐτῆς ἀναφερόμενα εἰς τὴν μὴ ἀθηναικότητα μέρους τοῦ ὕλικου (κόσμος ὠκεανοῦ, πτηνὸν φοῖνιξ) καὶ τὴν χριστολογία⁴¹. Ἡ ἔλλειψις συμμετρίας καὶ συνεποῦς διαθέσεως τῆς ὕλης εἶναι δικαιολογημένον μειονέκτημα εἰς ἔργα ἐπιστολικῆς μορφῆς.

Τὸ πρῶτον κείμενον εἰς τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται γνῶσις τῆς ἐπιστολῆς ταύτης εἶναι ἡ ἐπιστολὴ Πολυκάρπου, γραφεῖσα δύο περίπου δεκαετίας βραδύτερον καὶ ἀποδίδουσα ἐλευθέρως χωρία αὐτῆς, ὅπως εἶναι τὸ κάτωθι.

Α' Κλήμεντος 13, 1 ε.

Πολυκάρπου Πρὸς Φίλιππ. 2, 3

«Μνημονέμενοι τῶν λόγων τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, οὓς ἐλάλησε διδάσκων... ὅ μὲτρω μετρεῖτε, ἐν αὐτῷ μετρηθήσεται ὑμῖν».

«Μνημονεύοντες δ' ὧν εἶπεν ὁ Κύριος διδάσκων... ὅ μὲτρω μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν».

Ὄνομαστί κατὰ πρῶτον ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ β' αἰῶνος ἀκριβοτέρων Διονυσίου Κορίνθου, Ἡγησίππου καὶ Εἰρηναίου⁴², πλουσίως δὲ ἐπωφελεῖται τῶν ἀπόψεων αὐτῆς περὶ ἠθικῆς τάξεως καὶ ἄλλων θεμάτων ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, ὁ ὁποῖος μάλιστα φρονεῖ ὅτι ὁ ὁμώνυμος τοῦ ἐπίσκοπος Ρώμης διαγράφει «τύπον τινὸς γνωστικόν»⁴³, διότι ὁμιλεῖ περὶ «θείας γνώσεως», ἐνῶ τῶν περὶ ἁρμονίας τοῦ κόσμου λεγομένων ἐπωφελεῖται ὁ Ὠριγένης⁴⁴ καὶ τῶν περὶ τοῦ φοίνικος ὁ Λακτάντιος, ἀφιερῶσας εἰς αὐτὸν καὶ εἰδικὸν σύγγραμμα.

Ἡ πρὸς τὴν ἐπιστολὴν ἐκτίμησις ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε νὰ ἀναγινώσκειται δημοσίᾳ κατὰ τὰς λειτουργικὰς συναθροίσεις τῶν Κορινθίων, ἴσως δὲ καὶ ἐκτὸς Κορίνθου, καθὼς δύναται νὰ συναχθῇ ἀπὸ τὰς περὶ αὐτῆς μαρτυρίας καὶ κρίσεις πλήθους συγγραφέων, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους χαρακτηρίζεται ὡς «ίκανωτάτη γραφή», «μεγάλῃ καὶ θαυμασίᾳ», «valde utilis»⁴⁵. Αὐτὴ δὲ ἡ ἐκτίμησις συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ συμπληρωθῇ εἰς τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης καὶ νὰ διατηρήσῃ ἐπὶ μακρὸν τὴν ἐν αὐτῷ θέσιν τῆς. Ὡς γραφὴν μνημονεύουσαν καὶ χρησιμοποιοῦσαν αὐτὴν οἱ ἀρχαιότεροι ἀπὸ τοὺς μνημονευθέντας συγγραφεῖς, εἰς τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ 85 ἀποστολικοῦ κανόνος καὶ ὡς βιβλίον αὐτοῦ ἀντιγράφεται εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν κώδικα.

41 Μυριόβιβλος, 112, 113, 126.

42 ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Παρ' Εὐαγγελίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 23, 11. ΗΓΗΣΙΠΠΟΥ, αὐτόθι 3, 16, 4, 22, 4, 23, 11. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 3, 3.

43 ΣΤΡΩΜΑΤΕΪΣ 4, 17.

44 Περὶ Ἀρχῶν 2, 3. Ὑπόμνημα εἰς Ἰακωβὸν 8.

45 Κατὰ σειράν ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 3, 3, 3. Εὐαγγελίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 16. ΙΕΡΑΝΥΜΟΥ, De viris Illustribus 15.

Παραδόξως εκ πρώτης όψεως, εὐλόγως δὲ ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ προέλευσις τῶν Κλημεντείων, εἰς τὴν Συρίαν ἐξετιμᾶτο περισσότερο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου, καθὼς δύναται νὰ συναχθῆ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι χειρόγραφα τῆς συριακῆς μεταφράσεως τῆς Κ. Διαθήκης, ἐκ τοῦ ἰβ' αἰῶνος, περιλαμβάνουν ἀκόμη ταύτην μετὰ τῆς Β' Κλήμεντος μετὰ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν. Ἐπίσης ὁ Abul Barakat εἰς τὴν ἔκθεσιν του περὶ τῆς ἀραβικῆς χριστιανικῆς γραμματείας, κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἰδ' αἰῶνος, τὴν θεωρεῖ ἐπιστολὴν τῆς Κ. Διαθήκης. Ἄλλα ὁμοίως κείμενα, μετὰ τῶν ὁμοίων ἐπίσης ἐπίσημοι ἀποφάσεις τοῦ δ' αἰῶνος, τὴν ἀπέκλεισαν ἔνωρις τοῦ καινοδιαθητικοῦ κανόνος⁴⁶.

Τὸ κείμενον αὐτῆς διεσώθη εἰς δύο μόνον χειρόγραφα· πρῶτον εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν κώδικα τοῦ ε' αἰῶνος, τὸν δωρηθέντα ὑπὸ τοῦ Κυρῖλλου Λουκάρως εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας Κάρολον Α' καὶ περιέχοντα πλὴν ἄλλων τὰς δύο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολάς, Α' καὶ Β', ἀμφοτέρας μετὰ κενῶν⁴⁷, βάσει τοῦ ὁποίου ἐπραγματοποιήθη ἡ πρώτη ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ P. Junius (1633) εἰς τὴν Ὁξφόρδην, καὶ δευτέρον εἰς τὸν κώδικα τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Γάφου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, περιέχοντα τὸ πλῆρες κείμενον τῶν δύο ἐπιστολῶν, βάσει τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ πρώτη ὠλοκληρωμένη ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ Φιλοθέου Βρυεννίου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (1875).

Διεσώθη ἐπίσης εἰς ἀρχαίας μεταφράσεις, λατινικὴν τοῦ γ' αἰῶνος, συριακὴν καὶ δύο κοπτικὰς.

3. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Μολονότι ὁ συγγραφεὺς, ἐπιδιώκων τὴν διευθέτησιν μιᾶς ἔριδος, δὲν προβαίνει ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν τὸ ὄλον χριστιανικὸν ἦθος, ἡ ἐπιθυμία του νὰ ἐξιχνιάσῃ τὰς ἀπωτέρας ρίζας τῆς ἀνωμαλίας, τὸ «ζήλος» καὶ τὸν φθόνον, μετέτρεψε τὸ πρόβλημα εἰς ἠθικολογικόν. Ἐχὼν λόγῳ τῆς ἐπιμελημένης μορφώσεώς του τὴν εὐχέρειαν νὰ κατανοῆ τὴν γενετικὴν πορείαν τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς, δὲν περιορίσθη εἰς παράθεσιν ξηρῶν καταλόγων κακιῶν καὶ ἀρετῶν, κατὰ τὴν μέθοδον ἄλλων συγγραφέων τῆς ἐποχῆς του. Αἰτίαν παντὸς κακοῦ εὐρίσκει τὸ συναίσθημα τοῦ «ζήλους»· διὰ ζήλος διεπράχθησαν ὅλα τὰ ἐγκλήματα τῆς ἱστορίας καὶ διὰ ζήλος ὀδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν θάνατον (9, 1). Ἐκλέγων δὲ ἐκ τῶν ἀρετῶν τὰς καταλληλοτέρας διὰ τὴν περίστασιν, ἀναπτύσσει τὰ ἐκδηλώματα αὐτῶν ἐν ἐκτάσει· εἶναι ἡ μέχρι θυσίας ἐξιχνουμένη ταπεινοφροσύνη, ἡ τόσον ἐπαράτητος διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν κοινοτήτων φιλοξενία

46 ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ἐπιστολὴ 39. Κανὼν Λαοδικείας 60. Κανὼν Καρθαγένης 32.

47 Ἐλλείπουν τῆς μὲν πρώτης τὰ κεφ. 58-63, τῆς δὲ δευτέρας τὰ κεφ. 12-20.

καὶ ἡ ὁμόνοια. Ἄλλ' ὑπεράνω ὅλων τῶν ἀρετῶν ὡς πηγὴν αὐτῶν τοποθετεῖ τὴν ἀγάπην. εἰς τὴν ὁποῖαν συνθέτει ἕμνον ἀνάλογον καὶ συγγενῆ πρὸς τὸν τοῦ Παύλου, ἂν καὶ μικροτέρας πνοῆς ἀπὸ ἐκεῖνον.

«Τὸν δεσμὸν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ τίς δύναται ἐξηγήσασθαι;
 Τὸ μεγαλεῖον τῆς καλλονῆς αὐτοῦ τίς ἀρκετὸς ἐξειπεῖν;
 Τὸ ὕψος, εἰς ὃ ἀνάγει ἡ ἀγάπη, ἀνεκδιήγητόν ἐστιν.
 Ἄγάπη κολλᾷ ἡμᾶς τῷ Θεῷ.
 ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν,
 ἀγάπη πάντα ἀνέχεται, πάντα μακροθυμεῖ
 οὐδὲν βάνουσον ἐν ἀγάπῃ, οὐδὲν υπερήφανον.
 Ἄγάπη σχίσμα οὐκ ἔχει, ἀγάπη οὐ στασιάζει,
 ἀγάπη πάντα ποιεῖ ἐν ὁμοσίᾳ.
 Ἐν τῇ ἀγάπῃ ἐτελειώθησαν πάντες οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ,
 δίχα ἀγάπης οὐδὲν εὐάρεστόν ἐστι τῷ Θεῷ»⁴⁹.

Τὸ σύνολον τῶν ἀρετῶν τούτων συγκροτεῖ ἀξιόλογον χριστιανικὸν ἀνθρωπισμόν, τοῦ ὁποῖου ἐκδήλωσις δὲν εἶναι μόνον τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τῶν φίλων καὶ ὁμοφρόνων, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τῶν ἐχθρῶν. Εἶναι ἐξόχως ἠρωϊκὸν τὸ φαινόμενον, ἡ μόλις ἐξελθοῦσα ἀπὸ τὸν σάλον τοῦ ἀπηνόου διωγμοῦ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρώμης νὰ εὐχεται ὑπὲρ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων οἱ ὁποῖοι ἐκίνησαν τὸν διωγμόν. Ὑποδείγματα τοιούτου βίου προσφέρει ὁ Κλήμης ὄχι μόνον προσωπικότητος τῆς Γρυφῆς, ἀλλὰ καὶ ἡγέτας τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου⁵⁰.

Πολλαὶ σελίδες τῆς ἐπιστολῆς ἀφιερώνονται εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῆς ἀνάγκης μετανόιας. «Παιδεύθητε εἰς μετάνοιαν, κάμψαντες τὰ γόνατα τῆς καρδίας ὑμῶν»⁵¹. Αἱ ἰδιαζόντως ἠθικολογικαὶ τάσεις τοῦ συγγραφέως φανερόντων καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ μετάνοια ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ τῶν πονηρῶν ἔργων εἰς τὰ ἀγαθὰ· «ἔργοις δικαιοῦμενοι καὶ μὴ λόγοις»⁵¹. Τοῦτο ὑπῆρξε λόγος ὑποτιμήσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Κλήμεντος ὑπὸ τῶν αὐστηρῶν προτεσταντῶν.

Μόλις ὁ συγγραφεὺς κατέγραψε τοὺς ἀνωτέρω λόγους, παρουσιάζεται ὡσάν νὰ μετενόησε καὶ ὁ ἴδιος, διότι πράγματι ὑπάρχει καὶ ὁ ἄλλος πόλος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ζωῆς, ἡ πίστις τὴν ὁποῖαν ἐφαίνετο ἕως τότε νὰ ὑποτιμᾷ. Καὶ δὲν ἤλλαξε μὲν τὴν κατεύθυνσιν τῆς διαπραγματεύσεως, ἀλλὰ τουλάχιστον παρενέβαλε μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐν χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον τονίζεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς πίστεως. «Οὐ δι' ἑαυτῶν δικαιοῦμεθα οὐδὲ διὰ τῆς ἡμετέρας σοφίας ἢ συνέσεως ἢ εὐσεβείας ἢ ἔργων ὧν κατειργασάμεθα ἐν δσιότητι καρδίας, ἀλλὰ διὰ τῆς

πίστεως, δι' ἧς πάντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος ὁ παντοκράτωρ Θεὸς ἐδικαίωσεν»⁵². Ἡ ἀσφυλῆς γνῶσις καὶ ἡ θεία γνῶσις, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ἄλλοῦ⁵³, ἀναφέρονται προφανῶς εἰς τὰς πρακτικὰς ὁψεις τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ἄλλ' ἡ γεύσις τῆς «ἀθανάτου γνώσεως» συνάπτεται μὲ τὴν πίστιν⁵⁴. Δεῖγμα τῆς πεποιθήσεως τοῦ Κλήμεντος ἐπὶ τὴν δύναμιν αὐτῆς εἶναι καὶ ἡ γνώμη του καθ' ἣν ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἔχει περιορισμένους καρπούς· «ἕτερός ἐστιν ὁ ἐπιχορηγῶν αὐτῷ τὴν ἐγκράτειαν»⁵⁵. Οὕτω θραύεται ἡ ἀπόλυτος κυριαρχία τῆς ἠθικολογίας καὶ εἰσάγεται ἡ ἀρχὴ τῆς συνεργίας.

Ἡ πίστις κατὰ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν τῆς δίδει ὁ Κλήμης δὲν ἔχει τὴν συγκεκριμένην μορφήν τῆς βίωσεως τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἀλλ' εἶναι μία ἀπλοϊκὴ καὶ ἀόριστος ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν, ὁμοία εἰς ἀξίαν, ὁποιοδῆποτε καὶ ἂν εἶναι κτήμα, εἴτε τοῦ Ἀβραάμ εἴτε ἐνὸς Χριστιανοῦ⁵⁶. Ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας ἀποτελεῖ μίαν ἐνότητα, ἡ ὁποία διήκει ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ διὰ τοῦ Νῶε, τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῶν ἄλλων δικαίων μέχρι τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ μετέχουν εἰς αὐτὴν καὶ οἱ Ἑθνικοί, καίτοι εἰς μικροτέραν κλίμακα⁵⁷. Παρὰ ταῦτα ἡ προσωπικότης τοῦ Χριστοῦ περιγράφεται διὰ τῶν χριστολογικῶν ὄρων τοῦ Παύλου καὶ τῆς Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς. Οὗτος εἶναι ὁ εἰς τῆς Τριάδος, τὸ «ἀπαύγασμα τῆς μεγαλωσύνης» τοῦ Θεοῦ, ὁ ἀρχιερεὺς ὁ ὁποῖος ἔδωσεν ὑπὲρ τῆς σαρκὸς ἡμῶν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ σάρκα καὶ ὑπὲρ τῆς ψυχῆς ἡμῶν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ζωὴν⁵⁸. Τὸ ἐκχυθὲν αἷμα του εἶχε συμβολισθῆ ἤδη διὰ σημείων κατὰ τὴν πορείαν τῆς βιβλικῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι τὸ κόκκινον χρῶμα τῆς πόρνης Ραάβ. Εἰς ἐν λειτουργικῆς ἐμπνεύσεως ἰδάφιον ἐξεικονίζονται οἱ πλούσιοι καρποὶ τοῦ ἔργου του.

«Διὰ τοῦτου ἀτενίζομεν εἰς τὰ ὕψη τῶν οὐρανῶν,
διὰ τοῦτου ἐνοπτριζόμεθα τὴν ἄμωμον καὶ ὑπερτάτην ὄψιν
αὐτοῦ,
διὰ τοῦτου ἠνεώχθησαν ἡμῶν οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς καρδίας,
διὰ τοῦτου ἡ ἀσύνητος καὶ ἐσκοτωμένη διάνοια ἡμῶν
ἀναθάλλει εἰς τὸ θαυμαστὸν αὐτοῦ φῶς,
διὰ τοῦτου ἠθέλησεν ὁ δεσπότης τῆς ἀθανάτου γνώσεως
ἡμᾶς γεύσασθαι» (36, 2).

Ἄν καὶ ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται κυρίως ὡς ἀποκαλυπτὴς τῆς γνώσεως καὶ δὲν λέγεται ρητῶς σωτὴρ καὶ Θεός, ἀντιλαμβανόμεθα ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος πλησίον τοῦ Θεοῦ καὶ οὐσιωδῶς θεωρεῖται σωτὴρ.

Ὁ Θεὸς τοῦ Κλήμεντος ὁμοιάζει μὲ τὸν Θεὸν τοῦ ἐλληνιστικοῦ Ἰου-

52 32, 4.

53 1, 2, 40, 1.

54 36, 2.

55 38, 2.

56 Βλ. 10, 6 ἐέ.

57 55, 1.

58 Κατὰ σειράν 46, 6 καὶ

58, 2. 36, 2. 36, 1 ἐέ.

καὶ 49, 5.

δαΐσμοῦ, ὁ ὁποῖος διαγράφεται μὲ ἓνα συνδυασμὸν στοιχείων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ὁ ὑψιστος, ὁ σοφὸς δημιουργὸς καὶ δεσπότης τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἔθεσεν εἰς αὐτὸν τὴν σφραγίδα τῆς ἁρμονίας καὶ τὸν κινεῖ μὲ εὐταξίαν ἀποκαλύπτουσαν δι' ὄλων τῶν πτυχῶν τῆς τῆν μεγαλειότητα τοῦ κτίστου.

Ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεὸν εἶναι συνηρητημένη πρὸς τὰς μεγάλας εὐεργεσίας αὐτοῦ, τῶν ὁποίων μεγίστη εἶναι ἡ ἀνάστασις. Ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ μὲν περὶ ἀθηνασίας⁵⁹, ἀλλὰ τὸ κύριον βῆρος τῆς ἐσχατολογικῆς καταστάσεως ρίπτει εἰς τὴν ἀνάστασιν, τῆς ὁποίας πρωτότυπον ἀνέδειξεν ὁ Θεὸς τὸν Χριστόν. Ὡς ἐνδείξεις αὐτῆς φέρει τὴν βλάστησιν τοῦ διαλυομένου εἰς τὴν γῆν σπόρου, καθὼς καὶ ὁ Παῦλος, τὴν διαδοχικὴν ἀέναον ἀνάστασιν τῆς ἡμέρας μετὰ τὸν ὕπνον τῆς νυκτός, τὴν ἐκ τῆς σηπομένης σαρκός του ἀναγέννησιν τοῦ πτηνοῦ φοίνικος⁶⁰. Ἡ ἀνάστασις πάντως εἶναι διὰ τοὺς ἐκλεκτούς, ἀλλ' ὄχι διὰ τοὺς ὑπερεκλεκτούς, οἱ ὁποῖοι ἀποδημοῦν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν ἅγιον τόπον, ὅπως εἶναι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος⁶¹.

Τὸ περὶ διοικήσεως καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων θέμα, ἐπισκιαζόμενον κάπως ἀπὸ τὸ περὶ χριστιανικοῦ ἠθους, ἐξετάζεται κυρίως εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς ἐπιστολῆς, ἀλλὰ, μολονότι καταλαμβάνει μικρὸν μᾶλλον χῶρον, περιγράφεται μὲ τόσον ἔντονα χρώματα, ὥστε ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως ὅτι τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ κάτι τὸ δευτερεύον. Εἶναι παρὰ ταῦτα ὑπερβολικὸν τὸ λεγόμενον, ἰδίως ὑπὸ τοῦ Geike, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ συνιστᾷ τὰ προπύλαια τοῦ κανονικοῦ δικαίου, θέσιν τὴν ὁποίαν κρατοῦν ἄλλα κείμενα τῆς περιόδου ταύτης, ἐξετασθέντα ἤδη ἀνωτέρω.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ ὁ Κλήμης ἔχει ἐνώπιόν του πάντοτε τὴν πόλιν καὶ τὸ κράτος⁶² καὶ χρησιμοποιεῖ, ὅπως ὁ Παῦλος, τὴν παράστασιν τῆς ἐνότητος τῶν μελῶν τοῦ σώματος⁶³, ἀλλὰ καὶ τὴν παράστασιν τῆς πειθαρχίας εἰς τὸ στράτευμα. Ἡ μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ σώματος ἀσυμφωνία εἶναι ἀδιανόητος, περισσότερον ὅμως ἀδιανόητος εἶναι ἢ εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατεύματος ἀπειθαρχία. Ἡ παράστασις τοῦ Παύλου περὶ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἐκκλησίας, ἀπαντῶσα καὶ ἐδῶ, εἶναι ὁπωσδήποτε ἀτονωτέρα⁶⁴. Τὰ πάντα εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Κλήμεντος ἱεραρχοῦνται καὶ ἑναρμονίζονται· τὰ οὐράνια σώματα λειτουργοῦν καὶ κινοῦνται κατ' ἀπόλυτον εὐταξίαν, τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἀκολουθοῦν πιστῶς πορείαν καθωρισμένην καὶ ἀμετάβλητον, ὡς θὰ ἔλεγον καὶ οἱ σύγχρονοι τότε Στωϊκοί. Οὕτως ὑφίσταται καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καθωρισμένη θεία τάξις, τὴν ὁποίαν δὲν δικαιούμεθα νὰ παραβιάσωμεν· «ἕκαστος ἡμῶν ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι

59 35, 2.

60 24 καὶ 25. Ὁ μῦθος οὐτός, ἔχων τὴν ἀρχὴν του εἰς τὸν Ἡρόδοτον, ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ Πλινίου καὶ τοῦ Ὀβιδίου.

61 5, 4-5, 7, 6, 1.

62 «Ζηλος καὶ ἔρις πόλεις μεγάλας κατέσκαψε καὶ ἔθνη μεγάλα ἐξερρίζωσεν», κ. 6.

63 37, 5. Βλ. Α' Κορ. 12, 12 ἐβ.

64 46, 7, 38, 1.

εὐαρεστείτω Θεῷ, ἐν ἀγαθῇ συνειδήσει ὑπάρχων, μὴ παρεκβαίνων τὸν ὠρισμένον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ κανόνα ἐν σεμνότητι»⁶⁵. Ὁ Χριστὸς ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, οἱ Ἀπόστολοι ἐστάλησαν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, οἱ ἴδιοι δὲ ἐγκατέστησαν τοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς διακόνους. Γνωρίζοντες δὲ οἱ Ἀπόστολοι ὅτι θὰ ἐδημιουργοῦντο ἐριδες «περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς», καθώρισαν νὰ πραγματοποιηῖται ἡ διαδοχὴ μόνον κατόπιν τοῦ θανάτου τοῦ κατόχου τῆς ἑδρας, διότι ἡ ιδιότης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προϊσταμένου εἶναι ἀνεξίτηλος.

Τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντας ὁ Κλήμης ὀνομάζει ἄλλοτε μὲν ἀορίστως ἡγουμένους καὶ προϊσταμένους, ἄλλοτε δὲ συγκεκριμένως ἐπισκόπους καὶ διακόνους⁶⁶, συχνότερον δὲ καὶ ἀνεξαρτήτως τούτων χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον πρεσβύτερος⁶⁷. Ὅπως ἀλλαχῶ, οὕτω καὶ ἐδῶ οἱ τίτλοι ἐπίσκοπος καὶ πρεσβύτερος ἦσαν ἀκόμη ρευστοὶ καὶ ἐσημαινον ὁ μὲν πρῶτος τὸν ἐκτελεστικὸν προϊστάμενον, ὁ δὲ δεῦτερος τὸν μετέχοντα τοῦ συμβουλευτικοῦ σώματος, ἄρα ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως ταῦτες καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν ἐπίσκοπον.

4. Η Β΄ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ

Ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ συριακὴ παράδοσις διατηροῦν μετὰ τῆς γνησίας ἐπιστολῆς καὶ ἄλλο κείμενον, καλούμενον Β΄ Ἐπιστολὴν Κλήμεντος, τὸ ὁποῖον ἀπεδέχθησαν γνήσιον πολλοὶ ἀνατολικοὶ θεολόγοι⁶⁸. Παραθέτει μάλιστα ἐξ αὐτῆς ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς εἰς τὰ Ἱερά Παράλληλα μὲ τὴν ἔνδειξιν «τοῦ ἁγίου Κλήμεντος», ἂν οὗτος, προφανῶς ἐκ συγχύσεως χειρογραφικῆς, παραθέτει ἐκ τῆς πρώτης ἐπιστολῆς ἢ ἀορίστως ὡς ἐκ τῆς ἐπιστολῆς Πρὸς Κορινθίους τοῦ Κλήμεντος. Διὰ τῆς παραδόσεως ταύτης, διαμορφωθείσης πιθανῶς εἰς τὴν Συρίαν καὶ ἐμφανισθείσης ἐπισήμως κατὰ πρῶτον εἰς τὸν 85 ἀποστολικὸν κανόνα, κατῴρθωσεν ἡ ἐπιστολὴ αὕτη νὰ ὑπεισέλθῃ εἰς τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης, ἀκολουθήσασα ἐν συνεχείᾳ τὴν τύχην τῆς Α΄ Κλήμεντος.

Τὴν γνησιότητα ταύτης ἠμφεσβήτησε πολὺ ἔνωρις ὁ Εὐσέβιος, παρατηρήσας ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, καὶ ἔπειτα ὁ ἀπ' αὐτοῦ ἐξαρτώμενος Ἱερώνυμος⁶⁹. Ὁ Φώτιος ἐπίσης τὴν ἀποδοκιμάζει ὡς νόθον⁷⁰. Τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἔρχεται βεβαίως συνεπίκουρον εἰς τὰς ἐξωτερικὰς κατὰ τῆς γνησιότητος μαρτυρίας. Ἦδη ἡ μορφή αὐτῆς δὲν ἀρμόζει εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἐπιστολῆς, διότι πλὴν τῆς ἀπουσίας τῶν ἐπιστολικῶν τύπων εἰς τὸν πρόλογον καὶ τὸν ἐπίλογον, ἐνυπάρχουν σαφεῖς μαρτυρίαι ὅτι πρόκειται περὶ ὁμιλίας

65 41, 1.

66 1, 3 (ἡγούμενοι), 21, 6 (προϊστάμενοι), 42, 4 ἐλ. (ἐπίσκοποι, διάκονοι).

67 3, 3, 21, 6, 44, 5, 47, 6, 54, 2, 57, 1.

68 Πρῶτος ἴσως ὁ συγγραφεὺς τῶν ψευδιουστινείων Ἀποκρίσεων πρὸς Ὀρθόδοξους, ἔπειτα δὲ οἱ Τιμόθεος, Σεβήρος, Δωρόθεος ἀββάς, Μάξιμος ὁμολογητῆς. Ἴσως τὴν ἐγνώριζεν ἤδη ὁ Ὀριγένης.

69 Εὐσεβιον, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 38, 4 «μηδὲ τοῦς ἀρχαίους αὐτῆ κεχημένους ἴσμεν». Ἱερωνυμου, De viris illustribus 15.

70 Μιριόβιβλος 126.

ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ «λέγοντος καὶ ἀκούοντος» καὶ προσέτι δηλώνει ὅτι μετὰ «τὸν Θεὸν τῆς ἀληθείας ἀναγινώσκω ὑμῖν ἐνδειξίν»⁷¹, ἦτοι ὅτι μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἀγιογραφικῆς περικοπῆς, προφανῶς εἰς λατρευτικὴν συνάθροισιν, αὐτὸς ἀναγινώσκει τὴν παραινετικὴν τοῦ ταύτην ὁμιλίαν.

Ἐκ τῶν προβληθείσας ποικίλας ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὰ περιστατικά συντάξεως αὐτῆς ἐκείναι αἱ ὁποῖαι πείθουν ὀλιγώτερον εἶναι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ συγγραφέως. Ἀβάσιμος εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῆς εἰς τὸν Ἑρμᾶν, ἂν καὶ μερικαὶ ἰδέαι αὐτῆς ὁμοιάζουν μετὰ τῆς τοῦ Ποιμένου, εἰς τὸν ὁποῖον μάλιστα γίνεται λόγος περὶ «δύο βιβλαριδίων», τῶν ὁποῖων τὸ ἓν ἔπρεπε νὰ στείλῃ ὁ Κλήμης εἰς τὰς ἔξω πόλεις⁷², διότι τὸ ὕφος αὐτῆς διαφέρει ἀπὸ τοῦ κειμένου τούτου. Ὅτι θὰ ἀπεδίδοτο ὑπὸ νεωτέρων καὶ εἰς τὸν πάπαν Σωτήρα εἶναι πολὺ εὐλογον. Ἐφ' ὅσον ὁ Διονύσιος Κορίνθου συνδέει ἐπιστολὴν τούτου πρὸς Κορινθίους μετὰ τὴν γνησίαν τοῦ Κλήμεντος⁷³, ἀλλὰ φυσικὰ καὶ τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀβύσιμον, δεδομένου ὅτι τὸ κείμενον ἡμῶν δὲν εἶναι ἐπιστολή, ὡς ἐλέχθη ἤδη.

Ἐάν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν μερικαὶ ἀλεξανδρινῆς ἀποκλίσεως θεολογικαὶ ἀντιλήψεις καὶ ἡ πιθανὴ γνώσις τοῦ Κατ' Αἴγυπτίους εὐαγγελίου, ὡς τόπος προελεύσεώς τῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ Ἀλεξάνδρεια⁷⁴, χωρὶς νὰ συνδεθῇ αὕτη ἀναγκαίως μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως σύνταξιν ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὁ χώρος τῆς εὐρυτέρας διαδόσεώς τῆς, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ Ἀντιόχεια ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ σύνδεσις τῆς μετὰ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Κλήμεντος, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ Ρώμη. Ἄλλ' ἐν προκειμένῳ τὰς μεγαλυτέρας πιθανότητας ἔχει ἡ ἴδια ἡ Κόρινθος, ὄχι μόνον διότι οὕτως ἐξηγεῖται καλύτερον ἡ σύνδεσις τῆς μετὰ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους, ἀλλὰ καὶ διότι γίνεται εἰς αὐτὴν λόγος περὶ καταπλεύσεως ἀνθρώπων πρὸς συμμετοχὴν εἰς ἀθλητικὸν ἀγῶνα. Καὶ τὰ μὲν Ἴσθια δὲν ἀναφέρονται ρητῶς οὔτε εἶναι βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ τῶν ἀγῶνων τούτων, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν. Ἐπειδὴ δὲ εὐλόγως ἡ ὁμιλία αὕτη θὰ ἐφυλάσσετο ἐν ἀντιγράφῳ εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τῆς Κορίνθου μαζί μετὰ τὴν ἐπιστολὴν ἐκείνην, ἴσως μάλιστα εἰς τὸ ἴδιον χειρόγραφον, προεκλήθη ἡ σύγχυσις λόγῳ τῆς ὁποίας ἀπεδόθη καὶ αὐτὴ εἰς τὸν Κλήμεντα. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανόν ὅτι ἡ σύγχυσις ἐγίνετο κατὰ πρῶτον ὄχι μετὰ τὴν Κορινθίαν ἀλλὰ μετὰ τὴν Ἀντιοχέαν, τῶν ὁποῖων ἐκπρόσωπος φαίνεται ὅτι ἀντέγραψεν εἰς τὴν Κόρινθον μαζί τὰ δύο κείμενα. Ἴσως δὲ ἐπραξέ τοῦτο ὁ Ἡγήσιππος. Ὁ χρόνος συντάξεως δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ β' αἰῶνος.

71 15, 2. 19, 1.

72 Ὅρασις 4.

73 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 23, 11. Εἰς τὸν Σωτήρα (166-175) ἀποδίδουν αὐτὴν μεταξὺ ἄλλων ὁ Hilgenfeld καὶ ὁ Harnack. Ὁ R. Grand τὴν ἀποδίδει εἰς τὸν πάπαν Ὑγίνον (136-140).

74 V. Bartlet, J. R. Harris, B. H. Streeter.

Πρόκειται περί άπλοῦ κειμένου χωρίς πολλήν θεολογικήν έπεξεργασία και διακόσμησιν.

- 1-4 Πρόλογος, άπαριθμησις τών ευεργετημάτων του Χριστου
 5-18 Κύριον μέρος, καθορισμός του τρόπου του εν μετανοία και έγκρατεία βίου
 19-20 Έπίλογος, περιγραφή της άντιμισθίας.

Βασικόν θέμα της διμιλίας είναι ή κατάλληλος άντιμετώπισις της προσδοκωμένης κρίσεως, και προκειμένου περι τοῦ προσώπου του Κριτου ὁ συγγραφεὺς μάχεται συγχρόνως πρὸς Ἰουδαίζοντας και Γνωστικούς, προκειμένου δὲ περι της τύχης του ανθρώπου πολεμεῖ κυρίως τοὺς δευτέρους, έπωφελούμενος μάλιστα, ὅπου τουτο καθίσταται δυνατόν, γνωστικῶν και ιουδαϊκῶν άντιλήψεων.

Δίκαιος Κριτής είναι ὁ Χριστός, του ὁποίου μάλιστα τὸ ὅλον ἔργον έπισφραγίζεται με τὸν ρόλον του Κριτου. Ὅσον ταπεινότεραν γνώμην περι του Χριστου ἔχουν οἱ Χριστιανοί, λέγει ὁ συγγραφεὺς, τόσον ὀλιγωτέρα έλπις ύπάρχει νά κερδίσουν πραγματικήν σωτηρίαν, και ὅσον ύψηλότεραν τόσον τὸ καλύτερον. Πρέπει νά φρονοῦν περι αὐτου «ὡς περι Θεου, ὡς περι κριτου ζώντων και νεκρῶν»⁷⁵. Ἡ χριστολογία παρουσιάζεται πνευματολογικῶς, ὅπως εις τὸν Ἑρμᾶν, καθ' ὅσον ὁ προϋπάρχων Χριστός ταυτίζεται με τὸ Πνεῦμα και ἔπειτα ενσαρκώνεται, «ὧν μὲν τὸ πρῶτον Πνεῦμα, ἐγένετο σὰρξ και οὕτως ἡμᾶς ἐκάλεσεν»⁷⁶. Ἀφοῦ δὲ τὸ πνεῦμα ἔγινε σὰρξ, ἐξυψώθη και ή σὰρξ του ανθρώπου πρὸς τὸ πνεῦμα.

Ἡ εἰκὼν του Ἑρμᾶ περι της υπερβατικής και προαιωνίου ύπάρξεως της Ἐκκλησίας απαντᾶται ἐδῶ έντονωτέρα και γνωστικῶς χρωματισμένη. «Ὡστε ποιῶντες τὸ θέλημα του Πατρος ἡμῶν Θεου ἐσόμεθα ἐκ της Ἐκκλησίας της πρώτης, της πνευματικής, της πρὸ ἡλίου και σελήνης ἐκτισμένης... Οὐκ οἶομαι δὲ ὑμᾶς άγνοεῖν ὅτι Ἐκκλησία ζῶσα σώμα τι ἐστι Χριστου (λέγει γάρ ή Γραφή, ἐποίησεν ὁ Θεός τὸν άνθρωπον ἄρσεν και θήλυ· τὸ ἄρσεν ἐστίν ὁ Χριστός, τὸ θήλυ ή Ἐκκλησία) και ὅτι τὰ βιβλία και οἱ ἀπόστολοι τήν Ἐκκλησίαν οὐ νῦν είναι ἀλλά ἄνωθεν. Ἦν γάρ πνευματική ὡς και ὁ Ἰησοῦς ἡμῶν, ἐφανερῶθη δὲ ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν, ἵνα ἡμᾶς σώσῃ. Ἡ Ἐκκλησία δὲ πνευματική οὐσα ἐφανερῶθη ἐν τῇ σαρκί Χριστου, δηλοῦσα ἡμῖν ὅτι ἐάν τις ἡμῶν τηρήσῃ αὐτήν ἐν τῇ σαρκί και μή φθείρῃ, ἀπολείπεται αὐτήν ἐν τῷ Πνεύματι τῷ Ἁγίῳ· ή γάρ σὰρξ αὐτη άντίτυπός ἐστι του Πνεύματος»⁷⁷. Κατά τήν άποψιν ταύτην μετὰ του προϋπάρχοντος

75 1, 1.

76 9, 5.

77 14, 1-14.

Χριστοῦ ὡς Πνεύματος προϋπήρχε καὶ ἡ πνευματικὴ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας ἀντίτυπον εἶναι ἡ ἐπίγειος, ἐμφανιζομένη ὡς σὰρξ τοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς συνέχισις τῆς ἐνσαρκώσεως. Προέρχεται δὲ αὕτη ἀπὸ μιαν προσπάθειαν ἀναμίξεως στοιχείων ποικίλης προελεύσεως καὶ σημασίας, τῆς γνωστικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ αἰῶνος Ἐκκλησία ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἰδιαιτέρας προαιωνίου προσωπικότητος, τῆς συνήθους χριστιανικῆς παραστάσεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ, τῆς ἀλεξανδρινῆς φιλοσοφικῆς τυπολογίας καὶ μιᾶς ἀκαθορίστου τάσεως νὰ θεωρηθῇ Ἐκκλησία τὸ σύνολον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τῆς δημιουργίας καὶ ἐξῆς. Διὰ πρώτην φοράν ἐδῶ ἀπαντᾶται ἡ παράστασις τῆς Ἐκκλησίας μητρός, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ὁμως ἡ λέξις «στεῖρα γὰρ ἦν ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν προτοῦ δοθῆναι αὐτῇ τέκνω»⁷⁸.

Ὅταν οἱ πιστοὶ ἐγκαταλείψουν τὴν πρόσκαιρον καὶ ὀλιγοχρόνιον ἐνταῦθα ἐπιδημίαν, εἰσέρχονται εἰς τὴν αἰωνιότητα συμφώνως πρὸς τὴν θαυμαστὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἀρραβὼν τῆς αἰωνίου ζωῆς⁷⁹. Ἐχθρα ἀσίγαστος ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ αἰῶνος τοῦτου καὶ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα φίλοι καὶ τῶν δύο⁸⁰. Εἰς τὸν ἀγῶνα μεταξὺ αὐτῶν εἰσέρχονται καὶ οἱ Χριστιανοί, οἱ ὅποιοι πολεμοῦν σκληρῶς καὶ ὑποφέρουν. Πολλῶν ἡ διάνοια ταράσσεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἄδικοι εὐτυχοῦν οἱ δὲ δίκαιοι δυστυχοῦν. ἀλλὰ τοιαύτη ταραχὴ εἶναι παράγωγον στενῆς προοπτικῆς, διότι «οὐδεὶς τῶν δικαίων ταχὺν καρπὸν ἔλαβεν, ἀλλ' ἐκδέχεται αὐτόν»⁸¹. Εἶναι μία ὄψις τοῦ προβλήματος τῆς θεοδικίας. Οἱ ἐπ' ὀλίγον χρόνον κακοπαθοῦντες εἰς τὸν κόσμον τοῦτον θὰ τρυγήσουν τὸν ἀθάνατον καρπὸν τῆς ἀνυστάσεως, ἡ ὁποία προβάλλεται ὑπερβαλλόντως εἰς τὸ κείμενον, προφανῶς πρὸς ἀνατροπὴν τῶν γνωστικῶν κατ' αὐτῆς ἀντιρρήσεων.

Εἰς ἓν σημεῖον τοῦ κειμένου ρίπτεται τὸ σύνθημα «κρείττων νηστεία προσευχῆς»⁸², τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἓν εἶδος συνοψίσεως τῆς ὅλης ἠθικολογίας του προδήλως τὸ βάρος πίπτει ἐπὶ τῶν καλῶν ἔργων, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν πλειονότητα τῶν χριστιανικῶν κειμένων τοῦ β' αἰῶνος, καὶ ὄχι ἐπὶ τῆς καλλιέργειας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ ἀμοιβὴ ἀπόκειται διὰ τὴν μέλλουσαν ζωὴν, καθ' ἣν θὰ κριθοῦν καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, διὸ πρέπει νὰ τηροῦνται ἐνταῦθα καὶ τὰ δύο ἀγνά. Οἱ ζῶντες μὲ καθαρότητα καρδίας, δικαιοσύνην καὶ ἐγκράτειαν θὰ εἶναι ἔτοιμοι νὰ δεχθοῦν ἀξίως τὴν ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν ἀναμενομένην ἔλευσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ⁸³. Ἡ μετάνοια, συνδυαζομένη ὅπως καὶ εἰς τὴν Διδαχὴν μὲ τὴν ἐλεημοσύνην⁸⁴, δύναται νὰ ἐπανορθῶν ἅσαν παρεκτροπὴν.

Ἡ ἔμφασις ἐπὶ τῆς ιδιότητος τοῦ Χριστοῦ ὡς κριτοῦ εἶναι βεβαίως ἐξ ἀρχῆς στοιχεῖον ἀντιγνωστικόν, ἀκόμη δὲ περισσότερο τοιοῦτο στοιχεῖον εἶναι ἡ μνεία τῶν βασάνων τῶν ἀδίκων εἰς τὸ ἄσβεστον πῦρ⁸⁵, τὸ ὁποῖον καὶ μόνον του φανερῶνει ἀντιγνωστικὸν χαρακτήρα, ἔστω καὶ ἂν ἡ ὁμιλία δανείζεται ὠρισμένην φρασεολογίαν ἀπὸ τὰ καταπολεμούμενα συστήματα.

Πρέπει νὰ παρίδωμεν τὴν ὑπὸ τοῦ Νόητος ἔκφρασθῆσαν γνώμην, ὅτι ἡ ὁμιλία ἀποτελεῖ διασκευὴν συγγράμματος ἐκφράζοντος τὰς ἀπόψεις μίᾳ ἀνευ Χριστοῦ χριστιανικῆς τάσεως, ἡ ὁποία εἶναι τόσον ἀβάσιμος ὅσον καὶ παράδοξος. Σοβαρὰ καὶ συζητήσιμος βεβαίως εἶναι ἡ ὑπόθεσις καθ' ἣν τὰ δύο τελευταῖα περὶ τῆς ἀντιμισθίας κεφάλαια προσετέθησαν μεταγενεστέρως⁸⁶, ἀλλ' ὄχι καὶ ἀνευ δισταγμῶν ἀποδεκτῆ. Ἄν καὶ εἰς τὰ κεφάλαια ταῦτα οἱ ἀκροαταὶ προσφωνοῦνται διακεκριμένως «ἀδελφοὶ καὶ ἀδελφαί», ἐνῶ εἰς ὅλας τὰς προηγουμένας περιπτώσεις λέγονται γενικῶς «ἀδελφοί», πάντως τὸ περιεχόμενον αὐτῶν συμβιβάζεται μὲ τὸ τοῦ κυρίου σώματος, τὸ ὁποῖον ἀνακεφαλαιώνει πρᾶγματι πιστῶς.

Ὁ συγγραφεὺς, παρ' ὅλον ὅτι διακρίνει μεταξὺ Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης ὀνομάζων τὴν μὲν πρώτην «γραφὴν» καὶ «βιβλία»⁸⁷ τὴν δὲ δευτέραν «ἀποστόλους»⁸⁸, παραθέτει ἐξ αὐτῶν κατ' ἰσοκυρίαν, καταμερίζων μάλιστα περίπου ἐξ ἴσου τὰς παραθέσεις. Ἐκ τῆς Π. Διαθήκης χρησιμοποιοεῖ τὴν Γένεσιν καὶ τοὺς τρεῖς μεγάλους προφήτας, ἐκ δὲ τῆς Κ. Διαθήκης τοῦ Συνοπτικοῦ καὶ τὰς κυρίας ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ἂν καὶ ἴσως γνωρίζει ἐπίσης μερικὰ ἄλλα βιβλία αὐτῆς. Ὅπως δὲ παρετήρησεν ἡδη ὁ Φώτιος, ἐκτενέστεραι εἶναι αἱ παραθέσεις ἐξ ἀποκρύφων βιβλίων, τῶν ὁποίων δυνάμεθα νὰ ἐπιστημάνωμεν τουλάχιστον δύο· πρῶτον μίαν συλλογὴν Λογίων, συγγενῆ πρὸς τὰ Κατ' Αἰγυπτίους καὶ Κατὰ Θωμᾶν εὐαγγέλια, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν παρατίθεται τὸ περὶ ἐλεύσεως τῆς βασιλείας μετὰ τὴν κατάργησιν τῶν δύο φύλων χωρίον, διατηρούμενον καὶ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως⁸⁹.

Β' Κλήμεντος 12, 2 ἐ.

Στρωματεῖς 3, 13, 91 ἐ.

«Ἐπερωτηθεὶς γὰρ αὐτὸς ὁ Κύριος ὑπὸ τινος, πότε ἤξει αὐτοῦ ἡ βασιλεία, εἶπεν· ὅταν ἔσται τὰ δύο ἐν καὶ τὸ ἔξω ὡς τὸ ἔσω καὶ τὸ ἄρσεν μετὰ τῆς θηλείας, οὔτε ἄρσεν οὔτε θῆλυ... Ταῦτα ὑμῶν

«Ὁ τῆς δοκίσεως ἐξάρχων Ἰούλιος Κασσιανὸς... φησί, πυνθανομένης τῆς Σαλώμης, πότε γνωσθήσεται τὰ περὶ ὧν ἤρετο, ἔφη ὁ Κύριος· ὅταν τὸ τῆς αἰσχύνης ἔνδυμα πατήσητε καὶ ὅταν γένηται

85 17, 7.

86 A. di Pauli, Schlüssel.

87 Ὅχι ὁμως πάντοτε, διότι ἐν 2, 4 καὶ τὰ εὐαγγέλια καλοῦνται γραφαί.

88 14, 2.

89 Καὶ τοῦ Κατὰ Θωμᾶν 22.

ποιούντων, φησίν, ἐλεύσεται ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς μου»· τὰ δύο ἓν καὶ τὸ ἄρρεν μετὰ τῆς θηλείας, οὔτε ἄρρεν οὔτε θῆλυ».

Ἀπὸ τὴν ἰδίαν συλλογὴν πρέπει νὰ προέργεται καὶ τὸ χωρίον, «εἰ τὸ μικρὸν οὐκ ἐτηρήσατε, τὸ μέγα ὑμῖν δώσω· λέγω γάρ ὑμῖν ὅτι ὁ πιστὸς ἐν ἐλαχίστῳ καὶ ἐν πολλῷ πιστὸς ἐστίν»⁹⁰, πιθανῶς δὲ καὶ ἄλλα τρία χωρία, ἦτοι τὸ περὶ συνηγμένων εἰς τὸν κόλπον τοῦ Κυρίου ἀλλὰ μὴ ἐκτελούντων τὰς ἐντολάς αὐτοῦ, τὸ περὶ λύκων καὶ ἄρνιων, τὸ περὶ βλασφημίας τοῦ ὀνόματος⁹¹.

Ἀπὸ τὸ δεύτερον δὲ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιούμενον ἀπόκρυφον, τὸ ὁποῖον ἦτο προφητικὸν καὶ παραμένει ἀνεξιχνίαστον, παραθέτει τὸ ἴδιον περὶ διψυχίας χωρίον τὸ ὁποῖον παραθέτει καὶ ἡ Α' Κλήμεντος⁹², ἀλλ' αἱ μεταξὺ αὐτῶν διαφοραὶ εἶναι τόσον σημαντικαί, ὥστε νὰ καθίσταται βέβαιον ὅτι οἱ δύο συγγραφεῖς παρέλαβον ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων καὶ ἴσως παρέθεσαν ἀπὸ μνήμης. Προεβλήθη ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ ἄγνωστον τοῦτο βιβλίον εἶναι τὸ τῶν Ἑλδὰδ καὶ Μωδάτ, ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Ἑρμᾶ καὶ προφανῶς γνωστὸν εἰς τὴν Ρώμην, ἀλλὰ περὶ τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ τίποτε βέβαιον. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὅτι ἡ κοινότης ὠρισμένων ἐννοιῶν, παραστάσεων καὶ διδασκαλιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουν ἡ ἔννοια περὶ προϋπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐπὶ τῆς μετανοίας ἔμφασις, φανερῶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐγνώριζε καὶ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ.

Τὸ ἔργον διετηρήθη εἰς τὰ αὐτὰ μὲ τὴν Α' Κλήμεντος χειρόγραφα τὸσον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ὅσον καὶ εἰς τὴν συριακὴν μετάφρασιν, ἄλλος ὅμως κλάδος παραδόσεως προφανῶς ἔφερε τὴν πρώτην κεχωρισμένως, ἐφ' ὅσον αὐτὴ μόνη μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν κοπτικὴν, καὶ αὐτὸς ὁ κλάδος εἶναι βεβαίως ὁ ἀρχαιότερος. Ὁλόκληρον τὸ κείμενον ἐξεδόθη διὰ πρώτην φοράν τὸ 1875 ὑπὸ τοῦ Φιλοθέου Βρυεννίου μαζί μὲ τὴν πρώτην ἐπιστολὴν.

90 8, 5. Βλ. *Λοκκᾶ* 16, 10. *Ματθ.* 25, 2. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλάγχος* 2, 34, ἐνθα περιέχεται τὸ πρῶτον μέρος τοῦ χωρίου.

91 Κατὰ σειράν 4, 5. 5, 2. 13, 2.

92 Β' *Κλήμ.* 11, 9 ἔ. Α' *Κλήμ.* 23, 3 ἔ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

JUSTUS, *Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολὴ πρώτη*, Oxford 1633. Ἀρχικὴ ἔκδοσις. Φ. ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ, *Κλήμεντος ἐπισκόπου Ρώμης αἱ δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολαί*, Κωνσταντινούπολις 1875. Πρωταρχικὴ πλήρης ἔκδοσις.

O. GIMMARDT, A. HARNACK, TH. ZLIEHN, *Patrum Apostolicorum opera*, τ. 1, Leipzig 1876.

J. B. LIGHTFOOT, *The Apostolic Fathers*, part 1, Clement of Rom τ. 1-2, London 1890.

- D. G. MORIN, *Sancti Clementis Romani ad Corinthios Epistulae versio latina antiquissima*, Maredsous 1894.
- R. L. BENSLEY, R. H. KENNETT, *The Epistle of St. Clement to the Corinthians in syriac*, Cambridge 1899.
- R. KNOPF, *Der erste Clemensbrief untersucht und herausgegeben*, Texte u. Untersuch. 20, 1, 1899.—*Die Apostolischen Väter*, Handbuch zum Neuen Testament, Ergänzungs-Band, Tübingen 1929.
- F. X. FUNK, *Patres Apostolici I*, Tübingen ¹1901.—Bilmeyer ²1926. Schneemelcher ¹1956.
- C. SCHMIDT, *Der erste Clemensbrief in altkoptischer Uebersetzung*, Texte u. Untersuch. 32, 1, 1908.
- H. HEMMER, *Les Pères Apostoliques*, τ. 2, Oxford 1909. ²1926.
- F. ROSCH, *Bruchstücke des ersten Clemensbriefes nach dem achmémischen Papyrus der Strasburger Umversitäts—und Landesbibliothek mit biblischen Texten derselben Handschrift*, Strassburg 1910.
- C. TH. SCHLÄGER, *S. Clementis Romani Epistula ad Corinthios*, Florilegium Patristicum 44, Bonn 1941.
- J. A. FISCHER, *Die Apostolischen Väter*, München 1956.
- ANNIE JAUBERT, *Clément de Rome Épître aux Corinthiens*, Sources Chrét. 167, Paris 1971.
- P. FR. DE' CAVALIERI, *Studi e Testi* 27 (1915), 1-40 (μαρτύριον Κλήμεντος).

Μελέται

- R. A. LIPSIVS, *De Clementis Romani Epistola ad Corinthios priore disquisitio*, Leipzig 1855.
- J. M. COTTERILL, *Peregrinus Proteus*, Edinburgh 1879.
- A. BRÜLL, *Der erste Brief des Klemens von Rom an die Korinther und seine geschichtliche Bedeutung*, Freiburg i. Br. 1883.
- W. WREDE, *Untersuchungen zum ersten Klemensbriefe*, Göttingen 1891.
- G. COURTOIS, *L'Épître de Clément de Rome*, Montauban 1894.
- B. HEURTIER, *Le dogme de la Trinité dans l'Épître de St. Clément de Rome et le Pasteur d'Hermeas*, Lyon 1900.
- A. STAHL, *Patristische Untersuchungen*, I der Erste Brief des römischen Klemens, Leipzig 1909.
- W. SCHIERER, *Der erste Klemensbrief an die Korinther nach seine Bedeutung für die Glaubenslehre der kathol. Kirche untersucht*, Regensburg 1902.
- A. HARNACK, "Der erste Klemensbrief, eine Studie zur Bestimmung des Charakters des ältesten Christentums", *Sitzungber. des preuss. Akademie* 1909, 38-63.
- TH. SCHERMANN, *Griechische Zauberpapyri und das Gemeinde—und Denkgebet im 1. Klemensbrief*, Texte u. Untersuch. 34, 2h, 1909.
- G. BARDY, "Expressions stoiciennes dans la Prima Clementis", *Rech. de science Relig.* 12 (1922), 73-85.—*La théologie de l'Église de S. Clément de Rome à S. Irénée*, Paris 1945.
- J. LEBRETON, "La Trinité chez S. Clément de Rome" *Gregorianum* 6 (1925), 369-405.
- I. JORDANI, *S. Clemente Romano e la sua lettere ai Corinti*, Torino 1925.

- H. DELAPOSSE, "La lettre de Clément romain aux Corinthiens", *Rev. d'Hist. des Relig.* 97 (1928), 53-89.
- A. HARNACK, *Einführung in die alte Kirchengeschichte. Das Schreiben der römischen Gemeinde an die Korinthische aus der Zeit Domitians*, Leipzig 1929.
- O. CULLMANN, "Les causes de la mort de Pierre et de Paul d'après le témoignage de Clément Romain", *Rev. d'Hist. et de Phil. Relig.* 10 (1930), 294-300.
- F. GERKE, *Die Stellung des ersten Clemensbriefes innerhalb der Entwicklung der altchristlichen Gemeinde Verfassung und des Kirchenrechts*, Texte u. Untersuch. 47, 1, 1931.
- E. JUNYENT, *Il titolo di S. Clemente*, Roma 1932.
- F. R. VAN CAUWELAERT, "L'intervention de l'Église de Rome à Corinthe vers l'an 96", *Rev. d'Hist. Ecclés.* 31 (1933), 267-68, 765-66.
- F. BARNIKOL, "Die präexistenziöse Christologie des 1. Clemensbriefes", *Theol. Jahrbücher* 4 (1936), 61-78.—*Διάφορα σημειώματα αὐτόθι* 4 (1936), 77-80. 6 (1938), 10-14. 142. 143.
- FR. METZNER, *Die Petrus-tradition und ihre neuesten Gegner*, Schwerin 1937.
- L. LAMARCHANT, *La composition de l'Épître de S. Clément de Rome et le paulinisme*, Louvain 1943.
- R. MEINHOLD, "Geschichten und Deutung im 1. Clemensbrief", *Zeit. f. Kirchengeschichte* 58 (1939), 82-129.
- M. SCHAIER, "Klemens von Rom und Petrus in Rom", *Trierer Theol. Studien* 1 (1941), 94-116.
- C. AMATI, *La nazionalità di S. Clemente e l'invenzione delle sue reliquie in Chersona*, 1941.
- L. SANDERS, *L'hellénisme de S. Clément de Rome et la paulinisme*, Louvain 1943.
- K. RAHNER, *Abendländische Kirchenfreiheit, Dokumente über Kirche und Staat im frühen Christentum*, Köln 1943.
- M. GIRANDO, *L'ecclesiologia di S. Clemente Romano*, Bologna 1943.
- M. E. BOISMARD, "Clément de Rome et l'Évangile de Jean", *Rev. Biblique* 55 (1948), 367-387.
- F. W. YOUNG, "The relation of 1 Clement to the Epistle of James", *Journ. of Bibl. Literature* 67 (1948), 339-345.
- W. C. VAN UNNIK, "1. Clemens 34 and the Sanctus", *Vig. Christianae* 5 (1951), 204-248.—"Le norme des élus dans la première Épître de Clément", *Rev. d'Hist. et de Phil. Relig.* 42 (1942), 237-246.—*Studies over de zogenaunde eerste brief van Clemens I. Het litteraire genre*, Amsterdam 1970.
- K. J. LIANG, *Het Begrip deemoed in 1 Clemens*, Utrecht 1951.
- C. ECKENBERGER, *Die Quellen der politischen Ethik des 1. Klemensbriefes*, Zürich 1951.
- K. HILKE, *Die römische Petrus-tradition in kirchlicher Sicht*, Tübingen 1955.
- A. JAVIERRE, *La primera diáloché de la patristica y los elogios de Clemente Romano*, Torino 1958.
- A. W. ZIEGLER, *Neue Studien zum 1. Klemensbrief*, München 1958.
- B. ΦΕΙΔΑ, "Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου κατὰ τὴν Α' Κλήμεντος", Ἀθήναι 1959.
- O. KNOCH, *Die eschatologische Konzeption des ersten Clemensbriefes*, Tübingen 1959.—*Eigenart und Bedeutung der Eschatologie im theolog. Aufriss des ersten Clemensbriefes*, Bonn 1964.

- J. PONTIOT, "La signification religieuse du 'nom' chez Clément de Rome et dans la Didaché", *Ephem. Theol. Lovanienses* 35 (1959), 339-361.
- O. ANDRÉN, *Rättfärdighet och frid, en studie i det första Clemensbrevet*. Uppsala 1960.
- J. COLSON, *Clément de Rome*, Paris 1960. Kai γερμ. Stuttgart 1961.
- Η. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Τὸ κείμενον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατὰ τὴν Α΄ Κλήμεντος», *Επιστολογία* 33 (1962), 600-626.
- P. MIKAT, *Die Bedeutung der Begriffe Stasis und Aponoia für das Verständnis des 1. Clemensbriefes*. Köln 1969.—"Zur Fürbitte der Christen für Kaiser und Reich im Gebet des 1. Clemensbriefes". *Festschrift U. Scheuner*, Berlin 73, 455-471.
- R. MENOZZELLI, *Fede cristiana e potere politico in Clemente Romano*, Bologna 1970.
- A. DAVIDS, "Irrtum und Häresie, I Clem., Ignatius von Antiochien, Justinus", *Kairos* 15 (1973), 165-187.
- D. A. HACSINSKY, *The use of the Old and New Testament in Clement of Rome*, Leyde 1973.
- A. E. WILHELM-HOOIBERGH, "A different view of Clemens Romanus", *Hythrop Journal* 16 (1975), 266-288.

ΔΙΑ ΤΗΝ Β΄ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΕΙΔΙΚΩΣ

*Ἐκδόσεις αἱ αὐταὶ μετὰ τῶν τῆς πρώτης.

- H. WINDISCH, "Das Christentum im zweiten Clemensbrief", *Harnack-Führung*, Tübingen 1921, 114-144.
- G. KRÜGER, "Bemerkungen zum Zweiten Klemensbrief", ἐν S. J. CASE, *Studies in Early Christianity*, New York 1928, 417-437.
- G. R. STANTON, "2 Clement VII and the origin of the document", *Classica et Medievalia* 28 (1967), 314-320.
- K. P. DONFRIED, *The setting of Second Clement in early Christianity*, Leyde 1974.

Γ'. Ο ΠΟΙΜΗΝ ΤΟΥ ΕΡΜΑ

Ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμῆ εἶναι σύγγραμμα συνδυάζον προφητείαν καὶ ἀποκάλυψιν, διαφέρον ὁμῶς τῶν συνήθων προφητικῶν κειμένων κατὰ τὸ ὅτι ἐμφανίζει οὐράνια πρόσωπα ἀποκαλύπτοντα μυστικά περὶ τοῦ μέλλοντος, καὶ τῶν συνήθων ἀποκαλύψεων κατὰ τὸ ὅτι τὰ μυστικά δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν θεογονίαν ἢ εἰς τὸ ἀπώτερον μέλλον τοῦ κόσμου, ἀλλ' εἰς τὸ ἄμεσον μέλλον καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν συγκρότησιν τῆς προσωπικότητος· διαφέρον ἐπίσης ἀπὸ ὅλα κατὰ τὸ ὅτι ἐπεισόδια καὶ εἰκόνες ἐντάσσονται εἰς εἰδυλλιακὸν περιβάλλον καὶ ἔχουν αἰσιόδοξον προοπτικὴν, τέλος δὲ κατὰ τὸ ὅτι δὲν εἶναι ψευδώνυμον ἢ ἀνώνυμον, ἀλλ' ἐπώνυμον.

1. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΟΥ ΠΟΙΜΕΝΟΣ

Ὁ Ποιμὴν διαιρεῖται οἴκοθεν εἰς
ὀράσεις πέντε
ἐντολάς δώδεκα
παραβολάς δέκα.

Ὅρασις 1. Ὁ Ἑρμῆς, ἐπιδιώκων κυρίως εὐρυτέραν προβολὴν τοῦ κηρύγματος τῆς μετανοίας καὶ ἐπιστροφῆς εἰς τὴν προτέραν ἀγνόητα βίου, παρουσιάζεται ὅτι ἔλαβε συνείδησιν τῶν «ἀτελῶν», δηλαδὴ τῶν κατὰ διάνοιαν ἢ ὑποσυνειδήτων, ἀμαρτημάτων, ὅταν ἡ ἡδὴ ἀποθανοῦσα κυρία τοῦ Ρόδου ἐμφανισθεῖσα εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν Καμπανὴν ὁδὸν πρὸς Κούμας, τὸν ἠλεγξε, διότι κάποτε, ἰδὼν αὐτὴν ἐξερχομένην ἀπὸ λουτρῶν εἰς τὸν Τίβεριν γυμνὴν, εἶχε μὲν θαυμάσει τὸ κάλλος τῆς με ἐξωτερικὴν ἀθωότητα, ἐσωτερικῶς ὁμῶς χωρὶς νῦν τὸ ἀντιληφθῆ ἑκαίετο ἀπὸ ἐρωτικῶν πόθων. Ἀκολουθῶς ἔλαβε συνείδησιν τῆς ἀκόμη μεγαλυτέρας βαρύτητος τῶν τελείων, τῶν συντετελεσμένων ἀμαρτημάτων, ἀφ' ἧς γυνὴ πρεσβύτις με φωτεινὸν φόρεμα καὶ βιβλίον εἰς χεῖρας, καθημένη δὲ εἰς θρόνον, τὸν ἠλεγξε διὰ τὴν ἀδιαφορίαν ἔναντι τῆς διαγωγῆς τῶν τέκνων του.

Ὅρασις 2. Μετὰ ἓν ἔτος εἰς τὴν ἰδίαν ὁδὸν ἡ γυνὴ, μεσηλιεῖ τώρα, πα-

ρέδωσεν εἰς αὐτόν βιβλίον περὶ μετανοίας πρὸς ἀντιγραφὴν καὶ ἀνακοίνωσιν εἰς τοὺς πιστοὺς· ἦτο δὲ αὕτη ἡ Ἐκκλησία καὶ ὄχι ἡ Σίβυλλα, ὅπως ἐνόμισεν οὗτος κατ' ἀρχάς.

Ὅρασις 3. Μετὰ τινα χρόνον ἡ γυνὴ, νεανίς πλέον, τὸν ὠδήγησεν εἰς ἀγρόν, ὅπου τοῦ ἐπέδειξε πύργον, οἰκοδομούμενον ἐπὶ τῶν ὑδάτων μὲ τετραγώνους λίθους λαμπροὺς διαφόρων κατηγοριῶν, συμβολίζοντας τὰς ἠθικὰς καταστάσεις τῶν Χριστιανῶν, ἐνῶ οἱ ἄχρηστοι λίθοι ἀπορρίπτονται· ἦτο δὲ ὁ πύργος ἡ Ἐκκλησία. Νεανίσκος ἐξήγησεν ὅτι ἡ γυνὴ ἐνεφανίσθη ἀρχικῶς μὲ τὴν μορφήν πρεσβύτιδος διὰ τὴν συμβολίσῃ τὸ μαραινθὲν φρόνημα τῶν Χριστιανῶν, ἔπειτα μὲ τὴν μορφήν μεσήλικος διὰ τὴν συμβολίσῃ τὸ ἀναθυρρῆσαν πλέον μετὰ τὴν μετάνοιαν φρόνημα καὶ τέλος μὲ τὴν μορφήν νεανίδος διὰ τὴν συμβολίσῃ τὴν χαρὰν ἐπὶ τῇ ἐπερχομένῃ σωτηρίᾳ.

Ὅρασις 4. Μετὰ εἴκοσιν ἡμέρας παμμέγεθες θηρίον ἐμφανισθὲν ἐνώπιόν του εἰς πάροδον τῆς καμπανῆς ὁδοῦ προεικόνισεν ἐπερχομένην ἐκ διωγμοῦ θλίψιν, καθὼς ἐξήγησεν ἡ νεανίς.

Ὅρασις 5. Διὰ τῆς ὁράσεως αὐτῆς ἀνοίγεται νέος κύκλος παραστάσεων. Ἐνδοξὸς ἀνὴρ, ἐνδεδυμένος ὡς κοιμῆν, ὁ ἄγγελος τῆς μετανοίας, συνοδεύει τὸν Ἑρμᾶν καὶ τοῦ ὑπαγορεύει τὰς ἐντολὰς καὶ τὰς παραβολὰς.

Διὰ τῶν δώδεκα ἐντολῶν δίδονται ἠθικὰ παραγγέλματα, ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς πίστεως καὶ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ. Οἱ παρατιθέμενοι κατάλογοι ἀρετῶν καὶ κακιῶν, ἂν καὶ λαμβάνονται ἀπὸ παλαιότερα ἑλληνικὰ πρότυπα, ἐντάσσονται εἰς τὸ ὅλον πλαίσιον τοῦ ἔργου μετ' ἐντυπικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ κατὰ τυξινόμεσιν συχνάκις διαδικίην. Εἰς τὰς ἐντολὰς προβάλλονται

1. πίστις, φόβος, ἐγκράτεια
2. ἀπλότης, ἀκακία
3. ἀγάπη πρὸς τὴν ἀλήθειαν
4. ἀγνεία
5. μακροθυμία
6. πίστις κατὰ πλάτος
7. φόβος κατὰ πλάτος
8. ἐγκράτεια κατὰ πλάτος
9. ἄρσις διψυχίας
10. ἄρσις λύπης
11. ἀποφυγὴ ψευδοπροφητῶν
12. ἄρσις πικρᾶς ἐπιθυμίας.

Τέλος διά τῶν παραβολῶν, αἱ ὁποῖαι εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι συμβολικαὶ ὁράσεις, περιγράφονται τὰ ἐκδηλώματα τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ἐν τῷ χριστιανικῷ βίῳ. Ἄπλαϊ καὶ σύντομοι κατ' ἀρχάς αὐταί, καθίστανται ὅσον προχωροῦν ἐκτενέστεραι καὶ πολυπλοκώτεραι.

Παραβολὴ 1. Ἡ ἀγωνία διὰ τὴν ἀπόκτησιν ὑλικῶν ἀγαθῶν χαρακτηρίζεται περιττή, ἐφ' ὅσον οἱ Χριστιανοὶ εἶναι εἰς τὸν κόσμον τοῦτον πάροικοι.

Παραβολὴ 2. Ὁ πλούσιος, ἐὰν δὲν στηριχθῆ ἐπὶ τοῦ πένητος, δὲν δύναται νὰ κυρποφορήσῃ ἠθικῶς, ὅπως ἡ κληματαριά δὲν φέρει ἐπαρκῆ καρπὸν, ἐὰν δὲν στηριχθῆ ἐπὶ τῆς ἀκάρπου πετέως.

Παραβολὴ 3. Οἱ δίκαιοι καὶ οἱ ἄδικοι δὲν διακρίνονται μεταξύ των εἰς τὸν παρόντα κόσμον, ἀλλὰ φαίνονται ὅμοιοι, ὅπως τὰ φυλλοβόλα δένδρα κατὰ τὸν χειμῶνα.

Παραβολὴ 4. Ὅπως δὲ τὰ φυλλοβόλα δένδρα διακρίνονται μόνον ἀπὸ τοὺς καρποὺς των κατὰ τὸ θέρος, οὕτω καὶ αὐτοὶ θὰ διακριθῶν κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα.

Παραβολὴ 5. Παραβολὴ τοῦ ἀμπελῶνος δεικνύει ὅτι μόνον ἡ ἀπὸ ἀγαθοεργίαν καὶ ὑπακοὴν συνοδευομένη νηστεία ἔχει ἀξίαν.

Παραβολὴ 6. Δύο ποιμένες, ὁ εἰς ἰλαρόν, ὁ ἄλλος ἀγριωπὸν, ἀποτελοῦν ἀντιστοίχως ἐμφανίσεις τοῦ ἀγγέλου τῆς ἀπάτης καὶ τοῦ ἀγγέλου τῆς παιδείας.

Παραβολὴ 7. Ὁ ἀγγελὸς τῆς μετανοίας διδάσκει τὸν ὑπ' αὐτοῦ βασανιζόμενον Ἑρμᾶν περὶ τῆς αἰτίας καὶ τῆς σημασίας τῶν θλίψεων.

Παραβολὴ 8. Ἡ Ἐκκλησία εἰκονίζεται ἀπὸ παμμεγέθη ἰτέαν, συναγουσαν ὅλους τοὺς Χριστιανούς. Ράβδοι κοπιόμενοι ἐξ αὐτῆς συμβολίζουν τὰς τάξεις εἰς τὰς ὁποίας κατὰ τὴν διαγωγὴν των διακρίνονται οἱ Χριστιανοί.

Παραβολὴ 9. Αἱ παραβολαί, ὅκτῳ ἀρχικῶς, ἐπεξετάθησαν βραδύτερον διὰ τῆς προσθήκης μιᾶς ἀκόμῃ, τῆς ἐκτενεστάτης ὄλων, ἡ ὁποία καταλαμβάνει περισσότερον τοῦ ἐνὸς τετάρτου τοῦ ὅλου βιβλίου. Οὐσιωδῶς εἶναι ὄρασις. Εἰς τὸ ὄροπέδιον τῆς Ἀρκαδίας δεικνύεται πύργος οἰκοδομούμενος ἐπὶ πέτρας, ἡ Ἐκκλησία, ἐνῶ ὁ Κύριος, ἐρχόμενος πρὸς ἐπιθεώρησιν, διατάσσει διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν, διὰ νὰ πελεκηθῶν ἐκ νέου οἱ ἀκατάλληλοι λίθοι, ἧτοι οἱ ἀσυνεπεῖς Χριστιανοί. Ἡ νέα ἐπεξεργασίη σημαίνει νέαν μετάνοιαν, οὕτω δὲ ἡ παραβολὴ αὕτη ἀποτελεῖ διόρθωσιν τῆς τρίτης ὁράσεως, ὅπου τὸ ἔργον τῆς οἰκοδομῆς φαίνεται περατωμένον.

Ἡ λεγομένη δεκάτη παραβολὴ ἀποτελεῖ τὸν ἐπίλογον τοῦ ἔργου. Ὁ φύλαξ τοῦ Ἑρμᾶ, ὁ ὅποτος εἶχε παραδώσει αὐτὸν εἰς τὸν ἀγγέλον τῆς

μετανοίας, τὸν προτρέπει νὰ τηρῇ τὰς ἐντολὰς καὶ νὰ ἐξαγγέλλῃ τὴν μετανοίαν, διότι ὁ πύργος τῆς Ἐκκλησίας πλησιάζει πρὸς τὴν ὀλοκλήρωσιν καὶ μετ' ὀλίγον θὰ εἶναι ἄργα.

2. Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ

Πάντοτε ὑπῆρχε κάποια ὑποψία ὅτι ὁ Ποιμὴν δὲν ἦτο ἐνιαῖον ἔργον, ἀλλ' ἰδίως προσφύτως διευτυπώθησαν ὑποθέσεις περὶ πλήρους διασπύσεως αὐτοῦ. Καὶ ὁ μὲν L. W. Barnard¹ διακρίνει εἰς τὸ ἔργον κατὰ τρόπον πολὺ φυσικὸν δύο κείμενα, τὸ πρῶτον περιλαμβάνον τὰς ὁράσεις 1-4 καὶ γραφὴν εἰς τὸ τέλος τοῦ α' αἰῶνος, τὸ δὲ δεύτερον περιλαμβάνον τὰ τμήματα ἀπὸ τὴν ὄρασιν 5 μέχρι τελους καὶ γραφὴν περὶ τὸ 135. Ὁ δὲ St. Gier² διακρίνει τρεῖς συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος συνέταξε τὰς Ὁράσεις 1-4 ἀπὸ τοῦ 100-140, ὁ δεύτερος συνέταξε τὴν παραβολὴν 9 καὶ τὴν προσέθεσεν εἰς τὸ προηγούμενον τμήμα περὶ τὸ 150 καὶ ὁ τρίτος συνέταξεν ὀλίγον βραδύτερον τὴν ὄρασιν 5, τὰς ἐντολὰς καὶ τὰς παραβολὰς 1-8 καὶ συνέδεσε ταῦτα μὲ τὰ προηγούμενα, ὁπότε προσέθεσεν ὡς ἐπίλογον τὴν παραβολὴν 10. Πολὺ περισσότερον ρηζικέλευθος ὁ W. Coleborne³ διέκρινεν ἐξ τουλάχιστον συγγραφεῖς συντάξιντας κατὰ σειρὰν τὰ τμήματα α) ὁράσεις 1-4 β) ὄρασιν 5 καὶ ἐντολὴν 12, 3, 4 μέχρι τελους αὐτῆς γ) ἐντολὰς 1-12, 3 δ) παραβολὰς 1-7 ε) παραβολὴν 8 στ) παραβολὴν 9, ἀφήνων ἀνεξέταστον τὴν πυρβολὴν 10, διότι σώζεται μόνον λατινιστί. Ἐν κύσει περιπτώσει οἱ περισσότεροι κριτικοὶ ἐμμένουν εἰς τὴν ἄποψιν περὶ ἐνότητος τοῦ ἔργου.

Εἶναι μᾶλλον ὑπορίας ἀξίον πῶς πυραυτηρεῖται τοιαύτη διχογνωμία ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὴν συγκρότησιν ἐνὸς βιβλίου, τοῦ ὁποίου ὅλαι αἱ φάσεις συνθέσεως εἶναι ἐναργῶς ἀποτυπωμένοι εἰς τὰς γραμμὰς τοῦ κειμένου καὶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν αὐτοῦ. Διὰ τῆς ἐρμηνείας τῶν διαδοχικῶν σημειώσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶνται εἰς τὸ κείμενον, εὐρίσκομεν ὅτι αἱ τέσσαρες πρῶται ὁράσεις ἀποτελοῦν μίαν ἐνότητα κατὰ χῶρον, πρόσωπα καὶ ὑφὴν μὲ κυρίαρχον τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἐμφανιζομένης ὑπὸ μορφῆν γυναικός. Ἐκ τῶν ἐνδείξεων περὶ διωγμοῦ, τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ Κλήμεντος καὶ τῆς εἰδήσεως τοῦ Ἰππολύτου⁴ περὶ δηλώσεως τοῦ Ἀλκιβιάδου ὅτι εἰς τὴν Ρώμην εἶχε κηρυχθῆ νέα μετάνοια κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τοῦ Τραϊανοῦ (=100 μ.Χ.) συνάγομεν ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο συνετάχθη περὶ τὸ 100. Ἦτο αὐτοτελές, ἐπιτιλοφορεῖτο πιθανῶς «Ὁράσεις Ἐρμᾶ» καὶ φαίνεται ὅτι κλάδος τῆς χειρογράφου παραδόσεως τὸ διετήρησε διαπαντός αὐτοτελές,

ἀφοῦ εἰς αἰγυπτιακοὺς καπύρους τοῦ Ποιμένος καὶ δὴ τὸν τοῦ Michigan δὲν περιεῖχeto τοῦτο. Ἦτο κατὰ τὴν πεποιθήσιν τοῦ πυθαγορίζοντος συγγραφέως πλήρες καὶ τέλειον κείμενον, διότι περιεῖχε μίαν τετρακτὺν ὁράσεων.

Ἀπὸ τῆς πέμπτης ὁράσεως εἰσερχόμεθα εἰς νέον περιβάλλον. Αὕτη εἰς τὸν Σιναϊτικὸν κώδικα ἐπιγράφεται «ἀποκάλυψις ε΄» καὶ εἰς ἄλλους μάρτυρας τῆς κυριαδόσεως δὲν ἐπιγράφεται καθόλου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶχε δώσει εἰς αὐτὴν συγκεκριμένην ἐπιγραφὴν, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἢ μίαν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ τμήμα τὸ περιλαμβάνον τὰς ἐντολὰς καὶ τὰς παραβολὰς. Ἡ μία λατινικὴ μετάφρασις φέρει τίτλον τοῦ τμήματος ὀλοκλήρου *Initium Pastoris* (ἀρχὴ τοῦ Ποιμένος) καὶ ἡ ἄλλη *Pastoris mandata duodecim* (Ποιμένος δώδεκα ἐντολαί), προφανῶς λοιπὸν ὁ τίτλος τοῦ αὐτοτελοῦς τοῦτο· ἔργου ἦτο «Ποιμὴν». Ἐπειδὴ σαφῶς λέγεται ἐδῶ ὅτι ὁ ἄγγελος ποιμὴν ὑπαγορεύει εἰς τὸν Ἑρμᾶν τὰς ἐντολὰς καὶ τὰς παραβολὰς, εἰς τὸ τμήμα τοῦτο περιλαμβάνοντο αἱ δώδεκα ἐντολαὶ καὶ αἱ ὀκτὼ πρῶται παραβολαί· ἦτο λοιπὸν καὶ τοῦτο τέλειον, διότι περιεῖχε μίαν τριπλὴν τετρακτὺν καὶ μίαν διπλὴν τετρακτὺν. Ἐγρᾶφη μετὰ τὸ προηγούμενον τμήμα, ἀλλὰ κανεῖς δὲν δύναται νὰ ὑπολογίσῃ τὸν ἀκριβῆ χρόνον.

Ἀρκετὰ ἔτη μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ δευτέρου τμήματος ἐγρᾶφη ἡ ἐνάτη παραβολή, ἡ ὁποία δὲν ἔφερον οἰκοθεν τὸν τίτλον τοῦτον. οὔτε τιτοφορεῖται οὕτως εἰς τὴν κυριαδόσιν τοῦ πρωτοτύπου. Ἡ ὀνομασία «ἡ παραβολὴ» εἶναι μεταγενεστέρα καὶ εἰσῆχθη μόνον εἰς τὴν αἰθιοπικὴν καὶ τὰς λατινικὰς μεταφράσεις. Ἀρχίζει μὲ τὴν δήλωσιν «μετὰ τὸ γράψαι με τὰς ἐντολὰς καὶ παραβολὰς», ἡ ὁποία σημαίνει ὅτι αἱ ἄνωτέρω 12 ἐντολαὶ καὶ 8 παραβολαὶ ἀπετέλουν χωριστὴν ἐνότητα, τὴν ὁποίαν εἶχε συμπληρώσει ἤδη ὁ συγγραφεὺς. Ἐδῶ ἀρχίζει ἓνα νέον κύκλον, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος «παραβολὰς τῶν ὁρέων»⁵ καὶ ἔκρινεν ἀπαραίτητον ὅταν ἄγρειάσθη νὰ τροποποιήσῃ τὰς εἰς τὴν τρίτην ὄρασιν διατυπωθείσας ἕψεις τοῦ περὶ περιορισμένης προθεσμίας τῆς μετανοίας. Ὁ συγγραφεὺς συνῆψε βραδύτερον τὸ τμήμα τοῦτο μὲ τὸ προηγούμενον δεύτερον τμήμα, ἀφοῦ ἀφήρεσε τὸν πιθανῶς ὑπάρχοντι ἐπίλογον αὐτοῦ, προσέθεσε δὲ εἰς τὸ τέλος ἓνα γενικὸν ἐπίλογον, τὸν χαρακτηριζόμενον ὡς δεκάτην παραβολὴν. Ὁ τέλειος ἀριθμὸς 8 κατηργεῖτο πλέον καὶ ἔπρεπε νὰ εὑρεθῇ ἄλλος· διὰ τοῦτο εἰς τὸν ἐπίλογον ἐδόθη ὁ ἀριθμὸς παραβολῆ 10 καὶ ἡ πυθαγορικὴ συμβολικὴ ἐκυριάρχησε μέχρι τέλους. Μετέπειτα αὐτὸς οὗτος ὁ συγγραφεὺς ἢ ἄλλο πρόσωπον συνέδεσε τὴν ἐνότητα ταύτην μὲ τὸ πρῶτον

τιμήμα, τὰς ὁράσεις, καὶ ἔδωσεν εἰς τὸ σύνολον πλεον τὸν τίτλον *Ποιμήν*.

Ὁ συγγραφεὺς δὲν παραπέμπει εὐθέως εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, καίτοι ἔχει γνῶσιν αὐτῆς, καὶ ἰδίως τοῦ ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ αὐτῆς κηρύγματος καὶ ὅπωςδὴποτε περικλείει ἀπηχήσεις ἐξ αὐτῆς. Ἴσως δὲ ἐγνώριζε καὶ τὴν Α' Κλήμεντος⁶. Αὐτὴ ἡ ἀπουσία χωρίων τῆς Κ. Διαθήκης ἐδήγησεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ Ποιμήν εἶναι ἀπλῆ χριστιανικὴ ἐπεξεργασία ἐνὸς πυλαιοῦ ἰουδαϊκοῦ κειμένου⁷. Ἄν ἐκείνη ἡ ἔλλειψις ὠδήγησεν εἰς αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν, τότε πρέπει καὶ ἡ ἔλλειψις ἀναφορῆς εἰς τὴν Π. Διαθήκην νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὸν ἀποκλεισμόν τῆς ὑποθέσεως ταύτης⁸ διότι πράγματι ὁ συγγραφεὺς δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ καμμίαν γνῶσιν τῆς πρωτοκανονικῆς Π. Διαθήκης καὶ μόνον μερικαὶ παραστάσεις ἐνθυμίζουν ἀπὸ μακρὰν δευτεροκανονικὰς παραστάσεις, καθὼς καὶ κείμενα κουμρυνικῆς προελεύσεως, χωρὶς νὰ μαρτυροῦν καμμίαν συγγένειαν.

Ὁ Αὐδεὶ, γράψας εἰς μίαν ἐποχὴν κατεχομένην ἀπὸ τὸν συρμόν τοῦ Κουμράν, διετύπωσε τὸν αὐθαίρετον ἰσχυρισμόν ὅτι οἱ γονεῖς τοῦ Ἑρμᾶ ἦσαν μέλη τῆς κοινότητος τοῦ Κουμράν καὶ ὁ ἴδιος ἀνετράφη ἐκεῖ, ἀπομακρυνθεὶς δὲ μετὰ τὴν καταστροφὴν ταύτης (70 μ.Χ.) ἔλαβεν δλίγην ἑλληνικὴν μόρφωσιν. Φυσικὰ ἡ γνώμη ὅτι ἦτο ἀπλῶς ἰουδαιοχριστιανὸς διδάσκαλος⁸ θύ ἦτο δυνατὸν νὰ συζητηθῇ. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει ἡ σκέψις τοῦ Ἑρμᾶ εἶναι πολὺ ἑλληνικὴ, διὰ νὰ ἐπιτρέπη οἴανδὴποτε ἀμφιβολίαν περὶ τῆς προελεύσεώς του. Πᾶς Ἕλλην, γινόμενος Χριστιανός, κατ' ἀνάγκην ἐκληρονόμει μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ τὴν ἰουδαϊκὰς ἐπιγγελίας καὶ παραστάσεις, ἀλλὰ πᾶς Ἰουδαῖος, γινόμενος Χριστιανός, δὲν ἐκληρονόμει κατ' ἀνάγκην τίποτε ἐκ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅθεν ὁποῖος συγγραφεὺς παρουσιάζει σοβαρὰν ἐπήρειαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν, ἔχει τὰς σχετικὰς παραστάσεις οἰκοθεν, εἴτε διότι ἦτο Ἕλλην εἴτε διότι ἦτο ἑλληνιστὴς Ἰουδαῖος. Καὶ ὁ Ἑρμᾶς ἦτο ἀσφαλῶς Ἕλλην, ἀφοῦ κανεὶς Ἰουδαῖος δὲν ἦτο νοητὸν νὰ λάβῃ τοιοῦτον ὄνομα ἐνθυμίζον ἕνα τῶν θεῶν τῆς εἰδωλολατρείας.

Καὶ ἡ μὲν συγγένεια μὲ τὸν ἑρμητικὸν Ποιμάνδρην (Ἑρμῆς-Ἑρμᾶς, Ποιμάνδρης-Ποιμήν, Ἀρκαδία, θεοφανία), δὲν στηρίζεται ἐπαρκῶς, δεδομένης ἄλλωστε τῆς μεταγενεστέρως συντάξεως τοῦ Ποιμάνδρου. Εἶναι ὁμως ἀναμφισβήτητος ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τὸν Πίνακα Κέβητος, νεοπιθαγόρειον κείμενον τῶν μεταγενεστέρων ἀλεξανδρινῶν χρόνων, ὅπου παρελαύνουν ἀρεταὶ καὶ κακίαι προσωποποιημένα, δυαδισμός, σεβάσμια πρόσωπα καὶ παραστάσεις ἀντίστοιχοι, ὅπως εἶναι αἱ τοῦ βιβλίου, τῆς ράβδου, τῆς ἀπαγωγῆς, τῆς ἀνοδίας, τῆς πύλης, τῶν ὀ-

6 *Ποιμήν* Ὅρ. 1, 3, 4
Α' Κλήμ. 33.

7 Πολλοὺς, ὡς τὸν Spitta καὶ τὸν G. Schläger. Βλ. τοῦ τελευταίου «Der Hirt des Hermas eine ursprünglich jüdische Schrift», *Nieuw Theol. Tijdschrift*, 1927, 327-342.

8 PETERSON, *Frühkirche, Judentum und Gnosis*, 1959, 283 ἔ.

δῶν, ὑπεράνω δὲ ὄλων τῆς τιμωρίας καὶ τῆς καθάρσεως. Φαίνεται ὅτι οὗτος γνωρίζει ἐπίσης τοὺς Σιβυλλικοὺς Χρησμούς. Τὰ ἐκ τῶν πηγῶν τούτων παραληφθέντα στοιχεία συνετέθησαν ἐντὸς χριστιανικοῦ πλαισίου καὶ ἐνετάχθησαν εἰς ἐνιαίαν γραμμὴν.

Ὁ Ἑρμᾶς, μολοντί δὲν χειρίζεται πάντοτε ἐπιτυχῶς τὴν ὑψηλὴν κοινὴν γλῶσσαν, συχνάκις δὲ παρεμβάλλει λατινισμούς, κατέχει πηγαίαν δύναμιν λογοτεχνικῆς ἐκφράσεως, χρησιμοποιεῖ ἀριστοτεχνικῶς τὸν διάλογον καὶ τὸν μονόλογον καὶ μὲ τὴν παραστατικότητά του δίδει εἰς τὴν ἔκθεσιν κίνησιν καὶ ζωὴν. Αἱ ὀχληραὶ δι' ἡμᾶς ἐπαναλήψεις δὲν εἶναι ἀσυνήθεις εἰς τὰ ἀποκαλυπτικά κείμενα—καὶ ὄχι μόνον εἰς αὐτὰ βεβαίως—, δὲν ἠνώχλουν ἡμῶς τοὺς τότε ἀναγνώστας, διότι λόγῳ τῆς γραφῆς τῶν τὰ κείμενα ἀνεγινώσκοντο μὲ βραδύν ρυθμόν. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ποιμένου εἶναι προφήτης διαπνεόμενος ἀπὸ ἰσχυρὸν φρόνημα αἰσιοδοξίας, ἡ δὲ αἰθιοπικὴ μετάφρασις μάλιστα τὸν ὀνομάζει «προφήτην Ἑρμᾶν». Αἱ γνώμαι εἰς τὸ θέμα τῆς ἐκδοχῆς τῶν αὐτοβιογραφικῶν πληροφοριῶν τοῦ ἔργου διχάζονται, καὶ ἄλλαι μὲν τὰς θεωροῦν ἀλληγορικὸν ἔνδυμα, ἄλλαι δὲ τὰς θέλουν νῦ ἀποδίδουν τὴν πραγματικότητα. Πιστεύομεν ὅτι τὰ καθ' αὐτὸ βιογραφικὰ στοιχεία ἀνταποκρίνονται κατὰ γενικὰς γραμμὰς εἰς τὴν πραγματικότητα, ἐνῶ τὸ σκηρικὸν τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ λογοτεχνικὸν πλάσμα πρὸς πλαισίωσιν τοῦ ἠθικολογικοῦ τοῦ μηνύματος.

Ὁνομαζόμενος Ἑρμᾶς⁹, διετέλεσε δοῦλος τῆς πλουσίας Ρόδης, τὴν ὁποίαν ἐσέβετο καὶ ὑπερηγάπα, ἀπληκυθερώθη, ἤσκησεν ἐν συνεχείᾳ ἐμπορίαν καὶ ἐπλούτησεν, ἀπέκτησε δὲ σύζυγον καὶ τέκνα· ἀλλὰ λόγῳ τῆς κυκλολογίας τῆς συζύγου καὶ τῆς δειλίας τῶν τέκνων, τὰ ὁποῖα ἀπεκλήρυξαν τοὺς γονεῖς τῶν κατὰ τὴν διάρκειαν διωγμοῦ, ἐτιμωρήθη μὲ πτώχευσιν καὶ ἔκτοτε περιωρίσθη εἰς τὴν καλλιέργειαν κτήματος εἰς τὴν καμπανὴν ὁδόν. Συνεπεία τῶν περιπετειῶν τούτων εἶχε καταστῆ περιδεὴς καὶ ἔτρεφε τὴν σκέψιν του μὲ παλαιὰς ἀναμνήσεις, αἱ ὁποῖαι τοῦ ἐγέννησαν τὴν συνείδησιν ὅτι τὸ κατάντημά του ὀφείλετο πρῶτον μὲν εἰς τὰ ἴδια, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τῶν οἰκείων του τὰ ἁμαρτήματα. Παρὰ ταῦτα διετήρει αἰδιοδοξίαν, παρέμεινε «πάντοτε γελῶν» καὶ ἐπέζησε διὰ τὰ ἴδη τὴν ἐξ ὄλης καρδίας μετάνοιαν τῶν οἰκείων του.

9 Τοῦτο λέγεται εἰς δρ. 1, 1. 1, 2. 1, 4. Ὅρ. 2, 2. 2, 3. Ὅρ. 3, 1. 3, 8. Ὅρ. 4, 1. Ἀπλάδῃ χαρακτηριστικῶς μόνον εἰς τὰς τέσσαρας πρώτας δράσεις.

Ἡ τοποθέτησις τῶν εἰκόνων τῆς ἐνάτης παραβολῆς εἰς τὸ ὁροπέδιον τῆς Ἀρκαδίας δύναται νῦ σημαίνει ὅτι κατήγετο ἐξ αὐτῆς, ἂν καὶ αὕτη ἐπιδέχεται καὶ τὴν ἐρμηνείαν ὅτι ἐνδεχομένως οὗτος εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὴν περιοχὴν ταύτην κατὰ μίαν προφητικὴν του περιοδείαν. Ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὴν δευτέραν δράσιν Κλήμης εἶναι προφανῶς ὁ ὁμώνυμος ἐπίσκοπος Ρώμης, καθὼς ἐσημειώθη εἰς τὸν οἰκείον τόπον. Ὁ

Ὁριγένης φρονεῖ ὅτι ὁ συγγραφεὺς δύναται νὰ ταυτισθῆ με τὸν ὑπὸ τοῦ Παύλου ἀναφερόμενον Ἑρμᾶν¹⁰ καὶ μερικοὶ νεώτεροι συμφωνοῦν εἰς τοῦτο, ὁ δὲ Κατάλογος τοῦ Μουρατόρι διατηρεῖ τὴν εἶδησιν ὅτι ὁ Ἑρμᾶς ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Πίου Ρώμης καὶ ὅτι συνέταξε τὸ σύγγραμμά του κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχιερατείας τούτου (140-155), διὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἔχομεν τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα πρὸς ἔλεγχον καὶ ἡ ὁποία μᾶλλον ἐκφεύγει τῶν χρονικῶν ὁρίων συντάξεως τὰ ὁποῖα ἐθέσαμεν ἄνωτέρω. Πάντως ἡ ἐνασμένισις του εἰς ὀρολογίαν σχετικὴν με τὴν παιδείαν καὶ τὴν διδασκαλίαν, εἰς τὴν χρῆσιν πυθαγορικῶν ἀριθμῶν (τέσσαρες ὀράσεις, δέκα παραβολαί, δώδεκα ἐντολαί) καὶ πυθαγορικῆς ἀρετολογίας δεικνύουν ὅτι εἰς κάποιον στάδιον τοῦ βίου του εἶχε λάβει μὴ φωνισιν εἰς πυθαγορικὴν σχολὴν, ἐξ οὗ καὶ αἱ ἐλαφρῶς διΐζουσαι εἰς μερικὰ σημεῖα ἀντιλήψεις του.

3. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἑρμᾶ κυριαρχεῖ ἡ εἰκὼν τῆς Ἐκκλησίας, ὄχι μόνον ὡς ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ τῆς σήμερον, ἀλλὰ καὶ ὡς προαιωνίου ιδέας. Με τὸν τρόπον ἀλεξανδρινίζοντα καὶ γνωστικίζοντα παρουσιάζει τὴν Ἐκκλησίαν νὰ διαλέγεται με τὸν νεανίσκον (ἄγγελον) εἰς ἓν στάδιον προϋπάρξεως.

- Τὴν πρεσβυτέραν, παρ' ἧς ἔλαβες τὸ βιβλίδιον, τίνα δοκεῖς εἶναι;
 - Τὴν Σίβυλλαν.
- Πλανᾶσαι, οὐκ ἔστιν.
 - Τίς οὖν ἔστιν;
- Ἡ Ἐκκλησία.
 - Διατί οὖν πρεσβυτέρα;
- Ὅτι πάντων πρώτη ἐκτίσθη, διὰ τοῦτο πρεσβυτέρα, καὶ διὰ ταύτην ὁ κόσμος κατηρτίσθη¹¹.

Ὅτι ἐν συνεχείᾳ παρουσιάζεται μετὰ παρηλλαγμένας μορφάς, μεσσηλιξ καὶ νεῖνις, δὲν ὀφείλεται εἰς δοκητισμὸν τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' εἰς τὴν συνήθειάν του νὰ ἐμφανίζῃ τὰ πράγματα συμβολικῶς κατὰ πυθαγορικὰ πρότυπα. Ἐνδιαφέρεται βεβαίως ἐξ ἴσου νὰ τὴν παραστήσῃ εἰς τὰς ἐσχυτολογικὰς συσχετίσεις τῆς. Αὕτη εἶναι ὁ πύργος, τοῦ ὀποίου ἡ οἰκοδόμησις συνεχίζεται καὶ θά συμπληρωθῆ λίαν προσεχῶς κατὰ τὴν παρουσίαν, ὁπότε θά συγκροτηθῆ ἡ κοινωνία τῶν ἁγίων. Ὡς προφήτης, δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποίησῃ σκληρὰν γλῶσσαν κα-

¹⁰ Ρωμ. 16, 14. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Ἑρμᾶν εἰς Ρωμαίους 10, 31.

¹¹ Ὅρ. 2, 4, 1.

τὰ τῶν προΐσταμένων αὐτῆς· «νῦν οὖν ὑμῖν λέγω τοῖς προηγουμένοις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῖς πρωτοκαθεδρίταις· μὴ γίνεσθε ὅμοιοι τοῖς φαρμακοῖς»¹².

Ἡ Ἐκκλησία ὅμως ἀντικρύζεται ἐπίσης ὡς παρούσα πραγματικότης ἢ ὁποία συγκροτεῖται ἀπὸ τοῖς πιστοῦς καὶ συγκροτεῖ τοῖς πιστοῖς διὰ τοῦ θεοῦ Πνεύματος τὸ ὅποσον ἀνακινεῖται ἐντὸς αὐτῆς. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοιαν εἶναι κάτι τὸ συγκεκριμένον, εἶναι τὸ πεδῖον τῆς ἐκδηλώσεως τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος. Ἡ προφητεία ἐκφέρεται ὄχι ἀπλῶς καὶ ἀορίστως ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας ἀλλ' εἰς τὸ μέσον τῆς ἐν συγκεκριμένῃ στιγμῇ συνηγμένης Ἐκκλησίας. «Ὅταν οὖν ἔλθῃ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἔχων τὸ Πνεῦμα τὸ θεῖον εἰς συναγωγὴν ἀνδρῶν δικαίων, τῶν ἐχόντων πίστιν θεοῦ Πνεύματος, καὶ ἐντευξίς γένηται πρὸς τὸν Θεὸν τῆς συναγωγῆς τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, τότε ὁ ἄγγελος τοῦ Πνεύματος τοῦ προφητικοῦ ὁ κείμενος ἐπ' αὐτῷ πληροῖ τὸν ἄνθρωπον καὶ πλησθεὶς ὁ ἄνθρωπος τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου λαλεῖ εἰς τὸ πλῆθος, καθὼς ὁ Κύριος βούλεται»¹³.

Θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον ὅτι ὁ Ἑρμᾶς εἶναι δόκιμος ἠθικολόγος, πρέπει ὅμως νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἶναι ἀδόκιμος θεολόγος. Ἐξαίρει τὴν μοναδικότητα καὶ παντοδυναμίαν τοῦ Θεοῦ, ὁμιλεῖ συχνάκις περὶ τοῦ φόβου αὐτοῦ καὶ αἰσθάνεται δέος ἐπὶ τῇ προσεγγίσει αὐτοῦ¹⁴, πρῶγμα βεβαίως παράδοξον δι' ἓνα συγγραφεῖα «πάντοτε γελῶντα». Καλῶν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν νόμον τὸν ὅποσον ἔθεσεν εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων ὁ ἄγγελος Μιχαήλ¹⁵ καὶ περίπου Υἱὸν Θεωρῶν τὸν ἴδιον τὸν Μιχαήλ, προϋποθέτει ἀγγελολογικὴν χριστολογία. Μὲ τὴν ἀποψιν ταύτην δὲν ἔρχεται βεβαίως εἰς πλήρη ἀντίθεσιν ἢ διακήρυξις τοῦ ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι ἀρχαιότερος τῶν ἀγγέλων καὶ πάσης κτίσεως ὡς βουλή τοῦ Πατρὸς. Ἰσχυροτέραν ὅμως θέσιν ἔχει ἐδῶ ἡ πνευματολογικὴ θεμελιώσις τῆς χριστολογίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς καὶ τὸ μετ' αὐτοῦ συνυπάρχον Πνεῦμα συγκροτοῦν δυάδα, διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως δὲ τὸ Πνεῦμα κατοικισθὲν εἰς σάρκα ἀνθρώπου ἀπετέλεσε τρίτον πρόσωπον, καὶ οὕτω διεμορφώθη ἡ Τριάς· «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ προδόν, τὸ κτίσαν πᾶσαν τὴν κτίσιν, κατέκτισεν ὁ Θεὸς εἰς σάρκα ἦν ἠβούλετο»¹⁶. Ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τοῦ ὁποίου κατέβη τὸ Πνεῦμα θεωρεῖται προσωπικότης μεγάλης δυνάμεως, δικαιολογούσης τὴν ἐκλογὴν Του. Τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ πάντως ἀπουσιάζει τελείως, τὸ τρίτον πρόσωπον κατὰ κάποιον τρόπον χάνεται εἰς τὴν ἠθικολογίαν καὶ τὸ ἔργον του δὲν ἔχει οὔτε ἴχνος λιτρωτικοῦ χρώματος.

Ὁ συγγραφεὺς, ἐξοφλῶν τὸ χρέος πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀξίας τῆς πίστεως ἐφ' ἅπαξ διὰ τῆς δηλώσεως ὅτι αὕτη εἶναι πηγὴ τῶν ἀρε-

των¹⁷, ενδιαφέρεται κυρίως διά τὸ ἦθος. Ἡ ἠθικολογία του συνοδεύεται ἀπὸ καταλόγους ἀρετῶν καὶ κακιῶν, προσωποποιημένων μάλιστα κατὰ ἑλληνικὰ καὶ ἰδίως πυθαγορικά πρότυπα, τῶν μὲν πρώτων ὡς παρθένων, τῶν δὲ δευτέρων ὡς μελανηφορουσῶν γυναικῶν, καὶ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῶν δύο ὁδῶν.

Ἐκ τῶν ἀρετῶν σπουδαίαν θέσιν δίδει εἰς τὴν ἐγκράτειαν, τὴν νηστείαν καὶ τὴν φιλαλληλίαν, σημειώνει δὲ ὅτι ἔφθασε προσωπικῶς εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ τηρήσῃ πλήρη ἀποχὴν ἀπὸ τὴν γενετήσιον σχέσιν μὲ τὴν σύζυγόν του, τὴν ὁποίαν θὰ ἔβλεπε τοῦ λοιποῦ ὡς ἀδελφὴν¹⁸. Τὸ προτεινόμενον ἄριστον εἶδος νηστείας ὁμοιάζει πρὸς τὸ τοῦ ἀπολογητοῦ Ἀριστείδου· «νήστευσον τῷ Θεῷ νηστείαν τοιαύτην· μηδὲν πονηρεύσῃ ἐν τῇ ζωῇ σου, ἀλλὰ δούλευσον τῷ Κυρίῳ ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ, τηρῶν τὰς ἐντολάς αὐτοῦ καὶ πορευόμενος ἐν τοῖς προστάγμασιν αὐτοῦ καὶ μηδεμίᾳ ἐπιθυμίᾳ πονηρὰ ἀναβῆτω ἐν τῇ καρδίᾳ σου»¹⁹. Ὁ πλοῦτος θεωρεῖται ἐμπόδιον εἰς τὴν ἠθικὴν τελείωσιν, καθὼς λέγει ἡ κυρία πρὸς τὸν Ἑρμῆν· «ἀπὸ σεαυτοῦ πρῶτον γνῶθι· ὅτε ἐπλούτεις, ἄχρηστος ἦς. νῦν δὲ εὐχρηστος εἶ καὶ ὠφέλιμος τῇ ζωῇ»²⁰. Ἀλλ' εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην τίθεται περιορισμὸς διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θεωρίας περὶ χορηγήσεως τοῦ πλούτου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς ὠρισμένους ἀνθρώπους ὡς οἰκονόμους πρὸς ἐπιφελῆ καὶ ἀπολογιστικὴν διαχείρισιν²¹.

Κρίνων ἀρκετὸν τὸ νὰ ἐπιτύχουν οἱ πιστοὶ τὴν τήρησιν τῶν βασικῶν ἐντολῶν, διδάσκει ὅτι ὅσοι πραγματοποιοῦν κάτι περισσότερον τοῦτου ὡς ὑπέρτακτον ἔργον, θὰ καταλάβουν ἐνδοξότεραν θέσιν· «ἐὰν δὲ τι ἀγαθὸν ποιήσῃς ἐκτὸς τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ, σεαυτῷ περιποιήσῃ δόξαν περισσοτέραν καὶ ἔσῃ ἐνδοξότερος παρὰ τῷ Θεῷ οὐ ἔμελλες εἶναι»²².

Θὰ ἦτο ἴσως μᾶλλον ρηχὴ αὐτὴ ἡ ἠθικολογία, ἂν ἦτο τόσον στατικῶς διατυπωμένη. Ὁ παλαιὸς ἄλλως αὐτὸς ἠθικολόγος εἶναι πρωτοπόρος εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν· προσπαθεῖ νὰ ἀνατάμῃ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του, διὰ νὰ εὔρη ἐκεῖ ὅλα τὰ συσσωρευμένα βάρη τῆς συνειδήσεως. Ἡ συνειδητὴ ὑπαρξις ἀδυνατεῖ νὰ κατανοηθῇ ἐξ ἑαυτῆς πλήρως καὶ νὰ κατευθυνθῇ πρὸς τὸ τέλος· τῆς ἡ πλήρης κατανόησις ἐπιτυγχάνεται διὰ καθόδον εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ κόσμου τῆς προσωπικότητος, καὶ τοῦτο πράττει ὁ συγγραφεὺς ἡμῶν, δυνάμενος οὕτω νὰ χαρακτηρισθῇ πρόδρομος τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους. Ἡ περὶ δύο ὁδῶν διδασκαλία, κλεισιωμένη μὲ τὴν περὶ διψυχίας, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἰδέαν περὶ ὑπάρξεως δύο ἀντιπάλων ἀγγέλων ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τοῦ τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ τῆς ἀδικίας, ἀναλύεται εἰς τὸν δυαδισμόν

17 Ὅρ. 3, 8, 7.

18 Ὅρ. 2, 2, 3.

19 Παραβ. 5, 1, 4 ἔ. Βλ. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, Ἀπολογία 15.

20 Ὅρ. 3, 6, 7.

21 Παραβ. 2, 1, 7.

22 Παραβ. 5, 3, 3.

προθέσεων και ενεργειών ή κατά την σύγχρονον ήμων όρολογίαν εις την παρουσίαν ύψηλοτέρου και κατωτέρου έγω έν τώ ανθρώπω. Ένίστε δ' Έρμᾶς όμιλεί περί περισσοτέρων τών δύο πνευμάτων έν αύτῷ, αλλά δέν είναι αυτά τά κυριαρχούντα εις την ανθρώπινην συνείδησιν· αυτά δίδουν άπλᾶς άφορμάς. Ή δύναμις τῆς θελήσεως είναι εκείνη ή όποία ρυθμίζει την άγωγήν· «έν άν σύ σεαυτῷ προθῆς ότι δύνανται φυλαχθῆναι (αί έντολαί), εύκόπως αυτές φυλάξεις και ούκ έσονται σκληραί· έν δέ επί την καρδίαν σου ἤδη αναβῆ μή δύνασθαι αυτές ύπό ανθρώπου φυλαχθῆναι, ού φυλάξεις αυτές»²³. Φυσικά όμως απαιτεῖται πρὸς τούτο νά οικειωθῆ κανείς τὸ άνωθεν προερχόμενον, τὸ Πνεύμα²⁴. Δέν είναι λοιπόν άπλη άρετολογία τὸ μήνυμα τοῦ Έρμᾶ, είναι άγών πρὸς διαμόρφωσιν τῆς συνειδήσεως, τῆς προσωπικότητος, τῆς ύπάρξεως.

Εις τὸ πρόβλημα περί τῆς θέσεως τών άμαρτανόντων έντός τῆς Έκκλησίας, τὸ όποιον πολύ άπησχόλησε την σκέψιν και την συνείδησιν τών τότε ἡγετῶν αύτῆς, ὁ Έρμᾶς δίδει μίαν ιδιικήν του άπάντησιν, έχων κατά νοῦν άφ' ένός μὲν τούς άντινομιστάς Γνωστικούς, οί όποιοι δέν απέδιδον καμμίαν σημασίαν εις την άμαρτίαν, ιδίως την σαρκικήν, άφ' έτέρου δέ τούς αὐστηρούς, οί όποιοι ἠρνούντο την έκ νέου ύποδοχήν τών άμαρτανόντων. «Ήκουσα, Κύριε, παρά τινων διδασκάλων λεγόντων ότι έτέρα μεάνοια ούκ έστι ει μή εκείνη, δε εις ύδωρ κατέβημεν και έλάβομεν άφεςιν άμαρτιών ήμων τών προτέρων. Λέγει μοι· καλῶς ἠκουσας... Οί γάρ νυν πιστεύσαντες ή μέλλοντες πιστεύειν μεάνοιαν άμαρτιών ούκ έχουσιν, άφεςιν δέ έχουσι τών προτέρων άμαρτιών αύτῶν. Τοίς οὖν κληθεῖσι πρὸ τούτων τών ήμερῶν έθηκεν ὁ Κύριος μεάνοιαν. Καρδιογνώστης γάρ ὢν ὁ Κύριος... έσπλαχνίσθη επί την ποιήσιν αύτοῦ και έθηκε την μεάνοιαν ταύτην και έμοι (= τῷ άγγέλῳ τῆς μετανοίας) ή έξουσία τῆς μετανοίας ταύτης έδόθη. 'Αλλά έγω σοι λέγω, φησί· μετὰ την κλήσιν εκείνην την μεγάλην και σεμνήν, έν τις έκπειρασθεῖς ύπό τοῦ διαβόλου άμαρτήση, μίαν μεάνοιαν έχει· έν δέ ύπό χεῖρα άμαρτάνη και μετανόηση, άσύμφορόν έστι τῷ ανθρώπῳ τῷ τοιούτῳ· δυσκόλως γάρ ζήσεται»²⁵. Δηλαδή τώρα ὁ Έρμᾶς κηρύσσει δευτέραν ύπό προθεσμίαν μεάνοιαν διά τούς μέχρι τών χρόνων του πιστεύσαντας. Μεταβαλὼν όμως γνώμην βραδύτερων έπεξέτεινε διά τῆς ένάτης παραβολῆς τὸν χρόνον μετανοίας και τὸν κύκλον τών έχόντων έπ' αύτῆς δικαίωμα· ή οίκοδόμησις τοῦ πύργου διακόπτεται, διά νά δοθῆ εύκαιρία μετανοίας εις ὄλους²⁶, αλλά βεβαίως κάποτε θά περατωθῆ.

Ή έννοια τῆς μετανοίας δίδεται κατά τρόπον έντυπωσιακόν εις την

²³ Έντ. 12, 3, 5.

²⁴ Έντ. 11, 21.

²⁵ Έντ. 4, 3.

Παραβ. 9, 14, 2.

τετάρτην ἐντολήν· «τὸ μετανοῆσαι σύνεσις ἐστὶ μεγάλη· συνίει γὰρ ὁ ἁμαρτήσας ὅτι πεποίηκε τὸ πονηρὸν ἔμπροσθεν τοῦ Κυρίου καὶ ἀναβαίνει ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἢ πρᾶξις ἣν ἔπραξε καὶ μετανοεῖ καὶ οἰκέτι ἐργάζεται τὸ πονηρὸν, ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸν πολυτελῶς ἐργάζεται καὶ ταπεινοὶ τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν καὶ βασανίζει, ὅτι ἤμαρτεν»²⁷.

4. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Ἡ πρὸς τὸν Ποιμένα ἐκτίμησις ἦτο ἀρχικῶς τόσον μεγάλη, ὥστε ὁ Κατάλογος τοῦ Μουρατόρι δὲν κατώρθωσε νὰ τὴν μειώσῃ, παρ' ὅλον ὅτι ἐτόνιζεν ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν ἦτο οὔτε προφητικὸν, καθ' ὅσον ἦτο ἤδη κλειστός ὁ ἀριθμὸς τῶν προφητῶν²⁸, οὔτε ἀποστολικόν, καθ' ὅσον ἐγράφη προσφάτως ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Πίου Ἑρμᾶ. Ὁ Εἰρηναῖος²⁹, ὁ Τερτυλλιανὸς κατὰ τὸ προμοντανιστικὸν τοῦ στάδιον³⁰, ὁ ἀφρικανὸς συντάκτης τοῦ Ψευδοκυπριανείου *Adversus aleatores*³¹ καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τὸν ἐθεώρουν τμήμα τῆς Γραφῆς, ἀλλ' ἤδη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ γ' αἰῶνος ἡ στάσις τῶν θεολόγων τῆς Δύσεως μετεβλήθη. Παρομοίως ἐμμενῆς ἦτο καὶ ἡ στάσις τῶν ἀνατολικῶν θεολόγων, μετὰ τὸν τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Ὀριγένους³². Ἀκόμη καὶ μετριοπαθεῖς Μοντανισταὶ δὲν ἐδίσταζον νὰ τὸν χρησιμοποιήσουν, διὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ προφητεία ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχη θέσιν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, ἀλλὰ βεβαίως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ τὸν ἀποδεχθῶν οἱ αὐστηροὶ Μοντανισταὶ λόγῳ τῆς ἐλαστικότητός του εἰς τὸ θέμα τῆς μετανοίας. Ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος τὸν θεωρεῖ ἀπόκρυφον, ὁ Ἀθανάσιος τρέφει πολλὴν ἐκτίμησιν³³, ἀλλὰ τὸν ἀποκλείει τοῦ κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης, πλὴν περισσότερο καθ' ὅσον χωρία του ἐχρησιμοποιοῦν οἱ Ἀρειανοί³⁴. Μέχρι τῆς φιλοτεχνήσεως τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος περιεκλείετο εἰς τὸν κανόνα, μετέπειτα δμως, ἐκβληθεὶς ἐκεῖθεν, ἔχασε σχεδὸν τελείως τὸ κύρος του.

Τὴν ἀρχικὴν διάδοσιν μαρτυροῦν καὶ αἱ ἀρχαῖαι μεταφράσεις, δύο λατινικαὶ καὶ μία αἰθιοπικὴ, σωζόμεναι, δύο κοπτικαὶ (σαϊδικὴ καὶ ἰχμμικὴ) καὶ μία περσικὴ ἀπολεσθεῖσαι.

Ὁλόκληρον τὸ σύγγραμμα πλὴν τῆς δεκάτης παραβολῆς διατηρεῖται πρωτοτύπως εἰς κώδικα τῆς Μονῆς Γρηγορίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, κατὰ μέγαρα δὲ ἢ μικρὰ ἀποσπάσματα εἰς τὸν Σιναϊτικὸν καὶ εἰς παπύρους. Ὁ μέγας πάπυρος τοῦ Michigan, ὁ ὁποῖος πιθανῶς περιεῖχε τὸ τμήμα ἀπὸ τῆς πέμπτης δράσεως μέχρι τέλους τῆς ἐνάτης παραβολῆς, δηλαδὴ τὸν καθ' αὐτὸ «Ποιμένα», τώρα περιέχει τὰς παραβολὰς 2, 8-9, 5, 1, δηλαδὴ ἄνω τοῦ ἐνὸς τρίτου τοῦ ἔργου. Ὁ Σιναϊτικὸς κώδιξ περιέχει τὸ τμήμα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῆς ἐντολῆς 4, 3, 5, δηλαδὴ

27 Ἐντ. 4, 2, 2.

28 «Neque inter prophetas completo numero». Ἡ θέσις τοῦ Καταλόγου πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἐντός τῆς προσπαθείας νὰ τερματισθῇ ἡ μοντανιστικὴ προφητομανία.

29 *Ἐλεγχος* 4, 20, 2.

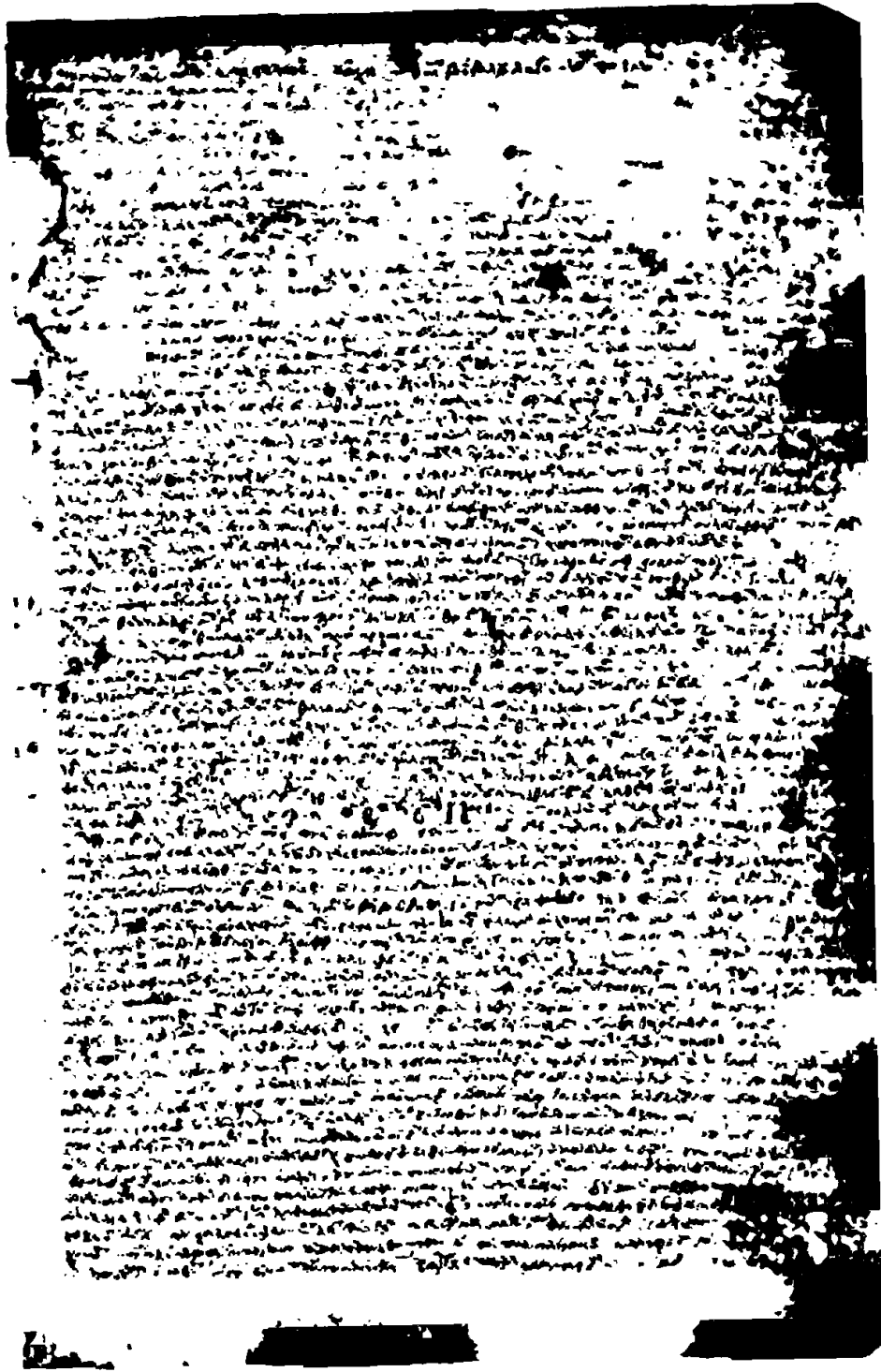
30 *De oratione* 16. Βραδύτερον τὸν ὠνόμασε «κοιμένα μοιχῶν», *De pudicitia* 10.

31 Κεφ. 2.

32 *Εἰς Ματθαῖον* 14, 21. *Περὶ ἀρχῶν*, 4, 11.

33 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 25, 4. — *Περὶ ἐνανθροπήσεως* 3, «ἠφελιμοπάτη» γραφή.

34 ΛΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου* 18. *Ἐσχατολογικὴ ἐπιστολὴ* 39. Οἱ Ἀρειανοὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὸ χωρίον ἐντ. 1. 1 περὶ ἐνιαίου τοῦ Θεοῦ.

Εἰκὼν 17

Πομῆ τοῦ Ἑρμῆ.

Εἰς τὴν περιφρημον κώδικα Γρηγορίου 96, φ. 1α, τοῦ ἐδ' αἰῶνος.

ὀλιγώτερον τοῦ ἐνός τρίτου. Ἡ παραβολή 10 ἀπουσιάζει ἀπὸ ὅλων τοὺς μάρτυρας τῆς παραδόσεως πλὴν τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, μέρος ὅμως αὐτῆς εὑρέθη προσφάτως εἰς τὸ πρωτότυπον.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ποιμένου εἰς τὴν λογοτεχνίαν ὑπῆρξε κατὰ καιροῦς ἐντονος. Ὁ Δάντης, παρουσιάζων ὁδηγούς του τὴν Βεατρίκην καὶ τὸν Βιργίλιον εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπ' ὄψιν του τὴν Ρόδην καὶ τὸν ποιμένα. Εἰς τὸ πρῶτον ἄσμα τῆς Θείας Κωμωδίας δὲν δύναται ὁ Δάντης νὰ εὔρη τὸν δρόμον, ὅπως καὶ ὁ Ἑρμᾶς εἰς τὴν πρώτην ὄρασιν, ὅπου μάλιστα τὸ ἐπεισόδιον τοποθετεῖται εἰς τὰς Κούμας, ἤτοι εἰς τὸν χῶρον ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἡ Σίβυλλα ὠδήγησε τὸν Αἰνείαν εἰς τὸν Ἴδην κατὰ τὸν Βιργίλιον. Ἐξ ἄλλου τὸ θέμα τῆς λουομένης κόρης ἐπεξεργάσθη ὁ Ἄ. Παπαδιαμάντης εἰς τὸ πλήρες χάριτος διήγημά του Ὁνειρο στὸ Κῦμα. Ὁ νεαρός ποιμὴν τοῦ ἀνασύρων ἀπὸ τὰ ἕδατα τὴν Μοσχούλαν ἠσθάνετο «ἐν συνειδήσει ἀθῶος», ὁ δὲ Ἑρμᾶς «ἐντρέπετο» ὡς ἀδελφὴν του τὴν Ρόδην τὴν ὁποίαν ἔβλεπε γυμνήν· ἀλλὰ κατὰ βάθος ἀμφότεροι ἠσθάνοντο ὑποσυνείδητον ἀγύπην καὶ ἦσαν διὰ τοῦτο περιδεεῖς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

- R. ANGER, W. DINDORI, *Hermæ Pastor*, Leipzig 1856, ἀρχικὴ ἐκδοσις τοῦ ἑλλ. πρωτοτύπου, ἀλλὰ κατὰ τὸ μέγιστον μέρος πλαστογραφημένου ὑπὸ Σιμωνίδου.
- K. TISCHENDORF, ἐν DRESSL, *Patrum Apostolicorum opera*, Leipzig 1857. 21863.
- AD. PILGENSEID, *Hermæ Pastor*, Leipzig 1866, 21887. Εἰς τὴν τρίτην ἐκδοσιν μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ τέλους τοῦ ἔργου κατὰ πλαστογραφίαν Σιμωνίδου.
- GERHARDT, HARNACK, *Patrum Apostolicorum opera*, III, Leipzig 1887.
- SP. LAMBROS, *A collation of the Athos codex of the Shepherd of Hermas, together with an introduction*, μεταφρ. J. A. Robinson, Cambridge 1888.
- J. B. LIGHTFOOT, J. R. HARMER, *The Apostolic Fathers*, London 1891.
- Ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ τὰς ἐκδόσεις τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων Funk, Lelong, Lake, Bueno.
- C. BERNER, *A Papyrus codex of the Shepherd of Hermas (Similitudes 2-9) with a fragment of the Mandates*, Ann Arbor 1934.
- MOLLY WHITTAKER, *Der Hirt des Hermas*, Griechische Christliche Schriftsteller 48, Berlin 1956, 21967.
- R. JOLY, *Hermas le Pasteur*, Sources Chrétiennes 53, Paris 1958. 21968.
- L. DELAPORTE, "Le pasteur d'Hermas, nouveaux fragments sahidiques", *Rev. de l'Orient Sahidique* 1907, 301-312.
- C. H. TURNER, "The shepherd of Hermas and the problem of his text", *Journ. of Theol. Studies* 1920, 193 ἑξ.

TH. LEFORT, "Les fragments en copte du Pasteur d'Hermae", *Muséon* 1938, 239-276. 1939, 223-228.—*Les Pères Apostoliques en Copte*. Louvain 1952.

Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι

- G. H. SCHIODDI, *Herma Nabi. The ethiopic version of Pastor Hermae examined*, Leipzig 1876.
- AD. LINK, *Die Einheit des pastor Hermae*. Marburg 1888.
- P. BAUMGÄRTNER, *Die Einheit des Hermae. - Buchs*, Freiburg 1889.
- F. X. FUNK, "Die Einheit des Hirten des Hermae", *Theol. Quartalschrift* 1899, 321-360.
- J. REVILLJ, *La valeur du témoignage historique de Pasteur d'Hermae*, Paris 1900.
- C. TAYLOR, "Hermae and Cebeae", *The Journ. of Philology* 27 (1900), 276-319.
- A. STAHL, *Patristische Untersuchungen III, Der Hirt des Hermae*, Leipzig 1901.
- R. ADAM, "Die Lehre des hl. Geistes bei Hermae und Tertullian", *Theol. Quartalschrift* 1906, 36-61.
- E. GROSSE-BRAUCKMANN, *De compositione Pastoris Hermae*, Göttingen 1910.
- KENNETH D. McMILLAN, "The Shepherd of Hermae, apocalypse or allegory?", *Princeton Theol. Studies* 9 (1911), 61-94.
- G. BARDY, "Le Pasteur d'Hermae et les livres hermétiques", *Rev. Biblique* 1911, 391-407.
- A. D'ATÈS, "La discipline pénitentielle d'après le Pasteur d'Hermae", *Rev. des Sciences Relig.* 1911, 105-139, 240-265.
- K. LAKE, "The Shepherd of Hermae and Christian life in Rome in the second century", *Harv. Theol. Rev.* 4⁴(1911), 25-47.
- A. BADMINSJÖR, *Die Ethik des Pastor Hermae*, Freiburg 1912.
- H. SCHULTZ, *Spuren heidnischer Vorlagen im Hirten des Hermae*, Rostock 1913.
- J. A. ROBINSON, *Barnabas, Hermae and the Didache*, Oxford 1920.
- M. DIBELIUS, *Der Hirt des Hermae*, Handbuch N.T., Ergänzungsband, Tübingen 1923, 415-644.
- W. J. WILSON, "The career of the Prophet Hermae", *Harv. Theol. Rev.* 20 (1927), 21-62.
- G. SCHLÄGER, "Der Hirt des Hermae, eine ursprünglich jüdische Schrift", *Nieuw Theol. Tijdschrift*, 16 (1927), 327-342.
- D. W. RIDDLE, "The messages of the Shepherd of Hermae", *Journ. of Religion* 7 (1927), 561-577.
- R. VAN DEEMTER, *Der Hirt des Hermae, Apokalypse oder Allegorie?*, Delft 1929.
- J. HOH, *Die kirchliche Busse im zweiten Jahrhundert*, Breslau 1932.
- A. VON STRÖM, *Der Hirt des Hermae, Wirklichkeit oder Allegorie?*, Uppsala 1936.
- B. POSCHMANN, *Paenitentia secunda*, Bonn 1939, 134-205.
- R. C. MORTIMER, *The origins of private penance in the Western Church*, Oxford 1939.
- O. J. F. SPIELZ, "Relationship of the Shepherd of Hermae to the Epistle of James", *Journ. Bibl. Liter.* 63 (1941), 131-140.—"Antecedents and significance of the term δῖψυχος", *αὐτόθι* 68 (1947), 211-219.—"Alterthoughts on the term dipsychoe", *N. T. Studies* 1957-1958, 327-334.
- M. M. MÜLLER, *Der Uebergang von der griechischen zur lateinischen Sprache in der abendländischen Kirche von Hermae bis Novatian*, Rom 1943.

- J. P. AUDET, "Affinités littéraires et doctrinales du Manuel de Discipline", *Rev. Biblique* 60 (1953), 41-82.
- R. JOLY, "Philologie et psychologie, C. G. Jung et le pasteur d'Herma", *Antique Classique* 1953, 422-428.—"Judaïsme, Christianisme et Hellenisme dans le Pasteur d'Herma", *Nouv. Cliv* 1953, 394-404. —"La doctrine pénitentielle du Pasteur d'Herma et l'exégèse récente", *Rev. d'Hist. des Relig.* 1955, 32-49.—"Herma et le Pasteur", *Vig. Christianae* 21 (1967), 201-218.
- K. RAHNER, "Die Busslehre im Hirten des Herma", *Zeit. f. Kath. Theologie* 4 (1955), 385-431.
- J. DANIFLOU, "Trinité et angéologie dans la théologie Judéo-chrétienne", *Rech. de Science Relig.* 45 (1957), 5-41.
- K. HÖRMANN, "Das Reden im Geiste nach der Didache und dem Pastor Hermae", *Mystische Theologie* 3 (1957), 135-161.
- F. BARBERET, "La formule ζῆν τῆ Θεῆ dans le Pasteur d'Herma", *Rech. de Science Relig.* 46 (1958), 379-407.
- P. KNORZ, *Die Theologie des Hirten des Herma*, Heidelberg 1958.
- S. ARAI, *Ἄγγελος ἐρμηνευτῆς εἰς τὸν ποιμῆνα τοῦ Ἑρμά* (ιαπωνιστί), Τόκυο 1959.
- E. PETERSON, "Beiträge zur Interpretation der Visionen im Pastor Hermae", "Kritische Analyse der fünften Vision des Herma", "Die Begegnung mit dem Ungeheuer", *Frühkirche, Judentum und Gnosis*, Rom 1959, 254-309.
- H. OPITZ, *Ursprünge frühkatholische Pneumatologie*, Berlin 1960.
- ST. GIFT, "L'apocalypse d'Herma et la pénitence", *Studia Patrist.* 3 (1961), 214-218.—*Herma et les Pasteurs*, Paris 1963.—"Les trois auteurs du Pasteur d'Herma", *Studia Patrist.* 8 (1966), 10-23.—"De trois expressions dans le Pasteur d'Herma", αὐτόθι 8 (1966), 24-29.—"Pénitence ou repentance dans le Pasteur d'Herma", *Rev. d'Hist. Eccles.* 63 (1968), 429-437.
- E. KIKUCHI, *Ἐρμῆς τοῦ Ποιμένος τοῦ Ἑρμά* (ιαπωνιστί μὲ ἀγγλ. περίληψιν), Τόκυο 1962.
- FILEMÓN DE LA CUESTA GONZÁLES, "La penitencia en El pastor de Herma", *Studium Legionense* 4 (1963), 217-271.
- L. W. BARNARD, "Herma and Judaism", *Stud. Patrist.* 8 (1966), 3-9.—"The Shepherd of Herma in recent study", *Heythrop Journ.* 9 (1968), 29-36. "Herma, the Church and Judaism", *Studies in the Apostolic Fathers and their Background*, Oxford 1966, 151-163.
- L. PERNEVEDEN, *The concept of the Church in the Shepherd of Herma*, Lund 1966.
- G. M. MEDICA, "La penitenza nel pastore di Erma", *Riv. Liturg.* 54 (1967), 573-596.
- I. N. SURLBARU, "Doctrina despre biserică in Pastorul lui Herma", *Studii Teologice* 19 (1967), 432-445.
- J. MARRINGBERG FORD, "A possible liturgical background to the Shepherd of Herma", *Rev. Quinran* 6 (1969), 531-551.
- K. TRFU, "Ein neuer Herma-Papyrus", *Vig. Christianae* 24 (1970), 34-39.
- W. COLEBORN, "The Shepherd of Herma, A case for multiple authorship and some implications", *Stud. Patrist.* 10 (1970), 65-70.
- S. F. FLORIZ, "I binomio cristoiglesia en el Pastor de Herma", *Ciudad de Dios* 185 (1972), 639-670.
- L. CIRILLO, "La christologie pneumatique de la cinquième parabole du Pasteur

- d'Herimas (par. V, 6, 5)". *Rev. d'Hist. des Relig.* 184 (1973), 25-48.
- J. REILING, *Hermas and Christian Prophecy*, Leyde 1973.
- R. J. BAUCKHAM, "The great tribulation in the Shepherd of Hermas", *Journ. of Theol. Studies* 25 (1974), 27-40.

Α'. ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΒΑΡΝΑΒΑ

1. Η ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΛΗΘΙΝΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ἡ Ἐπιστολή Βαρνάβα εἶναι δοκίμιον διακηρύσσον τὴν κατάργησιν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ τελετουργικοῦ νόμου καὶ ἀνυδεικνύον τὴν πνευματικότητα τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον (18-21) περιέχει τὴν διδασκαλίαν περὶ δύο ὁδῶν κατακλειομένην μὲ ἀνυφορὰν εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου, τὸ δὲ πρῶτον διαιρεῖται πάλιν εἰς δύο μέρη μετὰ τὸν πρόλογον (1), ἧτοι

2.1-5.4 τὴν παραινέσιν, περιλαμβάνουσιν προτροπὰς πρὸς τοὺς ἀνυγνώστους νὰ ἀκολουθοῦν τὴν ὁδὸν τῆς δικαιοσύνης καὶ ὄχι τὴν πονηρὰν ὁδὸν, διότι ἤδη ἐφάνη τὸ «τέλειον σκάνδαλον»,

5.5-17 τὴν θεολογικὴν πραγματείαν, εἰς τὴν ὁποίαν δι' ἐκτενοῦς διαπραγματεύσεως ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ ἔργα τῆς ἀληθινῆς δικαιοσύνης καὶ λατρείας δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μὲ τὸν Ἰουδαϊσμόν, ἀλλὰ συνδέονται μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ τμήματος τούτου ἀφ' ἑνὸς μὲν διέβλεπε κίνδυνον ἐπεκτάσεως τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ διαβρώσεως τοῦ κηρύγματος, διὸ ἠθέλησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Ἰουδαϊκὴ διαθήκη εἶχεν ἀθετηθῆ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρετήρει τάσεις πλήρους ἀθετήσεως τῆς Π. Διαθήκης ἐκ μέρους μερίδων Ἑθνικοχριστιανῶν, διὸ καὶ ἐπεδίωξε νὰ στηρίξῃ μέρος τῆς ἀξίας τῆς δι' ἀλληγορίσεως τοῦ περιεχομένου τῆς. Ἀλληγοριστὴς ἦτο βεβαίως καὶ ὁ Φίλων, ἀλλ' ἐνῶ οὗτος χρησιμοποιοεῖ τὴν ἀλληγορίαν ἀπολογητικῶς, ὁ παρὼν συγγραφεὺς τὴν χρησιμοποιοεῖ πολεμικῶς· ὁ πρῶτος θέλει νὰ περισώσῃ τὴν Ἰουδαϊκὴν σκέψιν, ἐντάσσων αὐτὴν εἰς τὰ ἑλληνικὰ πνευματικὰ πλαίσια· ὁ δεῦτερος θέλει νὰ καταρρίψῃ τὴν Ἰουδαϊκὴν λατρείαν. Ὁ Πιῦλος ἐφρόνει ὅτι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος ἦτο «παιδαγωγὸς εἰς Χριστόν», ἄρα ὅτι εἶχε πραγματικὴν ἀξίαν μόνον εἰς τὸν καιρὸν του. Ἡ Πρὸς

Ἑβραίους ἐπιστολή, προχωροῦσα περαιτέρω, ἰσχυρίζετο ὅτι ἦτο τύπος τῶν μελλόντων, ἄρα διότι εἶχεν ὑπόστασιν μόνον καθ' ὅσον προετύπων τὸν μέλλοντα πνευματικὸν νόμον. Ἡ παροῦσα πραγματεία, προχωροῦσα ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὰ ἄκρα, ἀλληγορίζει τὰ πάντα· ὁ νόμος ἦτο ἀπλή ἀλληγορία, ἀναφερομένη εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἰδρυσιν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Μαρκίων ἠθέλησε βεβαίως ἡ λύση ριζικῶς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ Ἰουδαϊσμόν διὰ τῆς πλήρους ἀπορρίψεως τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλ' παρὼν συγγραφεὺς δὲν ἐφθασεν ἕως ἐκεῖ.

Αἱ χριστιανικαὶ ἀλήθειαι δὲν κατανοοῦνται εὐκόλως ἀπὸ τὸν κοινὸν ἄνθρωπον, τὸν περιοριζόμενον εἰς τὴν πίστιν. Διὰ τοῦτο ὁ συγγραφεὶ καθορίζει σκοπὸν τῆς πραγματείας του τὴν ἀνάπτυξιν τελείας γνώσεως «ἐσπούδασα κατὰ μικρὸν ὑμῖν πέμπειν, ἵνα μετὰ τῆς πίστεως ὑμᾶς τελείαν ἔχητε καὶ τὴν γνῶσιν»¹, τελεία δὲ γνῶσις εἶναι βεβαίως ἐμβάθυνσις εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς διὰ τῆς ἀπλῆς πίστεως προσλαμβανόμενης διδασκαλίας. Προτίθεται νὰ παρουσιάσῃ σύστημα διδασκαλίας προοριζόμενον δι' ὀλίγους ἐκλεκτοὺς, ὅπερ ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἐπιφάνειαν γνωστικῆν ἀπόχρωσιν τῆς ἐπιχειρηματολογίας του.

Τρία εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου· «ζωῆς ἐλπίς, ἀρχὴ καὶ τέλος πίστεως ἡμῶν καὶ δικαιοσύνη κρίσεως ἀρχὴ καὶ τέλος· ἀγάπη, εὐφροσύνη καὶ ἀγαλλιᾶσεως, ἔργα δικαιοσύνης, μαρτυρία»². Εἶναι τρεῖς ἀρεταὶ συγγενεῖς πρὸς ἀλλήλας κατὰ τὴν λειτουργίαν καὶ τοὺς καρπούς, ἀλλ' ὁ μέγας μετὰ αὐτὰ ὁδηγὸς πρὸς τὴν αἰωνίαν ζωὴν εἶναι ἡ ἐλπίς, ὁ καρπὸς αὐτὸς τῆς πίστεως, ἦτοι τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς Λόγου πρὸς τὸν ὄντα ὑπάρχοντος, ἐνανθρωπήσαντος καὶ λυτρώσαντος τὴν ἀνθρωπότητα διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ θανάτου.

Ἡ χριστολογία τῆς πραγματείας εἶναι πνευματολογικὴ, ὅπως περὶ τὴν συνηντήσαμεν εἰς τὴν Β' Κλήμεντος καὶ τὸν Ποιμένα. Πνεῦμα εἶναι κατ' αὐτὴν πρῶτον μὲν ἡ δύναμις ἢ ἐμπνέουσα τοὺς προφήτας καὶ προετοιμάζουσα ὅσους κυλεῖ ὁ Θεός³, δεύτερον δὲ τὸ θεῖον στοιχεῖον τὸ ὁποῖον κατέρχεται εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὡς εἰς σκευὴν⁴. Ἐπιμένως προαιωνίως ἀντὶ Τριάδος ὑπάρχει Δυάς, ἡ δὲ τριαδικότης ἀναφέρεται εἰς τὸν μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν χρόνον, ὁπότε διὰ τῆς ἐνώσεως Πνεύματος καὶ ἀνθρώπου παρήχθη τὸ τρίτον ἐκ τῶν θείων προσώπων ὁ Υἱός. Ἀπὸ τῆς φράσεως «τύπος δὲ ἐν σαρκὶ φανερωθείς»⁵ συνάγεται ὑπὸ τινων ὅτι ἡ ἐνανθρώπησις ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως φαινομενικῶς, δοκητικῶς· τὸ ὀρθὸν ἴσως εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς δὲ ἐννοεῖ τὸν ἐπ' ἐσχάτων ἐνανθρωπήσαντα, ἀλλὰ τὴν ἐν τύπῳ εἰς τὴν

1 1, 5.

2 1, 6.

3 6, 14, 12, 2, 19, 7.

4 7, 3.

5 12, 10.

Ἰησοῦν Ναυῆ ἐν σχέσει μὲ τὸν Ἀμαλήκ ἀποκάλυψιν τοῦ Υἱοῦ. Ὁ Χριστὸς ὑπέφερε διὰ τὴν καταστρέψην τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀποδείξην δυνατὴν τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν⁶, διὰ τὴν ὑποφέρειν ὅμως ἔπρεπε τὴν ἔχην πραγματικῶς ἐνανθρωπήσει.

Ὁ νόμος τοῦ Μωϋσέως, λαμβανόμενος κατὰ γράμμα, εἶναι ἄνευ ἀξίας· δὲν εἶναι κἄν τύπος τῶν μελλόντων ἀλλ' ἀλληγορία ἐκφερομένη διὰ μεταφορικῶν ἐντολῶν καὶ θεσμίων. Πᾶν Ἰουδαϊκὸν θέσμιον ἔχει ἀντι-κατασταθῆ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ὑπ' ἄλλου· «ταῦτα οὖν κατήργησεν, ἵνα ὁ καινὸς νόμος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἄνευ ζυγοῦ ἀνάγκης ὢν, μὴ ἀνθρωποποιήτων ἔχη τὴν προσφορὰν» (2,6). Ὁ Θεὸς ἐλάλησεν ἐν πνεύματι καὶ ὄχι ἐν γράμματι, διότι οἱ Ἰουδαῖοι, σοφισθέντες ὑπὸ πονηρὸν ἄγγελον, ἀπέρριψαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν διαθήκην, τὴν γεγραμμένην μὲ τὸ δάκτυλον τοῦ Θεοῦ, διὸ ὁ Μωϋσῆς ἔθραυσε τὰς πλάκας τοῦ νόμου⁷. Δὲν εἶχον λοιπὸν οὗτοι ποτὲ διαθήκην καὶ ἡ φερομένη ὡς δευτέρα διαθήκη ἦτο πνευματικὴ, ἦτο ἀπλή ἐξαγγελία τῆς διαθήκης τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ αἱ ἐπὶ μέρους δὲ λειτουργίαι καὶ ἄλλαι διατάξεις τοῦ νόμου, καθὼς καὶ ὠρισμένα ἐπεισόδια, ἔπρεπεν ἐπίσης τὴν ἐκκληθοῦν πνευματικῶς. Οὕτως ὁ τράγος, ἡ δάμαλις, ἡ στάσις τοῦ Μωϋσέως κατὰ τὴν ἐναντίον τοῦ Ἀμαλήκ μάχην μὲ ἐκτεταμένας τὰς χεῖρας καὶ ὁ ὑψωθείς ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἔρημον χαλκοῦς ὄφιν εἶναι ἀναφοραὶ καὶ τύποι τοῦ σταυρωθέντος Χριστοῦ. Ὁμοίως τύπος αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐντολὴ πρὸς περιτομὴν τῶν 318 οἰκογενειῶν τοῦ Ἀβραάμ (318 = IIII' ἦτοι σταυρὸς καὶ Ἰησοῦς ἐπ' αὐτοῦ). Οἱ λόγοι τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν Ρεβέκκην περὶ τοῦ ὅτι αὐτὴ θὰ κρυτήσῃ εἰς τὴν γαστέρα τῆς δύο ἔθνη ἀνεφέροντο εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Πλήθος δὲ ἄλλων ἐντολῶν ἀνεφέροντο εἰς τὴν ἠθικὴν διαγωγὴν τῶν Χριστιανῶν· εἰς τὴν κατασκευὴν πνευματικοῦ ναοῦ ἐντὸς τῶν ψυχῶν τῶν βεβαπτισμένων ἢ ἐντολὴ πρὸς οἰκοδόμησιν ναοῦ, εἰς τὴν διαμόρφωσιν εὐθείας καρδίας ἢ ἐντολὴ περὶ θησιῶν, εἰς τὴν ἀποφυγὴν πονηρῶν συναναστροφῶν ἢ ἀπαγόρευσις βρώσεως ὠρισμένων ζώων. Ὁ τελετουργικὸς νόμος τῶν Ἰουδαίων ἀντικαθίσταται δι' ἠθικοῦ νόμου.

Ἀξία λόγου εἶναι ἡ ἐννοία τῆς περὶ Σαββάτου ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ, ἡ ὅποια βεβαίως δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν τήρησιν ἀργίας, ἀλλ' εἰς τὰ μέλλοντα τὴν συμβοῦν κατὰ τὰς ἐσχάτας ἡμέρας· αἱ ἕξ ἡμέραι τῆς δημιουργίας ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ἕξ χιλιετίας τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, μετὰ τὰς ὁποίας θὰ συντελεσθοῦν τὰ σύμπαντα, ἐβδόμη δὲ ἡμέρα θὰ εἶναι ἡ χιλιετία τῆς δευτέρας ἐλεύσεως καὶ ἐπιγείου βασιλείας τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁποίας θὰ ἀρχίσῃ ἡ ἀτελεύτητος

ὄγδοη ἡμέρα τῆς μακαρίας ζωῆς τῶν πιστῶν· διὸ καὶ οἱ Χριστιανοὶ τηροῦν ἁγίαν τὴν ὄγδοην ἡμέραν, καθ' ἣν ἀνέστη ὁ Κύριος⁴.

Ἡ εὐρυτάτη χρῆσις τῆς Π. Διαθήκης γίνεται βεβαίως κατὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα. Ἐπειδὴ τὰ πλεῖστα τῶν χωρίων παρουσιάζουν ἐνότητα περιεχομένου καὶ χαρακτηριστικῶν, ὑποτίθεται ὑπὸ τινῶν ἐρευνητῶν ὅτι ταῦτα προέρχονται ἀπὸ συλλογὴν προφητικῶν ῥήσεων ἢ ὁποῖα ἐχρησίμευεν εἰς διευκόλυνσιν τῶν χριστιανῶν διδασκάλων, κατὰ τὸ ὅποιον εἶναι πιθανὸν ἀλλ' ὄχι βέβαιον. Ἀναγινόντων ἢ συλλογῆ νὰ ἦτο αὐτοῦ τούτου τοῦ σπυρογράφου. Ἀπαντῶνται ἀπηχῆσεις ἐκ τοῦ Ἐνώχ εἰς μίαν ἀρχαίαν του μορφήν, τοῦ Δ' Ἑσδρα, τοῦ ἀποκρύφου Βαρούχ καὶ ἐνὸς ἀγνώστου ἀποκρύφου προσηητικοῦ βιβλίου. Συχνάκις ἀπηχοῦνται ἐπίσης ἀντιλήψεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, τῆς Πρὸς Ἑβραίους καὶ τοῦ λόγου τοῦ Στεφάνου, παρατίθενται δὲ δύο χωρία τοῦ Ματθαίου καὶ ἐν ἄγραφον λόγιον⁵.

2. Η ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΥΟ ΟΔΩΝ

Εἰς τὸ κ. 18 ἀλλάσσει ἀποτόμως ἡ ἀτμόσφαιρα διαπραγματείας, ἀκόμη καὶ διὰ τῶν εἰσαγωγικῶν λόγων του, «μεταβῶμεν δὲ καὶ ἐπὶ ἐτέραν γνῶσιν καὶ διδαχὴν», οἱ ὅποιοι ὑπενθυμίζουν εὐθέως τὴν Διδαχὴν. Αἱ ὁδοὶ περιγράφονται διὰ 50 περίπου θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν παραγγελμάτων, ἤτοι ὀλιγωτέρων ἀλλ' ἐπιτυχέστερον διατυπωμένων ἀπὸ τὰ τῆς Διδαχῆς. Χαρακτηρίζονται ἐδῶ ὡς «ὁδὸς τοῦ φωτός» καὶ «ὁδὸς τοῦ σκότους» καὶ φέρουν διὰ τοῦτο δυαρχικὸν χρωματισμόν. Ἐντονώτερον ἐξαιρέται ἐπίσης τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον τῶν παραγγελμάτων· «κοινωνήσεις ἐν πᾶσι τῷ πλησίον σου καὶ οὐκ ἐρεῖς ἴδια εἶναι. Εἰ γὰρ ἐν τῇ ἀφθάρτῳ κοινωνοὶ ἐστε, πόσω μᾶλλον ἐν τοῖς φθαρτοῖς»¹⁰. Τὸ τμήμα τοῦτο κατακλείεται δ' ἀναφορᾶς εἰς τὴν παρουσίαν, «ἐγγὺς ὁ Κύριος καὶ ὁ μισθὸς αὐτοῦ»¹¹, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Διδαχὴν.

Διὰ τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τῶν δύο ὁδῶν θὰ παραπέμψωμεν εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς Διδαχῆς.

3. ΣΥΝΤΑΞΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Τὸ ἔργον, καλούμενον Ἐπιστολὴ Βαρνάβα, εἶναι οὐσιωδῶς πραγματεία ἢ ὁποῖα ἔχει μόνον μερικὰ ἄτυπα ἐπιστολικά γνωρίσματα. Δεῖ ἀρχίζει κατὰ τὸν συνήθη ἐπιστολογραφικὸν τύπον, ἀλλὰ μὲ ἄμεσοι χαιρετισμόν, «χαίρετε υἱοὶ καὶ θυγατέρες», τελειώνει δὲ ἐπίσης καὶ

παρόμοιον τρόπον, «ἀγάπης τέκνα καὶ εἰρήνης». Ἐνδιαμέσως οἱ παραληπταὶ καλοῦνται ἀδελφοί¹², τέκνα εὐφροσύνης¹³, τέκνα ἀγάπης¹⁴, τέκνα¹⁵. Ἄν καὶ αἱ προσφωνήσεις αὗται ἀρμόζουν μᾶλλον εἰς ὁμιλίαν παρὰ εἰς ἐπιστολήν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ πραγματεία κατ' ἀρχάς μὲν ἐξεφωνήθη ὡς ὁμιλία, βραδύτερον δὲ ἀπεστάλη ὡς ἐπιστολή. Ἡ γνώμη ὅμως ὅτι εἶναι πασχάλιος βαπτισματικὴ ὁμιλία δὲν ἔχει ἐπαρκεῖς βάσεις στηρίξεως¹⁶, χωρὶς νὰ ἀποκλειεῖται.

Παρὰ τὴν ἐνότητα τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει σήμερον τὸ κείμενον ἀπὸ ἀπόψεως τῶν μνημονευθεισῶν προσφωνήσεων, εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται περὶ δύο διακεκριμένων ἔργων, μιᾶς θεολογικῆς καὶ μιᾶς ἠθικολογικῆς περὶ τῶν ὁδῶν πραγματείας. Ἡ δευτέρα δὲν δύναται νὰ ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς πρώτης, διότι τὸ θέμα τῆς εἶναι ἤδη ἀντικείμενον διαπραγματεύσεως καὶ εἰς τὴν πρώτην καὶ θὰ ἀπετέλει περιττὴν καὶ ἄτονον ἐπανάληψιν ἢ δευτέρωσίν του. Ἐκεῖ μάλιστα ἡ ὀρολογία εἶναι διάφορος καὶ πάντως σύμμορφος πρὸς τὴν βασικὴν ἠθικολογικὴν θεμελίωσιν, διότι αἱ ὁδοὶ καλοῦνται τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς πονηρίας. Τέλος αἱ ἀρχαῖαι μεταφράσεις, τῶν ὁποίων ἡ μὲν λατινικὴ ἔχει ὑπ' ὄψιν μόνον τὸ πρῶτον, ἡ δὲ συριακὴ μόνον τὸ δευτερόν τμημα τοῦ ἔργου, μαρτυροῦν ἐπίσης περὶ τῆς ἀρχικῆς αὐτοτελείας τῶν δύο τμημάτων.

Ὅτι γνωρίζομεν περὶ τοῦ συγγραφέως τῆς θεολογικῆς πραγματείας προέρχεται ἀπὸ μαρτυρίας τοῦ ἰδίου καὶ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ὑπῆρξε διδάσκαλος καὶ προφήτης «πολλὰ λαλήσας» εἰς τὴν Ἐκκλησίαν πρὸς τὴν ὁποῖαν ἀπευθύνεται. Ὅταν ἀπεμακρύνθη, ἀπέστειλεν ἐγγράφους παραγγελίας καὶ διδασχάς, διὰ τὰς ὁποίας αἰσθάνεται ὑπερηφάνειαν¹⁷. Χαρακτηρίζων τοὺς Ἰουδαίους μὲ τὴν ἀντωνυμίαν «ἐκεῖνοι», φανερώνει ὅτι ἦτο μᾶλλον ἐξ ἔθνικῶν χριστιανός, παρ' ὅλον ὅτι γνωρίζει καλῶς τὴν Π. Διαθήκην.

Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Ὠριγένης¹⁸ ἀναγνωρίζουν ὡς συγγραφεὰ τοῦ ἔργου τὸν ἀπόστολον Βαρνάβαν, ἀπηχοῦντες καθὼς φαίνεται γενικὴν γνώμην τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίας τότε, τὴν ἰδίαν δὲ παράδοσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Σιναϊτικὸς κώδιξ, περιλαμβάνων τὴν πραγματείαν μετὰ τῶν γνησίων βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης ἀκριβῶς μετὰ τὴν Ἀποκάλυψιν καὶ πρὸ τοῦ Ποιμένου. Ἀντιθέτως ὁ Εὐσέβιος, ἀπορρίπτων τὴν κανονικότητα αὐτῆς, ἅπαξ μὲν τὴν τοποθετεῖ μετὰ τῶν ἀντιλεγόμενων, ἅπαξ δὲ μετὰ τῶν νόθων¹⁹. Περιέργως φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ Ἰερωνύμου, καθ' ἣν αὕτη ἐγράφη μὲν ὑπὸ τοῦ Βαρνάβα, ἀναγινώσκεται δὲ εἰς τὰς ἀποκρύφους γραφάς: «Βαρνάβας ὁ Κύπριος, ὁ καὶ Ἰωσήφ ὁ Λευΐτης, μετὰ Παύλου τῶν ἔθνῶν ἀπόστολος κατασταθεῖς,

12 2, 10, 3, 6, 4, 14, 6, 10, 13 7, 1.

14 9, 7.

15 15, 4.

16 Οὕτως ὁ Barnard εἰς τὴν οἰκείαν μελέτην.

17 1, 4, 1, 8.

18 ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΟΥΣ, *Στραυματεῖς* 2, 6, 31, 5, 8, 51, 5, 10, 63, 6, 6, 64. Τὴν εἶχε μάλιστα ἐρμηνεύσει εἰς τὰς ἀπολεσθεῖσας Ὑπομνήσεις (Εὐσέβιος, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 14). ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Κλάσον* 1, 63. *Περὶ ἀρχῶν* 3, 2.

19 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 14, 1 μετὰ τῶν ἐπιστολῶν Ἰούδα καὶ Πέτρου, καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, καὶ 3, 25, 4.

μίαν πρὸς οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐπιστολὴν συνέταξεν, ἥτις εἰς τὰς ἀποκρύφους γραφὰς ἀναγινώσκεται»²⁰. Προφανῶς αὐτὸς μὲν προσωπικῶς ἀπεδέχετο τὴν γνησιότητα αὐτῆς, ἡ δὲ Ἐκκλησία δὲν τὴν ἀπεδέχετο καὶ τὴν ἐχρησιμοποιοῦσε ὡς μεταποστολικὸν κείμενον χρησιμον εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν. Γενικῶς εἰς τὴν Δύσιν οὐδέποτε ἐθεωρήθη αὕτη γνησία καὶ ἡ ἄποψις κατὰ τῆς γνησιότητος αὐτῆς ἐπεκράτησε βραδύτερον εἰς ὅλην τὴν Ἐκκλησίαν. Τελικῶς, ἐφ' ὅσον δὲν προήρχετο ἀπὸ τοῦ Βαρνάβα, ἀπεκλείσθη τοῦ κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης, ὅπου θὰ εἶχεν ἄλλως τὴν θέσιν τῆς ὡς ἔργον ἀποστόλου.

Φέρουσα ἀλεξανδρινὸν ἰδεολογικὸν χρῶμα, πιθανώτατα συνετάχθη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου μάλιστα κυρίως ἀνεγνωρίζετο τὸ κῆρος αὐτῆς κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα καὶ ὅπου κατὰ παλαιὰν παρὰδοσιν εἶχε διδάξει ὁ Βαρνάβας. Εἰς τὸν Βαρνάβαν δὲν δύναται νὰ ἀνήκη κατὰ κανένα τρόπον, ὅχι μόνον διότι δὲν συμπεριλαμβάνεται εἰς τὸν κανόνα, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἐξῆσε μετὰ τὸν παραδεδεγμένον ὑπὸ τῆς παραδόσεως χρόνον θανάτου τοῦ Βαρνάβα (57-62 μ.Χ.), νομίζει δτι ὅλοι οἱ Σύροι εἶναι περιτετημημένοι (9), ἐκφράζει γνώμης οὐσιωδῶς διαφόρους ἀπὸ τὰς ἐπὶ παρομοίων θεμάτων ἀντιλήψεις τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Διαθήκης καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Βαρνάβα, ἀγνοεῖ ἰουδαϊκὰ ἔθιμα καὶ φαίνεται ὡσάν νὰ μὴ συναναστρέφη τοὺς πρῶτους ἀποστόλους, τοὺς ὁποίους ὑποτιμᾷ ὑπερβολικῶς²¹. Βεβαίως εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ καὶ ἀπλή ὑπόθεσις περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως, ἂν καὶ οὗτος δύναται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς ὄρισμένον κύκλον προσώπων ἄοριστως, ἐπὶ παραδείγματι εἰς τοὺς ἀλεξανδρινοὺς μαθητὰς τοῦ Βαρνάβα.

Δύναται βεβαίως νὰ λεχθῇ δτι αὕτη συνετάχθη κατὰ τοὺς ἀμέσως μεταποστολικούς χρόνους, πάντως μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων (70 μ.Χ.) καὶ πρὸ τῆς συντάξεως τοῦ Ἁληθοῦς Λόγου τοῦ Κέλσου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ὑποτιμητικὸν περὶ τῶν ἀποστόλων χωρίον αὐτῆς²². Ὑπεδείχθη ὡς ὁ καλύτερον ἁρμόζων χρόνος συγγραφῆς ἡ ἐποχὴ τοῦ Νέρβα (96-98), ὁ ὁποῖος ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ἐκ τριῶν βασιλέων ἀποτελεσθεῖσαν δυναστείαν τῶν Φλαβίων, ἂν βεβαίως τὸ χωρίον περὶ ἑνδεκάτου βασιλέως ταπεινώσαντος τρεῖς ὑφ' ἑν ἔχη κάποια ἱστορικὴν σημασίαν²³, καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, εἰδικῶς μάλιστα ἡ περίοδος τῆς ὑπ' αὐτοῦ οἰκοδομήσεως εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ, ὀλίγον πρὸ τῆς νέας ἰουδαϊκῆς ἐξεγέρσεως²⁴. Αἱ χρονολογίαι αὗται συμβιβάζονται μὲ τὴν ὑπόθεσιν ἡμῶν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὑπήρξε μαθητῆς τοῦ συντάκτου τῆς

20 *De viris illustribus* 6, κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν μετάφρασιν.

21 5, 9, «τοὺς ἰδίους ἀποστόλους τοὺς ἑπὲρ πᾶσαν ἀνομίαν ἀνομιωτέρους».

22 ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Κέλσου* 1, 63.

23 4, 4 ἔ.

24 Βλ. 16, 3 ἔ.

Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς, ὅστις πιθανὸν νὰ ἦτο ὁ Βαρνάβας, καὶ θαυμαστής τοῦ Στεφάνου.

Ἡ πραγματεία αὕτη ἔληγεν εἰς τὸ κεφ. 17 καὶ ἐνδεχομένως περιελάμβανε μερικοὺς ἀκόμη μετακινήθοντας ἐπιλογικοὺς στίχους, τῶν ὁποίων εἰς μὲν εὐρίσκεται σήμερον κατὰ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν εἰς τὴν θέσιν ταύτην καὶ κατὰ τὸ ἑλληνικὸν εἰς τὸ κ. 12, 7. Τὸ τμήμα τῶν δύο ὁδῶν ἀποτελεῖ καλῶς ἐπεξεργασμένην μορφήν τῆς περὶ δύο ὁδῶν αὐτοτελοῦς πραγματείας. φιλοτεχνηθεῖσαν τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ β' αἰῶνος. Ὁ ἐνεργήσας τὴν διασκευὴν ταύτην συνῆψε τὴν πραγματείαν περὶ τῶν ὁδῶν εἰς τὴν πρώτην πραγματείαν, ἀφοῦ διεσκεύασε καταλλήλως τὰ τελευταῖα κεφάλαια ἀμφοτέρων, ἰδίως διὰ τῆς μεταφορᾶς ὑλικοῦ ἀπὸ τοῦ κ. 17 εἰς τὸ κ. 18. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὴν σύνδεσιν ταύτην δυνατόν νὰ προέβη τρίτον πρόσωπον.

Ἡ λατινικὴ μετάφρασις, ὅπως ἤδη ἐμνημονεύθη, περιελάμβανε μόνον τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ ἔργου, τὴν θεολογικὴν πραγματείαν (1-17), καὶ σώζεται ὁλόκληρος εἰς ἓν χειρόγραφον²⁵. Ἡ συριακὴ μετάφρασις φαίνεται ὅτι περιελάμβανε μόνον τὸ δεύτερον μέρος, τὰς δύο ὁδοὺς (18-21), σώζονται δὲ αὐτῆς μόνον τεμάχια τῶν κκ. 19 καὶ 20.

Τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον σώζεται πλήρως εἰς δύο ἀξιόλογα χειρόγραφα, πρῶτον μὲν τὸν Σιναΐτικόν Κώδικα τοῦ δ' αἰῶνος, ὁπόθεν ἐξεδόθη διὰ πρώτην φοράν πλήρες ὑπὸ τοῦ εὐρόντος τὸν κώδικα C. Tischendorf, δεύτερον δὲ εἰς τὸν Ἱεροσολυμιτικὸν λεγόμενον κώδικα τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ ὁποῖος περιέχει ἔργα καὶ ἄλλων ἀποστολικῶν πατέρων. Εἰς ἀριθμὸς ἄλλων κωδίκων, ἀπὸ τοῦ ια' μέχρι τοῦ ιζ' αἰῶνος, προέρχεται ἐκ τοῦ ἰδίου ἀρχετύπου εἰς τὸ ὁποῖο ἡ ἐπιστολὴ εἶπετο τῆς ἐπιστολῆς Πολυκάρπου καὶ λόγῳ ἐκπτώσεως ἐνὸς διφύλλου πιθανῶς ἔλειπε τὸ τέλος τῆς τοῦ Πολυκάρπου μετὰ τὸ κ. 9, 2 καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς τοῦ Βαρνάβα πρὸ τοῦ κ. 5, 7β. Σπαράγματα αὐτῆς σώζονται καὶ εἰς ἓνα πάπυρον.

25 Cod. Corbeiensis Q.V.I. 38/39.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

J. USSHER, Oxford 1642, ἀρχικὴ μὴ πλήρης ἐκδοσις.

H. MÉNARD, Paris 1645.

J. VOSS, Amsterdam 1646.

Ἐν συνεχείᾳ εἰς ὄλας τῆς συλλογικὰς ἐκδόσεις τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, ἰδίᾳ J. B. COTTEIER, Paris 1672. C. J. HEFTI, Tübingen 1839. A. R. M. DRESSER, Leipzig 1857.

- C. TISCHENDORF, *Bibliorum Codex Sinaiticus*, Petropolis 1862. Ἀρχικὴ ἔκδοσις τοῦ πλῆρους κειμένου
- A. HILGENFELD, *Novum Testamentum extra canonem receptum II. Barnabae Epistula*, Leipzig 1877.
- GEBHARD, HARNACK, ZAHN, *Patrum Apostolicorum opera* 1, 2, Leipzig 1877.
- F. X. FUNK, *Patres Apostolici* I, Tübingen 1901, ὑπὸ K. BILLMAYER, Tübingen 1924. Ἐπανέκδοσις ὑπὸ W. SCHNEEMELCHER 1956.
- J. M. HIER, *Die versio latina des Barnabasbriefes und ihr Verhältnis zur altlateinischen Bibel*, Freiburg i. Br. 1908.
- T. H. KLAUSER, *Florilegium Patristicum* 1, Bonn 1940.
- P. PRIGENT, R. A. KRAFT, *Épître de Barnabé*, Sources Chrétiennes 172, Paris 1971.
- F. SCORZA BARCELLONA, *Epistola di Barnaba*, Corona Patrum 1, Torino 1975.

Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι

- J. KAISER, *Ueber den sog. Barnabasbrief*, Paderborn 1866.
- J. G. MÜLLER, *Erklärung des Barnabasbriefes*, Leipzig 1869.
- W. CUMINGHAM, *The Epistle of S. Barnabas*, London 1877.
- FR. X. FUNK, "Der Barnabasbrief, eine Schrift vom Ende des ersten Jahrhunderts", *Theol. Quartalschrift* 66 (1884), 3-33. "Der Barnabasbrief und die Didache", *αὐτόδι* 79 (1897), 618-636.
- P. LADRUZE, *L'Épître de Barnabé*, Louvain 1900.
- D. VOLTER, *Die Apostolischen Väter neu untersucht* 1, Leiden 1904.
- M. D'HERBIGNY, "La date de l'Épître de Barnabé", *Rech. de Science Relig.* 1 (1910), 417-443, 540-566.
- PH. HÄUSER, *Der Barnabasbrief neu untersucht und erklärt*, Paderborn 1912.
- J. MULLENBURG, *The literary relations of the Epistle of Barnabas and the Teaching of the Twelve Apostles*, Marburg 1929.
- R. H. CONNOLLY, "Barnabas and the Didache", *Journ. of Theol. Studies* 38 (1937), 165-167.
- P. MEINHOLD, "Geschichte und Exegese im Barnabasbrief", *Zeit. f. Kircheng.* 59 (1940), 255-303.
- E. J. GOODSPEED, "The Didache, Barnabas and the Doctrine", *Angl. Theol. Rev.* 27 (1945), 228-247.
- L. W. BARNARD, "The Date of the Epistle of Barnabas", *Journ. of Egyptian Archaeol.* 44 (1958), 101-107.—"The Problem of the Epistle of Barnabas", *Church Quart. Rev.* 1958, 211-230.—"The Epistle of Barnabas and the Tannaitic Catechism", *Angl. Theol. Rev.* 41 (1959), 177-190.—"The Epistle of Barnabas and the Dead Sea scrolls", *Scot. Journ. of Theol.* 13 (1960), 45-59.—"Saint Stephen and early Alexandrian Christianity", *New Test. Studies* 7 (1960-1961), 31-45.—"Is the Epistle of Barnabas a Paschal homily?", *Vig. Christianae* 15 (1961), 8-22.—"A note on Barnabas 6, 8-17", *Stud. Patrist.* 4 (1961), 263-267.—"The use of testimonies in the Early Church and the Epistle of Barnabas", "The Dead Sea scrolls, Barnabas, the Didache and the later history of the Two Ways", *Studies in the Apostolic Fathers* 1966, 87-108, 109-135.

- G. SCHILLE, "Zur urchristlichen Tauffehre. Stylistische Beobachtungen aus Barnabasbrief", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 49 (1958), 31-52.
- A. HERMANS, "Le Pseudo-Barnabé est-il millénariste?", *Ephemer. Theol. Lovanienses* 35 (1959), 849-876.
- P. PRIGENT, *Les testimonia dans le christianisme primitif: L'Épître de Barnabé 1-16 et ses sources*, Paris 1961.
- R. A. KRAFT, "Barnabas Isaiah text and the Testimony Book hypothesis". *Journ. of Bibl. Liter.* 79 (1960), 336-350.—"Barnabas Isaiah text and Melito's paschal homily", *αὐτ.* 80 (1961), 371-373.—"Un unnoticed papyrus-fragment of Barnabas", *Vig. Christianae* 21 (1967), 150-163.
- J. P. AUDET, "L'hypothèse de Testimonia, remarque autour d'un livre récent", *Rev. Biblique* 70 (1963), 381-405.
- W. H. SHEA, "The Sabbath in the Epistle of Barnabas", *Andrews Univ. Seminary Studies* 4 (1966), 149-175.
- G. ΑΒΙ ΣΑΒΒΑ. "Τὸ βάπτισμα εἰς τὴν Ἐπιστολὴν Βαρνάβα" (ἀραβιστί) *Melito* 4 (1968), 193-215.
- KL. WINGST, *Tradition und Theologie des Barnabasbriefes*, Berlin 1971.

Ε'. ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΘΕΟΦΟΡΟΣ

1. ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΙΓΝΑΤΙΟΥ

Ἡ ἱστορία εἶδε τὸν Ἰγνάτιον ὡς ἕνα διάττοντα ἀστέρα, ἐμφανισθέντα καὶ ἐξαφανισθέντα ἀπὸ τὴν σκηνὴν τῆς με ἀπίθανον ταχύτητα. Αἱ πολλαὶ δεκαετίαι τῆς ζωῆς καὶ δράσεώς του εἰς τὴν Ἀντιόχειαν παραμένουν εἰς τὴν ἀφάνειαν καί, ἂν εἶχεν ἀποθάνει ἐπὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ του θρόνου, θά ἦτο γνωστὸς μόνον ἀπὸ τοὺς ξηροὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τοῦ Εὐσεβίου. Ἀλλὰ δὲν εἶχεν αὐτὸ τὸ τέλος· κατὰ τὰς τελευταίας πρὸ τοῦ θανάτου του ἑβδομάδας ἐπλήρωσε τὴν ζωὴν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν εἰς τὸν δρόμον του ἀπὸ τῆς Ἀντιοχείας πρὸς τὴν Ρώμην, καὶ ἐ χάρισεν εἰς τὸν κόσμον τὰς πλήρεις πίστεως καὶ ἀγάπης ἐπιστολάς του.

Αἱ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ἀκριβεῖς περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις εὐρίσκονται εἰς αὐτὰς τὰς ἐπιστολάς, ὅπου ἡ προσωπικότης του εἰκονίζεται τόσον θερμῆ, ὥστε ὑπετέθη ὅτι τὸ λατινογενὲς ὄνομα του Ἰγνάτιος (ignis — πῦρ) παρήχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅπερ βεβαίως ἀποτελεῖ ἐξεζητημένην ὑπόθεσιν. Τὸ ὄνομα τοῦτο, ὡς καὶ ἡ εἰς τὰς ἐπιστολάς του χρήσις μερικῶν λατινικῶν λέξεων¹, εὐνοεῖ βεβαίως τὴν γνώμην ὅτι ἦτο γόνος ἐξηλληνισμένης ρωμαϊκῆς οἰκογενείας, ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ εἶναι μᾶλλον ἀπίθανος καὶ ὅπωςδῆποτε περιττή, καθ' ὅσον ὄλαι αἱ λατινικαὶ ἐκεῖναι λέξεις ἀνήκουν εἰς τὸ στρατιωτικὸν λεξιλόγιον καὶ ὁ Ἰγνάτιος τὰς ἠκουεν ἐπὶ ἑβδομάδας καθημερινῶς προφερομένας ἀπὸ τοὺς στρατιώτας οἱ ὁποῖοι τὸν ἀδῆγουν εἰς τὴν Ρώμην. Τὸ δὲ ὄνομα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐδόθη εἰς αὐτὸν κατ' ἐνδεχομένην ἀπόκτησιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ρωμαίου πολίτου ὑπὸ τοῦ πατρὸς του καὶ πάντως ἡ μορφή αὐτοῦ δὲν λέγει πολλὰ πράγματα, διότι ἐπὶ ρωμαιοκρατίας ἡ παρουσία λατινικοῦ ὀνόματος εἰς ἕν πρόσωπον δὲν ἐσήμαινε λατινικὴν καταγωγὴν, ἐνῶ ἡ παρουσία μὴ λατινικοῦ ὀνόματος ἐσήμαινε ὅπωςδῆποτε μὴ λατινικὴν καταγωγὴν.

Τὸ ἐπίθετον «θεοφόρος», τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ἀποδίδει εἰς ἑαυτὸν διὰ τῶν προσφωνήσεων τῶν ἐπιστολῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς ὄλους τοὺς Χριστιανούς², εἶναι δυνατὸν νὰ ἐδόθη εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν βάπτισιν του ἢ βρα-

1 Δεπόσιτον (ἀπόθεμα),
ἐξεμπλάριον (παράδειγμα),
ἄκκεπτα (μισθός),
δεσέρτωρ (λιποτάκτης)
κ.ά.

2 *Πρὸς Ἐφραίμους* 9, 2.

δύτερον λόγω τοῦ ζήλου μὲ τὸν ὁποῖον ὑπηρετήσε τὸν Χριστόν. Ἡ παράδοσις τὸ ἠρμήνευσε δι' ἀναπτύξεως δύο ὑποθέσεων· πρῶτον ὅτι μετὰ τὸν θάνατόν του εὐρέθη εἰς τὴν καρδίαν του χαρυγμένον μὲ χρυσᾶ γράμματα τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ (θεοφόρος, ἐνεργητικῶς), δεύτερον ὅτι οὗτος ἦτο τὸ παιδίον, τὸ ὁποῖον ἔφερεν ὁ Χριστὸς εἰς τὰς ἀγκάλας του καὶ παρουσίασεν εἰς τοὺς μαθητὰς του ὡς παράδειγμα ἀθωότητος (θεόφορος, παθητικῶς)³. Βεβαίως καὶ αἱ δύο ὑποθέσεις εἶναι ἀπίθανοι διὰ πολὺ ἄπλοῦς λόγους, ἢ μὲν πρώτη διότι ἡ καρδία πρέπει νὰ κατασπαράχθῃ ὑπὸ τῶν θηρίων κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Μαρτυρολογίου, ἢ δὲ δεύτερα διότι κατὰ τὸν χρόνον τῆς ὁδοιορίας ἔπρεπε νὰ εἶναι ἑκατοντούτης περίπου, ἔάν ἦτο παῖς τὸ 28 μ.Χ.

Ὁ Ἰγνάτιος δὲν παρουσιάζει μὲ μὲν ὁμοίωσιν σχολικὴν καὶ φαίνεται ὅτι ἦτο αὐτοδίδακτος καὶ εἶχε καλλιεργήσει τὸν νοῦν του διὰ τῆς ἀναστροφῆς μὲ πεπαιδευμένους ἀνθρώπους. Ὁ Χρυσόστομος λέγει ἀορίστως ὅτι εἶχε συναναστραφῆ τοῖς Ἀποστόλους⁴, ἐνῶ τὸ ἀντιοχεινὸν Μαρτυρολόγιον καὶ ὁ Εὐσεβίος⁵ τὸν ἀποκαλοῦν ἀκουστήν τοῦ Ἰωάννου, ὁ δαύτερος μάλιστα μετὰ τῶν Παπίου καὶ Πολυκάρπου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο θά ἦτο παράδοξον ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος ὅτι, γράφων πρὸς τοὺς Ἑφεσίους, δὲν μνημονεῖ τὸν Ἰωάννην ἀλλὰ τὸν Παῦλον. Ἐξ ἄλλου κατὰ βεβαίωσιν τοῦ μὲν Ὀριγένους ὑπῆρξε δεύτερος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας μετὰ τὸν Πέτρον⁶, τοῦ δὲ Εὐσεβίου ὑπῆρξε διάδοχος τοῦ Εὐοδίου καὶ προκάτοχος τοῦ Ἡρωνος⁷, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ὀρθόν. Ὁ τελευταῖος τοποθετεῖ τὴν ἐπισκοπεῖαν του μετὰ τὸν πρῶτον ἔτους τοῦ Βεσπασιανοῦ καὶ τοῦ δεκάτου ἔτους τοῦ Τραϊανοῦ, ἦτοι μετὰ τὸ 70 καὶ 107. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἄφ' ἐνός μὲν ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν «ἐπίσκοπον Συρίας»⁸, ἄφ' ἑτέρου δὲ εἰς ἕκ τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Ἀντιοχείας, οἱ ὁποῖοι τὸν συνήντησαν εἰς τὴν Τρωάδα, ἦτο διάκονος ἐκ Κιλικίας⁹, δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι ἡ δικαιοδοσία του δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀντιοχείας. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν πρῶτον ἐκείνην φάσιν τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, εἰς τὴν Συρίαν τουλάχιστον, μόνον τῆς κυριωτέρας κατὰ περιφέρειαν πόλεως ὁ κροιστάμενος προσέλαβε τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου καὶ αὐτὸς εἶχεν εὐρείαν δικαιοδοσίαν ἐκτὸς αὐτῆς.

Μετὰ πολυχρόνιον ἐπισκοπεῖαν συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν κατεδικάσθη εἰς θάνατον. Ὁ χρόνος τῆς συλλήψεως τοποθετεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τῆς βασιλείας τοῦ Τραϊανοῦ μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἀδριανοῦ, ἦτοι μετὰ τὸ 107 καὶ τοῦ 118. Αὕτη διενεργήθη κατὰ τὴν διάρκειαν συντόμου μὲν ἀλλὰ σκληροῦ διωγμοῦ, τοιοῦτος δὲ διωγμὸς μαρτυρεῖται εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν τὸ 112, ἐπαρχεῦοντος Πλινίου τοῦ

3 ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ, *Μαρτυρολογίον Ἰγνατίου* 1.

4 *Εἰς Ἰγνάτιον* 1.

5 *Μαρτυρολόγιον* 1, 1. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Χρονικὸν* εἰς ἔτος 2122.

6 *Ὁμιλία ἕως τῆς Λοσκῆν*, PG 13, 1818, 15.

7 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 22.

8 *Πρὸς Ρωμαίους* 2, 2.

9 *Πρὸς Φιλαδέλφους* 11, 1.

Νεωτέρου, και αὐτὸς ἴσως ἐπεξετάθη μὲ κάποιαν καθυστέρησιν εἰς τὴν Συρίαν. Πράγματι δὲ τὸ ἀντιοχειανὸν Μαρτυρολόγιον τοποθετεῖ ταύτην εἰς τὰς παραμονὰς τῆς ἐκστρατείας τοῦ Τραϊανοῦ—εὕρισκομένου τότε εἰς τὴν Ἀντιόχειαν—κατὰ τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Παρθίας τὸ 113. Τὸ μαρτυρολόγιον τοῦτο ὁμῶς νομίζει ὅτι ἡ προετοιμασία τῆς ἐκστρατείας ἐγένετο τὸ ἕνατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Τραϊανοῦ, ἤτοι τὸ 106, ὅπου τοποθετεῖ τὴν σύλληψιν καὶ ὁ Εὐσέβιος. Τὸ ρωμαϊκὸν μαρτυρολόγιον, ἐνθ' ὁμιλεῖ περὶ ἐνάτου ἔτους ἐπίσης, προσθετεῖ καὶ 223ης Ὀλυμπιάδος ἔτος δευτέρον, ὁπότε φθάνομεν εἰς τὸ ἔτος 113 ἢ 114.

Ἡ εἶδησις τοῦ Μαλάλα¹⁰ περὶ μαρτυρίου αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐπὶ Τραϊανοῦ, ἀντιθέτως πρὸς ὅλην τὴν λοιπὴν παράδοσιν, εἶναι δυνατὸν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν μόνον ἕαν ἀπορριφθῇ ἡ γνησιότης τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν, πρᾶγμα ἀδιανόητον σήμερον. Εἶναι σαφές ὅτι ἐδικάσθη μὲν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, κατεδικάσθη δὲ εἰς τὸν διὰ τῶν Θηρῶν θάνατον, μὲ ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως εἰς τὴν Ρώμην. Ἐρωτᾶται ὁμῶς, διατί ἀπεστάλη εἰς τὴν Ρώμην. Ἄν ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη αὐτοπροσώπως ὑπὸ τοῦ Τραϊανοῦ, εἶναι πιθανὸν ὅτι οὗτος ἠθέλε νὰ προσφέρῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐνδιαφέρον θέαμα εἰς τὸν λαὸν τῆς Ρώμης μὲ ὄμμα ἕνα διάσημον χριστιανὸν ἡγέτην, ἀφ' ἑτέρου δὲ μίαν θυσίαν εἰς τὴν ἀδηφάγον «θεῶν» Ρώμην, καὶ τέλος ἐν κινούμενον παράδειγμα τιμωρίας πρὸς νοθεσίαν τῶν λαῶν τῆς Μικρασίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὅποιοι ἐνεργονίζοντο προθυμότεροι εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ στρατιῶται τῆς συνοδείας μάλιστα, πρὸς ἐπίδειξιν δυνάμεως καὶ ἐκφοβισμοῦ, εἰς τὸ πέρασμα τῶν συνελάμβανον καὶ ἄλλους Χριστιανούς.

Ὁ Ἰγνάτιος ἐξεκίνησε διὰ τὴν πολύμηνον ἀναγκαστικὴν πορείαν χωρὶς δυσανασχήτησιν καὶ τὴν ἐξετέλεσε μὲ ὀλονὲν ἐπιτεινόμενον τὸν πόθον τοῦ ἐπικειμένου μαρτυρίου, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνάγκην ἐσυνειδητοποίησε πλήρως κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς, ὑποκειμενικῶς μὲν ὡς στέφανον τῆς σταδιοδρομίας του, ἀντικειμενικῶς δὲ ὡς μέσον τονώσεως τῆς πίστεως τῶν ἄλλων. Ὅσον προεχώρει πρὸς Λυσμᾶς, τόσον ἐντονώτερον ἡ σκέψις του ἠχμαλωτιζέτο ἀπὸ τὰς σκηνάς αἱ ὁποῖαι τὸν ἀνέμενον εἰς τὸ ἀμφιθέατρον, καὶ ἠσθάνετο μίαν ἀλλόκοτον ἀγαλλίασιν.

Ἡ συνοδεία, ἀποτελουμένη ἀπὸ δέκα στρατιῶτας, τὸν ἴδιον καὶ ἄλλους δεσμίους, ἠκολούθησε κατ' ἀρχὰς τὴν διὰ θαλάσσης ὁδόν, ἔπειτα δὲ διεπεραιώθη εἰς τὴν μικρασιατικὴν ἀκτὴν καὶ συνέχισε τὸν δρόμον πεζοποροῦσα, «διὰ γῆς καὶ θαλάσσης». Συναγερμὸς παρετηρεῖτο παντοῦ ὅπου διήρχετο ὁ Ἰγνάτιος. Οἱ στρατιῶται, καλούμενοι ὑπὸ τοῦ

Χρονολογία, ἔκδ.
Bonn 2, 269 ἔξ.

ιδίου «λεόπαρδοι», προφανώς διότι ἀνήκον εἰς λεγεῶνα φέρουσιν τοιοῦτον ὄνομα¹¹, ἦσαν σκληροτράχηλοι, ἀλλ' ἐπέτρεπον εἰς αὐτὸν τὴν ἀπαραίτητον διὰ τὴν ὑποδοχὴν ἐπισκεπτῶν ἄνεσιν, συνήθως κατόπιν δωροδοτήσεως: «οἱ καὶ εὐεργετούμενοι χεῖρους γίνονται»¹².

Εἰς τὴν μετὰ τὴν Φιλαδέλφειαν διακλάδωσιν τῆς ὁδοῦ ἔλαβον τὴν βορειαν κατεύθυνσιν, ἀφήσαντες ἀριστερὰ τὴν Ἔφεσον, τὰς Τράλλεις καὶ τὴν Μαγνησίαν, καὶ ἔοθασαν εἰς τὴν Σμύρνην, ὅπου οἱ κρατούμενοι ἔγιναν ἐνθουσιωδῶς δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Πολυκάρπου καὶ τῆς κοινότητός του. Αἱ δὲ κοινότητες τῶν ἀνωτέρω γειτονικῶν πόλεων, πληροφορηθεῖσαι δι' ἀγγελιοφόρων τὰς κινήσεις τοῦ Ἰγνατίου, ἔστειλαν εἰς τὴν Σμύρνην ἀντιπροσωπείας, ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον Ὀνήσιμον οἱ Ἐφέσιοι καὶ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον Δημῖαν οἱ Μαγνησιεῖς, ἐνῶ ἀπὸ τὰς μακρινῶς Τράλλεις ἐστάλη μόνος ὁ ἐπίσκοπος Πολύβιος. Ἐπιθυμία τῶν κοινοτήτων δὲν ἦτο μόνον νὰ ἀναψύξουν τὸν δεσμώτην, ἀλλὰ καὶ νὰ δεχθῶν τὰς συμβουλὰς του. Οἱ ἀντιπρόσωποι ἐξέθεσαν εἰς αὐτὸν τὰ τῆς καταστάσεως τῶν οἰκείων Ἐκκλησιῶν καί, ἐπειδὴ ἐφοβοῦντο πᾶν διείσδυσιν τῶν Δοκητῶν καὶ τῶν Ἰουδαϊζόντων, κατηύθυναν τὴν προσοχὴν του πρὸς τὰ ἐκεῖ. Οὗτος φυσικὰ προέβη εἰς τὰς δεούσας συστάσεις καί, δταν ἐκεῖνοι ἀνεχώρουν, τοὺς ἐφωδίασε μὲ ἐπιστολὰς πρὸς τὰς κοινότητάς των.

Μετὰ τὸν σταθμὸν τοῦτον ἡ συνοδεία συνέχισε τὴν πορείαν πρὸς βορρᾶν καὶ εἰς τὴν Τρωάδα οἱ κρατούμενοι πρὸς μεγάλην χαρὰν τῶν ἐπληροφορήθησαν ἀπὸ εἰδικοὺς ἀπεσταλμένους περὶ κυτυπαύσεως τοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ διωγμοῦ, τὴν δὲ χαρὰν ἐξέφρασεν ὁ Ἰγνάτιος μαζὶ μὲ καταλλήλους συμβουλὰς δι' ἐπιστολῶν πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τὰς ὁποίας εἶχον ἐπισκεφθῆ καθ' ὁδόν, ἤτοι Φιλαδελφείας καὶ Σμύρνης, καὶ προσωπικῶς πρὸς τὸν Πολυκάρπον Σμύρνης. Ἐζήτησε δὲ ἀπὸ τοὺς παραλήπτας νὰ στείλουν ὡς δεῖγμα ἀγάπης «θεοδρόμους», διὰ νὰ συγχαροῦν τὴν ἐκεῖ Ἐκκλησίαν. Λόγω αἰφνιδίας διαταγῆς περὶ ἀναχωρήσεως δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ γράψῃ, ὅπως ἐσχεδίαζε, πρὸς ὅλας τὰς κοινότητας διὰ τῶν ὁποίων εἶχε διέλθει, διὸ παρεκάλεσε νὰ πράξῃ τοῦτο ὁ Πολυκάρπος, ἤτοι νὰ γράψῃ πρὸς τὰς πέραν τῆς Σμύρνης Ἐκκλησίας, νὰ στείλουν καὶ αὐταὶ ἀντιπροσώπους εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Βεβαίως εὐλογον εἶναι ὅτι θὰ εἶχε γράψῃ πρωτίστως εἰς τὴν ἰδικὴν του Ἐκκλησίαν.

Ἡ συνοδεία διήλθε διὰ Νεαπόλεως καὶ Φιλίππων, ὅπου ἐστάθμευσεν ἐπ' ὀλίγον καὶ ὅπου συνελήθησαν καὶ ἄλλοι Χριστιανοί, ἀλλ' ἔπειτα τὰ ἴχνη τῆς χάνονται. Τὸ ἀντιοχειανὸν Μαρτυρολόγιον, συμπληροῦν τὸ ἰφιστάμενον κενόν, πληροφορεῖ ὅτι, ἀφοῦ διώδευσεν τὴν Μα-

11 Πρώτην φοράν ἐδῶ ἀπαντᾷ ἡ λέξις λεόπαρδος.

12 *Πρὸς Ρωμαίους* 5, 1.

κεδονίαν καὶ τὴν Ἱπείρον καὶ ἔπλευσεν εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ τοῦ Λυρριχίου. ἐμαρτυρήσεν εἰς τὸ ὀμφιθέατρον τῆς αὐτοκρατορικῆς πρωτεύουσας τὴν 20 Δεκεμβρίου. Τα ὅσα τὸν συνέλεγοντα μετεκομίσθησαν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου ἀπετέθησαν εἰς κοιμητήριον ἔξω τῆς πόλεως τῆ Δάφνης, ἄλλο βραδύτερον διακομισθῆσαν πάλιν εἰς τὴν Ρώμην. Ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν ἡ μνήμη τοῦ παλαιότερου ἐορτάζεται τὴν 17 Ὀκτωβρίου. Ἴσως ἐπέτειον τῆς μετακομιδῆς, ἄλλα σήμερον ἐορτάζεται εἰ μὲν τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν τὴν 20 Δεκεμβρίου, εἰς δὲ τὴν Δυτικὴν τὴν 1 Φεβρουαρίου. Πρὸς τὴν ἡμερομηνίαν συντάξεως τῆς *Πρὸς Ρωμαίους* ἐπιστολῆς τοῦ (24 Αἰ γούστου) συμβιβάζεται μᾶλλον ἢ μὲς ἡμερομηνία, ἢτοι ἡ 20 Δεκεμβρίου.

Ἀπήχησιν τῆς ἐντυπώσεως ἐκ τῆς μακρᾶς πορείας τοῦ Ἱγνατίου εὐρισκομεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ *Περὶ Ἡμερησίου Τελευτῆς*, περιγράφον μὲ ἐκδηλὸν εἰρωνείαν τὴν δρᾶσιν ἑνὸς κινικοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἔγινε Χριστιανός, ἐφυλοκίσθη, ἐδέχετο ἀπεσταλμένους πολλῶν πόλεων τῆς Ἀσίας ἐπιθυμοῦντας νῦν τὸν ἀναψύξουν καὶ ἐπιδύκοντας νῦν τὸν ἐλευθερώσουν, εἰς τὸ τέλος δὲ αὐτεκρυπολήθη πίπτων ἐπὶ τῆς πυρῆς.

Τὰ πάθη αὐτοῦ περιγραφονται εἰς δύο βασικά μαρτυρολόγια, τὸ ἀντιόχειανόν, λεγόμενον οὕτω διότι τοποθετεῖ τὴν μὲν ὑπο τοῦ Τραϊανοῦ καταδικὴν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὴν δὲ ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως εἰς τὴν Ρώμην, καὶ τὸ ρωσικόν, λεγόμενον οὕτω διότι τοποθετεῖ καταδικὴν καὶ ἐκτέλεσιν εἰς τὴν Ρώμην. Βασίαι αὐτῶν συνετάχθησαν μεταγενέστερα σιναξάρια ἑλληνιστί, λατινιστί, ἄρμενιστί, ἀλλ' ἀξιοπιστιανὴ καὶ δὴ περιορισμένην, ἔχει μόνον τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀνήκον εἰς τὸν 8' αἰῶνα. Ἀξιολόγον ὁμιλίαν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Ἱγνατίον ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος.

Εἰς τιμὴν αὐτοῦ σώζεται ἐπίσης ὕμνος, ἀποδιδόμενος μὲν δι' ἀκροστιχίδος εἰς τὸν Ρωμανόν ἀλλ' ἀμφιβόλου γνησιότητος. Συντεθειμένοι κατὰ τὰ μέτρα καὶ τὴν μελωδίαν τοῦ ὕμνου τοῦ Ρωμανοῦ εἰς τὴν Χρυσοστοῦ *Γέννησιν*, συνδέει τὸ πάθος τοῦ Ἱγνατίου μὲ τὴν ἐορτὴν ταύτην. Ἀντλεῖ δὲ τὰ στοιχεῖα τῆς συνθέσεως ἀπὸ τὰ μαρτυρολόγια, τὴν ὁμιλίαν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ κυρίως τὰς ἐπιστολάς τοῦ ἀνδρός, πλέκων μὲ χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις αὐτῶν τὴν διήγησιν περὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ. Παραθετομεν ἐνδεικτικῶς τὸν δέκατον οἶκον, εἰς τὸν ὁποῖον μαρτυρεῖται γνῶσις τῆς Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς τοῦ ἀνδρός τότε κατὰ τὴν γνησίαν ὄσον καὶ κατὰ τὴν νοθευμένην μορφήν της.

«Νόμον θεῖον τελῶν, ἀθλητικῶς δέδραμες,
ὑπὸ δέκα θηρῶν ἀνθρωπομόρφων, ἡγίε,

Εἰκὼν 18

Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Θεολόγος.
Ψυφιδιστὸν τοῦ ἐκ' αἰῶνος. Μουσ. Ὁσίου. Λουζᾶ.

τὴν ὁδοιπορίαν ποιούμενος πᾶσαν
καὶ φθάσας ἔνθα ἦν τὸ μαρτύριον
τοὺς θήρας ἠρέθισας,
ὁδοῦσι τούτων καταβρωθῆναί σε·
πῦρ γάρ τὸ ἐν σοὶ οὐκ ἦν οὐλόβλον,
ἴδιον δὲ μᾶλλον ζῶν καὶ λαλοῦν σοὶ
ἔπρος τὸν Πατέρα δεῦρο νῦν·
ἴδιον ἀλλόμενον ζωῆς·
ὁ δινήσας τὸν δρόμον ἐτέλεσας καὶ θεοφόρος
προσηγορεύθης. Ἰγνάτιε πάνσοφε»¹³.

2. ΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

Αἱ χειρόγραφοι συλλογαὶ ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου δὲν συμφωνοῦν μεταξὺ των οὔτε κατὰ τὸν ἀριθμὸν τεμαχίων οὔτε κατὰ τὸ κείμενον. Διαμορφώθησαν τέσσαρες παραλλαγαί.

α) Ἡ ἔκτενης, περιλαμβάνουσα 13 ἐπιστολάς ἤτοι μίαν Πρὸς τὸν Ἰγνάτιον τῆς Μαρίας ἐκ Κασσοβόλων καὶ δώδεκα τοῦ Ἰγνατίου Πρὸς Μαρίαν, Πρὸς Τραλλιανούς, Πρὸς Μαγνησιεῖς, Πρὸς Ταρσεῖς, Πρὸς Φιλιππησίους, Πρὸς Φιλαδελφεῖς, Πρὸς Σμυρναίους, Πρὸς Πολύκαρπον Σμύρνης, Πρὸς Ἀντιοχεῖς, Πρὸς Ἡρώνα, Πρὸς Ἐφεσίους, Πρὸς Ρωμαίους. Σώζεται ἑλληνιστὶ διὰ τῶν κωδ. Monac. 394 τοῦ 14 αἰῶνος καὶ 54 Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως, καὶ λατινιστὶ εἰς ἀρχαίαν μετάφρασιν.

β) Ἡ μικτὴ, διατηροῦσα τὸ κείμενον τῶν ἰδίων ὡς ἄνω 13 ἐπιστολῶν, τῶν μὲν ἕξ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἔκτενουσ (Μαρίας Πρὸς Ἰγνάτιον, Ἰγνατίου Πρὸς Μαρίαν, Πρὸς Ταρσεῖς, Πρὸς Φιλιππησίους, Πρὸς Ἀντιοχεῖς, Πρὸς Ἡρώνα), τῶν δὲ ὑπολοίπων ἐπὶ συντομώτερον. Ἀπὸ τὸν μοναδικὸν ἑλληνικὸν κώδικα, ὃ ὁποῖος περιέχει τὴν παραλλαγὴν ταύτην, Mediceus Laur. 57, 7 τοῦ 14 αἰῶνος, λόγῳ φθορᾶς ἀπουσιάζουν τμῆμα τῆς Πρὸς Ταρσεῖς καὶ ὁλόκληροι αἱ Πρὸς Ἀντιοχεῖς, Πρὸς Ἡρώνα, Πρὸς Φιλιππησίους καὶ Πρὸς Ρωμαίους. Εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν διατηροῦνται μαζί ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ἐπιστολαὶ πλὴν τῆς Πρὸς Φιλιππησίους, ἐνῶ εἰς τὴν ἀρμενικὴν μετάφρασιν διατηρεῖται καὶ αὕτη, ὅπερ σημαίνει ὅτι εἰς κάποιον ἀρχαῖον κώδικα αὕτη εἶχε παραλειφθῆ ἕξ ἀπροσεξίας τοῦ ἀντιγραφέως. Ἡ Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴ ἑλληνιστὶ διατηρήθη ὑπὸ τὴν σύντομον αὐτῆς μορφήν ἐντὸς τοῦ μαρτυρολογίου εἰς τὸν Κολβερτινὸν κώδικα Paris. Gr. 1451 τοῦ 14 αἰῶνος.

ΤΙΜΑΖΑΚΗ, *Ρωμαῖοι Ὕμνοι Α'* 297.

γ) Ἡ βραχεῖα παραλλαγή, περιλαμβάνουσα εἰς συριακὴν μετάφρασιν τρεῖς μόνον ἐπιστολάς, καὶ δὴ ἐν ἐπιτομῇ, τὰς Πρὸς Ἐφεσίους, Πρὸς Ρωμαίους καὶ Πρὸς Πολύκαρπον. Σημειωτέον ὅτι ἡ Πρὸς Ρωμαίους ὑφίσταται καὶ ὑπὸ ἄλλην μορφήν εἰς τὴν ἀραβικὴν.

δ) Ἡ λατινικὴ παραλλαγή περιλαμβάνουσα τέσσαρις ἄλλας ἐπιστολάς, Θεοτόκου Πρὸς Ἰγνατίον, Ἰγνατίου Πρὸς Θεοτόκον καὶ Πρὸς Ἰωάννην Α' καὶ Β', μαζί μὲ τὰς 12 τῆς μικτῆς παραλλαγῆς, πλὴν τῆς Πρὸς Φιλιππησίους.

Ἡ ἐκτύπωσις τῶν εἰς τὰς συλλογὰς ταύτας περιεχομένων ἐπιστολῶν, ἀρξαμένη διὰ τῆς ἑκτενοῦς παραλλαγῆς, λατινιστὶ τὸ 1489 καὶ ἑλληνιστὶ τὸ 1555, προεκάλεσε διχασμὸν τῶν κριτικῶν, ὀφειλόμενον ἀρχικῶς καὶ εἰς τὰς ἀντιθέσεις μεταξὺ Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐπισκόπου. Διὰ τῶν ἐργασιῶν τῶν Zahn, Funk, Lightfoot καὶ Harnack κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀκολουθησάντων τὴν γραμμὴν τὴν ὁποίαν εἶχε δεῖξει δύο αἰῶνας ἐνωρίτερον ὁ Pearson, κατωχυρώθη ἡ γνησιότης τῶν ἐπὶ συντόμων ἐπιστολῶν τῆς μικτῆς παραλλαγῆς, ἦτοι τῶν Πρὸς Ἐφεσίους, Τραλλιανούς, Μαγνησιεῖς, Ρωμαίους, Φιλαδελφεῖς, Σμυρναίους καὶ Πολύκαρπον. Ἀπομονωμένοι ἐρευνηταὶ διετύπωσαν ἕκτοτε ὀρισμένας παραδόξους καὶ ἀστηρίκτους ἀπόψεις. Ὁ Renan¹⁴ γνησίαν δέχεται μόνον τὴν Πρὸς Ρωμαίους, ἀπορρίπτων τὰς ἄλλας λόγῳ τῆς διαφορᾶς ὕφους, διαθέσεως καὶ θέματος, ὡσάν πᾶς συγγραφεὺς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ γράφῃ ἐπὶ ἐνὸς μόνου θέματος καὶ μὲ μίαν μόνον διάθεσιν. Ὁ Volter ἐξ ἄλλου, ἀκολουθῶν τὸν Μυλάλαν περὶ τῆς λέσεως τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἰσχυρίζεται ὅτι οὗτος δὲν μετέβη ποτὲ εἰς τὴν Ρώμην, ἀρνεῖται ὅτι ἔγραψεν ὁποιασδήποτε ἐπιστολάς καὶ προβάλλει τὴν ἐντελῶς ἀπίθανον γνώμην ὅτι τὰς εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενας ἔγραψεν ὁ φανταστικὸς Περεγρῖνος τοῦ Λουκιανοῦ¹⁵. Προσφάτως δὲ ὁ Weijenborg ἀρνεῖται ἐπίσης τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου σύνταξιν τῶν ἐπιστολῶν καὶ τοποθετεῖ τὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτου φερομένας ἐπιστολάς, εἴτε τῆς ἑκτενοῦς εἴτε τῆς μικτῆς παραλλαγῆς, εἰς τὴν μετὰ τὸ 360 περίοδον, προτείνων τὸν Εὐάγγριον Ἀντιοχείας ὡς πιθανὸν συγγραφέα. Παρακάμπτει εἰφιδῶς τὸ ἐμπόδιον, τὸ ὁποῖον συνίσταται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τουλάχιστον πενήντα ἔτη πρὸ τῆς ὑποτιθεμένης αὐτῆς χρονολογίας ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας εἶχε παραθέσει ὀλόκληρον κεφάλαιον τῆς Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν του¹⁶, διὰ τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἔργου τοῦτου τοῦ Εὐσεβίου εἰς νοθευτὴν ἐργασθέντα μετὰ τὸ 360. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ αὐτὴν τὴν ἀνευ νοήματος προσπάθειαν, διό-

14 *Les Evangelles et la seconde génération chrétienne*, Paris 1877, σ. X ἐξ.

15 *Die Ignatianischen Briefe auf ihren Ursprung untersucht*, Tübingen 1892.

16 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 36, ὅπου παρατίθεται τὸ κεφ. 5 τῆς Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς τοῦ Ἰγνατίου.

τι ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὸν χῶρον τῆς ταχυδακτυλογραφικῆς παρά τῆς κριτικῆς.

Τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ ποῖα παραλλαγή εἶναι γνησίᾳ ἐλύθη διὰ συγκρίσεως μὲ τὰ ὑπὸ σπιρᾶς συγγραφέων διατηρούμενα ὑποσπάσματα, ἀπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως μέχρι τοῦ Θεοδορήτου Κύρου.

Σύντομος μορφὴ μικτῆς παραλλαγῆς

Θεοδορήτου Ἰεραμιστῆς

«Κωφώθητε οὖν, ὅταν ὑμῖν χωρὶς Ἰησοῦ λαλῆ τις, τοῦ ἐκ γένους Δαβίδ, τοῦ ἐκ Μαρίας, ὃς ἀληθῶς ἐγεννήθη ἔφαγέ τε καὶ ἔπιεν ἀληθῶς, ἐδιώχθη ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ἀληθῶς ἐσταυρώθη καὶ ἀπέθανε βλεπόντων τῶν ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ ὑποχθονίων».

«Κωφώθητε οὖν, ὅταν ὑμῖν χωρὶς Ἰησοῦ λαλῆ τις, τοῦ ἐκ γένους Δαβίδ, τοῦ ἐκ Μαρίας, ὃς ἀληθῶς ἐγεννήθη ἔφαγέ τε καὶ ἔπιεν ἀληθῶς, ἐδιώχθη ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ἀληθῶς ἐσταυρώθη καὶ ἀπέθανε βλεπόντων τῶν ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων».

Ἐκτενὴς παραλλαγή

«Κωφώθητε οὖν ὅταν ὑμῖν χωρὶς Ἰησοῦ λαλῆ τις, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ γενομένου ἐκ Δαβίδ, τοῦ ἐκ Μαρίας, ὃς ἀληθῶς ἐγεννήθη καὶ ἐκ Θεοῦ καὶ ἐκ Παρθένου, ἀλλ' οὐχ ὁσαύτως· οὐδὲ γὰρ ταυτὰ Θεὸς καὶ ἄνθρωπος. Ἀληθῶς ἀνέλαβε σῶμα· ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐπολιτεύσατο ἄνευ ἁμαρτίας. Τίς γάρ, φησὶν, ἐξ ἐμῶν ἐλέγχει με περὶ ἁμαρτίας; Ἐφαγε καὶ ἔπιεν ἀληθῶς, ἐσταυρώθη καὶ ἀπέθανεν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου· ἀληθῶς δὲ καὶ οὐ δοκῆσει ἐσταυρώθη καὶ ἀπέθανε, βλεπόντων οὐρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων».

Προφανῶς αἱ ἑπτὰ σύντομοι ἐπιστολαὶ τῆς μικτῆς παραλλαγῆς εἶχον ἀποτελέσει τὴν ἀρχικὴν συλλογὴν τῆς Σμύρνης, γενομένην ὀλίγον μετὰ τὴν ἐκεῖθεν ἀναχώρησιν τοῦ Ἰγνατίου. Ὅτε οἱ Φιλιππησιοὶ ἐξή-

τησαν ἐπιστολάς τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός, ὁ Πολύκαρπος ἀνταπεκρίθη ἀμέσως εἰς τὸ αἶτημα καὶ ἔγραψεν ὅτι στέλλει «τάς ἐπιστολάς Ἰγνατίου τάς πεμφθείσας ἡμῖν ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἄλλας ὅσας εἶχομεν παρ' ἡμῖν»¹⁷. Τὴν συμφυαϊκὴν ταύτην συλλογὴν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Γνώσέβιος. Μετὰ τὴν πρώτην ἀπηρεΐσθη καὶ νέα συλλογὴ, εἰς τοὺς Φιλίππους αὐτῆ, ἐκ δεκατριῶν ἐπιστολῶν.

Τὸ περιεχόμενον τῶν γνησίων ἐπιστολῶν ἔχει ὡς ἑξῆς.

Πρὸς Ἐφεσίους

Χαιρετισμός

- 1-2 Εὐχαριστία διὰ τὴν ἀγάπην τῶν ἀποδεκτῶν καὶ τὴν ὑπὸ τῶν ἀπεσταλμένων αὐτῶν προσφερθεῖσαν ἀναψυχὴν
- 3 Σημείωσις περὶ τοῦ ὅτι γράφει ἐξ ἀγάπης καὶ ὄχι κατ' ἐξουσίαν
- 4-6 Ἀνάγκη ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον
- 7-9 Ἐπισήμανσις τοῦ ἐκ τῶν δοκητῶν κινδύνου
- 10-11 Ἀνάγκη ἀμέμπτου διαγωγῆς, ὥστε καὶ οἱ ἔθνικοι νὰ παραδειγματίζωνται καὶ ἡ ἀληθινὴ ζωὴ νὰ ἐπιτυγχάνεται
- 12 Ἐπαινος Ἐφεσίων
- 13 Προτροπὴ περὶ πυκνῶν συναθροίσεων πρὸς τέλεσιν τῆς θείας εὐχαριστίας
- 14-15 Ἐνότης πίστεως καὶ ἀγάπης, λόγου καὶ πράξεως
- 16-20 Προτροπὴ κατὰ τῶν αἱρέσεων, πραγματικότης τῆς ἐν-σαρκώσεως τοῦ Θεοῦ, ὑπόσχεσις ὅτι θὰ στείλῃ δεύτερον βιβλίδιον περὶ Χριστοῦ, υἱοῦ ἀνθρώπου καὶ υἱοῦ Θεοῦ ταυτοχρόνως, πιθανῶς μὴ ἐκπληρωθεῖσα
- 21 Ἐπίλογος, εὐχαρισταί, αἴτησις εὐχῶν παραληπτῶν ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας Συρίας, ἀσπασμοί.

Πρὸς Μαγνησιεῖς

Χαιρετισμός

- 1 Σκοπὸς ἐπιστολῆς ἢ προβολὴ τῆς ὀρθῆς πίστεως
- 2-4 Περὶ ὑπακοῆς εἰς τὸν ἐπίσκοπόν των, καίτοι νέον, τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τοὺς διακόνους
- 5 Διπλῆ πραγματικότης, ζωὴ καὶ θάνατος, πιστοὶ καὶ ἄπιστοι
- 6-7 Σύστασις νὰ μὴ ἐνεργῆται τίποτε χωρὶς τὸν ἐπίσκοπον, ὅπως ὁ Χριστὸς τίποτε δὲν ἔπραξεν ἄνευ τοῦ Πατρὸς

17 Πρὸς Φιλιππησίους
13, 2.

- 8-11 Προφύλαξις ἀπὸ τοῖς Ἰουδαῖζοντας (καὶ τοὺς Δοκητάς·)
 12-13 Ἐπαινος τῶν Μαγνησιέων καὶ προτροπὴ εἰς σταθερότητα
 ἐν τῇ πίστει
 14-15 Αἰτησις εὐχῶν, ἀσπασμοί.

Πρὸς Τραλλιανούς

- Χαιρετισμὸς
 1 Ἐπαινος Τραλλιανῶν
 2-3 Ὑπακοή εἰς τὸν ἐπίσκοπον, τὸ πρεσβυτέριον καὶ τοὺς
 διακόνους
 4-5 Αὐτοέλεγχος τοῦ Ἰγνατίου
 6-11 Ἀντίκρουσις τοῦ δοκητισμοῦ
 12-13 Ἀσπασμοί

Πρὸς Φιλαδελφεῖς

- Χαιρετισμὸς
 1 Ἐπαινος τοῦ ἐπισκόπου
 2-6 Προφύλαξις ἀπὸ τοῖς Ἰουδαῖζοντας καὶ τοὺς σχισματι-
 κοῦς
 7-9 Ἀνάγκη ἐνότητος περὶ τὸν ἐπίσκοπον
 10-11 Παράκλησις νὰ ἀποστείλουν ἀντιπρόσωπον παρηγορη-
 τὴν εἰς τὴν εἰρηνεύσασαν πλέον Ἐκκλησίαν τῆς Συρίας,
 εὐχαριστίαι, ἀσπασμοί.

Πρὸς Σμυρναίους

- Χαιρετισμὸς
 1 Ἐπαινος τῶν Σμυρναίων διὰ τὴν πίστιν των
 2-7 Ἐκθεσις τῶν στοιχείων τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐν
 ἀντιπαβολῆ πρὸς δοκητικὴς δοξασίας καὶ ἐνεργείας
 8-9 Σύστασις πρὸς τὸν λαὸν νὰ εὐρίσκεται «ὄπου ἂν φανῆ
 ὁ ἐπίσκοπος»
 10-13 Εὐχαριστίαι, παράκλησις νὰ ἀποστείλουν εἰς Ἀντιόχειαν
 θεοπρεσβευτὴν διὰ νὰ συγχαρῆ τὴν ἐκεῖ εἰρηνεύσασαν
 ἤδη Ἐκκλησίαν, ἀσπασμοί.

Πρὸς Πολύκαρπον Σμέρνης

- Χαιρετισμὸς
 1,1 Ἐπαινος πρὸς τὸν παραλήπτην

- 1,2-5,2 Συμβουλαί πρὸς αὐτόν, ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Παύλου, περὶ ἐγρηγόρσεως, περὶ μερίμνης καὶ τῶν κακῶν μαθητῶν, περὶ σταθερότητος ἐναντι τῶν αἵρέσεων, ὑπὲρ χηρῶν, δούλων, γάμου, συναθροίσεων
- 6 Συμβουλαί πρὸς τὴν κοινότητα
- 7-8 Παράκλησις ἀποστολῆς θεοδρόμου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ ἀναλήψεως πρωτοβουλίας ὥστε καὶ αἱ ἄλλαι Ἐκκλησῖαι νὰ πράξουν τὸ ἴδιον, ἀσπυσμοί.

Πρὸς Ρωμαίους

Χαιρετισμὸς

- 1 Ἐκφρασις τοῦ πόθου νὰ τοὺς ἴδῃ καὶ νὰ μαρτυρήσῃ
- 2-8 Ὑπερέξαρσις τοῦ μαρτυρίου καὶ διαβεβαίωσις, ὅτι θέλει νὰ καταστῇ λόγος τοῦ Θεοῦ, θυσιαστήριον, ἀληθῆς χριστιανός, καθαρὸς ἄρτος Χριστοῦ, ἀπελεύθερος, παράκλησις νὰ μὴ φθονοῦν τὸ ἐπικείμενον μαρτύριόν του καὶ νὰ φροντίζουσιν νὰ ἀρέσουν εἰς τὸν Θεὸν μᾶλλον παρὰ εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπομένως νὰ μὴ μεσολαβοῦν ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς του
- 9-10 Παράκλησις πρὸς τοὺς Ρωμαίους νὰ μνημονεύουσιν εἰς τὰς προσευχὰς των τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Συρίας, ἡ ὁποία ἀντὶ αὐτοῦ ἔχει τώρα ποιμένα τὸν Θεὸν καὶ νὰ πληροφορήσων περὶ αὐτοῦ τοὺς προηγηθέντας ἐκ Συρίας εἰς Ρώμην Χριστιανούς¹⁸.

Εἰς τὰς ἑξ προηγουμένας ἐπιστολάς βασικὰ θέματα εἶναι ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον καὶ ἡ ἐνότης τῆς πίστεως κατὰ τῆς αἵρέσεως. Κατὰ τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὕφος, διαφέρει αὐτῶν ἡ Πρὸς Ρωμαίους, πραγματευομένη περὶ τῆς προσωπικῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ μαρτυρίου.

Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται κατὰ τὴν μορφήν ἀκολουθοῦν τὸν ἑλληνικὸν ἐπιστολογραφικὸν τύπον μὲ ἀνοιγμα διὰ τοῦ «χαίρειν» καὶ κατάληξιν διὰ τοῦ «ἔρρωσθε», ἀλλ' αἱ λέξεις αὗται πλέκονται εἰς πλαίσιον χριστιανικῶν ἐκφράσεων καὶ ἐννοιῶν. Καὶ ὁ Παῦλος πράττει τὸ ἴδιον, μόνον ὅτι αὐτὸς φειδωλεύεται τὰς λέξεις εἰς τὸν πρόλογον καὶ ἐπεκτείνεται εὐρέως εἰς τὸ κύριον μέρος τῶν ἐπιστολῶν του, ἐνῶ ὁ Ἰγνάτιος ἀντιθέτως εἶναι πλούσιος εἰς χειμαρρῶδεις ἐκφράσεις εἰς τὸν πρόλογον μέχρις οὗ φθάσωμεν ἀπὸ τὸ ὄνομα «Ἰγνάτιος» εἰς τὸ «χαίρειν» μεσολαβεῖ πληθὸς λέξεων (ἀπὸ 15 ἕως 93), συνοψίζον ὁλόκληρον τὴν

¹⁸ Εἶναι τὸ πρῶτον χριστιανικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν ἡμερολόγιον, «τῇ πρὸ ἐννέα καλανδῶν σεπτεμβρίων» (24 Αὐγούστου).

χριστιανικήν διδασκαλίαν καὶ ζωὴν. Ἄλλ' οὗτος εἶναι φειδωλὸς εἰς τὸ κύριον μέρος, οὕτως ὥστε μία λέξις αὐτοῦ πολὺ συχνὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ με πολὺστιχον πρότασιν.

Ἡ λογοτεχνικὴ τῶν κατασκευῶν εἶναι ἀτημέλητος, ἀλλ' ἡ ἀπαράμιλλος ἐκφραστικὴ τῶν ποιότητος τὰς μεταβάλλει εἰς μικρὰ ἀριστουργήματα¹⁹. Ἀποκρούομεν τὴν γνώμην ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὸ φλύαρον ρητορικὸν ἄσιανδὸν ὕφος· τὸ ὕφος τῶν δὲν εἶναι κἂν ρητορικόν, ἀλλὰ ρυθμικόν καὶ ἐξομολογητικόν. Αἱ λέξεις διοχετεύονται κατὰ τρόπον ποιητικόν, ἄλλοτε λυρικόν ἄλλοτε δραματικόν, με παραλληλισμούς, ἀντιθέσεις, ἰσόκωλα, εἰκόνας, ἀποφθέγματα· καὶ αὐτὸς ὁ ἐξωτερικὸς ρυθμὸς ἀνταποκρίνεται εἰς μίαν ἐντυπωσιακὴν καὶ ἀλάνθαστον ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν σκέψεων.

Τὸν χαρακτήρᾳ τῶν ἀποδίδουν οἱ λόγοι τοῦ πρώτου συλλέκτου αὐτῶν Πολυκάρπου Σμύρνης· «περιέχουσι γὰρ πίστιν καὶ ὑπακοὴν καὶ πᾶσαν οἰκοδομὴν τὴν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν ἀνήκουσαν»²⁰. Αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ εἶναι μνημεῖα ἀγάπης, τὰ ὅποια δὲν διδύσκουν μόνον ἀλλὰ καὶ ἀσκοῦν τὴν ἀγάπην. Ὁ Ἰγνάτιος δὲν εὐρίσκει λόγους νὰ ἐπαινέσῃ τοὺς καραλήπτας τῶν καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀποδώσῃ εἰς αὐτοὺς ὅλας τὰς ἀρετὰς τοῦ κόσμου, πιστεύει δὲ ὅσα λέγει· ἡ ἀγάπη του πλημμυρίζει τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα. Ἄλλ' εἶναι κυρίως θεολογικὰ μνημεῖα. Ἡ ἐξόχως δυνατὴ προσωπικότης τοῦ μάρτυρος συντάκτου τῶν κατέστησαν αὐτὰ τὰ προϊόντα περιστάσεων ἱκανὰ νὰ ὑπερπηδήσουν τὰ ὅρια τοῦ προσκαιροῦ καὶ νὰ καταστοῦν ὄχι μόνον λογοτεχνικὰ μνημεῖα αἰώνια, ἀλλὰ καὶ δρόσημα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως. Λέξεις, ἀποτελέσουσι τὰ θεμέλια τῆς μετὰ ταῦτα διαμορφωθείσης θεολογίας καὶ ὀργανώσεως, ἀπαντῶνται διὰ πρώτην φοράν εἰς αὐτάς· Χριστιανισμὸς, καθολικὴ Ἐκκλησία, εὐαγγέλιον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν βιβλίου. Ἀνεγινώσκοντο εὐρύτατα, ὡς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων, ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται λατινικὴ, συριακὴ, κοπτικὴ, ἀρμενικὴ, ἀραβικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς μεταποιήσεις εἰς τὰς ὁποίας ὑπεβλήθησαν.

3. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

19 Βλ. E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, II, 1909, σ. 510 ἔ.
20 *Πρὸς Φιλίππησιους* 13, 2.

Ὁ Ἰγνάτιος φαίνεται ἀγνοῶν τὸ Ἰουδαϊκὸν στοιχεῖον τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως καὶ μόνον σπανιότατα ἀναφέρεται εἰς αὐτό· θέλει μάλιστα νὰ τονίσῃ ὅτι δὲν εἶναι ὁ Χριστὸς μαθητὴς τῶν προφητῶν ἀλλ' οἱ προφῆται μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ, ὅτι ἐπομένως ὁ Ἰουδαϊσμός λαμβάνει περιεχόμενον καὶ νόημα ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ὁποῖος οὕτως

είναι αιτοτελής πραγματικότητας και αποτελεί αφετηρίαν και αὐτῆς τῆς Π. Διαθήκης ἀκόμη. Τὸ χωρίον, «ἐπεὶ ἤκουσά τινων λεγόντων, ὅτι ἔάν μὴ ἐν τοῖς ἀρχαίοις εὐρω, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ οὐ πιστεύω» καὶ λέγοντός μου αὐτοῖς ὅτι γέγραπται, ἀπεκρίθησάν μοι ὅτι πρόκειται ἔμοι δὲ ἀρχεῖα ἐστὶν Ἰησοῦς Χριστός, τὰ ἄθικτα ἀρχεῖα ὁ σταυρὸς καὶ ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις αὐτοῦ»²¹, δυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν μόνον ὑπὸ τὴν ἐννοιαν ὅτι ἀρχεῖα εἶναι ἡ Π. Διαθήκη καὶ ὅτι αὐτὰ τὰ ἀρχεῖα δὲν ἔχουν ἀξίαν διὰ τοὺς Χριστιανούς, διὰ τοὺς ὁποίους πραγματικὰ ἀρχεῖα εἶναι ὁ σταυρὸς καὶ ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ.

Γνωρίζει δὲ καλῶς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ ἀκολουθεῖ εἰς μὲν τὴν χριστοστοκεντρικὴν θεώρησιν τῶν πραγμάτων τῶν Παύλων, εἰς δὲ τὴν ἔμφασιν ἐπὶ τῆς πραγματικότητος τῆς σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ, τῆς προϋπάρξεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς ἐμπειρίας τῆς ἀληθινῆς ζωῆς τὸν Ἰωάννην. Ἐπισημαίνεται ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ὅτι δὲν ἀπαντῶνται κατὰ λέξιν παραθέματα ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, καὶ τοῦτο εἶναι ἀληθές· εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν ὁμοίως ὅτι τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἐγνώριζε γραπτὰ εὐαγγέλια, ἀλλ' εἶχε τόσον ἰσχυρὰν μνήμην, ὥστε νὰ διατηρῆ καλῶς τὰ ἐκ προφορικῆς παραδόσεως μεταδοθέντα εἰς αὐτόν²², ἰκάρχει ἢ κατὰλληλος ἀπάντησις. Ὁ Ἰγνάτιος εἶχε πράγματι τόσον ἰσχυρὰν μνήμην, ὥστε νὰ διατηρῆ ἐπίσης καὶ ὅσα τυχὸν εἶχε μελετήσει εἰς τὰ γραπτὰ εὐαγγέλια. Ὅταν ἔγραφε, δὲν εἶχεν ἐνώπιόν του βιβλία, ἀφοῦ ἦτο δέσμιος καὶ ὀδοιπόρος καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ φέρῃ μαζί του τοὺς 15 περίπου κυλίνδρους τῶν ἔργων τῆς Κ. Διαθήκης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συχνάκις παραθεωρεῖται ἀπὸ τοὺς μελετητάς. Ἀναμφιβόλως ὁμοίως εἶχεν ἰπ' ὄψιν γραπτὰ κείμενα αὐτῆς, ὡς συνάγεται πρῶτον μὲν ἀπὸ τὸ χωρίον, «προσφυγὼν τῷ εὐαγγελίῳ ὡς σαρκὶ Ἰησοῦ καὶ τοῖς ἀποστόλοις ὡς πρεσβυτέρῳ Ἐκκλησίας» καὶ τοὺς προφήτας δὲ ἀγαπῶμεν»²³, ὅπου ἔχομεν τὰ τρία ἀντιπροσωπευτικὰ ἀναγνώσματα τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας, τὰ εὐαγγέλια, τὰς ἀποστολικὰς ἐπιστολάς, τὰς προφητείας, δεῦτερον δὲ ἀπὸ τὰς ἀναριθμήτους ἀπηχῆσεις ἐκ τῶν κειμένων τούτων.

Πάντως συναντῶμεν στοιχεῖα καὶ ἐκ τοῦ προφορικῶς εὐαγγελίου, ὅπως εἶναι τὸ λόγιον «οὐκ εἰμὶ δαιμόνιον ἀσώματον»²⁴, τὸ ὁποῖον ἐνεσωματώθη ἐπίσης εἰς τὸ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον καὶ τὸ Κήρυγμα Πέτρου. Ἐξ ἄλλου πολλοὶ χριστολογικοὶ ὄροι, καθὼς καὶ ὠρισμένα ποιητικὰ τεμάχια, πιθανῶς πρὸςέρχονται ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας.

Κατὰ τὸν Ἰγνάτιον ἐπιδιώξις καὶ προσδοκία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀπόκτησις ἐνός εἶδους ζωῆς ὑψηλοτέρας καὶ τελειότερας ὑφῆς, τῆς

21 *Πρὸς Φιλαδέλφειζ* 8, 2.

22 H. KÖSTER, *Synoptische Ueberlieferung bei den Apostolischen Vätern* 1957, 24-61.

23 *Πρὸς Φιλαδέλφειζ* 5, 1 b.

24 *Πρὸς Σμυρναίους* 3, 2.

ἀληθινῆς ζωῆς. Τὸ σύστημα τῶν θείων ἐνεργειῶν καὶ τῆς ἀνθρωπίνης πρὸς αὐτὰς ἀνταποκρίσεως, τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς αἰωνίου ζωῆς, ὀνομάζεται «Χριστιανισμός». Ὅσοι ζοῦν ἐκτὸς αὐτοῦ τοῦ συστήματος εἶναι ἠθικῶς καὶ οὐσιαστικῶς νεκροί· «στῆλαι καὶ τάφοι νεκρῶν» εἶναι ὅσοι κηρύσσουν ἄλλον παρὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν.

Δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς ἀπαισιοδόξους στοχαστὰς καί, παρ' ὄλον ὅτι εὐρίσκεται εἰς τὸν κλοιὸν τοῦ πόνου, αἰσθάνεται εὐτυχής, διότι πιστεύει καὶ διακηρύσσει ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόκτησις τῆς ζωῆς ταύτης. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον χρειάζεται πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ ἐνότης, διότι, ὅπου ὑπάρχει ἐνότης, ὑπάρχει ὀλοκλήρωσις καὶ τελείωσις. Βλέπει δὲ τὴν ἐνότητα ἀπὸ τριῶν ἀπόψεων.

Πρῶτον ὑφίσταται ἡ ἐνότης εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ Θεοῦ· «εἰς Θεός ἐστιν, ὁ φανερώσας ἑαυτὸν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ»²⁵. Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Πατέρες τῆς ἐποχῆς, ὁ Ἰγνάτιος ἀντικρύζει τὸν Θεὸν μόνον ἀπὸ τὴν σκοπιᾶν τῆς ἀποκαλύψεως, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν παράστασιν τῆς ὑπερβατικῆς του ὑπάρξεως. Βλέπει διαρκῶς παρόντα ἓνα Θεὸν ἀποκαλυπτόμενον εἰς τὸν κόσμον μὲ ἀδιαλείπτους ἐνεργείας, τῶν ὁποίων ἀντικείμενον εἶναι ἡ παροχὴ ζωῆς εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ πραγματοποιοῦντα τὰς βουλὰς του, ὄχι μόνον ἐν χρόνῳ ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀπειρον αἰωνιότητα. Αὐταὶ αἱ βουλαι εἶναι ἀρχικῶς κρυμμέναι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς δυνάμεις τῆς πονηρίας, εἶναι τρόπον τινὰ ἀδρανεῖς, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν κινητοποίησίν των δὲν ὑποπίπτουν πάντοτε εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων.

Εἰς μίαν μοναδικὴν περίπτωσιν ἡ φανέρωσις τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον ὑπῆρξε καθ' ὑπερβολὴν ἐντονος καὶ συγκλονιστικῆ· τοῦτο συνέβη δταν αἰφνιδίως ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον σιγὴν προβάλλῃ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἡ γνῶσις καὶ γνώμη τοῦ Πατρὸς²⁶. Βεβαίως καὶ πάλιν μυστήριον εἶναι τοῦτο, ἀλλὰ μυστήριον κραυγαλέον, ὅπως περιγράφεται εἰς ἐκεῖνο τὸ ἐντυπωσιακὸν χωρίον, τὸ ὁποῖον ὑπενθυμίζει ἄσμα καλάνδων. «Πῶς οὖν ἐφανερώθη τοῖς αἰῶσιν; Ἄστὴρ ἐν οὐρανῷ ἔλαμψεν ὑπὲρ πάντας τοὺς ἀστέρας καὶ τὸ φῶς αὐτοῦ ἀνεκλάλητον ἦν καὶ ξενισμὸν παρεῖχεν ἡ καινότης αὐτοῦ, τὰ δὲ λοιπὰ πάντα ἄστρα ἅμα ἡλίῳ καὶ σελήνῃ χερὸς ἐγένετο τῷ ἀστέρι, αὐτὸς δὲ ἦν ὑπερβάλλον τὸ φῶς αὐτοῦ ὑπὲρ πάντα· ταραχὴ τε ἦν, πόθεν ἡ καινότης ἡ ἀνόμοιος αὐτοῖς. Ὅθεν ἐλύετο πᾶσα μαγεία καὶ πᾶς δεσμὸς ἠφανίζετο κακίας· ἄγνοια καθηρεῖτο, καλαιὴ βασιλεία διεφθείρετο, Θεοῦ ἀνθρωπίνως φανερούμενου εἰς καινότητα αἰδίου ζωῆς· ἀρχὴν δὲ ἐλάμβανε τὸ παρὰ Θεῷ ἀπηρτισμένον»²⁷.

25 Πρὸς Μαγνησιεῖς 8, 2.

26 Πρὸς Μαγνησιεῖς 8, 2 «Λόγος ἀπὸ σιγῆς προελθὼν». Πρὸς Ἐφεσίους 3, 2 «Ἐξοὺ γνώμη» «πατρός γνώμη».

27 Πρὸς Ἐφεσίους 19, 2 ἔ.

Τὸ νὰ εἰπωμεν ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου σιγή εἰς ἓν ἀπὸ τὰ ἐπισημανθέντα χωρία, «Λόγος ἀπὸ σιγῆς προελθὼν», μαρτυρεῖ προβαλεντινιανὴν ἐπίδρασιν, ἀποτελεῖ ἀβάσιμον ὑπερβολήν. Τίποτε δὲν δεικνύει ἐδῶ ὅτι ἡ σιγή ἐκλαμβάνεται ὡς θεότης καί, ἂν ἐξελαμβάνετο, πάλιν ὁ ὄρος αὐτὸς ἦτο εἰς χρῆσιν ἀπὸ τὸν δ' π.Χ. αἰῶνα ἀκόμη²⁸. Παρόμοια δύνανται νὰ λεχθοῦν καὶ διὰ τὸν ὄρον πλήρωμα, εἰς κοινήν ἀπὸ παλαιότεραν ἐποχὴν χρῆσιν. Ὁ Θεὸς τοῦ Ἰγνατίου δὲν εἶναι ὁ ἀόριστος καὶ ἄγνωστος Θεὸς τοῦ Βαλεντίνου ἢ τῶν προδρόμων αὐτοῦ, εἶναι Θεὸς ζῶν, ἐρχόμενος εἰς προσωπικὴν ἐπαφὴν μὲ τοὺς ἀνθρώπους.

Ὁ Ἰγνάτιος εἶναι ὁ μόνος ἀποστολικὸς πατὴρ εἰς τὸν ὁποῖον ἀπαντᾶται σαφῶς ἡ ἔννοια τῆς προαιωνίου Τριάδος, διακρινομένων τῶν προσώπων αὐτῆς· «ἐν ἀμώμῳ Πνεύματι καὶ Λόγῳ Θεοῦ πλεῖστα χαίρειν»²⁹. Ὁμιλεῖ περὶ αὐτῶν κυρίως ὅταν θέλῃ νὰ ἐπισημάνῃ τὰς συναρτήσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου μὲ τὴν Τριάδα, οὕτω δὲ τοποθετεῖ τὴν τριαδικὴν διδασκαλίαν ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ κυρίου ἐνδιαφέροντός του, νὰ παραστήσῃ τὸ εἰς τὸν κόσμον ἔργον τοῦ Θεοῦ. Οἱ πιστοὶ εἶναι οἰκοδόμοι «Θεοῦ Πατρός, ἀναφερόμενοι εἰς τὰ ὕψη διὰ τῆς μηχανῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃς ἔστι σταυρός, σχοινίῳ χρώμενοι τῷ Πνεύματι τῷ Ἁγίῳ τῷ»³⁰. Οὕτως εἰς τὴν πρὸς τὰ ἄνω πορείαν τοῦ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ὁδηγὸν τὸ ἓν ἢ τὸ ἄλλο τριαδικὸν πρόσωπον· ὁλόκληρος ἡ Τριάς ἐνεργεῖ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῆς εἶναι ἐνιαία. Ὁ Θεὸς διατηρεῖ πλήρη τὴν ἐνότητά του παρ' ὅλην τὴν διάκρισιν τῶν τριαδικῶν προσώπων.

Εἶχε νὰ παλαισῇ μὲ συστήματα τὰ ὁποῖα, ἂν δὲν ἦσαν χριστιανικά, ἤγγιζον τὰ κράσπεδα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ταυτοχρόνως διεστρέβλων τὴν διδασκαλίαν του. Εἰς τρεῖς ἐπιστολάς καταπολεμεῖται σαφῶς ὁ δοκητισμὸς, τὰς Πρὸς Ἐφεσίους, Πρὸς Τραλλιανούς καὶ Πρὸς Σμυρναίους³¹, εἰς δύο καταπολεμεῖται ὁ Ἰουδαϊσμός, τὰς Πρὸς Μαγνησιεῖς καὶ Πρὸς Φιλαδελεφεῖς³². Ἐπειδὴ ὁμοῦ εἰς τὴν Πρὸς Μαγνησιεῖς γίνεται μὲν ρητὸς λόγος περὶ ἀποφυγῆς τοῦ Ἰουδαῖζειν καὶ σαββατίζειν, ἀλλὰ συγχρόνως ζητεῖται ἀπὸ τοὺς παραλήπτας νὰ μὴ πλανῶνται «μυθεύμασι παλαιοῖς ἀνωφελέσιν» καὶ νὰ ἐμμένουν εἰς τὴν πίστιν εἰς τὴν γέννησιν, τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν, πράγματα ἀντιγνωστικά, ὁ Lightfoot³³ διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι δι' ὅλων τῶν ἐπιστολῶν διήκει πολεμικὴ ἐναντίον μιᾶς μόνον Ἰουδαιογνωστικῆς αἵρέσεως, καὶ ταύτην ἐδέχθησαν ἔκτοτε πολλοί. Φαίνεται ὁμοῦ μᾶλλον ὅτι ὁ λόγος εἶναι περὶ δύο διακεκριμένων αἵρέσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπεχωρίαζον ἐκάστη εἰς διαφορετικὰς περιοχάς, ἀμφότεραι δὲ εἰς τὴν Μαγνησίαν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἰγνάτιος ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνον διαβρώσεως τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος ἀπὸ τῆν οἰκείωσιν Ἰουδαϊκῶν θεσμίων. «Ἄ-

28 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἔλεγχος 2, 14, 1.

29 Πρὸς Σμυρναίους, πρόλογος. Ἄλλα δύο χωρία ἀναφέρονται εἰς τὴν Τριάδα, Πρὸς Μαγνησιεῖς 13, 1 καὶ 13, 2.

30 Πρὸς Ἐφεσίους 9, 1.

31 Κυρίως Πρὸς Ἐφεσίους 7, 2, 20, 2. Πρὸς Τραλλιανούς 9, 1-2. 10, 1. Πρὸς Σμυρναίους 2.

32 Κυρίως Πρὸς Μαγνησιεῖς 8, 1, 9, 1, 10, 8. Πρὸς Φιλαδελεφεῖς 6, 1.

33 *The Apostolic Fathers*, μέρ. II, τ. I, σ. 361.

τοπόν ἐστὶν Χριστὸν Ἰησοῦν λαλεῖν καὶ Ἰουδαΐζειν»³⁴ καὶ «ἀμεινὸν ἐστὶ παρὰ ἀνδρὸς περιτομὴν ἔχοντος Χριστιανισμὸν ἀκούειν ἢ παρὰ ἀκροβύστου Ἰουδαϊσμὸν»³⁵, εἶναι δηλαδὴ προτιμότερον νὰ διδάσκηται κανεὶς τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ περιτετημημένον Ἰουδαῖον παρὰ Ἰουδαϊσμὸν ἀπὸ ἀπερίτμητον Ἑθνικόν. Προφανῶς εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην ἦσαν πολλοὶ καὶ ἐπίφοβοι διὰ τὴν Ἐκκλησίαν οἱ ἐξ Ἑθνικῶν προσήλυτοι εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν. Πάντως ἐμμένει πολὺ περισσότερον εἰς τὴν ἔμφασιν ἐπὶ τῆς πραγματικότητος τῆς σαρκός, τοῦ πάθους, τοῦ θανάτου, τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, λόγῳ τοῦ μεγαλύτερου κινδύνου τὸν ὅποιον ἀντεπροσώπευον οἱ Λοκηταί.

Τοποθετημένος εἰς τὴν βασιλικὴν γραμμὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, διδάσκει ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶναι βασικῶς ἐλευθερον καὶ δι, βοηθούμενον ἀπὸ τὴν θεῖαν χάριν, δύναται νὰ εὕρῃ τὸν δρόμον τῆς τελειώσεως. Ἦλθε δὲ ἡ θεία χάρις μὲ τὴν κάθοδον τοῦ Λόγου, «ὃς πρὸ αἰώνων παρὰ τῷ Πατρὶ ἦν καὶ ἐν τέλει ἐφάνη»³⁶, ἐφάνη δηλαδὴ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ παρουσία του νὰ φανερώσῃ εἰς τὸν κόσμον τὸν τελικὸν του προορισμὸν. Ἐναντι τῶν ἐκατέρωθεν μειούντων τὰς ιδιότητας τοῦ Χριστοῦ αἰρετικῶν παρουσιάζει τὰς δύο ὄψεις τῶν ιδιοτήτων τούτων κατ' ἐναρμόνιον συζυγίαν μὲ αὐτὰς τὰς διμερεῖς ὁμολογιακοῦ τύπου ἐκφράσεις³⁷.

«Εἰς ἰατρός ἐστι,

σαρκικός τε	καὶ πνευματικός,
γεννητός	καὶ ἀγέννητος,
ἐν σαρκί	γενόμενος Θεός,
ἐν θανάτῳ	ζωὴ ἀληθινή,
καὶ ἐκ Μαρίας	καὶ ἐκ Θεοῦ
πρῶτον παθητός	καὶ τότε ἀπαθής,

Ἰησοῦς Χριστός
ὁ Κύριος ἡμῶν».

34 Πρὸς Μαγνησιεῖς, 10, 3.

35 Πρὸς Φιλαδελεφεῖς, 6, 1.

36 Πρὸς Μαγνησιεῖς, 6, 1.

37 Πρὸς Ἐφεσίους, 7, 2.

* Ἄλλα ὁμολογιακοῦ χαρακτήρος χωρὶς βλ. αὐτόθι 18, 2. Πρὸς Τραλλιανούς 9. Πρὸς Σμυρναίους 1, 1 ἔ. Ἐπίσης Πρὸς Πολύκαρπον 3, 2. Πρόκειται περὶ σαφῶς διφυσικτικῆς χριστολογίας.

38 Πρὸς Ἐφεσίους 18, 1.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι κάτι τὸ ὅποιον ἀπεσπίασθη ἀπὸ τὸν Θεόν, ἀλλὰ κάτι τὸ ὅποιον πρέπει καὶ ζητεῖ νὰ πλησιάσῃ αὐτόν, ὃ δὲ Χριστός, συνδέων εἰς ἑαυτὸν τὰς δύο ἀντιθέτους καταστάσεις, θεῖαν καὶ ἀνθρωπίνην, δύναται νὰ ἐνώσῃ τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν Θεόν.

Τὸ ἐπὶ γῆς ἔργον τοῦ Χριστοῦ συνίσταται εἰς τὴν χορήγησιν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους «σωτηρίας καὶ ζωῆς αἰώνιου»³⁸. Τὸ ἐπετέλεσε διὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεώς του, δύο γεγονότων τὰ ὅποια εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἰγνατίου εἶναι ἀρρηκτῶς συνδεδεμένα μεταξύ των

«ἐκείνον ζητῶ
τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανόντα·
ἐκείνον θέλω
τὸν δι' ἡμᾶς ἀναστάντα»³⁹.

Θάνατος καὶ ζωὴ εἶναι δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ νομίσματος, ἐφ' ὅσον ὁ θάνατος ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀληθινὴν ζωὴν. Αἱ δύο συνέπειαι τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀνυπολογίστου σημασίας διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ παραμένουν ἑσαεὶ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστὸς παραμένει διαπαντὸς εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν τῶν πιστῶν, ὅπως παραμένει καὶ καθ' ἑαυτὸν διαπαντὸς.

Ἡ ἐνότης ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι ἡ δευτέρα ὄψις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰγνατίου. Ἡ νέα κατάστασις, ἡ διαμορφωθείσα διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἐκφράζεται διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὅλους τοὺς πιστεύοντας ὀρθῶς εἰς τὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἶναι ταμίαις τῆς νέας ζωῆς. Βεβαίως ὡς ἄτομα οἱ πιστοὶ δυνατὸν νὰ στεροῦνται τῆς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χάριτος, ὅπως ἀναποφεύκτως συμβαίνει ὅταν ἡ ἀνταπόκρισις τῶν εἰς τὸ θεῖον θέλημα δὲν εἶναι ἡ πρέπουσα, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία ὡς θεσμὸς κατέχει ὀλόκληρον τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ. Εἶναι εὐλογημένη, ἡγαπημένη, ἡλεημένη, πεφωτισμένη, θεοπρεπής, ἁγία.

Τὸ αἶτημα τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας εὐρίσκεται εἰς ἁρμονίαν πρὸς τὸ γεγονός ὅτι εἷς εἶναι ὁ ἀρχηγὸς καὶ μία ἡ κεφαλὴ τῆς, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, μὲ τὸν ὁποῖον αὕτη εἶναι ἡνωμένη, «ἐγκεκραμένη»⁴⁰, καὶ συνυπάρχει. Ὅπου εὐρίσκεται ὁ Χριστὸς, ἐκεῖ εἶναι καὶ ἡ «καθολικὴ Ἐκκλησία»⁴¹, ὅπως πρῶτος ὁ Ἰγνάτιος ἀποκαλεῖ αὐτὴν πρὸς δήλωσιν τῆς ἐνάτητος, οἰκουμενικότητος καὶ πιστότητος αὐτῆς εἰς τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν. Οἱ πιστοὶ μὲ τὸ βάπτισμα γίνονται μέλη ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τιμίου σώματος, τῆς Ἐκκλησίας, καὶ συνεπῶς μέλη καὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς, τοῦ Χριστοῦ. Οὕτως ἡ συμφωνία καὶ σύμπνοια ἀποτελοῦν ἐκδηλώματα μιᾶς ὁμαλῆς καταστάσεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· ὅταν ἀπουσιάζουν αὐταί, τότε ὁ δεσμὸς τῶν μελῶν μὲ τὸ σῶμα εἶναι ἀνώμαλος.

Ἡ ἐνότης ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἑναρμόνισιν τῶν σχέσεων τῶν πιστῶν πρὸς τὸν Θεὸν ὕρον. «Τὸ ἀξιονόμιστον ὑμῶν πρεσβυτέριον, τοῦ Θεοῦ ἄξιον, οὕτω συνήρμοσται τῷ ἐπισκόπῳ ὡς χορδαὶ κιθάρα. Διὰ τοῦτο ἐν τῇ ὁμονοίᾳ ὑμῶν καὶ συμφώνῳ ἀγάπῃ Ἰησοῦς Χριστὸς ἕδεται. Καὶ οἱ κατ' ἄνδρα δὲ χορὸς γίνεσθε, ἵνα σύμφωνοι ὄντες ἐν ὁμονοίᾳ, χρῶμα Θεοῦ λαβόντες ἐν ἐνότητι,

39 *Πρὸς Ρωμαίους* 6.

40 *Πρὸς Σμυρναίους* 8,

41 *Αὐτόθι*.

ἄδητε ἐν φωνῇ μιᾷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ Πατρὶ, ἵνα ὑμῶν καὶ ἀκούση καὶ ἐπιγινώσκη, δι' ὧν εὖ πράσσετε, μέλη ὄντας τοῦ εἰδῶ αὐτοῦ. Χρήσιμον οὖν ἐστὶν ὑμᾶς ἐν ἀμώμῳ ἐνότητι εἶναι, ἵνα καὶ Θεοῦ πάντοτε μετέχητε»⁴². Εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ ἐνασμένισις τοῦ Ἰγνατίου εἰς μοιχολογικὰς ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι ἀποδίδουν παραστατικῶς τὴν ἁρμονικὴν ἐνότητα τῶν μελῶν, πρῶγμα τὸ ὁποῖον δικαιολογεῖ τὴν ὑπὸ μεταγενεστέρων ἀπόδοσιν εἰς αὐτὸν τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἀντιφωνίας⁴³. Εἶναι βεβαίως ἡ ἐνότης χρήσιμος ἐπίσης διὰ τὴν ἀμοιβαίαν ἐνίσχυσιν τῶν Χριστιανῶν εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς πνευματικῆς τελειώσεως· «συγ-κοπιᾶτε ἀλλήλοις, συν-αὐλεῖτε, συν-τρέχετε, συμπάσχετε, συγ-κοιμᾶσθε, συν-εγείρεσθε, ὡς Θεοῦ οἰκονόμοι καὶ πάρεδροι καὶ ὑπηρέται»⁴⁴.

Μερικώτεροι ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος τῆς ἐνότητος εἶναι αἱ συχναὶ συναθροίσεις τῶν πιστῶν πρὸς τέλει τῶν μυστηρίων, διὰ τῶν ὁποίων διοχετεύεται ἡ χάρις καὶ κυρίως ἡ χάρις τῆς θείας εὐχαριστίας, τὸ «φάρμακον ἀθανασίας»⁴⁵. Διάσπασιν τῆς ἐνότητος ἐπιφέρουν αἱ αἵρετικαὶ ὁμάδες, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀπουσιάζει ἡ σωτηρία, διότι «ἐὰν μή τις ἦ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου, ὑστερεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ»⁴⁶. Οἱ καιροφυλακτοῦντες πρὸς ἀρπαγὴν τῶν πιστῶν αἵρετικοὶ εἶναι «κύνες λαθροδῆκται». Ἐκφράζεται δὲ ἐπίσης ἡ ἐνότης εἰς τὸν πρὸς ἀλλήλας σύνδεσμον τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν, διὰ τοῦ ὁποίου συναποτελεῖται ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία· ἐπισκέψεις, ἐπικοινωνίαι δι' ἀντιπροσώπων, ἀλληλογραφία εἶναι τὰ ἐξωτερικὰ μέσα συνδέσμου· ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ ἐσωτερικόν.

Συντηρηταὶ τῆς ἐνότητος εἶναι οἱ γνήσιοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, οἱ φύλακες τῆς παρακαταθήκης τῆς πίστεως καὶ συνεχισταὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἰγνάτιος εἶναι ὁ πρῶτος μάρτυς περὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐπισκόπου ὑπὸ τὴν ὀριστικὴν του μορφήν, καὶ σπουδαῖον μέλημά του ὑπῆρξεν ἡ διωφύτισις τῶν Χριστιανῶν τῆς Μικρασίας περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς συσπειρώσεως περὶ τοῦ ἐπισκόπου. Βλέπει εἰς τὸν θεσμόν μίμημα τῶν θείων πραγμάτων καὶ παρουσιάζει τὸν ἐπίσκοπον ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ⁴⁷. Τὸ γεγονὸς διὸ παραβάλλει τοὺς μὲν ἐπισκόπους μὲ τὸν Πατέρα, τοὺς δὲ πρεσβυτέρους μὲ τοὺς Ἀποστόλους καὶ τοὺς διακόνους μὲ τὸν Χριστόν⁴⁸, προκαλεῖ εἰς πολλοὺς ἀπορίαν, ἀλλ' ἐξηγεῖται εὐκόλως ἂν λάβωμεν ἱπ' ὄψιν ὅτι οἱ διάκονοι ἦσαν τὰ ὑπηρετικὰ καὶ ἐκτελεστικὰ ὄργανα τοῦ ἐπισκόπου—ὅπως ὁ Λόγος ἦτο ἐκτελεστικόν ὄργανον τοῦ Πατρὸς—, ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι ἀπετέλουν εἶδος συμβουλίου περὶ αὐτόν. Παρὰ ταῦτα ἐνίοτε παραβάλλει καὶ τὸν ἐπίσκοπον μὲ τὸν Χριστόν· «ὄπου ἂν ὡανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἔστω,

42 Πρὸς Ἐφεσίους 4, 1-2.

43 ΣΑΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 8, 11.

44 Πρὸς Πολύκαρπον 6, 1.

45 Πρὸς Ἐφεσίους 20, 2.

46 Πρὸς Ἐφεσίους 5, 2.

47 Πρὸς Μαγνησιεῖς 6, 1.

48 Πρὸς Μαγνησιεῖς 6, 1, 13, 2. Πρὸς Τραλλιανούς 3, 1.

ὡσπερ οὖν ἂν ἦ ὁ Χριστός, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία»⁴⁹. Τὰ πάντα πρέπει νὰ ἐνεργῶνται ὑπὸ τὴν σκέπην αὐτοῦ, καθ' ὅσον «ὁ λάθρα ἐπισκόπου τι πράσσων τῷ διαβόλῳ δουλεύει»⁵⁰.

Ἐκαστος ἐπίσκοπος ἐκπροσωπεῖ τμήμα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ματαίᾳ δὲ εἶναι ἡ προσπάθεια στηρίξεως τῆς περὶ ὑπεροχῆς τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας θεωρίας ἐπὶ τῆς ἐπιστολῆς του Πρὸς Ρωμαίους, διότι ἡ εἰς τὸν πρόλογον αὐτῆς ἀπαντωμένη φράσις «προκαθημένη τῆς ἀγάπης» μόνον διὰ πλήρους διαστροφῆς τῆς ἐννοίας τῶν λέξεων δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς σημαίνουσα «προκαθημένη τῆς Ἐκκλησίας». Αἱ λέξεις ἀγάπη καὶ Ἐκκλησία, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλοῦ, οὕτω καὶ εἰς τὸν Ἰγνάτιον διαστελλονται σαφῶς. Εἰς τὴν πρότασιν, «ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἀγάπη Συρναίων καὶ Ἐφεσίων, μνημονεύετε ἐν ταῖς προσευχαῖς ὑμῶν τῆς ἐν Συρίᾳ Ἐκκλησίας»⁵¹, ἡ ἀγάπη εἶναι τῶν Συρναίων Χριστιανῶν, ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐν Συρίᾳ. Ἡ φράσις λοιπὸν «προκαθημένη τῆς ἀγάπης» σημαίνει ἀπλῶς διατύπωσιν ἐπαίνου πρὸς τὴν κοινότητα τῆς Ρώμης διὰ τὴν φιλανθρωπικὴν τῆς δραστηριότητα.

Ποῦ εὐρίσκεται ἡ ἀληθινὴ ζωὴ; Μόνον πλησίον τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ τελευταία ὁψις τῆς ἐνότητος εἶναι ἡ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, ἡ ὁποία συντελεῖται ὅταν ὁ ἄνθρωπος κατορθώσῃ «Θεοῦ ἐπιτυχεῖν». Ἡ ἔκφρασις αὕτη ἀποτελεῖ σύνθημα εἰς τὰς ἐπιστολάς του Ἰγνατίου.

Ἡ πολύμορφος εἰς τὸν κόσμον ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὸν ἕνα μόνον παράγοντα τῆς σωτηρίας καὶ ζωοποιήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ὁ ἄλλος παράγων εἶναι ἡ προσπάθεια αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι ἡ μόνη δυναμένη νὰ συμβιβασθῇ μετὰ τὴν παρουσίαν ἐλευθέρας βουλήσεως εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Θεὸς προτείνει τὸ δῶρον αὐτοῦ, ἀλλ' ὁρεῖται καὶ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπλώσῃ τὴν χεῖρά του διὰ νὰ τὸ λάβῃ. Χεὶρ εἶναι ἡ πρόθυμος ἀνταπόκρισις εἰς τὸ θεῖον θέλημα· «θέλουσι γὰρ ὑμῖν εὖ πράσσειν Θεὸς ἔτοιμος εἰς τὸ παρασχεῖν»⁵². Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐκόλον καὶ συγχρόνως δύσκολον, ἀντιλαμβάνεται δὲ ὁ Ἰγνάτιος ὅτι τοῦτο συμβαίνει καὶ προκειμένου δι' ἑαυτὸν. Ὁ χριστιανὸς εἶναι ἀθλητὴς εἰς τὸ στάδιον τοῦ παρόντος βίου καὶ εἰς τὸ τέρμα τοῦ δρόμου ὑπάρχει ἔπαθλον, ἡ αἰώνιος ζωὴ.

Ἀρχικὸν βῆμα κατὰ τὴν προσπάθειαν ταύτην εἶναι ἡ πίστις εἰς Θεὸν καὶ Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀξίαν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς θείας οικονομίας, ἀλλ' αὕτη εἶναι μόνον ἡ ἀρχή· «ἀρχὴ μὲν πίστις, τέλος δὲ ἀγάπη»⁵³. Ἐπειτα ἀνοίγεται τὸ πραγματικὸν στάδιον τοῦ χριστιανικοῦ βίου, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα δι' ἠθικὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὸν Θεόν, δι' «ὁμοίθειαν Θεοῦ»⁵⁴ κατὰ τὰ κείμενα, δηλαδή

49 Πρὸς Συρναίους 8, 2.

50 Πρὸς Συρναίους 9, 1.

51 Πρὸς Γαλλιανούς 13, 1.

52 Πρὸς Συρναίους 11, 3.

53 Πρὸς Ἐφεσίους, 14, 1.

54 Πρὸς Μαγνησίους 6, 2.

διὰ μίμησιν τοῦ χαρακτηῆρος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ πιστός πρέπει νά μαθητεύσῃ εἰς τὸν Χριστόν, τὸ δὲ βασικὸν στοιχεῖον τῆς μαθητεύσεως εἶναι ἡ μίμησις τοῦ Χριστοῦ, σημαίνουσα ἀπάρνησιν τοῦ κόσμου. Μερικὴ ἀπάρνησις εἶναι ἡ ἀπόρριψις τοῦ κοσμικοῦ φρονήματος, πλήρης εἶναι τὸ μαρτύριον. Ὁ πόθος τοῦ μαρτυρίου δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀγάπην, ἀγάπην ὅμως ὄχι τοῦ κόσμου ἢ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τοῦ Θεοῦ. Ὅπως ὁ Θεός, γενόμενος ἄνθρωπος, ἀπηνήθη καὶ κατενίκησε τὸν κόσμον, οὕτω καὶ ὁ μαθητὴς πρέπει νά τὸν νικήσῃ.

Ὁ πόθος τοῦ μαρτυρίου ἐκφράζεται κατὰ τρόπον μεγαλειώδη εἰς τὰς ὀλίγας σελίδας τῆς Πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἐπίσκοπος φαίνεται ἀναζητῶν τὸ μαρτύριον μὲ ἀκατανίκητον ὀρμὴν καὶ περιγράφει τὰς λεπτομερείας τῶν παθημάτων, τὰ ὅποια πρόκειται νά ὑποστῇ, μὲ ἄφατον ἀγαλλίασιν, εἰς τρόπον ὥστε αὐτὴ νά εἶναι δυνατὸν νά χαρακτηρισθῇ ὡς μαρτυρολόγιον πρὸ τοῦ μαρτυρίου ἢ ὡς αὐτομαρτυρολόγιον.

«Πῦρ καὶ σταυρός,
θηρίων τε συστάσεις,
ἀνατομαί, διαιρέσεις,
σκορπισμοὶ ὀστέων,
συγκοπὴ μελῶν,
ἄλεσμοὶ ὄλου τοῦ σώματος,
κακαὶ κολάσεις τοῦ διαβόλου,
ἐπ' ἐμὲ ἐρχέσθωσαν,
μόνον ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω»⁵⁶.

Αὐτὰ δὲν τὸν ἐτρόμαζον, διότι ὁ «ἔρωσ» του, ὁ Χριστός, ἔχει σταυρωθῆ καὶ δὲν ὑπάρχει ἐντὸς αὐτοῦ πόθος δι' ὕλικά πράγματα, ἀλλὰ μόνον διὰ τὸν Χριστόν. Ὁ πόθος τοῦ μαρτυρίου σινδέεται μὲ τὸν πόθον τῆς ἐνώσεως πρὸς τὸν Χριστόν, τὸ πάθος ἐκτὸς τὸν πιστὸν μὲ τὸν σταυρὸν καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ σταυραῦ παθόντα. Ὅταν κατέχεται κανεὶς ἀπὸ τὸν πόθον αὐτόν, ζῆ ἐντόνως τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ, γίνεται χριστοφόρος καὶ θεοφόρος, ἔστω καὶ ἂν δὲν ὑποστῇ τὸ μαρτύριον. Ἡ ἐνωσις ἐκφράζεται συχνάκις μὲ τοὺς ὄρους τῆς εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν κοινωνίας.

«Ἄρτον Θεοῦ θέλω,
ὃ ἐστὶ σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ...
καὶ πόμα θέλω τὸ αἷμα αὐτοῦ,
ὃ ἐστὶν ἀγάπη ἀφθαρτος»⁵⁶.

*Πρὸς Ῥωμαίους 5, 3.
Πρὸς Ῥωμαίους 7, 3.*

Αὐτὴ ἡ ἐνωσις καθίσταται ἐφικτὴ ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ὁ Χριστός εἶναι

συγχρόνως και Θεός και άνθρωπος, έξ αὐτοῦ δὲ τοῦ λόγου λαμβάνει και νόημα. Ἐν ἦτο μόνον ἄνθρωπος, ἡ ἔνωσις δὲν θὰ εἶχε καμμίαν ἀξίαν· ἂν ἦτο μόνον Θεός, ἡ ἔνωσις θὰ ἦτο ἀδύνατος.

Παρατηρεῖται κάποια ἀπελευθέρωσις διὰ τοῦ θανάτου, ἀλλ' αὕτη δὲν συνίσταται εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ σῶμα, διότι ἡ σὰρξ διαποτίζεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα και εἶναι ἱερά. Ἀπελευθέρωσις σημαίνει τὴν ὀριστικήν διακοπήν συνδέσμου με τὸν κόσμον τῆς φθορᾶς, πᾶν δὲ ἐγκόσμιον ἐκφεῦγον ἀπὸ τὴν ἐπιρροήν τῆς φθορᾶς, δύναται νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὰ πλαίσια τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος και νὰ μετάσχη τῆς ἀληθινῆς ζωῆς.

Ἡ ἀληθινὴ ζωὴ εἶναι ἐμπειρία και πραγματικότης ἀνήκουσα συγχρόνως και εἰς τὸ παρὸν και εἰς τὸ ἐπέκεινα. Γέφυραν μεταξὺ τῆς ἐδῶ και τῆς μελλούσης ἀπολαύσεως τῆς θείας παρουσίας ἀποτελεῖ ἡ ἐλπίς, διὰ τῆς ὁποίας καταναγάζουν ἀπὸ τώρα τὴν ψυχὴν αἱ ἀνταύγειαι τῆς μελλούσης δόξης. Ὁ Ἰγνάτιος, λόγῳ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας διετέλει κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ βίου του, εἶχε φθάσει εἰς τοιαύτην τελειότητα, ὥστε ἠδύνατο νὰ νοῆ τὰ ἐπουράνια⁵⁷, ἐφρόνει ὅμως ὅτι μόνον εἰς τὸ ἐπέκεινα διανύεται κατὰ τέλειον τρόπον ἢ πραγματικὴ ζωὴ, ἐκεῖ ὅπου ὁ πιστὸς καθίσταται πραγματικὸς ἄνθρωπος· «ἐκεῖ παραγενόμενος ἄνθρωπος ἔσομαι»⁵⁸. Κατὰ τὸν μέλλοντα χρόνον ἡ ἐλπίς θὰ μεταβληθῆ εἰς ἐνδοξον πραγματικότητα, διότι ὁ πιστὸς θὰ συναντήσῃ τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον ἢ κατὰ τὴν προσφιλεῖ φράσιν τοῦ Ἰγνατίου «θὰ ἐπιτύχη τοῦ Θεοῦ». Τότε πλέον θὰ ἀποδοθῆ οὗτος πλήρως εἰς τὸν Θεόν, θὰ καταστῆ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ και θὰ ἀποκτήσῃ ἐν πληρότητι τὴν δόξαν διὰ τὴν ὁποίαν ἔχει προορισθῆ.

Με μίαν εὐρείαν ἐννοίαν τῶν ὄρων χαρακτηρίζεται ἐνίοτε ἡ διδασκαλία αὐτῆ τοῦ Ἰγνατίου ὡς μυστική. Βεβαίως δὲν εἶναι αὐστηρῶς μυστική, καθ' ὅσον δὲν προϋποθέτει διάκρισιν ποικίλων φάσεων ἀνόδου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίαν, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ ὑψηλότερα ἱστάμενοι ἔχουν μυστικὴν θείαν ἐμπειρίαν, τῆς ὁποίας στεροῦνται οἱ ἄλλοι, εἶναι ὅμως ἐντόνως πνευματικὴ. Ὁ Ἰγνάτιος, μαρτυρῶν ἤδη ψυχολογικῶς πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ μαρτυρίου δύναται κατὰ κάποιον τρόπον νὰ θεωρηθῆ ὡς ὑπερβάλλον τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους εἰς πνευματικὴν ἐμπειρίαν και ἄρα ὡς μετέχων μυστικῆς ἐμπειρίας.

4. Αἱ ΝΟΘΟΙ ἘΠΙΣΤΟΛΑΙ

Αἱ τέσσαρες λατινικαὶ ἐπιστολαί, νόθοι ἀναντιρρήτως, δὲν παρουσιάζονται

⁵⁷ Πρὸς Τραλλιανούς 5.

⁵⁸ Πρὸς Ρωμαίους 6, 2.

ζουν κανέν ενδιαφέρον διὰ τὴν πατρολογικὴν ἔρευναν, πολὺ ὁμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν αἱ ἐξ ἑλληνικαὶ νόθοι ἐπιστολαὶ ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰς ἐπτὰ γνησίας ὑπὸ τὴν ἐκτενῆ νοθευμένην μορφήν των. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐξ ἐπιστολῶν καθίσταται προφανές ὅτι ὁ συντάκτης, πλὴν τῶν Ἰουδαϊζόντων καὶ τῶν Δοκητῶν, ἀντεμετώπιζε τὸν ἐξελιγμένον Γνωστικισμὸν καὶ τὸν Μοναρχιανισμὸν, ἐξ οὗ καὶ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν γνήσιαι.

Ὅλοι σχεδὸν οἱ πατρολόγοι συμφωνοῦν σήμερον ἐπὶ τοῦ ὅτι ὁ νοθευτὴς τῶν ἐπτὰ γνησίων καὶ ὁ πλαστογράφος τῶν ἐξ νόθων ἦτο συγγραφεὺς τοῦ δ' αἰῶνος προχωρημένου. Πολλοὶ τείνουσι νὰ τὸν ταυτίσωσι μὲ τὸν συλλογέα τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, τὰς ὁποίας ἔθεσεν ὁ Ἰδιος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, χωρὶς σοβαρὰν ἐπιχειρηματολογίαν. Οἱ Zahn, Duchesne, Harnack καὶ ἄλλοι ἀνευρίσκουσι εἰς αὐτὰς ἀρειανικὰς ἢ ἡμιαρειανικὰς ἀπόψεις. Βεβαίως ἡ τροποποίησις τῆς ἀρχικῆς δοξολογίας τῆς Πρὸς Σμυρναίους «δοξάζω Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Θεὸν τὸν οὕτως ἡμᾶς σοφίσαντα» εἰς «δοξάζω τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸν δι' αὐτοῦ οὕτως ἡμᾶς σοφίσαντα», θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ ἀρειανικῶς, ἀλλὰ δύναται μὲ ἴσην ἐπιτυχίαν νὰ θεωρηθῆ μοναρχιανικῶς, ἐνῷ ἐξ ἄλλου χωρίον τῆς Πρὸς Φιλιπησίους (2, 4), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα χαρακτηρίζονται «ὁμότιμα» ἀποκλείει πᾶσαν σκέψιν περὶ ἀρειανισμοῦ. Ὁ Funk καὶ ἄλλοι θεωροῦσι ἀπολιναριστὴν τὸν νοθευτὴν βάσει ὠρισμένων ἐνδείξεων καὶ κυρίως τῶν χωρίων, «τί παράνομον λέγεις τὸν νομοθέτην, τὸν οὐκ ἀνθρωπεῖαν ψυχὴν ἔχοντα;»⁵⁹ καὶ «Θεὸς Λόγος ἐν ἀνθρωπίνῳ σώματι κατέκει...ὡς ψυχὴ ἐν σώματι, διὰ τὸ ἔνοικον εἶναι Θεόν, ἀλλ' οὐχὶ ἀνθρωπεῖαν ψυχὴν»⁶⁰. Τὰ δύο χωρία δύναται νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ μὲ προαπολιναριστικὰ δεδομένα, ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ἤξιζεν ἀραγε τὸν κόπον νὰ συντάξῃ κανεὶς ἐξ νόθους ἐπιστολάς καὶ νὰ νοθεύσῃ ἄλλας ἐπτὰ γνησίας ἐπὶ μοναδικῷ σκοπῷ νὰ παρεμβάλῃ δύο ἀσυμφῆ χωρία μὲ ἀμφιβόλους ἀπολιναριστικὰς δοξασίας;

Ἐπὶ ὑπάρχει ὁμοίως καὶ δευτέρον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον παραθεωρήθη τελείως μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῆς πατρολογικῆς ἐρεύνης. Ἐγείρεται εὐλογον τὸ ἐρώτημα: Ὁ Ἰγνάτιος παρεμύθησε καὶ ἔδωσε παραινήσεις εἰς πολλὰς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πορείας του, ὅποτε προφανῶς εἶχε καταληφθῆ ἀπὸ ἔντονον ἐπιστολογραφικὴν διάθεσιν, εἰς τὴν Τρωάδα ἐδέχθη ἀπεσταλμένους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν του, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐπληροφόρησαν ὅτι εἰρήνευσε πλέον αὕτη καὶ τότε παρεκάλεσε τὸν Πολύκαρπον καὶ ἄλλους νὰ στείλουν ταχυδρόμους εἰς τὴν Ἀντιό-

Φιλιπησίους 5, 2.
Φιλαδελφείς 6, 6.

χειαν διά νά τήν συγχαροῦν. Αὐτός λοιπόν ὁ ὁποῖος ἔγραψεν εἰς τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας καί παρεκάλεי ἄλλους νά γράψουν πρὸς τὴν ἰδικήν του, παρέλειψε νά ἐκτελέσῃ ὁ ἴδιος τὸ στοιχειῶδες τοῦτο καθήκον; *Φυσικὰ ἀποκλείεται νά συνάβῃ τοῦτο.* Ἄλλ' ἂν ἔγραψε πρὸς τοὺς Ἄντιοχεῖς, διατί νά μὴ ἔγραψε καί εἰς τοὺς ἄλλους φερομένους παραλήπτας;

Ἐπισταμένη μελέτη τῶν νόθων ἐπιστολῶν, Μαρίας ἐκ Κασσοβόλων Πρὸς Ἰγνατίον, Ἰγνατίου Πρὸς Μαρίαν, Πρὸς Ταρσεῖς, Πρὸς Ἄντιοχεῖς, Πρὸς Ἡρώνα, γραφεισῶν κατ' ἰσχυρισμὸν ἐκ Φιλίππων, καί Πρὸς Φιλιππησίους, γραφείσης κατ' ἰσχυρισμὸν ἐκ Ρηγειῶνος, ἐπιτρέπει τὴν διάκρισιν δύο στρωμάτων ὑλικῶν τοῦ παρεμβλήτου, ὁμοιάζοντος σαφῶς μὲ τὸ παρέμβλητον ὑλικὸν τῆς ἐκτενοῦς μορφῆς τῶν γνησίων ἐπιστολῶν, καί ἑνὸς πυρῆνος, ἴσως ἀρχαιοτέρου, περιλαμβάνοντος ὑλικὸν ἐνιαχοῦ ὁμοιον μετὰ τοῦ τῶν γνησίων ἐπιστολῶν κατὰ τὰς θεολογικὰς ἀπόψεις καί κατὰ τὸ ὕφος. Ὅθεν εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον διὰ αἱ ἔξ αὐταὶ ἐπιστολαὶ συνετάχθησαν ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τὴν σημερινὴν τῶν μορφήν.

Ὁ Μ. Ρ. Brown κατόπιν διεξοδικῆς γλωσσικῆς ἀναλύσεως ἠθέλησε νά ἐξαγάγῃ γενικὰ συμπεράσματα χρήσιμα διὰ τὴν φιλολογικὴν κριτικὴν εἰς περιπτώσεις ἀναζητήσεως τῆς γνησιότητος κειμένων. Ἐξέκίνησεν ὁμοῦ ἀπὸ τὴν προϋπόθεσιν διὰ αἱ ἔξ ἐπιστολαὶ εἶναι ἐξ ἀρχῆς νόθοι καί οὕτω συνέκρινε τὰς ἑπτὰ γνησίας ἐπιστολάς μὲ τὰς ἔξ νόθους. Ἡ μελέτη του θὰ ἦτο πλήρης ἐάν εἶχεν ἐπεκτείνει τὴν σύγκρισιν ἐπίσης μετὰ τῶν ἑπτὰ γνησίων καί τῶν ἰδίων ἑπτὰ νοθευμένων, καθὼς καί μετὰ τῶν ἑπτὰ νοθευμένων καί τῶν ἔξ νόθων. Ἄν ὑποθέσωμεν διὰ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἰγνατίου εἶχον διασωθῆ μόνον αἱ δεκατρεῖς ἐπιστολαὶ ὑπὸ τὴν ἐκτενῆ μορφήν τῶν, τότε θὰ τὰς εἶχομεν ἀνακηρύξει ὅλας νόθους, ὅπως πράττομεν τώρα διὰ τὰς ἔξ, καί κανεὶς δὲν θὰ εἶχε τόσον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἄνθρωπον αὐτόν. Ἴσως μία νέα ἐξέτασις τοῦ προβλήματος φέρῃ ἐνδείξεις περὶ τοῦ δι' Ἰγνατίου ἔγραψε περισσότερας τῶν ἑπτὰ ἐπιστολάς (πρᾶγμα διὰ τὸ ὅποιον ἡμεῖς ἔχομεν πλήρη ἀλλ' ἀτεκμηρίωτον βεβαιότητα), αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν δύο συλλογὰς: τῆς Σμύρνης καί τῶν Φιλίππων. Ἡ συλλογὴ τῆς Σμύρνης, συνεκροτήθη αὐτομάτως, διότι περιέλαβε μόνον τὰς ἑπτὰ γνησίας ἐπιστολάς, αἱ ὁποῖαι εἶχον σταλῆ ἀπὸ τὴν πόλιν αὐτὴν ἢ δι' αὐτῆς ἢ πρὸς αὐτήν, δὲν διηρῦνθη δὲ μεταγενεστέρως, εἴτε λόγῳ ἐπιθυμίας νά διατηρηθῆ ὁ ἀριθμὸς 7 ἐν ἀντιστοιχίᾳ μὲ τὰς 7 ἐπιστολάς τῆς Ἀποκαλύψεως, τὰς προοριζόμενας διὰ τὰς Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς ταύτης, εἴτε δι' ἄλλον λόγον. Ἡ συλλογὴ τῶν Φιλίππων ἀπετελέσθη κατόπιν

ἐνεργειῶν τῶν προσιταμένων τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι ἀνεζήτησαν ἀντίγραφα ὄλων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου, πέραν ἐκείνων αἱ ὅποιοι καθ' ὑπόθεσιν εἶχον σταλῆ ἐκεῖσε καὶ ἐκεῖθεν. Ὅτι ἔπραξαν διὰ τῆς αἰτήσεως πρὸς τὸν Φιλίκαρπον Σμύρνης νὰ τοὺς στείλῃ ἀντίγραφον ὄλων τῶν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐπιστολῶν, εἶναι εὐλογον ὅτι ἔπραξαν καὶ πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις, καὶ δὴ πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν, οὕτω δὲ ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἔφθασε τουλάχιστον εἰς τὰς 13 ἐπιστολάς. Ὁ Εὐσέβιος ἐγνώριζε μόνην τὴν συλλογὴν τῆς Σμύρνης, ἡ ὁποία παρέμεινεν ἀνόθευτος. Ἀντιθέτως ὁλόκληρος ἡ συλλογὴ τῶν Φιλίππων, περιλαμβανομένων καὶ τῶν 7 ἐπιστολῶν τῆς σμυρναϊκῆς συλλογῆς, ἐνοθεύθη. Ὁ νοθευτὴς δὲν ἔπραξε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τοῦ νὰ ἰσχυροποιήσῃ, κατὰ τὴν γνώμην του, τὰς θέσεις τοῦ Ἰγνατίου. Προσέθεσεν ἄφθονώτερα ἀγιογραφικὰ χωρία, ἐχρωμάτισεν ἐντονώτερον τὴν πολεμικὴν κατὰ τῶν πολεμουμένων οἴκοθεν αἰρέσεων, ἐπεξέτεινε ταύτην καὶ γενικῶς προσεπάθησε νὰ τὴν προσαρμόσῃ εἰς τὰ κριτήρια ἑρθοδοξίας τοῦ δ' αἰῶνος, ἂν καὶ δὲν τὸ ἐπιτυχάνῃ πάντοτε. Ὅτι οἱ καραδοκοῦντες ἀπολιναρισταὶ διαφωτισταὶ θὰ ἐπωφελοῦντο παρουσιασθείσης εὐκαιρία διὰ νὰ προσθέσουν καὶ μερικὰς ἰδικὰς τῶν ἐκφράσεις, ἵνα πολὺ φυσικόν, ἀλλ' ὁ πρῶτος νοθευτὴς πρέπει νὰ ἦτο δρθόδοξος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- J. HARTUNG, Dillingen 1557, ἀρχικὴ ἔκδοσις τῆς ἐκτενοῦς νοθευμένης παραλλαγῆς.
 J. Voss, Amsterdam 1646. Ἀρχικὴ ἔκδοσις τῆς γνησίας παραλλαγῆς, ἀνεῦ τῆς πρὸς
 Ῥωμαίους.
 JH. RUINART, Paris 1689, Μετὰ τῆς πρὸς Ῥωμαίους.
 JH. SMITH, S. *Ignatii Epistulae genuinae*. Oxford 1709.
 C. J. HEFELE, *Opera Patrum Apostolicorum* (=PG), ²1847.
 W. CURETON, *Corpus Ignatianum*, Berlin 1849.
 GEBHARDT, HARNACK, ZAIEN, *Patrum Apostolicorum Opera II*, Leipzig 1876. Editio
 minor ⁴1920.
 J. B. LIGHTFOOT, *The Apostolic Fathers*, part 2, v. 1-2, London 1883-1889.
 A. HILGENFELD, *Ignatii Antiocheni et Polycarpi Smyrnaei epistulae et martyria*,
 Berlin 1902.
 A. LELONG, *Les Pères Apostoliques III*, Paris 1910. ²1927.
 P. CROME, *Ignatius von Antiochien Briefe*, Münster 1936. ²1958.
 TH. CAMPELOT, *Ignace d'Antioche Lettres*, Sources Chrétiennes 10, Paris 1946. ³1958.
 J. A. FISCHER, *Die Apostolischen Väter*, Darmstadt 1966.
 Τὰ μαρτυρολόγια τοῦ Ἰγνατίου ἐκδίδονται μαζί μὲ τὰς ἐπιστολάς του εἰς τὰς με-
 γάλας ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκδόσεων.

Μελέται

- TH. ZAHN, *Ignatius von Antiochien*, Gotha 1873.
- J. H. NEWMAN, "On the text of the seven Epistles of Ignatius", *Tracts Theol. and Eccles.*, London 1874, 95-123. *The theology of the seven Epistles of Ignatius*, London 1912.
- A. HARNACK, *Die Zeit des Ignatios von Antiochien und Chronologie der antiochenischen Bisthöfe bis Tyrannos*, Leipzig 1878.
- J. NIRSCHL, *Die Theologie des hl. Ignatius*, Mainz 1880.
- FR. X. FUNK, *Die Echtheit der ignatianischen Briefe aufs neue verteidigt*, Tübingen 1883.—"Der Primat der römischen Kirchen nach Ignatius und Irenäus", *Kirchengeschichtlichen Abhandlungen und Untersuchungen I*, Paderborn 1897, 1-23.
- D. VÖLTER, *Die ignatianische Briefe auf ihren Ursprung untersucht*, Tübingen 1892.—"Ignatius—Peregrinus?" *Theol. Tijdschrift* 1887, 272-326.
- E. V. DER GOLZ, *Ignatius von Antiochien als Christ und Theologe*, Texte u. Unters. 12, 3, 1894.
- A. HILGENFELD, "Die Ignatiusbriefe und die neueste Verteidigung ihrer Echtheit", *Zeit. f. Wiss. Theologie* 46 (1903), 171-194.
- H. DE GENOUILLAC, *L'Église chrétienne au temps de Saint Ignace d'Antioche*, Paris 1907.
- M. RACKL, *Die Christologie des hl. Ignatius von Antiochien*, Freiburg i. Br. 1914.
- H. DELAFOSSE, "Nouvel examen des lettres d'ignace d'Antioche", *Rev. d'Hist. des Rel.* 8 (1922), 303-307, 477-533.
- J. LEBRETON, "La théologie de la Trinité d'après Saint Ignace d'Antioche", *Rech. de Science Relig.* 25 (1925), 47-126. 393-419.
- J. R. HARRIS, "Genuine and apocryphal Works of Ignatius of Antioch", *Bulletin John Ryland Library II* (1927), 204-231.
- H. SCHLIER, *Religionsgeschichtliche Untersuchungen zu den Ignatius Briefen*, Giessen 1929.
- C. P. S. CLARKE, *Ignatius and St. Polycarp*, London 1930.
- J. MOFFAT, "Two notes on Ignatius Magnesians I and Justin Martyr Apology I, 62ff", *Harv. Theol. Rev.* 23 (1930), 153-159.—"Ignatius of Antioch, A study in personal religion", *Journ. of Rel.* 10 (1930), 169-186.—"An approach to Ignatius", *Harv. Theol. Rev.* 29 (1936), 1-38.
- F. A. SCHILLING, *The mysticism of Ignatius of Antioch*, Philadelphia 1932.
- TH. PREISS, "La mystique de l'imitation du Christ et de l'unité chez Ignace d'Antioche", *Rev. d'Hist. et de philos. Relig.* 18 (1938), 197-241.
- G. CLOEN, *De spiritueliteit van de ignatiaansche bisschopsidee*, Nijmegen 1938.—*De verhouding van den bisschop tot de agapi in de Ignatiaansche bisschopsidee*, Nijmegen 1938.—"De verhouding van den bisschop tot het πνεῦμα in de ignatiaansche brieven", *Studia Cathol.* 14 (1938), 19-42.
- H. B. BARTSCH, *Gnostisches Gut und Gemeinde Tradition bei Ignatius von Antiochien*, Gütersloh 1940.
- M. H. SHEPHERD, "Smyrna in the Ignatian Letters", *Journ. of Rel.* 20 (1940), 141-159.
- W. J. BURGHARDT, "Did St. Ignatius of Antioch Know the fourth Gospel?" *Theol. Studies I* (1940), 1-26.

- H. VAN TORCKI, *Het vocabularium van Ignatius van Antiochie*, Louvain 1942.
- O. PIRRIER, "Ignatius von Antiochien und die römische Christengemeinde", *Divus Thomas* 22 (1944), 413-451.—"Das vierte Makkabäerbuch, Ignatius von Antiochien und die ältesten Märtyrerberichte", *Rivista d'Archeol. Cristiana* 1949, 3-26.
- CHR. MAURER, *Ignatius von Antiochien und das Johannesevangelium*, Zürich 1949.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ζωή ἀληθινή κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου*, Ἀθήναι 1951. *Καὶ Θεολογικὰ Μελετήματα* 1, Θεσσαλονίκη 1, 185-242.
- TH. RÜSCH, *Die Entstehung der Lehre von hl. Geist bei Ignatius, Theophilus von Antiochien und Irenäus*, Zürich 1952.
- W. BIEDER, "Das Abendmahl im christl. Lebenszusammenhang bei Ignatius von Antiochien", *Evang. Theologie* 16 (1956), 75-97.—"Zur Deutung des Kirchl. Schweigens bei Ignatius von Antiochien", *Theol. Zeit.* 1956, 28-43.
- C. VONA, "Il testo cristologico di sant' Ignazio di Antiochia", *Euntes Docete* 9 (1956) 64-92.
- J. L. VIAL, *Ignace d'Antioche*, Paris 1956. *Ignatius von Antiochien*, Stuttgart 1963.
- H. RATHKE, *Die Benutzung der Paulusbriefe bei Ignatius*, Rostock 1956.—*Ignatius von Antiochien und die Paulusbriefe*, Texte u. Unters. 99, 1967.
- P. MEINHOLD, "Schweigende Bischöfe, Die Gegensätze in den kleinasiatischen Gemeinden nach den Ignatianen", *Festgabe J. Lortz II*, Baden Baden 1958, 467-490.—"Die Ethik des Ignatius von Antiochien", *Hist. Jahrbuch* 77 (1958) 50-62.—"Episkope, Pneumatiker, Märtyrer", *Saeculum* 14 (1963), 308-324.
- Κ. ΜΠΟΝΗ, *Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος καὶ αἱ περὶ Ἐκκλησίας ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Ἀθήναι 1958.
- H. RAHNER, "Ignatius der Theologe", *Festschrift Przywara* 1959, 216-237.
- Σ. ΜΠΙΛΛΑΗ, *Ὁ πρωταθλητὴς τοῦ Κολλοσσαίου Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος*, Ἀθήναι 1960.
- VIRGINIA CORWIN, *St. Ignatius and Christianity in Antioch*, New Haven 1960.
- J. ROMANIDES, "The ecclesiology of St. Ignatius", *Greek Orth. Theol. Rev.* 7 (1961), 53-77.
- L. W. BARNARD, "The background of St. Ignatius of Antioch", *Vig. Christianae* 17 (1963), 193-206.—*καὶ ἐν Studies in the Apostolic Fathers*, Oxford 1966, 19-30.
- R. M. GRANT, "Scripture and tradition in Ignatius of Antioch", *Cath. Bibl. Quarterly* 25 (1963), 322-355.
- M. P. BROWN, *The authentic writings of Ignatius, A study of linguistic criteria*, Durham N.C. 1963.—"Notes on the language and style of Pseudo-Ignatius", *Journ. of Bibl. Liter.* 83 (1964), 146-152.
- A. NASELLI, "Il martirio di S. Ignazio di Antiochia alla luce della passione e del sangue prezioso", *Tabor* 33 (1965), 102-121.
- F. GUY, "The Lord's day in the Letter of Ignatius to the Magnesians", *Andrews Univ. Seminary Studies* 2 (1964), 1-17.
- P. SERRAZANETTI, "Bibliografia eucaristica Ignatiana recente", *Miscellanea Liturgica in onore di cardinale Lercaro* I, Roma 1966, 341-387.
- J. SMIT SIBIONA, "Ignatius and Mathews", *Novum Testam.* 8 (1965-1966), 263-283.
- G. BOSIO, "La dottrina spirituale di S. Ignazio di Antiochia", *Salesianum* 28 (1966), 519-550.

- P. S. SAMRANI, *Ignace d'Antioche et ses lettres*, Beyrouth, 1966.
- N. THOMSEN, "Lighed med Gud hos Ignatius af Antiochia", *Dansk Teol. Tidsskrift* 29 (1966), 144-163.
- B. ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ, «Ἡ χριστολογία τῶν ἐπιστολῶν Ἰγνατίου τοῦ Θεοφώρου», *Θεολογικὸν Συμπόσιον χαριστήριον εἰς Ἰ. Χρῆστου*, Θεσσαλονίκη 1967, 69-110.
- J. F. Mc CUE, "Bishops, Presbyters and Priests in Ignatius of Antioch", *Terra Sancta* 28 (1967), 828-834.
- L. F. PIZZOLATO, "La visione della Chiesa in Ignazio di Antiochia", *Revista di Storia Relig.* 3 (1967), 371-386.—"Silenzio del vescovo e parola degli eretici in Ignazio di Antiochia", *Aevum* 44 (1970), 205-218.
- O. TARVAINEN, *Glaube und Liebe bei Ignatius von Antiochien*, Joensuu 1967.
- B. BASILE, "Un ancien témoin arabe des lettres d'Ignace d'Antioche", *Melito* 4 (1968), 107-191.
- A. GILA, G. GRINZA, *La vergine nelle lettere di S. Ignazio di Antiochia*, Torino 1968.
- J. ROUIDE, "Häresie und Schisma im ersten Clemensbrief und in den Ignatius-Briefen", *Novum Testam.* 10 (1968), 217-233.
- R. WEDENBORG, *Les lettres d'Ignace d'Antioche. Étude de critique littéraire et de théologie*, Paris 1969.
- G. SABER, "Ἡ περὶ βαπτίσματος ἀντίληψις τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας" (ἀραβ.) *Melito* 5 (1969), 177-196.
- P. MEINHOLD, «Αἱ περὶ ἱστορίας θεολογικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας», *Θεολογία* 40 (1969), 210-222.
- O. PÄRLER, "Die Briefe des Ignatius von Antiochien", *Freiburger Zeit. f. Philol. und Theol.* 18 (1971), 381-396.
- J. A. WOODHALL, "The eucharistic theology of Ignatius of Antioch", *Communio* 5 (1972), 5-21.
- W. SWARTLEY, "The imitatio Christi in the Ignatian Letters", *Vig. Christianae* 27 (1973), 81-103.
- A. DAVIDS, "Irrtum und Häresie, I Clemens, Ignatius von Antiochien, Justinus", *Kairos* 15 (1973), 165-187.
- R. A. BOVER, "The meaning of ἐπιτυχάνω in the Epistles of St. Ignatius of Antioch", *Vig. Christianae* 28 (1974), 1-14.
- P. SERRA ZANETTI, "Una nota ignaziana ἀντίψυχον", *Forma futuri* εἰς M. Pellegrino, Torino 1975, 963-979.
- R. TEZZOLI, "Ignazio e Pseudoignazio, alcuni termini di confronto", *Rivista di Storia di Letterat. Relig.* 12 (1976), 78-93.
- N. BROX, "Pseudo-Paulus und Pseudo-Ignatius", *Vig. Christianae* 30 (1976), 181-188.

1. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ

Ότε ο Ίγνάτιος Ἀντιοχείας διήρχετο ἐκ Σμύρνης, πιθανῶς τὸ 113, ἐπίσκοπος ἦτο ἐκεῖ ὁ Πολύκαρπος, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν ἀνέψυξε μεγάλως, ἐξ ὄλων δὲ τῶν ἐπισκόπων, τοὺς ὁποῖους συνήντησε καθ' ὁδόν, μόνον εἰς αὐτόν, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἀπέστειλε προσωπικὴν ἐπιστολήν. Τότε ὁ Πολύκαρπος δὲν ἦτο τόσον νεαρὸς εἰς τὴν ἡλικίαν, ὥστε ὁ Ίγνάτιος νὰ ἐπαναλάβῃ καὶ πρὸς τοὺς Σμυρναίους ὅσα ἔγραψε πρὸς τοὺς Μαγνησιεῖς διὰ τὸν ἰδικὸν τῶν νεαρῶν ἐπίσκοπον Δημᾶν, οὔτε τόσον ἡλικιωμένος, ὥστε νὰ διστάσῃ νὰ παραθέσῃ εἰς αὐτόν μακρὰν σειρὰν καραινέσεων καὶ συμβουλῶν. Ἴσως λοιπὸν εἶχε γεννηθῆ περι τὸ 80. Ἀπὸ τὴν κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαρτυρίου δήλωσίν του, «ὄγδοη-κοντα καὶ ἕξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ (τῷ Χριστῷ)»¹, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῇ θετικὸν συμπέρασμα, διότι δὲν εἶναι σαφές, ἂν τὰ 86 ἔτη ἐννοοῦνται διανυθέντα ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἢ ἀπὸ τῆς ἐπιστροφῆς καὶ βαπτίσεως· θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἐκληθῆ συμβαῖνον τὸ δεύτερον, ἐκτὸς ἐὰν ὁ ἱεράρχης ἐγεννήθῃ εἰς χριστιανικὴν οἰκογένειαν.

Καθὼς βεβαιώνει ἀξιόπιστος μάρτυς, ὁ μαθητὴς του Εἰρηναῖος, ἐμ-θῆτευσεν εἰς τοὺς Ἀποστόλους καὶ εἰδικώτερον εἰς τὸν Ἰωάννην², συναναστράφη μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ καὶ τέλος ἐτοποθετήθη ἐπίσκοπος Σμύρνης ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων. Δι' ἐξειδικείσεως τῆς τελευταίας ταύτης ἀορίστου εἰδήσεως ὁ Τερτυλλιανὸς παραδίδει ὅτι ἐτοποθετήθη εἰς τὴν ἔδραν του ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου³. Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν βεβαίως ἀποδοχὴν τῆς τελευταίας ταύτης εἰδήσεως, ἐνῶ ἐπίσης τὸ ὅτι οὔτε ὁ Εἰρηναῖος ἀναφέρει αὐτὴν οὔτε εἰς τὴν ἐπιστολήν τοῦ ἀνδρὸς διαφαίνεται ἐπίδρασις τῆς ἰδιαζούσης διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννου εἶναι ἀρνητικὸν ἐν προκειμένῳ στοιχείον. Βάσει δὲ τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀποδεκτῶν χρονολογικῶν στοιχείων ὁ Ἰωάννης εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν ὡς ἄγγελον τῆς Σμύρνης, τὸν ὁποῖον μάλιστα ἐπαινεῖ, ἐννοεῖ μᾶλλον τὸν προκάτοχον αὐτοῦ⁴.

Ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον χαρακτηρίζεται ὡς «*totius Asiae princeps*», καὶ πράγματι ἡ δριστηριότης του μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν τό-

1 *Μαρτύριον* Πολυκάρπου 9. Τὰ στοιχεῖα τοῦ Βίου Πολυκάρπου, εἶναι σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν μυθώδη.

2 *Ἐλεγχος* 3, 3, 4. *ΕΥΣΕΒΙΟΥ*, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 14, 3 *ἐέ.* Βλ. καὶ 3, 36, 1.

3 *De praescriptione haereticorum* 32. Βλ. *ΕΥΣΕΒΙΟΥ*, *Χρονικόν*, ἔτος 2123. *ΙΕΡΟΝΥΜΟΥ*, *De viris illustribus* 17.

4 *Ἀποκ.* 2, 8-11.

ΕΙΚΩΝ 20

Ὁ ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης.

Ψηφιδωτὸν σταυροθολίου τοῦ διακονικοῦ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ

σον πλουσία, ὥστε νὰ φαίνεται πιθανὴ κάποια ηὐξημένη δικαιοδοσία αὐτοῦ ἀνά τὴν δυτικὴν Μικρασίαν. Κατὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Ἰγνατίου παρουσιάζεται συντονιστῆς ὄλων τῶν ἐπαφῶν τούτου μὲ τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας καὶ μὲ τὴν Ἀντιόχειαν, διὰ τοῦτο δὲ προφανῶς ἐκεῖνος τὸν ἐξεχώρισε, διὰ νὰ τοῦ ἀποστείλῃ καὶ ἰδιαιτέραν ἐπιστολήν, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ τὴν πάντοτε φιλόφρονα διάθεσίν του ἐκφράζει πλὴν ἄλλων καὶ τὴν χαρὰν διὰ τὴν στερεότητα τῆς πίστεώς του· «ἀποδεχόμενός σου τὴν ἐν Θεῷ γνώμην, ἡδρασμένην ὡς ἐπὶ πέτραν ἀκίνητον, ὑπερδοξάζω καταξιωθεὶς τοῦ προσώπου σου τοῦ ἀμώμου, οὐ δναίμην ἐν Θεῷ»⁵.

Ὁ Ἰγνάτιος κατὰ τὴν διὰ Φιλίππων τῆς Μακεδονίας διέλευσιν φαίνεται ὅτι παρεκλήθη ὑπὸ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν νὰ παράσχῃ ἐγγράφους ὁδηγίας καὶ συμβουλίας, ἀλλὰ δι' ἄγνωστον λόγον δὲν ἠδυνήθη νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐπιθυμίαν του· ἐπληροφόρησεν ὁμῶς αὐτοὺς διὰ τὴν ἠδύνατον νὰ εὑρουν ὅ,τι ἐζήτουν εἰς τὰς ἐπιστολάς, τὰς ὁποίας εἶχεν ἀπευθύνει πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Μικρασίας. Οἱ Φιλιππηῖοι λοιπὸν ἀπηυθύνθησαν πρὸς τὸν Πολύκαρπον, ἀποστείλαντες εἰς αὐτόν, κατὰ παράκλησιν προφανῶς τοῦ Ἰγνατίου, καὶ ἄλλην ἐπιστολήν πρὸς διαβίβασιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀντιοχείας. Ὁ Πολύκαρπος, ἔχων ἤδη κατηρτισμένην συλλογὴν ἐκ τῶν διαθεσίμων ἐπιστολῶν τούτου, ἀνταπεκρίθη προθύμως εἰς τὴν αἴτησιν καὶ ἀπέστειλεν ἀντίγραφα αὐτῶν, καθὼς καὶ ἰδικὴν του ἐπιστολήν.

Ἄναμνήσεις ἀπὸ τὴν μαθήτευσιν εἰς τὸν ἐπίσκοπον Σμύρνης καὶ τὰς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν δραστηριότητα αὐτοῦ ὁ Εἰρηναῖος μεταδίδει κατὰ τρόπον συγκινητικὸν εἰς τὸν παλαιὸν φίλον του Φλωρίνον. «Εἰδὼν γάρ σε, παῖς ἔτι ὢν, ἐν τῇ Κάτω Ἀσίᾳ παρὰ Πολυκάρπῳ, λαμπρῶς πράσσοντα ἐν τῇ βασιλικῇ αὐλῇ καὶ πειρώμενον εὐδοκιμεῖν παρ' αὐτοῦ. Μᾶλλον γάρ τὰ τότε διαμνημονεύω τῶν ἑναγχοῦ... ὥστε με δύνασθαι εἰπεῖν καὶ τὸν τόπον, ἐν ᾧ καθεζόμενος διελέγετο ὁ μακάριος Πολύκαρπος, καὶ τὰς προόδους αὐτοῦ καὶ τὰς εισόδους καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ βίου καὶ τὴν τοῦ σώματος ἰδέαν καὶ τὰς διαλέξεις ἃς ἐποιεῖτο πρὸς τὸ πλῆθος καὶ τὴν μετὰ Ἰωάννου συναναστροφὴν ὡς ἀπήγγελλε καὶ τὴν μετὰ τῶν λοιπῶν τῶν ἑωρακότεων τὸν Κύριον, καὶ ὡς ἀπεμνημόνευε τοὺς λόγους αὐτῶν καὶ περὶ τοῦ Κυρίου τίνα ἦν ἢ παρ' ἐκείνων ἀκηκόει καὶ περὶ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας, ὡς παρὰ τῶν αὐτοπτῶν τῆς ζωῆς τοῦ Λόγου παρεληφώς ὁ Πολύκαρπος ἀπήγγελλε πάντα σύμφωνα ταῖς Γραφαῖς»⁶. Ἐμφανίζει δὲ τὸν «ἀποστολικὸν ἐκεῖνον πρεσβύτερον» γνησιώτατον ἐκπρόσωπον τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας, παραδίδοντα ὅ,τι παρέλαβεν ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων,

⁵ ἸΓΝΑΤΙΟΥ, *Πρὸς Πολύκαρπον* 1, 1. Βλ. *Πρὸς Ἐφεσίους* 21, 1 καὶ *Πρὸς Μαγνησιεῖς* 15.

⁶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 20, 5 ε. Ἄλλα στοιχεῖα αὐτοῦ 5, 20, 4-8, 5, 24, 17.

δπως «μαρτυροδσιν...αί κατά τήν Ἄσίαν Ἐκκλησίαι πᾶσαι», συμφῶνως πρὸς τὰ προστιθέμενα ἄλλοῦ⁷.

Ὁ Εἰρηναῖος παρέχει τήν πληροφορίαν ὅτι ὁ Πολύκαρπος ἐπέστρεψε πολλοὺς ἀπὸ τὰς αἱρέσεις τοῦ Βαλεντίνου καὶ τοῦ Μαρκίωνος εἰς τὴν «Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ», διηγεῖται μάλιστα καὶ ἕν ἐπεισόδιον ἀναφερόμενον εἰς τὴν στάσιν αὐτοῦ ἔναντι τοῦ Μαρκίωνος. Ὅταν ὁ αἱρεσιάρχης οὗτος τὸν ἐπλησίασε κύποτε καὶ τοῦ ἀπήνθουε τὴν παράκλησιν, «ἐπιγίνωσκε ἡμᾶς», αὐτὸς ἀπήντησεν, «ἐπιγίνωσκω ἐπιγίνωσκω σε τὸν πρωτότοκον τοῦ Σατανᾶ»⁸. Ἐπειδὴ ὁ Εἰρηναῖος πρὸ τῆς ἐξιστορήσεως τοῦ ἐπεισοδίου τούτου παραθέτει τὴν εἶδησιν περὶ τῆς μεταβάσεως τοῦ Πολυκάρπου εἰς τὴν Ρώμην, ὁ Ἰερώνυμος καὶ νεώτεροι πατρολόγοι τοποθετοῦν εἰς τὴν Ρώμην τόσον αὐτὸ ὅσον καὶ τὴν ἄλλην ἀντιαιρετικὴν δραστηριότητα αὐτοῦ· ἀλλ' εἶναι βεβαίως ἀπίθανον νὰ εἶχε τοιαῦτα ἀποτελέσματα ἢ ἐπ' ὀλίγας μόνον ἑβδομάδας παραμονὴ αὐτοῦ ἐκεῖ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου ἀναφορὰ τῆς μεταβάσεως εἰς τὴν Ρώμην εἶναι παρεκβατικὴ, χρησιμεύουσα εἰς ὑπόμνησιν καὶ σύνδεσιν τῶν πραγμάτων διὰ τοὺς δυτικούς ἀναγνώστους του, ἐνῶ ἡ ὄλη δραστηριότης τοῦ Πολυκάρπου ἐξετυλίχθη εἰς τὴν Ἄσίαν.

Τὸ ἄλλο ἐπεισόδιον ἀνάγεται εἰς τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν τοῦ ἀνδρός. Ὡς γνωστόν, αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Μικρασίας ἐώρταζον τὸ Πάσχα τὴν 14 τοῦ μηνὸς Νισάν, εἰς οἵανδῆποτε ἡμέραν καὶ ἂν ἐπιπτε τοῦτο, τηροῦσαι ἀκίνητον τὴν ἡμέραν καθ' ἣν συνέπεσε τὸ Ἰουδαϊκὸν Πάσχα κατὰ τὸ ἔτος τῆς σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ· ἀρα συνεώρταζον τὸ Ἰουδαϊκὸν Πάσχα μετὰ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ. Ἀντιθέτως αἱ ἄλλαι Ἐκκλησίαι δὲν ἐώρταζον καθόλου τὸ Πάσχα, ἀλλ' ἤρκοῦντο εἰς τὸν ἑβδομαδιαῖον κατὰ Κυριακὴν ἑορτασμὸν τῆς ἀναστάσεως, τονίζουσαι ἀσφαλῶς περισσότερο τὸν τῆς πρώτης Κυριακῆς μετὰ τὴν πανσέληνον τῆς ἑαρινῆς ἰσημερίας. Ἐπειδὴ λόγῳ τῆς διαφορᾶς ταύτης ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἐτήρει αὐστηρὰν στάσιν ἔναντι τῶν Μικρασιατῶν, ὁ γέρον Πολύκαρπος ἠναγκάσθη νὰ μεταβῆ εἰς τὴν Ρώμην πρὸς διευθέτησιν τῆς προκληθείσης διενέξεως καὶ ἄλλων δευτερευόντων ζητημάτων. Καὶ ἡ μὲν διαφορὰ δὲν διηυθετήθη, οἱ δὲ ἐπίσκοποι ἀπεχωρίσθησαν ἀλλήλων εἰρηνικῶς. Ὁ Εἰρηναῖος περιγράφει κάπως λεπτομερῶς τὰ συμβάντα, διότι θέλει νὰ δείξῃ ποῖον πνεῦμα κατανοήσεως ἐπεκράτει ἄλλοτε μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν. «Οὔτε γὰρ ὁ Ἀνίκητος τὸν Πολύκαρπον πείσαι ἐδύνατο μὴ τηρεῖν, ἅτε μετὰ Ἰωάννου τοῦ μαθητοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων οἷς συνδιέτριψεν ἀεὶ τετηρηκότα, οὔτε μὴν ὁ Πολύκαρπος τὸν Ἀνίκητον ἐπεισε τηρεῖν, λέγοντα τὴν συνήθειαν τῶν πρὸ αὐτοῦ πρεσβυτέρων ὀφείλειν

7 Ἐλεγχος 3, 3, 4 (ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 14, 3).

8 Ἡ παράκλησις ἀναφέρεται προφανῶς εἰς ἀναγνώρισιν τῆς μαρκιωνικῆς κοινότητος.

κατέχειν. Καί τούτων ούτως έχόντων, ἔκοινώνησαν ἑαυτοῖς καί ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κυρεχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν εὐχαριστίαν τῷ Πολυκάρπῳ, κατ' ἐντροπὴν δηλονότι, καί μετ' εἰρήνης ἀπ' ἀλλήλων ἀπηλλάγησαν. πάσης τῆς Ἐκκλησίας εἰρήνην ἐχόντων, καί τῶν τηρούντων καί τῶν μὴ τηρούντων»⁹. Ἐπειδὴ παρατηρεῖται συνήθως παρερμηνεία τῶν ἐνταῦθα λεγομένων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημανθῇ ἡ φράσις «τῶν τηρούντων καί μὴ τηρούντων», ἐκ τῆς ὁποίας συνάγεται ὅτι ἡ διαφορὰ δὲν ἦτο ὡς πρὸς τὸν χρόνον τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ εἶναι πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ ἑορτάζεται τοῦτο ἢ ὄχι. Ἡ ἐπίσκεψις ἐπραγματοποιήθη μετὰ τὰς ἀρχάς τοῦ 155, ὁπότε ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ρώμης ὁ Ἀνίκητος, ἀλλ' ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς.

Μετὰ τὴν ἐκ Ρώμης ἐπιστροφὴν, ὑπέργηρος πλέον, συνέχισε τὴν δρασιν του μετὰ τόσῃ ἐπιτυχίᾳ, ὥστε προεκάλεσε τὴν μὴνιν τῶν Ἐθνικῶν, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸ μαρτυρολόγιον ἔλεγον, «οὗτός ἐστιν ὁ τῆς Ἀσίας διδάσκαλος, ὁ πατὴρ τῶν Χριστιανῶν, ὁ τῶν ἡμετέρων θεῶν καθαιρέτης, ὁ πολλοὺς διδάσκων μὴ θύειν μηδὲ προσκυνεῖν»¹⁰. Τοιαύτη προδιάθεσις ἦτο φυσικὸν νὰ προκαλέσῃ τὸ μαρτύριόν του, διὰ τὸ ὁποῖον ἐδόθη ἀφορμὴ ἀπὸ τὰς ἐνεργείας μιᾶς ὁμάδος φρυγῶν ζηλωτῶν. Τὸ πάθος ἠκολούθησε τὴν ἐξῆς πορείαν. Ὁ Κοῖντος, ζηλωτῆς χριστιανὸς ἐλθὼν εἰς τὴν Σμύρνην ἐκ Φρυγίας προσφάτως, παρεκίνησεν ὁμάδα φιλαδελφῶν Χριστιανῶν νὰ προσέλθουν εἰς τὸν ἀνθύπατον διὰ νὰ δηλώσουν εἰς αὐτὸν ἄνευ λόγου τὴν ἰδιότητά των, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φυσικὰ προοίωζε θάνατον¹¹. Τελικῶς ἐμαρτύρησαν ὄλοι, ἑνδεκα τὸν ἀριθμὸν, πλην αὐτοῦ τούτου τοῦ Κοῖντου, ὁ ὁποῖος δειλιάσας τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἐθυσίασεν εἰς τὰ εἶδωλα. Τὸ κληθὸς, καίτοι ἐθαιώμασε τὴν γενναιότητα τῶν μαρτύρων, ἀπήτει νὰ ἐκτελεσθοῦν «οἱ ἄθεοι» καί νὰ ἀναζητηθῇ ὁ Πολύκαρπος, ὁ ὁποῖος πιεζόμενος ὑπὸ τοὺς περὶ αὐτὸν εἶχεν ἀναχωρήσει εἰς τι ἀγρόκτημα, ὅπου ἀνευρέθη ὑπὸ περιπόλου προσευχόμενος, καί ὀδηγηθεὶς ἐνώπιον τοῦ ἀνθυπάτου κυτεδικάσθη καί ὑπέστη τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον.

Κατὰ τὸ κ. 21 τοῦ μαρτυρολογίου τὸ γεγονός συνέβη τὴν 23 Φεβρουαρίου, ἡμέραν Σάββατον, ἐπὶ ἀνθυπάτου Στατίου Κοδράτου, διοικησαντος τὴν πρόσω Μικρασίαν μετὰ τῶν ἐτῶν 154 καί 157, ἐκ τῶν ἐτῶν δὲ τούτων ἡ 23 Φεβρουαρίου ἐπιπτεν εἰς ἡμέραν Σάββατον τὸ 155. Ἄλλ', ὅπως ὑπεδηλώθη ἀνωτέρω, ὁ Ἀνίκητος ἀνῆλθε εἰς τὴν Ἔδραν τῆς Ρώμης πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ ἔτους τούτου. Ἐδέχθη δὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ σμυρναίου ἀδελφοῦ του μετὰ ταῦτα, ὁπότε δὲν ὑπάρχουν περιθώρια διὰ τοποθέτησιν τοῦ μαρτυρίου εἰς τὴν ὑποδει-

9 Εἰρηναίου, Περὶ τῆς Βίβλου, ἐν ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 24, 15.

10 Μαρτύριον Πολυκάρπου 12, 2.

11 Οἱ ἐκ Φρυγίας οὗτοι Χριστιανοὶ ἦσαν προφανῶς Μοντανισταί.

κνυομένην ἡμέραν. Διὰ τῆς ἐξετάσεως τοῦ μαρτυρολογίου (τὴν ὁποίαν θὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ περι μαρτυρολογίων τμήμα τοῦ παρόντος τόμου) εὐρίσκονται καὶ ἄλλοι λόγοι ἐκ τῶν ὁποίων καταπίπτει ἡ ἱστορική ἀξιολογία τοῦ κ. 21, θεωρουμένου προσθέτου πλέον, καὶ ἐπαναφέρεται εἰς ἰσχὺν ἡ μαρτυρία τοῦ Εὐσεβίου κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Πολυκάρκος ἐμαρτύρησεν ἐπὶ Μάρκου Ἀδρηλίου, (161-180)¹² καὶ δὴ κατὰ τὸ 167¹³.

Ἡ μνήμη του τελεῖται εἰς μὲν τὴν Ἀνατολὴν τὴν 23 Φεβρουαρίου, εἰς δὲ τὴν Δύσιν τὴν 26 Ἰανουαρίου.

2. Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Ἡ λογογραφικὴ δραστηριότης τοῦ Πολυκάρπου πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ ὑπῆρξε πλουσιωτέρα τῶν πτωχῶν κειμένων τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομά του, καίτοι ὅπωςδῆποτε κατωτέρα τῆς ἄλλης ποιμαντικῆς δραστηριότητός του. Ὁ Εἰρηναῖος ὁμιλεῖ περὶ ἐπιστολῶν αὐτοῦ ἀποσταλεισῶν πρὸς τὰς γειτονικὰς Ἐκκλησίας¹⁴, πράγματι δὲ καὶ ὁ Ἰγνατίος εἶχε παρακαλέσει αὐτὸν νὰ γράψῃ «ταῖς ἐμπροσθεν Ἐκκλησίαις»¹⁵, δηλαδὴ εἰς τὰς εὐρισκομένας μεταξὺ Σμύρνης καὶ Ἀντιοχείας Ἐκκλησίας. Ἡ ἐκ τῆς παρακλήσεως τοῦ Ἰγνατίου ἀπορρεύσασα ἐπιστολογραφία τοῦ Πολυκάρπου ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνῃ πολλὰς ἐπιστολάς, προφανῶς ὄχι ὀλιγωτέρας τῶν δέκα, ἀλλ' ἢ παράδοσις δὲν διεφύλαξε καμμίαν ἀπὸ αὐτὰς, ἐνῶ διεφύλαξε μίαν ἐπιστολὴν Πρὸς Φιλιπησίους. Μὲ πέντε ἐρμηνευτικὰ ἀποσπάσματα, ἐσφαλμένως ἀποδοθέντα εἰς αὐτόν¹⁶, δὲν πρόκειται φυσικὰ νὰ ἀσχοληθῶμεν καθόλου.

Ἡ βαθεῖα ἐκτίμησις του πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰγνατίου, λόγῳ τῆς ὁποίας ἐμερίμνησε νὰ ἐπιβάλῃ τὸν γενικὸν θαυμασμὸν πρὸς αὐτὸν καὶ νὰ διαδώσῃ τὰς ἐπιστολάς του, συνετέλεσεν εὐλόγως εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ ἀπομίμησιν αὐτῶν. Ἡ σκέψις καὶ συγκεκριμένα γινῶμαι τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας ἀπηχοῦνται πολλαπλῶς εἰς τὴν ἰδικὴν του ἐπιστολὴν, ἔστω καὶ ἄνευ τῆς πνοῆς καὶ θερμῆς ἐκείνου, καθὼς ἐπίσης καὶ παραινέσεις τοῦ Κλήμεντος Ρώμης. Ἀνωτέρω εἶδομεν ὅτι ἡ ἀπήχησις ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ τελευταίου εἰς δύο σημεῖα λαμβάνει τὴν μορφήν σχεδὸν κατὰ λέξιν παραθέσεως χωρίων, τοῦ περι τηρήσεως τοῦ παραδοθέντος εἰς τοὺς Χριστιανούς λόγου καὶ τοῦ περι ἐλεημοσύνης¹⁷.

Χρησιμοποιεῖ εὐρῶς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, ἰδίως τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ τὴν Ἀ' Πέτρου, μνημονεύει δις τὸν Παῦλον καὶ ὑπενθυμίζει ὅτι οὗτος εἶχε γράψῃ πρὸς τοὺς Φιλιπησίους «ἐπιστολάς»¹⁸, ἀλλὰ παραδέξω δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου, ἐνῶ

12 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 14, 10. 4, 15, 1.

13 Χρονικόν, ἔτος 2183. Οἱ Waddington, Turner, Bardenhewer, Barnes δέχονται τὸ 155 ἢ 156. Οἱ Telfer, Marrou, Von Campenhausen τὸ 167. Ὁ Grégoire τὸ 177.

14 Πρὸς Φλωρίνον, ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 20, 8.

15 Πρὸς Πολέμοστον 8, 1. 16 PG 5, 1025-1028.

17 Τὸ πρῶτον Ἀ' Κλήμεντος 7, 2. Πρὸς Φιλιπησίους 7, 2. Τὸ δεύτερον Ἀ' Κλήμεντος 13. Πρὸς Φιλιπησίους 2, 3.

18 3, 2. Βλ. καὶ Παύλου Φιλιπ. 3, 1.

λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν Α' Ἰωάννου. Παραθέτει δὲ καὶ δύο ἢ τρία χωρία ἐκ τῆς Π. Διαθήκης. Αἱ παραθέσεις του, ἂν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐλεύθεραι, δὲν φαίνεται νὰ γίνονται ἀπὸ στήθους.

Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ἔχει ὡς κάτωθι.

Χαιρετισμὸς

- 1 Ἐπαινος πρὸς τοὺς Φιλιπησίους διὰ τὴν ἐπαξίαν ὑποδοχὴν τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἄλλων δεσμίων καὶ τὴν σταθερὰν πίστιν των
- 2-4,1 Ἡ ὀρθὴ διαγωγὴ κατὰ τὰς ἐντολάς τοῦ Κυρίου καὶ τὰς παραινέσεις τοῦ Παύλου
- 4,2-6 Καθορισμὸς τῶν εἰδικῶν καθηκόντων κατὰ τάξεις, ἦτοι τῶν συζύγων, γυναικῶν, διακόνων, νέων, παρθένων, πρεσβυτέρων
- 7-8 Ἡ ὀρθὴ ὁμολογία τῆς ἐν σαρκὶ ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐλπίδος
- 9-10 Ἐπισήμανσις ὡς παραδειγματος τῶν παθῶν τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Κυρίου
- 11 Ἡ περίπτωσις φυλαργυρίας τοῦ πρώην πρεσβυτέρου Φιλίππων Οὐάλεντος
- 12 Εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν παραληπτῶν, εὐχαὶ τῶν παραληπτῶν ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ πάντων
- 13 Ἰκανοποίησις τῆς αἰτήσεως τῶν Φιλιπησίων περὶ ἀποστολῆς εἰς αὐτοὺς ἀντιγράφων ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου
- 14 Ἐπαινος τοῦ κομιστοῦ Κρήσκεντος καὶ τελικαὶ εὐχαί.

Ἐπειδὴ εἰς τὴν ἐπιστολὴν γίνεται λόγος μόνον περὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ὑποτίθεται ὑπὸ πολλῶν ὅτι εἰς τοὺς Φιλίππους δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπεκταθῆ ὁ θεσμὸς τοῦ ἐπισκόπου, ἐνῶ τὸ ἀντίθετον ὑποδεικνύεται ἐκ τῆς ἰδιαίτερας θέσεως τὴν ὁποίαν δίδει ὁ συγγραφεὺς εἰς ὠρισμένα πρόσωπα, ὅπως εἶναι ὁ Κρήσκης τὸν ὁποῖον πιθανῶς συνιστᾷ ὡς ὑποψήφιον διὰ τὴν πλήρωσιν τῆς ἐπισκοπικῆς ἑδρας. Ἴσως δὲ μὴ τὸ ὄνομα «ἐπίσκοπος» δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπικρατήσῃ ἐκεῖ, ἀλλὰ ὁ θεσμὸς ὑφίστατο καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Οὐάλης ὑπῆρξε κάποτε ἐπίσκοπος, ἂν καὶ χαρακτηζεταὶ ὡς πρεσβηριώτερος. Ὡς πρὸς τὴν ὑποταγὴν εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἀρχοντας οὗτος χρησιμοποιοεῖ τὴν Ἰγνατιανίζουσαν φράσιν «ὡς Θεῷ καὶ Χριστῷ»¹⁹.

Τὸ μόνον θεολογικὸν πρόβλημα τὸ ὁποῖον πραγματεύεται, καὶ δὴ 19 5, 3.

ἀκροθιγῶς, εἶναι τὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτῆς. Ὁ ἀρνούμενος τὴν ἐν σαρκὶ ἔλευσιν εἶναι ἀντίχριστος καὶ ὁ ἀρνούμενος τὴν ἀνάστασιν καὶ κρίσιν εἶναι «πρωτότοκος τοῦ Σατανᾶ»²⁰. Ἡ παρουσιαζομένη περὶ Ἐκκλησίας ἀντίληψις εἶναι εὐρεία καὶ ἰδιαζόντως ἀνεκτική, ἀφοῦ αὕτη θεωρεῖται ἀποτελουμένη ὄχι μόνον ἀπὸ ἁγία μέλη, ἀλλὰ ἐπίσης ἀπὸ πάσχοντα καὶ πλανώμενα²¹. Ἡ ἠθικολογία πλέκεται περὶ δύο ἢ τρεῖς καταλόγους ἀρετῶν καὶ κακιῶν.

Ὅπως παρεδόθη μέχρις ἡμῶν ἡ ἐπιστολή, παρουσιάζει σοβαρὰ προβλήματα ἀκεραιότητος. Καὶ ἐγγυῶνται μὲν περὶ τῆς γνησιότητος καὶ ἀκεραιότητος αὐτῆς πρῶτος ὁ Εἰρηναῖος, παραθέτων μάλιστα τὰ κκ. 9 καὶ 13 ὡς ἐκ μιᾶς ἐπιστολῆς προερχόμενα, καὶ δεύτερος ὁ Εὐσέβιος, ἀλλ' ἡ δυσκολία παραμένει καὶ ὠδήγησε παλαιότερον μὲν εἰς τὴν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπόρριψίν της, ἤδη ἀπὸ τῶν Μαγδεμβουργίων Ἐκατονταετηρίδων²², βραδύτερον δὲ εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς ἀκεραιότητος της.

Πράγματι ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ κ. 9 ὀμιλεῖ περὶ Ἰγνατίου καὶ τῶν συντρόφων του ὡς «μακαρίων» καὶ λέγει ὅτι οὗτοι ἤδη «εἰς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσι παρὰ τῷ Κυρίῳ»· ἐπομένως εἶχον ὀπωσδήποτε μαρτυρήσει ἤδη. Ἄλλ' εἰς τὸ κ. 13 ζητεῖ πάλιν πληροφορίας περὶ τῆς τύχης αὐτῶν, «ὅ,τι ἐγνώκατε, σημήνατε». Καὶ εἶναι μὲν δυνατόν νὰ ζητῆ ἀπλῶς λεπτομερείας περὶ τῶν παθημάτων αὐτῶν, ἀλλὰ τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ τὸ ἔπραττε κατὰ τὴν πρώτην μνείαν καὶ ὄχι εἰς δεύτερον χωρίον. Τὴν ἀντίφασιν ταύτην ἤρεν ὁ P. N. Harrison διὰ τῆς εὐλογωφανοῦς ὑποθέσεως ὅτι πρόκειται περὶ δύο ἐπιστολῶν τοῦ Πολυκάρπου, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη, περιέχουσα τὸ κ. 13 καὶ ἴσως ἐπίσης τὸ 14, συνετάχθη ὀλίγον μετὰ τὴν ἐκ Φιλίππων ἀναχώρησιν τοῦ Ἰγνατίου, ἡ δὲ δευτέρα, περιέχουσα τὰ κκ. 1-12 καὶ ἴσως ἐπίσης 14, συνετάχθη πολὺ βραδύτερον. Ἄν καὶ εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι στίχοι τοῦ κ. 13 ἀποτελοῦν ὀλοκληρωμένην ἐπιστολήν, ἡ ὑπόθεσις εὐδοοῦται διὰ περαιτέρω ἐπεκτάσεως αὐτῆς, ὥστε αὐτοὶ οἱ στίχοι νὰ θεωρηθοῦν ἀπόσπασμα ἀπολεσθείσης ἐκτενεστέρας ἐπιστολῆς.

Τὸν χρόνον συντάξεως τῆς δευτέρας ἐπιστολῆς τοποθετεῖ ὁ Harrison εἰς τὰ ἔτη 135-137 λόγῳ ἀνευρέσεως εἰς αὐτὴν στοιχείων ἀντιγνωστικῆς δὴθεν πολεμικῆς. Εἰς τοὺς λόγους τοῦ Πολυκάρπου, καθ' οὓς ὁ μὴ δεχόμενος τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Χριστοῦ εἶναι «πρωτότοκος τοῦ Σατανᾶ», συμφωνοῦντας μὲ τοὺς λεχθέντας εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἐπεισόδιον, εὐρίσκει οὗτος ὅτι ὑπονοεῖται ὁ Μαρκίων. Ἄλλ' ἡ

υπόθεσις αὐτὴ εἶναι παρακεκινδυνευμένη, ὅπως εἶναι καὶ ἡ γνώμη ὅτι ἡ φράσις «ἀπολιπόντες τὴν κενὴν ματαιολογίαν τῶν πολλῶν» ἀνταποκρίνεται εἰς δοξασίας τοῦ ἀνεπτυγμένου Γνωστικισμοῦ. Βεβαίως δ' Ἰγνάτιος ἔχει περισσότερα ἀντιγνωστικά στοιχεία, καὶ ὡς προηγεῖται αὐτοῦ. Ἡ «ὑπὲρ τῶν βασιλέων» εὐχή (pro regibus) δὲν προϋποθέτει πολυαρχίαν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, ἐπικρατήσασαν ὀλίγον χρόνον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀδριανοῦ διὰ τῆς εἰς Καίσαρα ἀναδείξεως τοῦ Ἀντωνίνου, ἀλλὰ εἶναι μίᾳ γενικῇ καὶ ἄχρονος ὑπὲρ τῶν ἐκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ ἀρχόντων.

Διὰ ταῦτα, κρίνομεν ἀνεπαρκεῖς τοὺς λόγους διὰ τὴν εἰς τόσον μεταγενεστέραν ἐποχὴν τοποθέτησιν τῆς συντάξεως τῆς δευτέρας ἐπιστολῆς (1-12), καθ' ὅσον μάλιστα εὐρίσκομεν ἄλλους λόγους συνηγορούντας ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως περὶ πρωῖμου συντάξεως αὐτῆς, ὅπως εἶναι ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν Ἰγνάτιον καὶ τοὺς ἄλλους μάρτυρας, κατὰ τρόπον μάλιστα δεικνύοντα ὅτι τὸ μαρτύριον τῶν ἡτο πρόσφατον, καὶ ἡ καθόλου ταυτότης τῆς ἀτμοσφαιρας μὲ ἐκείνην ἢ ὁποῖα συναντᾶται εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰγνατίου.

Θεωροῦμεν ὡς ἐκ τούτων πιθανὸν ὅτι ἡ σύνταξις τῶν δύο ἐπιστολῶν ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὰ ἐξῆς περιστατικά. Κατόπιν συστάσεως τοῦ Ἰγνατίου οἱ Φιλιππησίοι ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν Πολύκαρπον ἄφ' ἑνὸς μὲν νὰ διαβιβάσῃ ἐπιστολάς τῶν πρὸς Ἀντιοχεῖς, ἄφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἀποστείλῃ εἰς αὐτοὺς ἀντίγραφα ἐπιστολῶν τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός, οὗτος δὲ ἀπέστειλεν ἀμέσως τὰ ἀντίγραφα μετὰ σημειώματός του, διὰ τοῦ ὁποίου παρεκάλει νὰ γνωστοποιήσουν εἰς αὐτὸν ὅσας εἰδήσεις εἶχον περὶ τῆς τύχης του. Ἀπόσπασμα τοῦ σημειώματος τούτου εἶναι τὰ κκ. 13 καὶ 14. Προφανῶς οἱ Φιλιππησίοι ἱκανοποίησαν τὴν παράκλησιν ταύτην, γράψαντες ὅσα ἔμαθον καὶ ἀποστείλαντες συγχρόνως ἑκάστην περὶ ὠρισμένων ἐσωτερικῶν ζητημάτων τῆς κοινότητός των, καὶ τότε οὗτος ἀπέστειλε τὴν ἄλλην ἐπιστολὴν (1-12), μερικοῖς μῆνας μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἰγνατίου.

Συνταχθεῖσα ὑπὸ ἀνδρὸς ἀπολαύοντος πολλοῦ σεβασμοῦ, ἡ ἐπιστολὴ ἐξετιμηθεῖτο μεγάλως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καί, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἱερώνυμος²³, εἰς τὴν Ἀσίαν ἀνεγινώσκετο κατὰ τὰς συναθροίσεις. Ὁ Φώτιος τὴν εὐρίσκει ἐμπλέων «πολλῆς νοουθεσίας, μετὰ σαφηνείας καὶ ἀπλότητος»²⁴. Παρὰ ταῦτα ἡ διάδοσις τῆς δὲν ἦτο εὐρεία, προφανῶς λόγω τῆς θεολογικῆς τῆς πτωχείας.

Τὸ κείμενον αὐτῆς διεσώθη ἑλληνιστί διὰ τοῦ κώδ. Vat. graecus 859 καὶ τῶν ἀπογράφων του μέχρι τοῦ κ. 9, 2, μετὰ τὴν φράσιν τοῦ ὁποίου «καὶ δι' ἡμᾶς ὑπὸ» ἀρχίζει ἡ Ἐπιστολὴ Βαρνάβα ἀπὸ τὰς λέξεις «τὸν

²³ *De viris illustribus* 17.

²⁴ *Μηνολόγιον* 126.

- 25 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 36, όπου παρατίθεται ὀλόκληρον τὸ 9 κ. καὶ τὸ 13 κ. πλὴν τῶν τελευταίων λέξεών του.
- 26 Ἦτοι τὰ κ. 10. 11. 12. 14 καὶ ἡ τελευταία πρότασις τοῦ 13, 2. Ταῦτα ἐπανεφέρην εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὁ Zahn.
- λαδὸν τὸν καινόν» (5, 7) ὡς συνέχεια ἐκείνης, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸ ἀντιγραφόμενον ἀρχέτυπον εἶχεν ἐκπέσει ἐν δίφυλλον. Ἐκ τοῦ ὑπολοίπου αἱ μὲν τελευταῖαι λέξεις τοῦ κ. 9 καὶ τὸ σύνολον σχεδὸν τοῦ κ. 13 διετηρήθησαν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου²⁵, τὰ δὲ ἄλλα²⁶ γνωρίζομεν μόνον ἐκ παλαιᾶς λατινικῆς μεταφράσεως, καλυπτοῦσης ὀλόκληρον τὸ κείμενον καὶ περιεχομένης εἰς τὰ χειρόγραφα τὰ ὁποῖα διατηροῦν μετάφρασιν τῆς ἐκτενοῦς παραλλαγῆς τῶν ἰγνατιανῶν ἐπιστολῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

- J. FABER STARUENSIS, Paris 1498. Ἀρχικὴ ἔκδοσις λατ. μεταφράσεως μετὰ τοῦ Ἰγνατίου.
- P. HALLOIX, Douai 1633. Ἀρχικὴ ἔκδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου.
- TH. SMITH, *S. Ignatii Epistolae genuinae*, Oxford 1709.
- C. J. HEFELE, *Opera Patrum Apostolicorum* (=PG) ²1847.
- TH. ZAHN, ἐν GEBHARD, HARNACK, ZAHN, *Patrum Apostolicorum opera* 2, Leipzig 1876. Editio minor ²1920.
- FR. X. FUNK, *Opera Patrum Apostolicorum* 1, Tübingen 1878. ²1901. Ἐπανεκδόσις ὑπὸ Bihlmeyer 1924, ὑπὸ Schneemelcher 1956. 2, Tübingen 1881. Ἐπανεκδόσις ὑπὸ Diekamp 1913.
- J. B. LIGHTFOOT, *The Apostolic Fathers* part 2, v. 1-2. London 1883-1889, μετ' ἀναμεταφράσεως τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῶν τελευταίων κεφαλαίων εἰς τὴν ἑλληνικὴν.
- A. LELONG, *Les Pères Apostoliques* III, Paris 1910. ²1927.
- T. CAMELOT, *Ignace d'Antioche, Polycarpe de Smyrne, Lettres*, Sources Chrétiennes 10, ²1958.

Ἐπίσης καὶ εἰς τὰς ἄλλας συλλογικὰς ἐκδόσεις ἔργων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων καὶ ἰδίως τοῦ Ἰγνατίου.

Μελέται

- A. HILGENFELD, "Der Brief des Polycarps an die Philipper", *Zeit. f. Wiss. Theologie* 29 (1886), 180-206.
- TH. ZAHN, "Zur Biographie des Polykarpos und Irenäus", *Forschungen zur Geschichte des neut. Kanons* 4 (1891), 249-283.--"Polykarp von Smyrna", αὐτόθι 6 (1900), 94-109.
- J. M. COTTERILL, "The Epistle of Polycarp to the Philippians and the homilies of Antiochus Palaestinensis", *Journ. of Philol.* 19 (1891), 241-285.
- C. TAYLOR, "Polycarp to the Philippians", *Journ. of Philol.* 20 (1892), 65-110.
- H. J. BARDSLEY, "The testimony of Ignatius and Polycarp to the apostleship of St. John", *Journ. of Theol. Studies* 14 (1913), 489 ἔε.--"The testimony of Ignatius and Polycarp to the writings of St. John", αὐτόθι 14 (1913), 207 ἔε.

P. S. CLARKE, *Saint Ignatius and Saint Polycarp*, London 1930.

N. HARRISON, *Polycarp's two Epistles to the Philippians*, Cambridge 1936.

C. GLOUCESTER, "The Epistle of Polycarp to the Philippians", *Church Quart. Rev.* 141 (1945), 1-25.

v. CAMPENHAUSEN, "Polykarp von Smyrna und die Pastoralbriefe", *Aus der Frühzeit des Christentums*, Tübingen 1963, 197-252.

BOYON-THURNHEYSSEN, "Ethik und Eschatologie in Philipperbrief des Polycarp von Smyrna", *Theol. Zeit.* 29 (1973), 241-256.

Ζ'. ΠΑΠΙΑΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ

Ι. ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΠΙΟΥ

Τὰ εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν στοιχεῖα, ἱστοσπασματικά ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, δὲν ἐπιτρέπουσιν μὲν νὰ συνθέσωμεν τὴν βιογραφίαν τοῦ Παπίου, ἀλλὰ βοηθοῦν νὰ χαράξωμεν κάποιαν εἰκόνα περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ.

Αἱ χρονολογίαι τοῦ βίου του μόνον βάσει ἐμμέσων εἰδήσεων καὶ κατὰ προσέγγισιν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθοῦν. Ἐφ' ὅσον ὁ Εἰρηναῖος, γεννηθεὶς ἴσως περὶ τὸ 140, ὀνομάζει αὐτὸν «ἀρχαῖον ἄνδρα»¹, πρέπει νὰ ἀπέθανε τὸ βραδύτερον κατὰ τοὺς παιδικοὺς χρόνους αὐτοῦ, ἢτοι περὶ τὸ 150. Συνδυάζοντες λοιπὸν τὸ ὄριον τοῦτο μὲ τὴν δῆλωσιν ἀποσπασμάτων ἐκ τοῦ ἔργου του περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε συναναστραφῆ τὰς θυγατέρας τοῦ διακόνου Φιλίππου, τῶν ὁποίων ἡ προφητικὴ δραστηριότης φαίνεται ὅτι ἤρχισεν ὀλίγον πρὸ τοῦ 60, δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν γέννησιν αὐτοῦ εἰς τὸν περὶ τὸ 70 χρόνον.

Ὁ Εἰρηναῖος βεβαιώνει ἐπίσης ὅτι ἦτο «Ἰωάννου μὲν ἀκουστής, Πολυκάρπου δὲ ἐταῖρος». Καὶ δὲν λέγει μὲν ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἀποστόλου ἢ περὶ ἄλλου Ἰωάννου, ἀλλ' ἐπειδὴ εἰς τὸ ὄνομα δὲν προσθέτει ἄλλον χαρακτηρισμόν, εἶναι προφανές ὅτι, ὅπως εἰς ἄλλας περιπτώσεις, καὶ ἐδῶ ἐννοεῖ τὸν ἀπόστολον. Ὁ δὲ Εὐσέβιος, ἐνφ' εἰς τὸ Χρονικόν² υἰοθετεῖ τὴν πληροφορίαν ταύτην, εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν³ τὴν ἀντικρούει, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Παπίας εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου του δὲν δηλώνει ὅτι ὑπῆρξεν ἀκροατὴς καὶ αὐτόπτης τῶν Ἀποστόλων, καὶ δὴ τοῦ Ἰωάννου, ἀλλ' ὅτι παρέλαβε τὰ τῆς πίστεως ἀπὸ τοῦ μαθητῆς τῶν Ἀποστόλων, συγκεκριμένως δὲ ἀπὸ τὸν Ἀριστίωνα καὶ τὸν πρεσβύτερον Ἰωάννην. Δυνάμεθα ἴσως νὰ διείδωμεν παρομοίαν ἀντίφασιν εἰς τὸν Ἰερώνυμον, ὅταν εἰς ἐπιστολὴν του μὲν ἀποκαλῆ τὸν ἄνδρα «ἀκουστὴν Ἰωάννου», εἰς τὴν γραμματολογίαν του δὲ συγκεκριμένως «ἀκουστὴν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου»⁴. Γεννᾶται ὁμως τὸ ἐρώτημα τοῦτο· ἐάν οὗτος ἦτο μαθητὴς τῶν Ἀποστόλων, πῶς δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ αὐτοῦ εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου του; Πάντως ὁ Εἰρηναῖος ἦτο ἐγγύτερον πρὸς τὰ πράγματα, διότι, ἂν δὲν

διετέλεσε μαθητής του, ἐγνώριζε τὰ κατ' αὐτὸν ἀπὸ μαθητᾶς του, ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος λόγῳ τῆς μικρᾶς πρὸς αὐτὸν ἐκτιμήσεως δὲν ἀνέγνωσεν ἴσως ὀλόκληρον τὸ σύγγραμμά του, εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ ὁποίου πιθανῶς ὑπῆρχε σχετικὴ μνεία, καὶ δὲν ἤθελε νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἦτο μαθητῆς τῶν Ἀποστόλων. Τὰ χρονολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ δεδομένα ἐπιτρέπουν τὴν ὑποδοχὴν τῆς μαρτυρίας περὶ μαθητεύσεώς του εἰς τὸν Ἰωάννην, τὸ δὲ γεγονός ὅτι οὗτος ἤρῳτα βραδύτερον τοὺς πρεσβυτέρους, διὰ νὰ μάθῃ ἀπὸ αὐτοὺς τί ἐδίδασκον οἱ Ἀπόστολοι, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἰωάννου, ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ φόβου του, μήπως ἐλησμόνησεν ὅσα ἤκουσεν ὁ ἴδιος ἀπὸ ἐκείνων εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἢ μήπως τυχὸν δὲν ἤκουσεν ἀρκετὰ, πρᾶγμα εὐλογον. Καθὼς παρήρχοντο οἱ αἰῶνες, ὁ Παπίας ἀπωθεῖτο χρονολογικῶς πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἐτοποθετεῖτο πλησίον τοῦ Ἰωάννου, μέχρις ὅτου ὑπὸ ὠρισμένων ἐθεωρήθη γραμματεὺς του. Τὸ ὅτι οὗτος διετέλεσεν ἐπίσκοπος Ἰεραπόλεως, ἀποσιωπώμενον ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου, λέγεται κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁵ καὶ ἐπαναλαμβάνεται μετὰ ταῦτα ὑπὸ πάντων τῶν μνημονευόντων αὐτόν.

Κατὰ μεταγενεστέρας εἰδήσεις, ἀπαντώντας πρῶτον εἰς τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, ὁ Παπίας ἐμαρτύρησε· «σὺν τῷ ἁγίῳ δὲ Πολυκάρπῳ καὶ ἄλλοι θ' ἀπὸ Φιλαδελφείας μαρτυροῦν ἐν Σμύρνῃ· καὶ ἐν Περγᾶμῳ δὲ ἕτερος ἐν οἷς ἦν καὶ Παπίας καὶ ἄλλοι πολλοί, ὧν καὶ ἔγγραφα φέρεται τὰ μαρτύρια»⁶. Προφανῶς ταῦτα ἐλήφθησαν μετὰ παραναγνώσεων ἐκ τοῦ Εὐσεβίου λέγοντος περὶ ἄλλου προσώπου, «τοιούτα τὰ κατὰ τὸν μακάριον Πολύκαρπον σὺν τοῖς ἀπὸ Φιλαδελφείας ιβ' τοῖς Σμύρνῃ μαρτυρήσασιν... Ἐξῆς δὲ καὶ ἄλλων ἐν Περγᾶμῳ πόλει τῆς Ἀσίας ὑπομνήματα μεμαρτυρηκότων φέρεται Κάρπου καὶ Παπύλου καὶ γυναικὸς Ἀγαθονίκης»⁷. Προφανῶς ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ ἐξέλαβε τὸ ὄνομα Παπύλος ὡς Παπίας καὶ τὸν ἀριθμὸν ιβ' ὡς θ'. Ὡς μάρτυρα δὲ θεωροῦν αὐτόν καὶ μεταγενέστεροι, μετὰ τῶν ὁποίων ὁ Φώτιος⁸. Εὐλόγως αἱ μεταγενέστεραι αὗται εἰδήσεις περὶ μαρτυρίου ἀποκατέστησαν ἐν μέρει τὴν πρὸς τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐκτίμησιν, τὴν ὁποίαν εἶχε κλονίσει καὶ μειώσει πολὺ ὁ Εὐσέβιος, προφανῶς διότι διεφώνει πρὸς τὰς χιλιαστικὰς καὶ ἄλλας ἀντιλήψεις αὐτοῦ, καὶ διότι ἦτο ἐπιφυλακτικὸς ἐναντι αὐτοῦ λόγῳ τῆς εὐπιστίας του εἰς ἀνεξελέγκτους προφορικὰς ἀφηγήσεις. Πράγματι δὲ οὗτος λέγει περὶ αὐτοῦ· «σφόδρα γὰρ τοι σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν, ὡς ἂν ἐκ τῶν αὐτοῦ λόγων τεκμηράμενον εἰπεῖν, φαίνεται· πλὴν καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν πλείστοις ὄσοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν τῆς ὁμοίας αὐτῷ δόξης παραίτιος γέγονε τὴν ἀρχαιότητα τάνδρὸς προβεβλημένοις, ὡσπερ οὖν Εἰρηναίῳ καὶ εἰ

5 Ἐκκλ. Ἱστορία, 2, 15, 3, 36, 2.

6 PG 92, 628.

7 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 15, 43 καὶ 46. Ὁ ἀριθμὸς ιβ' σημαίνει ἐδῶ «δωδέκατος» καὶ ὄχι «δωδεκα».

8 Μυριόβιβλος 232.

τις ἄλλος τὰ ὅμοια φρονῶν ἀναπέφηνεν»⁹. Εἰς ἄλλο ὅμως σημεῖον τοῦ ἰδίου ἔργου ἀπαντᾶται χαρακτηρισμὸς ἀντίθετος πρὸς τὸν ἀνωτέρω, «ἀνὴρ τὰ πάντα ὅτι μάλιστα λογιώτατος καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων»¹⁰. Ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος, ἂν καὶ ἐλλείπη ἀπὸ μερικοῦς κώδικας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἄρμενικὴν μετάφρασιν, καὶ δύναται νὰ θεωρηθῆ πρόσθετος, φανερώνει ἠὺξημένην τὴν πρὸς τὸν Παπῖαν ἐκτίμησιν μετὰ τοῦς χρόνους τοῦ Εὐσεβίου.

2. ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

Ὁ Παπῖας συνέταξε σύγγραμμα ἐκ πέντε βιβλίων¹¹, τὸ ὁποῖον εἰς τὸν Εὐσεβιον φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον *Λογίων Κυριακῶν Ἐξηγήσεις*, ἐνῶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ πληθυντικὸς «ἐξηγήσεις» προῆλθεν ἐκ κακογραφίας τῆς ἐνικῆς «ἐξηγήσεως»: ἦτοι ὁ Εὐσεβιος ἔφερε τὸ ἔργον μὲ τὸν τίτλον «Λογίων Κυριακῶν ἐξηγήσεως βιβλία πέντε», ὁ ὁποῖος κατοχυρώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐξωτερικὰς μαρτυρίας¹². Ἡ λέξις λόγιον ἐκλαμβάνεται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐννοιαν τῶν λεχθέντων καὶ πραχθέντων.

9 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39, 13.

10 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 36, 2.

11 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 5, 33, 4. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39, 1. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΣΙΔΗΠΤΟΥ, DE HOCOR, Texte u. Untersuch. 5, 2, σ. 170.

12 Ἀπολινάριος Λαοδικεῖας «Κυριακῶν Λόγων ἐξηγήσεις», Ἱερωνύμος «*explicatio sermonum Domini*».

13 *Epistula 71 ad Longinum* 5.

14 Βλ. Κατάλογον τῆς μονῆς Stams εἰς τὸ Τυρόλον, τοῦ ἔτους 1341, G. BICKELL, ἐν *Zeit. f. Katholische Theol.* 3 (1879), 799 ἐξ. καὶ Κατάλογον τοῦ ναοῦ τῆς Nimes τοῦ 1218. Ἐπειδὴ δὲν λέγεται ρητῶς, ὅτι πρόκειται περὶ ἑλληνικοῦ κειμένου, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ πρόκειται περὶ λατινικῆς μεταφράσεως εἴτε τοῦ συνόλου εἴτε μέρους τοῦ ἔργου. Δὲν φαίνεται πιθανόν ὅτι πρόκειται περὶ ἄλλου προσώπου.

Εἶναι παράδοξον πῶς ἡ ἀποκατάστασις, ἔστω καὶ μερική, τοῦ κύρους τοῦ Παπῖου δὲν ἐπέτυχεν νὰ περισώσῃ τὸ ἔργον του ἀπὸ τὴν καταστροφὴν. Δὲν διεσώθησαν ἐξ ἄλλου ἴχνη μεταφράσεως εἰς ξένας γλώσσας, ἐκ δὲ τῶν λόγων τοῦ Ἱερωνύμου, «*propterea Josephi libros et sanctorum Patrum et Polycarpi volumina, falsus ad te rumor pertulit a me esse translata*»¹³, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῆ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔργον εἶχεν ἤδη μεταφρασθῆ εἰς τὴν λατινικὴν κατὰ τοῦς χρόνους τοῦ γράφοντος. Εἶναι μάλιστα ἐπίσης παράδοξον πῶς οὐτε μεταγενεστέρως μεταφράσθη, μολονὶ κατὰ τὰ φαινόμενα διετηρεῖτο εἰς τὴν Δύσιν μέχρι τῶν νεωτέρων σχετικῶς χρόνων¹⁴.

Ἐκ τῶν σωζομένων ἀποσπασμάτων σχηματίζομεν σιφῆ εἰκόνα περὶ τοῦ εἶδους τῶν περιεχομένων αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα κατὰ βάσιν ἀνεφέροντο εἰς τὴν παράδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἐννοιαν αὐτῆς. Διακρίνων μεταξὺ γραπτῆς καὶ ἀγράφου παραδόσεως ὁ συγγραφεὺς, ὡς πρὸς μὲν τὴν γραπτὴν ἐκθέτει τὰ περιστατικὰ τῆς συγγραφῆς τῶν εὐαγγελίων, ἐκ δὲ τῆς ἀγράφου παραθέτει ἀφθονον ὕλικόν, ἦτοι 1) ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Κυρίου καὶ λόγους καὶ παραβολὰς αὐτοῦ, 2) περιστατικὰ καὶ λόγους τῶν Ἀποστόλων, 3) ἐρμηνευτικὰ σχόλια εἰς ἐδάφια τῆς Π. Διαθήκης, 4) μυθώδεις περιγραφὰς τῶν ἐσχάτων.

Ἄν καὶ ἐγνώριζε καλῶς τὰ εὐαγγέλια, ἀπέδιδε μεγαλυτέραν σημασίαν

εις τὴν ζῶσαν παράδοσιν, τὴν διατηρηθεῖσαν εἰς τοὺς λόγους τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὰ θέσμια τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο, καθὼς βεβαιώνει ὁ ἴδιος, προσεπάθει νὰ συναντήσῃ περισσοτέρους μαθητὰς τῶν Ἀποστόλων, διὰ νὰ μάθῃ ἀπὸ αὐτοὺς τὰ τῆς διδαχῆς καὶ τοῦ ἔργου ἐκείνων, εἰς ἓν εἶδος συνεντεύξεων. Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῶν πρεσβυτέρων ἐκείνων τῆς Ἀσίας, τοὺς ὁποίους συχνάκις μνημονεῖει ὁ Εἰρηναῖος εἰς τὸν Ἐλεγχον. Ἄλλ' ὁ Παπίας πρεσβυτέρους ὀνομάζει καὶ τοὺς Ἀποστόλους, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν λεγομένων εἰς τὸν πρόλογον· «οὐκ ὀκνήσω δὲ σοὶ καὶ ὅσα ποτὲ πύρῃ τῶν πρεσβυτέρων καλῶς ἔμαθον καὶ καλῶς ἐμνημόνευσα, συγκατατάξαι ταῖς ἐρμηνείαις, διαβεβαιούμενος ὑπὲρ αὐτῶν ἀλήθειαν. Οὐ γὰρ τοῖς τὰ πολλὰ λέγουσιν ἔχειρον, ὥσπερ οἱ πολλοί, ἀλλὰ τοῖς τὰληθῆ διδάσκουσιν, οὐδὲ τοῖς τὰς ἀλλοτρίους ἐντολάς μνημονεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς τὰς παρὰ τοῦ Κυρίου τῆ πίστει διδομένας καὶ ὑπ' αὐτῆς παραγινομένας τῆς ἀληθείας. Εἰ δὲ που καὶ παρηκολοθηκῶς τις τοῖς πρεσβυτέροις ἔλθοι, τοὺς τῶν πρεσβυτέρων ἀνάκρινα λόγους, τί Ἀνδρέας ἢ τί Πέτρος εἶπεν, ἢ τί Φίλιππος ἢ τί Θωμᾶς ἢ Ἰάκωβος ἢ τί Ἰωάννης ἢ Ματθαῖος ἢ τις ἕτερος τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν, ὅ,τε Ἀριστίων καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης, τοῦ Κυρίου μαθηταί, λέγουσιν. Οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσοῦτόν με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον ὅσον τὰ παρὰ ζώσης φωνῆς καὶ μενούσης»¹⁵.

Εἰς τὸ ἐδάφιον τοῦτο συναντῶμεν δύο καταλόγους, τὸν μὲν πρῶτον περιλαμβάνοντα στενοὺς μαθητὰς τοῦ Κυρίου, τὸν δὲ δεύτερον δύο ἄλλα πρόσωπα, τὸν Ἀριστίωνα καὶ τὸν πρεσβύτερον Ἰωάννην, λεγομένους καὶ αὐτοὺς μαθητὰς τοῦ Κυρίου. Ὁ δεύτερος οὗτος κατάλογος παρουσιάζει προβλήματα. Ὁ Ἀριστίων εἶναι ἀγνωστος ἄλλοθεν ἀλλὰ ὁ τύπος αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος ἐναλλάσσεται μὲ τὸν τύπον Ἀρίστων, ἡ δὲ συριακὴ μετάφρασις τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς γενομένη ἀρμενικὴ μετάφρασις ἔχουν τὸν δεύτερον τύπον. Τρεῖς δὲ Ἀρίστωνες ἐκ τῆς χρονικῆς ταύτης περιόδου εἶναι γνωστοί· ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Σμύρνης, ὁ τρίτος ἐπίσκοπος Σμύρνης καὶ ὁ Πελλιῖος ἀπολογητής.

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου ἀπαντᾶται καὶ εἰς τοὺς δύο καταλόγους, εἰς τὸν δεύτερον δὲ οὗτος καλεῖται ρητῶς πρεσβύτερος, ἐνῶ καὶ εἰς τὸν πρῶτον πάλιν συγκαταριθμεῖται μεταξὺ «πρεσβυτέρων». Τὸ χωρίον τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν τῆς θεωρίας περὶ ὑπάρξεως δύο Ἰωαννῶν εἰς τὴν Ἀσίαν. Περὶ ἑνὸς δευτέρου Ἰωάννου, γράψαντος μάλιστα τὴν Ἀποκάλυψιν, ὠμίλησε βραδύτερον ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, στηριχθεὶς κυρίως εἰς φιλολογικὰ κριτήρια καὶ μὴ ἐπικαλεσθεὶς τὴν διάκρισιν τοῦ Παπίου. Πρῶτος ἐξεμεταλλεύθη τὴν διάκρισιν ὁ

15 Ἐκκλ. Ἱστορία
3 ε.

Εὐσέβιος¹⁶, λέγων ὅτι οὕτως ἀποδεικνύεται ἀληθῆς ἡ παράδοσις περὶ δύο ἐν Ἀσίᾳ Ἰωαννῶν καὶ περὶ δύο ἐν Ἐφέσῳ μνημείων Ἰωάννου, καὶ φρονῶν περαιτέρω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ ἡ σύνταξις τῆς Ἀποκαλύψεως εἰς τὸν δεύτερον, παρεχομένον οὕτως ἰσχυροτάτου στηρίγματος εἰς τὴν ἀπλὴν ὑπόθεσιν τοῦ Διονυσίου. Βραδύτερον ἀπεδέχθησαν καὶ ἄλλοι τὴν διάκρισιν, ὑποδώσαντες μάλιστα εἰς τὸν πρεσβύτερον καὶ τὰς δύο μικρὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἰωάννου, ὅπως ὁ Φίλιππος Σιδίτης¹⁷.

Συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Σιδήτου ὁ Παπίας διηγείτο ὅτι ὁ ἀπόστολος Ἰωάννης ἀνηρέθη ἐπὶ τῶν Ἰουδαίων, μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἰακώβου, τὴν πληροφορίαν δὲ ταύτην ὁ Γεώργιος Ἀμαρτωλὸς¹⁸ ἐρμηνεύει κατὰ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ Ἰωάννης ἐμαρτύρησε μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νέρβα ἀνάκλησιν αὐτοῦ ἐκ τῆς νήσου Πάτμου, τελευταῖος ἐκ τῶν Ἀποστόλων, πληρώσας μετὰ τοῦ προηγηθέντος ἀδελφοῦ του τὴν περὶ αὐτῶν πρόρρησιν τοῦ Κυρίου. Τὰ περὶ μαρτυρίου τοῦ Ἰωάννου δὲν δέχονται ὁ Πολυκράτης Ἐφέσου καὶ ὁ Ὠριγένης, οἱ δὲ Εἰρηναῖος καὶ Εὐσέβιος βεβαιώνουν ὅτι ὁ Ἰωάννης ἀπέθανε φυσικὸν θάνατον.

3. ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω σώζονται καὶ ἄλλα ἀνεκτιμῆτον ἀξίας ἀποσπάσματα εἰς μικρὰν σειρὰν συγγραφέων, συχνὰ δὲ εἶναι καὶ αἱ ἀναφοραὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου.

Δύο πλήρη ἀποσπάσματα καὶ μερικαὶ ἐμμεσοὶ ἐκθέσεις ἀναφέρονται εἰς τὰ περιστατικὰ συντάξεως τριῶν ἐκ τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων. Κατὰ τὴν εἶδησιν τοῦ Παπίου ὁ Μάρκος, ἀκολουθῶν τὸν Πέτρον εἰς τὴν ἀποστολὴν του ὡς συνεργάτης καὶ ἐρμηνευτῆς, κατέγραψε τὰς διηγήσεις ἐκείνου εἰς τὸ δμώνυμον εὐαγγέλιον, καθὼς τὰς ἐνεθυμεῖτο, μὲ ἀκρίβειαν μὲν χωρὶς πολλὴν τάξιν δέ.

«Μάρκος μὲν ἐρμηνευτῆς Πέτρου γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μόντοι τάξει, τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα. Ὅτε γὰρ ἤκουσε τοῦ Κυρίου οὔτε πηρηκολούθησεν αὐτῷ, ὕστερον δέ, ὡς ἔφη, Πέτρῳ, ὃς πρὸς τὰς χρείας ἐποιεῖτο τὰς διδασκαλίας, ἀλλ' οὐχ ὥσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν ποιούμενος λόγιον ὥστε οὐδὲν ἤμαρτε Μάρκος οὕτως ἔνια γράψας, ὡς ἀπεμνημόνευσεν. Ἐνὸς γὰρ ἐποιήσατο πρόνοιαν, τοῦ μηδὲν ὧν ἤκουσε παραλιπεῖν ἢ ψεύσασθαι τι ἐν αὐτοῖς»¹⁹.

¹⁶ Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39, 5.
¹⁷ Ἐκδ. DE BOOR, σ. 170.
 Χρονολογία, ΜΥΡΑΤΟ, 1859, προλεγόμενα σ. 17 ἔ.
¹⁸ Εὐσέβιου, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39, 15.

Τὸ περὶ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου ἀπόσπασμα, παρὰ τὴν συντομίαν του, ἐβοήθησε σπουδαίως εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῶν πηγῶν τῶν Συνοπτικῶν Εὐαγγελίων. Κατ' αὐτὸ ὁ Ματθαῖος συνέταξε τὰ «λόγια» εἰς τὴν ἑβραϊκὴν, ἐννοῶν βεβαίως ἐδῶ τὴν ἀραμαϊκὴν γλῶσσαν, διάφοροι δὲ ἄλλοι μετέφρασαν ἢ ἀπέδωσαν ταῦτα εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

«Ματθαῖος μὲν οὖν ἑβραϊδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο, ἡρμήνευσε δὲ αὐτὰ ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος»²⁰.

Δύο μεταγενέστερα κείμενα παρουσιάζουν τὸν Παπίαν νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἰωάννης ὑπηγόρευσε τὸ εὐαγγέλιόν του εἰς αὐτὸν ὡς εἰς γραφῆα²¹, ἀλλ' ἐπειδὴ κανεὶς ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς συγγραφεὶς δὲν παρέχει τοιαύτην πληροορίαν, μὲ δυσκολίαν δυνάμεθα νὰ τὴν δεχθῶμεν, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ σχετικὴ ἐντίπωσις ἐσηματίσθη ἐκ τῆς συχνῆς ἀναφορᾶς τοῦ πρώτου εἰς τὸν δεύτερον. Γραφεὺς τοῦ Ἰωάννου ἐθεωρήθη βραδύτερον ὁ Πρόχορος. Ὁ Ἀνδρέας Καισαρείας πρὸς κατοχύρωσιν τῆς θεοπνευστίας τῆς Ἀποκαλύψεως ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν γνώμην τοῦ Παπίου²².

Καμμία πληροφορία δὲν ὑπάρχει περὶ ἀναφορᾶς τοῦ Παπίου εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ καὶ τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ἴσως δὲ νὰ μὴ ἤσυχολήθη μὲ αὐτά. Εἰς τὸν ἀνωτέρω παρατεθέντα πρόλογον τοῦ συγγράμματός του βλέπομεν νὰ ἐπιδίδεται εἰς προσπάθειαν νὰ ἀναγάγῃ τὰ πάντα εἰς τὰ παραδοθέντα ὑπὸ τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Κυρίου καὶ ἰδίως τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἰωάννου. Ἐκπροσωπεῖ γενικῶς μίαν ἰουδαιοχριστιανικὴν μορφήν τῆς παραδόσεως ἢ ὁποία δὲν ἠδύνατο εὐκόλως νὰ περικλείσῃ τὰς διδασχάς τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Λουκᾶ, τοὺς ὁποίους ἀντιθέτως ἀνεγνώριζεν ὁ Μαρκίων ὡς μοναδικὰς αὐθεντίας. Ἀξιοσημείωτον δὲ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι κατὰ τὸν πρόλογον τοῦ Vat. Alex. 14 τῆς Λατερανῆς ὁ Μαρκίων εἶχεν ἀποδοκιμασθῆ

20 Αὐτόθι 3, 39, 16.

21 Πρόλογος εἰς Ἰωάννην τῶν κωδ. Vat. Alex. 14 τῆς Λατερανῆς, «dic-tante». Πρόλογος τῆς Σειρᾶς εἰς Ἰωάννην, «ὑπηγόρευσεν».

22 Ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, PG 106, 220.

23 Λιατηρεῖται ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Σιδήτου.

24 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39, 17.

25 Αὐτόθι 3, 39, 11.

διετηρήθησαν διηγήσεις τοῦ Παπίου περὶ δύο ἐπεισοδίων ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου· πρῶτον περὶ τοῦ ὅτι νεκροὶ ἀνυσκάντες ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἔζων μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138)²³, περὶ τῶν ὁπρίων καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Κοδράτου, καὶ δεύτερον περὶ τῆς ἀμαρτωλῆς γυναικός²⁴. Ὡς γνωστόν, παραλλαγή τοῦ τελευταίου τούτου ἐπεισοδίου, ἀπαντωμένου καὶ εἰς τὸ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, παρεισέφρησε καὶ εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου. Τὰ περὶ παραδόξων παραβολῶν τοῦ Σωτήρος, μνημονευόμενα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, δὲν διακρινίζονται ἐγγύτερον²⁵.

Ἐκ τοῦ βίου τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ διετηρήθησαν τὰ περιστατικά

περί τοῦ θανάτου τοῦ Ἰούδα, περί τοῦ ὁποῖου ἀναφέρουν ὁ μὲν Ματθαῖος ὅτι «ἀπήγγξατο»²⁶, αἱ δὲ Πράξεις ὅτι «πρηνῆς γενόμενος ἐλάκησε μέσος καὶ ἐξεχύθη πάντα τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ»²⁷. Κατὰ τὸν Παπῖαν οὗτος εἶχε πρησιθῆ μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ διέλθῃ ἀπὸ ὁδὸν διὰ τῆς ὁποίας ἠδύνατο ἀκόμη καὶ ἄμαξα νὰ διέλθῃ, τὰ βλέφαρα αὐτοῦ ἦσαν τόσον διωγκωμένα, ὥστε νὰ μὴ διακρίνονται οἱ ὀφθαλμοὶ του οὔτε διὰ διόπτρας ἱατροῦ, καὶ τὰ ἀπόκρυφα αὐτοῦ εἶχον καταστήσει ἀηδέστατα²⁸. Ἐξ ἄλλου ὁ συγγραφεὺς εἶχε παραλάβει ἀπὸ τὰς θυγατέρας τοῦ Φιλίππου τὴν εἶδῃσιν περὶ ἀνασιάσεως τῆς μητρὸς τοῦ Μαναΐμου καὶ περὶ δοκιμασίας τοῦ Ἰούστου Βαρσαβᾶ, τοῦ ἐπιλεγέντος μετὰ τοῦ Ματθίου διὰ τὴν κλήρωσιν πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ Ἰούδα, ἡπὸ τῶν ἀπίστων· οὗτος, πῶν δηλητήριον ἐχίδνης, δὲν ὑπέστη καμμίαν συνέπειαν²⁹.

Δύο ἀποσπύσματα ἔχουν θέματα ἐκ τῆς Π. Διαθήκης. Κατὰ τὸ πρῶτον ὁ Θεὸς παρεχώρησεν εἰς μερικοὺς ἀγγέλους ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς περὶ τὴν γῆν διακοσμήσεως³⁰, κατὰ δὲ τὸ δεῦτερον τὰ περὶ παραδείσου καὶ γενικώτερον τὰ περὶ τῆς ἑξαήμερου ἀναφέρονται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ³¹.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἐπικρινόμενα ὡς «μυθώδη» εἶναι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν χιλιετηρίδα, ἴτοι εἰς τὴν ἐπίγειον καὶ σωματικὴν χιλιετὴ βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία θὰ πραγματοποιηθῇ μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, ἐκλήφθεντα οὕτω κατὰ παρεξήγησιν τῶν μυστικῶς καὶ ἀλληγορικῶς λεχθέντων ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Ἄλλαι εἰδήσεις πληροφοροῦν ἡμᾶς ὅτι ὁ Παπῖας ὠμίλει σαφῶς περὶ βρωμάτων καὶ ἀπολαύσεων μετὰ τὴν ἀνάστασιν³², ὅπως ἄλλωστε μαρτυρεῖ καὶ ὁ Εἰρηναῖος παραθέτων κατὰ λέξιν ταῦτα.

«Ἔσονται ἡμέραι, ἐν αἷς ἀμπελῶνες φύσσονται, ἔχουσαι ἕκαστος μύρια κλήματα, καὶ ἐν ἑκάστῳ κλήματι μύριοι κλάδοι καὶ ἐν ἑκάστῳ κλάδῳ μύριοι βλαστοὶ καὶ ἐν ἑκάστῳ βλαστῷ μύριοι βότρυες καὶ ἐν ἑκάστῳ βότρυϊ μύρια ρᾶγες καὶ ἐν ἑκάστη ραγί εἴκοσι καὶ πέντε μετρηταὶ οἴνου. Ὅταν δὲ τις τῶν ἁγίων ἄψηταί τινος τῶν βότρυνων, ἕτερος κράξῃ· ἐγὼ βότρυνος κρείττων εἰμί, ἐμὲ λάβε, δι' ἐμοῦ εὐλόγησον τὸν Κύριον»³³.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ Παπῖας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἀξιόλογος ἐκσκαφεὺς τοῦ μεταλλείου τῆς προφορικῆς παραδόσεως. Ἄν καὶ ὁ τρόπος τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ εἰς τὴν διερεύνησιν εἶναι ἑλληνικός, ἡ μέθοδος ἐρμηνείας τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἐν γένει αἱ τάσεις αὐτοῦ ἐντάσσονται εἰς Ἰουδαιοχριστιανικὰ πλαίσια. Ἡ ἀντιιουδαϊκὴ

26 *Ματθ.* 27, 5.

27 *Πράξ.* 1, 18.

28 CRAMER, *Στιγὰ εἰς Ἠράξει*, 1838, σ. 12 ἔ.

29 ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΣΙΔΗΤΟΥ, Ἐκδ. DE BOOR, σ. 170. Βλ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 39, 9.

30 ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν*, 34.

31 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Εἰς Ἐξαήμερον* 7 PC: 89, 961.

32 Μυζήμου Ὁμολογητοῦ, *Εἰς τὴν Ἐκκλ. Ἱστορίαν Διονυσίου* 7. Βλ. καὶ ΦΩΤΙΟΥ, *Μησιόβιβλος* 232, ἐκ τοῦ Στεφάνου Γοβάρου.

33 *Ἐλεγχος* 5, 33, 3.

πολεμική κατά τούς χρόνους του, εις τὴν ὁποίαν ἐπρωτοστάτουν ὁ Μαρκίων καὶ μερικοὶ γνωστικοὶ αἵρεσιάρχαι, ἔσειε καὶ τὰ θεμέλια τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Παπίας ἀπέκρουε τὴν πολεμικὴν ταύτην, ἀποδεικνύων διὰ τῆς ἐρεύνης του ὅτι αὐτὴ δὲν ἐστηρίζετο εἰς τὴν γνησίαν παράδοσιν, καὶ καθιστάμενος οὕτω πρόδρομος τοῦ Εἰρηναίου. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μαρκίων κατὰ τὸν ἀγῶνα του τοῦτον ἐστηρίζετο μονομερῶς εἰς τὸν Παῦλον καὶ τὸν Λουκᾶν, καὶ δὴ κατ' ἀναθεώρησιν καὶ διασκευὴν, ὁ Παπίας παρημέλησεν, ὡς φαίνεται, τοὺς δύο τούτους ἀνδρας.

Εἰς τὴν ἐρμηνείαν του προσεπάθησε νὰ συνδυάσῃ τὴν ἱστοριογραμματικὴν μέθοδον μὲ τὴν τυπολογικὴν, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσε πλήρως καὶ ἐχρησιμοποίησε ταύτας ἀνεξαρτήτως, καὶ μάλιστα τὴν μὲν πρώτην ἐκ τὰ ἐσχατολογικά, τὴν δὲ δευτέραν εἰς τὰ παλαιοδιαθηκικά. Ἄλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν πρέπει νὰ διαφύγῃ τὴν προσοχὴν ἡμῶν ὅτι ἡ Μικρασία εὐρίσκετο πάντοτε εἰς τὸ μέσον μεταξύ τῶν ἀκραίων ἐρμηνευτικῶν παραδόσεων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς πλευρᾶς ὁ Παπίας θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ πρῶτος ἡγέτης τῆς μικρασιατικῆς σχολῆς.

Ἐν ἑκ τῶν ὄπλων αὐτοῦ κατὰ τῶν Γνωστικῶν ἦτο ἡ ἔντονος προβολὴ ἐγκοσμοκρατικῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων ὡς ἀντιβάρου τῆς ἀπολύτου ἰδεοκρατίας ἐκείνων. Αἱ περὶ ἐσχάτων ἀπόψεις του ἐπηρέασαν ὅλους τοὺς μεταγενεστέρους χιλιαστὰς, ἀπὸ τοῦ Ἰουστίνου καὶ πέραν, μέχρις οὗ ὁ Εὐσεβίος ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν πορείαν των, διὰ τῆς ὁραύσεως τῆς χιλιετηρικῆς παραδόσεως εἰς τὴν χρονογραφίαν. Δὲν εἶναι πάντως βέβαιον ὅτι ὁ Παπίας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τοῦ χιλιασμοῦ, διότι ὀλίγον πρὸ αὐτοῦ χιλιαστὴς παρουσιάζεται ὁ Κήρινθος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

Τὰ ὀλίγα λείψανα τοῦ ἔργου του ἐκδίδονται μὲ τὰ κείμενα Εἰρηναίου, Εὐσεβίου, Φιλίππου Σιδήτου, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαντῶνται. Τὰ παραθέματα ταῦτα μαζὶ μὲ τὰς περὶ τοῦ Παπίου ἀρχαίας μαρτυρίας συλλεγέντα ἐκδίδονται καὶ ἰδιαιτέρως, μεταξύ ἄλλων καὶ εἰς τὰ κατωτέρω.

M. I. ROUTH, *Reliquiae sacrae* I, Oxford 1846 (= PG 5, 1255-1262).

A. HILGENFELD, "Papias von Hierapolis", *Zeit. f. Wiss. Theologie* 18 (1875), 231-270.

O. DE GUBHARDT, ἐν GUBHARDT, HARNACK, ZAHN, *Patrum Apostolicorum Opera* 1, 2, *1978.

- FR. X. FUNK, *Opera Patrum Apostolicorum* 1, 21901. Ἐπανεκδόσις Bihlmeyer 1924, Schneemelcher 1956.
- M. BUCCELLATO, *Papia di Ierapoli, frammenti e testimoniazze nel testo greco*, Milano 1936.

Μελέται

- FR. SCHLEIERMACHER, "Ueber die Zeugnisse des Papias von unsern beiden ersten Evangelien", *Theol. Studien u. Kritiken* 5 (1832), 735-768.
- TH. ZAHN, "Papias von Hierapolis", *Theol. Studien u. Kritiken* 39 (1866), 649-696.—
Geschichte des neut. Kanons 1, 2, 849-903. 2, 1, 790-797.—*Forschungen zur Geschichte des neut. Kanons* 6 (1900), 109-157.
- F. FR. ZYRO, *Neue Beleuchtung in der Kirchengeschichte des Eusebius* 3, 39, Darmstadt 1869.
- W. WILHELMBACH, *Die Papiasfragmente über Markus und Matthäus*, Berlin 1878.
- A. HILGENFELD, "Papias von Hierapolis und neuste Evangelienforschung", *Zeit. f. Wiss. Theol.* 29 (1886), 257-291.
- E. H. HALL, *Papias and his contemporaries*, Boston 1899.
- B. ΣΤΙΦΑΝΙΔΟΥ, *Παπίας Ἱεραπόλεως*, Τεργέστη 1906.
- J. CHAPMAN, *John the Presbyter and the Fourth Gospel*, Oxford 1911.
- H. J. LAWLOR, "Eusebius on Papias", *Hermathena* 43 (1922), 167-222.
- J. DONOVAN, *The Logia in ancient and recent literature*, Cambridge 1924.
- J. SYKOURIS, "Ein neues Papias-Zitat", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 26 (1927), 210-212.
- P. VANNIPIII, "De presbytero Joanne apud Papiam", *Scuola Cattolica* 59 (1931), 219-232.—"De argumentis externis de Matthaeo et Marco apud Papiam", *Synoptica* I (1935), XII-XXX.
- A. FRÖVIC, "Das Matthäusevangelium und die aramäische Matthäusschrift des Papias", *Neue Kirchl. Zeit.* 42 (1931), 67-97.
- J. V. BARTLET, "Papian's exposition, its date and contents", *Amicitiae Corollae* by H. G. Wood, London 1933, 15-44.
- N. J. HOMMES, *Het testimonialboek*, 1935, 230-255.
- P. GÄCITER, "Die Dolmetscher der Apostel", *Zeit. f. Kath. Theol.* 60 (1936), 161-187.
- E. GUTWENGER, "Papias, eine chronologische Studie", *Zeit. f. Kath. Theol.* 69 (1947), 388-416.
- H. A. RIGG, "Papias on Marc", *Nov. Testamentum* I (1956), 161-183.
- J. MÜNCK, "Presbutere or Herrendisciple hos Papias", *Svensk Exeg. Arsbok* 22-23 (1957-1958) 172-196. Και ἀγγλιστί *Harv. Theol. Rev.* 52 (1959), 223-244.—
"Die Tradition über das Matthäusevangelium bei Papias", *Neotest. et Patristica*, τιμητ. εἰς O. Cullmann, Leiden 1962, 249-260.
- Π. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ παράδοσις Παπίου καὶ ἡ συγγραφή τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου*, Ἀθήναι 1959.
- J. KÜRZINGER, "Das Papias Zeugnis und die Erstgestalt des Matthäusevangeliums", *Bibl. Zeit.* 4 (1960), 18-38.
- R. GRYSO, "A propos du témoignage de Papias sur Matthieu. Le sens du mot logion chez les Pères du IIe s.", *Ephém. Theol. Lovanienses* 41 (1965), 530-547.
- O. GIORIANO, "I commentari di Papia di Ierapoli", *Orpheus* 16 (1969), 25-71.
- B. DE SOLAGES, "Le témoignage de Papias", *Bull. de la Litter. Ecclés.* 71 (1970), 3-14.

ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΑ

Α'. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἐἰς τὸ εἰσαγωγικὸν τμήμα τοῦ παρόντος τόμου ἐδείχθη ὑπὸ ποίαν θανάτιμον ἀπειλὴν ἔξω διαρκῶς οἱ Χριστιανοὶ τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων. Καὶ ἀντεμετώπιζον μὲν εὐθαρσῶς τὰς συνήθεις δοκιμασίας, ἀλλ' ἔναντι τοῦ καθ' αὐτὸ μαρτυρίου, ἐκτελουμένου μὲ φρικώδη βασανιστήρια, ἢ ἐκάστοτε στάσις κατὰ πρόσωπα καὶ ομάδας ἢ το διάφορος. Οἱ Γνωστικοί, ἀκολουθοῦντες ἐν προκειμένῳ πραγματιστικὴν καὶ ὀπωσδήποτε ἀντιφατικὴν πρὸς τὰς ἰδεολογικὰς ἀντιλήψεις των τακτικὴν ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον πρόθυμοι νὰ προβοῦν εἰς τὰς ζητούμενας ἀπὸ τοὺς διώκτας παραχωρήσεις. Ὁ Βασιλείδης ἐδικαιολόγει τὴν στάσιν των διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι θυσία πρὸς ἀνύπαρκτα πράγματα, ὅπως εἶναι τὰ εἰδῶλα, εἶναι κάτι ἀδιάφορον¹. Ἀλλὰ βεβαίως ἐνώπιον τοῦ ἐσχάτου κινδύνου ὑπέκυπτον ἐνίοτε καὶ ὀρθόδοξοι, εἰς περιωρισμένον πάντοτε ἀριθμόν. Οὗτοι ἀπετέλουν τὴν τάξιν τῶν πεπτωκότων, γνωστῶν περισσότερον μὲ τοὺς λατινικοὺς ὄρους ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Κυπριανοῦ: *lapsi, sacrificati, thurificati, libellatici*, πεπτωκότες, θυσιάσαντες, θυμιάσαντες, λιβελλοφόροι. Ἡ διαφορὰ κατὰ τὰς ὀνομασίας ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι μερικοὶ μὲν ἀπὸ αὐτοὺς εἶχον θυσιάσει εἰς τὰ εἰδῶλα ἢ θυμιάσει, ἄλλοι δὲ εἶχον ἐξασφαλίσαι μὲ τὴν μεσολάβησιν οἰκείων προσώπων ἢ μὲ χρήματα, τὴν ἐγγραφὴν εἰς τοὺς καταλόγους καὶ τὴν περὶ τούτου βεβαίωσιν, τὸν λιβελλον δηλαδὴ, χωρὶς νὰ ἔχουν πράγματι θυσιάσει. Ἀπὸ εὐρεθείσας εἰς τὴν Αἴγυπτον τοιαύτης φύσεως βεβαιώσεις ἀποδεικνύεται ὅτι πρὸς ἀνίχνευσιν τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ Δεκίου, ὀρισμένων περιοχῶν εἶχον ὑποχρεωθῆ ὅλοι οἱ κάτοικοι νὰ τελέσουν θυσίαν ἐνώπιον τῶν ἀρμοδίως συσταθεισῶν ἐπιτροπῶν, ἀκόμη καὶ εἰδωλολάτραι ἱερεῖς. Πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς περιεργείας τῶν ἀναγνωστῶν παραθέτομεν μὲ τὴν ὀρθογραφίαν του τὸ κείμενον ἐνὸς ἐκ τῶν λιβελλῶν τούτων².

1 ΩΡΗΕΝΟΥΣ, *Σχόλια εἰς Ματθαῖον* 38.

2 Ἐκ LECTIEROQ, *Dictionary* 9, 82.

- α' χείρ *Τοῖς ἐπὶ τῶν θυσιῶν ἡρημένοις*
παρά Αὐρηλίας Σουήλεως μητρός
Ταήσεως ἀπὸ κώμης Θεαδελφείας.
Καὶ ἀεὶ μὲν θύουσα καὶ εὐσεβοῦσα
τοῖς θεοῖς διετέλεσα καὶ νῦν ἐπὶ πα-
ρόντων ὑμῶν κατὰ τὰ προσταχθέντα
ἔθουσα καὶ ἔσπισα καὶ τῶν ἱερείων
ἐγευσάμεν καὶ ἀξιῶ ὑμᾶς ὑποση-
μειώσασθαι διευτυχεῖται.
- β' χείρ Αὐρήλιος Σερῆνος καὶ Ἑρμᾶς εἶδαμέν σε
θυσιάζοντος.
- γ' χείρ Ἑρμῆς σῆ (= σεσημειώμαι)
ἔτους α' αὐτοκράτορος Καίσαρος Γαίου
Μεσσίου Κυνίου Τραϊανοῦ Δεκίου
Εἰσεβodus Εὐτυχοῦς Σεβαστοῦ
Παυνὶ κστ' (-20 Ἰουλίου 250).

Εἶναι δικαιολογημένη ἡ κάμψις τοῦ ἠθικοῦ πολλῶν χριστιανῶν, ὅχι τόσον ἐνώπιον τοῦ θανάτου ὅσον ἐνώπιον τῶν ἀνευ προηγουμένου βασανισμῶν, τοὺς ὁποίους ἐβλεπον ἐφαρμοζομένους εἰς τοὺς δμόφροννας καὶ εἰς ἑαυτοὺς. Ἦτο ἀδυναμία τῆς στιγμῆς, μετὰ τὴν ὁποίαν σχεδὸν ὅλοι οἱ ἀρνηθέντες ἐζήτουν νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὰς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἠγάται ἐδίσταζον νὰ λάβουν ἐπ' αὐτοῦ ἀποφάσεις καὶ ἐδημιουργήθησαν σοβαρὰ προβλήματα, ἰδίως εἰς τὴν Καρχηδόνα ἐπὶ Δεκίου καὶ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ. Κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιστάσεις εἰς ὠρισμένους κύκλους ἐπεκράτησεν ἡ ἄποψις ὅτι οἱ ἐγκλειστοὶ εἰς τὰς φυλακὰς ὁμολογηταὶ καὶ μελλομάρτυρες, ἔχοντες ἀναπληρώσει μὲ τὰ κατορθώματά των τὰς ἀδυναμίας τῶν ἀρνούμενων, ἠδύναντο νὰ παράσχουν συγχώρησιν εἰς αὐτοὺς, καὶ τὸ ἐπραττον. Ἀλλ' ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἐδίχασε τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω κέντρα καὶ ἐπὶ πλέον εἰς τὴν Ρώμην. Εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Διοκλητιανοῦ ἦσαν ὁμοῦ ἐγκλειστοὶ οἱ ἐπίσκοποι Ἀλεξανδρείας Πέτρος καὶ Θηβαῖδος Μελίτιος, οἱ ὁποῖοι ἦλθον εἰς ὀξείαν ἀντίθεσιν μεταξύ των ἐπὶ τοῦ θέματος· ὁ πρῶτος καὶ οἱ ὁπαδοὶ του ὁμολογηταὶ παρεῖχον ἀμέσως συγχώρησιν, ὁ δεῦτερος καὶ οἱ ὁπαδοὶ του ὁμολογηταὶ δὲν παρεῖχον καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν διεκήρυσσον ὅτι τὸ θέμα ἔπρεπε νὰ ρυθμίση ἡ Ἐκκλησία μετὰ τὴν ἀποκατά-

Εἰκὼν 21

Οἱ Τετράρχαι. Διοκλητιανός, Μαξιμιανός, Γαλέριος, Κωνσταντῖος, ἐπὶ τῆς συμβασιλείας τῶν ἑποίων ἐξεργάγη ὁ μέγας κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμός, ὁ ἀπολήξας εἰς τὸν Θρέμαβον τῆς Ἐκκλησίας.

Γλυκτὸν εἰς Παρφυρίτην τοῦ ἔτους 300 περίπου, Βενετία, ναὸς Ἁγίου Μάρκου.

στασιν τῆς εἰρήνης, ἔπειτα δὲ ἤρνούντο τελείως τὴν συγχώρησιν καὶ ἐχαρκτήριζον ἑαυτοὺς ὡς «Ἐκκλησίαν μαρτύρων».

Οἱ πλείστοι τῶν Χριστιανῶν, ἐφ' ὅσον συνελαμβάνοντο, ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ἰπποστοῦν τὰ πάντα χάριν τῆς πίστεώς των καὶ ἤρνούντο νὰ συμμορφωθοῦν εἰς τὰς ἀξιώσεις τῶν διοκτῶν, αἱ ὁποῖαι βασικῶς συνίσταντο εἰς τὴν ἀποκήρυξιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν προσορὰν θυσίας εἰς τὸν βωμὸν μιᾶς θεότητος ἢ τοῦ αὐτοκράτορος ἢ εἰς τὴν προσφορὰν θυμιάματος ἢ εἰς τὴν βρῶσιν εἰδωλοθύτων. Ἄδυνατοῦντες νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν ἄρνησιν ταύτην οἱ Ἰθνηκοί, διηρωτῶντο, «τί κακὸν εἶπεν Κύριον Καίσαρα καὶ Ὀυσαι;» καὶ ἐφεύρισκον διαφόρους αἰτιολογίας πρὸς ἐξήγησιν αὐτῆς, ἦτοι δεισιδαιμονίαν, ἐπιζήτησιν ὑστεροφημίας κἄ. Ἄλλοι ἰπέθετον ὅτι τὸ μαρτύριον ἦτο τρόπος αὐτοκτονίας· οὕτως ὁ Τερτυλλιανὸς ἐμφανίζει τὸν ἀντίπατον τῆς Ἀσίας Ἄρειον Ἀντωνίνον, ὁ ὁποῖος ἐβλέπε νὰ συνωθοῦνται περὶ τὸ βῆμα πρὸς ἀνάκρισιν, λέγοντα, «ὦ δεῖλαι οἱ, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημινούς καὶ βρόχους ἔχετε»³.

Οἱ δικασταὶ δὲν ἦσαν τόσο ἀγριοὶ ὅσον ὑποθέτουν ὅσοι δὲν διερευνοῦν ἐπισταμένως καὶ ἀντικειμενικῶς τὰς πηγὰς· ὑπλῶς ἐφήρμοζον τοὺς νόμους ἢ ὑπέκυπτον εἰς τὰς ἀπαιτήσεις ἐξηγησιῶν λαϊκῶν μαζῶν. Κατέβαλον συχνάκις προσπαθείας νὰ εὑρουν ἀφορμὰς διὰ νὰ ἀπαλλάξουν τοὺς δικαζομένους, τοὺς ἀπηύθυνον ἐρωτήσεις κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ χρειασθῆ νὰ ὁμολογήσουν τὴν χριστιανικὴν τῶν ιδιότητα, τοὺς συνίστων νὰ λυπηθοῦν τὴν νεότητά ἢ τὸ γῆρας ἢ τὴν οἰκογένειάν των, ἐξέφραζον τὴν γνώμην ὅτι τίποτε δὲν θὰ ἠμπόδιζε νὰ διατηρήσουν τὴν πίστιν των, ἀφοῦ τιμήσουν ἐφ' ἅπαξ καὶ τὰ εἰδῶλα, τοὺς ἐδίδον προθεσμίαν νὰ σκεφθοῦν. Φυσικὰ ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς ὑπὸ τοῦ μάρτυρος ἐκφορᾶς τῆς ὁμολογίας «Χριστιανὸς εἰμι», οἱ δικασταὶ ἔμενον ἀνένδοτοι, ἐκτὸς ἐὰν ἐν συνεχείᾳ ὁ δικαζόμενος ἐδέχετο νὰ θυσιάσῃ. Ἀπὸ τῆς ἰδικῆς των ἐξ ἄλλου πλευρᾶς καὶ οἱ μάρτυρες συμπεριεφέροντο σχεδὸν πάντοτε εὐγενέστατα πρὸς τοὺς κριτάς, καθ' ὅσον μάλιστα ἐφρόνουν ὅτι οἱ ἄρχοντες ἐνήργουν ὑπὸ τὴν διαβολικὴν ἐπήρειαν καὶ ὄχι ἐλευθέρως.

Ἐπάρχει πλῆθος ἀνεπισήμων μαρτυρίων, ἐκτελεσθέντων δι' ἀμέσου ἐνεργείας τοῦ ὄχλου, συνήθως διὰ λιθοβολισμοῦ ἢ ξυλοκοπήματος. Παρέμειναν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀμνημόνευτα καὶ ἀκατάγραφα, λόγῳ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτελέσθησαν καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν εἰς αὐτὰ ἐμπεπλεγμένων Χριστιανῶν.

Τὴν παροῦσαν διαπραγμάτευσιν ἐνδιαφέρουν τὰ ἐπίσημα μαρτύρια, διότι μὲ αὐτὰ συνδέονται γραπτὰ μαρτυρολογικὰ ἐκθέσεις. Ἡ ὄλη

Ad Scarpalam 5. Διατηρεῖ τὴν φράσιν ἑλληνιστί.

Εικόνα 22

Τρόποι τελειώσεως μαρτύρων.

Τοιχογραφία του 15ου αιώνα, Μονή Μεγάλου Μετεώρου.

πορεία τοῦ κανονικοῦ μαρτυρίου ἤρχιζε μὲ τὴν σύλληψιν καὶ φυλάκισιν, περιελάμβανε δὲ κατὰ περιστάσεις ἓν ἢ περισσότερα—συνήθως δὲ περισσότερα— ἀπὸ τὰ κάτωθι στοιχεῖα βασανισμοῦ.

μαστίγωσιν ἐπίμονον,
 ἀνάρτησιν διὰ σχοινίων,
 κατάξανσιν σαρκῶν μὲ ξυστήρας,
 στρέβλωσιν χειρῶν καὶ ποδῶν,
 διάτασιν σκελῶν ἐπὶ ξυλίνου ὀργάνου,
 διάτασιν σκελῶν ἐπὶ κλύδων δένδρου,
 ἀκρωτηριασμόν,
 ἐξόρυξιν ὀφθαλμῶν.

Τὸν βασανισμόν ἠκολούθει τὸ μαρτύριον, ἐκτελούμενον διὰ μέσῳ τὰ ὁποῖα καθώριζεν ἡ ἀπόφασις τοῦ δικαστοῦ, ἦτοι δι΄

ἀποκοπῆς τῆς κεφαλῆς, σχετικῶς ἐλαφρῶς ποινῆς,
 ἐπὶ τῶν ἐχόντων τὴν ιδιότητα τοῦ ρωμαίου πολίτου,
 κατασπαράξεως ἀπὸ θηρία, λεοπαρδάλεις, ἄρκτους,
 ἀγριοχοίρους, ἀγρίους βοῦς, ταύρους, λέοντας,
 σταυρώσεως ἐπὶ ξύλου,
 καύσεως ἐπὶ τῆς πυρᾶς.

Ἐνίοτε ἡ παρέμβασις τοῦ ὄχλου ἐδιαφοροποιεῖ τὴν ἀπόφασιν τοῦ δικαστοῦ, ὅποτε ἐχρησιμοποιοῦντο ἄλλα ἐξειδικευμένα μέσα, ὅπως εἶναι ὁ

ὄβελισμός,
 βρασμός εἰς λέβητα μὲ πίσσαν ἢ ἄσβεστον,
 τηγανισμός εἰς πυρακτωμένην ἐσχάραν.

Ὅταν τὰ πλήθη τῶν κατηγορουμένων ἦσαν μεγάλα, ἐπεβάλλετο θάνατος εἰς ὄρισμένους ἐξ αὐτῶν ἐκλεκτικῶς, οἱ δὲ ἄλλοι ἐστέλλοντο εἰς τὰ μεταλλεῖα διὰ καταναγκαστικά ἔργα, ἐνῶ αἱ γυναῖκες συχνάκι ἐνεκλείοντο εἰς πορνεία. Τὸ μαρτύριον συνεπήγετο δήμευσιν τῆς περιουσίας.

ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τὸ μαρτύριον ἐθεωρεῖτο κορυφὴ τῆς κλίμακας τῶν ἠθικῶν πράξεων, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι συνωδεύετο ἀπὸ ἀγίας πην. Ἀποτελεῖ μοναδικὸν τρόπον ἀσφαλοῦς τελειώσεως καὶ ὁ μάρτυς σώζεται ἀκόμη χωρὶς βάπτισμα, διότι ὑφίσταται τὸ βάπτισμα τοῦ αἵματος. Τὸ κατ' αὐτὸ χυνόμενον αἷμα εἶναι κλεῖς τοῦ παραδείσου συμφώνως πρὸς τὴν ἔκφρασιν τοῦ Τερτυλλιανοῦ⁴. Διὰ τοῦτο ὑπὸ ὄρισμ

ως προϋποθέσεις δίδονται εις τούς πιστούς ὁδηγίαι νά μὴ τὸ ἀποσεύ-
 ρουν, ἂν καὶ ἐντὸς τῶν ὀρθοδόξων κύκλων οὐδέποτε ἐνεθαρρύνετο ἢ
 νεκρίνετο ἢ ἐπιζήτησις αὐτοῦ ὡς ἀναγκαία κατακλείς τοῦ βίου, διό-
 τι τοιαύτη ἐνέργεια ἦτο ἐκτὸς τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας· «ἐπειδὴ
 οὐχ οὕτω διδάσκει τὸ εὐαγγέλιον»⁵. Ἡ ἐπιζήτησις ἦτο συνήθεια τῶν
 Μοντανιστῶν καὶ ἄλλων αὐστηρῶν μερίδων.

Γὸ μαρτύριον ὑφίσταντο ἠρωϊκῶς ὄχι μόνον ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ γυναί-
 zes καὶ παιδία· «τοσοῦτον καταφρονοῦσι θανάτου, λέγει ὁ Ἀθανάσιος
 εἰς τὸ νεανικόν του ἔργον, ὡς καὶ προθύμως ἐπ' αὐτὸν ὀρμᾶν καὶ μάρ-
 τυρας γίνεσθαι τῆς κατ' αὐτοῦ παρὰ τοῦ Σωτῆρος γενομένης ἀναστά-
 τως. Καὶ γὰρ ἔτι νήπιοι ὄντες τὴν ἡλικίαν σπεύδουσιν ἀποθνήσκειν
 καὶ μελετῶσι κατ' αὐτοῦ ταῖς ἀσκήσεσιν οὐ μόνον ἄνδρες ἀλλὰ καὶ
 γυναῖκες»⁶. Ὅσοι εἶχον τὴν τύχην νά μὴ συλληθῶσιν, παρηκολού-
 λουν συχνάκις μαρτύρια ἀδελφῶν εἰς θέατρα καὶ ἵπποδρόμους καὶ εἰς
 τὸ τέλος συνέλεγον τὰ λείψανα αὐτῶν. Πολλάκις, παρατηροῦντες τὸν
 τόνον τῶν ἀδελφῶν καὶ τὴν ἀδικίαν τῶν κριτῶν, ἤλεγχον τὴν σκληρό-
 τητα τῶν ἀρχόντων, ὅποτε ὑπεβάλλοντο καὶ αὐτοὶ εἰς στιγμιαίαν ἀνά-
 ρισιν καὶ κατεδικάζοντο· εἶναι ἢ λεγομένη «εἰσπήδησις». Ἐνίστε
 ἰὲ καὶ εἰδωλοάτραι θεαταί, ἔκθαμβοι ἐνώπιον τοῦ θάρρους καὶ τῆς
 ἱρετῆς τῶν μαρτύρων ἐπέιθοντο περὶ τῆς δυνάμεως τῆς πίστεως των
 καὶ προσήγοντο καὶ αὐτοὶ ἐπίσης αὐτοστιγμὴ εἰς τὸ μαρτύριον.

Ἡ κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον θανάτωσις καλεῖται μαρτύριον, διότι
 πρὸ αὐτῆς ὁ ὑφιστάμενος τὸν βασανισμόν Χριστιανός «μαρτυρεῖ»,
 βεβαιώνει τὴν πίστιν του εἰς Χριστὸν καὶ τὴν ἐν αὐτῷ παρουσίαν τοῦ
 Χριστοῦ, διὰ λόγων καὶ ἔργων, ὁ δὲ οὕτω θανατούμενος καλεῖται μάρ-
 τυρ. Χριστιανός, ὁ ὁποῖος ὡμολόγησε τὴν πίστιν, ἀλλὰ διὰ λόγους ἀν-
 ξαρτήτους τῆς θελήσεώς του δὲν ὑπέστη τὸ μαρτύριον, καλεῖται ὁμο-
 ιογητής, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἀπήλασε βαθυτάτου σεβασμοῦ ἐκ μέ-
 ρους τῶν πιστῶν καὶ τοῦ κλήρου.

Μαρτύριον ἐκαλεῖτο ἐπίσης καὶ ὁ βωμός, ὁ ὁποῖος ἀνηγείρετο ἐπὶ τοῦ
 ἄφου ὅπου ἐτοποθετοῦντο τὰ συλλεγόμενα λείψανα τοῦ μάρτυρος.
 Ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου του, χαρακτηριζομένην ὡς ἀλη-
 κῶς «γενέθλιον ἡμέραν», συνηθοῦζοντο οἱ Χριστιανοὶ πρὸς ἀπόδο-
 λιν τιμῶν εἰς αὐτόν. Βάσει τῆς ἐπετείου ταύτης καθιερώθη εἰς τὴν Ἀνα-
 πολὴν ὁ ἐτήσιος ἑορτασμός τῶν φερόντων τὸ οἰκεῖον ὄνομα ἀγίου
 Χριστιανῶν, ἀντὶ τῆς ἐπετείου τῆς γεννήσεως. Ὁ βωμός οὗτος ἀπετέ-
 ιεσεν ἐν τῶν προτύπων στοιχείων διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν
 τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Γέλος δὲ μαρτύριον ἐλέγετο καὶ ἡ διήγησις περὶ τῶν ἐπεισοδίων τοῦ

5 *Μαρτύριον Πολυκάρπου*
4.

6 *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*
27.

μαρτυρικοῦ θανάτου. Σήμερον πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως περὶ τοὺς ὄρους οὗ ἔπρεπε νὰ προτιμᾶται διὰ τὰ κείμενα ταῦτα ὁ ὄρος μαρτυρολόγιον, ὃν καὶ οὗτος ἄλλοτε ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον διὰ τοὺς καταλόγους τῶν μαρτύρων.

Μάρτυρες πίστεως εἶχον ἀναδειχθῆ καὶ μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων πολλοί, ὑποστάντες διωγμὸν ἐκ μέρους τῶν οἰκείων ἢ ξένων ἀρχόντων⁷. Αἱ εἰς τοιαῦτα ἐπεισόδια ἀναφερόμενα διηγήσεις εἶναι συνήθως γεγραμμέναι εἰς τόνον ἐξάρσεως καὶ πλατυασμοῦ, ὅπως εἶναι τὸ περὶ τριῶν παίδων τεμάχιον τοῦ Δανιήλ⁸ καὶ τὸ βιβλίον Β' Μακκαβαίων.

Ἰχνη τοιαύτης γραμματείας, ἀποβλεπούσης εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ ἡρωικοῦ θανάτου ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Βεβαίως οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι ἀνεφέροντο εἰς ἄνδρας ὁμοδικῶς πεσόντας εἰς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τῶν ὁποίων οὗτοι μετεῖχον καθ' ὑποχρέωσιν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Τιμοθέου Περγαμηνοῦ *Περὶ τῆς τῶν φιλοσόφων ἀνδρείας*, ἃν καὶ περιέχη μερικὰ στοιχεῖα ὅμοια μὲ τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὰς διηγήσεις περὶ τῶν οἰκειοθελῶς μαρτυρούντων Χριστιανῶν, πλησιάζει περισσότερο τὰ ἐγκώμια. Κατὰ τὰς ἀντισημιτικὰς ἐκδηλώσεις ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὠρισμένοι Ἑθνικοὶ ἀπελογήθησαν ἀνδρείως ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων, περὶ τούτου δὲ διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν σχετικαὶ διηγήσεις.

Τὰ πρῶτα χριστιανικὰ μαρτυρολόγια ἐνεφανίσθησαν εἰς διάφορον κλίμα καὶ συντετάχθησαν ἀπὸ ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι δὲν φαίνεται ὅτι εἶχον κἄν ἀνοίξει τὰ ἀντίστοιχα ξένα κείμενα. Τὰ πρότυπα αὐτῶν εὐρίσκονται ἐντὸς τῆς Κ. Διαθήκης, εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ πάθους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ διακόνου Στεφάνου. Πράγματι δὲ τὸ συγκινητικώτερον ὅλων τῶν μαρτυρολογίων εἶναι ἢ εἰς τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια περιγραφὴ τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου, τὴν ὁποίαν ἐπαναλαμβάνουν διὰ τοὺς μάρτυρας οἱ συντάκται τῶν ἐκθέσεων, μιμούμενοι τοὺς εὐαγγελιστάς, ὅπως οἱ μάρτυρες ἐμιμοῦντο τὸν Χριστόν.

Τὰ ἀρχαῖα μαρτυρολόγια εἶναι δύο εἰδῶν. Εἰς τὸ πρῶτον εἶδος ἀνήκουν τὰ διαδικαστικά, ἧτοι τὰ πρακτικὰ τῆς ἐνώπιον τῶν ἀνθυπάτων ἢ ἄλλων ἀρχόντων διαδικασίας, λεγόμενα Πράξεις, *acta, gesta proconsularia*, εἰς τὰ ὅποια διατηροῦνται αἱ ἐρωταποκρίσεις καὶ ἡ ἀπόφασις τοῦ κριτοῦ μετὰ μνείας τῆς ἐκτελέσεως. Τὰ σύντομα ταῦτα κείμενα, τῶν ὁποίων ἐλάχιστα διεσώθησαν παραληφθέντα ὑπὸ Χριστιανῶν ἐκ τῶν κρατικῶν ἀρχείων, βοηθοῦν σπουδαίως εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῆς ἀκολουθουμένης διαδικασίας κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν σχετικῶν δικῶν. Εἰς τὸ δεύτερον εἶδος ἀνήκουν τὰ περιγραφικὰ, τὰ λεγόμενα πάθη ἢ

⁷ Ἐβρ. 11, 32 ἔτ.

⁸ Δανιήλ 3, 10 ἔτ., ὡδή τριῶν παίδων.

passiones, ἔκτενεις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον διηγήσεις ἀπὸ αὐτόπτας ἢ τουλάχιστον συγχρόνουσ συγγραφείς.

Τὰ εἶδη δὲν εἶναι ἀμιγῆ καὶ δὲν εἶναι εὐκόλος ὁ διαχωρισμὸς των, διότι τὸ πρῶτον ἐνίοτε περικλείει καὶ διηγηματικὰ στοιχεῖα, τὸ δεύτερον διατηρεῖ καὶ διαδικαστικὰς ἐρωτήσεις. Δίδομεν τὸν ἀρμόζοντα χαρακτηρισμὸν εἰς ἓν κείμενον ἀναλόγως τοῦ ἐπικρατοῦντος ἐν αὐτῷ στοιχείου· ἐὰν δίδῃ μεγαλυτέραν προσοχὴν εἰς τὴν διαδικασίαν μὲ τὰς ἐρωταποκρίσεις, τὴν ἀπολογίαν καὶ τὴν ἀπόφασιν, ἀνήκει εἰς τὸ πρῶτον εἶδος, ἐὰν δίδῃ μεγαλυτέραν προσοχὴν εἰς τὸν ἀγῶνα ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ ἢ ἀλλαχοῦ, ἀνήκει εἰς τὸ δεύτερον.

Πλὴν τῶν μαρτυρολογίων ἔχομεν ἐπίσης ἐκθέσεις, κατὰ τὸ πλεῖστον συντόμους, περὶ ὁμαδικῶν ἢ ἀτομικῶν μαρτυριῶν εἰς ἔκτενεστέρας ἱστορικὰς συνθέσεις, αἱ ὁποῖαι δίδουν ἀπλῶς μερικὰς πληροφορίας περὶ αὐτῶν, βάσει εἴτε ἀπολεσθέντων κειμένων εἴτε προφορικῶν διηγήσεων⁹. Καὶ αὐταὶ μὲν αἱ ἐκθέσεις εἶναι εὐλόγως ἐπώνυμοι, ἐνῶ ὅλα σχεδὸν τὰ μαρτυρολόγια εἶναι ἀνώνυμα, ἀκόμη καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα στέλλονται ὡς ἐπιστολαὶ εἰς ξένας κοινότητας.

Θεμελιώδης ἐπιδίωξις τῶν μαρτυρολογίων εἶναι ἡ ἀνάδειξις τῆς ἀξίας τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ ἡρωϊσμοῦ τῶν μαρτύρων. Ὑπάρχει ὁμοίως καὶ ἀμεσώτερος σκοπός, ἡ οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν διὰ τῆς στερεώσεως τῆς πίστεως καὶ τῆς παρακινήσεως εἰς μίμησιν. Τὸ μαρτύριον εἶναι διδασχὴ καὶ διδάσκαλος εἶναι ὁ ἥρωσ τοῦ μαρτυρίου. Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ μορφή τῶν μαρτυρολογίων, περιγράφονται εἰς αὐτὰ ἔκτενῶς ἢ συντόμως κατὰ τὸ εἶδος, πρῶτον μὲν ὁ διάλογος, εἰς τὸν ὁποῖον δεικνύεται ἡ γραφειοκρατικὴ νομιμοφροσύνη τῶν κριτῶν καὶ ἡ σταθερότης τῶν μαρτύρων. Ἄν κατ' αὐτὸν ὁ κριτὴς παρουσιάζεται ἐνίοτε σκληρός, τοῦτο δὲν γίνεται ἀπὸ πρόθεσιν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῶν πραγμάτων. Προβάλλεται μάλιστα ἡ θεωρία τῆς συνωμοσίας τοῦ διαβόλου, διὰ τῆς ὁποίας κατὰ τινα τρόπον ἀπαλλάσσονται μέρους τῆς εὐθύνης οἱ κριταὶ καὶ ἡγεμόνες, ἰδίως ὅταν εἰς τὴν συνείδησίν των συγκρούωνται ἡ λόγῳ καθήκοντος αὐστηρότης καὶ ἡ λόγῳ φιλανθρωπίας ἐπιείκεια. Δεύτερον περιγράφονται τὰ βασανιστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναδεικνύεται ὁ ἡρωϊσμὸς τοῦ μάρτυρος. Ὅσοι συντάκται ἦσαν αὐτόπται καὶ αὐτήκοοι, διετήρουν οἱ ἴδιοι τὰ στοιχεῖα ταῦτα μὲ μεγάλην προσοχὴν, ἐνῶ οἱ μεταγενέστεροι διασκευασταὶ ἠρύοντο στοιχεῖα ἀπὸ παλαιότερα μαρτυρολόγια ἢ ἀπὸ ἐπιτοπίους προφορικὰς παραδόσεις. Τὰ κρατικὰ ἀρχεῖα ἐτίθεντο ἐνίοτε εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Χριστιανῶν πρὸς ἀντιγραφὴν πρακτικῶν εἴτε

⁹ Κυρίως εἰς ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορίαν*.

Εἰκὼν 23

Χορὸς μαγίστρων.

Τοιχογραφία τοῦ 1763, Ἐξωνάρθηξ Μονῆς Σερροποτάμου.

ὑπὸ ὁμοπίστων ὑπαλλήλων εἶτε καὶ ὑπὸ εἰδωλολατρῶν κατόπιν σχε-
τικῆς χρηματικῆς ἀμοιβῆς.

Περαιτέρω οἱ συντάκται παραθέτουν ἐγκώμια τῶν μαρτύρων καὶ ἄλλα
στοιχεῖα ἀποσκοποῦντα εἰς ἀπολογίαὶν ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν καὶ οἰ-
κοδομὴν τῶν πιστῶν, περιλαμβανομένων τῶν πρὸ τοῦ μαρτυρίου δρα-
μάτων, τὰ ὅποια εἶχον ἐγκαινιασθῆ ἤδη διὰ τοῦ Στεφάνου· «ἀτενίσας
εἰς τὸν οὐρανὸν εἶδε δόξαν Θεοῦ καὶ Ἰησοῦν ἐστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ
Θεοῦ καὶ εἶπεν, ἰδοὺ θεωρῶ τοὺς οὐρανοὺς διηνοιγμένους καὶ τὸν Υἱὸν
τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δεξιῶν ἐστῶτα τοῦ Θεοῦ»¹⁰. Οἱ μάρτυρες ἐνεργοῦν
κατ' ἄμεσον ἔμπνευσιν τοῦ Πνεύματος, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ στοι-
χεῖον τοῦτο. Τοιοῦτο ὑλικὸν περιελάμβανον ὑποτυπωδῶς ἀκόμη καὶ
τὰ πιστὰ ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀντίγραφα, ἰδίως εἰς τοὺς προλόγους καὶ τοὺς
ἐπιλόγους, ἐνίοτε δὲ καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ λόγοι τοῦ μάρτυρος ἀποτελοῦν
ἀπολογίαὶν.

Τὰ πρῶτα μαρτυρολόγια ἐγράφησαν ἐλληνιστί, ἐνῶ ἡ σύνταξις παρο-
μοίων κειμένων εἰς τὴν λατινικὴν ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 200 περίπου. Λόγω
τῆς ἀπλότητος καὶ ζωηρότητος τῶν ἀνεγινώσκοντο ὑπὸ τῶν Χριστια-
νῶν ἀπλήστως, εἶτε κατ' ἰδίαν εἶτε κατὰ τὰς δημοσίας συναθροίσεις,
καὶ εὐλόγως κατέλαβον σπουδαίαν θέσιν εἰς τὸν ἀγῶνα πρὸς σταθερο-
ποίησιν τῆς πίστεως κατὰ τοὺς δεινοὺς ἐκείνους χρόνους.

Ὅπως καὶ τὰ λειτουργικὰ κείμενα ὑπὸ ὄλλας τὰς μορφὰς τῶν, οὕτω καὶ
τὰ μαρτυρολόγια παραδίδονται ἀνωνύμως, εἶναι κτήμα τῆς κοινότητος
καὶ ὑφίστανται ἐπανειλημμένας διασκευὰς καὶ ἀλλοιώσεις, ἐξ οὗ
καὶ μικρὸν μόνον μέρος αὐτῶν ἔχει διασωθῆ μέχρις ἡμῶν ἀνέπαφον,
παρὰ τὴν συνεχῆ φροντίδα τῶν Χριστιανῶν διὰ τὴν διατήρησιν αὐτῶν.
Ἐκ τῶν λοιπῶν ἄλλα μὲν ἐξηφανίσθησαν τελείως, ἄλλα δὲ προσέφε-
ρον ὑλικὸν διὰ τὴν πλοκὴν μεταγενεστέρων ἐπεξεργασμένων κειμέ-
νων. Ὁ Εὐσέβιος εἶχε συγκεντρώσει πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν συλλογὴν
Ἀρχαίων μαρτύρων συναγωγὴ, ἡ ὁποία ἀπωλέσθη, ἀφοῦ οὐσιωδῶς
περιελήφθη εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* του, ἀποτελέσασα βά-
σιν ἀξιολόγων τμημάτων αὐτῆς. Οὕτω διεσώθησαν εὐτυχῶς ἐκτενῆ
τεμάχια μερικῶν ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων μαρτυρολογίων. Πλὴν τῆς ἀνω-
τέρω συλλογῆς ὁ ἱστορικὸς παραθέτει εἰς τὴν *Ἱστορίαν* του συντόμους
διηγήσεις τοῦ εἶδους τὸ ὅποιον ἀνεφέραμεν πρὸ ὀλίγου καὶ εἶχε
συντάξει ἔργον *Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων* ὡς παράρτημα
τῆς ἱστορίας του, σωζόμενον μερικῶς καὶ ἔχον χαρακτηριστὴ ἀπολο-
γητικὸν καὶ ἱστορικὸν συγχρόνως.

Προφανῶς ὁμοῦς ὑπῆρχον συλλογαὶ καὶ πρὸ τοῦ Εὐσεβίου, τῶν ὁποίων
μερικὰς θὰ εἶχεν οὗτος ὑπ' ὄψιν καὶ ἴσως μία τοιαύτη συλλογὴ περιε- 10 *Πράξ.* 7, 55.

λάμβανε τὰ μαρτυρολόγια Πολυκάρκου, Πιονίου καὶ Κάρπου¹¹. Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Φάβιος κατὰ τὴν εἰς τμήματα διαίρεσιν τῆς ἐπαρχίας του εἶχε διορίσει καὶ ἑπτὰ νοταρίους, οἱ ὅποιοι μεταξὺ ἄλλων καθηκόντων εἶχον καὶ τὴν σύνταξιν καταλόγων μαρτύρων μετὰ τῶν σχετικῶν περὶ αὐτῶν ἐκθέσεων¹², τοῦτο δὲ ὁπωσδήποτε συνέβαινε καὶ ἀλλαγῶς. Ὁ ἀρχαιότερος τῶν σωζομένων καταλόγων εἶναι ὁ συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀνωμένου ρωμαίου χρονογράφου τὸ 354 μετὰ τὸν τίτλον *Depositio martyrum*. Ἔρχονται δὲ μετ' αὐτὸν εἰς ἀρχαιότητα καὶ σπουδαιότητα τὸ *Συριακὸν μαρτυρολόγιον* ἐκ τῆς περὶ τὸ 400 ἐποχῆς καὶ τὸ λεγόμενον *Martyrologium Hieronymianum* ἐκ τῶν μέσων τοῦ ε' αἰῶνος. Ὅταν αἱ μνημαὶ μαρτύρων καὶ ἁγίων ἐσυστηματοποιήθησαν, τὰ μαρτυρολόγια ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τῶν μηνολογίων ἢ μηναίων, εἰς τὰ ὅποια περιλαμβάνοντο κατ' ἀρχᾶς ἡμερολογιακῶς σύντομοι παραλλαγαὶ τῶν μαρτυριακῶν καὶ ἀγιολογικῶν διηγήσεων, τὰ συναξάρια, ὀνομασθέντα οὕτω διὰ τὸν λόγον ὅτι ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὰς συνάξεις. Περὶ τὸ συναξάριον καὶ τὸν ἀρχαῖκὸν μοναδικὸν ὕμνον εἰς τὸν μάρτυρα ἀνεπτύχθη σὺν τῷ χρόνῳ ὀλόκληρος ἀκολουθία.

Ἄν νομίση κανεῖς ὅτι μόνον τὰ ὀλίγα σωζόμενα, ἢ μὴ σωζόμενα μὲν μνημονευόμενα δέ, κείμενα ἀπετέλουν τὸ σύνολον τῶν χριστιανικῶν μαρτυρολογίων κατὰ τὴν ἀρχαῖκὴν ἐποχὴν, θὰ ἀστοχήσῃ. Πρέπει νὰ ὑπῆρξαν καὶ πολυάριθμα ἄλλα. Δὲν εἶναι καθόλου πιθανόν, διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς ἓν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα, νὰ μὴ ὑπῆρχε μαρτυρολόγιον τοῦ Ἰγνατίου τὸν β' αἰῶνα καὶ διὰ πρώτην φοράν νὰ ἐσκέφθη κάποιος νὰ συντάξῃ τοιοῦτο κείμενον τὸν δ' αἰῶνα. Δὲν πρέπει νὰ μένη καμμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρῶτον μαρτυρολόγιον αὐτοῦ θὰ συνετάχθη τὸν β' αἰῶνα εὐθὺς μετὰ τὸν μαρτυρικὸν του θάνατον. Ὅταν ὁ Πολύκαρπος ζητῇ πληροφορίας περὶ τῆς τύχης τοῦ ἀνδρός, προφανῶς θέλει νὰ συντάξῃ σχετικὴν ἐκθεσιν, καὶ ὅταν ὁ Εὐσέβιος λέγῃ¹³, «λόγος δ' ἔχει τοῦτον ἀπὸ Συρίας ἐπὶ τὴν Ρωμαίων πόλιν ἀναπεμφθέντα, θηρίων γενέσθαι βορὰν τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἔνεκεν», προφανέστατα εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ἐκθεσιν περὶ τοῦ μαρτυρίου, ἢ ὅμοια ἐνεσωματώθη εἰς τὰ μεταγενέστερα κείμενα. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ μεταγενέστερα, δηλαδὴ τὰ πολὺν χρόνον μετὰ τὰ ἀντίστοιχα ἐπεισόδια συνταχθέντα, μαρτυρολόγια εἶχον ὡς βάσιν ἀνάλογα ἀρχαιότερα κείμενα, ἀλλὰ πλὴν ὀλίγων περιπτώσεων δὲν δυνάμεθα νὰ ἀνιχνεύσωμεν τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα λόγῳ τῆς βαρείας ἐπεξεργασίας τὴν ὁποίαν ἐν συνεχείᾳ ὑπέστησαν.

Ἡ γνησιότης τῶν μαρτυρολογίων κατοχυρώνεται δι' ἐξωτερικῶν ἀποδείξεων, δυστυχῶς ὁμῶς μόνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἐξῆς.

11 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. ἱστ.* τ. 4, 15, 46, «ἐν τῇ αὐτῇ δὲ περὶ αὐτοῦ γραφῇ καὶ ἄλλα μαρτύρια συνῆπτο κατὰ τὴν αὐτὴν Σμύρναν πεπρωγμένα».

12 *Liber Pontificalis*, DUCHESNE σ. 48.

13 *Ἐκκλ. ἱστορία* 3, 36, 3.

καὶ δι' ἐσωτερικῶν τεκμηρίων, τὰ ὅποια εἶναι συνήθως πειστικά. Ὁ Λουκιανὸς εἰς τὸ ἔργον του *Περὶ τῆς Περεγορίνου τελειτῆς* ἐγκαινιάζει ἐν εἶδος ἀντιμαρτυρίου, τὸ ὅποῖον ὁμως δὲν εἶχε συνέχειαν. Παρουσιάζει τὸν ἥρωά του ἐπιδιώκοντα τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον διὰ τὸν λόγον ὅτι «τοσοῦτος ἔρωσ δόξης ἐντέτηκεν αὐτῷ» (22). Γράφει γενικῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀναγνώσεως χριστιανικῶν μαρτυρολογίων τὰ ὅποια θέλει νὰ παρωδήσῃ.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Πλήρως ἐνημερωμένην βιβλιογραφίαν προσφέρει ἀνελλιπῶς τὸ περιοδικὸν *Analecta Bollandiana*.

Ἐκδόσεις

ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ, *Μηρολόγιον*, PG 114-116.

J. BOLLANDUS et SOCII, *Acta Sanctorum*, περὶ τὰς ἐπτὰ δεκάδας τόμων, 1643 ἕως σήμερον.

T. RUTNART, *Acta primorum martyrum sincera*, Paris 1689.

H. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, 1902.

E. LE BLANT, "Les actes des martyrs", Paris 1888. Νέα ἔκδοσις 1923.

R. KNOPE, *Ausgewählte Märtyrerakten*, Tübingen 1901, ὑπὸ G. Krüger ¹1929, ὑπὸ G. Ruhbach ⁴1965.

O. VON GEBHARDT, *Acta martyrum selecta*, Berlin 1902.

G. RAUSCHIN, *Monumenta minora saeculi secundi*, Floril. Patristicum 3, Bonn 1914.

G. LAZZATI, *Gli viluppi della letteratura sui martiri nei primi quattro secoli*, Torino 1956.

FR. HALKIN, *Bibliotheca hagiographica graeca*, 3 τ., ¹1957.

D. RUIZ BUENO, *Actas de los mártires*, Madrid 1962.

H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972.

Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ ἀρχαῖα μαρτύρια*, Ἑλλ. Πατ. τῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1979.

Μελέται

H. ACHÉLLIS, *Die Martyrologien, ihre Geschichte und ihr Wert*, 1900.

E. LUCIUS, *Die Anfänge des Heiligenkults in der griechischen Kirche*, Tübingen 1904.

A. EHRHARD, *Die griech. Martyrien*, Strassburg 1907.

P. ALLARD, *Ten lectures on the martyrs*, London 1907.

H. DELEHAYE, *Les légendes grecques des saints militaires*, 1909.—*A travers trois siècles, L'oeuvre des Bollandistes 1615-1915*, Bruxelles 1920.—*Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles 1921.—"Martyr et confesseur", *Analecta Bollandiana* 39 (1921), 20-49.—*Les légendes hagiographiques*, ¹1927, ⁴1955.—*Sanctus, Essai sur le culte des Saints dans l'antiquité*, subsidia hagiographica 7, Bruxelles 1927.—*La méthode historique et l'hagiographie*, Acad.

- Royale Belg., Classe des Lettres 1930, 7.—*Les origines du culte des martyrs* Bruxelles 1933.—*Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, 1934.—*Mélanges d'hagiographie grecque et latine*, Bruxelles 1966.
- A. HARNACK, "Das ursprüngliche Motiv der Abfassung von Märtyrer- und Heiligenakten in der Kirche", *Sitzungsber. Akademie Berlin*, 1910, 106-215.
- W. HELMANN, *Wertschätzung des Martyriums als ein Rechtfertigungsmittel in der altchristlichen Kirche bis zum Ausgang des vierten Jahrhundert*, Breslau 1912.
- L. H. CANFIELD, *The early persecutions of the Christians*, New York 1913.
- P. DÜRFLEB, *Die Anfänge der Heiligenverehrung nach den römischen Inschriften und Bildwerken*, München 1913.
- CALLIGARI, *Alessandro Severo e gli Acta Martyrum*, 1919.
- F. GROSSI-GONDI, *Principio e problemi di critica agiografica*, Roma 1919.
- O. SIID, *Das altchristliche Martyrium*, Dorpat 1920.
- A. PRIESNIG, *Die biographischen Formen der griech. Heiligenlegenden in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Münsterstadt, 1924.
- S. COLOMBO, "Gli Acta Martyrum e la loro origine", *Scuola Cattolica* 1924, 30-38 109-122. 189-203.
- K. MÜLLER, "Die Reden der Märtyrer", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 1924, 225 έξ.
- M. VILLER, "Les martyrs et l'Ésprit", *Recherches de Science Relig.* 14 (1924) 544-551.—"Martyr et perfection", *Rev. d'Ascétique et de Mystique* 6 (1925) 3-25.—"Le martyr et l'ascèse", *αὐτόθι* 6 (1925), 105-142.
- L. DE REGIBUS, "Storia e diritto romano negli Acta Martyrum", *Didascalion* 1926, τ. 2, 127-187.
- O. MICHEL, *Prophet und Märtyrer*, Gütersloh 1932.
- J. MADON, "El amor a Jesucristo en la Iglesia de los mártires", *Estudios Eclesiásticos* 12 (1933), 313-344.
- H. VON CAMPENHAUSEN, *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche*, Göttingen 1936. 1964.
- E. PETERSON, "Der Märtyrer und die Kirche", *Hochland* 34 (1936), 385-394.—*Zeuge und Wahrheit*, Leipzig 1937.
- H. W. SYRKAU, *Martyrium in jüdischer und frühchristlicher Zeit*, Göttingen 1938.
- H. HUMMEL, *The Concept of martyrdom in Cyprian of Carthage*, Washington 1946.
- A. ΦΥΤΡΑΚΙ, *Μαρτύριον και μοναχικός βίος*, Ἀθήναι 1948.—*Λείψανα και τέφραι μαρτύρων κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, Ἀθήναι 1955.
- E. E. MALONEY, *The monk and the martyr*, Washington 1950.
- Ι. ΚΟΓΓΙΝΙ, *Τό εθνικιστικόν στοιχείον ες τήν Ἐκκλησίαν τῶν μαρτύρων*, Ἀθήναι 1952.
- R. AIGRAIN, *L'hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*, 1953.
- M. SIMONETTI, *Studi agiografici*, Roma 1955.
- L. VON HUEBLING, E. KIRSCHBAUM, *Roman catacombs and their martyrs* (έκ τοῦ γερμανικοῦ), Milwaukee 1956.
- J. PÉREZ DE URBEL, *Los mártires de la Iglesia*, Barcelona 1956.
- H. DANIEL-ROPS, *Apôtres et martyrs*, Paris 1956.
- G. LAZZATI, *Gli sviluppi della letteratura sul martiri nei primi quattro secoli*, Torino 1956.—"Nota su Eusebio epitomatore di Atti dei Martiri", *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni* 1 (1956), 377 έξ.

- T. W. MANSON, "Martyrs and martyrdom", *Bulletin of John Rylands Library* 39 (1957), 463-484.
- M. LODS, *Confesseurs et martyrs*, Cahiers théologiques 41, Paris 1958.
- M. PELLIGRINO, "L'imitation du Christ dans les acts de martyrs", *La vie spirituelle*, 98 (1958), 38-54. - "Le sens ecclésial du martyre", *Rev. des Sciences Relig.* 35 (1961), 151-175.
- TH. KLAUSER, *Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Herrenkult und spätjüdischen Heiligenverehrung*, 1960.
- Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1960.
- J. LASSO DE LA VEGA, *Héroe griego y santo cristiano*, Madrid 1962.
- Κ. ΔΟΥΚΑΚΗ, *Ὁ Μέγας Σπυρίδων*, τ. 1-12, Ἀθήναι 1963.
- M. LISA RICCI, "Topica pagana e topica cristiana negli Acta Martyrum", *Atti e Memorie Accademia Toscana Scienze e Lettere* 28 (1963-1964), 37-122.
- W. H. C. FREND, *Martyrdom and persecution in the early Church*, Oxford 1965.
- S. PLZZELLA, *Gli Atti dei Martiri, Introduzione à una storia dell'antica agiografia*, Roma 1965.
- T. D. BARNES, "Pre-Decan Acta Martyrum", *Journ. of Theol. Studies* 19 (1968), 509-532.
- A. HAMMAN, "La confession de la foi dans les premiers Actes des Martyrs", *Espectacle offert au card. Jean Daniélou*, Paris 1972, 99-105.

Β'. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΑ ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ

Τὸ *Μαρτυρολόγιον Πολυκάρπου*, διατηρούμενον ὄχι μόνον αὐτοτελῶς, ἀλλὰ καὶ εἰς μεγαλυτέρας συνθέσεις, ὅπως εἶναι ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου καὶ ὁ Βίος Πολυκάρπου ὁ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν Πιόνιον, εἶναι κατ' ἀκριβείαν ἐπιστολὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Φιλομηλίου τῆς Φρυγίας, συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Εὐαρέστου καὶ σταλεῖσα κατόπιν παρακλήσεως τῶν παραληπτῶν διὰ τοῦ Μαρκίωνος. Ἐὰν καὶ αὕτη ἀναθέτει εἰς τοὺς ἀναγνώστας τὸ καθήκον τῆς διαδόσεώς της καὶ εἰς ἄλλας τοπικὰς Ἐκκλησίας, θεωροῦμεν πιθανὸν ὅτι καὶ οἴκοθεν ἐστάλη πρὸς περισσοτέρας Ἐκκλησίας, συνέβη δὲ νὰ διασωθῇ μόνον τὸ ἀντίγραφον πρὸς τὴν τοῦ Φιλομηλίου.

Τὸ κείμενον κατ' ἀρχάς (1-4) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν ἐκ Φιλαδελφείας Χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὴν παρακίνησιν τοῦ προσφάτως ἐλθόντος ἐκ Φρυγίας εἰς Σμύρνην Κοίντου προσήλθον αὐθορμήτως εἰς τὸν ἀνθύπατον καὶ ἐξήγγειλαν τὴν χριστιανικὴν τῶν ἰδιότητα. Κατόπιν τούτου ἐμαρτύρησαν ἕνδεκα Φιλαδελφεῖς μὲ προεξάρχοντα τὸν Γερμανικόν, ἀλλ' ὁ ἴδιος ὁ Κοίντος δειλιάσας ἐθυσίασε. Τὸ πλῆθος παρὰ τὸν θαυμασμόν του διὰ τὴν γενναϊότητα τῶν μαρτύρων ἐκρούγαζεν, «αἶρε τοὺς ἀθέους· ζητεῖσθω Πολύκαρπος»¹.

Ἀκολούθως περιγράφει τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου (5-19). Ὁ γηραιὸς ἐπίσκοπος, ἀκούσας ὅτι καταζητεῖται, δὲν ἐταράχθη, ἀλλ' ἔμεινεν εἰς τὴν πόλιν, μετὰ δυσκολίας δὲ ἐπέισθη εἰς τὰς παρακλήσεις τῶν περὶ αὐτὸν νὰ καταφύγῃ εἰς ἀγροικίαν. Ὑπὸ ὑπηρέτου πιεσθέντος ἀπὸ τὰς ἀρχάς ὑπεδείχθη τὸ κρησφύγετον, ὅπου στρατιωτικὴ περίπολος τὸν εὔρε προσευχόμενον μὲ πρόσωπον γαλήνιον καὶ λάμπον. Μεταχθεὶς εἰς τὴν πόλιν, ὠδηγήθη εἰς τὸ στάδιον, ἐνῶ θεία φωνὴ προέτρπεν αὐτὸν κατὰ τὴν εἴσοδον, «ἴσχυε, Πολύκαρπε, καὶ ἀνδρίζου»². Ἡ πίστις τοῦ ἐπισκόπου ὑπερίσχυσε τῶν καλῶν λόγων τοῦ ἄστυνόμου Ἰπρώδου καὶ τοῦ πατρός του Νικήτου εἰς μίαν ἀπόπειραν νὰ τὸν πείσουν μὲ ἠπιότητα νὰ ἀπαρνηθῇ τὸν Χριστόν.

Εἰς τὴν ἀπαίτησιν τοῦ ὄχλου νὰ δοθῆ οὗτος εἰς τὰ θηρία ὁ ἀνθύπατος ἐντέτεινεν ὅτι τοιαῦτα θεάματα εἶχον ἤδη προσφερθῆ κατὰ τὰς προγγουμένας ἡμέρας καὶ ὡς ἐκ τούτου προέκρινε τὴν ἐπὶ τῆς πυρᾶς θαλάτῳσιν, διὰ νὰ μὴ ἀπομείνουν οὔτε λείψανα τοῦ σώματος του καί, κατὰ τοὺς πρὸς αὐτὸν λόγους τοῦ Νικήτου, οἱ Χριστιανοί, «ἀφέντες τὸν ἐσταυρωμένον, τοῦτον ἄρξωνται σέβασθαι»³. Ὁ ἐπίσκοπος ἀπειθῆθη μόνος τὰ ἱμάτιά του καὶ οἱ πάντοτε πρόθυμοι εἰς τὰ τοιαῦτα Ἰουδαῖοι ἐβοήθησαν εἰς τὴν συλλογὴν ξύλων. Ἐπειδὴ ὁμοῦ τὸ πῦρ ἐσχημάτισε πέριξ τοῦ σώματος του καμάραν, στρατιώτης ἐκτελεστής (κομφέκτωρ) ἐτελείωσε τὸν μάρτυρα διὰ τοῦ ξίφους καὶ ἔπειτα πλέον τὸ νεκρὸν σῶμα ἐκάη, οἱ δὲ πιστοὶ συνέλεξαν τὰ ὀστέα αὐτοῦ.

Εἰς τὸν ἐπίλογον περιέχεται ἀκριβόλογος χρονολόγησις τοῦ μαρτυρίου, πρώτη κατὰ τὸ εἶδος τῆς εἰς τὰ χρονικὰ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας.

«Μαρτυρεῖ δὲ ὁ μακάριος Πολύκαρπος μηνὸς Ξανθικοῦ δευτέρᾳ ἱσταμένου, πρὸ ἑπτὰ καλανδῶν Μαρτίων (— 23 Φεβρουαρίου), Σαββάτῳ μεγάλῳ, ὥρα ὀγδόη. Συνελήφθη δὲ ὑπὸ Ἡρώδου ἐπὶ ἀρχιερέως Φιλίππου Τραλλιανοῦ, ἀνθυπατεύοντος Στατίου Κοδράτου, βασιλεύοντος δὲ εἰς τοὺς αἰῶνας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» (21).

Παρὰ τὴν σημείωσιν ταύτην ὁμοῦ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως παραμένει ἄλυτον. Ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Στατίος Κοδράτος εἶχε διατελέσει ὑπατος τὸ 142 μ.Χ. καί, κατὰ τὸν ἐπικρατοῦντα ἐπὶ τῶν Ἀντωνίνων κανονισμόν, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναλάβῃ μείζονα ἀνθυπατεῖαν πρὸ τῆς παρελεύσεως 13 ἐτῶν, ἄρα ἠδύνατο νὰ καταστῆ ἀνθύπατος τῆς Ἀσίας μόνον ἀπὸ τοῦ ἔτους 154 καὶ ἔξῃς, ἐκ τῆς ἐν συνεχείᾳ δὲ πενταετίας ἢ 23 Φεβρουαρίου ἔπεσεν εἰς ἡμέραν Σαββάτου τὸ 155⁴. Ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ Ἀνίκητος κατέστη ἐπίσκοπος Ρώμης τὸ 155, ὁ Πολύκαρπος, ἐπισκεφθεὶς τοῦτον τὸ ἐνωρίτερον κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμαρτύρησε τὴν 23 Φεβρουαρίου αὐτοῦ. Εἶναι ἄλλωστε ἀπίθανον οἱ τεσσαρεσκαίδεκατῆται κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Μικρασιῶται νὰ ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ὄνομα «μέγα Σάββατον», καὶ δι' ἡμέραν συμπίπτουσιν μὲ τὴν πρώϊμον ἡμερομηνίαν 23 Φεβρουαρίου. Διὰ τοὺς λόγους τούτους καὶ δι' ἄλλους ἢ σημείωσις αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῆ παρέμβλητος εἰς τὸ κείμενον καὶ δάνειος πιθανῶς ἀπὸ ἀγνωστον μνημεῖον τῆς Σμύρνης μὲ ἀντικατάστασιν τοῦ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἡμέρας διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ «μεγάλου Σαββάτου». Ὁ Εὐ-

³ 17, 2.

⁴ E. SCHWARTZ, *Christliche und jüdische Osterfesten*, Berlin 1905, 125ff.

σέβιος παρέχει ἀληθοφανεστέραν χρονολογίαν. λέγων εἰς μὲν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἀορίστως ὅτι ὁ Πολύκαρπος ἐμαρτύρησεν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, ἦτοι μετὰ τὸ 161⁸, εἰς δὲ τὸ Χρονικὸν ὅτι ἐμαρτύρησε κατὰ τὸ ἔτος 2183 ἀπὸ Ἀβραάμ ἢ κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τῆς Ὀλυμπιάδος 236, ἦτοι τὸ 167-168. Οἱ τελευταίως ἀσχοληθέντες μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο, προτιμῶντες τὴν εἶδησιν τοῦ Εἰσεβίου, τοποθετοῦν τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου εἰς τὸ ἔτος 167, κατὰ τὸ ὅποιον φυσικὰ πρέπει νὰ ἐγράφη καὶ τὸ παρὸν μαρτυρολόγιον.

Ἡ σύνταξις τῆς ἐπιστολῆς δὲν ἀπέβλεπε μόνον εἰς πληροφόρησιν τῆς κοινότητος Φιλομηλίου ἢ καὶ ἄλλων κοινοτήτων περὶ τῶν συμβάντων ἀλλὰ καὶ εἰς δικαιολόγησιν τῆς στάσεως τοῦ Πολυκάρπου κατὰ τὸν διωγμὸν. Αὕτη κατακρίνει τὴν ἐπιζήτησιν τοῦ μαρτυρίου ὑπὸ τοῦ Κοίντου, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε, ἂν καὶ ἐξεπροσώπει τὰς καινοφανεῖς τότε μοντανιστικὰς τάσεις, τελικῶς ἀπηνήθη τὸν Χριστόν, καὶ τονίζει ὅτι τὸ μαρτύριον τοῦ ἐπισκόπου, γενόμενον δεκτὸν μὲ νηφαλιότητα ἦτο σύμφωνον μὲ τὴν ἐντολὴν καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ· «σχεδὸν γὰρ πάντα τὰ προάγοντα ἐγένοντο ἵνα ἡμῖν ὁ Κύριος ἀνωθεν ἐπιδείξῃ τὸ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον μαρτύριον»⁶.

Ἰδιαιτέρα ἐπίσης ἔμφυσις δίδεται εἰς τὰς προορατικὰς ἰκανότητας τοῦ μάρτυρος, ὁ ὁποῖος εἶχε προῖδει δι' ὄραματος τὸν τρόπον ἐκτελέσεώς του· «προσευχόμενος ἐν ὄπτασίᾳ γέγονε πρὸ τριῶν ἡμερῶν τοῦ συλληφθῆναι αὐτὸν καὶ εἶδε τὸ προσκεφάλαιον αὐτοῦ ὑπὸ πυρὸς κατακαίόμενον· καὶ στραφεὶς εἶπε πρὸς τοὺς σὺν αὐτῷ, ἴδε με ζῶντα καί-εσθαι»⁷. Εἰς τὴν πρὸ τῆς ἐκτελέσεως ἀναπεμφθεῖσαν λειτουργικῆς χαρακτῆρος εὐχὴν, παραλληλίζων τὴν θυσίαν τοῦ μάρτυρος μὲ τὴν τοῦ Χριστοῦ, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἔνωσιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς τοῦ ποτηρίου· «εὐλόγῳ σε ὅτι ἠξιώσας με τῆς ἡμέρας καὶ ὥρας ταύτης, τοῦ λαβεῖν με μέρος ἐν ἀριθμῷ τῶν μαρτύρων ἐν τῷ ποτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ σου εἰς ἀνάστασιν ζωῆς αἰωνίου»⁸. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν ἐγεννήθη ὁ θεσμὸς τοῦ ὄρισμοῦ τῆς μερίδος τῶν ἁγίων εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἄσχετος καὶ μὲ τὴν παρουσίαν λειψάνων ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν. Ὁ θρησκευτικὸς πραγματισμὸς τοῦ κειμένου, προσφερόμενος μὲ ὕφος ἀπλοῦν καὶ εὐαγγελικόν, ἀπετέλει σοβαρὸν παράγοντα τονώσεως τοῦ φρονήματος τῶν ἀφορήτως πιεζομένων ὑπὸ τῶν διωκτῶν Χριστιανῶν, τοῦτο δὲ γνωρίζοντες οἱ συντάκται ἐφρόντισαν νὰ λάβῃ τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν διάδοσιν⁹.

Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἐπιστολῆς νὰ ἐπισημάνῃ τὸν εὐαγγελικὸν τρόπον τοῦ μαρτυρίου ἔχει συσχετισθῆ μὲ τὴν γνησιότητα καὶ ἀκεραιότητα αὐ-

της. Δύο παρατηρήσεις κατά της γνησιότητας, ήτοι πρώτον μὲν ὅτι ὁ Πολύκαρπος φέρεται τασσόμενος κατὰ της ἐπιζητήσεως τοῦ μαρτυρίου, ἐνῶ τὸ ἀντίθετον ἐπιτρέπει νὰ ἀναμένωμεν ἡ θέσις τοῦ μαθητοῦ τοῦ Εἰρηναίου, ἐκδηλωθέντος μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ μοντανιστικοῦ ζήλου, δεύτερον δὲ ὅτι θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ἔγραφον οἱ Σμυρναῖοι πρὸς τοὺς Φρύγας περὶ της δειλίας ἐνὸς συμπατριώτου των, τοῦ Κοίντου, δὲν ἔχουν πολλὴν ἰσχύν. Ἀντιθέτως σοβαρὰ εἶναι, ὅπως εἶδομεν ἤδη, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν χρονολόγησιν της συντάξεως ζητήματα, πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ὁποίων, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν δικαιολόγησιν τῶν παραλλαγῶν τοῦ κειμένου, ἐξεφράσθησαν πολλαὶ ὑποθέσεις περὶ της συνθέσεως καὶ ἀκεραιότητος αὐτῆς. Ὡς ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσαν ἀναφέρομεν τὴν τοῦ Von Campenhausen, ὅστις διὰ συγκρίσεως τοῦ πλήρους κειμένου μὲ τὸ τοῦ Εὐσεβίου εὐρίσκει ὅτι εἰς τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα της ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς Φιλομηλιώτας προσετέθησαν διάφορα στρώματα ὑλικῷ πρὸ καὶ μετὰ τὸν Εὐσέβιον· τὸ ἀντιμοντανιστικὸν τεμάχιον τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται οὐσιωδῶς καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Εὐσεβίου¹⁰, τὸ τεμάχιον περὶ ἀληθοῦς μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον δὲν παρατίθεται ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον, ἀλλ' ἡ παράλειψις αὐτοῦ προφανῶς ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ τὸν πρόλογον της ἐπιστολῆς, καὶ ἄλλα. Ἡ ἐπιστολὴ ὁμως πρέπει νὰ θεωρηθῇ μετὰ βεβαιότητος γνησία, πλὴν τῶν δύο τελευταίων κεφαλαίων αὐτῆς.

Παραμερίζοντες τὸ κ. 21, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένεν ἤδη προηγουμένως ἐπαρκῆς λόγος, περιοριζόμεθα εἰς τὸ κ. 22, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει ἐνδιαφερούσας σημειώσεις, περὶ της χειρογράφου παραδόσεως τοῦ κειμένου διὰ διαδοχικῶν ἀντιγραφῶν.

«Ταῦτα μετεγράψατο μὲν Γάιος ἐκ τῶν Εἰρηναίου, μαθητοῦ τοῦ Πολυκάρπου, ὅς καὶ συνεπολιτεύσατο τῷ Εἰρηναίῳ, ἐγὼ δὲ Σπυκράτης ἐν Κορίνθῳ ἐκ τῶν Γαίου ἀντιγράφων ἔγραψα. Ἡ χάρις μετὰ πάντων.

Ἐγὼ δὲ πάλιν Πιόνιος ἐκ τοῦ προγεγραμμένου ἔγραψα ἀναζητήσας αὐτὰ, κατὰ ἀποκάλυψιν φανερώσαντός μοι τοῦ μακαρίου Πολυκάρπου, καθὼς δηλώσω ἐν τῷ καθεξῆς συναγαγὼν αὐτὰ ἤδη σχεδὸν ἐκ τοῦ χρόνου κεκμηκότα, ἵνα κάμῃ συναγάγη ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν αὐτοῦ, ᾧ ἡ δόξα σὺν τῷ Πατρὶ καὶ ἀγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

Ἐκ τῆς κώδιξ Mosq. 159 πλὴν τῶν σημειώσεων τούτων ἔχει καὶ ἄλλην, λέγουσαν ὅτι ὁ Εἰρηναῖος ἦτο εἰς τὴν Ρώμην ὅτε ὁ διδάσκαλός του

¹⁰ Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 15, 7.

Πολύκαρπος ἐμαρτύρει εἰς τὸ στάδιον τῆς Σμύρνης καὶ ἤκουσεν ὁ ραββίαν φωνὴν περὶ τούτου. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ὡς καὶ τὸ προηγουμένον μὲ τὴν χρονολογίαν, προσετέθη πιθανῶς εἰς ἓν τῶν ἀντιγράφων κατὰ τὸν γ' αἰῶνα, ἀλλ' ὁ Εὐσέβιος τὸ ἠγνώνει, ἐγνώριζε δὲ τὴν ἐπὶ στολὴν δλόκληρον μέχρι καὶ τοῦ κ. 20 ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφον.

Τὸ μαρτυρολόγιον μετὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πολυκάρπου ἐνεσωματώθη ἐλευθέρως εἰς τὸν *Βίον Πηλυκάρπου*, ὁ ὁποῖος φέρεται μὲν συταχθεὶς ὑπὸ τοῦ μάρτυρος Πιονίου, πράγματι δὲ ἐγράφη εἰς τὸ τέλος τοῦ δ' αἰῶνος. Ἀύτοτελὲς δὲ διατηρεῖται εἰς ἓξ καλὰ χειρόγραφα τὸ ἀρχαιότερον τῶν ὁποίων εἶναι ὁ Ἱεροσολυμιτικὸς κώδ. 1, τοῦ αἰῶνος.

2. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΙΟΝΙΟΥ

Μετὰ τοῦ Πολυκάρπου συνδέεται κατὰ κάποιον τρόπον πρόσωπον φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα Πιόνιος. Ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, εἰς τὸ τέλος τοῦ μαρτυρολογίου τοῦ Πολυκάρπου σημειώνονται τὰ ὀνόματα τῶν διαδοχικῶν ἀντιγραφῶν αὐτοῦ, τέταρτον δὲ εἰς τὴν σειρὰν εἶναι τὸ τοῦ Πιονίου. Τοῦτο βεβαίως προϋποθέτει τὴν παρέλευσιν μακροχρονικοῦ διαστήματος, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ τετάρτη αὐτῆ ἀντιγραφὴ ἐγένετο ἀπὸ ἐφθαρμένην γραφικὴν ὕλην, προφανῶς πάπυρον Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τοῦ ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ περὶ ἐνὸς Πιονίου «περιβοῖ τοῦ μάρτυρος»¹², τοῦ ὁποῖου τὸ μαρτύριον συνετελέσθη μετ' ἄλλων ἐπὶ τὴν ἰδίαν περιοχὴν καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον μὲ τὸν τοῦ Πολυκάρπου.

Τὸ σωζόμενον μαρτυρολόγιον Πιονίου, διακρινόμενον διὰ τὸ περὶ τεχνον τοῦ ὕφους, ἔχει χαρακτηριστὰ ἀπολογητικὸν καὶ ἠθικολογικὸν ἐξεικονίζει παραστατικῶς τὸ μῖσος τοῦ κόσμου κατὰ τῶν Χριστιανῶν ὑποκινούμενον ὑπὸ τοῦ Διαβόλου καὶ παρουσιάζει τοὺς Ἰουδαίους μετέχοντας ἐνεργῶς εἰς τοὺς διωγμούς. Ὁ Εὐσέβιος, παρατηρῶν δὲ ὁ Πιόνιος ἀπηύθυνεν ὠραίους λόγους πρὸς τοὺς συνομιλητάς τοι φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐνώπιόν του κείμενον τὸ ὁποῖον συνέπιπτε μὲ κίποιαν μορφήν τοῦ παρόντος μαρτυρολογίου.

Κατὰ τὴν διήγησιν ὁ Πιόνιος εἶδεν εἰς ἐνύπνιον ὅτι ἐπρόκειτο νὰ συλληφθῆ μετὰ τῶν συνοδῶν του, τὴν ἐπομένην ἡμέραν, ἐπέτειος (γενέθλιον) τοῦ μαρτυρίου τοῦ Πολυκάρπου. Ἠτοίμασε λοιπὸν τρεῖς ἀλύσεις δι' ἑαυτόν, τὴν Σαβίναν καὶ τὸν Ἀσκληπιάδην, ὥστε διὰ τὸ συμβολικοῦ τούτου τρόπου νὰ ἀποφύγουν τὴν μεταγωγὴν των εἰς τὸ εἰδωλεῖον πρὸς προσφορὰν θυσίας, καὶ οὕτως ὠδηγήθησαν ἀπ' εὐθείας διὰ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὴν φυλακὴν.

¹² Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 15, 47.

Τὴν δίωξιν εἶχεν ἐνεργήσει ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ ναοῦ, νεωκόρος, Πολέμων, καὶ αὐτὸς φέρεται νὰ διεξάγῃ ἐπίσης τὴν προανάκρισιν, μὲ χαρακτηριστικὴν ἠπιότητα μάλιστα, πρῶγμα τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ κειμένου. Καθὼς διήρχοντο ἀπὸ τὴν ἀγοράν, ὁ Πιόνιος ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Πολέμωνος νὰ δικαιολογήσῃ τὴν θέσιν του, αὐτὸς δὲ ἀπήνθηνε λαμπρὰν διηγορίαν πρὸς Ἑλληνας καὶ Ἰουδαίους, οἱ ὁποῖοι εἶχον συγκεντρωθῆ ἐκεῖ, τόση δὲ ἦτο ἡ ἡσυχία τὴν ὁποίαν ἐπέβαλεν ἡ δύναμις τοῦ λόγου του. «ὄστε μηδὲ γρῦξαι τινα»¹². Δὲν ἀνέμενε φυσικὰ ὅτι θὰ τοὺς πείσῃ καὶ οἱ δικηγόροι μετὰ τοῦ Πολέμωνος παρεκάλεσαν αὐτὸν νὰ μεταπεισθῇ:

— Πείσθητι ἡμῖν, Πιόνιε, ὅτι σε φιλοῦμεν καὶ διὰ πολλὰ ἄξιος εἶ ζῆν, ἡθους τε ἕνεκε καὶ ἐπιεικείας. Καλὸν ἔστι τὸ ζῆν καὶ τὸ φῶς τοῦτο βλέπειν.

Αὐτὸς δμως ἀπήντησεν ὅτι βεβιαίως «καλὸν ἔστι τὸ ζῆν, ἀλλ' ἐκεῖνο κρεῖσσον ὃ ἡμεῖς ἐπιποθοῦμεν, καὶ τὸ φῶς, ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ἀληθινόν»¹³. Ἦτο τόσον ὑποχωρητικὸς ὁ Πολέμων, ὥστε τοῦ ἤρκει ἀπλῶς νὰ μεταβῆ ὁ Πιόνιος εἰς τὸν ναὸν Νεμεσεῖον, χωρὶς νὰ θυσιάσῃ· θὰ ἀπηλλάσσεται καὶ μὲ αὐτὸ μόνον. Ἄλλ' οὗτος ζητεῖ νὰ πεισθοῦν αὐτοὶ εἰς τοὺς λόγους του καὶ γίνουν Χριστιανοί, καὶ αὐτοὶ ἀπήντησαν γελῶντες ὅτι δὲν ἔχουν σκοπὸν νὰ καοῦν ζωντανοί. Ἐκεῖνος παρετήρησεν ὅτι τοῦτο θὰ ἦτο καλῦτερον ἀπὸ τὸ νὰ καοῦν μετὰ θάνατον.

Μετὰ τὴν ἐπίμονον ἄρνησίν του ἤρχισεν ἡ τακτικὴ προανάκρισις τῶν κρατουμένων, παρόντος τοῦ νοταρίου, τοῦ πρακτικογράφου. Ἡ διαδικασία εἶναι ἐντελῶς τυπικὴ καὶ ἐπεκτείνεται τῶρα εἰς τοὺς δύο συνοδοὺς τοῦ μάρτυρος.

Ἐν τῶν στοιχείων πίεσεως ἦτο ἡ πληροφόρησις ὅτι ὁ τάδε καὶ ὁ τάδε ἐθυσίασαν, ἀλλ' αὐτὸς ἀπήντα ὅτι τοῦτο δὲν τὸν ἐνδιαφέρει, «ἐγὼ Πιόνιος λέγομαι». Πράγματι ὁ προϊστάμενός του Εὐκλήμων εἶχε δειλιάσει καὶ ἐξομόσει. Ὁ Πιόνιος δεικνύεται πολὺ ἐπιεικὴς ἔναντι τῶν ἄρνούμενων τὴν πίστιν λόγῳ βασανισμοῦ καὶ βεβαιώνει ὅτι ὁ Θεὸς θὰ τοὺς δεχθῆ πάλιν ὡς τέκνα του. Ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξύ ἠμφεσβήτησε τὸ δικαίωμα τοῦ Πολέμωνος νὰ λαμβάνῃ ἀποφάσεις ἐπὶ θεμάτων ἀρμοδιότητος τοῦ ἀνθυπάτου, αὐτὸς ἦλθεν εἰς Σμύρνην βραδύτερον καὶ ἀνέλαβε τὴν ἀνάκρισιν. Ὁ ἀνθύπατος Κυντιλιανὸς φαίνεται νὰ ἀνῆκεν εἰς τοὺς σκληροὺς ἄρχοντας.

— Σὺ εἶ ὁ διδάσκαλος αὐτῶν;

— Ναί, ἐδίδασκον.

— Τῆς μαρτίας διδάσκαλος ἦς;
— Τῆς θεοσεβείας.

Μετὰ βασανισμὸν καὶ ἄρνησιν νὰ θυσιάσῃ ἀπηγγέλη ἡ ἀπόφασι νὰ καὶ ζωντανός. Ἐβάδισε πρὸς τὸ στάδιον θαρραλέως, ἐξεδύθη μένος, ἤπλωσε τὸ σῶμά του ἐπὶ τοῦ ξύλου καὶ ἐξέπνευσε μόλις ἐτελείωσ τὴν προσευχὴν του καὶ ἀνήρχετο ἡ φλόξ. Ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθυπάτου δὲν μνημονεύονται πλέον οἱ συνοδοὶ τοῦ Πιονίου, πράγμα ἐνδεικτικὸν τοῦ τρόπου συνθέσεως τοῦ κειμένου.

Εἶναι δύσκολον τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τοῦ μαρτυρίου τοῦ Πιονίου. Εἶδομεν ὅτι ὁ μὲν Εὐσέβιος τοποθετεῖ τοῦτο εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ὀλίγον χρόνον μετὰ τὸ τοῦ Πολυκάρπου — ἡς εἶπωμεν εἰς τὸ 177—, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον αὐτοχρονολογεῖται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Δεκίου¹⁴, ἡ δευτέρα δὲ χρονολόγησι ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν συμμετοχὴν τοῦ Πιονίου εἰς τὴν διατήρησι τοῦ μαρτυρολογίου τοῦ Πολυκάρπου, πολὺν χρόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦτου. Ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ J. Bolland, οἱ πλεῖστοι μελετηταὶ δέχονται τὴν δευτέραν ἄποψιν, ἡ ὁποία ὁμοίως δὲν συμβιβάζεται μετὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου. Διότι, ἐνῶ κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου δὲν προεβλέπετο διαδικασία καὶ βασανισμὸς, ἀλλ' ἀπλῆ πιστεποίησις προσφορᾶς θυσίας καὶ μετ' ἄρνησιν αὐτῆς μαρτυρικὴ θανάτωσις, ἐδῶ ἀκολουθεῖται κανονικὴ διαδικασία, καὶ μάλιστα τουλάχιστον διπλῆ, ὅπως δὲν συνέβαινε κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Δεκίου. Συνεπῶς, ἂν ἠδυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἄλλην ἐξήγησιν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν χρονολόγησιν τοῦ μαρτυρίου ἐπὶ Δεκίου, θὰ ἐλέγομεν ὅτι ὁ Εὐσέβιος ὀρθῶς προσδιορίζει τὸν χρόνον εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Μ. Αὐρηλίου Κατ' ἀρχὴν φαίνεται πράγματι ὅτι ἡ χρονολογία τοῦ ἐπιλόγου,

«ταῦτα ἐπράχθη ἐπὶ ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας Ἰουλίου Πρόκλου Κυντιλιανοῦ, ὑπατευόντων αὐτοκράτορος Γ. Μεσίου Κόντου Τραϊανοῦ Δεκίου Σεβαστοῦ τὸ δεύτερον καὶ Οὐεττίου Γράτου, πριτεσσάρων εἰδῶν Μαρτίων κατὰ Ῥωμαίους, κατὰ δὲ Ἀσιανούς μὴ νὸς ἕκτου ἐννεακαιδεκάτη, ἡμέρᾳ σαββάτῳ, (= 12 Μαρτίου 250, ὥρα δεκάτη, κατὰ δὲ ἡμᾶς βασιλεύοντος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων)»,

εἶναι τεχνητὴ, ὁμοιάζουσα σαφῶς μετὰ τὴν χρονολογικὴν σημείωσιν τοῦ Μαρτυρολογίου τοῦ Πολυκάρπου, ὅπου ἄλλωστε ἐμφανίζεται μετὰ τὰς τῶν ἀντιγραφῶν ὁ Πιόνιος. Εἶναι προφανές ὅτι καὶ εἰς τὸ ἐπιλόγιον καὶ εἰς τὸ ἄλλο κείμενον τὸ χρονολογικὸν τεμάχιον εἶναι παρέμβλητον καὶ δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴν ἀξίαν.

2, 1 καὶ ἰδίως ἐπίλογος. Ἐπίσης 9, 4 (Γορδιανός).

Παρά ταῦτα ὁμοῦς ὑπάρχουν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ προηγουμένη μνεΐα τοῦ Δεκίου καὶ τοῦ Γορδιανοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ παρουσία τοῦ νεωκόρου εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς διηγήσεως καὶ ἡ αὐτοδεσία τῶν μαρτύρων δι' ἀλύσεων πρὸς ἀποφυγὴν ὁδηγήσεως εἰς τὸν εἰδωλολατρικὸν ναόν. Ἄμεσος ὁδήγησις εἰς τὸ εἰδωλεῖον εἶναι ἔνδειξις περὶ διωγμοῦ τοῦ Δεκίου, ὅπως καὶ ἡ παρουσία νεωκόρου. Ἐξ ἄλλου μένουσιν ἀνεξήγητοι ἡ διπλῆ διαδικασίᾳ καὶ ἡ παρασιώπησις τῆς τύχης τῶν δύο συγκρατουμένων τοῦ Πιονίου, οἱ ὅποιοι δὲν ἐμφανίζονται καθόλου κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνάκρισιν. Λύσις τῶν δυσχερειῶν τούτων ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ἐδῶ ἠνώθησαν δύο χωρισταὶ ἐκθέσεις περὶ δύο διακεκριμένων προσώπων φερόντων τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἡ πρώτη χρονικῶς ἐκθέσις ἀνεφέρετο εἰς τὸν Πιόνιον τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Αὐρηλίου, ἡ δευτέρα εἰς τὸν Πιόνιον τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεκίου καὶ τοῖς συνοδοῦς του. Ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία καὶ σύνδεσις των ἐγένετο ἴσως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος, ὅποτε ἔλαβε καὶ τὴν τὸσον ἐκτενῆ μορφήν του, τὰ δὲ στοιχεῖα ἔχουν συνδεθῆ μεταξὺ των εἰς τρόπον ὥστε δυσκόλως νῦν διακρίνεται ἡ προέλευσις των.

3. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΡΠΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ ΑΥΤΟΥ

Ὁ Εὐσέβιος, μνημονεύων τὸ μαρτύριον τοῦ Κάρπου καὶ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ Παπύλου καὶ Ἀγαθονίκης, προὑποθέτει τὴν γνώσιν σχετικῶς μαρτυρολογικῶς κειμένου¹⁵. Σήμερον σώζεται τοιοῦτον μαρτυρολόγιον εἰς ἑλληνικὴν καὶ εἰς λατινικὴν παραλλαγήν, τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα εἶναι βραχυτέρα τῆς πρώτης καὶ ὑποτίθεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ μετάφρασιν τῆς ἀρχικῆς ἑλληνικῆς μορφῆς, τῆς γνωστῆς πιθανώτατα εἰς τὸν Εὐσέβιον. Τὸ λατινικὸν κείμενον μεταξὺ ἄλλων προσθέτων στοιχείων δίδει καὶ πληροφορίας σχετικὰς μετὰ τὴν ταυτότητα τῶν μαρτύρων, χαρακτηρίζον τὸν μὲν Κάρπον ἐπίσκοπον, τὸν δὲ Παπύλον, τὸν ὅποιον καλεῖ Πάμφιλον, διάκονον. Τὸ σκηρικὸν εἶναι εἰς τὴν Πέργαμον.

Ἡ διήγησις ἀρχίζει κάπως ἀποτόμως μετὰ τὴν ἀνάκρισιν τοῦ Κάρπου, ἐπισκόπου Γόρδωνος, κατόπιν τῆς ὁποίας οὗτος ὑποβάλλεται εἰς κρέμασμα καὶ ξέσιν. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀνάκρισις τοῦ Παπύλου, διακόνου Θυατείρων κατὰ τὸ λατινικόν. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀνθύπατος εἶχε πληροφορίαν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀξιωματοῦχος καὶ ἔρωτῆ.

— Βουλευτῆς εἶ;

— Πολίτης εἰμί.

- Τίνων πολίτης;
- -- Θυατείρων.
- Τέκνα έχεις;
- *Καὶ πολλὰ διὰ τὸν Θεόν.*

Εἰς ὅμως τῶν παρισταμένων δηλώνει ὅτι οὗτος δὲν ἐννοεῖ φυσικὰ ἀλλὰ πνευματικὰ τέκνα συμφώνως πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἐδὲ δικαστῆς δυσυνασχετεῖ.

- Διατί ψεύδη λέγων τέκνα ἔχειν;
- Θέλεις μαθεῖν ὅτι οὐ ψεύδομαι ἀλλ' ἀληθῆ λέγω; ἐν πάσῃ ἐπαρχίᾳ καὶ πόλει εἰσὶ μου τέκνα κατὰ Θεόν.

Ἐκ τῶν λόγων τούτων καθίσταται προφανές ὅτι ὁ Παπύλος ἦτο ἐπὶ πολλὰ ἔτη διδάσκαλος, ἂν δὲν ἦτο καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, ὁπότε βεβαίως ἢ εἶδησις τοῦ λατινικοῦ μένει ἀνίσχυρος. Ἀκολούθως ξέεται καὶ αὐτὸς Καταδικασθέντες τελικῶς εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον, ἔτρεχον πρόσχαροι πρὸς τὸ ἀμφιθέατρον διὰ νὰ ἀπαλλαγῶν ταχέως τοῦ κόσμου. Ὁ Κάρπος, μόλις προσηλώθη εἰς τὸ ξύλον, προσεμείδιυσεν. ἐρωτηθεὶς δὲ ὑπὸ τῶν περιεστώτων διὰ τὴν αἰτίαν τοῦ πράγματος, ἀπήντησεν «εἶδον τὴν δόξαν Κυρίου καὶ ἐχάρην» (39).

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον παρουσιάζει εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τὴν Ἀγαθονίκην εἰσπηδῶσαν ἐθελουσίως. Καθὼς ἴστατο καὶ εἶδε τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου, περὶ τῆς ὁποίας εἶχεν ὀμιλήσει ὁ Κάρπος, ἀντελήφθη ὅτι ὑπῆρχεν οὐράνιος κλήσις καὶ ὕψωσε τὴν φωνὴν τῆς· «τὸ ἄριστον τοῦτο ἐμοὶ ἠτοίμασται, δεῖ οὖν με μεταλαβοῦσαν φαγεῖν τοῦ ἐνδόξου ἀρίστου» (42). Τὸ λατινικόν, ἐνῶ εἰσάγει ταύτην εἰς τὸ ἴδιον σημεῖον τοποθετεῖ τὴν σκηνὴν εἰς τὸ δικαστήριον καὶ ὄχι εἰς τὸ ἀμφιθέατρον ἄρα προϋποθέτει ὅτι ἦτο ὑπόδικος, συλληφθεῖσα προηγουμένως, κατὰ τὴν ὁδηγεῖται εἰς τὴν ἀνάκρισιν. Ἐν εἰς τὰ πράγματα ἀνταποκρίνεται ἢ ἐκδοχῆ τοῦ ἑλληνικοῦ, τότε ἢ Ἀγαθονίκη ἠτύκτονησε καὶ πρέπει νὰ ἦτο μοντανιστικῶν τάσεων· ἂν εἰς τὰ πράγματα ἀνταποκρίνεται ἢ ἐκδοχῆ τοῦ λατινικοῦ, τότε εἰς ἀμφότερα τὰ κείμενα ὑφίσταται κενόν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ παριστάμενοι, βλέποντες τὴν ἐνέργειαν τῆς γυναικός, ἐφώναζον, «ἐλέησόν σου τὸν υἱόν», αὐτὴ ὅμως ἀπήντησε, «Θεὸν ἔχει τὸν δυνάμενον αὐτὸν ἐλεῆσαι». Εἰς τὸ τέλος οἱ παρακολουθοῦντες παρετήρησαν συγκινημένοι, «δεινὴ ἢ κρίσις καὶ ἄδικα τὰ προστάγματα», ἀναφερόμενοι προφανῶς εἰς τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν διὰ τὴν Ἀγαθονίκην, καὶ τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικὸν περὶ γνησιότητος τῆς ἐκδοχῆς τοῦ λατινικοῦ.

Ἡ ἑλληνικὴ παραλλαγή δὲν περιέχει χρονολογικὴν ἀναφορὰν, ἐνῶ ἡ λατινικὴ δίδει ἐν προλόγῳ τὰ χρονικὰ πλαίσια τοῦ μαρτυρίου, μνημονεύουσα ὅτι συνέβη ἐπὶ βασιλείας Δεκίου καὶ ἀνθυπατείας τοῦ ἀγνώστου ἄλλοθεν Ὀπίμου. Ὁ Εὐσέβιος τοποθετεῖ τοῦτο ἐπίσης εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Λευκίου Βήρου (161-169), ὀλίγον δὲ μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ἡ ὑπὸ ἀμφοτέρων τῶν κειμένων διατηρουμένη ἐντολή τοῦ ἀνθυπάτου, «θῦσαί σε δεῖ», προσιδιάζει εἰς τὸ διάταγμα τοῦ Δεκίου, ἀλλ' ἡ θυσία ὡς ἀποδείξις ἀρνήσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐχρησιμοποιεῖτο ἤδη ἀπὸ τοῦ Τραϊανοῦ, καὶ ὅπωςδὴποτε ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς διαδικασίας εἶναι ἐναντίον τῆς ἐκδοχῆς τοῦ λατινικοῦ, διότι κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου τὸ μόνον ὅπερ ἐζητεῖτο ἀπὸ πάντα ὑποκτον ἦτο ἡ προσκόμισις ἀποδείξεως ὅτι ἐθυσίασεν εἰς τὰ εἰδῶλα καὶ ἐγεύθη εἰδωλοθύτων, ἐνῶ ἡ ἐνώπιον τοῦ δικαστοῦ διαδικασία εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Εὐσεβίου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ἐδῶ συνηνώθησαν δύο μαρτυρολόγια, ἐκθέτοντα χωριστὰ ἐπεισόδια, ἐν ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου καὶ ἐν ἐπὶ Δεκίου. Τὸ λατινικὸν κείμενον μετεφράσθη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ οὕτως ἠνωμένου ἑλληνικοῦ. ἐνῶ τὸ σημερινὸν ἑλληνικὸν ἀποτελεῖ μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν τοῦ δ' αἰῶνος.

4. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΛΟΥΓΔΟΥΝΩ

Ὁ Εὐσέβιος ἀνοίγει τὸ πέμπτον βιβλίον τῆς ἱστορίας του μὲ τὴν παράθεσιν τοῦ μαρτυρολογίου τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρων, τὸ ὁποῖον ἐστάλη ὡς ἐπιστολὴ τῶν Ἐκκλησιῶν Βιέννης καὶ Λυῶνος πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Φρυγίας. Αἱ δύο αὐταὶ χριστιανικαὶ κοινότητες τῆς Γαλλίας ἦσαν ἀκόμη ἑλληνόγλωσσοι καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπετελοῦντο ἀπὸ Ἑλλήνων ἢ ἐξελληνισμένους Λατίνους καὶ Κέλτας. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτον τὸ γεγονὸς ὅτι πᾶσα λατινιστὶ λεχθεῖσα εἰς τὸ ἀμφιθέατρον φράσις σημειώνεται ὡς κάτι τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν καὶ ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν μαρτύρων φέρουν ἑλληνικὰ ὀνόματα εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν γενικὴ ἦτο ἡ τάσις τῆς προσλήψεως λατινικῶν ὀνομάτων. Βεβαίως πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας Χριστιανούς τῆς περιοχῆς θὰ προήρχοντο ἀπὸ τὰς παλαιὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τῆς Γαλλίας, ἄλλοι δὲ ὅμως—ὡς καὶ ὁ Εἰρηναῖος—εἶχον μεταναστεύσει ἐκεῖ προσφάτως ἐκ Μικρασίας, διὸ καὶ διετήρουν στενωτάτας σχέσεις μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῆς. Οὕτω δὲ δικαιολογεῖται ἡ εἰς αὐτὰς ἀποστολὴ τῆς συγκινητικῆς ταύτης ἐκθέσεως, ἡ ὁποία ὅπωςδὴποτε ἐχρησίμευεν ἐπίσης δι' ἐσωτερικὴν χρῆσιν.

Ὁ διωγμὸς φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ὀχλοκρατικῶν ἐκδηλώσεων, αἱ ὁποῖαι συνωδεύοντο ἀπὸ κραυγᾶς, συρμούς, λιθοβολισμούς, διαρπαγᾶς καὶ ὁμαδικὰς στυλακίσεις, μέχρις ὅτου ἔλθῃ ὁ ἀπουσιάζων διοικητῆς τῆς περιοχῆς. Ἐπειτα οἱ συλληφθέντες ὠδηγήθησαν ἐν ἑνὸς τοῦ διοικητοῦ, ἐνὸς ἐκ τῶν ὀλίγων ἀξιωματούχων οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται εἰς τὰ μαρτυρολόγια σκληροί. Οἱ συλληφθέντες ἦσαν πολλοὶ καὶ μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβάνοντο ἄρκετοὶ διακεκριμένους Χριστιανοί, ἀλλὰ δὲν δίδονται ἀριθμοὶ καὶ δὲν περιγράφονται τὰ μαρτύρια ὄλων. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πάντως δηλώνεται ὅτι προσήλθε οἰκειοθελὸς καὶ εἰς ἀπὸ τοὺς μὴ συλληφθέντας, ὁ Βήττιος Ἐπάγαθος. Μὲ τοὺς πρώτους βασανισμοὺς δέκα ἀπὸ τοὺς κρατουμένους, ἀνέτοιμε διὰ τὸ μαρτύριον, ἐξέπεσαν καὶ τοῦτο προεκάλεσε βαθεῖαν λύπην ὁ μόνον εἰς τοὺς λοιποὺς κρατουμένους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀπὸ ἔξω παρακολουθοῦντας τὰ ἐπεισόδια Χριστιανοὺς. Σημειώνεται πάντως διβραδύτερον οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνένηψαν ἐκ νέου καὶ προστέθησαν εἰς τοὺς μάρτυρας (46).

Μαζὶ μὲ τοὺς Χριστιανοὺς εἶχον συλληφθῆ καὶ μερικοὶ εἰδωλολάτραι δοῦλοι των, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετωπίζοντες σκληρὸν βασανισμόν «ἄμολόγησαν» ὅσα ὑπέβαλον εἰς αὐτοὺς οἱ βασανισταί, καὶ αὐτὰ ἦσαν σχετικὰ μὲ τὴν τέλεσιν θυσιεῶν δειπνῶν καὶ οἰδιποδείων μίξεων. Ἐκτοτε ἐκορυφώθη ἡ ἀγριότης τῶν διωκτῶν, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν εἰς τὴν Λυδῶνα ἐπίσης τοὺς συλληφθέντας ἐν Βιέννῃ καὶ ἔσυραν εἰς τὸ βῆμα τοῦ κριτοῦ τὸν ἐνενηκονταετῆ ἐπίσκοπον Λυδῶνος Ποθεινόν. Ὁ ἐπισκοπος, ἀφοῦ εἰς ἐρώτησιν τοῦ διοικητοῦ «τίς εἶη Χριστιανῶν ὁ Θεός; ἀπήντησεν «ἐὰν ἦς ἄξιος, γνώσῃ», ὅπως θὰ ἔλεγε καὶ ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας, ἐβασανίσθη καὶ ἐγκλεισθεὶς εἰς εἰρκτὴν ἀπέθανε μετὰ διήμερον. Οἱ ἄλλοι μάρτυρες ἐθανατώθησαν ὑπὸ διαφόρους συνθήκας ἐντὸς μακροῦ σχετικῶς χρόνου, ἀφοῦ ὑπέστησαν ἐπανειλημμένοι βασανισμοὺς εἴτε εἰς τὸ ἀμφιθέατρον εἴτε εἰς τὴν εἰρκτὴν.

Εἰς ἔξ αὐτῶν, ὁ Σάγκτος, ἀπήντα εἰς ὄλας τὰς ποικίλου περιεχομένων ἐρωτήσεις στερεοτύπως «Χριστιανὸς εἰμι». Παρέμεινεν ἀνεπίκαμπτο παρ' ὄλων ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς περιόδου βασανισμοῦ τοῦ ἐπκόλλησαν διαπύρους χαλκίνας λεπίδας εἰς τὰ τρυφερότατα μέλη τοῦ σώματος, ἀπέθανε δέ, ὅπως ἐπίσης ὁ Μάτουρος, τηγανισθεὶς εἰς τὴν ἐσχάραν. Οἱ ἐκ τῶν καταδίκων Ρωμαῖοι πολῖται ἐξετελέσθησαν δι' ἀποκοπῆς τῆς κεφαλῆς κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος, συμφώνως πρὸς τὸν νόμον ἄλλωστε, ἀλλ' ὁ Ἄτταλος, καίτοι ἐπίσης ρωμαῖος πολίτης, κατ' ἐξαίρεσιν ἐτηγανίσθη, ἐκραύγασε δὲ μάλιστα οὕτως κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην πρὸς τοὺς διώκτας τοῦ ὅτι ἀνθρωποφαγία ε

ναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἔπραττον οὗτοι εἰς βάρος του καὶ ὄχι τὸ ἀβασίμως φημιολογούμενον περὶ τῶν Χριστιανῶν. Παρομοίαν τύχην εὔρε καὶ ὁ ἰατρός Ἀλέξανδρος, μόλις ἐγένεν ἀντιληπτὸς νὰ προτρέπη μὲ νοήματα τοὺς εἰς τὸ βῆμα συρομένους χριστιανοὺς νὰ μένουν σταθεροὶ εἰς τὴν πίστιν τῶν. Ἡ Βλανδίνα, βασανισθεῖσα ἐπανειλημμένως, εἰσήχθη εἰς τὸ ἀμφιθέατρον διὰ τρίτην φοράν κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῶν μονομαχιῶν, μαζί μὲ τὸν δεκαπενταετη Ποντικόν, τὸν ὁποῖον ἐνεθάρρυνεν ὡς ἀδελφή. Ὁ νεαρὸς ἀπέθανε κατὰ τὸν βασανισμόν, αὐτὴ ὁμως, ἀφοῦ ἀντέσχεν εἰς τὰς μάστιγας, τὰ θηρία, τὸ τηγάνισμα, τὴν ρίψιν εἰς δίκτυον, παρεδόθη τελικῶς εἰς τὸν ταύρον.

Οἱ διώκται δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς ἐπιζήσαντας νὰ λάβουν τὰ σώματα, ἀλλὰ τὰ ἔθεσαν ὑπὸ φρούρησιν, ἀφοῦ δὲ μετὰ ἕξ ἡμέρας τὰ ἔκαυσαν, ἐσάρωσαν τὰ ὑπολείμματα εἰς τὸν Ροδανόν. Κατὰ τὸ Μαρτυρολόγιον Ἰερωνύμου ἢ ἐπέτειος τῶν μαρτυρίων τούτων ἐτελεῖτο ὁμαδικῶς τὴν 2 Ἰουνίου.

Τὸ μαρτυρολόγιον τοῦτο ἐπιδιώκει καθ' ὄλην τὴν γραμμὴν νὰ περιγράψῃ τὸν ἀφθυστον ἡρωϊσμόν τῶν μαρτύρων, διὰ νὰ δείξῃ ὅτι κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν ἐνήργει ἡ δύναμις τοῦ Πνεύματος. Ἡ κόρη Βλανδίνα, ψιθυρίζουσα συνεχῶς «Χριστιανὴ εἰμι», ἠῤῥξανε τὴν προθυμίαν τῶν ἀγωνιζομένων, παρατηρούντων καὶ μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἀκόμη διὰ τῆς ἀδελφῆς τὸν ὑπὲρ αὐτῶν ἐσταυρωμένον καὶ πειθόμενων ὅτι «πᾶς ὁ ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ δόξης παθὼν τὴν κοινωνίαν αἰεὶ ἔχει μετὰ τοῦ ζῶντος Θεοῦ»¹⁶. Ὑπὸ παρομοίαις συνθήκαις ὁ Σύγκτος παρέμεινε ἀνένδοτος καὶ σταθερὸς εἰς τὴν πίστιν, «ὑπὸ τῆς οὐρανίου πηγῆς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς τοῦ ἐξιόντος ἐκ τῆς νηδύος τοῦ Χριστοῦ δροσιζόμενος καὶ ἐνδυναμούμενος»¹⁷. Ἦσαν ὅλοι ζηλωταὶ καὶ μιμηταὶ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ πιστοῦ καὶ ἀληθινοῦ μάρτυρος¹⁸.

Ὁ W. H. C. Frend¹⁹ θεωρεῖ μοντανιστικὴν τὴν νοοτροπίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λυῶνος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ παλαιότερον ἐνίοτε ὑπεστηρίζετο, καὶ δικαιολογεῖ τοῦτο ἀπὸ τὰς σχέσεις αὐτῆς μὲ τὴν Φρυγίαν. Εἰς τὴν πραγματικότητά ὅμως πέραν μιᾶς εἰσπηδήσεως δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸ κείμενον ἀλλὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα νὰ διαφαίνεται ἐπιδιώξις τοῦ μαρτυρίου οὔτε παρατηροῦνται ἀποκαλύψεις καὶ δράματα εἰς ἔντονον βαθμόν, ἐνῶ ἀντιθέτως παρατίθεται ἐπιτίμησις πρὸς τὸν ἐγκρατευτὴν Ἀλκιβιάδην διὰ τὴν αὐστηρότητα τῆς διαβιώσεώς του²⁰.

Ὁ ἡρωϊσμός δὲν ἦτο ἀσφαλῶς ἀποκλειστικὸν προνόμιον τοῦ Μοντανισμοῦ.

Ὁ ἱστορούμενος διωγμὸς τῆς Λυῶνος ἤρχισεν ὀλίγον πρὸ τῆς ἐορτῆς τῶν Γαλλίων. Τὸ 12 π.Χ. εἶχε στηθῆ ἔμπροσθεν ναοῦ παρὰ τὸν ποτα-

16 5, 1, 41.

17 5, 1, 22.

18 5, 2, 2 ε.

19 *Martyrdom and persecution in the early Church* σ. 4 ἐξ.

20 5, 3, 2.

μόν Ροδανόν και ἔξω τῆς Λυώνος τεράστιος βωμός τῆς Ρώμης και τι Αὐγούστου, ὅπου ἔκτοτε συνήρχοντο κατ' ἔτος τὴν 1 Αὐγούστου ἀνὶ πρόσωποι 60 πόλεων τῶν τριῶν Γαλλῶν—Βελγικῆς, Ἀκυϊτανίε Λουγδουνίας—πρὸς ἐξέτασιν τῶν κοινῶν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ δὲ ἐγένον ἑορταί μὲ θεάματα εἰς τὸ ἀμφιθέατρον. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὸ ἔτος ἐκίνο κάποιοι ἐσκέφθησαν ὅτι αἱ ἑορταί θὰ ἦσαν μεγαλοπρεπέστεραι ἂν εἰς τὰ θεάματα ἐχρησιμοποιοῦντο ἀντὶ μονομάχων Χριστιανῶν. Τὴν ἀρχικὴν δὲ ἀφορμὴν εἰς τὸν διωγμὸν ἔδωσαν περιστατικὰ τὸ ὅτι οἱ ἀγνοοῦμεν τὸν χαρακτήρα και εἰς τὰ ὅποια πάντως εἶχον (εἰς αἱ λαϊκαὶ κατὰ τῶν Χριστιανῶν προκαταλήψεις, ἴσως δὲ και κρύφιον μῖσος τῶν ἐντοπίων Κελτῶν και Λατίνων κατὰ τῶν Ἑλλήνων οἱ ὅποιοι εἶχον ἐπανδρώσει τὰς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας.

Δὲν γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος οὔτε τὸ ἔτος τοῦ διωγμοῦ, ἀλλὰ ἐν νάμεθα νὰ τὸ ὑπολογίσωμεν. Ὁ Εὐσέβιος²¹ ἰσχυρίζεται ὅτι συνέβη 17ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου Βῆρου (δηλαδὴ τοῦ Λευκί Βῆρου, θεοῦ ἀδελφοῦ και συναυτοκράτορος τοῦ Μ. Αὐρηλίου) ἢ τὸ 177. Ἄλλ' ὁ Βῆρος οὗτος εἶχε ἤδη ἀποθάνει και δὲν εἶχε φθάσει εἰς τὸ 17ον ἔτος τῆς βασιλείας του. Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς εἰς τὸ Χρυσόστομικὸν ἀναφέρει τὸν θάνατον τοῦ Βῆρου, τὸν ὅποιον λησμονεῖ εἰς τὴν Ἱστορίαν, και διὰ τοῦτο ἀδῶ ἀναγκάζεται νὰ τοποθετήσῃ τὸ μαρτύριον εἰς τὸ ἔτος 167, δηλαδὴ ἀντὶ τοῦ 17ου εἰς τὸ 7ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Μ. Αὐρηλίου. Ὁ Εὐσέβιος εὑρίσκειται ἐν προκειμένῳ εἰς σύγχυσιν, λόγῳ τῆς σφοδρᾶς ἐπιθυμίας του νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν Μ. Αὐρηλίον πάσης εὐθύνης προερχομένης ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν του νὰ φαντασθῇ διώκτην τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸν σοφὸν και ἀγαθὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα, και ἢ ἐπὶ αὐτῇ τὸν παρασύρει εἰς τὸ νὰ φορτώσῃ πᾶσαν κακὴν πρᾶξιν τῆς περιόδου ἐκείνης εἰς τὸν Βῆρον. Εἰς τὴν πραγματικότητά ὁ διωγμὸς πρέπει νὰ συνέβῃ τὸ 177, ὅπως λέγει ὁ Εὐσέβιος εἰς τὴν Ἱστορίαν και ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου δὲ, ὅπως δὲν λέγει οὗτος. Ἴσως ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος εἶχε ἤδη ἐκδώσει διάταγμα κατὰ τῶν Χριστιανῶν, περὶ τοῦ ὅποιου ἔχοντες συναντῶμεν και ἄλλοι, ἴσως ὅμως νὰ ἐξέδωκε μόνον ἀπὸκρισιν εἰς ἐρώτημα τοῦ διοικητοῦ τῆς Γαλλίας, ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἀρχίσῃ ἐκεῖ διωγμὸς ἐκ μέρους τοῦ δαυλοῦ²². Ἡ παράτασις τῆς διαδικασίας εἰς βάρος τῶν μαρτύρων ὀφείλετο πιθανῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ διοικητὴς ἐξῆτει ὁδηγίαν ἀπὸ τὸν ἀπουσιάζοντα εἰς τὸν Δούναβιν τότε αὐτοκράτορα.

Δὲν γνωρίζομεν τὸν συντάκτην τοῦ λαμπροῦ τοῦτου κειμένου, τὸ ὅποιον ἐγράφη ἐξ ὀνόματος τῶν δύο κοινοτήτων. Πρέπει νὰ ἦτο δὸς ὁμοσυνγραφεὺς και ἐπίσημος, ὡς ἦτο ἐπὶ παραδείγματι ὁ Εἰρηναῖος

21 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, πρὸλ. 22 5, 1, 47.

τὸν ὅποιον προτείνουν πολλοί, χωρὶς φυσικά νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ προσκομίσουν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα. Βάσει ἀμυδρῶν ἐνδείξεων δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πιθανῶς κατήγετο ἀπὸ τὴν γαλλικὴν Βιέννην, ἐφ' ὅσον εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἐπιστολῆς τίθεται πρῶτον τὸ ὄνομα τῆς Βιέννης καὶ ἔπειτα τῆς Λυῶνος²³, καὶ ὅτι συμπεριλαμβάνετο μεταξὺ τῶν συλληφθέντων, ἐφ' ὅσον γράφει, «κάκεινον (= τοῦ διοικητοῦ) πάση τῇ καθ' ἡμῶς ὠμότητι χρωμένον»²⁴. Ἄν εἶχε συλληφθῆ, πρέπει εἰς τὸ τέλος νὰ διέφυγε τὸ ἴδιον, ἀγνωστον διὰ ποῖον λόγον, πάντως ὡς ὁμολογητῆς. Ἐν πάσει περιπτώσει γνωρίζει καὶ χειρίζεται καλῶς τὴν γλῶσσαν, διαθέτει φαντασίαν καὶ παραστατικότητα καὶ εἶναι ζηλωτής.

Τὸ κείμενον, συνταχθὲν ἀμέσως μετὰ τὴν τέλεσιν τῶν μαρτυρίων, δὲν φαίνεται νὰ ὑπέστη μετέπειτα διασκευὴν, μέχρις ὅτου τὸ ἐνεσωμάτωσεν εἰς τὴν Ἱστορίαν του ὁ Εὐσέβιος σχεδὸν ὀλόκληρον.

5. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΕΡΠΕΤΟΥΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ ΑΥΤΗΣ

Τὸ ἀπὸ τὴν Β. Ἀφρικὴν προερχόμενον *Μαρτυρολόγιον τῆς Περπετούας καὶ τῶν συνοδῶν αὐτῆς*, σωζόμενον εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν, περιέχει τὴν διαδικασίαν, τὰ δράματα τῶν πρωταγωνιστῶν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως. Τὸ κείμενον φαίνεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις τῶν δύο πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐπεισοδίου, συνταχθεῖσας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἰδίους, καὶ ἀπὸ μερικῆς προσθήκας τοῦ τελικοῦ συντάκτου, ἀναφερομένης εἰς τὴν σύλληψιν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν μαρτύρων. Ἡ Περπέτουα μάλιστα φέρεται νὰ γράφῃ, «ταῦτα ἔτι πρὸ μιᾶς τῶν φιλοτιμιῶν ἔγραψα· τὰ ἐν τῷ ἀμφιθέατρῳ γενησόμενα ὁ θέλων συγγραψάτω» (10). Οὕτω τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ εἶναι.

- 1 Πρόλογος
- 2 Παρουσίασις τῶν μαρτύρων
- 3-10 Ἐκθεσις τῆς Περπετούας
- 11-13 Ἐκθεσις τοῦ Σαπίρου
- 14-17 Εἰδήσεις περὶ τῆς ζωῆς τῶν ἐγκλειστων
- 18-21 Ἡ τελείωσις εἰς τὸ ἀμφιθέατρον.

23 5, 1, 3.

24 5, 1, 9.

25 Ἀπὸ τὴν κόμην Θεοβούρβων πλησίον τῆς Καρχηδόνας.

Ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς ομάδος νεαρῶν κατηγουμένων, Θεοβουρβητῶν τὴν καταγωγὴν²⁵, μεταξὺ τῶν ὁποίων προεξήρχεν ἡ Βίβια Περπέτουα, εὐγενῆς νέα 22 ἐτῶν, νυμφευμένη καὶ ἔχουσα τέκνον εἰς ὀηλασμόν,

ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι μετὰ τὸν πρόσφατον προσηλυτισμὸν τῆς εἶχεν ἀπομακρύνει τὸν σύζυγον. Οἱ ἄλλοι ἦσαν ὁ Ρεβοκάτος καὶ ἡ Φηλικιτάτη, πιθανῶς σύζυγοι, ὁ Σατουρνίνος καὶ ὁ Σεκοῦνδος. Ὁ διδάσκαλός των Σάτυρος, μὴ ἀντέχων νὰ βλέπῃ τοὺς μαθητὰς του ὑποφέροντας, προσῆλθεν οἰκειοθελῶς εἰς τὴν φυλακὴν.

Ὁ πατὴρ τῆς Περπετούας, ἄλλοτε μὲ ἡπίους λόγους καὶ ἄλλοτε μὲ ἀπειλὰς, ἐπεχείρησε ματαιῶς νὰ τὴν μεταπείσῃ καὶ τυφλὸς ἀπὸ ἀγάπην, εἰς μίαν στιγμὴν ἐντόνου ὀργῆς ἠθέλησε νὰ τῆς ἐξορύξῃ τοὺς ὀφθαλμούς. Ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν σύλληψιν ἐβαπτίσθησαν, ἔπειτα δὲ ἐρρίφθησαν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν σκοτεινὴν εἴρκτην, ἀλλ' οἱ διάκονοι τῆς Ἐκκλησίας, δωροδοκῆσαντες τοὺς φύλακας, ἐπέτυχον μεταφορὰν των εἰς καλύτερα κελία, ὅπου ἡ Περπέτουα ἠδύνατο νὰ βλέπῃ τοὺς συγγενεῖς τῆς καὶ νὰ τρέφῃ τὸ τέκνον τῆς. Κατὰ παράκλησιν τοῦ ἀδελφοῦ τῆς αὕτη ἐζήτησεν δραμα, διὰ νὰ πληροφορηθῇ περὶ τῆς τύχης των. Τῆς ἐδείχθη λοιπὸν κλίμαξ ὀρειχαλκίνη, φθάνουσα μέχρι τοῦ οὐρανοῦ, στενὴ, μὲ ἐκατέρωθεν ἐμπεπηγμένα ξίφη, δόρατα ἀγκίστρα, μαχαίρας, ὀβελίσκους, ὥστε πᾶς ἀμελῆς ἀναβάτης νὰ σκίζεται, ἐνῶ ὑπ' αὐτὴν ἐνήδρευεν ὑπερμεγέθης δράκων, ἐκφοβίζων τοὺς ἐπιχειροῦντας νὰ ἀνέλθουν. Ὁ κατηχητὴς Σάτυρος ἔχων ἤδη ἀνέλθει ἐστράφη καὶ προσεκάλεσε τὴν νέαν, αὕτη δὲ ἀναθαρρήσασα ἐπάτησε τὴν κεφαλὴν τοῦ δράκοντος καὶ ἀνέβη. Εὐρεθεῖσα εἰς εὐρύχωρον κήπον, εἶδεν ὑπερμεγέθη πολίων ἄνδρα, ἀμέλγοντα πρόβατα καὶ περιστοιχιζόμενον ἀπὸ χιλιάδας λευκοφορούντων προσώπων. Τῆς ἀπηύθυνε τὸν λόγον, «καλῶς ἦλθες, τέκνον», τῆς ἔδωσε τυρὸν «ὡς ψωμίον» αὕτη δὲ συνέπλεξε τὰς χεῖρας καὶ ἔφαγεν, ἐνῶ οἱ παριστάμενοι εἶπαν «ἀμήν». Ὁ ἦχος αὐτοῦ τοῦ ἐπιφωνήματος τὴν ἐξύπνησεν, ὁπότε, διηγηθεῖσα τὸ δραμα εἰς τὸν ἀδελφὸν τῆς, ἔδωσε τὴν ἐξήγησιν ὅτι θεὸς μαρτυρήσουν.

Ὁ πατὴρ τῆς εἶχεν ἐξαφανισθῆ δι' ὀλίγον χρόνον, ἐλπίζων ὅτι ἐν τῇ μεταξὺ ἡ κόρη του θεὰ μετεστβέφετο, ἐπανεμφανισθεῖς δὲ τώρα εὐγενέστερος καὶ συγκρατημένος, τῆς ἐξήτει νὰ λυπηθῇ τὰ γηρατεῖά του κατὰ τὴν τιμὴν τῆς οἰκογενείας, τὴν κατεφίλει καὶ τὴν ἀπεκάλει πλέον κυρίαν, ὄχι θυγατέρα· ἀλλ' αὕτη παρά τὴν συγκίνησιν τῆς παρέμεινε ἀμετάπειστος.

Τέλος οἱ κρατούμενοι ἀπήχθησαν εἰς τὸν ἀνθυπατεύοντα Ἰλαριανὸν δι' ἀνάκρισιν. Ἡ Περπέτουα, ἀντιμετωπίσασα ἡρωϊκῶς τὴν συναισθηματικὴν πίεσιν ἐκ τῆς θέας τοῦ τέκνου τῆς εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ πατρὸς τῆς, ὡμολόγησε τὴν πίστιν καὶ φυσικὰ κατεδικάσθη εἰς θάνατον, ὅπως καὶ οἱ συγκρατούμενοί τῆς. Ἀπαχθεῖσα δὲ πάλιν εἰς τὴν φυλακὴν.

Εικόνα 24

Οργανοδόμος κλίμαξ.

Τοιχογραφία τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, Τράπεζα Μονῆς Ἁγίου Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους.

εἶδε μετὰ τινὰς ἡμέρας τὸν προαποθανόντα ἀδελφὸν τῆς Δεινοκράτην ἐξερχόμενον ἀπὸ τόπον σκοτεινὸν καὶ αὐχμηρὸν, προσηυχῆθη καὶ ὁ τόπος κατέστη φωτεινός. Ὁ πατήρ τῆς τῆν ἐπεσκέφθη ἐκ νέου διὰ τρίτην φορὰν, ἀλλὰ καὶ πάλιν οἱ θρῆνοί του ἀπέβησαν εἰς μάτην.

Τὸ τελευταῖον ὄραμα τῆς νεαρᾶς χριστιανῆς ἀναφέρεται εἰς πάλιν τῆς μετὸν Αἰγύπτιον (= Διάβολον) συνοδευομένη ἀπὸ γενναίους ὑπασπιστάς ἐνίκησε τὸν Αἰγύπτιον καὶ τοὺς συνοδοὺς του, καί, θριαμβεύτρια πλέον, ἐβάδισε πρὸς τὴν Πύλην τῆς Ζωῆς. Ἡ πάλιν ἐσυμβόλιζε τὸν ἀγῶνα εἰς τὸ μαρτύριον.

Ὁ Σάτυρος βλέπει ὄραμα τὸ ὁποῖον περιγράφει ὡς ἀπὸ κοινοῦ μετὸν Περπέτουαν. Εἶδεν ὅτι εἶχον ἤδη ὑποστῆ τὸ μαρτύριον, εἶχον ἐξέλθει

τῶν σωμάτων καὶ ἐφέροντο πρὸς Ἀνατολὰς ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων, χωρὶς νὰ ἐγγίζονται ἀπὸ τὰς χεῖρας των. Ἀπαλλαγέντες τοῦ κόσμου εἶδον λαμπρότατον φῶς, «ἐγένετο στάδιον μέγα, ὅπερ ὡσεὶ κῆπος ἦν, ἔχον ρόδου δένδρα καὶ πᾶν γένος ἀνθέων». Ἐκεῖ συνήντησαν προαθλήσαντας μάρτυρας, ἐπλησίασαν εἰς τόπον ὃ ὁποῖος εἶχε «τοίχους ὡσανεὶ ἐκ φωτὸς ὠκοδομημένος» καὶ οἱ ἄγγελοι τοὺς ἐνέδυσαν μὲ λευκὰς στολὰς. Ἐπειτα παρουσιάσθησαν εἰς ἄνθρωπον πολὺν μὲ τρίχας ὡς χιόνα καὶ πρόσωπον νεανικόν, εὐρισκόμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ τόπου, καὶ τὸν προσεκύνησαν. Ἐξεληθόντες δὲ συνήντησαν τὸν ἐπίσκοπον Ὀπιᾶτον καὶ τὸν πρεσβύτερον Ἀσπάσιον περιλύπους λόγῳ διχοστασίας καὶ ζητοῦντας ἀπὸ τοῖς μάρτυρας νὰ τοῖς διαλλάξουν, ὅπερ καὶ ἐπραξαν. Ἐν συνεχείᾳ ἡ Περπέτουα διελέχθη μὲ αὐτοὺς ἑλληνιστί.

Κατὰ τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ κειμένου, τὸ προστεθὲν ὑπὸ τοῦ συντάκτου, ὃ Σεκοῦνδος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει εἰς τὰς φυλακάς. Ἡ Φηλικιτάτη, ἔγκυος ὀκτῶ μηνῶν τὴν ἡμέραν τῆς συλλήψεώς της καὶ ὡς ἐκ τούτου κατὰ νόμον μὴ ὑποκειμένη εἰς ἐκτέλεσιν, ἐγέννησεν. Εἰς τοὺς εἰρωνευομένους αὐτὴν διὰ τὰ πάθη τὰ ὁποῖα τὴν ἀναμένουν ἐνώπιον τῶν θηρίων, ἀφοῦ ἔπασχε τόσον πολὺ ἀπὸ τὰς ὠδύνας τοῦ τοκετοῦ, ἀπήντησεν ὅτι ἐκεῖ θὰ πάσχη ἄλλος ὑπὲρ αὐτῆς. Τὸ γεννηθὲν κοράσιον παρέλαβε δι' ἀνατροφὴν ἡ ἀδελφὴ της. Τοιαύτη ἦτο ἐν γένει ἡ ζωὴ τῶν ἐγκλειστων εἰς τὴν εἰρκτὴν, ὥστε ὁ δεσμοφύλαξ Πούδης εἰλκυσθῆ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν.

Τὸ μαρτύριον ὠρίσθη εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν γενεθλίων τοῦ Καίσαρος Γ'έτα, ἐπὶ αὐτοκράτορος Σεπτιμίου Σεβήρου. Ἐντὶ τῶν συνήθων κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν ἐκτελέσεων ὀργίων οἱ μελλομάρτυρες ἐτέλεσαν δεῖπνον ἀγάπης καὶ οἱ παρατηροῦντες ἔθνηκοι ἐξεπλήσσοντο ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Σατύρου.

Εἰς τὴν Καρχηδόνα συνήθιζον νὰ ἐνδύουν τοὺς καταδίκους ἄνδρας μὲ τὴν ἐρυθρὰν ἀμφίεσιν τῶν ἱερέων τοῦ Κρόνου, τὰς δὲ γυναῖκας μὲ τὴν πρασίνην τῶν ἱερείων τῆς Δήμητρος. Ἀλλὰ κατόπιν τῆς ἀνυποχωρήτου διαμαρτυρίας τῆς Περπετούας ὄλοι εἰσῆχθησαν εἰς τὸ ἀμφιθέατρον ὄπως ἦσαν. Ἐβάδιζον χαρούμενοι καὶ ὑπερήφανοι ἡ Περπέτουα μὲ λάμπρον πρόσωπον ὡς «ματρώνα Χριστοῦ» ἔψαλλεν, οἱ ἄνδρες ἀπήνθυναν πρὸς τὸν ἀνθύπατον μὲ νοήματα τοὺς λόγους, «σὺ ἡμᾶς καὶ σὲ ὁ Θεός».

Ἀπελύθησαν τὰ θηρία. Ὁ Σατουρνίνος, πρόθυμος νὰ ἀνεχθῆ πᾶν εἶδος θηρίου, ἐδέχθη μετὰ τοῦ Ρεβοκάτου τὴν ἐπίθεσιν ἀρχικῶς τῆς παρδάλεως καὶ ἔπειτα τῆς ἄρκτου. Ὁ Σάτυρος, ἔτοιμος νὰ ἀνεχθῆ πᾶν ἄλλο θηρίον πλὴν τῆς ἄρκτου, ἐδέχθη τὴν ἐπίθεσιν αὐτῆς ἀκριβῶς, ἀλλὰ

δέν ἐθίγη καὶ οὕτως ἐπλήγη ἔπειτα ἀπὸ τὴν λεοπάρδαλιν, τὴν στιγμὴν δὲ ἐκείνην ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν δεσμοφύλακα Ποῦδεντα τὸν δακτύλιόν του διὰ νὰ τὸν βύσῃ εἰς τὸ αἷμα ὡς ἱεράν παρακαταθήκην. Ἡ Περπέτουα καὶ ἡ Φηλικιτάτη, δεχθεῖσαι τοὺς κερατισμοὺς δαμάλεως, κατερρίφθησαν αἱματωμέναι. Ἡ πρώτη ἠγέρθη καὶ διευθετήσασα τὴν κόμην τῆς ἐβοήθησε τὴν δευτέραν νὰ ἐγερθῇ, ὁπότε κατάπληκτος ὁ ὄχλος ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν ἄρχοντα νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς αὐτὰς νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὴν πύλην τῶν ζώντων, δηλαδὴ νὰ τοὺς χαρισθῇ ἡ ποινή. Ἡ Περπέτουα ἦτο εἰς τοιαύτην ἔκστασιν, ὥστε δὲν ἀντελαμβάνετο ὅτι ἤδη εἶχε κερατισθῆ ἀπὸ τὴν δάμαλιν καὶ ἠρώτησε τὸν κατηχούμενον Ρούστικον, ὁ ὁποῖος τὴν ἐσήκωσε εἰς τὴν πύλην, «πότε βαλούμεθα πρὸς τὴν δάμαλιν ἢν λέγουσιν;» καὶ ἐξεπλάγη, ὅταν τῆς εἶπεν ὅτι ἤδη εἶχε ριφθῆ καὶ εἶδε τὰ τραύματά της. Ὁ εὐμετάβλητος ὄχλος ἀπήτησε νὰ γίνῃ ἐνώπιόν του καὶ ὄχι εἰς τὸν συνήθη τόπον ὁ ἀποκεφαλισμός, ὁ ὁποῖος περιέλαβε καὶ τὰς δύο γυναῖκας. Οἱ μάρτυρες συνεκεντρώθησαν ὅλοι μαζί, ἀντήλλαξαν τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης καὶ μὲ τὸν λειτουργικὸν αὐτὸν τρόπον ἐσφράγισαν τὸ μαρτύριόν των.

Ἡ χρονολογία, ἡ ὁποία ἀπαντᾶται εἰς σημείωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος, «ἐπὶ Βαλεριανοῦ καὶ Γαλλιανοῦ», εἶναι μεταγενεστέρα καὶ ἐσφαλμένη. Ὁ χρόνος τῆς τελέσεως τοῦ μαρτυρίου προσδιορίζεται κατὰ προσέγγισιν ἀπὸ τὴν εἶδησιν ὅτι συνέβη κατὰ τὴν γενέθλιον τοῦ καίσαρος Γέτα²⁶, συνάρχοντος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ιδιότητα τῶν μαρτύρων. Ὁ Σεβήρος τὸ 202 εἶχεν ἀπαγορεύσει τὸν προσηλυτισμὸν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν διὰ διατάγματος ἐπὶ ποινῆ θανάτου στρεφόμενος εἰδικῶς ἐναντίον τῶν κατηχητῶν καὶ τῶν κατηχουμένων, οἱ ὁποῖοι ἐξησφάλιζον καὶ τὴν αὐξήσιν αὐτοῦ. Οὕτω παρατηρούμεν ἔδῃ ἀρχικῶς μὲν νὰ συλλαμβάνεται μία ὁμάς κατηχουμένων, ἔπειτα δὲ νὰ προστίθεται εἰς αὐτὴν καὶ ὁ διδάσκαλός των. Προφανῶς λοιπὸν τὸ μαρτύριον συνετελέσθη τὸ 203, εἰς χρόνον τὸν ὁποῖον ἔχει ἀποδεχθῆ γενικῶς ἡ παράδοσις.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ περιγραφόμενα δράματα τόσον τῆς μαθητρίας ὅσον καὶ τοῦ διδασκάλου, ἡ κοινότης εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον εἶχεν ἀποκαλυπτικὰς καὶ ἐνθουσιαστικὰς τάσεις, χωρὶς ἐντονὸν ἀναμονὴν τῆς παρουσίας. Ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία ἐπιζητεῖται δι' ὀραμάτων καὶ δι' ἀμέσου μεταβάσεως εἰς τὸν χώρον τοῦ θείου. Ἡ χρησιμοποιουμένη ἐνταῦθα παράστασις τῆς οὐρανοῦ κλίμακος ἐχρειάσθη αἰῶνας διὰ νὰ καθιερωθῇ εἰς τὴν ἀσκητικὴν τῶν μοναχῶν. Τονίζεται ἡ ἀξία τῆς νέας προφητείας καὶ τῶν ὁράσεων· «ἡμεῖς δὲ προφητείας καὶ ὁράσεις καινὰς δεχόμεθα»²⁷. Εἶναι δὲ πολὺ χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ θεῖον

26 7, 4. 16, 2.
27 1, 5.

πρόσωπον, τὸ ὁποῖον θεῶνται καὶ μὲ τὸ ὁποῖον κοινωνοῦν οἱ μάρτυρες δὲν εἶναι ὁ Χριστός, ἀλλ' ὁ πολλὸς γέρον, ὁ Θεὸς Πατὴρ. Ἐναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων οἱ μάρτυρες φαίνονται νὰ τηροῦν στάσι ἐπιφυλακτικὴν καὶ κριτικὴν τὸ τελετουργικῶς προσφερόμενον ὑπὲρ τοῦ Θεοῦ στοιχεῖον εἰς τὴν Περπέτουαν εἶναι τυρός· ἐξαιρεται τὸ χριστιανικὸν *περὶ γυναικὸς ἰδεῶδες*. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἐνδεικτικὰ μιᾶς ἡπίας μοντανιστικῆς θεολογίας καὶ πρακτικῆς, τὴν ὁποίαν ἠκολούθει τότε ὁ Τερτυλλιανός.

Λί κατ' ἐσωτερικὸν ἰσχυρισμὸν ἐκθέσεις τῶν δύο πρωταγωνιστῶν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν γνήσια. Τρεῖς συναντήσεις τῆς Περπετούας μὲ τὸν πατέρα τῆς, θηλασμός τοῦ βρέφους, ποικίλαι προσωπικαὶ ἐμπειρία αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι δὲν θά εἶχον νόημα δι' ἄλλο πρόσωπον, μόνον ὑπ' αὐτῆς ταύτης τῆς μάρτυρος εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν σημειωθῆ. Ἐν τῇ αὐτῇ περιπτώσει ὁ τελικὸς συντάκτης δὲν ἔδωσε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ πρόλογον, τὴν περιγραφὴν τῆς διαδικασίας καὶ τοῦ μαρτυρίου, τὰ σύντομα συνδετικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἐνότης ὕφους καὶ λογοτεχνικῆς ἐκφράσεως δὲν εἶναι στοιχεῖον ἀποκλείον τὴν ἐκ διαφόρων καλῶν προέλευσιν τῶν τμημάτων τοῦ ἔργου, διότι ἡ ταυτότης τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος, ὅταν μάλιστα τοῦτο χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕντονον δυναμισμόν, προκαλεῖ τὴν ὁμοιομορφίαν σκέψεως καὶ ἐκφράσεως. Ἄρεταί τοῦ κειμένου εἶναι πρῶτον μὲν ἡ σπανίας δυνάμεως ἐνάργεια καὶ παραστατικότης τῆς περιγραφῆς, δεῦτερον ὁ ἀπαράμιλλος τρόπος ἐξέκονίσεως τοῦ ψυχικοῦ μεγαλείου καὶ τῆς εὐγενείας τῶν μαρτύρων, ἰδιαιτέρως φυσικὰ τῆς Περπετούας.

Ἄλλο βασικὸν πρόβλημα σχετικῶς μὲ τὴν σύνταξιν τοῦ κειμένου εἶναι τὸ τῆς πρωτοτύπου γλώσσης. Ἀρχικῶς τοῦτο ἦτο γνωστὸν μόνον εἰς τὴν λατινικὴν, δι' ἐννέα χειρογράφων συνολικῶς, ὅταν δ' εὐρέθη καὶ τὸ μοναδικὸν ἑλληνικὸν χειρόγραφον, ὁ πρῶτος ἐκδώσας αὐτὸ R. Haggis ἰσχυρίσθη ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἦτο τὸ πρῶτον τυπὸν καὶ τὸ λατινικὸν ἦτο μετάφρασις του, καὶ ἔπεισε πολλούς, ἀλλ' ὄχι καὶ τὸν Robinson, ὁ ὁποῖος μάλιστα τὸν μετέπεισε. Βραδύτερον εὐρέθη μία ἀκόμη λατινικὴ παραλλαγή καὶ ὑπετέθη ὅτι αὐτὴ ὑπῆρξε ἢ ἀρχικὴ μορφή. Δύο παρατηρήσεις ἐπιτρέπουν νὰ ἐκφρασθῆ ἰσχυρὰ ἰπόθεσις ἐπὶ τοῦ θέματος. α) Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου παρουσιάζεται ὁ Θεὸς ὑποδεχόμενος τὴν Περπέτουαν, ἡ ἑλληνικὴ προσφώνησις «καλῶς ἦλθες, τέκνον» ἀποδίδεται λατινιστὶ «bene venisti, tecnon»²⁸, ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ γράψας τὸ λατινικὸν κείμενον ἢ ἐσκέπτετο ἑλληνιστὶ ἢ μετέφραζεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, διὸ ἤφησεν ἀμετάφραστον τὴν τελευταίαν λέξιν. Τὸ τεμάχιον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῆς Περ

πετοῦας, ἢ ὅποια προφανῶς εἶχε γράψει εἰς τὴν ἑλληνικὴν. β) Εἰς ἄλλο σημεῖον²⁹, λέγεται ὅτι εἰς τὴν πύλην τοῦ παραδείσου ἡ Περπέτουα συνωμίλει ἑλληνιστί μὲ τοὺς προϊσταμένους τῆς Ἐκκλησίας τῆς, ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ γράψας ἐσκέπετο λατινιστί, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐθεώρει ἀξιοσημεῖωτον τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο. Τὸ τεμάχιον τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Σατύρου, ὁ ὅποιος προφανῶς εἶχε συντάξει ταύτην εἰς τὴν λατινικὴν.

Ὁ συντάκτης κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ἡμῶν, ἐκτελῶν τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Περπετοῦας³⁰, ἐπετέλεσε τριπλοῦν ἔργον, ἤτοι μετέφρασε τὴν ἑλληνικὴν ἔκθεσιν εἰς τὴν λατινικὴν, μετέφρασε τὴν λατινικὴν ἔκθεσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ συνέταξε τὰς ἰδικὰς του προσθήκας εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας, οὕτω δὲ παρέδωσε τὸ κείμενον εἰς τὰς δύο γλώσσας πληρεῖς. Δὲν ἦτο παράδοξος τοιαύτη ἐνέργεια κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, τόσον εἰς τὴν Λύσιον ὅσον εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὁ Τερτυλλιανὸς κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον συνέτασεν ἔργα του εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας, οὕτω δὲ ἡ ὑπόθεσις ὅτι συντάκτης τοῦ παρόντος μαρτυρολογίου εἶναι αὐτός ὁ ἴδιος, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ μίαν ἀκόμη ἔνδειξιν. Οὕτως ἡ ἄλλως ὁ Τερτυλλιανὸς τὸ ἐγνώριζε³¹, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Λύγουστινος³². Ἀπὸ τὸν πρόλογόν του συνάγεται ὅτι ὁ συντάκτης τὸ προώριζε διὰ δημοσίαν ἀνάγνωσιν εἰς τὰς συνάξεις τῶν κοινοτήτων τῆς περιοχῆς ἐκείνης. «Εἰ τὰ παλαιὰ τῆς πίστεως δόγματα καὶ δόξαν Θεοῦ φανεροῦντα καὶ οἰκοδομὴν ἀνθρώποις ἀποτελοῦντα, διὰ τοῦτο ἐστὶ γεγραμμένα, ἵνα τῇ ἀναγνώσει αὐτῶν ὡς παρουσίᾳ τῶν πραγμάτων χρώμεθα καὶ ὁ Θεὸς δοξασθῆ, διατί μὴ καὶ τὰ καινὰ παραδείγματα;»

Βάσει τοῦ παρόντος κειμένου συνετάχθησαν μεταγενεστέρως τὰ βραχέα *Acta* τῆς Περπετοῦας, τὰ ὅποια τοποθετοῦν τὸ μαρτύριον, ὅπως καὶ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, εἰς τὴν βασιλείαν Βαλεριανοῦ καὶ Γαλλίου ἑσφαλμένας.

6. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΟΝΩΝΟΣ

Ὁ Κόνων, καταγόμενος κατὰ τὸ κείμενον ἀπὸ παλαιὰν οἰκογένειαν τῆς Ναζαρέτ, συγγενῆ τοῦ Χριστοῦ, μετηνάστευσεν εἰς τὴν Μαγυδόν, πόλιν παραθαλασσίαν τῆς Παμφυλίας, ὅπου, γέρων πλέον, εἰργάζετο εἰς τὴν κηπουρικὴν. Συλληφθεὶς ὡς ἐκπρόσωπος «τῶν Χριστιανῶν πάντων»³³, ἰκέστη πρωτοφανῆ βασανισμόν. Ὑπεχρεώθη νὰ τρέχη ἔμπροσθεν ἄρματος, κυρτωμένος εἰς τοὺς πόδας μὲ ἤλους καὶ κτυπώμενος μὲ δύο φραγγέλια, ἕως ὅτου ἀπέθανεν.

Τὸ ρωμαϊκὸν μαρτυρολόγιον τοποθετεῖ τὸ μαρτύριον εἰς τὴν ἐποχὴν

29 13, 4.

30 16, 1.

31 *De anima* 35, 4.

32 *Sermo* 28, PG 38, 1281.

33 3, 1.

τοῦ Δεκίου καὶ ὠρισμένα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα, ἢ ἢ ἢ ὑπὸ τοῦ «νεωκόρου» ἀναζητήσεις καὶ σύλληψις τοῦ Κόνωνος καὶ ἢ ὑπόδειξις ὑπὲρ τοῦ διοικητοῦ νὰ προσφέρῃ ἀπλῶς θυσίαμα, ἐνισχύουν τὴν χρονολόγησιν ταύτης. *Τὰ περιστατικὰ τοῦ μαρτυρίου* ὁμοίως φαίνονται παράδοξα, διότι παρουσιάζονται ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως νὰ ἀπομακρύνονται αὐτῆς ἔντρομοι εὐθύς μετὰ τὴν πληροφορίαν ὅτι πλησιάζει ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας. Στέλλονται συνοδοὶ τοῦ γύρω διὰ νὰ εὑροὺν ὁσους εἶναι δυνατόν, ἀλλὰ δὲν κατορθώνουν νὰ εὑροὺν κανένα καμὸν μετὰ πολλὴν ἀναζήτησιν ὁ προεστὼς τῆς πόλεως καὶ εἰς νεωκόρος εὐρίσκουν ἓνα ἐργαζόμενον εἰς τὸν βασιλικὸν κήπον Καρμενῶν, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ Κόνων, ὁ ὅποιος εἰς τὴν πληροφορίαν ὅτι τὸν ζητεῖ ὁ διοικητὴς ἀπορεῖ, τί χρειάζεται ὁ διοικητὴς αὐτόν, ἓνα ξένον καὶ χριστιανόν. Εἰς μίαν πόλιν, ἢ ὅποια διαθέτει εἰδωλολατρικὸν ναὸν μὲ νεωκόρον καὶ ἔχει προεστῶτα ἓνα φανατικὸν εἰδωλολάτριν, διατί φεύγουν ἄλλοι οἱ κάτοικοι μόλις πληροφοροῦνται ὅτι καταφθάνει ὁ διοικητὴς; Καὶ διατί ἀναζητοῦνται οἱ κάτοικοί της, ὅταν δὲ εὐρίσκεται εἰς, ὁ Κόνων, καλεῖται νὰ ἀπολογηθῇ ὑπὲρ ὅλων τῶν Χριστιανῶν; Καὶ διατί αὐτὸς ἀπορεῖ, τί τὸν ζητεῖ ὁ διοικητὴς, ἀφοῦ εἶναι χριστιανός, ἐνῶ ἢ ἰδιότης τοῦ αὐτῆ εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη διὰ τὴν ὁποίαν ζητεῖται;

Εἶναι προφανές ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ διατάγματος τοῦ Δεκίου οἱ χριστιανοὶ τῆς πόλεως ταύτης διεσκορπίσθησαν εἰς τὴν ὑπαιθρον, διὰ νὰ μὴ τιθοῦν πρό τοῦ διλήμματος «προσφορά θυσίας ἢ μαρτύριον». Ὁ διοικητὴς περιώδευε, διὰ νὰ ἐπιστατήσῃ ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ διατάγματος, καὶ οἱ προΐστάμενοι τῆς πόλεως, μὴ ἔχοντες ἄλλον πρόχειρον, παρουσίασαν τὸν γέροντα τοῦτον ὡς τὸ μόνον θήρημα. Φαίνεται ὅτι σχετικὴν περὶ τούτου διήγησιν ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ μαρτυρίου διεσκεύασεν ἐλευθέρως συντάκτης τοῦ δ' αἰῶνος καὶ τῆς ἔδωκε τὴν παροῦσαν μορφήν, ἢ ὅποια διακρίνεται διὰ τὴν καλλιτέλειαν ἀλλ' ὅχι καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν.

Τὸ κείμενον εὑρέθη ὑπὸ τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμῶς εἰς χειρόγραφον τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ἐξεδόθη ὑπ' αὐτοῦ, ἐνῶ προηγουμένως ἦτο γνωστὸν μόνον ἀπὸ ἐπιτομῆν του εἰς τὸ συναξάριον τῆς 5 Μαρτίου.

7. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ἸΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΑΣΙΟΥ

Περιγράφει ἓν παράδοξον ἐπεισόδιον εἰς τὸν ρωμαϊκὸν στρατὸν κατὰ τὸ 304. Κατὰ τὴν διήγησιν ἐπὶ «τῶν ἀθεμίτων ἱεροσύλων βασιλευόντων

Μαξιμιανού και Διοκλητιανού» υπήρχε συνήθεια ἐπισήμου κατ' ἔτος πανηγυρισμοῦ τῆς ἑορτῆς τοῦ Κρόνου εἰς ἕκαστον στρατιωτικὸν τάγμα³⁴. Ἡ συνήθεια ἀπῆτει νὰ ὀρίζεται ἐπίγειος ἐκπρόσωπος τοῦ Κρόνου εἰς στρατιώτης, μὲ τὸ πρόγραμμα νὰ ζῆ πολυτελῶς καὶ ἀκολάστως ἐπὶ 30 ἡμέρας, τέλος δὲ νὰ θυσιάσῃ ἑαυτὸν διὰ μαχαίρας. Κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐπελέγη ὁ Λάσιος, ὁ ὁποῖος ὅμως ἦτο χριστιανὸς καὶ εὐλόγως ἐδήλωσεν ὅτι εἰς τοιαῦτα ζητήματα δὲν πειθαρχεῖ εἰμὴ μόνον εἰς τὸν ἕνα αἰώνιον Θεόν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον κατ' ἀρχάς μὲν ἐνεκλείσθη εἰς τὴν φυλακὴν, ἔπειτα δὲ ὠδηγήθη ἐνώπιον τοῦ ληγάτου Βάσσου, ὅπου ὁμολογήσας τὴν πίστιν κατεδικάσθη εἰς θάνατον δι' ἀποκεφαλισμοῦ. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 2 Νοεμβρίου. Τὸ ἐπείσοδιον συνέβη εἰς τὸ Δωρόστολον—Δωρόστολον κατὰ τὸ κείμενον—τῆς Μοισίας παρὰ τὸν Λούναβιν, ὑποτίθεται δὲ ἐκ τούτου ὅτι ὁ Λάσιος ἀνήκεν εἰς τὴν λεγεῶνα XI Κλαυδίου.

Παρὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ κειμένου τὸ περιγραφόμενον ἔθιμον δὲν ἀνήκεν εἰς τὸν κύκλον τῆς ἑορτῆς τοῦ Κρόνου, τὰ Σατουρνάλια, ἀλλὰ μὲ κάποιαν διαφοροποίησιν, ἦτοι ἄνευ τοῦ στοιχείου τοῦ αὐτοθυσιασμοῦ, εἰς τὴν περσικὴν πρὸς τιμὴν τῆς Ἀστάρτης—Ἀφροδίτης—ἑορτῆν, ὅπως ἐτελεῖτο εἰς τὰ Ζήλα τοῦ Πόντου, καλουμένην Σάκαια³⁵. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι εἰσήχθη καὶ εἰς τὸν ρωμαϊκὸν στρατὸν, ἂν καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστὸν, ἢ τουλάχιστον εἰς ὠρισμένας μονάδας αὐτοῦ, ὅπου καὶ συνεδυσάσθη μὲ τὸν Κρόνον καὶ τὰς εἰς αὐτὸν ἀνθρωποθυσίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπιδιώξεις τοῦ συντάκτου εἶναι ἀκριβῶς αὐτῇ, νὰ καταδικάσῃ τὸ ἔθιμον τοῦτο καὶ δι' αὐτοῦ ὄλα τὰ ἐπιβιοῦντα εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηρίξῃ τὴν πολεμικὴν του ἐπὶ ἀνυπάρκτου ἔθιμου.

Τὸ κείμενον, προϋποθέτον τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας (325), ἀφοῦ ὁμιλεῖ περὶ τριῶν ὑποστάσεων καὶ μιᾶς οὐσίας³⁶, πρέπει νὰ συνετάχθῃ μετὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος, πιθανῶς ἐπὶ τῇ βάσει παλαιότερου συντόμου κειμένου. Σώζεται εἰς τὸν κώδικα Paris. Gr. 1539 τοῦ ια' αἰῶνος.

8. ΛΙΑΘΗΚΗ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Τὸν τόπον καὶ χρόνον τοῦ μαρτυρίου τῶν Τεσσαράκοντα δίδει ὁ Σωζομενός³⁷· συνέβη τὸ 320 εἰς τὴν Σεβάστειαν τῆς Ἀρμενίας. Στρατιῶται τοῦ Λικινίου, ὑπηρετοδόντες εἰς τὴν λεγεῶνα XII Fulminata, καὶ δὴ εἰς τὸ αὐτὸ τάγμα ὄλοι, κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον μὲ πρωτοφανῆς μέσον, ἐπειδὴ δὲν ὑπήκουσαν εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν διάταγμα νὰ ἀρνηθοῦν τὴν χριστιανικὴν πίστιν των. Ἐρρίφθησαν γυμνοὶ εἰς παγωμένην

34 1, 1.

35 ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, *Γεωγραφικά* 11, 512.

36 8, 2.

37 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 9, 2.

λίμνην, ἐνῶ δίπλα εἰς αὐτοὺς ἐτοποθετήθησαν θερμὰ λουτρά πρὸς πειρασμόν. Ἐμειναν σταθεροὶ εἰς τὴν πίστιν, πλην ἑνὸς ὁ ὁποῖος ἐξήλθε τοῦ ὕδατος, διὰ νὰ μεταβῆ εἰς τὰ λουτρά, ἀλλὰ δὲν ἐπρόλαβε νὰ φθάσῃ ἐκεῖ. ἀνεπληρώθη δὲ ὑπὸ ἑνὸς δεσμοφύλακος, ὅστις ἀνεφώνησεν οἰκειοθελῶς «Χριστιανὸς εἰμι», καὶ οὕτως ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκλεκτῶν ἔμεινε πλήρης. Βραδύτερον Χριστιανοὶ συνέλεξαν τὰ λείψανά των καὶ τὰ διένειμαν εἰς διαφόρους πόλεις, εἶχε δὲ ἐξ αὐτῶν καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Μ. Βασιλείου.

Καθ' ὄλον τὸν δ' αἰῶνα ἀπήλαυον μεγάλης τιμῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπέρρευσαν τὰ ἐγκώμια τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Ἐφραίμ. Τὸ *Μαρτυρολόγιον τῶν Τεσσαράκοντα* εἶναι ἓν τῶν λαμπροτέρων κειμένων τοῦ λογοτεχνικοῦ τούτου εἴδους, πλήρες παραστατικότητος καὶ ἐκφραστικότητος, ἀλλ' ὑπὸ τὴν σωζομένην μορφήν του, εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τὴν συριακὴν καὶ τὴν σλαβικὴν, εἶναι πολὺ μεταγενέστερον καὶ μετὰ δυσκολίας εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν εἰς αὐτὸ ὀλίγα στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου προτύπου του, τὸ ὁποῖον ὑποθέτομεν ἄνευ δισταγμοῦ ὅτι ὑφίστατο.

Ἀντιθέτως ἡ φερομένη ὡς *Διαθήκη τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων* εἶναι γνήσιον κείμενον, ὡς συνάγεται ἀπὸ πολλὰς ἐσωτερικὰς ἐνδείξεις, τὴν ἑλλειψιν οἰασδὴποτε ἐπιτηδεύσεως, τὴν ἀφάνειαν τῶν ἀναφερομένων ἀρμενικῶν τοπωνυμίων καὶ ἄλλα παρόμοια.

Ἡ διαθήκη αὐτὴ εἶναι ἐγκύκλιος ἐπιστολή, συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μελετίου μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἀετίου καὶ τοῦ Εὐτυχίου, ὑπογράφουν δὲ ὅλοι. Οἱ μελλομάρτυρες δίδουν ἠθικῆς φύσεως παραινέσεις, χαιρετίζουν συγγενεῖς καὶ γνωστοὺς καὶ συνιστοῦν νὰ παραδοθοῦν τὰ λείψανά των εἰς τὸν πρεσβύτερον Πρόϊδον καὶ τοὺς περὶ αὐτόν, ὥστε νὰ κατατεθοῦν ταῦτα εἰς τὸ χωρίον Σαρεῖμ κάτω ἀπὸ τὴν πόλιν Ζήλα, νὰ μὴ λάβῃ δὲ κανεὶς τεμάχια ἀπὸ αὐτὰ ἰδιωτικῶς, διότι ἐπιθυμοῦν καὶ τὰ λείψανά των νὰ εὑρίσκωνται ἀπὸ κοινοῦ, ὅπως ἀπὸ κοινοῦ ἀθλοῦν αὐτοὶ τώρα. Ἄλλ' ἡ τελευταία τῶν αὐτῆ ἐπιθυμία δὲν εἰσηκούσθη, ὡς εἶδομεν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

Κατ' ἀρχὴν συνεκδίδεται συνήθως μετὰ τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Πολυκάρπου. Βλ. τὰς ἐκὰς ἐκδόσεις.

O. v. GEBHARD, *Acta martyrum selecta*, Berlin 1902, 1-12.

R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, Tübingen 1929, 1-7.

- G. RAUSCHEN, *Monumenta aevi apostolici, Floril. Patristicum* 1, Bonn 40-60.
 G. LAZZATI, *Gli sviluppi della letteratura sui martiri*, 1956, 97-106.
 H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian martyrs*, Oxford 1972, 2-20.
 Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ ἀρχαῖα μαρτύρια*.

Μελέται

- W. H. WADDINGTON, "Mémoire sur la chronologie de la vie du rhéteur Aelius Aristides", *Mémoires de l'Institut de France, Acad. des Inscr. et Belles Lettres* 26, 1 (1867)
 C. H. TURNER, "The day and year of St. Polycarp's martyrdom", *Studia Bibl. et Eccles.* 2 (1890), 105-155.
 T. RÉVILLE, *De anno diique quibus Polycarpus Smyrnae martyrismum tulit*, Genève 1890.
 E. SCHWARTZ, *De Pionio et Polycarpo*, 1905.
 B. SEPP, *Das Martyrium Polycarpi*, Regensburg 1911.
 W. REUNING, *Zur Erklärung des Polykarp Martyriums*, Giessen 1917.
 H. DELHAYE, *Les passions des martyrs*, 1921, 11-59.
 J. W. TYRRE, "The prayer of St. Polycarp and its concluding doxology", *Journ. of Theol. Studies* 23 (1922), 390-404.
 R. H. CONNOLLY, "The doxology in the prayer of St. Polycarp", *Journ. of Theol. Studies* 24 (1923) 144-154.
 H. GRÉGOIRE, P. ORGELS, "La véritable date du martyr de Saint Polycarpe", *Anal. Bollandiana* 1951, 1-38. Βλ. επίσης *Bull. Acad. Belgique* 1961, 72-83.
 W. TILFER, "The date of the martyrdom of Polycarp", *Journ. of Theol. Studies* 3 (1952), 5-20.
 H.-J. MARROU, "La date du martyr de saint Polycarpe", *Anal. Bollandiana* 71 (1953), 5-20.
 M. SIMONETTI, "Alcune osservazioni sul martirio di S. Policarpo", *Giornale di Filologia* 9 (1956), 328-344.
 M. SORDI, "La data del martirio di Policarpo e di Pionio e il rescritto di Antonino Pio", *Rivista di storia della Chiesa in Italia* 15 (1961), 277-285.
 L. W. BARNARD, "In defense of Pseudo-Pionios account of Polycarp's martyrdom", *Kyriakon, Festschrift J. Quasten* 1, Münster in W. 192-204.
 M.-L. GUILLAUMIN, "En marge de Martyre de Polycarpe", *Forma futura*, Torino 1975, 462-469.

2. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΙΟΝΙΟΥ

- Acta SS. Febr.* 1, 37-46.
 O. V. GEBHARDT, "Das Martyrium des hl. Pionios", *Archiv f. slawische Philologie* 18 (1896), 156-171.—*Acta Martyrum selecta*, 96-114.
 R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 1929, 45-57.
 H. DELEHAYE, *Les passions des martyrs*, 27-59.
 H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian martyrs* 136-166.
 Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ ἀρχαῖα μαρτύρια*.
 L. WOHLER, "Die Ueberlieferung des Pionius-Martyriums", *Röm. Quartalschrift* 37 (1929), 173-177.
 SR. CYRILLA, "Pionius of Smyrna", *Studia Patristica* 10 (1970), 281-284.

3. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΡΠΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ ΑΥΤΟΥ

- P. F. DE CAVALIERT, "Note bibliografiche 60", *Studi e Testi* 33 (1920), 3-45.
 O. V. GEBHARDT, *Acta martyrum selecta*, 13-17.
 R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten* 1929, 8-13.
 G. LAZZATI, *Gli sviluppi della letteratura sui martiri* 131-137.
 H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian martyrs*, 22-28.
 Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ ἀρχαία μαρτύρια*.
 H. LIEZMANN, "Die älteste Gestalt der Passio SS. Carpi, Papyli et Agathonicea", *Festgabe K. Müller*, Tübingen 1922, 46-57.—*Kleine Schriften* I, 1958, 239-250.
 J. DE GUBBERT, "La date du martyre de SS. Carpos, Papylos et Agathonice", *Rev. des Questions Histor.* 83 (1908), 5-23.
 H. DELEHAYE, *Les passions des Martyrs*, 136-141.—"Les actes des Martyrs de Pergame", *Anal. Bollandiana* 58 (1940), 142-176.
 FR. HALKIN, "Une nouvelle Passion des Martyrs de Pergame", *Mullus. Festschrift. Th. Klauser*, Asdendorf 1964, 150-154.

4. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΛΟΥΓΔΟΥΝΩ

- Τὸ κείμενον κατὰ τὴν Ἰσυχλ. *Ἱστορίαν* τοῦ Εὐσεβίου 5, 1, 1-5, 2, 8.
 O. V. GEBHARDT, *Acta martyrum selecta*, 28-43.
 R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten* 1929, 18-28.
 G. LAZZATI, *Gli sviluppi della letteratura sui martiri*, 107-119.
 H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian martyrs*, 62-84.
 Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ ἀρχαία μαρτύρια*.
 O. HIRSCHFELD, "Zur Geschichte des Christentums in Lugdunum vor Konstantin", *Sitzungsberichte d. Akad. Berlin* 1895, 381-409.
 J. W. THOMPSON, "The alleged persecution of the Christians at Lyons in 177", *The Amer. Journ. of Theol.* 16 (1912), 359-384, 17 (1913), 249-258.
 U. KARSTEDT, "Die Märtyrerakten von Lugdunum 177", *Rhein. Museum* 68 (1913), 395-412.
 H. QUENTIN, "La liste des Martyrs de Lyon", *Anal. Bollandiana* 39 (1921), 113-138.
 J. POURRAT, *Les Saints Martyrs de Lyon*, Lyon 1926.
 A. CHAGNY, *Les Martyrs de Lyon*, Lyon 1936.
 G. GOUASSARD, "Le rôle des chrétiens comme intercesseurs auprès de Dieu dans la Chrétienté lyonnaise au second siècle", *Rech. de Science Relig.* 30 (1956), 217-229.
 J. COLIN, *L'empire des Antonins et les Martyrs gaulois de 177*, 1964.
 FR. HALKIN, "Martyre de Lyon ou d'Asie Mineure?" *Anal. Boll.* 83 (1965), 189-190.
 Ε. Δ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, *Ὁ ἐν Λουγδαίνῳ καὶ Βιέννῃ διωγμός*, Ἀθήναι 1966.
 P. KERESZTES, "The massacre at Lugdunum in 177 A.D.", *Historia* 16 (1967), 75-86.—
 "Marcus Aurelius a persecutor?", *Harvard Theol. Rev.* 61 (1968), 321-341.
 P. G. LANARO, "Prezenze scritturistiche nella Lettera dei Martiri Lionesi", *Studia Pataviana* 14 (1967), 56-76.—"Temi del martirio nell'antichità cristiana, I Martiri di Lione", *αὐτόθι* 14 (1967), 204-235, 335-359.

5. ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΕΡΠΕΤΟΥΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΘΑΛΩΝ ΑΥΤΗΣ

Ἐκδόσεις

- J. R. HARRIS, *The Acts of the Martyrdom of Perpetua et Felicitas*, London 1890.
- J. A. ROBINSON, *The passion of S. Perpetua*, Texts and Studies 1, 2, Cambridge 1891.
- P. FRANCHI DE' CAVALIERI, "La Passio SS. Perpetuae et Felicitatis", *Röm. Quartalschrift*, 5 Supplementheft 1896, 104-148.
- O. v. GEBHARDT, *Acta Martyrum selecta*, 61-95.
- Χρ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορικαὶ Μελέται*, Ἱεροσόλυμα 1906, 79-94.
- R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 35-44.
- W. H. SCHEWRING, *The Passion of SS. Perpetua and Felicity*, London 1931.
- C. I. M. I. VAN BEEK, *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis*, Nijmegen 1936.
- G. LAZZATI, *Gli sviluppi della letteratura sui Martiri nei primi quattro secoli*, 1956, 177-189.
- H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, 106-131.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ ἀρχαῖα μαρτύρια*.

Μελέται

- A. D'ALÈS, "L'auteur de la Passio Perpetuae", *Rev. d'Hist. Eccles.* 8 (1907), 1-18.
- P. DE LABRIOLLE, "Testullien, l'auteur du prologue et de la conclusion de la Passion de Perpétue et de Félicité", *Bull. Anc. Litter. et Arch. Chrét.* 3 (1913), 126-132.—*La crise montaniste*, Paris 1913, 338-353.
- H. DELBHAÏE, *Passions des Martyrs*, 63-72.
- L. GATTI, "La Passio SS. Perpetuae et Felicitatis", *Didaskaleion* 1 (1923), 31-43.
- A. H. SALONIUS, *Passio sanctae Perpetuae*, Helsingfors 1928.
- E. RUPPRECHT, "Bemerkungen zur Passio SS. Perpetuae et Felicitatis", *Rhein. Museum* 90 (1941), 177-192.
- J. QUASTEN, "A Roman Law of Egyptian origin in the Passio SS. Perpetuae et Felicitatis", *The Jurist* 1 (1941), 193-198.
- G. LAZZATI, "Note critiche al testo della passio SS. Perpetuae et Felicitatis", *Aevum* 30 (1956), 30-35.
- J. CAMPOS, "El autor de la passio SS. Perpetuae et Felicitatis", *Helmantica* 10 (1959), 357 εἰς.
- L. ANDRÉ-DELAISTRE, "Les visions de sainte Perpétue", *Vie Spirit.* III (1964), 631-641.
- A. FRIDH, *Le problème de la passion des Saintes Perpétue et Félicité*, Stockholm 1968.

6. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΟΝΩΝΟΣ

- A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Συναχολογίας* 5, Πιερρούπολις 1898, 384-389.
- O. v. GEBHARDT, *Acta Martyrum selecta*, 129-133.
- R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 1929, 64-67.
- H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, 186-192.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ ἀρχαῖα μαρτύρια*.

7. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΑΣΙΟΥ

- FR. CUMONT, "Les Actes de S. Dasius", *Anal. Bollandiana* 16 (1897), 5-15.
 C. PARMENTIER, "Le roi des Saturnales", *Rev. de Philol.* 21 (1897), 143-149.
 P. WENDLAND, "Jesus als Saturnalienkönig", *Hermes* 33 (1898), 175-179.
 H. VOLLMER, *Jesus und das Saccæenopfer*, Giessen 1905.
 R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 1929, 91-95.
 H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, 272-278.
 H. DELEHAYE, *Les passions des Martyrs*, 321-328.
 Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ δοχαῖα μαρτύρια*.

8. ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

- P. LAMPECTUS 1671.
 N. BONWETSCH, "Das Testament der Vierzig Märtyrer", *Studien zur Geschichte i
 Theologie und Kirche*, Leipzig 1897, 75-95.—Τὸ σλαβονικὸν ἐν *Neue Kir
 Zeit*, 3 (1892), 705-726.
 J. PARGOIRE, "Les XL soldats martyrs", *Echo d'Orient* 8 (1904), 40-43.
 Τὸ μαρτύριον ἐν *O. v. GEBHARDT, Acta martyrum selecta*, 171-181.
Acta SS Mart. II 12-29.
 D. P. BUCKLE, "The Forty Martyrs of Sebaste", *Bull. of the John Rylands Libr.*
 6, 3 (1921).

Γ'. ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΑ

1. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ ΑΥΤΟΥ

Ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος ὁμιλεῖ περὶ ραδιουργιῶν τοῦ κυνικοῦ φιλοσόφου Κρήσκεντος ἐναντίον του¹ καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι εἰς αὐτοῦ τὰς ἐνεργείας ὀφείλεται ἡ σύλληψις καὶ καταδίκη του, καθὼς μάλιστα δύναται νὰ συναχθῆ ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Τατιανοῦ². Εἰς τὸ κοιμητήριον τῆς Πρισκίλλης εὐρέθη ἑλληνικὴ ἐπιγραφή μετὰ τὰς λέξεις ΜΧΟΥΣΤΙΝΟΣ (= Μάρτυς Ἰουστίνος), ἡ ὁποία πιθανῶς ἐκάλυπτε τὸν τάφον τοῦ ἀνδρὸς τούτου. Βεβαίως ἡ γνώμη τοῦ J. Bolland, ὅτι ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος ἐδολοφονήθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κρήσκεντος καὶ ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ μάρτυς Ἰουστίνος εἰς τὸν ὁποῖον ἀναφέρεται τὸ παρὸν κείμενον, δὲν εὐσταθεῖ³.

Τὰ πρακτικὰ τῆς δίκης τοῦ Ἰουστίνου καὶ τῶν συντρόφων του Χαρίτωνος, Χαριτοῦς, Εὐελπίστου, Ἰέρακος, Παίονος, Λιβεριανοῦ, σώζονται εἰς τρεῖς παραλλαγὰς, τῶν ὁποίων αἱ δύο, χαρακτηριζόμεναι ὡς σύντομος καὶ μέση, πολὺ ὀλίγας διαφορὰν ἔχουν μεταξὺ των, ἐκτὸς τοῦ τέλους, ὅπου ἡ μέση περιέχει μνείαν περὶ ταφῆς τῶν σωμάτων τῶν μαρτύρων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι αἱ παραλλαγὰὶ αὗται συνετάχθησαν ὑπὸ μαθητῶν τοῦ Ἰουστίνου ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων βάσει τῶν γνησίων πρακτικῶν, ἀλλ' ὑπέστησαν ἔπειτα ἀλληλεπίδρασιν, πάντως δὲ ὑπὸ τὴν σημερινὴν των μορφήν ἐξεδόθησαν τελικῶς μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν διωγμῶν (313), ἐφ' ὅσον προλογικῶς ἀναφέρουν τούτους ὡς παρωχημένην κατάστασιν, «ἐν τῷ καιρῷ τῶν ἀνόμων προσταγμάτων τῆς εἰδωλολατρίας». Ἐλαφρὰ φθορὰ παρατηρεῖται εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἀναφέρεται ὁ τόπος διαμονῆς τοῦ ἀπολογητοῦ. Μία τρίτη παραλλαγή, καλουμένη ἐκτενής, εἶναι πράγματι ὁμιλητικὴ ἐπεξεργασία τῆς μέσης μετ' ἐπεκτάσεως τῶν ἀπαντήσεων καὶ προσθήκης λειτουργικῆς εὐχῆς εἰς τὸ τέλος.

Κατὰ τὸ κείμενον τὸ μαρτύριον συνέβη ἐπαρχεύοντος ἐπὶ τῆς Ρώμης τοῦ Ρουστικοῦ, στωϊκοῦ διδασκάλου τοῦ Μ. Αὐρηλίου, ὁ ὁποῖος τὸ 162 διετέλεσεν ὑπάτος, ἐπαρχος δὲ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 163 καὶ 167. Τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν⁴ ὀρίζει ἔτος τῆς μαρτυρίας τὸ 165, προσαρμοζό-

1 *Β' Ἀπολογία* 3.

2 *Περὶ τῶν Ἑλλήνων* 19.

3 Στήριζεται εἰς *Εὐγεμίου, Ἑκκλ. Ἱστορία* 4, 16, 7ε.

4 Ἐκδ. Bonn, σ. 482.

μενον κάλλιστα εἰς τὰ γνωστὰ περιστατικὰ τοῦ βίου τοῦ Ἰουστίνου. Τὸ κείμενον εἶναι πολὺ λιτὸν καὶ ξηρὸν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα περικλείει ὄλην τὴν μεγαλωσύνην τοῦ ἀπολογητοῦ καὶ τὴν ἀφοσίωσιν τῶν συμμαρτύρων του. Τὰ περιστατικὰ τῆς συλλήψεως δὲν ἀναφέρονται, ἀλλ' οἱ συμμάρτυρες ἦσαν ἀναμφιβόλως μαθηταὶ του, ἂν καὶ ἐνώπιον τοῦ κριτοῦ ἀποφεύγουν νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσουν σαφῶς, προφανῶς διὰ νὰ μὴ ἐπιβαρύνουν περισσότερο τὴν θέσιν του. Ὁ Ρουστικός φαίνεται ὅτι ἐπεθύμει νὰ εὔρη τρόπον νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν Ἰουστίνον πάσης κατηγορίας, ἀποσπῶν ἀπὸ αὐτὸν μίαν ἀπάντησιν ὅτι εἶναι φιλόσοφος ὡριμένης σχολῆς.

— Τίνα βίον βιοῖς;

Ἄλλ' ὁ Ἰουστίνος ἀντι νὰ δώσῃ τὴν ἐνδεχομένως ἀναμενομένην ἀπάντησιν «τῆς πλατωνικῆς εἰμι ἀρέσεως» ἢ ἄλλην παρομοίαν, ἐπεβεβαίωσε τὴν χριστιανικὴν του πίστιν. Διὰ νὰ μὴ προσφέρῃ στοιχεῖα πρὸς ἀνακάλυψιν καὶ ἄλλων μαθητῶν του, ἀρχικῶς ἀποφεύγει τὰ εὐθείας ἀπαντήσεις, ἀλλ' ἔπειτα προχωρεῖ ἀνεπιφυλάκτως εἰς τὸν διάλογον, χωρὶς νὰ ἀποκαλύψῃ πάντως τίποτε ἄλλο πλὴν τῆς κατοικίας του.

— Ποῦ συνέρχεσθε;

— Ἐνθα ἐκάστῳ προαίρεσις καὶ δύναμις ἐστίν. Πάντω γὰρ νομίζεις ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχεσθαι πάντας ἡμᾶς

— Εἰπέ, ποῦ συνέρχεσθε ἢ εἰς ποῖον τόπον ἀθροίζεις τοὺς μαθητάς σου;

— Ἐγὼ ἐπάνω μένω τινὸς Μαρτίνου παρὰ τὸ Τιβυρτίνου βαλανεῖον⁵.

— Οὐκοῦν Χριστιανὸς εἶ;

— Ναί, Χριστιανὸς εἰμι.

Ἡ εἰρωνεία τοῦ Ρουστικοῦ σχετικῶς μὲ τὰ δόγματα τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς ἀναστάσεως δὲν τὸν ταράσσει.

— Ἄκουε ὁ λεγόμενος λόγιος καὶ νομίζων ἀληθινοὺς λόγου εἶδέναι. Ἐάν μαστιγῶθῃς ἀποκεφαλισθῆς, πέπαισαι ὅτι ἐέλεις ἀναβαίνειν εἰς τὸν οὐρανόν;

— Ἐλπίζω ἔξιν αὐτοῦ τὰ δώματα, ἐάν ὑπομείνω ταῦτα

— Σὺ οὖν ὑπονοεῖς ὅτι ἀναβήσῃ εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀμοιβάτινας ἀποληψόμενος;

— Οὐχ ὑπονοῶ, ἀλλ' ἐπίσταμαι καὶ πεπληροφόρημαι.

⁵ Κατὰ ἡμετέραν διόρθωσιν.

Διὰ τὴν ἀνάκρισιν τῶν μαθητῶν ὁ κριτὴς ἀφιέρωσε φυσικὰ ὀλιγώτεροι

χρόνον. Τὰ ὀνόματα ὄλων πλὴν ἑνὸς εἶναι ἑλληνικά καὶ δύο ἐξ αὐτῶν δηλώνουν μικρασιατικὴν καταγωγὴν. Ἐξ ἄλλου εἰς ἤτο δοῦλος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ εἰς ἄλλος ἴσως ἤτο ἀπολεύθερος, ὁ μόνος φέρων λατινικὸν ὄνομα Λιβεριανός.

2. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ

Ὁ Εὐσέβιος παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι εἰς τὴν Ρώμην διεκρίνετο ὁ εὐπατρίδης Ἀπολλώνιος, «ἀνὴρ ἐπὶ παιδείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ βεβημένος»⁶. Κάποιος πολίτης, ὑποκινηθεὶς ἀπὸ τὸν διάβολον, τὸν κατήγγειλεν ὡς χριστιανὸν καὶ ἠκολούθησε δίκη ἐνώπιον τοῦ Περεννίου, ὁ ὁποῖος εἶναι προφανῶς ὁ Ριγίδιος Περέννιος, ὑπαρχος τοῦ Πραιτωρίου ἐπὶ Κομμόδου (180-185) φονευθεὶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Προσθέτει μὲν ὁ Εὐσέβιος ὅτι ὁ κατήγορος «κατεάγνυται τὰ σκέλη» βάσει ὑπάρχοντος νόμου περὶ σκελοκοπίας τῶν καταδοτῶν, ἐπειδὴ ὁμοίως τοιοῦτος νόμος δὲν ὑπῆρχεν, ἢ εἶδησις αὐτῆ ἢ εἶναι ἀνυπόστατος ἢ προέρχεται ἐκ παρεξηγήσεως ἐνδεχομένου βασανισμοῦ τοῦ καταδότου, διὰ τὴν ἀναγκασθῆναι νὰ ἀποκαλύψῃ περισσότερα στοιχεῖα, ὁ ὁποῖος πιθανῶς εἶχε ὡς συνέπειαν θραύσιν σκελῶν. Συνεχίζων ὁ ἱστορικὸς βεβαιώνει ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος ἐζήτησε νὰ ἐμφανισθῆ εἰς τὴν σύγκλητον ὅπου παρέσχέ λογιωτάτην ἀπολογίαν ὑπὲρ τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ ἀκολούθως ἐτελειώθη μὲ ἐκτέλεσιν κατ' ἀπόφασιν τῆς συγκλήτου.

Τὸ ἐκδοθὲν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα μαρτυρολόγιον τοῦ Ἀπολλωνίου, βάσει τοῦ μοναδικοῦ κώδικος Paris. gr. 1219 τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἀποτελεῖ πρᾶγματι ἀπολογίαν καὶ περικλείει στοιχεῖα δεικνύοντα κάποιαν ἀνάμιξιν τῆς συγκλήτου, ἀλλὰ ἐν τῷ συνόλῳ δὲν εἶναι αὐτὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Εὐσέβιος οὔτε τὸ ἄλλο τὸ ὁποῖον εἶχε ὑπ' ὄψιν τοῦ Ἱερώνυμος⁷. Προφανῶς οἱ δύο ἀρχαῖοι ἄνδρες εἶχον ὑπ' ὄψιν δύο ἀρχαῖκὰς παραλλαγὰς τοῦ κειμένου. Σώζεται καὶ ἀρμενικὴ μετάφρασις αὐτοῦ, τοῦ 1^{ου} αἰῶνος, ἢ ὁποῖα μάλιστα κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐγνώσθη πρὸ τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον παρουσιάζει μερικὰς ἐλαφρὰς διαφορὰς καὶ εἰς δύο σημεῖα σοβαράς.

Τὸ κείμενον περιέχει δύο ἀπολογίας ἐνώπιον τοῦ Περεννίου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ σκηρικὸν αὐτοῦ εἶναι ἀνθύπατος τῆς Ἀσίας. Εἰς τὰς ἀξιώσεις αὐτοῦ περὶ μεταστροφῆς, ὄρκου καὶ θυσίας, ὁ μάρτυς ἀπευθύνει σύντομον λόγον περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀληθινῆς μετανοίας ἀπὸ τῆς πονηρίας εἰς τὴν δικαιοσύνην, περὶ ἀπαγορεύσεως τοῦ ὄρκου καὶ περὶ πνευματικῆς θυσίας. Ὁ Περέννιος δίδει εἰς αὐτὸν καιρὸν μιᾶς ἡμέρας—παραταθέντα τελικῶς εἰς τρεῖς ἡμέρας—διὰ τὴν σκεφθῆναι τὸ θέμα, καὶ

6 Ἰστορ. Ἱστορία 5, 2-5.

7 *De viris illustribus*

ὁ μάρτυς καλεῖται ἐκ νέου εἰς ἀπολογία, τώρα ὁμως εἰς νέον σκηνικόν, παρουσία πλήθους «συγκλητικῶν καὶ βουλευτικῶν καὶ σοφῶν μεγάλων» (11), ὅπερ προϋποθέτει μᾶλλον τὴν πρωτεύουσαν. Ὁ λόγος τοῦ μάρτυρος εἶναι τώρα ἐκτενής (14-44) ὑπὸ τύπον ἀποκρίσεων εἰς ἐρωτήσεις ἢ ἀπαιτήσεις τοῦ κριτοῦ καὶ μὲ μίαν παρέμβασιν κυνικοῦ φιλοσόφου (33), ἀναφέρεται δὲ εἰς τὰ συνήθη θέματα τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς, ἤτοι τὴν καταδίκην τῆς λατρείας χειροποιήτων θεῶν (κατὰ τρόπον ὑπενθυμίζοντα τὴν Ἐπιστολὴν Πρὸς Διόγνητον καὶ τὸν Προτρεπτικὸν τοῦ Κλήμεντος), τὴν χριστιανικὴν ἀρετὴν, τὴν ἀθανασίαν, τὴν δικαιοσύνην τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ πάθη, ἐν συναρτήσει μὲ τὰ ὁποῖα παρατίθεται τὸ χωρίον τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος⁸ περὶ τοῦ δικαίου ὁ ὁποῖος θά μαστιγωθῆ, στρεβλωθῆ, δεθῆ, ἀνασκολληθῆ. Ὅταν ὁ ἀνθύπατος ὑπέδειξε διάταξιν τῆς Γερουσίας περὶ ὑποχρεωτικῆς προσφορᾶς θυσίας, ὁ μάρτυς ἐδήλωσεν ὅτι προτιμᾷ τὰς διατάξεις τοῦ Θεοῦ. Εἰς ἄλλο σημεῖον τῆς διαδικασίας, εἰς ἐρώτησιν τοῦ Περηνίου, «τοῦτο κεκρικῶς, Ἀπολλώνιε, ἡδέως ἀποθνήσκεις;», ἀπαντᾷ, «ἡδέως μὲν ζῶ, Περέννιε Περέννιε, οὐ μέντοι δεδοικῶς τὸν θάνατον διὰ τὴν πρὸς τὸ ζῆν φιλίαν· οὐδὲν γὰρ ζωῆς τιμώτερον, ζωῆς δὲ τῆς αἰωνίου, ἣτις ἐστὶν ἀθανασία τῆς ἐν τῷδε τῷ βίῳ καλῶς βεβιωκυίας ψυχῆς». Ὁ κριτὴς κατὰ τὴν δήλωσίν του πολὺ θὰ ἤθελε νὰ τὸν ἐλευθερώσῃ, δὲν ἠδύνατο δὲ νὰ τὸ πράξῃ λόγῳ «τοῦ δόγματος Κομμόδου τοῦ αὐτοκράτορος», ἀλλὰ πάντως θὰ τοῦ ἐπέβαλε φιλάνθρωπον θάνατον. Ἄντ' αὐτοῦ ὁμως ἔδωσεν ἐντολήν νὰ κατακοποῦν τὰ σκέλη του. Ἡ ἄρμενικὴ μετάφρασις ὁμιλεῖ περὶ ἀποκεφαλισμοῦ, καὶ τοῦτο ἦτο ἡπιώτερον εἶδος θανατικῆς ἐκτελέσεως κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν νομοθεσίαν, προοριζόμενον διὰ τοὺς ρωμαίους πολίτας, εἰς τοὺς ὁποίους προφανῶς ἀνήκε καὶ ὁ Ἀπολλώνιος. Ἐπειδὴ ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ περὶ κατασπάσεως τῶν σκελῶν τοῦ κατηγοροῦ τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ ὄχι τοῦ μάρτυρος, πρέπει εἰς τὸ ἀρχικόν κείμενον νὰ ὑπῆρχε τοιαύτη πρότασις, τὴν ὁποῖαν ὁ συντάκτης τῆς παρούσης μορφῆς εἰσήγαγεν εἰς τὸ ἰδικόν του διὰ τὸν μάρτυρα πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ.

Ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος τοποθετεῖ τὸ μαρτύριον εἰς τὴν Ρώμην, πρᾶγμα σύμφωνον πρὸς τὰ γνωστὰ περὶ Περηνίου δεδομένα, τὸ ἄρμενικὸν κείμενον τοποθετεῖ τοῦτο εἰς τὴν Μικρασίαν καὶ ὡς ἐκ τούτου μεταβάλλει τὸν Περέννιον ἀπὸ ὑπάρχου εἰς ἀνθύπατον. Τὸ δὲ ἑλληνικὸν δὲν ἔχει αὐτὴν μόνον τὴν σύγχυσιν, ἀλλὰ καὶ ἄλλην χειροτέραν, διότι γράφει τὸ ὄνομα τοῦ πρωταγωνιστοῦ μὲ τὴν μορφήν Ἀπολλῶ καὶ συγχέει τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πρὸς τὸ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἀποστόλου Ἀπολλῶ,

τὸν ὁποῖον ἐπονομάζει Σακκέαν, καίτοι χρονολογεῖ τὸ ἐπεισόδιον ἐπὶ Κομμόδου. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δεικνύουν ὅτι ὑπὸ τὴν σημερινὴν του μορφήν τὸ μαρτυρολόγιον εἶναι πολὺ μεταγενέστερον τοῦ γεγονότος, ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος. Θεωροῦμεν πιθανὸν ὅτι ὁ συντάκτης εἶχεν ἐνώπιόν του δύο κείμενα, τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἀνεφέρετο εἰς τὸν Ἀπολλῶ Σακκέαν τῆς Μικρασίας καὶ τὸ ἄλλο εἰς τὸν σοφὸν Ἀπολλώνιον τῆς Ρώμης, ἕκαστον μὲ τὴν διαδικασίαν του καὶ τὸν ἀπολογητικὸν λόγον. Ἐπέλεξεν ὠρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ ἀμφοτέρα, ἐπεξέτεινε τὰς ἀπολογίας καὶ τὰς κατέστησε καλλιπεστέρας, καὶ παρήγαγεν ἐνιαῖον κατὰ τὸ δυνατόν κείμενον εἰς τὴν διήγησιν καὶ τὸ ὄψος. Εἰργάσθη πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχάς τοῦ δ' αἰῶνος καὶ τὸ κείμενόν του μετεφράσθη βραδύτερον εἰς τὴν ἀρμενικὴν. Τὸ ἑλληνικὸν ὁμῶς σώζεται εἰς διασκευὴν γενομένην κατὰ τὸν ἀνωτέρω δηλωθέντα χρόνον μὲ ἐλαφρὰν τροποποιήσιν εἰς ὠρισμένα σημεῖα, σοβαρὰν δὲ εἰς τὸν τίτλον, ὅπου κατὰ τὰ λεχθέντα ὁ πρωταγωνιστὴς ταυτίζεται μὲ τὸν ἀπόστολον Ἀπολλῶ, καὶ εἰς τὸ τέλος, ὅπου τρόπος ἐκτελέσεως ἀντὶ τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ ὀρίζεται ἢ θραυσις τῶν σκελῶν.

3. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΕΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ ΤΟΥ

Τὸ *Μαρτυρολόγιον τοῦ ἁγίου Σπεράτου καὶ τῶν συνοδῶν του*, καλούμενον ἐπίσης *Μαρτυρολόγιον τῶν Σκιλλιτανῶν* ἀπὸ τὴν πόλιν καταγωγῆς τῶν Σκιλλίων, κειμένην πλησίον τῆς Καρχηδόνας, μέχρι πρὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἦτο γνωστὸν ἀπὸ δύο λατινικὰς παραλλαγὰς, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζουν ἀρκετὰς διαφορὰς ἀλλὰ καὶ παρουσιάζουν χρονολογικὰς καὶ ἄλλας δυσκολίας. Ἐκτοτε ἢ περὶ αὐτοῦ εἰκὼν ἀποκατεστάθη διὰ τῆς εὐρέσεως ἀλληλοδιαδόχως πρῶτον ἐνὸς βραχυτέρου ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ δεύτερον ἐνὸς ἀκόμη βραχυτέρου λατινικοῦ. Αἱ δύο τελευταῖαι παραλλαγαὶ δύνανται νὰ ἐξετασθοῦν ἐνιαῖως.

Τὸ μαρτύριον συνέβη τὴν 17 Ἰουλίου 180 ἐπὶ ὑπατείας τοῦ Πραίσαντος καὶ τοῦ Κλαυδιανοῦ καὶ ἀνθυπατείας τοῦ Σατουρνίνου, τὸν ὁποῖον ὁ Τερτυλλιανὸς⁹ κατηγορεῖ ὅτι ἔσυρε πρῶτος τὸ ξίφος κατὰ τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀφρικῆς. Εἰς τὸν πρόλογον ὄλων τῶν παραλλαγῶν ἐμφανίζονται ἕξ μάρτυρες, τρεῖς ἄνδρες καὶ τρεῖς γυναῖκες, Σπεράτος, Νάρτζαλος, Κιττίνος, Δονάτα, Σεκούνδα, Ἐστία, ὅπως ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν ἐκφώνησιν τῆς ἀποφάσεως ὑπὸ τοῦ ἀνθυπάτου (14), εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν μὲ τὴν σημείωσιν ὅτι ἦσαν καὶ ἄλλοι, «ei ceteri» κατὰ τὸ λατινικόν, «ἄφαντοι» κατὰ τὸ ἑλληνικόν. Ἐν συνε-

χείρα κατά τὴν ἐξαγγελίαν τῆς καταδίκης ὑπὸ τοῦ κήρυκος προστίθενται εἰς τὸν κατάλογον ἄλλοι ἔξ μεταξύ τοῦ τρίτου ἀνδρὸς καὶ τῆς πρώτης γυναικός. Διευπλώθησαν διάφοροι γνῶμαι ἐπὶ τοῦ φαινομένου τούτου, ἤτοι ὅτι οἱ ἔξ παρείσακτοι προσετέθησαν εἰς τὸν κατάλογον ἀπὸ ἄλλο ἀνεξάρτητον μαρτυρολόγιον ἢ ὅτι ἀποτελοῦντες χωριστὴν ὁμάδα εἶχον καταδικασθῆ ἰδιαιτέρως τὴν ἰδίαν ἡμέραν καὶ ἡ ἐξαγγελία ὑπῆρξε κοινὴ ἢ ὅτι ἡ παράλειψις τῶν ὀνομάτων αὐτῶν συνέβη ἐκ λάθους ἀντιγραφικοῦ. Ἐν ὅμως δοθῆ ἡ δέουσα προσοχὴ εἰς τὴν σχετικὴν ἔκφρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἀποφάσεως περὶ καταδίκης τῶν ἔξ προσώπων «καὶ τῶν ἀφάντων», δύναται νὰ εὑρεθῆ εὐλογωτέρα ἀπάντησις· πλὴν τῶν ἔξ ἐδικάζοντο καὶ ἄλλοι, οἱ ὅποιοι ὅμως ἦσαν ἀπόντες, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν διὰ ποῖον λόγον, ἴσως διότι δὲν ἀνωρέθησαν ἢ διότι διέφυγον μετὰ τὴν σύλληψιν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει κατεδικάσθησαν καὶ αὐτοὶ ἄφαντοι, ἐρήμην.

Ἡ διαδικασία εἶναι πολὺ σύντομος καὶ αἱ ἐρωτήσεις τυπικαί, ἀλλὰ παρὰ τὴν ξηρότητά του τὸ κείμενον δεικνύει σαφῶς τὸ βάθος καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς πίστεως τῶν μαρτύρων. Εἶναι κοινῶς παραδεδεγμένον ὅτι ἀποτελεῖ ἕν ἀπὸ τὰ καλῶτερα παραδείγματα χρήσεως γνησίου ἀρχαίου ὕλικου μαρτυριολογικῆς φύσεως. Ὁ ἀνθύπατος δὲν εἶναι τόσον σκληρὸς ὅσον φαίνεται ἐν ἀρχῇ, διότι προσέφερον εἰς τοὺς μάρτυρας προθεσίαν μεταμελείας ἀποκρουσθεῖσαν καὶ ἐπέβαλεν εἰς αὐτοὺς τὸ ἠπιώτερον εἶδος θανάτου, τὸ διὰ τοῦ ξίφους, τὸ ὅποιον ἴσχυε διὰ τοὺς ῥωμαίους πολίτας εἰδικῶς. Δὲν φαίνεται βεβαίως πιθανὸν ὅτι ὅλοι ἦσαν τοιοῦτοι πολῖται, ἀλλ' ἴσως ὁ ἡγέτης τῶν Σπερᾶτος ἦτο, καὶ χάριν αὐτοῦ μετέσχον ὅλοι τοῦ προνομίου τοῦ ξίφους.

Ὁ J. Robinson, ὅταν ἀνεῖρε τὸ βραχὺ λατινικὸν κείμενον, καὶ δὴ εἰς τρία χειρόγραφα, ἀντέστρεψε τὰ ἐκ τῆς βραχύτητος ἐπιχειρήματα παλαιότερων ὑποστηρικτῶν τῆς προτεραιότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπὲρ τῆς προτεραιότητος τοῦ λατινικοῦ. Αὐτὴ ἡ διαφοροποίησις καὶ μόνη τῆς δεικνύει πόσον ἐπισφαλῆς εἶναι τοιαύτη ἐπιχειρηματολογία. Ὅταν ἔχωμεν ἐνώπιον ἡμῶν τὸ αὐτὸ κείμενον εἰς δύο παραλλαγάς, μίαν ἔκτενῆ καὶ μίαν βραχεῖαν, δὲν ὑπάρχει μόνον ἕν ἐνδεχόμενον προτεραιότητος, ἀλλὰ δύο· δὲν εἶναι δηλαδὴ κατ' ἀνάγκην ἡ ἔκτενῆς παραλλαγή προῖον τῆς βραχείας δι' ἐπεκτάσεως, ἀλλὰ δύναται νὰ εἶναι καὶ ἡ βραχεῖα προῖον τῆς ἔκτενοδος δι' ἐπιμήσεως. Ἐν πρωτότυπος ἦτο ἡ βραχεῖα λατινικὴ, ἔξ αὐτῆς πρέπει νὰ προήρχοντο καὶ αἱ δύο ἔκτενεῖς λατινικαὶ παραλλαγαί, αὗται ὅμως παρουσιάζουν κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν ἑλληνικὴν, τὰ ὅποια ἀπουσιάζουν ἀπὸ ἐκείνην. Θὰ χρησιμοποιήσωμεν ἕν μόνον δείγμα ἀπὸ τὰ πολλά, ὅπου φαίνεται ὅτι πηγὴ εἶναι τὸ ἑλληνικόν.

<i>Βραχεῖα λατινική</i> Secunda dixit	<i>Ἑλληνική</i> Ἔτι δὲ ἡ ἅγια Σε- κούνδα ἔφη	<i>Ἐκτενὴς λατινική Β</i> sancta vero Secunda similiter dixit
	<i>Ἐκτενὴς λατινική Α</i> Secunda similiter ait	

Ὁρισμένα σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν πλάτυνσιν τῶν λατινικῶν φράσεων περικλείουν ἴσως μεταγενεστέρως ἐπεξηγηματικὰς προσθήκας, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι συμβαίνει μὲ τὴν προσθήκην εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προλόγου «πρὸ ἰστ' καλλανδῶν Αὐγούστων» τῆς φράσεως «ὅπερ ἐστὶν Ἰουλίου ιζ'». Ὁ Robinson ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐπεξήγησις ὀφείλεται εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ μεταφραστοῦ νὰ καταστήσῃ κατανοητὴν τὴν ἡμερομηνίαν εἰς τοὺς Ἑλληνας ἀναγνώστας· ἀλλὰ τότε διατί ἡ ἰδία ἐνδειξις «17 Ἰουλίου» ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐτέρας τῶν λατινικῶν παραλλαγῶν;

Ἄν τὸ λατινικὸν ἦτο τὸ πρωτότυπον, τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον σωζόμενον λατινικὸν χριστιανικὸν κείμενον, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀμφίβολον πλὴν τῶν ὡς ἄνω ἐνδείξεων καὶ λόγῳ τῆς τάσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ μεταφράζωνται κείμενα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινικὴν καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. Καὶ ἂν ὑπῆρχε δὲ ἀντίστροφος τάσις, θὰ ἐξεδηλώνετο εἰς κείμενα μεγάλης θεολογικῆς σπουδαιότητος—τοῦ Τερτυλλιανοῦ, τοῦ Κυπριανοῦ—καὶ ὄχι εἰς ἓν ξηρὸν πρακτικόν. Παρὰ ταῦτα εἶναι δυνατόν τοῦτο νὰ κατέχη τὴν πρώτην θέσιν, διότι ἡ ἐντύπωσις ἡμῶν εἶναι ὅτι συνετάχθη μὲν ἑλληνιστί, ἀλλὰ συγχρόνως ἢ σχεδὸν συγχρόνως καὶ εἰς τὴν λατινικὴν, ἴσως μάλιστα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συντάκτου, ὡς συνέβη καὶ μὲ τὸ δίγλωσσον μαρτυρολόγιον τῆς Περπετούας. Ὀλίγον βραδύτερον τὸ ἑλληνικὸν ἐδέχθη ἀσημάντους ἐπεξηγηματικὰς προσθήκας, τὸ δὲ λατινικὸν ἀσημάντους ἐπιτιμήσεις. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον διατηρεῖται εἰς τὸν Cod. Paris. Graec. 1470 τοῦ 9' αἰῶνος (P).

4. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΓΑΙΗΣ, ΕΙΡΗΝΗΣ, ΧΙΟΝΗΣ

Τὸ συγκινητικὸν τοῦτο κείμενον περιγράφει τὴν διαδικασίαν καὶ τὸ μαρτύριον τριῶν νεανίδων τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ διοικητοῦ Δουλικίου. Φαίνεται ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐπεισοδίου εἰς τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἦσαν ἐμπεπλεγμένοι δύο ὁμάδες νέων Χριστιανῶν, αἱ ὁποῖαι συνηντή-

θησαν μεταξύ των ἴσως τυχαίως εἰς τὸ γραφεῖον τῆς ἀστυνομίας μέχρις ἐνὸς σημείου συνεπορεύθησαν, ἦτοι ἀφ' ἐνὸς μὲν αἱ Ἀγά Χιόνη, Εἰρήνη, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Ἀγάθων καὶ αἱ Κασσία, Φιλίπ Εὐτυχία. Τῆς δευτέρας ομάδος αἱ τύχαι δὲν παρακολουθοῦνται μετέλους, ὁ δὲ πρόλογος ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς τρεῖς πρώτας αἱ ποῖαι ὀνομάζονται ἀδελφαί¹⁰.

Ἡ διήγησις προϋποθέτει τόσον τὸ πρῶτον διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ, τὸ ἀπαγορεῦον τὴν χρῆσιν καὶ κατοχὴν χριστιανικῶν βιβλίων καὶ τὸ τέταρτον, τὸ ἐπιτάσσον προσφορὰν θυσιῶν ἐπὶ ποινῆ νάτου¹¹. Ἀφοῦ δὲ εἰς τὸν ἐπίλογον σαφῶς ὀρίζεται χρόνος τελέσεως τοῦ μαρτυρίου ἢ ἐνάτη ὑπατεία τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἡ ὀγδόη Μαξιμιανοῦ (καὶ συγκεκριμένως ἡ πρώτη Ἀπριλίου διὰ τὴν Εἰρήνην εὐρισκόμεθα εἰς τὸ ἔτος 304).

Ἐκ τῆς ἐκθέσεως δεικνύεται ὅτι αἱ τρεῖς ἀδελφαί, προφανῶς ἐνεμέλη ἀδελφότητος νέων χριστιανῶν μετὰ πλουσίαν βιβλιοθήκην, ἔγον εὐθὺς μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ διωγμοῦ εἰς ὄρος ὑψηλὸν παρὰ Θεσσαλονίκην, πιθανῶς τὸν Χορτιάτην. Συλληφθεῖσαι ἐκεῖ ταυτοχρῶς περίπου μετὰ τὰ μέλη τῆς ἄλλης ομάδος, ἀπεστάλησαν ὑπὸ τοῦ βιφικιarioῦ—ἀστυνόμου—Κασσιάνδρου εἰς τὸν διοικητὴν Δουλίκεν δι' ἀναφορᾶς περὶ τῆς ἀρνήσεως τῶν νὰ φάγουν εἰδωλόθυτα. Ἡ περιγραφή τῆς ἀνακρίσεως, ἣν καὶ εἶναι ἐντελῶς τυπική, περικλείει διὰ τὸ μεγαλεῖον τῶν νεαρῶν τούτων χριστιανικῶν ψυχῶν. Ὁ διοικητὴς ἐξέδωκεν ἀπόφασιν, ἀναγκασθεῖσαν ἐπ' ἀκροατηρίῳ, διὰ τῆς ὀπι καταδικάζοντο εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον αἱ δύο πρεσβύτεραι ἀδελφαί «Ἀγάπην καὶ Χιόνην, ἐπειδὴ ἀκαθοσιώτῳ διανοίᾳ ἐναντία ἐφρόνησιν τῷ θεῷ θεσπίσματος τῶν δεσποτῶν ἡμῶν αὐγούστων καὶ καισάρῳ ἔτι εἰκάσαν καὶ ἔωλον καὶ στυγητὴν πᾶσι τοῖς καθωσιωμένοις σέβου τὴν τῶν Χριστιανῶν ὕρησκειαν, πυρὶ ἐκέλευσα παραδοθῆναι». Πρὸς ἐπίθετον δὲ εἰς τὴν ἀπόφασιν ὅτι ὁ Ἀγάθων καὶ αἱ Εἰρήνη, Κασσία, Φιλίππα, Εὐτυχία, λόγῳ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας τῶν δὲν καταδικάζονται εἰς θάνατον ἀλλ' εἰς κράτησιν εἰς τὸ δεσμωτήριον, ἢ τελευταία ἄλλου ἐπίσης καὶ λόγῳ ἐγκυμοσύνης.

Βραδύτερον ἀνεκαλύφθη ὀλόκληρος βιβλιοθήκη χριστιανικῶν βιβλίων, τὴν ὀποίαν ἐφύλασσαν αἱ τρεῖς ἀδελφαί, κατόπιν δὲ τούτοις Εἰρήνην προσήχθη ἐκ νέου εἰς τὸ δικαστήριον. Ὁ διοικητὴς προσπαθεῖ νὰ εὕρη πρεσβυτέρους συνενόχους.

— Τίς σοι συνήδει ταύτας (=τὰς διφθέρας) εἶναι ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐν ἣ σὺ ὄκει;

— Ἄλλος οὐδεὶς βλέπει, εἰμὴ ὁ παντοκράτωρ Θεός.

Ἡ νεαρά κόρη ἐκφεύγει ἀπὸ τὴν ἐρώτησιν μὲ ἀφελῆ δεξιολογίαν. Ἐνδιαφέρον δὲ παρουσιάζει καὶ ἡ συνέχεια τῶν ἐρωταποκρίσεων μὲ τὸ παιγνίδιον μεταξὺ δικαστοῦ καὶ κόρης, τοῦ πρώτου προσπαθοῦντος νὰ συγκεντρώσῃ στοιχεῖα δι' ἄλλους ἀγνώστους Χριστιανούς, τῆς δευτέρας ἀποφευγούσης κατὰ σύστημα τὴν εὐθείαν ἀπάντησιν.

- Τῷ περυσινῶ ἔτει ποῦ ἐκρύφθητε;
- Ὅπου ἂν ἠθέλησεν ὁ Θεός, ἐν ὄρεσι, βλέπει ὁ Θεός, ὕπαιθροι.
- Παρά τίνι ἐγένεσθε;
- Ὑπαιθροὶ ἐν ἄλλοις καὶ ἄλλοις ὄρεσιν.
- Τίνες ἦσαν οἱ τὸν ἄρτον ὑμῖν παρέχοντες;
- Ὁ Θεός ὁ πᾶσι παρέχων.

Τὰ ἐπίδικα κείμενα ἦσαν γραμμένα εἰς ποικίλης μορφῆς χειρόγραφα, διφθέρας, βιβλία, πινακίδας, κωδικέλλους, σελίδας. Ὅλα αὐτὰ ἐκάησαν δημοσίῃ, ἡ δὲ Εἰρήνη πρὸς «σωφρονισμὸν» κατεδικάσθη νὰ ἐγκλεισθῆ εἰς πορνεῖον λαμβάνουσα ἡμερησίως ἓνα μόνον ἄρτον. Οὐδεὶς ὁμῶς ἐτόλμησε νὰ θίξῃ τὴν εὐγενῆ κόρην καὶ μαθῶν τοῦτο ὁ διοικητὴς τὴν ἀνεκάλεσε διὰ τρίτην κατὰ σειράν ἀνάκρισιν, κατόπιν τῆς ὁποίας ἔλαβε τὴν τύχην τῶν ἀδελφῶν τῆς.

Τὸ μαρτυρολόγιον τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐπεισοδίου καὶ αἱ παραθέσεις ἀπὸ τὴν Α' Πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου ὀφείλονται εἰς τὴν δικαιολογημένην προσπάθειαν τοῦ συντάκτου νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ τρεῖς νεάνιδες ἀποτελοῦν νεαν δόξαν διὰ τὴν Θεσσαλονικὴν, τὴν ἐνδοξον ἤδη ἐκ τῆς πίστεως καὶ ἀγάπης τῶν Χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀποστόλου¹². Σῶζεται διὰ τοῦ χειρογράφου Vat. gr. 1660 τοῦ ἔτους 916. Τὸν 1' αἰῶνα ἡ μοναχὴ Hroswitha von Gandersheim ἐχρησιμοποίησε τὸ ἐπεισόδιον τῶν τριῶν ἀδελφῶν ὡς θέμα τοῦ λατινιστὶ συνταχθέντος δράματός τῆς Dulcitus.

5. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΥΠΛΟΥ

Τὸ μαρτύριον τοῦ Εὐπλου, γενόμενον εἰς τὴν Κατάνην τῆς Σικελίας, πλέκεται γύρω ἀπὸ τὸ διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ περὶ καταστροφῆς τῶν χριστιανικῶν βιβλίων. Καθ' ὃν χρόνον ὁ διοικητὴς τῆς Σικελίας Καλβισιανὸς ἠσχολεῖτο μὲ ἀκροάσεις, ἠκούσθη ἔξω τῆς αἰθούσης κραυγὴ, «ἀποθανεῖν θέλω, Χριστιανὸς εἰμι». «Εἰσελθε ὁ κεκραγὼς», παρήγγειλεν ὁ διοικητὴς, καὶ τότε εἰσῆλθεν ὁ Εὐπλος κρατῶν τὰ βιβλία τῶν εὐαγγελίων. Βεβαίως δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐπιζητήσας τὸ

μαρτύριον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἰς τοὺς ὀρθοδόξους κύκλους δὲν ἦν ἐπιτρεπτόν, ἀλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν τούτου δικαιολογεῖται ἢ πρᾶξ ἐκ τῆς προθέσεώς του νὰ ὑψώσῃ φωνὴν διαμαρτυρίας εἰς τὸ χάος τὸ ὁποῖον ἐδημιούργει ἡ σειρὰ τῶν νέων ἀδίκων διαταγμάτων. Τὸ πρῶτον διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ ὤριζε νὰ παραδοθῶν τὰ βιβλία διὰ νὰ καοῦν, ὁ δὲ Εὐπλοῦς ἀντιδρᾷ εἰς τοῦτο μὲ τὸν τρόπον του· περιφέρει εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν ἀκροάσεων κρατῶν ἐπιδεικτικῶς τὰ βιβλία καὶ ἀφοῦ μετὰ τινὰς ἡμέρας ἐδικάσθη καὶ ὡς ἀνεμένετο κατεδικάσθη εἰς θάνατον, ἐξετελέσθη διὰ ξίφους.

Περὶ τοῦ μάρτυρος τούτου δὲν εἶναι πολλὰ πράγματα γνωστὰ ἄλλοθεν οὔτε κἂν ἂν ἦτο κληρικὸς ἢ λαϊκός, παρ' ὅλον ὅτι τὸ λατινικὸν τε χαρακτηρίζει διάκονον. Τὸ μαρτύριον συνέβη τὸ 304, κατὰ τὴν ἐν τὴν ὑπατείαν τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τὴν ὀγδόην τοῦ Μαξιμιανοῦ, καὶ ἡ ποινὴ ὠρίσθη βάσει τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τετάρτου διατάγματος τοῦ Διοκλητιανοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον φέρει δύο ἡμερομηνίας, τὴν τῆς συλλήψεως (29 Ἀπριλίου) καὶ τὴν τῆς καταδίκης (12 Αὐγούστου) ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀπεῖχε τόσον πολὺ τὸ δεύτερον ἐπεισόδιον ἀπὸ τοῦ πρώτου.

Εἰς τὸ λατινικὸν κείμενον καὶ τὰ δύο ἐπεισόδια τοποθετοῦνται εἰς τὴν 12 Αὐγούστου, πρᾶγμα ἐπίσης ἀνακριβές· Ἀλλὰ μετὰξὺ τῶν δύο παραλλαγῶν ὑπάρχει καὶ ἄλλη χαρακτηριστικὴ διαφορὰ. Ἡ ἑλληνικὴ καλεῖ τὸν Καλβισιανὸν κορρήκτορα, ὅπως ἐκαλεῖτο ἀπὸ τοῦ 314 καὶ ἐξῆς ὁ διοικητὴς τῆς Σικελίας, ἐνῶ ἡ λατινικὴ, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ μάρτυς φέρεται μὲ τὴν γραφὴν Eurpius, καλεῖ τοῦτον consularis, ὅπως πρᾶγματι ἐκαλεῖτο οὗτος πρὸ τοῦ 314. Διὰ τοῦτο οἱ ἐρευνηταὶ φρονοῦσι ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον προέρχεται διὰ μεταφράσεως ἐκ τοῦ λατινικοῦ καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. Παρὰ ταῦτα ὅμως παραμένει τὸ ἐρώτημα πῶς ἡ λέξις consularis δὲν μετεφράσθη κανονικῶς διὰ τοῦ «ὑπατικὸς» καὶ μετεφράσθη διὰ τοῦ «κορρήκτωρ». Περισσότερον εὐλόγος εἶναι ἢ ὑπόθεσις ὅτι ἡ λέξις διωρῶθη εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπὸ ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τὴν μεταβολὴν τοῦ τίτλου.

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, ἀναμφιβόλως δι' ἡμᾶς πρωτότυπον ἀφοῦ ἡ Κατάνη ἦτο τότε ἑλληνόγλωσσος, σώζεται διὰ τοῦ κώδικος Paris gr. 1173 τοῦ 1α' αἰῶνος.

6. ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΙΛΕΟΥ

Ὁ Φιλέας, τοῦ ὁποίου κατωτέρω θὰ ἴδωμεν ἐπιστολὴν περὶ μαρτυρίων μελῶν τῆς Ἐκκλησίας του, ὑπέστη καὶ ὁ ἴδιος τὸ μαρτύριον. «Διακρέ

πας ἀνὴρ ταῖς κατὰ τὴν πατρίδα πολιτείαις τε καὶ λειτουργίαις ἔν τε τοῖς κατὰ φιλοσοφίαν λόγοις»¹³, δηλαδή εἰς πολιτικά ἀξιώματα καὶ εἰς σοφίαν, κατέστη ἐπίσκοπος Θμούεως περὶ τὸ 300 ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Συνελήφθη ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ διαγωγμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ὄχι πολὺ μετὰ τὴν χειροτονίαν του, εὐρισκόμενος δὲ εἰς τὰς φυλακὰς ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Πέτρου καὶ κατὰ τοῦ Μελιτίου εἰς τὸ θέμα τῆς συγχωρήσεως τῶν πεπτωκότων καὶ ὑπέγραψε μετ' ἄλλων ἐπισκόπων ἐπιστολὴν ἐπὶ τοῦ θέματος¹⁴.

Ὁ χρόνος τοῦ μαρτυρίου του εἶναι χονδρικῶς γνωστὸς ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον, ἀπὸ τὸ μαρτυρολόγιόν του δὲ καὶ ἀπὸ ἄλλας πηγὰς συνάγεται ὅτι τοῦτο συνέβη ἐπὶ διοικητοῦ Αἰγύπτου τοῦ Κλαυδίου Κουρκιανοῦ, ἦτοι ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 303 μέχρι τοῦ φθινοπώρου τοῦ 306.

Ἡ ἀξιοπιστία τοῦ μαρτυρολογίου, γνωστοῦ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπὶ πολὺ μόνον εἰς τὴν λατινικὴν, ἠμφεσβητεῖτο, μέχρις οὗτου εὐρέθη ἐν παράλληλον ἑλληνικὸν κείμενον εἰς τὸν πάπυρον Bodmer XX, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ σωζόμενον τμήμα ἑνὸς μεγαλυτέρου παπυρίνου κώδικος, φιλοτεχνημένου ἐπιμελῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8' αἰῶνος εἰς συστηματικῶς ὀργανωμένον ἐργαστήριον ὡς τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας καὶ ὄχι πολὺν χρόνον μετὰ τὸ μαρτύριον. Τὸ κείμενον ἤρχιζεν ἀπὸ τὸ φ. 65 τοῦ ὅλου κώδικος καὶ κατελάμβανε συνολικῶς ὀκτώ καὶ ἡμισυ φύλλα—ἦτοι 17 σελίδας—ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν χαθῆ τὰ δύο. Ὑπάρχουν ὁμοίως ριζικαὶ διαφοραὶ μετὰ τὸ λατινικὸν μαρτυρολόγιον τόσον εἰς τὴν πλοκὴν τῶν ἐρωταποκρίσεων ὅσον καὶ εἰς τὴν ἑκτασιν—τὸ λατινικὸν εἶναι συντομώτερον—, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὸ ἀνοιγμα καὶ εἰς τὸ τέλος. Τὸ λατινικὸν δὲν περιλαμβάνει τὴν ἀρχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τὸ ἑλληνικὸν δὲν περιλαμβάνει τὸ τέλος τοῦ λατινικοῦ, ὅπου περιγράφεται ἡ εἰσπήδησις τοῦ Φιλορρώμου καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ Φιλέου. Μερικοὶ φρονοῦν ὅτι ἐχάθη τὸ τέλος τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ τὸ κείμενον ἦτο, ἐνῶς, ἔχει ὑποστῆ σοβαρὰς ζημίας εἰς ἄλλα σημεία, εἶναι πολὺ καθαρόν, τὸ τέλος, ὅπου δὲν φαίνεται νὰ λείπη τίποτε.

Εἰς τὴν πραγματικότητά τοῦ ἑλληνικοῦ κείμενον δὲν εἶναι μαρτυρολόγιον, ἀλλ' εἶναι ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὸν τίτλον του, ἀπολογία τοῦ Φιλέου, «Ἀπολογία Φιλέου, ἐπισκόπου Θμούεως, ἀρχοντος δὲ Ἀλεξανδρείας, πρῶτον προσαχθέντος καὶ μετέπειτα τελειωθέντος». Μετὰ σύντομον εἰσαγωγὴν περὶ τῶν συμβάντων κατὰ τὰς προηγουμένας ἐμφανίσεις του ἐνώπιον τοῦ δικαστοῦ καὶ κατὰ τὸν ἐνδιάμεσον χρόνον, περιγράφει λεπτομερῶς τὴν διαδικασίαν κατὰ τὴν πέμπτην προσαγωγὴν. Ὁ Κουρκιανὸς ἦτο κατατοπισμένος εἰς τὰ θέματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλ' εἶχε σύγχυσιν πολλῶν πραγμάτων. Ἐγνώριζεν

13 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 8, 9, 7.

14 PG 10, 1565 ff.

ἐπὶ παραδείγματι ὅτι κάποιος ἀπόστολος εἶχεν ἀπαρνηθῆ τὸν Χριστὸν καὶ ἐνόμιζεν ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ Παῦλος, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπανερχεται ἐν νεύρῳ. Ὁ Φιλέας διαλύει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ διοικητοῦ πρὸς ἀρνήσεως τοῦ Παύλου καὶ δίδει ἀπαντήσεις περὶ τῆς λογικῆς χριστιανικῆς θυσίας, περὶ ἀναστάσεως σαρκός, περὶ τῆς μαρτυρίας τῶν ἔργων τοῦ Χριστοῦ ὑπὲρ τῆς θεότητος αὐτοῦ.

Παρατηρεῖται ἐδῶ μία ὀργανωμένη προσπάθεια ἐξευρέσεως νομιμότητος πρὸς σωτηρίαν τοῦ Φιλέου. Ὁ διοικητὴς ἐπικαλεῖται τὴν ἀπιστίαν του πρὸς τοὺς συνεργάτας του οἱ ὅποιοι χάνονται ἐξ αἰτίας ἐμμορφῆς του εἰς τὴν πίστιν (ἐνῶ ὁ Πιέριος μὲ τὴν ἀρνήσιν του ἔσται πολλοὺς κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ διοικητοῦ), τὰ αἰσθήματά του πρὸς τὴν σύζυγον, τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἄλλους συγγενεῖς καὶ τοῦ δίδει ἐπαρρησιώδως καιρὸν νὰ σκεφθῆ. Κατόπιν συνεννοήσεως μερικοὶ δικηγόροι ἰσχυρίζονται, πρὸς λαϊκὴν κατανάλωσιν, ὅτι ὁ Φιλέας ἐθυσίασεν τὸ ἰδιαίτερον γραφεῖον, οὕτως ὥστε νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἀπόλυσις αὐτοῦ, ἀλλ' αὐτὸς τοὺς διαψεύδει δημοσίᾳ. Τὸ κείμενον τελειώνει ἐν ἀναβολῇ τῆς ἀποφάσεως. Ἡ τελικὴ εὐχὴ «εἰρήνη τοῖς ἀγίοις», δεικνύει ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐκθέσεως τῆν ὁποίαν συνέταξε ἀμέσως κάποιος πιστός, αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος, καὶ τὴν ἔστειλεν τῇ Ἐκκλησίᾳ Θεοῦεως, διὰ νὰ γνωρίζῃ τὸ ποίμνιον τὰ συμβαλλόμενα εἰς τὸν ἐπίσκοπόν του.

Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι βάσει τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς καὶ ἀλλοῦ πληροφοριῶν συνετάχθη μετ' ὀλίγον χρόνον μαρτυρολόγιον τοῦ Φιλέου εἰς τὴν ἑλληνικὴν, σωζόμενον τῶρα μόνον εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, καὶ μάλιστα ἀκέφαλον. Σπουδαῖον στοιχεῖον αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπισημάνσις τοῦ Φιλορρόμου, τὸν ὁποῖον ὁ μὲν Εὐσέβιος χαρακτηρῶς ἀλεξανδρινὸν ἀξιωματοῦχος, τὸ δὲ λατινικὸν κείμενον ὡς ῥωμαῖον τριβουνόν. Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ Φιλέου καὶ τοῦ Φιλορρόμου ἐγένετο ἑξίστους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ ΑΥΤΟΥ

P. FRANCHI DE' CAVALIERI, "Note agiografiche", *Studi e Testi* 8, Roma 1902, 3 (β' παραλλαγή).— "Note agiografiche 6", αὐτόθι 33 (1920), 5-17 (ἡ α' παραλλαγή).

O. V. GEBHARDT, *Acta Martyrum selecta*, 18-21.

- F. C. BURKITT, "The oldest manuscript of St. Justin's martyrdom", *Journ. of Theol. Studies* 11 (1910), 61-66.
- B. LATYSEV, *Menologii anonymi byzantini quae supersunt*, II, Petrograd 1912.
- G. RAUSCHEN, "Monumenta minora saeculi secundi", *Floril. Patristicum* 3, Bonn 1914, 113-119.
- G. LAZZATI, "Gli Atti di S. Giustino Martire", *Aevum* 27 (1953), 473 ἐξ.—*Gli sviluppi della letteratura sui martiri*, 120-127.
- H. MUSURILLO, *The Acts of Christian Martyrs* 42-60.

2. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ

- ΜΕΧΙΤΑΡΙΣΙΩΝ, *Ἀρμενικοὶ βίοι ἁγίων*, Βενετία 1874, 138-143 (τὸ ἀρμενικόν).
- F. C. CONYBEAR, *The Armenian Apology and Acts of Apollonios and other monuments of early Christianity*, London 1894. *1896.
- E. TH. KLEIPE, *Der Prozess und die Acta S. Apollonii*, Texte u. Unters. 15, 2, Leipzig 1897.
- O. v. GEBHARDT, *Acta Martyrum selecta*, 44-60.
- MAX VON SACHSEN, *Der hl. Märtyrer Apollonius von Rom*, Mainz 1903.
- G. RAUSCHEN, *Floril. Patristicum* 3, Bonn 1914, 85-104.
- R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, *1929, 30-35.
- G. LAZZATI, *Gli sviluppi della letteratura sui martiri*, 168-174.
- H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian martyrs*, 90-104.
- A. HARNACK, "Der Prozess des Christen Apollonius vor dem praefectus Praetorio Perennis", *Sitzungb. d. preuss. Akad.* 1893, 721-746.
- R. SEEBERG, "Das Martyrium des Apollonius", *Neue Kirchl. Zeit.* 4 (1893), 836-872.
- A. HILGENFELD, "Apollonius von Rom", *Zeit. f. wissenschaftl. Theol.* 37 (1894), 58-91.—"Die Apologie des Apollonius von Rom", *αὐτόθι* 41 (1898), 185-210.
- J. GEFFCKEN, "Die Acta Apollonii", *Nachrichten d. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen*, 1904, 262-284.
- Κρ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ Ἀπολογία τοῦ ἁγίου Ἀπολλωνίου», *Ἱστορικαὶ Μελέται*, Ἱεροσόλυμα 1906, 56-69.
- C. CALLEWAERT, "Questions de droit concernant le procès du martyr Apollonius", *Rev. des Questions Hist.* 77 (1905), 349-375.
- H. DELEHAYE, *Les Passions des martyrs*, 125-136.
- E. GRIFFE, "Les Actes du martyr Apollonius et les problèmes de la base juridique des persécutions", *Bull. de Littér. Ecclés.* 53 (1952), 65-76.
- G. TIBIETTI, "Gli Atti di Apollonio e Tertulliano", *Atti Acad. Scienze Torino* 99 (1964-1965), 295-337.
- E. GABBA, "Il processo di Apollonio", *Mélanges d'Archéologie, d'Épigraphie et d'Histoire offerts à J. Carcopino*, Paris 1966, 397-402.
- R. FREUDENBERGER, "Die Ueberlieferung von Martyrium des römischen Christen Apollonius", *Zeit. Neut. Wissensch.* 60 (1969), 111-130.

3. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΕΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ ΑΥΤΟΥ

- J. A. ROBINSON, *The Acts of the Scyllitan Martyrs, Texts and Studies* 1, 2, Cambridge 1891.

H. DELEHAYE, *Les Passions des Martyrs*, 80 ἐξ.

F. CORSARO, "Note sulli Acta Martyrum Scillitanorum", *Nuovo Didascalion*, 1
5-51.

H. KARRP, "Die Zahl der Scillitanischen Märtyrer", *Vig. Christianae* 15 (1961),
172.

4. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΓΑΠΗΣ, ΕΙΡΗΝΗΣ, ΧΙΟΝΗΣ

P. FRANCHI DE' CAVALIERI, "Nuove note agiografiche 1, Il testo greco originale e
Atti delle SS. Agape, Irene e Chione", *Studi e Testi* 9 (1902), 1-19.

R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 1929, 95-100.

H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, 280-292.

H. DELEHAYE, *Les Passions des martyrs*, 141-143.

5. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΥΠΛΟΥ

T. RUINART, *Acta primorum Martyrum sincera*, 437-438 (τὸ λατινικόν).

P. FRANCHI DE'CAVALIERI, "Note agiografiche 7", *Studi e Testi* 49 (1928), 1-54.
Acta SS. Aug. 11, 710-723.

R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten* 1929, 100-102.

H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian martyrs*, 310-319.

F. CORSARO, "Studi sui documenti agiografichi intorno al martirio di S. Eu-
Orpheus 4 (1957), 33-62.

6. ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΙΛΕΟΥ

Acta SS. Febr. I, 459-464.

T. RUINART, *Acta primorum Martyrum sincera*, 519-521 (τὸ λατινικόν).

R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 113-116 (τὸ λατινικόν).

FR. HALKIN, "L'apologie de martyr Philéas de Thmuis et les actes latins de Ph
et Philoromus", *Anal. Bollandiana* 81 (1963), 5-27 (διὰ πρώτην φορά
ἐλληνικόν κείμενον).

V. MARTIN, *Papyrus Bodmer XX, Apologie de Philéas évêque de Thmuis*, Genève 1

H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, 328-353.

E. LE BLANT, "Note sur les Actes de S. Philéas", *Nuovo Bollet. di Archeol.* 1
2 (1896), 27-33.

JJ DELEHAYE, "Les Martyrs d'Égypte", *Anal. Bollandiana* 40 (1922), 299-314.

E. G. TURNER, "A passage in the Apologia de Phileas", *Journ. of Theol. Studi*
(1966), 404-405.

C. H. ROBERTS, "The Apology of Phileas: two holes", *Journ. of Theol. Studi*
(1967), 437-438.

Δ'. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

1. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΖΕΒΕΔΑΙΟΥ

Ὁ Εὐσέβιος παραθέτει διήγησιν ἐκ τῶν Ὑπομνήσεων τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰακώβου υἱοῦ Ζεβεδαίου, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει ἐκεῖνος εἰς παράδοσιν τῶν πρὸ αὐτοῦ, ἄγνωστον ἂν γραπτὴν ἢ ἄγραφον, πιθανῶς δὲ ἄγραφον¹. Τὸ περισσότερον ἐνδιαφέρον σημεῖον τῆς διηγήσεως εἶναι τὸ ὅτι ὁ εἰσαγαγὼν τὸν ἀπόστολον εἰς τὸ δικαστήριον, συγκινηθεὶς ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν, ὡμολόγησεν ὅτι εἶναι καὶ ὁ ἴδιος Χριστιανός. Οὕτως ὠδηγήθησαν καὶ οἱ δύο εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου, καθ' ὃδὸν δὲ ὁ «εἰσηγητὴς» παρεκάλεσε τὸν Ἰακώβον νὰ τοῦ παράσχη συγχώρησιν, αὐτὸς δὲ μετὰ σύντομον σκέψιν, τοῦ εἶπεν «εἰρήνη σοι», καὶ τὸν κατεφίλησεν. Ἀκολούθως ἐκαρτατομήθησαν ἀμφότεροι.

Δὲν εἶναι σαφές, ἂν ὁ περὶ οὗ πρόκειται «εἰσηγητὴς» ἦτο μηνυτὴς τοῦ Ἰακώβου ἢ ὠδηγητὴς αὐτοῦ εἰς τὸ δικαστήριον. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν θὰ ἦτο δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτος ἦτο ἤδη χριστιανός, διότι τότε ἡ πρῆξις τοῦ θά ἦτο ἀνήκουστος. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν θὰ ἐπρόκειτο πιθανῶς περὶ στρατιώτου ἢ ὑπαλλήλου, ὁ ὁποῖος καθ' ὑπηρεσιακὴν ὑποχρέωσιν συνέλαβε τὸν Ἰακώβον καὶ τὸν ὠδήγησεν εἰς τὸ δικαστήριον, ἡδύνατο δὲ οὗτος νὰ εἶναι χριστιανός, ἂν καὶ τότε θὰ ἀνεμένετο προσπάθειά του νὰ ἀποφύγῃ τὴν ὑποχρέωσιν. Ἡ ἐντύπωσις εἶναι ὅτι οὗτος ἐφωτίσθη κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς θαρραλέας ὁμολογίας τοῦ ἀποστόλου, ἂν καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε κάποιαν γνῶσιν περὶ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος προηγουμένου.

2. ΠΕΡΙ ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ

Διατηρεῖ ἐπίσης ὁ Εὐσέβιος διήγησιν καὶ περὶ τοῦ Ἀδελφοθέου Ἰακώβου, προερχομένην ἀπὸ τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Ἡγησίππου². Εἰς σύντομον ἐκθεσιν ὁ Ἡγησίππος παρουσιάζει τὸν Ἰακώβον περίπου ὡς Ἰουδαῖον ἀρχιερέα τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτῆς, ἐνῶ ἢ καθ' αὐτὸ περιγραφὴ τοῦ

¹ Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 9,
² Ἐκκλ. Ἱστορία 2,
3-18.

H. DELEHAYE, *Les Passions des Martyrs*, 80 ἔξ.

F. CORSARO, "Note sulli Acta Martyrum Scillitanorum", *Nuovo Didascalion*, 1956, 5-51.

H. KARPP, "Die Zahl der Scillitanischen Märtyrer", *Vig. Christianae* 15 (1961), 165-172.

4. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΓΑΠΗΣ, ΕΙΡΗΝΗΣ, ΧΙΟΝΗΣ

P. FRANCHI DE' CAVALIERI, "Nuove note agiografiche I, Il testo greco originale degli Atti delle SS. Agape, Irene e Chione", *Studi e Testi* 9 (1902), 1-19.

R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 1929, 95-100.

H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, 280-292.

H. DELEHAYE, *Les Passions des martyrs*, 141-143.

5. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΥΠΛΟΥ

T. RUINART, *Acta primorum Martyrum sincera*, 437-438 (τὸ λατινικόν).

P. FRANCHI DE' CAVALIERI, "Note agiografiche 7", *Studi e Testi* 49 (1928), 1-54.
Acta SS. Aug. II, 710-723.

R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten* 1929, 100-102.

H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian martyrs*, 310-319.

F. CORSARO, "Studi sui documenti agiografichi intorno al martirio di S. Euplo", *Orpheus* 4 (1957), 33-62.

6. ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΙΛΕΟΥ

Acta SS. Febr. I, 459-464.

T. RUINART, *Acta primorum Martyrum sincera*, 519-521 (τὸ λατινικόν).

R. KNOPF, G. KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 113-116 (τὸ λατινικόν).

FR. HALKIN, "L'apologie de martyr Philéas de Thmuis et les actes latins de Philéas et Philoromus", *Anal. Bollandiana* 81 (1963), 5-27 (διὰ πρώτην φοράν τὸ ἑλληνικόν κείμενον).

V. MARTIN, *Papyrus Bodmer XX, Apologie de Philéas évêque de Thmuis*, Genève 1964.

H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, 328-353.

E. LE BLANT, "Note sur les Actes de S. Philéas", *Nuovo Bollet. di Archeol. Crist.* 2 (1896), 27-33.

H. DELEHAYE, "Les Martyrs d'Égypte", *Anal. Bollandiana* 40 (1922), 299-314.

E. G. TURNER, "A passage in the Apologia de Phileas", *Journ. of Theol. Studies* 17 (1966), 404-405.

C. H. ROBERTS, "The Apology of Phileas: two holes", *Journ. of Theol. Studies* 18 (1967), 437-438.

Δ'. ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

1. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΖΕΒΕΔΑΙΟΥ

Ὁ Εὐσέβιος παραθέτει διήγησιν ἐκ τῶν *ὑποτυπώσεων* τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἰακώβου υἱοῦ Ζεβεδαίου, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει ἐκεῖνος εἰς παράδοσιν τῶν πρὸ αὐτοῦ, ἄγνωστον ἄν γραπτὴν ἢ ἄγραφον, πιθανῶς δὲ ἄγραφον¹. Τὸ περισσότερον ἐνδιαφέρον σημεῖον τῆς διηγήσεως εἶναι τὸ ὅτι ὁ εἰσαγαγὼν τὸν ἀπόστολον εἰς τὸ δικαστήριον, συγκινηθεὶς ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν, ὡμολόγησεν ὅτι εἶναι καὶ ὁ ἴδιος Χριστιανός. Οὕτως ὠδηγήθησαν καὶ οἱ δύο εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου, καθ' ὃδὸν δὲ ὁ «εἰσηγητής» παρεκάλεσε τὸν Ἰακώβον νὰ τοῦ παράσῃ συγχώρησιν, αὐτὸς δὲ μετὰ σύντομον σκέψιν, τοῦ εἶπεν «εἰρήνη σοι», καὶ τὸν κατεφίλησεν. Ἀκολούθως ἐκατατομήθησαν ἀμφότεροι.

Δὲν εἶναι σαφές, ἂν ὁ περὶ οὗ πρόκειται «εἰσηγητής» ἦτο μηνυτὴς τοῦ Ἰακώβου ἢ ὠδηγητὴς αὐτοῦ εἰς τὸ δικαστήριον. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν θὰ ἦτο δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτος ἦτο ἤδη χριστιανός, διότι τότε ἡ πράξις του θὰ ἦτο ἀνήκουστος. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν θὰ ἐπρόκειτο πιθανῶς περὶ στρατιώτου ἢ ὑπαλλήλου, ὁ ὁποῖος καθ' ὑπηρεσιακὴν ὑποχρέωσιν συνέλαβε τὸν Ἰακώβον καὶ τὸν ὠδήγησεν εἰς τὸ δικαστήριον, ἡδύνατο δὲ οὗτος νὰ εἶναι χριστιανός, ἂν καὶ τότε θὰ ἀνεμένετο προσπάθειά του νὰ ἀποφύγῃ τὴν ὑποχρέωσιν. Ἡ ἐντύπωσις εἶναι ὅτι οὗτος ἐφωτίσθη κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς θαρραλέας ὁμολογίας τοῦ ἀποστόλου, ἂν καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε κάποια γνῶσιν περὶ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος προηγουμένως.

2. ΠΕΡΙ ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ

Διατηρεῖ ἐπίσης ὁ Εὐσέβιος διήγησιν καὶ περὶ τοῦ Ἀδελφοθέου Ἰακώβου, προερχομένην ἀπὸ τὰ *ὑπομνήματα* τοῦ Ἡγησίππου². Εἰς σύντομον ἐκθεσιν ὁ Ἡγησίππος παρουσιάζει τὸν Ἰακώβον περίπου ὡς Ἰουδαῖον ἀρχιερέα τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτῆς, ἐνῶ ἢ καθ' αὐτὸ περιγραφή τοῦ

1 Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 9,

2 Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 3-18.

μαρτυρίου εις ὄρισμένα σημεῖα της ἀποδίδει πιθανῶς παλαιότερον κείμενον.

Οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ των νὰ θέσουν τέρμα εἰς τὴν προσχώρησιν τῶν Ἰουδαίων πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἐφαντάσθησαν ὅτι δὲν ὑπῆρχε προσφορώτερος τρόπος ἀπὸ τοῦ νὰ παρουσιάσουν συνήγορόν των τὸν Ἰακώβον, λέγοντα ὅτι ὁ Χριστὸς ἦτο μὲν δικαιοτάτος ἄνθρωπος, ἀλλ' ὄχι καὶ κάτι περισσότερον τούτου. Πρέπει νὰ ἦσαν βέβαιοι ὅτι οὗτος θὰ ἠρνεῖτο τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, ἐφ' ὅσον ἀφ' ἑνὸς μὲν ἦτο συγγενῆς του καὶ τὸν ἐγνώριζεν ὡς ἄνθρωπον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐτήρει πιστῶς τὸν μωσαϊκὸν νόμον. Αὐτὸς δμως, ἀναβὰς καθ' ὑπόδειξιν των εἰς τὸ πτερύγιον τοῦ ναοῦ, διεκήρυξεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς «κάθηται ἐν τῷ οὐρανῷ ἐκ δεξιῶν τῆς μεγάλης δυνάμεως καὶ μέλλει ἔρχεσθαι ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ», ὁπότε ἀντιθέτως πρὸς τὰς προσδοκίας τῶν νομοδιδασκάλων ἐπίστευσαν καὶ ἄλλοι Ἰουδαῖοι. Τότε οἱ ὑποκινηταὶ τοῦ πλήθους τὸν κατεβίβασαν ἀπὸ τὸ πτερύγιον καὶ τὸν ἐλιθοβόλησαν, τέλος δὲ εἰς γναφεὺς συνέτριψε τὴν κεφαλὴν του μὲ τὸν ἐπαγγελματικὸν του κόπανον. Οἱ λόγοι τοῦ Ἰακώβου πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐκθέσεως εἶναι σχεδὸν πανομοιότυποι μὲ τοὺς τοῦ Στεφάνου τὴν ὥραν τοῦ μαρτυρίου του, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ὁ τρόπος τῆς θανατώσεως εἶναι παρόμοιος³. Κατὰ τὴν διήγησιν ὁ Ἰακώβος ἐτάφη πλησίον τοῦ ναοῦ καὶ ἡ στήλη αὐτοῦ ἔμενεν ἀκόμη ἐκεῖ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ γράφοντος, παρὰ τὰς τόσους καταστροφὰς αἱ ὁποῖαι εἶχον ἐπισυμβῆ.

Ὅ,τι ἱστορικὸν ὑπάρχει εἰς αὐτὴν τὴν διήγησιν ἔχει τόσον πολὺ παραμορφωθῆ εἰς τὴν παράδοσιν τῶν Ἰουδαιοχριστιανῶν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι εὐκόλον νὰ διακριθῆ εἰς τὴν ἐκθεσιν. Προφανῶς ὁ Ἠγήσιππος ἐστηρίχθη εἰς προφορικὴν ἀπόδοσιν τῶν γενομένων.

3. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΚΛΩΠΑ

Ἐκ τοῦ Ἠγησίππου προέρχεται ἀκόμη μία ἐκθεσις περὶ τοῦ Συμεῶν, υἱοῦ τοῦ Κλωπᾶ⁴, δευτέρου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων μετὰ τὸν Ἰακώβον, τὴν ὁποίαν διατηρεῖ ὁ Εὐσέβιος⁵. Οὗτος ἐμαρτύρησεν ἐπὶ βασιλέως Τραϊανοῦ καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικοῦ, προφανῶς τοῦ πατρὸς Ἠρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, εἰς ἡλικίαν 120 ἐτῶν, καθὼς δὲ καθορίζεται ἀκριβέστερον εἰς τὸ *Χρονικόν* τοῦ Εὐσεβίου, τὸ 107.

Ὁ Συμεῶν κατηγορήθη ὑπὸ τῶν «αἰρέσεων», μὲ τὴν ἔννοιαν ὄχι χριστιανικῶν αἰρέσεων ἀλλὰ Ἰουδαϊκῶν, ἀφοῦ εἰς τὸ κείμενον προστίθεται ὅτι ἡ κατηγορία περιελάμβανε δύο στοιχεῖα, ἦτοι ὅτι ἦτο ἐκ τοῦ γένους Δαβὶδ καὶ ὅτι ἦτο χριστιανός. Βασανισθεὶς ἐπὶ πολλὰς ἡμέ-

3 Πράξ. 7, 56-60.

4 Ἰω. 19, 25.

5 Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 32, 3-6.

ρας, τέλος ἐσταυρώθη, προφανῶς κατ' ἀπόφασιν τοῦ διοικητοῦ Ἀττικοῦ. Ποῦ ὁμως συνέβη τοῦτο, δὲν λέγεται. Πιθανῶς ἡ ἔκθεσις αὐτὴ συνετάχθη βάσει παλαιότερου γραπτοῦ κειμένου.

4. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΚΑΙ ΛΟΥΚΙΟΥ

Ὁ Ἰουστίνος περιγράφει τὸ μαρτύριον τῶν ἀνδρῶν τούτων εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Β' Ἀπολογίας του, ὁπόθεν παραλαμβάνει καὶ ὁ Εἰσέβιος⁶. Τὸ ἐπεισόδιον προεκλήθη ἀπὸ τὴν μῆνιν ἑνὸς ἐγκαταλειφθέντος ἀπὸ τὴν γυναῖκά του σιζύγου, ὑψηλῆς καταγωγῆς ἀλλὰ διεφθαρμένου, ἀφοῦ αἱ προσπάθειαι τῆς νῆ τὸν ὀδηγήσῃ εἰς ἕνα εὐπρεπῆ τρόπον βίου ἀπέβησαν μάταιαι. Ὁ μὴ κατονομαζόμενος σύζυγος ἐστράφη κατὰ τοῦ Πτολεμαίου, ὁ ὁποῖος εἶχε κατηγήσει τὴν γυναῖκα εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ τὴν ἠθικὴν διαβίωσιν. Ἀφοῦ ὁ κατηχητὴς ὠμολόγησε τὴν πίστιν του, ὁ ἑπαρχος Οὐρβικὸς τὸν κατεδίκασεν εἰς τὸν θάνατον.

Τὴν στιγμὴν ταύτην εἰς ἕκ τῶν παρακολουθούτων τὴν δίκην, ὁ Λούκιος, ὕψωσε τὴν φωνὴν του διαμαρτυρούμενος.

— Τίς ἡ αἰτία τοῦ;⁷ μῆτε μοιχὸν μῆτε πόρνον μῆτε ἀνδροφόνον μῆτε λωποδύτην μῆτε ἄρπαγα μῆτε ἀπλῶς ἀδίκημά τι πράξαντα ἐλεγγόμενον, ὀνόματος δὲ χριστιανοῦ προσωνυμίαν ὁμολογοῦντα, τὸν ἀνθρώπον τοῦτον ἐκολάσω; Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι οὐδὲ Φιλοσόφῳ καίσαρι οὐδὲ Φιλοσόφου καίσαρος παιδί⁷ οὐδὲ τῆ ἱερᾶ συγκλήτῳ κρίνεις, ὦ Οὐρβικε».

Χωρὶς ἄλλον λόγον ὁ ἑπαρχὸς τὸν ἠρώτησεν, ἂν καὶ αὐτὸς εἶναι χριστιανός, ἐπὶ τῇ ὁμολογίᾳ του δέ, τὸν κατεδίκασεν ὁμοίως. Τὴν τελευταίαν στιγμὴν καὶ τρίτος, μὴ κατονομαζόμενος, εἰσεπήδησε καὶ κατεδίκασθη.

Τὸ ἐπεισόδιον συνέβη ἀκριβῶς ὀλίγον πρὸ τῆς συντάξεως τῆς Β' Ἀπολογίας τοῦ Ἰουστίνου καὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν σύνταξιν αὐτῆς. Τὸ μέγα δι' αὐτὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἰουστίνου, μέχρι σημείου νὰ ἐνσωματώσῃ ἔκθεσιν περὶ τοῦ μαρτυρίου των εἰς τὸ ἀπολογητικὸν του σύγγραμμα, δὲν ἐξηγεῖται ἄλλως εἰμὴ διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ Πτολεμαῖος καὶ οἱ δύο συμμάρτυρές του ἦσαν μαθηταὶ αὐτοῦ. Εἶναι λοιπὸν φανερόν ὅτι ἡ σχολὴ τοῦ Ἰουστίνου προσέφερε πολὺ αἷμα διὰ τὸ πότισμα τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Ρώμην.

Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἰουστίνου καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ παραλαμβανόμενον ὑπὸ

⁶ Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 17.

⁷ Κατὰ ἡμετέραν διόρθωσιν.

τοῦ Εὐσεβίου ὑπάρχουν δύο παρέμβλητοι φράσεις αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦν ἐρμηνευτικὰ ζητήματα, διότι παρουσιάζουν τὸν Πτολεμαῖον νὰ καταγγέλλεται προηγουμένως δι' ἄλλο ἄγνωστον παράπτωμα καὶ οὕτω νὰ εὑρίσκειται δι' αὐτὸ εἰς τὰς φυλακάς. Αἱ φράσεις αὗται εἶναι σχόλια ἀναγνώστου, σημειωθέντα εἰς τὸ περιθώριον πολὺ ἐνωρὶς καὶ ἐκεῖθεν ἐνσωματωθέντα εἰς τὸ κείμενον, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς. Ὁ Εὐσεβίος εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἄθικτον κείμενον τοῦ Ἰουστίνου, ὅς δεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου δὲν περιλαμβάνονται αἱ δύο ἐπίμαχοι φράσεις, ἐνῶ βραδύτερον μελετητῆς τῶν δύο ἔργων, ἀντιληφθεὶς τὴν διαφορὰν, εἰσήγαγε ταύτας καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Εὐσεβίου.

Τὸ ἐπεισόδιον συνέβη ἐπὶ διοικήσεως τῆς Ρώμης ὑπὸ τοῦ Οὐρβίκου, τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζομεν τὸν ἀκριβῆ χρόνον, καὶ συμβασιλείας τῶν Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς, Μάρκου Αὐρηλίου καὶ Βήρου, μεταξύ 155 καὶ 160.

5. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ

Κατὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς διδασκαλικῆς σταδιοδρομίας του ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου ὁ Ὀριγῆνης εἶδε τοὺς μαθητὰς του νὰ θερίζονται ἀπὸ τοὺς διώκτας. Βραχεῖαν ἔκθεσιν τοῦ μαρτυρίου μιᾶς ομάδος αὐτῶν παραθέτει ὁ Εὐσεβίος⁸. Περιλαμβάνοντο εἰς αὐτὴν ἐκτελεσθέντες κατὰ διαφόρους τρόπους ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἡρακλᾶ Πλούταρχος, ἄγνωστον πῶς, ὁ Σερῆνος διὰ πυρός, ὁ κατηχούμενος Ἡρακλείδης δι' ἀποκεφαλισμοῦ, ὁ νεοφώτιστος Ἡρων δι' ἀποκεφαλισμοῦ, ἄλλος Σερῆνος δι' ἀποκεφαλισμοῦ, ἢ κατηχουμένη Ἡραῖς διὰ πυρός. Δὲν ἦτο πιθανῶς ὁμαδικὸν τὸ μαρτύριον τοῦτο, ἀλλὰ ὁ Ὀριγῆνης, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Εὐσεβίου, «ὥς πού φησιν αὐτός», εἶχε συντάξει κοινὴν ἔκθεσιν δι' ὅλα αὐτὰ τὰ μαρτύρια ἀπολεσθεῖσαν. Μετὰ τοῦ Πλουτάρχου μάλιστα ἐκινδύνευσεν ὁ ἴδιος ὁ διδάσκαλος καὶ ἐσώθη διότι «θεοὸς αὐτὸν ἐτήρει καὶ τότε βουλῆ».

Εἰς τὸ ἱερωνυμικὸν *Μαρτυρολόγιον* οἱ μάρτυρες οὗτοι ἐμφανίζονται κατὰ τὴν 28 Ἰουνίου.

6. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΟΤΑΜΙΑΙΝΗΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΔΟΥ

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ μαρτυρίου τῆς ἀνωτέρω πρώτης ομάδος τῶν μαθητῶν τοῦ Ὀριγένους παρατίθεται πληρεστέρα ἔκθεσις περὶ τῆς Ποταμιαίνης, μιᾶς τῶν περιφημοτέρων μαρτύρων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Βασιλείδου⁹. Δι' αὐτὴν ὁ Εὐσεβίος εἶχεν ἀναμφιβόλως

⁸ *Εκκλ. Ἱστορία* 6, 4, 4.

⁹ *Εκκλ. Ἱστορία* 6, 5.

ἐνώπιόν του πλήρες μαρτυρολόγιον, διότι οἱ λόγοι οὗτοι ὁ Βασιλείδης ἀπήγαγε τὴν περιβόητον Ποταμίαιναν, «περὶ ἧς ὁ λόγος εἰσέτι νῦν παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις ᾄδεται», δὲν σημαίνει πρᾶγματι ἄσμα, ἀλλ' ἐγκωμιαστικὴν ἔκθεσιν ἢ ὁποῖα ἀνεγινώσκετο καὶ βραδύτερον ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου.

Πρόθεσις τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ ἐξιστορήσῃ τὸ μαρτύριον τοῦ Βασιλείδου, ἂν καὶ ἡ προσωπικότης τῆς Ποταμίαινης κυριαρχεῖ τῆς σκηνῆς ἀπολύτως. Ἐκθεσὶν περὶ τοῦ μαρτυρίου τῆς νεαρῆς γυναικός, κάπως διάφορον, παραθέτει ὁ Παλλάδιος¹⁰, ὅπως τὴν εἶχε μεταδώσει εἰς αὐτὸν ὁ Ἰσίδωρος Ἀλεξανδρεὺς, ὁ ὁποῖος πάλιν τὴν εἶχεν ἀκούσει ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἀντώνιον, ἀλλὰ κατ' ἐσφαλμένον ὑπολογισμὸν τοποθετεῖ τοῦτο εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μαξιμιανοῦ, ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος τὸ χρονολογεῖ ὀρθῶς ἐπὶ βασιλείας τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου καὶ διοικήσεως τοῦ Ἀκύλα (205-210).

Ἡ Ποταμίαινα, περιβόητος διὰ τὴν ὠραιότητα τοῦ σώματος καὶ τὴν ἀκραιότητα τῆς ψυχῆς νεᾶνις, συνελήφθη μετὰ τῆς μητρὸς τῆς Μαρκελλῆς—τελειωθείσης ἐπίσης διὰ πυρὸς βραδύτερον—καὶ ὠδηγήθη εἰς τὸν Ἀκύλαν. Ἐπειδὴ ἐνέμεγεν εἰς τὴν πίστιν, περιφρονουῦσα τὰ βασανιστήρια, ὁ Ἀκύλας ἠπειλήσεν ὅτι θὰ τὴν παρέδιδεν εἰς τοὺς μονομάχους δι' ἀσέλγειαν ἐπ' αὐτῆς, δὲν ἐπραγματοποίησεν ὁμοίως τὴν ἀπειλήν, ἀλλὰ τῆς ἐπεφύλαξε σκληρὸν καὶ μοναδικὸν εἶδος θανατώσεως διὰ καλύψεως τοῦ σώματός της μὲ καυτὴν πίσσαν. Καθὼς ὠδηγεῖτο εἰς τὸν τόπον ἐκτελέσεως, ἐν μέσῳ βαριτάτων ὕβρεων ἐκ μέρους τῶν παρισταμένων, ὁ συνοδὸς αὐτῆς στρατιώτης Βασιλείδης, ὅχι ἀπλῶς τῆς συμπεριφέρετο μὲ εὐγένειαν, ἀλλὰ προσεπάθει νὰ ἀπαλύνῃ τὴν σκληρότητα τῶν τελευταίων στιγμῶν τῆς ζωῆς της. Ἄν καὶ δὲν ἦτο χριστιανός, κερηκολούθει μαθήματα εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ὠριγένους, ἐκ τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ ἑβδομος κατὰ σειρὰν γνωστὸς μάρτυς. Προφανῶς ὁμοίως, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ἀναφέρεται ρητῶς, μαθήτρια τοῦ Ὠριγένους ὑπῆρξε καὶ ἡ Ποταμίαινα, ὅπως δύναται νὰ συναχθῇ πρῶτον μὲν ἐκ τῆς θέσεως τῆς περὶ αὐτῆς διηγήσεως εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου εὐθύς μετὰ τὴν ἔκθεσιν περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Ὠριγένους, δεύτερον δὲ ἐκ τῆς οἰκειότητος τῶν δύο νέων ἢ ὁποῖα ἐξηγεῖται καλῶς ἐξ ἐνδεχομένης γνωριμίας των ἀπὸ τὴν σχολήν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ Ποταμίαινα ὑπεσχέθη νὰ παρακαλέσῃ τὸν Κύριον νὰ ἀνταποδώσῃ εἰς τὸν νέον ταχέως τὴν χάριν διὰ τὴν καλωσύνην του.

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας συστρατιῶται ἐπεχείρησαν νὰ ἐπιβάλουν ὄρκον εἰς τὸν Βασιλείδην, δι' ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς αἰτίαν, ἀλλ' αὐτὸς ἠρνήθη λέγων ὅτι εἶναι χριστιανός. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οὗτοι ὑπέθεσαν ὅτι ἐ-

πρόκειτο περί άστειότητος, άλλ' όταν είδον τήν έπιμονήν του εις τόν ίσχυρισμόν τουτον, τόν προσήγαγον εις τόν δικαστήν, ό όποιος μετά τήν όμολογίαν του τόν έρριψεν εις τήν φυλακήν. Χριστιανοί, προσελθόντες μετά ταύτα εις τήν φυλακήν, τόν ήρώτησαν πώς συνέβη ή αιφνιδια αυτή μεταστροφή, αϊτός δέ άπήντησεν ότι του παρουσιάσθη ή Ποταμιαίνα τρεις ήμέρας μετά τό μαρτύριόν της, του έθεσεν επί της κεφαλής στέφανον και τόν διαβεβαίωσεν ότι παρεκάλεσε τόν Κύριον να τόν παραλάβη. Ο Βασιλείδης έλαβεν από τους επισκέπτας «τήν σφραγίδα», πιθανώς τό βάπτισμα μετά του χρίσματος, και τήν έπομένην ήμέραν άπεκεφαλίσθη.

Τό όνομα τής Ποταμιαίνης άπαντάται εις μέν τό Ιερωνυμικόν *Μαρτυρολόγιον* τήν 28 Ιουνίου, εις δέ τά έλληνικά συναξάρια τήν 7 Ιουνίου.

7. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΕΙΠΙ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΑΡΑΒΟΣ

Ο Διονύσιος Αλεξανδρείας εις επιστολήν του προς τόν Φάβιον Αντιοχείας περιγράφει όχλοκρατικόν εις τήν Αλεξανδρείαν διωγμόν, προανάκρουσμα του άπηνουδς επί Δεκίου διωγμού εν έτος πρό αυτού¹¹. Επί της βασιλείας του Φιλίππου Αραβος, και μάάλιστα προς τό τέλος του έτους 248, κάποιος μάντης και ποιητής κακών, ίσως άρχιερεύς του Σεράπιδος, ανερρίπισε τήν δεισιδαιμονίαν του πλήθους και τό υπέκίνησεν εις επιθέσεις κατά των Χριστιανών τη άνοχη του διοικητου τής χώρας Σαβίνου. Αί επιθέσεις έπεξετάθησιν εις όλόκληρον τήν Αίγυπτον, άλλ' ήσαν άγριότεραι εις τήν Αλεξανδρείαν, όπου προεκάλεσαν τόν φόνον πολλών προσώπων.

Ο Διονύσιος αναφέρει πρώτους τους διά λιθοβολισμού οονευθέντας πρεσβύτεν Μητρᾶν και Κοίνταν. Ηκολούθησε γενική λεηλασία των χριστιανικών οικιών και ταλαιπώρησις των χριστιανών. Εις τήν συνέχεια κατονομάζει τήν παρθένον πρεσβυτιν Απολλωνίαν¹² και τόν Σεραπίωνα. Τής πρώτης οι βασανισται έκοψαν δλους τους δδόντας, άνάψαντες δέ πυράν, ήπείλουν να τήν καύσουν, εάν δέν άρνηθη τήν πίστιν της· αυτή δέ εις άπάντησιν, κατά μίαν στιγμήν χαλαρώσεως τής έπιτηρήσεως, ανήλθεν εις τήν πυράν μόνη της και έκάη. Του Σεραπίωνος έσπασαν δλυ τα άρθρα με κτυπήματα και τόν έρριψαν από τό ύπερῶν κάτω κρηνη. Ημέραν και νύκτα δλοι οι δρόμοι τής πόλεως ήσαν κατειλημμένοι από κινητοποιουμένους πολίτας· οι δώκται έσυρον και εκαιον πάντα μη άρνούμενον τόν Χριστόν. Εμφύλιος στάσις έπελθούσα μετά τινα χρόνον έθεσε τέρμα εις τόν διωγμόν (έφ' δ-

11 Διατηρείται υπό του ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εκκλ. Ιστορία* 6, 41, 1-9.

12 Εις τό μαρτυρολόγιον τής *Εκκλησίας τό όνομα* μετεβλήθη εις Απολλώνιος.

σον πλέον οί Ἐθνικοὶ ἠνωχλοῦντο ἀπὸ τὸν πόλεμον πρὸς ἀλλήλους), μέχρις οὗ ἐπανελήφθη σκληρότερος ἐπὶ Δεκίου.

Ἡ ἐκθεσις, προερχομένη ἀπὸ κάλαμον δοκιμωτάτου συγγραφέως, δίδει μὲ τὴν ἐνάργειάν της πλήρη εἰκόνα περὶ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας διετέλουν τότε οἱ διωκόμενοι Χριστιανοί.

Β. ΠΕΡΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΕΠΙ ΔΕΚΙΟΥ

Εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Φάβιον Ἀλεξανδρείας ὁ Διονύσιος ἐκθέτει τὰ περιστατικὰ τοῦ μαρτυρίου πολλῶν ἄλλων Χριστιανῶν τῆς Ἀλεξανδρείας μετὰ τὸ τρομερὸν πρόσταγμα τοῦ Δεκίου¹³. Ὁ προηγηθεὶς διωγμὸς εἶχεν ἤδη κάμψει μερικῶς τὸ ἠθικὸν τῶν Χριστιανῶν καὶ ἡ ἔκρηξις τοῦ νέου προεκάλεσε κύματα τρόμου μεταξὺ αὐτῶν. Ὁ Διονύσιος παρουσιάζει μίαν εἰκόνα ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι προσέρχονται καὶ θυσιάζουσι εἰς τὰ εἶδωλα, ἄλλοι ἀπὸ φόβον ἄλλοι ἀπὸ ἀπιστίαν καὶ ἄλλοι λόγῳ βασανισμοῦ, κακῶς ὁμοῦ οὗτος ἐξελάμβανεν ὡς Χριστιανούς ὄλους τοὺς θυσιάζοντας ὑπὸ βίαν, διότι βάσει τοῦ διατάγματος τοῦ Δεκίου, εἰς τὴν Αἴγυπτον τουλάχιστον, ἵπεχρεοῦντο ὄλοι οἱ κάτοικοι νὰ ἀποδείξουν διὰ θυσίας ἐνώπιον ἐπιτροπῶν ὅτι δὲν ἦσαν Χριστιανοί. Ὁ ἡρωϊσμὸς ὁμοῦ τῶν ἰσχυρῶν χαρακτήρων ὑπῆρξε θαυμαστός.

«Οἱ στερροὶ καὶ μακάριοι στῦλοι τοῦ Κυρίου, κραταιωθέντες ὑπ' αὐτοῦ καὶ τῆς ἰσχυρᾶς ἐν αὐτοῖς πίστεως ἀξίαν καὶ ἀνάλογον δύναμιν καὶ καρτερίαν λαβόντες, θαυμαστοὶ γεγόνασιν αὐτοῦ τῆς βασιλείας μάρτυρες»¹⁴.

Ἀναφέρει συγκεκριμένως πρώτην μίαν ὁμάδα ἀποτελουμένην ἀπὸ τὸν Ἰουλιανόν, πάσχοντα ἀπὸ ποδάγραν καὶ μὴ δυνάμενον νὰ βαδίσῃ, καὶ τὸν Κρονίωνα, οἱ ὅποιοι ὁμολογήσαντες διεπομπεῖθησαν καὶ ἐκάησαν εἰς ἄσβεστον, καὶ τὸν στρατιώτην Βησᾶν, ὁ ὅποιος ἀπεκεφαλίσθη διότι συμπαρίστατο εἰς αὐτούς καὶ ἐπέτιμα τοὺς ὕβριστάς των. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει τὸν Μάκαρα, ὁ ὅποιος κατεφλέγη ζῶν, τὸν Ἐπίμαχον καὶ τὸν Ἀλέξανδρον, οἱ ὅποιοι, ἀφοῦ ἐβασανίσθησαν μὲ ξυστήρας, ἐρρίφθησαν εἰς ἄσβεστον. Ἀκολουθῶς περιγράφει συντόμως τὴν ἀθλήσιν τεσσάρων γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν διὰ ξίφους, τῆς παρθένου Ἀμμωναρίου, τῆς πρεσβύτιδος Μερκουρίας, τῆς Διονυσίας καὶ δευτέρας Ἀμμωναρίου.

Ἰδιαιτέραν ὁμάδα ἀπετέλουν ὁ Ἡρῶν, ὁ Ἀτῆρ καὶ ὁ Ἰσίδωρος, ριφθέντες εἰς τὸ πῦρ, ἐνῶ ἐν ἄλλο μέλος αὐτῆς, ὁ δεκαπενταετῆς Διόσκορος,

¹³ ΕΥΓΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 41, 10-23.

¹⁴ 6, 41, 14.

ἀπελύθη λόγω ἀνηλικιότητος, ἂν καὶ δὲν ἀπηνήθη τὴν πίστιν. Ὁ Νεμεσίων κατεφλέγη μεταξύ ληστῶν. Οἱ Ἄμμων, Ζήνων, Πτολεμαῖος, Ἰγγένης καὶ Θεόφιλος ἀπετέλεσαν ὁμάδα εἰσπηδήσεως. Ἐνῶ ἐκρίνετο κάποιος χριστιανὸς καὶ ἐδείκνυε συμπτώματα κάμψεως, αὐτοὶ ἀπὸ τὸ ἀκροατήριον τοῦ ὑπεδείκνυον μὲ νοήματα νὰ μείνῃ σταθερός· ἐπειδὴ δὲ ἔγιναν ἀντιληπτοί, πρὶν τοὺς συλλάβουν κἂν, ἀνήλθον μόνοι εἰς τὸ βῆμα καὶ ἐδήλωσαν ὅτι εἶναι χριστιανοί. Φυσικὰ κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον.

Πολυάριθμοι ἄλλοι Χριστιανοὶ «διεσπάσθησαν» εἰς πόλεις καὶ χωρία τῆς Αἰγύπτου ἄνευ διαδικασίας. Οἱ δὲ καταφεύγοντες δι' ἀσφάλειαν εἰς τὸ Ἀράβιον ὄρος ἐξηνδραποδίζοντο ὑπὸ τῶν βαρβάρων Σαρακηνῶν¹⁵.

9. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΙΝΟΥ

Κατὰ τὴν εἰρηνικὴν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Γαλλιανοῦ ἀπεκεφαλίσθη εἰς τὴν Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης ὁ Μαρῖνος. Καταγόμενος ἀπὸ εὐγενῆ καὶ πλουσίαν οἰκογένειαν, ὑπηρέτει ὡς ἀξιωματικὸς, προφανῶς τῆς λεγεῶνος X Fretensis, ἡ ὁποία ἠδρευεν εἰς τὴν Παλαιστίνην. Ἐνῶ διεξεδίκει κενωθεῖσαν θέσιν ἑκατοντάρχου, κάποιος ἀνταγωνιστὴς του κατήγγειλεν ὅτι οὗτος ἔχει κώλυμα διὰ τὴν προαγωγὴν του, καθ' ὅσον εἶναι χριστιανὸς καὶ δὲν θυσιάζει εἰς τοὺς βασιλεῖς. Προσαχθεὶς εἰς τὸν δικαστὴν, τὸν ληγῆτον Ἀχαιὸν, ἀπεδέχθη τὴν κατηγορίαν, ἀλλ' ὁ δικαστὴς τοῦ παρεχώρησε τριῶρον προθεσμίαν, διὰ νὰ σκεφθῆ πρότασιν του περὶ ἀπαρνήσεως τῆς πίστεως.

Ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας Θεότεκνος, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐν τῷ μεταξύ πληροφορηθῆ περὶ τοῦ ἐπεισοδίου, τὸν ὠδήγησεν εἰς τὸν ναὸν καὶ, δεικνύων εἰς αὐτὸν τὸ ξίφος καὶ τὸ εὐαγγέλιον, τὸν ἠρώτησε ποῖον ἀπὸ τὰ δύο προτιμᾷ· ἐκεῖνος δὲ ἀδιστακτῶς ἤπλωσε τὴν χεῖρα καὶ ἐδέχθη τὴν θεῖαν Γραφήν. Ὁ ἐπίσκοπος τοῦ εἶπε τότε μὲ συγκίνησιν·

— Ἐχου τοίνυν, ἔχου τοῦ Θεοῦ, καὶ τύχοις ὧν εἴλου πρὸς αὐτοῦ δυναμούμενος καὶ βάδιζε μετ' εἰρήνης.

Ἐπιστρέψας εἰς τὸ δικαστήριον ὁ Μαρῖνος, διεδήλωσεν ἐντονώτερον τὴν πίστιν του, καὶ φυσικὰ ὠδηγήθη ὅπως ἦτο εἰς τὸν τόπον τῆς ἐκτελέσεως.

Ὁ Εὐσέβιος, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ τὴν διήγησιν ταύτην¹⁶, φαίνεται ὅτι ἐγνώριζε τὸ ἐπεισόδιον ἀπὸ ἐπιτόπιον προφορικὴν παράδοσιν, καὶ

6, 42, 4.

¹⁶ *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 15.

δὴ ἐκ τῶν κύκλων τοῦ ἀπωτέρου προκατόχου τοῦ ἐπισκόπου Θεοτέκνου. Τὸ τοποθετεῖ εἰς χρόνον περὶ τὸ 260, δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον νὰ συνέβη τοῦτο κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνταρσίας τοῦ Μακριανοῦ κατὰ τοῦ Γαλιηνοῦ.

10. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΘΜΟΥ-Ι-ΤΩΝ

Πρόκειται περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Φιλέου πρὸς τοὺς Θμουίτας διατηρηθείσης εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Εὐσεβίου¹⁷ αὐτολαξεί, κατὰ συντομωτέραν δὲ παραλλαγὴν λατινιστὶ εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἱστορίας ταύτης ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου. Ὁ Φιλέας, ἐπίσκοπος Θμούεως, δεσμώτης ὁ ἴδιος καὶ μάρτυς ἀργότερα, περιγράφει μὲ πολλὴν παραστατικότητά τὰ μαρτύρια τῶν μελῶν τοῦ ποιμνίου του, τὰ ὁποῖα εἶχον συλληφθῆ ὀλίγον μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν πρώτων διαταγμάτων τοῦ Διοκλητιανοῦ, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται εἰς συγκεκριμένα πρόσωπα. «Ζηλώσαντες τὰ μείζονα χαρίσματα οἱ χριστοφόροι μάρτυρες πάντα μὲν πόνον καὶ παντοίας ἐπινοίας αἰκισμῶν οὐκ εἰς ἄπαξ, ἀλλ' ἤδη καὶ δευτερόν τινες ὑπέμειναν». Οἱ παριστάμενοι κατὰ τὴν ὥραν τοῦ βασανισμοῦ εἶχον τὴν ἐλευθερίαν νὰ ὑβρίζουν καὶ νὰ κτυποῦν μὲ ξύλα, ράβδους, μάστιγας, ἱμάντας, σχοινία. Ὁ βασανισμὸς περιελάμβανεν ἐπίσης διάτασιν τῶν μελῶν εἰς τὸ ξύλον, κρέμασμα ἐκ τῆς στοᾶς διὰ τῆς μιᾶς μόνον χειρὸς, δέσιν ἐπὶ κίονος μὲ τὸ πρόσωπον πρὸς αὐτό. Οὕτως ἄλλοι ἀπέθανον κατ' αὐτόν, ἄλλοι ὑπέκυπτον εἰς τοὺς πόνους καὶ τὰ τραύματα, ἀφοῦ μετεφέροντο ἡμιθανεῖς εἰς τὸ δεσμοτήριον, ἄλλοι κατάρθωνον σὺν τῷ χρόνῳ νὰ θεραπευθοῦν καὶ νὰ προσαχθοῦν εἰς δίκην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἠρνήθησαν νὰ ἀποκηρύξουν τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ νὰ θυσιάσουν, φυσικὰ δὲ κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον. Ἡ ἐπιστολὴ συνετάχθη περὶ τὸ 305.

ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ ΤΟΥ Β' ΑΙΩΝΟΣ

Α'. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ὅπως ἔχει λεχθῆ ἤδη, πρῶτοι διώκται τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξαν οἱ Ἰουδαῖοι, εἰς τοὺς κύκλους τῶν ὁποίων ἐγεννήθη καὶ τῶν ὁποίων αἱ ἀντιδράσεις συνετέλεσαν εἰς τὸν θάνατον τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτοῦ. Ἐπεισόδια ἐξεικονίζοντα ἑναργῶς τὴν συστηματικὴν παρεμβολὴν ἐμποδίων εἰς τὸ ἔργον τῶν κηρύκων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας διατηροῦνται εἰς τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων καὶ ἀπηχῆσεις τῆς πολεμικῆς ταύτης ἀνευρίσκονται ἐπίσης εἰς τὴν μεταγενεστέραν Ἰουδαϊκὴν γραμματείαν. Ἡ στενότης ἀντιλήψεως τῶν Ἰουδαίων περὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς πατρίου θρησκείας των μόνον δι' αὐτοὺς καὶ δι' ὄσους ἐκ τῶν ξένων καθίσταντο διὰ τῆς περιτομῆς μέλη τῆς Ἰουδαϊκῆς κοινότητος, δὲν ἠδύνατο νὰ συγχωρήσῃ τὴν ἐπικράτησιν νέας πνευματικωτέρας περὶ Μεσσίου πίστεως, οὔτε τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν μωσαϊκὸν νόμον καὶ λατρείαν. Ἄν καὶ ἡ πολεμικὴ συνεχίσθη ἐπὶ μακρόν, ἐφ' ὅσον ἢ εἰς τὴν διασπορὰν δύνამις αὐτῶν ἦτο μικρὰ καὶ ἢ ἐντὸς τῆς Παλαιστίνης μετ' ὀλίγας δεκαετίας συνετριβῆ ὀλοσχερῶς, αἱ συνέπειαι αὐτῆς δὲν ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἀποτελεσματικαί.

Οἱ Ἰουδαῖοι εἶχον διέλθει ἀπὸ παρόμοιον στάδιον ἀποξενώσεως, ἄν καὶ ὄχι τόσον ἐντονον, καὶ πρὸς δικαίωσιν τῆς θρησκείας των ἔναντι τοῦ περιβάλλοντος κόσμου ἀνέπτυξαν ἀπολογητικὴν γραμματείαν ὄχι εὐκαταφρόνητον. Τώρα οἱ Χριστιανοὶ γράφουν πρὸς δικαίωσιν τῆς πίστεώς των ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ ἀπολογητικὴ αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται ἐντὸς τῆς Κ. Διαθήκης ἀπὸ τοὺς πρὸς Ἰουδαίους λόγους τοῦ Στεφάνου καὶ τοῦ Παύλου, ἐνῶ ὀλόκληρος ἡ γραμματεία αὐτῆς διακοτιζέται ἀπὸ ἀπολογητικὸν πνεῦμα, ὅπως ἐπίσης καὶ ὄρισμένα ἔργα ἐκ τῆς χορείας τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων. Ἄλλ' ἡ ἀντιουδαϊκὴ ἀπολογία καὶ πολεμικὴ συστηματοποιεῖται ὑπὸ δύο λογίων, προερχομένων ἀπὸ τὸν χῶρον κυριαρχίας τῶν Ἰουδαίων, τοῦ Ἀρίστωνος καὶ τοῦ Ἰουστίνου, συνεχίζεται βεβαίως κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς

χριστιανικῆς γραμματείας καὶ ἐπεκτείνεται μέχρι τέλους τοῦ μεσσιάνου, ἀφοῦ τὸ Ἰουδαϊκὸν θρησκευμα ἐπέζη εἰς τὰ περιθώρια τοῦ χριστιανικοῦ, ἀπὸ ἀνδρας οἱ ὅποιοι σχηματίζουν μακρὸν κατάλογον.

Σημεῖα περιστροφῆς τῆς σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας ἦσαν ὁ νόμος καὶ ἡ ἀξία του, ἡ προφητεία καὶ τὸ νόημά της. Εἰς τὸν νόμον οἱ Χριστιανοὶ παρεχώρουν ρόλον παρασκευαστοῦ καὶ παιδαγωγοῦ εἰς Χριστόν, ἐνῶ οἱ Ἰουδαῖοι ἀνεγνώριζον μόνιμον ἀξίαν. Τῆς προφητείας τὸ μήνυμα οἱ Χριστιανοὶ ἀνέφερον εἰς Χριστόν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνῶ οἱ Ἰουδαῖοι περιώριζον εἰς τὰς τύχας τοῦ ἔθνους των ἐν προεκτάσει μέχρι τῶν ἐσχάτων καιρῶν. Εἶναι εἰλογον ὅτι μεγάλην σημασίαν διὰ τὸ μέλλον τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχον κυρίως αἱ ποικίλης προελεύσεως καὶ μορφῆς ἀντιδράσεις εἰς τὴν πορείαν του ἐκ μέρους τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Ἡ νέα θρησκεία συνήντησεν ἀπροσδόκητον ἐχθρότητα ἐκ μέρους τῆς κοινωνίας τοῦ κόσμου τούτου, ἡ ὁποία ὑπέστη μὲν κατὰ καιροὺς ἀξομειώσεις, ἀλλὰ διετηρήθη ἐν ἰσχύει μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος. Λόγος ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἔγινεν ἤδη εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ διωγμῶν.

Τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ διωκομένου Χριστιανισμοῦ ἀνέλαβον μέλη αὐτοῦ πεπαιδευμένα καὶ προερχόμενα ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, οἱ ἀπολογηταί. Ἐκ τῶν πρώτων ἀπολογητῶν εἶναι βεβαίως ὁ Παῦλος, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἰς δύο λόγους του χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον «ἀπολογία»¹, οἱ δὲ διάδοχοί του συνέχισαν τὸ ἔργον μέχρι τῆς ὀριστικῆς ἐξαφανίσεως τῆς ἐθνικῆς σκέψεως καὶ τὸ ἐπανέλαβον μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ.

Αἱ πρὸς τοὺς ἔθνικοὺς ἀπολογίαι διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας, τὰς κατὰ κυριολεξίαν ἀπολογίας, διὰ τῶν ὁποίων δίδεται λόγος περὶ τῆς πίστεως καὶ τοῦ βίου τῶν Χριστιανῶν, καὶ τὰς συγγραφικὰς ἐπιθέσεις κατὰ τῶν πνευματικῶν θεσμῶν τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἂν καὶ συνήθως τὰ δύο στοιχεῖα τῆς ἀμύνης καὶ τῆς ἐπιθέσεως συνδυάζονται εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ κείμενον.

Αἱ πρώται ἀπευθύνονται κυρίως πρὸς αὐτοκράτορας, ἀναφερομένους συνήθως εἰς τὴν κεφαλίδα, καὶ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν δικανικὴν συνηγορίαν. Μαρτυρεῖται ρητῶς ὅτι μερικαὶ ἐξ αὐτῶν ἐνεχειρίσθησαν πράγματι εἰς τοὺς παραλήπτας, εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι τοῦτο συνέβη καὶ μετὰς ἄλλας, διότι δὲν θὰ εἶχε νόημα σχετικὴ προσποίηση τῶν ἀπολογητῶν περὶ ἐκκλήσεως πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας ὡς φιλολογικὸν εὔρημα. Οἱ ἐν Ρώμῃ διαβιοῦντες ἀπολογηταὶ ἠδύναντο νὰ πλησιάσουν εὐκόλως τὰ ἀνάκτορα, οἱ δὲ μακρὰν αὐτῆς κατοικοῦντες εὔρισκον εὐκαιρίαν νὰ τοὺς ἴδουν ἐπισκεπτομένους τὰς πατρίδας των ἢ νὰ παρουσια-

¹ *Πράξ.* 22, 1. 26, 1. 26, 3 κ.ά.

σθούν εἰς αὐτούς μεταβαίνοντες οἱ Ἴδιοι εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐπὶ τοῦ-
τω. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι ὅλοι σχεδὸν αἱ ἀπολογίαι τῆς κατηγορίας
ταύτης ἀπευθύνονται πρὸς αὐτοκράτορας τῆς δυναστείας τῶν Ἀντωνί-
νων, οἱ ὅποιοι ἐθεωροῦντο καὶ μέχρις ἐνός βαθμοῦ ἦσαν φιλόσοφοι.
Οἱ Ἕλληνας ἀπολογηταὶ ἦσαν φιλόσοφοι καὶ ἀπευθύνοντο κυρίως πρὸς
φιλοσόφους καὶ λογίους· ἀμύνονται ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τοῦ βίου
των, ἀποδεικνύουν τὴν ἀνωτερότητα αὐτῶν καὶ ἀποδοκιμάζουν ἡρέ-
μως τὴν σκέψιν καὶ τὴν διαγωγὴν τῶν διωκτῶν των. Κυρία ἀρετὴ τῶν
κειμένων τούτων εἶναι ἡ ἐκχειλίζουσα ἀγάπη.

Αἱ δευτέραι, αἱ ἐπιθετικαί, ἀπευθύνονται πρὸς «Ἕλληνας» (=εἰδωλο-
λάτρας) καὶ προέρχονται συνήθως ἀπὸ ἀνδρας «βαρβαρικῆς» καταγω-
γῆς, κατ' ἰδίαν των βεβαίωσιν. Ἐπιχειροῦν κατὰ κανόνα βιαιάν ἐπί-
θεσιν καὶ ἀνατροπὴν ὅλων τῶν θεσμῶν καὶ στοιχείων τοῦ κρατοῦντος
πολιτισμοῦ. Διαπνέονται ἀπὸ τὸ ἕτερον γνῶρισμα τῆς χριστιανικῆς
νοοτροπίας, τὸν ζήλον.

Οἱ ἀπολογηταὶ ἐπιλέγουν τὰ θέματά των κατὰ τὰς ἐπιδιώξεις των. Χά-
ριν ἀμύνης προβάλλουν πρῶτον μὲν τὴν πνευματικότητα καὶ ἀρχαιό-
τητα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, διὸ εἰς τὰς σελίδας των ἐπανέρχονται
συνεχῶς αἱ ἔννοιαι τοῦ Θεοῦ, τοῦ Λόγου, τῆς προνοίας, τοῦ κόσμου,
τῆς ὕλης, τῆς ψυχῆς, τῆς ἀθανασίας, τῆς ἀναστάσεως· δεύτερον δὲ
τὴν καθαρότητα τοῦ χριστιανικοῦ βίου, τοῦ ὑπὸ ἀγάπης, ἡμερότητος
καὶ ἀγνείας διαποτισμένου. Διὰ τῆς καταρρίψεως ὅλων τῶν κατηγο-
ριῶν περὶ ἀθεΐας, ἀνηθικότητος καὶ συνωμοσίας, ἀποδεικνύουν ὅτι
εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Χριστιανῶν δὲν διώκονται ἐγκλήματα ἀλλ'
ἐν ὄνομα, τὸ ὄνομα «χριστιανός», ἐφ' ὅσον οὗτοι δὲν δικάζονται διὰ
πράξεις, ἀλλ' ἀπλῶς καταδικάζονται ἅμα τῇ ἐπιβεβαίωσει καὶ ὁμολο-
γίᾳ των ὅτι εἶναι χριστιανοί. Ἐξ ἄλλου χάριν ἐπιθέσεως οὗτοι ἐξεμε-
ταλλεύοντο εὐρῶς τὸ ἀποδεικτικὸν ὑλικὸν ἐκ τῶν διαφωνιῶν καὶ ἀλλη-
λεπιθέσεων μεταξὺ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἐκ τοῦ παραλόγου τῶν
θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῆς εἰδωλολατρίας καὶ ἐκ τῶν παρατηρή-
σεων ἐπὶ τῶν ἀτασθαλιῶν τοῦ ἐθνικοῦ βίου.

Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ διακριβωθῇ, ἐὰν αἱ ἀπολογίαι αὗται εἶχον
οἰανδήποτε ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἐθνικῶν ἐναντι τῶν
Χριστιανῶν. Πιθανῶς ἡ ἐλαστικότης τῶν αὐτοκρατόρων Ἀδριανοῦ,
Ἀντωνίνου καὶ Κομμόδου νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοιούτων
κειμένων, ἀλλ' ὁ Μάρκος Αὐρήλιος δὲν ἔδωκεν εἰς αὐτὰ καμμίαν προ-
σοχήν, ἴσως μάλιστα ὡς φιλόσοφος ὁ Ἴδιος νὰ τὰ ἀντεμετώπισεν ἀρνη-
τικῶς ἐκ φόβου διαβρώσεως τῶν τάξεων τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν
διὰ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἀπολογητῶν. Περισσότερον ἀσφαλῶς ἐπη-

ρεύσθησαν τὰ πλήθη τῶν διανοουμένων, τὰ ὁποῖα συνήντων τώρα ἀδρὰν θρησκευτικὴν σκέψιν εἰς τοὺς κύκλους τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων τοὺς ὁποίους προηγουμένως περιεφρόνουν. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν ἀπολογητῶν, ἄλλοτε φιλόσοφοι, εἶχον ἐπιστρέψει διὰ τῆς ἀναγνώσεως ἔργων ἢ τῆς ἀκροάσεως τῆς διδασκαλίας παλαιότερων συναδέλφων τῶν.

Πέρα τῶν περιστατικῶν τούτων συνεπειῶν ὑπάρχουν ἄλλοι μονιμώτεροι καὶ ἀξιολογώτεροι καρποί, καὶ κυριώτερος ὄλων ἢ σύνδεσις μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως, ὁ ὁποῖος ἐπηλθε διὰ τοῦ ἔργου τῶν ἀπολογητῶν. Δὲν ἦτο βεβαίως ἐνιαία ἢ στάσις τῶν ἀπολογητῶν ἐναντι τῆς φιλοσοφίας ὡς μεθόδου ἀναζητήσεως τῆς ἀληθείας ἀφ' ἐνὸς καὶ ὡς πνευματικοῦ ἐπιτεύγματος τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως ἀφ' ἑτέρου. Μία μικρὰ ὁμάς ἐξ αὐτῶν, τῆς ὁποίας κύριοι ἑκπρόσωποι εἶναι ὁ Τερτυλλιανός, ὁ Τατιανός καὶ ὁ Ἑρμείας, ἀνευρίσκουν τὰ μελανὰ σημεῖα τῆς σκέψεως καὶ τοῦ βίου τῶν φιλοσόφων, διασύρουν τὸν βίον τῶν καὶ προβάλλουν τὰς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντιθέσεις. Δὲν εὐρίσκουν γέφυραν μεταξὺ Ἱεροσολύμων καὶ Ἀθηνῶν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα καταφεύγουν καὶ οἱ ἴδιοι εἰς ἐκμετάλλευσιν τῶν φιλοσοφικῶν τρόπων ἐκφράσεως καὶ διατυπώσεως ἐννοιῶν.

Ἀντιθέτως οἱ πλείστοι τῶν ἀπολογητῶν προσεγγίζουν ἐπιεικέστερον τὴν φιλοσοφίαν, θέλουν νὰ ὁμιλήσουν γλῶσσαν ἠχοῦσαν οἰκείως εἰς τοὺς ἐθνικοὺς λογίους καὶ προσπαθοῦν νὰ εὔρουν σημεῖα ἐπαφῆς μᾶλλον παρὰ συγκρούσεως. Καὶ ἀποδίδουν μὲν φυσικὰ καὶ αὐτοὶ μέρος τῶν φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν εἰς τὸν ἐκ Μωϋσέως δανεισμόν, ἀλλ' ἀποδίδουν ἐπίσης ἄλλας εἰς τὰς ἀνθρωπίνους δυνάμεις, ὁ Ἰουστίνος διὰ τοῦ σπερματικοῦ λόγου, ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς δι' εἰδικῆς ἀποκαλύψεως, ἄλλοι ἄλλως. Κατόπιν τοῦ ἔργου αὐτῶν ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει μόνον παρέλαβεν ὄρους καὶ ἐννοίας ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ἐπηρεάσθη ὑπ' αὐτῆς σοβαρῶς εἰς τὸν τρόπον συλλήψεως καὶ διατυπώσεως τῆς θεολογικῆς του διδασκαλίας. Τοῦ λοιποῦ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐξητάζετο ὡς προδρομικὸν διὰ τὸν Χριστιανισμόν φαινόμενον, ἡ δὲ χριστιανικὴ θεολογία, ἢ μᾶλλον αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστιανισμὸς, ὠνομάσθη «φιλοσοφία». Ὁ ἐθνισμὸς δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνανεωθῆ λαμβάνων στοιχεῖα ἀπὸ νέας θρησκείας, εἰμὴ μόνον προσωρινῶς, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Νεοπλατωνισμόν τὸν δ' αἰῶνα, ἐνῶ ὁ Χριστιανισμὸς, ὑγιῆς καὶ νεανικὸς καθ' ἑαυτόν, ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἀφόβως στοιχεῖα ἐκ τοῦ παλαιοῦ ἐθνισμοῦ μετὰ τὴν ἀνδρωσίν του.

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ ἑλληνικὸς Χριστιανισμὸς συνεδέθη στε-

νώτερον μὲ τὴν Π. Διαθήκην, διότι οἱ ἀπολογηταί, διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ πίστις τῶν δὲν συνιστᾷ νέαν θρησκείαν, καὶ οὕτω νὰ ἄρουν μίαν ἐκ τῶν κυρίων ἀφορμῶν τῆς διώξεως, προσέφυγον εἰς τὸν Μωϋσῆν· ὁ Χριστιανισμὸς, λέγουν περὶ τοῦ πρὸς τοὺς διώκτας, δὲν εἶναι νέα θρησκεία, ἀντιθέτως μάλιστα εἶναι τόσον ἀρχαία ὅσον ἀρχαῖος εἶναι καὶ ὁ Μωϋσῆς. Διὰ νὰ ἀποδείξουν δὲ τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ προσέφυγον εἰς μεγαλύτερον ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστὰς βαθμὸν εἰς τὰς ἐπαγγελίας τῶν προφητῶν. Ἐκτοτε ὁ Μωϋσῆς καὶ οἱ προφῆται, συντελοῦσι καὶ τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἀρνητικῆς στάσεως τοῦ Γνωστικισμοῦ ἐναντι τῆς Π. Διαθήκης, καταλαμβάνουν σπουδαιοτάτην θέσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνῶ μεταξὺ 65 καὶ 150 μ.Χ. ἡ ἐναντι αὐτῆς στάσις τῶν Χριστιανῶν ἦτο ἐπιφυλακτικώτερα.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ θεολογία τῶν ἀπολογητῶν ὑπῆρξεν ἀνεπαρκής, διότι ἀσχολουμένη βασικῶς μὲ τὰ γενικὰ θέματα, τὰ ὅποια ἐνδιέφερον τοὺς ἐθνικοὺς διανοουμένους, ἄφηγε κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεξέταστα τὰ ἰδιάζοντα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν θεολογικὰ προβλήματα. Ἰδίως ἡ χριστολογία τῶν, ἀναπτυχθεῖσα ἐντὸς τῶν γραμμῶν τῆς περὶ Λόγου θεωρίας ἐχρειάσθη νὰ διορθωθῇ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων θεολόγων. Ὁ Χριστιανισμὸς τῶν ἀπολογητῶν ἔχει πολὺ ὀλίγον Χριστόν, διότι ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρὸ Χριστοῦ κατάστασιν, αἱ δὲ ἀπολογητικαὶ ἀνάγκαι ἐμείωσαν τὴν προβολὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἠῤῥησαν τὴν προβολὴν τοῦ Μωϋσεως.

Ὅλιγα μόνον ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν Ἑλλήνων ἀπολογητῶν διεσώθησαν, τὰ πλεῖστα δὲ αὐτῶν διὰ κώδικος γραφέντος παραγγελία τοῦ Ἀρέθου, ἀλλ' εἶναι παρὰ ταῦτα ἀρκετὰ διὰ νὰ δώσουν εἰς ἡμᾶς καλὴν εἰκόνα περὶ τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Διὰ νὰ καταστήσουν τὰ κείμενά των εὐπρόσδεκτα, ἔδωσαν εἰς αὐτὰ κατάλληλον λογοτεχνικὸν ἔνδυμα, ὄχι βεβαίως ὁμοίον μὲ τὸ τῆς κοσμικῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ πάντως ἐλκυστικὸν διὰ τὸν κοινὸν ἀναγνώστην. Τόσον ἡ λογικὴ ὅσον καὶ ἡ ρητορικὴ προσέφεραν ὄπλα, τὰ ὅποια οὐτοὶ ἐχρησιμοποίησαν ἐν μέτρῳ. Οἱ πρῶτοι ἀπολογηταί, ἀθηναῖοι τὴν καταγωγὴν ἢ συνδεθέντες κατὰ τινα τρόπον μὲ τὰς Ἀθήνας, ὡς πρότυπον εἶχον τὴν ἀπολογίαν τοῦ Σωκράτους, τὸν ὁποῖον ρητῶς μνημονεύει ὁ Ἰουστίνος², ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Πλάτων ἢ ὁ Ξενοφῶν, χωρὶς νὰ ἀκολουθοῦν εἰς ὅλα τὴν μορφήν της.

Ἀπὸ ἀπόψεως λογοτεχνικῆς μορφῆς διακρίνονται τέσσαρα εἶδη ἀπολογιῶν,

- ὁ καθ' αὐτὸ ἀπολογητικὸς λόγος πρὸς τοὺς διώκτας,
- ὁ διάλογος ἐπὶ θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς βάσεως,

δοτρεπτικός λόγος,
εολογική απολογητική πραγματεία.

κειται όμως να εξετάσωμεν τὰ σωζόμενα κείμενα βάσει τῆς α β
ως ταύτης, ἀλλὰ κατὰ συγγραφεῖς· διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔργα τοῖ
οἱ ὅποιοι δευτερευόντως μόνον ἠσχολήθησαν μετὰ τὴν ἀπολο- ἔ τη
ἐξετάζονται εἰς ἄλλην συνάφειαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ. ΓΕΝΙΚΑ

ΕΙΣ

- Corpus apologetarum*, Paris 1615, κολλάκις ἀνατυπωθέν.
, *Sancti Justini opera quae exstant omnia, Tatiani, Athenagorae, Theophili, orae
Iermiae...*, Paris 1742.
ΟΥΤΟ, *Corpus apologetarum christianorum saeculi secundi*, 9 τ., Jena³1876- τ.,
381. Ἀνατύπωσις 1969.
OSPEED, *Die ältesten Apologeten*, Göttingen 1914.—*Index apologeticus sive apolo
Iavis Justini martyris operum aliorumque apologetarum pristinorum*, Leipzig inori
912.
ΟΥ, *Οἱ ἀπολογηταί*. ΕΠΕ, 2 τ. Θεσσαλονικη 1979.

ΙΙ

- ΕΚ, *Zur Geschichte der christlichen Logoslehre in den ersten Jahrh.*, Göttingen irhh.
848.
EPPPEL, *Les apologistes chrétiens du IIe s.*, Paris 1860.
ΕΚ, *Geschichte der apologetischen und polemischen Litteratur der christl. tur
heologie*, τ. 1-5, Schoffhausen 1861-1867. Εἰς τοὺς ἀρχαίους ἀπολο- χαίο
ητάς ἀναφέρεται ὁ τ. 1.
ΕΚ, *The Apologists*, London 1866.
ΕΚ, *Μελέτη περὶ τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν τοῦ β' καὶ γ' αἰῶνος*, καὶ
Ἀθήναι 1876.
ΕΚ, *Le apologie nel primi tre secoli della Chiesa, le ragioni e gli effetti*, Na- gli
oli 1888.
ΕΚ, *Die Apologie der drei ersten Jahrh. in historisch-systematischer Darstel- itsch
ung*, Mainz 1890.
*Die apologetischen Grundgedanken in der Literatur der ersten drei Jahrh. ten d
ystematisch dargestellt*, Würzburg 1890.
Geschichte der Logosidee in der christlichen Literatur, Leipzig 1899. : 189
ΕΚ, *Geschichte der jüdischen Apologetik als Vorgeschichte des Christen- te de
tums*, Zürich 1903.

- A. HARNACK, *Der Vorwurf des Atheismus in den drei ersten Jahrh.*, Texte u. Unters. 28, 4, 1905.
- L. LAGNIER, *La méthode apologétique des Pères dans les trois premiers s.*, Paris 1905.
- O. ZÖCKLER, *Geschichte der Apologie des Christentums*, Gütersloh 1907.
- W. H. CARSLAW, *The early christian apologists*, London 1911.
- A. PUFCH, *Les apologistes grecs du 2e s. de notre ère*, Paris 1912.
- P. WENDLAND, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zur Judentum und Christentum*, ³1912.
- G. NATALI, *Socrate nel giudizio dei Padri apologisti*, Ascoli 1912.
- F. ANDRES, *Die Engellehre der griechischen Apologeten des 2. Jahrh. und ihr Verhältnis zur griechisch-römischen Dämonologie*, Paderborn 1914.
- A. WAIBEL, *Die natürliche Gotteserkenntnis in der apologetischen Literatur des 2. Jahrh.*, Kempten 1916.
- J. R. HARRIS, *Testimonies*, τ. 1-2, London 1916-1920.
- A. HAUCK, *Der Apologetik in der alten Kirche*, Leipzig 1918.
- RH. CARRINGTON, *Christian apologists of the second century in their relation to modern thought*, 1921.
- M. CARNA, "La critica della mitologia pagana negli apologisti greci del IIo sec.", *Diduscaleion* 1923, 2, 23-55. 3, 1-42.
- I. GIORDANI, *La prima polemica cristiana, gli apologetici greci del II sec.*, Torino 1930. ²1943.
- V. A. S. LITTLE, *Christology of the apologists*, London 1934.
- A. L. WILLIAMS, *Adversus Judaeos, A bird's eye view of christian apology until the Renaissance*, Cambridge 1935.
- H. ROSSBACHER, *Die Apologeten als politisch-wissenschaftliche Schriftsteller*, 1937.
- M. H. SHEPHERD, "The early apologists and christian worship", *Journ. of Relig.* 18 (1938), 60-79.
- T. L. ALLIE, *L'argument de prescription dans le droit romain, en apologétique et en théologie dogmatique*, Ottava 1940.
- A. CASAMASSA, *Gli apologisti greci*, Roma 1944.
- P. PALAZZINI, *Il monoteismo nei Padri apostolici e negli apologisti del IIe sec.*, Roma 1945.
- M. PELLEGRINO, *Gli apologisti greci*, Roma 1947.—*Studi sull'antica apologetica*, Roma 1947.—*Il Cristianesimo del IIo sec. di fronte alla cultura classica*, Torino 1954.
- V. MONACHINO, "Intento pratico e propagandistico nell'apologetica del IIo sec.", *Gregorianum* 1951, 5-49. 187-222.
- E. BENZ, "Christus und Socrates in der alten Kirche", *Zeit. f. Neutestl. Wissenschaft* 43 (1954), 195-224.
- R. L. P. MILBURN, *Early Christian Interpretations of history*, London 1954.
- J. PEPIN, "Le challenge Homère-Moïse aux premiers siècles du Christianisme", *Rech. de Science Relig.* 29 (1955), 105-122.
- H. HOMMEL, *Schöpfer und Erhalter. Studien zum Problem Christentum und Apologetik*, Berlin 1956.
- B. MITCHELL, *Faith and logic*, London 1957.
- H. WEY, *Die Funktionen der bösen Geister bei den griechischen Apologeten*, Winterthur 1957.

- , *Les missions divines de Saint Justin à Origen*, Fribourg 1958.
- USE, *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur*, Wien 1958.
- SENBERG, "Die Aufnahme des philosophischen Gottesbegriffes als dogmatisches Problem der frühchristlichen Theologie", *Zeit. f. Kirchengeschichte* 70 (1959), 1-45.
- ARS, *New Testament Apologetic*, London 1961.
- , *La teologia della storia nel pensiero cristiano del secondo secolo*, Napoli 1965.
- ERS, VANDER VORST, *Les citations des poètes grecs chez les apologistes chrétiens du IIe s.*, Louvain 1972.
- GARAKIS, "Das spöttliche Duell zwischen Christen und Heiden während der ersten drei Jahrhunderte", *Θεολογία* 43 (1972), 243-270. 610-630.
- CHETIÈRE, "Aux sources de l'anti-judaïsme Chrétien". *Rev. d'Hist. et de Philos. Relig.* 53 (1973), 353-398.
- , *Christianisme et philosophie, Etudes sur Justin et les apologistes grecs du IIe s.*, Bruxelles 1973.

Β'. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ

Ι. ΚΟΔΡΑΤΟΣ

Γύρω από το πρόσωπον του Κοδράτου παρατηρείται σύγχυσις, όφειλομένη άφ' ενός μόν εις την άπώλειαν του συγγράμματος αυτού, το όποιον ένδεχομένως θα παρείχε χρησίμους σχετικώς πληροφορίας, άφ' έτέρου δέ εις την ύπαρξιν πολλών προσώπων με το όνομα τουτο κατά την άρχαϊκήν εποχήν του μαθητού των άποστόλων, του έν Μ. 'Ασία προφήτου, του έπισκόπου 'Αθηνών, του άπολογητού, του μάρτυρος. 'Η έκ μέρους των 'Ανατολικών και αυτού τούτου του Εύσεβίου άγνοια των έκκλησιαστικών πραγμάτων της κυρίως 'Ελλάδος δέν επέτρεπεν ίσως την άποσαφήνισιν των περιστατικών της συντάξεως της υπό το όνομα τουτο άπολογίας.

'Ο Εύσέβιος εις την 'Εκκλησιαστικήν 'Ιστορίαν φαίνεται να ταυτίζει τον μαθητήν των 'Αποστόλων με τον προφήτην «των δέ κατά τούτους διαλαμψάντων και Κοδράτος ήν, όν ύμα ταίς Φιλίππου θυγατράσι προσητικώ χαρίσματι λόγος έχει διαπρέψαι, και άλλοι δ' επί τούτοις πλείους έγνωρίζοντο κατά τούσδε, την πρώτην τάξιν της των άποστόλων έπέχοντες διαδοχής»¹. Εις δέ το Χρονικόν² του ταυτίζει τον μαθητήν των άποστόλων, άρα και τον προφήτην, με τον άπολογητήν. 'Εξ άλλου ό Διονύσιος Κορίνθου, γράφων προς τους 'Αθηναίους περι του μαρτυρίου του έπισκόπου αυτών Πουπλίου και της παρ' όλίγον άποστασίας αυτών, μνημονεύει τον διάδοχον τούτου Κοδράτον ό όποιος έπεσύναξε και ανεζωπύρωσε την πίστιν αυτού³. Δέν σώζεται αυτούσια ή έπιστολή, διά να γνωρίζωμεν εάν τυχόν ό Διονύσιος έταύτιζε τον έπισκοπον τουτον με τον άπολογητήν, ύλλ' ό Εύσέβιος δέν τον ταυτίζει έν άντιθέσει προς τον 'Ιερώνυμον⁴.

Δυστυχώς ή έν προκειμένω κατάστασις των μηνολογιών δέν είναι ένθαρρυντική και δέν βοηθεί κατά τίποτε, διότι το μόν μηνολόγιον της 'Ανατολικής 'Εκκλησίας (21 Σεπτεμβρίου) ταυτίζει ρητώς τον μαθητήν, τον προφήτην και τον έπισκοπον, ένω το του Βασιλείου μεταφέρει παραδόξως το μαρτύριον τούτου εις τους χρόνους του Δεκίου και του Βαλεριανού, τον γ' αιώνα (I, 58), άν και τον χαρακτηρίζει μα-

1 'Εκκλ. 'Ιστορία 3, 37, 1.

Βλ. και 5, 17, 2.

2 Χρονικόν έτος 124-126.

3 Παρ' ΕΥΣΕΒΙΩ, 'Εκκλ. 'Ιστορία 4, 23, 3.

4 *De viris illustribus* 19. *Epistula* 78 ad Magnum.

θητήν τῶν ἀποστόλων, ὁμιλεῖ δὲ καὶ περὶ ἄλλου Κοδράτου ἐπισκόπου καὶ μάρτυρος, διὰ τὴν 27 Μαρτίου (3, 30).

Εἶναι πολὺ εὐλόγον κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ὅτι σήμερον οἱ πατρολόγοι εὐρίσκονται εἰς ἀδυναμίαν συμφωνίας μεταξὺ τῶν καὶ διατυπώσεως ὀριστικῆς γνώμης περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀπολογητοῦ Κοδράτου, καὶ ὅτι ἄλλοι μὲν ταυτίζουν αὐτὸν μὲ τὸν ἐν Μ. Ἀσία προφήτην καὶ μαθητὴν τῶν ἀποστόλων, ἄλλοι δὲ τὸν θεωροῦν διαφορετικὸν πρόσωπον. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἀποφεύγουν νὰ πράξουν εἶναι ἡ ταύτισις αὐτοῦ μὲ τὸν ἐπίσκοπον, διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ Διονύσιος Κορίνθου φαίνεται νὰ ὁμιλῇ περὶ συγχρόνου του ἐπεισοδίου, συμβάντος ἐπὶ Μ. Αἰρηλίου, μετὰ τὸ 161. Ὁ Διονύσιος ὁμοίως, κατὰ τὴν φρασεολογίαν τοῦ Εὐσεβίου, δὲν ὁμιλεῖ περὶ συγχρόνου συμβάντος, διότι ἐλέγχει τοὺς Ἀθηναίους, «ὡς ἂν μικροῦ δεῖν ἀποστάντας τοῦ λόγου ἐξ οὐπερ τὸν προεστῶτα αὐτῶν Πούπλιον μαρτυρῆσαι κατὰ τοὺς τότε συνέβη διωγμοὺς». Τὸ «ἐξ οὐπερ» καὶ τὸ «κατὰ τοὺς τότε διωγμοὺς» δηλώνει ἀπώτερον καὶ ὄχι πρόσφατον παρελθόν. Ἐξ ἄλλου ὁ ἴδιος ὁ Εὐσέβιος, λέγων εἰς τὸ Χρονικὸν ὅτι ὁ Ἀδριανὸς παρεχειμαζεν εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ 125 καὶ ἐμυεῖτο εἰς τὰ Ἐλευσίγια μυστήρια, προσθέτει ὅτι ὁ Κοδράτος τοῦ ἐπέδωκεν ἀπολογία, συνδέων τὴν ἐπίδοσιν μὲ τὸν τόπον ἐκείνον.

Κατὰ ταῦτα νομίζομεν ὅτι ὁ ἀπολογητὴς Κοδράτος ἦτο ἀθηναῖος, πιθανῶς ὁ αὐτὸς μὲ τὸν ὁμώνυμον ἐπίσκοπον, καθ' ὅσον εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἤκμασαν συγχρόνως δύο διαπρεπεῖς Κοδράτοι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ ἐν Μικρασίᾳ ὁμοίως προφήτης ἦτο διάφορον πρόσωπον, πιθανῶς δὲ καὶ οἱ δύο νὰ ἦσαν ἀποστολικοὶ μαθηταί. Φαίνεται οὕτω ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀπολογητικὴ ἔχει τὴν κοιτίδα τῆς εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ παρέμεινε συνδεδεμένη μετ' αὐτῆς, κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον, ἐπὶ πολὺν χρόνον.

Ἡ ἀπολογία τοῦ Κοδράτου, τὴν ὁποῖαν ὁ Εὐσέβιος εὕρισκε λαμπράν, προήλθεν ἐκ τῶν ἐπιθέσεων «πονηρῶν ἀνδρῶν» κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ εἶχε θέμα τὴν ὑπεράσπισιν «τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας», ἦτοι προφανῶς τὴν ἀνατροπὴν τῆς περὶ ἀθείας κατηγορίας. Ἐπιδοθεῖσα εἰς τὸν Ἀδριανὸν κατ' ἐπίσκεψίν του εἰς Ἀθήνας, τὸ 125 προφανῶς, ἦτο καθὼς φαίνεται ἄρκετὰ πειστικὴ, ὥστε οὗτος νὰ γράψῃ πρὸς τὸν ἀνθύπατον τῆς Ἀσίας Μινούκιον Φουνδανὸν νὰ μὴ διώκεται κανεὶς ἄνευ ἐγκλήματος καὶ κατηγορίας. Προφανῶς παρομοίας ὁδηγίας ἔδωκε προφορικῶς ἢ καὶ γραπτῶς καὶ εἰς τοὺς ἐν Ἑλλάδι Ρωμαίους διοικητάς.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φωτίου αὕτη ἐσώζετο μέχρι τοῦ στ' αἰῶνος,

όποτε ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου Θεσσαλονίκης εἰς ἔργον του κατὰ τῶν Ἀφθαρτοδοκητῶν⁵, ἀλλ' ἔπειτα τὰ ἴχνη της χάνονται. Ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ Andriessen ταύτισις αὐτῆς μετὰ τῆς Πρὸς Διόγνητον ἐπιστολῆς δὲν ἔχει ἐπαρκῆ στηρίγματα. Εἰς τὸ μοναδικὸν μικρὸν τεμάχιον τὸ ὁποῖον διεσώθη ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου γίνεται λόγος περὶ ἐπιβιώσεως μερικῶν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀναστηθέντων ἀνδρῶν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ συγγραφέως.

2. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΑΘΗΝΑΙΟΣ

Εἰς τὴν Ἱστορίαν του ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας μαρτυρεῖ ὅτι, «καὶ Ἀριστείδης δέ, πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὀρμώμενος εὐσεβείας, τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογία ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ καταλέλοιπεν» σώζεται δὲ γε εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τοῦτου γραφή⁶. Εἰς τὸ Χρονικὸν δίδει τὴν πληροφορίαν ὅτι οὗτος ἦτο ἄθηναῖος φιλόσοφος⁷, τὴν ὁποίαν ἀποδέχεται καὶ ὁ Ἰερώνυμος⁸ μετὰ τὴν προσθήκην ὅτι διετήρησε τὸ παλαιὸν φιλοσοφικὸν ἔνδυμα καὶ ὅταν ἐγίνε Χριστιανός, ἐπιβεβαιώνει δὲ καὶ ἡ πρώτη ἐπιγραφή τοῦ συριακοῦ κειμένου.

Ὁ Εὐσέβιος βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀπολογία αὕτη κατεῖχετο εἰς τοὺς χρόνους του ἀπὸ πολλοῦ, ἀλλὰ δὲν λέγει ὅτι τὴν εἶχεν ἴδῃ ὁ ἴδιος, ἐνῶ τὸ λέγει διὰ τὴν τοῦ Κοδράτου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ ἴχνη της ἐξαφανίζονται ἔκτοτε καὶ μέχρι πρὸ ἑκατονταετίας δὲν ἦσαν γνωστὰ περὶ αὐτῆς περισσότερο ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἀνωτέρω σημειώματα. Ἐκτοτε εὐρέθησαν κατὰ σειρὰν πρῶτον μὲν μικρὰ τεμάχια ἀρμενικῆς μεταφράσεως ὑπὸ τῶν Μεχιταριστῶν (1878), δεύτερον πλήρης συριακῆ μετάφρασις ὑπὸ τοῦ J. R. Haggis εἰς τὸν κώδικα Syr. 16 τῆς Μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης Σινᾶ (1891), τέλος δὲ ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα εἰς πατύρους (τμήματα τῶν κεφαλαίων 5, 6, 15, 16). Βάσει τῶν εὐρημάτων τούτων κατεβλήθησαν προσπάθειαι ἀνασυντάξεως τοῦ πρωτοτύπου.

Ἡ ὑπαρξὶς τῶν γνωστῶν τούτων μεταφράσεων, ἴσως δὲ καὶ ἄλλων ἀγνωστων, δεικνύει ὅτι παρὰ τὴν περὶ αὐτῆς σιωπὴν τῶν πηγῶν ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος, ἡ ἀπολογία αὕτη ἦτο εὐρέως διαδεδομένη καὶ πολὺ δημοφιλῆς. Ἡ διάδοσις της δὲ φαίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλου εἴδους χρῆσιν αὐτῆς, τὴν ὁποίαν πρῶτος ἀνίχνευσεν ὁ A. Robinson ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς συριακῆς μεταφράσεως. Εἰς τὸ μυθιστόρημα *Βασιλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ*, συνταχθὲν τὸν ἡ' αἰῶνα καὶ ἀποδιδόμενον ὄχι ἀβασίμως εἰς τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνόν, περιγράφεται ἡ ἱεραποστολικὴ δράσις

5 Φωτιου, *Μυριόβιβλος* 162.

6 *Ἔκκλ. Ἱστορία* 4, 3, 3.

7 Εἰς τὰ ἔτη 124-126.

8 *De viris illustribus* 20. Βλ. καὶ *Epistola* 70, 4.

τοῦ μοναχοῦ Βαρλαάμ εἰς τὴν Ἰνδίαν. Ὁ εἰδωλολάτρης ἀσκητὴς Ναχώρ, διὰ τὴν ἀντιδράσιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ μοναχοῦ, προτίθεται νὰ ἐκφωνήσῃ λόγον μὲ ἀντιχριστιανικὸν περιεχόμενον εἰς δημοσίαν συνάθροισιν ἐνώπιον καὶ τοῦ ἡγεμονόπαιδος Ἰωάσαφ, κυτηχηθέντος ἤδη εἰς τὸν Χριστιανισμόν, μεταμορφωμένος μαγικῶς εἰς Βαρλαάμ ὥστε νὰ εἶναι πειστικώτερος, ἀλλὰ κατὰ τὴν θείας ἐπεμβάσεως ὁ ἀσκητὴς ἐκφωνεῖ λόγον ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ παρὰ τὴν πρόθεσίν του, ὡς ἂν ἦτο ὁ πραγματικὸς Βαρλαάμ. Ὁ δὲ ἐκφωνηθεὶς λόγος εἶναι ἡ ἀπολογία τοῦ Ἀριστείδου, καταλλήλως διεσκευασμένη καὶ συντομευμένη.

Ὁ Ἀριστείδης ἤρχιζε τὴν σύντομον ἀπολογίαν του μὲ τὴν θέσιν τοῦ περὶ Θεοῦ προβλήματος καὶ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς μονοθείας κρίνει τὴν θρησκευτικὴν συμπεριφορὰν τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν ὁποίαν διαιρεῖ εἰς τρία θρησκευτικὰ γένη, τοὺς πολυθεϊστάς, τοὺς Ἰουδαίους, τοὺς Χριστιανούς, οὕτω δὲ αὕτη εἶναι μία ἔκθεσις περὶ τῆς πίστεως ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν διαγωγὴν τῶν τριῶν γενῶν.

- 1 Πρόλογος, περὶ τοῦ ἀκινήτου καὶ ἀνάρχου Θεοῦ
- 2 Ἡ διάκρισις τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τρία γένη
- 3-13 Ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα καὶ ἡ διαγωγὴ τῶν πολυθεϊστῶν τῶν Χαλδαίων (3-7), τῶν Ἑλλήνων (8-11), τῶν Αἰγυπτίων (12)
- 14 Ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα τῶν Ἰουδαίων καὶ ἡ πλάνη των
- 15-16 Ἡ περὶ Θεοῦ πίστις καὶ ἡ διαγωγὴ τῶν Χριστιανῶν
- 17 Ἐπίλογος.

Τοὺς πολυθεϊστάς διακρίνει πάλιν εἰς τρία ἀντιπροσωπευτικὰ δευτερεύοντα γένη, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει κοινὸν πρόγονον, Χαλδαίους, Ἑλληνας, Αἰγυπτίους. Οἱ Χαλδαῖοι διέτριψαν μὲ ἰδιαίτερον ζήλον εἰς τὴν ἀστρολογίαν καὶ ὠδηγήθησαν εἰς τὴν λατρείαν τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου τούτου, δημιουργημάτων δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ. Οἱ Ἕλληνες ἀφωσιώθησαν εἰς τὰς ἀπολαύσεις καὶ οὕτω διεμόρφωσαν θρησκείαν βασιζομένην εἰς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, τὰ πάθη καὶ τὰς ἐπιθυμίας. Ἀφρονέστεροι δὲ ὄλων ὑπῆρξαν οἱ Αἰγύπτιοι λατρεύσαντες τὰ ζῶα. Ὅλοι πάντως αὐτοὶ πλανηθέντες ἐθεοποίησαν κτίσματα καὶ ἀπέδωσαν εἰς τὴν θεότητα στέρησιν, πρὸς ἀναπλήρωσιν τῆς ὁποίας κατέφυγον εἰς αἱματηρὰς θυσίας. Περαιτέρω ὁ ἀπολογητὴς σημειώνει ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι, κατανοοῦντες ὀρθῶς ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, ἐπλησίασαν περισσότερο τῶν ἄλλων τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ πλανηθέντες διεμόρφωσαν λατρείαν ἀγγέλων καὶ ὄρισαν τήρησιν σαββάτων, νεομηνιῶν,

άζυμων, νηστειῶν καὶ περιτομῆς. Τέλος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τῆς ἀπολύτου θρησκείας μὲ τὴν καθαρὰν περὶ Θεοῦ ἰδέαν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀγνότητα καὶ τὴν δικαιοσύνην. Διὰ τὰ νὰ γνωρίσῃ κανεὶς τὰ κατ' αὐτοὺς, χρειάζεται νὰ ἀναγνώσῃ τὰς γραφάς. «Λάβετε οὖν τὰς Γραφάς αὐτῶν καὶ ἀνάγνωτε ταύτας καὶ εὔροιτε ἂν ὡς οὐκ ἂπ' ἐμαυτοῦ ταῦτα ἐξέθηκα»⁹. Εἰς τὸν ἐπίλογον προαθεῖται τὸ ἴδιον θέμα, διὰ νὰ δειχθῇ ὅτι τὸ γένος τῶν Χριστιανῶν εἶναι εὐλογημένον.

Ὁ Ἀριστείδης δὲν εἶναι ἀσφαλῶς μέγας συγγραφεὺς, ἀλλ' εἶναι εἰλικρινῆς καὶ δίκαιος εἰς τὰς κρίσεις του. Ἀποφεύγει νὰ ἐπικρίνῃ τὴν φιλοσοφίαν καὶ μόνον ἰπαινίσσεται ὠρισμένως ἠθικὰς ἀταξίας τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἢ ἠπία δὲ στάσις του ἐν προκειμένῳ ἔναντι τοῦ κόσμου τούτου ἀπετέλεσε στερεὰν βᾶσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ὠκοδομήθη ἢ μετέπειτα ἀπολογητικὴ μὲ πρωταγωνιστὴν τὸν Ἰουστίνον πλέον. Ἀντὶ τῆς ἀρνητικῆς πολεμικῆς προβάλλει ἐντόνως τὴν καθαρότητα τῶν ἡθῶν τῶν Χριστιανῶν, τὰ ὁποῖα περιγράφει μὲ ἓνα τόνον συναντῶμενον ἐκ νέου εἰς τὴν Πρὸς Διόγνητον ἐπιστολήν. Τὴν ἀξίαν τῆς ἀπολογίας του ἀντιλαμβανόμενος ὁ Κέλσος ἐχρησιμοποίησε μερικὰ ἐπιχειρήματα του κατὰ τῶν Ἰουδαίων.

Περιορίζει τὸ ἐνδιαφέρον του εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῶν Ἑθνικῶν, τὰς ὁποίας ἀπλοποιεῖ καὶ γενικεῖ καθ' ὑπερβολὴν, διὰ νὰ τὰς ἀπορρίψῃ χωρὶς ἐπιφύλαξιν, στηριζόμενος εἰς τὴν πολεμικὴν τῶν Κυνικῶν κατὰ τῆς μυθολογίας καὶ τῆς εἰδωλολατρίας. Ἡ ἐπιχειρηματολογία του, ἰπενθυμίζουσα ἐν πολλοῖς τὴν τοῦ Παύλου, ὅπως ἐμφανίζεται αὕτη εἰς ὠρισμένους λόγους τοῦ βιβλίου τῶν Πράξεων, προκαλεῖ ἀπορίαν· διότι ἡδύνατο μὲν ὁ Παῦλος νὰ ἐπηρεάσῃ μὲ αὐτὴν τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἀνθρώπους, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπηυθύνετο, ἀλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἂν ἡδύνατο ὁ Ἀριστείδης νὰ πείσῃ ἓνα λόγιον αὐτοκράτορα. Προφανῶς ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἀφ' ἑαυτοῦ πεπεισμένος καὶ ὁ Ἀριστείδης τοῦ ὑπενθύμισε πράγματα τὰ ὁποῖα ἐγνώριζεν, ἐνῶ συγχρόνως ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος ἀκρουθύνεται καὶ πρὸς τοὺς πολλοὺς.

Ἡ διαίρεσις τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τρία γένη ἀπηντᾶτο ἐπίσης εἰς τὸ Κήρυγμα Πέτρου, προερχόμενον ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἢ τὴν ὀλίγον προγενεστέραν περίοδον καὶ ἐπαναλαμβάνεται βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Ὁ Ἑθνισμὸς καὶ ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἀποτελοῦν τὰ παλαιὰ γένη, ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι τὸ νεώτερον μὲ γενάρχη τὸν Χριστὸν γένος. Ὁ Ἀριστείδης φαίνεται ὡσάν νὰ ἀγνοῇ τὸν ἱστορικὸν σύνδεσμον μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ὁμιλῶν περὶ τοῦ τελευταίου δεικνύει ὅτι τὸν θεωρεῖ θρησκευμα ξένον, ἀλλ' οἱ μεταγενέ-

στεροι ἀπολογηταὶ δὲν τὸν ἠκολούθησαν εἰς τοῦτο, διότι αἱ ἀνάγκαι τῆς ἀπολογητικῆς τοὺς ὠδήγησαν εἰς τὸ νὰ ἀναζητήσουν ἀρχαιότητα διὰ τὸ θρησκευμάτων, τὴν ὁποῖαν ἐξησφάλιζεν ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν Μωυσῆν.

Ἡ θεολογία τοῦ Ἀριστείδου διαμορφώνεται καὶ διατυπώνεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφικῆς του προελεύσεως καὶ τῆς χριστιανικῆς του πίστεως. Ὁ Θεὸς αὐτοῦ εἶναι τὸ αἷτιον καὶ τὸ κινῶν τὸν κόσμον, ὅπως σημειώνεται εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου.

«Ἐγὼ, βασιλεῦ, προνοία Θεοῦ ἦλθον εἰς τόνδε τὸν κόσμον καὶ θεωρήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν, ἡλιὸν τε καὶ σελήνην καὶ τὰ λοιπά, ἐθαύμασα τὴν διακόσμησιν τούτων. Ἰδὼν δὲ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πάντα, ὅτι κατὰ ἀνάγκην κινεῖται, συνῆκα τὸν κινῶντα καὶ διακρατοῦντα εἶναι Θεόν. Πᾶν γὰρ τὸ κινῶν ἰσχυρότερον τοῦ κινουμένου».

Εἰς αὐτὴν τὴν συμπύκνωσιν τῆς διδασκαλίας τῶν κυριαρχούντων τότε εἰς τὸ πνευματικὸν πεδίου ἑλληνικῶν φιλοσοφημάτων, ἡ ὁποία προβάλλει τὸν σύνδεσμον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, πρέπει νὰ ἀντιπαρατεθοῦν αἱ ἐκφράσεις ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι δεικνύουν τὴν ἀντίθεσιν τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ μετὰ τὸν ὑλικὸν κόσμον· ἀφθαρτος καὶ ἀναλλοίωτος, αἰδῖος καὶ ἀναρχος εἶναι ὁ Θεός¹⁰, φθαρτὸς καὶ κτιστὸς εἶναι ὁ κόσμος. Διὰ τοῦτο μόνον διὰ τῶν κτισμάτων δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ προσεγγίσῃ τὴν ἐννοίαν τοῦ Θεοῦ. Ἐπὶ πλέον ὁμοῦς ὁ Θεὸς παριστάνεται καὶ ὡς πρόσωπον ἐρχόμενον ἀπ' εὐθείας εἰς κοινωνίαν μετὰ τὸν ἄνθρωπον διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ καὶ τῆς ἀναθέσεως ἐντολῶν, ὁπότε γνωρίζεται καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ κοινωνοῦ.

Συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Ἱερωνύμου ὁ Ἀριστείδης ἐπέδωκε τὴν ἀπολογία του εἰς τὸν Ἀδριανὸν ἐπ' εὐκαιρίᾳ παραμονῆς του εἰς τὰς Ἀθήνας, τὸ 128 πιθανῶς. Τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν πρώτην ἐκ τῶν δύο ἐπιγραφῶν τῆς συριακῆς μεταφράσεως, ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέραν ἐπιγραφὴν αὕτη ἐπεδόθη εἰς τὸν Ἀντωνῖνον, τουλάχιστον μίαν δεκαετίαν βραδύτερον. «Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τίτῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνίνῳ Σεβαστῷ Εὐσεβεῖ, Μαρκιανὸς Ἀριστείδης φιλόσοφος ἀθηναῖος». Δὲν γνωρίζει κανεὶς πῶς νὰ συμβιβάσῃ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην πρὸς τὴν προηγουμένην καὶ πρὸς τὰς ἄλλας σχετικὰς μαρτυρίας, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι αὕτη προέρχεται ἀπὸ ἀντίγραφον τῆς ἀπολογίας, τὸ ὁποῖον ἐστάλη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀδριανοῦ πρὸς τὸν διάδοχον αὐτοῦ Ἀντωνῖνον.

Ἡ εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν ἐκδοθεῖσα ὁμίλια *Εἰς τὸ Μνήσθητί μου*

ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου¹¹ παρουσιάζει στοιχεῖα ὀρολογίας ἀπηχοῦντα τὰς τριαδολογικὰς συζητήσεις τοῦ δ' αἰῶνος, τὸ δὲ εἰς ὁμοίαν μετάφρασιν ἐκδοθὲν ἀπόσπασμα Ἐπιστολῆς πρὸς ὄλους τοὺς φιλοσόφους περιέχει φράσιν ὑπενθυμίζουσιν τὰς χριστολογικὰς ἔριδας, εἶναι λοιπὸν ἀμφότερα ψευδεπίγραφα.

11 Λουκᾶ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΚΟΔΡΑΤΟΣ

- J. C. TH. OTTO, *Corpus apologetarum* 9, 33 ἐξ. Τὸ κείμενον ἐκ τοῦ Εὐσεβίου.
 A. HARNACK, *Die Ueberlieferung der griechischen Apologeten*, Texte u. Unters. 1, 1-2, 1882, 100-109. Βιβλ. Ἑλλ. Πατέρων 3, 126.
 G. RUIBACH, *Altkirchliche Apologeten*, Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte 1, Gütersloh 1966, 13.
 TH. ZAHN, "Der älteste Apologet des Christentum", *Neue Kirch. Zeit.* 2 (1891), 281-287.—*Forschungen zur Geschichte des Neutestl. Kanons* 6, Erlangen 1900, 41-53.
 J. R. HARRIS, "The Apology of Quadratus". *Expository Times* 21 (1921), 147-160.— "A new Christian apology", *Bull. of John Rylands Library* 8 (1924), 355-382.— "The quest of Quadratus", αὐτόθι 8 (1924), 384-397.
 E. KLOSTERMANN, E. SIEBERG, *Die Apologie der hl. Katharina*, 1924.
 P. ANDRIESEN, "L'apologie de Quadratus conservée sous le nom d'Épître de Diognète", *Rech. de Théol. Anc. et Médiévale* 13 (1946), 5-39, 125-149, 237-260.— "L'épilogue de l'Épître à Diognète", αὐτόθι 14 (1947), 121-156.— "The authorship of the Epistula ad Diognetum", *Vig. Christianae* 1 (1947), 129-136.— "Quadratus a-t-il été en Asie Mineure?" *Sacris Erudiri* 2 (1949), 44-54.— "Un prophète du Nouveau Testament", *Bidragen van de Phil. en Theol. Faculteiten der Nederl. Jesuiten* 11 (1950), 140-150.

2. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ

- ΜΕΚΙΤΑΡΙΣΤΩΝ, *Arlstidis philosophi Atheniensis sermones duo*, Venetiae 1878 (ἀπόσπασμα καὶ ὁμιλία ἄρμ. καὶ λατ.).
 I. B. PITRA, *Analecta sacra* IV, Paris 1883, 6-11, 282-286 (ἄρμ. καὶ λατ.).
 J. R. HARRIS, J. A. ROBINSON, *The Apology of Aristides*, Texts and Studies 1, 1, 1893.
 R. SIMBERG, *Die Apologie des Aristides*, 1893.
 E. HENNECKE, *Die Apologie des Aristides*, Texte u. Unters. 4, 3, 1893.
 J. GEFFKEN, *Zwei griechischen Apologeten*, 1907, 1-96.
 E. J. GOODSPPEED, *Die ältesten Apologeten*, 1914, 2-23.
 G. P. GRENFELL, A. S. HUNT, *The Oxyrhynchus Papyri* XV (1922), ἀρ. 1778.
 H. J. M. MILNE, "A new fragment of the Apology of Aristides", *Journ. of Theol. Studies* 1923-1924, 73-77 (ἑλλ. ἀποσπάσματα).

- A. M. MODONA, "L'Apologia di Aristide ed il nuovo frammento di Ossirinco" *Bilychris* 1922, 1, 317-327.
- C. VONA, *Aristides*, Roma 1950 (μετ. σουρ. και ὀρι., ἄλλην. ἀποσπύσματα).
- G. RUMBACH, *Altkirchliche Apologeten*, Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte 1, 1966, 15-28.
- J. R. HARRIS, *The newly rediscoversed Apology of Aristides*, London 1891.
- M. PICARD, *L'Apologie d'Aristide*, Paris 1892.
- L. LEMME, "Die Apologie des Aristides", *Neue Jahrbücher f. Deutsche Theol.* 2 (1893), 303-340.
- E. HILNNECKE, *Die Apologie des Aristides*, Texte u. Unters. 3, 1893.
- R. SEEBERG, "Die Apologie des Aristides", *Forschungen zur Gesch. des Neut. kanons* 5, Erlangen 1893, 159-414.—*Der Apologet Aristides*, Erlangen 1894.
- P. PAUL, *Die Predigt und das Brieffragment des Aristides auf ihre Echtheit untersucht*, Texte u. Unters. 19, 2, 1894.
- E. HORA, *Untersuchungen über die Apologie des Aristides*, Karlsbad 1904.
- PH. FRIEDRICH, «Studien zur Lehrbegriff des frühchristlichen Apologeten M. Aristides», *Zeit. f. Kirchengeschichte* 43 (1919), 31-77.
- P. PRUTERS, "La première traduction latine de 'Barlaam et Joasaph' et son original grec", *Anal. Bollandiana* 49 (1931), 276-312.
- G. LAZZATI, "Il primo capitolo dell'Apologia di Aristide", *Scuola Cattolica* 66 (1936), 35-61.
- W. HUNGER, "Die Apologie des Aristides", *Scholastik* 20-24 (1949), 390-400.
- F. DÖLGER, *Der griechischen Barlaam-Roman*, 1953.
- G. C. O'CEALLAIGH, "Marcianus Aristides on the worship of God", *Harv. Theol. Rev.* 51 (1958), 227-254.

Ὅποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι ὁ χρόνος συγγραφῆς τῆς Ἐπιστολῆς Βυρνάβα, ἐντὸς τῶν περιθωρίων τὰ ὁποῖα ἐθέσαμεν εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον, αὕτη εἶναι τὸ πρῶτον ἐκ τῶν σωζομένων ἢ μαρτυρουμένων ἀντιουδαϊκῶν ἔργων. Δεύτερον ἔρχεται τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Ἑπιτομία Παπίσκου καὶ Ἰάσωνος ἔργον τοῦ Ἀρίστωνος.

Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητῆς ἀναφέρει, «ἀνέγνων δὲ τοῦτο...καὶ ἐν τῇ συγγεγραμμένῃ Ἀρίστωνι Παλλάϊω διαλέξει Παπίσκου καὶ Ἰάσωνος, ὃν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἑκτῷ βιβλίῳ τῶν Ὑποτυπώσεων τὸν ἅγιον Λουκᾶν φησὶν ἀναγράψαι»¹. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ὁ φιλόσοφος Κέλσος προσπαθεῖ νὰ διασύρῃ εἰς τὸν Ἀληθῆ Λόγον του. «Παπίσκου τινὸς καὶ Ἰάσωνος ἀντολογία ἐγνων, οὐ γέλωτος, ἀλλὰ μᾶλλον ἐλέους καὶ μίσους ἄξιον»². Εἰς ἀπάντησιν ὁ Ὠριγένης τονίζει ὅτι ὄχι μόνον δὲν εὐρίσκεται τίποτε ἄξιον γέλωτος εἰς τὸ βιβλίον, ἀλλ' ἀντιθέτως παρατίθεται εἰς αὐτὸ σοβαρὰ συζητήσις μεταξὺ ἐνὸς Χριστιανοῦ καὶ ἐνὸς Ἰουδαίου εἰς τὴν ὁποίαν ὁ πρῶτος προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν δεῦτερον περὶ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν μεσσιανικῶν προφητειῶν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ. Ἄν καὶ οὔτε ὁ Κέλσος οὔτε ὁ Ὠριγένης οὔτε βραδύτερον ὁ Ἰερώνυμος³ ἀναφέρουν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως τοῦ ἔργου, δὲν ὑφίσταται λόγος ἀπορρίψεως τῆς μαρτυρίας τοῦ Μαξίμου περὶ τοῦ Ἀρίστωνος, πολὺ περισσότερον μάλιστα καθ' ὅσον αὕτη ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ μίαν ἔμμεσον μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος, σημειῶνων τὸ κορυφωμα τοῦ Ἰουδαιορρωμαϊκοῦ πολέμου κατὰ τὸ 135 εἰς τὴν Βηθηθρά, τὴν πλήρη συντριβὴν τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τὴν διὰ νόμου ἀπαγόρευσιν παραμονῆς ἢ ἐπισκέψεως τῶν Ἰουδαίων εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐπιλέγει, «Ἀρίστων ὁ Πελλάιος ἱστορεῖ»⁴. Δὲν εἶναι καθόλου πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀρίστων εἶχε συντάξῃ εἰδικὸν ἱστορικὸν σύγγραμμα περὶ τοῦ πολέμου ἐκείνου, ἀντιθέτως μάλιστα εἶναι πολὺ εὐλογον ὅτι ἡ συζήτησις ἐνὸς Χριστιανοῦ μὲ ἓνα Ἰουδαῖον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐστράφη ἐπίσης περὶ τὴν ἀνεπανόρθωτον συμφορὰν τοῦ 135, διὰ νὰ ἐνισχυθῇ ἡ ἐπιχειρηματολογία περὶ ἐκπληρώσεως τῶν προφητειῶν.

1 Σχόλια εἰς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου Μυστικὴ Θεολογία 1, 3.

2 ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Κατὰ Κέλσου 4, 52.

3 *Commentarum ad Galatas* 3, 13. *Quaestiones hebraicae in Genesim* 7, 1.

4 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 6, 3.

Δέν γνωρίζομεν περί τοῦ Ἀρίστωνος τίποτε ἄλλο πέραν τοῦ ὅτι κατήγχετο ἐκ Πέλλης τῆς Δεκαπόλεως. Ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐναλλάσσεται συχνάκις πρὸς τὸ ὄνομα Ἀριστίων, προεβλήθη καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι εἶναι τὸ ἴδιον πρόσωπον πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Παπίου ἀναφερόμενον⁵, ἀλλὰ κανεὶς δέν δύναται νὰ εἶναι βέβαιος περὶ τούτου. Ἴσως ἦτο Χριστιανὸς ἐξ Ἰουδαίων, ἐφ' ὅσον ἐγνώριζε τόσον καλά καὶ ἐνδιεφέρετο τόσον πολὺ διὰ τὰ Ἰουδαϊκὰ πράγματα, ἴσως δὲ ἐπίσης νὰ ἀνῆκεν εἰς οἰκογένειαν μεταναστεύσασαν εἰς Πέλλαν ἐξ Ἱεροσολύμων μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 70 μ.Χ.

Ὁ τίτλος τοῦ συγγράμματος ὑπὸ τοῦ Κέλσου παραδίδεται ὡς «ἀντιλογία» καὶ φαίνεται ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς. Ἐγρᾶφη δὲ φυσικὰ τοῦτο μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 135 καὶ πρὸ τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου τοῦ Κέλσου (176), πλησιέστετα πάντως εἰς τὴν πρώτην χρονολογίαν καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπήρειαν τῆς συμφορᾶς ἐκείνης, ἦτοι πιθανῶς περὶ τὸ 140.

Δυστυχῶς ὄχι μόνον τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἀλλὰ καὶ ἡ λατινικὴ μετάφρασις αὐτοῦ ἔχουν ἀπολεσθῆ. Ἡ μετάφρασις αὕτη εἶχε φιλοτεχνηθῆ ὑπὸ τινος ἄλλου Κέλσου—ἢ κατὰ τινα χειρόγραφα Καικιλίου—καὶ δι' ἐπιστολῆς ἀφιερῶνετο εἰς ἐπίσκοπον Βιγίλιον. Σώζεται τουλάχιστον ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, μετὰ τῶν ἔργων τοῦ Κυπριανοῦ⁶, μαρτυροῦσα ὅτι ὁ μὲν Ἰάσων ἦτο Ἰουδαιοχριστιανός, κατὰ τὸν Κλήμεντα ἄλλωστε ὁ αὐτὸς μὲ τὸν εἰς τὰς Πράξεις Ἀποστόλων μνημονευόμενον⁷, ὁ δὲ Παπίσκος Ἰουδαῖος ἐξ Ἀλεξανδρείας, καὶ σημειώνουσα ὅτι ὁ δεῦτερος προσεχώρησε τελικῶς εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἀπὸ τὰς πενιχρᾶς ταύτας πληροφορίας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχίαν ἄλλων ἀντιιουδαϊκῶν διαλόγων, δυνάμεθα ἁπλῶς νὰ εἰκάσωμεν ποῖαι ἦσαν αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τῆς συζητήσεως καὶ ἐπιχειρηματολογίας: συζητήσεις περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν Ἰουδαϊκῶν Γραφῶν, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὸν προσηλυτισμὸν τοῦ Ἰουδαίου.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μέρος τοῦ ὕλικου τοῦ διαλόγου τούτου ἔχει ἐνσωματωθῆ εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἐν Γαλλίᾳ ζήσαντος κατὰ τὸν ε' αἰῶνα μοναχοῦ Εὐαγρίου *Altercatio Simonis Judaei et Theophili Christiani*, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Γεννάδιον⁸ καὶ διεσώθη μέχρις ἡμῶν⁹, ποῖον ὁμως καὶ πόσον μέρος αὐτοῦ δέν ὑπάρχει τρόπος νὰ εὑρεθῆ. Τὸ ἴδιον δύναται νὰ λεχθῆ περὶ τῶν ἀκόμη μεταγενεστέρων κειμένων Ἀντιβολὴ Παπίσκου καὶ Φίλωνος Ἰουδαίων πρὸς μοναχὸν καὶ Διάλογος Ἀθανασίου καὶ Ζαχαρίου πρὸς Τιμόθεον καὶ Ἀκύλαν.

5 ΕΥΓΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 39, 4, «ὅτε Ἀριστίων καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης λέγουσιν».

6 *Ad Vigilium episcopum de judaica incredulitate*, HARTSEL, *Sancti Cyrilli opera* III, 119-132.

7 Πράξ. 17, 5-9.

8 *De viris illustribus* 50.

9 PL 20, 1165-1182.

Ἡ εἶδησις τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ¹⁰, καθ' ἣν οἱ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου μνημονευόμενοι Ἀπελλῆς καὶ Ἀρίστων ἐπέδωσαν ἀπολογία εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανόν, προῆλθεν ἀπὸ σύγχυσις τῆς μαρτυρίας ὅτι εἰς τὸν Ἀδριανὸν ἔδωσαν ἀπολογίας ὁ Κοδρῆτος καὶ ὁ Ἀριστείδης.

10 PG 92, 260.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J. C. TH. OTTO, *Corpus apologetarum*, 9, 349-363.
 A. HARNACK, *Die Altercatio Simonis Judaei et Theophili Christiani*, Texte u. Unters. I, 3, 1883, 1-136.
 A. C. MCGIFFERT, *A dialogue between a Christian and a Jew entitled Ἀντιβόλη Παπίσκου καὶ Φιλωνος Ἰουδαίου πρὸς μοναχόν*, New York 1889.
 E. J. GOODSPEED, "Papiscus and Philo", *Amer. Journ. of Theol.* 4 (1900), 796-802. – "The Dialogue of Timothy and Aquila, two unpublished manuscripts", *Journ. of Bibl. Liter.* 24 (1905), 28-78.
 F. C. CONYBEAR, *Dialogues of Athanasius and Zacchurus and of Timothy and Aquila*, Anecdota Oxoniensia, class. series 8, Oxford 1898.
 D. TAMILIA, *De Timothei Christiani et Acquilae Judaei dialogo*. Roma 1901.
 J. E. BURNS, "The Altercatio Jasonis et Papisci", *Theol. Studies* 334 (1973), 287-294.

Α'. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΣ

1. ΒΙΟΣ

Ὁ Ἰουστίνος εἶναι ὁ ἀπολογητὴς, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἀφθονώτερα ἀπὸ πάντα ἄλλον τὰ μέσα διὰ νὰ ἐπεκταθῆ εὐρέως εἰς τὰς τάξεις τῶν διανοουμένων τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου.

Υἱὸς τοῦ Πρίσκου καὶ ἐγγονὸς τοῦ Βακχείου, ἐγεννήθη εἰς τὴν Φλαβίαν Νεάπολιν, πόλιν κτισθεῖσαν μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 70 μ.Χ. ἐπὶ τῆς ἀρχαίας Συχέμ. Δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο λατινικῆς καταγωγῆς, ὅπως συνάγουσιν πολλοὶ ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ πατρὸς του, ἀφοῦ τὸ λατινικὸν ὄνομα ἦτο σὺνηθες προσάρτημα τῆς ιδιότητος τοῦ ρωμαίου πολίτου, ἀνεξαρτήτως φυλετικῆς καταγωγῆς, ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ πάππου τοῦ Βακχείου δεικνύει ὅπωςδὴποτε ὅτι ἦτο Ἕλλην. Ἦτο δὲ ὅπωςδὴποτε καὶ ἐθνικὸς τὸ θρήσκευμα, διότι ὁ ἴδιος λέγει, «ὕψ' ἡμῶν τῶν ἐθνῶν»¹. Ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου τὸν μνημονεῖ ὡς ἄνδρα μὴ ἀπέχοντα πολὺ τῶν ἀποστόλων οὔτε κατὰ τὸν χρόνον οὔτε κατὰ τὴν ἀρετὴν, πράγματι δὲ ὁ χρόνος τῆς γεννήσεώς του δύναται νὰ τοποθετηθῆ περὶ τὸ 110, ἐφ' ὅσον τὸ 135, κατὰ τὴν συζήτησιν πρὸς τὸν Τρύφωνα, παρουσιάζεται νὰ ἔχη περατώσει ἤδη τὰς φιλοσοφικὰς του σπουδὰς καὶ πρὸς τὸ τέλος των νὰ ἔχη προσελκυσθῆ εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ταῦτα δὲ ὄχι πρὸ πολλοῦ χρόνου.

Ὅπως φαίνεται, εἶχεν ἀνήσυχον νεότητα. Φλεγόμενος ἀπὸ τὸν πόθον νὰ εὕρῃ λύσιν τῶν μεταφυσικῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα τὸν ἀπασχόλουν, εἰλκύσθη ἐνωρὶς ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἤρχετο ἀπὸ διδασκάλου εἰς διδάσκαλον καὶ ἐπιπτεν ἀπὸ ἀπογοητεύσεως εἰς ἀπογοήτευσιν. Μαθητεύσας ἐπ' ἄρκετόν εἰς τὸν στωϊκὸν διδάσκαλον, τὸν ἐγκατέλειπε μόλις διεπίστωσεν ὅτι δὲν ἐγνώριζε τίποτε περὶ Θεοῦ καὶ δὲν ἐθεώρει ἀναγκαίαν τὴν περὶ αὐτοῦ μάθησιν, ἐφ' ὅσον οἱ Στωϊκοὶ κατ' οὐσίαν καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐποχὴν ἐταύτιζον τὸν Θεὸν μὲ τὸν Λόγον τοῦ σύμπαντος καὶ δὲν εἶχον καθ' αὐτὸ θεολογίαν. Ἀπεγοητεύθη ἐνωρὶς ἀπὸ τὸν περιπατητικόν, διότι οὗτος μετ' ὀλίγα μαθήματα τοῦ ἐζήτησε δίδακτρα, διὰ νὰ μὴ ἀποβαίνῃ εἰς μάτην ἢ διδασκαλία, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὁ μαθητὴς ἐθεώρησεν ἀναξιοπρεπὲς δι' ἓνα φιλόσοφον.

¹ Διάλογος 41.

Με τὸν ἴδιον ζῆλον προσῆλθεν εἰς τὸν πυθαγόρειον, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχε νὰ λάβῃ ἀπὸ αὐτὸν μαθήματα, διότι δὲν ἐκάλυπτε τὴν προϋπόθεσιν τῆς προηγουμένης σπουδῆς τῆς μουσικῆς, τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς γεωμετρίας, ἀναγκαίων προπαιδευμάτων κατὰ τὴν πυθαγορικὴν μέθοδον πρὸς ἀπαλλαγὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ καὶ προετοιμασίαν τῆς διὰ τὰ νοητὰ. Εὐτυχῶς κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον παρουσιάσθη εἰς τὴν πόλιν τοῦ εἰς ἐξέχων πλατωνικὸς διδάσκαλος καὶ ὁ Ἰουστίνος εὔρε δι' ὀλίγον χρόνον ἀνάπαυσιν εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ἰδεῶν.

Ὅταν ὁ Ἰουστίνος λέγῃ ὅτι ἐπεδήμησε «τῇ ἡμετέρᾳ πόλει» εἰς ἔξοχος πλατωνικὸς διδάσκαλος, προφανῶς δὲν ἐννοεῖ τὴν Νεάπολιν τῆς Παλαιστίνης, διότι τοιαύτη πολίχνη ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶχε τόσας φιλοσοφικὰς σχολὰς. Ἐκτὸς ἐὰν δι' ἀγνώστους λόγους εἶχε μεταναστεύσει κάπου ὀλοκλήρος ἢ οἰκογένεια, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἰουστίνος μετέβη ὁ ἴδιος χάριν σπουδῶν εἰς κάποιαν γειτονικὴν ἢ μακρινὴν πανεπιστημιούπολιν, τὴν Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης ἐπὶ παραδείγματι ἢ πολὺ πιθανώτερον τὰς Ἀθήνας τὰς ὁποίας ὑποδεικνύει τὸ ὄλον σκηρικὸν τῶν πρώτων κεφαλαίων τοῦ Διαλόγου πρὸς Τρύφωνα.

Ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ὁ Ἰουστίνος δὲν ὑπέστη ποτὲ τοιαύτην περιπέτειαν μὲ τοὺς διδασκάλους τοῦ καὶ ὅτι ἀναφέρει ἐδῶ ταῦτα ἐπιτηδευόμενος, ἀποτελεῖ ματαιολογίαν, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ πολλοὺς διδασκάλους ἦτο τυπικὸν γνῶρισμα τῆς ἐκλεκτικῆς ἐκείνης ἐποχῆς, βεβαιώνει ὁ ἴδιος ἀνακρινόμενος ὑπὸ τοῦ Ρουστικοῦ κατὰ τὴν δίκην τοῦ πρὸ τοῦ μαρτυρίου ὅτι, πρὶν προσχωρῆσαι εἰς τὸν Χριστιανισμόν, εἶχεν ἐπιχειρήσει καὶ κατ' ἄλλους τρόπους λύσιν τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα τὸν ἀπασχόλουν, «πάντας μὲν λόγους ἐπειράθην μαθεῖν»². Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἠρέσκετο νὰ ρεμβάζῃ ἐν μονῶσει, ὅπως ἀπῆται ἄλλωστε καὶ τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τῆς προτιμήσεώς του. Εἰς μίαν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν μετέβη εἰς ἔρημον παραθαλάσσιον τόπον πρὸς ὄνειροπόλησιν, τὸν συνήνητησεν ἄγνωστος γέρων, ὁ ὁποῖος διὰ γενομένης συζητήσεως κατὰ σοκρατικὴν μέθοδον ἀνήρесе τὰς πλατωνικὰς δοξασίας περὶ ἀθανασίας καὶ μετεμψυχώσεως, διεβεβαίωσεν αὐτὸν ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἴδῃ τὸν Θεὸν νοεῖς ἀνθρώπου, ἐὰν δὲν εἶναι προικισμένος ἀπὸ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ δίδον ζωὴν καὶ εἰς τὴν ψυχὴν καὶ εἰς τὰ πάντα, τοῦ συνέστησε νὰ μελετήσῃ τὴν Γραφὴν καὶ ἔπειτα ἐξηφανίσθη χωρὶς νὰ ἐπανεμφανισθῇ ποτέ³.

Καίτοι ὁ γέρων φαίνεται νὰ καίζῃ ἐδῶ τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους εἰς τὸν Φαίδωνα, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὸν ἐκλάβωμεν ὡς πλαστὸν πρόσωπον χάριν τῆς οἰκονομίας τοῦ διαλόγου. Πάντως ρεζικὴ ἦτο ἡ συν-

2 *Μαρτύριον Ἰουστίνου*
2, 3.

3 *Διάλογος* 2-8.

τελεσθείσα εἰς τὴν σκέψιν τοῦ νεαροῦ φιλοσόφου μεταβολή, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ ἴδιος· «ἐμοὶ δὲ παραχρημα πῦρ ἐν τῇ ψυχῇ ἀνήφθη καὶ ἔρωσ εἶχέ με τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἱ εἰσι Χριστοῦ φίλου»⁴. Ἦτο πλέον ἔτοιμος νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, τὸν ὁποῖον ἄλλωστε εἶχεν ἀπὸ καιροῦ συμπαθήσει παρακολουθῶν τὴν καρτερίαν καὶ τὴν ἀφοβίαν τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ θανάτου⁵. Τὸ ἐπεισόδιον συνέβη εἰς τὸν τόπον τῶν σπουδῶν τοῦ Ἰουστίνου, ἤτοι, ὅπως πιθανολογοῦντες ὠρίσαμεν, εἰς τὰς Ἀθήνας, ἴσως ὀλίγον πρὸ τοῦ 135.

Ὅλιγον βραδύτερον συνητήθη μετὰ τοῦ Ἰουδαίου Τρύφωνος, ὁ ὁποῖος κατὰ διαβεβαίωσίν του εἶχε φύγει ἐκ Παλαιστίνης λόγῳ τοῦ πολέμου (132-135), διέμεινεν εἰς τὴν Κόρινθον καὶ τὸ Ἄργος, ἤδη δὲ κατὰ τὰ φαινόμενα ἦτο ἐπισκέπτης εἰς τὴν πόλιν ὅπου ἐσπούδαζεν ὁ Ἰουστίνος, πιθανῶς εἰς τὸ ταξίδιον τῆς ἐπιστροφῆς. Ὅτε ἀντελήφθη ὅτι ὑπὸ τὸ φιλοσοφικὸν ἔνδυμα τοῦ νεαροῦ Ἰουστίνου ἐκρύπτετο εἰς ὁπαδὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν εἰρωνεύθη, αὐτὸς δὲ ἐπεχείρησε νὰ ἀπομακρυνθῇ, ἀλλὰ συνεκρατήθη ὑπ' ἐκείνου καὶ τῶν συνοδῶν του. Ἠκολούθησε διήμερος συζήτησις, τῆς ὁποίας τὸ ὑποτιθέμενον περιεχόμενον περιελήφθη εἰς τὸ ἔργον *Διάλογος Ἡρῶς Τρέφωνα*. Δεδομένου ὅτι ὁ Τρύφων εἶχε φύγει «τὸν νῦν γενόμενον πόλεμον», ἡ συζήτησις πρέπει νὰ διεξήχθη τὸ 136.

Κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον ὁ Ἰουστίνος ἀνέμενεν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν πλοῖον καὶ φαίνεται ὅτι δὲν ἐβράδυνε νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Ρώμην ὅπου διέμεινεν ἔκτοτε διαπαντὸς μὲ μικρὰν διακοπὴν, ἤνοιξε σχολὴν καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν διδασκαλίαν. Ἐφωδιασμένος μὲ λιπαρὰν παιδείαν καὶ θερμὸν ζῆλον, φέρων δὲ πάντοτε τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα, ἐπεδίωξε τὴν ὑποκατάστασιν τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων διὰ τῆς «μόνης ἀσφαλοῦς καὶ συμφόρου φιλοσοφίας», τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας⁶. Δὲν ἐμμήθη τοὺς παντὸς εἶδους αἵρεσιάρχας, οἱ ὁποῖοι διετήρουν τότε σχολὰς εἰς τὴν Ρώμην, ἀλλὰ τοὺς φιλοσόφους, ὑπακούων εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν καιρῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ διδασκαλία του συνωδεύετο πάντοτε καὶ ἀπὸ τὴν λατρείαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, ἡ σχολὴ του ἦτο συγχρόνως καὶ ναὸς, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ μαρτυρολόγιόν του. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ σχολὴ ἀνωτέρας στάθμης μετὰ τὴν τοῦ Παύλου ἐν Ἐφέσῳ. Οἱ μαθηταὶ του, πάντοτε ὄχι ὀλιγάριθμοι ὅπως φαίνεται, ἦσαν κυρίως Ἀσιανοὶ καὶ Φρύγες, μετὰξὺ δὲ αὐτῶν συμπεριλαμβάνοντο καὶ ἄνδρες διάσημοι, ὡς ὁ Τατιανὸς καὶ πιθανῶς ὁ Εἰρηναῖος. Τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραμμάτων του, ὀλιγώτερον ἴσως τῶν σωζομένων καὶ περισσότερον τῶν

Διάλογος 8.
Β' Ἀπολογία 12, 1.
Διάλογος 8.

ἀπολεσθέντων, ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσωμεν κάποιαν εἰκόνα περὶ τοῦ προγράμματος διδασκαλίας εἰς τὴν σχολήν. Μετριόφρων καθ' ὄλα, «εἰς αὐτῶν» (τῶν Χριστιανῶν), κατὰ τοὺς εἰσαγωγικοὺς λόγους του εἰς τὴν Α' Ἀπολογία, δὲν ἐπεζήτησε ποτὲ ἡγετικὴν θέσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Τὸ διδακτικὸν αὐτοῦ ἔργον προφανῶς διεκόπτετο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐκ τῶν ἐπεμβάσεων τῶν κρατικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι προεκάλεσαν τὴν συγγραφὴν τῶν δύο ἀπολογιῶν του, καὶ ἐδυσχεραίνετο ἀπὸ τὰς ἐνοχλήσεις τῶν κινικῶν φιλοσόφων καὶ τῶν Γνωστικῶν. Περί τὸ 160, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Ἀντωνίνος ἦτο γέρον καὶ ὁ Μῦρκος Αἰρήλιος ἀνελάμβανεν ἡγετικὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, ἢ κατὰ τῶν Χριστιανῶν σκληρότης, ὑποκινουμένη ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, ἠύξθη⁷. Ὁ ἀπολογητὴς ἐκφράζει ὑποψίαν ὅτι πρόκειται νὰ καταδοθῆ καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ κυνικοῦ «φιλοσόφου καὶ φιλοκόμπου» Κρήσκεντος, ὁ ὁποῖος ἐφθόνη τὴν αὖξιν τῶν μαθητῶν τοῦ χριστιανοῦ διδασκάλου καὶ διέβλεπε κίνδυνον ἀπορροφήσεως τῶν μαθητῶν του ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Πτολεμαίου, μαθητοῦ του πιθανῶς, περὶ τὸ 160, ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὴν Ρώμην ἐκ φόβου συλληψέως του καὶ ὅτι ἐπέστρεψεν ἐκεῖ βραδύτερον, ἀφοῦ εἶχεν ἤδη κοπάσει ὁ θόρυβος, διότι κατὰ τὴν ἀνάκρισιν του πρὸ τοῦ μαρτυρίου ἐδήλωσεν ὅτι διέμεινε κατὰ δύο περιόδους εἰς τὴν Ρώμην⁸. Οἱ φόβοι του ἐπηλήθευσαν, καθ' ὅσον ἐπὶ ἐπάρχου Ρώμης τοῦ Ἰουνίου Ρουστικοῦ (162-167), ἄλλοτε παιδαγωγοῦ τοῦ Μ. Αἰρήλιου, πιθανῶς τὸ 165, ἀπεκεφαλίσθη μαζί με δμάδα μαθητῶν του⁹. Ὁ Ἐπιφάνιος σφάλλεται τοκοθετῶν τὸ μαρτύριον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅτε ὁ ἀπολογητὴς ἦτο 30 ἐτῶν.

Ὁ Μ. Αἰρήλιος καὶ ὁ Ρουστικὸς ἦσαν στωϊκοὶ φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι, ἐνφ' ἡδύνατον, δὲν κατέβαλον προσπάθειαν νὰ κατανοήσουν τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τουλάχιστον νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἀθωότητα τῶν Χριστιανῶν, ἀλλ' ἀφέθησαν νὰ ρυμουλκηθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρπάγην τῆς ρωμαϊκῆς ἀπολυταρχίας. Οὕτως ἢ ἄλλως αἱ ἐνέργειαι των δεικνύουν ὅτι ὁ Ἰουστίνος ἐλαμβάνετο σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, διότι ἐθεωρεῖτο ἐπικίνδυνος.

Τὸ Μαρτυρολόγιον αὐτοῦ, συνταχθὲν βάσει τῶν εἰς τὰ ἀρχεῖα ἀποκειμένων πρακτικῶν, ἀποδίδει ὅλον τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ βίου του. Εἰς τὸ κοιμητήριον τῆς Πρισκίλλης εὑρέθη λίθος ἐνεπιγραφὸς φέρων τὰ γράμματα ΜΧΟΥΣΤΙΝΟΣ, ἢτοι Μάρτυς Ἰουστίνος, ὁ ὁποῖος ἴσως ἐκάλυπτε τὸν τάφον τοῦ ἀπολογητοῦ, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, ὅπως ἀπεκλήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 1 Ἰουνίου.

7 Β' Ἀπολογία 3. ΤΑΤΙΑΝΟΥ, *Πρὸς Ἑλλήνας* 19.

8 *Μαρτυρολόγιον Ἰουστίνου* 3. «ἐπεδήμησα δὲ τῇ Ρωμαίων πόλει τοῦτο δεύτερον».

9 *Μαρτυρολόγιον Ἰουστίνου*. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adv. Valentinianos* 5. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγγος* 1, 28. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 16. 4, 29. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων* 8, 10. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 46, 1.

2. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Τὸ πρόβλημα τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Ἰουστίνου εἶναι πολὺ πλοκόν, διότι παρὰ τὴν ἰσχυρὰν περὶ αὐτῆς ἐξωτερικὴν μαρτυρίαν ἢ χειρόγραφος παράδοσις τὴν παρουσιάζει πολὺ διάφορον τῆς πραγματικότητος καὶ ἐπιτρέπει νὰ εἰπωμεν ὅτι πολλὰ συγγράμματα ὑπὸ τὸ ὄνομά του ἐγράφησαν δύο φορές, τὴν πρώτην ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον, τὴν δευτέραν ὑπὸ ἄλλων προσώπων¹⁰. Δυνάμεθα νὰ τὰ ταξινομήσωμεν εἰς τρεῖς ομάδας, α) τὰ σωζόμενα γνήσια β) τὰ ἀπολεσθέντα γνήσια γ) τὰ ψευδεπίγραφα. Τὰ τελευταῖα θὰ ἐξετάσωμεν εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν ἀβεβαίας προελεύσεως ἀπολογιῶν.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν γνησίων συγγραμμάτων του διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν μόνον τρία. Ἡ κατάστασις τοῦ κειμένου αὐτῶν εἶναι θλιβερά, καὶ ἐπειδὴ τοῦτο παραδίδεται μόνον δι' ἑνὸς χειρογράφου, τοῦ cod. Paris. graec. 450, δυσκόλως δύναται νὰ βελτιωθῇ. Ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτὸ τὸ κείμενον χαρακτηρίζεται διὰ τὴν ἐκφραστικὴν του πτωχείαν, προερχομένην ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν ἀξιολόγου λογοτεχνικοῦ καὶ ρητορικοῦ χαρίσματος, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ἤδη ὁ Φώτιος¹¹. Πλὴν τῆς ἀφελείας εἰς τὴν διατύπωσιν εἶναι φανερά καὶ ἡ ἀδυναμία μεθοδικῆς ἀναπτύξεως τῶν θεμάτων, εἰς τὴν ὁποῖαν ὀφείλονται αἱ ἐπαναλήψεις καὶ καρεκβιάσεις. Ὁ ἀπολογητὴς εἶχε νὰ γράψῃ πολλὰ, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ τὰ ἐπενδύσῃ καταλλήλως, ὥστε νὰ θέλξῃ τοὺς ἀναγνώστας, ἂν καὶ ὡς διδάσκαλος ἦτο, ὅπως φαίνεται, ἔλκυστικός. Καὶ ὅμως τὰ κείμενά του θέλγουν, διότι τὰ ἀνωτέρω ἐλαττώματα ἐξαφανίζονται ἐνώπιον τοῦ ἀφθόνου πλούτου σκέψεων, τὸν ὁποῖον διέθετε καὶ τῆς νεανικῆς θερμῆς καὶ ἀναμφισβητήτου εὐλακρινείας μὲ τὴν ὁποῖαν τὰς ἐκφράζει.

10 Περὶ τῶν ἔργων του βλ. Α' Ἀπολογία 26. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Ἐλεγχος 4, 6, 2. ΜΕΘΟΔΙΟΝ ΟΛΥΜΠΟΥ, παρά ΦΩΤΙΟΝ, Μυριόβιβλος 234. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 18. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 23. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΓΑΖΗΣ, Σειρά εἰς Γένεσιν 3, 2 (PG 87, 222). ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Ἱερὰ Παράλληλα, Κ. HOLL, *Texte u. Untersuch.* 20, 2, σ. 36-49. Κδδ. Paris. graec. 450 τοῦ 1364.

11 Μυριόβιβλος 125.

Διάλογος πρὸς Τρύφωνα

Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο περιέχονται τὰ κατὰ τὴν συνάντησιν μετὰ τοῦ Τρύφωνος συμβάντα καὶ λεχθέντα. Ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος, ἀντιληφθεὶς ἐκ τοῦ τρίβωνος τὴν φιλοσοφικὴν ιδιότητα τοῦ Ἰουστίνου, εὕρισκόμενου εἰς τὴν στοῦν ἑνὸς σταδίου, ἠθέλησε νὰ μάθῃ τὰς περὶ τῶν σπουδαίων προβλημάτων ἀπόψεις του. Ὅτε ὅμως ὁ φιλόσοφος διηγῆθη τὰ περὶ τῶν ἀκάρπων σπουδῶν του εἰς διαδοχικοὺς διδασκάλους καὶ τῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν μεταστροφῆς του, ὁ Τρύφων ἀπεγοητεύθη καὶ ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ ἐβλεπε τὸν συνομιλητὴν του φιλοσοφοῦντα ἀκόμη τὰ τοῦ Πλάτωνος ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου φιλοσόφου παρὰ φρονούντα τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δυσυρεστη-

θείς τότε ὁ Ἰουστίνος διὰ τὴν εἰρωνικὴν παρατήρησιν, ἠθέλησε νὰ ἀπομακρυνθῆ, ἀλλ' οἱ συνομιληταὶ τοῦ τὸν συνεκράτησαν ἀπὸ τὸ ἱμάτιον. Οὕτω παρέμεινε καὶ ἀπεφυσίσθη νὰ διεξαχθῆ ἡρεμος συζητήσις, ἡ ὁποία διήρκεσεν ἐπὶ διήμερον, ἐνῶ οἱ συνοδοὶ τοῦ Τρύφωνος, οἱ ἐξ ἀρχῆς εὐρισκόμενοι μετ' αὐτοῦ καὶ ἄλλοι ἐθλόντας κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν, παρηκολούθουν ὡς παρατηρηταί. Ὁ Εὐσέβιος νομίζει ὅτι ὁ διάλογος διεξήχθη εἰς τὴν Ἔφεσον¹², ἀλλὰ κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα ἀπὸ ἡμᾶς οὗτος πρέπει νὰ διεξήχθη παρὰ τὸ στάδιον τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ ἔκθεσις ἐκτείνεται εἰς 142 κεφάλαια, ἀλλὰ δὲν εἶναι πλήρης· εἶναι ἐλαφρῶς ἀκέφαλος, διότι λείπει τουλάχιστον ἡ ἀρχικὴ ἀφιέρωσις εἰς τὸν Μάρκον Πομπήιον, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ κείμενον ἀναφέρεται ὡς παραλήπτης¹³, καὶ ἐν τμήμα μεταξὺ 74, 3 καὶ 74, 4, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετίθεντο τὰ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς πρώτης εἰς τὴν δευτέραν ἡμέραν. Ἴσως δὲ καὶ μέρος τῆς συζητήσεως. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ¹⁴ ὁ διάλογος περιλαμβάνετο εἰς δύο βιβλία, ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὰς δύο ἡμέρας τῆς συζητήσεως.

Ἡ διαίρεσις τοῦ συγγράμματος καθ' ἐνότητα εἶναι ἀδύνατος, μόνον δὲ εἰς γενικὰς γραμμὰς εἶναι δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν τμήματα κειμένου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στρεφόμενα περὶ ἐνιαῖα θέματα.

- 1-9 Ἐκθεσις περὶ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας διεξήχθη ὁ διάλογος. Διάλογος ἐντὸς τοῦ διαλόγου περὶ τῆς μεταστροφῆς τοῦ Ἰουστίνου
- 10-47 Περὶ τῆς προσωρινῆς καὶ προπαρασκευαστικῆς ἀξίας τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου
- 48-108 Περὶ ἀναφορᾶς τῶν προφητικῶν ἐπαγγελιῶν εἰς Χριστὸν
- 109-141 Περὶ ἀποτελέσεως τοῦ νέου Ἰσραὴλ ἐκ τῶν ἐθνῶν τῶν ἀκολουθούντων τὸν Χριστὸν
- 142 Ἐπίλογος.

Τὰ προβλήματα τοῦ νόμου καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ κυριαρχοῦν τῆς ὅλης συζητήσεως. Ἐφερεν εἰς δύσκολον θέσιν τὸν Ἰουστίνον ἡ παρατήρησις περὶ τοῦ ὅτι οὐδεμία σωτηρία εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναμένῃ τοὺς ἐγκαταλείποντας τὸν Θεόν, διὰ νὰ ἀποθέσουν τὰς ἐλπίδας των εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἡ παρατήρησις δεικνύει ὅτι ὁ Τρύφων, καίτοι ἦτο φιλελεύθερος καὶ ἐγνώριζε τὸ εὐαγγέλιον, παρέμενε πιστὸς εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν μονοθεΐαν καὶ παράδοσιν. Ὁ ἀπολογητὴς δὲν ἀπορρίπτει τὴν Π. Διαθήκην, ὡς οἱ Γνωστικοί, διότι θεωρεῖ ταύτην θεόπνευστον, συμφωνῶν εἰς τοῦτο μετὰ τοῦ συνομιλητοῦ

12 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 18, 6.

13 *Διάλογος* 141. «Ταῦτα εἰπὼν, ὦ φίλτατε Μάρκε Πομπήιε, ἐπαυσάμην». Βλ. καὶ κ. 8.

14 *Ἱερὰ Παράλληλα*, PG 96, 481.

του, καὶ προϊόν τῆς θείας οἰκονομίας πρὸς ὑποκίνησιν τῆς προσδοκίας τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι τὸ πνεῦμα ἀπεκάλυψε τὰς θείας ἀληθείας μὲ τύπους καὶ παραβολάς, οὕτως ὥστε νὰ ἀσκήσουν οἱ ἄνθρωποι αὐτενέργειαν πρὸς κατανόησιν αὐτῶν¹⁵, φρονεῖ δὲ ἐπίσης ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι λόγῳ μαρτίας παρενόησαν τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθοῦς θρησκείας καὶ τὴν ἠλλοίωσαν καὶ ἀκόμη χειρότερον μάλιστα ἠγνόησαν καὶ αὐτὰς ταύτας τὰς προπαρασκευαστικὰς θεοφανίας εἰς τοὺς πατριάρχας.

Αὐτὴ ἡ ἀλλοίωσις καὶ ἄγνοια ἐπεσήμανε τὴν ἀνάγκην συνάψεως νέας διαθήκης διὰ τοῦ Χριστοῦ, διαθήκης ἐγκαινιαζομένης χωρὶς τρόμον καὶ ἀστραπὰς καὶ ἐχούσης παγκόσμιον καὶ αἰώνιον κύρος¹⁶. Ἡ εἰς τὸν Χριστὸν ἐκπλήρωσις τῶν προφητικῶν ἐπαγγελιῶν δεικνύει ὅτι οὗτος εἶναι τὸ ἴδιον θεῖον πρόσωπον μὲ τὸ ἐμφανισθὲν εἰς τὸν Ἀβραάμ, τὸν Ἰακώβ, τὸν Μωυσῆν, εἰς μίαν πλήρη θεοφανίαν τώρα. Οὗτος ἔφω-
 ρεν εἰς ἐπίγνωσιν τοὺς καλοπίστους ἄνθρώπους, ἀλλ' ὄχι δυστυχῶς καὶ τοὺς Ἰουδαίους, οἱ ὅποιοι ἔστειλαν ἐπιλέκτους ἄνδρας ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ εἰς ὄλην τὴν γῆν, διὰ νὰ διακηρύξουν ὅτι ἡ θρησκεία αὐτοῦ ἀποτελεῖ αἴρεσιν¹⁷. Ἦδη ὁ παλαιὸς νόμος μὲ τὴν περιτομὴν, τοὺς καθαρμούς, τὰς θυσίας, τὰς νηστειάς, ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ νέου νόμου, ἦτοι τοῦ λουτροῦ μετανοίας, τῆς περιτομῆς καρδίας, τῆς φιλάνθρωπίας, τῆς ἀγάπης¹⁸. Ὁ Χριστὸς διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεώς του κατέστη ἡ κεφαλὴ νέου γένους, τοῦ γένους τῶν Χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι εἶναι τέκνα Θεοῦ, θεοὶ μάλιστα «θεοὶ κατηξίωνται γενέσθαι»¹⁹. Ἄν δὲ ἡ οἰκονομία τῆς ὑπὸ παθητικὴν μορφήν παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἀπέβη τόσον ὠφέλιμος, εἶναι προφανές ὅτι θὰ ἀποβῆ ἀκόμη εὐεργετικωτέρα ἡ παρουσία αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ κριτοῦ ζώντων καὶ νεκρῶν εἰς ἀπόδοσιν δικαιοσύνης. Τότε οἱ δίκαιοι, ἀφοῦ ἀπολαύσουν τῆς χλιετοῦς ἐν Ἱερουσαλήμ βασιλείας²⁰, θὰ φθάσουν εἰς τὴν κατάστασιν ἀπαθείας, ἀφθαρσίας καὶ ἀθανασίας²¹. Ἡ παρουσία τοῦ θριαμβεύοντος Χριστοῦ εἶναι τὸ ἀντιστάθμισμα τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πάσχοντος Μεσσίου καὶ ἀναιρεῖ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἰουδαίου περὶ ἀδυναμίας ἐνός ἀνθρωπίνου Μεσσίου, καὶ δὴ πάσχοντος, νὰ σώσῃ.

Ὁ Τρύφων ἐξέφρασε τὴν εὐχαρίστησίν του διὰ τὴν συζήτησιν καὶ διέ-
 τύπωσε τὴν εὐχὴν νὰ συναντηθοῦν ἐκ νέου, ἀλλ' ὁ Ἰουστίνος ἀνέμ-
 νεν ἤδη πλοῖον πρὸς ἀναχώρησιν. Ἀπεχωρίσθησαν λοιπὸν εὐχηθέν-
 τες εἰς ἀλλήλους τὰ βέλτιστα.

Παρουσιάζει δυσκολίας ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ συζήτησις εἶναι πλαστὴ ἢ πραγματικὴ, καὶ αἱ γνώμαι διχάζονται μὲ ὑπερσχυρῶς τῆς πρώτης ἀπόψεως. Φυσικῶς μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο συνδέεται τὸ

15 *Διάλογος* 90.

16 *Διάλογος* 67.

17 *Διάλογος* 17.

18 *Διάλογος* 10 ἐξ. 40 ἐξ.

19 *Διάλογος* 124.

20 *Διάλογος* 80.

21 *Διάλογος* 45. 118.

θέμα τῆς ταυτότητος τοῦ Ἰουδαίου συζητητοῦ. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐξῆ ὁ περίφημος νομοδιδάσκαλος Ταρφών, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε τὸ 135, ὁ δὲ Εὐσέβιος, χαρακτηρίζων τὸν συνομιλητὴν τοῦ Ἰουστίνου ὡς «τῶν τότε Ἑβραίων ἐπιστημότατον»²², φαίνεται νὰ ταυτίσῃ τοὺς δύο ἄνδρας, Τρύφωνα καὶ Ταρφών. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἐκρίνετο πιθανόν ὅτι ὁ Ἰουστίνος ἐχρησιμοποίησε φιλολογικῶς τὸ ὄνομα τοῦ νομοδιδασκάλου, χωρὶς νὰ ἔχη ποτὲ πραγματοποιήσῃ συζήτησιν μετ' αὐτοῦ, τὴν ὁποῖαν ἀποκλείουν καὶ τὰ χρονικὰ περιθώρια καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Ἰσχυραὶ ἀντιρρήσεις ἐξαφανίζουν πᾶσαν πιθανότητα ταυτότητος, ἥτοι πρῶτον μὲν τὸ ὅτι ὁ ἀπολογητὴς χαρακτηρίζει ἀσυνέτους καὶ τυφλοὺς τοὺς Ἰουδαίους νομοδιδασκάλους, ὅπερ θὰ ἀπέφωγεν ἐὰν ὁ προβαλλόμενος ὡς συνομιλητὴς του ἦτο πράγματι νομοδιδάσκαλος, δεύτερον δὲ τὸ ὅτι ὁ Ταρφών ἐκεῖνος ἦτο συντηρητικὸς παλαιστίνος. ἐνῶ ὁ ἐδῶ Τρύφων παρουσιάζεται φιλελεύθερος ἑλληνιστὴς Ἰουδαῖος, ὅστις πιθανῶς λόγῳ διαφωνίας του μὲ τὴν ἐπαναστατικὴν κίνησιν τοῦ Βαρχαχεβᾶ ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην καὶ διέμεινεν ἐπὶ ἔτη εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα.

Ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου ὑποχρεώνει εἰς παραδοχὴν τῆς ἱστορικότητος τοῦ διαλόγου, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι προῖον γραφείου, ἀλλὰ ζωντανῆς ἐμπειρίας. Τοῦτο ἐμφανίζει ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῆς προφορικῆς συζητήσεως, ἐπαναλήψεις, παρεκβάσεις, ἑλλειψιν συνοχῆς· παρουσιάζει τοὺς συνομιλητὰς νὰ ἀποχωρίζωνται εἰρηνικῶς μὲν ἀλλ' ἄνευ μεταστροφῆς τοῦ ἀντιπάλου, ὅπερ ἀποτελεῖ ἀπίθανον τέλος διὰ σύγγραμμα μὲ πλαστὸν πλαίσιον· καὶ τέλος ἐναλλαγὰὶ δεξιοτήτος καὶ ἡρεμίας τῆς συζητήσεως δίδουν εἰς αὐτὴν φυσικότητα.

Φαίνεται ὅτι ὁ Ἰουστίνος συνέταξεν εὐθύς ἀμέσως ἐκθεσιν ὑπὸ τύπον πρακτικῶν μὲ τὰ κύρια σημεῖα τῶν συζητηθέντων θεμάτων, βραδύτερον δὲ ἐπεξεργάσθη ἐλευθέρως τὸ ἔργον διὰ προσθήκης νέων ἐπιχειρημάτων εἰς τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα, ἀπὸ τὰ προβαλλόμενα κατὰ τὴν διδασκαλίαν του εἰς τὴν σχολήν. Οὕτως ἀπετελέσθη μία δευτέρα ἐκδοσις τοῦ ἔργου ὀλοκληρωθεῖσα μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς Α' Ἀπολογίας τὴν ὁποῖαν μνημονεῖται²³, ἥτοι περὶ τὸ 155, καὶ αὐτὴν ἔχομεν τώρα εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν. Κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν ἔλαβε προφανῶς ὑπ' ὄψιν δύο ἀκραίας θέσεις, τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρκίωνος συνολικὴν ἀπόρριψιν τῆς Π. Διαθήκης καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑβριωνιτῶν ἄρνησιν τῆς αὐτοδυνάμου θεότητος τοῦ Χριστοῦ, ἵσπε οὕτω νὰ ἀπαντήσῃ ἐμμέσως καὶ πρὸς αὐτούς.

Τὰ χρησιμοποιούμενα τεμάχια τῆς Π. Διαθήκης εἶναι ἐντελῶς τυπικὰ καὶ πιθανῶς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος προέρχονται ἀπὸ ὠρισμένον ἐκλό-

22 Ἐκκλ. Ἱστορία

23 Διάλογος 120.

γιον γραφικῶν ρήσεων, ἂν πράγματι ὑπῆρχον τοιαῦται συλλογαὶ τότε. Δυνατὸν δ' Ἰουστίνος νὰ ἐπηύξησεν μίαν ἀπὸ αὐτὰς ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἐφιλοτέχνησε μίαν ἀπὸ αὐτὰς πρὸς χρῆσιν τῶν φοιτητῶν τῆς σχολῆς του, ἦτο δὲ τὸ καταλληλότερον πρόσωπον διὰ τοῦτο. Πάντως διὰ τῆς ἰποθέσεως περὶ χρήσεως κοινῆς συλλογῆς γραφικῶν ρήσεων ἐξηγείται ἡ σύμπτωσις πλείστων παραθεμάτων αὐτοῦ μετὰ τὰ τοῦ Εἰρηναίου καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, λόγῳ τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἐρευνηταὶ οἱ ὅποιοι ἠθέλησαν νὰ ἀρνηθοῦν τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου, μεταθέτοντες αὐτὸ εἰς χρόνον μετὰ τὸν Τερτυλλιανόν. Ὁ Ἰουστίνος γνωρίζει τὸ κείμενον τῆς Π. Διαθήκης ἀπὸ τὴν μετέφρασιν τῶν Ὁ' φυσικά. Ἐπωφελεῖται τῆς γνωστῆς θέσεως τῆς Ἐπιστολῆς Βαρνάβα ἐναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀλλὰ δὲν φθάνει εἰς παρόμοια μετὰ αὐτὴν ἄκρα, πιθανῶς δὲ εἶχον ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν ἀντιιουδαϊκὸν διάλογον τοῦ Ἀρίστωνος Πέλλης. Ὁ Πλάτων δὲν ἔδωκε μόνον τὴν λογοτεχνικὴν μορφήν εἰς τὸ ἔργον, ἀλλὰ καὶ μερικὰ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ὁ μετὰ τοῦ γέροντος διάλογος ἐντὸς τοῦ διαλόγου.

Α' Ἀπολογία

Ἡ πραγματεία αὕτη, εὐρέως διαδεδομένη, ἀπὸ τοῦ Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος τὴν χρησιμοποιεῖ ἐπανειλημμένως, μέχρι τοῦ Φωτίου²⁴, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνίνον τὸν Εὐσεβῆ (138-161), τοὺς θετοὺς υἱοὺς του, τὴν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον. «Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῶ Ἀντωνίνῳ Εὐσεβεῖ Σεβαστῶ Καίσαρι καὶ Οὐηρισσίμῳ υἱῶ φιλοσόφῳ καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ Καίσαρος φύσει υἱῶ καὶ Εὐσεβοῦς εἰσποιητῶ, παιδείας ἐραστῆ, ἱερᾶ τε συγκλήτῳ καὶ δήμῳ παντὶ Ρωμαίων».

Ὁ Βηρίσσιμος, ἦτοι ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, δὲν προσφωνεῖται ἐδῶ ὡς συναυτοκράτωρ, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα δὲν πρέπει στηριζόμενοι εἰς τοῦτε νὰ τοποθετήσωμεν τὸν χρόνον συγγραφῆς πρὸ τοῦ 147 ὅτε ἀνεκηρύχθη καίσαρ, διότι ὁ ἀπολογητὴς ἀπλῶς ἐπισημαίνει μίαν πνευματικὴν ἰδιότητα τοῦ καίσαρος διὰ λόγους εἰρηνοφάνους καὶ αὐτὴν ἀναφέρει, τὴν ἰδιότητα τοῦ φιλοσόφου. Ὁ Λούκιος Αἴλιος Βῆρος, υἱὸς τοῦ παλαιοῦ φιλοσόφου καίσαρος Λουκίου Βήρου, γεννηθεὶς τὸ 130, λέγεται ἐδῶ κατ' ἀπαραίτητον διόρθωσιν τοῦ κειμένου τὴν ὁποίαν ἀποδεχόμεθα ἀπλῶς παιδείας ἐραστῆς, ἄρα ἦτο ἀκόμη εἰς φοιτητικὴν ἡλικίαν. Ταῦτα μαζὶ μετὰ τὴν παρατήρησιν ὅτι ὁ Χριστὸς εἶχε γεννηθῆ πρὸ 150 ἐτῶν²⁵ κατὰ στρογγυλὴν ἐκδοχὴν, καὶ τὴν μνησίαν τοῦ Λ. Μουνατίου Φήλοκος, ὡς ἐπάρχου Αἰγύπτου, Θητεύσαντος ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ 148 μέχρι τοῦ

24 Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 8, 4, 11, 4, 13, 4, 16, 4, 18. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 23. *Πασχάλιον Χρονικόν*, τ. 1, σ. 482. Φωτιου, *Μεταδιόβιβλος* 125.

25 Α' Ἀπολογία 46. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς κατὰ τοὺς πιθανωτέρους ὑπολογισμοὺς ἐγεννήθη τὸ 5 π.Χ.

154²⁶. ἀπαιτοῦν χρονολόγησιν τῆς συντάξεως περὶ τὸ 150. Ὅλον δὲ τὸ πλαίσιον τῆς διαπραγματεύσεως προϋποθέτει τόπον συγγραφῆς τὴν Ρώμην.

Μολονότι καὶ εἰς τοῦτο τὸ ἔργον παρατηρεῖται ἐλαφρὰ μεθοδικὴ ἀταξία, εἶναι δυνατὴ κάποια διάκρισις τμημάτων κατὰ ἐξεταζόμενα θέματα.

- 1 Πρόλογος
- 2-8 Ἐκκλήσις ὑπὲρ δικαίας κρίσεως τῆς ὑποθέσεως τῶν Χριστιανῶν
- 9-20 Πίστις καὶ βίος τῶν Χριστιανῶν
- 21-29 Ἀνωτερότης τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐναντι τῆς εἰδωλολατρείας
- 30-53 Αἱ μαρτυρίαι περὶ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ
- 54-60 Ἡ εἰδωλολατρεία ὡς μίμησις τοῦ Χριστιανισμοῦ
- 61-67 Ἡ χριστιανικὴ λατρεία
- 68 Συμπέρασμα.

Ὁ Ἰουστίνος, ἐκθέτων τὴν χριστιανικὴν ἄποψιν, πρωτίστως πρὸς τοὺς ἀρχοντας καὶ δευτερευόντως πρὸς τοὺς λογίους, μὲ νηφαλιότητι καὶ εὐγένειαν καὶ χωρὶς ρητορικὰ σχήματα, παρέχει ἄδρᾶν εἰκόνα περὶ τῆς πίστεως καὶ τοῦ βίου αὐτῶν.

Τὸ μέγα παράπονον τῶν Χριστιανῶν ἦτο βεβαίως ὅτι μόνον αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς ὄλων τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων δὲν ἀπῆλθον ἰσονομίας εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος. Πᾶς ὑπόδικος διώκεται δι' ἀξιοποιον πρᾶξιν, μόνον δὲ οἱ Χριστιανοὶ διώκονται διὰ κάτι τὸ ὅποιον δὲν εἶναι πρᾶξις ἀλλὰ λέξις, διὰ τὸ ὄνομα 'χριστιανοί'. Οἱ ἀρνούμενοι τὴν χριστιανικὴν ιδιότητα ἀπαλλάσσονται, οἱ ὁμολογοῦντες αὐτὴν καταδικάζονται εἰς θάνατον, χωρὶς νὰ ἔχουν διαπράξει ἔγκλημα, ὡς ἐάν ἐν ὄνομα ἦτο ἄξιον ποινῆς, ὡς ἐάν ἦτο ἀξιοποιον πᾶν τὸ 'Χρηστὸν' (= Χριστόν). Δὲν παίζει μὲ τὰς λέξεις Χριστιανός-Χρηστὸς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὃ ἀπολογητῆς, ἀλλ' ἀποδίδει μίαν πραγματικότητα προελθοῦσαν ἐκ τῆς συγχύσεως τῶν δύο ὀνομάτων ὑπὸ τῶν Ἐθνικῶν, οἱ ὅποιοι ἀγνοοῦντες τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἐτυμολόγουν τὸ ὄνομα Χριστιανός ἀπὸ τὸ ἐπίθετον χρηστός, ἰδίως εἰς τὴν Δύσιν²⁷.

Ἄλλ' ἐνῶ ἐλλείπουν οἰαιδήποτε κατηγορίαι διὰ προσωπικὰ ἐγκλήματα, ἐκτοξεύονται ἀφειδῶς κατηγορίαι διὰ συλλογικά—ἄρα ἀόριστα—ἐγκλήματα καὶ οὕτως οἱ Χριστιανοὶ ἐπικρίνονται ἐκ τῶν προτέρων ὡς ἄθεοι, συνωμόται καὶ ἀνήθικοι. Αὐταὶ αἱ κατηγορίαι εἶναι βεβαίως γεννήματα φήμης, φόβου καὶ μίσους. Καὶ συμβαίνει τοῦτο τὸ παρά-

²⁶ Α' Ἀπολογία 29.

²⁷ Βλ. ΣΟΥΗΤΩΝΙΟΥ, *Vita Claudi* 25, 4 «impulsore Chresto». ΤΑΚΗΤΟΥ, *Annales* 15, 44, 4 «vulgus Chrestianos appellat». ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Apologeticus* 3.

δοξον, οί πιστεύοντες εἰς ἓνα Θεόν νά μισοῦνται καί οί πιστεύοντες εἰς κροκοδείλους νά μή μισοῦνται, οί πιστεύοντες εἰς τόν Θεόν τῆς ἀγαθότητος νά μισοῦνται καί οί πιστεύοντες εἰς θεούς αἰσχροποιούς νά μή μισοῦνται. Τό μῖσος ὀδηγεῖ τοὺς Ἐθνικοὺς εἰς δίωξιν τῶν Χριστιανῶν καί εἰς ἀφαίρεσιν τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος, διότι οὔτοι δύνανται νά φονεύσουν, ἀλλ' ὄχι νά βλάψουν ἠθικῶς· «ὕμεις ἀποκτεῖναι μὲν δύνασθε, βλάψαι δ' οὐ»²⁸.

Καί ἄθεοι μὲν δὲν εἶναι οἱ Χριστιανοί, ἐκτὸς ἐάν ἀθεΐα εἶναι ἡ ἄρνησις λατρείας ψευδῶν θεῶν, δηλαδὴ δαιμονίων ἢ θεοποιηθέντων θνητῶν· δὲν εἶναι ἄθεοι, διότι πιστεύουν εἰς τόν Θεόν καί εἰς τόν Υἱόν αὐτοῦ καί εἰς τὸ Πνεῦμα. Ἐξ ἄλλου δὲν ἔχουν λόγους νά συνωμοτοῦν κατὰ τοῦ κράτους, διότι ἀδιαφοροῦντες διὰ τὰ ἐγκόσμια πράγματα ζοῦν εἰρηρικῶς καί εὐπειθῶς πρὸς τοὺς ἀρχοντας, ὅταν δὲ ὁμιλοῦν περὶ ἰδίας βασιλείας των, ἐννοοῦν τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν καί ὄχι κάποιαν κοσμικὴν, ὅπως φοβοῦνται αἱ ἀρχαί. Ὁ δὲ βίος των, καθοδηγούμενος ἀπὸ τὴν πεποίθησιν εἰς τὴν ἀνάστασιν νεκρῶν καί τὴν λογοδοσίαν καί ἀπὸ τὰς θείας ἐντολάς, εἶναι καθαρῶτατος. Ὅσοι τυχόν ἐξ αὐτῶν ἦσαν μέτοχοι πάσης κακίας κατὰ τὸν προηγούμενον βίον των, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν των ἀκολουθοῦν τὴν ὑπὸ τοῦ Κυρίου ὑποδειχθεῖσαν ἐντιμον διαγωγὴν. Τελοῦν τὸν γάμον μόνον χάριν τεκνογονίας, ἡ δὲ πορνεία καί ἀρσενοκοιτία, εὐρέως διαδαδομένη μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρῶν ἁμαρτίαι, οὔτε κἂν ἀκούονται μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν.

Τὸ πρόσωπον καί τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ὡς καί τῶν Ἀποστόλων, φωτίζονται διὰ τῆς Π. Διαθήκης, ἰδίως τῆς Πεντατεύχου, τῶν Ψαλμῶν, τοῦ Ἡσαίου, τοῦ Μιχαίου, ἐκ τῶν ὁποίων χρησιμοποιεῖται καί ἐδῶ πλουσία συλλογὴ ρήσεων. Ἀντιλοῦνται ὁμως ἐδῶ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα καί ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἔθνισμοῦ, διότι κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ ἀπολογητοῦ ἀκόμη καί οἱ μυθογράφοι, ὅταν ὁμιλοῦν περὶ υἱῶν Θεοῦ καί ἄλλων σπουδαίων ζητημάτων ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τοῖς δαίμονας, ὅπως καί οἱ αἵρεσιάρχαι, τείνουν νά πιστοποιήσουν τὴν ἀλήθειαν ἄρνητικῶς· πολὺ περισσότερον ὅσοι ὁμιλοῦν περὶ κόσμου καί ἄλλων προβλημάτων παραλαμβάνοντες ἀπὸ τὴν Γραφήν, καί ἰδίως ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερον τῶν φιλοσόφων Μωυσῆν, ὅπως ὁ Πλάτων. Καθὼς αἱ νεκρομαντεῖαι ἀποδεικνύουν τὴν μετὰ θάνατον ἐπιβίωσιν τῆς ψυχῆς, οὕτως ἄλλοι εἰδωλολατρικοὶ θεσμοὶ ἀποδεικνύουν τὴν ἀλήθειαν ἄλλων στοιχείων τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Εἰς τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς ἀπολογίας ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει ἐνώπιον τῶν Ἐθνικῶν, διὰ πρώτην εἰς τὴν ἱστορίαν φοράν, τὰ δύο θεμελιώδη

χριστιανικά μυστήρια, τὸ βάπτισμα καὶ τὴν εὐχαριστίαν, διὰ νὰ γνωρίσουν οἱ ἄρχοντες τὴν ἀλήθειαν περὶ τῶν τελουμένων κατὰ τὰς συναθροίσεις τῶν Χριστιανῶν. Τὸ βάπτισμα, λουτρὸν καὶ φωτισμὸς μαζί, τελούμενον κατὰ τὸν τριαδικὸν τύπον, ὀδηγεῖ εἰς νέαν γέννησιν. Ἐνῶ αἱ παρόμοιαι πράξεις ἰουδαϊκῶν καὶ ἐθνικῶν κύκλων δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἢ παρωδία βαπτίσματος. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰουστίνου ἡ θεία εὐχαριστία τελεῖται τὴν ἡμέραν τοῦ ἡλίου, τὴν Κυριακὴν, καθ' ἣν ἀνέστη ὁ Κύριος. Καθὼς οἱ Χριστιανοὶ προσέρχονται εἰς τὴν κοινὴν συνάθροισιν, ἀναγινώσκονται περικοπαὶ τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῶν ἀποστολικῶν συγγραμμάτων, ὁ δὲ προεστῶς ἔπειτα ἀπευθύνει σύντομον ἐποικοδομητικὴν ὁμιλίαν. Ἀκολουθοῦν πυκναὶ εὐχαί, προσφουραὶ τῶν δώρων εἰς τὸν προεστῶτα, ἦτοι ἄρτου ποτηρίου ὕδατος καὶ κράματος, οὗτος δὲ ἀναπέμπει εὐχαριστίαν πρὸς τὸν Θεόν, εἰς τὸ τέλος τῆς ὁποίας ὁ λαὸς ἀναφωνεῖ, ἄμήν. Ἐπειτα ἀνιστάμενοι ὅλοι ἀναπέμπουν εὐχὴν, ἐπειδὴ δὲ ἀπουσιάζει ὁ ὕμνος, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι εὐχὴ καλεῖται ἐδῶ ὁ ὕμνος, ἀπαγγελλλόμενος ἢ ὑπηχούμενος ἑλαφρῶς διὰ τὸν φόβον προκλήσεως τῆς προσοχῆς τῶν διωκτῶν. Τέλος οἱ διάκονοι προσφέρουν εἰς τοὺς παρόντας τὸν ἄρτον, τὸν οἶνον καὶ τὸ ἴδιον, μειυφέρουν δὲ ἐξ αὐτῶν ἐπίσης εἰς τοὺς ἀπόντας. Ἀποκρούεται πᾶσα σύγκρισις μεταξὺ τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τοῦ γεύματος τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μίθρα. Αὕτη εἶναι ἡ αὐτοτελής εὐχαριστία, ἐνῶ πρὸ αὐτῆς περιγράφεται καὶ ἡ μετὰ τὸ βάπτισμα εὐχαριστία (65).

Ἡ ἀπολογία κατακλείεται μὲ μίαν ἀποστροφὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοὺς συνεργάτας του, μὲ τὴν ὁποίαν ζητεῖται, ἐὰν μὲν θεωροῦν σοβαρὰ τὰ γραφόμενα, νὰ τὰ τιμῆσουν δεόντως, ἐὰν δὲ τὰ ἐκλαμβάνουν ὡς μωρὰ, νὰ τὰ περιφρονήσουν, ἀλλὰ εἴτε οὕτως εἴτε ἄλλως νὰ παύσων τὴν εἰς θάνατον καταδίκην ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι δὲν τοὺς ἐβλάψαν εἰς τίποτε, ὡς δὴθεν ἐχθρῶν. Ἐν παραρτήματι συνάπτεται ἡ ἀπόκρισις τοῦ προκατόχου αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ πρὸς τὸν ἀνθύπατον τῆς Ἀσίας Μινούκιον Φουνδανὸν περὶ ἀποφυγῆς διώξεως τῶν Χριστιανῶν, ὅσας δὲν ὑπάρχουν καταγγελίαι περὶ παραβιάσεως τῶν νόμων. Τὸ κείμενον αὐτῆς παρετίθετο λατινιστί, ὁ δὲ Εὐσέβιος τὸ συμπεριέλαβεν εἰς τὴν Ἱστορίαν του κατ' ἰδικὴν του μετάφρασιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν²⁹, ἡ ὁποία ὑποκατέστησε τὸ λατινικὸν πρωτότυπον. Ἐν συνεχείᾳ παρατίθενται εἰς τὰ χειρόγραφα δύο ἄλλα κείμενα, ἦτοι μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίνου πρὸς τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας καὶ μία τοῦ Μ. Αὐρηλίου περὶ τῆς θαυμαστῆς βροχῆς κατόπιν προσευχῆς τῶν χριστιανῶν ἀνδρῶν τῆς Κεραυνώδους λεγεῶνος εἰς μίαν δεινὴν διὰ 29 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 8, 8.

τὸν ρωμαϊκὸν στρατὸν περίστασιν, ἀλλὰ καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ ἔχουν προστεθῆ ἕκ τῶν ὑστέρων καὶ εἶναι προφανῶς νόθοι.

Β' Ἀπολογία

Ἡ μικρὰ αὐτὴ πραγματεία θεωρεῖται ἀπὸ ὄλους σχεδὸν τοὺς συγχρόνους κριτικοὺς παράρτημα τῆς πρώτης, συνταχθὲν ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἐπίδοσιν ἐκείνης. Ἡ ἄποψις αὐτῆ, διατυπωθεῖσα διεξοδικῶς καὶ δριστικῶς ὑπὸ τοῦ Α. Harnack³⁰, στηρίζεται κυρίως εἰς τὸν τρόπον τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου χρήσεως τῶν δύο ἔργων ἢ μᾶλλον εἰς παρερμηνείαν τῶν ἐν προκειμένῳ ἐκφράσεων αὐτοῦ.

Ὁ Εὐσέβιος κατ' ἀρχὴν γνωρίζει τὴν ὕπαρξιν δύο ἀπολογιῶν τοῦ Ἰουστίνου, προσφωνουμένων κατὰ τὴν ἀποψίν του τῆς μὲν πρώτης εἰς τὸν Ἀντωνῖνον, τῆς δὲ δευτέρας εἰς τὸν Μ. Αὐρήλιον³¹, ἀλλ' ὅταν παραθέτη χωρία αὐτῶν φαίνεται νὰ ἔχη τὴν ἐντύπωσιν ὅτι παραθέτει ἀπὸ τὴν πρώτην μόνον καὶ ἐπομένως οὐσιωδῶς ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς ἀπολογίας. Οὕτω, παραθέτων τὸ χωρίον τῆς πρώτης περὶ τοῦ Ἀντινόου³², προσθέτει ὀλίγον κατωτέρω, «ἐν ταύτῳ δὲ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν θεοσέβειαν μεταβολὴν αὐτοῦ...δηλῶν, ταῦτα γράφει», καὶ ἐν συνεχείᾳ παραθέτει τὸ σχετικὸν χωρίον τῆς δευτέρας³³. Οἱ κριτικοὶ ἐκλαμβάνουν τὴν φράσιν «ἐν ταύτῳ» τοπικῶς, μὲ τὴν ἔννοιαν «ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ». Ἀλλ' ὅμως ὁ Εὐσέβιος εἶχεν εἶπει προηγουμένως «ἐν τῇ ἀπολογίᾳ» καὶ ἐκεῖνο τὸ ὄσκειον θὰ ἀνεμνομεν ἔδῳ εἶναι «ἐν ταύτῃ» (τῇ ἀπολογίᾳ). Διὰ τοῦτο ἀναμφιβόλως ἢ φράσις «ἐν ταύτῳ» εἶναι χρονικὴ, σημαίνουσα «ταυτοχρόνως» καὶ χρησιμοποιουμένη συχνάκις ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ³⁴. Οὗτος ἐνδιαφέρεται νὰ σημειώσῃ ἔδῳ τί λέγει ἐν προκειμένῳ ὁ ἀπολογητὴς καὶ ὄχι εἰς ποίαν ἀπολογίαν τὸ λέγει.

30 Βλ. ἰδίως *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius. Ueberlieferung* 1893, 104. *Die Chronologie* 1, 1897, 274 ἔξ.

31 Ἐκκλ. Ἱστορίαι 4, 16, 1. 4, 18, 2.

32 Α' Ἀπολογία 29, 4.

33 Β' Ἀπολογία 12, 1.

34 Βλ. Ἐκκλ. Ἱστορίαι 6, 32, 1, «Καὶ Ὁριγένει δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον εἰς τὸν Ἡσαΐαν, ἐν ταύτῳ δὲ καὶ τὰ εἰς τὸν Ἰσζακιήλ συνετάτατο».

35 Β' Ἀπολογία 3, 1.

36 Ἐκκλ. Ἱστορίαι 4, 16, 1.

Ἐπειτα ὁ Εὐσέβιος, ἀναφερόμενος εἰς τὸ περὶ Κρήσκεντος χωρίον τῆς δευτέρας ἀπολογίας³⁵, τὴν ὁποῖαν εἶχεν ἤδη ρητῶς μνημονεύσει³⁶, σημειώνει ὅτι τοῦτο προέρχεται κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκ τῆς «δεδηλωμένης ἀπολογίας» ἦτοι ἐκ τῆς πρὸ ὀλίγου μνημονευθείσης δευτέρας, εὐθὺς δὲ κατωτέρω «ἐκ τῆς προτέρας ἀπολογίας» ἦτοι κατὰ τὴν γνώμην τῶν κριτικῶν ἐκ τῆς πρώτης. Τοῦτο δὲ θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ὁ ἱστορικὸς εὐρίσκειτο εἰς σύγχυσιν προκληθεῖσαν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ δύο ἀπολογίαι ἀπετέλουν ἐνιαῖον σῶμα, ἐνῶ αὐτὸς εἶχε τὴν εἶδησιν ὅτι ὁ Ἰουστίνος εἶχε γράψῃ δύο. Ἀλλ' ἂν πράγματι ἀπετέλουν ἐνιαῖον σῶμα, διατί δὲν λέγει ὁ ἱστορικὸς καὶ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἐκ «τῆς προτέρας» καὶ λέγει «ἐκ τῆς δεδηλωμένης» ἦτοι ἐκ τῆς δηλω-

θείσης προηγουμένως δευτέρας: Ἐδῶ πρόκειται πάλιν περί παρερμηνείας τῆς λέξεως «πρωτέρα», ἢ ὁποῖα καὶ συνήθως καὶ ἐν προκειμένῳ δὲν σημαίνει τὴν πρώτην ἀλλὰ τὴν προηγουμένην, τὴν προηγουμένως μνημονευθεῖσαν, τὴν δευτέραν συνεπῶς. Ἐξ αὐτῆς ἄλλωστε τῆς δευτέρας, ρητῶς μνημονευομένης, παρατίθεται καὶ ἡ ἔκθεσις περί τοῦ μαρτυρίου τοῦ Πτολεμαίου³⁷.

Περαιτέρω αὐτὸς οὗτος ὁ Ἰουστίνος παρέχει στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν δύο ἔργων, δηλῶν τρεῖς εἰς τὴν δευτέραν ἀπολογία «ὡς προέφημεν»³⁸, χωρὶς νὰ ἀνευρίσκωνται εἰς αὐτὴν ἀντιστοιχα χωρία, ἐνῶ ὑπάρχουν εἰς τὴν πρώτην³⁹, θὰ ἦτο δὲ πολὺ παράτολμον νὰ ἰσχυρισθῆ κανεὶς ὅτι ὁ Ἰουστίνος λέγων «ὡς προέφημεν» ἐννοεῖ προηγουμένον αὐτοτελὲς ἔργον, ἂν μάλιστα τοῦτο εἶχεν ἐπιδοθῆ εἰς τοὺς ἰδίους παραλήπτας πρὸ πολλῶν ἐτῶν. Ἄρα ἡ δευτέρα ἀπολογία, κατὰ τοὺς κριτικούς τούτους, ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὴν πρώτην καὶ ὡς παράρτημα αὐτῆς. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθῆ καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὅτι τὰ ἐν προκειμένῳ χωρία τῶν δύο ἀπολογιῶν δὲν ἀντιστοιχοῦν πλήρως μεταξύ των καὶ ἐμφανίζουν ἀξιολόγους διαφοράς. Π.χ.

A' Ἀπολογία 46, 3

«Καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἔθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλήσι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος».

B' Ἀπολογία 8, 1

«Οἱ ποιηταὶ...μεμισῆσθαι καὶ πεφονευσθαι οἶδαμεν Ἡράκλειτον μὲν, ὡς προέφημεν, καὶ Μουσῶνιον δὲ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς».

Κατ' οὐσίαν τὰ χωρία τῶν δύο ἀπολογιῶν δὲν ἀντιστοιχοῦν εἰς τίποτε ἄλλο πλὴν τῆς ταυτότητος τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο ἀναφερομένων ὀνομάτων, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ταυτότης εἶναι τόσον ἀσήμαντος, ὥστε δὲν δικαιολογεῖ τὴν παραπομπὴν τοῦ δευτέρου εἰς τὸ πρῶτον μὲ τὴν ἐνδειξιν «ὡς προέφημεν» πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ὁμοιότητες μεταξύ δευτέρας καὶ πρώτης ἀπολογίας, τὰς ὁποίας ὁμως δὲν ἐθεώρησε σκόπιμον ὁ συγγραφεὺς νὰ ἐπισημάνῃ μὲ τὴν ἰδίαν ἐνδειξιν. Ἐπειτα τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ἐπισημαζομένων χωρίων ἔχει τρία ἀντιστοιχα

A' Ἀπολογία 23, 2

«Καὶ τῇ βουλῇ αὐτοῦ γενόμενος ἄνθρωπος...ἐπ' ἀλλαγῆ καὶ ἐπαναγωγῇ τοῦ ἀνθρωπέου γένους».

B' Ἀπολογία 6, 5

«Καὶ ἄνθρωπος, ὡς προέφημεν, γέγονε κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς βουλήν ἀποκνηθεὶς, ὑπὲρ τῶν πιστευόντων ἀνθρώπων».

37 Ἰεκκλ. Ἱστορία 4, 17. Βλ. Γ. ΔΕΓΓΟΥ, *Χριστιανικὴ Γραμματολογία*, 2, Ἀθῆναι 1904, 62-64.

38 *B'* Ἀπολογία 4, 2, 6, 5, 8, 1.

39 *A'* Ἀπολογία 10, 1, 23, 2 καὶ 46, 5 καὶ 63, 16, 46, 3.

Α' Ἀπολογία 46, 5

«Κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς πάντων καὶ δεσπότου Θεοῦ βουλὴν διὰ παρθένου ἄνθρωπος ἀπεκυήθη».

Α' Ἀπολογία 63, 16

«Διὰ παρθένου ἄνθρωπος γενόμενος κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς βουλὴν ὑπὲρ σωτηρίας τῶν πιστευόντων αὐτῷ».

Εἰς ποῖον ἐκ τῶν τριῶν χωρίων τῆς πρώτης ἀπολογίας ἀναφέρεται τὸ «ὡς προέφημεν» τῆς δευτέρας; Ἴσως εἰς κανέν. Διότι, ἂν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἔργον τοῦ συγγραφέως ἀπαντῶνται τρία συγγενῆ χωρία, διὰ τὸ δεύτερον καὶ τρίτον τῶν ὁποίων μάλιστα οὗτος δὲν λέγει «ὡς προέφημεν», διατί νὰ μὴ ἀπαντῶνται καὶ δύο συγγενῆ εἰς ἄλλο ἔργον αὐτοῦ; Κρίνομεν δηλαδὴ πιθανώτατον ὅτι ἡ ἀναφορὰ γίνεται ἀπλῶς εἰς προηγούμενα χωρία αὐτῆς ταύτης τῆς Β' Ἀπολογίας, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκπέσει μαζί με τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου.

Πράγματι ἡ δευτέρα αὐτῆ ἀπολογία ἀρχίζει ἀποτόμως με τὰς λέξεις «Καὶ τὰ χθὲς δὲ καὶ πρόην ἐν τῇ πόλει ὑμῶν γενόμενα ἐπὶ Οὐρβίκου, ὃ Ρωμαῖοι». Τὴν ἀπότομον ταύτην ἑναρξιν ἐξηγοῦν οἱ σημερινοὶ πατρολόγοι ἐκ τῆς ὑποθέσεως ὅτι συνεχίζει τὴν πρώτην ὡς ἀπλοῦν παραρτήματα αὐτῆς, ἐκ δὲ τῆς προσφωνήσεως «ὃ Ρωμαῖοι» συνάγουν ὅτι αὕτη ἐν ἀντιθέσει με τὴν πρώτην ἀπευθύνεται πρὸς τὸν δῆμον τῶν Ρωμαίων. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ προσθήκη παραρτήματος ἀπειθυνομένου εἰς διάφορον ὄργανον ἀπὸ τὸ εἰς ὃ ἀπευθύνεται τὸ κύριον μέρος, ἄσκοπος θὰ ἦτο κατ' ἀρχὴν ἡ ἐκκλήσις πρὸς τὴν ἀπρόσωπον μάζαν. Τὸ κείμενον πάντως ἀπευθύνεται πρὸς τὰ ἴδια πρόσωπα, ὅπως δεικνύει ὁ ἐπίλογος, «εἴη οὖν καὶ ὑμᾶς ἀξίως εὐσεβείας καὶ φιλοσοφίας τὰ δίκαια κρίναι». τῆς μὲν εὐσεβείας ἀναφερομένης εἰς τὸν Ἀντωνῖνον Εὐσεβῆ, τῆς δὲ φιλοσοφίας εἰς τὸν Μ. Αὐρήλιον τὸν φιλόσοφον, ἐν συνδυασμῷ με τὸ 2, 8, ὅπου πάλιν ἐμφανίζεται αὐτοκράτωρ καὶ μάλιστα εἰς δεύτερον πρόσωπον, «σοὶ τῷ αὐτοκράτορι», καὶ με τὸ 2, 16, ὅπου ἐμφανίζονται ὁ εὐσεβῆς αὐτοκράτωρ καὶ ὁ παῖς τοῦ φιλοσόφου Καίσαρος ἦτοι ὁ Λούκιος Αἴλιος Βῆρος, ἀπουσιάζει ὁμοῦς ὁ Μ. Αὐρήλιος, ὁ ἄλλος φιλόσοφος καίσαρ, προφανῶς διότι ἡ μνεία αὐτοῦ παρελείφθη κατ' ἀντιγραφὴν θεωρηθεῖσα ἐσφαλμένως ὡς διτογραφία.

Ὁ Ἀθηναγόρας σιωπηρῶς καθιστᾷ φανερόν ὅτι αἱ δύο ἀπολογίαι ἦσαν αὐτοτελῆ ἔργα, διότι ἐνῶ χωρὶς ἀμφιβολίαν γνωρίζει καλῶς τὸ περιεχόμενον τῆς πρώτης, δὲν γνωρίζει τὸ περὶ προδοσίας τῶν χριστιανῶν ὑπὸ δούλων των λεγόμενον εἰς τὴν δευτέραν (12, 4), καὶ διὰ τοῦτο λέγει ὅτι ποτὲ δὲν συνέβη δούλος νὰ κατέδωκε τίποτε σχετικὸν περὶ ἀνθρωποφαγίας κατὰ χριστιανοῦ κυρίου του⁴⁰. Ἐπομένως γνωρίζει τὴν πρώτην καὶ ἀγνοεῖ τὴν δευτέραν.

Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐχώριζε μεγάλη χρονικὴ ἀπόστασις τὰς δύο ἀπολογίας, ἐπιμαρτυρουμένη καὶ ἀπὸ τὴν διαφορὰν τρόπου ἀντιμετωπίσεως τῶν καταστάσεων καὶ ἀπὸ τὴν διαφοροποίησιν ἀπόψεων τοῦ Ἰουστίνου εἰς βασικὰ προβλήματα. Ἐκ τῆς ἰδιαίτερας σημασίας τὴν ὁποίαν ἀποδίδει οὗτος εἰς τὴν φιλοσοφίαν τώρα προκύπτει ὅτι ὁ Μ. Αὐρήλιος εἶχε καταλάβει σπουδαίαν θέσιν εἰς τὴν διακυβέρνησιν. Ὑπερ συνέβη περὶ τὸ 160, καὶ τότε πρέπει νὰ ἐγράφη ἡ ἀπολογία αὐτή. Περὶ τοῦ τόπου συντάξεως δὲν δύναται νὰ ὑπάρξη ἀμφιβολία, εἶναι ἡ Ρώμη.

Τρία εἶναι τὰ θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται εἰς τὸ σωζόμενον τμήμα τῆς ἀπολογίας ὁ συγγραφεὺς.

- 1-3 Πρόσφατον ἐπεισόδιον διωγμοῦ
- 4-9 Ἀπάντησις εἰς δύο ἐρωτήματα τῶν Ἐθνικῶν, πρῶτον διατὶ οἱ Χριστιανοί, ἐφ' ὅσον ἐνθουσιάζονται τόσον πολὺ μὲ τὸ μαρτύριον δὲν αὐτοκτονοῦν, καὶ δεύτερον διατὶ ὁ Θεὸς δὲν βοηθεῖ τοὺς διωκομένους
- 10-14 Παραβολὴ φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ
- 15 Ἐπίλογος.

Ρωμαία γυνή, εὐθὺς ὡς κατέστη χριστιανή, διέκοψε τὴν μετὰ τοῦ συζύγου της καὶ ἄλλων ἀνδρῶν παρά φύσιν ἀσελγείαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπέδιδετο προηγουμένως, καὶ ἀποτυχοῦσα νὰ σωφρονήσῃ καὶ τοῦτον ἔλαβε διαζύγιον κατὰ μίαν ἀπουσίαν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Κατόπιν καταγγελίας τοῦ συζύγου ἐθανατώθησαν δι' ἀποφάσεως τοῦ ἐπάρχου Οὐρβίκου (144-160) ὁ χριστιανὸς διδάσκαλος τῆς γυναικὸς Πτολεμαῖος καὶ δύο εἰσπηδήσαντες χριστιανοί, πιθανῶς ὅλοι μαθηταὶ τοῦ Ἰουστίνου. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Ἰουστίνον νὰ ἐκφράσῃ ἐντονώτερον τὸ παράπονον ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Χριστιανῶν διώκεται τὸ ὄνομα καὶ ὅτι οὗτοι τιμωροῦνται ἀνευ διαπράξεως ἐγκλήματος. Ἐκφράζει δὲ ἐπίσης οὗτος τὸν φόβον ὅτι καὶ ὁ ἴδιος θὰ ὑποστῇ μαρτύριον κατόπιν καταγγελίας τοῦ ἀντιπάλου του κυνικοῦ φιλοσόφου Κρήσκεντος, «τοῦ φιλοσόφου καὶ φιλοκόμπου», 40 *Πραεβέτα* 35.

μετά τοῦ ὁποίου εἶχε διεξαγάγει καὶ προφορικὴν συζήτησιν, καταγραφείσαν πιθανῶς καὶ ἀναγνωσθεῖσαν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων.

Εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα ὁ Ἰουστίνος ἀπαντᾷ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ δὲν αὐτοκτονοῦν, διότι ἡ ζωὴ εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖον ἐδόθη πρὸς ὠρισμένον σκοπόν, ἡ δὲ ἀφαίρεσις αὐτῆς ἀποτελεῖ ἀντιστράτευσιν εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ δεῦτερον ἐρώτημα ἡ ἀπάντησις εἶναι κάπως συγκτεχυμένη καὶ χρωματισμένη γνωστικῶς. Ὁ ἀνώνυμος καὶ ὑπερβατικὸς Θεὸς κατευθύνει τὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος μόνον εἰς τὰς γενικὰς τῆς γραμμᾶς καὶ δὲν ἐπεμβαίνει εἰς τὰς λεπτομερείας, ἐφ' ὅσον δὲ οἱ ἄνθρωποι ὡς κτιστὰ ὄντα εἶναι ἐπιδεκτικοὶ καὶ ἀρετῆς καὶ κακίας, ἀφήνει τοὺς δαίμονας ἐλευθέρους εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἐπηρρασμοῦ ἐκείνων, διὰ νὰ ἀντιδράσουν αὐτοὶ μόνοι τῶν εἰς τοῦτο. Οἱ δαίμονες λοιπὸν εἶναι οἱ ὑποκινούντες τοὺς διωγμοὺς κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν ἀγαθῶν φιλοσόφων, καθὼς καὶ πᾶσαν κακίαν. Διὰ τῆς θλίψεως οἱ πιστοὶ ὀδηγοῦνται εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ διὰ τοῦ θανάτου εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν.

Εἰς τὴν πρώτην ἀπολογία ἐίχεν ἰσχυρισθῆ ὅτι μερικοὶ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἐπλησίμωσαν κατὰ καιροῖς τὴν ἀλήθειαν διὰ δανεισμοῦ ἀπὸ τοῦ προφήτου ἢ δι' ἐμπνεύσεως παρὰ τῶν δαιμόνων¹¹. Τώρα ἐδῶ ἀναπτύσσει διάφορον θεωρίαν, τὴν περὶ σπερματικοῦ λόγου, τῆς ὁποίας ἡ διαμόρφωσις ἀπῆται μεταβολὴν ἐμπειρίας καὶ παρελεύσιν ὠρισμένου χρόνου ἀπὸ τῆς προηγουμένης ἀπολογίας, εἰς τὴν ὁποίαν μόνον εἰς ἀσαφῆς ὑπαινιγμὸς ἀπαντᾶται (46, 3). Δύο πιθανῶς παράγοντες συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν αὐτῆς, ἡ βαθυτέρα μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν προβλημάτων καὶ ἡ καλυτέρα ἐκτίμησις τῶν σχέσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τὴν πολιτείαν. Ἡ πρώτη ἀπολογία τοῦ δὲν εἶχεν ἴσως ὠφελῆσαι ἐπαρκῶς τοὺς Χριστιανούς, ἐὰν δὲν τοὺς εἶχε βλάψει, προφανῶς διότι ὁ Μ. Αἰρήλιος, ἀποκτῶν σὶν τῷ χρόνῳ μεγαλύτερον μερίδιον εἰς τὴν ἐξουσίαν, καὶ οἱ περὶ αὐτὸν φιλόσοφοι, πρέπει νὰ εἶχον ἐρεθισθῆ ἀπὸ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Ἰουστίνου ὅτι οἱ ἀρχαῖοι διδάσκαλοι τῶν εἶχον δανεισθῆ τὰς δοξασίας τῶν ἀπὸ τοῦ προφήτου τοῦ Ἰσραήλ, θὰ ἦτο δὲ ἀσύνετον νὰ χρησιμοποίησιν οὗτος καὶ πάλιν τὴν ἰδίαν γλῶσσαν. Τώρα πράγματι λέγει ὅτι καὶ οἱ φιλόσοφοι ἐπίσης ἐδιώχθησαν, διότι εἶπον τὴν ἀλήθειαν, καίτοι βεβαίως τὴν εἶπον μόνον κατὰ μέρος. Καὶ πῶς τὴν εἶχον εὔρει; Ὁδηγηθέντες ἀπὸ τὸν σπερματικὸν λόγον, ἐξ οὗ καὶ τὰ διδάγματα τῶν ὁμοιάζουν μετὰ τὰ χριστιανικά, ἢ καὶ ἡ χριστιανικὴ παραμένει ὑπερτέρα «πάσης ἀνθρωπείου φιλοσοφίας».

11 Ἄπολογία 44, 9.
54 κἀ.

Εἰς τὸν ἐπίλογον ἀξιῶνει ἀπὸ τοῦς αὐτοκράτορας νὰ καταστήσουν γνωστὰ τὰ τῶν Χριστιανῶν εἰς τοῦς ὑφισταμένους τῶν ἀξιωματῶν διὰ κυκλοφορήσεως ἐγκυκλίου περιλαμβανούσης τὰς ἀπόψεις καὶ τοῦς θεσμούς των, ὥστε νὰ παύσῃ ἢ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἄγνοια, ἢ ὁποῖα ὀδηγεῖ εἰς τὴν δίωξιν. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ἔχουν μεταφερθῆ ἐκ λάθους δύο προτάσεις ἐκ τοῦ κυρίου σώματος τῆς πρυγματείας⁴².

Ἀπολεσθέντα Συγγράμματα

Ἦσιν μικρὸς ἀριθμὸς ἄλλων ἔργων τοῦ Ἰουστίνου, μαρτυρουμένων ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον ἢ ἀπὸ μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, ἔχουν χαθῆ. Τὰ μνημονεύομεν κατωτέρω ἐν συντομίᾳ.

1. *Σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν αἵρέσεων*. Γραφὲν πρὸ τῆς Α' Ἀπολογίας, ἐφ' ὅσον μνημονεύεται εἰς αὐτήν⁴³, ἐξέθετε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσιν καὶ τὰς πλάνυς τῶν κυριωτέρων αἵρέσεων προβλήματα, ἦτοι τῶν τοῦ Σίμωνος Μάγου, Μενάνδρου, Σατουρνίνου, Κηρίνθου, Βασιλείδου, Καρποκράτους, Βαλεντίνου, Μαρκίωνος, ἀπετέλεσε δὲ βασικὴν πηγὴν τῶν συγγενῶν ἔργων τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Ἰππολύτου καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ὁ τελευταῖος τῶν ὁποίων ἀποκαλεῖ τὸν ἀπολογητὴν πρῶτον ἀγωνιστὴν κατὰ τῆς αἵρέσεως. Πρῶτος αὐτός, ὅπως φαίνεται, ἔδωσε προτεραιότητα μεταξὺ ὄλων τῶν αἵρεσιάρχων εἰς τὸν Σίμονα, λέγων μάλιστα εἰς τὴν Α' Ἀπολογίαν—προφανῶς δὲ ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν σύνταγμα—ὅτι οὗτος ἐλάτρευετο εἰς τὴν Ρώμην ὡς θεὸς καὶ ὅτι αὐτός ὁ ἴδιος εἶχεν ἰδεῖ ἐκεῖ ἀνδριάντα του⁴⁴. Εἰς τὴν πραγματικότητά ὁ ἀνδριὰς οὗτος, φέρων τὴν ἐπιγραφὴν *Semoni Deo Sancto*, ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν γνωστὸν σαβινικὸν θεὸν Σέμονα Σάγκον, ἀλλ' ἴσως οὗτος νὰ εἶχε ταυτισθῆ ὑπὸ τῶν Σιμωνιανῶν μὲ τὸν ἰδικὸν τῶν ἀρχηγῶν. Ἐν καὶ δὲν γνωρίζομεν τὸν ὄγκον τοῦ ἔργου, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦτο ἐκτενές, ἴσως μάλιστα τὸ ἐκτενέστερον ὄλων τῶν ἔργων τοῦ Ἰουστίνου. Τεμάχια τῶν σωζομένων ἔργων του προέρχονται προφανῶς ἐξ αὐτοῦ.

2. *Κατὰ Μαρκίωνος*. Ἦτο σύγχρονος τοῦ αἵρεσιάρχου τούτου, τὸν ὁποῖον ἠξίωσεν ἰδιαίτερου συγγράμματος, διότι τὸν ἐθεώρει ὡς τὸν πλέον ἐπικίνδυνον λόγῳ τῆς ταχείας καὶ εὐρείας διαδόσεως τῆς διδασκαλίας του καὶ τῆς ἀπηχήσεως αὐτῆς εἰς τοῦς κύκλους σοβαρῶν λογίων⁴⁵.

3. *Περὶ ψυχῆς*. Μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα περιελάμβανε τὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς του ἦτο τὸ περὶ ψυχῆς, ἀναπτυσσόμενον δι-

42 Τὴν Β' Ἀπολογίαν γνωρίζουν ὁ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, *De viris illustribus* 23, τὸ *Πασχάλιον Χρονικόν*, 1, σ. 482, ὁ ΦΩΤΙΟΣ, *Μικροβιβλίος* 125.

43 Α' Ἀπολογία 26. Βλ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 11, 10. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 2. ΦΩΤΙΟΥ, *Μικροβιβλίος* 125.

44 Α' Ἀπολογία 20, 2. Εἰρήβη οὗτος ἐν Ρώμῃ.

45 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 4, 6, 2, 5, 26, 2. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 11, 8, 4, 18, 9.

τώς, από τῆς ἀπόψεως τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρῶτον καὶ ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του χριστιανικῆς ἀπόψεως δεύτερον. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον⁴⁶ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κείμενον ἦτο «σχολικόν», δηλαδὴ περιεῖχε παραδόσεις τοῦ ἀπολογητοῦ πρὸς τοὺς μαθητὰς του περὶ τῶν δοξασιῶν τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐπὶ τοῦ θέματος, ὅπως αὐταὶ διευπλώνοντο εἰς ἀνθολόγιον σχετικῶν κειμένων, ὑπῆρχε δὲ εἰς αὐτὸ ὑπόσχεσις ὅτι εἰς ἄλλο βιβλίον θὰ ἀνεπτύσσοντο αἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως. Περί τῆς ἀκολουθουμένης τάσεως εἶναι δυνατόν νὰ λάβωμεν ἰδέαν ἐκ τῶν πρώτων κεφαλαίων τοῦ Διαλόγου πρὸς Τρύφωνα καὶ ἐκ τῶν λεγομένων εἰς τὸν Λόγον Πρὸς Ἑλληνας τοῦ μαθητοῦ του Τατιανοῦ.

4. Πρὸς Ἑλληνας. Περιεῖχε μακρὰν ἐκθεσιν περὶ ζητημάτων ἐνδιαφερόντων τόσον τοὺς φιλοσόφους ὅσον καὶ τοὺς χριστιανοὺς θεολόγους, ἰδιαιτέρως δὲ ἔκαμνε λόγον περὶ φύσεως δαιμόνων. Ἐχει ἀντίστοιχον τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 2 ψευδιουστίνειον⁴⁷.

5. Ἐλεγχος πρὸς Ἑλληνας. Ἐχει ἀντίστοιχον τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 1 ψευδιουστίνειον⁴⁸.

6. Περὶ μοναρχίας Θεοῦ. Εἰς τοῦτο ἀπεδεικνύετο ἡ ἐνότης καὶ τὸ μοναδικόν τοῦ Θεοῦ διὰ βιβλικῶν καὶ φιλοσοφικῶν μαρτυριῶν⁴⁹.

7. Περὶ ἀναστάσεως⁵⁰. Ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου χρησιμοποιεῖ χωρίον τοῦ Ἰουστίνου περὶ ἀναστάσεως⁵¹, χωρὶς νὰ λέγῃ ἀπὸ ποῖον ἔργον προέρχεται, ἀλλ' ὁ Φώτιος καθιστᾷ βέβαιον ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν, ὅπως εἶναι εὐλόγον ἄλλωστε. Τοῦτο μνημονεύεται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Προκοπίου Γαζαίου⁵² εἰς τὴν Σειρὰν εἰς Γένεσιν καὶ ἔχει ἀντίστοιχον τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 4 ψευδιουστίνειον.

8. Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν. Ἄν πράγματι εἶχε συντάξῃ τοιοῦτον ἔργον ὁ Ἰουστίνος, θὰ ἀνέπτυσσεν εἰς αὐτὸ ἐν ἐκτάσει τὰς περὶ χιλιετηρίδος ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὰ σωζόμενα ἔργα του. Ὁ Ἰερώνυμος ὁμοίως, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν μαρτυρίαν στηρίζεται ἡ ἄποψις περὶ ὑπάρξεως τοῦ ἔργου τούτου⁵³, λέγει ἀορίστως «Apocalypsin, quam interpretatur Justinus martyr et Irenaeus», ὅπου τὸ interpretatur δὲν διευκρινίζεται ἂν ἀναφέρεται εἰς ὑπομνημάτις δι' ἰδιαιτέρου συγγράμματος ἢ εἰς τὴν περιστασιακὴν ἐρμηνείαν χωρίων αὐτῆς εἰς σωζόμενα καὶ ὀπολεσθέντα ἔργα, ὅπως εἶναι ἢ εἰς τὸ κ. 81 τοῦ Διαλόγου Πρὸς Τρύφωνα. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ Εἰρηναῖος, ἀναφερόμενος ὁμοῦ μὲ τὸν Ἰουστίνον εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἰερωνύμου, δὲν συνέταξεν ἰδιαίτερον ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν. Ἄν πάλιν ὁ ὁ Ἰερώνυμος ἐννοῇ ὅπωςδῆποτε ὑπόμνημα, πράττει τοῦτο πιθανῶς ἐκ παρανοήσεως σχετικῆς εἰδήσεως τοῦ Εὐσεβίου.

9. Ψάλτης⁵⁴. Τὸ ἔργον τοῦτο πρέπει νὰ συνίστατο εἴτε εἰς ἐρμηνείαν

46 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 18, 5.

47 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 18, 3. ΦΩΤΙΟΥ, Μυριόβιβλος 125.

48 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 18, 4. ΦΩΤΙΟΥ, Μυριόβιβλος 125.

49 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 18, 4.

50 ΦΩΤΙΟΥ, Μυριόβιβλος 234.

51 Ἀγλαοφῶν 2, 18.

52 3, 21. PG 87, 222.

53 De viris illustribus 9.

54 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 18, 5. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, De viris illustribus 23.

εἰς τοὺς ψαλμοὺς εἴτε εἰς συλλογὴν πρωτοτύπων ὕμνων ἰδίας ἐμπνεύσεως εἰς χρῆσιν κατὰ τὰς λατρευτικὰς συναθροίσεις καὶ εἰς κατ' ἴδιαν ἀνάγνωσιν. Τὸ δεύτερον καθίσταται πιθανώτερον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ψαλμοὶ τῆς Π. Λιαθήκης δὲν εἶχον ἀκόμη σταθερὰν θέσιν εἰς τὴν λατρείαν καὶ ἐπίσης ἐκ τοῦ τίτλου, τότε δὲ τοῦτο θὰ ἦτο τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ εἴδους του εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον.

10. *Πρὸς Σοφιστὴν Ἐκφράσιον περὶ πικροῦ καὶ πίστεως.* Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς⁵⁵ παραθέτει δύο χωρία ἀπὸ σύγγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον, ἀποδίδων αὐτὸ εἰς τὸν Ἰουστίνον. Ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν εἶναι τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἀνήκη εἰς συγγραφεὶα τοῦ τέλους τοῦ σ' αἰῶνος καὶ ἐκ συγχύσεως ἢ ἐσκεμμένως νὰ ἐτέθη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀπολογητοῦ.

11. *Διάλογος Πρὸς Κρήσκεντα.* Κατὰ τὰ γραφόμενα εἰς τὴν Β' Ἀπολογίαν (3) ὁ Ἰουστίνος εἶχε διεξαγάγει δημοσίαν συζήτησιν μετὰ τοῦ Κρήσκεντος, ἐξέφραζε δὲ ὁ ἴδιος τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ αὐτοκράτορες θὰ εἶχον λάβει γνῶσιν τῶν λεχθέντων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ταῦτα εἶχον μᾶλλον καταγραφῆ, εἶναι δὲ εὐλογον ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἐπετέλεσεν ὁ ἀπολογητὴς.

12. *Πρὸς Ἰουδαίους.* Εἰς τὰ Ἱερά Παράλληλα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ παρατίθενται μεταξὺ ἄλλων δύο χωρία ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὸ Πρὸς Ἰουδαίους ἔργον τοῦ Ἰουστίνου. Ἐπειδὴ δὲν φαίνεται ὅτι συνετάχθη τοιοῦτον ἔργον ὑπὸ τοῦ ἀπολογητοῦ καὶ ἐπειδὴ τὰ χωρία ταῦτα δὲν ἀπαντῶνται εἰς τὸν Διάλογον πρὸς Τρύφωνα, ἔργον φυσικὰ κατὰ Ἰουδαίων, εἶναι προφανές ὅτι προέρχονται ἀπὸ κείμενον ἄλλου συγγραφέως κατὰ λάθος ἀποδοθὲν εἰς τὸν ἀπολογητὴν, ἐκτὸς ἂν ἀνήκον εἰς τὸ ἐκπεσὸν τμήμα τοῦ Διαλόγου⁵⁶.

3. ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἡ προσφορὰ τοῦ Ἰουστίνου εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἀναγνωρίζεται μὲν γενικῶς ἀλλ' ἀξιολογεῖται διαφοροτρόπως. Καὶ μόνον μίαν πλευρὰν αὐτῆς τῆς προσφορᾶς ἐὰν λάβωμεν, ὅπως εἶναι ἡ εἰσαγωγή ἐλληρικῶν στοιχείων εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὗτος ἀπὸ ἄλλους κατηγορεῖται ὡς νοθευτὴς τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐπαινεῖται ὡς ἀνανεωτὴς αὐτῆς. Ἄν καὶ ὅπως-δήποτε ἡ περὶ τῆς ἐν γένει διδασκαλίας του εἰκὼν θὰ παραμένῃ πάντοτε ἡμιτελής, ἐφ' ὅσον τὰ καθ' αὐτὸ θεολογικὰ συγγράμματά του ἐχάθησαν καὶ σήμερον δὲν διαθέτομεν εἰμὴ μόνον τρία ἀπολογητικὰ ἔργα του, δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ

55 Ὅμοι περὶ δύο ἐνεργειῶν, PG 91, 280.

56 K. HOLL, Texte u. Untersuchungen 20, 2, 49 ε.

προσωπικότητος ἡ ὁποία ἐχάρισεν εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν νέαν πνοὴν καὶ νέας διυστάσεις.

Ἐκ τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας ἔτρεφεν ἀγάπην πρὸς τὴν ὑγιᾶ φιλοσοφίαν καὶ προσεπάθει νὰ εὔρη τοὺς αἰτιώδεις λόγους τῶν πραγμάτων. Αἰετήρησε τὴν ἀγάπην αὐτὴν καὶ μετὰ τὴν μεταστροφὴν του, ἐνήργει πάντοτε ὡς φιλόσοφος, ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν ἐφιλοσόφει, ἐφόρει τὸν φιλοσοφικὸν τριβῶνα, διηύθυνε σχολὴν καὶ ἐπεθύμει νὰ πείσῃ τοὺς ἕξω ὅτι ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ εἶναι φιλόσοφοι, διότι ἀκολουθοῦν τὴν ἀληθινὴν φιλοσοφίαν. Ἐφαίνετο ὡς νὰ ἐπέρασεν ἀπὸ μίαν φιλοσοφίαν εἰς ἄλλην, ἡ ὁποία ὁμῶς δὲν ἦτο μόνον ἀφηρημένον σύστημα, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ζωὴ. Τὸ λεγόμενον ὅτι δι' αὐτοῦ ἡ Ἐκκλησία ἐκέρδισε δύο φιλοσόφους, αὐτὸν τὸν ἴδιον καὶ τὸν Πλάτωνα, εἶναι προφανῶς ὑπερβολικόν, ἂν ὄχι παραπειστικόν. Δὲν εἰσήγαγε τὸν Πλάτωνα (οὔτε καὶ τὸν σύγχρονόν του πλατωνικὸν Ἀλβίνον) εἰς τὴν θεολογίαν, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν ἡ ὁποία κατηύθυνε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀλβίνον εἰς τὸ νὰ φιλοσοφοῦν ὀρθῶς. Ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἀπετέλεσε τὸ σημαντικώτατον γεγονός εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν β' αἰῶνα.

Δὲν ἐπεδίωξε νὰ διατυπώσῃ προσωπικὴς θεωρίας, ὅπως θὰ ἔπραττεν ἂν ἦτο ἀπλοῦς φιλόσοφος, ἀλλὰ νὰ μεταδώσῃ ὅ,τι ἐδιδάχθη. Ὅ,τι ἐδιδάχθη, ἀπὸ ποίους; Ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὅποιοι, κατὰ τὴν σημείωσιν περὶ τῆς ἐντυπώσεως ὑπὸ τῆς ὁποίας ἐκυριαρχήθη μετὰ τὴν συζήτησιν μὲ τὸν γέροντα, ὑπῆρξαν οἱ κύριοι ἐμπνευσταὶ καὶ διαμορφωταὶ τῆς θεολογίας του: «καὶ ἔρωσ εἶχέ με τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἱ εἶσι Χριστοῦ φίλοι»⁵⁷. Οἱ προφῆται καὶ οἱ φίλοι τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ οἱ ἀπόστολοι ὑπὸ γενικωτέραν ἔννοιαν, ὑπῆρξαν ἕκτοτε ἡ ἀγάπη τοῦ νεαροῦ χριστιανοῦ. Δὲν ἐνδιεφέρετο περὶ τῆς σημασίας τῶν προφητῶν διὰ τοὺς Ἰουδαίους ἀλλὰ περὶ τῆς σημασίας των διὰ τοὺς Χριστιανούς. Δι' αὐτοὺς ὅλη ἡ Π. Διαθήκη συνοψίζεται εἰς δύο λέξεις, Θεοφάνια καὶ προφητεία, καὶ πᾶν λεγόμενον καὶ συμβαίνον ἐκεῖ ἀποτελεῖ 'προδήλωσιν' 'προαγγελίαν' 'καταγγελίαν'⁵⁸. Καὶ ἐκπλήρωσις αὐτῶν εἶναι ὁ Χριστός. Βεβαίως αἱ προφητεῖαι δὲν κατενοήθησαν ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, διότι περιεῖχον μίαν κεκρυμμένην ἀλήθειαν, κεκρυμμένην εἰς μυστήριον. Διὰ τὴν διαλεύκασιν τοῦ μυστηρίου χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ ἀπολογοῦ ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος ἑρμηνείας. Προβάλλει πάντοτε σαφῶς τὴν προφητικὴν βάσιν τῶν εὐαγγελίων, φρονῶν ὅτι ἄνευ τῆς προθεοφανίας τοῦ Λόγου εἰς τὴν Π. Διαθήκην δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἡ θεοφάνια αὐτοῦ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Ἐγνώ-

Διάλογος 8.

Διάλογος 53, 1. 53, 4. 42, 4 κ.ά.

ριζε καλῶς ἐξ ἄλλου ὄχι μόνον τὰ Συνοπτικά εὐαγγέλια, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου, ἂν καὶ λόγῳ τοῦ ἐσωτικῆς χαρακτήρος του σπανίως τὸ χρησιμοποιῆ, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν ἐπιστολὰς τῶν ἀποστόλων. Καλεῖ τὰ εὐαγγελικὰ κείμενα «ἀπομνημονεύματα» κατὰ μίμησιν τοῦ Ξενοφώντος, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὁμοτίτλον ἔργον χρησιμοποιεῖ⁵⁹.

Ἐγνώριζεν ὁμως καὶ πράγματα μὴ περιλαμβανόμενα εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ μεταδιδόμενα διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ὅπως εἶναι αἱ πληροφορίες ὅτι ὁ Κυρήνιος ὑπῆρξε «πρῶτος ἐπίτροπος» τῆς Ἰουδαίας⁶⁰, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐγεννήθη εἰς σπήλαιον, ὅτι ὁ Ἰωσήφ κατήγετο ἐκ Βηθλεέμ⁶¹, ὅτι οἱ μάγοι προήρχοντο ἐξ Ἀραβίας⁶², καὶ δύο ἄγρυφα λόγια, «ἔσσονται σχίσματα καὶ αἵρέσεις», «ἐν οἷς ἂν ὑμᾶς καταλάβω, ἐν τούτοις καὶ κρινῶ»⁶³, ἐκτὸς ἂν τὰ τελευταῖα ταῦτα προέρχωνται ἀπὸ ἀπολεσθείσας συλλογὰς λογίων καὶ ἐπεισοδίων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀπετέλεσαν ἔπειτα ὑλικὸν δι' ἀπόκρυφα βιβλία, ἂν δὲν εἶχον ἤδη ἐνσωματωθῆ εἰς τοιαῦτα βιβλία. Φαίνεται τουλάχιστον πιθανὸν ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψιν του κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Πράξεις Πιλάτου», κατὰ τὴν ἀρχικὴν του μορφήν, φυλισσόμενον εἰς τὰ ἐπίσημα ἀρχεῖα τοῦ κράτους⁶⁴.

Ὁ ἀπολογητὴς ἀπέθεσεν εἰς τὰ κείμενά του τοιαύτην θερμὴν πίστεωσ καὶ εἰλικρίνειαν ὥστε ταῦτα νὰ εἶναι ἀγαπητὰ καὶ αἱ ἀπόψεις του εὐπρόσδεκτοι ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν ἡμῶν. Αὐταὶ αἱ ἀπόψεις δὲν ἀποτελοῦν φιλοσοφικὸν σύστημα, πρᾶγμα ἐκτὸς τῶν προθέσεων καὶ ἐπιδιώξεών του, ἀλλὰ σειρὰν σκέψεων πλεγμένων περὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ, τὸν ὁποῖον ἠγάπησε καὶ ἐλάτρευσε μέχρι θανάτου.

Ἐπειδὴ εἰς τοὺς ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ κύκλους διανοουμένων τῆς ἐποχῆς δὲν ἠμφισβητεῖτο τόσον τὸ ἐνιαῖον τοῦ Θεοῦ, ὅσον ἡ θέσις τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἰουστίνος περιέστρεφεν εἰς αὐτὸν τὴν θεολογικὴν του ἐπιχειρηματολογίαν. Εἶναι προφανές ὅτι εἰς τὰ ἀπολεσθέντα συγγράμματα, ἰδιαιτέρως τὰ ἀπευθυνόμενα πρὸς τοὺς Γνωστικούς, εἶχεν ἄλλην βάσιν διαπραγματεύσεως, ἀλλ' εἰς τὴν σωζομένην ἀπολογία ὡς θεμέλιον αὐτῆς θέτει τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον ἔδωσεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ὀρθὴν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ τὸ ὄνομα. Διὰ νὰ γίνῃ κατανοητός, ἐχρησιμοποίησεν ὄρον τὸν ὁποῖον εἶχον ἀποδεχθῆ ὁ Ἰωάννης, ὁ Ἰγνάτιος καὶ πολλοὶ Γνωστικοί, τὸν ὄρον Λόγος. Πρῶτος εἶχεν εἰσαγάγει αὐτὸν ὁ Ἡράκλειτος διὰ τῆς θεωρίας ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἐν ἑαυτῷ δύναμιν κινουσαν καὶ κατευθύνουσαν αὐτόν, τὴν κοσμικὴν ψυχὴν, οἱ δὲ Στωϊκοὶ καὶ οἱ μεταγενέστεροι Πλατωνικοὶ ἀνεύρισκον τὴν δύναμιν ταύτην εἰς ὅλα τὰ

59 *Β' Ἀπολογία* 10.

60 *Α' Ἀπολογία* 34, 2.

61 *Διάλογος* 78, 4.

62 *Διάλογος* 78, 1.

63 Τὸ πρῶτον *Διάλογος* 35, 3, τὸ δεύτερον *Διάλογος* 47, 5.

64 *Α' Ἀπολογία* 35 καὶ 48.

ἐπὶ μέρους ὄντα καὶ πράγματα ὡς σπερματικὸν Λόγον. Ὁ Φίλων συνδυάζει τὸν στωϊκὸν Λόγον, τὴν ἀκυθόριστον δύναμιν, μὲ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἀλλ' ὁ Ἰουστίνος τὸν ζωντανεῖει εἶναι ἢ συγκεκριμένη θεία προσωπικότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπως φευγαλέως εἶχον δηλώσει ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἰγνάτιος.

Ὁ Λόγος, ὁσάκις ἐνεργεῖ τὰς θεοφανίας τῆς Π. Διαθήκης, καλεῖται Λόγος ἢ Πᾶς Λόγος, ὁσάκις χαρίζεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰ λογικὰ σπέρματα, καλεῖται Σπερματικὸς Λόγος. Εἶναι δηλαδὴ ταυτοχρόνως καὶ πρόσωπον καὶ δύναμις, κατὰ ἓνα συνδυασμὸν τῆς Ἰωαννείου παραδόσεως μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν μέσων Πλατωνικῶν, ἀλλὰ περισσότερο εἶναι πρόσωπον. Μετασχὼν τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἐνεφανίσθη ἐπανελημμένως εἰς ἱερὰ πρόσωπα, τὸν Ἀβραάμ, τὸν Ἰακώβ, τὸν Μωϋσῆν καὶ ἄλλους, κατὰ τινὰ τρόπον προπαρασκευαστικῆς ἐνανθρωπήσεως⁶⁵, ἤλθε δὲ τέλος εἰς τὸν κόσμον ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ. Ἀπὸ τίνος ἐπόψεως φαίνεται νὰ εἶναι μεσάζων μεταξύ Θεοῦ καὶ κόσμου, ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὕτη διασκεδάζεται ἐκ τῆς ἐν γένει περὶ Θεοῦ ιδέας τοῦ Ἰουστίνου.

Διότι κατὰ τὴν ἄποψίν του ὁ Θεὸς εἶναι μὲν ἀνόνημος καὶ ὑπερβατικός, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης δημιουργὸς καὶ διακοσμητὴς τοῦ σύμπαντος. «Ὅνομα γὰρ τῷ ἀρρήτῳ Θεῷ οὐδεὶς ἔχει εἰπεῖν· εἰ δέ τις τολμήσειεν εἶναι λέγειν, μέμνητε τὴν ἄσωτον μανίαν»⁶⁶. Ἡ ὑπερβατικότης φθάνει μέχρι σημείου ὥστε νὰ στερῆ τὸν Θεὸν μέρους τῆς παντοδυναμίας του. Ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι κατὰ τὸν ἀπολογητὴν «πάντα τὴν ἀρχὴν ἀγαθὸν ὄντα δημιουργῆσαι αὐτὸν ἐξ ἀμόρφου ὕλης...δεδιδάγμεθα»⁶⁷. Ὁ ἀπολογητὴς φαίνεται νὰ λέγῃ ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἐξ ἀμόρφου ὕλης καὶ ὄχι ἐκ τοῦ μηδενός, δηλώνων ὅτι ἔχει διδαχθῆ τοῦτο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Μωϋσῆν καὶ φρονῶν ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἄνδρες συμφωνοῦν ἀπολύτως μεταξύ των ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου⁶⁸, πράγμα ὀρθὸν ἐκ πρώτης ὄψεως. Ἡ θεία παντοδυναμία ὅμως περισώζεται ἐδῶ δι' ἄλλων ἐκφράσεων. Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιληφθῆ εἰς μικρὸν μόριον τῆς γῆς ὁ Θεὸς Πατὴρ, ὅθεν δὲν ἦτο αὐτὸς ὁ ἐμφανισθεὶς εἰς τὸν Ἀβραάμ ἀλλ' ὁ Λόγος⁶⁹. Ἐξ ἄλλου δέ, καίτοι ἀκίνητος, ἐφορᾷ ἐπὶ τῶν πάντων ὡς κύριος τῶν πάντων. «Ὁ γὰρ ἄρρητος πατὴρ καὶ κύριος τῶν πάντων οὔτε ποὶ ἀφίκται οὔτε περιπατεῖ οὔτε καθεῦδει οὔτε ἀνίσταται, ἀλλ' ἐν τῇ αὐτοῦ χώρᾳ, ὅπου ποτέ, μένει, δεξιὸν ὀρών καὶ δεξιὸν ἀκούων, οὐκ ὀφθαλμοῖς οὐδὲ ὠσὶν ἀλλὰ δυνάμει ἀλέκτῳ· καὶ πάντα ἐφορᾷ καὶ πάντα γινώσκει, καὶ οὐδεὶς ἡμῶν λέληθεν αὐτόν· οὔτε κινούμενος, ὁ τόπῳ τε ἀχώρητος καὶ τῷ κόσμῳ ὄλω, ὅς γε ἦν καὶ πρὶν τὸν κόσμον γενέσθαι»⁷⁰. Οὕτω καὶ ὁ Θεὸς Πα-

Διάλογος 56 ἐξ.

Α' Ἀπολογία 61, 11.

Βλ. Β' Ἀπολογία 6, 1.

Α' Ἀπολογία 10, 2.

Α' Ἀπολογία 59.

Διάλογος 60, 2.

Διάλογος 127, 2.

τήρ είναι αὐτάρκης καὶ ἡ μεσιτεία τοῦ Λόγου εἶναι ἀπαραίτητος. Ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῶν θείων προσώπων μεταξύ των παρειρηθεῖτο πολλή ρευστότης καὶ πολυμορφία ἐντὸς τῶν θεολογικῶν κύκλων, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτέθη τέρμα μόνον μετὰ δύο αἰῶνας. Ὁ Ἰουστίνος, ἂν καὶ ἔχει ὑπ' ὄψιν τοὺς λειτουργικὸν βαπτισματικὸν τύπον εἰς Τριάδα⁷¹ καὶ τὸν Λόγον καλεῖ Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸν καὶ Χριστόν, φαίνεται ὅτι ἀπὸ τινος ἀπόψεως θεωρεῖ τοῦτον κατώτερον τοῦ Πατρὸς, ὅπως καὶ τὸ Πνεῦμα. Βεβαίωνει ὅτι οἱ Χριστιανοὶ προσκυνοῦν «δημιουργὸν τοῦδε τοῦ παντός...Υἱὸν αὐτοῦ τοῦ ὄντος Θεοῦ μαθόντες καὶ ἐν δευτέρᾳ χώρᾳ ἔχοντες, Πνεῦμά τε προφητικὸν ἐν τρίτῃ τάξει»⁷². Ὁ Λόγος ὑπῆρχε προαιωνίως ἐντὸς τοῦ Πατρὸς, ἀλλὰ δὲν ἐγεννήθη προαιωνίως, ἐγεννήθη ἐν χρόνῳ. «Ἀρχὴν πρὸ πάντων τῶν κτισμάτων ὁ Θεὸς γεγέννηκε δυνάμιν τινα ἐξ ἑαυτοῦ λογικὴν, ἣτις καὶ δόξα Κυρίου ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου καλεῖται, ποτὲ δὲ Υἱός, ποτὲ δὲ Σοφία, ποτὲ δὲ Ἄγγελος, ποτὲ δὲ Θεός, ποτὲ δὲ Κύριος καὶ Λόγος»⁷³. Ὅπως τὸ φῶς ἀπὸ τὸν ἥλιον, οὕτω καὶ ὁ Χριστὸς διακρίνεται ἀπὸ τὸν Πατέρα κατ' ὄνομα, διακρίνεται δὲ καὶ κατ' ἀριθμόν⁷⁴. Προέκτασις καὶ ὀλοκλήρωσις τοῦ μεσιτευτικοῦ ἔργου τοῦ Λόγου εἰς τὴν δημιουργίαν εἶναι ἡ ἀποκάλυψις ἀληθειῶν μὲ τὰς μερικὰς θεοφανίας εἰς τὰ ἐπεισόδια τῆς Π. Διαθήκης καὶ μὲ τὴν πλήρη θεοφανίαν κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν.

Ὁ Χριστὸς εἶναι «ἄνθρωπος ἐν ἀνθρώποις»⁷⁵, ἀλλὰ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι πλήρης ἄνθρωπος. Ὁ Ἰουστίνος δὲν τὸ λέγει καὶ ἴσως δὲν τὸ πιστεύει. Δὲν εἶναι ἴσως τοῦτο τὸ μόνον μειονέκτημα τῆς χριστολογίας αὐτοῦ, διότι αὐτὴ χωλαίνει πράγματι γενικώτερον. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ «καινὸς νομοθέτης»⁷⁶, ὁ ὁποῖος διδάσκει τὴν ὀρθὴν γνῶσιν καὶ παραδίδει τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' οὕτω προφανῶς ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου οἰκοδομεῖται εἰς τὴν διδαχὴν καὶ τὸ παράδειγμα, ὅχι εἰς τὸν σταυρὸν καὶ τὸν θάνατον. Δὲν ἀπουσιάζουν καὶ τὰ τελευταῖα ταῦτα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ κείμενά του⁷⁷ καὶ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι οὗτος εἶναι ὁ «χριστιανικώτερος» τῶν ἀπολογητῶν, πολλοὶ τῶν ὁποίων οὔτε κἂν τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ μνημονεύουν. Δὲν γνωρίζομεν πάντως ἂν ἠκολούθει τὴν ἰδίαν γραμμὴν καὶ εἰς τὰ ἀντιαιρετικὰ συγγράμματά του. Τὸ Πνεῦμα, τὸ χορηγοῦν τὰ χαρίσματα εἰς τὰ λογικὰ ὄντα, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τοὺς προφήτας τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς καὶ τοὺς Χριστιανούς τῆς σημερινῆς, δὲν καταλαμβάνει σπουδαίαν θέσιν εἰς τὴν θεολογίαν αὐτῆν, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν Λόγον.

Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ ἀπολογητοῦ προκαλεῖ σύγχυσιν εἰς τοὺς μελε-

71 Α' Ἀπολογία 61, 10-13.

72 Α' Ἀπολογία 13, 1-3.

βλ. Διάλογον 61, 3.

73 Διάλογον 61, 1.

74 Διάλογος 128, 4.

75 Α' Ἀπολογία 23, 3.

76 Διάλογος 18, 3.

77 Α' Ἀπολογία 32. 56. 63.

Β' Ἀπολογία 13. Διά-

λογος 13. 10. 54. 86.

103. 137.

τητάς, διότι, θεωρών αὐτός τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ δύο ἐπόψεων, τὸν παρουσιάζει κατὰ μὲν τὴν ἀτελῆ αὐτοῦ κατάστασιν συνιστάμενον ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, κατὰ δὲ τὴν τελείαν ἐκ τῶν δύο τούτων καὶ ἐκ πνεύματος. Τὸ σῶμα εἶναι στοιχεῖον ὑλικόν, ἀλλ' ὄχι κακόν, διότι παρὰ τὴν ἀποψιν περὶ ἀμόρφου βλῆς εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν καὶ ἡ ὕλη ἐκ τοῦ Θεοῦ προέρχεται. Ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι μὲν ἀνωτέρα τῆς αἰσθητῆς βλῆς, ὄχι ὁμῶς καὶ θεία· διότι οὔτε βλέπει τὸν Θεὸν οὔτε μεταβαίνει εἰς ἄλλα σώματα, ὅπως ἰσχυρίζοντο οἱ Πλατωνικοί, οὔτε εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀθάνατος· δὲν ἔχει δηλαδὴ ἰδίαν ζωὴν διότι ἡ ζωὴ εἶναι ιδιότης τοῦ Θεοῦ· «ζωῆς δὲ ψυχὴ μετέχει, ἐπεὶ ζῆν αὐτὴν ὁ Θεὸς βούλεται. Οὕτως ἄρα καὶ οὐ μεθέξει ποτέ, ὅταν αὐτὴν μὴ θέλοι ζῆν· οὐ γὰρ ἴδιον αὐτῆς τὸ ζῆν ὡς τοῦ Θεοῦ». Ζωὴν τῆς δίδει τὸ Πνεῦμα· «ὡσπερ ἄνθρωπος οὐ διὰ παντός ἐστίν οὐδὲ σύνεστιν αἰεὶ τῇ ψυχῇ τὸ σῶμα ἀλλ', ὅταν δέη λυθῆναι τὴν ἀρμονίαν ταύτην, καταλείπει ἡ ψυχὴ τὸ σῶμα καὶ ὁ ἄνθρωπος οὐκ ἐστίν, οὕτως καί, ὅταν δέη τὴν ψυχὴν μηκέτι εἶναι, ἀπέστη ἀπ' αὐτῆς τὸ ζωτικὸν πνεῦμα καὶ οὐκ ἐστίν ἡ ψυχὴ ἐτι, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ὅθεν ἐλήφθη ἐκεῖσε χωρεῖ πάλιν»⁷⁸.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω τὸ πνεῦμα φαίνεται ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ προσεκτικὴ ἐρμηνεῖα αὐτῶν ὁδηγεῖ εἰς διάφορον συμπέρασμα. Εἰς τὸν ἄνθρωπον εὐρίσκομεν δύο ἐνότητες,

- α) ψυχῆς καὶ σώματος
- β) ψυχῆς καὶ πνεύματος.

εἰς τὰς δύοίτας ἡ ψυχὴ εἶναι κέντρον καὶ σύνδεσμος. Ὅταν τὸ σῶμα φθαρῆ, ἀφανίζεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ μένει ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα· ὅταν ἀπομακρυνθῇ τὸ πνεῦμα, χάνει καὶ ἡ ψυχὴ τὴν ζωὴν. Ἐξαοανίζεται πλήρως ἡ ψυχὴ· Προφανῶς ὄχι, ἀλλὰ χάνει τὴν ὑπὸ χριστιανικὴν ἔννοιαν αἰώνιον ζωὴν. Ἄν πράγματι τὸ πνεῦμα ἦτο ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τῆς ψυχῆς καὶ ἄνευ αὐτοῦ ἦγετο αὕτη εἰς ἀνυπαρξίαν, τότε οἱ πονηροὶ ἄνθρωποι θὰ ἔπρεπε μετὰ τὸν θάνατον ἢ τουλάχιστον μετὰ τὴν κρίσιν νὰ ἀφηνισθοῦν πλήρως, διότι δὲν εἶχον πνεῦμα ἀπὸ πολλοῦ ἤδη. Ἀλλ' ὁμῶς ὁ ἀπολογητὴς παριστᾷ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐπιβιώνουν τοῦ σωματικοῦ θανάτου, τοποθετούμενοι οἱ μὲν δίκαιοι εἰς τόπον ἀνώτερον τοῦ τῆς γῆς, οἱ δὲ πονηροὶ εἰς τόπον χειρότερον⁷⁹, καὶ τέλος κρινόμενοι νὰ ἀγωνταὶ οἱ μὲν πρῶτοι εἰς ἀπόλαυσιν τῶν αἰώνιων ἀγαθῶν, οἱ δὲ δεύτεροι εἰς κόλυσιν πυρός⁸⁰. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν τὸ πνεῦμα τοῦτο ὡς πρόσθετον στοιχεῖον, δῶρον τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀγαθοὺς, διακρινόμενον εἰς πνεῦμα συνέσεως, πνεῦμα βουλής, πνεῦμα ἰσχύος καὶ τὰ ὁμοῖα⁸¹.

Διάλογος 6.

Διάλογος 5, 3.

Διάλογος 45.

Διάλογος 39.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θέλει πράγματι νὰ εἶπῃ ὁ ἀπολογητὴς μὲ τὰς ἐκφράσεις τοῦ αὐτῆς περὶ θανάτου τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ πνεύματος, εἶναι ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν ἔχει πρωτογενῆ, φυσικὴν ἀθανασίαν, ἀλλ' ἐπίκτητον, ἐν εἶδος ἀκτινοβολίας τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, καταπολεμῶν οὕτω τὴν περὶ προϋπάρξεως καὶ αὐθυπαρξίας τῆς ψυχῆς πλατωνικὴν δοξασίαν. Μεταγενέστεροι θεολόγοι, ὅπως οἱ Ὑριγένης καὶ Ἀθανάσιος, ἀλλ' ἤδη καὶ αὐτὸς ὁ Ἀθηναγόρας, ἐζήτησαν νὰ καλύψουν μέρος τοῦ οὕτω δημιουργηθέντος μεταξὺ πλατωνικῆς καὶ χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας χάσματος.

Ἡ ἐπαφὴ τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ πραγματοποιεῖται διὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ἀρχομένης ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Καὶ εἰς μὲν τοὺς πατριάρχας καὶ προφήτας ἡ ἀποκάλυψις ἦτο πληρεστέρα, γενομένη δι' ἐμφανίσεων τοῦ Λόγου⁸² ἢ ἐμπνεύσεων τοῦ Πνεύματος⁸³. Εἰς δὲ τοὺς ἔθνικοὺς ὑπῆρξεν ἀτελεστέρα, συντελουμένη διὰ τῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ σπερμάτων τοῦ Λόγου «διὰ τὸ ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ Λόγου»⁸⁴, τὸ ὁποῖον ἐνώνει ἀνθρώπον καὶ Θεόν. Ἐνῶ δὲ τὰ σπέρματα εἶναι παρόντα εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὀλίγοι ἐκλεκτοὶ τὰ ἐκαλλιέργησαν καταλλήλως μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φθάσουν εἰς ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα· ὅθεν «οὐχ ὅτι ἀλλότρια ἔστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ὁμοία, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ἐκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου Λόγου τὸ συγγενὲς ὄρων κυλῶς ἐφθέγγετο»⁸⁵. Διὰ τοῦτο δὲ «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι κἄν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλήσι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραάμ καὶ Ἀναβίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαήλ καὶ Ἡλίας καὶ ἄλλοι πολλοί»⁸⁶. Οὕτως ἐπίσης ἐξηγεῖται καὶ ἡ παρουσία μονοθεϊστικῶν στοιχείων εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἤχθη ὁ Ἰουστίνος ἐκ γενικῆς θεωρήσεως τῶν θρησκευτικῶν καὶ πνευματικῶν προβλημάτων, εἶχον δὲ φθάσει καὶ ἔθνικοὶ λόγιοι, ὁρμώμενοι ἐξ ἄλλων προϋποθέσεων. Ὁ Νουμῆνιος, ἔθνικὸς φιλόσοφος τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος, διηρωτάτο, «τί ἐστι Πλάτων ἢ Μωϋσῆς ἀττικίζων;»⁸⁷ Τοιαῦται ἀντιλήψεις ἐπέτρεψαν εἰς τὸν ἀπολογητὴν νὰ δανεισθῇ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐννοίας, ἐκφράσεις καὶ ὄρους, τοὺς ὁποίους ἐνεσωμάτωσεν ἐπιτυχῶς εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν.

Δὲν ἀσχολεῖται τόσον πολὺ μὲ τὸ θέμα τῆς ἀπωτέρας προελεύσεως τοῦ κακοῦ. Ὅμιλεῖ περὶ πτώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀλλὰ τὴν ἁμαρτίαν τοῦ Ἀδὰμ θεωρεῖ μῆλλον πρωτότυπον⁸⁸ περὶ προπιτορικῆν. Κυρίως οἱ δαιμόνες, προελθόντες ἀπὸ μίξιν ἐκπεσόντων ἀγγέλων

82 *A'* Ἀπολογία 2, 1. *B'* Ἀπολογία 10.

83 *A'* Ἀπολογία 61. Διάλογος 7, 34, 1. 115, 3 κἀ.

84 *B'* Ἀπολογία 8, 1.

85 *B'* Ἀπολογία 13.

86 *A'* Ἀπολογία 46, 3.

87 ΚΑΙΤΜΕΝΤΟΣ, Στρωματεῖς 1, 22, 150, 4.

88 Διάλογος 88, 4.

μέ γυναίκας, είναι εκείνοι οί όποιοι φροντίζουν διά παντοίων τρόπων νά έκτροχιάσουν τήν διαγωγήν τών ανθρώπων από τά θεία σχέδια, τών όποιων έχουν γνώσιν και άνακοινώνουν ταύτην εις τούς Έθνικούς παραπλανητικώς. Έπί παραδείγματι ή έκ Παρθένου μέλλουσα γέννησις του Χριστου παρεστάθη εις τόν ειδωλολατρικόν κόσμον ως γέννησις του Περσέως έκ Παρθένου κοκ. Οί μύθοι είναι δαιμονικαι άπομιμήσεις τής θείας οίκονομίας. Οί δαίμονες λοιπόν είναι ή δευτέρα μετά τόν σπερματικόν Λόγον πηγή, από τήν όποιαν σοφοί και μυθογράφοι ήντλησαν μέρος τής άληθείας παρηλλαγμένης.

Τό σύνολον τής άποκαλύψεως έπραγματοποιήθη διά τής εις τόν κόσμον έμφανίσεως του Λόγου, του όποιου μετέχοντες οί Χριστιανοί διά τής πίστεως και τών μυστηρίων σώζονται. Ο Λόγος όδηγεί εις τήν άλήθειαν, οί δαίμονες προκαλούν τά πάθη και ύποκινούν τούς κατά τών Χριστιανών και τών άγαθών φιλοσόφων διωγμούς, άλλ' οί άνθρωποι δέν είναι έρμια αϊτών, διότι διατηρούν τό αυτεξούσιον, έχουν τήν ικανότητα νά μιμηθούν τά άγαθά προσόντα του Θεου, σωφροσύνην, δικαιοσύνην, φιλανθρωπίαν και τά παρόμοια, όποτε πράγματι προσδέχονται τόν Θεόν⁹⁰, γίνονται μάλιστα θεοί, όπως έσημειώθη άνωτέρω⁹⁰.

Ο άγων ούτος προσδίδει δραματικόν χαρακτήρα εις τήν ιστορίαν, όπως τήν έκλαμβάνει ό Ίουστίνος, τερματιζομένην διά τής ένδόξου δευτέρας έλεύσεως του Χριστου, τής συστάσεως τής χιλιετούς βασιλείας και τής κρίσεως, όποτε θά λήξη ή πορεία του θεου προς τόν άνθρωπον. Η προκαταρκτική έλευσις του Χριστου, μέ τās παλαιάς θεοφανίας ήτο περιστατική και προαγγελτική, ή πρώτη έλευσις κατά τήν πλήρη θεοφανίαν ήτο σωτηριώδης μέν άλλ' έν ταπεινώσει, ή δευτέρα έλευσις θά πραγματοποιηθῆ έν δόξη, και θεωρείται μάλλον προσεχής⁹¹.

Βεβαίως ό Χριστιανός δέν αντιμετωπίζει μόνος τά πνευματικά του προβλήματα, άλλ' έν κοινότητι μέ τούς όμοπίστους, οί όποιοί άποτελούν σύνολον ανθρώπων ήνωμένων μέ τόν Χριστόν ως άρχηγόν. Η Έκκλησία είναι πνευματική κοινότης, μεταβιβάζουσα εις τά μέλη της τήν ζωήν διά τών μυστηρίων. Περιγράφων δέ ταύτα ό Ίουστίνος, θέλει νά δείξη ότι οί Χριστιανοί δέν διαπράττουν τίποτε τό φρικώδες εις τās συνανθρωπίσεις των, ότι ζοϋν έν εύχαριστία προς τόν Θεόν και έν άγιασμῳ διά τών ζωοδοτικῶν μυστηρίων. Τά δύο μυστήρια δίδουν εις τόν Χριστιανόν τόν ιδιαίτερον χαρακτήρα του. Η πρώτη γέννησις του ανθρώπου, γινομένη έν άγνοία και χωρίς ευθύνην του, είναι αναγκαστική, ένῳ ή δευτέρα, πραγματοποιουμένη διά του βαπτίσματος κατ'

Α' Απολογία 10, 1.

Διάλογος 124.

Διάλογος 28, 2. 51, 2.

ἐκλογὴν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, εἶναι πνευματικὴ⁹². Ἡ εὐχαριστία, ἡ «λογική θυσία», δίδει εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν εὐκαιρίαν μετοχῆς εἰς τὴν σάρκα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, διότι πράγματι ὁ ἄρτος καὶ τὸ πόμα μεταβάλλονται εἰς σάρκα καὶ αἷμα αὐτοῦ⁹³.

92 Δ' Ἀπολογία 61.
93 Δ' Ἀπολογία 65-67.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἑκδόσεις

- R. STEPHANUS, Paris 1551, ἀρχικὴ ἐκδόσις.
FR. SYLBURG, Heidelberg 1593.
F. MOREL, Paris 1615.
PK. MARAN, Paris 1742 (=PCi 6).
J. C. TH. v. OTTO, ³1876-1881.
A. W. F. BILLIET, *The Apologies of Justin Martyr*, Cambridge 1891. ²1911.
B. L. GILDERSLEEVE, *The Apologies of Justin Martyr*, New York 1904.
L. PLAUTIGNY, *Les Apologies de Justin*, Paris 1904.
G. ARCHAMBAUDIT, *Justin, Dialogue avec Tryphon*, τ. 1-2, Paris 1909.
G. RAUSCHEN, *S. Justinii Apologiae duae*, Bonn ²1911.
J. M. PFÄTTISCH, *Justin des Philosophen und Märtyrers Apologien*, τ. 1-2, Münster 1912.
E. J. GOODSPEED, *Die ältesten Apologeten*, Göttingen 1914.
G. KRÜGER, *Die Apologien. Justins des Märtyrers*, Freiburg i. Br. ⁴1915.
S. FRASCA, *S. Justinio Martire, Apologie*, Torino 1938.

Μελέται

- K. SEMISCH, *Justin der Märtyrer*, τ. 1-2, Breslau 1840-1842.
B. AUBE, *Saint Justin Philosophe et Martyr*, Paris 1861. ²1875.
N. ΚΑΛΟΓΕΡΑ, «Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς», *Ἱθῆραι* 2 (1873), 359-380.
A. H. GOLDFAHN, *Justinus Martyr und die Agada*, Breslau 1873.
M. V. ENGELHARDI, *Das Christentum Justins Märtyrers*, Erlangen 1878.
A. STÄHLIN, *Justin der Märtyrer und sein neuester Beurtheiler*, Leipzig 1880.
K. L. GRUBE, *Darlegung der hermeneutischen Grundsätze Justins des Märtyrers*, Mainz 1880.
A. HARNACK, *Die Ueberlieferung der griechischen Apologeten des 2. Jahrh.*, Texte u. Unters. 1, 1-2, 1882, 73 ἐξ.—*Brot und Wasser, die eucharistischen Elemente bei Justin*, αὐτόθι 7, 2, 1891.—*Judentum und Judenchristentum in Justin, Dialog mit Trypho*, αὐτόθι 39, 16, 1913.
CH. E. FREPPÉ, *Saint Justin*, Paris 1886.
G. T. PURVIS, *The testimony of Justin Martyr to early Christianity*, New York 1889.
C. CLEMEN, *Die religionsphilosophische Bedeutung des stoisch-christlichen Eudämonismus in Justins Apologie*, Leipzig 1890.

- F. BOSSE, *Der präexistende Christus des Justinus Martyr*, Greifswald 1891.
- W. BOUSSET, *Die Evangelienzitate Justins des Märtyrers in ihrem Wert für die Evangelienkritik*, Göttingen 1891.
- B. GRUNDL, *De interpolationibus ex S. Justini philosophi et martyris Apologia secunda evulgandis*, Wien 1891.
- E. W. FLEMING, *Zur Beurteilung des Christentums Justins des Märtyrers*, Leipzig 1893.
- A. BALDUS, *Das Verhältnis Justins des Märtyrers zu unsern Synoptischen Evangelien*, Münster 1895.
- F. EMMERICH, *De Justini philosophi et martyris Apologia altera*, Münster 1896.
- TH. M. WILHOER, *Die Apologie Justins des Philosophen und Märtyrers in literarhistorischer Beziehung*, Roma 1897.
- P. WILLM, *Justin Martyr et son apologétique*, Montauban 1897.
- J. WOLNY, *Das christliche Leben nach dem hl. Justin dem Märtyrer*, Wien 1897.
- G. BOUCARD, *Un philosophe chrétien au second s., S. Justin et sa première apologie*, Lyon 1899.
- A. ΛΕΒΕΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, "Η α' και η β' ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος καὶ ὁ κατὰ Ἑλλήνων λόγος Ἀθωνασίου τοῦ Μεγάλου", Ἀθήναι 1900.
- F. X. FUNK, *Die Abendmahls-elemente der Eucharistie in des ersten drei Jahrh.*, Mainz 1903.
- H. L. WINDISCH, *Die Theodizee des christlichen Apologeten Justin*, Leipzig 1906.
- A. L. FIEDER, *Justins des Märtyrers Lehre von Jesus Christus*, Freiburg i. Br. 1906.
- J. RIVIÉRI, *St. Justin et les apologistes du second s.*, Paris 1907.
- P. HEINISCH, *Der Einfluss Philos auf die älteste christliche Exegese, Barnabas, Justin und Clemens von Alexandria*, Münster 1908.
- J. M. ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΗΣ, "Christus und Sokrates bei Justin", *Theol. Quartalschrift* 90 (1908), 503-523.—"Platos Einfluss auf die Theologie Justins", *Der Katholik* 89 (1909), 401-419.—*Der Einfluss Platons auf die Theologie Justins*, Paderborn 1910.
- M. GOGUEL, *L'eucharistie des origines à Justin Martyr*, Paris 1909.
- F. WIELAND, *Der vorirenäische Offerbegriff*, München 1909.
- A. BÉRY, *St. Justin, sa vie et sa doctrine*, Paris 1911.
- K. HUBIK, *Die Apologien des hl. Justinus*, Wien 1912.
- W. JEINE, *Die Apologie Justins des Philosophen und Märtyrers*, Leipzig 1914.
- M. J. LAGRANGE, *Saint Justin*, Paris 1914.
- C. C. MARTINDALE, *St. Justin the Martyr*, London 1921.
- E. R. ΓΟΥΔΕΝΟΥΓΙΤ, *The Theology of Justin Martyr*, Jena 1923, ἀνατύπωσις Amsterdam 1968.
- B. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, «Ἰουστίνου φιλοσόφου ἀνθρωπολογία», *Ἀρχαῖον Φιλοσοφίας* 1930, 207 ἑξ.
- R. STAHLER, *Justin Martyr et l'apologétique*, Genève 1935.
- E. SEEBERG, *Die Geschichtstheologie Justins des Märtyrers*, Wien 1939.
- A. CASAMASSA, *Gli Apologisti greci*, Roma 1844, 49-134.
- B. KOMINIAK, *The theophanies of the Old Testament in the writings of St. Justin*, Washington 1948.
- C. ANDRESEN, "Justin und der mittlere Platonismus", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft*

- 44 (1952-1953), 157-195.—*Logos und Nomos, Die Polemik des Kelsos wider das Christentum*, Berlin 1955.
- N. HYLDGAHL, "Tryphon und Tarphon", *Studia Theologica* 10 (1956), 77-90.—*Philosophie und Christentum, Eine Interpretation der Einleitung zum Dialog Justins*, Kopenhagen 1966.
- ΑΝΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ περί μωσθηρίων διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου», *Ὁρθοδοξία* 1956, 321-330.
- Λ. ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑ, «Ἡ θεία εὐχαριστία κατὰ τὸν Ἰουστίνον», *Γρηγ. Παλαμάς* 40 (1957), 144-151.
- ΧΡ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Ἡ περί Λόγου διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου», *Γρηγ. Παλαμάς* 40 (1957), 55-60.
- A. HAMMAN, *La philosophie rasée au Christ. L'oeuvre de Justin, Apologie I et II, Dialogue avec Tryphon*, Paris 1958.
- R. HOLTE, "Logos spermaticos", *Studia Theologica* 12 (1958), 109-168.
- I. I. RAMURIANU, "Conceptia sf. Justin Martirul si Filosoful despre suflet", *Studii Teologice* 10 (1958), 403-424.
- Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς περί τοῦ ἀρχαίου κόσμου», *Γρηγόριος Παλαμάς* 41 (1958), 238-245. 338-349. 42 (1959) 73-85.
- G. ALBY, *Les missions divines de Saint Justin à Origène*, Fribourg 1958.
- J. R. ROMANIDES, "Justin Martyr and the Fourth Gospel", *Greek Orthodox Theol. Rev.* 4 (1958-1959), 115-134.
- Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Ἡ Θεολογία τοῦ Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Ἀθήναι 1960. — «Ἦτο ὁ Ἰουστίνος χριστιανὸς φιλοσοφῶν ἢ φιλόσοφος χριστιανίζων;» *Ἐκκλησία* 37 (1960), 166-169. 193-195. 211-213.
- N. ΡΥΚΚΕ, "Connaissance rationelle et connaissance de grâce chez S. Justin", *Ephemerides Theol. Lovanienses* 37 (1961), 52-85.
- C. I. K. STORY, "Justin's Apology I, 62-64", *Vig. Christianae* 16 (1962), 172-178.—*The nature of truth in the Gospel of Truth and in the writings of Justin Martyr*, Leiden 1971.
- A. BILLINZONI, "The source of the agraphon in Justin Martyr's Dialogue with Trypho 47, 5", *Vig. Christianae* 17 (1963), 65-70.—*The sayings of Jesus in the writings of Justin Martyr*, Leiden 1967.
- M. J. BACKLEY, "Saint Justin and the ascent of the mind to God", *Personalist* 44 (1963), 89-104.
- O. S. GIORDANO, "Giustino e il millenarismo", *Asprenas* 10 (1963), 155-171.
- J. J. SIKORA, "Philosophy and Christian wisdom according to Saint Justin Martyr", *Franciscan Studies* 23 (1963), 244-256.
- J. S. SIBINGA, *The Old Testament text of Justin Martyr, I The Pentateuch*, Leiden 1963.
- P. KERESZTES, *Justins und Tertullians Apologien, Eine rhetorische Untersuchung*, Graz 1963.—"Law and arbitrariness in the persecution of the Christians and Justin's First Apology", *Vig. Christianae* 18 (1964), 204-214.—"The literary genre of Justin's First Apology", *Vig. Christianae* 19 (1965), 99-110.—"The so-called Second Apology of Justin", *Latomus* 24 (1965), 858-869.
- L. W. BARNARD, "The Old Testament and Judaism in the writings of Justin Martyr", *Vetus Testam.* 14 (1964), 395-406.—"Justin Martyr's Eschatology", *Vig.*

- Christianae* 19 (1965), 86-98.—*Justin Martyr, his life and thought*, Cambridge 1967.
- P. PRIGENT, *Justin et l'Ancient Testament*, Paris 1964.
- H. CHADWICK, "Justin Martyr's Defense of Christianity", *Bulletin of John Rylands Library* 47 (1965), 275-297.—*Early Christian Thought and the classical tradition. Studies In Justin, Clement and Origen*, Oxford 1966.
- W. A. STOTWELL, *The biblical exegesis of Justin Martyr*, London 1965.
- E. F. OSBORN, "Justin's response to second century challenges", *Australian Bibl. Rev.* 14 (1966), 37-54. — *Justin Martyr*, Tübingen 1973.
- A. GOMEZ-NOGUEIRA, "La inspiracion biblico-profética en el pensamiento de S. Justino", *Elmantica* 18 (1967), 55-87.
- G. GLOCKMANS, *Homer in der frühchristlichen Literatur bis Justinus*, Texte u. Unters. 105, 1968.
- A. BAKER, "Justin's agraphon in the Dialogue with Trypho", *Journ. of Bibl. Liter.* 87 (1968), 277-287.
- I. G. COMAN, «Στοιχεία ἀνθρωπολογίας εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου μάρτυρος καὶ φιλοσόφου» (ρουμαν.), *Orthodoxia* 20 (1968), 378-394.
- A. QUACQUARELLI, "L'epiteto sacerdote ai Cristiani in Giustino Martire, Dial. 116,3", *Vetera Christianorum* 7 (1970), 5-19.
- J. C. M. VAN WINDEN, *An early Christian philosopher*, Leiden 1971.
- R. WEIJENBORG, "Die Berichte über Justin und Crescens bei Tatian", *Antonianum* 47 (1972), 372-390.
- A. DAVIDS, "Irrtum und Häresie, 1 Clemens, Ignatius von Antiochien, Justinus", *Kairos* 15 (1973), 165-187.
- G. OTRANIO, "Lo sviluppo della similitudine nella struttura del Dialogo con Trifone di Giustino", *Vetera Christianorum* 11 (1974), 65-92.
- W. SCHMID, "Ein Inversionsphanomen und seine Bedeutung im Text der Apologie des Justin", *Forma futuri* εἰς M. Pellegrino, Torino 1975, 253-278.

Ε'. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ

Ι. ΒΙΟΣ

Ἄγνοηθεῖς πλήρως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν γραμματολόγων Εὐσεβίου, Ἱερωνύμου, Ρουφίνου, Σούδας, ὁ Ἀθηναγόρας, προβάλλεται ἐντόνως εἰς τὸ σημεῖωμα τὸ ὁποῖον ἄγνωστος συγγραφεὺς συνέταξε βάσει τῆς ἀπολεσθείσης Χριστιανικῆς Ἱστορίας τοῦ Φιλίππου Σιδήτου.

«Καὶ φησι Φίλιππος ὁ Σιδήτης ἐν λόγῳ κδ'. Τοῦ διδασκαλείου τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀθηναγόρας πρῶτος ἠγήσατο κατὰ τοὺς χρόνους Ἀκμάσας Ἀδριανοῦ καὶ Ἀντωνίνου, οἷς καὶ τὸν ὑπὲρ Χριστιανῶν Πρεσβευτικὸν προσεφώνησεν, ἀνὴρ ἐν αὐτῷ χριστιανίσας τῷ τρίβωνι καὶ τῆς ἀκαδημαϊκῆς σχολῆς προϊστάμενος. Οὗτος πρὸ τοῦ Κέλσου κατὰ χριστιανῶν γράψαι προθυμηθεὶς, ἐντυχὼν ταῖς θεαῖς Γραφαῖς εἰς τὸ ἀκριβέστερον ἀγωνισοῦσαι, οὕτως εἴλετο τῷ παναγίῳ Πνεύματι, ὅστε διδάσκαλον κατὰ τὸν μέγαν Παῦλον ἀντὶ διώκτου γενέσθαι τῆς πίστεως ἧς ἐδίδωκε'. Τοῦτου μαθητὴν γενέσθαι φησὶν ὁ Φίλιππος τὸν Στρωματέα Κλήμεντα καὶ Πάνταινον τοῦ Κλήμεντος. Ὁ δὲ Πάνταινος καὶ αὐτὸς Ἀθηναῖος ὑπήρχε φιλόσοφος πυθαγόρειος»¹.

Κατὰ τὸ σημεῖωμα τοῦτο ὁ Ἀθηναγόρας ἤκμασεν ἐπὶ Ἀδριανοῦ καὶ Ἀντωνίνου, δηλαδή ἦτο σύγχρονος τοῦ Ἰουστίνου, προϊστατο τῆς πλατωνικῆς σχολῆς (χωρὶς νὰ διευκρινίζεται εἰς ποίαν πόλιν), προετίθετο νὰ γράψῃ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸ τοῦ Κέλσου καὶ διὰ τοῦτο ἐμελέτησε τὰς Γραφάς, ὁπότε δμως ἐφωτίσθη, διετήρησε τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα καὶ μετὰ τὴν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν προσχώρησίν του, κατέστη ὁ πρῶτος διευθυντὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας καὶ εἶχε μαθητὴν τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, τοῦ ὁποῖου μαθητῆς ὑπήρξεν ὁ Πάνταινος. Ὡς γνωστὸν, ὁ Φίλιππος δὲν ἐκτιμᾶται δι' ἱστορικὴν ἀκριβολογίαν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του², τὸ παρὸν δὲ σημεῖωμα, ἂν ἀποδίδῃ πιστῶς τὰς ἀπόψεις του, ἀναμφιβόλως παρέχει δείγματα τῆς προχειρότητος μὲ τὴν ὁποίαν ἔγραφεν, ἀφοῦ, πρά-

¹ PG 6, 182.

² Ὁ ΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 27, καλεῖ τὴν ἱστορίαν τοῦτου «ἀχρεῖαν (ἄχρηστον) καὶ ἰδιώτως καὶ εὐπαιδευτοίς».

γματι ὁ μὲν Ἀθηναγόρας ἐξῆσε τουλάχιστον μίαν γενεάν μετὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Σιδήτου δριζόμενον χρόνον καὶ ὁ Κλήμης δὲν διετέλεσε διδάσκαλος ἀλλὰ μαθητὴς τοῦ Πανταίνου. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ μαρτυρία τούτου δὲν εἶναι ἀξία ὀλοσχεροῦς ἀπορρίψεως, διότι εἶναι καθ' ὅλα εὐλογον ὁ ἀπολογητὴς ἡμῶν ὡς φιλόσοφος νὰ διηύθουε μίαν σχολὴν εἰς τὰς Ἀθήνας, τὴν πατρίδα του, καὶ εἶναι καθ' ὅλα εὐλογον ὁ Κλήμης, Ἀθηναῖος καὶ αὐτός, νὰ ἐμαθήτευσε πλησίον του. ἄφοῦ μάλιστα λέγει ὅτι ὁ πρῶτος του διδάσκαλος ἦτο «ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἰωνικός»³. Ὁ Φίλιππος ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος μαθητὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας εἰς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος καὶ αἱ εἰδήσεις του, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι ἄστοχοι εἰς μερικά σημεῖα, προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιάν παράδοσιν ταύτης.

Ἐξ ἄλλου παραμονὴ τοῦ Ἀθηναγόρου εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, ὅχι μόνον δὲν ἀποκλείεται ἐκ τῶν περὶ αὐτοῦ δεδομένων, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβαιώνεται κατὰ τρόπον ἔγκυρον, καίτοι ἔμμεσον. Ἡ σημειώσις του⁴ περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ δι' ἑαυτὸν κατασκευάζει οἰκίαν, διὰ τὰς καμήλους κατασκευάζει κατάλληλον καλίβην, δὲν δικαιολογεῖται παρὰ μόνον εἰς συγγραφεῖς ζῶντα εἰς περιοχὴν ὅπου ἐκτρέφονται κάμηλοι, καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Φωτίου⁵, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀλεξανδρινὸς φιλόσοφος Βόηθος εἶχεν ἀφιερῶσει εἰς Ἀθηναγόρου, προφανῶς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ἀπολογητὴν, βιβλίον του Περί τῶν παρὰ Πλάτωνος ἀπορουμένων, προϋποθέτει μᾶλλον παραμονὴν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν.

Ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν συγγραμμάτων του, πράγματι εἰλκύσθη εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν Γραφῶν, κατὰ τὸ παράδειγμα καὶ προγενεστέρων ἀπολογητῶν, διετήρησε καὶ αὐτὸς τὸν τρίβωνα μετὰ ταῦτα, σημεῖον γεφυρώσεως τῶν δύο κόσμων, ἀλλ' ἐπίσης σημεῖον διδασκαλικῆς δραστηριότητος. Σύγχρονος καὶ ὀλίγον νεώτερος τοῦ Ἰουστίνου, ὑπῆρξεν εἰς ἕκ τῶν πρώτων ἰδρυτῶν χριστιανικῆς σχολῆς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Ἡ πλουσία κατάρτισις του εἰς τὴν ρητορικὴν, τὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν εἶναι ἐντόνως ἀποτυπωμένη εἰς τὰ κείμενά του. Γνωρίζων τὰ ἔργα τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων, ἱστορικῶν καὶ ποιητῶν ἐκ πρώτης χειρὸς, ἀναφέρεται εἰς αὐτὰ ἐπιμόνως καὶ κατὰ περιστάσεις παραθέτει ἐξ αὐτῶν, εἶναι ὅμως πιθανόν ὅτι ἐχρησιμοποιοῖ ἐπίσης συλλογὰς, αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε τοῦ ἦσαν χρήσιμοι καὶ ἀπαραίτητοι εἰς τὴν σχολὴν. Μὲ τὸ περιτεχνον ὕφος του ἀναδεικνύεται εἰς τὸν γλαφυρότερον χριστιανὸν συγγραφεῖα τοῦ β' αἰῶνος, μὲ τὴν γλαφυρότητα δὲ συμβαδίζουσαν ἢ μεθοδικότης διαπραγματεύσεως καὶ ἡ συνέπειαι ἐπιχειρηματολογίας.

3 Στρομοματεῖς 1,1 11, 1. Θὰ ἠδύνατο κατὰ ταῦτα οὗτος νὰ θεωρηθῆ μετανάστης ἐξ Ἰωνίας εἰς τὰς Ἀθήνας.

4 Περὶ ἀναστάσεως 12.

5 Μεγίστου βιβλίου 155.

2. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Δέν είναι γνωστόν ἄν ὁ Ἀθηναγόρας ἔγραψε καί ἄλλα ἔργα πέραν τῶν δύο σωζομένων ὑπὸ τὸ ὄνομά του, φαίνεται δὲ πάντως ὅτι καὶ αὐτῶν ἢ χειρόγραφος παράδοσις ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς πτωχή. Σήμερον ταῦτα διατηροῦνται δι' ἑνὸς ἀρχαίου κώδικος, τοῦ Paris. Gr. 451, γραφέντος τὸ 914 ὑπὸ τοῦ Βαάνου κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, καὶ τῶν ἀμέσων ἢ ἐμμέσων ἀπογράφων αὐτοῦ, προφανῶς δὲ ὁ Βαάνης εἶχεν ἐνώπιόν του χειρόγραφον εἰς τὸ ὁποῖον τὰ δύο ἔργα ἐφέροντο ἀνόνημα, διὸ ἔφησεν αὐτὰ καὶ ὁ ἴδιος ἀνόνημα, ἀλλ' ὁ Ἀρέθας, ὁ ὁποῖος ἤλεγχε πάντοτε τοὺς ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον του ἐξερχομένους κώδικας, προσέθεσεν ἰδιοχείρως ἐνδειξιν περὶ τοῦ συγγραφέως·

«Ἀθηναγόρου Ἀθηναίου φιλοσόφου Χριστιανοῦ».

Ὁ Ἀρέθας ἐγνώριζε τοῦτο πιθανῶς μὲν καὶ ἐξ ἄλλου ὑπάρχοντος τότε κώδικος, ἀσφαλῶς δὲ ἐκ τῆς παραθέσεως χωρίου τῆς Πρεσβείας εἰς τὸν Ἀγλαοφῶντα τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου μὲ τὴν ἐνδειξιν, «καθάπερ ἐλέχθη καὶ Ἀθηναγόρου»⁶.

Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν

Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπευθύνεται «αὐτοκράτορσι Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Ἀντωνίνῳ καὶ Λουκίῳ Αὐρηλίῳ Κομμόδῳ, Ἀρμενιοκοῖς Σαρματικοῖς, τὸ δὲ μέγιστον φιλοσόφοις». Ἐπειδὴ εἰς τὸ κ. 18 σημειῶνεται «ὡς γὰρ ὑμῖν Πατρὶ καὶ Υἱῷ πάντα κεχειρώται»⁷, ὁ δεῦτερος ἐκ τῶν προσφωνομένων δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ θετὸς ἀδελφὸς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου Λούκιος Βῆρος ἀλλ' ὁ υἱὸς του Κόμμοδος. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ μὲν Κόμμοδος ὠρίσθη συναυτοκράτωρ τὸν Νοέμβριον τοῦ 176, ὁ δὲ Μ. Αὐρηλίος ἀπέθανε τὸν Μάιον τοῦ 180, πρέπει τὸ ἔργον νὰ ἐγράφη μεταξὺ τῶν ὁρίων τούτων, ἐὰν δὲ θέλωμεν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ χρόνου, δὲν θὰ βασισθῶμεν εἰς τὴν ἀόριστον πληροφορίαν του περὶ τοῦ ὅτι ὀλόκληρος ἢ οἰκουμένη διὰ τῆς συνέσεως τῶν παραληπτῶν ἀπολαύει βαθείας εἰρήνης (1), ἢ ὅποια ἀναφέρεται εἰς τὴν γενικῶς παραδεδεγμένην κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἀντωνίνων ἐπιβουλὴν τῆς ρωμαϊκῆς εἰρήνης, ἀλλ' εἰς τὸν ὑπαινιγμὸν περὶ ἐκδόσεως αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος ἢ κανονισμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ἢ ὅποια κατ' ἄλλας μαρτυρίας, ἀσαφεῖς πάντοτε, συμπίπτει μὲ τὸ 177⁸. Ἡ ἀπολογία παρουσιάσθη εἰς τοὺς αὐτοκράτορας πιθανῶς αὐτοπροσώπως κατ' ἐπίσκεψιν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν Ρώμην ἢ ἀλλαχοῦ. Τὸ ἔργον εἶναι πραγματικὴ «πρεσβεία», διότι περιέχει ἀπολογίαν καὶ παράκλησιν, χωρὶς ἴχνη ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, πλὴν

6 Ἀγλαοφῶν 1, 37 = Πρεσβεία 24. Τὸ σχετικὸν τμήμα τοῦ Ἀγλαοφῶντος διεσώθη ὑπὸ τοῦ ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανόριον* 64, 21 καὶ τοῦ ΦΙΠΠΟΥ, *Μηριόβιβλος* 234.

7 Βλ. καὶ κ. 37.

8 Πρεσβεία 1, «ἄλλος ἄλλοις ἔθεσι χρῶνται καὶ νόμοις καὶ οὐδεὶς αὐτῶν νόμῳ καὶ φόβῳ δίκης...εἰργεταί».

ώρισμένων ἀπαραιτήτων διὰ τὴν ὑπεράσπισιν ἐκφράσεων. Μὲ τὰ λογοτεχνικὰ προσόντα, τὰ ὁποῖα τὴν διακρίνουν, τὸ λαμπρὸν ὕφος, τὴν λογικὴν συνέπειαν, τὴν μεθοδικότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐγένειαν τοῦ ἥθους, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ καλύτερα ἀπολογία τοῦ β' αἰῶνος.

- 1-3 Προσφώνησις καὶ ἀναγγελία τοῦ θέματος
 4-30 Ἀναίρεσις τῆς κατηγορίας περὶ ἀθεότητος τῶν Χριστιανῶν, μετὰ ἐκθέσεως περὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, κοσμολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας
 31-34 Ἀναίρεσις τῆς κατηγορίας περὶ ἀνηθικότητος τῶν Χριστιανῶν
 35-36 Ἀναίρεσις τῆς κατηγορίας περὶ ἀνθρωποφαγίας
 37 Ἐπίλογος.

Ἄνοιγει τὴν ἐκθεσιν ὅπως περίπου ὁ Ἰουστίνος, μὲ τὸ παράπονον ὅτι, ἐνῶ ὄλαι αἱ ἔθνικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ομάδες τῆς αὐτοκρατορίας διατηροῦν τὰ ποικίλα ἥθη καὶ δόγματά των, χωρὶς νὰ ἐλέγχωνται διὰ τοῦτο, καὶ ἐνῶ ὀλόκληρος ἡ οἰκουμένη ἀπολαύει πλήρους εἰρήνης, μόνοι οἱ Χριστιανοὶ μισοῦνται καὶ διώκονται, καὶ μάλιστα ὄχι διὰ τὴν διαγωγὴν των ἀλλ' ἀπλῶς διὰ τὸ ὄνομά των Ἰουστίνος. Προτιμῶν νὰ παραβάλλῃ τὸν Χριστιανισμὸν μὲ τὰ φιλοσοφήματα καὶ ὄχι μὲ τὰς θρησκείας, διερωτᾶται εὐλόγως, διατί οἱ Χριστιανοὶ διώκονται καὶ δὲν διώκονται οἱ φιλόσοφοι, καίτοι παρόμοια πιστεύουν;

«Ὅτι καὶ τοὺς ἀπὸ φιλοσοφίας κρινομένους ὀρῶμεν οὐδεὶς αὐτῶν πρὸ κρίσεως διὰ τὴν ἐπιστήμην ἢ τέχνην ἀγαθὸς ἢ πονηρὸς τῷ δικαστῆ εἶναι δοκεῖ, ἀλλὰ δόξας μὲν εἶναι ἀδικὸς κολάζεται, οὐδὲν τῆ φιλοσοφίᾳ προστριψάμενος ἔγκλημα, ἀπολυσάμενος δὲ τὰς διαβολὰς ἀφίεται· ἔστω δὲ τὸ ἴσον καὶ ἐφ' ἡμῶν»⁹.

Ἐν ἐκ τῶν προσχημάτων τοῦ διωγμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν εἶναι ἡ δῆθεν ἀθεΐα των καὶ εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὁ Ἰουστίνος διδὲι μεγαλύτεραν προσοχὴν παρὰ εἰς τὰς ἄλλας, ὄχι μόνον διότι ἂν ἀναιρεθῆ αὐτὴ ἀναιροῦνται καὶ αἱ ἄλλαι, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἀναίρεσις αὐτῆς τοῦ παρέχει εὐκαιρίαν νὰ διατυπώσῃ καὶ τὰς κυρίας γραμμὰς τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ἡ Πρεσβεία βασικῶς εἶναι ἡ διακήρυξις τῆς μονοθεΐας. Χαρακτηρίζονται ἄθεοι οἱ Χριστιανοί, διότι λατρεύουν ἓνα Θεόν, παρὰ ταῦτα ὄμως δὲν πράττουν τίποτε διαφορετικὸν ἀπὸ ὄτι οἱ ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι ἀπὸ τοῦ Εὐριπίδου μέχρι τῶν Στωϊκῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκήρυξαν πίστιν εἰς τὸν Θεόν. Ἡ ἐν προκειμένῳ μαρτυρία

9 Πρεσβεία

τούτων είναι αξιόλογος, ἀλλ' ὅχι τόσο σαφῆς καὶ βεβαία ὅσον εἶναι ἡ μαρτυρία τῶν προφητῶν, οἱ ὅποιοι ὠμίλησαν κατὰ θεϊαν φῶτισιν. Πέραν ταύτης ἡ πίστις αὐτῆ κατοχυρώνεται ἀπὸ τὴν κοινὴν λογικὴν, ἡ ὁποία ὀπαιτεῖ ἐνιαίαν ἀρχὴν τοῦ παντός. Μία σύντομος ἔκθεσις τῶν στοιχείων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας δεικνύει ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἀντὶ τῆς κτίσεως λατρεύουν τὸν κτίστην καὶ ἀντὶ τοῦ μίσους ἀσκοῦν τὴν ἀγάπην.

Ἡ κατηγορία περὶ ἠθικῶν παραπτωμάτων τῶν Χριστιανῶν, εἰδικώτερον μάλιστα περὶ οἰδιποδειῶν μίξεων, ὑπενθυμίζει εἰς τὸν ἀπολογητὴν τὴν παροιμίαν «ἡ πόρνη τὴν σώφρονα». Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοῦ μένουσιν διαπαντός παρθένοι ἢ εὐνοῦχοι, ἄλλοι θεωροῦν τὸν δεύτερον γάμον ὡς «εὐπρεπὴ μοιχείαν» καὶ οὕτως ἢ ἄλλως ὅσοι συνάπτουν γάμον, τὸ πράττουσιν μὲ ἀποκλειστικὸν σκοπὸν τὴν παιδοποιΐαν. Ἐχόντες μάλιστα ἀποτεθειμένην τὴν ἐλπίδα τῶν εἰς τὴν αἰώνιαν ζωὴν, καταφρονοῦν τὰς ἀπολαύσεις τῆς παρούσης. Φυσικὰ πλέον παράλογος εἶναι ἡ περὶ θυεστειῶν δειπνῶν κατηγορία δι' ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι δὲν ἀνέχονται οὔτε νὰ ἴδουν κἄν αἷμα, διὸ ἀρνοῦνται τὴν παρακολούθησιν αἱματηρῶν ἀγώνων. Οἱ ὀποφεύγοντες καὶ νὰ ἴδουν ἀκόμη φόνον διὰ νὰ μὴ μισθῶσιν καὶ οἱ ἀναμένοντες ἀνάστασιν καὶ κρίσιν διὰ τὰς πράξεις τῶν, πῶς δύνανται νὰ φονεύσουσιν συνάνθρωπον;

Ὁ συγγραφεὺς τελειώνει τὴν ἀπολογίαν μὲ τὴν παρύκλησιν νὰ ἀποδεχθοῦν οἱ φύσει καὶ παιδεῖα χρηστοὶ αὐτοκράτορες τὸ αἴτημα τῆς ὀποδόσεως δικαιοσύνης καὶ ἰσονομίας εἰς τοὺς Χριστιανούς.

Εἶδομεν ὅτι ὁ Μεθόδιος παραθέτει χωρίον ἐκ τῆς Πρεσβείας. Ὀλίγον μετέπειτα ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἠντήλησεν ἀπὸ αὐτὴν σιωπηρῶς ἐπιχειρήματα εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ Κατὰ Εἰδώλων¹⁰.

Περὶ Ἀναστάσεως Νεκρῶν

Εἰς τὸ τέλος τῆς Πρεσβείας¹¹ θίγεται τὸ περὶ ἀναστάσεως πρόβλημα, ἀλλὰ λόγῳ τῆς σπουδαιότητός του ἀφήνεται ὑπινάπτουσαν καὶ ἐξαγγέλλεται σύνταξις εἰδικῶς περὶ αὐτοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον πρέπει νὰ ἐγράφῃ ὀλίγον χρόνον μετὰ ἐκείνην. Μερικοὶ ἐρευνηταί, ἀμφισβητοῦντες τὴν γνησιότητα τοῦ σωζομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθηναγόρου *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, ἔργου, τοποθετοῦν αὐτὸ εἰς τὸν γ' ἢ τὸν δ' αἰῶνα, ἐξ αὐτῶν δὲ ὁ R. M. Grant ἀποδίδει εἰς αὐτὸ ἀντιωριγενιστικὰς προθέσεις.

Εἶναι πράγματι ἀξιοσημειώτον ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Πρεσβείαν, ὅπου ὑπάρχουν ἀραιὰ παραθέματα ἀπὸ τὴν Π. καὶ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ

10 Κατὰ Ἑλλήνων (Εἰδώλων) 11-12, 38-39, 20== Πρεσβεία 20-21, 8 καὶ 5, 15.

11 Κεφ. 36 καὶ 37.

περισσότεραι ἀναφοραὶ εἰς αὐτάς, ἐδῶ ἀπουσιάζουν σχεδὸν πλήρως παραθέματα καὶ ἀναφοραί, τὸ ἴδιον δὲ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὴν κλασικὴν γραμματεία τῆς ὁποίας ἡ ἐκεῖ παρουσία εἶναι ἐπιβλητικὴ. Ἄλλὰ πλὴν τῆς μνημονευθείσης δηλώσεως περὶ συντάξεως τοιοῦτου ἔργου καὶ τῆς μαρτυρίας τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἔργου, τὴν ἀθηναγόρειον προέλευσιν προδίδουν ἐπίσης τὸ ὕφος καὶ ἡ μεθοδικότης αὐτοῦ, ἂν καὶ ἡ λογικὴ δομὴ τῆς ἐπιχειρηματολογίας εἶναι ἐδῶ ἄκαμπος, ὡσάν τῶν Σχολαστικῶν τῆς Δύσεως δέκα αἰῶνας βραδύτερον. Ἀπὸ μίαν πρότασιν πρὸς τὸ τέλος¹², «οὐ γὰρ τὸ μηδὲν παραλιπῆν τῶν ἐνότων εἰπεῖν πεποιήμεθα σκοπόν, ἀλλὰ τὸ κεφαλαιωδῶς ὑποδείξει τοῖς συνελθοῦσιν ἅ χρῆ περι τῆς ἀναστάσεως ὀρονεῖν», συνάγεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ ἐνώπιον συναθροίσεως καὶ ὅτι ἐπομένως πρόκειται περὶ μιᾶς σειρᾶς διαλέξεων¹³ γενομένων εἰς σχολὴν ἐνώπιον ἐκτάκτου προφανῶς ἀκροατηρίου. Ὅτι χρησιμοποιεῖ ὡς παράδειγμα τὴν κάμηλον, ὅπως εἶδομεν, καθιστᾷ προφανὲς ὅτι αὐταὶ ἐξεφωνήθησαν εἰς τὴν Αἴγυπτον.

Τὸ πρόβλημα ἐξετάζεται κατὰ τὸ κάτωθι σχῆμα.

- 1 Πρόλογος, ἡ διττὴ ἐπιχειρηματολογία, περὶ τῆς ἀληθείας καὶ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας
- 2-10 Διαπραγματεύσεις ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἤτοι τῆς δυνατότητος τῆς ἀναστάσεως
 - Ἄπεριόριστος δύναμις τοῦ Θεοῦ (3-9)
 - Ἄγαθὴ βούλησις τοῦ Θεοῦ (10)
- 11-25 Διαπραγματεύσεις περὶ τῆς ἀληθείας, ἤτοι τῆς ἀναγκαιότητος τῆς ἀναστάσεως
 - Ἀπόδειξις ἐκ τοῦ αὐτοτελοῦς σκοποῦ τοῦ ἀνθρώπου (12-13)
 - Ἀπόδειξις ἐκ τῆς φυσικῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος (14-17)
 - Ἀπόδειξις ἐκ τῆς μεταφυσικῆς ἠθικῆς (18-23)
 - Ἀπόδειξις ἐκ τοῦ σκοποῦ (24-25).

Ἡ διαπραγματεύσις πλέκεται περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν περὶ τελικῆς κρίσεως τοῦ ἀνθρώπου χρησιμοποιοῦσα εὐρέως τὴν τελεολογικὴν θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐν ὄψει τῶν ὑφισταμένων τότε ἀντιρρήσεων εἰς τὴν περὶ ἀναστάσεως διδασκαλίαν τὸ πρόβλημα ἐξετάζεται ἀπὸ δύο πλευρῶν, πρῶτον τῆς δυνατότητος καὶ δευτερον τῆς ἀναγκαιότητος. Ἡ περὶ δυνατότητος τῆς ἀναστάσεως διαπραγματεύσις ἀποτελεῖ τὴν ἀρνητικὴν ὄψιν. Οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος θεωροῦν ταύτην ἢ ἀδύνατον ἢ ἀβούλητον. Ἄλλ' ἀδύνατος δὲν

¹² 23, 6.

¹³ Ἡ πρώτη 1-10, ἡ δεύτερα 11-17, ἡ τρίτη 18-25.

είναι αὕτη διὰ τὸν Θεόν, ἀφοῦ αὐτὸς ἐπλασεν ἤδη τοῦτο ἐκ τοῦ μηδενός, ἀβούλητος δὲ ἐπίσης δὲν εἶναι δι' αὐτὸν ἀφοῦ οὔτε ἄδικος εἶναι οὔτε ἀναξία λόγου.

Ἡ περὶ ἀναγκαιότητος τῆς ἀναστάσεως διαπραγματεύσεις ἀποτελεῖ τὴν θετικὴν ὄψιν. Ἡ ἀναγκαιότης ἀποδεικνύεται διὰ τεσσάρων ἐπιχειρημάτων, τῶν ὁποίων τὸ τέταρτον εἶναι παραλλαγή τῶν δύο πρώτων· ἐκ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ, ἐκ τῆς μελλούσης κρίσεως, ἐκ τοῦ τέλους αὐτοῦ. α) Ὁ ἄνθρωπος, ὅπως ὄλα τὰ ὄντα, ἔχει εἰδικὸν προορισμόν, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρεται οὔτε εἰς τὸν ἀνευδεῖ Θεόν οὔτε εἰς κάποιον τρίτον ὄν, ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον· ἐπιτυγχάνεται δὲ ὁ προορισμὸς μόνον ἐὰν ἡ ζωὴ παραταθῆ εἰς τὴν αἰωνιότητα δι' ἀνυστάσεως, ἐνῶ μένει ἀπραγματοποίητος εἰς περιπτώσιν στιγμιαίας ἐλεύσεως καὶ παρελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ζωὴν. β) Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποτελεῖ πλήρες πρᾶγμα κατὰ μόνην τὴν ψυχὴν (ὅπως φυσικᾶ οὔτε κατὰ μόνον τὸ σῶμα)· πλήρης εἶναι ἐν τῇ ἐνώσει ἀμφοτέρων, ὅπερ ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀναστάσεως· γ) «Οὔτε οἱ σπουδαῖοι κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν φέρονται τὰ τῆς ἀρετῆς ἐπιχειρα οὔτε μὴν οἱ φαῦλοι τὰ τῆς κακίας»· ὅθεν ὑφίσταται ἀνάγκη μιᾶς εὐκαιρίας ἐναρμονίσεως διαγωγῆς καὶ προσωπικῆς τύχης εἰς ἄλλην σφαῖραν ζωῆς, ἥτοι δι' ἀποδόσεως κατὰ τὰ ἔργα ἐκάστου. Διὰ τὰ ἔργα δὲ ταῦτα δὲν εἶναι μόνον ἡ ψυχὴ ὑπεύθυνος ἀλλ' ὀλόκληρος ὁ ἄνθρωπος ὡς ψυχοσωματικὴ ἐνότης· πρὸς δικαίαν λοιπὸν κρίσιν ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία καὶ τοῦ σώματος. Πρόκειται περὶ μιᾶς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς ἠθικῆς περὶ Θεοῦ ἀποδείξεως, τὴν ὁποῖαν παρουσίασε μετὰ δέκα ἕξ αἰῶνας ὁ Κάντιος. δ) Τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐπιτυγχάνεται κεχωρισμένως, ἀλλ' ἐν ἐνώσει τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ οἰκεῖον σῶμα. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀποτελεῖ ἐπανάληψιν ὑπὸ συνδυασμένην παραλλαγὴν τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου.

3. ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ὁ Ἀθηναγόρας εἶναι φιλοσοφῶν θεολόγος τοῦ τύπου τοῦ Ἰουστίνου μὲ σχολὴν, τρίβωνα, ἀγάπην πρὸς τὴν παιδείαν καὶ μετριοπάθειαν· Διαφέρει ὅμως ἀπὸ τὸν Ἰουστίνον εἰς μερικὰ σημεῖα καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ χαρακτηῖρος τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θείας δυνάμεως, διότι παραμερίζων τὴν κάπως ἐπικίνδυνον θεωρίαν περὶ τοῦ σπερματικοῦ λόγου τὴν ἀντικαθιστᾷ διὰ τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς ἐντὸς αὐτοῦ θείας πνοῆς, μετὰ τὴν βοήθειαν τῆς ὁποίας ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι ἐθεολόγησαν, ἀνεπαρκῶς μὲν ὀρθῶς δέ· «ποιηταὶ γὰρ καὶ

φιλόσοφοι, ὡς καὶ τοῖς ἄλλοις, ἐπέβαλον στοχαστικῶς, κινήθοντες μὲν κατὰ συμπάθειαν τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ πνοῆς ὑπὸ τῆς αὐτὸς αὐτοῦ ψυχῆς ἕκαστος ζητῆσαι εἰ δυνατὸς εὐρεῖν καὶ νοῆσαι τὴν ἀλήθειαν, τοσοῦτον δὲ δυνηθέντες ὅσον περινοῆσαι οὐχ εὐρεῖν τὸ δν, οὐ παρὰ Θεοῦ περι Θεοῦ ἀξιῶσαντες μαθεῖν, ἀλλὰ παρ' αὐτοῦ ἕκαστος»¹⁴. Εἰς ἔνδειξιν τούτου παραθέτει πλῆθος χωρίων κλασικῶν συγγραφέων καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι πολλοὶ φιλόσοφοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχει ὁ Σωκράτης, ἐδιώχθησαν ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον ὅτι καινοτομήσαντες διεκκήρυξαν τὴν ἀλήθειαν¹⁵.

Τὰ θέματά του λαμβάνει βεβαίως ἀπὸ τὸ κοινὸν ὄπλοστάσιον τῶν ἀπολογητῶν· ἀλλ' ἐνῶ ἐπικαλεῖται περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὴν μαρτυρίαν τῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, ἐφαρμύζει δὲ εἰς εὐρεῖαν ἔκτασιν τὴν λογικὴν ἐπιχειρηματολογίαν καὶ σπανίως ἀναφέρεται εἰς τὰς χριστιανικὰς Γραφάς, εἰς ὀρισμένα κρίσιμα σημεῖα εἶναι πολὺ πλησιέστερον ἀπὸ αὐτοὺς πρὸς τὴν χριστιανικὴν ὀρθοδοξίαν.

Μεταξὺ αὐτῶν κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα τῆς μονοθείας, πρὸς τὴν ὁποίαν ἔτεινον καὶ οἱ ἄριστοι τῶν Ἑλλήνων, ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι, περισσότερο δὲ οἱ ἄριστοι τῶν Ἰουδαίων, οἱ προφῆται. Κατ' αὐτὸν ὁ Θεός, ἐνιαῖος, ἀγέννητος, ἀνόνημος, ἀίδιος, ἀόρατος, ἀπαθής, περιβάλλεται ἀπὸ φῶς καὶ κάλλος ἀνεκδιήγητον, μόνον δὲ νοῦς καὶ λόγος δύναται νὰ τὸν συλλάβουν. Μὲ ἄλλους λόγους εἶναι περίπου ὅμοιος μὲ τὸν ὑπερβατικὸν Θεὸν τῶν Μεσοπλατωνικῶν τῆς ἐποχῆς του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους λαμβάνει. ὅπως καὶ ὁ Ἰουστίνος, ἐκφράσεις καὶ ἀντιλήψεις μέχρις ἐνὸς σημείου, ὥστε ἡ χριστιανικὴ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ δημιουργοῦ καὶ πατρὸς νὰ μὴ ἀλλοιώνεται. Ὁ Θεὸς ἔχει ἐντὸς ἑαυτοῦ τὸν Λόγον, εἶναι λοιπὸν ἀίδιως λογικός, καὶ ἀκολούθως τὸν προβάλλει ὡς «πρῶτον γέννημα». Οἴτω ὁ Λόγος δὲν ἐδημιουργήθη, ἀλλ' εὐρισκόμενος ἀνέκαθεν ἐντὸς τοῦ Θεοῦ πατρὸς «προῆλθεν» ὡς ἰδέα τῶν μελλόντων νὰ κτισθοῦν. Τὸ Πνεῦμα εἶναι ἀπόρροια τοῦ Θεοῦ, προβαλλομένη καὶ ἐπανερχομένη ὅπως ἡ ἀκτίς ἡλίου¹⁶, διάφορος δὲ τοῦ Λόγου.

Ὅταν ἐξετάζη τὸν Λόγον καθ' ἑαυτὸν, ὑπερτονίζει τὴν μεσιτευτικὴν λειτουργίαν του ὡς «αἰδίου νοῦ», ὁ ὁποῖος ἱπενθυμίζει τὴν μεσοπλατωνικὴν ὀρολογίαν¹⁷, ὁμοίως δὲ καὶ τοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὡς ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου¹⁸. Ἀλλ' εἰς τὸν Ἀθηναγόραν ταῦτα δὲν εἶναι ἀφηρημένα δύναμεις, συνέχουσαι τὸ σύμπαν, εἶναι πρόσωπα συνδεόμενα ἀρρήκτως μὲ τὸν Θεόν. Ὁ Θεός, ὁ Λόγος καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα συναποτελοῦν τὴν θεῖαν πραγματικότητα, «ἐνούμενα μὲν κατὰ δύναμιν διαιρούμενα δὲ κατὰ τάξιν», ὅπου ὁ Θεὸς εἶναι Πατήρ, ὁ Λό-

14 *Πρῶβηλα* 7.

15 *Πρῶβηλα* 31.

16 *Πρῶβηλα* 10.

17 Βλ. ΑΛΒΙΝΟΥ, *Λόγος διδασκαλικός* 1 ἐξ.

18 ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ Ἰσίδου καὶ Ὀσίριδος* 49, 371b.

γος ἢ Νοῦς ἢ Σοφία εἶναι Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι ἀπόρροια κατὰ τὸν τρόπον τοῦ φωτὸς ἀπὸ τοῦ πῦρ¹⁹. Ἰδιαιτέρως ὁ Λόγος ἔχει ἐνεργὸν πρωτοβουλίαν εἰς τὴν δημιουργίαν, τὸ Πνεῦμα εἰς τὴν συγκράτησιν τοῦ σίμπαντος²⁰. Ἡ τριαδολογία τοῦ Ἀθηναγόρου εἶναι ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἄψογος. Ἡ ἀγγελολογία καὶ ἡ δαιμονολογία αὐτοῦ εἶναι ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένα ἐπὶ τῆς ἰδίας μὲ τὴν τοῦ Ἰουστίνου γραμμῆς.

Ὁ Θεὸς φανερώνεται εἰς τὴν κτίσιν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀρμονικὸν σύνολον κινούμενον ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἀρμοστοῦ. Ὅπως καὶ ἂν θεωρηθῇ ὁ κόσμος, εἴτε ὡς τέχνη τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Πλάτωνα εἴτε ὡς οὐσία καὶ σῶμα κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην εἴτε ὡς δύναμις τοῦ Θεοῦ, ἐκείνο τὸ ὁποῖον προσκυνοῦμεν δὲν εἶναι αὐτὸς ἀλλ' ὁ τεχνίτης, ὁ κινῶν τὸ σῶμα, ὁ δεσπότης τῶν δυνάμεων «Εἰ τοίνυν ἡμετέρος ὁ κόσμος ὄργανον κινούμενον ἐν ρυθμῷ, τὸν ἀρμοσάμενον καὶ πλήσσοντα τοὺς φθόγγους καὶ τὸ σύμφωνον ἐπέδοντα μέλος, οὐ τὸ ὄργανον προσκυνῶ· οὐδὲ γὰρ ἐπὶ τῶν ἀγωνιστῶν παραλιπόντες οἱ ἀθλοθέται τοὺς κιθαριστάς, τὰς κιθάρας στεφανοῦσιν αὐτῶν· εἴτε, ὡς ὁ Πλάτων φησί, τέχνη τοῦ Θεοῦ, θαυμάζων αὐτοῦ τὸ κάλλος τῷ τεχνίτῃ πρόσειμι· εἴτε οὐσία καὶ σῶμα, ὡς οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου, οὐ παραλιπόντες προσκυνεῖν τὸν αἴτιον τῆς κινήσεως τοῦ σώματος Θεόν ἐπὶ τὰ πτωχὰ καὶ ἀσθενῆ στοιχεῖα καταπίπτομεν, τῷ ἀπαθεῖ ἀέρι κατ' αὐτοὺς τὴν παθητὴν ὕλην προσκυνοῦντες· εἴτε δυνάμεις τοῦ Θεοῦ τὰ μέρη τοῦ κόσμου νοεῖ τις· οὐ τὰς δυνάμεις προσιώντες θεραπεύομεν, ἀλλὰ τὸν ποιητὴν αὐτῶν καὶ δεσπότην»²¹.

Τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα ὑποδεικνύουν τὸν ἓνα τῶν τρόπων τῆς θεογνωσίας, ἐκτὸς τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν ἐπίσης ὁ ἐν ἀρχῇ ἐπισημανθεὶς τρόπος διὰ τῆς ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου θείας πνοῆς καὶ ὁ διὰ τῶν προφητῶν. Διὰ τῶν τελευταίων τούτων ἡ ἀποκάλυψις εἶναι ἄμεσος διότι ἐμπνέεται ὑπὸ τοῦ Πνεύματος· οἱ προφῆται «κατ' ἔκστασιν τῶν ἐν αἰσὶ λογισμῶν κινήσαντος αὐτοῖς τοῦ θείου Πνεύματος, ἃ ἐνηργοῦντο ἐξεφώνησαν, συγχρησαμένου τοῦ Πνεύματος ὡς εἰ αὐλητῆς αἰλὸν ἐμπνεύσαι»²². Ἡ κατ' ἔκστασιν προφητικὴ ἐμπνευσις ὑπενθυμίζει τὴν σύγχρονον τοῦ Ἀθηναγόρα διδασκαλίαν καὶ πρακτικὴν τῶν Μοντανιστῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα ἐλαφρὸν τόνον ἔχει λάβει ἐπίσης ἡ αὐστηρὰ ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ ἀπολογητοῦ· ἀλλ' ἡ προφητεία τοῦτου εἶναι ἡ παλαιά, ὄχι ἡ νέα, καὶ ἡ ἠθικὴ του παραμένει εἰς τὰ ὀρθόδοξα πλαίσια.

Ἐκ τῆς ἀνθρωπολογίας ὁ ἀπολογητὴς τονίζει ἰδιαιτέρως τὸ ἀθάνατον τῆς ψυχῆς, ἥτοι τὴν κατ' ἀπόφασιν καὶ ἐκλογὴν ἐνέργειαν αὐτῆς. Ἡ ψυχὴ ἄλλοτε ἐλκύει εἶδωλα ἀπὸ τὴν ὕλην, ἄλλοτε ἀναπλάττει

19 *Πρεσβεῖα* 24. βλ. καὶ 10.

20 *Πρεσβεῖα* 6.

21 *Πρεσβεῖα* 16.

22 *Πρεσβεῖα* 9.

εἰδῶλα ἅθ' ἑαυτῆς· πάσχει δὲ τοῦτο μάλιστα ὅταν παρασυρομένη ἀπὸ τὸ σῶμα βλέπει κάτω πρὸς τὰ ἐπίγεια καὶ καθίσταται μόνον αἷμα καὶ σὰρξ, ὄχι καθυρὸν πνεῦμα²³.

Δέχεται οὐσιωδῶς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἰουστίνον, ἐπιστρέφων εἰς τὸν Πλάτωνα, χωρὶς ὅμως νὰ τὸν ἀκολουθῆ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν, διότι, συνδέων αὐτὴν μὲ τὸ σῶμα κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἑναρμόνιον, παριστᾷ τὴν ἀνάστασιν τούτου ἀναγκασίαν τόσον ἐντόνως, ὥστε νὰ ἀφιερῶσιν ὁλόκληρον πραγματείαν εἰς τὸ θέμα. Τὸ σῶμα δὲν εἶναι φυλακὴ μιᾶς ξένης ἀθανάτου δυνάμεως, ἀλλὰ σύζυγος ἐνός οἰκείου πνευματικοῦ στοιχείου καὶ ἄρα εἶναι ἀγαθὸν ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους. Ἡ θεωρία τοῦ θεοῦ εἶναι ἐμπειρία τὴν ὅποιαν δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος ὡς σύνολον δύο στοιχείων. Ὁ ἀπολογητὴς εἰς τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἀντιμετωπίζει μόνον τοὺς φιλοσόφους, ἀλλὰ καὶ τοὺς Γνωστικούς.

Ὁ Ἀθηναγόρας δὲν εἰσέρχεται εἰς τὸ κέντρον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, διότι ἤθελε νὰ σταθῆ ἐπὶ τοῦ ἀμιγῶς ἀπολογητικοῦ πεδίου, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς διώκτας καὶ πρὸς τοὺς ἐκτὸς Χριστιανισμοῦ, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὰς πράξεις τῶν ἀδελφῶν του καὶ ἐκεῖνας ἐκ τῶν θρησκευτικῶν τῶν πεποιθήσεων αἱ ὅποια θὰ ἐγίνοντο κατανοηταὶ ἀπὸ τοὺς διώκτας χωρὶς νὰ τοὺς προκαλέσουν. Διὰ τοῦτο ἡ ἀναφορὰ αὐτοῦ τόσον εἰς τὴν Παλαιὰν ὅσον καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην εἶναι περιορισμένη. Ὁ Ἰουστίνος, πλέξας τὴν ἀπολογητικὴν του περὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ, ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν εἰς τὴν παρούσαν ὁμάδα συγγραφέων, δικαιολογουμένην ἐκ τῆς εὐρύτητος τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτοῦ διαφερόντων καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ ἀπευθυνθῆ ἐπίσης πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Ὁ Ἀθηναγόρας, ἂν καὶ περιορίσθῃ εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ πολεμίων τῆς πίστεως, παρὰ ταῦτα μὲ τὸ εὐαίσθητον θεολογικόν του κριτήριον ἐπέτυχεν νὰ δώσῃ ἀκριβεῖς διατυπώσεις εἰς καίρια προβλήματα τῆς πίστεως, ὅπως εἶναι τὸ τριαδικόν, τὸ τῆς ἀναστάσεως καὶ ἄλλα. Λόγω τῆς ἐλλείψεως ἀναφορᾶς εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἢ προσφορά του ὑπετιμήθη κατὰ τινα τρόπον καὶ μετὰ δυσκολίας διεσώθησαν τὰ δύο ἔργα του ὑπὸ τοῦ κύκλου τοῦ Φωτίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

- P. NANNIUS, Ἀθηναγόρου Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν, Louvain 1541, πρωταρχικὴ ἔκδοσις.
- C. GESNER, Ἀθηναγόρου Ἀπολογία Περὶ χριστιανῶν, Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν, Zürich 1557, πρωταρχικὴ ἔκδοσις τοῦ πρώτου.
- F. MOREL, Μετὰ τῶν λοιπῶν ἀπολογητῶν, Paris 1615.
- L. A. RECHENBERG, Ἀθηναγόρου Σωζόμενα, Leipzig 1685.
- FR. MAKAN, Μετὰ τῶν λοιπῶν ἀπολογητῶν, Paris 1742.
- J. C. TH. VON OTTO, Μετὰ τῶν λοιπῶν ἀπολογητῶν, τ. 7, Jena 1857, ἀνατύπωσις 1969.
- ED. SCHWARTZ, *Athenagorae Libellus pro Christianis, Oratio de resurrectione cadaverum*, Texte u. Unters. 4, 2, 1891.
- W. B. OWEN, *Athenagoras*, New York 1904.
- J. GETTCKEN, *Zwei griechischen Apologeten*, Leipzig 1907 (πρὸς βιβλ. 115-154).
- ED. GOODSPRIED, *Die ältesten Apologeten*, Göttingen 1914 (πρὸς βιβλ. 314-358).
- G. BARDY, *Athénagoras Supplique au sujet des Chrétiens*, Sources Chrétiennes 3, Paris 1943.
- P. UBALDI, M. PELLEGRINO, *Athenagora, La supplica per i cristiani, Della resurrezione dei morti*, Corona Patrum Salesiana 15, Torino 1947.
- W. R. SCHOEDDI, *Athenagoras Legatio and De resurrectione*, Oxford 1972.
- S. DI MEGLIO, *Athenagora* (ἰταλ. μετ. καὶ εἰσαγ.), Sienna 1974.

Μελέται

- A. P. LEYSER, J. HARBOE, *Dissertatio de Athenagora Athenensi philosopho christiano*, Leipzig 1736.
- Γ. ΒΕΛΛΙΟΥ, Πάρεργα ἤτοι κριτικαὶ τινες παρατηρήσεις εἰς τὸν Ἀθηναγόρου, Ἀθήναι 1859.
- A. HARNACK, *Die Ueberlieferung der griechischen Apologeten*, Texte u. Unters. 1, 1-2, 1882, 175-189.
- FR. SCHURRING, *Die Philosophie des Athenagoras*, Berlin 1882.
- A. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Πραγματεία περὶ τῆς παρ' Ἀθηναγόρου φιλοσοφικῆς γνώσεως, Ἰένα 1883.
- J. LEHMANN, *Die Auferstehungslehre des Athenagoras*, Leipzig 1890.
- Π. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, Ἡ θεολογία τοῦ Ἀθηναγόρου, Λειψία 1893.
- A. EBERHARDT, *Athenagoras*, Augsburg 1895.
- G. SCHEURER, *Das Auferstehungsdogma in der vorchristlichen Zeit*, Würzburg 1896.
- L. ARNOULD, *Die Apologia Athenagorae Prosepta per Christianos inscripta*, Paris 1898.
- K. FR. BAUER, *Die Lehre des Athenagoras von Gottes Einheit und Dreieinigkeit*, Bamberg 1902.
- A. POMMICH, *Des Apologeten Theophilus von Antiochia Gottes-und Logos lehre dar-*

- gestellt unter Berücksichtigung der gleichen Lehre des Athenagoras von Athen, Leipzig 1904.
- L. RICHTER, *Philosophisches in der Gottes- und Logoslehre des Apologeten Athenagoras aus Athen*, Mainz 1905.
- L. CHAUDOUARD, *La philosophie du dogme de la resurrection de la chair au 2e s.*, Lyon 1905.
- J. VAN BEEK, *Athenagoras' geschrift De resurrectione mortuorum*, Leiden 1908.
- F. ANDRIS, *Die Engellehre der griechischen Apologeten des zweiten Jahrhunderts*, Paderborn 1914, 66-95.
- S. PAPPALARDO, "Il monoteismo e la dottrina del Logos in Atenagora", *Didascalion* 2 (1924), 11-40. — "La teoria dei angeli e dei demoni e la dottrina della provvidenza in Atenagora", *αὐτόθι* 67-180.
- K. PRYSING, "Von Ehezwang und zweite Ehe bei Athenagoras", *Theol. Quartalschrift* 1929, 85-110.
- H. A. LUCKS, *The philosophy of Athenagoras, its sources and values*, Washington 1936.
- A. CASAMASSA, *Gli Apologeti Greci*, Roma 1944, 163-184.
- M. PELLEGRINO, *Studi sull'antica apologetica*, Roma 1947, 65-79.
- D. R. BUENO, *Padres apologetas Griegos*, Madrid 1954.
- N. SCIVOLETTO, "Cultura e scolastica in Atenagora", *Giornale Ital. de Filol.* 13 (1960), 231-232.
- K. ΝΟΥΣΚΑ, «Ο ἀπολογητὴς Ἀθηναγόρας ὡς φιλόσοφος Χριστιανός», *Γρηγοριανὰ* 51 (1968), 173-182, 259-269, 355-362.
- A. J. MAHLERBE, "The Holy Spirit in Athenagoras", *Journ. of Theol. Studies* 20 (1969), 538-542. — "The structure of Athenagoras Supplicatio pro Christianis", *Vig. Christianae* 23 (1969), 1-20. — "Athenagoras and the location of God", *Theol. Zeit.* 26 (1970), 46-52. — "Athenagoras on the pagan poets and philosophers", *Kyriakon, Festschrift J. Quasten I*, Münster 1970, 214-225.
- N. ZEEGERS, V. VORST, "La prénotion commune au chapitre 5 de la Legatio d'Athénagore", *Vig. Christianae* 25 (1971), 161-170.
- F. GALLICET, "Atenagora o Pseudo-Atenagora?" *Rivista di Fil. et d'Istruz. Classica* 104 (1976), 420-435.

ΣΤ'. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Ι. ΒΙΟΣ

Ἐχων τὴν τύχην νὰ εἶναι ἐπίσκοπος, καὶ δὴ μεγαλοπόλεως, ὁ Θεόφιλος ἀπησχόλησεν τοῖς ἀρχαίους ἱστορικοῖς εὐρύτερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀπολογητῆς, ἐξαιρέσει τοῦ Ἰουστίνου, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἡ χειρόγραφος παράδοσις δὲν ἐδείχθη εὐμενεστέρα πρὸς αὐτόν, ἀφοῦ μόνον τρία ἀπὸ τὰ πολυάριθμα μαρτυρούμενα ἔργα του διετήρησε.

Κατὰ τὸν Εὐσέβιον ὑπῆρξεν ὁ ἕκτος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, διπδεχθεὶς τὸν Ἔρωτα τὸ 169¹, ἐνῶ ὁ Ἱερώνυμος ἔχων ὑπ' ὄψιν του πάντοτε δύο καταλόγους χαρακτηρίζει τοῦτον κατὰ μὲν τὸν κατάλογον τοῦ Εἰσεβίου ἐπίσης ἕκτον, κατὰ δὲ τὸν ρωμαϊκόν, ὁ ὁποῖος ὑπελόγιζε καὶ τοὺς ἀποστόλους εἰς τοὺς ἐπισκόπους, ἑβδομον μὲ πρῶτον τὸν Πέτρον². Διὰ τὸν πρὸ τῆς ἐπισκοπείας του βίον δὲν γνωρίζομεν τίποτε ἄλλο πλὴν ἐκείνων τὰ ὅποια ἴσως ὑπαινίσσεται ὁ ἴδιος εἰς τὰ σωζόμενα κείμενά του. Πράγματι ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἀναφέρον τοὺς ποταμοὺς Τίγρητα καὶ Εὐφράτην, λέγει ὅτι οὗτοι γειτνιαζοῦν «ἕως τῶν ἡμετέρων κλιμάτων»³, συνάγεται μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα ὅτι προήρχετο ἀπὸ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τῆς Συρίας, ἐνῶ ἡ καταγωγή του πρέπει νὰ ἦτο ἐλληνικὴ, ὅχι μόνον διότι τὰ ἐλληνικά του εἶναι ἄψογα, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν φαίνεται νὰ ἐγνώριζε περισσοτέρας ἀπὸ μίαν ἢ δύο δεκάδας σημητικῶν λέξεων. Ἡ καλὴ γνώσις τῆς κλασικῆς γραμματείας δεικνύει ὅτι εἶχε διεξαγάγει συστηματικὰς σπουδὰς πρὶν προσέλθῃ ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρίαν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Αὐτὴ ἡ προσχώρησις ἠκολούθησε τὴν τυπικὴν διὰ τοὺς ἀπολογητὰς ὁδόν, ὑπῆρξε δηλαδὴ ἀποτέλεσμα ἀναγνώσεως τῶν Γραφῶν «καὶ ἐγὼ ἠπίστουν τοῦτο ἔσεσθαι, ἀλλὰ νῦν κατανοήσας αὐτὰ πιστεύω, ἅμα καὶ ἐπιτυχῶν ἱεραῖς Γραφαῖς τῶν ἁγίων προφητῶν»⁴.

Ἄν καὶ ὁ Εὐσέβιος σημειώνει ὅτι εἰς τὴν ἔδραν τὸν διεδέχθη ὁ Μάξιμος ἐπὶ Μάρκου Αἰρηλίου, δηλαδὴ ὅχι μετὰ τὸ 180, ἔτος θανάτου τοῦ βασιλέως τοῦτου⁵, εἶναι βέβαιον ἀπὸ ἰδικὴν του μαρτυρίαν ὅτι ἐξῆσε καὶ ἐπὶ Κομμόδου, ἀφοῦ ἀναφέρει σαφῶς τὸν θάνατον τοῦ Μ. Αὐ-

1 Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 20.

2 Τὸ πρῶτον *De viris illustribus* 25, τὸ δεύτερον *Epistola* 121 *ad Algasiam* 6.

3 Ἰπὸς *Αὐτόλογον* 2, 24.

4 Ἰπὸς *Αὐτόλογον* 1, 14.

5 Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 24.

Βλ. *Χρονικόν*, ΣΧΙΟΓΓΕ 2, σ. 172.

ρηλίου, είτε άμέσως είτε έμμέσως⁶. Προφανώς ό Εϋσέβιος παρεπλανήθη έκ του γεγονότος ότι ό Κόμμοδος έφερε και τό όνομα Αϋρήλιος. Έπομένως ή προσπάθεια έρμηνείας τών δύο άλληλοσυγκρουομένων είδήσεων αϋτοϋ διά της ύποθέσεως ότι άλλος ήτο ό έπίσκοπος και άλλος ό άπολογητής Θεόφιλος είναι περιττή και πάντως προσκρούει εις άλλας μαρτυρίας, άκόμη και αϋτοϋ τούτου του Εϋσεβίου, ό όποιος τά *Πρός Αϋτόλυκον* βιβλία προσγράφει εις τόν έπίσκοπον. Βεβαίως ό άκριβής χρόνος διαδοχής του άπό τόν Μάξιμον είναι άγνωστος και μόνον κατά συμπερασμόν δύναται νά τοποθετηθῆ εις τό 185 περίπου.

2. ΑΠΟΛΕΣΘΕΝΓΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Μιμούμενος τόν Παύλον ό Θεόφιλος χαρακτηρίζει έαυτόν ιδιώτην τῷ λόγῳ⁷, αλλά τά σωζόμενα κείμενά του τόν διαψεύδουν, διότι είναι γραμμένα μέ σαφήνειαν, ζωντάνειαν, έτοιμότητα, εις ρυθμόν έντονον και ύφος κομψόν, άν και τούτο είναι ένίστε μονότονον λόγω της μεγάλης εκτάσεως τήν όποιαν δίδει εις έρμηνευτικά και χρονολογικά θέματα. Ύπήρξε δόκιμος συγγραφεύς μέ ισχυράν προβολήν και έπιρροήν.

Και ήτο επίσης πολυγράφος. Εις κατάλογον έργων του τόν όποιον παραθέτει ό Εϋσέβιος, περιλαμβάνονται οί κάτωθι τίτλοι: Τρία στοιχειώδη συγγράμματα *Πρός Αϋτόλυκον*, *Πρός τήν αίρεσιν του Έρμογένους*, *Κατά Μαρκίωνος*, βιβλία *Κατηχητικά*⁸. Ό Ίερώνυμος προσθέτει εις αϋτά δύο άκόμη, *Υπόμνημα εις τό Εϋαγγέλιον* και *Υπόμνημα εις τας Παροιμίας*⁹. Έπειτα ό ίδιος ό Θεόφιλος παραπέμπει έπαινελημμένως εις «έτερον λόγον», τόν όποιον άπαξ όνομάζει συγκεκριμένος «βιβλον περί ιστοριών»¹⁰.

1. *Πρός τήν αίρεσιν του Έρμογένους*. Προφανώς περιείχεν άντικρουσιν της δυαρχικής διδασκαλίας του γνωστικού αίρεσιάρχου Έρμογένους, εις τήν όποιαν άφιέρωσε δύο συγγράμματα και ό Τερτυλλιανός, όστις πρέπει νά είχεν ύπ' όψιν τό έργον του Θεουίλου. Φάινεται ότι ό Έρμογένης κατόπιν της πολεμικής τούτου άνεχώρησεν έκ Συρίας εις Καρχηδόνα, όπου ύμως εύρεν άλλον ισχυρόν άντίπαλον. Ό,τι γνωρίζομεν άπό τό έργον τούτο είναι ότι έχρησιμοποίηι μαρτυρίας έκ της Άποκαλύψεως.

2. *Κατά Μαρκίωνος*. Ό συγγραφεύς του *Διάλογου Άδαμάντιος* περί όρθης πίστεως έχρησιμοποίησεν ως πηγήν παλαιόν άντιμαρκιωνικόν κείμενον, ό δε Th. Zahn¹¹ διατύπωσε τήν άποψιν ότι τούτο δέν

6 *Πρός Αϋτόλυκον* 3, 28 και 3, 27.

7 *Πρός Αϋτόλυκον* 2, 1. βλ. *Β' Κορ.* 11, 6.

8 *Έκκλ. Ιστορία* 4, 24.

9 *De viris illustribus* 25.

10 *Πρός Αϋτόλυκον* 2, 30. βλ. 2, 28, 2, 31, 3, 19.

11 *Zeit. f. Kirchengesch.* 9 (1888), 230 έτ.

είναι άλλο από τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον τοῦ Θεοφίλου, ἐνῶ δὲ F. Loofs ἰσχυρίζεται ὅτι τοῦτο ἐπηρέασε κυθ' ὑπερβολὴν τὸν Εἰρηναῖον. Καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν δύναται νὰ θεωρηθῆ βέβαιον μόνον ὅτι τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ συγγραφέων, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστον εἰς ποίαν ἔκτασιν, ὅπως ἐπίσης ἄγνωστον εἶναι ἂν καὶ πόσον ὁ Θεόφιλος εἶχεν ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχον σύγγραμμα τοῦ Ἰουστίνου.

β. *Κατηγορητικὰ βιβλία*. Εἶναι ἄγνωστος ὁ ἀριθμὸς των, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀντιστοίχου ἀναφορᾶς τοῦ Ἰερωνύμου, κατὰ τὴν ὁποίαν μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἀνδρός περιλαμβάνονται σύντομοι καὶ γλαφυραὶ πραγματεῖαι ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας, «*breves elegantesque tractatus ad aedificationem Ecclesiae pertinentes*», προκύπτει ὅτι ἐπρόκειτο περὶ δοκιμίων ἠθικολογικοῦ μᾶλλον περιεχομένου.

γ. *Ἐπόμνημα εἰς τὰς Ἰασημίας*. Περὶ τούτου δὲν ὑπάρχει ἄλλη πληροφορία πλὴν τῆς τοῦ Ἰερωνύμου, ὁ ὁποῖος ὅμως φαίνεται νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς γνησιότητος αὐτοῦ, διότι εὕρισκει διαφορὰν εἰς τὸν τρόπον ἐκφράσεως ἀπὸ τὰ γνήσια ἔργα τοῦ ἀπολογητοῦ.

δ. *Ἐπόμνημα εἰς τὸ Εὐαγγέλιον*. Ὁ Ἰερώνυμος διατιπώνει περὶ τῆς γνησιότητος καὶ τούτου τὰς ἰδίας ἀμφιβολίας εἰς τὸ μνημονευθὲν ἐν ἀρχῇ χωρίον, εἰς ἄλλο ὅμως κείμενον του¹² διευκρινίζει ὅτι ὁ Θεόφιλος εἶχε φιλοτεχνήσει ἁρμονίαν τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων, ὡς ἡ τοῦ Τατιανοῦ, καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ πιθανολογηθῆ ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν ἁρμονίαν συνέταξεν ὑπόμνημα. Εἶναι πάντως κατ' ἀρχὴν ἀμφίβολον ἂν οὗτος συνέταξε πράγματι τοιοῦτον ἔργον, ἀλλ' ἐν κάσῃ περιπτώσει τὸ ὑπὸ τοῦ M. De La Bigne ἐκδοθὲν τὸν ἰστ' αἰῶνα ὑπὸ τὸ ὄνομα τούτου ὑπόμνημα εἰς τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια εἶναι συμπίλημα γενόμενον τὸν ε' αἰῶνα εἰς τὴν Γαλλίαν λατινιστὶ ἀπὸ παλαιότερας λατινικῆς ἐρμηνείας.

ε. *Περὶ Ἱστοριῶν*. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως ἀπετελεῖτο ἀπὸ περισσώτερα τοῦ ἑνὸς βιβλίου καὶ μεταξὺ τῶν περιεχομένων του περιλαμβάνετο ἔκθεσις περὶ τῶν δαιμόνων, ἐξέτασις τῶν γενεαλογιῶν τῶν πρώτων ἀνθρώπων καὶ διήγησις περὶ τοῦ κατακλισμοῦ, τοῦ Νῶε καὶ τῶν ἀπογόνων του. Τὸ ἀναφερόμενον ἐπίσης ὑπ' αὐτοῦ¹³ ὑπὸ τὸν τίτλον «Γένεσις κόσμου» δύναται νὰ εἶναι ἢ ἡ Γένεσις τῆς Π. Διαθήκης ἢ τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον Περὶ Ἱστοριῶν.

12 *Epistola 12 ad Algasiam*
6.

13 *Πρὸς Αὐτόλυκον* 2, 29.

3. ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΛΥΚΟΝ

Ἀπό τὰ κείμενα τοῦ Θεοφίλου σώζονται ἤδη μόνον τρία βιβλία, τὰ ὅποια εἰς τὸ βασικὸν χειρόγραφον, Cod. Marc. 496 τοῦ ια' αἰῶνος, προερχόμενον ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βησσαρίωνος, φέρονται κατὰ μὲν τὴν ἐπιγραφὴν μὲ τὸν τίτλον «Θεοφίλου πρὸς Αὐτόλυκον», κατὰ δὲ τὸν πίνακα περιεχομένων, γραμμένον καὶ αὐτὸν διὰ τῆς ἰδίας χειρὸς, μὲ τὸν τίτλον «Θεοφίλου πατριάρχου ἔκτου τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας πρὸς Αὐτόλυκον Ἑλληνα περὶ τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως λόγιοι τρεῖς». Ὁ τίτλος αὐτός, ἔκτος τῶν διασαφητικῶν παραγεμισμάτων, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου «τρία πρὸς Αὐτόλυκον στοιχειώδη συγγράμματα», ἐφ' ὅσον ὑπὸ τὴν λέξιν «στοιχειώδη» πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς πίστεως, πολὺ δὲ περισσώτερον ἂν συνδυάσωμεν μὲ αὐτὸν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γενναδίου Μασσαλιώτου, «tres de fide libros», ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς ἐσφαλμένως τὰ ἀποδίδει εἰς τὸν Ἀλεξανδρείας Θεόφιλον¹⁴.

Ὁ Αὐτόλυκος παρουσιάζεται ὡς ἐπίσημος ἔθνικὸς φίλος τοῦ Θεοφίλου, «κράτιστος», δυσανασχετῶν ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμόν προσχωρήσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ μετὰ βεβαιότητος ἂν ἀποτελῇ ὑπαρκτὸν πρόσωπον. Ὅλοι οἱ μορφωμένοι ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰς περίπτωσιν μεταστροφῆς των πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐδέχοντο ἀπὸ ἔθνικοὺς φίλους των τὴν ἔκφρασιν ἐκπλήξεως καὶ δυσανεσκειᾶς, καὶ διὰ τοῦτο ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ ἀπολογηθοῦν. Παράδειγμα τοιοῦτου φίλου λαμβάνεται ἐνταῦθα ὁ Αὐτόλυκος, πρόσωπον ἴσως πλαστὸν ἴσως ὑπαρκτὸν. Τὸ γεγονός δτι δὲν σημειώνεται προσχώρησις του εἰς τὴν πίστιν εἶναι ὑπὲρ τῆς γνησιότητος τοῦ διαλόγου, ὁ προτρεπτικὸς μᾶλλον παρά ἀπολογητικὸς χαρακτήρ αὐτοῦ εἶναι ὑπὲρ τῆς πλαστότητος. Ἐπειδὴ δμως εἶναι δεδομένον ὅτι τουλάχιστον τὸ τρίτον βιβλίον ἐγράφη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τελευταίου μέρους τῆς ἐπισκοπείας τοῦ συγγραφέως, ἄρα πολὺ μετὰ τὴν μεταστροφὴν του, αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις μὲν δύναται νὰ ἰσχύσουν διὰ τὴν παροῦσαν περίπτωσιν.

Ἡμεῖς ἀμφιβάλλομεν, ἂν τὰ τρία αὐτὰ βιβλία ἔχουν κάποια ἐνότητα μεταξύ των καὶ ἂν ἀπηυθύνοντο πρὸς τὸ ἴδιον πρόσωπον, ἔστω καὶ πλασματικόν. Οὐτε εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν εἶναι σαφῶς κατωχυρωμένη ἡ ἐνότης, ἐφ' ὅσον ὁ ἀρχέτυπος κώδιξ δὲν σημειώνει τὸν ἀριθμὸν α' διὰ τὸ πρῶτον βιβλίον, ἐνῶ πράγματι σημειώνει β' καὶ γ' διὰ τὰ ἄλλα. Τοῦτο εἶναι σύμφωνον μὲ τὴν ἐνδειξιν τοῦ Λακταντίου¹⁵, ὁ ὅποιος ἀναφέρει βιβλίον τοῦ Θεοφίλου περὶ χρονολογίας πρὸς Αὐ-

¹⁴ *De v'is illustribus* 34.

¹⁵ *Institutiones divinae* 1, 23.

τόλκον, ήτοι αὐτοτελές βιβλίον καί ὄχι τρίτον βιβλίον μιᾶς εὐρυτέρας συνθέσεως.

Δέν ὑπάρχουν ἐπίσης σαφείς ἐσωτερικαί ἐνδείξεις πρὸς κατοχύρωσιν τῆς ἐνότητος τοῦ ἔργου. Διότι ναί μὲν εἰς τὸ 3, 19 λέγεται περὶ τῶν υἱῶν τοῦ Νῶε, «καθὼς καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ ἐδηλώσαμεν» καὶ ὑποτίθεται ὅτι τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὸ 2, 31, ἀλλὰ δύναται νὰ παρατηρηθῇ ἀφ' ἐνός μὲν ὅτι τὸ τρίτον χειρόγραφον τοῦ ἔργου ἀντὶ «δευτέρου τόμου» ἔχει «ἐν τῷ ἑτέρῳ λόγῳ», ὅπως ἀκριβῶς ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ ἰδίου χωρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ 2, 31 γίνεται παραπομπή διὰ τὸ θέμα εἰς προαναφερθὲν βιβλίον, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ προηγούμενον αὐτοῦ κεφάλαιον (2, 30) καλεῖται συγκεκριμένως «πρῶτη βίβλος περὶ τῶν ἱστοριῶν». Ἐπομένως πρόκειται περὶ ἄλλου ἔργου.

Ἄντιθέτως ὑπάρχουν ἐσωτερικαί ἐνδείξεις περὶ αὐτοτελείας τουλάχιστον τοῦ πρώτου βιβλίου. Παραδείγματος χάριν ἢ ἐν 3, 3 παραπομπή εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον (1, 9-10) γίνεται μὲ τὴν σημείωσιν «ἐν ἑτέρῳ λόγῳ», δηλαδή εἰς ἄλλον αὐτοτελεῖ λόγον, καὶ ὄχι «ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ», ὅπως θὰ συνέβαινεν ἂν τὸ πρῶτον βιβλίον ἀπετέλει τμήμα ἐνιαίου συγγράμματος, περιλαμβάνοντος καὶ τὰ ἄλλα δύο. Ἐξ ἄλλου ἐνῶ εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον ἀπαντᾶται ἢ προσφώνησις «ὦ Αὐτόλυκε» καὶ εἰς τὸ τρίτον ἀκριβῆς ἐπιστολικὴ ἀφιέρωσις, «Θεόφιλος Αὐτολύκῳ χαίρειν», εἰς τὸ πρῶτον οὔτε προσφωνεῖται οὔτε ἀναφέρεται κἄν ὁ Αὐτόλυκος. Ἐπειτα εἰς τὸν πρόλογον τοῦ δευτέρου βιβλίου σημειώνεται ὅτι κατόπιν προτροπῆς τοῦ παραλήπτου ὁ συγγραφεὺς καταγράφει τὴν συζήτησιν, καίτοι εἶναι ἀπαιδευτος, «ιδιώτης τῷ λόγῳ», ἐρατᾶται δέ, ἂν πράγματι εἶχεν ἤδη ἀπευθύνει ἐν βιβλίον εἰς τὸ ἴδιον πρόσωπον, διατὶ μόλις τώρα ἐπισημαίνει τὴν δῆθεν ἀπαιδευσίαν του καὶ διατὶ μόλις τώρα δικαιολογεῖ τὴν ἀπόφασίν του νὰ γράψῃ κατόπιν προτροπῆς τοῦ παραλήπτου; Χρειάζεται νὰ προστεθῇ εἰς αὐτὰ ὅτι, ἐνῶ εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον δέν γίνεται ἀναφορὰ εἰς κλασικοὺς συγγραφεῖς, εἰς τὰ ἄλλα δύο ἢ ἀναφορὰ εἶναι συχνή καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν παραθέματα ἄφθονα. Τέλος εἶναι ἀξιοσημείωτος ἢ διαφορὰ στάσεως ἐναντι τοῦ παραλήπτου. Εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζεται αὐστηρῶς καὶ περιφρονητικῶς περὶ τοῦ ὑποτιθεμένου παραλήπτου, χαρακτηρίζων αὐτὸν «ἄχρηστον τῷ Θεῷ» (1) καὶ ἐσκοτισμένον ἀπὸ τὴν ἀσέβειαν (2), ἀποδίδων δὲ τὰς ἀδυναμίας του εἰς τὴν πώρωσιν «τοῦτο δέ σοι συμβέβηκε διὰ τὴν τύφλωσιν τῆς ψυχῆς καὶ πώρωσιν τῆς καρδίας σου» (7). Δέν δύναται νὰ διανοηθῇ κανεὶς, ὅτι θὰ ἔγραφε ποτὲ οὕτως ὁ Θεόφιλος, ἂν ἀπηυθύνετο πρὸς συγκεκριμένον πρόσω-

πον, καὶ δὴ φίλον του, ἀλλ' ἐπίσης δὲν δύναται νὰ συμβιβάσῃ τὰς ἐκφράσεις αὐτὰς μὲ τὴν ἀπαντωμένην εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου βιβλίου, «ὦ ἀγαθώτατε Αὐτόλυκε».

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι πρέπει νὰ πείθουν ὅτι τὸ πρῶτον βιβλίον εἶναι αὐτοτελές καὶ δὲν ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Αὐτόλυκον, ἀλλ' ἀορίστως πρὸς ἓνα ἔθνικὸν ὡς ἐκπρόσωπον τῆς εἰδωλολατρικῆς παρατάξεως, τὸν ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἐνίοτε προσφωνεῖ ἑταῖρον, συνήθως δὲ ἄνθρωπον, «ὦ ἑταῖρε» «ὦ ἄνθρωπε». Δὲν πρέπει νὰ εἶχεν ἰδιαιτέραν συζήτησιν μετ' αὐτοῦ, ἀλλ' ὅπως δὴποτε τὸ κείμενόν του ἀπηχεῖ συνήθεις συζητήσεις μεταξὺ φίλων χριστιανῶν καὶ ἔθνικῶν. Ἡ διαπραγμάτευσις ἀκολουθεῖ τὸ ἑξῆς σχῆμα.

- 1 Πρόλογος
- 2-8 Τὸ πρόβλημα τῆς θεογνωσίας
- 9-11 Οἱ ψευδεῖς θεοὶ καὶ ὁ ἀληθινός
- 12 Ἡ ἀξία τοῦ ὀνόματος «χριστιανός»
- 13 Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν
- 14 Ἐπίλογος.

Ὁ ὑποτιθέμενος συνομιλητὴς τοῦ συγγραφέως, ἐκκληκτος ἀπὸ τὴν μεταστροφὴν αὐτοῦ, παρουσιάζει εἰς αὐτὸν τὰς ἀδυναμίας τῆς χριστιανικῆς περὶ Θεοῦ ἰδέας, στηριζόμενος εἰς τὴν ἀντίληψιν διὰ Θεὸς ἀόρατος καὶ ἄνευ αἰσθητῆς παρουσίας εἶναι ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας· «δείξόν μοι τὸν Θεόν σου». Αὐτὸς δὲ ἀπαντῶν προβαίνει εἰς διεξοδικὴν ἐκθεσιν περὶ τοῦ ὀρθοῦ τρόπου θεογνωσίας· «δείξόν μοι τὸν ἄνθρωπόν σου καὶ γὰρ σοὶ δείξω τὸν Θεόν μου», ὅπερ σημαίνει διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον· ὁ καθαρὸς τὴν ψυχὴν βλέπει τὸν Θεὸν καθοδηγούμενος ἀπὸ τὴν πίστιν, ὁ μὴ καθαρὸς ἀδυνατεῖ νὰ τὸν ἴδῃ. Ἀκολουθεῖ σύγκρισις τῶν κτιστῶν καὶ ψευδῶν θεῶν μὲ τὸν ἀληθινόν, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ βασιλέως ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ προσκυνῆται ἀλλὰ νὰ τιμᾶται.

Τὸ περὶ Θεοῦ καὶ θεογνωσίας πρόβλημα εἶναι τὸ κύριον θέμα τοῦ βιβλίου, μετ' αὐτὸ δὲ μὴ ἀκολουθοῦν δύο ἄλλα δευτερεύοντα, τὰ ὁποῖα θίγονται συντόμως διότι ἀπετέλουν σημεῖα ἀνασχέσεως τοῦ φιλοχριστιανικοῦ ρεύματος. Ὁ συνομιλητὴς χλευάζει τὸ ὄνομα «χριστιανός», κατὰ τὴν γενικὴν τότε συνήθειαν μεταξὺ τῶν ἔθνικῶν, καὶ ὁ συγγραφεὺς ἀναγκάζεται νὰ ἀφιερῶσιν μερικὸς στίχους εἰς ἀντίκρουσιν τῆς χλευαστικῆς αὐτῆς θέσεως, λέγων λογοπαικτικῶς διὰ πᾶν τὸ χριστὸν—τὸ ἀλειπτὸν—εἶναι εὐχρηστον καὶ γλυκὺ καὶ ἀκαταγέλαστον καὶ προφανῶς παράγων τὸ ὄνομα ὄχι ἀπὸ τὸν Χριστὸν, ἀλλ' ἀπὸ

τὴν χρίσιν, διὰ νὰ μὴ φανῆ τὸ κείμενον ἀποκρουστικὸν εἰς τοὺς εἰδωλολάτρας ἀναγνώστας. Τέλος ὁ συνομιλητὴς θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν μετὰ τὴν ἀξίωσιν, «δείξόν μοι κἄν ἓνα ἔγερθὲντα ἐκ νεκρῶν, ἵνα ἰδὼν πιστεύσω», ὁ δὲ συγγραφεὺς ἀπαντᾷ μετὰ τὴν συνήθη ἐπιχειρηματολογίαν, τὴν περιλαμβάνουσαν τὴν ἐναλλαγὴν ἡμέρας καὶ νυκτός, τὸν κύκλον ἀναστάσεως καὶ δύσεως τῆς σελήνης, τὸν κύκλον θανάτου καὶ ἀναστάσεως τῆς φύσεως. Καὶ καταλήγει μετὰ σύνωψιν τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὸ κύριον θέμα· «ἐπειδὴ προσέθηκας, ὦ ἑταῖρε, ἴδειξόν μοι τὸν Θεόν σου, οὗτός μου Θεός, καὶ συμβουλεύω σοι φοβεῖσθαι αὐτὸν καὶ πιστεῦειν αὐτῷ» (14).

Τὰ ἄλλα δύο βιβλία ἀποτελοῦν μίαν ἐνότητα· ὁ συγγραφεὺς συνέταξε μίαν πραγματείαν, τὴν ὁποίαν λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς της ἐχώρισεν εἰς δύο βιβλία, μετὰ γενικὸν περιεχόμενον τὴν σύγκρισιν τῆς ἐθνικῆς μετὰ τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν, περιλαμβάνουσαν κυρίως τὴν Ἰουδαϊκὴν, καὶ τῶν μηνυμάτων ἀμφοτέρων. Ἐπειδὴ συνέταξε τὰ δύο βιβλία χωριστά, τὸ τρίτον ὡς συμπλήρωμα τοῦ δευτέρου, τὰ ἀπήλυθε πρὸς γνῶριμόν του ἐθνικόν, ὀνομαζόμενον Ἰσως Αὐτόλυκον, μετὰ τὸν ὁποῖον πιθανῶς εἶχε διεξαγάγει ἰάποτε σχετικὰς συζητήσεις. Πάντως τὰ διαλογικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐν ἀνύπαρκτα. Τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου βιβλίου, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς τὸ τοῦ τρίτου, ἔχει ὡς ἀκολουθῶς.

- 1 Πρόλογος
- 2-8 Μатаιότης τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ ματαιολογία τῆς ἐθνικῆς γραμματείας
- 9-35 Ἡ ὑπεροχὴ τῆς παλαιοδιαθηκικῆς γραμματείας
- 36-38α Συμφωνία Ἑλλήνων ποιητῶν πρὸς αὐτὴν
- 38β Ἐπίλογος.

Εἰς προηγηθεῖσαν, κατὰ τὸ προτεινόμενον σκηρικόν, συζήτησιν ὁ Αὐτόλυκος εἶχε χαρακτηρίσει μωρίαν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ὁ δὲ Θεόφιλος γράφει τώρα μετὰ προτροπὴν τούτου, διὰ νὰ διατυπώσῃ σαφῶς τὰς ἰδικὰς του ἀπόψεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἀντιθέτως μωρὰ εἶναι ἡ ἐθνικὴ θρησκεία μετὰ τὸν ἀνθρωπομορφισμόν καὶ τοὺς ἀφελεῖς μύθους του, ἔστω καὶ ὑπὸ σπουδαίων συγγραφέων διατυπωθέντας. Ἀντιπαρθέτει εἰς αὐτά, δι' ἐκτενοῦς ὑπομνηματίσεως τῶν πρώτων κεφαλαίων τῆς Γενέσεως, τὴν διδασκαλίαν τῶν πνευματοφόρων προφητῶν ἐπὶ τῆς κοσμολογίας, τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, τῆς ἠθικῆς. Ἡ παρουσίασις αὐτὴ ἐπεκτείνεται διὰ τῆς παραθέσεως τῆς συμφώνου πρὸς τὴν ἀνωτέρω διδασκαλίαν γνώμης ὠρισμένων ἐπι-

λέκτων ποιητῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Εὐριπίδου, τῆς Σιβύλλης καὶ ἄλλων. Ἡ διαπραγμάτευσις τελειώνει μὲ τὴν προτροπὴν «χρὴ οὖν τὸν φιλομυθῆ καὶ φιλομαθεῖν. Πειράθητι οὖν πυκνότερον συμβαλεῖν, ὅπως καὶ ζώσης ἀκούσας φωνῆς ἀκριβῶς μάθης τὰληθές».

Εἰς τὸ τρίτον βιβλίον ἐξετάζονται τὰ ἴδια θέματα καὶ μὲ παρομοίαν σειρᾶν, ἀλλὰ τὸ βῆρος ἐδῶ δίδεται εἰς τὴν ἀρχαιότητα τῆς βιβλικῆς θεολογίας καὶ ὄχι εἰς τὴν οὐσίαν αὐτῆς, ὅπως εἰς τὸ δεύτερον.

- I Πρόλογος
- 2-8 Θρησκευτικὴ ἀστοχία τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ φιλοσοφίας
- 9-30α Ἀρχαιότης τῆς παλαιοδιαθηκικῆς γραμματείας
- 30β Ἐπίλογος.

Προλογικῶς σημειώνεται ὅτι ὁ συνομιλητὴς ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμμένῃ εἰς τὴν μελέτην τῶν μύθων, τῶν ἱστοριῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ περιφρονεῖ ὡς νεωτερικὰ τὰ κείμενα τῶν Χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ἐκφέρει δυσμενεστάτην κρίσιν περὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀπόψεων αἱ ὁποῖαι διατυπώνονται εἰς τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν, τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν φιλοσόφων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, προβάλλει δὲ τὴν ἀρχαιότητα τῆς παλαιοδιαθηκικῆς γραμματείας. Ἀπὸ πνευματικῆς ἀπόψεως ἡ γραμματεία τῶν ἔθνικῶν συγγραφέων, ὅσονδῆποτε καὶ ἂν ἐνίοτε πλησιάζῃ τὴν ἀλήθειαν, εἶναι βασικῶς ἀνωφελής, διότι εἶναι προϊόν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι οὔτε αὐτόπται τῶν περὶ Θεοῦ ἱστορουμένων ὑπῆρξαν οὔτε δέκται ἄνωθεν ἀποκαλύψεως κατέστησαν. Εἰς τὸ μειονέκτημα τοῦτο ὀφείλονται εἰς ἀντιφάσεις τῶν ὑπ' αὐτῶν ἱστορουμένων περὶ θεότητος, γενέσεως κόσμου καὶ προνοίας, ὅπου συχνάκις διατυπώνονται μωραὶ καὶ χονδροειδεῖς ἀπόψεις. Αἱ ἐπιδιώξεις τῶν χριστιανικῶν διδαγμάτων ἵστανται ἐπὶ ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου, διότι ἀποβλέπουν εἰς τὴν μόρφωσιν ἡθους ἐκφραζομένου διὰ τῆς εὐσεβείας, τῆς φιλανθρωπίας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς σεμνότητος, τῆς ἐγκρατείας. Πρὸς ἐπικύρωσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ἀπηγεῖτο ἡ προαπόδειξις τῆς ἀρχαιότητος τῶν Γραφῶν, διότι Γραφαὶ πρόσφατοι δὲν δύνανται νὰ ἔχουν, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς, ἐπαρκὲς κύρος. Διὰ τοῦτο τὸ μεγαλύτερον τμήμα τοῦ βιβλίου ἀφιερώνεται εἰς τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἀρχαιότητος διὰ τῆς ἐπισυνάψεως τῶν γενεαλογιῶν τῆς Πεντατεύχου καὶ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς ἐναντι αὐτῶν νεότητος τῶν λεγομένων ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, τὰ ὁποῖα μάλιστα μέχρις ἑνὸς

συρόμενοι υπό δαιμόνων ὠμίλησαν ὄχι κατ' ἀλήθειαν ἀλλὰ κατ' ἀνθρώπινον λόγον¹⁷. Ἄλλ' ὅμως παρακάμπτων κάπως αὐτήν τὴν ἀρνητικὴν θέσιν, ὁμολογεῖ ὅτι ἐνίοτε ἔφθασαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀνεγνώρισαν τὴν μοναρχίαν Θεοῦ, τὴν κρίσιν, τὴν ἀνταπόδοσιν καὶ ἄλλα θρησκευτικὰ στοιχεῖα. Καὶ ναὶ μὲν ἀποδίδει τοῦτο καὶ αὐτός, ὅπως καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ Ἰουστίνος καὶ Τατιανός, εἰς ὑποκλοπὴν ἐκ τῶν προφητῶν, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν προγενέστεροι¹⁸, ἀλλ' ἀποδέχεται καὶ ἰδίαν ἰκανότητα πρὸς προσέγγισιν τῆς ἀληθείας: «πλήν ἐνιότητινες τῆ ψυχῆ ἐκνήψιντες ἐξ αὐτῶν εἶπον ἀκόλουθα τοῖς προφήταις, ὅπως εἰς μαρτύριον αὐτοῖς τε καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις περὶ τε Θεοῦ καὶ μοναρχίας καὶ κρίσεως καὶ τῶν λοιπῶν ὧν ἔφασαν»¹⁹. Ἰδιαιτέρως ἐκτιμᾷ τὴν Σίβυλλαν.

Πρὸς ἀναιρέσιν τῶν εἰδωλολατρικῶν ἀπόψεων προσάγει πλῆθος χωριῶν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας μὲ προτίμησιν πρὸς τοὺς ποιητάς. Πολλοὶ ὑποθέτουν ὅτι τὰ χωρία προέρχονται ἀπὸ κυκλοφοροῦμενας τότε ἀνθολογίας, ἀλλὰ εἶναι τόσοσιν πολυπληθῆ καὶ ποικίλα, ὥστε νὰ καθίσταται βέβαιον ὅτι κατὰ μέγα μέρος ἀπέρρευσαν ἀπὸ αὐτοτελεῖς μελέτας τοῦ ἀπολογοῦ. Εἶναι σαφές ὅτι εἶχεν ἀναγνώσει ὀλόκληρα τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου, μερικὰς τραγωδίας πλήρεις, μερικοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος πλήρεις, τὰ ἱστορικὰ ἔργα τῶν Ἡροδότου, Θουκυδίδου, Θαλλοῦ, Χρυσέρωτος, Σατύρου. Ἐπειδὴ συχνάκις παρέθετεν ἀπὸ μνήμης, ἔχουν παρεισφρήσει εἰς τὰ παραθέματα σφάλματα.

Καταβάλλει προσπάθειαν νὰ δώσῃ θεολογικὸν νόημα ἢ εἰδικὴν ἐρμηνείαν εἰς μερικοὺς ὄρους διὰ τῆς προσουγῆς εἰς λαϊκὴν ἔτυμολογίαν (Θεός, θηρία, δράκων καὶ ἄλλα), τὸ ἴδιον δὲ πράττει καὶ διὰ μερικοὺς ὄρους τῆς Π. Διαθήκης.

Δὲν ἀρέσκειται εἰς τὴν νοσησιουργικὴν θεώρησιν τοῦ Θεοῦ καὶ, ἠναγκασμένος νὰ καταφεύγῃ εἰς τοὺς Μεσοπλατωνικοὺς, χρησιμοποιεῖ ἀρνητικὴν περὶ αὐτοῦ ὀρολογίαν. Ὅταν χρειάζεται νὰ ὁμιλήσῃ περὶ γνώσεως, καταλήγει εἰς τὴν πίστιν, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ παγκόσμιον καὶ καθολικὸν φαινόμενον· «ἀπάντων πραγμάτων ἡ πίστις προηγεῖται»²⁰. Ἐμπιστευόμεθα ἑαυτοὺς εἰς τὸν Θεὸν (ὅπως ἐμπιστευόμεθα τὸ σπέρμα εἰς τὴν γῆν καὶ τὴν ζωὴν ἡμῶν εἰς τὸν πλοῖαρχον) διὰ νὰ τὸν προσεγγίσωμεν· «πρὸ παντός προηγείσθω σου ἐν τῇ καρδίᾳ πίστις καὶ φόβος Θεοῦ καὶ τότε συνήσεις ταῦτα»²¹. Ἡ πίστις, συνδεομένη ἀρρήκτως μὲ τὴν ἠθικὴν καθαρότητα, ὀδηγεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν θέαν αὐτοῦ· «βλέπεται γὰρ Θεὸς τοῖς δυναμένοις αὐτὸν ὄρᾶν, ἐπὶν ἔχωσι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνεωγμένους τῆς ψυχῆς... Ὅταν ἡ ἁμαρτία

17 Πρὸς Αὐτόλικον
3, 3.
18 1, 14.
19 2, 8.
20 1, 8.
21 1, 7.

σημείου είναι δάνεια ἐξ αὐτῆς. Εἰς τὴν προσπάθειάν του να ὑπολογίσῃ τοὺς χρόνους ὁ συγγραφεὺς εὕρισκει ἀπὸ τοῦ Ἄδᾶμ μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Αἰρηλίου χρονικὸν διάστημα 5695 ἐτῶν καὶ οὕτω μέχρι τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ 5515. Καταλήγει καὶ ἐδῶ με συμβουλὴν «εἰ βούλει, ἀκριβῶς ἐντυχε τοῦτοις, ὅπως σχῆς σύμβουλον καὶ ἀρραβῶνα τῆς ἀληθείας».

4. ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀπὸ τοὺς λοιποὺς ἀπολογητὰς ὁ Θεόφιλος διαφέρει πλὴν ἄλλων σημείων καὶ εἰς τοῦτο, ὅτι δὲν ἐνδιαφέρεται τόσο πολὺ διὰ τὴν λογικὴν ἐπιχειρηματολογίαν ὅσον διὰ τὴν ἀπόδειξιν ἐκ τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας. Διὰ τὴν χρησιμοποίησιν ἑν παραδείγματι ἐπὶ καιρίου θέματος, ἐφ' ὅσον ἡ πίστις εἶναι αἴτιμα τῆς καθολικῆς ἐμπειρίας τῆς ἀνθρωπότητος, πᾶσα λογικὴ περὶ αὐτῆς ἀπόδειξις εἶναι δι' αὐτὸν περιττή.

Κανεὶς ἄλλος ὀρθόδοξος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς τῆς ἐποχῆς ταύτης δὲν εὕρσκεται τόσο πλησίον εἰς τὴν Π. Διαθήκην ὅσον αὐτός· διότι, ἂν καὶ προήρχετο ἐξ Ἑθνικῶν, ἀντιμετωπίζει τὴν ἐξω σοφίαν ὡς Ἰουδαίος. Ἦτο τόσο στενῶς προσδεδεμένος εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν παράδοσιν, ὥστε Γραφάς του ἐθεώρει τὸν Μωϋσῆν καὶ τοὺς προφῆτας καὶ προγόνους του τοὺς Ἰουδαίους. Ἐκεῖ εὕρισκει τὴν πραγματικὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὰς ἐπαγγελίας διὰ τὸ μέλλον αὐτῆς. Συχνὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναφορά του εἰς τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰς ἐπιστολάς τῆς Κ. Διαθήκης, τὰ ὅποια τοποθετεῖ ἐπὶ τῆς αὐτῆς βάσεως μετὰ τὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, διότι ὅλα, νόμοι, προφῆται, εὐαγγέλια εἶναι θεόπνευστα· «καὶ περὶ δικαιοσύνης, ἧς ὁ νόμος εἶρηκεν, ἀκόλουθα εὕρσκεται καὶ τὰ τῶν προφητῶν καὶ τῶν εὐαγγελίων ἔχειν, διὰ τὸ τοὺς πάντας πνευματοφόρους ἐνὶ πνεύματι Θεοῦ λελεληκέναι»¹⁶. Ἡ ἐρμηνευτικὴ του μέθοδος εἶναι ἢ κατὰ γράμμα, πλὴν τῶν περιπτώσεων εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἀπαραίτητος ἡ τυπολογία διὰ τὴν κατοχύρωσιν τοῦ σχήματος ἑπαγγελία καὶ ἐκπλήρωσις, εἶναι δηλαδὴ ἡ κλασικὴ ἀντιοχειανὴ μέθοδος εἰς τὴν πρώτην ἐκκλήνησιν τῆς.

Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ εἶναι οἱ ξένοι, οἱ ἀστοχήσαντες εἰς τὴν προσπάθειάν των. Χρησιμοποιῶν ἐνίοτε γλῶσσαν συγγενῆ μετὰ τὴν τοῦ Τατιανοῦ, ἰσχυρίζεται ὅτι λόγῳ ματαιοδοξίας οἱ φιλόσοφοι οὔτε οἱ ἴδιοι ἐγνώρισαν τὴν ἀλήθειαν οὔτε ἄλλους ἐβοήθησαν νὰ τὴν γνωρίσουν, ἀποδίδει δὲ τὴν ἀποτυχίαν των εἰς τὸ γεγονός ὅτι παρα-

16 *Πρὸς Ἀπόλλυκον* 3, 12.

ἐν τῷ ἀνθρώπῳ οὐ δύναται ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος θεωρεῖν τὸν Θεόν»²¹. Τοῦτο δὲ διότι ὁ Θεὸς εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀχώρητος, ἀκατάληπτος, ἀπερινόητος καὶ ἀνεκδιήγητος, δηλαδή ἀπρόσιτος διὰ τῶν γνωστικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν τὸν ὀνομάσωμεν, τὸν περιορίζομεν, λέγομεν κτίσμα, ἂν τὸν εἰπῶμεν φῶς, λέγομεν ποίημά του, ἂν τὸν εἰπῶμεν λόγον, λέγομεν ἀρχὴν αὐτοῦ, ἂν τὸν εἰπῶμεν νοῦν, λέγομεν τὴν φρόνησίν του.

Ἄνευρίσκομεν ἐν ἀφθονίᾳ τὸ κοσμολογικὸν στοιχεῖον εἰς τὸ σύγγραμμα. Ὁ Θεὸς ἐδημιούργησεν ἐκ τοῦ μηδενὸς ὅ,τι ἠθέλησε καὶ καθὼς ἠθέλησεν²². Ἡ κατὰ βούλησιν δημιουργία ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς δημιουργικότητος πρὸς τὴν ὁποῖαν εἶναι ἀσυμβίβαστος ἡ ἀριστοτελικὴ περί αιωνιότητος τῶν πραγμάτων ἀντίληψις, ἡ καταλύουσα ἄλλωστε καὶ τὴν ιδέαν τῆς θείας μοναρχίας. Εἰς τὰ κτίσματα ἔχει ἀποτυπωθῆ ἡ σοφία, ἡ πρόνοια, τὸ κάλλος τοῦ Δημιουργοῦ. Κατὰ παλαιότερα πρότυπα ὁ Θεόφιλος ἐτυμολογεῖ τὸ ὄνομα Θεὸς ἐκ τοῦ «θετικέναι» καὶ «θέειν», δηλαδή ἐκ τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ ἢ ὁποῖα θέτει τὸ πᾶν εἰς κίνησιν²³ ὡς πρῶτον κινῶν, κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀρχὴν τὴν ὁποῖαν εἶχον ἤδη υἱοθετήσῃ οἱ Μεσοπλατωνικοί. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὁ ἀπολογητὴς ἐκφεύγει ἀπὸ τὴν ἀνάγκην καθορισμοῦ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ περιορίζεται εἰς τὴν προσέγγισιν τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ.

Ὁ Λόγος, ὑπουργὸς τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίαν, ὠμίλει πρὸς τὸν Ἀδάμ καὶ κατήρχετο εἰς τοὺς προφήτας. Εἶχεν αὐτὸν προαιωνίως εἰς τὰ σπλάγχνα τοῦ ὁ Θεὸς ὡς Λόγον ἐνδιάθετον, ἀλλ' ὅταν ἀπεφάσισε νὰ προέλθῃ εἰς τὴν δημιουργίαν, ἐγέννησε τοῦτον πρὸ τῶν ὄλων ὡς Λόγον προφορικόν²⁴, ὅπως πρῶτος αὐτὸς ἐκφράζεται διὰ τῶν Στωϊκῶν τούτων ὄρων. Οὕτω μετὰ καὶ τῆς Σοφίας συνεκροτήθη ἡ Τριάς. Ὁ Θεόφιλος εἶναι ὁ πρῶτος ρητῶς ἀναφέρων τὸ ὄνομα τοῦτο, καὶ μάλιστα παρεμπιπτόντως καὶ ἐντὸς τυπολογικοῦ πλαισίου. «Ἔσασίτως καὶ αἱ τρεῖς ἡμέραι πρὸ τῶν φωστήρων γεγονυῖαι τύποι εἰσὶ τῆς Τριάδος, τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Λόγου αὐτοῦ καὶ τῆς Σοφίας αὐτοῦ»²⁵.

Ἀποδίδων ἐξαιρετικὴν ἀξίαν εἰς τὸν ἄνθρωπον, τολμᾷ νὰ τὸν τοποθετήσῃ εἰς θέσιν περίβλεπτον εὐθύς μετὰ τὰ πρόσωπα τῆς Τριάδος. Ἄφοῦ λέγει τὰ ἀνωτέρω περὶ Τριάδος, προσθέτει ὅτι ἡ τετάρτη ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐδημιουργήθησαν οἱ φωστῆρες, εἶναι τύπος τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἔχοντος ἀνάγκην τοῦ φωτός· οἷτις συγκροτεῖται τετράς· Θεός, Λόγος, Σοφία, Ἄνθρωπος. Εἰς τὴν διατύπωσιν ταύτην εἶναι εὐλογον νὰ ἀναζητηθῇ ἐπίδρασις ἐκ τῆς πλατωνικῆς ἰδεολογίας

1, 2.

2, 4.

1, 3.

2, 22.

2, 15. Τὸ Πνεῦμα ταυτί-
ζεται καὶ ἀλλαχῶς μὲ
τὴν Σοφίαν, 1, 7, 2, 18.

καὶ τῆς γνωστικῆς αἰωνολογίας.²⁷ Ἡ τόσον ὑψηλά τοποθέτησις τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου δὲν ὀφείλεται εἰς πρωτογενῆ ἀξίαν αὐτοῦ. Ἡ ἀξία του εἶναι ὑστερογενῆς, ἀποκτᾶται διὰ προοδευτικῆς τελειώσεως ἀπὸ τῆς νηπιακῆς καταστάσεως. «Τῇ δὲ οὐσῃ ἡλικίᾳ ὄδω Ἀδάμ ἔτι νήπιος ἦν· διὸ οὐπω ἠδύνατο τὴν γνώσιν κατ' ἀξίαν χωρεῖν»²⁸. Διὰ τοῦτο καὶ πρὸς σταθεροποίησιν, ὁ Θεὸς τοῦ ἀπηγόρευσε τὴν βρώσιν ἐκ τοῦ ξύλου τῆς γνώσεως. Εἶναι οὕτω δυσεξηγήτην, πῶς ἔπειτα ὁ Θεόφιλος ἀποδίδει τὴν πτώσιν εἰς τὴν κακὴν χρῆσιν τοῦ αὐτεξουσίου, ἐφ' ὅσον τὸ νήπιον δὲν εἶναι αὐτεξούσιον. Διὰ τῆς πτώσεως ὁ ἄνθρωπος ἔχασε τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταστῇ ἀθάνατος, διότι προηγουμένως δὲν ἦτο οὔτε θνητός οὔτε ἀθάνατος.

«Οὔτε οὖν ἀθάνατον αἰτόν ἐποίησεν, οὔτε μὴν θνητόν, ἀλλὰ δεκτικὸν ἀμφοτέρων, ἵνα, εἰ ρέψῃ ἐπὶ τὰ τῆς ἀθανασίας, τηρήσας τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, μισθὸν κομίσηται παρ' αὐτοῦ τὴν ἀθανασίαν καὶ γένηται Θεός· εἰ δ' αὖ τραπῇ ἐπὶ τὰ τοῦ θανάτου πράγματα, παρακούσας τοῦ Θεοῦ, αὐτὸς ἑαυτῷ αἴτιος ἢ τοῦ θανάτου»²⁹.

Τὴν ἀπολεσθεῖσαν ταύτην ἀθανασίαν ἀνακτᾷ, ἐφ' ὅσον ἐπωφεληθῆ τῶν μέσων τῆς θεογνωσίας καὶ τηρήσῃ τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ. Τὴν αἰώνιον ζωὴν ἐξασφαλίζει ὁ ἐπιθυμῶν.

Κατὰ τὸν Θεόφιλον ὁ πρωτόπλαστος δὲν ἔχασε διὰ τῆς παρακοῆς κάποιον ἐξαιρετικὸν προσόν· ἔχασεν ἀπλῶς μίαν σπουδαίαν εὐκαιρίαν. Φαίνεται ὅτι ὄχι μόνον διὰ τὴν καθόλου ἀπολογητικὴν δομὴν τοῦ συγγράμματος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ παραθεωρεῖται. Ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα ἀποτελοῦν τὸ κατὰ χριστιανικὴν ἑρμηνείαν περιεχόμενον τῆς Π. Διαθήκης καὶ τίποτε περισσότερον, ἀλλὰ μετ' αὐτὴν παρουσιάζεται κενόν, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποίου οὔτε τὸ ὄνομα δὲν ἀναφέρεται. Ἐάν εἰς τὸ σίγγραμμα δὲν ἐμνημονεύοντο, ἔστω καὶ παρεμπιπτόντως, οἱ ὄροι Τριάς, Ἐκκλησία, Χριστιανισμός, θὰ ἠδύνατο τοῦτο νὰ ἐκληφθῆ ὡς ἔργον Ἰουδαίου. Ὁ πελαγισμὸς εἶχε παλαιότητος ρίζας εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Ὑπάρχει ὁμως εἰς σπουδαιότατος ὑπαινιγμὸς περὶ Χριστοῦ. «Εὐλογήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τὰ ἐκ τῶν ὑδάτων γενόμενα, ὅπως ἢ καὶ τοῦτο εἰς δείγμα τοῦ μέλλειν λαμβάνειν τοὺς ἀνθρώπους μετανοίαν καὶ ἄφεςιν ἁμαρτιῶν διὰ ὕδατος καὶ λουτροῦ παλιγγενεσίας»³⁰. Τοιαύτη ριζικὴ μεταβολὴ—παλιγγενεσία δι' ὕδατος—εἰς τὸν ἄνθρωπον δὲν εἶναι δυνατὴ εἰμὴ ὡς συνέπεια τοῦ μεγάλου διὰ τὴν ἀνθρωπότητα γεγονότος τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο εἴπομεν ὅτι εἰς τὴν σιωπὴν τοῦ Θεοφίλου συνετέλεσε καὶ ἡ ἀπολογη-

27 2, 21.

28 2, 25.

29 2, 27.

30 2, 16.

τική οικονομία τοῦ συγγράμματος, προοριζομένου εἰς χρῆσιν τῶν ἐκτὸς Χριστιανισμοῦ. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς ἀπολεσθέντα ἔργα του, ἰδίως τὰ οἰκοδομητικά, ἔδιδε τὴν πρέπουσαν θέσιν εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο.

Ἐπῆρξε σοβαρὰ ἢ ἐπὶ τοὺς μετὰ ταῦτα θεολόγους ἐπίδρασις τοῦ Θεοφίλου. Ὁ μετ' ὀλίγας δεκαετίας παρατηρηθεὶς ζήλος διὰ τὴν θεραπείαν τῆς χρονογραφίας ἔχει τὴν ρίζαν του· εἰς αὐτὸν καὶ ἡ περὶ νηπιακῆς καταστάσεως τοῦ πρωτοπλάστου ἀντίληψις παρελήφθη ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου. Ἄλλ' ἴσως ἡ ἐπίδρασις τῆς διδασκαλίας του ἐπὶ τὴν μεταγενεστέριον ἐξέλιξιν τῆς ἀντιοχειανῆς θεολογίας ὑπῆρξεν εὐρυτέρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

- J. FRISIUS, *Ἀπομνημονευμάτων τόμοι τρεῖς, Μαξίμου Κεφαλαίων, Θεοφίλου πρὸς Ἀυτολύκον, Υατιασῶν*, Zürich 1546.
 F. MORIL, *Μετὰ τῶν λοιπῶν ἀπολογητῶν*, Paris 1615. 1636. 1666.
 S. FRASCA, *S. Giustino Martire Apologie, S. Theofilo Antioceno I tre libri ad Autolico* Corona Patrum Salesiana 3, Torino 1938.
 E. RAPISARDA, *Teofilo di antiochia, I tre Libri ad Autolico*, Scrittori Greci commentati, Torino 1939.
 G. BARDY, *Theophile d'Antioche Trois livres à Autolytus*, Sources Chrétiennes 20, Paris 1948.
 R. M. GRANT, *Theophilus of Antioch ad Autolycum*, Oxford 1970.

Μελέται

- C. ERBES, "Die Chronologie der antiochenischen und der alexandrinischen Bischöfe nach den Quellen Eusebs", *Jahrbücher f. Protest. Theol.* 5 (1879), 464-485. 618-651.—"Die Lebenszeit des Hippolytus nebst der des Theophilus von Antiochien", *αὐτόθι* 14 (1888), 611-656.
 A. HARMACK, "Die Schriften des Theophilus mit Ausschluß des ihm beigelegten Evangelien Kommentar", *Texte u. Unters.* 1, 1-2 (1882), 282-298.—"Der angebliche Kommentar des Theophilus von Antiochien", *Texte u. Unters.* 1, 4 (1883), 97-176.
 W. BORNEMANN, "Zur Theophilus Frage", *Zeit. f. Kirchengesch.* 10 (1889), 169-252.
 Γ. ΚΑΡΑΒΑΓΓΕΛΗ, *Ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία Θεοφίλου τοῦ Ἀντιοχείας*, Leipzig 1891.
 O. GROSS, *Die Weltentstehungslehre des Theophilus von Antiochia*, Leipzig 1895.—*Die Gotteslehre des Theophilus von Antiochia*, Chemnitz 1895.
 O. CLAUSEN, "Die Theologie des Theophilus von Antiochien", *Zeit. f. Wiss. Theol.* 46 (1903), 81-141. 195-213.

- A. PUMMREICH, *Der Apologeten Theophilus von Antiochien Gottes- und Logoslehre*, Leipzig 1904.
- F. LOEFS, *Theophilus von Antiochien Adversus Marcionem und die andern theologischen Quellen bei Irenäus*, Texte u. Unters. 46, 2, Leipzig 1930.
- M. RICHARD, "Les fragments exégétiques de Théophile d'Alexandrie et de Théophile d'Antioche", *Rev. Biblique* 47 (1938), 387-397.
- A. CASAMASSA, *Gli Apologeti Greci*, Roma 1944, 185-209.
- F. OTTARA, "Aristidis et Epistolae ad Diognetum cum Theophilo Antiocheno cognatio", *Gregorianum* 1944, 72-102.
- R. M. GRANT, "Theophilus of Antioch to Autolyceus", *Harv. Theol. Rev.* 40 (1947), 227-256 — "The problem of Theophilus", *αὐτόθι* 43 (1950), 179-196. — "The textual tradition of Theophilus of Antioch", *Vig. Christianae* 6 (1952), 146-159 — "Notes on the text of Theophilus", *αὐτόθι* 12 (1958), 136-144. — "Scripture, rhetoric and theology in Theophilus", *αὐτόθι* 13 (1959), 33-45.
- T. RÜSCH, *Die Entstehung der Lehre von Heiligen Geist bei Ignatius von Antiochia, Theophilus von Antiochia und Irenäus*, Zürich 1952.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας περὶ ἀνθρώπου*, Θεσσαλονίκη 1957. Τὸ αὐτὸ *Θεολογικαὶ Μελέται* 1, Θεσσαλονίκη 1973, 243-272.
- P. NAUTIN, "Notes critiques sur Théophile d'Antioche", *Vig. Christianae* 11 (1957), 212-225.
- N. ZIEGERS-VANDER VORST, "Les citations poétiques chez Théophile d'Antioche", *Studia Patrist.* 10 (1970), 168-174. — "La création de l'homme chez Théophile d'Antioche", *Vig. Christianae* 30 (1976), 258-267.
- J.-M. VERMANDER, "Théophile d'Antioche Contre Celse: A Autolyceus III", *Rev. des Et. August.* 17 (1971), 203-225.
- F. BOIGIAMI, "L'ascesi di Noé (Ad Autol. 3, 19)", *Forma futuri* 13; M. Pellegrino, Torino 1975, 295-333.

Ζ'. ΤΑΤΙΑΝΟΣ

Ι. ΒΙΟΣ

Ὁ Τατιανὸς αὐτοσυνιστᾶται εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ μόνου σωζομένου σήμερον συγγράμματός του ὡς ἑξῆς.

«Ταῦθ' ὑμῖν. ὦ ἄνδρες Ἕλληνες, ὁ κατὰ βαρβάρους φιλοσοφῶν Τατιανὸς συνέταξα, γεννηθεὶς μὲν ἐν τῇ τῶν Ἀσσυρίων γῆ, παιδευθεὶς δὲ πρῶτον μὲν τὰ ὑμέτερα, δεῦτερον δὲ ἄτινα νῦν κηρύττειν ἐπαγγέλλομαι»¹.

Κατὰ τὰ δηλοῦμενα ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἀσσυρίαν, ὅπως ἔκαλεῖτο τότε ἡ περιοχή κυρίως τοῦ ἄνω ροῦ τῶν ποταμῶν Τίγρητος καὶ Εὐφράτου, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ συνορεύουσα πρὸς αὐτὴν περιοχή τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας. Βεβαίως οὗτος, λόγῳ ὑπερβολικοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου, καταβάλλει γενικώτερον προσπάθειαν νὰ παραστήσῃ ἑαυτὸν ὡς εὐρισκόμενον ὅσον τὸ δυνατόν μακρότερον τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ βεβαίωσις του εἶναι ἀκριβολόγος. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς τὸν ἀποκαλεῖ Σῦρον² καὶ ὀλίγη ἀμφιβολία ὑπάρχει περὶ τοῦ ὅτι ἦτο πράγματι Σῦρος.

Γεννηθεὶς πιθανῶς περὶ τὸ 120 ἀπὸ οἰκογένειαν ἐθνικὴν, μετέσχε τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Αἱ προχριστιανικαὶ περιπέτειαι του ὁμοιάζουν μὲ τὰς τοῦ Ἰουστίνου, ἀλλ' ἔχουν διῶφορον χρωματισμόν, διότι αὐτὸς ἐταξίδευε περισσότερο διὰ νὰ ἴδῃ εἰδωλολατρικὰ ἀναθήματα, νὰ μελετήσῃ τὰς θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις τῶν Ἐθνικῶν καὶ νὰ μνηθῆ εἰς τὰ μυστήρια³, καὶ ὀλιγώτερον διὰ νὰ σπουδάσῃ φιλοσοφίαν.

1 Πρὸς Ἕλληνας 42.

2 Στρωματεῖς 3, 12, 81. Βλ. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 46, 1. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, Αἰρετικῆς Κακομυθίας 1, 20.

3 Πρὸς Ἕλληνας 29.

4 Πρὸς Ἕλληνας 1 καὶ 35.

5 ΕΥΓΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 16.

Περιῆλθε πρὸς τοῦτο πολλὰς χώρας, προφανῶς διέμεινε καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, τέλος δὲ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ρώμην⁴, ἔχων ἤδη φήμην λαμπροῦ φιλοσόφου καὶ συγγραφέως⁵. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του προσεχώρησεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Διηγεῖται ὅτι, καθὼς ἠρεῦνα τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα χωρὶς νὰ ἰκανοποιῆται, συνέβη νὰ εὕρῃ «γραφὰς τινὰς βαρβαρικὰς», αἱ ὁποῖαι τοῦ προϋξένησαν σπουδαίαν ἐντύπωσιν, διότι ἦσαν ἀρχαιότεραι καὶ θεϊότεραι τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων, ἦσαν συντεταγμέναι κατὰ τρόπον

ἀνεπιτήδευτον καὶ περιεῖχον ἐξαισία ἠθικὰ παραγγέλματα καὶ θαυμασίας προφητικὰς ἐπαγγελίας⁶. Ἴσως τὰς εἶχε προμηθευθῆ ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν σχολὴν ἐμαθῆτευσε⁷ καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπηρέασθη σοβαρῶς.

Ὅταν ὁ Ἰουστίνος ἐφυγεν ἀπὸ τὴν Ρώμην, μετὰ τὴν πρώτην σκευωρίαν τοῦ Κρήσκεντος, ὁ Τατιανὸς ἠνοιξεν ἐκεῖ ἰδίαν σχολὴν, συνεχίζων τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. Ἐπίσημος μαθητὴς του ὑπῆρξεν ὁ Ρόδων. Ὁ Εἰρηναῖος λέγει ὅτι ἐφ' ὅσον χρόνον ἔζη ὁ Ἰουστίνος, οὗτος δὲν διετίπωσε καμμίαν αἰρετικὴν δοξασίαν, ὅταν ὁμοῦς ἐκεῖνος ἐμαρτύρησεν, «ἰδίον χαρακτηῖρα διδασκαλείου συνεστήσατο»⁸. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὡς ἂν ἡ ἰδρυσις τῆς σχολῆς του τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστίνου, ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὐτῆ δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ τὰ πράγματα, διότι, πλὴν τοῦ ὅτι ἐδῶ διδασκαλεῖον δινατὸν νὰ μὴ σημαίνῃ ἐκπαιδευτικὸν ἴδρυμα ἀλλὰ θεολογικὸν σύστημα, δὲν λέγεται ὅτι συνέστησε τὸ διδασκαλεῖον, ἀλλ' ὅτι τὸν χαρακτηῖρα τοῦ διδασκαλείου διεμόρφωσε κατὰ τὰς ἰδικὰς του ἀπόψεις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστίνου. Λόγω τῆς ζηλωτικῆς νοοτροπίας του καὶ τῆς σφοδρότητος τῶν ἀντιθέσεων του αὐτὸς προέκάλεσε πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὸν ἡπίου χαρακτηῖρος Ἰουστίνου τὰς ραδιουργίας τοῦ Κρήσκεντος, ὁ ὁποῖος ἠπέιλησε καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον. Ἐπειδὴ, ἀναφέρων τὴν κατὰ τοῦ Ἰουστίνου καταγγελίαν τοῦ Κρήσκεντος, ἐκφράζει τὸν φόβον ὅτι ἐπινδύνευε καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ αὐτὸν⁹, εἰκάζεται δικαίως ὅτι ὀλίγον μετὰ τὸ μαρτύριον ἐκείνου ἀνεχώρησεν ὀριστικῶς ἐκ Ρώμης καὶ μετέβη εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Μέχρις οὗτο ἐγκατασταθῆ εἰς ὠρισμένην πόλιν περιῆλθε πολλὰς περιοχὰς πρὸς διάδοσιν τῆς ὀρησκευτικῆς του διδασκαλίας, ἤτοι Συρίαν, Μεσοποταμίαν, Κιλικίαν, Πισιδίαν¹⁰, καὶ τέλος ἐγκαταστάθῆ εἰς ἄγνωστον δι' ἡμᾶς πόλιν τῆς Μεσοποταμίας, ὅπου ἰδρυσε νέαν σχολὴν. Ὁ Ἐπιφάνιος λέγει ὅτι τοῦτο συνέβη τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς, συνεχίζων τὸ περὶ τῆς τελευταίας τοῦ Ἰουστίνου χρονολογικὸν του λάθος καὶ παραπλανηθεὶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι Ἀντωνίνος ἦτο ἓν ἐκ τῶν ὀνομάτων τοῦ Μ. Αὐρηλίου, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τοῦ ὁποίου πράγματι συνέβη, ἤτοι τὸ 173, ὅπως λέγεται καὶ εἰς τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Εὐσεβίου. Ἀλλ' ἤδη ὁ ἀπολογητὴς τροποποιήσας τὰς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου διδασκομένης ἀρχὰς, κατέστη εἰσηγητὴς καὶ ἀρχηγέτης τῆς αἰρέσεως τῶν Ἐγκρατιτῶν καὶ ἐδέχθη ὠρισμένα στοιχεῖα ἐκ τοῦ Γνωστικισμοῦ.

Κατὰ τὴν ἐξελικτικὴν ταύτην πορείαν παρατηροῦμεν πρῶτον μὲν ὅτι ἡ παλαιὰ ἐκείνη περιπλάνησις εἰς τὰ ἔθνηκα ὀρησκεύματα εἶχεν ἀφή-

6 Πρὸς Ἑλληνας 29 καὶ 35.

7 ΕἰΡΗΝΑΙΟΥ, Ἑλεγχος 1, 28, 1. ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 29. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, Κατὰ Αἰρέσεων 8, 16.

8 Ἑλεγχος 1, 28, 1.

9 Πρὸς Ἑλληνας 19.

10 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 46.

σει ανεξάλειπτα ίχνη εις την συνείδησιν του Τατιανου, δευτερον δε οτι η κατάληξις εις τον εγκρατισμόν υπήρξε καρπός της αυστηράς και ασυμβιβάστου νοοτροπίας του.

Το τέλος αυτού παραμένει αγνωστον.

2 ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ

Ο Εύσεβιος εξεχώρισεν από όλα τα συγγράμματα του Τατιανου τον *Λόγον προς Έλληνας*, δια να τον επαινέση ιδιαιτέρως ως κάλλιστον και ωφελιμώτατον και να τον χαρακτηρίση ως διαβόητον¹. Είναι εύλογον οτι κανείς ορθόδοξος δεν θά εδίδε προσοχήν εις τα έκ το γνωστικού σταδίου του έργα, είναι δε εύτυχημα οτι διεσώθη τουλάχιστον αυτό διά του κώδικος του Άρέθου.

Το έργον αποτελεί μάλλον πολεμικήν κατά των θεσμών του έλληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού διεπομένην από μίσος κατά παντός έλληνικού έπιτεύγματος, παρά απολογία. Το ύφος είναι ανάλογον προς τάς έπιδιώξεις του, ήτοι έντονον και στρυφνόν, λαμβάνον κατά περιστάσεις πολλήν ρητορικότητα και έλαφράν ποιητικότητα, ήν και θέλει να μείνη άδέσμευτον και ελεύθερον από τεχνικούς κανόνας, ώστε να απομακρύνεται και αυτό από τάς έλληνικάς συνηθείας. Δεν μαρτυρεί ένδοξασμόν εις την χρήσιν των όπλων της ειρωνείας και της γελοιοποίησης των θεσμών και της φιλοσοφίας των Έλλήνων.

Ο Τατιανός, ακολουθών μεθοδικήν διάταξιν της ύλης, προβαίνει προλογικώς εις σύστασιν προς τους «Έλληνας», υπό την θρησκευτική και πνευματική έννοιαν του ονόματος, να μη ύποτιμούν πάν βαρβαρικών δημιούργημα και τελειώνει με ανάλογον διάθεσιν.

1-3 Πρόλογος, τα έλληνικά και τα βαρβαρικά έπιτεύγματα

4-16 Στοιχεία της χριστιανικής πίστεως και άγωγής

17-30 Προσαγωγή αποδείξεων περι της αληθείας της χριστιανικής πίστεως και άγωγής έκ του ύψους αυτής έναντι των δοξασιών και του βίου των Έθνικών

31-41 Άξία της χριστιανικής θρησκείας λόγω της αρχαιότητος αυτής έναντι των έθνικων δοξασιών

42 Επίλογος.

¹ *Εκκλ. Ιστορία* 4, 29, 7. *Πρό του Εύσεβιου τον μνημονεύουν ο Κλαύδιος Αλεξανδρεύς, Στρωματεΐς* 1, 21, 101, ο Ωριγένης, *Κατά Κέλσον*, 1, 16. Ίσως τον έγνώριζε και ο αντιμαρκιωνίτης του β' αΐδου, *ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Έκκλ. Ιστορία* 5, 28.

Η ισχύουσα ακόμη διάκρισις μεταξύ Έλλήνων και βαρβάρων εκίνει τους πρώτους εις περιφρόνησιν προς τους δευτέρους, ο δε Τατιανός όμιλών με ζωηρόν τόνον επί του σημείου τούτου ως εκπρόσωπος των δευτέρων ανταποδίδει ίσην περιφρόνησιν. «Μή πάνυ φιλέχθρος δια

τίθεσθε πρὸς τοὺς βαρβάρους, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες, μηδέ φθονήσητε τοῖς τούτων δόγμασι. Ποῖον γὰρ ἐπιτήδευμα παρ' ἑμῖν τὴν σύστασιν οὐκ ἀπὸ βαρβάρων ἐκτίσαστο;» Πλείστα ἐφευρήματα οἱ Ἕλληνες ἐδανείσθησαν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, ὅσα δὲ εἶναι ἀποκλειστικῶς ἰδικὰ των, ὅπως ἡ ρητορική καὶ ἡ ποιητική, μόνον εἰς τὸ κακὸν προάγουν. Οὔτε ἡ φιλοσοφία ἀκόμη δὲν ἐξέφερε κάτι σπουδαῖον, τόσον μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ αὐτοὶ οἱ διακεκριμένοι φιλόσοφοι ἔπασχον ἀπὸ σοβαρὰ πάθη· ὁ Πλάτων ἀπὸ λαιμαργίαν, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ κυλακίαν, ὁ Διογένης ἀπὸ ἀκράτειαν¹²

Ἡ ἐκθεσις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Λόγου, ἐσωτερικοῦ ἐν τῷ Θεῷ κατ' ἀρχάς καὶ ἔπειτα ἐμφανοῦς διὰ τῆς γεννήσεως, εἰς τοὺς ἀγγέλους ἐκ τῶν ὁποίων ἀπεστάτησαν οἱ δαίμονες καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον συνθεθειμένον ἐκ σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος. Πρὸς σύγκρισιν μετ' αὐτῆς προσάγονται αἱ δημοτελεῖς πανηγύρεις τῶν Ἑθνικῶν, τὰ αἰμοσταγῆ θεάματα, ἡ ἀνόητος μυθολογία, αἱ ἀτελείητοι συγκρούσεις τῶν φιλοσόφων μεταξύ των καὶ τὸ μῖσος των κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ταῦτα ἀπετέλεσαν τὰ αἷτια τὰ ὅποια ἀπεμάκρυναν τὸν Τατιανὸν ἀπὸ τὸν ἔθνισμὸν καὶ τὸν ὠδήγησαν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν. Κατὰ γενικὸν κανόνα, ἰσχυρίζεται οὗτος, ἀρχαιότεραι τῶν ἑλληνικῶν εἶναι τῶν βαρβάρων αἱ δοξασίαι, τῶν Χαλδαίων, τῶν Φοινίκων, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἰουδαίων, εἰδικώτερον δὲ ἀρχαιότερα εἶναι ἡ «ἡμετέρα φιλοσοφία», ἤτοι ὁ ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἀπορρέουσας Χριστιανισμός¹³.

Εἰς τὴν πραγματείαν μαρτυρεῖται καλὴ γνῶσις τῶν μνημείων τέχνης τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων παρατίθεται μακρὸς κατάλογος. Πολλοὶ ὑποθέτουν ὅτι ὁ κατάλογος παρελήφθη ἀπὸ κυκλοφοροῦν τότε βιβλίον, τοῦ τύπου τῶν σημερινῶν περιηγητικῶν ὁδηγῶν, ἀλλὰ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ἀκολογητοῦ φανερῶνουν τοιαύτην βδελυγμίαν, ὥστε μόνον ἀπὸ προσωπικὴν γνῶσιν καὶ παρατήρησιν εἶναι δυνατόν νὰ προέρχωνται.

Τὰ περὶ Κρήσκεντος λεγόμενα δὲν διασαφηνίζουσιν ἐὰν ἔζη ἀκόμη ὁ Ἰουστίνος, ὅταν ἔγραφεν, ἢ εἶχεν ἤδη μαρτυρήσει, ἀλλ' ἀνωτέρω ἐδέχθημεν τὸ δεύτερον ὡς πιθανώτερον. Ἡ πραγματεία ἐγράφη προφανῶς μετὰ τὴν ἐκ τῆς Ρώμης ἀναχώρησιν τοῦ συγγραφέως, ἤτοι ὀλίγον μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἰουστίνου (165), ἢ ἴσως κατὰ τὴν προετοιμασίαν πρὸς ἀναχώρησιν, καὶ ἀποτελεῖ κόλαφον τοῦ Τατιανοῦ κατὰ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος ἐγκατέλειπεν αὐτὸν

12 Πρὸς Ἕλληνας

13 Πρὸς Ἕλληνας

νά ἐρμηνεύσει ταῦτα κατὰ διάφορον τρόπον. Ἐν τῷ ἐγγείρημα ἀνελήφθη μετὰ τὴν ἐκ Ρώμης ἀναχώρησιν τοῦ ἀπολογητοῦ, τότε πιθανῶς τὸ ἔργον θὰ εἶχε γνωστικίζοντα χαρακτῆρα καὶ θὰ ἦτο τὸ παλαιοδιαθηκικὸν ἀντίστοιχον τοῦ *Διατεσσάρων*, ἂν καὶ εἶναι ἀπίθανον νὰ ἦτο τοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος μὲ τὰς Ἐπιθέσεις τοῦ Μαρκίωνος.

Ἔργον *Περὶ τοῦ κατὰ Σωτήρα καταρτισμοῦ*, μνημονευόμενον καὶ χρησιμοποιοῦμενον ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως¹⁸, προήρχετο προφανῶς ἐκ τῆς ἐγκρατευτικῆς περιόδου τοῦ βίου αὐτοῦ, πλὴν δὲ ἄλλων κατεδίκαζε καὶ τὸν γάμον.

Τὸ Διατεσσάρων Εὐαγγέλιον

Ἡ Ἐκκλησία ἐκ πολλῶν κυκλοφορουμένων εὐαγγελίων εἶχεν ἀναγνωρίσει μόνον τέσσαρα, ἀλλ' ἕκαστον γνωστικὸν σύστημα εἶχεν ἰδικὸν του εὐαγγέλιον. Ὁ Τατιανός, εἴτε ὡς σχολάρχης εἴτε ὡς αἰρεσιάρχης, ἀπεφάσισε νὰ μιμηθῆ τοῖς Γνωστικούς, ἐπειδὴ δὲ ποτὲ δὲν κατέστη καθ' ὀλοκληρίαν Γνωστικὸς καὶ δὲν ἠσθάνετο ὅτι ἀπεμακρύνθη τῆς Ἐκκλησίας, ἀντὶ νέου εὐαγγελίου ἰδίας ἐμπνεύσεως συνέθεσε μίαν ἁρμονίαν ἐκ τῶν τεσσάρων ἐπισήμων εὐαγγελίων. Τοῦτο διηκούλυε καὶ τὸ ἔργον τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν συριακὴν, τὸ ὅποιον θὰ περιωρίζετο εἰς πολὺ ὀλιγώτερον ὑλικὸν ἀπὸ ὅσον ἐν συνόλῳ περιέχουν τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια. Τὸ νέον κείμενον ὠνομάσθη *Διατεσσάρων Εὐαγγέλιον*. Ἀπὸ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Βίκτορος Καπούης εἰς τὸν πρόλογον τῆς λατινικῆς ἀποδόσεως τοῦ ἔργου, σωζόμενον εἰς τὸν Cod. Fuldensis τοῦ στ' αἰῶνος, «unum ex quattuor compaginaverit evangelium cui titulum diarente composuit», συνάγουν μερικοὶ ὅτι ὁ τίτλος *diarente* προϋποθέτει καὶ χρῆσιν πέμπτου εὐαγγελίου, προφανῶς τοῦ Πρὸς Ἑβραίους. Ὁ Βίκτωρ ὅμως λέγει ρητῶς ὅτι τὸ σύνολον ἦτο συντεθειμένον ἐκ τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων. Οἱ ὅροι οὗτοι εἶναι μουσικολογικοὶ καὶ ὁ διαπέντε δηλώνει τέσσαρα διαστήματα δημιουργούμενα διὰ πέντε φθόγγων, πρὸς ἀποφυγὴν δὲ συγχύσεως παρέμεινεν ἐν ἰσχύει ὁ ὅρος *διετεσσάρων*, δηλώνων τὰ διαστήματα—τὰ εὐαγγέλια—καὶ ὄχι τοὺς φθόγγους καὶ προερχόμενος ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ Τατιανοῦ πέμπτος φθόγγος ἦτο ὁ ἰδικός του.

Ὁ Εὐσέβιος¹⁹ μαρτυρεῖ ὅτι τὸ Διατεσσάρων ἐχρησιμοποιεῖτο ἀκόμη ὑπὸ τινων, ὁ ἴδιος ὅμως προφανῶς δὲν τὸ εἶχεν ἴδει, διότι ἴσως τὸ ἑλληνικὸν του κείμενον εἶχεν ἤδη παραμερισθῆ, καὶ ἐκφράζει ἄγνοιαν περὶ τοῦ τρόπου συνθέσεώς του, «συνάφειάν τινα καὶ συναγωγὴν οὐκ οἶδ' ὅπως τῶν εὐαγγελίων». Φαίνεται ὅτι ὡς βῆσις αὐτοῦ ἐχρησιμο-

18 *Στρωματεῖς* 3, 12, 81.

19 *Ἐκκλ. Ἱστορίαι* 4, 29,

3. ΑΠΟΛΕΣΘΕΝΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἀπό σοβαρᾶς μαρτυρίας καὶ ἐνδείξεις συνάγεται ὅτι ὁ Τατιανὸς εἶχε συντάξει πλῆθος ἄλλων συγγραμμάτων, ἀπολεσθέντων ἤδη πλήρως ἢ σχεδὸν πλήρως.

Πλήρως Ἀπολεσθέντα Συγγράμματα

Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς μνημονεῖ ἐργον τοῦ *Περὶ Ζώων*, τὸ ὅποιον μεταξὺ ἄλλων διεπραγματεύετο περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπων ἀπὸ τῶν ζώων¹⁴. Φαίνεται ὅτι τοῦτο ἦτο τὸ ἀρχαιότερον ἀπὸ τὰ μεμαρτυρημένα ἔργα του, ἀλλὰ δύσκολον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι προήρχετο ἀπὸ τὸ προχριστιανικὸν στάδιον τοῦ βίου του, διότι τότε δὲν θὰ εἶχε καμμίαν διάθεσιν νὰ παραπέμψῃ εἰς αὐτό.

Ὅμοίως διὰ τῆς φράσεως «ὡς ἐν ἄλλοις ἀπεδείξαμεν»¹⁵, παραπέμπει ὁ ἴδιος τοὺς ἀναγνώστας εἰς βιβλίον τοῦ ὅπου ἔκαμνε λόγον περὶ δαιμόνων, ὡς καὶ ὁ Ἰουστίνος· ἀλλ' ἂν τοῦτο ἔφερε τὸν τίτλον *Περὶ δαιμόνων* ἢ ἄλλον παρεμφερῆ, δὲν εἶναι γνωστὸν.

Ὁ ἴδιος πάλιν μνημονεῖ ὡς μέλλον νὰ συνταχθῇ ἐργον *Πρὸς τοὺς ἀποσηραμένους τὰ περὶ Θεοῦ* καὶ νὰ περιλάβῃ ἐκτενῆ σύγκρισιν μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ ἠθικῆς¹⁶, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἐπραγματοποίησε τὴν πρόθεσιν του. Προφανῶς τοῦτο θὰ ἦτο ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἐργον τοῦ Ἰουστίνου *Περὶ μοναρχίας*.

Ὁ Εἰσέβιος¹⁷ παραδίδει, λαμβάνων ἐκ τοῦ Ρόδωνος, ὅτι ὁ Τατιανὸς ἐσχεδίαζε τὴν σύνταξιν «Βιβλίου προβλημάτων»: «ἐσπουδάσθαι τῷ Τατιανῷ προβλημάτων βιβλίον, δι' ὃν τὸ ἄσαφές καὶ ἐπικεκρυμμένον τῶν θείων γραφῶν παραστήσειν ὑποσχομένου τοῦ Τατιανοῦ, αὐτὸς ὁ Ρόδων ἐν ἰδίῳ συγγράμματι τὰς τῶν ἐκείνου προβλημάτων ἐπιλύσεις ἐκθήσεσθαι ἐπαγγέλλεται». Τὸ ἄσαφές τοῦτο χωρὶς φαίνεται δηλοῦν ὅτι ὁ μὲν διδάσκαλος ἐσκόπευε νὰ συντάξῃ ἢ εἶχεν ἤδη συντάξει ἐργον *Περὶ προβλημάτων*, ὁ δὲ μαθητὴς του εἰς τὴν Ρώμην ἐπρόκειτο νὰ ἐπιλύσῃ τὰ προβλήματα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀγνοοῦμεν, ἂν πράγματι συνετάχθῃ τὸ ἐργον ἢ ὄχι, ἀλλ' ὅπωςδήποτε γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, διατί θὰ ἔθετεν ἀπλῶς τὰ προβλήματα καὶ θὰ τὰ ἄφηνεν ἅλυστα ὁ πρῶτος, ὥστε νὰ σχεδιάξῃ ἐκ τῶν προτέρων ἐπίλυσιν αὐτῶν ὁ δευτέρος; Ἐπειδὴ τὰ προβλήματα ἀνεφέροντο εἰς τὰς Γραφάς—προφανῶς μάλιστα μόνον εἰς τὴν Π. Διαθήκην—καὶ δὴ εἰς τὴν ἀσάφειαν αὐτῶν, εἶναι ἐπιτρεπτόν νὰ διίδωμεν προσπάθειαν τοῦ μὲν Τατιανοῦ νὰ ἀκολουθήσῃ τυπολογικὴν μέθοδον ἐρμηνείας αὐτῶν, τοῦ δὲ Ρόδωνος

Πρὸς Ἑλληνας 15.

Πρὸς Ἑλληνας 16.

Πρὸς Ἑλληνας 40.

Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 13, 8.

ποιήθη τὸ κατὰ Ἰωάννην, τοῦ ὁποίου τὸ κείμενον ἀπετέλεσεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν πρόλογον καὶ τὸν ἐπίλογον ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ πλαίσιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετήθη τὸ ἱλικὸν τῶν ἄλλων τριῶν εἰσαγγελίων κατὰ τὴν χρονολογικὴν τάξιν αὐτοῦ. Ἐννοεῖται ὅτι πολὺ ἱλικὸν ἀπερρίφθη, ἄλλο ἐτροποποιήθη καὶ ἄλλο εἰσήχθη διὰ νὰ προβαλῆ καταλλήλως τὴς γνωστικῆς πλέον δοξασίας τοῦ συντάκτου.

Περὶ τῆς πρωτοτύπου γλώσσης τοῦ ἔργου δύναται νὰ ἐγερθῇ συζήτησις μόνον ἀπὸ ἀνθρώπους ἀγνοῦντας τὴν ἐπικριτοῦσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Συρίαν γλωσσικὴν κατάστασιν. Ἐχει εὑρεθῆ εἰς τὰ ἐρεῖπια τοῦ Εὐρωποῦ ἑλληνικὸν τεμάχιον 14 στίχων, χρονολογούμενον ἐκ τῆς πρὸ τοῦ 254 ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπεκράτει μεταφραστικὴ τάσις ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν συριακὴν καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. Ἐξ ἄλλου ὁ τίτλος *Ἰατεσσάρον*, προερχόμενος ἀπὸ τὸν Τατιανόν, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐδόθη εἰς ἰπ' εὐθείας συριακὸν κείμενον, ἀφοῦ εἰς τὴν συριακὴν πυράδοσιν ἀπουσίῳζον αἱ μουσικολογικαὶ ἔννοιαι διατессάρων καὶ διαπέντε. Τέλος δὲ ὑξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν θύ εἶχε νόημα ἢ μετάφρασις εὐαγγελικοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν συριακὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ὅταν ὅλα τὰ εὐαγγελικὰ κείμενα ὑπῆρχον πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ἡ ἀρμονικὴ σύνοψις τῶν εὐαγγελίων ἀπεσκόπει πλὴν ἄλλων καὶ εἰς τὴν διὰ τῆς συντομίας διευκόλυνσιν τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν συριακὴν, τὴν ὁποίαν ἐφιλοτέχνησεν ὁ ἴδιος ὁ ἀπολογητής. Κατ' οὐσίαν δηλαδὴ τὸ ἔργον συνετάχθη διγλωσσον.

Φαίνεται ὅτι τὸ ἔργον διεδόθη εὐρέως, τοῦτο δὲ ὄχι λόγῳ τῆς προσωπικότητος τοῦ συντάκτου του, ἢ ὁποία ἐν τῷ μεταξύ εἶχεν ἀμιαυρωθῆ, ἀλλὰ μᾶλλον παρὰ τὸν συντάκτην του, λόγῳ τῆς χρησιμότητός του. Τὸ κείμενον ἐσώζετο καὶ μετὰ τὸν Εὐσέβιον, ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν ἑλληνικὴν του μορφήν. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου²⁰ εὗρεν ἐν χρήσει εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, προφανῶς εἰς συρογλώσσους κοινότητα, 200 ἀντίτυπα, τὰ ὁποῖα ἀντικατέστησε μὲ ἀντίτυπα τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων. Δίδει δὲ καὶ πληροφορίας περὶ μερικῶν σημείων παρεκκλίσεως ἐκ τῶν κανονικῶν, ἢ ὁποία συνίστατο εἰς ἀποκοπὴν τῆς γενεαλογίας καὶ ἄλλων στοιχείων ἀναφερομένων εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Χριστοῦ. Ἡ διάδοσις αὕτη προσεπιμαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπομνημάτων αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ἐφραίμ Σύρου. Μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν συριακῶν μεταφράσεων τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων, τὸ συριακὸν *Ἰατεσσάρων* ἀπετέλει τὸ ὑποκατάστατον αὐτῶν δι' ὀλόκληρον τὴν συριακὴν Ἐκκλησίαν· ἔκτοτε ἀπώλεσθη καὶ αὐτό. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἐφραίμ, ὅπου τὸ κείμενον τοῦ εὐαγγελίου ἐφέρετο πιθανῶς κεκαθαυμένον ἀπὸ ἐνδεχομένης αἰρετικῆς κακοδοξίας, γνωστὸν μέχρι προσ-

²⁰ *Αἰρετικῆς Κακομθίας*
1, 20.

φάτως μόνον ἀπὸ ἀρμενικὴν μετάφρασιν, ἐγνώσθη ἤδη κατὰ τὰ τρία πέμπτα περίπου καὶ εἰς τὸ συριακόν. Ἀρχαία λατινικὴ μετάφρασις αὐτοῦ ἀπολέσθη ἐπίσης, ἀλλ' εἶχεν ἐν τῷ μεταξύ χρησιμοποιηθῆ εἰς τὴν διάταξιν τῆς ὤλης τῆς εὐαγγελικῆς ἀρμονίας ἢ ὁποῖα περιέχεται εἰς τὸν Codex Fuldensis, γραφέντου ὀλίγον πρὸ τῶν μέσων τοῦ στ' αἰῶνος, καὶ εἰς σειρὰν εὐρωπαϊκῶν μεταφράσεων, εἰς τὴν μεσοφραγκονικὴν, τὴν βενετικὴν, τὴν τσκανικὴν. Σωζόμεναι μεταφράσεις εἰς τὴν ἀραβικὴν καὶ τὴν περσικὴν διατηροῦν κείμενον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἤδη ὑποστῆ ἐπεξεργασίαν.

Τοιαύτας ἀρμονίας συνέταξαν μετὰ ταῦτα καὶ ἄλλοι θεολόγοι, ἴσως ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας, βεβαίως ὁ Ἀμμώνιος Ἀλεξανδρεὺς, ἀλλ' αὐταὶ εἶχον ἑρμηνευτικὸν καὶ ὄχι λατρευτικὸν προορισμόν. Ἡ ὁμοίαι πρὸς τὴν τοῦ Τατιανοῦ προσπάθεια ἢ ὁποῖα σιναντάται εἰς ὀρισμένα ἀπόκρυφα εὐαγγέλια εἶναι πολὺ περιορισμένου βαθμοῦ.

Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Εἰσεβίου²¹ ὁ Τατιανὸς «μετέφρασε», δηλαδὴ ἀπέδωκεν ἐκ νέου, λόγους τοῦ ἀποστόλου Παύλου, αὕτη δὲ ἐπιτρέπει ποικιλίαν ἐρμηνειῶν καὶ κυρίως δύο, ἢ ὅτι οὗτος συνέταξεν ἔργον πρὸς ἐπίλυσιν δυσνοήτων χωρίων ἢ ὅτι ἐφιλοτέχνησε καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην μίαν ἀρμονίαν τοῦ συνόλου τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνεγνωρισμένων ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου.

4 ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς σκέψεως τοῦ Τατιανοῦ παρατηρεῖται μία συνέπεια, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ διακρίνωμεν τὰς ἀπόψεις του κατὰ τὰς δύο περιόδους τῆς σταδιοδρομίας αὐτοῦ. Διὰ τὴν πρώτην ἀρῶμεθα στοιχεῖα ἐκ τοῦ *Λόγου πρὸς Ἕλληνας*, διὰ δὲ τὴν δευτέραν περιοριζόμεθα εἰς τὰς πενιχρῆς εἰδήσεις τῶν ἀντιαιρετικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν συγγραφέων.

Ὁ ἀπολογητὴς, καίτοι μαθητὴς τοῦ Ἰουστίνου, ἠκολούθησε διάφορον γραμμὴν εἰς τὰς σχέσεις του μετὰ τὸν ἀρχαῖον κόσμον, προφανῶς διότι ἐκεῖνος μὲν ἤνοιξε τὴν σταδιοδρομίαν του ὡς νηφάλιος φιλόσοφος, οὗτος δὲ ἐξεκίνησεν ὡς ζηλωτὴς ὁπαδὸς ἐθνικοῦ θρησκευματος. Εἰς τὴν ἐναντι τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου στάσιν του συνετέλεσαν οἱ κάτωθι παράγοντες. Πρῶτον ἡ διακρίνουσα αὐτὸν προφητικὴ αὐστηρότης καὶ βιαιότης. Δεύτερον ἡ βαρβαρικὴ καταγωγὴ αὐτοῦ. Ὅπισθεν τῆς πολεμικῆς του διακρίνεται ἡ ὑποσυνείδητος ροπή ἐνὸς βαρβάρου νὰ κρημνίσῃ τὴν δόξαν τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι πρὸ χρόνων μακρῶν εἶχον κατακτήσει τὴν πατρίδα του· οὕτως ἡ φυλετικὴ ἀντίθεσις μετε-

21 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 29, 6.

φέρετο εἰς τὸ θρησκευτικὸν πεδῖον. Τρίτον ἡ στάσις τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ἐναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ Ἕλληνας καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ἀπεκάλουν βαρβάρους ὄλους τοὺς πρώτους Χριστιανοίς, ἀνατολίτας πάντας, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπαιδευσίαν τῶν ὑποστόλων, ἀσφαλῶς δὲ βάρβαρον ἀπεκάλουν καὶ τὸν κεκλιμένον Τατιανόν. Τί ἠδύνατο νὰ πράξη αὐτός ὁ ζηλωτής, εἰμὴ νὰ ἀποδώσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἕνα ἀντίστοιχον σπῖλον, ἐπισημαίνων τὰ τρατὰ σημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ των. Τὸ ὄνομα «Ἕλλην» δὲν ἔχει καθ' ὁλοκληρίαν θρησκευτικὴν σημασίαν εἰς τὸν Τατιανόν, ἀλλ' ἀπ' αὐτοῦ ἀρχίζει πλέον νὰ χρωματίζεται ἐντονώτερον, μέχρις ὅτου κατέστη συνώνυμον τῆς λέξεως «εἰδωλολάτρης». Οἱ «οἰκεῖοι ἡμῶν» (30) τίθενται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς «ὕμᾶς τοὺς Ἕλληνας», δηλαδὴ οἱ μὴ ἐλληνικῆς προελεύσεως Χριστιανοὶ πρὸς τοὺς ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ εἰδωλολάτρας τὴν θρησκείαν πληθυσμούς, ἀλλ' εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ ἀπολογητὴς παρέβλεπεν ὅτι ἡ πλειονότης τῶν Χριστιανῶν ἦσαν φυλετικῶς ἐλληνικῆς καταγωγῆς. Πάντως ἀργότερον λόγῳ τῆς ἀποστροφῆς τοῦ αὐτῆς ἠθέλησε νὰ ἀπομακρυνθῇ καὶ γλωσσικῶς ἀπὸ τοὺς «Ἕλληνας» καταφυγὼν εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Αἱ τάσεις αὗται εἶχον σοβαρὰς ἱστορικὰς συνεπείας, ἂν καὶ ὁ ἀπολογητὴς ἡμῶν μόνον κατὰ μικρὸν μέρος αὐτῶν εἶναι ὑπεύθυνος· οὐδεὶς Χριστιανὸς ἠδύνατο πλέον νὰ καλεῖται «Ἕλλην» (=εἰδωλολάτρης), εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλεται ἢ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἀπόρριψις τοῦ ὀνόματος τούτου καὶ χρῆσις διὰ μὲν τὴν πολιτικὴν ὑπεκοῦτητα τοῦ ὀνόματος «Ῥωμαῖος» ἄνευ διακρίσεως ἐθνικῆς, διὰ δὲ τὴν ἐθνικότητα τοῦ ὀνόματος «γραικός». Τέταρτον ἡ ἀτυχία τοῦ διδασκάλου τοῦ Ἰουστίνου, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ εἶχε προβῆ εἰς ὅλας τὰς δυνατὰς παραχωρήσεις, ἐφόρει φιλοσοφικὸν τρίβωνα, διετήρει σχολὴν καὶ ἀνεγνώριζε τὴν ἀξίαν μερικῶν ἀρχῶν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, παρὰ ταῦτα καὶ ἐπίσης παρ' ὅλον ὅτι ἐκυβέρνα τότε φιλόσοφος αὐτοκράτωρ ἐθανατώθη. Ἦτο προφανές ὅτι κινεῖς συμβιβασμὸς μὲ τὸς διώκτας δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ ὅτι κανὲν ἀπὸτέλεσμα δὲν ἠδύνατο νὰ φέρῃ ἢ ἀπολογητικὴ. Χῶρος ὑπῆρχε μόνον διὰ βιαίαν ἐπίθεσιν. Οἱ παράγοντες οὗτοι πρόσέδωσαν ἀγωνιστικὸν τόνον εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Τατιανοῦ, τὸ παράδειγμα δὲ αὐτοῦ ἠκολούθησε μετ' ὀλίγας δεκαετίας εἰς ἄλλος «βάρβαρος», ὁ Τερτυλλιανός. Καὶ οἱ δύο ἐπέδιώξαν τὴν διατήρησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὸ πεδῖον ἐπιρροῆς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ἀλλὰ τὸ κατάρθωσαν τόσον ὀλίγον, ὥστε αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότερον ἐπηρεασθέντας ὑπὸ τῆς τρεχούσης ἐλληνικῆς σκέψεως θεολόγους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Κατὰ τὸν Τατιανὸν μία ἀλήθεια ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον, ἡ θεία, ἡ ἀλήθεια τῆς Π. Διαθήκης, ἐὰν δὲ ὑπάρχη κάτι ἀληθὲς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, τοῦτο εὐρίσκεται εἰς τὰ ἀνατολικά συστήματα καὶ ὄχι εἰς τοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Οἱ φιλόσοφοι εἶναι ταλαίπωροι ἄνθρωποι. Οἱ παλαιότεροι, ἀξιοσέβαστοι εἰς τὸ πλῆθος, ἦσαν πλήρεις ἐλαττωμάτων, οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ χαρακτηρίζονται διὰ τὴν ἀπραγμοσύνην τῶν πωγωνοτροφοῦντες καὶ περιφέροντες ὄνυχας θηρίων, λαμβάνουν μισθὸν 600 χρυσῶν νομισμάτων ἑτησίως, διὰ νὰ μὴ φέρουν τὸ γένειον εἰς τοὺς πώγωνάς των δωρεάν²². Εἰς τὴν πραγματικότητα διαλέγονται μεταξύ των ὡς ὁ τυφλὸς μετὰ τοῦ κωφοῦ καὶ βλέποντες πρὸς τὸν οὐρανὸν πίπτουν κατὰ βυράθρων²³.

Ἄρνεῖται τὴν ἐγκόσμιον πολιτείαν μετὰ τῶν ἀγαθῶν αὐτῆς: «βασιλεύειν οὐ θέλω, πλουτεῖν οὐ βούλομαι, τὴν στρατηγίαν παρῆτημαι... δοῦλος ἐὰν ὦ, τὴν δουλείαν ὑπομένω, κἂν ἐλεύθερος ὑπάρχω, τὴν εὐγένειαν οὐ σεμνύνομαι»²⁴. Εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξον ὅτι, ἐνῶ ὁ ἐπικεικῆς πρὸς τὸν ἔθνησμον Ἰουστίνος εἶναι ἀκραιφνῆς χριστιανός, ὁ τιμητῆς Τατιανὸς εἶναι ὀλιγώτερον χριστιανός ἀπὸ ὅσον θὰ ἠδύνατο νὰ φαντασθῆ κανεὶς. Ὅχι μόνον δὲν μνημονεῖει τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ σύγγραμμά του, ἀλλ' ἐπίσης δὲν ἐμφανίζει εἰς αὐτὸ καμμίαν πλευρὰν τῆς χριστιανικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Ἡ μετὰ ταῦτα παρέκκλισις του πρὸς τὸν Γνωστικισμὸν ἐρμηνεύει καλῶς τὸ πρᾶγμα κατὰ τρόπον προληπτικόν: ὁ ἐπίγειος Χριστὸς δὲν ἔχει ἀξίαν διὰ τὰς γνωστικὰς δοξασίας. Τὸ μόνον λοιπὸν ἐνδιαφέρον δι' αὐτὸν εἶναι νὰ δεῖξη ὅτι ἡ βάρβαρος θεολογία εἶναι ἀνωτέρα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ πρὸς τοῦτο ταυτίζει σχεδὸν τὴν βιβλικὴν θεολογίαν μετὰ τὸν Χριστιανισμὸν, ὅπως θὰ ἔπραττε μετ' ὀλίγον χρόνον ὁ Θεόφιλος. Δὲν περιορίζεται εἰς τὸ νὰ θεωρῆ ἀνώτερον ὄλων τῶν προφητῶν τὸν Μωϋσῆν, ἀλλὰ καὶ διακηρύσσει ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες σοφοὶ ἐδυνείσθησαν ἢ ἔκλεψαν ἐξ αὐτοῦ, ἀναμίξυντες δὲ τὰ δάνεια μετὰ ἰδικὰς τῶν διεστραμμένως ἐπινοήσεις, διεμόρφωσαν τὰ πλήρη ἀντιφάσεων συστήματα αὐτῶν²⁵.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὁ ὅποιος ἠθέλε νὰ εἶναι ὅ,τιδήποτε ἄλλο πλὴν φιλοσόφου, ἦτο ἴσως περισσότερον φιλόσοφος ἀπὸ τὸν Ἰουστίνον. Ἄντι νὰ συντάξῃ μίαν ἀπολογία, προσεπάθησε νὰ συγκροτήσῃ ἐν σύστημα θεολογικῆς διδασκαλίας καὶ μέχρις ἐνός σημείου τὸ ἐπέτυχεν, ἀλλὰ πρὸς ταῦτα ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον ἐπηρεαστικὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀπολογητάς. Τὰς ἐξ ἀρχῆς παρατηρουμένας δυαρχικὰς τάσεις του ἐχαλιναγώγησε μετὰ τὴν υἱοθέτησιν τῶν μεσοπλατωνικῶν περὶ

22 Πρὸς Ἑλληνας 25.

23 Πρὸς Ἑλληνας 26.

24 Πρὸς Ἑλληνας 11.

25 Πρὸς Ἑλληνας 40.

θεότητος ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας ἐδιδάχθη βεβαίως ἀπὸ τὸν Ἰουστίνον καὶ δι' ἀπ' εὐθείας μελέτης. Πολεμῶν τὸν ἀνθρωπομορφισμόν τῆς μυθολογίας, παριστᾷ τὸν Θεὸν ἀόρατον καὶ ἀναφή, καὶ τοποθετεῖ πλησίον αὐτοῦ τὸν Λόγον. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀναρχος καὶ μοναδικὴ ὑπόστασις τοῦ παντός πρὸ τῆς δημιουργίας, ἀπὸ δὲ τῆς δημιουργίας τῶν δρατῶν καὶ ἀοράτων ὑπάρχει μετ' αὐτοῦ καὶ ἄλλη ὑπόστασις, ὁ Λόγος, ὅστις κατ' ἀρχὴς ὑπῆρχεν ἐντὸς τοῦ Θεοῦ (καθὼς θὰ ἔλεγον μετ' ὀλίγον ὁ Θεόφιλος καὶ ὁ Ἰππόλυτος «ἐνδιάθετος»), ἔπειτα δὲ προσεπήδησε «κατὰ μερισμόν, οὐ κατ' ἀποκοπήν», ὡς ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου²⁶. Εἶναι προφανές ὅτι κατὰ τὴν πρὸ τῆς δημιουργίας περίοδον δὲν ὑπῆρχε Λόγος, ἀλλὰ λογικότης, ἡ ὁποία μετέπειτα, καταστάσασα Λόγος, ἀπετέλεσε προσωπικότητα, ὅπως δεικνύουν αἱ ἐκφράσεις «προσπηδᾷ» «προέρχεται» «γεννᾷσθαι». Ἡ δημιουργία λοιπὸν ἐκλαμβάνεται καὶ ἐδῶ ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος εἶναι τρόπον τινὰ τὸ πρῶτον κτίσμα, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς «θελήματι τῆς ἀπλότητος» τοῦ Θεοῦ ἐγεννήθη. Ἡ δημιουργία ὁμῶς εἶναι ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ ὄχι ἐξ ἀμόρφου ὕλης, ὅπως εἰς τὸν Ἰουστίνον.

Ἐνίοτε ταυτίζει τὸν Λόγον μετὰ τοῦ Πνεύματος: «Λόγος γὰρ ἐπουράνιος Πνεῦμα γεγονὼς ἀπὸ τοῦ πνεύματος καὶ Λόγος ἐκ λογικῆς δυνάμεως»²⁷. Δὲν δεικνύει καμμίαν φροντίδα πρὸς καθορισμόν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ὄντων τούτων. Δύο φράσεις ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν, «τοῦ πεπονθότος Θεοῦ», «Θεὸν ἐν ἀνθρώπου μορφῇ γεγονέναι»²⁸, ἀλλὰ δὲν διασαφῶν ποῖον πρόσωπον ἐνηθρώπησε, διότι ὁμιλοῦν περὶ Θεοῦ γενικῶς, θὰ ἔλεγε μάλιστα κανεὶς ὅτι ἡ διατύπωσις εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ εὐνοῖ τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ ἐνανθρωπήσας εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Θεὸς καὶ ὄχι ὁ Λόγος, τοῦ ὁποῖου ὁ ρόλος φαίνεται περιοριζόμενος εἰς τὴν δημιουργίαν.

Ὁ Λόγος ἔπλασε πρῶτους τοὺς ἀγγέλους καὶ ἔπειτα τοὺς ἀνθρώπους, πάντας αὐτεξουσίους. Ἐκ κακῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας πολυάριθμοι ἀγγελοι ἐξέπεσαν εἰς δαίμονας, ἔχοντες ἡγούμενον τὸν Δία²⁹. Καὶ ὀρίζουν μὲν οἱ δαίμονες τὴν εἰμαρμένην, ἀλλ' αὕτη δὲν εἶναι ἰκανὴ νὰ κυριαρχήσῃ ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Τατιανοῦ ὁ ἄνθρωπος, πλασθεὶς κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ «Θεοῦ μοῖραν μεταλαβών, ἔχει καὶ τὸ ἀθάνατον»³⁰, ἀλλὰ κατέστη θνητὸς διὰ παραχρήσεως τοῦ αὐτεξουσίου, ὁπότε ἀπὸ ἐλευθέρου μετέπεσεν εἰς δοῦλον, φέρεται δὲ συνιστάμενος ἐκ τριῶν στοιχείων, σώματος, ψυχῆς καὶ πνεύματος. «Δύο πνευμάτων διαφορᾶς ἴσμεν ἡμεῖς, ὧν τὸ μὲν καλεῖται ψυχὴ, τὸ δὲ μεῖζον μὲν τῆς ψυχῆς, Θεοῦ δὲ εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις, ἑκάτερα δὲ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς πρῶτοις ὑπῆρχεν, ἵνα τὸ μὲν τι

26 Πρὸς Ἑλληνας 5.

27 Πρὸς Ἑλληνας 7.

28 Πρὸς Ἑλληνας 13, 21.

29 Πρὸς Ἑλληνας 8.

30 Πρὸς Ἑλληνας 7.

ὧσιν ὑλικοί, τὸ δὲ ἀνώτεροι τῆς ὕλης»³¹. Τὸ σῶμα εἶναι πάντως θνητόν, τὸ πνεῦμα πάντως ἀθάνατον, ἢ δὲ ψυχὴ ἀναλόγως τῆς ἐναντι τοῦ πνεύματος στάσεως αὐτῆς εἶναι ἢ θνητὴ ἢ ἀθάνατος. Ἐάν αὕτη δὲν γνωρίζῃ τὴν ἀλήθειαν, ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται διὰ νὰ τιμωρηθῇ αἰώνως· ἐάν συζῆ ἁρμονικῶς μετὰ τοῦ πνεύματος ἀνέρχεται ἀμέσως μετὰ θάνατον εἰς οὐρανίους τόπους. Προφανῶς λοιπὸν τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι μόνιμον στοιχεῖον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ δῶρον τὸ ὁποῖον συλλαμβάνει ὁ πνευματικῶς ἱκανός. Εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀνασυσταθῇ δι' ὀριστικῆς συζεύξεως τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ πνεύματος, κατόπιν νίκης τῆς πρώτης κατὰ τῆς ὕλης³². Ὁ ἐμφανῶς γνωστικίζων χαρακτήρ τῆς περὶ ἀνθρώπου διδασκαλίας τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχικῶς ἀπολογητοῦ ἐξηγεῖ τὴν μετέπειτα διολίσθησιν.

Αἱ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ἀπόψεις του προκαθορίζονται ἐν μέρει ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας ἀντιλήψεις. Κατὰ τὸν Εἰρηναῖον³³ παρεσύρθη εἰς μὲν τὸν Ἐγκρατιτισμὸν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σατορνίλου καὶ τοῦ Μαρκίωνος, εἰς δὲ τὴν διάκρισιν αἰώνων ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Βαλεντίνου. Τὸ μὲν πρῶτον θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι πιθανόν, τουλάχιστον μέχρις ἐνὸς σημείου, τὸ δὲ δεύτερον εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον, δεδομένης τῆς ἀφθονίας γενετησίων παραστάσεων εἰς τὸ σύστημα τοῦ Βαλεντίνου, ἢ ὅποια καθίστα αὐτὸ ἀποκρουστικὸν δι' ἓνα ἐγκρατιτικόν. Εἶναι ἄλλωστε προβληματικὸν πόσον γνωστικὸς ἦτο ὁ Τατιανός, ἀλλ' ὅσον καὶ ἂν ἦτο, τὰς ἀπόψεις του φαίνεται νὰ διεμόρφωσεν ἀπὸ τὰς ἐγγενεῖς του τάσεις καὶ ἀπὸ ἐπίδρασιν τοῦ γενικοῦ κλίματος τοῦ Γνωστικισμοῦ τῶν χρόνων του. Εἶναι προφανές ὅτι δι' ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἢ ἤδη ἐπεξεργασμένη δαιμονολογία του ἀπέληξεν εἰς σύστημα αἰώνων. Ἡ δὲ διάκρισις τῶν στοιχείων τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὑλικὸν σῶμα, ψυχὴν καὶ πνεῦμα, ὠδήγησεν εἰς κάποιαν δυαρχίαν, καὶ ἡ δυαρχία ὠδήγησεν εἰς τὸν ἐγκρατιτισμὸν. Οὗτος ἐθεώρει πλέον τοὺς μὲν πολλοὺς Χριστιανούς ὑλικούς· τοὺς δὲ ὀπαδοὺς τοῦ πνευματικούς. Ἦρνεῖτο τὴν σωτηρίαν τοῦ Ἀδάμ ὡς πλάσματος τοῦ κακοῦ Δημιουργοῦ καὶ ἐξελάμβανε τὸν γάμον ὡς πορνείαν, διότι ἡ διάκρισις ἄρρενος καὶ θήλεος ὀφείλεται εἰς ἔμπνευσιν τοῦ Δημιουργοῦ. Οἱ ὀπαδοὶ του ἀπέφευγον τὴν βρώσιν ἐμψύχων καὶ εἰς τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν ἀντὶ οἴνου ἐχρησιμοποιοῦν ὕδωρ, διὸ ἐκαλοῦντο ὕδροπαραστάται, διετηρήθησαν δὲ μέχρι τοῦ δ' αἰῶνος³⁴.

31 *Πρὸς Ἑλληνας* 12.

32 *Πρὸς Ἑλληνας* 13-15.

33 *Ἐπιτομή* 1, 28.

34 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 1, 28. 3, 23, 8. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἱρέσεων* 10, 18. ΚΛΙΜΕΝΤΟΣ, *Στρωματεῖς* 3, 12, 81 ἔ. 3, 13, 92. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 28. 4, 29. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 46. 47. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Αἰρετικῆς κακομυθίας* 1, 20.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις

- J. FRISIUS, Ἀπομνημονευμάτων τόμος τρις, Μαξίμου Κεφαλαίου, Θεοφίλου πρὸς Ἀπλόλκον, Τατιανοῦ, Zürich 1546, πρωταρχικὴ ἔκδοσις.
- F. MORFI, Μετὰ τῶν λοιπῶν ἀπολογητῶν, Paris 1615. 1636. 1666.
- PR. MARAN, Μετὰ τῶν λοιπῶν ἀπολογητῶν, Paris 1742 (= PG 6).
- J. C. TH. V. OTTO, *Corpus Apologetarum*, τ. 6, Jena 1851, ἀνατύπωσις 1969.
- E. SCHWARTZ, *Tatiani Oratio ad Graecos*, Texte u. Unters. 4, 1, Leipzig 1888 (= BEP 4).
- E. RANKE, *Codex Fuldensis* (Διατεσσάρων), Marburg 1868.
- J. A. SCHMELLER, E. SIEVERS, *Ammonii Alexandrini quae et Tatiani dicitur Harmonia Evangeliorum in latinam linguam et inde ante annos mille in francicam translata*, Paderborn 1872, ²1892.
- P. A. CIASCA, *Tatiani Evangeliorum harmoniae arabice*, Roma 1888. ²1935.
- J. R. HARRIS, *Fragments of the Commentary of Ephrem Syrus upon the Diatessaron*, London 1895.
- S. ECKINGER, *Die Ueberlieferung des arabischen Uebersetzung des Diatessarons*, mit eine Textbeilage von G. Graf, *Biblische Studien* 17, 2, Freiburg i. Br. 1912.
- C. H. KRAELING, *A Greek fragment of Tatian's Diatessaron from Duru*, *Studies and Documents* 3, London 1935.
- A. MARMARDJI, *Diatessaron de Tatien*, Beyrouth 1935.
- P. ESSABALIAN, *Le Diatessaron de Tatien et la première traduction des évangiles arméniens*, Wien 1937.
- V. TODESCO, A. VACCARI, M. VATTASSO, *Il Diatessaron in volgare italiano*, Vatican City 1938.
- E. SIEVERS, *Tatian lateinisch und altdeutsch*, Paderborn 1960.
- L. LELOIR, *Saint Ephrem, Commentaire de l'Évangile concordant*, texte syriaque, Chester Beatty Monographs, Dublin 1963.—*Ephrem de Nisibe, Commentaire de l'Évangile concordant ou Diatessaron*, *Sources Chrétiennes* 121, Paris 1966.
- J. ORTIZ DE URBINA, *Vetus Evangelium Syrorum et exinde excerptum Diatessaron Tatiani*, *Biblia polyglotta Matritensia* VI, 1967.

Μελέται

- H. A. DANIEL, *Tatianus der Apologet*, 1837.
- H. DUMBOWSKI, *Die Quellen der christlichen Apologetik des zweiten Jahrh. I Die Apologie Tatians*, Leipzig 1878.
- TH. ZAHN, *Tatians Diatessaron*, Erlangen 1881.
- J. R. HARRIS, *The Diatessaron of Tatian, A preliminary study*, London 1890.—“Tatian's Perfection according to the Saviour”, *Bull. of the John Rylands Libr.* 8 (1924), 15-51.
- M. MAHER, *Recent evidence for the authenticity of the Gospels, Tatian's Diatessaron*, London 1893.
- W. STEUER, *Die Gotten-und Logoslehre des Tatian mit ihren Berührungen in der griechischen Philosophie*, Leipzig 1893.
- B. PONSCHAB, *Tatians Rede an die Griechen*, Melten 1895.

- R. C. KUKULA, *Alterbeweis und Künstlerkatalog in Tatians Rede an die Griechen*, Wien 1903.—*Tatians sogenannte Apologie, exegetisch-chronologische Studie*, Leipzig 1900.—*Tatians des Assyrsers Rede an die Bekenner des Griechentums*, 1913.
- A. PUECH, *Recherches sur le Discours aux Grecs de Tatien*, Paris 1903.—*Les apologistes Grecs du 2e s. de notre ère*, Paris 1912, 148-171.
- A. HILLI, *Die altsyrische Evangelienübersetzung und Tatians Diatessaron*, Leipzig 1903.
- A. A. HOBSON, *The Diatessaron of Tatian and the Synoptic Problem*, Chicago 1904.
- J. FEUERSTEIN, *Die Anthropologie Tatians und der übrigen griechischen Apologeten des zweiten Jahrh. mit Einleiten der Göttes- und Schöpfungslehre*, Münster 1906.
- C. L. HEILER, *De Tatiani apologetae dicendi genere*, Marburg 1909.
- H. J. VOGELS, *Die altsyrischen Evangelien in ihrem Verhältnis zu Tatians Diatessaron*, Freiburg 1911.—*Beiträge zur Geschichte des Diatessaron im Abendland*, Münster 1949.
- J. SCHÄFFERS, *Eine altsyrische antimarkionitische Erklärung von Parabeln des Herrn. Mit Beiträgen zu Tatians Diatessaron und Markions NT*, Münster 1917.
- E. PRELUSCHEN, *Untersuchungen zum Diatessaron Tatians*, Heidelberg 1918.
- M. ZAPPALÀ, "Taziano e lo gnosticismo", *Riv. di Studi Filos. e Relig.* 3 (1922), 307-338.
- W. BORNSTEIN, *Beiträge zu Tatians Rede an die Griechen*, Rostock 1923.
- D. PLOOIJ, *A primitive text of the Diatessaron, The Liège manuscript*, Leiden 1923.—*A further study of the Liège Diatessaron*, Leiden 1925.
- C. PEETERS, *Das Diatessaron Tatians, seine Ueberlieferung und sein Nachwirken im Morgen- und Abendland*, *Orient. Christ. Analecta* 123, 1939.
- A. CASAMASSA, *Gli apologeti Greci*, Roma 1944, 135-162.
- R. M. GRANT, "The heresy of Tatian", *Journ. of Theol. Studies* 5 (1954), 62-68.—"Tatian and the Bible", *Studia Patrist.* 1 (1957), 297-306.—"Studies in the apologetics I, Tatian's theological method", *Harv. Theol. Rev.* 51 (1958), 123-128.—"Tatian and the Gnostics (or. 30)", *Journ. of Theol. Studies* 15 (1964), 65-69.
- L. LÉLOIR, "Le Diatessaron de Tatien", *L'Orient Syrien* 1 (1956), 208-231, 313-335.—"L'original syriaque du commentaire de S. Ephrem sur le Diatessaron", *Biblica* 40 (1959), 959-970.—*Le témoignage d'Ephrem sur le Diatessaron*, *Corpus Scr. Christ. Orientalium* 227, Subsidia 19, Louvain 1962.
- L. MARIÉS, "Pour l'étude du Diatessaron", *Rech. de Science Relig.* 44 (1956), 228-233.
- P. A. VACCARI, "Le sezioni evangeliche di Eusebio e il Diatessaron di Taziano nella letteratura siriana", *Riv. degli Studi Orientali* 32 (1957), 433-452.
- I. ORTIZ DE URBINA, "Trama e carattere del Diatessaron di Taziano", *Orient. Christ. Periodica* 25 (1959), 326-357.
- G. QUISPI, "L'évangile selon Thomas et le Diatessaron", *Vig. Christianae* 13 (1959), 87-117.
- M. ELZE, *Tatian und seine Theologie*, Göttingen 1960.
- FR. BOLGIANI, "Vittore di Capua e il Diatessaron", *Memorie dell'Accademia Torino*, 1962 4, 2, σ. 1-81.
- A. BALMSIARK, *Die Vorlage des altdeutschen Tatian*, Köln 1964.

ΙΙ'. ΑΠΟΛΟΓΙΑΙ ΛΑΒΕΒΑΙΑΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ

Ι. ΠΡΟΣ ΔΙΟΓΝΗΤΟΝ

Τὸ σύντομον τοῦτο κείμενον, τὸ ὁποῖον συνήθως λόγῳ τοῦ τίτλου του χαρακτηρίζεται ὡς ἐπιστολή, ἐνῶ εἶναι πραγματεία, εἶχε παράδοξον τύχην. Παρὰ τὴν ἀναμφισβητήτως μεγάλην ἀξίαν του ἐκαλύφθη ἐπὶ αἰῶνας ἀπὸ τὴν σιωπὴν, μέχρις ὅτου ἐπανεφανίσθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἀφοῦ τὸ μοναδικὸν χειρόγραφον διὰ τοῦ ὁποῖου διεσώθη ἀνευρέθη εἰς ἓν ἰχθυοπωλεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἀλώσεως, διὰ τὴν καταστραφῆ μετὰ τέσσαρας αἰῶνας κατὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ Στρασβούργου (1870). Ἡ ἔκδοσις του ἐπλούτισε τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν μὲ ἓνα λογοτεχνικὸν ἀδάμαντα.

Εἰς τὸ εἰσαγωγικὸν κεφάλαιον τῆς πραγματείας ἐξαγγέλλονται τὰ ὑπὸ διαπραγματέουσιν θέματα, τιθέμενα ὡς ἐρωτήματα ὑπὸ τοῦ ὑποτιθεμένου ἀποδέκτου κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν· 1) ποῖον Θεὸν πιστεύουν καὶ λατρεύουν οἱ Χριστιανοί, ὥστε 2) νὰ περιφρονοῦν τὸν κόσμον, περιφρονοῦντες τὸν θάνατον, 3) νὰ ἀπορρίπτουν τοὺς θεοὺς τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν λατείαν τῶν Ἰουδαίων· 4) ποῖαν φιλοστοργίαν τρέφουν πρὸς ἀλλήλους, 5) διατί τὸ σύστημα τοῦτο εἰσῆλθε τόσον ἀργὰ εἰς τὸν κόσμον. Αἱ ἀπαντήσεις εἰς τὰ ἐρωτήματα, προφανῶς ἠκρωτηριασμέναι εἰς μερικὰς περιπτώσεις λόγῳ ἐκπτώσεως κειμένου, δίδονται κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως προτιμωμένην σειρὰν καὶ ὄχι κατὰ τὴν τοῦ ἀποδέκτου.

1	Πρόλογος
2-4	Ἀπόρριψις τῶν ἐλληνικῶν θεῶν καὶ τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας
5-6, 7, 7-9	Περιφρόνησις τοῦ κόσμου καὶ τοῦ θανάτου
7-8	Χριστιανικὴ πίστις καὶ λατεία
9	Βραδύτης ἐμωάνισεως τοῦ Χριστιανισμοῦ
10	Ἐπίγνωσις τοῦ πατρὸς καὶ φιλοστοργία
11-12	Παράρτημα.

- G. F. HAWTHORN, "Tatian and his Discourse to the Greeks", *Harv. Theol. Rev.* 57 (1964), 161-188.
- L. W. BARNARD, "The heresy of Tatian, once again", *Journ. of Eccles. Hist.* 19 (1968), 1-10.
- J. H. CHARLESWORTH, "Tatian's dependence upon apocryphal traditions", *Hythorp Journ.* 15 (1974), 5-17.

Ὁ συγγραφεὺς κατ' ἀρχὰς ἐπισημαίνει τὴν ἀναξιοῦτητα τῶν θεῶν τῆς ἔθνικης θρησκείας, ταυτιζομένων μὲ τυφλά, ἀνυϊσθητα καὶ φθαρτὰ κατασκευάσματα, διὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἴδιοι οἱ ἔθνικοι δὲν ἠσθάνοντο καθόλου ὑπερήφανοι, καὶ ἀκολούθως σημειώνει ὅτι καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, ἂν καὶ τυπικῶς πιστεύουν εἰς ἓνα Θεόν, οὐσιωδῶς λατρεύουν αὐτὸν κατὰ τὸν ἴδιον μὲ τοὺς ἔθνικοὺς τρόπον, προσφέροντες εἰς αὐτὸν ἕσας καὶ ἐκεῖνοι θυσίας καὶ ἐπιδεικνύοντες ποικιλόμορφον δεισιδαιμονίαν. Ἡ ἔκθεσις παρουσιάζει κάποια ὁμοιότητα μὲ τὴν Ἀπολογία τοῦ Ἀριστείδου καὶ μὲ ὅ,τι γνωρίζομεν ἀπὸ τὸ Κήρυγμα Πέτρου. Ἐρχόμενος εἰς τὸ ἐπόμενο θέμα περιγράφει κατὰ πρῶτον τὸν ὑπερκόσμιον βίον τῶν Χριστιανῶν μὲ γλῶσσαν πλήρη ποιητικοῦ ρυθμοῦ καὶ ἀντιθέσεων.

«Χριστιανοὶ...πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας,
 ἀλλ' ὡς πάροικοι
 μετέχουσι πάντων ὡς πολῖται,
 καὶ πάνθ' ὑπομένουσιν ὡς ξένοι·
 πᾶσα ξένη πατρίς ἐστὶν αὐτῶν,
 καὶ πᾶσα πατρίς ξένη.
 Γαμοῦσιν ὡς πάντες, τεκνογονοῦσιν,
 ἀλλ' οὐ ρίπτουσι τὰ γεννώμενα·
 τράπεζαν κοινὴν παρατίθενται,
 ἀλλ' οὐ θοίνην·
 ἐν σαρκὶ τυγχάνουσιν,
 ἀλλ' οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν·
 ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν,
 ἀλλ' ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται·
 πείθονται τοῖς ὠρισμένοις νόμοις,
 καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τοὺς νόμους».

Συμβιοῦν μὲ τὸν κόσμον, ἀλλ' ἔρχονται ἀπὸ ἄλλον χῶρον, εἶναι δι' αὐτὸν ὅ,τι ἡ ψυχὴ διὰ τὸ σῶμα, εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου.

Τὸ κήρυγμα Πέτρου καὶ ἡ Ἀπολογία τοῦ Ἀριστείδου εἶχον ὀνομάσει τὸν Χριστιανισμὸν τρίτον γένος—μετὰ τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸ ἰουδαϊκὸν—καὶ ἡ ἐρώτησις τοῦ Διογνήτου «τί δήπου τὸ καινὸν τοῦτο γένος» εἶναι σύμφωνος μὲ τοιαύτην διάκρισιν, ἀλλ' ὁ παρῶν συγγραφεὺς τοποθετεῖ τὸ θέμα ἐπὶ διαφόρου ἢ καὶ ἀντιθέτου γραμμῆς· δὲν εἶναι τρίτον γένος ὁ Χριστιανισμὸς, εἶναι «ἄλλο» γένος, ἐκ τοῦ ἄλλου κόσμου προερχόμενον. Οὕτω τίθενται αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς περὶ δύο πολιτειῶν θεωρίας.

Διορθώνομεν ἀπαραίτητως τὸ «κοινὴν» εἰς «θοίνην», διασκέδασιν, συμπόσιον.

Ἡ περιφρόνησις τοῦ θανάτου ἐνώπιον τῶν θηρίων εἶναι φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ὄλης ἀλλοκόσμου διαγωγῆς τῶν Χριστιανῶν καὶ μαρτυρία τῆς παρουσίας θείας δυνάμεως ἐντὸς αὐτῶν· «ταῦτα ἀνθρώπου οὐ δοκεῖ τὰ ἔργα, ταῦτα δυνάμις ἐστὶ Θεοῦ· ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτοῦ δείγματα»².

Τὴν περιγραφὴν τοῦ βίου ἀκολουθεῖ ἐκθεσις περὶ τῆς πίστεως τῶν Χριστιανῶν, ἡ ὁποία ἐκυρῶζεται μὲ τὴν ὑπέροχον ἐκείνην διαγωγὴν. Ὅπως ὁ βίος, οὕτω καὶ ἡ πίστις τῶν Χριστιανῶν περικλείει μέσα τῆς κάτι τὸ μυστηριώδες, διότι εἶναι ὑπερανθρωπίνης ὑφῆς καὶ προσλεύστος. Ὁ συγγραφεὺς εἶπεν ἤδη προηγουμένως πόσον δύσκολον εἶναι νὰ ἐξηγήσῃ ἄνθρωπος τὸ μυστήριον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, «τὸ τῆς ἰδίας αὐτῶν θεοσεβείας μυστήριον μὴ προσδοκῆσης δύνασθαι παρά ἀνθρώπου μαθεῖν» (4, 6). Ὁ Θεὸς καθ' ὃν χρόνον ἐτήρει μυστηριώδη τὴν βουλήν του, ἐσαίνετο ὡς ἐὰν περιεφρόνει τὸν κόσμον· ἦτο τότε ἄορατος καὶ οὐδεὶς ἐγνώριζε τί εἶναι ὁ Θεός. Ἀλλὰ τέλος ἀπεκάλυψε τὰ πάντα ταυτοχρόνως, γινώσκιν καὶ θεῶν τῶν εἰεργεσιῶν του, διὰ τοῦ παιδός, τοῦ υἱοῦ του, μετὰ τοῦ ὁποίου ἐκτίσε τὸ σῆμπαν τόσον ἐναρμονίως καὶ σαφῶς. Βεβαίως τῆς ἐν τῷ κόσμῳ παρουσίας τοῦ ἀγαπητοῦ παιδός εἶναι καὶ ἡ ἐν μέσῳ μυρίων βασιάνων αὔξησις τῶν Χριστιανῶν· «οὐχ ὄρας, ὅσῳ πλείονες κολάζονται, τοσοῦτον πλεονάζοντες ἄλλους;» (7, 8).

Εἰς τὸ θέμα τῆς ἡλικίας τοῦ Χριστιανισμοῦ οἱ ἄλλοι ἀπολογηταὶ ἀπῆντων εἰς τοὺς Ἐθνικοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐπεσήμαινον τὸ μειονέκτημα τῆς νεότητος αὐτοῦ, ὅτι ἡ θρησκεία των εἶναι ἀρχαιοτάτη, διότι προέρχεται ἐκ τοῦ Μωϋσέως, ἀλλ' ὁ Ἀριστείδης δὲν φθάνει ἐκεῖ. Τοῦτου τὴν καθαρῶς χριστιανικὴν γραμμὴν ἀκολουθῶν καὶ ὁ παρὼν συγγραφεὺς διατυπώνει τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ θεία ἐνέργεια ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς τὸν κόσμον δι' ὠρισμένον λόγον, ἦτοι διὰ νὰ συναισθανθῶν οἱ ἄνθρωποι ἐκ τῶν ἔργων καὶ τῆς ἐμπειρίας των τὴν ἀναξιότητά των καὶ οὕτω νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς εἴσοδον εἰς τὴν βασιλείαν του. Ὅταν πλέον ἐφανερῶθη πλήρως ἡ ἀδικία καὶ ὁ θάνατος ἦτο ὄριμος, ἦτο καιρὸς νὰ φανερώσῃ ὁ Θεὸς τὴν χρηστότητα καὶ δυνάμιν του· καὶ τότε παρέδωσε τὸν Υἱὸν αὐτοῦ λύτρον ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τῆς εἰσόδου τῆς θείας ἐνεργείας εἰς τὴν ἱστορίαν ἐδημιουργήθη ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἱστορία ἔλαβεν ἄλλην πορείαν καὶ ἄλλο νόημα.

Εἰς τὸ κ. 10, ἐπέχον θέσιν ἀπιλόγου, ὁ συγγραφεὺς συνιστᾷ εἰς τὸν ἀποδέκτην νὰ δεχθῇ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, νὰ λάβῃ ἐπίγνωσιν τοῦ Πατρὸς, ὁπότε θὰ δοκιμάσῃ ἀνέκφραστον χαρὰν καὶ ἀγάπην πρὸς

² 7, 9. Τὸ τεμάχιον 7, 7-9, φερόμενον μετὰ τὴν πρώτην ἐκπτώσιν κειμένου ἴσως ἔχει μετατοπισθῆ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ κ. 6, ὅπου ἡ θέσις εἶναι φυσικότερα δι' αὐτὸ.

τὸν ἀγαπήσαντα αὐτὸν καὶ θά καταστῆ μιμητῆς τοῦ Θεοῦ· «τότε θεση τυγχάνων ἐπὶ γῆς ὅτι Θεὸς ἐν οὐρανῷ πολιτεύεται, τότε μυστήρι Θεοῦ λαλεῖν ἄρξῃ, τότε τοὺς κολαζομένους ἐπὶ τῷ μὴ θέλειν ἀρνήσασθαι Θεὸν καὶ ἀγαπήσεις καὶ θαυμάσεις». Ἐδῶ ἐνσωματώνεται καὶ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς φιλοστοργίας τῶν Χριστιανῶν ἂν καὶ τὸ θέμα τοῦτο δυνατόν νά ἀνεπτύσσεται κατ' ἄλλον τρόπον εἰς τὸ κενὸν τοῦ κ. 7.

Πράγματι εἰς τὸ 7, 6 ὑπάρχει κενόν, ἴσως ἐνός φύλλου ἢ μᾶλλον ἐνὲ τεμαχίου φύλλου, τὸ ὁποῖον ἐπισημαίνει ἤδη ὁ ἀντιγραφεύς, «οὗτ καὶ ἐν τῷ ἀντιγράφῳ εὔρον ἐγκοπὴν, παλαιοτάτου ὄντος». Νέον κενὸν παρουσιάζεται εἰς τὸ 10, 8, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐπισημαίνει ὁ ἀντιγραφεύς, «καὶ ὡδε ἐγκοπὴν εἶχε τὸ ἀντιγραφον». Ἡ ἀπώλεια ἐδῶ ἐνός φύλλου πιθανῶς, ἐπηρέασεν ὄχι μόνον τὸ τέλος τοῦ παρόντος ἔργου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχὴν ἐνός ἄλλου, ἀκολοιθοῦντος εἰς τὸν ἀρχαῖον κώδικα καὶ παραμείναντος ἀκεφάλου, διότι πράγματι τὰ κεφάλαια 11 καὶ 12 εἶναι ἀσχετα μετὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον.

Τὸ ἔργον, ὅπως ἐλέχθη, διεσώθη δι' ἐνός μοναδικοῦ χειρογράφου τοῦ Cod. Argentoratensis Gr. 9 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Στρασβούργου, φιλοτεχνηθέντος τὸν 18ῶν αἰῶνα καὶ εὑρεθέντος ὑπὸ τοῦ νεαροῦ τότε λατίνου κληρικοῦ Thomas d'Arezzo τὸ 1436 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εὐλόγως δυνάμεθα νά ἀμφισβητήσωμεν τὴν ἀκρίβειαν τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ ὅτι διήθεν εὔρε τὸ χειρόγραφον ἔρριμμένοι εἰς ἰχθυοπωλεῖον ἐντὸς σωροῦ χάρτου περιτυλίγματος, καὶ μάλιστα εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν τόσον πολὺ ἐσπάνιζεν ἐκεῖ ὁ χάρτης καὶ τόσον βαθὺν σεβασμὸν ἔτρεφον οἱ Ἕλληνες πρὸς τὰ βιβλία. Οἱ ὑπεξαίρουντες πολῦτιμα χειρόγραφα ἀπὸ ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης δυτικοί, καὶ τότε καὶ μεταγενεστέρως, συνήθιζον νά καταφεύγουν εἰς τὸ πρόσχημα ὅτι τὰ εὔρον κάπου ἔρριμμένα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ κακοτυχίαι τοῦ χειρογράφου δὲν ἔληξαν ταχέως καὶ μετὰ πολλὰς περιπετείας τοῦτο ἐκάη εἰς τὴν πυρκαϊάν τοῦ Στρασβούργου τὸ 1870, κατὰ τὸν βομβαρδισμόν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ πρωσσικοῦ πυροβολικοῦ, ἀφοῦ ἤδη εἶχε χρησιμοποιηθῆ εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις τὸ ἔργον τοῦτου καὶ ἄλλων. Φαίνεται ὅτι ὁ κώδιξ οὗτος, περιέχων συνολικῶς 22 τεμάχια ἀπολογητικὰ καὶ ἀντιαιρετικὰ, ὑπῆρξεν ἐν ὄλῳ ἀντίγραφον παλαιότερου κώδικος μετὰ τὸ αὐτὸ περιεχόμενον.

Μετὰ τετρακοσίων ἐτῶν συζητήσεις καὶ ἀναζητήσεις δὲν ἐπιτέλει ἐπέλθει μετὰ τῶν ἐρευνητῶν συμφωνία περὶ τοῦ χρόνου συντάξεως καὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ ἔργου, καὶ ἴσως δὲν πρόκειται νά ἐπέλθῃ ποτέ. Ἡ ἐν προκειμένῳ κρίσις πρέπει κατ' ἀνάγκην νά στηριχθῆ ἐπὶ

έσωτερικάς μόνον μαρτυρίας, ἐφ' ὅσον οὔτε ἀπλή μνεία τοῦ ἔργου δὲν εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν· ἀλλὰ τοιαῦται μαρτυρίαι εἶναι συνήθως ἐπισημασθεῖς, ἂν δὲν συνοδεύονται καὶ ἀπὸ ἐξωτερικάς. Τὸ κείμενον κατεῖχεν εἰς τὸ χειρόγραφον τὴν πέμπτην θέσιν μετὰ τέσσαρα ἔργα ψευδεπιγράφως ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ἰουστίνον, ἐπειδὴ δὲ πρὸ τοῦ τίτλου αὐτοῦ «Πρὸς Λιόγνητον» προηγείτο ἡ ἐνδειξις «τοῦ αὐτοῦ», παρουσιάσθη ἀρχικῶς ὡς ἔργον τοῦ Ἰουστίνου. Ὅτι ὁμοίως συγγραφεὺς δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ Ἰουστίνος συνάγεται μετὰ πάσης βεβαιότητος τόσον ἀπὸ τὴν ἄλλειψιν μνείας τοιοῦτου ἔργου εἰς τοὺς σχετικούς καταλόγους τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν τελείως διάφορον ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων ἐκ μέρους τοῦ παρόντος ἔργου, ὅχι δὲ ὀλιγώτερον καὶ ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴν τῆς γλωσσικῆς ἐκφράσεως καὶ τοῦ ἴφους αὐτοῦ ἐναντι τοῦ Ἰουστίνου.

Ἐκτοτε ἡ διάθεσις τῶν ἐρευνητῶν πρὸς καινοτομίαν ἐκινήθη μετὰ ὑπερβολικὴν προθυμίαν καὶ ἄφθονον φαντασίαν, τόσον ὥστε ἕως τώρα ἡ σύνταξις τοῦ νὰ ἔχη ἀποδοθῆ εἰς 20 τουλάχιστον συγκεκριμένα πρόσωπα ἀπὸ τοῦ ἀποστόλου Ἀπολλῶ μέχρις αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἑρρίκου Estienne³. Σήμερον δὲν λαμβάνονται καθόλου ὑπ' ὄψιν αἱ ἀκραφαὶ ἀπόψεις, ὅπως ἡ τοῦ Donaldson περὶ συγγραφῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ἑρρίκου Estienne ἢ ὑπὸ Ἑλληνοῦ πρόσφυγος τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, δεδομένου ἄλλωστε ὅτι τὸ χειρόγραφον προήρχετο ἐκ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

Λόγῳ συμπτώσεως τῆς ἀπολογητικῆς του γραμμῆς μετὰ τὴν τοῦ Κηρύγματος Πέτρου ὁ Μαγίου ὡς χρονικὸν ὄριον μετὰ τὸ ὁποῖον ἐγράφη θέτει τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου ἐκείνου, ἤτοι τὸ 120. Ἄν καὶ τὰ ἀσήμαντα ἀποσπάσματα τούτου δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσουν βύσιν συγκρίσεως, ὥστε νὰ στηριχθῆ ἐπαρκῶς ἡ ἀποψις ὅτι ἡ πραγματεία ἔπεται αὐτοῦ, ἡ συνολικὴ εἰκὼν τὴν ὁποῖαν παρέχει αὕτη ἀπαιτεῖ κάπως μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ἤτοι τὴν περίοδον 175-200. Ἡ φράσις «μὴ θέλειν ἀρνήσασθαι Θεόν» (10, 7) ὑπενθυμίζει τὸν κανονισμόν τοῦ Τραϊανοῦ, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὸν ἄδηλον κανονισμόν τοῦ Μ. Λύρηλιου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἦτο ἐν γνώσει τουλάχιστον τῆς Ἀπολογίας τοῦ Ἀριστείδου, τὴν ὁποῖαν ὑπενθυμίζει ποικιλοτρόπως. Ὁ δεύτερος συγγραφεὺς τὸν ὁποῖον ὑπενθυμίζει ζωντῶς εἶναι ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, ἀθηναῖος καὶ αὐτὸς τὴν καταγωγὴν ὅπως καὶ ὁ Ἀριστείδης. Οὕτω μεταφερόμεθα ἀμέσως εἰς τὰς Ἀθήνας, κοιτῶν τὸν τρόπον τινὰ τῆς μεθοδικῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς, καὶ δικαιούμεθα νὰ ἀποδώσωμεν τὸ κείμενον τοῦτο εἰς ἓνα μαθητὴν τοῦ Ἀριστείδου ἢ τοῦ Ἀθηναγόρου, ὁ ὁποῖος

3 Ἀπολλῶς, Ἰερόθεος, Κλήμης Ρώμης, Κοδράτος, Μαρκίον, Ἀριστείδης, Ἀπελλῆς, Ἰουστίνος, Βαλεντίνος, Ἀμβρόσιος, Μελίτων, Θεόφιλος Ἀντιοχείας, Πανταῖνος, Ἰππόλυτος, μαθητῆς Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Λουκιανός, Μεθόδιος, Ψευδοτέροθεος, Νικηφόρος Κάλλιστος, Ἑλλην μετανάστης τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, Ἑρρίκος Estienne.

δυνατὸν νὰ ἦτο σιμμαθητὴς ἢ διδάσκαλος τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Ὅποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι, προσέφερεν ἓν κείμενον λιτόν, εἰλικρινές, χαριτωμένον, δροσερόν.

Εἶναι ἀπίθανος ἡ γνώμη κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀποδέκτης «κράτιστος Διόγνητος» δὲν εἶναι συγκεκριμένον πρόσωπον, ἀλλὰ πᾶς εἰδωλολάτρης, πῶς «διόγνητος, διογεννημένος». Τὸ ὄνομα Διόγνητος δὲν ἦτο ἀσυνήθιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ τουλάχιστον 10 ἐπίσημα πρόσωπα φέρουσιν τοῦτο κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας συμφώνως πρὸς γνωστὰς ἱστοριογραφικὰς καὶ παπυρολογικὰς μαρτυρίας. Εἰς ἓξ αὐτῶν ἦτο καθηγητὴς τοῦ Μ. Αὐρηλίου, εἰς ἄλλος ἦτο ἀξιωματοῦχος καὶ ἐπὶ ἓν διάστημα ἀρχιερεὺς εἰς τὴν Αἴγυπτον περὶ τὸ 200. Ὁ χαρακτηρισμὸς «κράτιστος» ἀπαιτεῖ πρόσωπον κατέχον ἐπίσημον θέσιν, ἀλλὰ δὲν φαίνεται πιθανόν ὅτι εἰς τῶν ἀνωτέρω δύο ἀνδρῶν εἶναι ὁ παραλήπτῃς, διότι οὗτος φέρεται νὰ ἔχη ἐκδηλώσει τὸν πόθον νὰ πληροφορηθῇ τὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τοιοῦτον πόθον ἐξεδήλωσεν ὁ διδάσκαλος τοῦ αὐτοκράτορος ἢ ὁ ἀρχιερεὺς τῆς Αἴγυπτου. Δύναται νὰ εἶναι εἰς ἓκ τῶν ἄλλων γνωστῶν ἢ ἀγνώστων Διογνήτων τῆς ἀνωτέρω ἐποχῆς. Ἄλλο ὅτι τὸ θέμα τῆς πραγματείας εἶναι γενικὸν καὶ ἡ ἀποστολὴ εἰς τὸν Διόγνητον εἶναι ἀπλῶς ἐκπροσωπευτικὴ. Ὁ Andriesson, ὑποστηρίζων μετ' ἐπιμονῆς ὅτι συγγραφεὺς τῆς πραγματείας εἶναι ὁ Κοδράτωρ Ἀδριανός, τὸν ὅποιον δηθὲν φέρει ὡς διδάσκαλόν του ὁ Μ. Αὐρηλιος καὶ ὀνομάζει Διόγνητον διὰ λόγους τοὺς ὁποίους δὲν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν. Ἄλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι ἀβάσιμος.

Τὰ εἰς τὸν πρόλογον ἐξαγγελλόμενα θέματα ἐξαντλοῦνται μέχρι τοῦ κ. 10 κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα. Τὸ ὑπόλοιπον τμήμα (11-12), ἀπειθινόμενον εἰς πολλοὺς καὶ ὄχι εἰς ἓνα, ἔχον δὲ ὕφος διάφορον ἀπὸ τοῦ τῆς πραγματείας, ἐξετάζει θέμα ἄσχετον μὲ τὸ θέμα αὐτῆς. Διὰ τιπολογικῆς ἐρμηνείας τῶν περὶ δένδρων διηγήσεων τῆς Γενέσεως παρουσιάζει τὴν ὑπὸ τοῦ Λόγου φανέρωσιν τῶν μυστηρίων καὶ τὸν σύνδεσμον μεταξὺ γνώσεως καὶ ζωῆς· «οὐδὲ γὰρ ζωὴ ἀνευ γνώσεως, οὐδὲ γνώσις, ἀσφαλῆς ἀνευ ζωῆς ἀληθοῦς· διὸ πλησίον ἑκάτερα πεφύτευται» (12). Τὸ κείμενον τοῦτο δὲν ἀπειθύνεται πρὸς τοὺς ἐκτὸς Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἐντός. Ἦδη ὑπὸ τοῦ Ἑρρίκου Estienne θεωρήθη παρέμβλητον, ὅπως θεωρεῖται καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν πλείστων ἐρευνητῶν. Ἡ ἀπόδοσις αὐτοῦ εἰς τὸν Ἰππόλυτον ἢ τὸν Μεθόδιον ἢ τὸν Μελίτων, βάσει τῶν ὁμοιοτήτων τοῦ ὕφους καὶ ὀρισμένων ἐννοιῶν, δὲν ἔχει σοβαρὰ ἐρείσματα οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ εὕρη. Στηριζόμενοι εἰς

τήν ρυθμικότητα τοῦ ὕφους καὶ εἰς τὸ καθ' αὐτὸ κείμενον καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο ὡς ἀπόσπασμα ὀμιλίας τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, συγκεκριμένως ὡς τὸ τέλος πασχυλίου ὀμιλίας ἢ ὀμιλίας εἰς τὸ πάθος, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ καὶ τμήμα τοῦ κυρίου μέρους ἐλλείπει ἀπολεσθεῖσα μετὰ τοῦ τέλους τῆς προηγουμένης πραγματείας.

2. ΕΡΜΕΙΟΥ ΔΙΑΣΥΡΜΟΣ ΤΩΝ ΕΞΩ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Ἐν ἄλλο κείμενον τῆς ἰδίας ἐποχῆς, μικρᾶς δὲ καθ' ἑαυτὸ ἀξίας, διετηρήθη διὰ πλήθους κωδίκων, ἄνω τῶν δεκαπέντε, ἔστω καὶ ἂν μόνον εἰς ἕξ αὐτῶν εἶναι προγενέστερος τοῦ 15^{ου} αἰῶνος⁴. Ἡ ἐκτίμησις τοῦ κοινοῦ εἶναι συχνάκις ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ κειμένου. Πρόκειται περὶ τοῦ *Διασυρμῶν τῶν ἔξω φιλοσόφων*, ὁ ὁποῖος φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρμείου φιλοσόφου. Ἐπειδὴ τὸ πρόσωπον τοῦτο εἶναι ἄγνωστον ἄλλοθεν, δίστανται αἱ γνώμαι περὶ τοῦ χρόνου ἀκμῆς αὐτοῦ τιθεμένου ὑπὸ τῶν πατρολόγων ἀπὸ τοῦ β' μέχρι τοῦ στ' αἰῶνος. Ἀναπόδεικτος θὰ παραμείνη ἡ ὑπόθεσις κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὄνομα ἀποτελεῖ βραχυτέραν μορφήν τοῦ ὀνόματος τοῦ αἰρεσιάρχου Ἑρμογένους, δεδομένης μάλιστα τῆς ροπῆς αὐτοῦ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἀστήρικτος ἡ ἀπόδοσις τοῦ κειμένου εἰς συγκεκριμένα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Τὸ πιθανώτερον πάντως εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἤκμασε πρὸς τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος, ὅτε ὑπήρχεν ἐντονώτατον ἐνδιαφέρον διὰ τὸ θέμα τῆς ἀξιολογήσεως τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ χριστιανικῆς σκοπιᾶς καὶ ἤρχισεν ἡ διάκρισις μεταξὺ ἔξω καὶ ἔσω φιλοσόφων, ἦτοι ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν.

Ὁ Διασυρμὸς δὲν εἶναι ἀπολογητικὴ πραγματεία, ἀλλὰ συλλογὴ τῶν ἀντιφατικῶν γνώμων κλασικῶν φιλοσόφων ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείτου μέχρι τῶν Στωϊκῶν, εἰς 10 ἢ 19 κεφάλαια ἀναλόγως τῆς ἐκδόσεως, χωρὶς τὴν ἐλαχίστην προσπάθειαν πρὸς ἐμβάθυνσιν εἰς τὰς δοξασίας καὶ ἐρμηνείαν αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ διατύπωσις τῶν γνώμων προέρχεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ πληροφοριῶν καὶ ἀποβλέπει εἰς γελοιοποίησιν τῶν φιλοσόφων, ὄχι τόσον ἐνώπιον τῶν Ἐθνικῶν ὅσον ἐνώπιον τῶν Χριστιανῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἀπευθύνεται. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἀφορμὴ πρὸς σύνταξιν παρομοίου ἔργου ἐδόθη ἀπὸ τὴν μεταξὺ χριστιανῶν λογίων κυκλοφορίαν ἀπόψεων, κατὰ τὰς ὁποίας μερικὰ φιλοσοφικὰ ἀντιλήψεις ἦσαν τόσον ὑψηλῆς ποιότητος, ὥστε νὰ δύνανται νὰ παραλληλισθοῦν ἐπαξίως μὲ τὰ χριστιανικὰ διδάγματα. Αἱ φιλοσοφικαὶ ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχον ἀρχίσει νὰ κλονί-

4 Κωδ. Πατριμακὸς 202 τοῦ 1^{ου} ἢ 15^{ου} αἰῶνος.

ζουν μερικές συνειδήσεις και ό Έρμείας έφθασεν εΐς τó άλλο άκρον.

Τά θέματα τής συλλογής δέν παρουσιάζουν πολλήν ποικιλίαν, άλλ' εΐναι πάντως βασικά. 1) φύσις τής ψυχής 2) άθανασία τής ψυχής 3) φύσις του άνθρώπου 4) άρχαι τής φύσεως. Μέθοδος του συγγραφέως εΐναι νά εκθέτη συντομώτατα τήν γνώμην του Α φιλοσόφου και έπειτα νά συνάπτη τήν διάφορον ή αντίθετον γνώμην του Β, εΐς ταύτην πάλιν νά επισυνάπτη τήν γνώμην του Γ και ούτω καθ' έξής, μετά περισσής πάντοτε ειρωνείας. Π.χ.

«Ταυτα λέγων Άναξαγόρας, έστι μοι φίλος και τῷ δόγματι πείθομαι· αλλά...ό Παρμενίδης τόν Άναξαγόραν τής έμφης γνώμης έξήλασεν. Έπειδάν δε ήγήσωμαι δόγμα εχειν άκίνητον, Άναξιμένης ύπολαβών άντικέκραγεν... Και πάλιν αυτῷ μεθαρμόζομαι και τόν Άναξιμένην φιλω».

Διά του τρόπου τούτου άναδεικνύει τó άληθές του παρά του Παύλου λεχθέντος, ότι «ή σοφία του κόσμου τούτου μαρΐα παρά τῷ Θεῷ έστιν»⁵. Τάς άντιφάσεις εκείνας μεταξύ των φιλοσόφων έρμηνεύει εκ τής δαιμονικής άρχής τής φιλοσοφίας.

Ή θέσις του Τατιανού, του όποιου ό ύπό έξέτησιν συγγραφεύς εΐχε προφανώς μελετήσει τήν πραγματεΐαν *Πρός Έλληνας*, δέν ήτο έντελώς ξένη προς τήν του Έρμείου, άλλ' εκείνος εΐσήρχετο βαθύτερον και μεθοδικώτερον εΐς τά πράγματα και εΐχε τήν ικανότητα νά συζητήσει τά προβλήματα. Ό παρών συγγραφεύς δέν εΐχε τοιαύτην ικανότητα. Ό συγγραφεύς του ψευδιουστινείου *Παραινετικού προς Έλληνας* πιθανώς έγνώριζε τόν *Διασχυμόν*⁶.

Ό Κλήμης Άλεξανδρεύς, άπαντών εΐτε εΐς τούς Ισχυρισμούς ειδικώς του Έρμείου εΐτε εΐς τήν γενικώτερον επικρατούσαν τοιαύτην τάσιν, τονίζει «πώς ούν ούκ άτοπον, τήν άταξίαν και τήν άδικίαν προσνέμοντας τῷ διαβόλῳ, έναρέτου πράγματος τούτον, τής φιλοσοφίας, δοτήρα ποιείν; ...Ού τοίνυν κακίας έργον ή φιλοσοφία έναρέτους ποιόσα· λείπεται δε Θεοῦ, ού μόνου τó άγαθόνειν έργον έστιν και πάνθ' όσα παρά Θεοῦ δέδοται, καλῶς δίδοται τε και λαμβάνεται»⁷.

3. ΨΕΥΔΙΟΥΣΤΙΝΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

5 *Α' Κορ.* 3, 19.

6 Πρβλ. *Διασχυμόν* 2 προς *Παραινετικόν* 7.

7 *Στριωματεΐς* 6, 17, 159.

Ό σεβασμός προς τόν Ίουστίνον, τόν φιλόσοφον και μάρτυρα, ύπῆρξε πάντοτε ύψηλός, άλλ' από ένός σημείου και πέραν ούτος άπῆνθύνετο μόνον εΐς τήν προσωπικότητά του, όχι δε και εΐς τά συγγράμ-

ματά του· διότι, όταν οί Χριστιανοί τοῦ δ' αἰῶνος ἤνοιγον τὰς σελίδας τῶν συγγραμμάτων τούτων, ἔβλεπον μὲ ἀπογοήτευσιν ὠρισμένας ἀπόψεις, τὰς ὁποίας οἱ ἴδιοι ἐν ὄψει τῆς ἐξειλιγμένης θεολογικῆς διδασκαλίας τῶν χρόνων τῶν ἐθεώρουν πεπλανημένας. Μερικοὶ ἐρευνηταὶ φρονοῦν ὅτι, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, εὐρέθησαν λόγιοι χριστιανοὶ οἱ ὅποιοι ἐπεχείρησαν νὰ ἀνασυντάξουν ἐκ νέου τὴν γραμματείαν τοῦ Ἰουστίνου, διὰ νὰ τὸν παρουσιάσουν τόσον ἐνδοξον καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν ὅσον ὑπῆρξε καὶ εἰς τὸν βίον του, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν δίκαιον, τουλάχιστον εἰς ὅλην τὴν γραμμὴν.

Βεβαίως σήμερον τὰ ψευδιουστίνεια συγγράμματα εἶναι περισσότερα ἀπὸ τὰ ἰουστίνεια καὶ ἀπῆλαιον πολλῆς φροντίδος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βυζαντίου. Ὁ κώδιξ Paris. Gr. 450 πλὴν τῶν τριῶν γνησίων ἔργων τοῦ ἀνδρὸς περιλαμβάνει καὶ ὀλόκληρον συλλογὴν ψευδεπιγράφων, δύο τῶν ὁποίων περιέχονται ἐπίσης εἰς τὸν περίφημον κώδικα τοῦ Ἀρέθα Paris. Gr. 451 καὶ τρία περιείχοντο ἐπίσης εἰς τὸν καέντα Argentoratensis Gr. 9 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Στρασβούργου, μαζί μὲ ἐπὶ πλέον δύο. Τέλος εἰς τὰ Ἱερά Παράλληλα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ περιέχεται ἔργον *Περὶ ἀναστάσεως* ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου. Ταῦτα λοιπὸν εἶναι συνολικῶς:

1. Λόγος πρὸς Ἑλληνας
2. Λόγος Παραραινετικὸς πρὸς Ἑλληνας
3. Περὶ μοναρχίας Θεοῦ
4. Περὶ ἀναστάσεως
5. Πρὸς Ζηνᾶν καὶ Σερῆνον
6. Ἐκθεσις ὀρθῆς πίστεως
7. Ἐρωτήσεις χριστιανικαὶ πρὸς Ἑλληνας
8. Ἐρωτήσεις ἑλληνικαὶ πρὸς Χριστιανοὺς
9. Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους
10. Ἀνατροπὴ δογμάτων ἀριστοτελικῶν.

Ταῦτα δύνανται νὰ ταξινομηθοῦν εἰς τέσσαρας ομάδας. Οὕτω τὰ τέσσαρα πρῶτα προέρχονται ἐκ τῆς γραφίδος ἀπολογητῶν, οἱ ὅποιοι ἔζησαν ὀλίγον χρόνον μετὰ τὸν Ἰουστίνον, ἔγραψαν προφανῶς ἐπώνυμος, ἀλλὰ κατὰ τὴν πορείαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἀπωλέσθη ἢ σημείωσις περὶ τῆς πατρότητος, ὁπότε αὕτη εὐλόγως ἀπεδόθη εἰς τὸν διασημότεον τῶν ἀπολογητῶν.

Τὸ πέμπτον κείμενον, ἠθικολογικοῦ περιεχομένου, ἐγράφη κατὰ τὸν δ' αἰῶνα ἐπώνυμος καὶ ἀπὸ ἀντιγραφικὴν σύγχυσιν προφανῶς ἀπεδόθη εἰς τοῦτον, ἀφοῦ ἀπωλέσθη ἢ περὶ τοῦ συγγραφέως σημείωσις.

Τὸ ἕκτον ἀναφέρεται εἰς τὴν χριστολογικὴν ἔριδα καὶ προέρχονται ἀπὸ ἀντιοχειανὸν συγγραφέα, ἐνῶ τὰ τελευταῖα τέσσαρα εἶναι ἀπολογητικοῦ περιεχομένου καὶ προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ ἀντιοχειανὸν συγγραφέα. Οἱ δύο αὐτοὶ συγγραφεῖς δὲν φαίνεται νὰ εἶχον ἀρχικῶς λόγους νὰ συντάξουν τὰ ἔργα τῶν ἀωνύμως ἢ ψευδωνύμως, εἶχον ὁμως βραδύτερον λόγους οἱ ὁποιοὶ τῶν νὰ ἀποκρίσθωσιν τὴν προέλευσιν τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα σεβυσμίου πατρὸς, ὥστε νὰ εὕρουν καλυτέραν διάδοσιν. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν κάπου κάπου ἐνεφανίζετο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχικοῦ συγγραφέως, συνήθως ὁμως ἐφέροντο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου. Θὰ ἐξετάσωμεν ἐδῶ τώρα μόνον τὰ τέσσαρα πρῶτα καὶ θὰ ἀναβάλωμεν τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑπολοίπων ἕξ εἰς τὸν καιρὸν τῶν.

Λόγος πρὸς Ἕλληνας

Τὸ σύντομον τοῦτο ἐκ πέντε κεφαλαίων κείμενον περιείχετο μόνον εἰς τὸν καέντα κώδικα τοῦ Στρασβούργου. Μερικοὶ κριτικοὶ ἠθέλησαν διὰ μόνην τὴν ταυτότητα τοῦ τίτλου νὰ τὸ ταυτίσθωσιν μετὰ τὸν Ἐλεγχον πρὸς Ἕλληνας τοῦ Ἰουστίνου, τὸν ὁποῖον μνημονεύει ὁ Εὐσέβιος⁸, χωρὶς νὰ παρέχῃ ἐνδείξεις περὶ τοῦ περιεχομένου του.

Πρόκειται περὶ γλαφυρᾶς καὶ νευρώδους ἐπιθετικῆς ἀπολογίας ἐνὸς πρῶην εἰδωλολάτρου (=Ἕλληνας) ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς προσχωρήσεως τοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει τὴν συνείδησιν ὅτι ἡ μεταστροφή του συνιστᾷ παράλογον ἐνέργειαν, ἐφ' ὅσον εἰς τὸν ἔθνησιν δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ὄσιον καὶ θεοφιλές. Ὁ μέγας παιδαγωγὸς τῶν Ἑλλήνων Ὁμηρος, περιγράφων ἀνηθικοὺς πράξεις θεῶν, καὶ ὁ Ἡσίοδος, μυθολογῶν κατὰ κόρον, δὲν δύνανται νὰ ἔχουν τὸ ἀρμόζον πνευματικὸν κῦρος, διότι ἀλληλοκαταλύονται καὶ αὐτοκαταλύονται. ἐνῶ αἱ εἰδωλολατρικαὶ πανηγύρεις, ἀποτελοῦσαι εὐκαιρίας καταχρήσεων καὶ ὀργίων, εἶναι ἀξιωμαστοὶ. Εἶναι δὲ εὐλογον ὅτι δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἐγκρατεῖς καὶ σεμνοὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι λατρεύουν θεοὺς ἀκρατεῖς καὶ ἀσέμνους. Εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἐπικρατεῖ ἄλλη κατάστασις, εἰς αὐτὸν ἡ ψυχὴ εὐρίσκει πλὴν τῆς καθαρότητος καὶ τὴν γαλήνην καὶ τὴν σωτηρίαν. Ἡ πραγματεία κατακλείεται μετὰ μίαν ἐπιβαλλομένην ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης πρόσκλησιν.

«Ἐλθετε, ἄνδρες Ἕλληνας, ... καὶ θεῖω λόγῳ παιδεύθητε ... ἔλθετε, παιδεύθητε· γένεσθε ὡς ἐγώ· ὅτι καὶ γὰρ ἡμῶν ὡς ὑμεῖς».

⁸ Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 18, 4. Ἐκ τίνος ἀπόψεως ἡ πραγματεία εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὸν Δια-

στομῶν τοῦ Ἑρμείου, με δύο διαφοράς, ὅτι αὕτη ἀπευθίνεται πρὸς εἰδωλολάτραις καὶ ὄχι πρὸς Χριστιανούς, ὅπως ἐκεῖνος, καὶ ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὰς μικρολογίας τῶν ποιητῶν καὶ τὰς μικρότητας τῶν πανηγύρεων, ὄχι δὲ εἰς τὰς ἀντιφάσεις τῶν φιλοσόφων, ὅπως ἐκεῖνος. Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ πραγματεία αὕτη ἔχει ἀντικείμενον τὴν λατρείαν καὶ ὄχι τὸν λόγον.

Τὸ ὄφος τοῦ ἔργου εἶναι διάφορον ἀπὸ τὸ τοῦ Ἰουστίνου καὶ ἀνώτερον αὐτοῦ, γλαφυρόν, ζωηρόν, ἄψογον, ἐνῶ ἡ στάσις αὐτοῦ ἐναντι τῶν Ἑθνικῶν εἶναι αὐστηρά, περίπου ὅπως ἡ τοῦ Τατιανοῦ καὶ τοῦ Ἑρμείου. Καὶ μόνοι αὐτοὶ οἱ λόγοι φυσικὰ εἶναι ἄρκετοί, διὰ νὰ ἀποκλείσουν τὴν ἐκ τοῦ Ἰουστίνου προέλευσιν αὐτοῦ. Συριακὴ μετάφρασις, ἡ ὁποία ἀφίσταται ἄρκετὰ τοῦ πρωτοτύπου, φέρει ὡς συγγραφεὺ κάποιον Ἀμβρόσιον, ἔχει δὲ διατυπωθῆ ἢ ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ φίλου καὶ μαθητοῦ τοῦ Ὠριγένους. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρῶμα, ἡ πραγματεία προέρχεται ἀπὸ τὴν περὶ τὸ 200 ἐποχὴν καὶ πιθανῶς ἀπὸ τὸν κύκλον εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκε καὶ ὁ Ἑρμείας.

Λόγος παραινετικὸς πρὸς Ἕλληνας

Ἡ ἐκτενὴς αὕτη πραγματεία διετηρήθη διὰ τῶν κωδικῶν Paris. Gr. 450 καὶ 451, καὶ Argentoratensis τοῦ Στρασβούργου. Ἀποτελούμενος ἀπὸ 38 κεφάλαια, παραβάλλει τοὺς ἔθνικοὺς πρὸς τοὺς χριστιανούς διδασκάλους, καθὼς καὶ τὰ διδάγματα ἀμφοτέρων, κατὰ τρόπον παρόμοιον μετὰ τοῦ τῶν ἀπολογητῶν ἐν γένει.

Θεωρεῖ ματαίαν καὶ ἐπιβλαβὴ τὴν προσπάθειαν νὰ προβάλλωνται οἱ ἔθνικοὶ διδάσκαλοι ὡς τύποι παιδαγωγῶν, ἀφοῦ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν ποιηταὶ λέγουν πράγματα ἀποκρουστικά, οἱ δὲ φιλόσοφοι ἀντιφατικά. Οἱ ποιηταὶ ἀναπτύσσουν γελοίαν θεογονίαν καὶ μυθολογίαν, πλημμυρισμένην ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τοὺς ἔρωτας τῶν θεῶν, εὐκόλον εἰς ἀναίρεσιν. Ὅταν οἱ Χριστιανοὶ καταρρίπτουν τὰς δοξασίας αὐτῶν, οἱ Ἑθνικοὶ καταφεύγουν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὡς εἰς ὄχυρόν τεῖχος. Ἀλλ' αἱ δοξασίαι τῶν φιλοσόφων εἶναι γελοιωδέστεραι ἀπὸ τὰς τῶν ποιητῶν, ὅπως π.χ. αἱ περὶ τῶν ἀναξίων λόγου στοιχείων τῶν Ἰώνων, αἱ περὶ τῶν ἀριθμῶν τοῦ Πυθαγόρου, αἱ περὶ ἀτόμων τοῦ Ἐπικούρου. Πεπλανημένοι δὲ ἀποδεικνύονται ἐκ τῆς μεταξύ των διαφωνίας καὶ τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων αἱ γινώμαι, Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Ἀντιθέτως οἱ προγονικοὶ διδάσκαλοι τῶν Χριστιανῶν, οἱ προφῆται, διατυπώνουν δόγματα σύμφωνα καὶ ἀληθῆ.

«Ὡσπερ ἐξ ἑνὸς στόματος καὶ μιᾶς γλώττης καὶ περὶ Θεοῦ καὶ

περί κόσμου κτίσεως καὶ περὶ πλάσεως ἀνθρώπου καὶ περὶ ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀθανασίας καὶ τῆς μετὰ τὸν βίον τοῦτον μελλούσης κρίσεως καὶ περὶ πάντων ὧν ἀναγκαῖον ἡμῖν ἐστὶν εἰδέναι, ἀκολούθως καὶ συμφώνως ἀλλήλοις ἐδίδασξαν ἡμῶς, καὶ ταῦτα ἐν διαφόροις τόποις τε καὶ χρόνοις τὴν θεῖαν ἡμῖν διδασκαλίαν παρεσχηκότες» (8).

Ἐπὶ πλεον οἱ προφητῶν, ὡς ἀρχαιότεροι τῶν Ἑθνικῶν, ὑπῆρξαν πηγὰὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἠντλήσαν οἱ Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ Ὀρφέως μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς Σιβύλλης ὅσα ὀρθὰ διετίπωσαν περὶ μονοθεΐας, ἀφιδιότητος Θεοῦ, κτίσεως κόσμου, ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀθανασίας. Εἰς τὸν ἐπίλογον ζητεῖται ἀπὸ τοῦς Ἑθνικοῦς νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἀληθινὴν θεοσέβειαν, μανθάνοντες αὐτὴν ἀπὸ τὴν πηγὴν τῆς, «παρὰ τῶν προφητῶν μόνον, τῶν διὰ τῆς θεΐας ἐπιπνοίας διδασκόντων ἡμῶς».

Ἡ στάσις τοῦ συγγραφέως ἐναντι τοῦ ἔθνισμοῦ εἶναι παρομοία μετὰ τὴν τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας δι' αὐτὸν ἀποκλειστικοὶ πρόγονοι εἶναι οἱ προφητῶν καὶ μετὰξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ κοσμικῆς σοφίας ὑφίσταται ἀγεφύρωτον χάσμα. Ἡ πραγματεία αὐτὴ εἶναι ἀντίστοιχος μετὰ τὸν Λόγον πρὸς Ἕλληνας τοῦ Ἰουστίνου, τὸν ὁποῖον μνημονεῖ οἱ Εὐσέβιος⁹, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μετὰ αὐτόν, πλην ἄλλων καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐκεῖνος περιελάμβανε κεοῦλαιον περὶ δαιμόνων τὸ ὁποῖον δὲν εὑρίσκεται εἰς τὴν πυροῦσαν. Ἐξ ἄλλου διακρίνεται διὰ τὴν μεθοδικότητα τῆς ἐκθέσεως, τὴν συνέκειαν τῆς ἐπιχειρηματολογίας, τὴν γλαυφρότητα τοῦ ὕφους, προσόντα τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου καὶ πάντως μαρτυροῦν συγγραφεὺ εὐρείας μορφώσεως καὶ ἐνημερωμένον ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς συγχρόνου εἰς αὐτὸν διανοήσεως¹⁰. Ἐπειδὴ δὲν μνημονεῖ διωγμοῦς, ἢ σύνταξις τοῦ τοποθετεῖται ὑπὸ πολλῶν κριτικῶν εἰς τὴν μετὰξὺ 260 καὶ 303 εἰρηνικὴν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν περίοδον, διὰ τὸν ἴδιον λόγον ὁμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ καὶ εἰς τὴν περὶ τὸ 220.

Περὶ Μοναρχίας

Εἰς τὸν κατάλογόν τοῦ περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἰουστίνου ὁ Εὐσέβιος¹¹ σημειώνει καὶ ἔργον *Περὶ μοναρχίας*, εἰς τὸ ὁποῖον τὴν διδασκαλίαν περὶ μονοθεΐας ἐστήριζεν ἐπὶ μαρτυριῶν ἐκ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν καὶ ἐκ τῶν Γραφῶν. Τὸ σωζόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου κείμενον δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μετὰ

9 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 18, 3. Βλ. καὶ Φαπιοῦ, *Μισθόβιβλος* 125.

10 Ἐπισημαίνεται τοῦ ἔργου τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ ἀρεσκόντων* καὶ τῶν *Σιβυλλικῶν Χρησμιῶν*.

11 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 18, 4.

ἐκεῖνο, διότι δὲν ἀποτελεῖ πραγματείαν ἀλλ' ἀπλήν συλλογὴν χωρίων, ταῦτα δὲ δὲν προέρχονται καὶ ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω παραδόσεων, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Εὐσεβίου, ἀλλ' ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἑλληνῶν σοφῶν.

Εἶναι μία ἀπὸ τὰς πολλὰς ἐκείνας συλλογὰς μαρτυριῶν ἐπὶ εἰδικῶν θεολογικῶν θεμάτων, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν βᾶσιν ἐπιχειρηματολογίας τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὸν β' κυρίως αἰῶνα, ὅποτε πιθανῶς καὶ ἐφιλοτεχνήθη αὕτη. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ παραθέματά της εἶναι νόθα, ἀλλ' ἡ νοθεία, ὅπως ἀπεδείχθη, ὑπῆρξε παλαιότερα, εἶχε γίνεαι ἀπὸ τὸν Ἰουδαῖον Ψευδοεκαταῖον κατὰ τὸν γ' αἰῶνα π.Χ.

Περὶ Ἀνιστάσεως

Εἰς τὸ περὶ Ἰουστίνου κεφάλαιον ἐσημειώθησαν αἱ ἀναφερόμεναι εἰς ἔργον αὐτοῦ περὶ ἀναστάσεως εἰδήσεις καὶ ἐλέχθη ὅτι δὲν φαίνεται ἐπιτρεπτή ἢ ταύτισις τοῦ σωζομένου εἰς τὰ *Ἱερὰ Παράλληλα* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου ἔργου *Περὶ ἀναστάσεως*.

Ἄπλοδὸν βλέμμα εἰς τὰ θέματα τῆς πραγματείας φανερῶνει τὴν συγγένειαν μὲ τὸ ὁμότιτλον ἔργον τοῦ Ἀθηναγόρου.

- 1 Πρόλογος
- 2-4 Μερικαὶ ἀπορίαι περὶ τῆς ἀναστάσεως
- 5-6 Περὶ τῆς δυνατότητος ἀναστάσεως τῆς σαρκὸς
- 7-8α Περὶ τῆς ἀξίας τῆς σαρκὸς
- 8β-9 Ἐπαγγελία περὶ τῆς ἀναστάσεως
- 10 Ἐπίλογος.

Ἀπευθύνεται ὅπως ἐκεῖνο πρὸς τοὺς ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπικριτὰς τῆς διδασκαλίας περὶ ἀναστάσεως, «πρὸς ἀπίστους τούτους ποιούμεθα τοὺς λόγους» (5), ἀλλ' ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ τοὺς παρ' αὐτὸν Γνωστικούς. Τὸ χριστιανικὸν ὅμως στοιχεῖον τῆς ἐπιχειρηματολογίας εἶναι ἐδῶ ἐντονώτερον.

Βεβαιώνει ὅτι τὰ μέρη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος διατηροῦνται καὶ μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν αὐτοῦ καὶ συντίθενται ἐκ νέου κατὰ τὴν ἀνάστασιν. Τὰ συστατικά τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τρία· τὸ σῶμα, ἡ ψυχὴ, τὸ πνεῦμα, τὸ μὲν σῶμα οἶκος τῆς ψυχῆς, ἡ δὲ ψυχὴ οἶκος τοῦ πνεύματος. Δίκαιον εἶναι ὁ ἀνθρώπος νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὡς ὅλον τὴν κρίσιν διὰ τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ὡς ὅλον ἐπραξεν. Ἐφ' ὅσον ἔχει εἰλικρινῆ πίστιν, θὰ σωθῆ ὡς ὅλοκληρωμένη προσωπικότης.

Τὸ εἰς τὸν Μεθόδιον Ὀλύμπου περιεχόμενον παράθεμα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστίνου *Περὶ Ἀναστάσεως* δὲν ἀπαντᾶται εἰς τὸ παρὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον παρὰ τὴν συντομίαν του φαίνεται νὰ εἶναι πλήρες, πληρὴν τῆς ἀπώλειας μικρῶν τεμαχίων. Εἰς τὰ *Ἰεὴν Ημετέλληλα* λέγεται πρὸ τοῦ κεφ. 9 «καὶ μετ' ὀλίγα», καὶ πρὸ τοῦ κεφ. 10 «καὶ μετὰ βραχέου», ἀλλὰ τὰ ἐλλείποντα ἐδῶ, καθὼς καὶ τὸ ἐκπεσὸν τέλος τοῦ κειμένου, δὲν φαίνεται νὰ ἐκάλυπτον περισσοτέρους τῶν ὀλίγων στίχων.

Παρατηροῦνται μερικαὶ ἀντιστοιχίαι μὲ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἰουστίνου εἰς γενικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ ταυτίσεις εἰς ἐπὶ μέρους ἀσήμαντα ἀντικείμενα, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ πέμψις ἀποστόλων ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος τῆς πονηρίας ἢ ὑπὸ τῶν δαιμόνων, ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Πλάτωνος περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ μὴ ὄντων. Παρατηροῦνται ὁμως καὶ διαφοραὶ ἀπόψεων, ὅπως εἶναι ἡ ἐκτίμησις τοῦ στωϊκοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον κατὰ μὲν τὴν παροῦσαν πραγματείαν ἀφήνει θέσιν εἰς τὸν Θεόν, ἐνῶ κατὰ τὰ γνήσια συγγράμματα τοῦ Ἰουστίνου δὲν ἀφήνει¹². Ἡ κυριωτέρα διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὴν περὶ αὐτονόμου ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἀντίληψιν, ἡ ὁποία ἀπαντᾶται ἐδῶ, ἀλλ' ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου. Δι' εὐρυτέρας ἐρμηνείας εἶναι δυνατόν νὰ συμβιβασθοῦν αἱ διιστάμεναι ἀπόψεις, ἐνῶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ μετέβαλεν ἀπόψεις ὁ Ἰουστίνος μετὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ *Διαλόγου* πρὸς Τρύφωνα ἢ νὰ μετέβαλε τουλάχιστον τρόπον διατυπώσεως αὐτῶν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο. Ἡ διαφορὰ ὁμως εἰς τὴν γλῶσσαν, τὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν μέθοδον εἶναι μεγαλυτέρας σημασίας. Ἡ διαπραγματεύσις ἐδῶ εἶναι μεθοδικὴ εἰς ὕψος κομψόν καὶ συμφές, ἀντιθέτως πρὸς τὴν τοῦ Ἰουστίνου. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἀποκλείεται ἡ ταύτισις τοῦ ἔργου τούτου μὲ τὸ μαρτυρούμενον ὁμότιτλον ἔργον αὐτοῦ. Τὸ γεγονός ὅτι φαίνεται νὰ ἔχουν χρησιμοποιήσει τοῦτο σιωπηρῶς τόσον ὁ Ἀθηναγόρας ὅσον καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐπιτρέπει τὴν τοποθέτησιν τῆς συντάξεως αὐτοῦ περὶ τὸ 170 καὶ τὴν ἀπόδοσιν αὐτοῦ εἰς ἀπολογητὴν τοῦ κύκλου τοῦ Ἰουστίνου. Ὑπάρχουν ὁμως πάντοτε καὶ ὑποστηρικταὶ τῆς ἰουστινείου προελεύσεως αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ προσφάτως ἀσχοληθεὶς μὲ τὸ πρόβλημα Prigent.

12 Κεφ. 6. ἸΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος* 2, 3.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΡΟΣ ΔΙΟΙΝΗΤΟΝ

Ἐκδόσεις

Ἐκδίδεται ἄλλοτε μετὰ τῶν ἀποστολικῶν πατέρων καὶ ἄλλοτε μετὰ τῶν ἀπο-

- 7, συχνάκις δὲ αὐτοτελῶς. Αἱ ἐκδόσεις αὐτῆς γενικῶς ὑπερβαίνουν ἤδη τὰς ἑπτὰ.
- ΕΝΝΟ (Ἑρρικού Στεφάνου), Paris 1592, πρωταρχικὴ ἐκδόσις.
- URG, Heidelberg 1593.
- BUNSEN, London 1854.
- OTTO, *Corpus Apologetarum Christianorum* 3, 1879.
- ANK, *Patres apostolici* I, Tübingen 1901, K. Bilmeyer 1924.
- ΙΑΥΤΙ, *Lettera a Diogneto*, Roma 1921.
- ΚΛΝ, *Der Brief an Diognet*, Heidelberg 1928.
- ΝΙΥ, *The Epistle to Diognetus*, London 1943.
- ΑΛΕΧΑΜ, *The Epistle to Diognetus*, Manchester 1949.
- ΡΕΡΥ, *The Epistle to Diognetus*, Textus minores 33, Leiden 1964.

Γ α ι

- ΒΕΚΚ, *Ueber den pseudo-justinischen Brief an Diognet*, Basel 1872.
- ΚΚΙ, *Der Brief an Diognetus*, Leipzig 1881.
- Ν, *Der Ursprung des Briefes an Diognet*, Freiburg i.B. 1882.
- ΟΡΔ, *The Epistle to Diognetus*, London 1908.
- ΠΑΘΟΥ, *Συμπλήρωσις τοῦ χάσματος τῆς Ἠρῶς Διόγνητον Ἐπιστολῆς*, Θεσσαλονίκη 1925.
- ΠΙ, "L'Apologia di Aristidi e la Lettera a Diogneto", *Ricerche Relig.* 1 (1925), 541-547.
- ΛΑΝΔ, "Die literatur- und dogmengeschichtliche Stellung des Diognetbriefes", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 33 (1934), 289-312.
- ΡΑ, "Aristidis et Epistulae ad Diognetum cum Theophilo Antiocheno cognatio", *Gregorianum* 25 (1944), 74-102.
- ΡΕΣΣΙΝ, "L'Apologie de Quadratus conservée sous le titre d'Épître à Diognète", *Recherches de Théol. Anc. et Méd.* 13 (1946), 5-39. 125-149. 237-260.— "L'épilogue de l'Épître à Diognète", αὐτόθι 14 (1947), 121-156.— "The authorship of the Epistula ad Diognetum", *Vig. Christianae* 1 (1947), 129-136.— "Quadratus a-t-il été en Asie Mineure", *Sacris Erudiri*, 2 (1949), 44-54.— "Un prophète du nouveau Testament", *Biidragen uitgegeven door de Philos. en Theol. Faculteiten der N. en S. Nederlandse Jesuiten*, 1950, 140-150.
- ΡΣΙ, "Il Protrettica di Clemente Alessandrino e l'Epistola a Diogneto", *Novum* 20 (1946), 100-108.— "Spunti protrettici e filosofici nell'Epistola a Diogneto", *Riv. di Filos. Neoscol.* 39 (1947), 239-241.— "Cittadini del cielo", *Rhein. Museum* 107 (1964), 302-304. "Sull'A Diogneto", *Vetera Christian.* 4 (1967), 65-72.
- ΡΣΡΑ, *La Lettera a Diogneto*, Catania 1947.
- ΡΒΡΙΕΣ, "Ad Diognetum V 7, VI 10", *Mnemosyne* 4, 8 (1955), 218.
- ΝΕΙΛΛ, "The Epistle to Diognetus", *Irish. Eccles. Record* 85 (1956), 92-106.
- ΡΕΤΤΙ, "Aspetti polemici dell'Ad Diognetum", *Atti dell'Acad. Torino* 79 (1961-1962), 343-388.— "Osservazioni lessicali sull'Ad Diognetum", αὐτόθι 80 (1962-1963), 210-248.— "Terminologia gnostica e cristiana in Ad Diognetum VII, 1", αὐτόθι 81 (1963-1964), 105-119.— "Sulla fonte di un noto motivo dell'Ad Diognetum VI", *Giornale Ital. di Filol.* 16 (1963), 262-267.

- J. B. BAUER, "An Diognet VI". *Vig. Christianae* 17 (1963), 207-216.
- M. PELLEGRINO, "Il topos dello status rectus nel contesto filosofico e biblico. A proposito di Ad Dignetum 10, 1-2", *Mullus, Festschrift Th. Klauser* 1964, 273-281.
- E. W. BARNARD, "The Epistle Ad Diognetum, Two units from one author?", *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 56 (1965), 130-138. "The enigma of the Epistle to Diognetus", *Studies in the Apostolic Fathers*, Oxford 1966, 165-173.
- SIMONE PÉTREMENT, "Valentin est-il l'auteur de l'Épître de Diognète?" *Rev. d'Hist. et de Philos. Relig.* 46 (1966), 34-62.
- J. J. THIERRY, "The Logos as teacher in Ad Diognetum XI". *Vig. Christianae* 20 (1966), 65-72.
- J. SCHWARTZ, "L'Épître à Diognète", *Rev. d'Hist. et de Philos. Relig.* 48 (1968), 46-51.
- W. EITESTER, "Das Martyrium des Christentums. Anmerkungen zum Diognetbrief" *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 61 (1970), 278-293.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Κριτικά εἰς τὸ κείμενον τῆς Πρὸς Διόγνητον», *Κληρονομία* 7, (1975), 273-284.
- R. BRANDL, *Die Ethik der Schrift an Diognet*, Zürich 1975.

2. ΕΡΜΓΙΟΥ ΔΙΑΣΥΡΜΟΣ ΤΩΝ ΕΞΩ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

- J. OPORINUS, Basel 1553, ἀρχική ἔκδοσις.
- J. C. TH. OTTO, *Corpus apologetarum Christianorum* 9.
- H. DIELS, *Doxographi Graeci*, Berlin 1929, 651-656.
- E. A. RIZZO, *Ermia*, Torino 1930.
- PG 6, BEΠ 8.
- A. DI PALLI, *Die Irsio des Hermias*, Paderborn 1907.—"Die Irsio des Hermias", *Theol. Quartalschrift* 90 (1908), 523-531.
- L. ALFONSI, *Erma Filosofo*, Brescia 1947.
- S. GINSERO, *Sullo Scherno di Ermia Filosofo*, Catania 1950.

3. ΨΕΥΔΙΟΥΣΤΙΝΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἐκδόσεις

- W. CURETON, *Spicilegium syriacum*, London 1855, 38-42, 61-69 (Πρὸς Ἑλληνας).
- J. C. TH. OTTO, *Corpus apologetarum Christianorum* 3.
- K. HOLI, *Fragmente vornehmlicher Kirchenväter*, Texte u. Unters. 20, 2, Leipzig 1899, 36-49.
- PG 6, BEΠ 4.

Μελέται

- E. SCHÜRER, "Julius Africanus als Quelle der pseudojustinischen Cohortatio ad Graecos", *Zeit. f. Kirchengesch.* 2 (1878), 319-331.
- D. VÖLTER, "Ueber zeit und Verfasser des Pseudojustinischen Cohortatio ad Graecos", *Zeit. f. Wissensch. Theol.* 26 (1883), 180-215.
- J. DRÄSEKE, "Der Verfasser des fälschlich Justinus beigelegten λόγος παραινετικός

- Πρὸς Ἑλληνας", *Zeit. f. Kirchengesch.* 7 (1884-1885), 257-302. - "Zur Apollinaris von Laodicea Ermunterungsschrift an die Hellenen", *Zeit. f. Wissensch. Theol.* 43 (1900), 227-236.
- ΜΙΣ, "Ist die pseudojustinische Cohortatio ad Graecos eine Treibschrift gegen Julian?", *Zeit. f. Wissensch. Theol.* 38 (1895), 115-155. - "Eine Enyklica Julians des Abtrünnigen und ihre Vorläufer", *Zeit. f. Kirchengesch.* 16 (1895-1896), 45-71. 220-252.
- ΣΑΚΚ, "Die pseudojustinische Rede an die Griechen". *Sitzungb. Akad. Berlin*, 1896, 627-646.
- II, "Sur le Λόγος παραινετικός attribué à Justin", *Mélanges H. Weil*, Paris 1898, 395-406. - *Les apologistes Grecs du 2e s. de notre ère*, Paris 1912, 232-250. 267-275. 339-342.
- ΙΣΓ, *Philologische Studien zu Klemens Alexandrinus*, München 1900, 30-37.
- ΜΑΝΝ, *Die Echtheit der Mahnrede Justins des Märtyrers an die Heiden*, Mainz 1902.
- Λ. *Die Abfassungsverhältnisse der pseudojustinischen Cohortatio ad Graecos*, Berlin 1902.
- ΣΑΙ Α, "Der Pseudojustinische Λόγος παραινετικός Πρὸς Ἑλληνας", ἐν Μ. ΣΔΡΑΪΦΚ, *Kirchengeschichtliche Abhandlungen* 2, Breslau 1904, 107-190.
- ΙΑΜΒΑΥΛΤ, "Le témoignage de l'ancienne littérature chrétienne sur l'authenticité d'un Περὶ ἀναστάσεως attribué à Justin l'apologiste", *Rev. de Philol.* 29 (1905), 73-93.
- ΘΕΝΟΥΓΗ, "The pseudo-justinian Oratio ad Graecos", *Harv. Theol. Rev.* 18 (1925), 187-200.
- Ι. ΗΙΤΣΗΝΟΚΚ, "L'œuf's asiatic source and the Pseudo-Justinus De resurrectione" *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 36 (1938), 35-60.
- ΩΝΣΙ, "Traces du jeune Aristote dans la Cohortatio ad Gentiles faussement attribuée à Justin", *Vig. Christianae* 2 (1948), 65-88.
- ΪΡΑΝΤ, "Studies in the apologists II, The Cohortatio of Pseudo-Justin", *Harv. Theol. Rev.* 51 (1958), 128-134.
- ΟΥΣ, "Pseudojustin, Ueber die Auferstehung", *Theol. Viatorum* 4 (1952), 181-204.

ΜΟΝΤΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΟΝΑΡΧΙΑΝΙΣΜΟΣ

Α'. ΜΟΝΤΑΝΙΣΜΟΣ

Εἰς τὴν Μικρασίαν ὁ προφητισμὸς διετήρει σπουδαίαν θέσιν ἀνεκάνθη καὶ ἐθεραπεύθη ἐκεῖ ὑπὸ τῶν θυγατέρων τοῦ διακόνου Φιλίππου, τοῦ Κοδράτου, τῆς ἐν Φιλαδελφείᾳ Ἀμμίας καὶ ἄλλων προσώπων. Ἰδιαιτέρως περίοπτος ἦτο ἡ θέσις τοῦ εἰς τὴν Φρυγίαν, ὅπου ἄλλωστε διηκολύνετο ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ ἐκστατικὴν λατρείαν τῆς Κυβέλης, ἀπὸ ἐκεῖ δὲ ἀκριβῶς προήλθεν ἓν νέον χριστιανικὸν προφητικὸν κίνημα.

Ὁ Μοντανός, πρῶτον ἱερεὺς τῆς Κυβέλης καταγόμενος ἀπὸ τὸ χωρίον Ἄρδαβαῦ, κατὰ τὴν βάπτισιν τοῦ ἀπέκτησε τὴν συνείδησιν διὰ τὴν ὄργανον τοῦ Πνεύματος καὶ ἐξέφερε προφητείας. Περί τοῦ χρόνου τῆς ἐμφανισεῶς τοῦ ὡς προφήτου παρατηρεῖται διαφωνία εἰς τὰς πηγὰς. Ὁ ἀνώνυμος ἀντιμοντανιστὴς τὴν τοποθετεῖ ἐπὶ τῆς ἀνθυπατείας τοῦ Γράτου¹, ἡ ὁποία πάλιν εἶναι μετὰ τὴν σειράν τῆς ἄγνωστος· ὁ δὲ Ἀπολλώνιος² δηλώνει ὅτι γράφει κατὰ τοῦ Μοντανισμοῦ τεσσαράκοντα ἔτη μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Μοντανοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ὁ χρόνος εἶναι ἄδηλος. Εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Εἰσεβίου δίδεται τὸ ἔτος 171 κατὰ τὴν ἀρμενικὴν μετάφρασιν καὶ 173 κατὰ τὴν λατινικὴν, ἐνῶ ὁ Ἐπιφάνιος τὴν τοποθετεῖ εἰς τὸ 156³. Ἐνώπιον τοῦ διλήμματος ἐκλογῆς ἐρχεται ἐπίκουρος ἡ δήλωσις τοῦ ἀνωμένου ἀντιμοντανιστοῦ⁴ ὅτι ἀπὸ τοῦ θανάτου τῆς Μαξιμίλλας μέχρι τοῦ χρόνου συγγραφῆς εἶχον παρέλθει δεκατρία ἔτη εἰρηνικά διὰ τὴν πολιτείαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, τοιαύτη δὲ περίοδος δὲν ὑπάρχει κατὰ τὸν β' αἰῶνα εἰμὴ ἡ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 179 καὶ 192. Ἄν δὲ ἡ Μαξιμίλλα ἀπέθνε τὸ 179, καὶ ὁ Μοντανός μερικὰ ἔτη ἐνωρίτερον, τότε ἡ μόνη παρέχουσα περιθώρια πρὸς ἔγκαιρον ἐπέκτασιν τῆς αἵρέσεως χρονολογία εἶναι ἡ τοῦ Ἐπιφανίου.

Τὸν Μοντανὸν ἠκολούθουν ἔκτοτε προφῆται καὶ προφήτιδες, ἐκ τῶν ὁποίων περιώνυμοι κατέστησαν ἡ Πρίσκιλλα καὶ ἡ Μαξιμίλλα, ὅπ-

1 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορίῳ 5, 16, 7.

2 Αὐτόθι 5, 18, 12.

3 Πανόμιον 48, 1.

4 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 16, 19.

άνδρoι γυναίκες, ἐγκυταλείψουσιν τοὺς συζύγους των καὶ συνεχίσασαι τὸ προφητικὸν ἔργον ἐπὶ δεκαετίας. Εἶναι ἀξιοπεριεργον ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι οἱ τρεῖς οὗτοι αἱρετικοί, καθὼς καὶ ἄλλοι ἔπειτα ἀπὸ αὐτοῦ, φερουν λατινικὰ ὀνόματα· ἀλλὰ τοῦτο καθίσταται εὐλογον, ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι προέρχονται ἀπὸ περιοχὴν ἢ ὁποῖα εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν κάποιας λατινικῆς ἀποικίας.

Ὁ αἱρεσιάρχης καὶ αἱ δύο γυναίκες δὲν φαίνεται ὅτι ἀφησαν συγγράμματα, ἢ πληροφορίαι ὁμοῦ τοῦ Ἰππολύτου, ὅτι οἱ Μοντανισταὶ κατέχον «βίβλους ἀπειρους» τούτων⁵, πρέπει νὰ ἐκληθῶν ὡς σημαίνουσα ὅτι αἱ προφητεῖαι τούτων, ἀποτελοῦσαι ζῶσαν καὶ ρέουσαν βίβλον τῆς κοινότητός των, κατεγράφοντο. Ἐξ αὐτῶν ὁμοῦ μόνον μικρὰ ἀποσπάσματα διεσώθησαν, οὕτως ὥστε τὴν διδασκαλίαν τῆς αἵρέσεως νὰ γνωρίζωμεν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴν τροποποιημένην μορφήν τῆς εἰς τὸν Τερτυλλιανόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις τῶν αἱρεσιολόγων.

Ὁ προφητισμὸς, πρώτη ἐκδήλωσις τοῦ Μοντανισμοῦ, ἠκολουθήθη εὐλόγως ἀπὸ ἄκραν αὐστηρότητι ἠθῶν. Δημιουργεῖται ἐνίοτε εἰς τοὺς μελετητὰς αὐτοῦ ἢ ἐντύπωσις ὅτι ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς ἔκφρασιν τῆς νοσταλγίας τοῦ παλαιοῦ ἀγνοῦ χριστιανικοῦ βίου καὶ προσπάθειαν ἀποκαταστάσεώς του εἰς τὴν θέσιν του. Ἄν καὶ δὲν πρέπει ἴσως νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Μοντανὸν ὅλην τὴν εὐθύνην δι' ὅλα τὰ συστατικὰ τὰ ὁποῖα παροισιάζει κατόπιν μεταγενεστέρων τροποποιήσεων του, εἶναι ὅπως δὴποτε φανερόν ὅτι οὗτος ἀπέβλεπεν ἐξ ἀρχῆς εἰς κάτι νέον, ἐκζητῶν καὶ προκαλῶν ἀποκαλύψεις, ὄχι διότι δὲν θεωρεῖ ἐπαρκῆ τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀποκάλυψιν, ἀλλὰ διότι ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀποκαλυπτικὴν ἐνέργειαν ὡς μίαν συνεχῆ κατάστασιν.

Κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ αἱρεσιάρχου ὁ Θεὸς Πατὴρ, ἀποκαλίψας ἄλλοτε ἑαυτὸν ἐν Χριστῷ, τώρα ἀποκαλύπτεται ἐν τῷ Παρακλήτῳ, τὸν ὁποῖον προανήγγειλεν ὁ Ἰωάννης· «ἐγὼ εἰμι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ ὁ Παράκλητος». Ἡ πεποίθησις του ὅτι δι' αὐτοῦ ὁμιλεῖ ὁ Θεὸς συνετέλεσεν ὥστε νὰ παρεξηγηθῆ ὑπὸ μεταγενεστέρων ὅτι ταυτίζει ἑαυτὸν μὲ τὸν Θεόν. Λέγων ὁμοῦ, «ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ» καὶ τὰ παρόμοια, δὲν ἐννοεῖ ὅτι αὐτὸς εἶναι πράγματι ὁ Θεός, ἀλλ' ὅτι ὁ δι' αὐτοῦ ὁμιλῶν εἶναι ὁ Θεός. Ἐξέφερε τὰς προφητείας ἐν ἐκστάσει, παρουσιάζων ἑαυτὸν ὡς λύραν παιζομένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, μὲ εἰκόνα τὴν ὁποῖαν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀθηναγόρας διὰ τὴν θεοπνευστίαν. «Ἰδοῦ, ἄνθρωπος ὡσεὶ λύρα, κἀγὼ (- ὁ Παράκλητος) ἵσταμαι ὡσεὶ πλῆκτρον· ὁ ἄνθρωπος κοιμᾶται, κἀγὼ γρηγορῶ»⁶. Ἀλλὰ πάντως, ἂν καὶ δὲν ἐταύτιζεν ἑαυτὸν μὲ τὸν Θεόν, ἐπίστευσε τελικῶς ὅτι ἦτο

Κατὰ Αἱρέσεων 8, 19.
Τὸ πρῶτον χωρίον Δια-
μοῦ, *Περὶ Γραμμάτων* 3, 41.
Τὸ δεύτερον ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ,
Περὶ ἱερῶν 48, 11. Τὸ
τρίτον αὐτόθι 48, 4

φορείς τῆς τελευταίας καὶ τελείας ἀποκαλύψεως, ἡ ὁποία ἀνιγκαίως θὰ συνεπλήρωνε τὴν πρώτην. Οἱ ὄπαδοί του ἐφρόνουν ὅτι δι' αὐτῆς ὁ Χριστιανισμὸς θὰ προήγετο ἀπὸ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν, τὴν ὁποίαν ἠγκαινίωσιν ὁ Χριστὸς εἰς τὴν ἀνδρικήν ἡλικίαν, τὴν ὁποίαν τώρα συνιστᾷ ὁ Παράκλητος μέσῳ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου⁷. Ἀπὸ θεολογικῆς ἀποψέως ὑπῆρξε πρόδρομος ἀφ' ἐνὸς μὲν τοῦ ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἀνωφανέντος Μοναρχιασμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἀπωτέρου Μονοφυσιτισμοῦ. Ἐφρόνει δηλαδὴ ὅτι Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ Παράκλητος ἀποτελοῦν ἓν πρόσωπον⁸ καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς ἔχει μίαν φύσιν καὶ ἐνέργειαν, καὶ πρὸ τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ κατ' αὐτήν, οὕτως ὥστε πράττει πάντοτε ὁμοίᾳ⁹.

Ἦτο αἰσθητοτάτων ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ὄχι μόνον ἐθεώρει ἀπολύτως ἀσυγχώρητα μετὰ τὸ βάπτισμα τὰ τρία βαρῆα ἁμαρτήματα, ἡτοι τὴν ἀποστασίαν, τὴν μοιχείαν καὶ τὸν φόνον, ἀλλ' ἀπηγόρευε καὶ αὐτὸν τὸν γάμον. Κατὰ τὸ προηγουμένον τῶν Γνωστικῶν ἐδέχθη τὴν εἰς τρεῖς τάξεις διάκρισιν τῶν ἀνθρώπων, τὰς τῶν πνευματικῶν, τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν σωματικῶν· βεβαίως δὲ πνευματικοὶ ἦσαν μόνον οἱ ὄπαδοί του.

Ὁ Μοντανὸς καθ' ὑπολογισμὸν ἀπέθανε τὸ 175, ἡ Πρίσκιλλα τὸ 177 καὶ ἡ Μαξιμίλλα τὸ 179. Ἡ τελευταία εἶχε τόσην οἴησιν, ὥστε ἐταύτιζε τὸ τέλος τῆς μετὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου· «μετ' ἐμὲ προφητὴς οὐκέτι ἔσται ἀλλὰ συντέλεια»¹⁰. Οἱ ὄπαδοί των ὁμῶς διετήρησαν τὴν βασικὴν ἀρχὴν τῆς αἵρέσεως, τὸν προφητισμὸν, καὶ μετέπειτα.

Ἡ κίνησις τοῦ Μοντανοῦ κατὰ τὴν ἐμφάνισίν τῆς ὀνομάσθη ὑπὸ μὲν τῶν ὄπαδῶν του Νέα προφητεία, ὑπὸ δὲ τῶν ὀρθοδόξων αἵρεσις Κατὰ Φρύγας. Λόγῳ τῆς διαφοροποιήσεως εἰς τὴν ὀνομασίαν ὁ Α. Faggiotto διέκρινε δύο αἵρέσεις, τὴν Φρυγικὴν αἵρεσιν, ἀγρίαν καὶ βάρβαρον, καταδικασθεῖσαν ὑπὸ συνόδων τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὴν Νέαν προφητείαν, ἠπίως ἀσκητικὴν καὶ προφητικὴν, γενομένην δεκτὴν εἰς τὴν Δύσιν εἴτε μετὰ κατανόησιν εἴτε μετὰ ἐπιφύλαξιν εἴτε μετὰ ἑλαφρὰν δυσμένειαν, ἀλλὰ πάντως ὄχι μετὰ ἔχθραν. Ἡ διάκρισις αὕτη εἶναι ἀστήρικτος καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναφερθῆ μόνον εἰς μεταγενέστερα στάδια τῆς αἵρέσεως, κατὰ τὰ ὁποῖα μάλιστα παντοῦ, εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, ἐξεχωρίσθησαν αὐστηραὶ καὶ μετριοπαθεῖς ομάδες, μετὰ ὀριστικὴν ἐπικράτησιν τῶν δευτέρων. Ἐξ ἄλλου οἱ ὄπαδοί τῆς ἐξακροματίζοντο ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῆς Μοντανιστικῆς καὶ Πρίσκιλλιανοί, ἐκ δὲ τοῦ πνευματικοῦ τῶν κέντρου Πεπουζιανοί.

Μετὰ ἐξαιρετικὴν ταχύτητα ἐπεξετάθη εἰς ὅλην τὴν Μικρασίαν, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἀφρικὴν, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γαλατίαν. Λόγῳ τοῦ

7 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *De virginibus velandis* 1.

8 *Διάλεξις Μοντανιστοῦ καὶ Ὀυθοδόξου*, ΣΑΒΡΙΟΛΛΕ σ. 97.

9 *Διδασκαλία Πατέρων*, Diekamp, σ. 306, ἐκ τῶν ἰδῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τοὺς κύκλους του.

10 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανόριον* 48, 2.

ιδιαιτέρου ενδιαφέροντος πρὸς τὴν προφητείαν καὶ τῆς ἀποδοχῆς τῆς γενικῆς ἱερωσύνης ἀρχικῶς εἶχε χαλκρὰν ὀργάνωσιν, ἐξ οὗ καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς συχνάκις παρέμενον ἐν συνδέσμῳ μὲ τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν. Ἀποχωρισθέντες τῆς Ἐκκλησίας, εἰς διάφορον κατὰ τόπους χρόνον, ἀπέκτησαν ὀργάνωσιν, συνήθως ὑποτυπώδη, καὶ τότε πλέον ἀπεδέχθησαν καὶ τὴν εἰδικὴν ἱερωσύνην, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγίνοντο δεκτοὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες.

Διεκήρυσσον τὴν ἐγγύτητα τῆς δευτέρας παρουσίας καὶ τὴν κάθοδον τῆς οὐράνιας Ἱερουσαλήμ εἰς τὴν Πέπουζαν, ἱερὰν πόλιν τοῦ Μοντανισμοῦ μετονομασθεῖσαν εἰς Ἱερουσαλήμ. Ἐὰν καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ προφητικὴ ἔκστασις ἠτόνησε, χωρὶς νὰ ἐξαλειφθῇ πλήρως, εἰς μερικὰς ομάδας διετηρήθησαν φρυγικὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα, ὅπως εἶναι ὁ μέχρις αἱματοχυσίας κεντισμὸς παίδων εἰς λατρευτικὴν τελετὴν¹¹. Ἐπίσης καὶ τὰ ἥθη των κατέστησαν ἐπιεικέστερα ὥστε, ἐνῶ τὰ τρία βαρῆα ἀμαρτήματα παρέμενον ἀσυγχώρητα, ἐδόθη δικαίωμα συγχωρήσεώς των εἰς τοὺς ὁμολογητὰς καὶ τοὺς μαρτυροῦντας. Ἀπὸ εὐλόγον σίνεσιν ἐπέτρεψαν τὸν γάμον, καθ' ὅσον ἄλλως ἡ κοινότης των θά διελύετο συντόμως, ἀπηγόρευον δὲ ἔκτοτε μόνον τὸν δεύτερον γάμον. Τὴν νηστείαν διετήρησαν μὲ ἀυστηρότητα, ἐχρησιμοποιοῦν δὲ εἰς τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν τυρὸν ἀντὶ οἴνου, διὸ ἐλέγοντο ἀρτοτυρῖται. Πρὸς διασκέδασιν τῶν ἀμφιβολιῶν μερικῶν ἱστορικῶν δὲν χρειάζεται νὰ ἐπισημάνωμεν, εἰ μὴ τὰ λεγόμενα εἰς τὸ Μαρτυρολόγιον τῆς Περκετούας¹², τὸ ὁποῖον μάλιστα προέρχεται ἀπὸ κύκλους ἐλαφρῶς ἐπηηρεασμένους ἐκ τοῦ Μοντανισμοῦ.

Διετήρησαν πάντοτε τὸν πρὸς τὸ μαρτύριον ζῆλον. Διὰ πρώτην φοράν συναντῶμεν ἐθελουσίαν προσέλευσιν εἰς μαρτύριον ἐν Σμύρνῃ περὶ τὸ 165, ὅπου ὁμὰς Φρυγῶν προεκάλεσε τὰς ρωμαϊκὰς ἀρχὰς εἰς διωγμόν¹³, τοιαῦτα δὲ κρούσματα ἐπληθύνθησαν βραδύτερον. Ὁ Τερτυλλιανὸς βεβαιώνει ὅτι Χριστιανοὶ συνωθοῦντο ἐθελουσίως εἰς τὸ βῆμα τοῦ ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας Ἀρείου Ἀντωνίου πρὸς ἀνάκρισιν καὶ οὗτος εἶπε πρὸς αὐτοὺς, «ὦ δαίλαιοι, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημοῖς καὶ βρόχους ἔχετε»¹⁴. Ἦσαν φυσικὰ Μοντανισταί.

Εἰς τὰς τάξεις των εἶχον παρεισφρήσει πολὺ ἐνωρὶς ἀκόμη ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ὑποκριτικῶς μόνον συνεμορφῶνοντο μὲ τὰ αὐστηρὰ διδάγματα των. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ προφητεύοντες ἐδέχοντο δῶρα, ἐβάπτοντο, ἐφιλοκόσμων, ἐδάνειζον ἐπὶ τόκῳ καὶ ἐπαιζον κύβους¹⁵.

Ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν Μοντανιστῶν διεκρίθησαν ὡς συγγραφεῖς οἱ Θεόδοτος—τὸν ὁποῖον ὁ αἵρεσιάρχης εἶχεν ὀρίσει ἐπίτροπον— Ἀστέριος Οὐρβανός, Θεμίσιων, Πρόκλος, Ἀλκιβιάδης καὶ ὁ σπου-

11 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 48, 14.

12 4, 9.

13 Μαρτυρολόγιον Πολυκάρπου 4.

14 Ad Scapulam 5.

15 Ἀπολλωνίου, ἐν ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 18, 11.

δαιότερος ὄλων Τερτυλλιανός. Ὅλων τὰ κείμενα ἔχουν ἀπολεσθῆ, πλὴν τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε συγκροτήσει μίαν ἰδιαιτέραν μετριοπαθῆ ομάδα. Ἄλλοι ἄνδρες, μὴ ἀνήκοντες εἰς τὸν Μοντανισμόν, ἐπηρεάσθησαν μερικῶς ἐκ τῶν διδαγμάτων του, ὅπως ὁ Ἀθηναγόρας, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸν γάμον εὐσχημον μοιχείαν, ἀκόμη καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐν τινι μέτρῳ, ἂν καὶ αἱ ἐγκρατευτικαὶ τάσεις δὲν εἶναι πάντοτε δείγμα μοντανιστικῆς παρουσίας.

Ἡ Ἐκκλησία ἔλαβεν ἑνωρὶς μέτρα κατὰ τοῦ Μοντανισμοῦ καὶ ἐπολέμησεν αὐτὸν ὄχι μόνον διὰ συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ διὰ συνοδικῶν ἀποφάσεων καὶ ἄλλων μέσων. Αἱ πρῶται εἰς τὴν ἱστορίαν μνημονευόμεναι μετὰ τὴν ἀποστολικὴν χριστιανικαὶ σύνοδοι εἶναι αἱ κατ' αὐτοῦ συγκληθεῖσαι ἐν Μικρασίᾳ μετὰ πρωτοβουλίαν τοῦ Ἀπολιναρίου Ἱεραπόλεως, τοῦ Σωτᾶ Ἀγγιᾶλου καὶ ἄλλων. Πολλοὶ ἐπίσης προήρχοντο εἰς δημοσίας συζητήσεις μετὰ ἐπισήμων Μοντανιστῶν, ἔργον εἰς τὸ ὁποῖον διέπρεψεν ἀνώνυμος ἐπίσκοπος συντάξας τὸ περίφημον ἀντιμοντανιστικὸν ἔργον, τοῦ ὁποῖου ἀποσπάσματα διατηρεῖ ὁ Εὐσέβιος. Κατόπιν τῆς πολεμικῆς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἀδυναμιῶν ἡ αἴρεσις ὑπεχώρησεν ἑνωρὶς. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἐπιφανίου ἴχνη μόνο-αὐτῆς διετηροῦντο εἰς τὴν Μικρασίαν, ταῦτα δὲ ἐμφανίζονται καὶ βραδύτερον, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σαῶζομενοῦ καὶ τοῦ Θεοδωρήτου, τὸν ε' αἰῶνα. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἡ προσεχώρησαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἢ συνέβαλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἄλλων αἱρέσεων, ὅπως εἶναι αἱ τῶν Μιουσαλιανῶν, τῶν Παυλικιανῶν καὶ τῶν παρομοίων. Ὅταν γίνεται λόγος περὶ αὐτῶν τὸν η' αἰῶνα, πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ μᾶς τῶν νεωτέρων παρομοίας τάσεως κινήσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ε. ROLFFS, *Urkunden aus dem antimontanistischen Kampfe des Abendlandes*, Texte und Unters. 12, 1895.
 P. DE LABRIOLLE, *Les sources de l'histoire du Montanisme*, Paris-Freibourg, 1913.
 G. N. BONWETSCH, *Texte zur Geschichte des Montanismus*, Kleine Texte 129, 1914.

Μελέται

- J. DE SOYRES, *Montanism and the primitive Church*, 1878.
 G. N. BONWETSCH, *Die Geschichte des Montanismus*, Erlangen 1881.
 P. DE LABRIOLLE, *La crise montaniste*, Paris 1913.
 A. FACKIOLO, *L'eresia dei Frigi*, Roma 1923.—*La diaspora catafrigia, Tertulliano e la nuova profezia*, Roma 1923.

- W. SCHLEPPIER, *Der Montanismus und phrygische Kulte*, 1929.
- A. HOLLAND, *Deux hérétiques. Marcion et Montan*, 1935.
- B. POSCHMANN, *Poenitentia secunda*, Bonn 1940, 261-348.
- K. ALAND, "Bemerkungen zur Montanismus und zur frühchristliche Eschatologie", *Kirchengeschichtliche Entwürfe*, Gütersloh 1960, 105-148.
- W. H. C. FRENK, "A note on the chronology of the martyrdom of Polycarp and the outbreak of Montanism", *Oikoumene*, Catania 1964, 499-506.

Β. ΜΟΝΑΡΧΙΑΝΟΙ

Ἡ προσπάθεια ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τῶν μεταξύ τῶν θείων προσώπων σχέσεων καὶ ἡ ἀνάγκη ἀντιδράσεως πρὸς τὴν γνωστικὴν πολυαρχίαν ἐγέννησαν τὸν Μοναρχιανισμόν, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ἄλλους μὲν ἐπρεσβεύετο ἐμφανῶς, ἀπὸ ἄλλους δὲ ὑδῆλως. Ὁ Ὠριγένης, ἀσχολούμενος μὲ τὴν διάκρισιν τῶν μοναρχιανικῶν ἀποχρώσεων, σημειώνει πόσον ἐπιβλημάτιζε καὶ ἐτάρασσε τότε τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι ἤθελον νὰ εἶναι φιλόθεοι τὸ θέμα τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ· οἱ φοβοῦμενοι μὴ περιπέσουν εἰς διθεΐαν, ἠρνοῦντο ἢ τὴν ἰδιαιτέραν ὑπαρξίν τοῦ Υἱοῦ ἢ τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ.

«Καὶ τὸ πολλοὺς φιλοθέους εἶναι εὐχομένους ταρασσόν, εὐλαβουμένους δὲ ἀναγορευῆσαι θεοὺς καὶ παρὰ τοῦτο περιπίπτοντας ψευδέσι καὶ ἀσεβέσι δόγμασιν, ἤτοι ἀρνούμενους ἰδιότητα Υἱοῦ ἑτέραν παρὰ τὴν τοῦ Πατρὸς, ὁμολογοῦντας Θεὸν εἶναι τὸν μέχρις ὀνόματος παρ' αὐτοῖς Υἱὸν προσαγορευόμενον, ἢ ἀρνούμενους τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ, τιθέντας δὲ αὐτοῦ τὴν ἰδιότητα καὶ τὴν οὐσίαν κατὰ περιγυροσὴν τυγχάνουσιν ἑτέραν τοῦ Πατρὸς, ἐντεῦθεν λύεσθαι δύναται»¹.

Κατὰ ταῦτα ὁ Μοναρχιανισμὸς ἐκφράζεται διττῶς· πρῶτον διὰ τῆς ἀντίσεως τοῦ κατ' ὄνομα Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ δεῦτερον διὰ τῆς ἀρνήσεως τῆς φυσικῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ ἢ Λόγου. Πρόκειται περὶ τῶν δύο κυρίων μοναρχιανικῶν ρευμάτων, τοῦ Πατροπασχιτισμοῦ καὶ τοῦ Υἱοθετισμοῦ. Καὶ οἱ δύο ἀρνοῦνται ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι πρόσωπον τῆς Τριάδος, ἀλλὰ διὰ διαφορετικοὺς λόγους, ὁ πρῶτος διότι δὲν τὸν θεωρεῖ ὡς πρόσωπον, ὁ δεῦτερος διότι δὲν τὸν θεωρεῖ ὡς Θεόν.

Ὁ Πατροπασχιτισμὸς ἦτο λαϊκὴ αἵρεσις μὲ εὐρυτάτην διάδοσιν, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἀπηνθρώπιζε τὸν Υἱὸν Χριστὸν καὶ τὸν καθίστα Θεὸν πλήρως, ὁ δεῦτερος ἦτο λογία αἵρεσις μὲ περιορισμένην διάδοσιν, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἀπεθέλλε τὸν Χριστὸν Υἱὸν καὶ τὸν καθίστα ἄπλοον ἄνθρωπον.

1. ΠΑΤΡΟΠΑΣΧΙΤΑΙ

Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα ὠνομάσθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Τερ-

τυλλιανού μοναρχιανοί και πατροπασχίται, ενώ οι νεώτεροι έδωσαν εις αυτούς την έπωνυμίαν τροπικοί μοναρχιανοί. Στοιχεία της διδασκαλίας των, διαμορφωθείσης συστηματικώς περί τὸ 200, εύρισκομεν και ένωριτερον. Κύριον γνώρισμα αὐτῆς κατά τὸ προκαταρκτικόν στάδιον ὑπῆρξεν ἡ ταύτισις τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος μετὰ τοῦ Πατρὸς εἰς ἓν πρόσωπον. Ὁ Σίμων Μάγος κατά τὰς πηγὰς ἡμῶν ισχυρίζετο ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ ἔμφανισθεὶς εἰς μὲν τὴν Συμάρειαν ὡς Πατήρ, εἰς τὴν Ἰουδαίαν ὡς Υἱός, εἰς δὲ τὰ ἔθνη ὡς Ἅγιον Πνεῦμα². Εἶναι βεβαίως ἀμφίβολον ἂν ὁ ἰσχυρισμὸς ἀνήκει πρᾶγματι εἰς τὸν Σίμωνα, ἀλλὰ πάντως τοιαύτη γνώμη ἐπεκράτει μετὰ τῶν ὁπαδῶν του κατά τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Μοντανὸς φαίνεται ὅτι ἐξέφερε παρόμοιον ἀφορισμὸν· «ἐγὼ εἰμι ὁ Πατήρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ ὁ Πιράκλητος»³. Ὁ Μοντανὸς φυσικὰ δὲν ἠννόει ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ τριαδικὸς Θεός, ἀλλ' ὅτι ὁ δι' αὐτοῦ ὁμιλῶν εἶναι ὁ Θεός· τὸ ἐνδιαφέρον δὲμος ἡμῶν εἶναι ὅτι ἐταύτιζε κατά τινα τρόπον τὰ τρία πρόσωπα. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος, καὶ δὴ ἀρχικῶς εἰς τὴν Μικρασίαν, ἡ δοξασία αὐτὴ ἔλαβε συστηματικὴν μορφήν, ἂν καὶ συμπεριελάμβανε μόνον τὰ δύο πρόσωπα. Οἱ ἀπολογηταὶ τῆς ἐποχῆς ἐξελάμβανον τὸν Υἱόν, ἢ κατά τὴν ὀρολογίαν των τὸν Λόγον, ὡς μίαν δύναμιν ἢ ὁποία προαιωνίως μὲν εύρίσκετο ἐντὸς τοῦ Θεοῦ Πατρὸς, ἐν χρόνῳ δὲ ἐξῆλθε τοῦ Πατρὸς ὡς διακεκριμένη προσωπικότης. Τοῦτο ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς διθεΐαν. Οἱ Μοναρχιανοὶ δὲν ἐδέχοντο τὸ διακεκριμένον τῆς προσωπικότητος τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' οὔτε τὴν παρουσίαν του ἐντὸς τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τὴν μορφήν δυνάμεως αὐτοῦ· διετήρουν ἀπολύτως τὴν ἐνότητητα τοῦ Θεοῦ, ἐθεώρουν Θεὸν τὸν Χριστὸν καὶ ἐταύτιζον πλήρως τὸν Υἱὸν μὲ τὸν Πατέρα.

Νόητος. Πρῶτος πατροπασχίτης ὑπῆρξεν ὁ *συρναῖος* Νόητος, ὁ ὁποῖος ἔζη εἰς τὴν Σμύρνην ὀλίγον πρὸ τοῦ 200. Ὅταν παρουσίασε τὰς ἀπόψεις του, ἐκλήθη δύο φορές εἰς συζητήσιν μετὰ τῶν πρεσβυτέρων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκοπῇ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἀκολούθως νὰ ἀνοίξῃ «διδασκαλεῖον», δηλαδὴ ἐκκλησιαστικὴν καὶ θεολογικὴν πύρραυναγωγὴν⁴. Δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἐγκατεστάθη ὁ ἴδιος εἰς τὴν Ρώμην, ἀλλὰ μαθηταὶ του ἐργασθέντες ἐκεῖ, συνετάραξαν τὴν Ἐκκλησίαν.

2 ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος* 1, 23, 1.

3 ΔΙΑΓΥΜΟΥ, *Περὶ Τριάδος* 3, 41.

4 ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Εἰς τὴν αἰρεσιν Νόητου* 1.

5 Αὐτόθι.

Ἡ διδασκαλία του δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς μίαν πρότασιν· «ἔφη τὸν Χριστὸν αὐτὸν εἶναι τὸν Πατέρα, καὶ αὐτὸν τὸν Πατέρα γεγεννησθαι καὶ πεπονθῆναι καὶ ἀποτεθνηκέναι»⁵. Ἐκκινῶν ὑπὸ τὸ ἀξίωμα ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, ὁ Πατήρ, ἐσκέπτετο ἐν συνεχείᾳ ὅτι, ἀφοῦ εἶναι εἷς, ὁ Υἱὸς ἢ δὲν εἶναι, Θεὸς ἢ εἶναι, καὶ τότε ταυτίζεται πλήρως μὲ τὸν Πατέρα, ὁπότε δταν πάσχη ὁ Υἱός, πάσχει καὶ ὁ Πατήρ. Ὁ Θεὸς

Πατήρ, δημιουργήσας τὰ πάντα, ἔμενεν ἀφανής, ὡσάκις ἤθελε, καὶ ἐφανερώνετο, ὡσάκις ἤθελεν· ἦτο ἄλλοτε ἀόρατος καὶ ἄλλοτε ὄρατός, ἀγέννητος καὶ γεννητός, ἀθάνατος καὶ θνητός. Δηλαδή αὐτός ὁ Θεὸς Πατήρ εἶναι ὁ γεννηθεὶς καὶ παθὼν, ἔστω καὶ ἂν ἐνίστε καλεῖται Υἱός, Λόγος ἢ Πνεῦμα⁶. Ἐπειδὴ αὐταὶ αἱ ἀντιθέσεις ὑπενθύμιζον σχετικὰς προτάσεις τοῦ Ἡρακλείτου, ὁ Ἰππόλυτος ἐκάλεσεν ἡρακλείτειον τὴν αἴρεσιν τούτου⁷.

Περὶ τῶν ἐπιπτώσεων τῆς διδασκαλίας αὐτῆς εἰς τὰ πράγματα τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης παρέχει ἐνδιαφερούσας πληροφορίες ὁ Ἰππόλυτος, ὁ ὁποῖος εἶχε προσωπικὴν γνῶσιν.

«Γεγένηται τις ὀνόματι Νόητος, τῷ γένει Σμυρναῖος. Οὗτος εἰσηγήσατο αἵρεσιν ἐκ τῶν Ἡρακλείτου δογμάτων· οὐ διάκονος καὶ μαθητῆς γίνεται Ἐπίγονός τις τοῦνομα. ὅς τῇ Ρώμῃ ἐπιδημήσας ἐπέσπειρε τὴν ἄθεον γνώμην. Ὡ μαθητεύσας Κλεομένης, καὶ βίῳ καὶ τρόπῳ ἀλλότριος τῆς Ἐκκλησίας, ἐκράτινε τὸ δόγμα, κατ' ἐκεῖνο καιροῦ Ζεφυρίνου διέπειν νομίζοντος τὴν Ἐκκλησίαν... Ταύτων κατὰ διαδοχὴν διέμεινε τὸ διδασκαλεῖον κρατυνόμενον καὶ ἐπαῦξον διὰ τὸ συναίρεσθαι αὐτοῖς τὸν Ζεφυρίνον καὶ τὸν Κάλλιστον»⁸.

Κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ Ἰππολύτου ἡ διδασκαλία αὐτῆ εἶχε τόσῃν διάδοσιν τότε, ὥστε διὰ τίποτε ἄλλο δὲν ἐγένετο τόσος λόγος ὅσος δι' αὐτήν. Καὶ δὲν ἔμειναν ἀνεπηρέαστοι οἱ πάπαι Ζεφυρίνος καὶ Κάλλιστος, τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος εἶχε προβῆ εἰς τὴν δῆλωσιν, «ἐγὼ οἶδα ἓνα Θεόν, Χριστὸν Ἰησοῦν, καὶ πλὴν αὐτοῦ ἕτερον οὐδένα γεννητὸν καὶ παθητὸν»⁹. Ὁ μέγας ἀντίπαλός των Ἰππόλυτος διέκωψε τὰς σχέσεις του μὲ τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ ἐξελέγη σχισματικὸς ἐπίσκοπος, ὁ δὲ Κάλλιστος ἐχαρακτήριζεν αὐτὸν διθεΐτην¹⁰.

Πραξέας. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν παρουσιάζεται εἰς τὴν Μικρασίαν, τὴν Ρώμην καὶ ἰσως τὴν Καρχηδόνα ὁ Πραξέας. Ἐπειδὴ δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τῶν Ἰππολύτων, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀδικαιολόγητος ἡ ὑπόψια ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸν Ἐπίγονον, μαθητὴν τοῦ Νοήτου ἐλθόντα εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ τὴν Μικρασίαν καὶ διδάσκαλον τοῦ Κλεομένου, ἐνῶ ἀβάσιμος εἶναι ἡ ὑπόθεσις περὶ ταυτίσεώς του μὲ τὸν Νόητον ἢ τὸν Κάλλιστον. Ἴσως ὁ Ἐπίγονος εἶχε τὰ δίκαια τοῦ ρωμαίου πολίτου μὲ διπλοῦν ὄνομα, Ἐπίγονος Πραξέας. Στηριζόμενος εἰς γραφικὰ χωρία¹¹, ἐδίδασκεν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι εἰς καὶ μοναδικὸς καὶ ἀόρατος, ὁ Πατήρ, ὁ ὁποῖος, κατελθὼν εἰς τὴν Μαρίαν ἐγεννήθη καὶ ἔπαθεν· οὕτω κατέστη Υἱὸς ἑαυτοῦ. Κατ' οὐσίαν δὲν ὑπάρχει Υἱός,

6 ἸΠΠΟΥΛΥΤΟΥ, *Κατὰ Αἰρέσεων* 10, 27.

7 *Αὐτόθι* 9, 9.

8 *Αὐτόθι* 9, 7.

9 *Αὐτόθι* 9, 11.

10 *Αὐτόθι* 9 καὶ 10.

11 Π.χ. Ἰω. 10, 30 «ἐγὼ καὶ ὁ Πατήρ ἐν ἑσμέν».

ὁ ὄρος εἶναι ἀπλή φωνή καὶ ἤχος ἀκοῆς, vox et sonus oris¹². Ἀπέρριπτεν ὅλας τὰς γνώμας περὶ προσωπικοῦ Λόγου μετασχόντος εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν. Ἄλλ' ἐνῶ ἐταύτιζεν Υἱὸν καὶ Πατέρα, ἐφρόνει ὅτι εἰς τὸν πρῶτον ἐνυπάρχει καὶ κάτι διάφορον, τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, δηλαδὴ ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι ὁ Πατὴρ μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Οὕτως ἢ διττότης ἢ ὁποῖα ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Πατέρα ὑφίσταται εἰς τὸν Υἱόν. Τὸ σῶμα εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἔπαθε, διότι ἢ θεότης, ταυτὴ μετὰ τοῦ Πατρὸς, καίτοι μετασχούσα τῶν παθημάτων, δὲν ἔπαθε πραγματικῶς¹³. Τοῦτο εἶναι σημεῖον προσεγγίσεως πρὸς τὸν υἱοθετισμὸν. Ὅπως εἶναι εὐλογον, δὲν ἀπεδέχετο ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν τοῦ Πνεύματος, διὸ ὁ Τερτυλλιανός, ὁ διακεκριμένος ἀντίπαλός του, τὸν κατηγορεῖ διὰ δύο ἐγκλήματα· ὅτι ἐσταύρωσε τὸν Πατέρα καὶ ὅτι ἐξέβαλε τὸν Παράκλητον.

Σαβέλλιος. Τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν διεμόρφωσεν εὐρύτερον καὶ βαθύτερον ὁ Σαβέλλιος, ὁ ἐκ Πτολεμαίδος τῆς λιβυκῆς Πενταπόλεως καταγόμενος καὶ εἰς τὴν Ρώμην ἐγκατασταθεὶς καὶ διδάξας θεολόγος. Ἐκ τῆς ὀνομασίας του τὸ σύστημα ἐγνωρίζετο ὡς σαβελλιανισμός. Ὁ Κάλλιστος, ἂν καὶ ἀρχικῶς τὸν ὑπεστήριζεν, ἠναγκάσθη ἔπειτα πρὸς κατασίγασιν τῆς πολεμικῆς τοῦ Ἰππολύτου καὶ διευκόλυνσιν τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν παπικὸν θρόνον νὰ τὸν καταδικάσῃ· ἀλλὰ παρὰ ταῦτα οὗτος συνέχισε τὴν δραστηριότητά του. Ἐθεμελίωσε τὴν θεολογίαν του ἐπὶ τῆς θείας οὐσίας, τὴν ὁποίαν ἐξελάμβανεν ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς ἀριστοτελείου «πρώτης οὐσίας», ἥτοι τῆς συγκεκριμένης ὑποστάσεως. Οὕτω δὲν ἠδύνατο νὰ δεχθῆ παρὰ μόνον μίαν θείαν οὐσίαν, καὶ ἐπομένως ἐν θεῶν ὄν, ἐν θεῶν πρόσωπον, μίαν θείαν ὑπόστασιν, τὸν Υἱοπάτορα¹⁴. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν σύγχρονον ἔκθεσιν περὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης καὶ πρέπει νὰ περιορισθῶμεν εἰς μεταγενεστέρως μαρτυρίας περὶ αὐτῆς. Κατὰ τὰς μαρτυρίας ταύτας οἱ Σαβελλιανοί, καὶ ὁ Σαβέλλιος προφανῶς, ἐχρησιμοποιοῦν εἰς δῆλωσιν τῆς ἐνότητος τῆς οὐσίας τὸν ὄρον ὁμοούσιος. Σημερινοὶ ἱστορικοὶ τείνουσιν νὰ ἀρνηθῶν τοῦτο, διότι ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ λέξις ὁμοούσιος θὰ ἤρμοζεν, ἂν οἱ Σαβελλιανοὶ ἐδέχοντο διακεκριμένας ὑποστάσεις, αἱ ὁποῖαι νὰ ἔχουν κοινὴν οὐσίαν καὶ οὕτω νὰ εἶναι ὁμοούσιοι, τῆς αὐτῆς οὐσίας. Ἄλλ' εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ καὶ ὑπὸ ἄλλην ἐννοίαν χρῆσις τῆς λέξεως, ἥτοι ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς μοναδικότητος τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑποστάσεως. Λέγοντες ὁμοούσιος περὶ τοῦ Υἱοῦ, ἠδύνατο νὰ ἐννοοῦν ὅτι εἶναι καὶ ὁμοὑπόστατος μετὰ τοῦ Πατρὸς, δεδομένου ὅτι κατ' αὐτοὺς οὐσία, ὑπόστασις καὶ πρόσωπον ταυτίζονται. Κατὰ τὸν δ' αἰῶνα ἐπεκράτει ἢ ἐντύπωσις ὅτι ὁ Σαβέλλιος τὴν ἀπο-

ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ, *Adversus Praxeam* 7.
Αὐτόθι 3.
ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον*
69, 7.

κύλυψιν τῆς ἐνιαίας ταύτης θεότητος ἐθάρρει τριττὴν, ὑπὸ τρίῳ πρόσωπα, τοῦ προσώπου ἐκλαμβανομένου ὑπὸ τὴν κλασικὴν ἔννοιαν τοῦ προσωπείου τὸ ὁποῖον ἐφόρουν οἱ ἠθοποιοί. ἄνευ οὐσιώδους περιεχομένου. Ὁ Ἰππόλυτος, ὁμιλῶν περὶ τοῦ Καλλίστου, ἐν συνδέσμῳ μὲ τὸν Σαβέλλιον, μαρτυρεῖ ὅτι οὗτος ἐδέχετο ἐν μόνον πρόσωπον, ἴσον πρὸς ὑπόστασιν καὶ πρὸς οὐσίαν.

«Λιὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Σαβέλλιου συχνῶς κατηγορηθῆναι ὡς παραβάντα τὴν πρώτην πίστιν, ἐφεῦρεν (ὁ Κάλλιστος) αἵρεσιν τοιάνδε, λέγων τὸν Λόγον αὐτὸν εἶναι Υἱόν, αὐτὸν καὶ Πατέρα...οὐκ ἄλλο εἶναι Πατέρα, ἄλλο δὲ Υἱόν...καὶ τοῦτο ἐν ὄν πρόσωπον μὴ δύνασθαι εἶναι δύο»¹⁵.

Ἄν ὁ Κάλλιστος, ὁ τὸσον πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰς ἀπόψεις τοῦ Σαβέλλιου, χρησιμοποιῶν τὸν ὄρον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς διακεκριμένης πραγματικῆς ὄντητος δέχεται ἐν πρόσωπον, πῶς εἶναι δυνατόν ὁ ἴδιος ὁ Σαβέλλιος νὰ δέχεται τρία πρόσωπα, χρησιμοποιῶν τὸν ὄρον ὑπὸ διαφορετικὴν ἔννοιαν, τῆς τοῦ τρόπου παρουσιάσεως: Ἄλλωστε παρομοίαν πρὸς τὴν ἀνωτέρω μαρτυρίαν εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Ὠριγένην¹⁶. Εἶναι ὅμως πιθανόν ὅτι μεταγενέστεροι Σαβέλλιανοί, ἀποσπᾶσαντες τὸ πρόσωπον ἀπὸ τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν οὐσίαν, ὁμιλοῦν περὶ τριῶν προσώπων (προσωπείων, προσωπίδων), ἀλλὰ μιᾶς ὑποστάσεως καὶ οὐσίας.

Ὁ Σαβέλλιος ἐχώριζε τὸ ἐν θεῖον πρόσωπον εἰς δύο ὀνόματα μόνον. Οὕτω ὁ εἰς Θεὸς φέρεται ἀποκαλυφθεὶς κατὰ μὲν τοῖς χρόνους τῆς Π. Διαθήκης ὡς Πατήρ, κατὰ δὲ τοῖς τῆς Κ. Διαθήκης ὡς Υἱός. Ὅπως ὁ πρόδρομός του Πραξέας, καὶ μέχρις ἑνὸς βαθμοῦ ἐπίσης ὁ Νόητος, δὲν περιελάμβανεν εἰς τὴν θεολόγησίν του τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὀπιδῶν του βραδύτερον ἐπεξετάθη καὶ εἰς αὐτό. Ὁ Πατήρ ἐθεωρεῖτο ἡ οὐσία, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα παρίσταντο ὡς τρόποι ἐκφράσεως τῆς οὐσίας. Ἐχρησιμοποιοῦν τὸ παράδειγμα τοῦ ἡλίου μὲ τὴν διπλὴν ἐκδήλωσίν του, τὴν φωτιστικὴν καὶ τὴν θερμαντικὴν. Ὁ δημιουργὸς Πατήρ εἶναι ὡσάν ἡ ἡλιακὴ οὐσία, ὁ σωτὴρ Υἱὸς εἶναι ὡς ἡ φωτεινὴ ἀκτίς ἢ ἐκπεμπομένη καὶ ἀνακαλουμένη, τὸ ἁγιαστικὸν Πνεῦμα εἶναι ὡς ἡ θερμαντικὴ δύναμις¹⁷. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς Τριάδος τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ προϋφῆς εἶναι ἀνάμικτα μὲ νεοπλατωνικὰς ἀντιλήψεις, διότι παρουσιάζουν τὴν Τριάδα ὡς μονάδα πλατυνθεῖσαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν μετασαβέλλιαν τῶν διαμόρφωσιν. Ἡ παρουσίασις τῶν δύο προσώπων, ἢ καὶ τῶν τριῶν, ὡς τρόπων ἐμφανίσεως τοῦ ἐνιαίου Θεοῦ ἔδωσεν

15 *Κατὰ αἰρέσεων* 9, 12.

16 *Ἐργαμεία εἰς τὴν Ἠρώδου Τίτον*, PG 14, 1303.

17 *Επιφασίου, Πανόριον* 62, 1.

εις τὴν αἴρεσιν κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν τὸ ὄνομα Τροπικοί. Ὀλίγον μετὰ τὸ 250 εἰς τὴν Λιβύην ἠγέρθη μεταξὺ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀλεξανδρινῶν ἔρις, διότι οἱ πρῶτοι δὲν ἐδέχοντο ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν τοῦ Λόγου, τὴν ὁποίαν ἐδέχοντο οἱ δευτεροί. Ἀμφότεραι αἱ μερίδες ἀπηύθυναν ἑκκλήσιν πρὸς τὸν Λιονύσιον Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος εὐνοήτως ἐτάχθη δι' ἐπιστολικῶν πραγματειῶν ὑπὲρ τῶν Ἀλεξανδρινῶν. Ὑπερέβαλεν ὁμοῦς εἰς δξύτητα διακρίσεως μεταξὺ Λόγου καὶ Πατρὸς, διὸ ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ διορθώσῃ τὰς ἐκφράσεις του.

2. ΥΙΟΘΕΤΙΣΤΑΙ

Ἡ διδασκαλίαν των εἶναι μίγμα χριστολογικῆς καὶ τριαδολογικῆς αἱρέσεως. Ἐκκινοῦν ἀπὸ διαφορετικὴν ἀπὸ τοὺς πατροπασχίτας ἀφετηρίαν, ἐπιχειρηματολογοῦν κατ' ἀντίστροφον ἀπὸ αὐτοὺς πορείαν καὶ καταλήγουν εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα. Θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῆ δι ἐνέμενον εἰς παλαιὰς ἰουδαϊστικὰς ἀντιλήψεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ Ἰησοῦς, ἀπλοῦς ἄνθρωπος, ἔγινε Θεὸς καθ' υἰοθεσίαν λόγῳ τῆς μεγάλης προσωπικῆς του ἀξίας. Ὅπως εἶναι γνωστόν, τὴν γνώμην ταύτην εἶχον οἱ Ἐβιωναῖοι καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Γνωστικούς, ὁ Κήρινθος, ὁ Καρποκράτης κἄ. Ὅπως θὰ ἴδωμεν ὁμοῦς, ἡ γνώμη διτι οἱ πρῶτοι υἰοθετισταὶ προήρχοντο ἀπὸ ἑλληνικοὺς φιλοσοφικοὺς καὶ ἰατροφιλοσοφικοὺς κύκλους. οἱ ὁποῖοι δὲν ἠδύναντο νὰ συμβιβασθοῦν μὲ τὴν ἰδέαν περὶ ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ, τόσον ἀταίριαστον μὲ τὰς προϋποθέσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος. Ἀφετηρία των εἶναι ἡ ἰδέα διτι ὁ Χριστὸς εἶναι «ψιλὸς ἄνθρωπος», ἀπλοῦς ἄνθρωπος εἰς τὸν ὁποῖον κατήλθεν ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ πλήρης.

Θεόδοτος Σκυτεὺς. Πρῶτος ἀρχηγέτης τῆς κινήσεως πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν μνημονεύεται ὁ Θεόδοτος Σκυτεὺς ὁ Βυζάντιος, ἀκμάσας πρὸς τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος. Ἐρμηνευων κατὰ γράμμα τὴν Κ. Διαθήκην καὶ συμμορφούμενος πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐδόξαζεν διτι ὁ Ἰησοῦς ἐγεννήθη ὡς ἀπλοῦς ἄνθρωπος, ἔζη πάντοτε συμφώνως μὲ τὸ θεῖον θέλημα, ἔπειτα δὲ κατὰ τὸ βάπτισμα λόγῳ τῆς ὑπερβολικῆς ἀρετῆς του κατήλθεν ἐπ' αὐτὸν τὸ Πνεῦμα ἢ ὁ Χριστός. Ἡ κάθοδος αὐτῆ ἐσήμανε τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ υἰοθέτησιν τοῦ Ἰησοῦ, ἐνῶ μερὶς τῶν ὁπαδῶν του ἰσχυρίζετο διτι μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἡ υἰοθέτησις ἐξειλίχθη εἰς θέωσιν¹⁸. Ὁ Θεόδοτος αὐτὸς ἐγκατασταθεὶς εἰς τὴν Ρώμην ἠνοιξε σχολήν, ἀπέκτησεν ὁπαδοὺς ἀποκαλουμένους Θεοδοτιανούς καὶ τέλος ἀπεκηρύχθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Βίκτορος. Οἱ ὁπαδοὶ των ἀνεκήρυξαν ἐπίσκοπον τὸν Νατάλιον ἐπὶ μισθῷ 150 δηνα-

18 ἸΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἱρέσεων* 7, 35.

ρίων. ἀλλ' οὗτος μετ' ὀλίγον προσεχώρησεν εἰς τὸν Ζεφυρίνον. Διαπρεπεῖς μεταξύ τῶν μαθητῶν του ὑπῆρξαν ὁ Θεόδοτος Τραπεζίτης, ὁ Ἀσκληπιάδης (Ἀσκληπιόδοτος), ὁ Ἀπολλωνιάδης, ὁ Ἀρτέμων (Ἀρτεμῆς). Ὁ δεύτερος αὐτὸς Θεόδοτος φαίνεται ὅτι εἶχε θητεῖσαι προηγουμένως εἰς Γνωστικούς, διότι ἀνέμιξε καὶ γνωστικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν παρούσαν αἵρεσιν, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Μελχισεδέκ εἶναι δύναμις μεγίστη, μεγαλυτέρα τοῦ Χριστοῦ, ὃ ὁποῖος εἶναι κατ' εἰκόνα αὐτοῦ¹⁹. Ὁ Ἀρτέμων, ἀκμάσας περὶ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος, ἰσχυρίζετο ὅτι τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα διετηρήθη ἀλώβητον μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Βικτορος καὶ παρεχαράχθη ὑπὸ τοῦ διαδόχου του Ζεφυρίνου. Ἀνώνυμος συγγραφεὺς εἶχε συντάξει *Σπουδασμα κατὰ τῆς τοῦ Ἀρτέμωνος αἰρέσεως*.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ θεολόγοι φαίνεται ὅτι ἦσαν ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν περίπου σύγχρονόν των διάσημον Ιατρὸν Γαληνόν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ὡς ἄνω ἀνώνυμος συγγραφεὺς.

«Καταλιπόντες δὲ τὰς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Γραφάς, γεωμετρίαν ἐπιτηδεύουσιν, ὡς ἂν ἐκ τῆς γῆς ὄντες καὶ ἐκ τῆς γῆς λαλοῦντες καὶ τὸν ἄνωθεν ἐρχόμενον ἀγνοοῦντες. Εὐκλείδης γοῦν παρά τισιν αὐτῶν φιλοπόνως γεωμετρεῖται, Ἀριστοτέλης δὲ καὶ Θεόφραστος θαυμάζονται· Γαληνὸς γάρ ἴσως ὑπὸ τινῶν καὶ προσκυνεῖται»²⁰.

Παῦλος Σαμοσατεὺς. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου ἡ διδασκαλία αὐτὴ περιωρίζετο εἰς τὸ πεδῖον τῆς χριστολογίας καὶ παρά ταῦτα ὁ Νοβατιανὸς ἰσχυρίσθη ὅτι ἦτο αἵρεσις τριαδολογικὴ²¹. Εἰς τὴν πραγματικότητα τριαδολογικὸν χαρακτήρα τῆς ἔδωσεν ὁ Παῦλος Σαμοσατεὺς, περὶ τοῦ ὁποῖου θά γίνῃ λόγος καὶ εἰς ἄλλο κεφάλαιον τοῦ παρόντος ἔργου. Ἐδέχετο καὶ αὐτὸς τὸν Θεὸν ὡς μονάδα. Κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον, «φάσκει Θεὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα ἓνα Θεόν, ἐν Θεῷ δὲ αἰεὶ ὄντα τὸν αὐτοῦ Λόγον καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ, ὡσπερ ἐν ἀνθρώπου καρδίᾳ ὁ ἴδιος λόγος»²². Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ χωρίου δύναται νὰ παραπλανήσῃ τὸν ἀναγνώστην, ἐὰν δὲν δώσῃ τὴν δέουσαν προσοχὴν εἰς τὸ δεύτερον. Πράγματι Θεὸς εἶναι μόνον ὁ Πατήρ, ὃ δὲ Λόγος καὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι ἀπρόσωποι δυνάμεις ἐν τῷ Θεῷ, ἰδιότητες, σχεδὸν ἀπλᾶ ὀνόματα, εἰσαγομένης εἰς τὴν θεολογίαν ἑνὸς εἶδους ὀνοματοκρατίας.

Λόγος καὶ Χριστὸς δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, διότι ὁ Λόγος εἶναι θεία δύναμις, ἐνῶ ὁ Χριστὸς εἶναι ἄνθρωπος· «Λόγος μὲν γὰρ ἄνωθεν, Ἰη-

19 ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Κατὰ αἰρέσεων* 7, 35 ἔ. 10, 23 ἔ. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἔκκλ. Ἱστορία* 5, 28.

20 ΠΑΡ' ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἔκκλ. Ἱστορία* 5, 28, 14.

21 *De Trinitate* 30.

22 *Πανάριον* 65, 1.

σοῦς δὲ Χριστὸς ἄνθρωπος ἐντεθθεν». Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι. Ἡ «Μαρία τὸν Λόγον οὐκ ἔτεκεν...ἀλλὰ ἄνθρωπον ἡμῖν ἴσον ἔτεκεν»²³. Εἶναι ἀνώτερος τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καθ' ὅλου, ἐπειδὴ ἔλαβε χάριν ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ ἐξ ἐπαγγελιῶν. Ἐλαβε δὲ τὴν χάριν κατὰ τὸ βύπτισμα, ὅποτε ἡ ἀπρόσωπος δύναμις τοῦ Λόγου ἐπεσκίασεν αὐτόν, ὅπως τοὺς προφήτας, ἀλλ' εἰς μεγαλυτέραν ἐντασιν καὶ ποσότητα. Τὴν κάθοδον αὐτὴν τῆς δυνάμεως τοῦ Λόγου εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐχαρακτήριζεν ὁ Παῦλος ὡς συνάφειαν καὶ ἐνοικησιν, ὅπως βραδύτερον οἱ Νεστοριανοί. Δὲν ὠμίλει περὶ δύο Υἱῶν (τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Χριστοῦ), ἀλλ' οἱ Ὀρθόδοξοι συνήγουν ἀπὸ τὴν ὅλην θεολογίαν του ὅτι ἔπρεπε νὰ λέγη οὕτω, καθ' ὅσον ἰσχυρίζετο ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ Λόγος καὶ ἄλλος ὁ ἄνθρωπος Χριστὸς²⁴. Πάντως δὲν ἠδύνατο νὰ θεωρῇ Υἱὸν τὸν Λόγον, διότι οὗτος ἦτο ἀπλή δύναμις τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς, λαβὼν τὸν Λόγον, ὄχι μόνον διετήρησε κοινὴν τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ θέλησιν, ἀλλὰ καὶ ἠῤῥησε τὴν κοινότητα καὶ τέλος ἠνώθη ἀναποσπάστως μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Τὸν δ' αἰῶνα οἱ ἐρίζοντες θεολόγοι ἰσχυρίζοντο ὅτι εἰς τὴν σένοδον τοῦ 268 μαζὶ μετὰ τὴν ἄλλην διδασκαλίαν τοῦ Παύλου κατεδικάσθη καὶ ὁ ὄρος ἑμοούσιος μετὰ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἂν πράγματι οὗτος περιελάμβανε τὸν ὄρον τοῦτον εἰς τὸ σύστημά του, τὸ ὅποιον δὲν εἶχε δι' αὐτὸν θέσιν. Οἱ Υἱοθεῖσται ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου περὶ δυνάμεων ὀνομάζονται σήμερον καὶ Δυναμικοὶ Μοναρχιανοί.

Ἰδιόμοι. Συγγενεῖς μετὰ αὐτοὺς ἦσαν οἱ Ἄλογοι, ἐμφανισθέντες κατὰ τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος, οἱ ὅποιοι ἐκλήθησαν οὕτω, διότι, πολεμοῦντες τὴν προὔπαρξιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἠρνοῦντο τὴν περὶ Λόγου διδασκαλίαν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καὶ διὰ τοῦτο ἀπέρρικτον τὰ συγγράμματά του. Κατέληξαν εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην καὶ λόγῳ υἱοθετιστικῶν προϋποθέσεων καὶ λόγῳ ἀντιθέσεως πρὸς τὰς μοντανιστικὰς ἀντιλήψεις περὶ ἐλεύσεως τοῦ Παρακλήτου καὶ ἐγκαταστάσεως ἐγκοσμίου βασιλείας τοῦ Χριστοῦ. Τὰ συγγράμματά του Ἰωάννου ἀπέδιδον εἰς τὸν Κήρινθον, ἐνῶ ἐπάρχουν μαρτυρίαι περὶ ἄλλων ἀντιθέτων ἀπόψεων ὅτι τὸ εὐαγγέλιον τουλάχιστον τοῦ Ἰωάννου ἐγράφη κατὰ τοῦ Κηρίνου, πιθανῶς δὲ καὶ ἡ Ἀποκάλυψις.

Μεταξὺ τῶν Ἄλόγων διεκρίθη ὁ Γάιος, πρεσβύτερος ἐν Ρώμῃ καὶ «λογιώτατος ἀνήρ», ὁ ὅποιος συνέταξε Ἰδιόμοι πρὸς Πρόκλον, ὀκτιδὸν τοῦ Μοντανισμοῦ. Περὶ τοῦ Γαίου ὀμιλεῖ ὁ Εὐσέβιος²⁵, ἀλλὰ περὶ αἵρέσεως Ἄλόγων κάμνει λόγον μόνον ὁ Ἐπιφάνιος²⁶, ὁ ὅποιος γνωρίζει εἰς ἡμᾶς καὶ τὸ ὄνομα τοῦτο, μὴ διατηρούμενον ἀπὸ κανένα ἄλλον.

23 Ἀπὸ Λεοντίου ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Κατὰ Νιστοριανῶν καὶ Ἐπιφάνιων παρὰ FR. LOOFS, Paulus von Samosata*, σ. 77.

24 Ἀπὸ ἀνωτέρω, FR. COOFS, *Paulus von Samosata*, σ. 78. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατ' Ἀρειανῶν* 4, 30.

25 Ἐκκλ. Ἱστορία 2, 25, 3, 31, 6, 20.

26 *Πανάριον* 51.

Ἐπειδὴ ὁ Ἐπιφάνιος δὲν ἀναφέρει ἐκπρόσωπον τῆς αἵρέσεως οὔτε χρόνον ἀκμῆς αὐτῆς καὶ ἐπειδὴ κανεὶς συγγραφεὺς δὲν τὴν καταπολεμεῖ, δύναται νὰ ἐκφρασθῇ ἡ γνώμη ὅτι αἱ δοξασῖαι τοῦ Γαῖου δὲν εὔρον πρόσφορον ἔδαφος διὰ νὰ συντελέσουν εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἰδίας αἰρετικῆς ὁμάδος.

Οἱ λεγόμενοι ὑποτακτικοὶ θεολόγοι, διδάσκοντες τὴν ὑποταγὴν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, μὲ κύριον ἐκπρόσωπον τὸν Ὠριγένη, δὲν δύνανται νὰ καταταχθῶν εἰς τοὺς μοναρχιανούς. Ἀντιθέτως οἱ Ἀρειανοὶ, ἂν καὶ ἐκκινῶν ἀπὸ παρομοίαν ἀφετηρίαν, εἶναι σαφῶς μοναρχιανοὶ. Μὲ αὐτοὺς ἄλλωστε συνεχωνεύθησαν τὰ ὑπολείμματα τῶν Υἱοθετιστῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- G. LA PIANA, "The Roman Church at the end of the second century". *Harv. Theol. Review* 18 (1925), 201-277.
 G. KRETSCHMAR, *Studien zur frühchr. Trinitätstheologie*, München 1952.
 C. A. ANDRESEN, "Zur Entstehung und Geschichte des trinit. Personsbegriffes". *Zeit. f. Neut. Wissenschaft* 52 (1961), 1-39.

1. ΠΑΤΡΟΠΑΣΧΙΤΑΙ

- J. DRÄSEKE, "Noetos und die Noetianer", *Zeit. f. wissensch. Theologie* 46 (1903), 213-232.
 G. ESSEN, *Wer war Praxeas?* Bonn 1910.
 W. MELCHIORRO, *L'eresia noetiana*, Napoli 1921.
 R. CANTALAMESSA, "Praxea e l'eresia monarchiana", *Scuola Cattol.* 90 (1962), 28-50.

2. ΥΙΟΘΕΤΙΣΤΑΙ

- C. W. F. WALCH, *Historia Adoptianorum*, Göttingen 1755.
 P. GALTIER, "L'ὁμοούσιος de Paul de Samosate", *Rev. de Science Relig.* 12 (1922), 30-45.
 FR. LIXUS, *Paulus von Samosata*, Leipzig 1924.
 B. CAPELLE, "Le cas du pape Zephyrin", *Rev. Bénédictine*, 38 (1926), 321-330.
 G. BARDY, *Paul de Samosate*, ²1929.

ΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ

Α'. ΑΝΤΙΑΙΡΕΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Σθεναρά υπήρξεν ἡ ἀντίδρασις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν αἵρετικῶν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεώς των, ἀλλ' εἶναι φυσικὸν ὅτι ὁ ἀγὼν αὐτῆς ἐσυστηματοποιήθη καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ αἵρεσις ἠπέιλει νὰ συντριψῇ τὴν ὀρθοδοξίαν, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος. Τότε εἰς ὅλα τὰ κέντρα τῆς Ἐκκλησίας ἐρρίσθη τὸ σύνθημα τῆς προβολῆς τῆς παραδόσεως ὡς ἀντιρρόπου τῆς αἵρέσεως. Τὰ ὑπὸ τῶν αἵρετικῶν διδασκόμενα ἐκηρύχθησαν ἄσχετα καὶ ἀντίθετα πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ὅπως τὴν μετέδωσεν ἡ γνησίᾳ ἀποστολικῇ παράδοσις. Φυσικὸί οἱ διαπρεπέατεροι τῶν θεολόγων ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθοῦν ἐντατικῶς μὲ τὴν κατοχύρωσιν τῆς παραδόσεως.

Οἱ αἵρετικοὶ ἐστηρίζοντο εἰς τὴν ἰδικὴν των βασικῶς αὐθεντίαν διὰ νὰ μεταποιήσουν τὰ παραδοθέντα κατὰ τρόπον αὐθαίρετον καὶ παρουσιάσουν τὰ ἐφευρήματά των ὡς ἀλήθειαν· ἀλλ' οὕτω ἠγκαινιάζον ἐν σύστημα παραδόσεως ἀνθρώπων, ὅπως ἐκείνη τῶν πρεσβυτέρων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τὴν ὁποίαν κατεδίκασεν ὁ Ἰησοῦς Χριστός¹. Ὁ Εἰρηναῖος τοῖς παραπέμπει εἰς τὴν γνησίαν παράδοσιν: «Προκαλοῦμεν αὐτοῖς ἐπὶ τὴν τῶν ἀποστόλων παράδοσιν, ἣτις διὰ τῶν διαδοχῶν τῶν πρεσβυτέρων ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις φυλάσσεται»². Παράδοσις εἶναι πᾶν σχετικὸν μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ πρακτικῆς, τὸ ὁποῖον παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς Ἀποστόλους ἢ ὑπῆρξεν ἀντικείμενον ἐμπειρίας τῶν Ἀποστόλων καὶ ἀκολούθως μετεβιβάσθη δι' αὐτῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν διαδοχὴν τῶν ἐπισκόπων. Ὁ Παπίας Ἱεραπόλεως τονίζει τὴν προφορικὴν ὄψιν τῆς μεταβιβάσεως, διὸ ἀναζητεῖ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν ἐξ ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρεταὶ τοῦ λόγου κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Λουκᾶ³. Καὶ εἶναι ἀληθές ὅτι αὕτη μεταδίδεται κυρίως διὰ τῆς ζώσης κοινωνίας ὅταν μέρος αὐτῆς κατεγράφη, τὸ ὑπόλοιπον διωχετεύθη εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἐπὶ πολὺν χρόνον τμήμα αὐτῆς παρῆμεινε διὰ τὴν μυστικὴν διδασκαλίαν. Οἱ Ἀπόστολοι, παραλαβόντες τὴν ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῆς

1 *Ματθ.* 15, 2-6. *Μάρκ.* 7, 3-43.

2 *Ἐλεγχος* 3, 2, 2.

3 1, 2.

ἀκοῆς τῶν ἐκτελιχθεῖσαν πραγματικότητα, ἔδωσαν εἰς τὴν παράδοσιν μορφήν καὶ βάσει αὐτῆς ἱδρυσαν τὴν Ἐκκλησίαν· οἱ διάδοχοί τῶν δὲν δημιουργοῦν τίποτε νέον, ἀλλὰ δεχθέντες αὐτὴν τὴν διαφυλάττουσαν, τὴν μεταδίδουν καὶ τὴν ἐρμηνεύουσαν.

Οἱ ὀρθόδοξοι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ἔδιδον μεγάλην βαρύτητα εἰς τὸν ρόλον τῆς διαδοχῆς διὰ τὴν κανονικὴν μεταβίβασιν τῆς παραδόσεως ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ παρίστατο ἀνάγκη νὰ παρουσιασθῶν συγκεκριμένα περιστατικά περὶ τοῦτου, καθ' ὅσον ἠδύναντο καὶ οἱ αἱρετικοὶ νὰ ἰσχυρισθῶν ὅτι κατέχουν τὴν παράδοσιν ἐκ μεταβιβάσεως. Διὰ τοῦτο συνέτιζαν καταλόγους περὶ τῆς σειρᾶς τῶν ἐπισκόπων τῶν μεγάλων ἀποστολικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἐπέμειναν ὅτι ἡ ἀλήθεια ἔχει παραδοθῆ εἰς τὰς κοινότητας τὰς ὁποίας αὐτοὶ ἐποίμαναν, καὶ ὅτι ἐπομένως οἱ θέλοντες νὰ ζοῦν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς παραδόσεως πρέπει νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς αὐθεντικοὺς διαδόχους τῶν. Ὁ Εἰρηναῖος, λέγων ὅτι πᾶσα Ἐκκλησία πρέπει νὰ συνέρχεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, ἐννοεῖ ὅτι ὅλοι οἱ ἐρχόμενοι εἰς τὴν Ρώμην Χριστιανοὶ πρέπει νὰ εἶναι προσεκτικοί, ὥστε νὰ συνέρχωνται εἰς τὴν κοινότητα ἢ ὁποία διατηρεῖ τὴν παράδοσιν ἀπὸ τοῦ πάπα Λίνου μέχρι τοῦ Ἐλευθέρου· καὶ ὄχι εἰς τὰς αἰθούσας συγκεντρώσεως τῶν αἱρεσιάρχων.

Ἡ ἀντιαιρετικὴ δραστηριότης κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμῶν τοῦ β' αἰῶνος ἐγέννησε τὸ συνοδικὸν σύστημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπέρρευσε καὶ τὸ μητροπολιτικὸν σύστημα. Αἱ πρῶται ἐπισκοπικαὶ σύνοδοι τῆς Ἐκκλησίας εἶναι προφανῶς συνηρημέναι μὲ τὴν διάδοσιν τοῦ Μοντανισμού καὶ τὴν ἀνάγκην καταπολεμησεῶς του, καὶ αἱ ἐπόμεναι κατὰ σειράν ἔχουν σκοπὸν πάλιν τὴν διευκρίνησιν δογματικῶν θεμάτων καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν αἱρετικῶν διδασκαλιῶν.

Ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος περὶ τῶν μορφῶν τῆς παραδόσεως. Τὸ γραπτὸν μέρος τῆς εἶναι ἀποτεθειμένον εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ποῖος εἶναι ὁ παράγων ὁ ὁποῖος καθορίζει τὰ αὐθεντικά βιβλία αὐτῆς; Εἶναι ἡ ἰδίᾳ ἡ παράδοσις, ἢ ὁποία προσφέρει τὰ στοιχεῖα πρὸς παρεμπόδισιν εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς πληθώρας τῶν ψευδεπιγράφων καὶ αἱρετικῶν κειμένων. Ἡ κατάρτισις καταλόγων τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, ἢ ὁποία ἐπίσης συμπίπτει μὲ τὴν μεγάλην ἐπέκτασιν τῶν αἱρέσεων, ἔχει χαρακτῆρα ἀμυντικόν, διότι προσφέρει τὸν κανόνα, δηλαδὴ τὸ μέτρον μὲ τὸ ὁποῖον μετρεῖται ἡ ὀρθοδοξία πάσης διδασκαλίας. Ἡ λέξις κανὼν ἔχει εἰς τὴν περίστασιν ταύτην δύο ἀπὸ τὰς βασικὰς τῆς ἐννοίας, διότι σημαίνει πρῶτον ἓνα κατάλογον βιβλίων κλασικῆς σπουδαιότητος, ὅπως ἐκεῖνοι οἱ

όποιοι ἐτίθεντο ὡς βάσις τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους, καὶ δεύτερον ἓνα ρυθμιστὴν τῆς πίστεως.

Πρέπει νὰ ὑπῆρχον πολλοὶ κατάλογοι αὐτοῦ τοῦ εἴδους, περιέχοντες τοὺς τίτλους τῶν βιβλίων μὲ ὀλίγας διαφοροποιήσεις. Ὅλοι ἐχάθησαν ἢ ἐνεσωματώθησαν εἰς μεταγενέστερα κείμενα τοῦ εἴδους αὐτοῦ, πλὴν ἑνός, τοῦ λεγομένου *Kanonis τοῦ Muratori* ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἰταλοῦ βιβλιοθηκαρίου ὁ ὁποῖος τὸν ἀνεκάλυπεν εἰς λατινικὸν χειρόγραφον. Δὲν πρόκειται φυσικὰ περὶ ἁπλοῦ καταλόγου, ἀλλὰ περὶ συνοπτικῆς εἰσαγωγῆς, ἣ ὁποία περιέχει στοιχεῖα περὶ τῶν γνησίων καὶ μὴ γνησίων βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης. Εἰς τὴν πραγματικότητά οἱ κατάλογοι αὐτοῦ εἶναι δύο, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἢ εἰς τὴν παράγραφον 7 ἐπιχειρουμένη ἐκθεσις περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου διακόπτεται καὶ ἀναλαμβάνεται ἐκ νέου εἰς τὴν παράγραφον 8, ὁπότε καὶ περατώνεται.

Ὁ πρῶτος κατάλογος, ἀκέφαλος καὶ κολοβός, ἀναφέρει μόνον τὸ γ' καὶ δ' Ἐὐαγγέλιον, τὰς Πράξεις Ἀποστόλων, καὶ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου Πρὸς Κορινθίους, Γαλάτας καὶ Ῥωμαίους. Ὁ δεύτερος κατάλογος, ὁμοίως ἀκέφαλος καὶ κολοβός, παρουσιάζει ἐπίσης καὶ πολλὰ ἀνεπανόρθωτα κενὰ ἐνδιαμέσως. Ἀναφέρει τὰς 13 ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, ἐξαιρῶν τὴν Πρὸς Ἑβραίους, τὴν Ἐπιστολὴν Ἰοῖδα, δύο τοῦ Ἰωάννου, καὶ τὰς Ἀποκαλύψεις Ἰωάννου καὶ Πέτρου. Ἡ ἀπουσία τῶν ἄλλων καθολικῶν ἐπιστολῶν ἴσως ὀφείλεται εἰς φθορὰν τοῦ κειμένου. Ἐν συνεχείᾳ τὸ κείμενον εἶναι εἰς θλιβεράν κατάστασιν καὶ, πλὴν τοῦ Ποιμένου τοῦ Ἑρμᾶ τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ἐκτὸς κανόνος ἀλλ' ἀναγινωσκόμενον, διατηρεῖ ὀλίγα ὀνόματα αἵρεσιάρχων. Ἡδὴ προηγουμένως ἐχαρκτήριζε τὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου ἐπιστολάς Πρὸς Λαοδικεῖς καὶ Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς ὡς πλαστοουργήματα τῶν Μαρκιωνιτῶν. Ἐπειδὴ ἀπὸ τῶν δεύτερον κατάλογον ὑποσιάζει μνεῖν τῆς Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολῆς, θεωρεῖται πιθανόν ὅτι οὗτος προέρχεται ἀπὸ τὴν Δύσιν, ἴσως μάλιστα ἀπὸ τὴν Γαλλίαν. Ἡ περιεχομένη πληροφορία περὶ συγγραφῆς τοῦ Ποιμένου ὑπὸ τοῦ Ἑρμᾶ προσφάτως, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπισκοπείας ἐπὶ τῆς Ῥώμης τοῦ ἀδελφοῦ του Πίου (140-155), εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς συντάξεως τοῦ καταλόγου περὶ τὸ 170. Ὁ πρῶτος κατάλογος ἴσως συνετάγη κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἂν τὸ ἐκπεσὸν τμῆμα αὐτοῦ ἐμνημόνευε τὴν Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν. Γραμμένοι καὶ οἱ δύο πρωτοτύπως εἰς τὴν ἐλληνικὴν, μετεφράσθησαν ὑπὸ τοῦ συμπλητοῦ τῶν κατὰ τὸν δ' αἰῶνα.

Οἱ λεγόμενοι πρόλογοι εἰς τὰ ἐπὶ μέρος βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης

δίδουν, ὅπως εἶναι φυσικόν, περισσοτέρας πληροφορίας περί τῆς ἀξίας τῶν συγγραμμάτων, τῶν συγγραφέων, τῆς ἀφορμῆς καὶ τῶν περιστατικῶν συγγραφῆς. Πολλοὶ τοιοῦτοι πρόλογοι ἀνήκουν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ πρόλογοι παλαιοί, κατατεταγμένοι εἰς τρεῖς ὁμάδας.

Ἡ πρώτη ὁμὰς περιλαμβάνει βραχεῖς προλόγους ἀντιμαρκιωντικοῦ χρωματισμοῦ εἰς τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια. Οὗτοι, γραφέντες ἑλληνιστί εἰς τὴν Ρώμην περί τὸ 170, ὅταν ἡ μαρκιωνικὴ αἵρεσις εὗρίσκετο εἰς ἀκμὴν, ἐκθέτουν τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας περί τῶν εὐαγγελίων. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ γ' αἰῶνος μεταφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν ἐν τῇ Β. Ἀφρικῇ καὶ σώζονται εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτὴν οἱ εἰς τὸν Μάρκον, τὸν Λουκᾶν καὶ τὸν Ἰωάννην, εἰς δὲ τὴν πρωτότυπον γλῶσσαν ὁ εἰς τὸν Λουκᾶν μόνον, ἐνῶ ὁ εἰς τὸν Ματθαῖον ἐχάθη ἐντελῶς. Παλαιότερον ἦτο παραδεκτὸν ὅτι οἱ τρεῖς σωζόμενοι πρόλογοι εἶχον συνταχθῆ ἀπὸ ἓν πρόσωπον, βραδύτερον ὁμοῦς ὑπεστηρίχθη ἢ ὑπὸ διαφόρων προσώπων σύνταξις των, λόγῳ τῆς διαφορᾶς των εἰς ἑκτασιν καὶ χρῶμα (E. Gutwenger). Εἶναι βεβαίως πολὺ δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τρεῖς—ἢ καὶ τέσσαρες—ἄνθρωποι ἐσκέφθησαν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων νὰ παρασκευάσουν τοιαῦτα σπάνια κείμενα, τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἐπιδίωξιν, νὰ ἀποδείξουν ὅτι καὶ τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια, ὄχι δὲ μόνον τὸ τοῦ Λουκᾶ, εἶναι γνήσια.

Ἐξ ἄλλου σώζονται λατινιστί ἑκτενεῖς μοναρχιανίζοντες πρόλογοι εἰς τὰ εὐαγγέλια. Παλαιότερον ὑπετίθετο ὅτι προήρχοντο ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος, ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποῖαν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἦτο σοβαρῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν μοναρχιανισμόν, ἐξ οὗ καὶ δικαιολογεῖται ἡ μοναρχιανικὴ τῶν τάσις. Βραδύτερον ὑπεστηρίχθη ἢ ἀποψις ὅτι ἡ προέλευσις των εἶναι πρισκιλλιανικὴ, ὅποτε πρέπει νὰ ἐγράφησαν περί τὸ 400. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν πρωτότυπος γλῶσσα των θὰ ἦτο ἡ ἑλληνικὴ, εἰς τὴν δευτέραν ἡ λατινικὴ.

Ἡ τρίτη ὁμὰς ἀπαρτίζεται ἀπὸ προλόγους εἰς τὰς 14 ἐπιστολάς τοῦ Παύλου. Ἐξ αὐτῶν οἱ ἀναφερόμενοι εἰς τὰς 10 ἐπιστολάς αἱ ὁποῖαι θεωροῦνται γνήσιαι ὑπὸ τοῦ Μαρκίωνος συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ αἱρεσιάρχου τούτου ἢ ὑπὸ μαθητῶν του, ἐνῶ οἱ εἰς τὰς τέσσαρας ἄλλας ἐπιστολάς—τὰς Ποιμαντορικὰς καὶ τὴν Πρὸς Ἑβραίους—προσετέθησαν βραδύτερον κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν.

Εἶδομεν εἰς τὰ οἰκεῖα κεφάλαια τὰς ἐπιπτώσεις τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγῶνος εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν συμβόλων καὶ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ὕμνων. Τὰ σύμβολα τῶρα ἐμπλουτίζονται μὲ νέας ἐκφράσεις καὶ ἐνο-

ποιούνται κατά τὸ δυνατόν, οἱ δὲ ὕμνοι σταθεροποιοῦνται καὶ καταγράφονται.

Ἡ ἴδρυσις θεολογικῶν σχολῶν διὰ πρώτην φοράν κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τῶν αἱρέσεων δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἄσχετος μὲ τὸν ἀγῶνα αὐτόν. Ἡ λέξις αἱρέσις κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἐσήμαινε κυρίως τὴν σχολήν, τὴν φιλοσοφικὴν σχολήν, οἱ δὲ αἱρεσιάρχαι κατ' ἀρχὴν εἶχον εἰς λειτουργίαν σχολάς, εἰς τὰς ὁποίας ἐδέχοντο ἀριθμὸν ἀφωσιωμένων μαθητῶν. Σὺν τῷ χρόνῳ οὗτοι διηύρυνον τὸν κύκλον των, ὥστε νὰ σχηματίσουν κοινότητα, ἀλλὰ δὲν ἔπαυσαν ποτὲ νὰ εἶναι διδάσκαλοι καὶ νὰ συντηροῦν σχολάς, ἤτοι αἱρέσεις. Ἀντίποδες τῶν σχολῶν αὐτῶν ἦσαν αἱ ὀρθόδοξοι σχολαὶ εἰς τὰ μεγάλα χριστιανικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἰουστίνου εἰς τὴν Ρώμην, τοῦ Ἀθηναγόρου εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένους εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ αἱ ὅμοιαι.

Τέλος ἡ καταπολέμησις τῶν αἱρέσεων συνετελέσθη ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας μὲ τὸν ἔλεγχον τῶν ἀπόψεών των καὶ τὴν προβολὴν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς ἀπειρίαν συγγραμμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον σώζονται ἐλάχιστα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. RITSCHL, *Die Entstehung der altkatholischen Kirche*, 21857.
 TH. ZAHN, *Geschichte des neutestl. Kanons*, τ. 1-2, 1888-1892.
 M. WINKLER, *Der Traditionsbegriff des Urchristentums*, 1897.
 J. KUNZE, *Glaubensregel, Heilige Schrift und Taufbekenntnis*, 1899.
 P. NAUPEL, *Lettres et écrivains chrétiens des IIe et IIIe siècles*, Paris 1961.

Ἄν και ἦτο εἰς ὑπό τοῦς πρώτους και σπουδαιοτέρους ἀναζητητῆς τῆς παραδόσεως, γνωρίζομεν περι αὐτοῦ σχεδόν μόνον ὅσα ὁ Εὐσέβιος διετήρησεν εἰς τήν ἀνεκτίμητον ἱστορίαν του.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι προήρχετο ἀπό τήν Ἀνατολήν, διότι, ὅπως βεβαιώνει ὁ ἴδιος, κατήλθεν εἰς τήν Κόρινθον ἐνῶ ἔπλεε πρὸς τήν Ρώμην. Ἐκ τοῦ γεγονότος δὲ ὅτι ἐγνώριζε τήν ἀραμαϊκὴν, ἐχρησιμοποῖει τὸ Καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον ὄχι μόνον εἰς τήν ἑλληνικὴν ἀλλὰ και εἰς τήν συριακὴν μορφήν του και εἶχε γνῶσιν στοιχείων ἀπό τήν ἄγραφον ἰουδαϊκὴν παράδοσιν, ὁ Εὐσέβιος συνεπέρανεν ὅτι ἦτο ἑβραϊκῆς καταγωγῆς, φαίνεται δὲ σήμερον εἰς ὅλους σχεδόν ὅτι δὲν ἔχει ἄδικον, δεδομένης μάλιστα τῆς ὅλης ἐκκλησιαστικῆς τοποθετήσεως του. Πρέπει νὰ προσήλθεν ὄριμος εἰς τήν χριστιανικὴν¹ πίστιν. Ὁ Εὐσέβιος τὸν παρουσιάζει νὰ ζῆ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀδριανοῦ, τοῦ Ἀντωνίνου και τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, κατὰ δὲ τὰς πληροφορίας τοῦ ἰδίου ἤκμασε κυρίως ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου αὐτοκράτορος. Προφανῶς εἶχε γεννηθῆ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος, «ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν Ἀποστόλων διαδοχῆς»².

Ἐπειδὴ ἡ ὑπαρξὶς τόσον κολλῶν αἱρετικῶν παραφυάδων τοῦ εἶχε δημιουργήσει σοβαρὰν σύγχυσιν, ἠθέλησε νὰ ἀναζητήσῃ τήν ἀκριβῆ διδασκαλίαν εἰς τὰ ἀρχαῖα μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, κυρίως εἰς τήν Κόρινθον και τήν Ρώμην. Και εἰς μὲν τήν Κόρινθον ἔμεινε πολλάς ἡμέρας συναναστρεφόμενος τοῦς ἐκεῖ Χριστιανοὺς και τὸν ἐπίσκοπόν των Πρίμμον μὲ ἱκανοποίησιν, διότι τοῦς εὔρε νὰ ἐπιμένουν εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, τήν ὀρθὴν διδασκαλίαν. Εἰς δὲ τήν Ρώμην παρέμεινε πολὺ περισσότερον ἐπὶ τῆς ἐπισκοπείας τοῦ Ἀνικήτου (155-166). Οἱ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου παρατιθέμενοι λόγοι του δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦτο ἐκεῖ και ἐπὶ τῶν διαδόχων τούτου Σωτῆρος και Ἐλευθέρου, ὁ ἴδιος ὅμως ὁ ἱστορικὸς τὸ ἐπέθεσεν. Ἐπραγματοποίησεν ἐκεῖ ὠρισμένον ἔργον· «γενόμενος δὲ ἐν Ρώμῃ, διαδοχὴν ἐποίησάμην μέχρις Ἀνικήτου»³. Οἱ νεώτεροι κριτικοί, μὴ κατανοοῦντες τήν σημασίαν τῆς προτάσεως ταύτης, ἠθέλησαν νὰ διορθώσωσι τήν λέξιν διαδοχὴν εἰς διατριβὴν ἢ διαγωγὴν ἀνεπιτυχῶς. Ἡ πρότασις σημαίνει φυσικὰ κάτι περισσότερον ὑπὸ τήν κατάρτισιν ἐνὸς ξηροῦ καταλόγου

1 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 4, 22, 8.

2 Αὐτόθι 2, 23, 3.

3 Αὐτόθι 4, 22, 3.

διαδοχής επισκόπων· σημαίνει την σύνταξιν μιᾶς εκθέσεως περί τῆς διατηρήσεως τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὴν διαδοχὴν τῶν επισκόπων μέχρι Ἀνικίτου. Ἐπιστρέψας εἰς τὴν Ἀνατολήν, τὴν Συρίαν δηλαδή ἢ τὴν Παλαιστίνην, συνέγραψε τὸ ἔργον του περί τὸ 175 καὶ κατὰ τὸ Πασχάλιον Χρονικόν⁴ ἀπέθανεν ἐπὶ Κομμόδου (180-193).

Τὸ ἔργον του, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἀπὸ πέντε βιβλία, καλούμενα ὑπὸ τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ Εὐσεβίου Ὑπομνήματα, ὑπὸ τοῦ δευτέρου δὲ καὶ «πέντε συγγράμματων», ὑπῆρξε καρπὸς τῶν πολυτῶν ἐρευνῶν του εἰς τὰ ἀνωτέρω κέντρα καὶ ἄλλου. Δυστυχῶς ἔχει ἀπολεσθῆ, καὶ μάλιστα ὅπως φαίνεται πολὺ ἐνωρίς, πλὴν ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων, διατηρηθέντων κυρίως ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καὶ δευτερευόντως ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Σιδήτου καὶ τοῦ Στεφάνου Γοβάρου, ἀλλὰ μέγα μέρος τοῦ ὕλικου αὐτοῦ εἶχεν ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον ἐνσωμαρωθῆ εἰς συγγράμματα τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἄλλων. Βάσει παλαιῶν καταλόγων ὑποτίθεται ὑπὸ πολλῶν ὅτι ἐσώζετο εἰς πολλὰς βιβλιοθήκας μέχρι καὶ τοῦ 15 αἰῶνος⁵, ἀλλὰ προφανῶς ἡ ὑπόθεσις στηρίζεται ἐπὶ εἰδήσεων αἱ ὁποῖαι προήλθον ἐκ παρερμηνείας. Τὸ ὕφος τοῦ ἔργου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Εὐσέβιος, ἦτο ἀπερίτεχον καὶ ἡ ἐκθεσις ἀπλοϊκῆ· ἡ ἀξία του ὅμως ἦτο παρά ταῦτα μεγάλη.

Ὁ Ἱερώνυμος φρονεῖ ὅτι τὰ Ὑπομνήματα ἐξέθετον συνεχῆ ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, ὅτι ἦσαν «ecclesiasticorum actuum historiae»⁶, ἀλλ' ἂν τοῦτο ἦτο ὀρθὸν δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῆ ἢ τοποθέτησις τῆς περὶ Ἰακώβου διηγήσεως εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ ἔργου. Ἀντιθέτως ὁ Εὐσέβιος μαρτυρεῖ ὅτι ἦτο ἀντιαιρετικόν, ὅτι ὑπερνημάτιζε «τὴν ἀπλανῆ παράδοσιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος»⁷, καὶ ἡ γνώμη αὐτῆ εἶναι φυσικὰ ἢ ὀρθή, ἂν καὶ ὁ Ἡγήσιππος ἀπέδιδεν ἰδιαιτέραν βαρύτητα εἰς τὰ ἱστορικὰ ἐπιχειρήματα. Ἡ παρέλευσις τόσον μακροῦ χρόνου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Κυρίου καὶ ἡ προκληθεῖσα ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τῶν αἵρετικῶν σύγχυσις εἶχον κινήσει ζωηρῶς τὰ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν. Κεντρικὴ γραμμὴ τοῦ ἔργου του εἶναι ὅτι ἡ ἐγγύησις τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως παρέχεται μόνον διὰ τῆς μαρτυρίας τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως· ὅ,τι συμφωνεῖ μὲ αὐτὴν εἶναι ὀρθόδοξον, ὅ,τι διαφωνεῖ εἶναι αἵρετικόν. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τὰ περισσότερα ἀναφέρονται εἰς τὰ περιστατικὰ τῆς διαφυλάξεως τῆς παραδόσεως ὑπὸ τῶν πρώτων επισκόπων τῶν ἀποστολικῶν Ἐκκλησιῶν. Καὶ εἶναι:

α) Περί τοῦ πρώτου επισκόπου Ἱεροσολύμων Ἰακώβου Ἀδελφοθέου μαζί μὲ μιαν μυθώδη κατὰ τὸ πλεῖστον διήγησιν περὶ τοῦ μαρτυρικοῦ

4 PG 92, 664.

5 TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neut. Kanons* 6 (1900), 249.

6 *De viris illustribus* 22.

7 *Εκκλ. Ἱστορία* 4, 8, 2.

διὰ τοὺς δικαίους μελλοντικὰ ἀγαθὰ οὔτε ὀφθαλμὸς εἶδεν, οὔτε οὐς ἤκουσεν οὔτε νοῦς ἀνθρώπου κατενόησεν. Δέν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐννοήσωμεν τί ἔλεγεν ὁ τριβείστης αὐτὸς θεολόγος, ἐφ' ὅσον ἔχουν χαθῆ καὶ τὸ ἰδικόν του καὶ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κείμενα

- PG 5, 1307-1328. BEP 5, 82-86.
 TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons und der altkirchl. Literatur* 6, Erlangen 1900, 228-273.
 E. PRÜSCHEN, *Antilegomena*, Tübingen 1905, 107-113.
 H. J. LAWTON, *Eusebius, Essays on the Ecclesiastical History of Eusebius*, Oxford 1912, 1-107.

Μελέται

- C. ALLAMANO-LAVIGRIE, *De Egesippo disquisitio historica*, Paris 1850.
 TH. JESS, "Hegesippos nach seiner Kirchengeschichtl. Bedeutung", *Zeit. f. Hist. Theologie* 35 (1865), 3-95.
 H. J. BARDSELY, *Reconstruction of early christian documents*, 1, 1935.
 H. BUONAIUTI, "Marcione e Egesippo", *Religio* (1936), 401-413.
 A. FHRHARDT, *The apostolic succession in the first two centuries of the Church*, London 1953.
 L. BIELIK, "Adamman und Hegesipp", *Wiener Studien* 69 (1956), 344-349.
 K. MRAS, "Die Hegesippus-Frage", *Anzeiger der österr. Akademie, phil.-hist. Klasse* 95 (1958), 143-153.
 N. HYLDAHL, "Hegesipps Hypomnemata", *Studia Theol.* 14 (1960), 70-113.
 M. JAVIERRE, "El 'diadochen episcopales' de Hegesipo y la primera lista papal", *Salesianum* 21 (1959), 237-253.
 W. TELFER, "Was Hegesippus a Jew?" *Harvard Theol. Rev.* 53 (1960), 143-153.
 H. KIMMER, "Hegesipps römische Bischofsliste", *Vig. Christianae* 25 (1971), 182-196.

θανάτου του διά κρημνίσεώς του ἀπὸ τὸ πτερύγιον τοῦ ναοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ λιθοβολήσεώς του⁸.

β) Περί ἐκλογῆς τοῦ Συμεὼν υἱοῦ Κλωπᾶ ὡς διαδόχου τοῦ Ἰακώβου εἰς τὸν θρόνον καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ τοῦ θανάτου⁹.

γ) Περί ἐντολῆς ἀναζητήσεως τῶν ἀπογόνων τοῦ Δαβὶδ ὑπὸ τοῦ Βεσπασιανοῦ κατὰ περιληψιν¹⁰.

δ) Περί διαταγῆς τοῦ Δομιτιανοῦ νὰ φονευθοῦν ὅλοι οἱ ἀπόγονοι τοῦ Δαβὶδ πρὸς ματαίωσιν ἐνδεχομένης συνωμοσίας των¹¹.

ε) Περί τῆς διαδοχῆς τῶν τελευταίων τότε ἐπισκόπων Ρώμης Ἀνικήτου, Σωτήρος, Ἐλευθέρου¹².

Ἡ Ἠγήσιππος ἔδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, ἀλλὰ προφανῶς μεγαλυτέραν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων, παρ' ὅλον ὅτι ὑπάρχουν στοιχεῖα περὶ τοῦ ὅτι ἐξήτασε τὰ περιστατικά τῶν διαδοχῶν καὶ εἰς τὴν Κόρινθον καὶ πιθανῶς εἰς ἄλλας Ἐκκλησίας. Θεωρεῖ τὸν Ἰάκωβον ὡς ἐπίσκοπον τῆς Ἐκκλησίας ἐν γένει «διαδέχεται δὲ τὴν Ἐκκλησίαν μετὰ τῶν ἀποστόλων ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου Ἰακώβος»¹³. Ἐπομένως ἀνευρίσκομεν εἰς αὐτὸν ἓνα ἄλλον κλάδον τῆς παραδόσεως τῶν Κλημεντείων, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἰάκωβος ἦτο γενικός ἐπίσκοπος τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶποντο οἱ ἐπὶ μέρους ἐπίσκοποι μὲ πρῶτον τὸν τῆς Ρώμης. Τὰ Κλημέντεια ὑπὸ τὴν σημερινὴν των μορφήν συνετάχθησαν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ Βίκτορος, ἀλλ' ὁ ἀρχικός των πυρὴν εἶναι πυλαιότερος καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Πυλαιστίνην. Πιθανῶς ὁ Ἠγήσιππος ἔφερε τὴν πρωτότυπον ἐκείνην μορφήν εἰς τὴν Ρώμην.

Ἄλλα ἀποσπάσματα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν αἵρέσεων¹⁴. Ὁ Ἠγήσιππος χαρακτηρίζει ὡς παρθένον τὴν Ἐκκλησίαν μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν αἵρέσεων «μέχρι τῶν τότε χρόνων παρθένος καὶ ἀδιάφθορος ἔμεινεν». Οἱ αἵρετικοὶ τὴν ἐκηλίδωσαν. Φαίνεται ὅτι ἐξήταζε τὰς αἵρέσεις ἐξελικτικῶς, ἀρχίζων ἀπὸ τὰς ἰουδαϊκάς, εἰς τὰς ὁποίας ἐνέτασσε τοὺς Ἑσσηίους, Γαλιλαίους (ἴσως Ζηλωτάς), Ἡμεροβαπτιστάς, Μασβωθαίους ἀγνώστους ἀπὸ ἄλλοῦ, Σαμαρείτας, Σαδδωκαίους καὶ Φαρισαίους. Ἀπὸ τὰς ἐπτά αὐτὰς αἵρέσεις προήλθον αἱ ἰουδαιοχριστιανικαί, ἧτοι τῶν Σιμωνιανῶν, Κλεοβιηνῶν, Δοσιθιανῶν, Γοραθηνῶν¹⁵, καὶ ἀπὸ αὐτὰς πάλιν αἱ καθαρῶς χριστιανικαὶ τῶν Μενανδριανιστῶν, Μαρκιωνιστῶν, Καρποκρατιανῶν, Βαλεντινιανῶν, Βασιλειδιανῶν, Σατορνιλιανῶν.

Κατὰ τὸν Φώτιον¹⁶ ὁ Στέφανος Γόβαρος εἰς τὸ ἀπολεσθὲν ἀνθολογικὸν σύγγραμμά του ἔφερε τὸν Ἠγήσιππον νὰ ἀποδοκιμάζη τοὺς λόγους τοῦ Παύλου εἰς Α' Κορ. 2, 9, κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ ἠτοιμωμένα

8 Αὐτόθι 2, 23.

9 Αὐτόθι 3, 11, 3, 32.

10 Αὐτόθι 3, 12.

11 Αὐτόθι 3, 19-20. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΣΙΑΝΤΟΥ, DE BOOR, Texte und Unters. 5, 2, 169.

12 ΕΥΓΕΝΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 22, 3.

13 Αὐτόθι 2, 23, 4.

14 Αὐτόθι 4, 22, 5-7.

15 Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ κείμενον μνημονεύει ἐκ νέου τοὺς Μασβωθαίους, προφανῶς δι' ἐντάξεως γλωσσήματος.

16 ΦΩΤΙΟΥ, Μηνιόβιβλος 232.

Γ'. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Ὁ Διονύσιος ἠκμασε τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ β' αἰῶνος ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου¹, καὶ μάλιστα ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἀφοῦ ὁ Ἑγήσιππος περὶ τὸ 165 εὗρεν εἰς τὴν Κόρινθον ἐπίσκοπον τὸν πιθανῶς προκάτοχον αὐτοῦ Πρίμον. Εἶναι εὐλογον ὅτι ἄλλαι πληροφορῖαι περὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ δὲν διεσώθησαν, καθ' ὅσον ἡ παλαιὰ γραμματεία τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἀπωλέσθη.

Πάντως εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπῆρξε προσωπικότης οἰκουμενικοῦ κύρους, φωτισμένη καὶ μετριοπαθῆς, διὸ καὶ ἐζητοῦντο ἀπὸ παντοῦ αἱ συμβουλαὶ του, αἱ δὲ πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν αἰτήσεων γραφεῖσαι ἐπιστολαὶ του εὗρον μεγάλην διάδοσιν. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον,

«Τοῖς ἐνθέου φιλοπονίας οὐ μόνοις τοῖς ὑπ' αὐτόν, ἀλλ' ἤδη καὶ τοῖς ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀφθόνως ἐκοινῶνει, χρησιμώτατον ἔπασιν ἑαυτὸν καθιστὰς ἐν αἷς ὑπετυποῦτο καθολικαῖς πρὸς τὰς Ἐκκλησίας ἐπιστολαῖς»².

Ἐθεωρεῖτο δὲ τὸσον μεγάλης ἀξίας ἡ γνώμη του, ὥστε αἱ ἐπιστολαὶ του ἐνοθεῖοντο ὑπὸ τῶν αἵρετικῶν, «τῶν τοῦ διαβόλου ἀποστόλων», μὲ προσθήκας καὶ ἀφαιρέσεις.

Ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ του ἀπωλέσθησαν, ἀλλ' ὁ Εὐσέβιος συμπεριέλαβεν εἰς τὴν Ἱστορίαν του περιγραφὴν ὀκτώ ἐξ αὐτῶν, κατὰ περιστάσεις μαζὶ μὲ ἀποσπάσματα. Αἱ ἑπτὰ ἀποκαλοῦνται «καθολικαὶ ἐπιστολαὶ» (καὶ συναντῶμεν ἐδῶ νέον δείγμα τῆς τάσεως νὰ καταρτίζωνται συλλογαὶ ἐπιστολῶν συμποσοῦμεναι εἰς τὸν ἱερὸν ἀριθμὸν ἑπτὰ), ἡ ὄγδοη εἶναι ἰδιωτικὴ³.

α) *Πρὸς Λυκεδαιμονίους*. Ἔχουσα ὡς θέμα τὴν εἰρήνην καὶ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, διαταρασσομένην ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς, ἀποτελεῖ εἶδος ὀρθοδόξου κατηχήσεως.

β) *Πρὸς Ἀθηναίους*, διεγερτικὴ τῆς πίστεως καὶ τῆς διαγωγῆς κατὰ τὸ εὐαγγέλιον. Ἐπειτα ἀπὸ διωγμῶν καὶ μαρτύριον τοῦ ἐπισκόπου τῶν Πουπλίου, οἱ Χριστιανοὶ τῶν Ἀθηνῶν κατελήφθησαν ἀπὸ δειλίαν καὶ

1 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Χρονικὰ*, ΗΨΙΜ 2, 172. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustr.* 27.

2 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 23, 1.

3 Αὐτόθι 4, 23.

ὀλιγοπιστίαν, ἀλλ' εὐτυχῶς ὁ διάδοχος τοῦτου Κοδράτος, πιθανῶς ὁ ἀπολογητής, ἀνεξωπίρωσε τὴν πίστιν των. Ὡς πρῶτον ἐπίσκοπον τῶν Ἀθηνῶν μνημονεῖ τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην.

γ) *Πρὸς Νικομηδείας*, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς, πολεμῶν τὴν αἵρεσιν τοῦ Μαρκίωνος, διατυπώνει τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας.

δ) *Πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν Γορτύνης* καὶ τὰς λοιπὰς παροικίας τῆς Κρήτης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπαινεῖ τὸν ἐπίσκοπον Φίλιππον διὰ τὰς πλείστας ἀνδραγαθίας τῆς Ἐκκλησίας του καὶ προτρέπει νὰ προφυλάσσονται ἀπὸ τὴν διαστροφὴν τῶν αἵρετικῶν.

ε) *Πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν Ἀμάστρεως* καὶ τὰς λοιπὰς παροικίας τοῦ Πόντου, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὅτι ἔγραψε κατὰ προτροπὴν τοῦ Βακχυλίδου καὶ τοῦ Ἐλπίστου καὶ μνημονεῖ ὡς ἐπίσκοπον τὸν Πάλμαν. Βάσει βιβλικῶν ρήσεων ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις του περὶ γάμου καὶ ἀγνείας, πάντοτε μὲ πνεῦμα μετριοπαθείας, καὶ προτρέπει νὰ γίνονται δεκτοὶ εὐμενῶς οἱ ἐπιστρέφοντες ἀπὸ ὁποιοῦνδήποτε παράπτωμα ἢ αἵρετικὴν πλάνην.

στ) *Πρὸς Κνωσσίους*, διὰ τῆς ὁποίας συνιστᾷ εἰς τὸν ἐπίσκοπον Πινυτὸν νὰ μὴ ἐπιβάλλῃ ἀνυγκυστικῶς βαρὺ φορτίον ἀγνείας εἰς τοὺς πιστοὺς, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν ἀσθένειαν τῶν πολλῶν. Προφανῶς ὁ Πινυτὸς ἦτο φίλος τῆς ὑπερβολικῆς ἐγκρυτείας καὶ δὲν τοῦ ἤρεσεν ἡ ἐπιείκεια τοῦ Διονυσίου· διὰ τοῦτο ἄλλωστε ἀπήντησεν ὅτι καλὸν εἶναι νὰ τοὺς προσφέρῃ ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κορίνθου καὶ στερεὰν τροφήν διὰ νὰ μὴ γηράσουν τρώγοντες γαλακτώδη.

ζ) *Πρὸς Ρωμαίους*, εἰς τὴν ὁποίαν προσφωνεῖται ὁ τότε ἐπίσκοπος Ρώμης Σωτήρ. Ὁ Εὐσέβιος διατηρεῖ τέσσαρα ἐξ ὧν ἐνδιαφέροντι ἀποσπάσματα αὐτῆς, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον μνημονεῖ τὸ ἀρχαῖον ἔθος τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας νὰ εὐεργετῇ τοὺς ἀπανταχοῦ Χριστιανούς, τὸ δεῦτερον ἀναφέρεται εἰς τὴν Πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν τοῦ Σωτήρος, ἀλλὰ καὶ τὴν προηγουμένην τοῦ Κλήμεντος ἡ ὁποία ἀνεγνώσκετο εἰς τὴν Κόρινθον ἀνέκαθεν καὶ κατὰ τοὺς χρόνους συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς δημοσίᾳ, τὸ τρίτον δηλώνει ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Διονυσίου ἐνοθεύοντο ὑπὸ τῶν αἵρετικῶν, τὸ δὲ τέταρτον μνημονεῖ ὡς ἰδρυτὰς τῶν Ἐκκλησιῶν Κορίνθου καὶ Ρώμης, ὡς φυτευτὰς, ἀπὸ κοινοῦ τοὺς δύο κορυφαίους ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον⁴.

η) *Πρὸς Λευσοφόραν*, γυναῖκα τὴν ὁποίαν νουθετεῖ εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν.

4 Τὸ τέταρτον τεμάχιον αὐτόθι 2, 25, 8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μ. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae*, 1, 1846, 175-201.
Ρ. ΝΑΥΙΣ, *Lettres et écrivains chrétiens des IIe et IIIe siècles*, Paris 1961, 13-32.
Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Αποστάσις Κορίνθου*, ἀνάτ. ἐκ τῆς *Ἐπετηρίδος Θεολογ. Σχολῆς Ἀθηνῶν* 21, Ἀθήναι 1975.

Δ'. ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ

1. ΜΕΛΙΤΩΝ ΣΑΡΔΕΩΝ

Βίος

Υπήρξε μία από τās σπουδαίας προσωπικότητας, τās οποίας ὁ Πολυκράτης Ἐφέσου εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν πάπαν Βίκτορα ἐκάλει «μεγάλα στοιχεία», μεγάλους φωστῆρας, καὶ ἐπεκαλεῖτο, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐμμονὴν τῶν συμπατριωτῶν του εἰς τὸν ἑορτασμὸν τοῦ Πάσχα κατὰ τὴν 14ην Νισάν. «Μελίτωνά τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον, ὃς κεῖται ἐν Σάρδεσι περιμένων τὴν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν ἐπισκοπὴν, ἐν ἧ ἐκ νεκρῶν ἀναστήσεται»¹. Φυσικὰ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «εὐνοῦχου» δηλώνει ἀπλῶς τὴν ἐγκράτειαν.

Ἐποίμανε τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Σαρδεῶν, πρωτευούσης τῆς Λυδίας, ἐπὶ μακρόν, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀντωνίνου καὶ τοῦ Μ. Αὐρηλίου. Γνωρίζομεν δὲ ὅτι μετέσχεν ἐνεργῶς τῆς περὶ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα συζητήσεως καὶ ὅτι ἐπεσκέφθη τὴν Παλαιστίνην χάριν προσκυνήματος. Εἶναι ὁ πρῶτος γνωστὸς ἐπίσημος προσκυνητῆς τῶν ἁγίων τόπων μὲ ἀμέσως ἐπομένους τὸν Ἀλέξανδρον ἐπίσκοπον Καππαδοκίας καὶ τὸν Ὠριγένην. Προξενεῖ ἐντύπωσιν τὸ λεγόμενον εἰς τὸν λόγον του *Εἰς τὸ Πάσχα* περὶ τῆς σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ (71 καὶ 74):

«ποῦ πεφόνευται:

Ἐν μέσῳ Ἱερουσαλήμ...ἐπὶ μέσης πλατείας».

Ὅπως εἶναι γνωστὸν, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὠδηγήθη ἐκτὸς τῆς πόλεως εἰς τὸν Γολγοθᾶν, διὰ νὰ σταυρωθῇ. Ὄταν δμως ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν αὐτὴν ὁ Μελίτων, τὰ τεῖχη αὐτῆς τὰ ἀδριάνεια εἶχον περικλείσει καὶ τὸν Γολγοθᾶν.

Λόγῳ τῆς ἐγκρατείας, τοῦ ζήλου, τῆς ἀφοσιώσεως καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου του τοῦ ἀπεδίδεντο ὁ τίτλος τοῦ «προφήτου»², ἀλλ' οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, τοὺς ὁποίους θὰ ἴδωμεν, ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον νὰ προσέκειτο εἰς τὸν Μοντανισμόν.

Παρ' ὅλον ὅτι μνημονεύεται καὶ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ Τερτυλλιανοῦ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ὠριγένους, Ἀναστασίου Σιναΐτου,

1 Παρ' ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 24, 5.

2 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ παρ' ἸΓΡΑΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 24.

συντακτῶν Σειρῶν, Πασχαλίου Χρονικοῦ, δὲν εὑρίσκομεν ἄλλα ἀξιόλογα στοιχεῖα περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ πρέπει νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰ ὀλίγα τὰ ὁποῖα παρέχει ὁ Εὐσέβιος³. Ἀπέθανε πιθανῶς περὶ τὸ 185 καὶ πάντως πρὸ τοῦ 190, ὅτε ὁ Παλυκράτης ἔγραψε τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν του.

Συγγράμματα

Ὑπῆρξεν ὁ πολυμερέστατος καὶ πολυγραφώτατος χριστιανὸς συγγραφεὺς τοῦ β' αἰῶνος, ἀλλὰ τὰ διασωθέντα προϊόντα τῆς γραφίδος του εἶναι πενιχρά καὶ πρὸ τριακονταετίας ἦσαν ἀσήμαντα. Ὁ Εὐσέβιος παραδίδει ἐκτενῆ κατάλογον ἔργων του, εἰς μεγάλην ἀταξίαν μάλιστα, ἢ ὁποῖα ἐπιτείνεται ἀπὸ τὰ ἀντιγραφικὰ σφάλματα κατὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσίν του, ἐκ τῆς ἀναλύσεως δὲ αὐτοῦ εὑρίσκομεν περὶ τοῖς 20 τίτλους συγγραμμάτων, εἰς τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ εἰς ἄλλος ἐκ τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου.

1) *Τὰ Περὶ Πάσχα βιβλία* δύο.

2) *Τὸ Περὶ πολιτείας καὶ προφητῶν*. Ἴσως ὁ ἀκριβὴς τίτλος ἦτο περὶ πολιτείας προφητῶν, ὅπως ἔχει ὁ Ἱερώνυμος, ἢ ἐπρόκειτο περὶ δύο ἔργων, *Περὶ πολιτείας* καὶ *Περὶ προφητῶν*, πρῶτον εὐδοούμενον καὶ ἀπὸ τὴν παρουσίαν τοῦ ἄρθρου 'τὸ' πρὸ τοῦ τίτλου, διότι ὅπου πρόκειται περὶ δύο βιβλίων ἢ ἔργων προτίθεται τὸ ἄρθρον τοῦτο εἰς τὸν πληθυντικόν, ὅπου πρόκειται περὶ ἑνὸς βιβλίου ἢ ἔργου προτίθεται τὸ ἄρθρον ὁ (λόγος). Προφανῶς ἐδῶ τὸ ἄρθρον ἦτο τὰ (βιβλία) καὶ ἐκ λάθους μετεγράφη εἰς ἐνικόν.

3) Ὁ *Περὶ Ἐκκλησίας*.

4) Ὁ *Περὶ Κυριακῆς λόγος*.

5) Ὁ *περὶ φύσεως ἀνθρώπων*. Ἀντὶ φύσεως οἱ βασικοὶ κώδικες ὅλοι πλὴν ἑνὸς ἔχουν 'πίστεως'.

6) Ὁ *Περὶ πλάσεως*.

7) Ὁ *Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων*. Ὁ τίτλος εἶναι ἀκατανόητος, ἐκτὸς ἐὰν διορθωθῆ εἰς *Περὶ ὑπακοῆς πίστει τῶν αἰσθητηρίων*. Κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου πρόκειται περὶ δύο ἔργων *De obedientia fidei* καὶ *De sensibus*, ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον, *De sensibus* καὶ *De fide*.

8) Ὁ *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἡνεοῖς*. Ἡ τελευταία λέξις εἶναι ἀκατανόητος καὶ κατὰ τὴν εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ καταλό-

³ Ἑκκλ. Ἱστορία 5, 24, 2-5, 4, 21, 4, 13, 8, 4, 26, 1, 13 ἔ.

γου ἐπανάληψιν τοῦ τίτλου παραλείπεται. Οἱ ἐκδῶται διορθώνουν εἰς «ἡ νοῶς» «ἡ ἐνὸς» «ἐνώσει», ἀλλ' ἡ μόνη ὀρθὴ διόρθωσις φαίνεται ὅτι εἶναι «ἐν ἐνώσει».

- 9) Ὁ Περὶ λουτροῦ, ἦτοι περὶ βαπτίσματος.
- 10) Ὁ Περὶ ἀληθείας.
- 11) Ὁ Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ. Πάλιν οἱ κώδικες ἐδῶ ἔχουν «πίστεως» ἀντὶ κτίσεως πλὴν ἐνός. Προφανῶς διώρθωσε κάποιος ἀντιγραφεὺς, φοβούμενος μὴ τυχόν ὁ Μελίτων νομισθῆ ὅτι ἐδέχετο τὸν Χριστὸν ὡς κτίσμα. Ἦσως ὁμοίως ἠσχολεῖτο περὶ τὴν ἐν προεπάρξει ἐνέργειαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν κτίσιν.
- 12) Λόγος αὐτοῦ προφητείας. Ὁ τίτλος βάσει τοῦ Ρουφίνου καὶ τοῦ Ἰερωνύμου πρέπει νὰ διορθωθῆ εἰς Λόγος περὶ προφητείας αὐτοῦ.
- 13) Ὁ Περὶ φιλοξενίας.
- 14) Κλείς.
- 15) Περὶ διαβόλου.
- 16) Περὶ Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου.
- 17) Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ. Ὁ τίτλος τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου περὶ σαρκώσεως δηλώνει προφανῶς τὸ ἴδιον ἔργον, τοῦ ὁποίου θὰ ἴδωμεν μικρὸν ἀπόσπασμα.
- 18) Ἐκλογαί.
- 19) Βιβλίδιον πρὸς Ἀντωνίνον.
- 20) Λόγος εἰς τὸ Πάθος, μνημονευόμενος ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου καὶ ταυτιζόμενος μὲ τὸ προσφάτως ἀνευρεθὲν ἔργον του.

Τὰ ἀνωτέρω συγγράμματα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετασθοῦν πάλιν ἐν συνεχείᾳ παραμένουν οὐσιωδῶς πέραν τῆς γνώσεως ἡμῶν, ἂν καὶ μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ οἱ τίτλοι παρέχουν μωρτυρίαν περὶ τοῦ περιεχομένου των.

Μία σειρὰ ἔργων ἔχει προφανῶς ἀντιγνωστικὸν χαρακτήρα, ὅπως εἶναι τὰ περὶ πλάσεως, περὶ πίστεως, περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ, περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ, περὶ φύσεως ἀνθρώπου, περὶ ψυχῆς καὶ σώματος, περὶ λουτροῦ, περὶ Διαβόλου. Εἰς συριακὴν καὶ κοπτικὴν μετάφρασιν σώζεται ὁμιλία *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος καὶ πάθους Κυρίου* ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας, τῆς ὁποίας ἡ γνησιότης ἀμφισβητεῖται. Τὸ ριθμικὸν αὐτῆς ὕφος καὶ τὸ περιεχόμενον μαρτυρεῖ καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως συγγένειαν μὲ τὸ σωζόμενον ἔργον τοῦ Μελίτωνος, ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ ἀποδειχθῆ ταύτισις αὐτῆς μὲ τὸ

ὁμοτίτλον κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ ἔργον τοῦτου. Τοῦ ἔργου δὲ Περι λουτροῦ διεσώθη τεμάχιον κατὰ τὸ ὅποιον τὰ πάντα λούονται· τὰ οὐράνια σώματα εἰς τὸν ὠκεανόν, ἢ γῆ εἰς τοὺς ποταμούς, ὁ ἀήρ εἰς τὴν βροχὴν· καὶ ὁ Χριστὸς λούεται, βαπτίζεται. Ἴσως τὸ ἔργον τοῦτο εἶχεν ἀντιμαρκιωνικὸν χαρακτήρα, διότι ὁ Μαρκίων ἠρνεῖτο ὅτι ὁ Χριστὸς εἶχε βαπτισθῆ. Τέλος ἡ πληροφορία τοῦ Ὁριγένους⁴ ὅτι ὁ Μελίτων τύπον τοῦ Διαβόλου ἐθεώρει τὸν Ἀβεσσαλώμ προήρχετο προφανῶς ἐκ τοῦ ἔργου Περι Διαβόλου.

Ἐν ὁμολογιακὸν κείμενον, σωζόμενον συριστί εἰς τὴν Ἑδεσσηνὴν Ἀνθολογίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μελίτωνος καὶ εἰς τὴν Ἀνθολογίαν τοῦ Τιμοθέου Αἰλοῦρου καὶ ἄλλας συλλογὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εἰρηναίου, φέρει τὸν τίτλον Περι πίστεως. Τὸ ὄψος αὐτοῦ δεικνύει πέρα πάσης ἀμφισβητήσεως τὴν μελιτώνειον προέλευσίν του καὶ ἡ λογοτεχνικὴ μορφή του τὸ παρουσιάζει ὡς ὁλοκληρωμένον αὐτοτελὲς κείμενον καὶ ὄχι ὡς ἀπόσπασμα τοῦ ὁμωνύμου ἔργου, παρὰ τὴν βραχύτητά του. Ἀρχίζει μὲ τὸν πρόλογον:

«Ἐκ τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν συλλέγομεν ὅσα περὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ κηρύσσονται, ἵνα δεῖξωμεν τῇ ἡμετέρᾳ ἀγάπῃ, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ τέλειος νοῦς, ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ πρὸ ἑωσφόρου γεννηθείς».

Παρακολουθεῖ ἐν συνεχείᾳ τὸν Λόγον εἰς ὄσας τὰς ἐκφράσεις, ἀπὸ τῆς προικωνίου τριαδικῆς θεσεως του διὰ τῆς ἀποκαλίψεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τῆς ἐνσαρκώσεως, τῆς σωτηριώδους ἐνεργείας του, τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀνυστάσεως, μέχρι τῆς ἀναλήψεως. Πράγματι τὸ κείμενον εἶναι τοιοῦτον, ὥστε μόνον ὡς μία πλήρης ὁμολογία, μὲ ἀντιρητικὸν ἀλλὰ περισσότερον μὲ θετικὸν χαρακτήρα, δύναται νὰ νοηθῆ. Δύο ἢ τρία ἄλλα ἔργα ἦσαν πιθανῶς ἀντιμοντανιστικά, ἦτοι τὰ *Περὶ πολιτείας προφητῶν*, *Περὶ Ἐκκλησίας*, *Περὶ τῆς αὐτοῦ προφητείας*. Ὁ Μελίτων ἐτιμᾶτο ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του μὲ τὸν τίτλον τοῦ προφήτου, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι σύγχρονοὶ του καὶ προγενέστεροι μικρασιᾶται, λαμβάνοντες δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς εἰρωνεύεται τὴν προφητείαν του, πειθόμεθα ὅτι δὲν ἦτο μοντανιστῆς, ἀλλ' ἀντιμοντανιστῆς, ἂν καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου δὲν συμπεριλαμβάνεται εἰς τοὺς κατὰ τοῦ Μοντανισμοῦ γράψαντας. Εἰς τὸ τρίτον ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἔργα φαίνεται ὅτι ἀνέπτυξε τὸ θέμα περὶ τῆς ἀληθοῦς προφητείας, ἢ ὅποιον ἦτο καὶ ἰδική του κατὰ τὴν ἔννοιαν ὅτι αὐτὴν ἀνεγνώριζεν.

⁴ Ἐκλογαὶ εἰς ψαλμοὺς 3, 1. PG 12, 1120.

Τὸ *Περὶ Ἀποκαλίψεως Ἰωάννου* ἔργον πιθανὸν ἐπίσης ἀνεφέρετο εἰς μοντανιστικὰς ἀντιλήψεις, καὶ δὴ περὶ τῶν ἐσχάτων.

Αί Ἐκλογαί κατὰ τὸν διασωθέντα πρόλογόν των⁵ ἀπετέλουν συλλογὴν παλαιοδιαθηκικῶν χωρίων περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

«Μελίτων Ὁνησίμω τῷ ἀδελφῷ χαίρειν. Ἐπειδὴ πολλάκις ἠξίωσας σπουδῆ τῇ πρὸς τὸν λόγον χρώμενος γενέσθαι σοι ἐκλογάς ἐκ τε τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν περὶ τοῦ Σωτῆρος καὶ πάσης τῆς πίστεως ἡμῶν, ἔτι δὲ καὶ μαθεῖν τὴν τῶν παλαιῶν βιβλίων ἐβουλήθης ἀκρίβειαν, πόσα τὸν ἀριθμὸν καὶ ὅποια τὴν τάξιν εἶεν, ἐσπουδάσα τὸ τοιοῦτο πράξαι, ἐπιστάμενός σου τὸ σπουδαῖον περὶ τὴν πίστιν καὶ φιλομαθὲς περὶ τὸν λόγον ὅτι τε μάλιστα πάντων πόθω τῷ πρὸς Θεὸν ταῦτα προκρίνεις, περὶ τῆς αἰωνίου σωτηρίας ἀγωνιζόμενος».

Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐγχειρήματος μετέβη εἰς τὴν Παλαιστίνην, διὰ νὰ ἀναζητήσῃ ἐκεῖ τὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης. Ταῦτα καταλογίζει συντάσσων τὸν πρῶτον χριστιανικὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης, περιλαμβάνοντα ἐν ἀναλύσει 36 βιβλία ἤτοι Γένεσιν, Ἐξοδον, Ἀριθμούς, Λευϊτικόν, Δευτερονόμιον, Ἰησοῦν Ναυφ, Κριτάς, Ρούθ, Βασιλειῶν τέσσαρα, Παραλειπομένων δύο, Ψαλμούς, Παροιμίας Σολομῶντος (τὰς ὁποίας μάλιστα ὀνομάζει Σοφίαν), Ἐκκλησιαστήν, Ἄσμα Ἄσμάτων, Ἰώβ, Ἡσαΐαν, Ἰερεμίαν, Μικροῦς Προφήτας δώδεκα εἰς ἓν, Δανιήλ, Ἰεζεκιήλ, Ἔσδραν. Ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ συνέθεσεν εἰς ἕξ κεφάλαια (βιβλία) συλλογὴν χωρίων ἀναφερομένην εἰς Χριστὸν καὶ τοὺς χριστιανικοὺς θεσμοὺς καί, ὅπως φαίνεται, τὴν ἐσχολίασεν. Προφανῶς εὗρισκεν ἀνεπαρκεῖς τὰς κυκλοφοροῦσας παλαιὰς ἐκλογὰς προφητικῶν ρήσεων. Αἱ Ἐκλογαί περιεῖχον ὕλικὸν τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν ἐπ' εὐκαιρίᾳ καὶ αὐτὸς καὶ ἄλλοι θεολόγοι. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μελίτωνος φέρονται εἰς Σειράς⁶ τέσσαρα χωρία σχετικὰ μὲ τὴν οὐσίαν τοῦ Ἀβραάμ, τὴν ὁποῖαν παρουσιάζουν ὡς τύπον τοῦ σταυροῦ.

Ἡ Κλείς ἦτο πιθανῶς λεξιλογικὴ διασάφησις γραφικῶν κειμένων. Ἡ σωζομένη λατινιστί Claus, φέρουσα εἰς τὸν χειρόγραφον κώδικα τὸ ὄνομα τοῦ Μελίτωνος διὰ δευτέρας χειρὸς, εἶναι μεταγενέστερον κατασκευάσμα.

Τὸ *Πρὸς Ἀντωνῖνον* βιβλίδιον εἶναι τὸ καλούμενον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ ἔργου του⁷ «Ὑπὲρ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος ἀπολογία». Ὡς Ἀντωνῖνος ἐδῶ νοεῖται ὁ Μ. Αὐρήλιος ὁ ὁποῖος ἔφερε καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Κατ' ἀπόσπασμα σωζόμενον ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ὁ Μελίτων ἔγραφε μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς: «Τὸ γὰρ οὐδεπώποτε γενόμενον, ὧν διώκεται τὸ τῶν θεοσεβῶν γένος καινοῖς ἐλαυνόμενον δόγμασι κα-

5 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 26, 13.

6 ΚΑΙΤΗ, *Reliquiae Sacrae* 1, 122-124.

7 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 13.

τά τὴν Ἀσίαν. Οἱ γὰρ ἀναιδεῖς συγκοφάνται καὶ τῶν ἀλλοτρίων ἐρυσταῖ τὴν ἐκ τῶν διαταγμάτων ἔχοντες ἀφορμὴν φανερώς ληστεύουσι, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν διαρπάζοντες τοὺς μηδὲν ἀδικοῦντας»⁸. Ἐπρόκειτο ἀκόμη περὶ διαρπαγῶν καὶ λεηλασιῶν περιουσίας, ἀλλ' ὁ ὀπολογητὴς ἐφοβεῖτο ὅτι ἐπέκειτο δεινὸς διωγμὸς, ὅπως συνέβη κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (176) καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν. Δηλώνει ὅτι δὲν ἐγνώριζεν ἂν τὸ νέον διάταγμα εἶχεν ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἢ ὑπὸ τοῦ ἐπιτοπίου ἄρχοντος καὶ ζητεῖ. ἂν μὲν συμβαίνει τὸ πρῶτον, νὰ ἐπανεξετάσῃ ὁ αὐτοκράτωρ τὴν ὑπόθεσιν, ἂν δὲ τὸ δεύτερον, νὰ δώσῃ ἐντολὴν πρὸς ἀκύρωσιν αὐτοῦ. Φαίνεται ὅτι τὸ διάταγμα εἶχεν ἐκδοθῆ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μ. Αὐρηλίου, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐχάθη. Ὁ Μελίτων τοποθετεῖ ἐπὶ νέας βάσεις τὰς σχέσεις μεταξύ Χριστιανισμοῦ καὶ ρωμαϊκῆς πολιτείας, προάγων μίαν θεωρίαν φιλικῆς συνυπάρξεως.

Ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει δύο βιβλία *Περὶ Πάσχα*, ἐνῶ ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο περὶ ἐνός, καὶ προφανῶς ταῦτα ἦσαν δύο βιβλία μιᾶς πραγματείας. Ἐξ αἰτίας τοῦ ἔργου τούτου ἔγραψεν ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς τὸ ὁμότιτλον ἔργον του⁹. Ὁ ἱστορικὸς διατηρεῖ τὸν πρόλογον αὐτοῦ: «Ἐπὶ Σερουίλλιου Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας ᾧ Σάγαρις καιρῶ ἐμαρτύρησεν, ἐγένετο ζήτησις πολλὴ ἐν Λαοδικείᾳ περὶ τοῦ Πάσχα, ἐμπεσόντος κατὰ καιρὸν ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις· καὶ ἐγράφη ταῦτα»¹⁰. Δὲν εἶναι γνωστὸν πότε ἀνθυπάτευσεν ὁ μνημονευόμενος ἀνὴρ, ἀλλ' ὁ Ρουφῖνος μετέγραψε τὸ ὄνομα του εἰς Sergius, πράγματι δὲ εἰς L. Sergius ἀνθυπάτευσεν κατὰ τὰ ἔτη 164-166.

Ἡ συζήτησις περὶ Πάσχα φαίνεται ὅτι ἐσυνεχίσθη καὶ μετέπειτα, ἀποτελεῖ δὲ πάντως μίαν τῶν φάσεων τῆς σχετικῆς διαστάσεως μεταξύ τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν. Ὡς γνωστὸν, αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Μικρασίας ἐώρταζον τὸ Πάσχα τὴν 14 τοῦ μηνὸς Νισάν. Περὶ τούτου ἐγίνε λόγος εἰς τὸν βίον τοῦ Πολυκάρπου, ὅπου ἐσημειώθη ὅτι ἀρχικῶς τὸ βασικὸν θῆμα ἦτο ἂν θὰ ἐορτάζουσαν καθόλου ἢ δὲν θὰ ἐορτάζουσαν. Εἰς τὰς πλείστας τῶν Ἐκκλησιῶν ἐφαίνετο ἐπαρκὴς ἢ κατὰ Κυριακὴν τήρησις τῆς ἀναμνήσεως τῆς ἀναστάσεως καὶ ἴσως αὐταὶ ἀπλῶς ἐτόνιζον περισσότερο τὸν κατὰ τὴν Κυριακὴν μετὰ τὴν πανσέληνον τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας ἐορτασμόν, ἀλλὰ δὲν ὠνόμαζον αὐτὸν Πάσχα, διότι ἐορτασμός Πάσχα ἐφαίνετο εἰς αὐτὰς νὰ εἶναι ἰουδαϊστικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ἄσχετος μὲ τὴν ἀνάστασιν. Κατ' ἐπίδρασιν ὁμοῦ τῶν Μικρασιατῶν καὶ ἡ ἰδικὴ τῶν ἐτησίᾳ ἐαρινῆ ἐορτῆ τῆς ἀναστάσεως ἀπέκτησε στοιχεῖα πασχαλινὰ καὶ κατέλαβε τὴν θέσιν Πάσχα, οὕτω δὲ ἐπῆλθε συμβι-

8 Αὐτόθι 4, 26, 5.

9 Αὐτόθι 6, 13, 9.

10 Αὐτόθι 4, 26, 3.

βασμός τῶν δύο παραδόσεων. Ἄν προσέξῃ κανεὶς τὴν συγκρότησιν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μ. Παρασκευῆς, τοῦ Μ. Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς τῆς Ἀναστάσεως, θὰ βεβαιωθῇ περὶ τοῦ ὅτι αὐταὶ ἀπετελέσθησαν ἐκ τῆς συνδέσεως δύο παραδόσεων.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπῆρχον διαφωνίαι καὶ μεταξὺ τῶν Γεσσαρεσκαϊδεκατιτῶν τῆς Μικρασίας, καὶ δὴ περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς πασχαλινῆς ἑορτῆς τῆς 14 Νισάν. Αἱ ἀπόψεις τῶν δύο μερίδων προκίπτουν ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ *Πασχαλίον Χρονικοῦ*, εἰς τὸν ὁποῖον διατηροῦνται ἀποσπάσματα ἔργου τοῦ Ἀπολιναρίου Ἱεραπόλεως¹¹, τὰ ὁποῖα πάντως εἶναι ἀσαφῆ. Φαίνεται ὅτι καὶ αἱ δύο ἑώρταζον κατὰ τὴν 14 Νισάν, ἡ δὲ διαφορὰ συνίστατο εἰς τὸ τί ἑώρταζον, τοῦτο δὲ ἐξηρτάτο ἀπὸ τὸ τί συνέβη τὴν ἡμέραν αὐτήν· ὁ Κύριος ἔφαγε τὸ δειπνον ἢ ἔπαθε τὸν σταυρικὸν θάνατον; Οἱ περὶ τὸν Ἀπολιναρίου ἰσχυρίζοντο ὅτι ὁ Χριστὸς τὴν νύκτα τῆς συλλήψεως ἔφαγε κοινὸν δειπνον, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἰωάννης, ἄρα αὕτη ἦτο ἡ 13 Νισάν· οὗτος ἐσταυρώθη τὴν Παρασκευὴν 14 Νισάν ἡμέραν τοῦ Πάσχα. Ἐπομένως περιεχόμενον τῆς ἑορτῆς ἦτο κατ' αὐτοὺς ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ μετὰ προλήψεως τῆς Ἀναστάσεως. Οἱ περὶ τὸν Μελίτων, προσκολλημένοι περισσότερον εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν παράδοσιν, ἠρμήνευον τὴν διήγησιν τῶν Συνοπτικῶν μετὰ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ Χριστὸς τὴν νύκτα τῆς συλλήψεως ἔφαγε τὸν ἄμνόν τοῦ Πάσχα, ἄρα αὕτη ἦτο ἡ 14 Νισάν καὶ τὸ πάθος συνέβη τὴν ἐπομένην τοῦ Πάσχα 15 Νισάν. Ἐπομένως κατ' αὐτοὺς περιεχόμενον τῆς ἑορτῆς τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα, ἀγομένης ὡσαύτως τὴν 14 Νισάν, ἦτο ἡ εἰς τὴν θυσίαν τοῦ Χριστοῦ ἀνταπόδοσις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πάσχα ὡς τύπου καὶ ἡ μετὰ τῆς ἀναστάσεως σύνδεσις αὐτοῦ, ἀσχέτως χρόνου· κατὰ τὸν ὁποῖον συνέβησαν τὸ πάθος καὶ ἡ ἀνάστασις, ἔστω δηλαδὴ καὶ ἂν ἀμφότερα συνέβησαν μετὰ τὴν 14 Νισάν.

Ἀπὸ αὐτὰ γίνεται ἀντιληπτὸν κατὰ προσέγγισιν τὸ περιεχόμενον τῶν δύο βιβλίων τοῦ Μελίτωνος Περὶ Πάσχα.

Ὁ Β. Ψευτογκᾶς εἰς ἑκτενῆ ἔργασίαν του διατείνεται ὅτι τὸ διμερὲς τοῦτο ἔργον τοῦ Μελίτωνος ἔχει σωθῆ καὶ ἀποτελεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴν ψευδοχρισσοστόμειον ἢ ψευδιπολίτειον ἑκτὴν πασχαλίον ὁμιλίαν προελθοῦσαν ἐκ διασκευῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν ὁμιλίαν εἰς τὸ Πάσχα τοῦ ἰδίου. Εἰς τοιαύτας περιπτώσεις μόνον ὑποθέσεις δύνανται νὰ γίνουσι, αἱ ὁποῖαι φυσικὰ δὲν υἱοθετοῦνται εὐκόλως ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν. Αἱ δυσκολίαι ἐδῶ ἔγκεινται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἔργον ἐκεῖνο τοῦ Μελίτωνος ἦτο περὶ Πάσχα καὶ τὰ δύο σωζόμενα κείμενα εἶναι εἰς τὸ Πάσχα, ὅτι ἀπουσιάζει καὶ ἀπὸ τὰ δύο ὁ διατηρούμενος ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον πρόλογος, ὅτι τὸ ἀντίστοιχον ἔργον τοῦ Ἀπολινα-

ρίου, ὅπως τὸ παρουσιάζουν τὰ ἀποσπάσματά του εἰς τὸ *Παροχάλων Χρονικόν*, εἶναι ἀντιρρητικὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς δύο ὁμιλίαις καὶ τέλος ὅτι ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς δὲν θά παρεκινεῖτο ἀπὸ δύο ἀπόφωτος ὁμιλίας νὰ συγγράψῃ ἰδικὸν του ἀντιρρητικὸν ἔργον.

Εἰς τὸ Πάσχα

Τὸ μόνον σωζόμενον σύγγραμμά τοῦ Μελίτωνος εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Εἰς τὸ Πάσχα* ἢ *Εἰς τὸ πάθος*. Δύναται νὰ φέρῃ καὶ τοὺς δύο τούτους τίτλους, δεδομένου ὅτι τὸ Πάσχα τοῦ Μελίτωνος συνδυάζεται μὲ τὸ πάθος τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ, ὅπως εἶπομεν ἤδη, δὲν φαίνεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἀναφερόμενον ἔργον *Περὶ Πάσχα*, διότι τὸ τελευταῖον ἦτο ἄλλου χαρακτήρος, ἀντιρρητικῶς.

Διὰ τελευταίαν φορὴν τὸ ἔργον τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Συναΐτου. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἦτο γνωστὸν εἰς μεταφράσεις, ἀλλὰ δὲν εἶχεν εὐρεθῆ ἡ ταυτότης του διότι ἡ αὐτὴ ἐφέροντο μὲ τὸ ὄνομα ἄλλων προσώπων ἢ τὸ ὄνομα τῆς ἑδρας ἐφέρετο παρεφθαρμένον. Ἡ λατινικὴ μετάφρασις διὰ τεσσάρων χειρογράφων τὸ ἀποδίδει εἰς τὸν πάπαν Λέοντα, ἡ συριακὴ διὰ δύο χειρογράφων καὶ πολλῶν ἀποσπασμάτων εἰς Μελίτωνα ἐπίσκοπον ἀνυπάρκτου πόλεως ἢ εἰς Μελέτιον, ἡ γεωργιανὴ διὰ δύο χειρογράφων ὁμοίως ὅπως καὶ ἡ συριακὴ, ἡ κοπτικὴ διὰ δύο ἐπίσης χειρογράφων τὸ διατηρεῖ ἀνωνύμως.

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἀνεκαλύφθη κατὰ δόσεις. Μέρος αὐτοῦ, αἱ παράγραφοι 57-63, ἐγνώσθησαν ἀπὸ τὸν πάπ. Ὁξυρύγχου 1600 τοῦ 6' αἰῶνος (1919), χωρὶς νὰ διαπιστωθῆ ἡ προέλευσις του. Ἐπειτα εὐρέθη τὸ κείμενον ὁλόκληρον μὲ ἐνδιάμεσα κενὰ καὶ κολοβὸν εἰς τὸν παπύρινον κώδικα Chester Beatty τοῦ 8' αἰῶνος, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μελίτωνος ἀλλὰ χωρὶς τίτλον, καὶ ἐξεδόθη τὸ 1940. Τέλος εὐρέθη ὁλόκληρον χωρὶς κενὰ, πλὴν ἐλαχίστων συμπληρουμένων διὰ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, εἰς τὸν πάπυρον Bodmer XIII τοῦ 7' αἰῶνος. Περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ κειμένου ὁ πάπυρος οὗτος δὲν ἀφήνει πλέον καμμίαν ἀμφιβολίαν, διότι καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ τέλος δηλώνει, «Μελίτωνος, Περὶ Πάσχα».

Εἶναι ἐν τῶν ἀξιολογωτέρων κειμένων ὑπὸ ὅσα ἐκκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς ἡ ἀρχαία Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἀπὸ ἀπόψεως δὲ μορφῆς δὲν ἔχει τὸ ὅμοιον του. Ἀρχόμενον ἀπὸ τὴν τυπολογίαν τοῦ Πάσχα, καθορίζει ὅτι τὸ μυστήριον αὐτοῦ εἶναι κατὰ μὲν τὸν νόμον παλαιὸν κατὰ δὲ τὸν λόγον καινόν, κατὰ μὲν τὸν τύπον πρόσκαιρον κατὰ δὲ

τὴν χάριν αἰδίου, προχωρεῖ διὰ ζωηροτάτης περιγραφῆς τῶν συμβάντων εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ Ἰσραὴλ διὰ τοῦ αἵματος τοῦ ἀμνοῦ, τύπου τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ἀναλαμβάνει δὲ ἔπειτα ἔκθεσιν τῶν προϋποθέσεων τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας διὰ μιᾶς δυνατῆς περιγραφῆς τῆς πτώσεως καὶ τῆς μεταπτωτικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἔρχεται εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἔξαρσιν τοῦ θριάμβου αὐτοῦ. Καλύπτει οὕτως ὅλον τὸ νόημα τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα τοῦ Κυρίου.

Οἱ στίχοι

«Ἡ μὲν γραφὴ τῆς ἑβραϊκῆς Ἐξόδου ἀνέγνωσται
καὶ τὰ ρήματα τοῦ μυστηρίου διασεσάφηται,
πῶς τὸ πρόβατον θύεται
καὶ πῶς ὁ λαὸς σώζεται».

ἀποτελοῦν τὸν πρόλογον αὐτοῦ. Διὰ τὴν λέξιν «διασεσάφηται» προσάγονται τρεῖς ἐξηγήσεις· ἢ ὅτι ἡ ἀνάγνωσις ἐγένεν εἰς τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν καὶ ἔπειτα μετεφράσθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἢ ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἠκολούθησεν ἐρμηνευτικὴ τοῦ κειμένου ὁμιλία, ἢ ὅτι αὕτη σημαίνει ὅ,τι καὶ ἡ λέξις «ἀνέγνωσται». Ἀνάγνωσις ἑβραϊκοῦ κειμένου εἰς ἀκολουθίαν ἑλληνικῆς χριστιανικῆς κοινότητος κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶναι ἀδιανόητος. Ἐπειδὴ ἡ συνέχεια προϋποθέτει πράγματα λεχθέντα προηγουμένως, φρονοῦμεν ὅτι μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἐγένε διὰ συντόμου ὁμιλίας διασύφησις τῶν ὄρων τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὴν διήγησιν τῆς Ἐξόδου. Τὸ ἔργον διαιρεῖται εἰς 4 τμήματα σαφῶς διακρινόμενα, ἕκαστον τῶν ὁποίων κατακλείεται διὰ τῆς αὐτῆς δοξολογίας· «ὦ (ἢ οὐ) ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων, ἀμήν».

Τὰ δύο πρῶτα τμήματα δεικνύουν τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου Πάσχα, ὃ ὁποῖος εἶναι συμπληρωματικός· τὸ νέον Πάσχα ἀποτελεῖ τὴν ἐπαλήθευσιν τοῦ παλαιοῦ.

2-10 Σύγκρισις μεταξὺ παλαιοῦ καὶ καινοῦ καὶ διασάφησις τοῦ ὅτι τὸ χριστιανικὸν μυστήριον τῆς θυσίας καὶ τῆς ἀναστάσεως εἶναι παλαιὸν μὲν ὡς τύπος νέον δὲ ὡς ἀλήθεια.

11-45 Περιγραφή τοῦ 'τύπου', δηλαδὴ τῶν συμβάντων κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἀκολουθῶς τῆς ἀνταποδόσεως αὐτοῦ.

Τὰ ἐπόμενα δύο τμήματα ἐξηγοῦν τὰ τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα καθ' ἑαυτό, τὴν «κατασκευὴν τοῦ μυστηρίου».

46-65 Μετὰ παρετυμολογίαν τοῦ Πάσχα ἐκ τοῦ πάσχειν ἐκθεσις περὶ τῆς προϊστορίας αὐτοῦ, τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων, τῆς φθορᾶς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τῆς προαγγελίας τοῦ μυστηρίου τῆς θυσίας διὰ τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν προφητῶν.

66-105 Παρουσίασις τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἐνσαρκωθέντος καὶ ἀποθανόντος καὶ ἀνυστάντος ὡς μυστηρίου. Μακρὰ ἐκθεσις ἀντιθετικὴ τῶν εὐεργεσιῶν του πρὸς τὸν Ἰσραὴλ καὶ τῆς παρανόμου τοῦτου ἐνεργείας κατὰ τοῦ Χριστοῦ. Παρουσίασις τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ νῦ ὁμιλῆ.

Ἐπάρχει διαφωνία ὡς πρὸς τὸν χαρακτηῖρα τοῦ ἔργου τοῦτου. Ἄλλοι νομίζουν ὅτι εἶναι ὁμιλία λεχθεῖσα κατὰ τὸν ἑορτασμόν τοῦ Πάσχα τῶν Τεσσαρεσκαίδεκατιτῶν· ἀλλ' ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς δὲν εἶναι κατάλληλος δι' ὁμιλίας αἱ ὁποῖαι ἐπιδιώκουν νῦ πείσουν τὸν ἀκροατὴν. Ἄλλοι λέγουσιν ὅτι εἶναι διήγησις ἀντιστοιχος πρὸς τὴν ἑβραϊκὴν χαγαδά, ἡ ὁποία ἀπηυθύνετο ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς οἰκογενείας πρὸς τοὺς μετέχοντας τοῦ πασχαλινοῦ δείπνου· ἀλλ' ἐκείνη ἦτο διήγησις στενοῦ περιβάλλοντος, ἐνῶ τοῦτο ἐλέγετο εἰς μεγάλην λατρευτικὴν συνάθροισιν εἰς χρόνον νηστείας. Τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν πασχαλινὴν χαγαδά, τῆς ὁποίας εἶναι ἀμφίβολον ἂν εἶχε γνῶσιν ὁ Μελλίτων, εἶναι τοιαῦτα—κυρίως μερικαὶ λεκτικαὶ ὁμοιότητες—ὥστε νῦ προέρχωνται ἀπὸ μίαν γενικὴν εἰκόνα τὴν ὁποίαν εἶχον πολλοὶ Χριστιανοὶ τότε. Ἄλλοι τέλος χαρακτηρίζουν τοῦτο ὡς θεολογικὴν πραγματείαν περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Πάσχα· ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ἐπιφωνηματικὸς καὶ ποιητικὸς χαρακτήρ του μένει ἀνεξήγητος. Εἰς τὸν ὀρθόδοξον ἀναγνώστην ἡ πραγματεία αὐτὴ ὑκενθυμίζει ἐν πολλοῖς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ πάθους (ὄρθρος Μ. Παρασκευῆς, τελοῦμενος κατὰ τὴν ἀγρυπνίαν τῆς Μ. Πέμπτης, ἑσπερινός, ὥραι). Παραθέτομεν μερικὰς ἀπηχῆσεις σποραδικῶν παραστάσεων καὶ φράσεων εἰς δύο μόνον ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἀντίφωνα καὶ εἰς δύο τροπάρια.

Ἀντίφωνον ιβ' ὄρθρου

Τὰδε λέγει Κύριος τοῖς Ἰουδαίοις...
τοὺς τυφλοὺς σου ἐφώτισα,
τοὺς λεπροὺς σου ἐκαθάρισα,
ἄνδρα ὄντα ἐπὶ κλίνης ἠνωρθωσάμην.

Εἰς τὸ Πάσχα

Δευρί, ἀχάριστε Ἰσραὴλ, καὶ κριθῆτι πρὸς με (86-87)
τοὺς χωλοὺς αὐτῶν ἐθεράπευσε
καὶ τοὺς λεπροὺς αὐτῶν ἐκαθάρισε
καὶ τοὺς τυφλοὺς ἐφωταγώγησε (72).

Λαός μου τί ἐποίησά σοι
καί τί μοι ἀνταπέδωκας;
Ἐντί τοῦ μάννα χολήν,
ἀντί τοῦ ὕδατος δξος.

Δοξαστικόν ἔσπερινοῦ

Οὐ νεκρούς ἐξανέστησα μόνω
τῷ λόγῳ;
Οὐ πᾶσαν μαλακίαν ἐθεράπευσα
καί νόσον;

ᾠδα Θ'

Πονηρὰ ἀντι ἀγαθῶν
ἀντι στόλου πυρός
σταυρῶ με προσηλώσατε,
ἀντι νεφέλης
τάφον μοι ὠρύξατε,
ἀντι τοῦ μάννα
χολήν μοι προσηνέγκατε,
ἀντι τοῦ ὕδατος
δξος με ἐποτίσατε.

Ἀπόστιχα ἄρθρου

Λαός δυσσεβῆς καί παράνομος,
ἵνα τί μελετᾷ καινά;
Ἴνα τί τήν ζωὴν τῶν ἀπάντων
θανάτῳ κατεδίκασεν;

ἀνταποδίδους κακά ἀντι ἀγαθῶν
(90).

τήν ἐξ οὐρανοῦ μαννοδοσίαν
καί τήν ἐκ πέτρας ἱδροδοσίαν (88)

Οὗτός ἐστιν ὁ τοῖς πάσχοντάς
σου θεραπεύσας
καί τοῖς νεκρούς σου ἀναστή-
σας (86).

Κακά ἀντι ἀγαθῶν (90).
ὁ φωταγωγήσας σε ἐν στόλῳ (84).
ἐκεῖνος προσηλοῦτο (80).
καί σκεπύσας σε ἐν νεφέλῃ (84).
ἐκεῖνος δὲ ἐν τάφῳ (80).
ὁ ἐξ οὐρανοῦ μαννοδοτήσας (85).
πικρὰ σοι χολή (93).
ὁ ἐκ πέτρας ποτίσας (85).
πικρόν σοι δξος (93).

Ἰσραὴλ παράνομε,
τί δὴ τοῦτο ἀπειργάσω τὸ
καινόν; (81).
Καί θάνατον ἀντι ζωῆς (90).

Παρατηροῦμεν παρομοίαις ἀπηχῆσεις εἰς ἓν ἀπό τὰ πρωτοκοντάκια, τὰ ἐμφανισθέντα τὸν ε' αἰῶνα, τὸ *Εἰς τὸ Πάθος*¹². Ἀπὸ τὴν σύγκρισιν αὐτὴν προκύπτει ἡ βάσιμος ὑπόθεσις ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον τοῦ Μελίτωνος ἀπαντᾶται μία ἀπὸ τὰς πρώτας καταβολάς τοῦ ποιητικοῦ εἶδους τῶν κοντακίων.

Διὰ τοῦτο φρονοῦμεν ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο δὲν εἶναι οὔτε ὁμιλία οὔτε θεολογικὴ πραγματεία, ἀλλ' εἶναι μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Πάσχα τῶν τεσσαρεσκαίδεκατιτῶν, συντεταγμένον ὑπὸ τοῦ Μελίτωνος. Ἀπηγγέλλετο εἰς τέσσαρα τμήματα χωριστὰ κατὰ τὴν ἀγρυπνίαν τοῦ Πάσχα τούτου (συνήθεια γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστον ᾠδὴν), εἰς δὲ τὰ ἐνδιάμεσα, ἔπειτα ἀπὸ ἐκάστην δοξολογίαν, ἐλέγοντο εὐχαὶ καὶ ὕμνοι. Ὁ κῶδιξ ὁ ὁποῖος παραδίδει πλήρως τὸ ἔργον, διατηρεῖ

12 Π. Χρηστοῦ, «Ἡ γένεσις τοῦ κοντακίου», *Κληρονομία* 6 (1974), 336-338.

εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος τῆς τελευταίας σελίδος καὶ ἔν ἄλλο ἐνδιαφέρον κείμενον, ἦτοι ἕξ στίχους ἑνὸς ὕμνου ἀρχομένου οὕτως.

Ὑμνήσατε τὸν Πατέρα ἅγιον,
ἕσατε τῇ μητρὶ Παρθένῳ.

Ἴδού λοιπὸν καὶ εἰς ἄλλο ἕμνος τῆς ἀκολουθίας ἐκείνης, εὑρισκόμενος εἰς πλήρη ἁρμονίαν μὲ τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος. Διὰ τῆς ὑποθέσεως ἡμῶν ἐξηγεῖται καὶ ἡ ρυθμικὴ μορφή τοῦ ἔργου μὲ τὴν ἀφθονίαν τῶν παραλληλισμῶν, τῶν ὁμοιοτελεούτων, τῶν ἀντιθέσεων. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπηρέασεν, ὅπως φαίνεται, ὄχι μόνον τὴν ἕμνογραφίαν τῆς Μ. Παρασκευῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ποιητικοῦ εἴδους τῶν κοντακίων, ἢ περὶ συριακῆς καταγωγῆς τῶν ὁποίων θεωρία καταρρίπτεται πλήρως. Πρὸς περίσσωσιν τῆς θεωρίας ταύτης ὑπεστηρίχθη ἡ ἀποψις ὅτι τὸ ἔργον δὲν εἶναι τοῦ Μελίτωνος καὶ ὅτι ἐγράφη πρωτοτύπως εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν, ἢ ὁποῖα ὡς ἀβάσιμος ἀπεκρούσθη ἀδιστάκτως.

Δὲν πρέπει νὰ ἀφήσωμεν ἀπαρατήρητον τὴν στενὴν σχέσιν τοῦ κειμένου τούτου μὲ τὸν ὕμνον τῶν *Ἠμέξων Ἰωάννου*, προερχομένων ἀπὸ τὴν ἰδίαν περιοχὴν. ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει χώρος, εἰμὴ δι' ἑν μόνον παράδειγμα.

Μελίτωνος *Ἐἰς τὸ Πάσχα* 9

Καθ' ὃ σῶζει χάρις
καθ' ὃ γεννᾷ Πατὴρ
καθ' ὃ γεννᾷται Υἱός

Ἠμέξεις Ἰωάννου 98 (ἀναμί)

ποτέ Χάρις
ποτέ Πατὴρ
ποτέ Υἱός

Ψευδεπίγραμμα κείμενα

Ἀπὸ ἑνα κώδικα τῆς Μονῆς Θεοτόκου τῆς Νιτρίας, τοῦ ζ' αἰῶνος, ἔχει δημοσιευθῆ συριακὴ ἀπολογία ὑπὸ τὸν τίτλον *Ὁμιλία τοῦ φιλοσόφου Μελίτωνος*, ἐκφωνηθεῖσα δὴθεν ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀντωνίνου, διὰ τὴν ὁδηγήσῃ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ δείξῃ τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας. Διεξάγει ἐντονὸν πολεμικὴν κατὰ τῆς πολυθείας καὶ τῆς εἰδωλολατρίας, ἀλλὰ βεβαίως δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν μνημονευθεῖσαν ἀνωτέρω καὶ ἀπολεσθεῖσαν ἀπολογίαν τοῦ Μελίτωνος, διότι ἀπουσιάζουν ἀπὸ αὐτὴν τὰ ἐλληνιστὶ διασωθέντα ἀποσπάσματα αὐτῆς.

Ἀπὸ μερικῶν σημείων τοῦ κειμένου δεικνύεται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ὁμιλίας ἐνώπιον προσώπου, τοῦ αὐτοκράτορος κατ' ἰσχυρισμὸν τοῦ τίτλου, ἀλλὰ περὶ πρυγμυτείας ἐπιδοθείσης εἰς πρόσωπον. Τὸ ὄνομα

Ἄντωνίνος, ὡς γνωστόν, ἔφερε σειρά αὐτοκρατόρων, ἂν δὲ αὐτὴ εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ Μελίτωνος, δυνατόν νὰ ὑπεβλήθῃ εἰς τὸν Ἄντωνίνον Κυρακάλλαν ἢ τὸν Ἄντωνίνον Ἐλαγάβαλον, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ σῦρος. Φυσικὰ τὸ ἀπαντῶμενον εἰς τὸ κείμενον ὅτι συνετάχθη εἰς τὴν Μιβούρῃ τῆς Συρίας—καὶ ὄχι εἰς τὰς Σάρδεις ἐπομένως—εἶναι κατὰ τῆς μελιτωνείου προελεύσεως, ἂν δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ ὡς μεταφραστικὴ τροποποίησις. Παρουσιάζει ἵχνη τοῦ χαρακτηριστικοῦ μελιτωνείου ὕφους, χωρὶς καὶ τοῦτο νὰ ἀποτελῇ ἀψευδὲς τεκμήριον προελεύσεως, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος σῦροι Χριστιανοὶ ἐπέδωθησαν εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ρυθμικοῦ καὶ συμμετρικοῦ ὕφους μὲ πολλὴν προθυμίαν. Σταθμίζοντες δὲ αὐτὰ τὰ ἐν πολλοῖς ἀντιφατικὰ στοιχεῖα καὶ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν κυρίως τὸ γεγονός ὅτι τὸ κείμενον φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Μελίτωνος καὶ ὅτι πολλὰ ἔργα τούτου ἦσαν μεταφρασμένα εἰς τὴν συριακὴν, δυνάμεθα νὰ πιθανολογήσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ πραγματείας ἢ ὁποία συνετάχθη εἰς τὴν συριακὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἐνός ἀπολεσθέντος συγγράμματος τοῦ Μελίτωνος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν μεταφορὰν ὑπέστη ἐλαφρὴς ἀλλοιώσεις. Ἐπειδὴ εἰς τὸ *Πασχάλιον Χρονικόν* ὁ Μελίτων παρουσιάζεται νὰ ἔγραψε δύο ἀπολογίας, ὑπετέθη ὑπὸ πολλῶν ὅτι τὸ συριακὸν κείμενον ἀπετέλει τὴν δευτέραν, ἐνῶ εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι αὐτὴ ἡ δευτέρα ἀπολογία εἶναι ἢ ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ ἀληθείας* ἐμφανιζομένη εἰς τὸν κατὰλογον, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν τίτλον τοῦ συριακοῦ.

Μία *Στιγὴ εἰς τὴν Ἰσχυρίαν* ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μελίτωνος, σωζομένη λατινιστί, καθηρτίσθη ἀπὸ κείμενα λατίνων Πατέρων πολὺ μεταγενεστέρας ἐποχῆς.

Τὸ λατινιστί σωζόμενον ἀπόκρυφον *Περὶ μεταστάσεως τῆς μακαρίας Παρθένου Μαρίας*, *De transitu beatae Mariae virginis*, εἶναι τοῦ ε' αἰῶνος καὶ στηρίζεται εἰς παλαιότερον ἑλληνικὸν πρωτότυπον, τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη ἐπίσης.

Τὸ *De passione Sancti Johannis Evangelistae* εἶναι ἐπεξεργασία τῶν γνωστικῶν Πράξεων Ἰωάννου. Ἐσημειώσαμεν ἤδη τὴν συγγένειαν τοῦ λόγου τοῦ Μελίτωνος μὲ τὰς πράξεις ταύτας.

Τὸ ἄρμενιστί σωζόμενον ἀπόσπασμα ἀπὸ Ἐπιστολὴν Μελίτωνος *Πρὸς Ἐὐτρόπιον*, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἔργον κάποιου ἄλλου προσώπου, Μελετίου μᾶλλον παρὰ Μελίτωνος.

Θεολογία

Δυστυχῶς τὰ παραδοθέντα εἰς ἡμᾶς κείμενα τοῦ Μελίτωνος εἶναι τόσον

δλίγα έναντι τοῦ ὄγκου τῶν γραπτῶν του, ὥστε νά μὴ δυνάμεθα νὰ ἀνασυγκροτήσωμεν μὲ ἀσφάλειαν τὴν θεολογικὴν του διδασκαλίαν, ἀλλ' εἶναι πάντως ἄρκετὰ διὰ νὰ λάβωμεν ἰδέαν αὐτῆς. Μίαν ἢ ἡμίσειαν γενεάν ἀρχαιότερος τοῦ Εἰρηναίου, ὁμοιάζει μὲ αὐτὸν εἰς πολλὰ σημεῖα, ἀλλ' ὑπερέχει αὐτοῦ εἰς εὐρύτητα ἐκκλησιαστικῶν ἐνδιαφερόντων. Ἡ θεολογικὴ συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας ἐτοποθέτησεν ὑψηλότερα ἀπὸ αὐτὸν τὸν Εἰρηναῖον βάσει κριτηρίων τὰ ὁποῖα ἀγνοοῦμεν ἡμεῖς σήμερον. Ὁ ἴδιος ὄχι ἀπλῶς συνεμερίσθη τὴν γενικὴν τύχην τῶν προνοικαιωνῶν συγγραφέων εἰς ἀπωλείας τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του, ἀλλὰ καὶ εἶχεν ἴσως τὴς μεγαλυτέρας ἀπὸ ὄλους ἀπωλείας, παρὰ τὴν ἐκτίμησιν μερικῶν μεταγενεστέρων Πατέρων, ὅπως εἶναι ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης, ὁ ὁποῖος τὸν ἀποκαλεῖ «θεῖον καὶ πάνσοφον ἐν διδυσκάλοις καὶ θεόσοφον»¹³.

Εἶναι εἰς ἀπὸ τοὺς πρώτους θεολόγους οἱ ὅποιοι ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς σωτηρίας, ἡ ὁποία τόσον λαμπρῶς ἐξεικονίζεται ἀπὸ τὸν Εἰρηναῖον, ἀλλὰ δὲν ὑστερεῖ εἰς λαμπρότητα καὶ εἰς τὸν ἴδιον, παρὰ τὸ ποιητικὸν ἐνδύμα τῆς παρουσιάσεως. Στηριζέται ἐν προκειμένῳ εἰς τὸν Ἰωάννην, ἂν καὶ γνωρίζει ἐπισης καλῶς τοὺς Συνοπτικούς. Οἱ θεμελιώδεις ὄροι κλειδὸς τῆς θεολογίας τοῦ Ἰωάννου ἀπαντῶνται μὲ πολλὴν συχνότητα εἰς αὐτὸν: νόμος, ζωὴ, φῶς, σκότος, καιρὸς, λόγος, ἀλήθεια, χάρις, ἀμνὸς καὶ ἄλλοι. Αἱ δύο διαθήκαι συνδέονται μεταξὺ τῶν ἀρρήκτως, κατὰ τὸ σχῆμα: παλαιὸν καὶ καινόν. τύπος καὶ ἀλήθεια· ὁ δὲ συνδέτικὸς κρίκος αὐτῶν καὶ συγχρόνως ὁ βεβαιωτῆς τῆς ἐνότητος εἶναι ὁ Χριστός. Τὸ μυστήριον τοῦ Πάσχα εἶναι τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκπλήρωσις ἐγκαινιάζει μίαν νέαν ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐντάσσεται ἀκόμη καὶ ἡ ἐγκόσμιος ἱστορία. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου λόγος γίνεται εἰς τὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἀπολογίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φανερώνει τὴν ἀπολογητικὴν πρόθεσιν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα δὲν δύναται νὰ ἀγνοηθῇ. Το-νίζεται ὅτι ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία, ἀκμάζουσα προηγουμένως μεταξὺ βαρβάρων, ἐπεξετάθη εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος ἐπὶ Αὐγούστου· ἤρχισε λοιπὸν τὸ νέον στάδιόν της μαζὶ μὲ τὴν αὐτοκρατορίαν καὶ ἀπεδείχθη δι' αὐτὴν αἴσιος, διότι αὕτη ἔκτοτε ηὔξήθη καὶ εὐημέρησεν.

«Ἡ γὰρ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία πρότερον μὲν ἐν βαρβάραις ἤκμασεν, ἐπανθήσασα δὲ τοῖς σοῖς ἔθνεσι κατὰ τὴν Αὐγούστου, τοῦ σοῦ προγόνου, μεγάλην ἀρχὴν, ἐγενήθη μάλιστα τῇ σῇ βασιλείᾳ αἴσιον ἀγαθόν. Ἐκτοτε γὰρ εἰς μέγα καὶ λαμπρὸν τὸ Ρωμαίων ηὔξήθη κράτος... ἦν καὶ οἱ πρόγονοί σου πρὸς ταῖς ἄλλαις θρη-

13 Ὁδηγός 13.

σκεΐαις ἐτίμησαν, καὶ τοῦτο μέγιστον τεκμήριον τοῦ πρὸς ἀγαθοῦ τὸν καθ' ἡμᾶς λόγον συνακμάσαι τῇ καλῶς ἀρξομένη βασιλείᾳ, ἐκ τοῦ μηδὲν φαῦλον ἀπὸ τῆς Αἰγούστου ἀρχῆς ἀπαντῆσαι, ἀλλὰ τοῦναντίον ἅπαντα λαμπρὰ καὶ ἐνδοξα κατὰ τὰς πάντων εὐχάς»¹⁴.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Μελίτωνος εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς τριαδολογίας καὶ τῆς χριστολογίας. Πολεμῶν καὶ τὰ δύο ἄκρα συγχρόνως, τοὺς Δοκητὰς καὶ τοὺς Ἐβιωναίους, ἐθεολόγησε κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε ὁ Χριστὸς νὰ μὴ θεωρῆται οὔτε ἀπλοῦς ἄνθρωπος οὔτε φαινομενικὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ συγχρόνως πλήρης Θεὸς καὶ ἄνθρωπος. Ἡ προσπάθειά του εἶναι εὐλογον διὰ τὸν ὠδήγησεν ἐνίοτε εἰς μοναρχιανικὰς ἐκφράσεις, ὥστε νὰ λέγῃ Πατέρα τὸν Υἱόν. «Καθ' ὃ γεννᾶται Πατήρ, καθ' ὃ γεννᾶ Υἱός»¹⁵. Ἄν καὶ ὁ πατροπυσιτισμὸς διὰ πρώτην φοράν ἐνεφανίσθη εἰς τὸν χῶρον τοῦ Μελίτωνος, τὴν Μικρασίαν, δὲν δύναται οὗτος νὰ θεωρηθῆ ὁπαδὸς ἢ πρόδρομος αὐτοῦ, διότι τὴν ἀνωτέρω φράσιν ἔγραψεν εἰς ποιητικὴν συνάφειαν. Παρὰ ταῦτα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκφρασθῆ ἡ ὑπόνοια διὰ τοιοῦτου εἶδους ποιητικὰς ἐκφράσεις οὗτος ἐθεωρήθη ἵσοπτος ἐπὶ μοναρχιανισμῷ καὶ οὕτως ἐξέπεσεν εἰς τὴν συνείδησιν τῶν μετέπειτα θεολόγων.

Προτρέχων τῶν χρόνων του διακρίνει τὰς δύο ὁσΐας τοῦ Χριστοῦ, ἦτοι τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν θεϊαν φύσιν. «Θεὸς γὰρ ὢν ὁμοῦτε καὶ ἄνθρωπος τέλειος ὁ αὐτὸς τὰς δύο αὐτοῦ οὐσΐας ἐπιστώσατο ἡμῖν, τὴν μὲν θεότητα αὐτοῦ διὰ τῶν σημείων, ἐν τῇ τριετίᾳ τῇ μετὰ τὸ βάπτισμα, τὴν δὲ ἀνθρωπότητα αὐτοῦ ἐν τοῖς τριάκοντα χρόνοις τοῖς πρὸ τοῦ βαπτίσματος, ἐν οἷς διὰ τὸ ἀτελὲς τὸ κατὰ σάρκα ἀπέκρυβε τὰ σημεῖα τῆς αὐτοῦ θεότητος, καίπερ Θεὸς ἀληθῆς προαιώνιος ὑπάρχων»¹⁶.

2. ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ

Ὁ Κλαύδιος Ἀπολινάριος ὑπῆρξε σύγχρονος τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων¹⁷. Ἀπὸ τὴν δραστηριότητα αὐτοῦ ὡς προκαθημένου τῆς ἐπισκοπῆς Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας δὲν γνωρίζομεν εἰμὴ ὀλίγα ἐπεισόδια, τὰ ὁποῖα ὅμως δίδουν κάποιαν εἰκόνα περὶ τῆς προσωπικότητός του. Περὶ τῆς συζητήσεώς του μετὰ τὸν Μελίτωνα σχετικῶς πρὸς τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα ἐλέχθησαν τὰ δέοντα εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ Μελίτωνος. Ἀξιόλογος ἦτο ἡ συμβολὴ του εἰς τὴν καταπολέμησιν τῆς μοντανιστικῆς αἵρέσεως, περὶ αὐτῆς δὲ εὐρίσκομεν μερικὰς ἀπηγήσεις εἰς τὸν Εὐσέβιον, ὁ ὁποῖος γενικῶς σημειώνει ὅτι οὗτος ὑπῆρξε κατ' αὐ-

14 Παρ' Εὐσέβιου, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 26, 7.

15 Εἰς τὸ Πάσχα 9.

16 Περὶ σαρκώσεως Χριστοῦ, ἀπόσπασμα ἀπὸ Ἄνυστάσιον Σιναίτην. ΒΕΠ 4, 274.

17 Εὐσέβιου, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 26, 4, 27, 4, 21.

τῆς «ὄπλον ἰσχυρὸν καὶ ἀκαταγώνιστον»¹⁸ εἰς τὴν Ἱερὰπολιν, καὶ ἱστορικὴν εἶδησιν εἰς τὸ *Συνοδικὸν* τοῦ 6' αἰῶνος, κατὰ τὸ ὁποῖον οὗτος συνεκάλεσεν εἰς τὴν Ἔδραν τοῦ σύνοδον ἢ ὁποῖα ἀπετελέσθη ἀπὸ 21 ἐπισκόπων καὶ ἀπεκήρυξε τὸν Μοντανὸν καὶ τὰς προφητιδὰς του¹⁹.

Μεταγενέστερος συγγραφεὺς, ὁ Θεοδώρητος, ἐκφράζεται μὲ κολακευτικοὺς λόγους περὶ αὐτοῦ, εὐρίσκων ὅτι ἦτο «ἀνήρ ἀξιέπαινος καὶ πρὸς τῆ γνώσει τῶν θείων καὶ τὴν ἐξωθεν παιδείαν προσειληφώς»²⁰, δὲν εἶναι δὲ μόνον αὐτός. Ἐφ' ὅσον ὁ Σεραπίων Ἀντιοχείας εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς Ποντικὸν καὶ Καρικὸν ὀνομάζει αὐτὸν ἡμακαριώτατον²¹, δύναται νὰ ἰποτεθῆ ὅτι εἶχεν ἀποθάνει πρὸς τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος καὶ ἴσως πρὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀνόδου τοῦ Σεραπίωνος (192). Εἰς κατάλογον παραδιδόμενον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου²² συναντῶνται πέντε τίτλοι ἔργων του.

Ἀπολογία πρὸς Μάρκον Αὐρήλιον
 Πρὸς Ἑλληνας βιβλία πέντε
 Περὶ ἀληθείας βιβλία δύο
 Πρὸς Ἰουδαίους βιβλία δύο
 Κατὰ αἰρέσεως Φρυγῶν.

Δηλώνει ὁμοῦς ὁ ἱστορικὸς ὅτι ταῦτα ἦσαν ὅσα εἶχον περιέλθει εἰς χεῖρας του, ἐνῶ ἐσώζοντο καὶ ἄλλα κείμενά του. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα αὐτὰ προσθέτουν ἓνα τίτλον ὁ Θεοδώρητος, *Κατὰ Σεβηριανῶν Ἐγκρατιτῶν*²³, ἓνα τίτλον τὸ *Πασχάλιον Χρονικόν, τὸ Περὶ Πάσχα*²⁴, καὶ τρεῖς τίτλους ὁ Φώτιος, *Πρὸς Ἑλληνας, Περὶ εὐσεβείας, Περὶ ἀληθείας*²⁵. Εἶναι προφανές ὅτι τὰ δύο ἐκ τῶν τριῶν συγγραμμάτων τοῦ καταλόγου τοῦ Φωτίου συμπίπτουν μὲ ἀντίστοιχα κείμενα τοῦ καταλόγου τοῦ Εὐσεβίου.

Ὁ τίτλος ἡμακαριώτατος εἶναι ἀμφίβολος, διότι ἀπουσιάζει εἰς ἓν ἀπὸ τὰ καλύτερα χειρόγραφα τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* τοῦ Εὐσεβίου²⁶, ἀπὸ τὴν εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου καὶ ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον²⁷. Ἡ ἀναγραφὴ προῆλθε πιθανῶς ἀπὸ σχόλιον τοῦ περιθωρίου, τὸ ὁποῖον πάλιν προέκυψεν ἀπὸ τὴν προτασσομένην ἔκθεσιν περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μιλτιάδου, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἀναφορὰ ὁμοιοτίτλου ἔργου.

Ἡ Ἀπολογία κατὰ τὸ *Χρονικόν* τοῦ Εὐσεβίου συνετάχθη τὸ ἐνδέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Μ. Αὐρηλίου, ἤτοι τὸ 171/172, ἢ δὲ *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*²⁸ αὐτοῦ διατηρεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀπολιναρίου περιγραφὴν ἑνὸς ἐπεισοδίου, ἢ ὁποῖα προφανῶς προέρχεται ἀπὸ αὐτὸ

18 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 16, 1.

19 Mansi 1, 723.

20 Αἰρετικῆς Κακομιθίας Ἐπιτομή 3, 2.

21 Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 19.

22 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 27.

23 Αἰρετικῆς κακομιθίας Ἐπιτομή 1, 21.

24 PG 92, 80-81.

25 Μηνιόβιβλος 14. Ὁ Α. Ηυπακ νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ ἐνιαίου συγγράμματος.

26 Cod. Paris. Graec. 1430 τοῦ ια' αἰ.

27 De viris illustribus 26.

28 5, 5.

τὸ ἔργον. Τὸ ἐπεισόδιον συνέβη κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ αὐτοκράτορος ἐναντίον τῶν Κουάδων, ὁπότε οἱ ἄνδρες τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ κατεπονθήθησαν ἀπὸ δίψαν λόγῳ ἀνομβρίας καὶ οἱ Χριστιανοὶ στρατιῶται γονυπετεῖς ἰκέτευσαν τὸν Θεὸν νὰ προκαλέσῃ βροχὴν, καὶ ἔβρεξε. Διὰ τοῦτο ἡ λεγεὼν ἐκείνη ὠνομάσθη *fulminea*, ἤτοι κεραυνοβόλος. Ἐν τιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἔργον πρέπει νὰ συνετάχθῃ μετὰ τὸν πόλεμον ἐκεῖνον, ὅχι δὲ τόσον πολὺ μετ' αὐτόν.

Τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς πολεμικῆς τοῦ Ἀπολιναρίου κατὰ τῶν Μοντανιστῶν ἐπισημαίνει, πλὴν τοῦ Εὐσεβίου, καὶ ὁ Σεραπίων Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος τὸ σύγγραμμα τούτου *Κατὰ τῆς αἰρέσεως τῶν Φυρογῶν* ἔστειλεν εἰς τοὺς ἀποδέκτας τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἐπιστολῆς του. Ἐπειδὴ ὁ Σεραπίων καλεῖ τὸ κείμενον ἑγράμματα καὶ ὁ Εὐσεβίος βεβαιώνει ὅτι εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Σεραπίωνος ἀπηντᾶτο ὑποσημείωσις μὲ τὰς ὑπογραφαῖς ἐπισκόπων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τοῦτο εἶχε μὲν συνταχθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀπολιναρίου, ἀλλ' εἶχε ἐγκριθῆ καὶ ἐπικυρωθῆ ὑπὸ τῆς ἀντιμοντανιστικῆς ἐκείνης συνόδου.

Τὸ ἔργον *Περὶ Πάσχα* ἀπηυθύνετο πρὸς τὴν ἄλλην μερίδα τῶν Τεσσαρεσκαιδεκατιτῶν, τὴν ὑπὸ τὸν Μελίωνα. Οἱ τῆς μερίδος τοῦ Ἀπολιναρίου ἐώρταζον τὸ Πάσχα εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀναστάσεως καὶ ὄχι τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πάσχα, ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἐγινεν ἤδη λόγος.

3. ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ

Ὅτι γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ προέρχεται βασικῶς ἀπὸ τὰ σημειώματα τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, καθ' ὅσον τὰ τοῦ Ἰερωνύμου στηρίζονται εἰς τὸν πρῶτον²⁹. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος ἔγραψε κατὰ τοῦ Ἀρτέμωνος καὶ ὑπὸ πολλῶν κριτικῶν ταυτίζεται μετὰ τοῦ Ἰππολύτου, προφανῶς ὅμως ἀβασίμως, τὸν τοποθετεῖ μαζὶ μετὰ ἄλλους ἄνδρας εἰς τὴν πρὸ τοῦ Βίκτορος Ρώμης ἐποχὴν, ἄλλοι ὅμως δίδουν περισσότερον συγκεκριμέναις εἰδήσεις. Προφανῶς ἦτο σύγχρονος τῶν δύο προηγουμένων ἀνδρῶν καὶ τοῦ Βαλεντίνου, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἤκμαζεν ἐπὶ τοῦ Ἀντωνίνου Εἰσεβοῦς καὶ τοῦ Μάρκου Λύρηλιου. Ἦτο καὶ αὐτὸς ἑφιλόσοφος, ἐνῶ ὁ τίτλος ἑσφιστής, *Ecclesiarum sophista*³⁰, τοῦ δίδεται ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ μᾶλλον ὑποτιμητικῶς, ἀπὸ πικρίαν διότι εἶχε γράψει κατὰ τῶν Μοντανιστῶν. Εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὅτι ὁ τίτλος αὐτὸς ὑπὸ τὴν τιμητικὴν ἔννοιαν θὰ τοῦ ἤρμοξε, καθ' ὅσον ὑπῆρξε λαμπρὸς ὑπερασπιστὴς τῆς πίστεως κατὰ αἰρετικῶν καὶ διωκτῶν. Ὁ ἀνώνυμος ἀντιμοντανιστὴς συγγραφεὺς, γράφων τὸ

²⁹ *De viris illustribus* 39. *Epistola* 70 ad Magnum 4.

³⁰ *Adv. Valentinianos* 5.

192 «ἀδελφός Μιλτιάδης»³¹, δὲν ἐπιθυμῆι πιθανῶς νὰ εἶπῃ ὅτι οὗτος ἔζη ἀκόμη τότε.

Τὰ ἔργα του, προφανῶς δὲ ὄχι ὄλα, γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τοὺς τίτλους των, τῶν ὁποίων τέσσαρας παραθέτει ὁ Εὐσέβιος³² καὶ ἓνα ὁ Τερτυλλιανός³³.

Ἀπολογία πρὸς κοσμικοὺς ἄρχοντας ὑπὲρ τῆς
 χριστιανικῆς φιλοσοφίας
 Πρὸς Ἑλληνας βιβλία δύο
 Πρὸς Ἰουδαίους βιβλία δύο
 Κατὰ Βαλεντίνου
 Κατὰ τῆς Φρυγικῆς αἵρέσεως, τῶν Μοντανιστῶν.

Οἱ ἄρχοντες πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπηυθύνετο ἡ ἀπολογία πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι ὁ Μάρκος Αὐρήλιος καὶ ὁ Λούκιος. Τὸ δὲ ἔργον κατὰ τοῦ Μοντανισμοῦ ὁ ἄγνωστος ἀντιμοντανιστῆς φέρει ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν». Εἰς τοῦτο ἐδεικνύετο ὅτι ἴδιον τοῦ προφήτου εἶναι νὰ φθέγγεται ὄχι ἐν ἐκστάσει ἀλλὰ ἐν καταστάσει ἐνσυνειδήτου λογισμοῦ. Τὸ ὄνομα τοῦ Μιλτιάδου ἀναφέρεται ἐν προκειμένῳ ρητῶς ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον, ἐνῶ εἰς τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ ἀντιμοντανιστικὸν κείμενον κατὰ τὰ χειρόγραφα, πλὴν ἑνός, καθὼς καὶ κατὰ τὴν συριακὴν μετάφρασιν, ἀπαντᾶται τὸ ὄνομα Ἀλκιβιάδης, προφανῶς ἀπὸ κάποιον πρῶτον ἀντιγραφικὸν λάθος.

31 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 28, 4.

32 Αὐτόθι 5, 17.

33 *Adv. Valentinianos* 5, κατὰ συμπρασμόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΜΕΛΙΤΩΝ ΣΑΡΔΕΩΝ

Κείμενα

M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae*, 1, 1846, 111-153.

W. CURETON, *Spicilegium syriacum*, London 1855, 49-50, 54-56. (συρ.).

J. C. TH. OTTO, *Corpus apologetarum Christianorum* 9, Jena 1872, 374-378, 497-512.

J. B. PITRA, *Analecta sacra spicilegio Solesmensi* IV, Paris 1883, 199-200.—*Analecta sacra* 2, Paris 1884, 3-5.

J. M. MERCAPI, "Symbolae Melitonianae", *Theol. Quart.* 76 (1894), 597-600.

ED. J. GOODSPEED, *Die ältesten Apologeten*, Göttingen 1914.

B. P. GRENFELD, A. S. HUNT, *Oxyrhynchus Papyri*, part XIII, London 1919, 13-21.

W. E. CRUM, H. I. BILL, *Coptica III*, Copenhagen 1922, 47-49 (κοπτ.).

AD. HARNACK, *Marcion*, Leipzig 1924, 422 ἐξ.

- I. RUCKER, *Florilegium Edessenum anonymum*, Berlin 1933, 12-16, 67-73.
 C. BONNER, *The homily On the passion by Melito bishop of Sardis*, Studies and Documents XII, London, Philadelphia 1940.
 FR. G. KINYON, *The Chester Beatty Bibl. Papyri*, VIII, Enoch and Melito, London 1941 (φωτοτυπία παπύρου).
 B. LOHSE, *Die Passa-Homilie des Bischofs von Sardes*, Leiden 1958.
 M. GESIUS, *Papyrus Bodmer XIII, Meliton de Sardes Homélie sur la pâque*, Genève 1960.
 H. CHADWICK, *in Journal of Theol. Stud.* 11 (1960), 76-82 (λατ. ἐπιτομή).
 Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατερικὸν Ἐγχειρίδιον*, 1, Θεσσαλονίκη 1966, 124-143.
 O. PERLER, *Meliton de Sardes sur la pâque*, Paris 1966.
 Κ. Ν. ΔΡΑΓΣΕΡΑΣ, *Μελίτιωνος Σαρδιανῶν ἐπισκόπου τοῦ ἀπολογητοῦ Ὁμιλία εἰς τὸ πάθος ἢ Περὶ Πάσχα*, Ἀθήναι 1971.

Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι

- AD. HARNACK, *Die Ueberlieferung der griech. Apologeten*, Texte u. Unters. 1, 1-2, Leipzig 1882, 240-278.
 C. THOMAS, *Meliton von Sardes*, Osnabrück 1893.
 C. BONNER, "The homily On the Passion by Melito bishop of Sardis", *Mélanges F. Cumont* 1, Bruxelles 1936, 107-119.—"Two problems in Melito's Paschal Homily", *Harvard Theol. Rev.* 31 (1938), 175-190.
 G. ZUNTZ, "On the opening sentence of Melito's Paschal homily", *Harvard Theol. Rev.* 36 (1943), 299-315.—"Melito syriac?", *Vig. Christ.* 6 (1952), 33-43.
 P. KAHILL, "Was Melito's homily On the Passion originally written in syriac?", *Journ. of Theol. Stud.* 44 (1943), 52-56.
 A. WIFSTRAND, "The homily of Melito On the passion", *Vig. Christ.* 2 (1948), 201-223.
 A. GRILLMEYER, "Das Erbe der Söhne Adams in der Homilia de Passione Melito's, Bischof von Sardes", *Scholastik* 20-24 (1949), 481-502.
 P. NAUTIN, "L'homélie de Meliton sur la passion", *Rev. d'Hist. Eccles.* 44 (1949), 429-432.—*Le dossier d'Hippolyte et de Mélicon*, Paris 1953.
 B. LOHSE, *Das Passafest der Quartadezimaner*, Gütersloh 1953.
 W. SCHNEFMELCHER, "Der sermo De anima et corpore, ein Werk Alexanders von Alexandrien?" *Festschrift. G. Dehn*, 1957, 119-143.—"Heilsgeschichte und Imperium", *Κληρονομία* 5 (1973), 257-276.
 O. PERLER, *Ein Hymnus zur Ostervigil von Meliton?*, Paradosis 15, Freiburg 1960.—"Typologie der Leiden des Herrn in Melitons Peri Pascha", *Κυριακὸν εἰς J. Quasten*, 1, Münster 1970, 256-265.—"Méliton Péri pascha 50 et la traduction géorgienne", *Forma futuri* εἰς M. Pellegrino, Torino 1975, 334-349.
 M. RICHARD, "Une homélie monarchienne sur la Pâque", *Studia Patrist.* III, Berlin 1961, 273-289.—"Témoins grecs des fragments XIII et XV de Mélicon de Sardes", *Muséon* 85 (1972), 309-336.
 J. ΔΑΝΙΛΙΟΥ, "Figure et événement chez Mélicon de Sardes", *Neotestamentica et Patristica*, Freundesgabe O. Cullmann, Leiden 1962, 282-292.
 G. RACTY, "A propos du Christ-Père dans l'Homélie Pascale de Mélicon de Sardes", *Rech. de Science Relig.* 50 (1962), 400-408.
 R. CANTALANESSA, "Méliton de Sardes, une christologie antignostique du IIe s.", *Rev. des Sciences Relig.* 37 (1963), 1-26.—"La Pascha ritorno alle origini

- dell'omelia pasquale dello Pseudo-Ippolito". *Scuola Catt.* 95 (1967), 339-368.—*L'omelia in S. Pascha dello Pseudo-Ippolito di Roma*, Milano 1967.
- N. HYLDGAHL, "Zum Titel Peri Pascha bei Meliton", *Studia Theologica* 19 (1965), 55-67.
- S. G. HALL, "Melito's Paschal homily and Acts of John", *Journ. of Theol. Stud.* 97 (1966), 95-98. "The Melito papyri", αὐτόθι 19 (1968), 476-508.—"Melito Peri Pascha 1 and 2", Κυριακὸν εἰς J. Quasten, I, Münster 1970, 236-248.
- J. N. BIRDSALL, "Melito of Sardis Περὶ τοῦ Πάσχα in a Georgian version", *Musdon* 80 (1967), 121-138.
- B. ISAKONAS, "The usage of the Scriptures in the Homily of Melito of Sardis On the Passion", *Θεολογία* 38 (1967), 609-620.
- V. PIRI, *La date de la fête de Pâques*, Vaticane 1968.
- F. MENDOZA RUIZ, "Estado actual de la investigación sobre la Homilia acerca de la Pascua, atribuida a Meliton de Sardes", *Scripta Theol.* 1 (1969), 475-482.
- II. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἔργον τοῦ Μελιτωνος Σαρδεῶν Περὶ πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ Πάσχα», *Κληρονομία* 1 (1969), 65-78.—«Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου», *Κληρονομία* 6 (1974), 273-350.
- B. ΦΕΥΤΟΓΚΑ, «Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Περὶ πίστεως τοῦ Μελιτωνος, ἀντιγνωστικὴ χριστολογικὴ ὁμολογία», *Κληρονομία* 1 (1969), 247-274.—*Μελιτωνος Σαρδεῶν τὰ Περὶ πάσχα διὰ*, Θεσσαλονίκη 1971.
- J. SMIT SIBINGIA, "Melito of Sardis, the artist and his text", *Fig. Christianae* 24 (1970), 81-104.
- ST. G. HALL, "Melito Περὶ Πάσχα 1 and 2, text and interpretation", *Κυριακὸν εἰς J. Quasten I*, Münster 1970, 236-248.—"Melito in the light of the Passover Haggadah", *Journ. of Theol. Studies* 22 (1971), 29-46.
- R. VIGNOLO, "Storia della salvezza nel Peri Pascha di Melitone di Sardi", *Scuola Cattol.* 99 (1971), 3-26.
- R. WEIENBURG, "Meliton de Sardes lecteur de la Première Apologie et du Dialogue de S. Justin", *Annonianum* 49 (1974), 362-366.

2. ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΟΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ

- M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 1, 1846, 155-174.
- J. C. TH. OTTO, *Corpus apologetarum Christ.* 9, Jenae 1872, 479-495.
- AD. HARNACK, "Apolinaris von Hierapolis", *Texte und Unters* 1, 1-2, 1882, 232-239.
- TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 5, Erlangen 1893, 3 ἐξ. 99-100.

3. ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ

- J. C. TH. OTTO, *Corpus apologetarum Christ.* 9, Jenae 1872, 364-373.
- AD. HARNACK, "Die Schriften von Miltiades", *Texte und Unters.* 1, 1-2, 1882, 278-282.

Ε. ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΡΩΜΗΣ

Σωτήρ. Ὑπῆρξεν ὁ ἐνδέκατος ἐπίσκοπος Ρώμης ἀπὸ τοῦ Πέτρου (166-175). Ἄν καὶ τιμᾶται ὡς μάρτυς (28 Ἀπριλίου), δὲν ὑπάρχουν σύγχρονοι πληροφορίαὶ πρὸς κατοχύρωσιν τῆς ιδιότητος ταύτης.

Ἐπαναλαμβάνων τὴν πράξιν τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ Κλήμεντος, ἀπέστειλεν ἐπιστολὴν καὶ δῶρα πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου ἐπὶ Διονυσίου, ὁ ὁποῖος ἀπήντησε σχετικῶς. Περὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης τοῦ Σωτήρος καὶ τῆς ἀπαντήσεως λαμβάνομεν γνῶσιν ἀπὸ ἀπόσπασμα τῆς δευτέρας εἰς τὸν Εὐσέβιον¹. Ἡ γνώμη τοῦ Ad. Harnack ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ταυτισθῆ μετὰ τὴν λεγομένην Β' Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους εἶναι ἀβάσιμος, ὅπως εἶδομεν ἄλλοθι.

Ὁ Praedestinatus² σημειῶνει ὅτι ὁ Σωτήρ ἔγραψε καὶ βιβλίον κατὰ τῶν Μοντανιστῶν, τὸ ὁποῖον ἐπέκρινεν ὁ Τερτυλλιανός, ἀλλὰ προφανῶς πρόκειται περὶ ἐσφαλμένης εἰδήσεως. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀλήθειαν εἶναι ὅ,τι συνάγεται ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Τερτυλλιανοῦ³, ὅτι ὁ Σωτήρ καὶ ὁ Ἐλεύθερος εἶχον καταδικάσει τοὺς προσητάς τοῦ Μοντανισμοῦ, φυσικὰ δι' ἐπιστολῶν.

Ἐλεύθερος. Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Νικόπολιν τῆς Ἡπείρου, κατέστη ὁ δωδέκατος ἐπίσκοπος Ρώμης καὶ ἐπεσκύπευσεν ἐπὶ δεκαπέντε ἔτη (175-190). Ἄν καὶ τὸ ὄνομά του εἰσήχθη εἰς τὸ ρωμαϊκὸν μαρτυρολόγιον (28 Μαΐου), ὅπως καὶ ἄλλων παπῶν, δὲν φαίνεται ὅτι ἐμαρτύρησε. Καθὼς συνάγομεν ἀπὸ πληροφορίαν τοῦ Τερτυλλιανοῦ, εἶχε καταδικάσει τὴν μοντανιστικὴν προφητικὴν κίνησιν. Τὸ 177 ὁ Εἰρηναῖος, πρεσβύτερος ἀκόμη εἰς τὴν Λυῶνα, μετέφερον εἰς αὐτὸν ἐκεῖθεν δύο ἐπιστολάς περὶ τῶν Μοντανιστῶν, μίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ μίαν τῶν ἐγκλείστων ὁμολογητῶν. Ὁ Εὐσέβιος δὲν λέγει ποῖον ἦτο τὸ περιεχόμενον τῶν ἀκριβῶς, λέγει ὁμῶς ὅτι οἱ εἰς τὴν Λυῶνα Χριστιανοὶ γενικῶς εἶχον «κρίσιν εὐλαβῆ καὶ ὀρθοδοξοτάτην»⁴ καὶ ἡ ἐπέμβασις τῶν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς εἰρήνης μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν. Προφανῶς αἱ ἐπιστολαὶ ἦσαν καταδικαστικαὶ μὲν τῶν μοντανιστικῶν ἀπόψεων, εἰρηνευτικαὶ δὲ ὡς πρὸς τὴν λήψιν σχετικῶν μέτρων.

1 *Καθλ. Ἱστορία* 4, 23, 11, 2, 25, 8.

2 1, 26.

3 *Adv. Praxeam* 1.

4 *Καθλ. Ἱστορία* 5, 3, 4.

Βίκτωρ α'. Καταγόμενος από την Ἀφρικὴν, κατέστη ὁ δέκτος τρίτος ἐπίσκοπος Ρώμης (190-199). Ἐορτάζεται καὶ αὐτὸς ὡς μάρτυρ κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν μαρτυρολόγιον (28 Ἰουλίου). Μερικοὶ πατρολόγοι βάσει τοῦ Ἱερωνύμου⁵ πιθανολογοῦν ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἀπὸ τοῦς χριστιανοῦς συγγραφεῖς ἔγραψεν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ ἠκολούθησαν ὁ Ἀπολλώνιος καὶ ὁ Τερτυλλιανός, ὁ ἴδιος ὁμοῦς γραμματολόγος εἰς ἄλλο κείμενον του⁶ πρῶτον τοποθετεῖ ἐν προκειμένῳ τὸν Τερτυλλιανόν, δεύτερον τὸν Ἀπολλώνιον, ἐνῶ παραλείπει ἀναφορὰν εἰς τὸν Βίκτορα. Βεβαίως καὶ ὁ τύπος καταγωγῆς του καὶ τὸ ὄνομά του εἰσοῦν τοιαύτην πιθανολογίαν, εἶναι ὁμοῦς ἀμάρτυρον ἂν πράγματι ἔγραψε λατινιστί. Πάντως ὅλα τὰ ἐπισημαινόμενα εἰς τὰς ἱστορικὰς πηγὰς κείμενά του, ἐκ τῶν ὁποίων δὲν διατηρεῖται τίποτε σήμερον, πρέπει νὰ ἐγράψουν ἑλληνιστί.

Ἄν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν στάσιν του εἰς τὸ θέμα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Βίκτωρ δὲν ἦτο καὶ τόσον μετριοπαθὴς ἄνθρωπος. Δὲν ἔδειξε καθόλου κατανόησιν εἰς τὴν πράξιν τῶν Μικρασιατῶν νὰ ἑορτάζουν τὴν 14 Νισάν, δι' ἀποφάσεώς του τοῦς ἀπέκοπτε τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας καὶ ἔστειλε σχετικὰς ἐγκυκλίους, τὰς ὁποίας ὁ Ἱερώνυμος καλεῖ *opuscula*. Τὸ ἐπικείμενον ἀπροβλέπτων συνειπειῶν σχίσμα ἐπρόλαβεν ἡ μεσολάβησις τοῦ Εἰρηναίου Λυώνος, ὁ ὁποῖος πυρέστησεν εἰς τὸν Βίκτορα τὴν διαφορὰν μεταξὺ δέοντος καὶ ἐφικτοῦ, ὅτι τὸ μυστήριον τῆς ἀναστάσεως πρέπει πράγματι νὰ ἑορτάζεται τὴν Κυριακὴν, ἀλλ' εἶναι ἀπαράδεκτον νὰ ἀποκηρύσσωμεν ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, ἀκολοιθοῦντες ἑλλην παράδοσιν, ἑορτάζουν διαφορετικῶς.

Ἡ εἰδησις τοῦ Τερτυλλιανοῦ⁷, ὅτι κύριος πάπας εἶχεν ἀποφασίσει ἀποκατάστασιν τῶν σχέσεων μετὰ τὰς μοντανιστικὰς κοινότητας ἀλλὰ μετεπίσθη ὑπὸ τοῦ Πραξέα καὶ ἐνέμεινεν εἰς τὴν γραμμὴν τῶν προκατόχων του, κατὰ τὰς χρονολογικὰς τῆς προῖποθέσεις πρέπει νὰ ἀναφέρεται εἰς τὸν Βίκτορα. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ οὗτος ἀρχικῶς ἀπέστειλε σχετικὰς ἐπιστολάς τὰς ὁποίας ἔπειτα ἀνεκάλυψε.

Μὲ ἄλλας ἐπιστολάς του κατεδίκασε τὸν Θεόδοτον Σκυτέα καὶ τὴν διδασκαλίαν του περὶ ψιλῆς ἀνθρωπότητος τοῦ Ἰησοῦ. Κατὰ τὸν Ἱππόλυτον μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Βίκτορος ἡ ἐν προκειμένῳ ἀποστολικὴ διδασκαλία εἶχε μείνει ἀνόθευτος, ἀλλ' ἔπειτα ἀπὸ τοῦ Ζεφυρίνου παρεχαράχθη⁸.

Ὁ Ἱερώνυμος ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ μικρῶν βιβλίων οἰκοδομητικοῦ περιεχομένου⁹.

Ζεφυρίτος. Ἐπίσκοπος Ρώμης ἀπὸ τοῦ 199 μέχρι τοῦ 217, ὑψήρξεν

5 *De viris illustribus* 53.

6 *Epistola 70 ad Magnum*.

7 Παρ' Εὐσεβίου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 23-25.

8 *Adv. Praxeam* 1.

9 Παρ' Εὐσεβίου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 28, 6, 5, 28, 9.

10 *Chronicon*, ἔτος 193.

ἡξιόλογος προσωπικότης, παρ' ὅλον ὅτι ὁ Ἰππόλυτος τὸν χαρακτηρίζει «ιδιώτην καὶ ἀγράμματον καὶ ἄπειρον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὄρων», ἀλλ' ἐπίσης καὶ φιλάργυρον¹¹. Ὁ αἵρεσιολόγος ἰσχυρίζεται περαιτέρω ὅτι οὗτος ἀνεγνώριξεν ἓνα μόνον Θεόν, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ πέραν αὐτοῦ κανένα ἄλλον γενητὸν καὶ παθητὸν, ἐνῶ συγχρόνως ἐτόνιζεν ὅτι δὲν ἀπέθανεν ὁ Πατήρ ἀλλ' ὁ Υἱός. Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποία ἀκριβῶς γνώμη κρύπτεται ὀπισθεν τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς, ἂν καὶ εἶναι δυνατόν ἐν ἀρχῇ ὁ ἐπίσκοπος νὰ εἶχεν ἐπηρεασθῆ ἑλαφρῶς ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν Μοναρχιανῶν.

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὑπάρχουν εἰδήσεις ὅτι ὁ Ζεφυρίνος ὑπερήσπισε τὴν ὀρθόδοξον καθολικὴν πίστιν κατὰ τῶν αἱρέσεων. Ἔχει διατυπωθῆ ἡ γνώμη ὅτι τὸ παράρτημα περὶ αἱρέσεων εἰς τὸ ἔργον τοῦ Τερτυλλιανοῦ *De praescriptione haereticorum* προῆλθε διὰ μεταφράσεως ἀπὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος, τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἐξήλθεν ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Ζεφυρίνου.

Κάλλιστος. Ἐγεννήθη εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ ἑλληνικὴν οἰκογένειαν δούλων, ἐστάλη διὰ καταναγκαστικά ἔργα εἰς τὰ μεταλλεῖα τῆς Σαρδηνίας ὑπὸ συνθήκας τὰς ὁποίας ἀναφέρει ὁ Ἰππόλυτος μὲ πολλὴν δόσιν ὑπερβολῆς καὶ ἔπειτα ἀπηλευθερώθη. Συνεργάτης καὶ διάδοχος τοῦ Ζεφυρίνου (218-222), ἔπαιξε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν κατὰ τοῖς πρώτους αἰῶνας, παρὰ τὴν βραχύτητα τῆς ἐπισκοπείας του. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σοβαρὰ μέτρα τὰ ὁποῖα ἔλαβε πρέπει νὰ ἐξεφράσθησαν διὰ γραπτῶν κειμένων, ἂν καὶ δὲν ἔχομεν περὶ τούτου θετικὰς πληροσορίας, πλὴν μιᾶς περιπτώσεως.

Εἰμενῶς διατεθειμένος πάντοτε ὑπὲρ τῶν μοναρχιανικῶν ἀπόψεων, μόλις κατέλαβε τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον ἀπέκοψε τῆς κοινωνίας τὸν Σαβέλλιον, ἀλλὰ πάντως διεμόρφωσεν ἰδικὴν του διδασκαλίαν ἣ ὁποία δὲν διέφερε καὶ πολὺ τοῦ μοναρχιανισμοῦ. Ἔλεγε «τὸν Λόγον αὐτὸν εἶναι Υἱόν, αὐτὸν καὶ Πατέρα, ὀνόματι μὲν καλούμενον, ἐν δὲ ὄν τὸ πνεῦμα ἀδιαίρετον· οὐκ ἄλλο εἶναι Πατέρα, ἄλλο δὲ Υἱόν, ἐν δὲ καὶ τὸ αὐτὸ ὑπάρχειν· καὶ τὰ πάντα γέμειν τοῦ θείου Πνεύματος, τὰ τε ἄνω καὶ κάτω καὶ εἶναι τὸ ἐν τῇ παρθένῳ σαρκωθὲν Πνεῦμα οὐχ ἕτερον παρὰ τὸν Πατέρα, ἀλλὰ ἐν καὶ τὸ αὐτό»¹². Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ἰππόλυτος ὑπερβάλλει τὰς λοξοδρομίας τῶν συγχρόνων του ρωμαίων ἐπισκόπων ἐκ λόγων προσωπικῆς ἀντιθέσεως, ἀλλ' ἀσφαλῶς δὲν δημιουργεῖ φαντασιώδη γεγονότα. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεσις τὸν ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀναγάγῃ τὴν σχολὴν του εἰς Ἑκκλησίαν.

Ὁ Κάλλιστος ἐκρήμνισε τὰ τεῖχη τὰ ὁποῖα ἡ παράδοσις καὶ ἡ ρω-

¹¹ Κατὰ αἱρέσεων, 9, 11.

¹² Ἰππολυτοῦ, Κατὰ Αἱρέσεων 9, 12.

μαϊκή νομοθεσία είχαν ύψώσει εις τὴν σύναψιν γάμου μεταξύ ἐλευθέρων καὶ δοῦλων, συγχρόνως δὲ ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς κληρικοὺς δεύτερον καὶ τρίτον γάμον καὶ ἐδείχθη ἰδιαίτερος ἐπιεικὴς ἐναντι τῶν ὑποπιπτόντων εἰς τὸ ἁμάρτημα τῆς πορνείας. Ὁ Τερτυλλιανὸς¹⁸ ἐκ ὑπὸ ὄψιν τοῦ διατάγμα, τὸ ὁποῖον ἐξέδωσεν ὁ pontifex maximus, πῶς ἀποκαλεῖ εἰρωνικῶς τὸν Κάλλιστον.

13 *De pudicitia*, 1, 6.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σωτήρ

TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 5, 1893, 43-54.

AD. HARNACK, "Eine bisher nicht erkannte Schrift des Papstes Sixtus II", *Texte und Unters* 13, 1, 1895, 44-49 (Praedestinatus).

Ψευδεπίγραφα κείμενα MANSI 1, 687-692. PG 5, 1133-1140.

P. COUSINANT, *Epistolae Rom. Pontificum* 1, 1721, 75-86.

Ἐλευθέριος

TH. ZAHN, ὅπου ἄνωτέρω.

Ψευδεπίγραφα κείμενα MANSI 1, 693-698. PG 5, 1139-1144.

P. CONSTANT, *Epistolae Rom. Pontificum* 1, 1721, 85-92.

Βικτωρ α΄

P. COUSTANT, *Epistolae Rom. Pontificum* 1, 1721, 91-108.

AD. HARNACK, "Der pseudocyprianische Traktat De aleatoribus", *Texte und Unters* 5, 1, 1888, 110-122.

Ψευδεπίγραφα κείμενα MANSI 1, 704-706. PG 5, 1488-1490. HINSCHIUS, *Decreta Pseudo-Isidorianae*, 1863, 127-130.

Ζεφυρίνος

MANSI, 1, 727-734. PG 10, 9-18.

P. COUSTANT, *Epistolae Rom. Pontificum* 1, 1721, 107-112.

Κάλλιστος

E. ROLFFS, "Das Indulgenz-Büchlein des röm. Bischofs Kallist", *Texte und Unters* 11, 3, 1893, 1 ἐέ.

ΣΤ'. ANTIMONTANISTAI

Μεταξύ τῶν ἀντιαιρετικῶν συγγραφέων τοὺς ὁποίους συνηγήσαμεν προηγουμένως πολλοὶ ἐπολέμησαν ἐγγράφως καὶ τὸν Μοντανισμόν, ὅπως εἶναι οἱ Ἀπολινάριος Ἱεραπόλεως, Μελίτων Σάρδεων, Μιλτιάδης, Σωτὴρ Ρώμης, Ἐλεύθερος Ρώμης. Ἄλλοι συγγραφεῖς εἶναι γνωστοὶ ἀποκλειστικῶς ἢ κυρίως ἀπὸ τὸν ἀντιμοντανιστικὸν ἀγῶνά των.

Ι. ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΑΝΤΙΜΟΝΤΑΝΙΣΤΗΣ

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς μεγάλης ἐξάρσεως τῆς φρυγικῆς αἵρέσεως εἰς ἄγνωστος μικρασιάτης συγγραφεὺς συνέταξεν ἐν λαμπρὸν κατ' αὐτῆς κείμενον, τὸ ὁποῖον σήμερον ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἑκτενῆ ἀποσπάσματα ἐνσωματωμένα εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Εὐσεβίου¹. Ὁ συντάκτης του, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομά του, δίδει ἐνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ τῶν περιστατικῶν τῆς συγγραφῆς. Ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Αὐίρκιον Μάρκελλον, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶχε παραγγεῖλει τὴν σύνταξιν τοῦ κειμένου, τὸν πληροφορεῖ ὅτι, ἐνῶ ἐδίσταζεν ἐπὶ πολὺν χρόνον νὰ τὸ πράξῃ, τὸ ἀπεφάσισεν ὅταν εἰς ἐπίσκεψίν του πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Γαλατίας—ἴσως καὶ τοῦ Πόντου—ἀντελήφθη πόσον ἐπικινδύνως εἶχε διαβρωθῆ ἡ ὀρθοδοξία ἀπὸ τὴν φρυγικὴν αἵρεσιν.

Τὸ σύγγραμμα ἐξετείνετο εἰς τρία βιβλία, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον συνοψίζει ὁ Εὐσεβίος. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξιστόρει τὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἑριδος, παρουσίαζε τὰ ἐκστατικὰ φαινόμενα τὰ ὁποῖα συνώδευον τὴν δραστηριότητα τοῦ Μοντανοῦ καὶ τῶν προφητῶν του καὶ ἀνεσκεύαζε τὰς ἀπόψεις του. Εἰς τὸ δεύτερον, ἐνῶ συνέχιζε τὸν ἔλεγχον τῆς προφητικῆς πρακτικῆς των, ἐπεσήμαινε μεταξὺ ἄλλων ὅτι οἱ ἡγέται τῆς αἵρέσεως οὔτε συνελήφθησαν ὑπὸ τῶν διωκτῶν οὔτε ὑπέφεραν, καὶ ὅτι αὕτη δὲν ἔχει γενικῶς νὰ παρουσιάσῃ μάρτυρας. Φαίνεται ὅτι τὰ βιβλία ἐγράφησαν σταδιακῶς καὶ ὅτι τουλάχιστον τὸ τρίτον βιβλίον ἐγράφη πολὺ μετὰ τὸ δεύτερον· διότι παρουσίαζε τὴν νέαν ἀποψιν ὅτι οἱ μοντανισταὶ μάρτυρες δὲν ἔχουν καμμίαν ἀξίαν, ὅπως δὲν ἔχουν οὔτε οἱ τῶν ἄλλων αἵρέσεων. Εἶναι φανερόν ὅτι οἱ Μοντανι-

σταί, ἀναγνώσαντες τὸ δεύτερον βιβλίον, ἀντέκρουσαν τὰ εἰς αὐτὸ λεγόμενα περὶ ἀπουσίας μαρτύρων εἰς τὴν αἵρεσίν των, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλωστε δὲν ἦτο ἀκριβές. Ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς ἐμνημόνευε σχετικὸν ἔργον τοῦ Μιλτιάδου, ὅπως εἶπομεν.

Ὁ Εὐσέβιος δὲν εἶχε στοιχεῖα διὰ νὰ κατονομάσῃ τὸν συγγραφέα, ἐνῶ ὁ Ἱερώνυμος, ἂν καὶ ἀρύεται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ αὐτὸν τὰς εἰδήσεις, τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Ρόδωνα καὶ ὁ Ρουφίνος μὲ τὸν Ἀπολινάριον, *χωρὶς ἀμφιβολίαν ἀβασίμως*. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν εἶναι ὅτι, καλῶν τὸν Ζωτικὸν Ὀττηνὸν συμπρεσβύτερον, ἦτο τουλάχιστον πρεσβύτερος, πιθανώτερον ὅμως ἐπίσκοπος, ἀφοῦ περιώδευε πολλὰς τοπικὰς Ἐκκλησίας καὶ ἐδέχετο παρακλήσεις νὰ συγγράψῃ καὶ ἀπὸ ἐπισκόπους, ὅπως εἶναι ὁ Ἀβέρκιος Μάρκελλος Ἱεραπόλεως, μὲ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ταυτίσωμεν τὸν ἀνωτέρω Αὐίρκιον.

Περὶ τοῦ χρόνου συγγραφῆς, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐνδεικτικὸς καὶ διὰ τὸν χρόνον ἐμφανίσεως τῆς φρυγικῆς αἵρέσεως, εὐρίσκομεν ἓνα ἱπαινιγμὸν εἰς τὸ χωρίον: «Πλείω γάρ ἢ τρισκαίδεκα ἔτη εἰς ταύτην τὴν ἡμέραν ἐξ οὗ τετελεύτηκεν ἡ γυνὴ (Μαξιμίλλα) καὶ οὔτε μερικὸς οὔτε καθολικὸς κόσμῳ γέγονε πόλεμος, ἀλλὰ καὶ Χριστιανοῖς μᾶλλον εἰρήνη διάμονος ἐξ ἐλέου Θεοῦ»². Τόσα ἔτη ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς εἰρήνης διέρρευσαν κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κομμόδου, 180-192, καὶ ἄρα ἡ μὲν Μαξιμίλλα πρέπει νὰ ἀπέθανε τὸ 179, τὸ δὲ ἔργον νὰ ἐγράφη τὸ 193.

Ἐδῶ δύναται νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Ἐπιφάνιος εἰς τὴν ἐκθεσίν του περὶ τῆς φρυγικῆς αἵρέσεως³ δὲν ἀκολουθεῖ συγκεκριμένον μὴ ὀνομαζόμενον σύγγραμμα, ἀλλὰ περιγράφει κατὰ τὴν μέθοδον του βίσει τῶν περὶ αὐτῆς γενικῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας ἀντλεῖ ἀπὸ ποικίλας πηγᾶς.

2. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ

Ὁ Εὐσέβιος μεταξύ ἄλλων πηγῶν τῆς ἐκθέσεώς του περὶ Μοντανισμοῦ χρησιμοποιεῖ καὶ σύγγραμμα τοῦ Ἀπολλωνίου⁴, τὸν ὁποῖον αὐτὸς μὲν ἀποκαλεῖ ἀπλῶς «ἐκκλησιαστικὸν συγγραφέα», ὁ δὲ *Prædestinatus* χαρακτηρίζει ὡς ἐπίσκοπον Ἐφέσου⁵. Ὅπωςδῆποτε οὗτος ἔγραψεν εἰς τὴν Μικρασίαν. Μνημονεύει τὸν Ζωτικὸν, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει καὶ ὁ προηγούμενος συγγραφεὺς, καὶ βεβαιώνει ὅτι ἔγραψε 40 ἔτη μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Μοντανισμοῦ, ἤτοι κατὰ τὴν χρονολόγησιν ἡμῶν περὶ τὸ 196. Δύο πρᾶγματα καθορίζουν τὴν σημασίαν ἑνὸς πνευματικοῦ συστή-

2 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 16, 19.

3 *Ἠανάριον* 48, 1-14.

4 Ἐκκλ. Ἱστορίαι 5, 18.

5 1, 26 ἔ. 86.

ματος κατά την άποψιν του Ἀπολλωνίου, ἡ διδασκαλία τῶν φορέων του καὶ ὁ βίος των διὰ τοῦτο ἐλέγχει καὶ τὴν μὲν καὶ τὸν δέ· «τάς μὲν φερομένας αὐτῶν προφητείας, ψευδεῖς οὖσας κατὰ λέξιν εἰθύνων, τὸν δὲ βίον τῶν τῆς αἵρέσεως ἀρχηγῶν ὁποῖός τις γέγονε διελέγχων»⁶. Ὁ Εὐσέβιος διατηρεῖ μερικὰ ἐντυπωσιακὰ ἀποσπάσματα μόνον ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα ἀκριβῶς εἰς τὴν διαγωγὴν τῶν ἡγετῶν τοῦ Μοντανισμοῦ. Ἐπικρίνει τούτους διότι ὤρισαν τὴν διάλυσιν γάμων δι' ὅσους ἐπεθύμουν νὰ προσχωρήσουν εἰς τὴν κίνησίν των καὶ καθιέρωσαν νηστείας, περαιτέρω δὲ φαίνεται ὅτι συνδέει τὴν μετονομασίαν τῆς Πεπούζης καὶ τοῦ Τιμίου εἰς Ἱερουσαλήμ μετὰ τὴν ἐπιθυμίαν των νὰ ἐξασφαλίσουν χρηματικά ὠφελήματα. Αἱ οἰκονομικαὶ ἀνάγκαι τῆς αἵρέσεως ἦσαν μεγάλαι, ὄχι μόνον διότι ἀπητείτο ἐξ ὑπαρχῆς ὀργανωτικὴ ὑποδομὴ τῆς, ἀλλὰ καὶ διότι πρωταγωνισταὶ καὶ δευτερογωνισταὶ τῆς, μὴ δυνάμενοι λόγῳ τῆς διαρκοῦς κινήσεώς των νὰ ἐργάζωνται, ἔπρεπε νὰ συντηροῦνται μετὰ ἐξοδα τοῦ κοινῶν ταμείου. Σήμερον δὲν κάμνει ἐντύπωσιν ἡ πληροφορία ὅτι ἐχορηγεῖτο μισθὸς εἰς τοὺς κήρυκας τοῦ λόγου του («ὁ σολάρια χορηγῶν τοῖς κηρύσσουσιν αὐτοῦ τὸν λόγον»), ἀλλὰ τοῦτο διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο πρωτάκουστον. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ὁ Μοντανὸς ὤρισεν εἰσπράκτορας χρηματικῶν εἰσφορῶν καὶ ὑπὸ τὸ πρόσχημα προσφορῶν καθιέρωσε τὴν δωροληψίαν. Φαίνεται ὅτι ἄρρενες καὶ θήλειαι προφηταὶ ἐβάφοντο, ἐχρωμάτιζον τὰς βλεφαρίδας των, ἐστολιζόντο μετὰ κοσμήματα, διὰ νὰ ἐντυπωσιάσουν τοὺς θαυμαστάς των, ἐπὶ πλέον δὲ ἔπαζον κύβους καὶ ἐπέδιδοντο εἰς τοκισμόν.

«Προφήτης, εἶπέ μοι, βάπτεται; προφήτης στιβίζεται; προφήτης φιλοκοσμεῖ; προφήτης τάβλαις καὶ κύβοις παίζει; προφήτης δανείζει; Ταῦτα ὁμολογησάτωσαν πότερον ἔξεστιν ἢ μή, ἐγὼ δ' ὅτι γέγονε παρ' αὐτοῖς, δεῖξω»⁶.

3. ΓΑΙΟΥΣ ΡΩΜΑΙΟΣ

Παρατηρεῖτο μία ἀσάφεια περὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἀνδρός τούτου καὶ σύγχυσις του μετὰ τὸν Ἰππόλυτον, τὴν ὁποίαν συνήνητησε καὶ ὁ Φώτιος⁷ εἰς περιθωριακόν σχόλιον τοῦ ἔργου τοῦ Ἰππολύτου *Περὶ τῆς τοῦ παιτὸς ἀσπίδος* καὶ τὴν ἐπεκύρωσε. Ὁ Εὐσέβιος ὁμοῦς διατηρεῖ μερικὰς ἀθηντικὰς εἰδήσεις, βάσει τῶν ὁποίων δυνάμεθα νὰ συγκροτήσωμεν μίαν ἀσφαλεστέραν περὶ αὐτοῦ εἰκόνα. Βεβαιώνει ὅτι ἦτο «ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ» ζήσας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ζεφυρίνου (199-217).

⁶ Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 18, 1. 5, 18, 11.
⁷ Μεγίστη βιβλ. 48.

Καταπολεμῶν τὸν μοντανιστὴν ἡγέτην Πρόκλον ἦλθεν εἰς δημοσίαν συζήτησιν μαζί του εἰς τὴν Ρώμην, τὴν ὁποίαν ἔπειτα κατέγραψεν εἰς τὸ ἔργον του *Λογὸς πρὸς Πρόκλον*. Τοῦ διαλόγου τούτου ὁ Εὐσέβιος διασώζει 4 ἀξιόλογα τεμάχια⁸. Εἰς ἓν ἀπὸ αὐτὰ λέγεται ὅτι τὰ ἱερὰ σκηνώματα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ἦσαν κατατεθειμένα εἰς τὴν Ρώμην· «ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστόλων ἔχω δεῖξαι· ἔάν γάρ θελήσης ἀπελθεῖν ἐπὶ τὸν Βυτικανὸν ἢ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὠστίαν, εἰρήσεις τὰ τρόπαια τῶν ταύτην ἰδρυσμένων τὴν Ἐκκλησίαν». Εἰς ἄλλο μαρτυρεῖται ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος δὲν συνηρίθμει μαζί μὲ τὰς λοιπὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου τὴν Πρὸς Ἑβραίους, ὅπως ἄλλωστε ἔπραττον τότε οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς δυτικούς θεολόγους. Εἰς ἓν τρίτον διατηροῦνται λόγοι τοῦ Πρόκλου περὶ τῶν τεσσάρων προφητίδων θυγατέρων τοῦ Φιλίππου καὶ περὶ τοῦ τάφου αὐτῶν, ὅπως καὶ τοῦ πατρὸς των, εἰς τὴν Ἱεράπολιν. Τέλος εἰς τὸ τέταρτον ἀπόσπασμα γίνεται λόγος περὶ τῶν χιλιαστικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κηρίνου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Γαίου ἀνέμενε τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐπιγείου βασιλείας τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν παράθεσιν χιλιετοῦς γαμηλίου συμποσίου, πλουσίου εἰς ἡδονὰς καὶ ἀπολαύσεις, καθὼς δὴθεν διδασκόμεθα ἀπὸ τὸν μέγαν ἀπόστολον. Ἐχομεν παρατηρήσει ἤδη εἰς τὸ περὶ Κηρίνου κεφάλαιον ὅτι οὗτος συνεδέμαζεν ἀντινομιστικὸν ἡδονισμὸν μὲ ἐπιγείον χιλιασμὸν.

Πρὸς ἀναίρεσιν τῶν χιλιαστικῶν τούτων δοξασιῶν καὶ κατάρριψιν ἑνὸς ἀπὸ τὰ κύρια βάρη τοῦ Μοντανισμοῦ ὁ Γάιος ἀπέρριψε τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου καὶ ἀπέδωκεν αὐτὴν εἰς τὸν Κηρίνον, κατὰ βεβίωσιν τοῦ Ἰππολύτου⁹. Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Γαίου εἶναι βεβαίως ἀντίθετος πρὸς τὰ πράγματα, διότι ὄχι μόνον δὲν συνέγραψε τὴν Ἀποκάλυψιν ὁ Κηρίνος, ἀλλ' αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ καταπολεμούμενος εἰς αὐτὴν ὡς ἀρχηγὸς τῶν Ἀντινομιστῶν. Ἡ ἄποψις ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ὁ Ἰωάννης συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου, εὐρύτατα διαδεδομένη τότε εἰς τὴν Ἀνατολήν. ὑπεστηρίχθη βραδύτερον ἐπιμόνως ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας. Τὸ δεύτερον βάρη τοῦ Μοντανισμοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζετο τὸ περὶ ἀποστολῆς τοῦ Παρακλήτου κήρυγμά του, ἦτο τὸ Εὐαγγέλιον Ἰωάννου, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἀπέρριπτεν ὁ Γάιος, ἀποδίδων καὶ αὐτὸ πιθανῶς εἰς τὸν Κηρίνον. Κατὰ τῶν ἀπόψεων τούτων τοῦ Γαίου ἀντεπεξῆλθεν ὁ Ἰππόλυτος διὰ τῆς συντάξεως δύο ἐπὶ τοῦ προβλήματος ἔργων, τῶν *Κεφαλαίων Κατὰ Γαίου* καὶ τοῦ *Υπέρ τοῦ Κατὰ Ἰωάννη Εὐαγγελίου καὶ Ἀποκαλύψεως*.

¹⁰ Ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας¹⁰ ὁμιλεῖ περὶ αἱρέσεως τῶν Ἀλόγων, ὡς μόνην παρέκκλισιν τῶν ὁποίων ἀναγράφει τὴν ἀπόρριψιν τῶν ἔργων

⁸ Κατὰ σειρὰν μνείας κυριώτερον, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2, 25, 7, 6, 20, 3, 3, 31, 4, 3, 28, 1.

⁹ Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΒΑΡ ΣΑΛΜΠΙ, *Υπόμνημα εἰς Ἀποκάλυψιν*, ἔκδ. I. Sedlaced, σ. 1, 30 ἔ.

¹⁰ *Πανάριον* 51.

τοῦ Ἰωάννου τὰ ὁποῖα ἀπέδιδον εἰς τὸν Κήρινθον. Ἡ ἀπόρριψις τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου ἐσήμαινεν ἀπόρριψιν ἢ ἄγνοιαν τῆς περι Λόγου θεωρίας, ἐξ οὗ καὶ ἔλαβον τὸ ὄνομά των Ἄλογοι. Ὅπως εἶδομεν εἰς τὸ περι Μοναρχιανῶν κεφάλαιον, ὁ Ἐπιφάνιος δὲν ἀναφέρει οὔτε τὸν χρόνον ἐμφανίσεως τῶν Ἄλόγων οὔτε ἀρχηγὸν οὔτε ἐκπρόσωπον αὐτῶν, ἀπὸ τῆν σιωπῆν δὲ ὀλοκλήρου τῆς ἄλλης πυραυδύσεως δύναται νὰ συναχθῆ με πολλὴν πιθανότητα, ὅτι δὲν ἐπῆρξε ποτὲ τοιαύτη αἴρεσις ὠργανωμένη, ἀλλ' ὅτι παρατηρήθη μόνον τύσις πρὸς διαμόρφωσιν τῆς. Εἶναι λοιπὸν σχεδὸν βέβαιον ὅτι τὴν αἰρετικὴν ταύτην διδασκαλίαν εἰσήγαγε καὶ ἐξεπροσώπησε μόνος ὁ Γάιος, χωρὶς νὰ εὔρη ἀνταπόκρισιν εἰς εὐρυτέρους κύκλους, καὶ οὔτως ἡ φήμη του δὲν ἤμαυρώθη κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους σοβαρῶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- G. N. BONWETSCH, *Die Geschichte des Montanismus*, Erlangen 1881.
 TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 5, 1893, 3-57.
 P. DE LABRIOLLE, "La polémique antimontaniste contre la prophétie extatique", *Rev. d'Hist. et Littér. Relig.* 11 (1906), 97-145.—"Mulieres in Ecclesia taccant, un aspect de la lutte antimontaniste", *Bulletin d'Ancienne Litt. et d'Archéol. Chrét.* 1 (1911), 3-25 103-123.

Ὁ ἀνώνυμος

- M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 2, 1846, 181-217.
 PG 10, 145-156.
 H. G. VOIGT, *Eine verschollene Urkunde des antimont. Kampfes, Die Berichte des Epiphanius*, Leipzig 1891.
 E. ROLFS, "Urkunden aus dem Antimontan. Kampfe des Abendlandes", *Texte und Unters.* 12, 4, Leipzig 1895.

Ἄπολλώνιος

- M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 1, 1846, 463-485.
 PG 5, 1381-1386.

Γάιος Ρωμαῖος

- M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 2, 1846, 123-158.
 PG 10, 25-36.
 TH. ZAHN, *Geschichte des neutestl. Kanons* 2, 985-991.
 P. LADEUZE, "Caius de Rome le seul Alogé connu", *Mélanges Godefroid Kurth*, Liège 1908, 2, 49-60.

Ζ'. ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ ΛΥΩΝΟΣ

Ἐπῆρξεν εἰς ἀπὸ τοὺς δυναμικοὺς ἐκείνους θεολόγους τοῦ β' αἰῶνος, τῶν ὁποίων ἡ ρωμαλαία σκέψις καὶ ἡ ἀκάματος δράσις ἔδωσαν εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ θεολογίας τὴν ὀριστικὴν τῆς μορφῆν.

Ι. ΒΙΟΣ

Ἀπὸ τὴν βεβαίωσιν του ὅτι κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν συναναστρέφεται εἰς τὴν Σμύρνην τὸν γέροντα ἐπίσκοπον Πολύκαρπον, συνάγεται ὅτι ἐγεννήθη εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν καὶ μάλιστα προφανῶς ἀπὸ χριστιανικὴν οἰκογένειαν. Μετὰ πολλὰ ἔτη ἔγραφεν εἰς τὸν Φλωρίνον ὅτι ἐνεθυμεῖτο ἀκόμη τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας τὸν συνήνησε πλησίον τοῦ γέροντος Πολυκάρπου καὶ ὅτι ἐπίσης συνεκράτει τοὺς λόγους τούτου, γραμμένους μέσα εἰς τὴν καρδίαν του καὶ ὄχι εἰς χάρτην¹. Σημειῶνει ἐπίσης ὅτι ὁ Φλωρίνος ἀνήκε τότε εἰς τὰς «βασιλικὰς αὐλὰς», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προκαλεῖ ἀπορίαν. Εἶναι φυσικὰ ἀμφίβολον ὅτι ἐννοεῖ τὴν ἀνθυπατικὴν αὐλὴν καὶ μᾶλλον ὑπονοεῖ ἐπίσκεψιν καὶ προσωρινὴν παραμονὴν αὐτοκράτορος εἰς τὴν Σμύρνην. Πράγματι ὁ Ἀδριανὸς ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν ταύτην τὸ 129, ἀλλ' ἂν ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἐπισκέψεως αὐτῆς, ὁ μὲν Πολύκαρπος δὲν θὰ ἦτο ἀκόμη τόσον πολὺ γέρον, ὁ δὲ Φλωρίνος περὶ τὸ 180, ὅτε ἐλάμβανε τὴν ἐπιστολὴν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς εἰς τὸν Γνωστικισμὸν μεταστροφῆς του, θὰ ἦτο πολὺ γέρον διὰ τὴν ὑποστῆ τοιαύτην μεταστροφήν. Ἴσως λοιπὸν πρόκειται περὶ ἀκαταγράφου ἐπισκέψεως περὶ τὸ 155 ἐνὸς ἀπὸ τοὺς συμβασιλεῖς τοῦ Ἀντωνίνου. Τὴν γέννησιν τοῦ Εἰρηναίου δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν ὑποθετικῶς περὶ τὸ ἔτος 140, ἢτοι πολὺ βραδύτερον ἀπὸ ὅσον συνήθως τοποθετεῖται.

1 Περὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 20, 5-7. Βλ. Ἐλεγχον 3, 3, 4.

2 Κεφ. 22.

3 *Epistola 75 ad Theodorum* 3.

4 Ἐλεγχον 5, 33, 4.

Πόσον ἀφωσιωμένος ὑπῆρξεν εἰς τὸν Πολύκαρπον δεικνύεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν φροντίδα του νὰ διατηρήσῃ τὸ κείμενον τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ κατὰ τὰ λεγόμενα εἰς τὰς τελικὰς σημειώσεις αὐτοῦ². Ἄγνωστον εἶναι, ἂν ὑπῆρξε καὶ τοῦ Παπίου μαθητῆς, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ἰερώνυμος³, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὀνομάζει τοῦτον ἑταῖρον τοῦ Πολυκάρπου⁴, εἶναι εὐλόγον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἶχε συνναστραφεῖ καὶ μετ' αὐτόν.

Ὅμιλεῖ μὲ σεβασμὸν περὶ πρεσβυτέρων ἀπὸ τοῖς ὁποίους εἶχε δεχθῆ τὴν ἀκριβῆ παράδοσιν καὶ τοῦτο θά ἦτο δυνατόν νά προϋποθέτῃ ἐπισκέψεις του εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Μικρασίας καὶ ἀκροᾶσεις πολλῶν διδασκάλων.

Δὲν ἦσαν ὀλιγώτερα τὰ ἐνδιαφέροντά του διὰ τὴν ἐγκύκλιον καὶ τὴν ἀνωτέραν κοσμικὴν μόρφωσιν. Ἐπὶ τὸν Τερτυλλιανὸν χαρακτηρίζεται «ἀκριβέστατος μελετητὴς πάσης παιδείας»⁵ καὶ ἀπὸ τὰ συγγράμματά του ἀποδεικνύεται κάτοχος τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς κλασικῆς φιλολογίας, ὅχι ὁμῶς εἰς ἴσον βαθμὸν καὶ τῆς φιλοσοφίας.

Ἐκτοτε περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἀκούομεν εἰς τὸ Λοῦγδουνον τῆς Ν. Γαλλίας, τὴν Λυῶνα. Ἐπειδὴ μεγάλως ἐπωφελεῖται τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἰουστίνου, δύναται νά θεωρηθῆ ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως μαθητὴς αὐτοῦ, ἴσως δὲ καὶ νά τὸν ἤκουσε διδάσκοντα εἰς τὴν Ρώμην, διαμείνας ἐκεῖ κατ' ὄν χρόνον ὃ ἀπολογητὴς εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς διδασκαλικῆς δραστηριότητός του. Ἄλλωστε ἔχει καλὴν γνῶσιν τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ τῶν εἰς αὐτὴν ὑφισταμένων γνωστικῶν σχολῶν καὶ αἱρέσεων, ὅταν δὲ τὸ 177 ἐστάλη εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἀπὸ τὴν Λυῶνα, δὲν φαίνεται νά μετέβαινεν εἰς ἄγνωστον δι' αὐτὸν τόπον. Σχετικὴ σημείωσις τοῦ μαρτυρολογίου τοῦ Πολυκάρπου κατὰ τὸ χειρόγραφον τῆς Μόσχας δὲν πρέπει νά παραβλεφθῆ τελείως.

Ἡ μετανάστευσις του εἰς τὴν Λυῶνα δυνατόν νά ὀφείλεται εἰς λόγους εἴτε συγγενικοὺς εἴτε ἐκκλησιαστικοὺς. Ἡ Μικρασία εἶχεν ἀπὸ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς πυκνὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν Ν. Γαλλίαν, προφανῶς δὲ Μικρασιᾶται ἔμποροι ἦσαν οἱ διαδῶσαντες ἐκεῖ τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος. Δὲν θά ἦτο παράδοξον νά ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα ἢ εἰδησις τοῦ Γρηγορίου Τουρώνης⁶ ὅτι ἀπεστάλη ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Πολυκάρπου, ἰδίως μάλιστα ἂν συνέβαινε νά ἔχη καὶ συγγενεῖς ἐκεῖ. Ἡ Λυῶνα ἦτο τότε ἡ δευτέρα πρωτεύουσα τῆς Δύσεως, κέντρον τῶν τριῶν Γαλατιῶν. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ ὅλους τοὺς μάρτυρας τοῦ διωγμοῦ τοῦ 177 μόνον δύο ἦσαν βεβαιωμένως λατινόφωνοι καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἑλληνόφωνοι, δεικνύει ὅτι ἡ χριστιανικὴ κοινότης ἦτο βασικῶς ἑλληνικὴ καὶ ὅτι γενικῶς τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῆς Λυῶνος ἦτο πολυπληθές.

Ὁ Εἰρηναῖος ἐμφανίζεται εἰς τὴν Λυῶνα τὸ 177 ὡς πρεσβύτερος, ἂν καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἔζη ἐκεῖ ἀπὸ μακροῦ χρόνου, ἴσως ἀπὸ δεκαπενταετίας. Ἦτο ἡ ἐποχὴ ἀκμῆς τοῦ Μοντανισμοῦ, ὁπαδοὶ τοῦ ὁποίου εἶχον φθάσει μέχρι τῆς Γαλλίας. Φρῦγες, προσφάτως ἐλθόντες ἐκεῖ, ἐπληροφόρησαν τοὺς Χριστιανοὺς περὶ τῆς νέας προφητικῆς ἐξάρ-

5 *Adv. Valentinianos* 5.

6 *Historia Francorum* 17.

σως και της επικειμένης ελεύσεως τοῦ Χριστοῦ. Λόγω τοῦ ἐν ἐξελίξει διωγμοῦ πολλοὶ Χριστιανοί, ἰδίως ἀπὸ τοὺς ἐγκλείστους εἰς τὰς φυλακάς, ἦσαν εὐάλωτοι εἰς τοιαῦτα κηρύγματα. Ἄγνοοῦντες δὲ τὰ της ἰδιορρυθμίας της αἰρέσεως ταύτης, ἔγραψαν πρὸς γνωρίμους των εἰς τὴν Μικρασίαν ὑπὲρ τοῦ νέου προφητισμοῦ, τὸν ὁποῖον οἱ ἐπίσκοποι τῶν περιοχῶν αὐτῆς εἶχον καταδικάσει, ὅπως και ὁ Ἐλεύθερος Ρώμης προσφάτως. Ἐγραψαν δὲ και πρὸς τὸν Ἐλεύθερον και ἔστειλαν τὴν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν διὰ μέσου τοῦ Εἰρηναίου, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζουν εἰς τὸ κείμενον ζηλωτὴν της διαθήκης τοῦ Κυρίου. Πᾶσα ὑπόθεσις ὅτι οὗτος ἔλαβε μέρος εἰς τὴν σύνταξιν ὄλων τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν εἶναι πολὺ εὐλογος, ἀλλὰ και ἀμάρτυρος. Οὗτος δὲν ἠκολούθησε τὸν Μοντανισμόν, ἀλλὰ και δὲν τὸν κατεδίκασε σαφῶς οὔτε τότε οὔτε βραδύτερον ἐπέδειξε μετριοπάθειαν ἔναντι ἑνὸς θρησκευτικοῦ προτόντος της πατρίδος του, ἀφοῦ ἄλλωστε εἶχε κοινὸν σημεῖον μετ' αὐτὸν τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ μαρτύριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀφιέρωσεν ἑμπνευσμένας σελίδας.

Τὸ ταξίδιον εἰς τὴν Ρώμην ἀπέβη ἐπωφελὲς και δι' αὐτὸν και διὰ τὴν Λυδῶνα, διότι ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὸν χρόνον κορυφώσεως τοῦ σκληροῦ διωγμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔκραγῃ ὑπὸ συνθήκας τῶν ὁποίων ἄγνοοῦμεν τὴν ἀκριβῆ μορφήν. Ὁ διωγμὸς ἤρχισεν ὀλίγον πρὸ της ἑορτῆς τῶν τριῶν Γαλατιῶν, ἡ ὁποία εἶχε θεσπισθῆ τὸ 12 π.Χ. πρὸς τιμὴν τοῦ Αὐγούστου και της Ρώμης και συνεκέντρωνε κατ' ἔτος ἀντιπροσώπους τῶν 60 πόλεων των περιοχῶν τούτων. Ἴσως ὁ Μ. Αὐρήλιος εἶχεν ἐκδώσει τὸ 177 ἀδηλον ἄλλως διάταγμα κατὰ τῶν Χριστιανῶν, περὶ τοῦ ὁποῖου ἴχνη συναντῶμεν και ἄλλοῦ. Περὶ τοῦ ἀγῶνος τῶν μαρτύρων τοῦ διωγμοῦ τούτου διεσώθη γνωστὴ ἐπιστολὴ τῶν Ἐκκλησιῶν Λυδῶνος και Βιέννης, ἐν ἀπὸ τὰ πρῶτα και λαμπρότερα μαρτυρολόγια, της ὁποίας ὁ δόκιμος ἀλλ' ἄγνωστος συντάκτης δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ συγγραφεὺς ἡμῶν.

Καθὼς ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα της Λυδῶνος ἐχῆρευσε μετ' τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ γέροντος ἐπισκόπου Ποθεινοῦ, μικρασιάτου και αὐτοῦ, ἀνεβιβάσθη εἰς αὐτὴν ὁ Εἰρηναῖος. Ἐν ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα του ἦτο νὰ διαδώσῃ εὐρύτερον τὴν χριστιανικὴν πίστιν εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ροδανοῦ, ὅχι δὲ μόνον μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων και τῶν Λατίνων, ἀλλ' ἐπίσης μεταξὺ τῶν ἐντοπίων Κελτῶν, τῶν ὁποίων τὴν γλῶσσαν εἶχεν ἐκμάθει και ἐχρησιμοποίησι. Βραδύτερον ἐπεξέτεινε τὴν δρᾶσιν του ἐπὶ εὐρύτερου πεδίου, εἰς τὴν Β. Γαλλίαν και τὴν Δ. Γερμανίαν, ἀποστέλλων ἱεραποστόλους πρὸς πᾶσαν δυνατὴν κατεύθυνσιν.

Ἐντονος ὑπῆρξεν ἐξ ἄλλου ἡ δραστηριότης του εἰς τὴν καταπολέμη-

σιν τῶν αἱρέσεων. Ἡ πίεσις τῶν Γνωστικῶν μὲ τὰς συνεχεῖς περιοδεῖας ἐκπροσώπων των καὶ τὴν ἴδρυσιν σχολῶν εἶχεν ἤδη καταστῆ καταθλιπτική εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ροδανοῦ εἶχον ἐμφανισθῆ διαπρεπεῖς ἐκπρόσωποι των, ὅπως ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Μάρκος. Ὁ Εἰρηναῖος ὑπῆρξεν ἀπὸ τοῖς πρώτους θεολόγους, οἱ ὅποιοι ἀντελήφθησαν ὅτι δὲν ἤρκει ἡ ἀναίρεσις μεμονωμένων δοξασίων διὰ τὴν ἄμυναν ἐναντι τῶν αἱρέσεων, ἀλλ' ἀπητεῖτο συγχρόνως ἀναδιοργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ καθορισμὸς τῆς διδασκαλίας τῆς. Διὰ τοῦτο ἔδωκεν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ ἐκκλησιοκεντρικῆν γραμμὴν καὶ διὰ τὴν ἐπιτύχη εἰς τὸ ἔργον τοῦ δὲν ἐδίστασε νὰ ἀπευθυνθῆ προσωπικῶς καὶ πρὸς παρασυρθέντους παλαιούς ἢ νέους φίλους, διὰ τὴν τοῦς διαφωτίσῃ καὶ νὰ τοῦς ἐπαναφέρῃ εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας.

Μὲ τὴν πάσης φύσεως δραστηριότητά του ἀπέκτησε μέγα κύρος, ὥστε νὰ διεωθετῆ σημαντικώτατα ζητήματα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Τοιοῦτον πρόβλημα ἦτο τότε τὸ περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, εἰς τὴν Μικρασίαν τοῦτο ἑωρτάζετο τὴν 14 τοῦ σεληνιακοῦ μηνὸς Νισάν, συμπίπτοντος μὲ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῶν μέσων Μαρτίου μέχρι τῶν μέσων Ἀπριλίου, εἰς ὅποιανδήποτε ἡμέραν καὶ ἂν ἐπιπτεν αὕτη. Αἱ Ἐκκλησίαι τῶν ἄλλων περιοχῶν δὲν ἑωρτάζον Πάσχα, ἀλλὰ τὴν ἀνάστασιν, καὶ δὴ καθ' ἑκάστην Κυριακὴν, ἐντονώτερον δὲ κατὰ τὴν Κυριακὴν μετὰ τὴν 14 Νισάν. Πρὸς ἐπίτευξιν ὁμοιομορφίας ἐπανειλημμένως ἐπενέβη ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἔπραξε δὲ τοῦτο καὶ ὁ Βίκτωρ Ρώμης πρὸς τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος, ἀφορίζων τὰς μικρασιατικὰς Ἐκκλησίας. Πρὸς ἀποτροπὴν τῆς διαιρέσεως ὁ Εἰρηναῖος, δικαιολογῶν τὸ εἰρηνικὸν τοῦ ὄνομα κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Εὐσεβίου, δι' εὐστόχου ἐπεμβάσεως παρέστησε τὸν κίνδυνον διασπάσεως καὶ ἐσημείωσεν ὅτι, ὅπως ἐπὶ τόσον χρόνον κανὲν κακὸν δὲν προέκινεν ἀπὸ τὴν παλαιὰν συνήθειαν τοῦ ἑορτασμοῦ, οὕτω καὶ τώρα δὲν πρέπει νὰ ταράσῃ κανένα ἢ διαφορά⁷.

Ὁ Ἱερώνυμος καλεῖ τὸν Εἰρηναῖον μάρτυρα, ὁ δὲ Γρηγόριος Τουρώνης⁸ διευκρινίζει ὅτι οὗτος ἐμαρτύρησε κατὰ τὸν αἵματηρὸν διωγμὸν ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου τὸ 202. Οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες, γνωρίζοντες καλῶς τὰ ἐν Γαλλίᾳ πράγματα, στηρίζουν τὰς πληροφορίας των ἐπὶ ἐπιτοπίων παραδόσεων, διὸ καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου σιγῆ τοῦ Ἱππολύτου καὶ τοῦ Εὐσεβίου δὲν πρέπει νὰ ἐμβάλλῃ εἰς ἀμφιβολίας. Ἡ μνήμη του τιμᾶται τὴν 23 Αὐγούστου εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν 3 Ἰουλίου εἰς τὴν Δυτικὴν.

7 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 24.

8 *Historia Francorum* 27.

2. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Εἰρηναῖος ἦτο λαμπρῶς παρεσκευασμένος διὰ τὴν ἀναλάβη τὴν σύνταξιν μεγάλων καὶ μικρῶν συγγραμμάτων με ἀξιῶσεις σοβαρῶς προβολῆς. Εἶχεν ἀξιόλογον γνῶσιν τῶν πηγῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, σαφῆ ἐπίγνωσιν τῆς καταστάσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ζῆλον θερμότατον καὶ συγγραφικὰ ἐφόδια ὄχι εὐκαταφρόνητα. Ἡ ἔλλειψις συστηματικῆς συνθέσεως εἰς τὸ ἐκτενέστερον σύγγραμμά του δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας κατηρτίσθη, ἐνῶ τὸ ἄλλο σωζόμενον σύγγραμμά του, ἂν καὶ σχετικῶς βραχύ, εἶναι μεθοδικόν.

Σχετικῶς μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν πολλῶν κριτικῶν ὅτι εἰργάζεται βάσει ἀνθολογιῶν, ἤτοι συλλογῶν αἱ ὁποῖαι περιεῖχον ἐκλογὰς ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Π. Λιαθήκης, θὰ ἐπαναλάβωμεν καὶ ἐδῶ τὴν γνώμην ἡμῶν ὅτι θεολόγος μὲ τόσον εὐρείαν προοπτικὴν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀρκεσθῆ εἰς ἀνθολόγια. Γνωρίζει θαυμάσια τὰ βιβλία ἐκεῖνα εἰς ὅλην τὴν συνέχειάν των, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὰ ἀνεγίνωσκεν εἰς τὴν ὠλοκληρωμένην των μορφήν. Ὅτι ὅμως διὰ τὴν παράθεσιν χωρίων κατὰ περιστάσεις ἐχρησιμοποιοῦ καὶ ἀνθολόγια, εἴτε παλαιότερα εἴτε καὶ ἰδικά του, εἶναι πολὺ φυσικόν καὶ δὲν ἀποκλείει τὴν ἀπ' εὐθείας χρῆσιν τῶν κειμένων. Δὲν ἰσχύει πιθανῶς τὸ ἴδιον καὶ διὰ τὰ κείμενα τῶν κλασικῶν συγγραφέων, τὰ ὁποῖα μᾶλλον θὰ εἶχεν ἀφήσει κατὰ μέρος ἀπὸ τοῦ τέλους τῶν σπουδῶν του. Ἡ ἀναφορά εἰς τοὺς συγγραφεῖς τούτους, μετρίως ὅπωςδήποτε χρησιμοποιουμένους, εἶναι ἐκάστοτε ποικιλότροπος· εἰς τὸν Ὅμηρον, τὸν Ἡσίοδον καὶ τὸν Αἰσωπον γίνεται πιθανῶς ἀπὸ στήθους, εἰς τὸν Πίνδαρον, τὸν Σοφοκλῆν, τὸν Μένανδρον ἀπὸ ἀνθολόγια, εἰς τὸν Πλάτωνα ἀπ' εὐθείας.

Ὁ Εἰρηναῖος ἰσχυρίζεται ὅτι συνήντα δυσχερείας εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, διότι ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, ζῶν κατὰ τὸ πλεῖστον μεταξὺ ξένων, ἠναγκάζετο νὰ χρησιμοποιῆ γλῶσσαν βάρβαρον, προφανῶς τὴν κελτικὴν. Τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν σωζόμενα ἀποσπάσματα τῶν ἔργων του βεβαίως δὲν μαρτυροῦν τοιαύτην ἰδυναμίαν, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον ὀλίγα διὰ νὰ ἐπιτρέψουν νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ καὶ πλήρη εἰκόνα περὶ τοῦ ἔθνους αὐτοῦ. Ἄν καὶ ἀναμφιβόλως δὲν ἐπιδιώκει γλαφυρότητα, πάντως χρησιμοποιεῖ μερικά ρητορικὰ σχήματα, τὴν ἀποστροφὴν, τὴν ἐρώτησιν, τὴν εἰρωνείαν, τὴν εἰκόνα.

Τὸ ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων του ἀπωλέσθησαν εἶναι παράδοξον, ὄχι διότι δὲν συνέβη κάτι παρόμοιον εἰς ὄλους σχεδὸν τοὺς προνικαιανούς θεολόγους, ἀλλὰ διότι δι' αὐτὸν ἀνεμένετο διαφορετικὴ τύχη, ἐπειδὴ

ὑπῆρξε κανῶν πίστεως, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὠκοδόμησεν ἡ μετανικαιανὴ Ἐκκλησία. Τὸ ὅτι δὲ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἔχουν ὄλα ἀπολεσθῆ, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς εὐθὺς μετ' αὐτὸν μειώσεως τῆς ἱκανότητος τῶν Δυτικῶν νὰ κατανοοῦν τὴν ἑλληνικὴν.

Μαρτυροῦνται τὰ κάτωθι συγγράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων σώζονται τὰ δύο πρῶτα εἰς μεταφράσεις.

Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως
 Ἐπίδειξις τοῦ ὑποστολικοῦ κηρύγματος
 Πρὸς Ἑλληνας περὶ ἐπιστήμης
 Πρὸς Βίκτωρα Ρώμης περὶ Πάσχα
 Πρὸς διαφόρους ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας περὶ Πάσχα
 Κατὰ Μαρκίωνος
 Πρὸς Φλωρίνον περὶ μοναρχίας
 Πρὸς Φλωρίνον περὶ ὀγδοῦδος
 Πρὸς Βίκτωρα Ρώμης περὶ Φλωρίνου
 Πρὸς Βλάστον περὶ σχίσματος
 Βιβλίον διαλέξεων
 Πρὸς Δημήτριον περὶ πίστεως

Ἐλεγχος

Ἡ τοποθέτησις φραγμοῦ ἐμπρὸς εἰς τὴν αἵρεσιν, ἡ ὁποία ὡς πλήμμουρα κατέκλυζε τὰ πάντα, ἀπετέλεσε τὸ κύριον μέλημα τοῦ Εἰρηναίου. Μεταξὺ τῶν ἔργων τὰ ὁποῖα ἀφιέρωσεν εἰς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει ὁ *Ἐλεγχος*. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπῆ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* χαρακτηρίζει μὲ μίαν φράσιν ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῶν δύο πρώτων βιβλίων. Εἰς τὴν χειρογράφον ὁμοῦ παράδοσιν φέρει συνήθως τὸν τίτλον «Κατὰ αἵρέσεων», «Adversus haereses».

Τὸ ὀγκῶδες τοῦτο ἔργον δὲν σώζεται εἰς τὸ πρωτότυπον, πλὴν ἐκτενῶν ὑποσπασμάτων, ἰδίως ἐκ τοῦ πρώτου βιβλίου, ἀλλ' ἐκπρωσωπεῖται σήμερον ἱκανοποιητικῶς ἀπὸ μίαν ἀρχαιοτάτην δουλικὴν μετάφρασιν εἰς τὴν λατινικὴν, ἡ ὁποία ἀκριβῶς λόγῳ τῆς δουλικότητός της ἐπιτρέπει σχετικὴν προσέγγισιν εἰς τὴν σκέψιν τοῦ συγγραφέως. Δεδομένου ὅτι τὸ ἔργον χρησιμοποιοῖ ὁ Τερτυλλιανός, ἐθεωρήθη ὑπὸ κολλῶν πιθανὸν ὅτι ἡ μετάφρασις αὕτη προῦπήρχε τούτου, ἀλλ' αὕτη ἢ ὑπόθεσις δὲν εἶναι ἐπαρκῶς καταχωρωμένη καὶ κρίνεται πιθανώτερον ὅτι ἡ μετάφρασις προέρχεται ἐκ τοῦ 8' αἰῶνος. Ἡ μετάφρασις διατηρεῖται εἰς μίαν εἰκοσάδα περίπου χειρογράφων, τὸ ἀρχαιότερον τῶν

ὁποῖων ἀνέρχεται εἰς τὸν θ' αἰῶνα. Ἐξ ἄλλου τὰ δύο τελευταῖα βιβλία σώζονται ἐπίσης εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν τοῦ στ' πιθανῶς αἰῶνος καὶ μία σειρά ἀποσπασμάτων εἰς συριακὴν μετάφρασιν.

Παλαιότερον εἶχον συντάξει ἄλλοι ἄνδρες παρόμοια ἔργα, ὅπως εἶναι τὸ *Σύνταγμα* κατὰ αἱρέσεων τοῦ Ἰουστίνου. Ἄν καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐγνώριζε ταῦτα καὶ ἐπωφελήθη αὐτῶν, ἠθέλησε νὰ τὰ ὑπερβάλη, διότι ἐφρόνει ὅτι, ἀποβλέποντα εἰς ἀνατροπὴν τῶν αἱρετικῶν ἀπόψεων χωρὶς πλήρη ἐξακρίβωσιν τῶν κατ' αὐτάς, ἦσαν ἀτελεῖ. Διὰ τοῦτο αὐτὸς πρὸ τῆς ἀνατροπῆς ἐπεχείρησε τὸν ἔλεγχον, δηλαδὴ τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ ἐκθεσιν τῶν στοιχείων τῶν αἱρέσεων, χάριν τῆς ὁποίας διενήργησε προσεκτικὴν ἔρευναν. Ὅθεν δικαίως ὑπὸ τοῦ Γερτυλλιανοῦ ἐκλήθη *omnium doctrinarum curiosissimus explorator*, ὄλων τῶν διδασκαλιῶν ἐπιμελέστατος ἔρευνητής.

Τὸ ἔργον ἐγράφη ἐπὶ Ἐλευθέρου ἐπισκόπου Ρώμης εἰς περίοδον εἰρηνικὴν καὶ ἄρα περὶ τὸ τέλος τῆς ἐπισκοπείας αὐτοῦ, ἤτοι μεταξὺ 185 καὶ 190 πιθανῶς. Ἀπηυθύνετο πρὸς πρόσωπον ἄγαπητὸν μὴ κατονομαζόμενον, τὸ ὁποῖον εἶχε ζητήσει σχετικὴν ἐκθεσιν, ἰδιαιτέρως περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν περὶ τὸν Πτολεμαῖον, δράσαντα κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Δύσιν, καὶ δυνατὸν νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἐλευθέρον.

Λέγεται συνήθως ὅτι τὸ σύγγραμμα παρουσιάζει ἀρκετὴν ἀταξίαν ἐλλείπει ἀρχικοῦ σχεδίου· τὸ ἀληθὲς ὅμως εἶναι ὅτι τὸ αἷτιον δὲν εἶναι ἡ ἔλλειψις σχεδίου ἀλλ' ἡ μεταβολὴ σχεδίου, καὶ μάλιστα δύο φορές. Ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ προοίμιον ἐκδηλώνει τὴν στενοχωρίαν του, διότι οἱ πιστοὶ λόγῳ ἀγνοίας καὶ ἐλλείψεως κατανοήσεως, ἠρπάζοντο ἀπὸ τοὺς μετῆμφισμένους αἱρετικοὺς ὡς πρόβυτα ἀπὸ λύκους, καὶ ἐκφράζει τὴν βεβαιότητα ὅτι τὸ κακὸν θὰ ἀνεχαιτίζετο, ἂν κατεδεικνύετο τὸ ἀλλόκοτον καὶ ἀνάρμοστον τῆς διδασκαλίας τῆς βαλεντινιανῆς αἱρέσεως, καὶ ἰδίως τῆς πτολεμαϊκῆς παραφυσίας, ἡ ὁποία ἦτο «ἀπάνοισμα τῆς Οὐαλεντίνου σχολῆς», πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Αὐτὸ τοῦ εἶχε ζητήσει ὁ παραλήπτης ἄλλωστε. Τὸ περιεχόμενον τῶν δέκα πρώτων κεφαλαίων τοῦ πρώτου βιβλίου μάλιστα γεννᾷ εἰς πολλοὺς τὴν ὑποψίαν μήπως τὸ σχέδιον ἦτο ἀκόμη περισσύτερον περιορισμένον, νὰ ἐμφανίσῃ μόνον τοῦ Πτολεμαίου τὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' αὕτη εἶναι ἀβάσιμος. Ἡ ἀλλαγὴ σχεδίου ἐγίνετο μετὰ τὴν ἐκθεσιν τοῦ ὄλου βαλεντινιανοῦ συστήματος (I, I-1, 21), ὁπότε, ἐπειδὴ ἡ περὶ αὐτοῦ μεμονωμένη ἐκθεσις τοῦ ἐφάνη μετέωρος, ἐστράφη ὀπίσω καὶ περιέγραψεν ὅλα τὰ αἱρετικά συστήματα, τὰ προγονικά τοῦ βαλεντινισμοῦ. Τὸ πρῶτον βιβλίον ὁλόκληρον ἀφιερώνεται εἰς τὸν ἔλεγχον, τὴν φα-

νέρωσιν τῶν αἰρετικῶν διδασκαλιῶν καὶ πράξεων, τὸ δεύτερον ἀφιερώνεται εἰς τὴν ἀνατροπὴν αὐτῶν, κατὰ ἓνα τρόπον μεθοδικὸν καὶ εὐτακτον. Ἡ ἀταξία ἀρχίζει μετέπειτα, ἀφοῦ μετὰ τὴν πρώτην μεταβολὴν, διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς διαπραγματεύσεως καὶ εἰς τὰ ἄλλα αἰρετικά συστήματα, προβαίνει ἤδη καὶ εἰς ἄλλην. Ἐπομένως, ἐνῶ ὑπελόγιζε νὰ περατώσῃ τὸ ἔργον εἰς δύο βιβλία, ἔπειτα ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ προσφέρῃ καὶ θετικὴν ἔκθεσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διὰ νὰ δύνανται οἱ ἀναγνώσται νὰ διακρίνουν εὐκόλως τὸ ὀρθόδοξον ἀπὸ τὸ αἰρετικόν, καὶ νὰ προσθέσῃ οὕτω τρία ἀκόμη βιβλία. Ἡ σύνταξις ἐκράτησε πολλὸν χρόνον καὶ ὁ συγγραφεὺς ἀνέλαβε τὴν σύνταξιν τοῦ τρίτου βιβλίου ἀφοῦ εἶχεν ἤδη στείλει τὰ προηγούμενα εἰς τὸν παραλήπτην. Τὰ ἄλλα τρία βιβλία ἐστέλλοντο ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἑκαστων.

Τὰ περιεχόμενά των ἔχουν ὡς ἑξῆς.

	Προοίμιον
Βιβλίον α΄.	Ἐλεγχος τῆς ψευδωνύμου γνώσεως
1-10	Τὸ βαλεντινιανὸν σύστημα
11-21	Αἱ βαλεντινιαναὶ παραφυάδες: Βαλεντίνος, Σεκοῦνδος, Πτολεμαῖος, Μάρκος
22-31	Οἱ ἄλλοι αἰρετικοί: Σίμων Μάγος, Μένανδρος, Σατορνίλος, Βασιλείδης, Καρποκράτης, Κήρινθος, Ἐβιωναῖοι, Νικολαῖται, Κέρδων, Μαρκίων, Τατιανός, Βαρβηλαῖοι, Ὀφιανοί, Καρνίται
Βιβλίον β΄.	Ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως
	Προοίμιον
1-25	Ἀνασκευὴ τῆς περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου διδασκαλίας τῶν Γνωστικῶν, καὶ ἰδίως τῶν Βαλεντινιανῶν
26-28	Κανόνες ὀρθῆς ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν
29-35	Περὶ τῆς βαλεντινιανῆς διακρίσεως τάξεων ἀνθρώπων καὶ περὶ ἐμπνεύσεως
Βιβλίον γ΄.	Ἡ ἀποστολικὴ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας
	Προοίμιον
1-5	Ἡ παράδοσις τῶν Ἀποστόλων
6-15	Εἰς Θεὸς μόνος
16-23	Εἰς Χριστὸς μόνος
24-25	Συμπέρασμα καὶ προσευχὴ
Βιβλίον δ΄.	Οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου
	Προοίμιον
1-18	Ἐνότης τῆς διδασκαλίας ὀλοκλήρου τῆς Γραφῆς

- 19-35 Προτύπωσης και προφήτευσis
 36-41 Ἡ διδασκαλία τῶν παραβολῶν
 Βιβλίον ε'. Διδασκαλία τοῦ Κυρίου καὶ τοῦ Παύλου
 Προοίμιον
 1-14 Ἡ ἀνάστασις τῆς σαρκός
 15-24 Ταυτότης Δημιουργοῦ καὶ Πατρὸς μαρτυρουμένη
 διὰ τῶν ἐπεισοδίων τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ
 25-36 Ταυτότης Δημιουργοῦ καὶ Πατρὸς μαρτυρουμένη
 διὰ τῶν ἐσχατολογικῶν ἐπαγγελιῶν.

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο γνωρίζει ὁ Ἰππόλυτος, ὀλίγας δεκαετίας μετὰ τὴν σύνταξιν του, τὸ μνημονεύει⁹ καὶ ἀντλεῖ ἀπὸ αὐτοῦ ἄφθονον ὑλικόν, ἐνίοτε κατὰ λέξιν. Συγχρόνως σχεδὸν μετὰ αὐτὸν τὸ ἐχρησιμοποίησαν ὁ Τερτυλλιανὸς¹⁰ καὶ ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς¹¹, ὅπως καὶ οἱ μεταγενέστεροι αἵρεσιολόγοι ἐπὶ πολλὸν χρόνον. Φαίνεται ὅτι ἡ πολεμικὴ του κατοχυρώσασα ἱκανοποιητικῶς τὴν συνείδησιν τῆς ὀρθοδοξίας, εἶχεν ἄμεσα ἀποτελέσματα, διότι ἔκτοτε ἀρχίζει ἡ πτώσις τοῦ Γνωστικισμοῦ εἰς τὰς ἑλληνοφώνους καὶ τὰς λατινοφώνους περιοχάς.

Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικῶν χειρογράφου

Τοῦ ἔργου τούτου, μνημονευομένου εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἀπαρίθμηση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Εἰρηναίου, δὲν ἦσαν γνωστά ἄλλα ἔχνη ἀπὸ τὴν χειρόγραφον καὶ τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν μέχρι τοῦ 1904, ὅτε ὁ Ter-Mkertitschian τὴν ἀνεῦρεν εἰς τὸ Ἐριβάν εἰς ἀρμενικὸν χειρόγραφον τοῦ 17 αἰῶνος μαζί μετὰ τὰ δύο τελευταῖα βιβλία τοῦ Ἑλέγγου. Ἡ μετάφρασις προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 17 αἰῶνα. Δὲν ἐγεννήθη ἐξ ἀρχῆς καμμία ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀθεντικότητός του, ὅχι μόνον διότι συμπίπτει ὁ τίτλος εἰς τὴν μετάφρασιν καὶ τὸν Εὐσεβιον¹², ἀλλὰ καὶ διότι μνημονεύεται εἰς αὐτὸ τὸ προηγούμενον σύγγραμμα Ἑλέγγου (99). Γενικῶς περιλαμβάνει μίαν συνθετικὴν περίληψιν τῆς διδασκαλίας τῶν τριῶν τελευταίων βιβλίων τοῦ ἀνωτέρου συγγράμματος, ἂν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ σχέσις αὐτή, ἡ σύνταξις δύναται νὰ τοποθετηθῇ περὶ τὸ 195.

Τὸ ἔργον ἀπευθύνεται πρὸς φίλον τοῦ συγγραφέως ὀνομαζόμενον Μαρκιανόν καὶ ζῶντα ἐκτὸς Λυῶνος. Μαρκιανὸς ἐλέγετο ἐπίσης ὁ Συρναῖος Χριστιανὸς ὁ ὁποῖος συνέταξε τὸ Μαρτυρολόγιον τοῦ Πολυκάρπου, δεδομένου δὲ τοῦ συνδέσμου τοῦ Εἰρηναίου μετὰ τὸν Πολυκάρπον καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ μαρτυρολο-

9 Κατὰ αἰρέσεων 6, 42.

10 Adv. Valentianus 5 καὶ ἀλλαγῶν.

11 Πολλαχῶς.

12 Ὁ τίτλος εἶναι Ἐπίδειξις καὶ ὄχι Εἰς ἐπίδειξιν, διότι ἡ πρόθεσις εἶναι ἐκφραστικὸν μέσον τοῦ Εὐσεβίου.

γίου, δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ ταύτισις τῶν δύο προσώπων. Τοῦ γράφει προσημακῶς: «Σπεύδω νὰ σοῦ ἐκθέσω ἐν συντομίᾳ τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας, διὰ νὰ στερεωθῆς εἰς τὴν πίστιν· σοῦ ἀπευθύνω ὑπόμνημα ἐπὶ τῶν ἀξιολόγων θεμάτων, ὥστε ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὀλίγα νὰ κατανοήσῃς τὰ οἰσιώδη, νὰ γνωρίσῃς διὰ τῆς περιλήψεως ταύτης ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος τῆς ἀληθείας καὶ νὰ δεχθῆς τὰς ἀποδείξεις περὶ τῶν θείων πραγμάτων». Ἡ ἐκθεσις σύντομος μὲν πράγματι, ἀλλὰ μεθοδικὴ καὶ συστηματικὴ, δίδει εἰς δύο τμήματα τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς.

Πρόλογος 1-2

Μέρος α'. Ἐκθεσις τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας βάσει τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως 3-42

3-7 Περὶ Θεοῦ Πατρὸς, ἐνσαρκωθέντος Υἱοῦ καὶ προφητικοῦ Πνεύματος

8-14 Περὶ δημιουργίας

15-30 Ἱερὰ ἱστορία τῆς Π. Διαθήκης

31-39 Ἐνανθρώπησις καὶ λυτρωτικὸν ἔργον

40-42 Ἀπόστολοι καὶ Ἐκκλησία

Μέρος β'. Ἀπόδειξις τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας 43-97

43-51 Πρόρρησις περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ

52-85 Πρόρρησις περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ

86-97 Πρόρρησις περὶ τῆς αἰξήσεως τῆς Ἐκκλησίας

Ἐπίλογος 98-100.

Τὸ κείμενον τοῦτο παρὰ τὴν συντομίαν του ἀποτελεῖ τὴν πρώτην προσπάθειαν συστηματοποιήσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἡ ἀποψις τοῦ Ad. Harnack ὅτι τὰ περιεχόμενά του, καθαρῶς δογματικά, δεικνύουν ὅτι εἰς τὴν Λυῶνα τουλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἐδίδετο προσοχὴ εἰς τὰ μυστήρια, τὴν ἱεραρχίαν καὶ τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας, δὲν δύναται νὰ ληφθῆ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, καθ' ὅσον τὰ ἀντικείμενα ταῦτα περιλαμβάνοντο τότε εἰς ἄλλου εἶδους κείμενα, τὰς διατάξεις. Διατάξεις καὶ κήρυγμα ἦσαν τότε δύο διάφορα πράγματα, ὅπως εἶναι καὶ σήμερον. Ἄν καὶ ὁ διδακτικὸς χαρακτήρ τοῦ κειμένου εἶναι ἐμφανής, δὲν πρόκειται περὶ κατηχητικοῦ ἐγχειριδίου, διότι μὲ τὸν διδακτικὸν σκοπὸν συνυφάνεται καὶ ὁ ἀπολογητικὸς, ἀλλὰ περὶ διαπραγματεύσεως τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας ἐπὶ τοῦ δόγματος τῆς οἰκονομίας τῆς ἐνσαρκώσεως.

Ἀπολεσθέντα συγγράμματα

Εἰς δόκιμος θεολόγος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο δύσκολον νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὴν ἀπολογητικὴν, πρὸ πάντων ἂν ἦτο θαυμαστῆς τοῦ Ἰουστίνου. Ἐν τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἀπολεσθέντα ἔργα ἀνήκεν εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν, ἐπιγραφόμενον *Πρὸς Ἑλλήνας λόγος περὶ ἐπιστήμης*¹³. Ἦτο σύντομος καὶ δυνατὴ πραγματεία, περὶ τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζομεν τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ πάντως ὁ Εὐσέβιος καθιστᾷ σαφές ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἑνὸς ἔργου καὶ ὄχι περὶ δύο, ὅπως νομίζει ὁ Ἰερώνυμος. Εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετηθῇ καὶ τὸ μαρτυρολόγιον τῆς Λυῶνος, ἂν ἦτο βέβαιον ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν χεῖρά του.

Μνημονεύεται ἰπὸ τοῦ Εὐσεβίου μία ὀλόκληρος σειρά κειμένων τὰ ὁποῖα εἶχον ἀντιαιρετικὸν περιεχόμενον. Εἰς τὸν Ἑλεγχον¹⁴ ὁ Εἰρηναῖος ὑπέσχετο νὰ γράψῃ ἰδιαιτερον σύγγραμμα *Κατὰ Μαρκίωνος* καὶ προφανῶς ἐτήρησε τὴν ὑπόσχεσιν, διότι ὁ Εὐσέβιος συγκαταριθμεῖ μεταξὺ τῶν κατὰ τοῦ αἰρεσιάρχου τοῦτου γραψάντων καὶ τὸν Εἰρηναῖον, ἐννοῶν ἰδιαιτερον σύγγραμμα, περὶ τῆς συντάξεως τοῦ ὁποίου τὴν πρόθεσιν ἀναφέρει ἐνωρίτερον¹⁵.

Πρὸς τὸν παλαιὸν γνώριμόν του Φλωρίνον, διαπρεπῆ χριστιανὸν τῆς Ρώμης, προσχωρήσαντα ἤδη εἰς τὸν Γνωστικισμόν, ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν *Περὶ μοναρχίας*. Ἀνέπτυσε τὴν διδασκαλίαν ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἦτο αἴτιος τῶν κακῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅσα ἐδίδασκεν ὁ Φλωρίνος. Ὁ τελευταῖος οὗτος, ὁπαδὸς τοῦ Βαλεντίνου, εἶχεν ἤδη προφανῶς ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὰς δυαρχικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Μαρκίωνος. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἐξέθετεν ὁ συγγραφεὺς τὰς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν μαθητείαν του κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν πλησίον τοῦ Πολυκάρπου, ὅπου ἐγνώρισε καὶ τὸν Φλωρίνον¹⁶. Ἐξ αἰτίας τῶν βαλεντινιανῶν ἀπόψεων τοῦ ἰδίου συνέταξεν ὁ Εἰρηναῖος καὶ τὴν πραγματείαν *Περὶ ὀγδοῦδος*, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλεγεν ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε λάβει τὴν πρώτην διδασκαλίαν τῶν ἀποστόλων, πιθανῶς ἐννοῶν μετὰ τοὺς ἀποστόλους. Ἐπειδὴ ὁ Φλωρίνος ἐνέμενεν εἰς τὰς ἀπόψεις του, ὁ Εἰρηναῖος ἀπέστειλε *Πρὸς Βίκτορα* μίαν ἐπιστολὴν κατ' αὐτοῦ, τῆς ὁποίας σώζεται συριακὸν ἀπόσπασμα. Ἐν συνεχείᾳ ὁ αἰρεσιάρχης ἀπεκόπη τῆς Ἐκκλησίας¹⁷.

Ἄλλο ἀντιαιρετικὸν κείμενον εἶναι ἡ ἐπιστολὴ *Πρὸς Βλάστον* περὶ σχίσματος¹⁸. Ὁ Βλάστος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς ἔχων ὑπέσει εἰς παρομοίαν πλάνην μὲ τὴν τοῦ Φλωρίνου καὶ διὰ τοῦτο ἡ

13 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 26. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 35.

14 1, 27, 4, 3, 12, 12.

15 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 8, 9.

16 Αὐτόθι 5, 20, 1-8.

17 Αὐτόθι 5, 15.

18 Αὐτόθι 5, 20, 1, 5, 15.

ἔποψις ὅτι τὸ σχίσμα ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἡμέραν ἑορτιασμοῦ τοῦ Πάσχα εἶναι ἀπίθανος.

Ὁ Εἰρηναῖος, μικρασιάτης ὁ ἴδιος, ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἔριδα περὶ τῆς ἡμέρας ἑορτιασμοῦ τοῦ Πάσχα. Ὁ Εὐσέβιος μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν, τὰς ὁποίας διεκίνησε πλῆθος τοπικῶν συνόδων περὶ τοῦ θέματος τούτου, ἀναφέρει καὶ μίαν τῶν ὑπὸ τὸν Εἰρηναῖον παροικιῶν τῆς Γαλλίας¹⁹. Εἶναι προφανές ὅτι οὗτος συνεκάλεσε σύνοδον εἰς τὴν ἔδραν του ἢ ὁποία συνετάχθη μετὰ τὴν ἔποψιν τοῦ κατὰ Κυριακὴν ἑορτιασμοῦ τῆς ἀναστάσεως καὶ ἡ ἀπόφασίς τῆς ἀνεκοινώθη πρὸς διαφόρους Ἐκκλησίας δι' ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς. Δὲν εἶναι βεβαίως γνωστὸν ἂν πλὴν τῆς Λυῶνος ὑπῆρχον τότε εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ ἄλλαι ἐπισκοπικαὶ ἔδραι, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πιθανὸν καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν σύνοδον ταύτην πρέπει νὰ συμμετεῖχε καὶ ἀριθμὸς πρεσβυτέρων. Ὁ Εὐσέβιος μνημονεῖ ἐπιστολάς του πρὸς διαφόρους ἐκκλησιαστικούς ἀρχοντας περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου²⁰, δυνάμεθα δὲ νὰ υποθέσωμεν ὅτι αὐταὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἀντίγραφα τῆς ἀνωτέρω ἐγκυκλίου. Συριακὸν ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Εἰρηναίου πρὸς ἕνα Ἀλεξανδρέα, προφανῶς ἐπίσκοπον, προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν αὐτὴν ἐπιστολήν. Ἡ ἐπιστολὴ *Πρὸς Βίκτορα* Ρώμης περὶ Πάσχα εἶναι ἐπίσης τὸ ἴδιον, ἀλλ' εἰς αὐτὴν προφανῶς περιείχοντο καὶ ἄλλα στοιχεῖα λόγῳ τῆς προθέσεως τοῦ πάπα νὰ ἀποκόψη τὰς Ἐκκλησίας τῆς Μικρασίας. Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Εὐσεβίου²¹ ἡ ἐπιστολὴ περιελάμβανε δὴλωσιν περὶ τοῦ ὀρθοῦ τρόπου ἑορτιασμοῦ τῆς ἀναστάσεως (δηλαδὴ τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν) καὶ μίαν σειρὰν ἐπιχειρημάτων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς προλήψεως τοῦ σχίσματος. Μεταξὺ ἄλλων ἀνεφέροντο ἡ διαφορὰ εἰς τὴν διάρκειαν τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείας τῶν Μικρασιατῶν, ἡ εἰρηνικὴ στάσις τῶν προκατόχων τοῦ πάπα ἐναντι τῶν ἑορταζόντων τὸ Πάσχα τὴν 14 Νισάν καὶ ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Πολυκάρπου εἰς τὴν Ρώμην. Δύο ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀποσπάσματα περὶ Πάσχα, εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος περὶ τοῦ ὅτι δὲν κλίνομεν γόνυ κατὰ Κυριακὴν καὶ Πεντηκοστήν, δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς αὐτόν, καθ' ὅσον ἡ ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς δὲν φαίνεται ὅτι εἶχεν ἀκόμη εἰσαχθῆ.

Τὸ *Βιβλίον διαλέξεων* ἦτο πιθανῶς συλλογὴ ὀμιλιῶν, ἡ πρώτη γνωστὴ συλλογὴ τοῦ εἶδους εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον²² παρτίθεντο εἰς αὐτὰς χωρία ἀπὸ τὴν Πρὸς Ἐβρουίους ἐπιστολήν καὶ τὴν Σοφίαν Σολομῶντος. Ἀπὸ τὰς διαλέξεις αὐτὰς εἶναι εἰλημμένα δύο μικρὰ παραθέματα εἰς τὰ *Ἱερά Παράλληλα* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ πιθανῶς ἐν εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν.

19 5, 23, 3.

20 Αὐτόθι 5, 24, 17.

21 Αὐτόθι 5, 24, 11-17.

22 Αὐτόθι 5, 26.

Δέν δύναται νά ἀποφανθῆ κανείς μετά βεβαιότητος περί τῆς γνησιότητος πέντε χωρίων ἀπό ἔργον ὑπό τόν τίτλον *Πρός Δημήτριον διάκοινοί Βιέννης λόγοι περί πίστεως*, τῶν ὁποίων τά τρία παραθέτει ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής²³. Δέν ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τόν Εἰρηναῖον ἔργον *Περί τῆς ἁγίας Τριάδος*, τοῦ ὁποίου χωρίον διατηρεῖται εἰς τά Ἱερὰ Παράλληλα. Ὁ Φώτιος ἐσφαλμένως ἀπέδωκεν εἰς τόν Εἰρηναῖον τὸ ἔργον τοῦ Ἱππολύτου *Περί τῆς τοῦ παντός οὐσίας*. Ὁ Cht. M. Pfaff ἐχάλκευσε καί ἐδημοσίευσεν εἰς τήν Τυβίγγην τέσσαρα ἀποσπάσματα ἀπό δὴθεν ἔργα τοῦ Εἰρηναίου, εἰς τὰ ὁποῖα ἐνεσωμάτωσεν ἰδικάς του ἀπόψεις περί εὐσεβοῦς βίου, ἐπανενώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καί ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων.

3. ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Οἱ ἀπολογηταί, ἀπειθυνόμενοι πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς διανοουμένοις τῶν χρόνων των, ἐχρησιμοποίησαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς παραστάσεις αὐτῶν, φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτικὰς, ἀκόμη καὶ *ὅταν ἤρνωδντο τὴν ἀξίαν των*. Δέν ἔπρξε τὸ ἴδιον ὁ Εἰρηναῖος, διότι ἐφρόνει ὅτι οἱ φιλόσοφοι καὶ ποιηταί, ἀγνοοῦντες τὴν ἀλήθειαν, παριστοῦν τὸν Θεὸν δοῦλον τῆς ἀνάγκης. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δὲ αὐτὴν καλεῖ ἄθεον τὸν Ἀναξαγόραν καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι εἰς τὰς πλανερὰς διδασκαλίαις τῶν φιλοσόφων ὀφείλονται αἱ αἰρέσεις²⁴, ὅπως θὰ ἀνέπτυσσε μετ' ὀλίγον ἐντονώτερον ὁ Ἱππόλυτος. Ἄλλ' ἐπὶ πλεόν ὁ Εἰρηναῖος ἀπέφυγε νά ἀκολουθήσῃ καὶ τὴν μεθοδολογίαν τῆς φιλοσοφίας, ἂν καὶ δέν ἀρνεῖται τὴν ἀξίαν τῆς ἀποδείξεως, καὶ περιωρίσθη εἰς τὸ νά ὁμιλήσῃ τὴν γλῶσσαν τῆς Ἐκκλησίας.

Συχνάκις ὑπερβάλλεται ἡ ἐξάρτησις του ἀπὸ τὸν ὀλίγον προγενέστερον Ἰουστίνον. Ἴσως διδάσκαλόν του, καὶ τὸν σχεδόν σύγχρονόν του Θεόφιλον Ἀντιοχείας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Μοντανισμόν, ἀλλὰ τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι, ἐνῶ εἶχε τούτους ὑπ' ὄψιν, ἐβάδισεν ἰδίαν πορείαν καί, χωρὶς νά ἐπιδιώκῃ ἢ νά θέλῃ τὴν πρωτοτυπίαν, ἐπρωτοτύπησεν. Ἄλλωστε ἡ θεολογικὴ προοπτικὴ του εἶναι πολὺ εὐρυτέρα τῆς τῶν προηγουμένων ἐκείνων θεολόγων.

Ἀντικροῖων τοὺς νοθευτὰς τῆς παραδοθείσης ὀληθείας καὶ κατοχυρώων αὐτὴν ποικιλοτρόπως, κατέστη ἀρνητικῶς καὶ θετικῶς ὁ κατ' ἐξοχὴν θεολόγος τῆς παραδόσεως. Ἔδειξε τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον ἠκολούθησεν ἔκτοτε ἡ Ἐκκλησία, τὸν δρόμον τῆς ὀργανώσεως τῶν θεσμῶν καὶ τῆς διατυπώσεως τῆς πίστεως αὐτῆς βάσει τοῦ κανόνος τῆς ἀληθείας. Ἄν καὶ δέν κατέστρωσε πλῆρες σύστημα διδασκαλίας,

23 PC; 91, 276.

24 2, 14, 2.

δυνάμεθα νά εἰπώμεν ὅτι εἶχε συνθετικὴν σκέψιν καὶ ὅτι διακρίνομεν μίαν λαμπρὰν ἁρμονίαν καὶ ἐνότητα θεολογικῶν ἀπόψεων, ὥστε νά δικαιουται τοῦ τίτλου τοῦ πρώτου ὑπὸ οὐσιαστικὴν ἔννοιαν συστηματικοῦ θεολόγου τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ αὖτις ἡ θεολογία του στρέφεται περὶ μίαν ἐνότητα, τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ, μὲ ἐπιμονὴν ἢ ὁποῖα δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς πλήρους βεβαιότητός του ἐπ' αὐτοῦ. Οἱ Γνωστικοί, ἐκκινουῦντες ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴν ἔννοιαν περὶ ἐνὸς ὑψίστου ὄντος, τὸ ὁποῖον περικλείει ἐν ἑαυτῷ τὰς δι' ἀπορροῆς προελλοῦσας ιδέας, ὑπεβάθμιζον τὴν θεότητα καὶ παρουσίαζον ἕνα κατώτερον θεὸν ὃν νά δημιουργῆ ἕνα σκιώδη καὶ κακὸν κόσμον. Εἰς τὸν ἀγῶνά του κατ' αὐτῶν ὁ Εἰρηναῖος προέβαλε τὴν ταυτότητα Θεοῦ καὶ Δημιουργοῦ, καὶ τὴν ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίαν τοῦ κόσμου²⁵. Εἰς τὸ πλαίσιον τοῦτο τῆς θείας ἐνότητος τοποθετοῦνται ἡ ἐνότης τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἐνότης τῆς θείας οἰκονομίας, ἡ φορὰ πρὸς τὴν τελειότητα.

Ἡ παράδοσις

Τὸ σύνολον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εὐρίσκεται εἰς τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐντεταγμένος εἰς τὴν παράδοσιν ὡς ὁ πυρὴν καὶ ρυθμιστὴς αὐτῆς.

Ἡ παράδοσις εἶναι διπλῆ, ἄγραφος καὶ γραπτὴ. Ἡ πρώτη δύναται νά ὀνομασθῆ ἐπίσης ἄγραφος Καινὴ Διαθήκη καὶ εἶναι ἰσόκυρος μὲ τὴν Γραφήν. «Καὶ ἐάν δὲν εἶχον ἀφήσει οἱ ἀπόστολοι οἰουδὴποτε Γραφήν, θὰ ἔπρεπε τότε νά ἀρνηθῶμεν τὴν παράδοσιν ἣν παρέδωσαν εἰς ὅσους ἐνεπιστεῦθησαν τὴν Ἐκκλησίαν»²⁶. Θέτων οὕτω τὰ πράγματα ὁ Εἰρηναῖος, φαίνεται νά ὑποτιμᾷ τὴν Γραφήν, ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὐτὴ εἶναι ἐσφαλμένη, διότι εἶναι κατ' ἐξοχὴν βιβλικὸς θεολόγος. Ἐξύψωσε τὸ κύρος τῆς Π. Διαθήκης, μολονότι συνεφώνει εἰς τὸ ὅτι πολλαὶ διατάξεις αὐτῆς εἶχον ἤδη ἀχρηστευθῆ²⁷, καὶ τὴν ἐχρησιμοποίησεν εὐρέως, ἄλλοτε ἀπ' εὐθείας καὶ ἄλλοτε διὰ συλλογῶν γραφικῶν ῥήσεων. Φυσικὰ ἐγνώριζε μόνον τὴν μετάφρασιν τῶν Ο', περὶ τῆς ὁποίας υἱοθέτει καὶ τὴν μυθικὴν διήγησιν περὶ τοῦ τρόπου παρασκευῆς τῆς²⁸.

Συγχρόνως ὅμως ἀνέδειξε τὸ αὐτοτελὲς κύρος τῆς Κ. Διαθήκης, μολονότι ποτὲ δὲν ἔπαυσε νά τονίζῃ τὴν συνέχειαν τῶν δύο διαθηκῶν. Ὁ νόμος τῆς Π. Διαθήκης καὶ ἡ χάρις τῆς Καινῆς, ἂν καὶ ἀνήκουν εἰς διαφορετικὰ πλαίσια, συνεστήθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν. Ὁ νόμος εἶναι ἀτελέστερος τῆς χάριτος, διότι ἡ ἀνθρωπότης ἔπρεπε νά ὑποβληθῆ εἰς προοδευτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τελείωσιν. Ἡ ἔξαρσις τῶν θεοφανειῶν καὶ τῶν προφητειῶν ἔχει σκοπὸν

25 Βλ. Ιω. ΡΙΣΜΑΝΙΔΟΥ, *Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα*, Ἀθῆναι 1957, σ. 44 ἔ.

26 Ἰεζαχάριος 3, 4, 1.

27 Αὐτόθι 4, 13, 4.

28 Αὐτόθι 3, 21.

νά υπογραμμίση τὴν συνέχειαν κατὰ τυπολογικὴν ἀνταπόκρισιν. Ἐπέδωσεν εἰς μὲν τὴν Παλαιὰν Διαθήκην προδρομικὴν, εἰς δὲ τὴν Καινὴν ὀριστικὸν χαρακτῆρα. Εἶναι εἰς ἀπὸ τοὺς πρώτους μάρτυρας τοῦ κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης, ὁ ὁποῖος διεμορφώθη κατὰ τὴν διαδικασίαν τοῦ ἀγῶνος πρὸς τοὺς Γνωστικούς καὶ συμφώνως πρὸς τὴν παρ' αὐτοῦ χρῆσιν περικλείει τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις, δώδεκα ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, πλὴν τῆς Πρὸς Φιλήμονα τὴν ὁποῖαν προφανῶς θεωρεῖ ἐξάρτημα τῆς Πρὸς Κολοσσαεῖς, τὴν Πρὸς Ἑβραίους τὴν ὁποῖαν δὲν ἀποδίδει εἰς τὸν Παῦλον, τὴν Α' Πέτρου, τὴν Α' καὶ Β' Ἰωάννου, καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου, ἐνῶ διατηρεῖ ἀπηχῆσεις ἀπὸ τὰς Β' Πέτρου, Ἰακώβου καὶ Ἰουδα. Ἐπὶ πλέον περικλείει τὴν Ἀποκάλυψιν Πέτρου καὶ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμῆ, ἦτοι ὅλα τὰ κανονικὰ βιβλία πλὴν τῆς Γ' Ἰωάννου καὶ ἐπὶ πλέον δύο μὴ κανονικά. Ὁ Κατάλογος οὗτος ὀλίγον διαφέρει ἀπὸ τὸν κατάλογον τοῦ Muratori, ὁ ὁποῖος ὅμως, ὅπως εἶδομεν ἄλλοῦ, διεσώθη μᾶλλον ἀποσπασματικῶς. Ἰδιαιτέρως ἐτόνιζε τὴν σημασίαν τῶν εὐαγγελίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ τρία κέμπτα τῶν παραθεμάτων του. Ἐάν καὶ τὰ θεωρεῖ οὐσιαστικῶς ἓν, «τετράμορφον εὐαγγέλιον, ἐνὶ δὲ πνεύματι συνεχόμενον»²⁹, ἐκοπίασε πολὺ νὰ δικαιολογήσῃ διατὶ ταῦτα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι περισσότερα ἢ ὀλιγώτερα τῶν τεσσάρων. Εἶναι τὸ στήριγμα καὶ ἡ πνοὴ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πρέπει νὰ εἶναι τέσσαρα, ὅπως τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος καὶ οἱ ἄνεμοι. Τετραπρόσωπα ἄλλωστε εἶναι καὶ τὰ Χερουβεὶμ, τὰ ὁποῖα εἶναι εἰκόνες τῶν ἐξουσιῶν τοῦ Χριστοῦ· τὸ πρῶτον λέων συμβολίζων τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ἐξουσίας (Ἰωάννης), τὸ δεύτερον μόσχος συμβολίζων τὸ ἱερατικὸν αὐτῆς (Λουκᾶς), τὸ τρίτον ἄνθρωπος συμβολίζων τὴν ἐνανθρώπησιν (Ματθαῖος), τὸ τέταρτον ἀετὸς συμβολίζων τὸ δῶρον τοῦ ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπιπταμένου Πνεύματος (Μάρκος). Ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας ἐχρησιμοποίησε τὰ σύμβολα αὐτά, ἀφοῦ ἐνήργησε κάποιαν μεταβολήν, ἀποδώσασα τὸν μὲν ἀετὸν εἰς τὸν Ἰωάννην, τὸν δὲ λέοντα εἰς τὸν Μᾶρκον.

Ἡ Γραφή χρειάζεται κατάλληλον ἐρμηνείαν, τῆς ὁποίας τὰς ἀρχάς παρέχει ὁ κανὼν τῆς ἀληθείας, ὁ ὁποῖος ἀποκλείει πᾶσαν προσωπικὴν προτίμησιν καὶ αὐθαιρεσίαν. Ἐάν καὶ ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεῖα ἀπορρίπτεται ὡς μέθοδος, ὁσάκις ἀπαιτεῖ ὁ κανὼν τῆς ἀληθείας θεωρεῖται ἐπιτρεπτὴ ἡ χρῆσις τῆς τυπολογίας.

Ἡ παράδοσις δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀριθμὸν κατεσπαρμένων ἀληθειῶν, ἀλλ' εἶναι ζωντανὸς ὀργανισμὸς διὰ τοῦ ὁποῖου ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν ζωὴν. Τὸ δι' αὐτῆς στηριζόμενον κήρυγμα τῆς ἀλη-

29 Αὐτόθι 3, 11, 8.

θείας είναι ἔν και φέγγει εἰς ὀλόκληρον τὸν κόσμον, ὅπως εἶναι ὁ ἥλιος ὁ ὅποιος φωτίζει τὸν κόσμον.

Εἰς τὴν ψευδώνυμον γνῶσιν ὁ Εἰρηναῖος ἀντιπαραθέτει τὸν κανόνα τῆς πίστεως ἢ τῆς ἀληθείας, τὴν πεμπτουσίαν τῆς παραδόσεως, τὴν περιέχουσαν πᾶν ὅ,τι παραδίδεται εἰς τοὺς πιστοὺς κατὰ τὸν χρόνον τῆς κατηγήσεως καὶ συνοψιζομένην εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον παρατίθεται ὑπὸ ποικίλας μορφᾶς εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ ἐρμηνεύεται διεξοδικῶς εἰς τὴν *Ἐπίδειξιν*. Ὅπως βλέπει ὁ παρατηρητὴς εἰς τὴν χαρακτηριστικωτέραν μορφήν τοῦ συμβόλου τούτου³⁰ πυρατιθεμένην ἀνωτέρω εἰς τὸ περὶ συμβόλων κεφάλαιον, πυρὴν τοῦ κανόνος τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ ἐνότης Θεοῦ καὶ Χριστοῦ, ἡ ἐνότης τῆς θείας οικονομίας καὶ ἡ ἀνακεφαλαίωσις τῶν πάντων. Ὁ κανὼν τῆς ἀληθείας ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς ὑπὸ γενικὴν ἐννοιαν μαθητάς, τοὺς ἄλλως κυλουμένους πρεσβυτέρους, φανερῶς καὶ ὄχι ἀποκρύφως, ὅπως ἰσχυρίζοντο οἱ Γνωστικοί, ὑπ' αὐτῶν δὲ ἀπετέθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπου καὶ ἐνεργεῖ διαπαντός. Περικλείει ὅλας τὰς θεολογικὰς καὶ ἐρμηνευτικὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι διέκουν τὴν ζωὴν καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας³¹.

Ἡ Ἐκκλησία

Ὅπως καὶ εἰς τὰ ἄλλα πεδία θεολογήσεως, ἡ περὶ Ἐκκλησίας ἀντίληψις τοῦ Εἰρηναίου εἶναι δυναμικὴ. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι διεσπυρμένη εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ἀλλὰ φαίνεται ὡς ἂν νὰ κατοικῇ εἰς ἓνα οἶκον· εἶναι λοιπὸν μία, διότι καὶ ἡ πίστις εἶναι μία καὶ τῆς παραδόσεως ἡ δύναμις εἶναι μία.

«Τοῦτο τὸ κήρυγμα παρεληφύα, καὶ ταύτην τὴν πίστιν, ὡς προέφαμεν, ἡ Ἐκκλησία, καίπερ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ διεσπαρμένη, ἐπιμελῶς φυλάσσει, ὡς ἓνα οἶκον οἰκοῦσα· καὶ ὁμοίως πιστεύει τοῦτοις, ὡς μίαν ψυχὴν καὶ τὴν αὐτὴν ἔχουσα καρδίαν, καὶ συμφώνως ταῦτα κηρύσσει καὶ διδάσκει καὶ παραδίδωσιν, ὡς ἐν στόμα κεκτημένη. Καὶ γὰρ αἱ κατὰ τὸν κόσμον διάλεκτοι ἀνόμοιοι, ἀλλ' ἡ δύναμις τῆς παραδόσεως μία καὶ ἡ αὐτή. Καὶ οὔτε αἱ ἐν Γερμανίαις ἰδρυμέναι Ἐκκλησίαι ἄλλως πεπιστεύκασιν, ἢ ἄλλως παραδιδάσασιν, οὔτε ἐν ταῖς Ἰβηρίαις οὔτε ἐν Κελτοῖς οὔτε κατὰ τὰς Ἀνατολάς οὔτε ἐν Αἰγύπτῳ οὔτε ἐν Λιβύῃ οὔτε αἱ κατὰ τὰ μέσα τοῦ κόσμου ἰδρυμέναι ἄλλ' ὡσπερ ὁ ἥλιος, τὸ κτίσμα τοῦ Θεοῦ, ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ εἰς καὶ ὁ αὐτός, οὕτω καὶ τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας πανταχῇ

30 Αὐτόθι 1, 10.

31 Αὐτόθι 1, 9, 4.

φαίνει καὶ φωτίζει πάντας ἀνθρώπους, τοὺς βουλομένους εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν»³².

Τὴν Ἐκκλησίαν συγκροτοῦν αἱ εἰς τὴν οἰκουμένην διεσκορπισμένοι χριστιανικαὶ κοινότητες, τὰ μέλη τῆς, λαϊκοὶ καὶ κληρικοί, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ ἰδία ἢ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἐντὸς αὐτῆς ὑπάρχον Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο προηγεῖται τῶν πιστῶν, εἶναι μήτηρ, ἢ ὅποια τοῖς θηλάζει ὡς τέκνα³³.

Ἡ ἀλήθεια παραδίδεται μαζί με τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα διὰ τῆς διαδοχῆς κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ Πατρὸς: «cum episcopatus successione charisma veritatis certum secundum placitum Patris acciperunt»³⁴.

Ἐχρειάσθη νὰ γίνῃ ἀναφορὰ εἰς ἐπὶ μέρους ἀποστολικὰς Ἐκκλησίας πρὸς διαπίστωσιν τῆς διατηρήσεως τῆς ἀληθείας διὰ τῆς ἀδιαταράκτου διαδοχῆς, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο ἀδύνατος καὶ ἀνωφελῆς ἡ ἀναφορὰ εἰς ὅλας, ὁ Εἰρηναῖος περιωρίσθη εἰς τὴς τῆς Σμύρνης, τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Ρώμης, περὶ τῶν ὁποίων ἄλλωστε εἶχε καὶ προσωπικὴν γνῶσιν. Ἡ ἐντυπωσιακὴ σιωπὴ του διὰ τὴν Ἀλεξανδρείαν καὶ τὴν Ἀντιόχειαν ὀφείλεται ἴσως εἰς πρόθεσιν νὰ ἀποφευχθῇ μνηεῖα Ἐκκλησιῶν, εἰς τῶν ὁποίων τὸν χώρον τότε ἦσαν συγκεχυμένα τὰ ὄρια μεταξὺ ὀρθοδοξίας καὶ αἱρέσεως.

Ἰδιαιτέρως ἐπιμένει ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, διότι αὕτη εἶχεν ἰδρυθῆ ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον, καὶ ἦτο ἡ πρώτη ἔδρα τῆς Δύσεως ὅπου ἔζη ὁ Εἰρηναῖος.

«Ad hanc enim Ecclesiam, propter potentio-rem principalitatem, necesse est omnem convenire Ecclesiam, hoc est eos qui sunt undique fideles, in qua semper, ab his qui sunt undique, conservata est ea quae est ab apostolis traditio»³⁵.

Εἶναι τὸ πολυθρύλητον χωρίον, τοῦ ὁποίου ἡ ἐρμηνεῖα εἶναι δύσκολον νὰ ἐξασφαλισθῇ, διότι σώζεται μόνον εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, καὶ δὲν διευκολύνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μετάφρασις εἶναι κατὰ λέξιν, ἂν δὲν δυσκολεύεται ἀπὸ αὐτό. Ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι τὸ μεταφράζου-σιν συνήθως οὕτω: «μετὰ ταύτης τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνάγκη νὰ συμφωνῇ πᾶσα Ἐκκλησία, τουτέστιν οἱ ἀπανταχοῦ πιστοί, ἕνεκα τῆς ἀνωτέρας ἐξουσίας, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ πάντοτε διετηρήθη ἢ παρὰ πᾶσι καὶ πανταχοῦ ἰσχύουσα ἀποστολικὴ παράδοσις». Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ κατωχυρώνετο πλήρως τὸ παπικὸν πρωτεῖον ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ δὴ ἀπὸ προσωπικότητα ἐξαιρέτου κύρους ἐκτὸς Ρώμης. Θὰ σημειωθῶν ἐδῶ μερικαὶ παρατηρήσεις αἱ ὁποῖαι καταδεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ παρερμηνείας.

32 Αὐτόθι 1, 10, 2.

33 Αὐτόθι 3, 38, 1. 5, 20, 2.

34 Αὐτόθι 4, 26, 2.

35 Αὐτόθι 3, 3, 2.

Πρώτον, ἡ φράσις *potentior principalitas* δύναται κάλλιστα νὰ σημαίνῃ 'ἐπισημοτέραν προέλευσιν' ἀπὸ δύο ἀποστόλους καὶ ὄχι 'ἀνωτέραν ἐξουσίαν'³⁶. Δεύτερον, ἡ λέξις *convenire* σημαίνει 'συνέρχεσθαι' καὶ ὄχι 'συμφωνεῖν', ὁπότε βιά ἀπητεῖτο ἀντὶ τοῦ *ad hanc* τὸ *cum hac*. Τρίτον, *omnis Ecclesia* δὲν σημαίνει ἐδῶ 'πᾶσαν Ἐκκλησίαν' ἀλλ' 'ὀλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν'· διότι, ἂν ὁ Εἰρηναῖος ἔλεγεν ὅτι πᾶσα Ἐκκλησία πρέπει νὰ συμφωνῇ μὲ τὴν Ρώμην, τί θὰ ἠννόει; Βεβαίως θὰ ἔπρεπε νὰ συμφωνῇ καὶ ἡ τῆς Ἐφέσου. Ἄλλ' ὅταν ἐδόθη εἰς αὐτὸν ἡ εὐκαιρία νὰ ἐξετάσῃ τὸ θέμα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, διεκήρυξεν ὅτι καλῶς ἡ Ἐφεσος διατηρεῖ τὴν ἰδικὴν τῆς ἐθιμικὴν παράδοσιν καὶ δὲν συμμορφώνεται πρὸς τὴν Ρώμην.

Τὸ χωρίον πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἐν συσχετισμῷ μὲ τὰ πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτὸ λεγόμενα. Λέγει πράγματι ὁ συγγραφεὺς προηγουμένως ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ τὴν ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, εἰς τὴν ὁποῖαν τηρεῖται, δηλαδὴ ἄσκειται ὄχι διατηρεῖται, ἡ παράδοσις μεταδοθεῖσα διὰ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς, διὰ νὰ διαλύσῃ τοὺς ἰσχυρισμοὺς ἐκείνων οἱ ὅποιοι σχηματίζουν παρανόμους συλλόγους, εἴτε ἀπὸ ματαιοδοξίαν εἴτε ἀπὸ τυφλότητα εἴτε ἀπὸ πλάνην, δηλαδὴ τῶν αἰρετικῶν οἱ ὅποιοι συνίστων εἰς τὴν Ρώμην ἡλληλοδιαδόχως σχολᾶς καὶ κοινότηας. Πολλοὶ Χριστιανοὶ ἀπὸ ὄλας τὰ κατευθύνσεις μετέβαινον εἰς Ρώμην δι' ὑποθέσεις των, ἐπειδὴ δὲ ἦσαν ἀκατατόπιστοι, συνήρχοντο εἰς τὰς παρασυναγωγὰς ἐκεῖνας τῶν Γνωστικῶν. Ὁ Εἰρηναῖος προτρέπει νὰ συνέρχωνται ὄλοι εἰς τὴν μίαν γνησίαν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, τὴν ἐκπροσωπηθεῖσαν κατὰ διαδοχὴν ἀπὸ τὸν Αἴνον μέχρι τοῦ Ἐλευθέρου, καὶ ὄχι εἰς τὰς κοινότητας τοῦ Βαλεντίνου καὶ τοῦ Κέρδωνος καὶ τοῦ Μαρκίωνος, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι κἂν ἐκκλησίαι³⁷. Εἰς αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν προσῆλθε κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν του ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης καὶ εἰς αὐτὴν προσέρχονται οἱ ἀπὸ ὅπου δήποτε μεταβαίνοντες εἰς τὴν Ρώμην πιστοί, τηροῦντες ἐντὸς αὐτῆς τὰ παραδεδομένα. Ἡ ὀρθὴ λοιπὸν ἀνυμετάφρασις του εἶναι ἡ ἑξῆς:

«Ταύτη οὖν τῆ Ἐκκλησίᾳ διὰ τὴν ἐξοχωτέραν αὐτῆς προέλευσιν δεῖ συνέρχεσθαι ἅπασαν τὴν Ἐκκλησίαν, τουτέστι τοὺς ἅπανταχόθεν πιστούς, ἐν ἧ πάντοτε παρὰ τῶν ἅπανταχόθεν προερχομένων πιστῶν τηρεῖται ἡ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων παράδοσις».

Θεολογία

Κατ' ἀρχὴν ὁ Εἰρηναῖος θεωρεῖ τὴν θεολόγησιν δυσχερῆ καὶ ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως περιττὴν. Φρονεῖ ὅτι οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν Γνωστικῶν δυνατὸν

36 Αὐτόθι 1, 26, 1.

37 Βλ. αὐτόθι 3, 4, 2ε

νά παρουσιάζονται κατὰ τρόπον ἐντυπωσιακόν, ἀλλὰ στηρίζονται εἰς τὴν θαντασίαν καὶ ὄχι εἰς τὴν λογικὴν δύναμιν ἢ τὴν ἐμπειρίαν. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀπορριπτέοι, ἐνῶ ὅσα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν παράδοσιν εἶναι ἀποδεκτά. Ἐκκλησίαι κατέχει πᾶν ὅ,τι ἀπαιτεῖται διὰ τὴν προκοπὴν τῶν Χριστιανῶν, τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀγάπην, ἄπλοιοὶ δὲ ἄνθρωποι, μὴ γνωρίζοντες οὔτε τοὺς χαρακτῆρας τοῦ ἀλφαβήτου ἀλλ' ὁμολογοῦντες τὴν πίστιν καὶ μετέχοντες τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἀπολαύουν τῶν αὐτῶν προνομίων μὲ τοὺς πεπαιδευμένους³⁸.

Δὲν εἰσέρχεται εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ περὶ Θεοῦ καθ' ἑαυτὸν προβλήματος, διότι δὲν πιστεύει ὅτι δύναται νὰ τὸ ἐξιχνιάσῃ, ἀφοῦ οὔτε τὰ κτιστὰ δὲν δύναται κανεὶς νὰ συλλάβῃ καθ' ὀλοκληρίαν, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ τὰ κτιστὰ ὑπάρχουν πολλὰ τὰ ὁποῖα ἐναπόκεινται μόνον εἰς τὸν Θεὸν καὶ μερικὰ μάλιστα θὰ μείνουν εἰς αὐτὸν καὶ κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα, ὥστε ὁ Θεὸς πάντοτε νὰ διδάσκη καὶ ὁ ἄνθρωπος πάντοτε νὰ μαθηθῆ³⁹. Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται οὔτε τὸν Θεὸν νὰ κατανοήσῃ οὐσιωδῶς καὶ φυσικῶς. Τὸν γνωρίζει μόνον καθ' ὅσον ὁ ἴδιος θέλει νὰ γνωσθῆ. Φυσικὰ ὁ Εἰρηναῖος ἐνδιαφέρεται νὰ τονίσῃ τὸ ἐνιαῖον αὐτοῦ, δηλαδὴ νὰ ταυτίσῃ τὸν ὕψιστον Θεὸν καὶ τὸν Δημιουργὸν ἢ μὲ ἄλλους λόγους τὸν Θεὸν τῆς Κ. Διαθήκης μετὰ τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς. Ἄλλ' ἐπιθυμεῖ ἐπίσης νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἐνότητα καὶ εἰς τὰ τριαδικὰ πρόσωπα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ δεχθῆ οὐσιώδη χωρισμὸν, ὅπως ἔπραττον οἱ ἀπολογοῦνται, οἱ δεχόμενοι τὸν Λόγον ὡς δεῦτερον Θεόν. Θὰ ἦτο τοῦτο ἀσυγχώρητος παραχώρησις εἰς τοὺς Γνωστικούς. Θεολογῶν ὁμως βάσει τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, ὅπου ἡ διάκρισις τῶν προσώπων εἶναι σαφής, δέχεται ὑποστασιακὸν χωρισμὸν προαιώνιον. Εἶναι διὰ τοῦτο ἐπόμενον ὅτι ἀπορρίπτει τὸ ἐνδιάθετον τοῦ Λόγου μέσα εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὴν εἰς χρόνον γέννησιν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ μετέφερε τὰ ἀνθρώπινα εἰς τὰ θεῖα καὶ θὰ μετέβαλε τὸν Λόγον εἰς κτίσμα. Ὁ Λόγος προϋπάρχει ἀνάρχως μαζί μὲ τὸν Πατέρα καὶ γεννᾶται ἀνάρχως καὶ ἀχρόνως⁴⁰. Ἡ διάκρισις ἐκδηλώνεται σαφῶς εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου ὁ Λόγος ἢ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ἐνεργοῦν ὡς δύο χεῖρες τοῦ Θεοῦ⁴¹. Ὁ Υἱὸς καλεῖται τὸ ὄρατον τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ὁ Πατὴρ εἶναι τὸ ἀόρατον τοῦ Θεοῦ⁴². Ὁ Μαρκίων παρουσιάζει τὸν Χριστὸν ὡς ὄρατὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀγνώστου Θεοῦ, ὁ Εἰρηναῖος ὡς ἀποκάλυψιν τοῦ γνωστοῦ Θεοῦ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τοῦ ἐνεργοῦντος εἰς τὴν Π. Διαθήκην καὶ γνωσθέντος διὰ μέσου τῶν ἐνεργειῶν του. Ὁ ἀγνωστος εἰς τὴν μεγαλωσύνην του γίνεται γνωστός εἰς τὴν ἀγάπην του διὰ τοῦ Λόγου⁴³. Κατὰ μίαν

38 Ἐλεγχος 3, 4, 2.

39 Αὐτόθι 2, 28, 3.

40 Αὐτόθι 2, 30, 9.

41 Αὐτόθι 4, 20, 1.

42 Αὐτόθι 4, 6, 6.

43 Αὐτόθι 4, 20, 4.

ἀμοιβαίαν κίνησιν ὁ Υἱὸς ἀποκαλύπτει τὸν Πατέρα, τὸ Πνεῦμα τὸν Υἱόν. Αἱ προθέσεις τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ἡ Γραφή διὰ τὰ πρόσωπα ἐρμηνεύουν τὰς σχέσεις των: «ὁ Πατὴρ εἶναι ἐπὶ πάντων, ὁ δὲ Υἱὸς διὰ πάντων, ἐφ' ὅσον δι' αὐτοῦ ἐδημιουργήθη τὸ πᾶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, τὸ Πνεῦμα εἶναι ἐν πᾶσιν ἡμῖν καὶ κράζει Ἀββὰ ὁ Πατὴρ. Τοῦτο τὸ Πνεῦμα παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὁμοίωσιν»⁴⁴.

Ἡ τριαδολογία αὕτη, ὅσον καὶ ἂν εἰς πολλοὺς φαίνεται μοναρχιανίζουσα, εἶναι ἀναμφισβητήτως ὀρθόδοξος, διατυπωμένη μὲ τὴν ὀρολογίαν ἢ ὁποία εὐρίσκετο εἰς τὴν διάθεσιν τῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ἐλευθέρως μόνος, χωρὶς ὄργανα, εἴτε κτιστὰ εἴτε ἄκτιστα, καθ' ὅσον οἱ βοηθοὶ του εἰς τὴν δημιουργίαν, ὁ Λόγος καὶ τὸ Πνεῦμα⁴⁵, εἶναι χεῖρες τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐλέχθη, καὶ ὄχι αὐτοτελεῆ ὄντα. Τὸ λεγόμενον ὅτι «ἐλάβεν ἐξ ἑαυτοῦ τὸ παράδειγμα καὶ τὴν μορφήν τῶν κτισμάτων»⁴⁶ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῆ ὅτι σημαίνει δημιουργίαν βάσει προϋπαρχόντων εἰς τὸν Θεὸν προτύπων. Ἄλλ' ἐπειδὴ κατὰ τὸν Εἰρηναῖον τὰ μόνα ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ὑπάρχοντα εἶναι τὰ ἀνωτέρω δύο πρόσωπα, ἡ φράσις αὕτη πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς πολεμικῆς ἐναντίον τῶν κηρυσσόντων τὴν ὑπαρξίν αὐτοτελεῶν ἰδεῶν, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ὁποίων ἔγιναν τὰ ὄντα.

Τὰ ἀνωτέρω ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ὄντα εἶναι πρόσωπα καὶ ὄχι ἐνέργειαι. Αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ, ἡ δύναμις, ἡ σοφία, ἡ ἀγαθότης, εἶναι διακεκριμένα ἀπὸ τὴν οὐσίαν του, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε ἴκτιστοι. «Περὶ τὸν Θεὸν δύναμις ὁμοῦ καὶ σοφία καὶ ἀγαθότης δείκνυται· δύναμις μὲν καὶ ἀγαθότης ἐν τῷ τὰ μηδέπω ὄντα ἐκουσίως κτίζειν τε καὶ ποιεῖν, σοφία δὲ ἐν τῷ εὐριθμῳ καὶ ἐμμελεῖ καὶ ἐγκατάσκευα τὰ γεγονότα πεποιηκέναι»⁴⁷.

Ἐπομένως ὁ Θεὸς ὡς ἐνιαία τριαδικὴ προσωπικότης—ἢ ἄλλως ὡς τρία πρόσωπα τοῦ αὐτοῦ ὄντος—πραγματοποιεῖ τὴν δημιουργίαν διὰ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν καὶ ὄχι διὰ κτιστῶν ὀργάνων.

Ἄν ὁ Εἰρηναῖος τονίξῃ ὅτι ὁ Θεὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν τῆς Π. Διαθήκης, τί νέον δύναται νὰ ἔχη ἢ νέα θρησκεία ἀπὸ τὴν παλαιάν; Λέγων ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος, δὲν ἐννοεῖ ὅτι τὰ πάντα περὶ αὐτοῦ ἐλέχθησαν εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἀλλ' ὅτι δὲν εἶναι ἄλλος ἐκεῖνος καὶ ἄλλος ὁ χριστιανικός, ὅπως εἰς τὸν Μαρκιωνισμόν. Κατὰ τὰ ἄλλα ἢ φανέρωσις του εἰς τὴν Κ. Διαθήκην εἶναι κατὰ πολὺ πληρεστέρι.

44 Ἐπίδειξις 5 ἐπὶ τοῦ Ἐφ. 4, 5.

45 Ἐλεγχος 4, 20, 1.

46 Αὐτόθι 2, 16, 3.

47 Αὐτόθι 4, 38, 3.

Ὁ ἄνθρωπος

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κτιστὸν ὄν, τὸ ὅποσον ἔχει ἀπὸ τὰ ἄλλα κτιστὰ ὄντα αὐτὴν τὴν διαφορὰν, ὅτι εἶναι κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ. Φυσικά, ἀφοῦ εἶναι κτίσμα, ἢ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ ἀπόστασις εἶναι ἀπειρος. Εἶναι πράγματι κατ' ἀρχὴν νήπιον ἠθικῶς, πνευματικῶς καὶ νοητικῶς⁴⁸. Αὐταὶ αἱ ιδιότητες τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν εἶναι συνδεδεμένα, ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου κατάστασιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὴν κατάστασιν τελειότητος εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατόν νὰ εἰσέλθῃ. Ἡ ἔννοια τοῦ κατ' εἰκόνα δίδεται σαφέστατα εἰς ὠρισμένα χωρία τῶν ἔργων τοῦ Εἰρηναίου· σημαίνει κυρίως τὸ πλάσμα τοῦ Θεοῦ ὅταν εἶναι ἀπηλλαγμένον τῶν ἐπιθυμιῶν τῆς σαρκός. λέγεται δὲ οὕτω, διότι εἶναι δημιουργημένον κατὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Λόγου εἰς τὴν ἐμφάνισίν του. Ὑπάρχει ἐδῶ μία προληπτικὴ ἀπεικόνισις· ὁ ἄνθρωπος πλάσσεται, ὅπως ἐπρόκειτο ἐν καιρῷ νὰ ἐμφανισθῇ ὁ Λόγος. «Ἐν τοῖς πρόσθεν χρόνοις ἐλέγετο μὲν κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονέναι τὸν ἄνθρωπον, οὐκ ἐδείκνυτο δέ· ἔτι γὰρ ἀόρατος ἦν ὁ Λόγος, οὐ κατ' εἰκόνα ὁ ἄνθρωπος ἐγγόνει· διὰ τοῦτο δὴ καὶ τὴν ὁμοίωσιν ραδίως ἀπέβαλεν. Ὅποτε δὲ σὰρξ ἐγένετο ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, τὰ ἀμφοτέρω ἐπέκύρωσε· καὶ γὰρ καὶ τὴν εἰκόνα ἐδειξεν ἀληθῶς, αὐτὸς τοῦτο γενόμενος ὑπερ ἦν ἡ εἰκὼν αὐτοῦ, καὶ τὴν ὁμοίωσιν βεβαίως ἀποκατέστησε, συνεχομοιώσας τὸν ἄνθρωπον τῷ ἀοράτῳ Πατρὶ διὰ τοῦ βλεπομένου Υἱοῦ»⁴⁹.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν παρεισάγεται τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ τοῦτο παίζει σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὴν ἐξομοίωσιν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐν γένει διδασκαλίαν τοῦ συγγραφέως μας. Κατὰ μίαν γενικὴν θεώρησιν ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία ὁλότης, ἢ ὁποία δὲν ἀποτελεῖται μεμονωμένως εἴτε ἀπὸ σῶμα εἴτε ἀπὸ ψυχὴν εἴτε ἀπὸ πνεῦμα, διότι αὐτὰ εἶναι μόνον μέρη τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξ ἄλλου οἷτε τὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν συγκροτεῖται μόνον ἀπὸ μέρη τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ τέλειος ἄνθρωπος εἶναι σύγκρασις τῆς ψυχῆς, ἢ ὁποία ἐδέχθη τὸ πνεῦμα, μὲ τὴν κατ' εἰκόνα πλασθεῖσαν σάρκα. Ὅταν ἀφαιρεθῇ ἡ ὑπόστασις τῆς σαρκός, μένει μόνον τὸ πνεῦμα, ἐὰν ἀφαιρεθῇ τὸ πνεῦμα, μένει μόνον ὁ ψυχικὸς ἄνθρωπος, ὁ ὅποιος ἔχει τὴν εἰκόνα ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν ὁμοίωσιν, ὅταν δὲ τὸ πνεῦμα συγκεκραμένον μὲ τὴν ψυχὴν ἐνωθῇ πρὸς τὸ πλάσμα, τότε ὁ ἄνθρωπος καθίσταται κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν⁵⁰.

Καθὼς ἐλέχθη ἤδη, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς τέλειος, ἀλλὰ κατακτῆ τὴν τελειότητα κατόπιν ἀγῶνος. Αἱ πράξεις του καθορίζονται

48 Αὐτόθι 4, 38, 1-3

49 Αὐτόθι 5, 16, 2. Βλ. καὶ 5, 12, 3.

50 Αὐτόθι 5, 6, 1.

αυτεξουσίως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου⁵¹, καὶ ἡ τύχη του εἶναι κυρίως ἰδικόν του ἔργον. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους λαμβάνει δραματικὸν χαρακτήρα. Εἰς συμφωνίαν μὲ τὸν Θεόφιλον Ἀντιοχείας, ὁμιλεῖ περὶ νηπιακῆς καταστάσεως τῶν πρωτοπλάστων. Εἶχον ἰκανότητος καὶ ἔτεινον πρὸς τὴν τελείωσιν, ἀλλ' ἡ πορεία πρὸς αὐτὴν ἦτο μακρὰ καὶ ἔπρεπε νὰ διανυθῆ μὲ τὰ ἰδικὰ των μέσα.

«Τὴν ἀρχὴν ὁ μὲν Θεὸς δυνατὸς ἦν δίδοναι τὸ τέλειον τῷ ἀνθρώπῳ, ἐκεῖνος δὲ ἄρτι γεγονὼς ἀδύνατος ἦν λαβεῖν αὐτό, ἢ καὶ λαβὼν χωρῆσαι ἢ καὶ χωρῆσας κατασχεῖν... Ἔδει δὲ τὸν ἀνθρώπον πρῶτον γενέσθαι καὶ γενόμενον αὐξῆσαι καὶ αὐξήσαντα ἀνδρωθῆναι καὶ ἀνδρωθέντα πληθυνθῆναι καὶ πληθυνθέντα ἐνισχύσαι καὶ ἐνισχύσαντα δοξασθῆναι καὶ δοξασθέντα ἰδεῖν τὸν ἑαυτοῦ δεσπότην»⁵².

Ἡ ἀποκάλυψις εἶναι προοδευτικὴ, ὅπως ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ τελείωσις τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πνεῦμα ὑπῆρχεν ἐντὸς αὐτῶν, ὥστε συγκρατοῦντες αὐτὸ νὰ τελειωθοῦν ὡς μέτοχοι τῆς Τριάδος ἢ ἀπομακρύνοντες αὐτὸ νὰ στερηθοῦν πάσης δυνατότητος πρὸς τελείωσιν.

Ἡ μετοχὴ τῆς ζωοποιῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ δὲν ἐμονιμοποιήθη διότι δὲν ἐξησφαλίσθη ἡ πνευματικὴ τελειοποίησις, ὅποτε ὁ ἀνθρώπος θὰ καθίστατο ἀθάνατος, ἀφοῦ πραγματικὰ ἀθάνατον μόνον τὸ τέλειον δύναται νὰ εἶναι. Κατὰ τὴν πορείαν ἐκείνην οἱ πρωτόπλαστοι ἐξέκλιναν, ἀπέρριψαν τὸ πνεῦμα καὶ ἀπεμακρύνθησαν ἀπὸ τὸν Θεόν, ἐπομένως ἔπεσαν καὶ εὔρον τὸν θάνατον. Ὅταν ἔχασαν τὸ θεῖον πνεῦμα καὶ τὸ ἀντικατέστησαν μὲ τὴν τάσιν πρὸς τὴν ἁμαρτίαν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κρατηθοῦν εἰς τὴν ζωὴν, ἀφοῦ τὸ στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἀπέμεινεν εἰς τὸ πλάσμα πέραν τοῦ σώματος, δηλαδή ἡ πνοὴ ἢ ψυχὴ, δὲν δύναται νὰ τὸ συγκρατήσῃ εἰς τὴν ζωὴν. Ὁ ἀνθρώπος ἐγεννήθη, ὅπως καὶ γεννᾶται, φυσικῶς θνητός, ἔχει μέσα του μίαν πρόσκαιρον πνοὴν ζωῆς, ἐνῶ τὸ πνεῦμα τὸν καθιστᾷ ἀθάνατον. «Καὶ ἡ μὲν πνοὴ ἀκμάσασα πρὸς βραχὺ καὶ καιρῷ τινι παραμείνασα μετὰ τοῦτο πορεύεται, ἄπνουν καταλιποῦσα ἐκεῖνο περὶ ὃ ἦν τὸ πρότερον· τὸ δὲ πνεῦμα περιλαβὼν ἐνδοθεν καὶ ἐξωθεν τὸν ἀνθρώπον, ἄτε ἀεὶ παραμένον, οὐδέποτε ἐκλείπει αὐτόν»⁵³. Αὐτὴ ἡ δοτὴ, ἢ κατὰ χάριν ἀθανασία, δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸν ἀγαθόν, ἀλλὰ μία κατάκτησις, ἡ ὁποία μὲ τὴν παρακοὴν καὶ πτῶσιν ἐματαιώθη. Οἱ πρωτόπλαστοι, παραβιάσαντες τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, καὶ μόνον μὲ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν Θεόν ἔπεσαν εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ θανάτου, διότι αὐτὴ ἡ ἴδια ἢ ἀπόστασις σημαίνει θάνατον. «Χωρισμός δὲ τοῦ Θεοῦ, θάνατος· καὶ χωρισμός φωτός, σκότος· καὶ

51 Αὐτόθι 4, 37.

52 Αὐτόθι 4, 38, 2 ἔ.

53 Αὐτόθι 5, 12, 2.

χωρισμός Θεοῦ, ἀποβολή πάντων τῶν παρ' αὐτοῦ ἀγαθῶν... Αἰώνια δὲ καὶ ἀτελεύτητα τὰ παρὰ Θεοῦ ἀγαθὰ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ στέρσις αὐτῶν αἰώνιος καὶ ἀτελεί-ιητος»⁵⁴. Ἐν πάσῃ περιπτώσει μὲ τὴν παρακοὴν κατέστησαν ὀφειλέται τοῦ Θεοῦ⁵⁵, τὸ ἴδιον δὲ κατέστησαν καὶ οἱ ἀπόγονοι τῶν πρωτοπλάστων, διότι κατὰ ἓνα φυσικὸν τρόπον μετέχουν τῆς ἀποζενώσεως ἀπὸ τῶν Θεῶν καὶ τοῦ θανάτου.

Ἀνακεφαλαίωσις

Ἐνῶ ἐδημιουργήθη διὰ τὴν ζωὴν ὁ ἄνθρωπος, μετὰ τὴν πτώσιν μοῖρά του κατέστη ὁ θάνατος. Ἡ φυσικὴ γέννησις ὑπόκειται πλέον εἰς τὸν θάνατον καὶ διὰ τὴν ἐκφύγη κανεῖς ἀπὸ αὐτὴν δὲν θά ὑπῆρχε καλύτερος τρόπος ἀπὸ μίαν νέαν γέννησιν προσφερομένην κατὰ θαυμαστὸν καὶ ἀπροσδόκητον τρόπον ὑπὸ τοῦ θανάτου⁵⁶. Ἀφοῦ διὰ τῆς πρώτης γεννήσεως ἐκληρονομήθη ὁ θάνατος, ἔπρεπε νὰ δοθῆ ἡ δυνατότης κληρονομήσεως τῆς ζωῆς διὰ μιᾶς νέας γεννήσεως⁵⁷. Ἡ ὅλη οἰκονομία τῆς νέας ταύτης γεννήσεως, καλουμένη ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου ἀνακεφαλαίωσις, ἐπετελέσθη ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐγένετο υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὴν καταστῆ καὶ ὁ ἄνθρωπος υἱὸς τοῦ Θεοῦ· ἄλλως δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἡ συμφιλίωσις τῆς ἁμαρτωλοῦ φύσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸν ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὴν πρόσληψιν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀναμαρτήτου ἀνθρωπίνης φύσεως. Ὁ Λόγος ἐμόρφωσε τὴν ἀνθρωπότητά του μέσα εἰς τὴν κοιλίαν τῆς Παρθένου. Διατί δὲν προσέλαβε μίαν νέαν φύσιν; Διότι ἔπρεπε, κατὰ τὰ φυσικὰ δεδομένα, ἡ ἀνθρωπότης ἡ ὁποία θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ὄργανον τῆς σωτηρίας νὰ εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνην ἡ ὁποία ἐχρειάζετο νὰ σωθῆ⁵⁸.

Ὁ Εἰρηναῖος εἰσήγαγε πρῶτος διάκρισιν μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς κοινῆς ἀνθρωπίνης σαρκὸς, βάσει τοῦ στοιχείου ἁμαρτωλότητος τῆς ὁποίας ὁ Χριστὸς ἦτο ἀπηλλαγμένος. Ἐπιμένει μὲ ὁσπιν καὶ ὁ Ἰγνάτιος ἐμφασιν ἐπὶ τῆς ταυτοχρόνου πραγματικότητος τῶν δύο φύσεων εἰς τὸν Χριστόν, τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης⁵⁹. Ὁ Χριστὸς διήλθεν ὅλα τὰ στάδια τῆς ἀνθρωπίνης καὶ ἔδωσε τὴν σωτηρίαν δι' ὅλης αὐτῆς τῆς πορείας ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὅ,τι ἔχασεν ἡ ἀνθρωπότης διὰ τῆς ἁμαρτίας, τὸ ἐκέρδισε διὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἀνακεφαλαιώνει τὰ πάντα, ἀλλὰ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ δίδῃ τὴν ὁρθὴν κατεύθυνσιν εἰς αὐτὰ· ἡ νέα κτίσις εἶναι ἐπάνω ἀπὸ τὴν πρώτην.

Καὶ πρῶτον ἀνακεφαλαιώνει τὸν Ἀδάμ καὶ καθίσταται ὁ ἀντίπους

54 Αὐτόθι 5, 27, 2.

55 Αὐτόθι 5, 16, 3.

56 Αὐτόθι 5, 33, 4.

57 Αὐτόθι 5, 1, 3.

58 Αὐτόθι 3, 21 ε.

59 Αὐτόθι 4, 6, 7.

αὐτοῦ, ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἔναντι τοῦ ψυχικοῦ ἀνθρώπου⁶⁰. Ὅπως ὁ Ἄδὰμ ἐμορφώθη ἀπὸ τὴν παρθένον γῆν, οὕτως ὁ Χριστὸς, δευτέρως Ἄδὰμ, ἐγεννήθη ἀπὸ παρθένον σάρκα διὰ θελήσεως τοῦ Πατρὸς⁶¹. Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ Θεοτόκος κατέστη ὁ ἀντίπους τῆς Εὔας· ἡ Εὔα ἀντετάχθη εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, ἡ Μαρία ὑπήκουσεν· ἡ πρώτη ἤκουσε τὴν φωνὴν τοῦ διαβόλου, ἡ δευτέρα ὑπήκουσεν εἰς τὴν φωνὴν τοῦ ἀγγέλου. Οὕτως ἡ ἀνθρωπότης, κατακριθεῖσα διὰ μιᾶς παρθένου, ἐσώθη διὰ τῆς δευτέρας παρθένου⁶².

Δευτερον ὁ Χριστὸς ἀνακεφαλαίωνει ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα· αὐτὸς ἀνεκεφαλαίωσεν ὅλα τὰ διεσκορπισμένα μετὰ τὸν Ἄδὰμ ἔθνη, ὅλας τὰς γλώσσας, ὅλον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, περιλαμβανομένου τοῦ Ἄδὰμ⁶³. Ὅτι λοιπὸν ἔχασεν ἡ ἀνθρωπότης διὰ τοῦ Ἄδὰμ, λαμβάνει ἤδη ἐκ νέου διὰ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Θεὸς ἀνεκεφαλαίωσεν εἰς ἑαυτὸν τὸ ἀρχαῖον πλάσμα, διὰ τὴν θανατώσῃ τὴν ἁμαρτίαν, τὴν στερήσῃ τὸν θάνατον τῆς δυνάμεώς του καὶ τὴν ζωοποιήσῃ τὸν ἄνθρωπον⁶⁴. Ἐπομένως τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ συνέχισιν τῆς δημιουργίας ἢ μᾶλλον ἐπανάληψιν αὐτῆς, διὰ τῆς ὁποίας ἐφάνη καθαρὸν τὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἀνθρώπου, καθὼς εἶδομεν προηγουμένως.

Θέα

Οἱ καρποὶ τῆς ἀνακεφαλαιώσεως προσλαμβάνονται διὰ τῆς ζώσης πίστεως καὶ τῶν μυστηρίων, τῶν ὁποίων τὴν χάριν ἀφθόνως παρέχει ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλ' ἡ πορεία εἶναι προοδευτικὴ, ὅπως εἶπομεν, καὶ ἡ τελείωσις εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ὠρίμανσιν, εἰς αὐτὴν δὲ ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν προσπάθειαν. Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ, ἡ μέθεξις αὐτοῦ καὶ ἡ θέωσις εἶναι τρεῖς ὄψεις τῆς τελειώσεως.

Διακρίνονται τρεῖς βαθμοὶ τῆς θέας: ἡ διὰ τοῦ Πνεύματος προφητικὴ, ἡ διὰ τοῦ Υἱοῦ υἰοθετικὴ, ἡ διὰ τοῦ Πατρὸς πατρικὴ εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Θέα τοῦ Θεοῦ σημαίνει ὅτι εὑρίσκεται κανεὶς ἐντὸς τοῦ θείου φωτὸς καὶ ἔχει τὴν καρδίαν του φωτισμένην. «Δόξα γὰρ Θεοῦ ζῶν ἄνθρωπος, ζωὴ δὲ ἀνθρώπου δρασις Θεοῦ»⁶⁵. Ἡ μετοχὴ δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἄμεσος συνέπεια τῆς θέας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἴδῃ ἀφ' ἑαυτοῦ τὸν Θεόν, τὸν βλέπει μὲ τὴν χάριν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἐπομένως ὁ Θεὸς προσφερόμενος εἰς θεὸν προσφέρεται καὶ εἰς μετοχὴν. Ὅπως οἱ βλέποντες τὸ φῶς εὑρίσκονται μέσα εἰς τὸ φῶς, οὕτω καὶ οἱ βλέποντες τὸν Θεόν εἶναι μέσα εἰς τὸν Θεόν, μετέχοντες τῆς λαμπρότητος αὐτοῦ, καὶ ἡ λαμπρότης αὐτὴ ζωοποιεῖ⁶⁶. Ἀκολουθεῖ ἐντελῶς φυσικὰ ἡ θέωσις. Οὐκ ἀπ' ἀρχῆς θεοὶ γεγόνημεν, ἀλλ' ἀπ' ἀρχῆς ἄνθρωποι,

60 Αὐτόθι 3, 22, 3.

61 Ἐπίδειξις 32, 37.

62 Ἐλεγχος 3, 22, 3 ἔ.

63 Αὐτόθι 3, 22, 3.

64 Αὐτόθι 3, 18, 7.

65 Αὐτόθι 4, 20, 7.

66 Αὐτόθι 4, 20, 5.

εἶθ' οὕτω θεοί»⁶⁷. Πρῶτος ὁ Εἰρηναῖος προσδίδει εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ χρωμα τόσον ἐντόνως μυστικόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐκ πρώτης ὄψεως ξενίζει δι' ἓνα ἰδιαιτέρως ἀφωσιωμένον εἰς τοὺς θεσμούς τῆς Ἐκκλησίας θεολόγον.

Κάποτε ἡ ἱστορία θά τερματισθῆ· αἱ γεννήσεις θά διακοποῦν, οἱ νεκροὶ θά ἀναστῆθοῦν, διὰ τὰ προσλάβουν αἱ ψυχαὶ τὰ οἰκεῖα σώματα καὶ τὰ ἀκολουθήσῃ ἡ τελικὴ κρίσις⁶⁸. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἱστορίας τοποθετεῖται ἡ χιλιετῆς βασιλεία⁶⁹, τὴν περὶ τῆς ὁποίας ἀντίληψιν ἐκληρονόμησεν ὁ Εἰρηναῖος ἀπὸ τοῦ μικρασιατάς διδασκάλου καὶ λόγῳ τῆς ὁποίας ἴσως δὲν ἐφάνη τόσον ἐχθρικός πρὸς τοὺς Μοντανιστάς.

Ὁ Θεὸς δὲν δίδει διέξοδον φυγῆς ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦτον, ἀλλὰ λυτρῶναι τὸν κόσμον ὀλόκληρον, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται φυγὴ ἀπὸ αὐτόν. Ἀφοῦ ἡ θεὰ ἀρχίζει εἰς τὸν παρόντα κόσμον, εἶναι εὐλογον ὅτι συνεχίζεται εἰς αὐτὸν ἐπὶ ἐνὸς ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου. Βεβαίως τὸ μέλλον ἐπιφυλάσσει πολὺ ἀνωτέρας στάθμης ἀγαθὰ. «Εἰ οὖν τὸν ἀρραβῶνα ἔχοντες κράζομεν, ἀββᾶ ὁ πατήρ, τί γενήσεται, ὅταν ἀναστάντες πρόσωπον πρὸς πρόσωπον ἴδωμεν αὐτόν, ὅταν πάντα τὰ μέλη κρουνηδὸν ἀγαλλιάσεως ἕμνον προσενέγκηται, δοξάζοντα τὸν ἀναστήσαντα αὐτὰ ἐκ νεκρῶν καὶ τὴν αἰώνιον ζωὴν χαρισάμενον;»⁷⁰ Ἄν ὁ ἀρραβὼν προσφέρῃ τόσα πράγματα, τί θά κάμῃ τὸ σύνολον τῆς χάριτος προσφερόμενον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ;

- 67 Αὐτόθι 4, 38, 4.
68 Αὐτόθι 2, 33, 5.
69 Αὐτόθι 5, 30 ε.
70 Αὐτόθι 5, 8, 1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παράδοσις κειμένων

- FR. LOOFS, "Die Handschriften der lateinischen Uebersetzung des Irenäus und ihre Kapitelteilung". *Kirchengeschichtl. Studien H. Reuter gewidmet*, Leipzig 1888, 1-93.
- TH. ZAHN, "Der griechische Irenäus und der ganze Hegesippus im 16. und 17. Jahrhundert", *Theol. Literaturblatt* 1893, 43, 495-497.
- E. BRATKE, "Das Schicksal der Handschriften in Rodosto bei Konstantinopel", *Theol. Literaturblatt*, 1894, 6, 65-67.
- H. JORDAN, "Das Alter und die Herkunft der lateinischen Uebersetzung des Hauptwerkes des Irenäus", *Theol. Studien Th. Zahn dargebracht*, Leipzig 1908, 133-192.
- S. LUNDSFRÖM, *Studien zur lat. Irenäus Uebersetzung*, Lund 1943.—*Neue Studien zur lat. Irenäus Uebersetzung*, Lund 1948.
- B. REYNDERS, *Lexique comparé du texte grec et de versions latine arménienne et syriaque de l'Adv. haereses de Saint-Irénéé*, 1954.

Ἐκδόσεις Ἐλέγχου

- D. FRASMUS, Basel 1526.—FR. FEUARDENT, Köln 1596.—J. E. GRABE, Oxford 1702.
 R. MASSUET, Paris 1710 (= PG 7).—A. STIFREN, Leipzig 1848-1853.
 W. W. HARMY, Cambridge 1857 (με ἀποσκ. εἰς ἑλλ., ἄρμ., συρ.).
 F. SAGNARD, *Adversus Haereses* III, *Sources Chrét.* 34, 1952.
 A. ROUSSFAU, *Adversus Haereres* IV, *Sources Chrét.* 100, 1965. V, αὐτόθι 152-153,
 1969 (μετ' ἀνμεταφρ. εἰς τὴν ἑλλ.).
 H. LIETZMANN, "Der Jenaer Irenäus-Papyrus", *Kleine Schriften* I (1958), 370-409.
 FR. UEBEL, Der Jenaer Irenäus papyrus, *Studia Graeca et Latina* 3, Praha 1964, 51-109.
 E. TER-MINASSIANZ, Leipzig 1910 (ἄρμ. μετ.).
 L. FROHDEVEAUX, G. BAYAN, *Rev. d'Orient Chrét.* 9 (1933-1934), 315-377. 10 (1935-
 1936), 47-169. 285-340 (ἄρμ. μετ.).

Ἐκδόσεις Ἐπιδειξεως

- K. TER-MERTSCHIAN, E. TER-MINASSIANZ, *Des hl. Irenäus zum Erweise der apostol. Verkündigung*, Texte und Unters. 31, 1, Leipzig 1907.
 AD. HARNACK, *Die pfaffischen Irenäusfragmente*, Texte und Unters. 20, 3, 1900, 1-69.
 H. I. BELL, T. C. SKIAT, *Fragments of an unknown gospel and other early christ. papyri*, 1935.

Διαφορῶ ἀποσπασματα περιλαμβάνονται ἐπίσης εἰς τὰς ἐκδόσεις τοῦ Ἐλέγχου.

Μελέται

- J. HÖFLING, *Die Lehre des Irenäus von Opfer im christl. Cultus*, Erlangen 1840.
 J. M. PRAI, *Histoire de St. Irénée*, Lyon 1843.
 L. DUNCKER, *Der Heil. Irenäus Christologie*, Göttingen 1843.
 H. G. ERBKAM, *De S. Irenaei principis ethicis*, Regiomonti 1856.
 CH. E. FREYBEL, *St. Irénée et l'éloquence chrétienne dans la Gaule pendant les deux premiers siècles*, Paris 1861. 31886.
 M. KIRCHNER, "Die Eschatologie des Irenäus", *Theol. Studien und Kritiken*, 36 (1863), 315-358.
 J. KOEBER, *De gratia sanctificante*, Wirceburgi 1865.
 L. HOPFENMÜLLER, *S. Irenaeus de eucharistia*, Bambergae 1867.
 H. ZIEGLER, *Irenäus der Bischof von Lyon*, Berlin 1871.
 G. MÖLWITZ, *De anakephalaiseos in Irenaei theologia potestate*, Dresdae 1874.
 FR. BÖHRINGER, *Irenäus der Bischof von Lugdunum oder die Bildung der ultkath. Kirche und Kirchenlehre im Kampfe mit dem Gnostizismus*, Stuttgart 1873.
 A. GOUILLOU, *St. Irénée et son temps*, Lyon 1876.
 J. WERNER, *Der Paulinismus des Irenäus*, Texte u. Unter. 6, 2, 1889.
 V. COURDAVEAUX, "Saint Irénée", *Rev. d' Hist. des Relig.* 1890, 149-175.
 F. CABROL, *La doctrine de St. Irénée et la critique de M. Courdaveaux*, Paris 1891.
 TH. ZAHN, "Zur Biographie des Polycarpus und des Irenäus", *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 4, Erlangen 1891, 249-283. 6, 1900, 27-40.
 J. KUNZE, *Die Gotteslehre des Irenäus*, Leipzig 1891.
 A. HARNACK, "Das Zeugnis des Irenäus über das Ansehen der röm. Kirche", *Sitz-*

- ungsber. der kön. Preuss. Akad. der Wiss. zu Berlin* 1893, 939-955.
- E. KILBBA, *Die Anthropologie des hl. Irenäus*, Münster 1894.
- A. CAMERLONCK, *St. Irénée et le canon du Nouveau Testament*, Louvain 1896.
- J. KACZMARCZYK, *Irenaeusz z Lugdunu a nacze ewangelie*, Krokow 1901.
- A. DUPONCEAU, *Saint Irénée*, Paris 1905.
- F. STOLL, "Die Lehre des hl. Irenäus von der Erlösung und Heiligung", *Der Katholik* 1905, 1, 46-71.
- E. R. M. HUISCHOUCK, "The Apostolic Preaching of Irenaeus and its light on his doctrine of the Trinity", *Hermathena* 14 (1906-1907), 307-337.
- P. BEZZARI, *Essai sur la théologie d'Irénée*, Paris 1908.
- FR. GZ. LEWIS, *The Irenaeus testimony to the Fourth Gospel*, Chicago 1908.
- P. BATAFFOL, *L'Eglise naissante et le catholicisme*, Paris 1909, 195-276.
- A. BECKER, *Ἐκκλήσια τῆς ἀληθείας Regula veritatis eller Sandhedens Regel*, Kobenhavn 1910.
- L. SALVATOVILLI, *La pricipalitas della Chiesa Romana in Ireneo ed in Cipriano*, Roma 1910.
- A. D'ALÈS, "La doctrine de la recapitulation en Saint Irénée", *Rech. de Science Relig.* 1916, 185-211.—"La théophanie de Mambré devant la tradition des Pères", *αὐτόθι* 1930, 150-160.
- J. HOH, *Die Lehre des hl. Irenäus über das Neuen Testament*, Münster 1918.
- J. CHAINE, *Le Christ udepiptour d'après S. Irénée*, Le Puy 1919.
- B. KRAFT, *Die Ew.-Zitate des hl. Irenäus*, 1924.
- G. N. BONWITSCH, *Die Theologie des Irenäus*, Gütersloh 1925.
- S. HERRERA, *Saint Irénée de Lyon exégète*, Paris 1925.
- W. SANDAY, C. H. TURNER, A. SOUTER, *Novum Testamentum S. Irenaei*, Oxford 1923.
- H. KOCH, "Zur Lehre vom Urstand und von der Erlösung bei Irenäus", *Theol. Studien und Krit.*, 1925, 183-214.
- F. LOOFS, *Theophilus von Antiochien adversus Marcionem und die anderen theol. Quellen bei Irenäus*, Texte u. Unters. 46, 2, 1930.
- J. GARCON, *La Mariologie de S. Irénée*, Lyon 1932.
- J. N. BAKHUIZEN VAN DER BRINK, *Incarnatie en Verlossing bij Irenaeus*, 1934.
- W. SCHMIDT, *Die Kirche bei Irenäus*, Helsingfors 1934.
- F. R. M. HITCHCOCK, "Loof's theory of Theophilus of Antioch as a source of Irenäus", *Journal of Theol. Stud.* 1937, 130-139, 255-266.
- PRZYBYLSKI, *De Mariologia S. Irenaei*, Roma 1937.
- E. SCHARL, *Recapitulatio mundi, der Rekapitulationsbegriff des hl. Irenäus* 1941.
- G. BARDY, *La théologie de l'Eglise de s. Irénée au concile de Nicée*, 1947.
- F. SAGNARD, *La gnose valentinienne et le témoignage de S. Irénée*, Paris 1947.
- N. F. MOHOLY, *The doctrine of recapitulation in Saint Irenaeus*, Québec 1948.
- J. A. LAWSON, *The biblical theology of Saint Irenaeus*, London 1948.
- H. HOLSTEIN, "La tradition des Apôtres chez Saint Irénée", *Rech. de Science Relig.* 1949, 229-270.—"Les témoins de la révélation d'après Saint Irénée", *αὐτ.* 1953, 410-420.
- E. MOLLAND, "Irenaeus of Lugdunum and the apostolic succession", *Journ. of Eccl. History* 1950, 12-28.
- T. RÜSCH, *Die Entstehung der Lehre vom hl. Geist bei Ignatius, Theophilus von Antioch und Irenäus*, Zürich 1951.

- A. HOUSIAU, *La christologie de S. Irénée*, Louvain 1955.
- P. CIANI, *S. Ireneo e il Vangelo*, Aversa 1955.
- M. AUBINLAU, "Incorruptibilité et divinisation selon Saint Irénée", *Rech. de Science Relig.* 1956, 25-52.
- E. FABBRI, "El bautismo de Jesús y el unción del Espíritu Santo en la teología de Ireneo", *Ciencia y Fe* 12 (1956), 7-42.—"El bautismo de Jesús y el reposo del Espíritu Santo en la teología de Ireneo", *αὐτόθι* 39-64.—"El cuerpo de Cristo instrumento de salud según S. Ireneo", *αὐτόθι* 13 (1957), 445-465.
- L.-M. FROIDEVAUX, "Sur trois textes cités par Saint Irénée", *Rech. de Science Relig.* 44 (1956), 408-421.—"Une contribution nouvelle à l'étude de Saint Irénée", *αὐτόθι* 46 (1958), 551-555.
- P. NAUTIN, "Irénée, Adversus haereses III. 3, 2", *Revue d'Hist. des Rel.* 151 (1957), 37-78.—*Lettres et écrivains*, 1961, 92-104.
- I. ΡΟΜΑΝΙΔΟΥ, *Τὸ προπατορικὸν αἰσθητὴν (μέχρις Εἰρηναίου)*, Ἀθήναι 1957.
- A. BENSCH, *Heilsgeschichte und Heilswissen*, Leipzig 1957.
- B. HÄGGILUND, "Die Bedeutung der regula fidei als Grundlage theologischer Aussagen" *Studia Theol.* 12 (1958), 1-44.
- BR. REYNERS, *Vocabulaire de la "Demonstration" et des fragments de Saint Irénée*, Chevetogne 1958.
- H. IYTTKENS, "Guds pedagogi hos Irenaeus", *Svensk Teol. Kvartalskrift* 35 (1959), 220-246. 36 (1960), 13-37.
- G. WINGREN, *Man and the incarnation, a study in the biblical theology of Irenaeus*, Philadelphia 1959.
- C. TIBILETTI, "S. Ireneo e l'escatologia nel De testimonio animae di Tertulliano", *Atti Accademia Torino* 94 (1959-1960), 290-330.
- A. BENOÎT, *Saint Irénée*, 1960.
- G. BENTIVEGNA, "Criteriologia di S. Ireneo per una indagine sul mistero della salvezza", *Orient. Chr. Periodica* 26 (1960), 5-28.—"L'angelologia di S. Ireneo nella prima fase dell'opera di salvezza", *αὐτόθι* 28 (1962), 5-48.
- L. M. PERETTO, "Il pensiero di S. Ireneo su Rom. I, 20", *Revista Biblica* 8 (1960), 304-323.
- J. M. ARRÓNIZ, "La immortalidad como deificación en S. Ireneo", *Scriptorium Victorienae* 8 (1961), 262-287.—"La salvación de la carne en S. Ireneo", *αὐτόθι* 12 (1965), 7-29.
- A. ORBE, "El hombre ideal en la teología de S. Ireneo", *Gregorianum* 43 (1962), 449-491.—"Homo nuper factus, Adv. Haereses IV 38, 1", *Gregorianum* 46 (1965), 481-544.—"San Ireneo y el conocimiento natural de Dios", *αὐτόθι* 47 (1966), 441-471, 710-747.—*Antropología de San Ireneo*, Madrid 1969.—"San Ireneo y la primera Pascua del Salvador", *Estudios Eclesiásticos* 44 (1969), 297-344.—"La revelación del Hijo por el Padre según S. Ireneo", *Gregorianum* 51 (1970), 5-86.—"San Ireneo y el discurso de Nazaret", *Scriptorium Victorienae* 7 (1970), 5-33, 202-219.—"Ipse tuum calcabit caput", *Gregorianum* 52 (1971), 95-150, 215-271.—"S. Ireneo y la parábola de los obreros de la vinya", *Estudios Eclesiásticos* 46 (1971), 35-62, 183-206.—*Parábolas evangélicas en S. Ireneo*, Madrid 1972.
- M. RICHARD, "La lettre de saint Irénée au pape Victor", *Zeit. für Neutestl. Wissenschaft* 56 (1965), 260-281.

- H. ZONEWSKI, "Ucenieto na sv. Irinej Lionski za licnostta i izkupitelnoto delo na Iissusa Christa" (Διδασκαλία Ειρηναίου περί του προσώπου και του λειτουργικού έργου του Ήσού Χριστού), *Godisnik na duchovnata Akademija* (Sofia) 14 (1965), 153-210.
- N. BROX, *Offenbarung, Gnosis und gnostischer Mythos bei Irenäus von Lyon*, Salzburg 1966.
- O. ALBERTI, "Problemi di origine in S. Ireneo", *Miscellanea A. Combes* 1, Roma 1967, 95-116.
- J.-P. JOSSUA, *La salut, incarnation ou mystère pascal chez les Pères de l'Eglise de Saint Irénée à Saint Léon le Grand*, Paris 1968.
- J. T. NIELSEN, *Adam and Christ in the theology of Irenaeus of Lyons*, Assen 1968.
- D. J. UNGER, "S. Irenaci Lugdunensis episcopi doctrina de Maria Virgine matre. socia Jesu Christi filii sui ad opus recapitulationis", *Marta Ecclesia*, Romae 1959, 67-140.
- M. F. BERROUARD, "Servitude de la loi et liberté de l'évangile selon s. Irénée", *Lumière et Vie* 61 (1963), 41-60.
- CH. HOERGL, "Die göttliche Erziehung des Menschen nach Irenäus", *Nuovo Didascaleion* 13 (1963), 1-28.
- J. OCHAGAVIA, "Visibile patris filius, a study of Irenaeus' teaching on revelation and tradition", *Orient. Chr. Anal.* 171, Roma 1964.
- S. ROSSI, "Ireneo fu vescovo di Lione", *Giornale Ital. di Filol.* 17 (1964), 239-254.
- P. HEFNER, "Theological methodology in St. Irenaeus", *Journ. of Religion* 44 (1964), 294-309.
- G. JOPPICH, *Salus carnis*, eine Untersuchung in der Theologie des hl. Irenäus von Lyon, Münsterschwarzach 1965.
- Π. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, *Ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος Λοιγδοῦνον ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς Π. Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1969.
- Σ. ΑΓΟΥΡΙΑΔΟΥ, *Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν ἅγ. Εἰρηναῖον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περὶ ἀνθρώπου εἰκόνα τῶν Γνωστικῶν*, Ἀπόψεις χριστ. ἀνθρωπολογίας, Θεσσαλονίκη 1970.
- Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Περὶ ἀνακεφαλαίωσης διδασκαλία τοῦ Εἰρηναίου*, Ἀθήναι 1972.
- A. PINCHERLE, "Su Ireneo Adv. Haerese, III. iii, 1-2", *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 10 (1974), 305-318.
- H. VON CAMPENHAUSEN, "Ostertermin oder Osterfasten? Zum Verständnis des Irenäusbriefs an Victor", *Vig. Christianae* 28 (1974), 114-138.
- PH. PERKINS, "Irenaeus and the Gnostics, rhetoric and composition in Adv. Haerese I", *Vig. Christianae* 30 (1976), 193-200.
- E. LANNE, "L'Eglise de Rome, 'a gloriosissimis duobus apostolis Petro et Paulo Romae fundatae et constitutae Ecclesiae' (Adv. Haer. III, 3, 2)", *Irenikon* 49 (1976), 275-322.
- W. C. VAN UNNIK, "The notes on Irenaeus", *Vig. Christianae* 30 (1976), 201-213.

Η΄. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ ΡΩΜΗΣ

Περὶ τοῦ Ἰππολύτου θὰ ἐγνωρίζομεν σήμερον ἐλάχιστα πράγματα, ὅσα καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοί, καὶ μάλιστα πολὺ συγκεχυμένα, ἂν διαδοχικαὶ ἀνακαλύψεις δὲν εἶχον φέροι εἰς φῶς πλῆθος νέων στοιχείων. Μεταξὺ αὐτῶν προέχουν ὁ ἀνδριάς του εὑρεθεὶς τὸ 1551 εἰς τὴν Via Tiburtina παριστάνων αὐτὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα καὶ φέρων ἓνα κατάλογον συγγραμμάτων εἰς τὰ πλευρὰ τῆς καθέδρας του καὶ τὸ σύγγραμμά του *Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ἔλεγχος* εὑρεθὲν τὸ 1842.

Βάσει ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων διεμορφώθη περὶ τοῦ Ἰππολύτου μία εἰκὼν ἣ ὁποία ἐγινε δεκτὴ γενικῶς, ἂν καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν παρουσιάζονται ἀμφισβητήσεις, τῶν ὁποίων ἀξιολογώτεραι εἶναι αἱ ὑπὸ τῶν Nautin καὶ Hanssens. Ὁ Nautin ἀπὸ μίαν παράλειψιν τῶν καταλόγων καὶ ἓνα σφάλμα τῆς χειρογράφου παραδόσεως κατασκευάζει νέαν εἰκὼνα περὶ τοῦ ἀνδρός. Ἐφοῦ ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ χειρόγραφος παράδοσις δὲν κατοχυρώνουν τὴν ἀuthenticότητά του μεγαλυτέρου του συγγράμματος, τὸ ὁποῖον ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω, θεωρεῖ βέβαιον ὅτι τοῦτο δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Ἰππόλυτον, ἐπειδὴ δὲ εἰς αὐτὸ¹ μνημονεύονται ὡς ἔργα τοῦ ἰδίου συγγραφέως τὰ *Χρονικά* καὶ τὸ *Περὶ τῆς οὐσίας τοῦ παντός*, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦνται εἰς τὰ πλευρὰ τοῦ ἀνδριάντος, συνάγει ὅτι ὁ ἀνδριάς δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Ἰππόλυτον. Ὑπάρχουν ὅμως τόσαι ἄλλαι μαρτυρίαι περὶ τοῦ ἀντιθέτου, ὥστε αὐτὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία νὰ μὴ δύναται νὰ κλονίσῃ τὰς ἐπικρατοῦσας ἀπόψεις. Παρόμοια δύνανται νὰ λεχθοῦν καὶ περὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Hanssens ὅτι ὁ Ἰππόλυτος ἦτο Ἀλεξανδρεὺς ἐγκατεστημένος εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου διετέλεσε πρεσβύτερος καὶ ἀπέθανε μετὰ τὸ 250.

Παραμένει ἀκλόνητος ἡ πεποιθῆσις τῶν πλείστων ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὰς ὅτι ὁ Ἰππόλυτος ἦτο ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης εἰς τὴν Ρώμην ὀλίγον μετὰ τὸ 200 καὶ ἐγέμιζε τὴν ζωὴν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τόσον πολὺ, ὥστε οἱ Ρωμαῖοι ἠθέλησαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ πολὺ βᾶρος του.

ΒΙΟΣ

¹ Ἄν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία τοῦ Φωτίου² ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἰππόλυτος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ *Συντάγματος κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων* ἐση-

1 10, 30 καὶ 10, 32.

2 *Μνημόβιβλος* 121.

μείωνεν ὅτι εἶχε διατελέσει μαθητὴς τοῦ Εἰρηναίου, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Λυών τῆς Γαλλίας εἶναι ὁ προσφορώτερος τόπος γεννήσεως αὐτοῦ ἀπὸ πᾶν ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου, ἀφοῦ δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὁ Εἰρηναῖος ἔμεινεν ἀρκετὸν χρόνον εἰς τὴν Ρώμην ἢ ἄλλην πόλιν, διὰ νὰ ἐπιδοθῇ ἐκεῖ εἰς τὴν διδασκαλίαν. Τὸ σύνολον τῶν δεδομένων περὶ τοῦ βίου του ἐπιτρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν γέννησίν του γύρω ἀπὸ τὸ ἔτος 170. Ἐξ ἄλλου ἢ ἀρτία, ἂν καὶ ὄχι εἰς βάθος, γνώσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, δεικνύει ὄχι μόνον ὅτι εἶχε σπουδάσει ἀλλὰ καὶ ὅτι πιθανῶς ἐδίδαξε φιλοσοφίαν, ἀφοῦ καὶ τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα ἐφόρει καὶ ἀπολογητικὰ ἐνδιαφέροντα εἶχε.

Οἱ πρῶτοι ἱστορικοὶ, ὄχι ὁμοῦ καὶ οἱ μετέπειτα, φαίνονται παραδόξως νὰ ἀγνοοῦν ἀκόμη καὶ τὸν τόπον τῆς δράσεώς του, καὶ ὁ μὲν Εὐσέβιος σημειώνει ἀορίστως ὅτι «καὶ Ἰππόλυτος ἑτέρας που καὶ αὐτὸς προεστὼς Ἐκκλησίας»³, ὁ δὲ Ἰερώνυμος δηλώνει ρητῶς ὅτι τὸν ἀγνοεῖ⁴. Οἱ μεταγενέστεροι ἀπὸ τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου⁵ καὶ τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου⁶ καὶ ἐξῆς ὡς ἔδραν τῆς δράσεως καὶ ἐπισκοπείας του ὀρίζουν τὴν Ρώμην, διατηροῦντες τὴν ὁρθὴν παράδοσιν. Οἱ ἀκριβολόγοι ἱστορικοὶ Εὐσέβιος καὶ Ἰερώνυμος, ἐλέγξαντες τὴν παράδοσιν αὐτήν, δὲν εὔρον χρονικὸν κενὸν πρὸς τοποθέτησιν τῆς ἐπισκοπείας τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὴν Ρώμην, μὴ ἀντιλαμβανόμενοι ὅτι τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἔχη συμβῆ ὑπὸ ἐκτάκτους συνθήκας διπλῆς ἐπισκοπείας. Διὰ τοὺς λόγους τούτους μάλιστα καὶ μερικοὶ νεώτεροι ἀναζητοῦν ἄλλην πόλιν πρὸς τοποθέτησίν του, ὅπως εἶναι τὸ Πόρτον τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖον ὀρίζουν οἱ Ἀναστάσιος Ἀποκρισιάριος, Ἰωάννης Ζωναρᾶς καὶ Νικηφόρος Κάλλιστος⁷. Ὁ J. Dollinger ἀπέδειξεν ὅτι πρὸ τοῦ δ' αἰῶνος δὲν ὑπῆρχεν ἐπισκοπὴ Πόρτου καὶ ὅτι ὁ Ἰππόλυτος ἦτο ἐπίσκοπος Ρώμης ἐκλεγείς ἀπὸ τὴν ἀντίθετον πρὸς τὸν Κάλλιστον μερίδα.

Πράγματι οὗτος ἔζησε καὶ ἔδρασε εἰς τὴν Ρώμην, πρῶτον ἐπὶ Ζεφυρίνου (198-217), ἐπίσκοπος μετέπειτα. Τὰ πολυειδῆ ἐνδιαφέροντά του ἐξεικονίζονται εἰς τὸ πλῆθος τῶν συγγραμμάτων του: καταπολέμησις τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως, ἠθικῶν καὶ αἰρετικῶν, καθορισμὸς τῶν στοιχείων τῆς πίστεως, κατάρτισις τῶν πιστῶν, ὁργάνωσις τοῦ βίου καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ φήμη του εἶχεν ὑπερβῆ τὰ ὄρια τῆς Ρώμης καὶ φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἦτο ἐκείνη ἢ ὁποῖα προσεῖλκυσε εἰς τὴν πόλιν τὸν Ὀριγένην, διὰ νὰ τὸν ἀκούσῃ⁸. Ὅπως ὁμοῦ συμβαίνει συχνάκις μὲ τὰς ἰσχυρὰς προσωπικότητας, ἐδείκνυε καὶ αὐτὸς ἑλλειψιν προσαρμοστικότητος εἰς νέας καταστάσεις, ἢ ὁποῖα τὸν ἔφεραν εἰς ὀξείαν ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἡγέτας ὄλων τῶν χριστιανικῶν μερίδων

3 Ἐπιφ. Ἱστορία 6, 20, 2.

4 *De viris illustribus* 61.

5 *Σχόλια*, PG 86:1, 1213.

Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν Θεόδωρον Ραιθηρόν.

6 Ὀδηγός, PG 89, 301.

7 Κατὰ σειρᾶν, PG 10, 467. PG 134, 1048.

Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 31.

8 ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 61.

της Ρώμης, ἐξεικονιζομένην ἐναργῶς εἰς τὸ ἕνατον βιβλίον τοῦ *Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ἐλέγχου* του

Καὶ κυρίως μὲ τοῖς φιλομοναρχιανούς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν του ἑδρων ἐκεῖ ὁ μαθητὴς τοῦ Νοήτου Ἐπίγονος καὶ ὁ μαθητὴς τούτου Κλεομένης, ἦτο δὲ τόση ἡ ἐπιρροή των, ὥστε κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἰππολύτου, εἰς τὴν Ρώμην δὲν ἐγίνετο δι' ὁτιδήποτε ἄλλο τόσος λόγος ἥσος διὰ τὴν μοναρχίαν Θεοῦ. Ὁ Ζιφυρίνος, ἀγαθὸς τοῖς τρόπους ἀλλὰ καὶ ἀπλοϊκός, δὲν ἠρέσκετο εἰς δογματικὰ λεπτολογία καὶ δὲν κατενόει ἴσως ἐπαρκῶς τὰ δογματικὰ προβλήματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατηυθύνετο ἀπὸ τὸν εὐστροφον καὶ εὐέλικτον Κάλλιστον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποκτήσει τὴν εὐνοίαν του καὶ καταστή σύμβουλός του. Εἰς τὴν σύγκρουσιν μεταξύ τῶν δύο πρεσβυτέρων, Ἰππολύτου καὶ Καλλίστου, δυνάμεθα νὰ διίδωμεν ἀνταγωνισμόν μεταξύ ἑνὸς αὐστηροῦ καὶ ἑνὸς προσαρμοστικοῦ κληρικοῦ. Ὁ Ἰππόλυτος, ἔχων συνείδησιν τῆς ὑπεροχῆς του εἰς παιδείαν καὶ ζῆλον πρὸς τὴν πίστιν, καὶ δικαιούμενος ὡς ἐκ τούτου νὰ τρέφῃ ὠρισμένας εὐγενεῖς φιλοδοξίας, δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ἀνεχθῆ ὑποσκέλισίν του εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις ἀπὸ τὸν Κάλλιστον, τὸν ὁποῖον ἐθεώρει ἀσταθῆ περὶ τὴν πίστιν.

Εἶναι ὁμοῦς ἀληθὲς ὅτι εἰς τὴν σύγκρουσιν μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν περισσότερο ἐβάρυναν αἱ θεολογικαὶ προϋποθέσεις των. Ὁ Ἰππόλυτος κατηγορεῖ τὸν Κάλλιστον ὅτι παρασυρόμενος ἀπὸ τὸν Κλεομένη ἐσκέπτετο μοναρχιανικῶς, αὐτὸς δὲ κατηγορεῖ τὸν πρῶτον ὡς διθεϊτην. Ἡ ἀντίθεσις των ὠφείλετο εἰς τὴν διαφορὰν τρόπου σκέψεως· διότι ὁ μὲν πρῶτος ἀντιμετωπίζων τὸ θεολογικὸν πρόβλημα ἀπὸ τὸ ἀπολογητικὸν πρῖσμα παρουσίαζε πλησίον τοῦ Πατρὸς τὸν Λόγον εἰς σχέσιν ὑποταγῆς, ὁ δὲ δεύτερος ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἄρχοντος ἀντιμετωπίζων τὸ θέμα ἀπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐβλεπε τὰ πράγματα μοναρχιανικώτερα. Ὁ Ἰππόλυτος περὶ τῶν δύο ἀνδρῶν, τοῦ ἐπισκόπου καὶ τοῦ συμβούλου του, λέγει ὅτι ἐκράτουν τὸ δόγμα τοῦ Σαβελλίου «καίτοι ἡμῶν μηδέποτε συγχωρησάντων ἀλλὰ πλειστάκις ἀντικαθεστῶτων πρὸς αὐτούς καὶ διελεγχάντων καὶ ἄκοντας βιασαμένων τὴν ἀλήθειαν ὁμολογεῖν· οἱ πρὸς μὲν ὥραν αἰδούμενοι καὶ ὑπὸ τῆς ἀληθείας συναγόμενοι ὁμολογοῦν, μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐπὶ τὸν αὐτὸν βόρβορον ἀνεκυλίοντο»⁹. Δὲν εἶναι ὀρθὴ εἰς ὅλην τὴν γραμμὴν ἡ ἐντύπωσις τοῦ Ἰππολύτου, διότι τότε, πῶς θὰ ἐδικαιολογεῖτο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κάλλιστος, μόλις ἀνέλαβεν ὁ ἴδιος τὴν ἐπισκοπείαν, κατεδίκασε τὸν Σαβέλλιον, κατὰ τὴν ὁμολογίαν ἐκείνου¹⁰;

Ἐπῆρχε καὶ ἄλλος ἀκόμη λόγος διαφωνίας, ὅτι ὁ Κάλλιστος μὲ τὴν

⁹ *Κατὰ αἰρέσεων*

¹⁰ Αὐτόθι 9, 12.

προσαρμοστικότητα και επιείκειάν του έθεσμοθέτησε συγχώρησιν τών βαρέων άμαρτημάτων παρά τήν επικρατοῦσαν τότε συνήθειαν τρία τουλάχιστον έξ αὐτῶν νά ανατίθενται εἰς τήν μεγαλοθυμίαν τοῦ Θεοῦ· ἡ ἀποστασία, ὁ φόνος, ἡ μοιχεία. Οἱ αἰσθητοὶ τῆς Ρώμης καὶ τῆς Καρχηδόνας ἐξηγέρθησαν έξ αἰτίας τοῦ μέτρου τούτου καὶ οἱ πρῶτοι ἐξέλεξαν ἐπίσκοπόν των τὸν Ἰππόλυτον, σχισματικὸν φυσικά, ὡς φρουρόν τῆς κινδυνευούσης Ἐκκλησίας. Ἡ ἀποψις ὅτι δέν κατέστη ποτὲ ἐπίσκοπος δέν εἶναι ὀρθή, διότι δέν θά ἐδικαιολογεῖτο ἡ κατασκευὴ τῆς περι τούτου εἰδήσεως.

Ὅταν ἔγραφε τὸ ἔργον του *Κατὰ αἰρέσεων* ἦτο ὁπωσδήποτε ἐπίσκοπος, ἂν καὶ δέν τὸ λέγει, καθ' ὅσον ἄλλωστε δέν ἀναφέρει κἄν τὸ ὄνομά του. Χαρακτηρίζων ὁμοῦ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Καλλίστου «διδασκαλεῖον»¹¹, θέλει νά φανερώσῃ ὅτι αὐτὴ εἶναι αἰρετική καὶ ὅτι ἡ ἰδικη του εἶναι ἡ διατηροῦσα τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν.

Παρέμεινε σχισματικὸς ἐπίσκοπος ἐπὶ τῶν διαδόχων ἐκείνου Οὐρβανοῦ (222-230) καὶ Ποντιανοῦ (230-236). Ἀπὸ τοῦ 222, ὅταν τὴν βασιλείαν ἀνέλαβεν ὁ νεαρὸς Ἀλέξανδρος Σεβήρος κηδεμονευόμενος ἀπὸ τὴν μητέρα του Ἰουλίαν Μαιμαίαν, ἤρχισε μία λαμπρὰ περίοδος διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, λόγῳ τῶν συγκρητιστικῶν τάσεων τῆς βασιλομήτορος, καὶ τότε ὁ Ἰππόλυτος ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὴν μίαν πραγματείαν. Ἡ κατάσταση μετεβλήθη μετὰ τὴν ἀνοδὸν εἰς τὸν θρόνον τοῦ Μαξιμίμου Θρακῆς, ὁ ὁποῖος ἐχθρεύετο τὸν Χριστιανισμὸν (235). Τόσον ὁ Ἰππόλυτος ὅσον καὶ ὁ Ποντιανὸς ἐξωρίσθησαν εἰς τὴν Σαρδηνίαν, ὅπου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Προυδεντίου συνεφιλώθησαν. Ὑποβληθέντες εἰς ταλαιπωρίας φαίνεται ὅτι ἀπέθανον ἐκεῖ τὸ 236, τὰ δὲ λείψανά των μετεφέρθησαν εἰς τὴν Ρώμην. Ὁ Ἰππόλυτος ἐτάφη εἰς τὸ μέρος ὅπου τὸ 1551 εὑρέθη ὁ ἀνδριάς του, κατασκευασθεὶς κατὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του ἢ τὸ ἐπόμενον, ἀφοῦ περιέχει πασχάλιον κύκλον δεκατεσσάρων ἐτῶν, ὁ ὁποῖος τὸ 237 ἀπεδείχθη κατὰ τρεῖς ἡμέρας ἐσφαλμένος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι, ἂν κατασκευάζετο μετέπειτα, δέν πρέπει νά περιεῖχε τὸν κύκλον.

Ὁ Προυδέντιος¹² περιγράφει κρύπτῃ φιλοξενουῦσαν τὸν τάφον τοῦ Ἰππολύτου πλησίον τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης εἰς μέρος ὅπου ἦσαν τερπνοὶ κήποι καὶ φέρουσαν ἀργότερα τὸ ὄνομά του. Ὁ Δάμασος ἔθεσεν εἰς τὸν τάφον του ἐπιγραφὴν εἰς τὴν ὁποίαν λέγεται ὅτι, ἐνῶ ἦτο ὁπαδὸς τοῦ Νοβατιανοῦ, ἀκμάσαντος βραδύτερον ὅπως εἶναι γνωστὸν, ἀπέθανεν ὡς μάρτυς. Εἶναι προφανὴς ἡ πλάνη τοῦ συντάξαντος τὴν ἐπιγραφὴν. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 30 Ἰανουαρίου εἰς τὴν Ἀνατο-

Αὐτόθι 9, 12.

Peri stephanon 11, 153 ἐξ.

λικήν Ἐκκλησίαν, τὴν 13 Αὐγούστου εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ σχίσμα τοῦ ἀπερροφήθη μετ' ὀλίγον ὑπὸ τῶν Νοβατιανῶν.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἐπὶ ἤρξει πολυμερέστατος καὶ ἀκαταπόνητος συγγραφεύς, προσεγγίζων ὡς πρὸς τοῦτο τὸν Ὠριγένην. Τὰ ἐνδιαφέροντά του ἐκάλυπτον ὅλα τὰ πεδία τῆς θεολογικῆς γραμματείας ἀπὸ τῆς δογματικῆς μέχρι τῆς ποιήσεως. Κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ ἐκτενῆς ἀλλ' ὄχι πλήρης εὐρίσκεται εἰς τὴν ράχιν καὶ τὰς πλευράς τοῦ ἀνδριάντος του, συμπληρούμενος ἀπὸ τὰ σημειώματα τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Ἱερωνύμου¹³—κυρίως αὐτοῦ—τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου, τοῦ Γεωργίου Συγκέλλου, τοῦ Φωτίου καὶ ἄλλων. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῆ ὅτι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰῶνος ἡ γραμματεία του διὰ τοὺς μελετητὰς δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς καταλόγους. Ἐν καὶ παλαιότερα τὰ ἔργα του εἶχον εὐρεῖαν διὰ δόσιν, μαρτυρουμένην ἀπὸ τὴν ὑπαρξίν τῶν καταλόγων καὶ τὴν φιλοτέχνησιν πολυαριθμῶν μεταφράσεων, σὺν τῷ χρόνῳ ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ ἐχάθησαν σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν καὶ ἄλλα ἐλησμονήθησαν. Εἰς τὸν γενικὸν παραμερισμὸν τῶν πρὸ τῆς Νικαίας συγγραφέων, προφανῶς δι' ἑλλειψίν δογματικῆς ἀκριβολογίας, ἡ γραμματεία τοῦ Ἰππολύτου ὑπέστη περισσοτέρας ζημίας ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην. Ἰδιαιτερός λόγος διὰ τὰς ἀπωλείας εἶναι ὅτι εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ ὑποχώρησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν Δύσιν καὶ αὐτὸς εἶναι εἰς ἀπὸ τοὺς τελευταίους Ἑλληνας συγγραφεῖς τοῦ χώρου ἐκείνου. Εὐτυχῶς ὅτι πολλὰ ἔργα του εἶχον ἤδη μεταφρασθῆ εἰς ἀνατολικὰς γλώσσας, ἐνθ' εἰς τὴν λατινικὴν δὲν ἐγένεν εἰς ἑκτασίν μεταφρασίς των λόγῳ τῆς σχισματικῆς ιδιότητός του.

Ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, διαδοχικαὶ ἀνακαλύψεις ἔφεραν εἰς φῶς τὰ σπουδαιότερα ἰσως τῶν ἔργων του, μερικὰ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, περισσότερα εἰς μεταφράσεις, λατινικὴν, συριακὴν, κοπτικὴν, αἰθιοπικὴν, ἀραβικὴν, ἀρμενικὴν, γεωργιανὴν, σλαβωνικὴν.

Ἡ γλώσσά του εἶναι καθαρὰ καὶ ἐπιμελημένη μὲ τάσιν ἀπλουστεύσεως, ἡ ἔκφρασίς του ποικίλλεται κάπου κάπου μὲ ρητορικὰ σχήματα, ἡ δὲ σκέψις του καταστρώνεται μεθοδικῶς. Ἐν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν ὁμιλητικὸν χαρακτήρα πολλῶν κειμένων του καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἔφορει διαπαντός φιλοσοφικὸν τρίβωνα, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι διηύθυνε σχολὴν καὶ ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀπετέλουν διαλέξεις ἐνώπιον τῶν ἀκροατῶν του. Εἶχε δαψιλῆ γνώσιν τῆς Γραφῆς, τῆς πρὸ αὐτοῦ ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας καὶ τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς λογο-

13 Κυρίως Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 22 *De viris illustribus* 61.

τεχνίας, ἐπωφελεῖται πλουσίως ὄλων αὐτῶν καὶ διανθίζει τὴν ἔκθεσιν μὲ παραθέματα ἀπὸ τῆς πάσης μορφῆς πηγᾶς του, χωρὶς ἐξαίρεσιν τῶν ποιητικῶν. Ἐπωφελεῖται ἰδιαιτέρως τῶν Ἰουστίνου, Μελίτωνος Σάρδεων, Θεοφίλου Ἀντιοχείας, Εἰρηναίου.

Ἀπολογητικὰ συγγράμματα

Ἦσχολήθη μὲ τὴν ἀπολογητικὴν προφανῶς κατὰ τὴν νεότητά του, ὁπότε ἦσκει τὸ ἔργον διδυσκάλου, ἀλλὰ καὶ μετέπειτα ὡσάκις παρουσιάζετο κατάλληλος εὐκαιρία ἢ ἀνάγκη. Ζῶν εἰς τὴν Ρώμην συμμετεῖχεν εἰς τὰ παθήματα τῶν Χριστιανῶν περισσότερο ἀπὸ ὅποιονδήποτε θεολόγον ζῶντα εἰς τὴν ἐπαρχίαν καὶ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ρωμαϊκὴν πολιτείαν ἐπιτυχῶς· καὶ ἦτο αὐστηρὸς κριτὴς τῆς.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ συγγράμματος *Κατὰ αἰρέσεων*¹⁴ μνημονεύεται ἔργον τοῦ συγγραφέως ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ τῆς τοῦ παντός οὐσίας*. ἐνῶ εἰς τὸν ἀνδριάντα φέρεται ἔργον «Ἠρὸς Ἑλλήνας καὶ πρὸς Πλάτωνα καὶ περὶ τοῦ παντός». Προφανῶς τόσον αὐτοὶ οἱ τίτλοι ὅσον καὶ οἱ διδόμενοι ὑπὸ τοῦ Φωτίου¹⁵ παρεμωρεῖς ἀναφέρονται εἰς τὸ αὐτὸ σύγγραμμα. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν ὁμοῦς τούτου τὸ χειρόγραφον ἀπέδιδε τοῦτο εἰς τὸν Ἰώσηπον, μία δὲ περιθωριακὴ σημείωσις εἰς τὸν Γάϊον, πρεσβύτερον Ρώμης καὶ συγγραφέα τοῦ «Λαβυρίνθου»· καὶ ἡ μὲν πρώτη εἰδήσις προέρχεται ἐκ παραναγνώσεως τοῦ ὀνόματος (ΙΩΝΗΠΟΥ ἀντὶ ἸΠΠΟΛΥΙΟΥ) εἰς κάποιον στάδιον τῆς χειρογράφου παραδόσεως, ἡ δὲ δευτέρα προέρχεται ἀπὸ προσπάθειαν διορθώσεως τοῦ λάθους, ἢ καὶ αὕτη ἀπετυχε κατὰ τὸ σημεῖον ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον προέρχεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ «Λαβυρίνθου», ὅπως ἐλέγετο ἄλλως τὸ *Κατὰ αἰρέσεων*, ὄχι ὁμοῦς καὶ κατὰ τὸ δηλούμενον ὄνομα τοῦ Γαίου. Ὅταν ἀνεκαλύφθη τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον κατεφάνη ἡ πατρότης τοῦ ἔργου ἐκείνου, καθ' ὅσον μάλιστα ἡ περιγραφή τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Φωτίου καλύπτει τὸν ἀκριβῆ τίτλον αὐτοῦ. Εἰς δύο σύντομα βιβλία ἐδείκνυε τὰς ἀντιφάσεις εἰς τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος, ἀπεδείκνυε τὴν ἀρχαιότητα τῆς Ἰουδαϊκῆς σοφίας, ἐδίδεν ἐπιτομον ἔκθεσιν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ περιέγραφε τὰ συστατικὰ τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς διασωθὲν εἰς τὰ *Ἱερὰ Παράλληλα* χωρίον περιγράφεται ὁ Ἄδης ὡς ὑπόγειος τόπος πρὸς προσαρινὴν κατοικίαν τῶν ψυχῶν, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ σκοτεινὸν μέρος κατοικοῦν αἱ ἄδικοι, εἰς δὲ τὸ φωτεινὸν μέρος αἱ δίκαιαι. Μετὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων δίκαιοι καὶ ἄδικοι θὰ ὀδηγηθοῦν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ Λόγου, θὰ κριθοῦν ὑπ' αὐτοῦ, ὁπότε οἱ μὲν ἄδικοι θὰ παραδοθοῦν εἰς τὸ

10, 32.

Μυριόβιβλος 48.

ἄσβεστον πῦρ, οἱ δὲ δίκαιοι θά ἀπολαύσουν τῆς αἰωνίου ζωῆς εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν.

Ὁ Θεοδώρητος διέσωσε δύο μικρά τεμάχια ὁμιλοῦντα περὶ ἀναστάσεως ἀπὸ ἐπιστολὴν τοῦ Ἰππολύτου «πρὸς βασιλίδι τινά»¹⁶, ὃ δὲ Ἀναστάσιος Σιναΐτης διέσωσε μικρὸν ἐπίσης τεμάχιον ἀπὸ λόγον τοῦ «περὶ ἀναστάσεως καὶ ἀφθαρσίας»¹⁷. Ὅτι ἔγραψε τοιοῦτον κείμενον ὁ Ἰππόλυτος, φαίνεται τόσον ἀπὸ τὴν σημείωσιν τοῦ Ἱερωνύμου¹⁸, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν κατάλογον τοῦ ἀνδριάντος, ὅπου ὑπάρχει ὁ τίτλος *Περὶ Θεοῦ καὶ σαμῶς ἀναστάσεως*. Ὅπως δεικνύεται ἀπὸ συριακὰ τεμάχια τοῦ ἔργου, ἐπρόκειτο περὶ πραγματείας ἀφιερωθείσης εἰς τὴν Ἰουλιαν Μαρμαϊαν, μητέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (222-235). Ἰᾶναι πιθανὸν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἡμῶν εἶχεν ἀπευθυνθῆ περισσοτέρας τῆς μιᾶς φοράς πρὸς τὴν συγκρητίστριαν βασιλομήτορα, ἀπαντῶν εἰς θρησκευτικῆς φύσεως ἐρωτήματα αὐτῆς.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰππολύτου σώζεται κείμενον, ἀποτελούμενον ἀπὸ δέκα σύντομα κεφάλαια, μὲ τὸν τίτλον *Ἀποδεικτικὴ πρὸς Ἰουδαίους*. Πρόκειται μᾶλλον περὶ ἀποσπάσματος εὐρυτέρου συνόλου, τὸ ὅποιον πάντως δίδει ἀκριβῆ εἰκόνα περὶ τοῦ στόχου αὐτοῦ. Ἐκκινῶν ἀπὸ τὰ μυρία δεινὰ, εἰς τὰ ὁποῖα εὐρίσκεται ὁ Ἰσραήλ, καλεῖ τοῦτον εἰς διάλογον διὰ νὰ εὐρεθῆ, μήπως τὰ δεινὰ αὐτὰ ὀφείλονται εἰς ἐκεῖνο τὸ μικρὸν ὄξος καὶ τὴν χολὴν μὲ τὰ ὁποῖα ἐπότισε τὸν Χριστόν. Ἡ ἐπίκλησις τῶν προφητειῶν ἀποδεικνύει ὅτι πράγματι τοῦτο συμβαίνει. Τὸ ὕφος δὲν παρουσιάζει σοβαρὰν παραλλαγὴν ἀπὸ τὸ τοῦ συγγραφέως ἡμῶν, ἰδίως τῶν νεανικῶν του χρόνων, καὶ εἰς τὸν ἀνδριάντα παρουσιάζεται ἐφθαρμένος τίτλος συγγράμματος, τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκονται τὰ τελευταῖα γράμματα ... *ιους* (= Ἰουδαίους).

Ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Ἰππόλυτον οὔτε τὴν *Ἠρὸς Διόγνητον* πραγματείαν οὔτε τὰ πρόσθετα εἰς αὐτὴν κεφάλαια.

Ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα

Ὑπῆρξεν ὁ συστηματικώτερος τῶν μέχρι τῶν χρόνων του ἑρμηνευτῆς, ἔχων ἀνταγωνιστὴν μόνον τὸν σχεδὸν σύγχρονόν του Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων του δεικνύει ὅτι συνήθως ἀντὶ τῆς συστηματικῆς ὑπομνηματίσεως ὁλοκλήρων βιβλίων τῆς Γραφῆς, ἐλάμβανεν ὠρισμένα βιβλικὰ τεμάχια ἢ ἐπεισόδια καὶ ἀφιέρωνεν εἰς αὐτὰ μίαν ἢ περισσοτέρας διαλέξεις. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἠρμήνευσε πλεῖστα βιβλία, ἀλλὰ σήμερον μόνον τμήματα τοῦ ὀγκώδους τούτου ἔργου του σώζονται, περιλαμβανομένων εὐτυχῶς καὶ

16 *Ἐρανιστῆς* 2 καὶ 3.

17 *Ὀδηγὸς* 43.

18 *De viris illustribus* 61.

μερικῶν πλήρων ὑπομνημάτων. Ἄν καί σαφῶς ἀκολουθεῖ τὴν τυπολογικὴν, καὶ ἐνίοτε τὴν ἀλληγορικὴν, μέθοδον ἐρμηνείας, δὲν παραμελεῖ καὶ τὴν ἱστορικοφιλολογικὴν μέθοδον καὶ ἐνίοτε φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη εἶναι συμπλήρωμα τῆς δευτέρας.

Τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὸν Δανιήλ* εἶναι ἀπὸ τὰ ἀντιπροσωπευτικώτερα κείμενα τοῦ Ἰησοῦ. Σώζεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος του, κατ' ἀποσπάσματα εἰς τὴν συριακὴν, πλήρως δὲ εἰς ἀρχαίαν σλαβονικὴν μετάφρασιν. Γραφὲν τὸ 204. εὐθὺς μετὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, φέρει τὴν σφραγίδα τοῦ διωγμοῦ τούτου. Δὲν πρόκειται περὶ συνεχοῦς ἐρμηνείας τοῦ κειμένου κατὰ λέξιν, ἀλλὰ περὶ ἐξηγητικῆς διαπραγματεύσεως τῶν κυρίων ἐπεισοδίων τοῦ Δανιήλ εἰς τέσσαρα βιβλία, βάσει τῆς μεταφράσεως τοῦ Θεοδοτίωνος. Τὸ πρῶτον βιβλίον ἀφιερώνεται εἰς τὸ ἐπεισόδιον τῆς Σωσάννας, τὸ ὁποῖον προσφέρεται εἰς ἐκτεταμένην τυπολογίαν. Ἡ Σωσάννα προτυπώνει τὴν Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ἀπειλεῖται, καὶ σώζεται ἀπὸ τὸν Χριστὸν, ὁ σύζυγός της Ἰωακείμ προτυπώνει τὸν Χριστὸν καὶ οἱ δύο πρεσβύτεροι τοὺς διώκτας, Ἰουδαίους καὶ Ἐθνικούς. Εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον ἐρμηνεύεται ἡ διήγησις περὶ τῆς εἰκόνης τῆς χρυσοῦς τὴν ὁποίαν ἔστησεν ὁ βασιλεὺς Ναβουχοδονόσορ καὶ λέγεται ὅτι ὑπὸ τὰ τέσσαρα βασίλεια τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ ἐννοοῦνται ἡ βαβυλωνιακὴ, ἡ περσικὴ, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Εἰς τὸ τρίτον ἐρμηνεύεται ἡ διήγησις περὶ τῆς καταρρίψεως τοῦ Δανιήλ εἰς τὸν λάκκον τῶν λεόντων καὶ ἐξετάζονται αἱ σχέσεις τοῦ Χριστιανοῦ πρὸς τὴν πολιτείαν. Εἰς τὸ τέταρτον ἐρμηνεύεται ἡ δρασις τοῦ προφήτου Δανιήλ. Τὸ χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον διὰ πρώτην φοράν γίνεται λόγος περὶ γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ τὴν 25 Δεκεμβρίου κατὰ τὸ τεσσαρακοστὸν δεύτερον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Λυγούστου, καὶ περὶ θανάτου αὐτοῦ τὴν 25 Μαρτίου, θὰ ἦτο ἀξιόλογον, ἂν δὲν ἐθεωρεῖτο ὑπὸ πολλῶν παρέμβλητον.

Τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων* εἶναι παρομοίας πρὸς τὸ προηγούμενον ἀξίας. Διατηρούμενον κατ' ἀποσπάσματα εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ εἰς μεταφράσεις σλαβονικὴν, ἀρμενικὴν καὶ συριακὴν, σώζεται εἰς συνεχῆ κείμενον εἰς γεωργιανικὴν μετάφρασιν, ἡ ὁποία ἐφιλοτεχνήθη βάσει τῆς ἀρμενικῆς. Τὸ γεωργιανικὸν φθάνει μόνον μέχρι τοῦ κεφαλαίου 3, 7, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἐρμηνεία δὲν εἶχε προχωρήσει πέραν αὐτοῦ. Τὸ ὄφος δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ διαλέξεων αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ἐνώπιον ἀκροατηρίου μᾶλλον μαθητικοῦ παρά λατρευτικοῦ. Ἡ κατάχρησις ρητορικῶν σχημάτων προέρχεται πιθανῶς ὑπὸ τὴν ἀνωριμότητα τοῦ συγγραφέως κατὰ τὸν χρόνον τῆς συν-

τάξεως τοῦ ὑπομνήματος, διότι πράγματι εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα κείμενα αὐτοῦ. Ἡ τυπολογία ἐδῶ πλησιάζει πρὸς τὴν ὠριγένειον ἀλληγορίαν· ὁ νυμφίος βασιλεὺς εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ ἡ νύμφη εἶναι ἡ Συναγωγή, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐπρόκειτο νὰ ἐξέλθῃ ἡ Ἐκκλησία, ἐνίοτε δέ, ὅπως εἰς τὸν Ὁριγένην, ἡ ψυχὴ. Τὰ ἄλματα τοῦ Νυμφίου παριστάνουν τὰς φάσεις τῆς ἀπολυτρωτικῆς ἐνεργείας του, τὴν ἐνανθρώπησιν, τὴν σταύρωσιν, τὴν κάθοδον εἰς τὸν ἅδην, τὴν ἀνάστασιν, τὴν ἀνάληψιν, οἱ δὲ οὐ μαστοὶ τῆς Νύμφης παριστάνουν τὰς δύο Λιαθήκας. Ὁ Ἀμβρόσιος ἐχρησιμοποίησε τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ψαλμοῦ 118.

Εἰς τὸ πρωτότυπον καὶ εἰς μεταφράσεις ἀρμενικὴν καὶ γεωργιανικὴν σώζεται τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὰς εὐλογίας τοῦ Ἰακώβ*, ἐξαιρετον καὶ αὐτὸ δείγμα τῆς ἰδιαζούσης εἰς τὸν συγγραφεὺ μεθόδου πνευματικῆς ἐρμηνείας. Σημειωτέον ὅτι παρὰ τὸν τίτλον του ἡ ἐρμηνεία περιλαμβάνει καὶ τὰς προηγηθείσας εὐλογίας τοῦ Ἰσαάκ¹⁹. Ζητεῖ προοιμακῶς τὴν εὐλογίαν τοῦ Κυρίου, διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀποδώσῃ τὰ παραβολικῶς λεγόμενα διὰ τῶν προφητῶν. «Τοὺς περὶ εὐλογιῶν τοῦ Ἰακώβ ποιούμενος λόγους, αὐτὸς τὴν παρὰ τοῦ Κυρίου εὐλογίαν αἰτῶ. Τίς γὰρ ἀνθρώπων ἰκανὸς διηγήσασθαι τὰ πνευματικῶς εἰρημένα, εἰ μὴ ἡ οὐράνιος σοφία συνεργεῖ τῷ λέγοντι; Τίς δὲ ἐρμηνεύσαι δύναται τὰ διὰ τῶν μακαρίων προφητῶν διὰ παραβολῶν αἰνιγματωδῶς εἰρημένα, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Λόγος ἑαυτοῦ ἐρμηνεύς γένηται.» Τότε ὁ λίχνος, εὐρισκόμενος ὑπὸ τὸν μῦθον, ὑπεδήλωνε διὰ τῆς σκιᾶς τὴν ἀλήθειαν, τῶρα δέ, κρεμύμενος φανερῶ ἐπὶ τοῦ ζύλου, φωτίζει τὰ πάντα. Ὁ Ἰακώβ κατὰ τὸ τότε παρὸν ὠμίλει πρὸς τοὺς ἰδικοὺς του υἱοὺς, τὰ λεγόμενα ὅμως συνέβησαν κατὰ τὸν τελευταῖον καιρὸν, τὸν τῆς ἐνανθρώπησεως²⁰. Εἰρεῖαν χρῆσιν τοῦ ὑπομνήματος τούτου ἔκαμεν ὁ Ἀμβρόσιος.

Τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὰς εὐλογίας τοῦ Μωϋσέως*²¹ σώζεται εἰς ἀρμενικὴν καὶ γεωργιανικὴν μετάφρασιν, πλὴν δύο βραχυτάτων τεμαχίων σωζομένων καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ὁμοίως εἰς τὰς δύο ἀνωτέρω γλώσσας σώζεται ὑπόμνημα *Εἰς Λαβὶδ καὶ Γολιάθ*²².

Πολυάριθμα ἄλλα ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα, μαρτυρούμενα εἴτε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς εἴτε ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ἢ ἔχουν καθ' ὅλοκληρίαν χαθῆ ἢ ἐκπροσωποῦνται τῶρα ἀπὸ σποραδικὰ ἀποσπάσματα. Εἶναι τὰ κάτωθι.

Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, μνημονευόμενον ὑπὸ Εὐσεβίου καὶ Ἰερωνύμου καὶ ἐκπροσωπούμενον ἀπὸ ἑξ ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ Προκοπίου Γαζαίου.

19 Ἦτοι Δευτερ. 27 καὶ 49.

20 *Εἰς τὰς εὐλογίας τοῦ Ἰακώβ* 1.

21 Δευτερ. 33.

22 *1^η Βασ.* 17.

Εἰς Ζαχαρίαν, μνημονευόμενον ὑπὸ Ἱερωνύμου καὶ ἐκπροσωπούμενον ἀπὸ ἓν συριακὸν ἀπόσπασμα.

Εἰς Ματθαῖον, τοῦ ὁποίου σώζονται ἑλληνιστὶ ἢ συριστὶ τμήματα εἰς τὸν ἔσχατολογικὸν λόγον τοῦ κ. 24 καὶ εἰς τὴν διανομὴν τῶν ταλάντων τοῦ κ. 25 καὶ ἄλλα.

Εἰς τὸν Ἰωάννην. Τρία ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν λόγον εἰς τοὺς δύο ληστὰς διατηροῦνται ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφές ἂν ὁ λόγος ἀνεφέρετο εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Ἰωάννου ἢ τοῦ Λουκᾶ. Πλήρως σώζεται ὁ λόγος εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου (κ. 11), μεταξὺ ἔργων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ ὁποίου ἡ ταυτότης ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν εἰς τὴν ἄρμενικὴν μετάφρασίν του, ἂν καὶ ἡ γνησιότης του δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ.

Εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου. Χωρὶα τῆς παρατίθενται πολλακίς εἰς ἀραβικὸν ὑπόμνημα καὶ σπανιώτερον εἰς ἄλλας πηγὰς.

Ἀντιαιρετικὰ συγγράμματα

Τὰ συγγράμματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν πολὺ μεγαλυτέραν ἀξίαν, ὄχι μόνον διότι ρίπτουν ἀφθονον φῶς εἰς τὰς θεολογικὰς ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ διότι ἐξεικονίζουν ἐναργῶς τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέως, μίαν προσωπικότητα γεμάτην ζῆλον καὶ πάθος. Ἦτο σκληρὸς ἀγωνιστὴς καὶ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς νὰ ἀναμιγνύωνται αἱ προσωπικαὶ ἐντυπώσεις εἰς τοὺς πνευματικοὺς ἀγῶνας ὡδήσε πρὸς τὰ ἄκρα. Δὲν στερεῖται μεθόδου εἰς τὴν διαπραγματεύσιν, ἀλλ' ἡ ἀντιρρητικὴ τάσις του δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ καταστρώσῃ θετικῶς καὶ συστηματικῶς τὰς σκέψεις του. Εἶναι κατὰ βάσιν ἀντιρρητικός.

Ἦρχισε τὴν δραστηριότητα ταύτην μὲ τὴν σύνταξιν ἔργων ἐναντίον ἐπὶ μέρους αἵρετικῶν ομάδων, πιθανῶς δὲ πρῶτα μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξαν δύο κατὰ τῶν Ἀλόγων, τῶν ἀρνούμενων τὴν προῦπαρξιν τοῦ Λόγου καὶ ἀπορριπτόντων διὰ τοῦτο τὰ συγγράμματα τοῦ Ἰωάννου. Πρῶτον εἶναι τὸ *Ἐπεὶ τοῦ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ Ἀποκαλύψεως*, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται εἰς τὸν ἀνδριάντα. Τὸ ἐγνώριζεν ὁ σῦρος Ἐβεδ Ἰησοῦ, συγγραφεὺς τοῦ ἰδ' αἰῶνος, καὶ πιθανῶς τὸ ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸ ἔργον του *Κατάλογος βιβλίων τῶν Ἐκκλησιῶν*. Τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἀποσπάσματα ἐρμηνειῶν εἰς τὰ δύο ἰωάννεια βιβλία προφανῶς προέρχονται ἀπὸ ἄλλα ἔργα. Τὸ δεύτερον εἶναι τὰ *Κεφάλαια κατὰ Γαῖον*, μνημονευόμενα ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ἐβεδ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος

ρητῶς τὰ διακρίνει ἀπὸ τὸ προηγούμενον. Ὁ Βάρ Σαλιμπι (1171) διασώζει πέντε τεμάχια ἐξετάζοντα χωρία τὰ ὁποῖα ἀπερρίπτοντο ὑπὸ τοῦ Γαίου. Τὰ δύο ἔργα ἐγράφησαν περὶ τὸ 200.

Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν πρέπει νὰ ἐγράφη τὸ ἔργον *Κατὰ Μαρκίωνος*, ἀπαντώμενον εἰς τοὺς καταλόγους τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Ἱερωνίου. Εἰς τὸν ἀνδριάντα δὲν μνημονεύεται. ἀπαντᾶται ὁμοίως εἰς τὴν τελευταίαν θέσιν τοῦ καταλόγου τοῦ ὁ τίτλος *Περὶ ἀγαθοῦ καὶ πόθεν τὸ κακὸν* καὶ δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος, τοῦ ὁποῖου πάντως δὲν σώζεται κανὲν λείψανον.

Μετὰ ἐπαρκῆ προετοιμασίαν ὁ Ἰππόλυτος προέβη εἰς τὴν σύνθεσιν ἑνὸς γενικοῦ ἀντιαιρετικοῦ συγγράμματος, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Εὐσεβίος καὶ ὁ Ἱερώνυμος δίδουν τὸν τίτλον *Πρὸς ἀπίστας τὰς αἰρέσεις*, ὁ δὲ Φώτιος *Σύνταγμα κατὰ αἰρέσεων* τριάκοντα δύο²¹. Ὁ τελευταῖος συγγραφεὺς βεβαιώνει ὅτι ἤρχιζε μὲ τοὺς Λοσιθεανοὺς καὶ ἐτελείωνε μὲ τὸν Νόητον καὶ τοὺς Νοητιανοὺς, διὰ τοὺς ὁποίους λέγει ὅτι εἶχον ἀντικρουσθῆ ἀπὸ τὸν Εἰρηναῖον μὲ τὰς διαλέξεις του, τῶν ὁποίων ἐπιτομὴ ὑπῆρξε τὸ παρὸν ἔργον. Φυσικὰ ὁ Εἰρηναῖος λόγῳ χρονολογικῶν δεδομένων δὲν ἠδύνατο νὰ διαπραγματευθῇ περὶ τῶν τελευταίων καὶ προφανῶς ὁ Φώτιος ἐννοεῖ ἐξέτασιν τῶν προηγούμενων αἱρέσεων, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Λυῶνος πλὴν τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος ἀφιέρωνε κατὰ καιροὺς διαλέξεις εἰς τοὺς αἵρετικούς ἐν γένει καὶ εἶχε προλάβει νὰ ὀμιλήσῃ καὶ περὶ τοῦ Νοήτου. Τὸ ἔργον ὁ Φώτιος καλεῖ 'βιβλιδάριον' λόγῳ τῆς συντομίας του, τοῦτο δὲ συμφωνεῖ μὲ τὰς πληροφορίας αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰππολύτου, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν πρόλογον τοῦ *Κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων* λέγει ὅτι παλαιὰ εἶχεν ἐκθέσει τὰς ὑπόψεις τῶν αἵρετικῶν «οὐ κατὰ λεπτόν ἀλλ' ἄδρομερῶς». Ὅτι οἱ μεταγενέστεροι αἱρεσιολόγοι Ἐπιφάνιος καὶ Φιλίστριος ἐχρησιμοποίησαν εὐρέως τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου εἶναι εὐνόητον, φαίνεται ὁμοίως ὅτι εἶναι ὀλόκληρον ἐνσωματωμένον, ὑπὸ μορφήν περισσότερον συντομευομένην, εἰς τὸν Libellus de haeresibus ὁ ὁποῖος εἶναι προσηρητημένος εἰς τὸ *De praescriptione haereticorum* τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ὅπως ὑπεστήριξε μὲ σοβαρὰν ἐπιχειρηματολογίαν ὁ R. A. Lipsius. Ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ μικρὸν αὐτὸ ἔργον ἐπηρέασε τὴν μεταγενεστέραν γραμματείαν περισσότερον ἀπὸ τὸν ἑκτενῆ *Ἐλεγχον*, πιθανῶς διότι ἦτο συντομώτερον καὶ ἀρχαιότερον, ἐστερεῖτο δὲ τῶν προσωπικῶν ἀντιθέσεων.

Κατὰ τὴν ἀνωτέρω πληροφορίαν τοῦ Φωτίου τὸ *Σύνταγμα* ἐτελείωνε μὲ τὴν ἐξέτασιν τῆς αἱρέσεως τοῦ Νοήτου. Τὸ σωζόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Εἰς τὴν αἵρεσιν Νοήτου* κείμενον ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς μεγαλυ-

τέρου συνόλου, και δὴ τὸ τέλος αὐτοῦ, διότι, ἐνῶ ἀρχίζει μὲ τὴν φράσιν «ἕτεροί τινες ἑτέραν διδασκαλίαν παρεισάγουσιν», τελειώνει μὲ τὴν τριαδικὴν δοξολογίαν. Λέν εἶναι ὅμως εἰλόγον νά ταυτίσωμεν ἐκεῖνο τὸ εὐρύτερον σύνολον μὲ τὸ ἀνωτέρω Σύνταγμα, δεδομένου ὅτι αὐτὸ μὲν ἦτο σύντομον, τὸ δὲ παρὸν εἶναι ἐκτενές.

Ἐξ ἄλλοι εἰς τὸ περιθώριον τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Φώτιος²⁴, ἀποδίδεται εἰς τὸν Γάϊον κείμενον φέρον τὸν τίτλον *Κατὰ τῆς Ἀρτέμωνος αἰρέσεως*, τὸ ὁποῖον μὲ παρόμοιον τίτλον χρησιμοποιοεῖ ὁ Εὐσέβιος²⁵, μὴ κατονομάζων τὸν συντάκτην, προφανῶς διότι τὸν ἠγνόει. Ἐπειδὴ ὁ Θεοδώρητος²⁶ τὸ κείμενον τοῦτο ὀνομάζει «Σμικρὸν Λαβύρινθον» καὶ ὡς γνωστὸν τὸ *Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων* ἔχει ἐπίσης τὸν τίτλον «Λαβύρινθος», ὑποθέτου πολλοὶ ὅτι συγγραφεὺς τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου εἶναι ὁ Ἰππόλυτος, ὁπότε θὰ ἦτο δυνατόν νά λεχθῆ ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἄλλο μέρος τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἔργου, τοῦ ὁποίου τμήμα εἶναι τὸ *Εἰς τὴν αἵρεσιν Νοήτου*. Μεγάλῃ δυσκολίᾳ διὰ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν εἶναι ὅτι εἰς τὸ παρὸν κείμενον ὁ Ζεφυρίνος κρίνεται εὐμενέστατα, ἐνῶ ἄλλοῦ ὁ Ἰππόλυτος τὸν χαρακτηρίζει δυσμενέστατα, καὶ ὅτι ὁ Ἀρτέμων πιθανῶς ἤκμασεν ὀλίγον μετὰ τὸν Ἰππόλυτον.

Εἴκοσι πέντε ἔτη μετὰ τὸ πρῶτον πολυμερὲς ἀντιαιρετικὸν ἔργον ὁ Ἰππόλυτος ἐπανέλαβε τὸ ἐγχείρημά του μὲ εὐρυτέραν προοπτικὴν, συντάσων τὸ ἔργον *Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ἔλεγχος*. Ἄν καὶ εἶναι τὸ οὐκοῦμαιότερον σύγγραμμά του, δέν μνημονεύεται οὔτε εἰς τὸν ἀνδριάντα οὔτε εἰς ὅποιονδήποτε κατάλογον, διὰ τοῦτο δὲ τὸ πρῶτον βιβλίον του, γνωστὸν ἀπὸ παλαιὰ καὶ παραδιδόμενον ἄνωνύμως, ἐκαλεῖτο «φιλοσοφούμενα» καὶ ἐξεδίδετο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὠριγένους. Τὸ 1842 ὁ Μηνᾶς Μινωίδης εὔρε τὰ βιβλία 4-10 εἰς χειρόγραφον τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, τὸ ὁποῖον μάλιστα μετέφερεν εἰς Παρισίους καὶ ἔκτοτε ἠλλεῖπουν μόνον τὰ ἐνδιάμεσα βιβλία 2, 3. Ἀρχικῶς ἐξεδόθη καὶ πάλιν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὠριγένους, ἀλλὰ μετὰ πολλὰς συζητήσεις ἀνεγνωρίσθη ἡ ἰππολύτειος πατρότης του τὸ 1859.

Σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι νά δείξῃ ὅτι οἱ αἵρετικοὶ εἶναι οὐσιωδῶς ἄθεοι, διότι ἀντλοῦν τὰς δοξασίας των ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα καὶ τὰ μυστηριακὰ θρησκευάματα, ὅπως λέγει εἰς τὸ προοίμιον.

«Ἴν' οὖν ἀθεοὺς αὐτοὺς ἐπιδείξωμεν καὶ κατὰ γνώμην καὶ κατὰ τρόπον καὶ κατὰ ἔργον, ὅθεν τε τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῖς γεγένηται, καὶ ὅτι μὴθὲν ἐξ ἁγίων γραφῶν λαβόντες ταῦτα ἐπεχείρησαν ἡ τινος ἁγίου διαδοχὴν φυλάξαντες ἐπὶ ταῦτα ὥρμησαν, ἀλλ' ἔστιν

24 *Μυσιόβιβλος* 48.

25 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 28.

26 *Αἵρετικῆς κηκορνθίας ἐπιτομὴ* 2, 5.

αὐτοῖς τὰ δοξαζόμενα ἀρχὴν μὲν ἐκ τῆς Ἑλλήνων σοφίας λαβόν-
τα, ἐκ δογμάτων φιλοσοφουμένων καὶ μυστηρίων ἐπιχειρημέ-
ων καὶ ἀστρολόγων ρεμβομένων, δοκεῖ οὖν πρότερον ἐκθεμέ-
ους τὰ δόξαντα τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφοις ἐπιδείξει τοῖς
κτυγχάνουσιν ὄντα τούτων παλαιότερα καὶ πρὸς τὸ θεῖον σεμνό-
ερα· ἔπειτα συμβαλεῖν ἐκάστην αἵρεσιν ἐκάστῳ, ὡς τοῦτοις τοῖς
πιχειρήμασιν ἐπιβαλόμενος ὁ πρωτοστάτης τῆς αἵρέσεως ἐπλεο-
έκτησε λαβόμενος τὰς ἀρχὰς καὶ ἐκ τούτων ἐπὶ τὰ χεῖρονα ὀρη-
εῖς δόγμα συνεστήσατο».

ι τούτων ἔδωσε καὶ τὴν διαίρεσιν τοῦ ἔργου εἰς δύο μέρη.

ιβλία 1-4. Φιλοσοφικὰ καὶ παραφιλοσοφικὰ δόγματα. Τὸ μέρος
ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς ὀνομάζει «Φιλοσοφούμενα» (9, 8)

- 1 Συστήματα φιλοσόφων φυσικῶν, ἠθικῶν, διαλεκτικῶν,
Ἐπικουρείων, Ἀγνωστικῶν, Βραχμάνων, Δρυϊδῶν, Ἡσιδ-
δου. Πρόκειται περὶ εἶδους ἱστορίας τῆς σκέψεως τῶν Ἑλ-
λήνων καὶ τῶν Ἰνδῶν
- 2 Ἀπολεσθέν. Πιθανῶς περὶ μυστηριακῶν θρησκευμάτων (1,
26)
- 3 Ἀπολεσθέν. Πιθανῶς περὶ μαγείας (1, 26)
- 4 Περὶ ἀστρολογίας.

ιβλία 5-9. Τὰ αἵρετικὰ συστήματα καὶ ἡ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας
προέλευσις των

- 5 Ὀφιανοί, Περᾶται, Σηθιανοί, Ἰουστίνος Γνωστικός
- 6 Σίμων, Βαλεντίνος, Ἡρακλέων, Πτολεμαῖος, Σεκοῦνδος,
Μάρκος
- 7 Βασιλείδης, Ἰσιδωρος, Σατορνίλος, Μαρκίων, Πρέπων,
Καρποκράτης, Κήρινθος, Ἐβιωναῖοι, Θεόδοτος Σκυτεὺς,
Θεόδοτος Τραπεζίτης, Νικόλαος, Κέρδων, Ἀπελλῆς
- 8 Δοκηταί, Μονόιμος, Τατιανός, Ἐρμογένης, Τεσσαρεσκαι-
δεκατίται, Μοντανισταί, Ἐγκρατίται
- 9 Νόητος, Κάλλιστος, Ἐλκεσαῖται
Ἰουδαϊκαὶ αἵρέσεις: Ἐσσηνοί, Ζηλωταί, Φαρισαῖοι, Σαδ-
δουκαῖοι.

ιβλίον 10. Ἐπίλογος

- 10, 1-8 Ἐπιτομὴ τῆς ἐκθέσεως περὶ τῶν φιλοσοφημάτων
- 10, 9-29 Ἐπιτομὴ τῆς ἐκθέσεως περὶ χριστιανικῶν αἵρέσεων
- 10, 30-31 Ἰουδαϊκὴ χρονολογία

10, 32-34 Ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας, σύντομος ἔκθεσις τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας.

Ἀπειθύνεται εἰς τὸ τέλος πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς οἰκουμένης μὲ μίαν θαυμασίαν ἀποστροφὴν. «Γοιοῦτος ὁ περὶ τὸ θεῖον ἀληθῆς λόγος, ὃ ἄνθρωποι Ἑλληνές τε καὶ βάρβαροι, Χαλδαῖοί τε καὶ Ἀσσύριοι, Αἰγύπτιοί τε καὶ Λίβυες, Ἰνδοί τε καὶ Αἰθίοπες, Κελτοί τε καὶ οἱ στρατηγοῦντες Λατῖνοι, πάντες τε οἱ τὴν Εὐρώπην, Ἀσίαν τε καὶ Λιβύην κατοικοῦντες, οἷς σύμβουλος ἐγὼ γίνομαι, φιλανθρώπου Λόγου ὑπάρχων μαθητῆς καὶ φιλάνθρωπος, ὅπως προσδραμόντες διδαχθῆτε παρ' ἡμῶν, τίς ὁ δυνάτω θεὸς καὶ ἡ τούτου εὐτακτος δημιουργία»²⁷. Εἶναι ὁ ἀπολογητικὸς ἐπίλογος ἐνὸς αἰρεσιολογικοῦ συγγράμματος.

Διὰ τὸ πρῶτον βιβλίον ὁ συγγραφεὺς στηρίζεται κυρίως εἰς βιογραφίας τῶν διασημοτέρων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ εἰς τὰς *Φεσικὰς δόξας* τοῦ Θεοφράστου, διαδόχου τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὸ Λύκειον. Ἐφ' ὅσον τὰ ἐπόμενα δύο βιβλία ἐχάθησαν δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὰς πηγὰς τῶν πέραν τῆς *Τέχνης* τοῦ Θρασυμήδους, ἢ ὁποία μνημονεύεται εἰς ἄλλο σημεῖον²⁸.

Κυκλοφοροῦντα ἀστρολογικὰ κείμενα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὸ τέταρτον βιβλίον. Εἰς τὰ πέντε βιβλία τοῦ δευτέρου μέρους ὁ συγγραφεὺς ἔχει φυσικὰ ὑπ' ὄψιν τοὺς τὸν Εἰρηναῖον, τὸν ὁποῖον μάλιστα μνημονεύει ὡς «δεινῶς ἐλέγξαντα» τὰ τῆς σχολῆς τοῦ Βαλεντίνου²⁹, ἀλλὰ πάντοτε αὐτενεργεῖ, χρησιμοποιεῖ καὶ ἀνεξαρτήτους πηγὰς καὶ ἐκθέτει αὐτοτελῶς. Δι' ὠρισμένα συστήματα σήμερον αὐτὸς εἶναι ἡ μόνη πηγή, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς Ναασηνοὺς, τοὺς Περάτας, τὸν Γνωστικὸν Ἰουστίνον, καὶ δι' ἄλλα προσφέρει θετικωτέρας πληροφορίας ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην πηγήν, ἢν καὶ ἐνίστε τὸ ἐνώπιόν του ὑλικὸν εἶναι ἐπισηφάλης.

Ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, τὸ πρῶτον βιβλίον χειρογράφως παραδίδεται ὑπὸ τὸν τίτλον «Φιλοσοφούμενα» καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁριγένους, ὑπ' αὐτοῦ δὲ τὸ ὄνομα ἐξεδόθη κατ' ἀρχὰς καὶ τὸ σύνολον. Ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶναι ὁ Ὁριγένης, δὲν χρειάζεται πολὺς κόπος διὰ νὰ ἀποδειχθῆ, ἄφοῦ ἤδη εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου οὗτος λέγει δι' ἑαυτὸν «μετέχοντες ἀρχιερατείας καὶ διδασκαλίας», καὶ ὁ Ὁριγένης δὲν ἦτο ἀρχιερεὺς. Ὁ Φώτιος³⁰ βεβαιώνει ὅτι τὸ ἔργον *Λαβύρινθος* ἐγράφη ἀπὸ τὸν Γάϊον, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὑπῆρξεν ἀντίπαλος τοῦ Ἰππολύτου, συμβαίνει δὲ τὸ ὄνομα «Λαβύρινθος τῶν αἰρέσεων» νὰ δίδεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἡμῶν³¹ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον. Ἐδῶ πρέπει

27 10, 34.

28 6, 7.

29 6, 55.

30 *Μικροβιβλος*

31 10, 5.

νά σημειωθῆ ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι δόκιμος, ἀναφέρει πολλά ἄλλα συγγράμματά του, εἴτε ἐπωνύμως εἴτε ἀνωνύμως³², καὶ ἐπομένως πρέπει νά εἶναι εἰς ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς διασήμεους ἀνδρας, ὁ δὲ Γάιος δὲν ἀνήκει εἰς αὐτὴν τὴν κατηγορίαν. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγγράμματα κατὰ ἐξωτερικὰς μαρτυρίας ἀνήκουν εἰς τὸν Ἰππόλυτον, ὅπως σημειώνεται ἄλλοῦ. Κυρίως πρέπει νά ληφθοῦν ἐν προκειμένῳ ὑπ' ὄψιν τὸ σύντομον ἔργον *Πρὸς ἀπάσας τὰς αἰρέσεις*, τὸ ὁποῖον ὑποδηλώνεται εἰς τὸ προοίμιον ἀορίστως, καὶ τὸ *Περὶ τοῦ παντὸς οὐσίας*, διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν σοβαραὶ ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸν Ἰππόλυτον.

Μὲ τὴν ἄποψιν περὶ τῆς Ἰππολυτείου καταγωγῆς τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία εἶναι γενικῶς ἀποδεκτὴ σήμερον, ἐξαιρέσει τῶν ὀλίγων περιπτώσεων αἱ ὁποῖαι ἐσημειώθησαν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ παρόντος κεφαλαίου, συμφωνεῖ καὶ ὁ χρόνος συντάξεως αὐτοῦ. Ἀπὸ τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ Καλλιπίστου³³ συνάγεται ὅτι οὗτος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει καὶ μάλιστα προσφάτως, ἄρα ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὸ 222.

Περὶ τοῦ Προτροπεπτικοῦ πρὸς Σεβηροῦσαν, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται εἰς τὸν κατάλογον τοῦ ἀνδριάντος, ἀλλ' ἐχάθη ὄλοσχερῶς, δὲν δύναται νά λεχθῆ τίποτε περισσότερον πέραν τοῦ ὅτι πιθανῶς ἦτο ἀντιαιρετικοῦ χαρακτήρος, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται νά ἦτο καὶ ἀπολογητικοῦ.

Χρονολογικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ συγγράμματα

Χρονολογικὰ θέματα σχετιζόμενα μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς σωτηρίας ἐξετάζει ὁ Ἰππόλυτος τόσον εἰς τὸ ὑπόμνημα *Εἰς Δανιὴλ* ὅσον καὶ εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ *Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων Ἐλέγγον*. Ὑπάρχουν ὁμως ὄρισμένα ἔργα τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται εἰδικῶς μὲ τοιαῦτα θέματα, καθὼς καὶ μὲ ἐσχατολογικὰ.

Τὸ ἔργον *Περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου*, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν χειρόγραφον καὶ τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν φέρεται εἴτε μὲ αὐτὸν τὸν ἀπλοῦν τύπον³⁴ εἴτε μὲ τὸν σύνθετον «Περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου»³⁵, εἶναι καὶ κατὰ παράδοσιν καὶ κατὰ περιεχόμενον συνδεδεμένον μὲ τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὸν Δανιὴλ*, ἀλλ' ἡμεῖς τὸ ἀπεκόψαμεν ἀπὸ τὴν συνάφειαν ἐκείνην διὰ λόγους μεθοδολογικοῦς. Ἀφοῦ μνημονεῖται εἰς τὸ ὑπόμνημα ἐκεῖνο ἐπανελημμένως, πρέπει νά ἐγράφη πρὶν ἀπὸ αὐτό, καὶ μάλιστα εὐθὺς μὲ τὴν ἔκρηξιν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου (202). Πολλοὶ Χριστιανοί, κινδυνεύοντες τὰ ἐσχάτα τότε, διηρωτῶντο ἂν ἐπρόκειτο νά βραδύνη τὸ τέλος τῆς Ρώμης καὶ ἰδίως ἂν ἡ Ρώμη ἀποτελῆ τὸ καθεστῶς τοῦ Ἀντιχρίστου. Αὐτὺς τὰς σκέψεις μετέφερον

32 Προοίμιον 10, 30. 10, 32.
33 9, 12.

34 *Εἰς Δανιὴλ* 4, 7, 4, 24.
ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illust.* 61. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ
ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 31.

35 ΦΩΠΙΟΥ, *Μηνιόβιβλος*
202. Χειρόγραφα.

εἰς τὸν Ἰππόλυτον ὁ φίλος του Θεόφιλος καὶ αὐτὸς δίδει τὴν ἀπάντησιν. «Βουλευθέντι σοι κατ' ἀκρίβειαν ἐκμαθεῖν τὰ προτεθέντα ὑπὸ σοῦ ἡμῖν κεφάλαια, ἀγαπητέ μου ἀδελφὲ Θεόφιλε, εὐλογον ἡγησάμην, ἀφθόνως ἀρυσάμενος ὡς ἐξ ἀγίας πηγῆς ἐξ αὐτῶν τῶν θείων γραφῶν καταστήσαι σοι κατ' ὀφθαλμὸν τὰ ζητούμενα». Εἶναι μία ἀτελείωτος ἢ ἀἐλεγόμεν συλλογὴ βιβλικῶν χωρίων ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν προδρομικῶν γεγονότων τῆς δευτέρας παρουσίας διηρθρωμένων μεθοδικῶς εἰς 67 κεφάλαια.

1-5 Πρόλογος. Τὸ θέμα

6-15 Χριστὸς καὶ Ἄντιχριστος ὡς λέοντες. Ὁ Ἄντιχριστος ἐκ Δάν

16-28 Τὰ ἐγκόσμια βασίλεια καὶ ὁ Ἄντιχριστος

29-42 Ἡ μοῖρα τῆς Ρώμης

43-53 Χρόνος εἰσόδου τοῦ Ἄντιχρίστου, ὄνομα καὶ σημεῖα

54-63 Πράξεις τοῦ Ἄντιχρίστου

64-66 Ἐπιφάνεια Κυρίου, ἐκπύρωσις, ἀνάστασις καὶ κρίσις

67 Ἐπίλογος.

Ὁ Ἄντιχριστος εἶναι ὁ ὄφις, ὁ ἐξ ἀρχῆς πλάνος, γέννημα τοῦ Δάν. Τὰ θηρία τῆς ὀράσεως τοῦ Δανιὴλ ἀντιστοιχοῦν κατὰ τὸν συγγραφέα εἰς τὰ ἐγκόσμια βασίλεια, ἡ λέαινα εἰς τὸ βαβυλωνιακόν, ἡ ἄρκτος εἰς τὸ περσικόν, ἡ πάρδαλις εἰς τὸ ἑλληνικόν, τὸ τέταρτον εἰς τὸ ρωμαϊκόν. Τὸ μικρὸν κέρας ὑπὸ τοῦ ὁποῦ ἐκριζώνονται τρία κέρατα ἢ τὸ θηριὸν τὸ ἀναβαῖνον ἐκ τῆς γῆς κατὰ τὴν Ἀποκάλυψιν εἶναι ὁ Ἄντιχριστος, ὁ παριστάνων τὸν Θεόν. Μετ' αὐτὸν ὁμοῦς ἔρχεται ὁ Χριστὸς, ἀφοῦ ἤδη οἱ θρόνοι τοποθετοῦνται καὶ ὁ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν καθίσταται. Δύο εἶναι αἱ παρουσίαι τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἄδοξος καὶ ἡ ἔνδοξος, καὶ δύο εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν παρουσιῶν, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἡλίας. Σειρὰ φαινομένων ἐπιφέρουν τὴν συντέλειαν τοῦ σύμπαντος καὶ ὁ Χριστὸς εἰς τὴν νέαν ἐπιφάνειάν του προκαλεῖ τὴν ἐκπύρωσιν καὶ τὴν δικαιοκρισίαν. Ἄν καὶ ἡ ἐκκίνησις γίνεται ἀπὸ τὰς χιλιαστικὰς ἀντιλήψεις, αὗται ὑπερπηδῶνται τελικῶς καὶ ἡ σκηνὴ μεταφέρεται ἀμέσως εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν.

Σώζεται ἑλληνιστὶ εἰς τρία χειρόγραφα καὶ εἰς μεταφράσεις γεωργιανήν, σλαβονικὴν καὶ ἀποσπασματικῶς ἀρμενικὴν. Εὐρυτάτην διάδοσιν εἶχε μία διασκευὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, γενομένη τὸν ζ' αἰῶνα μὲ ἐνσωμάτωσιν καὶ στοιχείων ἀπὸ μεταφρασμένα εἰς τὴν ἑλληνικὴν κείμενα τοῦ Ἐφραιμ Σύρου. Φέρει τὸν τίτλον *Περὶ τῆς συντελείας τοῦ*

κόσμον και περί τοῦ ἀντιχρίστου και εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Πολὺ βραδύτερον ὁ Ἰππόλυτος συνέταξε τὸ σύγγραμμα *Χρονικά* κατὰ τὸν ἀπαντῶμενον εἰς τὸν ἀνδριάντα τίτλον, «Συναγωγή χρόνων και ἐτῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἕως τῆς ἐνεστῶσης ἡμέρας» κατὰ τὸν τίτλον τῆς χειρογράφου παραδόσεως, ὁ ὁποῖος εἶναι φυσικὰ γνήσιος. Ὑπὸ τὴν σημερινὴν μορφήν του ἐνεστῶσα ἡμέρα εἶναι τὸ δέκατον τρίτον ἔτος τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, τὸ ὅποσον ἦτο τελευταῖον ἔτος τῆς βασιλείας του και τελευταῖον ἢ προτελευταῖον ἔτος τοῦ βίου τοῦ συγγραφέως, ἦτοι τὸ 234-235.

Παρουσιάζεται ὁμοῦ ἐδῶ ἐν πρόβλημα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἔργον μνημονεύεται εἰς τὸ *Κατὰ αἰρέσεων* ἀορίστως³⁶ και ὅτι, ἐπειδὴ ἐκεῖνο συνετάχθη περὶ τὸ 223, τοῦτο πρέπει νὰ εἶχε συνταχθῆ ἐνωρίτερον. Ἴσως πράγματι νὰ εἶχε συνταχθῆ ἐνωρίτερον και ὁ συγγραφεὺς νὰ προσέθεσε βραδύτερον τὴν τελευταίαν σημείωσιν περὶ Σεβήρου. Μερικὰ ἐκτενῆ τεμάχια σώζονται εἰς τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπον, τὸ σύνολον δὲ σώζεται εἰς τρεῖς αὐτοτελεῖς λατινικὰς ἐπεξεργασίας, μίαν ἀρμενικὴν και μίαν γεωργιανικὴν μετάφρυσιν.

Τὸ ἔργον περιλαμβάνει ξηροὺς μᾶλλον καταλόγους χωρῶν και νήσων μετὰ τῶν ὀνομάτων τῶν κατοικούντων εἰς αὐτάς λαῶν, τῶν ποταμῶν και ὀρέων, τῶν βασιλέων τῶν Ἰουδαίων και Ἰσραηλιτῶν, τῶν Περσῶν, τῶν Ἑλλήνων και τῶν Ρωμαίων, τῶν πατριαρχῶν, προφητῶν και ἀρχιερέων. Τὸ χρονογραφικὸν ἐνδιαφέρον εἶχεν ἤδη γεννηθῆ και μετὰ τῶν Χριστιανῶν, τόσον ὥστε ὀλίγα ἔτη πρὸ τοῦ Ἰππολύτου εἶχον συνταχθῆ χρονογραφικοὶ πίνακες ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ, καθὼς και ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου ἄλλως Ἰούδα³⁷. Ὁ Ἰππόλυτος προφανῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁλοὺς αὐτοὺς, και ἐπὶ πλέον τοὺς κοσμικοὺς Ἑλληνας χρονογράφους, ἀλλ' εἰργάσθη και αὐτοτελῶς ἐπὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς. Τὸ ἀληθὲς πάντως εἶναι ὅτι ἡ προσωπικὴ του προσφορὰ εἶναι πολὺ περιορισμένη, ἀκόμη και εἰς τὰ δύο τμήματα, τὰ ὁποῖα λόγῳ τῆς εὐρείας χρήσεως τῶν σώζονται και ἐλληνιστί, τὸν διαμερισμὸν τῶν χωρῶν εἰς τοὺς ἀπογόνους τοῦ Νῶε και τὸν σταδιασμὸν ἦτοι τὴν μέτρησιν τῶν ἀποστάσεων τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου, χάριν τῶν ναυτιλομένων προφανῶς. Ὁ Ἰππόλυτος δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὰς ἐοχυτολογικὰς ἀντιλήψεις εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος ἔργου.

Αἱ πρῶται χριστιανικαὶ κοινότητες δὲν ἐτέλουν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα, πλὴν τῶν μικρασιατικῶν αἱ ὁποῖαι τὸ ἐώρταζον τὴν 14 Νισάν μαζί με τοὺς Ἰουδαίους, ἀλλ' ἐώρταζον τὴν ἀνάστασιν καθ' ἐκάστην Κυρια-

36 10, 30, «ἐν ἑτέροις λόγοις».

37 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 6-8.

κήν. Όταν ἐπετεύχθη συμβιβασμός μεταξύ των καὶ ὠρίσθη ἑορτασμός τῆς ἀναστάσεως καὶ τοῦ Πάσχα τὴν πρώτην Κυριακὴν μετὰ τὴν ἑαρινὴν Ἰσημερίαν, περὶ τὸ 200, ἐχρειάσθη αὐτοτελὴς ὑπολογισμὸς διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου. Ἕλληνας ἀστρονόμοι κατήρτιζον ἡμερολογιακοὺς πίνακας πρὸς χρῆσιν εἰς τὸν πολιτικόν, θρησκευτικὸν καὶ ἰδιωτικὸν βίον. Τοιούτους πίνακας σχετικῶς μετὰ τὸ Πάσχα συνέταξε πρῶτος ὁ Ἰππόλυτος, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἂν καὶ δυνατὸν νὰ προηγήθη εἰς τοῦτο ἡ Ἀλεξάνδρεια. Τὸ περὶ τοῦ θέματος ἔργον τοῦ Ἰππολύτου, οὐσιαστικῶς μία σειρά πινάκων μετὰ ἐπεξηγήσεις, καλούμενον *Ἀπόδειξις χρόνων τοῦ Πάσχα*, ἀναφέρεται ὄχι μόνον εἰς τὸν ἀνδριάντα ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου³⁸. Κυθώριζε κανόνα κατὰ τὸν ὁποῖον αἱ ἡμερομηνίαι τοῦ Πάσχα ἀνεκκυκλοῦντο ἀνὰ 16 ἔτη, ἀρχίζων ἀπὸ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (222). Ἠκολούθησεν ἐπιστημονικὴν μέθοδον ὑπολογισμοῦ, ἀλλ' ἐπλανήθη κατὰ τρεῖς ἡμέρας διὰ τὸν κύκλον ὀλόκληρον, ὅπως ἀπεδείχθη μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τὸ 237. Διὰ τοῦτο ὁ ὑπολογισμὸς ἐπανελήφθη ἀπὸ ἄλλους καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Διόρθωσιν αὐτοῦ ἀποτελεῖ ὁ *De pascha computus*, ἀποδυσθεὶς εἰς τὸν Κυπριανόν. Οἱ πίνακες εἶναι χαρμηγμένοι εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ ἀνδριάντος, τμήματα δὲ αὐτοῦ μικρὰ σώζονται ἑλληνιστι καὶ συριστί.

Διάφορα κείμενα

Περὶ τῆς *Ἀποστολικῆς Διατάξεως* καὶ τῶν *Κανόνων Ἰππολύτου* ἔχει γίνει ἤδη λόγος ἀνωτέρω εἰς τὸ περὶ κανονικῶν διατάξεων τμήμα.

Εἰς τὸν ἀνδριάντα εἶναι χαραγμένος ὁ τίτλος *Ὁδοὶ εἰς πάσας τὰς γραφάς*, ἐπειδὴ ὅμως κανὲν ἴχνος τοιούτων ὠδῶν δὲν ἔχει διασωθῆ οὔτε ὑπάρχει ὁποιαδήποτε μνεῖα αὐτῶν εἰς μεταγενεστέρως πηγὰς, καταβάλλονται προσπάθειαι διαφοροτρόπου ἐρμηκείας τῆς ἐνδείξεως ἐκείνης. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι δὲν διεσώθησαν οὔτε τεμάχια οὔτε μνεῖα τῶν ὠδῶν δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν, ἀφοῦ οὔτε κανενὸς ἄλλου ἀνδρὸς τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων δὲν διεσώθησαν ποιητικαὶ συλλογαὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἐνῶ ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον ὅτι τίποτε ἀπὸ αὐτὴν τὴν παραγωγὴν τοῦ Ἰππολύτου δὲν διεσώθη. Εἶναι ὄχι ἀπλῶς πιθανὸν ἀλλὰ εὐλογον καὶ βέβαιον ὅτι οὗτος εἶχε συνθέσει ἀριθμὸν ὠδῶν κατ' ἐμπνευσιν ἀπὸ ἐπεισόδια τῆς Γρα-

φης πρὸς χρήσιν τῆς κοινότητός του, αἱ ὁποῖαι μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτῆς παρεμερίσθησαν καὶ περιήλθον εἰς ἀχρησίαν.

Ὁ Ἐβεδ Ἰησοῦ μνημονεύει ἔργον τοῦ Ἰππολύτου, τοῦ ὁποῖου ὁ τίτλος θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδοθῆ ἑλληνιστὶ «περὶ οἰκονομίας». Τοιοῦτον ἔργον δὲν μνημονεύεται ἄλλοῦ, ἀλλ' εἰς τὸν ἀνδριάντα διατηροῦνται τὰ τέσσαρα τελευταῖα γράμματα ἑνὸς κατεστραμμένου στίχου, ΝΙΑΣ, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποτελοῦν τὸ τέλος τοῦ τίτλου ΠΕΡΙ ΘΕΟΦΑΝΙΑΣ. Εἰς σωζόμενος *Λόγος εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια* ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἰππολύτον ἀπὸ τὴν χειρόγραφον ἑλληνικὴν καὶ συριακὴν παράδοσιν. Δὲν ὑπάρχει οὐσιωδῶς τίποτε τὸ ἀποκλείον τοιαύτην προέλευσιν, τὴν ὁποίαν μάλιστα τὸ ὕφος καθιστᾷ πολὺ πιθανήν, ἔν καὶ μερικοὶ κριτικοί, ὅπως ὁ Achelis, ἐπιμένουν νὰ τὸν τοποθετοῦν εἰς τὸν δ' αἰῶνα ἢ καὶ βραδύτερον. Ἐπειδὴ τὸ ἔργον δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν θεοφανείων, ἀλλ' εἰς τὸ γεγονός τῆς θείας ἐπιφανείας, δυνατόν τοῦτο νὰ ἐπεγράφετο πράγματι «περὶ θεοφανίας», ὅποτε ἔχομεν ἐδῶ τὸ ἔργον τοῦ ἀνδριάντος, τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως ὑπονοεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἐβεδ Ἰησοῦ.

Ἔργον τοῦ Ἰππολύτου *Περὶ πάσχα*, μνημονεύεται ὑπὸ Εὐσεβίου καὶ Ἰερωνύμου, πρέπει δὲ ὅπωςδὴποτε νὰ εἶχεν οἰκοδομητικὸν χαρακτηρὰ διάφορον τοῦ τῆς *Ἀποδείξεως χρόνων τοῦ Πάσχα*. Ὁ Marlin πυρετήρησεν ὅτι εἰς ὁμιλίαν τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου *Εἰς τὸ Πάσχα* κατὰ χειρόγραφον τῆς Κρυπτοφέρρης³⁹ ἐπιγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἰππολύτου, συμβαίνει δὲ χωρίον ταύτης χρησιμοποιοῦμενον εἰς τὴν σύνοδον Λατερανοῦ καὶ διατηρούμενον εἰς τὰ πρακτικὰ αὐτῆς νὰ ἀποδίδεται ἐπίσης εἰς τὸν Ἰππολύτον, ὥστε νὰ καθίσταται βεβαία ἡ τοιαύτη προέλευσις τῆς. Ἄν εἶναι πράγματι ἰδική του, πρέπει νὰ ἔχη ὑποστῆ διασκευὴν τὸν δ' αἰῶνα, διότι εἰς μερικὰ σημεῖα παρουσιάζει ἀντι-αρειανικὸν χρωματισμόν. Ἐξ ἄλλου προϋποθέτει ἑορτασμόν τοῦ Πάσχα κατὰ τὴν 14 Νισάν. Ἦδη ἔχει γίνεαι περὶ αὐτῆς λόγος ἐν σχέσει μὲ τὸν Μελίτων. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ ὁμιλία ἀποτελεῖ κατασκευάσμα τοῦ δ' αἰῶνος βάσει παλαιότερης ἢ παλαιότερων ὁμιλιῶν.

Ὁ Ἰερώνυμος μνημονεύει προσομιλίαν *Εἰς αἶθρον Κυρίου Σωτῆρος* παρουσίᾳ τοῦ Ὠριγένους⁴⁰, κατὰ τὴν εἰς τὴν Ρώμην ἐπίσκεψίν του περὶ τὸ 212, ἡ ὁποῖα μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁴¹. Δὲν σώζεται ἴχνος αὐτῆς, ἀλλὰ πάντως ἡ μνεῖα αὐτῆς τῆς ὁμιλίας ἀπετέλει ἓνα αἰσθητὸν κρῖκον μεταξὺ τοῦ ρωμαίου καὶ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ διδασκάλου.

Ἄπὸ ἑν ἔργον *Κατὰ Βήρωνος καὶ Ἡλίκανος τῶν αἰρετικῶν περὶ θεογονίας καὶ σαρκώσεως κατὰ στοιχεῖον λόγος* σώζονται ὀκτὼ ἀποσπά-

39 PG 59, 735-736. Κώδιξ Κρυπτοφέρρης B.a.LV τοῦ 7-8' αἰῶνος.

40 *De viris Illustr.* 61.

41 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 14, 10.

σματα εἰς ἐπιστολήν τοῦ Ἀναστασίου Ἀποκρισιarioύ, περιληφθέντα εἰς τὴν *Διδασκαλίαν Πατέρων*. Βήρων καὶ Ἡλίκων εἶναι πρόσωπα ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ μόνος λόγος διὰ τὸν ὁποῖον τὸ κείμενον θεωρεῖται γενικῶς ξένον πρὸς τὸν Ἰππόλυτον, εἶναι καὶ ἡ θεολογία ἡ ὁποία ἀρμόζει εἰς σύγγραμμα τοῦ στ' αἰῶνος.

Ὁμιλία *Περὶ εἶδους τῆς εὐχῆς* εἰς τὴν ἀρμενικὴν εἶναι ἡ *Περὶ τῶν εἰδῶν τῆς διαθήκης* ὁμιλία τοῦ Ἀφραάτου Σύρου, ἄλλη δὲ ἀρμενικὴ ὁμιλία ἀνήκει ἐπίσης εἰς τὸν δ' αἰῶνα.

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ὁ Ἰππόλυτος ἔχων κάποιαν ἐπισοήν, μεγάλην ἢ μικράν, μὲ δύο σπουδαίας προσωπικότητας τῶν χρόνων των, ἓνα ἀρχαιότερον καὶ ἓνα νεώτερον του, τὸν φερόμενον διδάσκαλόν του Εἰρηναῖον καὶ τὸν κατὰ κάποιον τρόπον μαθητὴν του Ὀριγένην, ὑπήρξεν ἔνθερμος ὑποστηρικτῆς τῆς πυραμώσεως ὅπως ὁ πρῶτος, ἀκαταπόνητος ἑρμηνευτῆς ὅπως ὁ δεῦτερος καὶ συστηματικὸς ὅπως καὶ οἱ δύο· ἀλλὰ δὲν ἔφθασεν οὔτε τὸν ἓνα οὔτε τὸν ἄλλον, δὲν ἔφθασε δὲ οὔτε τὸν μέγαν ἐπίσης θεολόγον τῆς Δύσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν του Τερτυλλιανόν, τὸν ὁποῖον συνηγωνίζετο εἰς ἠθικὴν ἀυστηρότητα. Ἀλλὰ δὲν παύει περὶ ταῦτα νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς μέγας.

Εἰς τὴν σκέψιν του συναντῶμεν τὰς ἐπιδράσεις τόσοσιν τοῦ Εἰρηναίου ὅσον καὶ τῶν ἀπολογητῶν καὶ διακρίνομεν μίαν προσπάθειαν νὰ σταθῆ εἰς τὸ ἐνδιάμεσον αὐτῶν. Ἐνδιαφέρεται ζωηρῶς διὰ τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ὁποίαν ἴσως ἐδίδασκε κάποτε, ὄχι ὅμως μὲ τὰς προοπτικὰς τῶν Ἀλεξανδρινῶν, διότι δι' αὐτὸν ἡ φιλοσοφία εἶναι πηγὴ αἱρέσεων καὶ ὄχι γέφυρα μεταξὺ δύο κόσμων. Φυσικὰ δὲν ἐξαιρεῖται καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸν κανόνα ὁ ὁποῖος διεῖπε τὰς στοχαστικὰς συνηθείας τῶν χριστιανῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς του, νὰ ἐπαφελοῦνται τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἄλλων μαθήσεων, ἀκόμη καὶ ὅταν τὰς ἐπικρίνουν.

Θεός, Λόγος, κόσμος

Ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος εἶναι κατὰ τὸν Ἰππόλυτον δύο ἀντίθετοι πραγματικότητες, καθ' ὅσον ὁ πρῶτος εἶναι ἀϋθίπαρκτος, ὁ δὲ δεῦτερος κτιστός· οὕτως ὁ πρῶτος εἶναι Θεός, ὁ δεῦτερος οὐ θεός. Καὶ ὁ Λόγος εἶναι Θεός, διότι προέρχεται ἀπὸ τὸν Θεόν, ἀλλ' ὁ κόσμος δὲν εἶναι Θεός, διότι προέρχεται ἀπὸ τὸ μηδέν. «Οὗτος οὖν μόνος καὶ κατὰ πάντων Θεὸς Λόγον πρῶτον ἐννοηθεὶς ἀπυγεννᾶ... Τοῦτου ὁ Λόγος μό-

νος ἐξ αὐτοῦ· διὸ καὶ Θεός, οἰσία ὑπάρχων Θεοῦ. Ὁ δὲ κόσμος ἐξ οὐδενός· διὸ οὐ Θεός. Οὗτος ἐπιδέχεται καὶ λύσιν, ὅτε βούλεται ὁ κτίσας»⁴².

Παρά ταῦτα ὁ σύνδεσμος μεταξύ κόσμου καὶ Θεοῦ εἶναι στενώτατος καὶ ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τῆς δημιουργίας του, ἐκπροσωπούμενος ἀπὸ τὸν Λόγον. Θά χρειασθῆ νὰ παρατεθῆ ἐν σχετικῶς ἐκτενῆς κείμενον διὰ νὰ περιγραφοῦν αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ἰππολύτου ἐν προκειμένῳ.

«Θεὸς μόνος ὑπάρχων καὶ μηδὲν ἔχων ἑαυτῷ σύγχρονον, ἐβουλήθη κόσμον κτίσαι. Ὁ κόσμον ἐννοηθεὶς θελήσας τε καὶ φθεγξάμενος ἐποίησεν, ᾧ παρατίκα παρέστη τὸ γενόμενον ὡς ἠθέλησεν. Αὐταρκες οὖν ἡμῖν ἐστι μόνον εἰδέναι ὅτι οὐδὲν σύγχρονον Θεοῦ. Οὐδὲν πλὴν αὐτός ἦν· αὐτός δὲ μόνος ὢν, πολὺς ἦν. Οὔτε γὰρ ἄλογος οὔτε ἄσοφος, οὔτε ἀδύνατος οὔτε ἀβούλευτος ἦν. Πάντα δὲ ἦν ἐν αὐτῷ, αὐτός δὲ ἦν τὸ πᾶν. Ὅτε ἠθέλησεν, καθὼς ἠθέλησεν, ἔδειξε τὸν Λόγον αὐτοῦ καιροῖς ὠρισμένοις παρ' αὐτῷ, δι' οὗ τὰ πάντα ἐποίησεν. Ὅτε μὲν θέλει, ποιεῖ· ὅτε δὲ ἐνθυμεῖται, τελεῖ· ὅτε δὲ φθέγγεται, δεικνύει· ὅτε πλάσσει, σοφίζεται. Πάντα γὰρ τὰ γενόμενα, διὰ λόγου καὶ σοφίας τεχνάζεται, λόγῳ μὲν κτιζῶν, σοφίᾳ δὲ κοσμών. Ἐποίησεν οὖν ὡς ἠθέλησεν. Θεὸς γὰρ ἦν. Τῶν δὲ γινομένων ἀρχηγὸν καὶ σύμβουλον καὶ ἐργάτην ἐγένενα Λόγον, ὃν Λόγον ἔχων ἐν ἑαυτῷ, ἀόρατον τε ὄντα τῷ κτιζομένῳ κόσμῳ, ὄρατον ποιεῖ, προτέραν φωνὴν φθεγγόμενος καὶ φῶς ἐκ φωτός γεννῶν, προῆκε τῇ κτίσει Κύριον τὸν ἴδιον νοῦν, αὐτῷ μόνῳ πρότερον ὄρατον ὑπάρχοντα, τῷ δὲ γινομένῳ κόσμῳ ἀόρατον ὄντα, ὄρατον ποιεῖ, ὅπως διὰ τοῦ φανῆναι ἰδῶν ὁ κόσμος, σωθῆναι δυνηθῆ»⁴³.

Εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἰππολύτου παρατηροῦμεν ὅτι κατ' ἀρχὴν ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, ἀλλὰ περικλείει μέσα του τὴν πολλαπλότητα, διότι ἐμπεριέχει τὸν Λόγον, τὴν σοφίαν, τὴν δύναμιν, τὴν βουλήν. Εἷς ὠρισμένην στιγμὴν ἐκδηλώνονται αὐταὶ αἱ δυνάμεις, καὶ κυρίως ὁ Λόγος, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὴν σκέψιν τῶν ἀπολογητῶν. Πράγματι ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Λόγου συσχετίζεται μὲ τὴν δημιουργίαν, ὁ Λόγος ἐγεννήθη ἀκριβῶς πρὸ τῆς δημιουργίας καὶ σχεδὸν χάριν τῆς δημιουργίας. Πρωτότερα ὑπῆρχε μόνον ὁ Θεὸς καὶ ἔπειτα ἐγεννήθη ὁ Λόγος, καὶ μάλιστα κατ' ἐλευθέραν θέλησιν τοῦ Πατρός, ὅπως κατὰ τὸν Ἰουστίνον. Ἄλλ' οὕτω δὲν δύναται νὰ εἶναι ἰσότιμος μὲ τὸν Πατέρα, καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρατηρεῖται μία ἀντίφασις εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἰππολύτου, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν ἀποψίν του ὅτι ὁ Πατὴρ ἀκόμη

42 Κατὰ αἰρέσεων 10, 33.

43 Εἰς τὴν αἴρεσιν Νοήτου 10.

καὶ τὸν ἄνθρωπον ἠδύνατο νὰ κατασκευάσῃ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ὡς θεόν⁴⁴.

Διακρίνει τὰς δύο καταστάσεις τοῦ Λόγου κατὰ τὸ προηγούμενον τοῦ Θεοφίλου. Ὁ Λόγος ἀρχικῶς ἦτο ἐνδιάθετος, ἀόρατος, καὶ ἔπειτα κατέστη προφορικός, ὄρατος ἐν δυνάμει, ἐγεννήθη ὡς ἀρχηγὸς καὶ σύμβολον καὶ ἐργάτης τῶν ὄντων. Εἰς τὰς δύο αὐτὰς καταστάσεις τοῦ ἐνδιαθέτου καὶ τοῦ προφορικοῦ Λόγου προστίθεται καὶ τρίτη, ἡ τῆς υἰότητος, ὁπότε διὰ τῆς γεννήσεως ἐκ τῆς παρθένου ὁ Λόγος ἐγένετο ὄρατος καὶ ἐν ἐνεργείᾳ⁴⁵. Δηλαδή ἡ προβολὴ τοῦ Λόγου δὲν συνδέεται μόνον μὲ τὴν δημιουργίαν ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐνανθρώπησιν. Προφανῶς ἡ τριαδολογία του εἶναι ἀσθενὴς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἀκολουθοῦσα τὴν γραμμὴν τῆς ὑποταγῆς. Τὰ διακεκριμένα στάδια τοῦ Λόγου δύνανται νὰ συμβιβασθοῦν μὲ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν μόνον ἐφ' ὅσον θεωρηθοῦν ἐκφράσεις πρὸς κατανόησιν τῆς μετοχῆς αὐτοῦ εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν σωτηρίαν. Ἄλλ' οὕτως ἢ ἄλλως διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτῆς ἠπειλεῖτο ἡ πεποίθησις εἰς τὴν αἰωνιότητα τοῦ Λόγου. Ἐστω καὶ μερικῶς, ἂν καὶ ὁ Ἰππόλυτος προφανῶς δὲν εἶχε συνείδησιν ὅτι εἰσήγε δύο θεοὺς, ὅπως ἐφρόνει περὶ αὐτοῦ ὁ Κάλλιςτος ἀποκαλῶν αὐτὸν διθεῖτην⁴⁶, ὀρθῶς ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του ἀπόψεως φυσικά. Ἀπέριπτε πράγματι τὴν διθεῖαν καὶ λέγων «ἕτερον» δὲν ἠννοεῖ δύο θεοὺς, ἀλλὰ κάτι ὅπως τὸ φῶς ἐκ τοῦ φωτός καὶ τὸ ὕδωρ ἀπὸ τὴν πηγὴν. Ἀπὸ τὸ πᾶν προέρχεται μία δύναμις καὶ τὸ πᾶν εἶναι ὁ Πατήρ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προέρχεται δύναμις ὁ Λόγος⁴⁷. Καὶ ὁμοίως ἄλλοδ λέγει διαφορετικὰ πράγματα. «Ἐνα (θεὸν ἐρῶ), πρόσωπα δὲ δύο, οικονομίαν δὲ τρίτην τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος»⁴⁸. Λέγων πρόσωπον ἔννοεῖ τὴν ἑτερότητα, τὴν ἀνεξάρτητον ὑπαρξιν, κατὰ τὴν ἔννοιαν ἢ ὅποια ἔκτοτε ἐπεκράτησεν. Ἄλλ' εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι δὲν ὠνόμαζε πρόσωπον καὶ τὸ Πνεῦμα καὶ ὅτι ὑπέτασσε τὸν Λόγον εἰς τὸν Πατέρα' ἐπομένως δὲν εἶχε συλλάβει τὴν ὀρθόδοξον ἔννοιαν τῆς τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε μὲ τοὺς περισσοτέρους ἐκ τῶν θεολόγων τῆς πρὸ τῆς συνόδου τῆς Νικαίας περιόδου. Ἡ ἐνόησις τοῦ Θεοῦ δι' αὐτὸν ἐστηρίζετο εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἐκ τῶν τριῶν εἰς ἦτο ὁ διατάσων Πατήρ, εἰς ὁ ὑπακούων Υἱός, ἐν τῷ συνετίζον Πνεῦμα⁴⁹.

44 Κατὰ αἰρέσεων 10, 33.

45 Εἰς τὴν αἵρεσιν Νοήτου 17.

46 Κατὰ αἰρέσεων 9, 11 ε.

47 Εἰς τὴν αἵρεσιν Νοήτου 11.

48 Αὐτόθι 14.

49 Εἰς τὴν αἵρεσιν Νοήτου 14.

Αἱ ἀπόψεις αὐταὶ ἀπετέλεσαν ἀφορμὴν συγκρούσεως μὲ τὸν Κάλλιστον. Ἐπειδὴ δὲν ἔχομεν ἀμεσον ἔκθεσιν περὶ τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων τούτου, διὰ νὰ κρίνωμεν μὲ βεβαιότητα, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἰππολύτου, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται ὅτι ἐκεῖνος ἔλεγε ἄλλοτε μὲν «ἐγὼ οἶδα ἓνα Θεόν, Χριστὸν Ἰησοῦν,

καί πλὴν αὐτοῦ ἕτερον οὐδένα γενητὸν καὶ παθητὸν», ἄλλοτε δὲ «οὐχ ὁ Πατὴρ ἀπέθανεν ἀλλ' ὁ Υἱός»⁵⁰, πράγματα ἀντιφατικά, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἐνδεικτικά τουλάχιστον κάποιας τάσεως πρὸς τὸν μοναρχιανισμόν. Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ Ρώμη ποτὲ εἰς τὸ ἐξῆς δὲν κατώρθωσε νὰ ἀπαλλαγῇ πλήρως ἀπὸ τὸν μοναρχιανισμόν.

Ἄνθρωπος καὶ σωτηρία

Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Ἰππολύτου, πολὺ ὀλίγον ἐξειλιγμένη, στερεῖται τῆς δραματικότητος τῆς τοῦ Εἰρηναίου, τῆς ὁποίας τὰς γραμμάς ἀκολουθεῖ. Εὐρίσκει τὸν ἄνθρωπον εἰς μίαν στάθμην ἐξόχως χαμηλὴν καὶ ὄχι μόνον δὲν τὸν θεωρεῖ ἄρχοντα μὲ νοῦν καὶ ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, ἀλλ' οὔτε κἂν νήπιον· τὸν θεωρεῖ δουλικόν, ἂν καὶ ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν του τὰ ἐναντία, μὲ μίαν δυνατότητα μάλιστα πρὸς τὴν ἀθανασίαν, καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦτο αὐτεξούσιος ἐσωτερικῶς ἐπεγέννησε τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον εἶναι συμβεβηκὸς καὶ οὐσιωδῶς μὴ ὄν. «Ὁ δὲ γενόμενος ἄνθρωπος ζῶον αὐτεξούσιον ἦν, οὐκ ἄρχον, οὐ νοῦν ἔχον, οὐκ ἐπινοία καὶ ἐξουσία καὶ δυνάμει πάντων κρατοῦν, ἀλλὰ δούλον καὶ πάντα ἔχον τὰ ἐναντία· ὅς τῷ αὐτεξούσιος ὑπάρχειν τὸ κακὸν ἐπιγεννᾷ, ἐκ συμβεβηκτότος ἀποτελούμενον μὲν, οὐδὲν δὲ ὄν, ἐὰν μὴ ποιῆς. Ἐν γὰρ τῷ θέλειν καὶ νομίζειν τι κακὸν τὸ κακὸν ὀνομάζεται, οὐκ ὄν ἀπ' ἀρχῆς ἀλλ' ἐπιγινόμενον»⁵¹. Ἐχει ἰγὶθι σωτηριολογίαν, στηριζομένην κατ' ἐξοχὴν ἐπίσης εἰς τὸν Εἰρηναῖον. Μὲ τὴν ἐνασμένισίν του εἰς τὴν τυπολογικὴν ἔκφρασιν παρουσιάζει τὴν πραγματικότητα ἢ ὁποῖα συνεκροτήθη διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τὴν νέαν κτίσιν, ὡς τέλειον χιτῶνα τοῦ Χριστοῦ. Τὸν ὑφαίνουν οἱ πατριάρχαι καὶ προφήται, διὰ τῶν ὁποίων ἐργάζεται ὁ Λόγος, μὲ ἴστων τὸ πάθος, στήμονα τὴν δύναμιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, κρόκην τὴν ἁγίαν σάρκα, μίτον τὴν χάριν, κερκίδα τὸν λόγον⁵². Ὁ Λόγος ἐγινε σὰρξ κατὰ τὸν Ἰωάννην, ἄνθρωπος ὠλοκληρωμένος ἐκτὸς τῆς ἁμαρτίας, καὶ μάλιστα ἄνθρωπος πραγματικὸς καὶ ὄχι φαινομενικὸς, ἔκτοτε δὲ εἶναι ἀδιάσπαστος ἀπὸ τὴν σάρκα⁵³, ἂν καὶ ἡ διάκρισις τῶν φύσεων εἶναι σαφὴς καὶ ἀναμφισβήτητος⁵⁴. Καὶ ἔδωσεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀθανασίαν.

Ἐκκλησία

Ἐξαίρει μεγάλως τὸν ρόλον τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἀληθείας καὶ φροντίζει διὰ τὴν τήρησιν τῆς ἱεραρχικῆς τῆς συγκροτήσεως καὶ λειτουργίας, ἀλλὰ διαμοιράζει τὰ ἐνδιαφέροντά του με-

50 Κατὰ αἰρέσεων 9, 11.

51 Κατὰ αἰρέσεων 10, 33.

52 Περὶ Ἀντιχρίστου 4.

53 Εἰς τὴν αἴρεσιν Νοήτου 4, 17.

54 Αὐτόθι 18.

ταξὺ τῆς θεσμικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἀπόψεως αὐτῆς. Διὰ τὴν περιγραφὴν τῆς τελευταίας καταφεύγει εἰς τυπολογικὰς παραστάσεις. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ νύμφη τοῦ Χριστοῦ, ἡ προτυπωθεῖσα μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὴν ποιμενίδα τοῦ Ἄσματος καὶ τὴν Σωσάνναν. Παρὰ ταῦτα δὲν τὴν παριστάνει ὡς μητέρα τῶν πιστῶν, ὅπως ὁ Εἰρηναῖος, ἀλλὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ γυνὴ τῆς Ἀποκαλύψεως⁶³, ἡ ἐνδεδυμένη μὲ τὸν ἥλιον, εἶναι πράγματι ἡ Ἐκκλησία, ἀλλ' αὐτὴ δὲν γεννᾷ τὸν πιστόν, γεννᾷ τὸν Λόγον, τὸν τέλειον Χριστόν⁶⁴. Εἶναι ἐπίσης ὁ παράδεισος, εἰς τὸν ὅποιον εἶναι φυτευμένοι οἱ ἅγιοι ὡς δένδρα⁶⁵. Εἶναι πάλιν τὸ πλοῖον, τὸ ὅποιον, ἂν καὶ χειμάζεται μέσα εἰς τὴν ἐγκόσμιον θάλασσαν, δὲν χάνεται, διότι ἔχει εἰς τὸ μέσον του τρόπαιον τὸν σταυρόν, ναύτας δεξιούς τοὺς ἀγγέλους καὶ ὑπεράνω ὄλων κυβερνήτην τὸν Χριστόν⁶⁶. Ὅλα αὐτὰ ἐνθυμίζουν συμβολικὰς παραστάσεις τῶν κατακομβῶν καὶ ψηφιδωτῶν τοῦ ἀρχαίου χριστιανικοῦ ναοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία προσφέρει τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰς ὄλους κατὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία εὐρίσκεται μέσα τῆς. Προσφέρει πρῶτον μὲ τὸ βάπτισμα τὴν ἄφεσιν τῶν παλαιῶν ἁμαρτιῶν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Πνεύματος συγχρόνως⁶⁷· δεύτερον μὲ τὴν θείαν εὐχαριστίαν τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ μέσα συντηρήσεως τῆς χάριτος· μὲ τὴν ἐξομολόγησιν τὴν ἄφεσιν τῶν νέων ἁμαρτιῶν, ἀλλ' ὄχι ὄλων τῶν βαρειῶν. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ Ἐκκλησία εἶναι κοινωνία ἁγίων καὶ ὄχι μικτὴ κοινωνία ἁγίων καὶ ἁμαρτωλῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἠρνεῖτο ὁ Ἰππόλυτος τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Καλλίστου νὰ συγχωρῇ τὰ βαρῆα ἁμαρτήματα καὶ τὸν περιέγραφε μὲ τὰ μελανὰ ἐκεῖνα χρώματα· τὸν ἀπεκάλει γόητα, διότι ἐτόλμησε νὰ συγχωρήσῃ τὴν μοιχείαν καὶ τὸν φόνον⁶⁸. Τὸ ἴδιον εἶχε πράξει ὀλίγον ἐνωρίτερον ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ θὰ ἐπραττον μετ' ὀλίγον οἱ ἐπίγονοι ἀμφοτέρων Νοβατιανὸς καὶ ἄλλοι.

Τὰ ἔσχατα

Κατὰ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω ὁ Ἰππόλυτος παίζει μὲ τὰς χιλιετίας, χωρὶς νὰ εἶναι χιλιαστῆς. Μὲ τὴν τυπολογικὴν του σκέψιν εὐρίσκει ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῶν ἑξ ἡμερῶν τῆς δημιουργίας καὶ τῶν χιλιετιῶν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως εἶχον ἤδη πράξει καὶ ἄλλοι, ὑπολογίζων δὲ ὅτι ἀπὸ τῆς κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ εἶχον παρέλθει πέντε καὶ ἡμίσεια ἡμέραι ἢ 5500 ἔτη, ἐνόμιζεν ὅτι ὑπελείποντο 500 ἀκόμα ἔτη μέχρι τῆς συντελείας, ἦτοι ὅτι ἡ συντέλεια θὰ ἐπραγματοποιεῖτο τὸ 500 μ.Χ. ἢ βάσει τῆς ἐπικρατησάσης μετέπειτα χρονολογίας τοῦ Διονυσίου Μικροῦ, ἐσφαλμένης

12, 1-6.

Περὶ Ἀντιχρίστου 61.

Ἔς Λαυρήλ 1, 14.

Περὶ Ἀντιχρίστου 59.

Ἀποστολικὴ Παράδοσις 22, 1 ἔ.

Κατὰ αἰρέσεων 9, 12.

ὡς γνωστὸν κατὰ 4 τουλάχιστον ἔτη, τὸ 496 μ.Χ.⁶¹. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁμως δὲν θὰ ἤρχιζεν ἡ χιλιετής βασιλεία, ἀλλ' ἡ οὐράνιος βασιλεία. Τὴν οὐράνιον βασιλείαν θὰ ἀπολάβῃ ὁ ἄνθρωπος πλήρως ἀνανεωμένος, διότι τότε μὲ τὴν ψυχὴν θὰ εἶναι ἠνωμένον σῶμα ἀθάνατον καὶ ἀφθαρτον. Θὰ εἶναι σύντροφος τοῦ Θεοῦ καὶ συγκληρονόμος τοῦ Χριστοῦ, εἰς μίαν θεῖαν κατάστασιν ξένην πρὸς τὰ πάθη τοῦ κόσμου τούτου.

«Ἐση δὲ ὁμιλητῆς Θεοῦ καὶ συγκληρονόμος Χριστοῦ, οὐκ ἐπιθυμίαις ἢ πάθεσι καὶ νόσοις δουλούμενος. Γέγονας γὰρ θεός· ὅσα γὰρ ὑπέμεινας πάθη ἄνθρωπος ὢν, ταῦτα ἐδίδου, ὅτι ἄνθρωπος ἦς, ὅσα δὲ παρακολουθεῖ Θεῷ, ταῦτα παρέχειν ἐπήγγελται Θεός, ὅταν θεοποιηθῆς, ἀθάνατος γεννηθεῖς»⁶².

Τοὺς φιύλους, καὶ ἀκόμη περισσότερο τοὺς αἰρετικούς, ἀναμένει πῆρ ἄσβεστον. Λέν θὰ τοὺς ἀναπαύσῃ ὕπνος, δέν θὰ τοὺς παρηγορήσῃ νόξ, δέν θὰ τοὺς ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν τιμωρίαν θάνατος⁶³.

61 Εἰς *Ζουήλ* 4, 24. Ἡ χρονολογία τοῦ Ἰππολύτου λοιπὸν εἶναι ἀκριβεστέρα.

62 *Κατὰ αἵρεσεων* 10, 34.

63 *Πρὸς Ἑλληνας καὶ Πλάτωνα* 3.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκδόσεις κειμένων

- L. A. FABRICIUS, *S. Hippolyti episcopi et martyri opera*, τ. 1-2, Hamburgi 1716-1718.
 A. GALLANDI, *Bibliotheca veterum Patrum* 2, Venetiae 1766.
 PG 10, Paris 1857.
 P. A. DE LAGARDE, *Hippolyti Romani quae feruntur omnia Graece*, Lipsiae 1858.
 Griech. Christ. Schriftsteller, G. N. BONWETSCH, τ. 1, 1, 1897 (Εἰς Δανιήλ, Εἰς Ἄσμα).
 H. ACHELIS, τ. 1, 2, 1897 (ἔρμην. καὶ ὁμιλητικά), P. WENDLAND, τ. 3, 1916 (Ἐκτὸ αἰρέσεων), A. BAUR, R. HELM, τ. 4, 1933 (Χρονικόν).
 ΒΕΠ τ. 5-6 κατ' ἀνατύπωσιν.
 E. MILLER, *Origenis Philosophumena*, Oxonii 1851.
 L. DUNCKER, F. G. SCHMIDDEWIN, Göttingen 1859.
 J. B. PITRA, *Analecta sacra* 2, Paris 1884, 218-284.
 Β. ΓΙΩΡΓΙΑΔΟΥ, ἐν Ἐκκλ. Ἀλήθεια 1885-1886 (δ' βιβλίον εἰς Λαυηήλ).
 TH. MOMMSEN, *Chronica minora saec. IV V VI VII*, 1, Berolini 1892, 78-140.
 C. FRICK, *Chronica minora*, Lipsiae 1892, V-CCXXVI, 1-111, 184-371.
 K. HOLL, *Fragmente vornicän. Kirchenväter aus den Sacra parallela*, Leipzig 1899, 137-143.
 K. ΔΥΟΒΟΥΝΙΟΤΗΣ "Hippolyts Daniel-Kommentar in Handschrift Nr 573 des Meteoronklosters", *Texte und Unters.* 38, 1, Leipzig 1911.
 K. ΔΥΟΒΟΥΝΙΟΤΗΣ, N. ΒΕΣ, "Hippolyts Schrift über die Segnungen Jakobs", *Texte und Unters.* 38, 1, Leipzig 1911.

- NAUTIN, *Hippolyte Contre les hérésies*, 1949.—*Homélieles pascales*, Sources Chrét. 27, 1950.
- G. BARDY, *Commentaire sur Daniel*, Sources Chrétiennes 14bis.
- M. BRIÈRE, L. MARIÉS, B. CH. MERCIER., *Hippolyte de Rome sur les Bénédictiones d'Isaac, de Jacob et de Moïse*, Patr. Orient. 27, 1-2, 1954.
- P. A. DE LAGARDE, *Analecta syriaca*, Lipsiae 1858, 79-91.—*Ad analecta sua syriaca appendix*, Lipsiae 1858, 24-28.
- P. MARTIN, ἐν ΠΙΡΑ, *Analecta sacra* 4, Paris 1883, 36-64, 306-331 (συρ.), Αὐτόθι 2, 226-239, 4, 64-71, 331-337 (ἄρμ.).
- J. GWYNN, "Hippolytus and his heads against Caius", *Hermathena* 6 (1888), 397-418. "Hippolytus on St. Matthew 24", *Hermathena* 7 (1890), 137-150.
- N. MARR, *Ἰσπολίτων ἐξηγήσεις εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμηίων* (ρωσ.), Petersburg 1901 (γεωργ.).
- G. GARITTE, Corp. Script. Christ. Orient. 263, 32-70. 264, 23-53 (γεωργ. καὶ ἄρμ. μετάφρ. Εἰς Ἄσμα). 263, 71-116. 264, 54-85 (γεωργ. μετ. Περί Ἀντιχρίστου).
- A. CAQUOT, "Une version Ge'ez", *Annales d'Éthiopie* 6 (1965), 165-214 (αιθιοπ. μετάφρ. τοῦ Περί Ἀντιχρίστου).
- M. RICHARD, ἐν *Muséon* 77 (1964), 137-154 (ἑλλ. ἐπίτομος παρῶφρασις ὑπομνήματος εἰς τὸ Ἄσμα).
- BRIÈRE, MARIÉS, MERCIER, *Patrol. Orientalis* 27, 1-2, 1957 (Εἰς τὰς ἐκλογίας). Τῆς Ἀποστολικῆς Παράδοξου καὶ τῶν Κανόνων Ἰσπολίτων ἡ βιβλιογραφία παρατίθεται εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ παρόντος τόμου.
- Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι
- C. W. HAFENHILL, *De Hippolyto episcopo, tertii saeculi scriptore*, Gottingae 1838.
- E. I. KIMMFL, *De Hippolyti vita et scriptis*, Ienae 1839.
- CHR. WORDSWORTH, *St. Hippolytus and the Church of Rome in the early part of the third century*, London 1853, *1880.
- J. DÖLLINGER, *Hippolytus und Kallistus*, Regensburg 1853.
- E. TAYLOR, *Hippolytus and the christian Church of the third century*, London 1853.
- C. J. BUNSEM, *Hippolytus and his age*, τ. 1-2, *1854.
- G. VOLKMAR, *Die Quellen der Ketzergeschichte bis zum Nicänum*, I: Hippolytus Zürich 1855.
- J. HERGENRÖTHER, "Hippolytus oder Novatian?" *Oesterr. Vierteljahrschrift für Kath. Theol.* 2 (1863), 289-340.
- FR. C. OYMBECK, *Quaestionum Hippolytearum specimen*, Ienae 1864.
- R. A. LIPSIIUS, *Zur Quellenkritik des Epiphanius*, Wien 1865, 33-70.—*Die Quellen der ältesten Ketzergeschichte neu untersucht*, Leipzig 1875, 91-190.
- AD. HARNACK, "Zur Quellenkritik der Geschichte des Gnostizismus, über das verlorengegangene Syntagma Hippolyts", *Zeit. für die hist. Theologie* 44 (1874), 143-226.
- C. DE SMEDT, *Dissertationes selectae in primam aetatem historiae ecclesiasticae*, Gandavi 1876, 83-218.
- O. BARDEHEWER, *Des hl. Hippolytus von Rom Kommentar zum Buche Daniel*, Freiburg 1877.
- F. X. FUNK, "Ueber den Verfasser der Philosophumena", *Theol. Quartalschrift* 63 (1881), 423-464.—"Zur Hippolytusfrage", *Hist.-Polit. Blätter* 89 (1882),

- 889-896.—*Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen* 2, 1899, 161-197.
- J. B. DE ROSSI, ἐν *Bulletino de archaeologia cristiana*, Σειρά 3, 6 (1881), 5-55. Σειρά 3, 1 (1882), 9-76. 2 (1883), 60-65
- C. ERBS, "Die Lebenszeit des Hippolytus", *Jahrbücher für Prot. Theol.* 14 (1888), 611-656.
- H. STÄHLIN, "Die gnostischen Quellen Hippolyts in seiner Hauptschrift gegen die Häretiker", *Texte und Unters.* 6, 3, 1890-1-108.
- E. BRATKE, "Die Lebenszeit Christi in Daniel-Kommentar des Hippolytus", *Zeit. für Wissensch. Theol* 35 (1892), 120-176. "Der Tag der Geburt Christi in der Ostertafel des Hippolytus", *Jahrbücher für Prot. Theol.* 18 (1892), 439-456.
- G. FICKLER, *Studien zur Hippolytfrage*, Leipzig 1893.
- F. ROLFFS, *Urkunden aus dem antinom. Kampfe des Abendlandes*, Leipzig 1895, 99-109, 122-167.
- G. N. BONWETSCH, *Studien zu den Kommentaren Hippolyts zum Buche Daniels und Hohen Liede*, Leipzig 1897, 19-69.
- H. ACHELIS, *Hippolytstudien*, Leipzig 1897.
- J. SJÖHOLM, *Hippolytus och modalismus*, Lund 1899.
- K. J. NEUMANN, *Hippolytus von Rom in seiner Stellung zu Staat und Welt*, I, Leipzig 1902.
- J. DRÄSEKE, "Zur Refutatio omnium haeresium des Hippolytos", *Zeit für Wissensch. Theol.* 45 (1902), 263-289.—"Zum Syntagma des Hippolytos", αὐτόθι 46 (1903), 58-80.—"Noctus und die Noctianer in des Hippolytos' Refutatio", αὐτόθι 46 (1903), 213-232.—"Textkritische Bemerkungen zu Hippolytos' Refutatio 9, 11, 12", αὐτόθι 47 (1904), 94-107.
- G. P. STRINOPOULOS, *Hippolyts philosophische Anschauungen*, Leipzig 1903.
- E. VIOLARD, *Étude sur le commentaire d'Hippolyte sur le livre de Daniel*, Montbéliard 1903.
- A. BAUER, *Die Chronik des Hippolytos im Matrinensis Gr.* 121, *Texte und Unters.* 29, 1, Leipzig 1905.
- A. D'ALÈS, *La théologie de S. Hippolyte*, Paris 1906.
- H. RAINER, "Hippolyt von Rom als Zeuge für den Ausdruck Θεοτοκος", *Zeit. für Kathol. Theol.* 59 (1935), 73-81. 60 (1936), 577-590.
- L. MARIÉS, *Hippolyte de Rome, sur les Bénédictiones d'Isaac, de Jacob et de Moise*, Paris 1935.
- M. DA LEONESSA, *S. Ippolito della via Tiburtina*, Roma 1935.
- B. CAPPELLA, "Le Logos Fils de Dieu dans la théologie d'Hippolyte", *Recherches de Théol. Anc. et Méd.* 9 (1937), 109-124.—"Hippolyte de Rome", αὐτόθι 17 (1950), 145-174. 19 (1952), 193-202.
- G. BOVINI, *Sant' Ippolito dottore e martire del III secolo*, Città del Vaticano 1943.
- G. DA BRA, *Studio su S. Ippolito dottore*, Roma 1944.
- R. REUTTERER, *Der hl. Hippolytus*, Klagenfurt 1947.
- P. NAUTIN, *Hippolyte et Josipe*, Paris 1947.—"La controverse sur l'auteur de l'Élenchos", *Revue d'Hist. Eccl.* 47 (1952), 5-43.—*Le dossier d'Hippolyte et de Méliton*, Paradosis 15, Paris 1953.
- G. BARDY, "L'énigme d'Hippolyte", *Mélanges de Science Relig.* 5 (1948), 63-88.

- M. RICHARD, "Comput et chronographie chez Saint Hippolyte", *Mélanges de Science Relig.* 7 (1950), 237-268 8 (1951), 19-50. 10 (1953), 13-52. 145-180.
- B. BOTTI, "Note sur l'auteur du De universo attribué à saint Hippolyte", *Rech. de Théol. Anc. et Méd.* 18 (1951), 5-18.
- A. HAMBEL, *Kirche bei Hippolyt von Rom*, Gütersloh 1951.
- J. ZIEGLER, "Der Bibeltext im Daniel-Kommentar des Hippolyt von Rom", *Nachrichten von der Ges. der Wiss. Göttingen* 1952, 163-199.
- C. PÉDICINI, "Il significato politico della escatologia di Ippolito di Roma", *Annali della Facoltà di Lett. e Filos. Napoli* 4 (1954), 97-122. "Recenti studi su Ippolito di Roma", *Studi Romani* 3 (1955), 725-736.
- P. DE LANVERSIN, "Une belle dispute Hippolyte est-il d'Occident ou d'Orient?", *Proche Orient Chéren* 6 (1956), 118-122.
- S. LYONNET, "Contribution récente des littératures arménienne et géorgienne à l'exégèse biblique. I. Le commentaire de saint Hippolyte sur les bénédictions d'Isaac, de Jacob et de Moïse", *Biblica* 3° (1958), 488-492.
- M. SMITH, "The discription of the Essenes in Josephus and The Philosophumena", *Hebrew Union College Annual* 29 (1958), 273-313.
- A. ORRE, "El enigma di Hipolito y su liturgia", *Gregorianum* 41 (1960), 284-292.
- I. ABULADZE, "Ἀρχαία γεωργιανὴ μετάφρασις τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ἱππολύτου Ρώμης" (γεωργιανιστί), *Μοαμβε τοῦ Κέντρου χειρογράφων Τιφλίδος* 3 (1961), 223-243.
- D. MÜLLER, *Die russisch-kirchenslavische Handschrift von Hippolyts Schrift über den Antichrist im Kodex slav. 9 der Oesterr. Nationalbibliothek*, Wien 1959.
- G. ORGI, "Hippolytus and the introduction of the Christian era", *Vig. Christianae* 16 (1962), 1-18.
- K. BEYSCHLAG, "Kallist und Hippolyt", *Theol. Zeit.* 20 (1964), 103-124.
- K. KEKELIDGE, "Chronique d'Hippolyte de Rome et l'historien géorgien Leonti Mroveli", *Bedi Kartlisa* 17-18 (1964), 88-94.
- M. MARCOVICH, "Textkritisches I. zu Hippolyt Refutatio", *Rhein. Museum* 107 (1964), 139-158.—"Note on the Hippolytus Refutatio", *Journ. of Theol. Studies* 15 (1964), 69-74.
- G. GARITTE, "Le traité géorgien sur le foi attribué à Hippolyte", *Muséon* 78 (1965), 119-172.
- J. M. HANSSONS, "Hippolyte de Rome fut-il novatianiste? Essai d'une biographie", *Archivium Historiae Pontif.* 3 (1965), 7-29.
- S. PRICOCO, "Osservazioni sulla struttura letteraria del De Christo et Antichristo di Ippolito", *Ophrys* 12 (1965), 133-155.
- A. ANGLADA, "La fuente del catálogo heresiológico de Paciano", *Emerita* 33 (1965), 321-346.
- E. DASSMAN, "Ecclesia vel anima. Die Kirche und ihre Glieder in der Hohenliederklärung bei Hippolyt, Origenes und Ambrosius", *Röm. Quartalschrift* 61 (1966), 121-144.
- L. BERTSCH, *Die Botschaft von Christus und unserer Erlösung bei Hippolyt von Rom*, Trèves 1966.
- M.-J. RONFÉAD, "Les polémiques d'Hippolyte de Rome et de Ph'asire de Brescia concernant le Psautier", *Revue d'Hist. des Relig.* 171 (1967), 1-51.

- R. CANTALAMISSA, "La Pasqua ritorna alle origini nell'omelia pasquale dello Pseudo-Ippolito", *Scuola Catt.* 95 (1967), 339-368.--*L'Omelia In S. Pascha dello Pseudo-Ippolito di Roma*, Milano 1967.
- J. FRICKEL, *Die Anaphasis Megale in Hippolyt's Refutatio*, Roma 1970.
- P. PRIGENT, "Hippolyte, commentateur de l'Apocalypse", *Theol. Zeit.* 28 (1972), 391-412.
- P. PRIGENT, R. STEHLY, "Les fragments du De Apocalypsi", *Theol. Zeit.* 29 (1973), 313-333.
- KL. KOSCHORKE, *Hippolyt's Ketzerbekämpfung und Polemik gegen die Gnostiker* Wiesbaden 1975

Εικόνα 28

Ὁ Ἅγιος Ἰππόλυτος Ρώμης

Ἄνδρας τοῦ γ' αἰῶνος εὐρέθης τὸ 1551 καὶ φιλασώμενος εἰς τὸ τὸ Μουσ. μέχρι τοῦ 1959, ὅπου μεταφέρθη εἰς τὴν Βατικάνιον Βιβλιοθήκη.

I. ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΑΚΜΑΣΑΝΤΕΣ ΕΠΙ ΜΑΡΚΟΥ ΑΥΡΗΛΙΟΥ

Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείης δίδει ἓνα κατάλογον τῶν συγγραφέων οἱ ὅποιοι ἠκμασαν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου¹. Οὗτοι εἶναι οἱ Ἠγήσιππος, Διονύσιος Κορίνθου, Πινυτὸς Κνωσσοῦ, Φίλιππος Γόρτυνος, Ἀπολινάριος Ἱεραπόλεως, Μελίτων Σάρδεων, Μουσουνός, Μόδεστος, Εἰρηναῖος. Ἐξητάσαμεν ἤδη τοὺς πέντε ἐξ αὐτῶν, εἰς τοὺς ὑπολοίπους δὲ πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ Ἀγρίππας Κάστωρ καὶ Ρόδων, μνημονευόμενοι ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ εἰς ἄλλην συνάφειαν καὶ συνεξεταζόμενοι εὐθὺς ἀμέσως. Δὲν πρόκειται φυσικῶς νὰ ἐπεκταθῶμεν πολὺ ἐν προκειμένῳ, διότι ὅσα γνωρίζομεν περὶ αὐτῶν δὲν ἐκτείνονται σχεδὸν καθόλου πέραν τῶν ξηρῶν σημειώσεων τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἀπὸ τὰ κείμενά των δὲν σώζεται οὔτε στίχος, πλην τοῦ Ρόδωνος.

ΑΓΡΙΠΠΑΣ ΚΑΣΤΩΡ. Πρῶτος εἰς τὴν σειράν τῶν συγγραφέων τούτων πρέπει νὰ μνημονευθῆ ὁ Ἀγρίππας Κάστωρ, ὁ ὅποιος ἔγραψεν «κανώτατον» Ἐλεγχον κατὰ τοῦ αἰρεσιάρχου Βασιλείδου. Ὁ Εὐσέβιος διατηρεῖ τὴν εἶδησιν ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέφερε τὴν ὑπὸ τοῦ αἰρεσιάρχου σύνταξιν 24 βιβλίων εἰς τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὴν παρουσίαν εἰς τὸν κύκλον τοῦ προφητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν οἱ Βαρκυββᾶς καὶ Βυρκῶφ², ὁ δὲ Ἱερώνυμος προσθέτει προφανῶς κατὰ συμπερισμὸν ὅτι ἀκριβῶς τὰ βιβλία ταῦτα ἤλεγχεν οὗτος³, καὶ ὁ Θεοδώρητος ὅτι τὸν ἔλεγχον ἀπῆθυνε καὶ πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ αἰρεσιάρχου Ἰσίδωρον⁴.

Ἐπειδὴ ὁ Εὐσέβιος μνημονεύει τὸν Ἀγρίππαν εἰς συνάφειαν μὲ τὸν ἐλεγχόμενον Βασιλείδην, οἱ περισσότεροι πατρολόγοι φρονοῦν ὅτι ἦτο σύγχρονος ἢ σχεδὸν σύγχρονος αὐτοῦ, ἄρα ὅτι ἠκμασεν ἐπὶ Ἀδριανοῦ, ἂν καὶ ἐκ τῶν λεγομένων τούτου δὲν συνάγεται τίποτε παρόμοιον. Ἀντιθέτως θεωροῦμεν πιθανώτερον ὅτι ἔζησε βραδύτερον, ἂν ὄχι ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου, τουλάχιστον κατὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου.

ΠΙΝΥΤΟΣ ΚΝΩΣΣΟΥ. Εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ μὲ τὸν Διονύσιον Κορίνθου, εἰς τὴν ὁποίαν παρουσιάζεται σοβαρὸς μὲν ἡγέτης ἀλλὰ καὶ ὑπερβολικῶς αὐστηρῶν ἀρχῶν. Ἀπαντῶν εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Διονυσίου, διὰ τῆς ὁποίας τὸν συνεβούλευσε νὰ μὴ ἐπιβάλῃ τόσον βαρὺ φορτίον σχετικῶς μὲ τὴν ἐγκράτειαν, τὸν παρακαλεῖ

1 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 21

2 Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 7, 6-8.

3 De viris illustribus 21.

4 Αἰρετικῆς Κακομηνίας

νά προσφέρη και τελειότεραν τροφήν εις τὸ ποιμνιὸν του, διὰ νά μὴ φθάσῃ εἰς τὰ γηράματα μὲ γαλακτερά⁵. Φαίνεται ὅτι ἔγραψε κατὰ αἵρετικῶν τοὺς ὁποίους δὲν δυνάμεθα νά ἐπισημάνωμεν τῶρα⁶.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΓΟΡΤΥΝΗΣ. Τὸν γνωρίζομεν εἰς τὴν ἰδίαν συνάφειαν. Ὁ Διονύσιος Κορίνθου δι' ἐπιστολῆς του τὸν ἐπαινεῖ διὰ τὸ πλῆθος «τῶν ἀνδραγαθιδῶν», τὰς ὁποίας ἐπιδεικνύει ἡ Ἐκκλησία του⁷, εἶναι δὲ εὐλογον ὅτι οὗτος ἀπήντησεν ἀναλόγως. Ἐγραψε σπουδαιοτάτην πραγματείαν *Κατὰ Μαρκίωνα*⁸. Ὁ εἰς τὰ μαρτυρολόγια φερόμενος μάρτυς Φίλιππος δὲν δύναται νά λεχθῆ ἂν εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸν παρόντα ἐπίσκοπον πρόσωπον.

ΜΟΔΕΣΤΟΣ. Ἄγνωστον ποῦ ὑπηρετῶν, ὑπῆρξε πιστὸς τηρητὴς τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως καὶ συνέταξε σύγγραμμα *Κατὰ Μαρκίωνα*, σωζόμενον ἐπὶ Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος τὸ ἐπαινεῖ ὑπερβαλλόντως, διότι ἔκρινεν ὅτι μὲ αὐτὸ οὗτος ἐξεσκεπάσε περισσότερον ἀπὸ πάντα ἄλλον τὴν πλάνην τοῦ ἀνδρός. «διαφερόντως παρὰ τοὺς ἄλλους τὴν τοῦ ἀνδρός εἰς ἐκδηλον τοῖς πᾶσι κατεφώρασε πλάνην»⁹. Ὁ Ἰερώνυμος¹⁰, ὁ ὁποῖος ἐπίσης εἶχεν ἴδει τὸ σύγγραμμα τοῦτο, μαρτυρεῖ ὅτι ἐπ' ὄνόματι τοῦ Μοδέστου ἐφέροντο καὶ ἄλλα ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀπεδοκίμαζοντο ἀπὸ τοὺς καλῶς πληροφορημένους, ἀλλὰ πάντως μὲ τὴν ὑπαρξίν των ἀπεδείκνυον τὸ κύρος τοῦ ἀνδρός.

ΜΟΥΣΑΝΟΣ. Ἐγραψεν αὐστηρότατον λόγον πρὸς ἀδελφούς, οἱ ὁποῖοι ἀπέκλινον πρὸς τὴν νεοφανῆ τότε αἵρεσιν τῶν Ἐγκρατιτῶν¹¹. Εἶναι ἄγνωστον ποῦ ἔδρασεν.

ΡΩΔΩΝ. Καὶ διὰ τὸν Ρόδωνα μοναδικὴ πηγὴ εἶναι ὁ Εὐσέβιος, ἂν καὶ οὗτος εἰς τὴν περίπτωσίν του δὲν εἶναι τόσον φειδωλὸς εἰς τὴν παροχὴν εἰδήσεων. Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Ἀσίαν, μετηνάστευσεν εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου διετέλεσε μαθητὴς τοῦ Τατιανοῦ κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ ἰδίου. Μετὰ τὴν εἰς τὴν αἵρεσιν ἀπόκλισιν τοῦ διδασκάλου, ὄχι μόνον δὲν τὸν ἠκολούθησεν, ἀλλὰ καὶ ἦτο ἔτοιμος νά τὸν πολεμήσῃ μὲ τὴν γραφίδα, ἂν δὲν τὸ ἔπραξε μάλιστα. Εἰς τὸ σύγγραμμα τὸ ὁποῖον ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Καλλιστίωνα ἔλεγεν ὅτι ὁ Τατιανὸς εἶχε συντάξει ἢ εἶχε σχεδιάσει νά συντάξῃ βιβλίον *Προβλημάτων*, μὲ σκοπὸν νά παρουσιάσῃ ὅσα εἰς τὴν Γραφήν ἦσαν ἀσυφῆ καὶ κρυμμένα, αὐτὸς δὲ προετίθετο νά προσφέρῃ *Προβλημάτων Ἐπιλύσεις*, ἀλλὰ ὁ Εὐσέβιος δὲν ἀναφέρει, ἂν πράγματι ἔγραψε τοιοῦτον ἔργον καὶ προφανῶς δὲν τὸ εἶχεν εἰς χεῖράς του¹². Ἀντιθέτως ὁ ἱστορικὸς ἐγνώριζε τὸ ἔργον του *Κατὰ Μαρκίωνα*, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Καλλιστίωνα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπικρίνει τὴν διδασκαλίαν τοῦ αἵρεσιάρχου τούτου καὶ τῶν μαθητῶν του, παραθέτει δὲ ἐξ αὐτοῦ δύο χωρία, ἐν περι τῶν

5 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 23, 8.

6 ΞΕΡΙΑΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 28.

7 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 23, 5.

8 Αὐτόθι 4, 25.

9 Αὐτόθι 4, 25.

10 *De viris illustribus* 32.

11 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 28. ΞΕΡΙΑΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 31.

12 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 13, 8.

ερίδων μεταξύ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Μαρκίωνος καὶ ἄλλο ἀναφερόμενον εἰς συζήτησιν μεταξύ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ Ἀπελλῆ. Μνημονεῖται ἐπίσης ἀπλῶς σύγγραμμα αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑξαήμερον, χωρὶς περαιτέρω ἐνδείξεις περὶ τοῦ περιεχομένου του. Ὁ Ἱερώνυμος εἰς ὅλας τὰς περὶ Ρόδωνος εἰδήσεις ἀκολουθεῖ τὸν Εὐσέβιον, πλὴν τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν συγγραφὴν ἔργου *Κατὰ Μοντανιστῶν*¹³, περὶ τοῦ ὁποίου σιωπῆ ἐκεῖνος· φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Ἱερώνυμος ἐπλανήθη ἐδῶ ἐκλαβὼν τὸ ἀνώνυμος παρουσιαζόμενον ὑπ' ἐκείνου ἀντιμοντανιστικὸν ἔργον ὡς συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Ρόδωνος.

2. ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΑΚΜΑΣΑΝΤΕΣ ΕΠΙ ΚΟΜΜΟΔΟΥ ΚΑΙ ΣΕΒΗΡΟΥ

Κατάλογον ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀκμασάντων ἐπὶ Κομμόδου καὶ Σεπτιμίου Σεβήρου, προσφέρει ὁ Εὐσέβιος¹⁴, προσθέτων ὅτι πλὴν τούτων ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι γνωστοὶ ὀνομαστικῶς, τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ προσδιορίσῃ οὔτε τὸν χρόνον ἀκμῆς οὔτε τὴν ἱστορικὴν συνάφειαν τοῦ ἔργου του δι' ἔλλειψιν στοιχείων, καὶ ἄλλοι ἄγνωστοι, τῶν ὁποίων κείμενα ἔφθασαν μέχρις αὐτοῦ ἀνωνόμως. Μερικοὶ ἀκόμη συγγραφεῖς δύνανται νὰ προστεθοῦν εἰς τὸν κατάλογον ἀπὸ ἄλλας ἀναφορὰς τοῦ Εὐσεβίου ἢ ἀπὸ εἰδήσεις ἄλλων πηγῶν.

ΣΕΡΑΠΙΩΝ ΛΗΓΙΟΧΕΙΑΣ. Λιεδέχθη τὸν Μαξιμίνον ὡς ὀγδοὸς ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας τὸ 190¹⁵ καί, ἀφοῦ ἐπισκόπευσε γονίμως καὶ διέπρεψε κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Σεβήρου, ἀπέθανε τὸ 211. Ὁ Εὐσέβιος εἶχεν εἰς χεῖράς του ἀριθμὸν ἐπιστολῶν του, μεταξύ τῶν ὁποίων τρεῖς ἀπηυθύνοντο πρὸς καθοριζόμενα πρόσωπα, ἀλλ' ἐθεώρει πιθανὸν ὅτι εἰς ἄλλων χεῖρας ἐσώζοντο καὶ ἄλλα κείμενά του¹⁶.

Πρώτη μνημονεύεται ἐπιστολὴ του *Πρὸς Ἀόμνον*, χριστιανὸν ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ διωγμοῦ (202) ἐξέπεσεν εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν ἐθελοθρησκείαν, ἥτοι δεισιδαιμονίαν. Ὑποθέτουν μερικοὶ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ προσχωρήσεως εἰς Ἰουδαίζουσαν γνωστικὴν χριστιανικὴν αἵρεσιν, ἀλλ' ἡ μνεία τοῦ διωγμοῦ ἐπισημαίνει ἐνέργειαν πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐπιπτώσεων αὐτοῦ, τοῦτο δὲ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ μόνον ἂν ἡ προσχώρησις παρουσιάζετο ὡς ἐκ γενετῆς κατάταξις του εἰς καθαρὸν Ἰουδαϊσμόν, ἢ ὁποία δὲν ἐδιώκετο.

Πρὸς Πορτικὸν καὶ Καρικόν, ἐπιστολὴ ἀναιρετικὴ τῆς μοντανιστικῆς αἵρέσεως, μετὰ τῆς ὁποίας ἀπέστειλε καὶ τὸ ἀντιμοντανιστικὸν σύγγραμμα τοῦ Ἀπολινάρου Ἱεραπόλεως¹⁷. Ὁ Εὐσέβιος, διασώζων μικρὰ τεμάχια αὐτῆς, βεβαιώνει ὅτι ὑπεγράφετο καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐπι-

De viris illustribus 37, 39.

Ἑκκλ. Ἱστορία 5, 27.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 5, 22. *Χρονικόν*, Schoene, 2, 174.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 6, 12.

Αὐτόθι 5, 19, 1-3.

σκόπους. Ἐάν καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ποῖον κείμενον ὑπεγράφετο, τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀπολιναρίου ἢ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Σεραπίωνος, καὶ ὁ Εὐσέβιος φαίνεται νὰ πιστεύῃ τὸ δεύτερον, βάσει ἄλλων μαρτυριῶν δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πρώτου τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐγκριθῆ ὑπὸ τοπικῆς συνόδου.

Πραγματεία Περὶ τοῦ κατὰ Πέτρον εὐαγγελίου. Ὁ Σεραπίων, ἐπισκεφθεὶς τὴν χριστιανικὴν κοινότητα τῆς Ρωσσοῦ, πόλεως εὐρισκομένης πλησίον τῆς Ἀντιοχείας, καὶ ἐρωτηθεὶς σχετικῶς μὲ τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πέτρου εὐαγγέλιον, συνέστησε νὰ ἀναγινώσκειται, ἂν καὶ δὲν τὸ εἶχε διεξέλθει ὁ ἴδιος. Ἀργότερα ὁμοίως εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναγνώσῃ τὸ βιβλίον καὶ νὰ ἀντιληφθῆ ὅτι μαζί μὲ ὁρθῶς ἀπόψεις ἀνεμίγνυε ὠρισμένας πλάνας τῶν Δοκητῶν καὶ κατόπιν τούτου συνέταξε πραγματείαν, διὰ τῆς ὁποίας συνίστα εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Ρωσσοῦ νὰ προφυλάσσωνται ἀπὸ τὸν Μαρκίωνα καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του, οἱ ὅποιοι ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ἀπόκρυφον ἐκεῖνο εὐαγγέλιον. Μερικῶν ἄλλων ἐπιστολῶν, τὰς ὁποίας προφανῶς εἶχεν ἐνώπιόν του ὁ Εὐσέβιος, δὲν κυτονεμάζει τοὺς παραλήπτας. Δὲν γνωρίζομεν εἰς ποίαν πηγὴν στηρίζεται ὁ Σωκράτης, ὅταν ἰσχυρίζεται¹⁸ ὅτι ὁ Σεραπίων εἰς τὰ συγγράμματά του ἐξέθετε τὴν πίστιν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς κατεῖχε καὶ μίαν ἀνθρωπίνην ψυχὴν.

ΠΡΑΚΛΗΤΟΣ. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον ἔγραψεν ἔργον εἰς τὸν ἀπόστολον¹⁹, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τὴν φύσιν καὶ τὸ περιεχόμενον του. Ἴσως ἐπρόκειτο περὶ ἑρμηνευτικοῦ ἔργου ἐπὶ ὠρισμένων ἀπόψεων τοῦ ἀποστόλου Παύλου.

ΜΑΞΙΜΟΣ. Ἦτο ἐπίσημος ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ, γράψας *Περὶ τοῦ πόθεν ἢ κακία καὶ περὶ γεννητοῦ τῆς ὕλης*²⁰. Ἐπρόκειτο ἀσφαλῶς περὶ ἀνασκευῆς τῆς θεμελιώδους διδασκαλίας τῶν Γνωστικῶν ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ κακοῦ ἀπὸ τὴν ὕλην, διὰ τῆς ὁποίας ἐδείκνυετο ὅτι ἡ ὕλη δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὴν κακὴ καὶ δὲν εἶναι ἀγέννητος, ἀλλὰ γεννητὴ. Ὁ Εὐσέβιος εἰς τὴν *Εὐαγγελικὴν Προπαγασκευήν*²¹ παρουσιάζει ἕνα Μάξιμον, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ ὄχι ἄσημον ἄνδρα τῆς σχολῆς τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἔπειτα παραθέτει ἐκτενέστατον χωρίον του περὶ ὕλης. Τὸ χωρίον ὁμοίως προέρχεται αὐτολεξὶ ἀπὸ τὸν διάλογον τοῦ Μεθοδίου *Περὶ τοῦ ἀτιξινσίω*²².

Τρεῖς ἐξηγήσεις δύνανται νὰ δοθοῦν ὁ Εὐσέβιος ἢ εἶχε γράψῃ ὁρθῶς «Μεθόδιος» καὶ κατὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τὸ ὄνομα μετετρέπη εἰς «Μάξιμος», ἢ εὔρε τὸ κείμενον ἀνωνόμως καὶ τὸ ἀπέδωκεν εἰς τὸν Μάξιμον λόγῳ τῆς συγγενείας τοῦ θέματος («περὶ ὕλης») ἢ εἶδε τὸ ὁρθὸν ὄνομα καὶ τὸ παρανέγνωκεν. Εἶναι πιθανώτεροι αἱ δύο

18 Ἐκκλ. Ἱστορία

19 Ἐκκλ. Ἱστορία

20 Αὐτόθι 5, 27.

21 7, 21 ε.

22 5-12.

τελευταῖαι ἐξηγήσεις. Τὸ νὰ ἀντικατεστησεν ἐπίτηδες τὸ ὄνομα λόγῳ δυσμενείας πρὸς τὸν Μεθόδιον, τὸν ὁποῖον μάλιστα δὲν μνημονεύει πουθενά καὶ ποτέ, εἶναι πολὺ ἀπίθανον.

ΚΑΝΑΙΟΣ. Ἦτο «ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ», γράφας *Κατὰ Γνωστικῶν*²³, ἀλλὰ στερούμεθα ἄλλων εἰδήσεων περὶ αὐτοῦ. Ὅπωςδὴποτε δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν βαλεντινιανὸν Κάνδιον, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Ὁριγένης περὶ τὸ 240 εἶχε συζητήσιν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὰς Ἀθήνας²⁴, διότι ὁ ἰδικὸς μας συγγραφεὺς δὲν ἦτο αἰρετικὸς καὶ δὲν ἐξῆσε τὸσον ἄργά.

ΑΙΜΙΝ. Συνέταξεν ἔργον *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*²⁵, διαπραγματευόμενος προφανῶς τὸ θέμα τῆς δημιουργίας μὲ τὰσιν ἀντιγνωστικῆν.

ΣΕΙΤΟΣ. Συνέταξεν ἔργον *Περὶ ἀνιστίας*, προφανῶς ἐπίσης ἀντιγνωστικοῦ χαρακτῆρος²⁶.

ΑΡΑΒΙΑΝΟΣ. Συνέγραψε πραγματείαν μὲ διαφορετικὸν θέμα, «ἄλλη τις ὑπόθεσις», τὴν ὁποίαν δὲν προσδιορίζει ἀκριβέστερον ὁ Εὐσέβιος²⁷.

ΖΑΚΧΑΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ. Εἰς σημείωσιν τοῦ Praedestinatus²⁸ λέγεται ὅτι ὁ Ζακχαῖος, ἐπίσκοπος Καισαρείας, εἶχε καταδικάσει τὸν Βαλεντινισμόν, καὶ ἰδίως τὸ σύστημα τοῦ Ητολεμαίου, ἀλλ' ἡ μεμονωμένη αὐτῆ εἰδήσις δὲν ἦτο πειστικῆ, μέχρις ὅτου εὐρέθη ὑπὸ τοῦ J. M. Mercati σχόλιον εἰς χειρόγραφον τοῦ Μιλάνου τοῦ 1' αἰῶνος, διατηροῦν θεολογικὴν ἀνθολογίαν, μὲ τὴν ἐνδειξίν ὅτι ὁ Σίμων Μάγος ἦτο Σαμαρεὺς ἀπὸ τὴν κώμην Γίτθην, «καθὰ φησι Ζακχαῖος ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Στράτωνος»²⁹. Ἀπὸ αὐτὰ καθίσταται προφανὲς ὅτι ὁ Ζακχαῖος εἶχε γράψει γενικώτερον κατὰ τῶν Γνωστικῶν, ἀλλ' εἶναι πολὺ περιέργον, πῶς ἀγνοεῖται ἀπὸ ὄλοις τοὺς αἰρεσιολόγους καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε προκάτοχος;

23 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 27.

24 ΓΡΩΝΥΜΟΥ, *Adv. Rufinum* 2, 18-19. ΡΟΥΦΙΝΟΥ, *De adulter. librorum Origenis* PG 17, 224-626.

25 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 27.

26 Αὐτόθι.

27 Αὐτόθι.

28 I, 11, 13.

29 Εἰρηναῖος, παρὰ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 24, 14 ε.

30 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 22.

3. ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΛΕΣΧΟΛΗΘΗΝΤΕΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟΝ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ

Εἶδομεν ἤδη προηγουμένως ὠρισμένους ἄνδρας νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ εορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Τὸ πρόβλημα τοῦτο κατὰ τὴν πρώτην του φάσιν, ὅποτε ἐπραγματοποιήθησαν αἱ συζητήσεις μεταξὺ Πολυκάρπου Σμύρνης καὶ Ἀνικήτου Ρώμης, ἦτο ἂν πρέπει νὰ εορτάζεται τὸ Πάσχα ἢ ὄχι, τηρεῖν ἢ μὴ τηρεῖν³⁰. Εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τὸ ἐρώτημα εἶναι πλέον, πότε θὰ εορτάζεται, τὴν 14 Νισάν ἢ τὴν ἐπομένην Κυριακῆν; καὶ ἐπομένως τί θὰ εορτάζεται, τὸ ἰουδαϊκὸν Πάσχα ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν, ἢ ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου καθ' ἑαυτήν;

Εἰς τὴν φάσιν αὐτὴν πρωτοστατεῖ ὁ Πολυκράτης, ὁ ὁποῖος ἀνῆλ-

θεν εις τὴν ἔδραν τοῦ ἐπισκόπου Ἐφέσου, τὴν ὁποίαν εἶχον ἤδη λαμπρύνει ἑπτὰ συγγενεῖς τοῦ ἐπίσκοποι, κατὰ τὸ δέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Κομμόδου, ἦτοι τὸ 190, ἀκριβῶς καθ' ὃν χρόνον εἰς τὴν Ρώμην διεδέχετο τὸν Ἐλεῖθερον ὁ Βίκτωρ³¹. Ὅπως εἶδομεν ἄλλου, ὁ Βίκτωρ ἦλθεν εἰς ρῆξιν μετὰ τὰς Ἐκκλησίας τῆς Μικρασίας ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω θέματος καὶ τὰς ἠπειλήσε μετὰ ἀποκοπὴν τῆς κοινωνίας, ἀλλ' ὅπως φαίνεται τὸ σχίσμα προέλαβον οἱ ἡγέται τρίτων Ἐκκλησιῶν, οἱ ὅποιοι συνεφώνουν ὡς πρὸς τὸν χρόνον ἑορτασμοῦ μετὰ τὸν Βίκτορα, ἀλλὰ διεσώζον μετὰ αὐτὸν ὡς πρὸς τὰ μέτρα ἀποκοπῆς.

Ὁ Πολύκαρπος συνεκάλεσε σύνοδον διὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τούτου, ἡ ὁποία ἐνέμεινεν εἰς τὸ παραδοθὲν ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ἔθιμον τῆς τηρήσεως τοῦ Πάσχα κατὰ τὴν 14 Νισάν, τὸν ἀπόστολον Ἰωάννην, τὸν εὐαγγελιστὴν (ἀπόστολον κατὰ τὸ κείμενον) Φίλιππον, τὸν Πολύκαρπον Σμύρνης, τὸν Θρασεῖα Εὐμενείας, τὸν Σάγαριν Λαοδικείας, τὸν Παπίριον, τὸν Μελίτωνά Σάρδεων, Τεμάχιον τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν συνέταξε κατ' ἀπόφασιν τῆς συνόδου ὁ Πολυκράτης, διασώζει ὁ Εὐσεβίος³².

Εἰς τὴν ἐριδα ὑπεισηλθον καὶ ἄλλοι ἡγέται, κατόπιν τῆς παρεμβάσεως τῶν ὁποίων προφανῶς ὁ Βίκτωρ ἀνεκάλεσε τὴν ἀπόφασιν τοῦ περὶ ἀποκοπῆς. Τὰ κείμενά των ἔχουν βεβαίως χαθῆ σήμερον, ἀλλ' ἐσώζοντο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Εὐσεβίου.

Σύνοδος τῶν παλαιστινίων ἐπισκόπων ὑπὸ τὸν Θεόφιλον Καισαρείας καὶ τὸν Νάρκισσον Ἱεροσολύμων, ἀπηύθυνεν ἐγκύκλιον ἐπιστολήν, συνταχθεῖσαν πιθανῶς ὑπὸ τοῦ πρώτου. Παρομοίαν ἐπιστολήν συνέταξαν ὁ Πάλμας Ἀμάστρεως κατ' ἐντολήν συνόδου τῶν ἐπισκόπων τοῦ Πόντου, ὁ Εἰρηναῖος Λυῶνος κατ' ἐντολήν συνόδου τῶν παροικιῶν τῆς Γαλλίας, ὅπως εἶδομεν, ὁ Βάκχυλλος Κορίνθου, πιθανῶς ἰδιωτικῶς, καὶ εἰς μὴ ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος ἐκ μέρους συνόδου τῶν ἐπισκόπων Ὀσροηνῆς³³.

31 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 24, 1-8.

32 Αὐτόθι 5, 23, 3 ἔ. 5, 25.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- PG 5, 1269-1972 (μαρτυρίαι περὶ Ἀγρίππῃ Κύστορος).
 M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* I, 1846, 175-201 (Πινυτός).
 PG 5, 1331-1338 (μαρτυρίαι περὶ Ρόδωνος).
 M. J. ROUTH, ὅπου ἀνωτέρω 435-446 (Ρόδων).
 PG 5, 1371-1376 (Σεραπίων).
 M. J. ROUTH, ὅπου ἀνωτέρω 435-446 (Σεραπίων).
 PG 5, 1355-1362 (Πολυκράτης Ἐφέσου).
 M. J. ROUTH, ὅπου ἀνωτέρω 2, 1846, 9-36.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ

Α'. Η ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ

Ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς γίνεται συχνὸς λόγος περὶ τῆς χριστιανικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία ἀποκαλεῖται διδασκαλεῖον, διατριβή, παιδευτήριον. Περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς σχολῆς ὁ Εὐσέβιος δὲν δίδει πληροφορίας, ἀρκούμενος νὰ βεβαιώσῃ ὅτι ἐλειτούργει «ἐξ ἀρχαίου ἔθους»¹, ἐνῶ ὁ Ἰερώνυμος² τὴν ἀνάγει ὀπίσω εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Μάρκον κατὰ συμπερασμὸν, ὁ ὁποῖος στηρίζεται εἰς τὴν σύγχυσιν μεταξὺ τῆς θεολογικῆς καὶ τῆς κατηχητικῆς σχολῆς τῆς πόλεως. Ἀκριβεστέρως πληροφορίας περὶ τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῶν σχολαρχῶν αὐτῆς δίδει ὁ Φίλιππος Σιδῆτης εἰς τὴν ἱστορίαν του, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὸ γνωστὸν ἀπόσπασμά της³.

«Καὶ φησι Φίλιππος ὁ Σιδῆτης ἐν λόγῳ κδ'. Τοῦ διδασκαλείου τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀθηναγόρας πρῶτος ἠγήσατο, κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμάσας Ἀδριανοῦ καὶ Ἀντωνίνου, ὅστις καὶ τὸν ὑπὲρ Χριστιανῶν πρεσβευτικὸν προσεφώνησεν, ἀνὴρ ἐν αὐτῷ χριστιανίσας τῷ τρίβωνι καὶ τῆς ἀκαδημαϊκῆς σχολῆς προϊστάμενος. Οὗτος πρὸ τοῦ Κέλσου κατὰ Χριστιανῶν γράψαι προθυμηθεὶς, ἐντυχὼν ταῖς θείας γραφαῖς εἰς τὸ ἀκριβέστερον ἀγωνίσασθαι, οὕτως εἴλετο τῷ παναγίῳ Πνεύματι, ὥστε διδάσκαλον κατὰ τὸν μέγαν Παῦλον, ἀντὶ διώκτου γενέσθαι τῆς πίστεως ἦν ἐδίωκε. Τούτου μαθητὴν γενέσθαι φησὶν ὁ Φίλιππος τὸν Στρωματέα Κλήμεντα καὶ Πάνταινον τοῦ Κλήμεντος. Ὁ δὲ Πάνταινος καὶ αὐτὸς ἀθηναῖος ὑπῆρχε φιλόσοφος πυθαγόρειος. Εὐσέβιος δὲ φησι τούναντίον ὅτι Πάνταινος τοῦ Κλήμεντος διδάσκαλος γέγονεν, οὐ καὶ ὡς διδασκάλου ἐν ταῖς Ὑποτελώσεσι μέμνηται. Οὗτος δὲ ὁ Πάνταινος ἔσχε μαθητὴν διώδοχον τοῦ διδασκάλου μετ' αὐτὸν προϊστάμενον, κατὰ μὲν Φίλιππον Ὠριγένην, κατὰ δὲ Εὐσέβιον Κλήμεντα καὶ μετὰ Κλήμεντα Ὠριγένην. Πλὴν εἴτε οὗτος εἴτε ἐκεῖνος, τέταρτος προἔστη τῆς χριστιανικῆς διατριβῆς Ὠριγένης, μετὰ Ὠριγένην Ἡρακλᾶς, μετὰ τοῦτον Διονύσιος, μετὰ τοῦ-

1 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 10, 1.

2 *De viris illustr.* 36.

3 DODWELL, *Dissertationes in Irenaeum*, Oxford 1689, σ. 488.

τον Πιέριος, μετά Πιέριον Θεόγνωστος, μετά τούτον Σερυπίων, μετά τούτον Πέτρος ὁ μέγας ἐπίσκοπος μάρτυς γενόμενος, μετά Πέτρον Μακάριος, ὄν πολιτικὸν ἐκάλουν οἱ ἐπιχώριοι, μετά τούτον Δίδυμος, μετά Δίδυμον Ρόδων, ὅς καὶ μετήγαγε κατὰ Φίλιππον τὴν διατριβὴν ἐν τῇ αὐτοῦ πόλει, τῇ Σίδῃ, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου. *Τούτω Ρόδωνι λέγει μαθητεύσαι ὁ Φίλιππος, φτίνι καὶ πλείστα μαρτυρεῖ περὶ εἰδήσεων λόγων, τῶν τε καθ' ἡμᾶς καὶ τῶν ἔξωθεν».*

Ἡ μαρτυρία τοῦ Φιλίππου εἶναι κατὰ τοῦτο ἀκριβεστέρα τῶν ἄλλων, ὅτι δίδει τὸ βάρος εἰς τοὺς διδασκάλους καὶ ὄχι εἰς τὸ ἴδρυμα, ἀλλὰ χωλαίνει καὶ αὐτὴ καθ' ὅσον θεωρεῖ τὴν σχολὴν ὡς ἐνιαῖον ἴδρυμα μὲ συνεχῆ λειτουργίαν, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰ πρῶτα βήματά της. Ἡ μαρτυρία του, παρὰ τὰς πιθανὰς ἀστοχίας της εἰς ὠρισμένα σημεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ τίθεται βάσις εἰς πᾶσαν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας τῆς σχολῆς ταύτης, ἀντιθέτως εἰς ὃ τι πράττουν σήμερον οἱ ἱστορικοί.

Παρατηρεῖται γενικῶς κάποια σύγχυσις εἰς τὰς εἰδήσεις (ἐξαιρέσει τῶν τοῦ Φιλίππου) καὶ κυρίως εἰς τὴν ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρμηνείαν αὐτῶν, σύγχυσις μεταξὺ τῆς κατηχητικῆς καὶ τῆς θεολογικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας. Κατηχητικὰς σχολὰς διὰ τὴν κατάρτισιν τῶν πρὸς τὸ βάπτισμα ὀδηγουμένων νέων μολῶν τῆς Ἐκκλησίας διέθετον ὅλαι αἱ Χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας θὰ ἦτο ἡ τελευταία ἢ ὁποῖα θὰ ἐστερεῖτο τοιαύτης σχολῆς, καὶ ἂν ἐπρόκειτο περὶ αὐτῆς τῆς σχολῆς, δὲν θὰ ἐγίνετο λόγος εἰς τὰς πηγὰς. Γίνεται λόγος ἀφ' ὅτου παρουσιάζεται κάτι διάφορον καὶ ὑψηλότερον τῆς συνήθους κατηχήσεως, δηλαδὴ ἀφ' ὅτου παρουσιάζεται ἐκεῖ θεολογικὴ ἐκπαίδευσις.

Καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου ἐκπαίδευσις παρουσιάσθη εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ β' αἰῶνος διὰ τοῦ Ἀθηναγόρου καὶ ἔπειτα τοῦ Πανταίνου καὶ τοῦ Κλήμεντος. Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ δὲν διεδέχθησαν ἀλλήλους εἰς ἓν ἴδρυμα τὸ ὁποῖον συνέστησεν ἢ ἐπίσημος Ἐκκλησία, ἀλλ' εἶχον ἕκαστος τὴν σχολὴν του, ἂν καὶ ὅλαι αὐταὶ αἱ σχολαὶ ἦσαν συνδεδεμέναι πνευματικῶς μὲ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ οἱ προϊστάμενοί των ἦσαν ἐργάται τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν ὁ ἕκτος εἰς τὴν σειράν διδάσκαλος τοῦ Κλήμεντος εἶναι ὁ Πάνταινος⁴, πρᾶγμα πιθανὸν ἀλλ' ὄχι βέβαιον, τότε αὐτὸς ὁπωσδήποτε διηύθυνεν ἰδιωτικὴν ἀνωτάτην σχολὴν, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ διδάσκαλοι τῆς φιλοσοφίας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, καὶ ὄχι ἐκκλησιαστικὴν σχολὴν. Ὅμοίως

⁴ Στοιχοματεῖς 1, 1, 11.

καὶ ὁ Κλημης ἰδιωτικὴν σχολὴν διηύθυνε, διό δὲν ἀνεκλήθη εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν μετὰ τὸν τερματισμὸν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεβήρου, διότι ἤδη εἶχεν ἀνοίξει ἄλλην σχολὴν ἄλλου. Ἐξ ἄλλου διὰ τὸν Ὠριγένην, ἐνῶ λέγεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὅτι προϊστάμενος τῆς κατηχητικῆς σχολῆς διωρίσθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου^δ, δὲν λέγεται ὅτι διωρίσθη ὑπ' αὐτοῦ καὶ προϊστάμενος τῆς θεολογικῆς σχολῆς μετὰ ταῦτα, ἀλλὰ ἀφήνεται νὰ ἐννοηθῆ ὅτι μόνος του τὴν συνεκρότησεν^ε. Διὰ τοῦτο ὁ Ὠριγένης, ὅταν ἀναγκάζεται νὰ ἀπολογηθῆ διὰ τὴν συμπερίληψιν εἰς τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, δὲν παραπέμπει εἰς τὸν ἐπίσκοπον του ὡς προϊσταμένην ἀρχήν, ἀλλ' εἰς τὸ προηγούμενον τοῦ Πανταίνου^ζ.

Ἡ ἰδρυσις τῆς σχολῆς συνδέεται στενωδῶς μὲ τὴν στερέωσιν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν καὶ, ἐνῶ δὲν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ ἐκεῖ Ἐκκλησία ἰδρυσε τὴν θεολογικὴν σχολὴν, δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ σχολὴ διέσωσε τὴν Ἐκκλησίαν. Μὲ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν Αἴγυπτον συνδέονται τὰ ὄνόματι τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Μάρκου, ἀλλ' ἔκτοτε ἡ ἰστορία τῆς παραμένει σκοτεινὴ, ἐνῶ δὲ γνωρίζομεν πάρα πολλὰ διὰ τὰς Ἐκκλησίας ὄλων τῶν ἄλλων κέντρων τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν μέχρι τέλους τοῦ β' αἰῶνος, δὲν γνωρίζομεν τίποτε διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία φαίνεται ὡσάν νὰ κυριαρχῆται ἀπὸ τοὺς ἀναριθμήτους γνωστικούς ὁμίλους ἐπὶ μίαν ἑκατονταετίαν. Διακινουῦνται εἰς τὸν χῶρον τῆς Αἰγύπτου ζωνηδῶς πάσης φύσεως αἰρετικοὶ καὶ δροῦν μεγάλοι αἰρεσιάρχαι, ὁ Κήριλλος, ὁ Καρποκράτης, ὁ Ἐπιφάνης, ὁ Βασιλείδης, ὁ Βαλεντίνος, ἐξ οὗ καὶ δικαιολογεῖται ἡ διατήρησις τύπων γνωστικῶν κειμένων εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν, δὲν ἔχομεν ὁμῶς οὔτε ἓν ὄνομα διακρεποῦς ὀρθοδόξου προσωπικότητος ἐκεῖ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον. Ἐξαφνικὰ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ β' αἰῶνος ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας ὄχι μόνον ἀναδύεται ἀπὸ τὸ σκότος, ἀλλὰ καὶ καταλαμβάνει τὴν πρωτοπορίαν εἰς τὸν δρόμον τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Λέν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός τοῦτο. Ἡ ὀρθοδοξία προφανῶς διετηρεῖτο εἰς μικροὺς κύκλους πιστῶν εἰς τὸ μέσον μιᾶς γνωστικῆς πλημμύρας καὶ μετὰ καρποφόρον ἐργασίαν διεδόθη καὶ ἐστερεώθη ἀποτελεσματικῶς. Ἡ ὀρθοδοξία κατέστη ἡ ἐπικρατοῦσα Ἐκκλησία καὶ ἡ αἵρεσις περιωρίσθη εἰς τὸ περιθώριον. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὑπῆρξεν ἀνυπολογίστου σημασίας ἡ προσφορά τῶν θεολογικῶν σχολῶν. Φυσικὰ ἀρχικῶς ἐχρειάσθη καὶ ἀπὸ ἔξω βοήθειαν καὶ αὕτη ἐστάλη ἀπὸ τὰς Ἀθήνας· οἱ προϊστάμενοι τῶν τριῶν πρώτων θεολογικῶν σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας ἦσαν Ἀθηναῖοι τὴν καταγωγὴν κατὰ τὰς ὑπαρ-

χούσας πληροφορίας. Ἄθωναγόρας, Πάνταινος, Κλήμης.

Ἡ σχολή μετὰ τὴν σύγκρουσιν τοῦ Δημητρίου μετὰ τὸν Ὀριγένην, τὸ 231, περιήλθεν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐξάρτημά της καὶ ὁ προϊστάμενός της ἔκτοτε κατεῖχε τὴν δευτέραν θέσιν εἰς τὴν ἱεραρχίαν αὐτῆς, ὅπως δεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐπὶ τινα χρόνον ἐπικρατήσασαν συνήθειαν νὰ διαδέχεται αὐτὸς τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν εἰς περίπτωσιν χηρείας. Ἐκτοτε μάλιστα οἱ προϊστάμενοι, ὅπως εἶναι φυσικόν, διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε ἐπισκόπου.

Τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας διεξήγετο ὁλόκληρον ἀπὸ τὸν προϊστάμενον, διότι δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος διδάσκαλος, ἂν καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι κατὰ καιροὺς οὗτος ἐβοηθεῖτο ἀπὸ προχωρημένους φοιτητὰς ἢ ἐταίρους. Κατὰ θετικὰς πληροφορίας τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὀριγένους περιελάμβανε κατ' ἀρχὰς μὲν τὸν κύκλον τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων, κυρίως διαλεκτικὴν, φυσικὴν, γεωμετρίαν, ἀστρονομίαν, ἀκολούθως τὴν ἠθικὴν καὶ μεταφυσικὴν, τέλος δὲ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν μετὰ βάσιν ἐμπεριστατωμένην ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν· δὲν ὑπάρχει δὲ λόγος νὰ ἀμφιβάλωμεν ὅτι τὸ πρόγραμμα τῶν ἄλλων διδασκάλων ἦτο παρόμοιον. Τὸ εὐρύτατον αὐτὸ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀνοικτὸν εἰς ἄνδρας καὶ γυναῖκας, Χριστιανοὺς καὶ Ἰουδαίους καὶ Ἐθνικοὺς, ἐδημιούργησεν ἓν ἐκλεκτὸν φυτῶριον διανοουμένων, οἱ ὅποιοι ἐκαλλιέργησαν μετ' ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν τὰ χριστιανικὰ γράμματα, ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐκ πεποιθήσεως ἀπέφειγον τὴν συγγραφὴν. Οἱ μεγάλοι θεολόγοι τῆς Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τοῦ γ' μέχρι τοῦ ε' αἰῶνος εἶχον ὀρισμένα κοινὰ γνωρίσματα τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν νὰ ὀμιλῶμεν περὶ σχολῆς μετὰ τὴν ἔννοιαν συστήματος σκέψεως. Εἶναι ἡ ἀλεξανδρινὴ σχολή, ἡ ὁποία ἤσκησεν ἔντονον ἐπιρροὴν εἰς τὴν ὅλην θεολογικὴν γραμματείαν καὶ σκέψιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Δύο οἰκοιμενικά συστήματα, Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς, ἠδελφώθησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος εἰς τὴν Ἀλεξανδρινήν, διὰ νὰ παραγάγουν μίαν πράγματι μεγαλειώδη θεολογίαν, ἀλλὰ μετὰ προσφορὰν ἀνισοδύναμον. Τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον καθίσταται μέσον ἐκφράσεως, ὄργανον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ φιλοσοφία μεταβάλλεται εἰς δόγμα μετὰ σκοπὸν καθοδηγητικὸν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὸ ἦθος. Ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, πλὴν τῶν Ἐπικουρείων καὶ τῶν Σκεπτικῶν, μελετῶνται καὶ διὰ συνεισφέρουν, ἀλλὰ περισσότερον ὄλων τὸ πλατωνικόν. Τὸ ἴδιον εἶχε πράξει καὶ ὁ παλαιότερος ἀλεξανδρινὸς λόγιος, ὁ Φίλων Ἰουδαῖος, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ θεωρηθῆ πρόδρομος τῶν ἀλεξανδρινῶν θεολόγων. Ὅπισθεν τῶν βασικῶν γραμμῶν τῆς θεολογίας τῶν Ἀλεξανδρινῶν συναντᾶται ἡ πλατωνίζουσα διαπίστωσις

ὅτι ἡ μόνη ἀληθινὴ πραγματικότητα εἶναι ὁ πνευματικὸς κόσμος καὶ ὅτι ἀπέναντι αὐτοῦ ὅλα τὰ πράγματα τοῦ παρόντος κόσμου εἶναι σκιαί. Ἡ ἀλληγορικὴ ἢ πνευματικὴ ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν, ἡ ἔμφασις ἐπὶ τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ, ἡ ἔξαρσις τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου εἰς τὸν ἐνανθρωπήσαντα Υἱὸν, εἶναι πράγματα τὰ ὅποια δύνανται νὰ ἐξηγηθῶν εὐκόλως, ὅταν ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ἐκείνην τὴν βάσιν τῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογίας. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος καταλαμβάνει εἰς αὐτὴν θέσιν ἢ ὁποῖα ἐνίοτε ἐνθυμίζει τὴν διαλεκτικὴν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἐνθυμίζουν τὰς ἀναζητήσεις τῶν Γνωστικῶν. Οὕτω τὸ σύστημά των ἠδύνατο νὰ παρουσιασθῇ εἰς μὲν τοὺς Ἕλληνας ὡς φιλοσοφία, εἰς δὲ τοὺς Γνωστικοὺς ὡς νέα γνῶσις, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα παραμένει χριστιανικὸν μὲ χρωματισμὸν ἄλλοτε ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J. MATTER, *Essai historique sur l'école d'Alexandrie*, τ. 1-3, Paris 1820-1848.
 H. GUERIKE, *De schola quae Alexandriae floruit catechetica commentatio historica et theologica*, τ. 1-2, Halle 1824-1825.
 E. VACHEROT, *Histoire critique de l'école d'Alexandrie*, τ. 1-3, Paris 1846-1851.
 Ν. ΚΑΛΟΓΕΡΑ, *Περὶ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πρώτης χριστιανικῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς καὶ κατηχητικῆς λεγομένης*, Πέστη 1867.
 C. BIGG, *The Christian platonists of Alexandria*, Oxford 1886. 21913.
 W. BOUSSET, *Jüdisch-christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom*, Göttingen 1915.
 H. R. NELZ, *Die theologischen Schulen der morgenländischen Kirchen während der sieben ersten christlichen Jahrhunderte*, Bonn 1916.
 Ι. ΛΟΝΙΟΥ, *Ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατηχητικὴ ἐπίκλην σχολή*, Ἀθῆναι 1932.
 G. BARDY, "L'Église et l'enseignement pendant les trois premiers siècles", *Rev. de Sciences Relig.* 1932, 1-28.—"Aux origines de l'école d'Alexandrie", *Rech. de Science Relig.* 27 (1937), 65-90.—"L'enseignement religieux aux premiers siècles" *Rev. apolog.* 66 (1938), 641-655. 67 (1939), 5-18.—"Pour l'histoire de l'école d'Alexandrie", *Vivre et Penser*, 1942, 80-109.
 R. CADIU, *La jeunesse d'Origène. histoire de l'école d'Alexandrie au début du IIIe s.*, Paris 1936.
 P. BRIZZI, *La gnosi cristiana di Alessandria e le antiche scuole cristiane*, Roma 1950.
 W. JENTSCH, *Urchristliches Erziehungsdanken*, Gütersloh 1951.
 Μ. ΝΙΛΣΟΝ, *Die hellenistische Schule*, München 1955.
 Β. ΣΤΑΥΡΙΑΟΥ, «Ἡ θεολογικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ ἀλεξανδρινῇ σχολῇ», *Ὁρθοδοξία* 1954-1955, καὶ ἀνάτυπον.—«Ἡ ἀλεξανδρινὴ σχολή μετὰ τὸν Ὀριγῆνη», *Ὁρθοδοξία* 1959, καὶ ἀνάτυπον.
 Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΟΥ, *Τὸ διδασκαλικὸν ἔργον τοῦ Ὀριγῆνου*, Θεσσαλονίκη 1960.

Β. ΠΑΝΤΑΙΝΟΣ

Είναι από τὰς εὐγενεῖς ἐκείνας προσωπικότητας, αἱ ὁποῖαι παρὰ τὴν πλουσίαν εἰσφορὰν τῶν εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν παραμένουν διακριτικὰ εἰς τὸ περιθώριον διὰ λόγους περιστασιακοῦς. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ δὲν εἶναι μόνον ὅτι σπανίζουν αἱ εἰδήσεις, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὐταὶ εἶναι ἀντιφατικά.

Βλέπομεν ἐπὶ παραδείγματι διαφωνίαν εἰς τρία καίρια σημεῖα μεταξὺ τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Φιλίππου Σιδήτου, ἀφοῦ ὁ μὲν πρῶτος τὸν παρουσιάζει διδάσκαλον τοῦ Κλήμεντος, Σικελὸν τὴν πατρίδα καὶ στωϊκὸν τὴν ἀγωγὴν, εἰς τὰ δύο πρῶτα μάλιστα βάσει μαρτυρίας αὐτοῦ τούτου τοῦ Κλήμεντος¹, ὁ δὲ δεύτερος τὸν θέλει ἀντιθέτως μαθητὴν τοῦ Κλήμεντος, Ἀθηναῖον τὴν καταγωγὴν καὶ πυθαγόρειον τὴν ἀγωγὴν². Εἰς τὰ δύο ἀπὸ τὰ σημεῖα αὐτὰ ἡ διαφωνία δὲν εἶναι πράγματι ἀνατρεπτική. Ἀσχέτως τοῦ θέματος ἂν ὁ Κλήμης ἀναφέρων τὸν ἔκτον διδάσκαλόν του ἐννοῇ τὸν Πανταῖνον ἢ ὄχι, ὁ χαρακτηρισμὸς ἐνὸς πνευματικοῦ ἀνθρώπου ὡς σικελικῆς μελίσης, τῆς ὁποίας ἡ ποικιλία ἐθεωρεῖτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὸ ἐργατικώτερον καὶ παραγωγικώτερον εἶδος μελισσῶν, δὲν σημαίνει καὶ καταγωγὴν του ἀπὸ τὴν Σικελίαν. Ἐπειτα, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τοῦ φιλοσοφικοῦ συγκρητισμοῦ ἦτο ἐν ἀπὸ τὰ συνηθέστερα φαινόμενα εἰς στωϊκὸς φιλόσοφος νὰ πυθαγορίζῃ καὶ εἰς πυθαγόρειος νὰ στωϊκίζῃ.

Πρόβλημα ὅμως δημιουργεῖ ἡ διαφωνία εἰς τὴν σειρὰν διαδοχῆς τῶν δύο διδασκάλων, καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ οἱ νεώτεροι κριτικοὶ εὕρισκουν τὸ μέγα ἀμάρτημα τοῦ Φιλίππου, λόγῳ τοῦ ὁποίου ἔπειτα ἀπορρίπτουν ἀκρίτως τὸ σύνολον τῆς μαρτυρίας του. Κατ' ἀρχὴν ὁ Φίλιππος ὁμιλεῖ ἐδῶ ὄχι περὶ σειρᾶς μαθητείας ἀλλὰ περὶ σειρᾶς διαδοχῆς, καὶ δυνατόν μὲν δι' αὐτόν, ἀφοῦ γράφει ὑπὸ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐνιαίου ἰδρύματος εἰς τοῦ ὁποίου τὴν διεύθυνσιν οἱ διδάσκαλοι διεδέχοντο ὁ εἰς τὸν ἄλλον, τὰ δύο πράγματα νὰ εἶναι ταυτόσημα, δι' ἡμᾶς ὅμως δυνατόν νὰ μὴ εἶναι. Πράγματι καὶ ὁ Εὐσέβιος κυμαίνεται ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, καθ' ὅσον, ἐνῶ εἰς ἓν σημεῖον τῆς ἱστορίας του ἐμφανίζει ρητῶς τὸν Κλήμεντα διάδοχον τοῦ Πανταίνου³, εἰς ἄλλο σημεῖον παρουσιάζει τοὺς δύο ὡς συγχρόνους⁴, εἰς δὲ τὸ *Χρονικόν* τοὺς τοποθετεῖ εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος 194⁵. Λιά νὰ συλλάβωμεν καλύτερον τὰς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν, πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν

1 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 10, 1 καὶ ΚΛΗΜΗΝΤΟΣ, Στρωματεῖς 1, 1, 11.

2 Βλ. τὸ κείμενον του εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον.

3 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 6.

4 Αὐτόθι 5, 10-11.

5 Ἐκδ. SCHOENE 2, 174.

τάς πρὸ τῆς ἐλευσεως εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν δραστηριότητάς των. Ὁ Κλήμης ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν σχετικῶς νέος, ἀφοῦ εἶχε μαθητεῖσαι εἰς πέντε χριστιανούς διδασκάλους καὶ πρὸ αὐτῶν εἰς μερικοὺς ἐθνικοὺς. Μετὰ τόσον μακρὰν μαθητείαν ἦτο βεβαίως εἰς θέσιν νὰ διδάξῃ φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν, καὶ διὰ ἦτο τὸ φυσικώτερον τῶν πραγμάτων νὰ ἤνοιξε χριστιανικὴν φιλοσοφικοθεολογικὴν σχολὴν ὀλίγον μετὰ τὴν ἀφιξίν του εἰς τὴν πόλιν αὐτήν, ὅπου προφανῶς ἀντελήφθη ὅτι τὸ ἔργον του ἦτο χρήσιμον καὶ ἀπυραΐτητον.

Ὁ Πάνταινος, ἀφοῦ ἤσκησεν ἀρχικῶς τὸ ἔργον τοῦ φιλοσόφου καὶ ἔπειτα εἰργάσθη ἐπὶ μακρὸν ἱεραποστολικῶς εἰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς, πρέπει νὰ ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἰς προχωρημένην ἡλικίαν καὶ ἐνδεχομένως μετὰ τὸν Κλήμεντα. Ὁ δεῦτερος οὗτος, νεώτερος εἰς τὴν ἡλικίαν καὶ διψῶν διὰ μάθησιν, χωρὶς νὰ διακόψῃ τὴν ἰδικὴν του διδασκαλίαν, παρηκολούθησε μαθήματα εἰς τὸν Πάνταινον, ἀνεπαύθη ἀπὸ αὐτὸν καὶ ἐπηρεάσθη μεγάλως εἰς τὴν κατάστρωσιν τῶν σκέψεών του.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ διαγράψωμεν τὴν ἐξῆς, ἀμυδρὰν πάντοτε καὶ ἀόριστον, εἰκόνα περὶ τοῦ Πανταίνου. Ἀθηναῖος τὴν καταγωγὴν, ἠκολοῦθει ἐκλεκτικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα ἀπὸ στοιχεῖα τῆς Στοᾶς καὶ τῶν Νεοπυθαγορείων, ἐδίδαξε πιθανῶς κάποτε εἰς τὴν Σικελίαν, καὶ τέλος ἐπεδόθη εἰς τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα. Ὅπως διηγεῖται ὁ Εὐσέβιος, μεταξὺ ἄλλων ἀνατολικῶν χωρῶν ἐπεσκέφθη πρὸς διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τὴν Ἰνδίαν, ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας πρέπει ἴσως νὰ νοηθῇ ἡ Ν. Ἀραβία. Κατὰ πληροφάν, τῆς ὁποίας τὴν πηγὴν δὲν καθορίζει ὁ Εὐσέβιος, εἶχεν εὖρει ἐκεῖ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου εἰς τὴν ἐβραϊκὴν (ἀραμαϊκὴν) γλῶσσαν, μεταφερθὲν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ καθορισθῇ ἂν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἀραμαϊκοῦ *Ματθαίου* ἢ περὶ τῆς ἀραμαϊκῆς μορφῆς τοῦ *Καθ' Ἑβραίους* εὐαγγελίου τὸ ὁποῖον οἱ Ἑβραῖοι ἀπέδιδον εἰς τὸν Ματθαῖον. Τέλος ἐγκαθίσταται εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἀνοίγει σχολὴν, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κομμόδου, περὶ τὸ 190^α. Ὅτι μεταξὺ τῶν μαθητῶν του ἦτο καὶ ὁ Ὀριγένης, δύναται νὰ συναχθῇ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν Ὀριγένην⁷, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπιστολὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ Ὀριγένους⁸. Ἡ πληροφορία τοῦ Ἱερωνύμου, ὅτι ἔδρασεν ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211) καὶ ἐπὶ Καρακάλλα (211-217) ὡς διδάσκαλος δὲν εἶναι ἀκριβής, ἐκτὸς ἂν ἀναφέρεται ἀπλῶς εἰς τὴν συμβασιλείαν τοῦ δευτέρου ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ καίσαρος μὲ τὸν πρῶτον. Ὁ θάνα-

6 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 2-4.

7 Αὐτόθι 6, 14, 8-9.

8 Αὐτόθι 6, 19, 13.

τός του, επισιμβάς περί τὸ 200 καὶ ὀπωσδήποτε πρὸ τοῦ 202, ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν σταδιοδρομίαν του.

Εἰργάσθη κυρίως ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἑρμηνείας τῶν Γραφῶν, ἀλλ' ἐχρησιμοποίησε τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του μόνον εἰς τὴν διδασκαλίαν. Ὁ Εὐσέβιος καὶ ὁ Ἱερώνυμος, ἰσχυριζόμενοι ὁ μὲν πρῶτος ὅτι ὁ Πάνταινος ὑπεμνημάτισε τοὺς θησαυροὺς τῶν θείων δογμάτων ὄχι μὲ ζῶσαν φωνὴν ἀλλὰ καὶ διὰ συγγραμμάτων του⁹, ὁ δὲ δεῦτερος ὅτι σῶζονται αὐτοῦ πολλὰ ὑπομνήματα εἰς τὴν ἁγίαν Γραφήν¹⁰, δὲν ἀποδίδουν ἀκριβῶς τὰ πράγματα, ὅπως δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἀπὸ σειρὰν μαρτυριῶν τοῦ Κλήμεντος. Ὁ Κλήμης, ἐπικαλούμενος τὴν μαρτυρίαν «τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου»¹¹ ἢ τοῦ «πρεσβύτου»¹², ἐννοεῖ προφανῶς αὐτόν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἔπαξ τὸν μνημονεύει καὶ ὀνομαστί¹³, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν φανερώνει ὅτι ἔγραψεν. Ἀντιθέτως μάλιστα, βεβαιῶνων ὅτι «οἱκ ἔγραφον οἱ πρεσβύτεροι»¹⁴, τὸν Πάνταινον ἐννοεῖ περισσότερον ἀπὸ πάντα ἄλλον.

Παρά ταῦτα καθίσταται φανερόν ὅτι αἱ παραδόσεις τῶν πρεσβυτέρων, καὶ κυρίως τοῦ Πανταίνου, τὰς ὁποίας ἐνσωματώνει εἰς τὰ ἔργα του ὁ Κλήμης, εἶχον συγκεκριμένην μορφήν, ἢ ὁποία εἶχε δοθῇ εἰς αὐτὰς διὰ καταγραφῆς. Ὁ μὲν Κλήμης ἴσως εἶχε κρατήσῃ σημειώσεις ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν του, ἀλλ' ἴσως καὶ ὁ ἴδιος εἶχε τοιαύτας σημειώσεις, χωρὶς νὰ δώσῃ ποτὲ εἰς αὐτὰς τὴν μορφήν βιβλίου. Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Πάνταινος δὲν ἔγραψεν, ὑπεχρέωσεν ἀργότερα τὸν Κλήμεντα νὰ ἀπολογηθῇ διότι αὐτὸς ἔπραξε τὸ ἀντίθετον. Ὅσα μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀναφέρουν περὶ ἐξηγητικοῦ ἔργου τοῦ Πανταίνου, στηρίζονται εἰς τὸ ὑλικὸν τὸ ὅποιον ὁ Κλήμης διέσωσεν¹⁵. Δύναται ἐδῶ νὰ σημειωθῇ ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἰσχυρίσθη ὅτι συγγραφεὺς τῆς *Πρὸς Ἑβραίους* ἐπιστολῆς εἶναι ὁ Παῦλος, γνώμη ἢ ὁποία ἐπεκράτησε γενικῶς¹⁶.

Ὑπὸ μεταγενεστέρων τοῦ ἀπεδόθη μεταξὺ ἄλλων ἡ συγγραφή τῆς *Πρὸς Διόγνητον* ἐπιστολῆς χωρὶς κυμμίαν συγκεκριμένην βάσιν.

⁹ Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 10, 4. *De viris illustr.* 36. Βλ. καὶ *Επίστ.* 70 *ad Magnum* 4.

Παρ' Εὐσέβιου, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 14, 4.

Προφ. Ἐκλογαί 50. Αὐτόθι 56.

Αὐτόθι 27.

Π.χ. ὁ ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον* 1, ΒΕΠ 3, 120. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ, Ὑπομνήματα παρ' Εὐσέβιου, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 14, 4.

¹⁰ Ὑπὸ μεταγενεστέρων τοῦ ἀπεδόθη μεταξὺ ἄλλων ἡ συγγραφή τῆς *Πρὸς Διόγνητον* ἐπιστολῆς χωρὶς κυμμίαν συγκεκριμένην βάσιν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae*, 1, ²1846, 373-383 (- PG 5, 1327-1332).

AD. HARNACK, *Geschichte der altchristlichen Literatur* 1, 291-296.

TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons*, 3, Erlangen 1884, 156-176.

Γ'. ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ

Δέν είναι από τας συνήθεις προσωπικότητας ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς· διότι ὄχι μόνον συνέβαλε περισσότερο ἀπό πάντα ἄλλον εἰς τήν διαμόρφωσιν τοῦ ὀρθοδόξου Χριστιανισμοῦ εἰς τήν Ἀλεξανδρείαν, ἀλλά καί ἐκκληροδότησεν εἰς τήν Ἐκκλησίαν μερικά ἀπό τὰ λαμπρότερα προϊόντα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας.

Ι. ΒΙΟΣ

Εἰς τήν ἐπιγραφὴν τῶν Στρωματέων, ἡ ὁποία ἔχει ἤδη ἐκπέσει, ἐφέρετο πλῆρες τὸ ὄνομά του: Τίτος Φλαύιος Κλήμης πρεσβύτερος Ἀλεξανδρείας¹. Ἡ λατινικὴ μορφή του προβάλλει τρία ἐνδεχόμενα περὶ τῆς καταγωγῆς του· ὅτι δηλαδή ἦτο ἢ ῥωμαῖος ἢ δοῦλος ῥωμαϊκῆς οἰκογενείας (τῶν Φλαυίων ἐπὶ παραδειγματι) ἀπελευθερωθεὶς ἢ γόνος οἰκογενείας συνδεομένης ἀπὸ παλαιὰ μὲ τὴν Ρώμην καὶ ἔχουσης τὰ δικαιώματα τῶν ῥωμαίων πολιτῶν. Τὸ εἶδος τῆς παιδείας του καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά του καθιστοῦν ὀλιγώτερον πιθανὰ τὰ δύο πρῶτα ἐνδεχόμενα καὶ ἐπιτρέπουν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο Ἕλλην, τοῦ ὁποίου οἱ πρόγονοι εἶχον τὰ ῥωμαϊκὰ προνόμια.

Κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον «φασὶ τινὲς Ἀλεξανδρέα, ἕτεροι δὲ Ἀθηναῖον»². Τί πράγματι ἦτο ἀπὸ τὰ δύο, δεικνύει ἡ διήγησις του περὶ τῶν διδασκάλων του, ἡ ὁποία θά παρατεθῆ ὀλίγον κατωτέρω. Τὸν πρῶτον διδάσκαλόν του ἤκουσεν, ὅπως λέγει ἐκεῖ, εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸν τελευταῖον εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐπομένως ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὰς Ἀθήνας καὶ κατέληξεν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἡ δὲ ἀθηναϊκὴ καταγωγὴ του πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν εὐγένειαν τοῦ ἀπολογητικοῦ ὕφους του, τὸ ὁποῖον εἶχε καλλιεργηθῆ ἀπὸ δύο γενεῶν εἰς τὴν γενέτειράν του. Ὅτι ἐπωνομάσθη Ἀλεξανδρεύς³, εἶναι πολὺ εὐλογον, δεδομένου ὅτι γνωστός ἐγένεν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον κατὰ τὴν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν παρμιονίην του καὶ ἐχρειάσθη νὰ ἐπωνομασθῆ οὕτω πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τὸν ὁμώνυμόν του ἐπίσκοπον Ρώμης. Ἀπὸ τὸ ἐκτενέστερον τῶν σωζομένων συγγραμμάτων του, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθεν καὶ τὸ ἀξιολογώτερον, ἔλαβεν ἐνωρὶς τὸ ὄνομα Στρωματέως, μὲ τὸ ὁποῖον τὸν ἀναφέρουν ἐνίοτε μεταγενέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.

Ὁ χρόνος γεννήσεως κατὰ συμπερασμὸν ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ βίου του

1 Φηπιοῦ, *Μηνιόβιβλος* III. Βλ. καὶ Εὐσεβίου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 13, 1.

2 *Πανάρχιον* 32, 6.

3 Εὐσεβίου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 23. 3, 29. 4, 26.

δύναται νά τοποθετηθῆ περί τὸ 150. Διὰ τὴν παιδείαν του, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται πλουσιωτάτῃ ἀπὸ τὰ κείμενά του, ὁ ἴδιος παρέχει ὀλίγα μόνον στοιχεῖα. Ἦτο ἐθνικὸς εἰς τὸ θρήσκωμα⁴ καὶ ἐγνώριζε τόσον καλά τὰ εἰδωλολατρικὰ θρησκευτικὰ μυστήρια, ὥστε νά δύναται νά ὑποπτευθῆ κανεῖς ὅτι ἦτο μνημένος εἰς κάποιον ἀπὸ αὐτά. Πρέπει νά εἶχε περατώσει τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς καὶ φθάσει εἰς τὴν ἀνδρικήν ἡλικίαν, ὅταν ἠσπάσθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἀφοῦ ἤρχισε πάλιν νά αἰσθάνεται νεανίας· «ἐφ' ᾧ μάλα γανόμενοι καὶ τὰς παλαιὰς ἀπομύμενοι δόξας, πρὸς σωτηρίαν νεάζομεν»⁵. Ἐκτοτε ἀνέλαβεν ἀλλεπάλληλα ταξίδια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν, ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τὴν Ἀσίαν, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τὴν Αἴγυπτον, καὶ προσεκολλᾶτο εἰς τοὺς κατὰ τόπους διαπρέποντας χριστιανούς διδασκάλους, τοὺς ὁποίους ἀριθμεῖ εἰς ἐξ.

«Τούτων ὁ μὲν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἰωνικὸς, οἱ δὲ ἐπὶ τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος (τῆς Κοίλης θάτερος αὐτῶν Συρίας ἦν, ὁ δὲ ἀπ' Αἰγύπτου), ἄλλοι δὲ ἀνὰ τὴν Ἀνατολήν· καὶ ταύτης ὁ μὲν τῶν Ἀσσυρίων, ὁ δὲ ἐν Παλαιστίνῃ ἑβραῖος ἀνεκαθεν· ὑστάτῳ δὲ περιτυχὼν (δυνάμει δὲ οὗτος πρῶτος ἦν), ἀνεπαυσάμην, ἐν Αἰγύπτῳ θηράσας λεληθότα. Σικελικὴ τῷ ὄντι ἡ μέλιττα, προφητικοῦ τε καὶ ἀποστολικοῦ λειμῶνος τὰ ἄνθη δρεπόμενος, ἀκήρατόν τι γνώσεως χρῆμα ταῖς τῶν ἀκροωμένων ἀνεγέννησε ψυχαῖς»⁶.

Ἀποβαίνει ματαιοπονία ἢ προσπάθεια ἐξακριβώσεως τῆς ταυτότητος τῶν διδασκάλων τούτων, πλὴν τοῦ τελευταίου ὁ ὁποῖος εἶναι πιθανῶς ὁ Πάνταινος. Οὗτος ἐδίδαξεν ὅπωςδὴποτε εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, μολονότι δὲν γνωρίζομεν ποῖος ἀπὸ τοὺς δύο προηγήθη εἰς τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασιν, καὶ διετέλεσε διδάσκαλος τοῦ Κλήμεντος. Ὁ πρῶτος δυνατόν νά εἶναι ὁ Ἀθηναγόρας.

Ἀφοῦ αἱ σχολαὶ τοῦ Πανταίνου καὶ τοῦ Κλήμεντος ἦσαν προσωποπαγεῖς, δὲν εἶναι ὀρθόν νά λέγωμεν ὅτι ὁ δεῦτερος διεδέχθη τὸν πρῶτον εἰς τὴν διείθυνσιν, ὅπως πράττει ὁ Εὐσέβιος⁷, καὶ τὸ ἀκριβές εἶναι ὅτι ἀμφότεροι προσταντο ἀνεξαρτήτων σχολῶν καὶ μάλιστα συγχρόνως κατὰ τὰ συναγόμενα ἀπὸ μαρτυρίας αἱ ὁποῖαι ἐξητύσθησαν εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ Πανταίνου. Πότε ἐγκατεστάθη ὁ Κλήμης εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἤνοιξε φιλοσοφικοθεολογικὴν σχολήν, δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς, ἀλλὰ δυνάμεθα νά τοποθετήσωμεν τὸ γεγονός τοῦτο περὶ τὸ 180· ὄχι ἐνωρίτερα, διότι ἡ ἡλικία του δὲν θά τὸ ἐπέτρεπεν, ὄχι ἀργότερα διότι δὲν θά ὑπῆρχεν ἐπαρκὴς χρόνος ὥστε οὗτος νά καταστῆ παράγων τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ τόπου.

4 *Παιδαγωγός*: 2, 8.

5 *Αὐτόθι* 1, 1.

6 *Στοιχηματεῖς*: 1, 1, 11.

7 *Ἐκκλ. Ἱστορίαι* 6, 6

ένωρίτερον ἐξηγεῖ, διατί ὁ Ὀριγένης δὲν ἠδυνήθη νά μαθητεύσῃ κλησίον του καί κυρίως διατί ὁ ἴδιος δὲν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἔδραν του μετὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ διωγμοῦ.

Ἐκτοτε μόλις ἀνευρίσκονται τὰ ἴχνη τῆς δραστηριότητός του. Ἐφ' ὅσον ὁ ἐπίσκοπος Καππαδοκίας Ἀλέξανδρος τὸν ὑποκαλεῖ διδάσκαλόν του καί αὐτός διέμενε τότε εἰς τὴν Καισάρειαν, εἶναι βέβαιον ὅτι εἶχεν εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην θεολογικὴν σχολήν, πρῶγμα τὸ ὅποιον ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπὸ ἄλλην ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ ἐπίσκοπος, εὐρισκόμενος εἰς τὴν φυλακὴν κατὰ τὸ 211, ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου ἐπισκόπου των Ἀσκληπιάδου, διακεκριμένου ἀνδρός, καί τὴν ἀπέστειλε διὰ τοῦ Κλήμεντος περὶ τοῦ ὁποίου λέγει «ὅς καί ἐνθάδε παρῶν κατὰ τὴν πρόνοιαν καί ἐπισκοπὴν τοῦ δεσπότη, ἐπεστήριξέ τε καί ἠύξησε τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν»¹³.

Τελευταίαν φοράν ἀκούομεν περὶ αὐτοῦ εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Ὀριγένην, γραφείσαν τὸ 215, εἰς τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζεται «προοδεύσας», προουποθανών¹⁴ ἄρα πρέπει νά ἀπέθανε μετὰ τὸν 211 καί 215.

Μαθηταὶ καί φίλοι του τὸν ἀποκαλοῦν ἱερόν, μεταγενέστεροι δὲ συγγραφεῖς ἀγιώτατον καί δσιώτατον καί μέγαν. Ἀναφέρεται ὀνομαστικαί χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς Εὐσέβιον, Θεοδώρητον Κύρου, Κύριλλον Ἱεροσολύμων, Ἀναστάσιον Σιναΐτην, Μάξιμον Ὁμολογητήν, Ἰωάννην Δαμασκηνόν, Νικηφόρον Κωνσταντινουπόλεως, Ἰωάννην Μαλάλαν, Οἰκουμένιον, Νικήταν Ἱρακλείας κ.ά., ἡ δὲ παρουσία του εἰς ὀλόκληρον τὴν μεταγενεστέραν θεολογικὴν σκέψιν εἶναι ἐπιβλητικὴ. Ἡ μνήμη του ἐτελεῖτο τὴν 4 Δεκεμβρίου, ἀλλ' ἀφ' ὅτου ὁ Φώτιος κατηγορήσῃ τὴν ὕποτιπώσεις του ὡς μεταλλεῖον αἰρετικῶν ἰδεῶν, ἡ χρῆσις του περιωρίσθη καί διεκόπη. Εἰς τὴν Ἀνατολήν δὲν συνέβη κάτι παρόμοιον μὲ τὴν Δύσιν, ὅπου ὁ πάπυς Βενέδικτος ἰδ' τὸν διέγραψεν ἀπὸ τὸ ἀγιαλόγιον μὲ τὴν βουλλαν Postquam intelleximus, ἀλλὰ πάντως σιωπηρῶς ἐτέθη εἰς λήθην.

2. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἡ ἀλεξανδρινὴ χριστιανικὴ γραμματεία ἐγκαινιάζεται κατὰ τρόπον δυναμικόν ἀπὸ τὸν Κλήμεντα, ὁ ὅποιος ἐκοπίασε τόσον διὰ νά γράψῃ ὅσον καί διὰ νά πείσῃ ὅτι ἔχει λόγον ὑπάρξεως μία λογοτεχνία εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως φαίνεται, εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐπεκράτει ἡ ἄποψις ὅτι ἀρκεῖ ὁ προφορικὸς λόγος πρὸς ἐρμηνείαν

ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἱεκκλ. Ἱστορία 6, 11, 6.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἱεκκλ. Ἱστορία 6, 14, 9.

τοῦ εὐαγγελίου καὶ δὲν χρειάζεται οὔτε ἐπιτρέπεται ἡ συγγραφή, προφανῶς ἀπὸ τὸν φόβον τῆς ἀναμίξεως τῆς ἀληθείας μετὰ γνωστικῆς ψευδοδιδασκαλίας. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον εἰς αὐτὸ τὸ μέγα πνευματικὸν κέντρον τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων δὲν ἐμφανίζεται κανεὶς χριστιανὸς συγγραφεὺς πρὸ τοῦ Κλήμεντος, ἐκτὸς τῶν Γνωστικῶν. Δὲν ἦτο δὲ μόνον ὁ πρῶτος, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀπὸ τοὺς ἰκανωτέρους καὶ ἐπιδραστικωτέρους χριστιανούς θεολόγους.

Καὶ εἶχε δίκαιον νὰ ἐπιμένῃ εἰς τοῦτο, ἀφοῦ ὁ ἴδιος καὶ γεννημένος συγγραφεὺς ἦτο καὶ ἐξοπλισμὸν τὸν ὁποῖον σπανίως δυνάμεθα νὰ συναντήσωμεν εἰς ἄλλους εἶχεν. Ἡ μόρφωσις του ἦτο ἐπιβλητικὴ. Κάτοχος γενικῶς τῶν ἐγκυκλίων μαθήσεων, εἶχεν ἰδιαιτέραν ἐπίδοσιν εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν κλασικὴν ποίησιν, τῶν ὁποίων τὰ προϊόντα ἐμελέτα τόσον κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του ὅσον καὶ βραδύτερον εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, χρησιμοποιοῦν προφανῶς τὰς πλουσιωτάτας βιβλιοθήκας αὐτῆς. Ἦτο ἐπίσης ὅσον ὀλίγοι κάτοχος τῆς Γραφῆς, τὴν ὁποίαν ἔθετε πάντοτε ὡς βάσιν τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς θεολογίας του, καὶ ἐγνώριζε πολλὰ ὑπὸ τὰ πρὸ αὐτοῦ ἐμφανισθέντα χριστιανικὰ συγγράμματα, τὴν *1' Κλήμεντος*, τὴν *Ἐπιστολὴν Βαρνάβα*, τὸν *Ποιμένα* τοῦ Ἑρμᾶ, τὴν *Διδαχὴν Ἀποστόλων*, τὴν *Ἀποκάλυψιν Πέτρον*, τὸ *Κήρυγμα Πέτρον*, τοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμούς*, ἔργα τῶν Ἰουστίνου, Τατιανοῦ, Μελίτωνος Σάρδεων, Εἰρηναίου. Εἶναι ἀπὸ τοὺς γνησιωτέρους μάρτυρας περὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς γραμματείας τῶν γνωστικῶν κειμένων. Γνωρίζει καλῶς τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἑλληνιστικῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας, καὶ ἰδιαιτέρως ἐπωφελεῖται ἔργων τῶν Δημητρίου, Ψευδοκαταίου, Ἀριστοβούλου, Ἀλεξάνδρου Πολυίστορος, Φίλωνος, Ἰωσήπου.

Εἰς τὸν σημερινὸν μελετητὴν, κρίνοντα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα του, προκαλεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὑστέρει εἰς τὴν μέθοδον κατατάξεως τοῦ ὕλικου. Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ εἶναι πραγματικόν, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς τὸν χαρακτήρα τῶν συγγραμμάτων του, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα τὰ ἡμίση εἶναι ἡμιτελῆ. Ταῦτα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον καρποὶ τῆς ἀπὸ τῆς ἑδρας διδασκαλίας καὶ περικλείουν ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς ἐλευθερίας τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ὁ ἀπευθυνόμενος εἰς ἀκρουτὺς καὶ ὄχι εἰς ἀναγνώστας. Καὶ πάλιν ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως, ὅσα ἔχουν ὑποστηρικτικὴν ἐπεξεργασίαν εἶναι πολὺ ὀμαλῶτερα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔμειναν ἀκατέργαστα.

Κυρίως ἡ συγγραφικὴ ἐπιδεξιότης του καταφαίνεται ἀπὸ τὴν μέθοδον ἐπιχειρηματολογίας, ἡ ὁποία εἶναι ὠλοκληρωμένη καὶ πειστικὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ ὕφος του. Βεβαίως τὸ ὕφος του ἔχει ἐπηρεασθῆ κατὰ

τινα τρόπον ἀπὸ τὴν συνεχῆ χρῆσιν τῆς Γραφῆς, ἀλλ' ἔμεινε παρὰ ταῦτα καθαρὸν. εἰς μάτην δὲ προσπαθοῦν οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι νὰ εὐρουν ἄδυναμίας εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὑποθετικῶν λόγων, τῶν ἀρνητικῶν μορίων καὶ τῶν ἀναφορικῶν ἀντωνυμιῶν, ἀγνοοῦντες ὅτι ἡ γλῶσσο ῥεεὶ καὶ μετασχηματίζεται ἀνά τοὺς αἰῶνας. Ἄν καὶ δὲν ἐπεθύμει νὰ ἀττικίση ἢ ἐλληνίσῃ¹⁵ οὔτε νὰ παρυσύρῃ διὰ τῆς ρητορικῆς καλλιτείας, καὶ εἰρωνεύεται τοῖς κακοδαίμονας σοφιστὰς, οἱ ὅποιοι «ἀναφαινόνται λαλίστεροι, κνήθοντες καὶ γαργαλίζοντες οὐκ ἀνδρικῶς τὰς ἀκοάς τῶν κνήσασθαι γλιχομένων, ποταμὸς ἀτεχνῶς ρημάτων, νοῦ δὲ σταλαγμὸς»¹⁶, ἔχει λόγον ὁ ὅποιος ῥεεὶ ἀνεπιτήδευτος, εὐστροφος καὶ πλούσιος εἰς εἰκόνας, ἂν καὶ στρυφνός. Ὅταν τὸν ἀναγινώσκῃ κανεὶς, ἀντιλαμβάνεται ὅτι δίπλα εἰς τὸν φιλόσοφον καὶ θεολόγον, τὸν διδάσκαλον καὶ ὀδηγητὴν, συνυπάρχει ὁ ποιητὴς καὶ ὁ ζωγράφος. Μερικὰ τμήματα τῶν ἔργων τοῦ ἠχοῦν ὡσάν μελωδία καὶ ἄλλα φαίνονται ὡσάν ἱστορημένοι πίνακες. Φυσικὰ ὑπάρχει ἐπίσης ὁ διαλεκτικός, ὁ ὅποιος τοποθετεῖ ἀπέναντι τοῦ, πολὺ πλησίον, τὸν ἀναγνώστην, καὶ συνομιλεῖ μὲς τοῦ συνεπαρμένος ἀπὸ τὴν φλόγα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης.

Ὁ Κλήμης δυνατὸν νὰ μὴ διέθετε τὴν δημιουργικὴν μεγαλοφυΐαν τοῦ Ἄριγένους, ἀλλ' ἦτο πᾶν ἄλλο παρὰ συμπληρητὴς καὶ συρρηφεύς, ὅπως τὸν θέλει ὁ Bergnays. Τὰ ἔργα τοῦ εἶναι μεταλλεῖον πολυτίμου ὑλικοῦ, φιλοσοφικοῦ, ἱστορικοῦ, ἀρχαιολογικοῦ, χρονολογικοῦ, ποιητικοῦ, ὑπάρχει δὲ μέγας ἀριθμὸς στίχων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς οἱ ὅποιοι εἶναι γνωστοὶ μόνον ἀπὸ τὴν παράθεσίν των εἰς αὐτά. Δὲν εἶναι ὀρθὸν (οὔτε κἂν δυνατὸν) ὅτι ὅλος αὐτὸς ὁ πλοῦτος προέρχεται ἀπὸ ἀνθολόγια καὶ γνωμολόγια, διότι ἡ ποικιλία τοῦ δὲν χωρεῖ εἰς τοιαύτης φύσεως περιληπτικὰ ἔργα. Ἄν καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ ἐχρησιμοποιεῖ ἀνθολόγια, ἔχει σοβαρὰν εἰς ἔκτασιν καὶ βῆθος γνώσιν τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ τῶν προϊόντων τῆς τραγικῆς ποιήσεως, ἢ ὅποια μόνον ἀπὸ ὠλοκληρωμένην μελέτην των ἠδύνατο νὰ προέλθῃ. Συνδυάζει τὰς ιδιότητας τοῦ πολυῖστορος καὶ τοῦ πρωτοτύπου στοχαστοῦ. Σπανίως ἀναγινώσκονται σήμερον κείμενα ἀρχαίου συγγραφέως μὲ ὅσον ἐνδιαφέρον ἀναγινώσκονται ὁ *Πρωτοπτικὸς* καὶ ὁ *Παιδαγωγός*.

Συγγραφικὸς προγραμματισμὸς

Στοιματεῖς 2, 1, 3.
Αὐτόθι 1, 3, 22.

Τόσον ὑπὸ τοῦ Ἰδίου, ὅσον καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων συγγραφέων μνημονεύονται οἱ τίτλοι ἔργων τοῦ, ἀνερχομένων

εἰς εἴκοσι περίπου, εἰς τὰ ὅποια ἀνεπτύσσονται θέματα ἑρμηνευτικά, ἀπολογητικά, ἠθικά καὶ καθ' αὐτὸ θεολογικά. Σώζονται ἀπὸ αὐτὰ τέσσαρα. ἕκ τῶν ὁποίων τὰ τρία ἐκπροσωποῦν ἐπαρκῶς τὰς ἀντιλήψεις του μέχρι σημείου ὥστε ἡ ἀπώλεια τῶν ἄλλων νὰ μὴ θεωρηθῆται ὅτι προεκάλεσε σοβαρὰς ζημίας, ἔξαιρέσει μόνον τῶν Ἑλοπιπώσεων. Τὰ τρία ἔργα, ὁ Προτρεπτικός, ὁ Παιδαγωγός καὶ οἱ Στρωματεῖς, δι' οὓς λόγους ἔχομεν ὑπαινιχθῆ ἀνωτέρω, δὲν ἔχουν πλουσίαν χειρόγραφον παράδοσιν. Τὰ δύο πρῶτα παραδίδονται οὐσιαστικῶς μόνον διὰ τοῦ περιφήμου κώδικος Paris. Gr. 451, φιλοτεχνηθέντος τὸ 914 ὑπὸ τοῦ Βυάνου εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀρέθου. Τὰ δέκα πρῶτα κεφάλαια τοῦ Παιδαγωγοῦ ὁμοῦ καὶ οἱ δύο ἔμνοι τοῦ τέλους αὐτοῦ ἐλλείπουν, ἐπειδὴ εἰς ἓν σημεῖον τοῦ κώδικος ἔχουν ἐκπέσει πέντε τετράδια καὶ εἰς ἄλλο ἓν διουλλόν, τὰ τεμάχια δὲ αὐτὰ συμπληρώνονται διὰ τεσσάρων ἀπογράφων τοῦ κώδικος, τὰ ὅποια εἶχον παρασκευασθῆ προτοῦ τραυματισθῆ οὗτος. Οἱ Στρωματεῖς μαζὶ μὲ τὰ συνημμένα ἐκ αὐτοῦς κείμενα παραδίδονται μόνον διὰ τοῦ κώδικος Laur. V3 Φλωρεντίας, τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, καὶ ἐνός ἀπογράφου του. Ἡ δὲ πραγματεία Τίς ὁ Σωζόμενος λόγος παραδίδεται μόνον διὰ τοῦ κώδικος τοῦ Ἑσκουριάλ Ω-III-19, τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἡ μεταξὺ τῶν τριῶν πρώτων ἔργων σχέσις ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ζωηρῶν συζητήσεων. Ἦτο γενικὴ ἡ ἐντύπωσις καθ' ὅλους τοὺς νεωτέρους χρόνους ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦν μέρη μιᾶς συγγραφικῆς τριλογίας, τὴν ὁποίαν ὁ Κλήμης ἐξαγγέλλει εἰς τὸν Παιδαγωγόν. Ὁ οὐράνιος ἡγεμὼν, ὁ Λόγος, δταν προσεκάλει εἰς σωτηρίαν ἢ το προτρεπτικός, τώρα ὅποτε συμβουλεύει τὸν προσκεκλημένον καὶ τὸν θεραπεύει ὀνομάζεται προσφυῶς παιδαγωγός. Ὁ ἴδιος εἶναι ἐπίσης διδασκαλικός, διότι ἔχει δογματικὸν χαρακτήρα, ἀλλ' ὄχι τώρα, ἀργότερα. Ἡ παράγραφος αὐτῆ τελειώνει μὲ τὴν φράσιν, «ὁ πάντα φιλόφρωνος λόγος, προτρέπων ἄνωθεν, ἔπειτα παιδαγωγῶν, ἐπὶ πᾶσιν ἐκδιδάσκων»¹⁷. Οἱ περισσότεροι πατρολόγοι φρονοῦν ὅτι διὰ τῶν λόγων του τούτων ὁ Κλήμης δηλώνει τὴν σύνταξιν τριῶν βιβλίων ἐχόντων ἀντίστοιχα πρὸς τὰς χρησιμοποιουμένας εἰς τὴν τελευταίαν φράσιν μετοχὰς ὀνόματα. Ἄλλ' ἐνῶ τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία βιβλία ἔχουν πράγματι ἀντίστοιχα ὀνόματα (Προτρεπτικός, Παιδαγωγός), τὸ τρίτον (Στρωματεῖς) δὲν ἔχει καὶ ἐπὶ πλέον οὔτε κατὰ περιεχόμενον δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ ἀναμενόμενον ἀπὸ τὴν φράσιν «λόγος ἐκδιδάσκων». Θὰ ἀνέμενε κανεὶς τίτλον βιβλίου Διδάσκαλος καὶ περιεχόμενον αὐστηρῶς δογματικόν. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν ἀκόμη πολλοί, οἱ ὅποιοι ἐπιμένουν ὅτι οἱ Στρωματεῖς εἶναι τὸ τρίτον βιβλίον 17 1, 1, 3 ἐε.

της τριλογίας και ότι έχουν τίτλον και περιεχόμενον διάφορον διά μόνον τόν λόγον ότι δέν προέφθασαν νά λάβουν τήν ὀριστικήν των μορφήν.

Εἰς τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνος ὁ De Faye ἠμφεσβήτησε τὸ βάσιμον αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως μετὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ὁ Κλήμης, φοβούμενος ὅτι ἡ ἀπότομος παρουσίασις ἐνὸς ἔργου, εἰς τὸ ὅποιον ἡ ἀνάμιξις στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μετὸν χριστιανικὴν θεολογίαν ἦτο ἀνυπόφευκτος, θά προεκάλει παρεξηγήσεις καὶ ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν ἀπλοϊκῶν Χριστιανῶν, ἔγραψε τὸν πρῶτον Στρωματεῖα εἰς τὸν ὅποιον ἐξετάζει τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τὰς σχέσεις πίστεως καὶ γνώσεως ὡς ἐν προκαταρκτικῶν σχεδίουσμα, διὰ νά προλειάνῃ τὸ ἔδαφος. Ἐπειτα δὲ παρασυρθεὶς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σκέψεων τοῦ συνέχισε τὴν ἐργασίαν ἐπὶ τοῦ ἰδίου πεδίου καὶ ἐγκατέλειψε τὴν πρόθεσίν του νά συντάξῃ τὸν Διδάσκαλον. Ἄλλοι πατρολόγοι ἐπεξέτειναν τὴν ἄποψιν αὐτῆν, πάντοτε μετὸν προσιπόθεσιν ὅτι οἱ μὲν Στρωματεῖς δέν εἶναι ὁ ἐξαγγελλόμενος Διδάσκαλος, ἀλλ' αὐτὸς ὁπωσδήποτε ἦτο εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ συγγραφῆος καὶ ἄλλως δέν κατέστη δυνατόν νά ἐτοιμασθῇ.

Πᾶσα περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου κρίσις πρέπει νά στηρίζεται εἰς τὸ τί ἐννοεῖ ὁ Κλήμης μετὸν ἀνωτέρω λόγους· ἐννοεῖ δηλαδὴ πρόγραμμα τριμεροῦς συγγραφῆς, ὅπως ὅλοι οἱ ἀνωτέρω ὀνομαστί ἢ ἀωνύμως μνημονευθέντες ἐρευνηταὶ φρονοῦν, ἢ πρόγραμμα τριμεροῦς διδασκαλίας μόνον, ὅπως ὁ Quatember ἰσχυρίσθη; Παρελάμβανεν ὁ ἴδιος τοὺς μαθητὰς του ἀπὸ τὸ ἐν στάδιον εἰς τὸ ἄλλο, ἐκτελῶν κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Χριστοῦ ἀλληλοδιαδόχως χρέη πρῶτον μὲν προτρεπτικοῦ, ἔπειτα δὲ παιδαγωγοῦ καὶ τέλος διδασκάλου. Εἰς τὸ κρίσιμον δὲ χωρίον τοῦ Παιδαγωγοῦ ἔχουν ἀποτυπωθῆ οἱ λόγοι του ἀκριβῶς ὅπως ἐλέγοντο κατὰ τὴν προφορικὴν διδασκαλίαν. Τοῦτο μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἔργου αὐτοῦ· «ἀλλ' οὐκ ἐμὸν, φησὶν ὁ παιδαγωγός, διδάσκειν ἔτι ταῦτα, διδασκάλου δὲ εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν ἁγίων ἐκείνων λογίων χρῆζομεν, πρὸς ὃν ἡμῖν βυδιστέον»¹⁹. Καὶ εὐθὺς ἀμέσως (δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐπομένην διδακτικὴν περίοδον) εἰσήρχοντο εἰς τὴν τρίτην τάξιν, ὅπου ἐδιδάσκοντο τὰ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ἐξ ἄλλου ἢ καθ' αὐτὸ χριστιανικὴ θεολογία κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Κλήμεντος δέν ἦτο δυνατόν νά καταγραφῇ εἰς βιβλία ἐν συνόλῳ, διότι ἡ γεωργία εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Κυρίου «ἢ μὲν ἀγραφος, ἢ δὲ ἐγγραφος»¹⁹. Τὰ ἀπόρρητα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μεταδίδονται ὄχι διὰ γραφῆς ἀλλὰ διὰ λόγου· «τὰ δὲ ἀπόρρητα, καθάπερ ὁ Θεός, λόγῳ πιστεύεται, οὐ γράμματι»²⁰. Σημειώνει ὅτι οἱ πρεσβύτεροι δέν ἔγρα-

3, 12, 97. Βλ. καὶ 2, 8, 76
Στρωματεῖς 1, 1, 7.
Αὐτόθι 1, 1, 13.

φον, διότι δὲν ἤθελον νὰ μειώσουν τὴν διδασκαλικὴν φροντίδα τῆς παραδόσεως μὲ τὴν φροντίδα τῆς συγγραφῆς καὶ νὰ χάνουν εἰς αὐτὴν τὴν ἀπασχόλησιν τὸν καιρὸν των²¹, ἐνῶ δὲ ὁ ἴδιος ἠγωνίζετο νὰ πείσῃ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ἡ συγγραφή, ἐπίστευε πάντως ὅτι δὲν ἦτο ἐπιτρεπτόν νὰ γράφῃ τὰ πάντα, καὶ μάλιστα πράγματα τὰ ὁποῖα ἀπέφειγε καὶ νὰ λέγῃ.

Ἐπομένως ὁ Κλήμης οὔτε ὑπεσχέθη νὰ γράψῃ τὸν Διδάσκαλον οὔτε τὸν ἔγραψε. Τὰ δύο πρῶτα βιβλία, *Προτοπαιδικός* καὶ *Παιδαγωγός*, περιέχουν σύνοψιν τῆς διδασκαλίας κατὰ τὰ ἀντίστοιχα στάδια αὐτῆς· οἱ δὲ *Στρωματεῖς* περιέχουν ἀναμιξ ὑλικὸν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν καθ' ὅλα τὰ στάδιά της.

Δὲν πρέπει ὅμως διὰ τὸν ἀνωτέρω λόγον νὰ ἀμφιβάλλωμεν περὶ τοῦ ὅτι ὁ Κλήμης συνέγραφε βάσει ὀρισμένου προγράμματος, τὸ ὁποῖον βεβαίως ἦτο ἐλαστικὸν καὶ ἐτροποποιεῖτο κατὰ περιστάσεις, θὰ ἴδωμεν δὲ τοῦτο ἰδιαιτέρως προκειμένου περὶ τῶν *Στρωματέων*. Ἐξ ἄλλου δίδει ὁ ἴδιος καλὴν εἰκόνα τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς, παραπέμπων συχνὰ εἰς ἔργα του, οὕτως ὥστε νὰ κατοχυρώνεται διὰ πρώτης χειρὸς ἡ γνησιότης τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ εὐρίσκεται κατὰ προσέγγισιν ὁ χρόνος καὶ ἰδίως ἡ σειρὰ συγγραφῆς των.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ πρώτου Στρωματέως ἔχομεν ἓν σταθερὸν δεδομένον, τὸ ὁποῖον ὅμως εἶναι πολὺ εὐρύ, τὸ ὅτι οἱ χρονολογικοὶ του ὑπολογισμοὶ κατακλείονται μὲ τὸν θάνατον τοῦ Κομμόδου²², ὅπως παρετήρησεν ἤδη ὁ Εὐσέβιος²³, καὶ ἐπομένως οὗτος πρέπει νὰ ἐγράφη κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κομμόδου μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ἦτοι 193-211. Τὰ λεγόμενα περὶ καθημερινῆς θέας μαρτυρίων εἰς τὸν δεῦτερον Στρωματέα²⁴ δὲν εἶναι σοβαρὸν ἐνδεικτικὸν περὶ ὑπαινιγμοῦ ἐπὶ τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεβήρου (202), δεδομένου ὅτι τὰ μαρτύρια ἀπετέλουν συνεχῆ ἐμπειρίαν τῶν Χριστιανῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Πότε δὲ ἤρχισεν ἡ σύνταξις τοῦ ὅλου αὐτοῦ ἔργου δὲν δύναται νὰ λεχθῇ μὲ μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν, πέραν τοῦ ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἦτο μὲν προχωρημένης ἡλικίας, ἀλλ' ὄχι ἀκόμη γέρον, ἀφοῦ ὁ ἴδιος λέγει ὅτι καταγράφει αὐτὰ τὰ κείμενα ὡς ὁπομνήματα θησαυρισμένα διὰ τὸ γῆρας²⁵. Ἡ ἐντύπωσις ἡμῶν εἶναι ὅτι οὗτος εἶχεν ἤδη ὑπερβῆ τὸ πεντηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ ἤρχισεν τὴν συγγραφὴν ταύτην ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ πρὸ τῆς ἐγκαινιάσεως νέας σχολῆς, ὁπότε καὶ χρόνον ἐπαρκῆ καὶ τὴν διάθεσιν διὰ τὴν κατάστρωσιν τῶν μαθητικῶν καὶ διδασκαλικῶν του ἀναμνήσεων

21 *Ἐκλογαί* 27, 1.

22 *Στρωματεῖς* 1, 21, 139-140-144.

23 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 6.

24 *Στρωματεῖς* 2, 20, 125.

25 *Στρωματεῖς* 1, 1, 11.

είχε, καὶ συνέχισεν ἐπὶ πολλὸν χρόνον. Ἐν τῷ μεταξὺ συνέτασσε καὶ ἄλλα ἔργα.

Ὁ *Παιδαγωγός* εἶχεν ἤδη δλοκλήρωθῆ, ὅταν ἐγράφετο ὁ ἕκτος Στρωματεύς²⁶, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν θετικὴν μαρτυρίαν περὶ τῶν χρονικῶν σχέσεων του μὲ τοὺς προηγουμένους. Ὁ P. Wendland κατ' ἀρχάς, ἔπειτα δὲ ὁ C. Heussi καὶ ἄλλοι, παρετήρησαν ὅτι ὁ *Παιδαγωγός* περιέχει ὑπαινιγμοὺς ἐπὶ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου Στρωματεύως, ὅπως εἶναι εἰδικῶς ἡ μνεῖα «λόγου περὶ ἐγκρατείας» καὶ «γαμικοῦ λόγου»²⁷, οἱ ὅποιοι κατὰ τὴν ἀποψίν των θά ἔπρεπε νὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν δύο τούτων Στρωματέων περὶ γάμου καὶ ἐγκρατείας, καὶ ἄρα θά ἐγράφη μετ' αὐτοῦς, καθὼς καὶ μετὰ τὸν πρῶτον. Παρὰ ταῦτα εἶναι ὄχι ἀπλῶς δυνατόν ἀλλὰ πιθανόν ὅτι πρόκειται περὶ αὐτοτελῶν δοκιμῶν τὰ ὅποια εἶχον συνταχθῆ προηγουμένως καὶ ἀργότερα ἐνεσωματώθησαν κατὰ μέρος εἰς τοὺς Στρωματεῖς. Ἐπομένως μένει ἀκλόνητος ἡ ἐντύπωσις ὅτι τὸ ἀνωτέρω ἔργον ἐγράφη πρὶν ἀπὸ ὅλους τοὺς Στρωματεῖς. Ἐρωτᾶται ὅμως, διὰ ποῖον λόγον ὁ Κλήμης ἀναγκάζεται τώρα εἰς τοὺς *Στρωματεῖς* καὶ ὄχι εἰς προηγούμενα ἔργα νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς συγγραφῆς ὡς ἐξ ἴσου χρησίμου μὲ τὸν λόγον;²⁸ Προφανῶς διὰ τὸν λόγον ὅτι τὰ προηγούμενα ἔργα του εἶχον δεχθῆ κριτικὴν. Ὁ *Προτρεπτικός* εἶχεν γραφῆ πρὸ τοῦ *Παιδαγωγοῦ*, ἀφοῦ ἀναφέρεται εἰς αὐτόν²⁹.

Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὸ ἀπολεσθὲν τμήμα τοῦ προοιμίου τοῦ πρώτου Στρωματεύως, τὸ ὅποιον ἐχρησίμευεν ὡς προοίμιον καὶ τοῦ ὄλου ἔργου, εἰδίδοντο στοιχεῖα περὶ τοῦ συγγραφικοῦ προγράμματος τοῦ Κλήμεντος, ἡμεῖς ὅμως τῶρα κατ' ἀνάγκην περιοριζόμεθα εἰς τὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια δίδονται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ τετάρτου Στρωματεύως καὶ ἀποτελοῦν τροποποιήσιν τοῦ προγράμματος προφανῶς. Τὸ προοίμιον ἔχει ὡς ἐξῆς.

«Ἀκόλουθον δ' ἂν οἶμαι *Περὶ* τε *μωτησίῳ* διαλαβεῖν καὶ *Τίς* ὁ *τέλειος*, οἷς ἐμπεριληφθήσεται κατὰ τὴν ἀπαίτησιν τῶν λεχθησομένων τὰ παρεπόμενα, καὶ ὡς ὁμοίως φιλοσοφητέον δοῖλα τε καὶ ἐλευθέρω κἂν ἀνὴρ ἢ γυνή τὸ γένος τυγχάνῃ· τὰ τε ἐξῆς *Περὶ* τε *πίστεως* καὶ *Περὶ* τοῦ *ζητεῖν* προσυποπληρώσαντες τὸ *Συμβολικόν* εἶδος παραθησόμεθα. Ἴν' ὡς ἐν ἐπιδρομῇ τὸν *Ἰθικόν* συμπερανάμενοι *λίγον* κεφαλαιωδῶς παραστήσωμεν τὴν εἰς Ἑλληνας ἐκ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας διαδοθεῖσαν ὠφέλειαν.

Μεθ' ἣν ὑποτύπωσιν ἢ τε πρὸς τοὺς Ἑλληνας καὶ ἢ πρὸς τοὺς Ἰουδαίους *Κατ' ἐπιτομὴν τῶν Γραφῶν Ἐκθεσις* παραδοθήσεται καὶ ὅσα ἐν τοῖς πρὸ τούτου Στρωματεῦσι κατὰ τὴν τοῦ προοιμίου

26 6, 1, 1.

27 2, 6, 52. 2, 10, 94. 3, 8, 41.

28 1, 1, 4.

29 1, 1, 1.

εἰσβολὴν ἐν ἐνὶ προθεμένοις τελειώσειν ὑπομνήματι τῷ πλήθει τῶν πραγμάτων ἀναγκαίως δουλείσασι περιλαβεῖν οὐκ ἐξεγένετο.

Ἐπὶ τοῖτοις ὕστερον πληρωθείσης ὡς ἔνι μάλιστα τῆς κατὰ τὰ προκείμενα ἡμῖν ὑποτυπώσεως τὰ *Ἐπι ἀρχῶν* φυσιολογηθέντα τοῖς τε Ἑλλησι τοῖς τε ἄλλοις βαρβάροις, ὅσων ἤκον πρὸς ἡμᾶς σὶ δόξαι, ἐξιστορητεον καὶ πρὸς τὰ κυριώτατα τῶν τοῖς φιλοσόφοις ἐπινενοημένων ἐγχειρητέον

Οἷς ἐπόμενον ἴν εἴη μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῆς θεολογίας τὰ *Ἐπι προφητείας* παραδεδομένα διαλαβεῖν, ὡς καὶ τὰς γρασᾶς αἷς πεπιστεύκαμεν κυρίας οἴσας ἐξ αὐθεντείας παντοκρατορικῆς ἐπιδείξαντος προῖέναι δι' αὐτῶν εἰρμῶ δύνασθαι καὶ ἀπάσαις ἐντεῖθεν ταῖς αἰρέσεσιν ἓνα δεικνύναι Θεὸν καὶ Κύριον παντοκράτορον διὰ νόμου καὶ προφητῶν, πρὸς δὲ καὶ τοῦ μακαρίου εὐαγγελίου γνησίως κεκηρυγμένον. Πολλαὶ δὲ ἡμᾶς αἰ πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους Ἀντιρρήσεις ἐκδέχονται πειρωμένους τὰ τε ὑπ' αὐτῶν προκομιζόμενα ἐγγράφως διαλύεσθαι πείθειν τε αὐτοὺς καὶ ἄκοντας, δι' αὐτῶν ἐλέγχοντας τῶν Γραφῶν»³⁰.

Κατ' ἀρχάς ὁ Κλήμης δηλώνει ἐδῶ ὅτι πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ὑπὸ σύνταξιν ἔργου ὑπολείπεται νῦ ἀσχοληθῆ μετὰ τὰ θέματα περὶ μαρτυρίου καὶ τελειότητος, περὶ πίστεως καὶ θρησκευτικοῦ συμβολισμοῦ, περὶ τοῦ ἠθικοῦ λόγου συμπερασματικῶς, ἴητοι περὶ τῶν γνωρισμάτων τοῦ βίου τοῦ γνωστικοῦ, πράγματα τὰ ὅποια ἀποτελοῦν ἀντικείμενα τῶν τεσσάρων ἐπομένων Στρωματέων (4-7).

Ὅπως διαφαίνεται ὑπὸ τοὺς ἐδῶ λόγους, «ἐν ἐνὶ προθεμένοις τελειώσειν ὑπομνήματι»³¹, ὑπελόγιζεν ὅτι εἰς ἓν σύγγραμμα μετ' ὠρισμένον ἀριθμὸν βιβλίων θῶ ἠδύνατο νῦ συμπεριλάβη καὶ ἄλλα θέματα, ἀλλὰ λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς τῶν τοῦτο κατέστη ἀδύνατον. Τὰ ἐκτὸς σχεδίου τῶν *Στρωματέων* θέματα εἶναι τὰ ἐν σινεχείᾳ εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐδάφιον ἀναφερόμενα ἢ «κατ' ἐπιτομὴν τῶν Γραφῶν ἐκθεσις», τὴν ὁποίαν κατωτέρω καλεῖ ὑποτύπωσιν, τὸ περὶ ἀρχῶν καὶ θεολογίας, τὸ περὶ προφητείας καὶ αἰ «πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους ἀντιρρήσεις». Αὐτὰ τὰ θέματα ἐπρόκειτο νῦ διαπραγματευθῆ εἰς ἄλλας σειράς· «τῶν ἐξῆς ὑπ' ἄλλης ἀρχῆς ποιησόμεθα τὸν λόγον»³². Θῶ ἐντοπίσωμεν τὰ ἔργα αὐτὰ μετὰ τὴν σειράν των.

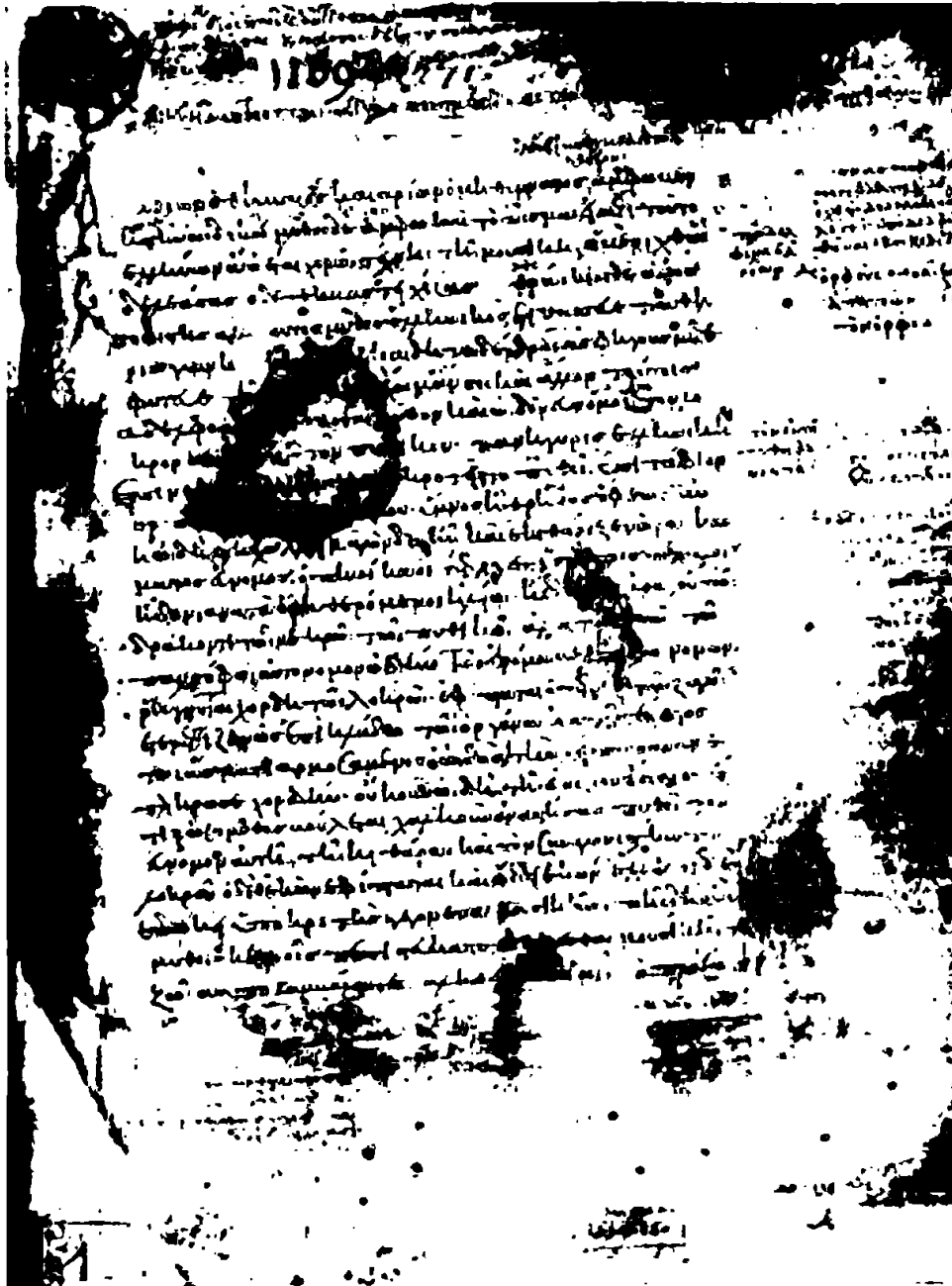
Ἡρωτικὸς πρὸς Ἑλληνας

Ἦδη ὁ τίτλος φανερώνει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀπολογίας μετὰ τὴν στε-

30 4, 1-4, 2.

31 Ἐδῆλωνε τοῦτο εἰς τὸ προοίμιον τοῦ ὅλου ἔργου.

32 *Στρωματεῖς* 7, 18, 111.

Εἰκὼν 29

Κλήμης, Στροματιώος προτρεπτικός πρὸς Ἕλληνας.
Κώδιξ Παρις. Γρ. 451, τῷ Βαάνου (914), φ. 1.

νήν σημασίαν τοῦ ὄρου, καθ' ὅσον ἄλλωστε ὁ Κλήμης δὲν ἠσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ ἀπολογηθῆ διὰ τὰς χονδροειδεῖς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατηγορίας αἱ ὁποῖαι εἶχον ἐπιτυχῶς ἀνασκευασθῆ ὑπὸ παλαιότερων ἀπολογητῶν, ἀπὸ γενικῆς ὅμως ἀπόψεως τοῦτο ἐντάσσεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀπολογητικῶν ἔργων. Ὁ τίτλος «προτρεπτικός» ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἀπὸ φιλοσόφους εἰς πραγματείας ἰδίως ἠθικολογικοῦ περιεχομένου. Προτρεπτικός εἶναι ἐδῶ ὁ θεῖος Λόγος ὁ ὁποῖος προτρέπει καὶ ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀληθινὴν πίστιν καὶ ζωὴν. Ἡ διάθεσις τοῦ ὑλικοῦ εἶναι τυπικὴ εἰς αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰς πραγματείας, εἰσαγωγή, ἀρνητικὸν τμήμα, θετικὸν τμήμα, ἐπίλογος.

- 1 Εἰσαγωγή
- 2-7 Ἐλεγχος τῆς ἀσεβείας, πίστις, λατρεία, βίος τῶν Ἐθνικῶν
- 8-11 Ἡ θεοσέβεια, πίστις καὶ ἠθος τῶν Χριστιανῶν
- 12 Ἐπίλογος.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν μὲ λυρικὸν καὶ ἀλληγορικὸν τόνον ἀντιπαρτίθεται τὸ καινὸν ἄσμα τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ εἰς τὰ μυθικοῦ περιεχομένου ὄσματα τῶν Ἑλλήνων. Διὰ τῆς μουσικῆς Ἀμφίων ὁ Θηβαῖος ἐτείχισε τὴν πόλιν τοῦ, Ἄριων ὁ Μηθυμναῖος ἐδελέασε τὸν δελφίνα, Ὀρφεὺς ὁ Θράκιος ἐτιθάσσευσε θηρία, Εὐνομος ὁ Λοκρὸς εἴλκυσε τὸν τέτιγα καὶ τὸν παρέλαβε συνοδὸν τοῦ μέλους, παίζων κιθάραν. Ἄλλ' ὁ νέος Ὡδός, ὁ Χριστός, τιθασσεύει «τὰ ἀργαλεώτατα θηρία, τοῖς ἀνθρώπους», καὶ «τὸ ἄσμα τὸ καινὸν αὐτοῦ» κατασκευάζει ἀνθρώπους ἀπὸ λίθους καὶ ἀπὸ θηρία.

Ἡ ἀρνητικὴ ἔκθεσις ἀρχίζει μὲ σύντομον περιγραφὴν τῶν αἰσchrῶν μυστηρίων καὶ τῶν ἀνοήτων μύθων, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ Ἐθνικοὶ ὠδηγήθησαν εἰς τὴν δαιμονολατρείαν καὶ ζωολατρείαν, καὶ προχωρεῖ μὲ τὴν ἐπισήμανσιν τῶν ἀνθρωποθυσιῶν καὶ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν, ὡς καὶ τῆς χρήσεως εἰδώλων καὶ βωμῶν, ἡ ὁποία ἀποδεικνύει τὸ ψεῦδος τῶν θεοτήτων τῶν Ἐθνικῶν. Ἐπειτα ἐκτίθενται αἱ περὶ Θεοῦ γνώμαι τῶν φιλοσόφων, αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται νὰ ἱκανοποιήσουν τὸν συγγραφέα, διότι εἶναι πεπλανημένα καὶ διότι αὐτὸς ζητεῖ τὸν ὑπὲρ τὰ ὄντα Θεόν· «τὸν Κύριον τῶν πνευμάτων ποθῶ, τὸν Κύριον τοῦ πυρός, τὸν κόσμου δημιουργόν, τὸν ἡλίου φωταγωγόν· Θεὸν ἐπιζητῶ, οὐ τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ» (5). Δὲν παραγνωρίζονται καθόλου αἱ ὀρθαὶ γνώμαι, ὅπως τοῦ Πλάτωνος, τῶν Πυθαγορείων, τῶν Στωϊκῶν, τῶν ποιητῶν, μορφωθεῖσαι εἴτε «κατ' ἐπίπνοϊαν Θεοῦ» εἴτε διὰ δανεισμοῦ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους.

Εἰς τὸ θετικὸν τμήμα τονίζεται ὅτι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ σωτηρία εὕρισκε-

ται εἰς τοὺς προφήτας, μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ ἡ Σίβιλλα, καὶ γενικῶς εἰς τὴν Γραφήν· «Γραφαὶ δὲ αἱ θεῖαι...σύντομοι σωτηρίας ὁδοί» (8). Ὁ Θεὸς εἰς τὴν φιλανθρωπίαν του καλεῖ διὰ τοῦ Λόγου τοὺς ἀνθρώπους· καλεῖ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἂν οὗτοι ἀκούσουν τὴν φωνήν, θά κατορθωθῇ ἡ ἐν τῷ Θεῷ συνένωσις ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος. Πλούτιμος εἶναι ὁ πλοῦτος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, διότι μὲ τὴν ἔλευσιν τοῦ Λόγου εἰς τὸν κόσμον καὶ τὴν συμπόλιτευσιν τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐχαρίσθη εἰς αὐτὸν ἡ ζωὴ καὶ ὁ ροὸς τῆς ἱστορίας ἠλλαξεν.

Ἡ πραγματεία κατακλείεται μὲ τὴν προτροπὴν εἰς ἀνταπόκρισιν πρὸς τὴν θεῖαν πρόσκλησιν καὶ συμμετοχὴν εἰς τὰ ἀφράστου μεγαλειότητος χριστιανικὰ μυστήρια. «Εἰ βούλει, καὶ σὺ μουσῆ, καὶ χορεύσεις μετ' ἀγγέλων ἀμφὶ τὸν ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον καὶ μόνον ὄντως Θεόν, συνυμνοῦντος ἡμῖν τοῦ Θεοῦ Λόγου». Λοιπὸν «σπεύσωμεν, δράμωμεν, ἄρωμεν τὸν ζυγὸν αὐτοῦ, ἐπιβάλωμεν ἀφθαρσίαν, καλὸν ἠνίοχον ἀνθρώπων τὸν Χριστὸν ἀγαπήσωμεν».

Περικλείουσαι μέγαν πλοῦτον γνώσεων καὶ ἐπιτυχῆ ἀνάλυσιν τῶν θρησκευτικῶν καταστάσεων, συντεθειμένη δὲ εἰς ἴψος δροσερόν καὶ ρυθμικόν, ἡ πραγματεία αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐν τῶν λαμπροτέρων μνημείων τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Ἀκόμη καὶ ὡς ἀπλή ἀπολογία εἶναι πληρεστέρα τῶν τοῦ Ἰουστίνου καὶ τοῦ Ἀθηναγόρου, πρὸς τὴν τοῦ ὁποίου μάλιστα παρουσιάζει κάποιαν συγγένειαν, καὶ ὅπωςδήποτε δικαιοτέρα τῆς τοῦ Τατιανοῦ.

Εἶναι ἀγνωστον πότε ἀκριβῶς ἐγράφη, ἀλλὰ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι, ἂν δὲν εἶναι νεανικὸν ἔργον, εἶναι τὸ πρῶτον ἀπὸ ὅσα ἔγραψεν ὁ Κλήμης, ἢ τοὐλάχιστον ἀπὸ ὅσα ἐξ αὐτῶν σώζονται. Μὲ πᾶσαν ἐπιφυλακτικότητα δύναται κανεὶς νὰ τὸ τοποθετήσῃ περὶ τὸ 195, εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν οὗτος εὕρισκετο εἰς τὸ κορύφωμα τῆς διδασκαλικῆς του δραστηριότητος καὶ τὸ ἀδιατάρακτον ἀπὸ ἐξωτερικοῦ περισπασμοῦ τοῦ ἐπέτρπευεν ἄκραν αἰσιοδοξίαν.

Παιδαγωγός

Εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἀρχαιότητος ὁ παιδαγωγὸς ἔπαιζε σπουδαῖον πρόσωπον, διότι ἦτο ὁ προστάτης τοῦ εὐγενοῦς καταγωγῆς νέου μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεώς του· τὸν παρελάμβανεν ἀπὸ τὴν οἰκίαν καὶ τὸν συνώδευεν εἰς τὸ γυμνάσιον, τὸ σχολεῖον, τὸν κῆπον, τὸν περίπατον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐδίδασκεν ἐμπράκτως τοὺς κανόνας συμπεριφορᾶς καὶ διαγωγῆς.

Ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, εἰς τὴν δευτέραν τάξιν τῆς σχολῆς τοῦ ὁ Κλήμης ἐδίδασκε τοὺς κανόνας τοῦ ἠθικοῦ βίου, τῶν ὁποίων σύνοψιν παρουσιάζει εἰς τὸ παρὸν ἔργον. Συνιστᾷ εἰς τοὺς ἀναγνώστας νὰ ἔχουν παιδαγωγὸν καὶ ὁδηγὸν τοῦ καθημερινοῦ βίου τὸν Χριστόν. Ὁ χριστιανὸς εἶναι τέκνον τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ παιδαγωγὸς Χριστὸς τὸν παρακολουθεῖ εἰς ὅλα τὰ διαβήματά του, διὰ νὰ τὸν διδάξῃ τὴν ἀγάπην, τὴν εἰλικρίνειαν, τὴν ἀπλότητα, τὴν ἀλληλεγγύην καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς. Ἡ διυπραγματεύσις ἐκτείνεται εἰς τρία βιβλία.

Βιβλίον α'	1-13	Ὁ παιδαγωγὸς καὶ οἱ παιδαγωγοῦμενοι
Βιβλίον β'	1-12	Ἡ ὁδὸς τοῦ καθημερινοῦ βίου
Βιβλίον γ'	1-10	Τὸ ἀληθινὸν κάλλος ψυχῆς καὶ σώματος
	11-12α	Σύντομος περιγραφή τοῦ ἀρίστου βίου
	12β	Ἐκκλησις πρὸς τοὺς παῖδας, εὐχὴ καὶ ὕμνος πρὸς τὸν Κύριον.

Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ αἰώνιον πρότυπον παιδαγωγοῦ καὶ ἡ ἀκηλίδωτος εἰκὼν πρὸς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ὁμοιάσωμεν πνευματικῶς εἶναι ὁ Λόγος, ὁ Χριστὸς. Ἐπιτελεῖ κατ' ἐξοχὴν πρακτικὸν ἔργον, τὴν ὁδήγησιν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸν ὀρθὸν βίον καὶ τὴν προφύλαξιν τῶν ἀπὸ τὰς ἁμαρτίας. Φυσικὰ παιδαγωγεῖ τοὺς παῖδας, αὐτοὺς οἱ ὅποιοι, ἔχοντες ἤδη προσέλθει εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἔχουν μὲν μέσα τῶν δυνάμει τὴν τελειότητα, ἀλλ' ἐνεργεῖα εἶναι ἀκόμη παῖδες καὶ πάντοτε πρέπει νὰ ἐπιδιώκουν τὸ κρεῖττον. Οἱ Χριστιανοὶ μένουσιν διαπαντὸς παῖδες τοῦ Θεοῦ, διότι εἶναι υἱοὶ τοῦ καὶ αὐτὴ ἡ υἰότης εἶναι μόνιμος ἰδιότης καὶ ὄχι προκαταρκτικὸν καὶ στοιχειῶδες σταδίον, ὅπως ἰσχυρίζοντο οἱ Γνωστικοί. Ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ ἀγάπη εἶναι αἱ ἀρχαὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Λόγου παιδαγωγίας, αἱ ὁποῖαι ἀντικατέστησαν τὸν φόβον ὁ ὁποῖος διεῖπε τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν Ἰουδαίων. Ἡ παιδαγωγία εἶναι θεία ἐνεργεῖα ὁδηγοῦσα εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας καὶ ἀναβιβάζουσα εἰς τοὺς οὐρανοὺς δι' αἰώνιον διαμονήν.

Εἰς τὴν παιδαγωγίαν ὁ Κλήμης ἐντάσσει τὰς ἐκφάνσεις τοῦ βίου εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας τῶν. Ἀπὸ τῆς τροφῆς, τῶν ποτῶν, τῶν συμποσίων, τῶν λόγων, τῶν θεαμάτων, τῶν στεφάνων, τῶν μύρων, τοῦ ὕπνου, διὰ τῆς ὑποδήσεως καὶ τῆς ἐνδύσεως μέχρι τῆς χρήσεως κοσμημάτων, πρέπει νὰ ἐπικρατῇ τὸ μέτρον καὶ ἡ ἀπλότης. Ἐπιδίωξις βασικὴ τοῦ Χριστιανοῦ εἶναι τὸ κάλλος. Ἀλλ' ὑπάρχει ἐξωτερικὸν καὶ ἐσωτερικὸν κάλλος. Εἰς τοὺς πλουσίως ἐστολισμένους ναοὺς τῶν Αἰγυπτίων ὁ ἐπισκέπτης βλέπει περικυλλῆ προπύλαια, αἰλῆς στεφανωμένους μὲ πληθὺς κίωνων καὶ τοίχους στιλβονταὺς ἀπὸ πολυτίμους λίθους καὶ

έντέχνους εικόνας. Ἄλλ' ὅταν εἰσέρχεται διὰ τὴν ἴδην τὸν Θεόν, δοκιμάζει ἑκπληξιν βλέπων αἴλουρον ἢ κροκόδειλον ἢ ὄφιν· διότι πράγματι ὁ ἔνοικος τῶν μεγαλοπρεπῶν τούτων οἰκοδομῶν τῆς αἰγυπτιακῆς λατρείας εἶναι ἔρπετόν ἢ ἄλλο ζῶον. Οὕτω καὶ αἱ χριστοφοροῦσαι καὶ καλλωπιζόμεναι γυναῖκες ἐσωτερικῶς ὁμοιάζουν μὲ πίθηκον ἢ ἔρπετόν, τὰ ἴδια δὲ ἰσχύουν καὶ περὶ τῶν καλλωπιζομένων ἀνδρῶν.

Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο εὐρίσκει ὁ Κλήμης τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀποκαλύψῃ εὐρύτερον τὰς ἀντιλήψεις διὰ τῶν ὁποίων συνεφίλιωσε τὸν Χριστιανισμόν μὲ ὠρισμένας ὄψεις τοῦ καθημερινοῦ βίου αἱ ὁποῖαι εἰς πολλοὺς χριστιανούς ἐφαίνοντο τότε ἀσυμβίβαστοι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς πίστεως τῶν, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ἡ χρῆσις λουτρῶν καὶ ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν γυμναστικὴν. Πράττει ὅμως κάτι περισσότερον τοῦτο, διακηρύσσων ὅτι τὰ τελειότερα ἀποκτήματα τοῦ βίου τούτου εἶναι ἡ παιδεία καὶ ἡ παιδαγωγία· «ἡμεῖς τὰ κάλλιστα καὶ τελειώτατα τῶν ἐν τῷ βίῳ κτημάτων...παιδείαν καὶ παιδαγωγίαν κεκλήκαμεν»³³.

Ἐπειδὴ τὰ παραγγέλματα περὶ τῆς ὀρθῆς διαγωγῆς ὑποδεικνύει ὁ παιδαγωγὸς Λόγος, οἱ Χριστιανοὶ ὡς εὐγνώμονες μαθηταὶ πρέπει νὰ ἀναπέμπουν εἰς αὐτὸν κατάλληλον ὕμνον. Οὕτω ὁ Κλήμης κατακλείει τὸ σύγγραμμα μὲ ἓν ἐξαιρετικὸν ποίημα, τὸν ὕμνον τῶν παίδων εἰς τὸν Κύριον, συντεταγμένον πιθανῶς μὲ ὑλικά ἴδιας ἐμπνεύσεως καὶ ἐκ τῆς ἀλεξανδρινῆς λειτουργίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἰς τὸν χαριέντα αὐτὸν ὕμνον ἀπὸ ἀναπαίστους οἱ «χριστογόννοι», ὁ χορὸς τῆς εἰρήνης, ἐπικαλοῦνται τὸν Χριστόν, ὁ ὁποῖος παρίσταται ἀλληλοδιαδόχως ὡς στόμα πάλων, οἶαξ τῶν πλοίων ἀσφαλῆς, πτερόν περιπλανωμένων πτηνῶν, ποιμὴν ὀδηγῶν βασιλικά ἀρνία, γεωργός, ἀλιεὺς ψυχῶν μὲ τὰς γλυκείας τέρψεις τῆς θείας ζωῆς, μήτηρ τρέφουσα τὰ τέκνα μὲ οὐράνιον γάλα, βασιλεὺς ἐπιφυλάσσων εἰς τοὺς δούλους αἰωνίας ἀμοιβάς.

Παρατηρήθη παλαιότερον ἀπὸ τὸν P. Wendland καὶ ἔπειτα ὑπὸ ἄλλους ὅτι μερικὰ τμήματα τοῦ *Παιδαγωγοῦ* παρουσιάζουν ἀντιστοιχίαν, τουλάχιστον κατὰ θέματα, μὲ τμήματα συγγράμματος τοῦ στωϊκοῦ Μουσωνίου, διδασκάλου τοῦ Ἐπικτήτου, ἀλλ' ἐφ' ὅσον τὸ ἔργον τοῦτο δὲν σώζεται ἀντοτελῶς παρὰ μόνον εἰς διασκευὴν τοῦ Στοβαίου, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ δανείων, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθῇ χρῆσις αὐτοῦ. Ἄλλωστε εἶναι σαφές ὅτι ἐπωφελεῖται γενικώτερον τῶν σχετικῶν διδαγμάτων τῶν Στωϊκῶν, τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Πλάτωνος, τοὺς ὁποίους μνημονεύει συχνά, καὶ ἄλλων τοὺς ὁποίους δὲν μνημονεύει. Ἡ παιδαγωγία του δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν παιδαγωγίαν τῶν χρόνων του ἀλλὰ μέσα εἰς αὐτήν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι

τήν ἐξυγιάζει διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ὁ χρόνος συγγραφῆς δύναται νὰ τοποθετηθῆ ὀλίγον μετὰ τὸν τῆς συγγραφῆς τοῦ *Προτρεπτικοῦ*, δηλαδὴ γύρω εἰς τὰ 200.

Στρωματεῖς

Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀκέφαλον, συνάγεται ἀπὸ ἄλλα σημεῖα αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀναγραφῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων³⁴: *Κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ἐπονημάτων Στρωματεῖς*. Δὲν γνωρίζομεν τίποτε περὶ τῆς ἐννοίας τὴν ὁποίαν ἔδιδον ἄλλοι συγγραφεῖς, χρησιμοποίησαντες τὸν τίτλον Στρωματεῖς κατὰ τὸν Εὐσέβιον³⁵ εἰς ἀπολεσθέντα ἔργα των, ὅπως ὁ Πλούταρχος, ἀλλ' ὁ Κλήμης παρέχει ἐνδείξεις περὶ τῆς ἰδικῆς του ἐννοίας. Ἡ λέξις στρωματεῖς σημαίνει κυρίως στρωματόδεσμον ἢ στρωματοθήκην, ἐπιπλὸν εἴτε ξύλινον εἴτε ὑφαντόν, μέσα εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετοῦντο πρὸς φύλαξιν τὰ στρώματα, ὅπως ἐκαλοῦντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γενικῶς τὰ κλινοσκεπάσματα, τὰ στρωσίδια καὶ οἱ τάπητες. Ἦτο συνήθως κατασκευασμένος ἀπὸ σκληρὸν ὑφασμα, ἐνῶ οἱ τάπητες καὶ τὰ σκεπάσματα ἦσαν ὑφασμένα καλαισθήτως. Ὁ Κλήμης ἔδωκεν αὐτὸ τὸ ὄνομα εἰς τὸ ἔργον του διὰ δύο λόγους. Πρῶτον διότι εἰς αὐτὸ ἐκτυλίσσεται ἡ ἀλήθεια μαζί με ἄλλα ξενικὰ ἢ παράπλευρα στοιχεῖα. «Περιέξουσι δὲ οἱ Στρωματεῖς ἀναμειγμένην τὴν ἀλήθειαν τοῖς φιλοσοφίας δόγμασι. μᾶλλον δὲ ἐγκεκαλυμμένην καὶ ἐπικεκρυμμένην, καθάπερ τῷ λεπίρῳ τὸ ἐδώδιμον τοῦ καρίου»³⁶. Δηλαδὴ ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἶναι ὡσάν ὁ φαγώσιμος καρπὸς τοῦ καρίου, ἐνῶ τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα εἶναι τὸ κέλυφος αὐτοῦ, ὅπως εἰς τὸν στρωματέα ἐσωτερικῶς περικλείονται ὠρατοὶ τάπητες, ἀλλ' ἀπὸ ἔξω εἶναι ἡ χονδροειδὴς θήκη. Ἡ παρομοίωσις τοῦ ἔργου τούτου μετ' ὄρεινόν δάσος ὅπου τὰ ἄγρια δένδρα εἶναι ἀναμειγμένα μετὰ τὰ ἡμερὰ ὄπωροφόρα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς τεχνητοὺς κήπους ὅπου ὅλα τὰ δένδρα εἶναι φυτευμένα εἰς σειρὰς ὁμοιομόρφους, θέλει νὰ δείξῃ αὐτὴν τὴν ἀνάμιξιν³⁷. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν προετίμησεν ὁ συγγραφεὺς τὸ ὄνομα τοῦτο, ἐνῶ ἄλλοι εἰς ἄλλους ἀποβλέποντες σκοποὺς προετίμησαν τοὺς τίτλους *Λειμώνες*, *Ἐλικῶνες*, *Κηρία*, *Πέπλος*, ὅπως ὁ ἴδιος σημειῶνει κάπου³⁸. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπισημανθῆ ἡ ποικιλία τοῦ περιεχομένου ὑλικοῦ, ἀνάλογος πρὸς τὴν ποικιλίαν τῆς στρωματοθήκης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτοποθετοῦντο ποικίλα στρωσίδια, σκεπάσματα καὶ τάπητες³⁹. Δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἐνσυνειδήτως ἔδωκεν αὐτὴν τὴν μορφήν εἰς τὸ ἔργον, ὅτι κατέστρωσε τὰ θέματα «ἐπιτηδες ἀναμίξῃ»⁴⁰. Εἶναι λοιπὸν τοῦτο ἐν ἔργον τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει γρα-

³⁴ *Στρωματεῖς* 1, 29, 182. 3, 18, 110. 5, 14, 141. 6, 1, 1. Βλ. καὶ Εὐσέβιον, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 13, 1. Φαπποῦ, *Μυριόβιβλος* 111.

³⁵ *Ἐνάγγ. Προπαυσακινή* 1, 7, 16.

³⁶ 1, 1, 18.

³⁷ 7, 18, 111.

³⁸ 6, 1, 2.

³⁹ 4, 2, 4.

⁴⁰ 6, 1, 2.

φή ὀριστικῶς, ἀλλ' ἔχει ἀπλῶς σχεδιασθῆ, καὶ ἴσως δὲν ἦτο εἰς τὰς προθέσεις τοῦ Κλήμεντος νὰ λάβῃ κάποτε ἄλλην περισσότερον ἐπεξεργασμένην μορφήν. Λιὰ τοῦτο διαφέρει τόσον πολὺ καὶ εἰς τὴν μέθοδον καὶ εἰς τὸ ὕφος ἀπὸ τὰ ἄλλα συγγράμματα αὐτοῦ. Μεταπηδῶ ἀπὸ θέμα εἰς θέμα, ἐπανέρχεται εἰς θέματα τὰ ὅποια θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ἐξηγητημένα, εἰσέρχεται εἰς μακροσῦρτους παρεκβάσεις. Σημειωτέον ὅτι αὐτὴ ἡ ποικιλία ἀποτελεῖ σοβαρὰν ἀντένδειξιν διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνώμης ὅτι οἱ *Στρωματεῖς* εἶναι τὸ τρίτον βιβλίον μιᾶς τριλογίας, καθ' ὅσον τοιοῦτο βιβλίον θὰ ἀπῆται αὐστηρῶς δογματικὸν περιεχόμενον καὶ ὄχι ποικίλον. Δὲν νομίζομεν ὅτι ἀξίζει νὰ συζητηθῆ ἢ ἀποψις ὅτι ὁ Κλήμης ἤθελε μὲν νὰ τοῦ δώσῃ συστηματικὴν δογματικὴν μορφήν, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσε λόγῳ συγγραφικῆς ἀδυναμίας, διότι αὐτὴ ἀναιρεῖται ἀπὸ τὴν μορφολογικὴν πληρότητα τῶν ἄλλων ἔργων του. Παρὰ ταῦτα εἶναι ἐμφανῆς εἰς τὸ ἔργον ὠρισμένη τάσις, ὑποδηλουμένη ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν τίτλον του: νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία καὶ ἡ ἀληθὴς γνώσις, ὅτι οἱ πιστεύσαντες εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ καταλλήλως παιδαγωγηθέντες καθίστανται ὄριμοι διὰ τὴν κατανόησιν τῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν αὐτοῦ, εἶναι οἱ ἀληθεῖς γνωστικοί.

Σώζονται πλήρεις ἑπτὰ *Στρωματεῖς*, μὲ τὸν πρῶτον ἀκέφαλον, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Κλήμης ἐξετάζει κατὰ ἀδρὰν περιγραφὴν τὰ κάτωθι θέματα.

Στρωματεὺς α'. Καθορίζει τὴν ἀξίαν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας διὰ τὴν χριστιανικὴν γνώσιν καὶ ἀρνεῖται νὰ δεχθῆ τὰς ἀπόψεις ἐκείνων οἱ ὅποιοι τὴν ἐπικρίνουσιν ὡς δαιμονικὸν κατασκευάσμα, διότι τὴν θεωρεῖ δῶρον τοῦ Θεοῦ.

Στρωματεὺς β'. Ἐξετάζει τὴν σχέσιν πίστεως καὶ γνώσεως. Εἰς τὴν γνώσιν τῶν μεταφυσικῶν πραγμάτων δύναται νὰ ἀνέλθῃ κανεὶς μόνον διὰ τῆς πίστεως. Προηγεῖται ἡ πίστις καὶ ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη καὶ ἐξέτασις τοῦ περιεχομένου τῆς. Ὅποιος ἔχει τοιοῦτου εἶδους πίστιν ἐπιβεβαιωμένην διὰ τῆς «ἐπιστήμης» εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποκτήσῃ τὸ ὕψιστον ἀγαθόν, τὴν ἐν φόβῳ κατ' ἀρχὰς καὶ ἐν ἀγάπῃ ἀκολουθῶς ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀληθινὸς γνωστικός, ὁ διασώζων τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἐν ἑαυτῷ καὶ μιμούμενος αὐτὸν κατὰ τὸ δυνατόν.

Στρωματεὺς γ'. Εἰς τὸ τέλος τοῦ προηγουμένου *Στρωματέως* εἶχεν ὀμιλήσει περὶ τοῦ γάμου ὡς ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἀγαθὰ τοῦ Χριστιανοῦ, θέματος τὸ ὁποῖον ἐξετάζει λεπτομερέστερον εἰς τὸν παρόντα.

Κατακρίνει τοὺς Ἐγκρατίτας οἱ ὁποῖοι ἀπέρριπτον τὸν γύμον, φέρων ὡς ἀπόδειξιν τῶν ἀπόψεών του τὸ γεγονός ὅτι μερικοὶ ἀπόστολοι ἦσαν ἔγγαμοι, εἰς τοὺς ὁποῖους συμπεριλαμβάνει τὸν Παῦλον. Ἡ ἐγκράτεια ἔχει εὐρύτεραν ἔννοιαν ἀπὸ ἐκείνην τὴν ὁποῖαν τῆς δίδουν οἱ πολλοὶ, διότι περικλείει περιφρόνησιν τοῦ πλοῦτου, συγκράτησιν τοῦ στόματος, ἀποβολὴν ἀπὸ τὸν λογισμὸν τῆς πονηρίας.

Στρωματεὺς δ'. Τὸ μαρτύριον εἶναι θέμα τοῦ παρόντος Στρωματέως. Ὁ ἀληθινὸς γνωστικὸς πράττει τὸ καθῆκον ἀπὸ ἀγάπην πρὸς αὐτὸ καὶ ὄχι ἀπὸ φόβον ἢ ἀπὸ ἐλπίδα τῶν ὑπεσχημένων ἀγαθῶν μόνον. Ἐπιτελεῖ τὸ καθῆκον τοῦτο καθ' ὅλας τὰς ἡμέρας τοῦ βίου του, τὸ δὲ μαρτύριον εἶναι ἀπλῶς ἐπιστέγασμα ἑνὸς βίου πλήρους ἀγάπης, σταθερότητος καὶ ὑπομονῆς.

Στρωματεὺς ε'. Πρῶτον θέμα του εἶναι ἡ πίστις, ἡ ὁποία καθίσταται δυναμικὴ ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ ἐρευναν. «Τὴν πίστιν οὔτε ἀργὴν καὶ μόνην, ἀλλὰ σὺν ζητήσῃ δεῖν προβαίνειν φαμέν». Ἡ ἀναζητήσις τοῦ Θεοῦ εἶναι σωτήριον ἀγαθόν. Τὸ μεγαλύτερον τμήμα του πάντως ἀφιερώνεται εἰς τὴν διαπραγματεύσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συμβολισμοῦ. Ἕλληνες καὶ Ἰουδαῖοι ἐχρησιμοποιοῦν αἰνίγματα, σύμβολα, μεταφορὰς καὶ ἀλληγορίας ὡς μέσα ἐκφράσεως τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν. Τὸ σύμβολον ὡς γνήσιον θρησκευτικὸν στοιχεῖον ἔχει τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, διὸ καὶ κατάλληλος μέθοδος ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν εἶναι ἡ ἀλληγορικὴ.

Στρωματεὺς στ'. Ἀναλαμβάνει ἐδῶ ἐκ νέου τὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Βεβαιώνει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐδυνείσθησαν πολλὰς ἐννοίας καὶ διδασκαλίας ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς Ἰνδοὺς, παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ φιλοσοφία των εἶναι ὑπόβαθρον τῆς χριστιανικῆς. Ἐξ ἄλλου ὅλοι οἱ πρὸ Χριστοῦ ζήσαντες δύνανται νὰ σωθοῦν, ἐὰν ἀποδεχθοῦν τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας τὰς ὁποίας ἐκήρυξεν ὁ Χριστὸς εἰς τὸν Ἄδην. Ἀκολουθεῖ ἡ σκιαγράφησις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀληθινοῦ γνωστικοῦ. Οὗτος εἶναι ἀπηλλαγμένος τῶν παθῶν καὶ ἐγκρατὴς, μελετᾷ τὰς Γραφὰς καὶ προσεύχεται ἀνά πᾶσαν ὥραν. Καθίσταται οὕτω καθυρὸς τὴν καρδίαν διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τῶν θείων ἀληθειῶν τὰς ὁποίας ἐκήρυξεν ὁ Λόγος, ἀντικρῖζει τὴν μακαρίαν θέαν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον καὶ βαδίζει πρὸς τὴν ἀγίαν μονήν.

Στρωματείς ζ'. Κατακλείει ἐδῶ τὴν περὶ τοῦ ἀληθινοῦ γνωστικοῦ διαπραγματεύσιν κατὰ τρόπον ἀπολογητικόν. Οὗτος δὲν εἶναι ἄθεος, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ Ἑθνικοί, ἀλλ' εἶναι ὁ μόνος ἀληθῶς θεοσεβής· εἶναι ναός τοῦ Θεοῦ ἔχων μέσα του τὸ θεῖον καὶ ἅγιον ἄγαλμα, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ του εἶναι καθαρὰ· κοσμεῖται δι' ὄλων τῶν ἀρετῶν καὶ ἐργάζεται μετ' ἐπιμέλειαν εἰς τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Κυρίου. Τὸ ὅτι ὑπάρχει πλῆθος αἱρέσεων δὲν πρέπει νὰ καθιστᾷ διστακτικούς τοὺς ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ εὐρισκομένους. Εἶναι ἀναπόφευκτος ἡ διάσπασις, ἀλλ' εἶναι εὐκόλον νὰ διακριθῇ ἡ ἀληθεια ἀπὸ τὸ ψεῦδος διὰ τῆς μελέτης τῶν Γραφῶν. Ὁ ἀληθὴς γνωστικός μελετᾷ τὰς Γραφὰς καθ' ὅλον τὸν βίον του καὶ διαφυλάσσει τὴν ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν. Μία εἶναι ἡ ἀληθινὴ Ἐκκλησία, ἡ καθολικὴ, ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἰδρυθεῖσα, ἐνῶ αἱ αἱρέσεις εἶναι μεταγενέστερα ἀνθρώπινα κατασκευάσματα.

Ὁ ἑβδόμος Στρωματεὺς τελειώνει μετ' τὴν σημείωσιν: «Καὶ δὴ μετὰ τὸν ἑβδομον τοῦτον ἡμῖν στρωματέω τῶν ἐξῆς ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς ποιησόμεθα τὸν λόγον». Ὅτι ὁ Κλήμης προετίθετο νὰ συνεχίσῃ τὴν συγγραφὴν, συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ τετάρτου Στρωματέως ὅπου καθορίζονται θέματα διαπραγματεύσεως μὴ ἀπαντῶντα εἰς τοὺς σωζομένους Στρωματεῖς. Ἡ ἀνωτέρω σημείωσις πιθανώτατα σημαίνει ὅχι συνέχισιν τῶν Στρωματέων, ἀλλὰ νέαν σειρὰν παρομοίων κειμένων μετ' ἄλλου εἴδους, θέματα, ἡμεῖς δὲ πάντως ἐξετάζομεν τὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν τοῦ Κλήμεντος μετ' ἐπιμέλειαν αὐτὴν τὴν πιθανότητα. Διὰ τὸν χρόνον συντάξεως ἐλέχθησαν τὰ δέοντα εἰς μίαν ἀπὸ τὰς προηγουμένας παραγράφους, ἐδῶ δὲ πλέον συγκεκριμένως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι αὕτη ἤρχισε περὶ τὸ 201 καὶ διήρκεσεν ἐπὶ σειρὰν 5-6 ἐτῶν.

Ἑπιτομή

Εἰς τὸ προοίμιον τοῦ τετάρτου Στρωματέως εἶδομεν νὰ γίνεται λόγος περὶ προθέσεως τοῦ Κλήμεντος νὰ συντάξῃ μίαν κατ' ἐπιτομὴν τῶν Γραφῶν ἐκθεσιν, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ἐν συνεχείᾳ «ἐπιτομῶσιν», ἤτοι σχεδιάσμα. Ὁ Εὐσέβιος γνωρίζει ἔργον τοῦ Κλήμεντος ἀποτελούμενον ἀπὸ ὀκτὼ βιβλία μετ' ἐπιτομὴν τῶν Γραφῶν καὶ περιέχον «ἐπιτεταγμένας» ἐρμηνείας ὁλοκλήρου τῆς ἀγίας Γραφῆς, συμπεριλαμβανομένων τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν, τῆς ἐπιστολῆς Βαρνάβα

καί τῆς Ἀποκαλύψεως Πέτρου⁴¹, ὁ δὲ Φώτιος, λέγων παρόμοια⁴², φαίνεται νά περιορίζῃ τὴν ἐρμηνείαν εἰς τὰ βιβλία τῆς Γενέσεως, τῆς Ἐξόδου, τῶν Ψαλμῶν, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καί τὰς καθολικὰς ἐπιστολάς, ἀλλὰ μᾶλλον ἐνδεικτικῶς ἀναφέρει οὗτος αὐτὰ τὰ βιβλία, διὰ νά δώσῃ μίαν ἰδέαν περὶ τῶν σημείων εἰς τὰ ὅποια ὑπάρχουν αἱ χαρακτηριστικώτεραι ἐρμηνευτικαὶ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως.

Ἄν συγκρίνωμεν τοὺς ἀνωτέρω λόγους τοῦ Κλήμεντος περὶ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τοῦ ἔργου καί τοὺς λόγους τῶν δύο γραμματολόγων, βλέπομεν ὅτι καί αὐτὸς καί ἐκεῖνοι περὶ ὑποτιπώσεων ὁμιλοῦν, καί αὐτὸς καί ἐκεῖνοι περὶ ἐπιτόμου ἐρμηνείας ὁλοκλήρου τῆς Γραφῆς ὁμιλοῦν. Εἶναι λοιπὸν σαφές ὅτι οὗτος ἐσκέπτετο μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν Στρωματέων νά συντάξῃ μίαν ἄλλην σειρὰν σχεδιασμάτων, «ἀπ' ἁλλῆς ἀρχῆς» ὅπως λέγει ἄλλου⁴³, καί καλυτέρα ἀρχὴ ὑπὸ τὴν Γένεσιν δὲν ὑπῆρχεν. Εἰς τὴν νέαν αὐτὴν σειρὰν ἔδωκε τὸν τίτλον «ὑποτιπώσεις», ὁ ὁποῖος εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ εἶδους τῆς ἐρμηνείας: ἐπιλογή ἀξιολόγων χωρίων καί ἐπεισοδίων καί συνοπτικὴ ἐρμηνεία αὐτῶν, ὅπως ἄλλωστε διαφαίνεται καί ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Φωτίου, μετὰ δογματικῶν καί ἱστορικῶν παρεκβάσεων. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου ἀπέδιδεν ἐν πολλοῖς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Πανταίνου.

Προκαλοῦν πολλὴν ἀπορίαν ὅσα λέγει ὁ Φώτιος περὶ τοῦ ὅτι ὁ συγγραφεὺς φαίνεται εἰς μερικά μὲν σημεία νά ὀρθοφρονῆ, εἰς ἄλλα δὲ νά ἐκθέτῃ ἐντελῶς ἀσεβεῖς λόγους καί βλασφήμους τερατολογίας, ἀπαριθμῶν μάλιστα συγκεκριμένως ὠρισμένας ἀπὸ αὐτὰς, τὴν ἀποδοχὴν τῆς αἰωνιότητος τῆς ὕλης, τῆς κτιστότητος τοῦ Υἱοῦ, τῆς ὑπάρξεως δύο Υἱῶν τῶν ὁποίων ὁ εἰς ἐνηνθρώπησε δοκητικῶς, τῆς ὑπάρξεως ἄλλων κόσμων πρὸ τοῦ παρόντος, τῆς μετεμψυχώσεως, τῆς μίξεως τῶν ἀγγέλων μὲ γυναῖκας καί παιδοποιήσεως ἀπὸ αὐτὰς.

Ἐκτενὲς τμήμα τοῦ ἔργου σωζόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Adumbrationes* εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, φιλοτεχνηθεῖσαν κατ' ἐντολὴν τοῦ Κασσιόδωρου⁴⁴ ἀπὸ ἄγνωστον μεταφραστήν, ἐστηρίχθη εἰς κείμενον τὸ ὁποῖον ἐπίσης μεταξύ πολλῶν λαμπρῶν ἐξηγήσεων περιεῖχε καί μερικά ἄτοπα, τὰ ὅποια ὁ Κασσιόδωρος ἀπῆλειψε διὰ νά προσφέρῃ καθαρὴν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κλήμεντος. Ὅτι τὸ κείμενον βασικῶς εἶναι τὸ τῶν Ἐπιτοπώσεων κατωχύρωσε μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὁ Th. Zahn⁴⁵. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτον ὅτι οὔτε οἱ παλαιοὶ γραμματολόγοι Εὐσεβίος καί Ἰερώνυμος οὔτε οἱ μετ' αὐτοὺς ἀναφερόμενοι εἰς τὸ ἔργον συγγραφεῖς μνημονεύουν τίποτε σχετικῶς μὲ κακοδοξίας τούτου, ἀντιθέτως μάλιστα οὗτοι χρησιμοποιοῦν τιμητικώτατα διὰ

41 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 13, 2, 6, 14, 1.

42 Μηνιόβιβλος 109.

43 7, 18, 111.

44 *Institutiones* 1, 8.

45 *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 3, 133 ἔξ.

τόν συγγραφέα του επίθετα. Προφανώς λοιπόν τό κείμενον παρεδίδοτο εἰς δύο μορφάς, τήν γνησίαν καί τήν νοθευμένην, περὶ τοῦ ἐνδεχομένου δὲ νοθεύσεως ὑποπτεύετο ὁ Φώτιος, ἐνῶ δὲν εἶχεν ὑποπτευθῆ ὁ Κουσιόδοτος. Πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι τό κείμενον τῶν *Adumbrationes* ἐκτείνεται μόνον εἰς τέσσαρας καθολικάς ἐπιστολάς, Α' Πέτρου, Ἰούδα, Α' καί Β' Ἰωάννου, ἀλλά τοῦτο δὲν ἐπιτρέπει νά ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Κλήμης ἀπό ἄλλων τινος καθολικῶν μόνον εἰς αὐτάς εἶχε περιορισθῆ. Πλην τοῦ τεμαχίου τούτου διεσώθησαν καί μερικά ἄλλα ὀξυολογὰ ἄλλὰ μικρὰ χωρία κυρίως ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καί τοῦ Οἰκουμένιου. Συμφώνως πρὸς τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας ὑπολογισμούς ἡμῶν τό ἔργον τοῦτο πρέπει νά ἐγράφη εὐθὺς μετὰ τοὺς Στρωματεῖς, ἤτοι πιθανῶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 206 καί 210.

Ἄρα σειρά σχεδιασμάτων

Ἐπανερχομενοι εἰς τό προοίμιον τοῦ τετάρτου Στρωματίως βλέπομεν ὅτι ὁ Κλήμης εἶχε προγραμματίσει τήν συνταξιν μιᾶς νέας σειράς σχεδιασμάτων μετὰ τήν συμπλήρωσιν τῆς δευτέρας σειράς, τῆς ἐρμηνευτικῆς. Ἡ σειρά αὕτη ἢ ὅποια θά ἠσχολεῖτο μέ τὰς αρχάς, τήν θεολογίαν, τήν προφητείαν καί τὰς αἵρέσεις, πρέπει νά ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον συγγραφῆς μετὰ τὰς Ὑποτιπώσεις, ἤτοι μετὰ τό 210, πρὸς τό τέλος τοῦ βίου του, ἀλλά πιθανῶς ἔμεινεν ἡμιτελής.

Διὰ τό ἔργον περὶ ἀρχῶν λέγει ὅτι θά περιλάβῃ τὰ φυσιολογηθέντα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καί τῶν βαρβάρων⁴⁶ καί ὅτι θά ἀρχίσῃ μέ τήν κοσμογονίαν, προφανῶς ὁμῶς ὑπελόγιζε νά συμπεριλάβῃ καί τὰς χριστιανικάς ἀντιλήψεις, διὸ τό ἀποκαλεῖ «γνωστικὴν φυσιολογίαν». Ἀπό τό κοσμογονικὸν θέμα θά ἀνήρχετο «ἐπὶ τό θεολογικὸν εἶδος»⁴⁷. Ὡς ἐκ τούτου δυνάμεθα νά ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐνιαίου ἔργου τιτλοφορουμένου *Περὶ ἀρχῶν καί θεολογίας*, ὅπως ἀκριβῶς φέρεται εἰς ἄλλο κείμενον τοῦ Κλήμεντος⁴⁸, ἀπὸ τό ὁποῖον καθίσταται σαφές ὅτι ὄχι μόνον ἐπρογραμματίσθη ἀλλά καί συνετάχθη. Ὁ φερόμενος εἰς τήν χειρόγραφον πυράδοςιν ὡς ὀγδοὺς Στρωματεὺς, διατηρούμενος ἀκεφάλως, ἴσως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τό πρῶτον τμήμα αὐτοῦ, δεδομενου μάλιστα ὅτι ἀνυφέρεται διαρκῶς εἰς ἀρχὴν καί ἀρχάς, ἀποτελοῦν φιλοσοφικὴν εἰσαγωγὴν αὐτοῦ.

Τό ἔργον *Περὶ προφητείας*⁴⁹ δυνάμεθα νά διίδωμεν εἰς τὰς «Ἐκλογάς ἐκ τῶν προφητικῶν», αἱ ὁποῖαι χειρογράφως παραδίδονται μαζί μέ τοὺς Στρωματεῖς. Εἶναι ἀπλή συλλογὴ ὑλικοῦ, ἢ ὅποια δὲν προέφθασε νά λάβῃ λογοτεχνικὴν μορφήν οὔτε ὑποτυπωδῶς.

46 4, 1, 2.

47 4, 1, 3.

48 Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος 26. Ἄλλας ἀναφορὰς εἰς αὐτό βλ. εἰς Στρωματεῖς 3, 3, 13, 4, 4, 16, 5, 14, 140.

49 Στρωματεῖς 1, 24, 158, 4, 1, 2, 4, 13, 93, 5, 13, 88.

Παρομοίαν ἀτελή μορφήν ἔχει καὶ τὸ ἔργον «Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Θεοδότου καὶ τῆς ἀνατολικῆς καλουμένης διδασκαλίας κατὰ τοὺς Οὐαλεντίνου χρόνους», τὸ ὁποῖον διατηρεῖται χειρογράφως μαζί με τὸ ἀνωτέρω κείμενον. Εἶναι ἀπλή συλλογὴ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖον θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ὀριστικὴν μορφήν τοῦ ἔργου, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ὁποῖου ἢ πρόθεσις διατυπώνεται εἰς τὸ προοίμιον τοῦ τετάρτου Στραματέως, ὅπου φαίνεται νὰ προβλέπεται ὁ τίτλος *Πρὸς τοὺς ἐτεροδόξους ἀντιρροήσεις*.

Τίς ὁ σωζόμενος πλοῦσιος

Εἶναι δοκίμιον ὑπο μορφήν διμιλίας ἐπὶ τῆς περικοπῆς Μάρκου 10, 17-31 περὶ τοῦ πλουσίου νεανίσκου ὁ ὁποῖος ἠρνήθη νὰ πωλήσῃ τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ διὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν Κύριον καὶ ἔδωκεν εὐκαιρίαν εἰς αὐτὸν νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῆς δυσκολίας τῶν πλουσίων νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Κατὰ τὸν Κλήμεντα ὁ νεανίας ἐγνώριζε μὲν τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ἐτήρει τὰς διατάξεις τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, ἀλλὰ δὲν κατενόησε τὸ νέον στοιχεῖον τῆς χύριτος τὸ ὁποῖον ἔφερεν ὁ Χριστὸς εἰς τὸν κόσμον καὶ τὸ ὁποῖον ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως ταυτίζεται μετὰ αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Χριστὸν ὡς πλήρωμα τοῦ νόμου. Ἐπομένως τὰ πράγματα ἐξετάζονται ἐδῶ κατὰ τὴν πρόθεσιν καὶ ὄχι κατὰ τὴν ὑλικὴν μορφήν των. Ὁ Κύριος συστήσας εἰς τοὺς πλουσίους νὰ πωλήσῃν τὰ ὑπάρχοντά των δὲν ἐννοεῖ διάλυσιν τῆς περιουσίας των, διότι «τίς ἂν κοινωνία καταλίποιο παρ' ἀνθρώποις, εἰ μηδεὶς ἔχοι μηδέν;» (13). Τὸ χρήμα εἶναι κάτι το ἀδιάφορον ἠθικῶς. Δύνασαι νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃς δικαίως; ὑπηρετεῖ πρὸς τὴν δικαιοσύνην. Τὸ χρησιμοποιεῖ κανεὶς ἀδίκως; πάλιν καθίσταται ὑπηρετὴς ἀδικίας; διότι ἔχει τὴν φύσιν νὰ ὑπηρετῇ καὶ ὄχι νὰ ἄρχῃ (14). Λέγων πώλησιν τῶν ὑπαρχόντων δὲν ἐννοεῖ ἐξαφάνισιν των, ἀλλὰ εἰσαγωγὴν ἄλλου πλοῦτου εἰς τὴν ψυχὴν, πνευματικοῦ, ἤτοι τῶν ἀγαθῶν διαθέσεων, ὅποτε ὁ ὑλικὸς πλοῦτος θὰ διατίθεται ἐπιφελῶς διὰ τὸ κοινωνικὸν σύνολον. Οὕτως ὁ πλοῦσιος θὰ εὕρῃ θησαυρὸν ἐν οὐρανοῖς. Τὸ δοκίμιον τελειώνει μετὰ προτροπὴν εἰς μετάνοιαν, ἢ ὁποῖα ἄγει εἰς σωτηρίαν, καὶ ὡς παράδειγμα μετάνοιας φέρει τὸ τοῦ νεαροῦ μαθητοῦ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος γενόμενος λῆστυρχος καὶ καταδιωκόμενος ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου εἰς τὰ ὄρη πρὸς συνετισμὸν, ἐπέστρεψε πάλιν κλαίων.

Προφανῶς ἡ σύνταξις τοῦ προεκλήθη ἀπὸ τὸν φόβον πολλῶν πλουσίων Χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου, μήπως τοὺς ζητηθῇ ἢ ἐγκατάλειψις τῆς

περιουσίας των, και πολύ περισσότερο από την δυσκολίαν να έλκυσθοῦν οἱ πλοῖσοι με τοιαύτας ἐντολάς. Ἐγγραφή εἰς χρόνον πολὺ προχωρημενον, ἐφ' ὅσον μνημονεὺει τὸ ἔργον *Περὶ ἀρχῶν καὶ θεολογίας*, ἤτοι πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου του, καὶ διακρίνεται διὰ τὴν μεθοδικὴν διάθεσιν τῆς ὕλης καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ὕφους.

**. Ἄλλα συγγράμματα ἀπολιθώτα*

Περὶ Πάσχα. Γραφὴν ἐξ ἀφορμῆς ὁμοτίτλου ἔργου τοῦ Μελίτωνος Σύρδων καὶ κατὰ παράκλησιν φίλων τῶν περιελάμβανεν ὅτι ὁ Κλήμης ἤκουσε περὶ ἑορτισμοῦ τοῦ Πάσχα ἀπὸ τοῦ παλαιοῦς πρεσβυτέρου⁵⁰. Λέξι περιήπου μικρὰ τεμάχιά του διασπῶνται εἰς τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, τὰ Ἱερά πυρύλληλα, τὸν Ἀντιρρητικόν τοῦ Νικηφόρου καὶ εἰς Σειρας.

Κατὸν Ἐκκλησιαστικὸς ἢ Πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Ἀφιερωμένον εἰς τὸν ἐπίσκοπον Κυππαδοκίας Ἀλέξανδρον κατέκρινεν ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἠκολοῦθον τὴν πλάνην τῶν Ἰουδαίων κατὰ τὸν Ἱερώνυμον⁵¹. Ἀπόσπασμα διατηρουμένον ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως δὲν διαφωτίζει περὶ τοῦ ποιῶν ἀκριβῶς ἰουδαϊκὴν πλάνην κατεπολέμει.

Διαλέξεις περὶ τησιείας καὶ περὶ καταλαλιῶς. Ὁ τίτλος δίδεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁵², ὁ ὅποιος μετὰ τὴν ἐπανόληψιν τῆς προθέσεως «περὶ» φανερώνει ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαλέξεων ἤτοι ὁμιλιῶν, πρῶγμα τὸ ὅποιον δεῖκνυει ἐπίσης καὶ ἡ σημείωσις τοῦ Ἱερωνύμου.

*Προτυπετικὸς εἰς ὑπομονὴν ἢ Πρὸς τοὺς νεοστί βεβηλισμένους*⁵³. Τεμάχιον εὑρεθὲν εἰς κώδικα τοῦ Escorial ὑπὸ τὸν τίτλον «Κλήμενος παραγγέλματα»⁵⁴ θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ ἀνακαλίψαντος αὐτὸ ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου τούτου.

Περὶ προνοίας καὶ δικαιοκρησίας Θεοῦ. Ἀναφέρεται μόνις ἀπὸ τοῦ 5' αἰῶνος καὶ ἔπειτα, τὸν πλήρη δὲ τίτλον παραδίδει ὁ Ἀνουστάσιος Σιναίτης⁵⁵, ὁ ὅποιος μάλιστα παραθέτει χωρίον ἀπὸ τὸν πρῶτον λόγον, ὑποδηλώνων ὅτι τὸ ἔργον ἐξετείνετο τουλάχιστον εἰς δύο βιβλία. Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητῆς δίδει μόνον τὸ πρῶτον μέρος τοῦ τίτλου, ἀλλὰ ἐπίσης παραθέτει μόνον ἀπὸ τὸ πρῶτον βιβλίον.

Λόγος περὶ ἐγκρατείας καὶ γάμων. Τουλάχιστον δύο φορές εἰς τὸν *Παιδαγωγόν* γίνεται λόγος περὶ αὐτοῦ, τὴν πρώτην μετὰ τίτλον «περὶ ἐγκρατείας»⁵⁶, τὴν δευτέραν μετὰ τίτλον «γαμικὸς λόγος»⁵⁷. Ἐμνημονεύσαμεν τὰς ἀναφορὰς αὐτὰς ἀνωτέρω ἐν σχέσει μετὰ τὴν χρονολογίαν τῶν Στρωματέων, καθ' ὅσον ὑπὸ πολλῶν θεωροῦνται ὅτι ἀνταποκρίνονται

50 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 2, 6, 4, 6, 13, 3, 6, 13, 9.

51 Αὐτόθι 6, 13, 3. ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustr.* 38.

52 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 13, 3.

53 Αὐτόθι 6, 13, 3.

54 Scorial. V III 19.

55 *Ἐκδοτοκρίσεις* 96, PG 89, 741.

56 2, 10, 94. Βλ. καὶ 2, 6, 52.

57 3, 8, 41.

εις τὰ βιβλία 2-3 τῶν Στρωματεων. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἐπρόκειτο περὶ αὐτοτελοῦς δοκιμίου προηγηθέντος εἰς συνταξίν καὶ ἔπειτα κατὰ ἕν μέρος ἐνσωματωθέντος εἰς τοὺς Στρωματεῖς.

Περὶ ψυχῆς. Ἀπὸ τῆς ἀναφορᾶς τῶν Στρωματέων⁵⁸ καθίσταται φανερόν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἔργου, εἴτε αὐτοτελοῦς εἴτε ἐντεταγμένου εἰς σειρᾶν, τὸ ὁποῖον ὁ Κλήμης εἶχε προγραμματίσει πρὸς σύνταξιν ἀλλ' εἶναι ἄγνωστον ἂν το συνεταξεν.

Περὶ ἀναστάσεως. Ἦτο καὶ αὐτὸ ἕν ἔργον προγραμματισμένον πρὸς συγγραφὴν, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστον ἂν συνεγράφη⁵⁹.

Ἐπιστολαί. Ὅτι ἔγραψεν ἐπιστολάς ὁ Κλήμης, δὲν χρειάζεται συζητησίν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ περιέχουσα τουλάχιστον 21 τεμάχια, καθ' ὅσον εἰς τὰ *Ἰστορ. Παπικὰ* διατηροῦνται τρεῖς προτάσεις ἀπὸ τὴν εἰκοστὴν πρῶτην ἐπιστολὴν του.

Κείμενον «Περὶ τῆς ἀνθρώπου γενέσεως» ἀναφέρεται δις εἰς τοὺς *Στρωματεῖς*⁶⁰, ἦτο δὲ πιθανῶς ὄχι ἰδιαίτερον σύγγραμμα, ἀλλὰ τμήμα τῶν *ὑποτεπλώσεων*, ὅπως δύναται νὰ συναχθῆ καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον του καὶ ἀπὸ τὴν σημειώσιν εἰς τὸ πρῶτον χωρίον ὅτι πρόκειται περὶ «ἐξηγήσεως». Θὰ ἐλέγομεν τὸ ἴδιον καὶ διὰ τὸ ἔργον *Εἰς τὸν ποιητήν Ἀμώος*, τὸ ὁποῖον μνημονεῖει ὁ Παλλάδιος⁶¹.

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ὁ Κλήμης εἶναι ἀπολογητὴς, ἠθικολόγος, ἀντιαιρετικὸς, ἐρμηνευτὴς ἀλλ' ὑπεράνω ὅλων εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τῆς θεωρητικῆς θεολογίας, τῆς ἐποπτικῆς. Δὲν κατήρτισε σύστημα θεολογίας, διότι δὲν εἶχε πρὸς τοῦτο καμμίαν διάθεσιν καὶ καμμίαν ἐκτίμησιν, ἀλλὰ καθιέρωσεν ἕν σύστημα σκέψεως καὶ ἔδωσεν ἕν πρόγραμμα περιέχον τὰς καθοδηγητικὰς ἀρχὰς τοῦ πνευματικοῦ βίου. Μὲ τὴν ἐλευθεριότητα ἢ ὁποῖα τὸν διακρίνει εἰς ὅλα ἀπέδωσεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὴν οἰκονομίαν τῆς θείας ὑποκαλύψεως εὐρυτάτην προοπτικὴν, ἦνωσεν εἰς ἕν τὰ θρησκευτικὰ καὶ πολιτιστικὰ ἰδεώδη καὶ ἠθέλησε νὰ χαράξῃ τὰς γραμμὰς ἐπὶ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ διαπλῶνεται ὁλόκληρος ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων. Θὰ ἠδύνατο ἀκόμη νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ὁ πρῶτος χριστιανὸς ἀνθρωπιστὴς, διότι συνδυάζει τὴν θεολογίαν του μὲ μίαν ὑψηλὴν περὶ ἀνθρώπου ἰδέαν. Ἐπηρεάσθη βαθύτατα τὴν μεταγενεστέραν σκέψιν καὶ πρακτικὴν τῶν χριστιανῶν εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως. Διευτώσαμεν ἤδη ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ἂν ὁ Ὀριγένης ὑπῆρξε τυπικῶς μαθητὴς του, δυνάμεθα ὁμῶς νὰ ἰσχυρι-

58 52, 20, 113, 3, 3, 13, 5, 13, 88.

59 *Παιδαγωγός* 1, 6, 47, 2, 10, 104.

60 3, 14, 95, 6, 18, 168.

61 *Λαυσιακὴ Ἱστορία* 139.

χουν στολίσει με τόν περίτεχνον ἑλληνικόν λόγον, ἄλλα διετύπωσαν «κινούμενοι», ἤτοι κατ' ἔμπνευσιν, χωρίς πάντως νά τά ἐπεξεργασθοῦν πλήρως, ἄλλα δέ τέλος εὔρον διά τοῦ ἀνθρωπίνου στοχασμοῦ καί ἐπιλογισμοῦ. Καί αὐτοί μὲν νομίζουν ὅτι ἔχουν ἐπιτύχει πλήρως τήν ἀλήθειαν, ἡμεῖς ὅμως, προσθέτει ὁ συγγραφεύς, φρονοῦμεν ὅτι τήν ἐπέτιχον μερικῶς⁶⁴. Διαφέρει ὁμως ἡ φιλοσοφική ἀλήθεια ἀπό τήν χριστιανικήν ἀλήθειαν, ἄν καί ἔχουν τὸ ἴδιον ὄνομα, καί κατὰ τὸ ὄνομα τῆς γνώσεως καί κατὰ τήν ἀποδεικτικήν δύναμιν, διότι οἱ Χριστιανοί εἶναι θεοδίδακτοι ἐκπαιδευόμενοι εἰς τὰ ὄντως ἱερά γράμματα πλησίον τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ «θεοδίδακτοι γάρ ἡμεῖς, ἱερά ὄντως γράμματα παρά τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ παιδεύόμενοι»⁶⁵. Διὰ τοῦτο δέν κινοῦν κατὰ τόν ἴδιον τρόπον τας ψυχάς.

Ὅπως ὁ Φίλων, οὕτω καί ὁ Κλήμης τείνει νά δώσῃ φιλοσοφικόν χαρακτήρη εἰς τήν ἰουδαϊκὴν παράδοσιν, τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα διακρίνει τετραμερῶς. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι τὸ ἱστορικόν καί τὸ νομοθετικόν, τὰ ὁποῖα ὁ Κλήμης τοποθετεῖ εἰς τόν χῶρον τῆς ἠθικῆς· τρίτον εἶναι τὸ ἱερουργικόν τὸ ὁποῖον ἀνάγει εἰς τήν φυσικὴν θεωρίαν ἢ τήν θεωρητικὴν φιλοσοφίαν· τέταρτον δέ εἶναι τὸ θεολογικόν εἶδος, τὸ ὁποῖον ὁ μὲν Πλάτων τοποθετεῖ εἰς τὰ μεγάλα πράγματα μυστήρια, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης φέρει μετὰ τὰ φυσικά⁶⁶.

Παράδοσις

Ἡ χριστιανικὴ παράδοσις εἶναι διμερῆς, καί ἡ μὲν μία, λεγομένη συνήθως διδασκαλία, ἀναφέρεται εἰς τὸ φανερόν τμήμα τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἡ δὲ ἄλλη, λεγομένη συνήθως κατ' ἐξοχὴν παράδοσις, ἀναφέρεται εἰς τὸ μυστικόν τμήμα του. Στοιχεῖα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, παραμένοντα ἀπόρητα, ὅπως ἐλέχθη εἰς ἄλλο σημεῖον ἀνωτέρω, ἀποτελοῦν τὸ δεῦτερον εἶδος τῆς παραδόσεως καί προορίζονται δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἔχουν τήν ἰκανότητα νά ἀναχθοῦν ἀπὸ τήν πίστιν εἰς τήν γνῶσιν. Ὁ Κλήμης εἶναι ὁ πρῶτος ὀρθόδοξος πατήρ ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται μυστικὴν προφορικὴν παράδοσιν κατερχομένην ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους ἀνεξαρτήτως τῆς Γραφῆς.

Αἱ δύο ὁμως παραδόσεις ἔχουν ἀσαφῆ ὄρια καί ἐνίοτε ταυτίζονται. Πρόκειται λοιπὸν περὶ μιᾶς καί ἐνιαίας παραδόσεως, ἡ ὁποία μεταδοθεῖσα ἀπὸ τὸν Πέτρον, τὸν Ἰάκωβον, τὸν Ἰωάννην, τὸν Παῦλον καί τοὺς Ἀποστόλους γενικῶς, διοχετεύεται ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ πατέρα εἰς υἱόν. Τὰ προγονικὰ αὐτὰ καί ἀποστολικά σπέρματα παρέλαβεν ὁμοιόμορφως καί ὁ Κλήμης, ἄν καί τὰ ἐδιδάχθη ἀπὸ πολλοὺς διδασκάλους

64 Αὐτόθι 6, 7, 55.

65 Αὐτόθι 1, 20, 98.

66 Αὐτόθι 1, 28, 176.

και εις πολλοὺς τόπους⁶⁷. «Μία γάρ πάντων γέγονε τῶν Ἀποστόλων ὡσπερ διδασκαλία, οὕτω καὶ παράδοσις»⁶⁸.

Μέρος τῆς παραδόσεως εἶναι ἀποτεθειμένον εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν. εἰς τὴν ὁποίαν πάλιν συναντῶμεν τὴν ἀνωτέρω διάκρισιν. Ἐπειδὴ αἱ ὑψηλαὶ ἀλήθειαι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κοινοποιηθοῦν εἰς τοὺς ἀνθρώπους αὐτοῦσι, διότι εἶναι ἐκτὸς τῶν συνήθων ἀντιληπτικῶν δυνατοτήτων αὐτῶν, προσφέρονται εἰς τὴν Γραφήν ὡς μυστήρια ἐγκυλιπτόμενα μὲ παραβολὰς καὶ σύμβολα, ὥστε νὰ κατανοηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ διακεκριμένους κητόπιν πνευματικῆς ἀνατάσεως⁶⁹. Διὰ τοῦτο τὰ γραφικὰ κείμενα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται σαρκικῶς, κατὰ τὸ γράμμα των, ἀλλὰ νὰ ἐρευνῶνται ἐμβριθῶς πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ κρυμμένου νοήματός των⁷⁰.

Ὁ Κλήμης χρησιμοποιεῖ φυσικὰ τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν ἐπρόκειτο νὰ τελειοποιήσῃ καὶ δοξῶσῃ ὁ Ὠριγένης. Ὅπως ἐμφανίζονται τὰ πράγματα, τὰ νοήματα τῶν γραφικῶν κειμένων παρουσιάζονται τριπλᾶ εἰς τὰ κείμενα τοῦ Κλήμεντος: τὸ κατὰ τὸ γράμμα σαρκικὸν καὶ ἀσελῆς νόημα τὸ ὁποῖον εὐρίσκει ὁ κοινὸς ἀναγνώστης, τὸ νόημα τὸ ὁποῖον ἤθελε νὰ δώσῃ ὁ ἴδιος ὁ ἱερός συγγραφεὺς, τὸ νόημα τὸ ὁποῖον συνάγει ὁ Κλήμης διὰ τῆς ἐρμηνευτικῆς κριτικῆς. Διὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν θεωρεῖ ἀπαραίτητον νὰ λαμβάνεται ἰπ' ὄψιν ἡ ἐρμηνευτικὴ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς κανὼν, ἤτοι τὸ σταθερὸν περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως· ἰδιαιτέρως ὁμως πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν παράλληλα κείμενα τῆς Γραφῆς. Ἡ Γραφή πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται διὰ τῆς Γραφῆς: «βεβαιοῦν ἕκαστον τῶν ἀποδεικνυμένων κατὰ τὰς Γραφὰς ἐξ αὐτῶν πάλιν τῶν ὁμοίων Γραφῶν»⁷¹.

Μὴ ἔχων τὴν σὺν τῷ χρόνῳ βραδύτερον ἐπικρατήσασαν ἀντίληψιν περὶ τοῦ κλειστοῦ κανόνος τῶν δύο διαθηκῶν ὁ Κλήμης χρησιμοποιεῖ ἀδιακρίτως πρωτοκανονικὰ καὶ δευτεροκανονικὰ βιβλία, ὡς καὶ ἄλλα μὴ περιλαμβανόμενα οὔτε κἂν εἰς τὸν εὐρὺν κανόνα. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ νευροῦ ληστάρχου χαρακτηρίζει «μῦθον, οἱ μῦθον, ἀλλὰ ὄντα λόγον»⁷². Δὲν περιφρονεῖ τὰ ἀπόκριφα καὶ μόνον ἀπαῖ χρησιμοποιεῖ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, τὸ ὄνομα τοῦτο⁷³.

67 Αὐτόθι 1, 1, 11.

68 Αὐτόθι 7, 17, 108.

69 Αὐτόθι 6, 15, 126.

70 *Τίς ὁ σωζόμενος* 5, 2.

71 *Στοιματεῖς* 7, 16, 96.

72 *Τίς ὁ σωζόμενος* 42.

73 *Στοιματεῖς* 3, 4, 29.

Θεολογία

Οὐσιαστικῶς ὁ Κλήμης δὲν ἀφιερώνει οὔτε ἓν κεφάλαιον τῶν σωζομένων ἔργων του εἰς τὴν καθ' αὐτὸ θεολογίαν, πολὺ εὐλόγως ἐφ' ὅσον ἐφρόνει ὅτι ὑπάρχουν πράγματα τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ φυλάσσωνται

δια τοῖς μνημένοις καὶ νά μή προσφερωῦνται εἰς τοὺς βεβήλους. Παρά ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι τὸ ἀπολεσθῆν δοκίμιόν του *Περὶ Θεολογίας* εἶχεν ἄλλο ἀντικείμενον ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον φανερωθεὶ ὁ τίτλος του.

Παριστῶ τὸν Θεὸν κατὰ δύο ὄψεις, τὴν φιλοσοφικὴν ὡς τὸ ἄγνωστον καὶ ἀπρόσιτον ὄν, καὶ τὴν θρησκευτικὴν ὡς τὸν ποιητὴν καὶ συντηρητὴν τοῦ σύμπαντος. Πολλοὶ πατρολόγοι εὐρίσκουν ἐνταῦθα ἀντίφασιν εἰς τὸ σύστημά του, τὴν ὁποῖαν οὗτος προσπαθεῖ δῆθεν νά ἀρῃ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος τὸ ἀφηρημένον καθιστῶ συγκεκριμένον. Ἄλλ' ἢ ἀντινομία ὑφίσταται ἀντικειμενικῶς κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην θεώρησιν του ἐν τῷ Θεῷ, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώπων παρουσιάζεται συγχρόνως ἀπρόσιτος καὶ οἰκεῖος, μόνον δὲ οἱ Γνωστικοὶ διέσπῃν τὸν συγχρόνως ὄψιστον καὶ δημοφιλῆ Θεὸν εἰς δύο.

Τὸν παριστῶ ἓνα, ἀπλοῦν, ἄλλα καὶ ἐπέκεινα τοῦ ἐνός καὶ ὑπὲρ τὴν μοναδα⁷⁴, πέραν τῶν ἐγκοσμίων ἀλλοιώσεων καὶ σχέσεων, καὶ διὰ τοῦτο ἀκατόληπτον ἀπὸ τοὺς ἄνθρώπους. Συνδυάζει τὸ ἰθέατον τοῦ Ἰωάννου⁷⁵, τὴν παρὰστασιν τοῦ βιθοῦ τῶν Βαλεντινιανῶν καὶ τὸ δυσεῦρετον τοῦ Πλάτωνος, τὸν θεωρεῖ ἄορατον, ἀπρόσιτον καὶ ἀνέκφραστον. Δὲν εἶναι δυνατόν νά ἐκφρασθῇ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι οὔτε γένος οὔτε διαφορὰ οὔτε εἶδος οὔτε ἄτομον οὔτε ἀριθμὸς οὔτε συμβεβηκὸς οὔτε ὅλον οὔτε μέρος⁷⁶. Διὰ νά φθάσωμεν εἰς αὐτὸν πρέπει νά ἀκολουθήσωμεν τὴν ἀποφατικὴν ὁδόν, ἀναλίοντες καὶ ἀφαιροῦντες ὅλα τὰ ὑλικά, εἰσδύοντες εἰς τὸ ἀχανές καὶ γνωρίζοντες αὐτὸν ὄχι βάσει τοῦ τί εἶναι ἀλλὰ βάσει τοῦ τί δὲν εἶναι. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐποπτικὴ ὁδός.

«Λαβοῦμεν δ' ἔν τὸν μὲν καθαρτικὸν τρόπον ὁμολογίᾳ, τὸν δὲ ἐποπτικὸν ἀναλύσει ἐπὶ τὴν πρώτην νόησιν προχωροῦντες, εἰ ἀναλύσεως ἐκ τῶν ἰποκειμένων αὐτῷ τὴν ἀρχὴν κοιούμενοι, ἀφελόντες μὲν τοῦ σώματος τὰς φυσικὰς ποιότητας, περιελόντες δὲ τὴν εἰς τὸ βάθος διάστασιν, εἶτα τὴν εἰς τὸ πλάτος, καὶ ἐπὶ τούτοις τὴν εἰς τὸ μήκος· τὸ γὰρ ἰπολειφθὲν σημεῖον ἔστι μονὰς ὡς εἰπεῖν θέσιν ἔχουσα, ἢς ἐὰν περιέλωμεν τὴν θέσιν, νοεῖται μονὰς. Εἰ τοίνυν, ἀφελόντες πάντα ὄσα πρόσεστι τοῖς σώμασι καὶ τοῖς λεγομένοις ἄσωμάτοις, ἐπιρρίψαιμεν ἑαυτοὺς εἰς τὸ μέγεθος τοῦ Χριστοῦ κακεῖθεν εἰς τὸ ἀχανές ἀγιότητι προῖοιμεν, τὴ νοήσει τοῦ παντοκράτορος ἀμὴ γέ πη προσάγοιμεν ἄν, οὐχ ὃ ἔστιν, ὃ δὲ μὴ ἔστι γνωρίζοντες»⁷⁷.

74 *Παιδαγωγός* 1, 8.

75 *Ἰω.* 1, 18.

76 *Στροματεῖς* 5, 12.

77 *Αὐτόθι* 5, 11, 71.

Ὁ Κλήμης προηγήθη εἰς τὸν ἀποφατισμὸν καὶ τοῦ Διονυσίου Ἄρεο-

παγίτοι, ἀλλά καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, δὲν θὰ ἦτο δὲ ἀπίθανον νὰ διετέλεσε διδάσκαλος το Ἄμμωνίου Σακκά.

Ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ δύναμις ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν δημιουργικότητα καὶ τὸν φέρει πρὸς τὸν κόσμον. Ἄγαπᾷ καὶ εὐεργετῆ κατὰ τὴν θέλησιν του καὶ κατ' ἐκλογὴν, ἐπομένως δὲ ἡ ἀγαθότης του δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ιδιότης ἀλλὰ ἐλευθέρη δύναμις, δὲν εἶναι δουλικὴ ἀλλ' ἡγεμονικὴ. Εἶναι ἀγαθὸς ὡς ἄρχων «ἀγαθὸς ὢν ὁ Θεὸς διὰ τὸ ἡγεμονικὸν τῆς κτίσεως ἀπάσης»⁷⁸.

Ὁ Θεὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι μὴ ἐπιστημονικὸς, διότι εἶναι ἀναπόδεικτος, ἀλλ' ἀποκαλύπτεται διὰ τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος εἶναι γνώσις καὶ ἀλήθεια, καὶ ὑποκειται ὁ ἴδιος εἰς ἀπόδειξιν⁷⁹. Ἡ θέσις τοῦ Λόγου εἶναι δεσπόζουσα εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Κλήμεντος, ὅπως καὶ εἰς τὴν τοῦ Ἰουστίνου, καὶ μάλιστα οὐσιαστικωτέρα, ἴσως δὲ τὸ μεγαλύτερον μειονέκτημα τῆς θεολογίας αὐτοῦ εἶναι ὅτι αὕτη εἶναι λογοκεντρικὴ καὶ ὄχι θεοκεντρικὴ. Ὁ Λόγος εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ παντός, ὁ ἀποκαλυπτὴς τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν νόμον τῆς Π. Διαθήκης, εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν, νομοθέτης καὶ σωτὴρ, ἰδρυτὴς μιᾶς νέας ζωῆς ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὴν πίστιν, προχωρεῖ μὲ τὴν γνώσιν καὶ διὰ τῆς ἐποπτείας καταλήγει εἰς τὴν θέωσιν. Ἄν καὶ παρουσιάζεται ἔμμενος εἰς τὸν κόσμον, εἶναι συγχρόνως μαζί μὲ τὸν Πατέρα, «Υἱὸς ἐν Πατρὶ καὶ Πατὴρ ἐν Υἱῷ»⁸⁰, ἐπομένως εἶναι Θεός, Ἄλλ' εἶναι παρά ταῦτα ὄργανον τοῦ Θεοῦ, παναρμόνιον, ἔμμελές, ἅγιον⁸¹, δημιουργοῦν κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, ὅπως περίπου ἐδίδασκον καὶ οἱ ἀπολογηταί. Μὲ τὴν ἐνανθρώπησιν του, ὅποτε κατέστη Θεὸς καὶ ἄνθρωπος συγχρόνως, ὅλα μετεβλήθησαν εἰς πέλαγος ἀγαθῶν⁸².

Ἡ δημιουργία

Εἶδομεν ἤδη πόσον σπουδαίαν θέσιν δίδει ὁ Κλήμης εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ θείου Λόγου κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι προϊόν ἑνὸς μεσάζοντος ὄντος καὶ ὄχι τοῦ Θεοῦ εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος τὸν ἐδημιούργησε μόνος καὶ μὲ μόνην τὴν θέλησιν του⁸³. Οὗτος ἐνεργεῖ ἀϊδίως καὶ ὄχι ἐν χρόνῳ, διότι ὁ χρόνος ἐδημιουργήθη μαζί μὲ τὸν κόσμον. Εἰς ἡμᾶς ἡ γένεσις τοῦ κόσμου λόγῳ ἀδυναμίας καταλήψεως φαίνεται νὰ πραγματοποιῆται κατὰ χρονικὴν διαδοχὴν, ἀλλὰ διὰ τὸν αἰδιον Θεὸν αὕτη εἶναι ἀχρονος.

Ἐντὸς τοῦ κόσμου ζῆ ὁ ἄνθρωπος, χάριν τοῦ ὁποῖου οὗτος ἐδημιουργήθη. Εἶναι θεοεἶκελον ἄγαλμα τοῦ Λόγου⁸⁴, καὶ περιφέρει μέσα του

Αὐτόθι 6, 17, 152.

Αὐτόθι 4, 24, 156.

Παιδαγωγός 1, 5, 24, 3.

Προτρεπτικός 5, 1, 4.

Προτρεπτικός 10, 110, 3.

Προτρεπτικός 4, 63, 3.

Προτρεπτικός 12, 121, 1.

τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, συμβουλον, συνομιλον, συνέστιον, συμπαθῆ, ὑπερπαθῆ⁸⁵. Ἔχει τὴν ψυχὴν ἄτιλον καὶ τὸν νοῦν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ⁸⁶. Ὁ Κλήμης τὴν διαιρεῖ ἄλλοτε τριμερῶς κατὰ Πλάτωνα εἰς νοερὸν, θυμικὸν, ἐπιθυμητικὸν⁸⁷, καὶ ἄλλοτε διμερῶς κατὰ Στωϊκοὺς εἰς ἡγεμονικὸν καὶ ἄλογον⁸⁸. Ἄν καὶ εἰς ὄλους, ἀλλ' ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς λογίους, ἔχει ἐνσταλαχθῆ κάποια θεϊκὴ ἀπόρροια (ἴσως ἡ ψυχὴ ἢ εἰς σπινθήρ θεῖος)⁸⁹, εἶναι ἁμαρτωλός, ἡ δὲ ἁμαρτία εἶναι ἀπλῶς προῖον τῆς βουλήσεως καὶ δὲν εἶναι συνακόλουθος τῆς ἐκ τοῦ Ἀδάμ προελεύσεως⁹⁰.

Ἐκκλησία

Κατὰ τὸν Κλήμεντα Ἐκκλησία εἶναι ὁ σύλλογος τῶν σεσωσμένων. Ὅπως ὁ κόσμος εἶναι ἔκφρασις τῆς δημιουργικῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἔκφρασις τῆς σωτηριώδους βουλήσεως αὐτοῦ· «ὡς γάρ τὸ θέλημα αὐτοῦ ἔργον ἐστί, καὶ τοῦτο κόσμος ὀνομάζεται, οὕτω καὶ τὸ βούλημα αὐτοῦ ἀνθρώπων ἐστί σωτηρία, καὶ τοῦτο ἐκκλησία κέκληται»⁹¹. Τὴν ἴδρυσεν αὐτὸς ὁ ὁποῖος ἔφερεν εἰς τὴν γῆν τὴν σωτηρίαν, ὁ θεῖος Λόγος, ὅταν ὡς δὴναμις θεϊκὴ ἐπέλαμψεν εἰς αὐτὴν καὶ ἐγένετο τὸ πᾶν μὲ σωτήριον σπέρμα⁹².

Εἶναι μία καὶ καθολικὴ, ἡ πραγματικὰ ἀρχαία Ἐκκλησία, εἰς τὴν ὁποίαν συγκαταλέγονται οἱ κατὰ πρόθεσιν δίκαιοι καὶ τὴν ὁποίαν διασποῦν αἱ αἵρέσεις⁹³. Εἰς εἶναι ὁ Πατήρ τῶν ὄλων, εἰς ὁ Λόγος τῶν ὄλων, ἐν τῷ Πνεῦμα τῷ πανταχοῦ εὐρισκόμενον, μία εἶναι καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἡ Παρθένος μήτηρ⁹⁴. Εἶναι ἀκόμη μία καὶ ἡ οὐράνιος Ἐκκλησία, αὐτῆς δὲ εἰκὼν καὶ μίμημα εἶναι ἡ ἐπίγειος⁹⁵. Σημαίνει μάλιστα νὰ ἀλληλοπεριχωροῦνται αἱ δύο πραγματικότητες, ἐφ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία περιλαμβάνει ἤδη εἰς τοὺς κόλπους τῆς μόνον τοὺς κατὰ πρόθεσιν δίκαιους, οἱ ὅποιοι λόγῳ τῆς προθέσεως ταύτης ἔχουν προορισθῆ δι' αὐτὴν πρὸ καταβολῆς κόσμου. Εἶναι ἐπὶ τῆς γῆς πόλις διοικουμένη ὑπὸ τοῦ Λόγου, ἀκολιόρητος, ἀτυράννητος, πραγματοποιοῦσα τὸ θεῖον θέλημα, ὅπως εἰς τὸν οὐρανόν⁹⁶. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Θεοῦ, οἱ τῷ ὄντι Ἰσραηλίται, οἱ καθαρὸι τὴν καρδίαν, οὐ ἀναπαιθοῦν εἰς τὴν ἀνωτάτω Ἐκκλησίαν⁹⁷.

Ἡ παράστασις τῆς νύμφης εἶναι ἐδῶ πολύμορφος, διότι ἡ Ἐκκλησία χαρακτηρίζεται ὡς νύμφη τοῦ Χριστοῦ⁹⁸, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ὡς γέννημα αὐτοῦ. Ἐκυήθη ἀπὸ τὸν Κύριον μὲ σαρκικὴν ὠδίνα καὶ ἐσπαργανώθη μὲ τὸ τίμιον αἷμά του. Δὲν ἔχει γάλα, διότι κατέστη πυρθένης μήτηρ

85 *Προτρεπτικός* 4, 59, 2.

86 *Περὶ προνοίας*: ἀπόσπ. 2.

87 *Παιδαγωγός* 3, 1, 2.

88 *Στρωματεῖς* 6, 16, 135.

89 *Προτρεπτικός* 6, 68, 2.

90 *Στρωματεῖς* 3, 16, 100.

91 *Παιδαγωγός* 1, 6, 27, 2.

92 *Προτρεπτικός* 10, 10, 1.

93 *Στρωματεῖς* 7, 17, 107.

94 *Παιδαγωγός* 1, 6, 42, 1.

95 *Στρωματεῖς* 4, 8, 66.

96 *Αὐτόθι* 4, 26, 172. Ἐδῶ παραπέμπει καὶ εἰς τὴν ἐπουράνιον πόλιν τοῦ Πλάτωνος.

97 *Αὐτόθι* 6, 14, 108.

98 *Αὐτόθι* 3, 6, 49.

καὶ ὡς γάλα χρησιμοποιεῖ τὸν Λόγον, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, διὰ νὰ θρέψῃ τὸν νέον λαόν⁹⁹.

Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ περὶ ἱεραρχικῆς διοργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀντίληψις τοῦ Κλήμεντος εἶναι δυναμικὴ. Ἡ μυστηριακὴ καὶ πνευματικὴ τῆς ὑπόστασις παρουσιάζει πολὺ μεγαλύτεραν ἀξίαν ἀπὸ τὴν ἱεραρχικὴν συγκρότησίν της. Φυσικὰ αἱ προκοπαὶ τῶν ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων εἰς τὴν ἐδῶ Ἐκκλησίαν εἶναι μιμήματα τῆς ἀγγελικῆς δόξης, ἀλλὰ εἶναι συνηρημέναι μὲ τὴν προσωπικὴν τῶν ἀξίαν· οἱ ἀπόστολοι δὲν ἔχουν ἀξίαν λόγῳ τῆς ἐκλογῆς των, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἐξαίρεσις τοῦ Ἰούδα, ἀλλὰ λόγῳ τῆς μὲ τὴν προσωπικὴν των προσπάθειαν προκοπῆς των, τὸ ἴδιον δὲ δύναται νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς λειτουργούς¹.

Ὅπως εἶναι φυσικὸν δι' ἓνα θεολόγον ἐμποτισμένον μὲ μυστηριακὸν πνεῦμα, δίδει πολὺ περισσοτέραν προσοχὴν εἰς τὸ βάπτισμα παρά εἰς ὅποιονδήποτε ἄλλο μυστήριον, διότι αὐτὸ εἶναι τὸ σημεῖον τῆς ἀναμορφώσεως καὶ ἀναγεννήσεως τοῦ πιστοῦ. Ὁ Σωτὴρ λέγει πρὸς τὸν πιστόν:

«Ἐγὼ σε ἀνεγέννησα, κακῶς ὑπὸ κόσμου πρὸς θάνατον γεγεννημένον, ἠλευθέρωσα, ἰασάμην, ἐλυτρώσάμην· ἐγὼ σοι παρέξω ζωὴν ἀπαιστον, αἰώνιον, ὑπερκόσμιον· ἐγὼ σοι δεῖξω Θεοῦ πατρὸς ἀγαθοῦ πρόσωπον»².

Ἡ εὐχαριστία ἀγιάζει, καθ' ὅσον εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸν λόγον, «κρῆσις ποτοῦ τε καὶ λόγου»³.

Ὁ ἀληθὴς γνωστικὸς

Αἱ ὁδοὶ τῆς σοφίας, αἱ ὁδηγοῦσαι εἰς τὴν ἀλήθειαν, εἶναι ποικίλαι, κατ' ἐξοχὴν ἅμας ὁδὸς εἶναι ἡ πίστις⁴. Ἐνθ' οἱ Ἰνωστικοί, περιφρονηταὶ τῆς πίστεως, τὴν ἐθεώρουν ἀντίποδα τῆς γνώσεως, ὁ Κλήμης συνδιαλλάσσει τὰς δύο αὐτὰς λειτουργίας. Ἡ πίστις εἶναι στάσις τῆς ψυχῆς ἡμῶν πρὸς τὸ ὄν, ὀρθὴ τοποθέτησις ἔναντι τοῦ Θεοῦ⁵, καὶ ὁ κανὼν τῆς πίστεως καθορίζεται ἀπὸ τὴν συμφωνίαν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν μὲ τὴν νέαν διαθήκην τὴν ὁποίαν ἐκλείσεν ὁ Κύριος κατὰ τὴν ἐμφάνισίν του. Συνδέεται μὲ τὴν γνώσιν κατὰ τὸ ὅτι τῆς παρέχει τὰ στοιχεῖα πρὸς ἐπεξεργασίαν. Εἶναι χάρις ἡ ὁποία ἀναβιβάζει τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὰ ἀναπόδεικτα εἰς τὸ καθόλου⁶, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἀποτελεῖ μειονέκτημα ἔναντι τῆς «ἐπιστήμης», διότι καὶ αὐτὴ ἐκκινεῖ ἀπὸ ἀναποδείκτους ἢ αὐταποδείκτους ἀρχάς⁷. Ἐπομένως ὡς πρὸς

99 Παιδαγωγός 1, 6, 42.

1 Στοιματεῖς 6, 13, 105 ἐξ.

2 Τίς ὁ σωζόμενος 23, 1.

3 Παιδαγωγός 2, 2, 19 ἐξ.

4 Στοιματεῖς 2, 2, 4.

5 Αὐτόθι 4, 22, 143.

6 Αὐτόθι 2, 4, 14.

7 Αὐτόθι 2, 4, 13.

τὴν θρησκευτικὴν γνῶσιν αὕτη εἶναι ὅ,τι εἶναι τὸ ἀξίωμα ὡς πρὸς τὴν ἐπιστήμην. Αἱ δύο λειτουργίαι πάντως χαρακτηρίζονται κατὰ θαυμάσιον τρόπον μὲ τὸν γνωστὸν ἐκείνον βραχὺν ὄρισμόν· «ἢ μὲν οἶν πίστις σύντομός ἐστι τῶν κατεπειγόντων γνῶσις, ἢ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρελημμένων ἰσχυρά καὶ βέβαιος»⁸. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ διαχωρισθοῦν εἰκρινῶς, διότι ἐκάστη ἔχει στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἄλλην. «Πιστὴ τοίνυν ἢ γνῶσις, γνωστὴ δὲ ἢ πίστις»⁹. Δὲν ὑπάρχει ἢ μία χωρὶς τὴν ἄλλην· ἀλλὰ πάντως ἢ γνῶσις εἶναι ἀνωτέρα τῆς πίστεως.

Ἡ ἀρχικὴ ἀλήθεια ἦτο ἐνιαία, ἀλλὰ τὴν διεμέλισαν αἱ φιλοσοφικαὶ αἰρέσεις, ὅπως αἱ Βάκχαι τὸν Πενθεά, καὶ τώρα ὑπάρχει διπλὴ γνῶσις, ἢ πολλαπλὴ ἀνθρώπινη καὶ ἢ μοναδικὴ θεία. Ἡ πρώτη ἀσχολεῖται μὲ τὰ ὀνόματα ἦτοι μὲ τὸ ἐξωτερικὸν περίβλημα, ἢ δὲ δευτέρω μὲ τὰ πράγματα ἦτοι μὲ τὸ οὐσιώδες· «ἐπεὶ τοίνυν δύο εἰσὶν ἰδέαι τῆς ἀληθείας, τὰ τε ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα, οἱ μὲν τὰ ὀνόματα λέγουσιν, οἱ περὶ τὰ κάλλη τῶν λόγων διατρίβοντες, οἱ παρ' Ἑλλησι φιλόσοφοι, τὰ πράγματα δὲ παρ' ἡμῖν ἐστὶ τοῖς βαρβάροις»¹⁰. Παρὰ ταῦτα αἱ γνῶσεις ἀποτελοῦν μίαν ἄλυσιν, εἰς τὴν ὁποῖαν τὰ μὲν ἐγκύκλια μαθήματα ὑπηρετοῦν τὴν φιλοσοφίαν ὡς κυρίαν των, ἢ δὲ φιλοσοφία ὑπηρετεῖ τὴν θεῖαν σοφίαν ὡς κυρίαν τῆς¹¹. Διὰ τὴν προτύπωσιν των χρησιμοποιεῖ δανειζόμενος ἀπὸ τὸν Φίλων¹² τὴν διήγησιν περὶ τῆς δούλης Ἄγαρ καὶ τῆς κυρίας Σάρρας, αἱ ὁποῖαι ἔδωσαν εἰς τὸν Ἀβραάμ κατὰ σειράν τέκνα ἀγαπητὰ ἀλλ' ἀνίσου ἀξίας. Πρὸς τὴν Σάρραν, καθὼς ἔκαιετο ἀπὸ ἀντιζηλίαν, ὁ Ἀβραάμ φέρεται νὰ λέγη· «ἀσπάζομαι μὲν τὴν κοσμικὴν παιδείαν καὶ ὡς νεωτέραν καὶ ὡς σὴν θεραπαινίδα, τὴν δὲ ἐπιστήμην τὴν σὴν ὡς τελείαν δέσκοιναν τιμῶ καὶ σέβω»¹³.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καταφαίνεται πόσον χρήσιμος εἶναι ἢ ἀνθρώπινη σοφία κυρίως εἰς τοὺς ἀπλοϊκωτέρους πνευματικῶς, ἂν καὶ καθ' ἑαυτὴν δὲν ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν ἢ εἶναι ἀπλῶς εἶδος τρωγαλίου¹⁴. Ἀποτελεῖ ὅμως ματαιοπονίαν νὰ περιορίζεται κανεὶς μόνον εἰς αὐτήν¹⁵.

Ἡ χριστιανικὴ γνῶσις ἀπεργάζεται τὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου. «Ἔστι γὰρ ἢ γνῶσις τελείωσις τις ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, διὰ τῆς τῶν θεῶν ἐπιστήμης συμπληρουμένη κατὰ τε τὸν τρόπον καὶ τὸν βίον καὶ τὸν λόγον, σύμφωνος καὶ ὁμόλογος ἑαυτῇ τε καὶ τῷ θεῷ λόγῳ. Διὰ ταύτης γὰρ τελειοῦται ἢ πίστις, ὡς τελείου τοῦ πιστοῦ ταύτη μόνως γιγνομένου»¹⁶.

Ἡ πίστις εἶναι ἐν ἐνδιάθετον ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον ὁμολογεῖ καὶ δοξάζει τὸν Θεὸν ἀκόμη καὶ χωρὶς ζήτησίν του. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἀνέρχεται κανεὶς ἀπὸ αὐτὴν πρὸς τὰ ὑψηλότερα, νὰ αἰξάνεται μὲ τὴν χάριν τοῦ

8 *Στοιχηματεῖς* 7, 10, 57.

9 Αὐτόθι 2, 4, 16.

10 Αὐτόθι 6, 17, 151.

11 Αὐτόθι 1, 5, 30.

12 *Περὶ συνέδου* 14, 71 ἐξ

13 *Στοιχηματεῖς* 1, 5, 32.

14 Αὐτόθι 6, 18, 162.

15 Αὐτόθι 6, 11, 91.

16 Αὐτόθι 7, 10, 55.

Θεοῦ καὶ νὰ ἀποκτᾶ κατὰ τὸ δυνατόν τὴν περὶ αὐτοῦ γνώσιν. Ἡ ἀληθινὴ διαλεκτικὴ, ἡ θεολογία, ἐπωφελουμένη καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐπαγγέλλεται τὴν ἐπιστήμην τῶν θεῶν καὶ τῶν οὐρανίων, καὶ ἀναβιβάζει τὸν νοῦν εἰς τὴν κρατίστην οὐσίαν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Θεόν¹⁷.

Ὁ κἀνοχος αὐτῆς τῆς γνώσεως εἶναι ὁ ἀληθῆς γνωστικός, τοῦ ὁποίου ἡ διαμόρφωσις συντελεῖται κατὰ στάδια. Ἡ τήρησις τῶν ἠθικῶν ἐντολῶν καὶ ἡ κάθαρσις ἀνήκουν εἰς τὸ στάδιον τῆς πίστεως, ἡ ἔντονος πνευματικὴ προσπάθεια ἀνήκει εἰς τὸ στάδιον τῆς γνώσεως καὶ ἡ θεοπτία εἰς τὸ στάδιον τῆς τελειώσεως. Εὐρίσκομεν ἐδῶ διὰ πρώτην φοράν ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους διάκρισιν τριῶν σταδίων εἰς τὴν πορείαν τῆς τελειώσεως.

Ὁ Κλημῆς προσπαθεῖ νὰ ἐκχριστιανίσῃ εἰς ὅλην τὴν γραμμὴν τὴν ἦθη τῶν ἀνθρώπων, δίδων εἰς αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἰλικρινείας, τῆς ἀπλότητος, τοῦ ἀπερίττου. Δὲν περιφρονεῖ τὰ ἐγκόσμια ἀγαθὰ, αἰετὶ εἰς αὐτὰ βλέπει τὸν δημιουργὸν τῶν, δὲν περιφρονεῖ τὸ κάλλος τοῦ σώματος, ἀρκεῖ τοῦτο νὰ εἶναι «ἀληθινὸν ἀργέτιπον τῶν καλῶν»¹⁸. Παρὰ ταῦτα θεωρεῖ ὅλα τὰ ἐδῶ ξένα¹⁹. Ἄν καὶ, καθὼς ὀρίζει τα πλαίσια τοῦ ἠθικοῦ βίου τῆς ἐγκοσμίου κοινωνίας, δὲν κηρύσσει τὸν μοναχισμόν, μερικαὶ ἀπὸ τῆς διδασκαλίας του ἀπετέλεσαν βάσιν τοῦ μετέπειτα ἐμφανισθέντος ἀναχωρητικοῦ βίου, ὅπως ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἀπάθειαν, ἡ ὁποία εἶναι «παντελῆς τῆς ἐπιθυμίας ἐκκοπή»²⁰. Τὸ αἵματηρὸν μαρτυριον, ὅταν ἔρχεται, δὲν εἶναι ἀποφευκτέον, ἐπιδιωκτέον ὅμως εἶναι τὸ καθημερινὸν ἀναιμακτον μαρτύριον. Ὁ γνωστικός «μαρτυρήσει νύκτωρ, μαρτυρήσει μεθ' ἡμέραν» ἐν λόγῳ, ἐν βίῳ, ἐν τρόπῳ μαρτυρήσει»²¹. Διὰ τῆς ἐξοικειώσεως πρὸς τὴν ἀρετὴν ἐξομοιοῦται μὲ τὸν Θεόν· ἔχει ἐναργῆς ὑπόδειγμα τὴν πολιτείαν τοῦ Κυρίου καὶ βαδίζει ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Θεοῦ²².

Μὲ τὴν πίστιν καὶ τὸ βάπτισμα εἰσέρχεται ὁ Χριστιανὸς εἰς τὴν τελείωσιν, ἀλλ' αὐτὴ δὲν εἶναι ἀκόμη ἐνεργός· μὲ τὴν γνώσιν ἢ τελειώσις καθίσταται ἐνεργός. Κατ' ἀρχὴν ἡ γνώσις εἶναι συνέπεια τῆς ζητήσεως. Πρέπει κανεὶς μόνον τὸν Θεὸν νὰ ζητῇ, τὸν Θεὸν νὰ ἀναπνέῃ, μὲ τὸν Θεὸν νὰ συμπορεύεται²³, ἡ δὲ ἐπίτευξις αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἐκφράζεται μὲ τὴν γνώσιν. Εἶναι ὀλίγοι οἱ γνωστικοί, ἀλλὰ δίδουν τὸν τόνον ὀλοκλήρου τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ζοῦν εἰς τὴν ἡσυχίαν²⁴, προσεύχονται νύκτα καὶ ἡμέραν εἰς τὸν Πατέρα, τὸν Υἱόν, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα²⁵, προσομιλοῦν πρὸς τὸν Θεὸν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξισωθοῦν πρὸς τὴν ἀγγελικὴν χάριν²⁶. Εἶναι τοιαύτης ἀξίας ἡ γνώσις τοῦ Θεοῦ, ὥστε, ἂν ἦτο δυνατόν νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν αἰώνιαν σωτηρίαν καὶ προεβάλλε-

17 Αὐτόθι 1, 27, 177.

18 *Προτρεπτικός* 49, 2.

19 *Στοματεῖς* 7, 12, 78.

20 Αὐτόθι 6, 9, 74.

21 Αὐτόθι 2, 20, 104.

22 *Παιδαγωγός* 1, 98 ε.

23 *Τίς ἔσωζόμενος* 26, 6.

24 *Παιδαγωγός* 2, 60.

25 Αὐτόθι 3, 12.

26 Αὐτόθι 2, 72.

το τὸ δίλημμα τῆς ἐκλογῆς, αὐτὴν θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ προτιμήσῃ²⁷. Ἡ γνῶσις καταλήγει εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν θὰ ὠνομάζομεν θεοπτίαν. Οὐράνιον φῶς, πηγάζον ὑπὸ τὸν Λόγον, καταυγάζει τὰ ὄμματα τῆς ψυχῆς²⁸. ἂν τὸ δεχθῶμεν, θὰ δεχθῶμεν τὸν Θεόν²⁹. Αὐτὸ εἶναι τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ὀδηγοῦμεθα εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον τῆς τελειώσεως, διότι προκαλεῖ εἰς τὰς ψυχὰς θεῖον ἔρωτα³⁰. Μὲ τὸ φῶς ἡ γνῶσις μετοικίζει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν συγγενῆ τῆς ψυχῆς χῶρον, τὸν ὀδηγεῖ εἰς τὸν κορυφαῖον τόπον τῆς ἀναπαύσεως, ὅπου ἐποπτεύει τὸν Θεόν.

«Ραδίως εἰς τὸ συγγενές τῆς ψυχῆς θεῖόν τε καὶ ἅγιον μετοικίζει τὸν ἄνθρωπον καὶ διὰ τινος οἰκείου φωτός διαβιβάζει τὰς προκοπὰς τὰς μυστικὰς, ἄχρις ἂν εἰς τὸν κορυφαῖον ἀποκυτταστικὴν τῆς ἀναπαύσεως τόπον, τὸν καθαρὸν τῆ καρδία πρόσωπον πρὸς πρόσωπον ἐπιστημονικῶς καὶ καταληπτικῶς τὸν Θεόν ἐποπτεύειν διδάξασα»³¹.

Ἡ ἐποπτεία αὐτή, εἶναι ἀκόρεστος³², καίτοι παρὰ ταῦτα προσφέρει κλήρη ἱκανοποίησιν, διότι καθιστᾷ τὸν ἐπόπτην υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ φίλον.

Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Κλήμης ἔθεσε τὰ θεμέλια ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔκτισαν βραδύτερον ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Εὐάγγελος, ὁ Διάδοχος Φωτικῆς καὶ οἱ μεταγενέστεροι νηπτικοὶ καὶ ἡσυχασταί.

27 Αὐτόθι 4, 22, 136.

28 *Προτρεπτικός* 6, 68, 4.

29 Αὐτόθι 11, 113, 4.

30 Αὐτόθι 11, 117, 2.

31 *Στρωματεῖς* 7, 10, 57.

32 Αὐτόθι 6, 14, 108.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἑκδόσεις

- P. VICTORIUS, Florentiae 1550.—F. SYLBERG, Heidelberg 1592.—D. HEINSIUS, Leiden 1616 (μετὰ λατ. μεταφρ.).—J. POTTER, 2 τ. Oxford 1715 (PG 8-9).—W. DINDORF, Oxford 1869.
- Griech. Christl. Schriftsteller ὑπὸ O. STAELIEN, 12, 1936 (Προτρ., Παιδ.), 15, 1939 (Στρωμ. 1-6), 17, 1909 (Στρωμ. 7-8, λοιπὰ κείμενα), 39, 1934-1935 (πίνακες) (= ΒΕΠ 7-8).
- Sources Chrétiennes, 2, Προτρεπτικός ὑπὸ C. MONDESERT, A. PLASSARD, 1961, 70, 108, 158, Παιδαγωγός ὑπὸ H.-I. MARROW, M. HARL, C. MONDESERT, 1960-1970, 30, 38, Στρωματεῖς ὑπὸ C. MONDESERT, M. CASTER, P. TH. CAMELOT, 1951-1954, 23, Ἐπιτομὴ Θεοδοῦτου ὑπὸ F. Sagnard, 1948.
- M. G. BIANCO, *Il Prorettico, Il Pedagogo di Clemente Alessandrino*, Torino 1971.
- A. ΒΟΑΤΤΙ, Παιδαγωγός, Corona Patrum Sales., Torino 1937.
- M. DE LA BIGNE, Ἑκδοκῶσεις, Paris 1575.
- TH. ZAHN, Ἑκδοκῶσεις, *Forschungen zur Geschichte des neut. Kanons* 3, 79-92.

Ἰδιαιτέραι ἐκδόσεις τοῦ δοκιμίου Τίς ὁ σωζόμενος πλοῦσιος Μ. Ghislerius, Lugduni 1623. C. Segaar, Utrecht 1816. H. Olshausen, Königsberg 1831. W. Br. Lindner, Leipzig 1861. K. Köstler, Freiburg 1893. P. M. Barnard, Cambridge 1897. G. W. Butterworth, London 1919.

Μελέται

- N. LE NOURRY, *Dissertationes de Clemente*, Paris 1703 (PG 9, 797-1484).
 I. A. FABRICIUS, *Bibl. graeca* (1712-1719), 5, 102-133 (PG 8, 9-20).
 L. S. LE NAIS DE TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclesiastique*, (1795), 3, 181-196, 650-654.
 R. CHILLIER, *Histoire générale des auteurs ecclés.* (1730), 2, 242-316.
 S. LUNDBLAD, *Dissertatio theologica de Clemente Alexandrino*, Upsala 1817.
 P. H. DE GROOT, *Disputatio de Clemente Alexandrino philosopho christiano*, Groningae 1826.
 A. F. DAHNE, *De γνώσει Clementis Alexandrini et de vestigijs Neoplatonicæ philosophiæ*, Lipsiae 1831.
 I. C. L. GIBSILLER, *Commentatio qua Clementis Alexandrini et Origenis doctrinae de corpore Christi exponantur*, Goettingae 1837.
 J. W. FR. HÖFLING, *Des Klemens von Alexandrien Lehre vom Opfer im Leben und Kultus der Christen*, Erlangen 1842.
 J. H. REINKENS, *De Clemente presbytero Alexandrino, homine, scriptore, philosopho, theologo*, Vratislaviae 1851.
 H. REUIR, *Clementis Alexandrini theologiae moralis capitum selectorum particulae*, Berolini 1853.
 CHIR. C. J. BUNSEN, *Analecta Ante-Nicaena* 1, Londini 1854, 157-340.
 V. HÉBERT-DUPERRON, *Essai sur la polémique et la philosophie de Clément d'Alexandrie*, Paris 1855.
 H. LAIMMLER, *Clementis Alexandrini de λόγῳ doctrina*, Lipsiae 1855.
 J. COGNAT, *Clément d'Alexandrie, sa doctrine et sa polémique*, Paris 1859.
 H. SCHURMANN, *Die hellenische Bildung und ihr Verhältnis zur Christlichen nach der Darstellung des Klemens von Alexandrien*, Münster 1859.
 G. TH. HILLEN, *Clementis Alexandrini de SS. eucharistia doctrina*, Warendorpii 1861, - *Clemens Alexandrinus quid de libris Novi Testamenti sibi persuasum habuerit*, Coesfeldi 1867.
 J. H. MÜLLER, *Idées dogmatiques de Clément d'Alexandrie*, Strassburg 1861.
 E. FREYLL, *Clément d'Alexandrie*, Paris 1865.
 FR. BÖHRINGER, *Die griech. Väter des 3. und 4. Jahrhunderts*, 1 Hälfte: Klemens und Origenes, Zürich 1869.
 H. PREISCHE, *De γνώσει Clementis Alexandrini*, Ienae 1871.
 C. MERK, *Clemens Alexandrinus in seiner Abhängigkeit von der griech. Philosophie*, Leipzig 1879.
 Β. ΓΕΡΓΙΑΔΟΥ, «Τίς ὁ σωζόμενος πλοῦσιος κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα», *Ἑκκλ. Ἀλήθεια* 1 (1881), 385-396, 433-444.
 F. J. WÄNDEL, *Die Ethik des Klemens von Alexandrien*, Leipzig 1882.
 C. BIGG, *The Christian Platonists of Alexandria*, Oxford 1886.

- E. BRAIKE, Die Stellung des Clemens Alexandrinus zum antiken Mysterienwesen, *Theol. Studien und Krit.* 60 (1887), 647-708.
- TH. ZAHN, *Geschichte des neutest. Kanons*, Bd I: Das Neue Testament vor Origenes, Erlangen 1888. *Einige Bemerkungen zu A. Harnacks Prüfung der Gesch. des neut. Kanons geprüft*, Erlangen 1889.
- AD. HARNACK, *Th. Zahns Geschichte des neut. Kanons geprüft*, Freiburg 1889.
- AD. SCHFCK, *De fontibus Clementis Alexandrini*, Aug. Vindel. 1889.
- H. FICKHOFF, *Das Neue Testament des Klemens Alexandrinus*, Schleswig 1890.
- D. DIMITRESCU, *Κλήμεντος Ἀλεξανδρείου ὁ προτριπτικός πρὸς Ἑλληνας λόγος*, Βουκουρέστιον 1890.
- O. STÄHLIN, *Observationes criticae in Clementem Alexandrinum*, Erlangae 1890.—*Beiträge zur Kenntnis der Handschriften des Klemens Alexandrinus*, Nürnberg 1895.—*Untersuchungen über die Scholien zu Klemens Alexandrinus*, Nürnberg 1897.—*Zur handschriftl. Ueberlieferung des Klemens Alexandrinus*, Leipzig 1900.—*Klemens Alexandrinus und die Septuaginta*, Nürnberg 1901.
- G. BASILAKIS, *Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείου ἡ ἠθικὴ διδασκαλία*, Erlangen 1892.
- P. RUBIN, *Clementis Alexandrini Excerpta ex Theodota*, Lipsiae 1892.
- A. RÖHRICHT, *De Clemente Alexandrino Arnobii in irridendo gentilium cultu deorum auctore*, Hamburgi 1893.
- P. ZIGLI, *Zwei Abhandlungen über T. Flavius Clemens Alexandrinus, Psychologie und Logos-theologie*, Heidelberg 1894.
- I. VON ARMIN, *De octavo Clementis Stromateorum libro*, Rostochii 1894.
- P. DAUSCH, *Der neut. Schriftkanon und Klemens von Alexandrien*, Freiburg 1894.
- V. HOZAKOWSKI, *De chronographia Clementis Alexandrini*, Monasterii 1896.
- H. KUTLER, *Clemens Alexandrinus und das Neue Testament*, Giessen 1897.
- J. KAYE, *Some account of the writings and opinions of Clement of Alexandria*, London 1898.
- E. DE FAYE, *Clément d'Alexandrie*, Paris 1898-1906.
- P. M. BARNARD, *The biblical text of Clement of Alexandria in the four Gospels and the Acts of the Apostles*, Cambridge 1899.
- F. R. M. HITCHCOCK, *Clement of Alexandria*, London 1899.
- W. CHRIST, *Philologische Studien zu Clemens Alexandrinus*, München 1900.
- K. ERNSTI, *Die Ethik des T. Flavius Clemens von Alexandrien*, Paderborn 1900.
- L. PAUL, "Welcher Reiche wird selig werden?", *Zeit. für Wiss. Theol.* 44 (1901), 504-544.
- V. PASCAL, *La foi et la raison dans Clément d'Alexandrie*, Montdidier 1901.
- Θ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΛΟΥ, «Σχέσις Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείου πρὸς τὴν ἑλλ. φιλοσοφίαν», *Ἑκκλ. Ἀλήθεια* 22 (1902), 268 ἑξ. 25 (1905), 493 ἑξ.
- C. HELSSI, "Die Stromateis des Clemens Alexandrinus und ihr Verhältnis zum Protreptikos und Paedagogos", *Zeit. für Wiss. Theol.* 45 (1902), 465-512.
- W. WAGNER, "Wert und Verwertung der griech. Bildung im Urteil des Klemens von Alexandrien", *Zeit für Wissensch. Theol.* 45 (1902), 213-262.—*Der Christ und die Welt nach Klemens von Alexandrien*, Göttingen 1903.
- W. CAPITAINE, *Die Moral des Klemens von Alexandrien*, Paderborn 1903.
- A. KRANICH, *Qua via ac ratione Clemens Alexandrinus ethnicos ad religionem christianam adducere studuerit*, Brunsbergae 1903.
- A. DUBER, *Clément d'Alexandrie et l'Egypte*, Le Caire 1904.

- M. GLASER, *Zeitbilder nach dem Pädagogus des Clemens Alexandrinus*, Amberg 1905.
- C. DE WEDEL, *Symbola ad Clementis Alexandrini Stromatum librum VIII interpretantium*, Berlini 1905.
- G. VERKUYL, *Die Psychologie des Klemens von Alexandrien im Verhältnis zu seiner Ethik*, Leipzig 1906.
- J. GABRIELSSON, Ueber die Quellen des Clemens Alexandrinus, 2 τ., Upsala 1906-1909.
- W. SCHERRER, *Klemens von Alexandrien und seine Erkenntnisprinzipien*, München 1907.
- M. J. DASKALAKIS, *Die eklektischen Anschauungen des Klemens von Alexandrien und seine Abhängigkeit von der griech. Philosophie*, Leipzig 1908.
- W. ERNST, *De Clementis Alexandrini Stromatum libro VIII qui fertur*, Göttingae 1910.
- H. U. MAYBOOM, *Clemens Alexandrinus*, Leiden 1912.
- J. SCHAM, *Der Optativgebrauch bei Klemens von Alexandrien in seiner sprach- und stilgeschichtlichen Bedeutung*, Paderborn 1913.
- J. PATRICK, *Clement of Alexandria*, Edinburgh 1914.
- R. B. TOLLINGTON, *Clement of Alexandria*, 2 τ., London 1914.
- H. WALTERSCHMID, *Die Nachrichten des Klemens Alexandrinus über die griech. Mysterien*, Bonn 1921.
- T. RÜTHIR, *Die Lehre von der Erbsünde bei Klemens von Alexandrien*, Freiburg 1922. — "Die Leiblichkeit Christi nach Klemens von Alexandrien", *Theol. Quartalschrift* 107 (1926), 231-254. — *Die sittliche Förderung der Apatheia in den beiden ersten christl. Jahrhund. und bei Klemens von Alexandrien*, Freiburg 1949.
- J. HERING, *Étude sur la doctrine de la chute et de la préexistence des âmes chez Clément d'Alexandrie*, Paris 1923.
- R. P. CASEY, "Clement of Alexandria and the Beginning of Christian Platonism", *Harv. Theol. Rev.* 18 (1925), 39-101.
- J. MEIBERT, *Der Platonismus bei Klemens Alexandrinus*, Tübingen 1928.
- J. LEBRETON, "La théorie de la connaissance religieuse chez Clément d'Alexandrie", *Rech. de Science Relig.* 1928, 457-488. "La théologie de la Trinité chez Clément d'Alexandrie", *αὐτόθι* 34 (1947), 55-76, 142-179.
- H. MOSSBACHER, *Präpositionen und Präpositionsadverbien bei Klemens von Alexandrien*, Erlangen 1931.
- E. TENGBLAD, *Syntaktisch-stilistische Beiträge zur Kritik und Exegese des Klemens von Alexandrien*, Lund 1932.
- N. S. GEORGESCU, *Doctrina morală după Clemens Alexandrinus*, Bucarest 1933.
- J. MÜNCK, *Untersuchungen über Klemens von Alexandria*, Stuttgart 1933.
- J. M. TSERMOULAS, *Die Bildersprache des Klemens von Alexandria*, Würzburg 1934.
- J. PASCHER, *Studien zur Geschichte der ägypt. Mystik*, 2 Hefte, Klemens von Alexandrien, Bamberg 1934.
- Ι. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ, «Ἡ συμβολικὴ τῶν ἀριθμῶν παρὰ τῷ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρείῳ», *Θεολογία* 13 (1935), 5-21. — *Der Begriff des Geistes bei Klemens Alexandrinus*, Leipzig 1936.
- Α. ΦΥΤΡΑΚΙ, *Αἱ κοινωνικαὶ ἰδέαι Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείου*, Ἀθήναι 1935.
- G. BARDY, *La vie spirituelle d'après les Pères des trois premiers siècles*, Paris 1935.
- H. SEESEMANN, "Das Paulusverständnis des Clemens Alexandrinus", *Theol. Studien und Krit.* 1936, 312-346.
- A. DECKER, *Kenntnis und Pflege des Körpers bei Klemens von Alexandrien*, Innsbruck 1936.

- K. PRÜMM, "Glaube und Erkenntnis im zweiten Buch der Stromata des Klemens von Alexandrien". *Schol.* 12 (1937), 17-57.
- E. MOLLAND, *The conception of the Gospel in the Alexandrian theology*, Oslo 1938.
- S. A. SIMON, *Clemens Alexandrinus es a mysteriumok* (καὶ τὰ μυστήρια, οὐγγρ.), Budapest 1938.
- F. BURI, *Clemens Alexandrinus und die paulinische Freiheitbegriff*, Zürich 1939.
- B. PAUL, *Λόγος Θεός*, *Untersuchungen zur Logos-Theologie des T. F. Clemens von Alexandrien*, Rom 1939.
- G. LAZZATI, *Introduzione allo studio di Clemente Alessandrino*, Milano 1939.
- P. J. SCHMIDT, *Clemens von Alexandrien in seinem Verhältnis zur griech. Religion und philosophie*, Wien 1939.
- W. DEN BOER, *De allegorese in het Werk van Clemens Alexandrinus*, Leiden 1940.
- M. PELLEGRINO, *La catechesi cristologica di S. Clemente Alessandrino*, Milano 1940.
- O. CASSEL, "Glaube, Gnosis und Mysterium", *Jahrb. für Liturgiew.* 15 (1941), 155-305.
- M. G. MURPHY, *Nature allusions in the works of Clement of Alexandria*, Washington 1941.
- G. BIKÉS, *De continua oratione Clementis Alexandrini doctrina*, Rom 1942.
- A. MAYER, *Das Gottesbild im Menschen nach Klemens von Alexandrien*, Roma 1942.
- H. POHLENZ, "Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum", *Nachr. der Gesellschaft der Wiss. Göttingen. phil.-hist. Klasse* 3 (1943), 102-180.
- CL. MONDÉSERT, *Clément d'Alexandrie*, Paris 1944.
- TH. CAMFLOT, *Foi et gnose chez Clément d'Alexandrie*, Paris 1945.
- P. M. HIRMANIUK, "La parabole chez Clément d'Alexandrie", *Ephem. Theol. Lovan.* 21 (1945), 5-60.
- J. CHAMPONIER, "Naissance de l'humanisme chrétien", *Bull. de l'Assoc. G. Budé* 3 (1947), 58-96.
- F. QUETEMBER, *Die christl. Lebenshaltung des Klemens von Alexandrien nach seinem Paedagogus*, Wien 1946.
- M. PUGLISI, *L'apologetica greca e Clemente Alessandrino*, Catania 1947.
- H. A. ECHLE, *The terminology of the sacrament of regeneration according to Clement of Alexandria*, Washington 1949.
- A. VAN DER GRINTEN, *Die natürliche und übernatürliche Begründung des Tugendlebens bei Klemens von Alexandrien*, Bonn 1949.
- J. MOINGI, "La gnose de Clément d'Alexandrie dans ses rapports avec la foi et la philosophie", *Rech. de Science Relig.* 37 (1950), 195-251. 398-421. 537-561. 38 (1951), 82-118.
- G. KRETSCHMAR, *Jesus Christus in der Theologie des Klemens von Alexandrien*, Heidelberg 1950.
- W. VÖLKER, "Die Vollkommenheitslehre des Clemens Alexandrinus in ihren geschichtl. Zusammenhängen", *Theol. Zeit.* 3 (1947), 15-40.—*Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, Berlin, Leipzig 1951.
- G. KALALPAMO, *Santo Clemente Alessandrino*, Brescia 1951.
- P. J. GUSSEN, *Het leven in Alexandrië volgens de cultuur hist. gegevens in de Paedagogus*, Assen 1956.
- E. F. OSBORN, *The philosophy of Clement of Alexandria*, Cambridge 1957.
- H. I. MARROU, "Humanisme et christianisme chez Clément d'Alexandrie d'après le Pédagogue", *Recherches sur la tradition Platonicienne*, Genève 1957, 181-200.

- N. VORNICESCU, "Principii pedagogice in opera Pedagogul a lui Clement Alexandrinul", *Studii Teologice* 9 (1957), 726-740.
- M. M. BRANISTE, "Conceptia antropologica a liu Clement Alexandrinul", *Studii Teologice* 10 (1958), 588-599.
- N. C. BUZESCU, "Premisele unei filozofii crestine la Clement Alexandrinul", *Studii Teologice* 10 (1958), 193-215.
- P. VALANTIN, "Héraclite et Clément d'Alexandrie", *Rech. de Science Relg* 46 (1958), 27-59.—*Clément d'Alexandrie*, Paris 1963.
- TH. FINAN, "Hellenism and Judeo-Christian history in Clement of Alexandria", *Irish Theol. Quart.* 28 (1961), 83-114.
- N. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Η περι ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀντίληψις Κλημεντοῦ τοῦ Ἀλεξανδρέως», *Γρηγόριος Παλαμῆς* 44 (1961), 38-47.
- F. BOLGIANI, "La tradizione eresiologicala sull'eneratismo: II, la confutazione di Clemente d'Alessandria", *Atti Acad. Torino* 96 (1961-1962), 537-664.
- L. ROLDUGIN, *Bogoslovskie vissrenija Klimenta Alexandrijskogo i kulture*, Moskau 1962.
- S. LILLA, "Middle platonism, neoplatonism and jewish Alexandrine philosophy in the terminology of Clement of Alexandria's ethics", *Archivo Italiano per la Storia della Pietà* 3 (1962), 1-36.
- T. KURIHARA, *Μελέτη περὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως* (ιαπ.). Kibo-shu 1963.
- E. ZAPHRIS, *Le texte de l'Évangile selon Mathieu dans les écrits de Clément d'Alexandrie*, Strasbourg 1964.—*Le texte du Discours sur le Montagne en Mt. V. 1-VII, 29 dans les écrits de Clément d'Alexandrie*, Ἀθήναι 1975.
- ST. KRAWCZYNSKI, U. RIEDINGER, "Zur Ueberlieferungsgeschichte des Flavius Josephus und Klemens von Alexandria im 4-6. Jahrhundert", *Byz. Zeit.* 57 (1964), 6-25.
- A. MÉHAT, *Étude sur les Stromates de Clément d'Alexandrie*, Patristica Sorbonensia 7, Paris 1966.—"Clément d'Alexandrie et le sens de l'Écriture", *Epektasis eîs J. Daniélou*, Paris 1972, 355-365.
- E. L. FORTIN, "Clement of Alexandria and the esoteric tradition", *Studia Patrist.* 9 (1966), 41-56.
- M. MEES, "Papyrus Bodmer XIV und die Lukasitate bei Klemens von Alexandrien", *Vetera Christianorum* 4 (1967), 107-129.—"Das Matthäus-Evangelium in den Werken des Klemens von Alexandrien", *Divinitus* 12 (1968), 675-698.—*Die Zitate aus dem N.T. bei Klemens von Alexandrien*, Bari 1970.
- W. WAGNER, "Another look at the literary problem in Clement of Alexandria's major writings", *Church History* 37 (1968), 251-260.
- C. CURTI, *Osservazioni sui Quis dñves salvetur di Clemente Alessandrino*, Torino, 1968.
- H. J. HORN, "Zur Motivation der allegorischen Schriftexegese bei Clemens Alexandrinus", *Hermes* 97 (1969), 489-496.
- K. G. BONIS, "Das humanistische Ideal nach dem Προτροπετικός des Klemens von Alexandria", *Θεολογία* 61 (1970), 47-63.
- R. RIEDINGER, "Der Physiologos und Klemens von Alexandria", *Byz. Zeitschrift* 66 (1973), 273-307.
- A. KNAUBER, "Ein frühchristliches Handbuch katechumenaler Glaubens-imitation: der Paidagogos des Klemens von Alexandrien", *Münch. Theol. Zeit.* 23 (1972), 311-334.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Τὸ ἄσμα τὸ καινὸν κατὰ Κλήμεντα Ἀλεξανδρέω», *Κληρονομία* 9 (1977), 223-233.

σότεροι τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν θεωροῦν ἀνυκριβῆ αὐτὴν τὴν πληροφορίαν, ὡς ἐκ τοῦ ὁποίου μερικοὶ μὲ πρῶτον τὸν Tillemont ἀναγκάζονται νὰ δεχθῶν ὅτι ὑπῆρχον δύο σύγχρονοι Ὀριγένεις, εἰς ἔθνικὸς καὶ εἰς χριστιανός, ὁ δὲ Πορφυριὸς ἀπὸ σύγχυσις τοῖς ἐταίεισεν. Ὁ φιλόσοφος ὁμως εἶχε προσωπικὴν γνωριμίαν μὲ τὸν Ὀριγένην, ὥστε νὰ δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀξιόπιστος, καὶ ἐξ ἄλλου ἢ μαρτυρία του πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλο γεγονός. Ἀφοῦ ὁ πατήρ του Λεωνίδης ἐμαρτύρησε κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ 202, γενόμενον βάσει τοῦ διατάγματος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, τὸ ὁποῖον ἐστρέφετο ὄχι ἐναντίον τῶν ἐκ γενετῆς Χριστιανῶν ἀλλ' ἐναντίον μόνον τῶν ἐξ ἔθνικῶν κατηχουμένων ἢ προσφάτως προσηλυτισθέντων, οὗτος πρέπει νὰ ἦτο κατ' ἀρχὰς ἔθνικὸς καὶ νὰ ἠσπάσθη τὴν νέαν πίστιν ὅταν ὁ υἱὸς του ἦτο ἀκόμη παις. Διὰ τοῦτο τοῦ εἶχε δώσει τὸ εἰδωλολατρικὸν ἐκεῖνο ὄνομα. Τὸ ἄλλο ὄνομα, Ἀδαμάντιος, τοῦ ἐδόθη ὡς παρωνύμιον λόγῳ τοῦ ἀκραίου ἠθους καὶ τῆς διανοητικῆς ἀντοχῆς του πολὺ ἐνωρίς, ἀλλὰ ποτὲ δὲν φαίνεται νὰ ἐπεκράτησεν εἰς εὐρυτέρους κύκλους⁵.

Τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως του ἐπεμελήθη ὁ πατήρ του⁶, ὁ ὁποῖος προφανῶς ἠσκει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραμματοδιδασκάλου, τὴν συνεκλήρωσε δὲ μόνος του εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου. Ὁ Λεωνίδης τὸν καθωδήγει ἐπίσης εἰς τὴν μελέτην τῶν Γραφῶν «ἔτι παῖδα ὄντα», πρὶν ἀκόμη εἰσαχθῆ εἰς τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν, αὐτὸς δὲ προτρέχων τῆς ἡλικίας του ἐζήτει νὰ εἰσδύσῃ καὶ εἰς τὸ βαθύτερον νόημα τῶν γραφικῶν κειμένων. Καὶ τὸν ἐπέπληττε μὲν φαινομενικῶς ὁ πατήρ, ὅλλ' ἐνδομύχως ἠσθάνετο ὑπερηφάνειαν διότι εἶχε γεννήσει τοιοῦτον υἱόν· ἤρχετο δὲ τὴν νύκτι συχνάκις εἰς τὴν κλίνην του, ἤνοιγε τὸ στέρνον του καὶ τὸ κατεφίλει, ὡς περικλεῖον μέσα του θεῖον πνεῦμα⁷. Φέρεται μαθητῆς τῶν δύο πρὸ αὐτοῦ μεγάλων διδασκάλων τῆς θεολογίας εἰς τὴν πόλιν, τοῦ Πανταίνου καὶ τοῦ Κλήμεντος. Ὁ Ἀλέξανδρος Ἱεροσολύμων γράφων πρὸς τὸν Ὀριγένην λέγει, «πατέρας γὰρ ἴσμεν τοῖς μακαρίους ἐκείνους, τοὺς προοδεύσαντας, πρὸς οὓς μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, Πάνταινον τὸν μακάριον ἀληθῶς καὶ κύριον, καὶ τὸν ἱερὸν Κλήμεντα, κύριόν μου γενόμενον καὶ ὠφελήσαντά με, καὶ εἰ τις ἕτερος τοιοῦτος· δι' ὃν σε ἐγνώρισον, τὸν κατὰ πάντα ἄριστον καὶ κύριόν μου καὶ ἀδελφόν»⁸. Οἱ δύο ἄνδρες μνημονεύονται ἐδῶ ὁπωσδήποτε ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ διδασκάλου, τοῦ «κυρίου», ἀλλ' ἐνῶ διὰ τὸν Πάνταινον χρησιμοποιεῖται ἀορίστως ἡ λέξις κύριος, διὰ τὸν Κλήμεντα λέγεται συγκεκριμένως «κύριός μου», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ἦτο διδάσκαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀποκλειστικῶς. Βάσει τοῦ χωρίου τούτου δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ διδάσκαλός του ὁ Κλήμης καὶ πρέπει νὰ ὀφεί-

5 Μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς Εὐσέβιον, Πάμφιλον, Ἐπιφάνιον, Ἱερώνυμον, Φώτιον.

6 Εὐσέβιον, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 2, 15.

7 Αὐτόθι 6, 2, 10 ἔξ.

8 Παρ' Εὐσέβιον, αὐτόθι 6, 14, 8 ἔξ.

Δ'. ΩΡΙΓΕΝΗΣ

1. ΒΙΟΣ

Ἡ Ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας εἶχε κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τὴν τύχην νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν ἀνθρωπότητι μίαν ἀπὸ τὰς εὐγενεστέρας καὶ μεγαλοεισεστέρας προσωπικότητας τῆς ἱστορίας, τὸν Ὁριγενὴν. Αὐνάμεθα νὰ χαράξωμεν ἀκριβῆ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰκόνα περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεώς του, καθ' ὅσον ὁ Εὐσέβιος ἔδειξε πρὸς αὐτὸν ἰδιαιτέραν εἴνοιαν, συγκεντρώσας ὅλα τὰ διαθέσιμα τότε στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ καὶ περιλαβὼν αὐτὰ εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας του, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου σχεδὸν εἰς αὐτὸν ἀφιερωμένον. Ὁ Εὐσέβιος ἐστήριξε τὴν ἔκθεσίν του εἰς εἰδήσεις ἐκ πρώτης χειρὸς, καὶ κυρίως εἰς τὰ περιεχόμενα τῶν ὑπερεκατὸν ἐπιστολῶν τοῦ ἀνδρός, τὰς ὁποίας αὐτὸς συνέλεξε καὶ κατέταξεν, ὅπως θὰ ἴδωμεν. Ἴσως δὲν εἶναι πολὺ μεγάλη ἢ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζημία ἀπὸ τὴν ἀπώλειαν τῆς *Ἀπολογίας ἐπὶ τῷ Ὁριγένει*, τὴν ὁποίαν συνέταξεν ὁ Πάμφιλος καὶ συνεπλήρωσεν ὁ ἴδιος ὁ Εὐσέβιος, διότι εἶναι προφανές ὅτι αὕτη δὲν περιεῖχε βυστικῶς διάφορον ὕλικόν, ἂν καὶ δυνατὸν νὰ ἐπεξεργάζετο λεπτομερέστερον ὠρισμένα στοιχεῖα *Ἡ Λαοιστία λόγος* τοῦ Γρηγορίου Θαυματουργοῦ διασώζει μερικὰ ἀξιόλογα στοιχεῖα περὶ τοῦ προγράμματος τῆς ὠριγενείου σχολῆς, ἐνῶ ὁ Ἐπιφάνιος, ὁ Ἱεράλυμος¹, ὁ Φώτιος² καὶ ἡ Σοῦδα πολὺ ὀλίγα νέα στοιχεῖα προσφέρουν.

Περὶ τοῦ τόπου γεννήσεώς του δὲν γίνεται λόγος εἰς τὰς πηγάς, ἀλλὰ γενικὴ εἶναι ἡ ἐντύπωσις ὅτι δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρείαν, τὸ δὲ ἔτος γεννήσεως μὲ βεβαιότητα δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ 185 βάσει τῆς πληροφορίας τοῦ Εὐσεβίου³ ὅτι, ὅταν ἐμαρτύρησεν ὁ πατὴρ του Λεωνίδης (202), αὐτὸς ἦτο 17 ἐτῶν.

Τὸ ὄνομά του, ὅπως εἶναι φανερόν, σημαίνει ἄγεννημα τοῦ Ὁρου, τοῦ αἰγυπτιακοῦ Θεοῦ, καὶ συμβαίνει τοῦτο τὸ παράδοξον, ὅτι ὁ μέγας αὐτὸς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔφερεν ὄνομα εἰδωλολατρικόν. Ἐξηγεῖται οὕτως ἡ μαρτυρία τοῦ Πορφυρίου ὅτι «ὁ Ὁριγένης Ἕλληνας ἐν Ἑλλάσι παιδευθεὶς λόγῳ, πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλε τόλμημα»⁴, ἦτοι προσεχώρησεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ Εὐσέβιος καὶ οἱ περισ-

1 *De viris illustribus* 54. 62. *Ἐπιστολὴ* 33.

2 *Μητρούβιβλος* 118.

3 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 2, 12.

4 *Παρὰ Εὐσεβίῳ*, αὐτόθι 6, 19, 7.

λωνται εἰς παρερμηνείαν αὐτοῦ οἱ λόγοι τοῦ Εὐσεβίου, «ὡς καὶ τὸν Ὠριγένη τῶν φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ»⁹, δύναται ὁμοίως νὰ θεωρηθῆ διδάσκαλος αὐτοῦ ὁ Πάνταινος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἐπιστολῆν αὐτοῦ τούτου τοῦ Ὠριγένους¹⁰. Ἡ φράσις «δι' ὧν σε ἐγνώρισα» σημαίνει ἁπλῶς ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἐγνώρισε τὸν Ὠριγένη ὡς μαθητὴν τοῦ Πανταίνου μέσῳ τοῦ ἄλλου μαθητοῦ τούτου Κλήμεντος, ὁ ὁποῖος ἦτο ἰδικὸς του διδάσκαλος. Ὁ Κλήμης ὑπῆρξε διδάσκαλός του ὑπὸ γενικὴν ἔννοιαν ὡς στοχαστῆς ὁ ὁποῖος ἐπηρέευσε σοβαρῶς τὴν σκέψιν του.

Κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου ὁ Ὠριγένης δὲν ὑπέκειτο εἰς κυρώσεις, διότι εἶχε παραλάβει τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀπὸ τὴν οἰκογένειάν του. Ἀλλ' ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἐγκλειστον πατέρα καὶ ὁ ζήλος διὰ τὴν πίστιν τοῦ ἐνέβαλον τὸν ἄρκα τοῦ μαρτυρίου, ἐνῶ ἡ μήτηρ, βλέπουσα τὰς ἰκεσίας τῆς νὰ μὴ εἰσακούωνται ἀπὸ τὸν υἱόν, ἀνέκοψε τὸν ζῆλον του μετὰ τὸ δραστικὸν μέτρον τῆς ἀποκρύψεως τῶν ἐνδυμάτων, διὰ νὰ μὴ δύναται νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν οἰκίαν του. Ὁ νέος τότε περιωρίσθη νὰ ἀποστείλῃ εἰς τὸν πατέρα του προτροπικὴν εἰς μαρτύριον ἐπιστολὴν, τῆς ὁποίας διεσώθη ἡ χαρακτηριστικὴ φράσις, «ἔπεχε μὴ δι' ἡμᾶς ἄλλο τι φρονήσης»¹¹.

Συμφώνως μὲ ἰσχύοντα τότε νόμον ἢ περιουσία τοῦ Λεωνίδου ἐδημείω μετὰ τὸ μαρτύριόν του, ὁπότε ἡ οἰκογένεια, ἀποτελουμένη ἀπὸ τὴν σύζυγον καὶ ἐπτὰ τέκνα μετὰ τὸν Ὠριγένην πρωτότοκον, ἐμεινεν ἔρημος. Κατὰ τὴν κρίσιμον αὐτὴν ὥραν ὁ δεκαεπταετής νέος προσελήφθη εἰς προστασίαν ἀπὸ πλουσίαν γυναῖκα, προφανῶς δὲ ἄλλαι οἰκογένειαι ἐπραξαν τὸ αὐτὸ διὰ τοὺς ἄλλους ἀδελφοὺς. Ἡ γυνὴ ἐκείνη εἶχε θετὸν υἱὸν ὀνόματι Παῦλον, ἓνα τῶν ἡγετῶν τῶν αἰρετικῶν τῆς πόλεως, μετὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ὠριγένης δὲν συμπροσηυχήθη ποτέ, φυλάττων πιστῶς τὸν κανόνα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προστασία αὐτὴ τοῦ ἔδωκε τὰ μέσα νὰ ἐπιδοθῆ μετὰ ζῆλον εἰς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν του καὶ «μετ' οὐ πολὺ» νὰ καταστῆ διδάσκαλος τῆς γραμματικῆς, ποριζόμενος τὰ πρὸς τὸ ζῆν δι' ἑαυτὸν καὶ ἴσως διὰ τὴν οἰκογένειάν του¹². Εἶναι ὁ πρῶτος Χριστιανὸς περὶ τοῦ ὁποίου ἔχομεν ρητὴν μαρτυρίαν ὅτι ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα διδασκάλου τῆς γραμματικῆς. Κατὰ τὸν διωγμὸν ἐκεῖνον εἶχον ἐκδιωχθῆ ἢ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὅλοι οἱ κατηχηταὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τότε μερικοὶ ἔθνηκοί, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἀκούσουν τὸν λόγον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, παρεκάλεσαν τὸν Ὠριγένη νὰ ἀναλάβῃ αὐτὸς τὸ ἔργον τῆς κατηχήσεως ἰδιωτικῶς, οὗτος δὲ ἐδέχθη. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν του τούτων ἦσαν ὁ Πλούταρχος, διάφορος τοῦ προηγουμένου μνημονευθέντος, ὁ ἀδελ-

9 Αὐτόθι

10 Αὐτόθι

11 Αὐτόθι

12 Αὐτόθι

φός του Ἡρακλᾶς, δύο νέοι φέροντες τὸ ὄνομα Σίρηνος, ὁ Ἡρακλείδης, ὁ Ἡρων, ὁ Βασιλείδης, ἡ Ἡραῖς, ἡ Ποταμίαινα, οἱ ὅποιοι μετ' ὀλίγον ἐμαρτύρησαν ὅλοι πλὴν τοῦ Ἡρακλᾶ. Ὁ κατηχητής παρηκολοῦθαι ἀπὸ πλησίον τὰς θλίψεις τῶν συλλαμβανομένων μαθητῶν του καὶ ἐπανελημμένως ἐκινδύνευσεν ὁ ἴδιος να ὑποστῆ τὴν τύχην των. Ὁ Εὐσέβιος ἀπὸ ἐσφαλμένον ὑπολογισμὸν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ὠριγένης ἀνέλαβε τὴν διείθυσιν τοῦ «διδασκαλείου τῆς κατηχήσεως» (μετ' ὅποιον συνδέει τὴν θεολογικὴν σχολὴν) δι' ἐπισήμου διορισμοῦ παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν¹³. Τοῦτο φυσικὰ θεωρεῖται μία ἀπὸ τὰς μεγάλας δόξας του, ἀλλ' ὁ διδάσκαλος ἔχει τόσον πολλὰ διὰ τὰ ὅποια δύναται νὰ δοξασθῆ, ὥστε δὲν τοῦ χρειάζεται καὶ μία ἀνύπαρκτος δόξα. Εἰς τὴν ἡλικίαν αὐτὴν τοῦ ἐφήβου ὁ Ὠριγένης δὲν ἀνέλαβε τὴν διείθυσιν τοῦ κατηχητικοῦ σχολείου, διότι τοῦτο δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λειτουργῆ ἐπισήμως λόγῳ τοῦ διωγμοῦ, ὁ ὅποιος ἀπέβλεπεν ἀκριβῶς εἰς τὴν κατὰ πᾶσιν τοῦ ἀσκουμένου προσηλυτισμοῦ ἀνέλαβε τὴν ἀσκήσιν δύο ἔργων, τῆς διδασκαλίας τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ἰδιωτικῆς κατηχήσεως. Ὅτι δὲ ἰδιωτικῶς καὶ ὄχι ἐπισήμως ἐδίδασκε τὴν κατήχησιν, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν συχνὴν ἀλλαγὴν τοῦ χώρου διδασκαλίας καὶ κατοικίας συγχρόνως¹⁴. Ἄλλωστε τὰ ἀπὸ τοῦ μαρτυρίου τοῦ πατρὸς του μέχρι τῆς ἀναλήψεως τῆς διευθύνσεως τῆς ἐπισήμου σχολῆς γεγονότα τοῦ βίου του εἶναι τόσον πολλὰ, ὥστε δὲν χωροῦν εἰς ἓν ἔτος.

Λόγῳ αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατηχομένων μαθητῶν του καὶ χάριν ἀπερισπάστου ἐπιδόσεως εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασχὴν ἠναγκάσθη νὰ πραιτηθῆ τοῦ ἔργου τοῦ γραμματικοῦ, ἀλλὰ τοῦτο προεκάλεσεν εἰς αὐτὸν οικονομικὰς στενοχωρίας, διότι μὴ λαμβάνων ἀμοιβὴν διὰ τὸ κατηχητικὸν ἔργον δὲν εἶχε πόρον ζωῆς. Πρὸς κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν ἐπώλησε τὰ βιβλία, τὰ ὅποια εἶχεν ὁ ἴδιος φιλοτεχνήσει πρὸς χρῆσιν του, εἰς βιβλιοπώλην, ἀπὸ τὸν ὅποιον ἐλάμβανε δι' αὐτὰ 4 ὀβολοὺς ἡμερησίως. Ἦσαν ἄλλωστε περιωρισμένα αι ἀνάγκαι του, καθ' ὅσον ἔζη μετ' ἄκραν ἐγκράτειαν καὶ ἀσκήσιν, κοιμώμενος ὀλίγας μόνον ἄρας, περιπατῶν ἀνυπόδητος, νηστεύων καὶ ἀπέχων οἴνου καὶ πολυτελῶν τροφῶν. Ὁ βίος του ἦτο ἀπολύτως σύμφωνος πρὸς τὴν διδασκαλίαν του, «οἶον τὸν λόγον, τοιάνδε, φασί, τὸν τρόπον, καὶ οἶον τὸν τρόπον, τοιόνδε τὸν λόγον ἐπεδείκνυτο»¹⁵. Διέφερε πολὺ τοῦ ὁδηγητοῦ του Κλήμεντος, ὁ ὅποιος φαίνεται νὰ ἠσθάνετο πολλὴν εὐχαρίστησιν εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἀντελήφθη δύο σοβαρὰς ἐλλείψεις εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὸ νόημα τῶν Γραφῶν καὶ τοῦ χριστιανικοῦ μηνύ-

13 Αὐτόθι 6, 3, 3.

14 Αὐτόθι 6, 3, 6.

15 Αὐτόθι 6, 3, 7.

ματος, τὰς ὁποίας ἐκάλυψε μὲ τὴν ἐπίδοσίν του εἰς περαιτέρω σπουδὰς. Ἡ ἐκμάθησις τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης ἦτο ἀπαραίτητον ἐφόδιον δι' ἀπηκριβωμένην ἐξέτασιν τῆς Π. Διαθήκης καὶ διὰ τὴν ἀπολογητικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ¹⁶. ἡ δὲ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ κατανοῆ πληρέστερον τὰ προβλήματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ νὰ ἀντιμετωπίζῃ ἐπιτυχέστερον τοὺς ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν προερχομένους μαθητὰς του¹⁷. Πρὸς τοῦτο προσήλθεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ἀμμωνίου Σακκά, ὅπως βεβαιώνει ὁ Πορφύριος¹⁸, πλησίον τοῦ ὁποίου ἐμαθήτευε καὶ ὁ Ἰρακλᾶς ἀπὸ πενταετίας. Ὁ Ἀμμώνιος, ἀποκλήθει Σακκάς λόγῳ τοῦ ὅτι εἰργάζετο παλαιότερον ὡς ἀχθοφόρος, προερχόμενος ἀπὸ χριστιανικὴν οἰκογένειαν εἶχεν ἤδη ἀποξενωθῆ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἰς τὸ σύστημά του διετήρησε στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τὰ ὁποία ἀνέμιξε μὲ πλατωνικὰς, ἀριστοτελικὰς καὶ πιθαγορείους δοξασίας, διὰ νὰ διαμορφώσῃ τὸν Νεοπλατωνισμὸν εἰς τὴν ἀρχικὴν του φάσιν. Δυστυχῶς τὸ σύστημά του δὲν εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὸν, ἐφ' ὅσον δὲν ἔγραψε τίποτε· ἀλλ' ἂν δὲν γνωρίζωμεν τί ἀκριβῶς ἐδίδασκε, γνωρίζωμεν τί ἀκριβῶς παρήγαγεν· ἕνα Πλωτίνον καὶ ἕνα Ὀριγένην, δύο ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας διανοίας τῆς ἱστορίας. Κατὰ τὸν Πορφύριον¹⁹ ὁ Ὀριγένης ἐμελέτησε τὰ συγγράμματα τῶν πιθαγορείων Μοδεράτου καὶ Νικομάχου, τῶν στωϊκῶν Χαιρήμονος, Κορνοῦτου καὶ Ἀπολλοφάνους, τῶν πλατωνικῶν Νοιμηνίου καὶ Κρονίου, καὶ ὑπεράνω ὄλων τοῦ Πλάτωνος, κατὰ μαρτυρίαν δὲ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἐπὶ πλεον ἔργα τοῦ Χρυσίππου καὶ τοῦ Πλουτάρχου²⁰, καθὼς καὶ ἄλλων στοχαστῶν.

Μὲ τὸν Πλωτίνον διετήρησεν ἐπὶ μακρὸν ἐπαφήν, ὅπως μαρτυρεῖ πάλιν ὁ Πορφύριος²¹. Ὅταν κάποτε ὁ Ὀριγένης ἐνεφανίσθη εἰς τὴν αἴθουσαν διδασκαλίας τοῦ Πλωτίνου προφανῶς εἰς τὴν Ρώμην εἰς ἕν δεύτερον ταξιδιὸν του μετὰ τὸ 244, αὐτὸς παρὰ τὴν παρὰ κλησίν του νὰ συνεχίσῃ τὴν διδασκαλίαν ἠτοιμάσθη νὰ διακόψῃ ταύτην μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ὁ ὁμιλητὴς, ὅταν ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ ἀκροαταὶ του γνωρίζουν ὅσα πρόκειται νὰ διδάξῃ, χάνουν τὴν διάθεσίν των, καὶ ἀφοῦ εἶπεν ὀλίγα, πράγματι διέκοψεν.

Ἐπειδὴ ἡ μεταξὺ τῶν μαθητῶν του παρουσία γυναικῶν, καθ' ὃν μάλιστα χρόνον οὗτος ἐδίδασκε κατήχησιν κατ' οἶκον, ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ παρεξηγήσεις, ἐφήρμοσε κυριολεκτικῶς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, «εἰσὶν εὐνοῦχοι οἵτινες ἠνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»²², ἠινόχησε δηλαδὴ ἑαυτὸν²³. Βραδύτερον ἐκάκισεν ἑαυτὸν διότι ἐφήρμοσε κατὰ γράμμα καὶ κατὰ σάρκα τὸν λόγον τοῦτον, ἀλλ' ἴσως θὰ ἠδυνάμεθα καὶ ἐνταῦθα νὰ διαβλέψωμεν τὴν ἐν-

16 Αὐτόθι 6, 16, 1. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰούλιον Ἀφρικανὸν 5.

17 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, αὐτόθι 6, 19, 12.

18 Αὐτόθι 6, 19, 6. Ὁ Εὐσέβιος νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἐρημνευτοῦ Ἀμμωνίου.

19 Αὐτόθι 6, 19, 8.

20 Κατὰ Κέλσον 5, 57.

21 Περὶ Πλωτίνου βίον 14.

22 Ματθ. 19, 12.

23 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 8, 2.

τονον περιφρόνησίν του πρὸς πᾶν τὸ ὑλικὸν καὶ σαρκικόν. Τὴν πρᾶξίν του ταύτην ἐπεδοκίμασεν ἀνεπιφυλάκτως τότε ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Δημήτριος.

Ἀφοῦ πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Σεπτιμίου ἀποκατεστάθη ἡ εἰρήνη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Ἀλεξανδρείας, ἀνασυνεστήθη πλέον καὶ ἡ ἐπισήμος κατηχητικὴ σχολή, διὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς ὁποίας ὁ ἐπίσκοπος Δημήτριος δὲν ἠδύνατο νὰ εὑρῆ καταλληλότερον πρόσωπον ἀπὸ τὸν Ὀριγένη. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην τοῦ ἐπισήμου κατηχητοῦ θὰ ἐλάμβανεν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν μικρὸν βοήθημα καλύπτον τὰς στοιχειώδεις ἀνάγκας τοῦ βίου του· ἀλλὰ δὲν ἔμεινεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν θέσιν ταύτην. Ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου (211), ἐκκληρῶν παλαιὰν του ἐπιθυμίαν, ἐπεσκέσθη τὴν Ρώμην, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ βραχὺν χρόνον καὶ εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρακολοθήσῃ ὁμιλίαν τοῦ Ἰππολύτου.

Καθ' ὅλον τοῦτον τὸν χρόνον ἐβλεπεν ὅτι ἱπῆρχε μία μερὶς μορφωμένων Χριστιανῶν καὶ Ἑθνικῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἤρκοοντο εἰς τὰ ἀπλᾶ κατηχητικὰ μαθήματα, ἀλλ' ἐζήτησαν βαθυτέραν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ πληρεστέραν ἔρμηνειαν τῶν Γραφῶν. Τώρα πλέον, ἐφ' ὅσον εἶχε συμπληρώσει τὰς ἐλλείψεις του εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἠδύνατο νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸ αἶτημα αὐτῶν καὶ οὕτω, συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Εὐσεβίου²¹, μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἀπὸ τὴν Ρώμην διήρесе τοὺς μαθητάς του εἰς δύο τάξεις, τὴν τῶν «στοιχειουμένων», τὴν ὁποίαν παρέδωκεν εἰς τὸν βοηθὸν καθηγητὴν Ἡρακλᾶν καὶ τὴν τῶν «ἐν ἔξει», τὴν ὁποίαν ἐκράτησε δι' ἑαυτόν. Τὴν ἔκθεσιν τοῦ Εὐσεβίου πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀπλοποιούσαν τὰ πράγματα. Καθ' ὅλας τὰς ὑπαρχούσας ἐνδείξεις ὁ Ὀριγένης περὶ τὸ 212 ἔπαυσε νὰ διδάσκη εἰς τὴν κατηχητικὴν σχολήν, τῆς ὁποίας τὴν διεύθυνσιν παρέδωκεν εἰς τὸν Ἡρακλᾶν, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὠργάνωσεν ἰδιαιτέραν θεολογικὴν σχολὴν ἰδιωτικοῦ χαρακτήρος. Τοῦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀφορμὴ ψυχράνσεως μετὰ τὸν ἐπίσκοπον Δημήτριον.

Ἡ φήμη τοῦ ἀνδρὸς ἐξηπλοῦτο παντοῦ καὶ εἴλκυεν ὄχι μόνον μαθητάς ἀλλὰ καὶ προσκλήσεις, ἀφοῦ ἄλλωστε οἱ χριστιανοὶ διδάσκαλοι εἶχον ἀκόμη κάτι ἀπὸ τοὺς περιοδεύοντας χαρισματούχους. Γύρω εἰς τὰ 214 ὁ διοικητὴς τῆς Ἀραβίας ἐζήτησε δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Δημήτριον Ἀλεξανδρείας τὴν ἐκεῖ ἀποστολὴν τοῦ Ὀριγένους διὰ νὰ συζητήσῃ μαζί του, καὶ ἡ ἀποστολὴ διεξήχθη ἐπιτυχῶς²². Ἐπρόκειτο φυσικὰ περὶ ταξιδίου εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς ρωμαϊκῆς Ἀραβίας Βόστρα, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ μεταβῆ ἐπαναιλημμένως εἰς τὸ μέλλον, καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς προσκλήσεως θὰ ἦτο ἴσως νὰ κατατοπισθῇ

Αὐτόθι 6, 15.

Αὐτόθι 6, 19, 16.

ὁ διοικητὴς ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν πραγμάτων, ὥστε νὰ συμπεριφέρεται πρὸς τὰς ποικίλας αἰρετικὰς παραφυάδας ἀναλόγως.

Τὸ 216 ὁ Καρακάλλος ἐπῆλθε μετὰ στρατοῦ κατὰ τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς ἐκδίκησιν διὰ τοὺς γλευασμοὺς, τοῖς ὁποίοις τοῦ ἐξετόξευον οἱ Ἀλεξανδρεῖς, ἐλεηλάτησε τὴν πόλιν. ἔκτισε τείχος διαχωρίζον τὴν πόλιν εἰς δύο, ἔκλεισε τὰς σχολὰς καὶ διέλυσε τὰς φιλοσοφικὰς ἐταιρείας. Ἐπειδὴ οἱ ἐπιτήδευοι κατηύθυνον τὸ μένος τῶν στρατιωτῶν κατὰ τῶν χριστιανῶν διδασκάλων, ὁ Ὀριγένης ἐγκαταλείψας τὴν πόλιν χάριν ἀσφαλείας κατέφυγεν εἰς τὴν Καισάρειαν Παλαιστίνης, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος Θεόκτιστος, καθὼς καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ἱεροσολύμων, τὸν ἐφιλοξένησαν μὲ ἐξαιρετικὴν προθυμίαν καὶ τοῦ ἀνέθεσαν νὰ ὁμιλῇ πρὸ τοῦ ἐκκλησιάσματος, ἂν καὶ δὲν ἦτο χειροτονημένος. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ἦτο ἄηθες νὰ ὁμιλοῦν εἰς τοῖς ναοὺς λαϊκοί, καὶ μάλιστα παρόντων ἐπισκόπων, οἱ δύο μνημονευθέντες ἄνδρες ἠναγκάσθησαν δι' ἐπιστολῆς νὰ ἀντικροῦσιν τὴν ἐκδηλωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου ἀντίθεσιν εἰς τὴν πρᾶξιν αὐτὴν. Ὅπως δὴποτε αὐτὸς κατόπιν ἀνακλήσεως ὑπὸ τοῦ Δημητρίου, διὰ γραμμάτων καὶ δι' ἀπεσταλμένων, ἐπέστρεψεν ἐντὸς ὀλίγου εἰς τὴν ἑδρὰν του²⁶.

Περὶ τὸ 224 κατὰ πρόσκλησιν τῆς Ἰουλίας Μαρμαρίας, μητρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, μετέβη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν μὲ συνοδείαν στρατιωτικοῦ ἀποσπάσματος. Ἡ Ἰουλία, γνωστὴ διὰ συγκρητιστικὰ θρησκευτικὰ ἐνδιαφέροντα, δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ μὴ ἐπιζητήσῃ συνάντησιν μὲ τὸν Ὀριγένην, διὰ νὰ λάβῃ πείραν τῆς ὑπὸ ὄλων θαυματομένης θεολογικῆς του δυνάμεως. Αὐτὸς δέ, ἀφοῦ ἐπραγματοποίησεν ὀρισμέναις διαλέξεις καὶ συζητήσεις μαζί της, ἐπέστρεψεν εἰς τὸ διδακτικὸν του ἔργον²⁷.

Εἶχεν ἤδη ἀρχίσει καὶ συγγραφικὴν δραστηριότητα ἢ ὅποια ἀνεκόπη μαζί μὲ τὴν διδασκαλικὴν λόγῳ τοῦ ἀκολουθοῦ ἐπεισοδίου. Τὸ 230 κατόπιν προσκλήσεως μετέβη εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν διευθέτησιν ἐπειγόντων ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, τῶν ὁποίων τὴν οὐσίαν δὲν γνωρίζομεν. Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου βεβαίως ἔμεινε τότε, ἦτο κατὰ τὴν ἰδικὴν του βεβαίωσιν «πραεὶά τις καὶ εὐσταθής»²⁸, ἐπομένως δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἐσωτερικοῦ θέματος. Πιθανῶς ἀπητήθη ἡ παρουσία του πρὸς ἀντίκρουσιν αἰρετικῶν διδασκάλων, οἱ ὅποιοι εἶχον ἐπισκεφθῆ τὰς Ἀθήνας καὶ διέδιδον τὰς ἀπόψεις των. Διερχόμενος πρὸ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην ἐδέχθη ἀπὸ τοὺς δύο φίλους του ἐπισκόπους τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονίαν²⁹, τὴν ὁποίαν φαίνεται ὅτι ἐπεθύμει πάντοτε χάριν ἐγκυροτέρας παρουσιάσεως τῆς

26 Αὐτόθι 6, 19, 16-19.

27 Αὐτόθι 6, 21, 3-4.

28 Κατὰ Κέλσον 3, 30.

29 Εὐζιβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 23, 4.

θεολογικῆς τοῦ διδασκαλίας ἀλλὰ δὲν ἐπετύγχανεν ἐκ μέρους τοῦ δυσκόλου Δημητρίου. Τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν δραστηριότητά του ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἔδραν του, ἀφοῦ πιθανῶς διήλθε δι' Ἐφέσου καὶ Ἀντιοχείας, εὐρέθη ἐνώπιον ἐχθρικῆς ἀτμοσφαιρας, διότι ὁ Δημήτριος, συγκαλέσας σύνοδον ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων, τὸν κατεδίκασεν εἰς ὑπερορίαν, μὲ τὴν κατηγορίαν ὅτι ἡ χειροτονία του ἔγινε πρῶτον χωρὶς ἄδειαν τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου καὶ δεύτερον παρὰ τὸ ἐμπόδιον τοῦ αὐτοευνουχισμοῦ του³⁰.

Κατέφυγε τότε εἰς τὸν μαθητὴν του ἐπίσκοπον Ἀμμώνιον, ἀλλ' ἦτο τόση ἡ ὀργή τοῦ Δημητρίου, ὥστε ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τελείως τὸ αἰγυπτιακὸν ἔδαφος. Δευτέρα σύνοδος ἐπισκόπων κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος τὸν καθήρεσε τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος. Εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτὰς, ἂν καὶ δὲν προσήχθησαν ἐπισήμως, ἐβάρυναν ἰδιαιτέρως αἱ θρυλούμεναι δογματικαὶ πλάναι τοῦ Ὀριγένους καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Δημητρίου νὰ θέσῃ ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν του ὅλας τὰς ἐκκλησιαστικὰς δραστηριότητας καὶ κυρίως τὴν θεολογικὴν ἐκπαίδευσιν. Αἱ ἀποφάσεις τῶν δύο συνόδων, ἀποσταλεῖσαι εἰς τὰς λοιπὰς Ἐκκλησίας, ἔγιναν κατὰ τὸν Ἱερώνυμον³¹ δεκταὶ ἀπὸ ὅλας πλὴν τῶν τῆς Παλαιστίνης, τῆς Ἀραβίας, τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Ἑλλάδος.

Ὅπως ὁ μέγας διδάσκαλος, ἐγκαταλείψας διαπυρντὸς τὴν πόλιν ὅπου εἶχε γεννηθῆ καὶ ἐργασθῆ ἐπιμόχθως εἰς τὸν ἀμπελῶνα τοῦ πνεύματος ἀπὸ τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης τὸ 231 ἢ 232. Ἐφερε μὲ μεγαλειώδη ἀξιοπρέπειαν καὶ ἀμνησικακίαν τὴν προσβολήν, «τοῖς ἀνέμοις τῆς πονηρίας»³². Ἀκόμη καὶ ὅταν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δημητρίου, ἐπεχείρησε νὰ ἐπισκευθῆ τὸν παλαιὸν μαθητὴν του καὶ διάδοχον ἐκείνου Ἡρακλᾶν μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ γίνῃ δεκτὸς ἐκ νέου καὶ ἀπεκρούσθῃ, δὲν ἐγόγγυσεν³³.

Μὲ ἐνθάρρυνσιν τοῦ Θεοκτίστου συνέστησεν εἰς τὴν Καισάρειαν νέαν θεολογικὴν σχολὴν τὴν ὁποίαν διηύθυνε μέχρι τοῦ θανάτου του πλὴν μερικῶν διαλειμμάτων. Προσείλκυσε καὶ πάλιν πολυαριθμοὺς καὶ διαπρεπεῖς μαθητὰς, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται ὁ Γρηγόριος Θαυματουργὸς καὶ ὁ ἀδελφὸς του Ἀθηνόδορος, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ ἐθνικὸς λόγιος Λογγίνος. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοῦ ἀποφοιτῶν ἀπηύθυνε κατὰ τὴν τότε συνήθειαν εἰς τὸν διδάσκαλον τὸν *Λαριστήριον Λόγον*, ἐκ τοῦ ὁποίου μαθάνομεν τί ἐδίδασκεν ὁ Ὀριγένης εἰς τὴν σχολὴν. Εἰσήγε τοὺς μαθητὰς κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀστρονομίαν, ἔπειτα τοὺς ὠδήγει εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, τέλος δὲ παρέδιδε θεολογίαν³⁴. Ὁ ἐπίσκοπος Καισα-

30 Φαπτιοῦ, *Μνημόβιβλος* 118.

31 Epist. 33, 4. *De viris illustr.* 54.

32 *Εἰς Ἰωάννην* 6, 2.

33 ΓΕΝΝΑΣΙΟΥ, *De viris illustr.* 33. Φαπτιοῦ, *Συναγωγαὶ καὶ ἀποδείξεις* 9.

34 *Λόγος χαριστήριος* 7-15

ρείας της Κυπαδοκίας Φιρμιλιανός τον ἐθαύμαζε τόσο πολύ, ὥστε κατὰ καιρούς μετέβαινε εἰς τὴν Παλαιστίνην διὰ νὰ τὸν ἀκούσῃ, ἄλλοτε δὲ τὸν προσεκάλεε εἰς τὴν ἔδραν του³⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἴθουσαν τῆς σχολῆς ὁ διδάσκαλος ἐκήρυσσεν εἰς τοὺς ναοὺς, συνήθως μὲν ἐκάστην Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν, ἐνίοτε δὲ καθημερινῶς.

Κατὰ τὴν περιόδον τῆς ἐν Καισαρείᾳ δραστηριότητος τοῦ συνεπλήρωσε τὰ ἡμιτελῆ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα καὶ συγγράμματα, συνέταξε δὲ τὰ ὑπόλοιπα. Ἡ συγγραφικὴ τοῦ ἀπόδοσις ἦτο τῶρα μεγαλύτερα. Μαζί του εἶχεν ἔλθει ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρείαν ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀμβρόσιου, ὁ ὁποῖος τὸν ἐπέεξε νὰ γράφῃ περισσότερα καὶ διέθετε τὰ ἀπαραίτητα ὑλικά μέσα διὰ τὴν ἀντιγραφὴν καὶ ἐκδοσιν τῶν ἔργων του. Κατὰ τὸν διωγμὸν ὁ ὁποῖος ἠγέρθη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Μαξιμίνου Θρακὸς εἰς τὸν θρόνον (235), ὁ Ὀριγένης ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Ἀμβρόσιον καὶ τὸν Πρωτόκτητον, ἐγκλεισθέντας εἰς τὰς φυλακάς, τὸν *Πρωτοεπιτοκὸν εἰς μαρτύριον*. Ὁ Παλλάδιος ἰσχυρίσθη ὅτι οὗτος κατὰ τὸν διωγμὸν ἐκεῖνον κατέφυγεν εἰς τὴν Καισαρείαν Κυπαδοκίας καὶ ἔμεινε πλησίον τῆς παρθένου Ἰουλιανῆς³⁶, πιθανῶς ἀπὸ παρερμηνείαν τῶν πληροφοριῶν τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἐν συνδυασμῷ μὲ ἄλλην ἄγνωστον εἶδησιν. Ὅτι μὲν ἐπεσκέφθη καὶ ἔμεινε εἰς τὴν πόλιν ἐκεῖνην, εἶναι ἀναμφισβήτητον, ἂν καὶ ὅχι ἐπὶ τόσον χρόνον ὅσον ὑπαινίσσεται ὁ Ἰερώνυμος, «*et diu tenuit*»³⁷, τοῦτο ὅμως συνέβη πιθανῶς εἰς ἄλλαν εὐκαιρίαν.

Εἶναι πάντως βεβαιωμένον ὅτι περὶ τὸ 240 ἀνέλαβε δι' ἄγνωστον λόγον ταξίδιον εἰς Ἀθήνας³⁸, ὅπου ἔμεινε ἐπ' ἀρκετὸν, ἀφοῦ, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἄλλοῦ, συνέταξεν ἐκεῖ ἐκτενῆ τμήματα ὑπομνημάτων του, κατὰ τὴν μετάβασιν δὲ ἢ τὴν ἐπιστροφὴν ἀπὸ ἐκεῖ παρέμεινε ἐπ' ἀρκετὸν εἰς τὴν Νικομήδειαν πλησίον τοῦ φίλου τοῦ Ἀμβροσίου, ἀπὸ ὅπου ἀπέστειλε τὰς δύο σωζομένας ἐπιστολάς του. Περὶ τὸ 242 ἐπὶ Γορδιανοῦ πάλιν προσεκλήθη εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Ἀραβίαν ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς περιοχῆς, διὰ νὰ ἀνακαλέσῃ εἰς τὴν ὀρθὴν πίστιν τὸν μοναρχιανικῶν φρονημάτων Βήρυλλον Βόστρων, ὅπερ καὶ ἐπέτυχεν³⁹. Ἐπανήλθεν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν μετ' ὀλίγα ἔτη ἐπὶ Φιλίππου Ἀραβος, διὰ νὰ ἀναίρῃ διδασκαλίαν τῶν Μοναρχιανῶν καὶ τῶν Θνητοψυχιτῶν⁴⁰. Τὰ πρακτικὰ τῶν γενομένων ἐκεῖ τότε συζητήσεων διεσώθησαν ὑπὸ τὸν τίτλον *Διάλεκτος πρὸς Ἱεροκλείδαν*.

Τόσον μὲ τὸν Φίλιππον ὅσον καὶ μὲ τὴν σύζυγόν του Σεβήραν διετήρει ἀλληλογραφίαν, τῆς ὁποίας καρπὸς ἦτο, ὅπως φαίνεται, ἡ εὐμενὴς στάσις τοῦ βασιλέως τούτου ἐναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν ἐπλάσθη καὶ ὁ θρύλος ὅτι οὗτος ἦτο Χριστιανός⁴¹.

35 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 27.

36 *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία* 64.

37 *De viris illustr.* 54.

38 Αὐτόθι 6, 32, 2.

39 Αὐτόθι 6, 33.

40 Αὐτόθι 6, 37.

41 Αὐτόθι 6, 34.

Κατά τὸν διαγωγὸν τοῦ Λεκίου (250) ὁ Ὠριγένης συνελήφθη, ἐρρίφθη εἰς τὰς φυλακὰς καὶ ἐβασανίσθη⁴². Ὁ Φώτιος διασώζει μαρτυρίαν τοῦ Παμφίλου⁴³ ὅτι ἀπέθανε τότε μαρτυρικὸν θάνατον, ἀλλ' αὕτη εἶναι προφανῶς ἐσφαλμένη. παραμένει δὲ ἄγνωστον ἂν πράγματι ὁ Παμφίλος εἶχε καταγράψει τοιαύτην πληροφορίαν ἢ ὁ Φώτιος κατὰ λάθος τὴν ἀπέδωκεν εἰς ἐκεῖνον. Ὁ Εὐσέβιος⁴⁴, ὁ Ἰερώνυμος⁴⁵ καὶ ὁ Ἐπιφάνιος⁴⁶ βεβαιοῦν ὅτι ἀπέθανεν εἰς Τύρον ὡς ὁμολογητῆς λόγῳ τῶν κακώσεων βραδύτερον ἐπὶ αὐτοκράτορος Γάλλου εἰς ἡλικίαν 69 ἐτῶν, ἄρα τὸ 254, καὶ ἐτάφη ἐκεῖ. Ἴσως εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν εἶχεν ὑποστῆ τὸν βασανισμόν, ὑπὸ τὸν ὁποῖον προφανῶς δὲν ἀνέλαβε πλήρως τὰς δυνάμεις του, διὸ καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του δὲν πρέπει νὰ ἐδίδαξεν, ἀλλὰ συνέχισε τὴν συγγραφὴν τουλάχιστον ἐπιστολῶν.

2. ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΣ

Ὁ Ὠριγένης ἐπῆρξε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ πολυγραφώτατος συγγραφεὺς ὄλων τῶν αἰῶνων καὶ ὀπωσδήποτε ἔγραψε τόσον πολλὰ ὅσα ὀλίγοι ἄνθρωποι δύνανται ὑπλῶς νὰ ἀναγνώσουν εἰς ὄλον τὸν βίον των. «Τίς ἠδυνήθη νὰ ἀναγνώσῃ ὅσα ἔγραψεν αὐτός;» «Quis enim unquam tanta legere potuit, quanta ipse conscripsit?»⁴⁷. Ὑπῆρχεν ἀνέκαθεν εἰς λόγους διχογνωμία ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν συγγραμμάτων του. Ὁ Ἐπιφάνιος μαρτυρεῖ ὅτι ἡ φήμη τὸν ἔφερε νὰ ἔχη γράψει 6.000 βιβλία⁴⁸, ἐνῶ ὁ Ρουφῖνος εἰρωνεύεται τοῦτον, διότι ἐνόμισεν ὅτι ἰσχυρίζετο ὅτι εἶχεν ἀναγνώσει τόσου βιβλία τοῦ ἀνδρός⁴⁹. Ὁ Εὐσέβιος βεβαιώνει ὅτι εἰς τὸν *Βίον Παμφίλου* εἶχε συμπεριλάβει πλήρη κατάλογον τῶν ἔργων τοῦ ἀνδρός, τὸν ὁποῖον εἶχε κατεργασίσει εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Καισαρείας, ὅπου ταῦτα ἦσαν συγκεντρωμένα μετὰ τὴν φροντίδα τοῦ Παμφίλου⁵⁰. Τὸν κατάλογον τοῦτον, ἀπολεσθέντα ἔπειτα, εἶχεν ἀντιγράψει ὁ Ἰερώνυμος, ὁ ὁποῖος καὶ πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι περιελάμβανε 2.000 τίτλους⁵¹, μέρος δὲ αὐτοῦ καλύπτουν 800 τίτλους περιέσωσεν εἰς τὴν ἐπιστολὴν 33 πρὸς Πάουλον. Πρέπει φυσικὰ νὰ σημειωθῆ ὅτι πρόκειται περὶ βιβλίων κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἔννοιαν τοῦ δρου βιβλίου, ἢτοι ἐγγράπτου ὑλικοῦ ἐκτάσεως μιᾶς μεγάλης ὀμιλίας, εἴτε αὐτοτελὲς ἦτο εἴτε τμῆμα μεγάλου συγγράμματος ἀπετέλει. Ἐπὶ παραδείγματι τὸ Ὑπόμνημά του εἰς Ματθαῖον δὲν ὑπελογίζετο ὡς ἓν βιβλίον ἢ σύγγραμμα ἀλλ' ὡς 25, διότι ἦτο διηρημένον εἰς 25 τόμους. Ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ μόνῃ ἢ ἀπυρίθμησις τῶν ἔργων του δεικνύει τὴν μεγάλην ἀντοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἀδιάκοπον πνευματικὴν

42 Αὐτόθι 6, 39, 5.

43 *Μυροβιβλος* 118.

44 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 1.

45 *De viris illustr.* 54.

46 *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν* 18.

47 *Epist.* 33 *ad Paulam*.

48 *Ἰανάριον* 64, 63.

49 *Παρ' Ἰερωνύμου, Adv. Rufinum* 2, 13, 22.

50 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 32, 3.

51 *Adv. Rufinum* 2, 22.

ἐργασίαν, διὰ τὴν ὁποῖαν ἔλαβε τὸ δεύτερον ἐπωνύμιον χαλκέντερος. Κατὰ τὸ λεξικὸν Σούδα πρῶτος ὠνομάσθη χαλκέντερος ὁ Δίδυμος, ἄλεξανδρεὺς γραμματικὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, λόγῳ τῆς ἐπιμόνου ἐπιδόσεως εἰς τὴν συγγραφὴν βιβλίων, συντάξας περὶ τὰ 3.000.

Φαίνεται ὡσάν νὰ ἐγεννήθη διὰ νὰ ὁμιλῆ καὶ νὰ γράφῃ, ἔγραφε δὲ μετὸς τὴν εὐκολίαν ὅσῃν ἔχει νεώτερος δημοσιογράφος ἐπὶ θεμάτων τοῦ καθημερινοῦ βίου, διότι ἔγραφεν ὅπως ὠμίλει. Φαίνεται ὅτι, ἀκολουθῶν τὰς ἀπόψεις τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ἀμμωνίου Σακκά, ἐφρόνει ὅτι τουλάχιστον μέρος τῆς δογματικῆς διδασκαλίας πρέπει νὰ τηρηθῆται μυστικόν, ἐσωτερικόν εἰς στενὸν κύκλον μαθητῶν⁵², διὸ καὶ ἐβράδυνε πολὺ νὰ ἀρχίσῃ τὴν συγγραφὴν, μέχρις ὅτου ἐφθασεν εἰς τὴν ὠριμότητα τῶν 33 ἐτῶν, τὸ 218. Ἄλλ' ὅταν ἤρχισε, δὲν ἐστιμᾶτῃσε ποτὲ νὰ γράφῃ. Ἐχὼν συνυῖσθησιν τῆς ἀτελειώτου πολυγραφίας του, ἠθέλησε νὰ τὴν δικαιολογήσῃ, μετὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι φλύαρος εἶναι ὁ ποῖος λέγει κάτι ξένον πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ὄχι ὁ ποῖος λέγει τὴν ἀλήθειαν· ὁ τελευταῖος δὲν πολυλογεῖ, ἔστω καὶ ἂν λέγῃ πολλά, διότι εἶναι ὡσάν νὰ λέγῃ ἓνα λόγον. «Ὁ φθεγγόμενος δὲ δήποτε τῆς θεοσεβείας ἀλλότριον πολυλογεῖ, ὁ δὲ λέγων τὰ τῆς ἀληθείας, κἂν εἴπῃ τὰ πάντα ὡς μηδὲν παραλιπεῖν, ἓνα ἅει λέγει λόγον»⁵³.

Εἶχε τὸν καταλληλότερον ἐξοπλισμὸν διὰ νὰ ἀναδειχθῇ εἰς μέγαν στοχαστὴν, καθ' ὅσον ἐγνώριζε καλῶς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν κλασικὴν γραμματείαν εἰς τὸ σύνολόν της σχεδόν, τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τῆς παλαιότερας καὶ τῆς συγχρόνου τοῦ ἐποχῆς, τὴν Γραφὴν εἰς ὅλας τὰς πτυχάς της, τὴν χριστιανικὴν σκέψιν εἰς ὅλην τὴν ἐξέλιξίν της. Αὐτὰ εἶναι βεβαίως προϋπόθεσις διὰ νὰ καταστῇ στοχαστικὸς συγγραφεὺς, ὄχι ὅμως καὶ νὰ γίνῃ λογοτεχνικὸς συγγραφεὺς. Ὅταν ἀναγινώσκῃ κανεὶς Ὁριγένην μετὰ τὸν Κλήμεντα καὶ μετὰ τὴν ρέουσιν καὶ δροσερὰν ἔκθεσιν ἐκείνου ἔρχεται εἰς τὴν ξηρὰν διαπραγματέυσιν τούτου, βλέπει μίαν σοβαρὰν ἀδυναμίαν αὐτοῦ. Ἡ ἀδυναμία αὕτη εἶναι ὁ κύριος παράγων διὰ τὸν ὁποῖον τόσον δύσκολα ἀναγινώσκειται εἰς τόσον σαφῆς καὶ εὐληπτος συγγραφεὺς, ὅπως εἶναι ὁ Ὁριγένης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν τόσον δυσνόητον Κλήμεντα ὁ ποῖος ἐλκύει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου λόγῳ τῶν λογοτεχνικῶν προτερημάτων του. Ὁ Ὁριγένης εἶναι μέγας διανοητὴς καὶ διδάσκαλος, ἀλλὰ τίποτε ἄλλο.

Ἡ ἀνωτέρω ἀδυναμία του δὲν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διέθετεν ἔμφυτον τάλαντον λογοτεχνικῆς ἐκφράσεως· ὀφείλεται ἀπλούστατα εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἠθέλε νὰ ἐκφρασθῇ τεχνητῶς. Φαίνεται ὅτι ἦτο

52 Κατὰ Κέλσου 1, 7.

53 Εἰς Ἰωάννην 5, 5. πόσπασμα ἀπὸ τὴν λοκαλίαν.

τόσον γλυκὺς καὶ ἑλκυστικὸς ὁμιλητῆς, ὥστε ἴσως ἐνόμιζεν ὅτι καὶ τὰ κείμενά του θὰ ἦσαν ἐξ ἴσου ἑλκυστικά, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ἀτημέλητα. Ὁ κύριος φυσικὰ λόγος τοῦ ἀπεριτέχνου εἶναι ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιμεληθῆ τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς τῶν κειμένων του, ὄχι μόνον διότι ἦσαν τόσον πολλὰ, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν κατεγράφοντο κἂν ἀπὸ τὸν ἴδιον, πλὴν ὠρισμένων περιπτώσεων. Συνήθως ἢ ὑπηγόρευε τὰ κείμενά του εἰς ταχυγράφους ἢ ἐπέτρεπεν εἰς ταχυγράφους νὰ καταγράφουν διαλέξεις καὶ ὁμιλίας του. Τὰ ἔργα του περικλείουν γνωρίσματα τῆς κατὰ τοιοῦτον τρόπον σιτᾶξάως των, ἰδίως ὅσα ἀποτελοῦνται ἀπὸ σειρὰς βιβλικῶν παραθεμάτων, τὰ ὁποῖα ὁμιλῶν ἐξέφερε πρὸς τοὺς ἀκροατὰς του, μὲ ἑλαφρὸν σχολιασμόν. Ὁρισμένα ἐλαττώματα, ὅπως εἶναι οἱ πλατυασμοί, αἱ ἐπαναλήψεις, ἡ ἔλλειψις καλλιεργημένου ὕφους, ὀφείλονται εἰς τὴν ἴδιαν αἰτίαν. Σπανίως εὗρισκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιθεωρήσῃ τὰ ἀντίγραφα, τὰ ὁποῖα παρεσκεύαζον οἱ καλλιγράφοι βάσει τῶν ταχυγραφικῶν σημειώσεων.

Ὅλιγον πρὸ τοῦ 220 συνεδέθη μαζί του ὁ πλούσιος Ἀμβρόσιος, ὁ ὁποῖος, ἀνήκων προηγουμένως εἰς τὴν βυζαντινιανὴν αἵρεσιν, εἰλκυσθη δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἐγένεν ὁ στενωτέρος φίλος του καὶ ἀνέλαβε τὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων του, δαπανῶν πᾶν ὅ,τι ἀπαιτεῖτο διὰ τὴν ἀνετον καταγραφὴν καὶ ἀντιγραφὴν τῶν κειμένων. Ὅπως διηγεῖται ὁ Εὐσέβιος, «ταχυγράφοι τε γὰρ αὐτῷ πλείους ἢ ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν παρῆσαν ὑπαγορεύοντι, χρόνοις τεταγμένοις ἀλλήλους ἀμείβοντες, βιβλιογράφοι τε οὐχ ἦττους, θῆμα καὶ κόραις ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν ἡσκημέναις· ὧν ἀπάντων τὴν δέουσαν τῶν ἐπιτηδείων ἀφθονον περιουσίαν ὁ Ἀμβρόσιος παρεστήσατο»⁵⁴. Εἰς ἐπιστολὴν του, τὴν ὁποίαν θὰ ἴδωμεν εἰς τὴν θέσιν τῆς, ὁ Ὁριγένης παραπονεῖται τρυφερῶς ὅτι ὁ φίλος του εἶχε καταστῆ πραγματικὸς ἔργοδιώκτης, ἐργοδηγός, καὶ δὲν τοῦ ἄφηνε καιρὸν δι' ἀνάπαυσιν, ἀκόμη οὔτε κατὰ τὴν νύκτα οὔτε κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ φαγητοῦ. Αὐνάται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ὁ ἀρχαιότερος γνωστὸς ἐκδότης βιβλίων. Σκοπὸς τοῦ ἐργαστηρίου του ἦτο πρῶτον μὲν ἡ τροφοδότησις τῶν φοιτητῶν τῆς σχολῆς διὰ σημειώσεων, δεύτερον δὲ ἡ εὐρυτέρα ἐκτὸς αὐτοῦ διάδοσις τῶν ἔργων τοῦ διδασκάλου. Ὁ ἴδιος ὁμοῦς ὁ διδάσκαλος ἦτο ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τὸ δεύτερον τοῦτο σημεῖον⁵⁵. Διὰ τοῦτο ἐνίοτε ὁ Ἀμβρόσιος ἐξέδιδεν ἔργα του κρυφίως, πρὶν ἀκόμη ἐπιθεωρηθοῦν ὑπὸ τοῦ ἰδίου πρὸς ἐκκαθάρισιν τουλάχιστον ἀπὸ ἐνδεχομένης πλάνας.

⁵⁴ Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 23, 2
⁵⁵ Ὑπόμνημα εἰς γαλασίς,
 πρὸλ. PG 12, 1077-1080.

Ὅπως εἶπομεν ἤδη, ὁ Ὁριγένης παρὰ τὴν ἔφεσιν καὶ τὴν οὐσιώδη ἰκανότητα πρὸς συγγραφὴν, ἐβράδυνε νὰ αἰσθανθῆ τὴν ἀνάγκην αὐτῆς. Συνέταξε πολλὰ ἔργα του εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν κατὰ τὰ ἔτη 218-230,

περισσότερα ακόμη εις τὴν Καισάρειαν (232-250) καὶ ὄχι ὀλίγα εἰς ἄλλας πόλεις κατὰ τὰς συντόμους ἢ παρατεταμένας ἐπισκέψεις του, εἰς τὰς Ἀθήνας⁵⁶, τὴν Τύρον⁵⁷, τὴν Νικομήδειαν⁵⁸.

Τὰ ἔργα τοῦ Ὀριγένους, καλύπτοντι ὅλον τὸν χρόνον τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, θὰ ἐξετάσωμεν ἐν συνεχείᾳ κατὰ κατηγορίας. Γνωρίζοντες μὲ πόσῃ ἐπιμέλειᾳ ἐμελετῶντο ταῦτα, τουλάχιστον κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, θὰ ἔπρεπε νὰ δοκιμάσωμεν ἔκπληξιν ἐκ τοῦ ὅτι τόσον ὀλίγα ἐν σχέσει μὲ τὸν συνολικὸν ὄγκον των ἔχουν διασωθῆ. Τὰ αἷτια τῶν μεγάλων ἀπωλειῶν θὰ ἐπισημανθοῦν εἰς τὴν κατάλληλον θέσιν. Σῶζονται βεβαίως ἀρκετὰ συγγράμματα εἰς τὸ πρωτότυπον διὰ τῆς ἀμέσου παραδόσεως καὶ πολυάριθμα τεμάχια διὰ τῆς ἐμμέσου παραδόσεως, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τῆς Φιλοκαλίας, ἡ ὁποία ἐφιλοτεχνήθη ὑπὸ τῶν Βασιλείου καὶ Γρηγορίου, καὶ τῶν σειρῶν, πολὺ δὲ περισσότερα εἰς λατινικὴν μετάφρασιν.

3. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Ὀριγένης εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν βιβλικιστῆς θεολόγος τῆς ἀρχαιότητος, ὁ ὁποῖος ἠγωνίζετο νὰ εἴρῃ τὸ βάθος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ὀπισθεν τοῦ γράμματος τῆς Βίβλου. Τὴν ἐμελέτησε καὶ τὴν ἠρμήνευσεν ὀλοκλήρον, διότι τὴν ἐθεώρει ὄχι ἀπλῶς ὄργανον τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἀναπόσπαστον συστατικὸν τῆς. Δι' ὀλοκλήρου τῆς Γραφῆς εὐρίσκει διήκον ἐνιαῖον πνεῦμα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ θεωρῆ πρέπον νὰ ἀφαιρῆ κανεὶς ἀπὸ αὐτὴν, ὅπως οἱ Γνωστικοί, ἢ νὰ προσθέτῃ ὅ,τιδήποτε. «Ὡς ἐνὶ δὲ σώματι τῇ ἀπάσῃ προσελθετέον Γραφῇ καὶ τὰς ἐν τῇ ἁρμονίᾳ τῆς πάσης συνθέσεως αὐτῆς εὐτονωτάτας καὶ στεροτάτας συνοχᾶς οὐ συντριπτέον, οὐδὲ διακοπτέον, ὅπερ πεποιήκασιν οἱ τὴν ἐνότητα τοῦ ἐν πάσαις ταῖς Γραφαῖς πνεύματος τὸ ὄσον ἐπ' αὐτοῖς συντρίβοντες»⁵⁹.

Ἐποχρωμένον ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ ἀκολουθῇ τὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἰς τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης περιελάμβανε περισσότερα ἀπὸ τὸν ἰουδαϊκὸν κανόνα βιβλία, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀπολογητικῶς τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, παρουσιάζεται διστακτικὸς εἰς τὴν ἐπιλογὴν μεταξὺ τοῦ εὐρέος καὶ τοῦ στενοῦ κανόνος. Δὲν δύναται νὰ φαντασθῇ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀθετηθοῦν τὰ ἀγιογραφικὰ ἀντίγραφα τῆς Ἐκκλησίας⁶⁰ ἢ ὅτι αἱ πιστευόμεναι εἰς τὰς Ἐκκλησίας γραφαὶ ὡς θεῖαι θὰ παύσουν νὰ θεωροῦνται οὕτως⁶¹. Ἀγωνίζεται νὰ ἀποδείξῃ τὴν γνησιότητα τῆς περὶ Σωσάννης διηγήσεως, καλεῖ τόσον τὴν Σοφίαν Σολομώντος ὅσον καὶ τὴν Σοφίαν Σειράχ ρητῶς «θεῖον

56 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 32.

57 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 64, 3.

58 Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰούλιον Ἀφρικανόν.

59 Εἰς Ἰωάννην 10, 18.

60 Πρὸς Ἀφρικανόν 4.

61 Εἰς Ἰωάννην 1, 4.

λόγον»⁶², χρησιμοποιεί ευρέως παραθέματα από τα δευτεροκανονικά βιβλία. Από της άλλης όμως πλευράς αποφεύγει να έρμηνεύσει, είτε συνεχώς είτε εις όμιλίας, τα δευτεροκανονικά βιβλία και όταν θέλη να παραθέσει πίνακα των ένδιαθήκων γραφών, έντάσσει εις αυτόν μόνον τα 22 (ή 39) βιβλία του έβραϊκού κανόνος⁶³.

Εις την Κ. Διαθήκην, ακολουθών επίσης την εκκλησιαστικήν παράδοσιν, με τās παρατηρήσεις του, δίδει μίαν εικόνα όλης της ποικιλίας της με την διαφοράν ότι, προσεκτικώτερος από τον Κλήμεντα, δέν περικλείει εις τον κανόνα απόκρυφα και ψευδεπίγραφα συγγράμματα, άν και θεωρεί θεόπνευστον τον *Ποιμένα* του Έρμα. Από τα εύαγγέλια αναγνωρίζει μόνον τα τέσσαρα κανονικά, ως στοιχεία, σημεία όρίζοντος του χριστιανικού κόσμου⁶⁴. Τα ακολουθούν αι Πράξεις Άποστόλων του Λουκά. Χρησιμοποιεί άδιακρίτως τās 14 επιστολάς του Παύλου, αλλά δέν παραδέχεται την παύλειον προέλευσιν της Προς Έβραίους, της όποιας τα μέν νοήματα εύρίσκει παύλεια, την δε φραστικήν ξένην, διό και εκφέρει εκείνην την έντυπωσιακήν γνώμη, «τίς μόν ό γράψας την επιστολήν, τό μέν άληθές Θεός οίδεν»⁶⁵. Βεβαιώνει ότι γενικώς αναγνωρίζονται μία επιστολή του Πέτρου και μία του Ιωάννου,θά ήτο δε διατεθειμένος να δεχθῆ ότι οἱτοί έγραψαν άκόμη μίαν και δύο άλλας άντιστοιχως, άν και αύται άμφιβάλλονται⁶⁶. Σαφώς επίσης αναγνωρίζει τās επιστολάς Ιακώβου και Ιούδα, άν και ένίοτε φαίνεται να διστάζει σχετικώς⁶⁷. Δέν διστάζει όμως καθόλου διά την Άποκάλυψιν.

Τα προφητικά κείμενα δέν είναι άνθρώπων συγγράμματα, αλλά λόγοι Θεού, θεόπνευστοι γραφαί, όπως άπεδείχθη από την έπαλήθευσιν των διά της έπιφανείας του Χριστου⁶⁸. Το ίδιον δε ίσχύει δι' όλόκληρον την Γραφήν, ή όποία περικλείει την σοφίαν του Θεού εν μυστηρίω⁶⁹. Η Γραφή είναι μία άπέραντος συμβολοθάλασσα. Το γεγονός ότι αύτη περιέχει μυστικά, τα όποία πρέπει να εξαχθούν, άπαιτεί κατάλληλον έρμηνευτικήν μέθοδον. Δέν είναι δυνατόν να δώση αποτέλεσμα ή κατά γράμμα έρμηνεία των κειμένων, διότι αύτη παρουσιάζει τελείως άνθρωπομορφικήν την θρησκείαν της Π. Διαθήκης. Ο Θεός δέν είναι κηπουρός διά να φυτεύη δένδρα εις τον παράδεισον, και τοιαύται παραστάσεις δύνανται να έρμηνευθούν όρθως μόνον με την αναγωγικήν μέθοδον, ένψ οι εφαρμόζοντες την κατά γράμμα έρμηνείαν άστοχούν.

Τό έρμηνευτικόν πρόβλημα ήτο δξυ ήδη από των άρχων της χριστιανικής γραμματείας, αλλά σүн τῷ χρόνῳ έγινεν δξύτερον, άφ' ότου Ιουδαίοι και Έθνικοί και Γνωστικοί έλαβον θέσιν έναντι της χρι-

62 Κατά Κέλσου 3, 72, 8, 50.

63 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Έκκλ. Ιστορία 6, 25, 2.

64 Εις Ιωάννην 1, 6.

65 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Έκκλ. Ιστορία 6, 25, 14.

66 Αὐτόθι 6, 25, 8-10.

67 Αι' Ιακώβου Όμιλία 4, 2 Εις ψαλμόν 36. Όμιλία εις Λευϊτικόν 2, 4 Δι' Ιούδα Εις Ματθαϊον 10, 17.

68 Περὶ άρχων 4, 1, 6.

69 Εις Ιωάννην 10, 23.

στιανικῆς ἑρμηνείας τῶν προφητειῶν. Ὁ Ὀριγῆνης τώρα εὐρίσκειτο πρῶτον ἐνώπιον τῶν Ἰουδαίων οἱ ὅποιοι βλέποντες ὅτι τίποτε ἀπὸ τὰ προφητευόμενα δὲν ἐξεπληρώθη αἰσθητῶς εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν ἀπέρριπτον. Δεύτερον ἐνώπιον τῶν Γνωστικῶν οἱ ὅποιοι βλέποντες τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν ἀνθρωπομορφικῶν διατυπώσεων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῶν πνευματικῶν τῆς Κ. Διαθήκης κατέληγον εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ δύο διαθήκαι εἶναι προϊόντα δύο ἀντιθέτων θελήσεων, δύο ἀντιπάλων Θεῶν. Τὸ λάθος καὶ τῶν μὲν καὶ τῶν δὲ ἦτο ὅτι ἠρμήνευον τὰ γραφικὰ κείμενα κατὰ γράμμα. Εἰς αὐτοὺς βεβαίως προσετίθεντο καὶ οἱ «ἀπλοϊκότερου» Χριστιανοί, οἱ ὅποιοι ἠρμήνευον κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον⁷⁰, αὐτοὶ δὲ ἦσαν καὶ οἱ πλησιέστερον εὐρισκόμενοι πρὸς τὸν Ὀριγῆνη καὶ ἄρα ἐντονώτερον προκαλοῦντες τὴν ἀντίθεσιν του.

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ὀριγῆνου ἦτο μεθοδικωτέρα ἀπὸ ὅσον ἦτο ἡ ἀπάντησις τῶν προγενεστέρων θεολόγων οἱ ὅποιοι ἐχρησιμοποίησαν τὴν τυπολογικὴν ἑρμηνείαν, ἀλλ' ὅπως ὅποτε ὀφείλει πολλὰ εἰς αὐτοὺς, τὸν Ἰουστίνον, τὸν Εἰρηναῖον, καὶ ἰδίως τὸν Μελίτων καὶ τὸν Κλήμεντα. Μὲ ἓνα λόγον εἶναι αὕτη: Τὰ κείμενα τῆς Π. Διαθήκης ἀποδίδουν νόημα μόνον ἐὰν ἑρμηνευθοῦν πνευματικῶς, ὅποτε ἀποκρυπτογραφοῦνται. Διατί ὁμως ἡ Γραφή δὲν προσφέρει γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν περικαλύπτει; διατί περικλείει μυστικά; Ἐδῶ εὐρίσκεται ἐν ἀπὸ τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς ὅλης διδασκαλίας τοῦ Ὀριγῆνου. Περιέχει μυστικά διὰ τὴν ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἄσκησιν τῆς ἐλευθερίας. Ὁ τρόπος παρουσιάσεως τῶν ἀληθειῶν ὑπὸ τοῦ θείου Λόγου διὰ μέσου τῶν ἱερῶν συγγραφέων μὲ ἀπόρρητα μυστήρια ἐπιδιώκει δύο σκοποὺς διλημματικῶς: ἅφ' ἑνὸς μὲν νὰ καταστῇ κοινωνὸς τοῦ συνόλου τῶν θείων δογμάτων ὁ δυνάμενος νὰ ὑπομείνῃ τὸν κόπον τῆς προσωπικῆς ἐρεῦνης διὰ τὴν εἰσέλθῃ εἰς τὸ βάθος τῶν ἀγιογραφικῶν νοημάτων, ἅφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπωφεληθῇ τῶν αἰσθητῶν διηγήσεων αἱ ὅποια ἐπίσης περιέχουν κάποιον ὠφέλιμον διδασκαλίαν ὁ μὴ δυνάμενος νὰ ὑπομείνῃ αὐτὸν τὸν κόπον⁷¹.

Τὸ μυστήριον ὁμως τῆς Γραφῆς εἶναι βασικῶς ἓν, ὁ Χριστός. Εἰς ὅλην τὴν Π. Διαθήκην κρύπτεται ὁ Χριστός καὶ εἰς ὅλην τὴν Κ. Διαθήκην φανερόνεται αὐτός ὁ ὅποιος κρύπτεται εἰς τὴν προηγουμένην. Αὐτός δὲ εἶναι καὶ ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῶν δύο διαθηκῶν καὶ ἡ κλεῖς τῆς ἑρμηνείας των. Μὲ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἡ Π. Διαθήκη εἶναι σκιά τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ ἡ Κ. Διαθήκη εἶναι σκιά τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.

Ἡ Γραφή εἶναι ζωντανὸς ὀργανισμὸς ἔχων σῶμα, ψυχὴν καὶ πνεῦμα,

70 *Περὶ ἀρχῶν* 4, 2, 1.

71 *Περὶ ἀρχῶν* 4, 2, 7 ε.

ὅπως ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμός, τὰ δὲ νοήματα τῶν γραφικῶν κειμένων εἶναι τριπλᾶ, ἤτοι σαρκικά, ψυχικά καὶ πνευματικά, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ τρία συστατικά τοῦ ἀνθρώπου, οὕτως ὥστε νὰ οἰκοδομοῦνται ὅλα αἱ τάξεις τῶν Χριστιανῶν.

«Οὐκοῦν τριχῶς ἀπογράφεσθαι δεῖ εἰς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν τὰ τῶν ἁγίων γραμμάτων νοήματα· ἵνα ὁ μὲν ἀπλούστερος οἰκοδομηταὶ ἀπὸ τῆς οἴονει σαρκὸς τῆς Γραφῆς, οὕτως ὀνομαζόντων ἡμῶν τὴν πρόχειρον ἐκδοχὴν, ὁ δὲ ἐπὶ ποσὸν ἀναβεβηκὸς ἀπὸ τῆς ὡσπερὶ ψυχῆς αὐτῆς, ὁ δὲ τέλειος...ἀπὸ τοῦ πνευματικοῦ τοῦ νόμου, σκιάν περιέχοντος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν. Ὡσπερ γάρ ὁ ἀνθρώπος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ πνεύματος, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ οἰκονομηθεῖσα ὑπὸ Θεοῦ εἰς ἀνθρώπων σωτηρίαν δοθῆναι Γραφή»⁷².

Τυπικοὶ λόγοι ἀναγκάζουν τὸν Ὁριγένη νὰ ὀμιλήσῃ ἐδῶ περὶ τριῶν νοημάτων, τοῦ ἱστορικοῦ (σώματος), τοῦ ἠθικοῦ (ψυχῆς), τοῦ πνευματικοῦ (πνεύματος). Εἰς τὴν πραγματικότητα τὰ νοήματα εἶναι δύο καὶ τὸ δαύτερον δύναται νὰ λάβῃ ποικίλας μορφάς. Τὸ σωματικὸν νόημα, καλούμενον ἐπίσης ψιλὸν γράμμα, αἰσθητὸν νόημα, πρόχειρος ἐκδοχὴ, σκιά, αἰσθητὴ διήγησις, εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, ἡ ἀφελῆς διήγησις, ἡ ἀπλῆ ἱστορία, καὶ εὐρίσκεται διὰ τῆς γραμματικοῖστορικῆς ἐρμηνείας. Δὲν ἔχουν ὅλα τὰ κείμενα τοιοῦτον νόημα, διότι δὲν εἶναι ἀπαραίτητον· ὅλα ὅμως ἔχουν μυστικὸν νόημα. Ὅπου ὑπάρχει σωματικὸν νόημα, τοῦτο εἶναι «ἐπιβάθρα» ἐπὶ τῆς ὁποίας φέρεται τὸ μυστικόν.

Τὸ μυστικὸν νόημα, περικλείον τὰ δύο ἄλλα καὶ καλούμενον κατὰ περιστάσεις ψυχικὸν ἢ πνευματικόν, ἐξάγεται διὰ τῆς ἀναγωγικῆς ἢ τροπικῆς ἐρμηνείας, τὴν ὁποῖαν σήμερον καλοῦμεν τυπολογικὴν ἢ ὀλιγώτερον ἐπιτυχῶς ἀλληγορικὴν. Τοιαύτη ἐρμηνεία εἶναι ἀπαραίτητος ἐκ τῆς παρουσίας εἰς τὰ ἀγιογραφικά κείμενα κρυμμένου νοήματος, τὸ ὁποῖον καλεῖται ποικιλοτρόπως ὑπὸ τοῦ Ὁριγένους, μυστήριον, παραβολή, σύμβολον, τύπος, αἴνιγμα. Ὅπου ὑφίσταται εἰς τὰ κείμενα ἱστορικὴ πραγματικότης ἢ νόημα ἰσχύον ἐπίσης διὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποῖαν τὰ κείμενα ἀναφέρονται, ἔχομεν τύπον καὶ ἡ ἐρμηνεία εἶναι τυπολογικὴ. Ὅπου δὲν ὑφίσταται τοιοῦτον νόημα ἀλλ' ἀπλῶς λόγος ἢ παραβολή, ἔχομεν ἀλληγορίαν καὶ ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀλληγορικὴ. Ταῦτα δὲν ἰσχύουν μόνον διὰ τὴν Π. Διαθήκην ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Καινὴν, ἂν καὶ ὄχι εἰς παρόμοιον βαθμόν. Εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὰ βάθη τοῦ αἰσθητοῦ εὐαγγελίου διὰ νὰ διερευνήσωμεν καὶ ἀνεύ-

72 *Περὶ ἀρχῶν* 4, 2, 4.

ρωμεν εἰς αὐτό γυμνήν τὴν πνευματικὴν ἀλήθειαν. Τοῦ αἰσθητοῦ εὐαγγελίου ἢ διήγησις δὲν θὰ εἶχε νόημα, ἂν δὲν ἀνήγετο εἰς πνευματικόν. «Πρόκειται τὸ αἰσθητὸν εὐαγγέλιον μεταλαβεῖν εἰς πνευματικόν· τίς γὰρ ἢ διήγησις τοῦ αἰσθητοῦ, εἰ μὴ μεταλαμβάνοιτο εἰς πνευματικόν; Ἦτοι οὐδεμία ἢ ὀλίγη καὶ τῶν τυχόντων ἀπὸ τῆς λέξεως αὐτοῦς πεπεικότων λαμβάνειν τὰ δηλούμενα. Ἄλλὰ πᾶς ἄγων ἡμῖν ἐνέστηκε πειρωμένοις εἰς τὰ βάθη τοῦ εὐαγγελικοῦ νοῦ φθάσαι καὶ ἐρευνῆσαι τὴν ἐν αὐτῷ γυμνήν τύπων ἀλήθειαν»⁷³.

Ὁ Ὀριγένης μέσα ἀπὸ τὴν ἀνθρωπομορφικὴν παράστασιν, τὴν ἐπικαιρον διήγησιν ἢ τὴν ἱστορικὴν περιγραφὴν εὐρίσκει εἰς τὰ κείμενα τὴν λογικὴν καὶ τὸ κάλλος. Τοῦτο ἀποτελεῖ εἶδος ἀπομυθεύσεως, ἰδίως διὰ τὸ εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔθιγον οἱ ἄλλοι ἐρμηνευταί, ἀλλ' ἡ διαδικασία αὐτὴ δὲν εἶναι παρομοία μὲ τὴν νεωτέραν ἀπομύθευσιν, διότι ὁ Ὀριγένης παραδέχεται τὴν δυνατότητα καθόδου τοῦ θείου εἰς τὰ ἀνθρώπινα, ἔστω καὶ ὑπὸ τύπον σκιᾶς. Τὸ πρόσκαιρον εὐαγγέλιον εἶναι εἰκὼν, ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ ὑπερκερασθῇ, ἀλλὰ πάντως εἶναι ἀληθῆς εἰκὼν, οὐσιαστικῶς ταυτιζομένη μὲ τὴν πρότυπον αἰώνιαν ἀλήθειαν. Φυσικὰ αἱ ὑπερβολαὶ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἐβλαψαν τὴν μέθοδον.

Ἐπεξεργάσθη τὴν Γραφὴν κατὰ δύο ἀπόψεις, προπαρασκευαστικῶς καὶ ἐρμηνευτικῶς. Μὲ τὴν πρώτην ἤθελε νὰ ἐξασφαλίσῃ κείμενον ἀναμφισβήτητον καὶ ἀσφαλές, διὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ εἰς τὴν δευτέραν. Οὕτω προέκυψαν τὰ Ἑξατλά. Ὁ Ἱερώνυμος μαρτυρεῖ ἐπίσης περὶ ἐνὸς ἄλλου προπαρασκευαστικοῦ ἔργου τοῦ Ὀριγένους ἦτοι τοῦ Ὀνομαστικοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει συμπλήρωμα ἀναλόγου ἔργου τοῦ Φίλωνος διὰ τὴν Π. Διαθήκην, αἱ δὲ ψευδιουστίνειοι Ἐρωτήσις καὶ ἀπαντήσεις πρὸς Ὀρθοδόξους⁷⁴ ἐπεκτείνουν τὸ ὀριγένειον τοῦτο ἔργον εἰς ὀλόκληρον τὴν Γραφὴν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ περὶ αὐτοῦ μαρτυρία εἶναι ἀνεπαρκής, θεωρεῖται γενικῶς πιθανόν ὅτι ἀπλῶς κάποιος μαθητὴς ἢ θαυμαστὴς τοῦ Ὀριγένους συνέταξε τοιοῦτον λεξικὸν συλλέγων ἕλικὸν ἀπὸ τὰ ἔργα του, ὅπως συνέβη ἄλλωστε καὶ μὲ τὸν Φίλωνα.

Ἐπὶ ἤρξεν εἰς ἀπὸ τοὺς πρώτους συστηματικοὺς ἐρμηνευτὰς καὶ ὁ ἀποδοτικώτερος ὄλων. Ἐπιθυμῶν νὰ μὴ ἀφήσῃ κανὲν τμήμα τῆς Γραφῆς ἀνερμηνευτόν⁷⁵, τὴν παρέλαβεν ἀπὸ τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς, τὴν Γένεσιν, καὶ ἔφθασε μέχρι τοῦ τελευταίου, τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐρμηνεύων αὐτὴν κατὰ τρεῖς τρόπους, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἱερώνυμος.

«Scias Origenis opuscula in omnem Scripturam esse triplica:

73 *Εἰς Ἰωάννην* 1, 8.

74 *Libet interpretationis hebraicorum nominum*, πρόλογος. Ἰπαντ. 82 καὶ 86.

75 *ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον* 64, 3.

Primum eius opus excerpta, quae graece σχόλια nuncupantur... secundum homileticum genus...tertium quod ipse inscripsit τόμους, nos volumina possumus nuncupare»⁷⁶.

Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ὑποπτευθῶμεν κάποιαν ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῶν τριῶν τρόπων ἐρμηνείας καὶ τῶν τριῶν νοημάτων τῶν βιβλικῶν κειμένων, βλέποντες εἰς τὰ σχόλια τὸ ἱστορικόν, εἰς τὰς ὁμιλίας τὸ ἠθικόν καὶ εἰς τοὺς τόμους τὸ πνευματικόν νόημα. Δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἐφήρμοσεν εἰς ὅλα τὰ βιβλία καὶ τοὺς τρεῖς τρόπους, εἶναι δὲ μᾶλλον ἀπίθανον. Ἐλλεῖπει μαρτυρία ὅτι ἠρμήνευσε καθ' ὁσονδήποτε τρόπον τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία, ὡς καὶ τὸν Δανιήλ καὶ τὴν Ἑσθήρ, τῶν ὁποίων πάντως δὲν ἠρνεῖτο τὴν ἀξίαν.

Πολὺ μικρὸν μέρος ὅλου αὐτοῦ τοῦ κόπου ἄφησεν ὁ χρόνος ἀνέπαφον καὶ εἶναι εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν σήμερον.

Κριτικὰ

Ἰουδαῖοι μαθηταὶ τοῦ Ὠριγένους, ἐρχόμενοι εἰς συζητήσεις μὲ Χριστιανούς, ἰσχυρίζοντο ὅτι γραφικὰ χωρία προσαγόμενα ὑπὸ τῶν τελευταίων εἰς στήριξιν ἀπόψεων τῶν δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὸ ἱδικόν των ἑβραϊκόν κείμενον. Κατόπιν τούτου οὗτος ἀπεφάσισε νὰ μελετήσῃ τὸ κείμενον ἐκεῖνο, ἀφοῦ προηγουμένως ἐκμάθη τὴν ἑβραϊκὴν· ἀλλ' ἐνῶ ἐξεκίνησε μὲ περιορισμένας ἐπιδιώξεις, ἀπέληξεν εἰς τὴν κατάρτισιν μνημειώδους ἔργου κριτικῆς τοῦ κειμένου, ὅμοιον τοῦ ὁποίου ποτὲ ἕως τότε δὲν εἶχεν ἐπιχειρηθῆ ὑπὸ φιλολόγων. Σκοπὸς τοῦ μεγάλου τούτου ἔργου ἦτο ἡ κάθαρσις καὶ βελτίωσις τοῦ κειμένου τῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα. Πρὸς τοῦτο εἰς ἓν προκαταρκτικόν στάδιον ἐχρησιμοποίησε διάφορα χειρόγραφα τῶν Ἑβδομήκοντα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἑνὸς σχετικῶς καλοῦ κειμένου αὐτῶν, ἔπειτα δὲ παρέβαλε τοῦτο μὲ τὰς ἄλλας τρεῖς μεταφράσεις τῆς Π. Διαθήκης, προϊόντα Ἰουδαίων τοῦ β' αἰῶνος μ.Χ., καὶ μὲ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἑβραϊκόν κείμενον, διὰ νὰ εὔρη τὰς διαφοράς. Ἡ ἐπεξεργασία διηκολύνθη διὰ τῆς διαιρέσεως ὅλου τοῦ κειμένου εἰς κῶλα ἤτοι βραχέα χωρία καὶ τῆς ἀντιγραφῆς αὐτοῦ εἰς παραλλήλους στήλας περιλαμβανούσας τὸ ἑβραϊκόν καὶ τὰς μεταφράσεις του εἰς τὴν ἐξῆς σειρᾶν.

76 Μετάφρασις ὁμιλιῶν εἰς Ἱεραμίαν καὶ Ἰεζεκιήλ, πρόλογος.

ἑβραϊκόν δι' ἑβρ. γραμματέων	ἑβραϊκόν δι' ἑλλην. γραμματέων	μετάφρ. Ἀκύλα	μετάφρ. Συμμάχου	μετάφρ. Ἑβδομή- κοντα	μετάφρ. Θεοδοτι- νος
------------------------------------	--------------------------------------	------------------	---------------------	-----------------------------	----------------------------

Ἐπειδὴ αἱ βασικαὶ στήλαι ἦσαν ἑξ, τὸ ὄλον ἔργον ὠνομάσθη Ἐξαπλᾶ (ἑξαπλᾶ βιβλία). Ὑψηρχον ἀντίγραφα περιέχοντα τέσσαρας μόνον στήλας μὲ τὰς μεταφράσεις, καλούμενα ὡς ἐκ τούτου Τετραπλᾶ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἂν ταῦτα ἀπετέλουν προπαρασκευαστικὴν ἐργασίαν ἢ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοῦ μέγα ἔργου ἢ τέλος παράρτημα ἀφιερωμένον εἰς τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα δὲν εἶχον ἑβραϊκὸν κείμενον. Ἀναφέρεται ὅτι πλὴν τῶν τεσσάρων γνωστῶν μεταφράσεων οὗτος ἐχρησιμοποίησε καὶ ἄλλας δύο ἢ τρεῖς μεταφράσεις, εὐρῶν τὴν μὲν πέμπτην εἰς τὴν Νικόπολιν τῆς Ἡπείρου, τὴν δὲ ἕκτην εἰς τὴν Ἱερικῶ ἐντὸς πίθου καὶ τὴν ἑβδόμην εἰς ἄγνωστον μέρος⁷⁷. Τὴν χρῆσιν τριῶν ἐπὶ πλεον μεταφράσεων γνωρίζει ὁ Ἱερώνυμος, δύο δὲ ὁ Ἐπιφάνιος⁷⁸. Ἀπὸ τοὺς δύο τελευταίους φαίνεται ὡς ἂν αἱ ἄλλαι μεταφράσεις νῦ ἀνεσέροντο εἰς ὀλοκλήρον τὴν Π. Διαθήκην, ἀλλ' ὁ Εὐσέβιος διευκρινίζει ὅτι τοιαῦται μεταφράσεις ὑφίσταντο μόνον εἰς τοὺς Ψαλμούς, δυνάμεθα δὲ ἡμεῖς νῦ προσθέσωμεν ὅτι ἴσως ὑφίσταντο καὶ εἰς μερικά ἄλλα βιβλία, ὅπως τὰ τῆς Πεντατεύχου, τὸ Ἄσμα, τοὺς Μικροὺς Προφήτας. Ὅπου προσετίθεντο αἱ μεταφράσεις αὐταὶ τὸ ἀντίστοιχον κείμενον ἐλάμβανε τὸ ὄνομα Ἑπταπλᾶ καὶ Ὀκταπλᾶ, ἐνῶ Ἐννεαπλᾶ δὲν ἀναφέρονται.

Βάσις τοῦ κριτικοῦ ἔργου ἦτο ἡ ε' στήλη, περιέχουσα τὸ κείμενον τῶν Ἑβδομήκοντα, τὸ ὁποῖον ὁ Ὀριγένης ἐβελτίωσε, σημειῶνων μὲ ὀβελὸν πᾶσαν λέξιν ἢ φράσιν ἢ περικοπὴν, μὴ ὑπάρχουσαν εἰς τὸ ἑβραϊκὸν καὶ τὰς ἄλλας μεταφράσεις, χωρὶς νῦ τὴν ἀπομακρῶνη ἀπὸ τοῦ κείμενου, εἰσάγων δὲ εἰς τὸ κείμενον πᾶσαν λέξιν ἢ φράσιν ἢ περικοπὴν, ἀπουσιάζουσιν ἀπὸ τοῦ Ἑβδομήκοντα ἀλλ' ἀπαντῶσαν εἰς τὸ ἑβραϊκὸν καὶ τὰς ἄλλας μεταφράσεις, ὅπερ καὶ ἐσημείωνε μὲ ἀστερίσκον⁷⁹.

Ἐ ὀβελός. Διὰ προσθήκας τοῦ κειμένου αἱ ὁποῖαι ἔπρεπε νῦ ἐξοβελισθοῖν.
 * ἀστερίσκος. Διὰ κενὰ τοῦ κειμένου, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νῦ συμπληρωθῶν βᾶσει ἄλλων πηγῶν.

Τὸ ὀγκῶδες τοῦτο ἔργον ἤρχισε παρασκευαζόμενον εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, συνεχίσθη δὲ καὶ ἐπερατώθη εἰς τὴν Καισάρειαν μετὰ πολλὰ ἔτη περὶ τὸ 245, καὶ ἀπετάθη εἰς τὴν θεολογικὴν βιβλιοθήκην τῆς πόλεως. Ἄν καὶ δὲν ἠκολούθησε τὴν σημερινὴν μέθοδον τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου, παρὰ ταῦτα περιέλαβε κείμενον τῶν Ἑβδομήκοντα τὸ ὁποῖον δύναται νῦ χαρακτηρησθῆ κριτικόν. Ὁ Ὀριγένης παρέδωσε τὸ ἔργον εἰς τοὺς εἰδικῶς ἐνδιαφερομένους λογίους, ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησε νῦ προχωρήσῃ εἰς τὴν διὰ τῆς ἐπεξεργασίας εὗρεσιν ἐνὸς ἀρχε-

77 Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 16.

78 *Commentarium ad Titum* 3, 9. *Πανόμιον* 64, 3. *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν* 7, 19.

79 *Εἰς Ματθαῖον* 15, 13.

τύπου κειμένου των Ἐβδομήκοντα. Ἡ ε' στήλη ὁμως τῶν Ἐξαπλῶν ἐθεωρήθη ὡς περιέχουσα τοιοῦτον κείμενον, διὸ καὶ ἀντεγράφη πολλάκις, ἐνῶ τὸ σύνολον αὐτοῦ δὲν ἀντεγράφη ποτέ, ἀλλ' ἐθουμάζετο εἰς τὴν βιβλιοθήκην, μέχρις ὅτου κατεστράφη μαζί με τὰ ἄλλα βιβλία κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀράβων τὸν ζ' αἰῶνα.

Ἀντεγράφησαν, ὅπως φαίνεται, πολλὰ τμήματα τῶν πενταπλῶν, δηλαδὴ ὄλων τῶν ἄλλων στηλῶν πλὴν τῆς πρώτης ἢ ὁποῖα περιεῖχε τὸ ἐβραϊκόν, ὅθεν σώζονται διάφορα τεμάχια τούτων, περισσότερα ὁμως ἀποσπάσματα σώζονται ἀπὸ τὸ πρωτότυπον τῆς ε' στήλης. Ἐξ ἄλλου ἢ στήλη αὐτὴ μετεφέρθη εἰς τὸ συριακόν τὸ 616 ὑπὸ τοῦ Ἰακωβίτου ἐπισκόπου Τέλλης Παύλου κπὶ διετηρήθη κατὰ τὸ μέγιστον μέρος. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι στοιχεῖα τοῦ ἔργου ἔχουν χρησιμοποιηθῆ εἰς ἐρμηνευτικὰς ἐργασίας μεταγενεστέρων συγγραφέων.

Ὁ Ὀριγένης ἐνόμιζεν ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιχειρήσῃ κάτι παρόμοιον εἰς τὴν Κ. Διαθήκην χωρὶς κίνδυνον⁸⁰ καὶ προφανῶς δὲν ἐπεχείρησεν. Ἐπομένως τὰ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου ἀναφερόμενα «ἀντίγραφα τοῦ Ἀδαμαντίου», «*exemplaria Adamantii*»⁸¹, δὲν πρέπει νὰ ἦσαν τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀντίγραφα τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησε εἰς τὸ ἐρμηνευτικόν του ἔργον ὁ Ὀριγένης. Ὅχι μόνον νὰ ἀποκλεισθῇ δὲν εἶναι δυνατόν, ἀλλὰ καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν βέβαιον ὅτι εἰς τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ εἶχεν ἐπιφέρει ἐλαφρὰν ἀναθεώρησιν διὰ παραβολῆς περισσοτέρων χειρογράφων, οὕτως ὥστε ταῦτα νὰ δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «κείμενον τοῦ Ὀριγένους». Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπετέλεσαν, ἂν ὅχι τὴν βάσιν, τουλάχιστον τὸ ἔναυσμα διὰ τὴν ἐκκίνησιν τῶν κριτικῶν προσπαθειῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπέληξαν εἰς τὰς ἀναθεωρήσεις τοῦ Ἡσυχίου, τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ Παμφίλου.

Σχόλια

Καλούμενα ἄλλως σημειώσεις, ἐκλογαὶ καὶ εἰς περιπτώσεις συλλογῶν ἐγχειρίδια, λατινιστὶ δὲ *excerpta*, εἶναι σύντομα ἐρμηνευτικὰ σημειώματα ἐπὶ ἀξιολόγων ἀλλὰ δυσνοήτων κατ' ἐκλογὴν χωρίων τῆς Γραφῆς. Εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου μνημονεύονται συλλογαὶ σχολίων εἰς ὠρισμένα βιβλία, ἀλλ' ὁ πίναξ εἶναι ἐλλιπής, διότι ἐλλείπουν ἄλλαι συλλογαὶ μνημονευόμεναι ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἱερωνύμου, τοῦ Ρουφίνου καὶ ἄλλων πηγῶν. Σαφεῖς μαρτυρίαι ὑπάρχουν διὰ τὴν ὕπαρξιν σχολίων εἰς τὰ κάτωθι βιβλία.

80 *Εἰς Ματθαῖον* 15, 14 (λατ.).

81 *In Matthaem* εἰς 24, 36. *In Galatas* εἰς 3, 1.

Εἰς Ἑξοδον. Ἱερωνύμου Κατάλογος, Ἐπιστολὴ 33, Φιλοκαλία.

Εἰς Λευιτικόν. Ἱερωνύμου Κατάλογος, Ἐπιστολὴ 33.

Εἰς Ἄριθμούς. Ρουφίνος. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν ἰδικὴν του μετάφρασιν τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Ὁριγένους εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο

Εἰς Ἡσαΐαν. Ἱερωνύμου Κατάλογος, Ὑπόμνημα εἰς Ἡσαΐαν.

Εἰς Ψαλτῆρα. Ἱερωνύμου Κατάλογος, Ὑπόμνημα εἰς Ψαλμούς (Enchiridion in Psalmos). Εἰς τὴν πρώτην πηγὴν μνημονεύονται καὶ σχόλια τῶν ψαλμῶν 1-15.

Εἰς Ἐκκλησιαστήν. Ἱερωνύμου Κατάλογος.

Εἰς Εὐαγγέλιον Ματθαίου. Ἱερωνύμου, Ὑπόμνημα εἰς Ματθαῖον.

Εἰς μέρη τοῦ Εὐαγγελίου Ἰωάννου ἐν βιβλίον. Ἱερωνύμου Κατάλογος.

Εἰς Γαλάτας. Ἱερωνύμου, Ὑπόμνημα εἰς Γαλάτας.

Πολὺ ἀσημαντα ἀποσπάσματα τῶν συλλογῶν αὐτῶν σώζονται σήμε-
ρα, καὶ μάλιστα μὲ τοιαύτας ἐνδείξεις, ὥστε συχνὰ νὰ μὴ εἶναι σαφές
ἀπὸ ποῦ προέρχονται ταῦτα. Πράγματι ἐν πρώτοις σώζονται σχόλια
εἰς τὴν Γένεσιν εἰς Σειρὰν ἀγιορειτικοῦ κώδικος τοῦ 1' αἰῶνος⁸², τὰ
ὅποια δὲν μαρτυροῦνται ἄλλως. Ἀπὸ ἄλλας Σειρὰς καὶ συγγραφῶς
ἐξάγεται πληθεὺς σχολίων μὲ τὰ ὅποια ἀνασυγκροτοῦνται συλλογαὶ
σχολίων εἰς πολλὰ βιβλία, τῶν ὁποίων μερικαὶ ἐπίσης εἶναι ἄλλως
ἀμάρτυροι καὶ ἐπομένως γενικῶς ταῦτα γίνονται δεκτὰ μὲ ἐπιφύλαξιν,
ἦτοι εἰς τὴν Ὀκτάτευχον (Γένεσιν, Ἐξοδον, Λευϊτικόν, Ἄριθμούς,
Δευτερονόμιον, Ἰησοῦν Ναυῆ, Κριτάς) καὶ εἰς ποιητικὰ βιβλία (Ψαλ-
μούς, Ἰώβ, Παροιμίας). Εἶναι δυνατὸν πολλὰ ἀπὸ τὰ σχόλια αὐτὰ νὰ
προέρχωνται ἀπὸ ὁμιλίας ἢ ἐπομνήματα. Γενικῶς ταῦτα μαρτυροῦν
τὴν ἐξαιρετικὴν δξύνουσαν τοῦ Ὁριγένους, μερικὰ δὲ εἶναι ἐξόχως
χαρακτηριστικά, ὅπως ἐκεῖνο εἰς τὸ ὅποιον λέγεται ὅτι οἱ ἑβραῖκοι
στίχοι εἶναι ἑξαμετροί, ἦτοι ἢ μὲν ὡδὴ τοῦ Δευτερονομίου εἰς ἑξάμετρα,
οἱ δὲ ψαλμοὶ εἰς τρίμετρα καὶ τετράμετρα⁸³.

Ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, εὐρῶν συλλογὴν ἐρμηνειῶν εἰς τὴν Ἀποκάλυ-
ψιν Ἰωάννου μέχρι τοῦ χωρίου 14, 5, τὴν συνεξέδωκε μὲ τὸν Ad.
Harnack. Ὁ ἴδιος ἔκλινεν ὑπὲρ τῆς ἀποδόσεώς της εἰς τὸν Ἰππόλυ-
τον, ὁ Harnack εἰς τὸν Ὁριγένη, εἰς τὴν πραγματικότητά ὅμως πρό-
κειται περὶ ἐκλογῆς εἰς τὴν ὁποίαν συμπεριελήφθησαν σχόλια τῶν
Εἰρηναίου, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Διδύμου καὶ κυρίως τοῦ Ὁρι-
γένους. Δὲν εἶναι πάντως βέβαιον ὅτι τὰ Ὁριγένεια σχόλια προέρχον-
ται ἀπὸ εἰδικὴν ἐρμηνευτικὴν συλλογὴν ἢ συγγραφὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς
Ἀποκαλύψεως, τὴν ὁποίαν προετίθετο νὰ συντάξῃ⁸⁴ ἀλλὰ δὲν εἶναι
γνωστὸν ἐν συνέταξῃ πράγματι, καὶ ὅχι ἐπὶ ἄλλα ἔργα του.

82 FRHR VON D. GOLTZ, *Eine textkritische Arbeit des 10. Jahrhunderts*, Leipzig 1899, 87 ἔ. 98.

83 PEIRA, *Analecta sacra* 2, 341.

84 *Comment. in Matthaeum* sermo 49.

Ὁμιλίαι

Αἱ δημοσίᾳ ἐκφωνηθεῖσαι ὁμιλίαι τοῦ Ὁριγένους προέρχονται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον στάδιον τοῦ βίου του, διότι, ἐνῶ ὠμίλει συχνὰ καὶ προηγουμένως, ἐβράδινε πολὺ νὰ ἐπιτρέψη εἰς ταχυγράφους τὴν καταγραφὴν των, τὸ 244⁸⁵. Αἱ προερχόμεναι ἀπὸ παλαιότεραν περίοδον, πάντως μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν εἰς τὴν Καισάρειαν, πρέπει νὰ κατεγράφησαν εἴτε δι' ὑπαγορεύσεως εἴτε διὰ ταχυγραφήσεως χωρὶς ἄδειαν. Παρουσιάζουν τὸν ἐκφωνητὴν των κατ' ἐξοχὴν ἑρμηνευτὴν, διότι, ὅπως θὰ ἐπραττοῦν καὶ οἱ μεταγενέστεροι ὁμιληταί, λαμβάνει τὰ θέματά των ἀπὸ τὰς ἀναγνωσκομένας εἰς τὰς ἱερὰς συνάξεις βιβλικὰς περικοπὰς ἢ ἀπὸ ἄλλα ἀξιόλογα τεμάχια τῆς Γραφῆς κατ' ἰδίαν ἐκλογὴν.

Κατὰ τὸν Σωκράτην⁸⁶ οὗτος ὠμίλει δύο φορές τὴν ἐβδομάδα, Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν, ἐνῶ ὁ Πάμφιλος εἰς τὴν βιογραφίαν του ἰσχυρίζετο ὅτι ὠμίλει καθημερινῶς. Ἄν καὶ αἱ πληροφορίες καὶ τῶν δύο φαίνονται ὑπερβολικαί, εἶναι δυνατόν νὰ ὠμίλει κατὰ διαστήματα καθημερινῶς καὶ κατὰ διαστήματα δις τῆς ἐβδομάδος, ἄλλοτε δὲ καθόλου. Λόγω τοῦ προσρισμοῦ των διὰ τὸ πολὺ πλῆθος διακρίνονται διὰ τὴν λιτότητα τοῦ ὕφους, τὴν θέρμην καὶ τὴν οἰκειότητα, μέχρι σημείου ὥστε νὰ ὁμοιάζουν μὲ ὁμιλίαν εἰς φιλικὴν ἢ οἰκογενειακὴν συγκέντρωσιν. Ὁ Ὁριγένης ἐδῶ θέλει νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἐξέτασιν «ἐπιστημονικῶν» θεμάτων, ἀλλὰ εὕρισκε τὴν εὐκαιρίαν, ἐφαρμόζων τὴν μέθοδον τῆς τριπλῆς ἑρμηνείας, νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἠθους καὶ τῆς πίστεως τοῦ κοινοῦ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὸ πνευματικὸν νόημα τῶν κειμένων.

Κατὰ τὴν πορείαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ αἱ ὁμιλίαι ὑπέστησαν σοβαρωτάτας ζημίας, ἂν καὶ αὕτη διετήρησε ἐκτενέστερα λείψανα αὐτῶν παρ' ὅσον τῶν σχολίων. Ἀπὸ τὰς 500 περίπου μαρτυρουμένας ἑρμηνευτικὰς ὁμιλίαις τοῦ Ὁριγένους, εἰς μὲν τὸ πρωτότυπον σώζονται μόνον 21, εἰς λατινικὴν δὲ μετάφρασιν 197, τῶν ὁποίων πάλιν αἱ 12 περιλαμβάνονται εἰς τὰς σαζομένας καὶ ἑλληνιστί. Ἀποσπάσματα εἰς Σειράς, συλλογὰς καὶ πατερικὰ συγγράμματα σώζονται καὶ ἀπὸ πολλὰς τῶν ἀπολεσθεισῶν. Ὁ Klostermann ἔχει καταβάλλει πολλὸν κόπον διὰ τὴν συλλογὴν ἀποσπασμάτων ἀπὸ ὁμιλίας καὶ ὑπομνήματα εἰς Σειράς.

Αἱ ὁμιλίαι εἰς τὰ πρῶτα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, εἰς τὴν Ὀκτάτευχον δηλαδὴ, εἶναι καλύτερον τῶν ἄλλων γνωσταί, διότι διεσώθησαν κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου.

85 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 36, 1.

86 Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 22.

ἢ ὁποία ὁμοίως δὲν εἶναι πιστή, διότι καθ' ὁμολογίαν τοῦ ἰδίου ἔχει συμπεριλάβει καὶ ἀξιολόγους προσθήκας⁸⁷.

Ὅμιλται εἰς τὴν Γένεσιν. Εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου γίνεται λόγος κατ' ἀρχὰς μὲν περὶ 2 βιβλίων μικτῶν ὁμιλιῶν, ἔπειτα δὲ περὶ 17 ὁμιλιῶν. Καὶ εἶναι μὲν δυνατόν αἱ δύο ἐνδείξεις νὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἰδίαν συλλογὴν, τὸ πιθανώτερον ὁμοίως εἶναι νῦν πρόκειται περὶ δύο διακεκριμένων συλλογῶν, μιᾶς παλαιότερας καὶ μιᾶς νεωτέρας. Τὰς 17 ὁμιλίας τῆς νεωτέρας συλλογῆς μετέφρασεν ὁ Ρουφίνος εἰς τὴν λατινικὴν, μετὰ προσθηκῶν καὶ τὸ κείμενον τῆς μεταφράσεως σώζεται, ἐνῶ τὸ τῆς δευτέρας ὁμιλίας σώζεται ἐν μέρει καὶ εἰς τὸ πρωτότυπον. Ἡ πρώτη ὁμιλία ἀναφέρεται εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως (δημιουργία), ἡ δευτέρα εἰς τὸ ἕκτον (κιβωτὸς Νῶε), ἡ τρίτη εἰς τὸ δέκατον ἑβδομον (ἐντολὴ περιτομῆς), τοιαῦτα δὲ ἄλλα εἰς τὸ κείμενον παρατηροῦνται καὶ ἐν συνεχείᾳ. Προφανῶς αἱ ὁμιλίας τῆς ἄλλης συλλογῆς ἐκάλυπτον ἐν μέρει τὰ ἐνδιάμεσα κεφάλαια. Ὁ Ἱερώνυμος μνημονεύει μίαν ἄγνωστον ἄλλοθεν πρώτην ὁμιλίαν εἰς τὴν Γένεσιν ἢ ὁποία ἀνεφέρετο εἰς τὸν Μελχισεδέκ⁸⁸. Ἦτος αὐτὴ ἦτο ἐπικεφαλῆς τῆς ἄλλης συλλογῆς, καὶ δὴ τοῦ δευτέρου βιβλίου αὐτῆς.

Ὅμιλται εἰς τὴν Ἔξοδον. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου 8 ὁμιλίας, προφανῶς κατὰ παραφθοράν, καὶ σώζονται 13 εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου. Ἀπὸ τὴν ὀγδόην μάλιστα διατηροῦνται καὶ μικρὰ ἑλληνικὰ τεμάχια. Παρατηρεῖται ἔλλειψις ἀντιστοιχίας εἰς τὴν σειρὰν τῶν ὁμιλιῶν καὶ τοῦ κειμένου, ἢ ὁποία ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸν μεταφραστήν.

Ὅμιλται εἰς τὸ Λευϊτικόν. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου 11 ὁμιλίας, προφανῶς πάλιν κατὰ παραφθοράν, καὶ σώζονται 16 εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου, ἀκόμη ἐλευθερώσαν ἀπὸ τῶν προηγουμένως μνημονευθεισῶν. Ἡ εἰσαγωγή τῆς πέμπτης ὁμιλίας διεσώθη ἑλληνιστὶ εἰς τὴν Φιλοκαλίαν καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ὀγδόης ὁμιλίας εὐρίσκεται εἰς ἀποσπάσματα τῆς ἑρμηνευτικῆς σειρᾶς εἰς τὴν Ὀκτάτευχον τοῦ Προκοπίου Γαζαίου.

Ὅμιλται εἰς τοὺς Ἀριθμούς. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου 28 ὁμιλίας καὶ σώζονται ὅλαι εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου, ὁ ὅποιος, κατὰ τὰ λεγόμενα εἰς τὸν πρόλογόν του, ἐνεσωμάτωσεν εἰς αὐτάς καὶ τὰ σχόλια εἰς τοὺς Ἀριθμούς, προφανῶς ὁμοίως μόνον ἐν μέρει. Μικρὸν τμήμα τῆς δεκάτης τρίτης ὁμιλίας σώζεται καὶ ἑλληνιστὶ.

Ὅμιλται εἰς τὸ Λευιτικόν. Κατὰ τὸν Κατάλογον ὑπῆρχον 13

Μετάφρασις ὑπομνήματος εἰς Ρωμαίους, ἐπίλογος, PG 14, 1293 ε. *Epistola* 72.

ὀμιλίας, τὰς ὁποίας προετίθετο νὰ μεταφράσῃ ὁ Ρουφίνος⁸⁹, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ἐξεπλήρωσε τὴν πρόθεσίν του. Πλὴν μερικῶν στίχων τῆς ἑβδόμης ὀμιλίας εἰς Σειράν τοῦ ἰ' αἰῶνος δὲν σώζεται τίποτε ἄλλο οὔτε εἰς τὸ πρωτότυπον οὔτε εἰς τὴν λατινικὴν. Αἱ ὀμιλίας αὐταί, μνημονευόμεναι εἰς τὰς ὀμιλίας εἰς τὸν Λουκᾶν, αἱ ὁποῖαι συνετάχθησαν ὀλίγον μετὰ τὸ 233, πρέπει νὰ συνετάχθησαν περὶ τὸ ἔτος τοῦτο, αἱ εἰς τὰ τέσσαρα ὁμοῦς προηγουμένα βιβλία προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀμέσως πρὸ τοῦ 244 περίοδον, ἐφ' ὅσον ἀπὸ αὐτὰς αἱ εἰς τὸ Λευϊτικὸν μνημονεύονται εἰς τὰς ὀμιλίας εἰς Ἱερεμίαν συνταχθείσας περὶ τὸ ἔτος ἐκεῖνο.

Ὀμιλίαι εἰς τὸν Ἰησοῦν Νανῆ. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου καὶ σώζονται εἰς σχετικῶς πιστὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου 26 ὀμιλίας. Τεμάχιον τῆς εἰκοστῆς ὀμιλίας διατηρεῖται καὶ ἑλληνιστί εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν* καὶ πιθανῶς ἄφθονα χωρία του εἶναι σιωπηρῶς ἐνσωματωμένα εἰς τὴν Σειράν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον τοῦ Προκοπίου Γαζαίου. Ὁ Ρουφίνος μαρτυρεῖ ὅτι αἱ ὀμιλίας ἐξεφωνήθησαν χωρὶς προπαρασκευῆν ὑπὸ τοῦ Ἀδαμαντίου εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν, ὁ ἴδιος δὲ ὁ ὀμιλητὴς ὀμιλεῖ περὶ συγχρόνου σκληροῦ διωγμοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνδεικνύει τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου (250).

Ὀμιλίαι εἰς τοὺς Κριτάς. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου καὶ σώζονται εἰς σχετικῶς πιστὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου 9 ὀμιλίας. Ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ὠριγένους⁹⁰, πιθανῶς περὶ τὸ 235.

Εἶναι πολὺ εὐλογον δι' ἓνα θεολόγον τῆς νοοτροπίας τοῦ Ὠριγένους νὰ μὴ δώσῃ τόσην προσοχὴν εἰς τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, τὰ ὁποῖα παρεμέρισε καὶ κατὰ τὰ τρία εἶδη ἐρμηνείας, ἀφιερῶσας μόνον ὀλίγας ὀμιλίας εἰς αὐτά.

Ὀμιλίαι εἰς Ἀ' Βασιλειῶν. Εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου μνημονεύονται 4 ὀμιλίας, εἰς τὰς ὁποίας προφανῶς ἀνήκουν αἱ δύο σωζόμεναι. Ἡ πρώτη, ἀναφερομένη εἰς τοὺς τελευταίους Κριτάς καὶ τὴν Ἄνναν, σώζεται εἰς λατινικὴν μετάφρασιν ἀγνώστου προελεύσεως. Ἡ δευτέρα, ἀναφερομένη εἰς τὴν ἐγγαστριμύθον καὶ σωζομένη ἑλληνιστί, προέρχεται ἀπὸ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς σταδιοδρομίας τοῦ ὀμιλητοῦ, μετὰ τὸ 244, ἀφοῦ παραπέμπει εἰς τὴν ὀμιλίαν του εἰς ψαλμὸν 21. Ὁ ὀμιλητὴς ἐπιμένει ὅτι τὸ ἐμφανισθὲν εἰς τὴν χρησιμῶδον πρόσωπον δὲν ἦτο φάντασμα ἀλλ' ὁ ἴδιος ὁ Σαμουήλ, ἡ ἄποψις ὁμοῦς αὐτῇ εὗρεν ἔντονον ἀντίθεσιν, ἡ ὁποία ἐκράτησε τὴν ὀμιλίαν εἰς τὴν ζωὴν, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι αὐτὴ ὑπέστη κάποιαν φθοράν. Ὡς γνωστὸν, ὁ Εὐστάθιος Ἀντιοχείας κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα συνέταξεν εἰδικὴν

89 *Μετάφρασις Ὀμιλιῶν εἰς Ἀριθμοίς, πρόλογος.*

90 *Εἰς τὸ Ἄσμα, πρόλογος.*

πραγματεΐαν διὰ τὴν ἀντικρούση. Πλήθος ὠριγενείων ἀποσπασμάτων ἀπὸ Σειράς εἰς τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν εἶναι ἀγνώστου προελεύσεως.

Δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο γνωστὸν περὶ μιᾶς ὁμιλίας εἰς τὸ Β' Παραλειπομένων, καὶ περὶ δύο ὁμιλιῶν εἰς τὰ βιβλία τοῦ Ἑσδρα, ἀνὰ μίαν εἰς ἕκαστον, τὰς ὁποίας μνημονεῖ ὁ Κασσιόδωρος⁹¹. Αἱ τελευταῖαι μάλιστα εἶχον μεταφρασθῆ εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ φίλου τοῦ Βελλάτορος.

Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ ὁμιλητικὴ παραγωγή τοῦ Ὀριγένους ἐπὶ τῶν ποιητικῶν βιβλίων.

Ὅμιλῖαι εἰς τὸν Ἰώβ. Τὰς ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ ἐκφωνητής⁹², ὁ δὲ Ἱερώνυμος τὰς ἀναβιβάζει εἰς 22 καὶ πληροφορεῖ ὅτι τὰς εἶχε μεταφράσει εἰς τὴν λατινικὴν ὁ Ἰλάριος Πικταβίου⁹³. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν δὲν σώζεται τίποτε, ἐκτὸς ἴσως μερικῶν χωρίων εἰς Σειράς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν μετάφρασιν διατηροῦνται δύο μικρὰ ἀποσπάσματα εἰς τὸν Αὐγουστῖνον.

Ὅμιλῖαι εἰς τοὺς Ψαλμούς. Εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου ἀριθμοῦνται 120 ὁμιλῖαι εἰς 63 ψαλμούς, ὅχι πάντοτε τοὺς σπουδαιότερους, καὶ εἶναι δύσκολον νὰ ἐξηγήσωμεν τὰς προτιμήσεις τοῦ Ὀριγένους ἐν προκειμένῳ, ἐκτὸς εἰὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχον ὁμιλῖαι καὶ εἰς ἄλλους ψαλμούς, τὰς ὁποίας δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ἱερώνυμος. Ἡ ὁμιλητικὴ του δραστηριότης ἐπὶ τοῦ ψαλτήρος φαίνεται ὅτι εἶχεν ἀποπερατωθῆ, ὅταν περὶ τὸ 244 ἐκήρυσσεν ἐπὶ τοῦ Ἱερεμίου⁹⁴. Πλὴν ἐνὸς χωρίου ὁμιλίας εἰς τὸν ψαλμὸν 82 τὸ ὁποῖον διατηρεῖ ὁ Εἰσέβιος⁹⁵, δὲν σώζεται τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ πρωτότυπον ἀλλὰ σώζονται 9 ὁμιλῖαι εἰς τοὺς ψαλμούς 36, 37, 38, μεταφρασθεῖσαι ἀπὸ τὸν Ρουφῖνον.

Ὅμιλῖαι εἰς ἄλλα ποιητικὰ βιβλία. Εἰς τὸν Κατάλογον μνημονεύονται 7 ὁμιλῖαι εἰς τὰς Παροιμίας, 8 εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, 2 εἰς τὸ Ἄσμα Ἄσμάτων. Μόνον αἱ δύο τελευταῖαι, ἐκφωνηθεῖσαι πρὸ τοῦ 244, σώζονται εἰς μετάφρασιν τοῦ Ἱερωνύμου.

Εἰς θέματα ἐκ τῶν προφητῶν ἀφιερῶθησαν πολυάριθμοι ὁμιλῖαι, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα σώζεται σεβαστὸς ἀριθμὸς.

Ὅμιλῖαι εἰς τὸν Ἠσαΐαν. Κατὰ τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου ὑπῆρχον συνολικῶς 32 ὁμιλῖαι, ἐνῶ κατ' ἄλλην εἶδησιν τοῦ ἰδίου⁹⁶ αὐταὶ ἦσαν 25. Ὀκτὼ ἀπὸ αὐτῶν (ἢ μία μάλιστα ἀποσπασματικῶς) σώζονται εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, τὴν ὁποίαν ὁ Ρουφῖνος ἀποδίδει εἰς τὸν Ἱερώνυμον, διὰ τὸν ὁποῖον λέγει ὅτι ἐκαθάρισε τὸ κείμενον ἀπὸ ἑτεροδοξίας⁹⁷. Ἐπειδὴ ὁ Ἱερώνυμος δὲν μνημονεύει τοιαύτην μετάφρασιν

91 *Institutiones* 1, 2 καὶ 1, 6.

92 *Ὅμιλῖαι εἰς Ἰεζεκιήλ* 6, 4

93 *Epist.* 61, 2. *De viris Illustr.* 100.

94 *Ὅμιλῖαι εἰς Ἱερεμίαν* 8, 3, 18, 10.

95 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 38.

96 *Πρόλογος εἰς Ὑπόμνημα εἰς Ἠσαΐαν.*

97 *Apologia* 2, 27.

του, οὔτε κἄν εἰς τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἡσαΐαν, δύναται νὰ ἀμφιβάλλη κανεὶς περὶ τῆς ἱερωνυμείου πατρότητος τῆς μεταφράσεως παρὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ρουφίνου. Πλῆθος σχολίων σώζονται εἰς τὴν Σειρᾶν εἰς τὸν Ἡσαΐαν τοῦ Ἰωάννου Δρουγγαρίου.

Ὁμιλῖαι εἰς τὸν Ἱερεμίαν. Ἡ μοναδικὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν σωζομένη συλλογὴ ὁμιλιῶν τοῦ Ὠριγένους εἶναι ἡ περιλαμβάνουσα 20 ὁμιλίας εἰς τὸν Ἱερεμίαν. Εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἱερωνύμου σώζονται ἐπίσης 14 ὁμιλῖαι, τῶν ὁποίων αἱ 12 περιλαμβάνονται καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν συλλογὴν, καὶ ἐπομένως διατηροῦνται συνολικῶς 22 ὁμιλῖαι, ἀριθμὸς ὁ ὁποῖος δεικνύει ὅτι ὁ Ἱερώνυμος, σημειῶνων εἰς τὸν Κατάλογον ὅτι ὁ Ὠριγένης ἔγραψεν εἰς τὸν Ἱερεμίαν 14 ὁμιλίας, ἐννοεῖ ἀπλῶς ὅτι τόσας μόνον εἶχεν ὁ ἴδιος ἐνώπιόν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προφανῶς ἰσχύει καὶ δι' ἄλλα βιβλία. Αἱ ἑλληνικαὶ ὁμιλῖαι διετηρήθησαν εἰς χειρόγραφον τοῦ Ἑσκοριάλ, τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, εἰς ὅχι τόσον καλὴν κατάστασιν, ἡ δὲ λατινικὴ μετάφρασις παρὰ τὸν μεταπλαστικὸν τῆς χαρακτῆρα δίδει ἀρκετὴν βοήθειαν διὰ τὴν βελτίωσιν τοῦ κειμένου. Ἡ ὁμιλία 17 παρουσιάζει κενά, ἡ 18 εἶναι κολοβή καὶ ἡ 19 ἀκέφαλος. Μέγας ἀριθμὸς ἀποσπασμάτων, περὶ τὰ 150, ἀπαντῶμενα εἰς Σειρᾶν εἰς Ἱερεμίαν τοῦ Ἰωάννου Δρουγγαρίου, προέρχονται κατὰ τὸ ἡμισυ ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω σωζομένας ὁμιλίας. Τὰ ὑπόλοιπα προέρχονται ἀπὸ ἀπολεσθείσας ὁμιλίας περὶ τῶν ὁποίων ὑφίστανται ἐνδείξεις. Πράγματι κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Κασσιόδωρου⁹⁸ αἱ ἑλληνικαὶ ὁμιλῖαι ἀνήρχοντο εἰς 45 καὶ ἡ εἶδησις αὐτῆ ἐπιβεβαιώνεται πλαγίως ἀπὸ τὴν ἐνδειξιν τῆς *Φιλοκαλίας*⁹⁹ «ἐν τῇ 13^ῃ ὁμιλίᾳ τῶν εἰς τὸν Ἱερεμίαν», ἡ ὁποία συνοδεύει σχετικὸν παράθεμα. Αἱ ὁμιλῖαι αὐταὶ μνημονεύουν τὰς ὁμιλίας εἰς τοὺς Ψαλμοὺς¹ καὶ μνημονεύονται εἰς τὰς ὁμιλίας εἰς τὸν Ἰησοῦν Ναυῆ², ἄρα ἐγράφησαν μετὰ τὰς πρώτας καὶ πρὸ τῶν δευτέρων, ἤτοι μεταξὺ 244 καὶ 250.

Ὁμιλῖαι εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ. Εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου μνημονεύονται 12 ὁμιλῖαι, ἀλλὰ σώζονται 14 εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, ἀφοῦ δὲ ἡ μετάφρασις προέρχεται ἀπὸ αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἱερώνυμον, καθίσταται προφανές ὅτι ὁ ἀριθμὸς τοῦ Καταλόγου προέρχεται ἀπὸ ἀντιγραφικὸν λάθος (XII ἀντὶ XIV), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δυνατὸν νὰ συνέβη καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις. Κατὰ τὸν Ρουφῖνον καὶ εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν ὁ μεταφραστὴς μετέβαλεν ὠρισμένα στοιχεῖα διὰ νὰ ἀπαλλάξῃ τὸ κείμενον ἀπὸ κακοδοξίαν καὶ τὸ παραδώσῃ καθαρὸν εἰς τοὺς δυτικοὺς ἀναγνώστας. Ἄφοῦ εἰς τοὺς δύο προηγουμένους προφήτας ὁ Ἱερώνυμος μετέφρασεν ὠρισμένας μόνον ὁμιλίας κατ' ἐκλογὴν, δυνατὸν νὰ ἔπραξε τὸ ἴδιον καὶ ὡς πρὸς τὸν Ἰεζεκιήλ, ὁπό-

98 *Institutiones* 1,

99 1, 20.

1 8, 3. 18, 10.

2 13, 3.

τε πρέπει νά δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχον πολὺ περισσότεραι. Πλήθος σχολίων ἀπὸ αὐτὰς διατηροῦνται εἰς τὴν ἀνέκδοτον Σειράν εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου Δρουγγαρίου. Αἱ ὁμιλίας αὐταὶ ἐξεφωνήθησαν μετὰ τὰς εἰς τὸν Ἱερεμίαν, τὰς ὁποίας καὶ μνημονεύουν³.

Ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ὁ Ὠριγένης φαίνεται νά ἐπεξεργάσθη τὰ εὐαγγέλια Ματθαίου καὶ Λουκᾶ, τὰς Πράξεις καὶ πέντε ἢ ἕξ ἐπιστολάς τοῦ Παύλου.

Ὅμιλίας εἰς τὸν Ματθαῖον. Εἰς τὸν Κατάλογον καὶ εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἱπομνήματος εἰς Ματθαῖον τοῦ Ἱερωνύμου μαρτυροῦνται 25 ὁμιλίας ἀπολεσθεῖσαι. Τὰ εἰς Σειράς εἰς τὸν Ματθαῖον ὑπαντῶμενα ἄφθονα ὠριγένεια ἀποσπάσματα, τὰ ὁποία δὲν ἔχουν ἀκόμη πλήρως ἀνιχνυθῆ, προέρχονται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὰς ὁμιλίας αὐτὰς καὶ κατὰ τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τοὺς τόμους εἰς Ματθαῖον

Ὅμιλίας εἰς τὸν Λουκᾶν. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ Ἱερωνύμου 39 ὁμιλίας, αἱ ὁποῖαι καὶ σώζονται εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ ἰδίου. Παρατηρεῖται ὅτι ἀπὸ τὰς ὁμιλίας αὐτὰς αἱ 33 ἀφιερῶνται εἰς τὰ τέσσαρα πρῶτα κεφάλαια, ἐνῶ θεωρεῖται ἀπίθανον ὅτι θὰ παρηγκώνιζε τόσον πολὺ ἄλλα σπουδαῖα τμήματα τοῦ Εὐαγγελίου ὁ Ὠριγένης. Δύναται νά ἐκφρασθῆ καὶ ἐδῶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὑπῆρχον πολὺ περισσότεραι ὁμιλίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁ μεταφραστὴς εἶχεν εἰς χεῖρας του ἢ ἐπέλεξε μόνον 39. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἰσοδοῦται καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρησιν ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄφθονα σχόλια εἰς Σειράς εἰς τὸν Λουκᾶν δὲν ἔχουν ἀντίστοιχον εἰς τὸ σωζόμενον κείμενον εἴτε τῶν ὁμιλιῶν εἴτε τῶν τόμων (τοὺς ὁποίους μάλιστα μερικοὶ σειρογράφοι δὲν ἔλαβον κἄν ὑπ' ὄψιν). Ἐξ ἄλλου ὁ ἴδιος ὁ Ὠριγένης μνημονεῖ εἰς συγγράμματά του σχόλια τῶν Ὅμιλιῶν εἰς Λουκᾶν αἱ ὁποῖαι ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ παρὸν κείμενον⁴. Ἐννοεῖται ὅτι δύναται νά ἐκφρασθῆ καὶ ἡ ὑποψία ὅτι ὁ μεταφραστὴς ἐσυντόμευσε τὰς ὁμιλίας, διότι κρίνεται ἀπίθανον νά ἦσαν τόσον σύντομοι. Ὁ ἐκφωνητὴς βεβαιώνει ὅτι τὰς ἐξέδωσεν ὁ ἴδιος καὶ ὑποδηλώνει ὅτι τοῦτο συνέβη πολὺ ἐνωρίς, συμφωνεῖ δὲ εἰς τοῦτο καὶ ὁ Ἱερωνύμος λέγων ὅτι αὐταὶ εἶναι νεανικὸν ἔργον τοῦ Ὠριγένους, ἂν καὶ τοῦτο εἶναι ὑπερβολικόν. Πρέπει νά ἐξεδόθησαν ὀλίγον μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν του εἰς τὴν Καισάρειαν, ἴσως τὸ 234.

Ὅμιλίας εἰς τὰς Πράξεις. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον 17 ὁμιλίας, αἱ ὁποῖαι ἀπωλέσθησαν, μόνον δὲ ἓν τεμάχιον τῆς τετάρτης ἐξ αὐτῶν διετηρήθη εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν*⁵.

Ὅμιλίας εἰς τὰς ἐπιστολάς. Μνημονεύονται εἰς τὸν Κατάλογον κατὰ πρῶτον 11 ὁμιλίας εἰς τὴν Β' πρὸς Κορινθίους, αἱ ὁποῖαι ἔχουν χαθῆ. Ἐ-

3 11, 5.

4 Ἰπομνήμα εἰς Ματθαῖον 13, 29. Ἰὴς Ἰωάννην 32, 2.

5 7, 2.

πειδή τόσο ο Ὀριγένης ὁ ἴδιος⁶ ὅσον καὶ ὁ Ἰερώνυμος⁷ ἀναφέρουν ἐρμηνεῖαν εἰς τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους, ἐκ τῆς ὁποίας ἄλλωστε πιθανῶς προέρχονται ἀξιόλογα ἀποσπάσματα εἰς Σειράς, κρίνεται ὀρθότερον νὰ θεωρηθῆ ἔσφαλμένη ἡ ἔνδειξις τοῦ Καταλόγου καὶ νὰ ἀναγνωσθῆ Α΄ ἀντὶ Β΄ πρὸς Κορινθίους. Περαιτέρω μνημονεύονται 2 ὀμιλίαι εἰς τὴν Πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν πρέπει μᾶλλον νὰ ἐννοηθῆ ἡ πρώτη ἢ καὶ αἱ δύο μαζὶ εἰς μίαν, 7 ὀμιλίαι εἰς τὴν Πρὸς Γαλάτας, 1 εἰς τὴν Πρὸς Τίτον, 18 εἰς τὴν Πρὸς Ἑβραίους. Μόνον ἀπὸ τὴν τελευταίαν συλλογὴν διασώζονται δύο ἀποσπάσματα εἰς τὴν Ἑκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου⁸.

Ὑπομνήματα

Εἶναι ἐκτενεῖς ἐρμηνεῖαι εἰς βιβλία τῆς Γραφῆς διηρημέναι κατὰ τμήματα (τετμημέναι), ἕκαστον τῶν ὁποίων περιλαμβάνετο εἰς ἓνα παπύρινον κύλινδρον, διὸ ὠνομάζοντο κατ' ἐξοχὴν τόμοι. Δίδουν συνεχῆ ἐρμηνεῖαν τοῦ καιμένου καὶ ἔχουν τὴν πρόθεσιν νὰ ἐξαντλήσουν ἕκαστον βιβλίον ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἀλλὰ σπανίως ἐπιτυγχάνουν τοῦτο. Ὅταν βλέπωμεν ὅτι εἰς τὴν ἀρχικὴν φράσιν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος» ἀφιερώνεται εἰς τόμος καὶ τὸ σύνολον τῶν 32 τόμων εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο δὲν φθάνει πέραν τοῦ κ. 13, 33, ἀντιλαμβανόμεθα διατὶ εἰς κανὲν μέγα βιβλίον τῆς Γραφῆς δὲν ἔχει ὀλοκληρωθῆ ἡ ἐρμηνεία. Ἀπευθυνόμενα εἰς σπουδαστὰς τῆς θεολογίας καὶ λογίους, ἔχουν ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα. Αἱ ὀμιλίαι προσφέρουν ἐρμηνεῖαν τοῦ ναοῦ ἠθροπλαστικῆν, τὰ ὑπομνήματα ἐρμηνεῖαν τῆς αἰθούσης διδασκαλίας, διὸ καὶ ἐξαντλοῦν μὲ πᾶσαν δυνατὴν λεπτομέρειαν ὅλα τὰ ἀνακύπτοντα κατὰ περιστάσεις φιλολογικά, ἐτυμολογικά, κριτικά, ἱστορικά, θεολογικά καὶ φιλοσοφικά προβλήματα, ἐνασμενιζόμενα καθ' ὑπερβολὴν εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου, ὅπως παρετήρησεν ὁ Ἰερώνυμος εἰδικῶς διὰ τὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν Μαλαχίαν εἰς τὸν οἰκεῖον πρόλογον. «*Scrpsit in hunc librum Origenes tria volumina, sed historiam omnino non tetiget et more suo totus in allegoriae interpretatione versatus est*».

Ἡ παράδοσις τῶν τόμων εἶναι θλιβερωτέρα ὑπὸ τὴν τῶν ὀμιλιῶν, τὸ ποσοστὸν ὅμως τῶν ἑλληνιστῶν διατηρουμένων εἶναι ἐδῶ ὀλίγον μεγαλύτερον. Σώζονται ἑλληνιστῶν μὲν 8 τόμοι ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖαν εἰς τὸν Ματθαῖον καὶ 9 ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖαν εἰς τὸν Ἰωάννην, λατινιστῶν δὲ 4 τόμοι εἰς τὸ Ἄσμα, 14 εἰς τὸν Ματθαῖον καὶ 10 εἰς τὴν Πρὸς Ἑβραίους.

6 Ὀμιλία 17 εἰς Λουκᾶν.

7 *Epist.* 49, 3.

8 6, 25, 11-14.

Ἐπιτομή εἰς τὴν Γένεσιν. Ὁ ἴδιος δ' Ὀριγένης ὁμιλεῖ περὶ τοιοῦτου ὑπομνήματος εἰς τὸ σύγγραμμά του *Κατὰ Κέλσον*⁹, ὅπου σημειώνει ὅτι συνετάχθη «πρὸ πλειόνων ἐτῶν», δηλαδὴ πολὺν χρόνον πρὸ τοῦ 244, ὅταν ἤρχισεν ἡ σύνταξις τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου. Πράγματι ὁ Εὐσεβίος¹⁰ λέγει ὅτι ἀπὸ τοὺς 12 τόμους οἱ 8 εἶχον ἤδη συνταχθῆ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς σημειώνει, καὶ ἄρα οἱ ὑπόλοιποι συνετάχθησαν εἰς τὴν Καισάρειαν προφανῶς ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασίν του. Ὁ Ἰερώνυμος ἀναφέρει 13 τόμους¹¹ (ὑπάρχει δὲ καὶ γραφὴ τοῦ Καταλόγου μὲ τὸν ἀριθμὸν 14), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι πιθανῶς ἀκριβέστερον. Δὲν ἐκάλυπτε πέραν τῶν τεσσάρων πρώτων κεφαλαίων τοῦ βιβλίου. Ἀρκετὰ ἀποσπάσματα τοῦ ὑπομνήματος διεσώθησαν εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν* καὶ μερικὰ ἄλλα εἰς ἔργα τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Σωκράτους. Ὁ Ἀμβρόσιος ἐχρησιμοποίησεν ἀφειδῶς τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὰ ἐρμηνευτικά του δοκίμια εἰς τὴν ἑξαήμερον καὶ εἰς τὸν παράδεισον, ὅπως βραδύτερον καὶ οἱ σειρογράφοι μὲ πρῶτον τὸν Προκόπιον.

Ρητὴ ἐρμηνεία περὶ συστηματικοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν ἄλλων βιβλίων τῆς Πεντατεύχου δὲν ὑφίσταται καὶ μερικαὶ ἀόριστοι περὶ τούτου ἐνδείξεις πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναφέρονται εἰς συλλογὰς σχολίων ἢ ὁμιλιῶν, μολονότι ἡ δήλωσις «ἀλλὰ τὰ περὶ μὲν τούτου οἰκειότερον ἐν τοῖς εἰς τὸ Δευτερονόμιον ἐξετασθεῖν ἂν»¹², πιθανὸν νὰ ὑπονοῆ πρόθεσιν συντάξεως σχετικοῦ ὑπομνήματος, διὰ τὴν ὁποῖαν δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ἐπραγματοποιήθη. Ὁμοίως ἀπουσιάζουν μαρτυρίαι περὶ ὑπομνηματισμοῦ τῶν ἱστορικῶν βιβλίων.

Ἐπιτομὴ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. Αἱ ἀναφοραὶ τόσον τοῦ ἰδίου τοῦ Ὀριγένους ὅσον καὶ ἄλλων συγγραφέων εἰς ὑπόμνημα αὐτοῦ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ἀφθονοῦν. Ὁ Εὐσεβίος¹³ παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι ὑπεμνημάτισε τοὺς πρώτους 25 ψαλμοὺς ὅταν εὕρισκετο ἀκόμη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ σημειώνει ὅτι εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ πρώτου ψαλμοῦ παρέθετε κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς τῶν Ἑβραίων, 22 τὸν ἀριθμὸν κατὰ τὸν ἰδικὸν τῶν ὑπολογισμῶν. Ἡ ἀνάγκη παρουσιάσεως ἐδῶ τοιοῦτου καταλόγου θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῆ διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι τοῦτο ἦτο τὸ πρῶτον ἀπὸ ὅλα τὰ ὑπομνήματά του εἰς τὴν Π. Διαθήκην, συνταχθὲν προφανῶς περὶ τὸ 218. Ὁ Ἰερώνυμος μνημονεῖει 46 τόμους εἰς 41 ψαλμοὺς, ἦτοι τοὺς πρώτους 15 καὶ ἐν συνεχείᾳ σποραδικῶς μέχρι τοῦ ψαλμοῦ 103. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῆ σήμερον κατὰ πόσον οἱ εἰς τοὺς πρώτους 15 ψαλμοὺς συμπίπτουν πρὸς τοὺς μνημονευομένους ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, καθ' ὅσον ἤδη ἔχουν ἀπολεσθῆ ὅλοι, δύναται ὁμοίως νὰ θεωρηθῆ πιθανὸν ὅτι δὲν θὰ ἐπανήρχετο εἰς

9 6, 49 ἔ. 4, 37.

10 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 24, 2.

11 *Epist.* 33 καὶ 36.

12 *Εἰς Ἰωάννην* 32, 18.

13 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 24 ἔ.

την ἔρμηνείαν αὐτῶν, ἐκτός ἐάν ἦτο πολὺ σύντομος. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ ἀνωτέρω τόμοι δὲν ἀποτελοῦν τὸ σύνολον τῆς ἐρμηνευτικῆς του ἐργασίας εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, ἐφ' ὅσον τόσον ὁ ἴδιος ὁ Ὁριγένους ὅσον καὶ ὁ Ἱερώνυμος εἰς κείμενά των μνημονεύουν ὑπομνήματα εἰς ψαλμοὺς μὴ περιλαμβανομένους εἰς τὰς ἀνωτέρω συλλογὰς, ὁ πρῶτος εἰς τὸν 47ον¹⁴, ὁ δεῦτερος εἰς τὸν 126ον¹⁵. Ἀπὸ τὸν μέγαν αὐτὸν ἐρμηνευτικὸν ὄγκον δὲν σώζονται σήμερον εἰμὴ μόνον ὀλίγα ἀποσπάσματα εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν* καὶ πλῆθος δυσεξιχνιάστων συνήθως σχολίων εἰς Σειράς. Εἶναι ὁμως φανερά ἡ παρουσία τῆς σκέψεως τοῦ Ὁριγένους εἰς τὰς ἐπὶ τῶν Ψαλμῶν ἐρμηνευτικὰς ἐργασίας τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Ἰλαρίου καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

ὑπόμνημα εἰς τὰς Παροιμίας. Ὁ Κατάλογος δίδει 3 τόμους εἰς τὰς Παροιμίας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται δύο ἀποσπάσματα εἰς τὴν Ἀπολογία Ὁριγένους τοῦ Παμφίλου καὶ εἰς Σειράς, περιέχει ὁμως καὶ ἓνα ἄλλον τίτλον εἰσαγωγικοῦ ἔργου, «περὶ τινῶν ζητημάτων τῶν παροιμιῶν βιβλίον ἓν», ἄγνωστον ἄλλως.

ὑπόμνημα εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων. Κατὰ τὸν Κατάλογον ὁ Ὁριγένους συνέταξε δύο ὑπομνήματα εἰς τὸ Ἄσμα, ἓν δίτομον εἰς τὴν νεότητά του καὶ ἓν δεκάτομον βραδύτερον. Περὶ τοῦ δεκατόμου μαρτυρεῖ ἤδη ὁ Εὐσέβιος¹⁶ ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι οἱ μὲν 5 πρῶτοι τόμοι συνετάχθησαν εἰς τὰς Ἀθήνας, κατὰ τὴν ἐκεῖ παραμονὴν του τὸ 240, οἱ δὲ 5 τελευταῖοι μετ' ὀλίγον εἰς τὴν Καισάρειαν. Περὶ δὲ τοῦ συντόμου μαρτυρεῖ ἡ *Φιλοκαλία*, ἡ ὁποία ὁμως ὁμιλεῖ περὶ ἑνὸς μόνον νεανικοῦ μικροῦ τόμου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον παρατίθεται τεμάχιον. Οἱ συντάκται τῆς *Φιλοκαλίας* ἐγνώριζον τὰ πράγματα καλύτερον ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον. Ἀπὸ τὸ ἐκτενὲς ὑπόμνημα σώζονται ἓν ἀπόσπασμα εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν* καὶ πλῆθος ἄλλων εἰς ἐρμηνευτικὰς Σειράς. Ὁ Ἱερώνυμος ἔδειξε μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ἀσματος, διότι ἐφρόνει ὅτι ὁ Ἄλεξανδρινὸς διδάσκαλος, ἐνῶ εἰς τὰ ἄλλα βιβλία του εἶχεν ὑπερνικήσει τοὺς πάντας, εἰς τὸ Ἄσμα ὑπερνίκησεν ἑαυτὸν. «Origenes cum in caeteris libris omnes vicerit, in Cantico Canticozum ipse se vicit»¹⁷. Διὰ τοῦτο μετέφρασε τὰς δύο ὁμιλίας αὐτοῦ εἰς τὸ Ἄσμα καί, ὅπως φαίνεται, προετίθετο νὰ μεταφράσῃ καὶ τὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ δὲν ἐπραγματοποίησε τὴν πρόθεσιν, διότι βραδύτερον μετεστράφησαν τὰ συναισθήματά του ἐναντι τοῦ Ὁριγένους. Τοῦτο ἐπραξεν ἔπειτα ὁ Ρουφῖνος, μεταφράσας τὸ ὑπόμνημα μέχρι τῶν μέσων τοῦ τετάρτου τόμου εἰς τὴν λατινικὴν, αὐτὴ δὲ ἡ μετάφρασις σώζεται. Τῶν ἄλλων τόμων σώζονται ἀποσπάσματα εἰς Σειράς. Ὅτι ὁ Ὁριγένους πολὺ περισσότερον τῶν ἄλλων εἰς τὸ παρὸν ὑπόμνημα ἔκαμε κατάχρησιν τῆς

14 Κατὰ Κέλσον 7, 31.

15 *Epist.* 3, 1.

16 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 32, 2.

17 *Μετάφρασις ὁμιλιῶν εἰς Ἄσμα, πρόλογος.*

ἀλληγορικής μεθόδου, είναι προφανές. Ὁ Σολομών είναι φυσικά πάντοτε ὁ Χριστός, ἡ δὲ νόμφη εἶναι κατὰ μὲν τὰς ὀμίλιας συνήθως ἡ Ἐκκλησία, κατὰ δὲ τὸ ὑπόμνημα ἡ ψυχὴ μὲ τὴν ὁποῖαν ἐνώνεται ὁ Λόγος.

Ἐπίμνημα εἰς τὸν Ἡσαΐαν. Ὁ Εὐσέβιος μαρτυρεῖ ὅτι περιήλθον εἰς χεῖρας τοῦ 30 τόμοι εἰς τὸν Ἡσαΐαν, ἐρμηνεύοντες τὸ τρίτον μέρος αὐτοῦ μέχρι τῆς δράσεως τῶν τετραπόδων εἰς τὴν ἔρημον (30, 6)¹⁸, ἀφήνει ὁμοίως νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι τοὺς ὁποῖους δὲν εἶδεν αὐτός· πράγματι δὲ εἰς τὸν Κατάλογον μνημονεύονται 36, ἂν καὶ ὁ Ἱερώνυμος εἶχεν ἴδει μόνον 26¹⁹. Δύο ψευδεπιγράφους τόμους, ἐρμηνεύοντας τὴν δρασιν τῶν τετραπόδων, ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος. Ἐλάχιστα ἀποσπάσματα σώζονται εἰς τὴν *Ἀπολογία* τοῦ Παμφίλου. Βεβαίως καὶ αὐτὸ τὸ ὑπόμνημα ἔχει χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ ἐρμηνευτὰς καὶ σειρογράφους.

Ἐπίμνημα εἰς τοὺς Θρήνους. Ὁ Ἱερώνυμος εἰς τὸν Κατάλογον μνημονεύει 5 τόμους, στηριζόμενος προφανῶς εἰς τὸν Εὐσέβιον, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἶχε συνταχθῆ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, εἰς αὐτὸν δὲ εἶχον περιέλθει μόνον 5 τόμοι²⁰, ἀφήνων νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ἦσαν περισσότεροι, ὅπως καὶ ἦσαν, ἀφοῦ ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς ἐγνώριζε καὶ δέκατον²¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖον διατηρεῖ ὁ Μάξιμος καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Προκόπιος, πολλὰ σχόλια ἀπαντῶνται εἰς τὴν Σειρὰν εἰς τοὺς Θρήνους τοῦ Ἰωάννου Δρουγγαρίου καὶ ἄλλοι.

Ἐπίμνημα εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ. Τὸ μνημονεύει ὁ ἴδιος χωρὶς νὰ διδῇ ἄλλα στοιχεῖα²², ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος βεβαιώνει ὅτι συνολικῶς ἀπετελεῖτο ἀπὸ 25 τόμους καὶ ὅτι ἡ σύνταξις τοῦ ἤρχισεν εἰς τὴν Καισάρειαν καὶ ἐπερατώθη εἰς τὰς Ἀθήνας περὶ τὸ 240²³. Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον οἱ τόμοι ἦσαν 29, δὲν γνωρίζει δὲ κανεὶς εἰς ποίου τοῦ κείμενον ἔγινε τὸ ἀντιγραφικὸν λάθος, ἂν καὶ πιθανῶς τοῦτο ἔγινεν εἰς τὸ τοῦ Εὐσεβίου (κε' ἀντί κθ'). Διεσώθη μόνον ἀπόσπασμα αὐτοῦ εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν*.

Ἐπίμνηματα εἰς τοὺς Μικροὺς Προφήτας. Ὁ Εὐσέβιος λέγει ὅτι εὗρε μόνον 25 ἀπὸ τοὺς τόμους εἰς τοὺς μικροὺς προφήτας, «ἀφ' ὧν μόνους εὗρομεν πέντε καὶ εἴκοσιν»²⁴. Τόσους εὗρεν ἐπίσης καὶ ὁ Ἱερώνυμος, καὶ μάλιστα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Καισαρείας ἀντιγραμμένους ἀπὸ τὸν Πάμφιλον (ἐπομένως τὰ ἴδια μὲ τὰ ἀνωτέρω ἀντίγραφα), ὁ ὁποῖος ἐχάρη ἐκ' εὐκαιρίας τόσον, ὅσον θὰ ἔχαιρεν ἂν εὗρισκε τὸν Ἰησαυρὸν τοῦ Κροίσου²⁵. Τοὺς ἀπαριθμεῖ εἰς τὸν Κατάλογον ὡς ἑξῆς:

18 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 32, 1.

Ἀορίστως τὸ μνημονεύει καὶ ὁ ἴδιος, *Κατὰ Κέλσον* 7, 11.

19 Ἐπίμνημα εἰς Ἡσαΐαν, πρόλογος.

20 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 24, 2.

21 Σχόλια εἰς Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, PG 4, 549.

22 Κατὰ Κέλσον 7, 11.

23 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 32, 1-2.

24 Αὐτόθι 6, 36, 2.

25 *De viris illustribus* 75.

Εἰς τὸν Ὡσηὲ ὑπόμνημα

Εἰς τὸν Ἰωήλ	2	Εἰς τὸν Ἀββακοῦμ	3
Εἰς τὸν Ἀμώς	6	Εἰς τὸν Σοφονίαν	2
Εἰς τὸν Ἰωνᾶν	1	Εἰς τὸν Ἀγγαῖον	1
Εἰς τὸν Μιχαίαν	3	Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ζαχαρίου	2
Εἰς τὸν Ναοῦμ	2	Εἰς τὸν Μαλαχίαν	2

Παρατηροῦμεν ἐδῶ ὅτι ἀπουσιάζει ὑπομνημάτισις τοῦ Ὀβδιού. Ὁ συγγραφεὶς ὁ ἴδιος εἰς τὸ *Κατὰ Κέλσον*²⁶ δηλώνει ὅτι εἶχε συντάξει ὑπομνήματα «εἰς τινὰς τῶν δώδεκα», ἐπομένως οὔτε κἂν εἰς ἔνδεκα, ὅταν ἔγραφε τὸ ἔργον ἐκεῖνο, περὶ τὸ 245. Εἶναι προφανές ὅτι συνέχισε τὴν προσπάθειάν του καὶ μετέπειτα ὑπεμνημάτισε καὶ ἄλλους, ἀλλ' ἴσως ὄχι καὶ τὸν Ὀβδιού. Ἐν συνεχείᾳ παρατηροῦμεν ὅτι ὡς πρὸς τὸν Ὡσηὲ δὲν ἀναφέρεται ὁ ἀριθμὸς τόμων, διότι εἶρε τὸ ὑπόμνημα «ἀκέφαλον καὶ ἀτέλεστον», ὅπως λέγει ἄλλοῦ ὁ Ἱερώνυμος²⁷. Ἄν ἦτο πληρὴς, ἔπρεπε νὰ ἐκτείνεται εἰς 8 τοῦλάχιστον τόμους, βάσει τῆς ἐκτάσεως τῶν προφητειῶν τοῦ Ὡσηέ. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν Κατάλογον ἀναφέρεται καὶ βιβλίον *Περὶ τοῦ πῶς ἀνομιάσθη ἐν τῷ Ὡσηὲ Ἐφραΐμ*, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεπτύσσετο ἡ ἀποψις ὅτι τὰ κατὰ τοῦ Ἐφραΐμ λεγόμενα εἰς τὴν προφητείαν ὑγενόουν τοὺς αἰρετικούς. Ἀπὸ ὅλην αὐτὴν τὴν γραμματείαν σώζεται μόνον τεμάχιον ἐκ τοῦ εἰς Ὡσηὲ εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν*, ἀλλὰ μία ἔρευνα εἰς τὰς Σειράς δυνατὸν νὰ ἀποδώσῃ σχετικὸν ὕλικόν.

Ἐπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον. Εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερον μαρτυρούμενα καὶ παραδιδόμενα. Ὁ Εὐσέβιος παραδίδει ὅτι συνετάχθη μετὰ τὴν ἀνάρρησιν εἰς τὸν θρόνον τοῦ Φιλίππου Ἄραβος (244) καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ 25 τόμους, ὅσους μνημονεῖ καὶ ὁ Κατάλογος. Ἀποσπάσματα αὐτοῦ εὐρίσκομεν εἰς τὸν Εὐσέβιον, εἰς τὴν Ἀπολογίαν τοῦ Παμφίλου λατινιστί, εἰς τὴν Φιλοκαλίαν, καὶ ἀφθονώτερον εἰς Σειράς. Ὀκτὼ τόμοι, οἱ 10-17, περιέχοντες ἐρμηνεῖαν τῶν κκ. 13, 36 ἕως 22, 33, σώζονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον. Ἀκόμη ἐκτενέστερον εἶναι τὸ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν σωζόμενον μέρος, τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύει τὰ κκ. 16, 13 ἕως 27, 63, δηλαδή ἀρχίζει ἀπὸ τὸν τόμον 12, 9 καλύπτει τὸ πλεῖστον τῶν ἑλληνιστῶν σωζομένων τόμων καὶ προχωρεῖ πέραν αὐτῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα, τὸ μετὰ τὸ κ. 22, 33, ἔχει ἰδιαιτέραν διάρθρωσιν καὶ χωριστὸν τίτλον, «*Commentariorum in Mattheum series*», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει διάσπασιν ἢ ἀνάμιξιν διπλῆς παραδόσεως. Ἄλλωστε ἀκόμη καὶ τὸ ἑλληνιστῶν σωζόμενον κείμενον εἰς τὴν μετάφρασιν παρουσιάζει ἐπεκτάσεις, αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἴτε

26 7, 11.

27 *Comment. in Hoseam*, πρόλογος.

72.

+ Τόμος Έίδος. — ελ
 Θ' γάρτοι εν αλφ ζωυ εν. καὶ ε ζωυ εν δε φως τον αυου.
 εἰ γὰρ δὴ μαλα παρ' ἄλλοις ἀποκρίθη παραδοξα. ὡς
 κατ' αὐτοὺς σοφὸν πλῆθρα ὅσα περιέχοντες ματὰ τῆς
 ἀποδείξεως, ἢ φανερῶς ἀποδείξεως. κατὰ αὐτὴν μὲν
 γὰρ καὶ πάντα τὸν σοφὸν εἶναι ἰσχυρά. ὡς μόνον καὶ
 πάντα τὸν σοφὸν ἐπιστήμον ἔχει τοῦ δευτέρου θεοσπί.
 καὶ μόνον καὶ πάντα τὸν σοφὸν εἶναι ἐκτελεστον ἔξου-
 σίαν ἀποπερθεῖς ἀπὸ τοῦ θεοῦ νόμου ἔλεος. καὶ
 τοῦ ἔξουσι δὲ εὐεξουσι νόμους ἐπιτεστον. Καὶ
 εὐεξουσι ἡμᾶς λόγον σοφὸν τὸν φανερῶν σοφῶν
 δέξων. πολλοὺς οὕτως τοῦ εἰς αὐτὴν περὶ μαθίας, καὶ
 μαθῶν συλλείσων τοῦ πρὸς τὸ βούλημα τοῦ θεοῦ.
 τὸν τὸ αὐτὸν κατὰ τὴν παραδοξα ἀποκρίθητων. ἢ
 ἐπὶ τῶν οὗ τοῦ θεοσπίθας λόγος σοφῶν. καὶ ἐπὶ τῶν
 τὸ ἐκτελεστον τοῦ τὸ ἐκτελεστον μαθῶν μαθῶν τὸ ἐκτε-
 λεστον μαθῶν. τὸ ἐκτελεστον δὲ ἡμᾶς μαθῶν μαθῶν τὸ ἐκ-
 τελεστον τοῦ τὸ ἐκτελεστον εν αλφ ζωυ εν. διὰ τοῦ οἰοῦν τοῦ χα-

Εἰκῶν 31

Ὁριγένους Τόμοι εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην. Ὁ ἀναγνώστης βλέπει ἐδῶ ἐπικεφαλίδα
 τοῦ τρίτου τόμου, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητά οὗτος τόμος οὗτος δὲν σώζεται. Εἰς προ-
 χωρημένον στάδιον τῆς χειρογράφου παραδόσεως ὁ δεύτερος τόμος διηρέθη εἰς κε-
 ρισσοτέρους, β', γ', δ' καὶ λοιπά, πρὸς κάλυψιν τῶν κενῶν ἐκ τῆς ἀπωλείας τῶν τό-
 μων τούτων.

Κῶδιξ Βατοπ. 763, τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, φ. 72α.

εἰς προσθήκας τοῦ μεταφραστοῦ ἐκ τῶν ὀμιλιῶν καὶ σχολίων τοῦ Ὁριγένους εἴτε εἰς ὑπαρξιν διπλῆς ἐκδόσεως τοῦ ὑπομνήματος ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Ὁριγένους. Ἐχει ἐκφρασθῆ ἡ ἄποψις ὅτι μεταφραστὴς εἶναι ὁ φίλος τοῦ Κασσιωδώρου Βελλάτωρ. Φυσικὰ ὁ Ἱερώνυμος δὲν παρέλειψε νὰ χρησιμοποιήσῃ εὐρέως τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἰς τὸ ἰδικόν του.

Ἐπόμνημα εἰς τὸν Λουκᾶν. Εἰς τὸν Κατάλογον ἀναφέρονται 15 τόμοι εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ καὶ εἰς ἄλλο κείμενον τοῦ Ἱερωνύμου²⁸ ἀναφέρονται 5, εἶναι δὲ προφανές ὅτι ἡ πρώτη εἰδησις εἶναι ὀρθή. Πολυάριθμα εἶναι τὰ εἰς Σειράς σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ ὑπομνήματος τούτου.

Ἐπόμνημα εἰς Ἰωάννην. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰωάννην «μόνοι δύο καὶ εἴκοσι εἰς ἡμᾶς περιήλθον τόμοι»²⁹ τῶν ὁποίων πέντε εἶχον γραφῆ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ οἱ ἄλλοι εἰς τὴν Καισάρειαν μέχρι καὶ πέραν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Μαξιμίνου. Φυσικὰ μὲ τὴν διατύπωσιν αὐτὴν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν περισσοτέρων τόμων, πράγματι δὲ ὄχι μόνον μνημονεύονται 32 τόμοι ἀπὸ τῶν Ἱερωνύμων εἰς τὸν Κατάλογον καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ καὶ σώζεται ὁ τριακοστὸς δευτέρος τόμος. Δι' ἐνὸς χειρογράφου τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου, τοῦ 13' αἰῶνος, διεσώθησαν οἱ τόμοι 1, 2, 6, 10, 13, 19 μερικῶς, 20, 28, 32. Σώζονται ἐπίσης μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλους τόμους εἰς τὸν Πάμφιλον, τὸν Εὐστάθιον Ἀντιοχείας, τὴν Φιλοκαλίαν καὶ ἄσθονώτερα εἰς Σειράς. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ τελευταῖος τόμος φθάνει εἰς τὸ κ. 13, 33, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς³⁰ εἰς τὸ ὑπόμνημα εἰς Ματθαῖον ὑναφέρεται εἰς ἐξηγήσιν του ἐπὶ τοῦ κ. 19, 32 τοῦ Ἰωάννου, περὶ τῶν δύο ληστῶν, ὅπερ σημαίνει ὅτι τὸ ἔργον προεχώρει πέραν τοῦ τ. 32. Πράγματι εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου αὐτοῦ κατὰ τινε χειρόγραφα ὑπάρχει ἡ σημείωσις, «λείπουσιν οἱ τόμοι τριακοστὸς τρίτος καὶ τριακοστὸς τέταρτος καὶ τριακοστὸς πέμπτος καὶ τριακοστὸς ἕκτος καὶ τριακοστὸς ἑβδομος καὶ τριακοστὸς ὄγδοος καὶ τριακοστὸς ἑνατος». Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ ἄνωτέρω, εἶναι ἐκτενεστάτη, μόνον δὲ εἰς τὴν ἀρχικὴν φράσιν τοῦ εὐαγγελίου «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος» ἀφιερώνεται εἰς τόμος. Πρόκειται περὶ ἐνὸς ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων ἐρμηνευτικῶν ἔργων τοῦ Ὁριγένους.

Ἐπομνήματα εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου. Τὸ ὑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Ρωμαίους συνετάχθη πρὸ τοῦ ὑπομνήματος εἰς τὸν Ματθαῖον, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ μνημονεύεται³¹. Μνημονεύεται εἰς τὸν Κατάλογον, τὸν Ρουφῖνον καὶ ἄλλας πηγὰς. Ἀπὸ τοῦς 15 τόμους, τῶν ὁποίων μερικοὶ ἔλειπον ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ρουφίνου, μέχρι προσφάτως δὲν

28 *Μετάφρασις ὀμιλιῶν Ὁριγένους εἰς Λουκᾶν, πρόλογος.*

29 *Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 24, 1.*

30 *Ἐπόμνημα εἰς Ματθαῖον 133.*

31 17, 32.

ἔσώζετο εἰς τὸ πρωτότυπον τίποτε ἄλλο πέραν ὀρισμένων ἀποσπασμάτων εἰς τὴν *Ἀπολογία* ἕπερ *᾽Ωριγένους* τοῦ Παμφίλου λατινιστί, εἰς τὸν Βασίλειον, τὴν Φιλοκαλίαν καὶ τὰς Σειράς, καὶ κυρίως εἰς τὸν λαυριωτικὸν ἐρμηνευτικὸν κώδικα 184 τοῦ 1' αἰῶνος, ἀπὸ τὴν μελέτην τοῦ ὁποίου συνάγεται ὅτι οἱ τόμοι ἐκάλυπτον ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς ἐπιστολῆς πλὴν τῶν προσωπικῶν σημειώσεων τοῦ τέλους αὐτῆς. Ἦδη ὁμως εὐρέθησαν οἱ τόμοι 5 καὶ 6 εἰς πάπυρον τῆς Turin (1941). Λατινικὴ μετάφρασις τοῦ Ρουφίνου διασώζει τὸ σύνολον αὐτοῦ εἰς 10 συνολικῶς βιβλία. Ὁ Ρουφίνος, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παραφραστικὴν του τάσιν, ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ἐνώπιόν του ἑλληνικὸν κείμενον ἦτο ἤδη σοβαρῶς παρεφθαρμένον³². Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ἂν ἐπρόκειτο περὶ νοθεύσεως παρὰ αἰρετικῶν ἢ περὶ αὐθεντικῆς παρουσίας ὀριγενείων παρεκκλίσεων, καίτοι θεωροῦμεν πιθανώτερον ὅτι συνέβαινε τὸ δεύτερον· ἄλλωστε, καθὼς εἶναι γνωστὴ ἡ τάσις τοῦ ἀνδρὸς νὰ παραφράζῃ ἀντὶ νὰ μεταφράζῃ, δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ ἔχῃ παρεκκλίσεις τὸ κείμενον. Ἐφ' ὅσον μνημονεύεται εἰς τὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον, πρέπει νὰ ἐγράφη πρὶν ἀπὸ αὐτό. Εἰς τὸν πρόλογον τοῦ εἰς τὴν Πρὸς Γαλάτας ὑπομνήματός του ὁ Ἱερώνυμος λέγει ὅτι ὁ ᾽Ωριγένης ἔγραψε 5 τόμους εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν, ὁ δὲ ἀριθμὸς 15 τοῦ Καταλόγου φαίνεται νὰ εἶναι ἐσφαλμένος, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὰ παραθέματα τοῦ λαυριωτικοῦ κώδικος τοῦ 1' αἰῶνος. Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς καθ' ὁμολογίαν του ἐχρησιμοποίησεν εὐρέως τὴν ἐρμηνείαν ταύτην εἰς τὸ ἰδικὸν του ὑπόμνημα. Τόσον αὐτὴ ὅσον καὶ αἱ εἰς τὰς ἄλλας ἐπιστολάς συνεγράφησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου τοῦ διδασκάλου.

Εἰς τὴν Πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν ἀφιέρωσε κατὰ τὸν Κατάλογον 3 τόμους, ἀπὸ τοῖς ὁποίοις σώζονται ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα εἰς Σειράς καὶ ἔν λατινικὸν εἰς ἔργον τοῦ Ἱερωνύμου. Ὁ τελευταῖος καθ' ὁμολογίαν του ἐχρησιμοποίησε τὸ ὑπόμνημα ὡς πρότυπον διὰ τὸ ἰδικὸν του.

Εἰς τὴν Πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολὴν κατὰ τὸν Κατάλογον ἀφιέρωσεν 1 τόμον, ὁπόθεν προέρχονται σχόλια τοῦ λαυριωτικοῦ κώδικος.

Ὁ Πάμφιλος εἰς τὴν *Ἀπολογία* ἕπερ *᾽Ωριγένους* παραθέτει φράσιν τοῦ ᾽Ωριγένους «ἀπὸ τὸ τρίτον βιβλίον εἰς τὴν ἐπιστολὴν Πρὸς Κολοσσαεῖς», ἐπομένως ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἢ σημείωσις τοῦ Καταλόγου περὶ ὑπάρξεως 2 βιβλίων μόνον δὲν εἶναι ἀκριβής. Σχόλια τοῦ λαυριωτικοῦ κώδικος προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦτο.

Εἰς τὴν Α' Πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἀφιέρωσε 3 βιβλία καὶ εἰς τὴν Β' ἔν. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ τρίτον βιβλίον εἰς τὴν Α' διατηρεῖ ὁ Ἱερώνυμος καὶ σχόλια ἀπὸ τὸ εἰς τὴν Β' ὁ λαυριωτικὸς κώδιξ.

32 Εἰς τὸ προοίμιον πρὸς Ἡράκλειον.

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν Πρὸς Τίτον ἀφιέρωσεν 1 βιβλίον, τοῦ ὁποῖου πέντε ἀποσπάσματα διατηροῦνται εἰς τὴν Ἐπιτομήν ὑπὲρ τοῦ Ὁριγένους.

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν Πρὸς Φιλήμονα ἀφιέρωσεν ἐπίσης 1 βιβλίον, τοῦ ὁποῖου ἓν ἀπόσπασμα διατηρεῖται εἰς τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω ἔργον.

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν Πρὸς Ἑβραίους δὲν φέρεται ρητῶς ὑπόμνημα, ἀλλ' ἀπὸ τὴν παρουσίαν τεσσάρων ἀποσπασμάτων εἰς τὴν αὐτὴν Ἐπιτομήν συνάγεται ὅτι ὑπῆρχεν.

Ἄν τὰ εἰς Σειράς ἀπαντῶμενα ὠριγένεια σχόλια ἐπὶ τῶν Καθολικῶν ἐπιστολῶν προέρχονται ἀπὸ εἰδικὰ ὑπομνήματα ἢ ἀπὸ ἄλλα κείμενα, δὲν εἶναι βέβαιον.

Ὁ Ὁριγένης προετίθετο νὰ ὑπομνηματίσῃ τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου³³ ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ἐπραγματοποίησε τὴν πρόθεσιν του.

4. ΛΟΓΜΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Περὶ ἀρχῶν

Κορωνίς ὄχι μόνον τῶν δογματικῶν ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἔργων τοῦ Ὁριγένους εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος δὲν ἤθελε κἄν νὰ ἐκδοθῇ καὶ δὲν τὸ ἔγραψεν ὀριστικῶς, τὸ *Περὶ ἀρχῶν*. Εἰς τὸ ὑπόμνημα εἰς Ἰωάννην³⁴, ὁμιλῶν περὶ πνευματικοῦ συμποσίου, τονίζει ὅτι πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ἡ πανδαισία ἀπὸ τὴν κεφαλὴν ἥτοι ἀπὸ τὰ ἄρχικὰ καὶ κορυφαῖα δόγματα. «Ἄρκετόν δέ ἐν τῷ ἐσθίειν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, τουτέστι τῶν κορυφαιωτάτων καὶ ἀρχικῶν δογμάτων περὶ τῶν ἐπουρανίων καὶ καταληκτέον ἐπὶ τοὺς πόδας, τὰ ἔσχατα τῶν μαθημάτων τὰ ζητοῦντα περὶ τῆς τελευταίας ἐν τοῖς οὐσίσι φύσεως, ἥτοι τῶν ὑλικωτέρων ἢ τῶν καταχθονίων». Αὕτη εἶναι ἡ ἔννοια τῆς λέξεως «ἀρχαί» τὴν ὁποίαν ἔθεσεν εἰς τὸν τίτλον τοῦ ἔργου: τὰ κύρια συστατικὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ γνώσεως.

Προφανῶς ἐδίδασκε περὶ αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς θεολογικῆς σχολῆς του (212), οἱ δὲ μαθηταὶ ἐκράτουν σημειώσεις, αἱ ὁποῖαι σὺν τῷ χρόνῳ ἐβελτιώνοντο. Περὶ τὸ 220 φαίνεται ὅτι αὐταὶ ἔλαβον κάπως ὠλοκλήρωμένην μορφήν διὰ τῆς χειρὸς τοῦ διδασκάλου, ἀλλ' ἐκυκλοφοροῦντο μόνον μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν καὶ δὲν ὑπῆρχεν ἐκ μέρους του πρόθεσις εὐρυτέρας διαδόσεως των, διὰ δύο λόγους: πρῶτον διότι δὲν εἶχεν ἐπιμεληθῇ αὐτῶν ἐπαρκῶς καὶ ἀνταξίως τοῦ περιεχομένου των καὶ δεύτερον διότι ἐφρόνει ὅτι τὰ αὐστηρῶς δογματικοῦ περιεχομένου βιβλία δὲν εἶναι διὰ τοὺς πολλοὺς. Ὁ Ἀμβρόσιος ὁμοίως, νεότευκτος φίλος τότε, τόσον ἐνεθουσιάσθη μόλις εἶδε τὸ ἔργον, ὥστε

33 Ὑπόμνημα εἰς Ματθαῖον sermo 49.

34 10, 13.

τὸ ἐξέδωσε κρυφίως, πρὸς μεγάλην λύπην τοῦ διδασκάλου ἐπὶ τῇ πληροφορίᾳ. Καὶ πράγματι τοῦτο προεκάλεσε πολλὰ ζητήματα καὶ τότε καὶ βραδύτερον, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἄλλοῦ. Δυστυχῶς ἀπὸ τὸ πρωτότυπον σώζονται μόνον ἕκτενῆ τεμάχια εἰς τὴν Φιλοκαλίαν, ἰδίως ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ τρίτου καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ τετάρτου βιβλίου, καὶ ἄλλα μικρότερα εἰς τὸν Μάρκελλον Ἀγκύρας καὶ εἰς τὸ ἀντιωριγενικὸν διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Αἱ κατὰ τὸ 398 ἐγερθεῖσαι συζητήσεις περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Ὠριγένους προεκάλεσαν δύο μεταφράσεις τοῦ ἔργου εἰς τὴν λατινικὴν, μίαν τοῦ Ἱερωνέμου κατὰ λέξιν ἐπιδιώκουσαν νὰ δείξῃ τὰς κακοδοξίας αὐτοῦ καὶ μίαν τοῦ Ρουφίνου κατὰ διασκευὴν διὰ νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἀξιόλογον καὶ ὑγιᾶ διδασκαλίαν αὐτοῦ. Καὶ ἡ μὲν πρώτη, ὡς εἶναι εὐλογον, ἦτο ἀξιόπιστος, ἀλλὰ πλὴν μικρῶν ἵποσπασμάτων, κυρίως εἰς ἐπιστολὴν αὐτοῦ³⁵, ἀπωλέσθη· ἡ δὲ δευτέρα σώζεται πλήρως, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐμπιστευθῶμεν εἰς αὐτὴν ἀπολύτως λόγῳ τοῦ συνηγορικῶ σκοποῦ τῆς. Ὁ Ρουφίνος, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος εἰς τὸν πρόλογόν τῆς, εὐρῶν εἰς τὸ ἔργον βλασφημίας κατὰ τῆς Τριάδος καὶ ἄλλας πλάνας παρεμβληθείσας κατὰ τὴν γνώμην του ὑπ' ἄλλης χειρός, διώρθωσε τὰ σχετικὰ χωρία βάσει τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους εἰς ἄλλα ἔργα του. Αἰὰ τοῦτο ἡ μετάφρασις του δὲν εἶναι καθ' ὅλα ἀξιόπιστος, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε εἶναι εὐπρόσδεκτον ἱποκατάστατον τοῦ ἐλλείποντος πρωτοτύπου.

Ἐφ' ὅσον εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἐξεδόθη βεβιασμένως, πρὶν ὑποστῆ τὴν δέουσαν ἀναθεώρησιν καὶ διόρθωσιν, δὲν ἀποδίδει γνησίως τὰς γνώμας αὐτοῦ. Ἄλλωστε κατὰ τὴν ὄριμον ἡλικίαν του εἶχε μεταβάλλει γνώμας ἐπὶ πολλῶν προβλημάτων. Παρὰ ταῦτα εἶναι δεῖγμα ἐξαιρέτου δυνάμεως σκέψεως καὶ ἀσυνήθους συνθετικῆς ἰκανότητος, δικαίως δὲ προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸν ἡμῶν διὰ τὰς ἀρετάς του καὶ διὰ τὸ εἶναι τὸ πρῶτον ὠλοκληρωμένον σύστημα τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, τῆς ὁποίας τὴν ἀνάπτυξιν κατὰ τὰ μεταγενέστερα στάδια ἐπηρέασε σπουδαίως.

Τὸ σύγγραμμα ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρας τόμους ἢ βιβλία.

α'. Τὰ προβλήματα περὶ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος παρίσταται ὡς πνεῦμα ἢ νοῦς ἢ μονάς, περὶ Λόγου, περὶ Ἁγίου Πνεύματος, περὶ προκοσμίου δημιουργίας τῶν πνευματικῶν ὄντων, πτώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως αὐτῶν.

β'. Τὰ προβλήματα περὶ δημιουργίας τοῦ παρόντος κόσμου, περὶ ταυτότητος τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Δια-

35 Ἐπιστολὴ 124 πρὸς Ἀβιτον.

θήκης, περί ένσαρκώσεως τοῦ Λόγου, περί ἐπιφοιτήσεως τοῦ Πνεύματος, περί ἀναστάσεως, κρίσεως καὶ αἰωνίας μακαριότητος.

γ'. Τὰ προβλήματα τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ αὐτεξουσίου τῶν λογικῶν κτισμάτων, καὶ τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ προκαλουμένου ἀπὸ τὴν ἔνωσιν ψυχῆς καὶ σώματος μὲ τελικῶς θρίαμβον τοῦ ἀγαθοῦ.

δ'. Ἀνακεφαλαίωσις τῶν ἀνωτέρω. Τὰ προβλήματα τῆς θεοπνευστίας καὶ τῶν κανόνων τῆς ἔρμηνείας τῶν Γραφῶν.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐκτυλίσσεται τὸ σχέδιον τοῦ ἔργου καὶ ὀρίζονται αἱ πηγαὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ λόγος τῶν Ἀποστόλων. Κριτήριον τῆς ἀληθείας εἶναι τὸ κήρυγμα τοῦ Κυρίου, ὄχι μόνον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐξήγγειλε κατὰ τὴν παρουσίαν του εἰς τὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ τὸ μεταδοθὲν διὰ τῶν προφητῶν. Ἐπειδὴ ὁμως παρατηροῦνται διχογνωμίαι καὶ ἀντιθέσεις εἰς τὴν ἔρμηνείαν αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια δὲν δύναται νὰ εἶναι εἰμὴ μία, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ ἐκείνη ἡ ἀλήθεια ἢ ὁποῖα συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ ἀποστολικὴν παράδοσιν. «*Illā sola credenda est veritas quae in nullo ab ecclesiastica et apostolica discordat traditione*»³⁶. Κριτήριον τῆς ἀληθείας λοιπὸν εἶναι ἡ παράδοσις, ἀλλ' ἐφ' ὅσον οἱ Ἀπόστολοι διὰ πολλὰ προβλήματα δὲν ἔδωσαν στοιχεῖα (περὶ τῆς ψυχῆς, τῶν ἀγγέλων, τοῦ Σατανᾶ), ἄφησαν δηλαδὴ πολλὰ ἐρωτήματα ἀναπάντητα. τὰς ἀπαντήσεις εἰς αὐτὰ δίδει ἡ ἐπιστήμη, ἡ γνῶσις. Τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα προσφέρει τὰ γεγονότα, ἡ γνῶσις τὴν αἰτιολόγησιν αὐτῶν. Βάσει αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων ἐκτίθενται αἱ ἀπόψεις τοῦ Ὁριγένους, τὰς ὁποίας θὰ ἴδωμεν ἐν συνόψει κατωτέρω.

Διάλεκτοι πρὸς Ἡρακλεῖδαν

Κατὰ τὰ λεχθέντα εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν βιογραφίαν ὁ Ὁριγένης μετέβη κατόπιν προσκλήσεως τοῦ ἐπισκόπου Ἀραβίας εἰς τὴν χώραν αὐτήν, πιθανῶς εἰς τὰ Βόστρα, διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς Μοναρχιανούς. Εἶχεν ἐκεῖ συζήτησιν μὲ τὸν ἐπίσκοπον Ἡρακλεῖδαν δημοσίαν, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχον καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι καὶ λαός. Πρακτικὰ τῆς συζητήσεως, κρατηθέντα ὑπὸ ταχυγράφων, εὑρέθησαν τὸ 1941 εἰς παπύρινον κώδικα τοῦ στ' αἰῶνος, ἐν Τούρῃ τῆς Αἰγύπτου, ὑπὸ τὸν τίτλον Ὁριγένους *Διάλεκτοι πρὸς Ἡρακλεῖδαν* καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ ἐπισκόπους.

Τὸ κείμενον τοῦτο ἀποτελεῖ μοναδικὸν φαινόμενον εἰς ὀλόκληρον τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν, συμβαίνει δὲ σχετικῶς μὲ αὐτὸ καὶ τοῦτο τὸ παράδοξον, ὅτι, ἐνῶ ἔχομεν μαρτυρίας περὶ ὑπάρξεως πρακτικῶν συζητήσεων τοῦ Ὁριγένους μὲ ἄλλα πρόσωπα, αὐτὰ τὰ μεμαρτυρημένα πρακτικὰ ἔχουν χαθῆ, τὰ δὲ παρόντα ἀμάρτυρα πρακτικὰ σώζονται. Εἶναι πολὺ διδακτικὸν τὸ σκηρικὸν τῆς συζητήσεως. Βασικῶς ἔχει τὰ γνωρίσματα τῶν συνόδων, ὅπως τὰς γνωρίζομεν ἀπὸ τοῖς μετέπειτα αἰῶνας, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν τυπικότητα αὐτῶν. Οἱ ἐπίσκοποι, οἱ κληρικοί ἐν γένει, καθὼς καὶ οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἀπὸ τὸν λαὸν ἦσαν συγκεντρωμένοι εἰς τὸν ναόν, «ὄλη ἡ Ἐκκλησία πάρεστιν ἀκούουσα», διὰ τὴν συζήτησιν. Οἱ ἐπίσκοποι, παραξενευμένοι ἀπὸ τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἡρακλείδου, φαινομένως ὡς μοναρχιανικός, θέλουν νὰ πληροφορηθοῦν τὰς ἀκριβεῖς πεποιθήσεις του καὶ νὰ τὰς συζητήσουν, προφανῶς ὅμως οὗτος δὲν παρίστατο ὡς κατηγορούμενος. Τὴν κεντρικὴν θέσιν εἶχεν εἰς πρεσβύτερος, ὁ Ὁριγένης. Εὕρισκόμενος εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς πνευματικῆς του ἀποδόσεως καὶ ἀπολαύων οἰκουμενικοῦ κύρους, παρίστατο ὡς διδάσκαλος καὶ θεολογικὸς ἀνακριτής. Εἶχε προσέλθει, διὰ νὰ δώσῃ αἰθιεντικὴν γνώμην περὶ τῶν συζητουμένων θεμάτων. Ἄν καὶ τὸ κείμενον εἶναι σύντομον, χρειάζεται νὰ παραθέσωμεν τὴν διάρθρωσιν του.

- 1α Πρόλογος.
 1β-10α Διάλογος μὲ Ἡρακλείδαν καὶ Μάξιμον περὶ θεότητος Υἱοῦ, ἀποδέκτου προσευχῆς, φύσεως σώματος Ἰησοῦ, χαρακτήρος τῆς ἀναστάσεως.
 10β-24α Λόγος περὶ φύσεως ψυχῆς εἰς ἀπάντησιν ἐρωτήσεως Διονυσίου.
 24β-28 Λόγος περὶ ἀθανασίας ψυχῆς ἐπὶ παρατηρήσεως τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου.

Ἄπὸ αὐτὴν τὴν διάρθρωσιν συνάγομεν ὅτι δὲν ἦτο ἐν μόνον τὸ θέμα, ἀλλὰ πολλὰ, καὶ ὅτι ὁ Ὁριγένης εἶχε κληθῆ δι' ὅλα αὐτὰ. Πάντως τὸ πρῶτον ἦτο τὸ βασικόν. Οἱ ἐπίσκοποι ζητοῦν ἀπὸ τὸν Ἡρακλείδαν νὰ διατυπώσῃ τὰς ἀπόψεις του, αὐτὸς δὲ ἐκφέρει ὁμολογίαν, ἡ ὁποία εἶναι κάπως ἄχρους, οὕτως ὥστε, ἂν καὶ ἦτο πατροπασχίτης, δὲν δεικνύει πούθενά εἰς τὴν ὁμολογίαν του ταύτισιν μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, χωρὶς βεβαίως καὶ νὰ διακρίνῃ σαφῶς τὰ πρόσωπα.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἰσέρχεται εἰς τὴν συζήτησιν ὁ Ὁριγένης, ὁ ὅποιος φέρει τελικῶς τὸν Ἡρακλείδαν νὰ ὁμολογήσῃ δύο θεοὺς μὲ μίαν δύναμιν, εἰς μίαν ἰσορροπίαν μεταξὺ ἐνότητος καὶ διακρίσεως.

Αφοῦ ἐλύθη τὸ θέμα τοῦτο, ὁ διδάσκαλος ἐρωτᾷ, «εἶ τι περὶ κανόνος λείπει, ὑπομνήσατε· ἔτι λοιπὸν εἰς τὴν γραφὴν ἐροῦμεν». Ἀκολουθοῦν τὰ ἄλλα θέματα.

Κατὰ Κέλσου

Τὸ σίγγραμμα *Κατὰ Κέλσου*, φέρον ἐκ τοῦ συγγραφέως του τὸν τίτλον *Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσον Ἀληθῆ Λόγον*, εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἀπολογητικὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος. Σώζεται πλήρες εἰς πολυάριθμα χειρόγραφα, ταῦτα ὅμως ἀνάγονται εἰς ἓν πρότυπον τοῦ 17 αἰῶνος, τὸν Cod. Vat. Gr. 386. Λιάφορον παράδοσιν ἐκπροσωπεῖ τὸ κείμενον τοῦ Καϊρινοῦ παπύρου 88747, τὸ ὁποῖον περιορίζεται μόνον εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία καὶ εἶναι εἰς θλιβεράν κατάστασιν. Τεμάχια τῆς *Φιλοκαλίας* καλύπτουν τὸ ἓν ἔβδομον περίπου τοῦ ὅλου κειμένου.

Ὁ Ὀριγένης γνωρίζει δύο Κέλσους, ἀκμάσαντας τὸν μὲν πρῶτον ἐπὶ Νέρωνος, τὸν δὲ δεύτερον ἐπὶ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν διαδόχων του. Χαρακτηρίζει καὶ τοὺς δύο ὡς ἐπικουρεῖους, ἂν καὶ κατὰ τὴν ὁμολογίαν του ὁ δεύτερος περιέγραφεν ἑαυτὸν ὡς πλατωνικόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὗτος ὑποδίδει εἰς ὑποκριτικὴν προσπάθειαν³⁷. Ὁ δεύτερος αὐτὸς Κέλσος ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ Κομμόδου περὶ τὸ 178 συνέταξεν ἔργον κατὰ τῶν Χριστιανῶν ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀληθῆς Λόγος*, τὸ ὁποῖον ἀπωλέσθη καὶ τώρα εἶναι γνωστὸν μόνον ἀπὸ τὴν ἀναίρεσιν τοῦ Ὀριγένους εἰς τὴν ὁποίαν διατηρεῖται πιθανῶς κατὰ τὰ τρία τέταρτα, καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἀρχικὴν του δομὴν ἢ ὁποία ἀκολουθεῖται κατὰ πόδας. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς πολεμικῆς τάσεως τοῦ Κέλσου, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ ἀντικρούσῃ τὴν ἄνοιαν τοῦ Ἰουστίνου καὶ ἄλλων ἀπολογητῶν περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς θεοῦ Λόγου καὶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἀληθῆς λόγος εἶναι ὁ ἰδικὸς του, ὁ φιλοσοφικὸς. Ὁ *Ἀληθῆς Λόγος* ἐξετείνετο εἰς τέσσαρα βιβλία, εἰς τὸ πρῶτον τῶν ὁποίων εἰσήγεν ἓνα Ἰουδαῖον διὰ νὰ πολεμήσῃ τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ Ἰουδαϊκὴν σκοπιάν, ἰσχυριζόμενος ὅτι οὗτος δὲν μένει πιστὸς εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ παραποιεῖ τὴν μεσσιανικὴν ἰδέαν, εἰς τὸ δεύτερον διεξήγε πολεμικὴν κατὰ τῆς Ἰουδαϊκῆς μεσσιανικῆς ἰδέας ἀπὸ ἐθνικῆς σκοπιᾶς, εἰς τὸ τρίτον ἀντέκρουε τὰς ἐπὶ μέρους χριστιανικὰς διδασκαλίας, τὰς θεολογικὰς καὶ ἐν μέρει τὰς ἠθικὰς, ὡς πεπλανημένας, καὶ εἰς τὸ τέταρτον ἐδικαίωνε τὴν ἐθνικὴν κρατικὴν λατρείαν. Εἶναι τὸ πρῶτον συστηματικὸν ἀντιχριστιανικὸν ἔργον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἐθνισμοῦ καὶ ὑπῆρξε προῖον σοβαρᾶς μελέτης.

³⁷ Κατὰ Κέλσου

Τὸ ἔργον τοῦ Κέλσου δὲν φαίνεται νὰ εἴλκυσε τὴν προσοχὴν οὔτε τῶν Ἑθνικῶν οὔτε τῶν Χριστιανῶν καὶ σχεδὸν ἐπέρασεν ἐπὶ πολὺν χρόνον ἀπαράτηρητον. Ἐπεσεν ὁμῶς εἰς χεῖρας τοῦ Ἀμβροσίου 70 ἔτη βραδύτερον καὶ αὐτός, βλέπων ὅτι εἶχε μείνει ἀναπάντητον, προέτρεψε τὸν διδάσκαλόν του νὰ τὸ ἀναιρέσῃ, ἀλλ' οὗτος ἐδίσταζεν ἀρχικῶς διότι ἐπίστευεν ὅτι ἡ καλυτέρα ἀπολογία εἶναι ἡ ἀγαθὴ διαγωγή. Τελικῶς ἐπέισθη νὰ γράψῃ τὴν ἀπολογίαν του, ἀποσκοποῦσαν πρῶτον μὲν εἰς ἱκανοποίησιν τοῦ φίλου του, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀφιερώνεται, δεύτερον δὲ εἰς στήριξιν τῶν ὑποκειμένων εἰς κλονισμόν ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ Κέλσου. Εἰς τὸ ἔργον λέγεται ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεώς του ἐπεκράτει εἰρήνη, τοιαύτη δὲ περίοδος ἦτο ἡ τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ἄραβος (244-249). Ὁ Εὐσέβιος πράγματι βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀπολογία ἐγράφη ὅταν ὁ Ὠριγένης εἶχε περάσει τὰ 60 ἔτη τῆς ἡλικίας του³⁸ καὶ ἡ σύνταξις τῆς γενικῶς τοποθετεῖται γύρω εἰς τὸ 246. Ἄν ἐγράφη ὀλίγον ἔπειτα, δυνατόν νὰ εἶχον ἤδη καταρτισθῇ τὰ σχέδια περὶ διωγμοῦ τῶν Χριστιανῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς χιλιετηρίδος τῆς Ρώμης, οἱ δὲ ψίθυροι περὶ αὐτῶν ἴσως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἄρσιν τῶν ἀρχικῶν δισταγμῶν τοῦ διδασκάλου. Ἡ διάρθρωσις τοῦ εἰς ὀκτὼ βιβλία ἐκτεινομένου συγγράμματος ἔχει ὡς ἑξῆς:

Προοίμιον

- 1, 1-1, 27 Σύνοψις τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Κέλσου καὶ ἀντίκρουσίς των
- 1, 28-2, 79 Ἀντίκρουσις τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Ἰουδαίου κατὰ τῆς μεσσιανικότητος τοῦ Χριστοῦ
- 3, 1-4, 99 Ἀντίκρουσις τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Κέλσου κατὰ τῶν μεσσιανικῶν ἐν γένει ἰδεῶν
- 5, 1-6, 81 Ἀντίκρουσις τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Κέλσου κατὰ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς
- 7, 1-8, 76 Ἀντίκρουσις τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Κέλσου ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς λατρείας.

Κατ' ἀρχὰς ὁ Ὠριγένης ἐσκέπτετο νὰ ἀναιρέσῃ τὸ σύγγραμμα τοῦ Κέλσου διὰ βραχέων, ἀναβάλλων διὰ μελλοντικὸν χρόνον τὸ ἔργον τοῦ «σωματοποιῆσαι τὸν λόγον», ἤτοι τοῦ νὰ ἐπεκταθῇ εἰς λεπτομερείας. Ἐγραψε λοιπὸν σύντομον ἀναίρεσίν του, τὴν ὁποίαν εὐθὺς ἀμέσως ἔθεσεν ὡς εἰσαγωγὴν εἰς τὸ ἐκτενέστερον ἔργον. Δεικνύεται καὶ ἐδῶ ἀκόμη ὅτι ὁ Κέλσος εἶχεν ἐτοιμάσει προσεκτικῶς τὴν πολεμικὴν του· εἶχε μελετήσῃ τὴν Π. καὶ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ ἀριθμὸν

38 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 36, 1-2.

χριστιανικῶν συγγραμμάτων, καὶ εἶχε παρακολουθήσει τὸν τρόπον βίου τῶν Χριστιανῶν. Τοὺς κατηγορεῖ ὡς ἐχθροὺς τοῦ κράτους εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἀνατροπὴν δῆθεν ἀπέβλεπον μὲ τὰς μυστικὰς συγκεντρώσεις των, καθ' ὃν χρόνον οἱ βάρβαροι ἐκύκλωνον τὴν αὐτοκρατορίαν, ὡς μὴ παρουσιάζοντας τίποτε νέον ἀλλ' ἀπλῶς παραφθείροντας τὸν Ἰουδαϊσμόν, ὡς ἀντλοῦντας τὴν δυνάμιν των ἀπὸ μαγικὰς ἐνεργείας, ὡς ἀμαθεῖς. Ἡ κεντρικὴ γραμμὴ τῆς ἀπολογίας τοῦ Ὠριγένους συνίσταται εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὰς προφητείας, τὰ θαύματα, τὰς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς αὐτοτελείας τῆς χριστιανικῆς ὀρησκείας.

Ἡ κατὰ πόδας παρακολούθησις τοῦ ἀνασκευαζομένου συγγράμματος δὲν ἀφήνει πολλὰ περιθώρια ἐλευθερίας εἰς τὴν κίνησιν τῆς σκέψεως καὶ ἀναγκάζει εἰς ἐπαναλήψεις, «ὅσον ἀναγκάζει ἡμᾶς ταυτολογεῖν ταυτολογῶν ὁ Κέλσος»³⁹. Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον εἶναι καλὸν δείγμα τῆς πολυμαθείας καὶ τοῦ ζήλου τοῦ Ὠριγένους.

Ἀπολεσθέντα δογματικὰ καὶ ἀντιορητικὰ ἔργα

Τὰ ἀπολεσθέντα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔργα τοῦ Ὠριγένους πρέπει νὰ εἶναι πολυάριθμα καὶ διὰ πολλὰ ἐξ αὐτῶν δὲν διαθέτομεν οὔτε ἀπλὴν μαρτυρίαν, ἐνῶ δι' ἄλλα ἔχομεν τουλάχιστον τοιαύτας μαρτυρίας. Διὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν τελευταίων δυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν βαθεῖαν λύπην, διότι κρίνοντες ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα μὲ αὐτὰ τὰ ὁποῖα σώζονται ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἡ ἀξία των θά ἦτο μεγάλη.

Στρωματεῖς. Τὸ ἔργον τοῦτο, μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁴⁰ καὶ τοῦ Καταλόγου, ἐξετείνεται εἰς 10 βιβλία. Τόσον ὁ τίτλος ὅσον καὶ τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ δεικνύουν ὅτι τὴν σύνταξιν του ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὸ ὁμώνυμον ἔργον τοῦ Κλήμεντος. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ἐπρόκειτο, ὅπως φαίνεται, περὶ συγγράμματος, ἀλλὰ περὶ καταστρώσεως διδακτικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον ἀνεφέρετο εἰς τὴν τοποθέτησιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, διὸ καὶ εἶχεν ὅλην τὴν ἀπαιτουμένην ποικιλίαν, τὴν ὁποῖαν ἐνδεικνύει ὁ τίτλος. Πλὴν μικρῶν ἀποσπασμάτων, διατηρουμένων κυρίως εἰς Σειράς, τὸ ἔργον ἐχάθη, ἀλλὰ εἰκάζομεν τὴν γενικὴν τάσιν του καὶ τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ ἀπὸ μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου⁴¹, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ Ὠριγένης, μιμούμενος τὸν Κλήμεντα, συνέγραψε τοὺς Στρωματεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους παρέβῆλε πρὸς ἀλλήλους τὰς διδασκαλίας τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν φιλοσόφων καὶ ἐπεκύρωνεν ὅλα τὰ δόγματα τῆς χρι-

39 6, 10.

40 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 24, 3.

41 Epist. 70, 4 ad Magnum.

στιανικῆς πίστεως διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Νουμηνίου καὶ τοῦ Κορνούτου. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰς εἰδήσεις, τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ τοῦ διδακτικοῦ προγράμματος καὶ τοῦ ὅλου συστήματος τοῦ ἀνδρός. Παρὰ ταῦτα τὰ περιεχόμενα τοῦ ἔργου ἦσαν εὐρύτερα καὶ ὅπως ὅποτε περιελάμβανον σχόλιον εἰς βιβλία τῆς Γραφῆς, καθὼς δεικνύουν τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα.

Περὶ ἀναστάσεως. Ὁ Ὀριγένης εἰς τὸ ἔργον του *Περὶ ἀρχῶν*⁴² μνημονεύει βιβλία του *Περὶ ἀναστάσεως*, γραφέντα φυσικὰ πρὸ αὐτοῦ καὶ ἄρα συγκαταλεγόμενα μεταξὺ τῶν πρώτων κειμένων του. Καὶ ὁ μὲν Εὐσέβιος γνωρίζει ἓν ἔργον ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου μὲ δύο βιβλία, ὁ δὲ Ἱερώνυμος ἐκτὸς αὐτοῦ γνωρίζει καὶ δύο διαλόγους, ὅπως συνάγεται ἀπὸ σημείωσιν τοῦ Καταλόγου αὐτοῦ. Αὐτὰ τὰ δύο ἔργα σὺν τῷ χρόνῳ ἠνοποιήθησαν εἰς τρόπον ὅστε νὰ ἐμφανίζωνται ὡς ἓν ἔργον μὲ τέσσαρα ἐπὶ μέρους βιβλία καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἱερώνυμος νὰ ὁμιλῇ περὶ τετάρτου ἐν προκειμένῳ βιβλίου⁴³. Ὡς πρὸς τοὺς διαλόγους δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦσαν τῆς αὐτῆς φύσεως μὲ τοὺς κατωτέρω μνημονευομένους διαλόγους, ἦτοι συζητήσεις, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐκ δύο βιβλίων πραγματείαν δυνάμεθα νὰ ὑποπτευθῶμεν ὅτι προεκλήθη ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς Ἰουλίας Μαρμαίας, διότι πρῶτον μὲν κατὰ τὸν μαρτυρούμενον χρόνον συντάξεως αὐτῆς ὁ Ὀριγένης εἶχεν ἐπισκεφθῆ ταύτην, δεύτερον δὲ ὁ Ἰππόλυτος εἶχεν ἀπευθύνει εἰς τὴν βασιλομήτορα ἔργον τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου. Σώζονται ἐλάχιστα τεμάχια ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτά, διατηρηθέντα ὑπὸ τοῦ Πυμφίλου, τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου καὶ τοῦ Ἱερωνύμου. Εἰς τὸν Μεθόδιον ὁμοίως⁴⁴ συναντῶμεν τὴν ὄλην δομὴν τῆς σκέψεως τοῦ Ὀριγένους ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ κυρίως ἐπὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνισταμένου σώματος, ἀλλὰ βλέπομεν ὅτι ὁ διδάσκαλος τῆς Ἀλεξανδρείας ἰσχυρίζετο ὅτι τὸ ἀνιστάμενον σῶμα ἐταυτίζετο μὲ τὸ ἐγκόσμιον μόνον εἰς ὠρισμένας ἰδιότητας τῆς ὕλης καὶ ὄχι εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας του, ὅπως διατείνονται οἱ κατ' αὐτὸν ἀγγελεῖς καὶ φιλόσοφοι, ἐνῶ ὁ Μεθόδιος ἐδέχετο τὴν καθ' ὅλας τὰς λεπτομερείας ταύτισιν τῶν δύο σωμάτων.

Περὶ φύσεως. Ὁ Βίκτωρ Κακούης παραθέτει ἐν χωρίῳ ἀπὸ τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ Ὀριγένους *Περὶ φύσεων*, περὶ τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει ἄλλη πληροφορία.

Ἡ δραστηριότης τοῦ Ὀριγένους εἰς συζητήσεις, κυρίως μάλιστα ἐκτὸς τῆς ἑδρας του εἰς τόπους μακρινούς ὅπου προσεκαλεῖτο διὰ νὰ διευθετήσῃ αὐθεντικῶς ἐγειρομένας θεολογικὰς διχογνωμίας, προϋξένησε τὴν γένεσιν πολλῶν κειμένων τοῦ τύπου τῶν πρακτικῶν, φερδόντων τὸν

42 2, 10, 1.

43 *Contra Johannem Hierosolymitanum* 25.

44 *Περὶ ἀναστάσεως*.

τίτλον διάλεξις ἢ διάλεκτος ἢ διάλογος ἢ ζητήσεις, ὅπως ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἀνελύσαμεν πρὸ ὀλίγου. Εἶχον καταγραφὴ διὰ ταχυγραφίας.

Διάλογος πρὸς Κάνδιδον. Συμφώνως μὲ ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Ὀριγένους, τὸ ὅποιον παραθέτει ὁ Ρουφίνος⁴⁵, ὁ διδάσκαλος εἶχε διεξαγάγει διάλογον ἐνώπιον πολλῶν προσώπων, εἰς τοῦτον δὲ κάποιος αἰρετικός, παραλαβὼν ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὅποιοι τὸν κατέγραψαν, προσέθεσε καὶ ἀφήρεσεν αὐθαίρετως ὅσα ἤθελε, καὶ ἐδημοσίευσεν αὐτὸ τὸ νοθευμένον κείμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ διδασκάλου. Διὰ τοῦτο μερικοὶ χριστιανοὶ ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην τοῦ ἔστειλαν ἄνθρωπον εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου εὑρίσκετο τότε, διὰ νὰ λάβῃ τὸ γνήσιον κείμενον, ὅπως καὶ ἐγένετο. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν δὲν ἀναφέρονται συγκεκριμένα πρόσωπα, ἀλλ' ἀπὸ μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου⁴⁶ συνάγεται ὅτι κύριος συνομιλητῆς τοῦ Ὀριγένους ἦτο ὁ Κάντιδος καὶ ἐπομένως ὅτι ὁ διάλογος εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν φερόμενον ὡς Διάλογον Ὀριγένους καὶ βαλεντινιανοῦ Κανδίδου, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται καὶ εἰς τὸν Κατάλογον. Θέματα τῆς συζητήσεως ἦσαν τὰ περὶ προελεύσεως τοῦ Υἱοῦ ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ περὶ δυνατότητος τοῦ Διαβόλου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν σωτηρίαν. Προφανῶς ὁ διάλογος ἐγένετο εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὸ 230.

Διάλογος μὲ τὸν Ἀγνώμονα Βάσσον. Εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν Ὀριγένους καὶ Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Σωσάννης. Ἀλλ' ἐνῶ ὁ πρῶτος ὁμιλεῖ περὶ διαλόγου πρὸς τὸν ἑταῖρον αὐτοῦ Βάσσον, ὁ δεῦτερος ὁμιλεῖ περὶ διαλόγου πρὸς τὸν Ἀγνώμονα. Ἴσως ἐπρόκειτο περὶ διπλοῦ ὀνόματος. Τὰ περιστατικὰ τῆς διεξαγωγῆς του εἶναι ἄγνωστα, ὅπως εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενον του, ἀλλ' ὅπως δὲποτε διεξήχθη πρὸ τοῦ 240, ὅτε ἀντηλλάγησαν αἱ ἀνωτέρω ἐπιστολαί.

Ζητήσεις Ὀριγένους πρὸς Βήρυλλον Βόστρων. Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι καλύτερον μαρτυρημένον ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ἂν καὶ οὔτε ἀπὸ αὐτὸ δὲν σώζεται τίποτε. Ἐπειδὴ ὁ ἐπίσκοπος Βόστρων τῆς Ἀραβίας Βήρυλλος εἶχε παρεκτραπῆ εἰς μοναρχιανισμόν, διδάσκων ὅτι ὁ Σωτὴρ δὲν ὑπῆρχεν εἰς ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν καὶ δὲν εἶχεν ἰδιαιτέραν θεότητα, ἀλλὰ συνυπῆρχεν εἰς τὴν πατρικὴν, μεταξὺ ἄλλων προσεκλήθη καὶ ὁ Ὀριγένης εἰς πολυάνθρωπον, ὅπως φαίνεται, σύνοδον, ὅπου οὗτος ἀντέκρουσε τὰς ἀπόψεις τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὸν ἔπεισε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν⁴⁷. Πρακτικὰ τῶν συζητήσεων καὶ τῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συνόδου γενομένων διαλέξεων τοῦ Ὀριγένους διετηροῦντο καὶ κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα. Προφανῶς ἡ σύνοδος αὕτη συνεκλήθη περὶ τὸ 242.

Ὁ Πάμφιλος καὶ ὁ Ἐπιφάνιος ἀναφέρουν ἀορίστως συγγράμματα αὐ-

45 *De adulteratione librorum Origenis*, PG 17, 624-626.

46 *Adv. Rufinum* 2, 19.

47 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 33, 1-3. ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustr.* 60.

τοῦ κατὰ αἵρετικῶν, ὁ τελευταῖος δὲ σημειώνει ὅτι, ὅπως εἶχεν ἀκούσει, οὗτος ἔγραψε κατὰ τῶν Μανιχαίων⁴⁸, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως εἶναι ἀνακριβές καὶ ἀναχρονιστικόν. Ὁ Θεοδώρητος⁴⁹ ἐξ ἄλλου ὁμιλεῖ συγκεκριμένως περὶ κειμένων κατὰ τῶν Μενανδριστῶν, τῶν Βασιλείδου καὶ Ἰσιδώρου, τοῦ Ἑρμογένους, τῶν Ἐγκρατιτῶν, τῶν Μαρκιωνιστῶν, τῶν Ναζαραίων, τῶν Ἐλκεσαϊτῶν, τῶν Νικολαϊτῶν. Εἶναι πιθανόν ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν ἀπετέλουν ἰδιαίτερα συγγράμματα, ἀλλὰ τμήματα εὐρυτέρων συνθέσεων, ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι οἱ Στρωματεῖς.

Ἐπὶ ἤρχην ἐπίσης κείμενον μὲ τὸν τίτλον *Αἰτίσεις πρὸς Ἰουδαίους*, τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν μόνον ἀπὸ ἀναφορᾶν τοῦ εἰς τὸ *Κατὰ Κέλσου*⁵⁰.

5. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

Ἐνῶ τὸ πλείστον μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Ὠριγένους ἔχει ἀπολεσθῆ καὶ ὠρισμέναι κατηγορίαι συγγραμμάτων του δὲν ἀντιπροσωπεύονται καθόλου εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, τουλάχιστον κατὰ τὸ πρωτότυπον, εἶναι εὐχάριστον ὅτι σώζονται δύο πρακτικῆς φύσεως συγγράμματά του ἑλληνιστί. Καὶ τοῦτο εἶναι εὐλόγον, ἐφ' ὅσον πραγματεύονται θέματα, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπόκεινται εἰς τὸν κίνδυνον αἵρετικῶν παρεκκλίσεων. Πέραν αὐτῶν ὁμως μαρτυροῦνται καὶ ἄλλα ἔργα πρακτικῆς μορφῆς τὰ ὁποῖα ἀπωλέσθησαν.

Περὶ εὐχῆς

Ἀπουσιάζει ἀπὸ τοῖς καταλόγους ἔργων, ἀλλὰ μνημονεύεται εἰς τὴν Ἀπολογία ὑπὲρ Ὠριγένους τοῦ Παμφίλου (1, 8), οὕτως ὥστε καὶ δι' ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν νὰ κατοχυρώνεται. Ἐσώθη μὲ ὀλίγα χύσματα ἐν ἀρχῇ μόνον εἰς ἓν χειρόγραφον τοῦ ἰδ' αἰῶνος, φυλασσόμενον εἰς τὸ Cambridge καὶ μὴ διατηροῦν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, τὸ ὁποῖον ὁμως ἀπαντᾶται εἰς ἓν ἀπόσπασμα παρισινοῦ χειρογράφου τοῦ ἰε' αἰῶνος.

Ἀπὸ ἐσωτερικῆς μαρτυρίας συνάγεται ὅτι ἔγραψεν μετὰ τὸ 233, διότι μνημονεύει τοὺς τόμους εἰς τὴν Γένεσιν, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν νὰ συντάσσονται εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἐπερατώθησαν ὀλίγον μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν του εἰς τὴν Καισάρειαν (23). Ὁ γνωστὸς εἰς ἡμᾶς φίλος του Ἀμβρόσιος καὶ ἡ Τατιανή, ἡ ὁποία συμφώνως πρὸς τὴν φρασεολογίαν τοῦ 2, 1 πρέπει νὰ ἦτο σύζυγος τούτου καὶ ὄχι ἀδελφὴ καὶ

48 Πανάριον 66, 21.

49 Αἵρετικῆς κεινομεθίας ἐπιτομή 1, 2, 1, 4, 1, 19, 1, 21, 1, 25, 2, 2, 2, 7, 3, 1.

50 1, 45.

προφανώς είχε δεύτερον όνομα τὸ Μαρκιανή⁵¹, εἶχον προτρέψει τὸν διδάσκαλον νὰ διαπραγματευθῆ τὸ πάντοτε σπουδαῖον θέμα τῆς προσευχῆς, αὐτὸς δὲ ἀφιέρωσεν εἰς αὐτοὺς τὸ παρὸν ἔργον. Ἴσως εὐρίσκοντο κατὰ τὸν χρόνον ἐκείνον ἐκτὸς τῆς ἔδρας τοῦ φίλου των. Ἡ διάρθρωσις του ἔχει ὡς ἑξῆς:

- 1-2 Προσίμιον
- 3-17 Ἡ προσευχὴ γενικῶς
- 18-30 Ἑρμηνεία τῆς Κυριακῆς προσευχῆς
- 31-34 Ἐπίλογος, διάθεσις, στάσις, τόπος, τύποι προσευχῆς.

Τὸ ἔργον τοῦτο δεικνύει περισσότερον παντὸς ἄλλου τὴν βαθύτητα καὶ θέρμην τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Ὀριγένους, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὴν μεθοδικότητα εἰς τὴν διαπραγματεύειν. Ἀρχίζει τὴν πραγματείαν του μὲ προσευχὴν καὶ ἔπειτα ἐξετάζει λεπτομερῶς τὴν σημασίαν τῆς λέξεως εὐχή κατὰ τὰς δύο ἐννοίας τῆς, τοῦ ταξίμου καὶ τῆς προσευχῆς. Ἦναι πολὺ εὐλογον διὰ ἀφιερῶνει ἀρκετὸν χῶρον διὰ τὴν ἀντίκρουσιν μιᾶς ἀντιρρήσεως ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προσευχῆς. Ὅπως θὰ ἦτο ἐπὶ παραδείγματι ἡλίθιον νὰ προσευχηθῆ κανεὶς διὰ νὰ ἀνατείλῃ ὁ ἥλιος, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως τοῦτο θὰ γίνῃ, ὁμοίως ἀνόητον εἶναι νὰ προσεύχεται δι' ἄλλα πράγματα, ἀφοῦ ὁ Θεὸς γνωρίζει ὅ,τι πρόκειται νὰ γίνῃ καὶ ἔχει προδιατάξει ὅ,τι πρόκειται νὰ γίνῃ. Ἀπαντῶν εἰς τὴν ἀντίρρησιν διδάσκει πρῶτον μὲν ὅτι ἡ προσευχὴ εἶναι καρπὸς τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρέπει νὰ τελεῖται ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀποτελέσματος αὐτῆς, δεύτερον δὲ ὅτι ἡ καλὴ χρῆσις τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως συμβάλλει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προδιατάξιν τῶν πραγμάτων, πολὺ περισσότερον εἰς τὴν προσευχὴν ὅπου ἔχει κανεὶς συμπροσευχόμενον τὸν Χριστόν. Ἡ ὠφέλεια ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἐμπειρίαν, τὴν ὁποίαν δοκιμάζει ὁ πιστὸς κατὰ τὴν προσευχὴν, «ἀνακρῶμενος» μετὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Κυρίου, εἶναι ἀνυπολόγιστου ἀξίας. Ἡ λατρευτικὴ προσευχὴ ἀπευθύνεται μόνον εἰς τὸν Θεὸν Πατέρα· «οὐδενὶ τῶν γεννητῶν προσευκτέον ἐστίν, οὐδ' αὐτῷ τῷ Χριστῷ, ἀλλὰ μόνῳ τῷ Θεῷ τῶν ὄλων καὶ Πατρὶ, ᾧ καὶ αὐτὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν προσηύχετο καὶ διδάσκει ἡμᾶς προσεύχεσθαι» (15, 1). Παρὰ ταῦτα εἰς ἄλλα ἔργα του ὁ Ὀριγένης δέχεται ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀπευθύνεται καὶ πρὸς τὸν Λόγον ἢ Χριστόν ἢ προσευχὴ, προσηύχετο δὲ καὶ ὁ ἴδιος εἰς αὐτόν.

Ἡ προσφερομένη εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐρμηνεία τῆς Κυριακῆς προσευχῆς εἶναι ἡ πρώτη εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, τουλάχιστον καθ' ὅσον εἶναι γνωστόν.

51 *Περὶ Ἰουλίον Ἀφρικανόν* 16.

Εἰς τὸ προτελευταῖον κεφάλαιον περιγράφονται τὰ εἶδη τῆς προσευχῆς εἰς τέσσαρα, δοξολογίαν, εὐχαριστίαν, ἑξομολόγησιν, αἴτησιν, μετὴν χρῆσιν παραδειγμάτων ἀπὸ τῆν Γραφῆν. Δὲν φαίνεται ὅτι ὁ διδάσκαλος ἐπανῆλθεν ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς προσευχῆς παρὰ τῆν ἐκφραζομένην εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ ἔργου πρόθεσιν.

Εἰς μαρτύριον προτρεπτικός

Ἔχει καλυτέραν θέσιν εἰς τῆν χειρόγραφον παράδοσιν, ἂν καὶ τὰ διατηροῦντα αὐτὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι προγενέστερα τοῦ ἰδ' αἰῶνος. Φέρεται εἰς αὐτὰ μετὸν ἄνωτέρω τίτλον, ἐνφ' εἰς τοὺς ἀρχαίους γραμματολόγους τιλοφορεῖται ἐπιτόμως «περὶ μαρτυρίου»⁵². Συνετάχθη ὀλίγον μετὰ τὸ προηγούμενον ἐπὶ τῆ φυλακίσει τοῦ φίλου Ἀμβροσίου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου τῆς Καισαρείας Πρωτοκλήτου κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Μαξιμίνου καὶ τῆ ἀναμονῆ ἐνδεχομένου μαρτυρίου. Διακρίνομεν εἰς αὐτὸ τὸν ἴδιον πόθον πρὸς τὸ μαρτύριον μετ' ἐκείνον ὁ ὁποῖος κατεῖχε τὸν διδάσκαλον κατὰ τῆν νεανικὴν του ἡλικίαν, ὅταν εἶχεν ἀπευθύνει τῆν συγκινητικὴν ἐκείνην ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πατέρα του.

- 1-5 Εἰσαγωγή. Παραμύθησις τῶν ἀποδεκτῶν μετὴν διαβεβαίωσιν ὅτι τὸ μαρτύριον ὁδηγεῖ εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν καὶ συνεπῶς δὲν πρέπει νὰ εἶναι αἰτία φόβου ἄλλ' ἀγαλλιᾶσεως
- 6-10 Περί ἀποστασίας καὶ πτώσεως εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν
- 11-21 Βεβαίωσις περὶ τῆς σωτηρίας ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι αἴρουν τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ δέχονται τὸ μαρτύριον, ἐφ' ὅσον ἔρχεται εἰς αὐτοὺς
- 22-27 Προσγωγή ἀπὸ τῆν Γραφῆν τῶν παραδειγμάτων τοῦ Ἐλεάζαρ καὶ τῶν ἑπτὰ παιδῶν
- 28-50 Ἀναγκαιότης, σημασία καὶ εἶδη μαρτυρίου
- 51 Ἐπίλογος, εὐχὴ νὰ ἀποβῆ χρήσιμον τὸ ἔργον εἰς τοὺς παραλήπτας.

Χρησιμοποιεῖ διὰ τὸ μαρτύριον τὴς εἰκόνας τοῦ ποτηρίου τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ βαπτίσματος, κυρίως ὁμοίως τὸ μαρτύριον τοῦ Χριστοῦ. Οἱ μάρτυρες εἶναι μιμηταὶ τοῦ Χριστοῦ, οἱ ὁποῖοι θὰ λάβουν εἰς τὸ πολλαπλάσιον ὅσα ἐγκαταλείπουν ἐπὶ τῆς γῆς. Ὁ Ὠριγένης ὁμοίως ἐδῶ πραγματοποιεῖ καὶ μίαν μετάβασιν, ἡ ὁποία θὰ ἐπαιζε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὸν ἀσκητικὸν βίον τῶν μεταγενεστέρων χρόνων. «Μὴ τὸ ἐν φανερῷ δὲ μόνον μαρτύριον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐν κρυπτῷ τελείως ἀναλυεῖν

52 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 28. ΠΑΜΦΙΛΟΥ, Ἀπολογία 8. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De vitis illustr.* 60. Κατάλογος.

ἀγωνισώμεθα» (21), ἦτοι τὸ κατὰ τὸν ἀπόστολον μαρτύριον τῆς συνειδήσεως⁵³.

Ὁμιλῖαι πρακτικοῦ χαρακτήρος

Δὲν σώζεται καμμία ὁμιλία τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ἀλλὰ ἔχομεν μερικοὺς τίτλους καὶ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα. Εἰς τὸν Κατάλογον ἀναφέρονται ὀκτὼ ὁμιλῖαι *Περὶ πάσχα*, καὶ μάλιστα εἰς ἓν σημεῖον ὅπου δὲν θὰ εἶχον θέσιν, μεταξύ τῶν ὁμιλιῶν εἰς τοὺς Κριτάς καὶ εἰς τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν. Δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ «πρῶτον βιβλίον τοῦ Ὁριγένους περὶ Πάσχα» παρατίθενται ὑπὸ τοῦ Βίκτωρος Καπούης⁵⁴, ἐνῶ τὸ *Liber Anatoli de ratione Paschali*⁵⁵ ἀναφέρει «*Libellum de Pascha*» τοῦ Ὁριγένους, περιέχοντα στοιχεῖα διὰ τὸν ὑπολογισμόν τοῦ χρόνου ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Οἱ δύο τελευταῖοι τίτλοι δυνατὸν νὰ ἀνάγονται εἰς τὸ ἴδιον σύγγραμμα, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς δὲν ταυτίζεται μὲ τὰς προηγουμένας ὁμιλίας καὶ ὁπωσδήποτε εἶναι ἀμφιβόλου προελεύσεως.

Οἱ παρατιθέμενοι πρὸς τὸ τέλος τοῦ Καταλόγου τίτλοι, ὀλίγον συγκεχυμένοι μάλιστα, ἀναφέρονται εἰς ἄλλως ἄγνωστα κείμενα. *Περὶ εἰρήνης* ὁμιλία μία, *Προτρεπτικὴ εἰς Πιονίαν περὶ νηστείας*, *Περὶ μοναγᾶμων καὶ τριγύμων* ὁμιλῖαι δύο, *Ἐν Ταρσῶ* ὁμιλῖαι δύο. Ὁ τελευταῖος τίτλος εἶναι πολὺ αἰνιγματικὸς.

Ἐπιστολαί

Ἄνθρωπος τῆς δραστηριότητος τοῦ Ὁριγένους δὲν ἦτο δυνατὸν εἰμὴ νὰ ἔχη ἑκτενῆ ἀλληλογραφίαν. ὅπως καὶ εἶχεν. Ὁ Εὐσέβιος εἶχε καταρτίσει συλλογὴν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἄλλων προσώπων πρὸς αὐτόν, περιλαμβάνουσαν ἄνω τῶν 100 τεμαχίων⁵⁶. Προφανῶς αὐτὴν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ρουφῖνος, ὅταν παρέπεμπε «εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ὁριγένους»⁵⁷. Ὁ Ἰερώνυμος ὁμοίως γνωρίζει περισστέρας συλλογὰς καὶ τὰς παρουσιάζει εἰς τὸν Κατάλογον, ἀλλὰ τὸ σχετικὸν κείμενον εἶναι ἄρκετὰ ἐφθαρμένον.

α. Origenis, Firmiani (= Firmiliani) et Gregorii, item excerpta Origenis et diversarum ad eum epistularum libri II. Epistulae esifodorum (= synodorum) super causa in libro II. Ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἀλληλογραφίας μεταξύ Ὁριγένους καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν καὶ τμημάτων τῆς ἀλληλογραφίας μεταξύ αὐτοῦ καὶ ἄλλων ἀνδρῶν εἰς δύο βιβλία, εἰς τὸ δεύτερον τῶν ὁποίων περιλαμβάνοντο καὶ ἐπιστολαὶ συνόδων τῆς Παλαιστίνης καὶ ἄλλων περιοχῶν ὑπὲρ τοῦ Ὁριγένους.

53 *B' Κορ.* 1, 12.

54 *Scholia Veterum Patrum*, PITRA, *Spicilegium Solesmense* 1, 268.

55 Κεφ. 1, PG 10, 210.

56 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 36, 3.

57 *De adulteratione librorum Origenis*, PG 17, 623.

β. *Epistularum ejus ad diversos libri IX.* Περιελάμβανε τὸν κύριον ὄγκον τῶν ἐπιστολῶν του.

γ. *Aliarum epistularum libri II.* Συλλογὴ συμπληρωματικὴ τῆς προηγουμένης.

δ. *Item epistula (-epistulae) pro apologia operum suorum libri II.*

Φρονοῦμεν ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ συλλογαὶ ἀπετέλουν τὸ σῶμα τὸ ὁποῖον συνεκρότησεν ὁ Εὐσέβιος. Ἀπὸ τὸ μέγα αὐτὸ πλῆθος σώζονται σήμερον πλήρως μόνον δύο τεμάχια, πρὸς Ἰούλιον Ἀφρικανὸν καὶ πρὸς Γρηγόριον.

Πρὸς Ἰούλιον Ἀφρικανόν. Ὁ Ἰούλιος ἐξέφρασε δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ὠριγένη τὴν ἀπορίαν του διὰ τὸ ὅτι οὗτος εἰς τὸν *Διάλογον πρὸς Ἀγνώμονα* ἐχρησιμοποίησε τὴν διήγησιν τῆς Σωσάννης, χωρὶς νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι αὕτη εἶναι πλαστή, ἀφοῦ δὲν περιέχεται εἰς τὸν ἑβραϊκὸν κανόνα καὶ πρέπει νὰ ἐγράφη πρωτοτύπως ἑλληνιστί. Σώζεται τόσον ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Ἰουλίου ὅσον καὶ ἡ ἐκτενὴς ἀπάντησις τοῦ Ὠριγένους, ἡ ὁποία συνετάχθη εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Ἀμβροσίου ἐν Νικομηδεῖα κατὰ τὴν διάρκειαν παραμονῆς του ἐκεῖ περὶ τὸ 240. Εἰς τὴν ἀπορίαν ἀπαντᾷ ὅτι δυνατόν νὰ ὑπῆρχε καὶ ἑβραϊκὸν κείμενον τῆς διηγήσεως, καθ' ὅσον μάλιστα διατηρεῖται καὶ εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ Θεοδοτίωνος, καὶ ὅτι ἄλλωστε ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ καθορίζουσα τὸ περιεχόμενον τοῦ παλαιοδιαθητικοῦ κανόνος. Προσπαθεῖ δὲ νὰ ἀντικρούσῃ καὶ τὴν δξύνουν παρατήρησιν τοῦ Ἰουλίου ὅτι ὠρισμένα λογοπαικτικαὶ παρηγήσεις τοῦ κειμένου ἐξηγοῦνται μόνον ἐὰν τοῦτο ἐγράφη πρωτοτύπως ἑλληνιστί.

Πρὸς Γρηγόριον. Ἀποδέκτης εἶναι ὁ μαθητὴς του Γρηγόριος, ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν εἶχεν ἀκόμη καταλάβει τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ὅλην ἀτμόσφαιραν τῆς ἐπιστολῆς. Θὰ ἠδύνατο μάλιστα νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ σύντομον τοῦτο κείμενον ἐστάλη πολὺ ἔνωρις εἰς τὸν Γρηγόριον, διότι προϋποθέτει μίαν κατάστασιν ἐπιφυλακτικότητος τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἐναντι τῶν σπουδῶν του πλησίον τοῦ Ὠριγένους, ἡ ὁποία τοποθετεῖται εἰς τὸ σημεῖον τῆς πρώτης συναντήσεώς των, ὅτε ὁ Γρηγόριος ἐκυμαίνοτο μεταξὺ τῆς πλησίον του παραμονῆς καὶ τῆς μεταβάσεως εἰς τὴν Βηρυτόν⁵⁸. Πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι τοῦ ἐστάλη ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν του, διὰ νὰ τοῦ τονίσῃ ὅτι ἡ μὲν μελέτη τῆς φιλοσοφίας εἶναι προπαιδευτικὴ, ἡ δὲ ἀφοσίωσις εἰς τὰς θείας Γραφὰς πρέπει νὰ εἶναι μόνιμος.

⁵⁸ Πανηγυρικὸς εἰς Ὠριγένην 6.

Ἡ ἐπιστολὴ διετηρήθη εἰς τὴν *Φιλοκαλίαν*.

Θὰ ἐπισημάνωμεν ἐν συνεχείᾳ ἐκείνας ἐκ τῶν ἀπολεσθεισῶν ἐπιστο-

λῶν περὶ τῶν ὁποίων διατηροῦνται μαρτυρίαι εἰς τοὺς ἀρχαίους γραμματολόγους. Ἐμνημονεύσαμεν ἤδη μερικάς.

Πρώτη ἐπιστολή του εἶναι ἡ *Πρὸς τὸν πατέρα* του προτρεπτικὴ εἰς μαρτύριον, τὴν ὁποίαν τοῦ ἔστειλεν εἰς ἡλικίαν 17 μόλις ἐτῶν, ὅταν ἐκεῖνος εὗρισκετο εἰς τὴν φυλακὴν, τὸ 202⁵⁹.

Ἐπιστολὴν πρὸς ἄγνωστον πρόσωπον *Περὶ Ἀμβροσίου*, τοῦ φίλου του ὁ ὁποῖος ἐπέβλεπε τὸν διδάσκαλον νὰ ἐργάζεται ἀκαταπαύστως, διὸ ἐκαλεῖτο ὑπ' αὐτοῦ «ἐργοδιώκτης», μνημονεῖ δ' Ἰερώνυμος⁶⁰. Τὸν ζῆλον τοῦ Ἀμβροσίου διὰ τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς ὑπεγράμμιζεν εἰς ἐπιστολὴν τῆς ὁποίας ἀπόσπασμα παραθέτει τὸ λεξικὸν Σούδα⁶¹ καὶ τὴν ὁποίαν ἐσφαλμένως ὁ Ἰερώνυμος ἀπέδωκεν εἰς τὸν ἴδιον τὸν Ἀμβρόσιον⁶².

Ἐπὶ ἤρχην ἐπιστολή του *Περὶ χρήσεως τῆς φιλοσοφίας*, ἔχουσα ὑπ' ὄψιν ὀρισμένους κατηγορούς διὰ τὴν ἐνασχόλησίν του μετὰ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν. Εἰς τὸ τεμάχιον, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁶³, δηλώνεται ὅτι ὁ διδάσκαλος πράττει τοῦτο μιμούμενος πρῶτον μὲν τὸν Πάνταινον, ἔπειτα δὲ τὸν Ἡρακλᾶν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἤδη πρεσβύτερος τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας καὶ ἐφόρει πάντοτε τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα. Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ἐπιστολὴ συνετάχθη ὅταν μαζὶ μετὰ τὰς ἄλλας κατηγορίας κατὰ τοῦ Ὠριγένους προσήφθη καὶ αὕτη κατὰ τὸν χρόνον τῆς καταδίκης του, τὸ γεγονός δὲ ὅτι δίδει ἔμφασιν εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Ἡρακλᾶ, εὐνοουμένου τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου ἀλλ' ἤδη ἀποξηλωμένου ἀπὸ τὸν Ὠριγένην, τὴν τοποθετεῖ χρονολογικῶς εἰς τὸ ἔτος 232.

Εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν πρέπει νὰ τοκοθετηθῇ ἡ ἐπιστολὴ *Πρὸς φίλους* του ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔχουσα ἀντικείμενον τὴν ἀδικὸν καταδίκην του ἀπὸ τὸν Δημήτριον, ἡ ὁποία, ἐνῶ ἀρχικῶς ἐστηρίχθη εἰς τὴν ἀντικανονικὴν ἐκλογὴν, ἔπειτα ἐδικαιολογεῖτο καὶ ἀπὸ τὰς δογματικὰς παρεκκλίσεις, τὰς ὁποίας ὁμοίως οὗτος ἀποδίδει εἰς νόθευσιν συγγραμμάτων του. Ἀποσπάσματά της διατηροῦν οἱ Ἰερώνυμος καὶ Ρουφῖνος⁶⁴. Ὁ τελευταῖος μνημονεῖ ἐπίσης ἄλλην ἐπιστολὴν παρομοίου περιεχομένου τὴν ὁποίαν δὲν εἶχεν εἰς χεῖρας του, ἀλλ' ἴσως πρόκειται περὶ τῆς ἰδίας. Εἶναι πιθανόν ὅτι αἱ τρεῖς ἢ δύο τελευταῖαι ἐπιστολαί, καθὼς καὶ αἱ ἀμέσως ἐπόμεναι, ἀπετέλουν τὴν συλλογὴν «pro apologia operum suorum», ὑπὲρ ἀπολογίας τῶν συγγραμμάτων του, διὸ καὶ διωρθώσαμεν ἀνωτέρω τὸν ἐνικὸν epistula εἰς πληθυντικὸν epistulae.

Ὁ Εὐσεβίος ἀναφέρει ἐπιστολὰς *Πρὸς Φαβιανὸν* καὶ πρὸς ἄλλους προισταμένους Ἐκκλησιῶν. «Γράφει δὲ Φαβιανῶ τῷ κατὰ Ρώμην ἐπισκόπῳ ἑτέροις τε πλείστοις ἄρχουσιν Ἐκκλησιῶν περὶ τῆς κατ' αὐτὸν

59 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 2, 6.

60 *De viris illustr.* 61.

61 Ἐν λ. Ὠριγένους.

62 *Epist.* 43, 1.

63 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 19, 12-14.

64 ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Adv. Rufinum* 2, 18. ΡΟΥΦΙΝΟΥ, *De adulteratione librorum Origenis* PG 17, 624 ἑξ.

ὀρθοδοξίας»⁶⁵. Είναι προφανές ὅτι αὐταὶ ἐστάλησαν εὐθὺς μετὰ τὴν ὀριστικὴν καταδικὴν τοῦ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἀπόψεών του, πλὴν τῆς πρὸς Φαβιανόν, ἢ ὁποία θὰ ἐστάλη μὲν οὗτος κατέλαβε τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν τῆς Ρώμης, τὸ 236. Ἄν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τοῦτον ἐγράφη μία ἐπιστολὴ ἢ περισσότεραι, εἶναι ἄγνωστον, ἀλλὰ πάντως εἰς μίαν ἀπὸ αὐτῶν ὁ Ὡριγένης ἐξέφραζε τὴν λύπην του διὰ τὸ ὅτι μερικὰ συγγράμματά του προσέκρουον εἰς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ ἀπέδιδε τὴν εἰθύνην πρὸς ταῦτα εἰς τὸν φίλον του Ἀμβρόσιον, ὁ ὁποῖος εἶχε βιασθῆ νὰ δημοσιεύσῃ αὐτὰ τὰ κείμενα πρὸ τῆς ὀριστικῆς ἐπεξεργασίας των.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰερωνύμου μνημονευομένη ἐπιστολὴ *Ἡρὸς Βήρυλλον Βόστρων*⁶⁶, ἂν ἢ περὶ αὐτῆς πληροφορία δὲν προέρχεται ἀπὸ παρεξήγησιν τοῦ διαλόγου πρὸς τὸν ἄνδρα αὐτόν, πιθανῶς ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ διαλόγου ἐκείνου.

Ἡ ἐπιστολὴ *Ἡρὸς Φιρμιλιανόν* προφανῶς ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν φέροντα τὸ ὄνομα τοῦτο ἐπίσκοπον Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ Θαυμαστήν του. Ἐν ἀπόσπασμα ἀπὸ αὐτὴν διατηρεῖ ὁ Βίκτωρ Καπούης⁶⁷, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ ἐπίσης τρία ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐπιστολῆν *Ἡρὸς Γόβαρον περὶ ἐνδεκάτης*, ἄγνωστου περιεχομένου. Ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ μιᾶς ἐπιστολῆς *Ἡρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φίλιππον Ἀραβα* καὶ μιᾶς ἄλλης *Ἡρὸς τὴν σύζυγόν του Σεβήραν*⁶⁸, ἄγνωστου ἀντικειμένου, ἀλλ' ἴσως σχετικῶς μὲ τὴν ἐτοιμαζομένην ἀπὸ ὠρισμένους κύκλους γενικὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας του.

Τεμάχιον ἀπὸ ἐπιστολῆν *Ἡρὸς Ἀτράνην* διατηρεῖται εἰς τὸν λαυρεωτικὸν κώδικα.

Ἐπιστολὴ *Ἡρὸς Φώτιον καὶ Ἀνδρέαν* πρεσβυτέρους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι γνησία.

6. ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

65 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 36, 4.

66 *De viris illustr.* 60.

67 *Scholia Patrum Veterum* ΡΙΤΤΑ, *Spicilegium Solesmense* 1, 267 ἔ.

68 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 36, 3. Βλ. καὶ ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ ΛΕΙΡΙΝΤΙΟΥ, *Commonitorium* 17.

Ὁ Ὡριγένης ὑπῆρξεν εἰς ἀπὸ τοῖς μεγαλοφρεστέροις ἄνδρας τῆς ἱστορίας. Συνδυάζων τὴν ἐπιστήμην μὲ τὴν ἀρετὴν, τὴν πνευματικότητα μὲ τὴν ἱκανότητα συλλήψεως ἰδεῶν, τὴν πολυμαθειαν μὲ τὴν μεθοδικότητα, κατώρθωσε κάτι τὸ ὁποῖον δὲν εἶχε κατορθώσει κανεὶς ἄλλος πρὸ αὐτοῦ οὔτε ἐπρόκειτο νὰ κατορθώσῃ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας μετ' αὐτόν, νὰ ὀλοκληρώσῃ ἕν μεγαλειῶδες θεολογικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα. Ἡ αὐστηρὰ ἀσκητικότης παραπλανᾷ μερικοὺς ἐπιπολαίους παρατηρητάς, ὥστε νὰ σχηματίζουσιν ἐσφαλμένην εἰκόνα περὶ τῆς προσωπι-

κότητός του. Εἰς τὴν πραγματικότητα οὗτος ὄχι μόνον δὲν ἦτο ἀπάνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ἠρέσκετο μεγάλως εἰς τὴν συναναστροφὴν καὶ εἶχεν ἀφωσιωμένους μαθητὰς καὶ φίλους. Τὴν προσωπικότητά του θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδώσῃ γνησίως μία εἰκὼν ἢ ὁποῖα θὰ τὸν ἐνεφάνιζεν ἐν μέσῳ μιᾶς δημηγύρευς, ἐν μέσῳ διασκέψεως ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων, ἐν μέσῳ συναθροίσεως λαοῦ, ἐν μέσῳ χορείας μαθητῶν, ἐν μέσῳ ὁμίλου συζητητῶν. Ἦτο ἐξ ἄλλου ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐζη ὅσα ἐδίδασκεν. Εἶχε κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Εὐσεβίου «οἶον τὸν λόγον τοιόνδε καὶ τὸν τρόπον καὶ οἶον τὸν τρόπον τοιόνδε καὶ τὸν λόγον»⁶⁹. ὡς εἶδομεν.

Ἀρχίσας τὸ διδασκαλικὸν του στάδιον εἰς νεαράν ἡλικίαν, ἠσθάνθη ταχύτατα τὴν ἀνάγκην νὰ ἀποκτήσῃ τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπώσῃ κατὰ τρόπον πειστικὸν ὅσα ἐπίστευεν. Οὕτω διεμόρφωσε θεολογικὸν σύστημα μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου χωρὶς οὔτε στιγμήν νὰ παραβλέψῃ τὴν αὐθεντίαν τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως. Δύο ἦσαν αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι ἀποδείξεις, ἡ διαλεκτικὴ καὶ ἡ θεία, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ. «Ἔστι τις οἰκεία ἀπόδειξις τοῦ λόγου θειότερα παρά τὴν ἀπὸ διαλεκτικῆς ἑλληνικῆν»⁷⁰.

Ἡ περὶ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κρίσις του, ἀντιφατικὴ ἐκ πρώτης ὄψεως, εἶναι ἀπλῶς ἀντικειμενικὴ, διότι παραδέχεται καὶ τὰς ἀδυναμίας καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς. Μεγάλῃ ἀδυναμίᾳ τῆς εἶναι ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους ἀποδίδουν τὰ ἐπιτεύγματα τῶν εἰς ἑαυτοὺς ἢ τοὺς διδασκάλους τῶν καὶ ὄχι εἰς τὸν Θεόν.

«Sunt enim et nonnulli gentilium compositis moribus et honeste institutis qui tamen hoc ipsum quod habent non ad Deum referunt nec ab ipso sibi datam gratiam confitentur: sed aut propriae industriae ascribunt, aut super magistris et institutoribus gloriantur»⁷¹.

Τοὺς διατεινομένους ὅτι γνωρίζουν οἰκεία δυνάμει πᾶς συνέστησιν τὰ πάντα γλευάζει ὡς σκώληκας⁷². Δὲν ἀρνεῖται ὁμως ὅτι μέχρι τινὸς κατώρθωσαν θεία προνοία νὰ φθάσουν εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅτι ὠφέλησαν τὴν ἀνθρωπότητα, ἂν καὶ ταῦτα συνέβη κατ' ἀντιστρόφως ἀνάλογον πρὸς τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν θεωρημάτων τῶν βαθμῶν ἢ μὲν περικαλλῆς φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ παραδείγματι ὠφέλησεν ὀλιγατέρους ἀπὸ ὄσους ἢ δημόδης φιλοσοφία τοῦ Ἐπικτήτου⁷³.

Ὅπως ὁ Κλήμης, ἂν καὶ ἴσως εἰς μικρότερον βαθμῶν, ἐθεώρει ἀναγκαῖον νὰ τεθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Χριστοῦ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ κατόπιν τοῦτου εὐλόγως τὴν εἰσήγαγεν εἰς τὴν σχολὴν του ὡς προπαιδευτικὸν μάθημα, συμφώνως ἄλλωστε πρὸς τοὺς λόγους του «τοῖς θέλουσι μὴ σφάλλεσθαι περὶ τὴν ἀλήθειαν ἐν τῷ νοεῖν τὰς θείας

69 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 3.

70 Κατὰ Κέλσον 1, 2.

71 Ὑπόμνημα 9, 24. PG 14, 1225.

72 Ἀπόσπασμα τοῦ Ὑπομνήματος εἰς Κολοσσαεῖς 4, 30.

73 Κατὰ Κέλσον 6, 2.

Γραφάς, ἀναγκαιότατόν ἐστι τὰ ἁρμόζοντα εἰς τὴν χρῆσιν εἰδέναι λογικά μαθήματα ἢτοι προπαιδεύματα, ὧν ἄνευ ἀκριβειαν σημαινομένων οὐ δύναται ὄν δεῖ τρόπον παρίστασθαι»⁷⁴. Ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν θύραθεν παιδείαν προετυπώθη διὰ τῆς κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ σκυλεύσεως τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν σκευῶν τῶν Αἰγυπτίων ὑπὸ τῶν ἐξερχομένων τῆς χώρας τῶν Ἰουδαίων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ⁷⁵.

Με αὐτάς τὰς σκέψεις ἐχρησιμοποίησε καὶ αὐτὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν εἰς τὴν ἀποδεικτικὴν καὶ τὴν ὀρολογίαν. Περί τοῦ ποίαν θέσιν κατέχει εἰς τὸ σύστημά του ἡ Γραφή, ἔχουν λεχθῆ ἄρκετὰ εἰς προηγούμενον κεφάλαιον.

Ὁ Θεός

Ὁ Ὀριγένης, παρὰ τὰς φιλοσοφιζούσας τάσεις του, εἶναι κατ' ἐξοχὴν θεολόγος. Καὶ μόνη ἡ εἰσαγωγή εἰς τὴν θεολογίαν τῶν ὄρων φύσις, οἰσία, ὑπόστασις, ὁμοούσιος, θεάνθρωπος, θὰ ἤρκει διὰ τὴν δώση περίοπτον θέσιν εἰς τὴν χορείαν τῶν θεολόγων, ἀλλ' ἡ προσφορά του εἶναι πολὺ εὐρύτερα καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς σκέψεώς του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογίας δὲν ἔχει τὸ παράλληλον.

Εἰς τὴν θεολογίαν του δίδει καθολικὸν ἀντικείμενον, διότι σκέπτεται συνολικῶς καὶ μὲ εὐρείαν προοπτικὴν. Ὅλαι αἱ φάσεις τῆς ὑπάρξεως, θείας καὶ ἀνθρωπίνης, διέρχονται ἐνώπιόν του ὡς εἰκόνες καὶ τὰς ἀποδίδει ὡς εἰκόνας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἕως τὸ τέλος, ἀπὸ τὸν Θεὸν ἕως τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ πυρὴν καὶ τὸ θεμέλιον τῆς θεολογίας του. Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι ταυτίζει τὸν Θεὸν τῶν φιλοσόφων μὲ τὸν Θεὸν τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἄλλοι μὲν θεωροῦν τοῦτο σπουδαῖον βῆμα εἰς τὴν γνησίαν ἐξέλιξιν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, ἄλλοι δὲ νόθευσιν αὐτῆς. Τὸ ἀληθὲς ὁμοῦς εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ταυτίσεως ἀλλὰ περὶ ἐρμηνείας μὲ συγγενεῖς ὄρους, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Ὀριγένης Θεὸς εἶναι ὀδσιωδῶς χριστιανικὸς, διότι μὲ τὸ ἀναλλοίωτον καὶ τὸ ἄπειρον αὐτοῦ συνδυάζει τὴν πατρότητα καὶ κοινωνικότητα.

Ὁ Θεὸς αὐτοῦ εἶναι Μονὰς ἢ Ἐνὰς, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται καὶ ἀποκαλύπτεται. Εἶναι νοερά φύσις ἀπλή, ἡ ὁποία δὲν ἐπιδέχεται καμμίαν ἀπολύτως προσθήκην εἰς ἑαυτὴν καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν ὄλων τῶν πνευματικῶν ὄντων, «intellectualis natura simplex, nihil omnino in se adjunctionis admittens»⁷⁶. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς εἶδος σώματος ἢ ὡς εἶδος εὐρισκόμενον εἰς σῶμα· δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἔχων εἰς ἑαυτὸν κάτι μεγαλύτερον ἢ μικρότερον, ἀλλὰ εἶναι ἀπο-

74 *Φιλοκαλία* 13.

75 *Εἰς Γρηγόριον*, PG 10, 89.

76 *Περὶ ἀρχῶν* 1, 1, 6.

λύτως ἓν, ὁ νοῦς καὶ ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποῖαν πᾶς νοῦς λαμβάνει τὴν ἀρχὴν του. Ὡς ἀπλὴ νοερά φύσις καὶ καθαρὸς νοῦς δὲν χρειάζεται σωματικὸν χῶρον ἢ αἰσθητὴν ἔκτασιν ἢ σωματικὴν μορφήν, διὰ τὰ κινῆται καὶ τὰ ἐνεργῆ.

Εἶναι ἀκατάληπτος ὄχι ὡσάν τὸ ἀφηρημένον ἀπόλυτον ὄν τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ὡς τὸ ἀνώτατον ὄν παντὸς ὅ,τι δυνάμεθα νὰ μετρήσωμεν καὶ νὰ γνωρίσωμεν, ὡς εὐρισκόμενον κατὰ τὰ πρεσβεῖα καὶ τὴν δύναμιν ἐπέκεινα τῆς οὐσίας⁷⁷. Ἡ κατανόησις του εἰς τὸν Ὠριγένη δὲν ἔχει ἀρνητικὴν, ἀλλὰ θετικὴν μορφήν, διότι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, μὴ δυνάμενος νὰ ἴδῃ τὸν Θεὸν καθ' ἑαυτὸν, γνωρίζει τὸν γεννήτορα τοῦ σύμπαντος ἀπὸ τὴν ὠραιότητα τῶν ἔργων του καὶ τὴν εὐκοσμίαν τῶν κτισμάτων του⁷⁸.

Εἶναι ἀπειρος, ἀλλ' ὄχι χωρὶς ὄρια, διότι ἄλλως θὰ ἐστερεῖτο αὐτοσυνειδησίας. Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἐνέργειά του περιορίζονται ὑπὸ τῆς συνειδήσεώς του, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Πράγματι εἶναι μὲν παντοδύναμος ἐπὶ παραδείγματι, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ἀδικῆ, διότι τοῦτο θὰ περιέκλειεν ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς θεότητος. Δὲν εἶναι ὀρθὸν ὅτι δύναται μὲν νὰ πράττῃ καὶ τὴν ἀδικίαν, ἀλλὰ δὲν τὸ θέλει ποτέ· ἀπλούστατα δὲν δύναται νὰ πράττῃ τὴν ἀδικίαν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο Θεός⁷⁹. Ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ δικαιοσύνη του εἶναι δυνάμεις συμπληρωματικά, ὥστε νὰ μὴ συνιστοῦν δυαρχίαν. Τὰ πάντα ἀρχίζουν ἀπὸ αὐτὸν καὶ εἰς αὐτὸν τελειώνουν, διότι εἶναι ἀρχὴ καὶ τέλος τῶν πάντων⁸⁰.

Ὁ Θεὸς ἀνέκαθεν ἀποκαλύπτεται καὶ ἀνέκαθεν δημιουργεῖ, πρώτη δὲ φάσις τῆς ἐκδιπλώσεώς του ἀπὸ τὴν μοναδικότητα εἰς τὴν πολλαπλότητα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τῆς Τριάδος, ἀλλ' αὕτη δὲν ἔχει χρονικὴν ἔννοιαν, ἔχει οὐσιαστικὴν. Ὁ Ὠριγένης βλέπει τὴν Τριάδα ὡς προαιωνίαν πραγματικότητα καὶ ὄχι ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴν, τὴν σωτηριολογικὴν, μορφήν της, ὅπως ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ ὁ Ἰππόλυτος. Διὰ τὴν περιγραφὴν τῶν τριαδικῶν σχέσεων χρησιμοποιεῖ τρεῖς ὄρους ἀπὸ τρία διαφορετικὰ συστήματα, τὸν πλατωνικὸν οὐσίαν, τὸν ἀριστοτελικὸν ὑποκείμενον καὶ τὸν στωϊκὸν ὑπόστασις, μὲ τὴν ἴδιαν περίπου ἔννοιαν, τὴν ἔννοιαν τῆς ἰδιαιτέρας ὑπάρξεώς των. Ὁ πρῶτος ὄμως ὄρος οὐσία σημαίνει καὶ τὸ κοινὸν στοιχεῖον, τοῦ ὁποῖου μετέχουσαι αἱ τρεῖς ὑποστάσεις ὡς τρία εἶδη τοῦ αὐτοῦ γένους εἶναι ὁμοούσιοι⁸¹. Παρὰ τὴν ὀρολογίαν ταύτην ἡ Τριάς παρουσιάζεται ὑπὸ δυναμικὴν μορφήν.

«Ὁ μὲν Θεὸς καὶ Πατὴρ συνέχων τὰ πάντα φθάνει εἰς ἕκαστον τῶν

77 Κατὰ Κέλσον 6, 64.

78 Περὶ ἀρχῶν 1, 1, 6.

79 Κατὰ Κέλσον 3, 70.

80 Περὶ ἀρχῶν 1, 8, 3.

81 Εἰς τὴν πρὸς Ἐβραίους ἀπόστ. 24.

δντων, μεταδιδούς έκάστῳ ἀπό τοῦ ἰδίου τὸ εἶναι (ὧν γάρ ἐστιν)· ἐλάττων δὲ πρὸς τὸν Πατέρα ὁ Υἱὸς φθάνων ἐπὶ μόνα τὰ λογικὰ (δεύτερος γάρ ἐστι τοῦ Πατρός), ἐτι δὲ ἤττον, τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐπὶ μόνους τοὺς ἁγίους διικνούμενον ὥστε κατὰ τοῦτο μείζων ἢ δύναντις τοῦ Πατρός παρὰ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, πλείων δὲ ἢ τοῦ Υἱοῦ παρὰ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, καὶ πάλιν διαφέρουσα μᾶλλον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἢ δύναντις παρὰ τὰ ἄλλα ἕγια»⁸².

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Τροπικούς, οἱ ὅποιοι δὲν διέκρινον τὰ τρία, δὲν ἀνεγνώριζον διακεκριμένας ὑποστάσεις, ὁ Ἰβριγένης *δχι ἀπλῶς* ἀναγνωρίζει, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπον καὶ τὰς διαβαθμίζει. Ἦδη ἀπὸ τὸ ἀμέσως ἀνωτέρω χωρίον, καὶ φυσικὰ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ἐπίσης, καταφαίνεται τοιαύτη διαβάθμισις.

Ὁ Πατήρ, ὁ κυριολεκτούμενος Θεός, εἶναι μείζων τῶν ἄλλων. Εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς κατηγορίας τοῦ χρόνου, διότι ὑπάρχει πάντοτε καὶ ἐνεργεῖ πάντοτε, «ἀεὶ γεννᾷ αὐτόν (τὸν Υἱὸν)» καὶ εἶναι ὁ «Πατήρ τῆς θεότητος»⁸³. Βεβαίως θεότητες εἶναι ἢ καλύτερον θεότητα ἔχουν καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ἀλλ' ἢ θεότης τῶν δὲν εἶναι πηγυία, εἶναι παράγωγος. Διὰ τοῦτο «οὐδενὶ τῶν γεννητῶν προσευκτέον ἐστίν, οὐδὲ αὐτῷ τῷ Χριστῷ»⁸⁴.

Ὁ Λόγος εἶναι «δεύτερος Θεός»⁸⁵, αὐτὸς δὲ καὶ ὁ Πατήρ εἶναι «δύο Θεοί, δύναντις μία»⁸⁶. Δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸν Πατέρα, διότι εἶναι εἰκὼν καὶ μάλιστα εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος μόνον καὶ *δχι* αὐτοαγαθόν⁸⁷. Μολονότι δὲ εἶναι φύσει Υἱὸς καὶ *δχι* καθ' υἰοθεσίαν, «*non per adoptionem Spiritus filius fit extrinsecus, sed natura filius est*»⁸⁸, καὶ μολονότι ἡ παρουσία του ὑπῆρξεν ἀναγκαία ὡς ὄργανου τῆς δημιουργίας, ἐφ' ὅσον ὁ Πατήρ δὲν ἠδύνατο νὰ κτίσῃ καθ' ἑαυτὸν ὡς ἐπέκεινα τῶν αἰσθητῶν, δὲν εἶναι φυσικὸν ἤτοι ἀναγκαῖον γέννημα τοῦ Πατρός, ἀλλὰ προῖδν τῆς θελήσεως αὐτοῦ⁸⁹. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ὑποκτος αὐτῆ ἔκφρασις προορίζεται μόνον διὰ τὴν ἀντίκρουσιν τῆς ἰδέας τῶν Γνωστικῶν περὶ ἀναγκαίας ἀπορροῆς τοῦ Λόγου. Τὸ ὅτι ὑφίστατο προαιωνίως («*aeterna ac sempiterna generatio*»)⁹⁰ δὲν ἔχει σημασίαν, ἐφ' ὅσον ἀκόμη καὶ οἱ κόσμοι εἶναι προαιώνιοι, ὅπως θὰ ἴδωμεν. Ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον δίδει εἰς τὸν Υἱὸν ὑπεροχὴν εἶναι ὅτι ὁ Πατήρ δὲν τὸν ἐγέννησεν ἐφ' ἅπαξ καὶ ἔκτοτε τὸν ἀπέλευσεν, ἀλλὰ «*ἀεὶ γεννᾷ αὐτόν*», ὥστε οὗτος δὲν προέρχεται κατὰ διαιρέσιν ἢ ἀποκοπήν, ἀλλὰ κατ' ἐνέργειαν αἰωνίως συνεχίζομένην, ὡς ἡ λαμπηδὼν ἐκ τοῦ φωτὸς καὶ ἡ βούλησις ἐκ τοῦ νοῦ⁹¹. Ἐνῶ ὁμως γεννᾷται, συγχρόνως ὑπάρχει εἰς

Περὶ ἀρχῶν 1, 3, 5.

Εἰς Ἰωάννην 2, 3, 20.

Περὶ πνεύματος 15.

Εἰς Ἰωάννην 5, 39.

Διάλεκτος πρὸς Ἡμεκλεῶν 2.

Περὶ ἀρχῶν 1, 2, 13.

Αὐτόθι 1, 2, 4.

Αὐτόθι 4, 4, 1.

Αὐτόθι 1, 2, 4.

Αὐτόθι 1, 2, 4, 1, 2, 6.

τὸν Πατέρα ὡς ἡ «νοητικὴ προθετικὴ περὶ τῶν ὄλων δύναμις»⁹², ὡς ἡ συνισταμένη τῶν θεῶν νοημάτων καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς κτίσεως⁹³.

Ὅπως εἶναι εὐλόγον, ὑπολείπεται τοῦ Πατρὸς εἰς τὴν γνῶσιν⁹⁴, μολονότι εἶναι αὐτοδικαιοσύνη καὶ αὐτοαλήθεια⁹⁵, ἀλλὰ πάντως δύναται νὰ ἀποκαλύψῃ τὸν Πατέρα ὡς φῶς καὶ δημιουργικὴν δύναμιν, διότι εἶναι εἰκὼν αὐτοῦ. «Θεωρεῖται ἐν τῷ Λόγῳ ὄντι Θεῷ καὶ εἰκόνι τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, ὁ γεννήσας αὐτὸν Πατὴρ, τοῦ ἐνιδόντος τῇ εἰκόνι τοῦ ἀοράτου Θεοῦ εὐθέως ἐνορῶν δυναμένου καὶ τῷ πρωτοτύπῳ τῆς εἰκόνος τῷ Πατρί»⁹⁶. Ἀπὸ τὸν Ὁριγένη εἰσάγεται ἡ διάκρισις μεταξὺ εἰκόνος Θεοῦ καὶ κατ' εἰκόνα Θεοῦ· ὁ Λόγος εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα Θεοῦ, δηλαδὴ κατὰ Λόγον Θεοῦ.

Τὸ Πνεῦμα εἶναι θεῖον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Ὁριγένη προσιδιάζει εἰς τὸν Χριστιανισμόν, διότι δὲν ἀπαντᾷ εἰς κανέν ἄλλο θρησκευμα, ἐνῶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἀπαντοῦν. Προέρχεται ἀπὸ τὸν Πατέρα διὰ τοῦ Υἱοῦ αἰωνίως καὶ ἐπομένως ὑπάρχει εἰς τὴν Τριάδα αἰωνίως. Ὁ Ὁριγένης εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς πλήρους διακρίσεως τῶν προσώπων ἀπονέμει εἰς αὐτὰ χωριστὰς ἀρμοδιότητας ἐπὶ τῆς κτίσεως: ὁ Πατὴρ συνέχων τὰ πάντα φθάνει εἰς ὅλα τὰ ὄντα καὶ μεταδίδει εἰς ὅλα τὸ εἶναι, ὁ Υἱὸς φθάνει μόνον εἰς τὰ λογικὰ ὄντα, τὸ δὲ Ἅγιον Πνεῦμα φθάνει μόνον εἰς τοὺς ἁγίους⁹⁷. Ὡς ὄργανον τῆς ἀποκαλύψεως τὸ Πνεῦμα ἐνέπνευσε τοὺς προφήτας καὶ τοὺς ἀποστόλους, ἐνῶ ὁ Υἱὸς ὑπῆρξε τὸ ὄργανον τῆς δημιουργίας.

Ἡ Δημιουργία

Τοποθετεῖ τὴν ὅλην δημιουργίαν εἰς τὸ πλαισίον τῆς αἰωνιότητος, φρονῶν ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἐκράτησε ποτὲ κρυμμένην τὴν ἰσχύν του, τὴν ἐξεδήλωνε πάντοτε δημιουργῶν καὶ ἀποκαλυπτόμενος, διότι λόγῳ τῆς τελείας ἀγαθότητος καὶ δυνάμεώς του εἶχεν ἀνεκάθεν τὴν θέλησιν νὰ ἔχη γύρω του ὄντα εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἤσκει τὴν ἀγάπην του. Ἄλλως δὲν θὰ ἦτο οὔτε πανάγαθος οὔτε παντοδύναμος οὔτε ἀναλλοίωτος⁹⁸. Ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου, καταπολεμῶν τὴν ἀποψιν αὐτὴν, παραθέτει ἐκ' εὐκαιρίας κείμενον τοῦ Ὁριγένους κατὰ τὸ ὁποῖον, ἂν δὲν ὑπῆρχε δημιουργία, δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ δημιουργός, καὶ ἂν ἦτο χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖον δὲν ὑπῆρχον ποιήματα, τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ ποιητής⁹⁹. Φυσικὰ τόσον ὁ Μεθόδιος ὅσον καὶ ἄλλοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἀπολογηταὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ στ' αἰῶνος, ἀπορρίπτουν τὴν ἀποψιν ταύτην, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἄλλο πρᾶγμα εἶναι νὰ διαθέτῃ κανεὶς τὴν δημιουργικὴν ἰκανότητα καὶ ἄλλο νὰ προβαίνει εἰς συγκεκριμένην δημιουργίαν.

92 *Εἰς Ἰωάννην* 2, 2.

93 *Κατὰ Κέλσον* 6, 64. ;

94 *Εἰς Ἰωάννην* 32, 18.

95 *Εἰς Ἰωάννην* 6, 3.

96 *Αὐτόθι* 32, 29.

97 *Περὶ ἀρχῶν* 1, 3.

98 *Περὶ ἀρχῶν* 1, 2, 10.

99 *Παρά Φωτια, Μικρόβιβλος* 235.

Ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς διαπαντὸς ἐδημιούργει, δὲν ὑπῆρχε χρόνος χωρὶς κόσμον. Ἄλλ' ἢ ἄποψις τοῦ Ὀριγένους δὲν σημαίνει ὅτι εἰς συγκεκριμένον κόσμον εἶναι αἰώνιος, σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἡ δημιουργία εἶναι αἰωνία. Ὑπάρχει προαιωνία διαδοχικὴ σειρὰ κόσμων, κατὰ γνωστικίζουσαν ἀντίληψιν· πρὸ τοῦ παρόντος κόσμου ὑφίσταντο ἄλλοι καὶ μετ' αὐτὸν θὰ ἔλθουν ἄλλοι¹. Εἶναι ὁμοῦς διάφοροι ἀλλήλων, καὶ τοῦτο δεικνύει ὅτι εἶναι μεταβλητοί· τὰ δημιουργήματα εἶναι ἀναγκαίως μεταβλητά. Ἡ ἀνθρωπίνη Ἱστορία ἔχει τὴν σημασίαν της, ἀλλ' εἶναι ἀπλοῦν ἐπεισόδιον εἰς τὸ μέσον τοῦ εὐρυτάτου σχήματος τῆς προκοσμίου καὶ μετακοσμίου ἐξελίξεως. Πρῶτος ἐκτίσθη ὁ κόσμος τῶν πνευμάτων (τῶν νόων), τὰ ὁποῖα ἐξῆλθον λογικὰ καὶ στολισμένα μὲ ἐλευθερίαν². Εἶναι ἀθάνατα, διότι ἐδημιουργήθησαν ἀπ' ἀρχῆς καὶ ὑφίστανται μαζὶ μὲ τὸν Θεόν. Ζήσαντα εἰς τὸν πρῶτον κόσμον, ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα. Κανὲν ἀπὸ αὐτὰ δὲν ὑπῆρξε κατ' ἀρχὴν ἀγαθόν, ὅπως ὁ Θεός· τὸ ἀνώτερον προσὸν τῶν εἶναι ἡ ἐλευθερία, διὰ τῆς ὁποίας δύνανται νὰ γίνουν ἀγαθὰ. Καὶ κανὲν δὲν ὑπῆρξε κατ' ἀρχὴν κακόν, διότι τὸ κακόν εἶναι ἀνύπαρκτον, εἶναι «οὐκ ὄν»³, καὶ διεμορφώθη ὑστερογενῶς, δὲν ἔχει δὲ φυσικὰ τὴν αἰτίαν οὔτε εἰς τὸν Θεόν οὔτε εἰς τὴν ὕλην, ἀλλ' εἰς τὴν ἐλευθερίαν βουλῆσεως τῶν λογικῶν ὄντων, κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀπομάκρυνσίν των, τὴν ὁποῖαν ὁ Θεὸς δὲν διατάσσει ἀλλ' οὔτε ἐμποδίζει. Τὰ λογικὰ ὄντα, δυνάμενα νὰ διακρίνουν τὸ ἀγαθόν καὶ τὸ μὴ ἀγαθόν, οφείλουν νὰ προτιμοῦν τὸ πρῶτον καὶ νὰ ἀποφεύγουν τὸ δεύτερον, ἀλλὰ ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ πράττουν καὶ τὸ ἀντίστροφον. Ἐπειδὴ δὲ ἔπραξαν αὐτὸ τὸ τελευταῖον, δηλαδὴ ὑπέπεσαν εἰς παραβάσεις, ἐδημιουργήθη ὁ αἰσθητὸς κόσμος καὶ αὐτὰ ὑπεβλήθησαν εἰς ἀλλοιωσιν, ἐδιαφοροποιήθησαν εἰς ἀγγέλους, δαίμονας καὶ ψυχάς.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἁμαρτία εἶναι προκόσμιον ἐπεισόδιον. Οἱ νόες ἦσαν προωρισμένοι ἢ νὰ προοδεύσουν πνευματικῶς μιμούμενοι τὸν Θεόν ἢ νὰ ἀπομακρυνθοῦν περιφρονοῦντες τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀπομάκρυνσις εἶναι τὸ παράπτωμα, ἡ ἁμαρτία, ἡ γένεσις τοῦ κακοῦ. Εἰς ἀπὸ αὐτοῦ, ὁ Διάβολος⁴, ἐπέλεξε τὴν ἀποστασίαν κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ Θεὸς τὸν ἀπέρριψεν. Ὅλοι οἱ ἄλλοι νόες, πλὴν ἐκείνου ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τὴν ψυχὴν τοῦ Χριστοῦ, τὸν ἐμιμήθησαν καὶ ἀπεμακρύνθησαν. Βάσει αὐτῶν τῶν δεδομένων δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ μεταδόσεως μιᾶς προπατορικῆς ἁμαρτίας εἰς ἀπογόνους καθ' οἷον· οἷον δὲ ἄποτε τρόπον, ἐφ' ὅσον ἐκάστη ψυχὴ ἔχει τὴν ἁμαρτίαν μέσα της, διότι ἡ ἰδίᾳ ἠμάρτησε προκοσμίως, ὅπως καὶ πᾶν ἄλλο πνεῦμα.

Ἡ σημερινὴ τῶν κατάστασις εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἁμαρτίαν τὴν

Αὐτόθι 3, 5, 3.

Αὐτόθι 2, 9, 7.

Εἰς Ἰωάννην 2, 7.

Περὶ ἀρχῶν 1, 8, 1.

ὅποιαν εἶχον διαπράξει προκοσμίως. Αἱ ψυχαὶ προὔπηρχον ὡς πνεύματα καὶ ὠνομάσθησαν οὕτω μετὰ τὴν καὶ διὰ τὴν ἁμαρτίαν των ὡς ψυχθέντα πνεύματα. Τὰ ὑλικά σώματα ἦσαν οἱ δερμάτινοι χιτῶνες, εἰς τοὺς ὁποίους ἐνεκλείσθησαν αἱ ψυχαὶ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν⁵ καὶ ἔγιναν οἱ ἄνθρωποι· «ἀνθρώπους δὲ λέγω τὰς χρωμένας ψυχὰς σώμασιν»⁶. Εἰς σώματα ἐνεκλείσθησαν ἐπίσης καὶ τὰ λοιπὰ πνεύματα κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς ἁμαρτίας των, ἀλλὰ τὰ σώματά των εἶναι ἀόρατα. Οἱ ἄγγελοι καὶ τὰ ἄστρα, οἱ ὀλιγώτερον ἀπομακρυνθέντες ὑπὸ τὸν Θεὸν νόες, ἐξ οὗ καὶ παραμένουν διάκονοι αὐτοῦ, περιεβλήθησαν σώματα τελείως λεπτά καὶ αἰθέρια. Οἱ περισσότερον ἀπομακρυνθέντες ἀπὸ αὐτόν, οἱ δαίμονες, περιεβλήθησαν σώματα ἐξ Ἰσοῦ ἀόρατα, ἀλλὰ ταῦτα δὲν φαίνονται λόγῳ τῆς σκοτεινότητός των. Ὁ παρῶν ὑλικὸς κόσμος ἐκτίσθη ὡς τόπος τιμωρίας καὶ καθάρσεως τῶν νόων, ὅπως θὰ ἠδύνατο νὰ εἶπῃ καὶ ὁ Πλάτων καὶ πράγματι εἶπεν εἰς τὸν *Τίμαιον*. Ὅλα τὰ πνεύματα πρέπει νὰ σωθοῦν, καὶ αὕτη εἶναι ἕκτοτε ἡ λειτουργία τοῦ κόσμου αὐτοῦ καὶ τῶν ἐπομένων αὐτῷ κόσμων. Ταῦτα πρέπει νὰ καταστοῦν ἐκ νέου νόες. Διὰ τοῦτο ὁ Ὀριγένης ἠδύνατο νὰ λέγῃ ὅτι «ἦν ὅτε οὐκ ἦν ψυχὴ καὶ ἔσται ὅτε οὐκ ἔσται ψυχὴ»⁷, δὲν ἠδύνατο ὁμοίως νὰ εἶπῃ τὸ ἴδιον διὰ τοὺς νόας· διότι αἱ ψυχαὶ ἦσαν ἀρχικῶς νόες καὶ εἰς τὸ τέλος θὰ ἀποκατασταθοῦν ὡς νόες, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα πνεύματα.

Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία

Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς καθάρσεως ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ὁ Χριστὸς. Κατὰ τὰς προϋποθέσεις τῆς θεολογίας τοῦ Ὀριγένους ἡ κάθοδος τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον δὲν εἶναι δυνατὴ εἰμὴ ἐν συμβόλῳ. Διὰ νὰ μὴ περιπέσῃ εἰς δοκητισμὸν, ἐχρησιμοποίησε καὶ ἐδώ τὴν ἰδέαν τοῦ μεσάζοντος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φυσικὰ δὲν τὸν ἀπήλλαξεν ἀπὸ τὸν κίνδυνον νὰ περιπέσῃ εἰς γνωστικίζουσαν παρέκκλισιν. Ἡ ψυχὴ τοῦ Χριστοῦ, ὅπως καὶ αἱ τῶν ἀνθρώπων γενικῶς προὔπηρχεν, αὕτη δέ, καθὼς εἶδομεν, ἦτο μὲν ὁμοία μὲ τὰς ἄλλας, ἀλλὰ ἀφωσιώθη ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸν Λόγον μὲ τοιαύτην δύναμιν ὥστε ἔμεινε προσδεδεμένη εἰς αὐτόν, ἐνῶ αἱ ἄλλαι ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ αὐτὸν ἐκουσίως· δηλαδὴ παρέμεινε διαπαντός νοῦς καὶ γίνεται τὸ μέσον ἐπαφῆς Θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου. Μόνη αὕτη ἀπὸ ὅλας τὰς ψυχὰς δὲν εἶχε διαθέσειν πρὸς τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἀπετέλεσε μεσάζον ὄν, τὸ ὁποῖον συνέδεσε τὸν Λόγον μετὰ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Οὕτω προήλθεν ὁ Θεάνθρωπος, ὅπως πρῶτος ὁ Ὀριγένης ἀπεκάλεσε τὸν ἐνανθρωπήσαντα Θεόν⁸.

5 Αὐτόθι 28.

6 Αὐτόθι 4, 2.

7 Αὐτόθι 2, 8.

8 Αὐτόθι 2, 6.

Ὁ Χριστὸς εἶναι «σύνθετον χρῆμα»⁹, τοῦ ὁποῖου αἱ δύο φύσεις δὲν κοινωνοῦν ἀπλῶς, ἀλλὰ ἐνώνονται καὶ ὑφίστανται πλήρη ἀνάκρασιν¹⁰, μολονότι ἡ οὐσία τοῦ Λόγου προηγεῖται καθ' ὅλα¹¹. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μετέχει ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἐνσαρκώσεως εἰς τὴν θεότητα τοῦ Λόγου, ἔχον ἐξ ἀρχῆς πνευματικὴν ὑπόστασιν, ἀλλ' ἡ ὀριστικὴ θέωσις του πραγματοποιεῖται μετὰ τὴν ἀνάστασιν.

Τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐδίδαξε τὴν ἀλήθειαν μετὸν λόγον καὶ τὸ ἔργον, προσέφερε μὲ τὸν θάνατόν του λῦτρον εἰς τὸν Διάβολον διὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ θυσίαν εἰς τὸν Θεόν. Ὁ ἀγὼν αὐτοῦ πρὸς τὸν Διάβολον ἤρχισε μὲ τὴν γέννησίν του καὶ συνεχίσθη μέχρι τέλους. Ὁ Διάβολος ἐνόμισεν ὅτι ἐνίκησεν, ἀλλ' ἠπατήθη· ὁ θάνατος μάλιστα τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε τὸ σημεῖον τῆς ἐκκινήσεως τῆς ἡττης τοῦ Διαβόλου ὁ ὁποῖος ἐκυριάρχει τῆς ἀνθρωπότητος¹², καὶ ἡ ἀνάστασις του ὀριστικοποίησε τὴν ἡτταν τοῦτου¹³.

Ἄλλ' ὅσον μέγα καὶ ἂν ὑπῆρξε τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Ὠριγένους πρέπει νὰ ὑπῆρξεν ὀπωσδήποτε περιορισμένης σημασίας, διότι ἤδη ἡ δημιουργία τοῦ παρόντος κόσμου ἔχει λυτρωτικὸν σκοπὸν καὶ οἱ ἀγῶνες ἐκάστου ἀνθρώπου δύνανται νὰ ἔχουν μόνοι των καλὰ ἀποτελέσματα. Καὶ ἂν συχνὰ τονίζεται ἡ σημασία του, τοῦτο δὲν συμβιβάζεται πλήρως μὲ τὴν ἐν γένει ἀνθρωπολογικὴν διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους. Διότι, ἀφοῦ οὗτος δὲν δέχεται ὑπαρξίν προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, τότε ποίαν ἔννοιαν θὰ εἶχε τὸ λυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ; Φυσικὰ ἐδῶ ὁ Ὠριγένης ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη γραμμὴν ἀπὸ τοῦ Ἰουστίνου καὶ ἐντεῦθεν.

Αἱ συμβολικαὶ ἐκφράσεις τοῦ Ὠριγένους περὶ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι εὐλόγως πολλαὶ καὶ εἶδομεν μερικὰς ἀπὸ αὐτὰς ἀνωτέρω, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται μνεῖα αὐτῶν ἐδῶ. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ κόσμος τοῦ κόσμου, ὁ πυρὴν τοῦ κόσμου. Εἶναι ἡ συνέλευσις τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ὅλων τῶν ἁγίων, ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ὅπως πρῶτος αὐτὸς διεκήρυξεν¹⁵, ὑπάρχουσα ἐπὶ τοῦ παρόντος παραλλήλως πρὸς τὸν κόσμον καὶ οὕτω δυναμένη νὰ ἐναρμονισθῇ μὲ τοὺς ἰσχύοντας εἰς ὅλας τὰς χώρας νόμους¹⁶. Ἐξω ἀπὸ αὐτὴν δὲν σώζεται κανεὶς, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὀλίγον ἀργότερα ὁ Κυπριανός· «extra hanc domum id est extra Ecclesiam nemo saluatur»¹⁷. Διότι αὐτὴ φυλάσσει τὸν κανὸνα τῆς πίστεως, δηλαδὴ τὴν ἀληθινὴν πίστιν ὅπως παρεδόθη ὑπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ ἐδιδάσκετο ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῶν διαδόχων των μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὠριγένους. Ὁ κανὼν τῆς πίστεως εἶναι βεβαίως διὰ τοὺς πολλοὺς¹⁸, ἐνῶ διὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς ὑπάρχει κάτι πέραν αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον θὰ ἐπιδιώξουν διὰ τῆς προσωπικῆς προσπαθείας.

[9 Κατὰ Κέλσον 1, 66.

10 Αὐτόθι 3, 41.

11 Περὶ ἀρχῶν 4, 4, 4.

12 Κατὰ Κέλσον 7, 17.

13 Εἰς Ματθαῖον 13, 9.

14 Εἰς Ἰωάννην 6, 59.

15 Εἰς Ἰερεμίαν 9, 2.

16 Κατὰ Κέλσον 4, 22.

17 Ὁμιλίαι εἰς Ἰησοῦν
Ναυῆ 3, 5.

18 Εἰς Ἰωάννην 13, 16.

Ὅπως εἶδομεν, τὸ ἀρχικὸν ἁμάρτημα κατὰ τὸν Ὀριγένη δὲν εἶναι προπατορικὸν ἀλλὰ προκόσμιον καὶ ἐκάστη ψυχὴ ἔχει προσωπικὴν εὐθύνην δι' αὐτό· παρὰ ταῦτα οὗτος δέχεται ἀκόμη καὶ τὸν νηπιοβαπτισμόν, ἀφοῦ θέλει νὰ μένη πιστὸς εἰς τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν¹⁹. Ἡ κάθαρσις προετοιμάζεται μὲ τὴν μετάνοιαν τοῦ βαπτίσματος ἢ τοῦ μαρτυρίου, ἐπίσης δὲ καὶ μὲ ἄλλα μέσα, τὴν ἐλεημοσύνην, τὴν ἀγάπην, τὰ δάκρυα, τὴν ἐγκράτειαν. Τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν οὗτος ἐρμηνεύει διττῶς· κατὰ γράμμα μὲν μυστηριακῶς, μεταφορικῶς δὲ ὡς λόγον τρέφοντα τοὺς πιστοὺς²⁰. Φυσικὰ ἢ πρώτη ἐρμηνεία ἂν καὶ ἀρμόζει εἰς τοὺς ἀπλοϊκοὺς, εἶναι ἐξ Ἰσου πραγματικὴ μὲ τὴν ἄλλην. Γενικῶς ὁ συμβολισμὸς εἶναι τόσον ἐντονος εἰς τὴν περὶ μυστηρίων διδασκαλίαν τούτου ὅσον καὶ εἰς οἵανδήποτε ἄλλην.

Ἡ πνευματικὴ τελείωσις

Ὁ Ὀριγένης διακρίνει τρεῖς γνωστικὰς δυνάμεις, πίστιν, γνῶσιν καὶ σοφίαν, κατὰ βαθμίδας ταξινομημένας, ἀλλὰ μὴ ἀποκλειούσας ἀλλήλας. «Ἡ θεία τοίνυν σοφία, ἕτερα οὖσα τῆς πίστεως, πρῶτόν ἐστι τῶν καλουμένων χαρισμάτων τοῦ Θεοῦ, καὶ μετ' ἐκείνην δεῦτερον τοῖς ἀκριβοῦν τὰ τοιαῦτα ἐπισταμένοις, ἢ καλουμένη γνῶσις· καὶ τρίτον, ἐπεὶ σώζεσθαι χρὴ καὶ τοὺς ἀπλουστέρους, προσιόντας κατὰ δύναμιν τῇ θεοσεβείᾳ, ἢ πίστις»²¹.

Πίστις εἶναι ἢ πεποίθησις εἰς τὸν Θεόν, καὶ ἰδίως εἰς τὸν Χριστόν, ἀναφέρεται δὲ ὄχι εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀλλὰ εἰς τὴν προσωπικότητα²² καὶ ἐκφράζεται κυρίως κατὰ τὴν βαπτισματικὴν ὁμολογίαν. Ἄν καὶ εἶναι σωτήριος καθ' ἑαυτήν, πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται ἢ προαγωγή τῆς εἰς τὸ ἀνώτερον, τὴν γνῶσιν. Ἄλλο εἶναι τὸ νὰ πιστεῦη κανεὶς ψιλῶς εἰς τὸν Θεόν καὶ ἄλλο τὸ νὰ γινώσκῃ τὸν Θεόν²³. Πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς τὸν ἀληθινόν Θεόν, ἀλλὰ δὲν τὸν ἐγνώρισαν πολλοί, θὰ τὸν γνωρίσουν δὲ ὅσοι ἐμμένουν εἰς τὸν Λόγον του καὶ καταστοῦν πραγματικοὶ μαθηταὶ του²⁴. Πίστις εἶναι τὸ ὑλικὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖται ἢ γνῶσις, ἢ ὕλη εἰς τὴν ὁποίαν δίδει μορφήν τὸ εἶδος²⁵. Ἡ γνῶσις εἶναι μὲν διάφορος τῆς πίστεως, ὅμως κατ' οὐσίαν εἶναι βαθυτέρα καὶ σαφεστέρα καὶ διηκριβωμένη πίστις. Σοφίαι ὑπάρχουν δύο, ἡ ἀνθρωπίνη καὶ ἡ θεία.

19 *Ἐἰς τὸ Λευτικὸν* 8, 3.

20 *Κατὰ Κέλσου* 8, 33. *Εἰς Ἀριθμοὺς* 16, 9.

21 *Κατὰ Κέλσου* 6, 13.

22 *Εἰς Ἰωάννην* 10, 28.

23 *Αὐτόθι* 19, 3.

24 *Αὐτόθι* 19, 11.

25 *Αὐτόθι* 13, 53.

«Οὐκοῦν κατὰ ταῦτα ἢ μὲν τις θεία σοφία ἐστίν, ἢ δὲ ἀνθρωπίνη. Καὶ ἢ μὲν ἀνθρωπίνη ἐστίν ἢ καθ' ἡμᾶς λεγομένη σοφία τοῦ κόσμου, ἣτις ἐστὶ μωρία παρὰ τῷ Θεῷ· ἢ δὲ θεία καὶ ἕτερα παρὰ

τὴν ἀνθρωπίνην, εἴπερ ἐστὶ θεία χάριτι Θεοῦ δωρουμένου αὐτὴν τοῖς ἑαυτοῦς ἐπιτηδεύουσιν πρὸς παραδοχὴν αὐτῆς κατασκευάσασιν, παραγίνεται καὶ μάλιστα τοῖς ἐκ τοῦ ἐγνωκέναι τὴν διαφορὰν ἐκατέρως σοφίας πρὸς τὴν ἑτέραν ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν εὐχαῖς λέγουσιν»²⁶.

Ἡ θεία σοφία ἀποτελεῖ πληρεστέραν διείσδυσιν εἰς τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ. Ὅλαι αἱ δυνάμεις αὐταί, κατὰ τὰ δεικνυόμενα εἰς τὰ χρησιμοποιηθέντα χωρία, εἶναι δῶρα τοῦ Θεοῦ, χορηγούμενα κατόπιν ἀνακράσεως μετ' αὐτοῦ, ἰδίως ἢ γνῶσις καὶ ἢ σοφία²⁷. Ἄλλ' ὅμως οἰκοδομοῦνται ἐπὶ προϋπαρχόντων εἰς τὸν ἄνθρωπον στοιχείων, ἐπὶ τῶν «οἰκογενῶν» ἢ «συμπεφυκότων» λόγων, ἐπὶ τῶν «συμφύτων ἐννοιῶν»²⁸.

Τρεῖς εἶναι ἐπίσης αἱ ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις, κατὰ κάποιον τρόπον ἀντίστοιχοι πρὸς τὰς ἀνωτέρω γνωστικάς, πράξεις, θεωρία, θεολογία.

«Καὶ διὰ μὲν πρακτικῆς κτᾶται ὡς οἰκοδεσπότην αὐτὸν (=τὸν Χριστόν), διὰ δὲ φυσικῆς θεωρίας ὡς βασιλέα, καὶ πάλιν διὰ θεολογίας ὡς Θεόν· καὶ τῷ μὲν τρίτῳ ἔπεται ἐξ ἀνάγκης τὰ δύο, ὡς περ καὶ τῷ δευτέρῳ τὸ πρῶτον, τῷ δὲ πρῶτῳ νῦν οὐκ ἐξ ἀνάγκης τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον»²⁹.

Τοῦτο ἠθέλε νὰ προτυπώσῃ ὁ Σολομὼν διὰ τῆς τριττῆς βαθμιδώσεως τῶν συγγραμμάτων του, κατὰ τὴν ὁποῖαν αἱ ἱεραρομίαι ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν πράξιν, ὁ Ἐκκλησιαστής εἰς τὴν φυσικὴν θεωρίαν, τὸ Ἄσμα εἰς τὴν πνευματικὴν θεωρίαν ἢ θεολογίαν. Αὐτὴ ἢ διάκρισις, ἔχουσα τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, ἀπετέλεσε πρότυπον εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ἀσκητικούς καὶ μυστικούς συγγραφεῖς διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν πνευματικῶν καταστάσεων, ἔστω καὶ ἂν ἡ ὀρολογία ποικίλλει.

πράξις, γνῶσις, θεωρία.

πράξις, γνῶσις, θεολογία.

γνῶσις, σοφία, θεολογία.

26 Κατὰ Κέλσον, 6, 13.

27 Εἰς Ἰωάννην 19, 4.

28 Ἐκλογαὶ εἰς Ἑξοδον
BE II 15, 167.

29 Εἰς Ψαλμοὺς Ἐκλογαὶ
126, PG 12, 16v2 ε.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐδῶ αἱ λέξεις θεωρία καὶ θεολογία ἐκλαμβάνονται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς πνευματικῆς καὶ ὄχι τῆς νοητικῆς προσεγγίσεως εἰς τὸν Θεόν. Ἐνίοτε ὁ Ὠριγένης τὰς συνοψίζει εἰς δύο, πράξιν καὶ θεωρίαν, ἢ ἄλλως ἠθικὴν καὶ πνευματικότητα καὶ ὡς σύμβολά των προβάλλει πρῶτος αὐτὸς τὰς δύο ἀδελφὰς Μάρθαν καὶ

Μαρίαν³⁰. Οί πρακτικοί εισέρχονται εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ ναοῦ, οἱ θεωρητικοί εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ³¹. Τονίζει δὲ ὅτι αὐταὶ συμβαδίζουν. Ὁ ἠθικὸς βίος εἶναι περιπετειώδης ἀγών. Προτυπώνεται ὑπὸ τῆς πορείας τοῦ Ἰσραὴλ διὰ τῆς ἐρήμου, μὲ ὁδηγοὺς τὴν πρῶξιν, ἐκπροσωπούμενην ἀπὸ τὸν Ἰαριών, καὶ τὴν θεωρίαν, ἐκπροσωπούμενην ἀπὸ τὸν Μωϋσῆν.

Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία ὑπόκειται εἰς τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν ἀναιρέσης τὸ ἐκούσιον τῆς ἀρετῆς, ἀνῆρεσες τὴν οὐσίαν τῆς ἀρετῆς³². Τὴν ἰκανότητα αὐτὴν ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τῆς κτίσεως τῶν, ὅταν ἔλαβον τὸ κατ' εἰκόνα ὡς παρὸν χάρισμα καὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν ὡς δυνατότητα πρὸς ἐπίτευξιν. Ἡ αὐτογνωσία εἶναι τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὴν ἠθικὴν πρόοδον. Ἡ νύμφη τοῦ Ἄσματος³³, ἐὰν δὲν γνωρίσῃ ἑαυτὴν, ἐὰν δηλαδὴ δὲν γνωρίσῃ ὅτι αἰτία τῆς ὠραιότητός της εἶναι τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον πηγάζει καὶ τὸ φυσικὸν κάλλος, τότε δὲν πρόκειται νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ὁδὸν τῆς τελειώσεως· προτιμότερον εἶναι νὰ μεταβῇ εἰς τὰ ποιμνία, ὅπου θὰ ζήσῃ βίον ζωῶδη. Ὅποιος γνωρίσῃ ἑαυτὸν, θὰ ἐπιδιώξῃ «τὸ παραπλήσιον τῷ ζῆν τοῦ Θεοῦ ζῆν»³⁴. Κύρια στοιχεῖα τοῦ ἠθικοῦ σταδίου εἰς τὴν πρόοδον εἶναι ἡ γυμνασις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ πάθη καὶ ἡ συνακόλουθος ἀναμαρτησία. Δὲν ὑπάρχει ἐνδιάμεσον μεταξὺ ἀμαρτάνειν καὶ μὴ ἀμαρτάνειν καὶ ἡ βασιλεία τῆς ἀμαρτίας δὲν δύναται νὰ συνυπάρχῃ μαζὶ μὲ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ³⁵. Φυσικὰ ὁ Ὁριγένης εἶναι καὶ θεωρητικῶς αὐστηρὸς εἰς τὰς ἠθικὰς του ἀξιώσεις, ὅπως ἦτο καὶ ἐμπράκτως εἰς ἑαυτὸν, μέχρι σημείου ὥστε νὰ θεωρῇ τὴν κλίνην ἀκατάλληλον τόπον διὰ προσευχὴν καὶ νὰ προβάλλῃ τὴν ἀγνειαν ὡς ἀκατανίκητον ὄπλον διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἐνώσεως τῆς ψυχῆς μὲ τὸν νυμφίον Χριστόν.

Εἰς τὸ ἐπόμενον στάδιον, τὸ πνευματικόν, κυρίαν θέσιν καταλαμβάνει ἡ προσευχή. ἡ ἐντονος καὶ ἀδιάλειπτος προσευχή. Τὸ «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε» δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν ὀρθῶς μόνον «εἰ πάντα τὸν βίον τοῦ ἁγίου μίαν συναπτομένην μεγάλην εἰποιμεν εὐχήν»³⁶. Κατὰ τὴν προσευχὴν φῶς καταυγάζει τὴν διάνοιαν τοῦ προσευχομένου καὶ ἀντανεκλάται, ὥστε νὰ διαλύεται τὸ δηλητηριον τῶν ἀντικειμένων δυνάμεων, καὶ ἡ ψυχὴ ἐπαιρομένη νὰ χωρίζεται σχεδὸν τοῦ σώματος καὶ νὰ ἐνώνεται μὲ τὸ πνεῦμα³⁷.

Εἰς τὴν προσευχὴν ὑπαισέρχεται τὸ στοιχεῖον τῆς ἐκστάσεως, τὸ ὁποῖον γενικῶς ὑπάρχει ὅπου ἐνεργεῖ ὁ θεῖος λόγος. «Εἰ γὰρ ἡ καρδία τὸ διανοητικόν ἐστίν, τὸ δὲ εὐφραῖνον αὐτὸ ὁ ποτιμώτατός ἐστι λόγος, ἐξιστῶν ἀπὸ τῶν ἀνθρωπικῶν καὶ ἐνθουσιῶν ποιῶν καὶ μεθύειν

30 *Εἰς Ἰωάννην* ἀπόσπ. 80, ΒΕΠ 12, 384.

31 *Ἐξηγησίαι εἰς ψαλμ.* 133, ΒΕΠ 16, 139.

32 *Κατὰ Κέλσου* 4, 3.

33 *Εἰς τὸ Ἄσμα* 2, 8.

34 *Κατὰ Κέλσου* 2, 45.

35 *Εἰς Ἰωάννην* 20, 13. *Περὶ εὐχῆς* 25, 3.

36 *Περὶ εὐχῆς* 12, 2.

37 *Αὐτόθι* 12, 1. *Εἰς ψαλμὸν* 126.

μέθην οὐκ ἀλόγιστον ἀλλὰ θεϊαν...»³⁸. Ἡ ἔκτασις δὲν προκαλεῖ κατάργησιν τῶν σωματικῶν δυνάμεων, διότι δὲν εἶναι ἀρνητικὴ λειτουργία, ἀλλὰ δύναμις ἡ ὁποία διευκολύνει τὴν ἀνοδὸν ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα εἰς τὰ θεῖα.

Κατὰ τὴν ἀνοδὸν πρὸς τὰς ὑψηλὰς πνευματικὰς κορυφὰς ἐπιτυγχάνεται ἡ θεὰ καὶ ἀπόλαυσις τοῦ Θεοῦ δι' εἰδικῆς λειτουργίας, τῆς πνευματικῆς αἰσθήσεως. Κατὰ τὸν Ὀριγένη εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπάρχουν δύο εἶδη αἰσθήσεων, πρῶτον μὲν τὸ θνητὸν καὶ φθαρτὸν καὶ ἀνθρώπινον, δεύτερον δὲ τὸ αἰσθητὸν καὶ νοερὸν καὶ θεῖον. Διὰ τῆς θείας αἰσθήσεως εἶναι δυνατὴ ἡ θεὰ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τοῦς πρὸς τοῦτο ἀξίους³⁹. Πρῶτον ἐν προκειμένῳ ἐπίτευγμα εἶναι ἡ ἔνωσις μετὰ τὸν Χριστόν. Εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου γεννᾶται ὁ Χριστός, ἡ ψυχὴ καὶ ὁ Λόγος ἐνώνονται εἰς ἓνα μυστικὸν γάμον⁴⁰ καὶ μετὰ τὴν ἔνωσιν αὐτὴν ἡ ψυχὴ γίνεται πάλιν νοῦς. Δεύτερον ἐπίτευγμα εἶναι ἡ θέωσις. «Ὁ κεκαθαυμένος καὶ ὑπεραναβὰς πάντα τὰ ὑλικά νοῦς, ἵνα ἀκριβῶς τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ, ἐν οἷς θεωρεῖ θεοποιεῖται»⁴¹.

Ἡ ἀποκατάστασις

Ὅλα τὰ παρόντα δὲν εἶναι τίποτε περισσότερον ἀπὸ σκιάς καὶ εἰκόνας τῶν αἰωνίων. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πραγματικότης εὐρίσκονται εἰς τὸν οὐράνιον κόσμον «τὰ ἀληθῶς ἀγαθὰ οὐκ ἔστιν ἐν τῇ κατηραμένῃ γῆ, ἀλλὰ τὰ ἀληθῶς ἀγαθὰ ἔστιν ἐν οὐρανῶ»⁴². Ἐκεῖ εἶναι ὁ τόπος τῶν ψυχῶν, ἀπὸ ἐκεῖ προήλθον αὐταὶ καὶ ἐκεῖ θὰ ἐπιστρέψουν.

Αἱ ψυχαί, ὅταν οὐθᾶσουν εἰς προχωρημένον στάδιον καθάρσεως καὶ τελειώσεως, συνδιαλλάσσονται μετὰ τὸν Θεόν. Ἄλλαι φθάνουν εἰς τὸ στάδιον τοῦτο εὐθύς ἀμέσως κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν εἰς τὸν παρόντα κόσμον, ἄλλαι, αἱ τῶν ἀσεβῶν, θὰ φθάσουν εἰς αὐτὸ μεταγενεστέρως. Τῶν τελευταίων τούτων ἡ κάθαρσις θὰ ἐπιτευχθῆ διὰ μιᾶς ἢ διὰ διαδοχικῶν μετενσαρκώσεων εἰς ἄλλους κόσμους. Τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἀποσαφηνισμένον, ἀλλὰ μαρτυρεῖται ἀπὸ μερικὰ χωρία, ὅπως εἶναι τὸ ἑξῆς. «Δυνατὸν μέντοι γε ἐκ προτέρων τινῶν κατορθωμάτων γενόμενον νῦν σκεῦος τιμῆς καὶ μὴ ὁμοία δράσαντα μηδὲ ἀκόλουθα τῷ σκεύει τῆς τιμῆς, γενέσθαι εἰς ἕτερον αἰῶνα σκεῦος ἀτιμίας»⁴³. Βλέπομεν ἐδῶ ὅτι ἡ κορεία τῆς καθάρσεως δὲν εἶναι πάντοτε συνεχῆς, ἀλλ' ἔχει καὶ παλινδρομήσεις. Πάντως αἱ τιμωρίαι τῶν ἀσεβῶν καὶ τῶν δαιμόνων θὰ εἶναι πρόσκαιροι. Μετὰ τὴν γενικὴν κάθαρσιν θὰ ἔλθῃ ἡ ὥρα νὰ ἡττηθῆ ὁ Διάβολος, δηλαδὴ νὰ ὑποταγῆ καὶ αὐτός.

38 *Εἰς Ἰωάννην* 1, 30.

39 *Περὶ ἀρχῶν* 1, 1, 9.

40 *Εἰς τὸ Ἄσμα* 1.

41 *Εἰς Ἰωάννην* 32, 27.

42 *Ὁμιλία εἰς Ἰερεμίαν* 16, 4.

43 *Περὶ ἀρχῶν* 3, 1, 23. Βλ. καὶ *Εἰς Ματθαῖον* 13, 12.

πολύ μέγας και έδέσποζε τυραννικῶς ἐπὶ τῆς θεολογικῆς σκέψεως, τὴν ὁποῖαν καθωδήγει εἰς κατευθύνσεις τῆς ἐκλογῆς του. Ἐκτός του ὅτι γενικῶς οἱ μεγάλοι δὲν γίνονται εὐκόλως ἀνεκτοί, κατέστη σὺν τῷ χρόνῳ σαφές ὅτι νέαι μορφαὶ θεολογικῆς σκέψεως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὐδοκιμήσουν εἰμὴ μόνον ἂν οὗτος κατεβιβάζετο ἀπὸ τὸν θρόνον του. Ἐξηγεῖται ὅμως ἐν μέρει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὄντως εἶχεν αἰρετικὴν σκέψιν.

Ἡ παρουσία αἰρετικῶν δοξασιῶν εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ὀριγένους ὀφείλεται εἴτε εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ συγγραφέως διατύπωσίν των εἴτε εἰς τὴν ὑπὸ νοθευτῶν παρεμβολῆν των κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου του ἢ ἄργότερα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ διδάσκαλος κατὰ τὴν νεότητά του, ὅταν ἠγωνίζετο νὰ δώσῃ φιλοσοφικὴν μορφήν εἰς τὰς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως, εἶχε χρησιμοποιήσει πολλὰ στοιχεῖα τοῦ Γνωστικισμοῦ, τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Πυθαγορισμοῦ, χωρὶς τὴν κατάλληλον μεταποίησίν των. Ἀντιλαμβανόμενος τὴν εὐθύνην του, ὁ ἴδιος δὲν ἠπείγετο νὰ δώσῃ δημοσιότητα εἰς τὰς ἀπόψεις του, ἄνθρωποι ὅμως τοῦ κύκλου του δὲν συνεφώνουν εἰς τοῦτο, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Ἀμβρόσιον, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τὸ *Περὶ ἀρχῶν* ἔργον, αὐτὸ τὸ μεγαλειῶδες δημιούργημα, ἀλλὰ καὶ πραγματικὸν μεταλλεῖον αἰρέσεων. Ἄν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν σχετικὴν δογματικὴν καθαρότητα μεταγενεστέρων συγγραμμάτων αὐτοῦ, συνταχθέντων μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν του εἰς τὴν Καισάρειαν, δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς μέγαν βαθμὸν τὸν ἐναντίον τοῦ διδασκάλου θόρυβον εἰς αὐτὴν τὴν βιασύνην τῶν φίλων του, διὰ τὴν ὁποῖαν καὶ ὁ ἴδιος παρεπονεῖτο εἰς τὴν *Πρὸς Φαβιανόν* ἐπιστολήν του.

- Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ νόθευσις κειμένων του παρετηρήθη ἑνωρίς, ἀλλὰ ἀπὸ τὰς ὑπαρχούσας μαρτυρίας συνάγεται ὅτι ἀνεφέρετο κυρίως εἰς πρακτικὰ δημοσίων συζητήσεών του μὲ ἄλλα πρόσωπα. Ὅπως εἶδομεν, κατὰ διήγησίν του περιλαμβανομένην εἰς τὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς του *Πρὸς τοὺς ἐν Ἀλεξανδροῦν φίλους του*, κάποιος αἰρετικὸς, παραλαβὼν πρακτικὰ δημοσίας συζητήσεώς του, τὰ παρεποίησε καὶ τὰ ἐδημοσίευσεν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ὀριγένους, αὐτὸς δὲ ἠναγκάσθη νὰ στείλῃ τὸ αὐθεντικὸν κείμενον ὑπὸ τὰς Ἀθήνας ὅπου εὐρίσκετο τότε εἰς ἡγανακτισμένους φίλους του ἐν Παλαιστίνῃ. Ἄλλος αἰρετικὸς, ἰδὼν αὐτὸν εἰς τὴν Ἐφεσον καὶ μὴ συζητήσας, ἔπλασε συζήτησιν δῆθεν γενομένην μεταξύ των καὶ τὴν ἔστειλεν εἰς μαθητὰς του εἰς τὴν Ρώμην. μετέφερε δὲ ταύτην καὶ εἰς ἄλλας περιοχὰς καὶ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου ὁ Ὀριγένης ἀπεκάλυψε τὴν πλαστογραφίαν. Δυνατὸν νὰ ὑπῆρξαν καὶ ἄλλαι περιπτώσεις τοιούτων παραποιήσεων.

Κυρίως διὰ τὸ *Περὶ ἀρχῶν* σύγγραμμα ἔχομεν τὴν πληροφορίαν ἀπὸ τὸν Ρουφίνον⁴⁷ ὅτι εἶχε νοθευθῆ, προφανῶς τὸν δ' αἰῶνα ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν, ἐνῶ ὁ Βικέντιος Λειρινίτης ὁμιλεῖ περὶ νοθείσεως συγγραμμάτων τοῦ ἁορίστου⁴⁸. Ἄν ἡ γνώμη τοῦ Ρουφίνου εἶναι ὀρθή, τότε τὸ πρὸ αὐτοῦ κείμενον ἦτο ἐκ δευτέρας χειρός, αὐτὸ δὲ τὸ ὅποιον ἔχομεν ἡμεῖς σήμερον εἶναι ἐκ τρίτης χειρός, διότι οὗτος τὸ μετέφρασε διασκευάζων.

Ὁ Ὀριγένης βεβαίως δὲν εἶναι κατὰ πρόθεσιν αἵρετικὸς. Πρόθεσις καὶ ἐπιθυμία του ἦτο νὰ μείνῃ πιστὸς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν καὶ τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας⁴⁹. Παρὰ ταῦτα ἡ αἵρεσις ἦτο ἐγγενὴς εἰς τὴν προσπάθειαν καὶ τὴν σκέψιν του. Ἐφ' ὅσον ἦτο ὁ πρῶτος συστηματοποιητὴς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἦτο εὐλογον νὰ ἀστοχήσῃ εἰς τὴν διατύπωσιν ὀρισμένων στοιχείων αὐτῆς. Καὶ ἐφ' ὅσον ἤθελε νὰ ἐξισώσῃ τὸ κύρος τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὸ τῆς θεολογίας, τῆς γνώσεως πρὸς τὸ τῆς πίστεως, ἦτο ἀναπόφευκτος ἡ παρέκκλισις ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον γραμμὴν. Ταῦτα ἀσχέτως πρὸς τὸ ἐνδεχόμενον νοθείσεως τῶν συγγραμμάτων του κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, ἡ ὁποία εἶναι ἀναπόδεικτος.

Αἱ λεγόμεναι ὀριγενιστικαὶ ἔριδες, διαρκέσασαι ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας καὶ περισσότερον, δὲν εἶναι ἔκθρασις μόνον τῶν θεολογικῶν διαφωνιῶν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντιθέσεων. Ἡ πρώτη φάσις τῶν ἐξεδηλώθη κατὰ τὸ μέσον περίπου τῆς σταδιοδρομίας του καὶ συνεχίσθη ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν καταδίκην του. Εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν ἀντιπάλων του ἐτάχθησαν ὁ ἄλλοτε προστάτης του Δημήτριος Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ ἄλλοτε μαθητὴς του Ἡρακλᾶς, αὐτοὶ δὲ παρέσυραν μὲ τὸ μέρος τῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀντιοχείας, ἐνῶ αἱ ἄλλαι Ἐκκλησίαι εὐρέθησαν εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ διδασκάλου, μὲ πρωταγωνιστὰς τοὺς Θεόκτιστον Καισαρείας Παλαιστίνης, Ἀλέξανδρον Ἱεροσολύμων καὶ Φιρμιλιανὸν Καισαρείας Καππαδοκίας. Ἡ ἴδια ἢ Ἀλεξάνδρεια ἐν συνεχείᾳ ἐκυμαίνεται καὶ πρὶν ἀκόμη ἀποθάνῃ ὁ Ὀριγένης εὐρέθη ἀλεξανδρινὸς ἐπίσκοπος φιλικῶς διακείμενος πρὸς αὐτόν.

Ἐξαρσις εἰς τὴν ἀντίθεσιν παρετηρήθη περὶ τὸ 300, ὁπότε ἀπὸ τὸ ἐν μέρος ὁ Μεθέδιος Ὀλύμπου καὶ ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας ἀντέκρουσαν σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὀριγένους, ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲ ὁ Πάμμιλος καὶ ὁ Εὐσέβιος συνέταξαν ἀπολογία ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἐκτοτε γενικῶς οἱ μὲν Ἀλεξανδρινοὶ ἦσαν εὐμενῶς διατεθειμένοι πρὸς αὐτόν, ἔχοντες μὲ τὸ μέρος τῶν τοὺς Καππαδόκας, οἱ δὲ Ἀντιοχαιοὶ τὸν ἀπέκρουον. Συνέβη ὁμως περὶ τὸ 400, εἰς τὴν τρίτην φάσιν τῶν ἐρίδων, εἰς

47 *Μετέφρασις εἰς τὴν λατινικὴν*, πρόλογος.

48 *Commonitorium* 23.

49 *Περὶ ἀρχῶν*, πρόλογος 2. *Κατὰ Κέλσον*, 5, 22.

ἀλεξανδρινός, ὁ Θεόφιλος, νὰ ἀποβῆ διώκτης τῶν ὠριγενιστῶν μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου καὶ εἰς ἀντιοχειανός, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος νὰ καταστῆ ὑποστηρικτῆς των. Τὸ ζήτημα τοῦτο εἶχεν ἤδη χωρίσει δύο στενοὺς φίλους ἀπὸ τὴν Δύσιν, ζῶντας εἰς τὴν Παλαιστίνην, τὸν Ἱερόνυμον καὶ τὸν Ρουφῖνον, ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ ἀσπόνδου ἐχθροῦ τῆς μνήμης τοῦ Ὁριγένους Ἐπιφανίου Κωνσταντίας. Αὐτὴ ἡ φάσις ἔληξε μὲ τὴν καταδίκην τοῦ Χρυσοστόμου (403).

Ὅπως καὶ κατὰ τὴν τρίτην φάσιν, κατὰ τὴν τετάρτην αἱ ἔριδες ἤρχισαν εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁριγενισταὶ μοναχοί, ἀποχωρήσαντες ἀπὸ τὴν Μεγάλην Λαύραν, Ἰδρυσαν τὴν Νέαν Λαύραν. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανός, κατατοπισθεὶς ἐπὶ τῶν ἐρίδων, συνέταξε δοκίμιον μὲ τὴν μορφήν διατάγματος, εἰς τὸ ὁποῖον συνήπτοντο καὶ δέκα ἀναθεματισμοὶ κατὰ τοῦ Ὁριγένους (543), ἡ δὲ ἐνδημοῦσα σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πατριάρχου Μηνᾶ ἀπεδέχθη ἀμέσως τὸ ἔγγραφον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἔπειτα ὑπέγραψε καὶ ὁ πάπας Βιγίλιος. Οἱ πατέρες τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου ἠσχολήθησαν προσυνοδικῶς μὲ τὸ ζήτημα τοῦ Ὁριγένους, σχετικὸν δὲ μὲ αὐτὸ εἶναι ἔγγραφον περιλαμβάνον 15 ἀναθεματισμοὺς κατὰ ὠριγενείων πλανῶν⁵⁰, μερικαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν διδάσκαλον, ἀλλ' εἰς μεταγενεστέρους ὁπαδοὺς του. Μαζὶ μὲ αὐτὸν κατεδικάζοντο ὁ Δίδυμος Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Εὐάγριος Ποντικός, τὴν καταδίκην δὲ ταύτην ἐπανάλαβον ἡ ἕκτη, ἡ πενθέκτη καὶ ἡ ἑβδόμη οἰκουμενικαὶ σύνοδοι. Ἡ πρὸς αὐτὸν ἐκτίμησις μεγάλων πατέρων, ὅπως ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος οἱ ὁποῖοι ἔθεσαν τὰ κείμενά του ὡς βάσιν τῆς θεολογικῆς ἐκπαίδευσως, συντάσσοντες τὴν *Φιλοκαλίαν*, δὲν ἰσχυσε νὰ τὸν περισώσει. Παρὰ τὴν καταδίκην ὅμως τόσον ἡ μέθοδος ὅσον καὶ ὠρισμέναι βασικαὶ διδασκαλῖαι του συνέχισαν νὰ ἐπηρεάζουν βαθύτατα τὴν θεολογικὴν σκέψιν, μολονότι ἐξ αἰτίας αὐτῆς παρετηρήθη γενικὸς παραμερισμὸς τῶν συγγραμμάτων του συντελέσας εἰς τὴν ἀπώλειαν τοῦ πλείστου μέρους αὐτῶν. Ἐπειδὴ ὁ ἀντίκτυπος ἐκ τῆς καταδίκης ἦτο ἀσθενέστερος εἰς τὴν Λύσιν, παρατηρεῖται τὸ ἀσύννηθες φαινόμενον νὰ σώζωνται περισσότερα ἔργα του εἰς λατινικὴν μετάφρασιν παρὰ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον.

50 MANSI, 9, 395-400.

G. GÉNÉBRARD, τ. 1-2, σχήμα 2ον, Paris 1574 (λατ.).

P. D. HUET, 2 τ., σχήμα 2ον, Paris 1668 με πολλές ανατυπώσεις, πρωταρχική έκδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου.

CH. DEARUE, τ. 1-2 καὶ (μετὰ τοῦ CH. W. DEFAKIV) 3-4, σχήμα 2ον, πλήρης ἔκδοσις ὄλων τῶν τότε γνωστῶν πλὴν τῶν Ἐξαπλῶν, Paris 1733-1759. Ὑπῆρξε βᾶσις τῶν ἐκδόσεων F. OBERTHUR, 15 τ., Würzburg 1780-1795. K. H. E. LOMMATSCH, 25 τ., Berlin, 1831-1848.

PG 11-17 (- Delarue).

Griech. Christl. Schriftsteller, *Origenes Werke* 13 τ. 1 (GCS 2), P. KOITSCHAU, 1899 (Εἰς μαρτύριον, Κατὰ Κέλσου 1-4). 2 (GCS 3), P. KOITSCHAU, 1899 (Κατὰ Κέλσου 5-8, Περὶ εὐχῆς). 3 (GCS 6), F. KLOSTERMANN, 1901 (Ὁμιλίαι εἰς Ἰερραμίαν, Ὑπόμνημα εἰς Θρήνους, Ἑρμηνεία Βασιλειῶν). 4 (GCS 10) F. PRUSSICHEN, 1903 (Ὑπόμνημα εἰς Ἰωάννην). 5 (GCS 22), P. KOITSCHAU, 1913 (Περὶ ἀρχῶν). 6 (GCS 29), W. A. BAUERENS, 1920 (Ὁμιλίαι εἰς Γένεσιν, Ἑξοδόν, Λευιτικὸν κατὰ μετάφρ. Ρουφίνου). 7 (GCS 30), W. A. BAUERENS, 1921 (Ὁμιλίαι εἰς Ἀριθμούς, Ἰησοῦν, Κριτας ὡσιώτως). 8 (GCS 33), W. A. BAUERENS, 1925 (Ὁμιλίαι εἰς Α' Βασιλειῶν, Ἄσμα, Προφήτας, Ὑπόμνημα εἰς Ἄσμα, κατὰ μετάφρ. Ρουφίνου καὶ Ἰερωνύμου). 9 (GCS 35), M. RAUER, 1930. *1959 (Ὁμιλίαι εἰς Λουκᾶν κατὰ μετάφρ. Ἰερωνύμου καὶ ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα τούτων καὶ τοῦ Ὑπομνήματος εἰς Λουκᾶν). 10 (GCS 40), E. KLOSTERMANN, E. BENZ, 1935 (Ἑρμηνεία εἰς Ματθαῖον, ἑλληνικὸν κείμενον). 11 (GCS 38), E. KLOSTERMANN, E. BENZ, 1933 (Ἑρμηνεία εἰς Ματθαῖον, λατινικὴ μετάφρ.). 12, 1 (GCS 41, 1), E. KLOSTERMANN, E. BENZ, 1941 (Ἑρμηνεία εἰς Ματθαῖον, ἀποσπάσματα). 12, 2 (GCS 41, 2), E. KLOSTERMANN, E. BENZ, 1955 (Ἑρμηνεία εἰς Ματθαῖον, κίνακες).

Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων 9-17, μερικὴ ἀνατύπωσις τῆς GCS καὶ ἄλλων ἐκδόσεων.

Sources Chrétiennes

Ὁμιλίαι εἰς Γένεσιν, H. DE LUBAC, L. DOUBRELEAU (7), 1944, *1976.—Ὁμιλία εἰς Ἑξοδόν, H. DE LUBAC, J. FORTIER (16), 1947.—Ὁμιλίαι εἰς Ἀριθμούς, J. ΜΕΛΙΑΤ (29), 1951, *1976.—Ὁμιλίαι εἰς Ἰησοῦν Ναυῆ, A. JAUBERT (71), 1960.—Ὁμιλίαι εἰς Ἄσμα, O. ROUSSEAU (37), 1960.—Ὁμιλίαι εἰς Ἰερραμίαν I-XI, P. NAUTIN, P. HUSSON (232), 1976.—Ὑπόμνημα εἰς Ματθαῖον, X-XI, R. GIBON (162), 1970.—Ὁμιλίαι εἰς Λουκᾶν, H. CROUZEL, F. FOURNIER, P. PERICHON (87), 1962.—Ὑπόμνημα εἰς Ἰωάννην, C. BLANC, I-V (120), 1966. V-X (157), 1970. XIII (222), 1973.—Κατὰ Κέλσου, M. BORRET, I-II (132), 1967. III-IV (136), 1968. V-VI (147), 1968. VII-VIII (150), 1969. Εἰσαγωγή, πίνακες (227), 1976.—Διάλεκτος πρὸς Ἡρακλείδαν, J. SCHÉFER (67), 1960.—Ἐπιστολὴ πρὸς Γρηγόριον, H. CROUZEL (148), 1969.—Φιλοκαλία 21-27, E. JUNOD (226), 1976.—Παλαιστινιακὴ Σειρὰ εἰς ψαλμούς, M. HARL (189, 190), 1972.

Ἐκδόσεις μεμονωμένα

Φιλοκαλία

J. TARDY, *Origenis Philocalia*, Parisiis 1618.

- W. SPENCER, 'Ωριγένους Κατά Κέλσον ἐν τόμοις η'. Τοῦ αὐτοῦ Φιλοκαλία, *Cantabrigiae* 1658.
- J. A. ROBINSON, «On the text of the Philocalia of Origen», *Journal of Phil.* 18 (1890), 36-68.

Ἐξαπλῶ

- B. DE MONTFAUCON, *Hexaplorum Origenis quae supersunt*, τ. 1-2, σχῆμα 2ον, Parisiis 1713.
- P. L. B. DRACH, PG 15-16, Parisiis 1857.
- A. M. CHERIANI, *Codex syro-hexaplaris Ambrosianus*. Mediolani 1874.
- FR. FIELD, *Origenis Hexaplorum quae supersunt*, τ. 1-2, Oxonii 1875.
- P. DE LAGARDE, *Bibliothecae syriacae collectae quae ad philologiam sacram pertinent*, Goeetingae 1892.
- E. KLOSTERMANN, *Analecta zur Septuagint, Hexapla und Patristik*. Leipzig 1894, 50-75.
- G. MERCATI, *Psalterii Hexapli reliquiae* I, Vaticano 1958.

Ὄνομαστικόν

- J. MARTIANAY, *Sancti Hieronymi Stridonensis opera omnia*, Francofurti 1684. Περιλαμβάνει καὶ τμήμα τῶν Ἐξαπλῶν.
- FR. WUZZ, *Onomastica sacra*, τ. 1-2, Texte und Unters. 41, Leipzig 1915-1916.

Σχόλια γενικῶς

- J. A. CRAMER, *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, τ. 1-8, Oxonii 1838-1844, πολλὰ ἀποσπασματικά.

Εἰς τὴν Ὀκτώτευχον

- J. B. PIERA, *Analecta Sacra*, 2, 1883, 349-358.
- K. TISCHENDORF, *Fragmenta origeniana Octateuchi editionis cum fragmentis evangeliorum graecis palimpsestis*, Lipsiae 1860.
- P. SANZ, *Griechische literarische papyri christl. Inhaltes* I, Biblica, Väterchriften und Verwandtes, Böden bei Wien 1946.
- P. GLAUC, *Ein Brückstück des Origenes über Genesis 1, 28*, Mitteilungen aus der Papyrussammlung der Giessener Universitätsbibliothek II, Giessen 1928.

Εἰς τὰ Βασιλειῶν

- L. ALLATIUS, S.P.N. *Eustathii archiepiscopi Antiocheni et martiris in Hexahemeron Commentarius, ac de engastrimytho dissertatio adversus Origenem. Item Origenis de eadem engastrimytho*. Lugduni 1629.
- A. JAHN, *Des hl. Eustathius, Erzbischofs von Antiochien, Beurteilung des Origenes, betreffend die Auffassung der Wahrsagerin I König 28, und die bezügliche Homilie des Origenes*, Texte und Unters. 2, 4, Leipzig 1886.
- I. FRANSEN, "Un témoin latin de l'homélie d'Origène sur le livre des Rois", *Revue Bénédict.* 78 (1968), 108-117.

Εἰς Ἰώβ

J. B. PITRA, *Analectu sacra* 2, 1883, 359-394.

Εἰς Ψαλμοὺς

J. B. PITRA, *Analecta sacra* 2, 1883, 1-25. 3, 1883, 395-483. 4, 1883, 1-640.

W. RIETZ, *De Origenis prologis in psalterium quaestiones selectae*, Jenae 1914.

R. CADIOT, *Commentaires inédits des psaumes*. Paris 1936.

E. GOFFNET, "Recherches sur quelques fragments du Commentaire d'Origène sur le premier psaume", *Muséon* 76 (1965), 145-163.

Εἰς τὰς Παροιμίας

A. MAI, *Novae Patrum bibliothecae* 7, 2, Romae 1854, 1-56.

Αἰς Ἱερεμίαν

A. AGELLI, *Threni Jeremiae prophetae cum Origenis et Olympiodori commentariis*, Romae 1598.

M. GISLHART, *In Jeremiam prophetam commentarii*, τ. 1-3, Lugduni 1623.

S. REITER, *Eusebii Hieronymi opera*, Corpus script. eccles. Latinorum 59, 1913.

Αἰς Ἰεζεκίηλ

A. MAI, *Novae Patrum bibliothecae* 7, 2, 1854, 1-56.

Αἰς Δανιὴλ

A. MAI, *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita*, Romae 1825, 161-221.

Εἰς Λουκᾶν

A. VOGLIANO, "Frammenti di due omelie di Origene", *Byzant. Neugriech. Jahrb.* 15 (1939), 130-136.—"Frammenti di due omelie di Origene", *Acme* 1 (1948), 217-225.

Εἰς Ἰωάννην

A. E. BROOKS, *The commentary of Origen in St. John's Gospel*, τ. 1-2, Cambridge 1896.

E. CORSINI, *Commento al Vangelo di Giovanni di Origene*, Torino 1968.

Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους

TII. SALODIANUS, *Explanatio Origenis Adamantii presbyteri in Epistolam Pauli ad Romanos, divo Hieronymo interprete*, Venetiis 1506.

A. RAMBOTHAM, "The Commentary of Origen on the Epistle to the Romans", *Journ. of Theol. Studies* 14 (1913), 10-22.

D. BAUERNFEIND, *Der Römerbrief des Origenes nach den Codex 184 B 64 des Athoskloster Lawra, untersucht und herausgegeben*, Texte und Unters. 44, 3, Leipzig 1923.

J. SCHÉRER, *Le commentaire d'Origène sur Rom.* III, 5-V, 7, Le Caire 1957.

Εἰς τὴν Α΄ Πρὸς Κορινθίους

C. JENKINS, "Origen on I Corinthians", *Journ. of Theol. Studies* 9 (1908), 231-247, 353-372, 500-514. 10 (1909), 29-51.

Εἰς τὴν Πρὸς Γαλιάτας

J. A. F. GREGG, "The Commentary of Origen upon the Epistle to the Ephesians", *Journ. of Theol. Studies* 3 (1902), 233-244, 398-420, 554-576.

Εἰς τὴν Αποκάλυψιν

K. ΔΥΟΒΟΥΝΙΟΤΙΣ, AD. HARNACK, *Der Scholien-Kommentar des Origenes zur Apokalypse Johannis*, Texte und Unters. 38, 3, 1911.

Κατὰ Κέλσου

D. HOESCHIEL, *Origenis Contra Celsum libri VIII*, Augustae Vindel. 1605.

W. SPENCER, *Ὁριγένους κατὰ Κέλσον ἐν τόμοις η΄*, Cantabrigiae 1658.

J. SCHÉREUR, *Extraits des livres I et II du Contre Celse d'Origène d'après le manuscrit no 88747 du Musée du Caire*, Le Caire 1956.

A. COLONNA, *Origenes Contra Celso*, Torino 1971.

Διάλεκτοι Πρὸς Ἡρακλείδαν

J. SCHÉREUR, *Entretien d'Origène avec Héraclide et les évêques ses collègues sur le Père, le Fils et l'âme*, Le Caire 1960.

G. LOMIENTO, *Il dialogo di Origene con Eraclide*, Bari 1971.

Περὶ ἀρχῶν

C. HYEROTHEUS, *Sublimis Origenis opus Periarchon*, Venetiis 1512.

E. R. REDEFERNINGO, *Origenes De principiis*, Lipsiae 1836.

ΙΠΠ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, «Ὁριγένους Περὶ ἀρχῶν βιβλία τέσσαρα», *Νέα Σιών* 18 (1923), 306-308, 375-376, 492-500, 566-571. 19 (1924), 246-252. Ἀναμετάφρασις εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐκ τοῦ λατινικοῦ τοῦ Ρουφίνου.

M. SIMONETTI, *I prinziipi de Origene*, Torino 1969.

Εἰς μαρτύριον

J. R. WETTSTEIN, *Ὁριγένους διάλογος κατὰ Μαρκιωνιστῶν, ... Προτροπικὸς εἰς μαρτύριον...* Basileae 1674.

Περὶ εὐχῆς

J. R. WETTSTEIN, *Ὁριγένους περὶ εὐχῆς σύνταγμα*, Basileae 1694.

W. READING, *Ὁριγένους περὶ εὐχῆς βιβλίον*, Londini 1728.

Ἐπιστολαὶ

- J. R. WETTSLEIN, Ὡριγένειος διάλογος κατὰ Μαρκωνιστῶν... Ἀντιγραφὴ πρὸς τὴν Ἀφρικανοῦ ἐπιστολὴν, Basileae 1674.
- P. KOETSCHAU, *Des Gregorios Thaumaturgos Dankrede an Origenes, als Anhang der Brief des Origenes an Gregorios Thaumaturgos*, Freiburg i. B. 1894.
- P. NAUTIN, *Lettres et écrivains chrétiens des IIe et IIIe siècles*, Paris 1961.

Μελέται

- P. GUDINZIO, *De dogmatum Origenis cum philosophia Platonis comparatione*, Florentiae 1639.
- P. HALLOIX, *Origenes defensus, sive Origenis Adamantu presbyteri amatoris Jesus, vita, virtutes, documenta, item veritatis super eius vita, doctrina, statu, exacta disquisitio*, Leodii 1648.
- P. D. HUET, *Origeniana, tripartitum opus, quo Origenis narratur vita, doctrina excutitur, scripta recensentur*, εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῆς ἐκδόσεως τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ὡριγένους, Rouen 1668 (= PG 17, 633-1284).
- S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclesiastique* τ. 3, 1701, 494-595. 753-777.
- CHR. GAUPP, J. G. WALCHIUS, *Dissertatio historico-theologica qua vindicias Origenis in doctrina de divinitate Christi*, Jena 1727.
- R. CEILLIER, *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques*, τ. 2, Paris 1730, 584-782.
- J. L. VON MOSHEIM, *Origenes acht Bücher von der Wahrheit der christlichen Religion wider den weweisen Celsus*, Hamburg 1745.
- D. SCHRAM, *Analysis operum SS. Patrum et scriptorum ecclesiasticorum* (τ. 1-18), Augustae Vindellicorum τ. 4, 1782 καὶ 5, 1783.
- J. F. FENGER, P. CHR. KIERKEGAARD, *De Celso, Christianorum adversario*, Havniae 1828.
- J. J. BOCHINGER, *De Origenis allegorica scripturae sacrae interpretatione*, Argentorati 1830.
- G. THOMASIUS, *Origenes*, Nürnberg 1837.
- J. W. F. HOFFLING, *Origenis doctrina de sacrificiis Christianorum*, Erlangen 1840.
- E. R. PODEPHENNING, *Origenes, eine Darstellung seines Lebens und seiner Lehre*, τ. 1-2, Bonn 1841-1846. Ἀνατύπωσις 1966.
- P. FISCHER, *Commentatio de Origenis theologia et cosmologia*, Halle 1845.
- CH. MARTIN, *Exposition du système dogmatique d'Origène*, Genève 1866.
- CH. E. FREPPEL, *Origène*, 2 τ., Paris 1868.
- GR. V. MALEVANSKI, *Dogmaticeskaja sistema Origena*, Kiev 1870 (καὶ εἰς τὸ περιοδικὸν τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας Κιέβου 1870).
- E. PÉLAGAUD, *Etude sur Celse et la première escarmouche entre la philosophie antique et le Christianisme naissant*, Lyon 1878.
- W. W. BOLOTOW, *Ucenie Origena o Svjatoj Troice*, Saint Petersburg 1879.
- F. G. ELEONSKI, *Ucenie Origena o bozestve Syna Bozija i sviatago Duchu i ob otnosenii Ich k Bogu Otcu*, Saint Petersburg 1879.
- J. DENIS, *De la philosophie d'Origène*, Paris 1884.

- B. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Ὁ Ὀριγένης ὡς διδάσκαλος κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Θαυματουργόν, Κωνσταντινούπολις 1885, ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν Ἐκκλ. Ἀλήθειαν.
- CH. BIGG, *The christian Platonists of Alexandria*, Oxford 1886. * 1913.
- Γ. Ι. ΔΕΡΒΟΥ, *Μελέτη περὶ Ὀριγένης τοῦ Ἀλεξανδρέως*, Ἀθήναι 1888.
- J. PATRICK, *The apology of Origen in reply to Celsus*, Edinburgh 1892.
- C. KLÖHN, *Die Freiheitslehre des Origenes*, Strassburg 1894.
- E. KLOSTERMANN, *Analecta zur Septuagint, Hexapla und Patristik*, Leipzig 1895.
- A. Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Λόγος περὶ τῶν ἀλεξανδρινῶν θεολόγων καὶ ἰδίως τοῦ Ὀριγένης*, Ἀθήναι 1896.
- O. MUCKIENU, *Origen, viața, scierile și doctrina lui*, Bucuresti 1896.
- W. CAPITAINE, *De Origenis ethica*, Monasterii Guesifaliae 1898.
- H. V. DER GIOLIZ, *Eine textkritische Arbeit des zehnten bezw. sechsten Jahrh., herausgegeben nach einem Codex des Athos Klosters Lavra*, Texte und Unters. 17, 4. Leipzig 1899. *Das Gebet in der ältesten Christenheit*, Leipzig 1901.
- J. FR. S. ΜΥΤΗ, *Der Kampf des heidnischen Philosophen Celsus gegen das Christentum*, Mainz 1899.
- W. FAIRWEATHER, *Origen and the Greek patristic theology*, Edinburgh 1901.
- A. ZOELLIG, *Die Inspirationslehre des Origenes*, Freiburg i. B. 1902.
- D. GENET, *L'enseignement d'Origène sur la prière*, Cahors 1903.
- Π. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, «Ὁ Ὀριγένης ὡς Ἰδρυτὴς καὶ διδάσκαλος τῆς ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης κατηχητικῆς σχολῆς», *Νέα Σιών* 2 (1905), 856-870.
- F. DE LAFORGE, *Origène*, Seis 1905.
- E. PRINUSCHEN, "Zur Lebensgeschichte des Origenes", *Theol. Studien und Krit.* 78 (1905), 359-394.
- E. HAUTSCH, *De quatuor evangeliorum codicibus origenianis*, Gottingae 1907.—*Die Evangeliensitate des Origenes*, Texte und Unters. 1909.
- F. PRAT, *Origène*, Paris 1907.
- Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, «Ὀριγένους τὰ περὶ ἀρχῶν βιβλία ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει, προλεγόμενα», *Νέα Σιών* 12 (1912), 364-397.
- A. WAGNER, "Die Erklärung des 118 Psalmes durch Origenes", *Programm des Ohergymnasiums Seitenstetten*, 50-55 (1916-1921).
- AD. HARNACK, *Der Kirchengeschichtliche Ertrag der exegetischen Arbeiten*, Texte und Unters. 42, 3, 1918. 42, 4, 1919.
- J. LEBRETON, "Les degrés de la connaissance religieuse d'après Origène", *Rech. de Science Relig.* 12 (1922), 265-296.
- E. DE FAYE, *Origène, sa vie, son oeuvre, sa pensée*, τ. 1-3, Paris 1923-1928.
- A. MIURA-STANGE, *Celsus und Origenes*, Giessen 1926.
- C. VERFAILLIE, *La doctrine de la justification dans Origène d'après son commentaire de l'Épître aux Romains*, Strasbourg 1926.
- GI. RUSSI, *Saggio sulla metafisica di Origene*, Milano 1929.
- A. D'ALÈS, "La doctrine d'Origene d'après un livre récente" *Rech. de science Relig.* 20 (1930), 224-268.
- G. BARDY, *Origène*, Paris 1931.—*La vie spirituelle*, Paris 1935, 215-271.
- W. VÖLKNER, *Das Vollkommenheitsideal des Origenes*, Tübingen 1931.
- R. CADIOU, *Introduction au système d'Origène*, Paris 1932.

- H. KOCH, *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus*, Berlin 1932.
- K. RAHNER, "Le debut d'une doctrine des cinq sens spirituels chez Origène". *Rev. d'Ascet. et de Myst.* 13 (1932), 113-145. "La doctrine d'Origène sur la pénitence", *Rech. de Science Relig.* 37 (1950), 47-97. 252-286. 422-456.
- R. B. TOLLINGTON, *Alexandrine teaching on the universe*, London 1932.
- R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, Paris 1936.
- A. LIESKE, *Die Theologie der Logos-Mystik bei Origenes*, Münster i. W. 1938.
- E. R. M. HITCHCOCK, "Origen's theory of the holy communion and its influence in the Church". *Church Quart. Rev.* 131 (1940-41), 216-239.
- L. FERRE, *Origène et Des Pèriers ou l'énigme du "Cymbalum Mundi"*, Paris 1942.
- J. RUWET, "Les antilegomena dans l'oeuvre d'Origène". *Biblica* 23 (1942), 18-42. 24 (1943), 18-58. — "Les apocryphes dans l'oeuvre d'Origène", *αὐτόθι* 25 (1944), 143-166. 311-334.
- C. VAGAGGINI, *Maria nelle opere di Origene*, Roma 1942.
- E. BRONO, *Studien über hebraische Morphologie und Vokalismus*, Leipzig 1943.
- S. T. BETTENCOURT, *Doctrina ascetica Origenis*, Romae 1945.
- T. ARIGA, *Origenes Kenkyu* (μελέτη περὶ Ὀριγένους, Ιαπωνιστ.), Osaka 1946.
- H. RAHNER, "Das Menschenbild des Origenes". *Evangelos Jahrb.* 15 (1947), 197-248.
- J. FR. BONNEFOY, "Origène, théoricien de la méthode théologique", *Mélanges R. P. F. Cavallera*, Toulouse 1948, 87-145.
- J. DANÉLOU, *Origène*, Paris 1948.
- A. M. JAVIERRE, "Hacia una definición plena del 'sonia' origenista", *Rev. Espan. de Teol.* 9 (1949), 359-411.
- E. F. LATKO, *Origen's concept of penance*, Québec 1949.
- B. ALTANER, "Augustinus und Origenes". *Histor. Jahrb.* 70 (1950), 15-41.
- G. BJERKE, "Des Origenes Lehre vom Urstand des Menschen". *Zeit. für Kathol. Theol.* 72 (1950), 1-39.
- H. DE LUBAC, *Histoire et Esprit, l'intelligence de l'Écriture d'après Origène*, Paris 1950.
- FR. BERTRAND, *Mystique de Jésus chez Origène*, Paris 1951.
- ΑΘ. ΓΕΡΩΜΙΧΑΛΟΥ, *Ὀριγένης ὁ πατὴρ τῆς θεολογίας*, Ἀθήναι 1951.
- E. VON IVÁNKA, "Zur Geistesgeschichtlichen Einordnung des Origenismus", *Byz. Zeit.* 44 (1951), 129 ἔξ.
- W. A. BANNER, "Origen and the tradition of natural law concepts". *Dumb. Oaks Papers* 8 (1954), 49-82.
- R. P. C. HANSON, *Origen's doctrine of tradition*, London 1954.
- C. ANDRISIN, *Logos und Nomos, die Polemik des Kelsos wider das Christentum*, Berlin 1955.
- H. CROUZEL, *Théologie de l'Image de Dieu chez Origène*, Paris 1956.—"Origène et Plotin, élèves d'Ammonios Saccas", *Bull. de litt. ecclés.* 57 (1956), 193-214.—*Origène et la connaissance mystique*, Bruges 1961.—*Origène et la philosophie*, Paris 1962.—*Virginité et mariage selon Origène*, Bruges 1963.—*La mariologia di Origene*, Milano 1968.—"Les personnes de la Trinité sont-elles de puissance inégale selon Origène Peri Archon I. 3, 5-8?", *Gregorianum* 57 (1976), 109-125.
- H. U. VON BALTHASAR, *Parole et mystère chez Origène*, Paris 1957.

- R. M. GRANT, *The letter and the spirit*, London 1957.
- W. GRÜBER, *Die pneumatische Exegese bei den Alexandinern*, Graz 1957.
- P. HARTMANN, "Origène et la théologie du martyre d'après le Protreptikos de 235", *Ephem. Theol. Lovan.* 34 (1958), 773-824.
- C. ABBY, *Les missions divines de saint Justin à Origène*, Fribourg en Suisse 1958.
- FR. FÄSSLER, *Der Hagios-Begriff bei Origenes*, Freiburg in der Schweiz 1958.
- M. HARL, *Origène et la fonction révélatrice du Verbe Incarné*, Paris 1958.—"Origène et l'interprétation de l'Épître aux Romains", *Epektasis* εἰς J. Daniélou, Paris 1972, 305-316.
- W. KELBER, *Die Logos-theorie von Heraklit bis Origenes*, Stuttgart 1958.
- H. T. KERR, *The first systematic theologian, Origen of Alexandria*, Princeton 1958.
- G. TEICHTWEIER, *Die Sündenlehre des Origenes*, Regensburg 1958.
- A. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ἰδέα, Ἀθήναι 1959.
- R. BOON, "De spiritualiteit van Origenes", *Nederl. Theol. Tijdschrift* 14 (1959-1960), 24-56.
- R. P. C. HANSON, *Allegory and event, a study of the sources of Origen's interpretation of Scripture*, London 1959.
- I. N. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἠλλάτιον, Ἠλωτίνος, Ὀριγένης, Ἀθήναι 1959.
- I. G. COMAN, "Eusebiu al Cesareei și Ieronim despre Origen", *Studii Teologice* 12 (1960), 595-620.
- B. DREWERY, *Origen and the doctrine of grace*, London 1960.
- M. HORNSCHUH, "Das Leben des Origenes und die Entstehung der alexandr. Schule", *Zeit. für Kircheng.* 71 (1960), 1-25. 193-214.
- Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΑΔΟΥ, Τὰ διδασκαλικὰ ἔργα τοῦ Ὀριγένους, Θεσσαλονίκη 1960.
- P. ΝΟΜΗΣΦΟΥΤ, *La paternité de Dieu chez Origène*, Paris 1960.
- J. DANÉLOU, *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles*, Tournai 1961.
- K. ROMANIUK, "Le Platon d'Origène", *Aegyptus* 41 (1961), 44-73.
- G. GRÜBER, *Zoē, Wesen, Stufen und Mitteilung des wahren Lebens bei Origenes*, München 1962.
- M. MARTÍNEZ PASTOR, *Teología de la luz en Origenes*, Comillas 1962.—"Representaciones de la luz sensible en Origenes", *Miscellanea Comillas* 47-48 (1967), 41-64.
- N. T. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ προσευχή κατὰ τὸν Ὀριγένη», *Γρηγ. Παλαμῶς* 45 (1962), 46-51. 124-129.
- M. SIMONETTI, "Due note sull'angelologia origeniana", *Rivista di Cult. Clas. e Medievale* 4 (1962), 165-208.—"Osservazioni sulla struttura del De principiis di Origene", *Rivista di Filol. e d'Istruz. Clas.* 40 (1962), 273-290. 372-393.—Eracleone e Origene, *Vetera Christ.* 3 (1966), 111-141. 4 (1967), 23-64.—*I principi di Origene*, Torino 1968.
- M. STINNER, *La tentation de Jésus dans l'interprétation patristique de saint Justin à Origène*, Paris 1962.
- K. O. WEBER, *Origenes der Neuplatoniker*, München 1962.
- J. PR. TH. DEROY, *Bernardus en Origenes*, Haarlem 1963.
- R. GÖGLER, *Zur Theologie des biblischen Wortes bei Origenes*, Düsseldorf 1963.
- H. MUSURILLO, "Recent revival in Origen studies", *Theol. Studies* 24 (1963), 250-263.
- H. F. ROBINS, *If this be heresy. A study of Milton and Origen*, Urbana 1963.

- J. STILZENBERGER, *Synthesisis bei Origenes*, Paderborn 1963.
- L. W. BARNARD, "Origen's christology and eschatology", *Angl. Theol. Rev.* 46 (1964), 214-319.
- M. M. CARIJO, "Vocabulario origeniano sobre Espiritu Divino", *Scriptorium Victoriense* 11 (1964), 320-358.
- J. M. RIST, *Eros and Psyche*, Studies in Plato, Plotinus and Origen, Toronto 1964.
- C. P. HAMMOND, "Notes on the manuscripts and editions of Origen's Commentary on the Epistle to the Romans in the latin translation by Rufinus", *Journ. of Theol. Studies* 16 (1965), 338-357.
- H. CHADWICK, *Early Christian thought and the classical tradition*, Oxford 1966, 66-123, 148-170.
- J. CHÉNEVERT, "L'Eglise et les parfaits chez Origène", *Sciences Ecclés.* 18 (1966), 253-282. *L'Eglise dans le commentaire d'Origène sur le Cantique des Cantiques*, Montréal 1969.
- G. LOMILINTO, *L'esegesi origeniana de Vangelo di Luca*, Bari 1966.—"Note sulla traduzione geronimiana delle omelie su Geremia di Origene", *Vetera Christianorum* 10 (1973), 243-262.
- R. WASSÉLYNCK, *Origène*, Paris 1966.
- E. CORSINI, "In margine a una traduzione dell'In Ioannem di Origene", *Studi in onore di Alberto Pincherle* I, Roma 1967, 146-169.—*Commento al Vangelo di Giovanni di Origene*, Torino 1968.
- J. DUPUIS, *L'esprit de l'homme, étude sur l'anthropologie religieuse d'Origène*, Bruges 1967.
- B. STUBER, "A propos des traductions d'Origène par Jérôme et Rufin", *Vetera Christ.* 5 (1968), 137-155.
- R. M. TREVIJANO ETCHÉVERRÍA, *En lucha contra las Potestades*, exegesis primitiva de Ef. 6, 11-17 hasta Orígenes, Vitoria 1968.—"Notas para la historia de la edición impresa de algunas obras de Orígenes", *Mescelánea Jose M. Lacarra*, Saragossa 1968, 443-456.
- M. EICHINGER, *Die Verklärung Christi bei Origenes*, Wien 1969.
- E. BINZ, "Ich bin schwarz und schön", *Wort und Religion* et; E. Dammann, Stuttgart 1969, 225-242.
- J. CHÉNEVERT, *L'Eglise dans le Commentaire d'Origène sur le Cantique de Cantiques*, Montréal 1969.
- J. LAPORTE, "La chute chez Philon et Origène", *Kyriakon* et; J. Quasten I, Münster 1970, 320-335.
- P. LEHEAU, "L'interprétation origénienne de Rom. VIII, 19-22", *Kyriakon* et; J. Quasten I, Münster 1970, 336-345.
- P. KÜBEL, "Zum Aufbau von Origenes de Principiis", *Vig. Christianae* 25 (1971), 31-39.
- M. HART, "Origène et la sémantique du langage biblique", *Vig. Christianae* 26 (1972), 161-187.
- E. JUNOD, "Remarques sur la composition de la Philocalie d'Origène par Basile de Césarée et Grégoire de Nazianze", *Revue d'Hist. et de Phil. Rel.* 52 (1972), 149-156.
- P. NAUTIN, "Notes critiques sur l'In Johannem d'Origène", *Revue des Etudes Grecques* 85 (1972), 155-177.

- H. SAAKT, "Der Tractatus pneumatico-philosophicus des Origenes in Περὶ ἀρχῶν 13", *Hermes* 101 (1973), 91-114.
- J.-N. ALEPH, "D'une écriture à l'autre, analyse structurale d'un passage d'Origène", *Rech. de Science Relig.* 61 (1973), 27-47.
- C. P. HAMMOND, "Some textual points in Origen's Commentary on Matthew", *Journal of Theol. Studies* 24 (1973), 380-404.
- J. RIUS-CAMPS, "La suerte final de la naturaleza corpórea según el Peri Archon de Origenes", *Vetera Christianorum* 10 (1973), 243-262.
- K. McNAMER, "Origen in the papyri", *Classical Folia* 27 (1973), 28-53.
- H. CROUZET, G. LOMIGNO, J. RIUS-CAMPS, *Origeniana*, Premier colloque intern. des études origéniciennes (Montserrat 18-21 Sept. 1973), Bari 1975.
- V. PERI, "Geremia secondo Origene", *Aevum* 48 (1974), 1-59.
- B. SCHULTZE, "Origenes über Bekenntnis und Fall des Petrus", *Orient. Christ. Period.* 40 (1974), 286-313.
- M. HARL, "La 'bouche' et le 'cœur' de l'apôtre (chez Origène)", *Forma Futuri* ed. M. PELLEGRINO, Torino 1975, 17-42.

Ὠριγενισμὸς καὶ ὠριγενιστικαὶ ἐριδές

- FR. DIJKAMP, *Die origenistischen Streitigkeiten im sechsten Jahrhundert und das fünften allgemeine Concil*, Münster i. W. 1899.
- F. PRAI, "Origène et l'origénisme", *Etudes* 105 (1905), 577-601. 106 (1906), 12-31.
- KYRILLOS II, *Reconstitution de la synthèse scientifique d'Origène, précédé d'une introduction sur Origène, l'origénisme et le jugement de la critique moderne*, τ. 1-2, Alexandria 1907.
- T. Π. ΘΕΜΛΗ, «Ἀπόψεις τινές τοῦ ἐν Παλαιστίνῃ ὠριγενισμοῦ», *Νέα Σιών* 10 (1910), 3-31.
- K. HOLL, "Die Zeitfolge des ersten origenistischen Streits", *Sitzungber. der preuss. Akademie*, 1916, 1, 226-255.
- T. POPESCU, "Tractatul imperatului Justinian contra lui Origen", *Studii Teol.* 4 (1933) 17-66.
- C. C. RICHARDSON, "The condemnation of Origen", *Church History* 6 (1937), 50-64.
- E. VON IVÁNKA, "Zur Geistgeschichtlichen Einordnung des Origenismus", *Byz. Zeit.* 44 (1951), 129-303.
- P. SCHURWOOD, *The earlier Ambigua of Saint Maximus Confessor and his refutation of Origenism*, Roma 1955.
- B. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, *Αἱ ὠριγενιστικαὶ ἐριδές*, Ἀθήναι 1957, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Θεολογίας.
- G. FLOROVSKY, "The anthropomorphism in the Egyptian desert", *Akten des XI intern Byzant. Kongresses*, München 1960.
- FR. REFOULÉ, "La christologie d'Evagre et l'origénisme", *Orient. Christ. Periodica* 27 (1961), 221-266.
- A. GUILLAUMONT, *Le Kephalaia Gnostica d'Evagre le Pontique et l'histoire de l'origénisme chez les Grecs et chez les Syriens*, Paris 1962.
- E. GOFINET, *L'utilisation d'Origène dans le commentaire des Psaumes de saint Hilaire de Poitiers*, Louvain 1965.
- J. DANÉLOU, "L'Adversus Arium et Sabellium de Grégoire de Nysse et l'origénisme cappodocien", *Rech. de Science Relig.* 54 (1966), 61-66.
- D. B. EVANS, *Leontius of Byzantium, an origenist christology*, Harvard 1966.

I. ΒΙΟΣ

Ὁ Διονύσιος ἦτο πολὺ τυχηρὸς ὡς πρὸς τὴν διαίωσιν τῆς υἱότητος του, διότι ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος εἰς κανένα ἄλλον συγγραφέα πλὴν τοῦ Ὠριγένους δὲν ἐπεδαψίλευσε τόσην εὐνοίαν ὅσην εἰς αὐτόν. Τὸ ἐν τέταρτον τοῦ ἔκτου βιβλίου καὶ σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ ἑβδομον βιβλίον τῆς ἱστορίας του ἢ ἀναφέρονται εἰς αὐτόν ἢ εἶναι συντεταγμένα μετὰ τὴν βοήθειαν κειμένων αὐτοῦ. Ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ Εὐσέβιος, ἀσφαλῶς μάλιστα χωρὶς παραμόρφωσιν τῆς πραγματικότητος, ἔζησε παραγμένον βίον εἰς μίαν παραγμένην ἐποχὴν μετὰ ἀμείωτον πάντοτε δραστηριότητα καὶ ἐπεσκίασε ὅλους τοὺς ἄλλους ἐκκλησιαστικούς ἡγέτας τῶν χρόνων του.

Ἐπειδὴ τὸ 264, προσκλήθεισος εἰς τὴν πρώτην ἀπὸ τὰς τότε συγκληθείσας εἰς τὴν Ἀντιόχειαν συνόδους, δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβῆ λόγῳ γήρατος καὶ σωματικῆς ἀδυναμίας, ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 195. Ἀνῆκεν εἰς πλουσίαν οἰκογένειαν καί, πρὶν εἰσελθῆ εἰς τὴν ἱερωσύνην, εἶχεν ἀναλάβει ὑψηλὰ ἀξιώματα. Οἱ γονεῖς του ἦσαν ἔθνικοι¹ καὶ ὁ ἴδιος προσῆλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν εἰς ὄριμον σχετικῶς ἡλικίαν διὰ τῆς μελέτης χριστιανικῶν βιβλίων. Εἰς μίαν μεταγενεστέραν ἐπιστολὴν του² διηγεῖται ὅτι ἀνεγίνωσκε βιβλία αἱρετικῶν καὶ ἠ ἀνάγνωσις αὐτῶν προεκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέρους, ὁ ἴδιος δὲ συνεφώνησεν εἰς σχετικὴν παρατήρησίν του, ὁπότε εἰς θεόπεμπτον δρᾶμα ἤκουσε φωνὴν νὰ τοῦ παραγγέλλῃ νὰ μελετᾷ πᾶν ὅ,τι περιέρχεται εἰς χεῖράς του, ἀφοῦ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐξετάσῃ καὶ ἐλέγῃ τὰ πάντα, καὶ τέλος νὰ τοῦ προσθέτῃ ὅτι τοῦτο ἦτο ἐξ ἀρχῆς τὸ αἴτιον τῆς πίστεώς του· «καὶ σοι γέγονε τοῦτο ἐξ ἀρχῆς καὶ τῆς πίστεως αἴτιον». Ὑπὸ στενὴν ἔννοιαν οἱ λόγοι θὰ ἠδύναντο νὰ σημαίνουν ὅτι ὁ Διονύσιος ἐδέχθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀναγινώσκων κείμενα αἱρετικὰ καὶ ἔπειτα συνεδέθη μετὰ τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ἀλεξανδρείας.

1 Εὐσέβιου, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 11, 18.

2 Πρὸς Φιλήμονα, αὐτόθι 7, 7, 1-3.

3 Στέφανος Γόβαρος παρὰ Φατιῶν, Μερσιόβιβλος 232.

Ἐπειδὴ εἶχεν ἤδη διανύσει λαμπρὰς σπουδὰς εἰς κοσμικὰς σχολὰς, ἐφοίτησε τέλος εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ὠριγένους, εἰς τὸν ὁποῖον ἔμεινε πιστὸς μέχρι τέλους³. Διάδοχος τοῦ Ἡρακλᾶ εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τὸ 232, τὸν διεδέχθη ἐπίσης εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν Ὀρόνον

Ἄλεξανδρείας μετὰ τὸν θάνατόν του, τὸ τρίτον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ἄραβος, τὸ 247⁴. Φαίνεται ὅτι ἦτο ἔγγαμος καὶ εἶχε τέκνα, διότι ἡ λέξις «παῖς» τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ διὰ μερικά πρόσωπα, δυνατόν μὲν νὰ ἔχη καὶ τὰς ἐννοίας τοῦ μαθητοῦ καὶ τοῦ ὑπηρετοῦ, ἀλλ' εἰς μίαν τουλάχιστον περίπτωσιν σημαίνει ὁπωσδήποτε υἱόν⁵.

Μόλις εἶχε διανύσει μερικοὺς μῆνας εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν ἔργον, ὄταν ἀπὸ τὴν γενικὴν γαλήνην τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπῆλθεν αἰφνιδία τρικυμία. Τὸ κακὸν ἤρχισεν εἰς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου, τὸ 248, ὁπότε κάποιος ζηλωτῆς εἰδωλολάτρης, ἴσως ἀρχιερεὺς, ἠρέθισε τὰ εἰδωλολατρικὰ πλήθη κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ἦτο τὸ προοίμιον τοῦ σκληροῦ διωγμοῦ κατὰ τὸ ὁποῖον ἀρχίζουν αἱ τάλαιπωρίαὶ τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου. Μὲ τὴν κοινοποίησιν τοῦ διατάγματος τοῦ Λεκίου (249-251) τρόμος κατέλαβε τοὺς πάντας. Ὁ ἴδιος ὁ Διονύσιος ἔφυγεν ἀπὸ τὴν πόλιν, ἐπειδὴ δὲ κατηγορήθη διὰ τοῦτο, ἐδικαιολόγησε τὴν φυγὴν ἐπικαλούμενος τὰς προτροπὰς ἀφωσιωμένων Χριστιανῶν. Λέγει δηλαδὴ⁶ ὅτι στρατιώτης, ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ Σαβίνου διὰ νὰ τὸν συλλάβῃ, δὲν τὸ ἐπέτυχε, διότι τὸν ἀνεζήτει ἐπὶ τετραήμερον εἰς πᾶν ἄλλο μέρος πλὴν τῆς οἰκίας του, φανταζόμενος ὅτι θὰ ἐκρύπτετο καὶ δὲν θὰ διέμενεν εἰς αὐτήν· καὶ ὁμοίως εἰς αὐτὴν εὐρίσκετο. Μετέπειτα ἐξῆλθε τῆς πόλεως μαζὶ μὲ πολλοὺς Χριστιανούς, καὶ τότε συνελήφθη καὶ ὠδηγήθη εἰς τὴν πολίχνην Ταπόσιριν. Ἐκεῖ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς χωρικοὺς τὸν ἀπέσπασαν βιαίως ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν στρατιωτῶν παρὰ τὰς διαμαρτυρίας του καὶ τότε, ἐλεύθερος πλέον, μετέβη εἰς τὴν ἐρημίαν τῆς Λιβύης μαζὶ μὲ δύο συνοδοὺς, Γάϊον καὶ Πέτρον.

Ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἄλεξανδρείαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λεκίου εἰς τὰ τέλη τοῦ 251, ὁπότε ἠσχολήθη μὲ τὸ φλέγον ζήτημα περὶ τῶν πεπτωκότων, ἦτοι περὶ τῶν Χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διωγμῶν ἠρνήθησαν τὴν χριστιανικὴν πίστιν, εἴτε διὰ λόγων εἴτε δι' ἔργων εἴτε σιωπηρῶς, καὶ περὶ τοῦ τρόπου ὑποδοχῆς τῶν ἐξ αὐτῶν μετανοούντων, τὸ ὁποῖον συνετάρασσε καὶ τὰς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Εἰς τὴν ΒΔ Ἀφρικὴν ὁ Κυπριανὸς καὶ εἰς τὴν Ρώμην ὁ Κορνήλιος μετὰ τῶν συνεργατῶν των εἶχον ἐφαρμόσει τὸ μέτρον νὰ γίνωνται δεκτοὶ μετὰ ὀρισμένην χρονικὴν περιόδον μετανοίας. Τὴν τακτικὴν ταύτην ἀπέκρουεν ὁ ρωμαῖος πρεσβύτερος Νοβατιανὸς, φρονῶν ὅτι οἱ ἀποστάται δὲν ἔχουν θέσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ τοὺς ἀγίους καὶ καθαρούς, ἐξ οὗ καὶ ἡ μερὶς των ὠνομάσθη Ἐκκλησία τῶν Καθαρῶν. Οὐσιαστικῶς ἦσαν

4 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 35.

5 Αὐτόθι 7, 26, 2, ἀφιέρωσις τοῦ *Περὶ φήσεως* ἔργου «Τιμοθέῳ τῷ παιδί».

6 Ἐπιστολὴ πρὸς Γερμανόν, ἐν ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 40. 7, 11. 7, 20.

ἐπιβίωσις τῶν ἐγκρατιτῶν. Ὁ Διονύσιος ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἔριδα, τασσόμενος μὲ τὸ μέρος τῶν ἐπεικῶν.

Εἰς νέας περιπετείας ἐρρίφθη κατὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Βαλεριανοῦ (253-260), ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἀρχικῶς ἐφέρετο εὐμενέστατα πρὸς τοὺς Χριστιανούς, τέλος ἐξέδωσε διάταγμα περὶ διακοπῆς τῶν χριστιανικῶν συναθροίσεων καὶ ἀπομακρύνσεως τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ τὰς κοινότητάς των. Ὁ Διονύσιος κληθεὶς ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ Αἰμιλιανοῦ νὰ ἀπαρνηθῇ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, διεμαρτυρήθη ἐντόνως καὶ ἐξωρίσθη τὸ 258 εἰς Κεφρῶ τῆς Λιβύης, τόπον ἔρημον καὶ μακρινόν, τὸν ὁποῖον ἕως τότε δὲν ἐγνώριζε σχεδὸν ὅσπερ κατ' ὄνομα. Μολονότι ἀσθενὴς ἐν ἀρχῇ, εἰργάσθη δραστηρίως ὄχι μόνον πρὸς διευθέτησιν ζητημάτων τοῦ ποιμνίου εἰς τὴν ἔδραν του ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀνακούφισιν τῆς κοινότητος ἣ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ συνεκροτήθη εἰς τὴν ἐρημίαν ἐκείνην ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι τὸν ἠκολούθησαν ἢ ἐν συνεχείᾳ κατέφθασαν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν αἰγυπτιακὴν ὑπαίθρον. Εἰς αὐτοὺς προσετέθησαν καὶ ἀρκετοὶ ἔθνικοί. Βραδύτερον ὁ Αἰμιλιανὸς, διὰ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν τοιαύτην δραστηριότητά του, διέταξε νὰ μεταφερθῇ εἰς τὰ μέρη τοῦ Κολλοιθίωτος, τὰ ὁποῖα ἦσαν πλησιέστερα εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπέκειντο εἰς στενότερον ἔλεγχον. Πολυπληθὴς κοινότης ἀνεπτύχθη καὶ τῶρα γύρω του κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον⁷.

Ὁ υἱὸς τοῦ Βαλεριανοῦ Γαλλιηνὸς ἐνομιμοποίησε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀρχὰς τοῦ 262. ἐπέστρεψε τοὺς δημευθέντας τόπους λατρείας καὶ ἔδωκεν ἐλευθερίαν εἰς τοὺς Χριστιανούς νὰ τελοῦν τὴν λατρείαν καὶ τὴν διδασχὴν. Ἦδη ὁμως εἶχεν ἐκραγῆ φονικὸς ἐμφύλιος πόλεμος καὶ μετ' ὀλίγον ἐνέσκηψε φονικώτερος λοιμὸς, οἱ ὁποῖοι κατέστρεψαν τὸν ριθμὸν τῆς ζωῆς εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Κατὰ τὸν λοιμὸν οἱ Χριστιανοὶ ἐπέδειξαν λαμπρὰν διαγωγὴν καὶ δρᾶσιν, ἐμπνεομένην ἀπὸ τὸ θάρρος καὶ τὴν ἀγάπην. Ἡ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ εἰς ἐπιστολὴν του ἐνθυμίζει τὸν Θεουκιδίδην⁸.

Κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν διωγμῶν καὶ θρομηνιῶν διαστήματα ὁ Διονύσιος ἀνέπτυξε καρποφόρον δρᾶσιν, ἀνταξίαν μεγάλου ἠγέτου, τῆς ὁποίας τὰς ἀπηχῆσεις συναντῶμεν εἰς τὰ λείψανα τῶν ἐπιστολῶν του. Λέν ὑπῆρξεν οἰκουμενικὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ εἴλκυσε τὴν προσοχὴν του, ὅπως εἶδομεν καὶ ὅπως θὰ ἴδωμεν πάλιν κατωτέρω. Τελευταῖον ἀπὸ αὐτὰ τὰ προβλήματα ἦτο ὁ μίσησις τοῦ Παύλου Σαμοσατέως. Προσκληθεὶς εἰς τὴν πρώτην ἐπὶ τοῦ θέματος σύνοδον τῆς Ἀντιοχείας (264), ἠδυνάτει νὰ προσέλθῃ λόγῳ γήρατος καὶ σωματικῆς ἀδυναμίας, ἀλλ' ἔστειλεν ἐπιστολὴν. Μετ' ὀλίγον ἀπέθανεν, τὸ

7 Αὐτόθι 7, 11.

8 Αὐτόθι 7, 22.

δωδέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Γαλλιανοῦ (265).

Πολύ ἔνωρις διὰ τὸ ἔργον καὶ τὴν προσφορὰν του ἐκλήθη μέγας καὶ διδάσκαλος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας⁹, καὶ ἐτιμήθη ὡς ἅγιος μετὰ τὸν ἅγιον, ἑορτάζεται δὲ τὴν 3 Ὀκτωβρίου.

2. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Διατηροῦνται οἱ τίτλοι 50 περίπου συγγραμμάτων του, ὅλων σχεδὸν εἰς ἐπιστολικὴν μορφήν. ἀκόμη καὶ τῶν ἐκτενῶν ἀπὸ αὐτῶν, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Εὐσέβιος. «Καὶ πλείους δὲ παρὰ ταύτας εἰσὶν αὐτοῦ παρ' ἡμῖν ἐπιστολαί, καὶ δὴ καὶ πολυεπεῖς λόγοι ἐν ἐπιστολῆς χαρακτηρι γυφέντες»¹⁰. Σήμερον σώζονται δύο μόνον ἐπιστολαί, ἀνά μίαν πρὸς Νοβατιανὸν καὶ πρὸς Βασιλείδην, καὶ τεμάχια ἀπὸ ἄλλας, ἐκτενῆ ἢ βραχέα, κυρίως εἰς τὸν Εὐσέβιον καὶ δευτερευόντως εἰς ἑρμηνευτικὰς Σειράς ἢ ἄλλας συλλογὰς. Ἐπειδὴ, ὅπως θὰ ἴδωμεν, τὸ ὄνομα του ἀνεμίχθη κατὰ τὴν ἀρειανικὴν ἔριδα εἰς τὸ ὄπλοστάσιον τῶν Ἀρειανῶν, τίποτε δὲν κατῴρθωσε νὰ περισώσῃ τὰ κείμενά του ἀπὸ τὴν ἀπώλειαν.

Ἄλλα τὰ κείμενά του προέρχονται ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον στάδιον τοῦ βίου του, τὸ ἐπισκοπικόν, πλὴν ἑνὸς, καὶ εὐλόγως ἀναφέρονται εἰς τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἐποχῆς, τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου καὶ τὰς προσωπικὰς σχέσεις. Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸν ἀφ' ἑαυτοῦ φανερῶνει ὅτι δὲν ἦτο ὁ ἄνθρωπος τῶν συστηματικῶν θεολογικῶν διατυπώσεων, ἀλλὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δράσεως.

Τὰ σωζόμενα κείμενα, ἂν καὶ μικρὸν μόνον μέρος τῆς συγγραφοικῆς του παραγωγῆς καλύπτουν, τὸν παρουσιάζουν συγγραφεὴ ἰψηλῆς καλλιτεχνίας, καλὸν γνώστην τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, δυνατόν εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογίαν, κομψὸν εἰς τὸ ὕφος καὶ ζωηρὸν εἰς τὴν ἔκφρασιν. Ὑπεράνω δὲ ὅλων γεμᾶτον ζήλον διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, τῆς ὁποίας τὰς πηγὰς κατεῖχε πλήρως.

Θὰ ἐξετάσωμεν τὰ συγγράμματα ταῦτα κατὰ κατηγορίας βάσει τῶν ἀφορμῶν αἱ ὁποῖαι προεκάλεσαν τὴν σύνταξίν των καὶ φυσικὰ βάσει τοῦ περιεχομένου των.

Κείμενα ἐπὶ προσωπικῶν σχέσεων

Ἐπιστολὴ πρὸς Γερμανόν. Ὁ ἐπίσκοπος αἰγυπτιακῆς πόλεως Γερμανὸς κατηγορήσε τὸν Διονύσιον ὅτι κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου ἀντὶ νὰ παραμείνῃ διὰ νὰ συναθλήσῃ μαζί μετὰ τὸ ποιμνιὸν του τὸ ἔγκα-

9 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, προσίμ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ Αἰθιοπίας 5.

10 Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 26, 2.

τέλειψε και έκρύβη. Τὴν βαρεῖαν ταύτην μομφὴν ἀντέκρουσε διὰ μιᾶς μακροσκελοῦς ἐπιστολῆς, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐκθέτει τὰ πραγματικά περὶ τὸ πρόσωπόν του περιστατικά, ὅτι δηλαδὴ ἀρχικῶς παρέμεινεν εἰς τὴν οἰκίαν του ἀναμένων τὴν σύλληψιν, ἔπειτα δέ, ἀφοῦ ὁ πρὸς ἀναζητήσιν του ὀρισθεὶς ἀστυνομικὸς δὲν ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ὅτι δὲν εἶχεν ἀπομακρυνθῆ ὑπὸ τὴν οἰκίαν του, ἐξῆλθε τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁπότε συνελήφθη καὶ ὠδηγήθη εἰς τὴν Ταπόσιριν, ὅπου χριστιανοὶ χωρικοὶ τὸν ἠλευθέρωσαν βιαίως. Περὶ τῶν ἐν συνεχείᾳ κινήσεών του, τὰς ὁποίας ἐπίσης περιγράφει εἰς τὴν ἐπιστολήν, ἔγινε λόγος ἀνωτέρω. Ἐκτενῆ τεμάχια αὐτῆς διατηροῦνται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου¹¹.

Πρὸς Θεότεκνον Καισαρείας. Ὁ Φώτιος¹² διατηρεῖ μαρτυρίαν τοῦ Στεφάνου Γοβάρου ὅτι ὁ Διονύσιος εἶχεν ἀποστείλει ἐπιστολήν πρὸς τὸν Θεότεκνον Καισαρείας ἐπαινετικὴν τοῦ Ὀριγένους ἐπὶ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ. Δὲν σώζονται λείψανα.

Ἀπολογητικὰ

Περὶ φύσεως λόγοι. Ἦτο ἐκτενὲς ἔργον, ἄγνωστον ἀπὸ πόσου βιβλία συγκείμενον, ἀλλὰ πάντως τουλάχιστον ἀπὸ δύο. Πρέπει νὰ ἐγράφη κατὰ τὴν διδασκαλικὴν περίοδον τοῦ βίου του. Ἀφιερώνεται εἰς τὸν «παῖδα Τιμόθεον», κατὰ πᾶσαν πιθανότητα υἱὸν αὐτοῦ. Ὡς γνωστὸν καὶ ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης ἀφιερώνει ἔργα του εἰς Τιμόθεον, ὑποτιθεμένου εἰς τὴν περίστασιν ταύτην τοῦ εὐαγγελιστοῦ, ἀπὸ τὸ στοιχεῖον δὲ τοῦτο καὶ μερικὰ ἄλλα παρομοίας φύσεως ὁ Ἀθηναγόρας Παραμυθίας συνήγαγε τὸ τολμηρὸν καὶ βασικῶς ἀναπόδεικτον συμπέρασμα ὅτι συγγραφεὺς τῶν ἀρεοπαγιτικῶν κειμένων εἶναι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν Διονύσιος. Ὁ Εὐσέβιος¹³ διατηρεῖ ἐξ αὐτοῦ ἑπτὰ ἐκτενῆ τεμάχια, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθενται καὶ μερικὰ ἄλλα μικρότερα ἀπὸ τὰ Ἱερὰ Παράλληλα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ ἄλλας πηγάς. Ἀπὸ τὰ τεμάχια αὐτὰ προκύπτει ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀντέκρουε τὴν ἀτομικὴν θεωρίαν τοῦ Ἀημοκρίτου, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐστηρίζοντο οἱ Ἐπικούρειοι καὶ κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ σύμπαν προῆλθεν ἀπὸ τυχαίαν συνδρομὴν ἀτόμων, προέβαλλε δὲ ἔναντι αὐτῆς τὴν πεποίθησιν περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ παρουσίας τούτου. Πέραν τῶν Ἐπικουρείαν κατεπολέμει γενικῶς καὶ τοὺς ἄλλους ἀρνητὰς τῆς ἰδέας τῆς δημιουργίας. Ὁ Διονύσιος, καλὸς κάτοχος τῶν φιλοσοφικῶν θεωρημάτων, ἠδύνατο νὰ χειρισθῇ ἐπιτυχῶς τοιαῦτα θέματα. Ἀπὸ τὴν διαφανομένην δὲ δομὴν τοῦ ἔργου συνάγεται ὅτι ἦτο καὶ καλῶς σχεδιασμένον. Ὑπάρχουν καὶ εἰς αὐτὸ καὶ εἰς ἄλλα ἔργα του στοιχεῖα

Εὐσέβιον, 6, 40. 7, 11.
Μυριόβιβλος 232.
Εὐαγγελικὴ προπαρα-
σκευὴ 14, 23-27.

κατοχυρώνοντά τὴν ἄποψιν ὅτι ἦτο καὶ ἰατρὸς ἢ τουλάχιστον εἶχε σπουδάσει ἰατρικὴν.

*Περὶ γυμνασίου*¹⁴. Ἦτο ἐπιστολὴ πρὸς ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς παραλήπτην, τῆς ὁποίας σώζεται μικρὸν ἀπόσπασμα. Δυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἀνεφέρετο εἰς τὰ ἄγρια θεάματα τῶν σταδίων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα εἴλκυον τὴν προσοχὴν καὶ τῶν πατέρων τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.

Ἑορμηγετικά

Ἐξήγησις εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ. Ὁ Εὐσέβιος λέγει ¹⁵ ὅτι περὶ συντάξεως τοιοῦτου ἔργου ἀνέφεραν ὁ Διονύσιος εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Βασιλεῖδην Πενταπόλεως, ὑποδηλώνων οὕτως ὅτι ὁ ἴδιος δὲν τὴν εἶχεν ἴδει. Τὴν εἶχεν δὲ ὑπ' ὄψιν ὁ Προκόπιος Γαζαῖος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν Σειρᾶν τοῦ εἰς Ἐκκλησιαστὴν συμπεριέλαβε τεμάχια ἀπὸ αὐτῆν, συμπληρούμενα μὲ τεμάχια ἀπὸ ἄλλας πηγᾶς. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Διονυσίου κατὰ τὰ μαρτυρούμενα ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἀπέφυγε τὰς ἀκρότητας εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας καὶ ἰδίως ἀπέρριπτε τὴν πλήρη ἀλληγορευσιν τῆς ἑξαήμερου, διότι ἐφοβεῖτο ὅτι οὕτω θὰ ἐπρεπε νὰ δεχθῆ, ὡς ὁ διδάσκαλός του, προκόσμιον δημιουργίαν.

Εἰς Σειράς σώζονται διάφορα τεμάχια μὲ ἐνδειξιν «Διονυσίου», ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ ἀνιχνευθοῦν καὶ νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸ κατάλληλον πρόσωπον ὅλα ὅσα ἔφερον τὸ ὄνομα τοῦτο. Ὅσακις πρόκειται περὶ σχολίων εἰς ἄλλα κλην τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ βιβλία, δυνατὸν νὰ ἀνήκουν εἰς ἄλλους Διονυσίους ἢ νὰ προέρχωνται ἀπὸ μὴ ἐρμηνευτικοῦ χαρακτῆρος κείμενα τούτου. Μνημονεύονται ἰδιαιτέρως σχόλια εἰς Ἰώβ, Ἄσμα Ἀσμάτων, Λουκᾶν.

Περὶ ἐπαγγελιῶν. Τὰ δύο βιβλία τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον ἔργου ἐγράφησαν ἐξ ἀφορμῆς κάποιας ἐξάρσεως τῶν χιλιαστικῶν διδασκαλιῶν εἰς τὴν ὑπαιθρον τῆς Αἰγύπτου. Κατὰ τὸν τρομερὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου πολλοὶ Χριστιανοὶ ἐτρέφοντο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι τουλάχιστον μετὰ τὴν ἀνάστασιν θὰ διαβιώσουν ἐπὶ τῆς γῆς ἐπὶ μίαν χιλιᾶδα ἐτῶν τρυφῆς καὶ ἀπολαύσεως, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας δὲν ἐνέκρινε μίαν τόσον ὑλιστικὴν καὶ ἰουδαίζουσαν ἐρμηνείαν τῶν ἐπαγγελιῶν τῆς Γραφῆς. Τοιαύτας ἀντιλήψεις διέδιδεν ὁ ἐπίσκοπος Ἀρσινόης Νέπως τόσον διὰ τῆς προφορικῆς διδασκαλίας ὅσον καὶ διὰ τοῦ συγγράμματός του *Ἐλεγχος ἀλληγοριστῶν*, μὲ τὸ ὁποῖον ἐπέκρινεν εὐθέως τὰς ἀρχὰς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐρμηνείας. Φαίνεται ὅτι ὁλόκληροι

14 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία, 7, 22, 11.

15 Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 26.

κοινότητες είχαν αποδεχθῆ τὴν ἄποψιν ταύτην, τῆς ὁποίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νέπωτος ὑποστηρικτῆς ἐωρέτο ὁ πρεσβύτερος Κορακίων.

Ὁ Διονύσιος μετέβη προσωπικῶς εἰς τὴν Ἀρσινόην καὶ μετὰ τριήμερον δημοσίαν συζήτησιν ὠριγενείου τύπου ἔπεισε καὶ τὸν Κορακίωνα καὶ τοὺς λοιποὺς περὶ τοῦ πεπλανημένου τῶν ἀπόψεών του, ὅταν δὲ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἔδραν του, συνέταξε τὸ ἔργον *Περὶ Ἐπαγγελιῶν*. Ἴσως ὅμως τὸ πρῶτον βιβλίον αὐτοῦ ἦτο συντεταγμένον πρωτότερα. Εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον ὁ συγγραφεὺς διετύπωνε τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις του αἱ ὁποῖαι προφανῶς συνίσταντο εἰς τὴν ὑποστήριξιν μιᾶς μετριοπαθοῦς τυπολογικῆς ἐρμηνείας τῶν ἐπαγγελιῶν γενικῶς, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ἠσχολεῖτο ἰδιαιτέρως μὲ τὴν Ἐπιτομήν τοῦ Ἰωάννου ἢ ὁποῖα ἀπετέλει τὴν βάσιν τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Νέπωτος ἱπὲρ τοῦ χιλιασμοῦ. Σήμερον πλὴν ἄλλων μικρᾶς ἐκτάσεως καὶ ἀξίας ἑποσπασμάτων, σώζονται ὑπὸ τοῦ Εἰσεβίου πέντε ἐκτενῆ καὶ σπουδαῖα τεμάχια ἐκ τοῦ δευτέρου βιβλίου¹⁶. Εἰς τὸ πρῶτον ἀπόσπασμα ὁ Διονύσιος ἐκφράζει τὴν δι' ἄλλους λόγους ἐκτίμησιν του πρὸς τὸν Νέπωτα (θερμὴν πίστιν, φιλοπονίαν, γνῶσιν τῆς Γραφῆς, ἐνασχόλησιν μὲ τὴν ψαλμοδίαν), μὲ μίαν ἀξιοπρόσεκτον μετριοπάθειαν, ἀλλὰ δηλώνει ὅτι κατὰ τὸ «φιλότατη ἢ ἀλήθεια» ἀναγκάζεται νὰ ἀνασκευάσῃ τὰς ἐν προκειμένῳ ἀπόψεις ἐκείνου. Τὸ δεύτερον ἀπόσπασμα περιγράφει τὴν δημοσίαν συζήτησιν εἰς τὴν Ἀρσινόην, τὰ δὲ ἄλλα ἀναφέρονται εἰς τὴν Ἐπιτομήν.

Ὁ Διονύσιος ἀμεισιβητεῖ τὴν ἀπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου προέλευσιν τῆς Ἐπιτομῆς. Ἐνωρίτερα οἱ Ἄλσοι ἠρνοῦντο τὴν γνησιότητα καὶ θεοπνευστίαν αὐτῆς καὶ τὴν ἀπέδιδον μάλιστα εἰς τὸν αἰρεσιάρχην Κήρινθον. Ὁ Διονύσιος ὅμως ἀποδέχεται τὴν ἀποστολικότητα, συμφωνεῖ ὅτι ἀνήκει εἰς κάποιον Ἰωάννην, κατὰ τὴν οἰκίαν βεβαίωσιν, ἀλλ' ὄχι τὸν εὐαγγελιστὴν. Διαφορὰ παραστάσεων καὶ ὕφους, κακὴ γλῶσσα μὲ ἀσυνταξίας ἐναντι τῆς περιποιημένης ἑλληνικῆς τοῦ Εὐαγγελίου, ρητὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως Ἰωάννου ἐναντι τῆς σιωπῆς τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν, ἀποδεικνύουν τὸ ἀδύνατον ταυτίσεως τῶν συγγραφέων. Βεβαίως, ποῖος Ἰωάννης εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἐπιτομῆς, δὲν ἠδύνατο νὰ εἴπῃ μὲ βεβαιότητα ὁ Διονύσιος. Ἴσως εἶναι ὁ Ἰωάννης Μάρκος, ἴσως ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης τῆς Ἐφέσου κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Παπίου λεγόμενα. Δὲν δύναται κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ τὴν κριτικὴν δξύνωσαν, ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει τὸ ἔργον καὶ τὸ καθιστᾷ ἐν ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα φιλολογικὰ κείμενα τῆς ἀρχαιότητος.

Ἐπιστολαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ζήτημα τῶν πεπτωκότων

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Διονυσίου ἐτέθη ὀξύ τὸ ζήτημα περὶ τῆς ὑποδοχῆς τῶν Χριστιανῶν οἱ ὅποιοι ἐξέπεσαν τῆς πίστεως λόγω τῶν σκληρῶν βασανισμῶν ἐπὶ Δεκίου, ὅπως εἶδομεν ἤδη. Συμφωνῶν οὗτος εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο μὲ τοὺς μετριοπαθεῖς ἡγέτας Κυπριανὸν Καρχηδόνος καὶ Κορνήλιον Ρώμης ἀπέκρουε τὴν αὐστηρότητα τοῦ Νοβατιανοῦ, ὁ ὅποιος ἤδη εἶχεν ἀνακηρυχθῆ ὑπὸ τοῦ μικροῦ κύκλου τῶν ὁπαδῶν του ἀντεπίσκοπος Ρώμης καὶ δι' ἐπιστολῶν ἐζητεῖ ἀναγνώρισιν τοῦ ἀξιώματος καὶ τῶν ἀποψεῶν του. Ὁ Διονύσιος εἰς τὸ τέλος τοῦ 251, δηλαδὴ εὐθὺς μὲ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἀπὸ τὴν Λιβύην, συνέταξε σειρὰν ἐπιστολῶν πρὸς διάφορα πρόσωπα μὲ πρώτην τὴν ἀπευθυνομένην πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν ἡγέτην τῆς κινήσεως. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ κίνησις εὔρισκε παντοῦ ἐπικίνδυνον ἀπήχησιν.

Πρὸς Νοβατιανόν. Ἡ βραχύτης τῆς ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Εὐσέβιον νὰ τὴν παραθέσῃ ὀλόκληρον¹⁷, ὥστε νὰ εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ δύο πλήρως σωζόμενα κείμενα τοῦ Διονυσίου. Παροτρύνει τὸν Νοβατιανὸν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἡνωμένης Ἐκκλησίας, τονίζων ὅτι καλὸν ἦτο νὰ μὴ εἶχεν ἀποσχισθῆ καὶ ἢ μὴ ἀπόσχισις θὰ ἦτο ἐνδοξότερα ἀπὸ τὴν μὴ ἀποστασίαν, ἀλλ' ἀφοῦ τοῦτο συνέβη, τώρα ἀπομένει νὰ ἐπιστρέψῃ, ἐὰν δὲ πείσῃ τοὺς ὁπαδοὺς του νὰ ὁμονοήσουν μὲ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, τότε τὸ ἐπίτευγμα θὰ εἶναι ἀνώτερον ἀπὸ τὸ σφάλμα του «μείζον ἔσται σοι τοῦ σφάλματος τὸ κατόρθωμα καὶ τὸ μὲν οὐ λογισθήσεται, τὸ δὲ ἐπαινεθήσεται».

Πρὸς Φάβιον Ἀντιοχείας. Ἐπειδὴ ὁ Φάβιος Ἀντιοχείας διέκειτο εἰμηνῶς πρὸς τὴν αὐστηρὰν τακτικὴν τοῦ Νοβατιανοῦ, ὁ Διονύσιος τοῦ ἔγραψεν ἐπιστολὴν εἰς τὴν ὁποίαν μὲ ἐξαιρετικὴν, ὅπως πάντοτε, λεπτότητα προσπαθεῖ νὰ κλονίσῃ τὰς πεποιθήσεις του. Διὰ τοῦτο ἀναγκάζεται νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἐκθεσιν μὲ τὴν περιγραφὴν τῶν δεινῶν τοῦ διωγμοῦ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐπὶ Φιλίππου καὶ Δεκίου, ὥστε νὰ δείξῃ πόσον δύσκολος ἦτο ἡ θέσις τῶν ὀλιγώτερον θαρραλέων ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς. Ὑπὲρ τῶν ἀδυνάτων αὐτῶν διὰ τὴν ἀποστασίαν των συμπαρίστανται οἱ θεοὶ μάρτυρες, καὶ δὲν πρέπει νὰ καταδικάζωνται οὗτοι ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡγεσίαν. Ἐκτενέστατα εἶναι τὰ ἀποσπάσματα τὰ ὁποῖα παραθέτει ὁ Εὐσέβιος καὶ ἀποτελοῦν τὸ σύνολον σχεδὸν αὐτῆς¹⁸.

Πρὸς τοὺς Χριστιανούς τῆς Αἰγύπτου περὶ μετανοίας. Ἀπηθύονετο πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς ὑπαιθρου χώρας, κατὰ γινομένην τὴν ἐπο-

17 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 45. Ὁ Εὐσέβιος ἀποκαλεῖ Ναυάτον τὸν ρωμαῖον σχισματικόν.

18 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 41. 6, 42. 6, 44.

χὴν ἐκείνην ὀξεῖαν διάκρισιν μεταξὺ Ἀλεξανδρείας καὶ Αἰγύπτου, πόλεως καὶ ὑπαίθρου. Ὡρίζεν εἰς αὐτὴν κατηγορίας πεπτωκότων, «τάξεις παραπτωμάτων διαγράψας»¹⁹. Ἄν προέρχεται ἀπὸ αὐτὴν ἢ ἀπὸ ἄλλην ἐπιστολὴν σωζόμενον ἀπόσπασμα περὶ μετανοίας, δὲν εἶναι γνωστόν.

*Πρὸς Κόνωνα Ἐρομονιόλεως περὶ μετανοίας*²⁰. Ἀρκετὰ ἐκτενὲς ἀπόσπασμα αὐτῆς σώζεται.

*Πρὸς τὸ κατ' Ἀλεξανδρείαν ποιμνιον αὐτοῦ ἐπιστρεπτικῆς*²¹. Ἦτο ἐπιστρεπτικὴ, δηλαδὴ παραινετικὴ ἢ περὶ μετανοίας.

*Πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Λαωδικείας, ἐπὶ ἐπισκοπείας τοῦ Θηλυμίδρου*²².

*Πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Ἀρμενίας, ἐπὶ ἐπισκοπείας τοῦ Μερουζάνη*²³. Εἶναι ἡ ἀρχαιοτάτη μνεῖα περὶ ὑπάρξεως ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας.

*Πρὸς Κορνήλιον Ρώμης, εἰς ἀπάντησιν ἐπιστολῆς τούτου κατὰ τοῦ Νοβουτιανοῦ. Κατὰ τὸ σωζόμενον ἀπόσπασμα τὸν πληροφορεῖ ὅτι τῇ πρωτοβουλίᾳ τῶν Ἑλένου Ταρσοῦ, Φιρμιλιανοῦ Καππαδοκίας καὶ Θεοκτίστου Παλαιστίνης εἶχε συγκληθῆ ἡ σύνοδος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διὰ τὸ θέμα τῆς ὑποδοχῆς τῶν πεπτωκότων, ἐν ὧν καὶ τῶν ἀσστηρῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἐκεῖ ἐπισκόπου Φαβίου καὶ μελῶν τοῦ ποιμνίου του. Συνεχίζει ὁμοίως ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέθανεν ὁ Φάβιος καὶ τὸν διεδέχθη ὁ Δημητριάδης, ὁπότε δὲν ἐχρειάσθη νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ σύνοδος*²⁴.

Πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Ρώμης τρεῖς ἐπιστολαί²⁵. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὰς, χαρακτηριζομένη ὡς διακονικὴ καὶ σταλεῖσα διὰ χειρὸς τοῦ ἄλλως ἀγνώστου Ἰπολύτου, φαίνεται ὅτι ἡσχολεῖτο μὲ τὰς διακονίας ἦτοι τὰ ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ λειτουργήματα καὶ ὅτι ἐπέκρινεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὴν διάσπασιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης κατόπιν τῆς στάσεως τοῦ Νοβουτιανοῦ. Ἡ δευτέρα ἐξήταζε τὸ περὶ εἰρήνης ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας πρόβλημα, ἡ δὲ τρίτη τὸ περὶ μετανοίας.

Πρὸς τοὺς ὁμολογητὰς τῆς Ρώμης τρεῖς ἐπιστολαί²⁶. Οἱ παραλήπται εἶχον ταχθῆ ὑπὲρ τοῦ Νοβουτιανοῦ, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν πρώτην ἐπιστολὴν, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν δεικνύεται ὅτι εἶχον ἤδη ἐπιστρέψει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐπιστολῶν ἀπηυθύνθησαν καὶ ἄλλαι πρὸς διάφορα πρόσωπα μὴ ἀναφερόμεναι συγκεκριμένως.

Ἐπιστολαὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ βαπτίσματος τῶν αἰρετικῶν.

Ἄφου παρεμερίσθη κάπως τὸ θέμα τῶν πεπτωκότων καὶ ἐπῆλθεν εἰρήνη, ἐνεφανίσθη δὲ καὶ συνετάραξε τὰς Ἐκκλησίας τὸ θέμα περὶ τοῦ κύρους τοῦ βαπτίσματος τῶν αἰρετικῶν, περὶ τοῦ ἂν δηλαδὴ οἱ προσερχόμενοι εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν αἰρετικοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναβαπτίζωνται ἢ ἦτο ἔγκυρον τὸ βάπτισμα τὸ ὁποῖον εἶχον λάβει. Αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Ἀσίας καὶ τῆς ΒΔ Ἀφρικῆς δὲν ἀνεγνώριζον τὸ βάπτισμά των καὶ τοὺς ἀνεβάπτιζον, αἱ Ἐκκλησίαι τῆς Δύσεως τὸ ἀνεγνώριζον καὶ τοὺς ἐδέχοντο, ἐὰν προσήρχοντο, χωρὶς ἀναβαπτισμῶν. Ἐξ ἐπιστολαὶ τοῦ Διονυσίου ἀναφέρονται εἰς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο δεικνύουσαι τὰς συμβιβαστικὰς τάσεις τοῦ ἀνδρός. Ὁ Εὐσέβιος τὰς χαρακτηρίζει μὲ τὴν εἰς τὴν συλλογὴν του σειρὰν των, «πρῶτη ἐπιστολὴ περὶ βαπτίσματος» «δευτέρα ἐπιστολὴ περὶ βαπτίσματος» καὶ τὰ ὅμοια.

Πρὸς τὸν Στέφανον Ρώμης (254-257). Ὁ Στέφανος ἠρεθισμένος ἀπὸ τὴν στάσιν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀσίας εἶχεν ἀποφασίσει νὰ τὰς ἀποκόψη ἀπὸ τὴν κοινωνίαν, ὃ δὲ Διονύσιος τοῦ συνιστᾶ μετριοπάθειαν, διὰ νὰ διατηρηθῇ ἡ δυσκόλως ἐπιτευχθεῖσα εἰρήνη τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἄποσπασμα αὐτῆς διατηρεῖ ὁ Εὐσέβιος²⁷.

Πρὸς τὸν Ξύστον Β' Ρώμης. Γνωστοποιεῖ εἰς τὸν Ξύστον (257-258) τὸ περιεχόμενον τῆς πρὸς τὸν προκάτοχόν του ἐπιστολῆς, διὰ νὰ τὸν προφυλάξῃ ἀπὸ ἐνδεχόμενον παρόμοιον ἀτόπημα. Ἄποσπάσματά της εἰς τὸν Εὐσέβιον²⁸.

Πρὸς τὸν Φιλήμονα, πρεσβύτερον Ρώμης, πρὸς τὸν ὁποῖον, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον, εἶχε ἀποστείλει καὶ σύντομον ἐπιστολήν, τώρα δὲ ἐπανερχεται διὰ μικρῶν. Δηλώνει ὅτι σέβεται τὰς ἀποφάσεις τῶν συνόδων τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας, ἂν καὶ δέχεται τὸ βάπτισμα τῶν αἰρετικῶν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι προήρχοντο ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξίαν, προσεχώρησαν εἰς τὴν αἵρεσιν καὶ τώρα ἐπανερχονται, ὅπως καὶ οἱ προκάτοχοί του. Ἄποσπάσματα εἰς τὸν Εὐσέβιον²⁹.

Πρὸς τὸν Λιουτίσιον, πρεσβύτερον Ρώμης καὶ ἔπειτα ἐπίσκοπον. Καὶ πρὸς αὐτὸν ἐπίσης εἶχεν ἀπευθύνει σύντομον σημείωμα προηγουμένως. Εἰς τὸ σωζόμενον ἀπόσπασμα ἐπικρίνεται ὁ Νοβατιανὸς διότι ἠθέτει τὸ ἅγιον βάπτισμα³⁰.

Πρὸς τὸν Ξύστον Β' Ρώμης, δευτέρα ἐπιστολὴ. Γράφει πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης διὰ νὰ τοῦ ζητήσῃ τὴν γνώμην του ἐπὶ συγκεκριμένου περιστατικοῦ. Κάποιος γέρων, βαπτισμένος ἀπὸ καιρὸν ὑπὸ αἰρετικῶν, ἤρχισε νὰ φοιτᾷ εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν, ἀντίληφθεὶς

27 Αὐτόθι 7, 5, 1-2.

28 Αὐτόθι 7, 5, 3-7, 6.

29 Αὐτόθι 7, 7, 1-5.

30 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 7, 6-8.

δὲ τότε τὴν διαφορὰν τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος, ἐζήτησε νὰ ἀναβαπτισθῆ. Ὁ Διονύσιος ἠθέλησε νὰ τὸν ἀποτρέψῃ, ἀλλ' ὁ γέρον ἐμμεν ἀνήσυχος. Τί νὰ κάμῃ λοιπόν; Προφανῶς ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας ἐτάσσετο ὑπὲρ τοῦ ἀναβαπτισμοῦ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν καὶ ἠθέλε νὰ τὸ ὑποβάλλῃ μὲ λεπτόν τρόπον εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης. Πλὴν τοῦ ἀντικειμένου τούτου τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται εἰς τὸ σωζόμενον ἀπόσπασμα³¹, ἐγένετο καὶ γενικῶς λόγος κατὰ τῶν αἱρέσεων.

Ἡρὸς τὸν Ξύστον Β' Ρώμης καὶ τῆν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν δὲν ἐσώθη τίποτε³².

Ἡρὸς τοῦ πατροπασχιτικοῦ Μοναρχιτισμοῦ

Ὁ Πατροπασχιτισμὸς ὑπὸ τὴν μορφήν, τὴν ὁποῖαν τοῦ ἔδωσεν ὁ Σαβέλλιος, ἐπέτυχεν εὐρείαν διάδοσιν εἰς τὴν Πεντάπολιν τῆς Λιβύης, ἀπὸ οὗ ἄλλωστε κατήγετο οὗτος, ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος. Κατὰ τὸν Ἀθανάσιον οἱ κήρυκες τοῦ «ποσοῦτον Ἰσχυσαν ταῖς ἐπινοίαις ὡς ὀλίγου δεῖν μηκέτι ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις κηρύττεσθαι τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ»³³. Τὸ 256 οἱ ἡγέται τοῦ καὶ οἱ ἀντιπαλοὶ τῶν ἀπηυθύνθησαν εἰς τὸν Διονύσιον, ὁ ὁποῖος ὡς ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας ἤσκει μητροπολιτικὴν ἐποπτεῖαν εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην. Τότε εἰσῆλθε καὶ αὐτὸς εἰς τὸν ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐστοίχισε νέας ταλαιπωρίας λόγῳ παρεξηγήσεων. Ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν πάπαν Ξύστον, ἐξέθεσε τὰς ἀπόψεις τοῦ πρὸς ἐκείνους δι' ἐπιστολῆς διδασκαλικῶς καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς ἔστειλε πρὸς τὸν πάπαν³⁴. Ὁ Εὐσέβιος μνημονεῦει ὀνομαστὶ ἐπιστολὰς ἐπὶ τοῦ θέματος, αἱ ὁποῖαι προφανῶς συμπίπτουν μὲ ἐκείνας τὰς ὁποῖας ἀναφέρει ἀορίστως ὁ Διονύσιος.

«Ἐπὶ ταύταις τοῦ Διονυσίου φέρονται καὶ ἄλλαι πλείους ἐπιστολαί, ὥσπερ αἱ κατὰ Σαβελλίου πρὸς Ἀμμωνα τῆς κατὰ Βερενίκην Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον καὶ ἡ πρὸς Τελεσεφόρον καὶ ἡ πρὸς Εὐφράνορα καὶ πάλιν Ἀμμωνα καὶ Εὐπορον»³⁵.

Αἱ ἐπιστολαὶ φαίνεται νὰ εἶναι πέντε, ἀλλὰ δύνανται νὰ ὑπολογισθοῦν καὶ εἰς ὀλιγωτέρας. Αἱ τρεῖς τελευταῖαι μάλιστα δυνατόν νὰ ἦσαν εἰς τὴν πραγματικότητά μία σταλεῖσα πρὸς τρία (ἢ καὶ περισσότερα) πρόσωπα μὲ διαφορετικὰς προσφωνήσεις, καὶ τοιαύτη ἀποψὶς ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν φρασεολογίαν τοῦ Ἀθανασίου εἰς σχετικὸν χωρίον³⁶, οὗ λέγεται περὶ τοῦ συγγραφέως ἡμῶν «γράψαντος τὴν πρὸς Εὐφράνορα καὶ Ἀμμώνιον ἐπιστολήν», ὑποτιθεμένου ὅτι Ἀμμώνιος εἶναι

31 Αὐτόθι 7, 9, 1-5.

32 Αὐτόθι 7, 9, 6.

33 *Περὶ Διονυσίου* 5.

34 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 6.

35 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 26, 1.

36 *Περὶ Διονυσίου* 13.

ὁ Ἄμμων. Δυνατὸν δὲ καὶ αἱ δύο πρῶται νὰ ἀπετέλουν μίαν ἐπιστολήν. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δηλαδή ὁ Διονύσιος συνέταξε δύο ἐπιστολάς ἐν προκειμένῳ, καὶ τὴν μὲν πρώτην ἔστειλε μὲ ἰδιαίτερας προσφωνήσεις πρὸς διάφορα πρόσωπα, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ Ἄμμων Βερενίκης καὶ ὁ Τελεσφόρος, τὴν δὲ δευτέραν ἔστειλε μετὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς ἐμμονῆς τῶν παραληπτῶν εἰς τὴν αἵρεσιν πρὸς τὰ αὐτὰ καὶ ἄλλα πρόσωπα, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ Εὐφράνωρ, ὁ Ἄμμων καὶ ὁ Εὐπόρος.

Ἐλεγχος καὶ ἀπολογία. Εἰς αὐτὴν ὁμοῦς τὴν δευτέραν ἐπιστολήν ἱπερετόνισε τὴν διάκρισιν τοῦ Υἱοῦ ἀπὸ τὸν Πατέρα ἐκ πνεύματος ἀντιδράσεως, ὁπότε μερικοὶ ὀρθοπρονοῦντες ἀδελφοὶ τῆς Ἐκκλησίας παρεξενεύθησαν ἀπὸ τὰ γραφόμενα, ἰδίως ἀπὸ τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Πατὴρ δὲν ἦτο προαιωνίως Πατὴρ ἀλλ' ἐγένετο ἐν χρόνῳ, καὶ, χωρὶς νὰ τὸν ἐρωτήσουν ὑπὸ ποῖον πνεῦμα τὰ ἔγραψεν, ἀνέβησαν εἰς τὴν Ρώμην καὶ κατήγγειλαν τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν ὁμώνυμον ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης (259-268). Ὁ πάπας κατόπιν συνόδου (262) κατέκρινε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σαβελλίου καὶ τῶν ἐχόντων τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον ἄποψιν συμπεριλαμβάνων σιωπηρῶς μεταξύ τῶν τελευταίων καὶ τὸν Διονύσιον, ἔστειλε δὲ τὴν ἀπόφασιν πρὸς τὸν ἴδιον. Τότε οὗτος ἔγραψε τέσσαρα βιβλία ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐλεγχος καὶ ἀπολογία*³⁷, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεκάλει τὰς ὑπόπτους ἐκφράσεις καὶ διεβεβαίωσε τὴν πεποιθήσιν του ὅτι ὁ Πατὴρ ἦτο προαιωνίως Πατὴρ, ὁ δὲ πάπας ἰκανοποιήθη. Ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου διεσώθησαν εἰς συγγράμματα τῶν Εὐσεβίου, Ἀθανασίου, Μεγάλου Βασιλείου, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ.

Ἐπιστολαὶ ἐπὶ τῆς υἱοθετιστικῆς αἰρέσεως

Ἐξαρσις τῶν υἱοθετιστικῶν μοναρχιανικῶν ἀντιλήψεων παρετηρήθη μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῆς διδασκαλίας τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Παύλου Σαμοσατέως περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἄπλοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου τοῦ Διονυσίου, ὁ ὁποῖος μόλις προέλαβε νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα.

Κατὰ Παύλου Σαμοσατέως. Τὸ 264 συνεκλήθη ἐπὶ τοῦ θέματος σύνοδος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ἠδυνήθη νὰ μετάσχη ὁ Διονύσιος λόγῳ γήρατος καὶ σωματικῆς ἀδυναμίας, ἀλλὰ ἐξέθεσε τὰς ἐν προκειμένῳ ἀπόψεις του εἰς ἐπιστολήν³⁸. Ταύτην ἔλαβον σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τῶν οἱ συνελθόντες εἰς τὴν τρίτην κατὰ τοῦ Υἱοθετισμοῦ σύνοδον (268) καὶ ἐκοινοποίησαν ἐν ἀντιγράφῳ πρὸς ὄλας τὰς Ἐκκλησίας μαζί μὲ τὴν ἀπόφασιν των. Ἄν ἐσώθη ἀπὸ αὐτὴν τίποτε.

Μία ωρομένη ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου πρὸς τὸν Παῦλον, περιέχουσα

37 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 26, 1.

38 Αὐτόθι 7, 27, 2. ΓΕΡΑΣΥΜΟΥ, *De viris illustr.* 69.

10 ἐρωτήσεις τοῦ δευτέρου καὶ 10 ἀντιστοίχους ἀπαντήσεις τοῦ πρώτου, εἶναι νόθον κατασκευάσμα τοῦ ε' αἰῶνος, πιθανῶς ἀπολιναριστικόν.

*Πρὸς τὸν Αἰωνύσιον Ρώμης περὶ Λουκιανοῦ*³⁹. Δεδομένου ὅτι τὸ ὄνομα Λουκιανὸς ἦτο κατὰ τὸν γ' αἰῶνα συχνὸν μεταξύ τῶν Χριστιανῶν, δὲν εἶναι εὐκόλος ἡ ταύτισις τοῦ προσώπου περὶ τοῦ ὁποῦ ἐγένετο λόγος εἰς τὴν ἐπιστολὴν. Τὴν τοποθετοῦμεν δὲ εἰς τὴν συνάφειαν αὐτὴν λόγῳ τοῦ ὅτι ἐκ χρονολογικῶν καὶ ἄλλων στοιχείων νομιζομεν ὅτι ἡ ἄποψις περὶ ταυτίσεως μὲ τὸν Ἀντιοχέα διδάσκαλον εἶναι εὐλογωτέρα ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην.

Ἠθικὰ καὶ κανονικὰ κείμενα

Πρὸς Βασιλείδην ἐπιστολή. Εἶναι ἡ δευτέρα πλήρως σωζομένη ἐπιστολή τοῦ Διονυσίου, διασωθεῖσα διὰ τῆς συμπεριλήψεώς της εἰς τὰς συλλογὰς τῶν κανόνων Ἰωάννου Ζωναρᾶ καὶ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος μὲ σχόλιά των λόγῳ τοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου της. Ὁ Βασιλείδης, ἐπίσκοπος τῆς ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Ἀλεξανδρείας τελοῦσης Πενταπόλεως, ἐζήτησε γνώμης τοῦ Διονυσίου ἐπὶ ὠρισμένων λεπτομερειακῶν θεμάτων νηστείας καὶ προετοιμασίας εἰς κοινωνίαν. Εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ ποῖαν ἀκριβῶς ὥραν ἀνέστη ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὥστε ἀναλόγως νὰ διακόπτεται ἡ νηστεία, εὐρίσκει δυσκολίαν νὰ δώσῃ ἀπάντησιν, ἀλλὰ λέγει ὅτι τοῦτο συνέβη μεταξύ μεσονυκτίου καὶ τετάρτης φυλακῆς, ἥτοι τῆς ἀλεκτοροφωνίας, καὶ ἐπομένως ἡ νηστεία πρέπει νὰ τηρῆται μέχρι τοῦ ὄρθρου. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν μαθανομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πρὸ τοῦ Πάσχα ἄλλοι ἐνήστευον τέσσαρας ἡμέρας, ἄλλοι τρεῖς, ἄλλοι δύο καὶ ἄλλοι καθόλου. Εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ δυνατότητος εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν τῶν γυναικῶν αἱ ὁποῖαι τελοῦν ὑπὸ ἔμμηνον ρύσιν εἶναι ἀρνητικός. Εἰς τὸ ἐρώτημα ἀποχῆς ἀπὸ τὰ συζυγικὰ καθήκοντα χάριν προσευχῆς ἀπαντᾷ ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἀφήνεται εἰς τὴν διάκρισιν τῶν συζύγων. Τέλος εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐνδιαφερομένων ἀφήνει καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἂν εἶναι καθαροὶ οἱ ἔχοντες ὑποστῆ νυκτερινὴν ρύσιν.

Ἐπιστολαὶ περὶ γάμων. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς εἰς τὰ *Ἱερὰ Παράλληλα* διατηρεῖ μικρὸν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐπιστολὴν περὶ γάμων⁴⁰, ὃπερ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχον τουλάχιστον δύο ἐπιστολαὶ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ἄγνωστον πρὸς ποῖον πρόσωπον σταλεῖσαι.

Πρὸς Ἀφροδίσιον. Τὰ σωζόμενα εἰς τὸ ἴδιον ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ

39 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 9, 6.

40 Α. ΜΑΙ, *Scriptorum veterum nova Collectio* 7, 1, 102a.

Εξ τεμάχια δεικνύουν ότι ἐπρόκειτο περί ἠθικῆς πραγματείας ἐπιστολικῆς μορφῆς.

Πρὸς Ὠριγένη περὶ μαρτυρίων. Εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας περιέχονται δύο τεμάχια μὲ τὸ ἐνδεικτικὸν «Διονυσίου Ἀλεξανδρείας πρὸς Ὠριγένη», ἐρμηνεύοντα τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν Γεθσημανὴν κατὰ τοὺς εὐαγγελιστάς, καὶ πιθανῶς προερχόμενα ἀπὸ φιλικὴν προτρεπτικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ὠριγένη, σταλεῖσαν εἰς αὐτὸν ὅταν ἦτο φυλακισμένος κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου.

Λόγος περὶ πειρασμῶν. Ἀπηθύνηθη πρὸς τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα Εὐφράνορα καὶ εἶναι γνωστὸς μόνον ἀπὸ τὴν μνείαν τοῦ Εὐσεβίου⁴². Προφανῶς ἀνεφέρετο εἰς τοὺς πειρασμοὺς τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τὰς ἐξωτερικὰς ταλαιπωρίας.

Ἑορταστικαὶ ἐπιστολαὶ

Πρῶτος ἀποστείλας ἑορταστικὰς ἐπιστολάς ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας ἦτο ὁ Δημήτριος, καθ' ὅσον εἶναι γνωστὸν, ἀλλ' ἡ συνήθεια αὐτῆ δὲν ἐσυστηματοποιήθη εἰμὴ μόνον ἀπὸ τοῦ Διονυσίου, ὁ ὅποιος κατὰ τὰ φαινόμενα ἔστειλε κατ' ἔτος τοιαύτην ἐπιστολὴν. Σκοπὸς τῶν ἐπιστολῶν τούτων τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, ἀποστελλομένων κατ' ἔτος εὐθὺς μετὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανίων, ἦτο νὰ γνωστοποιηθῆ εἰς τὰς ὑπ' αὐτὸν ἐπισκοπὰς καὶ ἐνορίας ὁ χρόνος ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα καὶ ἐνάρξεως τῆς πρὸ αὐτοῦ νηστείας⁴³. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ δὲ μως προσεφέρετο καὶ ἐκθεσις περὶ ἑνὸς ἐκάστοτε θέματος εἴτε σχετικῶς μὲ τὴν ἑορτὴν εἴτε ἀσχέτου, εἴτε θεολογικοῦ εἴτε ἐνημερωτικοῦ. Ἐνίοτε αἱ ἐπιστολαὶ ἐκοινοποιοῦντο καὶ εἰς ξένας Ἐκκλησίας. Τὸ γεγονός ὅτι διεσώθησαν τὰ ὄνόματα ὠρισμένων μόνον παραληπτῶν μερικῶν ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν πρέπει νὰ παρασύρῃ ἡμᾶς εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αὐταὶ ἐγράφησαν μόνον δι' αὐτοὺς καὶ ἐστάλησαν μόνον εἰς αὐτούς· ἀπλῶς ὁ μνημονεῦων αὐτὰς Εὐσέβιος εἶχεν ἐνώπιόν του τὰ πρὸς αὐτὰ τὰ πρόσωπα σταλέντα ἀντίγραφα. Ἐπειδὴ παρατηρεῖται συσσωρεύσεις τοιούτων ἐπιστολῶν εἰς ὠρισμένα ἔτη, ὁ E. Schwartz⁴⁴ διατυπώνει τὴν γνώμην ὅτι κατὰ τὰ γνωστὰ στοιχεῖα τὸ 251 ἐγράφησαν τρεῖς ἑορταστικαὶ ἐπιστολαί, τὸ 260 δύο, τὸ 261 περισσότεραι, τὸ 262 καὶ ἑξῆς καμμία. Ἡ ὑπόθεσις στηρίζεται εἰς ἓν βασικὸν λάθος. Κατ' ἔτος ἐγράφετο μία μόνον ἑορταστικὴ ἐπιστολὴ καὶ ἐστέλλετο εἰς πολλὰ πρόσωπα, τὰ ἐπὶ μέρος δὲ ἀντίγραφα εἴτε ἦσαν πανομοιότυπα εἴτε ὑφίσταντο ὠρισμένας διαφοροποιήσεις.

41 Αὐτόθι 7, 1, 96a. 98b. 99b. 102b. 107b.

42 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 26, 2.

43 ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 10, PG 26, 1397. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΣΣΙΑΝΟΥ, *Collationes Patrum* 10, 2.

44 Eusebius *Kirchengeschichte* 3, 39.

Ἐπὶ ἤρχε πολὺς πάπυρος εἰς τὴν Αἴγυπτον. Τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Διονυσίου αὐτῆς τῆς κατηγορίας ὑπῆρχε συλλογή, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰς σημειώσεις τῶν *Ἱερῶν Παράλληλων* «ἐκ τῆς β' ἐπιστολῆς» «ἐκ τῆς δ' ἐπιστολῆς», καὶ πιθανῶς αὐτὴ εἶχε τὰς ρίζας τῆς εἰς τοὺς χρόνους αὐτοῦ.

Πρὸς Δομέτιον καὶ Λίδνμον. Οἱ δύο ἄνδρες εἶναι ἄλλως ἄγνωστοι καὶ πάντως ἦσαν ξένοι πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ὁ Εὐσέβιος τὴν τοποθετεῖ εἰς τὴν περίοδον τοῦ διωγμοῦ τοῦ Βαλεριανοῦ, ἐνῶ πρέπει νὰ ἐγράφη ἐνωρίτερον, κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου καὶ ἀπὸ τὴν ἐρημίαν τῆς Λιβύης εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 251. Ἐκτὸς πασχαλίου κανόνος 8 ἐτῶν⁴⁵, περιεῖχε καὶ διήγησιν περὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν συνοδῶν του κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ διωγμοῦ⁴⁶.

Πρὸς Φλάβιον. Ὁ Εὐσέβιος τοποθετεῖ καὶ αὐτὴν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Βαλεριανοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι τίποτε γνωστὸν περὶ αὐτῆς καὶ ἀπὸ αὐτῆς⁴⁷.

Πρὸς τοὺς συμπαρεσβητέρας Ἀλεξανδρείας. Ἰσχύουν τὰ περὶ τῆς προηγουμένης. Μετ' αὐτὴν ὁ Εὐσέβιος ἀναφέρει «ἐτέροις τε ὁμοῦ διαφόρως»⁴⁸.

Πρὸς Ἐρμάμμωνα καὶ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς τῆς Αἰγύπτου. Ἐστάλη κατὰ τὸν χρόνον τῆς κοινοποιήσεως τοῦ διατάγματος περὶ ἀνεξιθρησκείας τοῦ Γαλλιανοῦ, τὸ 261. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα εἰς τὸν Εὐσέβιον δεικνύουν ὅτι ἔδιδε μίαν γενικὴν εἰκόνα περὶ τῶν διωγμῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Διονυσίου, ἦτοι τοῦ Δεκίου, Γάλλου, Βαλεριανοῦ⁴⁹.

Πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρινούς. Ἐγράφη κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἀπὸ τὴν ἐξορίαν, ἐνῶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπικοινωνῆ μὲ τὸ ποιμνιὸν του λόγῳ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἄρα πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 262⁵⁰. Δὲν σώζονται ἴχνη τῆς.

Πρὸς Ἱέρακα, ἐπίσκοπον εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἐγράφη ἐπίσης κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου⁵¹. Τὸ σωζόμενον τεμάχιον περιγράφει τὰς θλιβεράς συνθήκας αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν εἰς τὴν πόλιν κατὰ τὸν πόλεμον ἐκεῖνον. Προφανῶς ἀπετέλει παραλλαγήν τῆς προηγουμένης.

Πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς, προφανῶς τοὺς Ἀλεξανδρινούς. Εἰς τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα περιγράφει μὲ μελανὰ χρώματα τὰ παθήματα κατὰ τὸν τρομερὸν λοιμὸν, ὀλίγον μετὰ τὸ τέλος αὐτοῦ, πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 263⁵².

Πρὸς τοὺς Χριστιανούς τῆς Αἰγύπτου, ἀφοῦ εἰρήνευσεν ἡ πόλις⁵³. Πιθανῶς ἀπετέλει παραλλαγήν τῆς προηγουμένης.

45 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 20.

46 Αὐτόθι 7, 11, 20-25.

47 Αὐτόθι 7, 20.

48 Αὐτόθι.

49 Αὐτόθι 7, 1, 7, 10, 7, 22, 12, 7, 23.

50 Αὐτόθι 7, 21, 1.

51 Αὐτόθι 7, 21, 2-10.

52 Αὐτόθι 7, 22, 1-10.

53 Αὐτόθι 7, 22, 11.

3. ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Παρά την αποσπασματική παράδοσιν τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἐπαρκῆ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, κυρίως περὶ Θεοῦ, σχέσεων τῶν τριαδικῶν προσώπων, κόσμου, προνοίας. Περὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἐπὶ ἄλλων, ἰδίως πρακτικῆς φύσεως, θεμάτων ἐλέχθησαν τὰ δέοντα κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν συγγραμμάτων του. Βασικῶς παρέμενε ἀφωσιωμένος εἰς τὸν Ὁριγένην, ἂν καὶ δὲν τὸν ἠκολούθει καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν. Ἐνῶ δ' Ἡρακλᾶς εἶχεν ἀπαγορεύσει εἰς τὸν Ὁριγένην νὰ ἐπανεγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, αὐτὸς τοῦ ἔγραφε φιλικῶς καὶ τὸν ἐπήνει γράφων εἰς ἄλλους.

Ὁ Διονύσιος ἀποδίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ θέμα τῆς δημιουργικῆς ιδιότητος τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖον ἀντιμετώπισεν ὡς διδάσκαλος εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν καὶ τὸ διεπραγματεύθη εἰς τὸ ἔργον του *Περὶ φύσεως*. Καταπολεμῆ εἰς αὐτὸ τὴν ἀτομικὴν θεωρίαν περὶ συγκροτήσεως τοῦ σύμπαντος κατόπιν τυχαίας συμπλοκῆς ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκπροσώπων ἄλλων φιλοσοφικῶν συστημάτων· διότι ὅλοι αὐτοὶ ἀπέκλειον τὴν διὰ δημιουργίας προέλευσιν τοῦ κόσμου. Ὁ πλατωνισμὸς διέφερον, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ ὅτι τὸ ἄκτιστον περιώριζεν εἰς τὴν πρώτην ὕλην. Ὁ ἀλεξανδρινὸς ἐπίσκοπος ἐχρειάσθη νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν μέθοδον τῶν Στωικῶν διὰ νὰ ἀντικρούσῃ τὰς ἀπόψεις τῶν Ἐπικουρείων, μὲ ἀποδείξεις πρῶτον ἀπὸ τὴν καθημερινὴν πείραν κατὰ τὴν ὁποῖαν τίποτε δὲν παράγεται χωρὶς τεχνίτην εἰς τὸν κόσμον, δεύτερον ἀπὸ τὴν ἀρμονικότητα τοῦ κόσμου ὃ ὁποῖος καλεῖται μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀρμονίας του καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προέρχεται ἀπὸ ἄτακτον συρροήν, τρίτον ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὁποῖα μορφώνεται μὲ μίαν σειρὰν σοφῶς διατεταγμένων ἐνεργειῶν καὶ κινήσεων⁵⁴.

Ὡς πρὸς τὸ τριαδικὸν θέμα, ἐμπλακεῖς εἰς πολεμικὴν, ὅπως ὁ Ὁριγένης, ἠκολούθησε τοῦτον πιστῶς καὶ εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἀπόψεων του κατ' ἀρχάς, διὰ νὰ τὴν τροποποιήσῃ κατόπιν τῶν προκληθεισῶν ἀντιδράσεων. Ὁ ἰσχυρισμὸς του ὅτι καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι δημιουργημᾶ ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν σημασίαν δι' αὐτὸν παρ' ὅσην ἔχει εἰς τὸν Ὁριγένην ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οὗτος εἶναι προῖον τῆς θελήσεως τοῦ Πατρὸς, διότι ὁ Ὁριγένης τοποθετεῖ τὴν δημιουργίαν εἰς ἄχρονον κατάστασιν, ἐνῶ αὐτὸς εἰς χρονικὴν. Εἰς ἓν χωρίον τοῦ Ἀθανασίου⁵⁵, τοῦ ὁποῖου ἡ φρυσεολογία ἀνήκει εἰς τὸν Διονύσιον ἄλλ' ὄχι ἐπὶ λέξει, λέγεται· «ποίημα καὶ γενητὸν εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, μήτε δὲ φύσει ἴδιον, ἀλλὰ

54 Εἰς ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εἰσαγ.*
προπαρασκευῆ 14, 24.
14, 25. 14, 26.

55 *Περὶ Διονυσίου* 4.

ξένον κατ' οὐσίαν αὐτὸν εἶναι τοῦ Πατρὸς...καὶ γὰρ ὡς ποίημα ὄν, οὐκ ἦν πρὶν γένηται». Ἡ διατύπωσις αὐτὴ ἀπετέλει λεκτικὴν ἀντίδρασιν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σαβελλίου, ἀλλ' ἐγκατελείφθη, δταν ἐξ αὐτῆς προεκλήθη ἡ ἀντίδρασις τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἰδίως τοῦ Διονυσίου Ρώμης. Τότε οὗτος διηκρίνησε τὰς θέσεις του, ἐθεώρησεν ἄδικον νὰ ἀπομονώωνται «δύο ρημάτια» καὶ νὰ πολεμῆται μὲ αὐτὰς ὡσάν μὲ λίθους ἀπὸ μακρὰν⁶⁶, ἐβεβαίωσεν ὅτι ὠνόμασε ποίημα τὸν Υἱὸν «ἐξ ἐπιδρομῆς», κατὰ παραδρομὴν, καὶ ἐξεφράσθη μὲ ἀπόλυτον συμφωνίαν πρὸς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν. «Οὐ γὰρ ἦν ὅτε ὁ Θεὸς οὐκ ἦν πατήρ...ἀεὶ τὸν Χριστὸν εἶναι, Λόγον ὄντα καὶ Σοφίαν καὶ Δύναμιν»⁶⁷. Ὁ Υἱὸς εἶναι ἀπαύγασμα τοῦ φωτὸς καὶ φῶς, καὶ συνεπῶς αἰδίους. Δικαιολογεῖται ὅτι δὲν χρησιμοποιοεῖ τὸν ὄρον ἴμοσύσιος⁶⁸ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν τὸν εὔρεν εἰς τὴν Γραφήν, καὶ προσθέτει ὅτι δέχεται τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ τὴν ὅποίαν ἐκφράζει μὲ ὠρισμένας εἰκόνας, ὅπως εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ φυτοῦ ἀπὸ τὴν ρίζαν καὶ τοῦ ποταμοῦ ἀπὸ τὴν πηγὴν.

Ἡ διπλῆ αὐτὴ ἀποψις τοῦ Διονυσίου ἔπαιξε σοβαρὸν ρόλον εἰς τὰς τριμυθολογικὰς συζητήσεις τῶν Πατέρων κατὰ τὸν δ' αἰῶνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κείμενα

- MANSI, I (1759), 1039-1088 (Ψευδεπίγραφος ἐπιστολὴ πρὸς Παῦλον Σαμοσατέα).
S. DE MAGISTRIS, *S. Dionysii Alexandrini episcopi cogn. Magno opera omnia*, Romae 1796.
- M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae*² 4, 393-437.
- PG 10 (1857), 1233-1344. 1575-1602.
- J. B. ΠΙΡΑ, *Analecta sacra* 4 (1883), 169-182. 413-422 (συριακά καὶ ἀρμενικά ἀποσπάσματα ὑπὸ P. Martin).
- CH. L. FULTON, *Διονυσίου Λεγωνα, The letters and other remains of Dionysius of Alexandria*, Cambridge 1904.
- F. C. CONYBEARE, "Newly discovered letters of Dionysius of Alexandria to the popes Stephen and Xystus", *Engl. Hist. Review* 25 (1910), 111-114.
- ΒΕΠ 17 (1958), 199-267.
- W. A. BIENERT, *Dionysius von Alexandrien, Das erhaltene Werk* (γερμ. μετάφρ., εἰσαγωγή, σχόλια), Stuttgart 1972.
- R. BASSET, "Le synaxaire arabe jacobite (rédaçtion copte)", *Patrologia Orientalis* 1 (1904), 218-379. 3 (1909), 244-545. 11 (1915), 505-859. 16 (1922), 185-424. 17 (1923), 525-782.

Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι

- BYRUS, "De SS. Dionysio episcopo Alexandrino, Fausto martyre, Caino, Petro, Paulo et quatuor aliis Alexandriae et forte alibi in Aegypto commentarius historicus". *Acta Sanctorum*, Oct. 2, Antwerpiae 1768, 8-130.
- TH. FÖRSTER, De doctrina et sententiis Dionysii Magni episcopi Alexandriae, Berolini 1865.—"Dionysius der Grosse von Alexandrien", *Zeit. f. Hist. Theologie* 41 (1871), 42-76.
- FR. DITTRICH, *Dionysius der Grosse von Alexandrien*, Freiburg i. Br. 1867.
- P. MORIZE, *Denys d'Alexandrie*, Paris 1881.
- G. ROCH, *Die Schrift des alexandr. Bischofs Dionysius der Grossen Ueber die Natur*, Leipzig 1882.
- T. PANAIIESCU, 'Ο βίος και ή συγγραφική δραστηριότης του άγιου Διονυσίου 'Αλεξανδρείας (ρουμ.), Bucaresti 1905.
- J. ERNST, "Die Stellung Dionysius des Grossen von Alexandrien zur Ketzertauffrage", *Zeit. für Kath. Theologie* 30 (1906), 38-56.
- N. BONWETSCH, "Der Brief des Dionysius von Alexandrien an Paulus von Samosata " *Nachrichten d. Gesellschaft d. Wiss. Göttingen*, 1909, 103-122.
- J. BUREL, *Denys d'Alexandrie*, Paris 1910.
- ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο άγιος Διονύσιος ο Μέγας, 'Αλεξάνδρεια, άνάτ. εκ του 'Εκκλ. Φάροι 1916, 1917.
- A. HECKEL, *Die Kirche von Aegypten. Ihre Anfänge, ihre Organisation und ihre Entwicklung bis zur Zeit des Nicänum*, Strassburg 1918.
- K. MÜLLER, "Kleine Beiträge zur alten Kirchengeschichte. 9. Die Grundlagen des Ketzertaufstreits und die Stellung des Dionys von Alexandrien in ihm", *Zeit. für Neutestl. Wissenschaft* 23 (1924), 235-247.—"10. Dionys von Alexandrien im Kampf mit den libyschen Sabellianern", αὐτόθι 24 (1925), 278-285.
- F. H. COLSON, "Two examples of literary and rhetorical criticism in the Fathers", *Journ. of Theol. Studies* 25 (1924), 364-377.
- P. S. MILLER, *Studies in Dionysius the Great of Alexandria*, Erlangen 1933.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ, Διονύσιος ο Μέγας επίσκοπος 'Αλεξανδρείας, 'Αλεξάνδρεια 1934, άνάτυπον εκ του 'Εκκλ. Φάροι.
- H. G. OPITZ, "Dionysius von Alexandrien und die Libyer", *Quantulacumque, Studies presented to K. Lake*, London 1937, 41-53.
- M. RICHARD, "Une scolie d'Origène indument attribuée à Denys d'Alexandrie", *Revue d'Hist. Eccles.* 33 (1937), 44-46.
- G. DEL TON, "L'episodio eucaristico di Serapione narrato de Dionigi Alessandrino", *Scuola Cattolica* 1942, 37-47.
- H. STRATHMANN, *Was soll die Offenbarung des Johannes im Neuen Testament? Dionysius von Alexandrien über die Offenbarung des Johannes*, Gütersloh 1947.
- I. R. HARDY, *Christian Egypt. Church and people, Christianity and nationalism in Patriarchate of Alexandria*, New York 1952.
- M. SORDI, "Dionigi d' Alessandria Commodiano et alcuni problemi della storia, del III secolo", *Revl. Atti della Pontif. Accad. di Archeologia* 35 (1962-63) 123-146.

- E. BOULARAND, "Denys d'Alexandrie et Arius", *Bulletin de Litt. Ecclés.* 67 (1966), 161-169.
- H. J. VOGT, "'Αθετέω im Brief des Dionys von Alexandrien über Novatus", *Studia Patrist.* 10, Texte und Unters. 1970, 195-199.
- W. BIENERT, "Neue Fragmente des Dionysius und des Petrus von Alexandrien aus Cod. Vatop. 236", *Κληρονομία* 5 (1973), 308-314.
- P. NAUTIN, "Les citations de la Prédication de Pierre dans Clément d'Alexandrie Strom. VI, 5 39-41", *Journal of Theol. Studies* 25 (1974), 98-105.

ΣΤ'. ΑΛΛΟΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Ὁ Δημήτριος, ὡν καὶ καθ' ὅλας τὰς ὑφισταμένας μαρτυρίας ὑπῆρξε σπουδαία προσωπικότης καὶ ὅπωςδήποτε ἐκείνη σημερινὸν ρόλον τόσον εἰς τὴν διοργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας τῆς ὁποίας προέστη περισσότερον ἀπὸ τέσσαρας δεκαετίας ὅσον καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκουμένης Ἐκκλησίας, σήμερον εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὰς σχέσεις του μετὰ τὸν Ὠριγένην, καὶ μάλιστα ὅχι πολὺ εὐφώνως γνωστὸς, ἀφοῦ τὰ ὀλίγα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ παρέδωσε κυρίως εἰς ἀφωσιωμένους θαυμαστῆς τοῦ Ὠριγένους, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Εὐσεβίου¹ ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ τὸ δέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Κομμόδου καὶ ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὸ δέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, δηλαδὴ ἐπεσκόπευσε κατὰ τὰ ἔτη ἀπὸ 189 μέχρι 232. Ἐνῶ κατ' ἀρχὰς ὑπῆρξε θερμὸς ὑποστηρικτὴς τοῦ Ὠριγένους, εἰς τὸν ὅποιον ἀνέθεσεν ἑνωρὶς τὴν διεύθυνσιν τῆς κατηχητικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας, βραδύτερον ἐψυχράνθη μετὰ αὐτὸν καὶ σὺν τῷ χρόνῳ κατέστη ἀμείλικτος διώκτης του. Πρῶτη αἰτία ψυχρότητος ἦτο, ὅπως ὑποθέτομεν ἡμεῖς, ἡ ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους ἰδρυθεὶς θεολογικὴ σχολὴ ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπου ἐδίδασκε πλὴν τῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίαν, δευτέρα δὲ ἡ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Καρακάλλα ἐναντίον τοῦ λαοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας (215) ἐνασχόλησις τούτου μετὰ τὸ κήρυγμα εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἐπισκόπων Ἱεροσολύμων Ἀλεξάνδρου καὶ Καισαρείας Θεοκτίστου, ἐνῶ ἦτο ἀκόμη λαϊκός. Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἦτο τότε ἀηθὲς νὰ διδάσκουν οἱ λαϊκοὶ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ψυχρότης ἐξειλίχθη εἰς ἔχθραν ὅταν οἱ ἀνωτέρω ἐπίσκοποι ἐχειροτόνησαν τὸν φίλον των διδάσκαλον εἰς πρεσβύτερον (231), παρὰ τὰ ἐπικρατοῦντα τότε ἔθιμα, ὅποτε ὁ Δημήτριος κατεδίκασε τοῦτον συνοδικῶς καὶ τὸν ἠνάγκασε νὰ ἀπομακρυνθῆ τῆς Ἀλεξανδρείας, κατέστησε δὲ τὴν θεολογικὴν του σχολὴν ἐκκλησιαστικὸν ἴδρυμα πλέον.

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς διοργανωτικῆς προστασίας του ἀνάγεται καὶ ἡ ἰδρυθεὶς τριῶν ἐπισκοπῶν εἰς τὴν ὑπαιθρον τῆς Αἰγύπτου, αἱ ὁποῖαι

ἀνέλαβον μέρος τῆς δικαιοδοσίας τῆς μοναδικῆς ἕως τότε εἰς τὴν χώραν ἐκείνην ἐπισκοπῆς Ἀλεξανδρείας.

Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁ Δημήτριος ἔγραψε τίποτε ἄλλο πλὴν γραμμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐντοπίζονται τὰ ἀποσταλέντα πρὸς τοὺς παλαιστινοὺς ἐπισκόπους καὶ τὸν Ὠριγένη ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἐπεισοδίου τῆς κηρυκτικῆς δραστηριότητος², καθὼς καὶ τὰ ἀποσταλέντα εἰς πολλὰς Ἐκκλησίας περὶ τῆς συνοδικῆς καταδίκης τοῦ Ὠριγένους³. Κατ' ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν, τὴν ὁποῖαν διετήρησεν ὁ Εὐτύχιος Ἀλεξανδρείας εἰς τὰ *Χρονικά* του⁴, ὁ Δημήτριος ἔγραψεν εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῶν κυριωτέρων μητροπόλεων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς νηστείας. Πρόκειται περὶ τῆς πρώτης μορφῆς τῶν ἑορταστικῶν ἐπιστολῶν. Ὅτι ἀντηλλάσσοντο ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐπιστολαὶ μεταξύ ἐπισκόπων Ἀλεξανδρείας καὶ Παλαιστίνης μαρτυρεῖ καὶ ἐπιστολὴ τῶν δευτέρων κατὰ τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος⁵. Ἴσως διὰ πρώτην φοράν ἐπὶ τοῦ Δημητρίου ἤρχισε τὸ ἔθιμον τῆς ἀποστολῆς τοιούτων ἐπιστολῶν, ἀλλὰ δὲν διεσώθη τίποτε ἀπολύτως ἀπὸ τὰ γραπτὰ αὐτά.

2. ΗΡΑΚΛΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Εἶναι καὶ αὐτὸς γνωστὸς κυρίως ἀπὸ μαρτυρίας ἀναφερομένης εἰς τὸν Ὠριγένη. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπαινεῖται ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον, παρ' ὅλον ὅτι εἶχεν ἐπιδείξει ἀνάρμοστον διαγωγὴν ἐναντι τοῦ διδασκάλου τοῦ Ὠριγένους, φανερῶνει τὴν μεγάλην ἀξίαν του· «ἐν τε τοῖς θείοις σπουδαῖος καὶ ἄλλως ὢν λογιώτατος ἀνὴρ καὶ φιλοσοφίας οὐκ ἄμοιρος»⁶. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν κοπτούραβικοῦ συναξαρίου⁷ ἐγεννήθη ἀπὸ ἐθνικῶς γονεῖς οἱ ὁποῖοι ἐγέναν ἔπειτα χριστιανοὶ μαζί με αὐτόν.

Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ὅταν ἔλλειψαι ἄλλου κατηχητοῦ ἀνέλαβεν ἰδιωτικῶς τὸ ἔργον τῆς κατηχήσεως ὁ δεκαεπτής τότε Ὠριγένης (202), μεταξύ τῶν ἄλλων προστρεξάντων πρὸς αὐτὸν ἦσαν ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ ἀδελφὸς του Ἡρακλῆς. Μετ' ὀλίγον χρόνον ὁ Πλούταρχος ἐμαρτύρησεν, ὁ δὲ Ἡρακλῆς, ὁ ὁποῖος ἦτο πιθανῶς ὀλίγον πρεσβύτερος τοῦ Ὠριγένους, παρηκολούθησε βραδύτερον μαθήματα φιλοσοφικὰ πλησίον τοῦ Ἀμμωνίου Σακκά ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Εἰς τὸν ἴδιον διδάσκαλον, ὡς γνωστὸν, ἐφοίτησε μετὰ ταῦτα καὶ ὁ Ὠριγένης, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀπαντῶν μετὰ πολλὰ ἔτη εἰς κατηγορίας διὰ τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας ἐπικυλεῖται τὸ παράδειγμα τοῦ Ἡρακλῆ.

«Τοῦτο δὲ πεποιήκαμεν μιμησάμενοί τε τὸν πρὸ ἡμῶν πολλοὺς

2 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 19, 17 ε.

3 ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Epist.* 33.

4 PG 111, 989.

5 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5, 25.

6 Αὐτόθι 6, 15.

7 Βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας*, σ. 84 ε.

ώφελήσαντα Πάνταινον, οὐκ ὀλίγην ἐν ἐκείνοις ἐσχηκότα παρασκευήν, καὶ τὸν νῦν ἐν τῷ πρεσβυτερίῳ καθεζόμενον Ἀλεξανδρέων Ἡρακλᾶν. ὄντινα εὗρον παρὰ τῷ διδασκάλῳ τῶν φιλοσόφων μαθημάτων. ἤδη πέντε ἔτεσιν αὐτῷ προσκαρτερήσαντα πρὶν ἢ ἐμὲ ἄρξασθαι ἀκούειν ἐκείνων τῶν λόγων· δι' ὃν καὶ πρότερον κοινῇ ἐσθῆτι χρώμενος ἀποδυσάμενος καὶ φιλόσοφον ἀναλαβῶν σχῆμα μέχρι τοῦ δεῦρο τηρεῖ, βιβλία τε Ἑλλήνων κατὰ δύναμιν οὐ παύεται φιλολογῶν»⁸.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός ὅτι καὶ μετὰ τὴν εἰσοδὸν τοῦ εἰς τὰς τάξεις τοῦ πρεσβυτερίου ἔφερεν ἀκόμη τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνν, τὸν ὁποῖον προφανῶς διετήρησε καὶ ὅταν κατέστη ἐπίσκοπος. Μετὰ τὴν διοργάνωσιν τῆς θεολογικῆς σχολῆς ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους αὐτὸς ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς κατηχήσεως, ἴσως δὲ ἐδίδυσκε καὶ εἰς τὸ προκαταρκτικὸν τμήμα ἐκείνης⁹.

Τὸ 231 ὤρισθη ὑπὸ τοῦ Δημητρίου προϊστάμενος τῆς θεολογικῆς σχολῆς, ἐκκλησιαστικῆς πλέον, καὶ μετὰ τῶν ἄλλων ἀκροατῶν τοῦ εἶχεν ἐπίσης τὸν Ἰούλιον Ἀφρικανόν, διαμείναντα ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν¹⁰. Τὸ ἐπόμενον ἔτος διεδέχθη τὸν Δημήτριον εἰς τὸν θρόνον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, εἰς τὸν ὁποῖον παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ ἐπισυμβάντος τὸ 247. Ὁ Ὠριγένης φαίνεται ὅτι ἐπεχείρησε νὰ ἐπανέλθῃ, ὅπως εἶδομεν, ἀλλ' ὁ παλαιὸς μαθητὴς τοῦ δὲν ἐπέδειξε τὴν πρέπουσαν κατανόησιν διὰ λόγους τοὺς ὁποίους δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν καλῶς· ἀντιθέτως μάλιστα κατὰ εἶδησιν τοῦ Γενναδίου Μασσαλιώτου¹¹, στηριζομένην εἰς λόγους τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας, δὲν τὸν ἐδέχθη εἰς κοινωνίαν ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πόλιν του, ἐπανελάβε συνοδικῶς τὴν καταδίκην καὶ ἐκοινοποίησε τὴν ἀπόφασιν εἰς ἄλλας Ἐκκλησίας. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπέδιδε τὰ τροφεῖα πρὸς τὸν διδάσκαλον. Ὁ Εὐσέβιος δὲν ἠθέλησε νὰ ἐντάξῃ εἰς τὴν ἱστορίαν του τὴν εἶδησιν αὐτήν, προφανῶς διότι δὲν ἠθέλε νὰ ἀμαυρώσῃ τὴν μνήμην τοῦ Ἡρακλᾶ τὸν ὁποῖον ἐξετίμα, ἐκτὸς ἂν δὲν ἐγνώριζε τὸ ἐπεισόδιον, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανον. Ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας του ἔλαβεν ὀριστικὴν διαμόρφωσιν τὸ μητροπολιτικὸν σύστημα τῆς Αἰγύπτου κατόπιν τῆς προσθήκης εἴκοσι νέων ἐπισκοπῶν.

Περὶ συγγραμμάτων αὐτοῦ δὲν γνωρίζομεν, ἀλλ' ἀκούομεν περὶ ἐπιστολῆς ἐγκυκλίου διὰ τῆς ὁποίας καθώριζε τὸν τρόπον ὑποδοχῆς τῶν αἰρετικῶν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, κατόπιν δημοσίας ἀποκηρύξεως τῶν αἰρετικῶν δοξασίων, χωρὶς ἀναβάπτισιν· ἀλλ' ἐπρόκειτο μόνον περὶ

8 ΕὐΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 19, 13.

9 Αὐτόθι 6, 15.

10 Αὐτόθι 6, 31, 2.

11 *De viris illustr.* 33. Βλ. ἐπίσης διάταγμα ἸΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ, PG 86, 969 καὶ ΦΩΠΟΥ, *Συναγωγαὶ καὶ Ἀποδείξεις* 9.

ἐκείνων οἱ ὅποιοι εἶχον βαπτισθῆ ἐντὸς τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἔπειτα προσεχώρησαν εἰς τὴν αἵρεσιν. Ὁ διάδοχός του εἰς τὸν θρόνον Διονύσιος ἐπικαλεῖται τὴν ἐπιστολὴν ταύτην¹².

3. ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ

Τοῦ δίδομεν τὸ ἐπίθετον τοῦτο συμβατικῶς, διότι εἰσέρχεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γραμματείας κατὰ πρῶτον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ· κατήγετο ὁμως, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν Νικομήδειαν, ὅπου παρουσιάζεται εἰς ἐν μεταγενέστερον στάδιον τοῦ βίου του νὰ διαθέτῃ οἶκον καὶ νὰ φιλοξενῇ τὸν Ὠριγένην, ἀπὸ τὰς μετὰ τοῦ ὁποίου σχέσεις εἶναι κυρίως γνωστός.

Ἀπὸ λόγους τοῦ Ὠριγένους οἱ ὅποιοι ἀπηθύνθησαν πρὸς αὐτὸν εἰς μίαν δεινὴν περιπέτειαν κατὰ τὴν ὁποίαν ἤρε τὸν σταυρὸν τοῦ Ἰησοῦ, εἶχε τιμηθῆ καὶ δοξασθῆ ἄλλοτε ἀπὸ πολυαριθμοὺς πόλεις, κατὰ δὲ τὸν Ἐπιφάνιον ἦτο «διαφανῆς ἐν αὐλαῖς βασιλικαῖς»¹³. Εἶναι φανερόν ὅτι εἶχε καταλάβει ἐπίσημα ἀξιώματα εἰς τὴν νεότητά του καὶ εὐρέθη εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν πιθανῶς διὰ λόγους ὑπηρεσιακοῦς ἢ ἐμπορικοῦς. Ἦτο ἐξ ἄλλου βυθύπλοτος καὶ ἦτο νυμφευμένος μὲ τὴν Τατιανὴν Μαρκέλλαν.

Ἦτο ἀρχικῶς γνωστικός, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν ἂν εὐρέθη εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Γνωστικισμοῦ, καὶ συγκεκριμένως κατὰ μὲν τὸν Εὐσέβιον τῶν Βαλεντινιστῶν¹⁴ κατὰ δὲ τὸν Ἰερώνυμον τῶν Μαρκιωνιστῶν¹⁵, ἀπὸ οἰκογενειακὴν παράδοσιν ἢ ἀπὸ προσωπικὴν πεποίθησιν. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἐγκατέλειπε τὰς καλαιᾶς δοξασίας του, μόλις συνήνητησε τὸν Ὠριγένην καὶ ἐμαθήτευσε πλησίον του περὶ τὸ 215, ἐγκαταλείπων ἀξιώματα καὶ οἰκονομικὰς ἐπιχειρήσεις. Κατέστη ἔκτοτε ὁ ἐργοδιώκτης τοῦ διδασκάλου, ὁ ὁποῖος δὲν τὸν ἄφηνε νὰ ἤσυχάσῃ ἡμέραν καὶ νύκτα, καὶ ταυτοχρόνως ὁ ἐκδότης τῶν συγγραμμάτων του, τὸν ἠκολούθησε δὲ κατὰ τὴν μετακίνησίν του εἰς τὴν Καισάρειαν. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς του ὁ διδάσκαλος δυνατὸν μὲν νὰ παρεπονείτο διὰ τὴν πίεσιν τὴν ὁποίαν ἤσκει ἐπ' αὐτοῦ ὁ μαθητὴς καὶ φίλος του, ἀλλὰ τὸν ὑπερηγάπα καὶ τοῦ ἀφιέρωσε πολλὰ ἔργα. Ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ *Προτρεπτικὸς εἰς μαρτύριον*, τὸν ὁποῖον τοῦ ἀπέστειλε ἐνῆ εὐρίσκετο ὡς ὁμολογητὴς εἰς τὴν φυλακὴν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Μαξιμίνου (235-238) μαζί μὲ τὸν πρεσβύτερον Πρωτόκτητον. Ὁ ἴδιος τότε ἦτο διάκονος. Τὸ 240 εὐρίσκετο εἰς τὴν Νικομήδειαν ὅπου ἐφιλοξένησε τὸν Ὠριγένην¹⁶ καὶ πιθανὸν νὰ ἀπέθανεν ἐκεῖ ὀλίγα ἔτη πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνον.

ΕΥΣΕΒΙΟΝ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,7,4.

Εἰς Μαρτύριον 36. *Παράσιον* 64, 3.

Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 18, 1. *De viris illustr.* 56.

ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ἀφρικανόν* 16.

Ὅτι ἔγραψεν ἐπιστολάς, συνάγεται ἀπὸ μαρτυρίας τοῦ Ὀριγένους καὶ τοῦ Ἱερωνύμου, οἱ ὅποιοι διατηροῦν μικρὰ τεμάχια δύο ἀπὸ αὐτάς, ἀπευθυνομένων πρὸς τὸν Ὀριγένη. Τὸ τεμάχιον τῆς πρώτης δεικνύει ὅτι δι' αὐτῆς ἐτέθη τὸ θέμα τοῦ *Περὶ εὐχῆς* ἔργου τοῦ διδασκάλου¹⁷. «Κείσθω δὲ ἐν τοῖς παροῦσιν αὐταῖς λέξεσιν ὑπερδιὰ τῶν πρὸς με γραμμάτων ἑταξας, οὕτως ἔχοντα. Πρῶτον, εἰ προγνώστης ἐστὶν ὁ Θεὸς τῶν μελλόντων, καὶ δεῖ αὐτὰ γίνεσθαι, ματαία ἢ προσευχή· δεύτερον, εἰ πάντα κατὰ βούλησιν Θεοῦ γίνεται, καὶ ἀραρότα αὐτοῦ τὰ βουλεύματα καὶ οὐδὲν τραπήναι ὧν βούλεται δύναται, ματαία ἢ προσευχή». Τὸ δεύτερον τεμάχιον προέρχεται ἀπὸ ἐπιστολὴν σταλεῖσαν ἀπὸ τὰς Ἀθήνας εἰς τὸν Ἰδιον πάλιν καὶ τοῦ ἀναφέρει πῶς, ὅταν ὁ διδάσκαλος ἐπεσκεπτετο τὸν Ἰδιον εἰς τὴν οἰκίαν του, δὲν ἔτρωγε τὸ γεῦμα χωρὶς ἀνάγνωσιν καὶ πῶς νύκτα καὶ ἡμέραν εἶχε κάμει τὴν μελέτην προσευχῆν καὶ τὴν προσευχὴν μελέτην¹⁸.

Εἶναι εὐλόγον ὅτι θὴ ἔγραψε καὶ ἄλλας ἐπιστολάς, ἀλλὰ περὶ συγγραμμάτων του δὲν γίνεται πουθενὰ ρητὸς λόγος. Ὁ *Λόγος πρὸς Ἑλλήνας* ὅμως, ὁ ὅποιος ἑλληνιστὶ διατηρεῖται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου, εἰς τὴν συριακὴν μετάφρασιν φέρεται γραμμένος ὑπὸ «γερουσιαστοῦ Ἀμβροσίου», ὁ ὅποιος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν συγγραφεὺς, ὅπως πρῶτος ὑπέθεσεν ὁ Cureton¹⁹.

4. ΤΡΥΦΩΝ

Μαθητῆς καὶ αὐτὸς τοῦ Ὀριγένους, ἀγνοεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον, ἀλλὰ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον²⁰, ὁ ὅποιος γνωρίζει πλὴν πολλῶν ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν διδύσκαλον, πολλὰς πραγματείας, multa opuscula, ἰδιαιτέρως τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *De vacca in Deuteronomio et dichotomematibus*. Φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ δύο πραγματειῶν, αἱ ὅποιαι παρουσιάσθησαν ἀπὸ ἐσφαλμένην διατύπωσιν ὡς μία· μιᾶς περὶ τῆς θυσίας τῆς πυρρᾶς δαμάλεως διὰ τὴν ὁποῖαν πάντως λόγος γίνεται ὄχι εἰς τὸ Δευτερονόμιον ἀλλ' εἰς τοὺς Ἀριθμοὺς (κ. 19), καὶ μιᾶς περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ.

5. ΑΜΜΩΝΙΟΣ

Οἱ πρῶτοι ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ Ἀμμωνίου Πορφύριος καὶ Εὐσέβιος ἐμφανίζουσαν σοβαρὰν διαφωνίαν μεταξὺ των, τὴν ὁποῖαν μετέφεραν εἰς τὴν Δύσιν ὁ Ἱερώνυμος²¹. Βεβαίως ἡ διαφωνία εἶναι ἀβάσιμος, διότι οὗτοι ὁμιλοῦν περὶ δύο διαφόρων προσώπων. Ὁ Πορφύριος λέγει ὅτι

17 *Περὶ εὐχῆς* 5.

18 ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Epist.* 43, 1.

19 *Spicilegium syriacum*, 1855, 38-42.

20 *De viris illustr.* 57.

21 *De viris illustr.* 55.

ὁ φιλόσοφος Ἀμμώνιος, τοῦ ὁποῦ μαθήματα παρηκολούθησεν ὁ Ὀριγένης, ἐγεννήθη εἰς χριστιανικὴν οἰκογένειαν καὶ ἀνετράφη χριστιανικῶς, ἀλλὰ βραδύτερον μετεστράφη εἰς τὸν Ἐθνισμόν. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἀμμωνίου Σακκά. Ὁ δὲ Εὐσέβιος ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἀμμώνιος ἔμεινε χριστιανὸς μέχρι τοῦ θανάτου του. Πράγματι ἔμεινε, ἀλλ' ἦτο ἄλλο πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ὁ Εὐσέβιος συγχέει μὲ τὸν διδάσκαλον τοῦ Ὀριγένους, ἐνῶ πιθανῶς ἦτο μαθητὴς αὐτοῦ.

Φυσικά δὲν εἶναι ὁ Ἀμμώνιος, ὁ ὁποῖος ἔμαρτύρησεν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, διότι αὐτὸν ὁ Εὐσέβιος δὲν θὰ συνέχεε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Ὁ Φώτιος, ἀντλῶν ἀπὸ παλαιότερας πηγᾶς²², διηγεῖται ὅτι ὁ Ὀριγένης, φεύγων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν μετὰ τὴν ἀνανέωσιν τῆς καταδίκης του ἀπὸ τὸν μαθητὴν του Ἡρακλῶν, μετέβη εἰς τὴν Θμοῦιν, ὅπου ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἐκεῖ ἐπίσκοπον Ἀμμώνιον, προφανῶς μαθητὴν του. Ὁ Ἡρακλῆς θυμωθεὶς τὸν ἐκῆρυξεν ἔκπτωτον, ἀλλὰ τῇ ἀπαιτήσει τοῦ ποιμνίου του τὸν ἀποκατέστησε πάλιν. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται περὶ τοῦ ἀνδρός τούτου, ἂν καὶ τὸ ὄνομα ἦτο συχνὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον.

Συγγράμματα τοῦ Ἀμμωνίου τούτου ἦσαν, ὅπως φαίνεται, πολλά, ἀλλ' ὁ Εὐσέβιος ὀνομαστικῶς ἀναφέρει μόνον ἓν. «Οἱ τάνδρος εἰς ἔτι νῦν μαρτυροῦσι πόνοι, δι' ὧν κατέλιπε συγγραμμάτων παρά τοῖς πλείστοις εὐδοκιμοῦντος, ὥσπερ οὖν καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Περὶ τῆς Μωυσεῖως καὶ Ἰησοῦ συμφωνίας* καὶ ὅσοι ἄλλοι παρά τοῖς φιλοκάλοις εὕρηται»²³. Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης²⁴ τὸν κατατάσσει μετὰ τῶν ἀρχαίων καὶ πρώτων ἐξηγητῶν, σημειῶνων ὅτι εἰδικῶς τὴν ἑξαήμερον ἀνήγεν εἰς Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ πιθανῶς ἔχων ὑπ' ὄνιν τὸ ἀνωτέρω ἔργον. Πάντως τὰ σωζόμενα τεμάχια ὑπὸ τὸ ὄνομα πρεσβυτέρου Ἀμμωνίου εἰς Σειράς, 135 τὸν ἀριθμὸν, δὲν φαίνονται ἰδικά του, διότι εἶναι γενικῶς πρακτικῆς κατευθύνσεως καὶ ξένα πρὸς τὴν ὀριγένειον ἐρμηνευτικὴν μέθοδον. Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶχε κατὰ νοῦν τοὺς Γνωστικὸς ἢ τουλάχιστον τοὺς ὑποτιμῶντας τὸν σύνδεσμον τῶν δύο διαθηκῶν κατὰ τὴν προφανῶς τυπολογικὴν διαπραγματεύσιν τοῦ θέματος.

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν *Πρὸς Καρπιανόν* μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Εὐσέβιος προλογίζει τοὺς *Κανόνας ἀντιστοιχίας* του λέγεται ὅτι ὁ Ἀμμώνιος Ἀλεξανδρεὺς ἔφησεν εἰς ἡμᾶς τὸ Διατεσσάρων εὐαγγέλιον, τίτλος τὸν ὁποῖον γνωρίζομεν ἤδη ἀπὸ τὸν Ἰατιανόν. Δὲν εἶναι ἀνεπίτρεπτον νὰ ταυτίσωμεν τοῦτον μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ ἀνωτέρω ἔργου, ὅπως πράττει ὁ Ἱερώνυμος, ὅποτε οὗτος πρέπει νὰ προήρχετο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ὅτι, ἀφοῦ ἐσπούδασεν ὑπὸ τὸν Ὀριγένη, βραδύτερον

22 *Συναγωγαὶ καὶ ἀπεδ-
ξεις* 9.

23 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 19, 10.

24 *Εἰς Ἑξαήμερον* 1, 1.

κατέστη ἐπίσκοπος Θμούεως, ἀλλ' ὁ Εὐσέβιος ἠγνόει τὰ περιστατικὰ ταῦτα. Τὸ ἔργον τοῦ τοῦτο δὲν συνέθετεν ἐνιαίαν διήγησιν ἀπὸ τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια, ὅπως τὸ τοῦ Τατιανοῦ, ἀλλὰ παρελλήλιζε ταῦτα, θέτων ὡς βάσιν τὸν Ματθαῖον καὶ τοποθετῶν τὰ παράλληλα χωρία εἰς παραπλεύρους στήλας. Δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι τὰ μὴ ἔχοντα ἀντίστοιχα κείμενα εἰς ἄλλο εὐαγγέλια ἀπέρριπτεν. Ἦτο ἄρμονία τῶν εὐαγγελίων ὑπὸ τὴν νεωτέραν ἐννοίαν τῆς λέξεως καὶ ὁ Εὐσέβιος ἐπισημειώθη αὐτοῦ εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν *Κανόνων* του, οἱ ὅποιοι καὶ τὸ ἐξετόπισαν σὺν τῷ χρόνῳ.

Εἶναι πολὺ τολμηρὰ ἢ δι' ἐπανειλημμένων διορθώσεων τοῦ κειμένου ἐνὸς συριακοῦ ἀποσπάσματος περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ μοναχικοῦ βίου, γενομένων ὑπὸ τοῦ Ο. Βραuhn²⁵, ἀπόδοσις μιᾶς ἐπιστολῆς πρὸς Σεραπίωνα εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν συγγραφέα. Εἰς τὸ κείμενον φέρεται: «ἰδίως δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τοῦτο ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἐπιστολὴν τὴν ὁποίαν ὁ Μάγνα ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἔγραψε πρὸς τὸν Σεραπίωνα. Αὐτὸς ὁμοίως ὁ Μάγνα ἦτο ὁ πρῶτος συντάξας καὶ καταγράψας τὸ χρονικὸν (κρνικον) εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπίσης ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας μνημονεύει τοῦτο εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν κανόνων...ὡς καὶ εἰς τὰ ἄλλα συγγράμματα του». Ἄν ἀντὶ Μάγνα λάβωμεν Ἀμμώνιος καὶ ἀντὶ χρονικὸν (κρνικον) λάβωμεν κανόνας ἢ κανονικόν, ἔχομεν τὸν συγγραφέα ἡμῶν, ζῶντα μάλιστα πρὸς τὸ τέλος τοῦ γ' αἰῶνος· ἀλλὰ τὰ ὄλματα αὐτὰ δὲν συνιστοῦν ὁμαλὴν ἀποδεικτικὴν διαδικασίαν.

6. ΠΙΕΡΙΟΣ

Ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ περὶ ἐνὸς πρεσβυτέρου Πιερίου ὁ ὅποιος ὑπηρετήσεν ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον Θεωνᾶν (281-300) καὶ ἐπαινεῖ τὴν μόρφωσιν καὶ ἰκανότητά του. Δὲν σημειώνει ὅτι ἦτο προϊστάμενος τῆς θεολογικῆς σχολῆς, ἀλλ' ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιον ὁμιλεῖ φαίνεται ὡς ἐὰν διακρίνη δύο δραστηριότητάς του, τὴν διδακτικὴν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ τὴν κηρυκτικὴν εἰς τὸν ναόν. «Ἀλλ' ὁ μὲν ἄκρως ἀκτῆμονι βίῳ καὶ μαθήμασι φιλοσόφοις δεδοκίμαστο, ταῖς περὶ τὰ θεῖα θεωρίαις καὶ ἐξηγήσεσι, καὶ ταῖς ἐπὶ κοινοῦ τῆς Ἐκκλησίας διαλέξεσιν ὑπερφυῶς ἐξησκημένος»²⁶. Ἐξ ἄλλου οὗτος ὡς προϊστάμενον τῆς σχολῆς κατὰ τὸν ὀριζόμενον ἐδῶ χρόνον ἀκμῆς τοῦ Πιερίου τοῦτου παρουσιάζει τὸν Ἀχιλλᾶν. Ὁ Φίλιππος Σιδήτης ὁμοίως τὸν θέλει προϊστάμενον τῆς σχολῆς, ὅπως καὶ ὁ Φώτιος.

Πέραν αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ὑφίστανται εἰς τὰς πηγὰς καὶ ἄλλαι. Πρῶτον, ὁ Ἰερώνυμος λέγει ὅτι μετὰ τὸν μέγαν διωγμὸν ὁ Πιέριος διήγαγεν

25 *De sancta Nicaena Synodo*, Münster i. W. 1898, 41.

26 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 32, 27.

ὄλον τὸν ὑπόλοιπον βίον του εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἡ φρασεολογία του παρουσιάζει μᾶλλον μακρὸν τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο. «Post persecutionem omne vitae suae tempus Romae fuisse versatum»²⁷. Ἀντιθέτως ἄλλαι πηγαί, ὅπως τὸ ἐν ἀπὸ τὰ δύο ἀποσπάσματα τοῦ Σιδήτου²⁸, ὁ Ἐπιφάνιος καὶ ὁ Φώτιος²⁹, οἱ ὅποιοι ἀντλοῦν ἀπὸ ἄγνωστον ἄλλως ποίημα ἐνὸς ἀγνώστου ἄλλως ἐπίσης δικηγόρου, τοῦ Θεοδώρου, βεβαιώνουν ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ναὸς ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰσιδώρου ὡς μαρτύρων. Διὰ τοῦτο ὁ Φώτιος ἐπιλέγει ὅτι «καὶ οἱ μὲν αὐτὸν καὶ μαρτυρίῳ τὸν βίον τελειῶσαι, οἱ δὲ μετὰ τὸν διωγμὸν τὸν ὑπόλοιπον τοῦ ζῆν χρόνον ἐν Ρώμῃ γεγονέναι»³⁰. Δεύτερον, ὁ Σιδήτης τὸν θεωρεῖ διάδοχον τοῦ Διονυσίου εἰς τὴν σχολὴν τὸ 248 καὶ προκάτοχον τοῦ Θεογνώστου, ἐνῶ ἡ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου τοποθέτησις εἰς τὴν περίοδον 281-300 δὲν ἐπιτρέπει τόσον πρώϊμον διδασκαλικὴν δραστηριότητα. Εὐρίσκεται βεβαίως καὶ ἐδῶ ἡ πάντοτε εὐκόλος λύσις τῆς ἀπορρίψεως τῆς μαρτυρίας τοῦ Σιδήτου, ἀλλ' αὐτὴ δὲν λύει τὸ πρόβλημα.

Πρέπει κυρίως νὰ λυθῇ ἡ διαφωνία περὶ τοῦ τρόπου τοῦ θανάτου του. Ὁ Ἱερώνυμος, ζήσας ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Ρώμην, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σφάλῃ βεβαιώνων ὅτι ὁ Πιέριος διήλθε τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου του εἰς αὐτὴν τὴν πόλιν, πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν. Ἀλλ' ἐπίσης καὶ οἱ Ἀλεξανδρεῖς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σφάλωνται φρονούντες ὅτι ὁ διάσημος εἰς τὴν πόλιν των διδάσκαλος ἐμαρτύρησε, διὸ καὶ τοῦ ἀφιέρωσαν ναόν. Παρατηρήθη ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ τοῦ ἀφιερῶθῃ ναὸς ἀκόμη καὶ ἂν ἀπλῶς εἶχε βυσανισθῇ, χωρὶς νὰ μαρτυρήσῃ, ὅπως συνέβη ἐπὶ παραδείγματι μὲ τὸν Διονύσιον καὶ τὸν Θεωνῶν³¹. ἀλλ' αὐτοὶ ἦσαν πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Πιέριος δὲν ἦτο.

Ὁ δισταγμὸς τοῦ Εὐσεβίου νὰ μὴ τὸν χαρακτηρίσῃ ὡς διδάσκαλον τῆς σχολῆς, ἐνῶ σημειώνει ὅτι εἶχε διδασκαλικὴν δραστηριότητα ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν τὸν ἐτοποθέτει προϋστάμενος τῆς σχολῆς ἦτο ἄλλος. Προφανῶς ὁ ἱστορικὸς ἐγνώριζεν ἓνα περίπου σύγχρονόν του πρεσβύτερον Πιέριον, μορφωμένον ἀλλ' ὄχι διδάσκαλον, εἶχε δὲ ἀκουστά ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς διδάσκαλος καὶ διακεκριμένος συγγραφεὺς Πιέριος. Ἴσως συνεδύασε τὰς πληροφορίας περὶ τῶν δύο ἀνδρῶν εἰς ἓν πρόσωπον.

Πάντως κατὰ τὸν μέγαν διωγμὸν ἔζη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν κάποιος Πιέριος, κατέχων διακεκριμένην θέσιν, περίπου θέσιν τοποτηρητοῦ τῆς ἐπισκοπῆς κατὰ τὸν χρόνον φυλακίσεως ἢ ἀπουσίας τοῦ ἐπισκόπου Πέτρου. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἀπολογίας Φιλέου, ἐπισκόπου Θμουέως, ὁ διοικητὴς Κουλκιανὸς πιέζων τοῦτον νὰ ἀρνηθῇ τὴν χριστιανικὴν

27 *De viris illustr.* 76.

28 *Texte u. Untersuch.* 5, 2, 1888, σ. 170 ἔ.

29 *Πανάριον* 69, 2. *Μεγίστου βιβλος* 118.

30 *Μεγίστου βιβλος* 119.

31 O. BARDENHEWER, *Geschichte* 2, 235, σημ. 2.

πίστιν, δηλώνει, «πολλοὺς ἐφόνευσας μὴ θυσιάσας, ὁ Πιέριος πολλοὺς ἔσωσεν ὑποταχθεῖς». Εἶναι δυνατόν ὁ ἀνακριτῆς νὰ ἐπικαλεῖται ἐδῶ ψευδῆ περιστατικά, μίαν ἀνύπαρκτον ἄρνησιν, διὰ νὰ κλονίσῃ τὸν βασανιζόμενον Φιλέαν. Ἐὰν ὁμοίως πράγματι ὁ Πιέριος εἶχεν ἀποστατήσῃ τότε, ἢ ἔστω εἶχεν ἀπλῶς κατηγορηθῆ ὅτι εἶχεν ἀποστατήσῃ, εἶναι πολὺ εὐλογον ὅτι μετηνάστευσεν εἰς τὴν Ρώμην, διὰ νὰ διέλθῃ ἐκεῖ ἐν μετανοίᾳ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου του, μακρὰν ἀπὸ τὸν τόπον ὁ ὁποῖος τοῦ ἐνεθύμιζε μίαν ἀδυναμίαν του ἢ μίαν συκοφαντίαν εἰς βάρος του. Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ δεύτερος Πιέριος, ὁ τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Ἱερωνύμου, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον μάρτυς δὲν ὑπῆρξεν, ἀλλὰ κατὰ τὰ φαινόμενα ἀπηνῆθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν περὶ τὸ 304.

Ὁ Πιέριος τοῦ Σιδήτου, τοῦ ἀμφισβητήτως καλύτερον ἐνημερωμένου ἐν προκειμένῳ, εἶναι διδάσκαλος καὶ μάρτυς. Ὑπῆρξε προϊστάμενος τῆς θεολογικῆς σχολῆς ἀπὸ τοῦ 248 καὶ ἐξῆς. Ὁ ἴδιος ὁ Διονύσιος ἀναφέρει ἓνα Ἰσίδωρον μάρτυρα ἐπὶ Δεκίου³², ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο ὁ φερόμενος ἀδελφὸς τοῦ Πιερίου, δυνατόν δὲ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πιέριος νὰ ἀνεδείχθη τότε εἰς ὁμολογητὴν ἢ καὶ νὰ ἐμαρτύρησε βραδύτερον ἐπὶ Βαλεριανοῦ.

Τὴν μεγάλην φήμην καὶ προσφορὰν του φανερώνει ἡ ὀνομασία «νέος Ὁριγένης», ἡ ὁποία τοῦ εἶχεν ἀποδοθῆ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φωτίου³³. Ἡ ὀνομασία αὕτη ἀπαιτεῖ κάτι πολὺ περισσότερον ἀπὸ ἀποδοτικὴν διδασκαλίαν, ἀπαιτεῖ ἀξιόλογον συγγραφικὴν παραγωγὴν, καὶ αἱ πηγαὶ παρὰ τὴν πενιχρότητα τῶν δὲν παραλείπουν νὰ τὸ τονίσουν. Ὁ Σιδήτης ὁμιλεῖ περὶ σπουδασμάτων καὶ ὁ Ἱερώνυμος περὶ tractatus, ὁ δὲ Φώτιος εἶχεν εἰς χεῖράς του «βιβλίον», ἦτοι συλλογὴν ἀπὸ δώδεκα λόγους, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἦσαν γραμμένοι εἰς ὄψος λαμπρόν. Δύο ἀπὸ τοὺς λόγους ἀναφέρονται ὀνομαστί, ἀλλ' ἐχάθησαν καὶ αὐτοί, ὅπως οἱ ὑπόλοιποι.

Οὗτοι εἶναι οἱ ἐξῆς. *Εἰς τὸ Κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον*. Ἐτόνιζεν εἰς τοῦτο μεταξὺ ἄλλων ὅτι ἡ τιμὴ ἢ ἀτίμωσις τῆς εἰκόνης ἀποτελεῖ τιμὴν ἢ ἀτίμωσιν τοῦ πρωτοτύπου καὶ προϋπέθετε τὴν προϋπαρξιν τῆς ψυχῆς. Μνημονεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ Σιδήτου. *Εἰς τὸ Πάσχα καὶ τὸν Ὁσηέ*. Τὸ ἴδιον μελέτημα μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου μὲν ὡς μακρὸν κήρυγμα ἐκφωνηθὲν κατὰ τὴν ἀγρυπνίαν τοῦ Πάσχα³⁴, ὑπὸ τοῦ Σιδήτου δὲ ὡς ὁμιλία «Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ὁσηέ». Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον περισσότεροι λόγοι εἰς τὸ Πάσχα, διότι ὁ Σιδήτης ἀναφέρει δις χωρίον ἀπαντώμενον «ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τῶν εἰς τὸ Πάσχα», κατὰ τὸ ὅποιον ὁ Παῦλος εἶχε σύζυγον. Ὁ Ἱερώνυμος ὁμοίως διατηρεῖ τὴν μοναδικὴν αὐτολεξεὶ σωζομένην φράσιν τοῦ Πιερίου· «ταῦτα

32 Παρ' ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 41, 19 ε.

33 Μυριόβιβλος 119.

34 *De viris illustr.* 76. *Comment. in Hoseam*, πρόλ.

λέγων ὁ Παῦλος ἀντικρὺς ἀγαμίαν κηρύσσει»³⁵.

Ὁ Φίλιππος Σιδήτης δίδει καὶ ἄλλους δύο τίτλους. *Περὶ τῆς Θεοτόκου*. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν οὗτος παραθέτη τὸν ἀκριβῆ τίτλον ἢ ἀπλῶς ἀποδίδη τὸν τίτλον μὲ ἰδικάς του λέξεις, τὸ δεύτερον δὲ εἶναι πιθανώτερον λόγῳ τῆς ἀμφιβολίας περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου τούτου εἰς τὸν τίτλον συγγράμματος κατὰ τὸν γ' αἰῶνα. *Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Παμφίλου*. Ὁ Πάμφιλος ἦτο μαθητὴς τοῦ Πιερίου καὶ θὰ ἦτο εὐλογον νὰ γράψῃ ἐγκώμιον διὰ τὸν διδάσκαλον, ἐνῶ τὸ ἀντίθετον δύναται νὰ θεωρηθῇ παράδοξον. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν ἐγράφη τοιοῦτο κείμενον, θὰ ἔφερον ἡμᾶς πάλιν εἰς τὸ ἔτος 309, ὅτε ὁ Πάμφιλος ἐμαρτύρησε καὶ θὰ ἀνετρέπετο ἡ ὑπόθεσις ἡμῶν περὶ τοῦ χρόνου ἀκμῆς τοῦ Πιερίου. Ὁ E. Schwartz μὲ τὴν διόρθωσιν ἑνός σίγμα εἰς νϛ (αὐτὸν ἀντὶ αὐτοῦ) ἔδωκε νόημα εἰς τὸ ἄλλως ἀσαφές χωρίον καὶ τὸ νόημα εἶναι ὅτι ὁ Σιδήτης λέγει ὅτι ὁ Εὐσέβιος εἰς τὸν ἰδικόν του *Βίον τοῦ ἁγίου Παμφίλου* βεβαιώνει ὅτι ὁ Πιέριος ὠφέλησε πολὺ τὸν Πάμφιλον εἰς τὴν μελέτην τῆς θείας Γραφῆς. «Ἐν δὲ τῷ λόγῳ τῷ εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Παμφίλου αὐτὸν ὁ Πιέριος πλεῖστα ὠφέλησεν ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ».

Ὁ Ἱερώνυμος³⁶ ὁμιλεῖ περὶ ἀντιγράφων τοῦ Πιερίου, *exemplaria Pierii*, προφανῶς χειρογράφων τοῦ κειμένου τῆς Γραφῆς, τὰ ὅποια εἶχε καταρτίσει ὁ Πιέριος μὲ κριτικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ εἶχεν ἴσως μεταφέρει ὁ μαθητὴς του Πάμφιλος εἰς τὴν Καισάρειαν, ὅπου θὰ τὰ εἶδεν ὁ Ἱερώνυμος.

Κατὰ τὸν Φώτιον ὁ Πιέριος ἦτο ὀρθόδοξος εἰς τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Υἱοῦ καὶ Πατρὸς, ἀλλ' ἔθεώρει τὸ Πνεῦμα κατώτερον ἀμφοτέρων τούτων.

7. ΘΕΟΓΝΩΣΤΟΣ

Εἶναι ἀξιοπερίεργον ὅτι, ἐνῶ οἱ δύο γραμματολόγοι Εὐσέβιος καὶ Ἱερώνυμος δὲν ἀναφέρουν τὸν Θεόγνωστον, ὁ σύγχρονος αὐτῶν Ἀθανάσιος ὄχι ἀπλῶς τὸν ἀναφέρει, ἀλλὰ καὶ δίδει μερικὴς πληροφορίας περὶ αὐτοῦ. Τὸν χαρακτηρίζει θαυμάσιον καὶ σπουδαῖον ἄνδρα καὶ μνημονεύει τὸ σύγγραμμά του *Υποτιπώσεις*³⁷, τὸ ὅποιον περιγράφει ὁ Φώτιος³⁸. Κατὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Φιλίππου Σιδήτου διηύθυνε τὴν σχολὴν Ἀλεξανδρείας μετὰ τὸν Πιέριον ἦτοι κατὰ τὴν ἐπισκοπεῖαν Διονυσίου καὶ Μαξίμου. Δεχόμεθα ὡς ἀκριβῆ τὴν μαρτυρίαν ταύτην.

Τὸ ἔργον, περιλαμβάνον εἰς ἑπτὰ βιβλία ἔκθεσιν περὶ τοῦ Πατρὸς Δη-

μιουργοῦ (1), τοῦ Υἱοῦ (2), τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (3), ἀγγέλων καὶ δαιμόνων (4), ἐνανθρωπήσεως (5 καὶ 6), δημιουργίας (7), ἦτο περίπου ἐγγεγραμμένο δογματικῆς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ὠριγένους *Περὶ ἀρχῶν*. Διὰ τοῦτο εἰς ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ F. Diekamp³⁹ καλεῖται «Δογμάτων ὑποτύπωσις», σχεδίασμα περὶ τῶν δογμάτων. Ὁ Φώτιος, ἂν καὶ ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως τὸ ἐπαινεῖ διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ κομψότητα τοῦ ὕφους, ἀπὸ δογματικῆς ἀπόψεως τὸ εὔρισκεν ἀξιοκατάκριτον, ἰδίως εἰς τὰ προβλήματα τῆς τριαδολογίας καὶ ἀγγελολογίας. Εἰς τὸ ἀπόσπασμα ἐπίσης τοῦ Diekamp ἀπαντᾶται σημεῖωσις τοῦ συλλογέως κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Θεόγνωστος «ἐν ἄλλοις πολλοῖς βλασφημίας λέγει περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὡσαύτως καὶ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Τὸ ἀπόσπασμα ὁμιλεῖ περὶ ὁμοιότητος κατὰ τὴν οὐσίαν μετὰ τοῦ Πατρὸς, αὐτὴν δὲ τὴν μεσάζουσαν γραμμὴν μεταξὺ ὑποτακτικότητος καὶ ὁμοουσιότητος φαίνεται νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὅταν εὕρισκῃ παράλληλον διδασκαλίαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Εὐνομίου⁴⁰.

Εἶναι δυσεξηγήτητον, πῶς κατόπιν τούτων ὁ Ἀθανάσιος ὄχι ἀπλῶς εὔρισκεν ὀρθόδοξον τὴν πίστιν του καὶ σύμφωνον πρὸς τὴν μετέπειτα διατύπωσιν τῆς Νικαίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπεκαλεῖτο πρὸς κατοχύρωσιν τῶν ἰδικῶν του ἀπόψεων. Εἰς παρατιθέμενον ὑπ' αὐτοῦ χωρίον κατοχυρώνεται σαφῶς ἡ ὁμοουσιότης.

«Οὐκ ἐξωθέν τις ἐστὶν ἐφευρεθεῖσα ἢ τοῦ Υἱοῦ οὐσία οὐδὲ ἐκ μὴ ὄντων ἐπεισῆχθη, ἀλλὰ ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας ἔφυ ὡς τοῦ φωτὸς τὸ ἀπαύγασμα, ὡς ὕδατος ἀτμὶς. Οὔτε γὰρ τὸ ἀπαύγασμα οὔτε ἡ ἀτμὶς αὐτὸ τὸ ὕδωρ ἐστὶν ἢ αὐτὸς ὁ ἥλιος οὔτε ἀλλότριον καὶ οὔτε ἡ τοῦ Υἱοῦ οὐσία αὐτὸς ἐστὶν ὁ Πατὴρ οὔτε ἀλλότριος, ἀλλ' ἀπόρροια τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας, οὐ μερισμὸν ὑπομεινάσης τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας. Ὡς γὰρ μένων ὁ ἥλιος ὁ αὐτὸς οὐ μειοῦται ταῖς ἐκχεομέναις ὑπ' αὐτοῦ αὐγαῖς, οὕτως οὐδὲ ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς ἀλλοίωσιν ὑπέμεινεν εἰκόνα ἑαυτῆς ἔχουσα τὸν Υἱόν»⁴¹.

Βάσει ὑπαινιγμοῦ τοῦ Φωτίου, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἀνωτέρω κρίσιν του προσθέτει ὅτι εἰς τὸ ἑβδόμον βιβλίον περὶ τῆς δημιουργίας ὀρθόδοξεῖ, καθὼς καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἰδίου βιβλίου περὶ τοῦ Υἱοῦ, ἐκφράζεται ἡ γνώμη ὅτι ὁ Θεόγνωστος ἔκαμεν ὅ,τι καὶ ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, δηλαδὴ ἀνεθεώρησεν ἐν καιρῷ τὰς προηγουμένας ἀπόψεις του, προσθέσας ὡς παράρτημα τοῦ συνόλου ἔργου ὠρισμένα νέα κεφάλαια. Ἄν τοῦτο δὲν συνέβη, δυνατόν τὸ ἔργον νὰ εἶχε νοθευθῆ. Οὕτως ἢ ἄλλως εἶναι πολὺ εὐλόγον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο σοβαρῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ ἦτο πολὺ δύσκολον

39 *Theol. Quartalschrift* 84 (1902), 481-494.

40 *Κατὰ Εὐνομίον* 1, 6. PG 45, 661.

41 *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου* 25.

νά ἀποφύγη τὰς κακοδοξίας εἰς ὄρισμένα καίρια σημεῖα τοῦ ἔργου του.

8. ΑΝΑΤΟΛΙΟΣ

Ὁ Εὐσέβιος ἐπρόσεξεν ἰδιαιτέρως τὸν Ἀνατόλιον καὶ τοῦ ἀφιέρωσεν ἑκτενὲς κεφάλαιον τῆς ἱστορίας του. Ἀλεξανδρεῖς τὸ γένος, διεκρίνετο μεταξύ τῶν συγχρόνων του διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν ἐπίδοσιν εἰς τὴν ρητορικὴν καὶ εἰς ὄλους τοὺς κλάδους τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀριθμητικὴν, γεωμετρίαν, ἀστρονομίαν, φυσικὴν, διαλεκτικὴν, συνεπέα τῆς ὁποίας κατὰ προτροπὴν τῶν συμπολιτῶν του ἤνοιξε φιλοσοφικὴν σχολὴν τῆς ἀριστοτελικῆς παραδόσεως. Τὰ συγγράμματά του δεικνύουν ὅτι τὸ πρόγραμμά του περιελάμβανεν ἐπίσης καὶ θεολογικὰ μαθήματα ἢ τουλάχιστον τὰ μαθήματά του εἶχον χριστιανικὸν χρωματισμόν.

Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ ἐπιρροή του ἐπεξετείνετο πέραν τοῦ παιδευτικοῦ χώρου, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας τοῦ ἐπαναστατημένου Βρουχείου τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν στρατευμάτων (262) ἐπέδειξεν εὐεργετικὴν δραστηριότητα πρὸς διάσωσιν τοῦ λιμώττοντος πληθυσμοῦ. Μετὰ τὴν πολιορκίαν οὗτος μετηνάστευσεν εἰς τὴν Παλαιστίνην, ὅπου ὁ γέρον ἑπίσκοπος Καισαρείας Θεότεκνος τὸν ἐχειροτόνησεν ἐπίσκοπον βοηθὸν του μὲ προοπτικὴν νὰ τὸν ἔχη ἔτοιμον διὰ τὴν διαδοχὴν του. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνέβη, διότι οὗτος μεταβαίνων εἰς τὴν Ἀντιόχειαν πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν σύνοδον κατὰ τοῦ Παύλου Σαμοσατέως διήλθε διὰ τῆς Λαοδικείας, καθ' ὃν χρόνον ἐχίρειυσεν ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα τῆς πόλεως κατόπιν τοῦ θανάτου τοῦ φίλου του ἐπισκόπου Εὐσεβίου, οἱ δὲ Χριστιανοὶ αὐτῆς τὸν ἐτοποθέτησαν ἐπίσκοπον εἰς τὴν θέσιν του. Εἶναι ἀγνωστον τὸ ἔτος θανάτου του, ὅπως καὶ τὸ τῆς γεννήσεώς του, ἀλλ' ὁ χρόνος ἀκμῆς του συμπίπτει μὲ τὴν περίοδον μεταξύ 250 καὶ 275.

Ὁ Εὐσέβιος ἴσως δι' εὐκολίαν του τοποθετεῖ ὅλα τὰ συγγράμματά του εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἐνῶ εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἔπαυσε νὰ γράφῃ μετὰ τὸ 262. Λέγει ὅχι ἀπλῶς ὅτι συνετάχθησαν πλείστα συγγράμματα ὑπὸ τοῦ Ἀνατολίου, ἀλλ' ἐπίσης ὅτι περιήλθον εἰς χεῖρας του τόσα ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ λάβῃ καλὴν ἰδέαν περὶ τῆς λογιότητος καὶ πολυμαθείας: τούτου, μνημονεύει δὲ τρία ἀπὸ αὐτά.

«Οὐμενοῦν ἐσπουδάσθη πλείστα τῷ Ἀνατολίῳ συγγράμματα, τσαυτὰ δ' εἰς ἡμᾶς ἐλήλυθε, δι' ὧν αὐτοῦ καταμθεῖν δυνατὸν ὁμοῦ τό τε λόγιον καὶ πολυμαθές: ἐν οἷς μάλιστα τὰ περὶ τοῦ Πάσχα

δόξαντα παρίστησιν, ἄφ' ὧν ἀναγκάζον ἂν εἶη τούτων ἐπὶ τοῦ παρόντος μνημονεύσαι». «Καὶ ἀριθμητικὰς δὲ καταλέλοιπεν ὁ αὐτὸς ἐν ὄλοις δέκα συγγράμμασιν εἰσαγωγὰς καὶ ἄλλα δείγματα τῆς περὶ τὰ θεῖα σχολῆς τε αὐτοῦ καὶ πολυπειρίας»⁴².

Δίδει ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὸ ἔργον *Περὶ Πάσχα* ὁ Εὐσέβιος, λόγῳ τῆς σημασίας του διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, παραθέτει δὲ ἐν ἑκτενὲς καὶ ἀξιόλογον τεμάχιον αὐτοῦ, μὲ τὸ ὁποῖον εἰσάγεται δεκαεννεαετῆς πασχάλιος κύκλος. Ὅρίζεται ἑορτασμὸς τοῦ Πάσχα τὴν Κυριακὴν μετὰ τὴν ἑαρινὴν Ἰσημερίαν, κατὰ τὸν περιεχόμενον δὲ ὑπολογισμὸν αὕτη εἰς τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ κύκλου πίπτει ἐπὶ τῆς 22 Μαρτίου. «Ἐχει τοίνυν ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τὴν νομηνίαν τοῦ πρώτου μηνός, ἥτις ἀπάσης ἐστὶν ἀρχὴ τῆς ἐννεακαιδεκαετηρίδος, τὴν κατ' Αἴγυπτίους μὲν Φαμενώθ κστ', κατὰ δὲ τοὺς Μακεδόνων μῆνας Δύστρου κβ', ὡς δ' ἂν εἶποιεν Ῥωμαῖοι, πρὸ ἰα' καλανδῶν Ἀπριλίων»⁴³. Τίποτε ἄλλο δὲν ἔχει διασωθῆ ἀπὸ αὐτοῦ. Τὸ λατινιστὶ ἐκδοθὲν ἔργον *Liber Anatoli de ratione Paschali*, εἰς τὸ ὁποῖον περιέχεται καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ ἀνωτέρω χωρίου μὲ μερικὰς παραλλαγὰς, θεωρεῖται ὑπὸ ὄλων τῶν ἀσχοληθέντων μὲ αὐτὸ ὅτι εἶναι κατασκευάσμα τοῦ στ' αἰῶνος ἐξ αἰτίας τῆς περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἑριδος μεταξὺ Βρεττανῶν καὶ Ῥωμαίων.

Ἔργον *Περὶ δεκάδος καὶ τῶν ἐντὸς αὐτῆς ἀριθμῶν*, σωζόμενον ἐλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ, ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀνατόλιον καὶ πιθανῶς ἀποτελεῖ τμῆμα τῶν *Ἀριθμητικῶν εἰσαγωγῶν* αὐτοῦ. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ τμῆμα αὐτὸ εἰσήχθησαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνατολίου εἰς τὰ πυθαγόρεια *Θεολογούμενα ἀριθμητικῆς*.

Ἀπὸ τὰ θεολογικὰ μελετήματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος, «δείγματα τῆς περὶ τὰ θεῖα σχολῆς αὐτοῦ», δὲν ἔχει δουσωθῆ τίποτε.

9. ΗΣΥΧΙΟΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΗΣ

Ὁ ἑρμηνευτὴς Ἡσύχιος πρέπει νὰ ἔζησε περὶ τὸ 300, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰερωνύμου περὶ τῆς ἐκεῖ ἐπικρατήσεως τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀναθεωρήσεως τῶν ἑβδομήκοντα. «Alexandria et Aegyptus in Septuaginta suis Hesygium laudat auctorem»⁴⁴. Δὲν ὑπάρχει ἔμπόδιον νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτος εἶναι τὸ ἴδιον πρόσωπον μὲ τὸν αἰγύπτιον ὁμολογητὴν ἐπίσκοπον Ἡσύχιον ὁ ὁποῖος εἶχε φυλακισθῆ μαζὶ μὲ τὸν Φιλέαν, τὸν Παχώμιον καὶ τὸν Θεόδωρον καὶ εἶχε συνυπογράψει μὲ αὐτοὺς ἐπιστολὴν ἐπιτιμητικὴν πρὸς τὸν Μελίτιον, ἀλλ' οὔτε καὶ βεβαιότης περὶ τούτου ὑπάρχει.

42 Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 32, 13, 7, 32, 20.

43 Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 32, 14.

44 *Praefatio in Paralipomena. Adv. Rufinum* 2, 27.

Ὁ Ἱερώνυμος κατηγορεῖ τὸν Ἡσύχιον, ὅπως καὶ τὸν Λουκιανόν, ὅτι ἐνόθευσε τὰ βιβλικά κείμενα⁴⁵ καὶ προφανῶς βάσει τῆς κατηγορίας ταύτης τὰ εὐαγγέλια καὶ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν κατεδικάσθησαν διὰ τοῦ γελασιανοῦ διατάγματος. Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ Ἱερώνυμος δὲν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὸν τρόπον ἐργασίας τῶν κριτικῶν τούτων ἀνδρῶν. Ὁ Ἡσύχιος, διὰ τὸν ὁποῖον γίνεται λόγος ἐδῶ, ἐνήργησεν, ὅπως θὰ ἐλέγουμεν σήμερον, κριτικὴν ἀναθεώρησιν τῶν Ἑβδομήκοντα καὶ κριτικὴν ἐκδοσιν τῆς Κ. Διαθήκης, ἔχων ἀναμφιβόλως ὑπ' ὄψιν τὰς ἐργασίας τοῦ Ὠριγένους. Ἡ ἀναθεώρησις του διακρίνεται διὰ τὴν τάσιν βραχυύνσεως τοῦ κειμένου διὰ παραλείψεως ἀνωμάτων στοιχείων.

Κατόπιν πολυετῶν ἐρευνῶν πολλῶν εἰδικῶν ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη ὅτι τὸ κείμενον τῶν Ἑβδομήκοντα καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, ὅπως παρυσιαζεται εἰς τὸν κώδικα Β τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἴσως τὸν S, εἶναι τὸ Ἡσυχιανόν. Ὁ Β περιέχει τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζει ὡς κυρονικὰ ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὴν 39 ἑορταστικὴν ἐπιστολὴν καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἰδίαν σειρὰν. Προφανῶς τὸ κείμενον τοῦτο ἐπεκράτει εἰς τὴν Αἴγυπτον.

10. ΠΕΡΑΚΑΣ

Ὁ βίος τοῦ Ἱερούκα, ἐπεκτεθεὶς εἰς 90 ἔτη, ἐκάλυψε τὸ πλεῖστον τοῦ γ' καὶ μέρος τοῦ δ' αἰῶνος. Κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον⁴⁶ περὶ τὸ 300, πιθανῶς δὲ καὶ ἀπὸ πολὺ παλαιότερον, ἔζη πλησίον τῆς Λεοντοπόλεως εἰς τὸ Λέλλα τοῦ Νεῖλου.

Ἐχρησιμοποῖει ἀνέτως τὴν ἐλληνικὴν καὶ τὴν κοπτικὴν, καὶ ὡς ἐκ τούτου δύναται νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἦτο αἰγύπτιος τὴν ἐθνικὴν καταγωγὴν. Ἡ καλὴ γνώσις τῆς κοπτικῆς φαίνεται ὅτι συνετέλεσεν εἰς τὴν συγκρότησιν κοινοτήτων ἀσκητῶν καὶ ἀσκητριῶν γύρω του ἀπὸ τὰς περιοχὰς τῆς ἐπαίθρου. Εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἴσως προηγήθη ὄχι μόνον τοῦ Ἀντωνίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Παύλου τῆς Θηβαΐδος.

Ἡ πολυμάθειά του ἦτο τοιαύτη, ὥστε νὰ θεωρηθῆ γνῶστης τόσον τῶν ἐλληνικῶν ὥσον καὶ τῶν αἰγυπτιακῶν ἐπιστημῶν. Ἰδιαιτέρως τῆς ἰατρικῆς. Ἐπεδίδεδετο δὲ μὲ ἐπιτυχίαν εἰς τὴν καλλιγραφίαν. Κατεῖχεν ἀπὸ στήθους τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, εἶχε δὲ συντάξει σειρὰν βιβλικῶν ὑπομνημάτων εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας, ἀλλὰ σήμερον δὲν σώζονται οὔτε κἄν οἱ τίτλοι τῶν ἔργων του. Παραθέματα περὶ γάμου καὶ περὶ ἁγίου Πνεύματος εἰς τὸν Ἐπιφάνιον δὲν δύναται νὰ καθορισθῆ ἂν προέρχωνται ἀπὸ ἐπὶ τούτῳ γραφέντα συγγράμματα ἢ ἀπὸ ἄλλα κείμενά του. Τὸ βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι συνέταξε «ψαλμοὺς

πολλούς νεωτερικούς», χριστιανικά ποιήματα τὰ ὁποῖα οἱ μαθηταὶ καὶ ὁπαδοὶ του ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὰς λατρευτικὰς συναθροίσεις.

Ἦτο τόσον ἐντόνως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰς ἀσκητικὰς τάσεις, ὥστε ἐφθανεν εἰς ἐγκρατιτισμόν, ἐπιβάλλον αὐστηροτάτας νηστείας καὶ ἀπαγορεύων τὸν γάμον. Ἄν καὶ αἱ ἀπόψεις του θεμελιώνονται ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι διακριτικὸν γνώρισμα τῆς Καινῆς ἀπὸ τὴν Παλαιάν Διαθήκην εἶναι ἡ ἀγνεία καὶ ἐγκράτεια, δὲν φαίνεται ὅτι περιέπιπτεν εἰς ἐγκρατιτικὴν, πολὺ δὲ περισσότερον δυαρχικὴν, αἵρεσιν. Πιθανῶς περιώριζε τὰς ἀπαιτήσεις μόνον εἰς τὰς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του κοινότητος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει συνέδεε τὴν ἐγκράτειαν μὲ μίαν ὀριγενιστικῆς προελεύσεως ἀντίληψιν περὶ τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, ἡ ὁποία διακρίνεται μεταξὺ ἄλλων εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς πίστεως περὶ ἀναστάσεως τῶν σωμάτων καὶ τὸν περιορισμόν της μόνον εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάστασιν, καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς ἰδέας περὶ αἰσθητοῦ παραδείσου.

Εἰς τὸ τριαδολογικὸν πρόβλημα, ἂν καὶ μὴ ἀκολουθῶν τὸν Ὁριγένη ἦτο βασικῶς ὀρθόδοξος, περιέπιπτε πάλιν εἰς μίαν παράδοξον πλάνην. Ἰσχυριζόμενος ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐνεφανίσθη ἐν τῷ Μελχισεδέκ. Ἡ ἀντίληψις του ὅτι τὰ παιδιά καὶ βεβαπτισμένα ἀκόμη δὲν δύνανται νὰ ἐπιτύχουν τὴν αἰωνίαν μακαριότητα, ἂν ἀποθάνουν πρὶν ἀποκτήσουν τὴν ἰκανότητα τοῦ λογισμοῦ καὶ συνεπῶς τὴν ἰκανότητα δι' ἀγῶνα, δύναται ἴσως νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ μίαν ἐμφωλεύουσαν μέσα του πεποιθήσιν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν, πτώσεως μιᾶς ἐκάστης αὐτῶν καὶ ἀνάγκης ἀτομικῆς ἀνορθώσεως ἐκάστης.

Οἱ μοναχοὶ του, ἴσως δὲ καὶ ἄλλοι ὁπαδοὶ του, ἐκαλοῦντο Ἱερικῖται καὶ ἐπικρίνονται ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσεν εἰς αὐτοὺς ὀλόκληρον κεφάλαιον τοῦ *Ἰαναρίου*, καὶ ὑπὸ ἄλλων μεταγενεστέρων αἵρεσιολόγων.

II. ΦΙΛΕΑΣ ΘΜΟΥΕΩΣ

Κατὰ τὸν Εὐσέβιον ὁ Φιλέας κατέλαβε τὴν ἐπισκοπικὴν Ἰδραν τῆς Θμοίεως, ἀφοῦ προηγουμένως διέπρεπεν εἰς πολιτικὰ ἀξιώματα καὶ σοφίαν: «διαπρέπας ἀνὴρ ταῖς κατὰ τὴν πατρίδα πολιτείαις τε καὶ λειτουργίαις ἔν τε τοῖς κατὰ φιλοσοφίαν λόγοις»⁴⁷. Ἡ ἐγκατάστασις του ἐκεῖ ἐπραγματοποιήθη πιθανῶς τὸ 300 ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Πέτρου. Συλληφθεὶς ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ διοκλητιανείου διωγμοῦ, τὸ 304, ἐκλείσθη εἰς τὰς φυλακάς καὶ ἐκεῖ εὐρισκόμενος συνετάχθη πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ Πέτρου ἐπὶ τοῦ

47 Ἐκκλ. Ἱστορία 8, 9, 7.

θέματος τῆς συγχωρήσεως τῶν πεπτωκότων. Ἐμαρτύρησεν ἔπειτα ἀπὸ μερικοῦς μῆνας ἐπὶ διοικητοῦ Αἰγύπτου τοῦ Κλαυδίου Κουρκιανοῦ. Ἡ ἀντίστασις του ἦτο τόσον ἰσχυρά, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ διὰ τοὺς διώκτας ἀξία μιᾶς ἀρνήσεώς του τόσον σπουδαία, ὥστε τουλάχιστον πέντε φορές ὠδηγήθη εἰς τὸ βῆμα τοῦ κριτοῦ. Ἡ ἀπολογία του κατὰ τὴν πέμπτην ἐμφάνισιν ἐνώπιον τοῦ Κουρκιανοῦ, διασωθεῖσα εἰς τὸ πρωτότυπον, δεικνύει ἄνδρα μὲ ἀξιόλογον θάρρος καὶ ἐμμονήν. Αὕτη σώζεται ἐπίσης λατινιστὶ ἐνσωματωμένη εἰς ἓν εἶδος μαρτυρολογίου.

Γνωρίζομεν δύο ἐπιστολικῆς μορφῆς κείμενα τοῦ Φιλέου. Τὸ πρῶτον εἶναι ἐπιστολὴ *Πρὸς τὸ ποιμνίον του* περὶ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μαρτυρίων, τῆς ὁποίας ὁ Εὐσέβιος διατηρεῖ ἐκτενῆ τεμάχια⁴⁸. Ἐγκλειστος ὁ Φιλέου εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, περιγράφει μὲ μεγάλην ἐνέργειαν τὰ ἀπάνθρωπα βασανιστήρια καὶ προβάλλει τοὺς μάρτυρας ἐνώπιον τῶν ἀναγνωστῶν του ὡς πρότυπα διαγωγῆς.

Ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ, *Πρὸς τὸν Μελίτιον Ἀγκοπόλεως*, φέρεται γραμμένη ἀπὸ τέσσαρας αἰγυπτίους ἐπισκόπους, Ἡσύχιον, Παχώμιον, Θεόδωρον, Φιλέαν⁴⁹, οἱ ὅποιοι ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Μελίτιον, διὰ νὰ τοῦ ἐκφράσουν τὴν διαφωνίαν των πρὸς ὀρισμένας αὐθαιρέτους ἐνεργείας του, ὅπως εἶναι ἡ εἰς ξένα κλίματα σύγκλησις συναθροίσεων καὶ χειροτονία κληρικῶν. Προσανῶς συνετάχθη ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα διὰ λόγους μετριοφροσύνης ἐτέθη τελευταῖον, τὸν Φιλέαν, ὁ δὲ χρόνος συντάξεως συμπέπτει μὲ τὴν φυλάκισιν τοῦ τελευταίου. Σώζεται λατινιστὶ καὶ εἰς τὸ κείμενόν της ἔχει προστεθῆ παλαιοτάτη σημεῖωσις περὶ τοῦ ὅτι ὁ Μελίτιος δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς συστάσεις τῶν τεσσάρων ἐπισκόπων, πρῶτον τὸ ὅποιον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἐπὶ τοῦ θέματος.

12. ΨΕΝΟΣΙΡΙΣ

Ὁ πρεσβύτερος Ψενόσιρις ἔζη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ μεγάλου διοκλητιανείου διωγμοῦ εἰς τὴν Μεγάλην Ὅασιν τῆς λιβυκῆς ἐρήμου. Σώζεται μίᾳ σύντομος ἐπιστολὴ του, ἡ ὁποία, μολονότι εἶναι ἀπλοῦν γράμμα καὶ δὲν ἀνήκει εἰς τὴν καθ' αὐτὸ γραμματολογίαν, ἔχει σπουδαιοτάτην ἀξίαν, διότι πρῶτον μὲν εἶναι αὐτόγραφος, ἐν ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα μάλιστα αὐτόγραφα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος, ἢ τουλάχιστον πρωτόγραφος, δεύτερον δὲ περιέχει σπανίου χαρακτῆρος πληροφορίας περὶ τοῦ συνδέσμου ἀγνώστων μεταξὺ των Χριστιανῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Κάποια χριστιανῆ, καλουμένη Πολιτικῆ, εἶχεν ἐξορισθῆ «ὑπὸ τῆς

Ἀδρόθι 8, 10, 2-10.

Ἀδρόθι 8, 13, 7.

ἡγεμονίας» εἰς τὴν Μεγάλην Ὑασιν ἀπὸ ἄλλο σημεῖον τῆς Αἰγύπτου. Μέλη τοῦ προσωπικοῦ τῶν νεκροταφείων, καλοὶ καὶ πιστοὶ νεκροτάφοι, μετέφεραν ταύτην εἰς τὴν ἔδραν τοῦ ἀποστολέως κατὰ παραγγελίαν τοῦ πρεσβυτέρου Ἀπόλλωνος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται τὸ γράμμα. Γράφει λοιπὸν τῶρα πρὸς αὐτὸν ὁ Ψενόσιρις, διὰ νὰ τὸν πληροφορήσῃ περὶ τούτου καὶ τὸν διαβεβαίωσῃ ὅτι ὁ υἱὸς τῆς Νεῖλος, ὅταν φθάσῃ εἰς τὴν Ὑασιν κατὰ τὴν πρόθεσιν του, θὰ γίνῃ καταλλήλως δεκτός. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ ἀνωτέρω νεκροτάφοι εἶχον ἐλευθερώσει τὴν γυναῖκα ἀπὸ δεσμῶν ἢ, ἂν ἀπλῶς εἶχεν ἐξορισθῆ ἐκεῖ, τὴν περιεμάζευσαν, ὥστε νὰ τὴν περιθάλψουν, μέχρις ὅτου τὴν παραλάβει ὁ υἱὸς τῆς. Τὸ γράμμα εὑρέθη ἐπὶ παπύρου εἰς τὴν Μεγάλην Ὑασιν τὸ 1897.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀμβρόσιος

M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 23, 1-9.

Ἀμμώνιος

G. H. GWILLIAM, "The Ammonian sections, Eusebian canons and harmonizing tables in the syriac Tetraevangelium", *Studia Biblica et Eccles.* 2 (1890), 241-272.

TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 1, 1881, 31-34.—"Der Eleger Ammonius", *Zeit. für Kirchengeschichte* 38 (1920), 1-22.

E. ELORDUI, "Ammonio escriptorista", *Estudios biblicos* 16 (1957), 187-217.

Πιέριος

M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae*, 23, 423-435.

PG 10, 241-246.

C. DE BOOR, *Neue Fragmente des Papias, Hegesippus und Pierius in bisher unbekanntem Exzerpten aus der Kirchengeschichte des Philippus Sidetes*, Texte und Untert. 52, 1888, 165-184.

L. B. RADFORD, *Three teachers of Alexandria: Theognostus, Pierius and Peter*, Cambridge 1908.

Θεόγνωστος

M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 23, 405-422.

PG 10, 235-242.

F. DIRKAMP, "Ein neues Fragment aus den Hypotyposen des Alexandriners Theognostus", *Theol. Quartalschrift* 84 (1902), 481-494.

A. HARNACK, *Die Hypotyposen des Theognost*, Texte und Untert. 24, 3, 1903.

L. B. RADFORD, *Three teachers of Alexandria: Theognostus, Plerius and Peter*, Cambridge 1908.

Ἄνατόλιος

AEQ. BUCHER, *De doctrina temporum commentarius*, Antwerpiae 1634, 439-466.
PG 10, 209-232.

BR. KRUSCH, *Studien zur christlich-mittelalterlichen Chronologie*, Leipzig 1880, 316-327.

TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons* 3, Erlangen 1884.

A. ANSCOMBE, "The paschal canon attributed to Anatolius of Laodicea", *Engl. Hist. Review* 10 (1895), 515-535.

C. H. TURNER, "The paschal canon of Anatolius of Laodicea", *Engl. Hist. Review* 10 (1895), 699-710.

J. L. HEIBERG, *Anatolius sur les dix premiers nombres*, Macon 1901.

T. NICKLIN, "The date and origin of Pseudo-Anatolius De ratione paschali", *Journ. of Philol.* 28 (1901), 137-151.

Ἡσυχίος

A. M. CERIANI, *De codice Marchaliano seu Vaticano graeco 2125 prophetarum phototypica arte repraesentato*, Romae 1890.

W. BOUSSET, *Textkritische Studien zum Neuen Testament*, Texte und Unters. 11, 4, 1894, 74-110.

S. EURINGER, "Une leçon probablement hésychienne", *Revue Bibl.* 7 (1898), 183-192.

F. G. KENYON, "Hesychius and the text of the New Testament", *Mémorial Lagrange*, Paris 1940, 245-250.

A. VACCARI, "The hesychian recension of the Septuagint", *Biblica* 46 (1965), 60-66.

Φιλέας

Acta Sanctorum, Febr. 1, 1735, 459-465 (μαρτυρολ.).

M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 24, 83-111.

PG 10, 1559-1568.

S. MAFFEI, *Osservazioni Letterarie* 3, Verona 1738, 11-18 (ἡ ἐπιστολή τῶν τεσσάρων ἐπισκόπων).

Ψενόσιρις

GREENFELL, HUNT, *Greek Papyri*, series 2, Oxford 1897, 115ε.

A. DEISSMANN, *Ein Originaldokument aus der diokletianischen Christenverfolgung*, Tübingen 1902.

P. FRANCHI DE' CAVALIERI, "Una lettera del tempo della persecuzione Diocleziana", *Nuovo Bull. di Archeol. Crist.* 8 (1902), 15-25.

A. MERK, "Zum Psenosirisbrief", *Zeit. für Kath. Theologie* 29 (1905), 724-737.

C. WESSELY, *Patrologia Orientalis* 4, Paris 1908, 125-135.

Ζ'. ΠΕΤΡΟΣ Α' ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

1. ΒΙΟΣ

Ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας ἦτο τόσο σπουδαία προσωπικότης, ὥστε παρὰ τὸν ἀντιωριγενισμόν του ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας μόνον κολακευτικούς λόγους εὑρίσκει δι' αὐτόν. Κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν προήχθη εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τὴν καθηγητικὴν ἔδραν τῆς θεολογικῆς σχολῆς, ὅπως πληροφορεῖ ὁ Φίλιππος Σιδῆτης, ὁ ὁποῖος τὸν χαρακτηρίζει «μέγαν ἐπίσκοπον». Πολλοὶ νεώτεροι δυσκολεύονται νὰ δεχθῶν τὴν εἶδησιν τοῦ Σιδῆτου ὅτι διετέλεσε προϊστάμενος τῆς σχολῆς, κυρίως ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ὁ Εὐσέβιος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἐπισκόπου Θεωνᾶ (281-300) φέρει προϊστάμενον τὸν Ἀχιλλᾶν. Ἀλλ' ἐν προκειμένῳ δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι εἰδικῶς διὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν τοῦ γ' αἰῶνος ὁ Εὐσέβιος παραδόξως εἶναι ἑλλιπῶς ἐνημερωμένος, ἐνῶ ὁ Σιδῆτης ἔχει συλλέξει διὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὕλικόν ἄγνωστον εἰς ἐκείνον, καὶ ἐπίσης ὅτι εἶναι δυνατόν ὁ Πέτρος νὰ προηγῆται τοῦ Ἀχιλλᾶ κατὰ μερικὰ ἔτη ἢ καὶ νὰ ἐδίδαξε συγχρόνως. Ὁ ἴδιος ὁ Εὐσέβιος ἄλλωστε τὸν χαρακτηρίζει ὡς «θεῖον χρῆμα διδασκάλων τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας»¹.

Εἰς τὸν θρόνον διεδέχθη τὸν Θεωνᾶν καὶ παρέμεινεν εἰς αὐτόν ἐπὶ δωδεκαετίαν περίπου, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητά ἐποίμανε τὴν ἐπαρχίαν του ἀδιαταράκτως μόνον ἐπὶ τριετίαν, διότι εὐθὺς μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ διωγμοῦ ἤρχισαν καὶ αἱ ἰδικαὶ του περιπέτειαί². Μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ δευτέρου διατάγματος τοῦ Διοκλητιανοῦ κατὰ Μάρτιον τοῦ 303, τὸ ὁποῖον προέβλεπε τὴν φυλάκισιν ὅλων τῶν χριστιανῶν κληρικῶν, ὁ Πέτρος διέφυγε κρυπτόμενος ἐντὸς τῆς πόλεως ἢ εἰς τὰ περίχωρα αὐτῆς. Τότε ὁ ἐπίσκοπος Λυκοπόλεως τῆς Θηβαΐδος Μελίτιος διεξεδίκησε τὴν προεδρίαν τῆς αἰγυπτιακῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὸ αἰτιολογικὸν ὅτι κακῶς ὁ Πέτρος ἐγκατέλειπε τὴν θύσιν του ἀπὸ φόβου, καὶ ἦτο τόσο ἐπίμονος εἰς τὴν ἀξίωσίν του, ὥστε περιήρχετο τὰς ἐπαρχίας αὐτῆς, συνεκάλει συναθροίσεις καὶ ἐχειροτόνει κληρικούς, ἐξ οὗ καὶ ὁ Πέτρος διὰ μυστικῆς συνόδου (305) τὸν ἐκήρυξεν ἐκπτώτον. Αὐτὸς ὁμοίως ὠργάνωσε σχισματικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῆς συνέχισε τὴν δημιουργίαν προβλημάτων εἰς τὴν Ἐκ-

1 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 8, 13, 7.

2 Αὐτόθι 7, 32, 31. Βλ. καὶ 9, 6, 2.

Εικὼν 32

Ὁ Ἅγιος Πέτρος Α' Ἀλεξανδρείας.
Μικρογραφία, κώδιξ Δοχειαίου 5, τοῦ 13' αἰῶνος, φ. 204.

κλησίαν ἐπὶ δεκαετίας ἀκόμη. Ἡ διαφωνία τῶν δύο ἀνδρῶν ἔκειτο εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ μὲν Μελίτιος, ἂν καὶ μεταγενέστεραι φῆμαι τὸν ἔφεραν νὰ ὑποκύπτῃ εἰς τοὺς βασιανισμοὺς καὶ νὰ θυσιάσῃ εἰς τὰ εἰδωλα³, δὲν ἠνείχετο τὴν συγγνώμην εἰς τοὺς ἐκπεσόντας τῆς πίστεως κατὰ τὸν διωγμὸν πρὶν παρέλθῃ οὗτος τελείως καὶ ἐξετασθῇ τὸ θέμα τῶν ἡρέμῶς καὶ αὐστηρῶς, ὁ δὲ Πέτρος παρεχῶρει συγγνώμην κατόπιν μετανοίας ἀμέσως. Οἱ δύο ἄνδρες, ἐγκλεισθέντες ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὸ ἴδιον δεσμοτήριον, ἀπετέλεσαν πόλους ἑλξικῶς, τῶν αὐστηρῶν ὁμολογητῶν ὁ εἰς, τῶν ἐπιεικῶν ὁ ἄλλος. Εἶδομεν εἰς ἄλλα κεφάλαια ὅτι τέσσαρες ἐπίσκοποι τῆς Αἰγύπτου ἐπέκριναν τὴν στάσιν τοῦ Μελιτίου δι' ἐπιστολῆς τῶν πρὸς αὐτόν.

Ἐπέστη μαρτυρικὸν θάνατον δι' ἀποκεφαλισμοῦ τὸν Νοέμβριον τοῦ 311 κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Μαξιμίνου. Τὰ μαρτυρολόγια του, σωζόμενα ἑλληνιστί, λατινιστί, συριστί, κοπιιστί, εἶναι μεταγενέστερα, ἀλλὰ διατηροῦν παλαιὸν ὑλικόν. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 24 Νοεμβρίου.

2. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὁ Πέτρος ἦτο λαμπρὸν ὑπόδειγμα ἐπισκόπου «βίου τε ἀρετῆς ἔνεκα καὶ τῆς τῶν ἱερῶν λόγων συνασκήσεως»⁴, διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τοὺς λόγους τοῦ Εὐσεβίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους φυσικὰ συνάγεται ὅτι διέπρεψε καὶ ὡς συγγραφεύς. Τὸ ὅτι δὲ ὁ ἱστορικὸς δὲν μνημονεύει συγκεκριμένα συγγράμματα αὐτοῦ ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὴν ἀπαρέσκεϊάν του πρὸς τὰς ἀντιωριγενιστικὰς τάσεις τοῦ Πέτρου. Ἐν ἀνεφέρετο εἰς συγγράμματά του, ἔκρεπε νὰ μνημονεύσῃ καὶ τὰ ἀντιωριγενιστικά, τὰ ὁποῖα ἦσαν καὶ τὰ κυριώτερα. Διὰ τοῦτο προετίμησε νὰ σιωπήσῃ, ὅπως ἔπραξε καὶ προκειμένου περὶ τοῦ Μεθοδίου. Ὁ Ἱερώνυμος ἀντλῶν κατὰ κανόνα ἀπὸ αὐτὸν σιωπᾶ παρομοίως.

Ἡ συγγραφικὴ του παραγωγή φαίνεται ὅτι ἦτο πλουσία, ἀλλ' ἢ παράδοσις τῆς ὑπῆρξε πενιχρά. Ὅ,τι εἶναι γνωστὸν ἀπὸ αὐτὴν εἶναι μερικοὶ τίτλοι καὶ ὀλίγα ἀποσπάσματα ἑνσωματωμένα εἰς ἀρχαίας πηγὰς. Τὰ μαρτυρούμενα κείμενα εἶναι εἴτε πραγματεῖαι προερχόμεναι ἀπὸ τὸ διδυσκαλικὸν του στάδιον εἴτε ἐπιστολαὶ προερχόμεναι ἀπὸ τὸ ἐπισκοπικὸν του στάδιον.

Λιδασκαλία. Μαρτυροῦνται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ οἱ τίτλοι τεσσάρων δογματικῶν πραγματειῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀναφερόμενοι εἰς ἓν σύγγραμμα ἀποτελούμενον ἀπὸ τέσσαρα ἢ περισσότερα βιβλία. Πράγματι ὁ Δαμασκηνὸς εἶχεν εἰς χεῖρας του ἔργον τοῦ Πέτρου

3 ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ἐπιτομή Κατὰ Ἀρειανῶν 59.

4 Ἐκκλ. Ἱστορία 9, 6, 2.

ἀποκαλούμενον *Λιθάσκαλία* καὶ δὲν πρέπει νὰ διστάσωμεν νὰ προσγράψωμεν τὰς τέσσαρας πραγματείας εἰς ταύτην, ὡς κεφάλαια ἑνὸς δογματικοῦ συστήματος, ἔστω καὶ ἂν τὰ ὑπολείμματα ταύτης εἶναι ἀσήμαντα.

Ἐκ τῆν πραγματείαν *Περὶ θεότητος* παρατίθενται τρία βραχέα ἀποσπάσματα εἰς τὰ πρακτικά τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου⁵, ὁμιλοῦντα περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι «σχήματι εὐρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος, οὐ κατελείφθη τῆς θεότητος», ἀλλὰ δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι αὐτὸ ἦτο τὸ ἀντικείμενον ὀλοκλήρου τοῦ βιβλίου.

Ὁ Λεόντιος Βυζάντιος⁶ παραθέτει τρία χωρία ἀπὸ τὴν πραγματείαν *Περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίας*, εἰς τὰ ὁποῖα τονίζεται ἡ διττὴ φύσις τοῦ Χριστοῦ, «Θεὸς ἦν φύσει καὶ γέγονεν ἄνθρωπος φύσει»⁷. Εἶναι εὐλόγον ὅτι πολλοὶ ἐπισημαίνουν τὴν ὁμοιότητα τοῦ τίτλου καὶ τοῦ περιεχομένου μὲ τὸ προηγούμενον βιβλίον, ἀλλ' ἡ ταυτότης δύο στίχων δὲν σημαίνει ταυτότητα καὶ τῶν δύο συγγραμμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται οὗτοι.

Ὁ ἴδιος Λεόντιος διατηρεῖ δύο χωρία ἀπὸ ἔργον τοῦ *Περὶ ψυχῆς*⁸, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπορρίπτει τὴν ἄποψιν περὶ προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ καταρρίψεως τῆς εἰς τὸ σῶμα μετὰ τὴν ἐκεῖ διαπραχθεῖσαν ἁμαρτίαν. Τὴν θεωρίαν αὐτὴν ὁ Πέτρος κρίνει ὡς δόγμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τῆς ξένης πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, καὶ προφανῶς διὰ τῆς ἐπικρίσεως αὐτῆς καταπολεμεῖ τὸν Ὠριγένη. Ἡ ἔνδειξις περὶ τῆς προελεύσεως τῶν χωρίων, «ἐκ τοῦ πρώτου λόγου περὶ τοῦ μηδὲ προϋπάρχειν τὴν ψυχὴν μηδὲ ἁμαρτήσασαν εἰς σῶμα βληθῆναι», προκαλεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν ἦτο δυνατόν περὶ τοῦ θέματος τῆς προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς νὰ γραφοῦν περισσότερα τοῦ ἑνὸς βιβλίου καὶ ἂν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἦτο δυνατόν αὐτὰ νὰ ἀποτελοῦν τμήματα ἑνὸς εὐρύτερου συνόλου. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θέμα τῆς πραγματείας ἦτο ἡ ψυχὴ γενικῶς καὶ ὄχι ἡ προπαρξίς αὐτῆς, κατὰ τὰ ἄλλα ὁμῶς δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀπαντήσωμεν μὲ θετικότητά.

5 PG 18, 509-512. ΒΕΠ 18, 250.

6 Κατὰ Νεστορ. καὶ Εὐτυχ. I.

7 PG 18, 511-512. ΒΕΠ 18, 250.

8 Κατὰ μονοφυσιτῶν ROUTH, *Reliquiae sacrae* 4, 48-50.

9 ΡΙΤΡΑ, *Analecta Sacra* 4, 189-193. 426-429.

Δὲν γνωρίζομεν ποίου εἴδους συλλογὴν εἶχεν ἐνώπιόν του ὁ Λεόντιος, ὥστε τὸ πρῶτον κείμενον αὐτῆς νὰ χαρακτηρίζῃ ὡς πρῶτον λόγον, καὶ δὲν ἀποκλείεται ὁ δεῦτερος λόγος νὰ εἶχεν ἄλλο συγγενὲς θέμα.

Ἐπὶ τὰ τεμάχια ὑπὸ τὴν πραγματείαν *Περὶ ἀναστάσεως* σώζονται συριστι⁹. Ἡ ἀνάστασις εἶναι πραγματικὴ κατ' αὐτὰ καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ παρὸν σῶμα, διότι ἀνίσταται ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει ἀποθάνει. Χωρὶς ἀμφιβολίαν καὶ αὐτὴ ἡ πραγματεία διαπνέεται ἀπὸ ἀντιωριγενιστικὰς τάσεις, ὅπως καὶ ἡ ἀμέσως προηγούμενη, φαίνεται δὲ ὅτι ὀλοκλήρον τὸ ἔργον ὑπὸ τὴν μορφήν κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ φανταζόμεθα

ἡμεῖς ἀπεσκόπει εἰς τὴν συγκρότησιν ἑνὸς ὀρθοδόξου συστήματος διδασκαλίας πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ ὠριγενείου.

Ἄρμενικὰ ἀποσπάσματα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πέτρου εἶναι ἀμφιβόλου προελεύσεως καὶ ἴσως ψευδεπίγραφα. Πέραν τῶν τεσσάρων πραγματειῶν εἶχε συντάξει καὶ τὰ ἀκόλουθα.

Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλεξανδρεῖς. Εἶναι βραχὺ κείμενον, γραφὲν ἀπὸ τὸ καταφύγιόν του ὄχι πολὺν χρόνον μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ διωγμοῦ, ἴσως τὸ 304, διὰ νὰ καταστήσῃ προσεκτικὸν τὸ ποιμνιὸν του ἔναντι τοῦ Μελιτίου Λυκοπόλεως, ὁ ὁποῖος εἶχε προβῆ εἰς χειροτονίας εἰς τὴν φυλακὴν καὶ ἔπειτα δι' ἐπισκέψεων εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν προσεπάθει νὰ ἀποξενώσῃ τοὺς κληρικοὺς ἀπὸ τὸν Πέτρον. Συνιστᾷ εἰς ὅλους νὰ ἀποφεύγουν κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ. Μνημονεύει τὴν ἐπιστολὴν τῶν τεσσάρων ἐπισκόπων πρὸς τὸν ἴδιον τὸν Μελίτιον, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδομεν, ἐγράφη ἀπὸ τὸν Φιλέαν, καὶ σώζεται λατινιστὶ μαζὶ με αὐτήν.

Ἐπιστολὴ περὶ μετανοίας. Σώζεται κείμενον εἰς τὴν ἑλληνικὴν, διηρημένον εἰς 14 κανόνας καὶ ἐκδιδόμενον μαζὶ με σχόλια τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος καὶ Ἰωάννου Ζωναρᾶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Κανόνες ἐμφερόμενοι ἐν τῷ *Περὶ μετανοίας* ἔργῳ αὐτοῦ», ἀλλὰ τὸ συριακόν, ἐνῶ βασικῶς κατὰ τὰ ἄλλα συμφωνεῖ με τὸ ἑλληνικόν, σημειώνει ὅτι πρόκειται περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν πεπτωκότων κατὰ τὸν διωγμὸν. Αἱ πρῶται λέξεις τοῦ πρώτου κανόνος δεικνύουν τὸν χρόνον τῆς συντάξεως, ὁ ὁποῖος πίπτει ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔτους 406, διότι «τέταρτον ἤδη Πάσχα ἐπικατεῖληφε τὸν διωγμὸν», καὶ προφανῶς τὸ κείμενον εἶναι ἑορταστικὴ ἐπιστολή. Δίδει ὁδηγίαν περὶ διευθετήσεως τοῦ θέματος τῶν πεπτωκότων με πνεῦμα κατανοήσεως καὶ ἐπιεικειᾶς, πάντως ὁμοῦς βάσει τοῦ βαθμοῦ τοῦ βασανισμοῦ αὐτῶν καὶ κατὰ τρόπον ἀντιστρόφως ἀνάλογον με αὐτόν. Ὅσοι ἐθυσίασαν κατόπιν βασανισμοῦ πρέπει νὰ γίνωνται δεκτοὶ ἀμέσως εἰς κοινωνίαν, οἱ θυσίασαντες χωρὶς νὰ ἔχουν βασανισθῆ πρέπει νὰ τελέσουν μετάνοιαν ἐπὶ ἑν ἀκόμῃ ἔτος καὶ οἱ πεσόντες ἀμέσως χωρὶς νὰ ἔχουν φυλακισθῆ νὰ τελέσουν μετάνοιαν ἐπὶ τέσσαρα ἀκόμῃ ἔτη. Οἱ ἀποφυγόντες τὴν θυσίαν διὰ πλαστοπροσωπείας ἢ δι' ἐξασφαλίσεως ψευδοῦς βεβαιώσεως περὶ πραγματοποιήσεώς της εὐρίσκονται εἰς ἀκόμῃ καλυτέραν θέσιν. Ἡ οἰκειοθελῆς ἐπιζήτησις τοῦ μαρτυρίου κατακρίνεται. Εἰς 15ος κανὼν, περιεχόμενος εἰς μερικὰ μόνον χειρόγραφα, προέρχεται ἀπὸ ἐπιστολὴν σχετικὴν με τὸ Πάσχα, τὴν ἀμέσως κατωτέρω ἐξεταζομένην.

Ἐπιστολὴ περὶ Πάσχα. Εἰς τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα καλεῖται λόγος, ἀλλ' εἰς ἀπόσπασμα ἑνὸς ἀλεξανδρινοῦ χρονικοῦ προστίθεται ὅτι ὁ

λόγος αὐτὸς ἐστάλη «Τρικεντίῳ τινί», καὶ δυνάμεθα οὕτω νὰ θεωρήσωμεν καὶ αὐτὸν ἑορταστικὴν ἐπιστολὴν, σιαλεῖσαν πρὸς διαφόρους ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Τρικέντιος. Τὸ ὡς κανὼν διατηρούμενον ἀπόσπασμα πραγματεύεται περὶ τῆς νηστείας κατὰ Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν.

Διάφορα τεμάχια ἀνιχνευθέντα εἰς κοπτικὴν γλῶσσαν εἴτε ἀπλῶς ὀμιλοῦν περὶ τοῦ Πέτρου εἴτε εἶναι δυσδιακρίτου προελεύσεως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- FR. COMBEFIS, *Illustrium Christi martyrum lecti triumphi*, 1660, 189-230.
PG 18, 451-466 (λατ., Mai).
- H. HYVERNAT, *Les actes des martyrs de l'Égypte* 1, Paris 1886, 263 ἑἑ. (κοπτ.).
- P. BÉDJIAN, *Acta martyrum et sanctorum* 5, Paris 1895, 543 ἑἑ.
- J. VITEAU, *Passion des saints Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia*, Paris 1897.
- F. NAU, "Les martyres de S. Léonce de Tripoli et de Pierre d'Alexandrie d'après les sources syriaques", *Anal. Bollandiana* 19 (1900), 9-13.
- ΡΑΛΛΗ, ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων* 4, 14-44
- M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 24, 21-82.
PG 18, 449-522.
- P. A. DE LAGAROE, *Reliquiae juris ecclesiastici antiquissimae* Leipzig 1856, 63-73, 99-117.
- J. B. PITRA, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta* 1, Roma 1864, 551-561.—*Analecta sacra* 4, 187-195, 425-430.
- C. SCHMIDT, *Fragmente einer Schrift des Märtyrerbischofs Petrus von Alexandrien*, Texte und Unters. 20, 46, 1901.
- W. E. CRUM, "Texts attributed to Peter of Alexandria", *Journ. of Theol. Studies* 4 (1902), 387-397.
- J. M. HFER, "Ein Fragment der Didascalie des Märtyrerbischofs Petros von Alexandria", *Oriens Christianus* 2 (1902), 344-357.
Patrologia Orientalis 1, 383-400. 3, 353-361.
- G. MERCATI, "Un preteso scritto di S. Pietro, vescovo d'Alessandria e martire, sulla bestemmia e Filone l'istoriographo", *Rivista Storico-crit. delle Scienze Teol.* 1 (1905), 162-180.
- ΒΕΠ 18, 229-255.
- L. B. RADFORD, *Three teachers of Alexandria: Theognostus, Pierius and Peter*, Cambridge 1908.
- H. I. BELL, *Jews and Christians in Egypt*, Oxford 1924, 38-99.
- K. HOLL, "Die Bedeutung der neueröfentlichten meletianischen Urkunden für

- die Kirchengeschichte", *Sitzungber. d. Preuss. Akademie*, 1925, 18-31.—*Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte* 2, Tübingen 1928, 283-297.
- A. ZIKRI, "Un fragment copte inédit sur le patriarche Pierre d'Alexandrie", *Annales du Service des Antiquités d'Égypte* 29 (1929), 71-75.
- F. H. KETTLER, *Der meletianische Streit in Aegypten*, Leipzig 1934.—*Zeit. für Neut. Wiss.* 1936, 155-193.
- M. RICHARD, "Pierre Ier d'Alexandrie et l'unique hypostase du Christ", *Mélanges de Science Relig.* 1946, 357-358.
- W. TILFÜR, "St. Peter of Alexandria and Arius", *Anal. Bollandiana* 67 (1949), 117-130.
- W. BIENERT, "Neue Fragmente des Dionysius und des Petrus von Alexandrien aus Cod. Vatop. 236", *Κληρονομία* 5 (1973), 308-314.—"Zu den neuen Petrus fragmenten aus Cod. Vatop. 236". *Αυτόθι* 6 (1974), 237-241.
- Κ. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Εἰς Πέτρον Ἀλεξανδρείας», *Κληρονομία* 6 (1974), 235-236.

ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΚΛΙΜΑΤΩΝ

Α'. ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΟΙ

Ι. ΓΕΝΙΚΑ

Ἡ Ἀλεξανδρεία ἤργησε νά ἐμφανισθῇ εἰς τήν χριστιανικήν πνευματικήν ζωήν, ἀλλά συνέβαλε περισσότερον ἀπό πᾶν ἄλλο κέντρον εἰς τήν καλλιέργειαν τῆς χριστιανικῆς παιδείας καί γραμματείας κατὰ τήν πρώτην περίοδον τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προσφορά αὐτή εἶναι συνηρημένη μέ τήν λειτουργίαν θεολογικῶν σχολῶν ὑπό τήν διεύθυνσιν διαπρεπῶν διδασκάλων. Τῆς Παλαιστίνης ἡ προσφορά προηγείται χρονικῶς καί εἶναι ἀξιόλογος ἤδη κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα, ἀκόμη καί ἐντός τῶν κόλπων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, συνεχίζεται δέ ἐπίσης κατὰ τὸν τρίτον, ὅποτε πάλιν συνδέεται μέ τήν λειτουργίαν θεολογικῶν σχολῶν.

Οἱ ἐπίσκοποι Καισαρείας Θεόκτιστος καί Ἱεροσολύμων Ἀλέξανδρος κατέβαλον γενναίας προσπαθείας διὰ τήν ἀνάπτυξιν τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων, ὁ δέ Ὠριγένης δέν παρέλειπεν εὐκαιρίαν νά ἐπισκέπτεται τοὺς δύο τούτους φίλους καί προστάτας του καί νά παραμένῃ πλησίον των ἐπὶ μακρὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον διαστήματα διδάσκων καί ὁμιλῶν. Κατέφυγε πρὸς αὐτοὺς κατὰ τήν ἐπίθεσιν τοῦ Καρακάλλα ἐναντίον τῆς Ἀλεξανδρείας (215) καί τοὺς ἐπεσκέφθη ἐκ νέου τὸ 231, αὐτὴν δέ τὴν φορὰν ἡ ἐπίσκεψις του ἀπέβη μοιραία. Ἀπὸ τὴν σκληρὰν ἀπέναντί του στάσιν τοῦ Δημητρίου Ἀλεξανδρείας ἐπωφελήθη ἡ Καισάρεια, ἡ ὁποία τὸν ἐκέρδισεν. Ἡ σχολὴ τὴν ὁποίαν ἴδρυσεν ἐκεῖ ὁ Ὠριγένης δέν διέφερεν ἀπὸ τὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀλλὰ γνωρίζομεν δι' αὐτὴν πράγματα τὰ ὁποῖα δέν γνωρίζομεν περὶ ἐκείνης χάρις εἰς τὸν *Χαριστήριον λόγον* τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, γνωρίζομεν δέ κυρίως τὸ πρόγραμμά της. Φυσικὰ τοῦτο ἦτο ὁμοιον μέ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐφήρμοζεν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν καί εἰς γενικὰς γραμμάς ἐπίσης ὁμοιον μέ τὸ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀπὸ τὸ ὁποῖον δέν διέφερεν εἰμὴ κατὰ τὸν χριστιανικὸν χρωμα-

τισμόν, ὁ ὁποῖος ὁμῶς ἀπετέλει τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν. Τὸ τελευταῖον μάθημα εἰς τὴν κλίμακα τοῦ προγράμματος, ἡ θεολογία, ἤρχιζε μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν θεολογικῶν ἀπόψεων τῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, καὶ ἐτελείωνε μὲ τὴν ἐκθεσιν τῶν χριστιανικῶν ἀπόψεων βάσει τῶν Γραφῶν. Ἡ σχολὴ αὕτη, ὅπως εἶναι γνωστὸν, προσεῖλκυσε πλῆθος διαπρεπῶν μαθητῶν τουλάχιστον καθ' ὃ μέτρον καὶ ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας.

Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον διωργανώθησαν δύο βιβλιοθήκαι εἰς τὴν Παλαιστίνην, ἔχουσαι ὡς πυρῆνα τὰ βιβλικὰ κείμενα καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους καὶ κατασταῖσαι περιώνυμοι, ἡ μία εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα μὲ τὴν φροντίδα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ ἄλλη εἰς τὴν Καισάρειαν μὲ τὴν φροντίδα τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Ἀμβροσίου, καὶ βραδύτερον τοῦ Παμφίλου καὶ τοῦ Εὐσεβίου.

Δὲν ἀκούομεν τίποτε περὶ τῆς σχολῆς τῆς Καισαρείας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὠριγένους, ἀλλὰ πρὸς τὸ τέλος τοῦ γ' αἰῶνος τὴν ἐπανέφερεν εἰς ἀκμὴν ὁ Πάμφιλος ἐλκύσας γύρω του πλῆθος μαθητῶν. μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίθη ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Καισαρείας, πάντοτε συνδεομένη μὲ τὴν σχολὴν, ἐπλουτίσθη μὲ ἀφθονα ἀντίγραφα χριστιανικῶν καὶ κοσμικῶν συγγραμμάτων ὑπὸ τοῦ Παμφίλου, εἰς σημεῖον ὥστε δικαίως ὁ Ἰερώνυμος τὴν καλεῖ «bibliotheca Origenis et Pamphilii»¹. Ἐργαστήριον βιβλιογραφίας ἐλειτούργει πολὺ παραγωγικῶς ἐν συνδυασμῷ μὲ κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἀντιγραφομένων κειμένων, τὰ δὲ ἴχνη του διακρίνομεν τόσον εἰς τὸ τμήμα τοῦ ἔργου τοῦ Εὐσεβίου *Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων*, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ Παμφίλου καὶ τῶν συνοδῶν του, ὅσον καὶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν. Ἰδιαιτέρως ἐπεμελήθη τῆς ὀργανώσεως τῆς βιβλιοθήκης ὁ Εὐσέβιος, ὁ ὁποῖος κατήρτισε καὶ κατάλογον τῶν ἀποτεθειμένων εἰς αὐτὴν βιβλίων, ἀπολεσθέντα μαζὶ μὲ τὸν *Βίον Παμφίλου* εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐνσωματωθῆ. Ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης² διατηρεῖ τὴν πληροφορίαν ὅτι οἱ τόμοι τοῦς ὁποίους εἶχε συλλέξει ὁ Πάμφιλος ἀνῆρχοντο εἰς 30.000, ἀλλὰ προφανῶς ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ σύνολον τῶν περιεχομένων εἰς τὴν βιβλιοθήκην τόμων. Αὕτη πρέπει νὰ κατεστράφη κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀράβων ὀλίγον πρὸ τῶν μέσων τοῦ ζ' αἰῶνος, ἂν καὶ βεβαία περὶ τούτου μαρτυρία δὲν ὑπάρχει.

Ἡ ἐνεργητικὴ ἐπίδρασις τῆς σχολῆς καὶ τῆς βιβλιοθήκης ἐπρόκειτο νὰ καταστῇ ἔκδηλος ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ γ' αἰῶνος καὶ νὰ κορυφωθῇ κατὰ τοὺς ἐπομένους. Παρὰ ταῦτα καὶ ὅλοι οἱ ἐμφανισθέντες ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὴν περιοχὴν συγγραφεῖς συνδέονται μὲ αὐτάς.

2. ΙΟΥΛΙΟΣ ΑΦΡΙΚΑΝΟΣ

Βίος

Ὁ Σέξτος Ἰούλιος Ἀφρικανός, κοσμικός θεολόγος προφανῶς ἀφρικανικῆς καταγωγῆς, ἐγεννήθη εἰς τὴν Αἰλίαν Καπιτωλίαν, τὰ Ἱεροσόλυμα, περὶ τὸ 170. Ἐξῆσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη βίον πολύτροπον καὶ περιπετειώδη. Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν προήρχετο ἀπὸ χριστιανικὴν οἰκογένειαν ἢ προσῆλθεν ὁ ἴδιος εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἀργότερα. Ἐπειδὴ ἡ μὲν Σούδα τὸν ἀποκαλεῖ «Λίβυον φιλόσοφον», αὐτὸς δὲ ἐπεδίδετο μὲ ἀξιοσημείωτον ζῆλον εἰς τὴν συλλογὴν ὑλικοῦ ἐλάχιστα ἐνδιαφέροντος ἕνα Χριστιανόν, ὅπως εἶναι ἡ μαγεία καὶ ἡ στρατιωτικὴ τέχνη, πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸ δεύτερον ἐνδεχόμενον.

Ἡ περιέργεια καὶ φιλομάθεια μᾶλλον παρά ὁποιαδήποτε ἄλλη ἀνάγκη τὸν ὤθησαν εἰς τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὴν στρατιωτικὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν ἀνάληψιν ταξιδίων, τὰ ὅποια τοῦ προσεπόρισαν ποικιλίαν ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων. Ὡς ἀξιωματικὸς μετέσχε τῆς ἐκστρατείας τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου εἰς τὴν Ὀσροηνὴν τὸ 195, ἐν συνεχείᾳ δὲ διέμεινεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βασιλέως τῆς Ἑδέσσης Ἀβγάρου Θ' καὶ ἡσχολήθη μὲ τὸ κυνήγιον εἰς τὰ ὄρη τῆς περιοχῆς μαζί μὲ Ἑδεσσηνοὺς εὐγενεῖς. Ἄν ἦτο μέχρι τοῦ χρόνου ἐκείνου ἀκόμη ἐθνικὸς, ὅπως θεωροῦμεν πιθανόν, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν Χριστιανισμόν μέσω τοῦ χριστιανοῦ τούτου βασιλέως καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀβγάρου Γ'.

Μετὰ τὴν ἀποστρατείαν του φαίνεται ὅτι ἐγκυτεστάθῃ μονίμως εἰς τὴν Νικόπολιν, τὴν ἀρχαίαν Ἐμμαοῦς, ἀπὸ ὅπου συνέχισε τὰ ταξίδια του. Τότε μετέβη μεταξύ ἄλλων εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ μάλιστα πιθανῶς ὄχι μόνον μίαν φοράν, ὅπου ἀπέκτησε σχέσεις μὲ τοὺς δύο διαπρεπεῖς ἀλεξανδρινοὺς διδασκάλους τῆς ἐποχῆς, Ὠριγένην καὶ Ἡρακλᾶν. Ἐξετίμα βαθῶς τὸν πρῶτον, διετήρει μαζί του ἀλληλογραφίαν καὶ λόγῳ διαφορᾶς ἡλικίας τὸν ἀποκαλεῖ υἱὸν εἰς τὴν σωζομένην ἐπιστολὴν του.

Τοῦ δευτέρου, νεωτέρου ἐπίσης εἰς τὴν ἡλικίαν πιθανῶς, παρηκολούθησε διαλέξεις συμφώνως μὲ ἰδικὴν του μαρτυρίαν³, τοῦτο δὲ πρέπει νὰ συνέβῃ κατὰ μίαν ἐπίσκεψιν μεταξύ τῶν ἐτῶν 215 καὶ 220, ὅπως ὁποῦτε δὲ πρὸ τοῦ 221, ὅποτε συνετάχθη ἡ χρονογραφία του ὅπου ἀναφέρεται ἡ πληροφορία, καὶ φυσικὰ ἀπουσιάζοντος εἰς ταξίδιον τοῦ Ὠριγένους, ἐφ' ὅσον προετίμησεν οὗτος τὸν Ἡρακλᾶν, ἂν καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ παρηκολούθησε καὶ ἐκείνου διαλέξεις τότε ἢ εἰς ἄλλην περίπτωσιν.

Οἱ συμπολιταὶ του πρέπει νὰ ἔτρεφον δι' αὐτὸν βαθεῖαν ἐκτίμησιν,

³ ΕΥΓΕΒΙΟΥ, Ἔκκλ. Ἱστορία 6, 31, 2.

καθ' ὅσον τὸν ἔστειλαν ὡς ἀρχηγὸν ἀντιπροσωπείας εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον Σεβήρον (222-235) ὑπὲρ ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως τῶν, ἄγνωστον ὑπὸ ποίαν ἰδιότητα. Ἐπειδὴ ὁ Εὐσέβιος⁴ χρησιμοποιεῖ τὰς λέξεις «προϊσταμένου Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ», ὁ Διονύσιος Βὰρ Σαλιβὶ καὶ ὁ Ἐβεδιησοῦς ἐνόμισαν ὅτι οὗτος ἦτο ἐπίσκοπος τῆς Ἐμμαοῦς⁵, ἐνῶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἦτο κἀν πρεσβύτερος. Οἱ λόγοι τοῦ Εὐσεβίου ἔχουν τὴν ἔννοιαν ὅτι ἦτο ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς πρεσβείας. Διετήρησε πάντοτε τὰς σχέσεις του μὲ τὸν βασιλικὸν οἶκον τῶν Σεβήρων, ὅπως δεικνύουν πολλαὶ χειρονομίαι του. Ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Σεβήρον τοὺς *Κεστός* του καὶ κατεσκεύασεν εἰς τὴν Ρώμην παρὰ τὰς Θέρμας βιβλιοθήκην πρὸς τιμὴν αὐτοῦ. Εἰς ἀπόσπασμα τῶν *Κεστόων*⁶ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις «ἀρχιτεκτόνησεν», ἡ ὁποία σημαίνει ὅτι ἦτο ἀρχιτέκτων, ἐκτὸς ἐὰν αὕτη δηλώνῃ μεταφορικῶς ὅτι ὠργάνωσεν τὴν βιβλιοθήκην. Ἐν πάσῃ περιπτώσει κατὰ τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν πρεσβείαν του πρέπει νὰ ἔμεινεν ἐπ' ἀρκετὸν χρόνον εἰς τὴν Ρώμην.

Ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ὠριγένην ἐγράφη κατὰ τὸ 240, πρέπει νὰ ἀπέθανε μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰς προχωρημένην ἡλικίαν.

Συγγράμματα

Ὁ Ἀφρικανὸς ἦτο ὁ τύπος τοῦ θεολόγου ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἔχη συγκεχυμένας ἀντιλήψεις, ὅπως ἄλλωστε συγκεχυμένος ἦτο καὶ ὁ αἰὼν του ἀπὸ θρησκευολογικῆς ἀπόψεως, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα γνωρίζει τί θέλει. Ἦθελε τὸν Χριστιανισμὸν συνδεδεμένον μὲ τὸν κόσμον καὶ ἐξαγιαζόντα τὸν κόσμον χωρὶς νὰ τὸν ἀρνήται. Ἄν καὶ παρουσιάζεται ὀλιγογράφος, ὅλα τὰ κείμενά του εἶναι σπουδαῖα μνημεῖα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, διότι ἡ ὀξύνοια καὶ ἡ κριτικότης του ἐπέτρεψαν ἀπὸ τὰς κοινοτοπίας νὰ ἀντλήσῃ πρωτοτυπίαν. Τὰ δύο μεγάλα ἔργα του δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ συλλογαὶ ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων καὶ πληροφοριῶν, καὶ ὁμως ἀφησαν ἐποχὴν διὰ τὸ δυναμικὸν πνεῦμα τὸ ὁποῖον τὰ διαπνέει. Αἱ δὲ ἐπιστολαὶ του εἶναι ὅ,τι καλύτερον ἠδυνήθη νὰ παραγάγῃ εἰς τὴν φιλολογικὴν κριτικὴν τῆς Γραφῆς ἢ ἐποχὴ του.

4 *Χρονικὸν ἔτος* 2237.

5 ASSEMANI, *Biblioth.*

Orient. 2, 172, 1, 158a.

3, 1, 1725, 14.

6 *Oxyg. Papyri* 3, 412.

7 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 31,

1. *Εὐαγγ. Προπαρασκευῆ* 8, 2, 46.

Χρονογραφίαι. Τὸ ὀγκῶδες ἱστορικὸν σύγγραμμα αὐτοῦ ὁ Εὐσέβιος φέρει μὲ τὴν ὀνομασίαν *Χρονογραφίαι*⁷, ἡ ὁποία γενικῶς θεωρεῖται αὐθεντικὴ, ἐνῶ σήμερον προτιμᾶται ἡ ἰδίᾳ εἰς ἐνικὸν ἀριθμὸν. Μεταγενέστεροι συγγραφεῖς δίδουν παραλλάσσοντα ἀλλὰ πάντοτε σχετικὰ ὀνόματα: χρόνων ἐπιτομή, ἱστορίαι, ἱστορικόν, ἱστορικά, *temporum*

historiae, de temporibus. Είναι τὸ πρῶτον ὠλοκληρωμένον χριστιανικὸν χρονικὸν καὶ ἐν γένει τὸ πρῶτον χρονικὸν τὸ ὁποῖον συγχρονίζει τὰ γεγονότα τῆς ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας μὲ τὰ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Τὴν ἀνάγκην τοιαύτης παρουσιάσεως, ἡσθάνθησαν πρῶτοι οἱ ἀπολογηταί, καὶ ἰδίως ὁ Θεόφιλος, ἀλλ' ἡ προσπάθεια αὐτῶν ἦτο περιορισμένη, ὅπως ἦτο ἐπίσης καὶ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Ἴσως ὁ Ἰούδας εἶχε συνθέσει κάτι τὸ συστηματικώτερον, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν τίποτε τὸ θετικὸν περὶ αὐτοῦ. Ἀντιθέτως τὸ ἔργον τοῦ Ἀφρικανοῦ ἦτο εὐρείας προοπτικῆς, συστηματικὸν καὶ ὀγκῶδες, ἀποτελούμενον ἀπὸ πέντε βιβλία. Ἦτο καὶ αὐτὸς ἀπολογητῆς μὲ τὸν τρόπον του, τοποθετῶν τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὰ πλαίσια τῆς παγκοσμίου ἱστορίας καὶ ἰδίως τῆς παγκοσμίου πνευματικῆς κινήσεως, ὅπως ἤρμοζεν εἰς λόγιον τόσον στενῶς συνδεδεμένον μὲ τὸ πνεῦμα τῶν Σεβήρων.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων εἰς γενικὰς γραμμάς ἔχει ὡς ἑξῆς.

Βιβλίον α'. Ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μέχρι τοῦ διαμοιρασμοῦ τῆς γῆς (ἔτη 1-2661)

Βιβλίον β'. Ἀπὸ τοῦ διαμοιρασμοῦ τῆς γῆς μέχρι τοῦ Μωυσέως (2662-3707)

Βιβλίον γ'. Ἀπὸ τοῦ Μωυσέως μέχρι τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδος (3708-4727). Ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδον ἀρχίζει ὁ συγχρονισμὸς τῆς ἱστορίας τῶν ἐθνῶν

Βιβλίον δ'. Ἀπὸ τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδος μέχρι τῆς καταλύσεως τοῦ περσικοῦ κράτους (4728-5172)

Βιβλίον ε'. Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ τρίτου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Ἐλαγαβάλου (5173-5723).

Ὁ Ἀφρικανὸς εἴδισκεν ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου ἀποτελεῖ ἐπανάληψιν τῆς ἑξαήμερου δημιουργίας, περιλαμβάνει δηλαδὴ ἕξ ἡμέρας ἐκ χιλίων ἐτῶν ἐκάστην κατὰ τὸ ψαλμικὸν λόγιον. Ὁ Χριστὸς ἐνηνθώπησε κατὰ τὸ 5500, οὕτω δὲ ἀπ' αὐτοῦ ἀπομένουν 500 ἔτη μέχρι τῆς συμπληρώσεως τοῦ ὄλου κύκλου ἤτοι μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων. Μετὰ ταῦτα θύ ἐπακολουθήσῃ ἡ χιλιετηρίς, τὸ Σάββατον τοῦ κόσμου.

Ἐφ' ὅσον τὸ ἔργον ἐφθανε μέχρι τοῦ τρίτου ἔτους τοῦ Ἐλαγαβάλου (218-222), πρέπει νὰ ὠλοκληρώθῃ τὸ ἔτος 221. Ἐχρησίμειυσεν ὡς πηγὴ ὄλων τῶν μεταγενεστέρων χρονογραφικῶν συνθέσεων μὲ ἀρχὴν τῆς τοῦ Ἰππολύτου, ἢν ὄχι καὶ τοῦ Ἰούδα. Ὁ Εὐσέβιος ἀπὸ κανὲν ἄλλο

παρόμοιον ἔργον δὲν ὠφελήθη εἰς τὸ *Χρονικόν* καὶ τὴν *Ἱστορίαν* του τόσον ὅσον ἀπὸ αὐτό, ἀλλὰ καὶ οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι ἀμέσως ἢ ἑμιέσως εὗρον εἰς αὐτὸ μεταλλεῖον ἀντιζήτητον.

Κεστοί. Ὁ Εὐσέβιος ὀνομάζει τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸν ἔργον τοῦ Ἀφρικανοῦ *Κεστοῦς*, ποικιλόχρωμα κεντήματα⁸, καὶ αὐτὸ εἶναι προφανῶς τὸ ἀρχικόν του ὄνομα. Ἡ ἐντύπωσις ὅμως ἢ ὁποία προκαλεῖται εἰς τοὺς ἀναγνώστας, καὶ ἰδίως τοὺς χριστιανούς, εἶναι ἢ τοῦ παραδόξου, ὅθεν μεταγενεστέρως τοῦ ἐδόθη καὶ τὸ ὄνομα *Παράδοξα*⁹. Λόγω τῆς μεγάλης ἐκτάσεώς του δὲν ἦτο εἰκόλον οὔτε ἀπαραίτητον νὰ ἀντιγράφεται ὀλόκληρον ἐν συνεχείᾳ, οὔτε εἰκόλον νὰ τὸ ἀποκτήσῃ κανεὶς ὀλόκληρον, ἀντιθέτως δὲ ἀντεγράφετο κατὰ τμήματα συμφώνως πρὸς τὰ μέσα καὶ τὰς αἰτήσεις τῶν ἐνδιαφερομένων. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς παραδόσεως συνετέλεσεν εἰς τὴν σύγχυσιν τῶν μαρτύρων ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν βιβλίων του. Ὁ Γεώργιος Σύγκελλος γνωρίζει 9¹⁰, ὁ Φώτιος 14¹¹, ἡ Σούδα 24 καὶ ἡ τελευταία μαρτυρία πρέπει νὰ εἶναι ἀκριβεστέρα, δεδομένου ὅτι εἰς Πάπυρον τῆς Ὁξυρύγχου¹² διατηρεῖται ἀπόσπασμα μὲ τὴν ἐνδειξιν «Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ κεστὸς ιη'».

Τὸ ἔργον ἦτο ἐγκυκλοπαιδικὸν μὲ κατὰταξιν τοῦ ὑλικοῦ ὄχι ἀλφαβητικὴν ἀλλὰ θεματικὴν, καὶ τὸ ὑλικὸν του ἀνεφέρετο εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῶν θετικῶν καὶ τεχνικῶν ἐπιστημῶν μέχρι καὶ τῆς δεισιδαιμονίας· μαθηματικά, φυσικά, ἰατρικὴν, γεωπονικὴν, μηχανικὴν, μεταλλευτικὴν, ναυτιλίαν, πολεμικὴν, μαγείαν. Φυσικὰ ὅλα αὐτὰ δεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ συλλογῆς ὑλικοῦ εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύνατο εἰς ἄνθρωπος νὰ δώσῃ τὴν προσωπικὴν του σφραγίδα, ἀλλὰ δεδομένης τῆς ἰδιοφυΐας τοῦ συγγραφέως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀρνηθῶμεν κάποιου εἶδους ἐπεξεργασίαν, ἰδίως εἰς θέματα τὰ ὁποῖα κατεῖχε καλύτερον λόγῳ εἰδικότητος, ὅπως εἶναι ἢ πολεμικὴ τέχνη καὶ ἢ μηχανικὴ.

Δυστυχῶς μόνον τεμάχια αὐτοῦ σώζονται σήμερον, κάπως ἐκτενῆ μάλιστα, καὶ δὴ πρῶτον πολυάριθμα τεμάχια εἰς τὰ *Γεωπονικά*, συλλογὴν τοῦ ζ' αἰῶνος¹³, μὲ τὴν ἐνδειξιν «Ἀφρικανοῦ», καὶ πιθανῶς πολλὰ χωρὶς τὴν ἐνδειξιν αὐτήν, παραλειφθεῖσαν ἀπὸ ἀμέλειαν· δεύτερον ἐν ἐκτενῆς τμήμα ἀπὸ τὰ βιβλία στ' καὶ ζ' ἐπὶ θεμάτων πολεμικῆς, κτηνοτροφίας καὶ γεωργίας, εἰς τὰ *Τακτικά*¹⁴, πιθανῶς δὲ ἐπίσης ἄλλα τμήματα χωρὶς ἐνδειξιν· τρίτον τμήμα ἀφροδισίου περιεχομένου εἰς χειρόγραφον τῆς Βιέννης¹⁵.

Ἐπειδὴ τὸ ἔργον εἶχεν ἐνσωματωμένας εἰς τὸ κείμενον του προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας ἀναρμόστους εἰς ἓνα Χριστιανόν, πολλοὶ ἐρευνηταὶ ὠδηγήθησαν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ *Κεστοί* ἦσαν σύγγραμμα κάποιου

8 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 31, 1.

9 *Γεωπονικά* 1 πρόλογος.

10 *Χρονογραφία* 1, 676.

11 *Μυσιόβιβλος* 34.

12 GRENPELL, HUNT, *Oxyrh.* Papyri 3, London 1903, ἄρ. 412.

13 Βιβλίον 1, πρόλογος.

14 M. THEVENOT, *Veterum opera*, Paris 1693, 275-316.

15 LAMBECIUS, *Comment. de Aug. Biblioth. Caes. Vindobonensi* 27, Wien 1781, 476-478.

ἄλλου Ἀφρικανοῦ, εἰδωλολάτρου αὐτοῦ, καὶ ὄχι τοῦ χριστιανοῦ Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ. ἢ εἰς τὴν ἄλλην ὑπόθεσιν ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ ἴδιον πρόσωπον ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ προχριστιανικὸν στάδιον τοῦ βίου του. Δὲν δυνάμεθα ὁμῶς νὰ ἀμφιβάλλωμεν οὔτε περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέως οὔτε περὶ τοῦ σταδίου κατὰ τὸ ὅποιον συνετάχθη τὸ παρὸν ἔργον, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν ὁμοφώνως ἢ παράδοσις ταυτίζει τὸν συγγραφέα τῶν *Χρονογραφιῶν* καὶ τῶν *Κεστῶν*, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦτο ἀφιερώνεται εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Σεβῆρον (222-235) καὶ ἄρα προέρχεται ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν του στάδιον. Βεβαίως τὸ ὑλικὸν συνελέγετο ἐπὶ ἔτη μὲ ἑναρξιν ἤδη πρὸ τῆς προσχωρήσεώς του εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἦτο ὁ μόνος λόγος διὰ τὸν ὅποιον συμπεριελήφθησαν εἰς αὐτὸ καὶ ἄφθονα στοιχεῖα δεισιδαιμονίας. Ἦτο περίοδος ἐντόνου συγκρητισμοῦ, ὃ ὅποιος ἐπέτρπε καὶ ἐπέβυλλε συλλογὴν πάσης φύσεως ἐπιστημονικοῦ καὶ παρεπιστημονικοῦ ὑλικοῦ. Ὁ Ἰούλιος ἔκαμε διὰ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας ὅτι ἔκαμαν οἱ Ἀπολογηταὶ διὰ τὴν φιλοσοφίαν, τὰς ἔφερον ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ἔπραξαν ἐπίσης καὶ οἱ σύγχρονοὶ του Ἀλεξανδρινοὶ. Τὴν μαγείαν ὁμῶς δὲν εἰσάγει καθ' ὅμοιον τρόπον, ἀλλ' ἀπλῶς ἐξετάζει καὶ περιγράφει ὡς στοιχεῖον τοῦ τότε κοινωνικοῦ βίου.

Ἐπιστολαί. Ὁ Εὐσέβιος γνωρίζει δύο ἐπιστολάς, αἱ ὅποιαι μαρτυροῦν ἀσυνήθη διὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον κριτικὴν ὀξύτητα¹⁶. Καὶ ἡ μὲν μία, βραχυτάτη μάλιστα, σώζεται πλήρως, τῆς δὲ ἄλλης σώζονται ἀποσπάσματα.

Ἡ πρώτη ἀπευθύνεται *ἰπρὸς Ὀριγένην* καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν διήγησιν περὶ τῆς Σωσάννης, ἡ ὁποία εἶναι ἐνσωματωμένη εἰς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ. Ὁ Ἀφρικανὸς προσάγει πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς του περὶ μὴ γνησιότητος τοῦ κειμένου τούτου· πρῶτον ὅτι ὁ Δανιήλ εἰς τὸ καθ' αὐτὸ βιβλίον του προφητεύει κατὰ διάφορον τρόπον, μὲ δράματα καὶ ὄνειρα, ὄχι δὲ ὅπως εἰς τὴν παροῦσαν διήγησιν, δεύτερον ὅτι ἡ λογοπαιδιά «πρίνον, πρίσαι» «σχίνον, σχίσαι» ἔχει νόημα μόνον ἂν αὕτη συνετάγη πρωτοτύπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τρίτον ὅτι ἡ ὄλη ἀτμοσφαῖρα τῆς διηγήσεως εἶναι διάφορος ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Δανιήλ, καὶ τέταρτον ὅτι τὸ ὕφος εἶναι διάφορον τοῦ ἄλλου κειμένου. Εἶναι ἀξιωματικοὶ οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι κλείουν τὴν ἐπιστολήν. «Ἐκρυσσα, σὺ δὲ μοι ἤχησον, καὶ ἀντιγράφων παιδεύε. Τοὺς κυρίους μου πάντας προσαγόρευε. Σὲ οἱ ἐπιστάμενοι πάντες προσαγορεύουσιν ἑρρῶσθαι σε ἅμα τῇ συνοδίᾳ καὶ κατὰ νοὺν εὐχομαι». Ὅπως ἔχομεν ἤδη σημειώσει εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον, ὁ Ὀριγένης ἀπήντησε καταλλήλως περὶ τὸ

¹⁶ *Ἐκκλ. Ἱστορία*
1-3.

240, και ἡ ἀπάντησις δεικνύει ὅτι ὁ Ἀφρικανὸς ἔγραψε τὴν ἰδικὴν του ἐπιστολὴν τὴν ἰδίαν ἐποχὴν.

Ἡ δευτέρη ἐπιστολὴ ἀπευθίνεται *ἰπρὸς Ἀρισταΐδην*, ἄγνωστον ἄλλως πρόσωπον, καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐναρμόνισιν τῶν διαφορῶν εἰς τὰς γενεαλογίας τοῦ Ἰησοῦ αἱ ὁποῖαι παρατίθενται εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν εὐαγγελίων Ματθαίου καὶ Λουκᾶ. Σώζονται ἀξιόλογα ἀποσπάσματα αὐτῆς εἰς τὸν Εὐσέβιον¹⁷. Κατὰ τὸν Ματθαῖον ὁ πατὴρ τοῦ Ἰωσήφ ἐλέγετο Ἰακώβ, κατὰ τὸν Λουκᾶν Ἠλί. Τὴν διαφωνίαν ταύτην ὁ Ἀφρικανὸς λύει μὲ τὴν στηριζομένην εἰς τὴν παράδοσιν συγγενῶν τοῦ Χριστοῦ, τῶν «δεσποσύνων», ὑπόθεσιν ὅτι ὁ Ἠλί καὶ ὁ Ἰακώβ ἦσαν ἑτεροθαλεῖς ἀδελφοὶ ὁμομήτριοι, καὶ ὁ δευτέρος ἀνέλαβε νὰ ἀναστήσῃ σπέρμα εἰς τὸν ἄκληρον ἀδελφὸν αὐτοῦ κατὰ τὸ δίκαιον τοῦ λευριτικοῦ γάμου, ὅταν ἐκεῖνος ἀπέθανεν, οὕτω δὲ ὁ μὲν Ἠλί ἦτο κατὰ νόμον πατὴρ, ὁ δὲ Ἰακώβ κατὰ φύσιν.

Ἀμφίβολα κείμενα. Ὁ Διονύσιος Βάρ Σαλιβί καὶ ὁ Ἐβεδιησοῦς, στηριζόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν ἐρμηνευτικῶν τεμαχίων τοῦ Ἀφρικανοῦ εἰς Σειράς ἐνόμισαν ὅτι οὗτος ὑπερνημάτισε τὰ Εὐαγγέλια, ἐνῶ τὰ τεμάχια ταῦτα προέρχονται ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς καὶ τὰς Χρονογραφίας τούτου.

Ἡ Διήγησις περὶ τῶν ἐν Περσίδι γενομένων διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, περιγράφουσα θαυμαστά γεγονότα εἰς τὴν Περσίαν κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἔργον τοῦ Ἀφροδιτιανοῦ τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ὑποκατεστάθη διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀφρικανοῦ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν¹⁸.

Φυσικὰ ἐσφαλμένως φέρεται ἐπ' ὀνόματι τοῦ λατινικῆ *Passio sanctae Symphorosae et septem filiorum eius*¹⁹.

Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Ad. Hagnack περὶ τοῦ ὅτι ὁ Ἀφρικανὸς μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὸν Ἀπολογητικὸν τοῦ Τερτυλλιανοῦ, τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ὁ Εὐσέβιος, εἶναι ἀναπόδεικτος.

3. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

Ἀπὸ τὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας διατηρεῖ περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ Εὐσέβιος λαμβάνομεν γνῶσιν περὶ τῆς διακεκριμένης προσωπικότητος καὶ τῆς μεγάλης προσφορᾶς του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων.

Φαίνεται ὅτι κατήγετο ἀπὸ τὴν Καππαδοκίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀπωσδήποτε ἐπεσκόπευσεν εἰς νεαράν σχετικῶς ἡλικίαν, καθὼς συνάγεται

¹⁷ *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 7.

PG 10, 97-108.

PG 10, 93-98.

ἀπὸ τὴν ὅλην περὶ αὐτοῦ εἰκόνα τοῦ Εὐσεβίου²⁰. Τὸ ὅτι ὁ ἱστορικὸς δὲν ἀναφέρει τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς του σημαίνει ὅτι δὲν τὴν ἐγνώριζε, τοῦτο δὲ εἶναι εὐλογώτερον νὰ ἐξηγηθῆ ἔκ τῆς ἀσημότητος ταύτης χωρὶς νὰ ἀποκλείη ὅτι ἔδρα τῆς ἦτο ἡ πρωτεύουσα τῆς Καππαδοκίας Καισάρεια, ὅπου ἐγκυτεστάθῃ ἔπειτα ὁ Κλήμης καὶ ἐδίδαξεν. Γνωρίζοντες τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ ἐπὶ Λακίου, δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 275. Περί τῶν θεολογικῶν σπουδῶν του ἔχομεν ἰδικτὴν του πληροφορίαν ἀπὸ τὴν ἐπανειλημμένως μνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Ὁριγένην²¹. «Πατέρας γάρ ἴσμεν τοὺς μακάριους ἐκείνους τοῖς προοδεύσαντας, πρὸς οὗς μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, Πάνταινον, τὸν μακάριον ἀληθῶς καὶ κύριον, καὶ τὸν Ἱερὸν Κλήμεντα, κύριόν μου γενόμενον καὶ ὠφελήσαντά με, καὶ εἴ τις ἕτερος τοιοῦτος δι' ὧν σε ἐγνώρισα, τὸν κατὰ πάντα ἄριστον καὶ κύριόν μοι καὶ ἀδελφόν». Ὁ Κλήμης λέγεται «κύριός μου», δηλαδὴ ἦτο ὅπωςδήποτε διδάσκαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Πάνταινος λέγεται ἀορίστως κύριος, ἄρα ἦτο μὲν διδάσκαλος τοῦ Ὁριγένους δὲν ἦτο δὲ ἴσως τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐν συνεχείᾳ ὁμως δηλώνεται «δι' ὧν σε ἐγνώρισα», ὅτι δηλαδὴ μέσῳ αὐτῶν ἐγνωρίσθησαν οἱ δύο ἄνδρες. Δυνάμεθα νὰ ἐξοικονομήσωμεν τὰ πράγματα, δεχόμενοι ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εὐρέθη εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν περὶ τὸ 200, ἐμαθήτευσεν εἰς τὸν Κλήμεντα, ἤκουσεν ἴσως μεμονωμένας διαλέξεις τοῦ Πανταίνου καὶ ἐγνώρισεν ἴσως πλησίον των τὸν Ὁριγένην.

Κατὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου (202), ἐπίσκοπος πλέον τῆς Καισαρείας ἢ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀλλῆς καππαδοκικῆς πόλεως, ἐφιλοξένησε τὸν διωκόμενον Κλήμεντα καὶ ἐδημιούργησε τὰς συνθήκας ὥστε οὗτος νὰ ἐπιδοθῆ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς θεολογίας. Ὑπέστη καὶ ὁ ἴδιος τὰς συνεπείας τοῦ διωγμοῦ, ἐγκλεισθεὶς εἰς τὰς φυλακάς καὶ ὁμολογήσας τὴν πίστιν, τοῦτο δὲ πρέπει νὰ συνέβη πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Σεβήρου, ἐφ' ὅσον γράφων πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς τὸ 211 δηλώνει ὅτι ἦτο δέσμιος²² καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπέζησεν εἰς φυλακάς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ διωγμοῦ ἐπὶ ἐννεαετίαν.

Ὀλίγον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του, εἰς τὰς ἀρχάς τῆς βασιλείας τοῦ Καρακάλλα (211-217), ἀνέλαβε ταξίδιον προσκυνηματικὸν εἰς Ἱεροσόλυμα, «εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας ἕνεκεν», οἱ δὲ Χριστιανοὶ τῆς πόλεως, ἐντυπωσιασμένοι ἀπὸ τὸ ἦθος καὶ τὴν μόρφωσίν του, τὸν ἐκράτησαν ὡς βοηθὸν τοῦ ὑπεργήρου ἐπισκόπου των Ναρκίσσου, τὸν ὅποιον διεδέχθη μετὰ τὸν θάνατόν του. Εὐρίσκομεν ἐδῶ τὸ πρῶτον παράδειγμα συνεπισκοπεύσεως²³. Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἀπέκτησεν οὐ-

20 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 8, 6, 11, 6, 20.

21 Αὐτόθι 6, 14, 9.

22 Αὐτόθι 6, 8, 7, 6, 11, 5.

23 Αὐτόθι 6, 11, 1-3.

σιωδῶς φιλικὰς σχέσεις μὲ τὸν Ὠριγένην, ἔγινεν ὑποστηρικτῆς του, τοῦ ἔδωσεν ἄδειαν νὰ κηρύττῃ ἐντὸς τῶν ναῶν ἂν καὶ λαϊκός, ὅπως εἶχε κάμει ἐπίσης καὶ ὁ Θεόκτιστος Καισαρείας, διὸ ἐδέχθη τὰς διαμαρτυρίας τοῦ Δημητρίου Ἀλεξανδρείας, καὶ μετὰ ἔτη τὸν ἐχειροτόνησε μαζί μὲ τὸν Θεόκτιστον εἰς πρεσβύτερον χωρὶς τὴν συναίνεσιν τοῦ Δημητρίου, μὲ τὰς γνωστὰς συνεπειάς. Πρέπει καὶ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἐπίσης νὰ εἶχεν ὀργανώσει σχολήν, ὅπου κατὰ καιροὺς ἐδίδασκεν ὁ Ὠριγένης, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἄλλοι, κυρίως ὁμοῦ εἶναι γνωστὴ ἢ προσπάθειά του διὰ τὴν ὀργάνωσιν θεολογικῆς βιβλιοθήκης («ἐπεσκεύασε βιβλιοθήκην»), τὴν ὅποیان ἐχρησιμοποίησεν εὐρύτατα μεταξὺ ἄλλων ὁ Εὐσέβιος²⁴.

Τὸ 250 ἐπὶ Δεκίου ἄγεται εἰς τὴν Καισαρείαν Παλαιστίνης ἐνώπιον τοῦ δικαστοῦ καὶ ρίπτεται εἰς τὸ δεσμοτήριον διὰ δευτέραν φοράν, τώρα δὲ ἀπὸ τὰς κακώσεις καὶ τὸ γῆρας ἀποθνήσκει²⁵. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 12 Δεκεμβρίου κατὰ τὸ Μηναιον, φέρεται δὲ τελουμένη τὴν 16 Μαΐου κατὰ τὸ συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ὑπῆρξε συστηματικὸς συγγραφεὺς, ἀλλὰ ἔγραψεν ἐπιστολάς ἐπὶ θεμάτων σχετιζομένων μὲ τὴν δρᾶσίν του. Ἔχομεν γνωστὰς τεσσάρων τουλάχιστον ἀπὸ αὐτάς.

Πρὸς Ἀντιοχεῖς. Σώζεται ὑπὸ τοῦ Εἰσεβίου ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος της²⁶, ὅπου εὐχεται εἰς τοὺς Ἀντιοχεῖς νὰ εὑρουν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ νεοεκλεγέντος ἐπισκόπου τῶν Ἀσκληπιάδου εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποθανόντος Σεραπίωνος ἓνα ἄξιον ποιμένα. Ἐστάλη τὸ 211, ἐνῶ ἦτο ἀκόμη εἰς τὴν φυλακὴν καὶ ἐκομίσθη διὰ χειρὸς τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως.

Πρὸς Ἀντιοίτας προτρεπτικὸς. Ἐγρᾶφη εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς σταδιοδρομίας του ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ σώζεται μόνον τὸ τέλος της²⁷, εἰς τὸ ὅποϊον ὁ ἀποστολεὺς διαβιβάζει τοὺς ἀσπασμοὺς τοῦ συνεπισκόπου του Ναρκίσσου, ἄγοντος τότε ἡλικίαν 116 ἐτῶν.

Πρὸς Ὠριγένην. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔτος 215 ἢ 216, ὅταν πλὴν εἶχε ἀποθάνει πλὴν τοῦ Πανταίνου καὶ ὁ Κλήμης, ὁ δὲ Ὠριγένης λόγῳ τοῦ διωγμοῦ τοῦ Καρακάλλα εἶχε καταφύγει εἰς τὴν Παλαιστίνην. Ἀπὸ τὸ μικρὸν τεμάχιον, τὸ ὅποϊον διασώζει ὁ Εὐσέβιος²⁸ συνάγονται ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω περὶ τῆς μαθητείας τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ὠριγένους καὶ δεικνύεται ὅτι ἡ φιλία τῶν εἶναι προγονικὴ, ἀλλὰ δύναται τώρα νὰ καταστῇ θερμότερα διὰ τῶν προσωπικῶν σχέσεων.

Πρὸς Δημήτριον. Ὅταν ὁ Δημήτριος Ἀλεξανδρείας κατηγόρησε τοὺς Ἀλέξανδρον καὶ Θεόκτιστον διὰ τὴν χορήγησιν ἀδείας εἰς τὸν Ὠριγένην νὰ διδάσκῃ εἰς τὸν ναόν, ἐνῶ ἦτο λαϊκός, οὗτοι ἀπήντησαν ὅτι

24 Αὐτόθι 6, 20, 1.

25 Αὐτόθι 6, 39, 2-3. Βλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, PG 10, 1313.

26 Αὐτόθι 6, 11, 5-6.

27 Αὐτόθι 6, 11, 3.

28 Αὐτόθι 6, 14, 8-9.

εις τὰ ἰδικά των κλίματα δὲν εἶναι ἀνήκουστος τοιαύτη συνήθεια. Φέρει τὰ ὀνόματα καὶ τῶν δύο, ἀλλὰ θὰ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ πρώτου. Ἀπόσπασμα διετήρησεν ὁ Εὐσέβιος²⁹.

Ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν πενταετίαν 211-216. Ὁ Ἰερώνυμος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ ἄλλα δὲν προσθέτει πολλὰ πράγματα εἰς τὰς σχετικὰς εἰδήσεις τοῦ Εὐσεβίου, ὁμιλεῖ περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Δημήτριον ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς χειροτονίας τοῦ Ὠριγένους³⁰. Ἡ ὑπαρξίς τοιαύτης ἐπιστολῆς ἀμφισβητεῖται συνήθως ὑπὸ τῶν νεωτέρων πατρολόγων καὶ ἡ εἶδησις ἀποδίδεται εἰς σύγχυσιν ὀφειλομένην εἰς τὴν τελευταίως μνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν τῶν δύο ἐπισκόπων· εἶναι ὁμῶς ὄχι ἀπλῶς πιθανὸν ὅτι ἐγράφη τοιαύτη ἐπιστολή, ἀλλ' ἀδιανόητον τὸ νὰ μὴ ἐγράφη. Εἶναι πολὺ εὐλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου γραφεῖσαι ἐπιστολαὶ ἦσαν πολὺ περισσότεραι τῶν ἀνωτέρω τεσσάρων ἢ πέντε.

4. ΒΗΡΥΛΛΟΣ ΒΟΣΤΡΩΝ

Ἦτο ἐπίσκοπος τῶν Βόστρων, πρωτεύουσις τῆς ρωμαϊκῆς Ἀραβίας μετὰ τὴν Πέτραν. Ὁ Εὐσέβιος τὸν ἀναφέρει διὰ πρώτην φοράν εἰς τὰ πλαίσια τῆς βασιλείας τοῦ Καρακάλλα (211-217), ἐπανέρχεται δὲ πάλιν εἰς αὐτὸν μετὰ τριακονταετίαν³¹. Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν ἀφορμὴν μνεσίας δίδει ἡ δογματικὴ του παρεκτροπὴ, τῆς ὁποίας τὴν ἀκριβῆ ὑφὴν δὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν ἀπὸ τὰς ἀορίστους πληροφορίας τοῦ ἱστορικοῦ· «τὸν ἐκκλησιαστικὸν παρεκτρέπων κανόνα, ξένα τινὰ τῆς πίστεως πηρεισφέρειν ἐπιρᾶτο, τὸν σωτήρα καὶ Κύριον ἡμῶν λέγειν τολμῶν μὴ προῦφεστάναι κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφὴν πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπους ἐπιδημίας μηδὲ μὴν θεότητα ἰδίαν ἔχειν, ἀλλ' ἐμπολιτευομένην αὐτῷ μόνῃ τὴν πατρικὴν»³². Παρὰ τὴν ἀσάφειαν τῆς ἐκθέσεως δύναται νὰ λεχθῆ μὲ σχετικὴν βεβαιότητα ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πατροπασχιτισμοῦ, ἥτοι περιπτώσεως ὁμοίας μὲ τὴν τοῦ Ἡρακλείδα. Ὁ τελευταῖος ἔζησε συγχρόνως μὲ τὸν Βήρυλλον, παρουσίασε τὴν ἰδίαν δογματικὴν παρέκκλισιν μὲ αὐτὸν, καὶ μάλιστα κατὰ τὸν ἴδιον περίπου χρόνον· ὅθεν δὲν εἶναι παράδοξος ἡ γνώμη τοῦ G. Kretschmar ὅτι τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα ταυτίζονται³³, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἐπαρκῶς κατοχυρωμένη.

Πολλοὶ ἐπίσκοποι συνεζήτησαν μαζί του ἐπὶ τῶν θέσεών του, ἀλλ' ἐχρειάσθη νὰ μετακληθῆ καὶ ὁ Ὠριγένης, ὁ μέγας διδάσκαλος τῆς ἐποχῆς, πρὸς μετάπεισιν, ἡ ὁποία καὶ συνετελέσθη κατόπιν συζητήσεως περὶ τὸ ἔτος 242. Ὀλόκληρος συλλογὴ κειμένων, περιλαμβάνου-

29 Αὐτόθι 6, 19, 17-18.

30 *De viris illustr.* 62.

31 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 20, 2, 6, 33, 1-3.

32 Αὐτόθι 6, 33, 1.

33 «Origenes und die Araber», *Zeit. für Theologie und Kirche* 50 (1953), 258-279.

σα ἔγγραφα τοῦ Βηρύλλου, πρακτικὰ τῆς δι' αὐτὸν γενομένης συνόδου, τὴν μετ' αὐτοῦ συζήτησιν τοῦ Ὀριγένους καὶ διαλέξεις τούτου εἰς τὴν παροικίαν ἐκείνου, ἐσώζοντο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Εὐσεβίου³⁴. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν οὗτος ἔφησε πλὴν ἐπιστολῶν καὶ διαωόρους συλλογὰς συγγραμμάτων, κατὰ δὲ τὸν Ἰερώνυμον ὑφίστατο εἰδικῶς ἀλληλογραφία του μετὸν Ὀριγένην, προφανῶς εὐθύς μετὰ τὴν συζήτησιν ἐκείνην, ἀλλ' ἴσως καὶ ὀλίγον πρὸ αὐτῆς³⁵.

5. ΠΑΜΦΙΛΟΣ

Βίον τοῦ πρεσβυτέρου Καισαρείας καὶ μάρτυρος Παμφίλου εἶχε συντάξει ὁ μαθητὴς του Εὐσέβιος εἰς τρία βιβλία τὰ ὅποια ἐχάθησαν, ἐνῶ παρόμοιον ἔργον τοῦ διδασκάλου του Πιερίου, δὲν φαίνεται νὰ ἐγράφη ποτὲ καὶ συνάγεται ἀπὸ παρερμηνεῖαν τῶν λόγων τοῦ Φιλίππου Σιδήτου, οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔργον τοῦ Εὐσεβίου. Οὕτως ἢ ἄλλως σήμερον ὀφείλομεν νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὅσας εἰδήσεις παρέχει ὁ Εὐσέβιος εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ μαρτυρολόγιόν του. Μὲ εὐλογον τάσιν ἐγκωμιασμοῦ ὁ ἱστορικὸς προλογίζει τὸ μαρτυρολόγιον³⁶.

«Πάμφιλος οὗτος ἦν, ὁ θεοφιλῆς ἀνὴρ καὶ πάντων ὡς ἀληθῶς φίλος τε καὶ προσήγορος, ἐπαληθεύων τὴν ἐπωνυμίαν, τῆς Καισαρείων Ἐκκλησίας ὁ κόσμος, ἐπεὶ καὶ τὴν τῶν πρεσβυτέρων καθέδραν πρεσβύτερος ὢν ἐδόξαζε, κοσμῶν ὁμοῦ καὶ κοσμούμενος τῇ ἐνταῦθα λειτουργίᾳ. Κὰν τοῖς ἄλλοις δὲ θεῖος ἦν ὄντως καὶ θείας μετέχων ἐμπνεύσεως, ἐπεὶ καὶ παρ' ὄλον αὐτοῦ τὸν βίον ἀρετῇ πάσῃ διαπρέψας ἔτυχε, μακρὰ μὲν χαίρειν εἰπὼν τρυφῇ καὶ πλοῦτου περιουσίᾳ, ὄλον δὲ ἑαυτὸν ἀναθεῖς τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ. Ἀποδόμενός γέ τοι τὰ εἰς αὐτὸν ἐκ προγόνων ἦκοντα, γυμνοῖς, πηροῖς καὶ πένησι τὰ πάντα διένειμεν, αὐτὸς δὲ ἐν ἀκτῆμονι διῆγε βίῳ, δι' ἀσκήσεως καρτερικωτάτης τὴν ἐνθεὴν μετιῶν φιλοσοφίαν».

Κατὰ τὰ ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀλλαγῶ παρατιθέμενα στοιχεῖα ὁ Πάμφιλος ἐγεννήθη εἰς τὴν Βηρυττόν, ἔλκων τὴν καταγωγὴν ἀπὸ οἰκογένειαν εὐπατριδῶν, οἱ ὅποιοι τοῦ ἐκκληροδότησαν ἀφθονον πλοῦτον. Ἀφοῦ παρηκολοιῆθη τὰ ἐγκύκλια μαθήματα εἰς τὴν πατρίδα του, μετέβη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, διὰ νὰ παρακολουθήσῃ μαθήματα εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν πλησίον τοῦ Πιερίου³⁷. Τὰ περιστατικὰ τοῦ βίου του δεικνύουν ὅτι ὅταν ἐμαρτύρησε τὸ 309 ἦτο γέρον ἡλικίας περὶ

34 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 33, 3.

35 Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 20, 2. *De viris illustr.* 60.

36 *Περὶ μαρτύρων Παλαστίνης* 11, 2.

37 Φαπιοῦ, *Μυριόβιβλος* 118.

τὰ 65 ἔτη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 245. Ἐπομένως ὁ Πιέριος τοῦ ὁποῖου μαθήματα παρηκολούθησε δὲν ἦτο ὁ πρεσβύτερος τὸν ὁποῖον μνημονεύει ὁ Εὐσέβιος, ἀλλ' ὁ παλαιότερος διδάσκαλος. Ὁ νέος αὐτὸς Ὀριγένης, ὅπως ἀπεκαλεῖτο, ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὸν ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τὸν παλαιόν, ἡ ὁποία προφανῶς τὸν παρώθησε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν δευτέραν πατρίδα ἐκείνου ὡς ἰδικὴν του ἐπίσης δευτέραν πατρίδα, τὴν Καισάρειαν Παλαιστίνης. Διανείμας τὴν μεγάλην περιουσίαν του εἰς ἔχοντας ἀνάγκην, ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Ἀγαπίου περὶ τὸ 280 καὶ ἀφωσιώθη εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργον.

Ἀκολουθῶν τὰ ἴχνη τοῦ Ὀριγένους Ἰδρυσε θεολογικὴν σχολήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνέδειξε σπουδαίους μαθητάς, μὲ πρῶτον τὸν ἱστορικὸν Εὐσέβιον, ὁ ὁποῖος εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ προσέθεσεν εἰς τὸ ὄνομα του τὴν ἐπωνυμίαν «ὁ Παμφίλου». Παραλλήλως ὠργάνωσε βιβλιοθήκην καὶ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον, ἀπὸ τὰ ὁποῖον προῆλθον ἀντίγραφα τῶν βιβλικῶν κειμένων καὶ ἄλλων ἀξιολόγων συγγραμμάτων. Πίνακα τῶν βιβλίων τῆς εἶχε καταρτίσει, ὅπως εἶδομεν, ὁ Εὐσέβιος εἰς τὸν ἀπολεσθέντα Βίον. Ἡ παραγωγή τοῦ βιβλιογραφείου ἀνιχνεύεται διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι εἰς σημείωσιν Σιναϊτικοῦ κώδικος τοῦ ζ' αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποίαν λέγεται, «ἀντεβλήθη πρὸς παλαιώτατον λιβαν ἀντίγραφον ἐδιορθωμένον χειρὶ τοῦ ἀγίου μάρτυρος Παμφίλου».

Τὸ 307 μαζὶ μὲ μερικοὺς ἀπὸ τούτους μαθητάς του συνελήφθη καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὰς φυλακάς, ὅπου ἐλησμονήθησαν μέχρις ὅτου ἐπ' εὐκαιρίᾳ καταδίκης πέντε Αἰγυπτίων Χριστιανῶν τοὺς ἐνεθυμήθησαν οἱ διώκται. Ὁ Πάμφιλος ἀπεκεφαλίσθη τὴν 16 Φεβρουαρίου τοῦ 309, τὰ δὲ σώματα αὐτοῦ καὶ τῶν συνοδῶν του, ἀφοῦ ἐξετέθησαν ἐπὶ τετραήμερον εἰς βορὰν τῶν θηρίων καὶ παρέμειναν ἀνέπαφα, ἐνεταφιάσθησαν κανονικῶς. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 16 Φεβρουαρίου.

Ὁ Ἰερώνυμος³⁸ βάσει παρατιθεμένου χωρίου τοῦ Βίου τοῦ Παμφίλου τοῦ Εὐσεβίου ἰσχυρίζεται ὅτι οὗτος δὲν ἔγραψε τίποτε ἄλλο πλὴν ἐπιστολῶν καὶ τῆς κριτικῆς ἐργασίας του εἰς τὴν Γραφήν. Καὶ ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς μὲν δὲν διεσώθησαν ἴχνη, ἀπὸ τὸ κριτικὸν δὲ κείμενον ἔχουν διατηρηθῆ λείψανα. Ἐκκινῶν ἀπὸ τὸ πρωτότυπον τῶν Ἑξαπλῶν, καὶ χρησιμοποιοῦν ἀντίγραφα τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς ἐπέφερε διορθώσεις, διὰ τῶν ὁποίων κατήρτισεν ἰδικὸν του κριτικὸν κείμενον. Τὸ αὐτόγραφον τούτου ἀπετέθη εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Καισαρείας, μετὰ τῆς ὁποίας κατεστράφη ὑπὸ τῶν Ἀράβων, δι' ἀντιγράφων δὲ τούτου τὸ κείμενον ἐπεβλήθη εἰς τὰς Ἐκκλησίας αἱ ὁποῖαι εὕρισκον-

ται μεταξύ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας³⁹ καὶ μετεφέρθη ἐπίσης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν⁴⁰.

Ὁ Ἱερώνυμος ἐνόμιζεν ὅτι ἡ ἀπὸ ἐξ βιβλία ἀποτελουμένη Ἀπολογία ἐπέτῳ Ὠριγένους ἀνήκεν εἰς τὸν Εὐσέβιον, ὁ ἴδιος ὁμοῦς ὁ ἱστορικὸς βεβαιώνει ὅτι αὕτη συνετάχθη ὑπὸ τῶν δύο ἐν συνεργασίᾳ⁴¹. Οἱ δύο ἄνδρες, ἐνθερμοὶ θαυμασταὶ τοῦ Ὠριγένους, ἠθέλησαν νὰ ἀποκρούσουν τὰς κατηγορίας τὰς ὁποίας προσήπτον εἰς αὐτὸν πολλοὶ θεολόγοι περὶ τὸ 300, μεταξύ τῶν ὁποίων προεξῆρχον ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου καὶ ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας. Καὶ τὰ μὲν πέντε πρῶτα βιβλία αὐτῆς συνέταξεν ὁ Πάμφιλος εἰς τὴν φυλακὴν, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν συχνάκις ἐπισκεπτόμενον αὐτὸν Εὐσέβιον, τὸ δὲ ἕκτον συνέταξεν ὁ δεῦτερος μόνος του μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου. Μόνον τὸ πρῶτον βιβλίον διεσώθη εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου.

Ἐκ λάθους ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης ἐνόμισεν ὅτι ὁ Ρουφίνος εἶχε μεταφράσει ἀνόπαρκτον ἔργον τοῦ Παμφίλου *Adversum Mathematicos*⁴².

39 ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Praefatio in Paralipom.*

40 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εἰς τὸν Βίον Κωνσταντίνου* 4, 36.

41 Ἑκκλ. Ἱστορία 6, 33. 4. Βλ. *Μεγιστοβιβλος* 118.

42 *De viris illustr.* 17.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΙΟΥΛΙΟΣ ΑΦΡΙΚΑΝΟΣ

Κεῖμενα

M. THEVENOT, *Veterum mathematicorum opera*, Parisiis 1693, 275-316.

M. J. ROUTH, *Reliquiae sacrae* 2, 238-309 (Χρονογρ.). — Αὐτόθι 225-237 (ἐπιστολαί).

PG 10, 63-94 (Χρονογρ.). Αὐτόθι 10, 51-64. 11, 41-48 (ἐπιστολαί).

J. RUDERS, *Sexti Julii Africani Ὀλυμπιάδων ἀναγραφή adjectis ceteris quae ex Olympionicarum fastis supersunt*, Lugduno Bat. 1862.

FR. SPITTA, *Der Brief des Julius Africanus an Aristides kritisch untersucht und hergestellt*, Halle 1877.

P. DE LAGARDE, *Symmicta*, Göttingen 1887, 165-176 (Κεστοί).

E. BECKH, *Geoponica sive Cassiani Bassi Scholastici De re rustica eclogae*, Leipzig 1895.

W. REICHARDT, *Die Briefe des Sextus Julius Africanus an Aristides und Origenes* Texte und Unters. 34, 3, 1909.

J.-R. VIELLEFONT, *Fragment des Cestes provenant de la collection des tacticiens grecs*, Paris 1932.—“Un fragment inédit de Julius Africanus”, *Revue des Études Grecques* 1933, 197-203.—*Les Cestes de Julius Africanus*, Firenze 1970.

Μελέται

H. GELZER, *Sextus Julius Africanus und die byz. Chronographie*, τ. 1-2, Leipzig 1880-1898.

C. TRIEBER, “Die Chronologie des Julius Africanus”, *Nachrichten d. Gesellsch. d. Wiss. Göttingen*, Phil.-hist. Klasse 1880, 49-76.—“Kritische Beiträge zu Africanus”,

- Hist. und Philol. Aufsätze, E. Curtius gewidmet*, Berlin 1884, 67-77.
- W. GEMOLL, "Untersuchungen über die Quellen, den Verfasser und die Abfassungszeit der *Geoponica*", *Berliner Studien für klass. Philologie und Archäol.* 1 (1883), 78-92.
- F. SCHWARTZ, *Die Königslisten des Eratosthenes und Kastor mit Exkursen über die Interpolationen bei Africanus und Eusebius*, *Abhandlungen d. Gesellschaft d. Wiss. Göttingen* 40, 2, 1894.
- P. VOGT, *Der Stammbaum Christi*, Freiburg i. Br. 1907, 1-34.
- AD. HARNACK, "Julius Africanus, der Bibliothekar des Kaisers Alexander Severus", *Aufsätze F. Milkau gewidmet*, Leipzig 1921, 142-146.—"Die Sammlung der Briefe des Origenes und sein Briefwechsel mit Julius Africanus", *Sitzungber. d. Preuss. Akademie* 1925.
- G. BARDY, "Chronique d'hist. des origines chrétiennes", *Revue Prat. d'Apolog.* 1933, 257-271.
- H. H. BLAKENEY, "Julius Africanus: A letter to Origen", *Theology* 29 (1934), 164-169.
- J. GRANGER, "Julius Africanus and the western text", *Journ. of Theol. Studies* 35 (1934), 361-368.
- I. ΚΟΥΣΙΝΗ, «Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανός, ὁ πρῶτος χριστιανὸς χρονογράφος», *Θεολογία* 15 (1937), 227-238.
- S. BJÖRCK, *Apsyrus, Julius Africanus et Hippocratic grecque*, Uppsala 1944.
- B. ALTMEYER, "Augustinus und Julius Africanus", *Vig. Christianae* 4 (1950), 37-45.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

- M. J. ROUTH, *Reliquiae Saeuae* 2, 159-179.
Acta Sanctorum, Mart. 2, 1735, 614-617.

ΠΑΜΦΙΛΟΣ

Τὸ μαρτύριον

- PG 10, 1533-1555.
- BR. VIOLET, *Die palästinischen Märtyrer des Eusebius von Cäsarea*, *Texte und Unters.* 14, 4, Leipzig 1896 (συρ. εἰς γερμ. μετ.).
- H. DELLIHAY, *Anal. Bollandiana* 16 (1897), 129-139.
- E. SCHWARTZ, *Eusebius von Cäsarea Kirchengeschichte*, *Griech. Christl. Schriftst.*, 2, 907-950.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ μαρτύρια τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν* 2, "Ἑλ. Πατέρες Ἐκκλησίας" 34, Θεσσαλονίκη 1978.

Κείμενα

- C. H. E. LOMMATZSCH, *Origenis opera* 24, 293-412.
PG 17, 521-616.
- P. DE LAGARDE, *Anal. Syriaca*, Lipsiae 1858, 64-65 (συρ. ἀποσπ. Ἀπολογίας).
- J. B. PEIRA, *Anal. sacra*, 4, 120-122, 736-377 (συρ. ἀπόσπ. Ἀπολογίας).
PG 10, 1549-1578 (ἔρμην. ἀπόσπ.).
- H. S. MURPHY, "The text of Rom. and I Cor. in minuscule 93 and the text of Pamphilus", *Harv. Theol. Rev.* 52 (1959), 119-131.

Β'. ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ

Ι. ΓΕΝΙΚΑ

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔλαβε μορφήν καὶ ὄνομα εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. ἐκεῖ δὲ εὗρε μίαν ἀπὸ τὰς πρῶτους ἐστίας διαμορφώσεως τῆς θεολογίας του. Ἐπίσκοποι τῆς πόλεως αὐτῆς ὄχι μόνον εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας προσέφεραν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας, ἀλλὰ καὶ περιοπτον θέσιν εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματεῖαν κατέλαβον, ὁ Ἰγνάτιος μεταξὺ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, ὁ Θεόφιλος μεταξὺ τῶν Ἀπολογητῶν. Ἐπειτα ὁμοῦς ἡ θεολογικὴ σκέψις ἐσίγησεν σχεδὸν ἐπὶ ἑπτὰ δεκαετίαι, ὑπέστη κάποιον κλονισμόν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀποψιν ἡμῶν ὀφείλεται πρῶτον μὲν εἰς τὴν ηὔξημένην δραστηριότητα τῶν παντοειδῶν αἰρετικῶν, ἰδίως τῶν Γνωστικῶν, δεῦτερον δὲ εἰς τὴν εἰσβολὴν τῆς συριακῆς γλώσσης. Δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερα προσπάθεια διὰ νὰ καταστῇ ἀντιληπτὸν ὅτι ἡ συρόγλωσσος γραμματεῖα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ γ' αἰῶνος εἶναι ἑκτενεστέρα τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνογλώσσου τῆς περιοχῆς. Ὅπως ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἑλληνογλώσσος αἰρετικὴ.

Μὲ τὸν χρόνον ἡ σκέψις κινεῖται ἐκ νέου ἐν συνδέσμῳ μὲ τὴν ὀργάνωσιν τῆς θεολογικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἡ ὁποία προηγουμένως συνεβάδιζε μὲ τὴν κατήχησιν. Τέσσαρες τουλάχιστον καθηγηταὶ εἶναι γνωστοὶ διὰ τὴν διδακτικὴν τῶν δρᾶσιν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος, ὁ Μαλχίων, ὁ Δωρόθεος, οἱ δύο Λουκιανοί, καὶ κατὰ πᾶσαν βεβαιότητα ἕκαστος διηύθυνεν ἰδικὴν του αὐτοτελεῆ σχολὴν, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν πληροφορίας περὶ τῆς λειτουργίας ὁποιασδήποτε ἐξ αὐτῶν. Ὅτι εἶναι περὶ αὐτῶν γνωστὸν θὰ σημειωθῇ εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον.

Χρησιμοποιεῖται κοινῶς ὁ ὄρος «Ἀντιοχειανὴ Σχολή» ὡς ἀντίπους τοῦ ὄρου «Ἀλεξανδρινὴ Σχολή». Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ γνωρίσματα τὰ ὁποῖα συνακολουθοῦν τὸν δεῦτερον ὄρον εἶχον ἤδη ἐμφανισθῆ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος, ἐνῶ τὰ γνωρίσματα τὰ ὁποῖα συνακολουθοῦν τὸν πρῶτον ὄρον δὲν ἐπρόκειτο νὰ διαμορφωθοῦν ὀριστικῶς πρὸ τοῦ δ' αἰῶνος, ἂν καὶ εὑρίσκοντο ἐν δυνάμει εἰς τὰς θεολογικὰς συνθέσεις καὶ παλαιότερων ἐποχῶν. Ἡ Ἀντιόχεια δὲν ἠδυνήθη νὰ συναγωνισθῇ μὲ τὴν Ἀλεξανδρινὴν εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιδόσεις, ἠδυνήθη ὁμοῦς νὰ συναγωνισθῇ μὲ αὐτὴν εἰς τὰς οἰκονομικὰς, τεχνολογικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς ἐπιδόσεις, ἤτοι περισσότερο πραγματιστικὴ

ἀπὸ τὴν ἀντίζηλόν τῆς τῆς Ἄφρικῆς. Αὐτὰ τὰ πρακτικὰ ἐνδιαφέροντα ἀπετυπώθησαν καὶ εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν. Γνωρίσματα τῆς ἀντιοχειανῆς θεολογίας. ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν ἀλλὰ κυρίως κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, εἶναι ἡ συνθετικὴ περὶ πνευματικοῦ καὶ ὑλικοῦ κόσμου ἀντίληψις καὶ ἡ συνακόλουθος πρὸς αὐτὴν ἀντίληψις περὶ ἀρμονικῆς συζείξεως τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου ἐν τῷ Χριστῷ χωρὶς οὐσιώδη ἔνωσιν. Σύμφωνας μὲ αὐτὰς τὰς ἀντιλήψεις εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τῆς ἱστορικοφιλολογικῆς μεθόδου ἑρμηνείας τῶν Γραφῶν. Οἱ Ἀντιοχειανοὶ ἦσαν κατ' ἐξοχὴν βιβλικισταί. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἐμφάνισίν τῆς ἡ σχολὴ ἐξέπεσε κατὰ ἓν μέρος τῆς εἰς τὴν χριστολογικὴν αἵρεσιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν κατάρθωσεν εὐκόλως νὰ ἐξέλθῃ.

Θεολογικὴ σχολὴ ἐμφανίζεται ἐπίσης εἰς τὴν Ἑδεσσαν τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας, καὶ μάλιστα ἐνωρίτερον, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀβγαρον Θ' τῆς Ὀσροηνῆς. Κατὰ κάποιον τρόπον εἶχε συσταθῆ ὑπὸ τοῦ Βαρδεσάνου καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀρμονίου, ἦτο συρόγλωσσος, ἐξηλληνίσθη μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ρωμαίων τὸ 214, καὶ ὑπέστη πολλὰς διακυμάνσεις μέχρις οὗ ἐξέπνευσε μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Ἀραβας.

Ἀπὸ τὴν ἀντιοχειανὴν γραμματεῖαν τοῦ γ' αἰῶνος δὲν σώζεται ἀπολύτως τίποτε.

2. ΜΑΛΧΙΩΝ ΚΑΙ ΔΩΡΟΘΕΟΣ

Μέχρις οὗ ἤρχισεν ἡ λειτουργία θεολογικῶν σχολῶν, εἰς τὴν Ἀντιοχειαν δὲν ἀναφέρεται ἄλλος συγγραφεὺς κατὰ τὸν γ' αἰῶνα πλὴν τοῦ Γεβίνου, καὶ αὐτὸς δὲ ἀναφέρεται ὄχι ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Ἰερωνύμου, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι οὗτος ἤκμασεν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου συγχρόνως μὲ τὸν Βήρυλλον¹ καὶ συνέταξεν ἄρκετὰ ἔργα, μνημεῖα τῆς εὐφυΐας του².

Πρῶτος ὀρθόδοξος συγγραφεὺς τοῦ κλίματος τούτου ἀναφέρεται ὁ Μαλχίων, προσωπικότης πολὺ μειωμένης ὑστεροφημίας ἔναντι τῆς πραγματικῆς τῆς ἀξίας, τοῦτο δὲ προφανῶς ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε ὑψηλὸν ἀξίωμα κατεῖχεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν οὔτε συγγραφικὴν παραγωγὴν ἀξιόλογον παρέδωσε. Γνωρίζομεν τὰ κατ' αὐτὸν βασικῶς ἐκ τοῦ Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος εἰς αὐτὸν ἀποδίδει τὴν ἀποκάλυψιν τῶν αἰρετικῶν φρονημάτων τοῦ Παύλου Σαμοσατέως³.

«Μάλιστα δ' αὐτὸν (=τὸν Παῦλον) εὐθύνας ἐπικρυπτόμενον διήλεγε Μαλχίων, ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα λόγιος καὶ σοφιστοῦ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἑλληνικῶν παιδευτηρίων διατριβῆς προεστῶς, οὐ

1 *Χρονικὸν ἔτος* 2244 (226 μ.Χ.).

2 *De viris illustribus* 64.

3 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 29, 2.

μήν ἀλλὰ καὶ δι' ὑπερβάλλουσαν τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως γνησιότητα πρεσβυτερίου τῆς αὐτόθι παροικίας ἡξιωμένος. Οὗτός γέ τοι ἐπισημειουμένων ταχυγράφων ζήτησιν πρὸς αὐτὸν ἐνστησάμενος, ἦν καὶ εἰς δεῦρο φερομένην ἴσμεν, μόνος ἴσχυσε τῶν ἄλλων κρυφίνουον ὄντα καὶ ἀκατηλὸν φωρᾶσαι τὸν ἄνθρωπον».

Ἐκ τῶν λόγων τούτων καθίσταται σαφές ὅτι ὁ Μαλχίων κατεῖχε τὴν ἔδραν τῆς ρητορικῆς εἰς τὸ ἑλληνικὸν κανεπιστήμιον τῆς Ἀντιόχειας, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ἀντεμετώπισε τὸν αἵρεσιάρχη ἐν τῇ τρίτῃ ἐναντίον τοῦ σὺνδου (268) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ὠριγένους δεικνύει ὅτι ἦτο ἐπίσης καὶ διδάσκαλος τῆς θεολογίας, διδάσκων προφανῶς ἰδιωτικῶς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο. Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Ὠριγένης ἐπεισε τοὺς σιζητητὰς τοῦ ἐπὶ τῶν ἀπόψεών του, ὁ Μαλχίων ἐπεισε μὲν τοὺς ἄλλους, δὲν ἐπεισεν ὁμοῦ τὸν σκληροτράχηλον Παῦλον Σαμοσατέα. Τὰ πρακτικὰ τῆς σιζητήσεως ταύτης τηρηθέντα ὑπὸ στενογράφων, ἐστάλησαν ὡς παράρτημα ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τῆς συνόδου πρὸς ὅλους τὰς ἐπισκοπικὰς ἐπαρχίας. Καὶ ἡ ἐγκύκλιος δὲ αὐτῇ ἐπιστολῇ⁴, ἀναφερομένη εἰς τὴν διαστροφήν τόσο τῆς διδασκαλίας ὅσον καὶ τοῦ βίου τοῦ Παύλου, ἐγράφη κατὰ τὸν Ἱερώνυμον ὑπὸ τοῦ συνομογραφομένου Μαλχίωνος⁵.

Παρομοίως ἐπαινεῖ ὁ Εὐσέβιος⁶ καὶ τὸν Δωρόθεον, πρεσβύτερον εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Κυρίλλου περὶ τὸ 275. Ἐμελέτα τὴν Π. Διαθήκην εἰς τὸ ἑβραϊκὸν πρωτότυπον, ἦτο κατηρητισμένος εἰς τὴν ἐγκύκλιον ἑλληνικὴν παιδείαν, ἦτο ἐκ γενετῆς εὐνούχος καὶ λόγῳ τῆς παραδόξου ταύτης ἰδιορρυθμίας εἶχε τιμηθῆ μετὰ τὴν διεύθυνσιν τοῦ πορφυροβαφείου τῆς Τύρου ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Ὁ Εὐσέβιος τὸν εἶχεν ἀκούσει νὰ ἐρμηνεύῃ τὰς Γραφὰς ἐνώπιον τοῦ ἐκκλησιασματος, ἀλλ' εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι διετήρει καὶ ἰδιαιτέραν σχολὴν θεολογικῶν σπουδῶν. Ὅτι ὁ Δωρόθεος οὗτος εἶναι ὁ ἴδιος μετὰ τὸν μαρτυρησάντα κατὰ τὴν ἐνυρξίν τοῦ διοκλητιανείου διωγμοῦ Δωρόθεον δεικνύεται ἀπὸ τῆς ἐνδειξίν «οἷος ἐκεῖνος ἦν Δωρόθεος», ὁ γνωστός δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω⁷.

4 Ἀδτόθι 7, 30, 1-17.

5 *De vitiis illustr.* 71.

6 Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 32, 2-4.

7 Ἀδτόθι 8, 14, 8, 6, 1, 8, 6, 5.

8 *Πασχάλιον Χρηνικόν*, Bonn, 2, 120-138.

Ἐνῶ ὁ Εὐσέβιος δὲν γνωρίζει τίποτε περὶ συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Δωροθέου, μεταγενέστεραι πληροφορίαι⁸ ὁμιλοῦν περὶ ἑνὸς Δωροθέου ἐπισκόπου Τύρου, συγγραψάντος ἔργα *Περὶ Ἡμερητίων*, *Περὶ Δώδεκα Ἀποστόλων*, *Περὶ Ἑβδομήκοντα Ἀποστόλων*. Πρόκειται περὶ δημιουργήματος διὰ σειρᾶς μετατροπῶν, ἦτοι μεταπλάσεως τοῦ προϋσταμένου τοῦ πορφυροβαφείου Τύρου εἰς ἐπίσκοπον Τύρου καὶ ἀποδόσεως εἰς αὐτὸν μεταγενεστέρων κειμένων. Εἰς τὸ τελευταῖον

ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ὁ Στάχυς, ἐκ τῶν Ἑβδομήκοντα Ἀποστόλων, φέρεται ὡς πρῶτος ἐπίσκοπος Βιζαντίου, κατασταθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, μνημονεύονται δὲ καὶ μερικοὶ ἐκ τῶν διαδόχων αὐτοῦ. Ἐπειδὴ ὁ Εὐσέβιος δὲν γνωρίζει κατάλογον τῶν Ἑβδομήκοντα Ἀποστόλων, προφανῶς ὁ συγγραφεὺς τῶν ἀνωτέρω ἔργων ἔγραψε μετ' αὐτόν, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Κωνσταντινοῦπολιν.

3. ΠΑΥΛΟΣ ΣΑΜΟΣΑΤΙΥΣ

Τὸ ἐπώνυμόν του ὀφείλεται εἰς τὴν πόλιν κατάγωγῆς του, τὰ Σαμόσατα πρωτεύουσιν τῆς Κομογηνῆς εἰς τὸν Εὐφράτην, καὶ τοῦ ἐδόθη ἀπὸ τοὺς Ὀρθοδόξους οἱ ὅποιοι δὲν ἐπεθύμουν νὰ τὸν ἀποκαλέσουν ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας. Προερχόμενος ἀπὸ πτωχὴν οἰκογένειαν, κατέστη ὑπάλληλος τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας, λόγῳ δὲ τῆς ἰκανότητός του προήχθη εἰς ἐπιμελητὴν δουκηνάριον ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Παλμύρας Ὀδενάθου, ὅταν οὗτος κατέλαβε τὴν Ἀντιόχειαν μετὰ τὴν ἤτταν καὶ αἰχμαλωσίαν τοῦ Βαλεριανοῦ ὑπὸ τῶν Περσῶν. Δὲν συμφωνοῦν ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ, ἂν τὸ ὄνομα ducenagius προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς ἐλάμβανε μισθὸν 200 σηστερτίων ἢ ἐκ τοῦ ὅτι εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς του 200 ἄνδρας, τὸ βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι αἱ ἀρμοδιότητές του ἦσαν κυρίως οἰκονομικαί. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Παῦλος ἦτο ἐπόπτης ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων τῆς Συρίας.

Ἐπὶ τῶν ἀντιπάλων του χαρακτηρίζεται ὡς ἀγέρωχος, ἐπιδεικτικὸς, ὑλόφρων, γνωρίσματα τὰ ὁποῖα συχνὰ διαθέτουν οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τοιαύτης φύσεως ἔργα ἢ λαμβάνουν ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὰς των. Γενόμενος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον, διετήρησε τὸ πολιτικὸν του ἀξίωμα καὶ προετίμα νὰ ἀποκαλῆται δουκηνάριος παρά ἐπίσκοπος, διετήρησε δὲ ἐπίσης καὶ τὰς κοσμικὰς συνηθείας⁹ εἰσῆρχετο εἰς τὴν ἀγορὰν θυρυβωδῶς, δορυφορούμενος ἀπὸ πλῆθος ἀκολούθων, ἀνεγίνωσκεν ἀναφορὰς πολιτῶν καὶ ὑπηγόρευεν ἀπαντήσεις δημοσίᾳ, ἐτήρει ἰδιαίτερον γραφεῖον, εἶχε κατασκευάσει βῆμα καὶ θρόνον ὑψηλόν, ἐκτύπα τὸν μηρὸν μὲ τὴν χεῖρα καὶ ἐπεδίωκεν ἐπευφημίαν ὡς θεατρῖνος⁹.

Ὅλοι αὐταὶ αἱ ἰδιοτροπίαὶ δὲν ἦσαν ἀπὸ ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἔμενον ἀπαράτηρητοι, ἰδίως τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἄλλο πρῶγμα ὁμοῦς ἦτο τὸ κυρίως προκαλέσαν τὴν ἀντίδρασιν τῶν ἐπισκόπων τῶν γύρω ἐπαρχιῶν αἱ ὑποτιμητικαὶ διὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν δοξασίαι του. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰς κοινὰς εἰδήσεις ὄλων τῶν πηγῶν, ἦτο υἱοθετιστῆς μοναρχιανός, εἶδομεν δὲ ἤδη τὰς ἀπόψεις του κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς αἱρέσεως

⁹ Ἐπιστολὴ γενόδο, Ἐγ-
σεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία
7, 30, 1-17.

ταύτης εἰς προηγούμενον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τόμου. Παραλαβὼν τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν ἀπὸ παλαιότερους αἰρεσιάρχας, καὶ ἰδίως τὸν Ἀρτέμωνα, τῆς ἔδωσε νέαν μορφήν βάσει τῆς ὀνοματοκρατικῆς μεθόδου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Λόγος δὲν εἶχεν ὑπόστασιν ἀλλ' ἦτο ἀπλοῦν πρόσταγμα τοῦ Θεοῦ, ἀπλοῦς λόγος. «Ὁ δὲ Παῦλος ὁ Σαμοσατεὺς οὐκ ἔλεγε τὸν αὐθυπόστατον Λόγον γεγενῆσθαι ἐν τῷ Χριστῷ, ἀλλὰ Λόγον ἔλεγε τὴν κέλευσιν καὶ τὸ πρόσταγμα· τουτέστιν ἐκέλευεν ὁ Θεὸς δι' ἐκείνου τοῦ ἀνθρώπου ἃ ἐβούλετο καὶ ἐποίει»¹⁰. Τὸ πρόσταγμα τοῦ Θεοῦ ἐνήργει εἰς τὸν ἀπλοῦν ἄνθρωπον Ἰησοῦν. Διὰ τοῦτο οὗτος εἶχεν ἀπαγορεύσει τοὺς ὕμνους εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς νεωτεριστικὰ κατασκευάσματα καὶ εἶχεν ἐκπαιδεύσει χορφῆς γυναικῶν νὰ ψάλλουν εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα.

Περισσότερον ὄλων τῶν ἄλλων οἱ Ὠριγενισταί, πραγματισταὶ εἰς τὴν τριαδολογίαν των, δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνεχθῶν τοιαύτας ἀπόψεις, καθ' ὅσον μάλιστα συνωδεύοντο ἀπὸ ἄκρως ἐκκοσμικευμένην συμπεριφορὰν. Τὴν προσοχὴν τῶν ἐπισκόπων εἴλκυσαν αἱ παρεκκλίσεις τὸ 264, ὅποτε καὶ συνηθροίσθησαν εἰς σύνοδον ἐν Ἀντιοχείᾳ, ὅπου ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας προσκληθεὶς δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβῆ διὰ λόγους ὑγείας καὶ ἔστειλεν ἐπιστολήν. Ὁ Παῦλος κατῴρθησε νὰ ἀποκρύψῃ τὰς ἀντιλήψεις του καὶ οἱ συνελθόντες ἐπίσκοποι ἐδίστυσαν νὰ λάβουν ἀπόφασιν. Δευτέρα σύνοδος, ἴσως κατὰ τὸ 265, ἀπέβη ἐπίσης ἄγονος, ἐνῶ τρίτη σύνοδος, τὸ 268, ἔφερεν ἀποτέλεσμα. Ἐνώπιον 70 ἢ 80 ἐπισκόπων καὶ ἄλλων ἐκκρίτων θεολόγων ὁ πρεσβύτερος Μαλχίων κατῴρθησε νὰ τὸν ὑποχρῶσθαι νὰ ἀποκαλύψῃ τὰς ἀντιλήψεις του. Τότε κατεδικάσθη εἰς καθάίρεσιν καὶ ἀντικατεστάθη εἰς τὴν ἔδραν ὑπὸ τοῦ Δόμνου, υἱοῦ τοῦ προκατόχου του Δημητρίου. Ἡ σύνοδος ἐξέδωκεν ἐγκύκλιον ἐπιστολήν κατὰ τῶν θεολογικῶν του ἀπόψεων καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς του, συνταχθεῖσαν, ὅπως εἶδομεν, ἀλλοῦ, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Μαλχίωνος. Δύο σύμβολα ἀποδιδόμενα εἰς τὴν σύνοδον αὐτὴν εἶναι προφανῶς νόθα¹¹. Συμβολικὸν περιεχόμενον ἔχει ἐπίσης ἐπιστολὴ ἐξ ἐπισκόπων ἀπὸ τοὺς μετασχόντας τῶν συνόδων¹². Ὑποτίθεται ὅτι αὕτη ἐγρᾶφη ὀλίγον πρὸ τῆς τρίτης συνόδου, μολοντί δὲ μία φράσις τῆς, «τῆ θεότητι ἀτρέπτως ἦνωται καὶ τεθεοποιῆται», προδίδει νεστοριανικὸν χρωματισμὸν, εἶναι ἀπίθανον ὅτι αὕτη ἐπλάσθη ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὁ Ὀδέναθος εἶχεν ἤδη δολοφονηθῆ τὸ προηγούμενον ἔτος καὶ ἡ διαδεχθεῖσα αὐτὸν σύζυγός του Ζηνοβία, δυναμικώτερα ἀπὸ αὐτόν, ἐκυριαρχήσεν εἰς ὄλον τὸν ἀνατολικὸν χῶρον τῆς αὐτοκρατορίας. Φυσικᾶ ὁ εὐνοούμενός της Παῦλος παρέμεινε εἰς τὴν θέσιν του μέχρι τῆς καταρρεύσεως τῆς ἐξουσίας της τὸ 272, ὅποτε ὁ Αὐρηλιανὸς συμ-

10 ΛΙΟΝΙΟΥ, *Περί σχισμάτων* 3, 3. PG 86, 1216.

11 C. P. CASPARI, *Alte und neue Quelle des Taufsymbols und der Glaubensregel*. Christiania 1879. 161-175.

12 MANSI, *Concil. Collectio* 1, 1033-1040.

βουλευθείς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης ἀποκατέστησε τὴν κανονικὴν τάξιν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Μικρὰ κοινότης ὁπαδῶν του, Παυλιανιστῶν, διτηρήθη μέχρι τέλος τοῦ ἐπομένου αἰῶνος.

Τὰς ἀντιλήψεις του ὁ Παῦλος διέδιδε διὰ τῶν ὁμιλιῶν του, καθὼς φαίνεται δὲ ἐπίσης καὶ διὰ συγγραμμάτων. Βεβαίως ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὰ λεγόμενα εἰς τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν τῆς συνόδου τοῦ 268, «ἐξ ὧν ἐπέμψαμεν ὑπομνημάτων δείκνυται πολλαχόθεν»¹³, ἀναφέρεται εἰς συγγράμματα τοῦ Παύλου, δὲν εὐσταθεῖ, διότι οἱ ἐπίσκοποι δὲν συναπέστειλαν ἰδικὰ του κείμενα, ἀλλὰ τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου. Ὅτι συνέταξε συγγράμματα ὁ Παῦλος, πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιον, ταῦτα ὅμως δὲν θὰ ἦσαν τόσον πολλὰ ἢ τόσον εὐρέως διαδεδομένα, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐδικαιολογεῖτο ἡ δυσκολία τῶν ἐπισκόπων νὰ ἐξακριβώσουν τὰ φρονήματά του. Ὁ Βικέντιος Λειρινίτης μνημονεύει *opuscula* τοῦ Παύλου¹⁴, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν, ἂν εἶναι τὰ ἴδια μὲ τοὺς *λόγους πρὸς Σαβῖνον*, τοὺς μνημονευομένους ἀπὸ τὴν *Λιθασκαλίαν Πατέρων*, διατηροῦσαν καὶ πέντε βραχέα ἀποσπάσματα χριστολογικοῦ περιεχομένου.

4. ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΥΣ

Ἡ ὑπαρξίς πολλῶν ἀνδρῶν τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λουκιανοῦ κατὰ τὸν γ' αἰῶνα δυσχεραίνει μεγάλως τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ταυτότητος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν θεολόγου. Παραλείποντες ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπα θὰ ἐξετάσωμεν τὰ συνδεόμενα μὲ τὴν Ἀντιόχειαν. Ἀνάμεθα νὰ διακρίνωμεν δύο παραδόσεις περὶ Λουκιανοῦ Ἀντιοχέως.

Ἡ πρώτη παράδοσις τὸν φέρει ὡς αἵρεσιάρχην, ἴσως διδάσκαλον, ἴσως καὶ μάρτυρα. Ὁ Ἄρειος, γράφων πρὸς τὸν φίλον του Εὐσέβιον Νικομηδείας, τὸν προσφωνεῖ συλλουκιανιστὴν, «συλλουκιανιστὰ ἀληθῶς Εὐσέβιε»¹⁵. Δηλαδή οἱ δύο ἄνδρες ἦσαν Λουκιανισταί, τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο βασικῶς δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ μαθητὰς τοῦ Λουκιανοῦ, ἀλλ' ὁπαδοῦς τοῦ συστήματος αὐτοῦ¹⁶. Συνεπῶς ὁ Λουκιανὸς ἠγεῖτο ἰδίας ὁμάδος, ἦτο αἵρεσιάρχης τουλάχιστον ἐπὶ τινα χρόνον. Ὁ Ἐπιφάνιος λέγει περὶ αὐτοῦ «ἐκ τῆς αὐτοῦ δηλητηρίου φατρίας»¹⁷ καὶ ὁ Ad. Harnack τὸν ἀποκαλεῖ Ἄρειον πρὸ τοῦ Ἄρειου¹⁸. Οἱ Ἄρειανοὶ παρουσίαζον τὸν πρόδρομόν των τοῦτον ὡς μάρτυρα καὶ εἰς τὴν σύνοδον Ἀντιοχείας τοῦ 341 προσεκόμισαν σύμβολον συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ μάρτυρος τούτου, ἀλλ' ὁ Ἐπιφάνιος ἔχει ἐπιφυλάξεις περὶ τῆς ἰδιότητος του ταύτης· «ἦν δὴθεν Ἄρειανοὶ ἐν μάρτυσιν ἐπιψηφίζονται»¹⁹.

Ἡ δευτέρα παράδοσις τὸν φέρει ὡς πεπαιδευμένον θεολόγον καὶ διά-

13 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 30, 11.

14 *Commonitorium* 25.

15 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανόριον* 69, 6.

16 ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Ἀγρυπνοτός* 33, 4.

17 *Πανόριον* 76, 3.

18 *Dogmengeschichte* 2, 182

19 *Πανόριον* 43, 1.

σημον μάρτυρα. Πρώτος διμλεῖ περὶ αὐτοῦ δύο ἢ τρία ἔτη μετὰ τὸ μαρτύριόν του ὁ Εὐσέβιος. «Λουκιανός τε, ἀνὴρ τὰ πάντα ἄριστος, βίῳ τε ἐγκρατεῖ καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασι συγκεκροτημένος, τῆς κατ' Ἀντιόχειαν παροιμίας πρεσβύτερος, ἀχθεῖς ἐπὶ τῆς Νικομηδέων πόλεως, ἐνθα τῆνικαῦτα βασιλεὺς διατρίβων ἐτύγγανε, παρασχών τε ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος τὴν ὑπὲρ ἧς προῖστατο διδασκαλίας ἀπολογία, δεσμοτηρίῳ παραδοθεὶς κτίννυται»²⁰.

Ἄν αἱ δύο παραδόσεις ἀναφέρωνται εἰς ἓν πρόσωπον, τότε Ὁρθόδοξοι καὶ Ἀρειανοὶ διεκδικοῦν ἕκαστος δι' ἑαυτούς τούτο. Οἱ νεώτεροι ξένοι γραμματολόγοι πράγματι τοὺς ἐταύτισαν, πλὴν τοῦ Loofs καὶ τοῦ Bardy, οἱ ὅποιοι ὁμῶς ἐξέφρασαν ἐπίσης ἐσφαλμένην ἄποψιν ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ αἰρετικὸς μαθητὴς τοῦ Παύλου Σαμοσατέως καὶ ἄλλος ὁ διδάσκαλος τοῦ Ἀρείου καὶ μάρτυς, αἰρετικὸς φυσικὰ καὶ αὐτὸς ἀλλὰ μὴ καταδικασθεὶς καὶ διαβιώσας ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιθέτως μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας γραμματολόγους διετύπωνον ἀνέκαθεν ἐνδοιασμοὺς περὶ τῆς ταυτίσεως²¹. Ὁ Δ. Μπαλᾶνος διεσαφῆσε πληρέστερον τὰ πράγματα, ἀποδείξας ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν ὁ ἀποσυνάγωγος καὶ αἰρετικὸς Λουκιανὸς νὰ τιμᾶται ὡς ἅγιος καὶ νὰ ἐγκωμιάζεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Φρονεῖ δὲ ὅτι ἡ σύγχυσις προήλθεν ἀπὸ τὴν προσπάθειαν τῶν Ἀρειανῶν νὰ κατοχυρώσουν τὴν ἀξίαν τῆς διδασκαλίας των διὰ προβολῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ προδρόμου αὐτῆς καὶ τίποτε δὲν ἦτο τότε δυνατόν νὰ ἀυξήσῃ τὴν προβολὴν ἀπὸ τὸν τίτλον τοῦ μάρτυρος. Ἡ ἄποψις τοῦ Μπαλάνου εἰς τὰς γενικὰς τῆς γραμμᾶς εἶναι ὀρθή, ἀλλ' ἡ γνώμη του ὅτι, ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας «ἀποσυνάγωγος ἔμεινε τριῶν ἐπισκόπων πολυετεῖς χρόνους» συνάγεται ὅτι ἔμεινε διαπαντὸς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄρα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καταστῇ μάρτυς αὐτῆς, δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου τούτου εἶναι ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἔμεινε πολυετεῖς χρόνους καὶ ὄχι διαπαντὸς ἀποσυνάγωγος· ἂν ἦτο διαπαντὸς θὰ ἐπερίττευε τελείως ἡ φράσις «πολυετεῖς χρόνους». Ἄρα κάποτε ἀποκατεστάθη καὶ ἀπέθανεν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν δὲν εἶχεν ἀποκατασταθῆ, θὰ ἦτο ἀδύνατον ὁ Ἀρειὸς καὶ ὁ Εὐσέβιος Νικομηδείας νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴν ιδιότητά των ὡς συλλουκιανιστῶν, διότι θὰ καθίσταντο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑποπτοὶ. Ἡ ἀποκατάστασις ὁμῶς δὲν θὰ ἐδικαιολογεῖ τὰς ἀσυνήθεις τιμὰς, ἰδίως μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ἀρειανισμοῦ. Κατόπιν τούτου, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν κατέστη ὁ ἀποκατασταθεὶς οὗτος αἰρεσιάρχης μάρτυς, ἡ σύγχυσις ἦτο εὐχερῆς, ἀλλὰ πάντως τὴν ἐπεδεινῶσαν οἱ νεώτεροι γραμματολόγοι, ἐνῶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἐπεκράτει γενικῶς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Εὐσέβιος

20 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 9, 6, 3. Βλ. καὶ 8, 13, 2. Ἀρχαίων μαρτύρων συναγωγὴ 1, 6, 4 «περὶ λόγους ἐβδοκιμώτατος γεγονώς».

21 Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Περὶ τῶν Ὁ' ἐρμηνευτῶν* 4, 498 σημ. γ'. Κ. ΚΟΝΤΟΓΟΝΗΣ, *Φιλολογικὴ καὶ Κριτικὴ ἱστορία* 1, 560.

Καισαρείας δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ κακοδοξίας τοῦ Λουκιανοῦ, ἐνῶ τόσον δριμῦν κάλαμον χρησιμοποιεῖ κατὰ τοῦ Παύλου Σαμοσατέως, καὶ δὲν θὰ εἶχε λόγους νὰ εὐνοήσῃ ἓνα θεολόγον ἐντελῶς ξένον πρὸς τὴν ὠριγενιστικὴν παράδοσιν.

Ὁ μάρτυς Λουκιανὸς θεωρεῖται κοινῶς ἀμέμπτου δογματικῆς διδασκαλίας, καθ' ὅσον ἄλλως δὲν θὰ ἠγκωμιάζετο τόσον ἐνθουσιωδῶς ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου²² καὶ δὲν θὰ ἐκαλεῖτο ἅγιος, μέγας, ἄσκητῆς, μάρτυς εἰς τὴν *Σύνοψιν τῆς Γραφῆς*, τὴν ἀποδιδομένην εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον²³. Τὸ ὀρθόδοξόν του φρόνημα τίθεται ὑπεράνω πάσης ἀμφισβητήσεως καὶ ἐξαιρεται εἰς τὸ συναξάριόν του²⁴: «οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὴν καθαρότητα τῶν θείων δογμάτων παρὰ τούτῳ τίς ἂν μάλιστα τῶν κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον γενομένων εἰς ἄκρον εὔροι φυλαττόντων;» Εἰς αὐτὰ συμφωνοῦν καὶ τὰ λεγόμενα εἰς τὸ λεξικὸν Σούδα. Ὁ Χρυσόστομος ὁμῶς²⁵ ζητεῖ νὰ ἐντρέπωνται οἱ διαδεχθέντες τὴν αἴρεσιν τοῦ Σαμοσατέως, «αἰσχυνέσθωσαν οἱ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως τὴν μανίαν διαδεξάμενοι». Πῶς λοιπὸν θὰ ἠγκωμιάζε τὸν πρῶτον διάδοχον τούτου; Διότι αὐτὸ ἀκριβῶς ἦτο ὁ Λουκιανὸς κατὰ τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας, ὅπου μνημονεύονται οἱ πρόδρομοι τοῦ Ἀρείου, Ἐβίων, Ἀρτεμῆς, Παῦλος Σαμοσατεὺς καὶ περὶ τοῦ τελευταίου λέγεται, «ὄν διαδεξάμενος Λουκιανὸς ἀποσυνάγωγος ἔμεινε τριῶν ἐπισκόπων πολυετεῖς χρόνους»²⁶. Ἀναμφιβόλως ὑπῆρξαν δύο Λουκιανοὶ ἐργασθέντες εἰς τὴν Ἀντιόχειαν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ γ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος.

Ὁ πρῶτος Λουκιανός, καταγόμενος πιθανῶς ἀπὸ τὰ Σαμόσατα, ὅπως καὶ ὁ προστάτης του Παῦλος Ἀντιοχείας, καὶ γεννηθεὶς περὶ τὸ 230, εἶχεν ἴσως καταστῆ ὑποπτος πολὺ ἐνωρίς, διότι ὑπάρχει πιθανότης αὐτὸς νὰ εἶναι τὸ πρόσωπον περὶ τοῦ ὁποῦ ἐγένετο λόγος εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Λιονισίου Ἀλεξανδρείας πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του τῆς Ρώμης. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι διεδέχθη τὸν Παῦλον εἰς τὴν ἡγεσίαν τῆς κοινότητος ἢ ὁποῖα ἀπωφανίσθη μετὰ τὴν καθαίρεσιν καὶ τὸν θάνατον ἐκείνου, προφανῶς ὡς ἐπίσκοπος. Ἄν εἶναι δυνατόν νὰ ἰδρυσεν αὐτὸς τὴν ἀντιοχειανὴν θεολογικὴν σχολήν, καθ' ὅσον, ὅπως εἶδομεν, ἦτο ἀποσυνάγωγος ἐπὶ τριῶν ἐπισκόπων (Δόμνου 268-273, Τιμαίου 273-280, Κυρίλλου 280-303), ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του εἰς ἐκκλησιαστικὴν κοινωνίαν, ἴσως κατὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ (303), εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διδάξῃ ἐντὸς τῶν ὀρθοδόξων κύκλων, ὅποτε ἤκουσαν μαθήματα ἢ κηρύγματα του ὁ Ἀρείος καὶ ὁ Εὐσέβιος Νικομηδείας. Οἱ λόγοι περὶ πίστεως καὶ σύντομοι ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς²⁷, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἐσώθη τίποτε, δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν

22 PG 50, 519-526.

23 PG 28, 436.

24 4. Griech. Christ. Schrift. 21, 187.

25 Ὁμιλία εἰς Ἰωάννην 17, 2, PG 59, 109.

26 Ἐν Θεοδωριτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία 1, 3.

27 ἸΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illust.* 77.

εἰς τὸν Λουκιανὸν τοῦτον, ἴσως δὲ ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦτο προέρχεται τὸ δεύτερον σύμβολον πίστεως τῆς προμνημονευθείσης φιλαρειανικῆς συνόδου τοῦ 341, τὸ ὁποῖον πράγματι φαίνεται προαρειανικόν. Κατὰ τὸν Σωζομενὸν οἱ ἐπίσκοποι τῆς συνόδου αὐτῆς καὶ ἄλλης μεταγενεστέρως συνόδου εἰς τὴν Καρίαν (367) συντάκτην τοῦ ἔθεώρου τὸν Λουκιανόν²⁸. Πράγματι ὁ Ἄρειος εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ περὶ Θεοῦ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰς αὐστηρῶς μονοθεϊστικὰς ἀντιλήψεις τῶν ἄκρων Ἀντιοχειανῶν Παύλου καὶ Λουκιανοῦ περὶ ἑνός, μόνου, ἀγεννήτου καὶ ἀίδιου Θεοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑφίστανται ἀπρόσωποι δυνάμεις, ἡ Σοφία καὶ ὁ Λόγος, ἀλλ' ἔπειτα ἐπροχώρησε καὶ πρὸς ἄλλας κατειθύνσεις. Τὸ 312 ἦτο πολὺ γέρον, ὑπερογδοηκοντούτης, διὰ τὰ ὀδηγηθῆ εἰς τὴν Νικομήδειαν.

Ὁ δεύτερος Λουκιανὸς κατήγετο ἐπίσης ἀπὸ τὰ Σαμόσατα. ὄπου τὸ ὄνομα τοῦτο ἦτο πολὺ συχνόν, ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ἑδεσσαν καὶ ἀφωσιώθη εἰς τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς. Ἦτο κάπως νεώτερος τοῦ προηγουμένου. Ἀφοῦ ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος, ἱδρυσεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν θεολογικὴν σχολήν, εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς ὁποίας ἐκυριάρχει ἡ σπουδὴ τῆς Γραφῆς κατὰ τὴν φιλολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔννοιαν τῶν περιεχομένων τῆς. Γνώστης τῆς ἑβραϊκῆς, ἐπεδόθη εἰς κριτικὴν ἀναθεώρησιν τοῦ κειμένου τῶν Ὁ βίβει τοῦ Θεοδοτίωνος ἢ τοῦ ἑβραϊκοῦ ἢ πολλαπλῶν κωδίκων. Παραλλήλως προέβη εἰς κριτικὴν ἔκδοσιν τῆς Κ. Διαθήκης, διορθῶνων καὶ τὸ ὕφος τῶν συγγραφέων. Τὸ κείμενον τοῦτο ἐπεκράτησεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, μεταφερθὲν δὲ ὑπὸ τοῦ Χρυσόστομου καὶ ἄλλων Ἀντιοχέων θεολόγων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐξετόπισεν ἐκεῖ ὅλα τὰ ἄλλα καὶ κατέστη ἡ βῆσις τοῦ βυζαντινοῦ. Εἰς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ βεβαιώνεται ὅτι παρουσίασεν ἐνώπιον τοῦ κριτοῦ ἀπολογίαν πίστεως. Ὁ Ρουφῖνος εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου προσθάτει ἐν 9, 6 βραχὺ ἀπολογητικὸν κείμενον, τοῦ ὁποίου ἡ γνησιότης δὲν εἶναι βεβαία.

Ἀπὸ ἐπίλογον ἐπιστολῆς τοῦ ἐκ Νικομηδείας πρὸς Ἀντιοχεῖς σώζεται ἀπόσπασμα εἰς τὸ Πασχάλιον Χρονικόν²⁹. Ὁ Ἰουλιανὸς Ἀλικαρνασσοῦ εἰς τὸ ὑπόμνημά του εἰς Ἰωβ παραθέτει ἐρμηνεῖαν τοῦ διαλόγου μεταξὺ Ἰωβ καὶ συζύγου τοῦ τὸν ὁποῖον ἀποδίδει εἰς ἄνδρας, οἱ ὁποῖοι εἶχον διδαχθῆ οὕτω ἀπὸ τὸν Λουκιανόν. Ὁ Λουκιανὸς μαρτυρήσας τὴν 7 Ἰανουαρίου 312 εἰς τὴν Νικομήδειαν, ἐτάφη κατὰ μεταγενεστέρως εἰδήσεις παρὰ τὸ στόμιον τοῦ κόλπου τῆς Νικομηδείας εἰς τὸ Ἀρέπανον τὸ μετονομασθὲν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου εἰς Ἐλενούπολιν³⁰.

28 Ἑκκλ. Ἱστορία 3, 5. 6, 12.

29 PG 92, 689.

30 ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορία 2, 12. Συναξάριον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΑΛΧΙΩΝ

- M. J. ROUÏH, *Reliquiae sacrae* 23, 300-316.
 J. B. PITRÉ, *Anal. sacra* 3, 60-601. 4, 183-186, 423-425.
 M. RICHARD, "Malchion et Paul de Samosate", *Eph. Theol. Lovanienses* 35 (1959), 325-338.

ΠΑΥΛΟΣ ΣΑΜΟΣΑΤΕΥΣ

Κείμενα

- A. MAI, *Scriptorum Veterum nova collectio* 7, 1, 1833, 68-69 (ἀποσπάσματα).
 M. J. ROUÏH, *Reliquiae sacrae* 23, 287-367.
 E. DIEKAMP, *Doctrina Patrum*, Münster 1907, 303-304.

Μελέται

- V. HIEBEL, *Konziliengeschichte* 1, 21875, 135-143.
 A. RÉVILLE, "La christologie de Paul de Samosate", *Études de Crit. et d'Histoire* 2, 9 (1896), 189-208.
 P. PAPE, *Die Synoden von Antiochien* 264-269, Berlin 1903.
 G. D. ROSSINI, "L'impresa di Palmira e Paolo Samosateno", *Miscell. di Storia Eccles.* 1903, 109-133.
 H. J. LAWLOR, "The sayings of Paul of Samosata", *Journal of Theol. Studies* 19 (1917), 20-45, 115-130.
 P. GALTIER, "L' ὁμοούσιος de Paul de Samosate", *Rech. de Science Relig.* 12 (1922), 30-45.
 AD. HARNACK, "Die Reden Pauls von Samosata an Sabinus und seine Christologie", *Sitzungber. d. Preuss. Akademie* 1924, 130-151.
 J. LIBRETON, "Paul de Samosate et Origène", *Revue Prat. d'Apolog.* 38 (1924), 193-202.
 F. LOUIS, *Paul von Samosata. Texte und Unters.* 44. 5, Leipzig 1924.
 E. SCHWARTZ, *Eine fingierte Korrespondenz mit Paulus dem Samosatener*, München 1927.
 E. BARDY, *Paul de Samosate*, Louvain 21929.
 E. DUMONTET, "Paul de Samosate", *Revue Prat. d'Apolog.* 51 (1930), 192-200.
 H. DE RIJDMATIEN, *Les Actes du Procès de Paul de Samosate*, Fribourg 1952.
 E. STOMPERI, "Bischöfsstuhl und hoher Thron", *Jahrbuch f. Antike und Christ.* 1 (1958), 52-78.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΥΣ

Κείμενα

- Acta sanctorum*, Jan. 1 (1734), 357-365 (μαρτύριον).
 PG 114, 397-416 (μαρτύριον).
 P. ΒΑΤΙΡΟΙ, "Étude d'hagiographie arienne. La passion de saint Lucien d'Antioche",

Compte Rendu du Congrès Scient. intern. des Catholiques tenu à Paris 1891.
2, 181-186 (μαρτύριον).

ΒΙΔΙΣ, "Εκδόσις Φιλοσοφίου Griech. Chr. Schriftst. 21, 184-201 (βίος).

Μ. J. ΡΟΥΤΤΗ, *Reliquiae sacrae* 24, 1-17 (ἀποσπ.).

PG 92, 689 (ἀποσπάσματα).

P. DE LAGARDE, *Librorum Veteris Testamenti canonicorum pars prior graece*, Göttingae 1883.

Μ Ε Λ Ε Τ Α Ι

- P. DE LAGARDE, *Ankündigung einer neuen Ausgabe der griech. Uebersetzung des Alten Testaments*, Göttingen 1882.
- A. M. CERIANI, "Le recensioni de LXX e la versione latina detta Itala", *Rendiconti del R. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, ser. 2, 19 (1886), 206-213.
- E. BUONAIUTI, "Luciano Martire, la sua dottrina e la sua scuola", *Rivista Storico-critica delle Scienze Teol.* 4 (1908), 830-837, 909-923. 5 (1909), 104-118.
- Ε. HAUTSCH, "Der Lukiantext des Oktateuch", *Nachrichten d. Gesellschafts d. Wiss. Göttingen*, phil.-hist. Klasse 1909, 518-543.
- J. DAHSE, "Zum Lukiantext der Genesis", *Zeit. für Altestl. Wiss.* 30 (1910), 281-287.
- A. RAHLFS, *Septuaginta-Studien*: 3, *Lukians Rezension der Königsbücher*, Göttingen 1911.
- F. LOOFS, "Das Bekenntis Lucians des Märtyrers", *Sitzungber. d. Preuss. Academie* 1915, 576-603.
- E. BARDY, "Le discours apologétique de S. Lucien d'Antioche", *Revue d'Hist. Ecclés.* 22 (1926), 487-512.—*Recherches sur Saint Lucien d'Antioche et son école*, Paris 1936.
- Α. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Λουκιανός ὁ μάρτυς καὶ Λουκιανός ὁ ἀποσυνάγωγος», *Πατριστικά Ἐξαδ. Ἀθηνῶν* 7 (1932), 306-311.
- P. RIESSLER, "Lucian von Samosata und die Heil. Schriften", *Theol. Quartalschrift* 114 (1933), 64-72.
- A. D'ALÈS, "Autour de Lucien d'Antioche", *Mélanges Univ. Beyrouth* 21 (1937), 185-199.
- H. DOERRIES, "Zur Geschichte der Septuaginta im Jahrhundert Konstantins", *Zeit. für Neutestl. Wiss.* 1940, 57-110.
- G. MERCATI, "Di alcune testimonianze antiche sulle cure bibliche di San Luciano", *Biblica* 1943, 1-17.
- C. LATTEN, "The Antiochene Text", *Scripture* 4 (1951), 273-277.
- B. FISCHER, "Lukian-Lesarten in der Vetus Latina der vier Königsbücher", *Studia Anselm.* 27/28 (1951), 169-177.
- J. ZIEGLER, "Hat Lukian den griech. Sirach rezensiert?", *Biblica* 40 (1959), 210-229.
- J. GRIBOMONT, "La Bible d'Eustathe d'Antioche", *Studia Patristica* 4 (1961), 171-190.
- M. SPANNTUT, "La bible d'Eustathe d'Antioche", *Studia Patrist.* 4 (1961), 171-190.
- J. SCHWARTZ, "Lucien de Samosate et certains écrits juifs", *Revue d'Hist. et de Phil. Relig.* 49 (1969), 135-140.

Γ'. ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ

Ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Μικρασίαν ἡ θεολογικὴ κίνησις εἶναι σχετικῶς ἄτονος κατὰ τὸν γ' αἰῶνα, ἀλλὰ καθίσταται ζωηροτέρα ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τῆς περιόδου. Ἐνῶ δὲ κατ' ἀρχὰς εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ Ὁριγένους θετικῶς, βραδύτερον ἢ ἐπίδρυσις καθίσταται ἀρνητικὴ καὶ ἀποβλέπει ἀκριβῶς εἰς τὴν διόρθωσιν, ἢ μὴ καὶ καταπολέμησιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Ὁριγένους.

Ι. ΦΙΡΜΙΛΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Καππαδόκης πιθανῶς τὴν καταγωγὴν, κατέλαβε τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν τῆς Καισαρείας Καππαδοκίας περὶ τὸ 230 καὶ ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς μεγάλας οἰκουμενικὰς μορφὰς τῆς Ἐκκλησίας, ἂν καὶ δὲν ἠσχολήθη ἐπιμόνως μὲ τὴν συγγραφὴν.

Τόσον ἐξετίμα τὸν Ὁριγένην, ὥστε ἄλλοτε μὲν τὸν προσεκάλει εἰς τὰ κλίματά του πρὸς ὠφέλειαν τοῦ ποιμνίου του, ἄλλοτε δὲ μετέβαινεν ὁ ἴδιος εἰς τὴν Παλαιστίνην, διὰ τὴν ἀκούσιν¹. Πρέπει νὰ ἦτο πολὺ νέος ἀκόμη, ὅταν ἐγένετο ἐπίσκοπος, ἀφοῦ ἐμαθήτευσε πλησίον τοῦ διδασκάλου τούτου. Καταρτισθεὶς ἐπαρκῶς εἰς τὰ θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἠσχολήθη ἔκτοτε ἀποτελεσματικῶς μὲ τὰ μεγάλα τότε προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀνέλαβε πρωτοβουλίας πρὸς σύγκλησιν συνόδου τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς δι' ἐπίλυσίν των.

Τὸ 251 αὐτὸς καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι συνεκάλεσαν σύνοδον εἰς τὴν Ἀντιόχειαν κατὰ τῶν ἐκεῖ ὁπαδῶν τοῦ Νοβατιανοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν προσεκάλεσαν ἐπίσης τὸν Διονύσιον Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος καὶ δίδει τὰς σχετικὰς πληροφορίας εἰς ἐπιστολὴν του². Ἡ ὑπὸ ξένων ἐπισκόπων πρόσκλησις εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἐνθυμίζουσα τὴν μετὰ δεκαπενταετίαν σύγκλησιν ἄλλων συνόδων εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν κατὰ τοῦ Παύλου Σαμοσατέως, δύναται νὰ σημαίνει ὅτι ἡ σύνοδος ἐκείνη στόχον εἶχε τὸν Φάβιον Ἀντιοχείας ὁ ὁποῖος διέκειτο εὐμενῶς πρὸς τὸν Νοβατιανόν, ἀπὸ τὴν διατύπωσιν ὅμως τοῦ Εὐσεβίου συνάγεται ὅτι ὁ Φάβιος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει καὶ ὅτι σκοπὸς τῆς συνόδου ἄμεσος ἦτο ἡ ἐκλογή τοῦ διαδόχου του. Ὡς γνωστόν, ἐξελέγη ὁ Δημητριανός, ἀντίθετος πρὸς

¹ ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 27.

² Αὐτόθι 6, 46, 3 ε.

τὸν Νοβατιανισμόν. Μὲ πολλοὺς κόπους ἐπετεύχθη ἡ εἰρήνευσις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, αἱ ὁποῖαι ἀκριβῶς μετὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου συνεκλονίσθησαν καὶ ὑπὸ τὰς αὐστηρὰς ἐκείνας ἀπόψεις τοῦ ρωμαίου αἰρεσιάρχου.

Εἰς τὸ ζήτημα τοῦ κύρους τοῦ βαπτίσματος τῶν αἰρετικῶν, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὸ ἐπόμενον αἷτιον ἀναταραχῆς τῶν Ἐκκλησιῶν, ὁ Ἐλενος Ταρσοῦ καὶ ὁ Φιρμιλιανὸς ἐτάχθησαν μὲ τὴν ἀποψιν ὑπὲρ τῆς ἀναβαπτίσεως τῶν προσερχομένων ἀπὸ τὰς αἵρέσεις, ὅπως καὶ ὁ Κυπριανὸς Καρχηδόνας, διότι ἐπίστευον ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστὸς εἶναι εἰς καὶ ἡ πίστις μία, ἔν εἶναι καὶ τὸ βάπτισμα τῆς Ἐκκλησίας³ καὶ ὅτι συνεπῶς τὸ βάπτισμα τῶν αἰρετικῶν εἶναι ἄκυρον. Ὁ Στέφανος Ρώμης ὅμως, ἀντίθετα φρονῶν, ἀπεφάσισε νὰ ἀποκόψη τὰς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας διὰ τὸ θέμα τοῦτο καὶ προέβη εἰς συγκεκριμένα μέτρα. Ὁ Φιρμιλιανὸς, ἀπαντῶν ἐπὶ τοῦ θέματος εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, λέγει μεταξὺ ἄλλων, «ἡμεῖς μετὰ τῆς ἀληθείας καὶ τὴν συνήθειαν ἐνοήμεν, καὶ τῇ συνηθείᾳ τῶν Ρωμαίων ἀντιτάσσομεν τὴν συνήθειαν τῆς ἀληθείας, ἀπ' ἀρχῆς τοῦτο κατέχοντες, ὅπερ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων παρεδόθη... Ἡμεῖς μίαν μόνον Ἐκκλησίαν γινώσκομεν καὶ ἔν μόνον ἱερὸν βάπτισμα, τὸ τῆς Ἐκκλησίας». Ἀπειθυνόμενος ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸν Στέφανον, χρησιμοποιεῖ σκληρὰν γλῶσσαν ἐπισημαίνων τὴν διχόνοιαν τὴν ὁποῖαν προεκάλεσεν ἡ ἐνέργειά του καὶ τονίζων ὅτι μὲ τὸ νὰ θέλῃ νὰ χωρίσῃ τοὺς πάντας ἀπὸ τὸν ἑαυτόν του, ἐχώρισεν ἑαυτόν ἀπὸ τοὺς πάντας.

Τελευταῖον ζήτημα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεμίχθη εἶναι τὸ τοῦ Παύλου Σαμοπατάως. Μὲ πρωτοβουλίαν του συνεκλήθησαν τρεῖς κατ' αὐτοῦ σύνοδοι εἰς τὴν Ἀντιόχειον, εἰς τὰς ὁποίας συμμετέσχον πολυάριθμοι ἐπίσκοποι καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἄρκετοὶ τῆς ἰδικῆς του περιφερείας. Ὁ Φιρμιλιανὸς ὑπῆρξε προφανῶς πρόεδρος τῶν δύο πρώτων συνόδων, εἰς τὴν τρίτην ὅμως δὲν ἐπρόλαβε νὰ μετάσχη λόγῳ τοῦ ἐπισυμβάντος θανάτου του καθ' ὁδὸν εἰς τὴν Ταρσόν, τὸ 268. Εἰς τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν τῆς συνόδου χαρακτηρίζεται μαζὶ μὲ τὸν Λιονύσιον ὡς αὐθεντία εἰς τὸν χώρον τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν⁴.

Ὅπως εἶδομεν ἤδη, ὁ Φιρμιλιανὸς ἔγραψεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Κυπριανὸν Καρχηδόνας, ἐκτενῆ μάλιστα, ἡ ὁποία σώζεται μεταξὺ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ παραλήπτου εἰς λατινικὴν μετάφρασιν⁵. Φυσικὰ ἡγέτης τοιαύτης δραστηριότητος πρέπει νὰ εἶχε γράψει περισσότερας ἐπιστολάς, τῶν ὁποίων δὲν ὑφίστανται ἴχνη, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἦσαν αἱ ἀπειθυνόμεναι πρὸς τὸν Ὠριγένην, καθὼς συνάγεται ἀπὸ σημείαισιν τοῦ *Καταλόγου* συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένους τὸν ὁποῖον δια-

3 Ἐφ. 4, 5.

4 ΕΥΓΕΝΒΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 28, 1. 7, 30, 4 ε.

5 Ἐπιστολὴ ὑπ' ἀριθμὸν 75.

τηρεί δ' Ἰερώνυμος: «Origenis, Firmi(li)ani et Gregorii».

Ὁ Μωυσῆς Χωρήνης εἰς τὴν *Ἀρμενικὴν ἱστορίαν* του λέγει ὅτι ὁ Φιρμιλιανὸς συνέταξε μεταξύ ἄλλων συγγραμμάτων ἱστορίαν περὶ τῶν διωγμῶν κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ Μαξιμιανοῦ (προφανῶς Μαξιμίνου), Δεκίου καὶ Διοκλητιανοῦ. Ἄν ὑπῆρξε τοιαύτη ἱστορία, θὰ ἀνῆκεν εἰς ἄλλον, διότι ὁ Φιρμιλιανὸς δὲν ἔζη ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐκτὸς ἂν ἰδικόν του κείμενον, ἀναφερόμενον εἰς τοὺς διωγμοὺς ἐπὶ τῶν δύο πρώτων αὐτοκρατόρων, ἐπεξετάθη βραδύτερον ὑπ' ἄλλου συγγραφέως. Ὅτι ὁμοῦς ἔγραψε καὶ ἔκτενῆ κείμενα, μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται μαρτυρίαν τοῦ παλαιοῦ προκατόγου του διὰ τὴν διδασκαλίαν του περὶ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ Λόγους «οἷς καταλέλοιπεν»⁶ οὗτος.

2. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Περὶ τοῦ Γρηγορίου ἀρνούμεθα ἀκριβεῖς εἰδήσεις ἀπὸ τὸν *Χαριστήριον* λόγον του εἰς τὸν Ὠριγένην, συμπληρωματικὰ δὲ στοιχεῖα εὐρίσκωμεν εἰς ἔργα τοῦ Εὐσεβίου, Βασιλείου καὶ Ἰερωνύμου, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου. Ἡ βιογραφία του, διατηρουμένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τὴν λατινικὴν, τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀρμενικὴν, περικλείει ὀλίγα ἱστορικὰ στοιχεῖα καὶ κατὰ τὰ ἄλλα ἀποτελεῖ συρραφὴν μακρῶς σειρᾶς θαυματουργικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Γρηγορίου, αἱ ὁποῖαι τοῦ ἔδωσαν τὸ ἐπώνυμον Θαυματουργός. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενόν της ἀποδίδεται εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, τοῦ ὁποῖου ἡ μάμη Μακρίνα ἦτο μαθήτρια τοῦ ἐξεταζομένου συγγραφέως καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οὗτος συνέταξε λόγον εἰς τιμὴν τοῦ παλαιοῦ ἱεράρχου, ἀλλ' εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον ὅτι συμπεριέλαβεν εἰς αὐτὸν τὴν σειρὰν ἐκείνην τῶν θαυμάτων. Ἄν καὶ οἱ Καππαδόκαι εἰσήγαγον τὸ εἶδος τῶν ἐγκωμιαστικῶν εἰς παλαιούς ἀνδρας λόγων, ὁ Γρηγόριος ἔδωκεν ἑδῶ μόνον τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ὠκοδόμησαν κάποιος μεταγενέστερος διασκευαστὴς καὶ οἱ μεταφρασταὶ αὐτοῦ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ βιογραφία παρουσιάζει τὸν Γρηγόριον ὡς δυναμικὸν ἱεράρχην ὁ ὁποῖος παύει τὸν ροῦν ποταμῶν, ἀποξηραίνει λίμνας καὶ μεθιστάνει ὄρη, ἀλλὰ τὸν δυναμισμὸν αὐτοῦ μαρτυροῦν καὶ τὰ ἐξ ἄλλων πηγῶν στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ.

Βίος

Γεννηθεὶς κατὰ τὰς ὑπαρχούσας ἐνδείξεις περὶ τὸ 212, ἔφερεν ἀρχικῶς τὸ ὄνομα Θεόδωρος⁷, καὶ τὸ μετήλλαξεν εἰς Γρηγόριον πρό

6 *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 29, 74.

7 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 30. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De virtis illustr.* 65.

της χειροτονίας του εις επίσκοπον, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν προσφώνησιν τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς τοῦ Ὠριγένους, καὶ πιθανῶς κατὰ τὴν βάπτισίν του. Ἡ οἰκογένειά του ἦτο ἐθνικὴ καὶ ὁ πατήρ του διεκρίνετο διὰ τὴν δεισιδαιμονίαν κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ υἱοῦ⁶. Ὄταν ὁ πατήρ ἀπέθανεν, ὁ Γρηγόριος ἦτο μόλις 14 ἐτῶν καὶ ὡς ἀπὸ θείαν φώτισιν ἐδέχθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν, προφανῶς ἐλκύσας εἰς αὐτὴν καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας του. Εἶχεν ἀδελφὴν νεωτέραν αὐτοῦ καὶ ἀδελφὸν ἀκόμη μικρότερον, τὸν Ἀθηνόδωρον.

Ἡ μήτηρ, ἔχουσα φιλόδοξα σχέδια, ἐφρόντισε διὰ τὴν ἐγκύκλιον μόρφωσιν τῶν τέκνων της, μετὰ τὴν ὁποίαν ὁ Γρηγόριος παρηκολούθησε μαθήματα ρητορικῆς. Μεταξὺ τῶν διδασκάλων του ἦτο καὶ ὁ τῆς λατινικῆς γλώσσης, ὁ ὁποῖος τὸν εἰσήγαγε καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Προετίθετο ἀκολούθως νὰ μεταβῆ μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφόν του εἰς τὴν Βηρυτὸν διὰ τὴν συστηματικὴν σπουδὴν τῆς νομικῆς εἰς τὴν διάσημον σχολὴν της, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη νὰ συνοδεύσουν τὴν νεόνυμφον ἀδελφὴν των εἰς τὴν Καισάρειαν Παλαιστίνης, ὅπου εἶχε τοποθετηθῆ ὁ νομικὸς σύζυγός της ὡς ἀξιωματοῦχος τοῦ διοικητοῦ τῆς Παλαιστίνης, ἤλλαξε τὴν πορείαν τοῦ βίου των. Ἐπεσκέσθησαν ἐκεῖ τὸν Ὠριγένην, πιθανῶς κατόπιν συστάσεως τοῦ Φιρμιλιανοῦ Καισαρείας, καὶ τόσον ἐθέλχθησαν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν καὶ συναναστροφὴν του, ὥστε ἐλησμόνησαν ἀμέσως καὶ τὴν Βηρυτὸν καὶ τοὺς νόμους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν θεολογίαν, ἐδιδάχθη ἐκεῖ φυσικὴν, γεωμετρίαν, ἀστρονομίαν, φιλοσοφίαν, ὑπεράνω δὲ τῆς διδαχῆς κατελήφθη ἀπὸ ψυχικὸν ἔρωτα διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸν Θεόν.

Ἐπάρχει διχογνωμία ὡς πρὸς τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς του πλησίον τοῦ Ὠριγένους, διότι ὁ μὲν Εὐσέβιος ὁμιλεῖ περὶ 5 ἐτῶν, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Γρηγόριος περὶ 8 ἐτῶν⁶. «Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὀκταέτης μοι χρόνος οὗτος ἦδη ἔξ οὗ οὔτε αὐτὸς εἰπὼν τι ἢ γράψας λόγον τινὰ μέγαν ἢ μικρὸν ὅλως τυγχάνω, οὔτε ἄλλου ἤκουσά του ἰδίᾳ γράφοντος ἢ λέγοντος ἢ καὶ δημοσίᾳ πανηγυρικοὺς λόγους καὶ ἀγωνιστικοὺς παρεχομένου, ὅτι μὴ τῶν θαυμασίων τούτων ἀνδρῶν τῶν τὴν καλὴν φιλοσοφίαν ἀσπασαμένων». Ἀτυχεῖς εἶναι αἱ προσπάθειαι συμβιβασμοῦ τῶν δύο ἀριθμῶν, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι τὰ 3 ἐπὶ πλέον ἔτη τῆς δευτέρας εἰδήσεως ἀναφέρονται τάχα εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τῶν σπουδῶν εἰς τὴν Νεοκαισάρειαν. Ἄν συνέβαινε τοῦτο, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, διατί ἐπὶ τρία ἔτη ἐκεῖ οὔτε ἔγραψεν οὔτε ἤκουσε λόγον πανηγυρικὸν ἢ δικαστικόν, ἀφοῦ ρητορικὴν καὶ νομικὴν ἐσπούδαζεν; Ἐξ

6. 30. ἄλλου ἐδῶ λέγει σαφῶς ὅτι κατὰ τὰ 8 αὐτὰ ἔτη ἤκουε μόνον τοὺς θαυμασίους τούτους ἀνδρας τοὺς ἀποδεχθέντας τὴν καλὴν φιλοσοφίαν,

δηλαδή τὸν Ὀριγένην καὶ τοὺς συνεργάτας του. Προφανῶς εἰς κάποιαν πρώιμον ἀντιγραφὴν τοῦ Εὐσεβίου ὁ ἀριθμὸς Η' ἐξελήφθη καὶ ἀντεγράφη ὡς Ε'. Ἀπὸ τὸν *Λαριστήριον* συνάγεται ὅτι εἰσηλθεν εἰς τὴν σχολὴν ὀλίγον μετὰ τὴν εἰς Καισάρειαν ἐγκατάστασιν τοῦ Ὀριγένους, ἤτοι τὸ 232, καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ 239.

Ἐπανελθὼν εἰς τὴν πατρίδα του, παρὰ τὴν προσπάθειάν του νὰ διαγάγῃ μὲ ἡσυχίαν καὶ ταπεινώσιν, ἔγινε γνωστὸς διὰ τὰ προσόντα του καὶ ὑπεχρεώθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τῆς ποντικῆς μητροπόλεως Ἀμασειας Φαιδίμου νὰ χειροτονηθῇ εἰς ἐπίσκοπον Νεοκαισαρείας, ἐνῶ ὁ ἀδελφὸς του ἐτοποθετήθη εἰς ἄλλην ἄγνωστον ἐπισκοπὴν. Ἦσαν καὶ οἱ δύο νέοι εἰς τὴν ἡλικίαν, ἴσως περὶ τὰ 30, καὶ ὡς ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γρηγορίου τουλάχιστον περὶ τὸ 242. Ἡ Νεοκαισάρεια ὄχι μόνον ἐπίσκοπον δὲν εἶχεν ἕως τότε, ἀλλ' οὔτε κἂν ἀξιόλογον χριστιανικὴν κοινότητα διέθετεν, ἂν καὶ τὸ λεγόμενον εἰς τὴν βιογραφίαν ὅτι ὁ πρῶτος αὐτὸς ἐπίσκοπος εὔρεν εἰς τὴν γενέτειράν του 17 χριστιανούς καὶ ἀποθνήσκων ἄφησε 17 ἔθνικους εἶναι σχηματικὸν καὶ συμβολικόν¹⁰.

Ἡ δραστηριότης του εἶχε τοιαῦτα ἀποτελέσματα, ὥστε πολὺ ἔνωρις ἠγκωμιάζετο διὰ τὰ θαυμάσια ἔργα του, ἤδη καὶ ἐν ζωῇ ἀκόμη, ἐνῶ μετέπειτα ἐπιστάθη μὲ θαύματα ἐπὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω. Μερικαὶ εἰδήσεις σχετικαὶ μὲ τὴν δραστηριότητα αὐτὴν δεικνύουν ἀσυνήθη εὐρύτητα ἀντιλήψεων. Κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου (250) συνεβούλευσε τοὺς πιστοὺς νὰ φύγουν εἰς τὰ ὄρη πρὸς ἀποφυγὴν τῆς συλλήψεως καὶ καταδίκης ἢ ἀποστασίας των, ἐφήρμοσε δὲ ὁ ἴδιος τὴν συμβουλὴν του. Ἐπιστρέψας δὲ ὤρισεν ἐτησίας τελετὰς ὑπὲρ τῶν μαρτύρων μὲ πανηγυρικὴν μορφήν, ὁμοίαν πρὸς τὰς τῶν εἰδωλολατρικῶν τελετῶν, ἐλπίζων ὅτι κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν οἱ πιστοὶ θὰ ὠδηγοῦντο ὑπὸ τῆς ἐγκοσμίου φαιδρότητος εἰς τὴν πνευματικὴν εὐφροσύνην¹¹.

Τρία ἔτη βραδύτερον Γότθοι καὶ Βοράδοι, εἰσβαλόντες ἀπὸ τὸν Αἶμον εἰς τὴν Μικρασίαν, κατέστρεψαν ἐκτεταμένας περιοχὰς τῆς Βιθυνίας καὶ τοῦ Πόντου, καίοντες οἰκίας, ἀρπάζοντες ἀγαθὰ, βιάζοντες γυναῖκας, φονεύοντες ἢ αἰχμαλωτίζοντες κατοίκους. ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπ' εὐκαιρίᾳ συνταχθεῖσα κανονικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου.

Τόσον αὐτὸς ὅσον καὶ ὁ ἀδελφὸς του μετέσχον τῆς πρώτης συνόδου Ἀντιοχείας κατὰ Παύλου Σαμοσατέως (264), ἴσως δὲ μετέσχον καὶ τῶν ἄλλων δύο¹². Ἐκτοτε δὲν ἀκούομεν τίποτε περὶ αὐτοῦ καὶ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀπέθανε περὶ τὸ 275. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 17 Νοεμβρίου. Εἶδομεν μερικὰ δείγματα τῆς πρὸς αὐτὸν ἐκτιμῆ-

10 PG 46, 909. 953. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 29, 74.

11 *Βίος* PG 46, 953.

12 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 28, 1 ε.

σεως τῶν μεταγενεστέρων, καὶ μάλιστα τῶν Καππαδοκῶν, θὰ ἴδωμεν δὲ καὶ μερικὰ ἄλλα ἀκόμη, μεταξύ τῶν ὁποίων ἄξιον παραθέσεως εἶναι ὁ ὕμνος τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου.

«Ὡς ἥλιός τις ἐν βίῳ λάμπας μέγας,
διασκεδάσεις νύκτα τῆς μοχθηρίας.
Καὶ θαυματουργῶν τῶν προσευχῶν τῷ φάει,
ὑπεκδιώκεις δαιμόνων σμήνη, Πάτερ»¹³.

Συγγράμματα

Ὁ Γρηγόριος, ἀπὸ χαρακτήρος ἄνθρωπος τῆς δράσεως μᾶλλον παρὰ τοῦ λόγου. ἐπωφελήθη μεγάλως τῆς μαθητεύσεως πλησίον τοῦ Ὀριγένους, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου «οὐχ οὕτως τὰ περὶ ἀρετῶν ἡμῖν διεξῆει λόγοις, ἐπὶ δὲ τὰ ἔργα μᾶλλον παρεκάλει, καὶ παρεκάλει πλεον τοῖς ἔργοις ἢ οἷς ἔλεγεν»¹⁴. Παρὰ ταῦτα δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος ἡ συγγραφικὴ του παραγωγή, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου ἠυνοήθη σπουδαίως ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ἂν καὶ τὰ γνήσια συγγράμματά του παραδίδονται δι' αὐτῆς ἀναμεμιγμένα μὲ νόθα, ἀποδοθέντα εἰς αὐτὸν εἴτε σκοπίμως εἴτε ἀπὸ σύγχυσιν, χρειάζεται δὲ ἀκόμη πολὺς κόπος διὰ νὰ διαχωρισθοῦν τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δὲ καὶ νὰ δοθῇ καλὸν κείμενον ἀμφοτέρων τῶν κατηγοριῶν. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ μαρτυρούμενα ἔργα του ἔχουν ἀπολεσθῆ καὶ μερικὰ ἄλλα σώζονται μόνον εἰς συριακὴν μετάφρασιν.

Τὰ πρῶτα ἔργα του εἶναι φορτωμένα μὲ ρητορικὰ σχήματα καὶ χρησιμοποιοῦν ἀττικίζουσαν γλῶσσαν, ἀφ' ὅτου ὁμως ἀνέλαβε ποιμαντικὰ καθήκοντα καὶ ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος ἀπλουστεύονται, χωρὶς νὰ χάνουν τὴν καθαρότητα.

Λόγος Χαριστήριος εἰς Ὀριγένην. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀρχικὸς τίτλος τοῦ ἔργου, διδόμενος ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως¹⁵, ἐνῶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦτο τιτλοφορεῖται «Εἰς Ὀριγένην Λόγος προσφωνητικὸς καὶ πανηγυρικὸς». Προσεφωνήθη εἰς τὸν διδάσκαλον ἐπὶ τῇ ἀποφοιτήσει τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὴν σχολὴν, τὸ 239, καὶ φέρει ὅλα τὰ δείγματα τῆς λαμπρᾶς καταρτίσεως καὶ τῆς θερμῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἀξίου μαθητοῦ. Διαιρούμενος κατὰ τὰ ρητορικὰ ὑποδείγματα εἰς πρόλογον, κύριον μέρος καὶ ἐπίλογον, δίδει ἀξιολόγους πληροφορίας περὶ τοῦ προγράμματος καὶ τῆς μεθόδου διδασκαλίας εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ὀριγένους· ἐξεικονίζει κατὰ κάποιον τρόπον τὸν ἐσωτερικὸν βίον τῆς κοινότητος τῆς σχολῆς καὶ τὴν θλίψιν του διότι ἀποχωρεῖ ἀπὸ αὐτὴν.

Περὶ τοῦ παθητοῦ καὶ τοῦ ἀταθοῦς ἐν τῷ Θεῷ. Σώζεται μόνον εἰς συριακὴν μετάφρασιν, καὶ μάλιστα εἰς κώδικα τοῦ στ' αἰῶνος ὥστε ἡ γνησιότης του νὰ θεωρητῆται καὶ ἐξωτερικῶς κατοχυρωμένη. Τοῦ τίτλου προτάσσεται ἡ προσφώνησις «Πρὸς Θεόπομπον», ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται περὶ ἐπιστολῆς ἀπευθυνομένης πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦτο· εἶναι διάλογος μεταξὺ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ Θεοπόμπου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ πρῶτος κυριαρχεῖ καὶ ὁ δεύτερος διευκολύνει μὲ τὰς ἐρωτήσεις του τὴν διαπραγμάτευσιν. Ὅχι μόνον ἡ λογοτεχνικὴ μορφή, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον διακρίνεται διὰ τὴν φιλοσοφικὴν του χροιάν. Ὁ Γρηγόριος κατοχυρώνει τὴν φύσει καὶ βουλήσει ἀπάθειαν τοῦ Θεοῦ, δίδει τὴν ὀρθὴν ἐξήγησιν τοῦ λάθους τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Θεὸς δὲν ὑπετάγη εἰς τὸ πάθος ἢ τὸν θάνατον, διότι εὐρίσκεται ὑπεράνω αὐτῶν. Ὅπως ὁ ἡγεμὼν εἰσερχόμενος εἰς τὸ δεσμοτήριον διὰ νὰ δικάσῃ τοὺς ἐνόχους ἐγκλήματος δὲν ὑφίσταται φθοράν, οὕτω καὶ ὁ Θεός· ἡ εἰσοδός του εἰς τὸν θάνατον ὑπῆρξεν ὁ θάνατος τοῦ θανάτου, ἡ εἰσοδός του εἰς τὸ πάθος ὑπῆρξε τὸ πάθος τοῦ πάθους¹⁶. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἐννοήσουν θάνατον Θεοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτοῖς Γνωστικοί. Τοὺς τελευταίους ἔχει ὑπ' ὄψιν ὁ Γρηγόριος πολεμῶν μὲ τὴν λαμπρὰν αὐτὴν πραγματείαν τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν των εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοπόμπου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ὀπαδὸς κάποιου Ἰσοκράτους (ἢ Σωκράτους) καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ διαλόγου μεταπίθεται. Εἶναι εὐλόγον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ διάλογος συνετάχθη εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ σταδίου τοῦ Γρηγορίου, ἐν ὄψει τῶν πρώτων ἱεραποστολικῶν του ἐμπειριῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Ὠριγένου. Ἄν ὑποθέσωμεν ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἔργον τοῦτου *Κατὰ Κέλσον*, πρᾶγμα πάντως ὄχι βέβαιον, θὰ ἐγράφη περὶ τὸ 248, ἄλλως ὀλίγα ἔτη ἐνωρίτερον.

Ἐκθεσις πίστεως. Ὁ Βασίλειος¹⁷ ὑπαινίσσεται περὶ παρουσίας μηνύματος οὐρανοῦ δυνάμεως εἰς πάντα λόγον καὶ πᾶν ἔργον τοῦ Γρηγορίου, ἐνῶ ἡ βιογραφία ἀναφέρει ρητῶς τὴν ἐκθεσιν μὲ τὴν ἐνδειξιν ὅτι περιέχει τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον. Ἡ ποντικὴ καὶ καππαδοκικὴ εὐσεβεία ἀπέδωκε τὸ σύντομον τοῦτο κείμενον εἰς θεῖαν ἔμπνευσιν καὶ βάσει αὐτῆς ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἰς τὸ πρότυπον τῆς βιογραφίας δηλώνει ὅτι εἰς ἓνα νυκτερινὸν διαλογισμὸν περὶ τοῦ λόγου τῆς πίστεως ἐνεφανίσθησαν ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης, ὁ δεύτερος δὲ κατὰ μεσίτευσιν τῆς πρώτης τοῦ ἀπεκάλυψε τὰ μυστήρια. Ὅθεν ἡ χειρόγραφος παράδοσις εἰς τὸν ἀπλοῦν, καὶ προφανῶς ἀρχικόν, ὡς ἄνω τίτλον προσέθεσεν ταῦτα· «ἦν δι' ἀποκάλυψιν παρὰ τοῦ

16 Κεφ. 7-8.

17 *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 29, 74.

μακαρίου Ἰωάννου τοῦ εὐαγγελιστοῦ μεσιτευούσης τῆς Θεογεννητρίας τῆς παρθένου Μαρίας ἔσχεν»¹⁸. Ἡ μαρτυρία τῆς βιογραφίας δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίας περὶ τῆς γνησιότητός της, ἀφοῦ μάλιστα σημειώνει ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ βιογράφου ἐπώζετο ἀκόμη τὸ αὐτόγραφον τοῦ κειμένου. Πρόκειται περὶ τριμεροῦς συμβόλου πίστεως, τὸ ὁποῖον δίδει ἰδιαίτεραν προσοχὴν εἰς τὴν κατοχύρωσιν τοῦ τριαδικοῦ δόγματος. Ἡ συνήθης ἀποψις εἶναι ὅτι ἡ ἔκθεσις συνετάχθη κατὰ τὸν χρόνον ἐξάρσεως τῆς υἰοθετιστικῆς αἵρέσεως ἐπὶ Παύλου Σαμοσατέως, περὶ τὸ 265, ἀλλ' εἶναι πιθανότερον ὅτι συνετάχθη εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ στυδίου τοῦ Γρηγορίου, ὅπως ἄλλωστε ὑποδεικνύουν ὠρισμένοι λόγοι τῆς βιογραφίας, περὶ τὸ 245, ὅτε τόσον ὁ πατροκασχισμὸς ὅσον καὶ ὁ υἰοθετισμὸς συνεζητοῦντο ζωνηρῶς καὶ ὁ Ὀριγένης ἐκαλεῖτο κατ' ἐπανάληψιν νὰ δώσῃ τὰ θεολογικὰ του φῶτα εἰς τοὺς συζητοῦντας. Φυσικὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπανεγράφη μετέπειτα.

Πρὸς Τατιανὸν περὶ ψυχῆς. Πολλὰ χειρόγραφα προσθέτουν εἰς τὸν τίτλον τὴν φράσιν «λόγος κεφαλαιώδης», συνοπτικός, ὅπως καὶ εἶναι πράγματι. Ἐθεωρεῖτο ἐπὶ πολλὸν χρόνον ψευδεπίγραφος, ἀλλ' εἰς τὴν ὁμόφωνον ἑλληνικὴν παράδοσιν προσετέθησαν κατόπιν ἐρεῦνης καὶ στοιχεῖα τῆς συριακῆς παραδόσεως, πρῶτον ἓν ἀπόσπασμα εἰς χειρόγραφον τοῦ η' αἰῶνος ἀποδιδόμενον εἰς «Γρηγόριον Θαυματουργὸν ἐκ τῆς πραγματείας πρὸς Γαϊανὸν» καὶ μία «πραγματεία συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου περὶ ψυχῆς» εἰς χειρόγραφον τοῦ ζ' αἰῶνος. Ἡ τελευταία αὕτη πραγματεία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μετάφρασιν τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν πραγματείας. Εἰς Γαϊανὸς διετέλεσε καθηγητῆς τῆς σοφιστικῆς εἰς τὴν Βηρυτὸν ἐπὶ τῆς βασιλείας Μαξιμίνου καὶ Γορδιανοῦ, ἦτοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς στυδιοδρομίας τοῦ Γρηγορίου, εἶναι δὲ δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς αὐτὸν ἀπηυθύνθη τὸ ἔργον καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἀντιγραφεῖς παρανέγνωσαν τὸ ὄνομα τοῦτο εἰς τὸ περισσότερο γνωστὸν Τατιανός. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αὐτὸς ὁ Τατιανός ἢ Γαϊανὸς ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Γρηγόριον ἔκθεσιν περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ψυχῆς βάσει λογικῶν ἀποδείξεων δι' ἀπολογητικοὺς σκοποὺς «πρὸς ἀνατροπὴν τῆς τῶν ἑτεροδόξων γνώμης, οἷ πείθεσθαι ταῖς Γραφαῖς οὐκ ἀνέχονται». Τὸ κείμενον παρουσιάζει μεθοδικὴν διαίρεσιν καὶ ἀνάπτυξιν εἰς ἑπτὰ σύντομα κεφάλαια, τὰ ὁποῖα ἐξαγγέλλονται εἰς τὸν πρόλογον βάσει τῆς διακρίσεως τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων.

«Πρῶτον μὲν οὖν ἀπάντων ὑποθήσομαι, τίνι κριτηρίῳ πέφυκεν

ἡ ψυχὴ καταλαμβάνεσθαι· ἔπειτα δι' ὧν δεικνύται ὑπάρχουσα· εἴθ' ἐξῆς, εἰ οὐσία τυγχάνει οὔσα ἢ συμβεβηκός· εἴτα τούτοις ἀκολούθως, εἰ σῶμά ἐστιν ἢ ἀσώματος· ἔπειτα, εἰ ἀπλή ἢ σύνθετος· εἴτ' αὐθις, εἰ θνητὴ ἢ ἀθάνατος· τελευταῖον δέ, εἰ λογικὴ ἢ ἄλογος».

Φυσικὰ ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει ὅσα διὰ μακροτέρων εἶχε προσφάτως τότε διδαχθῆ ἀπὸ τὸν Ὀριγένην. Ἡ χρονικὴ τοποθέτησις τοῦ ἔργου περὶ τὸ 242 εἶναι ἐνδεδειγμένη.

Κανονικὴ ἐπιστολή. Ἀναφερομένη εἰς τὴν ρύθμισιν πλημμελημάτων, εἰς τὰ ὅποια ὑπέπεσαν ἔκουσίως ἢ ἀκουσίως ὠρισμένοι Χριστιανοὶ κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γότθων καὶ Βοράδων, ἐγράφη ὀλίγον μετ' αὐτὴν, τὸ 254, καὶ ἀπηυθύνθη πρὸς ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς ἐπίσκοπον, τὸν ὅποιον προσφωνεῖ «ιερῶτατε πάπα». Πιθανῶς ὁ παραλήπτης ἐπίσκοπος προεκάλεσε τὴν σύνταξιν αὐτῆς διὰ τῆς ὑποβολῆς γραπτῶν ἐρωτημάτων. Εἶναι εὐεξήγητον ὅτι βραδύτερον διηρέθη εἰς κανόνας, διατηρουμένους ἐν συνδέσει μὲ τὰς ἀντιστοιχοῦς ἐρμηνείας τῶν Θεόδωρου Βαλσαμώνος καὶ Ἰωάννου Ζωναρᾶ, ἀλλ' ἡ ἀρίθμησις τῶν κανόνων ποικίλλει κατὰ ἐκδότας μὲ προτιμητέαν τὴν εἰς 11 (ἢ οὐσιαστικῶς εἰς 10) κανόνας. Αἱ περιστάσεις προεκάλεσαν ἰδιόρρυθμα πλημμελήματα, τὰ ὅποια ἔδωσαν εἰς τὸν Γρηγόριον ἀφορμὰς νὰ ἐπιδείξῃ τὴν εὐρίτητα ἀντιλήψεων καὶ τὴν μετριοπάθειαν. Ἐπὶ παραδείγματι μὲ τὸν πρῶτον κανόνα ἀπαλλάσσει τῆς εὐθύνης τοὺς ἀναγκαστικῶς φαγόντας εἰδωλόθυτα, πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον συμφώνως πρὸς τὴν κοινὴν ἐντύπωσιν οἱ βάρβαροι δὲν εἶχον θυσιάσει εἰς τὰ εἰδῶλα, καὶ τὰς βιασθείσας γυναῖκας. Οἱ ἐπόμενοι ἑννέα κανόνες ἀναφέρονται εἰς τὰς εἰθύναις ἐκείνων οἱ ὅποιοι περιεμάζευσαν ἐγκαταλελειμμένα ἀντικείμενα, τὰ ὅποια ἀνήκον εἰς τοὺς αἰχμαλωτισθέντας, ἢ εὐρον ἀδέσποτα πράγματα ἢ ὠκειοποιήθησαν ξένα πράγματα ἔναντι ἰδικῶν τῶν ἀρπαγέντων ἢ κατεκράτησαν αἰχμαλώτους διαφυγόντας ἀπὸ τὰς χεῖρας βαρβάρων ἢ συνανεστράφησαν μὲ τοὺς βαρβάρους ἢ εἰσέβυλον εἰς ἐγκαταλειφθείσας οἰκίας ἢ ἀπήτουν εὐρετρα. Ὁ 11ος κανὼν, ὁμιλῶν περὶ τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ καταλαμβάνουν εἰς τὸν ναὸν οἱ μετανουοῦντες, εἶναι ξένος πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς, ἀλλ' ἴσως παρὰ ταῦτα ἀνήκεν εἰς κείμενον τοῦ ἰδίου Γρηγορίου, τὸ ὅποιον ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ Βασίλειος εἰς ἰδικὸν τοῦ κανόνα¹⁹.

Μετάφρασις εἰς τὸν Ἑκκλησιαστικὸν τοῦ Σολομώντος. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Ryssel ὅτι πρόκειται περὶ μεταφράσεως ἀπὸ τὸ ἑβραϊκὸν εἶναι ἀβάσιμος. Εἶναι σύντομος παράφρασις αὐτοῦ τούτου τοῦ κειμένου τῶν

Ἐβδομήκοντα, καὶ μάλιστα μόλις ὑπερβαίνουσα εἰς ἕκτασιν τὸ κείμενον τοῦτο μὲ σκοπὸν οἰκοδομητικόν. Ἡ βαθεῖα ἐκτίμησις πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ ἀπὸ ἓνα συγγραφέα τῶν ἠθικολογικῶν τάσεων τοῦ Γρηγορίου εἶναι εὐλογος, ὅπως ἐπίσης εὐλογος εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς πολλοὺς κείμενον εὐληπτότερον καὶ ἀπηλλαγμένον παρανοήσεων. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποδίδει τὸ ἔργον εἰς τὸν Γρηγόριον Θεολόγον, ἀλλ' ἡ πατρότης τοῦ Θαιματουργοῦ κατοχυρώνεται ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον²⁰ καὶ τὸν Ρουφῖνον²¹.

Ἀπολεσθέντα συγγράμματα. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἰς τὴν πατρίδα του, τὴν Νεοκαισάρειαν, οἱ σαβελλιανίζοντες ἐνθαρρυνόμενοι ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Ἀτάρβιον ἐπεκαλοῦντο ἀπόψεις τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς ἐπισκοπῆς Γρηγορίου, διατυπωμένας εἰς τὸ ἀπολεσθὲν ἔργον του *Πρὸς Αἰλιανὸν διαλέξεις*. Ὁ Βασίλειος ὁμολογεῖ ὅτι πράγματι τὸ ἔργον περιεῖχεν ἀτυχεῖς ἐκφράσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ταύτην· «Πατέρα καὶ Υἱὸν ἐπινοῖα μὲν εἶναι δύο, ὑποστάσει δὲ ἓν». Σημειώνει ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ χαρακτήρ τοῦ ἔργου ἦτο ἀγωνιστικὸς καὶ ὄχι δογματικὸς, ὅτι ἤθελε νὰ δεῖξῃ εἰς τὸν ἔθνικόν Αἰλιανὸν τὸ ἐνιαῖον τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν ἠκριβολόγει²². Βεβαίως ὁ Βασίλειος ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπῆρχον πολλὰ ἀντιγραφικὰ σφάλματα εἰς τὰ χειρόγραφα, τὸ πιθανώτερον ἕμας εἶναι ὅτι ἡ φράσις αὐτὴ ἀνήκει εἰς τὸν Γρηγόριον καὶ εἶναι προϊόν τῆς προσπάθειας του κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς σταδιοδρομίας του νὰ δώσῃ εἰς τοὺς Ἐθνικοὺς τὰ μέσα νὰ μὴ ἐκλαμβάνουν τὰ τριαδικὰ πρόσωπα ὡς διακεκριμένους θεοὺς. Ἡ ἀνωτέρω φράσις ἐνθυμίζει παρομοίαν τοῦ διδασκάλου του Ὁριγένους, ἀλλ' αἱ δύο ἔχουν ἀντίστροφον βάρος. «Ὁμολογοῦμεν δύο θεοὺς, ἡ δύναμις μία», λέγει ὁ διδάσκαλος εἰς τὰς *Διαλέξεις πρὸς Ἱμακλείδαν*, ὅπως εἶδομεν, «ἐπινοῖα μὲν εἶναι δύο, ὑποστάσει δὲ ἓν», λέγει ὁ μαθητής.

Ἐπιστολαὶ διάφοροι μνημονεύονται τόσον ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου²³ ὅσον καὶ εἰς τὴν Σούδαν, ἀλλ' αὐταὶ ἐχάθησαν, ἐκτὸς ἐκείνων αἱ ὁποῖαι τυχὸν συμπίπτουν μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω κείμενα. Ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ πρώτου μνημονεύονται ἐπιστολαὶ του πρὸς Ὁριγένην²⁴.

Πολλὰ ἀποσπάσματα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου διατηροῦνται εἰς σειράς καὶ ἀνθολόγια, εἴτε ἐρμηνευτικὰ εἴτε δογματικὰ εἴτε ἠθικολογικά, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δυνατὸν νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ἄνδρα, προερχόμενα ἀπὸ ἔργα ἀπολεσθέντα.

Ἑνδεσπύγραφα κείμενα

Εἰς συριακὴν μετάφρασιν σώζεται μία πραγματεία *Πρὸς Φιλάργιον*

20 *De viris illustr.* 65. *Comment.* in *Ecclesiasten* 4, 16 ἔ.

21 *Historia Eccles.* 7, 25.

22 *Ἐπιστολὴ* 210, 5.

23 *De viris illustr.* 65.

24 *Epist.* 33, 4.

πρὸς τῆς οὐσίας τῆς θεότητος, ἀποδιδόμενη εἰς τὸν Γρηγόριον Θαυματουργόν. Ἡ ἴδια ὁμιλία σώζεται ἐπίσης ἐλληνιστί μὲ διαφορὰν τῶν προσώπων τοῦ συντάκτου καὶ τοῦ παραλήπτου, διότι ἐδῶ συντάκτης φέρεται ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ ἐνίοτε ὁ Γρηγόριος Νύσσης²⁵, παραλήπτης δὲ ὁ μοναχὸς Εὐάγριος· «Πρὸς Εὐάγριον μοναχὸν περὶ θεότητος». Καὶ τὸ ὄρος καὶ ἡ θέσις τοῦ προβλήματος δεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Θεολόγου πρὸς τὸν μαθητὴν τοῦ Εὐάγριου Ποντικόν, τὸν διάσημον ἀσκητικὸν συγγραφέα, προκληθείσης κατόπιν ἐρωτήματος ἐκείνου, περὶ τοῦ ἂν ἡ φύσις τοῦ θεοῦ εἶναι ἀπλή ἢ σύνθετος· «πότερον ἀπλοῦν ἢ τριπλεκές;» Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις τοῦ τριαδικοῦ προβλήματος δὲν ἐπέτρενε τὴν ἀναφορὰν εἰς τὰς ἄρειανικὰς ὁπώσεις.

Ὅμοίως ἐλληνιστί καὶ συριστί σώζεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου τὸ ἔργον *Ἡ κατὰ μέρος πίστις*. Ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον ἐκείνων τῶν συγγραμμάτων, τὰ ὅποια οἱ Ἀπολιναρισταὶ ἔθεσαν ὑπὸ ὀνόματα διακεκριμένων προσωπικοτήτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ Γρηγόριος. Εἰδικῶς τὸ παρὸν ἔργον πρέπει νὰ ἐγράφη περὶ τὸ 380 ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀπολιναρίου, ὅπως κοινῶς ἐπιστεύετο κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, πιστεῖται δὲ καὶ ὑπὸ τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν. Ἦδη ὁ Θεοδώρητος Κύρου παραθέτει εἰς τὸν Ἑρανιστὴν τοῦ πολυάριθμα ἀποσπάσματα ἀπὸ ἓν «Περὶ πίστεως λογίδιον» τοῦ Ἀπολιναρίου, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν παροῦσαν πραγματείαν.

Τὰ *Κεφάλαια περὶ πίστεως δώδεκα* ἐκθέτουν τὸ πρόβλημα τῆς ἐνανθρωπήσεως κατὰ τρόπον ὁμολογιακόν. Ἐκαστον κεφάλαιον ἀνοίγει τὴν ἐκθεσὶν τοῦ μὲ ἓνα ἀναθεματισμόν, ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ ἐρμηνεύεται. Πρὸκειται περὶ κειμένου παρομοίας μὲ τὴν τοῦ προηγουμένου ἔργου φύσεως, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἀντίστροφον πλευρὰν· αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπολιναριστικὸν ἀλλ' ἀντιαπολιναριστικόν. Κάποιος ὀρθόδοξος θεολόγος, ἀντιληφθεὶς ὅτι οἱ Ἀπολιναρισταὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου διὰ νὰ διαδίδουν τὰς δοξασίας του, ἐχρησιμοποίησε καὶ αὐτὸς εἰς ἀντίβαρον τὸ ὄνομα του εἰς ἓν ὀρθόδοξον κείμενον. Ἡ γνησίᾳ *Ἐκθεσις πίστεως* τοῦ Γρηγορίου καὶ ὁ ἠϋξημένος σεβασμὸς πρὸς τὴν προσωπικότητά του ὑπῆρξε κίνητρον διὰ τὴν σύνταξιν αὐτῶν τῶν ψευδεπιγράφων κειμένων.

Σώζονται εἰς τὴν ἐλληνικὴν πέντε ὁμιλίαι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου. Τρεῖς ἐξ αὐτῶν, ἀφιερωμέναι *εἰς τὸν εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Παρθένου Μαρίας*, εἶναι λαμπρὰ μνημεῖα τῆς ποιητικῆς ρητορείας καὶ κατέστησαν πηγαὶ καὶ ὑποδείγματα τῆς ὑμνογραφίας. Ὁ τίτλος, αἱ ἐκφράσεις, ἡ ὀρολογία προϋποθέτουν σύνταξιν εἰς τὰς

25 PG 37, 383-386. PG 46, 1101-1108.

ἀρχάς τοῦ ε' αἰῶνος. Ἡ τετάρτη ὀμιλία εἶναι *Λόγος εἰς τὰ Θεοφάνεια*, διακρινόμενος διὰ τὴν καλλιπέειαν, καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν ἄγνωστον συγγραφέα τῶν προηγουμένων ὀμιλιῶν, ὁ ὁποῖος ἴσως ἔφερε τὸ ὄνομα Γρηγόριος. Ἡ πέμπτη σύντομος ὀμιλία, *Λόγος εἰς τοὺς ἁγίους Πάντας*, εἶναι ἐπίσης μεταγενέστερον κείμενον, ὅχι ὁμῶς τοῦ ἰδίου συγγραφέως.

Ἄλλαι ἕξ ὀμιλίαι σώζονται εἰς ἄρμενικὴν μετάφρασιν, ὅλαι ψευδεπίγραφοι. *Ὀμιλία εἰς τὸ γενέθλιον τοῦ Χριστοῦ* διατηρουμένη ἐπίσης ὡς ἔργον τοῦ Ἰωάννου Χρυσσοστόμου ἑλληνιστὶ καὶ ἀραβιστὶ, ἀνήκει εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον κατ' ἐπικύρωσιν ὑπὸ μαρτυρίας τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας²⁶. *Λόγος περὶ ἐνανθρωπήσεως*, *Ἐγκώμιον τῆς Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*, *Λόγος παρηγορικός εἰς τὴν Θεοτόκον καὶ ἀειπαρθένον Μαρίαν*, *Λόγος παρηγορικός εἰς τιμὴν τοῦ πρωτομάστουος Στεφάνου*, *Ὀμιλία εἰς τὴν Θεοτόκον*.

Ἀθηνόδωρος

Ὁ Ἀθηνόδωρος ἐχάθη ὑπὸ τὴν σκιάν τοῦ μεγάλου ἀδελφοῦ του καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἔγραψε κάτι. Πάντως εἰς τὰ *Ἱερὰ Παράλληλα* τοῦ Ἰωάννου Λαμασκηνοῦ εὐρέθησαν τρία βραχέα παραθέματα ἀπὸ σύγγραμμα ἑνὸς Ἀθηνόδωρου *Περὶ ἐβραϊσμοῦ* καὶ εἰς ἓν ἀπὸ τὰ παραθέματα σημειῶνεται «τοῦ ἀδελφοῦ Γρηγορίου»²⁷.

3. ΜΕΘΟΔΙΟΣ

Ἦναι μία τῶν σπουδαιότερων θεολογικῶν προσωπικοτήτων τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἀποκεκριμένη δυστυχῶς ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως εἰς ὀμιχλῶδες προπέτασμα. Τὸ παραδοθὲν μέρος τῶν συγγραμμάτων του δὲν εἶναι βεβαίως εὐκαταφρόνητον, ἀλλ' αἱ εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων περὶ αὐτοῦ εἶναι πενιχρόταται καὶ ἀντιωατικά, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἐναντι αὐτοῦ σιωπὴν τοῦ Εὐσεβίου, τὴν ὁποίαν δὲν δύναται νὰ ἀναπληρώσῃ ἡ ἔκθεσις τοῦ Ἱερωνύμου, διότι αὕτη καὶ ἀνεπαρκῆς καὶ ἀόριστος εἶναι.

Βίος

Ὁ Ἱερώνυμος ἀρχίζει τὴν σύντομον ἔκθεσιν του²⁸ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Methodius Olympi Lyciae et postea Tyri episcopus» καὶ τὴν κατακλείει μὲ τὰς λέξεις «ad extremum novissimae persecutionis sive, ut alii

26 PG 76, 1216.

27 K. Holt, *Texte und Untersuchungen* 20, 2, 1899, σ. 161.

28 *De viris illustr.* 83.

affirmant, sub Decio et Valeriano in Chalcide Graeciae martyrio cognatus est», όπου ήδη απαντάται η σύγχυσις. Ὅτι ὑπῆρξεν ἐπίσκοπος Ὀλύμπου τῆς Λυκίας λέγεται καὶ ὑπ' ἄλλων μεταγενεστέρων, τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ ἐπὶ παραδείγματι, ἀλλ' ὅτι μετετέθη βραδύτερον εἰς Τύρον ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου ἐπαναλαμβάνεται. Μεταγενεστέρως εἰς τὸ ἔργον *Σχόλια*, τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου²⁹, λέγεται ὅτι ἦτο ἐπίσκοπος Πατάρων τῆς Λυκίας, ὅπερ ἐπαναλαμβάνεται πολλάκις μετέπειτα καὶ εἰσήχθη εἰς τὰ Μηναια. Ἄλλ' ἐπίσης ὑπάρχουν μαρτυρίαι καὶ ὑπαινιγμοὶ ὅτι διετέλεσεν ἐπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας, Σίδης τῆς Παμφυλίας, Φιλίππων τῆς Μακεδονίας. Αἱ πληροφορίες αὗται εἶναι ἀσυμβίβαστοι μεταξὺ των καὶ θὰ ἦτο ἀφελές νὰ ἐξηγηθοῦν διὰ τῆς ἀποδοχῆς σειρᾶς μεταθέσεων ἢ ἀκόμη καὶ διὰ σειρᾶς ἀντιγραφικῶν σφαλμάτων, ἂν καὶ θὰ ἦτο δυνατόν ἡ ὀνομασία τῶν πόλεως Πατάρων κολοβωμένη νὰ ἐκληφθῆ ὡς Τύρος ἢ Μύρα εἰς ἐφθαρμένα χειρόγραφα. (ΠΑ)ΤΑΡΩΝ: ΤΥΡΟΥ, ΜΥΡΩΝ. Ἐπιχειρήματα ὅμως ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Μεθόδιος δυνατόν νὰ μετετέθη εἰς τὰς ἐπισκοπὰς ὄλων αὐτῶν τῶν πόλεων ἢ ὅτι ἦτο τουλάχιστον συγχρόνως ἐπίσκοπος Ὀλύμπου καὶ Πατάρων, πόλεων αἱ ὁποῖαι ἀπέχουν πολὺ μεταξὺ των, ἢ ὅτι ὁ Ὀλυμπος ἐλέγετο ἐπίσης Φοίνικος καὶ ἐκ τούτου προῆλθεν ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἦτο ἐπίσκοπος Τύρου τῆς Φοινίκης, εἶναι βεβιασμένα καὶ ἀνίσχυρα.

Ὡς πρὸς τὸ μαρτύριον εἶδομεν τὴν ἀβεβαιότητα εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐκθεσιν τοῦ Ἱερωνύμου, κατὰ τὴν ὁποίαν τοῦτο συνέβη εἴτε κατὰ τὸν τελευταῖον διωγμὸν (311) εἴτε, ὅπως ἄλλοι βεβαιῶνουν, κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου (250) ἢ τοῦ Βαλεριανοῦ (258), πάντως δὲ εἰς τὴν Χαλκίδα τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλ' ὁ ἐπίσκοπος τῆς Τύρου ἢ τοῦ Ὀλύμπου πῶς εὑρέθη ἐκεῖ; Ὁ μεταφραστὴς τοῦ Ἱερωνύμου Σωφρόνιος, ἀπορῶν καὶ ὁ ἴδιος, διώρθωσεν «ἐν Χαλκίδι τῆς Ἀνατολῆς», τῆς Συρίας.

Εἶναι δύσκολος ἡ συναγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ τὰς ἀντιφατικὰς ταύτας εἰδήσεις, ἐκτὸς ἐὰν τὰς θέσωμεν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς παρουσιαζομένης εἰς τὰ κείμενά του δραστηριότητός του. Ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἔργων του ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἦτο λόγιος ἀσχολούμενος μὲ τὴν μελέτην τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας, καθὼς καὶ μὲ τὴν συγγραφὴν σχετικῶν ἔργων ἦτο λόγιος ὁ ὁποῖος μετέβαινεν ἀπὸ τὴν Μίλητον εἰς τὰ Πάταρα, ὅπως μαρτυρεῖται εἰς τὸν πρόλογον τοῦ Ἀγλαοφώντος, διὰ νὰ μετᾶσχη ἐκεῖ εἰς διεξαχθησόμενον διάλογον περὶ ἀναστάσεως, ὁ ὁποῖος ἐπίσης μετέβαινεν εἰς τὰς κυριώτερας πόλεις τῆς Λυκίας καὶ τῆς γειτονικῆς Παμφυλίας, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς πόλεις ἀπομεμα-

κρυσμένας. Ὅλα αὐτὰ συνθέτουν τὴν εἰκόνα ὄχι ἑνὸς ἐπισκόπου ἀλλ' ἑνὸς διδασκάλου, τοῦ τύπου τοῦ Ὠριγένους, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκεν εἰς δύο πόλεις μονιμώτερον, ἐξεύωνει διαλέξεις εἰς μακρινὰ μέρη, μετέιχεν εἰς συνδιασκέψεις καὶ ἐκαλεῖτο ὡς ἐμπειρογνώμων διὰ τὴν λύση δύσκολα θεολογικά προβλήματα· ἑνὸς διδασκάλου ὁ ὁποῖος δὲν ἐγένετο ἴσως ποτὲ ἐπίσκοπος καὶ ἐμαρτύρησε τὸ 311 εἰς τὴν Χαλκίδα, ὅπου πιθανῶς εἶχε μεταβῆ διὰ διδακτικοὺς σκοποὺς. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐμαρτύρησεν οὔτε ἐπὶ Δεκίου οὔτε ἐπὶ Βαλεριανοῦ, διότι ἔζησε μετ' αὐτοῦ, καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατεπολέμησε τὸ σύγγραμμα τοῦ Πορφυρίου συνταχθέν περὶ τὸ 270. Εἰς προγενεστέρους χρόνους εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρχεν ὁμώνυμος αὐτοῦ ἐπίσκοπος Ὀλύμπου ἢ Πατάρων ἢ Χαλκίδος, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐμαρτύρησεν ἐπὶ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω αὐτοκρατόρων. Αἱ εἰδήσεις περὶ τῶν δύο Μεθοδίων συναφθεῖσαι εἰς ἓν πρόσωπον προεκάλεσαν ὅλην τὴν σύγχυσιν, συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην τὴν ὁποῖαν διατυπώνομεν ἐδῶ, στηριζόμενοι πάντως εἰς ἀπλᾶς εἰκασίας καὶ ὑποθέσεις.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Μεθόδιος οὗτος ἐορτάζεται ὡς μάρτυς ἐπίσκοπος Πατάρων τὴν 20 Ἰουνίου.

Καὶ αἱ κρίσεις τῶν ἀρχαίων περὶ αὐτοῦ εἶναι ἀντιφατικαί, διεπόμεναι ἀπὸ τὴν ἔναντι τοῦ Ὠριγένους στάσιν τῶν κρινόντων. Εἶπομεν ἀνωτέρω περὶ σιωπῆς τοῦ Εὐσεβίου, ἀλλ' αὕτη δὲν εἶναι ἀπόλυτος. Πρῶτον μὲν οὗτος διατηρεῖ τμήμα τοῦ ἔργου τοῦ *Περὶ ἀντεξουσίας*³⁰, τὸ ὁποῖον ὁμοῦς ἀποδίδει εἰς τὸν παλαιότερον ἀντιαιρετικὸν θεολόγον Μάξιμον, ἐπιτεινομένης οὕτω τῆς συγχύσεως περὶ τὸ ὄνομά του. Τρεῖς ἐξηγήσεις δύνανται νὰ δοθοῦν εἰς τὸ φαινόμενον τοῦτο, ὅπως εἶδομεν ἄλλοῦ ἐξετάζοντες τὸν Μάξιμον, δὲν χρειάζεται δὲ νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐδῶ. Δεύτερον δὲ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον³¹ ὁ Εὐσέβιος εἰς τὴν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Παμφίλου γραφεῖσαν *Ἀπολογία Ὠριγένους* εἶχεν ὑπ' ὄψιν κυρίως τοῦ Μεθοδίου τὴν πολεμικὴν ἔναντιον τοῦ διδασκάλου τούτου· Ἡ σιωπὴ τοῦ Εὐσεβίου εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν*, ὅπως ἀσυνήθης, θεωρεῖται ὡς μικρὰ ἐκδίκησις κατὰ τοῦ Μεθοδίου διὰ τὴν πολεμικὴν ταύτην. Ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, ἄλλος θαυμαστής τοῦ Ὠριγένους, ὁμιλεῖ περιφρονητικῶς περὶ τοῦ Μεθοδίου καὶ ἐξηγεῖ τὴν ἀντιωριγενιστικὴν τάσιν τούτου ἐκ τοῦ ὅτι «οἱ εὐτελεῖς καὶ ἀφ' ἑαυτῶν μὴ δυνάμενοι φαίνεσθαι ἐκ τοῦ ψέγειν τοὺς ἑαυτῶν κρείττους δείκνυσθαι βούλονται»³². Ἀντιθέτως ὁ Ἐπιφάνιος, γνωστὸς διὰ τοὺς ἀτελειώτους ἀντιωριγενιστικοὺς ἀγῶνας του, ἐκφράζεται μὲ θαυμασμὸν περὶ αὐτοῦ· «ἀνδρὶ λογίῳ ὄντι καὶ σφόδρα περὶ τῆς ἀληθείας ἀγωνισμένῳ»³³.

30 *Εὐαγγ. Προπαρασκευῆ* 7, 22.

31 *Adv. Rufinum* 1, 11.

32 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 13.

33 *Πανάγιον* 64, 33.

παρθενία, αλλά και ο γάμος ως θεϊος θεσμός δεν είναι αξιόμιμπος. Τρίτη κατά σειράν ή Θάλεια λέγει ότι το χωρίον της Γενέσεως (2, 24) «και προσκολληθήσεται τη γυναικι αυτού και ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν» ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Παῦλον εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ πνευματικὴν ἑρμηνείαν³⁷. Λόγω τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν ὁ Χριστὸς κατέρχεται διὰ νὰ ἐνωθῆ μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ οὕτω νὰ παραγάγῃ δι' αὐτῆς πνευματικὰ τέκνα. Μόνον παροδικῶς ἀναφέρεται εἰς τὰς φυλετικὰς σχέσεις διὰ τὴν ἀσθένειαν καὶ τὴν ἀνάγκην τῶν ἀνθρώπων. Ὁ γάμος λοιπὸν δεν εἶναι θεοδώρητος, ἀλλ' ἡ παρθενία εἶναι. Τετάρτη ἡ Θεοπάτρα λέγει ότι ἡ ἀγνεῖα συντελεῖ περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὴν ἀφθαρσίαν· «ἐγὼ γὰρ ἀκριβῶς ἠσθῆσθαι μοι δοκῶ ὅτι τῆς εἰς τὸν παράδεισον ἀποκαταστάσεως καὶ τῆς εἰς τὴν ἀφθαρσίαν μεταβολῆς καὶ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καταλλαγῆς οὐδὲν αἷτιον οἶτως ἄλλο γέγονε καὶ σωτήριον ἀνθρώποις, τὸ στρυτηγῆσαν ἡμᾶς εἰς ζωὴν, ὡς ἀγνεῖα» (4, 2). Πέμπτη ἡ Θάλλουσα ζητεῖ ὀλοκληρωτικὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Θεόν· διὰ νὰ καταστῆ κανεὶς ἄξιος καὶ τέλειος, πρέπει νὰ ἀναθέσῃ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα, καὶ τὰ ψυχικὰ καὶ τὰ σαρκικὰ (5, 2). Ἑκτη ἡ Ἀγάθη δηλώνει ότι τὸ ψυχικὸν κάλλος νυμφωγεῖται εἰς τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ὅταν δεν καταστρέφεται ἀπὸ τὸν καύσωνα τῆς φθορᾶς (6, 2), στηρίζουσα τὰς ἀπόψεις τῆς εἰς ἑρμηνείαν τῆς παραβολῆς τῶν δέκα παρθένων. Ἡ Πρόκιλλα ἐβδόμη ὡς πρώτην νύμφην τοῦ Χριστοῦ ἐκλαμβάνει τὴν σάρκα τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν οὗτος καθὼς ἐνηθρώπησε καὶ ἔστησεν ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς, τὴν βασιλεύσαν δὲ αὐτὴν ἀκολουθοῦν αἱ παρθένοι. Ὁγδὴ ἡ Θεκλα διὰ τοῦ ἐκτενεστέρου τῶν δέκα λόγων δίδει κατ' ἀρχὰς παρετυμολογικὸν ὄρισμὸν τῆς λέξεως παρθενία· εἶναι ἡ παρθεῖα (παρὰ Θεὸν) ἡτοι ἡ δύναμις ἡ ὁποία φέρει εἰς συνάντησιν καὶ ἔνωσιν μετὰ τὸν Θεόν. Ἀκολουθῶς ἑρμηνεύουσα εἰκόνα τῆς Ἀποκαλύψεως³⁸ βεβαιώνει ότι ἡ ἐν οὐρανῷ γυνὴ ἡ περιβεβλημένη τὸν ἥλιον εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Εἶναι αὕτη ἡ μήτηρ ἡ ὁποία ὠδίνει διὰ νὰ ἀναγεννήσῃ τοὺς ψυχικοὺς ἀνθρώπους εἰς πνευματικοὺς (8, 6), γεννᾷ εἰς τὰς καρδίας τῶν πιστευόντων τὸν ἀρρενωπὸν Λόγον (8, 11) καὶ μορφώνει μέσα των τὸν Χριστὸν (8, 8). Ἄλλ' ὁ ἐπτακέφαλος δράκων ἐνεδρεύει διὰ νὰ καταφάγῃ τὸ τέκνον τοῦτο, τὸν ἐντὸς ἡμῶν Χριστὸν δηλαδή, πρὸς συντριβὴν δὲ αὐτοῦ ἀπαιτοῦνται ἐπτὰ ἀγῶνες τῆς ἀγνεῖας, ἀγῶνες ἀναλαμβάνόμενοι μετὰ τὴν ἐλευθέραν βοήθησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνάτη ἡ Τυσιανὴ ἰσχυρίζεται ότι ἡ ἐντολὴ περὶ τῆς ἐορτῆς τῆς Σκηνοπηγίας σημαίνει νὰ κοσμήσῃ ἕκαστος διὰ τῆς ἀγνεῖας τὴν ἰδικὴν του σκηνὴν, τὸ σῶμα, διότι κανεὶς ἀναγνος δεν θὺ ἀναπαυθῆ κατὰ τὴν ἀνάστασιν. Τελευταία ἡ Δομνίνα,

37 Ἐφ. 5, 38 12, 1 ἐε.

ἐρμηνεύουσα χωρίον τῶν Κριτῶν³⁹ κατὰ τὸ ὅποιον τὰ δένδρα ζητοῦν βασιλέα ἀπὸ τὰς τάξεις των καὶ τέλος εὐρίσκουν τὸν ῥάμινον, βεβαιώνει ὅτι τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἀρετῆς τῆς ἀγνεΐας· διότι τὸ δένδρον ῥάμινος, λεγόμενον ἄλλως ἄγνος (λυγαριά), εἶναι τύπος καὶ σύμβολον τῆς ἀγνεΐας.

Εἰς τὸ τέλος ἡ Ἀρετὴ, συνοψίζουσα τοὺς λόγους, τονίζει ὅτι παρθενία δὲν εἶναι μόνον ἡ περι τὰ γενετήσια ἐγκράτεια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποφυγὴ παντὸς κακοῦ· «χλεύη γάρ τὰ μὲν τῆς παιδοποιήσεως ὄργανα τηρεῖν παρθένα, τὴν δὲ γλῶτταν μὴ τηρεῖν· ἢ τὴν γλῶτταν μὲν τηρεῖν παρθένον, τὴν δὲ ὄρασιν ἢ τὴν ἀκοήν ἢ τὰς χεῖρας μὴ τηρεῖν· ἢ ταῦτα μὲν ἔχειν καὶ τηρεῖν παρθένα, τὴν καρδίαν δὲ μὴ τηρεῖν, ἀλλ' ἐταιρίζεσθαι τύφῳ καὶ θυμῷ» (11). Ἐπαινεῖ ὅλας τὰς κόρας καὶ τὰς στεφανῶνει διὰ τὴν ἐπιτυχή ἐμφάνισίν των εἰς τὴν σιζήτησιν, δίδει δὲ τὸν πρῶτον στέφανον εἰς τὴν Θέκλαν.

Τέλος ἀνίστανται ὄλαι. ἡ Θέκλα λαμβάνει θέσιν δεξιᾷ τῆς Ἀρετῆς εἰς τὸ κέντρον, αἱ δὲ ἄλλαι σχηματίζουν γύρω των κύκλον ὡσάν εἰς χορόν· ἡ Θέκλα ἄδω τὸν ὕμνον εἰς τὴν παρθενίαν καὶ αἱ λοιπαὶ ὑπηχοῦν τὸ ἑφύμνιον, «ἀγνεΐω σοὶ καὶ λαμπάδας φαεσφόρους κρατοῦσα, Νυμφίε, ὑπαντάνω σοι», μεθ' ἐκάστην στροφὴν. Ὁ ὕμνος ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 στροφῶν κατ' ἀλφάβητον, πεποιημένας εἰς λαμβικούς στίχους μὲ ὑποχωροῦν τὸ ποσοτικὸν στοιχείον καὶ ἀναφαινόμενον τὸ τονικόν. Συνιστᾷ τὴν ἀρχὴν τῆς ρυθμικῆς ποιήσεως καὶ ἐχρησίμωσεν ὡς πρότυπον εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ὕμνους οἱ ὅποιοι λέγονται κοντάκια. Ἐχομεν ἐδῶ μίαν προσπάθειαν εἰσαγωγῆς τοῦ χορικοῦ συστήματος εἰς ἐκτὸς τοῦ ναοῦ ἑορτάς, ἡ ὅποια ὁμοῦς δὲν εὔρε γενικὴν ἐφαρμογήν.

Ὁ διάλογος οὗτος φαίνεται νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα συγγράμματα τοῦ Μεθοδίου. Εἰς τὸ σλαβονιστὶ διατηρηθὲν ἔργον περὶ τῆς *Διαφύσεως τρησῶν* (1) δηλώνεται ὅτι μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ θλίψις κατέλαβε τὸν συγγραφέα τοῦ ἀπὸ θύελλαν συκοφαντιῶν, χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ποίου εἶδους συκοφαντίαι ἦσαν. Αὗται ἴσως ὠφείλοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χρησιμοποίησιν λογοτεχνικῶν μέσων ἐκφράσεως ἀσυνθηθίστων εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ἢ εἰς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι διεφήμιζε τὴν ἀγαμίαν ἢ εἰς παρεξήγησιν ὠρισμένων ἐκφράσεων περὶ Χριστοῦ. Ὁ Φώτιος εὐρίσκειν ὅτι ὁ διάλογος ἦτο «παρὰ πολὺ νενοθυμένος», διότι περιεῖχεν «ἀρειανικὰς δημοκοπίας καὶ ἐτέρων τινῶν κακοδοξούντων μυθολογήματα»⁴⁰. Ἡ ἐντύπωσις αὕτη ὀφείλεται πιθανῶς εἰς ὠρισμένας εἰκονικὰς καὶ ποιητικὰς μᾶλλον ἐκφράσεις, αἱ ὅποια ἐπιτρέπουν κάποιαν ὑπόψιν. Εἶναι ἀληθές ὅτι δὲν ὑφίσταται

39 9, 8-15.

40 *Μηνιόβιβλος* 237.

σταθερά δογματική διατύπωσης, αλλά λογοτεχνική παρουσίασις. Εὐκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ παρεξηγηθῆ ἐπὶ παραδείγματι τὸ χωρίον 3, 4: «Ἦρμοζε γὰρ τὸ πρωτόγονον τοῦ Θεοῦ καὶ πρῶτον βλάστημα καὶ μονογενὲς τὴν σοφίαν τῷ πρωτοπλάστῳ καὶ πρῶτῳ καὶ πρωτογόνῳ τῶν ἀνθρώπων ἀνθρώπῳ κερασθεῖσαν ἐνηνθρωπηκέναι. Τοῦτο γὰρ εἶναι τὸν Χριστόν, ἀνθρωπον ἀκράτῳ θεότητι καὶ τελείᾳ πεπληρωμένον καὶ Θεὸν ἐν ἀνθρώπῳ κεχωρημένον· ἦν γὰρ πρεπωδέστατον τὸν πρεσβύτατον τῶν αἰώνων καὶ πρῶτον τῶν ἀρχαγγέλων, ἀνθρώποις μέλλοντα συνουμλεῖν, εἰς τὸν πρεσβύτατον καὶ πρῶτον τῆς ἀνθρωπότητος ἀνθρωπον εἰσοικισθῆναι, τὸν Ἀδάμ». Οἱ ὄροι βλάστημα πρωτόγονον, πρεσβύτατος αἰών, πρῶτος ἀρχαγγέλων δύνανται νὰ παρεξηγηθοῦν μόνον ἀπὸ ὄσους δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τὴν ἰδιομορφίαν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μεθοδίου.

Τὸ ἔργον τοῦτο, διακρινόμενον διὰ τὴν λογοτεχνικὴν δύναμιν καὶ τὴν πρωτοτυπίαν σκέψεως, ἀναγινώσκεται εὐχαρίστως καὶ σήμερον. Σῶζεται διὰ δύο κυρίως κωδικῶν, τῶν ὁποίων ἀρχαιότερος εἶναι ὁ Πατμιακὸς 202.

Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου. Πρόκειται περὶ διαλόγου ἐπίσης, τοῦ ὁποῦ τὸ μεγαλύτερον μέρος διεσώθη ἑλληνιστὶ δι' ἑνὸς χειρογράφου καὶ ἐμμέσως διὰ παραθεμάτων ὑπὸ μεταγενεστέρων συγγραφέων. Ἐχρησιμοποιήθη ἤδη ζῶντος τοῦ Μεθοδίου ὑπὸ τοῦ Ἀδαμαντίου⁴¹ καὶ μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου⁴², ὅπως ἐλέγχθη, βραδύτερον δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Φωτίου, καθὼς ἐπίσης καὶ ὑπὸ τοῦ ἀρμενίου αἰρεσιολόγου Ἐζνίκ τοῦ Κόλβ. Εὐτυχῶς τὸ σύνολόν του σῶζεται εἰς σλαβονικὴν μετάφρασιν ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ Θεοῦ, ὕλης καὶ αὐτεξουσίου» εἰς κίρκως συντομευμένην μορφήν κατὰ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω. Τὸν τίτλον «Περὶ ὕλης» φέρει καὶ εἰς τὸ παράθεμα τοῦ Εὐσεβίου.

Διὰ τοῦ διαλόγου καταπολεμεῖται ἡ δυαρχία καὶ ἑτεραρχία τῶν Γνωστικῶν, θέμα ἀγαπητὸν εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους ἀπὸ τῶν Ἀπολογητῶν καὶ τοῦ Ὀριγένους ἤδη. Μετέχουν εἰς τὴν συζήτησιν εἰς βυλεντιανός, εἰς ἑταῖρος ἀκολουθῶν τὰς ἀπόψεις τούτου καὶ εἰς ὀρθόδοξος. Τὸ θέμα εἰσάγεται δι' ἐντυπωσιακοῦ σκηνικοῦ. Ὁ βυλεντιανὸς παρατηρῶν τὴν μίαν ἡμέραν τὴν εἰς τὴν φύσιν εὐταξίαν, τὴν δὲ ἐπομένην τὰς εἰς τὴν ἰδίαν φύσιν φθοροποιούς ἐνεργείας, συνάγει ὅτι ὑπάρχουν δύο ἀρχαὶ καὶ ὅτι τὸ κακὸν προέρχεται ὄχι ἀπὸ τὸν Θεὸν ἀλλ' ἀπὸ ἄλλην πηγὴν, τὴν ὕλην. Κατὰ τὴν συζήτησιν ὁμοῦ καὶ αὐτὸς καὶ ὁ σύντροφός του ἀναγκάζονται νὰ παραδεχθοῦν ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἄποιος καὶ λαμβάνει μορφήν δι' ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ· ὅθεν εἰς τελευταίαν

41 *Διάλογος περὶ ὀρθῆς πίστεως.*

42 *Ἐπιγρ. Προπαρασκευῆ* 7, 22.

ἀνάλυσιν ὁ Θεὸς θά ἦτο αἷτιος τοῦ κακοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος εἰς τὴν συνέχειαν ἀποδεικνύει ὅτι τὸ κακὸν δὲν εἶναι οὐσία· «ἐγὼ πρῶτον τῆ φύσει οὐδὲν φαῦλον λέγω, τῷ δὲ τῆς χρήσεως τρόπῳ κακὸν εἶναι λέγεσθαι» (15). Εἶναι καρπὸς ἐνεργείας ἢ ἐνέργεια. Καθ' ἑαυτὸ λοιπὸν δὲν εἶναι ἀρχὴ ἀλλὰ προῖόν· καὶ τῆς μὲν ὕλης προῖόν δὲν εἶναι, καθ' ὅσον αὐτὴ, ἐὰν ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ τειαύτης φύσεως ἐνέργειαν, θά ἦτο ἀρχὴ συναΐδιος μὲ τὸν Θεόν, δύο δὲ ἀρχαὶ ἀγέννητοι εἶναι μεταφυσικῶς ἀδύνατον νὰ συνυπάρχουν. Οὐτε δὲ τοῦ Θεοῦ προῖόν εἶναι τὸ κακὸν, διότι παραγωγὴ τοιοῦτου εἶδους εἶναι πρᾶγμα ἀντιφατικὸν πρὸς τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ. Τότε ἀπὸ ποῦ προέρχεται τὸ κακόν; Ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένην κατεΐθουνσιν τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, εἶναι δηλαδὴ προῖόν τοῦ αὐτεξουσίου τῆς λογικῆς κτίσεως.

Ἰγλαοφῶν ἢ Περὶ ἀναστάσεως. Εἶναι ἐπίσης διάλογος ἐκτυλισσόμενος εἰς τρία βιβλία. Μέγυ μέρος του σώζεται ἑλληνιστὶ εἰς τὸ Πανάριον τοῦ Ἐπιφανίου⁴³, τὰ βιβλία 1, 20-2, 8, 10, ἀποσπάσματα δὲ αὐτοῦ διατηροῦνται εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς καὶ συριακὰς πηγὰς. Τὸ ὅλον ἔργον πάλιν σώζεται σλαβονιστὶ εἰς συντομευμένην μορφήν, καὶ δὴ καθισταμένην συντομωτέραν πρὸς τὸ τέλος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐδῶ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἰς μερικὰ σημεῖα ἢ σύντημεις ἔγινε πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ μεταφραστοῦ. Φέρει εἰς αὐτὴν τὸν ἐσφαλμένον τίτλον «Πρὸς Ἰγλαοφῶντα περὶ ἀναστάσεως», ἐνῶ εἰς τὰ συριακὰ τεμάχια φέρεται μὲ τὸν ὀρθὸν τίτλον.

Ἐδῶ ὁ Μεθόδιος ὑπὸ τὸ ὄνομα Εὐβούλιος καὶ ὁ ἐκ Μιλήτου Πρόκλος μεταβαίνουν εἰς Πάταρα διὰ νὰ συναντήσουν τὸν φίλον των Θεόφιλον, ὁ ὅποιος εἶχε καταφύγει ἐκεῖ λόγῳ τρικυμίας. Ὁ φίλος διέμενεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱατροῦ Ἰγλαοφῶντος. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἄλλων φίλων (Σιστελλίου, Αὐξεντίου, Μεμμιανοῦ) διεξάγεται ὁ διάλογος περὶ ἀναστάσεως σαρκός, εἰς τὸν ὅποιον ἀντικρούονται αἱ ὠριγενιστικαὶ δοξασίαι περὶ προϋπάρξεως ψυχῶν, προαιωνίου πτώσεως, ἐγκλείσεως τῶν ψυχῶν εἰς τὸ σῶμα.

Ὁ Ἰγλαοφῶν ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ σῶμα, ὁ δερμάτινος χιτῶν μὲ τὸν ὅποιον περιβάλλεται ἢ προϋπάρχουσα ψυχὴ εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ, ἢ δὲ ἀνάστασις τοῦ σώματος αὐτουσίου θά ἐσήμαινεν ἐπάνοδον τοῦ κακοῦ, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ψυχὴν μόνην δὲν δύναται νὰ παραμείνῃ. Ὁ Πρόκλος διορθώνει κατὰ τὴν ὠριγένειον καὶ παύλειον ἀντίληψιν ὅτι ἀνίσταται μὲν τὸ σῶμα, ἀλλὰ πνευματικὸν καὶ διάφορον τοῦ ἐγκοσμίου. Ὁ Εὐβούλιος (Μεθόδιος), βοηθούμενος καὶ ὑπ' ἄλλων, ἀντικρούει τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀνωτέρω. Ἐπισημαίνει ὅτι ἡ Γένεσις δὲν διδάσκει ὅτι οἱ δερμάτινοι χιτῶνες ἐδόθησαν κατὰ τὴν δημιουρ-

γίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐλήφθησαν μετὰ τὴν πτώσιν καὶ ἔπειτα προβάλλει τὴν σύμφωνον πρὸς τὴν τοῦ Ἀθηναγόρου ἄποψιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἁρμονικὴν σύνθεσιν καὶ προσωπικότητα ἐν τῇ συνδέσει τοῦ σώματος μετὰ τῆς ψυχῆς. Ὅταν ἡ Γραφή ὁμιλῇ περὶ ἀναστάσεως, ἐννοεῖ τοῦ σώματος τὴν ἀναβίωσιν καὶ ὄχι τῆς ψυχῆς, ἢ ὁποῖα εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀθάνατος καὶ ἐννοεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ ἀνιστάμενον σῶμα θὰ εἶναι ταυτὸν μὲ τὸ παρὸν, καίτοι θὰ μετέχη οὐρανίων ἀγαθῶν. «Οὐδὲν ὁ Θεὸς ματαίως ἢ χεῖρον ἐποίει»⁴⁴, ὅθεν καὶ τὸ σῶμα ὡς πλάσμα τοῦ Θεοῦ δὲν πρόκειται νὰ ἀφανισθῇ διαπαντός.

Ὁ Μεθόδιος εἰς τὸ ἔργον τοῦ *Περὶ διακρίσεως τροφῶν* (I, I) ὁμολογεῖ ὅτι δὲν ἦτο ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸν διάλογον τοῦτον. Καὶ δεικνύει μὲν ἡ σημερινὴ μορφή του κάτι τὸ ἀτημέλητον, ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὴν κακὴν ἀντιγραφικὴν παράδοσιν αὐτοῦ. Κατὰ τὸ περιεχόμενον πάντως ἀποτελεῖ λαμπρὸν θεολογικὸν προῖον καὶ δικαίως ὁ Ἱερώνυμος τὸ ἐχαρακτήρισεν ὡς *opus egregium*. Ἴσως ὁ συγγραφεὺς του νὰ μὴ ἦτο εὐχυριστημένος ἢ ἴσως νὰ ὑπεκρίνετο οὕτως ἀπὸ μετριοφροσύνην ἢ τέλος ἴσως λέγων ταῦτα νὰ ἀνεφέρετο εἰς μίαν ἀρχικὴν μορφήν του, τὴν ὁποίαν ἐτελειοποίησεν ἀργότερα.

Σλαβονιστὶ σωζόμενα συγγράμματα

Χάρις εἰς τὰς μελέτας τοῦ G. N. Bonwetsch, ὁ ὁποῖος μάλιστα καὶ μετέφρασε τὰ ἀποκλειστικῶς σλαβονιστὶ σωζόμενα ἔργα τοῦ Μεθοδίου κατέστη δυνατόν νὰ γίνῃ οὗτος καλύτερον γνωστός. Πλὴν τῶν δύο ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω, ἀλλὰ τέσσαρα συγγράμματα σώζονται σλαβονιστί.

Περὶ βίου καὶ πράξεως λογικῆς. Ἡ σύντομος αὐτῇ πραγματεία, ὑποτελοῦσα τρόπον τινὰ ἐπέκτασιν τοῦ *Περὶ ἀντεξουσίου* διαλόγου, ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐρώτημα, πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀνισότης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων; Ὁ Μεθόδιος δίδει τὴν ἀπάντησιν ὅτι αἱ ἀνισότητες ἀποτελοῦν παράγοντα τελειώσεως. Αἱ δωρεαὶ τοῦ Θεοῦ, αἱ παροῦσαι κατ' ἀρχὰς ἀλλὰ περισσότερον αἱ ἐλπιζόμεναι εἰς τὸ μέλλον, εἶναι ἀρκεταὶ διὰ νὰ προκαλέσουν τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον δὲν διεσώθησαν ἴχνη.

Περὶ διακρίσεως τροφῶν καὶ περὶ δαμάλεως. Ἀπευθυνόμενον πρὸς δύο γυναῖκας, τὴν Φρενόπην καὶ τὴν Κυλωνίαν, μεταφέρει τὴν ἐννοίαν τῶν σχετικῶν διατάξεων τοῦ Λευιτικοῦ καὶ τῶν Ἀριθμῶν εἰς πνευματικώτερα ἐπίπεδα. Αἱ διατάξεις αὐταὶ εἶναι «σκιά τῶν μελλόντων ἀγαθῶν» (8, 1), τὸ δὲ εὐαγγέλιον τὰς ἡρμήνευσε μὲ τὴν ἐννοίαν τῆς 44 1, 47, 4.

δικαιοσύνης, τῶν πνευματικῶν τροφῶν, τῆς ἀγάπης. Ἡ δάμαλις μὲ τὸ αἷμα τῆς ὁποίας ἐρραντίζοντο οἱ ἁμαρτάνοντες πρὸς καθαρισμὸν εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον προσέλαβε διὰ νὰ καθαρίσῃ τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸ θέμα τῆς πυρρᾶς δαμάλεως εἶχεν ἤδη ἐνωρίτερον διαπραγματευθῆ ὁ ἀλεξανδρινὸς Τρύφων. Ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον δὲν διεσώθησαν ἴχνη.

Περὶ λέπρας. Διάλογος μεταξὺ Εὐβουλίου (Μεθοδίου) καὶ Σιστελίου εἰς τὸν ὁποῖον αἱ σχετικαὶ διατάξεις τοῦ Λευιτικοῦ ἐρμηνεύονται ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τοῦ καθαρισμοῦ τῶν ἁμαρτιῶν. Ὁ δεῦτερος συζητητῆς ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὸν διάλογον περὶ ἀναστάσεως. Πλὴν τοῦ σλαβονικοῦ σώζονται καὶ μερικὰ ἑλληνικὰ τεμάχια.

Περὶ βδέλλης. Τῆς ἰδίας μὲ τὰ ἀμέσως προηγούμενα ἔργα κατευθύνσεως, τὸ κείμενον τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν βδέλλαν τῶν Παροιμιῶν⁴⁵ ὡς παριστώσαν τὸ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἐπιχειροῦν νὰ εἰσδύσῃ διαβολικὸν φρόνημα καὶ τέλος ἐρμηνεύει τὸ ψαλμικὸν «οἱ οὐρανοὶ διηγούνται δόξαν Θεοῦ»⁴⁶. Ἀπευθύνεται πρὸς Εὐστάχιον.

Ἄπολιτα συγγράμματα

Ἀπὸ τὰ ἀπολεσθέντα συγγράμματα τοῦ Μεθοδίου ἐπισημαίνονται συνολικῶς ὀκτώ.

Κατὰ Πορφυρίου. Οὗτος εἶναι ὁ πρῶτος ἀντικρούσας τὸ ὀγκῶδες σύγγραμμα τοῦ Πορφυρίου *Κατὰ χριστιανῶν λόγους δεκατέντε* μὲ ἔνυ ἐξ Ἰσοῦ ὀγκῶδες σύγγραμμα, τὸ ὁποῖον ἐχύθη θάπας καὶ ἐκεῖνο. Ὁ Ἱερώνυμος ἀναφέρειται εἰς αὐτὸ ἐπανειλημμένως⁴⁷. Διεσώθησαν τρία μετρίως ἐκτάσεως ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου τούτου ὡς τμήματα ὁμιλίας εἰς τὸν σταυρὸν καὶ δύο ἄλλα βραχύτατα.

Ξένων ἢ Περὶ τῶν γενητῶν. Ὁ μὲν Σωκράτης⁴⁸ ἀναφέρει τὸ ἔργον τοῦτο ὑπὸ τὸν τίτλον «Ξένων» (ἀποδιδόμενον ὑπὸ μερικῶν ἐκδοτῶν καὶ πατρολόγων ὡς «ξενῶν») καὶ βεβαιώνει ὅτι εἰς αὐτὸ οὗτος «ὡς ἐκ παλινφθίας» θαυμάζει τὸν Ὀριγένην, ὁ δὲ Φώτιος τὸ φέρει μὲ τὸν τίτλον «Περὶ τῶν γενητῶν»⁴⁹ καὶ εἰς τὰς περικοπὰς, τὰς ὁποίας διατηρεῖ, ὁ συγγραφεὺς δὲν διατυπώνει κανένα θαυμασμὸν διὰ τὸν Ὀριγένην ἀλλ' ἀντικρούει τὰς περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου δοξασίας του. Ὅτι, παρὰ τὴν διαφανομένην ἀντίφασιν, πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου δεικνύεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Φωτίου μνημονευόμενον κείμενον ἑνὸς Ξένωνος ὡς κυρίου συνομιλητοῦ. Ἄλλωστε δὲν φαίνεται ὅτι ἐπρόκειτο περὶ διαφοροποιήσεως τῶν ἀπόψεων τοῦ Μεθοδίου ἐναντι τοῦ ἀλεξανδρινοῦ διδασκάλου, ἀλλὰ προφανῶς περὶ ἐν-

45 30, 15 ἐέ.

46 18, 2.

47 *De viris illustr.* 83. *Epist.* 48. *Epist.* 70. *Comment.* in *Danielem*, Praef. καὶ εἰς 12, 13. *Adv. Rufinum* 2, 33.

48 *Ἐκκλ.* Ἱστορία 6, 13.

49 *Μυριόβιβλος* 235.

τίμου ἀναγνωρίσεως καὶ τῶν θετικῶν στοιχείων τῆς προσφορᾶς τοῦ Ὁριγένους. Ὁ Φώτιος εἰσάγει τὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ μὲ τὴν σημείωσιν «τοῦ περὶ τῶν γενητῶν ἐκλογή κατὰ σύνοψιν», φαίνεται δὲ ὅτι γενικὴν σύνοψιν τοῦ ἔργου εἶχεν ἤδη φιλοτεχνήσει κάποιος ἄλλος καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἀντιγράφει ὁ Φώτιος, καθ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς λέγεται εἰς τρίτον πρόσωπον «ὁ μέγας Μεθόδιος» «ὁ ἅγιος». Ἴσως τοῦτο ἀποτελεῖ ὁδηγὸν περὶ τῆς ὑπάρξεως δύο παραλλαγῶν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μεθοδίου.

Λόγος περὶ μαρτύρων, τοῦ ὁποίου σώζονται δύο σύντομοι προτάσεις ἐκ τῶν ὁποίων ἢ μία εἰς τὸν Θεοδώρητον⁵⁰.

Περὶ Πιθωνίσεως, κείμενον κατὰ τοῦ Ὁριγένους⁵¹, εἰς τὸ ὁποῖον ἔλεγε πιθανῶς ὅτι δὲν ἐνεφανίσθη εἰς τὸν Σαοῦλ αὐτὸς ὁ Σαμουήλ, ἀλλὰ φάντασμα τὸ ὁποῖον παρουσίασεν ἡ μάγισσα τῆς Ἀενδώρ⁵².

Ἐπόμνημα εἰς τὸν Ἰώβ, τοῦ ὁποίου σώζονται ἱκανὰ ἀποσπάσματα.

Ἐπόμνημα εἰς τὴν Γένεσιν, κατὰ τὸν Ἱερώνυμον.

Ἐπόμνημα εἰς τὸ Ἄσμα ὁμοίως κατὰ τὸν Ἱερώνυμον.

Περὶ σώματος, τὸ ὁποῖον ἀναγγέλλεται εἰς τὸ *Περὶ βδέλλης*⁵³, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν συνεγράφη.

Εἰς τὸν Ἀναστάσιον Σιναίτην, τὸν Ἰωάννην Δαμασκητὸν καὶ τὴν Μέλισσαν τοῦ Ἀντωνίου διατηροῦνται ἀποσπάσματα ἀγνώστου προελεύσεως.

Νόθα συγγράμματα

Μία ὁμιλία *Εἰς Σημεῶνα* καὶ εἰς τὴν Ἄϊναν τῆ ἡμέρα τῆς ὑπαντήσεως καὶ εἰς τὴν ἁγίαν Θεοτόκον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκει εἰς τὸν Μεθόδιον ἡμῶν, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς δὲν εἶχεν ἀκόμη καθιερωθῆ εἰς τοὺς χρόνους του, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ὁρολογία τῆς εἶναι μεταγενεστέρως προελεύσεως. Διακρίνεται διὰ τὸ λαμπρὸν ποιητικὸν ὕφος τῆς καὶ ἐκφράζεται ἡ γνώμη ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν Μεθόδιον Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὰ Βαῖα τῶν Φοινίκων* διακρίνεται ἀντιθέτως διὰ ξηρότητα ὕφους καὶ εἶναι ἐπίσης μεταγενεστέρα τοῦ Μεθοδίου διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ ἐν προκειμένῳ ἑορτὴ δὲν εἶχε συσταθῆ κατὰ τοὺς χρόνους του.

Λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν, διατηρούμενος ἄρμενιστί, εἶναι ἐπίσης ψευδεπίγραφος.

Αἱ Ἀποκαλύψεις Μεθοδίου Πατάρων, προῖον πολιτικῆς χρησμολογί-

50 Ἰεραριστῆς 1.

51 *De viris illustr.*

52 *A' Buss.* 28.

53 10, 4.

ας, συνίστανται εἰς συλλογὴν χρησμῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ συμβη-
σόμενα εἰς τοὺς Σαρακηνοὺς ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν συντέλειαν τῶν
αἰώνων. Σῶζονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ εἰς μεταφράσεις
λατινικὴν καὶ σλαβονικὴν. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν ἀρχικὴν
των μορφῶν συνετάχθησαν εἰς τὴν Παλαιστίνην μετὰ τὴν ἀραβικὴν
κατάκτησιν καὶ ἀφοῦ ἤδη εἶχε παρέλθει ἀρκετὸς χρόνος, ὥστε νὰ
ἔχη ἀρχίσει ἡ ἀπογοήτευσίς διὰ μίαν ἀπελευθέρωσιν, ἥτοι εἰς τὰς
ἀρχὰς τοῦ 9^{ου} αἰῶνος, μὲ σκοπὸν νὰ δώσουν ἐλπίδα καὶ θάρρος εἰς τοὺς
ὑποδοῦλους. Ἐλκύσασαι τὸ ἐνδιαφέρον πολυπληθῶν ἀναγνωστῶν,
ὑπεβλήθησαν εἰς ἐπεκτάσεις κατὰ καιροὺς μέχρι καὶ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.
Εἶναι ἄγνωστος ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἀπεδόθη εἰς τὸν Μεθόδιον.
Ἴσως ὁ πρῶτος συντάκτης τῶν ἡτο θαυμαστῆς αὐτοῦ ἢ ὠνομάζετο καὶ
αὐτὸς Μεθόδιος.

Τὸ *Χρονικὸν βασιλέων* ἐκκινεῖ ἀπὸ συστάσεως κόσμου καὶ φθάνει μέ-
χρι τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

Θεολογικαὶ ἀπόψεις

Ἡ θεολογία τοῦ Μεθοδίου ἀποσκοπεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἐπίλυσιν
τῶν θεμελιωδῶν κοσμολογικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν προβλημάτων
κατὰ τρόπον σύμφωνον μὲ τὴν γνησίαν χριστιανικὴν παράδοσιν καὶ
εὐληπτον εἰς τὸν κοινὸν νοῦν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν
μέσων πρὸς ἐπίτευξιν τῆς πνευματικῆς τελειότητος. Οὗτος εἰς ἀμφο-
τέρα τὰ σημεῖα εἶναι βαθέως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς μεγάλους Ἀλεξαν-
δρινοὺς θεολόγους, ἀλλὰ κατὰ τὸ πρῶτον παρουσιάζει σοβαρὰν παρέκ-
κλισιν, ἰδίως ἀπὸ τὰς θέσεις τοῦ Ὠριγένοῦς, διό ἡ στάσις του χαρακτη-
ρίζεται κοινῶς ὡς ἀντιωριγενιστικὴ. Πράγματι ἀπορρίπτει θεμελιώ-
δεις ὠριγενιστικὰς γνώμας, ὅπως εἶναι αἱ περὶ αἰωνίας δημιουργίας,
προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν, μετεμψυχώσεως καὶ μεταποιήσεως τῶν γηί-
νων σωμάτων.

Ἐξ ἄλλου ὁμοῦ, ἂν καὶ ἐνίοτε ἀπορρίπτει τὸν ἄκρατον ἀλληγορισμὸν,
ἀναζητεῖ τὸ βαθύτερον νόημα τῶν βιβλικῶν κειμένων διὰ τυπολογικῆς
ἐρμηνείας. Οἱ Ἰουδαῖοι ἐσφαλμένως ἐκλαμβάνουν ὡς πραγματικότητας
ὅλα τὰ περιεχόμενα εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἐνθ' ἐκτὸς τῶν γεγονότων
ὑπάρχουν καὶ οἱ τύποι τῶν μελλόντων⁵⁴. Αἱ παρθένοι ἔχουν ἀνέλθει
εἰς ὑψηλοτέραν σφαῖραν, διότι οὐ «ταπεινῶς κατασκέπτονται τὸν νοῦν
τῶν ἐντολῶν, ἀλλ' εὖ καὶ γενναίως μετὰ φρονήματος ὑψηλοῦ τὰς ἐπαγ-
γελίας ἄνω περιαιροῦσι, τὸν οὐράνιον διψῶσαι καὶ σύμφυτον τό-
πον»⁵⁵. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα δὲν χρησιμεύει διὰ τὴν πολίχνην τῶν Ἰου-

Σημπερίον 9, 1.

Αὐτόθι 4, 5.

δαίων, τὴν Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ δι' ἐκείνην τὴν οὐρανοῦπολιν, τὴν μακαρίαν Ἱερουσαλήμ, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν ψυχῶν. Δέχεται δὲ ἐπίσης τὴν πνευματικὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀλεξανδρινῶν καὶ ἐκτιμᾷ ἐξ ἴσου μὲ αὐτούς, ἂν ὄχι περισσότερο, τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν, τῆς ὁποίας μιμείται ἕνα ἀπὸ τοὺς κυρίους ἐκπροσώπους, τὸν Πλάτωνα, καὶ ἐπωφελεῖται ἄλλου, τοῦ Ἀριστοτέλους. Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον⁵⁶ εἰς τὴν Ἀπολογία⁵⁷ Ὁριγένους, τὴν συνταχθεῖσαν ὑπὸ τῶν Παμφίλου καὶ Εἰσεβίου, ἐλέγετο ὅτι ὁ Μεθόδιος, ἐνῶ ἀρχικῶς ἐξετίμα τὸν Ὁριγένην βαθέως, βραδύτερον ἔγινε πολέμιός του. Βεβαίως ἡ φαινομενικὴ αὐτῆ ἀντίφασις ἀνευρίσκεται εἰς τὸν Μεθόδιον κατὰ παρεξήγησιν τῆς ἡμεροληψίας του, ἡ ὁποία τοῦ ἐπιτρέπει ἐνίοτε νὰ βλέπῃ καὶ τὰς ὀρθὰς ἀπόψεις τοῦ Ὁριγένους. Ὁ Σωκράτης⁵⁷ πάλιν φρονεῖ ὅτι αὐτὸς πρῶτος μαζί μὲ τοὺς Εἰστάθιον Ἀντιοχείας, Ἀπολινάριον καὶ Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας ἀπετέλεσαν «τὴν τῶν κακολόγων τετρακτὺν», ἡ ὁποία διέβαλε τὸν ἄνδρα. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν φυσικὰ ἐπαινεῖται ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιον ὡς ἀγωνιστὴς ὑπὲρ τῆς ἀληθείας⁵⁸. Εἰς τὴν πραγματικότητά ὁ Μεθόδιος ἦτο πολὺ ἤπιος ἐκ χαρακτῆρος, διὰ νὰ πολεμῇ ἄλλους θεολόγους· διὰ τοῦτο ἀπλῶς κρίνει ἀπόψεις καὶ ἀπορρίπτει ἢ ἀποδέχεται. Οὕτως εἶναι μᾶλλον διορθωτὴς τοῦ Ὁριγένους, ὅπως εἶδομεν, παρὰ πολέμιος αὐτοῦ. Ὅπωςδὴποτε αἱ ἐπιδράσεις του καθίστανται αἰσθηταὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν θεολογίαν, ἂν καὶ δὲν μνημονεύεται πολὺ συχνὰ ὄνομαστί.

Εἶπομεν ὅτι ὁ Φώτιος ἐπικρίνει τὸ *Συμπόσιον* ὡς περικλεῖον δοξασίας καὶ ἀρειανικὰς καὶ ἄλλας. Βεβαίως ὑπάρχουν εἰς τὰ κείμενά του ἄστοχοι ἐκφράσεις, ὅπως εἶναι ἐκεῖναι τὰς ὁποίας εἶδομεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀνωτέρω ἔργου του. Ἡ ἀσάφεια καὶ ἡ δογματικὴ ἄστοχία εἶναι συχνὰ ἐκδηλοὶ εἰς αὐτά, ἀλλ' ὅσάκις αὐταὶ παρατηροῦνται εἰς θέματα γενικῆς σημασίας, εἶναι συγγνωσταί. Ὁ Μεθόδιος ἀντεμετώπισε φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις μᾶλλον παρὰ δογματικὰς ἀπόψεις. Ἄλλωστε διαλόγους ἔγραφε καὶ ποιητὴς ἦτο, ὄχι δογματικὸς.

Ἰδιότυπος εἶναι ἡ περὶ Ἐκκλησίας ἀντίληψις αὐτοῦ, ἐνθυμίζουσα ἀπὸ μακρὰν καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ὁριγένην. Στόχος τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ οὐράνιος πολιτεία, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μόνη ἀληθής, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι εἰκὼν αὐτῆς καὶ ἡ ἰουδαϊκὴ λατρεία ἦτο σκιά αὐτῆς. «Ἰουδαῖοι μὲν τὴν σκιάν τῆς εἰκόνης τρίτην ἀπὸ τῆς ἀληθείας κατηγγέλασαν, ἡμεῖς δὲ τὴν εἰκόνα τῆς κατ' οὐρανὸν διοικήσεως ἐναργῶς ἐκθειάζομεν. Τὸ γὰρ ἀληθὲς ἀκριβῶς μετ' ἀνάστασιν δηλωθήσεται»⁵⁸. Τὰ προηγουμένα εἶναι σύμβολον τῆς ἀληθείας, τὰ σημερινὰ σύμβολον

56 *Αἰν. Rufinum* 1,57 *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,58 *Πανάριον* 64, 33.59 *Συμπόσιον* 5, 7.

τῶν οὐρανίων» «ἢ μὲν σκηνὴ σύμβολον ἦν τῆς Ἐκκλησίας, ἢ δὲ Ἐκκλησία τῶν οὐρανῶν»⁶⁰.

Τὴν Ἐκκλησίαν χαρακτηρίζει μὲ ποιητικὰς ἐκφράσεις, ὅπως μάκαιρα, θεόνυμφος, παρθένος, χιονόσωμος, κυανοβόστρυχος, σῶφρων, ἄμωμος, ἐρασμία, παριστῶν αὐτὴν ὡς περίπου θείαν προσωπικότητα. Ἀπομακρύνει τὴν Εὔαν καὶ εἰς τὴν θέσιν τῆς τοποθετεῖ τὴν Ἐκκλησίαν.

«Ὅθεν ὁ ἀπόστολος (Παῦλος) εὐθυβόλως εἰς Χριστὸν ἀνηκόντισε τὰ κατὰ τὸν Ἀδάμ. Οὕτως γὰρ ἂν μάλιστα ἐκ τῶν ὄστων αὐτοῦ καὶ τῆς σαρκὸς τὴν Ἐκκλησίαν συμφωνήσαι γεγονέναι, ἥς δὴ χάριν καταλείψας τὸν Πατέρα τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς κατήλθεν ὁ Λόγος προσκολληθησόμενος τῇ γυναικὶ καὶ ὑπνώσε τὴν ἔκστασιν τοῦ πάθους ἐκουσίως ὑπὲρ αὐτῆς ἀποθανῶν»⁶¹.

Βεβαίως ταῦτα, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα μὲ τὰς περὶ προ-υπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς προσωπικότητος μεταξὺ τῶν αἰώνων τῶν Γνωστικῶν ἀντιλήψεις, εἶναι ὑποπτα, καὶ ἴσως ὁ Φώτιος αὐτὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὅταν ἔλεγε «καὶ ἐτέρων τινῶν κακοδοξούντων μυθολογήματα».

Ἀποδεχόμενος κατὰ γράμμα τὴν διήγησιν τῆς Γενέσεως περὶ προπατορικῆς ἁμαρτίας⁶², παριστάνει τὸν πρωτόπλαστον νὰ ἔχη καὶ πρὸ τῆς ἁμαρτίας τοῦ σώμα παρόμοιον μὲ τὸ ἰδικόν μας, ἀλλὰ καὶ ἀθάνατον, ἀφοῦ ἐδέχθη τὴν πνοὴν ζωῆς⁶³. Ἐπομένως ἀπορρίπτει τὴν προκόσμειον δημιουργίαν ψυχῶν τοῦ Ὀριγένους. Κατεφάνη ἤδη ἀνωτέρω τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ κυτοχυρώσῃ τὴν ἀρχὴν τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὄντολογικὴν ἀνυπαρξίαν τοῦ κακοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκολουθῶν τὸν Ὀριγένην καταπολεμεῖ τὸν Γνωστικισμόν. «Αὐτεξούσιον φημι γεγονέναι τὸν ἄνθρωπον» οὐχ ὡς προὑποκειμένου τινὸς ἤδη κακοῦ, οὐ τὴν ἐξουσίαν εἰ βούλοιο τοῦ ἐλέσθαι ὁ ἄνθρωπος ἐλάμβανεν, ἀλλὰ τὴν τοῦ ὑπακούειν τῷ Θεῷ καὶ μὴ ὑπακούειν αἰτίαν μόνην ...καὶ τοῦτο καὶ μόνον ἦν τὸ κακόν, ἢ παρακοή, ἥτις τοῦ εἶναι ἤρξατο»⁶⁴.

Δέχεται τὴν ψυχὴν ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον, διότι τὴν θεωρεῖ κατ' ἐξοχὴν πλασμένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα τῆς εἰκόνης αὐτοῦ, ἦτοι κατ' εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ. Εἶναι αὕτη θεοεἰκελος ἰδέα, πλήρης κάλλους⁶⁵, ὅχι πάντως ἀπολύτως ὁμοία μὲ τὴν ἀντίστοιχον πλατωνικὴν ἰδέαν, διότι αὕτη μὲν ἐπλάσθη καὶ ἔχει ἀθανασίαν δοτὴν, ἐκείνη δὲ εἶναι ἀναρχος. Ἐνῶ δὲ ἔναντι τοῦ σώματος εἶναι εἶδος, δὲν ἔχει αὐτοτελεῖ ὑπαρξιν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὀλοκλήρωμα ψυχῆς καὶ σώματος καὶ

60 Αὐτόθι 5, 8.

61 Συμπόσιον 3, 8.

62 Περὶ ἀναστάσεως 1, 55.

63 Αὐτόθι 1, 34.

64 Περὶ αὐτεξουσίου 17.

65 Συμπόσιον 6, 1.

ἦτο πάντοτε οὕτω. Προωρισμένος νὰ ζήσῃ εἰς ἀφθαρσίαν, ἐνώπιον τῆς θείας ἀπαγορεύσεως ὑπέκυψεν εἰς τὰς ἐπιθυμίας του μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸν θάνατον, ὁ ὁποῖος εἰσῆχθη εἰς τὸν κόσμον ἀπὸ τὸν φθόνον τοῦ Λιαβόλου καὶ σημαίνει χωρισμὸν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὁ θάνατος εἶναι ταυτοχρόνως τιμωρία καὶ θεραπεία, διότι καταστρέφει μὲν τὸ σῶμα, ἀλλὰ διὰ τῆς καταστροφῆς αὐτῆς ἐπιτρέπει τὴν ἐπανεύρεσιν τῆς ἀφθαρσίας⁶⁶.

Ἐπειδὴ ὁ Ἄδάμ περικλείει μέσα του ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος, μὲ τὴν εἴσοδον μέσα του τῆς ἁμαρτίας, ἐστερήθησαν ὅλοι οἱ ἀπόγονοι του τῆς θείας πνοῆς καὶ ἐπληρώθησαν κακῆς ἐπιθυμίας⁶⁷. Ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης κατέρρευσε. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Μεθόδιος εἰσάγει ἕν εἶδος ἀνακεφαλαιώσεως. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ νέος Ἄδάμ, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβεν ἀνθρωπίνην φύσιν, οὕτω δέ, ὅπως ὅλοι κατέστησαν νεκροὶ εἰς τὸν πρῶτον Ἄδάμ, ὅλοι θὰ ἀνυκτῆσουν τὴν ζωὴν εἰς τὸν δεῦτερον Ἄδάμ⁶⁸. Ἐγκαταλείψας τοὺς χοροὺς τῶν ἀγγέλων κατέβη εἰς τὸν κόσμον καὶ φυτεῖ εἰς τὸ βῆθος τοῦ ἀνθρώπινου νοῦς τὸ μακάριον σπέρμα, τοῦτο δὲ ὑποδέχεται ἐκεῖ ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ μορφοποιεῖ. Ὅπως ἡ γυνὴ ὑποδεχομένη ἀμόρφωτον σπέρμα ἀνδρὸς τὸ μορφοποιεῖ ἐντὸς καθωρισμένης χρονικῆς περιόδου εἰς ὁλόκληρωμένον ἄνθρωπον καὶ τὸ γεννᾷ, οὕτω καὶ τοὺς προσφεύγοντας εἰς τὸν Λόγον συλλαμβάνει ἡ Ἐκκλησία πάντοτε, τοὺς μορφοποιεῖ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν καιρῷ τοὺς παρουσιάζει πολίτας τῶν μακαρίων ἐκείνων αἰώνων. Ἡ γέννησις πραγματοποιεῖται διὰ τοῦ βαπτίσματος⁶⁹.

Βεβαίως οἱ οὕτω γεννώμενοι ὀφείλουν νὰ συνεχίζουσιν διαπαντὸς τὴν προσπάθειαν πρὸς τελείωσιν, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὴν ἔνωσιν μὲ τὸν οὐράνιον Νυμφίον. Εἰς τοῦτο ἡ παρθενία ἀποτελεῖ σπουδαῖον συντελεστήν, ἀποψὶς ἡ ὁποία συμβαδίζει μὲ τὸ γενικὸν ἀσκητικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐπεκράτει κατὰ τὴν περί τὸ 300 ἐποχὴν. Ἄλλ' ὁ Μεθόδιος, παρὰ τὴν ἐξύμνησιν τῆς παρθενίας, δὲν φθάνει μέχρις ἀπορρίψεως τοῦ γάμου, ἐφ' ὅσον αὐτὸς δίδει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν μέλη καὶ μάρτυρας, οἱ ὁποῖοι ἀνθίστανται εἰς τὸ πονηρὸν. Ἐκάστη κατάστασις ἔχει τὴν ἀξίαν τῆς καὶ ἡ παρθενία, ἂν εἶναι ἀνωτέρα, δὲν εἶναι ἡ μόνη ὁδὸς πρὸς τελείωσιν· διότι τὸ γεγονός, ὅτι ἡ σελήνη εἶναι ἀνωτέρα τῶν ἄστρον δὲν ἀφαιρεῖ τὸ φῶς τῶν ἄλλων ἄστρον⁷⁰. Ἡ παρθενία ὁμως εἶναι κάτι γενικώτερον ἀπὸ τὴν ἀγνότητα τοῦ σώματος, εἶναι ἡ ἀγνότης τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν μυστικὴν ἔνωσιν μὲ τὸν Χριστόν. Εἰς μίαν περικοπὴν τῶν λόγων τῆς Ἀγάθης, ἡ

66 *Περὶ ἀναστάσεως* 1, 38 ἔ.

67 *Αὐτόθι* 2, 1.

68 *Σιμπλίσιον* 3, 7, 69.

69 *Αὐτόθι* 8, 6, 8, 8.

70 *Αὐτόθι* 2, 1.

ὅποια ὑπενθυμίζει τὴν φρασεολογίαν καὶ διατύπωσιν τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, λέγεται.

«Ταῦτα τῶν ἡμετέρων, ὧ καλλιπάρθενοι, τὰ ὄργια μυστηρίων· αὐταὶ τῶν ἐν παρθενίᾳ μυσταγωγηθέντων αἱ τελεταί... Νυμφεύομαι τῷ Λόγῳ καὶ τὸν ἀίδιον τῆς ἀφθαρσίας προῖκα λαμβάνω στέφανον καὶ πλοῖτον παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐν τοῖς αἰῶσι στεφανηφοροῦσα πομπεύω τὰ λαμπρὰ καὶ ἀμάραντα τῆς σοφίας ἄνθη, συγχορεύω βραβεύοντι τῷ Χριστῷ κατ' οὐρανόν, ἀμφὶ τὸν ἀναρχον καὶ ἀνώλεθρον βασιλέα· ἀδύτων γέγονα λαμπαδηφόρος φώτων καὶ ἐφουμῶ τὸ καινὸν μετὰ τῆς ὀμηγύρεως ἕσμα τῶν ἀρχαγγέλων, τὴν καινὴν χάριν ἐξαγγέλλουσα τῆς Ἐκκλησίας· ξυνέπεσθαι γὰρ αἰεὶ τὸν ὁμιλον τῶν παρθένων τῷ Κυρίῳ καὶ ξυνθιαστωτεύειν ἔνθα ἂν εἴη, λόγος ἤχει... Ἴτε οὖν, ὦ νεολαία τῶν καινῶν αἰώνων»⁷¹.

Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα κατὰ τὴν παρουσίαν θά ἀναστήθῃ, διότι δὲν δύναται ἄλλως νὰ ὑπάρξῃ ἀνθρωπίνη ζωὴ. Βεβαίως θά πραγματοποιηθῇ κάποια μεταβολὴ τοῦ σώματος, ἀλλ' αὐτὴ δὲν θά ἐπιφέρῃ σχηματικὴν ἀλλοίωσίν του. Ἡ δοξασία τοῦ Ὀριγένους, ὅτι τὸ ἀνιστάμενον εἶναι ἀπλῶς τὸ σωματικὸν εἶδος καὶ ὄχι αὐτὸ τοῦτο τὸ σῶμα, ἀπορρίπτεται καὶ καταπολεμεῖται. Τὸ εἶδος αὐτὸ εἶναι ἀπλοῦν πρόπλασμα, τὸ ὅποιον χάνεται πρὶν διαμορφωθῆ τὸ καθ' αὐτὸ σῶμα, ὅπως τὸ πρόπλασμα ἐνὸς ὀρειχαλκίνου ἀγάλματος⁷². Αὐτὸς οὗτος ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη μὲ τὸ ἴδιον σῶμα τὸ ὅποιον εἶχεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ καὶ ἦτο ὁμοιον μὲ τὸ ἰδικόν μας. Παρὰ ταῦτα μετασχηματισμὸς θά ἐπέλθῃ, διότι τὸ σῶμα θά εἶναι ἀπηλλαγμένον τῶν παθῶν καὶ θά ἔχῃ τὴν πρὸ τῆς παρακοῆς δόξαν.

«Μετασχηματισμὸς ἢ εἰς τὸ ἀπαθὲς καὶ ἐνδοξόν ἐστὶν ἀποκατάστασις· νῦν μὲν γὰρ σῶμα ἐπιθυμίας ἐστὶ καὶ ταπεινώσεως, τότε δὲ μετασχηματισθῆσεται εἰς σῶμα ἀπαθὲς... Σῶμα λέγεται πνευματικὸν οὐ τὸ λεπτομερὲς καὶ ἀερῶδες, καθὼς λέγουσὶ τινες ὅτι τοιοῦτον αἱ ψυχαὶ ἐν τῇ ἀναστάσει λήφονται σῶμα, ὧν ἐστὶν εἰς καὶ Ὀριγένης, ἀλλὰ πνευματικὸν λέγεται τὸ χωροῦν πᾶσαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος τὴν ἐνέργειαν καὶ κοινωνίαν»⁷³.

71 Ἀδρόθι 6, 5.

72 Περὶ ἀναστάσεως 3, 6.

73 Περὶ ἀναστάσεως 3, 16.

Εὐρίσκομεν ἐδῶ πλήρη ἐναρμόνισιν τῆς ἰδέας τῆς ἀθυνασίας πρὸς τὴν τῆς ἀναστάσεως.

Τὸν χιλιασμὸν καταπολεμεῖ ὁ Μεθόδιος ὅσον καὶ ὁ Ὀριγένης.

4. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ

Σώζεται εις πολλά ἑλληνικά χειρόγραφα διάλογος *Περὶ τῆς εἰς Θεὸν ὀρθοδόξου πίστεως* καὶ εἰς ἓν λατινικὸν χειρόγραφον μετάφρασις τοῦ ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου μὲ παραλλάσσοντα τίτλον. Ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει πράγματι ἓνα οἰκουμενικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διάλογον εἰς τὸν ὁποῖον μετέχουν ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἐπώνυμος τοῦ διαλόγου Ἄδαμάντιος, οἱ Μαρκιωνισταὶ Μεγέθιος καὶ Μᾶρκος, ὁ Βαρδησιανιστὴς Μαρῖνος, οἱ Βαλεντινισταὶ Αρροσέριος καὶ Βύλης, ὁ ἔθνικὸς Εὐτρόπιος.

Τὸ σκηνικὸν τοῦ ἔργου εἶναι προσεκτικὰ διατεταγμένον. Ἐνώπιον ἀκροατηρίου καὶ προφανῶς εἰς αἴθουσαν ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων καὶ διαλέξεων συζητοῦν ἐκάστοτε δύο ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου, ἀπὸ καιροῦ δὲ εἰς καιρὸν ὑπεισέρχονται καὶ ἄλλα, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν πάντοτε τοῦ διαιτητοῦ ἔθνικοῦ Εὐτροπίου, ὁ ὁποῖος εἶχε γίνοι ἐξ ἀρχῆς δεκτὸς ἀπὸ ὅλους καὶ παρουσιάζεται καλὸς γνώστης τῶν χριστιανικῶν πραγμάτων καὶ φίλος τῆς ὀρθοδοξίας.

Ἡ λατινικὴ μετάφρασις διὰ τοῦ τίτλου τῆς καὶ μέρος τῆς ἑλληνικῆς χειρογράφου παραδόσεως διαιροῦν τοῦτο εἰς πέντε τμήματα (βιβλία, διαλόγους), ὅσοι εἶναι οἱ διαλεγόμενοι μὲ τὸν Ἄδαμάντιον ἐκπρόσωποι τῶν αἱρέσεων, ἄλλα χειρόγραφα τὸ διαιροῦν εἰς τρία μέρη, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν δομὴν τοῦ διαιρεῖται ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς δύο μέρη.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος θέμα συζητήσεως εἶναι αἱ θεμελιώδεις μαρκιωνιστικαὶ διδασκαλίαι, τὰς ὁποίας ὑπερασπίζεται κατ' ἀρχάς ὁ Μεγέθιος, λαϊκοῦ τύπου θεολόγος, δεχόμενος πέρα τῶν δύο μαρκιωνιτικῶν ἀρχῶν καὶ μίαν τρίτην, ἥτοι πέρα τοῦ ἀγαθοῦ Πατρὸς τῶν Χριστιανῶν καὶ τοῦ μέσου Δημιουργοῦ τῶν Ἰουδαίων, τὸν κακὸν Δαίμονα τῶν Ἐθνικῶν, μετὰ δὲ τὴν ἀποτυχίαν τούτου ὁ Μᾶρκος, λόγιος μαρκιωνίτης, δεχόμενος τὰς δύο ἀρχάς, ἥτοι τὸν ἀγαθὸν Θεὸν καὶ τὸν κακὸν Θεόν. Ὁ διάλογος αὐτὸς κατακλείεται μὲ ἐπίσημον ἀπόφασιν τοῦ διαιτητοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνίσταται ἐνώπιον τοῦ ἀκροατηρίου, «ἀναστὰς ὡς κριτὴς πρὸς πάντας τοὺς ἀκροατὰς ἔφη». Χρησιμοποιῶν κάπως βαρείας ἐκφράσεις διὰ τοὺς αἱρετικούς, ἀνακηρύσσει νικητὴν τὸν Ἄδαμάντιον, διότι ἡ ἀποψις τούτου περὶ ὑπάρξεως ἑνὸς Θεοῦ, κτίστου καὶ δημιουργοῦ τῶν πάντων, ἔχοντος μαζί του τὸν Λόγον καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἐφάνη ἢ ὀρθότερα, ἐκφράζει δὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ καταστῆ μέλος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ συγγραφεὺς διὰ τὸ μέρος τοῦτο εἶχεν ἀναμφιβόλως ὑπ' ὄψιν παλαιότερα ἀντιαιρετικὰ ἔργα, ὁ δὲ Th. Zahn ἰσχυρίσθη εὐλογοφανῶς ὅτι

ώς βάσιν του ἔθεσε τό ἀπολεσθὲν σύγγραμμα τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας⁷⁴, τὸ ὁποῖον εἶχον ἤδη χρησιμοποίησει οἱ Εἰρηναῖος καὶ Τερτυλλιανὸς.

Εἰς τὸ δεῦτερον μέρος συζητοῦνται αἱ θεμελιώδεις διδασκαλῖαι τῶν Βαλεντινιστῶν, τὰς ὁποίας πρῶτος προβάλλει ἐδῶ ὁ βαρδησιανιστὴς Μαρῖνος. Προφανῶς ὁ συγγραφεὺς δὲν εἰσάγει ὁπαδὸν τοῦ ἐδεσσηνοῦ θεολόγου Βαρδισάνου, ἀλλὰ τοῦ παλαιότερου μαθητοῦ τοῦ Βυλεντίνου, ὁ ὁποῖος φέρει τὸ ὄνομα Ἀρδησιάνης κατὰ τὸν Ἰππόλυτον⁷⁵ καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ταυτίζεται μὲ τὸν προηγούμενον, μολονότι καὶ αὐτὸς εἴρεται ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν αἰρεσιάρχην ἐκεῖνον. Ὁ Μαρῖνος ἀρνεῖται ὅτι ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ κακοῦ Διάβολος εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ὅτι ὁ Λόγος ἦτο δυνατόν νὰ λάβῃ ἀνθρώπινον σῶμα ἀπὸ τὴν Μαρῖαν καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον σῶμα δύναται νὰ ἀναστηθῇ. Εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ Μαρῖνου εἰσέρχονται εἰς τὸν ἀγῶνα οἱ γνήσιοι βαλεντινισταὶ Ἀρσέριος καὶ Βάλης, ἐπυνέρχεται δὲ καὶ ὁ κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν συζήτησιν ἠττηθεὶς Μεγέθιος. Δὲν ἰσχυσαν ὅλοι αὐτοὶ νὰ ἀντεπεξέλθουν εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Ἀδαμαντίου, τὸν ὁποῖον ἐκ νέου ἐδῶ ὁ διαιτητὴς Εὐτρόπιος ἀνακηρύσσει νικητὴν, ἐκφέρων ὁ ἔθνικός οὗτος ἐπ' εὐκαιρίᾳ τὴν ἰδικὴν του ἀρθόδοξον πίστιν μὲ ἐν εἶδος ὁμολογίας, ἐκφράζων πάλιν τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ καταστῇ μέλος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ προσκαλῶν ἐπίσης τοὺς αἰρετικούς συζητητὰς, διὰ τοὺς ὁποίους δὲν χρησιμοποιεῖ τόσον τιμητικὰς ἐκφράσεις, νὰ τὸν μιμηθοῦν. Εἰς τὸ δεῦτερον τοῦτο μέρος ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ ἐν ἐκτάσει τὰς εἰς τοὺς διαλόγους τοῦ Μεθοδίου *Περὶ ἀντεξουσίῃ* καὶ *Περὶ ἀναστάσεως* ἐκτιθεμένας ἀπόψεις.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου διακρίνεται διὰ τὴν λαμπρὰν παιδείαν καὶ τὴν διαλεκτικὴν ἰκανότητα, ὅχι ὅμως καὶ τὴν μεθοδικότητα εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν. Δὲν προετοιμάζει ἐπαρκῶς τὴν μετάβασιν ἀπὸ θέματος εἰς θέμα οὔτε τὴν διαδοχικὴν εἴσοδον τῶν διαλεγόμενων προσώπων. Παρὰ πᾶν ἐλάττωμά του ὅμως εἶναι ἀξιόλογος, ὅχι μόνον διὰ τὴν γνώσιν τῶν συζητουμένων αἰρετικῶν δοξασιῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν λογοτεχνικὴν παρουσίαν τῶν ἀπόψεών του.

Τὸ ἔργον ἐγγράφη κατὰ τὸ σύντομον χρονικὸν διάστημα τὸ ὁποῖον διέφραυεν ἀπὸ τὴν σύνταξιν τῶν πρὸ ὀλίγου μνημονευθέντων διαλόγων τοῦ Μεθοδίου, τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ, μέχρι τῆς ἀποφάσεως τοῦ Μεδιολάνου, διότι εἰς αὐτὸ γίνεται σαφὴς λόγος περὶ διωγμῶν, ἦτοι μεταξύ 300 καὶ 313. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου σημείου δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρῃ ἡ διαφορὰ τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει τὸ ἑλληνικόν

74 ΕΥΧΕΡΙΟΥ, Ἰκκλ. Ἱστορία 4, 24.

75 Κατὰ αἰρέσεων 6, 35.

κείμενον ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου. Εἰς τὴν μετάφρασιν ἀπαντῶνται λόγοι περὶ συνεχιζομένων ἐπὶ μακρὸν διωγμῶν καὶ ἡ εὐχή τοῦ Εὐτροπίου νὰ προσέλθουν οἱ βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, τὰ ὁποῖα τὸ ἑλληνικὸν κείμενον παρουσιάζει μεταποιημένα, ὥστε εἰς τὸ πρῶτον μὲν χωρίον νὰ φαίνωνται οἱ διωγμοὶ παρελθόντες καὶ ὁ βασιλεὺς θεοσεβής⁷⁶, εἰς τὸ δεύτερον δὲ σημεῖον οἱ βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες νὰ θεωροῦνται ὅτι προσῆλθον ἤδη εἰς τὴν ἀλήθειαν⁷⁷. Ἡ διαφοροποίησις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἐπραγματοποιήθη ὀλίγον μετὰ τὴν λήξιν τῶν διωγμῶν ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ ἴσως ὑπ' αὐτοῦ τοῦτοῦ τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ δὲν εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὸ χειρόγραφον ἀπὸ τὸ ὁποῖον μετέφρασεν ὁ Ρουφίνος.

Ὁ συγγραφεὺς παραμένει ἄγνωστος. Κρίνοντες ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν διαλόγων τοῦ Μεθοδίου οἱ ὁποῖοι ἔχουν διπλοῦν τίτλον, τὸν πρῶτον ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου συζητητοῦ, τοῦ ἐκπροσωποῦντος τὸν συγγραφέα θὰ ἐλέγομεν, τὸν δεύτερον ἀπὸ τὸ περιεχόμενον, δυνάμεθα δικαιολογημένως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀκριβὴς τίτλος αὐτοῦ ἦτο Ἰδαμάντιος ἢ *Περὶ τῆς εἰς Θεὸν ὀρθῆς πίστεως*. Ἐπειδὴ ὁμως πιθανῶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ἐξέπεσε πολὺ ἔνωρις ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἢ δὲν εἶχε κἄν τεθῆ εἰς τὸ αὐτόγραφον, ἦτο πολὺ φυσικὸν τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου συζητητοῦ νὰ περάσῃ εἰς τὴν γενικὴν ὡς ὄνομα συγγραφέως καὶ νὰ ἀφαιρεθῆ τὸ διαζευκτικόν, ὅποτε πλέον ἠνοιχθῆ ὁ δρόμος εἰς τὴν δι' εἰκασίας ταύτισιν τούτου μὲ τὸν Ὀριγένην. Ὡς γνωστόν, ὁ Ὀριγένης ἐκαλεῖτο ἐπίσης Ἰδαμάντιος καὶ χωρὶς καθυστέρησιν ἐσηματίσθη ἢ ἐντύπωσις ὅτι συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἶναι ὁ Ὀριγένης. Οἱ Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁμιλοῦν εἰς τὴν Φιλοκαλίαν⁷⁸ περὶ διαλόγου τοῦ ἀλεξανδρινοῦ διδασκάλου πρὸς Μαρκιωνιστὰς καὶ ἄλλους αἰρετικούς.

Βέβαια τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἀπέρριπτε κατὰ τινὰ τρόπον ὁ Θεοδόρητος Κύρου⁷⁹, διακρίνων πλὴν τοῦ Ἰδαμαντίου Ὀριγένους καὶ ἓνα Ἰδαμάντιον ἀντιαιρετικὸν συγγραφέα. Ἐπὶ τῆς ἰδίας γραμμῆς ἀλλὰ μὲ ἀντίστροφον θέσιν τῶν ὀνομάτων ὁ Σακρόνιος Ἱεροσολύμων λέγει ὅτι ἄλλος μὲν εἶναι ὁ παλαιὸς Ὀριγένης καὶ ἄλλος ὁ ζήσας μετ' αὐτὸν Ὀριγένης ὁ ὁποῖος ἐπωνομάσθη Ἰδαμάντιος⁸⁰. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀποψὶς αὐτὴ ἐπεκράτησε καὶ εἰσήχθη τόσον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ὅσον καὶ εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου. Εἰς τὸν πρόλογον τοῦ πρωτοτύπου λέγεται «Ἰδαμαντίου τοῦ καὶ Ὀριγένους διάλογος περὶ τῆς εἰς Θεὸν ὀρθῆς πίστεως». Καὶ θεωρεῖται μὲν ὑπὸ τῶν πατρολόγων μεταγενέστερος ὁ πρόλογος οὗτος ἀλλ' εἶναι τελείως ἀπίθανον νὰ ἕστερεῖτο τὸ ἔργον ἔστω ἑνὸς προεισαγωγικοῦ σημειώματος σχετικοῦ

76 Μέρος α', ΒΕΠ 17, 68.

77 Μέρος β' τέλος, ΒΕΠ 17, 133.

78 24, 8.

79 *Αἰρετικῆς κακομθίας ἐπιτομή*, πρόλογος.

80 Φιλίππου, *Μηριόβιβλος* 231.

μέ τὸ θέμα, τὰ πρόσωπα καὶ τὸ σκηνικόν, οἷτω δὲ νομιζομεν ὅτι ὁ παρῶν πρόλογος προέρχεται ὑπὸ μεταποίησιν ἐνὸς γνησίου σημειώματος. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦτο φέρεται μὲ τὸν τίτλον «Libri Adamantii Origenis adversus haereticos numero quinque», εἶναι δὲ φανερόν καὶ ἀπὸ ἄλλα σημειώματα τοῦ Ρουφίνου ὅτι οὗτος εἶχε τὴν ἐντίπωσιν ὅτι μετέφραζεν ἔργον τοῦ Ὠριγένους, οὕτως ὥστε νὰ θεωρῆται πιθανόν ὅτι ὁ ἀνωτέρω τίτλος προέρχεται ἀπὸ τὸν κάλαμον τοῦ μεταφραστοῦ.

Δὲν χρειάζεται πολὺς κόπος καὶ ἰδιαιτέρα ἐπιχειρηματολογία, διὰ νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ πιθανότης συντάξεως τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ὠριγένην, ἀφοῦ καὶ αἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως εἶναι εἰς πολλὰ σημεία ἀντίθετοι πρὸς τὰς ὠριγενείους καὶ τὰ πρότυπά του φθάνουν μέχρι τοῦ Μεθοδίου, ζήσαντος πολὺ μετὰ τὸν Ὠριγένην. Τὸ πλαίσιον ἀπὸ τὸ ὁποῖον προέρχεται τοῦτο, ὅπως δεικνύεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ πρότυπα αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅλον σκηνικόν, εἶναι τὸ τοῦ Μεθοδίου. Ἐχομεν τὴν γνώμην ὅτι εἶναι ἔργον μαθητοῦ τοῦ Μεθοδίου, φροντιστηριακόν δοκίμιον ἴσως, πρωτόλειον μὲν, ἐξαιρέτον δέ.

5. ΑΝΘΙΜΟΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ

Ὁ Ἄνθιμος, ἐπίσκοπος Νικομηδείας εἰς τὰς ἀρχάς τοῦ δ' αἰῶνος, εὐρέθη εἰς τὸ ἐπίκεντρον τοῦ μεγάλου συγκλονισμοῦ ἐπὶ Λιοκλητιανοῦ, εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτην ἐκδήλωσιν του. Ἡ Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας ἦτο μίᾳ ἀπὸ τὰς τέσσαρας πρωτεύουσας τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας κατὰ τὴν τελευταίαν ὑάσιν της, καὶ μάλιστα ἡ ἐπισημότερα. Κατὰ τὴν ἐκρηξιν τοῦ διωγμοῦ οὗτος συνελήφθη μεταξὺ τῶν πρώτων καὶ ἀπεκεφαλίσθη (303)⁸¹. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 3 Σεπτεμβρίου καὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν τὴν 27 Σεπτεμβρίου.

Ὅτι εἶχε γράψει μίαν ἐπιστολὴν πρὸς μέλη τοῦ ποιμνίου του κατὰ τὸν διωγμὸν ἀπὸ ἓνα κρυψῶνα, ἦτο γνωστὸν ἀπὸ τὸν βίον τῶν ἁγίων Δόμνας καὶ Ἰνδῆς τοῦ Συμεὸν Μεταφραστοῦ. Ἄλλ' αὕτη δὲν σώζεται. Σώζεται ὁμως εἰς χειρόγραφον τῆς Ἀμβροσιανῆς τοῦ 17' αἰῶνος καὶ εἰς ἄλλο τοῦ Escorial τοῦ 18' αἰῶνος ἀπόσπασμα ἔργου μὲ ἐπιγραφὴν «Ἀνθίμου ἐπισκόπου Νικομηδείας καὶ μάρτυρος ἐκ τῶν πρὸς Θεόδωρον περὶ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας». Φαίνεται ὅτι ἦτο ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Θεόδωρον τοῦτον μὲ τὸ ἐνδεικνυόμενον εἰς τὸν τίτλον θέμα. Μὲ τὸ θαυμάσιον τοῦτο κείμενον δίδονται τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς γνησίας Ἐκκλησίας, ἐνότης καὶ καθολικότης καὶ ἀποστολικότης, καὶ τῆς ψευδοῦς ἢ αἵρετικῆς, πολυαρχία καὶ στενότης διαδόσεως καὶ

81 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, Ἰστορ. Ἐκκλ. Ἰστορία 8, 6, 6, 8, 13, 1.

ἐπίδρασις ἀπὸ πεπλανημένας φιλοσοφικὰς διδασκαλίας. Μεταξὺ τῶν μνημονευομένων ἀνδρῶν περιλαμβάνονται ὁ Ἄστέριος ὡς ἡγέτης τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως καὶ ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, γεγονόςδ τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκλείσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἄνθιμου σύνταξιν τοῦ κειμένου. Εἶναι ὁμῶς πιθανὸν ὅτι τοῦτο συνετάχθη μὲν ὑπὸ τοῦ Ἄνθιμου, ἀλλ' ὑπέστη κάποιαν διασκευὴν κατὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΦΙΡΜΙΛΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

- Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Κυπριανόν: G. MOREL, Paris 1564 (ὡς 75ῃ ἐπιστολῇ τοῦ Κυπριανοῦ). W. HARTL, Wien 2 (1871), 810-827.
Acta Sanctorum, Oct. 12, 1867, 470-510, De S. Firmiliano episcopo confessore Caesareae in Cappadocia Commentarius historicus, ὑπὸ B. Bossue.
 J. ERNST, "Die Echtheit des Briefes Firmilians über den Ketzertaufstreit in neuer Beleuchtung", *Zeit. für Kathol. Theologie* 20 (1896), 364-367.
 E. W. BENSON, *Cyprian, his Life, his times, his work*, London 1897, 377-386.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Ὁ βίος

PG 46, 893-958 (Γρηγορίου Νύσσης).

P. BUNJAN, *Acta martyrum et sanctorum* 6, Paris 1896, 83-106 (συρ.).
Bibliotheca Casinensis 3, Monte Casino 1877, 168-179 (λατ.).

Ἐκδόσεις

G. VOSS, *S. Gregorii episcopo Neocaesariensis opera omnia*, Mainz 1604.
 FR. DU DUC, *S. P. Gregorii Thaumaturgi...opera omnia*, Parisiis 1628.
 A. GALLANDI, *Bibl. Veterum Patrum* 3, Venetiae 1769, 385-469.
 PG 10, 963-1232 (= Du Duc).
 BEΠ 17 (1958), 275-376 (= PG).

Πανηγυρικὸς

D. HÖSCHEL, Augsburg 1605 (μετὰ τοῦ Κατὰ Κέλσου τοῦ Ὀριγένους).
 J. A. BENGEL, Stuttgart 1722.
 C. V. DE LA RUE, μετὰ τῶν ἔργων Ὀριγένους 4 (1759), 55-78.
 C. H. LOMMATZSCH, μετὰ τῶν ἔργων Ὀριγένους 25 (1848), 339-381.
 P. KOETSCHAU, *De Gregorius Thaumaturgos Dankrede an Origenes*, Sammlung ausgewählter Quellenschriften 9, Freiburg i. Br. 1894.

H. CROUZEL, *Remerciement à Origène*, Sources Chrét. 148, Paris 1969.

Ἐκθεσις πίστεως

C. P. CASPARI, *Alte und Neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und des Glaubensregel*, Christiania 1879, 1-64.

A. HAIN, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregel in der alten Kirche*, Breslau 1897, 253-255.

J. B. PITRA, *Analecta sacra* 4, 81. 345 ε. (συρ.).

I. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεῖα* 1, Ἀθήναι 1952, 553-561.

Ἐπιστολὴ κανονικὴ

ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, Βενετία 1800, Ἀθήναι 1957, 553-561.

M. J. ROUTH, *Reliquiae Sacrae* 3, 251-283.

ΡΑΛΛΗ, ΠΟΤΗ, *Σύνταγμα θεῖον καὶ ἱερῶν κανόνων* 4, Ἀθήναι 1854, 45-66.

J. DRÄSEKE, *Jahrbuch für Protest. Theologie* 7 (1881), 724-756.

A. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ἱεροὶ κανόνες καὶ ἀεκλ. νόμοι*, Ἀθήναι 1949, 329-333.

Μετάφρασις εἰς Ἐκκλησιαστικὴν

J. OECOLAMPADIUS, Basel 1550.

Πρὸς Θεόπομπον

P. A. DE LAGARDE, *Analecta Syriaca*, 1888, 46-64.

J. B. PITRA, *Analecta sacra* 4, 1883, 103-120.

Πρὸς Φιλάγριον

PG 37, 383-386 (ὡς ἑμίλια Γρηγορίου Θεολόγου). 46, 1101-1108 (ὡς ἐπιστολὴ Γρηγορίου Νύσσιτος).

P. A. DE LAGARDE, *Analecta syriaca* 1858, 43-46 (συρ.).

J. B. PITRA, *Analecta sacra*, 4, 1883, 100-103 (συρ.).

Μελέται

V. RYSSW, *Gregorius Thaumaturgus*, sein Leben und seine Schriften, Leipzig 1880.—
"Eine syrische Lebensgeschichte des Gregorius Thaumaturgus", *Theol. Zeit. aus der Schweiz* 11 (1894), 228-254.

J. DRÄSEKE, "Der kanonische Brief des Gregorius von Neocaesarea", *Jahrb. für Prot. Theol.* 7 (1881), 724-756. — "Johannes Zonaras' Kommentar zum Kanonischen Brief des Gregorius von Neocaesarea", *Zeit. für Wiss. Theologie* 37 (1894), 246-260.

A. BRINKMANN, "Gregors des Taumaturgen Panegyricus auf Origenes", *Rhein. Museum* 56 (1901), 55-76.

- A. PONCELET, "La vie latine de S. Grégoire de Thaumaturge", *Rech. de Science Relig.* 1 (1910), 132-160, 567-569.
- L. FROIDEVAUX, "Le symbole de Saint Grégoire le Thaumaturge", *Rech. de Science Relig.* 19 (1929), 193-247.
- W. ILLMER, "The latin life of St. Gregory Thaumaturgos", *Journ. of Theol. Studies* 31 (1930), 142-155, 354-363.—"The cultus of St. Gregory Thaumaturgos", *Harvard Theol. Review* 29 (1936), 295-344.
- A. SOLOVIEV, "Saint Grégoire Patron de Bosnie", *Byzantion* 19 (1949), 263-279.
- P. DEVOX, "Deux œuvres méconnues de Pierre, sousdiacre de Naple, au Xe s., La Vie de S. Grégoire le Thaumaturge et la passion de Ste Restitute", *Annl. Boll.* 76 (1958), 336-353.
- H. CROUZILL, "Grégoire le Thaumaturge et le Dialogue avec Elien", *Rech. de Science Relig.* 51 (1963), 422-431.—"Le Remerciement à Origène de S. Grégoire le Thaumaturge", *Science Ecclés.* 16 (1964), 59-91.
- Κ. ΦΟΥΣΚΑ, *Γρηγόριος ὁ Νηοκαισιτωσίας ἐπίσκοπος ὁ Θαυματουργός*, Ἀθήναι 1969.
- E. MAROTTA, "I riflessi biblici nell' orazione ad Origene di Gregorio il Thaumaturgo", *Vetera Christianorum* 10 (1973), 59-77.

ΜΕΘΟΔΙΟΣ

Ἐκδόσεις κειμένων

- FR. COMBES, *Sanctorum Patrum Amphilochei Iconiensis, Methodii Patarensis et Andreue Cretensis opera omnia*, Parisiis 1644.
- A. GALLANDI, *Bibliotheca Veterum Patrum* 3, Venetiae 1767, 668-832.
PG 18, 9-408 (= Gallandi).
- A. JAHN, *S. Methodii opera et S. Methodius Platonizans*, Halis Sax. 1865.
- G. N. BONWETSCH, *Methodius von Olympus I, Schriften*, Erlangen 1891.—Πληρέστερον Griech. Christ. Schriftsteller 27, 1917.
- A. VAILLANT, *Patrologia Orientalis* 22, 5, 1930.
BEP 18, 15-224.
- L. ALLATIUS, Roma 1656 (Συμπόσιον).
- P. POSSINUS, Paris 1657 (Συμπόσιον).
- H. MUSURILLO, V. H. DEBIDOUR, *Sources Chrétiennes* 95, 1963 (Συμπόσιον).
- N. CHRIST, M. PARANIKAS, *Anthologia graeca carminum Christianorum*, 1877, 33-37 (ὕμνος).
- M. PELLEGRINO, *L'inno del Simposio di S. Metodio*, Torino 1958.
- J. B. PITRA, *Analecta sacra* 4, 201-209, 434-441 (συρ. καὶ ἀρμ. ἀποσπάσματα ὑπὸ P. Martin).
- V. ISTRIN, *Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Μεθοδίου Πατάρων καὶ ἀπόκρυφοὶ δράσεις τοῦ Αντιγῆλ* (ρωσ.), Μόσχα 1897.

Μελέται

- L. ALLATIUS, *De Methodiorum scriptis diatriba*, Roma 1956.
- G. FRITSCHILL, *Methodius von Olympus und seine Philosophie*, Leipzig 1879.
- E. CAREL, *S. Methodii Patarensis convivium decem virginum*, Parisiis 1880.

- E. BOUVY, *Poètes et Mélodes*, Nîmes 1886, 30-42, 124-126.
- TIL. ZAHN, "Ueber den Bischofssitz des Methodius", *Zeit. für Kirchengeschichte* 8 (1886), 15-20.
- A. PANKOW, "Methodius Bischof von Olympus", *Der Katholik* 1887, 11-28, 113-142, 225-250.
- C. G. LUNDBERG, *Methodius, bishop of Olympus*, Stockholm 1901.
- G. N. BONWETSCH, *Die Theologie des Methodius von Olympus*, Berlin 1903.
- L. FENDT, "Sünde und Busse in den Schriften des Methodius von Olympus", *Der Katholik* 1905, 1, 24-45.
- W. MEYER, *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rhythmik*, Berlin 1905, 2, 44-48.
- FR. ULLRICH, *Entstehung und Entwicklung der Literaturgattung des Symposium* 1-2, Würzburg 1908-1909.
- E. BUONAIUTI, "The ethics and eschatology of Methodius of Olympus", *Harvard Theol. Review* 14 (1921), 255-266.
- A. BIANCHI, "L'etica di Metodio di Olimpo", *Rivista di Studi Filos. e Relig.* 3 (1922), 272-288.—"L'eschatologia di Metodio di Olimpo", *αὐτόθι* 4 (1923), 182-202.
- G. MARCATI, "Emendazione a Metodio d'Olimpo", *Didascalion* 1927, 2, 25-29.
- F. DIEKAMP, "Ueber den Bischofssitz des hl. Märtyrers und Kirchenvaters Methodius", *Theol. Quartalschrift* 1928, 285-308.
- P. HISELER, "Zum Symposium des Methodius" 1, *Byzant.-Neogr. Jahrb.* 6 (1928), 95-118. II αὐτόθι 10 (1933), 325-341.
- J. FARGES, *Les idées morales et religieuses de Méthode d'Olympe*, Paris 1929.
- J. MARTIN, *Die Geschichte einer literarischen Form*, 1931, 285 ff.
- M. KMOŠKO, "Das Rätsel des Pseudomethodius", *Byzantium* 6 (1931), 273-296.
- F. BOSTRÖM, *Studier till den grekiska theologins frästsingslära med särskild hänsyn till Methodius av Olympus och Athanasius av Alexandria*, Lund 1932.
- R. DEVRESSE, "Anciens commentateurs grecs de l'Octateuque: Méthode d'Olympe", *Revue Bibl.* 1935, 166-191.
- G. LAZZATI, "La tecnica dialogica nel Simposio di Metodio d'Olimpo", *Studi alla memoria P. Ubaldi*, Milano 1937, 117-124.
- M. MARGHERITIS, "L'influenza di Platone sul pensiero e sull' arte di S. Metodio d'Olimpo", *Studi alla memoria P. Ubaldi*, Milano 1937, 401-412.
- H. STOCKS, "Pseudomethodius und die babylonische Sibylle", *Byzant. Neugriech. Jahrb.* 15 (1939), 25-57.
- F. BADURINA, *Doctrina S. Methodii de Olympo de peccato originali*, Roma 1942.
- K. QUENSELL, *Die wahre Stellung und Tätigkeit des fälschlich sog. Bischofs Methodius von Olympus*, Heidelberg 1952 (πολυγρ.).
- V. BUCHHEIT, "Homer bei Methodios von Olympos", *Rhein. Museum* 29 (1956), 17-36.—*Studien zu Methodios von Olympos*, Texte und Unters. 69, Berlin 1958.
- M. CUB, 'Επιτομή σλαβικού συλλογικού τόμου με ἔργα τοῦ ἁγίου μάρτυρος Μεθοδίου (ρωσ.), *Bogoslovskie Trudy* 1961.
- L. G. PATTERSON, "The creation of the World in Methodius' Symposium", *Studia Patrist.* 9 (1966), 240-250.
- J. MONTSERRAT, "Influencias platonicas en el Banquete de Methodio de Olimpo",

Scriptorium Victoriense 16 (1969), 5-33.—“Los títulos cristológicos en la obra de Metodios de Olimpo”, *ἀνάθη* 163-212.

A. ORBÉ, “Metodio y la exegesis de Rom. 7, 9”, *Gregorianum* 50 (1969), 93-139.

Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, “*Ἡ προφλευσις τοῦ Κοντακίου* (ἀνατ. ἐκ *Κληρονομίας*), Θεσσαλονίκη 1974, 317-332.

J. PÉPIN, “Platonisme et stoicisme dans le *De Autexusio* de Méthode d’Olympe”, *Forma Futuri* εἰς *M. Pellegrino*, Torino 1975, 126-144.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ

J. R. WETTSTEIN, Basel 1674.

CH. DE LA RUE, Paris 1733 (Ἔργα Ὀριγένους 1, 800-872).

C. H. E. LOMMATZSCH, Ἔργα Ὀριγένους (1831-1848), 16, 246-418.

PG 11, 1711-1884.

C. P. CASPARI, *Kirchenhistorische Anecdota* 1, Christiania 1883, 1-129 (λατ. μετ. Ρουφίνου).

TH. ZAHN, “Die Dialoge des Adamantius mit den Gnostikern”, *Zelt. für Kirchengeschichte* 9 (1888), 193-239.—*Geschichte des neutestl. Kanons* 2, 2 (1892), 419-426.

W. H. VAN DE SANDE BARKHUYZEN, *Der Dialog des Adamantius*, Griech. Christl. Schriftsteller 4, Leipzig 1901.

V. BUCHHEIT, *Adamantii Origenis adv. haereticos*, interprt. Rufini, München 1966.

ΑΝΘΙΜΟΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ

Acta Sanctorum, Apr. 3 (1867), 487-491.

G. MERCATI, *Studi e Testi* 5 (1901), 87-89.

M. RICHARD, *Mélanges de Science Relig.* 6 (1949), 5-28.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Α

- Ἄβγαρος. Ἀλληλογραφία πρὸς —, 245-247
 Ἄβγαρος Θ', 931
 Ἄβερκίου Ἐπίγραμμα, 94
 Ἄβραάμ ἀπόκρυφα, 214-216
 Ἀγαθονίκη, 459ε.
 Ἀγαπη μάρτυς, 505ε.
 Ἀγνώμων Βάσσιος, 849
 ἄγραφα Λόγια, 228-231
 Ἀγρίππας Κάστωρ, 750
 Ἀδαμάντιος, 985-988
 Ἀδριανός, 536, 553
 Ἀθανάσιος, 899, 913
 ἄθεια, 552, 577
 Ἀθηναγόρας, 573-585, 619, 757
 Ἀθηνόδωρος, 967
 Αἰῶνες, 124-127
 Ἀλεξανδρινὴ Σχολή, 757-761
 Ἀλέξανδρος Ἱεροσολύμων, 767, 936-939, 943
 — Σεβήρος, 935
 ἄλληγορία, 399εε. βλ. καὶ ἑρμηνευτικαὶ μέθοδοι
 Ἀλληλογραφία Παύλου καὶ Σενέκα, 322
 Ἄλογοι, 646ε.
 Ἀμβρόσιος Ἀλεξανδρείας, 813, 816, 850, 855, 906-907
 Ἀμμώνιος, 812, 907-909
 — Σακκάς, 809, 815
 Ἀναβαθμοὶ Ἰακώβου, 320
 ἀνακεφαλαίωσις, 612ε.
 ἀνάστασις, 578-580, 628ε., 976ε., 984
 — νεκρῶν, 578-580
 Ἀνατόλιος, 914-915
 Ἀνδρέου ἀπόκρυφα, 334-336
 Ἀνέγκλητος, 359ε.
 Ἄνθιμος Νικομηδείας, 988-989
 Ἀνθρωπογονικοὶ Γνωστικοί, 160-166
 ἄνθρωπος, 127-129, 565-567, 582ε., 596ε., 610ε., 710ε., 962ε., 982ε.
 Ἄνικητος Ρώμης, 440ε., 754
 ἀντιαιρετικὸς ἀγὼν, 649-653
 Ἀντιβολὴ Παπίσκου καὶ Φίλωνος, 540
 Ἀντιμοντανισταί, 685-689
 Ἀντινομισταί 143-148
 Ἀντίχριστος 734ε.
 Ἀντωνίνος αὐτοκράτωρ, 545, 550, 554, 556, 665, 673
 Ἀπελλῆς, 186ε., 752
 Ἀπίων, 754
 Ἀποκαλύψεις Ἀποστόλων, 303-353
 — Γνωστικαί, 277-287
 Ἀποκάλυψις Ἀδάμ καὶ Σήθ, 260-261
 — Ἰακώβου Α', 254-255
 — Ἰακώβου Β', 255
 — Ἰωάννου, 65ε., 73, 80ε., 729, 889ε.
 — Ζαχαρίου, 241-242
 — Θεοτόκου, 241
 — Θωμᾶ, 337
 — Παύλου Α', 323-324
 — Παύλου Β', 324
 — Πέτρου Α', 307-308
 — Πέτρου Β', 308
 — τριῶν Στηλῶν Σήθ, 263
 ὀποκατάστασις, 868ε.
 Ἀπόκρυφα Ἰωάννου, 277-279, 830
 Ἀπόκρυφος Γραμματεία, 199-248
 Ἀπολινάριος Ἱεραπόλεως, 675-677, 680
 Ἀπολιναρισταί, 966
 Ἀπολλώνιος, ἀντιμοντανιστής, 686ε.
 — μάρτυς, 501-503
 — Τυανεύς, 108
 Ἀπολογηταί, 523-530
 Ἀποστολικὴ παράδοσις, 40-43, 65-67
 Ἀποστολικοὶ Πατέρες, 349-353
 Ἀποστόλων Ἱστορία, 304
 Ἀραβιανός, 754
 Ἄρειος, 949, 952
 ἄρεταί, 28, 369, 370, 390, 393, 400
 Ἀριθμῶν βιβλίον, 835ε.
 Ἀριστείδης, 936
 — ἀπολογητής, 533-538, 619

Ἄριστων Πελλάιος, 539-541
 Ἄρμόνιος, 74, 340
 Ἄρτέμων, 645, 731
 Ἄσμα ἁσμάτων, 726έ.
 Αὔρικιος Μάρκελλος, 685
 αὐτεξούσιον, 975έ., 982
 Αὐτόλυκος, 589έ.
 Ἄφροδίσιος, 896έ.

B

Βάκχυλλος Κορίνθου, 755
 Βαλαάμ ἐδλογήσεις, 728
 Βαλεντινισταί, 153έ.
 Βαλεντίνος, 64, 153-157
 Βαρβηλογνωστικοί, 167έ.
 Βαρδησάνης, 168-171, 340
 Βαρλαάμ και Ἰωάσαφ, 533έ.
 Βαρνάβα ἐπιστολή, 399-407
 Βαρούχ Ἀπόκρυφον, 264έ.
 Βασιλείδης, 148-151
 — ἐπίσκοπος, 896
 — μάρτυς, 516-518
 Βασιλειδιανοί, 148-152
 Βασίλειος Μέγας, 965
 Βασιλειῶν, 829έ.
 Βήρυλλος Βόστρον, 813, 849, 939-940
 Βιβλίον Ἀλλογενοῦς, 263
 Βιβλίον Πειθαρχίας, 111
 Βιβλος Ἰερά τοῦ Μεγάλου Πνεύματος,
 276έ.
 Βίκτωρ Ρώμης, 682, 683, 755
 Βίοι Προφητῶν, 219έ.
 Βίος Ἰωάννου, 333
 Βίος Πέτρου, 312

Γ

Γάιος πρεσβύτερος, 646, 687-689
 Γαλατία, 691
 Γαλλιηνός, 886
 Γαμαλιήλ Διήγησις, 244-245
 γάμος, 783
 Γέννα Μαρίας, 237
 Γερμανός ἐπίσκοπος, 887έ.
 γνωστικός ἀληθής, 796έ.
 Γνωστικισμός, 105-197, 601, 609, 693,
 696έ.

Γνωστικά κείμενα, 116-120
 — συστήματα, 136-177
 Γνωστικῶν Ὕμνοι, 84-92
 Γορτύνη, 659
 Γραφή, 784έ., 791έ., 796-799, 817-841
 Γρηγόριος Θαιματουργός Νεοκαι-
 σαρείας, 812, 854, 957-967, 989-991

Δ

Δαβίδ και Γολιάθ, 727
 Δανιήλ βιβλίον, 935
 Δάντης Ἀλιγιέρι, 395
 Λάσιος μάρτυς, 492έ.
 Δευτερονόμιον, 828
 Δημήτριος Ἀλεξανδρείας, 759, 808,
 810, 897, 903-904, 938
 Διαθήκαι Λώδεκα Πατριαρχῶν, 216-
 217
 Διαθήκη Ἰώβ, 218-219
 — Καινή, 55, 366έ., 368, 377, 387,
 393, 421, 523, 565, 703έ., 817-841
 — Παλαιά, 359, 366, 377, 421, 547,
 549, 562, 593έ., 694, 703έ., 817-841
 Διάλογος Ἀθανασίου και Ζακχαίου,
 540
 Διάλογος και πάθη Πέτρου, 312
 — Σωτήρος, 283
 Διαταγαί Ἀποστόλων, 40, 44, 66
 Διδασκαλία Ἀποστόλων, 37-40
 — Πέτρου, 307
 Διδαχή Ἀποστόλων, 25-37, 54, 64-66
 Δίδυμος, 898
 Διήγησις ἀποτομῆς κεφαλῆς Ἰωάν-
 νου, 241
 Διόγνητος. Ἐπιστολή πρός — 615-
 621, 629-631
 Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, 884-902
 — Κορίνθου, 658-660
 — Ρώμης, 885έ., 893-896
 Διωγμοί, 14-20
 Doctrina Apostolorum, 26
 Δοκηταί, 166έ.
 Δοκίμιον περί τρικλής ἐπιφανείας,
 277
 Δομέτιος, 898
 Δοσίθεος, 137-138
 Δυναρχικά συστήματα, 178-197

Δωρόθεος, 946-947

Ε

Ἐβιωναῖοι, 140-141
 Ἐγγαστρίμυθος, 728
 Ἐγκρατῖται, 171-173, 611, 635, 637, 788
 Εἰδωλολάτραι, Ἐθνικοί, 524έ., 525, 535
 Εἰρηναῖος Λυώνος, 56έ., 439έ., 690-718
 Εἰρήνη μάρτυς, 505-507
 Ἐκκλησία, 9-21, 25έ., 62έ., 70έ., 349έ., 370έ., 372έ., 389έ., 421έ., 425-427, 743έ., 795, 863-865, 981
 Ἐκκλησιαστοῦ βιβλίον, 728, 889, 964έ.
 Ἐκκλησιαστικάι διατάξεις, 23-51
 Ἐλεύθερος Ρώμης, 641
 Ἐλκανῆ καὶ Ἄννα, 728
 Ἐλκεσαῖται, 142-143
 Ἐλλην, ὄνομα, 602έ., 608
 Ἐλληνική γραμματεία καὶ παιδεία, 574, 586, 694, 723έ.
 Ἐνώχ, 213έ.
 Ἐξαήμερος, 727έ.
 Ἐξόδου βιβλίον, 728, 828
 Ἐπιδήμια Κηρίγματα Πέτρου, 314-321
 ἐπίσκοπος, 31έ., 373, 426έ.
 ἐπιστολαὶ ἑορταστικάι, 897έ.
 Ἐπιστολὴ Ἀποστόλων, 257-258, 555
 — Ἰακώβου ἀπόκρυφος, 254
 — Παύλου πρὸς Ἀλεξανδρεῖς, 322
 — Παύλου πρὸς Κορινθίους ἀπόκρυφος, 326
 — Πελαγίας, 327
 — Πέτρου πρὸς Φίλιππον, 308-309
 — Τίτου, 322
 Ἐπιφάνης, 146-147
 Ἐρμάμων, 898
 Ἐρμῆς. Ποιμὴν —, 382-398
 Ἐρμείας, 621, 631
 Ἐρμητικά, 109έ.
 Ἐρμογένης, 187-188, 587
 Ἐσθρα ἀπόκρυφα, 223-224
 Ἐσχατα, 744έ.
 Ἐσαγγέλια ἀίρεσιάρχων, 287-289

— ἀπόκρυφα, 228-302
 — ἡμιγνωστικά, 256-260
 — κανονικοῦ τύπου, 231-234
 — Γνωστικά, 260-265
 Ἐσαγγελικὴ Λόγια, 228-231
 Εὐαγγέλιον Ἀληθείας, 274-275
 — Ἀποστόλων, 255-256
 — Βαλεντινοῦ, 288
 — Βιρθολομαίου, 280
 — Βασιλείδου, 287-288
 — τῶν Δώδεκα, 255-256
 — Εὐας, 261
 — Θωμᾶ, 267-270
 — Θωμᾶ παιδικόν, 237-239
 — (πρωτ-) Ἰακώβου, 235-237
 — Ἰοῖδα, 280-281
 — καθ' Ἑβραίου, 248-253
 — κατ' Αἰγυπτίους, 265-267
 — κατὰ Ἰωάννην, 453έ., 729, 839
 — κατὰ Λουκᾶν, 77-79, 832, 839, 911
 — κατὰ Ματθαῖον, 453έ., 729, 832, 837
 — Κηρίνου, 287
 — Μάνητος, 289
 — Μαρίας, 281-282
 — Μαρκίωνος, 288
 — Ματθίου, 272-273
 — Πέτρου, 258-260
 — Τελειώσεως, 273-274
 — Φιλίππου, 271-272
 Εὐαγγέλιον σύννομος, 606
 Εὐάγριος λατῖνος μοναχός, 540
 Εὐπλοῦς μάρτυς, 507-508
 Εὐσέβιος Καισαρείας, 199, 440έ., 467έ.
 εὐχαί, 63-67
 εὐχαριστία θεία, 428
 Ἐφραιμ Σδρος, 74

Z

Ζακχαῖος Καισαρείας, 754
 Ζαχαρίας προφήτης, 729
 Ζαχαρίου Ἀποκάλυψις, 241-242
 — Βιβλίον, 242
 Ζεφυρίνος, 682-683, 721έ.
 Ζηνοβία, 948

Ζωή, 421έε.

Η

Ἡγήσιππος, 654-657
Ἡλίου ἀπόκρυφα, 220-221
Ἡρακλᾶς, 809έ., 904-906, 908, 931
Ἡρακλείδας, 843έε., 939
Ἡράκλειτος ἀντιαιρετικός, 553
Ἡρακλέων, 158
Ἡσαίου ἀπόκρυφα, 221
— βιβλίον, 830έ., 836
Ἡσύχιος ἐρμηνευτής, 915-916

Θ

Θάνατος, 425, 429
Θεόγνωστος, 912-914
Θεόδοτος, 645
— γνωστικός, 159
— Σκυτεΐς, 644-645
Θεοδώρητος, 416
Θεός, 124-127, 182έε., 536, 563-567, 581έ., 591έ., 595, 610, 713, 740-743, 793έ., 858-861, 899, 961
Θεότεκνος Καισαρείας, 885
Θεόφιλος Ἀντιοχείας, 586-599
— Καισαρείας, 755
Θμουΐται μάρτυρες, 521
Θρήνοι Ἱερεμίου, 836
Θωμᾶ ἀπόκρυφα, 337-340

Ι

Ἰακῶβ εὐλογήσεις, 727
Ἰάκωβος ἀδελφόθεος, 513έ., 655έ.
Ἰακώβου Α' Ἀποκάλυψις, 254-255
— Β' Ἀποκάλυψις, 255
— ἀπόκρυφα βιβλία, 253έ.
— Ἐπιστολὴ ἀπόκρυφος, 254
Ἰεζεκιήλ βιβλίον, 728, 831, 836
Ἰέρακας, 898, 916-917
Ἱερεμίου βιβλίον, 831
Ἱερεμίου καὶ Βαρούχ ἀπόκρυφα, 221-223
Ἰησοῦ Ναυῆ βιβλίον, 829
Ἰουδαιοχριστιανικά Εὐαγγέλια, 248-256

Ἰουδαϊσμός, 423έ., 535έ.
Ἰούδας Ἰσκαριώτης, 454
Ἰουλία Μαμμαία, 811, 848
Ἰούλιος Ἀφρικανός, 854, 931-936, 942έ.
Ἰουστίνος, 499-501, 542-572, 600έ., 609
Ἰππόλυτος, 41-43, 56έ., 719-749
Ἰσιδωρος γνωστικός, 152
Ἱστορία Ἰωάννου, 333
— Ἰωσήφ τέκτονος, 241
— Σίμωνος Κηφᾶ, 311-312
Ἰωάννης ἀπόστολος, 437, 451έ.
κατά — Εὐαγγέλιον, 839
— Πρεσβύτερος, 451έ.
— Χρυσόστομος, 412
Ἰώβ βιβλίον, 830
Ἰωσήφ ἀπόκρυφα, 217-218

Κ

Καινίται, 147
Καλλιστίων, 751
Κάλλιστος Ρώμης, 642έ., 683-684, 721έ.
Κάνδιδος, 754
Κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ ἁγίων Ἀποστόλων, 44-45
Καρακάλλας, 811
Καρποκράτης, 144-146
Καρποκρατιανοί, 144-147
Κάρπος μαρτυρῶν, 479-480
Κατάλογοι βιβλίων Καινῆς Διαθήκης, 658έ.
Κατάλογος Muratori, 393, 651
Κέλσος, 845έ.
Κέρδων, 178
Κήρινθος, 141-142
Κήρυγμα Πέτρου, 306-307
— Σίμωνος Κηφᾶ, 311
Κηρύγματα Πέτρου, 307
Κλημέντια, 312-321
Κλήμεντος Β', 373-378
Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, 92έ., 573έ., 619, 622, 757έ., 762έε., 765-804, 815
— Ρώμης, 357-381
Κοδράτος ἀπολογητής, 531-533, 537

Κόμοδος, 575, 752, 773
 Κόνων Ἑρμοπόλειος, 892
 — μάρτυς, 491-492
 Κορνήλιος Ρώμης, 885, 891ε.
 κόσμος, 127-129, 526, 794ε., 816εε.
 Κρήσκης Κυνικός, 545, 601, 603
 Κριτὸν βιβλίον, 829
 Κυπριανὸς Καρχηδόνας, 885, 891
 Κώδιξ Μετοχίου Παναγίου Τάφου,
 405
 — Παρισινὸς ἑλληνικὸς 451, 771
 — Σιναϊτικὸς, 393ε., 403, 405

Λ

λειτουργίαι, 29-31, 62-69
 Λεντούλου Ἐπιστολή, 247
 Λευιτικόν, 828
 Λεύκιος Χαρίνος, 304, 334
 Λεωνίδας μάρτυς, 805εε.
 Λίνος Ρώμης, 359ε.
 Λόγος, 563-565, 581ε., 596, 610, 664,
 741-743
 Λουκιανὸς, 949-953
 — λόγιος, 412
 Λούκιος μάρτυς, 515ε.
 Λυχνικοῦ ὕμνος, 82

Μ

Μαλχίων, 945-946, 953
 Μάνης, Μανιχαϊσμός, 184-194
 Μάξιμος ἀντιαιρετικὸς, 753
 Μαρίας Γέννα, 237
 — Κοίμησις, 240
 — Ὅρασις, 240
 Μαρῖνος μάρτυς, 520ε.
 Μαρκιανὸς Σμυρναῖος, 698
 Μαρκίων, 178-186, 587ε., 736, 751ε.
 Μαρκιωνῖται, 186-188
 Μάρκος Ἀδρήλιος, 545, 550, 554,
 556, 558, 575, 601, 692, 750
 Μάρκος Γνωστικὸς, 159-160
 μαρτύριον, 636, 783, 853
 — ἔννοια, 463ε.
 — πῶθος, 428
 — τρόποι, 460-463
 Martyrium Pauli, 329

Martyrium Petri, 311
 μαρτυρολογία, 457-471
 Μαρτυρολογίον Ἀγάπης, Εἰρήνης,
 Χιόνης, 505-507
 — Ἀπολλωνίου, 501-503
 — Δασίου, 492-493
 — Εὐπλου, 507-508
 — Ἰουστίνου, 499-501
 — Κάρπου, 479-481
 — Κόνωνος, 491-492
 — Λουγδούνου, 481-485
 — Περπέτουας, 485-491
 — Πιονίου, 476-479
 — Πολυκάρπου, 472-476
 — Σπεράτου, 503-505
 — Τασσαράκοντα, 493-494
 — Φιλέου, 508-510
 Μέγας κατὰ μυστήριον Λόγος, 286ε.
 Μεθόδιος Ὀλύμπου, 93ε., 861, 967-
 984, 991-993
 Μελίτιος, 921ε.
 Μελίτων Σάρδεων, 84, 661-675, 678-
 680
 Μένανδρος Γνωστικὸς, 138
 μετάνοια, 391-393, 925
 μεταφράσεις Παλαιᾶς Διαθήκης,
 822εε.
 Μιλτιάδης, 677-678
 μίμησις Χριστοῦ, 427ε.
 Μόδεστος, 751
 Μοναρχιανοί, 639-647, 721
 Μονότιμος, 164
 Μοντανισμός, Μοντανός, 633-638,
 676ε., 681, 685-689, 752
 Μουσανός, 751
 Μυστήρια Παρθένου Ἀποστόλου
 Ἰωάννου, 330, 333
 Μωσαϊκὸς νόμος, 401ε., 526ε.
 Μωυσέως ἀπόκρυφα, 218
 — ἐβλογήσεις, 727
 — ὁδὴ, 728

Ν

Ναασηνοί, 84ε., 163ε.
 Νάρκισσος Ἱεροσολύμων, 755
 νηστεία, 391, 788
 Νικολαῖται, 143ε., . . .

Νοβατιανός, Νοβατιανοί, 885, 891
 Νόητος, 640-641, 730
 Νουμήνιος, 567

Ξ

Ξύστος Ρώμης, 893ε.

Ο

όδοι δύο, 391, 402
 Όνησιμος, 665
 Όφίται, 84ε., 161ε.

Π

πάθος Κυρίου, 668-672
 Παιδικής ηλικίας εὐαγγέλια, 234-242
 Πάλλμας Ἀμάστρεως, 755
 Πάμφιλος, 912, 940-942, 943ε.
 Πάνταινος, 757ε., 762-764, 766
 Παπίας Ἱεραπόλεως, 447-456, 690
 Παπαδιαμάντης Ἀλέξανδρος, 395
 Πάπυρος Bodmer XIII, 668
 — 2 Egeiton, 233
 — 1 Όξυρ., 230
 — 654 Όξυρ., 230
 — 655 Όξυρ., 231
 — 840 Όξυρ., 233
 Παπύρινος κώδιξ Chester Beatty, 668
 Παπύλος, 479ε.
 παράδοσις, 649-653, 703-705, 791ε.
 Παράφρασις Σήθ, 262
 Παροιμίαι Σολομώντος, 728, 835
 παρουσία, 29· βλ. καὶ ἔσχατα
 Παρσισμός, 107
 Passio Ioannis, 333
 Πασχα, 440ε., 666-669, 693, 701,
 737ε., 754, 788, 911, 914ε., 925ε.
 Πατροπασχίται, 639-644, 647, 894ε.
 Παῦλος ἀπόστολος, 73, 79, 371ε.,
 359εε., 362ε.
 — Σαμουσαεύς, 72, 645ε., 886, 895ε.
 947-949, 951, 953
 Παύλου ἀπόκρυφα, 321-330
 — ἐπιστολαί, 332ε., 839ε.
 — προσευχή, 322
 Περιοδοὶ Πέτρου, 319-320

— καὶ μαρτύριον Βαρνάβα, 341
 πεπρωκότες, 475ε., 891
 Περπέτουα, 485-491
 Πέτρος, 360
 — Ἀλεξανδρείας, 921-927
 Πέτρου ἀπόκρυφα, 305-312
 Πιέριος, 909-912, 940ε.
 Πινυτός Κνωσσοῦ, 750-757
 Πιόνιος, 476-479
 Πίος Ρώμης, 389
 πίστις, 371, 390, 427ε., 595, 782ε.,
 796-799
 Πίστις Σοφία, 283-286
 Πλάτων, 970ε.
 Πλωτίνος, 809
 Πνεῦμα, 567
 Πολύκαρπος Σμύρνης, 368, 411, 417,
 420, 437-447, 472-476, 690, 754-755
 Πολυκράτης Ἐφέσου, 660-661, 754ε.
 Πορφύριος φιλόσοφος, 805, 809, 978
 Ποταμίαινα, 516-518
 Πραγματεία περὶ ἀναστάσεως γνω-
 στική, 275-276
 Πραξέας, 641-642
 Praedicatio Pauli, 330
 Πράξεις Ἀνδρέου, 334-336
 — Ἀνδρέου καὶ Ματθίου, 336
 — Ἀνδρέου καὶ Παύλου, 336
 — ἀποστόλων, 832
 — Ἀποστόλων ἀπόκρυφοί, 303-353
 — Θωμᾶ, 337-340
 — Ἰωάννου, 331
 — Ματθαίου, 340
 — Νηρέως καὶ Ἀχιλλέως, 312
 — Παύλου, 324-329
 — Πέτρου, 309-311
 — Πέτρου γνωστικά, 312
 — Πέτρου καὶ Παύλου, 329-330
 — Πλάτου, 242-244
 — Σίμωνος καὶ Ἰούδα, 341
 — Φιλίππου, 340-341
 Πρεσβύτεροι, 31ε., 373, 425ε., 443
 πρόλογοι βιβλίων Καινῆς Διαθήκης,
 651ε.
 προσητεία, 633-634
 Προφήται μικροί, 836ε.
 Πτολεμαῖος, 157-158
 — μάρτυς, 515ε.

Πρωτοευαγγέλιον Ἰακώβου, 235-237
Πρωτοπλάστων ἀπόκρυφα, 211-213

P

Recognitiones, 320
Revelatio Stephani, 341
Ρόδος, 382, 388
Ρόδων, 604, 751
Ρούθ βιβλίον, 728
Ρουστικός Ἰούνιος, 545
Ρωμανός Μελωδός, 412ε.

Σ

Σαβέλλιος, 642-644
Σατορνεύλος, 138-139
Σάτυρος μάρτυς, 486εε.
Σέξτος ἀντιαιρετικός, 754
Σέξτου Γνώμαι, 99-100
Σεπτίμιος Σεβήρος, 752, 767, 773
Σεραπίων Ἀντιοχείας, 676, 752-753
Σηθιανοί, 165ε.
Σιβυλλικά ποιήματα, 96-99
Σίμων Μάγος, 136-137, 559, 640
Σιναϊτικός κώδιξ, 393ε., 403, 405
Σολομώντος ἀπόκρυφα, 219
Σοφία Ἰησοῦ Χριστοῦ, 282-283
Σπερδτος μάρτυς, 503-505
Στέφανος Ρώμης, 893, 956
σύμβολα πίστεως, 52-61
συμβολικά ἀντικείμενα, 59
Συμεών Κλωπᾶ, 514ε., 656
σχολαὶ θεολογικαί, 653
Σωσάννα, 935
σωτηρία, 129-133, 612ε., 674, 743
Σωτήρ Ρώμης, 681

T

Τατιανός, 600-614, 622, 751
τελείωσις πνευματική, 865-868, 983ε.
Τεσσαρεσκαίδεκατίται, 670-693
Τεύχη Σωτήρος, 284-285
Τιμόθεος, παῖς Διονυσίου Ἀλεξαν-
δρείας, 888
Τριάς, 423· Βλ. Θεός

Τρύφων Ἰουδαῖος, 544
— συγγραφεύς, 907

Υ

Υἱοθετισταί, 644-647
ὕμνογραφία, ποιήσις, 70-104
Ἵπόστασις Ἀρχόντων, 263-264
Ἵφήγησις Ἰωσήφ, 244

Φ

Φάβιος Ἀντιοχείας, 891
Φαβιανός Ρώμης, 855ε.
Φιλέας Θμοῦεως, 508-510, 910, 917-
918
Φιλήμων πρεσβύτερος, 893
Φίλιππος Ἄραψ, 813, 856, 885
— Γορτύνης, 751
— Σιδήτης, 573, 757ε., 762, 909εε.,
912
Φιλοσοφία ἐλληνική, φιλόσοφοι,
γραμματεία κλασική, 16ε., 525ε.,
536, 542ε., 562ε., 580ε., 594ε.,
609, 731-733, 740, 763, 770, 780,
783, 790ε., 855, 857ε., 887, 970ε.
Φίλων, 791
Φλωρίνος Γνωστικός, 158
Φιρμιλιανός Καισαρείας, 813, 856,
955-957, 989

Χ

χιλιετηρίς, 454
Χιόνη μάρτυς, 505ε.
Χριστιανός ὄνομα, 551ε., 577ε.
χριστολογία, 390, 400
Χριστός, 420ε., 547ε., 552, 562-565,
674ε., 779ε., 863-865, 924
Χρυσοφόρα, 659

Ψ

Ψαλμῶν βιβλίος, 561, 728, 830, 834ε.
Ψενόσιρις, 918-919
ψευδιουστίνεια κείμενα, 622-629, 631-
632

Ω

ᾠδαὶ Σολομῶντος, 86-90

ᾠριγένης, 65, 757, 767ε., 805-883,
884, 897, 899, 903-907, 916ε.,

931, 935ε., 938, 957-961, 965, 975,
980ε.

ᾠριγενιστικαὶ ἔριδες, 871ε.

ᾠριγένους μαθηταὶ μάρτυρες, 516
ᾠσηέ, 911